

KERKGESCHIEDENIS

VANAF DE OUDE CHRISTELIJKE KERK TOT CA. 1963

IN 9 DELEN

Door

18 deskundige theologen

**TWEEDE HERZIENE DRUK
BOEKETREEKS**

OMSLAG HAN PRINS

Uitgeverij J. H. Kok N. V. Kampen 1963

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

GESCHIEDENIS VAN DE KERK

Onder redactie van:

Prof. Dr. G. P. VAN ITTERZON

Prof. Dr. D. NAUTA

Met medewerking van

Prof. Dr. J. H. BAVINCK

Prof. Dr. J. VAN DEN BERG

Dr. J. W. VAN DEN BOSCH

Prof. Dr. G. M. DEN HARTOGH

Dr. N. J. HOMMES

Dr. H. J. HONDERS

Drs. J. F. VAN DER KOOI

Prof. Dr. J. L. KOOLE

Prof. D. H. KROMMINGA

Dr. J. C. KROMSIGT

Dr. J. C. S. LOCHER

Prof. Dr. A. D. R. POLMAN

Dr. F. W. SCHULTE

Dr. L. D. TERLAAK POOT

Prof. Dr. W. C. VAN UNNIK

Dr. W. H. VAN ZUYLEN

In deze digitale versie geldt de volgende paginering voor de delen:

Inhoud

Toelichting Blz. 8

Deel 1 Blz. 14

Deel 2 Blz. 77

Deel 3 Blz. 165

Deel 4 Blz. 245

Deel 5 Blz. 327

Deel 6 Blz. 418

Deel 7 Blz. 499

Deel 8 Blz. 570

Deel 9 Blz. 641

Naamregister Blz. 720

Literatuurlijst Blz. 738

GESCHIEDENIS VAN DE KERK / 2e Herziene druk

Inhoud van het eerste deel:

INLEIDING / Prof. Dr. D. Nauta

I. DE OUDSTE CHRISTELIJKE KERK

door Dr. J. L. Koole

Kerk en Jodendom, 9 Tradities over de apostelen, 11 De apostel Paulus, 13 De uitbreiding van de kerk, 15 De kerk in de samenleving, 17 Kerk en Staat, 18 De organisatie van de kerk, 18 De liturgie, 21 Verschillende nuanceringen, 23 De kerk in Palestina, 25 De kerk in Syrië, de Didache, 29 Ignatius van Antiochië, 33 De kerk in Egypte, de brief van Barnabas, 38 De kerk in het Westen, 41 Clemens Romanus, 47 Algemeen overzicht, 53.

II. DE OUDE KATHOLIEKE KERK

door Dr. N. J. Hommes

De Gnostiek, 56 Marcion, 67 Hoe de Christenen zichzelf zagen, 70 De canon van het Nieuwe Testament, 75 De uitbouw van de Belijdenis, 78 Het Montanisme, 79 De Apologeten, 83 De theologie van de oude kerk, Ireneus, Hippolytus, Tertullianus, 92 De kerk in Alexandrië, Demetrius, Clemens Alexandrinus, Origenes, 97 De Monarchianen, 101 De eredienst, 104 De zondag, het Paasfeest, 113: De verering van de martelaren, de catacôfan, 115 De verhouding tot de wereld, 117 Het Episcopaat, 120 De kerkelijke tucht over de sektariërs, 125 Het Neo-Platonisme, 128 De kerk in Syrië, het Manicheïsme, 131 De Mithrasdienst, 133 Het conflict tussen Christendom en staat, de vervolgingen, 133.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK tweede deel

Inhoud van deel 2:

III. DE VORMING TOT STAATSKERK / Dr. F. W. C. Schutte

De vrijheid van godsdienst, 5 Keizer Constantijn, 10 Arius, 15 Het concilie van-Nicéa, 19 Athanasius, 24 Het Donatisme, 28 Godsdiensttwisten, 30 Julianus de Afvallige; 32 Jovinianus, Valentinianus, Valens, Gratianus, 38 De inwendige toestand van de kerk, 41 Het monnikenwezen, 47 De drie grote Cappadociërs, Epiphanius, Cyrillus, van Jeruzalem, Marcellus van Ancyra, Didymus de Blinde, Hilarius, 52 De vestiging van de Staatskerk, 58 Het concilie van Constantinopel, 60.

IV. AUGUSTINUS EN DE KERK IN HET WESTEN door Dr. D. Nauta

Algemeen overzicht. Scheiding tussen de kerk in het Oosten en die in het Westen, 62 Augustinus jeugd, 71 De bekering van Augustinus, 75 Augustinus naar Afrika; bisschop van Hippo Regius, 78 Augustinus strijd tegen het Donatisme, 82 Augustinus strijd tegen Pelagius, 89 Augustinus strijd tegen het heidendom, zijn werk over de stad Gods, 108 Invloed van de grote volksverhuizing, 112 Het gezag van de bisschop van Rome; 117.

V. DE KERK IN HET OOSTEN EN DE CHRISTOLOGISCHE STRIJD GEDURENDE DE VIJFDE EEUW. door Dr. D. Nauta

De toekomst van de kerk in het Oost-Romeinse rijk, 129 De Origenistische strijd, 140 Johannes Chrysostomus, 145 Periode van rust, 153 De Christologische strijd, 157 Nestorius, 161 Het verzet van de Antiocheners" Theodoretus van Cyrus. 174 De Eutychiaanse strijd, 178

Het concilie van Chalcedon, 183 De Monofysieten, 189 Algemeen overzicht, 193.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 3

DERDE DEEL

VI. HET UITEENVALLEN VAN DE ENE STAATSKERK

door Dr. L. D. Terlaak Poot

Het Henoticon, 5 De Theopaschieten, 7 Dionysius de Areopagiet, 13 De Monofysieten, 14 De Monotheetische strijd, 16 Het Trullaanse concilie, 19 De Gothen, 21 De toename van de macht van Rome, 27 Het monnikenwezen, Benedictus en zijn regel, 30 Invloed van de Romeinen op de Germanen, invloed van het Pelagianisme, 34 Positie van de kerk van Rome, beeldenstrijd, 36 Engeland, Schotland en Ierland, 43 De zending van de Iers-Schotse kerk, 49 De zending in de lage landen aan de zee, 52 De toestand van de Frankische kerk, 55 Bonifatius, 58 Vervolg van de beeldenstrijd, 61 De Paulicianen, 65 De Islam 67 De spanning tussen Oosterse en Westerse kerken, 68.

VII. DE KERK IN HET TIJDPERK VAN DE KAROLINGERS

door Dr. L. D. Terlaak Poot

Karel de Grote, 72 De kerk in de Scandinavische landen, 77 De zending onder de Slavische volken, 79 De wereldlijke macht van de paus, 82 De leerontwikkeling in de Westerse kerk, 89. De invloed van Karel de Grote, bepaald in de kerk, 92 Leergeschieden, 100.

VIII. HET OOSTERSE CHRISTENDOM NA DE NEGENDE EEUW

door Dr. W. C. van Unnik

Wat te verstaan onder Oosters Christendom. Algemeen overzicht, 102 Het opkomen van een Griekse kerk naast de Roomse. De ketterse kerken in het Oosten, 105 De verhouding van de Oosterse kerken onderling. Kerkleer en kerkinrichting, de "orthodoxie", de eredienst, de hiërarchie, 108 De Oosterse kerken onder de Mohammedanen, de strijd tegen de Turken, 118 Abessynië, 123 De Coptische kerk, 127 De Syrisch-Jacobietische kerk, 129 De Armenische kerk, 130 De Nestoriaanse kerk, de Thomas-Christenen, 132 De Roomse kerk in het Oosten, 139 Het schisma van 1054, de kruistochten, 140 De theologische ontwikkeling in het Oosten, de Hesychastenstrijd, 145 De Turkse heerschappij, 151 Rusland, 157.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 4

VIERDE DEEL

IX. DE KERK VAN DE MIDDELEEUWEN door Prof. Dr. A. D. R. Polman

De tiende eeuw, 5 Strijd voor kerkherstel, 8 Investituurstrijd, 13 Kruistochten, 24 Nieuwe orden, 31 Scholastiek, 34 Paus en keizer, 39 Innocentius III, 42 Vorming van de bedelorden, 51 Opkomst van de universiteiten, 57 Wederom paus en keizer, 63 Godsdienstig en kerkelijk leven in de Middeleeuwen, 68.

X. VERVAL VAN KRACHTEN, STREVEN NAAR VERNIEUWING

door Prof. Dr. G. M. den Hartogh

Verval van het pausdom, 73 Babylonische gevangenschap van de paus, 74 Verdeeldheid in de orde, 78 Nogmaals paus en keizer, 82 Geschriften over -kerk en Staat, 85 Ockham,

90 Mystiek, 93 Godsvrienden, 102 Profetieën, 104 Gallicanisme, 106 Wiclif, 112 Johannes .Hus, 119 De grote conciliën, 126 Hussieten 135 Renaissance en Humanisme, 141 Dante, Petrarca, Laurentius Valla en andere humanisten, 145 Savonarola, 150 Verbreiding van het Humanisme, 156 Erasmus, 159 Moderne Devotie, 165 Voorlopers van de Hervorming, 167 Herfsttij van de Middeleeuwen, 169.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 5

VIJFDE DEEL

XI. DE REFORMATIE. door Dr. G. P. van Itterzon

Luther. Jeugdijaren en innerlijke strijd, 5. 31 oktober 1517. Disputen, 17 Drie Reformatorische geschriften, 23 Rijksdag te Worms, 28 Wartburg, 30 Dweperij, revolutie, humanisme, 37 Huwelijk. Rijksdagen van Spiers, 39 Avondmaalsstrijd, 41 Rijksdag van Augsburg. Verbond van Schmalkalden, 43 Schmalkaldische oorlog, 46 Betekenis van Luther, 49 Dogmatische twisten, 51 Zwingli. Eerste levensjaren, 52 Glarus, 54 Veldprediker. Einsiedeln, 57 Zürich, 59 Belangrijke geschriften, 63 Strijd met de Wederdoers, 67 Spanningen, 68 Kappel, 72 Luther en Zwingli, 74 Calvijn. Jeugden studieijaren, 75 Beking. Vlucht, 79 De Institutie, 82 Genève, 84 Eerste jaren van Reformatie, 86 Straatsburg, 88 Terug naar Genève, 90 Libertinisme, Consensus Tigurinus, Bolsec, Servet, 94 Laatste levensjaren, 102 Calvijns theologie, 105 De Reformatie in Europa. Frankrijk, 107 Engeland, 109 Schotland, 115 Scandinavische landen, 116 Oostzeeprovincies, Bohemen, Hongarije, Italië, Spanje, 118 Nederland, 120 Wederdoers, 124 Mystieken, 127 Antitrinitariërs, 127.

XII. DE CONTRA-REFORMATIE. door Dr. J. W. van den Bosch

Opleving van de Roomse kerk, 129 Jezuïeten, 133 Concilie van Trente, 158.

XIII. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE door Dr. J. S. Locher

Melanchthon, Verschillen onder de Luthersen, 174 Strijd tussen Luthersen en Gereformeerden, 177 Formula Concordiae, 178 Kerkregering, 182 Dertigjarige oorlog, 185 Pogingen tot verzoening, 187 Kerklied, 190 Piëtisme, 193 Niet-Duitse landen, 197.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 6

ZESDE DEEL

XIV. DE ANGLICAANSE KERK.

door Dr. L. D. Teelaak Poot

Los van Rome-houding, 5 Hendrik VIII, 8 Tyndale, 13, Cranmer, 17 Maria Tudor, 21 Elisabeth, 26 Parker, 31 Puriteinen, 33 Jacobus T, 47 Karel I. Laud, 50 Synode van Westminster, 56 Cromwell, 58 Independenten, 59 Baxter, 62 Karel II, 64 Bunyan, 68 Jacobus II, 70.

XV. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN HET NAREFORMATORISCHE TIJDPERK. door Dr. D. Nauta

Algemene situatie, 72 Consolidatie, 77 Banden van eenheid tussen de Gereformeerde kerken, 83 Nieuwe Academies, 87 Eenheid in Belijdenis, 90 Eenheidsfront tegen Rome, 100 Leiding bij de kerk in Nederland, 102 Frankrijk, Edict van Nantes, 110 Schotland, 115 Zwitserland, 121 Andere landen, 123 Inzinking en achteruitgang, 124 Toestand bij de overgang van de eeuw, 129.

XVI. DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK NA HET CONCILIE VAN TRENTÉ
door Dr. J. W. van den Bosch

Herstel, 113 Nederlanden, 132 Duitsland, 132 Oostenrijk, 134 Zwitserland, 136 Frankrijk, 136 Polen, 138 Zweden, 139 Hongarije, 139 Pogingen van het pausdom om zijn macht te vergroten, 141 Bestrijding van het Protestantisme, 147 Het Oosten, 149 De arbeid van de orden en congregaties. 150 Mystieke opvatting van de religie, 151 Ontwikkeling van de leer, 154 Jansenisme, 159 Port-Royal, 165 Pascal, 167 Quesnel, 173 Bul Unigenitus, 174 Jansenisme in Nederland, 175.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 7

ZEVENDE DEEL

XVII. DE KERK IN HET TIJDPERK VAN DE VERLICHTING
door dr. W. H. aan Zuylen

De Aufklärung, 5 Descartes, Spinoza, 8 Pierre Bayle, 10 Engeland, Deïsme, 12 Frankrijk, 13 Montesquieu, De Encyclopaedisten, 14 Voltaire, 15 Duitsland, 16 Semler, 18 Verlichting in Nederland, 20 De Roomse kerk in de 18e eeuw, 22 Hume, Rousseau, 25 Karakterisering van de Aufklärung, 28 De Orthodoxie, 35 Piëtisme, 37 De Broedergemeente, 37 Sekten, 39 Gematigd blijven, 39 Franse revolutie, 40 Samenvatting, 41.

XVIII. DE KERK IN ENGELAND EN SCHOTLAND GEDURENDE DE NIEUWERE TIJD. door Dr. J. C. Kromsigt

Verval en opleving, 43 Methodisme, 49 Invloed. van het Methodisme op de Anglicaanse kerk, 68 Low Church, Broad Church, 71 Kingsley, Maurice e.a. 75 High Church, 77 Newman, Oxfordbeweging, 81 Unitariërs, 89 De vrije kerken, 92 Réveil, 96 Schotland, 98 Patronaatsrecht, 100 De Vrije Kerk van Schotland. Vereniging, 102.

XIX. DE KERKEN IN AMERIKA door Prof. D. H. Kromminga

Zending in Amerika, 107 Protestantisme, 108 Nederlanders, Fransen, Schotten, 113 Réveil, Edwards, 119 Verstarring, 124 Rooms, Anglicanen en Methodisten, 127 Tweede Réveil, 131 Zending onder Indianen en Negers, 136 Anglicanen en Rooms, 138 Luthers, 139. Adventisme, 141 Slaven, 141 Modernisme, 145 Negerkwestie, 146 Allerlei verenigingen, 149 Een nieuwe theologische richting, 154 Canada, 157.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 8

ACHTSTE DEEL

XX. DE GEREFORMEERDE KERKEN NA DE AUFKLÄRUNG
door Dr. H. J. Honders

Restauratie, 5 Réveil, 9 Nederland, 13 Duitsland. Kohlbrugge, 17 Modernisme, 21 Strijd tegen het Modernisme, 28 Nederland in de 19e eeuw, 34 Zwitserland, 52 Frankrijk en België, 54 Duitsland, 56 Hongarije, 58 Zuid-Afrika, 61 Karakter van het gemeentelijk leven, 64 Kerklied, 66 Zending en Evangelisatie, 68. Onderwijs, 76 Individualisme. 79 Samenvatting, 81.

XXI. DE LUTHERSE KERKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW
 door Dr. J. C. Locher

Rationalisme, 83 Duitsland, 84 Schleiermacher, 87 Hase, 90 Hegel, 91 Verzet van de orthodoxie, 93 De Unie van 1817, 95 Strijd om de leer, 97 Albrecht Ritschl, 98 Piëtisme, 101 Denemarken, 102 Noord-Europa, 103 Oostenrijk-Hongarije. Frankrijk, 104 Nederland, 105.

XXII. VAN PIUS VII TOT PAULUS VI

door Dr. G. M. den Hartogh / Ds. P. Visser

Concordaat, 109 Verlichting, 110 Noord-Amerika, Romantiek, 112 Ultramontanisme, 115 Reactie, 116 Liberalisme, 118 Nederland, 119 Duitsland, 121 Pius IX, 122 Onbevleete ontvangenis van Maria, 125 Nederland, 126 Vaticaans Concilie, 127 Cultuurstrijd in Duitsland, 132 Sociale kwestie, 134 Pius X, 136 Benedictus XV, Pius XI, 141 Duitsland en Oost-Europa, 144 Romaanse landen, 145 Pius XII, 146 Van Johannes XXIII tot heden, 149 Rondblik, 150 Samenvatting, 153.

157

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 9

Negende DEEL

XXIII. DE JONGE KERKEN OP HET ZENDINGSVELD

door Prof. Dr. J. H. Bavinck en Prof. Dr. J. van den Berg

Inleiding, 5 - Algemeen overzicht, 7 - Motieven en methoden, 21 - Japan, 29 - China, 33 - Korea, 39 - Taiwan (Formosa), 40 - Zuid-Oost-Azië, 40 - Indonesië, 43 - India, 49 - Pakistan, 57 - Ceylon, 58 - „East-Asia Christian Conference", 59 - Voor-Azië en Noord-Afrika, 59 - Afrika ten Zuiden van de Sahara, 65 - De Pacific en Australië, 80 - Amerika, 81.

XXIV. DE JONGSTE TIJD

door F. G. M. Broeyer

De oecumenische beweging, 85 - Zwitserland en Duitsland, 103 - De Verenigde Staten, 122 - Groot-Brittannië, 133 - Nederland, 143 - SowjetUnie, het Nabije Oosten, 162 - De Scandinavische landen, 167 - Frankrijk, België, 170 - Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, 171 - Secten, 174 - Besluit, 177.

NAAMREGISTER

LITERATUURLIJST

TOELICHTING

Deze digitale versie van de Kerkgeschiedenis is in feite bestemd voor de eenvoudige belangstellende lezer. De titel *De kerkgeschiedenis tot 1963*, is eigenlijk onvolledig. Het zijn in feite enkele hoofdlijnen van de geschiedenis van Christus' kerk. 2000 jaar kunnen niet beschreven worden in 735 bladzijden. Het boek wil enkele van de belangrijkste kernzaken in een goede orde plaatsen; zodat een beknopt overzicht ontstaat dat handig is voor de lezer. Voor een bredere omschrijving van de onderdelen in de kerkhistorie kan de belangstellende lezer terecht bij een groot scala van historische literatuur en documenten die ook op deze site www.theologienet.nl voorkomen.

De schrijvers van dit boek waren heel bekwame wetenschappers over het onderwerp waarvan ze een kort verslag hebben gegeven. De originele uitgave in 9 delen tonen niet alleen hoge accuratesse bij het beschrijven van de onderwerpen, maar ook nauwkeurig drukwerk.

Vanzelf is de beschrijving enigszins selectief. Iedere schrijver over historie toont bewust of onbewust zijn voorliefde voor de personen of groepen die hij/zij beschrijft.

De schrijvers van de Kerkgeschiedenis waren mensen die zich niet direct thuis voelden in de bevindelijk-gereformeerde gezindte zoals wij die kennen na de Tweede Wereldoorlog. Literatuur vanaf de Afscheiding en Doleantie liggen binnen bereik van een liefhebber.

Die Christus liefheeft heeft vanzelf ook Zijn Kerk lief. Alle oprechte gelovigen die de Kerk liefhebben, hebben ook liefde tot de openbaring van de Kerk van Christus. Niet alleen in ons land maar ook wereldwijd. Wie de openbaringsvormen van de kerk waardeert, zal ook rekening houden met het feit dat deze in alle landen en culturen weer anders te voorschijn komt en een andere traditie kent. Dit komt ook in ons eigen land voor tussen diverse kerkverbanden; en niet weinig ook.

Men kan door teleurstelling zich van de kerken afzonderen, ze bekritisieren en alles op een afstand van zich werpen. Die echter de droevige kerkelijke toestanden van Israël onder het Oude Testament en de kerk van Christus in hun opkomst na de Pinksterdag, aandachtig bestudeert, moet concluderen dat ze zwart is van zonden en dwalingen maar liefelijk voor hen die in Christus zijn en vanwege de Waarheid.

Er is één grondslag: *de Heere kent degenen die de Zijnen zijn*. Deze kennis is ontwijfelbaar. De vrucht ervan is: *die de Naam van Christus noemt sta af van ongerechtigheid*. De omvang ervan is: *dat in een groot huis niet alleen gouden en zilveren vaten zijn, maar ook houten vaten en andere vaten*, enzovoort. Alles is geen goud wat er blinkt. Zie 2 Timotheüs 2 vers 19 enzovoort.

Als we onze tegenwoordige toestand van de Christelijke Kerk overzien moeten we tot de conclusie komen dat de kerk in de wereld in nood is, in doodsnood! Hoeveel te meer de wereld zelf! Wie zou niet wenen? Als we het enigszins zouden beseffen hoe ver de kerk van Christus gezonken ligt tussen een werelds en een godsdienstige heidendom, zouden we geen moed meer hebben om te leven.

En toch: er is een licht, een heldere Noordster. De verwerping van Christus is door de meerderheid van de Joden die Hem kruisigden tevens de losprijs en de verzoening voor de Joden die dit Hem hebben aan gedaan. Ja, die Hem kruisigden riepen kort daarna: *wat moeten we doen om zalig te worden?* Geloof in Hem die u gekruisigd hebt!

De verwerping van Christus door de meerderheid van de Joden bracht het Evangelie van de Zoon van God tot de heidenvolken.

Paulus concludeerde de slotsom hiervan in Romeinen 11: *Indien hun verwerping de verzoening is der wereld, wat zal de [= hun, vers 23] aanneming wezen, anders dan het leven uit de doden?* (Dus leven voor de wereld. *Want ik spreek tot u, heidenen*, vers 13).

Deze conclusie die de Heilige Geest door Paulus ons meedeelt, geeft ons goede moed door Christus in God. Als deze conclusie ons doet roepen: *Gezegend is Hij, Die komt in de Naam des Heeren, de Koning Israëls*, dan is mijn moeite rijkelijk beloond.

Middelburg 11 november 2019

Willem Westerbeke.

Begrip

Kerkgeschiedenis in algemene zin is de beschrijving van het leven van de kerk in zijn veelvuldige geledingen. De betekenis van de kerkgeschiedenis hangt ten nauwste samen met de voorstelling, welke men heeft van de "kerk". De Heilige Schrift noemt de kerk het "lichaam van Christus" (Eféze 1 : 23) en "Zijn gemeente" (Eféze 1 :22). De Nederlandse Geloofsbelijdenis noemt de kerk in Artikel 27 "de heilige vergadering van de ware Christ-gelovigen allen hun zaligheid verwachting in Jezus Christus, gewassen zijnde door Zijn bloed, geheiligd en verzegeld door de Heiligen Geest".

Deze kerk heeft twee zijden, namelijk een onzichtbare, welke naar God gekeerd is (wedergeboorte en geloof) en een zichtbare, welke naar de mens gekeerd is (leven en wandel). Wanneer in deze zichtbare verschijning een en ander georganiseerd, ingesteld wordt, bijvoorbeeld ambten, de viering van het Avondmaal, de dienst van het Woord spreekt men van een *instituut*. De geschiedenis van de kerk kan zich alleen bij het instituut bepalen. En dan is de kerkgeschiedenis de beschrijving van het leven van de zichtbare verschijning van het lichaam van Christus in *institutaire* vorm.

Omvang

De geschiedenis van de (institutionaire) kerk is te onderscheiden van de geschiedenis van het Christendom. Het begrip "Christendom" is veel ruimer van omvang dan het begrip "kerk". Het is bij de kerkgeschiedenis juist om het instituut van de kerk te doen. De geschiedenis van het Christendom neemt alles op, wat onder invloed van de Christelijke geest geworden is, zoals de Christelijke wetenschap, kunst, filantropie; maar de geschiedenis van de kerk bepaalt zich bij het institutaire leven van de kerk in de strikte zin van het woord. Daaronder rekenen wij a. haar stichting, b. haar uitbreiding (zending), c. haar inwendige toestand (leer en leven), d. haar inrichting (zoals de eredienst), e. haar regelingen (kerkrecht). Deze terreinen, ofschoon afzonderlijk behandeld, mogen niet los naast elkaar staan. De geschiedenis van de kerk moet één geheel zijn, beheerst door één leidende gedachte.

Bronnen

De bronnen voor de kerkgeschiedenis zijn deels geschrevene en deels ongeschrevene. Onder de geschrevene behoren de geschriften van het Nieuwe Testament, die, als geïnspireerd, bovenaan staan. Voorts de geschriften van de apostolische vaders en van de kerkvaders, de martelaarsboeken, de levens van de heiligen, pausen en kloosterlingen, en niet minder de besluiten van de kerkvergaderingen, Belijdenisgeschriften, liturgische geschriften en de kerkelijke wetten. Tot de ongeschrevene behoren kerkelijke gebouwen, beelden, schilderijen enz.

Verdeling

Men kan de volgende tijdsindeling maken:

1. 30 -590 n. C.: Oude kerkgeschiedenis

Van de stichting van de eerste Christelijke kerk (c. 30 n.C.) tot paus Gregorius I (590 n.C.).

1. c. 30 c. 100 n.C.: de Apostolische eeuw, de vroege kerk
De stichting van de gemeente op het Pinksterfeest en haar ontwikkeling in de tijd van de apostelen tot ongeveer het jaar 100.
2. 100 – 323: De wording van de katholieke kerk
Het ontstaan en de ontwikkeling van de katholieke kerk tot op Constantijn de Grote (323 n.Chr.)
3. 323 – 590: De Grieks-Romeinse Rijkskerk.
Van het jaar 323 tot Gregorius I. 590.

2. 590- 1517 n.C.: Kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen

Van Gregorius I tot de Reformatie.

1. 590 1073: Het ontstaan van de Romaans-Germaanse kerk.
Van het jaar 590 tot Gregorius VII (1073 n.C.)
2. 1073 1294: De bloeitijd van de pauselijke kerk
Van Gregorius VII (1073 n.C.) tot Bonifacius VIII (1294 n.C.)
3. 1294 1517: Het verval van de pauselijke kerk.
Van Bonifacius VIII (1294 n.C.) tot de Reformatie (1517 n.C.)

3. 1517-heden: Nieuwe kerkgeschiedenis

Van de Reformatie tot heden

1. 1517-1648: Reformatie en Contra-Reformatie.
Van de Hervorming tot op de Westphaalse vrede
2. 1648 18e eeuw: De kerk in de tijd van het Piëtisme en de Aufklärung (Verlichting).
3. einde 18e eeuw heden

Oude kerkgeschiedenis (30- 590 n.C.)

De tijd van de oude kerkgeschiedenis begint met de geboorte van de gemeente van Jezus Christus op de pinksterdag. De gemeente breidt zich snel uit, doorstaat verdrukking en vervolging en wordt tenslotte de Grieks-Romeinse Rijkskerk.

Voor het hoofdartikel over de oude kerkgeschiedenis, zie Oude Kerkgeschiedenis

Kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen (590 -1517 n.C.)

In de Middeleeuwen zien we eerst, hoe de kerk de Germaanse volken in haar schoot opneemt. Onder die volken bemerken wij een sterke begeerte om te hebben één grote *staatskerk*. Bij de pausen bemerken wij omgekeerd de neiging om te heersen over de kerk. Zij wilden een *kerkstaat* (strijd tussen keizer en paus). De éne Katholieke kerk scheurde in twee delen. In de Oosterse kerk was een streven naar *caesaropapie*, in de Westerse een begeerte naar *hiërarchie*.

Naast het pausdom ontwikkelt zich het *monnikenwezen*, en het waren vooral de bedelmonniken, die een macht schiepen van verstrekkende gevolgen. In de kerk ontwikkelt zich het dogma onder de stuwkracht van de scholen (*Scholastiek*). De rechten van het hart zoeken een weg in de *Mystiek*. Tenslotte bemerken wij aan het einde van dit tijdperk een begeerte naar *Reformatie*, hetzij door de kerk zelf op haar Reformatorische concilies, hetzij door afzonderlijke secten of personen (Hus, Wyclif enz.).

Zie Kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen voor het artikel over dit onderwerp.

Nieuwe kerkgeschiedenis (1517 heden)

De nieuwe geschiedenis vangt aan met het machtig feit de *Reformatie*. De Roomse kerk had haar kracht gezocht en gevonden in het *uitwendige*, de Reformatie riep terug naar het *inwendige* leven van het geloof. De Roomse kerk had haar kracht in het ambt, in het sacrament, in de goede werken, de Reformatie riep terug naar het Woord van de Heer en de leer van de rechtvaardiging alleen door het geloof.

Zie Nieuwe Kerkgeschiedenis voor het hoofdartikel over dit onderwerp

Beoefening van de kerkgeschiedenis

De eerste kerkgeschiedschrijver, die dan ook de "vader van de kerkgeschiedenis" genoemd wordt, was Eusebius, opziener ofwel bisschop van Cesarea. Zijn *Kerkelijke Geschiedenis* loopt tot 324. In de 5de eeuw werd zijn arbeid voortgezet door Socrates, Sozomenus en Theodoretus. In de 6de eeuw sloot zich daarbij aan Evagrius. Al deze arbeid geschiedde in het Oosten.

De Westerse kerk bepaalde zich tot het vertalen en bewerken van wat het Oosten geleverd had. Rufinus schreef een overzetting van Eusebius in het Latijn en zette de historie voort tot 395. Cassiodorus maakte een compilatie uit Socrates e. a. Zijn boek *historia ecclesiastica tripartita* bleef tot de Reformatie in gebruik.

Na de Reformatie werd door enkele Lutherse Godgeleerden, aan wier hoofd M. Flacius stond, een kerkgeschiedenis geschreven in dertien delen, de *Maagdenburger Centuriën* genoemd (1559-1574). De Roomsens kwamen tegen deze geschiedenisbeschrijving op en Caesar Baronius schreef zijn *Annales* in 12 delen (1588).

In de 18de eeuw werd de geschiedenis o.a. beoefend door J. L. Mosheim (gest. 1755) en S. J. Baumgarten. Vooral in de 19de eeuw maakte de kerkgeschiedschrijving grote vorderingen. A. Neander (gest. 1850) vormde een school, waaruit verschillende beoefenaars van de kerkgeschiedenis voortkwamen, o. a. K. R. Hagenbach (gest. 1874) en Ph. Schaff, die later naar Amerika toog.

Voorts moeten van Protestantse zijde genoemd worden J. H. L. Gieseler (gest. 1874), K. von Hase (gest. 1890) en J. H. Kurtz (gest. 1890). Verder zijn te noemen J. J. Herzog, A. Harnack, A. Hauck, W. Möller, K. Müller, G. Krüger, R. Sohm, K. von Schubert, K. Heussi, H. Appel e. a.

In Nederland waren daar de mannen uit de humanistisch-getinte school van H. J. Rooyards (gest. 1854), N. C. Kist (gest. 1859) en W. Moll (gest. 1879). Voorts de empirische school van J. G. R. Acquoy (gest. 1896) en F. Pijper (gest. 1926).

Van Gereformeerde zijde moeten genoemd worden voornamelijk om de behandeling van het tijdperk van de Reformatie: A. Kuyper, F. L. Rutgers, H. H. Kuyper e. a.

J.H. Landwehr, *Beknopt leerboek van de kerk geschiedenis*. Kampen: Kok, 5^e vermeerderde druk 1929. *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk*. Kampen: Kok, 1925-1931. Zie ook www.Christipedia.nl

Geschiedenis van de Kerk.

Deel 1:

I. De oudste Christelijke Kerk

II. De oude Katholieke Kerk

I. DE OUDSTE CHRISTELIJKE KERK

door Dr. J. L. Koole

Inleiding. Kerk en Jodendom, 9 Tradities over de apostelen, 11 De apostel Paulus, 13 De uitbreiding van de kerk, 15 De kerk in de samenleving, 17 Kerk en Staat, 18 De organisatie van de kerk, 18 De liturgie, 21 Verschillende nuanceringsen, 23 De kerk in Palestina, 25 De kerk in Syrië, de Didache, 29 Ignatius van Antiochië, 33 De kerk in Egypte, de brief van Barnabas, 38 De kerk in het Westen, 41 Clemens Romanus, 47 Algemeen overzicht, 53.

INLEIDING

Dit werk wil geen hand- of leerboek zijn. Het is bestemd voor de "general reader".

De samenstellers hebben gestreefd naar het bieden van een leesbaar verhaal, waarin de hoofdzaken uit de geschiedenis van de kerk zijn verwerkt. Hoewel volledig werd afgezien van het opnemen van enig wetenschappelijk apparaat, rust het verhaal toch op de basis van een deugdelijke kennisneming van bronnen en literatuur. In het laatste opzicht mag men echter niet denken aan volledigheid noch aan specialisatie. De kracht is gezocht in een uitbeelding van de algemene loop van de gebeurtenissen.

Het werk biedt zich aan als *een geschiedenis van de kerk*. Daarmede is de bedoeling precies aangegeven. Opzettelijk werd het vermeden te spreken van geschiedenis van het Christendom. Deze benaming is in de laatste helft van de vorige eeuw en daarna gepropageerd, niet het minst in Nederland, en door een aantal auteurs ook in gebruik genomen. Daarbij zat in sterke mate voor de gedachte, dat de gestalte van de kerk niet onmiddellijk aan Christus en diens apostelen te danken zou zijn, maar een latere vondst zou hebben gevormd van de tweede eeuw. Hier wordt daarentegen vastgehouden aan de stichting van de kerk, ook in haar uitwendige verschijning en vormgeving, door Christus. Zij moet worden gezien als het werk van Hem, dat van het begin af Zijn leiding behoeft en in alle opzichten en door de eeuwen heen onderworpen blijft aan Zijn regering.

De kerk vertoont talrijke aspecten. Deze treden te voorschijn, wanneer wij op haarzelf letten zowel wat haar inrichting en organisatie als wat haar leer en uitingen van vroomheid betreft, en eveneens aandacht schenken aan haar betrekkingen tot de Staat en in het algemeen tot de cultuur. Het is ondoenlijk, in het beperkt bestek van een populair werk gelijk dit, aan alle aspecten, nog veel minder aan die alle in eendere mate, recht te doen wedervaren. De samenstellers hebben bij het verzamelen en weergeven van hun stof een keuze moeten doen. Niet bij elk hunner is deze keuze gelijk uitgevallen. Ten dele is daarop trouwens de geaardheid van de diverse perioden van de geschiedenis mede van invloed geweest en natuurlijk in rekening gebracht. Maar het moet worden gezegd, dat door heel het werk heen overheersend zijn de aspecten, welke samenhangen met de uitwendige zijde van de kerk, zoals zij een plaats is komen zoeken en innemen in de wereld.

De samenstellers hebben getracht een eerlijk en betrouwbaar verhaal te leveren. Zij hebben echter niet geaarzeld partij te kiezen. Zij achten het ook nuttig en juist, welbewust verantwoording te doen van het in hun diepste overtuiging gefundeerde standpunt Dit draagt een confessioneel-Gereformeerd karakter. Zij willen zich laten leiden door de klassiek-

Gereformeerde opvattingen, welke haar uitdrukking hebben gevonden in de Belijdenisgeschriften van de grote Reformatie van de zestiende eeuw. Hun kritische maatstaf bij het beoordelen en typeren van de gebeurtenissen en verschijnselen ontleen zij aan de Heilige Schrift.

Of men dan de geschiedenis van de kerk misschien zou kunnen aanduiden als de geschiedenis van de uitlegging van de Heilige Schrift?

Deze gedachte is kortgeleden door een bekwaam theoloog, Professor G. Ebeling, ontwikkeld. Ook als men geneigd is de vruchtbaarheid van die visie te erkennen, moet toch worden opgemerkt dat de geschiedenis van de kerk meer is dan dat alleen. De kerk, die is het lichaam van Christus, heeft het recht op een geheel eigen plaats.

De geschiedenis brengt ons in aanraking met ver schillende kerkformaties, die naast en vaak tegenover elkander hebben gestaan. De verleiding is dientengevolg groot om te gaan spreken van een geschiedenis van kerken

Het zal ook wel bijna niet zijn te vermijden, dat de lezers hier en daar de indruk krijgen in werkelijkheid het verhaal van een veelvoud van kerk onder ogen te hebben. Het is nu eenmaal zo, dat de gedeeldheid van de kerk als een feitelijk verschijnsel zich telkens weer aan onze blikken voordoet. In de beschrijving van de geschiedenis beslaat dat verschijnsel een omvangrijk gedeelte. En toch wordt hier vastgehouden aan het enkelvoud. Het raakt alles de geschiedenis van de kerk van Christus, welke niet anders kan zijn dan één en die zich, door alle gedeeldheid heen en ondanks alle splitsingen en strijd hierover, als zodanig handhaaft. Haar geschiedenis te beschrijven en enigmatische te helpen verstaan, is doel en opzet van dit werk, dat met deze woorden in tweede uitgave, nu in pocketvorm, overigens met slechts weinige veranderingen die de wezenlijke inhoud van de vorige druk niet aantasten, mag worden ingeleid.

I. DE OUDSTE CHRISTELIJKE KERK

Kerk en Jodendom

Het is in het midden van de eerste eeuw na Christus geboorte, dat wij voor het laatst de kring van de apostelen in zijn geheel bijeen zien. Het gaat dan ook om een beslissing van diep ingrijpende en ver strekkende aard, om niet minder dan de afschaffing van een tot nu toe zeer belangrijk gedeelte van het Oude Testament, de dienst van de ceremoniën.

De aanleiding tot dit zogenaamde apostelconvent is bekend. In Antiochië, de bloeiende zendingsgemeente aan de Orontes, is krachtig het bewustzijn ontwaakt, dat men in deze dagen van de nieuwe bedeling niet meer leven mocht als heerste de oude nog. Wijd moeten de deuren van de kerk naar de heidenwereld worden opengezet. Ook mag van de heidenen, die binnen wensden te treden, niet meer gevergd worden dat zij eerst Jood worden, bijvoorbeeld door zich te laten besnijden. Het Christendom is niet een richting binnen de perken van het Jodendom, maar het is veeleer andersom, het gelovig geworden Jodendom mag zeker een fractie van de wererclkerk vormen, doch voor het heidendom, dat tot Christus kwam, is er binnen de wijde muren van de kerk minstens even veel plaats.

Zo dacht men te Antiochië. Het kon echter kwalijk anders worden verwacht, of deze opvatting moest te Jeruzalem een vrij felle terugslag veroorzaken. Vooral in de moedergemeente leefde een sterke stroming, die van geheel tegengesteld inzicht was. Wij lezen in de Schrift van Farizeeërs, die Christen geworden zijn, maar intussen Farizeeërs zijn gebleven. Hun leek Christendom en Jodendom zeer wel met elkandeik te verenigen. Men bezocht de tempel, men vierde de sabbat, men onderhield de ceremoniën. Natuurlijk verschilden men op bepaalde punten met het officiële Jodendom van mening, men geloofde, dat de beloofde Messias reeds was gekomen en kende niet meer dezelfde waarde aan het offer toe. Verder gevoelde men zich echter Jood in hart en nieren, ook al vertegenwoordigde men dan voor zijn gevoel een bepaalde Joodse richting, een "weg of sekte."

Het conflict tussen deze beide opvattingen werd acuut, toen enkele ijveraars van de laatstgenoemde richting zichzelf afvaardigden om van Jeruzalem een visitatiereis naar Antiochië te maken, en daar gekomen, hun mening als liet enig zaligmakend geloof

verkondigden: niemand kan behouden worden dan door besneden te zijn en Jood te zijn geworden. De verwarring, die de prediking van deze opvatting te Antiochië aanrichtte, werd van het te groter, toen de apostel Petrus een dubbelzinnige houding aannam en tegen zijn geweten in zich aan de zijde van de Judaïsten schaarde.

Men heeft toen besloten, deze zaak in de moedergemeente te Jeruzalem nader te doen belichten en haar, bij het college van de apostelen en oudsten aldaar aanhangig te maken. De afloop van deze bespreking werd echter anders dan de strengere richting klaarblijkelijk verwacht had. Reeds terstond bleek een eenstemmige veroordeling van de zienswijze van Antiochië onmogelijk. Het geschil liep ook in de Jeruzalemse gemeente zo hoog, dat een eerste vergadering geschorst moest worden, en een tweede samenkomst aanvankelijk niet anders scheen te zullen eindigen. Nadat echter Petrus het woord had genomen en zich uit naam van het college van de apostelen vóór de vrijere opvatting verklaard had, Paulus en Barnabas toen van het psychologisch ogenblik gebruik hadden gemaakt om te verhalen met welke wonderen de bekering van de heidenen gepaard was gegaan, en ook Jacobus als woordvoerder van de raad van de oudsten zich in dezelfde zin had uitgesproken, heeft men tenslotte het verrassend besluit genomen, dat inderdaad de bekeerde heiden zonder eerst Jood te zijn geworden gelovige kon heten. Hoewel men enkele bepalingen opstelde, die nog wel een zeker voorbehoud inhielden, werd de band tussen kerk en Jodendom geslaakt en erkend, dat de levensruimte van de kerk niet tot de landpalen van Israël beperkt mocht worden.

TRADITIES OVER DE APOSTELEN

De kerk kon haar taak nu gaan volbrengen; zij was niet meer aan een bepaald volk gebonden, maar in beginsel wereldkerk geworden

Van dit ogenblik af treden de twaalfen langzaam maar zeker uit de gezichtskring terug. Van "twaalfen" kon trouwens bij het apostelconvent niet meer gesproken worden; één uit hun midden, Jacobus, de broeder van Johannes, was reeds tevoren gedood door koning Herodes Agrippa, die daarmee een poging had gedaan zijn prinselijk avonturiersleven van vroeger goed te maken. Petrus is waarschijnlijk nog te Corinthe geweest; zeker kende hij de gemeente van Klein-Azië van nabij; tenslotte is hij in Rome onder keizer Nero de marteldood gestorven. De traditie, dat hij eindelijk zijn laatste rustplaats kreeg waar zich thans de majestueuze koepel van Bramante verheft, verdient geloof. Johannes heeft, naar luid van een vrij betrouwbare overlevering, lange jaren in Efese, het cultureel en godsdienstig centrum van Klein-Azië, vertoefd en ontving tijdens zijn ballingschap op het verlaten eilandje Patmos de Openbaring, die zijn naam draagt. Nog heden wijst men de reiziger de grot, waar dit zou zijn geschied.

Dit laatste brengt ons reeds te midden van de bonte wereld van legenden, die de volgende eeuwen al dichter om het leven en vooral om de dood van de apostelen hebben heengesponnen. Natuurlijk waren de figuren van Petrus en Johannes de meest geliefde voorwerpen van de verbeelding. Van Petrus vertelt men elkander, dat hij een dochter zou hebben gehad, die op een woord van haar vader verlamd werd, gelijk vanzelf spreekt, voor haar bestwil. Hij moet trouwens in het algemeen een groot vrouwenvijand geweest zijn. Men weet verder mee te delen, dat hij de eerste bisschop van Rome zou zijn geweest, en dat hij op eigen" verzoek met het hoofd naar beneden gekruisigd werd.

Een ernstige concurrent heeft Petrus intussen aan Johannes. Deze is in de traditie het ideaal van de volkomen kuisheid; het hangt hiermee wel samen dat men hem erop laat wijzen, dat Maria en Martha als vrouwen niet aan het laatste Avondmaal hebben deelgenomen. Overigens moet Johannes een zeer hoge ouderdom bereikt hebben; zonder enige hinder heeft hij zich aan de marteling van een bad in kokende olie onderworpen; toen hij eenmaal wist, dat zijn uur naderde, heeft hij eerst zijn graf laten uithouwen, toen zich erin neergelegd en rustig de geest gegeven.

Daar zijn verder nog de stralenkransen, die de traditie om de hoofden van de andere apostelen heeft zien glanzen. Philippus heeft men met de gelijknamige Evangelist vereenzelvigd; hij zou ook de man geweest zijn, die van Jezus het bevel ontving, in plaats van zijn vader te begraven, Hem te volgen; zijn graf, waarin ook zijn dochters begraven zouden zijn, wees men elkander reeds vroeg te Hiërapolis. Verder zou de tollenaar Mattheüs een groot zondaar zijn geweest,

was Nathanaël de ongenoemde Emrnaüsganger en Matthias een vegetariër.

De bedoeling van deze in 't algemeen weinig interessante overleveringen is meestal hetzij een bepaalde gemeente als apostolische zetel of heilige stoel te kunnen verheerlijken, hetzij één van de heilige mannen van het klassieke tijdvak van de kerk als drager van eigen verwarde denkbeelden te doen fungeren. Zij zijn bovendien kenschetsend voor het weinig historisch besef en de groteske heiligenverering van latere dagen.

Op niet hoger niveau dan de vorige staat een legende, die wij meermalen in de oud-Christelijke letterkunde ontmoeten en die in het kort de volgende inhoud heeft Nadat de apostelen geruime tijd te Jeruzalem vertoefd en onder de Joden gearheid hebben, zijn zij op een goede dag bijeengekomen en hebben zij het lot geworpen om de gehele wereld in even zovele zendingsterreinen te verdelen. Andreas is toen naar het land van de Scythen gegaan, Thomas naar de Parthen, Bartholomaeüs naar Indië.

De kern van deze legende ligt in het terugtreden van de apostelen na de dagen van het apostelconvent. De Christenheid heeft de twaalven te hoog geacht om ze geheel van het toneel te verwijderen. Al te goed gevoelde men immers, dat de twaalven, voorzover het hoog college in Jeruzalem zo nog heten kon, weinig of geen richting meer gegeven hadden aan de verdere ontwikkeling van de kerk -een enkele uitzondering als Johannes daargelaten. De stuwende kracht is voortaan in de gestalte van de apostel Paulus belichaamd. Heeft Paulus trouwens niet zelf gezegd, dat hij meer gearheid heeft dan allen?

DE APOSTEL PAULUS

De geweldige invloed, die van de apostel Paulus is uitgegaan, verbaast temeer wanneer men bedenkt, dat tussen het apostelconvent en zijn dood niet meer dan rond vijftien jaar verlopen zijn. Rusteloos moet hij in die jaren wel hebben gearheid. Wel drukte hem velerlei zorg en dikwijls verdriet over zijn gemeenten, leefde hij in gestadige rechtsonzekerheid ten opzichte van de Romeinse overheid, is menigvuldige vervolging zijn deel geweest, heeft hij met zware handenarbeid in zijn levensonderhoud willen voorzien, kwelde hem een zware bestrijding die hij zelf met de naam *van een doorn in het vlees en een engel van het satans* heeft aangeduid, doch boven dit alles uit is hij de gestalte van de verheerlijkte Christus blijven zien, die hem had gezegd: zie, *Ik zend u uit!* En daarom: wee mij, wanneer ik het Evangelie niet verkondig! Geen missionaris heeft ooit als Paulus op zo grote schaal in nagenoeg geheel heidense landen de kerk geplant. Toch ligt het verbazingwekkende van zijn arbeid niet zozeer in de hoeveelheid van zijn verrichte arbeid als wel in de wijze, waarop hij dit werk heeft volbracht. Door de tegenstand van een wettisch Christendom, dat zowel door Judaïstische wetsgeleerdheid als heidens moralisme werd gesteund, heeft niemand als hij zo klaar het Evangelie van de genade beleden en daarin op zulk een diepzinnige wijze de geheel enige en alomvattende betekenis van de gemeenschap van het geloofs met Christus doen zien. Voortaan alle Reformatorische bewegingen van het Westen op hem teruggrijpen; de brief aan de Romeinen wordt het handvest van de Hervorming van de zestiende eeuw en ook later is vrijwel elke opleving van geloof en theologie door Paulus Evangelie geïnspireerd.

Het is ongeveer het jaar 60, wanneer de schrijver van de Handelingen, Lucas, Paulus voor het laatst tekent. Hij is dan gevangene in licht arrest te Rome. Het doel van het boek van de Handelingen is dan bereikt: het Evangelie is van Jeruzalem naar Rome gekomen. Dan laat de schrijver het doek vallen. Gaarne zouden wij vollediger willen weten, wat daarna met de apostel is geschied, maar wat het Nieuwe Testament betreft dienen wij ons te vergenoegen met de spaarzame gegevens, die Paulus latere brieven bieden, bijeen te lezen.

Waarschijnlijk is de apostel vrijgelaten en heeft hij nog een of meer zendingsreizen in het Oostelijk gedeelte van de oude wereldzee gemaakt; wellicht heeft hij ook in Spanje gepredikt. Bij het schrijven van de tweede brief aan Timotheüs is hij echter opnieuw in gevangenschap te Rome, en ditmaal gevoelt hij zijn einde zeer nabij. Roerend vermaant hij zijn zoon Timotheüs, het goede pand te bewaren, voor de verdere uitbreiding van de kerk zorg te dragen, zich ook met alle macht te verzetten tegen de dwaalleraars, die reeds aan het verschijnen zijn, tot hij eindigt met de woorden van de krijgsknecht, die in het harnas zal sterven: *Ik heb de goede strijd gestreden, ik heb de loop beëindigd, ik heb het geloof behouden; voorts is mij weggelegd de kroon van de rechtvaardigheid, welke de Heere, de rechtvaardige Rechter, mij*

in die dag geven zal. Dan valt het scherm voorgoed, en heeft de legendenvorming verder vrij spel.

Zij maakt daarvan, gelijk te verwachten viel, ruim gebruik. Al spoedig ontvangt deze "Goddelijke" apostel, gelijk men hem noemt, de ereplaats naast Petrus. Hij is gehuwd, maar laat zich van zijn vrouw scheiden om zich geheel aan het Evangelie te kunnen wijden. Hij gaat met de beroemde wijsgeer Seneca om en voert een gewichtig schijnende correspondentie met hem. Ten behoeve van een kwestie over het Paasfeest, die meer dan een eeuw later de kerk van Klein-Azië en die van Rome met elkander in botsing zal brengen, geeft Paulus reeds aanwijzingen. Brieven, die hij gelukkig nooit geschreven heeft, worden gefabriceerd en onder zijn naam in omloop gebracht. Men geeft godsdienstige novellen over hem in het licht. Men meent te weten, dat hij met het zwaard onthoofd is geworden; nadat hij in zijn moedertaal met opgeheven handen tot God heeft gebeden, buigt hij het hoofd en terwijl de beul hem het hoofd afslaat, vallen er o wonder melkspatten op de kleding van de soldaat, die erbij staat. Tenslotte verhaalt men elkander, dat de apostel klein van gestalte is geweest, een kaal hoofd met samengetrokken wenkbrauwen en een iets te grote neus had, kromme benen bezat en verder zon vriendelijk voorkomen toonde, dat hij soms op een engel kon gelijken. Het beeld is niet zeer imponerend, maar er zou een kern van waarheid in kunnen schuilen: Paulus optreden schijnt inderdaad niet altijd even indrukwekkend te zijn geweest.

De uitbreiding van de kerk

Meer dan zulke anekdoten, die men vroeger overigens met stichting gelezen heeft, interesseert het ons te weten, hoe de werkelijkheid is geweest bij het begin van de tweede helft van de eerste eeuw onzer jaartelling. Men kan zeggen, dat de geschiedenis van de Godsopenbaring toen was af gesloten. In het Nieuwe Testament zijn de kiemen gelegd, nu zullen zij zich verder gaan ontwikkelen. De lijnen worden verder getrokken; zal het zijn in de richting, die het Nieuwe Testament zelf gewezen heeft? Waar en in hoeverre zullen zij ombuigen en zal de ontwikkeling door andere factoren worden beïnvloed of misschien zelfs beheerst?

Historisch onderzoek zal dit moeten aantonen; maar juist voor de eerste eeuw is dit onderzoek moeizaam. Betrekkelijk weinig in aantal zijn de gegevens, die uit de na-apostolische tijd tot ons zijn gekomen. Het is als met mensen, die zich bij het opgroeien van hun eerste levensjaren weinig herinneren. Een volledig beeld is daarom ook allerminst te tekenen. Toch bezitten wij genoeg om althans de omtrekken te schetsen.

Laten wij beginnen met het ontwerpen van een kerkelijke kaart, zoals deze er in het midden van de eerste eeuw begon uit te zien.

Omdat van Jeruzalem uit de uitbreiding van de kerk begonnen is, laat het zich verstaan, dat de gelovigen daar zeer groot in aantal zijn geweest. Toen de apostelen hun helpers (de zogenaamde diakenen) aanstelden, zal hun getal wel tussen de twintig en de vijf en twintig duizend zijn geweest. Bij Paulus laatste bezoek spreekt Jacobus nog van vele tienduizenden die tot de gemeente behoren. Mogelijk is dit laatste aantal slechts globaal, doch duidelijk is, dat er te Jeruzalem een overweldigend groot getal Christenen was.

Wij zouden in dit verband van een grote-stadskerk kunnen spreken, ware het niet, dat de kerk van Jeruzalem niet zelfstandig was georganiseerd, doch een eenheid vormde met al de gelovigen uit Palestina. Er bestonden, in onderscheiding van de toestand op heidenChristelijk gebied, geen aparte kerken te Jeruzalem, Lydda, Joppe, en andere plaatsen, maar al die kringen van gelovigen, hetzij in de hoofdstad hetzij in provincieplaatsen en dorpen, vormden samen de éne kerk van Judea, Galilea en Samaria, waarvan de raad van de oudsten te Jeruzalem zetelde. Deze uitzonderingstoestand hing wel met de herkomst uit het Jodendom samen; de oorspronkelijke gedachte van het éne Israël met zijn zichtbaar centrum in de heilige stad leefde nog voort.

Wenden wij de blik naar de streken, noordelijk van Palestina gelegen, dan treffen wij reeds zeer spoedig een gemeente te Damascus aan; uit het verhaal van Paulus bekering blijkt, dat deze niet onaanzienlijk geweest moet zijn. Nog meer noordelijk ligt Antiochië, stad met een bloeiende Christelijke kerk, centrum van het zendingswerk. Dit zendingswerk plant de vaan van het Evangelie binnen korte tijd op Cyprus en in Klein-Azië. Op eerstgenoemd eiland,

waar het Jodendom een belangrijk contingent van de bevolking oplevert, heeft Paulus met Barnabas, die zelf van Cyprus afkomstig was, zijn overwinning op de tovenaars Elymas behaald. In Klein-Azië is vooral in het Zuiden en aan de Westkust een aanzienlijk aantal gemeenten gesticht. Voorlopig schijnt het Evangelie nergens zo vaste voet te hebben verkregen als hier; niet voor niets heeft Paulus een vrij lange tijd te Efese doorgebracht.

Latere zendingsreizen brachten Paulus naar Griekenland. In Macedonië namen Philippi en Thessalonica een belangrijke plaats in; in Achaje, het zuidelijk deel van Griekenland, wordt Corinthe een wel moeilijke maar niettemin hoogst invloedrijke kerk. Weldra verlengt zich dan de boog om de oude wereldzee; na Griekenland komt Italië in het blikveld. Reeds voordat Paulus Rome bezocht, bevond zich daar een bloeiende gemeente, waarvan ieder Christen, gelijk de apostel zelf schrijft, gehoord moet hebben; welk een verovering ook, de kerk in het hart van het Romeinse wereldrijk, aan de poorten van het keizerlijk hof! Tenslotte is het mogelijk, dat in nog meer streken Christelijke gemeenten verzezen zijn. Waarschijnlijk is dit van Creta, Dalmatië en Spanje, doch hier naderen wij reeds het na-apostolisch tijdvak.

De kerk in de samenleving

De maatschappelijke positie van de Christenen is aan het einde van de apostolische tijd over het algemeen eenvoudig. Evenals te Corinthe, zo zullen er ook elders weinig rijken en weinig edelen onder de gelovigen zijn geweest. De uitzonderingen waren er. Wij lezen van gegoede lieden, die hun huis voor de gemeente openstellen, van een Phoebe uit Cenchreae, die meermalen voor zaken op reis gaat naar Rome, van een Barnabas in Jeruzalem, die zijn land ten bate van de kerk te gelde maakt. Toch blijven zij uitzonderingen; de kring van gedachten, waarin wij door Paulus brieven worden binnengeleid, is niet die van de rijke aristocratie, maar van de kleine middenstand. En het ligt ook in de aard van de zaak, dat juist zij, de handwerkslieden en slaven, de kleine luiden, meer door het Evangelie getroffen zijn dan de hogere standen; zij kwamen er trouwens ook veel meer mee in aanraking.

Kerk en Staat

De houding van de Staat tot het Christendom was aanvankelijk vrij onverschillig. Zeker zijn, er reeds in die tijd gevallen van plagerij en erger voorgekomen. In Jeruzalem vielen Stefánus en de apostel Jacobus als martelaren van hun geloof, maar de moord op Stefánus vond in een volksoploop plaats en voor de terechtstelling van Jacobus dreven koning Agrippa motieven van populariteit. In het algemeen heeft Rome de houding van Gallio aangenomen: het Christendom scheen een Joodse sekte, en wat kon de Romeinse overheidspersoon met zijn, naar onze begrippen kleine staf van ambtenaren zich met aangelegenheden, die de Joodse godsdienst betroffen, bemoeien? Hij had daartoe tijd, noch lust, noch verstand; dergelijke zaken moest het Jodendom zelf behartigen.

Zo groeide de kerk aanvankelijk in de beschuttende schaduw van het Jodendom op; de Joodse religie was door de overheid erkend, en of er nu een richting was, die enigszins niet de officiële Joodse opvattingen in strijd leefde, daarover heeft de overheid zich het hoofd niet kunnen breken. Weinig bemerkte zij achter de apostel Paulus en de zijnen de dragers van een wereldreligie, en intussen heeft deze wereldreligie kans gehad, haar wortelen krachtig en diep in de bodem te slaan.

De organisatie van de kerk

Daarbij ontging het de hoogwaardigheidsbekleders van het staatsgezag, dat deze Christenen, die zij immers slechts voor een Joodse richting hielden, van meetaf aan doende waren, zich zelfstandig te organiseren. Tastbare banden, die de ene gemeente aan de andere bonden, waren er nog wel niet. Synoden zijn er in de apostolische tijd niet gehouden en het zogenaamde apostelconvent verschilde van wat wij onder een Synode verstaan, nog aanmerkelijk. Zo lang de apostelen leefden, bestond er aan Synoden ook geen behoefte. "Kerk" is naar Nieuwtestamentisch spraakgebruik de gemeente, die op een bepaalde plaats samenkomt en wanneer het woord in algemene zin voor de wereldkerk gebruikt wordt, dan is deze "kerk" alleen voorwerp van geloof en niet van statistiek. Natuurlijk was er onderling verband, er werden heen en weer attestaties afgegeven, reizende predikers en vooral de apostelen zorgden

voor het onderling contact. Bovenal was er de gemeenschap van het geloofs en de eenheid van de aanbidding.

Kan dus niet van een georganiseerde wereldkerk gesproken worden, ook van een straffe plaatselijke organisatie valt voorshands nog weinig te vermelden. Wel is zij in kiem aanwezig. Aan het hoofd van iedere plaatselijke gemeente staat een aantal oudsten, dat allerlei lopende zaken behartigt. De oudsten zijn het, die toezicht houden op de leer, zielszorg oefenen, over de behandeling van tuchtzaken gaan, de financiën behartigen en met de armenverzorging zijn belast. Zo zien wij, hoe de oudsten van Jeruzalem de gaven in ontvangst nemen, die door Paulus en Barnabas van Antiochië zijn overgebracht, en later allerlei besluiten nemen met het oog op de rust en de welstand van het kerkelijk leven.

Waarschijnlijk hebben deze oudsten aanvankelijk een bepaalde titel gedragen. Zij komen dan ook onder allerlei namen voor in de brieven van Paulus. Maar naarmate de ambten van profeet en leraar als zelfstandige verschijningen terugwijken; wordt hun verantwoordelijkheid zwaarder en treden zij duidelijk in het voetlicht. Allengs worden zij de leraars, die niet meer hoofdzakelijk met bestuur en toezicht belast zijn, maar ook geregeld voorgaan in de eredienst. Tegelijk begint het ambt van oudste zich dan te specificeren; de nadere onderscheiding van opzieners en diakenen treedt op, waarbij de beheerszaken tot de bevoegdheid van de laatsten gaan behoren, en de eersten in het bijzonder arbeiden in het woord en de leer. Na enige tijd komt één van de opzieners dan weer nader naar voren. Niet, dat hier reeds van bisschoppen gesproken zou kunnen worden; de plaats, die te Jeruzalem (hier heeft zich deze ontwikkeling blijkbaar reeds vroeger doorgezet) Jacobus inneemt, is slechts die van woordvoerder of, zo men wil, voorzitter. Het spreekt overigens vanzelf dat één bepaalde opziener het adres vormt, waar men zich voor allerlei aangelegenheden kan vervoegen: hij ontvangt de vreemdelingen, zendt berichten naar andere kerken door en voorziet in velerlei kleine, lopende zaken.

Naast deze oudsten treffen wij nog enkele andere ambten en diensten aan. Het -apostolaat staat op het punt te verdwijnen; van bezetting van de opengevallen plaatsen kan (behalve in het geval van Judas en Matthias) geen sprake zijn, omdat de apostel zijn ambt rechtstreeks van Christus moest ontvangen en persoonlijk getuige moest zijn van Christus opstanding; men denke aan de eis, door Petrus bij de verkiezing van de daareven genoemde Matthias gesteld. De apostel bezat dan ook een bediening van fundamentele betekenis; hij legde de grondslag, waarop anderen later zouden voortbouwen,

Ook het ambt van Evangelisten of hulp-apostelen bezat slechts tijdelijke betekenis. Evenals de twaalf hun helpers aangesteld hebben, en dezen waarlijk niet maar diakenen, doch veelmeer Evangelie-verkondigers waren, zo heeft ook Paulus van de dienst van Timotheüs en Titus gebruik gemaakt. Het kon evenwel niet anders, of het Evangelistenambt begon met het wegvallen van de apostelen eveneens tot het verleden te behoren.

Iets langer hebben zich de profeten en leraars gehandhaafd. In hen ontmoeten wij bijzonder begaafde personen, die geen aanstelling bezaten (wij lezen daarvan tenminste niets in het Nieuwe Testament), maar die door de Geest werden bekwaamd, hetzij tot het spreken van bepaalde Godswoorden, die wel geen fundamentele leerstukken onthulden, maar allerlei praktische aanwijzingen inhielden, hetzij tot een dieper inzicht in de reeds geopenbaarde waarheid, vooral van die van het Oude Testament.

Tenslotte valt bij de ambten van de apostolische tijd nog op te merken, dat vrouwen nooit een ambtelijke aanstelling hebben ontvangen. Hoewel er Profetisch begaafde vrouwen als de vier ongehuwde dochters van Philippus waren en ook andere vrouwen voorkomen, die van meer dan gewoon inzicht in de leer van Oud en Nieuw Testament getuigenis konden doen (men denke aan Priscilla, Euodia en Syntyche), nooit is een vrouw in het college van de oudsten opgenomen. Wel hebben zij bij de godsdienstoefeningen verschillende hulpdiensten verricht, en waren er ook oudere weduwen, die op een lijst werden gezet om in dienst van het Evangelie allerlei werkzaamheden te verrichten, die kwalijk door een man konden waargenomen worden, zoals de verbreiding van het geloof in de vrouwenvertrekken van de antieke wereld. Men onderschatte ook het liefdebetoon van de Christenvrouw uit deze dagen niet; Dorcas met haar goede werken heeft veel navolgers gehad. Maar van een ambtelijke bediening in de eigenlijke zin van het woords kan hier, niet gesproken worden. Noch het leren noch het regeren kwam de vrouw toe, naar apostolische opvatting.

Niet geringer dan de eer is de verantwoordelijkheid van de ambtsdrager in de apostolische tijd geweest. Hij was wel door de gemeente gekozen (met uitzondering van de bovengenoemde buitengewone ambten), maar mocht daarbij weten, door God te zijn aangesteld. Aan God had hij dan ook rekenschap af te leggen. Niet dat dit in zich zou sluiten, dat hij ver boven de gemeente verheven was. Zelfs de apostelen verantwoordden zich tegenover de gemeente. Nooit heeft het ambt een heersende plaats ingenomen en wanneer een Diotrefes zijn ambt toch zo meent te moeten verstaan, berispt de apostel Johannes hem ernstig. Het beeld, dat de ambtsdrager voor ogen moet staan, is dat van de herder. Er is dan ook geen tegenstelling tussen ambtsdrager en leken. De gemeente handelt door middel van het ambt; het laatste geeft leiding, maar de gehele gemeente draagt de verantwoordelijkheid mede.

De liturgie

Niet alleen het ambt, maar ook de eredienst heeft reeds in de apostolische tijd een vaste vorm aangenomen. Op vastgestelde tijden, in elk geval van het zondagsavonds en wellicht ook op de morgen van die dag, komt de gemeente samen. Meestal is dit in het huis van een van de vooraanstaande en meer gegoede gemeenteleden; de opperzaal van het Oosters huis leent zich gemakkelijk voor het houden van een vergadering. Er zullen allicht ook plaatsen zijn geweest, waar de gemeente een lokaliteit huurde, doch dit zal tot de uitzonderingen hebben behoord. Was de gemeente te groot of het huis te klein voor een samenkomst van de gehele gemeente, dan verdeelde men zich over verschillende "huishuizen". Wij lezen van dergelijke huishuizen onder meer in Rome en Efeze.

De hoofdzaak van de eredienst is de bediening van het Woord geweest. Zij bestond uit de voorlezing van een vrij groot gedeelte van de Schrift van het Oude Testament, gevolgd door prediking. Allengs zal deze prediking het uitsluitend voorrecht van de opzieners zijn geworden; maar niet zelden zullen aanvankelijk nog profeten en leraars zijn voorgegaan.

Verder was er de viering van het Heilig Avondmaal, Meestal is deze met een liefdemaaltijd verbonden geweest; zo was het Avondmaal onderdeel van een werkelijke Avondmaaltijd, die tegelijk aan de eenheid van het geloofs uiting gaf en een vorm was van armenverzorging; de rijkere brachten gaven in geld of natura mee en de diakenen verdeelden deze: Bij het sacrament zelf waren het breken van het brood en het drinken van de wijn de hoofdzaak; terwijl men er geen magische betekenis aan toekende, dit in elk geval niet zo behoorde te zijn, vierde men er de gemeenschap met de verhoogde en eenmaal wederkerende Christus in, De doop werd waarschijnlijk meestal niet in de godsdienst oefeningen bediend.

Verder behoorde tot de eredienst nog gebed en gezang. Enkele liturgische formules als Amen en Halleluja zijn in het Nieuwe Testament nog terug te vinden. Waarschijnlijk werd de prediking begonnen en beëindigd met een zegengroet.

VERSCHILLENDE NUANCERINGEN

Bij een overzicht van het kerkelijk leven, gelijk dit zich tot aan het einde van de apostolische tijd had ontwikkeld, behoort ook iets te worden gezegd over de nuancering, die te constateren valt in de prediking van de apostelen. Duidelijk tekent zich vooral de prediking van de apostel Paulus af. Scherp is hier de tegenstelling van wet en Evangelie. Door de werken van de wet wordt niemand zalig; alle heil ligt alleen in de geloofsgemeenschap met Christus. Christus heeft zich, hoewel God, op aarde in dienstknechtsgestalte vertoond en zich vernederd tot de dood van het Kruis. Zo heeft Hij de macht van de zonde gebroken en ons van de zonde vrijgemaakt. Door zijn Geest woont Hij in de gelovigen in; ook zij sterven met Hem en staan met Hem op. Hun verlossing betekent niet alleen rechterlijke vrijspraak, maar ook levensvernieuwing. Toch ligt het zwaartepunt van de verlossing niet in de individuele gelovige, het werk van Christus heeft betekenis voor de gehele wereld: Hij is de tweede mens, die leven brengt waar de eerste mens de dood had gebracht. Thans is Hij het Hoofd van de kerk, ja van alle dingen, "Heer" in volstreekte zin. Eenmaal komt Hij weer om te richten en breekt de toekomstige wereld aan, waarheen het zuchten van het schepsel uitgaat.

De gedachten van Johannes bewegen zich in het algemeen in dezelfde richting. Meer nadruk valt hier slechts op het eeuwig Zoonschap van Christus. Alles wordt hier trouwens meer onder het licht van de eeuwigheid gezien; zalig worden is een zaak van uitverkoren te zijn, de

vernederling van Christus is nooit zo diep geweest, dat Hij zijn God-zijn verloren zou hebben. Uit liefde zond de Vader de Zoon en de Zoon predikt en brengt liefde onder de gelovigen, zowel tot God als tot elkander. Door de betoning van de liefde bewijst de gelovige een kind van God te zijn. Liefde en haat, leven en dood, waarheid en leugen zijn de grote tegenstellingen die de wereld beheersen. Het gericht is daarom niet alleen een zaak van de toekomst maar wordt in de tegenwoordige tijd reeds uitgewerkt.

De prediking van Petrus kennen wij veel minder volledig dan die van Paulus en Johannes. Wel weten wij, dat voor Petrus de betekenis van Christus sterven als zoendood sterk op de voorgrond heeft gestaan; in het sterven van Christus is de profetie van het Lam vervuld. Geloven is hopen op de toekomstige tijd, waarin de gelovigen van alle zorg zullen zijn ontslagen, en daar deze hoop uit Christus opstanding ontspringt, mag zij het deel van de kerk zijn.

In enigszins andere richting denkt Jacobus. Zijn brief roept op tot praktisch Christendom; ernstig waarschuwt hij tegen allerlei bespiegelingen, die niet met een heilig leven gepaard gaan. Tenslotte kennen wij in de brief aan de Hebreëen een verklaring van het ceremonieel van het Oude Testament als achtergrond van het priesterlijk werk van Christus. Christus is de ware hogepriester, die zichzelf eenmaal offert en nu de toegang tot God ontsluit, terwijl de bediening van de priesters van het Oude Testament slechts zinnebeeldig van aard was. Nu is de schaduw echter voor de werkelijkheid geweken. Dit alles past de schrijver dan op praktische wijze toe: er moet bij de gelovigen geen teruggaan maar een vasthouden zijn, wij moeten toegaan tot God.

Tot zover kennen wij de prediking van bepaalde apostelen en andere prominente figuren uit de tijd van het Nieuwe Testament. Ongetwijfeld zijn er nog andere stromingen geweest; men denke aan de meer farizees getinte Jeruzalemmers, aan de wijze, waarop een Stefanus de geschiedenis van het Oude Verbond behandelt, aan het Christendom van Apollos, voor deze te Efese nader onderricht was. Bovendien is het de vraag, wat de doorsnee-Christen van deze apostolische prediking, die tevens openbaring voor alle eeuwen was, verstaan en zich eigen gemaakt heeft. Wij kunnen met zeer veel waarschijnlijkheid zeggen, dat er in Paulus gemeenten maar weinig echte "Paulinisten" zullen geweest zijn. Op de vraag, wat de kerk in deze tijd nu ook metterdaad geloofd heeft, laat zich heel moeilijk een antwoord geven; in elk geval hebben openbaring en geloof lang niet op dezelfde hoogte gestaan. Wij lezen uit het Nieuwe Testament zelf wel anders!

DE KERK IN PALESTINA

Zo is dan in algemene trekken het beeld van het kerkelijk leven aan het einde van de apostolische tijd. Thans zet de eigenlijke kerkgeschiedenis in; alles zal zich verder gaan ontwikkelen. Wij volgen deze ontwikkeling allereerst in de gegevens, die wij voor de kerk in Palestina bezitten.

Jeruzalem is hier het centrum. De leiding wordt gegeven door Jacobus, de broeder van het Heeren. Zo zal het ook in later dagen blijven; wij bezitten een lijst, die de verschillende verwanten van Christus opsomt; steeds zijn zij het, die te midden van de foxen risten een ereplaats innemen.

Maar het is niet de persoon doch ook de geest van Jacobus, die de toon aangeeft. Men is Christen, gelovige in Christus, maar overigens blijft men jood in denkwijze en optreden. Geloof is vóór alles een zaak van levenswandel; de nadruk ligt niet op de theologie, maar op de levenswandel. En deze levenswandel toont merkwaardige punten van overeenstemming met die van het Jodendom, temeer, waar de kerk uit de Joden die uit de heidenen wel van het houden van de ceremoniën ontslagen heeft, maar ze voor zichzelf getrouw blijft waarnemen. Men verricht nog steeds de besnijdenis, houdt de sabbat, viert de feestdagen. Wanneer Paulus voor de laatste maal te Jeruzalem komt, verzoekt de raad van de oudsten hem, bij monde van Jacobus, terwille van de vrede de aanzienlijke kosten, verbonden aan het Nazireeër-offer, waartoe sommigen een gelofte hebben afgelegd, op zich te nemen en zo een bewijs te geven van godsvrucht in echt Oudtestamentische zin. Zo zal in de ogen van de JodenChristenen alle blaam van de heidenapostel zijn weggenomen. Men leeft daar immers nog bij geloften, offers en Nazireaat. De gehele geschiedenis is karakteristiek voor de wijze,

waarop ook de Christen-geworden Jood zich nog aan de oudvaderlijke inzetten verbonden voelt.

In allerlei opzicht leefde de kerk uit de Joden nog met het Jodendom zelf mee. Waarschijnlijk heeft zij naast haar eigen samenkomsten nog steeds getrouw de tempel bezocht en na de val van Jeruzalem, de synagogen. Men moest ernstig met de mogelijkheid rekening houden, dat de voorbidder en de prediker, die in de synagoge optraden, wel eens Christenen konden zijn, en vooral met het oog hierop heeft men in het begin van de tweede eeuw in het officiële Joodse gebed van de achttien beden een speciale verwensing van de Christenen opgenomen; op deze wijze had het Jodendom enigszins een waarborg, dat het geen "afvallige" was, die vooring. De kerk wilde de band wel aanhouden, het Jodendom zelf allerminst.

Tenslotte is ook voor de kerk uit de Joden typerend, dat het Christendom zich in Palestina nooit georganiseerd heeft als daarbuiten. Plaatselijke kerken heeft men hier nooit gekend. De Christenen gevoelden zich een bepaalde richting in het midden van het Jodendom, evenals de Farizeeërs, de Essenen, de Nazareeërs en anderen. Leidinggevend was daarbij de hoop, eenmaal de richting van het Jodendom te zullen worden.

Inderdaad de verwachting die de Christenen uit de Joden bezielde heeft en die hen zich angstvallig ervoor deed hoeden, de band met het Jodendom te breken, was die van de bekering van geheel Israël. Men vermeed het conflict om te trachten allengs meer invloed op het volksleven te verkrijgen. Men wilde veroveren door penetratie, niet door isolement. En men begreep daarbij niet, dat het conflict toch niet te vermijden zou zijn en deze hoop op Israël; bekering nooit langs deze weg in vervulling zou gaan.

Een bloedige botsing tussen kerk en Jodendom heeft plaats gevonden in de dagen, voorafgaande aan de Joodse opstand. Onder de hogepriester Chananja is in het jaar 62 Jacobus gestenigd. Het geschiedde in een tijd, waarin de Romeinse stadhouder afwezig was; de post zou juist door een ander bezet worden. Dit laat zien, dat ook in die dagen het recht van doodstraf niet meer bij het Jodendom berustte. Zo kan ook verklaard worden, dat de Joodse vijandschap, zich zelden op rechtstreekse wijze uitte. Het moest langs omwegen geschieden, bijvoorbeeld doordat de Joden als aanklagers van de Christenen optraden. En deze aanklachten hadden soms succes.

Op een leeftijd van 120 jaar is de grijsaard Symeon, ook een van Jezus verwanten, bij de stadhouder Atticus aangebracht; de aanklacht luidde, dat hij Davidiede [afkomstig van David] en Christen was. Men heeft ermee bereikt, dat Symeon aan een dagenlange foltering werd onderworpen, die met zijn marteldood eindigde.

Wat de reden van deze vijandschap van het Jodendom is geweest? Naar het uiterlijk scheen er weinig verschil tussen Joden en Christenen uit de Joden te zijn. Niet het minst zal aan de omstandigheid moeten worden gedacht, dat de Christenen in het algemeen nooit dezelfde haat tegen het Romeinse wereldrijk hebben getoond als de Joden zelf. Men heeft als Christenen aan de Joodse opstand aan het einde van de zestiger jaren niet meegedaan; op grond van een profetie is de gemeente van Jeruzalem, vóór het losbreken van het conflict met Rome, naar het Overjordanse Pella gevlucht en zo heeft zij zich aan de geweldige botsing van de Joodse oorlog onttrokken. Ook aan de latere opstand onder Bar Cochba in de regeringsjaren van keizer Hadrianus heeft de kerk niet meegedaan; uitdrukkelijk lezen wij, dat juist toen menig Christen als slachtoffer van de haat van de Joden gevallen is, Toen hadden de Joden trouwens de handen vrij!

Toch zal dit niet het diepste motief zijn geweest. Beter dan de kerk heeft het Jodendom zelf gevoeld, welk een onoverbrugbare kloof beide van elkander scheidde.

Reeds na de val van Jeruzalem in het jaar 70, maar vooral na de mislukte opstanden onder Trajanus en Hadrianus in de eerste helft van de tweede eeuw zijn in het Jodendom krachten gaan werken, die al wat zich niet naar de leiding van de schriftgeleerden wilde richten, langzaam maar zeker begonnen af te stoten. Op de periode van expansie, waarin een Hillel nog het parool kon uitgeven: heb alle schepselen lief en leidt ze tot de wet, volgt nu een even merkwaardig zich terugtrekken op wet en overgeleverde wijsheid. Al wat niet tot het officiële Jodendom behoort, wordt losgelaten. Farizeïsme en rabbinisme nemen nu de onbetwiste leiding. Het lot, dat op deze wijze alle Joodse "wegen" en sekten trof, kwam ook over de

Christelijke richting. Daarmede is aan de illusie van één Christelijk Joods volk de bodem ingeslagen. Het Christendom uit de Joden heeft de verkeerde richting genomen. Maar om daarvan terug te keren, daartoe is het thans te laat. De band met de zich steeds machtiger ontwikkelende kerk uit de heidenen heeft men reeds losgelaten. De kerk uit de Joden wilde zich daarvoor te veel in Joodse en te weinig in Christelijke richting bewegen. Nu staan beide nagenoeg als vreemden tegenover elkander. De enige weg, die voor de kerk uit het Jodendom open blijft, schijnt het contact met de overige Joodse sekten te zijn, die eveneens door het rabbinisme verloochend zijn.

Er was trouwens veel, dat de sekten met de kerk gemeen hadden, af gedacht nog daarvan dat beide in het oog van de Schriftgeleerden van Jabne en Tiberias vrijwel gelijk stonden. Ook bij de sekten kon men allerlei religieuze wassingen aantreffen, die herinnerden aan de doop van Johannes en die van de kerk zelf. Ook daar was er niet zelden verwerping van de bloedige offers, waarvoor men een meer geestelijke eredienst in de plaats had gesteld. En er waren meer aanrakingspunten.

Helaas bleek echter ook deze uitweg voor de kerk een doodlopend slop te zijn. Het gevolg van het contact met de sekten is geweest, dat de kerk hoe langer hoe meer in de sekten is opgegaan. Straks Verzandt de stroom dan ook en weten de kerkvaders nog slechts enkele merkwaardigheden te vertellen: de Christenen uit de Joden zouden voor een deel de apostel Paulus verwerpen, en eveneens de maagdelijke geboorte van Christus niet erkennen; zij bidden in de richting van Jeruzalem en hebben verschillende eigen Hebreeuwse Evangeliën; Hieronymus meent er één gevonden te hebben en later ziet Epiphanius nog kans een soortgelijk exemplaar in handen te krijgen. Overigens bespreekt reeds een Justinus omstreeks het midden van de tweede eeuw de vraag, of een Christen, die de Joodse wet nog houdt wel zalig kan worden; hijzelf meent van wel, maar hij weet dat er velen zijn die dit ontkennen.

Inderdaad is er straks van het Christendom uit de Joden weinig overgebleven. Over één gestalte valt nog enig licht, omdat het door hem geschreven boek een honderd jaar later naar Rome komt en daar reeds spoedig argwaan wekt en nader onderzocht wordt, aan welk onderzoek wij onze kennis danken, Het is Alexis, of met zijn eigenlijke naam Elkesai, Geheime Kracht. In het jaar 101 is hij in het Overjordaanse opgetreden met de profetische verkondiging, dat hij Christus heeft gezien als de grote Koning, Goddelijk en eeuwig Wezen, hem verschenen in een reusachtige gestalte van tegen honderd mijlen groot. Hij was tezamen met zijn zuster Roecha, de Heilige Geest. Uit naam van deze Christus predikt Elkesai nu een tweede doop, die niet naakt, gelijk in de kerk uit de heidenen; maar gekleed ontvangen moest worden. Bij die doop moeten zeven getuigen worden aangeropen: hemel, water, geesten, gebedsengelen, olie, zout en aarde. Deze doop mag echter niet bediend worden, wanneer boze gesternten invloed zouden kunnen uitoefenen; men moet er steeds rekening mee houden, in welke conjunctie de maan treedt. Overigens moeten besnijdenis, sabbat en alle ceremoniën behouden worden, behalve de bloedige offers; veelvuldige wassingen zijn hoogst belangrijk, vooral tegen allerlei ziekten en kwalen.

Het is duidelijk, dat Elkesai geen kerkhistorische betekenis heeft gehad. Indien hij het niet nodig geoordeeld had, een boek te schrijven, hadden wij nooit enige kennis omtrent deze man en zijn wonderlijke opvattingen bezeten. Hij toont echter aan wat eindelijk van het Christendom uit de Joden terechtgekomen is. Het heeft de breuk met het Jodendom niet aangedurfd. Het was te meegaand om vaar de kerk en tegen Israël te kiezen. Het gevolg was, dat het voor beide verloren is gegaan.

DE KERK IN SYRIË, DE DIDACHE

We hebben gezien dat de kerk in de apostolische tijd uitgebreid heeft door eerst de noordelijk van Palestina gelegen landen met het Evangelie bekend te maken, in Antiochië een zendingscentrum te vestigen, en dan langs Klein-Azië en Griekenland verder naar het Westen is doorgedrongen. Wij volgen deze route ook nu; van het gebied van de kerk uit de Joden richten wij de blik noordwaarts naar Antiochië en de streken daar rondom.

Door bijzonder gelukkige omstandigheden zijn wij in staat, kennis, te nemen van het kerkelijk leven, gelijk het zich in deze omgeving ontplooid heeft in de tweede helft van de eerste eeuw of in elk geval in de eerste helft van de tweede. Voor enkele tientallen jaren ontdekte men in

een bibliotheek in Constantinopel een handschrift, dat de titel droeg: *De leer van het Heeren door de twaalf apostelen aan de volken*. Naar zijn Griekse naam wordt dit geschriftje gemeenlijk Didache genoemd.

Het begint met een verhandeling over de twee wegen, waarschijnlijk niets anders dan een bewerking van een Joodse catechese, waarbij tussen de verschillende Oudtestamentische geboden woorden van Jezus heengevlochten zijn. De weg van het levens is: gij zult God liefhebben en uw naaste, en wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet.

Het laatste is wel een omkering van de gulden regel, want Jezus heeft juist andersom gezegd: wat wij wilden dat ons wél geschiedt, moeten wij een ander doen. Deze verslapping van de eis is echter geheel naar de geest van dit soort Christendom: volkomen vervulling van de geboden is nu eenmaal voor een doorsneemens onmogelijk, wij moeten daarom maar doen wat wij kunnen. Dat is reeds het beginsel van de tweeërlei moraal, een andere voor de "volkomener" en een andere voor de grote massa; maar wat wil men ook meer, wanneer de schrijver van de Didache niets af weet van Christus als verlosser en Hem alleen als leermeester kent, en het geloof vrijwel geheel in moraal opgaat?

Zo leert de Didache ons vooreerst een Christendom zonder Christus kennen. Niet minder belangrijk is, wat dit geschrift ons over de eredienst weet mee te delen.

De doop, zo lezen wij, moet zo mogelijk door onderdompeling bediend worden, maar hij kan desnoods ook door begieting plaats vinden. In elk geval moet het onder het uitspreken van de Trinitarische formule. Ieder mag de doop toedienen, maar in de praktijk zullen het wel de ambtsdragers gedaan hebben.

Verder horen wij nog, dat aan de doop enkele dagen met vasten vooraf moeten gaan; dit vasten is trouwens voor de schrijver belangrijk, het moet niet als bij de Joden op maandag en donderdag, maar op woensdag en vrijdag plaats vinden. Terloops wordt nog gezegd, dat het *Onze Vader* driemaal daags moet worden gebeden.

Dan volgen enkele aanwijzingen met betrekking tot het Avondmaal, dat eucharistie, dankzegging, genoemd wordt. De gebeden, die erbij behoren, luiden aldus: *Wij danken U, onze Vader, vanwege de heilige wijnstok van David Uw knecht, die Gij ons geopenbaard hebt door Jezus uw Zoon; uwe is de heerlijkheid in van de eeuwigheid. Wij danken U, onze Vader, vanwege het leven en de kennis, die Gij ons geopenbaard hebt door Jezus uw Zoon; Uwe is de heerlijkheid in van de eeuwigheid. Gelijk dit gebroken brood verspreid was over de bergen en vergaderd werd tot één, vergader zo uw kerk van de einden van de aarde in uw koninkrijk; want uwe is de heerlijkheid en de kracht in van de eeuwigheid.*

Het slotgebed verloopt ongeveer op dezelfde wijze en dankt zowel voor de lichamelijke spijs en drank als voor de geestelijke; het eindigt met *Hosanna, Maranatha en Amen*, naar alle waarschijnlijkheid door de gemeente geantwoord. Wij maken hier de opmerking, dat het Avondmaal met een gewone maaltijd verbonden zal zijn geweest, het is nog een werkelijk Avondmaal. Bediend wordt het elke zondag. Ook gaat aan de viering ervan schuldbelijdenis vooraf. Alle *volwassene gedoopten* nemen eraan deel; van een bijzondere toelating tot het Avondmaal lezen wij niets.

Nu schuilt het belang van deze uiteenzettingen hierin, dat het Avondmaal in die tijd vermoedelijk overal, op deze wijze gevierd werd, Alle andere gegevens stemmen met deze beschrijving overeen. Het enige, dat wij uit andere bronnen nog vernemen, is, dat men de godsdienstoefeningen, waarin het Woord en waarin het Sacrament bediend wordt, van elkander gaat scheiden; van het zondagsmorgens vindt de eerste, van het zondagsavonds de tweede plaats. Of dit ook reeds in de Nieuwtestamentische tijd zo geweest is?

Tenslotte geeft de Didache nog enkele inlichtingen over de ambten in de kerk. Wij vernemen dat geëerd moeten worden de apostelen en profeten en daarnaast de opzieners en diakenen. Deze laatsten worden niet verder beschreven, blijkbaar zijn zij bekend genoeg, de ontwikkeling is verder gegaan in de reeds vroeger aangewezen richting. Alleen is nog op te merken dat zij in verband met de godsdienstoefening genoemd worden; blijkbaar hebben zij de leiding bij, de viering van het Avondmaal. Hun ambt is plaatselijk en zij worden door de gemeente verkozen.

De apostelen en profeten verschaffen de schrijver en de geadresseerden blijkbaar meer moeilijkheden. Zij worden ons getekend als rondtrekkende leraars, die zich van de ene naar de

andere plaats begeben om de verschillende gemeenten te bouwen in het geloof. Nu komt het echter meermalen voor, dat er mensen zijn, die zich als zodanig uitgeven, maar met wie men achteraf allerlei onaangename ervaringen opdoet; het werk is rendabel en dat weten sommigen al te goed. Merkt men nu, zo is de oplossing die de Didache geeft, dat het die zogenaamde apostelen en profeten praktisch alleen maar om de verdienste te doen is, dan moet men niet met hen te maken willen hebben. Geen bedelarij met het ambt. Wanneer een profeet handelt naar wat hij zegt, dan moet hij onderhouden worden en zijn voor hem de eerstelingen van wijnkelder en dorsvloer. Anders niet. Aan de vruchten zal hij gekend worden.

De vraag is, wat onder deze profeten verstaan moet worden. Het gaat hier blijkbaar om de nazaten van de profeten uit het Nieuwe Testament, maar met dien verstande, dat de bijzondere openbaring en dat is voor deze tijd kenmerkend - allengs teruggeweken is voor de vaststaande leer. Het gaat nu niet zozeer meer om concrete aanwijzingen als wel om verkondiging van wat reeds geopenbaard is. Tussen profeten en leraars kan niet meer zo scherp onderscheiden worden als in de apostolische tijd.

Maar wat zijn de hier bedoelde apostelen? Onmogelijk kunnen de twaalfen bedoeld zijn; was dit het geval, dan had men zich slechts van hun identiteit behoeven te overtuigen om gerustgesteld te zijn. Blijkbaar is het woord dus in ruimere zin bedoeld. Ook in het Nieuwe Testament komt deze ruimere betekenis voor; er wordt dan iemand mee bedoeld, die met de behartiging van een bepaalde financiële aangelegenheid belast is; de deputaten voor de collecte voor Jeruzalem heten bijvoorbeeld apostelen. Vermoedelijk is dit ook hier het geval. Dit strijdt in 't geheel niet met de bepaling, dat de "apostel" geen geld mag vragen, want hierbij gaat het alleen om geld ten eigen behoeve. Anderzijds wijst juist in deze richting, dat van een "apostel" verlangd wordt dat hij niet meer dan één of hoogstens twee dagen op een bepaalde plaats blijft. Zelfs al zou de "apostel" hier niet iemand met een financiële zending zijn, duidelijk is, dat hij niet komt om te leren hiervoor zou een langer oponthoud immers juist nuttig zijn maar voor een aangelegenheid van praktische aard, die spoedig geregeld kan worden.

Ignatius van Antiochië

Spreekt in de Didache een onpersoonlijk geluid en is dit geschrift niets anders dan de neerslag van het normale kerkelijke leven, een gestalte van vlees en bloed, de enige die nader voor het voetlicht treedt, is Ignatius van Antiochië. Bij een vervolging onder keizer Trajanus, in het begin van de tweede eeuw, is hij gevangen genomen en waar de Romeinse hoofdambtenaar zich er wat bijzonders van beloofde, de dood van zulk een voorganger van een grote Christelijke gemeente als Antiochië, op wie hij de hand had weten te leggen, niet onopgemerkt voorbij te doen gaan, op transport naar Rome gesteld.

Op die reis naar Rome heeft Ignatius toen zijn zeven brieven geschreven, die, in navolging van die van Paulus, later gebundeld en in hun geheel tot ons gekomen zijn. Zowel deze brieven als de persoon van Ignatius zijn uitermate belangrijk voor onze kennis van de Christenheid in Syrië en van de geschiedenis van de na-apostolische kerk in het algemeen.

Het typerende van Ignatius is zijn vurige begeerte naar de marteldood. Dat hij straks voor de beesten geworpen zal worden, schrikt hem niet af, integendeel! Hij smeekt de kerk van Rome, dat zij haar machtige invloed niet zal aanwenden om hem dit hoge voorrecht voorbij te doen gaan. Paulus had wel gemeend, dat het nodiger voor de gemeente was, in het vlees te blijven, maar deze Oosterling kent geen voorbehoud; hij vreest slechts de vrijlating, want de ware vrijlating is de dood. Nu onderscheidt hij immers reeds hemelse dingen, bij het vooruitzicht van de marteldood roepen er reeds Goddelijke stemmen in hem; de martelaar is veel meer waard dan de gewone Christen!

Van betekenis is ook de theologie van Ignatius Het is raar, hij is een te singuliere geest, dan dat hij het Christendom zijner dagen zonder meer zou kunnen vertegenwoordigen; hoog steekt zijn gestalte boven de kerk uit, Toch is van belang, dat er in die dagen op die wijze gepredikt is en althans Antiochie zulke predikers heeft gehad.

Voor Ignatius is het Christendom de gave van het leven in Christus. De gelovige is metterdaad Christusdrager en alleen door de inwoning van Christus komt hij tot geloof en liefde. Duidelijk is, dat Paulus en Johannes dit denken bevrucht hebben. Zo is het trouwens ook met

Ignatius leer van Christus. Hoewel van de Vader onderscheiden, is Jezus eeuwig God. Hoe Ignatius zich dan het onderscheid tussen de Vader en de Zoon heeft voorgesteld? Waarschijnlijk naar aanleiding van het beeld van de Knecht van het Heeren, dat door de Schrift zelf gegeven is; de Zoon is aan de Vader ondergeschikt en gehoorzaam.

Verder was Jezus lijden en sterven besliste werkelijkheid; hierop legt Ignatius sterke nadruk tegenover alle dwaalleer, en hij komt tot de uitspraak, dat Jezus ook na zijn opstanding nog "in het vlees" geweest is. Ook is het merkwaardig, hoe deze kerkvader over de betekenis van Christus dood spreekt. De waarde van Jezus sterven, zegt hij, ligt daarin, dat de duivel er niets van begreep. Het is duidelijk, dat Ignatius de gedachten van het Nieuwe Testament in dezen niet recht heeft verstaan; evenmin als dit het geval is bij het stuk van de nederdaling ter helle, waarvan Ignatius zegt, dat zij concreet plaats gevonden heeft en noodzakelijk was voor de verlossing van de vromen van het Oude Verbond.

Van belang is tenslotte nog de leer van het sacrament bij deze bisschop van Antiochië. Het Avondmaal staat voor hem in het middelpunt van de eredienst; de vergaderplaats van de gemeente kan hij daarom met het typische woord "altaarruimte" aanduiden. In deze "altaarruimte" blijkt bij het Avondmaal de eenheid van de gemeente en wordt aan de gelovigen de gave van het eeuwige leven geschonken. "Komt allen en een iegelijk samen in genade, in één geloof in Jezus Christus, die naar het vlees uit het geslacht van David was, de zoon van het mensen en de Zoon van God, om te gehoorzamen aan de opziener en de raad van de oudsten in ongeveinsd gemoed, één brood brekende, dat het middel van de onsterfelijkheid is, het tegengif tegen de dood, om altijd te leven in Jezus Christus."

In dit verband moeten wij nog over Ignatius beschouwingen over het ambt spreken. De hem bezielende gedachte is die van de eenheid van de kerk. Deze eenheid is waarborg tegen allerlei dwaalleer van gnostieke of Judastische richting. Voor ieder gelovige is daarom primair dat hij zich bij de "opziener" - hier allengs "bisschop", een anders genuanceerde vertaling van hetzelfde Griekse woord houdt. Zonder deze opziener-bisschop geen Avondmaalsviering, zonder hem geen huwelijksluiting. In hem is de eenheid van de gemeente en de zuiverheid van de leer belichaamd.

Hoe komt deze opziener-bisschop aan zulk een bevoorrechte plaats? Wij zagen reeds eerder, dat oorspronkelijk aan het hoofd van de gemeente een college van oudsten stond te midden waarvan zich allengs begon te onderscheiden een groep van opzieners en van diakenen, en waarv één de meest op de voorgrond tredende persoonlijkheid werd.

Natuurlijk is hiermee nog niet gezegd, dat deze én opziener een overheersende positie verkreeg; hij tra soms door zijn persoonlijke kwaliteiten naar voren, som doordat hij de meeste gaven bezat om voor te gaan in de prediking. Noch Jacobus noch de zeven "engelen" uit de Klein-Aziatische gemeenten waren alleenheersers.

Maar wij zagen ook, dat het hierbij niet bleef. Al spoedig maakte zulk een opziener misbruik van zijn; macht. Uit een van de korte briefjes van Johannes leren wij zekere Diotrephes kennen, die ook met het ontvangen van doortrekkende Christenen belast is, maar op schromelijke wijze zich aan machtsvertoon te buiten gaat. Nu berispt Johannes dat nog. Straks kan hij dat niet meer. Dan komt het eenhoofdig Episcopaat ongehinderd op. Ignatius wordt er een van de eerste vertegenwoordigers van. Hij beschouwt zichzelf als "de" opziener-bisschop van Antiochië en van Syrië. Hij schrijft aan zijn collega's; Onesimus in Efese, Damas in Magnesia, Polybius in Tralles en Polycarpus in Smyrna; ook zij zijn "bisschoppen" als hijzelf.

Natuurlijk moet dit alles niet overdreven worden. Ignatius wil nu eenmaal "bisschop" zijn en ziet de werkelijkheid in het licht van zijn vooropgezette mening. Het eenhoofdig bisschopsambt is in werkelijkheid nog niet zo uitgegroeid als de sterk gechargeerde voorstelling van Ignatius ons zou willen doen geloven. Polycarpus noemt, in zijn brief aan Philippi zijn mede-oudsten nog naast zich. En dat Ignatius zelf op deze dingen zo hamert, werpt op de feitelijkheid van zijn voorstellingen ook wel een eigenaardig licht!

Zo bemerken wij hier het bisschopsambt in wording.

Het heeft nog geen onbestreden heerschappij, maar is dan toch een goed eind daarheen op weg. Klein-Azië en Syrië zijn de andere kerken daarbij voor. In Rome noemt Ignatius géén "bisschop" en gelijk straks blijken zal, bestaat het eenhoofdig Episcopaat daar ook in

werkelijkheid nog niet. In het Oosten ligt echter de bakermat. Van hieruit zal het straks ook Rome bemachtigen en dáár merkwaardigerwijze hechter gefundeerd worden dan ooit elders het geval is geweest,

Het opkomen van het Episcopaat werd grotendeels veroorzaakt enfin elk geval zeer vergemakkelijkt door de omstandigheid, dat het peil van de doorsnee-gelovige vrij laag was. Het is geen wonder dat juist bij een figuur als Ignatius, die in allerlei opzicht zijn tijd ver vooruit is, de ontwikkeling van het bisschoppelijk ambt zo in het oog valt. Ignatius meent bisschop in de volle zin van het woords te moeten zijn, omdat er anders van het kerkelijk leven niets terecht komen zal. De schare moet geleid worden. Het algemene ambt van de gelovige is ingezonken, het bijzondere ambt moet de schade daarom inhalen. De opkomst van het Episcopaat is de tegenhanger van de geringe geloofskracht en geloofshelderheid van de kerk.

Het is Ignatius er dan ook om te doen, de gemeente in zichzelf te centraliseren. Als zielszorger van de kerk heeft hij het oppertoezicht over de leer. Naast de opziener-bisschop staat dan nog wel altijd de raad van de oudsten, doch als niet meer dan een adviserend lichaam. Dat de oudsten het niet steeds in alles met de bisschop eens waren en er nog wel eens meningsverschil is geweest, viel te verwachten; het was volkomen begrijpelijk, dat zij het naar voren dringen van één uit hun midden, dat met een slinken van eigen aanzien gepaard moest gaan, met lede ogen aanzagen. Telkens vermaant Ignatius daarom tot eendracht, een eendracht, die een bedenkelijk karakter heeft: het gezag van de oudsten is te vergelijken met dat van de apostelen, maar dat van de bisschop met de wil van God de Vader!

Zo is de drijfveer hier de gedachte van de eenheid van de kerk. Heftig verweert Ignatius zich tegen allen, die saamkomen in andere kleine kringen en niet daar, waar de bisschop de leiding heeft. Er moet echter wel op gele worden; dat het hier altijd nog over de eenheid van de plaatselijke gemeente gaat. Van een organisatie van de plaatselijke gemeenten samen weet Ignatius nog niets. Hij schrijft wel naar andere kerken, maar zonder autorites over deze. De éne zichtbare wereldkerk ligt nog niet binnen zijn gezichtskring. Zij vormt echter de consequentie van deze gedachtegang en zal straks het aanzijn schenken aan het catholicisme. Ook in dit opzicht grijpt Ignatius, hoewel onbewust, op een verre toekomst vooruit.

De kerk in Egypte, de brief van Barnabas

Wij zouden thans de Oostelijke helft van de landen rondom de oude wereldzee kunnen verlaten, indien er niet een document uit deze tijd was, dat te belangwekkend is om hier onvermeld te laten. Het roept ons waarschijnlijk naar Egypte.

Over de oorsprong van het Christendom in het land van de Faraos en Ptoloniaeën bezitten wij nog steeds geen enkel betrouwbaar gegeven. De overlevering zegt, dat Marcus hier het Evangelie verkondigd heeft en noemt hem dan ook als de eerste bisschop van Alexandrië. De gedachte, die, hiertoe, de aanleiding gegeven heeft, is duidelijk: er moet toch iemand begonnen zijn, hier te prediken.

Nu zouden wij kunnen vermoeden, dat, het Christendom in Egypte eerst laat zijn opwachting gemaakt heeft. Het Nieuwe Testament spreekt nergens over een werkzaamheid van de apostelen of hun helpers aan de Nijl. En inderdaad is het mogelijk, dat in de apostolische tijd de zending hier nog geen vaste voet heeft verkregen. In onze tijd moet dit echter wel het geval zijn geweest. Egypte met haar wereldstad Alexandrië was te belangrijk en te dicht bij de moedergemeente van Jeruzalem gelegen, dan dat de kerk dit terrein thans nog braak heeft kunnen laten liggen. Verder woont hier een grote Joodse kolonie, aan welke wat te Jeruzalem geschied is, onmogelijk zonder meer voorbijgegaan kan zijn. Tegen het einde van de tweede eeuw maken wij dan ook plotseling met een bloeiende hogeschool te Alexandrië kennis. Hier arbeiden straks Clemens en Origenes, mannen van grote vermaardheid. Ook tonen verder de grote gnostieken Valentinus en Basilides, zelf in Egypte werkzaam, een dergelijke bekendheid met de inhoud van het Evangelie, dat er geen andere slotsom mogelijk is, of reeds in het begin van de tweede eeuw moeten er in Egypte Christelijke gemeenten zijn geweest.

Waarschijnlijk is het een "leraar, d.w.z. iemand die bijzonder werk maakte, van de verklaring van het Oude Testament, uit één dezer Egyptische kerken geweest, die schrijver is geworden van de verhandelingen, welke wij thans als de brief van Barnabas in de rij van de apostolische

vaders tellen. Dit blijkt niet zozeer uit zijn theologische opvattingen als wel uit de wijze, waarop hij het Oude Testament allegoriseert, juist gelijk de Alexandrijnse Joden dit hadden gedaan.

Wat zijn theologische opvattingen betreft, deze onderscheiden zich niet al te zeer van wat wij elders aantreffen. "Barnabas" staat op de bodem van een afgevlakt Paulinisme of anders gezegd van een moralisme, dat met verschillende gedachten, ontleend aan de apostel Paulus, is opgetuigd en opgesmukt, zodat het geheel wel een Christelijk aanzien bezit. Hij weet af van Christus eeuwig voorbestaan, hij spreekt over de vergeving van de zonden door Jezus bloed en de wedergeboorte, maar van het geloof is weinig of niet sprake. Hij is iemand, die over veel dingen heeft nagedacht, maar zo goed als nergens heeft doorgedacht. Zo zijn er natuurlijk ook in die tijd meer geweest.

De reden, waarom hier melding van hem gemaakt moet worden, ligt in zijn merkwaardige beschouwingen over het Oude Testament. In de zogenaamde "Barnabas" die met de echte Barnabas uit de Handelingen van de Apostelen onmogelijk geïdentificeerd kan worden - ontmoeten wij de eerste antisemiet van de Christelijke kerk. De eerste, maar dan ook een radicaal antisemiet Het doorlopend doel van zijn boekje is aan te tonen, dat alleen de kerk het ware verbond met God bezit. Israël ligt thans onder Gods toorn, en het heeft dit eigenlijk reeds altijd gedaan. Het is voor, "Barnabas" trouwens de vraag, of er wel van een Oud Verbond gesproken kan worden; God heeft wel een verbond aan Israël willen geven, maar het volk heeft dit reeds terstond, bij de geschiedenis met het gouden kalf, verbroken. En verder wijst "Barnabas" er dan op, hoe keer op keer de profeten over Israël geklaagd hebben; dit volk is de naam van Gods volk nooit waardig geweest.

Nu is het duidelijk, dat men van dit standpunt in twee richtingen kan gaan. Wie als onze schrijver niets met Israël te maken wil hebben, kan óf het Oude Testament verwerpen óf het vergeestelijken. De eerste methode zal Marcion straks volgen; "Barnabas" staat daarvoor echter teveel onder invloed van wat het Nieuwe Testament zelf over het Oude heeft gezegd en hij schrikt voor deze consequentie terug; hij kiest de tweede mogelijkheid.

Deze bestaat daarin, dat hij op mateloze wijze het Oude Testament vergeestelijkt. Niets is letterlijk bedoeld, maar alles heeft een diepe zin en deze diepe zin is tegelijk de enig mogelijke.

Nader bezien, kan men bij alle vergeestelijking nu weer twee kanten op. Men kan de eigenlijke zin in aanwijzingen omtrent het zedelijk leven vinden of ook in verkondigingen van Christus. "Barnabas" doet beide. Hier mogen enkele voorbeelden van zijn exegese volgen.

Mozes heeft verboden, het vlees van zwijnen en roofvogels te eten. Dit is, zo horen wij eerst, geestelijk bedoeld. God wilde hiermee zeggen: gij moogt u niet inlaten met lieden, die op zwijnen en roofvogels lijken. Wie lijkt op een zwijn? Iemand die alleen aan God denkt, wanneer hij Hem nodig heeft. Wie lijkt op een roofvogel? Wie niet werkt in het zweet zijns aanschijns en zich vergrijpt aan het goed van een ander. Dit spijsverbod bedoelt dus niets anders dan dat men zich steeds moet hoeden voor ondank bare en gierige mensen.

Thans een ander voorbeeld. Abraham heeft zijn onderhorigen besneden en dit waren er 318 in getal. Waarom 318? Dit getal wordt in het Grieks op deze wijze geschreven: I H T. De eerste twee letters vormen de aanvang van het (Griekse) woord JEZUS, de 't ziet op de gedaante van het kruis. De besnijdenis spreekt dus van het sterven van Christus. En .. de ceremonie is weer geneutraliseerd.

Of "Barnabas" van kerkhistorische betekenis geweest is? Ongetwijfeld. In hem zien wij de kerk voor het eerst met het probleem van het Oude Testament worstelen. Bij al zijn oppervlakkigheid heeft "Barnabas" gevoeld, dat de kerk er niet mee gereed is, wanneer zij meedeelt, dat het Oude Testament niet maar een Joods, doch een Christelijk boek is; de moeilijkheid begint dan pas en de vraag is, welke betekenis dit boek voor ons heeft. Zo is het vraagstuk, dat de eeuwen zal bezig houden, aan de orde gesteld.

De wijze, waarop "Barnabas". de moeilijkheid opgelost

heeft, is aan gerechtvaardigde bedenking onderhevig. Hij ontwarde de knoop niet, maar hakte hem door. En bovendien heeft hij een spoor gewezen, waarop latere kerkvaders al te lichtvaardig zijn voortgegaan, en waarop zich nog menigeen beweegt.

De kerk in het Westen

Thans vraagt het Westen van het Romeinse wereldrijk onze aandacht.

Ook hier is de oogst niet bijster groot, wij zijn vrijwel alleen op de geschiedenis van de kerk van Rome aangewezen. De uitbreiding van de kerk buiten de hoofdstad onttrekt zich aan onze blik. Niet, dat er geen andere gemeenten geweest zijn. Treffend is het in Pompeji gevonden magische quadraat, dat vrij zeker door een Christen is getekend en wellicht met zijn vervaardiger, in het jaar 79 reeds onder de lava van de Vesuvius bedolven is, Trouwens ook in de Handelingen lezen wij van Christenen uit Puteoli, het tegenwoordige Napels, en dan schrijft men amper het jaar 60. Waarom geen nadere berichten tot ons zijn gekomen? De roem van Rome heeft de andere kerken van het Westen teveel overschaduwd.

Gesticht werd de kerk van Rome door Christenen uit de Joden. Hoe licht kon het Evangelie hier ook gebracht worden! In de hoofdstad kwamen de draden uit alle oorden van het land samen; hier vond het leven van de wereld zijn duidelijke weerspiegeling. Toch hebben de Joden al spoedig niet meer de meerderheid van de gemeente gevormd; uit de brief van Paulus aan de Romeinen krijgen wij de indruk, dat de gemeente hoofdzakelijk uit vroegere heidenen samengesteld is.

Wanneer Paulus Rome bezoekt, is het als gevangene. Toch heeft hij nog een betrekkelijke vrijheid; hij staat wel onder militair toezicht, maar mag niettemin het Evangelie verkondigen. En ongetwijfeld heeft de apostel na zijn vrijlating nog veel gepredikt te Rome.

Doch ten tijde van keizer Nero (54-68) breekt een wrede vervolging los. Heidense geschiedschrijvers vermelden de aanleiding. Een groot deel van de stad is in vlammen opgegaan en wanneer, na ongeveer een week, het gevaar gekeerd schijnt te zijn, laait de brand opnieuw op. De verdenking valt op de keizer en deze weet niet beter te doen, dan de schuld op de Christenen te werpen. Enkele gelovigen worden gevat en bekennen. Het zal de vraag wel blijven, wat zij eigenlijk bekend hebben en dit wordt aanleiding tot een moordpartij, tot nu toe zonder weerga, slechts een Nero waardig. De gruwelroman Quo Vadis schildert de martelingen van de Christenen op levendige wijze, en wellicht niet overdreven.

Nu is het vreemd, dat de keizer met de aanwijzing van de Christenen als schuldigen zoveel succes heeft geboekt. Welke was de reden, waarom de kerk te Rome zo weinig populair was? Men heeft in een stad als Rome zoveel wonderlijke godsdiensten gezien, in de ogen van de conservatieve Romein althans; wat heeft de kerk dan gedaan, dat de beschuldiging van deze brandstichting zo grif ingang vond?

Wij moeten er allereerst op letten, dat de Christenen in de ogen van de Romeinse bevolking niets anders dan een Joodse sekte vormden. Ze lazen Joodse boeken, hun voorgangers waren grotendeels Joden, hun God, Christus, was van Joodse origine. Dat betekende, dat de kerk een officiële rust genoot zolang de regering de Joden hun prMlegiën liet -, maar het hield tevens in, dat dezelfde minachting, waarmee de hogere standen het Jodendom bejegenden, en dezelfde haat, die de man in de straat voor de Jood koesterde, eveneens op de Christenen overging; straks zal men zo bijvoorbeeld de fabel, dat de Joden een ezel aanbidden, op de kerk overdragen en een Romeins soldaat zal een gekruisigde ezel tekenen en tot spot van zijn Christenkameraad erbij schrijven; Alexamenos aanbidt zijn God ..

Een tweede reden voor de impopulariteit van de kerk ligt in haar exclusMsme. De Hellenist van deze tijd is liberaal voor alles wat ook liberaal is, maar de Christen is nu eenmaal niet liberaal en gelooft dat zijn godsdienst de enig ware is en al de andere religies vals zijn; daar is geen andere naam gegeven om zalig te worden dan die van Jezus. Dit is juist voor Griek en Romein de grote steen van het aanstoots geweest. Dit werd ook de aanleiding, dat men aan de kerk een "haat tegen het menselijk geslacht" toeschreef.

Verder behoeft men zich maar in de gedachtegang van de handwerkslieden in te leven, die immers op zo velerlei wijze bij de oude en nieuwe godsdiensten van het Romeinse rijk financieel betrokken waren, de handelaars in allerlei godsdienstige voorwerpjes, de kooplui, die goede zaken maakten, wanneer heidense feesten bijzondere drukte in de stad teweegbrachten en het juist van die dagen hebben moesten om nog te zwijgen van de souteneurs en de andere parasieten van de maatschappij, die de bronnen van hun

broodwinning voor een goed deel zagen opdrogen. Zeker, in de allereerste tijd is dit nog niet zo het geval, maar straks heeft een stadhouder in Klein-Azië dan toch maat dergelijke plachten in ontvangst te nemen, met de daarmede gepaard gaande verzoeken om nu eindelijk toch eens krachtige maatregelen te nemen.

Tenslotte is in dit verband ook aan de vurige verwachting te denken, die de kerk in deze tijd van de wederkomst van Christus koestert. Er komen gevallen voor van mensen.

die niet meer willen werken; slaven zien hun meesters met triomfantelijke blikken aan, want spoedig nadert het gericht; zakenlieden zien zich voordelige relaties ontgaan, omdat hun dochters niet meer willen huwen, want de tijd is immers kort! En juist de brand van Rome zal menig Christen verheugd hebben, omdat hij hier een Godsgericht over de goddeloze stad zag aanbreken, misschien, wie weet, het voorspel van het laatste oordeel!

Niemand verwondert het, dat dergelijke dingen zeer geschikt waren, de kerk impopulair te maken en de verdenking van de brand op haar rug te schuiven.

Onder de Flavische keizers, die Nero zijn opgevolgd, schijnt de gemeente van Rome een periode van betrekkelijke rust te hebben genoten. Wel leefde de kerk in gestadige rechtsonzekerheid. Eigenlijk vormde zij een verboden vereniging. Maar welk Romeins bewindsman gunde zich de moeite, zolang niets bijzonders voorviel, zich hierover druk te maken? De stad was groot genoeg. In de regeringswijk heeft niemand zich nauwkeurig ervan op de hoogte gesteld, wat er zo al in de smalle straatjes langs de Tiber voorviel.

Maar al te spoedig komt aan deze tijd van rust een eind. Tegen het laatst van de eerste eeuw beklimt Domitianus (81-96) de troon en thans begint een ernstige vervolging. de Staat heeft allengs begrepen, dat het Christendom wat anders is dan een Joods genootschap en hij bemerkt tot zijn ontsteltenis, dat de kerk een organisatie is gaan vormen, onzichtbaar maar daarom van het te krachtiger, wijd vertakt en vertegenwoordigd in alle rangen en standen. Zelfs 's keizers eigen neef behoort ertoe. Het vervolgingsapparaat wordt in werking gesteld. Een stelselmatige verdrukking begint, of liever, geen verdrukking maar uitroeiing. Thans geldt de regel: Christenen mogen er niet zijn!

De motieven tot deze vervolging waren voor de overheid ten dele anders dan voor het publiek. Van de overwegingen, welke de Christenen in de ogen van de massa gehaat maakten, nam de overheid kennis en dankbaar werden zij in het vervolgingssysteem ingeschakeld. De hoofdzaak werd echter, dat de Christennaam zelf een punt van aanklacht was. Als Christen onttrok men zich aan de godsdienstige plechtigheden, die van ieder goed staatsburger verwacht en verlangd werden ten opzichte van keizer en staat. Zeker is de Romeinse staat: zeer ruim geweest op het punt van toelating van allerlei godsdiensten; er is zelden een godsdienstvrijheid geweest als toen. Maar de enige Voorwaarde, waaraan voldaan moest worden luidde: ook de Staat, ook de keizer vereren. Een religie, die dit niet wenste te doen, was staatsgevaarlijk, ondermijnde het fundament van de Romeinse wereldstaat. En zeker in een tijd als toen werden dergelijke naar het gangbare oordeel: ontbindende krachten ontoelaatbaar geacht.

Wij kunnen hierop thans niet breder ingaan. De stand van zaken is echter duidelijk genoeg. De Romein gelooft in de Staat, en dat geloof is religieus van aard. Eén godsdienst, hoe oppervlakkig deze verder ook moge zijn, vormt het cement voor het staatsgebouw. En deze godsdienst is de verering van de keizer, in wie de eenheid van het rijk is belichaamd. De keizer is de "Here", de vredebrenger, de vleesgeworden Godheid zelf. Wie als Christen aan de aanbidding van staat en keizer niet wil of kan meedoen, pleegt dus majesteitsschennis en hoogverraad.

Nauwelijks zijn de stormen, door Domitianus ontketend en waarschijnlijk hun neerslag nog vindend in de Openbaring van Johannes, over het hoofd van de gemeente heengevaren, of onder Trajanus (98-117) breken nieuwe vervolgingen los. Het is de tijd, waarin Ignatius van Antiochië martelaar wordt. Maar ook nu blijkt, hoe onmogelijk het is, het rijk van de Christenen te zuiveren. De overheid staat hier voor een onbegonnen taak. Plinius, de stadhouder van een deel van Klein-Azië, schrijft dan ook aan de keizer om uitsluitsel, hoe hij in deze impasse handelen moet. Hij heeft twee vrouwen, die een bepaalde bediening bij de

kerk hadden, laten folteren, maar niets anders gemerkt dan, gelijk hij dat noemt, een ongehoord bijgeloof. Haar gehele schuld bestaat daarin, "dat zij gelijk zij gewoon waren op een bepaalde dag voor het aanbreken van de dageraad samenkwamen, daarbij Christus als God door beurtgezag verheerlijkten en zich onder ede verbonden, geen misdaad, geen diefstal, roof, echtbreuk te plegen, het eenmaal gegeven woord niet te breken, toevertrouwd goed bij terugvordering niet achter te houden; hierna zijn zij naar gewoonte uit elkander gegaan en weer samengekomen tot het gebruik van een gewone en onschuldige maaltijd".

De keizer deelt in zijn antwoord aan Plinius mee, dat als volgt gehandeld moet worden: er zal op aangedrongen worden, dat de Christenen het beeld van de keizer vereren en Christus vervloeken, en dan zal vrijlating volgen. Vrijheid van belijden kan nu eenmaal niet aan Christenen geschonken worden. De regel luidt: *Christenen mogen er niet zijn*. Wel moeten zij niet meer opgespoord worden en aan anonieme aanklachten moet geen gevolg worden gegeven. Zo heeft de Romeinse hoofdamtenaar voortaan geen stapel van allerlei papieren op zijn bureau liggen en geen langdurige diepgaande onderzoeken behoeft hij meer te leiden; hij heeft hier praktische richtlijnen, die gemakkelijk en zonder veel hoofdbreken worden toegepast.

Wij keren thans tot de gemeente van Rome terug. De maatschappelijke toestand is hier vrijwel gelijk aan die van elders. Ook te Rome overwegen de armen in aantal. En hoe begrijpelijk, dat juist op hen het Christendom een diepe indruk maakt! Hier is de arme mens iets waard, hier wordt hij meegeteld. Hier vindt hij een geregelde armenverzorging; op iedere zondag worden gelden ingezameld, waarvan de weduwen en andere behoeftigen worden onderhouden. Hier wordt ook voor zijn begrafenis zorg gedragen. Hier heeft de slaaf zelfs kans vrijgekocht te worden!

Wel wordt de kerk niet geheel uit de lagere standen gerecruteerd. Wij hoorden reeds van Flavius Clemens, de neef van de keizer. Domitilla, zijn vrouw, geeft aan de gemeente een stuk land ten geschenke om als begraafplaats te gebruiken. Straks zal de rijke reder uit Sinope en Marcion, wanneer hij naar Rome komt de gemeente met een gift van tweehonderdduizend sestertien verblijden. Toch zijn dit de uitzonderingen. Pius, die een vooraanstaande plaats in de gemeente inneemt (later wordt hij als bisschop van Rome genoemd, maar daarvan is thans nog geen sprake), is een vrijgelaten slaaf.

Clemens, Romanus

Vrij scherp licht valt plotseling over de kerk van Rome uit een schrijven, door een van de oudsten aldaar, Clemens, in opdracht van de gemeente aan de kerk van Corinthe geschreven. Uit dit merkwaardig, ons gelukkig bewaard gebleven document blijkt, dat er ginds in Corinthe verschillende ernstige moeilijkheden zijn ontstaan. Een paar raddraaiers hebben zich niet meer kunnen vinden in de leiding, die van de plaatselijke oudsten uitging en de meerderheid van de gemeente op hun hand gekregen om enkele van die oudsten af te zetten. Bepaalde motieven zijn er blijkbaar niet voor geweest; waarschijnlijk hebben wij hier alleen met een reactie tegen de steeds meer opkomende macht van de oudsten te doen. Het gerucht van deze moeilijkheden is al spoedig naar Rome; overgewaaid en op het voetspoor van de apostel Paulus, wiens geest tezamen met zijn overblijfselen nog te Rome aanwezig blijft te zijn, besluit de kerk aldaar een broederlijk schrijven aan de gemeente van Corinthe te richten om deze tot de orde te roepen. Inderdaad en hier blijkt Paulus erfenis bij nadere beschouwing toch niet zo groot te zijn en is het begrip "orde" het hoofdmotief van dit gehele schrijven.

Breed weidt Clemens over de orde in de natuur uit en wijst hij op voorbeelden van ordelijkheid, gelijk zij in het Oude Testament te vinden zijn. Dit Oude Testament is als 't ware één lange beeldengalerij met voorbeelden ten goede en: ten kwade. Ook op ambtelijk terrein nu moet er orde zijn; en hierover gaat dan in hoofdzaak onze brief.

Nu is er te Rome een kring van notabelen, die in het algemeen oudsten of voorgangers genoemd worden, en waartoe de zogenaamde aangestelde oudsten behoren en verder waarschijnlijk ook de profeten. Zij hebben de vooraanzitting in de gemeente. Nu zijn deze aangestelde oudsten de eigenlijke leiders, die, onder voorgang van de notabelen, de oudsten in het algemeen, door de gemeente gekozen worden. Praktisch zal dit wel betekenen, dat de

gemeente alleen het recht van approbatie bezit, maar voor Oosterse en antieke rechtsbeseffen ligt daarin geen minderwaardigheid voor de gemeente; gemeente en ambtsdragers vormen een eenheid. Kunnen dergelijke aangestelde oudsten afgezet worden, zoals te Corinthe gedaan is? Zeker, doch alleen om redenen van onbekwaamheid, om publieke zonden en dergelijke. Er moet een aanleiding voor zijn. Bestaat deze niet, dan is afzetting onordelijk en een miskennen van de waarde van het ambt. Het ambt immers is door de apostelen ingesteld.

De Vader heeft Christus gezonden, Christus de apostelen, de apostelen op hun beurt de opzieners en diakenen. Het ambt berust dan ook niet op het goedvinden van de schare, maar op de wil van God. God gaf ieder een bepaalde plaats te midden van het "leger" van de kerk merkwaardig, dat het beeld van het lichaam, zoals Paulus het gebruikte, zijn organische betekenis goeddeels verloren heeft en zo heeft God het ook reeds in de tijd van het Oude Verbond gedaan. Christus is als het ware Hogepriester, de opzieners zijn de priesters en de diakenen de Leviëten. Ten overvloede haalt Clemens dan nog een citaat uit het Oude Testament aan (het is te goeder trouw veranderd), waaruit dit nader kan blijken. De leek, welke uitdrukking hier voor het eerst voorkomt, moet zijn plaats weten en eerst zo zal alles in goede orde verlopen. De kerk is een kudde, en de harmonie en de vrede bestaan daaruit, dat men weet, waar men heeft te staan.

Merkwaardig licht, dat zodoende op de ambtstheorie valt, gelijk deze aan het einde van de eerste eeuw te Rome en elders aan het opkomen was. De kerk begint uiteen te vallen in leiders en geleiden, bestuurders en bestuurden. Niet, dat de laatsten thans reeds onder voogdij worden gesteld. De leken treden actief op bij de aanstelling van ambtsdragers en in beginsel hebben zij het recht, hen zo nodig af te zetten. De leken hebben aan Clemens opdracht gegeven, deze brief te schrijven en enkele oudsten aangewezen, die hem moeten overbrengen. Zelfs schrijft Clemens, dat, indien er een ambtsdrager is, die in moeilijkheden met de gemeente verkeert, deze liever een andere plaats moet zoeken.

Toch blijven de niet-ambtelijke leden van de gemeente de leken. De scheiding is voltrokken. Al is er te Rome nog geen éénhoofdige bisschopsambt en lezen wij slechts van een kring van oudsten, waarvan er één aangewezen is voor briefwisseling en dergelijke zaken, de ontwikkeling van de ambtsbeschouwing van Rome zal zich straks aan die van Syrië en Klein-Azië paren, en de lijn voor de toekomst is dan uitgestippeld. Doch, dit is thans nog toekomst.

Het Christendom van de brief van Clemens heeft weinig betekenis. Wat wij hier lezen, is niet veel anders dan vlak nomisme. Er worden wel Schriftuurlijke grondgedachten aangeraakt, zoals bijvoorbeeld de rechtvaardiging uit het geloof, maar praktisch leeft men bij de werken van de wet. Het vernis is slechts dun; de geest, die ons hier tegemoet treedt, is die van de Hellenistische proselietenvroomheid.

Wel is nog van belang, wat deze brief van Clemens ons omtrent de eredienst weet mee te delen. Deze staat onder leiding van de opzieners. Ook wanneer profeten optreden, hebben zij het toezicht. De prediking ligt voor hun rekening. Aan deze prediking gaat een vrij uitvoerige schriftlezing vooraf. Hoe immers heeft iemand als Clemens zó met het Oude Testament kunnen werken en daarbij kunnen menen dat men hem begreep, wanneer dit niet het geval geweest was? Voor persoonlijk gebruik is de Schrift voor verreweg de meeste Christenen veel te duur geweest, men was voor zijn Bijbelkennis vrijwel uitsluitend op de voorlezing in de eredienst aangewezen. Het is mogelijk, dat aan de preek, die onder de naam van de tweede brief van Clemens, tot ons gekomen is, de lezing van Jesaja 54 tot 66 voorafgegaan is, niet minder dan dertien hoofdstukken!

Op de schriftlezing volgt de prediking zelf. Deze heeft vrijwel steeds het karakter van zedeprediking gehad, Niet alleen de geest van de brief van Clemens, maar ook de inhoud van de zogenaamde tweede brief wijst daarop. En het verwondert dan ook niet, dat de diaconessen van Klein-Azië, die door Plinius zijn verhoord, het alleen maar hebben over wat mag en niet mag; gelijk te Rome zal het wel overal zijn geweest.

Eindelijk wordt de dienst, wanneer geen Avondmaal gevierd wordt, met gebeden beëindigd, die deels door de opzieners, deels door de gemeente worden uitgesproken. Het vrij gebed is in deze tijd nog wel niet geheel uit de eredienst verdwenen en wie gebedsgaven heeft, behoeft ze niet te onderdrukken. Toch komt het formuliergebed steeds meer op en Clemens zelf geeft aan het eind van zijn schrijven een proeve daarvan. Deze is te merkwaardig om er niet een enkele

aanhaling uit te doen: "Gij, die de ogen onzer harten geopend hebt om U te kennen als de enige Allerhoogste in de hoge, de Heilige, rustend te midden van het heilige (Jes. 57 : 15), die de hoogmoed van de stouten doet ophouden (Jes. 13 : 11), die de gedachten van de heidenen breekt (Psalm 33 10), die de vernederden stelt in het hoge (Job 5 : 11) en de verhevenen vernedert, die rijk maakt en arm (1 Sam. 2 : 7) Toelichting is overbodig; deze gebeden zijn zuiver Oudtestamentisch van vorm en van toon; van Christus wordt slechts in een enkele formule gesproken. Zo heeft het Jodendom ook kunnen bidden; inderdaad zijn de oudste Christelijke gebeden aan de synagoge van de diaspora ontleend.

Er is tenslotte nog één document uit de gemeente van Rome, dat ons een blik in het leven van de doorsnee-Christen gunt; een stuk, juist daarom van zoveel belang.

De schrijver ervan is een zekere Hermas en het boekje draagt tot titel: *De Herder*. Deze naam is gekozen, omdat de openbaringen, die er in verwerkt zijn, door een engel, die in de gedaante van een herder verscheen; gegeven zijn. Hermas was dan ook een profeet; het geslacht van de profeten blijkt ook te Rome nog niet geheel uitgestorven te zijn.

Als slaaf geboren, kwam deze Hermas al spoedig in dienst van een aanzienlijke vrouw, Rhode, aan wie hij later aangename herinneringen heeft; blijkbaar iemand, die op vriendelijke wijze met haar personeel placht om te gaan. Na enige tijd wordt Hermas vrijgelaten en met zijn opgespaard geld, waarbij nog wel een afscheidsgift van Rhode gekomen zal zijn, begint hij ergens in Rome een handeltje. Het gaat goed met de zaak, maar toch vindt hij geen bevrediging voor zijn hart. Hij zoekt rust voor zijn ziel en vindt deze tenslotte in de kerk. Herraas komt tot het geloof. Maar al spoedig moet hij daarvoor wat over hebben; in een tijd van vervolging verliest hij al zijn bezit. Toch blijft hij getrouw. Dan, op een zekere dag, doet hij een eigenaardige ontdekking: Te midden van de aanwezigen ziet hij Rhode, zijn vroegere meesteres, in de kerk. Beiden zijn thans Christen, broeder en zuster van elkander geworden. Sinds die dag zweeft de gestalte van Rhode hem gedurig voor de geest, en dit wordt er niet minder op, nadat hij bij een bad in de Tiber haar schoonheid meer van nabij heeft mogen aanschouwen. Hoe gelukkig, peinst hij, zou hij zijn met zulk een vrouw!

Enige tijd later treffen wij Hermas bij een wandeling naar Cumae aan. Hij houdt blijkbaar een dag vakantie en benut deze om de schepping Gods te bezien. Intussen verhindert dat niet dat hij in slaap valt. Maar deze slaap heeft dan ook een bijzondere betekenis. Hij geraakt in extase en wordt weggevoerd naar een onbekend oord waar hij terstond begint te knielen en zijn zonden gaat belijden. Plotseling wordt de hemel geopend en verschijnt Rhode. Zij groet hem en hij antwoordt verrast: mevrouw, wat brengt u hier? Rhode zal hem de reden zeggen: Hermas heeft aan haar gezondigd. Hij begrijpt niet waarin. Verontwaardigd wijst de brave man deze aantijging van zich. Dan begint Rhode te lachen en zij vervolgt in uw

hart begon de begeerte tot boosheid op te klimmen. Of denkt ge niet, dat het voor een rechtvaardig man een boze zaak is, wanneer boze begeerten in zijn hart beginnen op te klimmen? Dat is zeker zonde, en wel een grote! Dit tafereel tekent ons de Christen van deze tijd ten voeten uit. Hermas is, als vele andere nauwgezette Christenen, een man van strakke gewoonten, die het nauw neemt en enigszins ascetisch is aangelegd. Hij wil dan ook een "rechtvaardige" zijn en meent, dat hij het is. Zo is het hem in de prediking voorgehouden: wat niet mag, mag nu eenmaal niet. Toch kan hij de zonde niet geheel uit zijn hart uitroeien; in de verschijning van Rhode belichaamd, komt de gedachte in hem op, of hij" toch misschien niet in gedachten gezondigd zou hebben, en wat dan? Maar indien het reeds bij hem zo is, hoe staan dan de anderen ervoor? Dan ontwaakt de profeet in Hermas. Hij gaat toornen over de verwereldlijking van de kerk. Maar daarmee is tegelijk de scherpste aan de zelfbeschuldiging ontnomen; er zijn zoveel anderen, bij wie het nog een stuk minder is; hijzelf maakt nog niet zón slecht figuur. De eis van verlossing klinkt niet meer door; de "wet" heeft hem niet zo aangegrepen, dat hij het "Evangelie" heeft leren zien.

Maar Hermas is Romein en praktisch mens. Welke wegen zijn er, om tot levensverbetering te komen? Allereerst is daar het gebed, dat verzoenende kracht heeft. Bid tot God en Hij zal uw overtredingen genezen". Zulk een gebed moet echter met zielskwellingen gepaard gaan; in één zijner Gelijkenissen ziet Hermas een herder, die de schapen, welke zich onbetamelijk hebben gedragen, tussen de doornen drijft en daar afranselt met een knoestige staf en een gesel. Zo wordt het gebed een gebed uit de nood en kan nu ook waarlijk schuldbelijdenis heten. Wij

zagen Hermas daareven reeds, zo spoedig als hij in extase kwam, met deze schuldbelijdenis beginnen; ook elders doet hij het, herhaaldelijk. Zo spoedig als hem iets overkomt, dat hem bevreesd maakt, gaat hij schuldbelijden. Doch, deze boetedoening mag, gelijk wij horen, niet bij woorden blijven staan, maar moet vergezeld gaan van goede werken. Daartoe behoren vasten en aalmoezen. "Ieder gebed moet door zelfvernedering begeleid worden; vast daarom en gij zult dan ontvangen, wat gij van de Heere begeert". "Wat is beter dan weduwen te bedienen, wezen en verlatenen te verzorgen, uit benauwdheden de knechten Gods te verlossen, gastvrij te zijn .. ?"

Algemeen overzicht

Wij bevinden ons thans aan het einde van de geschiedenis van de oudste Christelijke kerk en schrijven reeds het jaar 150. Zo dadelijk zullen de merkwaardige figuren van de Apologeten om onze aandacht vragen; de eerste apologieën zijn trouwens reeds geschreven, de volgende periode is al ingeluid. Maar eerst overzien wij de tijd, die achter ons ligt.

De gegevens waren schaars en veroorloofden slechts een fragmentarische beschrijving. Toch hebben zij doen zien, hoe machtig de kerk zich heeft uitgebreid. *Zelf koesterden de Christenen uit de Joden de hoop, eenmaal geheel Israëel tot Christus te leiden.* Zij benaderden de Joodse leef- en denkwijze daarom zoveel zij konden. De band aan de grote wereldkerk lieten zij echter verslappen. Zij kozen immers voorlopig nog geen positie. Het blijkt straks echter één grote misrekening te worden. Het Jodendom stoot hen af, de wereldkerk weet niet meer van hen. Het Christendom uit de Joden heeft de geest van het tijds, of liever, de volle betekenis van het Nieuwe Verbond niet begrepen. Zijn rol eindigt te midden van de sekten van Het Overjordaanse.

In de kerk uit de heidenen is de opbloei voortgegaan. In het ene gewest na het andere is de kruisbanier geplant. In Antiochië woont een grote Christengemeente, waarnaar andere kerken bewonderend opzien. Klein-Azië is grotendeels gekerstend; de heidenen klagen, dat de tempels leeg staan. In Griekenland ontstaat er te Philippi een belangrijke kerk. Athene herinnert zich straks, dat de oorsprong van haar gemeente ook tot apostolische tijden teruggaat en zet Dionysius de Areopagiet bovenaan haar bisschopslijst; het is deze gemeente, waar de apologet Aristides aan keizer Hadrianus (117-138) zijn smeekschrift voor de Christenen overhandigt. In Corinthe zijn er nog steeds moeilijkheden en in Sparta zijn er ook reeds voor het Christendom gewonnen. De zogenaamde pastorale brieven geven ons een indruk van het gemeenteleven op Creta, En het is zeer goed mogelijk, dat de kerk in deze tijd reeds vaste voet verkregen heeft in Spanje, Zuid-Frankrijk, Noord-Afrika. De uitbreiding gaat met rasse schreden voorwaarts; de toekomst behoort aan de kerk.

Het is voor de Romeinse overheid dan ook te laat geworden, de kerk thans nog te kunnen vernietigen. Mogen de Christenen aan allerhande plagerijen zijn blootgesteld, zelfs aan de marteldood worden onderworpen, uitgeroeid kan de kerk niet meer worden. Integendeel, men zal later kunnen getuigen dat het bloed van de martelaren het zaad van de kerk werd. Dit kwam ook door de organisatie van de kerk. De leiding berustte bij opzieners, die wisten wat zij wilden. Terwijl de ambten van profeet en leraar allengs terugtraden, bewoog zich hun ambt in stijgende lijn. Dit bracht nadelen mee, maar tevens is de kerk op deze wijze een goed georganiseerde eenheid geworden, die zowel aan dwaalleer als aan vervolgingen moedig het hoofd kon bieden. Toch is het nadeel niet over het hoofd te zien; de scherpe tegenstelling tussen geestelijkheid en leken en het eenhoofdige Episcopaat doen voor de toekomst het ergste vrezen. De band tussen de kerken onderling is niet zichtbaar, maar er is gemeenschap van geloof en eenheid van eredienst. Deze eredienst is de zondagse godsdienstoefening, waarin hetzij op de bediening van het Woords" hetzij op het sacrament van het Heilig Avondmaal de nadruk ligt. De dienst van het Woords wordt voorafgegaan door Schriftlezing en bij het Avondmaal worden formuliergebeden gebruikt; op beide heeft het Jodendom sterke invloed uitgeoefend; het stempel van de diaspora is erop gedrukt.

Deze zelfde Joodse invloed bemerken wij bij de wijze, waarop men het Evangelie verstaat of niet verstaat: Men onderschatte echter evenmin de betekenis van het GrieksRomeins moralisme, de Romein is nu eenmaal meer de man van de moraal.

Zo blijkt aan de uitbreiding geen verdieping te beantwoorden. De kloof tussen de apostolische

en de na-apostolische tijd is wel breed. Geloven is geworden; heilig leven. Wat -daarvan terechtgekomen is? Zeker Veel. Maar Christendom betekent meer.

II. DE OUDE KATHOLIEKE KERK

Door Dr. N. J. Hommes

De Gnostiek, 56 Marcion, 67 Hoe de Christenen zichzelf zagen, 70 De canon van het Nieuwe Testament, 75 De uitbouw van de Belijdenis, 78 Het Montanisme, 79 De Apologeten, 83 De theologie van de oude kerk, Ireneus, Hippolytus, Tertullianus, 92 De kerk in Alexandrië, Demetrius, Clemens Alexandrinus, Origenes, 97 De Monarchianen, 101 De eredienst, 104 De zondag, het Paasfeest, 113: De verering van de martelaren, de catacôfan, 115 De verhouding tot de wereld, 117 Het Episcopaat, 120 De kerkelijke tucht over de sektariërs, 125 Het Neo-Platonisme, 128 De kerk in Syrië, het Manicheïsme, 131 De Mithrasdienst, 133 Het conflict tussen Christendom en staat, de vervolgingen, 133.

De Gnostiek

Door de hof van het jonge Christendom heeft het in de eerste helft van de tweede eeuw zwaar gestormd.

Het was de storm ener innerlijke crisis, ontketend door wat wij gewoon zijn te noemen het verschijnsel van het Gnosticisme. Zo gemakkelijk de naam, zo moeilijk tastbaar en grijpbaar is nog altijd die wondere, geheimzinnige, fantastische wereld van religieuze voorstellingen, in de naam gnostiek samengevat.

Mysterieus en verward is het beeld en de herinnering, die wij wegdragen van haar en haar onderscheidene richtingen, Het is trouwens de vraag, of wij ooit een volkomen bevredigend inzicht in het bonte vlechtwerk dezer gnostische systemen zullen erlangen. Wij moeten, waar de oorspronkelijke gnostische literatuur hoofdzakelijk teloor is gegaan, ons nu eenmaal grotendeels tevreden stellen met de schijnwerpers, die de kerkelijke tegenstanders ons in hun kritiek hebben nagelaten. Voortgaand onderzoek uit de jongste tijd heeft daarbij de aandacht er op gevestigd, dat de oud-kerkelijke polemiek niet altijd even fijn georiënteerd is geweest ten opzichte van de gnostiek. De kerkelijke bestrijders zijn in hun weergave dezer wondere systemen niet even volledig en nauwkeurig.

Ondanks alle moeizame onderzoek blijft onze kennis van deze geheimreligie gebrekkige afdruk van het wonderlijke origineel. De ons resterende gegevens zijn echter ruimschoots voldoende om toch een doorsnee-voorstelling te verkrijgen en zo iets te verstaan van de dreiging en het gevaar, dat hierin lag voor het jonge Christendom. Nog zwak in reflexie over de diepten van het Evangelie van de verzoening, nog zoekend en tastend naar een vaste, alomvattende organisatie, zo staat de kerk in de aanvang van de tweede eeuw voor ons. De lectuur van de zogenaamde "apostolische vaders" en de oudste apologeten is en blijft een schier verontrustende prediking, hoe weinig de kerk leefde uit de Paulinische diepten. Insteek van diepgang, een vrij algemene moralistische verenging, waarbij het Evangelie intellectueel gereduceerd werd tot een juist inzicht (logos), waarvan de kiemen ook aanwezig waren in de heidenwereld.

Socrates en andere Griekse wijzen waren goed beschouwd ongedoopte Christenen. De Alexandrijnse jog Philo, tijdgenoot van Paulus, wordt door de Christenen als een van de "onzen" geannexeerd. De diepe Paulinische antithese tussen de wijsheid van de wereld en de dwaasheid van het Kruis werd slechts zwak nagevoeld.

Zo was de situatie op eigen erf in de eerste helft van de tweede eeuw. Het was toen tevens, dat een vloedgolf van Oosters bijgeloof en geheime erediensten" zich neerstortte op de Grieks-Romeinse cultuurwereld en wijd en zijd over het oude religieuze leven heenspoelde. Soldaten, slaven, kooplieden, die het Romeinse rijk doorkruisten, waren de beroepingsimporteurs van de religieuze geheimen uit het Oosten.

Tevergeefs doet de goede Plutarchus (t ± 120) in zijn religieuze moraliserende geschriften een hopeloze poging om de stervende goden van de Grieken en Romeinen te redden.

Voor het jongen Christendom wordt het nu ook kritiek. De crisis wordt zeer gevaarlijk, als dan de gnostiek, zelf overwegend product van Oosterse gedachten, optreedt en tracht het Christendom op te nemen en mee te sleuren in de maalstroom van haar Oosterse

geheimzinnigheden. Wij willen een poging doen enigszins gestalte en vorm te geven aan die wereld van de gnostiek, die een zo acute crisis voor de jonge kerk is geweest. De kerk is door deze crisis heengekomen, gelijk de elk door de storm. Een boom wordt neergeveld door de storm óf dieper geworteld. Wel gehavend, maar tenslotte toch ook dieper geworteld, zo is de kerk uit de crisis van de gnostiek gekomen. Wij naderen de gnostiek het best door achtereenvolgens een schets te geven van haar elementen, haar belangrijkste richtingen en tenslotte van haar werkmethode en haar invloed.

De naam gnostiek hangt samen met het *Griekse woord gnosis*, dat kennis betekent. In de religieuze taalschat van die dagen echter had het een zeer speciaal accent gekregen, waardoor het werd de uitdrukking en aanduiding van het diepere inzicht in de Goddelijke geheimen. Dit diepere inzicht was het privilege van een aantal bevoorrechten en stond als zodanig in bewuste tegenstelling met het simpele geloof van de brede massa en de middelmaat. In de Griekse cultuurwereld is deze tegenstelling altijd geliefd geweest. Het is de Platonische tegenstelling van de elite en de "velen", die hier nu in specifiek religieuze zin wordt uitgewerkt. Het woord *gnosis* wordt nu belast met de idee van ingewijd zijn. *Gnosis* wordt zo ongemerkt het bezit van de ingewijden.

Het is opmerkelijk, hoe juist in het Oosten de kerk van het begin van de tweede eeuw af zeer gevoelig en ontvankelijk is geweest voor de idee van de *gnosis* als gewijde diepere zin van de Goddelijke geheimen. Reeds bij de "apostolische vader" Barnabas vinden wij iets daarvan. Hij werkt ook telkens met een bijzonder soort *gnosis*, dat wel heel sterk georiënteerd is op het Oude Testament, maar toch ook als bezit het voorrecht is van de weinigen en zo iets mystieks en geheimzinnigs heeft. En hoezeer behoort het begrip *gnosis* als mystiek privilege tot het geestelijk bezit van mensen als Clemens Alexandrinus en Origenes.

Het Oosters Christendom is reeds vroeg ontvankelijk voor de idee van de "*gnosis*". Het is ook iets specifiek Oosters. Dat de gnostiek daarin haar uitgangspunt koos, was voor de jonge kerk in het Oosten reeds als zodanig een verzoeking. Er lag een geheime aantrekkingskracht in.

Materieel genomen brengt de gnostiek de veelkleurige mystieke systemen van het grote" geheimzinnige Godwereldproces, waarin ons de geheimen worden onthuld van de geboortestonde van wereld en zonde en de verlossing daarvan. Onder verlossing wordt dan verstaan de terugkeer van de verdoolde Goddelijke elementen in de schepping, naar hun eeuwige oorsprong. Kenmerkend voor haar systemen en haar leer van de "verlossing" is, dat de gnostiek zich presenteert als een machtig versmeltingsproces van alle voornamelijk religieuze en wijsgerige ideeën. Het is, wat wij gewoon zijn te noemen, syncretisme (samensmelting van heterogene gedachten). De gnostiek slurpt letterlijk alles op. Oosterse religieuze rituelen, Platonische en andere wijsgerige elementen, mysteriëndiensten, allegorische interpretatie van het Evangelie, alles is welkom. De gnostiek ziet in dit alles openbaring en zij beroept zich als zodanig daarop. Zij heeft haar gezaghebbende profeten en traditie. Tegenover het Oude Testament staat zij generaal genomen afwijzend.

De gnostiek heeft duidelijke aanknopingspunten met Plato en Philo. Diep en breed is de kloof bij deze wijzen tussen de Ongewordene en de geworden wereld, die aan de materie is verbonden. De materie is het boze, het antiGoddelijke, het vergankelijke. Voor Philo is de mens een mengeling van geestelijke en stoffelijke elementen, een tweeslachtige grensbewoner tussen het sterfelijke en onsterfelijke. De tweespalt tussen de verheven en onbenaderbare God en deze wereld ligt tastbaar voor ons in de mens. Door zijn lichaam is hij vastgekoppeld aan de boze materie; zijn ziel is van hemelse sfeer, een Goddelijke afscheiding.

De mens is dan ook niet geschapen door de verheven God, die ver en hoog boven de wereld troont. In navolging van Platos ideeënleer construeert Philo zijn leer van krachten of machten (*dynamis*) die tussen God en de wereld moeten bemiddelen. De hoogste onder die machten is de Logos. Nu is de mens product van samenwerking tussen God, de Logos en de machten. Via de Logos schept God het hogere deel van de menselijke ziel. De machten zijn verantwoordelijk voor de lagere delen van de mens, te weten de zintuigen en het lichaam.

Veel van deze ideeën, vermengd met Christelijke elementen, vindt men terug in de gnostiek; sommige zelfs nog in verscherpte vorm, zoals de oneindige afstand tussen God en de wereld. De demiurg, de schepper van deze wereld, wordt niet als een medewerker, maar als een vijand

van de hoogste God beschouwd. De eerbied van een Philo voor het Oude Testament is in de gnostiek dan ook niet meer aanwezig. De god-schepper van het Oude Testament is een boze geest. De verlossende God staat radicaal tegenover de Demiurg. Door de wereld golft een heimwee naar verlossing als gevolg van het feit, dat in haar geestelijke en stoffelijke elementen vermengd zijn en wel zeer acuut in de mens.

De verlossing is de strijd om de loswikkeling van de geestelijke elementen uit de beklemming van de stoffelijke. Hier scheiden de wegen van de mensen en vallen zij in klassen uiteen. Volgens de Valentinianen, een van de voornaamste richtingen van de gnostiek, zijn er drie soorten mensen: a, de pneumatici (de meest geestelijken, ingewijd in de "gnosis"), b. de psychischen (de gewonen, die buiten de "gnosis" staan) en c. de hylischen (de grof zinnelijken, totaal onvatbaar voor elke "gnosis"aandoening).

De eerste zijn erfgenamen van de hoogste zaligheid. De "psychische" mensen kunnen delen in een lagere vorm van geluk of zakken af naar de "hylische" mensen, die reddeloos verloren gaan.

Tot een van de meest essentiële elementen in de gnostiek behoort voorts de leer van de aeonen, een soort tussenwezens, die als verbindingsschakels dienen moeten om de oneindige kloof tussen God en de wereld te overbruggen. Beheersend is in alle systemen de positie, die de aeon Christus inneemt. Hij is het grote drama van de geschiedenis. Het beslissende keerpunt. Met hem begint de "verlossing". De leer aangaande Christus is zeer uiteenlopend. Maar hoezeer onderling verschillend, hierin stemmen zij allen overeen, dat de aeon Christus in deze wereld is neergedaald om het geestelijk deel van de mensheid te verlossen. Van een werkelijke menswording is geen sprake, evenmin van een werkelijk lijden en sterven of van een werkelijke opstanding.

De pneumatische mensen zullen in de zaligheid ook geen lichamen hebben. Zij zullen huwen met de engelen. De aeon Christus verbindt zich tijdelijk met de persoon van Jezus.

Nog een kenmerkend element is in de gnostiek de streng ascetische levenshouding, welke evenwel bij een enkele groep in haar tegendeel omsloeg, doordat ernstige zedelijke excessen ontstonden.

Geheel in overeenstemming met de verwikkelde structuur van de gnostiek, telt zij verscheiden onderling weer vertakte richtingen. Als verschijningsvorm van uit het Oosten aangelovend syncretisme, gaat de gnostiek in haar aanvangen terug tot in de eerste eeuw. Zo vermoedt men in Dositheos en Simon Magus uit Samaria (Hand. 8) reeds te doen te hebben met zekere voorlopers van de gnostiek. Vrijwel zeker is dit het geval met Cerinthus, die ± 100 in Eféze werkzaam is geweest. Van hem deelt Ireneus de bekende legende mee, op gezag van Polycarpus, dat Johannes hem in een badhuis te Eféze ontmoette en toen de vlucht nam met de woorden: "Laat ons vluchten, opdat het badhuis niet instorte, daar Cerinthus, de vijand van de waarheid er in is!"

Hiermede zijn wij echter nog in de periode van de primitieve aanvangen. Dit wordt anders ten tijde van Hadrianus, de Romeinse reiskeizer (117-,138). Dan ontwikkelen zich de eerste gnostieke scholen en wel onder leiding van Saturnilus, Basilides en Carpocrates. De beide eersten zijn Syriërs. Basilides werkte in Alexandrië en was een belangrijke, vruchtbare auteur. Op zijn naam staan 24 boeken, exegetische verhandelingen over het Evangelie, waarvan Clemens Alexandrinus ons fragmenten bewaard heeft.

De Carpocratianen staan, wel het zwartst aangeschreven in de oude kerk. Carpocrates werkte in Alexandrië. Hij ziet de wereld als door engelen geschapen. Jezus is de natuurlijke zoon van Jozef, gelijk aan alle andere mensen, maar rechtvaardiger dan zij. Zijn ziel herinnerde zich de hoogste God, die op hem een kracht neerzond. Daardoor kon hij triomferen over de opstandige, wereldscheppende engelen. Zo staat Jezus ten voorbeeld voor ieder, die verlost wil worden uit deze wereld. Clemens Alexandrinus heeft ons belangrijke fragmenten bewaard van een geschrift van Epiphanes, de zoon van Carpocrates. Men kan; deze zoon als stichter van de sekte beschouwen. Epiphanes stierf reeds op zeventienjarige leeftijd; maar werd als een god vereerd. Zijn geschrift Over de gerechtigheid voert een pleidooi voor gelijkheid onder de mensen. God geeft de zon aan alle mensen. Zoals nu de zon gemeenschappelijk bezit is, zo moet er ook een goederen- en vrouwengemeenschap zijn. De wet van "mijn en dijn" is de

diepste oorzaak van alle ellende. Daardoor gaan de mensen stelen. Het gebod: gij zult niet begeren, is een belachelijke vinding van de Jodengod. Nog belangrijker is de toevoeging: uws naasten vrouw.

In dit licht wordt het scherpe oordeel van de kerkelijke schrijvers over deze sekte begrijpelijk. Verreweg de belangrijkste sekte is geweest die van de Valentinianen. Valentinus was uit Egypte afkomstig, maar heeft lange tijd in Rome geleefd en gewerkt onder de bisschoppen Hyginus, Pius en Anicetus (± 136-165). Mag men Tertullianus geloven, dan zou hij eerst zelfs, evenals de ketter Marcion, tot de kerk hebben behoord. In zijn geschrift tegen Valentinus beweert Tertullianus, dat Valentinus van de kerk afvallig was geworden uit teleurstelling, dat hij niet tot bisschop was gekozen. Valentinus heeft zeer veel school gemaakt. De leer van Valentinus is geheel gebaseerd op de idee van aeonen-huwelijken. Zijn leerlingen hebben in zijn stelsel vele wijzigingen gebracht. De Valentinianen stonden niet afwijzend tegenover het huwelijk.

Welk een merkwaardig verschijnsel de gnostiek is geweest, kunnen wij zien, als wij haar gadeslaan in haar werkmethode. Het is niet de bedoeling om hier ook maar enigszins volledig te zijn. Wij stippen slechts enkele frappante dingen aan met de bedoeling een indruk te geven uit de werkplaats van deze wonderlijke beweging.

De leer van de aeonen speelt in de gnostiek een grote rol. Volgens de school van Valentinus zijn er een dertigtal Van zulke aeonen. Het woord aeon betekent eigenlijk eeuwigheid. De dertig aeonen vallen uiteen in een Ogdoade (achtal), een Decade (tiental) en een Dodecade (twaalfal). Bovenaan, onnoemelijk hoog, staat de volkomen aeon, die genoemd wordt Voorvader of ook wel Bythos (diepte).

Merkwaardig is, dat de aeonen paarsgewijze optreden. Er is een soort geestelijk huwelijk niet geestelijke gemeenschap, waaruit de verschillende paren in afdalende reeks zijn ontstaan.

Naast Bythos, de mannelijke aeon, bestond de vrouwelijke aeon Ennoia, die meestal Sige (stilte) wordt genoemd. Bythos verenigt zich met Sige en legt in haar als in een moederschoot het zaad van het heelals neer. Sige wordt zwanger en baart Nous (uitspraak noes = inzicht). Nous draagt ook de naam van Eengeborene. Naast hem wordt Aletheia (waarheid) te voorschijn gebracht. Samen vormen de genoemde aeonen een viertal, dat ook wortel van het heelals heet. Het paar Bythos-Sige en daarnaast het paar NousAletheia.

De geestelijke voortplanting voltrekt zich dan weer verder. De Nous of Eengeborene genereert het paar Logos-Zooè (rede-leven). Uit dit laatste paar worden weer verwekt het paar Anthropos-Ecclesia (mens-gemeente). Nu is de Ogdoade (het achtal) gereed. Deze Ogdoade is wortel en zelfstandigheid van het heelal. Het manlijk viertal, is tegelijk vrouwelijk viertal en zo is er de Ogdoade.

Hiermee, is het voortplantingsproces echter niet afgelopen.

Het derde paar Logos-Zooè (rede-leven) genereert, na de geboorte van Anthropos-Ecclesia (mens-gemeente), verder de Decade. Dit zijn tien andere aeonen, die alle een naam dragen, paarsgewijze manlijk en vrouwelijk.

Eindelijk genereert het vierde paar Anthropos-Aletheia de zogenaamde. Dodecade, het twaalfal. Hier draagt ook iedere aeon weer een naam en ook hier weer paarsgewijze manlijke en vrouwelijke namen. Ze heet de eerste reeks in het twaalfal: Parakletos-Pistis, d.i. trooster-geloof.

Al deze aeonen, dertig in getal, vormen samen het zogenaamde onzichtbaar, geestelijk Pleroma (volheid).

Dit Pleroma ziet er dus driedig verdeeld, aldus uit:

a. De Ogdoade:

- 1° Bythos-Sige
- 2° Nous-Aletheia
- 3° Logos-Zooè 4° Anthropos-Ecclesia.

b. De Decade: Vrucht van het derde paar van de Ogdoade.

c. De Dodecade: Vrucht van het vierde paar van de Ogdoade.

Verbazingwekkend is het te horen, hoe deze leer nu; door de gnostiek wordt opgebouwd uit de

Schrift. De theorie van de 30 aeonen wordt gehaald uit het feit, dat Jezus eerst met zijn dertigste levensjaar publiek optrad (Luc. 3 : 23). De gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard (Matth. 20 : 1, -6) bevat eveneens het mysterie van het Pleroma. De getallen, 1, 3, 6, 9 en 11, die de uren aangeven, waarop de verschillende arbeiders aan het werk gingen, vormen samen het getal 30. Elk uur wijst zo heen naar een aeon.

Op deze wijze wordt eindeloos en op de meest vindingrijke wijze met de Schrift gegoocheld. Telkens wanneer Paulus spreekt over "alles", zoals in Rom. 11 : 36, Col. 2 9; 3 : 11, slaat dit op het Pleroma.

Gewoonlijk afkerig van het Oude Testament weet de gnostiek het toch ook weer voortreffelijk in haar systeem te gebruiken. Zo is de ark van Noach met haar dertig ellen lengte een heenwijzing naar het dertigtal van het Pleroma. Ook de driedeling van het Pleroma is in het Oude Testament afgebeeld.

Voor het achttal wijst de gnostiek op de acht mensen in de ark, op David de achtste broeder, op de besnijdenis ten achtsten dage.

Het tiental ligt er ook in verborgen. Daar is Rebecca, met haar tien gouden armbanden (Gen. 24 : 22)! Daar is Jerobeam met de tien scepters (1 Kon. 11 : 21).

Het twaalfstal is eveneens gemakkelijk aan te wijzen. Daar zijn Jacobs twaalf zonen; daar is de borstlap met de twaalf stenen! Het Evangelie bevestigt dit nog ten overvloede. Jezus was twaalf jaar oud, toen Hij met de wetgeleerden disputeerde en Hij koos twaalf apostelen! In deze geest gaat het steeds door en wordt er een bandeloos vindingrijk spel gespeeld met de getallen in de Schrift.

De allegorie viert verder haar ongebonden triomfen. De drieërlei soort mensen: de stoffelijke, de natuurlijke en de geestelijke, ligt aangeduid in de gelijkenis van de zuurdesem in de drie maten weitenmeel.

Men staat onophoudelijk voor de meest verrassende vondsten.

Ireneus, de bisschop van Lyon, die tegen het einde van de tweede eeuw zijn weerlegging van de gnostiek schreef, zegt waarlijk niet te veel, wanneer hij de gnostieken beschuldigt, dat zij lichtvaardig omspringen met de Schrift en haar zin verdraaien. Zij halen alles overhoop en door elkaar. Ireneus illustreert dit met, een treffend beeld. De gnostiek doet precies als iemand, die het prachtige mozaïek van edelgesteenten, afbeeldende de beeltenis van een koning, gaat veranderen in het beeld van een hond of een vos. Hij gaat de stenen omzetten en dan de mensen wijsmaken, dat het beeld van die hond of die vos van het konings beeld is. Zo verandert de gnostiek het prachtige portret van Christus, in het mozaïek van de edelgesteenten van de Schrift getekend, in de figuur van een hond of een vos en verkondigt dan, dat dit de Christus is.

Dit is scherp, maar naar waarheid gezegd.

Is deze fantastische beweging van de gnostiek nu een dreigend gevaar geweest voor de kerk? Heeft zij door haar invloed een crisis gebracht over het jonge Christendom? Dit is inderdaad het geval geweest. De bewijzen daarvoor zijn vele. De ernst, waarmee apologeten en kerkvaders de gnostiek bestreden hebben, bewijst het. Juist de zorg, dat de eenvoudige schapen door de gnostische wolven zouden worden weggeroofd, deed Ireneus naar de pen grijpen om deze gevaarlijke ketterij te ontmaskeren.

Hij is diep overtuigd, dat er groot gevaar is. In de Inleiding op zijn Weerlegging stelt hij de vraag: "Wie zal, wanneer het koper door het zilver gemengd is, dan gemakkelijk in staat zijn het zuiver te keuren?"

Er is ongetwijfeld een machtige invloed en sterke bekoring van de gnostiek op het jonge Christendom uitgegaan. Verreweg de meeste ontdekte papyrusresten met; woorden van Jezus stammen uit gnostieke werkplaatsen. In de *apocryphe Evangelien*, in de Apostelromans en in de apocryphe Handelingen van de Apostelen wemelt het van gnostische elementen.

Het feit, dat vele dezer apocryphe Handelingen in de gemeenten zijn ontstaan en dat het eenvoudige volk verzet was op die fantastische verhalen, maakt de ernst waarmee de kerkvaders waarschuwen, volkomen begrijpelijk.

De grens tussen de kerk en de gnostiek was soms zeer vaag afgebakend. Niet alleen voor het besef van de eenvoudigen, maar hier en daar ook zelfs voor de ontwikkelden en de leidende

figuren. De figuur van de apologeet Tatianus uit Mesopotamië, levend en werkend in de tweede helft van de tweede eeuw, is wel een zeer sterk bewijs hiervan.

Lang was hij, vooral in het Oosten, een kerkelijk man met veel invloed, terwijl toch zijn ascetisme met afwijzing van huwelijk, wijnen vleesgebruik, onmiskenaar wortelt in gnostisch-dualistische beschouwingen.

De zeldzame figuur voorts van Bardesanes in de Syrische kerk, levend in Edessa (154-223) en voornamelijk hoveling bij Abgar IV, zweeft in zijn ons bewaard gebleven hymnen heel duidelijk tussen Christendom en gnostiek heen en weer. Het heeft geruime tijd geduurd, alvorens men zijn hymnen en gedachten als ketters doorvoelde.

Uit het voorafgaande blijkt wel, hoezeer de invloed van de gnostiek door de nog zo poreuze en zwakke muren van de kerk heensijpelde. Vraagt men, hoe het mogelijk is geweest, dat een zodanige fantastische wereld van voorstellingen als in de gnostiek opgehoopt, in de gemeente kon binnendringen, dan is er maar één verklaring. De bezinning over het Evangelie was nog zeer zwak. Uiterlijke en innerlijke organisatie van de kerk waren nog in wording. Op één front was de jonge kerk wel heel kwetsbaar en vermocht zij slechts moeilijk haar stellingen te bouwen.

Van vroege tijden af, heeft de kerk een gevaarlijk zwak gehad voor de allegorie, voor het spelen met getallen. De gnostiek greep daar ook met beide handen naar en diende zich zo voor het besef van velen aan als een vertrouwde zuster in het geloof. Tekort aan bezinning, bekoring van het geheimzinnige, daarbij eigen zwak voor het spel van de allegorie, zie daar de veelszins zwakke positie tegenover deze gevaarlijke, door en door Antichristelijke verschijning van de gnostiek. Zwak uitgerust, ontwapende zij zich zelf nog ten dele door haar zwak voor de allegorie. Zo geraakte de kerk in ernstige crisis van de gnostiek. Naar het woord van Ireneus: het zilver vermengd met koper.

Marcion

Al mag Marcion, de beroemde reder uit Sinope in Pontus, niet tot de eigenlijke gnostieken gerekend worden, hij kan toch in zeker opzicht terecht als een uitloper van de gnostiek beschouwd worden. Er zijn onmiskenbare aanknopingspunten tussen beide. Echter meer in resultaten dan in de fundamenteën. Omdat Marcion met zijn stelsel de cirkel van de gnostiek raakte, kan hij hier geschikt worden ingeschakeld.

Deze man heeft in de kerk geschiedenis gemaakt en nog is hij in onze dagen, te midden van herleefd anti-semitisme, actueel.

Waarschijnlijk kwam Marcion in het eerste jaar van Antoninus Pius (138/139) naar Rome, waar hij zich bij de gemeente voegde. Zijn anti-semitische gezindheid poneerde hij openlijk. De tijden waren er gunstig voor. Keizer Hadrianus, de voorganger van Antoninus Pius, had het Jodendom politiek vernietigd door de laatste grote opstand onder Bar-Cochba (132-135) in bloed te smoren. In deze oorlog werden 50 vaste steden en 985 dorpen vernietigd. In de strijd vielen niet minder dan 580.000 Joden. Hele provincies (Palestina, Mesopotamië, Libye, Cyprus) werden letterlijk van Joden schoon geveegd.

Door het verbod van de besnijdenis was de Joodse propaganda onmogelijk gemaakt. De politiek stond in het teken van antisemitisme. Marcion wilde dit beginsel ook in de kerk doorvoeren. Er moest komen een Reformatie op antisemitische grondslag. In de zomer van het jaar 144 ontvouwde hij in het midden van de presbyters te Rome zijn gedachten.

Gevolg was echter, dat hij werd geëxcommuniceerd. Polycarpus van Smyrna noemt hem de "eerstgeborene van de Satan". Als zodanig staat hij voortaan getekend in de Christelijke kerk. Man van groot organisatorisch talent heeft hij, een eigen wijd en zijd verbreide kerkgemeenschap met eigen bisschoppen, presbyters, martelaren en eigen eredienst, weten te stichten. De ernst, waarmee een Ireneus hem bestrijdt, de felle toon, die de scherpzinnige Tertullianus van Carthago (± 150/55-222/23) tegen hem aanslaat, is wel bewijs, hoezeer het optreden van Marcion als een geducht gevaar werd gevoeld.

Ireneus beschouwt hem als een type van een gnosticus en noemt als zijn leermeester de Syrische gnosticus Cerdo. Dit is echter slechts zeer ten dele juist. Essentiële elementen van de gnostiek ontbreken bij hem. Marcion opereert niet met aeonen en "gnosis", noch beroept hij

zich op een geheimleer, hetgeen behoort tot het wezen van de gnostiek. Wel raakt hij de gnostiek in zijn afwijzende houding tegenover het Oude Testament en in zijn leer van de Demiurg (de God van de Joden, die deze wereld heeft geschapen) en de vreemde God van de genade, die deze wereld verlost.

Marcions uitgangspunt is toch wezenlijk anders. Zijn wortelgedachte is deze, dat de Paulinische tegenstelling van Wet en Evangelie tot een absolute moet worden gemaakt. Wet en Evangelie zijn twee volkomen tegenstrijdigheden. De Wet stamt van de Demiurg, de gehate Jodengod. Heel het Oude Testament is product daarvan en moet daarom radicaal worden afgewezen. Tegenover de strenge Jodengod met de leer van de vergelding, stelt Marcion de God van de liefde van het Evangelie. Deze God was vóór Christus onbekend. In het zenden van Christus in een schijnlichaam als Verlosser, die dan door de Jodengod aan het kruis wordt geslagen, heeft Hij Zich geopenbaard.

Het kruis wordt zo de ondergang van de Jodengod. De God van de liefde triomfeert, die de zaligheid alleen door het geloof uit loutere genade schenkt. Een zeer strenge ascese met de bekende trits verboden (huwelijk, wijnen vleesgebruik) vergezelt dit alles.

Voorts verwerpt hij de wederkomst van Christus en de opstanding van het vlees. Daar hij het Oude Testament radicaal verwierp, zag Marcion zich genoodzaakt een eigen canon te vormen voor zijn gemeenten. In zijn zeer geslonken Bijbel nam hij op een sterk omgewerkt Evangelie van Lucas, dat het Evangelie heet, en tien brieven van Paulus, die eveneens het predikaat "de apostel" ontvangt.

Van het door hem geschreven werk Antithesen, waarin hij de tegenstrijdigheid tussen uitspraken van het Oude Testament en van het Evangelie aantoonde, zijn ons fragmenten bij de kerkelijke schrijvers bewaard gebleven.

Na Marcions dood hebben zijn volgelingen zijn werk voortgezet, waarbij zij in menig opzicht wijzigingen aanbrachten. De belangrijkste discipel van deze merkwaardige figuur is Apelles, die in de Demiurg een engel Gods zag. De afstand tussen Apelles en de kerk was minder groot.

De Marcionieten hebben zich lange tijd weten te handhaven. Ondanks de latere tegenkanting van keizer Constantijn, vinden wij nog tegen het einde van de vierde eeuw gemeenten door heel het Rijk.

Marcion is de oervader van alle vrijzinnige theologie, die het Oude Testament prijsgeeft. Hij is tevens een voortreffelijk profeet van het anti-semitisme. Vandaar zijn actualiteit in onze dagen. Met de verwerping van het Oude Testament heeft Marcion echter ook het Evangelie losgelaten. Het Nieuwe Testament rust in het Oude en is er onlosmakelijk aan verbonden. De Paulus van Marcion is niet de ware Paulus. De ware Paulus is vast verankerd in het Oude Testament en belijdt een Christus, die opgewekt is naar de Schriften, d.i. naar het Oude Testament.

Hoe de Christenen zichzelf zagen

Waren de muren van de kerk in de eerste helft van de tweede eeuw nog zwak en poreus, zodat de ketterij gemakkelijk kon binnensijpelen, de kerk heeft te midden van dodelijke gevaren; die dreigden, de weg naar de opbouw en de innerlijke versterking gevonden.

Zij heeft in de kritieke uren haar zelfbewustzijn niet verloren. Kwetsbaar door eigen verraderlijke zwakheid wisten de Christenen zich toch onoverwinnelijk. Aan dat triomferende gevoel gaven zij uitdrukking door zich zelf als "derde geslacht" naast heidenen en Joden aan te dienen. Zij voelden zich het "Derde Rijk" en spraken dat openlijk en zelfbewust uit. Het "wij Christenen klinkt fier uit hun mond. De apologeet Aristides, die naar de overlevering onder Hadrianus (117-138) schreef, presenteert triomfantelijk het Christenvolk als een nieuwe verschijning! Dank zij de aanwezigheid van de Christenen bestaat de wereld nog! In deze schier verbluffende overmoed staan zij en getuigen zij. Zij zijn zich bewust een aparte staat in de Romeinse staat te vormen. Deze antithese-gedachte behoort tot het heel vroeg-Christelijk zelfbewustzijn",

"Wij Christenen" vormen het "derde geslacht", wij zijn het "Derde Rijk", dat op komst is! Wanneer wij het kleine hoopje Christenen op haast overmoedige wijze zo aan hun geloof horen uiting geven, wordt de spot en de hoon van mensen als Celsus, de eerste grote

intellectuele bestrijder van het Christendom, begrijpelijk.

Zulke taal moest in de oren van de heidense elite als een onbeschaamde aanmatiging klinken, In dat besef nu van hun hoge roeping, in dat triomfgevoel het "derde geslacht" en het "Derde Rijk" te zijn, hebben de Christenen te midden van de gevaren, gebouwd aan de muren de: kerk, ze versterkt en hoger opgetrokken. In kritieke uren zoekt een land, een volk naar eenheid en aansluiting: Zo is het ook met dit "nieuwe volk" van de Christenen gegaan

Mede door de gevaarlijke crisis van de gnostiek, heeft, de kerk naar nauwere aaneensluiting gezocht. Zij heeft de gelederen gesloten met als resultaat: de wording van de "grote" of katholieke kerk.

Dit, merkwaardige proces heeft zich voltrokken in de periode tussen 160 en 180. Als de gekroonde wijsgeer Marcus Aurelius in 180 te Sirmium sterft, is de katholieke kerk in het rijk een feit geworden.

Haar bestek en conceptie is dan reeds in hoofdlijnen gereed, Als een staat in de Staat, de cMtas Dei (stad Gods) tegenover de cMtas terrena (aardse stad), laat zij zich dan reeds gelden. Haar organisatie is dan reeds van een soliditeit, welke die van het Romeinse rijk nadert. De bijtende Celsus is over deze ontwikkeling met zorg vervuld. Hij ducht zelfs gevaar voor het voortbestaan van het Romeinse rijk. Het is ± 180, als hij zijn aanvallen op het Christendom richt. Om het nieuwe geloof te scherper te treffen, haalt Celsus bij voorkeur de kleine mensjes van de sekten en allerlei geestelijke avonturiers, die aan de periferie van de kerk leven, naar voren. Maar hijs weet heel goed, dat deze fantasten met hun "hemelse samenspraken" en soortgelijke lectuur de kerk niet zijn. Zo spreekt hij zelf uitdrukkelijk van de "grote kerk", in tegenstelling met het krioelende wereldje van allerlei sekten. En de organisatie van die "grote kerk" acht Celsus een zodanige macht, dat hij aan het einde van zijn werk tegen de Christenen een ernstig beroep op hen doet om zich beschikbaar te stellen en met vereende krachten het rijk te steunen en het voor de ondergang, die dreigde, te behoeden.

De vraag, hoe de kerk uit haar zwakke en veelszins kritieke positie zo snel tot deze georganiseerde macht is gekomen, eist nu onze aandacht. Tegenover de gnostische speculaties en allerlei enthousiastische willekeur en drijfverij, heeft de kerk het drievoudige bolwerk van ambt, canon en Confessie opgeworpen en van deze stellingen uit is het haar gelukt de bedreiging van de gnostiek en de extase te overwinnen.

Door de ontwikkeling van het ambt, met name van het Episcopaat, door de canonvorming van het Nieuwe Testament en tenslotte door de uitbouw van de Belijdenis op de basis van de traditie, is het jonge Christendom van de tweede eeuw uitgegroeid tot de "grote" of "katholieke" kerk. Over elk dezer drie verschijnselen hebben wij thans te handelen, daar zij het fundament vormen voor de boven aangeduide ontwikkeling van de kerk.

De merkwaardige verschijning van de glossolalie (het spreken in talen), waarover Paulus in 1 Cor. 14 spreekt met de kennelijke bedoeling haar in te dammen, heeft in allerlei vorm van extase en enthousiasme tot diep in de tweede eeuw nagewerkt. Genoemd hoofdstuk is tot op heden voor ons een vrijwel duistere zaak en zal het zeer waarschijnlijk wel blijven.

Wel weten wij, dat de "vrije" profetie en het ongebonden enthousiasme in de tweede eeuw zich hieraan geïnspireerd heeft met al de bedenkelijke kanten daaraan verbonden. Het valt te verstaan, dat leidende figuren in de kerk met zeer veel reserve deze gang van zaken gadesloegen. Hun bezorgdheid nam nog toe, toen de vloedgolf van de gnostiek opkwam.

Als afweermiddel grepen zij tegenover de gevaarlijke geestdrijfverij naar het ambt en de daaraan verbonden leerautoriteit. Vooral Ireneus heeft in zijn bestrijding van de gnostiek alle nadruk gelegd op het bisschopsambt en de autoriteit van de bisschop sterk naar voren geschoven.

De idee, dat de bisschop krachtens ambtsopvolging de apostolische leer ongerept overlevert, is afkomstig uit het Westen en haar oorsprong is te zoeken in de gemeente van Rome. Van Rome uit heeft deze idee haar triomftocht gehouden in het Westen. Het Oosten is enigszins trager gevolgd.

Deze idee vindt in Rome en via Rome in heel het Westen gerede ingang en in het midden van de tweede eeuw is het eenhoofdig karakter van het Episcopaat schier overal definitief. De loop van de dingen was moeilijk te keren. Het is ongetwijfeld de nood van de tijden geweest, die hier de richting heeft bepaald. De kerk stond tegenover het gevaar van de gnostiek en van het

enthousiasme. Concentratie van de autoriteit in één hand was de zekerste waarborg voor een goede leiding. Het is voorts niet uitgesloten, dat liturgische eisen de weg naar het eenhoofdig Episcopaat mede gebaad hebben. De kerk, die het meest van deze gang van zaken heeft geprofiteerd, is de kerk van Rome geweest. Van alle kant werd die begunstigd. In haar midden werd de idee van de apostolische successie geboren. Haar roem dateerde reeds uit Paulus dagen. Zij kon bogen op de traditie van haar nauwe relaties met Petrus en Paulus. Daar kwam nog bij de centrale plaats, die de stad Rome als hoofdstad innam.

Rome wordt de draagster van de traditie.

Haar bisschop werd reeds vroeg de apostolische autoriteit voor het Westen. Rome is zich van meetaf aan bewust van haar bijzondere positie. Zij gaat een bisschopslijst saamstellen, die teruggaat tot op de apostolische tijd. Noch Carthago, noch de oude, beroemde kerk van Lyon, hebben er aan gedacht zo iets na te volgen. Ongeveer 180 heeft Ireneus reeds z'n lijst met zestien namen er op. Ongetwijfeld is hier veel materiaal bij, dat op goede historische herinnering berust. Belangrijker dan de lijst zelve is de vorm en de wijze, waarop deze wordt gegeven. De bedoeling is duidelijk, nl. te willen uitdrukken, dat de laatste in de rij de ware erfgenaam is van de apostolische leer en autoriteit. Ireneus zegt dit trouwens met zovele woorden. Aan de lijst gaat vooraf de beroemde en veel geplaagde zin, waarin Ireneus zegt, dat het noodzakelijk is, dat elke kerk (geheel de kerk) met betrekking tot de kerk van Rome mede instemme, vanwege haar machtige oorsprong en voorrang.

Eerbied voor haar oorsprong en voorrang was er allerwege. Zo prijst Tertullianus haar gelukkig, omdat in haar Petrus en Paulus gewerkt hebben en met hun bloed ook de leer hebben doen uitstromen.

Deze indrukwekkende oorsprong en voorrang, die allerwege erkend werd, is echter nog niet juridisch gefundeerd.

Wel heeft Rome in de tweede en derde eeuw pogingen gedaan om zich definitief en juridisch een beslissende macht toe te eigenen, maar deze pogingen zijn mislukt. Hoe scherp het verzet in de derde eeuw daartegen was leren ons de brieven van Cyprianus van Carthago. De situatie is deze dat de kerk van Rome wel door haar indrukwekkende oorsprong een morele voorsprong in autoriteit bezit, maar principieel is iedere bisschop bezitter van de volle apostolische leer- en tuchtmacht.

Wat een bisschop leert, is apostolisch gelegitimeerd. Dat geldt volgens Ireneus van iedere bisschop, maar bijzonder van Romes bisschoppen. Dit apostolisch gelegitimeerd gezag van het bisschoppelijk ambt heeft Ireneus vooral tegenover de gnostiek gemobiliseerd. Daar aan dit ambt tevens de ongerepte overdracht van de ware leer onlosmakelijk verbonden gedacht werd, kreeg de traditie ook groot gezag. Zij is, parallel met het Episcopaat, van grote betekenis, geweest voor de wording van de katholieke kerk. Het beroep op de traditie, op wat de "ouden" gezegd hebben, wordt nu tegenover allerlei ketterijen geplaatst. De continuïteit met het verleden waarborgt de zuiverheid. De traditie, wordt een grootheid, bekleed met autoriteit. Het is vooral Ireneus, die de traditie aangegrepen heeft als een middelpunt zoekende kracht voor de kerk. Hij kent haar zo hoge autoriteit toe, dat de kerk, zelfs indien de apostelen ons geen, geschriften hadden nagelaten, met behulp van de traditie veilig de weg had weten te vinden. De traditie heeft voor Ireneus zodanig gezag, dat zij alleen reeds voldoende waarborg voor de waarheid biedt. Dat Ireneus aan de traditie zulk een bindend gezag toeschrijft, heeft zijn verklaring hierin, dat zij voor hem in de handen van de bisschop ligt.

Voor hem gaat de stroom van de traditie door de bedding van de levende ambtsdragers, die door de apostelen zijn aangesteld. De zuiverheid en de zuivere voortplanting van de leer waarborgt het door God aan het bisschopsambt verleende charisma van de waarheid.

Daar ook de ketters zich beriepen op apostolische overlevering, was er behoefte aan een instantie, die de betrouwbaarheid van de kerkelijke overlevering waarborgde. Men vond haar in het charisma van de waarheid van de bisschop. Ambt en traditie werden onlosmakelijk samengesnoerd en daarmee de grenzen van de kerk afgebakend.

Waar deze waren, was de kerk, waar deze eindigden, eindigde de kerk en begon de sekte. Zo kwam de kerk met de stelling van het ambt veilig te liggen achter een dubbele, onderling verbonden verdedigingslinie. De naam van de ene linie was diadoche, d.i. het begrip van de

ononderbroken apostolische successie van de bisschoppen. De naam van de andere paradosis, d.i. de traditie, waarvan de bisschop de begunadigde drager was.

De canon van het Nieuwe Testament

Zocht de kerk in de strijd van de geesten zo steun in het eenhoofdig Episcopaat, niet minder was voor haar positie van belang de canonvorming van het Nieuwe Testament, die toen haar beslag kreeg.

Dit proces van de canonvorming van het Nieuwe Testament verloopt vrijwel parallel met het opkomen van het Episcopaat. Het is hier natuurlijk niet de bedoeling alle facetten van dit verschijnsel te tekenen. Dit valt geheel buiten het bestek van een kerkgeschiedenis. Slechts enkele hoofdmomenten mogen hier genoemd worden. Het Christendom is van de aanvang af een "boekreligie" geweest. Jezus, Paulus, de Evangelisten en de andere apostelen beroepen zich voortdurend op de Schrift, op het Oude Testament.

Dat de kerk in de gevaarlijke crisis van de tweede eeuw niet meegesleurd is in de maalstroom van het gnostisch syncretisme, is behalve aan de elastische hechtheid van haar organisatie, mede te danken aan het verankerd zijn in het Oude Testament. Tegenover de gnostiek, Marcion en andere sekten heeft de kerk steeds het Oude Testament als openbaring Gods vastgehouden. Zij mag, vooral door de invloed van Philo, er openbaring Gods, welke naar Paulus woord de Joden eerst was toebetrouwd (Rom. 3 2). Het Griekse woord *logia* bedoelt altijd woorden, zaken van Goddelijke herkomst, in tegenstelling met het menselijke. Nu is het proces van de canonvorming dit geweest, dat er in de tweede eeuw een groep geschriften ontstond, die door de kerk naast het Oude Testament beleden werd als *logia*, als van Goddelijk herkomst te zijn.

Deze nieuwe Godsopenbaring werd dan het Nieuw Testament. De vraag, hoe wij ons dit proces van de canon vorming hebben te denken, is principieel diep insnijdend. De wegen van de Roomse, Gereformeerde en moderne theologie gaan hier uiteen. De moderne theologie ziet hier louter menselijk werk tot versteviging van de positie van het Christendom. De Roomse theologie oordeelt, dat de kerk de canon gemaakt heeft. De Gereformeerde theologie evenwel ziet in het proces van de canonvorming een werk van de Heilige Geest. Ongetwijfeld hebben kerk en omstandigheden hierin een dienende rol vervuld. Maar onjuist is het te zeggen, dat de kerk de canon gemaakt heeft, al of niet in navolging van Marcion.

De canon van het Nieuw Testament is niet gemaakt, maar gegroeid. Juist het geval met Marcion laat ons duidelijk het onderscheid zien tussen maken en groeien. Marcion heeft inderdaad een canon gemaakt door zelfstandig in te grijpen in het proces en uit 't snijden, wat hem niet aanstond. Maar zo heeft de kerk niet gedaan. De canonvorming te zien als een soort antwoord van de kerk op Marcion, is onjuist en in strijd met de feiten. Het proces was bij Marcions optreden reeds ge ruime tijd begonnen. Rondom het jaar 100 is het reed duidelijk in werking. Dan hebben Evangelien en brieven van Paulus reeds gezegd. Zo worden de geschriften de apostelen en de woorden van Jezus door Clemens Romanus op één lijn gesteld met het Oude Testament. Zij bezitten voor hem gelijke bewijskracht.

Tegen het jaar 140 worden de Nieuwtestamentische geschriften reeds aangediend met het woord *logia*, hetgeen gelijk wij zagen, altijd betekent: woorden, zaken van Goddelijke herkomst. Nog wat later zien wij, dat Ireneus van Lyon de titel *logia* bij uitstek voor de Nieuwtestamentische geschriften gebruikt. Tussen 150 en 200 wordt "het Evangelie" de aanduiding van onze vier canonieke Evangelien. Omstreeks het jaar 200 is het proces van de canonvorming ten einde. Wat in die tijd te Rome gold als Nieuwe Testament, leert ons duidelijk de beroemde Canon Muratorianus, genoemd naar de ontdekker Ludovicus Antonio Muratori (overl. 1750). Hier hebben wij in hoofdzaak reeds het Nieuwe Testament, gelijk wij dat nog bezitten. De brief aan Jacobus en de brief aan de Hebreërs o.a. ontbreken nog in deze lijst. Over deze brieven en over enkele andere geschriften als bv. de Openbaring van Johannes heerst nog geruime tijd onzekerheid.

De Syrische kerk nam in deze een uitzonderlijke positie in. Bij haar werden van de Nieuwtestamentische brieven slechts de Paulinische als canoniek beschouwd. In de oud-Syrische kerk werd Paulus exclusief als de apostel erkend. Dit heeft zeer lang nagewerkt.

Globaal genomen, was echter -!200 het Nieuwe Testament in de kerk aanwezig en werd het als gezaghebbend erkend. Met deze bundel, die in de tweede eeuw gegroeid is, heeft de kerk haar grenzen tegenover de dwaalleer kunnen afbakenen. Dit was ook zeer gelukkig en zeer nodig. Wij hebben reeds opgemerkt, hoe de grens tussen kerk en gnostiek niet altijd even scherp in de gemeenten werd beseft. Het gevaar van de verflauwing van de grenzen dreigde niet het minst van de zijde van de apocriefe literatuur, waarop het volk zeer verzot was.

De vele apocriefe Evangeliën met hun fantastische verhalen, zeer vele papyrusresten met woorden van Jezus, onderscheidene apocriefe Handelingen van de apostelen zitten vol met gnostische elementen. Dit alles werd verslonden. In de Handelingen van Petrus wordt het verhaal over Simon de Tovenaar uit Hand. 8 : 9-24 breed uitgesponnen. Voorts treedt Petrus als een sensationeel wonderdoener op. Hij repareert op zijn woord een in puin gevallen keizerbeeld. Nog sterker, hij laat een aan een venster hangend gedroogd sardientje weer vrolijk in hete; water zwemmen.

In de Handelingen van Johannes doet deze niet onder voor Petrus. Hij werkt met gifproeven en verricht allerlei staaltjes van wondermacht. In een herberg, waar hij binnengaat om te overnachten, zendt Johannes de wandluizen de deur uit. Deze diertjes blijven de nacht over heel gehoorzaam voor de deur, totdat Johannes hun de volgende morgen weer verlof geeft het bed te bevolken.

In de Handelingen van Thomas, die ons het best bewaart zijn, is sprake van een missietocht naar Indië. Een voorname vrouw met name Mygdonia wordt bekeerd. Een ezelsveulen houdt een lange rede, stelt zich voor als afstammeling van Bileams ezel en als bloedverwant van de ezel, waarop Jezus Jeruzalem binnenreed!

Het is te verstaan, dat het proces van de canonvorming tegenover dergelijke lectuur een bevrijding en zegen is geweest in de afweer naar buiten en de opbouw naar binnen.

De uitbouw van de Belijdenis

De wording van de katholieke kerk in de tweede helft van de tweede eeuw is mede bepaald door de uitbouw van de Belijdenis. Naast ambt en canon was de Belijdenis het derde afweermiddel van de kerk tegen het indringende gevaar van de ketterij. De bezinning over het Evangelie was in de aanvang van de tweede eeuw nog zwak. Daardoor had, gelijk wij zagen, de gnostiek haar kansen. Dit drong omgekeerd de kerk weer tot diepere reflexje en nadere interpretatie van haar geloof.

Zij zoekt gaandeweg intenser naar een regula veritatis offideä, dat is naar een vaste geloofsformule. Het is zeer waarschijnlijk, dat de eerste Belijdenis aangaande Jezus Christus in de gemeente van Ronde geboren is. Daar kwamen immers de ketters als Marcion en Valentinus. Daar was het gevaar ook het meest acuut.

De oudste Belijdenis van de kerk sloot aan bij de doopsformule. Zij werd verheven tot regel van het geloofs, en van Rome uit doorgegeven aan de andere kerken in het Westen. Aanvankelijk was hier in de nadere interpretatie nog wel schommelingen variatie. Er zijn geen twee schrijvers, die een en dezelfde Belijdenis citeren. De symbolische figuur van de >,vis" is ± 200 reeds algemeen bekend, hetgeen blijkt uit Tertullianus en Clemens Alexandrinus. Het Griekse woord voor vis vormt nl. de aanvangsletters van de Belijdenis: Jezus, Christus, Gods Zoon, Redder. Zo zegt Tertullianus in zijn verhandeling over de doop, een toespeling daarop makend: "Maar wij, visjes, overeenkomstig onze Ichthus (vis) Jezus Christus, worden in het water geboren en op geen andere wijze dan door in het water te blijven, worden wij behouden."

In de beroemde inscriptie van Aberkios uit Hierapolis in Phrygië, daterend uit het einde van de tweede eeuw, spreekt Aberkios dichterlijk over de maaltijd, die het geloof hem overal op zijn reis naar Rome bereidt Deze maaltijd noemt hij nader de "vis van de bron", die de heilige maagd gevangen heeft.

Daar de doopBelijdenis de aanvang is geweest van de kerkelijke Confessie, heeft deze zich in de oude kerk de eerste tijd voornamelijk toegespitst op de leer aangaande Christus (Christologie) en de leer van de Triniteit. Deze gang van zaken is zeer gelukkig geweest, want daarmee koos de kerk haar uitgangspunt in het hart van de kwestie. De theologische strijd in de derde eeuw zal er voor een groot deel door worden beheerst. Zijn definitieve beslissing valt

eerst met Nicéa (325) Hoe bescheiden in omvang de regel van het geloof 's ook nog was in de tweede eeuw, als regel, als richtsnoer heeft hij de wording van de katholieke kerk begunstigd en bevestigd.

Het Montanisme

Terwijl de kerk nog worstelt om aan de greep van de gnostiek te ontkomen en daartoe dekking zoekt in de stellingen van Ambt, Schrift en Confessie, komt zij voor nieuwe ernstige moeilijkheden te staan. Het is de crisis van het Montanisme, die over de kerk komt. Merkwaardig verschijnsel, dat zich in heel de Christenheid binnen het Romeinse rijk liet gelden, grote onrust verwekte en nog geruime tijd nawerkte.

Met het Montanisme, aldus genoemd naar de geestelijk: vader Montanus, laaide nog eenmaal het wilde, ongebonden geloofs-enthousiasme op in de kerk. Nog eenmaal laat de dronken geestdrift en de uitzinnige extase zich gelden. In enige korte trekken willen wij trachten dit ven, schijnsel in zijn oorsprong, kenmerken en invloed te tekenen.

In de bergdalen van Klein Azië is het begonnen in het jaar 156 en wel in het dorp Ardabau op de grens van Mysië en Phrygië. Zo luiden de gegevens, door Eusebius de kerkhistoricus, verzameld. Door het Phrygische land gaat de schokkende boodschap, dat de door Christus beloofde Paracleet (Trooster, Joh. 14 : 16) verschenen is, en met hem de laatste, afsluitende openbaring.

Deze "Trooster" was Montanus, volgens de kerkvader Hieronymus een vroegere priester van Cybele, de grot godin en moeder van alle leven in de natuur, welke overal in Azië, maar bijzonder in Phrygië, vereerd werd onder buitensporige, vaak woeste extase.

Het is eenzijdig en onvolledig, wanneer men deze enthousiaste beweging gaat karakteriseren enkel als een. reactie tegen organisatie en verobjectivering van de religie; door het ambt: Zij is meer dan dat. Daaruit alleen valt zij niet te verklaren. Montanus heeft zelf niet nagelaten zijn beweging met zeker talent te organiseren en schuwde daarbij geenszins de ambtelijke organisatie.

Haar oorsprong moet dieper gezocht en heeft diepers wortels. De neiging naar extase bij het Phrygische volk werd sterk gevoed door de nood van de tijden. Onder keizer Marcus Aurelius waren de tijden zwaar. Jaren van ontzettend pestepidemieën hadden gewoed. Pessimistische ondergangsstemmingen waren zeer sterk. Men rekende met een naderend wereldeinde en voorspelde dag en uur. In Pontus voorspelde de bisschop, dat de ondergang binnen een jaar zou komen. Gevolg was, dat de gemeente alle bezit vergooide, het land braak liet liggen. In Syrië trok een bisschop met heel zijn gemeente de woestijn in. Een zo overspannen tijd wachtte eigenlijk op de schok, die Montanus met zijn enthousiaste boodschap van de eindperiode van de openbaring aanbracht.

Montanus, bijgestaan door twee profetessen, Prisca (Priscilla) en Maximilla, sprak als vertolker van de "nieuwe profetie" in extatische klanken, Men tekende deze "nieuwe profetie" op en stelde haar naast, zo niet boven de Schriften, Celsus drijft in zijn aanval op het Christendom de spot met een soort geestdrijvers, die gewoon zijn te zeggen: "Ik ben God, of zoon van God, of Heilige Geest". Iets dergelijks hebben wij hier bij Montanus. Als hij spreekt, dan is hij het niet. In werkelijkheid is het de Heilige Geest, de Paracleet. Zo luidt een zijner Spreuken: "Ziet, de mens is als een lier en ik ga er op af als het plectron. De mens slaapt en ik waak".

De beweging bracht grote deining en vond veel aanhang. De "leer" van Montanus kan in de volgende punten worden samengevat. Zij verkondigde het onmiddellijk naderend wereldeinde. Zij bevatte de oproep om zich te Pepuza te verzamelen en daar het einde af te wachten. Pepuza zou het nieuwe Jeruzalem worden.

Van hier ging later de centrale leiding van de Montanistenkerk uit. Verder predikte het Montanisme een zeer scherpe en onverbiddelijke ascese. Hierin is de beweging ongetwijfeld mede een reactie tegen verwereldlijking van de kerk, die met de toenemende organisatie binnendrong. De ascese eiste:

1. een zeer streng vasten. Voor het oude Christendom is vasten steeds een essentieel onderdeel van de levenswandel geweest. Men noemde het met een militaire term

statio (wacht). Men stond in het vasten op wacht en zag daarin geestelijke oefening. Montanus verscherpt het vasten. door zelf" tweemaal in het jaar de zogenaamde "xérophagiën" in te voeren, weken, waarin men slechts droge spijsen nuttigde. Hierbij was alles nauwkeurig omschreven.

2. verbod van een tweede huwelijk. Dit werd als echtbreuk veroordeeld.

3. huwelijk te zien als van lagere orde. Vandaar aan drang en propaganda tot maagdelijkheid. De profetesse van Montanus trokken de consequenties en verlieten haar mannen.

4. aandrang tot het martelaarschap.

Tegenover het Romeinse rijk stond de beweging uiteraard zeer onverschillig. Wat betekende dat rijk, nu het einde van de wereld aanstaande was? En wat dit tijdelijke leven? Daarom was het ongeoorloofd zich aan de vervolging te onttrekken.

De sleutel van het paradijs, zo was de leuze, is uw bloed Tertullianus, die later uit de kerk naar het Montanisme overgaat, deelt ons in zijn tractaat *Over de ziel* en in het tractaat *Over het vluchten tijdens vervolgingen*, een merkwaardige spreuk mede, die als parool onder de Montaniste gold: wenst u geen dood op het ziekbed, noch in he kraambed of aan zachte koorts, maar in het martelaar schap, ter ere van Hem; die voor u geleden heeft.

Het Montanisme bracht allerwege grote opschudding Van de zijde van de kerk bleef verzet niet uit. Een omvang rijke polemiek ontstond. Eusebius noemt de namen van Apollinaris en Miltiades. Beschuldigingen van boerenbedrog en geldgierigheid werden geuit: Het Montanisme is aanleiding geweest tot het houden van de eerste ons bekende Synoden! De beweging werd buiten de kerk gesloten. Dit kon haar omvangrijke verbreiding niet verhinderen. Rome en Carthago werden centra van strijd pro en contra het Montanisme. Ook in Gallië, waar Ireneus bisschop was, drong het door en werd het zelfs gunstig ontvangen. Ireneus sympathiseert er niet onduidelijk mee In zijn werk *Weerlegging* is een plaats, waarin hij zeer waarderend zich uitlaat over een nieuwe uitstorting van Geestesgaven in zijn tijd. Zonder de naam van Montanus te noemen, bedoelt hij onmiskenbaar diens beweging. Wij weten verder, dat de gemeenten van Lyon en Vienne in correspondentie gestaan hebben met de Phrygische gemeenten.

Toen het Montanisme naar Afrika overwaaide, heeft de hartstochtelijke Tertullianus zich er bij aangesloten. De

eerste onstuimigheid van de beweging was, toen voorbij. De optocht naar Pepuza was reeds lang opgegeven en de ascese van haar allerscherpste kanten ontdaan. Wel bleef de levensstoon streng en radicaal. Tot dat zedelijk radicalisme voelde Tertullianus zich aangetrokken en als Montanist heeft hij het laatste, deel van zijn leven fel tegen de kerk geopponeerd en als Montanist is hij gestorven.

De invloed Van het Montanisme heeft zich telkens weer laten gelden. Later onder Cyprianus (midden van de derde eeuw) werkt zijn radicalisme nog na, als de strijd ontbrandt tussen de "rekkelijken" en de "preciesen" van de Oude Kerk over de vraag, of men degenen, die bij de vervolgingen hun geloof hebben verloochend, in de weg van boete weer in de schoot van de kerk mag opnemen. Onder Montanistische invloed zeggen dan de "preciesen" radicaal; "neen" Mede door het Montanisme is de bodem van Afrika voorbereid voor een tweespalt, die later, tot in de tijd van Augustinus toe de kerk van Afrika onder de naam Donatisme zou verscheuren. Het radicalisme van de Donatisten is voor een deel erfenis van het Montanisme. Lang en hardnekkig hebben tal van Montanistische gemeenten zich gehandhaafd: Dit ondanks het feit, dat sedert Constantijn de keizers telkens weer wetten uitgevaardigd hebben om de ketterij te vernietigen. In het jaar 370 heeft de kerkhistoricus Epiphanius nog allerlei vernomen over gemeenten in Klein-Azië.

Tenslotte is de beweging verlopen, echter niet zonder delen van haar geest aan het latere Donatisme te hebben overgedragen.

De Apologeten

Met de ontwikkeling en groei van het Christendom naar de katholieke kerk gaat parallel een

gestage ontwikkeling van de theologie; Zij hebben wederzijds bevruchtend op elkaar ingewerkt.

De eerste lijnen van de theologie zijn getrokken door de apologeten, de verdedigers van de Christenen tegenover laster en verdachtmaking, waaraan zij van de kant van de heidenen blootgesteld waren.

Met de apologeten zijn wij nog in de periode van de primitieve theorie. Hun opzet is, niet zozeer een theologisch systeem te ontvouwen als wel het Christendom te ontlasten van het verwijt van de Staatsgevaarlijkheid en van de beschuldigingen van onreine, duistere praktijken. Als begeleidend verschijnsel komen dan de eerste aanloopjes tot theologische probleemstelling. Deze apologeten vragen eerst onze aandacht en wij geven daartoe een korte uiteenzetting van hun optreden, hun voornaamste vertegenwoordigers en de essentiële elementen hunner theologie.

De toonaangevende kringen in de Grieks-Romeinse cultuurwereld hebben van de aanvang af het Christendom met seigneurale minachting behandeld. Zij spreken er zee uit de hoogte over. Het Christendom is voor hen aanvankelijk een sekte van het Jodendom en als zodanig een barbaars bijgeloof, gelijk Cicero reeds de Joodse godsdienst had gekarakteriseerd. In de tweede eeuw, mede ten gevolge van de ondergang en de vernietiging van het politieke Jodendom, breekt het besef in de politieke en culturele kringen door, dat het Christendom toch iets anders is dan het Jodendom. Allen uiten zich op verachtelijke toon over deze nieuwe sekte. Van hun élitewereld uit, achten zij het eigenlijk ver beneden hun stand om er zich mee in te laten. Voor zover zij het doen, is het terloops of met de bedoeling er de spot mee te drijven. Alle auteurs uit de tweede eeuw als Tacitus, Suetonius, Plinius, Fronto, Epictetus, Marcus Aurelius, Lucianus, Galenus, Celsus, behandelen de Christenen met minachting.

Voor Lucianus, de satyricus, die een loopje neemt met heel de wereld in zijn dagen, is het Christendom een vrolijk geval naast veel andere. En Celsus ontdekt, dat het het beste zou zijn, dat de Christenen ophielden met kinderen te verwekken en van de aardbodem verdwenen.

Uit reactie tegen deze mentaliteit is de verdediging de Christelijke religie geboren. De apologeten willen een poging doen om het Christendom voor de toonaangevende kringen te rechtvaardigen en aantonen, dat het voor mensen van de rede en van de beschaving zeer wel aanvaardbaar is. Al was het succes dezer pogingen niet grot, toch is het optreden van de apologeten van verstrekkende betekenis geweest. Nu trad het Christendom openlijk naar voren. Al is het de apologeten niet gelukt de wetenschappelijk gevormden in hun dagen te overtuigen, hun werk is toch niet ijdel geweest. Mede door hun optreden is de weg gebaad tot een wetenschappelijke vorming van het Christendom, die in de derde eeuw in een figuur als Origenes haar schitterend hoogtepunt vertoont. Dan weet het Christendom met zijn culturele vijanden in de poort te spreken!

De oudste ons bekende apologeet is Quadratus, wiens apologie, gericht tot keizer Hadrianus, verloren is gegaan. Waarschijnlijk heeft hij haar aan Hadrianus gericht in de jaren 125/126, toen deze, een groot bewonderaar van Griekenland, in Athene vertoefde. De kerkhistoricus Eusebius heeft het verweerschrift nog gekend en spreekt er in zijn kerkgeschiedenis zeer loffelijk over. Volgens Eusebius was het verweerschrift een schitterend getuigenis van het verstand van het schrijvers en van zijn inzicht in de apostolische leer.

De oudste ons bewaarde apologie is van de Atheense wijsgeer Aristides. Eusebius noemt hem een gelovig man, uit de kring van de geloofsgenoten voortgekomen, en plaatst zijn apologie eveneens onder keizer Hadrianus. In de negentiende eeuw is zij drievoudig terug-ontdekt: gedeeltelijk in het Aramees, geheel in het Syrisch en eindelijk nog in een Griekse bewerking van de legende van Barlaam en Josaphat. De apologie heeft weinig oorspronkelijks. Zij is volgepropt met traditioneel materiaal tegen polytheïsme, offers en feesten van de heidenen.

Schoon en indrukwekkend is de tekening van het Christelijke leven in de hoofdstukken 15 en 16. Hier is de auteur oorspronkelijk en schrijft hij uit zijn hart. Bewust van de zedelijke kracht van het Christendom, spreekt Aristides hier in triomfantelijke taal van de Christenen als het "derde geslacht". Het voortbestaan van de wereld is te danken aan het gebed van de Christenen.

Een zeer invloedrijke en nog voortreffelijk te benaderen figuur is Justinus Martyr (110-165).

Afkomstig grit een Griekse familie in Palestina, werd hij als wijsgeer tegen 135, waarschijnlijk in Eféze, bekeerd. Hij stierf de marteldood in Rome. Van hem zijn ons twee geschriften bewaard gebleven, de zogenaamde Apologie en de Dialoog met de Jood Tryphon. Tegen de gnostieken heeft hij ook een werk geschreven, maar dat is verloren gegaan. Justinus schrijft in Rome, waar hij als filosoof werkzaam is en ook na zijn bekering de toga van de wijsgeren blijft dragen. Beide, Apologie en Dialoog, geven ons van Justinus persoon en werk een goede indruk. Justinus is met zijn positie goed ingenomen. Hij kent alle kunstgrepen en trucjes van een door de wol geverfde sofist. Een tikje ijdel, laat hij zich graag een compliment geven over zijn Schriftkennis. Gelijk de andere apologeten, werkt Justinus ook met allerlei traditionele argumenten tegen het veelgodendom. De bestrijding van de demonen neemt een grote plaats bij hem in. Hij ziet de demonen als de auteurs van alle leugen en bedrog in de wereld.

De waarheid van het Christendom is redelijk te bewijzen. Al het redelijke is tenslotte Christendom. De logos (rede) werkte ook buiten Israël om. De wijsbegeerte van de Stoa bewijst het, Al wie naar de logos leven, zijn eigenlijk Christenen. Zo ziet Justinus mannen als Heraclitus en Socrates. Deze lijn bij Justinus maakt, strikt genomen, het leven en sterven van Christus niet noodzakelijk: Daarnaast is er bij Justinus een andere lijn en houdt hij vast aan de verzoening en aan de sacramenten. Harmonie tussen beide is niet aanwezig.

Als leerling van Justinus, werkt in Rome en later ± 170 in het Oosten de Syriër Tatianus. Hij schreef verschillende werken. Het enige, dat ons geheel bewaard is gebleven, is zijn Rede tegen de Grieken. In tegenstelling met zijn leermeester Justinus, staat hij uiterst afwijzend tegenover Griekse cultuur en wijsbegeerte en had hij bezwaar om de Griekse Logosleer over te nemen. Door zijn ascetische levenshouding (afwijzing van huwelijk, wijnen vleesgebruik) kwam hij later op de grens van de gnostiek en gold daardoor in het Westen als ketter.

In het Oosten was zijn invloed zeer groot vooral door zijn Diatesseron, een Evangeliën-harmonie, samengesteld uit de vier Evangeliën. Dit is voor de Syrische kerk eeuwenlang het Evangelie geweest. Het origineel is verdwenen. Nog altijd disputeert men over de vraag, of het oorspronkelijk in het Grieks of in het Syrisch is geschreven. Uit allerlei gegevens weten wij, dat het veel opgang heeft gemaakt. Zelfs Romeinen en Germanen hebben het gebruikt. Er is ons voorts een Arabische vertaling bewaard gebleven. Bij de jongste opgravingen in Doera-Europos aan de Euphraat in de jaren 1931-33, waarbij onder de vele belangrijke vondsten, ook een Christelijke kerk en een Joodse synagoge werden opgegraven (midden derde eeuw), vond men ook een Grieks fragment van Tatianus Diatesseron. In deze Oosterse voorpost van het Romeinse rijk was het dus onder de Christensoldaten in gebruik.

Athenagoras, de Athener, wiens figuur zo goed als geheel in het duister blijft, is een groot vereerder van Plato. In zijn geschrift spelen de demonen een grote rol. Hij is veel minder oorspronkelijk dan Justinus en Tatianus.

Veel interessanter is weer Theophilus van Antiochië, gestorven kort na 180, wiens drie boeken aan Autolycus ons zijn bewaard gebleven. Volgens Eusebius schreef hij ook nog andere werken, o.a. een geschrift tegen Marcion. Theophilus is fris zowel om zijn originele afleidingen als om zijn beelden. Het Griekse woord voor God, leidt hij af van een werkwoord stellen. God heeft namelijk alle dingen in onwankelbaarheid gesteld. Daarnaast handhaaft hij ook de afleiding van "lopen". God is toch Degene, Die in gang is en alle dingen beweegt, bewerkt en voedt, Zo min als de ziel van een mens gezien kan worden, maar in de beweging van het lichaam waargenomen wordt, evenmin is ook God zichtbaar, maar Hij wordt waargenomen in Zijn voorzienigheid en werken. Nog een ander beeld: Zoals iemand een schip op zee heeft gezien, dat uitgerust is en de haven binnenkomt en daaruit concludeert, dat er een stuurman op is, zo moet men ook erkennen, dat God de stuurman is Van het heelal.

Zeer origineel is het beeld van de granaatappel, dat Theophilus gebruikt om de onzichtbare aanwezigheid Gods te bewijzen. Zoals een granaatappel, die van binnen vele verblijven heeft, door vliezen gescheiden, waarin vele pitten huizen, door een schil omvat wordt, zo wordt de ganse schepping omvat door de Geest Gods. De mens is nu als een pit binnen de granaatappel. Want gelijk de pit van een granaatappel, die binnen zit, de dingen buiten de bast niet zien kan, zo kan de mens, die met de gehele schepping door de hand Gods omvat wordt, God niet aanschouwen.

Bij Theophilus vinden wij voor het eerst ook het woord trias in verband met de Drieëenheid gebruikt.

De auteur van de Brief aan Diognetus is onbekend. Wellicht is met Diognetus de leraar van Marcus Aurelius bedoeld.

De brief is een apologie van het Christendom. De briefvorm is echter niet streng gevolgd. Bekoorlijk en boeiend is de idealiserende schildering van het Christendom met haar toegespitste antithetische formulering, waarbij de invloed van Paulus stijl zeer duidelijk is. Zo heet het: "Ieder vreemd land is hun Vaderstad en iedere Vaderstad is hun vreemd" .. "Zij verkeren "in het vlees", maar leven "niet naar het vlees". "Op aarde vertoeven zij, maar in de hemel is hun burgerschap" .. "Zij hebben allen lief en worden door allen vervolgd"..

Zo gaat het door in soortgelijke antithesen.

Hier is ook het beeld, dat de Christen in de wereld de plaats inneemt van de ziel in het lichaam. Dit wordt dan als volgt uitgewerkt. Zoals het lichaam de ziel haat en bestrijdt, zo haat en bestrijdt de wereld de Christenen. Omgekeerd, zoals de ziel het lichaam en zijn leden lief heeft; zo hebben de Christenen hun haters lief.

Onder de Latijnse apologeten zijn te vermelden Tertullianus en Minucius Felix. Einde 197 schrijft Tertullianus zijn beroemde Apologeticus: Monumentaal werk van een hartstochtelijk gelovige en advocaat. Hij beschermt en verdedigt met gloed en vuur. Daar zijn temperament sterk neigt naar het offensief, verplettert en verbrijzelt hij de tegenstander meedogenloos. Met de Christenen discussieert de Staat niet. Zij worden zonder vorm van proces veroordeeld.

Dat steekt Tertullianus. Om de stem van de waarheid toch te laten horen, is hij gedwongen hun verdediging te schrijven. Vreemdelingen in deze wereld, accepteren zij zonder klacht, gelijk ook zonder verwondering, de situatie zoals die eenmaal voor hen is. Alleen zouden zij er prijs op stellen, dat men hen hoorde, voordat men hen ter dood veroordeelde en zij zijn van oordeel dat, in geval dit wordt toegestaan, de gerechtigheid er niet minder door zou worden. Deze trotse verklaring is de ouverture van Tertullianus verweerschrift. Waarom, zo vraagt de advocaat Tertullianus, waarom de Christenen, gesteld dat zij schuldig zouden zijn, het recht te weigeren, dat men de misdadigers wel geeft?

Fel en striemend slaat Tertullianus op zijn tegenstanders in. Vindingrijk, vol geest, vol bijtend sarcasme stormt hij op hen los. Met opgestapelde vragen, toegespitste antwoorden, puntige gezegden, waarin de invloed van Tacitus nawerkt, verplettert hij ze en geniet hij in de toegebrachte slagen. Dat geschiedt herhaaldelijk met behulp van onvertaalbare en onbetaalbare woordspelingen. Hoe weet hij de tegenstanders de wapenen uit de hand te nemen en henzelf daarmee dodelijk te treffen! De beschuldiging van onkuisheid en ontucht onder de Christenen wordt afgewezen met een vernietigend requisitoir tegen hun eigen onzedelijke praktijken. Vroeger leefden de Romeinse vrouwen kuis en ingetogen. Zij onthielden zich van wijn. Om te bewijzen, dat haar adem vrij van wijnlucht was, moest een vrouw haar verwanten kussen. Nu is geen kus van wijnlucht vrij!

Tegenover de abortus, de misdadige praktijk van het doden van de vrucht in de moederschoot, welke veel onder de heidenen voorkwam, stelt Tertullianus het gebod: Gij zult niet doodslaan, dat voor de Christenen ook slaat op de nog ongeboorte vrucht.

De onwaarachtigheid van de beschuldiging van onkuisheid stelt hij vernietigend aan de kaak met de opmerking: "Nog zeer onlangs hebt gij door een christin liever tot de koppelaar dan tot de leeuw te veroordelen, beledigen, dat een smet op de kuisheid bij ons beschouwd wordt wreder te zijn dan elke andere straf en elke vorm van dood." Deze rake, vlijmscherpe opmerking wordt, geconstrueerd met de woordspeling tussen koppelaar (leno) en leeuw (leo). Tegenover het verwijt, dat de Christenen onmaatschappelijk zijn, antwoordt Tertullianus fier: Wij zijn geen Brahmanen of Indische fakirs en groepen niet levensvreemd in wouden.

Daarop volgt dan een schitterende tekening, hoe de Christenen forum, markt, baden, winkels, land en zee bevolken en deel nemen aan het zakenleven. Waarlijk meesterlijk en grandioos.

Tertullianus is de grootste advocaat van de Christenen geweest.

Nauw verwant aan de Apologeticus, maar veel minder van toon, is de dialoog Octavius van Minucius Felix. Jarenlang is gestreden over de vraag, of Tertullianus afhankelijk is van

Minucius Felix dan wel omgekeerd. De prioriteit van Tertullianus wordt tegenwoordig vrij algemeen erkend. Van de schrijver van de dialoog Octavius weten wij betrekkelijk weinig. Hij stamt uit Afrika, waar hij voor de advocatuur zal zijn opgeleid. Met een van zijn vrienden Caecilius is hij blijkbaar naar Rome verhuisd. Daar ontvangt Minucius bezoek van een andere vriend uit Afrika, nl. Octavius. Gedurende de vakantie, ter gelegenheid van de wijnoogst, maken zij gedrieën een uitstapje naar Ostia, Romes havenen badplaats. Gezeten aan het strand, discussiëren zij dan over de vraag of het Christendom al of niet de ware religie is. Caecilius is nog heiden en zal door Octavius overwonnen moeten worden. treedt op als geestelijke scheidsrechter.

Merkwaardig is, dat het gehele religiegesprek uitgaat van een handkus, die Caecilius toewerpt aan een beeld van Serapis, een Egyptische god. Het geheel is in een zeer bekoorlijke, vriendelijke gespreksvorm gegoten. Ook hier ontmoeten wij de traditionele bestrijding van het veelgodendom en de demonen. Merkwaaardig is, dat in deze dialoog over Christus zo goed als niet wordt gesproken.

Over het algemeen is de theologie van de apologeten nog zwak ontwikkeld. Hun hoofdbegrip is het logosbegrip. De gedachte aan de verlossing, aan de verzoening door het kruis, treedt amper naar voren. Een zeer sterk accent ontvangt de moraal. Toch zou het onbillijk zijn hun theologie zonder meer te beoordelen naar deze geschriften, die ons bewaard zijn gebleven. Hierin is niet alles vervat, wat zij aan bezinning over het Evangelie bezaten. Wij mogen niet vergeten, dat deze geschriften geschreven zijn met de bedoeling de tegen het Christendom geuite beschuldigingen van atheïsme, staatsgevaarlijkheid en onzedelijkheid te weerleggen.

Daardoor waren zij gedwongen bepaalde dingen te accentueren. Tegenover de beschuldiging van onzedelijkheid waren zij genoodzaakt de ingetogen levenswandel te accentueren. Onwillekeurig drong er zo een moralistische tendens binnen. Het zwakke punt bij de apologeten is voór alles, dat zij in hun verweer Paulus veel te weinig gebruikt hebben en daardoor de diepe kloof tussen het Evangelie; en de wijsheid van de wereld niet gezien hebben. Het is niet toevallig, dat bij de apologeten weinig sprake is van de Heilige Geest.

Men kan zeggen, dat Tertullianus op dat synthetisch drijven een uitzondering maakt met zijn scherp en radicaal afwijzen van de wijsheid van Athene.

Materieel is de Christelijke apologetiek van de tweede eeuw afhankelijk van die van de Joden tegenover het heidendom. Er ligt waarheid in de opmerking, door Wendland gemaakt, dat de geschiedenis van de Christelijke apologetiek ouder is dan het Christendom.

Maar ondanks alle zwakke plekken, hebben de apologeten verdienstelijk voorbereidend werk gedaan. Zij hebben de weg gebaad voor steeds dieper gaande bezinning over het Evangelie en voor de beslissende veldslag met het ondergaande heidendom.

De theologie van de oude kerk, Ireneus, Hippolytus, Tertullianus

De theologie van de oude kerk is geboren uit de strijd om het bestaan. De nood was eenvoudig opgelegd om te bouwen en af te weren. Daardoor ontstond niet dadelijk een afgerond geheel. De meest urgente vraagstukken, door de nood van het tijds opgeworpen, kwamen het eerst naar voren. Het vroegste stadium dezer theologie wordt in het Westen beheerst door de drie centrale figuren Ireneus, Hippolytus en Tertullianus.

Bij de beschrijving van de wording van de katholieke kerk hebben wij reeds gezien, welk een belangrijke rol Ireneus in het accentueren van ambt, canon en Confessie gespeeld heeft. Zijn theologie houdt daar, zeer begrijpelijk, ten nauwste verband mee. Ireneus is in zijn denken praktisch georiënteerd. Afkomstig uit Smyrna, waar hij leerling van Polycarpus is geweest, vinden wij hem in de zeventiger jaren als presbyter in Lugdunum (Lyon). Het Christendom is reeds vroeg in de tweede eeuw in Zuid-Frankrijk gekomen en wel via Klein-Azië. De steden Arles en Marseille waren van Griekse cultuur. De relatie tussen de kerken van Klein-Azië en Gallië was zeer nauw. Zo had het Montanisme de stille sympathie van de gemeente te Lyon. Wij zien Ireneus in 177 belast met het overbrengen van een schrijven van de Lyonse gemeente inzake het Montanisme naar Rome. Tijdens zijn afwezigheid valt de bloedige vervolging in Lyon, waarbij de bisschop Photinus de marteldood sterft. Ireneus volgt hem als bisschop in 178 op. Zijn sterfjaar is onbekend. Bij de behandeling van de gnostiek kwam zijn hoofdwerk

"Tegen de ketters" reeds ter sprake.

Het werk, uit 5 boeken bestaande, is ons bewaard gebleven in een barbaars Latijn. Het vierde en vijfde boek eveneens in het Armenisch. Van het Griekse origineel zijn enkele fragmenten bewaard. Naast dit grote werk, dat uit de jaren 180/189 stamt, schreef Ireneus zijn Bewijs van de apostolische verkondiging, een korte samenvatting van zijn theologie. Dit kleine werkje is in 1904 ontdekt in een Armenische vertaling. De theologie van Ireneus cirkelt om de vraag: waarom werd God mens? De leer van de verlossing is centraal, veelmeer dan die van de Drieëenheid. Ireneus ziet in Logos (Woord) en Geest slechts werkingsvormen. Hij noemt ze de "handen van het Vaders". Tegenover de gnostiek legt hij alle nadruk er op, dat God de Schepper één is met God de verlosser. Voor Ireneus is het Christendom bovenal de leer van de verlossing.

Deze verlossing is noodzakelijk om van de zonde wil. Haar hoogtepunt is de onsterfelijkheid. God wordt mens, opdat de mens Goddelijk wordt. Het essentiële in Ireneus theologie is de recapitulatie-theorie, dat wil zeggen dat door Christus het oorspronkelijke plan Gods met de mens wordt hersteld en uitgevoerd, nl. de verwezenlijking van de onsterfelijkheid. Hij doet dit door de vleeswording. De kerk schenkt de onsterfelijkheid in de sacramenten. Zo maakt de doop het lichaam onsterfelijk. Ireneus Avondmaalsleer heeft de latere Roomse opvatting voorbereid. De elementen, brood en wijn, ontvangen de Logos. Zij worden zo tot vlees en bloed van Christus. Wie daarvan eet, voedt zich met het onsterfelijk leven. Het Evangelie is niet zozeer vergeving van de zonden als veeleer gave van de onsterfelijkheid. De leer van het radicale verderf van de zonde kent Ireneus niet. De zonde heeft principieel de wilsvrijheid niet aangetast. De mens kan door "doen" rechtvaardig worden.

De wegen van Paulus en Ireneus gaan hier wel ver uiteen. Er is bij Ireneus wél invloed van Paulus, maar absolute tegenstelling van zonde en genade ontbreekt. De incarnatie, niet de dood van Christus, is het beslissende moment in de verlossing. Voor het latere Semi-pelagianisme in Zuid-Frankrijk heeft Ireneus de bodem reeds voorbereid.

De figuur van Hippolytus voert ons naar Rome en wel in een bewogen periode vol spanning voor de gemeente aldaar. Rome was, gelijk wij gezien hebben, uitgegroeid tot de stad met autoriteit in religieuze aangelegenheden. +•Toch was men daar aan de andere zijde tolerant. Men kon er allerlei stromingen een tijdlang absorberen. Op de duur ontstonden er tal van innerlijke moeilijkheden, vooral door de invloed van Klein-Aziatische theologen, inzake de leer aangaande Christus. De geleerde Hippolytus (-±160/170 -238) koos positie in de theologische en kerkrechtelijke geschilpunten met het gevolg, dat hij in scherp conflict kwam met de bisschoppen Zephyrinus (198-217) en Calixtus (217-222). Deze bisschoppen waren praktische mannen en voelden weinig voor Griekse speculatie. Tegen Calixtus heeft Hippolytus zijn pen in gal gedoopt en hem ten onrechte getekend als een verdacht individu met een donker verleden. Onder Calixtus scheidde hij zich af en werd tegen-bisschop van een eigen gemeente. Tot onder de opvolgers van Calixtus, Urbanus (222-230) en Pontianus (230-235), heeft hij zich gehandhaafd. In 235 brak een vervolging uit over de gemeente in Rome en keizer Maximus verbande beide bisschoppen, zowel Pontianus als de contra-bisschop Hippolytus, naar het "doodseiland" Sardinië. Hippolytus heeft blijkbaar aan het einde van zijn leven voor zich en zijn gemeente vrede gezocht met het andere deel van de kerk te Rome. Bisschop Fabianus (236-250) althans heeft niet alleen het lijk van Pontianus, maar ook dat van Hippolytus, die weer als presbyter erkend was, naar Rome gehaald en bijgezet. Beiden golden voor de kerk als martelaren.

In 1551 is een voor Hippolytus opgericht standbeeld aan de via Tiburtina opgegraven. Het is het oudste ons bekende beeld van een bisschop, en wordt thans bewaard in het Lateraan-museum. Het beschadigde beeld, dat men heeft bijgewerkt, toont ons een man gezeten in plechtige houding. Op de kanten van de stoel is in Griekse letters een Paascyclus gegraveerd, die van 222 af een periode van 112 jaren omvat. Op een van de stijlen bevindt zich een onvolledige catalogus van Hippolytus werken.

In Hippolytus hebben wij de eerste doctor theologiae van Rome. Men kan hem in zekere zin de Romeinse Origenes noemen. Man van omvangrijke kennis en grote theologische belangstelling, heeft hij in zijn Logos-theologie de lijn van Justinus Martyr voortgezet. Hij

schreef commentaren op de Bijbelboeken. Van hem is de oudste ons bewaard gebleven commentaar, en wel op het boek Daniël, uit het jaar 202/204. Zijn tabel voor de berekening van de Paalzondagen maakte, ofschoon wetenschappelijk zwak, op zijn tijdgenoten grote indruk. In zijn Weerlegging aller ketterijen, meestal geciteerd onder de naam Philosophoumena, behandelt hij ook antieke wijsgeren. Hij had zeer veel belangstelling voor de leer van de laatste dingen.

Vandaar ook zijn commentaar op Daniël, die vol is met getallensymboliek.

De wereld zou 6000 jaar oud worden, zodat het einde precies berekend kon worden.

Toen Christus geboren werd, was de wereld 5500 jaar oud. Dit cijfer stemt precies overeen met de afmetingen van de ark van het verbonds, die 2 ½ el lang, 1 ½ el breed en 1 ½ el hoog was (Ex. 25 : 10). In totaal is dat 5 ½ el. Iedere el betekent 1000 jaar ouderdom van de wereld! Daar de wereld in 6 dagen geschapen is, zal zij 6000 jaar oud worden!

Historisch is van grote betekenis zijn Kerkenordening, waarin hij een beeld geeft van een Christelijke gemeente, zoals zij reilde en zeilde in die dagen. Daar hij vooral terugziet en de apostolische overlevering in deze wil veilig stellen, is hij een belangrijk getuige.

Hippolytus was in zijn dagen zeer beroemd. Origenes heeft hem nog gehoord. Zelfs Julia Mamaea, de keizerin, moeder (van Severus Alexander 222-235), had grote belangstelling voor hem: Hij wijdde haar een geschrift over de opstanding. In 't Oosten heeft Hippolytus veel invloed gehad. In 't Westen daarentegen werd hij spoedig geheel vergeten, De omstandigheden werkten dit in de hand. Hippolytus schreef Grieks. Ongeveer in het midden van de derde eeuw liet Rome de Griekse taal los en werd een gemeente, die het Latijn sprak.

Als apologet hebben wij de hartstochtelijke Tertullianus reeds leren kennen. Een plaats als theoloog mag hij echter ook innemen, al heeft hij geen theologisch systeem. Voor rustige, thetische uiteenzetting was hij een veel te be4wogen polemische figuur. Maar al ontbreekt een systeem, hij heeft niettemin als theoloog grote invloed uitgeoefend. Tertullianus is de eerste grote Latijn-schrijvende theoloog, die met zijn vele tractaten van beslissende invloed is geweest op de terminologie van de Westerse theologie.

Hij was een virtuoos in het vinden van scherpe, originele uitdrukkingen, In menig opzicht is hij de smid voor tal van dogmatische termen geworden. Tertullianus heeft het Latijn gemaakt tot theologentaal.

Zijn vele tractaten kan men in drie groepen indelen: praktisch-ethische, apologetische en polemische geschriften.

Tot de eerste behoren o.a.: Over de spelen, Over de kledij van de vrouwen, Over het gebed, Over het vasten.

Tot de tweede groep behoren: Tot de volken en Apologeticus.

Tot de laatste groep behoren o.a.: Tegen Marcion, Tegen Praxeas.

Tertullianus moest weinig hebben van een wijsgerig gefundeerd Christendom. Zijn beroemde vraag, wat heeft Jeruzalem met Athene te maken? is daarvoor typerend. De diepzinnige speculaties van de Grieken hebben hem het hoofd niet gebroken. Tussen wijsbegeerte en geloof voelt hij een diepe kloof. Merkwaardige uitspraken heeft hij daarover gedaan: "Het is geloofwaardig, omdat het ongerijmd is". "Het is zeker, omdat het onmogelijk is". Opvallend is ook bij Tertullianus de waarde, die hij toekent aan het kerkelijk gezag. Van hem is het gevleugelde woord: Tegen de geloofsregel in niets te weten, is alles weten.

Van Tertullianus zijn ook de later kerkelijk-geijkte begrippen: Drieëenheid, drie Personen, één Wezen. De inhoud, die hij er aan geeft, verschilt veel van wat men er later mee uitsprak. Uitdrukkelijk wijst Tertullianus de Zoon een ondergeschikte plaats aan tegenover de Vader. Al deze later gangbare dogmatische termen zijn Tertullianus niet door innerlijke noodzaak uit de ziel geweld. Hij speelt er veeleer mee voor zijn lezers en daarin is hij een virtuoos.

Waar Tertullianus echter geen tegenstander kan aanvallen, komt een halve Tertullianus naar voren. Zo blijven zijn thetische uitspraken fragmenten.

De kerk in Alexandrië, Demetrius, Clemens Alexandrinus, Origenes

In de aanvang van de derde eeuw bestond de kerk in Alexandrië uit een aantal zelfstandige gemeenten, elk met eigen kerkgebouw en door een presbyter bestuurd. Uit de kring van de presbyters werd aanvankelijk de bisschop gekozen. Als eersten vinden wij Demetrius (189-

232). Daar in de steden steeds de activiteit van het Christendom begon en dit ook in Alexandrië het geval geweest is, had de gemeente in Alexandrië tevens de leiding en suprematie over het Egyptische achterland. Wie de Egyptische kerk wil leren kennen, mag Alexandrië niet voorbijgaan. Daar klopt het hart.

In deze stad, door Alexander de Grote gesticht om Oosten en Westen te verbinden, liepen sinds eeuwen de vele religieuze en geestelijke stromingen als in een bekken samen. Hier ving men op en versmolt men alle religieuze stemmen en geluiden. Hier had Philo gewerkt en op de bodem van de Pentateuch, Griekse wijsbegeerte en mysteriënreligies opgeslorpt.

Dit feit heeft op het Christendom aldaar een stempel gezet en het Christelijk denken een merkwaardige kleur gegeven. Het Christelijk geloof kwam te liggen in het schema ener wijsgerige wereldbeschouwing. Er ontstond een soort kerkelijke "gnosis", een Christendom met twee etages. Beneden woonden de gewone gelovigen, boven de ingewijden, de met "gnosis" begenadigden. De Alexandrijnse catechetenschool, waaraan onafscheidelijk de namen van Clemens Alexandrinus en Origenes verbonden zijn, is zo de kweekschool van een zeer bijzondere theologie geworden. De oorsprong van deze catechetenschool is even duister als die van de kerk aldaar. Hieraan werkt omstreeks 200 Clemens, als opvolger van Pantenus, die wellicht de stichter van de school is geweest. Wij weten van de persoon van Clemens heel weinig: Weetgierig en op zoek naar de ware religie, vond hij op een rondreis door het Middellandse Zeegebied, in Alexandrië, hetgeen hij zo lang gezocht had. Tijdens de vervolging onder keizer Septimius Severus (193-211) in 202, die in Alexandrië bijzonder scherp was, verliet hij tijdelijk de stad. Hij moet tegen het jaar 216 gestorven zijn. Een drietal geschriften zijn ons van hem bewaard gebleven. Zij hangen alle drie onderling ten nauwste samen en vormen een soort climax, Het eerste, *Protreptikos*, welke titel wij als aanmaning kunnen vertalen, wil de "toebrenging tot het geloof", het tweede, de *Paedagoog*, bedoelt de "opleiding in het geloof" en het derde, *Stromaters* (= matjes) wil de "ontvouwing van het geloof" geven.

In de Aanmaning hebben wij te doen met een oproep tot de heidenen om zich Christelijk te laten opvoeden. Hun orakels, mysteriën, offerdienst, wijsbegeerte en literatuur worden aan kritiek onderworpen: Clemens eindigt met een warm pleidooi om het Christendom te omhelzen. Het boek zal ± 190 geschreven zijn. De *Paedagoog* is een soort ethiek. Hier is de invloed van de Stoa sterk, vooral van *1Vlusionius*, een wijsgeer uit de eerste eeuw. Het voor-naamste werk zijn de *Stromaters*, Dit zijn beschouwingen, die opzettelijk zonder enige orde zijn neergeschreven.

Hier viert de *gnosis*, de wijsheid van wijsgerig ingewijde Christenen, haar triomfen, Clemens werkt vooral in de *Stromateis* met veel overgeleverd materiaal uit de Hellenistisch-Joodse wijsheidswereld. Hij heeft vooral de Joodse wijsgeer *Aristobulus*, uit de tweede eeuw voor Christus, geplunderd. Volgens deze, Joodse wijsgeer stamde heel de Griekse wijsbegeerte uit de boeken van Mozes. Van hem is het gevleugelde woord. "Wat is toch Plato anders dan een verGriekste Mozes"

Clemens staat geheel op dit standpunt Plato heeft reeds een profetie gegeven van de heilsregeling in Christus. Zo laat Clemens in een brief van Plato, waarin naar aanleiding van mathematische en astronomische problemen sprake is van de begrippen "tweede" en "derde", dit profetisch slaan op de Drieëenheid.

Wat Plato voorts in zijn Republiek zegt over de "rechtvaardige.", die in deze wereld wordt omgebracht, wordt in verband met Jes. 3 v 10 verstaan als een heenwijzing naar de dood van Christus. Voor Clemens is Plato niet anders dan een verGriekste Christen. Wat opvalt bij vergelijking van deze Oosterse theologie met die uit het Westen (*Ireneus* en *Tertullianus*), is dat bij haar het specifiek kerkelijke veel minder naar voren komt, Ambt, canon en Confessie zijn hier veel zwakker ontwikkeld. Niet aan de organisatie, maar aan de speculatie had men zijn hart verpand.

Als opvolger van Clemens verschijnt de waarlijk ongelooflijk geleerde *Origenes*, die de Christelijke theologie voor het eerst in een groot systeem samenvatte. Geboren omstreeks 185/186 in Alexandrië, uit een Christelijke familie, werd hij leerling van de catechetenschool. Zijn vader *Leonidas* viel ,als slachtoffer van de vervolging onder *Septimius Severus* in

202/203. Reeds van het jaar 203 af was Origenes leraar aan de catechetenschool. Weldra werd hij door bisschop Demetrius (189-232) tot opvolger van Clemens benoemd. Tot 215 werkte hij daar ongestoord. Toen ging hij naar Palestina, Bevriende bisschoppen wijdden hem daar tot presbyter, hetgeen wrijving veroorzaakte met Demetrius en in 231 op een conflict uitliep. Origenes verliet toen voorgoed Alexandrië en vestigt zich in Caesarea, alwaar hij een school sticht. Hij stierf waarschijnlijk in 254 in Tyrus ten gevolge van foltering, onder keizer Decius geleden.

Origenes was een man van enorme werkkraft en productiviteit. Hij had zich tot taak gesteld een Christelijke wetenschap op te bouwen, die zich naast de heidense kon laten zien. Dit is hem gelukt. Ook voor het besef van de heidense kringen was Origenes een gelijkwaardige van Plotinus, de beroemde Neo-Platonische wijsgeer uit de derde eeuw. Diens scherpzinnige leerling en een fel bestrijder van het Christendom, Porphyrius, spreekt met grote waardering over Origenes. Julia Mamaea, de moeder van keizer Severus Alexander, woonde in Antiochië zijn voordrachten bij. Zijn roem was inderdaad verdiend. Hij was een geleerde van de allereerste rang. Zowel op exegetisch, als op dogmatisch en apologetisch gebied heeft hij zeer veel gepresteerd.

Met zijn Hexapla heeft hij zich voor de exegese en de tekstkritiek grote verdiensten verworven. Het is een werk, waarin hij de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament en de verschillende Griekse vertalingen, in zes kolommen naast elkaar, met elkaar vergeleek. Een inspannende arbeid van ongeveer dertig jaren. Voorts schreef hij tal van commentaren en uitleggingen. Origenes is de schepper van de eerste wetenschappelijke dogmatiek, getiteld: Over de Beginselen. Slechts enkele fragmenten van het Griekse origineel zijn ons bewaard. Wij moeten het helaas doen met de Latijnse vertaling van Rufinus, die zich als vertaler heel wat vrijheden veroorloofde.

Het grote apologetische werk Tegen Celsus in acht boeken is ons volledig bewaard gebleven. Uit deze verschillende werken kunnen wij Origenes machtige, veel omvattende geest leren kennen. Evenals Clemens, ziet hij in Plato een bondgenoot. In zijn Tegen Celsus is het treffend te merken, hoeveel moeite het hem kost om op Plato kritiek te oefenen. Hij doet het eigenlijk met tegenzin en waar de nood hem opgelegd is, met sparende omzichtigheid en kinderlijke eerbied. Met Clemens onderscheidt ook hij tussen eenvoudige gelovigen en ingewijden. Hij verzet zich echter ook uitdrukkelijk tegen scheiding. Het systeem van Origenes is Christelijk-Platonisch.

Philo, die ook steeds met grote eerbied genoemd wordt, laat voorts zijn invloed gelden. De opvatting over God is Platonisch gekleurd. Zoon en Heilige Geest nemen tegenover de Vader een ondergeschikte plaats in.

Naast God bestaan er geestelijke wezens, die door de Zoon (Logos) geschapen zijn. Toen deze vielen, schiep God de materie, waaraan Hij tot straf de gevallen geesten, zowel engelen als mensen, bond. Nu ontwaakt het verlangen naar verlossing. Haar verwerkelijkt de Zoon (Logos) door Zijn menswording. De verlossing is vóór alles een uitstijgen boven de materie, God tegemoet. De wederherstelling aller dingen vat Origenes radicaal naar de letter op. Na deze wereld ontstaan nieuwe werelden, tot tenslotte allen, ook de duivel, de, zaligheid deelachtig worden.

In de exegese wandelt Origenes in de Wegen van Philo, de exegetische Jerobeam, die "Israël zondigen deed" in de allegorie. Tegenover Celsus, wien hij toegeeft, dat een letterlijke opvatting van het paradijsverhaal onzin is, wordt dit verhaal met de vermetelste allegorie verdedigd. Rondom de figuur van Origenes ontbrandt in het Oosten in de volgende eeuwen een felle strijd. De ontwikkeling van de theologie in het Oosten wordt er voor een groot deel door beheerst. Een figuur als Origenes kon de kerk niet dan met grote reserve accepteren. Tenslotte heeft zij hem als ketter veroordeeld en wel definitief in 553. Als zijn voornaamste leerlingen gelden Dionysius de Grote, bisschop van Alexandrië (247-264), Gregorius. Thaumaturgus, bisschop van Neo-Caesarea in Pontus, en Pamphilus, presbyter in het Palestijnse Caesarea, die zich zeer verdienstelijk maakte ten opzichte van Origenes bibliotheek. Van deze bibliotheek heeft Eusebius, de kerkhistoricus, voor zijn geschiedwerk veel gebruik gemaakt. Onder de bestrijders van Origenes mag als voornaamste genoemd worden Methodius, die in 311 als martelaar stierf.

De Monarchianen

Het eerste grote theologische strijdpunt in de boezem van de oude katholieke kerk is geweest de vraag, op welke wijze de Belijdenis van Christus Godheid moest worden verzoend met de eenheid (monarchia) Gods, welke men ook wilde handhaven. In principe lag hier de inzet voor de strijd over de Triniteit. De eerste onrust kwam in Rome onder bisschop Victor (189-198). Zo tegen het jaar 200 stonden er drie richtingen inzake de leer over Christus naast elkaar. Enerzijds de richting van de Logos-Christologie; Anderzijds die van het Monarchianisme dat weer in adoptianisme en modalisme uiteenviel: De eerste richting, die getriunifeerd heeft zoekt aansluiting bij de apologeten. Zij lost het vraagstuk van Christus verhouding tot God: op door onderschikking van de Logos (Zoon). Wij noemen dit het subordinatianisme. De Logos is Goddelijk, maar aan God ondergeschikt. De Heilige Geest op Zijn beurt weer aan de Logos. Zo was, de gangbare kerkelijke opvatting, waarmede men bleef steken in een meervoudig Monotheïsme. Tot een zuivere Triniteitsleer vermocht men nog niet te komen.

De Monarchianen, die vóór alle dingen de eenheid Gods wilden accentueren, sloegen een geheel andere richting in. Gelijk boven reeds gezegd werd, vallen zij weer uiteen in Adoptianen en Modalisten.

De eerste noemt men ook wel dynamische Monarchianen. Zij dachten zich Christus namelijk als een mens, die, vervuld door een Goddelijke kracht (dynamis), verGoddelijkt was en als zodanig door God tot Zoon was aangenomen (adoptie). Aan deze richting zijn o.a. de namen verbonden van Theodorus de leerlooier en Theodotus de wisselaar. De eerste werd door bisschop Victor geëxcommuniceerd.

Tot de Adoptianen rekent men gewoonlijk ook Paulus van Samosata, bisschop van Antiochië in Syrië en tevens hoge ambtenaar aan het hof van koningin Zenobia van Palmyra, welke hem steunde, toen hij op twee Synodes werd veroordeeld.

Hij wist zich tot het jaar 272 te handhaven, toen keizer Aurelianus een einde maakte aan de heerlijkheid van Zenobia. Men verschilt over de strekking van zijn leer. Wel is men eenstemmig hierin, dat hij de betrekking tussen de mens Jezus en de Logos zag als van zedelijke aard.

De Modalisten, de tweede groep van de Monarchianen, sloegen een andere weg in. Zij noemden Christus een bepaalde verschijningsvorm (modus) van God. Volgens hen werkte God in verscheiden vormen, te weten als Vader, Zoon en Heilige Geest. De tegenstanders wezen op de consequentie, dat zo de Vader aan het kruis geleden had en Tertullianus noemde hen spottend Patropassianen naar de formule: pater passus est (de Vader heeft geleden).

Tot deze richting behoorden Noëtus, Praxeas en Sabellius. De eerste werkte aan het eind van de tweede eeuw in Smyrna en werd daar veroordeeld. Praxeas heeft vooral bekendheid verkregen door zijn invloed in Rome op de bisschoppen Victor (189-198) en Zephyrinus (198-217) en door zijn werken in Carthago, waar hij in Tertullianus een felle tegenstander vond. In Rome hadden de Modalisten aanvankelijk succes. De toenmalige bisschoppen, vooral Zephyrinus, waren theologisch niet scherp georiënteerd. Dit tot grote ergenis van Hippolytus. Hij heeft ons in zijn Weerlegging aller ketterijen een dogmatische uitspraak in deze van Zephyrinus bewaard, de oudste van een bisschop van Rome. Zij luidt: Ik belijd slechts één God, Christus Jezus, en buiten Hem geen ander. En die is geboren en heeft geleden.

Van de drie genoemde Modalisten is Sabellius de meest bekende. Libyer van geboorte, was hij sinds 215 leider van de Modalisten in Rome. Sabellius leerde één God met drie "gedaanten, die hij "prosopa" noemde, in het Latijn "personae"; oorspronkelijk betekenden deze begrippen: rollen van een toneelspeler. Later werden zij vaststaande termen in de leer van de Triniteit.

Ofschoon aanvankelijk onder invloed van het Modalisme, heeft Calixtus toch tenslotte Sabellius geëxcommuniceerd. Het conflict met Hippolytus werd daardoor echter niet bijgelegd. Behalve de leer over Christus, was de toepassing van de kerkelijke tucht oorzaak van verwijdering tussen Calixtus en Hippolytus. Volgens de laatste was Calixtus veel te slap en te toegeeflijk en ruïneerde hij de kerk theologisch en moreel.

De strijd tegen het Monarchianisme heeft de presbyter Novatianus in een werk: Over de Drieëenheid samengevat. Hij was een handig schrijver en theoloog: De eerste in Rome, die in

het Latijn schreef. Hij stond onder invloed van Tertullianus en leerde in navolging van hem een Drieëenheid met ondergeschikte rangorde van de Personen. In de kerkelijke tucht ging hij de weg op van het radicalisme, waardoor het naar hem genoemde Novatianisme opkwam en grote invloed uitoefende.

De eredienst

Al speelt de theologie een geenszins onbelangrijke rol in de kerk, haar hart klopt daar toch niet. Dit slaat elders en wel vóór alles in de godsdienstoefeningen van de gemeente met haar prediking, haar sacramenten, haar feesten en plechtigheden. Reeds van de vroegste tijden af was de vroomheid van de kerk steeds door haar eredienst bepaald. Het leven van de kerk in haar onderscheidene cultusvormen te kennen, is derhalve van hoog gewicht. Wij zien dan, hoe bepaalde cultushandelingen de gemeente tot een onverbreekelijke, geestelijke eenheid hebben samengesmeed.

De sacramenten mogen hierbij wel in de eerste plaats genoemd worden.

Het Avondmaal heeft in de vroomheid van de tweede eeuw door zijn ontwikkeling tot de "eucharistie" een centrale plaats ingenomen. Wij weten, hoe in de vroegste tijd deze sacramentele maaltijd zeer nauw verbonden is geweest met de zogenaamde liefdesmaaltijd. Deze liefdesmaaltijden, waarvan wij vele beschrijvingen hebben, waren geliefkoosde vormen van kerkelijke gemeenschapsoefening. Zo beschrijft onder meer Tertullianus ze ons. In Rome bestond de gewoonte, dat beter gesitueerden in hun huizen maaltijden voor arme mensen aanrichtten. Gewoonlijk had een geestelijke daarbij de leiding. Deze ging voor in gebed en brak het brood. Deze handeling bij de liefdesmaaltijd werd genoemd de eulogia (zegen), terwijl in scherpe onderscheiding daarvan diezelfde handeling bij het Avondmaalsbrood genoemd werd de eucharistia (dankzegging).

Daarnaast vond ook een andere methode ingang. Een rijke broeder of zuster deelde de genodigden pakjes met levensmiddelen uit, die zij mee naar huis namen. De liefdesmaaltijden hebben zich nog lange tijd buiten het officiële kerkelijk leven weten te handhaven. Naast de liefdesmaaltijden kwamen later nog de gedachtenismaaltijden voor de doden, die vooral in de catacomben werden gehouden. Daar heeft men beenderen, resten van kippen, hazen, visgraten en glazen gevonden; onder meer in de beroemde Sint Sebastiaan-catacomben aan de Via Appia. Door de toenemende autoriteit van de brieven van Paulus werd in de tweede eeuw de verbinding van de sacramentele maaltijd en de oude liefdesmaaltijden reeds lossen. De gewijde handeling met het Avondmaalsbrood werd met de vaststaande term eucharistia aangeduid.

Ons zijn enkele beschrijvingen van godsdienstoefeningen bewaard gebleven. De godsdienstoefening bestond uit twee scherp gescheiden gedeelten. Het eerste gedeelte droeg een publiek karakter, toegankelijk voor allen, zelfs voor vreemden. Met Schriftlezing, prediking en gezang werd dit gedeelte gevuld. Daarop volgde dan het besloten gedeelte, waaraan alleen de gedoopten deelnamen.

Reeds vroeg is men begonnen met het wegzenden van de catechumenen, de tot het kerkelijk onderwijs toegelatenen, en van de andere aanwezigen.

Dit feit gaf aan het tweede deel van de godsdienstoefening ongemerkt een geheimzinnig karakter, hetgeen vooral op de "tafel van het Heeren" zijn terugslag had. Alleen gelaten, gaan de gelovigen over tot het gebed en groeten elkander met de heilige kus. Dan begint de plechtigheid van de "eucharistie". Men brengt aan de liturg brood en een beker gemengde wijn en die spreekt daarover dan het gebed uit (eucharistia). De gemeente antwoordt met Amen en ontvangt daarop uit de handen van de diakenen de gewijde elementen. De centrale gebeurtenis is evenwel niet de maaltijd, maar de wijdingshandeling, die door het gebed, de "eucharistia", geschiedt. Hippolytus heeft ons in zijn Kerkenordening een Avondmaalsliturgie bewaard uit de gemeente te Rome. Duidelijk horen wij daarin, hoe brood en wijn offergaven worden door het dankgebed (de eucharistia) van de priester, waarin hij afroept het neerdalen van de Heilige Geest in de elementen. Daarin heet het: *"Wij bidden U, dat gij doet neerdalen U Heilige Geest op het offer van de gemeente."*

Brood en wijn worden zo offergaven met verzoenend. kracht voor levenden en doden, welke gaven de priester brengt. De invloed van de Oudtestamentische offercultus werkt hier heel

sterk na. De Avondmaals-elementen zij als het vlees van het offerdier, dat na de wijdingshandeling feestelijk door offeraars en priesters gegeten wordt. In de liturgie is dit alles nog geestelijk bedoeld, maar de volksvroomheid nam dit al vroeg als realiteit. Zo spreekt Justinus reeds van verandering van ons vlees en bloed door het genot van het gezegende voedsel, dat door het gebed van de priester geworden is het zoenend offer van Christus lichaam en bloed.

Zo werd het Avondmaal het offer van de Christenheid: De nauwe parallel met de Oudtestamentische offerdienst. Heeft dit in de hand gewerkt. Brood en wijn worden door de gelovige tot de liturgie gebracht op het altaar en daar Gode geofferd. Deze wijdt de elementen door zijn dankgebed aan God.: God zendt Zijn Heilige Geest op en in de; gaven. Daardoor werden zij tot een wonderwerkende offerspijze.

De voorstelling van het offer naar de brief aan de Hebreeënen wordt losgelaten. Tegenover het Oudtestamentische offer staat niet het enige offer van Christus, maar er komt analoog aan de Oudtestamentische offerdienst een regelmatig zich herhalend eucharistisch offer. De Oudtestamentische terminologie werd daarbij gretig over genomen. Het offerbegrip heeft via de Oudtestamentische cultus zich een weg gebaand in het Avondmaal. De magisch-realistische opvatting van de gewijde spijs bracht tevens de gewoonte mee om voor de afwezenden iets daar van mee naar huis te brengen, opdat ook zij het medicijn van de onsterfelijkheid zouden ontvangen. Door het gebed van de priester is de spijs geheimzinnig geladen. Daarom moet men er ook zeer voorzichtig mee zijn. Geen ongelovige mag er van eten. Hij moet verre gehouden. Geen brokje valle op de grond, geen druppel op de aarde, opdat niet een vreemde geest het inneme en zo hemelse krachten winnen zou.

Een afgesloten theorie over het Avondmaal is nog niet voorhanden. Justinus, Ireneus en Tertullianus gaan evenwel zeer duidelijk in magisch-realistische richting. Hier zijn onmiskenbaar de eerste schreden naar de latere transsubstantiatieleer van Rome.

Na beëindiging van de plechtige Avondmaalsviering, verzamelt de liturg de gaven van de liefdadigheid: Behalve brood en wijn bracht men ook andere levensmiddelen en zelfs bloemen als offers op het altaar. Ook deze werden door handoplegging en gebed van de priester gewijd. Daarvoor gebruikelijke formuliergebeden heeft Hippolytus ons bewaard. De mozaïekvloer van de oudste ons bewaard gebleven basiliek van Aquileja (ca 1310 gebouwd) toont ons een offerprocessie, ook met bloemen.

De oorspronkelijke eenvoud van de Doop werd in de tweede eeuw verlaten voor een reeks van plechtige, gewijde handelingen, die rondom het grote gebeuren als een erewacht stonden opgesteld. Wanneer wij hier spreken over de doop, dan denken wij aan de doop van de volwassenen. In het oudste Christendom is de kinderdoop zeker aanwijsbaar. Tertullianus bestrijdt hem. Bij Origenes erf Cyprianus (midden derde eeuw) m hij gewoonte. Dit neemt echter niet weg, dat in de eerste eeuwen de volwassendoop heersende regel is geweest. Aan de doop ding een lange voorbereiding vooraf. De doopkandidaten ontvingen kerkelijk onderwijs en werden catechumenen genoemd. Deze naam stamt van een Grieks werkwoord, dat zoveel betekent als met klanken omgeven. De catechumenen waren mensen, die met de klanken van het heils werden omringd.

Het catechumenaat duurde geruime tijd. Hippolytus spreekt in zijn Kerkenordening van drie jaar. Als hoogtepunt van het onderwijs gold de bekendmaking van de doopBelijdenis.

Daarop volgde dan de doopplechtigheid zelf. Omstreeks het jaar 200 was het in Rome gewoonte de nacht, van zaterdag op zondag daarvoor af te zonderen. Dit was immers de steeds terugkerende opstandingsnacht. Gaandeweg werd speciaal de Paasnacht voor de doop afgezonderd. Ook werd de periode tussen Pasen en Pinksteren gebruikt.

Zo bericht althans Tertullianus in zijn tractaat *over de doop Pasen en Pinksteren* acht hij bij uitstek geschikt. Ofschoon elke dag, ieder uur, strikt genomen, ook goed is. De gedachte, dat de doop alle vroeger begane zonden verzoende, is aanleiding geweest, dat de doop vaak werd uitgesteld. Zo roept Tertullianus uit: de aarzeling met de doop is nuttiger. Hij waarschuwt vooral ongehuwden. Voor hen is het verwerven van de doop meer te duchten dan het uitstel. De eigenlijke doopbediening is rondom afgezet met tal van ceremoniën, waarbij invloeden van de heidense mysteriënreligies zich laten gelden. Aan de doop gaat een vasten van een of

twee dagen vooraf, dat door enige vrienden gedeeld wordt. Dan moet het doopwater gereinigd worden van de inwonende onreine geesten. Ook leefde de voorstelling, dat de doopkandidaat zelf de onreine geesten van het heidendom herbergde en daarvan bevrijd moest worden. Hoe dit ook zij, in de derde eeuw ontwikkelt zich een brede ritus van exorcisme, van demonenuitbanning. Hippolytus geeft ons hiervan een beschrijving. De priester legt de hand op 't hoofd van de kandidaat, blaast hem in 't gelaat, zalft zijn voorhoofd, oren en neus. Dan volgt een nachtelijk vasten. van het morgens vroeg, bij het hanengekraai, vindt de doop plaats. Onderdompeling in levend, dat is stromend water, was een vereiste. In de antieke mysteriën was dit ook noodzaak. Slechts in geval van nood mocht van leidingwater gebruik gemaakt worden. De dopeling ontkleedt zich, zweert plechtig de duivel en zijn dienst af. Dan wordt hij met olie gezalfd en daalt af in het water. Hij zweert de eed van trouw (sacramentum) aan zijn nieuwe Heer. Terwijl hij zijn doopbelijdenis uitspreekt, wordt hij driemaal ondergedompeld. Vervolgens wordt hij, uit het water gekomen, weer gezalfd.

Na zich gekleed te hebben, gaat hij in de kerk, waar de bisschop de nieuw gedoopte door handoplegging, zalving, bekruising en kus, de gave van de Heilige Geest meedeelt en in de gemeenschap van de kerk opneemt. De gemeente viert terstond Avondmaal met de gedoopte. Naast brood en wijn, wordt de nieuwe gedoopte ook een beker melk en honing gereikt. Dit als symbool van de voorsmaak van hemelse spijs, die in het beloofde land de verlostte wachtte. Deze ceremoniën waren vrijwel gangbaar in Egypte, Afrika en Rome omstreeks het jaar 200. Bij zieken werd, in plaats van onderdompeling, de besprenging toegepast. Sommigen hadden echter bezwaar aldus gedoopten te erkennen.

De sacramenten zijn al heel vroeg in de kerk overschat geworden. Analoge heidense mysteriën hebben dit in de hand gewerkt. De doop werd ook beschouwd als noodzakelijk tot zaligheid. Het martelaarschap gold bij niet gedoopten als een gelijkwaardige vervanging van de doop. Over de geldigheid van de ketterdoop is in de derde eeuw een felle strijd gestreden. Het conflict bereikte zijn hooftpunt in het debat tussen de stoel van Rome en Carthago. Aan de ene kant Stephanus, de bisschop van Rome, die van herdoop van de ketters niet wil weten; aan de andere kant de grote Afrikaanse kerkvorst Cyprianus, voor wiens herderlijke ziel zelfs de gedachte aan geldigheid van de ketterdoop gelijk staat met verraad aan de eenheid en de katholiciteit van de kerk.

De anders zo zacht en priesterlijk gestemde man ageert op dit punt tegen Rome met de onverdraagzaamheid van een tijgerin, die haar welpen beschermt. Ten spijt van alle eerbied voor Rome blijft hij hier onverzettelijk. Voor hem zijn de eenheid van de kerk en de geldigheid van de ketterdoop volstrekte tegenstrijdigheden.

Wij kunnen deze pijnlijke en ongetwijfeld voor Cyprianus zeer smartelijke strijd op de voet volgen, dank zij de ons bewaarde brieven uit de correspondentie van Cyprianus. Het probleem van de geldigheid van de ketterdoop ontstond van zelf door de terugkeer van vele ketters tot de kerk. Voor de Afrikaanse kerk werd dit wel een uiterst moeilijk vraagstuk. Sedert het Montanisme daar een voedingsbodem had gevonden, hadden de tegenstellingen een steeds hartstochtelijker karakter ontvangen. Radicalisme is van het begin af een kenmerk geweest van de Afrikaanse kerk, in tegenstelling juist met Rome, dat in zijn leiding meer een soepel standpunt vertegenwoordigt. Reeds Tertullianus, in zijn vóór-Montanistische periode, laat op het punt van de ketterdoop een radicaal geluid horen in zijn geschrift Over de doop. Voor hem zijn de ketters zonder meer buitenstaanders, afgesneden van de gemeenschap van de kerk. Dit betekent voor hem, dat zij niets van de kerk bezitten. Zij hebben de doop niet en kunnen hem derhalve ook niet bedienen en ontvangen.

Al wordt Tertullianus later zelf ketter, de Afrikaanse kerk houdt zich aan deze vroeger door hem verkondigde stelling. Er is buiten de kerk geen echte doop. Zo herinnert Cyprianus in zijn brieven tot tweemaal toe eraan, dat Agrippinus, bisschop van Carthago (omstreeks het jaar 220), een Synode van 70 bisschoppen verzamelde en besloot terugkerende ketters opnieuw te dopen. Cyprianus zelf heeft gemeend met een onverzettelijke trouw aan deze lijn van Tertullianus-Agrippinus te moeten vasthouden. Buiten de kerk, die onafscheidelijk aan de bisschop verbonden is, is er geen heil. Zij is voor hem enig en uitsluitend depot van de genade. Reeds in zijn geschrift Over de eenheid van de kerk (251) staan de beroemde en historisch aan gevolgen zo rijke woorden: Men kan God niet tot Vader hebben, als men de

kerk niet tot moeder heeft.

Het standpunt van Cyprianus is kort en radicaal. Men kan het aldus samenvatten: Scheiding van de bisschop betekent scheiding van de kerk en dat betekent op haar beurt weer, scheiding van alle waarheid en heil in woord en sacrament. Zo moest hij zich onverbiddeijk verzetten tegen iedere erkenning van de ketterdoop,

Het probleem werd voor hem acuut door de terugkeer van boetvaardige Novatianen tot de kerk. In Rome was het schisma van de Novatianen ontstaan en het had zich zeer snel verspreid. In Afrika en vooral in het Oosten telde het vele aanhangers. Novatianus, een op de voorgrond tredende figuur in het college van presbyters, te Rome, voelde zich bij de bisschopsverkiezing in maart 251 gepasseerd. Deze verkiezing was noodzakelijk geworden, doordat Fabianus in Januari 250 als martelaar gevallen was onder de vervolging van keizer Decius. Als opvolger werd gekozen Cornelius, die tegenover de lapsi (de onder de vervolging afvallig gewordenen) een tegemoetkomende houding aannam en voor hen de kerkelijke verzoening opende. Novatianus, mede geprikkeld door teleurstelling over de verkiezing en door antipathie tegen Cornelius, wilde daarvan niet weten. Hij sloeg de weg van het radicalisme in. Alle lapsi moesten onverbiddeijk buiten de kerk gesloten blijven.

Novatianus liet zich tot tegenbisschop verkiezen. Dit bracht grote beroering. Cornelius riep een Synode bijeen, liet door haar zijn boetepraktijk ten aanzien van de lapsi sanctionneren. Tevens werden Novatianus en de zijnen geëxcommuniceerd. Daarmede was echter het Novatianisme niet dood. -In het Oosten waren hele kerkelijke provincies er door aangetast. Ook in Afrika heeft het de kerkelijke eenheid veel sterker aangetast dan Cyprianus ons in zijn brieven wil laten geloven. Zowel Rome als Carthago hebben alles in het werk gesteld om de beweging te keren en de scheurmakers weer in de schoot van de kerk terug te voeren. Dit is ten dele gelukt.

Er kwamen boetvaardige Novatianen aankloppen aan de poort van de kerk. Het tragische hierin nu is, dat dit aanleiding geweest is tot een hevige tweespalt tussen Rome en Carthago. Zoals reeds boven is uiteengezet, kan Cyprianus de geldigheid van de doop van de Novatianen niet erkennen. Stephanus daarentegen, die na de kortstondige regeringen van Cornelius en diens opvolger Lucius, in mei 254 als bisschop van Rome was gekozen" nam het tegenovergestelde standpunt in. Dit geschiedde eveneens in een anoniem geschrift Over de herdoop, dat tegen Cyprianus was gericht en de stelling van Romes stoel verdedigde.

In een zevental brieven handelt Cyprianus over deze delicate kwestie. Ook in Afrika waren enkele bisschoppen, die overhielden naar het standpunt van Rome. Cyprianus drukt zijn verwondering daarover uit. Aan een bisschop in Mauretanië, genaamd Quintus, herhaalt hij kort en krachtig zijn mening: De kerk is één en buiten de kerk kan geen doop zijn. In dezelfde geest schrijft hij aan Stephanus in Rome. De brief eindigt met een merkwaardige, maar duidelijke declaratie inzake zelfstandigheid en gelijkwaardigheid van beider Episcopaat. Cyprianus schrijft, dat hij allermist de bedoeling heeft iemand de les te lezen. In het beheer van zijn kerk is iedere bisschop volkomen vrij, onder beding natuurlijk van de verschuldigde rekenschap aan God.

Het antwoord van Stephanus moet zeer scherp zijn geweest. Cyprianus althans beklaagt zich over de hooghartigheid er van: Wij bezitten het schrijven van Stephanus niet meer. Slechts één zin, door Cyprianus geciteerd, kennen wij. Deze geeft ons kort en zakelijk het standpunt van Stephanus. Hij luidt: "Wanneer dus kettters tot ons komen van een of andere sekte, dan houde men zich zonder nieuwigheden aan de traditie. Men legge hun de handen op ter boetedoening, daar ook de kettters zelve onderling niet dopen naar hun bijzondere ritus degenen, die tot hen komen, maar ze eenvoudig tot hun gemeenschap toelaten."

Cyprianus laat zich echter niet van zijn stuk brengen.

Hij antwoordt Stephanus met de klinkende taal van een grote buitengewone Synode te Carthago, waarop niet minder dan 87 bisschoppen bijeen zijn. Deze Synode is 1 september 256 gehouden. De protocollen van deze Synode, door Cyprianus zonder twijfel tot in de onderdelen zorgvuldig voorbereid, zijn ons bewaard gebleven, waaronder zich ook de toespraak bevindt, waarmede Cyprianus de beraadslagingen opende. In deze toespraak, waarin de woorden met zorg zijn gekozen en afgewogen, zegt hij onder meer, dat niemand zich onder hen aanstelt als een bisschop van de bisschoppen en niemand zijn collega's wil tyranniseren,

maar dat iedere bisschop vrij is in de uitoefening van zijn macht. Dit is onmiskenbaar bedoeld als een les aan het adres van Stephanus. Op de Synode zegeviert natuurlijk het standpunt van Cyprianus. Daar, mede is het conflict definitief en gaat het hard tegen hard. Stephanus verbreekt de gemeenschap met de Afrikaanse kerk en evenzeer met de kerken in Klein-Azië, die neigen naar het standpunt van Cyprianus.

Hij scheldt Cyprianus als pseudo-apostel en pseudoChristen naar het woord van Paulus in 2 Cor. 11 ; 13. Wij zijn van dit geschil zo goed op de hoogte, dank zij Firmilianus, bisschop van Caesarea in Cappadocië, die aan Cyprianus een verontwaardigde brief schreef over de aanmatiging van Stephanus.

Het conflict bracht beroering in heel de kerk. Bisschop Dionysius van Alexandrië poogde tevergeefs te bemiddelen, Niemand wist, waartoe het zou leiden. Door de politiek van keizer Valerianus kwam er een ongedachte wending. Opnieuw breken vervolgingen uit. Stephanus alsook Cyprianus geven beiden hun bloed als martelaar. Eerst Stephanus, die 2 augustus 256 de marteldood sterft. Ruim een jaar later valt in Carthago de 14e september het hoofd van Cyprianus, Met zijn dood eindigt tevens de strijd om de ketterdoop.

Door zijn marteldood zijn hem de consequenties van zijn standpunt gespaard gebleven alsook de beproeving de eenheid van de kerk, opgetrokken op het Episcopaat, steeds meer aan ondermijning te zien prijsgeven. Met het Monternisme heeft de strijd over de ketterdoop de Afrikaanse bodem tenslotte volledig voorbereid voor de nog fellere woelingen Iran het Donatisme in de vierde eeuw.

De zondag, het Paasfeest

Van het begin af aan was de zondag de eigenlijke dag van de eredienst. Dan had ook het Avondmaal plaats.

De naam zondag vinden wij voor het eerst bij Justinus Martyr. Deze dag was gewijd aan de zonnegod Mithras, de lievelingsgod van de soldaten. Als "dag van het Heeren" is de eerste dag van de week van het begin af aan gevierd. Daarnaast ontstonden in de tweede eeuw de jaarfeesten Pasen en Pinksteren. Oorspronkelijk waren dit geen feestdagen, maar feestperioden.

Tussen het Pascha van de Joden en dat van de Christenen was N een diep onderscheid. Voor de Joden was het een vrolijke maaltijd. De Christenen begonnen met vasten. De inhoud van het Christelijk paasfeest was het gedenken van Jezus sterven. Daarom noemde de kerk het ook wel Kruispascha. De lijdensweek vormde het hoogtepunt van het gehele jaar voor de Christenen. Gaandeweg werd het vasten ook uitgebreid over de voorafgaande weken en zo ontstond de quadragesimaal (de tijd van de 40 dagen). Over de datering van Pasen is in de tweede eeuw een hele strijd gevoerd. In Klein-Azië, in Smyrna, vierde men Paasfeest op de 14de Nisan, evenals de Joden. Het feest was hier gebonden aan de volle maannacht, waardoor het over alle weekdagen gevierd werd. Ook werd het niet overal op dezelfde tijd gevierd. In het Oosten bestonden nl. verschillende kalenders. De Joden sloten zich bij de gebruikelijke landelijke kalenders aan met het gevolg, dat de maanden verschillend waren ingedeeld en het Paasfeest niet overal op dezelfde dagen viel.

In het Westen volgde men voor de datering van het Paasfeest een andere weg. Daar verschoof men het feest naar de zondag, die volgde op de volle maannacht van het Joodse Pascha. Wanneer dit gebruik is opgekomen, valt niet met zekerheid te zeggen. Het was in het midden van de tweede eeuw reeds wijd verbreid onder de Christenen De Klein-Aziaten, die om hun vasthouden aan de 14de Nisan Quartodecimanen werden geheten, hebben tevergeefs gepoogd hun standpunt te doen zegevieren. Zo heeft Polycarpus van Smyrna getracht de gemeente in Rome op dit punt te bekeren. Dat is het begin geweest van het geschil. Later poogde Rome aan het oosten het Paasfeest op zondag op te dringen. Zo stelde bisschop Victor (189-198) de eis, dat men. in Klein-Azië de 14de Nisan zou loslaten. Dit stuitte weer op heftig verzet bij Polycrates van Efese. Die beriep zich op de apostolische traditie. Het conflict liep zeer hoog. Victor ging over tot excommunicatie van de Klein-Aziatische kerken. Dit ging velen te ver en zij oefenden pressie op Victor uit om zich te matigen. Zo deed Ireneus, die in zijn voorliefde voor Klein-Azië deze kerken in bescherming nam en in een schrijven aan Victor voor haar in de bres sprong, ofschoon hij zakelijk met Victor instemde.

Het zogenaamde Epiphaniëfeest, het feest van Christus geboorte en doop, is van latere datum. In de derde eeuw is daarvan nog geen spoor te vinden. Men vermoedt, dat het uit Egypte zijn oorsprong heeft en dat het mogelijk ontstaan is uit een doopfeest van Christus bij de Basilidianen.

Het vasten is zo oud als het Christendom. In de tweede eeuw had men in Afrika als wekelijks vastendagen de woensdag en vrijdag. Dan vastte men gewoonlijk tot 3 uur 's namiddags. Uit Tertullianus tractaat Over het vasten weten wij, dat de nauwgezetsten tot de avond toe vastten, een houding, die Tertullianus als Montanist natuurlijk ten eerste prijst.

In het westen werd het vasten aangeduid met de militaire naam van statio, d.i. wachtdienst. De Christenen stonden met hun vasten als het ware op wacht om de Heer te ontvangen. Zij zagen het vasten als een integrerend deel van hun Belijdenis en wandel. Een Christen, die niet vastte, konden zij zich niet voorstellen. Tertullianus eindigt zijn tractaat met de opmerking, dat een goed gemest Christen beter past bij leeuwen en beren dan bij God. Behalve op woensdag en vrijdag, werd het later ook gewoonte op zaterdag te vasten. In het westen rees daar lange tijd heftig verzet tegen, terwijl het oosten in de vierde eeuw het vasten op zaterdag weer afschafte. Op de zondag mocht niet gevestigd en nimmer knielend gebeden worden.

De verering van de martelaren, de catacomben

De verering van de martelaren is in de tweede eeuw opgekomen en begonnen in het oosten. De invloed van de antieke dodencultus is hieraan niet vreemd. Herdenking van de sterfdag van de doden was algemeen gebruikelijk. Zo vindt men op vele grafstenen wel de sterfdag aangegeven, maar niet het sterfjaar. Op de sterfdag kwam de familie bij 't graf te samen en bracht een offer voor de dode. Dit is door de Christenen overgenomen en Christelijk geïnterpreteerd. Uit het antieke dodenoffer groeide een Christelijk weldadigheidsoffer, dat men God in naam van de dode bracht. Door psalmgezing, schriftlezing, geschenken aan de armen, herinneringsmaaltijden werd de dag gevierd. Analooft aan de antieke zede, werden ook wel de 3de, 9de en 30ste dag gevierd. Tertullianus vermeldt in verschillende tractaten de gewoonte om op de sterfdag van de doden een offer te brengen en voor hun zielen te bidden. Aan deze gewoonte is door de kerk zeer hardnekkig en lang vastgehouden.

De martelaren met hun bloeddooft werden voor de Christenen tot voorwerp van heldenverering. Wij zien dit proces reeds duidelijk aan de gang in het schrijven van de gemeente over de dood van Polycarpus. Zijn as werd verzameld en de gemeente kwam op zijn sterfdag bijeen. In het jaar 156 is in Smyrna de martelaarsverering als een kerkelijk feest ingesteld.

In Rome heeft de martelaarsverering zich later vooral gecentraliseerd in de catacomben. Daar werden de gedachtenismaaltijden voor de doden gehouden. Men heeft daarvan allerlei resten gevonden. Aan de dis werd aan de zielen van de afgestorvenen een ereplaats ingeruimd. Zij ontvingen ook een portie, alsof zij aan de maaltijd konden deelnemen. De doden werden daarbij aangeropen. Zo zijn in de beroemde catacombe van Sint Sebastiaan aan de Via Appiagraffiti inkrassingen, ontdekt met aanroepingen van Petrus en Paulus. Enkele daarvan luiden: Paulus en Petrus, bidt voor Victor "Paulus, Petrus, bidt voor Eras". Een gevonden inscriptie luidt "Voor Petrus en Paulus heb ik, Tornius Coelius, een refrigerium gehouden".

In de vierde eeuw drijft de martelaarsverering tot allerlei excessen. Men vecht in de catacomben om zich een plaatsje te veroveren achter de heiligen. Om dit te bereiken deinst men er zelfs niet voor terug de graven van anderen te schenden. Men haalt verder martelaarslichamen en relikwieën uit het oosten. Er komt zelfs een hele handel in deze dingen. Tot op heden viert de martelaarsverering in de Roomse kerk haar triomfen en beheerst zij in niet geringe mate de Roomse vroomheid.

Martelaars dodencultus hebben voorts inspirerend gewerkt op de wording van de oud-Christelijke schilderkunst en plastiek. De catacomben zijn ook hier een centrum geweest. Daar vindt men de oudste artistieke versiering. Er is nauwe aansluiting bij antieke figuren. Men vindt in de catacomben heel de vrolijke wereld van hellenistische decoratiekunst, gelijk die in Pompeji ontdekt is, terug.

Vele dierenfiguren als duiven en vissen; voorts schelpen, lieren, ankers, waaraan een Christelijke zin werd gegeven. Alleen wulpsen, erotische scènes en heidense godenbeelden

ontbreken natuurlijk. Dominerend zijn de figuren van de goede Herder en van de oranten, gesluerde vrouwen met opgeheven handen. Voorts zien wij vele Oudtestamentische figuren. Van Maria-verering is in de catacomben nog geen spoor te vinden. De frescos, de muurschilderingen, in de catacomben zijn voor de kerkgeschiedenis van het hoogste belang. Wij ontvangen er door een blik in de vroomheid en kunstzin van de oudste Christenen en lezen er uit de verwachting en hoop van het harten. De frescos spreken een onge Kunststelde taal van de hope van het eeuwigen levens.

De verhouding tot de wereld

Met de uitbouw en de ontwikkeling van de kerk tot een grote organisatie in de tweede helft van de tweede eeuw, drong zij noodzakelijk met een eigen Christelijke levensstijl naar voren. Naarmate haar groei in de breedte toenam, werd het probleem van de verhouding tot de wereld urgenter. De antithese tussen de Christelijke en heidense levensopvatting werkte op allerlei gebied door. Dit bleef natuurlijk niet verborgen. Tegenover de onderscheidene de kerk haar eigen positie bepalen. Dit werd te urgenter, toen zij zich vast georganiseerd in de Grieks-Romeinse cultuurwereld had genesteld. Enerzijds sijpelde de invloed dezer cultuurwereld door de muren van de kerk heen, anderzijds kon de kerk zich niet hermetisch afsluiten. Met een radicaal rigorisme werd geen oplossing geschonken. Het nimmer definitief oplosbare vraagstuk van de Christelijke levenshouding werd gesteld, om voortaan de eeuwen door aan de orde te blijven. Apologeten en kerkvaders hebben zich met het probleem bezig gehouden. Vooral uit de werken van Tertullianus en Clemens Alexandrinus kunnen wij ons een voorstelling maken, hoe de oude kerk in de tweede en derde eeuw stond tegenover de vele uitingen van het toenmalige leven.

Het Christendom heeft de huwelijksmoraal in menig opzicht gezuiverd en op hoger niveau gebracht. Scherp veroordeelde de kerk de misdadige praktijken van abortus als in strijd met het zesde gebod. Zij keerde zich ook tegen echtscheidingen. De tegenzin tegen een tweede huwelijk was in de oude kerk bij velen zeer sterk. De Montanisten brandmerkten het zelfs als overspel. Tertullianus zegt snijdend, dat bij een tweede huwelijk twee vrouwen om dezelfde man staan, de ene in de geest, de andere in het vlees. Zeer veel moeite heeft het de kerk gekost de Christenen van de spelen verre te houden. De zuigkracht van de, antieke vermaak-wereld met haar gladiatoren en dierengevechten, haar circussen en theaters met de vaak min oorbare tonelen, was altijd sterk geweest. De Christelijke schrijvers worden niet moede er ernstig tegen te waarschuwen. Minucius Felix, Tertullianus, Cyprianus, Clemens Alexandrinus, allen zijn het er over eens, dat een Christen daar niet thuis hoort. Circussen en theaters vormen samen "de uitgedoste praal van het duivels". Hier heersen de demonen. Wie daarheen gaat, verwondert zich niet in de greep van de demonen te komen. Men gaat immers van de gemeente Gods naar de gemeente van het duivels. Merkwaardig is, wat Tertullianus een demon, uitgebannen uit een vrouw, die het theater bezocht had, laat zeggen. Deze boze geest verdedigt zich met de woorden: "ik deed iets zeer rechtmatigs, ik trof haar toch aan op mijn eigen terrein". Heel de wereld van wagenmenners, toneelspelers, atleten, gladiatoren is door en door pervers. De mannen geven hun ziel, de vrouwen haar lichamen er aan veil, zo oordeelt Tertullianus striemend.

Inslaand is zijn suggestieve vraag: Kunt gij met de handen, die gij tot God hebt opgeheven, later een toneelspeler toejuichen? Kunt gij met de mond, waarmee gij het Amen tot de Heilige gesproken hebt, de gladiator bewieroken en wel ooit tot een ander dan tot God en Christus zeggen: "In eeuwigheid"?

Onderscheidene beroepen als dat van toneelspeler, gladiator, renwagenbestuurder, astroloog, waarzegger, tempeldienaar, zijn onmogelijk met het Christelijk geloof te verenigen. Wie Christen wordt, moet ze laten varen. Men kan nog beeldhouwer of schilder zijn, mits men geen afgoden maakt. Het soldatenberoep en de waarneming van een overheidsambt hebben ook hun ernstige bezwaren. Wie reeds Christen is, moet geen soldaat worden.

Het is echter door en door scheef gesteld, als men het moderne antimilitarisme gaat zoeken in het oudste Christendom. Er zijn wel uitspraken, die op de klank af in die richting wijzen. Maar heel die probleemstelling deugt niet. Men bedenke slechts, dat heel het moderne begrip "vaderland" toenmaals onbekend was en niet bestond.

Publieke en gemengde baden worden voorts door Clemens Alexandrinus ten strengste veroordeeld. Allerlei goken kansspelen worden eveneens afgewezen. Natuurlijk was toen het tractaatpapier ook zeer geduldig en was het heel wat gemakkelijker deze dingen neer te schrijven dan in de praktijk de hand er aan te houden. Zelfs lukte het niet eens altijd om de geestelijkheid af te houden van al deze aanstotelijke dingen. Als in het midden van de derde eeuw bisschoppen hier en daar reeds hogere staats posten bekleden, zien wij sommige geestelijken ook allerlei handelszaken van bedenkelijke aard drijven.

Ten aanzien van de slavernij heeft het Christendom geen revolutie gebracht. Dit was sociaal cultureel ook ten enenmale uitgesloten. De toenmalige cultuurwereld was eenvoudig gebouwd op het slavenleven. De slaven vormden toenmaals, in stee van geld, het levend kapitaal. Reeds daarom achtte Aristoteles opheffing onmogelijk. De kerkvaders hebben deze sociale situatie eenvoudig aanvaard. Wel poneerde de kerk, dat allen voor God gelijk waren en wel heeft zij de eerloosheid van de slaaf opgeheven. Het feit dat Calixtus, een vroegere slaaf, tot bisschop van Rome kon opklimmen (217-222), zegt in deze wel iets.

Zo tegen het jaar 200 werd een zekere luxe in het dagelijkse leven algemeen onder de Christenen geaccepteerd. Dat een zucht naar praal en pronk ook toen reeds aanwezig was, vooral onder de vrouwen, kan Tertullianus striemend en boeiend tractaat *Over de opschik van de vrouwen* ons aanschouwelijk leren. Hij roept haar toer vertoont u thans toegerust met de schoonheidsmiddelen en de versierselen van de profeten en apostelen, het wit aan de eenvoud ontnemende, het rood aan de kuisheid, de ogen geblanket met schroom en de mond met stilzwijgen, in uw oren bevestigend de woorden Gods en aan uw hals hechtend het juk van Christus.

Toen er ontwikkelden en welgestelden tot het Christendom overgingen, kwam men in alle scherpte tegenover het vraagstuk van rijkdom en aards bezit te staan. De ascese bleef, al was het niet bij de brede massa; dan toch bij een minderheid, haar ideaal hooghouden. Zij maakte haar proselieten blijvend. Op seksueel gebied wenkte velen het ideaal van de virginiteit. Hierdoor ontstond in de derde eeuw het wijd en zijd verbreide instituut van geestelijke verlovingsen. Mannen en vrouwen leefden samen in louter geestelijke gemeenschap.

Het Episcopaat

In de tweede eeuw heeft, gelijk wij gezien hebben, het eenhoofdig Episcopaat zijn definitief beslag gekregen. Rome had daarbij, indrukwekkend door haar oorsprong en voorsprong, een moreel overwicht gelijk Ireneus getuigde. De glorie van het Episcopaat neemt in de derde eeuw nog aanzienlijk toe. De autoriteit van de bisschop stijgt met de ontwikkeling van theologie, eredienst en kerkregering. Bovendien kwam in de positie van de bisschop het element van ontzag door de ontwikkeling van de offergedachte in het Avondmaal. Daardoor werd hij zo goed als onschendbaar. Bezitter van het charisma van de waarheid; was hij garant voor de onfeilbare uitoefening van het profetisch, priesterlijk en koninklijk ambt. Als profeet stelt hij de waarheid en de apostolische traditie vast. Als priester beschikt hij door het dankgebed over lichaam en bloed van Christus en brengt het als offer van de verzoening. Als koning oefent hij de kerkelijke discipline uit en hanteert hij de sleutelmacht. Strikt genomen is de bisschop volstrekt alleenheerser, rijksbemiddelaar in het Koninkrijk Gods, plaatsvervanger van Christus, vader van de gelovigen. Deze hoogheid van het bisschoppelijk ambt vergrootte de afstand tussen geestelijkheid en volk aanmerkelijk. De onderscheiding tussen clerus en leken komt op om in het vervolg niet weer op het Christelijk erf te verdwijnen.

De geboortestonde van het begrip clerus is onzeker. Clerus is een Grieks woord, dat betekenen kan. lot of het lot verkregen aandeel en zo erfenis. Als zodanig een, voortreffelijke typering van de geestelijkheid, aan wie immers, gelijk men leerde, de genade Gods als een erfenis was toebetrouwd en veilig gesteld in een opeenvolging van de bisschoppen. Wij hebben reeds gezien, hoe de bisschopslijst van Ireneus uitdrukking bedoelde te geven aan de diadoche; d.i. aan het begin van de ononderbroken apostolische successie.

De eerste, die zich uitdrukkelijk als opvolger van Petrus beschouwd heeft is naar velen mening Calixtus (217-222). Uit diens tolerantie-edict zou dit blijken.

Met bisschop Fabianus (236-250) ontvangt de positie van Rome nog weer een accent. Sindsdien worden de dagen van de troonsbestijging van de bisschoppen genoteerd en gevierd.

Er worden bisschopslijsten aangelegd en in de beroemde catacombe van Calixtus wordt een gemeenschappelijke grafkamer ingericht. Als eerste is daarin bijgezet de bisschop-martelaar Pontianus (230-235), wiens lijk door Fabianus naar Rome is gehaald.

Hoe hoog bevoorrecht de positie van Romes bisschop in de derde eeuw ook was, toch dacht men er toen niet aan om zijn aanspraken op de alleenheerschappij in de kerk te accepteren. Niemand heeft zo beslist en zo klaar die aanspraken afgewezen als de beroemde kerkvorst Cyprianus, bisschop van Carthago. Hij heeft een eigen theorie over de kerk en de macht van de bisschop tegenover de machtsaanspraken van Rome ontwikkeld en daarmee geschiedenis gemaakt in de Christelijke kerk.

Geboren tegen het jaar 210 uit een rijke familie in Carthago, is hij ongeveer 246 Christen geworden. Diepe, innerlijke afkeer van de wereldse ijdelheden, en grote behoefte aan zekerheid, hebben voor alles hem gedreven naar het Christendom. Sinds 248/49 bisschop van Carthago, is hij door zijn grote gaven van hart en praktische levenswijsheid tot aan zijn marteldood in 258 onbetwist de grote leider van de Afrikaanse kerk geweest. Als een man van een gaaf, onbaatzuchtig karakter en rusteloze activiteit, zo staat hij voor ons in zijn werken. In zijn bisschoppelijke activiteit kunnen wij hem stap voor stap bijna volgen in de laatste tien jaar van zijn leven. Wij danken dit aan zijn uitgebreide, ons bewaard gebleven correspondentie (81 brieven) en aan zijn andere geschriften. Zijn stijl is lieflijk, beeldrijk en vloeiend. Hier werkt zijn opvoeding sterk na, ofschoon hij radicaal met zijn verleden heeft willen breken. In zijn omvangrijk oeuvre citeert hij geen enkele maal een heidense dichter of redenaar. Na zijn bekering heeft hij zich aan twee bronnen gevoed: de Bijbel en Tertullianus. De laatste noemt hij met grote eerbied "de Meester". Iedere dag las en herlas hij enkele bladzijden van hem. Hij plunderde zijn "Meester" met grote vrijmoedigheid. De herinnering aan Tertullianus werd hem schier tot een obsessie. Cyprianus was vóór alles kerkvorst, herder van de kudde, zielszorger in waarlijk grote stijl. Zijn brieven getuigen er ontroerend van. Zijn biograaf Pontius bericht ons, dat hij zó gaarne mocht preken, dat hij wenste onder een preek als martelaar te mogen sterven. Zijn wens als martelaar te mogen sterven is vervuld.

De invloed van Cyprianus op de Westerse theologie is vooral ten opzichte van het kerkbegrip zeer groot geweest. Beroemd zijn enige uitspraken van hem geworden: "Buiten de kerk geen zaligheid". "Men kan God niet tot Vader hebben, als men de kerk niet tot moeder heeft."

Voor Cyprianus is de kerk een eenheid, die in de samenwerking van de bisschoppen zich manifesteert. Het Episcopaat en de kerk zijn één en ondeelbaar. Er is één kerk, die in veel kerken zichtbaar wordt. Evenzo is er één bisschopsambt, dat zich ontvouwt in vele dragers. Cyprianus heeft de beelden voor het grijpen. Zoals de zon vele stralen heeft, maar één licht, de boom vele takken, maar één stam en wortel, zoals uit één bron vele beken vloeien, zo is het ook met kerk en Episcopaat. In haar veelheid zijn zij een éénheid. Christus heeft deze eenheid zichtbaar tot openbaring willen brengen en riep daarom één apostel, Petrus, eerst en noemde hem rots van de kerk. De eenheid van de kerk is een mystieke werkelijkheid. Cyprianus spreekt herhaaldelijk van de verborgen realiteit van de eenheid. Zo min aan Petrus juridisch een voorrang is geschonken, zo min aan de bisschop van Rome. Alle bisschoppen zijn rechtens aan elkander gelijk. Cyprianus heeft alle primaatseisen onverbiddelijk afgewezen en zag in de aanspraken van Romes bisschoppen, vooral van Stephanus (254-257), slechts aanmatiging. Op niets is Cyprianus zo jaloers geweest als op zijn bisschoppelijke autoriteit. Daaraan mocht niemand raken. In Cyprianus stelsel past geen universele bisschop, in het geloof, dat allen samen garant zijn en kunnen zijn voor de eenheid. Cyprianus heeft zijn standpunt taai verdedigd.

Onder Fabianus werd er in de officiële clerusstand waarschijnlijk begonnen met de onderscheiding tussen hogere en lagere orden (*ordines maiores* en *ordines minores*). De stad werd voorts in zeven wijken ingedeeld. De diakenen, zeven in getal, vormden een college, waaraan de gehele armenzorg werd toebetrouwd. Het college stond onder de bisschop. Aan de zeven diakenen voegde hij zeven sub-diakenen toe. Waar dezen telkens de opengevallen vacatures vulden, bleef er een sterke continuïteit. Tot in de Middeleeuwen hebben de zeven regionen van Rome bestaan.

De presbyters vormen de eigenlijke herders, aan wie de zielszorg is toebetrouwd. Dank zij een notitie bij Eusebius, kunnen wij ons van de strakke en welomlijnde organisatie in de tijd van

Cornelius (251-253) een goede indruk vormen. De stand van de clerus zag er toen als volgt uit: de bisschop, 46 presbyters, 7 diakenen, 7 sub-diakenen, 42 acoluthen, 52 exorcisten, voorlezers en deurwachters. Meer dan 1500 weduwen en ellendigen genoten steun.

Deze cijfers spreken een duidelijke taal en tonen klaar, tot welk een omvangrijke organisatie de kerkgemeenschap toen reeds was uitgegroeid. Het spreekt van zelf, dat er ook veel kerkgebouwen nodig waren. De meeste daarvan waren oorspronkelijk particuliere huizen, die voor de godsdienstoefening werden ingericht of verbouwd. Zij heetten eeuwenlang "titelkerken", wijl men ze noemde naar de naam (titulus) van de vroegere bezitter of stichter. Van de tegenwoordige 25 titelkerken in Rome zijn niet minder dan 18 uit de tijd vóór Constantijn. Aan iedere kerk waren twee of drie presbyters verbonden. De acoluthen behoorden tot het persoonlijk gevolg van de bisschop. Zij werden voor allerlei opdrachten gebruikt. De exorcisten of demonen-uitdrijvers vertegenwoordigden nog een restant van vroeger enthousiasme en bijzondere gaven. Tertullianus daagt zijn heidense tegenstanders uit het bewijs te vorderen, dat iedere Christen deze gave nog heeft.

De lectoren waren de geoefende lezers van Schriftcodices. Daar deze zonder woordaf scheiding en leestekens werden vervaardigd, vereiste, het lezen daarvan bijzondere oefening. De ostiarii vervulden de functie van onze koster. Zo was het kerkelijk leven vast georganiseerd in hiërarchische stijl. Niet alleen lokaal, maar ook provinciaal in het grote Romeinse rijk. Cyprianus correspondentie toont ons, hoezeer telkens terugkerende Synodes en samenkomsten van bisschoppen in een provincie rondom het jaar 250 reeds gebruikelijk waren. Zijn brieven bieden ons een levendige voorstelling van de werkwijze: Bisschoppen, presbyters en diakenen waren aanwezig en beraadslaagden saam over allerlei kerkelijke zaken. De organisatie van het Romeinse rijk is ook hier ten voorbeeld geweest. Wij zien de Synoden de werkwijze van de senaat overnemen. En daar het gebruikelijk was de Synoden in de hoofdsteden van de provincies saam te roepen, werden deze steden ongemerkt ook kerkelijke centra.

De kerkelijke tucht over dé sektariërs

Naast dogmatische vraagstukken over de leer aangaande Christus en de Drieëenheid hebben de vragen, aangaande de kerkelijke tucht over sektariërs en berouwhebbende zondaren de kerk in de derde eeuw beroerd. Naarmate de kerk in omvang en organisatie toenam, werd het moeilijker de tucht streng te handhaven. Reeds de Montanisten in de tweede eeuw ergerden zich, dat de officiële "Grote kerk" tegenover de zondaren veel te slap optrad. Zij had namelijk de "tweede boete" geaccepteerd. Na de doop kon men nog eenmaal in zijn leven voor zware zonden boeten en vergeving ontvangen. Uitgezonderd waren de doodzonden van moord, hoererij en afval. Tegenover de eenmaal geëxcommuniceerden liet men ook de radicale onverbiddelijkheid varen. Al konden zij niet weer in volle rechten in de kerkgemeenschap worden opgenomen, zij mochten toch als boetelingen hun plaats innemen met de hoop, dat zij aan de andere zijde van het graf genade ontvingen.

In de derde eeuw werd men milder en tegemoetkomender. Na vereiste boetedoening nam men grote zondaren weer in de gemeenschap op. Dit geschiedde vooral, wanneer zij de voorspraak hadden van martelaren en confessoires (belijders). In Rome, waar men steeds tolerant en soepel was geweest, wilde men liever door milde, lankmoedige zorg de zondaar behouden dan door al te grote gestrengheid afstoten. Bisschop Calixtus nam een beslissing, die inzet werd van een heftige strijd over de grenzen van de kerkelijke tucht. In zijn tolerantie-edict proclameerde hij voor zich het recht om via boetedoening ook voor doodzonden (nl. van ontucht) vergeving te schenken en de zondaren weer op te nemen in de gemeenschap. Dit stiet zowel in Afrika als in Rome op verzet. In Afrika riep Tertullianus als leider van de Montanisten ach en wee daarover en achtte dit edict een zondige toegeeflijkheid. In Rome ergerde, gelijk wij gezien hebben, Hippolytus zich aan de theologische geboorneerdheid van mannen als Zephyrinus en Calixtus. Calixtus tolerantieedict inzake de doodzonde van ontucht, deed de maat bij Hippolytus overlopen. Hippolytus vormde een eigen gemeente. Calixtus met zijn mild en lankmoedig standpunt heeft tenslotte getriomfeerd. Het oude rigorisme was niet te handhaven. De kerk met haar breed uitgegroeide organisatie had te kiezen tussen het afstoten van de zondaren of het uitoefenen van geduldige zielszorg. Calixtus koos bewust voor het

laatste. Hij wilde het pedagogisch element in de tucht voor alles bewaren.

In de praktijk voert dit noodzakelijk tot het aanvaarden van het compromis.

Zo heeft Calixtus ook de zogenaamde "gewetenshuwelijken" kerkelijk gesanctioneerd. Voor een Christelijke dame uit de senatorenstand was het moeilijk een man van haar stand te huwen. Het huwelijk met een vrijgelatene was haar verboden. Met een slaaf te trouwen was een juridische onmogelijkheid. Juist in die kringen echter was voor zulk een dame vaak wel een man te vinden. Calixtus heeft deze huwelijken toegelaten.

Het oude rigorisme tegenover de drie doodzonden moord, overspel en afval ontving tijdens de vervolging onder keizer Decius in 250 een nieuwe slag. De Christenen werd bevolen te offeren. Een algemene aanval op de Christenen werd juni 250 geopend. Het ging hierbij om de erkenning van de keizercultus. Een vreselijke inquisitie woedde. Het aantal afvalligen was zeer groot. Onder hen waren twee groepen. De ene groep waren de sacrificati (die geofferd hadden) of turificati (die gewierookt hadden). Daartegenover stond de groep van de libellatici, degenen, die door omkoperij van ambtenaren of anders, zins een libellus, een bewijs hadden weten te bemachtigen, dat zij zogenaamd geofferd hadden.

De vraag werd urgent, wat er met het grote aantal lapsi gedaan moest worden. Er bleef tenslotte niets anders over dan ook afval uit de lijst van doodzonden te schrappen. Dit ging weer zowel in Rome als Carthago met veel strijd en conflicten gepaard. In Carthago stond Cyprianus op de wacht om vóór alles de bisschoppelijke autoriteit in de tucht over de lapsi veilig te stellen.

Principieel nam ook Cyprianus het milde standpunt van Rome in. De lapsi mochten na behoorlijk onderzoek door de bisschop en na ernstige boetedoening weer worden opgenomen. Ook de libellatici moesten boete doen. Cyprianus verzette zich vooral tegen lichtvaardige wederopneming in de schoot van de kerk. Het gevaar daarvan dreigde van de kant van de confessores, van de belijders. Daar zij de vuurproef van de vervolging hadden doorstaan, golden zij in de ogen van het volk als een soort religieuze "oudstrijders" met speciale privileges. Zo was het een soort gewoonterecht geworden, dat zij libelli pácis, vredesbrieven, aan de lapsi uitreikten. Wie onder de afvallig gewordenen van zulk een confessor een "vredesbrief" had gekregen, die moest onverwijld zonder boete weer in de kerk worden opgenomen. Daartegen nu heeft Cyprianus zich fel verzet. Hij duldde niet, dat het ambt bij de kerkelijke tuchtoefening werd uitgeschakeld. Voorts stond hij op een ernstige boetedoening. Daaraan mankeerde wel het een en ander bij de methode van de confessoren. Soms werden de vredesbrieven lichtvaardig uitgereikt. Bovendien waren de confessoren ondanks hun standvastigheid niet altijd exempels van Christelijke wandel. Cyprianus heeft heel wat moeite met hen gehad. Zij hebben geen poging nagelaten om Cyprianus autoriteit te knotten. Allerlei ondergrondse obstructie, heen en weer zenden van delegaties naar Rome, verdachtmaking en gestook hebben zij aangewend. Tevergeefs, Cyprianus bleef onwrikbaar op zijn stik staan, al dwongen opgewonden volksmenigten in sommige steden de bisschoppen om de "lapsi" op te nemen. Uit die tijd dateren zijn beide traktaten: Over de gevallen en Over de eenheid van de katholieke kerk. Twee programgeschriften, waarin hij zijn standpunt uiteenzette, dat op de Synode van Carthago in 251 zegevierde.

Het Neo-Platonisme

Als de Christelijke kerk onder leiding van de geniale Origenes en zijn school haar openbaringsgeloof in een filosofie gaat omzetten, mobiliseert nog eenmaal en voor het laatst de élitewereld van het heidense denken haar wijkende krachten. Zij voelt zich bedreigd door het offensief van de kerk, die in een figuur als Origenes de hoogste wetenschappelijke vorming triomferend uitstalt voor de ogen van de verontruste en geschokte antieke cultuurwereld.

Haar laatste indrukwekkende krachtsinspanning staat voor ons in wat wij gewoon zijn te noemen het Neo-Platonisme, dat in de zeldzame figuren van Plotinus en zijn discipel Porphyrius voor ons gestalte heeft en blijvend voortleeft. Hun leven en werken vertolkt de wil tot zelfhandhaving van de antieke wereld tegenover het jonge, aanstormende Christendom. Een laatste grootse poging om de geestelijke erfenis van een stervende cultuur te redden.

Hier staat centraal de wondere, fascinerende figuur van Plotinus, geboren in 205 te Lycopolis

in Egypte. Sedert 244 leefde en werkte hij in Rome, waar hij 26 jaar lang in een soort religieus-wijsgerige gemeente zijn mystieke voordrachten hield. Zijn laatste levensjaar sleet hij buiten Rome in Campanie, waar hij op het landgoed van een zijner discipelen, de Arabier Zethas, sterft in het jaar 270. Zijn voornaamste discipel Porphyrius heeft ons een vluchtig, sober, maar niettemin suggestief beeld getekend van deze wijsgerige gemeente. Het was een klein uitgelezen gezelschap, kosmopolitisch gekleurd, Romeinen, Grieken, Arabieren, Egyptenaren, Oosterlingen maakten er deel van uit. Men las er Plato en Aristoteles. Men refereerde, discussieerde, debatteerde, waarbij Plotinus dikwijls de eindconclusies trok. Hoogtepunt van de gemeenschap was het jaarlijks herdenken van Plato, op de zevende mei. Dan hield men een gastmaal en huldigde de "Goddelijke" Meester.

Plotinus predikte een verlossing door de wijsbegeerte. Voor hem was, evenals voor Plato, wetenschap tenslotte religie. Plotinus is monist. Het heelal is de openbaring van een hoogste principe: het Éne, het Eerste. Daaruit is er een traspwijze afdalen van oerwezens of ideeën: zijn, denken, wereldziel, enkele ziel. De totaliteit is goed en schoon. Daarom moet men de dingen ook niet op zich zelf bezien; maar in 't geheel. Dan ziet men de harmonie van de dingen. Alles is goed, zoals het is, ingevoegd in de totaliteit.

Het kwaad, belichaamd in de materie en onderste trap van de dingen, is een kosmische noodzaak. Het heeft door Goddelijke voorzienigheid zijn plaats in het geheel, gelijk de vuilnisbak noodzakelijk is voor de orde in huis. Het ware geluk van de mens zetelt van binnen in de ziel. Zij is nu gebonden aan de materie. Haar volledige verlossing ontvangt zij door opstijging naar boven, naar het hoogste wezen. In de extase is dit bij hoge uitzondering een mens hier op aarde gegeven. Porphyrius deelt ons mede, hoe Plotinus het viermaal in vijf jaren heeft beleefd en hij zelf eenmaal in zijn acht en zestigste levensjaar,

In Plotinus wijsbegeerte treedt nog eenmaal het Griekse Evangelie van schoonheid en harmonie van de dingen betoverend op. Onverzoenlijk is hier de tegenstelling met het Christendom, dat leert de tweespalt door de zonde.

Groot is de invloed van Plotinus geweest. Met Porphyrius treedt het Neo-Platonisme uit de stilte van de afzondering op de markt van het leven. Afkomstig uit een aanzienlijke familie in Tyrus, werd hij op dertigjarige leeftijd leerling.

Wan Plotinus en toefde bij hem in Rome zes jaren (262-268). Groot is de invloed van deze jaren geweest. Als een strenge asceet leeft en werkt Porphyrius. Ascese is voorwaarde van verlossing en bevrijding van het aardse. Beroemd is zijn brief aan Marcella, de weduwe van een zijner wijsgerige vrienden. Daar zij zonder steun met haar zeven kinderen in de wereld stond, had Porphyrius haar gehuwd. In een open brief, aan haar op een zijner reizen geschreven, rechtvaardigt hij deze stap. Verheven boven het spel van de zinnen, berust hun verhouding slechts op geestelijke gemeenschap.

Porphyrius is met het Christendom in contact geweest. Over Origenes spreekt hij met eerbied. Er is trouwens in beider systeem menig aanknopingspunt. Beiden zijn zij uit de school van Ammonius Saccas. Het Christendom van Origenes en het Neo-Platonisme ontmoeten elkander in de ascese, in de onderscheiding tussen de massa en de ingewijden. Toch is de kloof tussen beide diep. Dit leert ons wel overtuigend Porphyrius aanval op de Christenen in 15 boeken. Deze polemiek is de scherpste aanval, in de oudheid op het Christendom gedaan. Om elk spoor van dit gevaarlijke werk uit te wissen, heeft men de exemplaren vernietigd. Wij hebben evenwel enkele fragmenten over, waaruit wij nog duidelijk de methode van kunnen aflezen. Evenals Celsus ergert Porphyrius zich aan het feit, dat de Christenen geen eerbied hebben voor de "religie van de vaders". Voorts hebben zij onmogelijke leerstukken als het lijden van de Zoon van God en de opstanding van het vlees.

Porphyrius is ook de vader van de Bijbelkritiek. Volgens hem is de Bijbel een boek vol tegenstrijdigheden. Vol hoon en spot werpt hij zich op de Evangelisten en apostelen. Vooral Petrus en Paulus moeten het ontgelden en worden ontmaskerd in hun dwaasheden. Voor Jezus heeft Porphyrius ook weinig respect. Hij wordt iemand van zeer geringe ontwikkeling genoemd. Wie alles wat hij heeft, verkoopt en weggeeft, doet zeer dwaas. Hij wordt immers zelf weer een bedelaar, die anderen lastig valt. Jezus handelt in strijd met eigen leer. Hij predikte onbevreesd te zijn en was in Gethsémané zelf angstig. Als Jezus werkelijk wonderen

had kunnen doen, zou hij wel van de timmer van het tempels gesprongen zijn en na zijn dood aan Herodes, Pilatus en het Joodse volk zijn verschenen.

De Encyclopedisten van de achttiende eeuw hebben zich aan Porphyrius kritiek gelaafd en haar wellustig uitgebuit. In zijn leerling Jamblichus (overl. 330) en diens school dreef het Neo-Platonisme geheel af naar orakelfantasie en toverij.

De kerk in Syrië, het Manicheïsme

Omstreeks het jaar 200 ontving het Christendom in Syrië een nationaal cachet met als centra de steden Arbela en Edessa. Grote invloed heeft daar gehad Bardesanes, de schepper van de Syrische literatuur. Zijn dialoog over het noodlot, een fragment van een gedicht over de schep en 150 hymnen zijn ons bewaard gebleven. Voor Bardesanes is het Christendom een nieuwe zedelijke wereldorde. Zijn theologie kenmerkt zich vooral door een worstelen met het probleem van het kwaad. Hij wilde het verwijt, dat God het kwaad niet verhinderd had, ontzenuwen. Het kwaad is ontstaan door oorzaken, die liggen in 't wezen van de wereld en wel in een stoornis van de oorspronkelijke elementen, welke vijf in getal zijn en niet door God geformeerd zijn. Het kwaad zit nu in de materie. De invloed van Bardesanes dualisme is zeer groot geweest in het Oosten. In het midden van de derde eeuw komt het in de meest radicale vorm tot ons in het Manicheïsme.

De uitbreiding van het Christendom in het verre Oosten is zeer sterk geweest. Uit de kroniek van Arbela horen wij, dat er in 225 reeds vijftien bisschopszetels aan de linkeroever van de Tigris zijn. Dit is bij de aanvang van de Sassanidea-dynastie. Tot diep in het Oosten is het Christendom doorgedrongen. De jongste opgravingen in Doera-Europos aan de Eufraat bevestigen het opnieuw. Hier nu in het Oosten, waar allerlei religies samen stroomden, werd de nieuwe religie van Mani geboren.

Mani stamt uit een Iraanse regentenfamilie. Zijn vader was aangesloten bij een sekte met ascetische inslag. In zijn jeugd zijn zo allerlei gnostische opvattingen in Christelijk gewaad tot hem gekomen. Op 24-jarige leeftijd trekt hij er op uit om de wereld te bekeren. Zijn tochten voeren hem tot diep in Indië, waar hij de religie van Boeddha leert kennen. Mani wil een wereldreligie en door haar een wereldomvattende gemeenschap stichten. Dertig jaar lang heeft hij gewerkt in het rijk van de Sassaniden. Dan treft hem de ongenade van de koning en de haat van de Perzische priesters. In 276 sterft hij aan het kruis.

Manis religie is opgebouwd uit elementen van het Christendom, de gnostiek en de Perzische religies. Boeddha, Zoroaster en Jezus ziet hij als wegbereiders. Zichzelf ziet hij als de door Jezus aangekondigde Paracleet (Trooster).

Het probleem van het boze lost Mani op door een radicaal dualisme: Er zijn twee elementen: licht en duisternis, die in eeuwige tweespalt tegenover elkander staan. Hierop wordt, geheel in gnostische trant, een proces van schepping en verlossing gebouwd vol vindingrijke fantasie. De weg van de verlossing is ook hier weer strenge ascese. Voor alles moeten de seksuele driften gedood. Er zijn twee groepen in de gemeente. De "electi" of volmaakten, die leven uit de beginselen, en daarnaast de brede groep van toehoorders, auditores of catechumenen, die in deze wereld blijven en zorg dragen voor de voeding van de "electi". Sacramenten kennen de Manicheërs niet. Wel een brede eredienst. De gemeenten zijn hiërarchisch georganiseerd. De fantasie van deze religie overtreft alle vroegere gnostiek. Naar het voorbeeld van Paulus, noemt Mani zich in zijn brieven Apostel van Jezus Christus. De elementen uit het Christendom zijn in het Manicheïsme al spoedig zeer verbleekt, overwoekerd als zij werden door bandeloze gnostische fantasieën.

De laatste jaren zijn tal van nieuwe fragmenten van Manis werken ontdekt en wel in het Koptisch: Ondanks meedogenloze vervolging in het Perzische rijk, verkreeg het Manicheïsme in het Oosten veel aanhang. In het Westen is het vooral in de vierde eeuw een geducht gevaar geworden voor het Christendom:

De Mithrasdienst

De Oosterse religies zijn door soldaten, slaven en kooplieden in het Westen geïmporteerd. In de derde eeuw was het meest verbreid de Mithrasreligie, de religie van de Perzische zonnegod, gewoonlijk afgebeeld als een jongeling in Oosterse kleding, geknield op een stier,

wie hij een mes in de keel steekt. De Mithrasdienst is vooral in de tweede eeuw uitgebreid. In Ostia, de oude havenstad van Rome, waren niet minder dan vijf heiligdommen aan Mithras gewijd. Men vermoedt, dat het oudste tegen 140 gebouwd is. Het was een specifiek "mannelijke religie" en zeer, geliefd bij de soldaten. Deze hebben haar naar alle grenzen gebracht. Zij verbond zich met de keizercultus. De Mithras vereerders waren niet in groten getale georganiseerd. De heiligdommen zijn betrekkelijk kleine gebouwen, waarin hoogstens een honderd mensen plaats hadden. Dit bevorderde een zekere intimiteit in de heilige gemeenschap. Deze was op militaire leest geschoeid. Er waren rangen, graden, die men trapsgewijze moest doorlopen. De Mithras-religie was een echte tuchtreligie. Zij vroeg van de ingewijden ascese, strenge zelftucht. Langs deze weg verwachtte men onsterfelijkheid als loon. In de gemeenschap kende men doopriten en heilige maaltijden. Merkwaardig is, dat, de Mithrasdienst met een grote boog om Griekenland en Klein-Azië is heengegaan naar het Westen. Dit zijn juist geweest de uitvalcentra van het Christendom.

Het conflict tussen Christendom en staat, de vervolgingen

Het conflict tussen Christendom en staat en in de aanvang van de vierde eeuw het hevigste stadium heeft bereikt, moest met innerlijke noodzakelijkheid komen.

De keizercultus, het Goddelijk eerbewijzen en offeren aan de keizer, werd steeds meer primaire plicht van de burger. Het "heil van de keizer" werd steeds meer beschouwd als grondpijler van het rijk. De keizercultus diende als een eenheidsband, die bewarend om alle volkeren van het rijk moest liggen. Wie weigerde offers en eerbewijzen te brengen, stelde zich buiten de cultuurgemeenschap. Weigering werd beschouwd als staatsgevaarlijke goddeloosheid.

Iedere burger, die niet het verwijt van illoyaal onderdaan te zijn, wilde riskeren, moest offeren. Alleen de Joden hadden dispensatie. Dit werd de Christenen, die elke nationale binding afwezen, niet gegeven. Hier moest een conflict uitbreken. De Christenen kenden maar één Kurios maar één Goddelijke Heere, namelijk Jezus; de keizer als Kurios te erkennen, was hun onmogelijk.

Naarmate nu bij de opeenvolging van de keizers de rol van de keizer-verlosser gaandeweg groter werd, moest de antithese met het Christendom zich ook toespitsen. Dat zien wij dan ook inderdaad, als wij de lijn volgen, die loopt van Trajanus (98-117) tot Decius (249-251). De keizercultus neemt toe en daarmee wordt het conflict met het Christendom scherper. Onder gematigde heersers als Antoninus Pius (138-161) en Marcus Aurelius (161-180) moest reeds ieder jong echtpaar in Rome in de Tempel van Venus en Roma voor de standbeelden van de keizers een offer brengen. In de derde eeuw hebben de keizers bededagen en dankfeesten voor zich vastgesteld. Zo schrijft keizer Caracalla (211-217), wiens bouwwoede zich nog manifesteert in de machtige ruïnes van zijn Thermen te Rome, in 212 een biddag uit voor heel het rijk.

Allerlei epigrafisch materiaal laat ons zien, hoe de keizers openlijk het Evangelie van eigen persoon verkondigden in de derde eeuw. Hier lag de haard van toenemende onverzoenlijke spanning tussen staat en kerk. Daarnaast hebben ook politieke en sociale omstandigheden invloed gehad op het uitbreken van de conflicten.

Het is niet gemakkelijk om telkens concreet aan te wijzen, in hoeverre het dalen en stijgen van de barometer van de vervolging samenhangt met de buitenlandse en binnenlandse moeilijkheden van het rijk. Wel zien wij duidelijk een parallel. De tijd tussen Trajanus en Decius, waarin berichten over Christenvervolging steeds talrijker worden, is tevens een tijd, waarin de scheuren in het rijk, ten gevolge van oeconomische en militaire crises, steeds duidelijker zichtbaar worden.

Oeconomisch is er een voortgaand proces van verval. De spanning tussen militaire uitgaven en oeconomische mogelijkheden wordt steeds groter. De veldtochten van Trajanus drukten het Rijk financieel zwaar. Devaluatie van de munt, en prijsstijging van de goederen was het gevolg.

Wel kwam er onder Hadrianus (117-138) en Antoninus Pius (138-161) enige verademing. Hadrianus ontruimde de gebieden in Armenië, Assyrië en Mesopotamië weer en concentreerde zich als voortreffelijk bestuursambtenaar op het oude bezit. Door zijn

organisatorisch talent heeft hij veertig jaren de rijksvrede weten te waarborgen. Een tijdelijke opbloei van handel en industrie is merkbaar. Tijdgenoten prijzen het regiem van Hadrianus en Antoninus Pius. Onder Marcus Aurelius (161-180) komt het rijk in een zware crisis. Aan de Donaugrenzen dreigen de Marcomannen en Quaden. Vreselijke pestepidemieën woeden, die het rijk ontvolken.

Er heerst een algemene ondergangsstemming. Nu wordt ook de houding tegenover de Christenen vijandiger. Reeds lang zag men de Christenen als vijanden van het mensengeslacht.

Hoe geprikkeld de stemming is tegen de kerk aan het einde van Marcus Aurelius regering, leert ons Celsus in zijn aanval. Onder Marcus Aurelius valt het hoofd van Justinus. Onder hem drinkt de Gallische bodem het martelaarsbloed bij de wrede vervolgingen te Lyon en Vienne in 177. Hier vallen onder meer de bisschop van Lyon, Pothinus, en Blandina, die onder de afschuwelijkste martelingen sterven.

In andere provinciën van het rijk ging het even wreed toe. Men schrijve dit niet uitsluitend op rekening van: Marcus Aurelius. De persoonlijke neiging van de keizer heeft hier geen rol gespeeld. De vervolgingen hingen veel meer af van de stadhouders in de provinciën: De nood van het rijk was groot. De weigering van de Christenen om aan de keizercultus mee te doen, werd beschouwd als verraad en als miskennis van de burgerplichten. Celsus slingert de Christenen deze verwijten openlijk in 't gelaat. Na Marcus Aurelius komt er zekere matiging tegenover de kerk. De invloed van de Oosterse religies in het rijk werd steeds groter. Aan het keizerlijke hof, vooral onder de vrouwen, heerste een syncretisme, waarvan ook het Christendom tijdelijk profiteerde.

Septimius Severus (193-211) haalt door zijn huwelijk met Julia Domna, een Syrische priesteres, het Oosters syncretisme aan het hof. Zolang de Syrische dynastie op de troon zat, werd het Christendom vrijwel met rust gelaten. Onder de zwakke Severus Alexander (222-235) hoorde de keizerin-moeder Julia Mamaea, die praktisch het rijk regeerde, de voordrachten van Origenes in Antiochië. In 235 maakt de Thracische soldaat Maximinus een einde aan de Oosterse dynastie. Hij treedt streng tegen de Christenen op: De beide bisschoppen Pontianus en Hippolytus in Rome worden door hem naar Sardinië verbannen: In Palestina gelastte hij uitdrukkelijk een vervolging tegen de kerkelijke leiders. Met Philippus Arabs (244-249) komt nog eenmaal de Oosterling op de troon. Hij stond tegenover de Christenen welwillend. Origenes heeft met hem en zijn vrouw Otacilia Severa gecorrespondeerd en de latere traditie ziet hem zelfs als Christen.

Mede echter onder invloed van de herdenking van het duizendjarig bestaan van Rome (248) groeide onder het volk de stemming van haat en verzet tegen de Christenen. Met keizer Decius (249-251) komt het tot een uitbarsting. Dan worden opnieuw de doodsklokken over het Christendom geluid. Decius zag in het verval van het rijk een gevolg van gebrek aan verering van de officiële goden. Terstond met zijn troonsbestijging begon hij zijn aanval. Leiders van grote gemeenten werden gevangen genomen. Bisschop Fabianus van Rome stierf 20 Januari 250 de marteldood. Decius leidde in eigen persoon de inquisitie. Een bloedige actie werd toegepast. Doel was om het Christendom radicaal uit te roeien en de Christenen weer terug te winnen voor de Staatscultus. Daartoe werd bevel gegeven, dat alle inwoners voor bijzondere offercommissies gedaagd zouden worden om hun aanhankelijkheid door een offer te betuigen. Dit offer was niet anders dan het aanvaarden van de keizercultus. De uitwerking was ontzettend. Volgens Porphyrius zijn toen duizenden omgebracht. Er was een massale afval. Tegen deze vreselijke inquisitie waren velen niet bestand. Zij probeerden de ambtenaren om te kopen en zo een libellus, een offerbewijs, te bemachtigen.

De ontzettende aanval, duurde een jaar. De dood van Decius (juni 251) in de strijd met de Gothen bracht een einde aan de vervolging. De opzet, die was de vernietiging van het Christendom, was mislukt. Onder Gallus (251-253) werd een nieuw offer-edict uitgevaardigd, maar dit had weinig uitwerking. De Staat had de strijd verloren, gelijk Cyprianus zo treffend vertolkt met de opmerking, dat de disciplina Romana het moest afleggen tegen de Goddelijke discipline van het Christendom,

Onder keizer Valerianus (253-260) volgde er een nieuwe aanval. Hij was aanvankelijk de Christenen welgezind. Principieel ging de Staat onder hem reeds tot grote toegeeflijkheid over. Wie de Romeinse religie niet waarnam, kon volstaan met aan de uiterlijke ceremonieën deel te nemen. Door de crisis van het rijk en onder pressie van zijn generaal Macrianus wijzigde hij zijn houding. In 257 en 258 vaardigde hij nieuwe edicten uit, vooral tegen de clerus gericht. Doodstraffen, confiscatie van goederen en verbanning waren aan de orde van de dag. Van deze vervolging wordt ook Cyprianus in 258 het slachtoffer. Ook deze aanval is mislukt. Valerianus trok tegen de Perzen op, maar wordt door hen gevangen genomen en sterft na enige tijd.

De poging van Macrianus om de troon te bemachtigen mislukt. Gallienus (260-268), de zoon van Valerianus, maakt aan de door Macrianus uitgelokte vervolging een einde. Gallienus breekt radicaal met de politiek van zijn vader. Hij vaardigt een soort tolerantie-edict uit. De in beslag genomen cultusplaatsen ontvangen de Christenen weer terug. De kerkhoven, die Valerianus hun verboden, had te betreden, worden weer vrijgegeven voor gebruik. Een verbod om de Christenen lastig te vallen, wordt uitgevaardigd.

Gallienus' houding was een verkapte erkenning van het Christendom als een geoorloofde religie. Het was de inzet van de eindoverwinning van het Christendom. Zo kwam het versterkt uit de bloedige strijd te voorschijn.

Voor dat de laatste grote vervolging onder Diocletianus (284-305) losbarstte, genoot de kerk veertig jaren een ongestoorde vrede. Door het tolerantie-edict van Gallienus ontving de kerk gelegenheid uit te groeien. Zij heeft die gelegenheid niet ongebruikt gelaten. De kerkorganisatie maakte grote vorderingen. Porphyrius ergert er zich aan, dat overal grote kerken verrijzen. Het getal Christenen groeide zeer snel en ook uit de hoogste standen kwamen velen over. de Staat stond niet langer onverzettelijk op de keizercultus. Christelijke ambtenaren ontvingen dispensatie.

Tegen het jaar 300 bevonden zich vele Christenen aan het keizerlijke hof en in het leger. Sommige hoge posten werden door Christenen bekleed. Het triomfantelijke beeld, dat Eusebius van de situatie omstreeks het jaar 300 geeft, is zakelijk ontegenzeggelijk juist.

Al was het Christendom juridisch niet erkend, praktisch genoot het volle vrijheid. Het vond zijn aanhangers in de hoogste kringen. Diocletianus vrouw, keizerin Prisca, en zijn dochter Valeria waren Christinnen.

Met keizer Diocletianus was er een grote wijziging gekomen in de organisatie van het Romeinse rijk. Naar het voorbeeld van de Oosterse despoten had hij een absolute monarchie ingevoerd. De senaat ontnam hij het laatste restant van invloed. Om radicaal te breken met het verleden, verlegde hij de keizerlijke residentie uit Rome naar Nicomedië in Bithynië. Geheel naar Oosterse trant voerde hij een zeer strenge hofetiquette in. Zelf ging hij als een Oosters despoot in purpergewaad gekleed en nam als nieuwe titel die van "Dominus" aan. Het Rijk deelde hij opnieuw ,in en wel in 101 provincies, welke weer in 12 diocesen werden ondergebracht.

Om nieuwe, bloedige troonopvolgingstwisten radicaal af te snijden, benoemde hij mederegenten. Een, nl. Maximianus, met de titel Augustus. Deze had Milaan tot residentie. Twee anderen, onder hem en Maximianus staande, met de titel Caesaren, nl. Constantius Chlorus en Galerius. De eerste krijgt het bestuur over Gallië, Brittannië en Spanje. De tweede over Illyricum met Macedonië en Griekenland. Met deze regeling wilde Diocletianus vastheid en continuïteit aan het regiem geven, hetgeen ten dele gelukt is.

Hoe het tot de Christenvervolging, die 23 februari 303 plotseling weer uitbrak, gekomen is, daarover lopen de meningen van de onderzoekers nog steeds uiteen.

Voor de bronnen zijn wij aangewezen op twee Christelijke schrijvers, op Lactantius, die toentertijd in Nicomedië vertoefde en de vervolging in zijn na 316 geschreven werk: Over de dood van de Christenvervolgers, heeft beschreven, en op Eusebius.

Zoveel is zeker, dat er aan het hof door een de Christenen vijandige groep in, de voorafgaande jaren steeds meer pressie op Diocletianus is uitgeoefend.

Beslist vijandig was ook Galerius, die door zijn moeder, vereerder van de godin Kybele, werd opgehitst. In de winter van het jaar 302/3 brengt hij Diocletianus een bezoek in Nicomedië en

dringt aan op strafmaatregelen tegen de Christenen. De oude keizer wil er eerst niet van weten, maar als een kroonraad van juristen en officieren en bovendien het orakel van Apollo in Didyma gunstig adviseren, geeft hij toe.

Toen de vervolging eenmaal losbarstte, is zij ver buiten het bestek gegaan, dat Diocletianus zich had gedacht. Hij wilde geen bloedvergieten, maar slechts zuivering van hof en leger en herstel van de oude vaderlijke religie. Zo was ook reeds aan het einde van de derde eeuw een uiterst scherp edict tegen het Perzisch Manicheïsme uitgevaardigd.

Dit edict ademt eveneens een sterke haat tegen al wat een bedreiging is van de oud-Romeinse zede.

Zo stond het toch ook met het Christendom. Op de genoemde datum, de dag van het feest van de Terminalia (feest van Terminus, de god van de grensstenen), ging men over tot het verwoesten van een kerk in Nicomedië. Dit was het sein tot de algemene aanval. Overal moesten de kerken verwoest en de heilige Schriften vernietigd worden.

Natuurlijk bracht de plotselinge aanval algemene opwindning. Weer worden offerbevelen uitgevaardigd. Ook de keizerin Prisca en haar dochter Valeria het men daarbij niet met rust. Weer vloeiende bloed en werden velen in de qEvangelissen geworpen en door foltering gedwongen te offeren. Een bloedige vervolging begon. De bedoeling was ook nu weer, evenals onder Decius, om de Christenen te bekeren tot de vaderlijke religie. Om het getal afvalligen zo groot mogelijk te maken, bond men de handen van de slachtoffers vast, verlamde ze door vuur en wierp dan uit de slaphangende leden wierook in de offervlammen.

In 304 volgde een algemeen offerbevel voor alle Christenen in het Rijk. Overal vielen slachtoffers. In het Oosten werden velen verminkt naar de mijnen gestuurd. Eusebius deelt ons mede, hoe een groep van negen en dertig hunner ergens werd afgeslacht. In het Westen eindigde de vervolging hoofdzakelijk reeds in 305.

In het Oosten daarentegen werd zij onder Galerius tot 311 voortgezet. Dan komt er een kentering. Galerius; de geestelijke vader van de vervolging, werd dodelijk ziek. Op 30 april 311 vaardigt hij een edict uit, waarin hij de mislukking van de vervolging erkent en de Christenen weer verlof geeft hun godsdienstoefeningen te houden, Zij mochten tevens tot hun God voor het heil van keizer en rijk bidden. Galerius stierf vijf dagen later. Zijn tolerantie-edict is genomen uit louter politieke overwegingen. Men heeft wel het vermoeden uitgesproken, dat het edict mede onder pressie van Constantijn door de stervende Galerius is uitgevaardigd. In 305 hadden Diocletianus en Maximianus afstand gedaan van hun macht. Constantius Chlorus en Galerius volgden hen op als Augusti.

Als Constantijn Chlorus in 306 sterft, neemt zijn zoon Constantijn de regering in het Westen over. In Rome zijn het de praetorianen, die Maxentius, de zoon van Maximianus, op de troon helpen. Na Galerius dood breekt er een oorlog uit tussen Constantijn en Maxentius om de macht in het Westen.

28 oktober 312 werd Maxentius aan de pons Milvius bij Rome geslagen. Bij zijn vlucht stortte Maxentius van de brug neer en verdrong in de Tiber. Na de ondergang van Maxentius gaat Constantijn naar Milaan, waar hij de winter doorbrengt. Hier komt ook Licinius, door Galerius tot mederegent in het Oosten aangesteld.

Hier geven zij samen in het voorjaar van 313 het "edict van Milaan" uit. Het Christendom ontvangt dan orbepaalde vrijheid. Geconfiscerde kerkgebouwen en bezittingen worden teruggegeven. De kerken ontvangen uitdrukkelijk rechtspersoonlijkheid. Dit alles betekende een definitieve overwinning van de kerk. Zij heeft als een revolutie gewerkt. De jubel van een. Eusebius is wel te begrijpen.

De overwinning van de "strijdende kerk" nam een vorm aan, welke de stoutmoedigste optimist niet kon vermoeden. Dertien jaar later was de georganiseerde bisschopskerk de erkende en gewaardeerde bondgenoot van Constantijns wereldmonarchie.

Over de schaduwzijde van deze dooreenstrengeling van kerk en Staat, waardoor menige Synode in de vierde eeuw een forum van politieke hartstochten is geworden, hebben wij niet meer te spreken. Zien wij terug, dan heeft het Christendom door een lange weg van bloed en tranen heen wonderbaar gezegevierd. Verminkt, geknot, geslagen door bloedig geweld, kwam de kerk uit iedere beproeving sterker naar voren. Het bloed van de martelaren was telkens

weer het zaad van de kerk. De inzet van de strijd met het Romeinse rijk was de vraag, wie Kurios, Heer, zou zijn: Keizer of Galileër.
De Galileër heeft gezegevierd!

Geschiedenis van de Kerk.

Deel 2

III. De vorming tot Staatskerk

DE VORMING TOT STAATSKERK door Dr. F. W. C. Schulte

De vrijheid van godsdienst, 5 = Keizer Constantijn, 10 Arius, 15 Het concilie van-Nicéa, 19 Athanasius, 24 Het Donatisme, 28 Godsdiensttwisten, 30 Julianus de Afvallige; 32 Jovinianus, Valentinianus, Valens, Gratianus, 38 De inwendige toestand van de kerk, 41 Het monnikenwezen, 47 De drie grote Cappadociërs, Epiphanius, Cyrillus, van Jeruzalem, Marcellus van Ancyra, Didymus de Blinde, Hilarius, 52 De vestiging van de Staatskerk, 58 Het concilie van Constantinopel, 60.

IV. AUGUSTINUS EN DE KERK IN HET WESTEN door Dr. D. Nauta

Algemeen overzicht. Scheiding tussen de kerk in het Oosten en die in het Westen, 62 Augustinus jeugd, 71 De bekering van Augustinus, 75 Augustinus naar Afrika; bisschop van Hippo Regius, 78 Augustinus strijd tegen het Donatisme, 82 Augustinus strijd tegen Pelagius, 89 Augustinus strijd tegen het heidendom, zijn werk over de stad Gods, 108 Invloed van de grote volksverhuizing, 112 Het gezag van de bisschop van Rome; 117.

V. DE KERK IN HET OOSTEN EN DE CHRISTOLOGISCHE STRIJD GEDURENDE DE VIJFDE EEUW. door Dr. D. Nauta

De toekomst van de kerk in het Oost-Romeinse rijk, 129 De Origenistische strijd, 140 Johannes Chrysostomus, 145 Periode van rust, 153 De Christologische strijd, 157 Nestorius, 161 Het verzet van de Antiocheners" Theodoretus van Cyrus. 174 De Eutychiaanse strijd, 178 Het concilie van Chalcedon, 183 De Monofysieten, 189 Algemeen overzicht, 193.

III. DE VORMING TOT STAATSKERK

De vrijheid van godsdienst

Zo was er dan gelijkstelling gekomen voor alle godsdiensten en hadden de Christenen van nu aan dezelfde rechten en vrijheden als de vereerders van de heidense goden. Vrije godsdienstoefeningen, vergoeding voor geleden verliezen en openbare erkenning waren reeds door de decreten van 312 en 313 gewaarborgd. De volgende keizerlijke besluiten van 315 tot 323 stelden de Christenen benoembaar in openbare ambten, onthieven de geestelijken van burgerlijke lasten, waardoor zij met de heidense priesters gelijk werden gesteld, "opdat zij te beter hun ambt tot heil van de Staat zouden kunnen waarnemen", en de kerken kregen het recht testamentaire erflatingen te aanvaarden. Dus nu nog geen begunstiging boven de heidense erediensten. Dit zou pas langzamerhand komen, totdat ten laatste de Christelijke kerk de enige geoorloofde zou wezen, en in het gehele Romeinse wereldrijk het heidendom onderdrukt en verboden zou worden.

Groot was de blijdschap en dankbaarheid van de Christenen. Eusebius schrijft in het laatste gedeelte van zijn Kerkelijke geschiedenissen over de vrede, door God geschonken, en uit zijn blijdschap over de loop van de zaken. In voorafgaande hoofdstukken beschrijft hij de wrede vervolging onder Maximinus Daza, die onder meer in Palestina en Egypte hevig woedde, en waarin zijn oudere vriend, de presbyter Pamphilus, naar wie hij zich Eusebius Pamphili noemde, in 309 te Caesarea in Palestina de marteldood had ondergaan. En dan komt de verademing voor de fel vervolgd. "Gode zij dank bovenal, de Almachtige Koning van het heelal, en meest ook aan de Zaligmaker en Verlosser onzer zielen, Jezus Christus, door wie wij bidden, dat onze rust en vrede, vrij van moeiten en dwang, vast en onverstoord bewaard mogen blijven. Voorts scheen een heldere en stralende dag, door geen enkele wolk verduisterd, met bundels van hemels licht door het gehele rijk over de berk van Christus, en buiten onze kring was niemand afgunstig, want ook de buitenstaanders deelden met ons in de zegeningen, die ons van Godswege geschonken waren".

Toch zou er nog weer een wolk komen. Meermalen was de verhouding gespannen geweest tussen Constantijn en Licinius, de bestuurder van het Oosten, die gehuwd was met Constant de zuster van Constantijn. Reeds in 314 was het tot een oorlog gekomen, waarin Constantijn overwon. Later begonnen de vijandelijkheden opnieuw.

Al vóór die oorlog had Licinius zijn haat tegen de Christenen getoond. Hij had hen uit zijn omgeving laten verdrijven, hen laten gevangen zetten, folteren en doden, kerken laten verwoesten, en een wet uitgevaardigd, dat ieder, die een gevangene voedsel of laken bracht, dezelfde straf als de bezochte zou ontvangen.

Het was in deze tijden, dat de veertig martelaren te Sebaste in Cappadocië stierven: veertig militairen waren een gehele nacht naakt op het ijs gelegd om hen tot afval te dwingen; slechts bij één gelukte het, maar hij stierf terstond in het warme bad, dat men hem 's morgens gaf. De bewaker werd zó getroffen, dat hij beleed Christen te zijn; daarna moest ook hij sterven. Basilius de Grote, die dit feit ook vermeldt, zag hierin een letterlijke vervulling van Psalm 66 : 12.

De oorlog werd met alle kracht ter zee en te land gevoerd. 3 juli 323 verloor Licinius de slag bij Chalcedon, en gaf zich over. Ofschoon Constantijn hem lijfsbehoud had toegezegd, liet hij hem toch in het volgende jaar doden.

Van nu aan waren de vervolgingen voor goed voorbij, want de maatregelen van Julianus de Afvallige (361-363) kunnen nauwelijks die naam dragen.

Het is te begrijpen, dat deze te voren ongekende vrijheid de grootste gevolgen had voor de Christelijke kerk, zowel uitwendig als inwendig.

Uitwendig een stil en gerust leven en vergoeding voor alle geleden leed. Eusebius vermeldt dit uitvoerig in zijn Leven van Constantijn, een werk uit zijn laatste periode, één doorgaande lofprijzing van zijn keizerlijke vriend. Vervallen waren alle rechterlijke vonnissen, uit welke tijd ook, tegen hen, die om hun geloof in God verbannen of tot slavernij veroordeeld waren en nu in hun vorige staat hersteld. Tegen hen, die met verlies van goed en vermogen gestraft waren, en nu in hun vroegere woningen en gezinnen teruggekeerd en in hun bezit hersteld, weer de weldaden van de Allerhoogste mochten genieten. De verbeurd verklaarde bezittingen

van de martelaren kwamen aan hun erfgenamen, en als er geen erfgenamen waren, aan de kerken. De kerken zelve kregen al haar landerijen en huizen terug.

Er volgde steeds meer begunstiging van de Christenen. Eusebius vermeldt, hoe de keizer de een geld, de ander landgoederen schonk en hun allerlei ereambten en waardigheden toekende: stadhouder, senator, consul, of hen in de adelstand verhief en hoe hij overal prachtige kerken liet bouwen. Dan kwam er een verordening om de dag van het Heeren te vieren (321). Alle burgers van het Romeinse rijk werden er toe verplicht, en de soldaten moesten tijd en gelegenheid krijgen om ongehinderd ter kerk te kunnen gaan. Ook de heidense soldaten moesten op zondag bidden, hun handen omhoog heffen, het oog van het geestes op de Koning van het hemels richten en Hem als beschermmer en helper aanroepen.

Aan Eusebius droeg Constantijn op vijftig fraaie Bijbels te laten maken "op best perkament, gemakkelijk leesbaar en handig voor het gebruik," door kunstenaars in het schoonschrijven en keurig ingebonden, alles op staatskosten. Veel pleit voor de onderstelling, dat de codex Sinaiticus, door Tischendorf in het Sinai-klooster gevonden en sedert 1937 in het Brits Museum bewaard, een van deze vijftig Bijbels is.

Later begon Constantijn ook maatregelen tegen de heidense eredienst te nemen, en steeds meer bemoeide hij zich met het inwendige van de kerk. Dit kon voor de kerk voordelig werken, maar ook nadelig, zoals later gemerkt werd, toen hij, en vooral ook zijn zoon en opvolger Constantius, afwijkingen in de leer, dwalingen en ketterijen, in bescherming nam. Dat Constantijn zich ook heer over de kerk voelde, blijkt uit hetgeen hij eens aan een gastmaal, /dat hij aan bisschoppen had aangeboden, tot de aanzittenden sprak, en waarvan Eusebius zegt, dat hij het de keizer zelf heeft horen zeggen: "Gij zijt over het inwendige van de kerk, maar ik zou wel eens de door God aangestelde bisschop over het uitwendige kunnen zijn.

Al drukte de keizer zich hier bescheiden uit, er ligt toch het caesaropapisme in, waarvan de kerk hoe langer hoe meer last en nadeel zou ondervinden, al was het eerst niet zonder voordeel geweest. Het kwam langzamerhand tot een volledige overheersing van de Staatsregering over de kerk, totdat eindelijk onder Theodosius omstreeks 388 de Geloofsbelijdenis van Nicéa tot grondslag van het rijk werd verklaard, de heidense tempels verwoest of tot Christelijke kerken ingericht werden, en de heidense eredienst op zware straffen verboden werd.

Het is te begrijpen, dat al deze veranderingen ook invloed hadden op de inwendige gesteldheid van de kerk, en met name op het leven van haar leden. Helaas, niet altijd ten goede. Nu de kerk niet langer vervolgd, maar hoe langer hoe meer bevoorrecht werd, nu het Christen-worden en Christen-zijn geen gevangenis en schande en marteling en dood kon opleveren, maar voordeel en macht en aanzien, voegden zich als van zelf velen bij haar enkel en alleen om uitwendige, materiële redenen. Algemeen klaagden de grote Christelijke predikers en schrijvers, en van dezen waren er velen in de vierde eeuw, mannen van grote schriftkennis, innige vroomheid en fijne beschaving, dat er zoveel wereldgelijkvormigheid en ergerlijke loszinnigheid was, en zo weinig leven overeenkomstig de eisen van het Evangelie. Ook blijkt dit uit vele besluiten van de kerkvergaderingen tegen allerlei zonden, vooral van onzedelijkheid en hoererij, Augustinus klaagt zelfs, dat indien iemand onder naam-Christenen een ernstig leven wil leiden, hij van die Christenen beledigingen en harde woorden moet horen. In die levenshouding was meestal weinig verschil tussen de nieuwe Christenen en de oude heidenen. Al had Constantijn de gladiatorenengevechten verboden, op het forum, in de badhuizen en de schouwburgen leefde het oude heidendom voort: Had anderhalve eeuw geleden Tertullianus als hoofdkenmerk, waaraan de heidenen hun medeburgers als Christenen herkenden, het niet meer bezoeken van de publieke vermakelijkheden genoemd, thans klaagt een monnik, dat, als schouwburgvertoningen samenvallen met een kerkelijk feest, men niet hoeft te vragen, waar de meeste Christenen naar toe gaan. Hiermede hangt zeker samen, dat het gewoonte was zich pas te laten dopen, als men zijn einde voelde naderen, omdat men meende, dat zonden, na de doop bedreven, niet afgewassen werden, en omdat men dan zijn leven te veel op zondeloosheid had moeten instellen. Maar ook was het voor velen een reden om zich uit deze zondige wereld terug te trekken en in kluis of kloostercel een hogere zedelijkheid te zoeken.

Dan had het wassende Christendom nog altijd de strijd tegen het heidendom. Niet tegen de godenleer van de mythologie waaraan welhaast niemand meer, geloofde, maar tegen de filosofie, inzonderheid die van Plato in de vernieuwde en verbeterde vorm van het Neo-Platonisme, dat vooral onder de intellectuelen en de hogere standen een beletsel was om in het Evangelie van het Kruis te geloven. Door een zeker Monotheïsme, door mystiek en contemplatie en door een ernstige zedenleer was het van het Christendom een mededinger, die zich nog eeuwen lang wist te handhaven.

En eindelijk waren er de geweldige worstelingen tegen reeds lang bestaande of nieuw opkomende dwalingen in de leer, dikwijls onder directe of indirecte invloed van de filosofie, die de grondwaarheden van de Christelijke Belijdenis in gevaar brachten, die soms door de Christelijke keizers gesteund werden, en die slechts met de grootste inspanning bedwongen konden worden, om telkens en telkens weer in een of andere vorm opnieuw op te duiken en haar aanhangers en verdedigers te vinden.

Keizer Constantijn

Gaius Flavius Valerius Constantinus, de figuur om wie zich de algehele verandering ten opzichte van de Christelijke kerk beweegt, is een van de weinige keizers in de oudheid, wie de erenaam de Grote, en hem terecht, is toegekend. In vele opzichten is hij inderdaad een buitengewone persoonlijkheid. Over weinige figuren in de geschiedenis zijn; zulke tegenstrijdige beoordelingen geveld als over de eerste Christen-keizer, en bij de waardering van die beoordelingen zal men goed doen te denken, ; aan het "ni cet excès d'honneur, ni cette indignité". Als wij de uitvoerige levensbeschrijving lezen, die Eusebius van hem gaf, dan zien wij hem als een man volmaakt in Christelijke deugden, iemand van oprechte, innige vroomheid, een heilige bijna, en als wij de heidense schrijvers horen, vooral Zosimus in zijn Nieuwe Geschiedenis in zes boeken, dan is hij een sluw, berekenend, onbetrouwbaar, listig en wreed man, wie het alleen om eer en macht te doen is. Zosimus ziet de oplossing van het heidendom en de opkomst van het Christendom als de oorzaken van de ondergang van de Romeinse; staat. Een andere heidense schrijver, Ammianus Marcellinus, noemt Constantijn een "revolutionair en verstoorder van de oude wetten en de lang bestaande zeden en gewoonten". Zosimus is nuchter en betrouwbaar in de feiten, die hij meedeelt; zijn antipathie blijkt uit de opmerkingen, die, hij er bij geeft. Deze uiteenlopende beoordeling kan men nog heden bij de geschiedschrijvers vinden.

Constantijn werd waarschijnlijk in 274 te Naissus, het tegenwoordige Nisch in Yoego-Slavië, geboren. Zijn vader was Constantius, (later) bijgenaamd Chlorus, de bleke, een dapper en verstandig vorst, die de Christenen welgezind was. Zijn moeder was Helena, uit Klein-Azië afkomstig, niet wie Constanties, toen nog gewoon officier, op zijn reizen had kennis gemaakt. Wegens het grote standsverschil Helena was "van te geringe stand om bij een keizer te passen", volgens Ambrosius was zij een stalof herbergmeisje moest het een morganatische verbintenis zijn, waarin niets oneerbaars gezien werd. Om politieke redenen scheidde Constantius Chlorus van haar (omstreeks 293) om te kunnen trouwen met Maximiana, de stiefdochter van Maximianus, de caesar van het Westen. Helenas enig kind was Constantijn, "de lichtbrenger". Uit de betrekkelijk weinige mededelingen over Helena kunnen wij echter weten, dat zij tot het Christendom is overgaan, en zeker uit overtuiging, dat zij veel aan weldadigheid deed en dat zij nog op hoge leeftijd een bedevaart naar Palestina heeft gemaakt, en daar volgens de legende het kruis van Christus heeft gevonden. In vereniging met haar zoon heeft zij te Bethlehem boven de grot van de Geboorte, en op de Olijfberg op de plaats, waar Jezus ten hemel is gevaren, kerken gesticht. Constantijn heeft zijn moeder altijd grote eerbied en kinderlijke liefde bewezen, haar als Augusta aan zijn hof doen verblijven, standbeelden voor haar opgericht, enkele steden naar haar genoemd en haar op talloze munten doen afbeelden.

Constantijn is voor het soldatenleven opgevoed. Daardoor is hij tot een goed veldheer gevormd, maar de voor een keizer zo gewenste fijnere, intellectuele vorming heeft daarbij schade geleden, Dit tekort heeft hij later door omgang met mannen als Hosius, bisschop van Cordova, Eusebius de geschiedschrijver, en Eusebius, bisschop van Nicodemië, niet geheel

kunnen inhalen. Reeds jong vergezelde hij de grote veldheren op hun krijgstochten in het Oosten, hij onderscheidde zich dan door een dapperheid en doodsverachting, die dikwijls aan roekeloosheid grensden en hem ook in zijn later leven zijn bijgebleven. Zijn van nature schoon en krachtig lichaam werd hierdoor nog meer gehard, en hij werd de lieveling van de soldaten, die hem na de dood van zijn vader in 306, kort na diens overwinning op de Pieten en Scoten bij Eboracum (York, eeuwenlang het hoofdkwartier van de Romeinse bezetting in Engeland), tot keizer uitriepen.

In oktober 312, kort vóór de beslissende slag in zijn eerste oorlog tegen Licinius, valt het bekende visioen van het kruis in de hemel, dat ons ongeveer als volgt wordt beschreven. Constantijn had God gebeden hem te openbaren, dat Hij hem helpen zou. Toen zag hij, terwijl de Jon reeds ter kimme neigde, boven de ondergaande zon een zegeteken in de vorm van een kruis van licht, en daarbij de woorden *Toutooi Nika* (overwin hierdoor). Hij voegt er nog bij, dat bij dit gezicht ontzetting hem en het gehele leger aangreep, en dat het, waar het leger ook heen trok, mede volgde. Eusebius gevoelt wel, dat men het moeilijk geloven zal; daarom voegt hij er bij, dat Constantijn het hem in veel latere tijd heeft medegedeeld en de waarheid er van met eden bezworen heeft.

Zonder twijfel was de keizer zelf overtuigd, dat het teken werkelijk aan de hemel gestaan had, maar wat hij voor werkelijkheid aanzag, kan niet anders dan visionair geweest zijn. Te meer begrijpelijk daar men telkens in die tijden tekenen en verschijningen vermeld vindt, en Constantijn neiging tot het occulte en mysterieuze had, Er wordt dan ook verder -behalve even door Lactantius geen melding van gemaakt, en de bijvoeging, dat het gehele leger het ook gezien heeft kunnen wij gerust voor rekening van Eusebius laten.

Terwijl de keizer er lang over nadacht, wat de bedoeling mocht zijn van hetgeen hij gezien had, overviel hem de nacht. In de droom verscheen hem de Christus Gods met het teken, en beval hem een afbeeldsel te maken van wat hij aan de hemel gezien had en dit als afweermiddel in de gevechten tegen zijn vijanden te gebruiken. De volgende morgen vertelde de keizer het droomgezicht aan zijn vrienden, én ontbood vaklieden om het teken in goud en edelgesteenten nauwkeurig na te maken. Hij liet nu een standaard maken, het *Lábarum*, een lange met goud beslagen lans met een dwarsstang. Boven aan dat kruis hing een kunstig gevlochten krans van goud en edelstenen, waarin het monogram van de Zaligmaker; een X met een P er door heen (het Griekse letterteken X is onze ch, en P is onze r). Aan de dwarsstang kwam een kostbaar linnen weefsel, met veelkleurige edelgesteenten bezet, en rijk met goud bewerkt, "bij het fonkelen in de zonnestralen een onbeschrijflijk schoon "gezicht. Dit labarum werd ook op de helmen en op de munten afgebeeld, en werd het veldteken van Constantijns legioenen.

Van het grootste gewicht voor de werelden kerkgeschiedenis van alle volgende eeuwen was de stichting van Constantinopel; van 330 af de keizerlijke, residentie en de eigen hoofdstad van het Romeinse rijk, daarom ook Nieuw-Rome genoemd. Thans Istamboel het oude Byzantium was in 199 ineen burgeroorlog door Septimius Severus grondig verwoest; slechts enkele armelijke huizen en stukken van de stadsmuur waren er overgebleven; de eens zo aanzienlijke stad had honderd dertig jaar lang in puin gelegen. Constantijn liet op deze zo schoon aan de Bosporus gelegen plek een nieuwe trotse stad herrijzen, met grootse gebouwen, een schitterend paleizencomplex en fraaie Christelijke kerken. Met standbeelden en kunstschatten, uit het gehele rijk verzameld, met zuilengangen en fonteinën werden straten en pleinen versierd. De uit verschillende streken van het rijk, ook uit Rome, bijeengebrachte bevolking kreeg dezelfde bestuursinrichting en dezelfde voorrechten als de burgers van het oude Rome. 26 november 328 werd de eerste steen van de nieuwe muur gelegd, en 11 mei 330 werd de stad ingewijd.

Omstreeks Pasen 337, juist toen hij zich gereed maakte zelf zijn leger aan te voeren tegen een dreigende inval van Sapor, de koning van Perzië, werd Constantijn, die te voren nooit ziek geweest was, ongesteld. Daar het niet beter werd, zocht hij genezing bij de warme bronnen van Helenopolis. Ook dit mocht niet baten, Ongenezen keerde hij terug. Toen hij zijn einde voelde naderen; begaf hij zich naar Achyrona; een voorstad van Nicomedië. In een vergadering van bisschoppen deelde hij zijn verlangen mede gedoopt te worden. Hij had altijd

gehoopt nog eens in de Jordaan gedoopt te worden, maar God had het anders gewild. Eusebius, bisschop van Nicomedië, heeft hem, na behoorlijke onderwijzing, het zegel van de doop bediend, en op Pinksteren van dat jaar (23 mei) stierf hij.

Dat Constantijn in zijn jonkheid door Sylvester, bisschop van Rome, gedoopt zou zijn, is een fabel. Ook de Donatio Constantini, de schenking van Constantijn, waarbij hij, na "door Sylvester van melaatsheid genezen te zijn, uit dankbaarheid deze "paus" zijn paleis, de stad Rome, alle provincies van het Westen en de suprematie over alle patriarchen van het Oosten schonk, is onecht. Het zeer uitvoerige document werd later vooral bekend door de pseudo-Isidorische decretalen, en diende om de wereldlijke oppermacht van de paus te bewijzen. Het meest waarschijnlijk is, dat het vervaardigd is tussen 752 en 778 in Rome. Reeds in de twaalfde eeuw begon men de echtheid te twijfelen, en in 1440 bewees de Italiaanse humanist Lnuwentius de Valla in een schitterende declamatie, dat de hele schenkingsakte een vervalsing was. Tegenwoordig neemt niemand meer de echtheid aan.

De vraag, of het Christendom Constantijn een zaak van het harten dan wel alleen een politiek middel was, is voortdurend gesteld geworden. Dan wijst men op betreurenswaardige feiten. Dat hij Licinius, wie hij bij diens capitulatie lijfsbehoud had verzekerd, een jaar later toch door de senaat liet berechten, is hem echter niet als meened toe te rekenen, want Licinius ging bij de Oost-Gothen over, de Donau manschappen aanwerven om opnieuw tegen Constantijn te strijden, Maar dat hij zijn zoon Crispus, geboren in 304 voor zijn huwelijk met Fausta, en die hij door Lactantius, retor in Nicomedië, de Christelijke Cicero, had laten opvoeden, in 326 liet ombrengen, en even later ook Fausta, wegens beweerd overspel met die stiefzoon, in een heetgestookt bad deed sterven, is een onuitwisbare vlek op zijn karakter. Eusebius laat deze gruwel in zijn Leven van Constantijn geheel onvermeld. Ook lezen wij nergens, hoe Faustas zonen er op reageerden: Helena echter trok het zich zeer aan.

Overigens stond, in het algemeen genomen, Constantijn niet beneden het gemiddelde peil van zijn tijd. Hij was gevoelig voor vleierij en ontkwam ook verder niet aan de zedelijke gevaren, die het karakter van een alleenheerser bedreigen. Als keizer was hij een onvermoeide werker, een dapper en bekwaam veldheer, maar een slecht financier: zijn prachtlievendheid, zijn bouwmanie, de feesten en uitdelingen aan het volk, het onophoudelijk op staatskosten reizen van de bisschoppen, putten de schatkist uit. Ook was hij niet vrij van heidens bijgeloof. Tegenover dat alles staat echter, dat de kerk ontzaglijk veel aan hem te danken heeft: Hij zocht veel omgang met vooraanstaande Christenen, verdiepte zich dikwijls in de lectuur van de Heilige Schrift, en kwam reeds vóór zijn troonsbestijging, in de dagen van de vervolging, evenals zijn vader, voor de Christenen op.

Zeer zwaar woog bij Constantijn de eenheid van het rijk. Dit blijkt bijzonder uit zijn houding tegenover het Arianisme, waarbij hij niet altijd een steunpilaar van de rechtzinnigheid is gebleven.

Arius

Arius is het geweest, wiens optreden gedurende zijn leven en nog lang na zijn dood een felle bewogenheid in de kerk, en bijgevolg ook in de Staat, heeft veroorzaakt. Het ging over een van de meest fundamentele stukken van de Belijdenis, over de oude, reeds door Jezus tijdens Zijn verblijf op aarde gestelde vraag: "Wie zeggen de mensen, dat Ik, de Zoon van het Mensen, ben?" en: "Wie zegt gij, dat Ik ben?" Het ging over de Goddelijke natuur van de Zoon van het Vaders, die Arius misschien niet bedoelde te ontkennen, maar die hij toch zó opgevat wilde hebben, dat het waarachtig Goddelijke element op zijn standpunt onmogelijk gehandhaafd kon blijven. Had de leer van Arius in haar reeds spoedig duidelijk geworden consequenties gezegevierd, dan was de jeugdige pas vrij geworden kerk, doordat zij haar vaste fundament had verlaten, en in wijsgerige bespiegelingen was opgegaan, ontbonden en opgelost. Zelfs Harnack, de grote kenner van de oude kerkgeschiedenis, erkent dit, hoewel hij zegt het niet met de Niceense orthodoxie eens te zijn: "de Ariaanse leer zou, als zij gezegevierd had, het Christendom hoogstwaarschijnlijk volkomen geruïneerd, d.w.z. in kosmologie en moraal opgelost en het religieuze element er in vernietigd hebben. De Ariaanse Christologie is de innerlijk meest onhoudbare en dogmatisch meest waardeloze van alle

Christologieën".

Van Arius vinden we vermeld, dat hij uit Libye afkomstig was, en dat hij, tegelijk met zijn vriend Eusebius, later bisschop van Nicomedië, in Antiochië gestudeerd heeft onder de beroemde geleerde Lucianus (in 312 de marteldood gestorven), van wie hij de subordinatiane gevoelens van Origenes leerde kennen. Toen hij in 318 door zijn optreden bekend werd, was hij niet jong meer: een oud man noemt hem Epiphanius. Verder weten wij nog van hem, dat hij welsprekend, geleerd, scherp van verstand, lang en mager van gestalte was, met ernstig gelaat, streng van zeden, met neiging tot ascetisme, en vriendelijk en innemend in de omgang. Hij vond veel aanhang bij de asceten en bij een aantal aanzienlijke jonge vrouwen. Eerst was hij diaken. Ook bij de patriarch van Alexandrië, bisschop Alexander, stond hij in hoog aanzien. Deze zou hem zelfs gaarne op de bisschopszetel hebben gezien, maar Arius weigerde.

Toen werd hij tot presbyter gewijd, en aan de Bacauliskerk in Alexandrië, waar een soort van parochiestelsel bestond, verbonden. Al eerder was Arius met de rechtzinnigheid in strijd, geweest, toen hij in het Meletiaanse schisma met de vroegere patriarch Petrus in botsing kwam. In het genoemde jaar 318 hield de patriarch Alexander voor zijn geestelijken een rede over de Drieëenheid, waarin hij vooral op de eenheid de nadruk legde. Anus, de nuchtere, logische denker, zag hierin de dwaling van Sabellius en van het Patripassianisme herleven, en bestreed hardnekkig de door Alexander verdedigde .pvatting; Arius zei, dat, als de Vader de Zoon genereerde, het bestaan van die Zoon een aanvang heeft gehad, en dan moest er een tijde zijn geweest, dat de Zoon niet bestond. Hij beriep zich ook op verscheiden Bijbelteksten, onder meer op Colossensen 1 : 15 en op Spreuken 8:22, waar de Septuagint heeft "De Heere bracht mij voort", of "schiep mij, op welke Griekse vertaling hij was aangewezen, omdat hij geen Hebreeuws kende.

Voor Arius was Christus het eerste schepsel van de Vader en komt Hem dus niet gelijke eer met de Vader toe en heeft Hij een waarachtige, niet absoluut volmaakte mensheid aangenomen. Alexander, die in dit alles strijd zag met wat wij van Christus uit de Evangeliën weten, en gevaar voor de leer van de verlossing, zond een rondschrjven aan de bisschoppen van het Oosten, waarin hij zich, naar de gewoonte van die tijden, zeer heftig uitliet: het was de ergste van alle ketterijen, geen ketter was zo dicht de Antichrist nabij gekomen, Arius en zijn aanhangers waren vijanden van God, moordenaars van Christus Godheid, Judassen. Daarom weerlegde hij Arius stellingen, dat de Zoon niet eeuwig is, niet van nature God, veranderlijk, en vooral legt hij er de nadruk op, dat Christus niet tot de wereld behoort, en dat Hij is het volmaakte beeld, het volmaakte afschijnsel van God. Het geheimenis van het bestaan en de generatie van de Zoon is zelfs voor Evangelisten en engelen verborgen, en kan geen voorwerp van menselijk nadenken en van menselijke definities zijn; de Goddelijke natuur van Christus is voor Alexander geen speculatie, maar een zaak van het geloof, en het onderscheid in personen erkent hij zonder enige twijfel.

Het was geenszins een academische strijd. Niet alleen de geleerden en de dienaren van de kerk namen er aan deel; als een vuur greep het geschil steeds verder om zich heen. Eerst tot in de afgelegenste streken van Egypte, daarna in de andere landen van het Oosten, en ook in het Westen. Arius had niet stil gezeten. Met name zocht hij steun bij zijn oude studievriend en geestverwant Eusebius van Nicomedië, die veel invloed had aan het hof, vooral bij de zuster van de keizer, Constantia, de gemalin van Licinius. Ook maakte hij propaganda door druk huisbezoek. In alle kringen en standen van de bevolking werd over de Godheid van Christus getwist, overal kwamen opstootjes voer, ""en de heidenen, die in Alexandrië nog vrij talrijk waren, bespotten openlijk de Christenen, in het bijzonder in de schouwburgen.

Had Alexander aanvankelijk een aarzelende houding aangenomen, mede doordat Anus zoveel geachte en hoogstaande medestanders had, en had hij veel pogingen tot verzoening gedaan, eindelijk trad hij men meent onder Invloed van Athanasius krachtig tegen Arius op, en bewerkte, dat deze door een Synode van Alexandrië (318) werd veroordeeld en afgezet. Arius zag zich gedwongen Alexandrië te verlaten, en ging naar zijn vriend Eusebius van Nicomedië. Tijdens zijn verblijf aldaar dichtte hij liederen voor het volk om zijn leer ingang te doen vinden: "liederen voor schippers, molenaars en reizigers langs de grote wegen" in zijn Thaleia (smulpartij; muze van het blijspel). Eusebius wist te bewerken, dat een Synode, in Bithynië

gehouden, Arius in het gelijk stelde. Beide Eusebii pleitten voor hem bij Alexander. En daar er bovendien spanning was tussen Constantijn en Licinius, waardoor Alexander meende voorzichtig te moeten zijn, kon Arius naar Alexandrië terugkeren.

Inmiddels behaalde Constantijn de volkomen overwinning op Licinius. De verkregen staatkundige eenheid in het wereldrijk eiste nu ook, naar de overtuiging van de alleenheerser, eenheid van godsdienst. Daarom besloot Constantijn, die nu alle macht in handen had, en tot wie de geruchten van de kerkelijke troebelen al lang waren doorgedrongen, deze eenheid tot stand te brengen. Uit het later verloop van de dingen blijkt duidelijk, dat Constantijn de eenheid in het rijk hoger stelde dan de rechtzinnigheid, die hij aanvankelijk scheen voor te staan. Door zijn gunsteling, de Ariaans gezinde bisschop Eusebius, werd hij voorgelicht. Het eerste wat hij deed, was Hosius, bisschop van Cordova, een geleerd man en een krachtige persoonlijkheid, die hij als veldprediker in de oorlog tegen Maxentius had leren kennen, naar Alexandrië te zenden. Door persoonlijke overreding, en door het overhandigen van een brief, die Constantijn aan Alexander en Arius toezond, moest hij trachten de partijen tot elkander te brengen. De keizer stelde in die brief de zaak als niet heel gewichtig voor: het voorwendsel tot de twist vond hij heel nietig, niet de moeite waard er zo over te strijden. Alexander had een onderzoek ingesteld bij de presbyters om te weten, wat ieder dacht over enkele schriftuurplaatsen en over kleinigheden, en Arius had hier niet op moeten ingaan, en had ook later moeten zwijgen. Dan was de tweedracht niet uitgebroken, en het heilige volk niet verscheurd. Het ware beter geweest, wanneer men in het begin niet over zulke dingen gevraagd had, en als men gevraagd was, had men niet moeten antwoorden.

Het concilie van Nicéa

Daar het persoonlijk bezoek van Hosius aan Alexander en Anus, en de brief, die hij meebracht, niets hadden uitgewerkt, beval de keizer dat er een Synode zou worden samengeroepen met de ambtsdragers zoveel mogelijk uit alle delen van het gehele rijk. Dit werd het eerste oecumenische concilie (van oecūmenè, de bewoonde wereld; dus oecumenisch concilie betekent wereldSynode), van 20 mei tot 25 juli 325 gehouden in het keizerlijk paleis te Nicéa, destijds een drukke handelsstad, aan goede verkeerswegen gelegen (tegenwoordig Isnik), in Bithynië, in het Noordwesten van Klein-Azië. De keizer zorgde, dat het de deelnemers aan niets ontbrak: de Staatsdiensten werden tot hun beschikking gesteld bij het reizen, en voor hun dagelijkse vertering werd op ruime schaal gezorgd. Het getal van de aanwezige bisschoppen bedroeg driehonderd achttien, verder waren er nog presbyters, diakenen, acolyten (dienaren van de bisschoppen) en vele anderen, allen van de meest verschillende leeftijd. Verreweg de meesten kwamen uit de landen van het Oosten; uit het Westen waren er niet meer dan zes of acht. De bisschop van Rome, Sylvester, kon niet komen wegens ouderdom. Uit het Westen waren onder meer aanwezig Hosius en uit Rome, de presbyters Bito en Vincentius. Ook Arius van Alexandrië was aanwezig. Wie voorzitter is geweest, valt uit de berichten niet op te maken. Genoemd worden Eustathius van Antiochië, Eusebius van Caesarea, Hosius, ook Constantijn zelf. Mogelijk heeft niet altijd dezelfde gepresideerd. Maar wel is zeker, dat de keizer vaak aan de besprekingen heeft deelgenomen en mede door zijn persoonlijkheid en positie invloed heeft uitgeoefend op de gang van zaken.

Toen de vergadering reeds enige dagen aan de gang was, en de bisschoppen over allerlei persoonlijke veten twistten, verscheen de keizer, in vol ornaat, in purperen mantel en met de diadeem van edelgesteenten, begeleid door een militaire wacht en van vrienden vergezeld in haar midden. Allen stonden op. Een van de bisschoppen begroette hem met een korte toespraak, waarop de keizer met rustige en zachte stem een rede hield; hierbij sprak hij zijn vreugde uit en zijn dank aan God, dat deze allen hier waren. Zijn bede was, dat hier door zijn bemiddeling een einde mocht komen aan de droevige twisten, die het rijk verscheurden. Hij nodigde allen uit terstond hun bezwaren en meningen te uiten, om de samenhangende reeks van geschillen door regelen van het vredes te kunnen oplossen.

Dan zouden de vergaderde dienstknechten iets tot stand brengen, wat God aangenaam, en hem, de keizer, hun mededienstknecht, welgevallig zou zijn.

Deze toespraak hield de keizer in het Latijn, de officiële taal van het rijk, en een ander vertaalde haar dadelijk in het Grieks. Daarna sprak hij vriendelijk en minzaam met iedereen in

het Grieks, de taal van bijna alle aanwezigen, steeds bedoelend de vrede te bewerken.

Nadat de Synode ongeveer vier weken vergaderd had, kwam het tot een uitspraak over de Goddelijke natuur van Christus, een uitspraak die alle eeuwen door, tot heden toe, haar kracht en betekenis heeft gehad, en die haar invloed heeft doen gelden op de Belijdenis van alle Christelijke kerken, in het bijzonder ook op de Nederlandse Geloofsbelijdenis en op de Heidelbergse Catechismus.

Op de Synode waren in hoofdzaak drie stromingen vertegenwoordigd: het Arianisme (Arius zelf en Eusebius van Nicomedië, de gunsteling van de keizer), de grote middenpartij, overeenkomende met wat men later Semi-Arianen zou noemen, waartoe de geleerde Eusebius van Caesarea behoorde, en de orthodoxie, voorgestaan o.a. door Hosius van Cordova, Marcellus van Ancyra, Alexander van Alexandrië en zijn diaken Athanasius. In opdracht diende Eusebius van Caesarea bij de Synode een Belijdenis in. Wat hij gaf, was niet veel anders dan het doopsymbool van de kerk van Caesarea. Oppervlakkig gezien, leek deze Belijdenis niet onaannemelijk; zij werd dan ook, mede op aandringen van de keizer, aanvankelijk gunstig ontvangen. Maar Alexander en de zijnen begrepen, dat de Arianen hier ook mede konden instemmen en zo. ruimte behielden voor hun leerstellingen. Daarom eisten zij grotere duidelijkheid en scherpere belijndheid. Zij stelden geen nieuwe Belijdenis voor, maar dienden amendementen in, om meer kans van slagen te hebben. Door hun wel-sprekendheid en overredingskracht kwam na de woorden "God uit God, licht uit licht, vóór alle eeuwen uit de Vader geboren", en na nog meer wijzigingen, de uitspraak "van hetzelfde wezen met de Vader", zoals het in de Nederlandse vertaling luidt van de Geloofsbelijdenis van Nicéa, genoemd in artikel negen van de 37 artikelen, terwijl in artikel acht vertaald is "in eenzelfde Wezen".

Homo-ousios is dit woord, dat de gehele christologie ging beheersen. Het komt van het Griekse homos, gelijk, gemeenschappelijk (cf. homogeen), en ousia, wezen, dus Eenswezens. Waarschijnlijk was in Nicéa Hosius de man, die het woord heeft voorgesteld. Het ligt voor de hand, dat Hosius, de Spaanse bisschop, het door Tertullianus heeft leren kennen. De Arianen voerden er tegen aan, dat het woord niet in de Schrift voorkomt, maar de anderen achtten, dat geen woord zei juist en zó volkomen de Goddelijke natuur van de Zoon aanduidt als dit: *de natuur, de persoonlijkheid, het wezen van de Zoon zijn dezelfde als van de Vader, zijn daaraan volkomen gelijk en daarmee gemeenschappelijk*.

De grote kerkleraars van de vierde eeuw hebben het woord steeds verdedigd: de verzoening onzer zonden, de zaligheid hing af van de waarachtige Godheid van Christus. Maar vooral Athanasius, "de vader van de orthodoxie", nadat hij in 328 na Alexanders dood bisschop van Alexandrië was geworden, heeft aan de verdediging er van in woord en geschrift zijn leven gewijd. Vervolging en ballingschap, keizerlijke ongenade en smaad heeft hij er voor verdragen, maar toegegeven heeft hij nooit.

Arius werd veroordeeld, over zijn leer het anathema uitgesproken, hij zelf afgezet en naar Illyrië verbannen.

Eusebius, bisschop van Nicomedië, en Theognis, bisschop van Nicéa - de eigen stad van de Synode! -, die wel de Belijdenis ondertekenden, maar die weigerden de daaraan.

toegevoegde veroordelingsformule aan te nemen, werden naar Gallië verbannen, en in hun plaats werden andere bisschoppen benoemd. Behalve Arius werden nog vijf zijner medestanders veroordeeld. Al de overigen aanvaardden de Belijdenis met het homo-ousios. Verder gelastte de keizer, dat de geschriften van Arius moesten worden vernietigd, en stelde hij op het bezitten of verspreiden er van de doodstraf. Zelfs de naam Arius zou niet meer worden genoemd, en in plaats van Arianen moest men voortaan spreken van Porphyrianen, Elk spoor moest worden uitgewist. Geen enkele herinnering mocht blijven. Het zou echter anders uitkomen: het Arianisme zou niet lang daarna weer de kop opsteken, later zelfs een tijd lang overheersend worden.

Toen deze hoofdzaak de 19e juni was afgedaan, werden nog andere, minder gewichtige zaken in behandeling genomen. In de eerste plaats de datum van het paasfeest, en dus ook van de daaraan voorafgaande veertigdaagse vasten, een periode, die in de Christelijk geworden staat sterk ingreep in het maatschappelijk leven, want dan waren alle luidruchtige feestelijkheden verboden, werden martelaars herdacht en processen stop gezet, totdat de "grote week" aanbrak

met Palmzondag (deze het eerst in het Oosten), Witte Donderdag, Goede Vrijdag en de "grote sabbath", aan de dag van de opstanding vooraf gaande, waarop velen zich gaarne lieten dopen. De datum van Pasen was een van de verschilpunten tussen het Westen en het Oosten. De keizer hoopte, dat het concilie ook hierin eenheid zou kunnen brengen. In Alexandrië en Rome en overal in het Westen vierde men het paasfeest op een bepaalde zondag, maar in Klein-Azië altijd op de 14e Nisan, onverschillig welke dag van de week het dan was. De Synode bepaalde nu als datum de zondag na de eerste volle maan van de lente, dus na de dagen nachtevening, en besloot deze regeling aan de afzonderlijke diocesen mede te delen, maar niet als kerkelijke inzetting op te leggen.

Over het Meletiaanse schisma, dat bij het volk zeer populair was - men sprak van de kerk van de heiligen -, oordeelde het concilie uiterst dement. Onder leiding van Meletius van Lycopolis (in de Thebaïs in Egypte) was namelijk tijdens de vervolging onder Diocletianus een beweging ontstaan, die ging over de tucht ten opzichte van degenen, die bij een vervolging waren afgefallen, en die dus op één lijn staat met het Novatianisme en het Donetisme. Het concilie liet Meletius zijn waardigheid, maar schorste hem in de uitoefening van zijn ambt; hij keerde naar Lycopolis terug en gaf zijn kerken over aan Alexander. Later zochten de Meletianen steun bij de Arianen.

Ook de Novatianen werden niet veroordeeld. De keizer liet een van de hunnen, bisschop Acesius, komen, en vroeg hem, of hij met de Belijdenis en met de paasregeling instemde. Hij antwoordde, dat hij het er altijd al mee eens geweest was. Waarom scheidde hij zich dan af van de gemeenschap van de kerk? Omdat, zei hij, zij die na hun doop door af te vallen een zonde tot de dood hadden bedreven, van de priesters geen vergeving konden verwachten, maar van God, Die alleen macht en gezag heeft zonden te vergeven. Toen zei de keizer: "Zet een ladder, Acesius en klim alleen in de hemel". Hiermee was de zaak afgelopen.

Het huwelijk van de geestelijken kwam ook nog aan de orde. Het concilie heeft twintig canones opgesteld, die handelen over de tucht in de gemeente en inzonderheid over de houding van de geestelijken. Bij de behandeling van canon 3, die het concubinaat streng verbiedt, drongen enige bisschoppen er op aan, dat de hogere geestelijken, bisschoppen, presbyters, diakenen, geen echtelijke gemeenschap meer zouden hebben met de vrouw, die zij vóór hun wijding wettig getrouwd hadden. Toen stond de confessor Paphnutius op, een bisschop uit de Boven-Thebaïs, een man bijzonder geacht om zijn vroomheid en zijn rein leven, opgevoed in een klooster, ongehuwd, en met de eretekenen van het martelaarschap: hij miste zijn rechteroog en het gebruik van zijn linkerbeen. Paphnutius waarschuwde met klem de bedienaren van de godsdienst zulk een zwaar juk niet op te leggen. Hij wees op de tekst: *het huwelijk is eerbaar onder allen en het huwelijksbed onbevlekt*, en noemde de omgang van een man met zijn wettige vrouw kuisheid. De gehele vergadering gaf Paphnutius gelijk, niemand sprak er verder over en alzo heeft het concilie van Nicéa het celibaat feitelijk met algemene stemmen verworpen.

Keizer Constantijn sloot de vergadering met een toespraak, waarin hij weer van eenheid sprak. Aan de afwezige bisschoppen richtte hij een schrijven, en hij liet, in stad en land rijke geschenken in geld uitdelen met zijn twintigjarig regeringsjubileum, dat de Niceense vaders nog juist konden meevieren, 25 juli 325.

Athanasius

Reeds in 328 kwam er verandering. Ook langzamerhand in de houding van de keizer. In dit jaar is Alexander gestorven en Athanasius werd patriarch van Alexandrië, Waarschijnlijk door voorspraak van Constantia bij haar broeder werden eerst Ariaanse bisschoppen, zoals Eusebius van Nicomedië, die men wel de tweede vader van het Arianisme kan noemen, van hun ballingschap ontheven en op hun zetels hersteld, terwijl de plaatsvervangers werden afgezet. Evenzo Theognis in Nicéa. Eusebius wist van de keizer gedaan te krijgen, dat Athanasius bevel kreeg Arius weer op te nemen in de kerkgemeenschap van Alexandrië. Toen Athanasius om van het beginsels wil meende dit niet te mogen doen, bedreigde de keizer hem met verbanning. Allerlei zijdelingse beschuldigingen werden nu tegen Athanasius ingebracht, zoals samenzwering tegen de keizer, waartoe hij iemand een kistje met goud gegeven zou

hebben. Toen hij deze beschuldigingen weerlegd had, bracht men nieuwe in, waarbij men de keizer in zijn zwak tastte, dat namelijk Athanasius door zijn strijd lust alles in verwarring bracht. Daarbij werd deze nog van ongerijmde misdaden beschuldigd. Hij zou een tegenstander vermoord en het lijk een hand afgehouden hebben, om daarmee toverijen te kunnen doen. Hij slaagde er echter in, die vermoorde in een klooster op te sporen, en levend te doen voorleiden. Toen riep Constantijn de Synode van Tyrus bijeen (335), waar Athanasius veroordeeld werd, omdat hij door te grote heftigheid en allerlei gewelddadigheid de kerkelijke vrede belemmerde, en door zijn Sabellianisme de bekeerde Arianen verhinderde zich weer bij de kerk te voegen. Verder ook, omdat hij onwettig aangesteld zou zijn, en dan nog van een ernstig vergrijp tegen de zeden beschuldigd werd, waarvan echter de valsheid door de betreffende vrouw zelf werd erkend.

Athanasius ging persoonlijk naar de keizer te Constantinopel om zich te rechtvaardigen. Maar nu kwamen de beide Euseii met een nieuwe beschuldiging: Athanasius zou gedreigd hebben de jaarlijkse uitvoer van koren uit Alexandrië naar Constantinopel te verhinderen. 16 november 335 werd hij naar Trier verbannen. De zoon van het keizers, Constantijn, nam hem in bescherming en in bisschop Maximus vond hij een krachtige geestverwant. De tweejarige ballingschap, doorgebracht in het Westen, was voor het vervolg van groot gewicht.

Het volgende jaar wilden Eusebius en zijn vrienden Arius in een kerk te Constantinopel op schitterende wijze in zijn eer en waardigheid herstellen. Maar de dag vóór de zondag, waarop deze grootse plechtigheid was vastgesteld, stierf Arius plotseling. [op weg erheen]

Krachtens de beschikkingen, door Constantijn de Grote gemaakt, werd na zijn verscheiden het bestuur van het grote Romeinse rijk aldus onder zijn drie zonen verdeeld, dat Constantijn II, de oudste, de prefectuur over het westelijk gedeelte kreeg: Spanje, Gallië, Brittannië. Constans, de jongste, kreeg het midden: Italië, Illyrië, Afrika. Constantius, de tweede zoon, de door de vader meest geliefde van de drie, ontving Egypte en het Oosten.

Constantijn II sneuvelde in 340 bij Aquileja in de oorlog tegen zijn broeder Constans, en deze laatste werd in 350 bij een militaire opstand in Gallië door Magnentius vermoord.

Na de dood van Magnentius (353) werd Constantius alleenheerser. In 361, toen hij uit Azië tegen Julianus in Gallië wilde optrekken, bleef hij onderweg te Mopsoucrène plotseling dood, pas 45 jaar oud.

De zonen schijnen meer de fouten en zwakheden dan de talenten van hun vader geërfd te hebben. Dit geldt wel het meest van Constantius, die de bekwaamste van de drie genoemd wordt. Toen hij vlak na de dood van zijn vader de alleenheerschappij in het Oosten had, liet hij al zijn elf bloedverwanten vermoorden; alleen zijn neven Gallus en Julianus ontkwamen aan het bloedbad. Ook heeft Constantius zijn keizerlijke macht over de kerk sterker nog dan zijn vader doen gevoelen. Als Christen heeft hij de heidenen, en als Ariaan de orthodoxen vervolgd. Constantijn II was orthodoxgezind, doch hij heeft maar drie jaren geregeerd; ook Constans, die echter geen krachtige persoonlijkheid was, niet zelfstandig, en niet opgewassen tegen Constantius, heeft Athanasius en zijn geestverwanten zoveel hij kon gesteund.

Constantius was begonnen met de verbanning van de bisschoppen op te heffen, waardoor ook Athanasius weer terug kon keren. Weldra kantte de keizer zich echter tegen de Niceense richting, en onder zijn regering ontstond er een doolhof van geloofsformules, waar wij ons doorheen moeten worstelen. Daar vooral Eusebius van Nicomedië hierbij veel invloed uitoefende, spreekt men gemakshalve van Eusebianen als men de gematigde Arianen bedoelt. Ook gebeurden er dikwijls schokkende dingen bij de bezetting van de bisschopszetels. Voor de Eusebianen waren de belangrijkste zetels in het Oosten: de oude metropolen met de door Nicéa na de bisschop van Rome bovenaan geplaatste patriarchen, namelijk van Alexandrië en Antiochië. Na 381 kwamen hier nog Constantinopel en Jeruzalem bij. Onder de vijf patriarchen nam de bisschop van Rome al spoedig een zelfstandige plaats in, en hier had het Arianisme veel minder invloed dan in het Oosten.

In Constantinopel zette in 338 een Synode de rechtzinnige bisschop Paulus af en benoemde Eusebius van Nicomedië in zijn plaats. In Alexandrië beschouwde men Athanasius nog als afgezet, en wijdde de Ariaan Pistus, Maar deze was de Eusebianen toch te veel links; daarom lieten zij een zekere Gregorius eerst te Antiochië tot bisschop van Alexandrië wijden, en hem daarna onder militaire dekking naar zijn nieuwe zetel geleiden. De bevolking was zeer

verbitterd, en Athanasius verliet, vóórdat er gewelddadigheden uitbraken, de stad (19 maart 340). Dit werd zijn tweede verbanning.

Hij ging naar Rome, waar hij onder bescherming van Constans kwam, en met bisschop Julius overlegde om een Westerse Synode bijeen te roepen. De Eusebianen zagen dit niet graag, daar zij scheuring vreesden. Op een Synode van Antiochië (341) namen zij een meer verzoenende houding aan, er stelden formulieren op; die zonder opzettelijke bestrijding de term homoousios uitsluiten en tegelijk het besliste Arianisme afwijzen.

Omstreeks diezelfde tijd kwam er weer hevige strijd in Constantinopel. Eusebius stierf in 341. De orthodoxen wilden de vroeger verdreven Paulus terughebben, maar de anderen stelden de Ariaan Macedonius tegenover hem.

De keizer zond soldaten om Macedonius te halen. Een dweepzieke volksmenigte vermoordde de aanvoerder van de troepen, waarbij een bloedbad werd aangericht. Nu wilde de keizer Macedonius weer niet erkennen, omdat hij zonder zijn toestemming benoemd was, doch toen spoedig daarop Paulus opnieuw probeerde de bisschopszetel in te nemen, liet de keizer Macedonius met geweld binnenleiden. Het volk, dat er niets van wist, zag onverwachts Macedonius met de gouverneur van de stad Philippus in diens open rijtuig, omringd door een militaire wacht met getrokken zwaard, naar de kerk rijden. Een grote menigte, Arianen en rechtzinnigen, drong op naar de kerk, om zo mogelijk zich een plaats te veroveren. Zo werd de straat door de samengepakte schare versperd. De soldaten trachtten ruim baan te maken, en toen dit niet gelukte, hakten zij als in een paniek op de volksmassa in; door de wapens en door het gedrang vielen meer dan drie duizend mensen in de straten van Constantinopel.

Omstreeks diezelfde tijd vergrootte Constantius de door zijn vader gestichte Irene-kerk, en wijdde haar aan de Heilige Wijsheid. Dit was de Aya Sophia, die na de brand in 532, door keizer Justinianus hernieuwd werd tot een van de beroemdste bouwwerken van de wereld.

Inmiddels wenste men in het Westen een Synode. Constans verkreeg hiertoe de toestemming van zijn broeder. De Synode werd belegd in Sardica, in het laatst van 343, zij zette Athanasius, Marcellus van Ancyra en Asclepas van Gaza af. Maar de Latijnen erkenden dit besluit niet, en ontweken naar Philippopolis. Sardica veranderde nu van koers, en sprak de afzetting uit van de voornaamste Eusebianen. Nu greep keizer Constantius in, en ging de Oosterse bisschoppen, die voor Athanasius waren geweest, vervolgen.

Ook kwam er in 344 te Antiochië een Synode bijeen, hierom vooral belangrijk, omdat hier de "Lange Formule" werd vastgesteld, waarin staat de Belijdenis, dat de Zoon, de Vader in alles gelijk of gelijkvormig is en de nadruk wordt gelegd op de drie hypostasen of personen, welke echter niet drie goden zijn. Zo wilde men door het homoiousios het standpunt van de middenpartij vasthouden, en tegelijk de Westersen bevredigen.

Set Donatisme

In de provincie Afrika eiste de beweging van het Donatisme de nodige aandacht van de keizer. Deze schismatieke beweging was in het begin van de vierde eeuw ontstaan naar aanleiding van een geschil over de verkiezing van een bisschop te Carthago in de plaats van Mensurius. De diaken Caecilianus werd gekozen. Deze had, evenals bisschop Mensurius zelf, zich gericht tegen de overdreven martelarenverering, waaraan velen in de gemeente zich schuldig maakten, en was daarom bij die groep, onder welke inzonderheid de rijke weduwe Lucilla grote invloed bezat, weinig in tel. Men koos nu tegenover Caecilianus, onder het voorgeven dat de bisschop, die hem had gewijd, Felix van Aptungi, bij de vervolging de heilige boeken had ingeleverd, een ander, een zekere Majorinus, tot bisschop. Daarbij ging men van de gedachte uit, dat handelingen van ambtsdragers, die zich aan dergelijke zonden hadden schuldig gemaakt, als van gever waarde moesten beschouwd worden en generlei effect uitoefenden. Voor het verrichten van ambtelijke handelingen zou aan iedere bisschop de eis van een ongerepte persoonlijke heiligheid moeten gesteld worden.

Majorinus, die reeds kort na zijn optreden stierf, werd vervangen door Donatus. Naar hem, die vele jaren de beweging heeft geleid, heeft zij haar naam ontvangen. Ook ondanks uitspraken van kerkelijke vergaderingen te Rome (313) en te Arles in Gallië (314), daartoe door keizer Constantijn aangewezen, en daarna van de keizer zelf, alle ten gunste van Caecilianus, bleef het schisma bestaan. In de volgende jaren heeft het zelfs een grote uitbreiding verkregen,

zodat de Donatisten in verschillende streken van Afrika de katholieken in aantal overtroffen. Buiten deze provincie vonden zij evenwel geen aanhang, in tegenstelling met het vroegere Novatiaanse schisma, dat door de ganse katholieke kerk zich invloed had verworven.

De Donatisten beschouwden zichzelf als de enig ware kerk, de alleen heilige. Met gloed kwamen zij voor hun overtuiging uit. Zij schroomden -niet tegen de keizerlijke troepen verzet te bieden. Degenen, die daarbij het leven verloren, werden als martelaren geëerd. Onder de verdrukking was de beweging, gedurende de regering van Constantijn, steeds toegenomen. Haar middelpunt vond zij in Numidië.

Keizer Constans wendde pogingen aan, om door allerlei middelen de Donatisten tot terugkeer naar de katholieke kerk te bewegen. De resultaten bleven evenwel uit. Ja, in Numidië ontstonden, onder leiding van Donatus, bisschop van Bagai, gevaarlijke woelingen. Een gevaarlijk soort ascese trad op, fanatieke monniken, die geen vaste woonplaats hadden, niet werkten, vrijheid en broederschap predikten "om Christus wil", als "soldaten van Christus", en als agonistici (strijdlustigen) van dorp tot dorp en van boerderij tot boerderij trokken, en daarom circumcelliones genoemd werden. Slaven en verarmde boeren sloten zich bij hen aan; zij trokken moordend en brandend en plunderend rond, en keerden de maatschappelijke verhoudingen om. Ook zochten zij in hun dweepzucht vaak de dood om de martelaarskroon te verwerven. Constans wist hen door de militaire macht te onderdrukken; velen werden gedood, de voormannen van de Donatisten verbannen, de kerken hun ontnomen. Totdat er met Julianus regering verandering kwam.

Godsdiensttwisten

In het oosten begon Constantius te wensen, dat de eindeloze twisten eens zouden ophouden; hij staakte de vervolging van de rechtzinnigen. Ook Athanasius mocht terugkeren, Alexandrië ontving hem met grote vreugde (21 okt. 346). De Oostersers poogden, onder meer in de eerste Sirmische formule, het homoiousios door te zetten. Maar ook nu vonden zij Athanasius tegenover zich; hij achtte de term op zich zelf wel niet onjuist, doch niet belijnd genoeg, dubbelzinnig, en hij bleef ook nu aan het homoousios vasthouden.

Intussen veranderde het politiek aspect.

Gelijk reeds opgemerkt werd, is Constantius, na de dood van Constans, alleenheerser over het gehele rijk geworden. Kort daarna sloot hij een tweede huwelijk met Eusebia, dochter van een consul, een schone en intelligente vrouw, en evenals vroeger Constantia, sterk Ariaans georiënteerd. Van nu aan trad Constantius weer krachtig op. Eerst tegen de heidenen. Enige malen werden er keizerlijke besluiten afgekondigd, waarbij tempels gesloten, offeranden verboden, en overtreders met de dood bedreigd werden. Een grote kerkvergadering, in 355 te Milaan in het keizerlijk paleis gehouden eerst in de kerk, maar daar achtte men zich niet veilig voor het volk, veroordeelde de homo-ousianen. De bisschop van Rome, Liberius, had bij de keizer op het houden van deze Synode aangedrongen, in de hoop dat de twee jaar geleden te Arles veroordeelde Athanasius hier gerehabiliteerd zou worden. Het liep anders af. De keizer verscheurde de Belijdenis van Nicéa, die ter ondertekening op tafel lag, en klaagde zelf de afwezige Athanasius aan. Toen iemand de keizer er op wees, dat de kerkelijke regelen verboden een afwezige onverhoord te veroordelen, zei hij: "mijn wil geldt voor canon", en greep in toorn naar zijn zwaard. Allen, die weigerden de semi-ariaanse Belijdenis te ondertekenen, dreigde hij met verbanning en dood, zulks "om de vrede te herstellen. De meeste bisschoppen werden bang en ondertekenden. Enkel bleven echter standvastig, zoals Hilarius van Poitiers en Eusebius van Vertelli, die naar Palestina werd verbannen en veel gezworven en geleden heeft. Hij begaf zich, toen Constantius dood was, naar Alexandrië.

In Alexandrië liet de keizer, na het genoemde concilie van Milaan; de kerk waar Athanasius dienst deed, door soldaten bezetten met bevel hem zelf gevangen te nemen. Toen de soldaten aarzelden, zag Athanasius met hulp van zijn geestelijken kans naar de Egyptische woestijn te ontkomen. Zo begon zijn derde ballingschap (356-361).

De homo-ousia scheen nu niet een veroordeling en verbanning van haar trouwste verdedigers was van de baan. De begeerde eenheid scheen bereikt. Maar nu raken de Eusebianen weer verdeeld: er ontstaan drie stromingen.

Vooreerst de Anorneërs, die leerden, dat de Zoon ongelijkvormig is aan de Vader. Hun voorman was Aëtius, eerst graveur, toen wijsgeer, ook geneeskundige, een zeer handig en scherp debater. Leontius van Antiochië, evenals Aëtius uit de school van Lucianus de martelaar, maakte hem diaken, maar kreeg later last van hem, omdat hij twistziek was en niemand ontzag. Naar Aëtius leerling Eunomius heten de Anomeërs ook Eunomianen.

Ten tweede de Homoieesianen of Seini-arianen, die van het geschapen zijn van het Zoons niets wilden weten de Zoon is niet geschapen, maar voortgebracht. In de homoi-ousia ligt de gelijke gesteldheid van de Vader en de Zoon opgesloten. De voornaamste Semi-arianen waren: de invloedrijke Basilius van Ancyra, Eusebius van Emesa, Eustathius van Sebaste, Georgius van Laodicea.

De derde groep werd gevormd door een verzoenende middenpartij, die de eenheid wilde herstellen door de tegenstellingen op te heffen. Tot haar behoorde de politieke hofpartij onder Ursacius en Valens; zij bewerkten in 357 de aanneming van de tweede Sirmische formule, waarbij homo en homi-ousia beiden werden vermeden en op Jesaja 53 : 8 werd gewezen.

Herhaaldelijk werden de Synoden gehouden, waar de keizer krachtig ingreep. Te Constantinopel in 360, waar ook Lllilas, de bisschop en Bijbelvertaler van de Gothen, aanwezig was, zegevierden de Semi-arianen, en de keizer verbande Aëtifs. Maar weldra slaagden de uiterst Ariaars-gezinde Acacianen (Acacius, leerling van Eusebius Pamphili, was zelf een man van zwak karakter) er in de hoofden van de Semi-arianen te doen verbannen, en de Arianen Eudoxius en Eunomius werden bisschoppen, de eerste van Constantinopel, de tweede van Cyzicus. In het Westen daarentegen verklaarde een Synode te Parijs, dat zij de homo-ousia handhaafde.

3 november 361 stierf Constantius en Julianus werd keizer.

Julianus de Afvallige

Flavius Claudius Julianus (331-363), bekend als Julianus de Afvallige, omdat hij, eerst Christen, later vurig Neo-Platonisch heiden is geworden, trachtte, toen hij in 361 onverwachts tot keizer over het, gehele rijk uitgeroepen was, het oude Grieks-Romeinse veelgodendom in gelouterde vorm te herstellen. Hij was de zoon van een halfbroer van Constantijn I, en toen in 337 Constantius zijn familieleden liet ombrengen, bleef hij om zijn, jeugd met zijn broeder Gallus omdat hij ziek was, gespaard Constantius liet hem in afzondering te Nicomedië opvoeden en door Christenen onderwijzen, Zijn vader heeft hij niet gekend, zijn moeder vroeg verloren. Dit gemis van de moederszorg werd hem enigszins vergoed door de zorgen van Mardonius, een Gothische slaaf, al in het huis van zijn grootvader aanwezig, die hem bewaakte en overal begeleidde. Mardonius wekte in zijn kinderhart reeds vroeg de liefde voor de klassieken; dit werkte later door en droeg het meeste bij tot zijn overgang. Ook had Julianus een ware hartstocht voor boeken, hij studeerde dag en nacht. Reeds in Nicomedië wist hij afschriften van de dictaten van Libanius voor veel geld te krijgen. De wijsgeer zelf mocht hij door het strenge verbod van Constantius niet horen. Ook deze studie werkte sterk op hem in. Daar kwam bij, dat hij in strenge afzondering was opgevoed, en bovendien het Christendom niet van zijn gunstige zijde leerde kennen. Toen de keizer hem later meer vrijheid toestond, bezocht hij de nog altijd beroemde hogeschool van Athene, tegelijk met Basilius de Grote en Gregorius van Nazianze, die veel later schrijft van zijn "extatische neigingen, zijn draaiende, wilde ogen, zijn lachbuien, zijn zinloze vragen". Julianus leefde eerst geheel als Christen, bezocht trouw de kerk, las veel in de Bijbel, was zelfs voorlezer in de kerk van Nicomedië. Maar langzamerhand kreeg hij hoe langer hoe meer bewondering voor de glorie van het oude heidendom, en eindelijk haalde de Neo-Platonische wijsheidsleraar Maximus te Efese hem geheel over (351); doch hield hij het nog geheim. Deze Maximus was ook ervaren in de heidense toverkunsten, en stond later met Platonische redeneringen Julianus bij in zijn stervensure. De romantisch en fantastisch aangelegde jongeling was voor dit alles zeer toegankelijk; de dromen van de dichters en de gissingen van de wijsgeren werden hem werkelijkheid.

In 354 liet de keizer Gallus doden, en diens broeder Julianus gevangen zetten. Toen deze een half jaar later vrij kwam, liet hij zich te Athene in de Eleusinische mysteriën inwijden.

Intussen werd het Romeinse rijk aan verschillende kanten door barbaren bedreigd, daarom zond de keizer hem in november 355 als caesar naar Gallië, waar hij vier jaren lang roemvol streed. Constantius wantrouwde hem steeds, werkte hem in het geheim tegen en beval hem eindelijk zijn beste troepenafdelingen naar het Oosten te zenden. De soldaten weigerden te gaan en riepen hun beminde caesar tot augustus uit. Hij aarzelde nog even, maar weldra trok hij als augustus met snelle marsen naar het Oosten, Constantius als vijand tegemoet. Bij de aanvang van de tocht verklaarde hij openlijk heiden te zijn, liet overal waar hij langs kwam, de heidense tempels heropenen, en deed, nadat Constantius onverwacht gestorven was, zijn zegevierende intocht in Constantinopel (11 december 361).

De eerste maatregel van de nieuwe keizer was het hof te ontdoen van hovelingen en vleiers; ook de hoogstgeplaatsten kregen hun ontslag. Het doel, dat hij zich voor ogen gesteld had, was herstel van het Hellenisme, maar in een gezuiverde vorm, waarbij zijns ondanks het Christelijk zuurdeeg bij hem doorwerkte. Hij gaf bevel alle heidense tempels te heropenen, te herstellen of te herbouwen, alles op kosten van hen, die ze verwoest hadden. Om in het heidendom te worden opgenomen waren ceremoniën nodig: alleen lichamelijk en geestelijk reinen mochten tot de goden naderen. De priesters moesten hoogstaande, uit voorname stand voortgekomen mensen zijn, voorbeelden in alles, in kleding, in levensgedrag, in lectuur en studie, in meditatie en omgang; theaters en plaatsen van vermaak moesten zij mijden, en veel doen aan armenzorg en weldadigheid. Hoe zien wij in dat alles een door Julianus zeker niet bedoelde, maar toch duidelijk zichtbare doorwerking van de geminachte Christelijke geest! Het Christendom verachtte hij, maar hij wilde geen martelaars maken, het moest te gronde gaan aan zijn eigen nietswaardigheid. De Christenen sloeg hij met wat hij hield voor hun eigen wapenen: onrecht lijden, arm blijven, geen zwaard nemen en dus geen enkel staatsambt bekleden.

Tegen het Christendom nam hij de volgende maatregelen. De veldtekenen met het kruis werden door heidense emblemen vervangen, de Christenen werden uit de lijfwacht van de praetorianen verwijderd, maar niet uit het gehele leger, wel weer uit hofhouding en regering. De voorrechten van de kerk en haar bedienaren werden ingetrokken. Voortaan konden dus de kerken geen legaten aanvaarden, de geestelijken geen salaris uit de Staatskas genieten noch vrijdom meer van belastingen. Voorts werden alle richtingen, kerken en sekten gelijk voor de wet; zij, die verbannen waren, mochten terugkeren. Dan, vaardigde Julianus 17 juni 362 een schoolwet uit, dat niemand welk soort onderwijs ook geven mocht, of hij moest eerst vergunning hebben van de plaatselijke overheid en daarna van de keizer. Hierdoor waren de Christenen uitgesloten van het onderwijs geven. Ook hief hij alle bijzondere bepalingen voor de Joden op, en besloot hij, de tempel van Jeruzalem te herbouwen en zelf bij de inwijding tegenwoordig te zijn. De voorbereiding was geheel klaar, men was bezig met de fundamenteën, toen er een aardbeving kwam en de vlammen uit de grond sloegen, en vele arbeiders gedood werden. Dit feit is geen verdichtsels van Christelijke schrijvers, want ook alle heidense berichten vermelden het.

Julianus bestreed de Christenen liever met hoon dan met geweld, hij heeft hen meer geplaagd dan vervolgd, en hij beantwoordde de aanvallen van de Christenen op zijn gedrag en persoon met minachtende spot. In Antiochië hadden de Christenen hem een slachter genoemd, omdat hij zelf offeranden bracht, een aap met lange armen, en met zijn puntbaard gespot. Toen schreef hij Misopogon (baardhater), waarin hij de spot nog veel verder dreef.

In de slag bij de Tigris tegen de Perzen sneuvelde hij (26 juni 263). Zonder zijn harnas aan te gespen, besteeg hij zijn paard en ging vooraan in de strijd. Hij werd door een werpspies getroffen en inwendig gewond. De soldaten droegen hem op een schild naar zijn tent, 's nachts stierf hij onder hevig bloedverlies. De heidense wijsheidsleraar Libanius schrijft, dat het een Romeins soldaat is geweest, die hem gedood heeft. Het is echter nooit uitgekomen, of een sluipmoordenaar dan wel een vijand de keizer gedood heeft. Dat hij stervend zou uitgeroepen hebben: "eindelijk hebt gij overwonnen, Galileër", is een legende.

Julianus regering heeft weinig of geen sporen achtergelaten. Hij is "als een wolk voorbijgegaan" en na zijn dood breidde het Christendom zich weer uit als te voren. Kinderen liet hij niet na. Zijn gemalin Helena, een zuster van Constantius, was al een paar jaren eerder

gestorven.

Onder degenen, die gebruik maakten van het decreet van Julianus, dat alle Christenen, die verbannen waren, terugkeren mochten, behoorde ook Athanasius. Even vóór zijn terugkomst was zijn voorganger Gregorius door het volk vermoord, en nu had hij de bisschopszetel van Alexandrië weer, bezet. In overleg met Eusebius van Vertelli riep hij in het voorjaar van 362 een Synode bijeen. Verschillende belangrijke dingen werden hier behandeld. Over de wederopname van afgewekenen werd besloten, dat zij eerst het anathema over de Arianen moesten uitspreken en de Belijdenis van Nicéa aannemen; wie met geweld gedwongen waren geweest, konden in hun ambten hersteld worden; wie de ketterij verdedigd hadden, wèl in de kerk, maar niet in hun vorig ambt.

Ook werd hier voor het eerst de leer van de Heilige Geest behandeld. Het concilie van 325 had alleen: *ik geloof in de Heilige Geest*. Niets meer. Uit de kring van de Macedonianen (Macedonius was na zijn Episcopaat te Constantinopel weer in ongenade gevallen en was omstreeks 360 gestorven) waren pneumatomachische dwalingen opgekomen (pneumatomachie betekent strijd tegen de geest): de Heilige Geest was een kracht, een schepsel. De Synode sprak uit, dat "*de Geest van dezelfde substantie en Goddelijkheid is als de Vader en de Zoon*". De moeilijkheid met de termen ousia (substantie, wezen) en hypostasis van de Zoon werd opgelost. De taal had hier moeilijkheid gegeven: de Grieken spraken van hypostasis om de Personen van het Goddelijk Wezen aan te duiden, de Latijnen vonden dit Ariaans, want zij achtten ousia en hypostasis woorden van gelijke betekenis. Door het werken van grote Godgeleerden als Basilius en Gregorius van Nazianze vooral, was de tegenstelling tussen orthodoxen en semiarianen verzacht, en Athanasius trad verzoenend op: ieder mocht bij zijn spraakgebruik blijven, en samen veroordeelden zij de ketterijen.

Eindelijk ging het over de waarachtige mensheid van Christus. Het voorspel van het Apollinarisme werd hier vernomen. Wel was Apollinaris zelf niet ter Synode, maar hij had monniken gezonden, die er over debatteerden. Het is echter niet bekend, dat het hier al tot een uitspraak is gekomen. De hoofdzaken scheen men nog te ontwijken.

Door het bemiddelende en verzoenende werken van de Godgeleerden, waardoor de rechtzinnigheid bleef verzekerd, maar de tegenstellingen verzacht waren, ontstond wat men noemt de Nieuwe Orthodoxie, die blijvend is geweest in het Oosten, terwijl ook het Westen, waar Athanasius zoveel invloed had, haar aanvaard heeft. Wel was er verzet. De strengste Nicéanen verzetten er zich tegen, onder leiding vooral van Lucifer, bisschop van Calaris (Cagliari op Sardinië). Lucifer was lange tijd in ballingschap geweest en had op heftige toon Constantius als een Achab, een Jerobeam, een spitsbroeder van alle vijanden van God en Zijn volk gehegeld. Gebruik makend van de amnestie van Julianus was hij uit de Boven-Thebais teruggekomen, wijdde een geestverwant in Antiochië tot, bisschop, trad in Napels tegen bisschop Zosimus op, bezocht Rome en keerde toen naar Sardinië terug, waar hij een streng rechtzinnige gemeente stichtte, die de grote kerk als een "hoer" verachtte. Ook elders, in Rome, in Spanje, in Trier, in Egypte vertoonde zich het schisma van de Luciferianen. Lucifer stierf in 370. Op Sardinië ging men hem veel later als een heilige vereeren, maar een officiële heiligverklaring konden zijn vereerders er te Rome niet door krijgen. Het schisma is niet lang blijven bestaan. Anders de Meletianen, die wat de tucht betrof nog altijd bij hun oude standpunt volhardden, en verder bij de Arianen steun zochten, met wie zij zich om redenen van kerkelijke politiek geheel, verbonden. Zij stelden zelfs in Alexandrië een Ariaan als bisschop tegenover Athanasius. Ook Meletiaanse monniken waren er al vroeg. Minstens honderd jaar later bestond deze sekte nog.

Intussen zou, acht maanden na zijn terugkomst, de vierde ballingschap van Athanasius aanbreken. Toen na zijn terugkeer velen, ook heidenen, zich bij de kerk voegden, gaf Julianus de prefect bevel deze "zo vaak door de keizers verdreven vijand van de goden" te arresteren; Athanasius zei: "het is maar een wolkje, het gaat voorbij", en ontkwam door de vlucht. Hij hield zich bij en zelfs in Alexandrië verborgen, en keerde na Julianus dood terug.

Jovinianus, Valentinianus, Vadem, Gratianus

In het leger van Julianus waren drie hoofdofficieren, die, toen zij moesten kiezen tussen afgodenoffer en ontslag, beslist het laatste kozen. Maar de keizer kon hen niet missen; zij

offerden niet en bleven in hun rangen. Deze drie officieren zijn allen keizer geworden. De eerste is Jovianus (331-364), die de troepen de dag na Julianus dood tot keizer uitriepen. Eerst zei hij te moeten weigeren, omdat hij Christen was, maar toen zij bleven aandringen, gaf hij zich gewonnen. Dadelijk sloot hij een nadelige vrede met de Perzen, omdat de positie van de Romeinen hachelijk was en toen begon hij de oude voorrechten van de Christenen te herstellen. Hij trok met zijn leger door Antiochië, waar de Arianen hem zochten te winnen, maar hij verklaarde zich beslist Nicéaan, en herstelde de door hem hoog geachte Athanasius op de bisschopszetel van Alexandrië. Op munten en veldtekenen kwamen weer de Christelijke emblemen. Hij had een afkeer van geweld, en wilde geen dwang, zelfs niet tegen de heidenen. Op zijn verdere tocht naar Constantinopel in de gure wind, werd hij bij een oponthoud te Dadastana 's morgens dood op bed gevonden, misschien zoals een oud schrijver vermoedt, door kolendamp. Hij was pas drie en dertig jaar oud, en was acht maanden keizer geweest. Door zijn rechtvaardigheid en aangeboren vriendelijkheid was hij bij Christen en heiden bemind.

Zeer spoedig hierna riep het leger de tweede Christenofficier tot keizer uit: Valentinianus, (321-375), uit Pannonië geboortig. Hij was als keizer een verstandig staatsman, een bekwaam veldheer, een echt, militair, die van alle ambtenaren, militaire en cMele, stipte gehoorzaamheid eiste. Hij was overtuigd Nicéaan, en kwam daar steeds openlijk voor uit, maar van geweld tegen Arianen of heidenen wilde hij niet weten. Ook tegen de sekten was hij mild: in 373 verbood hij de Donatisten alleen het weder dopen van reeds gedoopten; priesters, die dat deden, moesten afgezet worden. Alleen tegen het Manicheïsme immers een beweging uit Perzië, toen de gevaarlijke vijand van het rijk, trad hij scherper op. Ook voor de heidenen was hij verdraagzaam, alleen de waarzeggerij verbood hij. Zelfs de Eleusinische mysteriën mochten blijven. Het tempelbezit echter werd geconfiskeerd. Bij een conferentie met een gezantschap van de Quaden bleef hij, in hevige opwinding, plotseling dood (november 375). Toen Valentinianus keizer werd, waren het zorgvolle tijden voor het rijk, dat van alle kanten door vreemde volkeren aangevallen en bedreigd werd. Daarom benoemde hij zijn broeder Valens (328-378), de derde van de bovengenoemde officieren, tot bestuurder van het Oosten, hij zelf zou het Westen besturen en verdedigen. Valens was hoe langer hoe meer op de hand van de Arianen. Zijn kennis was niet voldoende en zijn blik niet ruim genoeg om de grote christologische vraagstukken te doorzien. Ook liet hij zich dikwijls verkeerd raden. Na de strijd tegen Procopius, een bloedverwant van Julianus, die zich als tegenkeizer opwierp, werd hij steeds wantrouwender. Nu en dan vervolgde hij de rechtzinnigen, niet volgens een vast plan, maar zo hier en daar. In 365 beval hij, dat de bisschoppen, die onder Constanties afgezet en Julianus hersteld waren, opnieuw verdreven zouden worden.

Dit bezorgde Athanasius zijn vijfden en laatste ballingschap. Toen de prefect van Alexandrië hem 5 oktober 365 in de kerk trachtte te arresteren ontkwam hij door de vlucht, en reeds 1 februari 366 vergunde de keizer, uit vrees voor oproer, hem terug te keren. Basilius de Grote werd, daar hij geen Ariaan wilde worden, met pijnbank en dood bedreigd, maar bleef standvastig en werd toen dadelijk weer vrijgelaten. Gregorius van Nyssa wist, toen hij gearresteerd zou worden, zich door de vlucht te redden, en bleef van 375 tot aan Valens dood in ballingschap.

Valens leed in 378 bij Adrianopel een verpletterende nederlaag, en toen hij vluchtte en in een hut zich onder hooi verborgen had, en de Gothen alles verbrandden, kwam hij jammerlijk om. Tijdens de regering van keizer Valens is Athanasius gestorven, een van de machtigste en eerbiedwaardigste figuren van de vierde eeuw. Onwrikbaar en onbevreesd heeft hij zijn leven lang pal gestaan voor zijn beginsel en de Goddelijke natuur van Christus tegen bisschoppen en keizers verdedigd, ook in zijn talrijke geschriften. De voornaamste werken zijn: Verdediging tegen de Arianen, en vooral de zeer uitvoerige Vier redevoeringen tegen de Arianen.

De *Geloofssom van Athanasius*, naar de aanhef ook het Quicumque genoemd, achter in de kerkboeken te vinden, namen de kerken van de Hervorming over (artikel 9 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis), omdat de inhoud als Schriftuurlijk erkend werd. Zij is naar algemeen gevoelen echter niet door Athanasius, maar pas ongeveer anderhalve eeuw later vermoedelijk in Gallië opgesteld, en nog 500 jaren later in het Oosten aan Athanasius

toegekend. In het Westen volgde in 375 Gratianus zijn vader Valentinianus op. Op aandringen van Gratianus stiefmoeder Justina werd haar zoon Valentinianus II, hoewel pas vier jaar oud, tot mederegent van het Westen uitgeroepen.

Toen bij de dood van Valens een nieuwe beweging van "barbaren" het rijk "benauwde", benoemde in 379 Gratianus de Spanjaard Theodosius (346-395), een bekwaam generaal en diplomaat, tot augustus van het Oosten. Van buiten dreigden de opdringende volkeren, van binnen streefden de kerkelijke partijschappen, elk voor zich onder de leuze van eenheid; naar de oppermacht. Daarom meenden Gratianus en Theodosius, -beiden beslist Nicéaans georiënteerd, te moeten ingrijpen om de rust te kunnen herstellen, en de vrede te bevestigen. Zo werd onder deze twee keizers de absolute staatskerk gevestigd; heidendom en ketterij werden misdaden tegen de Staat.

De inwendige toestand van de kerk

Terwijl in de Christelijke kerk de vóór- en nadelen van een staatskerk steeds meer zichtbaar werden, ontwikkelde ook de inwendige toestand zich weliswaar eensdeels ten goede, maar anderdeels ook op menig punt in een richting, die afweek van de eenvoud van de eerste tijden en een voortgezette of nieuw opkomende deformatie ging vertonen. Ook zien wij telkens verschilpunten tussen Westen en Oosten, die de voorboden zijn van de grote splitsing in de elfde eeuw.

De macht van de keizer in de kerk werd hoe langer hoe groter. De keizer oefende het hoogste wetgevende gezag in kerkelijke zaken uit, beïnvloedde de keuze van de bisschoppen, of benoemde en ontsloeg hen ook wel zelf, en tegenover uitspraken van de bisschop kon men zich in hoogste instantie op de keizer beroepen. De bisschoppen riepen de provinciale of plaatselijke Synoden bijeen, maar haar besluiten hadden geen rechtskracht. Anders de oecumenische Synoden of conciliën. Dezen werden door de keizer bijeengeroepen, geleid en gesloten, hetzij door hem persoonlijk, hetzij door zijn commissarissen, die steeds aanwezig moesten zijn. De hier genomen besluiten werden door, het keizerlijk gezag rechtsgeldig en zo nodig, met behulp van de Staatsmacht uitgevoerd. Onjuist is het dus, zoals Roomse schrijvers het in de laatste tijd voorstellen, dat de "pausen Constantijn I en Theodosius gelastten een concilie bijeen te roepen, en dat zij eerst door hun bekrachtiging aan de genomen besluiten geldigheid verleenden.

Het voornaamste ambt in de gemeente was dat van de bisschop, die een onbegrensde macht uitoefende: herderlijke zorg, opzicht en tucht over de gemeenteleden alsmede over de lagere geestelijken, kloosters en abten. De benoeming geschiedde aldus: de gezamenlijke bisschoppen van de provincie maakten een voordracht, dikwijls een drietal, de gemeenteleden stemden "waardig" of "onwaardig", de metropolitaan en de andere bisschoppen van de provincie gaven hun consensus (bekrachtiging) en volbrachten in tegenwoordigheid van de gehele gemeente de wijding, die zeer plechtig toeging. De benoemde knielde neer, twee bisschoppen of diakenen hielden een Bijbel boven zijn hoofd, allen namen deel aan de handoplegging, één sprak een lang gebed uit, alle aanwezigen riepen Amen, men reikte hem de tekenen van het sacrament van het Avondmaals uit, geleidde hem naar een verhoogde zetel, bisschoppen gaven hem "de kus in de Heere" en lazen daarna gedeelten uit Oud en Nieuw Testament. Dan sprak de nieuwe bisschop de zegenbede uit en hield een intreerede, waarmee de plechtigheid geëindigd was.

De geestelijkheid werd langzamerhand een geheel afzonderlijke stand: eigen rechtspraak (ofschoon de keizers die niet altijd handhaafden), vrijdom van lasten, inkomsten uit de kerkelijke goederen, die zich snel zo vermeerderden, dat het meeste grondbezit in handen van de kerk kwam, die op haar uitgebreide bezittingen (latifundiën) ook talrijke slaven hield, en hun vrijlating tegenwerkte. Het celibaat werd in het Westen pas in de elfde eeuw algemeen doorgevoerd, in het Oosten werd het huwelijk voor de hogere geestelijken ongewenst geacht, de lagere waren over het algemeen getrouwd. Dit is tegenwoordig nog zo in de Grieks-Katholieke kerk.

Het concilie van Constantinopel (381) bevestigde de voorrang van de bisschoppen van Antiochië, Alexandrië en Rome als patriarchen, en stelde de bisschop van Constantinopel in rang naast die van Rome. Een oppergezag van de bisschoppen van Rome bestaat nog niet,

maar verschillende factoren werkten mede tot vermeerdering van hun aanzien en macht. Zij verdedigden meestal de recht zinnigheid, werkten samen met de gezaghebbende bisschoppen van Alexandrië, waren onafhankelijker van het hof, doordat dit in hief veraf gelegen Constantinopel resideerde, hadden aanzien door hun verblijf in de oude wereldhoofdstad, wisten bekwame politiek uit te oefenen, en beriepen zich op de traditie, ofschoon deze niet te bewijzen, zelfs onwaarschijnlijk is, dat zij gezeten zouden zijn op "de stoel van Petrus". Krachtige figuren waren Julius (337-352) en Damasus (366--384).

De ceremoniën bij de eredienst breidden zich uit. Door haar snel toenemende rijkdom kon de kerk in pracht en praal met het heidendom wedijveren. De fraaie kerkgebouwen, de kostbare gewaden van de priesters, de talrijke schitterende feesten bekoorden het oog van het volk.

Het Avondmaal werd een lange liturgische handeling. Tot de elfde eeuw werd ook de beker aan de leken uitgereikt. Ook de kinderen namen aan het Avondmaal deel. In de Oosterse kerk is dat altijd zo gebleven.

De doop werd met veel bijkomstigheden omgeven, en werd meest door onderdompeling en aan volwassenen bediend. Eerst zwoer de dopeling de satan en zijn dienst met luider stem af, dan zwoer hij de eed van trouw aan Christus, beantwoordde de Belijdenisvragen. Bij kinderen deden dit de ouders of getuigen, werd met olie gezalfd, in de binnenzaal van het doophuis geleid, en daar driemaal ondergedompeld, achtereenvolgens na Belijdenis van de Vader, van de Zoon en van de Heilige Geest. Na de onderdompeling werd het gehele lichaam met olie gezalfd. Daarna volgde de handoplegging, die later een afzonderlijk sacrament werd, en dan ontvingen de gedoopten een wit linnen gewaad, dat in het Westen acht dagen lang gedragen, en daarna als een heilige herinnering bewaard werd.

Met brandende kaarsen in de handen en met psalmgezang begroet, keerden de gedoopten in de kerk terug.

De prediking nam een hoge plaats in, vooral door de schitterende gaven van een Gregorius van Nazianze, Chrysostomus, Ambrosius, Augustinus, die allen de retorica onder heidense leraars bestudeerd en nu in dienst van het Christelijk geloof gesteld hebben:

De zedelijkheid van de grote menigte bleef nog op laag peil. De aanzienlijken bleven als vroeger in wellusten leven, de volksklasse genoot van uitdelingen en vermaken, liever elan te arbeiden, de heidense gebruiken bij bruiloften en begrafenissen bleven bestaan. De wetten tegen de gladiatorengevechten werkten niets uit, wagenrennen en weddenschappen duurden voort. Grove en tegennatuurlijke zonden waren niet zeldzaam in de Christelijke gemeenten. Streng boeteprediking van de kerkleraars scheen er weinig tegen te vermogen, en door de grote aanwas van de gemeenten kon de tucht ook niet meer zijn, wat zij vroeger geweest was. De bestaande drie trappen van boete: horenden, knielenden en medestaanden, werden met een vierde uitgebreid: de wenenden, die buiten vóór de kerkdeuren de kerkgangers om hun voorbeden smeekten. Deze vorm van boete kwam alleen voor in sommige gemeenten van Klein-Azië. Maar in het algemeen gesproken kon, naarmate de gemeenten zich meer uitbreidden, de openbare boete en schuldbelijdenis minder gehandhaafd blijven. Zij kon iemand de eer en het leven kosten. Schuldbelijdenis in besloten kring bestond in de kloosters van het Oosten, waar de monniken en nonnen elke avond elkander de zonden, die zij van het daags hadden bedreven, beleden.

Buiten de kloosters begon zich de geheime schuldbelijdenis, de biecht aan de geestelijke te ontwikkelen. Origenes zegt, dat, als wij onze zonden beleden hebben niet alleen aan God, maar ook aan hen, die genezing kunnen aanbrengen, zij zullen worden uitgewist, Dit is dus een private biecht, maar er staat niet bij, dat het een Belijdenis voor een geestelijke is, het kan ook voor een hoogstaand gemeentelid zijn. Cyprianus zegt, dat God alleen genade kan verlenen en dat de knecht niet kan vergeven op eigen gezag; vervloekt is de man, die op een mens hoopt. De grote Cappadociërs vermanen tot openbare Belijdenis en boete van zonden, voorafgegaan door een onderhoud met een priester: De voorlopige verhoren, en besprekingen zijn het begin geweest van de private biecht.

In Constantinopel en ook elders werd een afzonderlijke, zeker bijzonder geachte geestelijke als boetepriester aangesteld, maar Nectarius hief dit ambt plotseling op. De boete en biecht bestond, doch de zonden behoefde men alleen aan God te belijden; in de vierde eeuw was

niemand nog tot boete verplicht. Sacrament werd de biecht pas in de elfde eeuw.

De relikwieën evenals de heiligenverering is te verklaren uit de behoefte tot het zinnelijk-waarneembare in de godsdienst. Het is te begrijpen, dat men alles wat aan hen, die om het geloof gedood waren, of voor wat de latere tijd betreft, die zich door bijzonder godzalig leven onderscheiden hadden, herinnerde of op hen betrekking had, met eerbied beschouwde. Maar deze eerbied ontaardde spoedig in bijgelovige verering, die er ook wonderkrachten aan toekende: ziekten genezen, duivelen uitwerpen, doden opwekken. Talrijke bedriegers maakten hier gebruik van, zij plunderden de graven van willekeurige doden om aan relikwieën te komen, en die lichaamsdelen of voorwerpen duur te verkopen, zodat keizer Theodosius een wet moest uitvaardigen, dat "niemand een martelaar mocht verscheuren en verhandelen".

De vele door de heidenen, vaak plaatselijk, vereerde goden en godinnen, heroën (halfgoden) en genii (geesten) werden door heiligen vervangen, hun heiligdommen in kerken en kapelletjes veranderd, hun feesten ter ere van de heiligen gevierd. De namen waren veranderd, de praktijk was niet veranderd. Ook de sedert eeuwen bestaande heidense processies, met gezang, banieren en godenbeelden, werden gekerstend. Het theoretische onderscheid tussen latreia, aanbidding, van God en Christus, en douleia, verering, van de heiligen heeft toen en later nooit praktische betekenis gehad.

In de plaats van de veel verbreide dienst van Athene, de reine, maagdelijke godin, kwam de verering of aanbidding van de maagd Maria.

Ook de beeldendienst kwam op, eerst in het Oosten, later ook in het Westen. Reeds bij de grote Cappadociërs zijn enkele aanwijzingen dat ze er voor onkundigen er heil van verwachtten, als van "sprekende boeken". Er was ook veel tegenstand. Eusebius schreef (in 324), dat de beelden ondoordacht en door heidense gewoonten waren nagevolgd. Epiphanius was er heftig tegen, de 36ste canon van de Synode van Elvira (305) verbood alle muurschilderingen in de kerken, Vigilantius, een presbyter in Aquitanië, sprak van stofaanbidders en afgodendienaars en Serenus, bisschop van Marseille, liet, hierbij gesteund door zijn gehele geestelijkheid, de beelden uit de kerken verwijderen, Toch baatte de tegenstand weinig.

Het zingen van de gehele gemeente begon voor de koorzang plaats te maken. Eerst voerde Ambrosius een nieuwe zangwijze in het Westen in, die in het Oosten reeds in ere was, omdat de monniken Diodorus en Flavianus haar van Antiochië uit verbreid hadden, en Ambrosius haar overnam. Het zingen bestond in responsoriën, afwisselende zang tussen voorzangers en gemeente, en antifonen, tegenzangen of beurtzangen tussen twee helften van het koor. Ook voerde hij meerstemmige ritmische zang daarbij in. Het Ambrosiaans gezang werd later verdrongen door het Gregoriaans, de liturgie van Rome, doch dat ging niet spoedig, en tegenwoordig bestaat het nog in Milaan en in sommige gemeenten van Sicilië.

Naast de reeds lang gevierde feesten van Pasen en Pinksteren kwam het Kerstfeest, sedert ongeveer 350 in het Westen, endertig jaar later ook in het Oosten. Al veel eerder bestond het Epifaniefeest en het werd na 325 van Rome uit ook in het Westen langzaam verbreid. Hier begon men echter sedert 350 als tegenwicht tegen het feest van de Perzische zonnegod Mithra, die nog talrijke vereerders had tot in de uiterste hoeken van het Romeinse rijk, op de 25ste december de geboortedag van het Heeren te vieren. Toen verloor het Epifaniefeest zijn oorspronkelijke betekenis: het werd uitsluitend feest van de aanbidding door de wijzen, sedert de vijfde eeuw "Driekoningen". Het Kerstfeest was een zeer hoog feest, alle arbeid lag stil, ook die van de slaven, men vastte niet, theaters en renbanen bleven gesloten, men ging ter kerk, hield Avondmaal en luisterde naar de predikatie, opdat, zoals Gregorius van Nazianze in een preek zei, de gelovigen als met de ster naar Bethlehem reisden, met de magiërs aanbaden, met de herders het hemelse licht aanschouwden, en met de engelen Gode het lied van de ere zongen.

In de loop van de vierde eeuw begon men ook het feest van de Hemelvaart van Jezus met grote luister te vieren, eerst nog op verschillende dagen, later op de donderdag, veertig dagen na Pasen. Er zijn nog schone preken over dit feest in de nagelaten werken van Gregorius van Nazianze en van Chrysostomus te vinden.

HET MONNIKENWEZEN

Het monnikenwezen is van de grootste betekenis geweest en gebleven voor kerk en maatschappij. Het eerste begin ervan, in de vorm van het kluizenaarsleven, is moeilijk aan te wijzen, maar wel de oorzaak, namelijk de trek naar ascese, onthouding van alles wat niet strikt noodzakelijk is. Ascese betekent oorspronkelijk oefening, en wel van de atleten. Bij de Christenen bestaat zij al heel vroeg, en zij werd sterker, naarmate de kerk verwereldlijkte. Door de ascese hoopte men een hogere trap van deugd te bereiken. De apostolische vaders prijzen haar reeds aan. Origenes leefde geheel als de monniken of kluizenaars, doch niet in afzondering, want hij stond in het volle leven. Eusebius meldt reeds, dat ten tijde van Decius mensen in woestijnen en op bergen zijn gaan omzwerven. Dat hiertoe een zekere Paulus van Thebe zou behoord hebben, is legendarisch. In Indië waren er al minstens acht eeuwen vóór Christus heidense kloosters en kluizenaars met uiterst strenge ascese, zoals men ze heden ten dage nog in groten getale bv. in Ppekyindt, en uit plaatsen bij Clemens Alexandrinus, Strabo en Tertullianus blijkt, dat men dit in het Christelijke Oosten en Westen wist. Dat de Christelijke kloosters en kluizen daar een navolging van zijn, is niet onwaarschijnlijk, hoewel dit vermoeden niet is te bewijzen.

De heilige Antonius (251-356) is het meest bekende en meest sprekende type van een anachoreet of kluizenaar uit de tijd van de opkomst van het monnikenwezen (anachoreet betekent iemand, die ontwijkt, nl. de samenleving). Al de geschiedschrijvers van die tijd vermelden hem. Athanasius schreef een Leven van Antonius, dat van eerbied en bewondering getuigt, en zeker bedoelde propaganda voor het ascetenleven te maken. Daarom heeft Evagrius er een vrije vertaling in het Latijn, de taal van het Westen, van geschreven. Antonius was een Kopt, de zoon van welgestelde Christelijke ouders. Hij werd geboren in het dorp Coma in Midden-Egypte, waar zijn familie uitgestrekte landerijen bezat. Lezen en schrijven wilde hij niet leren, omdat hij niet van omgang met andere kinderen hield, maar wat hij in de kerk eens hoorde lezen, vergat hij niet meer. Toen hij twintig jaar was, stierven zijn ouders en bleef hij met een klein zusje over. Vervuld met gedachten Zaan de discipelen, die alles verlieten om Jezus wil, hoorde hij in de kerk de perikoop over de rijke jongeling voorlezen, waarbij hij diep getroffen werd door de woorden: als gij wilt volmaakt zijn, verkoop al wat gij hebt, en geef het de armen. Terstond ging hij zijn landerijen wegschenken aan de ingezetenen van Coma. Zijn roerende goederen verkocht hij, de opbrengst deelde hij uit aan de armen. Een bedrag legde hij weg ten behoeve van zijn zuster. Toen hij weer eens in de kerk was, en het woord hoorde: zijt dan niet bezorgd tegen de morgen, trok hij de eenzaamheid in, na de opvoeding zijner zuster in handen van betrouwbare vrouwen gesteld te hebben. Hij bezocht alle anachoreten om van hen te leren, hetzij om wat hij kwaads zag te vermijden, hetzij om het goede van hen over te nemen. Eerst leefde hij vijftien jaar in een grafspelonk. Daarna bleef hij twintig jaar wonen in de ruïne van een fort, en ten slotte week hij uit in de vreselijke eenzaamheid van de berg Kolzim, later naar hem de Antoniusberg genoemd. Daar was een bron van helder, koel water, en er groeiden enige dadelpalmen. Hier verbouwde hij koren om zelf brood te bakken, en groente, om zijn bezoekers ook wat te kunnen aanbieden. De roem van zijn heiligheid drong overal door, en hij kreeg veel bezoek van ver en nabij. De een kwam uit nieuwsgierigheid om iets vreemds te zien, de ander om raad of steun, weer een ander om genezing 1 van ziekte, en ook om hem na te volgen, en hetzelfde leven 1 te gaan leiden. Zo breidde het getal van de beoefenaars van de strengste ascese zich zeer sterk uit. Antonius had zich een hard leven opgelegd. Zeer sober vegetarisch voedsel, alleen na zonsondergang, en niet eens elke dag, een ruigharig onderkleed en een ruw overkleed, van het nacht dikwijls veel gebed en weinig slaap, nooit baden - dit hoorde bij het ascetisme, dat het lichaam nooit naakt wilde zien en dan de vreselijke zieleworstelingen met heirlegers van demonen.

Twee malen bezocht hij Alexandrië: de eerste maal omstreeks 310 om het martelaarschap te zoeken, toen men hem echter ongemoeid liet, en twintig jaren later om de Arianen te weerleggen, waardoor toen velen, ook heidenen, tot het Christendom overgingen. Athanasius vermeldt, dat, toen Antonius zijn einde voelde naderen, hij afscheid nam van de monniken in zijn nabijheid, en toen rustig en blijmoedig heenging; en hij tekent er bij aan, dat hij volkomen gezond was, nog goede ogen en een gaaf gebit had. Zo stierf hij, honderd en vijf jaren oud.

Ongeveer terzelfder tijd had een zekere Ammun of Ammonius ook kluizenaars om zich heen verzameld, spoedig reeds vijfhonderd, eveneens met zeer streng regime, in de Nitrische woestijn van Beneden-Egypte. Dan was er nog in de Scetische woestijn een groep kluizenaars, die van elkaar gescheiden leefden, en die steeds moesten zwijgen. In het laatst van de vierde eeuw was heel Egypte met ascetenkolonies en kluizenaars overdekt. Hun getal beliep vele duizenden. Weldra kwamen er ook in Syrië en liefst vestigden zij zich in het Heilige Land. Hier was vooral Hilarion (291-371) bekend, een leerling van Antonius. Na vele omzwervingen kwam hij in zijn geboorteland, de omgeving van Gaza, terug. Hier bouwde hij zich van stro, scherven en hout een uiterst primitief hutje, ze) klein dat hij er noch rechtop in staan, noch rechttuit in liggen kon. Hier leefde hij eenzaam en in de grootst denkbare soberheid en onthouding.

Pachomius (282-346) is de grondvester van het kloosterwezen. Hij heeft in 320 het eerste klooster gesticht. Geboren in de Thebaïs uit heidense ouders, diende hij in het leger, kwam daar met Christenen in aanraking, zag en ondervond hun grote naastenliefde. Na ontslag uit de dienst liet hij zich dopen en kwam: na vele omzwervingen bij een uiterst strenge asceet Palaemon, bij wie hij tot aan diens dood het harde kluizenaarsleven meemaakte: om de andere dag sober voedsel, en voor de armen wol spinnen en kleren weven. Toen Pachomius na Palaemons dood eens naar Tabennae, ten noorden van Thebe, aan de rechter Nijloever was gegaan, meende hij een Goddelijke stem te horen, en een engel te zien, die hem bevalen een klooster te stichten en ook voorschriften daarvoor gaven. Het regime van Pachomius was veel minder hard; van overdreven strengheid hield hij niet, en hij was ook tegen het zoeken van het martelaarschap. Het klooster ontstond, doordat een complex van kluizenaarsverblijven met een muur werd omringd, een poortwachter aangesteld, het dagelijks leven uniform geregeld: gebedsuren, maaltijden, kleding, arbeid. Een voorname plaats was ingeruimd voor Bijbelstudie: Schriftgedeelten werden uit het hoofd geleerd en na tafel dikwijls Bijbelbesprekingen gehouden. Geloften werden niet gevergd, maar wel waren armoede, gehoorzaamheid en kuisheid verplicht. De monniken moesten binnen de omheining blijven, behalve voor boodschappen ten behoeve van het klooster: inkoop van grondstoffen, verkoop van wat vervaardigd was, geheel ten bate van de armen. Gehoorzaamheid was verplicht aan de abt (abbas, vader) of archimandriet (van het Griekse wandra, dat evenals het Latijnse claustrum, klooster, afgesloten ruimte betekent). Onder kuisheid verstond men de ongehuwde staat en zedelijke reinheid. Op overtreding van de kloosterregels stond zelfs geseling of ontslag. Er werd bij de arbeids- en voedselregeling met ieders persoonlijkheid rekening gehouden. Er bestond een driejarige proeftijd, maar geen verbintenis voor het leven, wie wilde kon weer strekken.

Pachomius praktische geest had een mildere betere vorm van ascese gevonden. Weldra bleek het eerste klooster te klein. Nog bij Pachomius leven werden in de omgeving zeven bijgebouwd. Een er van gaf verlijf aan dertienhonderd monniken. Het geheel heette de "Laura. Ook kwamen er, onder leiding van Pachomius zuster Maria, twee vrouwenkloosters. Athanasius heeft omstreeks 330 de Laura persoonlijk bezocht, en met Antonius onderhield Pachomius steeds betrekkingen. In naburige landen werden weldra eveneens kloosters gesticht. Vooral in Palestina verzezen zij, in verband met de talrijke bedevaartgangers, die al van keizerin Helena af het Heilige Land bezochten.

De kloosterbouw in het Westen begon omstreeks 370, vooral onder invloed van Hieronymus. Ambrosius stichtte een klooster in een voorstad van Milaan, en onderhield het uit eigen middelen, Martinus een bij Tours en een bij Poitiers. Het verblijf van Athanasius in het Westen alsmede zijn levensbeschrijving van Antonius hebben ook het hunne er toe bijgedragen.

Keizer Valens nam maatregelen tegen de overdreven strenge ascese en tegen het misbruik, dat van de kloosters gemaakt werd door lieden, die monnik werden om allerlei nevenmotieven, zoals arbeidsschuweheid of dweperij, of om vrij te komen van belasting en krijgsdienst. In 365 beval hij, dat zulke onwaardigen met geweld uit de kloosters verwijderd zouden worden.

Beroemd is de kloosterorde van Basilius de Grote. Zijn kloosterregels zijn door het gehele

Oosten aanvaard en gelden nog heden in de Grieks-Katholieke kerk. Basiliaan is daar de gewone naam voor monnik: Gelijk alles wat Basilius schrijft, zijn deze verordeningen met voorbeelden en teksten uit de Bijbel toegelicht, zij zijn zeer breedvoerig en komen veel met die van Pachomius overeen. De monniken moeten naarstige arbeid en godvruchtige oefeningen in geregelde volgorde afwisselen, ééns per dag eten, voor- en namiddags landen tuinof andere arbeid

verrichten, driemaal daags op vaste uren hun gebeden doen en zingen, vóór middernacht weinig slapen, en ook onder alle werk voortdurend biddende zijn.

De drie grote Cappadociërs, Epiphanius, Cyrillus van Jeruzalem, Marcellus van Ancyra, Didymus de Blinde, Hilarius

Basilius de Grote, een vorstelijke figuur, zijn (oudere) vriend Gregorius van Nazianze, de wegslepende redenaar, en zijn (jongere) broeder Gregorius van Nyssa, de wijsgerig-speculatieve dogmaticus, deze "drie grote Cappadociërs" worden gerekend tot de nieuwere Alexandrifrose school, omdat hun theologie, die de invloed van de veelzijdige Origenes verraaft, geacht wordt een laatste loot te zijn van wat aan de beroemde catechetenschool te Alexandrië een paar eeuwen lang was geleraard. Deze beroemde en invloedrijke mannen staan bovenaan in de rij der kerkvaders van de vierde eeuw. Omdat zij, zoals in die dagen algemeen was, een klassieke opleiding aan de voeten van vooraanstaande heidense geleerden genoten, konden zij later hun uitgebreide werken over Bijbeluitlegging, godsdienstig leven en Christelijke leerbegrippen, hun redevoeringen, homiliën (Bijbellezingen), preken en verhandelingen in zuiver Grieks en in goede stijl naar moderne smaak soms wat gezwollen schrijven. Hun godsdienstzin toont een sterke trek naar ascese, algemeen verschijnsel trouwens van die dagen. Wij mogen gerust zeggen, dat zij de waarheden van de Christelijke godsdienst als gouden appelen in zilveren gebeelde schalen aan alle standen aanboden.

Basilius (330-379), uit een Christelijk gezin van tien kinderen, was van een rijk en voornaam geslacht. Zijn vader Basilius was een gezien advocaat en retor (leraar in de welsprekendheid) in Caesarea, zijn moeder Emmelia de dochter van een martelaar. Wat Emmelia en haar moeder aan de kinderen van het lijden en de moed van de martelaren vertelde, maakte diepe indruk. Na in Constantinopel de heidense leraar Libanius gehoord te hebben, ging hij, toen hij twintig jaar was, naar de beroemde hogeschool te Athene, en sloot er een innige, blijvende vriendschap met Gregorius van Nazianze, die er eerder was aangenomen en later is vertrokken. Beider vlug verstand, aangename manieren en ingetogen leven wonnen de harten van studenten en professoren. Zij kenden, zo zei men, in Athene maar twee straten: die naar de kerk en die naar het college. Nog vele jaren later dacht Basilius aan die onvergetelijke tijd terug, en dichtte de versregels:

*O gij gesprekken, o vriendelijk huis in de vreemde, lief Athene,
Goddelijk levensbestel, ach, gij zijt ver nu, helaas!*

Later hield hij ook nog briefwisseling met Libanius. Na zijn vertrek uit Athene liet hij zich dopen, weigerde een eervolle plaats als retor, en vestigde zich als kluizenaar op het familielandgoed bij Neo-Caesarea, waar zijn oudste zuster Maerina reeds ascetisch leefde. In 370 werd hij bisschop van zijn vaderstad Caesarea. Door overdreven ascese, verdriet over kerkelijk partijgetwist en veelvuldig leverlijden stierf hij betrekkelijk vroeg. In zijn zeer talrijke werken ontwikkelde hij op gematigde toon de rechtzinnige leer, dat God één is in Wezen (ousia), drie in personen (hypostasen). Beroemd zijn vooral zijn talrijke brieven en het Hexaëmeron (zesdaagse schepping), waarin zijn zeldzaam grote kennis van en bewondering voor de natuur blijkt.

Basilius, "de vader van de armen", was ook mild en filantropisch. Buiten de poort van Caesarea stichtte hij een gebouwencomplex, waarin zieken, gebrekkigen, ouden van dagen en armen opgenomen en verpleegd werden. Het was een hele "stad van barmhartigheid", met een kerk en allerlei woningen voor geestelijken, dokters, verplegers, met werk- en bergplaatsen voor de arbeid; zij heette de Basiliad.

Gregorius van Nazianze (ca 330-± 390), de Christelijke Demosthenes, was geen kerkvorst in groot formaat als Basilius, maar door de macht van zijn gesproken en geschreven woord heeft hij veel bijgedragen tot de verdediging van de orthodoxie. Zijn vader, door invloed van zijn

vrome en liefdadige vrouw Nonna voor het Christendom gewonnen, was bisschop van Nazianze. Na eerst gestudeerd te hebben in Alexandrië, vervolgens tien jaar in Athene, liet hij zich dopen, hij weigerde kerkelijke ambten en trok zich uit de wereld terug op het landgoed van Basilius, om zich aan ascese en studie te wijden. Met Basilius bewerkte hij hier de *Philokalia*, een bloemlezing uit Origenes. Later heeft hij wel eens kerkelijke ambten bekleed, maar alleen na sterke aandrang, en dan ontweek hij weer gauw naar de eenzaamheid. In 379 hielp hij in Constantinopel de Arianen bestrijden. Ondanks zijn nietig voorkomen, trok hij door zijn spreekwoorden ook de heidenen. Ook het kortstondig patriarchaat van Constantinopel en het voorzitterschap van het concilie van 381 waren hem opgedrongen, maar zo spoedig hij kon, zocht hij weer de landelijke rust, mede om zijn ziekelijkheid. De brief, waarin de gouverneur van Constantinopel verzocht hem bij de keizer over zijn ontslagname te verontschuldigen, begon met de verzuchting: ik wil liefst elke Synode ontvluchten, want ik heb er nog nooit iets door zien verbeteren, wel verergeren door afgunst en heerszucht. Zijn nagelaten geschriften bestaan o.a. uit vijf en veertig redevoeringen, door stenografen opgenomen, waarvan de vijf over de Godheid van de Logos hem de erenaam van de Theoloog bezorgden, tweehonderd veertig brieven, verhandelingen over de Drieëenheid, over ascese en zielszorg.

Gregorius van Nyssa (335-394) heeft vooral betekenis door zijn dogmatische en apologetische werken. Van zijn jeugd en opvoeding is ons weinig bekend. Het eerste onderricht kreeg hij van zijn vijf jaar oudere broeder Basilius, die hij vol eerbied zijn vader en leraar noemt. Ook zijn zuster Macrina, de oudste van de tien kinderen, van wie hij een levensbeschrijving heeft nagelaten, acht hij zeer hoog. Daar hij eerst aan heidense retorenscholen gestudeerd had, wilde hij zelf retor worden, begon een werelds leven en huwde met Theosebia. Door sterk aandringen van Gregorius van Nazianze werd hij met tegenzin 371 bisschop van Nyssa.

In 376 werd hij door Ariaanse invloed op beschuldiging van verkwisting van de kerkegoederen afgezet, en ontkwam door de vlucht aan de gevangenis. In 378 keerde hij terug. Hij was een invloedrijke geachte figuur op het concilie van 381. Volgens Basilius was hij onpraktisch, maar een groot filosoof en theoloog. In de geschriften van Origenes en Plato was hij goed thuis. De leer van de wederherstelling aller dingen en van eeuwige generatie van het Zoons nam hij van Origenes. over. de Christologie was hij volkomen orthodox. Het werk Basilius over de zesdaagse schepping heeft hij voltooid, en ook vele andere geschriften nagelaten. Van de drie te Cappadociërs is hij de diepste denker en de veelzijdigste schrijver, maar hij mist vaak oorspronkelijkheid. Als al zijn tijdgenoten had hij neiging tot ascese. In 394 hield hij nog een redevoering op een Synode in Constantinopel, en na dien hoort men niet meer van hem; de datum zijn sterven is niet met zekerheid bekend.

Behalve de reeds meermalen genoemde Athanasius zijn de vierde eeuw nog van groot belang geweest mannen Epiphanius, bisschop van Salamis op Cyprus, Cyrillus Jeruzalem, Marcellus van Ancyra en Didymus de Blinde.

Epiphanius (315-403) was een eerlijk, oprecht man, en van harde rechtzinnigheid. Hij stond overal in hoog aanzien door zijn strenge ascese, zijn grote geleerdheid en zijn levensstrijd tegen alle afwijkingen van de orthodoxe leer. Hij was geboren in Judea, groeide op onder monniken, verbleef vele jaren bij de asceten in Egypte en stichtte al gauw een klooster nabij zijn geboorteplaats. In 367 werd hij bisschop van Salamis, en bleef in zijn levenswijze monnik. Bestrijding van Origenes leer achtte hij zijn levensroeping; deze was hem de bron van alle ketterijen. Hoewel zeer geleerd hij kende vijf talen was hij een vijand van de cultuur van zijn tijd. Het volk vereerde hem als een heilige.

Toen hij eens in Jeruzalem kwam om het Origenisme van de bisschop te bestrijden, verdrong zich op straat de menigte om hem heen om hem de voeten te kussen of een stukje van zijn mantel te veroveren, en moeders brachten de kinderen tot hem, opdat hij ze zou zegenen. In een dorpskerk in Palestina scheurde hij een gordijn in stukken, omdat er een gekleurde beeltenis van Christus of een apostel op stond. Van grote kennis en belezenheid getuigen het Panarium (broodmand of medicijnkist), waarin tachtig ketterijen bestreden worden, en de Ancyrootus (de geankerde), een anker van het geloofs in de Drieëenheid, de Godheid van Christus en de opstanding van de doden. Hij is wel eens genoemd de orthodoxe barbaar, en

zoals de man was, was ook zijn stijl: "hij werd bij de ontwikkelden om de feiten, bij de eenvoudige mensen om de woorden gelezen."

Cyrillus van Jeruzalem (315-386) was reeds in zijn jeugd asceet, is nog afgezet geweest door de Arianen, en is belangrijk door zijn Catechesen, geen vragenboeken; maar drie en twintig voordrachten met vele Bijbelteksten over de hoofdzaken van de leer.

Marcellus van Ancyra in Galatië heeft zich bekendheid verworven door een geschrift ter verdediging van de Niceense Geloofsbelijdenis, dat hij, op reeds bedaagde leeftijd, in 335 uitgaf. Hij deelde in het lot van Athanasius, en werd enkele malen, en voor goed in 347, van zijn bisschopszetel verdreven. Wat zijn eigen gevoelens betreft, was hij evenwel een min of meer reactionaire verschijning. De opvattingen van het oude monarchianisme waren ge, deeltelijk nog de zijne. Zijn leerling Photinus van Sirmium in Pannonië, die in dat opzicht nog verder ging, werd deswege door een Synode aldaar afgezet (351). Deze omstandigheid werkte ook voor Marcellus, van wiens verder leven tot zijn dood (omstreeks 374) niets bekend is, nadelig, zodat hij door het concilie van Constantinopel (381) in de rij van de ketters mede werd opgenomen.

Didymus de Blinde (308.395) verloor vijf jaren oud door een oogziekte het gezichtsvermogen en bereikte desondanks een vooraanstaande plaats onder de kerkvaders. Door zijn stalen geheugen en zijn scherp verstand onthield en verwerkte hij alles wat men hem voorlas of leerde. Daardoor kon hij de gehele profane en Christelijke wetenschap van zijn dagen beheersen en een geharnast bestrijder van de Arianen zijn, en vijftig jaren lang leraar of rector van de catechetenschool in zijn geboortestad Alexandrië. Hij schreef uitnemende werken, o.a. over de Heilige Geest en over de Drieëenheid, en een verdediging van Origenes boek *Over de beginzelen*. Antonius zei hem eens, dat hij niet treuren moest omdat hij miste, wat muggen en vliegen ook bezaten, maar veeleer verblijd moest zijn, omdat hij met engelenogen het Goddelijk Wezen beschouwde en het waarachtige licht omvatte.

Ook het Westen heeft, zij het minder talrijke en minder oorspronkelijke, grote figuren aan te wijzen. Bovenaan staat Ambrosius, "bekend in de gehele wereld als een van de beste mensen". In 333 of 340 in Trier uit voornaam geslacht geboren, en in Rome opgevoed, bekleedde hij reeds vroeg aanzienlijke staatsambten, en werd ten slotte consularis (hoge gouverneur) van Aemilië en Ligurië, met Milaan als residentie. Toen in 374 aldaar de Ariaanse bisschop overleden was, en er over de opvolging heftige strijd kwam, wilde Ambrosius die in een grote samen komst bijleggen. Onverwachts riep een onbekend gebleven persoon men zegt een kind - Ambrosius bisschop! De aanwezigen beschouwden dit als een Goddelijke aanwijzing, en de consularis, hoewel nog niet gedoopt, maar bij iedereen bemind en geacht, nam het aan. Dadelijk begon hij zijn leven ascetisch in te richten, gaf een groot deel van zijn vermogen weg, liet het overige door zijn broeder Satyrus beheren, en werd een gevierd prediker, een vader van de armen en een trouw herder, die bij voorkeur zieken en ongelukkigen bezocht. Zijn huis stond voor iedereen de hele dag open. Ook heeft hij veel geschreven, o.a. werken over de Heilige Geest en tegen de Arianen. Beroemd is zijn grote werk *Over de plichten*. Hij nam veel over van Origenes en van Vergilius en Cicero. Zijn Bijbels-natuurkundig Exameron is een omwerking van Basilius werk en hij heeft veel uit Plinius aangehaald. Zijn leven lang was hij bevriend met de keizers, vooral met Theodosius. Niettemin, toen deze keizer na een klein oproer in Thessalonica aldaar zeven duizend mensen had laten doden, ontzei Ambrosius hem de toegang tot het Avondmaal, totdat hij berouw getoond en boete gedaan had, wat geschiedde. Deze veelzijdige en geniale figuur heeft schone kerkliederen nagelaten, onder meer: *Veni Redemptor gentium* (nr. 222 in de bundel van Haspels), *Deus Creator omnium*, o God Schepper aller dingen. De "Ambrosiaanse lofzang", *Te Deum laudamus*, *Te Deum Confitemur* (het gezang, zo dikwijls in de zestiende eeuw door Protestantse martelaars op de brandstapels aangeheven) is echter niet van Ambrosius, maar vermoedelijk door Nicetas van Remesia uit oudere Oosterse bestanddelen vervaardigd. Ambrosius heeft een schone lijkrede op keizer Theodosius gehouden, waarin hij de tuchtzaak nog herdenkt, en is twee jaren daarna gestorven (397).

Hilarius (t 367), door studie van de filosofie en vooral

-van Mozes en de profeten uit het heidendom overgegaan, werd in 350 bisschop van Poitiers Onwrikbaar rechtzinnig, werd hij door Constantius naar Azië verbannen. In 360 keerde hij, na een tijd van veel studie, over zee naar Poitiers terug, en schreef een werk tegen keizer Constantius, waarin hij deze de antichrist noemde, de oorzaak van alle kerkelijke ellende. Veel vroeger had hij al op gematigder toon tegen Constantius geschreven. Zijn hoofdwerk zijn *de twaalf boeken over de Drieëenheid*. Dat het lied Gloria in Excelsis van hem zou zijn, is wel aangenomen, maar wordt sterk betwijfeld.

De vestiging van de Staatskerk

De vestiging van de Staatskerk, zoals deze zich sedert Constantijn de Grote voortdurend ontwikkeld had, kreeg haar beslag door verschillende keizerlijke besluiten, tussen 376 en 380 uitgevaardigd, waarbij de kerk en haar bedienaren steeds meer begunstigd, en aan de ketters rechten en bezittingen steeds meer ontnomen werden. Vooral het edict van Gratianus en Theodosius, in 380 te Thessalonica uitgevaardigd, kan beschouwd worden als het program van actie van de keizerlijke politiek in kerk en Staat. Dit edict, waarin wij zeker met de invloed van Damasus, de bisschop van Rome, en met het Spaanse bloed van keizer Theodosius hebben te rekenen, vangt aldus aan: "Wij bevelen: dat alle volken, waarover wij regeren, in die godsdienst leven, welke de heilige apostel Petrus aan de Romeinen heeft overgeleverd, welke overlevering tot heden voortduurt, en waarvan het bekend is, dat de bisschoppen Damasus van Rome en Petrus van Alexandrië die volgen, mannen van apostolische heiligheid: dat is, dat wij naar de apostolische tucht en Evangelische leer de ene Godheid van het Vaders en van het Zoons en van het Heiligen Geestes in heilige Drieëenheid geloven. Wij bevelen, dat zij, die dit belijden katholieke Christenen zullen heten, en dat alle anderen de schande van de ketterij zullen dragen; behalve de Goddelijke wraak hebben zij de straf te wachten, welke ons besluit, door 's hemels bedoeling bestuurd, hun zal opleggen".

Ook de heidenen werden getroffen. De voorrechten van de priesters, zelfs van de Vestaalse maagden, werden opgeheven, de vaste goederen van de tempels geconfisqueerd, het altaar van Victoria uit de senaatszaal te Rome verwijderd, overgang tot heiden- en Jodendom met verlies van het burgerrecht gestraft.

Om de rechtzinnige leer aangaande de Heilige Geest vast te leggen, achtte keizer Theodosius een grote Synode noodzakelijk. De Godheid van het Heiligen Geestes was de hoofdzaak, Dan kwam er nog bij de veroordeling van de dwaling van Apollinaris, die ook al eerder kerkelijk behandeld was, en van andere ketterijen.

Apollinaris (310-392) was afkomstig uit Laodicea in Syrië, waar hij eerst retor, daarna lector en in 362 bisschop werd. Hij was een man van grote geleerdheid en genialiteit, schreef verklaringen van Bijbelboeken en maakte ook gedichten. Hij stond hoog in aanzien als steunpilaar van de rechtzinnigheid, vooral omdat hij tegen de Eunomianen en tegen Porfyrius geschreven had. Hadden vroeger Paulus van Samósata en later Arius de Goddelijke natuur van Christus aangetast, Apollinaris dogmatiek sloeg naar de andere kant over: hij dreef de Goddelijke natuur zó eenzijdig, dat de waarachtige menselijke natuur er in opgelost werd, en sprak het heel kras uit, dat Christus datgene miste, waarin het wezen van het mensen bestaat. Omdat Christus zonder zonde was, geen strijd tegen de zonde had, kon hij geen menselijke geest hebben. In Philippenzen 2 : 7 staat ook "als een mens".

Christus had in zijn aardse verschijning in plaats van de (menselijke) geest, de (Goddelijke) Logos, dus feitelijk één natuur, de Goddelijke. Om zich bij voorbaat tegen de beschuldiging van docetisme te dekken, maakte Apollinaris gebruik van de Neoplatonische trichotomie, volgens welke de mens bestaat uit lichaam of vlees, ziel (psyche) en geest (noes). Zijn leer baarde groot opzien, en al stond hij in de roep van rechtzinnigheid, en al had ook Athanasius hoge achting voor hem gehad, toch zag men spoedig zijn dwalingen in, die al veel aanhang vonden. Athanasius heeft, zonder Apollinaris naam te noemen, twee boeken tegen hem geschreven, waarin hij volkomen juist opmerkte, dat "de waarachtige Christus niet door menselijk verstand kan omlijnd worden".

In 375 begon Apollinaris een eigen kerkformatie te stichten, die zich later met de Monofysieten verenigde. Ook de drie Cappadociërs hebben hem bestreden.

Het concilie van Constantinopel

De Synode, die naderhand het tweede oecumenische concilie genoemd is geworden, kwam in mei 381 te Constantinopel bijeen. Keizer Theodosius heeft haar bijeengeroepen. Er waren honderdvijftig bisschoppen aanwezig; uitsluitend uit het Oosten, o.a. die van Antiochië, Alexandrië en Jeruzalem. Voorzitter was eerst Meletius van Antiochië -de Meletianen werden niet veroordeeld -, die spoedig na de opening stierf. Daarna Gregorius van Nazianze, die deze positie niet gezocht had, en nog vóór het eindeder Synode wegens gestook onder de bisschoppen, met een schitterende afscheidsrede, als patriarch van Constantinopel en als voorzitter van de Synode aftrad. De leden van de Synode benoemden nu bij stemming tot bisschop en voorzitter de praetor (hoogste rechter) van de stad, Nectarius, een leek en niet gedoopt, maar een zeer geacht en hoogstaand man. In de eerste canon werd "de Geloofsbelijdenis van de driehonderd achttien vaders van Nicéa" erkend, over alle ketterijen het anathema uitgesproken. Veroordeeld werden Arianen, Semarianen, Sabellianen, Pneumatomachen, Apollinaristen. De derde canon verklaarde, dat "de bisschop van Constantinopel de voorrang van de ere zou hebben, onmiddellijk na de bisschop van Rome, omdat die stad Nieuw-Rome is".

Een belangrijk resultaat van dit tweede oecumenisch concilie was het Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum, in artikel negen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis als "geloofssom van Nicéa" erkend. Het is ook achter in onze meeste kerkboeken te vinden. Volgens een later bericht is deze geloofssom het hoofdbestanddeel geweest van een bijzondere touros (verhandeling) over de Drieëenheid, op het concilie opgesteld. Zij was al eerder omstreeks 350 wellicht opgesteld, want zij was het in de kerk van Jeruzalem bestaande doopsymbool. In de canons van Constantinopel wordt zij niet vermeld, en zij is pas in de acta van het derde oecumenisch concilie (Efeze 431) opgenomen. Zij is de op een enkel punt gewijzigde Belijdenis van 325, uitgebreid met het stuk aangaande de Heilige Geest.

Tegen het einde van het concilie boden de bisschoppen de keizer de genomen besluiten aan met verzoek ze te bekrachtigen en te bezegelen. In antwoord daarop verscheen 30 Juli 381 het keizerlijk besluit, dat terstond alle kerken zouden overgegeven worden aan de bisschoppen, die aan de gelijke Godheid van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest geloofden, maar dat allen, die dat niet geloofden, als openbare ketteren uit de kerken zouden verdreven worden.

IV. AUGUSTINUS EN DE KERK IN HET WESTEN. Door Dr. D. NAUTA

Algemeen overzicht. Scheiding tussen de kerk in het Oosten en die in het Westen, 62 Augustinus jeugd, 71 De bekering van Augustinus, 75 Augustinus naar Afrika; bisschop van Hippo Regius, 78 Augustinus strijd tegen het Donatisme, 82 Augustinus strijd tegen Pelagius, 89 Augustinus strijd tegen het heidendom, zijn werk over de stad Gods, 108 Invloed van de grote volksverhuizing, 112 Het gezag van de bisschop van Rome; 117.

Algemeen overzicht. Scheiding tussen de kerk in het Oosten en die in het Westen

In het tijdsbestek, dat sedert de grondvesting van de kerk was verlopen, had het Oosten steeds een overheersende invloed uitgeoefend. Het Westen was in vrijwel alle opzichten van het Oosten afhankelijk gebleven. Duidelijk was die verhouding nog eens aan de dag getreden in de Ariaanse strijd en in de lange theologische en kerkelijke verwickelingen, welke daaruit waren voortgesproten. Op de duur zou deze positie evenwel niet bestendig blijven. Voor de kerk in het Westen was een andere rol weggelegd. Zij zou eerlang haar zusterkerk in het Oosten overvleugelen. De voornaamste factoren, welke tot het ontstaan van deze nieuwe casuspositie hebben geleid, komen in dit hoofdstuk ter sprake. Het zijn de geweldige figuur van de kerkvader Augustinus en daarnaast het machtige aanzien, dat de bisschop van Rome zich allengs in stijgende mate wist te verwerven.

Bepaalde omstandigheden hebben er toe bijgedragen, dat juist omstreeks deze tijd het Westen en het Oosten steeds meer van elkander losgeweekt en vervreemd raakten. Had Theodosius de Grote nog het gehele rijk onder zijn scepter verenigd, zijn dood in het jaar 395 maakte aan die toestand voorgoed een einde.

In het Oosten werd hij opgevolgd door zijn zoon Arcadius (395-408), in het Westen door zijn zoon Honorius (395-423), die beiden bij de troonsaanvaarding nog jong en onbedreven waren en niet opgewassen bleken tegen de generaals en eunuchen in hun omgeving. Voortaan bestonden er een West-Romeins en een Oost-Romeins rijk naast elkander, welke rijken dan wel vele belangen gemeen hadden, maar ook spoedig in meer dan één opzicht tegenover elkander kwamen te staan. Aanvankelijk vaardigden de twee keizers gezamenlijk hun wetten en verordeningen voor de beide delen van het rijk uit. Maar na 438 was dit niet meer het geval. Van dat jaar af begon er zich in het Oosten en het Westen een uiteenlopende rechtsontwikkeling te vertonen. En had de splitsing in twee rijken vooralsnog een tegenwicht gevonden in de eenheid van de dynastie van beide regerende vorsten, ook hieraan kwam omstreeks het midden van de vijfde eeuw, met de dood van Theodosius II (408-450) in het Oosten en die van Valentinianus III (425-455) in het Westen, een einde.

Een omstandigheid, die in haast nog sterkere mate de wederzijdse vervreemding in de hand heeft gewerkt, was het taalverschil. Het Latijn werd in het Oosten niet verstaan, en wat veel erger was, de kennis van het Grieks ging in het Westen steeds meer te loor. Zelfs vooraanstaande kerkvaders hadden er moeite mee.

In deze tijd bleek de noodzakelijkheid om de werken van Origenes en Eusebius in het Latijn te vertalen. Ook is toen de beroemde Latijnse overzetting van de Heilige Schrift, die door de Roomse kerk onder de naam van Vulgata als de authentieke Bijbel zou worden erkend, tot stand gekomen.

Deze toenemende isolering van het Oosten kon de kerk in het Westen evenwel gemakkelijk verdragen. Zij nam toch, bij de overgang van de vierde naar de vijfde eeuw, door omvang en invloed een zeer levenskrachtige positie in. Wel was het heidendom nog niet geheel verdrongen, ook zelfs niet uit de belangrijke centra van de bevolking. Zo telde het te Rome onder de aanzienlijken niet weinige aanhangers, die de leiding genoten van mannen als de bewame stadsprefect Symmachus. Zij gevoelden zich machtig genoeg om op de herplaatsing van het altaar van de godin Victoria, dat in 382 uit de vergaderzaal van de senaat was verwijderd, aan te dringen, welke pogingen echter het begeerde resultaat niet hebben opgeleverd. En op het platteland bezat de oude godsdienst, met name onder de inheemse bevolking in onderscheidene provincies van het rijk, nog talrijke adepten. Maar het was niet meer het heidendom, dat aan het openbaren leven zijn stempel verleende. De overgrote

meerderheid van de inwoners van het rijk, vooral onder degenen, die tot de eigenlijke Romeinen behoorden, had zich aan de zijde van de Christelijke kerk geschaard.

Het beheersende middelpunt werd zonder enige twijfel gevoncefi in de kerk van Rome met haar bisschop, die tevens over een groot gedeelte van Italië een patriarchale macht uitoefende. De glans en het aanzien, waarover de kerk er beschikte, gaven aanleiding tot klachten en boetpredikaties over toenemende verwereldlijking. Talrijke schenkingen hadden het bezit van de kerk regelmatig doen vermeerderen. De woningen, welke door leden van de gemeente waren afgestaan voor de uitoefening van de eredienst en die tegelijk aan de geestelijkheid huisvesting moesten bieden, de dusgenaamde titelkerken, waren bij de aanvang van de vijfde eeuw tot een getal van niet minder dan vijf en twintig geklommen. Voorts waren er buiten de stadsmuren, bij de begraafplaatsen, ongeveer twintig kapellen gelegen. Ook had men nog de eigenlijke kerkgebouwen, die apart voor dit doel waren geconstrueerd en die gewoonlijk basilieken werden genoemd. Onder bisschop Siricius (384-399) is aan de weg naar Ostia de prachtige basiliek, gewijd aan de heilige apostel Paulus, gebouwd, welke tot het jaar 1823 in stand is gebleven. Bij de bearbeiding van deze grote gemeente werd de bisschop door meer dan zeventig presbyters ter zijde gestaan, terwijl daarnaast nog een brede schare van lagere geestelijken en andere beambten in dienst van de kerk stond.

Ook in dat gedeelte van Italië, waarover de directe machtsbevoegdheid van Romes bisschop zich uitstreckte, was het de kerk gelukt tot krachtige ontwikkeling te komen. Slechts de eilanden Sardinië en Corsica waren in dit opzicht nog steeds een uitzondering blijven vormen. Het Noorden van Italië, waar de kerk lang niet dezelfde uitbreiding had verkregen als elders in dat land, behoorde niet tot de directe invloedssfeer van de bisschop van Rome. Geheel in overeenstemming met de Staatkundige indeling van het rijk was Milaan er het centrum van een afzonderlijk ressort. De betekenis, welke deze stad als keizerlijke residentie vanzelf reeds bezat, werd nog aanzienlijk verhoogd door de omstandigheid, dat de bisschopsstaf er tot 397 berustte in handen van een krachtige, gezaghebbende persoonlijkheid gelijk Ambrosius. Ook na diens dood bleef Milaan deze positie voorlopig nog behouden, totdat de verplaatsing van het Hof naar Ravenna in 404 er een einde aan maakte.

Oostwaarts lagen Pannonië, Dalmatië en nog enige andere provincies, welk gebied, begrensd door de Donau tot aan de samenvloeiing van deze rMer met de Save, met de naam van West-Illyrië werd aangeduid. Het Evangelie had in deze streken goede ingang gevonden, zodat er verscheiden bisschopszetels gevestigd waren. In een stad van Dalmatië, Stridon geheten, had tussen de jaren 340 en 350 de kerkvader Hieronymus, van wiens jeugd ons overigens weinig bekend is, als zoon van welgestelde ouders in een Christelijk gezin het levenslicht gezien.

De rest van de Balkanlanden, voorzover deze ten Zuiden van de Donau gelegen zijn, maakte door een beschikking van keizer Theodosius sedert kort deel uit van het Oost-Romeinse rijk. Kerkelijk bleven deze landen echter, met uitzondering alleen van Thracië, dat reeds langer tot het Oosten werd gerekend, tot de invloedssfeer van het Westen behoren. Het waren Dacië, Macedonië en Griekenland, gezamenlijk bekend staande onder de naam van Oost-Illyrië. In Macedonië en Griekenland was het de kerk slechts met moeite gelukt vorderingen te maken. Nog altijd was Athene als een belangrijk middelpunt van Griekse wetenschap en retorica in stand gebleven. De heidense tempels mochten er gesloten zijn, verwoest had men ze niet. In Dacië, waar de kerk tot hechtere organisatie was gekomen, hadden zich in het laatst van de vierde eeuw, evenals in het aangrenzende Thracië, met toestemming van de keizer West-Gothen gevestigd, die tezamen met andere Germaanse stammen in de loop van de vijfde eeuw de stoot zouden geven tot belangrijke wijzigingen in de constellatie van het Romeinse rijk. In deze streek is in 383 bisschop Ulfilas overleden, wiens Bijbelvertaling voor de Christenen uit die Germanen bijzondere waarde heeft gehad.

Onze blikken thans westwaarts van Italië wendende, vinden wij Spanje vrij gelijkmatig niet bisdommen overdekt. Vooral in het Zuiden moet de kerk allengs een sterke uitbreiding hebben verkregen. De precieze omstandigheden, waaronder zij toen verkeerde, ontgaan ons evenwel goeddeels. Ook in Gallië en de aangrenzende gedeelten van Germanië, ten Westen van de Rijn gelegen, had de kerk, speciaal in de steden, langzamerhand heel wat terrein gewonnen. Een merkwaardige figuur ontmoeten wij daar in Martinus van Tours, die zich veel met de

prediking van het Evangelies onder de heidense bevolking op het platteland heeft ingelaten. Afkomstig uit Pannonië, had hij aanvankelijk de militaire loopbaan gekozen, had zich daarna echter tot het kluizenaarsleven aangetrokken gevoeld en was in de nabijheid van Polders gaan wonen. De roep van heiligheid, die allerwegen van hem uitging, had hem omstreeks het jaar 373 de bisschopszetel van Tours bezorgd, welk ambt hij een kwart eeuw lang, met ere heeft mogen bekleden. Het is zijn invloed geweest, die tot de vestiging van het kloosterleven in Gallië, en ook zelfs in naburige landen, zeer veel heeft bijgedragen. Het verhaal wil, dat aan zijn begrafenis niet minder dan tweeduizend monniken door hun tegenwoordigheid luister hebben bijgezet. Later zou hij de grote volksheilige van Frankrijk worden.

In Spanje zowel als in een deel van Gallië heeft toentertijd het Priscillianisme een sterke beroering teweeggebracht. De Spanjaard Priscillianus, geboortig uit een voornaam geslacht, was na zijn bekering een leven van strenge ascese gaan leiden. Hij stond om deze reden bij velen in hoog aanzien. Zijn tegenstanders, die vooral onder de geestelijkheid werden aangetroffen, beschuldigden hem evenwel van manicheïstische ketterijen. Deze beschuldiging geschiedde, gelijk zijn eigen geschriften, welke in de vorige eeuw weer werden teruggevonden, genoegzaam kunnen uitwijzen, ten onrechte. Wel hing hij eigenaardige gnostische denkbeelden aan, welke gepaard gingen met een dualistisch standpunt ten opzichte van het zedelijk leven en die er hem toe brachten op separatistische wijze zijn aanhangers in conventikelen te vergaderen. Een Synode te Saragossa nam in 380 enige maatregelen om de uitbreiding van zijn aanhang tegen te houden. Maar hierdoor werden feitelijk eerder uitwassen van de beweging dan de beweging zelf getroffen. Het gelukte zijn volgelingen zelfs, Priscillianus tot bisschop van Avila te doen verkiezen. Het slot van talloze verwickelingen is echter geweest, dat hij, tezamen met nog zes anderen, op de aanklacht van Manicheïsme en toverij, in 385 door de usurpator Maximus te Trier werd veroordeeld om met het zwaard gedood te worden. Met een zwarte kool verdient dit feit in de geschiedenis aangetekend te staan. Want het was de eerste maal, dat het bloed van ketteren op aandrang van een kerkelijke instantie door de wereldlijke overheid werd vergoten. Ook in de kerk van die dagen heeft het geval een hevige opschudding teweeggebracht. Velen, ook onder degenen, die zich met Priscillianus denkbeelden allerminst konden verenigen, waren niet bereid aan de gevolgde handelwijze hun goedkeuring te hechten. Tot hen behoorden gezaghebbende bisschoppen als Siricius van Rome en Ambrosius van Milaan. Groot was de verwarring. Hieraan kwam echter reeds in 388 goeddeels een einde, toen het bewind van de usurpator Maximus omvergestoten werd en keizer Theodosius de uitspraak tegen Priscillianus vernietigde. De verzoeningspogingen van Siricius en Ambrosius hadden een vrij gunstig resultaat, zodat op de Synode van Toledo in 400 talrijke Priscillianisten weer in de katholieke kerk konden opgenomen worden. Toch heeft deze rigoristische beweging nog geruime tijd in Spanje nagewerkt. Het was op een Synode in 563, dat nog eens besluiten tegen de leer en de gebruiken van de Priscillianisten moesten worden uitgevaardigd.

Tot de steden in de grensstreek van Germanië, waar de kerk zich had gevestigd, behoorden onder meer Tongeren en Maastricht. Daar bevinden wij ons ongeveer aan de uiterste rand van het terrein, dat door de kerk werd bestreken. Reeds was de dreigende macht van de Germaanse volkeren bezig zich te verheffen om het West-Romeinse rijk straks te verpletteren. In 355 was de stad Keulen al in hun handen gevallen. Steeds verder zouden zij in de loop van de vijfde eeuw, gelijk ons nog nader blijken zal, opdringen en daarmee ook aan de kerk een onberekenbare schade toebrengen. Ten aanzien van de Christenen in Brittannië zijn de gegevens, waarover wij beschikken, uiterst schaars. Hun aantal is stellig niet groot geweest.

Eindelijk is er nog de kerk in Noord-Afrika, waarop wij onze aandacht hebben te richten. In dit lang-gestrekte gebied langs de kust van de Middellandse zee had de kerk een buitengewone uitbreiding verkregen. Heel sterk was dit het geval te Carthago en in de naburige provincies Byzacene en Numidië, in veel geringere mate in de naar het Westen gelegen provincies van Mauretanië. Tegen het einde van de vierde eeuw werden de nog overgebleven heidense heiligdommen te Carthago gesloten of verwoest. Zowel onder de Romeinse bevolking in de steden als onder de inheemse bewoners van het platteland, de Puniërs, die veelal de Latijnse taal niet machtig waren, had het Evangelie ingang gevonden. De Berbers daarentegen, die in de onvruchtbare streken van het binnenland woonden, waren

er geheel vreemd aan gebleven.

Wat de organisatie van de Afrikaanse kerk betreft, moeten twee merkwaardige verschijnselen, waardoor zij zich onderscheidde van de kerk in de andere delen van het rijk, ons opvallen. Het ene is, dat de bisschoppen in Afrika een uitermate groot aantal vormden. Er moeten er meer dan zeshonderd zijn geweest. Ten dele was dit grote getal een gevolg van het Donatistische schisma, dat nog altijd niet was opgeheven: in tal van plaatsen stonden twee bisschoppen, een van de katholieke en een van de donatistische kerk, tegenover elkander. Maar daarnaast was op dat verschijnsel evenzeer van invloed geweest de omstandigheid dat het ressort van de bisschoppen gewoonlijk geen grote omvang had, en zij niet: uitsluitend in de steden, maar ook in kleine plaatsen zetelden. Niet in ieder geval schijnt de stichting van een nieuwe bisschopszetel uit deugdelijke motieven te zijn geschied. Hier staat evenwel tegenover, dat deze ambtsdragers, beter dan elders, in staat zijn geweest hun pastorale taak behoorlijk na te komen.

Het andere verschijnsel, dat de belangstelling verdient, is de gesloten eenheid, welke de katholieke kerk in Afrika vormde, een eenheid gelijk die in het Westen nergens werd aangetroffen. Want in de eerste plaats kende men er synodale vergaderingen van de zes kerkelijke provincies afzonderlijk. Deze Synodes kwamen regelmatig samen onder leiding van de bisschop, die de oudste in dienstjaren was, de primas. Een uitzondering op deze regel maakte alleen de bisschop van Carthago, die als zodanig steeds de Synode zijner provincie voorzat. Voorts had men naast die provinciale Synodes ook nog algemene concilies van de gehele Afrikaanse kerk, welke, steeds onder het presidium van Carthagos bisschop, sedert 397 jaarlijks zijn bijeengekomen. Het spreekt vanzelf, dat deze hechte organisatie aan de ontwikkeling van het kerkelijk leven ten goede moest komen.

Als in vogelvlucht hebben wij op het terrein van de kerk omstreeks het jaar 400 een blik geworpen. De kerk was tot een sterke macht geworden. Zij had over het heidendom getriomfeerd. Maar dit was niet gebeurd zonder dat tegelijk de geest van het heidendom op allerlei wijze zich in de kerk had binnen gedrongen. De zedelijke ernst was onder brede kringen van Christenen zoek. Het theater was in hoge ere gebleven. De gladiatorenspelen werden door het volk druk bezocht. Er heerste onder de aanzienlijken een weelderige leefwijze. Velen misten de zedelijke moed en de vastbeslotenheid om tegen de zonde zich krachtig te weer te stellen.

Vandaar dat steeds meer de reeds eerder gememoreerde gewoonte ingang vond om de doop voor zich of voor zijn kinderen zo lang mogelijk, soms zelfs tot het sterfbed toe, uit te stellen. Een val in zonde, nadat men de doop ontvangen had; zou immers betekenen het moeten doormaken van een periode van de strengste boete, en de mogelijkheid tot wederopneming in de kerk bleef tot slechts één keer beperkt.

De invloed van het toenemend bijgeloof liet zich duidelijk bemerken in de verering, welke men aan de martelaren ging toebrengen op soortgelijke wijze als in de oude cultus van de heidenen de heroën als halfgoden vereerd waren geworden. Zij werden in de hoedanigheid van schutpatronen aangeroepen en vanwege hun wondermacht verheerlijkt. Men zette hun gebeenten onder prachtige grafmonumenten bij, en richtte heiligdommen met aparte altaren te hunner eer op. Het werd gebruikelijk om in alle kerkgebouwen relikwieën neer te leggen onder het altaar, welk gebruik allengs tot een vaste stelregel werd verheven. Ook ging men op de graven van de martelaren meermalen maaltijden aanrichten, waarbij dan gaven van spijs en drank hun toegewijd werden.

Deze en andere dergelijke verschijnselen bewijzen, dat de kerk niet onbedreigd verkeerde in de wereld. Deformerende krachten werkten en gisten in haar eigen binnenste. Bovendien ontbrak er niet weinig aan haar eenheidnaast de katholieke kerk werden er bijna over het gehele terrein, in kleiner of groter aantal, schismatische kerkgroepen aangetroffen. Eindelijk waren er ook nog invloeden van buiten, die haar bedreigden. Zo kreeg zij te maken met het Manicheïsme, dat reeds eerder in het Oosten talrijke aanhangers had gewonnen en thans ook in het Westen zich krachtig liet gelden. Hoewel de keizers verscheiden scherpe edicten tegen hen uitvaardigden, wisten zij zich in het geheim uit te breiden en met name onder de intellectuelen zich ingang te verschaffen. Te Rome telden zij een grote groep.

Van geheel andere aard, maar op de duur niet minder gevaarlijk was de Neo-platonische

filosofie, welke door de vertaling van de geschriften van haar voornaamste vertegenwoordiger, Plotinus en Porfyrius, door de uit Afrika afkomstige retor Marius Victorinus in het Westen grotere bekendheid begon te verkrijgen.

Niettemin moet worden erkend, dat het Neoplatonisme in meer dan één opzicht ook een gunstige invloed heeft uitgeoefend. De zo even vermelde Marius Victorinus heeft, in het laatst van zijn leven, wellicht juist dank zij mede de kennismaking met die filosofie, de weg naar het Christendom gevonden. Sedertdien werd hij een ijverig voorstander van de Niceense orthodoxie. Van belang is eveneens, dat hij op -een gedeelte van Paulus brieven een commentaar heeft geschreven. Al was zijn uitlegging met allerlei speculatieve, aan de neoplatonische filosofie ontleende elementen vermengd, deze commentaar is toch het eerste voorbeeld van een meer opzettelijke studie van de Paulinische brieven geweest. Ook bij anderen valt trouwens omstreeks dezelfde tijd een bijzondere belangstelling voor de apostel Paulus te constateren. Het merkwaardigste symptoom hiervan was de commentaar op Paulus brieven en de brief aan de Hebreërs, naar welks auteur tevergeefs allerlei gissingen zijn gedaan en die bekend staat onder de naam van Ambrosiaster. In deze geschriften, hoe gewichtig ook als tijdverschijnsel, laat zich evenwel niets bespeuren van een diep doordringen in de leer van de zonde en van de genade. De man, voor wie de taak was weggelegd om dat te doen en die niet het minst in dit opzicht aan de kerk van het Heeren uitnemende diensten heeft bewezen, is Augustinus geweest.

AUGUSTINUS JEUGD

Aurelius Augustinus is 13 november 354 te Tagaste, een stadje van Numidië in Afrika, geboren. Zijn vader, Patricius geheten, was toen nog in alle opzichten een heiden en heeft pas later, dank zij vooral de heilzame invloed van zijn vrouw, toenadering tot de kerk gezocht. Aan zijn moeder Monnica heeft Augustinus zich steeds bijzonder gehecht gevoeld. Zij was stellig niet vrij van het bijgeloof van haar tijd, en deed mee aan de verering van de martelaren. Met dit al was zij een eenvoudige en besliste Christin, die, vol trouwe zorg voor haar man en kinderen, een biddend leven leidde. Gedoopt is Augustinus niet; ook toen hij in zijn jeugd tijdens een ziekte zelf daartoe de wens had te kennen gegeven, is dit door zijn spoedig volgend herstel niet gebeurd. Zijn vader heeft zich ingespannen hem een goede opvoeding te verschaffen. De hulp van een rijke weldoener, Romanianus, die misschien een bloedverwant was, is daarbij zeer te stade gekomen. Vooral na de dood van Patricius, in 371, heeft deze zich in dit opzicht verdienstelijk gemaakt. Na de scholen in Tagaste en in het naburige Madaura bezocht te hebben, ging Augustinus, wiens uitnemende gaven niet verborgen bleven, te Carthago studeren om opgeleid te worden tot retor of leraar in de welsprekendheid.

Onder zijn medestudenten blonk hij niet weinig uit. Ook in dit opzicht onderscheidde hij zich van verreweg de meesten, dat hij niet opging in zijn vakstudie en dat hij daarnaast niet uitsluitend oog had voor allerlei vermaken, waarvan hij overigens volop wist te genieten. Zijn ziel hongerde tegelijk naar hogere dingen. De lezing van een thans verloren gegaan geschrift van Cicero, dat een opwekking inhield tot de studie van de filosofie, heeft op hem een sterke indruk gemaakt. Geheel bevredigd gevoelde hij zich door dit boek evenwel niet. In latere jaren zei hij, de naam van Christus er in, gemist te hebben.

Het merkwaardige is, dat er toen van de katholieke kerk geen aantrekkingskracht tot hem is uitgegaan. Hij, heeft zich integendeel omstreeks het jaar 374 bij de Manicheeërs aangesloten. Het waren, naar het schijnt, vooral drie motieven, welke die beslissing bij hem hebben doen rijpen. In dat Manicheïsme, gelijk hij het in Afrika leerde kennen, met zijn hoge aanspraken van zedelijke ernst meende hij het echte Christendom te ontmoeten. Bovendien kwam dat stelsel niet tot hem met de eis van een blind autoriteitsgeloof, doch beloofde het hem een steeds voortschrijdend inzicht in de waarheid: Eindelijk scheen het in staat te zijn hem de oplossing te bieden voor enkele moeilijke problemen, welke zijn geest kwelden, te weten het probleem van het wezen Gods, dat van het kwaad in de wereld en dat van de aard van de Goddelijke wetten. Het was alleen dank zij de kritiek, uitgeoefend op allerlei voorstellingen in het Oude Testament, dat het Manicheïsme die oplossing, welke toen in Augustinus oog alleszins aannemelijk scheen te zijn, wist aan te bieden.

Negen jaren is Augustinus aanhanger van dit stelsel gebleven. Met overtuiging heeft hij de

waarheid er van tegenover de katholieke kerk staande gehouden, en onderscheidene personen uit zijn kring er voor gewonnen. Dit was onder meer het geval met zijn weldoener Romanianus en zijn vriend Alypius. Zijn moeder toonde zich echter over zijn overgang tot het Manicheïsme bitter bedroefd. Toen hij, na voltooiing van zijn studiën, naar Tagaste terugkeerde, weigerde zij zelfs een tijdlang hem in haar huis te ontvangen. Dit verblijf in zijn geboorteplaats is trouwens slechts van korte duur geweest. Want het sterven van een vriend heeft hij zich in die mate aangetrokken, dat hij het in het rustige Tagaste niet langer kon uithouden en opnieuw naar Carthago trok, waar hij nu zelf als leraar in de welsprekendheid optrad. Hoezeer ook door het Manicheïsme bekoord, is Augustinus toch nooit een volslagen adept van dit stelsel geworden. De vreemde mythologische beschouwingen, welke er een niet gering bestanddeel van vormden, heeft hij blijkbaar nooit tot de zijne kunnen maken. Voorts deed er zich een omstandigheid van zedelijke aard voor, die er hem van terughield zich bij de meer ingewijden de "volmaakten" of de "uitverkorenen", zoals zij werden aangeduid te voegen en die hem met een plaats onder de klasse van de "hoorders" tevreden deed zijn. Om tot de eerste groep te behoren, moest men namelijk enige uiterst strenge levenseisen in acht nemen. Onder meer was daartoe volstreekte onthouding van het huwelijk noodzakelijk. En dit was een voorwaarde, welker verwezenlijking hoog boven het kunnen van Augustinus uitreikte. De zinnelijkheid oefende in zijn leven een geduchte macht uit. In zijn studententijd had hij zich door de hartstocht van de liefde laten meesleuren en sindsdien aldoor met een van naam ons niet bekende vrouw in concubinaat samengeleefd. Nog vóór zijn aansluiting bij de Manicheeërs was uit die verbintenis een zoon, die hij Adeodatus had genoemd, geboren. Nu bleek het Augustinus ten enenmale onmogelijk aan dit samenleven een einde te maken. En het sprak vanzelf, dat, zolang dit het geval bleef, ook de kans om onder de "volmaakten" te worden gerekend, volstrekt was uitgesloten.

Met dit al was Augustinus aanvankelijk met hart en ziel het Manicheïsme toegedaan. Allengs zijn er echter ernstige bezwaren bij hem gerezen, waardoor zijn vertrouwen in de waarheid van het stelsel werd geschokt. Omtrent de leefwijze van verscheiden volmaakten drongen ongunstige geruchten tot zijn oren door. Zij zouden, in strijd met de geldende voorschriften, zich niet ontzien vlees te eten, wijn te drinken en zelfs vrouwen te verleiden. Ook, en dit was van nog veel groter betekenis, kwam hij tot de ontdekking, dat hun opvattingen, die hem eerst zo plausibel waren voorgekomen, zich toch niet in alle opzichten gemakkelijk lieten handhaven. Vooral de bestrijding door een zekere Elpidius, die aan de Heilige Schrift overtuigende argumenten ontleende, maakte een sterke indruk op hem. De Manicheeërs wisten er zich alleen uit te redden, door die citaten aan Schriftvervalsing toe te schrijven. Zij paaiden Augustinus met de toezegging, dat hun bisschop Faustus, van wie een grote roep van welsprekendheid en geleerdheid uitging, hem straks wel geheel tevreden zou stellen. Maar Faustus komt naar Carthago bracht hem niet anders dan een wrede teleurstelling. Faustus was een man van mooie woorden, doch van weinig inhoud. Op de exacte vragen van Augustinus, welke deels op diens bekendheid met de sterrenkunde steunden, bleef hij het antwoord schuldig. Hij begreep zelfs niet, waar voor Augustinus de eigenlijke moeilijkheden scholen. Van dat moment af mogen wij zeggen, dat Augustinus van het Manicheïsme innerlijk los was geworden, al heeft hij dan nog niet terstond de gemeenschap met zijn aanhangers geheel verbroken.

Kort na de ontmoeting met Faustus heeft Augustinus Carthago verlaten. Het onordelijk gedrag van de studenten deed hem verdriet. Hij besloot naar Rome te trekken. Buiten medeweten zijner moeder ging hij heimelijk scheep en vestigde zich het moet in de loop van het jaar 383 zijn geweest als retor te Rome. Hier kreeg hij evenwel ten opzichte van de studenten, die hij wist te trekken, weer met een andere moeilijkheid dan in Carthago te kampen. De studenten verdwenen, zonder voor hun lessen te hebben betaald. Lang is Augustinus hier dan ook niet gebleven.

Het mocht hem reeds vrij spoedig gelukken, met steun van de prefect Symmachus, de eervolle benoeming tot stadsretor te Milaan, de tweede stad van het rijk, te krijgen.

DE BEKERING VAN AUGUSTINUS

In Milaan, waar Gods bestel hem had heengevoerd, heeft zich bij hem de geestelijke ontwikkeling voltrokken, die voor zijn verder leven en voor zijn plaats in de geschiedenis van de kerk van beslissende betekenis is geworden. Hij schaarde zich onder het gehoor van bisschop Ambrosius, die als kanselredenaar een uitnemende naam bezat. Aanvankelijk door de schone vorm aangetrokken, werd hij al spoedig ook door de inhoud van de preken getroffen. Niet het minst de toepassing van de allegorische exegese, welke Ambrosius van de Oosterse kerkvaders had overgenomen, betekende voor hem een gelukkige omstandigheid. Onderscheidene moeilijkheden, waarmee hij reeds geruime tijd had gezeten en waarvoor het Manicheïsme de verwachte oplossing hem aldoor had onthouden, werden dienen gevolge weggenomen. Zo kwam het hier tot een definitieve breuk met het Manicheïsme. Augustinus sloot zich als catechumeen weer bij de katholieke kerk aan. Tot haar blijdschap mocht Monnica, toen zij, haar zoon nareizende, in Milaan aankwam, dit constateren. Meer dan een uiterlijke terugkeer hield die aansluiting evenwel voorlopig niet in. Te Rome was Augustinus min of meer onder de bekoring geraakt van het scepticisme, gelijk dat toen door de school van de Academiëci werd vertegenwoordigd; en die ideeën bleven bij hem nawerken, al weigerde hij ook er zich ten volle aan toe te vertrouwen, omdat zij waren "zonder de heilzame naam van Christus. Vooral twee problemen hielden zijn denken bezig. Het waren de vraag, welke voorstelling men zich eigenlijk omtrent het wezen Gods had te vormen voor de antieke mens liet God als louter geest, zonder enige lichamelijke, zich bijna niet denken -, en de vraag naar de oorsprong van het kwaad in de wereld.

Van uitnemend gewicht is toen de kennismaking met de Neoplatonische filosofie geweest. Zij bracht Augustinus licht in de duisternis van zijn worstelend denken toe. Met behulp van haar is het hem mogen gelukken het scepticisme te overwinnen. En ook daarna is dat Neoplatonisme een werkzaam element in de structuur zijner beschouwingen gebleven. Het nieuwe licht, dat hier voor hem opging, was echter nog het ware niet. Hij greep naar de Heilige Schrift en zette zich tot de lezing van de brieven van Paulus. Eerst door dit Schriftonderzoek heeft hij de volle heerlijkheid van het vleesgeworden Woord, van de Christus in Zijn vernedering, omtrent wie de Neoplatonische geschriften hem onkundig lieten, gevonden.

Maar nog was met deze verlichting zijns verstands de uiteindelijke beslissing niet gevallen. Augustinus zat in de macht van het vlees gevangen, en ook deze zondige wil moest geheel gebroken worden. Onder sterke aandrang van Monnica werd het besluit genomen, dat hij een wettig huwelijk zou aangaan. Men wist een geschikte vrouw voor hem te vinden, maar omdat zij nog uiterst jong was, zou de sluiting van het huwelijk vooreerst niet plaats vinden. Wel zond Augustinus nu zijn concubine, die hem naar Italië was gevolgd en die hij tot dusver steeds was trouw gebleven, naar Afrika terug, terwijl hun zoon Adeodatus bij hem bleef. Het duurde echter niet lang, of hij ging voor dit gemis bij een andere vrouw bevrediging zoeken. Op ontstellende wijze bleek hem daardoor de zwakheid van zijn wil. Nog pijnlijker kwelde hem het besef hiervan, toen een aanzienlijk hoveling, die als een vroom Christen bekend stond, vertelde van de kluizenaar Antonius in Egypte, van het kloosterleven zelfs in de dichte nabijheid van Milaan en van een tweetal jonge mannen, die door het leien van Antónius leven er toe gekomen waren diens voorbeeld te volgen en die met het oog daarop vrijwillig hun verloofden in de steek hadden gelaten.

Diep schaamde Augustinus zich, en zware zelf aanklachten welden bij hem op. Een innerlijke strijd van ongekende aard is er gevolgd. Ten slotte vluchtte hij onder een vijgenboom in de tuin van zijn huis en stortte daar zijn overstelpt hart voor God uit. Opeens drong toen tot hem een stem wellicht van spelende kinderen in de buurt door: *Neem, lees! neem, lees!* Hij haastte zich naar het huis, waar op een tafel een Bijbelcodex lag. Hij sloeg die open en las: "Laten wij, als bij lichte dag, eerbaar wandelen, niet in brasserijen en drinkgelagen, niet in wellust en losbandig held, niet in twist en rijd! Maar doet de Heere Jezus Christus aan en wijdt geen zorg aan het vlees, zodat begeerten worden opgewekt" (Romeinen 13 : 13, 14). Dit was voor Augustinus het verlossende woord.

Er voltrok zich van dat ogenblik af een gehele verandering in zijn leven. De gedachte aan een huwelijk werd op zij gezet, en het celibaat aanvaard. Het retorsambt, dat in die tijd de weg

placht te banen tot het verkrijgen van uiterlijke roem en daarom heel licht tot een verzoeking van hoogmoed werd, legde hij neer. Een welkome aanleiding tot deze ontslagaanvraag bood hem een long-aandoening, die hem het spreken bemoeilijkte en welke hem, ook anders tot onderbreking van zijn werk zou genoopt hebben. Hij trok zich gedurende een halfjaar, tezamen met zijn moeder, zijn zoon en enige vrienden en leerlingen, terug op een naburig landgoed, Cassiciacum geheten, dat een zekere Verecundus voor dit doel welwillend hem afstond. Daar heeft hij van het buitenleven genoten, en tevens toezicht gehouden, op de goede gang van de werkzaamheden, welke nu eenmaal op een dergelijk landgoed te verrichten vallen. Daar heeft hij zich door voortgezet onderzoek van de Heilige Schriften, inzonderheid door lezing van de Psalmen, op de aanstaande Belijdenis bij de doop voorbereid. Daar heeft hij zich verder in de filosofie van het Neoplatonisme verdiept, zowel ter onderrichting Van zijn leerlingen als om de opvattingen van het scepticisme met krachtige argumenten te bestrijden, terwijl die filosofie tegelijk getoetst werd aan de autoriteit van Christus. Daar heeft hij gesprekken gehouden met zijn gezelschap, soms ook halve nachten in ernstige zelfoverpeinzing doorgebracht, steeds, weer over religieus-filosofische vraagstukken: ook veel gebeden en gedankt. Daarna is hij, met zijn zoon Adeodatus en zijn vriend Alypius, op Pasen, welk feest in het Westen op 18 april viel (in het Oosten op 25 april), van het jaar 387, door Ambrosius te Milaan, tot innige vreugde zijner moeder, gedoopt.

Augustinus naar Afrika, bisschop van Hippo Regius

In de zomer van datzelfde jaar heeft Augustinus Milaan verlaten met het plan om naar Afrika terug te reizen Onderweg te Ostia, de havenstad van Rome, overleed evenwel zijn moeder, met wie hij, vlak vóór haar kort-

! stondige ziekte, nog een belangwekkend gesprek had gevoerd over de : eeuwige zaligheid. Dit sterven werd door bepaalde omstandigheden misschien wel in verband met de actie, welke toen door de usurpator Maximus tegen keizer Theodosius werd ontwikkeld oorzaak, dat de verdere reis niet doorging. Augustinus bleef nog tot de zomer van het volgende jaar in Rome, waar hij zijn tijd heeft besteed voor de samenstelling van enige geschriften, met name ter bestrijding van het Manicheïsme. Na de val van de genoemde usurpator werd de overtocht naar Carthago ondernomen, vanwaar. Augustinus al spoedig doortrok naar zijn vaderstad Tagaste. Hij is er een kloosterlijke samenleving begonnen, welke hij daarna ook elders, tot het einde zijns levens, heeft voortgezet. Zo heeft hij door zijn voorbeeld in Afrika het kloosterwezen gepropageerd en bevorderd. In Tagaste kon hij zich rustig aan het onderzoek van de Heilige Schrift en aan de bestudering van vroegere kerkvaders, van wie vooral Cyprianus en Ambrosius zijn aandacht hadden, wijden. Ook ging hij voort met de bestrijding in geschrifte van het Manicheïsme. Bij het onderricht aan zijn leerlingen, tot welke ook zijn zoon Adeodatus een tijdlang behoorde, die in deze periode op nog jeugdige leeftijd is gestorven, stond de gedachte voorop hun liefde voor de waarheid in te boezemen.

Voor velen in zijn omgeving werd hij de vraagbaak, zodat er al spoedig een goede naam van hem uitging. Gevolg was, dat, toen hij voor een ander doel zich in het stadje Hippo Regius bevond, de bisschop aldaar hem als presbyter wilde benoemen. Na enige aarzeling heeft Augustinus hierin bewilligd en zijn nieuwe taak, na een korte tijd van voorbereiding, in 391 aanvaard. De bisschop, Valerius, die reeds op leeftijd was en die, zelf een Griek, het Latijn minder goed machtig was, liet, in afwijking van de in Afrika bestaande gewoonte, doch in overeenstemming met wat in het Oosten placht te gebeuren, zijn presbyter meermalen preken. Met ijver en toewijding nam Augustinus zijn ambt waar.

Misstanden werden door hem krachtig bestreden. Zo mocht het hem gelukken de gewoonte op de graven van de martelaren maaltijden aan te richten, een gewoonte die meer heidens dan Christelijk was, afgeschaft te krijgen. In geschriften en in gesprekken met leidende figuren uit die kring bleef hij de Manicheeërs, die in Afrika over vrij wat aanhang beschikten, met gunstig resultaat bestrijden. Het aantal personen, met wie hij correspondentie onderhield, breidde zich gestadig uit. Het vermoeden, dat men elders pogingen in het werk zou stellen een zo uitnemende ambtsdrager tot bisschop te beroepen, was niet ongegrond. Bisschop Valerius begreep, in het belang van zijn gemeente, dit te moeten voorkomen. Hij wist te bewerkstelligen, dat Augustinus tot zijn "coadjutor zijn medebisschop, mocht worden

aangesteld. Kort nadat de wijding, in het laatst van 395, inderdaad had plaats gevonden, is Valerius evenwel gestorven. Toen werd Augustinus vanzelf alleen bisschop van Hippo Regius, welk ambt hij tot zijn dood in 431 is blijven vervullen.

Een grote stad of een belangrijk centrum was Hippo niet. Deze omstandigheid heeft evenwel niet kunnen verhinderen, dat Augustinus tot een bij uitstek prominente figuur in de kerk zijner dagen is geworden. In Hippo heeft hij de rijke gaven, waarmede hij door zijn God was gesierd, tot volle ontplooiing gebracht, en die welbewust, met algehele overgave, ten dienste van de opbouw van de kerk van het Heeren aangewend. Een geweldige werkkraft legde hij daarbij aan de dag. Bijna onafgebroken, tot in de nachten toe, onvermoeibaar, wijdde hij zich aan zijn veelvuldige werkzaamheden: aan het preken en het doen van visitatiereizen in de omliggende dorpen; aan het bijwonen van synodale vergaderingen en van godsdienstgesprekken, waarbij hij steeds weer een voornamelijk rol kreeg te vervullen; aan het voeren van correspondentie met magistraatspersonen, officieren en bisschoppen, met aanzienlijken en eenvoudigen, in Afrika zelf zowel als in de landen over zee; aan het verstrekken van adviezen van de meest uiteenlopende aard, nu eens in geestelijke moeilijkheden, dan weer in zake taalkundige kwesties; aan het opstellen van en lange reeks van geschriften, zowel van dogmatische als van exegetische en polemische aard; aan het vermanen en het oefenen van tucht in de aan zijn zorgen toevertrouwde gemeente en het doorlopend bestrijden van ketters en schismatische groepen; en aan nog tal van andere bezigheden. Het verdrietigst daarbij was hem de noodzaak zich met twistzaken of andere juridische aangelegenheden te moeten bemoeien.

Als een verkwikking te midden van zijn ambtszorgen gevoelde hij het daarentegen, zijn vrije tijd te besteden om over theologische problemen na te denken en om zijn geschriften aan zijn helpers te dicteren. Met hart en ziel kwam hij steeds op voor het recht van de verdrukten; en aan de noden van armen, zieken en wezen was hij gewoon bijzondere aandacht te schenken. Ondanks zijn overstelpende arbeid stond hij fenomenaal moet wel zijn concentratievermogen zijn geweest -. voor allen, hoog of laag, die hem wensten te raadplegen, altijd klaar om hen te ontvangen en van dienst te zijn. Scherper dan andere zonden hekelde hij de zonde van de onkuisheid. Hoog prees hij de gehuwden, die gezamenlijk de gelofte hadden afgelegd een leven van onthouding te voeren, en de jonge vrouwen, die het maagd-zijn als ideaal hadden verkozen. Hen, en dit is de doorlopende toon, waarin hij zich tot al zijn correspondenten richtte, wekte hij op het hart naar boven te heffen en in heilige liefde God aan te hangen.

Augustinus' arbeid is in de eerste plaats aan de gemeente van Hippo Regius ten goede gekomen, want geen ogenblik heeft hij, om al zijn ander werk, haar belangen verwaarloosd. In de loop van zijn ambtsperiode heeft de katholieke kerk, naast de reeds bestaande basiliek van het vredes, er nog twee kerkgebouwen bijgekregen, te weten de basiliek, welke de Donatisten hun moesten afstaan, en de basiliek van de acht martelaren, die nieuwgebouwd werd. Maar ook de zusterkerken in Afrika hebben op meer dan één wijze de vruchten van Augustinus' veelzijdige werkzaamheid kunnen plukken. Zo werden uit zijn leerlingen onderscheidene bisschoppen gerekruteerd, die geheel in zijn geest te werk gingen en die, op zijn voorbeeld, er zich speciaal op toelagden hun kerken van goede presbyters te voorzien. Tot hen behoorden mannen als Alypius, die in Tagaste, Evodius, die in Uzala, Severus, die in Mileve, Urbanus, die in Sicca, en Possidius van wie wij de oudste, beknopte levensbeschrijving van Augustinus bezitten -, die in Calama het Episcopaat hebben vervuld.

Niet het minst ook door zijn aandeel in de arbeid van de Afrikaanse concilies heeft Augustinus zich voor de kerken in dit gewest verdienstelijk gemaakt. Van belang is onder meer, dat het concilie te Hippo in 393, waar hij als presbyter aanwezig was en het woord voerde over het geloof en het geloofssymbool, en daarna dat te Carthago in 397 de volledige lijst van de canonieke boeken van het Nieuwe Testament, gelijk deze in de kerk als met Goddelijk gezag zijn aanvaard, hebben gegeven. Door zijn geschriften heeft vooral Augustinus er toe bijgedragen, dat deze canon algemeen erkenning heeft gevonden. In de beste verstandhouding met zijn medebisschoppen heeft hij op die concilies en ook overigens met hen samengewerkt. In het bijzonder was dit het geval met de bisschop van Carthago, Aurelius, die in deze kwaliteit, gelijk wij zagen, de concilies steeds voorzatz, en wiens

ambtsperiode vrijwel geheel met die van Augustinus is samengevallen Augustinus strijd tegen het Donatisme Voor de kerk in zijn land heeft Augustinus zich zeer verdienstelijk gemaakt door de bestrijding van het Donatisme Toen hij er als presbyter te Hippo Regius in Tagaste waren geen Donatisten mede, in aanraking kwam, had deze schismatieke beweging het tijdperk van haar hoogste bloei feitelijk reeds achter de rug. Dit was geweest sedert de regering van keizer Julianus (361.363), die alle tegen de Donatisten gerichte edicten had opgeheven en hun met de katholieken gelijke rechten verleend Wel waren onder diens opvolgers de oude verbodsbepalingen weer teruggekeerd, maar behalve dat de bevoegde instanties aan de uitvoering daarvan niet altijd streng de hand hadden gehouden, had ook dat optreden hint kunnen verhinderen, dat zij, tegen de verdrukking in, waren gegroeid en op tal van plaatsen zelfs heel wat machtiger geworden dan de katholieken.

Niet weinig had daartoe bijgedragen de uitnemende leiding, welke sedert 360 gegeven werd door de opvolger van Donatus als bisschop van Carthago, de Spanjaard Parmenianus, wiens karaktereigenschappen en geestesgaven ook bij tegenstanders erkenning hebben gevonden. Allengs had zich evenwel onder hen een zekere verdeeldheid voorgedaan, die wees op een achteruitgang in innerlijke kracht. Verschil van mening ontstond er over het drijven van de circumcelliones. Heel merkwaardig ook was het optreden van een man als Ticonius, die met het gewone exclusivistisch standpunt van de Donatisten brak. De herdoop van katholieke gelovigen, die tot de Donatistische kerk overkwamen, achtte hij onnodig. Het mocht echter deze bekwame exegeet, wiens hermeneutische regelen door Augustinus zijn overgenomen en die ook overigens op diens denkbeelden een zekere invloed heeft uitgeoefend, niet gelukken zijn geloofsgenoten voor zijn ruimere gevoelens te winnen. Hij werd deswege door bisschop Parmenianus buiten de kerk gesloten. Fladdert de eerste symptomen van verdeeldheid zich nog onder het Episcopaat van Parmenianus vertoond, van meer ingrijpende aard werd zij pas na zijn dood in 392. Primianus miste de hoge kwaliteiten van zijn voorganger, en doordat hij ten opzichte van de kerkelijke tucht een laxere opvatting volgde dan een gedeelte van de Donatisten aangenaam was, kreeg hij een strenge partij, onder leiding van de diaken Maximianus, een verre bloedverwant van Donatus, tegenover zich. Maximianus werd geëxcommuniceerd, terwijl deze op zijn beurt met zijn aanhang, op een Synode te Carthago, Primianus als bisschop afzette (393). Tegen dit schisma in hun eigen kring schroomden de Donatisten niet de hulp van de overheid in te roepen en de toepassing van de keizerlijke edicten te verlangen.

Van onrustbarende afmetingen bij deze inwendige verdeeldheid was echter geen sprake. Nog altijd vormde het Donatisme in Afrika een niet te onderschatten macht. Daarbij kwam, dat men van de zijde van de katholieken zich op een doelbewuste en diep op de kwesties ingaande bestrijding zo goed als niet had toegelegd. De enige, die zich in dit opzicht naam had gemaakt, was Optatus van Mileve. Hij had over het schisma van de Donatisten tegen Parmenianus een werk in verzoenende geest geschreven. Augustinus daarentegen heeft voor het gevaar, dat van die kant de kerk bedreigde, en voor de noodzakelijkheid ener krachtige bestrijding van het begin af een open oog gehad. De omstandigheid, dat de Donatisten te Hippo de meerderheid van de bevolking uitmaakten en er een ware terreur uitoefenden hun bisschop had hun verboden voor de katholieken brood te bakken heeft daartoe stellig het hare bijgedragen. Het was evenwel niet daarover, dat Augustinus zich het meest bezwaard gevoelde. Een heel ernstige grief maakte hij er de Donatisten van, dat zij de doop bedienden aan personen, die uit de katholieke kerk zich bij hen aansloten, en dus de katholieke doop als van nul en gener waarde beschouwden. Hij meende te moeten opkomen voor de objectiviteit van het sacrament van de doop als een inzetting Gods. Voorts kon hij zich allerm minst verenigen met het separatistische standpunt, dat zij ten aanzien van de kerk innamen door haar wezen afhankelijk te stellen van de persoonlijke heiligheid van haar leden, noch met hun rigoristische tuchttoefening welke daaruit consequent voortvloeide. Hij werd de ziel van de strijd tegen het Donatisme.

Bij de bestrijding van zijn tegenstanders heeft hij alle kleingeestigheid en bekrompenheid ver van zich weten te houden. Vooral door drie overwegingen liet hij zich bij zijn optreden leiden. Hij stelde alle middelen in het werk om de goedgezinde Donatisten van hun dwaling te overtuigen. Hij was er voorts zoveel mogelijk op uit om alle scheve voorstellingen en

sofismen, welke in het debat nog al eens opgeld moesten doen, door deugdelijke argumentatie ter zijde te schuiven. Hij spande zich eindelijk met alle krachten in, aan het schisma voor goed een einde te maken.

Het eerste wat Augustinus deed om zijn doel te bereiken, wis contact te zoeken met bisschoppen en andere eminente figuren uit de kring van de Donatisten. Hij wilde hen zo mogelijk in de weg van samenspreking winnen. Veel resultaat heeft hij met deze pogingen evenwel niet bereikt. Men zag er tegen op met hem in gedachtewisseling te treden. De macht van het woord"waarover hij beschikte, en zijn dialectische bekwaamheid waren algemeen bekend. Vandaar dat allerlei uitvluchten werden gebruikt om op zulk een welgemeend aanbod niet in te gaan. Ook zijn tegen-bisschop in Hippo, Proculejanus, een man die wegens zijn zachtmoedigheid zeer geprezen werd, nam diezelfde afwijzende houding aan.

Nog in een andere richting ontwikkelde Augustinus tegelijk zijn activiteit. Hij begreep, dat niet enkel de theologen bij deze aangelegenheid belang hadden. Zij raakte integendeel van heel nabij de ganse gemeente. Daarom bestond er behoefte aan een nauwkeurige voorlichting van het volk. Augustinus heeft daar door middel van zijn preken voor zorg gedragen. Maar bovendien heeft hij voor die voorlichting nog een ander, merkwaardig middel te baat genomen. Op populaire wijze vatte hij de geschiedenis van het schisma alsmede een weerlegging van de Donatistische dwalingen samen in een a-b-c- lied, waarvan de strof en uitliepen op hetzelfde refrein ("allen gij, die de vrede mint, ziet slechts, aan welke zijde, de waarheid is"), en dat gemakkelijk van mond tot mond ging. En toen het hem niet mocht gelukken zijn tegenstanders tot het houden van conferenties te bewegen, onderwierp hij in een lange reeks van brieven en traktaten hun opvattingen aan een welgefundeerde kritiek.

Geheel vruchteloos bleef deze arbeid, met liefde en toewijding verricht, niet. De omstandigheid, dat de Afrikaanse concilies besluiten in volkomen gelijke geest namen, trouwens niet zonder de invloed van Augustinus zelf, heeft daartoe het hare bijgedragen: Zo sprak het algemeen concilie te Carthago in 401 onder meer uit, dat in het vervolg Donatistische bisschoppen en geestelijken, bij eventuele terugkeer tot de katholieke kerk, in hun ambt gehandhaafd en erkend zouden blijven.

Twee jaren daarna besloot het concilie, dat alle bisschoppen, elk in zijn eigen ressort, nog eens een poging zouden aanwenden om naar een uniform model, hiertoe door Aurelius van Carthago ontworpen, de Donatisten tot een godsdienstgesprek uit te nodigen en zo de weg tot verdere onderhandelingen te openen. Het bleek evenwel, dat de overgrote meerderheid van de Donatisten er niet aan dacht haar eigen posities op te geven. Ontbrak het ook al niet geheel aan overgangen naar de katholieke kerk, tegelijkertijd openbaarde er zich een hevig fanatisme. Het woeden van de circunicelliones nam opnieuw, zelfs in ongekende mate, toe. De bisschoppen van de katholieken waren op de wegen vaak hun leven niet zeker. Augustinus, in wiens gebied, meer nog dan elders, die beweging zich liet gelden, was eens bijna in hun handen gevallen; alleen doordat hij van de voorgenomen route was afgeraakt, ontkwam hij aan de beraamde aanslag. Minder voorspoedig verging het, bij een andere gelegenheid, zijn leerling en vriend Possidius, bisschop van Calama; hij werd door een bende overvallen en mishandeld, terwijl zijn bagage geroofd werd. Dergelijke gebeurtenissen maken het begrijpelijk, dat er onder de katholieken een sterke stroming ontstond, die bij de overheid op het nemen van strenge maatregelen wilde aandringen om aan de bedoelde toestand paal en perk te stellen. Men dacht daarbij niet enkel aan het bestrijden van allerlei excessen, doch men beoogde tevens op de Donatisten een zekere uiterlijke dwang uit te oefenen om naar de katholieke kerk terug te keren. Op het concilie te Carthago in 404 kreeg deze stroming de overhand. Een deputatie werd naar keizer Honorius te Ravenna afgevaardigd om hem te verzoeken de wetten van Theodosius tegen de ketters te vernieuwen en op de Donatisten van toepassing te verklaren. In het volgende jaar gebeurde zulks inderdaad, zodat de Donatisten zich voor de keuze zagen gesteld met hun kerk te breken dan wel door geldboeten en andere straffen getroffen te worden.

Tegen dat ingrijpen van de Staatsmacht had Augustinus aanvankelijk overwegende bezwaren gehad. Hij vreesde dat het uitoefenen van een dergelijke dwang aanleiding zou geven tot het kwaad van veinzerij. Maar hij heeft zich van dit standpunt laten afbrengen, toen men hem

wees op de uitnemende resultaten, welke de maatregelen, door vroegere keizers in dezelfde geest genomen, hadden opgeleverd. Van toen af heeft hij niet alleen in die nieuwe politiek berust, hij heeft haar bovendien ook met tal van argumenten trachten te verdedigen. Aan de Donatisten bracht hij onder het oog, hoe zij door het drijven van hun circumcelliones alsmede door de omstandigheid, dat zij meermalen zelf zich op de keizer hadden beroepen en niet geschroomd hij hun onderlinge schismas de hulp van de overheid te gebruiken, elk recht hadden ingeboet om die politiek te veroordelen.

Het bezwaar, dat hij zelf vroeger had gevoeld, dat namelijk de uitoefening van dwang huichelaars zou kweken, zette hij thans op zij met de voor ons besef allerminst krachtige overweging, dat over die zaak het oordeel niet aan ons, maar aan God staat. Wel moest die dwang ook niet vooropstaan; allereerst was het de roeping van de kerk alle andere middelen te baat te nemen om haar doel te bereiken.

Voorts behoorde die dwang steeds vergezeld te gaan van de nodige onderrichting. Las men niet in de gelijkenis van het bruiloftsmaal, dat de Heere eerst door dienaren de gasten tot zijn maaltijd liet nodigen? Maar daarna volgde toch het bevel: *dwingt ze om in te gaan* (Lucas 14 : 23). Behalve op het voorbeeld van de koningen van Juda en op het feit dat Jezus de handelaars uit de tempel had verdreven, is het bovenal op dit woord van de Schrift, dat Augustinus zich ter rechtvaardiging van zijn opvatting telkens weer heeft beroepen. Het was zo betoogde Augustinus, een dwang, welke ingegeven werd door de liefde, een liefde gelijk God haar bezit, Die over goeden en bozen niet alleen de zon laat opgaan en doet regenen, maar ook lijden en straffen doet komen; een liefde, gelijk elke welmenende vader aan zijn zoon betoont. Juist door in dit opzicht nalatig te zijn, zou men velen in het ongeluk storten. Op de koningen van de aarde rustte nu, volgens Augustinus, de taak Christus kerk te beschermen en voor dit doel de nodige wetten uit te vaardigen. Het mocht een Christelijke overheid niet onverschillig laten, of in haar rijk iemand tot de kerk behoorde dan wel haar bestreed. Zij had zonder enige twijfel te waken ook over het geestelijk welzijn van haar onderdanen. En wat dodelijker gevaar, zo meende hij, kon de ziel bedreigen dan de vrijheid van de dwaling?

Dat Augustinus op deze wijze het oefenen van indirecte geloofsdwang door de overheid verdedigd heeft, heeft verstrekkende gevolgen gehad. In de eeuwen, welke gingen volgen, zou men zich voor dat systeem bij voorkeur op zijn gezag beroepen.

De vervolging van de Donatisten werd in de jaren na 405 regelmatig voortgezet. En toen men in 408, na de vermoord van Honorius machtige minister Stilicho, in Afrika wijziging in dit systeem dachtte, haastte Augustinus zich bij diens opvolger Olympius op bevestiging van de uitgevaardigde edicten aan te dringen, die ook in werkelijkheid plaats vond. Een jaar later echter werd deze met Augustinus bevriende minister door een ander vervangen en trad aan het hof een zekere reactie in, welke bovendien steun vond in de kritieke omstandigheden op staatkundig gebied. De keizer stond weer volkomen vrijheid van godsdienst toe. Vanzelfsprekend liet het eerstvolgende concilie te Carthago (410) niet na daartegen te protesteren. Resultaat hiervan was, dat nog in datzelfde jaar het bedoelde edict werd ingetrokken. Aan deze beslissing paarde zich tegelijk een uiterst gewichtige maatregel, waarop de Afrikaanse bisschoppen eveneens hadden aangedrongen en waardoor een oude wens van Augustinus zijn vervulling ontving. Er zou, op last van het keizers, een algemeen godsdienstgesprek worden belegd. De leiding er van werd toevertrouwd aan de tribuun Flavius Marcellinus, die een overtuigd katholiek was.

Voor dit doel kwamen nu in het laatst van mei 411 de bisschoppen van weerszijden in groten getale te Carthago samen: 279 van de Donatisten en 286 van de katholieken. Uit elke partij zouden zeven bisschoppen als woordvoerders optreden. De eerste zitting werd in beslag genomen door allerlei formaliteiten en prealabele kwesties, welke de Donatisten te berde brachten. In de daarna volgende debatten, waaraan Augustinus een belangrijk aandeel heeft gehad, kwam vooral het wezen van de kerk alsmede de oorsprong van het schisma ter sprake. Bij dit laatste punt werden verschillende aktestukken, betrekking hebbende op het verleden, te voorschijn gehaald. Aan het einde verklaarde Marcellinus, officieel uitspraak doende, dat het de katholieke woordvoerders gelukt was de Donatisten volkomen te wederleggen. Wel beriepen dezen zich daarna nog op de keizer, maar de uitspraak heeft hierdoor geen wijziging

ondergaan. Zij werd door keizer Honorius bevestigd. En de strafmaatregelen werden, nu eenmaal de definitieve beslissing ten opzichte van de Donatisten was gevallen, op strenge wijze toegepast.

Van dit ogenblik af voegden de Donatisten zich in grote scharen tot de katholieke kerk. Zoveel hem dit mogelijk was, heeft Augustinus dat proces in de hand gewerkt. Want hij is voortgegaan door woord en geschrift de schismatieke broeders te bewerken. En niet alleen dit. Hij heeft ook al het gezag, waarover hij beschikte, gebruikt om de straffen welke opgelegd werden, verzacht te krijgen. Want onder degenen, die hardnekkig bleven, laaide nog eens de woede van de circumcelliones [rondtrekkende monniken] heftig op. Wanneer deze mensen nu gegrepen waren en voor de rechter moesten terechtstaan, heeft Augustinus er meermalen op aangedrongen, dat, hoe erg zij zich ook mochten misgaan hebben, toch de doodstraf aan hen niet voltrokken zou worden. Het lijden van de katholieke vromen mocht niet door een gelijke vergelding jegens de vijanden van zijn glans worden beroofd. Het fanatisme van sommige Donatisten ging echter zover, dat zij, wijl men over hen geen doodvonnis velde, zelfmoord pleegden door zich van de rotsen af te werpen, of in het water of het vuur te storten, met geen andere bedoeling dan om op deze wijze zich martelaarsroem te verwerven. Nog in 420 heeft Augustinus een schrijven gericht aan Gaudentius, bisschop van de Donatisten te Thamoegadi, die bedreigd had zichzelf met kerk en al te verbranden, om het zondige van zulk een handelwijze in het licht te stellen.

Maar al losten tal van Donatistische gemeenten zich op in de katholieke kerk en werden door deze hun kerkgebouwen en overige eigendommen overgenomen, geheel opgeheven is het schisma tijdens Augustinus leven niet. Nog tot in de zevende eeuw hebben de Donatisten weten stand te houden. Eerst met het binnendringen van de Saracenen in Afrika is aan hun bestaan een einde gekomen. En de rigoristische geest, welke het Donatisme kenmerkte, heeft ook nadien niet opgehouden telkens weer zijn invloed in de kerk te doen gelden.

Augustinus strijd tegen Pelagius

Van nog grotere betekenis dan zijn bestrijding van het Donatisme is de kamp geweest, die Augustinus tegen Pelagius en tegen diens dwaalleer heeft moeten aanbinden.

Wie was meer dan hij de aangewezen persoon om aan deze strijd leiding te geven en om daarin de leer van de vrijmachtige genade Gods in al haar rijkdom te handhaven? In eigen leven had hij, gelijk wij opgemerkt hebben, de krachtige en onwederstandelijke werking van die genade op wondere wijze ervaren. En niet alleen dat. Hij had, na zijn bekering, in de waarheid van de algehele verdorvenheid en onmacht van het zondaars evenals van de absolute onmisbaarheid van het ingrijpen Gods tot verlossing een steeds diepere blik, geslagen. Aanvankelijk had er aan dat inzicht bij hem nog wel iets ontbroken. Dit blijkt onder meer uit zijn geschrift *Over de vrije wil*, waarin hij de Manichese opvatting omtrent de oorsprong van het kwaad in de wereld bestrijdt, aan welk geschrift hij te Rome in 388 is begonnen te werken en dat hij in 395 heeft voltooid. Hoewel de erfsmet erkennende, schijnt hij van de erfschuld niet te weten; en over de genade Gods wordt in dit geschrift op zodanige wijze gehandeld, dat de Pelagianen er later voor hun beschouwingen een zekere steun in meenden te kunnen vinden.

Maar de voortgaande bestudering van de Heilige Schrift had bij Augustinus kostelijke vrucht afgeworpen. Dit was reeds enigmatische aan de dag getreden in de bespreking, welke hij, op verzoek van Simplicianus, Ambrosius opvolger op de bisschopszetel van Milaan, aan onderscheidene kwesties uit de brief aan de Romeinen wijdde (397).

Tot het volle licht was hij evenwel doorgedrongen, toen hij omstreeks 400 zijn *Confessiones* schreef. Dit werk, dat meer is dan een autobiografie, brengt een diepgravende Belijdenis van ellende en zonde, en is tegelijk één lofzegging op de verrassende goedertierenheid Gods: "Wat kwaads is er, dat ik niet gedaan heb, of, zo niet gedaan, dan toch gezegd, of zo niet gezegd, dan toch gewild heb? Maar Gij, Heere, zijt goed en barmhartig".

Augustinus wordt niet moede de Goddelijke genade in zuivere klanken, aan zijn hart ontsprongen, te verheerlijken: "U roep ik aan, mijn God, mijn Ontferming, Die mij gemaakt hebt, en mij, die U vergat, niet vergeten hebt verlaat mij niet, nu ik tot U roep, Gij, Die mij vóórkwaamt, voordat ik tot U riep, en Die niet afliet van mij herhaaldelijk met velerlei

stemmen te roepen, opdat ik U van verre zou horen en mij zou bekeren en U zou aanroepen, Die mij riep. Immers, Heere, Gij hebt al mijn slechte verdiensten verdelgd, om aan mijn handen niet de werken te vergelden, waarmede ik tegen U opstond, en Gij kwam al mijn goede verdiensten voor om mij te vergelden met Uw handen."

Aldus in de leerschool van de Schrift en van het levens beide gevormd, was Augustinus het bij uitstek door God toegeruste en begenadigde instrument om de Pelagiaanse dwaalleer te weerstaan.

Pelagius, van afkomst misschien een Ier, moet niet veel later dan het midden van de vierde eeuw in de Romeinse provincie Brittannië zijn geboren. Uit de eerste periode zijns levens, vóór zijn verblijf te Rome, is ons zo goed als niets bekend. Wij mogen aannemen, dat hij een goede opvoeding heeft genoten. Want in latere jaren blijkt hij de Griekse taal machtig te zijn geweest, iets wat toentertijd zelfs bij intellectuelen lang niet algemeen het geval was. Hij is monnik geworden. Als zodanig treffen we hem onder bisschop Anastasius (399-401) te Rome aan. Hier stond hij, in de kringen van de vromen, vanwege zijn voorbeeldige levenswandel en zijn ernstige prediking tegen alle wereldse gezindheid hoog aangeschreven. Breedgeschouderd als hij was, met een welgedaan uiterlijk, gaf hij overigens allerminst de indruk van een asceet te wezen: Zijn opvattingen vertoonden een intellectualistisch-moralische inslag. Dit valt op te maken uit een commentaar op de dertien brieven van Paulus, die hij tijdens zijn verblijf in Rome heeft opgesteld en aan welke de overlevering al vrij spoedig een plaats onder de werken van Hieronymus heeft toegewezen, maar die thans weer als zijn werk, in eert gezuiverde tekst, voor ons ligt. Deze zeer beknopt gehouden commentaar bevat hier en daar aanhalingen uit onderscheiden exegetische geschriften van zijn tijdgenoten, ook van Augustinus. Onder de aanhang, die Pelagius zich te Rome verwierf, bevond zich een zekere Coelestius, een man van aanzien, advocaat van zijn beroep. Coelestius, scherper en subtieler van geest dan Pelagius, heeft, naar het schijnt, diens oorspronkelijke ideeën verder uitgewerkt. Daar hij bovendien een vlot spreker was, betekende zijn aansluiting een niet geringe aanwinst voor Pelagius.

Reeds te Rome moet Pelagius zich zijn tegenstelling met Augustinus min of meer bewust zijn geweest. Toen eens, in zijn tegenwoordigheid, de bekende zinsnede uit Augustinus *Confessiones*: *geef wat Gij beveelt en beveel dan wat Gij wilt*, in herinnering werd gebracht, zou hij daartegen op vrij heftige wijze hebben geprotesteerd.

Maar het eerste conflict van betekenis tussen beider beschouwingen heeft zich in Afrika voorgedaan. Daarheen waren Pelagius en Coelestius gereisd, nadat zij, in verband met de aanval van de Gothen onder Alarik op Rome, deze stad verlaten en daarna vermoedelijk enige tijd op Sicilië vertoefd hadden. Pelagius trachtte Augustinus te Hippo een bezoek te brengen, maar trof hem niet thuis. Hij reisde hem nu na naar Carthago, alwaar het godsdienstgesprek met de Donatisten (mei 411) aller aandacht gespannen hield. De beide vreemdelingen schijnen daarbij toeschouwers te zijn geweest. Het spreekt vanzelf, dat Augustinus gedurende die besognes slechts weinig gelegenheid vond zich met hen in te laten. Persoonlijk goed kennen deed hij Pelagius dan ook niet, toen deze kort daarna weer vertrok, naar het Oosten, naar Palestina. Een paar briefjes, welke zij, enige tijd na Pelagius vertrek, met elkander hebben gewisseld, ademden een geest van vriendelijke welwillendheid, als van mannen, die slechts oppervlakkig kennis aan elkaar hebben.

Coelestius bleef evenwel in Carthago achter. Door hem werden aldra pogingen in het werk gesteld om in de kerk aldaar presbyter te worden. In dit streven werd hij toen belemmerd door een aanklacht, welke de diaken Paulinus uit Milaan, de biograaf van Ambrosius, die toevallig te Carthago vertoefde, tegen hem indiende. Een synode onder leiding van bisschop Aurelius (einde 411) heeft de aanklacht onderzocht. Het resultaat was, dat een zestal stellingen, welke Coelestius beschouwingen weergaven, als dwaling werden veroordeeld.

Die stellingen hielden in, dat Adam sterfelijk geschapen zou zijn; dat Adams zonde hem alleen en niet het ganse menselijke geslacht schade zou hebben gedaan; dat alle kinderen nog steeds in dezelfde toestand zouden geboren worden, als waarin Mam verkeerde vóór de val; dat noch door de dood noch door het plichtsverzuim van Adam het gehele menselijke geslacht zou moeten sterven, wjl ook door Christus opstanding niet allen opstaan; dat de wet evengoed als het Evangelie toegang zou bieden tot het koninkrijk van de hemelen; en dat er ook reeds vóór de verschijning van Christus mensen zonder zonde geleefd zouden hebben. Of Coelestius

om deze reden uit de kerk geëxcommuniceerd is, staat niet geheel vast. Maar wel heeft men hem uit het presbyter-ambt geweerd. Een appèl, dat hij tot de bisschop van Rome richtte, heeft geen effect gesorteerd, omdat hij, zonder diens beslissing af te wachten, Carthago verliet en naar Efeze trok.

Gevoelens als die van Coelestius te Carthago veroordeeld waren, bleken in ruimere kring aanhang te vinden. Augustinus, die zelf de bewuste synode niet had bijgewoond, zag zich althans gedurende de eerstvolgende jaren genoodzaakt, zowel in preken als in geschriften, die dwaalbegrippen te bestrijden. Hij handelde daarbij inzonderheid over de betekenis van de kinderdoop. De doop was niet enkel noodzakelijk, gelijk de Pelagianen beweerden, om in te gaan in het koninkrijk van de hemelen, doch vooral ook om de zaligheid en het eeuwige leven te verkrijgen. De opvatting dezer broeders, gelijk Augustinus hen toen nog betitelde, die ten onrechte een scheiding aanbrachten tussen het koninkrijk van de hemelen en het eeuwige leven, moest er wel toe leiden, dat de kinderdoop zijn eigenlijke betekenis verloor en geheel verworpen werd. Zelf meende hij de diepste grond voor de kinderdoop te moeten zoeken in de toerekening van Adams zonde, uit welk verderf enkel en alleen Christus Jezus als de ware Zaligmaker verlossing bereidt. Bij dit alles vermeed Augustinus het zoveel mogelijk de namen van de dwalende broeders te noemen. En voor zover hij er een enkele maal, wat Pelagius betreft, wiens commentaar op de brieven van Paulus hij in deze tijd voor het eerst leerde kennen, toch toe overging, sprak hij over hem met zekere onderscheiding. Volgens zijn latere voorstelling zou dat zijn gebeurd om de beide ketteren te sparen.

Maar daarnaast is op die gedragslijn stellig evenzeer van invloed geweest de bijzondere achting, welke Augustinus toedroeg aan een asceet gelijk Pelagius, die allerwege in een roep van heiligheid stond, en voorts ook de omstandigheid, dat hij op dat moment het verderfelijke karakter van diens ketterij nog niet ten volle had doorzien.

In de loop van het jaar 414 werden zijn ogen er evenwel voor geopend, toen een tweetal jonge mannen, Timasius en Jacobus, die onder de bekoring van Pelagius ascetisch ideaal waren geraakt, hem kwamen raadplegen en hem een nieuw geschrift van Pelagius ter hand stelden. In dit boek, getiteld Over de natuur, gaf Pelagius een uiteenzetting van zijn genadebegrip. De genade zou gevormd worden door de natuur van het menschen tezamen met zijn vrije wil, waar zich dan nog de onderwijzing van de wet aan toevoegde. Met deze gedachte kon Augustinus zich allermindst verenigen. Indien daarin de genade bestond, dan zou zij, volgens hem, het deel zijn niet minder van de ongelovigen dan van de gelovigen. Om daartegenover de ware genade Gods, door de enige Middelaar Gods en van de menschen, de mens Christus Jezus, aan de mensheid geschonken, te handhaven, zette Augustinus zich aan de weerlegging van Pelagius gevoelen, in een geschrift onder de titel: Over de natuur en de genade.

Hij was met dit werk nog niet gereed, toen zich bij hem een Spanjaard, niet name Orosius, vervoegde, die van hem inlichtingen begeerde over de dwalingen van de Priscillianisten en Origenisten. Slechts ten dele kon Augustinus aan dit verlangen voldoen. Hij verwees Orosius evenwel voor een nader en uitvoeriger onderricht naar Hieronymus, die zich toentertijd in Palestina ophield. Van deze gelegenheid maakte hij meteen gebruik om aan Orosius een paar brieven voor Hieronymus, met wie hij ook vroeger reeds had gecorrespondeerd, mee te geven. In één daarvan, handelende over de oorsprong van de menselijke ziel, sprak hij de verwachting uit, dat Hieronymus zich wel niet zou kunnen verenigen met het gevoelen van degenen, die de toerekening van de erfzonde loochenden. Hoe hij daarover zelf dacht, dat zal hij aan Orosius duidelijk genoeg te verstaan hebben gegeven, en dat zal Orosius, na zijn aankomst in Palestina, wel mondeling aan Hieronymus hebben overgebracht.

Het gevolg was, dat Hieronymus, die reeds spoedig na diens komst met Pelagius in onmin was, geraakt, zich thans op krasse wijze over zijn "aller-verderfelijkeste" ketterij uitliet. Hij wreef hem zelfs allerlei oude ketterijen aan, daardoor blijk gevende het diepe inzicht van Augustinus in deze te missen. Het duurde niet lang, of geruchten omtrent Pelagius dwaalgevoelens verbreidden zich door Palestina en kwamen ook aan bisschop Johannes van Jeruzalem ter ore. Dit is daarna vermoedelijk de aanleiding geweest, dat bisschop Johannes in een vergadering met zijn geestelijken (29 of 30 juli 415) Orosius deed ontbieden. Deze moest vertellen, wat hem omtrent het gebeurde en het verhandelde in de kerk van Afrika bekend

was.

Vervolgens werd ook Pelagius, wie de bisschop zeer welgezind was, ter vergadering genodigd. Wat er zich precies heeft afgespeeld, valt niet met zekerheid te zeggen. Een grote moeilijkheid leverde het feit op, dat Johannes geen Latijn en Orosius geen Grieks sprak, terwijl de tolk voor zijn taak niet berekend bleek te wezen. In hoofdzaak schijnt men gedelibereerd te hebben over de vraag, of de mens in staat is zonder zonde te leven en of hij de geboden Gods op gemakkelijke wijze kan volbrengen. Het slot was, dat Pelagius bereid werd gevonden de stelling, dat de mens zonder de bijstand Gods de volmaaktheid kan bereiken, te veroordelen. Hierbij liet men echter in het midden, wat onder die bijstand Gods moest worden verstaan; en het was juist daarover, dat het geschil tussen Augustinus en Pelagius liep. Verder bepaalde bisschop Johannes, dat men zich over deze aangelegenheid zou wenden tot bisschop Innocentius van Rome, wyl zij in feite de Westerse kerk raakte, en dat Pelagius zich inmiddels zou moeten stilhouden.

Deze uitslag betekende natuurlijk een nederlaag voor Orosius. Orosius zag zich zelfs, enige tijd daarna, genoodzaakt eigen rechtgelovigheid tegen de beschuldiging, als zou hij beweerd hebben, dat de mens ook met de hulp Gods niet in staat zou zijn buiten zonde te leven, te verdedigen. Aan Pelagius gelukte het daarentegen het door hem verkregen succes nog te vergroten. Dit gebeurde op een synode, welke door bisschop Eulogius van Caesarea te Diospolis, het oude Lydda, werd belegd (december 415). Hij deed dit naar aanleiding van een aanklacht, tegen Pelagius ingediend door twee Gallische bisschoppen, Heros van Arles en Lazarus van Aix, leerlingen van Martinus van Tours, die ten gevolge van politieke omstandigheden van hun zetels waren verdreven en nu, om een ons niet bekende reden, naar Palestina gereisd. Veertien bisschoppen kwamen in synode bijeen. De aanklagers zelf verschenen echter, wegens ziekte van één hunner, niet. Zij hadden hun punten van aanklacht ontleend aan geschriften van Pelagius, aan uitlatingen van Coelestius en aan de uitspraak van de Carthaagse synode. Voor een deel waren zij op minder gelukkige wijze geformuleerd, zodat het Pelagius, die bij elk punt gelegenheid ontving zich te verantwoorden, en dit deed in de Griekse taal, ten aanzien van die punten niet moeilijk viel zich vrij te pleiten. Wat de andere punten betreft, ontkende hij niet de juistheid van de gegeven aanhalingen, maar maskeerde hij tegelijk, door met zijn eigenaardig genadebegrip te werken, zijn eigenlijke opvatting. Voorts verklaarde hij zich bereid, hoewel de verantwoordelijkheid voor Coelestius uitspraken niet aanvaardende, om allen, die de te Carthago veroordeelde stellingen hadden geleerd, mede te veroordelen. Op grond van dit alles toonde de synode zich bevredigd en erkende zij de orthodoxie van Pelagius. Deze liet niet na zijn ingenomenheid met de synodale beslissing in wijde kring kenbaar te maken.

In Afrika, waar men eerst in de zomer van 416 door Orosius, bij diens terugkeer uit het Oosten, van deze zaken kennis kreeg, werd er echter niet aan gedacht op het vroeger ingenomen standpunt terug te komen. Zowel de provinciale synode te Carthago, welke juist vergaderde, toen Orosius arriveerde, als daarna die van Numidië te Mileve, waaraan Augustinus deelnam, spraken zich in deze zo beslist mogelijk uit. Men achtte het noodzakelijk, dat Coelestius en Pelagius, tenzij zij de in 412 te Carthago veroordeelde ketterij alsnog duidelijk verwierpen, zelf als auteurs dezer dwaling veroordeeld werden. Want alleen door een dergelijk vonnis zou men het heil van degenen, die door hun voorlichting van de rechte weg waren afgevoerd, kunnen dienen. Ook al zou Pelagius te Diospolis terecht zijn vrijgesproken, en al zou hij zelf misschien, wat te wensen ware, ten goede veranderd zijn, de dwaling zou niettemin als zodanig veroordeeld moeten worden. Voorts besloten de beide synodes zich over deze aangelegenheid tot bisschop Innocentius van Rome te richten, om ook het gezag van de apostolische stoel voor haar besluiten te winnen.

Het laatste achtte men in Afrika blijkbaar een zaak van bijzonder belang. En daar men wist, dat Pelagius te Rome een groep aanhangers bezat, die niet zouden verzuimen te zijnen gunste het pleit te voeren, voegden enige vooraanstaande bisschoppen, te weten Augustinus, Aurelius, Alypius, Evodius en Possidius, aan de officiële brieven van de synode nog een particulier schrijven voor Innocentius toe. Zij drongen er op aan, dat Pelagius naar Rome zou worden ontboden voor een nadere ondervraging. De kwesties, waarover het onderzoek zou moeten

lopen, werden summier omschreven, terwijl ook nauwkeurig werd aangegeven, in welke zin Pelagius zich had uit te spreken, om weer voor orthodox te kunnen doorgaan.

Ongetwijfeld is Augustinus van deze actie de drijvende kracht geweest. Rusteloos had hij trouwens, na Orosius vertrek, zijn bestrijding van Coelestius en Pelagius in geschrifte voortgezet. Ook thans ging hij daarmee door.

Hadden de Afrikaanse synodes de bovenvermelde besluiten genomen, zonder vooraf de officiële acta van de synode te Diospolis in Palestina te hebben kunnen raadplegen, Augustinus haastte zich, zodra hij deze had ontvangen, er een uitvoerige, kritische bespreking aan te wijden in zijn geschrift Over de handelingen van Pelagius, dat hij in het begin van 417 opstelde. Met name legde hij er nadruk op, dat te Diospolis Pelagius wel was vrijgesproken, maar dat, blijkens het aldaar verhandelde, zijn gevoelens in feite waren veroordeeld.

Het antwoord, dat bisschop Innocentius op 27 Januari 417 in een drietal rescripten afzond, was voor de kerken in Afrika alleszins bevredigend. Omtrent de te Diospolis gedane uitspraak meende hij zich van een bepaald oordeel te moeten onthouden. Ook wilde hij Pelagius niet naar Rome ontbieden. Maar hij gaf zijn volle instemming te kennen met de kerkelijke censuur, welke men in Afrika over Pelagius en Coelestius had uitgesproken. Een zelfstandige dogmatische bestrijding van hun gevoelens is evenwel in Innocentius brieven niet te vinden; in dat opzicht heeft hij zich blijkbaar eenvoudig aangesloten bij de uiteenzetting van Augustinus en zich dusdoende aan diens leiding toevertrouwd. van het te meer heeft hij tegelijkertijd zijn machtsaanspraken als bekleder van de apostolische stoel tegenover de Afrikaanse bisschoppen doen gelden. In een belangrijke brief aan bisschop Paulinus van Nola, waarin hij een uitvoerig overzicht biedt van de gehele geschiedenis, maakte Augustinus de opmerking, dat Innocentius op zodanige wijze had geantwoord, als de bekleder van de apostolische stoel betaamde.

Augustinus ging dus van het standpunt uit, dat de uitspraken van Romes bisschop niet als zodanig beslissend waren, maar vooraf aan een bepaalde toetsing behoorden onderworpen te worden. Dat het hem, en met hem eveneens de Afrikaanse kerk, met die overtuiging volle ernst was, heeft het vervolg van de geschiedenis duidelijk uitgewezen. Wat gebeurde namelijk? Op de twaalfde maart 417 overleed Innocentius. Bisschop Zosimus, die hem opvolgde, bleek al spoedig min of meer met Pelagius en Coelestius te sympatiseren. Wát Coelestius betreft, deze was, na een tijdlang in Efeze presbyter geweest te zijn, naar Constantinopel getrokken. Ook deze stad had hij, door het optreden van bisschop Atticus, moeten verlaten en zo was hij naar zijn oude woonplaats, Rome, teruggekeerd. Hier diende hij nu bij bisschop Zosimus een Geloofsbelijdenis in, waaruit zijn rechtzinnigheid moest blijken, terwijl hij tevens verzocht de valselijk tegen hem ingebrachte aanklachten te onderzoeken. Coelestius erkende thans de rechtmatigheid van de kinderdoop. Er bestond echter bij hem bezwaar tegen de opvatting, welke deoop in verband bracht met de erfzonde, die de kinderen zou aankleven. Die gedachte was volgens hem in strijd met het katholieke gevoel. De zonde zou men niet als een vergrijp van de natuur, doch alleen van de wil van het mensen mogen beschouwen. De overige kwesties, zo beweerde Coelestius, welke aan de orde waren gekomen, waren van minder aanbelang en gingen feitelijk buiten het geloof om.

Wat Pelagius betreft, ook hij heeft op de bisschop van Rome zich beroepen. Hij zond naar Rome een Geloofsbelijdenis alsook zijn nieuwe geschrift Over de vrije wil. Uit het weinige, dat van dit geschrift is bewaard gebleven, laat zich niettemin Pelagius moralistisch standpunt duidelijk kennen. Hij wilde bij de mens onderscheiden tussen zijn kunnen, dat louter gave Gods zou wezen, en zijn willen en zijn, welke beide geheel voor rekening en verantwoording van het mensen zouden komen. De mens, die noch goed noch slecht ter wereld komt, maar alleen de mogelijkheid tof elk van die beide in zich draagt, zou eerst door zijn handelen hetzij het goede hetzij het kwade tot aanzijn brengen. Wel ontkende Pelagius de genade Gods niet volstrekt, maar het enige, wat zij door Zijn onderwijzing en Zijn openbaring bewerkstelligde, zou wezen, dat de mens gemakkelijker dan zonder de bijstand van die genade het goede volbrengt. In een afzonderlijk schrijven beklagde Pelagius er zich voorts over, dat men hem, in opspraak poogde te brengen door de bewering, als zou hij het sacrament van de doop aan de kinderen willen onthouden en als zou hij op de vrije wil zó zeer vertrouwen, dat de bijstand van de Goddelijke genade door hem werd verworpen. Ook had hij aan dit alles nog

toegevoegd een aanbevelingsbrief van de bisschop van Jeruzalem, Praylius, die Johannes was opgevolgd.

Van al dit materiaal heeft Zosimus kennis genomen en het op een synode behandeld. Het door hem ingestelde onderzoek leidde tot de conclusie, dat Coeiestius en Pelagius ten onrechte van dwaalleer beschuldigd waren en dat zij als volkomen rechtzinnig behoorden beschouwd te worden.

Van een en ander deed Zosimus vervolgens mededeling aan de bisschoppen in Afrika. Hij liet zich daarbij in zeer ongunstige zin uit over de aanklagers van Pelagius in Palestina, Heros en Lazarus, tegenover wie hij, naar het schijnt, niet geheel onbevooroordeeld heeft gestaan. Men zou in Afrika veel te voorbarig te werk zijn gegaan. Daarom verlangde Zosimus, dat binnen twee maanden de vroegere uitspraak weer ongedaan zou worden gemaakt, tenzij dat men nog ander bewijsmateriaal tegen de beschuldigten had in te brengen.

De reactie, welke deze vreemde houding van bisschop Zosimus moest wekken, was niet twijfelachtig. Augustinus had op de drieëntwintigste september 417, twee dagen na de datering van Zosimus brieven, dus voordat hij van het verhandelde in Rome kennis kon dragen, geprekeerd over het laatste gedeelte van Johannes 6. In verband met vers 65 wees hij daarbij met nadruk op de waarheid, dat het geloof een gave Gods is, en bestreed hij het Pelagiaanse gevoelen, dat aan de onmachtige en geschonden natuur van het menschen zo grote betekenis toekende. Hij wekte zijn hoorders op tegenover de aanhangers van dat gevoelen geen verkeerd medelijden te betonen. Zij moesten die menschen weerleggen, en indien deze bestrijding zonder resultaat bleef, hen bij hem brengen. Want, zo vervolgt Augustinus, reeds zijn over deze aangelegenheid twee Conciliebesluiten naar de apostolische stoel gezonden; ook zijn vandaar rescripten teruggekomen; de zaak is geëindigd, dat het eindelijk eens met de dwaling uit zij.

Alle kerkelijke instanties, dat was de strekking dezer woorden, hadden zich uitgesproken; men mocht daarom niet meer aarzelen de aanhangers van de bestreden gevoelens als ketteren te behandelen. Het is deze overtuiging, die men later op minder juiste wijze heeft samengevat in de bekende leuze: *Roma locuta causa* [inita (wanneer Rome gesproken heeft, is de zaak beëindigd)], waarmee Augustinus en zijn medebisschoppen zich aan Zosimus, wiens brieven in november 417 te Carthago werden ontvangen, in de weg hebben geplaatst.

Omtrent de met Romes bisschop gevoerde correspondentie, waartoe het besliste verzet van de zijde van de Afrikaanse kerk aanleiding heeft gegeven, zijn wij niet volledig ingelicht. Augustinus heeft later de houding van Zosimus met de mantel van de liefde trachten te bedekken, zodat hij in dit opzicht spaarzaam is met zijn mededelingen. Zo veel is echter zeker, dat men in Afrika niet bereid bleek de vroegere uitspraak van bisschop Innocentius los te laten, voor en aler Coelestius en Pelagius in nomwonden bewoordingen hun oude opvattingen zouden erloochend hebben, en dat men Zosimus dit op vrij scherpe wijze onder het oog heeft gebracht. Dat verzet en misschien nog een paar andere omstandigheden hebben tot gevolg gehad, dat Zosimus zich aanmerkelijk heeft gematigd, zoals uit zijn schrijven van 21 maart 418 kan blijken. Het zou Zosimus bedoeling zijn geweest niet om reeds een definitieve uitspraak te geven, doch alleen om jn oordeel voorlopig op te schorten, opdat eerst de Afrikaanse synodes in de gelegenheid zouden zijn van haar gevoelens ten dezen te doen blijken.

Na deze voorafgaande onderhandelingen heeft eindelijk een algemene synode, die de eerste mei 418 te Carthago samenkwam, de Pelagiaanse dwalingen nog eens zo beslist mogelijk veroordeeld. Het anathema werd uitgesproken ver degenen, die leerden: dat Adam sterfelijk is geschapen; dat de kinderen niet behoeven gedoopt te worden op grond van de toegerekende zonde van Adam; dat er voor de ongedoopte kinderen in de hemel een afzonderlijke plaats is bestemd; dat de genade Gods uitsluitend dient om de zonden, welke daadwerkelijk bedreven zijn, te vergeven, - niet echter om ze in het vervolg tegen te gaan en te voorkomen; dat de genade Gods uitsluitend dient om Zijn geboden te doen kennen, niet evenwel om de lust en de bekwaamheid te schenken tot het volbrengen er van; dat de mens door de genade in staat gesteld wordt om Gods geboden gemakkelijker te volbrengen, maar hij hetzelfde toch ook zonder die genade zou kunnen doen; dat wie de bede uit het Onze Vader: vergeef ons onze schulden, bidt, dit niet doet voor zichzelf, doch alleen voor anderen; en dat het bidden om

vergeving enkel uit nederigheid geschiedt en niet omdat het werkelijk nodig zou wezen.

Bisschop Zosimus heeft zich daarna in zijn *Epistola fractoria* (rondschrijven) met de beslissingen van de Afrikaanse synodes verenigd, en daarmee in feite zijn vorige uitspraak ongedaan gemaakt. Reeds eerder (30 april 418) had keizer Honorius, vermoedelijk wel op instigatie van de Afrikaanse bisschoppen, te Ravenna een edict uitgevaardigd tegen de Pelagiaanse ketterij, welke als een verderfelijke gif werd betiteld. Haar aanhangers moesten bij de rechter aangebracht en verbannen worden.

Zo kan met de uitspraak van de Carthaagse synode (418) de strijd tegen het Pelagianisme als beslist worden beschouwd. Anders dan in de strijd tegen het Donatisme het geval was geweest, is deze overwinning bereikt zonder de hulp van de wereldlijke arm in te roepen. Het is vooral Augustinus onvergankelijke eer geweest, waartoe de Heer van de kerk hem als instrument heeft willen gebruiken, voor het aanvaarden van die ergerlijke dwaalleer, waardoor het Christendom dreigde te vervallen tot het niveau van een oppervlakkige zedeleer, de kerk te hebben bewaard Met kloekheid van overtuiging en met vast beleid, daarbij gerugsteund door de trouwe medewerking van de kerken in Afrika, heeft Augustinus, zonder één ogenblik van wijken te willen weten, zelfs niet, toen Roetes bisschop 't zijn zeer invloedrijke positie naar de tegenpartij scheen er te lopen, de strijd tot het einde toe doorgezet. Het besluit van Carthagos synode zette op zijn arbeid de kroon.

Maar de strijd van het geloofs kent geen rusten op lauweren. Al was ten opzichte van het Pelagianisme de eigenlijke beslissing reeds gevallen, Augustinus zag zich toch nog genoodzaakt in tal van geschriften, zowel als in brieven en preken, tegen diezelfde dwaalleer, welke zich onder meer dan één vorm bleef vertonen, de strijd te vervolgen. Eerst heeft hij zich nogmaals tegen Coelestius en tegen Pelagius, vooral ter weerlegging van diens geschrift over de vrije wil, gericht in zijn belangrijk boek *Over de genade van Christus en over de erfzonde*. Tegenover de onderscheiding, welke Pelagius had gemaakt tussen het kunnen, het willen en het zijn van het mensen, waarvan alleen het willen aan God te danken zou zijn, beriep Augustinus

zich op het apostolisch woord in Filippenzen 2, *dat God in ons werkt beide het willen en het volbrengen*. Hij stelde in het licht, dat Pelagius geen recht liet wedervaren aan de onderscheiding tussen wet en genade, en dat op diens standpunt, waarbij de natuur met de genade werd vereenzelvigd, God verantwoordelijk moest worden gesteld oor de zondige daden van het mensen. Volgens Augustinus was het daarentegen zo, dat als wortel van het goede de Liefde, welke uit God is, maar als wortel van al het kwade de begeerte, die de mens tot auteur heeft, valt te beschouwen. Wat voorts Pelagius mening betreft, als zou Gods genade verleend worden in overeenstemming met 's mensen verdienste, zij werd als volkomen onSchriftuurlijk afgewezen: er kunnen immers geen verdiensten zijn, voordat de mens de genade ontvangen heeft; want al wat uit het geloof niet is, dat is zonde. En bij het verwerpen van de leer van de erfzonde mocht Coelestius met grotere vrijmoedigheid te werk gaan dan Pelagius, deze deed in de grond van de zaak hetzelfde, alleen op meer achterbakse wijze. Augustinus kon zich met hun zienswijze allerm minst verenigen. Dat men hier te maken zou hebben met een kwestie, welke het geloof als zodanig niet raakte, sprak hij ten stelligste tegen; volgens hem was juist het fundament van het Christelijk geloof er bij betrokken.

Vervolgens heeft Augustinus enige geschriften, en het zijn de uitvoerigste, welke door hem aan het onderhavige onderwerp zijn gewijd, gewisseld met Julianus van Eclanum. Voor het eerst in 418 trad deze begaafde en scherpzinnige voorstander van het Pelagianisme, die sedert omstreeks 416 bisschop was van het oostelijk van Napels en Nola gelegen Eclanum in Zuid-Italië, voor het voetlicht. Hij richtte zich toen, in verband met diens reeds vermelde *Epistola tractoria*, met welker strekking en inhoud hij zich onmogelijk kon verenigen, in een tweetal brieven tot bisschop Zosimus. Met nog achttien andere bisschoppen in Italië werd hij, vanwege zijn Pelagiaanse gevoelens, afgezet. Hij heeft daarna in een paar geschriften, welke van grote dialectische kracht blijken, Augustinus, die zeker vijf en twintig jaar ouder was dan hij - zijn eigen geboortjaar is niet nauwkeurig bekend -, aangevallen. Met recht mag hij als de systematicus, of, gelijk Augustinus hem aanduidde, als de architect van het

Pelagianisme worden betiteld. De gedachten van Pelagius en Coelestius heeft hij in meer systematische vorm ontwikkeld, zodat de intellectualistisch-moralistische grondtrek er van nog sterker tot uitdrukking kwam. Zijn aanval richtte hij speciaal op de leer van de erfzonde. In Augustinus opvatting van de zonde zou, volgens hem, zich nog duidelijk laten bespeuren de invloed van de Manichese denkwijze, waarin hij van zijn jeugd jaren af reeds had bEvangen gezeten. Met name wees hij ook op de veroordeling van het huwelijk, waartoe Augustinus beschouwing omtrent de erfzonde consequent moest leiden. Zelf stelde hij daartegenover de voortreffelijkheid van het huwelijk als een goede gave Gods in het licht. Heel zijn betoog werd ondersteund met een beroep op tal van uitspraken van de Heilige Schrift en met een reeks van goedsluitende logische redeneringen.

Augustinus van zijn kant heeft zich bijzondere inspanning getroost en veel van zijn tijd er aan gegeven om het betoog van zijn tegenstander te ontzenuwen, en daartegenover de juistheid van zijn eigen opvattingen te handhaven. Inzonderheid de beschuldiging van Manicheïsme heeft hij met kracht afgewezen. Julianus zou, door haar uit te spreken, niet slechts hem, doch evenzeer heel een rij van de voortreffelijkste kerkvaders, zowel in de Latijnse als in de Griekse kerk, die allen de leer van de erfzonde hadden beleden, hebben getroffen. In werkelijkheid zou niet hij, maar integendeel Julianus zelf zich aan beweringen hebben schuldig gemaakt, welke in de Manichese lijn lagen; zo door te leren, dat de wortel van het kwade nooit in hetgeen een gave Gods is, zou vermogen in te dringen. Het huwelijk werd door Augustinus als een instelling Gods, die als zodanig goed is, geëerd; niettemin zou de onthouding van het huwelijk nog boven het huwelijk zelf waardering verdienen. Maar met de opvatting van de Manicheërs, zo zette hij uiteen, had dit standpunt niets gemeen; want zij beschouwden de materie als wezenlijk zondig en als van gelijke eeuwigheid met God. Volgens zijn eigen beschouwing zou de zondige begeerte echter een gevolg azijn van Adams ongehoorzaamheid. En uit die toestand, kon men alleen door de genade van Christus weer worden bevrijd. Bij de ongelovige, zo betoogde Augustinus, kon er in geen geval sprake zijn van de beoefening van echte deugden; nooit werd de genade, welke men evenwel niet moest verwarren met het noodlot, door God aan iemand naar verdienste verleend.

Eindelijk heeft Augustinus zijn opvatting nog moeten verdedigen tegenover een groep mensen die wel niet met de beschouwing van het Pelagianisme instemden, maar die anderzijds toch bepaalde bedenkingen tegen zijn genadeleer hadden. Dit verschijnsel deed zich voor onder de monniken in het klooster te Hadrumetum. Bij hen ontstond de indruk, dat er op Augustinus standpunt voor vrije wilshandelingen van het menschen geen plaats meer zou zij; dan zou de mens dus niet langer verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor zijn daden en zou feitelijk ook niemand meer vanwege zijn overtreding bestraft mogen worden.

Het enige, wat te doen overbleef, zou zijn voor de zondaar te bidden, opdat God hem genade mocht bewijzen. Augustinus heeft toen door een tweetal geschriften het gewekte misverstand trachten weg te nemen. Hij zette uiteen, dat de genade de vrije wil niet vernietigt, doch veeleer vernieuwt en herstelt. Degenen, aan wie de genade ten deel valt, zouden ook allerm minst een uitwendige dwang op zich voelen drukken; hun eigen gemoed zou integendeel ten volle, instemmen met de wet Gods. Vandaar dat er geen sprake van was, dat dezulken voor bestraffing en vermaning zich niet toegankelijk zouden tonen.

Naar het schijnt, hebben de monniken zich door Augustinus laten overtuigen. Van heel wat ernstiger aard waren echter de bezwaren, waartegen hij bij andere monniken, en wel in Zuid-Gallië, moest opponeren. Hun woordvoerder was de abt van een klooster te Marseille, Johannes Cassianus (360-432) geheten Cassianus was afkomstig uit het Oosten en had daar, in Palestina en Egypte" het leven van de asceten leren kennen en op hoge prijs stellen. Hij kon zich met Augustinus strenge opvatting, volgens welke de mens op louter genade was aangewezen, niet verenigen. Hij meende, dat er, ondanks de macht van de zonde, bij de mens nog een zekere zelfstandigheid van handelen was overgebleven. De mens mocht door de zonde verzwakt en ziek zijn geworden, onmachtig en dood was hij volgens deze beschouwing niet. Een zieke vraagt naar de dokter, zo zou ook de zondaar in staat zijn de genade te begeren. In de verlossing zou er een coöperatie tussen de vrije wil van de menschen en de genade Gods plaats vinden. Vanzelf vloeide uit deze beschouwing voort, dat de predestinatie

geacht moest worden te steunen op het voorgeziene geloof van het mensen. Door enkele trouwe aanhangers en vrienden, van wie vooral Prosper van Aquitanië vermelding verdient, werd Augustinus nu van het bestaan dezer richting op de hoogte gebracht. Hij heeft daarop - het was in 429 - in een tweetal geschriften: *Over de predestinatie* en *Over de gave van de volharding*, de dwalende broeders in Zuid-Gallië terechtgewezen. Het geloof als een werk Gods, de onweerstandelijkheid van de genade en het vrijmachtig karakter van de uitverkiezing werden in deze geschriften door hem in het volle licht geplaatst. Het is hem evenwel niet mogen gelukken de door hem bestreden opvatting, welke bezig was van zijn Schriftuurlijke genadeleer de spits af te breken, geheel terug te dringen. Die richting, gewoonlijk naar de plaats, waar zij het eerst werd verdedigd, als die van de Massilienses, en pas in veel latere tijd, namelijk in de zeventiende eeuw, als het Semipelagianisme aangeduid, heeft zich niet alleen toentertijd gehandhaafd, maar zij zou in volgende eeuwen nog aan invloed winnen en in de kerk tot veel strijd aanleiding geven.

De vraagstukken, die verband houden met de strijd tegen het Pelagianisme, hebben Augustinus tot het einde van zijn leven in beslag genomen. Zijn laatste werk tegen Julianus van Eclanum is, als een torso, onvoltooid gebleven. Wat Pelagius en Coelestius betreft, na 418 verdwenen zij van het toneel. Hun sporen verliezen zich in het Oosten, waarheen ook Coelestius, na een kortstondig verblijf te Rome, weer was afgetrokken. Ook Julianus heeft, na zijn afzetting en verbanning (op het laatst in 420), met enige medestanders een toevluchtsoord gezocht in het Oosten, en wel bij Theodorus van Mopsuestia. Daar heeft hij rustig aan zijn strijdschriften tegen Augustinus kunnen arbeiden. Na de dood van Theodorus, in 428, is hij naar Constantinopel getrokken, alwaar hij pogingen heeft aangewend om keizer Theodosius en bisschop Nestorius voor zijn zaak te winnen.

Ten opzichte van de keizer is hem dit niet gelukt. Want deze werd door een vurige aanhanger van Augustinus, Marius Mercator, in diens Gedenkschrift over Coelestius nauwkeurig, zij het niet geheel onpartijdig, omtrent de Pelagiaanse procedure ingelicht. Hij gelastte toen, in het begin van 430, Julianus uit Constantinopel te vertrekken. Diens connecties met Nestorius hebben evenwel tot gevolg gehad, dat tegelijk met Nestorius ketterij, waarover in het volgende hoofdstuk nog gehandeld moet worden; op het oecumenisch concilie te Efeze (431) ook het Pelagianisme werd veroordeeld.

Augustinus heeft in deze strijd de volstreckte onmacht van het mensen ten goede, de onmisbaarheid en algenoegzaamheid van de genade Gods door Christus en de verlossing als een vrucht van het soevereine welbehagen en de onwederstandelijke genade Gods in het licht gesteld. Wat hij over deze allerbelangrijkste onderwerpen in zijn geschriften heeft gezegd, vormt het beste deel van de erfenis, welke hij aan de kerk van de volgende eeuwen heeft nagelaten, een kostbare schat, waarin het grondmotief zijner theologie, het uit God en door God en tot God zijn alle dingen, op het heerlijkst schittert.

Augustinus strijd tegen het heidendom, zijn werk over de stad Gods

Behalve aan schismatieken en ketters heeft Augustinus ook aan het heidendom, dat in zijn tijd, gelijk reeds werd opgemerkt, nog niet had afgedaan, zijn aandacht geschonken. In zijn correspondentie worden de bewijzen er van aangetroffen. Het eigenmachtig verwoesten van heidense tempels en beelden door het volk en soortgelijke daden keurde hij af; maar tegelijk kon hij, in de trant van Israëls profeten, met de afgoden, aan welke de magistraat van een stad zijn gehechtheid betuigde, de spot drijven: gij wilt spreken van uw Hercules? welaan, wij zullen hem teruggeven; er is metaal aanwezig; aan stenen ontbreekt het niet, marmersoorten zijn er eveneens, alsmede een leger van kunstenaars; en nu wordt uw god met ijver gebeeldhouwd, gedraaid en versierd; ook rode verf schaffen wij, om het een kleurtje te geven; dan kunnen uw heilige geloften opnieuw luide klinken; ja, als gij van uw Hercules spreekt, dan brengen wij wel het geld bijeen en kopen wij van uw eigen beelhouwer wel een god voor u. Het sluiten en verwoesten van heidense tempels, zo oordeelde Augustinus, gebeurde naar Gods bevel, en dat tegen heidenen, overeenkomstig de keizerlijke wetten, met straffen werd opgetreden, ook dat had zijn volle instemming; maar tegelijkertijd verzuimde hij niet er opmerkzaam op te maken, dat al zulke maatregelen niet hielpen, zolang nog het hart een afgodstempel bleef. Steeds weer wanneer hij met heidenen contact kreeg, laaide er bij hem

iets op van de heerlijke hartstocht, hen niet onkundig te laten van de enige weg, welke tot de zaligheid leidt.

In dit verband mag stellig niet onvermeld blijven Augustinus boek *Over de stad Gods*, de laatste en zonder enige twijfel voortreffelijkste apologie, welke de oude kerk tegen het heidendom heeft opgeleverd. Aanleiding tot het schrijven van dit omvangrijke werk heeft hij gevonden in het feit van Romes inneming en plundering door de West-Gothen onder Alarik (24 augustus 410). Reeds herhaalde malen had Alarik het op de stad toegelegd en had het er voor haar min of meer dreigend uitgezien. Doch elke keer had die gevaarlijke situatie ook weer een wending genomen. Algemeen had de gedachte post gevat, dat zij, de eeuwige stad, gelijk men haar bij voorkeur placht te betitelen, onmogelijk zou kunnen vallen. Aan Romes aanzien en heerschappij, meende men, zou geen einde komen. van het te ernstiger moest vanzelf de ontsteltenis zijn, die zich van de gemoederen meester maakte, toen het niet verwachte en het onmogelijk geachte niettemin gebeurde.

Het werd een catastrofe. Men wist met die wereldschokkende gebeurtenis eigenlijk geen raad. Welke verklaring was er toch voor te geven? Al spoedig kwamen de heidenen met hun antwoord voor de dag. Zij zagen in de val van Rome de wraak hunner gesmade goden over de verlaten tempels en over het veronachtzamen van de offercultus. In hun ogen moest voor die ontzettende catastrofe, evenals trouwens voor zoveel rampspoeden, die in de laatste tijd het rijk hadden getroffen, natuurlijk het Christendom verantwoordelijk worden gesteld. De stemmen, welke zich in dezer voege uitlieten, werden ook in Afrika, tot in Augustinus onmiddellijke nabijheid, beluisterd. Toen wij, zo zeiden zij, aan onze goden offers brachten, verging het Rome goed en was zij machtig; maar nu onze offers zijn verboden, ziet gij, wat er van Rome is geworden!

Dergelijke woorden misten hun uitwerking niet. Zij maakten grote indruk, met name op de niet geringe schare van Christenen-aan-de-buitenkant, van de halfslachtigen en weifelenden. Augustinus heeft dit begrepen. Daarom heeft hij er niet mee volstaan in zijn preken op dergelijke redeneringen in te gaan. Hij heeft het raadzaam geacht ook voor bredere kring er een grondige weerlegging van te leveren.

Breed en diep heeft hij de kwestie aangevat. Voor een bepaald onderdeel wist hij de medewerking van de Spanjaard Orosius te verkrijgen. Na diens terugkeer uit Palestina wekte hij hem op tot het samenstellen van een geschiedwerk, dat tot tendens had aan te tonen, hoe de wereld in vorige eeuwen, onder het heidendom, door heel wat ergere oorlogen en door banger ellende bezocht was geworden dan in hun eigen tijd. Wat Rome thans was overkomen, deed men daarom goed niet als een exceptionele ramp te beschouwen.

Zelf betoogde Augustinus, in zijn werk, dat men voor Romes val ten onrechte het Christendom verantwoordelijk stelde, want dat dit er juist integendeel toe had bijgedragen om de mate van de ramp te temperen. Alarik had immers de kerkgebouwen te Rome gespaard, zodat zij voor tallozen tot een asiel hadden gediend om te ontkomen. Zelfs vele heidenen hadden aan die omstandigheid hun leven te danken gehad. Was de geschiedenis er niet om te illustreren, dat men; in oude dagen ten opzichte van het sparen van heiligdommen vrij wat minder royaal placht te werk te gaan? Indien daarom Alarik eens geen Christen was geweest - de Gothen mochten dan niet tot de katholieke kerk behoren, - zij waren toch Ariaansgezinde Christenen -, er zou stellig van Rome volstrekt niets meer zijn overgebleven. Voorts bestreed Augustinus de voorstelling, als zou Romes voorspoed van weleer aan haar oude religie te danken zijn geweest. Eigenlijk was er, zo zette hij uiteen, bij die Romeinen van ware voorspoed en echt geluk nooit sprake geweest. Want het beste deel daarvan, dat bestond in het bezit van de deugd, had hun steeds ontbroken. Maar ook af gedacht daarvan was die voorspoed hun niet door hun goden toegebracht; zelf hadden zij door hun moed en beleid in oorlogen overwinningen behaald; en wanneer het er precies op aan kwam, dan was het uitsluitend God geweest, de levende en ware God, Die hen voorspoedig had gemaakt. Bij het weerleggen van de concrete beschuldiging inzake Romes val liet Augustinus het echter niet blijven. Hij schreed voort tot een principiële bestrijding van het heidendom als zodanig, dat hij persoonlijk in Afrika in zijn laatste openbaringsvorm nog van nabij had kunnen gadeslaan. Dat heidendom, zo stelde hij in het licht, liet zich aan de moraal heel weinig gelegen liggen, en het bood evenmin enige vastigheid voor het geloof.

Augustinus schreef en publiceerde de boeken, waaruit dit geweldige werk is samengesteld, bij gedeelten. Het eerste gedeelte, dat in 413 gereed was, trok reeds terstond de levendige belangstelling. Het heeft tot 426 geduurd, voordat het gehele werk, in een en twintig boeken, voltooid was. Richtte Augustinus zich in de eerste tien boeken rechtstreeks tegen het heidendom, in de trant als werd aangegeven, de rest van zijn werk vertoont een meer positief karakter. Daarin stelde hij de geschiedenis onder het gezichtspunt van de machtige, doorlopende worsteling tussen de stad Gods en de aardse stad. Hij verstond onder het ene rijk degenen, die leven naar het vlees en wier eigenliefde zelfs gaat tot verachting van God, en onder het andere degenen, die leven naar de geest en wier liefde tot God zelfs gaat tot verachting van zichzelf. Het woord stad of rijk werd door hem dus in overdrachtelijke zin genomen. Maar bij het tekenen van die beide rijken ontleende hij telkens weer, trekken aan de historische werkelijkheid; dan ontstaat als vanzelf de indruk, dat zij ongeveer moeten samenvallen hetzij met de heidense staat, hetzij met de concrete kerk, gelijk deze zich voordoet aan het oog. Van beide rijken, welke op aarde niet los en gescheiden naast elkander voorkomen, maar dooreengevlochten en vermengd zijn, wordt eerst de oorsprong, vervolgens de ontwikkeling en eindelijk het einde geschetst. Augustinus heeft in de gehele geschiedenis de machtige hand Gods, die alle dingen bestiert, laten zien, en er op gewezen, hoe alles moet uitlopen op de triomf van het rijk Gods en op Zijn verheerlijking.

Deze grootse geschiedbeschouwing was in staat aan zijn tijdgenoten, in een wereld van troosteloze verwarring en dreigende uiteenscheuring, levensmoed en nieuwe verwachting in te storten. Zij bood wijde perspectieven, welke voor de heidense oudheid steeds verborgen waren gebleven en die thans voor het eerst in deze uitgewerkte vorm door Augustinus uit de Heilige Schrift werden geput.

Ook in volgende eeuwen was deze geschiedbeschouwing, neergelegd in wat wij als Augustinus meesterwerk mogen aanmerken, bestemd om een buitengewone invloed uit te oefenen. En moge zij op onderdelen correctie en aanvulling behoeven, wat de kern betreft pretendeert zij nog steeds de Christelijke geschiedbeschouwing bij uitnemendheid, te wezen.

Invloed van de grote, volksverhuizing

Het was een tijd van sombere wolken zwaar, die de Christenheid in Augustinus laatste levensjaren en nog vele jaren daarna kreeg mee te maken. Terwijl de kerkvader, zijn einde voelende naderen, de eenzaamheid begeerde ten einde zich geheel op het sterven voor te bereiden en hij daartoe de kortste boetepsalmen van David, welke hij aan de wand bij zijn ziekbed had laten aanbrengen, overdacht en op het moment dat hij de achtentwintigste augustus 430 in de hoop van het eeuwigen levens stierf, werd Hippo (reeds sedert juni van dat jaar) door de Vandalen belegerd.

De Vandalen waren in het begin van de vijfde eeuw uit Pannonië opgetrokken, door Duitsland met andere stammen over de Rijn in Gallië gevallen (406) en hadden zich vervolgens in Spanje neergelaten (409). Uit dit land staken zij in 429, ten getale van omstreeks tachtigduizend, in het bezit van een sterke vloot, onder leiding van hun vorst Genserik, een krachtfiguur, naar Afrika over. Binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek gelukte het hun dit vruchtbare gebied, Romé's korenschuur, in hun macht te krijgen.

Hippo viel, na een beleg van veertien maanden, in juli 431 in hun handen. Wel wisten de Romeinen zich vooreerst nog in Carthago te handhaven, doch in 439 overmeesterde Genserik, met verbreking van een in 435 met keizer Valentinianus III gesloten overeenkomst, zonder slag of stoot ook deze hoofdstad van Afrika. Genserik heeft daarna zijn positie nog verder versterkt en zo het rijk den Vandalen gesticht, dat tot 523 zou standhouden.

De heerschappij van de Ariaansgezinde Vandalen heeft over de katholieke kerk in Afrika, met onderbreking van slechts weinige jaren, verdrukking en vervolging gebracht. Met name de bisschoppen en presbyters hebben veel te verduren gekregen. Onderscheidene bisschoppen, tot wie ook Possidius van Calama, de beschrijver van Augustinus leven, behoorde, werden verbannen. Anderen ondergingen de ruwste en wreedste pijnigingen. Men had daarmee voor, hen te noodzaken volledige opgave te doen van het goud of zilver, waarover zij zelf heetten te beschikken of dal in het bezit van de kerk heette te zijn en waarvan zij niet meer dan een

gedeelte zouden hebben afgestaan. Aan sommigen, zo vertelt een goed-ingelicht tijdgenoot, die van verschillende gevallen zelf ooggetuige was geweest, openden de beulen met behulp van puntige stokken de mond en vulden die met stinkend slijk. Anderen sloegen zij met bullepezen, welke onder het neerkomen een fluitend geluid gaven, op het gelaat of op de benen. Aan vele anderen gaven zij zonder pardon zeewater, azijn of droesem van olie te drinken, waarmee zij uit wijnzakken, die men tegen hun mond aandrukte, werden volgepropt. Kerkgebouwen werden verwoest of anders aan de Arianen afgestaan.

In de uitoefening van de eredienst belemmerde men de katholieken op allerlei manieren, terwijl alle actie naar buien en alle propaganda-arbeid, op straffe van verbanning of dood, hun verboden werd.

De dood van Genserik in 477 bracht geen verbetering in deze toestand. Zijn zoon en opvolger Hunnerik, aan wie Valentinianus III in 445 zijn dochter had uitgehuwelijkt, zette integendeel de vervolging in verscherpte graad voort. Niet langer werden toen de katholieken in hun Belijdenis ongemoeid gelaten. In 483 belegde Hunnerik een godsdienstgesprek te Carthago tussen de katholieke en Ariaanse bisschoppen, dat aanleiding gaf tot onvruchtbare en verwarde discussies. Hij bepaalde nu, bij een edict van 25 februari 484, dat de katholieken, wilden zij niet aan de strengste straffen worden blootgesteld, voor de eerste juni van dat jaar tot het Arianisme moesten overgaan.

Wat dit vervolgen van de katholieke kerk betreft, onderscheidden de Vandalen zich in ongunstige zin van de overige Germaanse volksstammen, die, evenals zij Ariaansgezind, omstreeks dezelfde tijd in verschillende gebieden van het Romeinse rijk zich hadden neergezet. Dit is het verschijnsel, dat men gewoon is als de grote volksverhuizing aan te duiden. Tal van stammen in Europa hebben zich, als gevolg van omstandigheden, die hier onvermeld moeten blijven, gedurende de vierde en vijfde eeuw verplaatst en een bepaald gebied binnen de grenzen van de West-Gothen, onder invloed van het Romeinse rijk ingepalmd. Het is in 376 begonnen, toen keizer Valens aan een deel van de West-Gothen toestemming verleende de Donau over te trekken en zich in Thracië te vestigen. Straks werden zij door telkens nieuwe groepen van stamverwante Germaanse volkeren gevolgd, soms met, maar vaak ook zonder dezelfde keizerlijke bewilliging. In het eerste geval werden zij toegelaten als bondgenoten, doch veranderden ook dan al spoedig in vijanden van het Romeinse rijk. Al deze stammen namen, in navolging van de West-Gothen en wel voornamelijk onder invloed van dezen, het Ariaanse Christendom aan. Dat zij daar, meer dan voor de Niceense Belijdenis, toegankelijk voor zouden geweest zijn, laat zich op goede gronden niet bewijzen.

Veel aannemelijker is de verklaring, welke aan het contact van de zo-even vermelde groep van de West-Gothen onder Fritigern met keizer Valens, die hun bij een conflict met een andere groep hunner stamgenoten steun had geboden, in dezen een doorslaand gewicht wil toekennen. Valens was immers, gelijk het vorige hoofdstuk heeft doen zien, de laatste keizer, die het Arianisme openlijk begunstigde.

Toen daarom Fritigern besloot Christen te worden, volgde hij vanzelfsprekend de Belijdenis, welke hij door keizer Valens had leren kennen. De West-Gothen trokken, thans onder aanvoering van Alarik, in 396 in Macedonië en Griekenland plunderend binnen. Vervolgens kreeg Italië de beurt, waar zij evenwel in 401 bij Milaan door Stilicho werden tegengehouden. Maar in de daaropvolgende jaren moest Italië meermalen lijdelijk hun strooptochten ondergaan. Wij zagen, hoe het hun op één van die tochten gelukt is Rome in te nemen en te plunderen. Hun trekken eindigde met de stichting van een West-Gothisch rijk in het Zuiden van Gallië (415) met Toulouse tot hoofdstad, terwijl er weldra een belangrijk gedeelte van Spanje aan werd toegevoegd.

Een andere stam, die van de Bourgondiërs, vestigde zich in Savoye (443) en in het Rhône-dal (455), alwaar Vienne, Lyon en Genève hun voornaamste steden waren.

Omstreeks diezelfde tijd drongen de Franken in het Noorden van Gallië binnen. Een van hun hoofdsteden werd Doornik. Zij waren nog heidenen, evenals de Angelen en Saksen, die sedert 440 Brittannië veroverden en daar in de loop van de volgende, honderd jaren de grondslag van niet minder dan zeven rijkjes legden.

Tussen dit alles door streek als een wervelwind over de landen de tocht van de woeste Hunnen

onder Attila (451), bange herinneringen aan iets vreselijks achterlatende, maar zonder de bestaande toestanden en verhoudingen te wijzigen.

In Italië wierp zich Odoacer, de vorst van de Herulen, op tot koning (476), zette de laatste keizer, Romulus, af wiens macht trouwens niet meer dan een denkbeeldige was; en maakte daarmee een einde aan het zelfstandig bestaan van het West-Romeinse rijk. In theorie bestond er voortaan weer een Romeins rijk onder bestuur van de Keizer uit het Oosten. Odoacer moest, na enige tijd, zijn plaats inruimen aan Theoderik, die, met Ravenna tot hoofdstad, het rijk van de Oost-Gothen stichtte 493.

Deze gebeurtenissen tezamen hebben de bewoners van Romania, de benaming voor het Romeinse rijk, die omstreeks de overgang van de vierde naar de vijfde eeuw in gebruik kwam en waardoor de eenheid van de gehele bevolking van dat rijk, uit hoe onderscheidene natiën ook samengesteld, tegenover de als barbaren aangemerkte omwonende volkeren, tot uitdrukking werd gebracht, op geweldige wijze geschokt. Ten opzichte van Romes inname door Alarik in 410 hebben wij dat reeds kunnen constateren. En de gebeurtenissen, welke zich sedertdien hebben af gespeeld, waren niet in staat deze verbijsterende indruk weg te nemen. Er heeft zich in de geesten een omwenteling moeten voltrekken, die allengs in werkelijkheid ook is gekomen.

Reeds in het midden van de vijfde eeuw horen wij bij de presbyter Salvianus te Marseille een positieve waardering van de deugden van de Germaanse volkeren aan het woord komen, terwijl daarentegen de Romeinen van allerlei zedelijke defecten werden beschuldigd.

Hoe ontzaglijk evenwel de wijzigingen in de structuur van het rijk ook waren, daarnaast ontbrak de lijn van de continuïteit toch evenmin. Zeer in het bijzonder was dat met de katholieke kerk het geval. Zij bleef in haar wezen onaangetast. Van vervolging of achteruitzetting was, buiten Afrika, in het algemeen geen sprake. Typerend in dit opzicht is het feit, dat Atilla door het ingrijpen van bisschop Leo van Rome, die hem tot Mantua tegemoet reisde, en van heeft afgezien met zijn woeste horden naar Rome op te trekken. Met dit al zag de kerk zich voor de taak geplaatst, de juiste instelling op de nieuwe stand van zaken te vinden. Welke zou haar positie zijn in de nieuwe wereld, die bezig was geboren te worden? Van overwegend belang daarvoor zou de plaats, welke Romes bisschop in het midden van de kerk innam, blijken te wezen.

Het gezag van de bisschop van Rome

Gedurende het tijdperk, dat ons bezighoudt, is het gezag van de bisschop van Rome aanmerkelijk gestegen. Het zal nodig zijn dit nader in het licht te stellen en de factoren aan te wijzen, welke tot die ontwikkeling hebben bijgedragen.

Op de overgang van de vorige naar deze periode vinden wij als bisschop te Rome Damasus (366-384), die het aanzien van zijn zetel, dat onder zijn voorganger Liberius (352-366) niet weinig had geleden, weer omhoog heeft gebracht. Reeds werd er de aandacht op gevestigd, dat hij voor de catacomben een bijzondere interesse heeft getoond: Zelf vervaardigde hij opschriften, welke in marmer gebeiteld, op de graven van de martelaren werden aangebracht. Zeer verdienstelijk heeft hij zich ook gemaakt, door aan Hieronymus de herziening van de bestaande Latijnse Bijbelvertaling op te dragen.

Hieronymus had, na zijn studiejaren in Rome doorgebracht te hebben en tijdens een verblijf in Gallië tot een ascetisch leven geïnspireerd te zijn, zich te Aquileja bij een kring van gelijkgezinde vrienden gevoegd. Vervolgens had hij een aantal jaren in het Oosten doorgebracht: eerst te Antiochië, alwaar hij een grondige kennis van het Grieks opdeed en de exegetische voordrachten van bisschop Apollinaris van Laodicea volgde; daarna als kluizenaar in de woestijn ten oosten van Antiochië, in welke tijd hij Hebreeuws studeerde; eindelijk te Constantinopel, waar hij gelegenheid kreeg Gregorius van Nazianze te horen en de invloed onderging van Origenes exegetische werken, welke hij voor een deel in het Latijn vertaalde, terwijl hij toen eveneens met Gregorius van Nyssa in contact kwam.

In 382 verscheen hij nu, op uitnodiging van Damasus, te Rome om er aan een synode deel te nemen. Zijn verblijf werd er evenwel tot enige jaren gerekt. Hij werd de rechterhand van de bedaagde bisschop en het middelpunt van een kring van asceten, waartoe onderscheiden dames uit de Romeinse adel behoorden. Hij was de aangewezen persoon, in alle opzichten tot

deze gewichtige wetenschappelijke taak toegerust, om de herziening van de Bijbelvertaling tot stand te brengen. De vrucht van zijn arbeid, die vele jaren in beslag heeft genomen, is de later met de naam van Vulgata aangeduide Latijnse Bijbelvertaling geworden.

Van grote betekenis is het, gelijk in het vorige hoofdstuk reeds even werd aangestipt, dat Damasus voor Rome aanspraak heeft gemaakt op de speciale betiteling als *apostolische stoel*, welke sedert dien een staande term is geworden. Natuurlijk waren er ook andere kerken, welker stichting op de een of andere wijze met een apostel in verband werd gebracht.

Met name beweerde men dat van Antiochië, de oudste en werkelijk apostolische kerk, in welke het eerst de naam Christen in gebruik kwam. Maar wanneer Damasus in brieven, aan kerken in het Oosten gericht, de aangehaalde benaming bezigde, bedoelde hij daarmee niet enkel uit te spreken, dat Rome de enige kerk in het Westen was, welke door een apostel gesticht zou zijn. Zijn pretentie hield evenwel in, dat zij alleen de apostolische zetel bij uitnemendheid mocht heten. Daarachter mogen wij wel vermoeden de invloed van de traditie omtrent de apostel Petrus, die kort tevoren in Rome een vastere vorm had aangenomen. Petrus komt namelijk op een bisschopslijst, daterende uit 354, als eerste bisschop van Rome voor. Damasus heeft naar het schijnt, op de reeds gememoreerde synode te Rome in 382 zijn aanspraken in deze trachten te funderen met een beroep op Mattheüs 16 : 18, De heilige kerk van Rome zou niet als gevolg van synodale bepalingen in rang boven de andere kerken zijn gesteld, maar zij zou het primaat hebben verkregen door het woord van het Heeren in het Evangelie: *gij zijt Petrus en op deze petra zal Ik mijn gemeente bouwen*. Op Rome zou dan in rangorde volgen eerst Alexandrië, daarna Antióchië.

De bijzondere positie, welke dusdoende aan Romes kerk werd toegekend, was van geheel andere aard dan die, welke door de oecumenische synode te Constantinopel (381) was erkend. Daar had men, door aan Constantinopel de tweede plaats, na Rome te geven, een uitspraak bedoeld niet zozeer ten gunste van Rome als wel tegen Alexandrië. Er kwam bovendien nog bij, dat men daar, blijkens de formulering van Constantinopel als het nieuwe Rome, de kerkelijke rangpositie van de bisschoppen geheel in overeenstemming met de Staatkundige verhoudingen had bedoelen te regelen. Bij Damasus ging het echter om een pretentie, welke zich principieel grondde op de Heilige Schrift. Dit was ontegenzeggelijk een schrede voorwaarts in de ontwikkeling, die naar Romes primaat zou leiden.

In dezelfde lijn is daarop door bisschop Siricius (384-399), die onder Damasus diaken was geweest, doorgewerkt. Men heeft Siricius, die geen krachtige persoonlijkheid was, wel aangeduid als de uitvoerder van Damasus testament voor wat betreft de grootheid van Romes bisschopszetel. Zelf stond hij min of meer in de schaduw van zijn oudere tijdgenoot Ambrosius, wiens woord blijkbaar in brede kringen gezag genoot. Ambrosius gold als de leidende figuur; Siricius, de bisschop van Rome, werd slechts naast hem geraadpleegd.

Met dit al verstond Siricius het de door Damasus uitgesproken pretenties op besliste wijze te handhaven. Dit blijkt uit de dusgenaamde decretalen, welke van hem bewaard zijn gebleven. Hieronder zijn te verstaan de beslissingen, die de bisschoppen en latere pausen van Rome in de hun voorgelegde rechtszaken hebben genomen, welke decretalen de grondslag hebben gevormd voor het latere corpus juris canonici (kerkelijk wetboek). Bekend is het decretaal, gezonden aan bisschop Himerius van Tarragona in Spanje (10 februari 385). Siricius verzekert daarin omtrent de betekenis van zijn ambt, dat hij de lasten van allen, die moeilijkheden hebben, draagt, ja veeleer dat die in hem gedragen worden door de gelukzalige Petrus, van wie hij vertrouwt, dat deze hem als erfgenaam van zijn bestuur beschermt en handhaaft; een uitdrukkingswijze, welke wij in latere decretalen regelmatig zien terugkeren.

Van de bisschoppen, tot wie deze decretalen gericht waren, werd verlangd, dat zij zich aan de daarin gegeven uitspraken zouden houden, wilden zij niet van de gemeenschap met de apostolische stoel worden afgesneden. De decretalen vertonen aldus een zekere overeenkomst met de edicten, die de keizers op wereldlijk gebied gewoon waren uit te vaardigen. Met dit verschil evenwel, dat de bisschoppen van Rome daarbij niet als zelfstandige wetgevers te werk gingen. Zij beriepen zich gewoonlijk op de Heilige Schrift en traden slechts op als handhavers van de door synodes vastgestelde canones.

Datzelfde autoriteitsbesef laat zich nog speciaal opmerken in de wijze, waarop Siricius in de

leiding van de kerken in Oost-Illyrië heeft ingegrepen. De kerken in dat gebied, dat, zoals reeds eerder werd medegedeeld, in staatkundige zin deel uitmaakte van het Oostelijk rijk, liepen gevaar ook kerkelijk binnen de invloedssfeer van het Oosten getrokken te worden. Vermoedelijk heeft de bisschop van Constantinopel in die richting pogingen aangewend. Om aan dat streven nu een dam in de weg te stellen en de kerk in de desbetreffende provincies onder de invloed van Romes stoel te behouden, verleende Siricius aan bisschop Anysius van Thessalonica volmacht om alle bisschopswijdingen binnen dat ressort te verrichten. De bisschop van Thessalonica werd diendienste zoveel als vicaris, plaatsvervanger, van Romes bisschop voor dat gebied, en deze zag daardoor zijn machtspositie ten opzichte van de kerken in Oost-Illyrië versterkt.

Die pretenties van een Damasus en een Siricius enerzijds en de erkenning dezer aanspraken in de kerk anderzijds waren echter twee. Uit verschillende gegevens valt op te maken, dat beide elkander niet volledig dekten. Reeds de omstandigheid, dat de bisschoppen van Rome geen afzonderlijke titel voerden, waarmee zij voor hun medebisschoppen konden verschijnen, maar zich in volkomen gelijke kwaliteit tot hen moesten richten, is in dit opzicht niet zonder betekenis. Veel belangrijker nog is het feit, dat Siricius bij een deel van de kerken het gezag van Ambrosius zo niet boven, dan toch voor het minst naast het zijne zag gewaardeerd. Maar wellicht het belangrijkste was de weerstand, waarop Romes pretenties bij de kerken in Afrika stuitten. Wel stelde men ook daar de correspondentie met de bisschop van Rome op prijs. De idee van de noodzakelijkheid dezer gemeenschap, als een kenmerk tegenover alle ketterij en schisma, leefde er ongetwijfeld. Optatus van Mileve gaf aan dat besef uiting in zijn geschrift tegen de Donatisten. Volgens hem werd door de gemeenschap met Romes bisschop, die gezeteld was op de stoel van Petrus, het hoofd van alle apostelen, de eenheid van de kerk gewaarborgd.

Ook Augustinus heeft, gelijk wij zagen, aan dat gezag een bijzondere waarde toegekend en zich met de hoogste achting daarover uitgelaten. Hij aarzelde niet zichzelf en zijn medebisschoppen, in vergelijking met de rijke bron, die de bisschop van Rome was, aan te duiden als een smalle beek. Maar van een erkenning van Romes primaat of van een beschouwing van Rome als hoogste instantie in appelzaken was niettemin geen sprake. Eventuele klachten tegen bisschoppen moest men indienen bij de primas van de desbetreffende provincie en vervolgens bij het concilie, dat jaarlijks in Carthago vergaderde. In de strijd tegen het Donatistische schisma is de beslissing geheel buiten de bisschop van Rome om tot stand gekomen. Wel heeft men het noodzakelijk geacht op de hulp van het keizers een beroep te doen, doch om een uitspraak van Rome heeft men niet gevraagd. Ja, in strijd met de door Rome als juist erkende gedragslijn, heeft men er geen bezwaar in gezien Donatistische geestelijken, bij hun overgang tot de katholieke kerk, in hun ambt te handhaven.

Daarna hebben de Afrikaanse kerken wel in verband met de strijd tegen het Pelagianisme, dat zich niet uitsluitend binnen haar gebied vertoonde, met Romes bisschop contact gezocht. Het is ons echter bij het nagaan van die strijd opgevallen, hoe de vaste en welbewuste leiding daarin niet aan de kant van Rome, doch aan die van Augustinus en van de Afrikaanse synodes is geweest. Augustinus heeft er niet aan gedacht toe te geven, dat Rome, gelijk bisschop Innocentius het deed voorkomen, zou gelden als de oerbron, waaruit het water naar alle landen toevloeit. Haar bisschop; hoe ook door hem geëerd, had voor zijn besef, niet minder dan hij zelf te putten uit de oorsprong van de stromen. Zo heeft de kerk in Afrika, bij alle erkenning van diens zeer bijzondere positie en Augustinus heeft tegen Romes hoge aanspraken nooit gepolemiseerd, daarentegen wel de fouten en zwakheden zoveel mogelijk bementeld, het verstaan haar zelfstandigheid tegenover de bisschop van Rome te bewaren. Een basis daarvoor schiep zij zich in een verzameling van kerkelijke besluiten, welke door het concilie van Carthago in 419 in een codex werden bijeengebracht.

Innocentius, die na de korte ambtsperiode van Anastasius bisschop werd (402-417), wordt ons beschreven als een man, met scherpzinnigheid en wijsheid begiftigd. Door zijn energiek optreden heeft hij aan de aanspraken van zijn voorgangers nieuwe kracht weten bij te zetten en daar nog verdere uitbreiding aan gegeven. Naar zijn voorstelling was hij een andere Mozes, die, gelijk deze op raad van Jethro had gedaan (Exodus 18 : 22), de zaken van minder gewicht

aan de beslissing van andere bisschoppen overliet, doch de uitspraak in belangrijke zaken aan de apostolische stoel voorbehiel. Daarmee vindiceerde hij voor zich, ten aanzien van het appèl in kerkelijke gerichtsaken, rechtstreeks op grond van Gods Woord een autoriteit, welke tot dusver alleen op de rijkswetten was gegrond geweest. De versteviging van zijn gezag, dat uit zijn decretalen aan bisschoppen in alle gebieden van het Westen telkens weer sterk spreekt, bereikte hij evenwel niet zonder aan de historische waarheid tekort te doen. Heette het niet in één van die decretalen, dat in geheel Italië, Gallië, Spanje, Afrika en Sicilië en op de tussengelegen eilanden niemand kerken zou gesticht hebben dan wie door, de apostel Petrus of diens opvolgers tot priesters waren aangesteld, en dat in al die provincies geen enkele andere apostel zou geleerd hebben? Voor een Paulus was in deze theorie geen plaats, evenmin als voor een instituering van kerken in Gallië buiten de directe invloed van Rome om. De theorie heeft hier de geschiedenis vervormd en aan haar oogmerk dienstbaar gemaakt.

Van grote betekenis was het verder, dat Innocentius getracht heeft ook in het Oosten met zijn pretenties door te dringen. Hij koos partij voor Chrysostomus, die, gelijk wij in het volgend hoofdstuk nog nader zullen zien, als bisschop van Constantinopel was afgezet en die daarna in ballingschap is gestorven (407). Nu drong hij er op aan, dat de naam van Chrysostomus, welke uit de officiële kerkboeken was geschrapt, weer in ere hersteld zou worden, want dat hij anders de gemeenschap met die kerken wilde afbreken. De kerk van Antióchië heeft, na enige tijd, in 413 aan dat verlangen voldaan. Innocentius heeft toen haar bisschop deswege geprezen en vervolgens pogingen aangewend om met hem een soortgelijke relatie aan te gaan, als hij ook had met de bisschop van Thessalonica, die immers voor de kerken in Oost-Illyrië zo veel als zijn plaatsvervanger was. Met het voeren van dergelijke pretenties ten aanzien van de kerken in het Oosten zijn de bisschoppen van Rome ook in het vervolg nog doorgegaan. Wij krijgen dat nog wel op te merken, wanneer de strijd tegen Nestorius en in verband daarmee het concilie van Efeze (431) aan de orde komen. Er was echter allerm minst sprake van, dat men in het Oosten bereidheid toonde de bedoelde aanspraken als wettig te erkennen. Een zeker oppergezag in geloofszaken werd er aan Romes bisschop niet toegekend. Hij werd beschouwd, en in zoverre was zijn invloed, vergeleken bij de toestand van een eeuw te voren, toch reeds aanmerkelijk gestegen, als niet meer dan de vertegenwoordiger van de kerk in het Westen.

Omtrent de directe opvolgers van Innocentius valt er in ons verband slechts weinig te vermelden. Aan Romes gezag nieuwe glans bijgezet hebben zij in het algemeen niet van Zosimus (417-418) hebben wij ten opzichte van zijn houding in de Pelagiaanse strijd zelfs het tegendeel moeten constateren. Dit is trouwens niet het enige geval geweest, waardoor hij zich in moeilijkheden heeft gewikkeld. Een geval van andersoortige aard heeft zich namelijk in Zuid-Gallië voorgedaan. Daar begunstigde hij bisschop Patroclus van Arles, door aan deze een positie boven diens medebisschoppen en voorts nog enige andere voorrechten te verlenen. Dienten gevolge ontstond er vrij wat ontstemming; en het heeft geruime tijd geduurd, voordat Rome de daardoor veroorzaakte moeilijkheden had overwonnen.

Na de dood van Zosimus, aan het einde van 418, rezen er verwikkelingen over de keuze van zijn opvolger. Twee partijen stonden een tijdlang tegenover elkander. Dit schisma gaf Julianus van Eclanum toen aanleiding te spreken van een straf Gods voor de veroordeling van het Pelagianisme. Augustinus wees er hem echter op, dat men ook onder Dalmasius reeds een dergelijk schisma had meegemaakt, maar dat er toen toch van Pelagianen geen sprake was geweest. Het Episcopaat kwam aan een reeds bejaarde presbyter, Bonifatius (419-422), die zich genoodzaakt zag op de hulp van het keizers een beroep te doen, tot handhaving van de kerkelijke vrede. Gedurende zijn Episcopaat wendde de bisschop van Constantinopel, die daarbij steun vond in een door keizer Theodosius II uitgevaardigde wet (14 juli 421), pogingen aan om Oost-Illyrië in zijn invloedssfeer te betrekken. Maar door het ingrijpen van keizer Honorius ten gunste van Rome kwam hiervan niets terecht. Verdere bijzonderheden over Bonifatius alsmede over Coelestinus (422-432) en over Sixtus III (432-440) kunnen in dit verband blijven rusten. Speciale aandacht verdient echter weer bisschop Leo (440-461), die met recht de Grote wordt bijgenoemd. Met hem werd een voorlopig eindpunt in de ontwikkeling van het pausdom bereikt. Hij mag als de eerste paus in de latere zin van het

woords betiteld worden. Leo was een krachtige persoonlijkheid, die ook reeds onder bisschop Sixtus een betekenisvolle rol had vervuld. Op zijn advies had Johannes Cassianus omstreeks 430 een geschrift tegen Nestorius opgesteld. In opdracht van keizer Valentinianus III bevond Leo zich in Gallië, om daar als bemiddelaar op te treden tussen twee voorname magistraatspersonen, toen Sixtus stierf en het volk hem als diens opvolger begeerde.

Leo heeft de allengs traditioneel geworden gezagsaanspraken van Romes bisschop welbewust gehandhaafd en de theorie dien omtrent verder afgerond. Vooral uit zijn preken in het geheel bleven er niet minder dan 96 preken van Leo bewaard welke hij jaarlijks op de dag zijner inwijding (29 september) placht te houden, leren wij zijn gevoelens daarover kennen. De apostel Petrus staat daarbij in het centrum. Petrus wordt geëerd als het fundament van de kerk. Tussen hem en Christus, die als de opperste bisschop geldt, zou een eeuwig deelgenootschap van macht bestaan. De overige apostelen zouden dan door hem hun macht hebben gekregen. En nog altijd zou Petrus bezig zijn die eens hem toevertrouwde taak uit te voeren. Romes bisschop zou men niet slechts als opvolger van Petrus hebben te beschouwen, doch in hem zou Petrus zelf zijn werk blijvend voortzetten. Wat de bisschop deed, zou eigenlijk in en door hem niemand anders doen dan Petrus. Hij zou de plaatsvervanger van Petrus zijn. Daarom waren alle andere bisschoppen in de gehele wereld van hem afhankelijk en behoorden zij allen zijn gezag te erkennen. Geheel in overeenstemming met deze theorie vermaande bisschop Chrysologus van Ravenna in 449 Eutyches op wat door de gelukzalige paus van de stad Rome was geschreven, gehoorzaam acht te nemen, aangezien de gelukzalige Petrus, die op zijn eigen zetel voortgaat te leven en leiding te geven, aan de zoekenden de waarheid van het geloofs verschaft.

Uit die aanhaling blijkt reeds, dat men bereid was de autoriteit van Romes bisschop in de door Leo uiteengezette geest te aanvaarden. Dit was in vrijwel de gehele kerk van het Westen het geval. Onderscheidene factoren hebben tot het bereiken van deze voor Rome gunstige positie bijgedragen. De kerken in Afrika, die getoond hadden tegenover Rome een zekere zelfstandigheid te kunnen handhaven, vielen als een gevolg van de overheersing van dat land door de Vandalen weg. Het gevaar voorts, dat er te een of ander ogenblik zich een tweede Byzantium, nu in het Westen, zou vormen, hetzij te Milaan, hetzij te Aquileja, waardoor Rome dan dreigde overvleugeld te worden, een gevaar, dat sedert de dagen van Ambrosius min of meer acuut was geworden, verdween ineens, toen het Romeinse rijk door de aanstormende Germanen al meer verzwakte en straks geheel ging ineenstorten. Bisschop Leo zelf was bovendien een figuur, die het verstond zijn gezag aan anderen op te leggen en zijn autoriteit, ondanks mogelijke tegenstand, door te zetten.

Dat heeft bisschop Hilarius van Arles moeten ervaren. Hilarius, eert medestander van Johannes Cassianus, vindiceerde de rechten, welke Zosimus indertijd aan de bisschopszetel van Arles had verleend, en trad met grote beslistheid tegen de bisschoppen in zijn ressort op, zodat sommigen zich daarover te Rome beklagden. Leo heeft een van de klagers in het gelijk gesteld en de in zijn ogen aanmatigende houding van Hilarius, die zich aan zijn gezag niet wilde onderwerpen, veroordeeld. Hij rustte niet, voor en aler hij van keizer Valentinianus III een rescript had uitgelokt, waarbij zijn positie als hoofd van de Westerse kerk officieel werd geaprobeerd (17 juli 445). Daarnaast heeft Leo ook wat betreft de relatie tot de bisschop van Thessalonica als vicaris over de kerken in Oost-Illyrie zijn gezag krachtig doen gelden. Hij gaf namelijk Anastasius van Thessalonica te verstaan, dat deze niet meer dan een uitvoerende bevoegdheid bezat, maar dat alleen hemzelf de volledige macht in kerkelijke rechtszaken toekwam. Anastasius behoorde, en dit niet anders dan in het belang van de eenheid van de kerk, aan de stoel van Petrus gehoorzaamheid te betonen.

Behalve dit alles is er nog een bepaalde omstandigheid, die ter verklaring van het grote gezag, dat Leo zich in de kerk wist te verwerven, niet mag verwaarloosd worden. Hij heeft namelijk, in onderscheiding van zijn voorgangers, wanneer dogmatische kwesties aan de orde kwamen, zelfstandige leiding weten te bieden. Hij volstond er niet mee over ketterijen een formele veroordeling uit te spreken, doch leverde tegelijk een zakelijke bestrijding van de desbetreffende dwalingen. Zo heeft hij zich tegen het Pelagianisme en het Manicheïsme gericht. Het

belangrijkst in dit opzicht is evenwel zijn optreden in de Christologische strijd geweest. Hij was het, gelijk wij in het volgend hoofdstuk nader zullen zien, die voor de dogmatische uitspraak op het concilie van Chalcedon (451) de richtlijnen heeft uitgestippeld. Maar hoezeer vooral daardoor zijn invloed ook op de kerk in het Oosten van niet geringe betekenis is geweest, zijn gezag als hoofd over alle kerken heeft men daar niet willen erkennen. Want op datzelfde concilie van Chalcedon is uitdrukkelijk uitgesproken, dat de bisschoppen van Rome en Constantinopel met elkander volkomen op één lijn waren te stellen. Leo mocht zich over deze uitspraak beklagen en haar als naar zijn oordeel strijdig met de besluiten van Nicéa casseren, baten deed zulks niet. In het Oosten aanvaardde men Romes pretenties niet.

Voor wat het Westen betreft, was met Leo het gezag van Romes bisschop voorlopig als gevestigd te beschouwen. Of het wellicht tot nog machtiger invloed zou stijgen en of het zich op de duur zou weten te handhaven, zal de verdere loop van de geschiedenis moeten uitwijzen.

Ons overzicht van dit tijdperk breekt af op een moment, dat bijna alle landen van het Westen in een proces van geweldige veranderingen betrokken waren, Het West-Romeinse rijk is voorgoed verbrokkeld en in stukken uiteen geslagen. Tal van kleinere rijken zijn er voor in de plaats getreden en het is nog allerm minst duidelijk, op welke wijze de toestand zich zal consolideren. Wat gaat er in dat gistingsproces van de kerk worden?

Het gevaar was niet denkbeeldig, dat zij in dat proces zou worden meegetrokken. Zij had in even vele delen als er nieuwe rijken en rijkjes ontstonden, kunnen uiteengespat zijn. Had een Alarik aan zijn hof niet een paleis-bisschop verbonden? En scheen niet het hof bij die nieuwe vorsten te worden tot de centrale plaats, waar ook kerkelijke aangelegenheden haar afdoening ontvingen? De kans bestond, dat men de kerk zou gaan vernationaliseren.

Op het tijdstip, dat wij van haar scheiden, vertoont de kerk zich veelszins aan ons oog als een sterke rots in het midden van woelige wateren. Een rustige kracht kenmerkte haar. Haar organisatie was stevig en volkomen intact gebleven. Ondanks de onzekere tijd werden synodes en concilies regelmatig gehouden, en namen hun werkzaamheden haar gewoon verloop. Haar bisschoppen stonden op hun post en gaven vaste leiding, voorgedaan door hun aller hoofd, de bisschop van Rome. Aanzienlijk was in de kloosters het getal van de toegeruste strijders voor de zaak van de kerk. De onbewegelijkheid was er, maar tegelijk ook de dynamische kracht van een levend geloof. Door de vuurproef van de vervolging werden er in Afrika velen als zilver gelouterd. In de harten van anderen brandde als een onweerstaanbare gloed de zendingsijver. Is niet een Patricus naar Ierland getrokken (432) en heeft hij daar niet, bijgestaan door talrijke medewerkers, de kerk gesticht?

Wat zou er van de kerk worden? En zou de kerk aan haar hoge roeping weten te beantwoorden?

V. DE KERK IN HET OOSTEN EN DE CHRISTOLOGISCHE STRIJD GEDURENDE DE VIJFDE EEUW. door Dr. D. Nauta

De toekomst van de kerk in het Oost-Romeinse rijk, 129 De Origenistische strijd, 140 Johannes Chrysostomus, 145 Periode van rust, 153 De Christologische strijd, 157 Nestorius, 161 Het verzet van de Antiocheners" Theodoretus van Cyrus. 174 De Eutychiaanse strijd, 178 Het concilie van Chalcedon, 183 De Monofysieten, 189 Algemeen overzicht, 193.

De toekomst van de kerk in, het Oost-Romeinse rijk

Vergeleken met de kerk in het Westen, vertoonde de toestand van de kerk in het Oost-Romeinse rijk omstreeks de overgang van de vierde naar de vijfde eeuw, naast veel overeenkomst" ook vrij wat onderscheid. Niet het minst dat hierin uit, dat geen enkele bisschopszetel in het Oosten eenzelfde dominerende positie bezat als Rome in het Westen. Er waren drie zetels, die van Alexandrië, Antiochië en Constantinopel, welke dongen naar de hoogste macht. Wel had het concilie van Constantinopel (381), gelijk reeds eerder werd opgemerkt, aan de bisschop dezer stad de plaats van de ere na Rome toegewezen en was dit besluit zonder enige twijfel ten nadele van Alexandrië bedoeld, maar daarmee was toch in de feitelijke machtsverhoudingen nog geen keer gebracht. In werkelijkheid heeft, zeker nog tot het midden van de vijfde eeuw, de bisschop van Alexandrië over de grootste invloed kunnen beschikken. Wat het concilie van Constantinopel heeft gedaan, was het leggen van de grondslag voor de vorming van de dusgenaamde patriarchaten, die in de zesde eeuw het beeld van de kerk zouden beheersen.

De indeling van de kerkelijke ressorten sloot zich in hoofdzaak aan bij de indeling, welke voor het burgerlijk bestuur gold. In de steden trof men bisschoppen aan, wier jurisdictie zich eveneens over het platteland rondom die steden uitstreckte. De choorbisschoppen, die men tevoren in de dorpen van Klein-Azië had gehad en die naderhand in gewijzigde vorm in het Westen zouden terugkeren, waren verdwenen. Slechts in Egypte waren er in tal van kleinere plaatsen nog bisschoppen; gelijk wij dat ook in Afrika tot in Augustinus dagen hebben kunnen constateren. De bisschoppen, die in de hoofdsteden van de verschillende provincies waren gezeteld, oefenden als metropolitanen een bepaald gezag uit over de mede-bisschoppen in hun provincie. In deze kwaliteit riepen zij op regelmatige tijden de provinciale synodes samen en zaten zij die -voor. Nu vormde hij het burgerlijk bestuur een bepaalde groep van provincies een dioecese, waarvan een vicariüs aan het hoofd stond. Het Oost-Romeinse rijk telde vijf van dergelijke dioecesen. Een instantie, die met deze hoge regeringspersoon parallel liep, had men echter in de kerkregering niet. Aan de bisschoppen in de hoofdsteden van de dioecesen kwam in kerkelijke aangelegenheden geen primaat over de metropolitaan-bisschoppen toe. Daarentegen had het concilie in 381 wel de bepaling gemaakt, dat de bisschoppen van de ene dioecese zich in de zaken van hun collega's ener andere dioecese niet zouden mogen indringen. De kerken binnen een dioecese werden diensten gevolge min of meer als een zelfstandig geheel beschouwd: In kerkelijk opzicht onderscheidde men zes van dergelijke ressorten. Want de gebieden buiten de grenzen van het Romeinse rijk, waar de kerk zich had gevestigd, te weten in Perzië en Armenië, werden als een aparte groep aangemerkt.

Was er dus van een primaat in de juridische zin van het woords geen sprake, dit neemt niet weg, dat de bisschoppen van Constantinopel, Alexandrië en Antiochië over een boven al hun medebisschoppen uitreikende invloed beschikten. Vooral met die van Alexandrië was dat het geval. Hij behoefde niet eerst door een conciliebesluit of door de aanpassing bij de burgerlijke bestuursindeling zijn buitengewone macht te ontvangen. Hij bezat haar reeds. Zijn bijzondere positie lag in de geschiedenis verankerd: Alexandrië was van eeuwen her een centrum van wetenschap geweest en was dit ook gebleven na de overwinning van het Evangelie. Van nog grotere betekenis was de omstandigheid, dat in deze stad, te midden van de dogmatische strijd, het hart van de kerkelijke actie had geklopt. De naam van Athanasius had niet weinig tot verheffing van diens bisschopszetel bijgedragen. Zo strekte het gezag van Alexandrië zich

uit over geheel Egypte en Lybië, tezamen zes provincies uitmakende. Haar bisschop kreeg de verkiezing van alle andere bisschoppen te approberen en was gewoon persoonlijk hun allen de wijding te verlenen. In deze streken, en met name in het dichtbevolkte dal van de Nijl, had de kerk zich tot een sterke macht ontwikkeld.

Ook onder de inheemse bevolking, de Kopten, had zij sedert het begin van de vierde eeuw steeds meer ingang gekregen, zodat zich allengs zelfs een Christelijke literatuur in de Koptische taal ging vormen. Stellig een honderdtal bisschoppen erkenden er het gezag en de leiding van de bisschop van Alexandrië.

In deze tijd was het Episcopaat in handen van Theofilus (385-412), een krachtige en autoritaire persoonlijkheid. Hij zou onstuimig van aard, onbezonnen, hoogmoedig en bij uitstek eerzuchtig zijn geweest. Deze kenschetsing mag dan afkomstig zijn van een auteur, die hem allerm minst welgezind was, ver bezijden de waarheid schijnt zij toch niet geweest te zijn. De gebeurtenissen, welke nog onze aandacht zullen vragen, kunnen het bewijzen. Kieskeurig in

het gebruik van de middelen om het doel, dat hij nastreefde, te bereiken, was Theofilus niet.

Ook aan de bisschop van Antiochië kwam vanouds een bijzondere positie toe, welke door het concilie van 381 onaangetaast werd gelaten. Te Antiochië hadden de discipelen van de Heiland het eerst de naam van Christenen ontvangen en van deze stad was het Evangelie in de heidenwereld uitgedragen. In die historische betekenis lag de invloed van haar bisschop gefundeerd. Deze was evenwel in de dioecese van het Oosten, waarvan Noord-Arabië, Palestina, Fenicië, Westen Oost-Syrië, Mesopotamië, Cilicië en het eiland Cyprus (in het geheel vijftien provincies) deel uitmaakten, lang niet zo groot en centraal geregeld als de macht van Alexandrië's bisschop in zijn gebied. En de omstandigheden werkten er niet toe mede om die verhouding ten gunste van Antiochië te doen veranderen.

Twee factoren zijn integendeel oorzaak geweest, dat de positie van haar bisschop eerder verzwakt dan versterkt werd.

De ene factor was, dat de kerk van Antiochië met langdurige inwendige twisten te kampen had. De hoop, dat met de dood van bisschop Meletius, die tijdens zijn voorzitterschap van het concilie te Constantinopel overleed, die verdeeldheid een einde zou nemen, doordat men de bisschop van de streng-Niceense groep, Paulinus, in zijn plaats zou verkiezen, werd niet vervuld. De keuze viel op de presbyter Flavianus (381-404). Het Westen, onder leiding van Damasus van Rome, bleef evenwel Paulinus als de rechtmatige bisschop beschouwen; en datzelfde deden ook Petrus van Alexandrië en de bisschoppen van Arabië en Cyprus. Toen Paulinus daarna in 388 was gestorven en Evagrius hem opgevolgd, zijn er ernstige pogingen aangewend om het schisma op te heffen. Ook het Westen, en dit maal was Ambrosius van Milaan de woordvoerder, drong op bijlegging van het conflict aan en zocht daartoe de medewerking van Theofilus van Alexandrië. Deze actie had tot gevolg, dat op een synode te Caesarea (393) Flavianus als de enige wettige bisschop van Antiochië werd erkend. Niettemin heeft het nog tot diep in de vijfde eeuw geduurd, voordat in Antiochië zelf het schisma vofledig was geliquideerd. Het laat zich verstaan, dat een dergelijke constellatie allerm minst geschikt was om het gezag van haar bisschop naar buiten te versterken.

In haast nog sterkere mate geldt hetzelfde van de tweede factor, welke hier gememoreerd moet worden. De bisschop van Antiochië bleek niet een figuur te zijn, die tegen zijn medebisschoppen bijzonder afstak of hen allen in bekwaamheid verre overtrof. Flavianus vond naast zich mannen als Diodorus van Tarsus, Theodorus van Mopsuestia, Epifanius van Cyprus, Cyrillus en sedert 386, Johannes van Jeruzalem; bisschoppen, die wat theologische aanleg en wat invloed betreft de vergelijking met hem gemakkelijk konden doorstaan. Het kon niet anders, of daardoor werd aan de positie van Antiochië heel wat afbreuk gedaan. Het was uitgesloten, dat haar bisschop tot een gelijke macht opklom als de bisschop van Alexandrië in Egypte bezat. De ontwikkeling van de dingen zou er zelfs toe leiden, dat een zijner medebisschoppen, die van Jeruzalem, hem geheel op zij streefde. Hoewel deze nog op het tijdstip, waarover wij handelen, de bisschop van Caesarea als metropolitaan moest erkennen, zou hij al spoedig uit die afhankelijke positie loskomen en een eigen, zelfstandig patriarchaat naast dat van Antiochië verkrijgen.

Wat de bisschop van Constantinopel betreft, deze had zijn bijzondere positie uitsluitend te

danken aan het feit, dat Constantinopel de residentiestad van het keizers, het nieuwe Rome was. Aanvankelijk betekende dit niet meer dan een ereprimaat en was de machtsbevoegdheid, waarover deze bisschop te beschikken had, uiterst gering. Maar het lag geheel in de rede, dat hij zich een toenemende invloed verwierf. De toestand, waarbij liet oude Byzantium onder de bisschop van Heraclea als metropolitaan stond, kon natuurlijk niet bestendig blijven. De bisschop van Constantinopel werd ten opzichte van hem zelfstandig. De grenzen van het territorium, waarover hij gezag uitoefende, zijn voor deze tijd evenwel niet nauwkeurig aan te geven. Vast staat, dat Thracië tot het bedoelde gebied behoorde.

Pogingen echter om ook de andere provincies in Europa, welke van het Oost-Romeinse rijk deel uitmaakten, in zijn invloedssfeer te betrekken, zijn, gelijk ons in het vorige hoofdstuk reeds is gebleken, mislukt. In Klein-Azië, waar van een straffe centrale organisatie van de kerk geen sprake was, verkreeg de bisschop van Constantinopel al spoedig in de provincie Bithynië enig zeggenschap, terwijl hij, na verloop van tijd, de kerken zowel in de dioecese van Pontus als in die van Azië onder zich zou verenigen.

Na het kortstondig Episcopaat van Gregorius van Nazianze, de zwakke, bleke man, in wie zulk een sterke geest woonde, was Nectarius hem opgevolgd (381-397), die met Gregorius bevriend was en bij het volk in hoge achting stond. Een op de voorgrond tredende persoonlijkheid is Nectarius niet geweest. Zijn voornaamste taak was het, de katholieke kerk te Constantinopel te consolideren. De aanhangers van de Arianen verkeerden er nog altijd in vrij aanzienlijke getale; zij hielden in de stad heimelijke godsdienstoefeningen of begaven zich naar de Aziatische oever, waar de radicale Ariaan Eunomius, de afgezette bisschop van Cyzicus, nog een tijdlang zijn geloofsgenoten om zich vergaderde. Buitendien had men er nog verschillende schismatieke groepen, die evenwel geen vergunning bezaten voor het houden van publieke samenkomsten. Een uitzondering werd in dit opzicht slechts gemaakt voor de Novatianen, die zeer talrijk waren en die men ook in bijna alle provincies van Klein-Azië aantrof.

Het was in dezelfde tijd, dat keizer Theodosius, die zich toen in het Westen bevond, te Milaan onverwachts overleed. Voor het Oost-Romeinse rijk kreeg hij als opvolger zijn zoon Arcadius (395-408), die toen achttien jaar oud was. Arcadius vertoonde reeds naar het uiterlijk met zijn vader, die in de ogen van de tijdgenoten het beeld van mannelijke schoonheid vertegenwoordigde, een scherp contrast. Hij was tenger en nietig van postuur. Hij was op en top een flegmaticus; slechts traag kwamen de woorden over zijn lippen. Een regent om het machtige rijk in een moeilijk tijdsgewricht te besturen was hij niet, van welk een ernstige levensopvatting en voorbeeldige vroomheid hij ook mocht blijk geven. Hij had daartoe de leiding van anderen nodig. Eerst ontving hij die van het hoofd van de keizerlijke lijfwacht, Flavius Rufinus, tot deze bestemming reeds door keizer Theodosius, vóór diens vertrek naar het Westen, aangewezen. Nadat deze bekwame staatsman nog in hetzelfde jaar 395 op last van de Gothische generaal Gainas was vermoord; werd zijn taak overgenomen door de sluwe eunuch Eutropius. Vier jaren later werd Eutropius, na eerst door de keizer naar Cyprus verbannen, doch vervolgens op verlangen van dezelfde machtige aanvoerder van de Germaanse troepen teruggehaald te zijn, ter dood veroordeeld.

Van toen af berustte de leiding van de Staatszaken in handen van keizerin Eudoxia, een dochter -van generaal Bauto, met, wie Arcadius sedert 395 in een gelukkig huwelijk verbonden was. Zij was een hoogstaande figuur, die zich bij het gebruiken van haar machtspositie door de belangen van het rijks liet leiden. Op tactvolle wijze droeg zij zorg aan de eer van haar zwakke gemaal niet tekort te doen, terwijl zij voor haar kinderen zich tevens als een zorgzame moeder bewees. Haar dood op nog jeugdige leeftijd (404) betekende voor het rijk, niet minder dan voor haar gezin, een ernstig verlies.

Uit het zo even medegedeelde bleek het reeds, dat men in Constantinopel met de Gothische troepen onder generaal Gainas terdege had te rekenen. Een zo dreigend gevaar als voor het Westen hebben de Gothen evenwel voor het Oost-Romeinse rijk niet gevormd. Kort nadat Eutropius was omgebracht, vervulde het binnentrekken van een leger van dertig duizend man de inwoners van Constantinopel met angst en beven. Zij maakten een paar zware maanden door. Maar toen Gainas onverwacht met het grootste gedeelte van zijn leger de stad weer had verlaten, koelden zij hun woede op de achtergebleven Gothen en richtten onder dezen een

waar bloedbad aan (12 juli 400). In het begin van het volgende jaar sneuvelde Gainas ergens in Thracië. Sedert die tijd werden Germanen bijna niet meer in het leger toegelaten; men had genoeg leergeld betaald.

De krachtige bescherming, welke de kerk van de overheid genoot, maakte het voor velen gemakkelijk de weg naar de kerk te vinden en had tevens tot gevolg, dat het heidendom steeds meer werd teruggedrongen. Terwijl keizer Theodosius er zich aanvankelijk toe had bepaald tot een groot aantal heidense tempels te sluiten, ging hij sedert 391 tot het nemen van krassere maatregelen over. Onderscheidene edicten, het ene al rigoureuser dan het andere, volgden elkander op. Het verst ging wel het edict, dat hij in 392, na zijn terugkeer uit het Westen, waar hij de usurpator Maximus had ten onder gebracht, in Constantinopel uitvaardigde. Daarbij werd aan allen, zonder enige uitzondering, het brengen van offers, van welke aard dan ook, en het dienen van alle mogelijke afgoden, op welke wijze dit ook gebeurde, in het openbaar dan wel particulier, beslist verboden. Overtreders dezer wetten werden met strenge straffen bedreigd, terwijl ambtenaren, die nalatig bleven in de uitvoering van de bepalingen, zich evenzeer aan straffen blootstelden. Theodosius opvolgers hebben deze destructieve politiek ten opzichte van de heidense religie voortgezet en in nieuwe edicten nader uitgewerkt. Tal van tempels zijn verwoest. Bekend is het gebeurde met de monumentale tempel van Serapis te Alexandrië, welke bij tijdgenoten voor een wereldwonder doorging en die in 391 met de grond werd gelijk gemaakt. Op de fundamenten er van liet men een kerkgebouw verrijzen. Slechts bij uitzondering gebeurde het, dat een heidense tempel zelf als kerk in gebruik werd genomen.

Dit alles is niet zonder verzet van de zijde van de heidenen in zijn werk gegaan. Ook werd door die machtspolitiek natuurlijk de geest van het heidendom niet verdrongen. De nawerking er van liet zich integendeel nog geruime tijd in brede kringen duidelijk bespeuren. Vooral in de invloed, welke de Neoplatonische filosofie uitoefende, toonde het heidendom nog altijd levenskrachtig te zijn. En in onderscheidene steden, als te Gaza in Palestina, te Heliopolis in Syrië en op het platteland van Klein-Azië, heerste het oppermachtig en bleef het taai standhouden.

De kracht van het Evangelie was stellig aan het volksleven niet voorbijgegaan. Dit vertoonde in vele opzichten, tot in de voorstellingen op allerlei gebruiksvoorwerpen als lampen, een Christelijke tint. Naar de buitenkant beschouwd, was er van de oude heidense gewoonten niet veel overgebleven. Maar de superstitie, welke welig tierde, bewees genoegzaam, dat de harten van de mensen nog precies dezelfde waren als voorheen onder de heerschappij van het veelgodendom. Amuletten, als hoedanig men bij voorkeur het kruis gebruikte, moesten tegen boze machten bescherming verlenen. Van de martelaren, die zich voor de zaak van Christus hadden geofferd, beloofde men zich allerlei heil: gezonden de instandhouding van hun leven, zieken de bevrijding van hun lijden, onvruchtbaren de kinderzegen, ouders de bewaring van hun huwelijksgeluk. Deze atleten van Christus werden vereerd, gelijk men het weleer de heroën en halfgoden had gedaan. Zo kreeg in Egypte bijzondere beroemdheid het graf van de martelaar Menas (296), van wie men talrijke genezingswonderen wist te vertellen. Keizer Arcadius liet er een monumentale basiliek van het prachtigste marmer verrijzen, waarin de scharen van pelgrims een plaats konden vinden bij het volgen van de godsdienstoefeningen. De stad, die in de nabijheid van deze heiligdommen ontstond en welke in de vijfde en zesde eeuw haar bloeitijdperk zou beleven, heeft men wel betiteld als het Lourdes van de oudheid.

Aan de relikwieën van de martelaren en niet minder aan die van onderscheidene Bijbelheiligen, welker graven men meende ontdekt te hebben, werd buitengewone waarde toegekend. Was men hiermede reeds in de voorafgaande periode begonnen, in dit tijdperk openbaarde er zich een toenemend streven om dergelijke relikwieën naar kerkgebouwen over te brengen. Want zij golden als de draagsters van de wonderkracht, waarover de bedoelde heiligen zouden te beschikken hebben. Hoe talrijker de voorwerpen waren, welke die geheimzinnige krachten zichtbaar voor, ogen stelden en als het ware heel nabij brachten, van het te meer zou men van het heil voor persoon en gemeenschap, verzekerd mogen zijn.

Te Constantinopel was de interesse voor deze zaak dan ook niet gering. Binnen het tijdsverloop van enkele jaren werden het hoofd van Johannes de Doper, de overblijfselen van de profeet Samuël, het gebeente van de aartsvader Jozef en dat van de priester Zacharias naar

deze stad overgebracht. Plechtige processies gingen gewoonlijk met zulk een overbrenging gepaard. Chrysostomus, die bisschop Nectarius opvolgde, heeft er ons een beschreven, welke in het najaar van 398 plaats vond ter gelegenheid van het transport van het hoofd van de heilige Phocas uit de Sofiakerk naar de buiten de poorten gelegen kapel van Sint Thomas. Bij de lichtglans van talrijke fakkels trok een stoet van honderden mensen, uit alle standen van de bevolking, van het nachts door de straten van de stad, vervuld van enthousiasme voor de verering van de martelaren en Keizerin Eudoxia schreed, in eenvoudig gewaad, naast Chrysostomus voort. En de keizer zelf verscheen de volgende dag, met een schitterend gevolg, om zich te verootmoedigen op de plaats, waar de genade van de Heilige beest geacht werd in bijzondere mate te wonen.

Een uiterst belangwekkend verschijnsel in deze tijd was ede toenemende ontwikkeling van het monnikenwezen. Het aantal van degenen, die zich in het ascetische leven terugtrokken, klom tot een ongekende hoogte en liep in de duizenden. In de kerk verwierven zij zich een invloedrijke plaats. Meermalen werden hun archimandrieten tot bisschoppen gekozen, en ook overigens oefenden leidende personen uit hun kringen, onder wie bekwame mannen werden gevonden, op de gang van zaken grote invloed uit. Ook gebeurde het in de dogmatische strijd gedurende dit tijdperk wel, dat brede scharen dezer monniken door hun dreigende houding de kerkelijke beslissing in bepaalde banen trachtten te leiden. Met name in Egypte, dat als met kloosters overdekt was, waren zij machtig. Daar heeft in het laatst van de vierde eeuw Palladius, waarschijnlijk uit Galatië afkomstig, ruim tien jaren in onderscheidene kloosters het monnikenleven meegemaakt. De opgedane ervaringen hebben hem in staat gesteld in latere jaren, toen hij ergens in Bithynië bisschop was geworden, zijn *Historia Lausiaca* (aldus genoemd naar de keizerlijke kamerheer Lausus, aan wie zij is opgedragen) te schrijven, welke voor de kennis van dit onderwerp een gewichtige bron vormt.

In Syrië en in Mesopotamië was de trek naar het ascetische leven niet minder groot. Onder allerlei, soms zeer eigenaardige vormen openbaarde zich dat leven, met name bij de kluizenaars, die evenals de in kloosters samenwonende monniken talrijk waren. Het in de vijfde eeuw opkomende gebruik om boven op een hoge zuil zich van de wereld af te zonderen, heeft bijzondere vermaardheid verworven. De eerste en meest bekende van deze zuilenheiligen is een zekere Symeon geweest, die in de buurt van Antiochië niet minder dan zeven en veertig jaren op deze wijze heeft geleefd (412-459) en die daaraan zijn bijnaam van Stylites te danken heeft gehad.

Onder de kloosters in Palestina verdienen die, welke door bezielde aanhangers van het ascetisch ideaal uit het Westen gesticht werden, afzonderlijke vermelding. Hieronymus was van hen de leidende figuur. Na zijn verblijf te Rome bij bisschop Damasus, waar hij, gelijk wij gezien hebben, het middelpunt vormde van een ascetische kring, samengesteld uit aanzienlijke vrouwen, trok hij in 385 weer naar het Oosten. Kort daarop werd hij gevolgd door de schatrijke weduwe Paula (347-404), die na de dood van haar man in een leven van strenge onthouding was opgegaan en door de liefde tot Christus gedrongen, zeer milddadig was in het uitdelen van haar goederen aan de armen.

Door gesprekken met bisschop Epifanius van Cyprus, die tijdens zijn bezoek aan de synode te Rome in 382 bij haar logeerde, en met bisschop Paulinus van Antiochië had zij een sterke begeerte ontvangen om met het leven van de monniken en kluizenaars in het Oosten van nabij kennis te maken. Met haar dochter Eustochium ging zij op reis, haar andere vier kinderen, van wie een dochter op het punt stond in het huwelijk te treden, in Rome achterlatende. De beide vrouwen voegden zich te Antiochië bij Hieronymus. Na een tocht door het Heilige Land en na een kort verblijf in Egypte, voornamelijk te Alexandrië, waar Hieronymus in contact kwam met de leider van de catechetenschool, de blinde Didymus, vestigden zij zich gezamenlijk te Bethlehem. Aldaar werden enkele kloosters gesticht, een paar voor vrouwen onder bestuur van Paula en één voor mannen onder bestuur van Hieronymus. Deze kloosters gingen al spoedig een brandpunt van religieus leven worden, tot niet geringe streling van Hieronymus ijdelheid.

Een soortgelijke nederzetting bevond zich op de Olijfberg bij Jeruzalem. Zij was reeds eerder gesticht door een andere vrouw van aanzien uit Rome, Melania geheten, en stond onder leiding van Rufinus (345-410), die uit zijn jaren te Rome en te Aquileja met Hieronymus

bekend was en die, na reeds in 371 naar Egypte gereisd te zijn, enige jaren te Alexandrië bij Didymus gestudeerd had en door deze voor Origenes geestdriftig gestemd was geworden. In Constantinopel was tot deze tijd toe het monnikenwezen van slechts geringe betekenis geweest. Het schijnt er voornamelijk in ketterse kringen, en wel onder de Macedonianen, ingang te hebben gevonden. Maar na 381 begon men ook van katholieke zijde zich meer voor de zaak te interesseren. Het optreden van de archimandriet Isaäc en vooral van diens opvolger Dalmatius, beiden Syriërs van origine, heeft gemaakt, dat er langzamerhand een gehele rij van kloosters werd geopend. Ook van de Frygiër Hypatius met zijn streng-ascetische opvattingen, die omstreeks 400 in de voorstad Drys van het naburige Chalcedon een klooster inrichtte, ging op vele inwoners, niet het minst onder de aanzienlijke vrouwen, van de hoofdstad van het rijk een bezielende invloed uit. Meermalen zocht de keizer hem in zijn klooster op.

De Origenistische strijd

Bij de beschouwing van de gang van de gebeurtenissen sedert het laatst van de vierde eeuw moet ons een merkwaardig verschijnsel treffen. Heeft het Westen in deze tijd in Augustinus zijn grootste kerkvader ontvangen, wiens gezag met de jaren zou stijgen, terzelfder tijd zien wij, hoe de autoriteit van de grootste theoloog, die het Oosten heeft voortgebracht, te weten van Origenes, steeds meer in het gedrang geraakte en eindelijk op zij werd gezet. Wel had het ook in de verlopen eeuw aan tegenstanders van zijn theologie niet geheel ontbroken. En wel staat het evenzeer vast, dat niemand, zelfs onder zijn meest getrouwe volgelingen als Gregorius van Nyssa en Didymus de blinde, er eigenlijk meer aan dacht zijn systeem volledig te accepteren. Dit verhinderde echter niet dat men zich gaarne bij hem aansloot en in het algemeen met bewondering voor hem was vervuld. Zijn invloed is ontzaglijk groot geweest en tot diep in de vierde eeuw was zijn gezag in de kerk vrijwel onaangetast gebleven. Maar toen ineens kreeg het een felle aanval te verduren in de Origenistische strijd.

Er werd in een vorig hoofdstuk reeds op gewezen, dat de voornaamste bestrijder Epifanius is geweest. Deze meende de wortel van bijna alle ketterijen bij Origenes te moeten zoeken-gelijk hij sedert 374 in zijn geschriften had betoogd. Hij constateerde in hoofdzaak de volgende dwalingen bij Origenes: de subordinatiane opvatting van de Christologie, de voorstelling als zouden de menselijke zielen van te voren als engelen in de hemel hebben verkeerd en daarna vanwege een zondeval in het lichaam zijn opgesloten, de gedachte dat Adam het beeld Gods zou verloren hebben, de niet-letterlijke opvatting van het paradijs en zijn bomen en van de rokken uit vellen in Genesis, de loochening van de opstanding van het vlees en de leer van de wederherstelling van de duives; terwijl hij in het algemeen tegen de allegorische exegese, welke Origenes had toegepast, ernstige bedenkingen opperde. Ook onder de monniken in Egypte was er een bepaalde groep, welke van Origenes niets moest hebben; zij het ook dat haar bezwaren niet dezelfde en lang niet zo welgefundeerd waren als die van Epifanius. Zij volgden een zeer letterlijke uitlegging van de Heilige Schrift, in deze zin zelfs dat zij aan God het bezit van een lichaam toekenden en allerlei mensvormige uitdrukkingen omtrent Hem letterlijk voorstonden. Om die reden werden zij antropomorfiëten genoemd.

Vielen dus reeds eerder een zekere anti-Origenistische stemming te bespeuren, tot een conflict tussen voor- en tegenstanders is het pas in de negentiger jaren gekomen en wel in Palestina. Te Jeruzalem verscheen namelijk in het begin van 393 een ons overigens niet bekend persoon, Aterbius geheten, die zich over het grote aantal van de vereerders van Origenes in Palestina uiterst verbaasde. Hij trachtte nu van Hieronymus en Rufinus een uitspraak ten ongunste van het Origenisme, dat voor hem als een ketterij gold, te verkrijgen. Bij Hieronymus, die anders aan Origenes exegese ontzaglijk veel te danken had gehad en tot dusver zich nooit in afkeurende zin over hem had uitgelaten, die integendeel nog in het vorige jaar in zijn geschrift *Over vermaarde mannen* hem als leraar van de kerk had geprezen, had dit pogen succes. Wij mogen aannemen, dat Hieronymus, wie het aan een dieper inzicht in Origenes systeem haperde, door de gevoerde bestrijding oog voor diens heterodoxe denkbeelden heeft gekregen. In het vervolg liet hij het echter gaarne voorkomen, alsof hij steeds de Origenistische ketterij had veroordeeld. Maar Rufinus die wij reeds als een geestdriftig bewonderaar van Origenes leerden kennen, weigerde Aterbius zelfs te ontvangen. Deze bracht toen tegen hem de beschuldiging van ketterij in.

Enige tijd later, omstreeks Pasen van hetzelfde jaar, kwam bisschop Epifanius naar Jeruzalem. Hij preekte in de kerk van het heilige Graf tegen de dwaalleringen van Origenes, daarbij kennelijk doelende mede op bisschop Johannes. Van zijn kant richtte deze in zijn preek zich vervolgens tegen de antropomorfiëten. Aan zijn gebaren en gedragingen liet zich zijn ontstemming duidelijk bemerken. Epifanius betuigde evenwel met het gezegde zijn volle instemming, maar verlangde nu ook, dat zijn collega evenzeer de perverse dogma's van Origenes zou veroordelen. Toen deze hiertoe volstrekt niet bereid bleek te zijn, trok Epifanius zich naar het klooster te Bethlehem bij Hieronymus terug. De verhoudingen werden steeds scherper, vooral nadat Epifanius, in het begin van 394, ten behoeve van hetzelfde klooster Paulinianus, de broeder van Hieronymus, tot presbyter had gewijd, een handeling waartoe hij, volgens kerkelijk gebruik, binnen het ressort van bisschop Johannes geen bevoegdheid bezat. De bisschop verbrak de kerkelijke gemeenschap met het klooster te Bethlehem. Het feit, dat Hieronymus de brief, waarin Epifanius zijn optreden had pogen te verdedigen en nogmaals Johannes gesommeerd de Origenistische dwalingen te verwerpen, in het Latijn vertaalde, en het feit, dat die vertaling, tegen de oorspronkelijke bedoeling, publiek bekend werd, verergerde het conflict. Johannes wist zelfs van de keizerlijke minister Rufinus de uitvaardiging van een decreet tot verbanning van de monniken te verkrijgen.

Slechts politieke omstandigheden hebben de uitvoering van dit decreet verhinderd. De bemiddeling van Theofilus van Alexandrië, welke door Johannes werd ingeroepen, heeft er tenslotte toe geleid, dat er tussen beide partijen, met handhaving van de zakelijke geschilpunten, een soort van verzoening tot stand kwam (397). Hieronymus en Rufinus, wier vriendschap door dit alles giet weinig was verkoeld, reikten elkander weer de broederhand.

Een bepaald grondig karakter heeft deze verzoening blijkbaar niet gehad. Want reeds heel spoedig kwam het tussen beide mannen tot een nieuw conflict. Rufinus vertrok nog in hetzelfde jaar naar Rome, Kennelijk om voor Origenes in het Westen propaganda te voeren, hield hij zich bezig met het vertalen van diens werken uit het Grieks in het Latijn alsook van geschriften, vroeger ter verdediging van Origenes uitgegeven, zoals door Pamphilus. Vrij wat gerucht werd nu veroorzaakt door de vertaling van Origenes dogmatisch werk *Over de beginselen* (398). Rufinus had hierin het een en ander, dat volgens hem niet te rijmen viel met het orthodoxe geloof, weggelaten en voorts de oorspronkelijke inhoud op sommige plaatsen een weinig geretoucheerd. De hierbij gevolgde methode had hij tegelijk in een voorrede verdedigd, onder meer met een beroep op vervalsingen, welke door latere ketters in de tekst zouden zijn aangebracht. Bovendien had hij de handigheid gehad te laten uitkomen, dat wat hij deed, niet anders was dan een voortgaan in de lijn, welke Hieronymus ten opzichte van Origenes geestelijke nalatenschap vóór hem steeds had gevolgd. Van dit alles werd Hieronymus door zijn vrienden te Rome, mei name door Paulas schoonzoon Pammachius, nauwkeurig op de hoogte gebracht. Tevens maakten zij als hun verlangen kenbaar van hem een volledige en letterlijke vertaling van Origenes geschrift te mogen ontvangen. Hieronymus haastte zich aan dat verzoek te voldoen, waartoe hij tijdelijk alle andere werkzaamheden opzij zette. Zodra hij zijn arbeid voltooid had, werd het boek naar Rome gezonden.

Een onverkwikkelijk twistgeschrijf volgde er. Beurtelings trachtten de beide kampioenen hun standpunt en hun methode in een apologie tegenover elkander te handhaven. Deze geschriften zaten vol persoonlijke invectieven. Augustinus, aan wie Hieronymus zijn apologie had toegezonden, gaf uiting aan zijn diepe verslagenheid over een zodanige ontwrichte verhouding. "Welke vriend," zo schreef hij, "zal niet vrezen eens nog een vijand te worden, indien het mogelijk is, dat tussen Hieronymus en Rufinus ontstaan is hetgeen wij betreuren? O jammerlijke en beklagenswaardige toestand!" Rufinus liet aan Hieronymus het laatste woord. Zelf bleef hij volharden in zijn oude sympathie voor Origenes; hij toonde dit door de rij zijner vertalingen voort te zetten. Bij de nadering van de Gothen onder Alarik verliet hij Aquileja (407), waarheen hij in 399 uit Rome was getrokken. Van zins om naar Jeruzalem terug te keren, in gezelschap van Melania, die enige tijd na hem eveneens naar Rome was gekomen, met haar dochter Albina en haar twee klein-kinderen Pinianus en Melania, is hij onderweg, te Messing op Sicilië, overleden (410).

De bestrijding van Origenes opvattingen is niet zonder resultaat gebleven. Had Rufinus

aanvankelijk te Rome bij bisschop Siricius steun gevonden, terstond na diens dood veranderde de situatie. Want bisschop Anastasius veroordeelde de Origenistische dwalingen uitdrukkelijk (400) en gaf er zijn blijdschap over te kennen, dat de beide keizers de lezing dezer ketterse geschriften bij decreet wilden verbieden. Veel belangrijker nog was het resultaat, dat in het Oosten werd bereikt. Van grote invloed daarop is geweest de plotselinge frontwijziging, welke zich voordeed bij Theofilus van Alexandrië. Ten gevolge van de druk, die door de antropomorfitisch-gezinde monniken werd uitgeoefend, veroordeelde hij op een synode, einde 399 of begin 400 gehouden, de Origenisten. Het verzet van de presbyter Isidorus, die anders bij hem in hoog aanzien stond en die hij indertijd als bemiddelaar naar Jeruzalem had gezonden, en van de Origenistische monniken uit de Nitrische woestijn, die tegenover hem een dreigende houding aannamen, mocht niet baten. Isidorus en een viertal leidende figuren onder deze monniken, die vanwege hun forse gestalte bekend staan als de lange broeders, zagen zich genoodzaakt Egypte te verlaten.

Sedertdien opende Theofilus een soort van kruistocht tegen het Origenisme. Ook Johannes van Jeruzalem liet zich door hem meetronen. Epifanius en Hieronymus verheugden zich natuurlijk over deze gang van zaken, terwijl anderen Theofilus als ijveraar voor het rechte geloof prezen en hem opwekten toch vooral de verzinselen van Origenes tot het einde toe vervolgden.

Johannes Chrysostomus

De "lange broeders" zochten, met een groep medestanders, een toevlucht bij de bisschop van Constantinopel, Johannes Chrysostomus, en werden hierdoor aanleiding tot een conflict tussen hem en Theofilus van Alexandrië.

Johannes, het best bekend met zijn bijnaam Chrysostomus (Guldenmond), welke echter niet voor de zevende eeuw in gebruik geweest schijnt te zijn, was geboortig uit Antiochië in Syrië (omstreeks 344). Zijn moeder Anthusa, die op twintigjarige leeftijd reeds weduwe werd, gaf zich geheel aan zijn opvoeding. Hij bezocht in zijn geboortestad de school van de vermaarde, heidense retor Libanius. Zijn theologische opleiding ontving hij van Diodorus, de latere bisschop van Tarsus, en van bisschop 1Vleletius, die hem ook heeft gedoopt (369). Zijn neiging om een kluizenaarsleven te gaan leiden, aan welke hij op verlangen van zijn moeder aanvankelijk niet had toegegeven, heeft hij na haar dood opgevolgd, door zich gedurende enige jaren naar de bergen in de omgeving van Antiochië terug te trekken. Aan dat kluizenaarsleven kwam evenwel een einde, toen hij in 381 als diaken in dienst trad van de kerk te Antiochië. Bisschop Flavianus stelde hem vervolgens tot presbyter aan (386). Als zodanig moest hij de predikdienst waarnemen. Hij was een gebaren redenaar. Ook op zijn pastorale werkzaamheden legde hij zich met buitengewone ijver toe. Vooral in de eerste maanden van 387, toen bij een volksoproer naar aanleiding van de invoering van een nieuwe belasting het standbeeld van de keizer was omvergeworpen en toen bisschop Flavianus naar Constantinopel was afgereisd om zo mogelijk de toorn van de keizer te bezweren, werden er tussen hem en het volk nauwe banden gelegd. Johannes was bij de gemeente in Antiochië zeer geliefd.

Zijn faam als prediker bezorgde hem, na de dood van Nectarius, de bisschopszetel van Constantinopel. Wel had Theofilus van Alexandrië, in het belang van eigen kerkelijke machtspositie, zijn presbyter Isidorus als kandidaat naar voren geschoven. Maar het was Eutropius gelukt deze ernstige kandidaat uit te schakelen, en de instemming van de keizer te winnen voor de presbyter Johannes, die hij, en terecht, als in politiek opzicht volkomen onschadelijk beschouwde. Men moest Johannes min of meer met een list uit zijn geliefde Antiochië wegllokken. Eerst onderweg werd hem zijn benoeming tot bisschop meegedeeld. Zijn wijding te Constantinopel geschiedde, in tegenwoordigheid van talrijke bisschoppen, door Theofilus, de man, die zijn verklaarde tegenstander zou worden (26 februari 398).

De eerste jaren van zijn Episcopaat moeten Johannes in menig opzicht voldoening hebben gebracht. Zijn streng-ascetische levensopvatting, die hem uit het bisschoppelijk paleis alle luxe deed bannen en die hem zijn maaltijden, tot welke hij, in tegenstelling met zijn voorganger, geen wereldlijke noch geestelijke autoriteiten uitnodigde, in alle soberheid alleen deed gebruiken; zijn ernstige en indringende prediking, welke zonder enig aanzien van het

persoons de zonden van de Christenen blootlegde en krachtig bij hen op zedelijke vernieuwing aandrong; zijn toegewijde zorg voor armen en verdrukten, deze en nog andere eigenschappen namen de harten van een brede schare onder het volk voor hem in. De plechtige processies, ter ere van onderscheidene heiligen ingericht en door duizenden bijgewoond, vormden hoogtepunten in zijn bisschoppelijke loopbaan. In de gunst van de keizer mocht hij zich verheugen. Men koesterde respect voor hem: zelfs iemand als de Gothische generaal Gainas liet zijn plan om een van de kerkgebouwen voor de Arianen beschikbaar te stellen weer varen, toen Chrysostomus zich daartegen met beslistheid verzette. Meer moralist dan dogmaticus, aarzelde hij niettemin geen ogenblik de zaak van de orthodoxie ijverig te bepleiten. Tegenover de Arianen, die hun gelederen door de talrijke Gothische soldaten versterkt zagen, ontwikkelde hij een bijzondere activiteit. Hij beriep zich daarbij op de wetten van keizer Theodosius, welke aan de Arianen het houden van godsdienstoefeningen binnen het stadsgebied verboden. Tegelijk droeg hij zorg, dat de orthodox gezinden onder die Gothen een kerkgebouw ter beschikking kregen, waar het Gothisch in de eredienst de voertaal was. Soms predikte hij zelf in hun midden, terwijl een tolk zijn woorden overbracht. Hij wees dan op de universaliteit van de Christelijke religie en stelde in het licht, hoe er in de gemeenschap van de kerk, niet minder dan voor de Grieken, plaats was voor volkeren met de taal en de kleding van de barbaren.

Het mocht dan de nieuwe bisschop; met zijn lijdende, kaalhoofdige gestalte, die evenwel zo vurig en zo levendig wist te preken, aan populariteit niet ontbreken, al spoedig vormde er zich eveneens een groep van mensen, die van zijn krachtig-reformerend optreden en van zijn strenge prediking niet gediend waren. Tot hen behoorden vele personen uit de deftige stand en uit de hofkring, niet het minst devote dames; voorts een belangrijk percentage van de geestelijken en monniken, de laatsten onder leiding van de archimandriet Isaïc; en vooral ook enige bisschoppen, die gaarne buiten hun ressort in Constantinopel resideerden, zoals Acacius van Berea (in Syrië). Aan het ontstaan van een dergelijke oppositiepartij had Chrysostomus trouwens zelf ook schuld. Zijn opbruisende aard, die hem gemakkelijk in toorn deed opstuiven, zijn gewoonte om veel te berispen en weinig of in het geheel niet te prijzen, zijn geringschattende houding tegenover alle levensvreugde en alles wat schoon was, hadden vanzelf tot gevolg, dat niet weinigen van hem vervreemd raakten. Maar vooral ook het eigendunkelijk optreden van zijn gunsteling Serapion, een Egyptenaar, die door hem tot diaken en vervolgens tot presbyter was aangesteld, werkte in zijn nadeel. Er ontstond een conflict tussen deze Serapion en bisschop Severianus van Gabala, wiens invloed aan het hof zeer groot was en die aanvankelijk ook Chrysostomus vertrouwen ten volle genoot. Chrysostomus koos de partij van Serapion en beval zijn landsman Severianus de stad te verlaten. Door het ingrijpen van de keizerin, die op de knieën hem dit bezwoer, kwam het echter weer tot verzoening. Severianus bleef te Constantinopel en werd een van de leidende figuren van de oppositiepartij.

Niet alleen te Constantinopel, doch ook in het omliggende gebied rees er vijandschap tegen Chrysostomus. Vooral de zaak van bisschop Antoninus van Eféze, tegen wie men zware beschuldigingen inbracht (mei 400), gaf daartoe aanleiding. Voordat de definitieve uitspraak was gevallen, kwam Antoninus te overlijden. Chrysostomus hield nu in het voorjaar van 401 een synode te Eféze, om de misstanden te onderzoeken. Zes bisschoppen werden er op grond van simonie en dertien om andere redenen uit hun ambt ontzet. Personen, die het vertrouwen van Chrysostomus bezaten, werden in de opengevallen plaatsen aangesteld, terwijl zijn diaken Heraclides de zetel van Eféze bezette. Sommigen trokken in twijfel, of Chrysostomus tot het nemen van die maatregelen wel genoegzame competentie bezat. Erger was, dat anderen met ontstemming of zelfs met vijandschap tegen hem werden vervuld. Ook bleven in verschillende steden moeilijkheden en conflicten niet uit.

Aldus was de situatie, toen de vier "lange broeders" in gezelschap van nog enige tientallen monniken, in het haveloze kled van de asceten, uit Egypte in Constantinopel verschenen. Zij werden door Chrysostomus gastvrij ontvangen en kregen onderdak in de bijgebouwen van de Anastasia-kerk. Tot de kerkelijke gemeenschap werden zij evenwel, in overeenstemming met de bestaande regelen, niet toegelaten. Chrysostomus richtte zich, in hun belang tot bisschop Theofilus om zo mogelijk weer een verzoening te bewerkstelligen. Deze zag daarin echter een

ongeoorloofde inmenging in zijn aangelegenheden. Hij zond enige afgezanten naar Constantinopel, die de monniken bij de keizer moesten aanklagen. De zaak verliep echter aanvankelijk in zijn nadeel. Zijn deputaten werden tot de mijnen veroordeeld, terwijl hij zelf, in strijd met de geldende kerkelijke wetten, door keizerlijke machtsvolkomenheid naar Constantinopel werd gedaagd om zich ten overstaan van Chrysostomus te verantwoorden.

Theofilus liet zich niet verschalken. Hij bleef voorlopig rustig te Alexandrië. Maar hij wist de grijze Epifanius van Cyprus, de machtige kampioen tegen alles wat Origenist heette of die in bescherming nam, te bewegen naar Constantinopel te reizen. Na zijn aankomst vermeed Epifanius iedere aanraking met zijn collega en wees hij ook diens uitnodiging om zijn intrek te nemen in het bisschoppelijk paleis, van de hand. Hij ging op eigenmachtige wijze te werk, wijdde een diaken en preekte tegen de Origenisten. Het gelukte evenwel aan de keizerin een samenspreking tussen hem en de Egyptische monniken tot stand te brengen. Epifanius kreeg daardoor een beter inzicht in de werkelijke situatie, en zo besloot hij, hoewel nog niet alle argwaan bij hem was verdwenen, mede om andere redenen, naar Cyprus terug te keren. Onderweg is hij evenwel op het schip overleden (12 mei 403).

In minder dan geen tijd wijzigden zich echter te Constantinopel de verhoudingen. Theofilus verscheen er, na een herhaalde oproep om zijn komst te verhaasten, met een aanzienlijk aantal bisschoppen. Onder groot vertoon werd hij er ontvangen. Zonder dat wij de ontwikkeling van de dingen precies kunnen nagaan, trad er al spoedig een voor hem gunstige stemming aan de dag. Ongetwijfeld heeft het goud, dat hij uit Alexandrië had meegenomen en dat hij gebruikte om geschenken uit te delen en maaltijden aan te richten, daartoe het zijne bijgedragen. Wat Chrysostomus

betreft, deze bleef zich volkomen correct gedragen en vermeed elke schijn van zich in de aangelegenheden van Alexandrië's kerk te willen mengen. Maar hij had het ongeluk om juist in deze tijd de keizerin tegenover zich te krijgen. In scherpe boetpredicaties had hij zich namelijk tegen het wereldse, ijdele leven van de vrouwen in de residentie gekeerd. Van bepaalde uitspraken daarin meende men nu te mogen aannemen, dat zij speciaal op de keizerin gericht waren. Hij zou haar, dat was de suggestie, die zijn tegenstanders niet nalieten algemeen te verbreiden en ook aan de keizerin zelf ter kennis te brengen, als een andere Izebel hebben gekarakteriseerd. Eudoxia toonde zich ten diepste verontwaardigd, zodat het besluit bij haar post vatte Chrysostomus uit Constantinopel te doen verdwijnen.

Theofilus constitueerde in de villa Drys bij Chalcedon een synode, onder voorzitterschap van de metropoliet Paulus van Heraclea. Een ganse reeks van beschuldigingen, welke men tegen Chrysostomus had verzameld, werd voor ontvankelijk verklaard. Deze ontkende echter de competentie van die vergadering en weigerde daarom volstandig in haar midden te verschijnen om zich te verantwoorden. Hij vond voor dit standpunt steun bij een aanzienlijke groep bisschoppen, die in zijn bisschoppelijk paleis vergaderden en tot wie niet minder dan zeven metropoliten behoorden. Maar het gevolg van zijn weigering was, dat men in Chalcedon terstond tot de meest krasse maatregel, die van zijn afzetting, besloot. De keizer hechtte daaraan zijn goedkeuring, zodat Chrysostomus zich wel moest onderwerpen en zich uit Constantinopel laten wegvoeren. Hij deed dit evenwel niet dan na voor de gemeente nadrukkelijk zijn onschuld betuigd en er op gewezen te hebben, dat alleen ter wille van de kerk en de waarheid dit lijden hem overkwam.

Een geweldige ontroering maakte zich van het volk, dat de bisschop hoogschatte en hem liefhad, meester. Er dreigde zelfs een oproer te ontstaan. Bovendien deed er zich een schokkende gebeurtenis, welker aard ons niet bekend is - sommigen hebben ten onrechte aan een aardbeving gedacht -, in de vertrekken van de keizerin voor. De keizerin, die zich in religieus opzicht altijd nauw aan Chrysostomus verbonden had gevoeld en die van de bijzonderheden van de tegen hem gevoerde procedure niet op de hoogte schijnt geweest te zijn, achtte zich om de tuin geleid en verlangde zijn spoedige terugkeer.

Na veel moeite gelukte het Chrysostomus, in de buurt van Nicomedië, te vinden. Hij keerde nu terug in een voorstad van Constantinopel, doch weigerde de stad zelf binnen te trekken, voor en aler een synode hem in zijn ambt had hersteld. Het volk kende echter geen geduld. En zo werd hij op een avond, onder het gejuich van een onoverzienbare menigte, als een

triomfator in de stad binnengehaald en naar de kerk van de apostelen geleid, Hij loofde God, prees de trouw zijner gemeente en verheugde zich over de goede zorg van de keizerin. Zij liet hem weten, dat deze verhoring van haar gebed in haar ogen een schoner kroon betekende dan haar diadeem.

Theofilus en de zijnen waren te Constantinopel, waar het volk een dreigende houding tegen hem aannam en hem zelfs in het water trachtte te werpen, niet langer veilig. Hem bleef niets anders over dan een smadelijke terugtocht naar Alexandrië. Met zijn gezelschap verliet ook de archimandriet Isaïc de hoofdstad van het rijk.

Lang heeft de vreugde over Chrysostomus terugkeer niet geduurd. Want nauwelijks twee maanden later had er een voorval plaats, dat aanleiding gaf tot zijn definitieve verbanning.. Vlak bij de Sofia-kerk werd er een zilveren standbeeld van de keizerin, op een voetstuk van porfiersteen, opgericht. De onthulling ging met luidruchtige feestelijkheden gepaard. Heel dat bedrijf was Chrysostomus, streng ascéet die hij was, niet naar de zin. Hij zag er zelfs de inwerking van heidense gebruiken in. Vandaar dat hij in een preek er zich een heftige uitval tegen veroorloofde, waarbij ook het keizerlijk paar niet werd gespaard. De oppositie-partij, die het zich erg had aangetrokken, dat Chrysostomus de onverstandige stap had gedaan om de zetel van Heraclea door de gehate presbyter Serapion te doen bezetten, maakte van de gelegenheid gebruik het oude vuurtje weer aan te wakkeren. Theofilus werd in de arm genomen. Deze achtte het geraden zelf in Alexandrië te blijven, maar hij vaardigde een drietal vertegenwoordigers naar Constantinopel af. Een aldaar gehouden synode ging vervolgens over tot de afzetting van Chrysostomus, en wel met beroep op de uitspraak van een synode van Antiochië (341), door welke aan een bisschop, die weer eigenmachtig van zijn zetel bezit nam zonder een synodale beslissing af te wachten, de weg tot herstel in zijn ambt was afgesloten.

Aan het keizerlijk bevel om de kerk te verlaten, weigerde Chrysostomus aanvankelijk te voldoen. God had immers hem zijn taak toevertrouwd. Maar op de duur kon het niet anders, of hij moest in deze strijd het onderspit delven. Pogingen, door de hem welgezinde bisschoppen aangewend om de keizer of de keizerin tot andere gedachten te bewegen, leverden het gewenste resultaat niet op. Terwijl Chrysostomus genoodzaakt was in zijn paleis te blijven, ontstonden er in de stad allerlei troebelen. Het einde was, dat hij de twintigste juni 404 werd weggevoerd. Aan de avond van diezelfde dag ging het machtige bouwwerk van de Sophiakerk, tezamen met enige belendende gebouwen, in vlammen op. Vermoedelijk hebben aanhangers van Chrysostomus, die zich tot een partij, de Johannieten, hadden aaneengesloten, deze brand ontstoken.

Chrysostomus, die naar Cucusus in Armenië werd verbannen, ging enige jaren van veel lijden en ontbering tegen moet. Hij heeft dat alles, ondanks zijn zwakke gezondheidstoestand, moedig verdragen en zelfs de kracht gevonden om zijn aanhangers, die op allerlei wijze lastig werden gevallen en vervolgd, met troostrijke redenen te steunen. Zijn belangstelling voor de voortgang van het Evangelie, met name onder de Gothen en in Phenicië, bleef ongebroken. Tegenover Theofilus van Alexandrië mocht hij dan de nederlaag hebben geleden, mede als gevolg van zijn eigen heftige aard, zijn radicaal-ascetische levenshouding en zijn weinig politieke instelling, in zedelijke zin verheft zijn gestalte zich hoog boven die van zijn tegenstanders. En dit niet alleen. Ook in zijn uitwendige eer als bisschop heeft hij, zij het ook na zijn dood (14 september 407), die hem kort na zijn verdere verbanning naar het afgelegen Pityus aan de voet van de Kaukasus trof, herstel ontvangen. Want het Westen, onder leiding van Innocentius van Rome, was hem, gelijk wij in het vorige hoofdstuk hebben gezien, trouw gebleven. En dank zij het voortgaand pleiten van Romes bisschop zijn de kerken in het Oosten er allengs toe overgegaan Chrysostomus naam weer in de diptycha (schrijftafeltjes, met namen van levenden en doden, voor wie in de kerkdiensten gebeden werd) op te nemen. Het slot van deze rehabilitatie-beweging was, dat zijn stoffelijk overschot naar Constantinopel werd overgebracht en aldaar in de kerk van de apostelen bijgezet (27 Januari 438).

Periode van rust

Na de val van Chrysostomus volgde er een periode van betrekkelijke rust. Theofilus, die tijdens zijn verblijf te Constantinopel met de Origenistische monniken uit Egypte vrede had

gesloten, voelde zich blijkbaar met de behaalde triomf geheel voldaan. In tegenstelling tot de hun tevoren aangedane behandeling, werden de Origenisten in het vervolg vrijwel met rust gelaten. Een duidelijk voorbeeld van die gewijzigde houding bij Alexandrië's bisschop was het feit, dat hij geen bezwaar maakte tegen de benoeming van Synesius tot bisschop van Ptolemais, tevens metropolitaan van de Pentapolis (410).

Synesius was namelijk een overtuigd aanhanger van de Neoplatonische filosofie. Hij leerde de praëxistentie van de zielen en de eeuwigheid van de wereld, terwijl hij de opstanding van het vlees alleen in allegorische zin wilde verstaan. Ondanks deze Origenistische dwalingen verleende Theofilus hem de wijding tot bisschop, in de verwachting dat hij op de duur wel door de genade van de Heilige Geest tot de volle kennis van de waarheid zou doordringen. Drie of vier jaar later is hij evenwel reeds overleden.

Ook de aanhangers van Chrysostomus konden vrijmoedig kritiek oefenen en ongestoord hun standpunt verdedigen. Dit was het geval met twee merkwaardige mannen, van wie overigens moet worden geconstateerd, dat zij de Origenistische dwalingen hebben bestreden. Bedoeld worden Isidorus (gestorven omstreeks 435), archimandriet van een klooster te Pelusium, en Nilus (gestorven omstreeks 430), archimandriet van een klooster te Ancyra in Azië en auteur van onderscheidene geschriften over het monnikenleven en het gebed. Van beiden bezitten wij nog honderden brieven, welke tot dusver niet die aandacht van de onderzoekers hebben getrokken, waarop ze misschien recht hebben.

Theofilus werd, na zijn dood in 412, als bisschop van Alexandrië opgevolgd door zijn neef Cyrillus (412-444), zij het ook dat een vrij sterke minderheid zich tegen deze keuze verzette. Cyrillus overtrof zijn voorganger verre in bekwaamheid. Hij is stellig een van de uitnemendste figuren op de bisschopszetel van Alexandrië geweest. Hij was een persoonlijkheid, die het verstond zijn gezag hoog te houden en die voor krachtige maatregelen niet terugschrok. Soms ging hij wel eens rigoureuze te werk, gelijk onder meer de Joden moesten ondervinden, die op zijn aanstichten uit Alexandrië geheel werden verdreven. Aan de gruwelijke vermoordding van Hypatia (415), de begaafde lerares in de Neoplatonische filosofie, tot wier leerlingen ook de zo even vermelde bisschop Synesius heeft behoord, schijnt hij echter geen schuld gehad te hebben.

Toen de zetel van Antiochië door de dood van bisschop Flavianus (404), die op de hand van Chrysostomus was geweest, maar die weinig voor hem had kunnen uitrichten, openviel, droegen Chrysostomus tegenstanders zorg, dat hij door een van de hunnen werd ingenomen. Voorzover zij zich te Constantinopel bevonden, keerden zij haastig naar het Oosten terug en het gelukte hun op een gunstig moment, dat zij daartoe uitkozen, voor hun streven een meerderheid te vinden. Maar na verloop van enige jaren werd Antiochië, gelijk wij reeds gezien hebben, de eerste zetel, welke de naam van Chrysostomus opnieuw in de diptycha inschreef. En Acacius van Berea, die tot de leiders van de oppositie in Constantinopel had behoord, trad thans als tussenpersoon op om hetzelfde doel ook daar te bewerkstelligen.

In Constantinopel had men, bij gebrek aan een geschikte kandidaat, eerst Arsacius, een broeder van Chrysostomus' voorganger Nectarius, als bisschop gekregen (404-405). Deze grijsaard, vroom en om zijn milddadigheid geprezen, miste alle eigenschappen, nodig om aan de kerk een krachtige leiding te bieden. Anderen droegen er zorg voor, dat Heraclides van Efëze, een gunsteling van Chrysostomus, werd afgezet en dat onderscheiden bisschoppen in Azië, die wegens simonie waren afgezet, weer in hun ambt werden hersteld. Na Arsacius was echter de presbyter Atticus, eveneens een beslist tegenstander van Chrysostomus, tot bisschop gekozen (406-425). Afkomstig uit Sebaste in de provincie Armenië, had hij daar de invloed van de Ariaanse bisschop Eustathius (355-377) ondergaan en had hij met volle toewijding het ascetische leven gekozen.

Op mannelijke leeftijd had hij zich evenwel bij de orthodoxen aangesloten. Atticus bleek voor zijn taak volkomen berekend te wezen. Een redenaar mocht hij dan niet zijn, hij wist met groot beleid en met gezag op te treden. Hij was geen drijver, al is hij er misschien schuld aan geweest, dat Chrysostomus uit Cucusus naar het verre Pityus werd verbannen. Hij heeft getracht diens aanhangers, de partij van de zogenaamde Johannieten, aan zich te binden. Later heeft hij er ook in toegestemd de naam van Chrysostomus weer in de diptycha op te nemen.

Door dogmatische twisten werd de kerk in deze jaren niet ernstig beroerd. De strijd tegen Pelagius en diens aanhang, waardoor Augustinus omstreeks deze tijd zo in beslag werd genomen, is aan het Oosten wel niet geheel voorbijgegaan. Men heeft er, gelijk wij gezien hebben, op synodes in Palestina mee te maken gehad. En daarna heeft ook Julianus van Eclanum bij bisschop Theodorus van Mopsuestia een toevlucht gevonden. Maar over het geheel genomen heeft men in het Oosten voor deze aangelegenheid weinig interesse en weinig begrip getoond.

Werd het kerkelijk leven gedurende die periode gekenmerkt door een betrekkelijke rust, hetzelfde was eveneens in staatkundig opzicht het geval. Het rijk maakte een tijd van materiële welvaart mee, vooral in vergelijking met de toestand, die in het Westen heerste. De wisseling in de regering door het overlijden van keizer Arcadius (1 mei 408) was daarop van geen invloed. De aangewezen opvolger was zijn enige zoon Theodosius, die nog nauwelijks de leeftijd van zeven jaar had bereikt. Zijn doopdag indertijd, toen het kind, geheel in het wit gestoken, van het paleis naar de kerk werd gedragen, in een stoet van enkel witte gewaden, allen met een fakkel in de hand, in een feestelijk versierde stad volgens een ooggetuige een tafereel als van pas gevallen sneeuw, waarover gouden zonnestralen spelen, had een gloriepunt in Chrysostomus' leven gevormd. De jeugdige prins, die, negen maanden oud, reeds de titel van Augustus had ontvangen, werd tezamen met zijn drie zusters in de ascetische geest van hun vader opgevoed. Deze dochters, Pulcheria, Arcadia en Marina, zijn haar hele leven lang ongetrouwd gebleven. Natuurlijk kon er geen sprake van zijn, dat de jonge Theodosius zelf de regering zou aanvaarden. Het bewind werd voor hem gevoerd door de bevelhebber van de keizerlijke lijfwacht Anthemius.

Anthemius bewees zich een uitnemend regent en een goed staatsman. Veel heeft hij in het belang van het rijk tot stand gebracht. Constantinopel ontving, onder zijn bewind, een nieuwe ommuring, zodat de stad, met haar voorsteden verenigd, aan de landzijde nog beter versterkt dan tevoren en gemakkelijker verdedigbaar was. In 414 moest Anthemius evenwel zijn plaats inruimen. Pulcheria, die toen de titel van Augusta verkreeg een titel, welke gewoonlijk uitsluitend aan de keizerin voorbehouden bleef, trok de door hem waargenomen taak voor het vervolg aan zich. Tot de dood van Theodosius II (450), en ook nog daarna, heeft zij op de gang van de Staatszaken een grote invloed uitgeoefend, en wel steeds in volledige harmonie met haar broeder. Op voortreffelijke wijze heeft deze buitengewoon ontwikkelde vrouw, die het Latijn sprak en schreef, zich van haar taak gekweten. Voor alles wat met het kerkelijk leven samenhang, koesterde zijde hoogste belangstelling. Aan haar zorg was het mede te danken, dat Theodosius in Athenais, dochter van de heidense filosoof Leontius uit Athene, een goede gemalin ontving (421), die, na door bisschop Atticus gedoopt te zijn, voortaan Eudokia heette.

De macht van Constantinopel klonm zienderogen. Ook naar het Westen werd haar invloed versterkt. Toen keizer Honorius stierf (423) en de usurpator Johannes een greep deed naar de kroon, is het alleen dank zij het optreden van Theodosius' regering gelukt het keizerschap te Rome voor de nog jeugdige Valentinianus III, een neef van Honorius, te behouden. Het spreekt vanzelf, dat dit feit, nog bezegeld door de verloving van Valentinianus met het prinsesje Eudoxia, dochter van Theodosius en Eudokia, aan de betrekkingen tussen het Oosten en het Westen ten goede moest komen.

De Christologische strijd

Het was niet te verwachten, dat de betrekkelijke rust, die gedurende zekere tijd in de kerkelijke wereld heerste, lang zou standhouden. Daarvoor leefden er teveel spanningen. Uit wat over de bestaande verhoudingen medegedeeld werd, is dat reeds genoegzaam gebleken. Hierbij kwam nu nog, en stellig niet in de laatste plaats, het verschil ten aanzien van de Christologische opvattingen.

Het waren vooral twee stromingen, welke zich in dat opzicht lieten gelden. De ene ging uit van de Antiocheense, de andere van de Alexandrijnse school. Wat de Antiocheense theologen betreft, zij hadden alle aandacht geconcentreerd op de menselijke natuur van Christus. Reeds bisschop Eustathius van Antiochië had omstreeks het midden van de vierde eeuw scherp

onderscheid gemaakt tussen de Logos en Christus mensheid als de tempel van die Logos. genomen heeft men in het Oosten voor deze aangelegenheid weinig interesse en weinig begrip getoond.

Werd het kerkelijk leven gedurende die periode gekenmerkt door een betrekkelijke rust, hetzelfde was eveneens in staatkundig opzicht het geval. Het rijk maakte een tijd van materiële welvaart mee, vooral in vergelijking met de toestand, die in het Westen heerste. De wisseling in de regering door het overlijden van keizer Arcadius (1 mei 408) was daarop van geen invloed. De aangewezen opvolger was zijn enige zoon Theodosius, die nog nauwelijks de leeftijd van zeven jaar had bereikt. Zijn doopdag indertijd, toen het kind, geheel in het wit gestoken, van het paleis naar de kerk werd gedragen, in een stoet van enkel witte gewaden, allen met een fakkel in de hand, in een feestelijk versierde stad — volgens een ooggetuige een tafereel als van pas gevallen sneeuw, waarover gouden zonnestralen spelen —, had een gloriepunt in Chrysostomus leven gevormd. De jeugdige prins, die, negen maanden oud, reeds de titel van Augustus had ontvangen, werd tezamen met zijn drie zusters in de ascetische geest van hun vader opgevoed. Deze dochters, Pulcheria, Arcadia en Marina, zijn haar hele leven lang ongetrouwd gebleven. Natuurlijk kon er geen sprake van zijn, dat de jonge Theodosius zelf de regering zou aanvaarden. Het bewind werd voor hem gevoerd door de bevelhebber van de keizerlijke lijfwacht Anthemius.

Anthemius bewees zich een uitnemend regent en een goed staatsman. Veel heeft hij in het belang van het rijk tot stand gebracht. Constantinopel ontving, onder zijn bewind, een nieuwe ommuring, zodat de stad, met haar voorsteden verenigd, aan de landzijde nog beter versterkt dan tevoren en gemakkelijker verdedigbaar was. In 414 moest Anthemius evenwel zijn plaats inruimen. Pulcheria, die toen de titel van Augusta verkreeg - een titel, welke gewoonlijk uitsluitend aan de keizerin voorbehouden bleef, trok de door hem waargenomen taak voor het vervolg aan zich. Tot de dood van Theodosius II (450), en ook nog daarna, heeft zij op de gang van de Staatszaken een grote invloed uitgeoefend, en wel steeds in volledige harmonie met haar broeder.

Op voortreffelijke wijze heeft deze buitengewoon ontwikkelde vrouw, die het Latijn sprak en schreef, zich van haar taak gekweten. Voor alles wat met het kerkelijk leven samenhang, koesterde zij de hoogste belangstelling. Aan haar zorg was het mede te danken, dat Theodosius in Athenais, dochter van de heidense filosoof Leontius uit Athene, een goede gemalin ontving (421), die, na door bisschop Atticus gedoopt te zijn, voortaan Eudokia heette. De macht van Constantinopel klom zienderogen. Ook naar het Westen werd haar invloed versterkt. Toen keizer Honorius stierf (423) en de usurpator Johannes een greep deed naar de kroon, is het alleen dank zij het optreden van Theodosius regering gelukt het keizerschap te Rome voor de nog jeugdige Valentinianus III, een neef van Honorius, te behouden. Het spreekt vanzelf, dat dit feit, nog bezegeld door de verloving van Valentinianus met het prinsesje Eudoxia, dochter van Theodosius en Eudokia, aan de betrekkingen tussen het Oosten en het Westen ten goede moest komen.

De Christologische strijd

Het was niet te verwachten, dat de betrekkelijke rust, die gedurende zekere tijd in de kerkelijke wereld heerste, lang zou standhouden. Daarvoor leefden er teveel spanningen. Uit wat over de bestaande verhoudingen medegedeeld werd, is dat reeds genoegzaam gebleken. Hierbij kwam nu nog, en stellig niet in de laatste plaats, het verschil ten aanzien van de Christologische opvattingen.

Het waren vooral twee stromingen, welke zich in dat opzicht lieten gelden. De ene ging uit van de Antiocheense, de andere van de Alexandrijnse school. Wat de Antiocheense theologen betreft, zij hadden alle aandacht geconcentreerd op de menselijke natuur van Christus. Reeds bisschop Eustathius van Antiochië had omstreeks het midden van de vierde eeuw scherp onderscheid gemaakt tussen de Logos en Christus mensheid als de tempel van die Logos.

Daartegenover had Apollinaris van Laodicea zijn opvatting ontwikkeld, waarbij hij de eenheid tussen Christus Godheid en mensheid, zij het met aantasting van de volkomenheid van de menselijke natuur, had trachten te handhaven. Maar die opvatting was, gelijk reeds eerder

werd opgemerkt, door het concilie van Constantinopel (381) als kettters verworpen. Tegenover Apollinaris hebben nu onder meer ook de Antiocheense theologen weer in hun geschriften, die echter voor een groot gedeelte verloren zijn gegaan, positie gekozen. Dit zijn speciaal Diodorus van Tarsus en diens leerling Theodorus van Mopsuestia (omstreeks 350-428) geweest.

Theodorus had, tezamen met zijn vriend Johannes Chrysostomus, behalve bij Diodorus zijn opleiding ontvangen bij de heidense filosoof Libanius. Ook hij had evenals zijn vriend het kluizenaarsleven gekozen en was daartoe, na een tijdelijke onderbreking doordat de wereld vat op hem kreeg, op diens aandrang ook weer teruggekeerd. In 383 bij bisschop Flavianus presbyter geworden, werd hij vervolgens zelf bisschop van Mopsuestia in Cilicië (392). Hij heeft als uitlegger van de Heilige Schrift zich grote naam verworven. Hij volgde daarbij de gewoonte van de Antiocheense theologen, die in tegenstelling tot de allegoriserende methode van de Alexandrijnen, de voorkeur gaven aan de letterlijke, historische verklaring. Maar ook voor de theologische vragen van zijn eigen tijd legde hij een levendige belangstelling aan de dag. Hij wist er op zelfstandige wijze over te schrijven. Is van Diodorus afkomstig de uitspraak, dat de mens, uit Maria geboren, zoon Gods is door genade, de Logos daarentegen Zoon van nature, Theodorus van Mopsuestia heeft deze gedachte nader ontwikkeld en uitgewerkt.

Theodorus legde de volle nadruk op Christus mensheid. Hij wees er op, dat volgens het getuigenis van de Schrift Jezus een natuurlijke en geestelijke ontwikkeling had doorgemaakt dat Hij allengs in ouderdom, in wijsheid en genade bij God was toegenomen, dat niets menselijks Hem was vreemd geweest en Hij ook de strijd tussen vlees en geest had gekend. Wel bestond er volgens hem tussen Christus en God een bepaalde relatie, welke meer inhield dan de bloot zedelijke inwoning Gods in de gelovige. Maar zij was daarvan in wezen toch niet onderscheiden en was niet anders dan een inwoning naar het welbehagen Gods. Tegen elke vermenging van de mensheid met de Godheid van Christus waakte hij. Jezus als volkomen mens was voor zijn besef de tempel, waarin de Goddelijke Logos woont, het orgaan, waarvan Hij zich bedient.

Niettemin erkende hij, dat Christus mensheid in de gemeenschap met zijn Godheid tot een zekere eenheid was verbonden. Die eenheid was evenwel, volgens hem, er niet een van fysische aard, maar zij vertoonde gelijkenis met de eenheid tussen man en vrouw, welke immers tezamen één lichaam worden geheten, en droeg dus een louter zedelijk karakter. Vandaar ook dat Theodorus ernstig bezwaar had tegen het overdragen van de eigenschappen van de beide naturen op elkaar. Men zou, door dat te doen, zich aan ongeoorloofde begripsverwarring schuldig maken. Van Jezus zou men eigenlijk niet mogen spreken als van Gods Zoon; en indien men het deed, dan behoorde duidelijk uit te komen, dat zulks alleen gebeurde vanwege de band, welke er bestaat tussen hem en de Logos, Gods Zoon in de eigenlijke zin, die hem deze naam eerst zou waardig gemaakt hebben. Zo kon, volgens Theodorus, evenmin Maria als *moeder Gods* (theotokos) worden aangeduid. Het was, zo betoogde hij, belachelijk te zeggen, dat God uit de maagd is geboren, want het was niet de Goddelijke natuur, die door haar ter wereld gebracht werd; uit haar zou alleen zijn voortgekomen hij, die deel uitmaakte van haar vlees, te weten de mens Jezus. Slechts door associatie zou het mogelijk zijn aan Maria de naam van moeder Gods toe te kennen, en wel in zoverre als uit haar geboren is degene, in wie de Godheid wilde wonen.

Werden aldus door de Antiocheense theologen feitelijk de twee naturen van Christus van elkander gescheiden en werd door hen feitelijk gedacht aan het samengaan van twee afzonderlijke; complete personen in de ene Christus, de Alexandrijnse school concentreerde haar aandacht geheel op de verbinding van die beiden tot een eenheid. Daarmee bleven haar theologen in de lijn van Athanasius met zijn bekende uitspraak: God is mens geworden, opdat de mens vergoddelijkt worde. Christus Godheid werd als het allesbeheersende aspect beschouwd. Men had er daarom geen enkel bezwaar tegen om alles wat Christus gedaan en geleden heeft, als Goddelijke handelingen te kenschetsen. Wel werd door de Alexandrijnse school, niet minder dan door de Antiocheners, tegenover het Apollinarisme de volkomenheid van de menselijke natuur gehandhaafd. Maar volgens haar voorstelling ging de mensheid van Christus geheel schuil achter zijn Godheid, en bestond er tussen die beiden een complete en

volstreekte eenheid, een als fysisch betitelde eenheid.

Voorals bisschop Cyrillus van Alexandrië heeft deze opvatting nader ontwikkeld. Opmerking daarbij verdient, dat hij, hoewel het gevoelen van Apollinaris met beslistheid afwijzende, een formule van deze ketter als zijn geliefkoosde leuze heeft overgenomen. Hij was namelijk gewoon te spreken van de éne vleesgeworden natuur van de Goddelijke Logos. Deze uitdrukking, welke heel gemakkelijk tot misverstand aanleiding kon geven, is hem via geschriften van Apollinaris leerlingen, die op naam van Athanasius waren uitgegeven, toegekomen. Dienten gevolge verkeerde Cyrillus in de mening niet anders dan een oude, Alexandrijnse traditie te volgen.

Het feit, dat het mogelijk was een dergelijke uitdrukking uit het ene naar het andere kamp over te nemen, wijst reeds op het gemis aan een vaste, welafgebakende terminologie. Voor een juist inzicht in de Christologische strijd, die in de vijfde eeuw ontbrandde, is het noodzakelijk dit in het oog te houden. De opvattingen omtrent de Christologie stonden bij de aanvang van de strijd niet scherpbelijnd tegenover elkander. In tegenstelling met het Westen, waar zich dank zij de invloed van Tertullianus en daarna van Augustinus reeds vroegtijdig een vaste terminologie gevormd had, heerste er in het Oosten ten aanzien zelfs van de belangrijkste begrippen nog een grote verwarring. Dezelfde woorden werden telkens weer in meer dan één betekenis gebruikt. Het spreekt vanzelf, dat hierdoor heel wat misverstand moest ontstaan en de strijd aanmerkelijk bemoeilijkt is geworden. In de botsing van de geesten moesten de woorden nog tot vaste theologische formules worden gevormd.

Nestorius

Het eerste conflict, dat uitbrak, verbindt zich aan de naam van Nestorius, bisschop van Constantinopel, en wordt daarom gewoonlijk aangeduid als de Nestoriaanse strijd.

Nestorius moet in het laatste kwart van de vierde eeuw te Germanicia in Syrië, gelegen dicht bij de rMer de Eufraat, zijn geboren. Zijn opleiding heeft hij in Antiochië ontvangen, misschien als leerling van Theodorus van Mopsuestia. Hij werd vervolgens monnik in een klooster in de directe nabijheid van Antiochië. Tegelijkertijd was hij presbyter en als zodanig preekte hij. Zijn sonore stem bezorgde hem al spoedig grote naam als kanselredenaar. In welsprekendheid schijnt hij Chrysostomus bijna geëvenaard te hebben. Precies als deze werd ook hij als bisschop naar Constantinopel geroepen. Aldaar was in het begin van 426 Atticus opgevolgd door Sisinnius, een eenvoudig man, die bij het volk, niet het minst om zijn weldadigheidszin, in bijzondere achting stond, maar die overigens tegen zijn zware taak niet opgewassen was. Hij overleed na een slechts korte ambtsperiode (24 december 427). Uit de kandidaten, die in Constantinopel zelf beschikbaar waren, wilde het hof, om moeilijkheden te voorkomen, geen keuze doen. Vandaar dat toen Nestorius tot bisschop werd benoemd. De tiende april 428 ontving hij zijn wijding.

Het eerste optreden van Nestorius in de hoofdstad kenmerkte zich door kordaatheid en doortastendheid. Met zekere Jehus ijver opende hij een kruistocht tegen ketteren en sektariërs van allerlei gading, die onder zijn voorgangers vrijwel ongemoeid waren gelaten. Reeds in zijn eerste preek spoorde hij de keizer aan tegen hen de nodige maatregelen te treffen. Deze heeft inderdaad aan die wenk gevolg gegeven en gestrenge wetten tegen de ketteren uitgevaardigd. Daarnaast hield Nestorius zich eveneens bezig met het aanbrengen van allerlei Hervormingen onder zijn geestelijken: Het gevolg van dit optreden, van alle gematigdheid gespeend, was evenwel, dat hij niet weinigen tegen zich in het harnas joeg. Er kwam nog bij, dat hij, anders dan Chrysostomus indertijd, op de hartelijke sympathie van het volks geen staat kon maken. Niettemin zag het er aanvankelijk voor hem niet bepaald slecht uit. Dat de keizer hem welgezind was, vormde een gunstige omstandigheid.

Nu deed er zich te Constantinopel een richtingskwestie voor. Sommigen hadden de gewoonte van Maria als moeder Gods te spreken, anderen hadden hiertegen ernstig bezwaar en meenden haar alleen moeder van de mens Jezus te mogen noemen. De twee partijen, stonden vrij scherp tegenover elkander, en betitelden elkaar wederzijds als Manicheeërs en als Photinianen: De beide vorige bisschoppen hadden zich met deze kwestie niet ingelaten. Maar Nestorius was er de man niet naar om bij dergelijke meningsverschillen zich afzijdig te houden. Als aanhanger

van de Antiocheense theologie nam hij daarvoor een veel te geprononceerd standpunt in. Over het geheel stemde hij met de opvatting van Theodorus van Mopsuestia in. Toch valt er bij hem nog een zekere nuancering te constateren. Meer dan andere Antiocheners heeft hij -er blijkbaar naar gestreefd de eenheid van Christus persoon naar voren te brengen. Hij erkende namelijk, dat de mensheid van Christus tot op zekere hoogte deelde in de almacht en de aanbidding Gods. Hij gebruikte de volgende zegswijze: ik scheid de naturen, maar ik verenig het aanbidden. Een wezenlijke, fysische eenheid bedoelde hij daarmee echter niet aan te geven. Het Antiocheense standpunt werd in feite door hem niet verlaten. Hij dacht aan niet meer dan een nauwe verbinding van de twee naturen, een gemeenschap voortspruitende uit een relatie van liefde. Wanneer hij dan ook soms de uitdrukking "één persoon" bezigde, zo doelde hij daarmee alleen op de ongedeelde uitwendige verschijning van Christus, waarin deze indertijd op aarde had rondgewandeld. Christus Godheid verkeerde, naar de voorstelling van Nestorius, in de gestalte van het menschen op aarde en heeft in die gestalte geleden en is in die gestalte gestorven, terwijl Zijn mensheid tot de gestalte Gods verheven werd zonder daarom evenwel verGoddelijkt te worden. Het mysterie van het vleesgeworden Woord werd door hem niet aanvaard.

Over de wijze, waarop Nestorius zich in de te Constantinopel aanhangige kwestie gemengd heeft, lopen de verhalen uiteen. Naar de voorstelling, welke hij zelf van de zaak heeft gegeven, zou hij tussen beide partijen hebben bemiddeld en de voorslag hebben gedaan om van Maria als moeder van Christus te spreken, en zouden de partijen hiermee aanvankelijk akkoord zijn gegaan. Maar wat er ook gebeurd mag zijn, hoofdzaak is dat er bij Nestorius ernstig bezwaar bestond tegen het gebruik van de term "*moeder Gods*".

In zijn preken heeft hij daartegen meermalen positie gekozen, en wel vooral op twee gronden, te weten om dat die term bij vroegere kerkvaders in onbruik zou zijn geweest en omdat er valse ideeën omtrent de Christus door in de hand gewerkt zouden worden. Natuurlijk, lokte dit standpunt, dat mede door presbyters, die hij uit Antiochië had meegebracht, en dan blijkbaar in nog krassere vorm, werd verbreid en verdedigd, verzet uit, speciaal van de zijde van de monniken. Zelfs werd er op zekere dag in het voorjaar van 429 aan de Sofia-kerk een plakkaat aangetroffen, waarop naast elkander voorkwamen, uittalingen van Nestorius en van Paulus van Samosata. De bedoeling van dit stuk, afkomstig van de advocaat Eusebius, die later bisschop van Dorylaeum in Frygië zou worden, was kennelijk er Nestorius van te beschuldigen, dat hij Christus als niet meer dan als een bloot mens beschouwde, een beschuldiging welke stellig ten onrechte werd gelanceerd.

De krachtigste bestrijding kwam echter uit Alexandrië.

Bisschop Cyrillus richtte in het voorjaar van 429 aan zijn monniken een uitvoerig schrijven om hen te waarschuwen tegen de dwaling, als zou Maria niet "*moeder Gods*" mogen genoemd worden. Zonder er Nestorius naam bij te vermelden, leverde hij een bestrijding van diens opvatting; waardoor het eenvoudig geloof van de monniken dreigde verstoord te worden. Het gebruik van de bedoelde term poogde hij te rechtvaardigen, met een beroep onder meer op Athanasius. Hij kwam met nadruk op tegen de voorstelling van hen, die de Christus in tweeën deelden en die zijn vernedering alleen wilden toeschrijven aan de mens, van Maria geboren. Want, zo betoogde hij, het Woord heeft niet slechts gewoond in Christus mensheid; Hij wil immers wonen in allen, die Hem liefhebben (Johannes 14 23). Maar God van nature, heeft Hij zich geheel verenigd met het vlees, dat Hij uit Maria heeft aangenomen; en door die vleeswording heeft Hij, naar het apostolisch getuigenis in Filippenzen 2, zichzelf vernietigd: Hij is het Woord Gods in het vlees. Christus mocht men, volgens Cyrillus, niet gelijk Mozes en de profeten beschouwen als een louter instrument; doch Hij was God en instrument tezamen: de tot instrument geworden God. Vandaar dat men niet mocht aarzelen Maria de moeder Gods te heten.

Toen Nestorius van dit schrijven kennis kreeg, toonde hij zich zeer verontwaardigd. In dat feit heeft Cyrillus, die door zijn agenten te Constantinopel nauwkeurig van alles op de hoogte werd gehouden - volgens Nestorius zouden zij ook door hun stoken de vrede tussen de partijen weer hebben verstoord -, aanleiding gevonden om rechtstreeks aan Nestorius een brief te schrijven. Er ontwikkelde zich tussen beide bisschoppen een correspondentie, welke hen evenwel geen stap dichtert tot elkander bracht, maar waarin zij wederzijds hun eigen standpunt

handhaafden.

Omstreeks Pasen van het jaar 430 zond Cyrillus daarop zijn diaken Posidonius naar Rome met een schrijven voor bisschop Coelestinus. Het was toen niet voor het eerst, dat deze in de zaak van Nestorius gemengd werd. Want zelf had Nestorius, reeds in de loop van het voorafgaande jaar, een paar malen aan Coelestinus geschreven. Hij had verteld, hoe Julianus van Eclanum en andere Pelagiaanse bisschoppen uit het Westen zich te Constantinopel voortdurend beklaagden over de onrechtvaardige bejegening, welke hun zou zijn aangedaan, en had over deze aangelegenheid om nadere inlichtingen gevraagd. Voorts had hij het gevoel van degenen, die Christus mensheid met zijn Godheid vermengden en die Maria moeder Gods wilden noemen, ter sprake gebracht. Naar zijn inzicht was dit een ernstige dwaling, welke verwantschap vertoonde met die van Arius en Apollinaris en die door talrijke geestelijken werd aangehangen. Coelestinus had echter op deze brieven nooit geantwoord. Waarschijnlijk is het hem niet aangenaam geweest, dat men nog weer op de Pelagiaanse kwestie, welke in Rome als afgedaan werd beschouwd, wenste terug te komen. Bovendien moet Coelestinus tegen de inhoud van Nestorius preken, die hem in handen waren gekomen, bedenkingen hebben gekoesterd. In deze geest had hij er namelijk aan Cyrillus over geschreven, zoals deze in een zijner brieven aan Nestorius te verstaan gaf.

Voor het besef van Cyrillus liep het thans de spuigaten uit en achtte hij daarom het moment aangebroken om de gehele zaak aan Coelestinus voor te leggen. Al zijn bemoeiingen, zo vertelde hij, waren tevergeefs geweest. In plaats dat Nestorius naar zijn raad had geluisterd, had nog kortgeleden te Constantinopel een zekere bisschop Dorotheus, in tegenwoordigheid en ook met kennelijke instemming van Nestorius, luide het anathema uitgeroepen over allen, die Maria als moeder Gods betitelden. Het was daarom volgens Cyrillus hoog tijd dat er flink werd ingegrepen. Hij hield er zich van overtuigd, dat alle bisschoppen in het Oosten, en hij verzuimde niet er afzonderlijk de bisschoppen van Macedonië bij te noemen, aan zijn zijde stonden. Doch de arrogante Nestorius, zo verzekerde hij, waande zich alleen wijzer dan alle anderen en meende alleen de bedoeling van de theopneuste Schrift en het mysterie van de Christus goed te kennen. Het wachten was nu slechts op het oordeel, dat Coelestinus over Nestorius gevoelen, dat Cyrillus in zes artikelen had samengevat, zou uitspreken. Tegelijk met de brief liet Cyrillus een geheel dossier met bewijsmateriaal, alles in Latijnse vertaling, overleggen.

Coelestinus heeft, na ontvangst van dit schrijven, te Rome een synode samengeroepen, die zich in veroordelende zin over Nestorius uitliet. Hij deed hiervan, bij schrijven van de elfde augustus 430, aan Cyrillus. mededeling. Deze werd vanwege zijn waakzaamheid geprezen en als een goede herder gekenschetst. Van Nestorius daarentegen heette het, dat hij niet eens waard was een slechte huurling genoemd te worden, daar hij zelf, als een wolf, de schapen verscheurde. Coelestinus verleende aan Cyrillus volmacht om uit zijn naam met Nestorius te handelen. Deze zou zijn heterodox gevoelens moeten herroepen en zijn instemming hebben te betuigen met het geloof, dat door de kerk te Rome en die te Alexandrië en door de gehele katholieke kerk werd beleden.

Op zijn terugreis uit Rome had de diaken Posidonius, behalve deze brief, nog drie andere bij zich om aan zijn bisschop te overhandigen. Daarvan was een, van louter informatorische aard, bestemd voor de voornaamste bisschoppen in het Oosten; een andere gericht aan Nestorius zelf, om hem in scherpe bewoordingen de les te lezen en hem te adviseren met de leer van Cyrillus zijn instemming te betuigen; terwijl de derde bedoeld was voor de geestelijkheid en de gemeente van Constantinopel om hen op te wekken met Nestorius: dwalingen geen gemeenschap te hebben. Op deze wijze kreeg Cyrillus het gezag van Romes bisschop, en daarmee van de ganse kerk in het Westen, achter zich. Hij werd daarbij, en dit is ongetwijfeld van bisschop Coelestinus een fout geweest, aan een bepaalde formulering inzake Nestorius dwaling of omtrent het orthodoxe geloof van de kerk niet gebonden. Cyrillus had in dit opzicht van Rome vrij mandaat ontvangen.

Geen ogenblik heeft hij gearzeld van dit mandaat gebruik te maken. Reeds in november kon er te Alexandrië een synode worden belegd. Het besluit luidde, in overeenstemming met de uitspraak van Rome, dat Nestorius binnen een termijn van tien dagen zijn dwalingen zou

moeten herroepen, wilde hij niet uit de gemeenschap van de kerken worden uitgesloten. Met een ondertekening van het Niceense symbool zou hij niet kunnen volstaan. Hij zou een door Cyrillus er aan toegevoegde interpretatie eveneens moeten accepteren, en wel door ondertekening van een twaalfstal stellingen, waarin een precies aantal dwalingen als kettters werd veroordeeld. Deze zogenaamde twaalf anathemismen richtten zich tegen degenen, die loochenden dat de Immanuël waarlijk God is en de maagd Maria daarom moeder Gods mag heten; die loochenden dat de Logos een hypostatische of personele eenheid heeft aangegaan met het vlees; die tussen de hypostasen (hypostase is persoon) in de ene Christus slechts van een verbinding naar waardigheid wilden weten en geen fysische eenheid erkenden; die de uitspraken van de Evangeliën en van de apostelen omtrent Christus over twee hypostasen wilden verdelen; die beweerden, dat Christus slechts een door God gezonden mens en niet waarlijk God is; die de Logos aanduiden als God of Heere van de Christus, terwijl Christus in werkelijkheid tegelijk God en mens is; die zeiden dat Christus Jezus niet meer is dan een instrument van de Logos en slechts bekleed is met de glorie van de Eengeborene van het Vaders; die voorgaven dat de aangenomen mensheid naast en tegelijk met de Logos moet aanbeden worden, terwijl de Immanuël in werkelijkheid op één aanbidding recht heeft; die de Heilige Geest van Christus wilden losmaken; die beweerden dat Christus als mens en voor zichzelf heeft geleden en niet enkel en alleen om onzentwil; die loochenden dat het vlees van het Heeren levenwekkende kracht bezit; en die loochenden dat de Logos in het vlees geleden heeft, gekruisigd en gestorven is en dat Hij de Eerstgeborene uit de doden is.

Vier bisschoppen werden naar Constantinopel afgevaardigd om dit besluit aan Nestorius over te brengen. Maar voordat zij hun opdracht konden uitvoeren; was er in de hoofdstad van het rijk een beslissing van andere aard gevallen, waardoor de actie van Cyrillus doorkruist werd. Cyrillus had zich namelijk niet alleen met Rome in verbinding gesteld. Maar ongeveer tegelijkertijd had hij eveneens een poging ondernomen om het hof te Constantinopel voor zich te winnen. Hij had voor dat doel drie uitvoerige traktaten samengesteld, die, zij het ook onder verschillend aspect en met uiteenlopende beklemtoning, een en dezelfde stof behandelden, te weten de zuivere leer omtrent de Heere Jezus Christus in tegenstelling met afwijkende Christologische opvattingen, speciaal met die van Nestorius. De traktaten waren bestemd respectievelijk voor keizer Theodosius, voor keizerin Eudokia met Pulcheria, en voor de beide prinsessen Arcadia en Marina. Tezamen vormden zij een treffende triptiek, waarop Cyrillus zijn Belijdenis omtrent de Christus als voor ogen had uitgebeeld.

De reactie, welke op de toezending dezer geschriften volgde, was echter een andere dan Cyrillus verwacht zal hebben. Want de keizer bleek over diens handelwijze weinig gesticht te zijn. Niet alleen dat naar zijn mening Cyrillus in zijn beoordeling van Nestorius de maat verre had overschreden. Ook richtte hij tot Cyrillus het verwijt, dat deze door zijn traktaten in het keizerlijk huis verdeeldheid had willen zaaien. Want waarom zou hij anders aan elk hunner afzonderlijk een geschrift en nog wel met onderscheiden inhoud hebben doen toekomen?

De brief van de negentiende november, waarin de keizer aan zijn ontevredenheid uiting gaf, bevatte voorts nog een belangrijke mededeling. De keizer had besloten tegen Pinksteren van het volgende jaar naar Eféze een concilie bijeen te roepen. Hij is daartoe waarschijnlijk onder invloed van Nestorius overgegaan. Er waren namelijk door personen uit Alexandrië tegen Cyrillus klachten ingediend, en het werd langzamerhand tijd, dat te dien aanzien een beslissing werd genomen. Alle metropolitenen uit het Oosten werden uitgenodigd om te verschijnen, alsmede enkele bisschoppen uit het Westen. Tot hen behoorde ook Augustinus, van wie men nog niet wist, dat hij reeds bijna drie maanden tevoren was overleden.

Omstreeks deze tijd heeft Nestorius aan bisschop Coelestinus opnieuw een schrijven gericht. Hij zei daarin vernomen te hebben, dat Cyrillus, om de aandacht af te wenden, alle belangstelling had geconcentreerd op de kwestie over de uitdrukkingen "*moeder Gods*" en "*moeder van Christus*", en dat Cyrillus de eerste uitdrukking aanvaardde, doch de tweede nu eens verwierp, dan weer onder reserve erkende. Wat zijn eigen standpunt betreft, verzekerde Nestorius thans tegen de zegswijze "*moeder Gods*" generlei bezwaar te hebben, mits zij niet gebruikt werd in de zin van "Arius en Apollinaris, maar het juister te achten, wanneer men van "*moeder van Christus*" sprak. Voorts memoreerde hij het op handen zijnde concilie.

De gedachte aan dit concilie heeft het Nestorius gemakkelijk gemaakt zijn houding tegenover

de afgevaardigden van Cyrillus, die de dertigste november bij hem verschenen, te bepalen. Hij heeft hun een koele ontvangst bereid. De anathematismen uit Alexandrië ondertekende hij niet. Behalve in zijn preken heeft hij er zelfs niet op gereageerd. De tegen-anathematismen, welke op zijn naam staan, zijn in werkelijkheid niet van hem afkomstig, doch van een latere volgeling. Het kwam er dus op neer, dat Nestorius zijn standpunt bleef handhaven. Ook de raad van de bevriende bisschop Johannes van Antiochië (428-441), om het bestreden woord te accepteren, wyl hij tóch tegen de zaak zelf geen overwegend bezwaar bleek te hebben, vermocht in die houding niets te veranderen.

Over de maanden, welke nog aan het concilie voorafgingen, is ons heel weinig bekend. Wij weten, dat er discussie gevoerd werd over de anathematismen van Cyrillus en dat deze van Johannes van Antiochië krachtige bestrijding ondervonden. Johannes was, naar het schijnt, door de keizer bestemd om als voorzitter op te treden. Reeds een paar weken voor de vastgestelde datum bevond Nestorius zich in Eféze. Ook Cyrillus verscheen er, in . gezelschap van een grote groep van bisschoppen en heel een schare van monniken, vroegtijdig. Hij werd er door bisschop Meetnon vriendelijk ontvangen, terwijl deze aan Nestorius zelfs de toegang tot de kerken ontzegde. Cyrillus en Nestorius, zich gedragende als onverzoenlijke tegenstanders, hielden zich op een afstand van elkander.

Hun partijgangers geraakten in de straten van de stad met elkander handgemeen. Allengs kwamen ook de andere bisschoppen opdagen, zoals Juvenalis van Jeruzalem, die, bedacht op de zelfstandigheid zijner dioecese tegenover Antiochië, zich aan Cyrillus zijde schaarde, en de diaken Bessula uit Carthago, die in plaats van zijn bisschop het door de Vandalen bedreigde Afrika moest vertegenwoordigen. Johannes van Antiochië, die, in weerwil van het bovenvermelde advies, geheel achter Nestorius stond en van diens orthodoxie volkomen overtuigd was, gelijk hij in een schrijven aan een zijner medebisschoppen kort tevoren had betuigd, liet nog op zich wachten.

Of hij met opzet later dan wenselijk was uit Antiochië vertrokken is, dan wel of bepaalde omstandigheden hem genoopt zijn vertrek uit te stellen, valt niet met zekerheid uit te maken. Eindelijk kwam er bericht in, dat hij vertraging had, doch over vijf of zes dagen hoopte aanwezig te zijn.

Cyrillus kondigde evenwel op de een en twintigste juni - Pinksteren lag reeds twee weken achter de rug - tegen de volgende dag de opening van de synode in de Mariakerk aan Men was het wachten moede. Met het oog op de gezondheidstoestand van onderscheidene bisschoppen enkelen waren al overleden was, naar het heette, een langer wachten niet verantwoord. Of men niettemin niet nog een paar dagen geduld had kunnen oefenen? Dit was althans wel de mening van een vrij sterke minderheid, onder leiding van Nestorius en de keizerlijke commissaris Candidianus. Dezen dienden daarom een protest in en weigerden aan de vergadering van de synode deel te nemen. Waarschijnlijk zullen wel overwegingen en factoren, welke in de stukken niet staan vermeld, voor Cyrillus beslissend zijn geweest om haast te maken.

De synode verklaarde zich competent. Nestorius werd, met inachtneming van de gebruikelijke formaliteiten, tot drie malen toe geciteerd, maar zonder het gewenste resultaat. Verscheiden documenten, waaruit men Nestorius gevoelen kon leren kennen, werden voorgelezen. Sommigen voegden er nog hun mondeling getuigenis aan toe. Twee bisschoppen wisten te vertellen, hoe zij hem zelf, pas drie dagen geleden, nog hadden horen zeggen: ik ken geen God van twee of drie maanden, en hoe hij onderscheid had gemaakt tussen de Zoon, die geleden heeft, en de Logos.

Daartegenover werd vervolgens de leer van de kerk voorgesteld aan de hand van een reeks van citaten uit eminente kerkvaders. Het slot van de verhandelingen van die ene dag was de veroordeling en afzetting van Nestorius als bisschop. Cyrillus kon naar Alexandrië berichten, dat de beslissing door het volk met grote instemming was vernomen en dat men de bisschoppen met fakkels naar hun woningen had geleid: "Het was avond; heel de stad was verlicht; vrouwen schreden voor ons uit met wierookpannen. Aan degenen, die Zijn naam lasteren, heeft de Heere Zijn almacht getoond".

Nestorius protesteerde tegen het besluit en diende bij de keizer over de gang van zaken zijn

beklag in, daarin ge-7 steund door Candidianus. En nadat Johannes van Antiochië in Efeze was aangekomen, vormde er zich onder diens leiding een tegensynode (26 juli), bestaande uit minstens drieënveertig bisschoppen. Men betoogde, dat alle kerkelijke regelen met voeten waren getreden en dat het zuivere geloof door Cyrillus anathematismen gevaar liep te vervallen in de dwalingen van Arius, Apollinaris en Eunomius. Op die grond werden nu Cyrillus en Memnon, als de hoofdschuldigen, uit hun bisschopsambt afgezet. Men durfde het blijkbaar evenwel niet aan ten opzichte van Nestorius leer een positieve uitspraak te doen.

Intussen waren nog altijd de legaten van Romes bisschop niet verschenen. Toen zij ten langen leste te Efeze voet aan wal hadden gezet, was het eerste, dat zij deden, zich overeenkomstig hun lastbrief bij Cyrillus te vervoegen (10 juli).

Na vervolgens van de stukken en de gevoerde verhandelingen nauwkeurig kennis te hebben genomen, betuigden zij met de uitspraken van het concilie hun volle instemming. In daarna volgende zittingen ging het concilie er toe over ook Johannes van Antiochië en diens aanhangers, zij het niet als bisschoppen af te zetten, dan toch uit de kerkelijke gemeenschap te bannen. De laatste vergadering, is waarschijnlijk op de een en dertigste juli gehouden, en wel om, op verzoek van de bisschoppen van Cyprus, dit eiland van de dioecese van Antiochië los te maken en kerkelijk geheel zelfstandig te verklaren.

De vraag was nu, hoe de keizer, wiens sympathie steeds met Nestorius was geweest, op dit alles zou reageren. De eerste reacties waren vod Cyrillus en de zijnen niet aangenaam. Na ontvangst van de eerste officiële berichten van Candidianus men waakte er zorgvuldig voor, dat de berichten van Cyrillus niet naar Constantinopel konden doorkomen, schortte Theodosius II de beslissingen van de synode op en kondigde de komst van een nieuwe commissaris aan. Deze verscheen in het begin van augustus met een lastbrief, waaruit een ontstellend gemis aan kennis van feitelijkheden en zaken aan de dag trad. Wel werd de afzetting van Nestorius geaprobeerd, maar tevens die van Cyrillus en Memnon. De keizer bepaalde voorts zich aan de Belijdenis van Nicéa te willen houden en geen enkele toevoeging daaraan te wijlen gedogen. Johannes van Antiochië en de zijnen mochten zich min of meer voldaan gevoelen, omdat zij, al moesten zij zich dan neerleggen bij de veroordeling van Nestorius, in de uitspraak van het keizers tevens een veroordeling van Cyrillus anathematismen lazen, het concilie zelf daarentegen was uitermate teleurgesteld. Men begreep, dat de keizer beter moest worden ingelicht. Het gelukte aan Cyrillus dit doel te bereiken. Als middel nam hij daartoe onder meer te baat het uitreiken van geschenk p aan tal van ambtenaren. Van groot belang was het evenwel, dat hij de medewerking van de archimandriet Dalmatius in Constantinopel wist te verkrijgen. Deze was een overtuigd tegenstander van Nestorius en tegelijkertijd werd hem een brief in handen gespeeld, die hem omtrent de gang van de gebeurtenissen in Efeze precies en volledig inlichtte. Toen verliet deze man, die door het volk als een heilige werd vereerd, voor het eerst na een periode van achtenveertig jaren, zijn klooster om Cyrillus zaak bij de keizer te bepleiten.

Het resultaat van dit ingrijpen bleef niet uit. De keizer belegde een conferentie van zeven afgevaardigden uit elk van de beide partijen te Chalcedon (11 september). De verwarde discussies, welke daar over Cyrillus anathematismen gevoerd werden, leidden evenwel niet tot eenstemmigheid. Na afloop liet de keizer alle bisschoppen weer naar hun zetels terugkeren, en ontbond daarmee het concilie. Ook Cyrillus en Memnon, die een tijdlang te Efeze gevangen hadden gezeten, bleven in hun ambt gehandhaafd. Slechts de afzetting van Nestorius bleef van kracht. Hij keerde, op zijn eigen verzoek, naar Antiochië terug om zich weer in zijn oude klooster te vestigen. In zijn plaats werd de presbyter Maximianus, een aanhanger van Cyrillus, tot bisschop van Constantinopel benoemd (25 oktober). De zeven afgevaardigden van het concilie, die te Chalcedon hadden geconfereerd, bleven nog enige maanden in Constantinopel en hebben, in overleg, met Maximianus, nog allerlei kerkelijke zaken geregeld.

Weggenomen was de spanning in de kerkelijke wereld, gelijk wij zagen, niet Theodosius II, bij wie, gelijk als bij alle Christelijke keizers, het streven voorzat om in het belang van het rijks de eenheid van de kerk te bevorderen, heeft nu al het mogelijke gedaan om aan die toestand een einde te maken. Hij heeft daartoe de hulp genoten van bisschop Acacius van

Berea, die indertijd tot de felste tegenstanders van Chrysostomus had behoord en die, mede door zijn hoge ouderdom - hij telde honderd en tien jaar - de algemene achting had. Deze deed dienst als bemiddelaar tussen Johannes van Antiochië en Cyrillus. Na langdurige onderhandelingen kwam men tot overeenstemming (433). Terwijl de anathematismen van Cyrillus bleven rusten, veroordeelde Johannes het gevoel van Nestorius, erkende hij de juistheid van de term "moeder Gods voor Maria en beleed hij de eenheid van Christus beide naturen. Dit voorbeeld werd door het merendeel van Johannes medestanders gevolgd.

Het verzet van de Antiocheners, Theodoretus van Cyrus

Het tot stand komen van de unie tussen Johannes van Antiochië en Cyrillus was een uiterst belangrijk feit. Daarmee hebben de vertegenwoordigers van de twee voornaamste theologische richtingen de vrede getekend. Dat velen met hen zouden meegaan, sprak eigenlijk vanzelf. Het was evenwel de vraag, of die vrede zich onmiddellijk ook in heel het leven van de kerk zou aftekenen. Al spoedig bleek het, dat dit niet het geval was. De spanningen, in de Nestoriaanse strijd aan de dag getreden, lieten zich niet ineens, door ten onderlinge afspraak van een paar theologen, uitschakelen.

Onder Cyrillus aanhangers waren sommigen van oordeel, dat deze in zijn concessies aan Johannes van Antiochië, onder meer door "het woord tempel te gebruiken ter aanduiding van de mensheid van Christus, veel te ver was gegaan. Had hij, door zijn ana-thematismen los te laten, feitelijk niet bakzeil gehaald? En had men zich in de grond van de zaak niet neergelegd bij de leer van de twee van elkander gescheiden naturen (het duofysitisme), waartegen juist de strijd was gericht geweest? Als woordvoerder van deze stroming trad op Acacius van Melitene, die in Efeze al tot de heftigste bestrijders van Nestorius had behoord. Te Antiochië keerde de diaken Maximus zich tegen zijn bisschop, omdat deze, naar zijn inzicht, de Nestoriaanse opvattingen begunstigde; hij weigerde op die grond het Avondmaal van hem te ontvangen, Cyrillus heeft tal van brieven moeten schrijven om aan deze en andere overijverige discipelen de door hem gevolgde gedragslijn duidelijk te maken en hen tot matiging aan te sporen. Of zijn antwoorden steeds overtuigend hebben gewerkt, valt, gelet op de latere ontwikkeling van de dingen, te betwijfelen.

Vrij wat groter nog is de tegenkanting geweest van de onderscheidene Antiocheners, die zich met de unie van 433 niet konden verenigen. Zij wezen er op, dat Nestorius vóór zijn veroordeling niet was verhoord en dat, terwijl Cyrillus en Memnon zonder bezwaar hun zetels hadden herkreken, het vonnis over Nestorius van kracht was gebleven. Een groep bisschoppen heeft zich met deze aangelegenheid zelfs gewend tot de bisschop van Rome, als hoedanig in 432 Sixtus III was opgetreden, in de overweging dat deze Nestorius wel meer welgezind zou wezen dan zijn voorganger Coelestinus; Zij eerden in hun schrijven Sixtus als een andere Mozes, die God wilde gebruiker_ om de wereld te verlossen van de nieuwe Farao - een betiteling voor Cyrillus - en van de Egyptische dwaling. Welk antwoord zij hebben ontvangen, is niet bekend. Een gedeelte van deze zelfde bisschoppen ging zover, dat zij de kerkelijke gemeenschap met Cyrillus geheel afbraken, totdat deze zijn anathematismen uitdrukkelijk zou hebben veroordeeld.

De meest eminente persoonlijkheid onder degenen, die de veroordeling van Nestorius weigerden te erkennen, was Theodoretus van Cyprus (393 - ± 460) Geboortig uit Antiochië, nam hij daar zijn intrek in een klooster. In 423 werd hij, tegen zijn wil, benoemd tot bisschop van het stadje Cyrus, noordoostelijk van Antiochië gelegen in een schrale, bergachtige streek. Hij heeft er zich met nauwgezette ijver toegelegd op de bevordering van het geestelijk en stoffelijk welzijn zijner gemeente. Daarnaast heeft hij er een wetenschappelijke werkzaamheid ontplooid, waardoor hij tot een van de vruchtbaarste schrijvers en voortreffelijkste exegeten van de oude kerk is geworden. Hij was iemand, met wie zijn tijdgenoten hadden te rekenen. Ook in de zaak van Nestorius heeft hij zich niet onbetuigd gelaten. Hij schreef een uitvoerige weerlegging van Cyrillus anathematismen en leverde eveneens een bestrijding van het concilie van Efeze in vijf boeken (431).

Zo zag zich Johannes van Antiochië voor een zware taak geplaatst om deze oppositie meester te worden. Het is hem slechts gelukt met behulp van maatregelen van de overheid. Tot het nemen daarvan werd de keizer bereid gevonden nadat te Constantinopel, in verband met het

overlijden van bisschop Maximianus, door aanhangers van Nestorius een krachtige agitatie was ontketend.

In de opgevallende zetel werd zonder verwijl voorzien door de benoeming van Proclus van Cyzicus (434-446), die ook reeds eerder in aanmerking was gekomen en die tot Chrysostomus in vriendschappelijke betrekking had gestaan en daarna onder bisschop Atticus eerst diaken en vervolgens presbyter was geworden. Van toen af werd alles er op gericht om de tegenstand tegen de unie van 433 helemaal de kop in te drukken. Aanvankelijk probeerde men het nog door middel van overreding. Op die manier gelukte het, zij het ook met grote moeite, en pas na lange aarzeling, Theodoretus van Cyrus tot ondertekening te bewegen. Een uitdrukkelijke veroordeling van Nestorius zelf werd evenwel niet van hem geëist. Het toetreden van deze invloedrijke theoloog tot de unie maakte, dat talrijke bisschoppen zijn voorbeeld volgden. Maar toen er daarna nog een groep van onverzoenlijken overbleef, ging men tot strengere maatregelen over. Die bisschoppen - het waren er vijftien - werden afgezet en in ballingschap gezonden. Alexander van Hierapolis was de meest geprononceerde figuur onder hen; hij werd naar Egypte verbannen.

Wat Nestorius betreft, deze vertoefde nog altijd in het klooster bij Antiochië, dat hem na zijn afzetting, op zijn eigen verzoek, als verblijfplaats was aangewezen. Men bewees er hem hoogachting en vriendschap. Vermoedelijk heeft hij er ook wel gelegenheid gevonden om op de oppositiepartij invloed uit te oefenen. In elk geval hield hij er zich bezig met het verzamelen van de gegevens, nodig voor het werk, dat bij het nageslacht zijn houding zou moeten rechtvaardigen. Ook hij werd nu genoodzaakt heen te gaan, eerst naar Petra in Arabië, daarna naar de grote Oase in de Libyëse woestijn, waar hij zijn verdere jaren in vergetelheid heeft gesleten. In een keizerlijk edict uit het jaar 435 (of mogelijk 436) werd hij als een goddeloze en een heiligschenners gebrandmerkt en werden zijn aanhangers als volgelingen van Simon de tovenaars betiteld. Het in bezit hebben, het lezen - of het vermenigvuldigen - van zijn geschriften werd verboden. Zij werden van overheidswege in beslag genomen en verbrand.

Sommigen waren met het verbod van Nestorius geschriften niet tevreden. Zij achtten het noodzakelijk en eis van consequentie, dat de werken van zijn voorgangers, Diodorus en vooral Theodorus van Mopsuestia, die immers vrijwel dezelfde of nog ergere ketterijen hadden verkondigd, door eenzelfde verbod werden getroffen. Dit was niet een louter theoretische kwestie. Zij had integendeel groot actueel belang. Er bestond namelijk een bijzondere interesse voor de geschriften van Theodorus, inzonderheid ook in de kerk van Armenië. Onder de talrijke Griekse en Syrische werken, welke omstreeks die tijd in het Armenisch vertaald werden, bevonden zich ook de zijne. In verband met dit verschijnsel achtten de bisschoppen Acacius van Melitene en Rabboula van Edessa het geraden een waarschuwing te richten tot hun medebisschoppen in Armenië. Men moest, volgens hen, Theodorus als de vader van het Nestorianisme schuwen. Een synode van de Armenische kerk verzocht nu, mede naar aanleiding van inwendige moeilijkheden met Apollinaristen, aan bisschop Proclus van Constantinopel om advies.

De brief, in welke Proclus aan dat verzoek voldeed, was hoogst gewichtig. Want niet alleen dat daarin een veroordeling voorkwam van bepaalde uitspraken van Theodorus, ook in de omschrijving van het orthodoxe geloof ging hij uit boven wat in de unie van 433 was overeengekomen. Proclus greep, zij het met enige wijziging, naar de theologie van Cyrillus terug door te spreken van de éne persoon van het vleesgeworden Woord. Nu legde Proclus deze Belijdenis met de er aan toegevoegde veroordeling van uitspraken uit Theodorus geschriften ook aan Johannes van Antiochië en alle bisschoppen in Syrië ter ondertekening voor. Johannes, hoezeer ook bereid allen die Nestorius dwalingen aannamen, te veroordelen, weigerde evenwel die eis voor wat betreft de uitlatingen van Theodorus, in te willigen. Cyrillus, op wie hij een beroep deed gaf daarna aan Proclus te verstaan, dat men van de Antiocheners niet te veel moest vergen.

Bij de kerk in Armenië vond Proclus instemming voor zijn Belijdenis. Maar in Perzië ontwikkelde zich allengs een kerk met de Nestoriaanse Belijdenis. Aanvankelijk vond zij daartoe een steunpunt in de school van Edessa, in Oost-Syrië. Rabboula was aldaar als bisschop opgevolgd door Ibas (435-457), die met volle overtuiging een apologie van Theodorus van Mopsuestia leverde, terwijl in 437 aan het hoofd van de school Narsai kwam te

staan, die door zijn langdurige werkzaamheid en door zijn geschriften een sterke invloed ten gunste van het Nestorianisme uitgeoefend heeft. Later, nadat keizer Zeno de school te Edessa had gesloten (489), verplaatste zij zich naar Nisibis, nog steeds onder leiding van Narsa, die eerst in 502 stierf.

De Eutychiaanse strijd

In de veertiger jaren was de beweging, waardoor de kerk na de unie van 433 in beroering was gebracht, aanmerkelijk geluwd. Vooraanstaande figuren uit deze strijd vielen tegelijkertijd weg. Johannes van Antiochië stierf in 441 of 442, aan zijn opvolger, zijn neef Domnus, een ressort nalatende, waarin onder de bisschoppen een grotere saamhorigheid heerste dan bij het begin van de Nestoriaanse strijd. Theodoretus van Cyrus was er in de invloedrijkste theoloog, naar wie ook Domnus luisterde: In 444 volgde Cyrillus van Alexandrië op de weg van alle vlees, weinig betreurd door de Antiocheners en evenmin door vele Egyptenaren, die de financiële last van zijn bewind hadden leren kennen. Niettemin had Alexandrië onder hem de bloeiperiode van haar macht beleefd. Hij was, bij alle gebreken welke hem aankleefden, een bekwaam en beleidvol kerkvorst geweest. Het tweeslachtige in zijn Christologische opvatting, doordat hij aan de ene kant zijn anathematismen niet losliet en aan de andere kant de unie met Johannes van Antiochië vasthield, heeft echter op de strijd van de geesten verwarrend ingewerkt. Zijn opvolger, tevens de erfgenaam van zijn pretenties en zijn theologie, werd de diaken Dioscurus, die zijn mindere in bekwaamheid was, maar hem overtrof in heftigheid en heerszucht. Proclus van Constantinopel, die kans had gezien het gezag van zijn, bisschopszetel aanmerkelijk te verstevigen, stierf in 446. Een zijner presbyters, Flavianus, een gematigd man, meer de Antiocheners dan de Alexandrijnen genegen, volgde hem op.

Grote figuren mochten wegvallen, de ideeën bleven niettemin leven en werkten door. Het mocht in de wereld van de geesten ten opzichte van de Christologische beschouwingen schijnbaar vrijwel overal vrede zijn geworden, in werkelijkheid giste het nog altijd, zij het dan ook onder het oppervlak. Tot een nieuw conflict geraakte het in de Eutychiaanse strijd. De aanvang ook daarvan lag weer in Constantinopel.

Aldaar leefde in één van de kloosters de archimandriet Eutyches, vergrijsd in de dienst, omstreeks zeventig jaren oud. Hij had door zijn werkzaam aandeel aan de strijd tegen Nestorius, als bondgenoot van Cyrillus, naam gemaakt. Na de dood van de archimandriet Dalmatius (omstreeks 440) kon hij als de geestelijke leider van de brede schare van monniken, die de kloosters van Constantinopel bevolkten, gelden. Ook bij Theodosius, wiens paleis haast een klooster gelijk was, stond hij in bijzondere achtzorg. Zijn invloed aan het hof was nog in sterke mate toegenomen, sedert Pulcheria naar de achtergrond was gedrongen en haar aanzien overvleugeld door de eunuch Chrysafus (441), eenmaal Eutyches petekind. Met keizerin Eudokia was Theodosius, enige tijd daarna, gebrouilleerd geraakt, zodat zij Constantinopel verlaten en zich in Jeruzalem gevestigd had, waarheen zij enkele jaren tevoren reeds een bedevaartstocht had ondernomen.

Eutyches was, gelijk gezegd, een aanhanger van de Alexandrijnse theologie. In zijn opvatting ging hij evenwel verder dan Cyrillus ooit had geleerd of bedoeld. Volgens hem moest men bij Christus voor zijn vleeswording twee naturen onderscheiden en er na slechts één (het Monofysitisme). Wel zou Christus mensheid daarbij niet als vernietigd moeten gedacht worden: Maar hoe het dan wel met die mensheid gesteld was, kon Eutyches eigenlijk niet recht duidelijk maken. Het liefst nog wilde hij denken aan een soort van absorptie, waardoor de Godheid de mensheid in zich had opgenomen, op soortgelijke wijze als het water van de zee een honigdruppel, die in haar valt, zou absorberen. Vanzelf bracht deze opvatting met zich mee, dat het onmogelijk was Christus mensheid zich voor te stellen als in substantie met onze menselijke natuur gelijk (niet consubstantieel).

Voor zijn denkbepelden vond Eutyches instemming bij Dioscurus van Alexandrië alsmede bij onderscheidene andere vrienden van Cyrillus. Maar zij lokten evenzeer tegenspraak uit. Domnus van Antiochië meende er de Apollinaristische dwaling in te herkennen. Theodoretus van Cyrus publiceerde in 447 een dialoog, waarin heel duidelijk, zij het zonder vermelding van diens naam, tegen Eutyches gepolemiseerd werd. Met grote scherpzinnigheid toonde hij aan, dat Eutyches zich aan een drietal dwalingen schuldig maakte, en wel doordat hij leerde de

veanderlijkheid Gods, de vermenging van de twee naturen en de vatbaarheid Gods voor het lijden. Zelf vermeed Theodoretus daarbij alle Nestoriaanse gevoelens, terwijl ook Cyrillus door hem uitdrukkelijk als leraar van de kerk erkend werd.

Gevolgen had die bestrijding echter voorlopig niet. Want de keizer bleef aan Eutyches de hand boven het hoofd houden. Op de zestiende februari 448 vaardigde hij zelfs een decreet uit, waarbij de vroegere maatregelen tegen Nestorius geschriften herhaald en hiermede tevens op één lijn gesteld werden alle geschriften, welke niet conform waren aan de Belijdenis van Nicéa en Efeze in de zin van Cyrillus. Dit hield met andere woorden in, dat Cyrillus anathematismen tot maatstaf van de orthodoxie gestempeld werden. Bovendien bevatte het decreet de bepaling, dat alle partijgangers van Nestorius moesten afgezet en verbannen worden: Aan deze maatregelen werd in de praktijk ook uitvoering gegeven. Men zette sommige bisschoppen af, en Theodoretus van Cyrus ontving de last binnen zijn stad te blijven, opdat hij geen enkele synode meer zou kunnen bijwonen. Al deze omstandigheden waren in het voordeel van Dioscurus, die niet naliet er gebruik van te maken om de machtspositie van Alexandrië te versterken.

Het conflict werd verhaast, toen een synode te Constantinopel, welke Flavianus de achtste november 448 hield, zich met Eutyches ging bemoeien. Bisschop Eusebius van Dorylaeum, bekend uit de strijd tegen Nestorius, kwam namelijk met een aanklacht tegen hem voor de dag. Wel poogde Flavianus de zak te sussen, maar de synode zette op aandrang van Eusebius, die persoonlijk bevriend was met Eutyches, door. Het kostte heel wat moeite Eutyches te bewegen voor de vergadering van de bisschoppen te verschijnen. Toen hij eindelijk het klooster verliet, was het in gezelschap van een keizerlijke commissaris alsmede van een schare van monniken en soldaten. De synode liet zich echter door dat machtsvertoon niet van haar stuk brengen.

Overeenkomstig haar roeping stelde zij een nauwkeurig, onderzoek in, en toen het bleek, dat Eutyches aan zijn dwaling hardnekkig vasthield, volgde zijn veroordeling en zijn afzetting als archimandriet. Hij wilde niet inzien, dat op zijn standpunt de volkomen mensheid van Christus en daarmee tevens het werk van de verlossing in het gedrang moest komen.

Eutyches legde zich bij deze uitspraak niet neer. Hij wendde zich in brieven tot de voornaamste bisschoppen, die van Rome, Alexandrië, Jeruzalem en Thessalonica, behalve tot die van Antiochië. Ten gunste van hem werd er in het Oosten een beweging gaande. Dioscurus bleef zelfs, in volslagen strijd met de bestaande bepalingen, met de geëxcommuniceerde ketter de kerkelijke gemeenschap onderhouden. Hij wist van de keizer, die het besluit van de synode niet had willen bevestigen, gedaan te krijgen, dat er tegen de eerste augustus 449 een algemeen concilie te Efeze werd uitgeschreven. De keizer bepaalde dat Dioscurus het presidium zou moeten voeren, terwijl Juvenalis van Jeruzalem en Thalassius van Caesarea (in Cappadocië) hem in de leiding zouden bijstaan.

Er kon geen twijfel over bestaan, uit welke richting de wind woei. Het betekende daartegenover voor het moment slechts weinig, dat bisschop Leo van Rome zich met Flavius één verklaarde. Leo, die meer dan zijn voorgangers op de bisschopszetel van Rome als zelfstandig theoloog wist te oordelen, doorzag Eutyches dwaling ten volle. Hij maakte er opmerkzaam op, dat de voorstelling van Eutyches, als zou men voor Christus vleeswording twee naturen moeten onderscheiden en er na slechts één natuur, onmogelijk te handhaven was. Want dat, juist integendeel voor de vleeswording slechts één natuur, te weten de Goddelijke, was en er eerst met de vleeswording twee naturen, de Goddelijke en de menselijke, waren gekomen. En die beiden waren, volgens hem, in eenheid van het Persoons met elkander verenigd, zonder dat er verder van enige ver. menging sprake was en terwijl elke natuur haar eigenschappen behield. Deze beschouwing, welke kort en krachtig de gedachten samenvatte, die in het Westen door mannen als Tertullianus en vooral Augustinus gezaghebbend waren geworden, zette Leo uitvoerig uiteen in het schrijven, dat hij, in verband met de uitnodiging tot het concilie te Efeze, aan Flaavianus richtte (13 juni 449) en dat bestemd was om als epistola dogmatica of als tomos van Leo een bijzondere rol te vervullen.

Het concilie werd de achtste augustus, wederom in de Mariakerk, geopend door Dioscurus, die met een geduchte schare van medestanders uit Alexandrië was verschenen. Stormachtige zittingen volgden er naar Flavianus werd niet geluisterd. De afgevaardigden uit Rome, die

zitting namen, konden, mede ten gevolge van het taalverschil, geen invloed uitoefenen. Leos brief mocht niet worden voorgelezen. Eutyches protest tegen zijn veroordeling werd aanvaard en hij zelf gerehabiliteerd. Flavianus en Eusebius van Dorylaeum daarentegen werden afgezet, en : hetzelfde gebeurde vervolgens eveneens met Ibas van Edessa, met Theodoretus van Cyrus en zelfs - net Domnus van Antiochië, die blijk van lafheid - zich anders met de uitspraak over de eerste twee bisschoppen had verenigd.

De overwinning van Dioscurus scheen volkomen; Flavianus stierf op weg naar het oord zijner ballingschap, misschien aan de verwondingen opgedaan bij zijn mishandeling te Efeze. In zijn plaats als bisschop van Constantinopel kwam een presbyter uit Alexandrië, Anatolius (449-458). Flavianus had evenwel nog een appèl kunnen richten tot bisschop Leo. Dit voorbeeld werd gevolgd door alle bezwaarden. Aan Eusebius gelukte het om in eigen persoon naar Rome te ontkomen. Theodoretus, die men in een klooster opsloot en die het hem aangedane lijden geduldig droeg, diende een schriftelijk protest in en liet zich met instemming, over Leos dogmatische brief uit. Het was niet zonder reden, dat men van Romes bisschop steun verwachtte. De val van Flavianus betekende immers tegelijk de nederlaag voor Leo en wat noglzaarder moest wegen, voor de orthodoxe Belijdenis.

Op een synode te Rome (oktober 449) werden de besluiten van Efeze, door Leo als de roversynode gebrandmerkt dan ook verworpen. Leo richtte zich tot keizer Theodosius met het verzoek een nieuw concilie in Italië te willen beleggen en dit met de revisie van het proces te belasten. Daarna werd ook nog de voorspraak van keizer Valentinianus III en van diens gemalin Eudoxia te baat genomen. Maar niets mocht helpen. Theodosius wilde van geen verandering weten, gelijk hij in het voorjaar van 450 te kennen gaf De uitspraak van de "roversynode" bleef gehandhaafd.

Het concilie van Chalcedon

Een verrassende wending in de toestand bracht de dood van Theodosius II (28 juli 450), die, hoe geoefend ruiter hij ook was, bij een val van zijn paard de ruggegraat had gebroken. Vriendelijk en voorkomend in zijn optreden, was hij, met zijn grote donkere en scherpblikkende ogen, bij het volk geliefd geweest. Hij had, hoewel niet onbegaafd, de kwaliteiten gemist om het grote rijk met echt staatsmansbeleid te regeren en was doorlopend op de leiding van anderen aangewezen geweest. Een kloosterachtige vroomheid had hem gekenmerkt en hij had menige bisschop in kennis van de Heilige Schrift overtroffen, maar niet steeds hadden zijn keizerlijke beslissingen tot heil van de kerk gestrekt. Theodosius liet geen zoon na om hem op te volgen: Zijn enige dochter, die nog in leven was -zijn zusters Arcadia en Marina waren reeds overleden, Eudoxia, was gehuwd met Valentinianus. Zo trok Pulcheria de macht aan zich, en omdat zij als vrouw eigenlijk geen troonopvolgster kon zijn, ging zij een schijnhuwelijk aan met de generaal Marcianus, die in naam keizer werd (450-457). Theodosius gunsteling Chrysafus viel natuurlijk in ongenade en werd om het leven gebracht.

De wisseling van regeringspersonen betekende, gelijk zo menigmaal in de oude kerk, een wijziging in de kerkelijke politiek. Op aandrang van Pulcheria zag zich bisschop Anatolius van Constantinopel genoodzaakt de dogmatische brief van bisschop Leo te aanvaarden en Eutyches even goed als Nestorius te veroordelen (november 450). Van buitengewone betekenis werd vervolgens het algemeen concilie van Chalcedon dat de zeventiende mei 451 werd uitgeschreven tegen de eerste september daaraanvolgende.

De oorspronkelijke bedoeling was, dat het concilie te Nicéa zou bijeenkomen. Daarheen stroomden dan ook tegen de vastgestelde termijn de bisschoppen, ten getale van meer dan vijfhonderd, samen. Met uitzondering van de afgevaardigden uit Rome en een tweetal uit Afrika waren allen uit het Oosten afkomstig. Leo had, hoewel van oordeel, dat onder de gewijzigde omstandigheden voor een concilie de noodzaak ontbrak en men volstaan kon met het aanvaarden van zijn dogmatische brief aan Flavianus, zich niettemin bij het besluit van het keizers neergelegd. Zelf moest hij zich verontschuldigen, daar het geen gewoonte was, dat een bisschop van Rome een concilie in het Oosten bijwoonde en omdat ook de politieke situatie in Italië het was de tijd van de inval van de Hunnen zijn afwezigheid niet gedoogde. Maar een deputatie van vijf personen was door hem afgevaardigd, terwijl hij voor een hunner het presidium van de synode verlangde. Behalve de bisschoppen vloeiden ook brede scharen van

belangstellende monniken vooral uit Constantinopel en uit Syrië. naar Nicéa toe.

De keizer, die van plan was zelf het concilie te openen, liet op .zich wachten. Hij werd door aangelegenheden van militaire aard opgehouden. Van dit uitstel maakte Dioscurus, die met zeventien bisschoppen uit Egypte was verschenen, gebruik om over bisschop Leo de excommunicatie uit te spreken. Hij vond echter voor deze actie zo goed als geen steun. Enkele maatregelen van voorbereidende aard werden met gemene toestemming getroffen. Onder meer kwam men overeen, dat bisschop Paschasianus, een van de door Rome afgevaardigden, het concilie zou voorzitten. De keizer verplaatste vervolgens de zetel van de synode naar Chalcedon, omdat deze stad dichterbij Constantinopel gelegen en voor hem derhalve gemakkelijker bereikbaar was.

Op de achtste oktober had eindelijk de opening van deze grootste synode, welke het Oosten heeft gekend, in de prachtige basiliek van de heilige Eufemia plaats, hoewel ook thans de keizer niet aanwezig kon zijn. Rechts waren, in het schip van de kerk, Dioscurus en Juvenalis van Jeruzalem met hun aanhang gezeten, links de overige bisschoppen, de afgevaardigden uit Rome en Anatolius van Constantinopel vooraan. Het eerste, wat Paschasianus deed, was de uitsluiting van Dioscurus uit de vergadering te verlangen. Er moest nu een regelmatige procedure gevoerd worden tegen Dioscurus. Daarbij trad Eusebius van Dorylaeum, die in dit werk doorkneed was, als beschuldiger op. Theodoretus van Cyrus werd opgeroepen om in de synode, zij het nog niet zitting te nemen, dan toch te verschijnen. Men ging daarna over tot de voorlezing van de handelingen van de synode te Constantinopel (448) en van die te Efeze (449). Kritische uitroepen van allerlei aard onderbraken haar van tijd tot tijd. De slotsom was, dat niet overweldigende meerderheid de orthodoxie van wijlen bisschop Flavianus erkenning vond en daarmee de uitspraak van de "roversynode" ter zijde gesteld werd. De meeste bisschoppen, welke die synode hadden bijgewoond, schaamden zich over hun vroegere houding. Gelijk het heette, zouden zij toen min of meer onder dwang hebben gehandeld. Tot blijk van zijn gewijzigde overtuiging stapte Juvenalis van Jeruzalem, daarin door anderen gevolgd, van de rechter- naar de linkerzijde over. Dat voorbeeld vond navolging zelfs bij een viertal bisschoppen uit het sterk-gedisciplineerde Egypte. Slechts Dioscurus, die het aan sarcastische opmerkingen aan het adres van de overlopers niet liet ontbreken, handhaafde, met een klein groepje; de veroordeling van Flavianus.

Met deze uitspraak van de synode was feitelijk reeds beslist over de richting, welke in de volgende zittingen zou worden ingeslagen. Dioscurus hield zich, na de eerste zitting, verder afzijdig en weigerde, ook na geciteerd te zijn, onder allerlei voorwendselen te verschijnen. Het onderzoek liep uit op zijn veroordeling en afzetting als bisschop. Ten opzichte van de andere bisschoppen daarentegen, die men voor het gebeurde op de "roversynode" te Efeze eveneens verantwoordelijk stelde, ging de synode meer tegemoetkomend te werk. Zij mochten weer zitting nemen, nadat zij van hun instemming met de inhoud van Leos brief aan Flavianus blijk hadden gegeven. Voorts bleken de Egyptische bisschoppen slechts bereid te zijn de veroordeling van Eutyches te erkennen, maar hadden zij er overwegend bezwaar tegen om de brief van Leo als juiste formulering van het geloofs te aanvaarden.

De belangrijkste werkzaamheid, welke het concilie kreeg te verrichten, bestond misschien wel in het formuleren ener Belijdenis. Aanvankelijk was er bij de afgevaardigden van Rome weinig geneigdheid daartoe over te gaan en stelden ook de andere leden van de synode zich op hetzelfde standpunt. De keizerlijke commissarissen drongen er echter ten sterkste op aan, dat het concilie een duidelijke leeruitspraak zou geven. Zo werd deze aangelegenheid tot een onderwerp van ernstige beraadslaging gemaakt. Een eerste ontwerp, dat aan de synode werd aangeboden, kon geen onverdeelde instemming vinden. Er ontstond op een gegeven moment zelfs een impasse, waaruit het niet gemakkelijk was een uitweg te ontdekken. De keizer moest ingrijpen. Maar het gelukte, na enig overleg, de formulering tot stand te brengen, waarmee allen zich konden verenigen. Zij kwam in hoofdzaak overeen met de omschrijving, die Leo in zijn brief aan Flavianus had gegeven.

De synode beleed zowel de volkomen Godheid als de volkomen mensheid van Christus, *"De Vader Wezensgelijk naar de Godheid en ons Wezensgelijk naar de mensheid, in alles ons gelijk uitgenomen de zonde; van eeuwigheid uit de Vader gegenereerd naar de Godheid, maar in het laatste van de dagen om ons en om onze zaligheid uit de maagd Maria, de moeder*

Gods, geboren naar de mensheid, een en dezelfde Christus, Zoon, Heere, Eniggeborene, in twee naturen zonder vermenging, zonder verandering, zonder gedeeldheid, zonder scheiding". De plechtige afkondiging van deze Belijdenis had in een bijzondere zitting, op de vijf en twintigste oktober, plaats. Ook de keizer verscheen bij deze gelegenheid en hield een toespraak tot de vergaderde bisschoppen, die luide uiting gaven aan hun bijval. Hiermee was het hoogtepunt van het concilie bereikt. Niettemin waren ook de zaken, welke daarna nog op afdoening wachtten, niet van gewicht ontbloomd. Theodoretus van Cyrus werd in zijn ambt hersteld, nadat hij hetgeen hij tot dusver steeds geweigerd had te doen over Nestorius en diens aanhangers het anathema had uitgesproken. Hetzelfde gebeurde eveneens met Ibas van Edessa. Voorts verkreeg de bisschop van Jeruzalem, naast en ten koste van die van Antiochië, zelfstandige rechten als patriarch, terwijl de positie van de bisschop van Constantinopel als met die van Roetes bisschop volkomen gelijkwaardig erkend werd.

In zekere zin vormde Chalcedon een afsluiting van de Christologische strijd. Tegenover de dwalingen zowel van Nestorius als van Eutyches was de kerk gekomen tot formulering van haar Belijdenis. Wel stelde men het van de zijde van de Monofysieten voor, alsof Chalcedon, ofschoon de persoon van Nestorius veroordelende, niettemin feitelijk diens leer als Belijdenis van de kerk had aanvaard. Ook Nestorius zelf heeft daar op soortgelijke wijze over geoordeeld. Gelijk wij gezien hebben, was hij naar de grote Oase in Egypte verbannen. In de loop van het tijds werd hij er door woeste horden overvallen, zodat hij zich genooddaakt zag te vluchten, en wel naar Panopolis aan de Nijl. Men zat daar blijkbaar min of meer met hem verlegen, want nadat hij eerst naar de uiterste zuidgrens van Egypte, naar Elefantine, was getransporteerd, werd hij spoedig daarop weer teruggeroepen. In de buurt van Panopolis, alwaar men hem in de woestijn een verblijfplaats aanwees, heeft hij toen een apologie samengesteld, die bekend staat onder de voor ons niet doorzichtige titel: Verhandeling van Heraclides. In dit geschrift nu gaf hij onder meer uiting aan zijn vreugde over Leos dogmatische brief aan Flavianus alsmede over de nederlaag van Dioscurus. Hij leefde in de veronderstelling, dat Leo en Flavianus met hem precies eender dachten.

Maar deze voorstelling van zaken, die ook bij onderscheiden nieuwere geleerden ingang heeft gevonden, kan bezwaarlijk als juist worden aanvaard. Vermoedelijk heeft Nestorius de nauwkeurige tekst van de besluiten van Chalcedon nooit gekend en is hij alleen afgegaan op wat hem bij geruchte dienomtrent was ter ore gekomen. Want het mag juist zijn, dat het concilie van Chalcedon Cyrillus beschouwing niet overgenomen en diens anathematismen, zij het ook stilzwijgend, aan de kant geschoven heeft. Daaruit vloeit nog niet voort, dat de Belijdenis dezer synode zich met Nestorius opvatting dekte. Op diens standpunt kon er integendeel van een eenheid van het persoons bij Christus in de zin, waarin Chalcedon het verstond, allerm minst sprake wezen.

De strijd, die aan de totstandkoming van de Belijdenis te Chalcedon is voorafgegaan, getuigt van niet weinige fouten en zonden bij de personen, die er een rol in hebben gespeeld. Gebrek aan inzicht, eigenzinnigheid, machtsbegeerte, afgunst, liefdeloosheid en andere zondige hartstochten waren in deze geestelijke strijd, zoals wij telkens konden constateren, haast aan de orde van de dag. Desondanks is uit die worsteling, door het aanbiddelijk bestel Gods, iets goeds te voorschijn getreden. Christus heeft door zijn Geest de kerk in de waarheid van het mysterie zijner vleeswording ingeleid.

De Monofysieten

Heeft Chalcedon in zekere zin een afsluiting gebracht van de Christologische strijd, er een einde aan gemaakt heeft dit concilie echter niet. Keizer Marcianus probeerde voor zijn rijk de besluiten van Chalcedon en legde aan alle bisschoppen de verplichting op zich daarnaar te voegen (7 februari 452). Maar reeds spoedig bleek het, dat velen zich met de uitspraak van de synode niet konden verenigen. Deze groep, bekend onder de naam van Monofysieten is in de periode, welke volgde, tot sterke ontwikkeling gekomen.

Degenen, die geheel aan de zijde van Eutyches stonden, waren uiterst gering in aantal. De meesten hadden geen bezwaar, gelijk ons ook reeds bij de Egyptische bisschoppen te Chalcedon is gebleken, om hem als ketter te veroordelen. Het standpunt, dat de Monofysieten innamen, kenmerkte zich evenwel vooral door tweeërlei. Zij konden zich niet neerleggen bij

de afzetting van bisschop Dioscurus. Want in hem zagen zij de opvolger van Cyrillus, hun grote autoriteit, en tevens de drager van diens beschouwingen, zoals deze waren neergelegd in zijn anathemismen. Te meer trokken zij zich die afzetting aan, omdat Theodoretus van Cyrus en Ibas van Edessa, welke bisschoppen door hen als rasechte Nestorianen aangemerkt werden, te Chalcedon gerehabiliteerd waren. Dat betekende voor hen zoveel, alsof men Nestorius leer weer had aanvaard. Voorts, en dit is het tweede kenmerk, weigerden zij de dogmatische brief van Leo aan Flavianus en de Belijdenis van Chalcedon te erkennen. Want die Belijdenis viel volgens hen met de terminologie, welke hun door Cyrillus vertrouwd was geworden, onmogelijk te rijmen.

Het optreden van deze Monofysieten gaf, gedurende de tweede helft van de vijfde eeuw, aanleiding tot hevige beroeringen in de kerk. In Palestina is het begonnen. Daar gaven de monniken het sein tot verzet. Zij ontvingen krachtige steun van de keizerin-weduwe Eudokia, die nog steeds te Jeruzalem gevestigd was. Bisschop Juvenalis, die men beschouwde als een verraadpleger aan de zaak van Cyrillus, werd van zijn zetel verjaagd. De monnik Theodosius, die de ziel dezer beweging was, nam een tijdlang zijn plaats als bisschop in. De keizer was genoodzaakt troepen te zenden en tegen de monniken slag te leveren.

Theodosius vluchtte naar de Sinaï, alwaar hij gevangen genomen werd. Daarna konden Juvenalis en de andere bisschoppen, die eveneens verdreven waren, weer in hun ambt hersteld worden. Het spreekt evenwel vanzelf, dat hiermede de beweging van het Monofysitisme in Palestina niet was verdwenen.

Zij was uit de aard van de zaak buitengewoon sterk in Egypte. Aanvankelijk wist zich Proterius, die Dioscurus als bisschop van Alexandrië was opgevolgd, nog te handhaven. Maar nadat keizer Marcianus was gestorven

Pulcheria was hem reeds in 453 voorgegaan en opgevolgd door Leo de Thraciër (457-474), kwam het te Alexandrië tot een bloedige opstand. Proterius werd verdreven en kort daarna vermoord. In zijn plaats wist zich Timotheüs Aelurus, die met Petrus Mongus de voornaamste leider van de Monofysieten was, als bisschop in te dringen. Hij riep een synode bijeen, welke over Leo van Rome, Anatolius van Constantinopel en Basilius van Antiochië het anathema uitsprak. Onderscheidene bisschoppen in Egypte werden afgezet en vervangen door mannen in zijn geest. De slachtoffers dienden hun beklag in te Rome of te Constantinopel.

Keizer Leo overwoog de samenroeping van een nieuw concilie, maar zag, op aandrang van bisschop Anatolius, die daarvan blijkbaar een bedreiging van zijn machtspositie vreesde, van dit plan weer af. Hij liet nu aan alle metro- politanen een paar vragen ter beantwoording voorleggen. Op grond van deze enquête kwam het vast te staan, dat men Chalcedon wenste te handhaven en dat men algemeen het zich indringen van Timotheüs afkeurde. Het duurde echter nog enige tijd, voordat de keizer doortastte. Maar toen Anatolius opgevolgd was door Gennadius (458-471), die een zeer krachtige voorstander van de Belijdenis van Chalcedon was, en toen Timotheüs geen enkele tegemoetkoming toonde, werd hij eindelijk verbannen. In zijn plaats kwam als bisschop van Alexandrië een naamgenoot, Timotheüs Salofakdolos, een gematigd, vanwege zijn vriendelijkheid geacht man. Onder zijn leiding scheen de rust in Egypte te zullen terugkeren.

Het kwam evenwel anders uit. Keizer Leo werd, na een kort bewind van Zeno de Isauriër, opgevolgd door zijn zwager Basiliscus (475-476). Deze begunstigde de Monofysieten. Timotheüs Aelurus werd uit zijn ballingschap teruggeroepen en in zijn Episcopaat hersteld. De bevolking van Alexandrië haalde hem met bijzondere eerbewijzen in. De keizer vaardigde daarna een Encycliek uit, waarbij het concilie van Chalcedon verworpen en de leer van Cyrillus als geloofsregel aanvaard werd. Alle bisschoppen moesten haar, op straffe van afzetting, ondertekenen. Bijna overal, ook in Syrië, waar evenals in Palestina het monofysitisme vrij wat ingang had gevonden, gaven zij aan dat bevel gehoor. Acacius van Constantinopel was eigenlijk de enige, die aan Chalcedon, zij het mede om redenen van utiliteit, trouw bleef en die niet aarzelde zijn afkeer van de maatregel van het keizers op alle mogelijke wijzen te manifesteren.

Op het gerucht, dat Zeno de Isauriër, die met een dochter van keizer Leo gehuwd was, weer een leger verzameld had en Constantinopel naderde, trok keizer Basiliscus de Encycliek ten spoedigste in. Zonder het verwachte resultaat evenwel, want het gelukte Zeno de macht en

daarmee het keizerschap (476-491) te heroveren. Alle maatregelen van Basiliscus werden terstond ongedaan gemaakt. Timotheüs Salofakiolus herkreeg zijn zetel te Alexandrië (477), zij het ook dat het volk hem node erkende. De bisschoppen, die zich kort te voren gehaast hadden de Encycliek te ondertekenen, maakten thans geen bezwaar zich aan de nieuwe toestand te conformeren. Tot een volledig herstel van de Belijdenis van Chalcedon kwam het echter niet. Acacius van Constantinopel (471-489) beraamde een compromis, van mening daardoor het best de belangen van zijn patriarchaat te kunnen dienen. Hij verkreeg de steun van keizer Zeno, en deze vaardigde, bij gelegenheid dat er te Alexandrië, na de dood van Timotheüs Salofakiolus, moeilijkheden rezen over de bisschopskeuze, het zogenaamde Henoticon uit (482). Dit eenheidsformulier bevatte een veroordeling zowel van Nestorius als van Eutyches, maar betekende in zoverre een afwijking van Chalcedon, dat de anathematismen van Cyrillus er uitdrukkelijk in aanvaard werden.

Het streven om de partijen rondom het Henoticon te verenigen, slaagde echter niet. Wel ondertekende Petrus Mongus, die te Alexandrië bisschop was geworden, de formule. Maar talrijke Monofysieten, vooral onder de monniken, keurden de houding van hun bisschop beslist af (de zogenaamde Akefalen). Dit meningsverschil leidde niet slechts in Egypte, doch eveneens in Syrië en Palestina tot onderlinge moeilijkheden en botsingen. Te Antiochië werd bisschop Calendion, een beslist aanhanger van de Chalcedonensische Belijdenis, die weigerde het Henoticon te ondertekenen, verbannen (484). Hij werd vervangen door Petrus Fullo, die reeds eerder een paar malen, gedurende korte perioden, het Episcopaat te Antiochië zich had weten te verwerven. Deze aanvaardde het Henoticon, terwijl hij in de liturgie aan het Trishagion (God heilig, heilig en machtig, heilig en onsterfelijk) liet toevoegen: *om onzentwil gekruisigd*. Van veel wijdere strekking was evenwel het feit, dat bisschop Felix III van Rome (483-492) in de uitvaardiging van het Henoticon aanleiding vond om over Acacius van Constantinopel de excommunicatie uit te spreken (28 juli 484). Deze veroordeling van Acacius betekende tegelijkertijd een breuk tussen de kerk in het Westen en die in het Oosten. Vijf en dertig jaren zou die scheuring voortduren.

ALGEMEEN OVERZICHT

Van de éne machtige staatskerk, waarop het streven van de keizers was gericht geweest, viel er aan het einde onzer periode slechts weinig te constateren. De politieke splitsing tussen het Westen Oost-Romeinse rijk was op de kerk niet zonder invloed gebleven. Daaraan zal het stellig voor een deel zijn toe te schrijven, dat ook tussen de kerk in het Westen en die in het Oosten een breuk als in 484 kon ontstaan.

In het Dosten zelf bood de kerk al evenmin het beeld van een geconcentreerde eenheid aan. Er waren zich, naast en tegenover de orthodoxe kerk onder leiding van Constantinopels bisschop, bezig afzonderlijke nationale kerken te vormen met een eigen organisatie. Dit was het geval met de kerken in Perzië en Armenië, die buiten de grenzen van het Romeinse rijk waren gelegen. Nadat gedurende de vierde eeuw de kerk in Perzië aan wrede vervolgingen had blootgestaan, was er daarna een rustiger tijdperk aangebroken. Het concilie te Seleucië-Ctesiphon in 410 had een organisatie voor haar ontworpen en haar onder leiding gesteld van de bisschop van die stad, die de titel van katholikos droeg. Kort daarna volgde er opnieuw een tijd van verdrukking. Ondanks de afval van velen hield de kerk zich echter staande. Op haar theologische ontwikkeling oefende, gelijk wij gezien hebben, de school van Edessa sterke invloed uit. Zo laat het zich verstaan, dat de kerk zich al meer in Nestoriaanse geest ontwikkelde. In 486 stelde het concilie van Seleucië een Nestoriaanse Belijdenis op.

Wat Armenië betreft, de kerk beleefde er in het begin van de vijfde eeuw een krachtige opwaking. Niet alleen dat men zich bezighield met het vertalen van Griekse en Syrische geschriften, er ontstond eveneens een nationale literatuur. Vooral de katholikos Sahag en de monnik Mesrob hebben daarvoor geijverd. In deze tijd is er ook een Armenische Bijbelvertaling tot stand gekomen. Gedurende de tweede helft dezer eeuw braken er vervolgingen uit, doordat de Perzische koning aan allen de heidense ere-dienst wilde opleggen. Daartegenover kwam het een paar malen tot een opstand van de Armeniërs, die aan het einde een voor hen gunstige vrede konden sluiten. In theologisch opzicht schaarde de kerk

zich aan de zijde van de Monofysieten, gelijk op een concilie in 491 werd beslist.

Maar ook binnen de grenzen van het Romeinse rijk deed zich dat proces van de vorming van een nationale kerk voor, en wel in Egypte. Daar werden omstreeks deze tijd de grondslagen gelegd voor de Koptische kerk. Alexandrië, dat lang een overheersende positie had ingenomen, was niet bereid die plaats aan Constantinopel, dat steeds meer naar voren drong, af te staan. Het lag geheel in de lijn van de historische ontwikkeling, dat deze Koptische kerk een Monofysitisch karakter aannam.

Raakte dusdoende de uiterlijke eenheid van de kerk zoek, er ging hiermede tegelijk een gemis aan innerlijke eenheid gepaard. Het mocht niet gelukken de Belijdenis van Chálcedon eendrachtig te bewaren. Ten opzichte van het kernstuk van het geloofs, de Belijdenis van Jezus Christus, het vleesgeworden Woord, openbaarde er zich een jammerlijke verdeeldheid. De geschiedenis zou uitwijzen, welke gevolgen uit die verschijnselen voor de kerk voortvloeiden.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 3

DERDE DEEL

VI. HET UITEENVALLLEN VAN DE ENE STAATSKERK

door Dr. L. D. Terlaak Poot

Het Henoticon, 5 De Theopaschieten, 7 Dionysius de Areopagiet, 13 De Monofysieten, 14 De Monotheletische strijd, 16 Het Trullaanse concilie, 19 De Gothen, 21 De toename van de macht van Rome, 27 Het monnikenwezen, Benedictus en zijn regel, 30 Invloed van de Romeinen op de Germanen, invloed van het Pelagianisme, 34 Positie van de kerk van Rome, beeldenstrijd, 36 Engeland, Schotland en Ierland, 43 De zending van de Iers-Schotse kerk, 49 De zending in de lage landen aan de zee, 52 De toestand van de Frankische kerk, 55 Bonifatius, 58 Vervolg van de beeldenstrijd, 61 De Paulicianen, 65 De Islam 67 De spanning tussen Oosterse en Westerse kerken, 68.

VII. DE KERK IN HET TIJDPERK VAN DE KAROLINGERS

door Dr. L. D. Terlaak Poot

Karel de Grote, 72 De kerk in de Scandinavische landen, 77 De zending onder de Slavische volken, 79 De wereldlijke macht van de paus, 82 De leerontwikkeling in de Westerse kerk, 89. De invloed van Karel de Grote, bepaald in de kerk, 92 Leergeschillen, 100.

VIII. HET OOSTERSE CHRISTENDOM NA DE NEGENDE EEUW

door Dr. W. C. van Unnik

Wat te verstaan onder Oosters Christendom. Algemeen overzicht, 102 Het opkomen van een Griekse kerk naast de Roomse. De ketterse kerken in het Oosten, 105 De verhouding van de Oosterse kerken onderling. Kerkleer en kerkinrichting, de "orthodoxie", de eredienst, de hiërarchie, 108 De Oosterse kerken onder de Mohammedanen, de strijd tegen de Turken, 118 Abessynië, 123 De Coptische kerk, 127 De Syrisch-Jacobietische kerk, 129 De Armenische kerk, 130 De Nestoriaanse kerk, de Thomas-Christenen, 132 De Roomse kerk in het Oosten, 139 Het schisma van 1054, de kruistochten, 140 De theologische ontwikkeling in het Oosten, de Hesychastenstrijd, 145 De Turkse heerschappij, 151 Rusland, 157.

Het Henoticon

De Rijkskerk, in welker leven het zich wreken moest, dat haar opbouw niet steeds met geestelijke middelen en methoden was geschied, werd telkens heviger geschud door nieuwe leertwisten en gescheurd door machtspolitiek, enerzijds van de keizers, die door haar de rijkseenheid zochten te bevestigen, anderzijds van de pausen, die vóór alles in het oog hielden de rechten en belangen van de stoel van Petrus.

Zoals wij gezien hebben, heeft deze gang van zaken er toe geleid, dat het in 484 tussen de kerk in het Westen en die in het Oosten tot een breuk kwam.

Keizer Anastasius (491-518) had bij zijn kroning trouw aan Chalcedon beloofd, maar om van het vredes wil besloot hij toch het bij het Henoticon te houden. De keizer beklagde zich, dat de ban, over zijn patriarch Acacius uitgesproken, hoofdzakelijkerwijze ook hemzelf had getroffen. Tevergeefs maande de paus hem, door brieven en gezanten, om Romes rechten te erkennen. Eindelijk gebruikte de generaal Vitalianus dit rekken van de onderhandelingen als aanleiding tot een militaire opstand (514). Hij dwong, tot tweemaal toe, de keizer om vrede te vragen en liet hem beloven om de verbannen bisschoppen terug en een oecumenische Synode bijeen te roepen, te Heraclea, onder voorzitting van de paus. Anastasius echter zag opnieuw kans, om alles op de lange baan te schuiven. Hij zond de tweehonderd vergaderde bisschoppen onverrichterzake naar huis en schreef (517) aan de paus, dat hij van alle overleg afzag.

Een algemene vervolging van de rechtzinnigen ontstond, vooral van Antióchië uit, door bisschop Severus. Deze, als juridisch student reeds gegrepen door een opwekkingsbeweging, had zich de jaren door geoefend in vasten en bidden; leefde ook als bisschop in strenge onthouding; bouwde een klooster in Majuma, ten Zuiden van Alexandrië; ijverde te Constantinopel ten gunste van zijn vervolgde monniken en in de Oosterse kerk voor het Henoticon en tegen Chalcedon; doodverfde de rechtzinnigen als "Nestorianen", o.a. in zijn Philalèthes (Waarheidsvriend); werd verdreven, toen Justinus keizer werd (518). Zijn naam werd nog eeuwen later uit de diptycha (tweebladige schrijftafels) uitgewist; zijn boeken werden vernietigd; maar zijn aanhangers vereerden hem als heilige.

In het Oosten kon keizer Anastasius, door de beide grote partijen gehaat en bedreigd, alleen in schijn de vrijheid van de Staat boven de partijen handhaven. Egypte en Oost-Syrië onttrokken zich in die tijd aan de kerkelijke invloed van Constantinopel en bleven voor de Griekse kerk voor goed verloren.

Ook tegenover paus Hormisdas (514-523) verdedigde de keizer zijn patriarch Acacius: het ging immers om het machtssevenwicht tussen Constantinopel en Rome!

Toen de bevelhebber van de keizerlijke lijfwacht, Justinus, zich van de troon had meester gemaakt (518), kwam de omkeer in de hofpolitiek. De kerkelijke stroming, die reeds in de generaal Vitalianus een voorvechter had gevonden, kreeg nu de overhand. Keizer Justinus, een ruig militair, achter wie zijn neef Justinianus als eigenlijke leider stond, vroeg de paus om herstel van de vrede. Hij begon met het afzetten van alle Monofysitische bisschoppen (o.a. van, Severus). Deze vluchtten allen naar Egypte, waar zij het volk op hun hand hadden en de arm van de rijksregering machteloos was.

Voor vervolging veilig, gingen nu de Monofysieten elkaar verketteren. De Severianen stelden, dat het vergankelijke lichaam van Christus eerst na de opstanding onverderfelijk geworden was. Zij vonden tegenover zich de Julianisten, volgelingen van Julianus van Halicarnassus, die beweerden, dat de ver-Goddelijking van het vlees van Christus reeds met zijn menswording begonnen was.

In Constantinopel was, sinds het nieuwe bewind, het Henoticon van de baan. Patriarch Johannes II liet de naam van Acacius uit de diptycha schrappen en hij ondertekende het formulier, dat de pauselijke legaten hem voorlegden. Pasen 519 werd de kerkgemeenschap tussen het Oosten en het Westen hersteld.

De Theopaschieten

Nieuwe strijd veroorzaakte het drijven van de Theopaschieten, die, op de manier van Petrus Fullo, zeiden, dat God Zelf aan het kruis geleden heeft. De orthodoxen schuwden deze

dubbelzinnige uitdrukking, die kennelijk een Monofysitisch karakter droeg.

De Scythische monniken nu, o.a. Leontius van Byzantium (483-543), de wijsgeer-monnik van het klooster "De nieuwe Laura" bij Jeruzalem, ondernamen het, om de Belijdenis van Chalcedon te propaganderen in de zin van de verklaring er van, die Cyrillus van Alexandrië destijds had gegeven: Christus had wel een menselijke natuur, doch deze was onpersoonlijk, daar zij haar hypostase (zelfstandigheid) alleen had in zijn Goddelijk wezen, in de Logos. De Logos vormde de persoonlijkheid van Christus Jezus. Op deze manier trachtte Leontius voor de Monofysieten Chalcedon aanvaardbaar te maken. Afgewezen door de pauselijke legaten, daarna door Hormisdas zelf, vonden de monniken steun bij keizer Justinianus, die het winnen van de Monofysieten voor de Rijkskerk als een onmiddellijk staatkundig belang zag. Eveneens sympathiseerden ijverig met hun streven de Afrikaanse bisschoppen, die in die tijd als ballingen op Sardinië vertoefden. Paus Hormisdas bleef misverstand vrezen; ook behoefde Chalcedon aanvulling noch verklaring; bovendien had in elk geval moeten geformuleerd worden: "een van de drie Goddelijke personen heeft geleden naar het vlees".

Tenslotte gaf Justinianus een geloof sedict uit (533), waarin hij als rechtzinnige leer vaststelde: "De mensgeworden en gekruisigde Zoon van God is een uit de heilige en gelijk-in-wezen-zijnde-Drie-éénheid". De paus loofde de keizer voor zijn geloofsijver en verklaarde het edict tot apostolische leer. In werkelijkheid was het de keizer, die aan de kerk een dogmatische beslissing had opgelegd!

De Syrische kerk behield, zonder meer, de toevoeging van Petrus Fullo.

Het politieke ideaal van keizer Justinianus (527-565), het herstel van het éne romeinse rijk/kon hij gedurende korte tijd verwezenlijken, door de dienst van zijn veldheren Belisarius en Narses, Zij breidden het rijk uit over Italië en Afrika. Zijn rechtsgeleerde, Tribonianus, liet hij de romeinse wetten ordenen en het recht codificeren. In navolging van zijn voorganger was ook hij er op uit, om in de theologische verwarringen en kerkelijke woelingen klaarheid te brengen. Hij liet zich daarbij vaak leiden door de adviezen van zijn vrouw, Theodora, een voormalige circus, pantomimiste van beruchte zeden, in haar huwelijksvrouw echter onberispelijk, die haar man overtrof in gewetenloosheid; zij was een ijverig partijgangster van de Monofysieten.

Justinianus grondregel was: de eenheid van het rijk rust op de eenheid van het geloof. Daarom opent zijn rechtscodex ook met de titel: "Over de hoogste Drieëenheid en over het katholiek geloof en dat niemand daarover openlijk wage te twisten".

Met straffe hand greep hij de "godslasterlijkheid van de hellenistische religie" aan. Met naïeve blijdschap verhaalt bisschop Johannes van Efese van de bekering van zeventigduizend heidenen in Klein-Azië; uit 's rijks middelen werden de doopkleren betaald en vijfenvijftig kerken voor de nieuw-bekeerden gebouwd. In 529 werd de hogeschool van Athene, het laatste bolwerk van de heidense wijsbegeerte en rechtsgeleerdheid, opgeheven en haar stichtingskapitaal geconfisceerd. Enige van de leraren vluchtten naar Perzië. Zij keerden eerst terug, toen, bij de vrede tussen Perzië en het Oost-Romeinse rijk, vrijheid van geloofsdwang werd gewaarborgd. Ook de Joden werden beperkt in hun rechten en soms door dreiging, tot overgang naar de kerk gedwongen. Het despotisch kerkbestuur van Justinianus toont het voorbeeld van volledig caesaropapisme. Hij toonde dit, als hij "zending" liet drijven aan de rijksgrenzen en onder de barbaren; als hij talloze bisschoppen zijn toorn deed ondervinden, maar ook, bij alle mogelijke gelegenheden, de rechten van geestelijken en monniken beschermde. Hij toonde het ook in zijn eerste regeringsdaad: het bijleggen van het schisma tussen Oosten en Westen, waarbij hij de Roomse stoel als hoogste kerkelijke autoriteit erkende, hoeksteen van zijn Westerse politiek, als hij telkens opnieuw de op die stoel gezetelden zijn volle, despotische macht liet gevoelen,

Justinianus was een hartstochtelijk theoloog; de leerstellige twistvragen van de kerk boeiden hem meer dan de buitenlandse aangelegenheden en zelfs de oorlogsverwikkelingen van het rijk. Hij trachtte, door dogmatische tegemoetkomingen (in de lijn van Cyrillus verklaring van Chalcedon) de Monofysieten te winnen, zonder Chalcedon prijs te geven. Origenes was hem de vader van alle ketterijen en gedurig vorste de keizer in de geschriften van de kerkvaders, om het Origenisme, die "kroon aller ketterijen", te kunnen treffen.

Om 's keizers aandacht van de zaak van de Origenisten af te leiden, wist Theodorus Ascidas,

bisschop van Caesarea (in Cappadocië), een veroordelingsedict uit te vaardigen (544) van de zogenaamde "drie kapittels", te weten van de personen en geschriften van Theodorus van Mopsuestia, Theodoretus van Cyrus en Ibas van Edessa. Deze capitula waren geformuleerde stellingen, waarin de dwalingen van de genoemde theologen waren samengevat. Ascidas spiegelde de keizer voor, dat hij zodoende de Egyptische Monofysieten weer aan zich verbinden zou, alsmede allen, die nog twijfelachtig stonden ten opzichte van Chalcedon.

De orthodoxen voelden onmiddellijk, dat, als veroordeeld werden "vaders", die op het concilie te Chalcedon tegenwoordig waren geweest, dit voor het gezag van de daar vastgestelde Belijdenis een zware klap betekende. Menas van Constantinopel tekende dan ook eerst, toen de keizer alle bisschoppen beval te ondertekenen! Toen de Oosterse bisschoppen met afzetting werden bedreigd, tekenden ook zij.

Het Westen kwam echter openlijk in verzet en 's pausen gezant Stefanus verbrak de gemeenschap met Menas. De paus zelf, Vigilius, was langs kromme wegen tot zijn waardigheid gekomen. Als diaken had hij zich tegenover de keizerin uitgelaten, dat, als hij macht bezat, hij Chalcedons Belijdenis en belijders zou tegenstaan. Theodora gaf daarom aan Belisarius opdracht, om Vigilius tot paus te laten verkiezen. Juist was echter Silverius tot paus gewijd. Deze werd van hoogverraad beschuldigd en verbannen, terwijl Vigilius wederrechtelijk geordend werd! De keizer echter, over dit geval ingelicht, deed Silverius terughalen; maar deze, nauw in het bereik van zijn vijanden, werd gegrepen en opnieuw verbannen. Hij legde zijn ambt neer en nu kon Vigilius wettig worden gewijd (537). Eenmaal paus (tot 555) vergat hij zijn de-ketters-gunstige beloften aan Theodora.

Op last van de keizer naar de residentie gehaald, begon Vigilius eerst met de rechte lijn te trekken; hij brak met Menas en eveneens met alle bisschoppen, die het keizerlijk edict hadden ondertekend. Toen echter Vigilius zag, dat de Oosterse bisschoppen het allen met de keizer hielden, verzoende hij zich met Menas, hield besprekingen met een zeventigtal bisschoppen, die het edict nog niet ondertekend hadden (zij verklaarden er zich nu vóór, mits Chalcedons gezag gehandhaafd bleef) en veroordeelde in zijn Judicatum (548) ook de drie kapittels. Vigilius hoopte aldus de Grieken te winnen en de Latijnse kerk gerust te stellen ter zake van Chalcedon. Hij bewandelde dus de "medische" weg, maar heel het Westen, vóórop Dacius van Milaan en Facundus van Hermiane, verklaarden zich scherp tegen deze pauselijke daad en een Synode van Carthago excommuniceerde de bisschop van Rome. Een ongelooflijke situatie: de paus mèt de Griekse kerk staande tegenover de kerk van Rome! Het was het verlangen naar catholiciteit in het hart van Vigilius, dat hem voor een ogenblik de orthodoxie deed prijsgeven.

Justinianus liet hem toe om zijn Judicatum terug te nemen, echter, onder de toezegging, dat een grotere Synode de beslissing zou nemen. Vigilius verplichtte zich aan de keizer, door een geheime eed, om te zorgen, dat deze beslissing zou zijn naar de mening van het keizers. Ascidas echter zette de keizer tegen hem op en bewoog deze, om door een nieuw edict, de Overeenstemming van het geloofs (551), vooruit te grijpen op de beslissing van de kerk. Vigilius achtte zich nu van al zijn verplichtingen ontslagen, vergaderde met de Griekse en Latijnse bisschoppen in zijn huis te Constantinopel en vorderde van hen, dat zij van de keizer; zouden eisen, het aangeslagen edict te doen verwijderen. Zo zij het ondertekenden, dreigde Vigilius hen met de ban. Dacius van Milaan was bij dit alles de paus tot steun; maar Ascidas ging van deze vergadering regelrecht naar de kerk, aan welke het edict was aangeplakt en hield daar een plechtige dienst. Nu ging het niet meer om de drie kapittels, maar om de positie van de stoel van Petrus. Vigilius excommuniceerde Ascidas, vluchtte, toen de keizer hem dacht te laten gevangen nemen, naar de Sint Pieterskerk (in Constantinopel) en deed Menas en alle andere bisschoppen in de ban. De keizer zond een officier met soldaten, om de paus te doen arresteren, maar Vigilius hield de zuilen van het altaar omklemd, zodat dit bijna omviel. Het volk nam een dreigende houding aan en de soldaten toonden tegenzin; aldus werd de arrestatie verijdeld.

Vigilius, gedurig lastig gevallen met wisselende beloften en dreigingen van de keizer, vluchtte aan de vooravond van het Kerstfeest 551 naar Chalcedon, in de kerk, waar eens het concilie gehouden was. De keizer liet hem nodigen om terug te keren, maar Vigilius had geen illusies meer en verlangde, dat de keizer een vrede door recht aan de kerk zou geven. Dra kwam er

een schrijven van Ascidas, Menas en anderen, waarin zij hun vasthouden aan Chalcedon betuigden, alsook aan van het pausen brieven; over de vraag, of een en ander samen kon gaan met hun veroordeling van de drie kapittels, lieten zij zich liever niet uit, maar schortten hun oordeel op tot een nieuw oecumenisch concilie; zij vroegen ook de paus vergeving. Vigilius keerde nu naar de residentie terug.

De keizer liet in Constantinopel de Synode bijeenkomen (5 mei 553). Vigilius weigerde te komen. Hij was slechts bereid om zijn mening afzonderlijk kenbaar te maken en deed dit dan ook in zijn Constitutum (14 mei 553). Hierin verwierp hij een aantal stellingen van de eerst "gekapittelde", Theodorus van Mopsuestia, maar protesteerde uitdrukkelijk tegen de veroordeling van diens persoon en van de beide andere kapittels. De keizer was woedend en gedroeg zich nu zeer onwaardig. Hij deelde namelijk aan de vergadering mede alles wat Vigilius hem vroeger in het geheim had toegezegd. De adviseurs van de paus werden met geweld verwijderd. Vigilius naam werd uit de diptycha geschrapt. De paus, terneergedrukt door al deze geweldmaatregelen, bovendien zwaar lijdend in die tijd, gaf eindelijk toe, zoveel mogelijk zijn waardigheid bewarend: hij veroordeelde de drie kapittels, maar negeerde vermelding van de pas-gehouden Synode.

Eerst langzamerhand kreeg deze kerkvergadering van Constantinopel de naam van vijfde oecumenisch concilie. Vigilius stond een jaar later weer in goede verstandhouding met de keizer, keerde naar Rome terug (begin 555), maar stierf onderweg, te Syracuse. Over hem is het oordeel geveld, dat "tegenover de machtigste Byzantijnse keizer heeft gestaan de treurigste paus". Billijker en juister schijnt het, om te bedenken, dat Vigilius, die principieel goed wist, wat hij wilde, namelijk de rechtzinnige Belijdenis, in de praktijk vaak wankelde. Zijn ideaal, evenals dat van de keizer, was: heel de kerk, heel het volk, heel het rijk; maar hij zag, dat bij dogmatische gestrengheid, hij grote massas (in het Oosten) van de orthodoxe kerk en Belijdenis vervreemde. Hij liet in de praktijk het rechtzinnig beginsel los, om zijn armslag om de kerk wijder te maken, maar, aldus dubbelhartig, moest hij wel ongestadig blijken in zijn wegen.

Dionysius de Areopagiet

Bij alle dwangmaatregelen tot het vormen van een eenheidsfront van de kerk door de Staat, die tot afscheiding van belangrijke delen van de Oosterse Christenheid leidden, hebben enkelen hun zelfstandigheid weten te bewaren door de vlucht naar het geestelijk isolement van de mystiek. De kerkleer bleef geëerbiedigd, maar zij diende als mom voor allerlei verfijnde dwaling. Deze mystiek was geïnspireerd op de geschriften van Dionysius de Areopagiet. De onbekende schrijver (-E 500) koos als pseudoniem de naam van de bekende bekeerling in Athene (Handelingen 17, 34) en door deze tendentieuze naam gaf hij duidelijk zijn doel aan: versmelting van de platonische wijsbegeerte met het Christendom. Het zijn een viertal geschriften: Over de hemelse hiërarchie; Over de kerkelijke hiërarchie; Over de Goddelijke namen en Over de mystieke theologie. De Christelijke religie wordt hier voorgesteld als een mysteriecultus, uitgeoefend door de hiërarchieën van het hemels en van de kerk, waardoor de mensen tot ver-Goddelijking kunnen geraken. De hiërarchie is hier alles: van God gaat zij uit in een afdalende reeks van engelenmachten en het onderscheid tussen de hoogste eenheid van het Zijnde (God is hier altijd een onpersoonlijk "Het het Onkenbare") en deze tussenliggende leden wordt steeds groter. In de aardse hiërarchie, bestaande uit de drie klassen van hiërarchen, priesters en liturgen, stijgt alles tot God op en wordt alle onderscheid weer opgeheven. Wet en orde zijn hier, dat de enen reinigen, verlichten en voleindigen, en de anderen gereinigt, verlicht en voleindigd worden.

Hier zijn dwalingen, die, in andere vorm, in elke eeuw zijn voorgedragen. Hoe kan het Christendom de hoogste, door de Zoon tot stand gekomen openbaring zijn, als wij van God slechts kunnen weten, wat Hij niet is? Hoe kan de Zoon waarlijk mens geworden zijn, wanneer niets zo sterk wordt geaccentueerd als zijn onveranderlijkheid? Waar blijft hier nog een plaats voor Christus? Alles is hier immers slechts commentaar op de platonische stelling: God wordt met de mens niet vermengd!

De Monofysieten De Monofysieten hadden in Constantinopel altijd een toevlucht gevonden, dank zij Theodoras gunst. Wonderlijk: ondanks de officiële handhaving van Chalcedon

hadden zij steeds grote invloed behouden! Het was hun bisschop Johannes van Efeze geweest, die de nog aanwezige heidenen had moeten "bekeren". Ondanks 's keizers pogingen om hen te winnen, zelfs nog door, op het laatst van zijn leven, tot hun gevoelen af te wijken en zo waar een plan op te maken tot vervolging van de rechtzinnigen, was hem dit niet gelukt. Egypte, Oost-Syrië en Perzië gingen over tot afscheiding van de Rijkskerk en tot eigen kerkstichtingen, onder eigen patriarchen.

Vergeefs riep Justinus II (565-578) door een edict alle groepen op tot de vrede van de kerk en om alleen Christus te verheerlijken (565). De keizer, geestesziek, werktuig van zijn patriarch, Johannes Scholasticus, liet sinds 571, de vervolgingen in Constantinopel weer beginnen, tegelijk met nieuwe verenigingspogingen door langdradige verhandelingen, onder meer met Johannes van Efeze en Paulus van Antiochië. Alles tevergeefs; immers, wilde hij Rome vasthouden, zo moest hij handhaven de Belijdenis van Chalcedon; maar zo bleef de scheidsmuur voor de Monofysieten staan. Eerst keizer Mauridus (582-603) staakte de maatregelen tegen hen.

In Egypte was bijna de gehele bevolking Monofysietisch. De Kopten haatten de orthodoxe Grieken, waartoe alleen behoorde de bovenlaag van de hogere ambtenaren in de steden (melchieten, keizerlijken). Van Alexandrië uit werd de Abessijnse kerk gesticht, die aldus ook Monofysietisch werd.

In Syrië en Mesopotamië bleef men de verbannen Severus van Antiochië erkennen als rechtmatig patriarch. Reorganisatie en nieuw leven bracht hier Jacob Baradai (d.i. de man met de paardedeken), leerling van Severus, door enige gevangen bisschoppen in Constantinopel tot bisschop van Edessa gewijd ($\pm$ 541), opdat de sekte, die naar hem Jacobieten zou worden genaamd, niet zou ondergaan. Als bedelaar verkleed en onder vele gevaren trok hij door de Oostelijke provincies rond, vergaderde gemeenten en wijdde geestelijken.

De Christenheid in Armenië was buiten alle leerstrijd gebleven, wijl zij om haar leven worstelen moest onder de zware verdrukkingen van de Perzische koningen. Gelijk wij gezien hebben, schaarde de Armenische kerk zich in 491 aan de zijde van de Monofysieten. De Synode van Dwin (596), onder voorzitting van de katholikos Abraham, heeft deze beslissing bevestigd. De Armeniërs hielden nauw contact met de Syrische Monofysieten en verboden dan ook alle bedevaarten naar Palestina, waar vele orthodoxe landgenoten in kloosters leefden. De verenigingspogingen van Mauricius, Heraclius (610-641) en hun opvolgers braken op de haat tussen Armeniërs en Grieken.

In Perzië kregen de Nestorianen, onder de metropoliet van Nisibis, Barsauma ($\pm$ 496), een grote invloed. Chosroës I was verdraagzaam ten opzichte van de Christenen, maar hun zendingswerk werd stopgezet door zijn verbod, om over te gaan van het Mazdeïsme (de dienst van Mazda, de Perzische god-schepper van de goede wereld) naar het Christendom. Toen hij, in een oorlog met Byzantium, de stad Edessa belegerde, beroemde de bevolking zich op een speciale belofte van Christus, dat hun de verovering van de stad bespaard zou blijven. Zij kwam inderdaad tweemaal met een afkoopsom vrij. Terwijl de koning de Syrische Christenen haatte en vele hunner kerken plunderde (vooral in Apamea), slaagden de Nestorianen er in, om de vriendschap van de Perzische koningen te behouden.

Chosroës II veroverde zelfs Jeruzalem, vanwaar hij het hoogvereerde kruis meenam. Keizer Heraclius echter drong door tot in het hart van Perzië, verwoestte de vuurtempel van Adérbigan, versloeg bij de ruïnes van Ninevé de Perzen beslissend en bracht het heilige kruis persoonlijk, in plechtige optocht, triomfantelijk naar Jeruzalem terug (629).

Toen Perzië door de Arabieren werd veroverd (651), gingen zowel de Monofysieten als de Nestorianen onder hen Evangeliseren. Ook hier behielden de Nestorianen het terrein en wonnen de gunst van de kalief en. Reeds omstreeks 500 had hun zendeling Saba met veel vrucht gewerkt onder de Koerden; en met de Perzische handel op Indië hadden zij de open zendingsdeur, goed gebruikt naar de kust van Malabar en Ceylon, ja zelfs tot Azië's oostkust en tot Peking toe. In Voor-Indië noemde men hen Thomas-Christenen Sinds 762 werd Bagdad hun kerkelijke hoofdzetel.

Door al deze twisten en vervolgingen was de Oosterse staatskerk danig verscheurd en verzwakt. Zij kon geen weerstand meer bieden, toen de vloedgolf van de Islam kwam

opzetten.

De Monotheletische strijd

Na de herovering van Syrië, Palestina en Egypte, sinds 622, trachtte Heraclius de bevolkingen dezer gebieden weer met de Rijkskerk te verzoenen. Het verwekte slechts nieuwe roering: de Monotheletische strijd.

Sergius, patriarch van Constantinopel, meende, in overleg met Cyrus, patriarch van Alexandrië, het probate middel te hebben ontdekt tot bevrediging van de Monofysieten, door de stelling, dat Christus, met zijn twee naturen, alles heeft gewerkt door éne God-menselijke energie, zodat de menselijke natuur buiten werking bleef. Keizer Heraclius vond deze formule van de éne energie prachtig. Zulk een eenheidsformule kwam juist van pas, nu hij de grote oorlogs met Perzië ging inzetten om de herovering van die streken, waar de Monofysieten een overweldigende meerderheid (vijf á zes miljoen) vormden. Na zijn overwinning op de Perzen, kon Cyrus hem mededelen, dat een grote groep Monofysieten in Alexandrië zich bij de Rijkskerk had aangesloten. Sofronius echter, een palestijns monnik, werd veler mond, toen hij aanwees, dat éne werkingswijze slechts toelaat één natuur. De eenheidsformule was dus verminking van de Belijdenis van de kerk en deed Christus wezen en dus zijn volledig verlossingswerk geweld aan. In 634 werd Sofronius patriarch van Jeruzalem en onmiddellijk riep hij aldaar een Synode bijeen, die de compromis-formule van éne werking veroordeelde. In een uitvoerig schrijven aan de paus lichtte hij deze veroordeling toe. Sergius, die het uniewerk in Egypte geblokkeerd zag door deze actie van Jeruzalem uit, hield nu op met te spreken over twee werkingen in Christus, maar legde volle nadruk op de noodzaak van het aanvaarden van éne wil. Ook hij riep de hulp van paus Honorius in en hij vestigde diens aandacht op de terugkeer van miljoenen in Egypte tot de kerk.

Keizer en paus drongen er nu op aan, dat deze monergistische en Monotheletische strijd de vrede van de kerk niet langer zou storen. Honorius zag niet, waarover de strijd liep. Het betoog van de paus was aldus: juist als de mens vóór de val, had ook Christus één wil. Hij had geen andere wet in zijn leden, zoals Paulus dit van de gevallen mens zegt (Romeinen 7 : 23). De paus ging dus plotseling van de dogmatiek over tot de ethiek, zonder dit te bemerken; hij maakte van het mysterie van de verhouding van de Logos tot Jezus menselijke natuur en wilskwestie. Hij schreef, dat "hij zich aan de Bijbel wenste te houden en de Bijbel spreekt niet van één werking of twee werkingen, maar van verscheidenheid van de werkingen in de leden van het lichaams".

Hier gleed de paus via de wissel van een woordenspel over de eigenlijke kwestie heen. Merkwaardig ook, deze pauselijke uitspraak, dat men zich voor dogmatische beslissingen van de kerk alleen aan de Bijbel moet houden! In een volgend schrijven verklaarde de paus niet van twee werkingen te willen weten. Hij zag dus niet, dat juist de formule van de twee werkingen het mysterie van de menswording Gods, in de zin van de rechtzinnige Belijdenis, laat stáán. Aldus deed de paus, behalve een confessionele, ook een praktische misgreep, want door zijn houding gaf hij aan de vijanden van de orthodoxie de ruimte.

De keizer vaardigde aan het einde van 633 een wet uit, de *Ekthesis pisteoos* (Uiteenzetting van het geloofs), gemaakt door Sergius, goedgekeurd door Honorius, waarin de leer van de éne wil gehandhaafd en waarin verboden werd om te spreken van één of twee werkingen in Christus. Paus Severinus (640) weigerde de ondertekening van dit edict en Johannes IV veroordeelde, op een Synode te Rome (641), monenergisme en Monotheletisme, terwijl hij beval om de Ekthesis in te trekken. Constans II (642-668) gaf bevel, om het aangeplakte edict overal weer af te scheuren. Uit eenklacht van paus Theodorus (642-649) blijkt, dat dit werd nagelaten en dat het edict feitelijk van kracht bleef.

Nu had in Constantinopel de patriarch Pyrrhus, kleinzoon van Heraclius, zijn stoel moeten ruimen voor de priester Paulus; want Pyrrhus had deelgenomen aan de intriges van de keizerin-weduwe in zake de troonsopvolging. Paus Theodorus nu eiste van Constans, dat Pyrrhus naar Rome zou worden gezonden, om in alle vorm, kerkelijk te worden afgezet en hij stelde de erkenning van Paulus voorlopig nog uit.

Voorvechter van de orthodoxe leer was in deze dagen. Maximus, voorheen eerste secretaris van keizer Heraclius. Hij had zijn hoge positie opgegeven voor de "Goddelijke" filosofie, en

het hoger leven van het monnikendom. Hij was volkomen gewonnen voor het inzicht van Sofronius, die hij zijn heer, vader en leraar noemde. Op zijn reis via Afrika naar Rome, trof Maximus de gevluchte Pyrrhus in Afrika aan. Hij hield met hem een twistgesprek, in tegenwoordigheid van de prefect Gregorius en hij won Pyrrhus voor de orthodoxe Belijdenis. Ook de Afrikaanse bisschoppen erkenden de leer van de twee willen en twee werkingen in het godmenselijk wezen van Christus. De paus erkende nu Pyrrhus als rechtmatig, wijl rechtgelovig patriarch van Constantinopel, nadat deze openlijk te Rome zijn dwalingen herroepen had Kort daarop werd Pyrrhus echter weer afvallig, waarom Theodorus hem uiteindelijk veroordeelde; De patriarch Paulus, door de paus vermaand om tot het geloof van de kerk terug te keren, antwoordde deemoedig, maar onomwonden, dat hij het eens was met de leer van de éne wil en hij beriep zich onder meer op Sergius en Honorius. Het antwoord van de paus was een afzettingsdecreet; ook benoemde de paus een apostolische vicaris voor Palestina, om aan alle ketterij een einde te maken.

Patriarch Paulus wist nu keizer Constans te bewegen, om een nieuw edict uit te vaardigen, de Typos. Niemand mocht voortaan ongestraft over één wil en één energie of over twee energieën en twee willen disputeren. Door dit edict wierp Constans olie in het vuur. Hij dacht neutraal te handelen, maar in werkelijkheid schond hier de Staat de onzijdigheid, door de kerkleer en de afwijking er van op één lijn te zetten en door aan de kerk-zelve het zwijgen op te leggen in een vraag, die haar eigen leven gold. De monniken, voorzover zij van 's keizers politiek noch van zijn geloof gediend waren, vluchtten naar het Westen en begonnen een revolutionaire propaganda, onder leiding van Maximus. De keizer vorderde van alle bisschoppen de ondertekening van zijn Typos; de pauselijke gezanten werden, op hun weigering, mishandeld.

Paus Martinus (649-653), sterk onder invloed van Maximus, veroordeelde het Monotheletisme, de Ekthesis en de Typos (Lateraans Synode 649). Duidelijker kon het niet, en de keizer draalde dan ook niet met zijn maatregelen. Met geweld werd Martinus van zijn bed gelicht, ingescheept en straks te Constantinopel gevangen gezet. Hij werd naar Chersonesos in ballingschap gezonden, waar hij spoedig stierf (655).

Wat Maximus aangaat, op last van de verbitterde keizer werd hij, met twee zijner leerlingen, gevangen genomen en naar Constantinopel gevoerd. In een langdurig proces werd hij nu eens met beloften, dan weer met dreigingen bewerkt; immers, door zijn veroordeling van de Typos hield hij het gehele Westen en een groot deel van het Oosten af van de keizerlijke unie. Tenslotte werden hij en zijn leerlingen de hoofdstad rondgevoerd, nadat men hen had gegeseld, de tong uitgesneden en de rechterhand afgehouden. Na een lange ballingschap, aan de Oostkust van de Zwarte Zee, stierf Maximus Confessor (de Belijder), op twee en tachtigjarige leeftijd (662).

Het Trullaanse concilie

Op het zesde, oecumenische concilium trullanum, in 680 gehouden in de zaal (trullus) van het keizerlijk paleis te Constantinopel, liet keizer Constantinus Pogonatus deze zaak afhandelen. Men toetste elkanders gevoelens met de bloemlezingen uit de kerkvaders in de hand. Men gaf zelfs een van de Monofysietische theologen, de monnik Polychronius, gelegenheid tot een Godsoordeel, door Zijn Belijdenis van de één-wils-leer te leggen op een dode, die er door levend moest worden. Twee uren lang stonden de concilie-leden en het volk op straat, rond de lijkbaar, maar tevergeefs! Op advies van paus Agatho (678-681), werd het Monotheletisme veroordeeld, de leer van de twee willen kerkelijk vastgesteld en paus Honorius uit de kerk uitgesloten en zovele jaren na zijn dood, nog vervloekt! Men verklaarde, dat de duivel door zijn handlangers, waaronder dan waren Sergius en Honorius, deze dwalingen had verbreid. Men sprak uit, dat Christus menselijke wil ondergeschikt was aan zijn Goddelijke wil. Dwars door alle menselijk en onmenselijk gedoe en bijgeloof had de waarheid, reeds door Chalcedon uitgesproken, zichzelf gehandhaafd; hetgeen het gevoel van de kerk bleef, al mochten ruim dertig jaren later, de Monofysietische keizer en zijn Oosterse bisschoppen dit zesde algemeen concilie weer verloochenen. Sedert keizer Anastasius II werd deze ketterij echter overal verworpen. Slechts de Syrische monniken van het klooster van Sint Maro op de Libanon, die

reeds na 680 zich van de Rijkskerk hadden afgescheiden, bleven, onder eigen patriarch, het Monotheletisme voorstaan (Maronieten). Ondertussen was de eenheid van het Oosten en het Westen slechts schijnbaar tot stand gekomen.

Een tweede Trullanum (concilium quinisextum genaamd, omdat het het vijfde en zesde concilie wilde aanvullen), in 692 gehouden, scheen een vrede te bevestigen. Toch bleken de Griekse bisschoppen er op uit om de tegenstellingen met de Latijnse kerk, als gold het dan ook zaken van kerkelijke tucht en Westerse gebruiken (bv. de afbeelding van Christus als Lam) en niet de leer, te verscherpen. De beeldenstrijd zou tonen, dat Oosten en Westen inderdaad van elkaar vervreemd waren.

De reeds zo sterk gesplitste staatskerk kon de zware schokken van de volksverhuizingen niet doorstaan; zij viel uiteen, zonder ooit, in letterlijke zin, katholiek te zijn geweest.

De Gothen

In Italië kwam het, gelijk wij reeds gezien hebben, tot de stichting van het rijk van de Oost-Gothen, onder hun koning Theoderik (493). Zijn rijk strekte zich uit van de Alpen tot aan de Donau en gedeeltelijk over Gallië en Spanje. Gedurende zijn luisterrijke, drie en dertigjarige regering bloeide het land op; kunst en wetenschap werden bevorderd. Monumentale bouwwerken van de Gothiek verzezen, waaronder vele prachtige kerkgebouwen.

Theoderik was Arian, maar geen ijveraar tegenover de orthodoxen. In m bleef hij ook de Byzantijnse vorsten erkennen. Het Romeinse staatswezen liet hij onaangetast en de belangrijkste staatsambten vertrouwde hij aan Romeinen toe. Geleerden als de latere monnik Cassiodorus en de senator Boëthius, koos hij tot raadslieden.

Toch kon Theoderik de liefde van de orthodoxe Romeinen niet winnen; vooral niet nadat hij hen, streng gestraft had, toen zij in Rome en Ravenna vreselijke Jodenmishandelingen hadden bedreven. De orthodoxe geestelijken ageerden hevig tegen de koning, zelfs in de Stefanuskapel te Verona, zijn tweede residentie. Theoderik liet daarna deze kerk met de grond gelijk maken. Zijn milde houding veranderde geheel, toen hij gewaar werd, dat de notabele Romeinen in heimelijke verstandhouding waren getreden met de keizer in Constantinopel. In tegenstelling namelijk met Theoderiks houding tegenover de orthodoxen, had keizer Justinus de Arianen, onder dreiging met zware straffen, bevolen in de schoot van de katholieke kerk terug te keren. Vergeefs had Theoderik, door bemiddeling van Romes bisschop Johannes (523-526), gepoogd, om Justinus tot intrekking van dit edict te bewegen. Theoderik verdacht Johannes en de senator Albinus van vals spel in deze zaak en wierp hen beiden in de kerker. Toen Boëthius nu Albinus verdedigde, liet hij ook deze arresteren en insluiten in de toren van Pavia. Hier schreef Boëthius zijn beroemde verhandeling Over de troost van de wijsbegeerte, een zuiver-wijsgerig geschrift, zonder positief-Christelijke inslag. Na lange gevangenisstraf en onder martelingen werd hij ter dood gebracht (525).

Bisschop Johannes stierf in de gevangenis, terwijl een algemene vervolging van de katholieken ontbrandde. Vele terechtstellingen hadden plaats. Theoderik stierf, overvallen door een hevige koorts (526).

Nadat de kerkgemeenschap met het Oosten was hersteld, werd het toezicht van de Oostgothische koningen op de kerk veel strenger. Zij hielden de benoemingen van de pausen aan zich.

Toen Justinianus veldheren Italië hadden heroverd (535-555), kwamen Romes bisschoppen in nog veel grotere afhankelijkheid van hun keizer. We herinneren ons, hoe deze paus Vigilius behandelde bij de keizerlijke oniepogingen; ook, hoe Vigilius gedurig heen en weer laveerde tussen de keizer en de bisschoppen in het Westen, die zich van Rome hadden losgemaakt, toen de paus (in 548) gestemd had vóór de veroordeling van de Antiocheners.

Nu werden de Longobarden, de laatste stam van de Oost-Germanen, tegen de Oost-Gothen te hulp geroepen en zij veroverden het grootste deel van Italië. Slechts Rome, Napels, Italië's zuidspits, Sicilië en de Po-monding bleven Byzantijns. Ravenna werd de Oost-Romeinse hoofdstad (568). Voorzover de angóhrden, góeddeels nog heidenen, Christenen waren, waren zij Arianen.

Het zijn de pausen geweest, die de voornaamste tegenstand tegen hen voerden; maar al

wonnen zij hierdoor politiek aan invloed, toch kwamen zij weer in sterker afhankelijkheid van de keizer en diens vertegenwoordigers exarch van Ravenna. Het was hierom, dat Gregorius I aansluiting zocht bij het Frankische rijk. Hij had ruggeleuning nodig in zijn benarde positie door de voortdurende aanvallen van de Longobarden, en het verzwakte Griekse rijk kon hem die niet meer geven.

Alleen het rijk van Syagrius (tussen Somme, Seine en Loire) was nog Romeins en orthodox gebleven. Nu kwam met Childerich, uit het geslacht van de Merovingers, in Frankrijk uit vele stamhoofden het ene koninkrijk op. Zijn zoon Clovis of Chlodovech (481-511) wist, na verovering van Syagrius gebied, door zijn overwinning bij Soissons (486) de vrije Franken onder zich te verenigen. Hij huwde de Bourgondische koningsdochter Chlotilde, die orthodox was (493), en liet straks hun beide zoons dopen, ondanks het bedenkelijk voorteken, dat zijn eerstgeborene spoedig stierf na zijn doop.

De Allemannen versloeg hij bij Zülrich (tussen Bonn en Aken). Hij zou de gelofte hebben afgelegd om zich aan Christus door de doop toe te wijden, zo hij won. In elk geval werd hij Kerstfeest 496 te Reims gedoopt door bisschop Remigius. Later wist men te verhalen, dat de fles met zalfolie uit de hemel was neergedaald. Hierin zit wel de erkenning, dat deze erfgenaam van de Romeinse macht in Gallië, die ook in Germanië vaste voet had, de aangewezen beschermheer was van de katholieke kerk. Dit betekende vanzelf voor de kerk een grote afhankelijkheid van de koninklijke macht; maar als draagster van de antieke beschaving had zij toch weer de grootste invloed bij de geestelijke en zedelijke vorming van de jonge Romaanse en Germaanse volken. De versmelting van de (veel talrijker) Romeinen met de Frankische stammen verliep snel; de maatschappelijke verhoudingen bleven in evenwicht en het geestelijk-cultureel overwicht van de Christelijke Romeinen werd als vanzelfsprekend aanvaard. Avitus, bisschop van Vienne (in Bourgondië), drong bij Clovis aan op de aanpak van de heldenzending: Clovis, residerend in Parijs, liet allerwegen kerken bouwen en begiftigde mild de bisschoppen. Hij drong de West-Gothen terug, onder voorwende, dat het onduidelijk was, dat Arianen nog heersten in Zuid-Gallië. Hij aanvaardde zijn benoeming tot consul door keizer Anastasius en deed, in Tours, met plechtig vertoon de Griekse ambtstekenen aan, omdat zijn macht hierdoor voor het bewustzijn van zijn onderdanen gewettigd werd. Door een reeks listige en gruwelijke familiemoorden maakte hij de vereniging van de verschillende Frankische stammen onder zijn bestuur vast. In zijn Geschiedenis van de Franken vergoelijkt Gregorius van Tours dit niet, maar in de andere schaal van zijn oordeel legt hij Clovis ijver voor het waargeloof, dat God met successen beloofde (1).

De Bourgondiërs, die in meerderheid Arianen waren, poogde Avitus van Vienne vergeefs te winnen door een godsdienstgesprek (499): van een godsoordeel en toverij wilden de Ariaanse geestelijken niets weten. Hun gebied lag in de invloedssfeer van het gedurig zich uitbreidende rijk van de Franken. Koning Sigmund keerde, op de Synode van Epaon, onder leiding van Avitus, tot de katholieke kerk terug (517). Vijftien jaren later overwonnen de Merovingers het Bourgondische rijk en verenigden het met hun koninkrijk. Als de zoon van Kariarich, koning van de Sueven, genezen wordt (-± 550) door uit Tours gehaalde relieken van de heilige Martinus, begrijpt de koning, dat hij moet overgaan tot de Roomse Belijdenis. In 585 werd zijn rijk ingelijfd door de West-Gothen.

Het West-Gothische rijk was, sinds Clovis verovering van Aquitanië en Toulouse (507), beperkt tot Spanje. De Roomsers hadden hier volle vrijheid in geloofszaken, zelfs in synodale verhandelingen; toch bleef hun sympathie aan de kant van de Franken. De beide zoons van Leovigild, de laatste Ariaanse koning, Hermenegild en Reccared, waren Roomsgezind. De eerste besloot, onder invloed van Leander, de aartsbisschop van Sevilla, over te gaan tot de katholieke kerk. Hij verzamelde in Andalusië een Roomse staatspartij en hoopte op tijdige hulp van de keizer en van de Frankische koning tegen zijn vader. Leovigild nam ingrijpende maatregelen: de rebellerende bisschoppen werden verbannen, de kerkgoederen ingetrokken, een Ariaanse Synode te Toledo gehouden tot bekering van de Roomsers. Lieten velen hunner zich overhalen, Hermenegild niet. Zijn vader liet hem nu terechtstellen (585). Een jaar later stierf Leovigild, en Reccared verklaarde zich nu openlijk Rooms. Met hulp van aartsbisschop

Leander zette hij zich vol ijver aan de romanisering van zijn Ariaanse Gothen, vernietigde de weerstand van de tegenpartij, aan welker hoofd zijn stiefmoeder Goswintha stond en getuigde, op de Synode van Toledo (589), op gewichtige gronden van hemels en aards karakter, bewogen te zijn tot erkenning van de gelijkheid van de drie Personen van de Drieëenheid. Hier werd tegenover de Ariaanse dwaling als Belijdenis van de katholieke kerk uitgesproken, dat de Heilige Geest uitgaat van de Vader en van de Zoon (filioque). De meeste Ariaanse bisschoppen en een groot deel van de WestGothen volgden de koning.

Langzaam aan versmolten nu de Gothen met de Romeinen. Door haar cultureel overwicht kreeg ook hier de geestelijkheid een machtspositie: tegenover de Gothische adel kwam de kerkelijke adel te staan, in bondgenootschap met de koning. Op de rijksSynoden werden tevens politieke zaken behandeld, tot (sinds 653) er ook de paladijnen (hofridders) verschenen. Naar Germaanse zede stelden de koningen de bisschoppen aan. De aartsbisschop van de residentie, Toledo, kreeg de voorrang boven die van Sevilla.

Onder de bisschoppen van Sevilla is Isidorus, opvolger van zijn broeder Leander, wel de bekendste. Hij was de grootste geleerde van zijn tijd (636). Zijn werk Oorsprongen of Etymologieën geeft een samenvatting van alle vakken van wetenschap van die dagen.

Schoon katholiek geworden, bleef Spanjes kerk toch geïsoleerd van Rome. Zij had een eigen liturgie, die later werd verdrongen door de Mozarabische (naar de naam, die de Arabieren aan de Rooms gebleven Spanjaarden gaven). De geestelijkheid bleef grote invloed houden op de politieke verhoudingen.

Toen koning Witiza, in zijn strijd met adel en geestelijkheid en mede in verband met het grote bederf van de goede zeden, met geweld ingreep in de kerkelijke zaken, trok de band met Rome weer en paus Constantijn (708-715) poogde hem tegen te werken. Onmiddellijk verbood Witiza alle verkeer met Rome. Waar nu adel en geestelijkheid de kroonpretendent Roderich gingen steunen, kon ook hier weer de Islam komen vissen in troebel water.

De Saraceense veldheer Tarik legde Spanje open door zijn overwinning bij Xeres de la Frontera (711) en Spanje werd wingewest van de Omayyaden, kaliefen, die in hun eigen vaderland de wereldlijke macht van Mekka en Medina gebroken hadden en elders meer op macht en gewin uit waren dan op Islamitische propaganda. De Abassieden, kaliefen van Bagdad, fnuikten op hun beurt weer de macht van deze kaliefen van Damascus en stichtten in Spanje het kalifaat van Cordova (755). Hun houding tegenover de Christenen bleef dezelfde: tegen betaling van een hoofdgeld mocht men Rooms blijven. Vele aanbidders van de opgaande zon gingen echter over tot het Mohammedanisme, maar zagen zich, bij berouw over die stap, terugkeer tot de kerk wettelijk verboden; vandaar het verschijnsel van vele geheime Christenen. De geestelijkheid, ontrecht en machteloos gemaakt, trok zich, in gram tegen de ongelovigen, terug; haar beschaving zonk in dit vrijwillig isolement snel. Andere bisschoppen pasten zich aan en zochten bij de machthebbers nog weer een rol te spelen. De Arabische cultuur, haar rijke literatuur en welsprekendheid, maakte grote geestelijke veroveringen. In Asturië en aan de noordoostelijke kust kon Alfons, "de Katholieke", een Christelijk Gothenrijk bewaren en onder bittere strijd met de Moren, in de bergen van Galicië en Castilië, werd dit rijk verstevigd. Het was dit Christelijk Spanje dat, onder Alfons II (de Kuise), sinds 792, nauwer contact opnam met Karel de Grote.

Bij de inval van de Longobarden, die, gelijk wij zagen, het grootste deel van Italië veroverden, werden vele kerken en kloosters verwoest, maar Gregorius de Grote erkent, dat hun "goddeloze priesters" geen vervolging ondernamen "tegen het ware geloof". Ook hier ontstond, van de hofkring uit, een overgangsbeweging. De vrouw van koning Anthari was de orthodoxe Theodelinde van Beieren, die, na de dood van haar man, hertog Agilulf tot koning verhef. Zij stond in gedurige betrekking tot Gregorius, haar raadsman. Zo won de Roomse kerk onder de Longobarden gestadig terrein, al bleef het Arianisme zich hier taai verdedigen; eerst op het eind van de zevende eeuw kon de kerk er zich als gevestigd beschouwen. De geestelijkheid stond ook hier onder de Staat, zowel wat de toetreding tot de geestelijke stand als haar verkeer met Rome betrof.

TOENAME MACHT VAN ROME

Toen Rome in de macht van Theoderik raakte, liet deze de pausen in kerkelijke zaken grote vrijheid, en zij gebruikten deze om het primaat van Petrus stoel vaster te _maken. Zij beriepen zich daarbij ook op uitspraken, die zij aan vroegere bisschoppen in de mond legden. Zo zou reeds Silvester I (in 324) gezegd hebben, dat niemand over de eerste stoel (Rome) recht mag spreken, wijl alle rechters door de eerste stoel zelf berecht worden. Onderwijl golden in die tijd de andere bisschoppen nog als gelijkberechtigd met Rome. In zijn befaamd geworden decreet zei paus Gelasius (492-496), dat hij, op Petrus stoel zittend, lachte om de voorrangsanspraken van de residentiebisschop Acacius. Dit decreet was een brief aan keizer Anastasius I over de ondergeschiktheid van de wereldlijke aan de priesterlijke macht, Paus Symmachus (498-514) liet dan ook op een synode (de synodus palmaris, dat is: die de palm verdient!) de grondstelling vastleggen: de paus mag door geen mens berecht worden (501). Theoderik trok zich hiervan, gelijk wij gezien hebben, weinig aan. Gregorius I (590-604), de eigenlijke grondvester van de pauselijke macht in Italië was de eerste, die de kans van de kerk zag bij de Germaanse volken en hun betekenis voor de kerk, nu de éne Rijkskerk uiteen was gevallen.

Sinds Leo de Grote beschouwden de pausen Rome als de rots, waar de katholieke kerk op rust; terwijl het Romeinse volk, bij het uiteenvallen van het West-romeinse rijk, zijn nationale gevoelens overdroeg op dat instituut, dat staande bleef in de storm van de tijden en waarvan de bisschoppen orde en beschaving overeind hielden. De kerk kreeg de plaats van het rijk, Romes bisschop die van de keizer.

Terwijl hij daarom front maakte tegenover de Griekse kerk, zocht hij naar alle kant verbindingen met de jonge Germaanse rijken.

Gregorius, zoon van een romeinse senator, richtte, na diens dood, zijn paleis tot klooster in en bouwde uit zijn vaderlijk erfdeel zes kloosters op Sicilië. Hij was een goed onderlegd theoloog en draagt de ere naam van Leraar van de kerk.. Ook voor zijn dogmatiek is de stelling van Augustinus: onze verdiensten Gods geschenken, het wachtwoord; maar de verdiensten vormen een behoorlijk evenwicht tegenover de genade: de zondaar is als een zieke, die de arts nodig heeft, maar hij moet van zijn kant tot aanvaarding van diens hulp willig zijn. Gregorius haalt Pelagius de kerk weer binnen. Bij Gregorius wordt de consecratie Van de elementen van het Avondmaal reeds een -werkelijk offer, dat het offer van Golgótha repeteert en werking doet bij God: door het opdragen van de hostie verschaft de priester vergeving van zonden, hulp aan in nood verketenden of gevangenen; ook aan de zielen in het vagevuur. De mis, als het goede werk van de kerk, ook voor de gestorvenen, krijgt nu haar rijke, liturgische uitwerking.

Gregorius zorgde niet alleen voor opheffing van de geestelijkheid in zijn Boek van de herderlijke regel en voor de verheffing van het monnikenwezen, maar ook voor de veredeling van het kerkgezag. Hij stichtte een zangersschool te Rome, waar bij gelegenheid de roede niet werd gespaard! Zelf dichtte hij vele hymnen en door geoefende priesterkoren liet hij zijn schone misgezangen uitvoeren, die hij sober gecomponeerd had bij de psalmtteksten, bloeiend-melodieuze echter bij die van de profeten: de wonderlijk-bekorende Gregoriaanse koorzang, een psalmmodiërende zangmanier, losgemaakt van het zuiver metrische: een zingend zeggen. Tijdens de vreselijke nood door de verwoestingen van de Longobarden betoonde Gregorius zich voedsterheer van Rome door zijn milde hulp; ook een waar landsvader, nu eens door troepen te zenden, dan als vredesbemiddelaar of door gevangenen te doen loskopen. Scherp was zijn houding tegenover de patriarch van Constantinopel, Johannes Jejunator (de"4Vaster), die zich op een synode aldaar (587) de titel van oecumenisch bisschop had toegeëigend Dat was een gevaar voor het geloof, schreef Gregorius, want als zulk een algemeen bisschop omviel, viel de hele kerk om. Zelfs Petrus, schoon de eerste van de apostelen, was toch slechts, aldus betoogde Gregorius, een lid van de algemene kerk geweest. Gregorius noemde zichzelf nu voortaan servus servorum Dei, *-slaaf van de slaven Gods*; zelfs de deemoed diende hem dus, om zijn aanspraken op het primaat te steunen. Straks wenste hij in een brief vol jubel Focas geluk, die keizer Mauricius met diens gehele familie had vermoord: nu stond

immers de patriarch van de residentie zonder beschermheer! Gaarne aanvaardde Gregorius Focas erkenning van Rome als "hoofd van de kerken".

Aan het schisma met Noord-Italië en Illyrië wist Gregorius een eind te maken; bisschop Maximus, bij wiens benoeming Gregorius niet gekend was, doch die keizer Mauricius had erkend, moest in Ravenna, voorover op straat liggend, drie uren lang uitroepen: "Ik heb gezondigd tegen God en tegen de paus."

IJverig waren Gregorius bemoeiingen om de Frankische kerk, die los van Rome stond, tot de schoot van de moederkerk terug te voeren. Als het de belangen van de kerk diende, zag hij veel voorbij, zo bijvoorbeeld de schrikkelijke daden van de koningin Brunichilde (Brunhild), die tweede Izebel: zolang zij maar relieken vroeg of een pallium voor een bisschop of kerken bouwde of zijn zendelingen op reis naar Brittannië steunde, hield hij zich onwetend van haar gedrag en roemde haar daden voor de kerk. Gregorius contact met Theodelinde bewerkte, gelijk wij zagen, de romanisering van de Longobarden.

Van de grootste betekenis voor de toekomst was Gregorius zendingswerk. Naast zijn zending onder Israël en onder de boeren op Sardinië, die hij poogde te "bekeren met harde dwang, bedoelen wij vooral de zendingsarbeid in Brittannië. Toen hij nog abt was, had hij óp de slavenmarkt in Rome nog jonge mannen gezien, welker gestalten en gezichten hem aantrokken. Hij vernam, dat zij "Angli waren en riep uit, dat zij stellig bestemd waren, om medeergegengen van de engelen te worden. Hij hoorde, dat zij kwamen uit "Deira" en legde dit uit als "de ira" (van onder de toorn) en dat zij daaraan moesten ontkomen. Toen hij vernam, dat hun koning Ella heette, stond het voor hem vast, dat in hun land eenmaal het Hallelujah zou worden gehoord. Enige jaren nadat hij paus was geworden, zond hij dan ook de man, die zijn opvolger was geweest in het klooster, de abt Augustinus, naar Brittannië. Ook dit werk had grote gevolgen.

Het monnikenwezen, Benedictus en zijn regel

Wat het monnikenwezen betreft, deze nieuwe levenswijze verbreidde zich wijd en vlug in het Westen. Sommigen gingen als kluizenaars leven, anderen rondzwerven door het land, anderen in kloosters samenwonen onder één hoofd en één regel. Voor deze laatsten heeft Benedictus van Nursia (480) in die plaats, ten Noorden van Rome, geboren) zich buitengemeen verdienstelijk gemaakt. Zijn ouders zonden hem naar Rome, ter wetenschappelijke opleiding. Hevig schokte hem het zedenbederf aldaar, zowel onder leraren als studenten. Hij vluchtte weg naar Subiaco. Voor de monnik Romanus stortte hij zijn hart uit en deze wees hem op de waardij van het eenzame leven. Zo kwam Benedictus er toe om in een grot te gaan wonen, die slechts door een rots van Romanus klooster gescheiden was. Elke dag liet Romanus van zijn karig deel wat brood zakken, van de top van de rots, aan een lang touw, waaraan een bel was gebonden, om hem te waarschuwen.

Na drie jaren werd Benedictus door enige schaapherders ontdekt; zij meenden een wild van die te zien, maar begrepen spoedig, dat zij met een heilige te doen hadden. Dra was zijn hol alom bekend in de omtrek en men ging wedijveren, om hem van voedsel te voorzien. Toen de abt van het naburige klooster Vicovaro gestorven was, kozen de monniken Benedictus in diens plaats.

Tevoren waarschuwde Benedictus hen, dat hij streng zou optreden tegen hun bandeloos leven. Spoedig hadden de monniken dan ook berouw over hun keus. Zij poogden de nieuwe abt te vergiftigen, maar hij ontkwam aan dat gevaar door een wonder: de beker sprong, terwijl Benedictus hem zegende, in stukken. Hij keerde terug naar zijn grot, maar zijn strijd met die zedeloze monniken had zijn roem van heilige vergroot: van alle kant kwamen er asceten zich bij hem aansluiten. In die tijd van volksverschuMngen, oorlogen en verwarring zochten velen naar ongestoorde vrede en onontroefbare goederen.

Benedictus bouwde twaalf kloosters, elk met . een abt en twaalf monniken. In 528 voelde hij zich, door de vijandschap van een zekere priester Florentius, gedrongen om heen te gaan. Met enkele gezellen begaf hij zich naar het schone Campanië, brak de bouwvallen van een oude Apollotempel af en bouwde daar zijn beroemd geworden klooster Nlonte-Cassino. Hier schreef Benedictus zijn Regel: een stel vaste voorschriften voor uiterlijke handelingen en innerlijke gezindheid, godsdienst oefeningen en handenarbeid, eten en slapen, spreken en

zwijgen; een regel, die de grondslag werd van alle latere kloosterverordeningen. Ondanks de aristocratische grondslagen en instellingen in de kerkelijke organisatie van het Christendom, kon het zijn oorspronkelijk gemeenschapsbewustzijn en gelijkheidsbeginsel nooit geheel verloochenen en deze oer-christelijke gemeenschapsgeest, voor welke alle standsverschil zijn betekenis verloor, kwam in het kloosterleven tot nieuwe uiting.

Eerst na langdurige beproeving en verootmoediging liet Benedictus de novitii tot het klooster toe. Hun bezittingen vervielen aan de armen of aan het klooster. De noviet moest, onder aanroeping van de heiligen, wier relieken in het klooster waren, en in tegenwoordigheid van de abt de door hem (zo hij schrijven kon) eigenhandig geschreven gelofte zelf op het altaar van de kloosterkerk neerleggen. Deze gelofte gold voor altijd: Benedictus was de eerste, die de onverbreekbare gelofte eiste. Voorop stond de gelofte van de *stabilitas loci*, het bestendig blijven in het klooster: "Door altijd op dezelfde plaats te blijven, worden wij, bij de veranderlijkheid dezer wereld, gelijkvormig aan de eeuwigheid en aan de onveranderlijkheid Gods".

Dan volgde de gelofte van de *conversio morum*, de verandering van de zeden. Lediggang is de doodsvijand van de ziel. Tonsuur, pij en levenswijze betekenen niets, indien niet gepaard gaande met innerlijke omkeer. Naast de geestelijke oefeningen (psalmgezing, Schriftlezing en meditatie, waarvoor zeven uren bestemd werden) en de vrome lectuur (twee uren) moesten zeven uren besteed worden aan handenarbeid, zelfs aan zwaardere veldarbeid. Alle handwerken en kunsten moesten binnen het klooster zelf beoefend worden, om alle kans op vagebonden af te snijden. De eerstgenoemde godsdienstige oefeningen werden geregeld naar de canonieke uren: *niatutina* (s morgens te 2 uur), *prima* (te 6 uur), *tertia* (te 9 uur), *sexta* (te 12 uur), *nona* (te 3 uur), *vesper* (te 6 uur) en het *completorium* (te 9 uur), alles naar Psalm 119 : 164: *Ik loof U zevenmaal daags*, en Psalm 119 : 62: *Te middernacht sta ik op om U te loven*.

De derde gelofte verplichtte tot onmiddellijke gehoorzaamheid. Dit was de eerste graad van de vernedering, waardoor de Monnik toonde, dat hem niets zo lief was als Christus, al was zijn beweegreden tot gehoorzaamheid de heilige dienst, vrees voor de hel of de glorie van het eeuwige leven. De abt, door de monniken zelf gekozen, moet voor hen de zichtbare vertegenwoordiger van Christus zijn; de geestelijke vader, die men nooit mag tegenspreken. Hier vormde zich aldus een kerk binnen de kerk! Elk klooster was een kerk in miniatuur, berustend op dezelfde beginselen en dezelfde afhankelijkheidsverhouding. Al zijn de straffen streng in de drieënzeventig kapittels van Benedictus regel (geheime, daarna openbare berisping; vasten, slagen, ban, uitsluiting van het heilig Avondmaal), toch wil hij buitensporige strengheid vermeden hebben; als een verstandig geneesheer moet de abt met deze middelen omgaan.

De andere voorschriften zijn mild. Tweemaal daags werd onder stilzwijgen gegeten; een matig wijntje werd toegestaan; vlees mochten alleen zieken en zwakken hebben; bij veldarbeid moesten de porties groter worden toebedeeld.

Het behoeft geen betoog, dat dit alles geen Bijbels Christendom heten kan, de vrijheid van de mens-in-Christus ging hier verloren in slaafs wetticisme. Toch heeft Benedictus stichting grote verdiensten getoond in de vorming van de volken en de verbreiding van het Evangelie in die tijden van ontworteling van de volken. De monniken waren leiders en raadgevers in alle levensnoden; men wendde zich tot hen om troost en hulp; en de kloosters waren middelpunten van weldadigheid, barmhartigheid en gastvrijheid. Monniken waren de eerste protestanten tegen de schande van de slavernij en Gregorius I zette voort, wat reeds Nilus deed: slaven loskopen uit de macht van harde meesters. Behalve toevluchtsoorden voor ellendigen waren de kloosters ook opleidingsscholen voor de jeugd, in het bijzonder voor die kinderen, die men aan het klooster had afgestaan.

Gelijk vanzelf spreekt kwam ook het kwaad, als overal, waar mensen tesamen leven, tot openbaring. Toen Benedictus stierf (547), kon hij aan zijn klooster reeds achterlaten een jaarlijkse rente van veertig duizend goudguldens. De eerste monniken waren landbouwers en handarbeiders; maar het volgende geslacht reed al op muilezels en begon weelderig te worden. Benedictus heeft niet voorzien, dat wetenschappelijke arbeid de grootste verdienste van de "Benedictijner"-orde zou worden. Reeds Cassiodorus, groot staatsman, geleerde en

geschiedschrijver, die zich had teruggetrokken in een door hem zelf gesticht klooster in Zuid-Italië (539), gebod aan zijn monniken om wetenschappelijk werk te gaan doen door bestudering, niet alleen van de Bijbel en de geschriften van de kerkvaders, maar ook van de klassieke literatuur. Hij leerde hen afschriften maken en aldus zijn het de Benedictijners, die de gewichtigste schatten van de antieke wereld en vele handschriften van de Bijbelboeken ons hebben overgeleverd.

Een halve eeuw na Benedictus dood volgden bijna alle kloosters in Italië zijn regel. Twee eeuwen later had zijn orde reeds driehonderd kloosters. Ambtelijk stonden de monniken onder, maar in heiligheidsgraad hoven de geestelijkheid; immers reeds door de eerste en wezenlijke voorwaarde van het monnikenleven, de ongehuwde staat. Juist zo zag de clerus in, dat ook hij het celibaat moest invoeren, wilde hij in heiligheid en invloed niet bij de monniken achterblijven. Het ideaal scheen daar het meest nabij gekomen, als monniken de eer hadden door bisschoppelijke ordening in de priesterstand te worden opgenomen. Reeds Jovinianus (eind vierde eeuw te Rome; fel bestreden door Hieronymus) had, hoewel zelf asceet, de onEvangelische consequenties van de ascese goed gezien, toen hij zei: "Het wezen van alle christelijke deugd ligt in de gezindheden en beginselen van het gelovig hart en hieruit komt het heilig leven voort". Men heeft zijn protest niet geacht.

Invloed van de Romeinen op de Germanen, invloed van het Pelagianisme moesten de Romeinen in Italië en Zuid-Gallië het onderspit delven voor de onweerstaanbare Germanen, geestelijk was de overwinning aan hen. In cultureel en godsdienstig opzicht werden zij de leiders en opvoeders van de jonge Germaanse naties. Reeds noemden wij de wijsgeer Boëthius, die de leraar van de Middeleeuwen werd. Zijn voorzienigheidsgeloof was monotheïstisch, maar overigens had hij slechts zijdelings aanraking met het Christendom. Grote invloed had ook Avitus van Vienne (f 525).

Had de bespiegelende wijsbegeerte en theologie haar eigenlijke geboorteland in het Oosten, het Westen was meer praktisch van inzicht. Hield men zich in het Oosten vooral bezig met het mysterie van de Goddelijke natuur van Christus, het Westen poogde meer de natuur van de christen te peilen. Het Oosten streed over de verhouding van de naturen van de Zaligmaker, het Westen over de verhouding van zonde en genade in de mens.

Geschillen met de aanhangers van een semi-Pelagiaanse stroming toonden, dat Pelagius, mocht hij al officieel uit de kerk verbannen zijn, naar de geest toch in de kerk weer toegelaten was. De Oosterse kerk heeft altijd aan de menselijke vrijheid vastgehouden en de Westerse kerk heeft Pelagius door de achterdeur weer binnengehaald. Het fors geluid van Augustinus aangaande Gods vrijmachtige, verkiezende genade, die alléén het heil voor en in de zondige mens werkt, dreigde in de kerk verloren te gaan. De kerk van de "knechten" (Galaten 4) die God zoekt te behagen door de onderhouding van allerlei menselijke instellingen en God dient om loon voor goede werken, heeft het telkens weer gewonnen van de kerk van de kinderen, die weten: er is heil door het geloof alléén:

De stem van presbyter Lucidus, die opnieuw gepoogd had het inzicht van Augustinus ingang te doen vinden, was gesmoord door de synode van Arelate of Arles (475) die hem tot herroeping dwong en aan bisschop Faustus opdroeg dit theologisch te verantwoorden. Na een tweede synode (te Lyon) schreeff Faustus zijn werk Over de genade en de vrije wil van de menselijke geest, het hoofdwerk van het semi-Pelagianisme.

Nu handhaaft de waarheid zichzelf. De Scythische monniken (dezelfden, die te Constantinopel de Theopaschietische leer hadden gepropageerd) vielen nu de vijanden van de Goddelijke genade aan. Zij, vonden noch bij 's pausen gezant noch bij Hormisdas zelf gehoor; wel echter bij Fulgentius van Rispe en bij de op Sardinië verbannen Afrikaanse bisschoppen, wier "tong en verstand" hij was. Samen vielen zij Faustus aan en eisten, dat de paus kleur bekennen zou; vóórop de leider van de monniken, Johannes Maxentius, die op een ontwijkende, pauselijke brief antwoordde, dat, wanneer Augustinus geschriften waarlijk golden, Faustus noodzakelijk ketter moest worden geacht. In Gallië verklaarden zich Avitus van Vienne en Caesarius van Arles voor het Augustinisme en zij zagen zich gesteund door

paus Felix -IV (526-530). Bij gelegenheid van de inwijding van een kerk in Arausio (Orange) werd door veertien bisschoppen een synode gehouden (529), die de hun uit Rome gezonden "kapittels" aanvaardde en in vijf en twintig stellingen het semiPelagianisme veroordeelde. Aanvaard werd Augustinus leer over de erfsonde, het menselijk onvermogen ten goede, de de wil herscheppende genade, het geloof als genadegift; maar men zweeg over de onweerstaanbaarheid van de genade en het particulier karakter van Gods verkiezende genadewil. De verkiezing ten kwade werd uitdrukkelijk verworpen. Voor de gedoopten werd in de algemeenheid van de Goddelijke genadewil de mogelijkheid verkondigd, om, krachtens de doopgenade, het heil te verkrijgen, indien zij getrouw wilden werken.

Paus Bonifatius II (530-532) bevestigde dit besluit; eveneens de synode van Valence; zodat het semi-Pelagianisme officieel door de kerk veroordeeld was en Augustinus gehandhaafd. In werkelijkheid had men reeds te Orange het Augustinisme afgezwakt en werd Pelagius in de praktijk van de kerk gehandhaafd.

Positie van de kerk van Rome, beeldenstrijd

Wij hebben ons reeds een indruk kunnen vormen van de positie van Romes kerk. Politiek was Rome een hertogdom onder de exarch van Ravenna, dus een deel van het Oost-Romeinse rijk. De paus was echter de feitelijke machthebber, ook in de schatting van van de Longobarden. Gregorius was tussen hen en de keizer vredesbemiddeling (599). Overeenkomstig deze positie trachtte de paus bij allerlei gelegenheden, gelijk bijvoorbeeld tegenover Johannes Jejunator, zijn primaatsaanspraken te vernieuwen; wat dan telkens weer aanleiding gaf tot nieuwe strijd niet Byzantium. Met Milaan, tot nu toe zelfstandige metropolis, en met Ravenna, dat in de drie-kapittelstrijd met Rome gebroken had, wist Gregorius de banden te hernieuwen, al bleef zekere zelfstandigheid tegenover Rome gehandhaafd. In de Afrikaanse kerk wist de paus handig en energiek de resten van een zelfstandige kerkorde weg te werken. In Spanje zegevierde de katholieke kerk onder Reccared, door de invloed van Gregorius vriend, Leander van Sevilla. In Frankrijk wist Gregorius het gezag van de stoel van Petrus tot hoog aanzien te brengen en wij zullen nog zien, hoe hij ook Engeland officieel onder pauselijk gezag wist te brengen, al kwam hiervan in de praktijk weinig terecht. In Italië groeide de pauselijke macht sterk in de zevende eeuw, maar onder de Germaanse volken bleef Romes invloed gering.

Wat het Oosten aangaat, ondanks protest van de oude bisdommen Antiochië en Alexandrië, benoemde Theodorus van Rome een Roomse vicaris voor Palestina (sinds 642), dat immers door Arabische bezetting aan de macht van de keizer onttrokken was.

Paus Martinus I, die Romes dogmatisch gezag tegenover Byzantinië handhaafde (in de monotheletische strijd), moest het onderspit delven en stierf als martelaar. Ook zijn naasteopvolgers moesten voor de patriarch van de residentie buigen; maar eindelijk volgde dan toch de triomf van het pauselijk beslissingsrecht in geloofszaken onder paus Agatho, op het zesde oecumenisch concilie, al moest hij er zijn voorganger Honorius als ketter voor veroordelen. Merkwaardig, dat Agatho dit deed, terwijl hij juist de aanspraken van het pausdom op het bezit van de zuivere leer bouwde op het woord van Christus tot Petrus: "Ik heb voor u gebeden, dat uw geloof niet zou bezwijken" (Lucas 22 : 32)! Ook Agathos opvolger, Leo II (682-683), erkende Honorius veroordeling uitdrukkelijk en nog vele pausen na hem moesten dit anathema over een voorganger bij hun ambtseed herhalen. Voor de latere leer van de pauselijke onfeilbaarheid een pijnlijk geval.

Toen het concilium quinisextum (692) de bisschoppen van Constantinopel en Rome als gelijken in aanzien verklaarde, weigerde Sergius I van Rome (687-701) de besluiten dezer vergadering te erkennen. Justinianus II wilde zich van de paus meester maken, maar de bezetting van Ravenna duldde niet, dat hij het lot van Martinus I zou ondergaan en kwam in opstand. Ook later, toen men de exarch verdacht van gewelddadige maatregelen te beramen tegen Johannes VI (701-705) nam de stad het op voor de paus. Filippicus Barclans (711-713), die het monotheletisme toch weer tot heerschappij wilde brengen, zag zijn naam uitgesloten van de kerkelijke voorbeden,

De beeldenstrijd bracht het openlijk conflict tussen paus en keizer. De volksvroomheid heeft altijd verlangd naar goden, die "voor ons aangezicht wandelen", naar zichtbaarheid van God. De kerk in het Oosten had, onder monnikeninvloed, grote en bijgelovige verering voor beel-

den van Christus en de heiligen. Dit is niet iets toevallige.

In het Oosten toch is altijd bestreden het inzicht, dat in het Westen, op de synode van Toledo, tot kerkelijke beslissing werd, dat namelijk de Heilige Geest uitgaat van de Vader en van de Zoon. Voor het Oosterschristelijk (onSchriftuurlijk) besef ligt de eenheid van Vader, Zoon en Geest niet in de Goddelijke natuur als zodanig, maar in de persoon des Vaders. De Zoon en de Geest behouden zekere zelfstandigheid ten opzichte van elkaar. Dus: ontlenen Zoon en Geest hun Wezen zelfstandig aan God, dan zijn, er ook twee wegen tot God: de weg van Christus, het uitgedrukte Beeld van God, en de weg des Geestes.

Achter dit alles zit een andere leer over God. Aan het Godsbeeld Christus hechtte zich gemakkelijk de praktijk van de beeldenverering, die straks theologisch gerechtvaardigd werd. De legenden omtrent wonderdoende beelden vermenigvuldigden zich; zij bewerkten genezingen en bekeringen. Men had bloedende beelden en beelden, niet met handen gemaakt, maar uit de hemel.

Leo de Isauriër (716-741), via de soldatenloopbaan uit nederige afkomst tot het keizerschap opgeklommen, stond achter hen, die de ver-Goddelijking van de beelden bestreden. Hij had door een schitterende overwinning de stormloop van de Arabieren (die in 707 zelfs een jaar lang Constantinopel hadden belegerd) gekeerd. Nu greep hij met harde hand de beeldendienst aan; reeds hierom, wijl de Mohammedaan met zijn beeldloze godsdienst een prachtig propagandaterrein vond in gebieden, waar de kerk tot afgoderij verviel. Vandaar, dat Leo in 726 verbood, om zich voor beelden neer te werpen. Grote roering ontstond, maar met ruw geweld zette Leo zijn maatregelen door. Nadat hij in 730 een volksopstand had platgeslagen, beval hij alle beelden uit de kerken te verwijderen; de frescos moesten met kalk bestreken worden.

Toen zag de paus zijn kans. In overeenstemming met zijn wippolitiek had Gregorius I vroeger een tussenstandpunt ingenomen. In twee brieven had hij aan bisschop Serenus van Marseille diens verbrijzeling van beelden verweten, omdat deze voor hen, die niet kunnen lezen, zo geschikt de boeken kunnen vervangen; maar de aanbidding van beelden had hij beslist verboden. Welnu, hier maakte het pausdom front tegen zijn keizer. Veilig door Leos moeilijkheden in het Oosten en door de bedreigde positie van de Griekse macht in het Westen, verklaarde Gregorius II (715-731) zich op hoge en felle toon tegen Leo. Zijn opvolger bedreigde alle beeldstormers met de ban (731).

De keizer wreekte zich door alle pauselijke inkomsten in te trekken en Thessalonica, Sicilië en de Illyrische kerkprovincies te stellen onder de patriarch van Constantinopel. Een opstand brak uit in Byzantijs Italië; men maakte aanstalten om een eigen keizer te kiezen en weigerde de keizer belasting te betalen. In het Oosten verbraken verschillende kerken alle band met Byzantium. De paus was dit alles welkom, maar hij wenste toch anderzijds niet in de macht te geraken van de Longobarden-koning Luitprand. Daarom overreedde hij de hertog van Venetië, om Ravenna, dat de Longobarden reeds veroverd hadden, voor de keizer terug te winnen. De hertog gaf aan de paus de stad Sutri terug met alle hoogheidsrechten.

Aldus legde hij de grond voor de wereldlijke macht van de pausen.

Sterk in nauw gedreven door Luitprand, riep de paus de hulp van Karel Martel in voor de stoel van Petrus en hij zond hem zelfs de gouden sleutels van Petrus graf. Echter, Karel wilde wel bemiddelen, maar niet ingrijpen: hij had Luitprand te zeer nodig tegen de opdringende Arabieren!

Paus Zacharias (741-752) wist met Luitprand tot overeenstemming te komen. Hij had dan ook de gunst van de Frankische hofmeiers achter zich, dank zij vooral het vruchtbare werk van Bonifatius in Duitsland en in de verwilderde Frankische kerk. Met hulp van de paus wilde Longobard zijn heerschappij over heel Italië uitbreiden, waarom hij hem alle ingetrokken stukken van Petrus erfdeel teruggaf en bovendien vier steden in het Romeinse hertogdom.

De zoon van Karel Martel, Pippijn de Korte (de Jonge), van Neustrië (westwaarts van de Rijn) had, nadat zijn broeder Karloman van Austrasië (oostwaarts van de Rijn) zich had teruggetrokken, alle feitelijke macht, al was de afstammeling uit het "geheiligd" Merovingisch geslacht in schijn koning. Pippijn nu wenste te breken met die schijn en vroeg hierover 's pausen oordeel. Zacharias liet hem weten, dat, wie de macht had, ook beter de koningsnaam kon dragen, opdat de orde geen gevaar zou lopen. Nu liet Pippijn zich, op de rijksdag van

Soissons, door de Franken op het schild heffen (751) en door Bonifatius tot koning zalven.

Daar paus Stefanus II (752-757) zich opnieuw door de machtslust van de Longobarden bedreigd zag, ging hij Pippijns hulp vragen en hij zalfde hem andermaal, met zijn zonen tot koning van de Franken. Op de rijksdag van Quiercy (het koninklijk slot bij Noyon, aan de Oise) kreeg de paus belofte van bijstand (754) en in twee veldtochten dwong Pippijn dan ook de Longobarden-vorst Aistulf, om aan de paus al het veroverde terug te geven. Dit is de bekende "schenking van Pippijn" (756), waarbij echter deze zichzelf toerekende de waardigheid van het Romeinse patriciaat, het beschermheerschap over de Italiaanse gebieden, terwijl de paus zekere hoogheidsrechten werden gelaten.

Hier ligt de vorming van De Kerkelijke Staat, tevens de verklaring van de verhouding van paus tot koning als leenman tot leenheer.

De politieke positie van de paus bleek niet in alles tot zijn voordeel; ook reeds, waar hem de nodige militaire macht ontbrak. Zo werd Paulus I (757-767) overvallen door Desiderius, hertog van Tuscia, en Stefanus III (768-772) zag zich bedreigd, toen de Frankische macht zich met deze Longobard verbond. Na Pippijns dood toch verstiet diens zoon Karel, zijn Frankische gemalin en huwde de dochter van Desiderius, Desiderata, wel door zijn moeder hiertoe aangezet en tegen de dringende vermaningen van de paus in. Reeds na een jaar scheidde Karel weer van deze vrouw.

Toen nu, na Karlomans dood, Karel diens gebied bezette, nam Desiderius Karlomans weduwe en kinderen tot zich en eiste van paus Hadrianus I (772-795) de zalving van de oudste zoon van Karloman tot koning van Austrasië. De paus weigerde en kwam hierdoor zeer in de knel. Daar greep Karel in: hij sloeg het beleg om Pavia, nam Desiderius gevangen, sloot hem op in het klooster van Corvey en noemde zich koning van de Franken en Longobarden (776).

Nog tijdens het beleg van Pavia begaf Karel zich naar Rome, waar hij op schitterende wijze werd ontvangen. Hij bevestigde en vermeerderde enerzijds de schenking van zijn vader Pippijn, maar wees tegelijkertijd alle machtsaanspraken van Hadrianus af, ondanks zijn eerbiedsbetoon jegens de paus. Paus en volk moesten hem de eed van trouw afleggen en zijn zendboden controleerden voortaan de pauselijke ambtenaren. Wat reeds lang praktijk was van de Frankische heersers, werd ook hier doorgevoerd: de keuze van de bisschoppen en de kerkelijke wetgeving kwamen onder Karels autoriteit.

Zo viel het zwaartepunt voor de Westerse kerk in de nieuwe Germaans-Frankische macht en het Griekse keizerschap bestond nog slechts in schijn. In 777 gaf Hadrianus aan Karel de naam van "Constantijn, nieuwe allerchristelijkste keizer Gods"; en sinds 781 hield hij er mee op, om zijn bullen te dagtekenen naar de regeringsjaren van de Byzantijnse keizer.

In 787 bleek het contact tussen Rome en Constantinopel na de ommekeer in de beeldenstrijd weer hersteld. Maar onder Leo III (795-816) werd de afscheiding beslissend.

Onder hevige partijtwisten was Leo tot paus verheven. Hij zond aan Karel (de Grote) de sleutels van het graf van Petrus en de banier van Rome met de bede, om van het volk van Rome de eed van trouw te aanvaarden. Karel prees zijn deemoed, maar liet hem door zijn gezant, de abt Angilbert, vermanen, om voortaan een eerbaar leven te leiden, door naleving van de kerkelijke wetten en door af te laten van simonie.

In 799 werd Leo overvallen door zijn tegenpartij (familie van Hadrianus) tijdens een processie; met moeite ontsnapte hij aan mishandeling. Naar Paderborn geleid, werd hij aldaar bij Karel door zijn belagers aangeklaagd van meened en echtbreuk. Men voerde de paus terug naar Rome, waar hij voor de keizerlijke rechtbank verschijnen moest (herfst 799); Karels gezanten durfden echter geen beslissing te nemen. Toen Karel zelf in Rome was aangekomen, zat hij zeven dagen lang als rechter over Leo en zijn vijanden. Hij sprak de paus vrij, maar liet hem zelf beslissen, of hij niet een zuiveringseid zou afleggen. Op Kerstfeest 800 zat Karel, tijdens de mis, tegenover het altaar. Plots kwam de paus, na de bediening, op hem toe en zette hem een gouden kroon op. Juichend begroette het volk hem als de door God gekroonde Augustus, als keizer van de Romeinen. Daarop werd Karel door Leo gezalfd (ook zijn zoon Pippijn) en de paus bewees de keizer de gebruikelijke verering. Karel heeft later verklaard, dat, als hij alles geweten had, hij, trots het hoge feest, niet naar de kerk zou zijn gegaan. Dit

was echter wel een verklaring ter consumptie voor Karels Frankische omgeving. Waarschijnlijk zal Karel hebben gestreefd naar het totale keizerschap over Westen en Oosten. Dat komt uit in zijn houding inzake de beeldenstrijd: volgens Karel hadden Constantijn en zijn moeder Irene zich het keizerschap onwaardig betoond; afgezien nog er van, dat een vrouw geen troonopvolgingsrechten had! In latere jaren heeft het pausdom de onderworpenheid van de wereldlijke aan de geestelijke macht pogen te demonstreren aan Karels kroning door de paus. Destijds zag men dit in die daad niet; die kroning was niet anders dan een verkiezingsdaad van het volk van Rome, vertegenwoordigd door de paus.

De paus moest ondertekenen Karels testament, waarin Rome genoemd werd naast andere zetels, als Ravenna en Milaan. De paus was de eerste bisschop van het Karolingische rijk, maar stond overigens, juist gelijk de andere bisschoppen, onder de keizer.

Uit deze tijd stamt de beruchte oorkonde van de zogenaamde "schenking van Constantijn". Deze zou aan paus Silvester (314-335), als dank voor zijn wonderbare genezing van een exceem en zijn bekering, hebben overgedragen bezit, macht en zeggenschap wat betreft het Lateraanpaleis, de stad Rome, de steden van Italië en van de Westerse provincies. Wat keizer Karel van dit document heeft geloofd of niet geloofd, zijn politieke houding tegenover de paus is er niet door beïnvloed. Het stuk, althans de vervaardiging er van, was reeds aan Hadrianus I bekend. Otto III, die het keizerschap vernieuwde, heeft deze oorkonde reeds als een vervalsing gesignaleerd, al heeft hij de Karolingische schenkingen bevestigd. In de tijd van de opkomst van de Renaissance, een tijd van opwakende historische kritiek, heeft Laurentius Valla de onechtheid van het stuk bewezen (1440).

ENGELAND, SCHOTLAND EN IERLAND

Richten wij de blik naar Engeland.

In de vierde eeuw, de bloeitijd van de oude, Britse Kerk, namen bisschoppen uit de Romeinse provincie Brittannië reeds deel aan synodes. In het begin van de vijfde eeuw moest het verzwakte rijk deze provincie loslaten. Reeds lang werden de Britten geteisterd door de invallen van de Pieten (uit het Noorden) en van de Scoten (uit Ierland) en zij riepen de Teutonische Angelen, Saksen en Jutten te hulp. Dezen kwamen en bleven er, als heersers. De Keltische Britten werden teruggedrongen naar Wales, Cornwallis, de bergen van Northumberland en naar "Bretagne". Hier versmolten zij met de Gallische kerk. In het Noorden vermengden zij zich met de Picten. Aldaar werkte de zendeling Ninian, een in Rome gevormde Brit, die in Whithorn (aan de Zuidwestkust van Schotland, tegenover het eiland Man) de kerk van Candida Casa (het Witte Huis) stichtte. Aldus kreeg de oud-Britse kerk een zeer afgezonderd bestaan. Er waren tijden van opleving (in de zesde eeuw), maar bisschop Gilda moest klagen over veel verwildering, mede door de nood des tijds.

Tijdens de Angelsaksische veroveringen kreeg het Evangelie ingang in Ierland. Zendeling Palladius, op wiens aansporing bisschop Germanus van Auxerre een (tweede) zendingstocht maakte onder de Britten, om hen te reinigen van Pelagiaanse smetten, werd door paus Coelestinus naar Ierland gezonden (431). De eigenlijke apostel van de Ieren echter werd Patrick (Patricius) zoon van een Schots diaken, werd hij in zijn jeugd door zeerovers op het strand overvallen en in Ierland als slaaf verkocht. Hij deed de gelofte, dat, kwam hij ooit vrij, hij in dit land de blijde Boodschap brengen zou. Zijn gebed werd verhoord en na zes jaren in zijn vaderland teruggekeerd, liet hij zich ordenen en kwam als zendeling onder de Scoten in Ierland (432). Door paukgetrommel verzamelde hij nieuwsgierigen om zich heen en schilderde hun Christus voor ogen. Velen werden bekeerd, vooral toen een oude bard hem leerde, om zijn liederen op Ierse melodieën te zingen. Het werd een volksbeweging; vorsten schonken hem landerijen, om er kloosters op te stichten, hun dochters werden gewijde jonkvrouwen, vele jonge mannen monniken. Patrick richtte zijn kloosters - nederzettingen van houten hutten met een kerk - als zendingsscholen in. De oudere broeders onderwezen de jongeren en maakten afschriften van de heilige boeken; anderen dienden weer in het werk van de landontginning. Toen hij ruim honderd jaren oud, stierf, was het grootste deel van Ierland gekerstend. Om de vele kloosters, de eerbiedige stilte, die er heerste, en om de strenge tucht

van de monniken, kreeg Ierland de naam van "eiland van de heiligen". De kloosters werden langzamerhand te vol en hierdoor, vooral echter gedreven door bekeringsijver en de overtuiging dat "'zwerven voor Christus" tot volmaaktheid leidde, kwamen de broeders tot geregelde heidenzending. In twaalf tallen, met een dertiende broeder als leider, trokken zij er, met staf en ransel, op uit, op heilig avontuur.

De Schotse kloosters, met hun karakter van christelijke kolonies, pasten zich aan bij het clanwezen, dat daar de sociale verhoudingen beheerste. De stichter van zulk een klooster kreeg van het clanhoofd een stuk land, dat erfbezit was van zijn familie, zolang een lid daarvan het klooster wist te behouden, zij het ook, dat hijzelf er in leefde in ondergeschikte positie. Door dit landbezit werd de kerk verbonden met de clan-leden; zij bewezen aan het klooster allerlei dienst, terwijl de kerk hun waarborgde geregelde bediening van de sacramenten, prediking en zielmissen. De abt was presbyter, maar voor de ordening van priesters was het nodig, dat ook bisschoppen tot de kloostergemeenschappen behoorden; dezen toch waren hiertoe alleen bevoegd. Zo kon het, dat de bisschop stond onder zijn kerkelijk-ondergeschikte, de abt; want deze laatste had, door zijn sociale positie, de eigenlijke leiding van de zaken.

De arbeid onder de Scoten en Picten in Schotland werd uit Ierland ingezet. Uit het klooster Bangor ging Columba als presbyter, met twaalf gezellen, naar de Hebriden over (ongeveer 563) en stichtte hij zijn vele kloosters. Van deze monniken- en zendingskerk in Caledonia, niet het moederklooster Iona als middelpunt, bleef Columba het hoofd, als abt-presbyter. Ook hier bleef voor de ordening van de priesters alleen een bisschop bevoegd. De latere Culdaëkerk in Ierland en Schotland (geestelijk genootschap, daar werkend van de negende tot de twaalfde eeuw: céle Dé, - oud-Iers, is een man, die geheel zich in de dienst Gods gesteld heeft, Gods eigendom tot de dood; vandaar de zin- en klanknabootsende Latijnse naam van colidei) is géén rechtlijnige voortzetting van Columbas Iers-Schotse kerk.

Zowel de oud-Britse kerk in haar afzondering als de Iers-Schotse kerk wisten wel van Rome als de eerste moedergemeente, maar kenden niet het primaat van de paus. Zij volgden een vroegere berekening van het Paasfeest, hadden een andere tonsuur dan de Roomse corona (tonsura Petri) namelijk de tonsura Pauli (van oor tot oor, waarbij het voorste stuk van het hoofd werd geschoren), en ook een andere doopritus (enkelvoudige onderdompeling), terwijl het priesterhuwelijk geoorloofd geacht werd, ook voor bisschoppen.

In 596 was Gregorius zendeling, de abt Augustinus, met zijn veertig monniken, op het eiland Thanet, in de Theemsmonding, aangeland. Ethelbert van Kent, hoofd van de bond van Angelen, Saksen en Juten, was gehuwd met de Frankische prinses Bertha, een christin, die voor zich vrijheid van godsdienstoefening bedongen had. Door zijn vrouw bewogen, begaf Ethelbert zich naar Thanet, waar Augustinus en zijn mannen hem in plechtige processie begroetten: een zilveren kruis voorop, daarachter een banier, met het beeld van de Heiland en onder het zingen van een lied. Augustinus kreeg verlof zich in Canterbury te vestigen en reeds het volgende jaar lieten Ethelbert en vele duizenden zijner onderdanen zich dopen. De paus zond hem helpers, onder wie bisschop Mellitus. Augustinus werd nu aartsbisschop en waar Londen nog heidens was, werd Canterbury zijn zetel. Gregorius gaf hem vele praktische wenken en vrijheden. Op de oude offer-feestdagen werden nu de christelijke hoogtijdagen, vierdagen en kerkmisdagen (ter herinnering aan de stichting van een bepaald kerkgebouw) gesteld. Gelijk vroeger, werden stieren ge slacht en maaltijden gehouden, maar nu ter ere Gods. Het maakte velen de overgang gemakkelijker.

Augustinus (overl. 605) heeft, ondanks vele ernstige pogingen, de vereniging van de oud-Britse kerk en de Rooms-Angelsaksische kerk niet beleefd.

Eadwin van Northumbrië, gehuwd met een Kentische prinses, had, na uit zijn land verdreven te zijn, zijn rijk weer veroverd en liet er (hoewel tegen de zin des volks) door Paulinus het Evangelie prediken.

In 627 nam de Rijksvergadering het Christendom aan; de hogepriester verwoestte eigener hand de altaren van Wodan, en Eadwin liet zich dopen. Paulinus werd de eerste aartsbisschop van de oude Romeinse stad Eboracum (York). Eadwin sneuvelde in de strijd, tegen de heidense Mercien; aan hun bondgenoot, de geduchte vijand van de Saksen, Cadwalla van Noord-Wales, bleef Eadwins broeder, Eanfried, onderworpen, maar diens zoon, Oswald, overwon Cadwalla en vestigde de Iers-Schotse kerk weer in Northumbrië.

Onderwijl toonde de Roomse zending onder de Angelen en Saksers grote vorderingen. In Wales kreeg zij tegen het einde van de achtste eeuw de overhand én Zuiderlaai d -¢ had zich reeds in 630 (onder paus Honorius) bij Rome aangesloten, althans wat de Paasviering betreft. Nadat nu Oswald van Northumbrië gesneuveld was in de oorlog met de heidense vorst Penda, had zijn broeder Oswy de uitbreiding van zijn rijk (over Britten, Picten en Scoten) en de propaganda van het Evangelie ijverig voortgezet. Zijn vrouw stond onder invloed van Wilfrith, een van de vurigste voorstanders van de Roomse zending. Zo geschiedde het dan, dat Oswy, in overleg met de andere Saksische vorsten, een synode liet houden in het klooster Streaneshalch (Whitby, bij York). Hier stonden de Iers-Schotse en de Roomse kerk tegenover elkaar. Bisschop Colman, die zich beriep op het gezag van de heilige vader Columba, werd weersproken met beroep op de autoriteit van Petrus, aan wie Christus de sleutels des hemels zou gegeven hebben.

Colman moest zich terugtrekken op het klooster Hi (al bleef van hieruit de Iers-Schotse kerk haar werk elders voortzetten), en bisschop Cuthbert kon de Roomse praxis doorvoeren. In 685 ging ook Adamnan, abt van Hi, over tot de Roomse richting, ondanks hardnekkige tegenstand zijner monniken en ditzelfde geschiedde ook in Schotland. Het stamklooster Hi hield het langst vast aan eigen orde en verleden, maar onder Egbert van York moest het toch zijn verzet opgeven (716).

Aldus kwam de stoel van Canterbury naar boven, door de Roomse overwinning op de Iers-Schotse kerk; maar wat Wilfrith mislukt was, gelukte Egbert: hij kreeg het pallium en York werd een aartsbisdom, waarmede Canterbury de macht moest delen (735).

De kloosters kregen, vooral sinds Theodorus van Tarsen, aartsbisschop van Canterbury (overl. 690), de studie van het Grieks naar Engeland had meegebracht, de leiding in de opkomende Angelsaksische cultuur; zij waren, meer nog dan de bisschopszetels, de eigenlijke haarden van de volkskerstening. Eigenaardig is, dat zich eerst langzaam aan parochies vormden; geestelijken en monniken gingen als reizende predikers rond. In het bergland van Northumbrië werd zelfs vaak kerkelijke belasting gevorderd, terwijl er nog nimmer het Evangelie was gebracht. De Angelsaksische vorsten benoemden zelf hun bisschoppen, als op grond van een vanzelfsprekend recht, al hielden zij de paus in hoog aanzien. Vele vorstenkinderen gingen in de kloosters of kozen de geestelijke stand. Al meer kwamen de bedevaarten naar Rome, die zozeer de heiligmaking heetten te bevorderen, in trek, en in verband hiermee offerde men gaarne de Pieterspenning, die oorspronkelijk bestemd was voor de schola saxonica in Rome (een stichting voor steun en herbergiging van de talrijke Saksische pelgrims). Deze soort belasting aan de paus dateert uit de tijd, toen koning Offa van Mercie zijn kroon voor de monnikspij verwisselde in Rome (790).

Er ontstond, van de kloosters uit, een Angelsaksische literatuur. De zendelingen hadden zich steeds van tolken bediend; maar de kerk zag het belang van de prediking in de landstaal. De synode van Cloveshove (747) eiste nu van de presbyters, dat zij het "Onze Vader", de woorden van de mis en de Geloofsbelijdenis zouden uitspreken in het Saksisch. De monnik Caedmon (overl. j 680), een zanger uit het volk, door de abdis Hilda in het klooster van Streaneshalch opgenomen, bezong de verhalen uit Genesis en Exodus, de menswording, het lijden en de hemelvaart van Christus en zong aldus het Evangelie de volksziel binnen. Het werd Evangelische lentetijd in Engeland: Aeldred vertaalde de vier Evangelien, Aldhelm de psalmen, Beda het Evangelie naar Johannes.

Beda Venerabilis (de Eerwaardige; 674-735), geboren op een goed van het klooster Wearmouth, werd als monnik opgevoed. Hij bestudeerde de Heilige Schrift, het Grieks en de muziek: Hij ging over naar het klooster Jarrow (in Northumbrië), waar hij levenslang bleef (hij verliet het slechts eenmaal). Op zijn dertigste jaar werd hij tot presbyter gewijd en eenvoudig priester is hij altoos gebleven, terwijl zijn vrienden, die hem als meester vereerden, de bisschopsrang verwierven. Als leraar en schrijver was hij het middelpunt van een litteraire kring, waartoe onder meer behoorden zijn opvolger Cuthbert, Albinus, abt van Canterbury, Daniël, bisschop van Winchester, en Egbert van York. Deze eenvoudige, maar geleerdste man van het Westen beheerste al de wetenschap van zijn dagen. Zijn Evangelievertaling zette hij

zelfs op een smartelijk ziekbed voort. Toen hij op Hemelvaartsdag het laatste hoofdstuk voltooid had, prevelden zijn stervende lippen als laatste woorden het Gloria: *"Ere zij de Vader en de Zoon en de Heilige Geest ..."*

De zending van de Iers-Schotse kerk

Het geestdriftig zendingsleven van de Iers-Schotse kerk richtte zich naar het vasteland. Daar was de kerk onder de Franken, door weelde en macht, verwereldlijkt en onder de heidense Allemannen bijna verdwenen.

Uit het Ierse klooster Bangor ging Columbanus (geboren ± 550) met een twaalfstal broeders, zoons van aanzienlijken huize, naar het stamverwante Bretagne; vervolgens naar Frankenland, waar het Christendom hem vorm zonder wezen scheen. Op verzoek van koning Gunthram kwam hij eerst in Bourgondië werken, waar de koning hem het vervallen klooster Anegray (aan de zuidwestelijke helling van de Vogezes) ter beschikking stelde (-584). Dra ging er grote roep uit van de strenge tucht en het voorbeeldig leven en werken van zijn monniken. Velen kwamen zich onder zijn leiding stellen. Zo werden nieuwe kloosters gesticht, Luxueil en Fontanas. Columbanus deed dit zonder verlof te vragen van de bisschop van Besancon; hij hield ze onder zijn eigen bestuur. Een conflict met de Frankische geestelijkheid kon op deze wijze moeilijk uitblijven. Hierbij kwam nog de afwijkende prediking van deze vreemde monniken en hun Ierse Paasviering. Toen, in 600, Columbanus kloosters Pasen niet op 10, maar op 3 april (de 14de Nisan) vierden, verweten de Franken hem, dat Christenen niet met de Joden samen moeten handelen. Columbanus ging onderwijl rustig voort met zijn werk van bodemontginning en Evangelisatie; zijn monniken leefden en werkten als open brieven van Christus.

Als een tweede Johannes de Doper vermaande hij koning Theoderik, die zijn wettige gemalin verstoten had en in ontucht leefde; een gedrag, begunstigd door diens grootmoeder Brunehilde, die aldus zelf de regering in handen hield. Geen wonder, dat deze schandelijke vorstin de antipathie tegen Columbanus alom aanwakkerde. Na een tienjarige arbeid liet Theoderik hem te Luxueil, gedurende een stormachtig onderhoud, gevangen nemen en wegvoeren; maar hij ontsnapte en keerde in het klooster terug. Nu werden Columbanus en de zijnen met geweld naar Nantes gevoerd en ingescheept, om naar Ierland te worden teruggezonden. De afvaart werd door storm verhinderd en de schipper zag hierin een teken van Gods toorn en zette hem aan land. Hij mocht nu doortrekken naar het Oosten en wist, met steun van Chlotaris II van Neustrië (die kort daarop ook Bourgondië en Austrasië onder zich verenigde) het voortbestaan van Luxueil te verzekeren.

Op verzoek van Theodebert II van Keulen ging hij nu de Rijn af naar Allemannen in Zwitserland. Ten Noorden van het Zürichmeer begon hij zijn werk; velen kwamen tot bekering en de beelden van de goden werden in het meer geworpen, maar de oproerige heidenen dwongen hem weg te gaan. Op aanwijzing van de christen-priester Willimar te Arbon (ten Zuid-Oosten van het Bodensee) vestigde Columbanus zich nu in Bregentia (ten Oosten van het meer) Opnieuw verdreven, volgde hij zijn oorspronkelijk plan en ging naar Noorder-Italië, om er te arbeiden tot kerkherstel onder de Ariaanse Longobarden. Aan de Trebbia (aan de weg van Piacenza naar Genua) stichtte hij het klooster Bobbio, waar hij kort daarop stierf (615).

Een keurgarde zijner monniken bezorgde dit klooster een grote roep als kweekplaats van wetenschap en literatuur. Deze "pelgrim voor Christus", wiens moeder zich vergeefs voor zijn voeten had geworpen; toen hij op reis trok, was_ een man van vaste geloofsverzekerdheid, voor mensen onbevreesd, streng in zijn tucht, mild jegens zijn broeders, wonderbaar in zijn invloed op mensen: wie als wolven en beren woest waren, werden bij hem als lammeren. Hij waarschuwde paus Bonifatius IV (608-615), bij de driekapittelstrijd, voor de aanmatiging, dat aan Petrus de sleutelen des hemels zouden gegeven zijn en hij vermaande beide partijen tot eensgezindheid.

Op zijn reis naar Italië had hij zijn metgezel Gallus, met koorts bEvangelien, in Arbon moeten achterlaten. Als deze nu straks de reis wil voortzetten, doet hij een val, blijft hangen in het struikgewas (bij de waterval van de Steinach, een paar uur zuidelijk van Arbon), ziet hierin Gods teken, dat hij, die Duits sprak, hier moest blijven werken, maakt van een tak een kruis,

zet hem in de grond, hangt er zijn tas met de heilige voorwerpen aan en wijdt deze plek en de daar door hem gebouwde kluis. Gallus werkte nu voortaan samen met Willimar en de andere geestelijken in de omtrek. Hij kreeg er grote invloed, mede door gebedsgenezingen. Gallus weigerde de hem aangeboden bisschopszetel van Constanstanz, maar wees er zijn helper Johannes von Grabs voor aan. Deze kende geen Latijn, zodat Gallus hem zijn intreepreek moest souffleren. Toen hij zijn kluis eens verlaten had, om in Arbon te preken, overvielen de koortsen hem weer en hij bezweek. Zijn lichaam werd naar zijn cel teruggevoerd en boven zijn graf werd het klooster Sint Gallen gebouwd. Al spoedig begonnen de bedevaarten naar het graf van deze "heilige". Een eeuw later kreeg het klooster grote naam als centrum van geleerdheid. Tot een totale en stelselmatige aanpak van de kerstening van Duitsland was het nog niet gekomen. Bij alle energie, liefde en overgave ontbrak het de Iers-Schotse zendelingen aan organisatorisch inzicht.

De zending in de lage landen aan de zee

De zendingsarbeid in deze lage landen werd beheerst door de verhouding tot het Frankische rijk, een nadelige positie, want nu kwam immers het Christendom als de godsdienst van de vijanden en werd gezien als onderwerpsmiddel van de Friezen aan de Franken. De kluizenaar Amandus, overtuigd door Petrus zelf geroepen te zijn, in Rome, ging, onder Chlotarius II tot bisschop gewijd, werken in Gent; dan onder de Slaven aan de Donau; dan opnieuw in Gent; werd daarna bisschop van Maastricht (643) dan van Luik; streefde ijverig naar Hervorming van de geestelijkheid; legde zijn ambt neer en ging Evangeliseren onder de vrije Friezen aan de Scheldemonde; tenslotte werkte hij onder de Basken: ategader pogingen, even ijverig als stelselloos en daarom zonder resultaat. Eligius (t 659), goudsmid, gewon door zijn kunst de gunst van Chlotarius, dan van Dagobert (sinds 628 diens opvolger in Neustrië). Aangevuurd door Columbas ascetische levenswijze gebruikte hij zijn groot vermogen voor liefdadigheid, talrijke kloosterstichtingen, versieringen van kerken en heiligengraven. Hij had veel invloed, door Dagobert, op kerkelijke zaken en werd daarom, na diens dood, door bevordering tot bisschop van Vermandois (zetel Noyon) uit de hofkring weggewerkt. Met kracht zette hij zijn Evangelisatiewerk onder de vrije Friezen voort, maar de verzwakking van het Frankische rijk, na Dagoberts dood, doofde wel het meeste van het uitgestrooide vuurzaad. Nu kwam de zendingsactie uit Engeland. Reeds de Ier LMnus, een discipel van de abt Augustinus, moet als zending onder de Friezen aan de Schelde gewerkt hebben (± 650). Op een reis naar Rome (677) was de Benedictijner monnik Wilfrith aan de Friese kust geland en vriendelijk door koning Aldgild ontvangen; eiste immers niet de Frankische majordomus Ebroinus, opgestoot door Wilfriths heimelijke tegenstanders, diens uitlevering? Koning Radboud (697-719) sloot zich bij Neustrië aan, tegen Austrasië en zolang dus Pippijn van Heristal door Neustrië werd vastgehouden, had Radboud de handen vrij in het hem door de Franken ontfroefde Friese gebied. Toen nu Pippijn majordomus van heel Frankenland was geworden en hij de Friezen bij Dorestad verslagen had, was Friesland tot aan de Oude Rijn in zijn macht en moest Radboud zich naar de Frank schikken.

Wilfriths tijdgenoot Egbert, die vóór 660 al onder zeil was gegaan naar Friesland, maar schipbreuk had geleden op de Engelse kust, zond eerst Wigbert hierheen, die na twee jaren weinig resultaat zag; daarna Willibrord. Diens vader, Wilgil, die als kluizenaar leefde in de door hemzelf gebouwde Andreaskapel, aan de monding van de Humber, gaf zijn zoon Willibrord ter opleiding aan Wilfrith, die het Iers-Schotse klooster Ripon (bij York) in Roomse zin Hervormd had. In diens geest werd dus Willibrord opgevoed en toen Wilfrith, intussen bisschop van York geworden, door koning Egfried werd verbannen, verliet Willibrord Ripon en voegde zich onder Wilfriths geestverwant Egbert.

Na twaalf jaren zond Egbert hem uit en in 690 stapte Willibrord, met elf gezellen, aan land bij de monding van de Rijn. Hij wilde niet steelsgewijs zijn werk doen en vroeg dus toestemming aan de geveerde Radboud. Deze had juist Zuid-Friesland verloren aan de Franken en toonde meer dan ooit afkeer van het Christendom. Bij Pippijn vond Willibrord echter een open deur, want deze zag direct het politiek voordeel van een gekerstend Friesland. Nadat Willibrord bij de paus volmacht, zegen en relieken (voor de te stichten kerken) had gehaald, toog hij aan de arbeid en reeds na een paar jaren moest er een bisschop worden gekozen voor het

nieuwbekeerde volk., Met miskennis van Willibrord kozen zijn gezellen Suidbert, die zich door Wilfrith liet ordenen. Pippijn weigerde echter hem te erkennen, benoemde Willibrord tot aartsbisschop (want hij wilde, dat de Friese kerk als eigen provinciale kerk zou worden georganiseerd) en zond hem, ter ordening, naar Rome.

Pippijn wees de nieuwe aartsbisschop (die de naam Clemens, dat is: de Zachtmoedige, had ontvangen) Wiltaburg (Utrecht) als zetel aan. Hier stichtte Willibrord de Salvator-(Verlossers)kerk en een klooster voor zijn gezellen. Onder de onafhankelijke Friezen echter bereikte hij niets. Vandaar, dat Willibrord onder de Denen ging zending drijven en toen hij ook hier tot de volksziel geen toegang kreeg, nam hij dertig Deense jongens mee, om hen tot inlandse leraars voor Denemarken op te kweken. Op de terugtocht joeg de storm zijn schip op de kust van Helgoland (of wellicht Ameland), een voor de Friezen heilig eiland. Aanstonds verkondigde hij hier de blijde Boodschap en enige eilanders gaven zich gewonnen. Drie hunner doopte hij in een heilige bron. De bij deze bron grazende, heilige dieren liet hij slachten, ter proviandering van zijn gezelschap. De heidenen waren verbaasd, dat de gramschap van de goden hen niet trof en hun koning vroeg aan Willibrord toornig rekenschap. Deze antwoordde, dat de god des konings een duivel was en wees hem op de levende God, de grote Schepper aller dingen.

Driemaal liet de koning het lot over Willibrord en de zijnen werpen. En driemaal bleek Willibrord niet getroffen. Een van zijn makkers werd gedood en Willibrord zelf moest terug naar het Frankisch gebied.

Willibrord zag in, dat hem een vast punt buiten Frankisch Friesland nodig was en stichtte, daartoe door Pippijn in staat gesteld, het klooster Echternach, in het diocees Trier (706). In 714 werd hem door Pippijn het klooster Süsteren (diocees Maastricht) toevertrouwd. Willibrord had goed gezien: na Pippijns dood immers gaf de tweedracht van de Franken aan Radboud ruimte. Hij hielp de Neustriërs, versloeg Karel Martel bij Keulen en kreeg als prijs ZuidFriesland terug.

Overall werden nu de priesters verjaagd, de kerken verwoest en de afgodsaltaren weer opgericht. Van Echternach uit moest Willibrord lijdelijk toezien. In 718 versloeg Karel Martel Radboud en ontnam hem weer zijn heroverd gebied. Toen Radboud een jaar later stierf, sloot zijn opvolger, de jongere Aldgild, vrede met de Franken en gaf de weg vrij aan de christelijke propaganda. Van Utrecht uit voltooid Willibrord de kerstening van Frankisch Friesland. Ondanks alle medewerking van Karel gelukte het niet om het bisdom Utrecht uit te breiden: de vrije Friezen bleven heidenen, Drie jaren lang vond de oud-geworden Willibrord een medewerker in Bonifatius, maar deze weigerde om zich als zijn opvolger te laten ordenen. Willibrord stierf, een en tachtig jaren oud, in zijn klooster te Echternach (6 november 739), waar hij ook begraven werd. Gezegend blijft de herinnering aan deze man Gods! Hij heeft, terwijl hij zijn werksfeer in Brabant, Limburg en Echternach concentreerde, al deze streken voor het christelijk geloof gewonnen. Dit betekende ook hun opgaan in het Frankische rijk en dus ook hun opgenomen worden in de ontwikkeling van de Romaans-Germaanse wereld. Wie Willibrord alleen wil zien als agent van de pauselijke stoel, vergeet allicht, dat Willibrords voortdurend contact met Rome beduidde strakke organisatie van boven af, waardoor zijn zendingsactie niet verzandde als een persoonlijk avontuur,

De toestand van de Frankische kerk

Om beter het arbeidsveld te kennen, dat Bonifatius wachtte, zal het goed zijn te letten op de toestand van de Frankische kerk. Eerst langzaam aan verdween wat er nog aan heidendom leefde. In de Gothenoorlog (begin zesde eeuw) werden er nog mensenoffers gebracht. Childebert (overl. 558) dreigde grondbezitters met straf, als zij hun godenbeelden niet wegdeden. De bisschoppen, behorend tot de oude en rijke romaanse families, waren tegenover de Germaanse meesters de bezitters van de Romaanse cultuur en de uitdelers van de genade van de door deze Germanen nieuw-aangenomen God en Zijn heiligen. Geen wonder, dat zij rijk begiftigd werden en dat de klacht opging, dat de kerk alle rijkdom naar zich toe haalde. Het groot-grondbezit van de kerk bracht ook macht mee over de slaven en horigen, over de door medewerking van de kerk vrijgelatenen en hun nageslacht en ook over de vrijen, die hun goederen aan de kerk hadden vermaakt onder beding van vruchtgebruik. Waren dezen min of

meer afhankelijk van de kerk, zo werden de bisschoppen dit van de Germaanse koningen. Na hun canonieke verkiezing hadden zij hun ambt eerst door koninklijke verordening in bezit gekregen; en de koninklijke schenking werd eerst verleend, als de bekleding met het ambt door de koning was geschied. Als instituut leefde de kerk naar het Roomse recht, maar haar geestelijken stonden onder hun natuurlijk stamrecht. De koning hield het bijeenroepen van de rijkssynoden aan zich, maar liet overigens de kerk in haar eigen zaken vrij. Daartegenover stond, dat de kerkelijke wetgeving voor de Staat niet bindend was; de Staat beschouwde bijvoorbeeld ketterij, door de kerk zwaar gestraft, niet als misdaad. Anderzijds kregen de bisschoppen, als rijken en grootgrondbezitters, vanzelf veel invloed op de rijksvergaderingen. Bij het vervallen van het rijk en van het geslacht van de Merovingers, zocht de adel, jaloers op de rijkdom van de geestelijkheid, zich van de goederen van de kerk meester te maken en in groten getale gingen oude geslachten de rijen van de geestelijkheid vullen. Hun bandeloos en ruw leven, ondanks hun ambt, werd gemaskeerd door waarneming van bepaalde kerkelijke verplichtingen. Overigens valt in de Frankische geschiedenis, met haar tonelen van geweld, misdaad, genot, trouweloosheid en verval, van de christelijke tucht weinig te bemerken.

Elke nieuwgebouwde kerk was een lichtcentrum van het Evangelie in een omgeving, die slechts langzaam haar heidense sfeer en houding verloor. Het volk werd vervuld met religieuze schuwheid voor de openbaar geworden God; ook niet zekere trots op de hemelkoning Christus, die de Franken bijzonder liefhad. Het leven was vol wonderen en men wijdde zichzelf toe aan zijn lievelingsheilige. Er was behoefte aan zondenvergeving en deze achtte men verkrijgbaar door wereldverloochening. Van de al talrijker kloosters en kerken ging opvoedende kracht voor het volk uit, doordat het gewend werd aan de viering van heiligenfeesten, aan kerkelijke gebruiken en tekenen, aan de Avondmaalsviering. Wie een klooster stichtte, deed een lofwaardige daad, die hem heiligverklaring bezorgde. Het heilig leven van de monniken gold als tegenwicht ten opzichte van het eigen wereldse leven: de monniken waren de voorsprekers voor de zonden van de mensen.

Van het niet bepaald heilige leven van de kloosterlingen is Columbanus de eerste Hervormer geworden. Zijn monniken werden vaak elders tot abten gekozen. Zijn monnikenregel, gedragen door een hoog zedelijk idealisme, was hard en er op berekend om, door zelfverloochenende gehoorzaamheid, de eigen wil van de monniken tegenover de abt te breken. Spoedig werd echter zijn regel door die van Benedictus vervangen. Columbanus pogingen, om ook de leken te stellen onder de geregelde tucht van de biecht, is van grote betekenis gebleken voor de latere ontwikkeling van de boet- een biecht-praxis van de Rooms-katholieke kerk.

Mannen als Gregorius van Tours (t 595) en de dichter Venantius Fortunatus (t na 600) vertegenwoordigden nog de generatie van hoogstaande bisschoppen van Romeinse afkomst in de Frankische kerk. In de zevende eeuw was er snel verval van de Romeinse taal en cultuur, reeds kenbaar uit het barbaars Latijn van de formulierboeken.

Het groot aantal families, dat tot vorstelijke rijkdom en groot landbezit kwam, en de vele vrijgeborenen, die afhankelijk waren van de rijksgronden of van de kerk, veroorzaakten ook een geweldige maatschappelijke omkeer. Gedurig raakten de verpolitiekte en soldateske bisschoppen verstrikt in de onderlinge strijd om macht en zelfstandigheid. Onder dit alles kwam de macht van de majordomus sinds Dagobert I (die zelf zeer losbandig leefde, maar de kerken het kloosterwezen, juist in zijn weldadigheidswerk van armen- en gasthuizen, begunstigde) al sterker naar voren. De aristocratische geestelijkheid trad al beslist op naast de wereldlijke aristocratie en greep vaak levendig in de openbare zaken in. Arnulf van Metz was de geestelijke leider van Dagobert.

Ergerlijk was de simonie in deze tijden, de handel in kerkelijke ambten. Bisschoppen maakten zich meester van rijke kloosters, alleen om het gewin; de kloosters verwilderden opnieuw. Machthebbers schonken aan hun partijgangers de begeerlijkste posten. Door de gunst van de beschermheren werden de opbrengsten van de parochies soms aan één persoon overgedragen en werden leken bezetters van pastoraatsplaatsen. Bisschoppen en abten leefden voor wereldse genoegens, wapenhandel, jacht en vrouwen. Zo moest de kerk wel inzinken en verarmen. Aldus handelden Pippijn van Herstal en Karel Martel in de bevoordeling van hun aanhangers; alleen greep de laatste dieper in de kerkelijke verhoudingen in. Aan verdienstelijke leger-

aanvoerders gaf hij bisdommen en abdijen en zij bleven, hoewel zij de tonsuur hadden aangenomen, hun familiair, militair en sociaal leven op de oude wijze voortzetten.

Was het wonder, dat de kerkelijke tucht geheel verviel, en dat Bonifatius moest klagen (al was dit, letterlijk genomen, overdreven), dat in tachtig jaren geen synode gehouden was? De Frankische kerk stond zelfstandig tegenover de bisschoppen van Rome. Sinds Leo de Grote waren de pauselijke aanspraken op de suprematie in de Gallische kerk ijverig door de bisschoppen van Rome verdedigd en in de Roomse kerk van de Gothische en Bourgondische rijken was ook hieraan vastgehouden. Caesarius van Arles was (begin zesde eeuw) een propagandist van deze "ultramontaanse". richting en paus Symmachus (498-514) maakte hem pauselijk vicaris. Nadat Zuid-Oost-Gallië Frankisch was geworden, trachtten de pausen het gezag inzake tucht en leer er te blijven uitoefenen, maar de feitelijke macht van de Frankische koning zette dit streven stop, ondanks alle eerbied voor de opvolgers van Petrus. Bij alle pogingen van Gregorius de Grote, om het kerkgezag in Gallië vast te houden, was de door hem benoemde vicaris van Arles de laatste, die dit ambt werkelijk nog uitoefende.

Bonifatius

De Reformator van de gezonken kerk en de apostel van de Duitsers werd de Benedictijner monnik Bonifatius (Wynfrith), geboren ongeveer 680 te Kirton (Wessex). uit een vorstelijk geslacht. Opgevoed in het klooster Adesconcaster (in het tegenwoordige Exeter), werd hij docent; op dertigjarige leeftijd priester; en zag zich dra benoemd als gezant tussen de koning en de aartsbisschop van Canterbury. Een eervolle loopbaan in zijn vaderland liet hij liggen, om zijn zendingsroeping te volgen, die hem naar Friesland dreef. Hier trof hij het slecht, want juist had Radboud de Frankische priesters verjaagd. Nog voor de winter keerde hij terug (716) naar zijn land, waar hij tot abt van Nuthscelle gekozen werd. Toch liet zijn roeping hem niet met rust; wederom stak hij over en begaf zich, met een aanbeveling van bisschop Daniël van Winchester, via Frankrijk naar Rome, om daar het vaste punt voor zijn arbeid te verkrijgen. Hij maakte zich vertrouwd met het Roomse ritueel en kerkrecht en kreeg van paus Gregorius II zijn wijding en opdracht als zendeling. De paus verzekerde hem ook de steun van de Frankische heersers en zekere zelfstandigheid in de regeling van geestelijke belangen.

De doop zou hij alom naar Roomse vorm doen bedienen. Gregorius wees hem op Thüringen, waar de hertog Hedenus reeds relaties met Willibrord had aangeknoopt. Als pauselijk gevolmachtigde moest Bonifatius de kerk hervormen, de heidense resten en vooral de invloed van de Iers-Schotse priesters wegwerken: hun afwijkende vormen en hun gehuwde staat waren de paus doornen in het vlees. Zo trok Bonifatius, na eerst de Longobardische koning Luitprand te Pavia bezocht te hebben, naar Beieren en vandaar naar Zuid-Thüringen. Hij had niet veel succes, noch bij de heidenen noch bij de Keltische priesters. Daarom zocht hij hulp bij Karel Martel en horende, dat Radboud gestorven was, ging hij naar Friesland, waar hij drie jaren lang Willibrords helper was. Sinds 722 vinden wij Bonifatius onder de heidenen aan de Lahn, aan de Saaie en in Hessen. Hij werkte daar met grote zegen: vele duizenden lieten zich dopen.

Toen Bonifatius dit aan de paus rapporteerde, ontbood deze hem naar Rome (723). Indien ooit, dan was er nu de gelegenheid, om de christelijke kerk benoorden de Alpen te brengen onder de stoel van Petrus. Op grond van een Geloofsbelijdenis en van een huldigings-eeed aan de paus werd Bonifatius tot bisschop voor Duitsland gewijd. Deze

59eed was geformuleerd naar het model van de gebruikelijke bisschops-eeed (uitgezonderd de belofte van trouw aan de Griekse keizer, wat begrijpelijk is), bevattend de belofte, om geen gemeenschap te oefenen met bisschoppen, die zondigden tegen de kerkelijke orde. Dit laatste was bedoeld naar twee kanten, zowel van de Iers-Schotse priesters als van de Frankische bisschoppen, die het Roomse recht, gezag en ritueel miskenden. De eed vergde trouw en zuiverheid en medewerking aan Petrus, ten behoeve van diens kerk, aan welke God de Heere een macht heeft gegeven om te binden en te ontbinden, en aan Petrus plaatsvervanger, paus Gregorius en diens opvolgers. Hier was dus de officiële poging, om de Duitse kerk, van haar stichting af, in Rome te verankeren.

Met brieven van aanbeveling van de paus en van Karel Martel kwam Bonifatius nu bij

hoofden en volk van Hessen en Thüringen, waar hij een geweldige actie ontplooië. Vele bekeerlingen waren immers . weer tot het heidendom teruggesleden. De heroïëke daad van Bonifatius van het omhakken van de elk bij Geismar, in Hessen, in het grensgebied van de heidense Saksers, bracht de ommekeer. Tevergeefs wachtten de toeschouwers op Wodans wraak, al meenden zij uit het sterk geruis van de neigende kruin de toom van de god, in storm vooruitgezonden, te kunnen spellen. Toen de machtige boom, welks kruin eerst afbrak, in vier stukken uiteenviel, zonder dat Bonifatius en zijn helpers getroffen werden, vielen mèt die eik, Wodan en het afgodendom voor het bewustzijn van de heidenen.

Nu trok Bonifatius met een groot getal medewerkers, uit Engeland gekomen, het land door met een draagbare tent; en bij zijn derde verblijf in Rome (738) kon Bonifatius melden, dat na deze campagne meer dan honderdduizend mensen waren gedoopt. Hij kwam uit Rome terug als aartsbisschop en pauselijk vicaris Fulda bleef zijn meest geliefde stichting (744).

Vrijwel gelijktijdig met de sterke man in het Westen, Karel Martel, stierven paus Gregorius II en keizer Leo de Isauriër. Pippijn volgde zijn vader in Neustrië, Karloman in Austrasië, Allemannië en Thüringen op en hij bood Bonifatius zijn hulp aan bij de Hervorming van de kerk. Zo werd gehouden het beroemde, eerste Germaanse concilie (april 742). Karloman publiceerde de besluiten van deze kerkvergadering onder zijn eigen naam, als hertog en vorst van de Franken. Als gezant van Petrus werd Bonifatius gesteld over alle bisschoppen. Elk jaar moesten voortaan synoden worden gehouden. Bepalingen werden uitgevaardigd tegen wapenhandel, jachtbedrijf, losbandigheid (o.a. tegen herberging van vrouwen) en wereldse kledij van de priesters; tegen waarzeggerij, lijkverbranding, drinkgelagen, ontwijding van de kerken door wulpse liederen. Valse priesters en ontuchtige diakenen werden afgezet. "De aan de kerk onttrokken goederen geven wij terug," proclameerde Karloman; door de oorlogstoestand is hiervan niets gekomen.

Bonifatius had gaarne Keulen als metropool gehad, maar hij moest zich met het bisdom Mainz vergenoegen, al bleef hij persoonlijk aartsbisschop en primaat van Duitsland. Hij kreeg verlof van de paus om zijn leerling Lullus tot koorbisschop en helper aan te stellen (752). Na nog aan Pippijn gevraagd te hebben, om te zorgen voor de monniken, die op de Saksische grens werkten en gebrek leden, vertrok Bonifatius, met twee en vijftig gezellen naar Friesland, de Rijn afzakkend: zijn eerste roeping had hem nooit losgelaten. In zijn boekenkist had hij zijn lijkwade gelegd. Overal trok hij in Friesland rond, predikend en dopend.

Op Pinksteren 754 zou hij de gedoopten het Vormsel bedienen (te Murmerwoude, bij Dokkum), maar werd overvallen door gewapende heidense Friezen. Hij verbood zijn gezellen wapens te gebruiken ter verdediging. "Het is heden de dag, waarnaar ik sedert lang haak; vertrouwt op de Heere." Hij en de zijnen werden allen vermoord.

Vervolg van de beeldenstrijd

De gedurige spanning tussen Rome en Byzantium, vooral sinds de Monotheïetische strijd en de besluiten van het tweede Trullaanse concilie, werd tot een beslissing gebracht door de beeldenstrijd. De monniken verdedigden ijverig de beelden en de theologen zochten deze te rechtvaardigen. Een eigenaardige rol speelde in dit opzicht Johannes Damascenus (-±700-±753). Levend in het Sint Sabasklooster, bij Jerusalem, werd hij de grote dogmaticus van de Oosterse kerk. Zijn hoofdwerk, de Bron van de kennis, geeft in drie boeken achtereenvolgens logische bepalingen ten dienste van de geloofsleer, een kettergeschiedenis en een nauwkeurige uiteenzetting van het rechtzinnig geloof. In drie *Verdedigingsredenen* tegen hen, die de heilige beelden lasteren, trachtte hij het beeldengebruik te rechtvaardigen, met argumenten, aan Schrift en overlevering, ook aan het wezen en de werkingen van de beelden ontleend. Telkens keert de stelling terug: omdat de Logos-God is vlees geworden en ingetreden in de verschijning, kan Hij afgebeeld en mag zijn beeld ook vereerd worden.

Onderscheid moest worden gemaakt tussen godsdienstige verering (aanbidding) en eerbied. Ware deze laatste verboden, dan moest men ook (eigenaardig argument!) aan het kruishout, het Evangelieboek, de heilige Tafel, ja aan het lichaam en bloed van Christus verering weigeren!

De bestrijders van de beelden handhaafden het Bijbelse standpunt, dat beelden verbiedt, op grond van afgoderij; maar hun bedoeling was een politieke, om namelijk de propagandisten

van de Islam, welke geen beelden kende, hun polemieken tegen de kerk op dit punt krachteloos te maken.

Constantinus V (741-775) ging nog strenger dan zijn vader te keer tegen de beeldenvrienden, onder wie ook zijn zwager Artabastus zich bevond. Hij liet een concilie te Constantinopel houden (754) dat voor oecumenisch moest gelden, al waren de patriarch alsook Rome's gezanten afwezig en al konden Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem, door de Saraceense druk, geen afgevaardigden sturen. De beelden werden afgeschaft op grond van schepselvergoding en afgodendienst, ingevoerd (met de beelden) nadat Christus ons van de demonen had bevrijd. Alle afbeelding van Christus is verwerpelijk; als monofysitisch (vanwege uitbeelding van de met de mensheid vermengde godheid) of als Nestoriaans (omdat gewaagd werd de mensheid voor te stellen). Het ware beeld van Christus is het-Avondmaal. Straffen werden gesteld op het maken van beelden; uitdrukkelijk werd vastgesteld de verering van Maria en de heiligen! Tien jaar lang werden nu de beeldenvereerders verdrukt, ondanks het protest van paus Stefanus II. De keizerlijke beampten vernietigden alle beelden, ook handschriften met afbeeldingen en toen het volk, op voorbeeld van de fanatieke monniken, taai verzet bleef plegen, werden de kloosters opgeheven en de kloosterlingen mishandeld. Constantijns zoon, Leo IV Chazarus (775-780), handhaafde het beeldenverbod, maar zijn vrouw Irene begunstigde heimelijk de beeldenvrienden. Onder haar voogdij (over haar zoon Constantijn V) gingen de kloosters weer open en in 786 werd een concilie bijeengeroepen ter uitvoering van wat zij jaren lang had voorbereid. De keizerlijke lijfwacht echter dreef deze vergadering uiteen. Eerst nadat zij ontwapend was, kon het concilie gehouden worden, maar nu in Nicëa (787). Omdat hier, naast driehonderdvijftig bisschoppen, ook gezanten van paus Hadrianus I en voorts Oosterse monniken, als vertegenwoordigers van de patriarchen aanwezig waren, noemde men het "zevende oecumenische concilie". De slotvergadering werd weer in Constantinopel gehouden. De synode van 754 werd als ketters veroordeeld. Voortaan was weer geoorloofd de religieuze verering en begroeting van de beelden; de waarachtige aanbidding bleef voor God alleen. Confessioneel gezien, waren hier monnikendom en pausdom overwinnaars; kerkrechtelijk beschouwd, triomfeerde hier het keizerschap over de voorstanders van de kerkvrijheid.

Toen haar zoon mondig werd (797), liet de heerszuchtige Irene hem blind maken, door middel van een complot, en gevangen zetten; maar dra (802) werd zij zelf door het leger ten val gebracht. Zij stierf in ballingschap (804).

Onder de volgende keizers werden de beeldenvrienden begunstigd, maar bij de troonsaanvaarding van Leo de Armeniër (813-820) kwam de reactie. Steunend op het leger, zette hij de patriarch van Constantinopel af en verving hem door de zwager van Constantijn, die hiertoe eerst nog tot priester gewijd moest worden. Hij vond een geduchte tegenstander in de abt Theodorus Studita, de onbuigzame leider van de antikeizerlijke partij en de (in daad en geschriften) strijdlustige advocaat van de beelden. Gematigd was de houding van Leos opvolger, Michaël Balbus (820-829), die zelf Leo ten val gebracht had. Deze schreef aan Lodewijk de Vrome, dat hij wegens het grove bijgeloof laaghangende beelden wilde verwijderen, opdat zij niet door onbeschaafden en zwakken zouden worden vereerd; de andere beelden wilde hij behouden als beeld voor het geschrevene, als boeken voor onkundige leken dus. Zijn zoon Theofilus (828-842) hernieuwde de strijd tegen de beelden en liet zijn vrouw Theodora zweren, dat zij, na zijn dood, hiermede zou voortgaan.

In 842 liet Theodora, als voogdes, een synode houden te Constantinopel. Hier werd het zevende oecumenische concilie (787) 4. bevestigd; de besluiten van Constantinopel (754) bleven opgeheven en het tegenovergestelde dogma werd vastgesteld: de beeldenverering werd als orthodox gesanctioneerd. De datum van deze synode (19 februari) werd als "feestdag van de orthodoxie" voortaan elk jaar gevierd: Zo weinig had het keizerschap ten gunste van de aanbidding Gods in geest en waarheid vermocht.

Wat de Griekse kloosters betreft, zij zochten zich van onder het gezag van de bisschoppen los te maken, en zich onder de patriarch te stellen, . maar de patriarch Germanus bepaalde, dat dit alleen kon gelden van kloosters, die sinds hun stichting het houten, patriarchale kruis (achter het altaar ingegraven) hadden staan, met de datum er in gegraveerd. De metropolitanen zochten nu, door oprichting van hun kruisen, zeggenschap in de kloosters te krijgen. Streng

bleven, bij dubbelkloosters, de beide gebouwen voor mannen en vrouwen gescheiden. Tegen rondzwervende monniken, met hun lange haren, en ook tegen geïsoleerd-levende kluizenaars werden maatregelen getroffen.

DE PAULICIANEN

Een van de sekten, die, eeuwen lang, in gedurige oppositie stonden tegenover de kerk, was die van de Paulicianen, optredend in Armenië en gesticht door zekere Constantinus (sinds 660), afkomstig uit de (waarschijnlijk Marcionietische) gemeente Mananalis (bij Samosata). Hij wilde Hervorming van het kerkelijk Christendom in de zin van het echte, Paulinische. Zijn volgelingen noemden zichzelf Christenen en de leden van de Byzantijnse staatskerk Romeinen. Dezen noemden hen echter: Paulicianen. Constantinus noemde zichzelf, als leerling van Paulus: Sylvanus; en zijn gemeente Kibossa: Macedonië. Zijn leer was dualistisch: er zijn twee goden, een boze en een goede God; de eerste is de schepper en heer dezer wereld, de Andere is die van de toekomstige wereld. Juist als Marcion verwierp hij het Oude Testament, als het werk van de demiurg; het Nieuwe Testament aanvaardde hij, uitgezonderd de beide brieven van Petrus. Echt dualistisch ontkenden de Paulicianen de werkelijke menswording van Christus. Zij waren dus doceten en op dezelfde grond verwierpen zij Maria als "moeder Gods" (want Christus was met zijn lichaam uit de hemel slechts door haar als door een kanaal heengegaan) en verwierpen zij het Avondmaal (daar Christus slechts zinnebeeldig van vlees en bloed had gesproken) en de Doop (wilt Christus zelf het levend water is). De apostel Paulus stond bij hen in het hoogste aanzien en naast hem eerden zij Johannes. Petrus haatten zij als degene, die zijn verloochening van het zuivere Evangelie voortzette als hoofd van de katholieke hiërarchie. Alles, wat met hiërarchie te maken had, haatten zij; van presbyters wilden zij, reeds om de naam, niets weten: waren niet de ouderlingen in Jezus dagen zijn bitterste vijanden? Tegenover de geloofsdwang van de priesterheerschappij stelden zij het recht om de heilige Schriften zelf te mogen onderzoeken en het Woord Gods niet door priesters te laten vervalsen, omdat het de wil van God is, dat alle mensen zalig worden en tot kennis van de waarheid komen. De verering van het kruis, dat werktuig van de boosdoeners, verwierpen zij ook. Alle reliekenverering, alle heiligen- en beeldendienst verafschuwden zij. Het huwelijk en het gebruik van vlees hielden zij voor geoorloofd, in tegenstelling met de beschouwing van de Marcionieten en Manichaeïers. Het waarom hiervan behoort bij het raadsel van de eigenlijke oorsprong dezer sekte.

Zeven en twintig jaar werkte Constantinus (Sylvanus) energiek voor de uitbreiding van zijn sekte. Constantinus Pogonatus liet de leiders en hardnekkigste aanhangers onthoofden. de Staatsambtenaar, die het bevel moest uitvoeren, Symeon, werd zo getroffen door hun geloofswandel, dat hij naar Kibossa terugkeerde en (onder de naam Titus) zelfs leider van de sekte werd! Justinianus II liet hem, met vele gezellen, op de brandstapel brengen (± 690).

Genesius, de zoon van zijn opvolger Paulus, werd (onder Leo de Isauriër) voor de patriarch van Constantinopel gebracht en verhoord; hij wist zich aan de orthodoxie aan te passen. Zijn broeder Theodorus trok een scheur in de sekte, door zich tegenover de wettelijke opvolging te beroepen op de roeping des Geestes. Baänes propageerde in antinomianse zin; Sergius daarentegen Hervormde de sekte en breidde haar uit in Klein-Azië. Hij excommuniceerde drie gemeenten (± 801). Talrijke monniken, priesters, nonnen en leken wist hij te winnen.

Keizer Niceforus I (802-811) ondervond in zijn jeugd de invloed dezer sekte; maar zijn opvolgers hebben de Paulicianen fel vervolgd; vooral, nadat zij een sterkpolitieke inslag kregen en zij een tweetal geestelijken, die als keizerlijke enquête-commissie in Laodicea waren gekomen, hadden vermoord.

Na de bloedige vervolging onder keizerin Theodora vluchtten de Paulicianen bij grote massas uit Klein-Azië op Saraceens gebied, onder leiding van Karbeas (844), de vroegere adjudant van de keizerlijke opperbevelhebber. Zijn vader was bij de vervolging gedood en met zijn vijfduizend Paulidanen begon hij nu een guerilla en maakte het de Byzantijnse keizer, door zijn gedurige roofinvallen, lastig. In 871 werden de Paulicianen door Basilius de Macedoniër (867-886) verslagen en vernietigd. Zij leefden als godsdienstige, sekte voort en toen een deel hunner naar Filippopolis in Thracië werd overgebracht (969), opende hun dit

juist de weg tot nieuwe propaganda in Bulgarije en het Westen. Wij vinden hen later zij aan zij met de Bogomielen, als verbindingsschakel tussen de gnostiek-Manichaeïstische sekten van de oude kerk en de ketterse sekten van de Middeleeuwen.

DE ISLAM

Reeds meermalen signaleerden wij de opstuwende macht van de Islam (de naam beduidt "onderwerping" aan de enige God, Allah, en zijn profeet).

Van deze nieuwe religie was Mohammed de profeet (570-632). Hij leerde zijn gelovigen, om met alle mogelijke middelen de afgodendienaars te bekeren tot de Islam.

Mohammed heeft ze, diep zijn stempel gezet op zijn godsdienst, dat de Islam altoos zichzelf bleef, ondanks een korte, maar schitterende ontplooiing in Perzië (elfde eeuw) en Spanje (twaalfde eeuw). Toch sloot hij zich af van vrij contact met het Christendom en werd, met zijn verstarde geloofsinhoud, zelfs een bedreiging voor alle hogere beschaving. In zijn heilige oorlogen versloeg de Islam de Byzantijnen (onder Aboe Bekr, 632-634), veroverde hij Syrië onder Omar (Damascus in 635; Jeruzalem in 638).; Perzië, alwaar Othman de heerschappijder-Muzelmannen bevestigde (644-656); voorts Armenië, Klein-Azië en de Afrikaanse noordkust tot Tunis. Een groot deel van de kerk in het Oosten was aldus van het geheel van de kerk afgescheiden en de Islam kon gemakkelijk voortdringen; anderzijds stiet het Christendom in het Zuiden en Zuid-Oosten op deze nieuwe religie met haar groeiende aanhang van hartstochtelijke belijders, zodat alle zendingsactie werd stopgezet. Nauwelijks konden de patriarchaten van Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem zich staande houden. Hun geluk was het, dat de bekeringsijver bij de Islam niet altijd even groot was, in verband met de dan te missen duldingsbelasting, waarvan elke bekeerling immers vrij kwam na zijn overgang. Hadden zij tevergeefs, tot tweemaal toe, gepoogd om Constantinopel te veroveren, zo gelukte hun dit met Spanje wél. Zelfs trokken zij de Pyreneeën over (720), maar door Karel Martel werden zij verslagen (732) en teruggeworpen.

Sterk stond de Islam tegenover het heidendom met zijn monotheïsme: de kerk haalde daarentegen heel wat heidendom binnen door haar heiligen- en beeldenverering! Sterk stond de Islam door zijn ijzeren fatalisme, de noodlotsleer, dat alle dingen geschieden, zoals zij moeten geschieden, immers door de wil van Allah. *De kerk heeft haar grootste kracht gehad in tijden, als zij leefde uit de predestinatie Gods, uit de liefde-wil van Hem, Die alle dingen werkt naar Zijn raad;* maar in déze tijden zocht de kerk haar vastigheden in vonden van menselijke vroomheid. Sterke greep had de Islam op de mensheid door zijn sensualisme en hij vond tegenover zich een kerk, zelf vol zinnelijkheid en verwereldlijking en ontaarding.

SPANNING OOSTERSE EN WESTERSE KERKEN

De spanning tussen de Oosterse en Westerse kerken moest wel tot scheiding voeren. Rome en Constantinopel betwistten elkander het primaat. Daar was ook de concurrentie van het Frankische tegenover het Griekse keizerschap. Er was de houding van de Frankische kerk inzake de beeldenstrijd; om alleen het voornaamste te noemen.

Leo de Armeniër had Ignatius en zijn broer, zoons van keizer Michaël Rhangabe, ontmand en in het klooster geborgen; maar keizerin Theodora verhief Ignatius, die strenge asceet en beeldenvriend, tot patriarch. Hij viel echter in ongenade bij Caesar Bardas, die voor Theodoras liederlijke zoon Michaël III (856-867) regeerde, omdat hij weigerde te bevestigen de door Bardas afgedwongen kloostergelofte van Theodora en haar dochters. Ignatius werd verbannen (857) en Photius (820-891) in zijn plaats gesteld, een geleerde van grote roem, de echte voorvechter en redder van de orthodoxie. Hij was niet eens gewijd; men haalde daartoe een gebannen bisschop, vijand van Ignatius, naar de residentie. Nicolaas I (858-867) werd om zijn toestemming gevraagd, maar de paus protesteerde tegen Ignatius afzetting en de verheffing van een leek op zijn stoel; ook hernieuwde hij zijn aanspraken op de Illyrische kerkprovincie. 's Pausen gezanten brachten zijn brief onvolledig en vervalst over en stemden te Constantinopel (861) vóór Ignatius afzetting. De paus echter zette hen af, handhaafde Ignatius en verklaarde Photius voor geëxcommuniceerd, indien hij zich verzette. Tegelijk beantwoordde Nicolaas een verzoek van de Bulgaarse koning Bogoris (Michaël) om voorlichting inzake leertwisten, door Roomse bisschoppen naar Bulgarije te zenden.. Bogoris

wilde wel onder Byzantium uit.

In Constantinopel zat op de plaats van Bardas diens moordenaar Basilius de Macedoniër, keizer Michaëls stalmeester, nu gekroond als mede-regent en gewijd door Photius. Deze laatste liet een synode houden te Constantinopel (867), waarbij de Oosterse patriarchen, die onder de macht van de Saracenen stonden, werden vertegenwoordigd door monniken. In het besluit van de synode werden aan Rome al haar ketterijen voorgehouden (afwijkende ritus en gewoonten) en vooral de leer van de uitgang van de Heilige Geest uit de Vader en de Zoon, waardoor twee beginselen in de Drieëenheid werden ingevoerd: een zonde van de Westerse kerk tegen de Heilige Geest! Nicolaas werd vervallen verklaard; allen, die gemeenschap met hem hielden, in de ban gedaan.

Onderwijl zocht Photius keizer Lodewijk II voor zich te winnen. Dan volgen de gebeurtenissen elkaar snel en fel op: Basilius ziet, dat hij, als voorheen Bardas, uit de gunst van de keizer geraakt; hij vermoordt de dronkaard, laat zich tot keizer kronen, zet Photius af, herstelt Ignatius en vraagt Rome om bevestiging. Nu veroordeelt Hadrianus 11 (867-872) Photius, maar eist ondertekening van een voldoeningsschrift op het concilie van Constantinopel (869). Ondanks Romes vergaande aanmatigheden liepen al meer bisschoppen over van de Photiuspartij naar de paus. Photius zelf bewaarde een waardig stilzwijgen. De Oosterse monniken onder diens zoon, Leo VI de Wijze (886-912), op grond van politiek complotteren; in werkelijkheid, omdat 's keizers broeder, Stefanus, het ambt van Photius moest hebben. Er ontstond een twist met Rome over de geldigheid van de door Photius voltrokken wijdingen. Paus Stefanus VI (896-897) wees op de tegenspraak, dat de Griekse kerk opheffing verlangde van de ban over Photius, terwijl de Griekse keizer zich beriep op Photius vrijwillige afstand van zijn ambt. Eerst 899 wist men paus Johannes IX (898-900) tot overeenstemming in dit twistpunt te bewegen tekenden zijn vonnis voor hun patriarchen; de keizer deed het ten gunste van zijn patriarch Ignatius.

Koning Bogoris, die zijn zin bij Rome niet kreeg inzake de benoeming van een aartsbisschop voor Bulgarije en die bovendien zeer onder de indruk kwam van de successen van Lodewijk de Duitser tegen de Moraviërs, ging weer meer voelen voor samengaan niet Byzantium. Keizer Basilius moest maar zeggen, onder welk patriarchaat Bulgarije moest staan. De vergadering van Constantinopel verklaarde, dat, waar Bulgarije politiek tot het Griekse rijk behoorde, de Bulgaarse kerk vanzelf onder Constantinopel moest staan. Ignatius zond nu Griekse bisschoppen en geestelijken er heen; de Roomse priesters werden er weggezonden. Ignatius en Photius verzoenden zich met elkaar, terwijl Ignatius en de keizer Rome vroegen om herstel van de vrede van de kerk.

Als Ignatius sterft (877), krijgt Photius zijn stoel, Paus Johannes VIII (872-882) vond alles goed en wel, maar bleef het grote punt vasthouden. Bulgarijes kerk moest onder Rome komen. De paus had het in die tijd niet best: er waren de invallen van de Saracenen, ook de partijtwisten in Rome zelf: hij moest wel rekenen met de wensen van de keizer! Zijn brieven, nog al hoog van toon, werden zo in het Grieks vertaald, dat zijn eisen als beden klonken. Zo werden dan bijgelegd de kwesties van de door Photius geëiste voldoening en de eis inzake Bulgarijes kerk: hierin gaf de paus toe; maar de synode van 869 moest worden verworpen; hetgeen prompt geschiedde. Echter, dat de kerk van Bulgarije bij de Griekse kerk gevoegd werd, signaleerde, dat de scheiding tussen Rome en Byzantium reeds feit was, hoezeer men, van Rome uit, de schijn van het tegendeel nog zocht te bewaren. De synode wees voorts nog elke toevoeging aan de Niceens-Constantinopolitaanse Geloofsbelijdenis (692) beslist af; dus ook het Filioque: wéér een symptoom van de afscheiding van het Westen! In al deze verhandelingen gold voor de vergadering de autoriteit van de paus als gelijkwaardig aan die van de patriarch. Photius werd reeds in 886, na de dood van Basilius, afgezet door diens zoon, Leo VI de Wijze (886---912), op grond van politiek complotteren in werkelijkheid, omdat 's keizers broeder, Stefanus, het ambt van Photius moest hebben. Er ontstond een twist met Rome over de geldigheid van de door Photius voltrokken wijdingen. Paus Stefanus VI (896-897) wees op de tegenspraak, dat de Griekse kerk opheffing verlangde van de ban over Photius, terwijl de Griekse keizer zich beriep op Photius vrijwillige afstand van zijn ambt. Eerst 899 wist men paus Johannes IX (898-900) tot overeenstemming in dit twistpunt te bewegen.

VII. DE KERK IN HET TIJDPERK VAN DE KAROLINGERS

Door Dr. L. D. Terlaak Poot

Karel de Grote - De leerontwikkeling - De kerk in dein de Westerse kerk - Skandinavische landen - De invloed van Karel de Grote in de kerk -De zending onder de Slavische volken = Leergeschillen - Wereldlijke macht van de paus

KAREL DE GROTE

Reeds zagen wij de indrukwekkende figuur van Karel de Grote in ons gezichtsveld verschijnen, die fiere Frank, die ons beschreven wordt "met zijn vrolijk, vriendelijk gelaat, zijn grijze haren, zijn stierennek, zijn grote gestalte, die hem boven allen deed uitsteken, in een eenvoudig, nationaal kleed gehuld. Hij staat daar in de wereldgeschiedenis als de schepper van een nieuwe wereld, als het type van de tot rust gekomen Germaan, door het verre nageslacht vereerd als wetgever, als een koning van koningen, als een heilige zelfs". Op zijn beschikkingen gaan terug, voor hun ontstaan en hun landrechten, de volken van Westen Midden-Europa; aan hem danken vorsten de stand hunner oude voorvaderen, steden hun oude privileges. Hij heeft het Christendom gebracht onder de Saksen, Wenden en Avaren; hij heeft het bevestigd in de reeds gekerstende landen, waar het door heidense gebruiken en door bijgeloof weer dreigde te worden overwoekerd. In zijn jeugdtijd (hij is geboren te Aken in 742) bestond de opvoeding in het leren rijden, jagen, zwemmen en hanteren van wapens; voor geestelijke en godsdienstige ontwikkeling bestond weinig aandacht. Zo kon het, dat Karel eerst op mannelijke leeftijd leerde schrijven: hij nam, op zijn tochten, altijd zijn schrijfbord mee, ter oefening in slapeloze nachten.

Van 772 af zijn de Saksen voor Karel een zwaar probleem geweest. De Saksen zijn de zeevaarders onder de Duitse stammen en sinds 300 hadden zij alle kusten in West-Europa onveilig gemaakt. Toen zij Engeland veroverden, vernietigden zij, met de bewoners, ook de kerk, uitgezonderd dan het overschot. Dit harde, stoutmoedige Saksenvolk werd echter overwonnen door de geestelijke kracht van het Evangelie en straks zond het eigen zendelingen naar het vasteland.

TOENAME MACHT VAN ROME

Toen Rome in de macht van Theoderik raakte, liet deze de pausen in kerkelijke zaken grote vrijheid, en zij gebruikten deze om het primaat van Petrus stoel vaster te _maken. Zij beriepen zich daarbij ook op uitspraken, die zij aan vroegere bisschoppen in de mond legden. Zo zou reeds Silvester I (in 324) gezegd hebben, dat niemand over de eerste stoel (Rome) recht mag spreken, wjl alle rechters door de eerste stoel zelf berecht worden. Onderwijl golden in die tijd de andere bisschoppen nog als gelijkberechtigd met Rome. In zijn befaamd geworden decreet zei paus Gelasius (492-496), dat hij, op Petrus stoel zittend, lachte om de voorrangsanspraken van de residentiebisschop Acacius. Dit decreet was een brief aan keizer Anastasius I over de ondergeschiktheid van de wereldlijke aan de priesterlijke macht,

Paus Symmachus (498-514) liet dan ook op een synode (de synodus palmaris, dat is: die de palm verdient!) de grondstelling vastleggen: de paus mag door geen mens berecht worden (501). Theoderik trok zich hiervan, gelijk wij gezien hebben, weinig aan.

Gregorius I (590-604), de eigenlijke grondvester van de pauselijke macht in Italië was de eerste, die de kans van de kerk zag bij de Germaanse volken en hun betekenis voor de kerk, nu de éne Rijkskerk uiteen was gevallen.

Sinds Leo de Grote beschouwden de pausen Rome als de rots, waar de katholieke kerk op rust; terwijl het Romeinse volk, bij het uiteenvallen van het West-Romeinse rijk, zijn nationale gevoelens overdroeg op dat instituut, dat staande bleef in de storm van de tijden en waarvan de bisschoppen orde en beschaving overeind hielden. De kerk kreeg de plaats van het rijk, Romes bisschop die van de keizer.

Terwijl hij daarom front maakte tegenover de Griekse kerk, zocht hij naar alle kant

verbindingen met de jonge Germaanse rijken.

Gregorius, zoon van een romeinse senator, richtte, na diens dood, zijn paleis tot klooster in en bouwde uit zijn vaderlijk erfdeel zes kloosters op Sicilië. Hij was een goed onderlegd theoloog en draagt de erenaam van Leraar van de kerk.. Ook voor zijn dogmatiek is de stelling van Augustinus: onze verdiensten Gods geschenken, het wachtwoord; maar de verdiensten vormen een behoorlijk evenwicht tegenover de genade: de zondaar is als een zieke, die de arts nodig heeft, maar hij moet van zijn kant tot aanvaarding van diens hulp willig zijn. Gregorius haalt Pelagius de kerk weer binnen. Bij Gregorius wordt de consecratie Van de elementen van het Avondmaal reeds een -werkelijk offer, dat het offer van Golgótha repeteert en werking doet bij God: door het opdragen van de hostie verschaft de priester vergeving van zonden, hulp aan in nood geketenden of gevangenen; ook aan de zielen in het vagevuur. De mis, als het goede werk van de kerk, ook voor de gestorvenen, krijgt nu haar rijke, liturgische uitwerking.

Gregorius zorgde niet alleen voor opheffing van de geestelijkheid in zijn Boek van de herderlijke regel en voor de verheffing van het monnikenwezen, maar ook voor de veredeling van het kerkgezag. Hij stichtte een zangersschool te Rome, waar bij gelegenheid de roede niet werd gespaard! Zelf dichtte hij vele hymnen en door geoefende priesterkoren liet hij zijn schone misgezangen uitvoeren, die hij sober gecomponeerd had bij de psalmtteksten, bloeiend-melodius echter bij die van de profeten: de wonderlijk-bekorende Gregoriaanse koorzang, een psalmmodiërende zangmanier, losgemaakt van het zuiver metrische: een zingend zeggen. Tijdens de vreselijke nood door de verwoestingen van de Longobarden betoonde Gregorius zich voedsterheer van Rome door zijn milde hulp; ook een waar landsvader, nu eens door troepen te zenden, dan als vredesbemiddelaar of door gevangenen te doen loskopen. Scherp was zijn houding tegenover de patriarch van Constantinopel, Johannes Jejunator (de "4 Vaster), die zich op een synode aldaar (587) de titel van oecumenisch bisschop had toegeëigend Dat was een gevaar voor het geloof, schreef Gregorius, want als zulk een algemeen bisschop omviel, viel de hele kerk om. Zelfs Petrus, schoon de eerste van de apostelen, was toch slechts, aldus betoogde Gregorius, een lid van de algemene kerk geweest. Gregorius noemde zichzelf nu voortaan servus servorum Dei, *-slaaf van de slaven Gods*; zelfs de deemoed diende hem dus, om zijn aanspraken op het primaat te steunen. Straks wenste hij in een brief vol jubel Focas geluk, die keizer Mauricius met diens gehele familie had vermoord: nu stond immers de patriarch van de residentie zonder beschermheer! Gaarne aanvaardde Gregorius Focas erkenning van Rome als "hoofd van de kerken".

Aan het schisma met Noord-Italië en Illyrië wist Gregorius een eind te maken; bisschop Maximus, bij wiens benoeming Gregorius niet gekend was, doch die keizer Mauricius had erkend, moest in Ravenna, voorover op straat liggend, drie uren lang uitroepen: "Ik heb gezondigd tegen God en tegen de paus."

IJverig waren Gregorius bemoeiingen om de Frankische kerk, die los van Rome stond, tot de schoot van de moederkerk terug te voeren. Als het de belangen van de kerk diende, zag hij veel voorbij, zo bijvoorbeeld de schrikkelijke daden van de koningin Brunichilde (Brunhild), die tweede Izebel: zolang zij maar relieken vroeg of een pallium voor een bisschop of kerken bouwde of zijn zendelingen op reis naar Brittannië steunde, hield hij zich onwetend van haar gedrag en roemde haar daden voor de kerk. Gregorius contact met Theodelinde bewerkte, gelijk wij zagen, de romanisering van de Longobarden.

Van de grootste betekenis voor de toekomst was Gregorius zendingswerk. Naast zijn zending onder Israël en onder de boeren op Sardinië, die hij poogde te "bekeren met harde dwang, bedoelen wij vooral de zendingsarbeid in Brittannië. Toen hij nog abt was, had hij óp de slavenmarkt in Rome nog jonge mannen gezien, welker gestalten en gezichten hem aantrokken. Hij vernam, dat zij "Angli waren en riep uit, dat zij stellig bestemd waren, om medeërfgenen van de engelen te worden. Hij hoorde, dat zij kwamen uit "Deira" en legde dit uit als "de ira" (van onder de toorn) en dat zij daaraan moesten ontkomen. Toen hij vernam, dat hun koning Ella heette, stond het voor hem vast, dat in hun land eenmaal het Hallelujah zou worden gehoord. Enige jaren nadat hij paus was geworden, zond hij dan ook de man, die zijn opvolger was geweest in het klooster, de abt Augustinus, naar Brittannië. Ook dit werk had grote gevolgen.

Het monnikenwezen, Benedictus en zijn regel

Wat het monnikenwezen betreft, deze nieuwe levenswijze verbreidde zich wijd en vlug in het Westen. Sommigen gingen als kluizenaars leven, anderen rondzwerven door het land, anderen in kloosters samenwonen onder één hoofd en één regel. Voor deze laatsten heeft Benedictus van Nursia (480) in die plaats, ten Noorden van Rome, geboren) zich buitengemeen verdienstelijk gemaakt. Zijn ouders zonden hem naar Rome, ter wetenschappelijke opleiding. Hevig schokte hem het zedenbederf aldaar, zowel onder leraren als studenten. Hij vluchtte weg naar Subiaco. Voor de monnik Romanus stortte hij zijn hart uit en deze wees hem op de waardij van het eenzame leven. Zo kwam Benedictus er toe om in een grot te gaan wonen, die slechts door een rots van Romanus klooster gescheiden was. Elke dag liet Romanus van zijn karig deel wat brood zakken, van de top van de rots, aan een lang touw, waaraan een bel was gebonden, om hem te waarschuwen.

Na drie jaren werd Benedictus door enige schaapherders ontdekt; zij meenden een wild van die te zien, maar begrepen spoedig, dat zij met een heilige te doen hadden. Dra was zijn hol alom bekend in de omtrek en men ging wedijveren, om hem van voedsel te voorzien. Toen de abt van het naburige klooster Vicovaro gestorven was, kozen de monniken Benedictus in diens plaats.

Tevoren waarschuwde Benedictus hen, dat hij streng zou optreden tegen hun bandeloos leven. Spoedig hadden de monniken dan ook berouw over hun keus. Zij poogden de nieuwe abt te vergiftigen, maar hij ontkwam aan dat gevaar door een wonder: de beker sprong, terwijl Benedictus hem zegende, in stukken. Hij keerde terug naar zijn grot, maar zijn strijd met die zedeloze monniken had zijn roem van heilige vergroot: van alle kant kwamen er asceten zich bij hem aansluiten. In die tijd van volksverschuMngen, oorlogen en verwarring zochten velen naar ongestoorde vrede en onontrofbare goederen.

Benedictus bouwde twaalf kloosters, elk met . een abt en twaalf monniken. In 528 voelde hij zich, door de vijandschap van een zekere priester Florentius, gedrongen om heen te gaan. Met enkele gezellen begaf hij zich naar het schone Campanië, brak de bouwvallen van een oude Apollotempel af en bouwde daar zijn beroemd geworden klooster Nlonte-Cassino. Hier schreef Benedictus zijn Regel: een stel vaste voorschriften voor uiterlijke handelingen en innerlijke gezindheid, godsdienstoefeningen en handenarbeid, eten en slapen, spreken en zwijgen; een regel, die de grondslag werd van alle latere kloosterverordeningen. Ondanks de aristocratische grondslagen en instellingen in de kerkelijke organisatie van het Christendom, kon het zijn oorspronkelijk gemeenschapsbewustzijn en gelijkheidsbeginsel nooit geheel verloochen en deze oer-christelijke gemeenschapsgeest, voor welke alle standsverschil zijn betekenis verloor, kwam in het kloosterleven tot nieuwe uiting.

Eerst na langdurige beproeving en verootmoediging liet Benedictus de novitii tot het klooster toe. Hun bezittingen vervielen aan de armen of aan het klooster. De noviet moest, onder aanroeping van de heiligen, wier relieken in het klooster waren, en in tegenwoordigheid van de abt de door hem (zo hij schrijven kon) eigenhandig geschreven gelofte zelf op het altaar van de kloosterkerk neerleggen. Deze gelofte gold voor altijd: Benedictus was de eerste, die de onverbreekbare gelofte eiste. Voorop stond de gelofte van de *stabilitas loci*, het bestendig blijven in het klooster: "Door altijd op dezelfde plaats te blijven, worden wij, bij de veranderlijkheid dezer wereld, gelijkvormig aan de eeuwigheid en aan de onveranderlijkheid Gods".

Dan volgde de gelofte van de *conversio morum*, de verandering van de zeden. Lediggang is de doodsvijand van de ziel. Tonsuur, pij en levenswijze betekenen niets, indien niet gepaard gaande met innerlijke omkeer. Naast de geestelijke oefeningen (psalmgezing, Schriftlezing en meditatie, waarvoor zeven uren bestemd werden) en de vrome lectuur (twee uren) moesten zeven uren besteed worden aan handenarbeid, zelfs aan zwaardere veldarbeid. Alle handwerken en kunsten moesten binnen het klooster zelf beoefend worden, om alle kans op vagebonderen af te snijden. De eerstgenoemde godsdienstige oefeningen werden geregeld naar de canonieke uren: *niatutina* (s morgens te 2 uur), *prima* (te 6 uur), *tertia* (te 9 uur), *sexta* (te 12 uur), *nona* (te 3 uur), *vesper* (te 6 uur) en het *completorium* (te 9 uur), alles naar Psalm 119 : 164: *Ik loof U zevenmaal daags*, en Psalm 119 : 62: *Te middernacht sta ik op om U te*

loven.

De derde gelofte verplichtte tot onmiddellijke gehoorzaamheid. Dit was de eerste graad van de vernedering, waardoor de Monnik toonde, dat hem niets zo lief was als Christus, al was zijn beweegreden tot gehoorzaamheid de heilige dienst, vrees voor de hel of de glorie van het eeuwige leven. De abt, door de monniken zelf gekozen, moet voor hen de zichtbare vertegenwoordiger van Christus zijn; de geestelijke vader, die men nooit mag tegenspreken. Hier vormde zich aldus een kerk binnen de kerk! Elk klooster was een kerk in miniatuur, berustend op dezelfde beginselen en dezelfde afhankelijkheidsverhouding. Al zijn de straffen streng in de drieënzeventig kapittels van Benedictus regel (geheime, daarna openbare berisping; vasten, slagen, ban, uitsluiting van het heilig Avondmaal), toch wil hij buitensporige strengheid vermeden hebben; als een verstandig geneesheer moet de abt met deze middelen omgaan.

De andere voorschriften zijn mild. Tweemaal daags werd onder stilzwijgen gegeten; een matig wijntje werd toegestaan; vlees mochten alleen zieken en zwakken hebben; bij veldarbeid moesten de porties groter worden toebedeeld.

Het behoeft geen betoog, dat dit alles geen Bijbels Christendom heten kan, de vrijheid van de mens-in-Christus ging hier verloren in slaafs wetticisme. Toch heeft Benedictus stichting grote verdiensten getoond in de vorming van de volken en de verbreiding van het Evangelie in die tijden van ontworteling van de volken. De monniken waren leiders en raadgevers in alle levensnoden; men wendde zich tot hen om troost en hulp; en de kloosters waren middelpunten van weldadigheid, barmhartigheid en gastvrijheid. Monniken waren de eerste protestanten tegen de schande van de slavernij en Gregorius I zette voort, wat reeds Nilus deed: slaven loskopen uit de macht van harde meesters. Behalve toevluchtsoorden voor ellendigen waren de kloosters ook opleidingsscholen voor de jeugd, in het bijzonder voor die kinderen, die men aan het klooster had afgestaan.

Gelijk vanzelf spreekt kwam ook het kwaad, als overal, waar mensen tesamen leven, tot openbaring. Toen Benedictus stierf (547), kon hij aan zijn klooster reeds achterlaten een jaarlijkse rente van veertig duizend goudguldens. De eerste monniken waren landbouwers en handarbeiders; maar het volgende geslacht reed al op muilezels en begon weelderig te worden. Benedictus heeft niet voorzien, dat wetenschappelijke arbeid de grootste verdienste van de "Benedictijner"-orde zou worden. Reeds Cassiodorus, groot staatsman, geleerde en geschiedschrijver, die zich had teruggetrokken in een door hem zelf gesticht klooster in Zuid-Italië (539), gebod aan zijn monniken om wetenschappelijk werk te gaan doen door bestudering, niet alleen van de Bijbel en de geschriften van de kerkvaders, maar ook van de klassieke literatuur. Hij leerde hen afschriften maken en aldus zijn het de Benedictijners, die de gewichtigste schatten van de antieke wereld en vele handschriften van de Bijbelboeken ons hebben overgeleverd.

Een halve eeuw na Benedictus dood volgden bijna alle kloosters in Italië zijn regel. Twee eeuwen later had zijn orde reeds driehonderd kloosters. Ambtelijk stonden de monniken onder, maar in heiligheidsgraad hoven de geestelijkheid; immers reeds door de eerste en wezenlijke voorwaarde van het monnikenleven, de ongehuwde staat. Juist zo zag de clerus in, dat ook hij het celibaat moest invoeren, wilde hij in heiligheid en invloed niet bij de monniken achterblijven. Het ideaal scheen daar het meest nabij gekomen, als monniken de eer hadden door bisschoppelijke ordening in de priesterstand te worden opgenomen. Reeds Jovinianus (eind vierde eeuw te Rome; fel bestreden door Hieronymus) had, hoewel zelf asceet, de onEvangelische consequenties van de ascese goed gezien, toen hij zei: "Het wezen van alle christelijke deugd ligt in de gezindheden en beginselen van het gelovig hart en hieruit komt het heilig leven voort". Men heeft zijn protest niet geacht.

Invloed van de Romeinen op de Germanen, invloed van het Pelagianisme moesten de Romeinen in Italië en Zuid-Gallië het onderspit delven voor de onweerstaanbare Germanen, geestelijk was de overwinning aan hen. In cultureel en godsdienstig opzicht werden zij de leiders en opvoeders van de jonge Germaanse naties. Reeds noemden wij de wijsgeer Boëthius, die de leraar van de Middeleeuwen werd. Zijn voorzienigheidsgeloof was monotheïstisch, maar overigens had hij slechts zijdelings aanraking met het Christendom.

Grote invloed had ook Avitus van Vienne (overl. 525).

Had de bespiegelende wijsbegeerte en theologie haar eigenlijke geboorteland in het Oosten, het Westen was meer praktisch van inzicht. Hield men zich in het Oosten vooral bezig met het mysterie van de Goddelijke natuur van Christus, het Westen poogde meer de natuur van de christen te peilen. Het Oosten streed over de verhouding van de naturen van de Zaligmaker, het Westen over de verhouding van zonde en genade in de mens.

Geschillen met de aanhangers van een semi-Pelagiaanse stroming toonden, dat Pelagius, mocht hij al officieel uit de kerk verbannen zijn, naar de geest toch in de kerk weer toegelaten was. De Oosterse kerk heeft altijd aan de menselijke vrijheid vastgehouden en de Westerse kerk heeft Pelagius door de achterdeur weer binnengehaald. Het fors geluid van Augustinus aangaande Gods vrijmachtige, verkiezende genade, die alléén het heil voor en in de zondige mens werkt, dreigde in de kerk verloren te gaan. De kerk van de "knechten" (Galaten 4) die God zoekt te behagen door de onderhouding van allerlei menselijke instellingen en God dient om loon voor goede werken, heeft het telkens weer gewonnen van de kerk van de kinderen, die weten: er is heil door het geloof alléén:

De stem van presbyter Lucidus, die opnieuw gepoogd had het inzicht van Augustinus ingang te doen vinden, was gesmoord door de synode van Arelate of Arles (475) die hem tot herroeping dwong en aan bisschop Faustus opdroeg dit theologisch te verantwoorden. Na een tweede synode (te Lyon) schreeff Faustus zijn werk Over de genade en de vrije wil van de menselijke geest, het hoofdwerk van het semi-Pelagianisme.

Nu handhaaft de waarheid zichzelf. De Scythische monniken (dezelfden, die te Constantinopel de Theopaschietische leer hadden gepropageerd) vielen nu de vijanden van de Goddelijke genade aan. Zij, vonden noch bij 's pausen gezant noch bij Hormisdas zelf gehoor; wel echter bij Fulgentius van Risper en bij de op Sardinië verbannen Afrikaanse bisschoppen, wier "tong en verstand" hij was. Samen vielen zij Faustus aan en eisten, dat de paus kleur bekennen zou; vóórop de leider van de monniken, Johannes Maxentius, die op een ontwijkende, pauselijke brief antwoordde, dat, wanneer Augustinus geschriften waarlijk golden, Faustus noodzakelijk ketter moest worden geacht. In Gallië verklaarden zich Avitus van Vienne en Caesarius van Arles voor het Augustinisme en zij zagen zich gesteund door paus Felix -IV (526-530). Bij gelegenheid van de inwijding van een kerk in Arausio (Orange) werd door veertien bisschoppen een synode gehouden (529), die de hun uit Rome gezonden "kapittels" aanvaardde en in vijf en twintig stellingen het semiPelagianisme veroordeelde. Aanvaard werd Augustinus leer over de erfzonde, het menselijk onvermogen ten goede, de de wil herscheppende genade, het geloof als genadegift; maar men zweeg over de onweerstaanbaarheid van de genade en het particulier karakter van Gods verkiezende genadewil. De verkiezing ten kwade werd uitdrukkelijk verworpen. Voor de gedoopten werd in de algemeenheid van de Goddelijke genadewil de mogelijkheid verkondigd, om, krachtens de doopgenade, het heil te verkrijgen, indien zij getrouw wilden werken.

Paus Bonifatius II (530-532) bevestigde dit besluit; eveneens de synode van Valence; zodat het semi-Pelagianisme officieel door de kerk veroordeeld was en Augustinus gehandhaafd. In werkelijkheid had men reeds te Orange het Augustinisme afgezwakt en werd Pelagius in de praktijk van de kerk gehandhaafd.

Positie van de kerk van Rome, beeldenstrijd

Wij hebben ons reeds een indruk kunnen vormen van de positie van Romes kerk. Politiek was Rome een hertogdom onder de exarch van Ravenna, dus een deel van het Oost-Romeinse rijk. De paus was echter de feitelijke machthebber, ook in de schatting van van de Longobarden. Gregorius was tussen hen en de keizer vredesbemiddeling (599). Overeenkomstig deze positie trachtte de paus bij allerlei gelegenheden, gelijk bijvoorbeeld tegenover Johannes Jejunator, zijn primaatsaanspraken te vernieuwen; wat dan telkens weer aanleiding gaf tot nieuwe strijd niet Byzantium. Met Milaan, tot nu toe zelfstandige metropolis, en met Ravenna, dat in de drie-kapittelstrijd met Rome gebroken had, wist Gregorius de banden te hernieuwen, al bleef zekere zelfstandigheid tegenover Rome gehandhaafd. In de Afrikaanse kerk wist de paus handig en energiek de resten van een zelfstandige kerkorde weg te werken. In Spanje

zegevierde de katholieke kerk onder Reccared, door de invloed van Gregorius vriend, Leander van Sevilla. In Frankrijk wist Gregorius het gezag van de stoel van Petrus tot hoog aanzien te brengen en wij zullen nog zien, hoe hij ook Engeland officieel onder pauselijk gezag wist te brengen, al kwam hiervan in de praktijk weinig terecht. In Italië groeide de pauselijke macht sterk in de zevende eeuw, maar onder de Germaanse volken bleef Romes invloed gering.

Wat het Oosten aangaat, ondanks protest van de oude bisdommen Antiochië en Alexandrië, benoemde Theodorus van Rome een Roomse vicaris voor Palestina (sinds 642), dat immers door Arabische bezetting aan de macht van de keizer onttrokken was.

Paus Martinus I, die Romes dogmatisch gezag tegenover Byzantinië handhaafde (in de monotheïstische strijd), moest het onderspit delven en stierf als martelaar. Ook zijn naasteopvolgers moesten voor de patriarch van de residentie buigen; maar eindelijk volgde dan toch de triomf van het pauselijk beslissingsrecht in geloofszaken onder paus Agatho, op het zesde oecumenisch concilie, al moest hij er zijn voorganger Honorius als ketter voor veroordelen. Merkwaardig, dat Agatho dit deed, terwijl hij juist de aanspraken van het pausdom op het bezit van de zuivere leer bouwde op het woord van Christus tot Petrus: "Ik heb voor u gebeden, dat uw geloof niet zou bezwijken" (Lucas 22 : 32)! Ook Agathos opvolger, Leo II (682-683), erkende Honorius veroordeling uitdrukkelijk en nog vele pausen na hem moesten dit anathema over een voorganger bij hun ambtseed herhalen. Voor de latere leer van de pauselijke onfeilbaarheid een pijnlijk geval.

Toen het concilium quinisextum (692) de bisschoppen van Constantinopel en Rome als gelijken in aanzien verklaarde, weigerde Sergius I van Rome (687-701) de besluiten dezer vergadering te erkennen. Justinianus II wilde zich van de paus meester maken, maar de bezetting van Ravenna dulde niet, dat hij het lot van Martinus I zou ondergaan en kwam in opstand. Ook later, toen men de exarch verdacht van gewelddadige maatregelen te beramen tegen Johannes VI (701-705) nam de stad het op voor de paus. Filippicus Barclans (711-713), die het monotheïsme toch weer tot heerschappij wilde brengen, zag zijn naam uitgesloten van de kerkelijke voorbeden,

De beeldenstrijd bracht het openlijk conflict tussen paus en keizer. De volksvroomheid heeft altijd verlangd naar goden, die "voor ons aangezicht wandelen", naar zichtbaarheid van God. De kerk in het Oosten had, onder monnikeninvloed, grote en bijgelovige verering voor beelden van Christus en de heiligen. Dit is niet iets toevallige.

In het Oosten toch is altijd bestreden het inzicht, dat in het Westen, op de synode van Toledo, tot kerkelijke beslissing werd, dat namelijk de Heilige Geest uitgaat van de Vader en van de Zoon. Voor het Oosterschristelijk (onSchriftuurlijk) besef ligt de eenheid van Vader, Zoon en Geest niet in de Goddelijke natuur als zodanig, maar in de persoon des Vaders. De Zoon en de Geest behouden zekere zelfstandigheid ten opzichte van elkaar. Dus: ontleen Zoon en Geest hun Wezen zelfstandig aan God, dan zijn, er ook twee wegen tot God: de weg van Christus, het uitgedrukte Beeld van God, en de weg des Geestes.

Achter dit alles zit een andere leer over God. Aan het Godsbeeld Christus hechte zich gemakkelijk de praktijk van de beeldenverering, die straks theologisch gerechtvaardigd werd. De legenden omtrent wonderdoende beelden vermenigvuldigden zich; zij bewerkten genezingen en bekeringen. Men had bloedende beelden en beelden, niet met handen gemaakt, maar uit de hemel.

Leo de Isauriër (716-741), via de soldatenloopbaan uit nederige afkomst tot het keizerschap opgeklommen, stond achter hen, die de ver-Goddelijking van de beelden bestreden. Hij had door een schitterende overwinning de stormloop van de Arabieren (die in 707 zelfs een jaar lang Constantinopel hadden belegerd) gekeerd. Nu greep hij met harde hand de beeldendienst aan; reeds hierom, wijl de Mohammedaan met zijn beeldloze godsdienst een prachtig propagandaterrein vond in gebieden, waar de kerk tot afgoderij verviel. Vandaar, dat Leo in 726 verbood, om zich voor beelden neer te werpen. Grote roering ontstond, maar met ruw geweld zette Leo zijn maatregelen door. Nadat hij in 730 een volksopstand had platgeslagen, beval hij alle beelden uit de kerken te verwijderen; de frescos moesten met kalk bestreken worden.

Toen zag de paus zijn kans. In overeenstemming met zijn wippolitiek had Gregorius I vroeger een tussenstandpunt ingenomen. In twee brieven had hij aan bisschop Serenus van Marseille

diens verbrijzeling van beelden verweten, omdat deze voor hen, die niet kunnen lezen, zo geschikt de boeken kunnen vervangen; maar de aanbidding van beelden had hij beslist verboden. Welnu, hier maakte het pausdom front tegen zijn keizer. Veilig door Leos moeilijkheden in het Oosten en door de bedreigde positie van de Griekse macht in het Westen, verklaarde Gregorius II (715-731) zich op hoge en felle toon tegen Leo. Zijn opvolger bedreigde alle beeldstormers met de ban (731).

De keizer wreekte zich door alle pauselijke inkomsten in te trekken en Thessalonica, Sicilië en de Illyrische kerkprovincies te stellen onder de patriarch van Constantinopel. Een opstand brak uit in Byzantijs Italië; men maakte aanstalten om een eigen keizer te kiezen en weigerde de keizer belasting te betalen. In het Oosten verbraken verschillende kerken alle band met Byzantium. De paus was dit alles welkom, maar hij wenste toch anderzijds niet in de macht te geraken van de Longobarden-koning Luitprand. Daarom overreedde hij de hertog van Venetië, om Ravenna, dat de Longobarden reeds veroverd hadden, voor de keizer terug te winnen. De hertog gaf aan de paus de stad Sutri terug met alle hoogheidsrechten.

Aldus legde hij de grond voor de wereldlijke macht van de pausen.

Sterk in nauw gedreven door Luitprand, riep de paus de hulp van Karel Martel in voor de stoel van Petrus en hij zond hem zelfs de gouden sleutels van Petrus graf. Echter, Karel wilde wel bemiddelen, maar niet ingrijpen: hij had Luitprand te zeer nodig tegen de opdringende Arabieren!

Paus Zacharias (741-752) wist met Luitprand tot overeenstemming te komen. Hij had dan ook de gunst van de Frankische hofmeiers achter zich, dank zij vooral het vruchtbare werk van Bonifatius in Duitsland en in de verwilderde Frankische kerk. Met hulp van de paus wilde Longobard zijn heerschappij over heel Italië uitbreiden, waarom hij hem alle ingetrokken stukken van Petrus erfdeel teruggaf en bovendien vier steden in het Romeinse hertogdom.

De zoon van Karel Martel, Pippijn de Korte (de Jonge), van Neustrië (westwaarts van de Rijn) had, nadat zijn broeder Karloman van Austrasië (oostwaarts van de Rijn) zich had teruggetrokken, alle feitelijke macht, al was de afstammeling uit het "geheiligd" Merovingisch geslacht in schijn koning. Pippijn nu wenste te breken met die schijn en vroeg hierover 's pausen oordeel. Zacharias liet hem weten, dat, wie de macht had, ook beter de koningsnaam kon dragen, opdat de orde geen gevaar zou lopen. Nu liet Pippijn zich, op de rijksdag van Soissons, door de Franken op het schild heffen (751) en door Bonifatius tot koning zalven.

Daar paus Stefanus II (752-757) zich opnieuw door de machtslust van de Longobarden bedreigd zag, ging hij Pippijns hulp vragen en hij zalfde hem andermaal, met zijn zonen tot koning van de Franken. Op de rijksdag van Quiercy (het koninklijk slot bij Noyon, aan de Oise) kreeg de paus belofte van bijstand (754) en in twee veldtochten dwong Pippijn dan ook de Longobarden-vorst Aistulf, om aan de paus al het veroverde terug te geven. Dit is de bekende "schenking van Pippijn" (756), waarbij echter deze zichzelf toerekende de waardigheid van het Romeinse patriciaat, het beschermheerschap over de Italiaanse gebieden, terwijl de paus zekere hoogheidsrechten werden gelaten.

Hier ligt de vorming van De Kkerkelijke Staat, tevens de verklaring van de verhouding van paus tot koning als leenman tot leenheer.

De politieke positie van de paus bleek niet in alles tot zijn voordeel; ook reeds, waar hem de nodige militaire macht ontbrak. Zo werd Paulus I (757-767) overvallen door Desiderius, hertog van Tuscia, en Stefanus III (768-772) zag zich bedreigd, toen de Frankische macht zich met deze Longobard verbond. Na Pippijns dood toch verstiet diens zoon Karel, zijn Frankische gemalin en huwde de dochter van Desiderius, Desiderata, wel door zijn moeder hiertoe aangezet en tegen de dringende vermaningen van de paus in. Reeds na een jaar scheidde Karel weer van deze vrouw.

Toen nu, na Karlomans dood, Karel diens gebied bezette, nam Desiderius Karlomans weduwe en kinderen tot zich en eiste van paus Hadrianus I (772-795) de zalving van de oudste zoon van Karloman tot koning van Austrasië. De paus weigerde en kwam hierdoor zeer in de knel. Daar greep Karel in: hij sloeg het beleg om Pavia, nam Desiderius gevangen, sloot hem op in het klooster van Corvey en noemde zich koning van de Franken en Longobarden (776).

Nog tijdens het beleg van Pavia begaf Karel zich naar Rome, waar hij op schitterende wijze

werd ontvangen. Hij bevestigde en vermeerderde enerzijds de schenking van zijn vader Pippijn, maar wees tegelijkertijd alle machtsaanspraken van Hadrianus af, ondanks zijn eerbiedsbetoon jegens de paus. Paus en volk moesten hem de eed van trouw afleggen en zijn zendboden controleerden voortaan de pauselijke ambtenaren. Wat reeds lang praktijk was van de Frankische heersers, werd ook hier doorgevoerd: de keuze van de bisschoppen en de kerkelijke wetgeving kwamen onder Karels autoriteit.

Zo viel het zwaartepunt voor de Westerse kerk in de nieuwe Germaans-Frankische macht en het Griekse keizerschap bestond nog slechts in schijn. In 777 gaf Hadrianus aan Karel de naam van "Constantijn, nieuwe allerchristelijkste keizer Gods"; en sinds 781 hield hij er mee op, om zijn bullen te dagtekenen naar de regeringsjaren van de Byzantijnse keizer.

In 787 bleek het contact tussen Rome en Constantinopel na de ommekeer in de beeldenstrijd weer hersteld. Maar onder Leo III (795-816) werd de afscheiding beslissend.

Onder hevige partijtewisten was Leo tot paus verheven. Hij zond aan Karel (de Grote) de sleutels van het graf van Petrus en de banier van Rome met de bede, om van het volk van Rome de eed van trouw te aanvaarden. Karel prees zijn deemoed, maar liet hem door zijn gezant, de abt Angilbert, vermanen, om voortaan een eerbaar leven te leiden, door naleving van de kerkelijke wetten en door af te laten van simonie.

In 799 werd Leo overvallen door zijn tegenpartij (familie van Hadrianus) tijdens een processie; met moeite ontsnapte hij aan mishandeling. Naar Paderborn geleid, werd hij aldaar bij Karel door zijn belagers aangeklaagd van meeneed en echtbreuk. Men voerde de paus terug naar Rome, waar hij voor de keizerlijke rechtbank verschijnen moest (herfst 799); Karels gezanten durfden echter geen beslissing te nemen. Toen Karel zelf in Rome was aangekomen, zat hij zeven dagen lang als rechter over Leo en zijn vijanden. Hij sprak de paus vrij, maar liet hem zelf beslissen, of hij niet een zuiveringseid zou afleggen. Op Kerstfeest 800 zat Karel, tijdens de mis, tegenover het altaar. Plots kwam de paus, na de bediening, op hem toe en zette hem een gouden kroon op. Juichend begroette het volk hem als de door God gekroonde Augustus, als keizer van de Romeinen. Daarop werd Karel door Leo gezalfd (ook zijn zoon Pippijn) en de paus bewees de keizer de gebruikelijke verering. Karel heeft later verklaard, dat, als hij alles geweten had, hij, trots het hoge feest, niet naar de kerk zou zijn gegaan. Dit was echter wel een verklaring ter consumptie voor Karels Frankische omgeving. Waarschijnlijk zal Karel hebben gestreefd naar het totale keizerschap over Westen en Oosten. Dat komt uit in zijn houding inzake de beeldenstrijd: volgens Karel hadden Constantijn en zijn moeder Irene zich het keizerschap onwaardig betoond; afgezien nog er van, dat een vrouw geen troonopvolgingsrechten had! In latere jaren heeft het pausdom de onderworpenheid van de wereldlijke aan de geestelijke macht pogen te demonstreren aan Karels kroning door de paus. Destijds zag men dit in die daad niet; die kroning was niet anders dan een verkiezingsdaad van het volk van Rome, vertegenwoordigd door de paus.

De paus moest ondertekenen Karels testament, waarin Rome genoemd werd naast andere zetels, als Ravenna en Milaan. De paus was de eerste bisschop van het Karolingische rijk, maar stond overigens, juist gelijk de andere bisschoppen, onder de keizer.

Uit deze tijd stamt de beruchte oorkonde van de zogenaamde "schenking van Constantijn". Deze zou aan paus Silvester (314-335), als dank voor zijn wonderbare genezing van een exceem en zijn bekering, hebben overgedragen bezit, macht en zeggenschap wat betreft het Lateraanpaleis, de stad Rome, de steden van Italië en van de Westerse provincies. Wat keizer Karel van dit document heeft geloofd of niet geloofd, zijn politieke houding tegenover de paus is er niet door beïnvloed. Het stuk, althans de vervaardiging er van, was reeds aan Hadrianus I bekend. Otto III, die het keizerschap vernieuwde, heeft deze oorkonde reeds als een vervalsing gesignaleerd, al heeft hij de Karolingische schenkingen bevestigd. In de tijd van de opkomst van de Renaissance, een tijd van opwakende historische kritiek, heeft Laurentius Valla de onechtheid van het stuk bewezen (1440).

ENGELAND, SCHOTLAND EN IERLAND

Richten wij de blik naar Engeland.

In de vierde eeuw, de bloeitijd van de oude, Britse Kerk, namen bisschoppen uit de Romeinse provincie Brittannië reeds deel aan synodes. In het begin van de vijfde eeuw moest het verzwakte rijk deze provincie loslaten. Reeds lang werden de Britten geteisterd door de invallen van de Pieten (uit het Noorden) en van de Scoten (uit Ierland) en zij riepen de Teutonische Angelen, Saksen en Jutten te hulp. Dezen kwamen en bleven er, als heersers. De Keltische Britten werden teruggedrongen naar Wales, Cornwallis, de bergen van Northumberland en naar "Bretagne". Hier versmolten zij met de Gallische kerk. In het Noorden vermengden zij zich met de Picten. Aldaar werkte de zendeling Ninian, een in Rome gevormde Brit, die in Whithorn (aan de Zuidwestkust van Schotland, tegenover het eiland Man) de kerk van Candida Casa (het Witte Huis) stichtte. Aldus kreeg de oud-Britse kerk een zeer afgezonderd bestaan. Er waren tijden van opleving (in de zesde eeuw), maar bisschop Gilda moest klagen over veel verwildering, mede door de nood des tijds.

Tijdens de Angelsaksische veroveringen kreeg het Evangelie ingang in Ierland. Zendeling Palladius, op wiens aansporing bisschop Germanus van Auxerre een (tweede) zendingstocht maakte onder de Britten, om hen te reinigen van Pelagiaanse smetten, werd door paus Coelestinus naar Ierland gezonden (431). De eigenlijke apostel van de Ieren echter werd Patrick (Patricius) zoon van een Schots diaken, werd hij in zijn jeugd door zeerovers op het strand overvallen en in Ierland als slaaf verkocht. Hij deed de gelofte, dat, kwam hij ooit vrij, hij in dit land de blijde Boodschap brengen zou. Zijn gebed werd verhoord en na zes jaren in zijn vaderland teruggekeerd, liet hij zich ordenen en kwam als zendeling onder de Scoten in Ierland (432). Door paukgetrommel verzamelde hij nieuwsgierigen om zich heen en schilderde hun Christus voor ogen. Velen werden bekeerd, vooral toen een oude bard hem leerde, om zijn liederen op Ierse melodieën te zingen. Het werd een volksbeweging; vorsten schonken hem landerijen, om er kloosters op te stichten, hun dochters werden gewijde jonkvrouwen, vele jonge mannen monniken. Patrick richtte zijn kloosters - nederzettingen van houten hutten met een kerk - als zendingsscholen in. De oudere broeders onderwezen de jongeren en maakten afschriften van de heilige boeken; anderen dienden weer in het werk van de landontginning. Toen hij ruim honderd jaren oud, stierf, was het grootste deel van Ierland gekerstend. Om de vele kloosters, de eerbiedige stilte, die er heerste, en om de strenge tucht van de monniken, kreeg Ierland de naam van "eiland van de heiligen". De kloosters werden langzamerhand te vol en hierdoor, vooral echter gedreven door bekeringsijver en de overtuiging dat "'zwerven voor Christus" tot volmaaktheid leidde, kwamen de broeders tot geregelde heidenzending. In twaalfallen, met een dertiende broeder als leider, trokken zij er, met staf en ransel, op uit, op heilig avontuur.

De Schotse kloosters, met hun karakter van christelijke kolonies, pasten zich aan bij het clan-wezen, dat daar de sociale verhoudingen beheerste. De stichter van zulk een klooster kreeg van het clanhoofd een stuk land, dat erfbezit was van zijn familie, zolang een lid daarvan het klooster wist te behouden, zij het ook, dat hijzelf er in leefde in ondergeschikte positie. Door dit landbezit werd de kerk verbonden met de clan-leden; zij bewezen aan het klooster allerlei dienst, terwijl de kerk hun waarborgde geregelde bediening van de sacramenten, prediking en zielmissen. De abt was presbyter, maar voor de ordening van priesters was het nodig, dat ook bisschoppen tot de kloostergemeenschappen behoorden; dezen toch waren hiertoe alleen bevoegd. Zo kon het, dat de bisschop stond onder zijn kerkelijk-ondergeschikte, de abt; want deze laatste had, door zijn sociale positie, de eigenlijke leiding van de zaken.

De arbeid onder de Scoten en Picten in Schotland werd uit Ierland ingezet. Uit het klooster Bangor ging Columba als presbyter, met twaalf gezellen, naar de Hebriden over (ongeveer 563) en stichtte hij zijn vele kloosters. Van deze monniken- en zendingskerk in Caledonia, niet het moederklooster Hi (Jona) als middelpunt, bleef Columba het hoofd, als abt-presbyter. Ook hier bleef voor de ordening van de priesters alleen een bisschop bevoegd. De latere Culdaëerkerk in Ierland en Schotland (geestelijk genootschap, daar werkend van de negende tot de twaalfde eeuw: céle Dé, - oud-Iers, is een man, die geheel zich in de dienst Gods gesteld heeft, Gods eigendom tot de dood; vandaar de zin- en klanknabootsende Latijnse naam van

colidei) is géén rechtlijnige voortzetting van Columbas Iers-Schotse kerk.

Zowel de oud-Britse kerk in haar afzondering als de Iers-Schotse kerk wisten wèl van Rome als de eerste moedergemeente, maar kenden niet het primaat van de paus. Zij volgden een vroegere berekening van het Paasfeest, hadden een andere tonsuur dan de Roomse corona (tonsura Petri) namelijk de tonsura Pauli (van oor tot oor, waarbij het voorste stuk van het, hoofd werd geschoren), en ook een andere dooprut (enkelvoudige onderdompeling), terwijl het priesterhuwelijk geoorloofd geacht werd, ook voor bisschoppen.

In 596 was Gregorius zendeling, de abt Augustinus, met zijn veertig monniken, op het eiland Thanet, in de Theemsmonding, aangeland. Ethelbert van Kent, hoofd van de bond van Angelen, Saksen en Juten, was gehuwd met de Frankische prinses Bertha, een christin, die voor zich vrijheid van godsdienstoefening bedongen had. Door zijn vrouw bewogen, begaf Ethelbert zich naar Thanet, waar Augustinus en zijn mannen hem in plechtige processie begroetten: een zilveren kruis voorop, daarachter een banier, met het beeld van de Heiland en onder het zingen van een lied. Augustinus kreeg verlof zich in Canterbury te vestigen en reeds het volgende jaar lieten Ethelbert en vele duizenden zijner onderdanen zich dopen. De paus zond hem helpers, onder wie bisschop Mellitus. Augustinus werd nu aartsbisschop en w aar Londen nog heidens was, werd Canterbury zijn zetel. Gregorius gaf hem vele praktische wenken en vrijheden. Op de oude offer-feestdagen werden nu de christelijke hoogtijden, vierdagen en kerkmisdagen (ter herinnering aan de stichting van een bepaald kerkgebouw) gesteld. Gelijk vroeger, werden stieren ge slacht en maaltijden gehouden, maar n ter ere Gods. Het maakte velen de overgang gemakkelijker.

Augustinus (overl. 605) heeft, ondanks vele ernstige pogingen, de vereniging van de oud-Britse kerk en de Rooms-Angelsaksische kerk niet beleefd.

Eadwin van Northumbrië, gehuwd met een Kentische prinses, had, na uit zijn land verdreven te zijn, zijn rijk weer veroverd en liet er (hoewel tegen de zin des volks) door Paulinus het Evangelie prediken.

In 627 nam de Rijksvergadering het Christendom aan; de hogepriester verwoestte eigener hand de altaren van Wodan, en Eadwin liet zich dopen. Paulinus werd de eerste aartsbisschop van de oude Romeinse stad Eboracum (York). Eadwin sneuvelde in de strijd, tegen de heidense Mercien; aan hun bondgenoot, de geduchte vijand van de Saksen, Cadwalla van Noord-Wales, bleef Eadwins broeder, Eanfried, onderworpen, maar diens zoon, Oswald, overwon Cadwalla en vestigde de Iers-Schotse kerk weer in Northumbrië.

Onderwijl toonde de Roomse zending onder de Angelen en Saksers grote vorderingen. In Wales kreeg zij tegen het einde van de achtste eeuw de overhand énZuiderlai d -¢ had zich reeds in 630(onder paus Honorius) bij Rome aangesloten, althans wat de Paasviering betreft.

Nadat nu Oswald van Northumbrië gesneuveld was in de oorlog met de heidense vorst Penda, had zijn broeder Oswy de uitbreiding van zijn rijk (over Britten, Picten en Scoten) èn de propaganda van het Evangelie ijverig voortgezet. Zijn vrouw stond onder invloed van Wilfrith, een van de vurigste voorstanders van de Roomse zending. Zo geschiedde het dan, dat Oswy, in overleg met de andere Saksische vorsten, een synode liet houden in het klooster Streaneshalch (Whitby, bij York). Hier stonden de IersSchotse en de Roomse kerk tegenover elkaar. Bisschop" Colman, die zich beriep op het gezag van de heilige vader Columba, werd weersproken met beroep op de autoriteit van Petrus, aan wie Christus de sleutels des hemels zou gegeven hebben.

Colman moest zich terugtrekken op het klooster Hi (al bleef van hieruit de Iers Schotse kerk haar werk elders voortzetten), en bisschop Cuthbert kon de Roomse praxis doorvoeren. In 685 ging ook Adamnan, abt van Hi, over tot de Roomse richting, ondanks hardnekkige tegenstand zijner monniken en ditzelfde geschiedde ook in Schotland. Het stamklooster Hi hield het langst vast aan eigen orde en verleden, maar onder Egbert van York moest het toch zijn verzet opgeven (716).

Aldus kwam de stoel van Canterbury naar boven, door de Roomse overwinning op de Iers-Schotse kerk; maar wat Wilfrith mislukt was, gelukte Egbert: hij kreeg het pallium en York werd een aartsbisdom, waarmede Canterbury de macht moest delen (735).

De kloosters kregen, vooral sinds Theodorus van Tarsen, aartsbisschop van Canterbury (overl.

690), de studie van het Grieks naar Engeland had meegebracht, de leiding in de opkomende Angelsaksische cultuur; zij waren, meer nog dan de bisschopszetels, de eigenlijke haarden van de volkskerstening. Eigenaardig is, dat zich eerst langzaam aan parochies vormden; geestelijken en monniken gingen als reizende predikers rond. In het bergland van Northumbrië werd zelfs vaak kerkelijke belasting gevorderd, terwijl er nog nimmer het Evangelie was gebracht. De Angelsaksische vorsten benoemden zelf hun bisschoppen, als op grond van een vanzelfsprekend recht, al hielden zij de paus in hoog aanzien. Vele vorstenkinderen gingen in de kloosters of kozen de geestelijke stand. Al meer kwamen de bedevaarten naar Rome, die zozeer de heiligmaking heetten te bevorderen, in trek, en in verband hiermee offerde men gaarne de Pieterspenning, die oorspronkelijk bestemd was voor de schola saxonica in Rome (een stichting voor steun en herbergings van de talrijke Saksische pelgrims). Deze soort belasting aan de paus dateert uit de tijd, toen koning Offa van Mercia zijn kroon voor de monnikspij verwisselde in Rome (790).

Er ontstond, van de kloosters uit, een Angelsaksische literatuur. De zendelingen hadden zich steeds van tolken bediend; maar de kerk zag het belang van de prediking in de landstaal. De synode van Cloveshove (747) eiste nu van de presbyters, dat zij het "Onze Vader", de woorden van de mis en de Geloofsbelijdenis zouden uitspreken in het Saksisch. De monnik Caedmon (overl.j 680), een zanger uit het volk, door de abdis Hilda in het klooster van Streaneshalch opgenomen, bezong de verhalen uit Genesis en Exodus, de menswording, het lijden en de hemelvaart van Christus en zong aldus het Evangelie de volksziel binnen. Het werd Evangelische lentetijd in Engeland: Aeldred vertaalde de vier Evangeliën, Aldhelm de psalmen, Beda het Evangelie naar Johannes.

Beda Venerabilis (de Eerwaardige; 674-735), geboren op een goed van het klooster Wearmouth, werd als monnik opgevoed. Hij bestudeerde de Heilige Schrift, het Grieks en de muziek: Hij ging over naar het klooster. Jarrow (in Northumbrië), waar hij levenslang bleef (hij verliet het slechts eenmaal). Op zijn dertigste jaar werd hij tot presbyter gewijd en eenvoudig priester is hij altoos gebleven, terwijl zijn vrienden, die hem als meester vereerden, de bisschopsrang verwierven. Als leraar en schrijver was hij het middelpunt van een litteraire kring, waartoe onder meer behoorden zijn opvolger Cuthbert, Albinus, abt van Canterbury, Daniël, bisschop van Winchester, en Egbert van York. Deze eenvoudige, maar geleerdste man van het Westen beheerste al de wetenschap van zijn dagen. Zijn Evangelievertaling zette hij zelfs op een smartelijk ziekbed voort. Toen hij op Hemelvaartsdag het laatste hoofdstuk voltooid had, prevelden zijn stervende lippen als laatste woorden het Gloria: *"Ere zij de Vader en de Zoon en de Heilige Geest ..."*

De zending van de Iers-Schotse kerk

Het geestdriftig zendingsleven van de Iers-Schotse kerk richtte zich naar het vasteland. Daar was de kerk onder de Franken, door weelde en macht, verwereldlijkt en onder de heidense Allemannen bijna verdwenen.

Uit het Ierse klooster Bangor ging Columbanus (geboren ± 550) met een twaalfstal broeders, zoons van aanzienlijken huize, naar het stamverwante Bretagne; vervolgens naar Frankenland, waar het Christendom hem vorm zonder wezen scheen. Op verzoek van koning Gunthram kwam hij eerst in Bourgondië werken, waar de koning hem het vervallen klooster Anegray (aan de zuidwestelijke helling van de Vogezes) ter beschikking stelde (-584). Dra ging er grote roep uit van de strenge tucht en het voorbeeldig leven en werken van zijn monniken. Velen kwamen zich onder zijn leiding stellen. Zo werden nieuwe kloosters gesticht, Luxeuil en Fontanas. Columbanus deed dit zonder verlof te vragen van de bisschop van Besancon; hij hield ze onder zijn eigen bestuur. Een conflict met de Frankische geestelijkheid kon op deze wijze moeilijk uitblijven. Hierbij kwam nog de afwijkende prediking van deze vreemde monniken en hun Ierse Paasviering. Toen, in 600, Columbanus kloosters Pasen niet op 10, maar op 3 april (de 14de Nisan) vierden, verweten de Franken hem, dat Christenen niet met de Joden samen moeten handelen. Columbanus ging onderwijl rustig voort met zijn werk van bodemontginning en Evangelisatie; zijn monniken leefden en werkten als open brieven van Christus.

Als een tweede Johannes de Doper vermaande hij koning Theoderik, die zijn wettige gemalin verstoten had en in ontucht leefde; een gedrag, begunstigd door diens grootmoeder Brunechilde, die aldus zelf de regering in handen hield. Geen wonder, dat deze schandelijke vorstin de antipathie tegen Columbanus alom aanwakkerde. Na een tienjarige arbeid liet Theoderik hem te Luxueil, gedurende een stormachtig onderhoud, gevangen nemen en wegvoeren; maar hij ontsnapte en keerde in het klooster terug. Nu werden Columbanus en de zijnen met geweld naar Nantes gevoerd en ingescheept, om naar Ierland te worden teruggezonden. De afvaart werd door storm verhinderd en de schipper zag hierin een teken van Gods toorn en zette hem aan land. Hij mocht nu doortrekken naar het Oosten en wist, met steun van Chlotaris II van Neustrië (die kort daarop ook Bourgondië en Austrasië onder zich verenigde) het voortbestaan van Luxueil te verzekeren.

Op verzoek van Theodebert II van Keulen ging hij nu de Rijn af naar Allemannen in Zwitserland. Ten Noorden van het Zürichmeer begon hij zijn werk; velen kwamen tot bekering en de beelden van de goden werden in het meer geworpen, maar de oproerige heidenen dwongen hem weg te gaan. Op aanwijzing van de christen-priester Willimar te Arbon (ten Zuid-Oosten van het Bodensee) vestigde Columbanus zich nu in Bregentia (ten Oosten van het meer) Opnieuw verdreven, volgde hij zijn oorspronkelijk plan en ging naar Noord-Italië, om er te arbeiden tot kerkherstel onder de Ariaanse Longobarden. Aan de Trebbia (aan de weg van Piacenza naar Genua) stichtte hij het klooster Bobbio, waar hij kort daarop stierf (615).

Een keurgarde zijner monniken bezorgde dit klooster een grote roep als kweekplaats van wetenschap en literatuur. Deze "pelgrim voor Christus", wiens moeder zich vergeefs voor zijn voeten had geworpen; toen hij op reis trok, was_ een man van vaste geloofsverzekerdheid, voor mensen onbevreesd, streng in zijn tucht, mild jegens zijn broeders, wonderbaar in zijn invloed op mensen: wie als wolven en beren woest waren, werden bij hem als lammeren. Hij waarschuwde paus Bonifatius IV (608-615), bij de driekapittelstrijd, voor de aanmatiging, dat aan Petrus de sleutelen des hemels zouden gegeven zijn en hij vermaande beide partijen tot eensgezindheid.

Op zijn reis naar Italië had hij zijn metgezel Gallus, met koorts bEvangelis, in Arbon moeten achterlaten. Als deze nu straks de reis wil voortzetten, doet hij een val, blijft hangen in het struikgewas (bij de waterval van de Steinach, een paar uur zuidelijk van Arbon), ziet hierin Gods teken, dat hij, die Duits sprak, hier moest blijven werken, maakt van een tak een kruis, zet hem in de grond, hangt er zijn tas met de heilige voorwerpen aan en wijdt deze plek en de daar door hem gebouwde kluis. Gallus werkte nu voortaan samen met Willimar en de andere geestelijken in de omtrek. Hij kreeg er grote invloed, mede door gebedsgenezingen. Gallus weigerde de hem aangeboden bisschopszetel van Constanza, maar wees er zijn helper Johannes von Grabs voor aan. Deze kende geen Latijn, zodat Gallus hem zijn intreepreek moest souffleren. Toen hij zijn kluis eens verlaten had, om in Arbon te preken, overvielen de koortsen hem weer en hij bezweek. Zijn lichaam werd naar zijn cel teruggevoerd en boven zijn graf werd het klooster Sint Gallen gebouwd. Al spoedig begonnen de bedevaarten naar het graf van deze "heilige". Een eeuw later kreeg het klooster grote naam als centrum van geleerdheid. Tot een totale en stelselmatige aanpak van de kerstening van Duitsland was het nog niet gekomen. Bij alle energie, liefde en overgave ontbrak het de Iers-Schotse zendelingen aan organisatorisch inzicht.

De zending in de lage landen aan de zee

De zendingsarbeid in deze lage landen werd beheerst door de verhouding tot het Frankische rijk, een nadelige positie, want nu kwam immers het Christendom als de godsdienst van de vijanden en werd gezien als onderwerpingsmiddel van de Friezen aan de Franken. De kluizenaar Amandus, overtuigd door Petrus zelf geroepen te zijn, in Rome, ging, onder Chlotarius II tot bisschop gewijd, werken in Gent; dan onder de Slaven aan de Donau; dan opnieuw in Gent; werd daarna bisschop van Maastricht (643) dan van Luik; streefde ijverig naar Hervorming van de geestelijkheid; legde zijn ambt neer en ging Evangeliseren onder de vrije Friezen aan de Scheldemonde; tenslotte werkte hij onder de Basken: ategader pogingen, even ijverig als stelselloos en daarom zonder resultaat. Eligius (t 659), goudsmid, gewon door

zijn kunst de gunst van Chlotarius, dan van Dagobert (sinds 628 diens opvolger in Neustrië). Aangevuurd door Columbas ascetische levenswijze gebruikte hij zijn groot vermogen voor liefdadigheid, talrijke kloosterstichtingen, versieringen van kerken en heiligengraven. Hij had veel invloed, door Dagobert, op kerkelijke zaken en werd daarom, na diens dood, door bevordering tot bisschop van Vermandois (zetel Noyon) uit de hofkring weggewerkt. Met kracht zette hij zijn Evangelisatiewerk onder de vrije Friezen voort, maar de verzwakking van het Frankische rijk, na Dagoberts dood, doofde wel het meeste van het uitgestrooide vuurzaad.

Nu kwam de zendingsactie uit Engeland. Reeds de Ier LMnus, een discipel van de abt Augustinus, moet als zendeling onder de Friezen aan de Schelde gewerkt hebben (± 650). Op een reis naar Rome (677) was de Benedictijner monnik Wilfrith aan de Friese kust geland en vriendelijk door koning Aldgild ontvangen; eiste immers niet de Frankische majordomus Ebroinus, opgestoot door Wilfriths heimelijke tegenstanders, diens uitlevering? Koning Radboud (697-719) sloot zich bij Neustrië aan, tegen Austrasië en zolang dus Pippijn van Heristal door Neustrië werd vastgehouden, had Radboud de handen vrij in het hem door de Franken ontroofde Friese gebied. Toen nu Pippijn majordomus van heel Frankenland was geworden en hij de Friezen bij Dorestad verslagen had, was Friesland tot aan de Oude Rijn in zijn macht en moest Radboud zich naar de Frank schikken.

Wilfriths tijdgenoot Egbert, die vóór 660 al onder zeil was gegaan naar Friesland, maar schipbreuk had geleden op de Engelse kust, zond eerst Wigbert hierheen, die na twee jaren weinig resultaat zag; daarna Willibrord. Diens vader, Wilgil, die als kluizenaar leefde in de door hemzelf gebouwde Andreaskapel, aan de monding van de Humber, gaf zijn zoon Willibrord ter opleiding aan Wilfrith, die het Iers-Schotse klooster Ripon (bij York) in Roomse zin Hervormd had. In diens geest werd dus Willibrord opgevoed en toen Wilfrith, intussen bisschop van York geworden, door koning Egfried werd verbannen, verliet Willibrord Ripon en voegde zich onder Wilfriths geestverwant Egbert.

Na twaalf jaren zond Egbert hem uit en in 690 stapte Willibrord, met elf gezellen, aan land bij de monding van de Rijn. Hij wilde niet steelsgewijs zijn werk doen en vroeg dus toestemming aan de gevreesde Radboud. Deze had juist Zuid-Friesland verloren aan de Franken en toonde meer dan ooit afkeer van het Christendom. Bij Pippijn vond Willibrord echter een open deur, want deze zag direct het politiek voordeel van een gekerstend Friesland. Nadat Willibrord bij de paus volmacht, zegen en relieken (voor de te stichten kerken) had gehaald, toog hij aan de arbeid en reeds na een paar jaren moest er een bisschop worden gekozen voor het nieuwbekeerde volk., Met miskenning van Willibrord kozen zijn gezellen Suidbert, die zich door Wilfrith liet ordenen. Pippijn weigerde echter hem te erkennen, benoemde Willibrord tot aartsbisschop (want hij wilde, dat de Friese kerk als eigen provinciale kerk zou worden georganiseerd) en zond hem, ter ordening, naar Rome.

Pippijn wees de nieuwe aartsbisschop (die de naam Clemens, dat is: de Zachtmoedige, had ontvangen) Wiltaburg (Utrecht) als zetel aan. Hier stichtte Willibrord de Salvator-(Verlossers)kerk en een klooster voor zijn gezellen. Onder de onafhankelijke Friezen echter bereikte hij niets. Vandaar, dat Willibrord onder de Denen ging zending drijven en toen hij ook hier tot de volksziel geen toegang kreeg, nam hij dertig Deense jongens mee, om hen tot inlandse leraars voor Denemarken op te kweken. Op de terugtocht joeg de storm zijn schip op de kust van Helgoland (of wellicht Ameland), een voor de Friezen heilig eiland. Aanstands verkondigde hij hier de blijde Boodschap en enige eilanders gaven zich gewonnen. Drie hunner doopte hij in een heilige bron. De bij deze bron grazende, heilige dieren liet hij slachten, ter proviandering van zijn gezelschap. De heidenen waren verbaasd, dat de gramschap van de goden hen niet trof en hun koning vroeg aan Willibrord toornig rekenschap. Deze antwoordde, dat de god des konings een duivel was en wees hem op de levende God, de grote Schepper aller dingen.

Driemaal liet de koning het lot over Willibrord en de zijnen werpen. En driemaal bleek Willibrord niet getroffen. Een van zijn makkers werd gedood en Willibrord zelf moest terug naar het Frankisch gebied.

Willibrord zag in, dat hem een vast punt buiten Frankisch Friesland nodig was en stichtte, daartoe door Pippijn in staat gesteld, het klooster Echternach, in het diocesis Trier (706). In 714 werd hem door Pippijn het klooster Susteren (diocesis Maastricht) toevertrouwd.

Willibrord had goed gezien: na Pippijns dood immers gaf de tweedracht van de Franken aan Radboud ruimte. Hij hielp de Neustriërs, versloeg Karel Martel bij Keulen en kreeg als prijs ZuidFriesland terug.

Overall werden nu de priesters verjaagd, de kerken verwoest en de afgodsaltaren weer opgericht. Van Echternach uit moest Willibrord lijdelijk toezien. In 718 versloeg Karel Martel Radboud en ontnam hem weer zijn heroverd gebied. Toen Radboud een jaar later stierf, sloot zijn opvolger, de jongere Aldgild, vrede met de Franken en gaf de weg vrij aan de christelijke propaganda. Van Utrecht uit voltooide Willibrord de kerstening van Frankisch Friesland. Ondanks alle medewerking van Karel gelukte het niet om het bisdom Utrecht uit te breiden: de vrije Friezen bleven heidenen, Drie jaren lang vond de oud-geworden Willibrord een medewerker in Bonifatius, maar deze weigerde om zich als zijn opvolger te laten ordenen. Willibrord stierf, een en tachtig jaren oud, in zijn klooster te Echternach (6 november 739), waar hij ook begraven werd. Gezegend blijft de herinnering aan deze man Gods! Hij heeft, terwijl hij zijn werksfeer in Brabant, Limburg en Echternach concentreerde, al deze streken voor het christelijk geloof gewonnen. Dit betekende ook hun opgaan in het Frankische rijk en dus ook hun opgenomen worden in de ontwikkeling van de Romaans-Germaanse wereld. Wie Willibrord alleen wil zien als agent van de pauselijke stoel, vergeet allicht, dat Willibrords voortdurend contact met Rome beduidde strakke organisatie van boven af, waardoor zijn zendingsactie niet verzandde als een persoonlijk avontuur,

De toestand van de Frankische kerk

Om beter het arbeidsveld te kennen, dat Bonifatius wachtte, zal het goed zijn te letten op de toestand van de Frankische kerk. Eerst langzaam aan verdween wat er nog aan heidendom leefde. In de Gothenoorlog (begin zesde eeuw) werden er nog mensenoffers gebracht. Childebert (overl. 558) dreigde grondbezitters met straf, als zij hun godenbeelden niet wegdeden. De bisschoppen, behorend tot de oude en rijke romaanse families, waren tegenover de Germaanse meesters de bezitters van de Romaanse cultuur en de uitdelers van de genade van de door deze Germanen nieuw-aangenomen God en Zijn heiligen. Geen wonder, dat zij rijk begiftigd werden en dat de klacht opging, dat de kerk alle rijkdom naar zich toe haalde. Het groot-grondbezit van de kerk bracht ook macht mee over de slaven en horigen, over de door medewerking van de kerk vrijgelatenen en hun nageslacht en ook over de vrijen, die hun goederen aan de kerk hadden vermaakt onder beding van vruchtgebruik. Waren dezen min of meer afhankelijk van de kerk, zo werden de bisschoppen dit van de Germaanse koningen. Na hun canonieke verkiezing hadden zij hun ambt eerst door koninklijke verordening in bezit gekregen; en de koninklijke schenking werd eerst verleend, als de bekleding met het ambt door de koning was geschied. Als instituut leefde de kerk naar het Roomse recht, maar haar geestelijken stonden onder hun natuurlijk stamrecht. De koning hield het bijeenroepen van de rijkssynoden aan zich, maar liet overigens de kerk in haar eigen zaken vrij. Daartegenover stond, dat de kerkelijke wetgeving voor de Staat niet bindend was; de Staat beschouwde bijvoorbeeld ketterij, door de kerk zwaar gestraft, niet als misdaad. Anderzijds kregen de bisschoppen, als rijken en grootgrondbezitters, vanzelf veel invloed op de rijksvergaderingen. Bij het vervallen van het rijk en van het geslacht van de Merovingers, zocht de adel, jaloers op de rijkdom van de geestelijkheid, zich van de goederen van de kerk meester te maken en in groten getale gingen oude geslachten de rijen van de geestelijkheid vullen. Hun bandeloos en ruw leven, ondanks hun ambt, werd gemaskeerd door waarneming van bepaalde kerkelijke verplichtingen. Overigens valt in de Frankische geschiedenis, met haar tonelen van geweld, misdaad, genot, trouweloosheid en verval, van de christelijke tucht weinig te bemerken.

Elke nieuwgebouwde kerk was een lichtcentrum van het Evangelie in een omgeving, die slechts langzaam haar heidense sfeer en houding verloor. Het volk werd vervuld met religieuze schuwheid voor de openbaar geworden God; ook niet zekere trots op de hemelkoning Christus, die de Franken bijzonder liefhad. Het leven was vol wonderen en men wijdde zichzelf toe aan zijn lievelingsheilige. Er was behoefte aan zondenvergeving en deze achtte men verkrijgbaar door wereldverloochening. Van de al talrijker kloosters en kerken ging opvoedende kracht voor het volk uit, doordat het gewend werd aan de viering van heiligenfeesten, aan kerkelijke gebruiken en tekenen, aan de Avondmaalsviering. Wie een

klooster stichtte, deed een lofwaardige daad, die hem heiligverklaring bezorgde. Het heilig leven van de monniken gold als tegenwicht ten opzichte van het eigen wereldse leven: de monniken waren de voorsprekers voor de zonden van de mensen.

Van het niet bepaald heilige leven van de kloosterlingen is Columbanus de eerste Hervormer geworden. Zijn monniken werden vaak elders tot abten gekozen. Zijn monnikenregel, gedragen door een hoog zedelijk idealisme, was hard en er op berekend om, door zelfverloochenende gehoorzaamheid, de eigen wil van de monniken tegenover de abt te breken. Spoedig werd echter zijn regel door die van Benedictus vervangen. Columbanus pogingen, om ook de leken te stellen onder de geregelde tucht van de biecht, is van grote betekenis gebleken voor de latere ontwikkeling van de boet- een biecht-praxis van de Rooms-katholieke kerk.

Mannen als Gregorius van Tours (t 595) en de dichter Venantius Fortunatus (t na 600) vertegenwoordigden nog de generatie van hoogstaande bisschoppen van Romeinse afkomst in de Frankische kerk. In de zevende eeuw was er snel verval van de Romeinse taal en cultuur, reeds kenbaar uit het barbaars Latijn van de formulierboeken.

Het groot aantal families, dat tot vorstelijke rijkdom en groot landbezit kwam, en de vele vrijgeborenen, die afhankelijk waren van de rijksgrotten of van de kerk, veroorzaakten ook een geweldige maatschappelijke omkeer. Gedurig raakten de verpolitiekte en soldateske bisschoppen verstrikt in de onderlinge strijd om macht en zelfstandigheid. Onder dit alles kwam de macht van de majordomus sinds Dagobert I (die zelf zeer losbandig leefde, maar de kerken het kloosterwezen, juist in zijn weldadigheidswerk van armen- en gasthuizen, begunstigde) al sterker naar voren. De aristocratische geestelijkheid trad al beslist op naast de wereldlijke aristocratie en greep vaak levendig in de openbare zaken in. Arnulf van Metz was de geestelijke leider van Dagobert.

Ergerlijk was de simonie in deze tijden, de handel in kerkelijke ambten. Bisschoppen maakten zich meester van rijke kloosters, alleen om het gewin; de kloosters verwilderden opnieuw. Machthebbers schonken aan hun partijgangers de begeerlijkste posten. Door de gunst van de beschermheren werden de opbrengsten van de parochies soms aan één persoon overgedragen en werden leken bezetters van pastoorplaatsen. Bisschoppen en abten leefden voor wereldse genoegens, wapenhandel, jacht en vrouwen. Zo moest de kerk wel inzinken en verarmen. Aldus handelden Pippijn van Heristal en Karel Martel in de bevoordeling van hun aanhangers; alleen greep de laatste dieper in de kerkelijke verhoudingen in. Aan verdienstelijke leger-aanvoerders gaf hij bisdommen en abdijen en zij bleven, hoewel zij de tonsuur hadden aangenomen, hun familiair, militair en sociaal leven op de oude wijze voortzetten.

Was het wonder, dat de kerkelijke tucht geheel verviel, en dat Bonifatius moest klagen (al was dit, letterlijk genomen, overdreven), dat in tachtig jaren geen synode gehouden was? De Frankische kerk stond zelfstandig tegenover de bisschoppen van Rome. Sinds Leo de Grote waren de pauselijke aanspraken op de suprematie in de Gallische kerk ijverig door de bisschoppen van Rome verdedigd en in de Roomse kerk van de Gothische en Bourgondische rijken was ook hieraan vastgehouden. Caesarius van Arles was (begin zesde eeuw) een propagandist van deze "ultramontaanse". richting en paus Symmachus (498-514) maakte hem pauselijk vicaris. Nadat Zuid-Oost-Gallië Frankisch was geworden, trachtten de pausen het gezag inzake tucht en leer er te blijven uitoefenen, maar de feitelijke macht van de Frankische koning zette dit streven stop, ondanks alle eerbied voor de opvolgers van Petrus. Bij alle pogingen van Gregorius de Grote, om het kerkgezag in Gallië vast te houden, was de door hem benoemde vicaris van Arles de laatste, die dit ambt werkelijk nog uitoefende.

Bonifatius

De Reformator van de gezonken kerk en de apostel van de Duitsers werd de Benedictijner monnik Bonifatius (Wynfrith), geboren ongeveer 680 te Kirton (Wessex). uit een vorstelijk geslacht. Opgevoed in het klooster Adesconcaster (in het tegenwoordige Exeter), werd hij docent; op dertigjarige leeftijd priester; en zag zich dra benoemd als gezant tussen de koning en de aartsbisschop van Canterbury. Een eervolle loopbaan in zijn vaderland liet hij liggen, om zijn zendingsroeping te volgen, die hem naar Friesland dreef. Hier trof hij het slecht, want

juist had Radboud de Frankische priesters verjaagd. Nog voor de winter keerde hij terug (716) naar zijn land, waar hij tot abt van Nuthscelle gekozen werd. Toch liet zijn roeping hem niet met rust; wederom stak hij over en begaf zich, met een aanbeveling van bisschop Daniël van Winchester, via Frankrijk naar Rome, om daar het vaste punt voor zijn arbeid te verkrijgen. Hij maakte zich vertrouwd met het Roomse ritueel en kerkrecht en kreeg van paus Gregorius II zijn wijding en opdracht als zendeling. De paus verzekerde hem ook de steun van de Frankische heersers en zekere zelfstandigheid in de regeling van geestelijke belangen.

De doop zou hij alom naar Roomse vorm doen bedienen. Gregorius wees hem op Thüringen, waar de hertog Hedenus reeds relaties met Willibrord had aangeknoopt. Als pauselijk gevolmachtigde moest Bonifatius de kerk hervormen, de heidense resten en vooral de invloed van de Iers-Schotse priesters wegwerken: hun afwijkende vormen en hun gehuwde staat waren de paus doornen in het vlees. Zo trok Bonifatius, na eerst de Longobardische koning Luitprand te Pavia bezocht te hebben, naar Beieren en vandaar naar Zuid-Thüringen. Hij had niet veel succes, noch bij de heidenen noch bij de Keltische priesters. Daarom zocht hij hulp bij Karel Martel en horende, dat Radboud gestorven was, ging hij naar Friesland, waar hij drie jaren lang Willibrords helper was. Sinds 722 vinden wij Bonifatius onder de heidenen aan de Lahn, aan de Saaie en in Hessen. Hij werkte daar met grote zegen: vele duizenden lieten zich dopen.

Toen Bonifatius dit aan de paus rapporteerde, ontbood deze hem naar Rome (723). Indien ooit, dan was er nu de gelegenheid, om de christelijke kerk benoorden de Alpen te brengen onder de stoel van Petrus. Op grond van een Geloofsbelijdenis en van een huldigungs-eeid aan de paus werd Bonifatius tot bisschop voor Duitsland gewijd. Deze

59eed was geformuleerd naar het model van de gebruikelijke bisschops-eeid (uitgezonderd de belofte van trouw aan de Griekse keizer, wat begrijpelijk is), bevattend de belofte, om geen gemeenschap te oefenen met bisschoppen, die zondigden tegen de kerkelijke orde. Dit laatste was bedoeld naar twee kanten, zowel van de Iers-Schotse priesters als van de Frankische bisschoppen, die het Roomse recht, gezag en ritueel miskenden. De eed vergde trouw en zuiverheid en medewerking aan Petrus, ten behoeve van diens kerk, aan welke God de Heere een macht heeft gegeven om te binden en te ontbinden, en aan Petrus plaatsvervanger, paus Gregorius en diens opvolgers. Hier was dus de officiële poging, om de Duitse kerk, van haar stichting af, in Rome te verankeren.

Met brieven van aanbeveling van de paus en van Karel Martel kwam Bonifatius nu bij hoofden en volk van Hessen en Thüringen, waar hij een geweldige actie ontplooidde. Vele bekeerlingen waren immers . weer tot het heidendom teruggedegleden. De heroïeke daad van Bonifatius van het omhakken van de elk bij Geismar, in Hessen, in het grensgebied van de heidense Saksers, bracht de ommekeer. Tevergeefs wachtten de toeschouwers op Wodans wraak, al meenden zij uit het sterk geruis van de neigende kruin de toom van de god, in storm vooruitgezonden, te kunnen spellen. Toen de machtige boom, welks kruin eerst afbrak, in vier stukken uiteenviel, zonder dat Bonifatius en zijn helpers getroffen werden, vielen met die eik, Wodan en het afgodendom voor het bewustzijn van de heidenen.

Nu trok Bonifatius met een groot getal medewerkers, uit Engeland gekomen, het land door met een draagbare tent; en bij zijn derde verblijf in Rome (738) kon Bonifatius melden, dat na deze campagne meer dan honderdduizend mensen waren gedoopt. Hij kwam uit Rome terug als aartsbisschop en pauselijk vicaris Fulda bleef zijn meest geliefde stichting (744).

Vrijwel gelijktijdig met de sterke man in het Westen, Karel Martel, stierven paus Gregorius II en keizer Leo de Isauriër. Pippijn volgde zijn vader in Neustrië, Karloman in Austrasië, Allemannië en Thüringen op en hij bood Bonifatius zijn hulp aan bij de Hervorming van de kerk. Zo werd gehouden het beroemde, eerste Germaanse concilie (april 742). Karloman publiceerde de besluiten van deze kerkvergadering onder zijn eigen naam, als hertog en vorst van de Franken. Als gezant van Petrus werd Bonifatius gesteld over alle bisschoppen. Elk jaar moesten voortaan synoden worden gehouden. Bepalingen werden uitgevaardigd tegen wapenhandel, jachtbedrijf, losbandigheid (o.a. tegen herbergings van vrouwen) en wereldse kledij van de priesters; tegen waarzeggerij, lijkverbranding, drinkgelagen, ontwijding van de kerken door wulpse liederen. Valse priesters en ontuchtige diakenen werden afgezet. "De aan de kerk onttrokken goederen geven wij terug," proclameerde Karloman; door de

oorlogstoestand is hiervan niets gekomen.

Bonifatius had gaarne Keulen als metropool gehad, maar hij moest zich met het bisdom Mainz vergenoegen, al bleef hij persoonlijk aartsbisschop en primaat van Duitsland. Hij kreeg verlof van de paus om zijn leerling Lullus tot koorbisschop en helper aan te stellen (752). Na nog aan Pippijn gevraagd te hebben, om te zorgen voor de monniken, die op de Saksische grens werkten en gebrek leden, vertrok Bonifatius, met twee en vijftig gezellen naar Friesland, de Rijn afzakkend: zijn eerste roeping had hem nooit losgelaten. In zijn boekenkist had hij zijn lijkwade gelegd. Overal trok hij in Friesland rond, predikend en dopend.

Op Pinksteren 754 zou hij de gedoopten het Vormsel bedienen (te Murmerwoude, bij Dokkum), maar werd overvallen door gewapende heidense Friezen. Hij verbood zijn gezellen wapens te gebruiken ter verdediging. "Het is heden de dag, waarnaar ik sedert lang haak; vertrouwt op de Heere." Hij en de zijnen werden allen vermoord.

Vervolg van de beeldenstrijd

De gedurige spanning tussen Rome en Byzantium, vooral sinds de Monotheetische strijd en de besluiten van het tweede Trullaanse concilie, werd tot een beslissing gebracht door de beeldenstrijd. De monniken verdedigden ijverig de beelden en de theologen zochten deze te rechtvaardigen. Een eigenaardige rol speelde in dit opzicht Johannes Damascenus (-±700-±753). Levend in het Sint Sabasklooster, bij Jerusalem, werd hij de grote dogmaticus van de Oosterse kerk. Zijn hoofdwerk, de *Bron van de kennis*, geeft in drie boeken achtereenvolgens logische bepalingen ten dienste van de geloofsleer, een kettergeschiedenis en een nauwkeurige uiteenzetting van het rechtzinnig geloof. In drie *Verdedigingsredenen* tegen hen, die de heilige beelden lasteren, trachtte hij het beeldengebruik te rechtvaardigen, met argumenten, aan Schrift en overlevering, ook aan het wezen en de werkingen van de beelden ontleend. Telkens keert de stelling terug: omdat de Logos-God is vlees geworden en ingetreden in de verschijning, kan Hij afgebeeld en mag zijn beeld ook vereerd worden.

Onderscheid moest worden gemaakt tussen godsdienstige verering (aanbidding) en eerbied. Ware deze laatste verboden, dan moest men ook (eigenaardig argument!) aan het kruishout, het Evangelieboek, de heilige Tafel, ja aan het lichaam en bloed van Christus verering weigeren!

De bestrijders van de beelden handhaafden het Bijbelse standpunt, dat beelden verbiedt, op grond van afgoderij; maar hun bedoeling was een politieke, om namelijk de propagandisten van de Islam, welke geen beelden kende, hun polemieken tegen de kerk op dit punt krachteloos te maken.

Constantinus V (741-775) ging nog strenger dan zijn vader te keer tegen de beeldenvrienden, onder wie ook zijn zwager Artabastus zich bevond. Hij liet een concilie te Constantinopel houden (754) dat voor oecumenisch moest gelden, al waren de patriarch alsook Romes gezanten afwezig en al konden Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem, door de Saraceense druk, geen afgevaardigden sturen. De beelden werden afgeschaft op grond van schepselvergoding en afgodendienst, ingevoerd (met de beelden) nadat Christus ons van de demonen had bevrijd. Alle afbeelding van Christus is verwerpelijk; als monofysitisch (vanwege uitbeelding van de met de mensheid vermengde godheid) of als Nestoriaans (omdat gewaagd werd de mensheid voor te stellen). Het ware beeld van Christus is het-Avondmaal. Straffen werden gesteld op het maken van beelden; uitdrukkelijk werd vastgesteld de verering van Maria en de heiligen! Tien jaar lang werden nu de beeldenvereerders verdrukt, ondanks het protest van paus Stefanus II. De keizerlijke beampten vernietigden alle beelden, ook handschriften met afbeeldingen en toen het volk, op voorbeeld van de fanatieke monniken, taai verzet bleef plegen, werden de kloosters opgeheven en de kloosterlingen mishandeld. Constantijns zoon, Leo IV Chazarus (775-780), handhaafde het beeldenverbod, maar zijn vrouw Irene begunstigde heimelijk de beeldenvrienden. Onder haar voogdijschap (over haar zoon Constantijn V) gingen de kloosters weer open en in 786 werd een concilie bijeengeroepen ter uitvoering van wat zij jaren lang had voorbereid. De keizerlijke lijfwacht echter dreef deze vergadering uiteen. Eerst nadat zij ontwapend was, kon het concilie gehouden worden, maar nu in Nicéa (787). Omdat hier, naast driehonderdvijftig bisschoppen, ook gezanten van paus Hadrianus I en voorts Oosterse monniken, als vertegenwoordigers van de patriarchen

aanwezig waren, noemde men het "zevende oecumenische concilie". De slotvergadering werd weer in Constantinopel gehouden. De synode van 754 werd als ketters veroordeeld. Voortaan was weer geoorloofd de religieuze verering en begroeting van de beelden; de waarachtige aanbidding bleef voor God alleen. Confessioneel gezien, waren hier monnikendom en pausdom overwinnaars; kerkrechtelijk beschouwd, triomfeerde hier het keizerschap over de voorstanders van de kerkvrijheid.

Toen haar zoon mondig werd (797), liet de heerszuchtige Irene hem blind maken, door middel van een complot, en gevangen zetten; maar dra (802) werd zij zelf door het leger ten val gebracht. Zij stierf in ballingschap (804).

Onder de volgende keizers werden de beeldenvrienden begunstigd, maar bij de troonsaanvaarding van Leo de Armeniër (813-820) kwam de reactie. Steunend op het leger, zette hij de patriarch van Constantinopel af en verving hem door de zwager van Constantijn, die hiertoe eerst nog tot priester gewijd moest worden. Hij vond een geduchte tegenstander in de abt Theodorus Studita, de onbuigzame leider van de antikeizerlijke partij en de (in daad en geschriften) strijdlustige advocaat van de beelden. Gematigd was de houding van Leos opvolger, Michaël Balbus (820-829), die zelf Leo ten val gebracht had. Deze schreef aan Lodewijk de Vrome, dat hij wegens het grove bijgeloof laaghangende beelden wilde verwijderen, opdat zij niet door onbeschaafden en zwakken zouden worden vereerd; de andere beelden wilde hij behouden als beeld voor het geschrevene, als boeken voor onkundige leken dus. Zijn zoon Theofilus (828-842) hernieuwde de strijd tegen de beelden en liet zijn vrouw Theodora zweren, dat zij, na zijn dood, hiermede zou voortgaan.

In 842 liet Theodora, als voogdes, een synode houden te Constantinopel. Hier werd het zevende oecumenische concilie (787) 4. bevestigd; de besluiten van Constantinopel (754) bleven opgeheven en het tegenovergestelde dogma werd vastgesteld: de beeldenverering werd als orthodox gesanctioneerd. De datum van deze synode (19 februari) werd als "feestdag van de orthodoxie" voortaan elk jaar gevierd: Zo weinig had het keizerschap ten gunste van de aanbidding Gods in geest en waarheid vermocht.

Wat de Griekse kloosters betreft, zij zochten zich van onder het gezag van de bisschoppen los te maken, en zich onder de patriarch te stellen, . maar de patriarch Germanus bepaalde, dat dit alleen kon gelden van kloosters, die sinds hun stichting het houten, patriarchale kruis (achter het altaar ingegraven) hadden staan, met de datum er in gegraveerd. De metropolitenen zochten nu, door oprichting van hun kruisen, zeggenschap in de kloosters te krijgen. Streng bleven, bij dubbelkloosters, de beide gebouwen voor mannen en vrouwen gescheiden. Tegen rondzwervende monniken, met hun lange haren, en ook tegen geïsoleerd-levende kluizenaars werden maatregelen getroffen.

DE PAULICIANEN

Een van de sekten, die, eeuwen lang, in gedurige oppositie stonden tegenover de kerk, was die van de Paulicianen, optredend in Armenië en gesticht door zekere Constantinus (sinds 660), afkomstig uit de (waarschijnlijk Marcionietische) gemeente Mananalis (bij Samosata). Hij wilde Hervorming van het kerkelijk Christendom in de zin van het echte, Paulinische. Zijn volgelingen noemden zichzelf Christenen en de leden van de Byzantijnse staatskerk Romeinen. Dezen noemden hèn echter: Paulicianen. Constantinus noemde zichzelf, als leerling van Paulus: Sylvanus; en zijn gemeente Kibossa: Macedonië. Zijn leer was dualistisch: er zijn twee goden, een boze en een goede God; de eerste is de schepper en heer dezer wereld, de Andere is die van de toekomstige wereld. Juist als Marcion verwierp hij het Oude Testament, als het werk van de demiurg; het Nieuwe Testament aanvaardde hij, uitgezonderd de beide brieven van Petrus. Echt dualistisch ontkenden de Paulicianen de werkelijke menswording van Christus. Zij waren dus doceten en op dezelfde grond verwierpen zij Maria als "moeder Gods" (want Christus was met zijn lichaam uit de hemel slechts door haar als door een kanaal heengegaan) en verwierpen zij het Avondmaal (daar Christus slechts zinnebeeldig van vlees en bloed had gesproken) en de Doop (wijl Christus zelf het levend water is). De apostel Paulus stond bij hen in het hoogste aanzien en naast hem eerden zij Johannes. Petrus haatten zij als degene, die zijn verloochening van het zuivere Evangelie voortzette als hoofd van de katholieke hiërarchie. Alles, wat met hiërarchie te

maken had, haatten zij; van presbyters wilden zij, reeds om de naam, niets weten: waren niet de ouderlingen in Jezus dagen zijn bitterste vijanden? Tegenover de geloofsdwang van de priesterheerschappij stelden zij het recht om de heilige Schriften zelf te mogen onderzoeken en het Woord Gods niet door priesters te laten vervalsen, omdat het de wil van God is, dat alle mensen zalig worden en tot kennis van de waarheid komen. De verering van het kruis, dat werktuig van de boosdoeners, verwierpen zij ook. Alle reliekenverering, alle heiligen- en beeldendienst verafschuwden zij. Het huwelijk en het gebruik van vlees hielden zij voor geoorloofd, in tegenstelling met de beschouwing van de Marcionieten en Manichaeërs. Het waarom hiervan behoort bij het raadsel van de eigenlijke oorsprong dezer sekte.

Zeven en twintig jaar werkte Constantinus (Sylvanus) energiek voor de uitbreiding van zijn sekte. Constantinus Pogonatus liet de leiders en hardnekkigste aanhangers onthoofden. de Staatsambtenaar, die het bevel moest uitvoeren, Symeon, werd zo getroffen door hun geloofswandel, dat hij naar Kibossa terugkeerde en (onder de naam Titus) zelfs leider van de sekte werd! Justinianus II liet hem, met vele gezellen, op de brandstapel brengen (± 690).

Genesius, de zoon van zijn opvolger Paulus, werd (onder Leo de Isauriër) voor de patriarch van Constantinopel gebracht en verhoord; hij wist zich aan de orthodoxie aan te passen. Zijn broeder Theodorus trok een scheur in de sekte, door zich tegenover de wettelijke opvolging te beroepen op de roeping des Geestes. Baänes propageerde in antinomianse zin; Sergius daarentegen Hervormde de sekte en breidde haar uit in Klein-Azië. Hij excommuniceerde drie gemeenten (± 801). Talrijke monniken, priesters, nonnen en leken wist hij te winnen.

Keizer Niceforus I (802-811) ondervond in zijn jeugd de invloed dezer sekte; maar zijn opvolgers hebben de Paulicianen fel vervolgd; vooral, nadat zij een sterkpolitieke inslag kregen en zij een tweetal geestelijken, die als keizerlijke enquête-commissie in Laodicea waren gekomen, hadden vermoord.

Na de bloedige vervolging onder keizerin Theodora vluchtten de Paulicianen bij grote massas uit Klein-Azië op Saraceens gebied, onder leiding van Karbeas (844), de vroegere adjudant van de keizerlijke opperbevelhebber. Zijn vader was bij de vervolging gedood en met zijn vijfduizend Paulidanen begon hij nu een guerilla en maakte het de Byzantijnse keizer, door zijn gedurige roofinvallen, lastig. In 871 werden de Paulicianen door Basilus de

Macedoniër (867-886) verslagen en vernietigd. Zij leefden als godsdienstige, sekte voort en toen een deel hunner naar Filippopolis in Thracië werd overgebracht (969), opende hun dit juist de weg tot nieuwe propaganda in Bulgarije en het Westen. Wij vinden hen later zij aan zij met de Bogomielen, als verbindingsschakel tussen de gnostiek-Manichaeïstische sekten van de oude kerk en de ketterse sekten van de Middeleeuwen.

DE ISLAM

Reeds meermalen signaleerden wij de opstuwende macht van de Islam (de naam beduidt "onderwerping" aan de enige God, Allah, en zijn profeet).

Van deze nieuwe religie was Mohammed de profeet (570-632). Hij leerde zijn gelovigen, om met alle mogelijke middelen de afgodendienaars te bekeren tot de Islam.

Mohammed heeft ze, diep zijn stempel gezet op zijn godsdienst, dat de Islam altoos zichzelf bleef, ondanks een korte, maar schitterende ontplooiing in Perzië (elfde eeuw) en Spanje (twaalfde eeuw). Toch sloot hij zich af van vrij contact met het Christendom en werd, met zijn verstarde geloofsinhoud, zelfs een bedreiging voor alle hogere beschaving. In zijn heilige oorlogen versloeg de Islam de Byzantijnen (onder Aboe Bekr, 632-634), veroverde hij Syrië onder Omar (Damascus in 635; Jeruzalem in 638); Perzië, alwaar Othman de heerschappijder-Muzelmannen bevestigde (644-656); voorts Armenië, Klein-Azië en de Afrikaanse noordkust tot Tunis. Een groot deel van de kerk in het Oosten was aldus van het geheel van de kerk afgescheiden en de Islam kon gemakkelijk voortdringen; anderzijds stiet het Christendom in het Zuiden en Zuid-Oosten op deze nieuwe religie met haar groeiende aanhang van hartstochtelijke belijders, zodat alle zendingsactie werd stopgezet. Nauwelijks konden de patriarchaten van Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem zich staande houden. Hun geluk was het, dat de bekeringsijver bij de Islam niet altijd even groot was, in verband met de dan te missen duldingsbelasting, waarvan elke bekeerling immers vrij kwam na zijn overgang.

Hadden zij tevergeefs, tot tweemaal toe, gepoogd om Constantinopel te veroveren, zo gelukte hun dit met Spanje wèl. Zelfs trokken zij de Pyreneeën over (720), maar door Karel Martel werden zij verslagen (732) en teruggeworpen.

Sterk stond de Islam tegenover het heidendom met zijn monotheïsme: de kerk haalde daarentegen heel wat heidendom binnen door haar heiligen- en beeldenverering! Sterk stond de Islam door zijn ijzeren fatalisme, de noodlotsleer, dat alle dingen geschieden, zoals zij moeten geschieden, immers door de wil van Allah. *De kerk heeft haar grootste kracht gehad in tijden, als zij leefde uit de predestinatie Gods, uit de liefde-wil van Hem, Die alle dingen werkt naar Zijn raad;* maar in déze tijden zocht de kerk haar vastigheden in vonden van menselijke vroomheid. Sterke greep had de Islam op de mensheid door zijn sensualisme en hij vond tegenover zich een kerk, zelf vol zinnelijkheid en verwereldlijking en ontaarding.

VIII. HET OOSTERSE CHRISTENDOM NA DE NEGENDE EEUW

door Dr. W. C. van Unnik

Wat te verstaan onder Oosters Christendom. Algemeen overzicht, 102 Het opkomen van een Griekse kerk naast de Roomse. De ketterse kerken in liet Oosten, 105 De verhouding van de Oosterse kerken onderling. Kerkleer en kerkinrichting, de "orthodoxie", de eredienst, de hiërarchie, 108 De Oosterse kerken onder de Mohammedanen, de strijd tegen de Turken, 118 Abessynië, 123 De Coptische kerk, 127 De Syrisch-Jacobietische kerk, 129 De Armenische kerk, 130 De Nestoriaanse kerk, de Thomas-Christenen, 132 De Roomse kerk in het Oosten, 139 Het schisma van 1054, de kruistochten, 140 De theologische ontwikkeling in het Oosten, de Hesychastenstrijd, 145 De Turkse heerschappij, 151 Rusland, 157.

Dat betreft niet alleen de, bronnen voor die geschiedenis, maar ook de aanblik van de gebeurtenissen zelf. Wie een vergelijking maakt tussen de toestand, waarin deze landen verkeerden in de jaren 400, 900, 1400 en 1900, ziet een lijn, die geleidelijk daalt en nergens stijgt. Waar eertijds centra van beschaving waren, ontwaart men meer en meer ruïnes. Vloedgolven van veroveraars van allerlei slag hebben deze gewesten overstroomd; te vuur en te zwaard werd veel vernietigd; door roofoorlog en wanbeheer verarmden deze voorheen zo bloeiende gebieden. Deze algemene neergang liet het Christendom niet gespaard. Eens was het Oosten middelpunt van het Christendom en in vorige hoofdstukken is uitvoerig verhaald, welke grote rol het heeft gespeeld. Innerlijke verdeeldheid en de opkomst van de Islam maken hier een even plotseling als radicaal einde aan in Azië; het Byzantijnse rijk houdt het algehele verval nog een aantal eeuwen tegen, maar met de val van Constantinopel (1453) is het ook in het Europese deel gedaan. Het Christendom heeft vele duizenden door afval verloren; standvastigheid kostte aan honderden de marteldood; het is geworden de godsdienst van een kleine vertrapte minderheid. Invloed naar buiten gaat er zo goed als niet van uit; voor het inwendig leven van de kerk betekenen deze landen niets meer. Het vuur is gedoofd; hier en daar smeult nog wat. Theologen van enig formaat zijn niet opgetreden. Het kerkelijk leven, voor zover het in stand gehouden kon worden, bepaalde zich tot herhaling van het werk van het voorgeslacht en had zich vastgelegd in de kerkelijke riten uit vroeger eeuwen. Fris leven is niet meer te bespeuren; men heeft wel de mening verkondigd, dat dit Oosters Christendom een verstening van de derde eeuw was, en die dit uitspraken, waren goede kenners van de kerkgeschiedenis.

Dit weinig verheffende beeld oefent begrijpelijkerwijze geringe aantrekkingskracht. Toch doet men verkeerd, zo men om deze reden zou menen, dat deze periode van toenemend verval zonder betekenis is. Ook verval heeft iets te zeggen! Bovendien leert een nadere beschouwing ons, dat het leven niet zo dood-is als het wel schijnt; integendeel in de oude vormen, zo geheel anders dan die in West-Europa, waar wij aan gewend zijn, is dikwijls een diep geloof bewaard. Bewondering vervult ons, als wij zien, hoe er de eeuwen door mensen zijn gebleven, die ondanks foltering en vernedering trouw zijn geweest. Ja, men is verwonderd, dat er nog steeds Christelijke gemeenten bleven bestaan.

Maar dit is de enige aanleiding tot het bestuderen van de geschiedenis van die eeuwen niet. Men lette op de grote feiten, die in die tijd hebben plaats gevonden en die van invloed waren ver buiten de naaste omgeving, knooppunten in het net van de historie. Wij noemen enkele: de scheuring van de Oosterse en Westerse kerk (1054); de reeds genoemde Christianisatie van Rusland; de kruistochten; de val van Constantinopel (1453), waar het kruis op de hoofdkerk van het Oosters Christendom, de Aya Sofia, door de Halve Maan vervangen wordt als teken van de onbepaalde heerschappij van de Islam over het Oosten; de toenemende macht van Turkije, welks legers tot voor de poorten van Wenen komen (1529), een gevaar terdege beseft ook in het Westen; de verzwakking van Turkije, de onafhankelijkheid van veel eertijds onderworpen landen; opkomen van een nationalisme zonder de Islam en een hernieuwde activiteit

van de godsdienst van de profeet, de toestand, waarin wij heden ten dage verkeren, waardoor deze vroeger geïsoleerde gebieden weer in het -middelpunt van de belangstelling komen en ook de aandacht van de kerk in het Westen vragen.

Dit alles wettigt een uitvoeriger behandeling van deze geschiedenis dan meestal gegeven wordt, en op het eerste gezicht juist schijnt.

Het opkomen van een Griekse kerk naast de Roomse.

De ketterse kerken in het Oosten

Hiervoor hebben wij op een, naar veler besef bedenkelijke vage manier over het Oosterse Christendom gesproken. Dit was echter door de zaak zelf vereist. Want kerkelijke eenheid was en is in het Oosten ten enenmale

zoek. Wel hoort men soms spreken van "de Oosterse kerk", maar dan heeft men het oog op één, zij het ook de grootste, onderafdeling, nl. de Russisch-Griekse kerk. Ook leest men wel de "naam: "orthodoxe kerk van het Oosten", maar ook deze kan ons moeilijk van dienst zijn, aangezien ieder, die zich in het Oosten met de naam van Christus noemde, deze titel voor zijn kerk opeiste.

Het jaar 900 is een geschikt uitgangspunt; de toestand vertoont dan in het Oosten een grote mate van stabiliteit en bijkans alle factoren, waarmee wij in de geschiedenis van de komende eeuwen te rekenen hebben, zijn aanwezig.

In Byzantium, waar het keizerschap onder het Macedonische huis (867-1056) een tijd van bloei beleefd, oefent de patriarch als eerste onder zijn gelijken, de andere patriarchen, het gezag uit over de Griekse kerk. Officieel is deze nog met Rome verbonden, al had het kortgeleden onder Photius (860) de schijn gehad, alsof er voor goed een breuk zou komen. Er heerste een grote mate van rivaliteit tussen het »eerste" en "tweede" Rome; de paus wilde de patriarch wel als ondergeschikte, maar niet als gelijke erkennen. Maar daarnaast bestond er een diepgaand verschil in geesteshouding en begrip van het Evangelie tussen Oost en West: Rome zal de Godstad hier bouwen en richt vol hoop de blik naar het Westen; Byzantium niet vrij, maar onderworpen aan de keizer voor de aardse zaken, ziet uit naar de komst van de verheerlijkte Heiland, naar de Kosmokrator (Wereldheerser), die Zijn rijk, hier in het geloof beleefd, in werkelijkheid zal oprichten. Een andere geduchte crisis is juist voorbij: de beeldenstrijd.

Van die tijd af vormen de Ikonen, soms beelden van hoge kunstwaarde, een onmisbaar en zeer karakteristiek element van het Oosters Christendom; in hun traditionele vormen bewaren zij een schat van oud-Christelijke kunst. Deze beelden zijn nooit standbeelden (of crucifixen), maar altijd schilderijen of mozaïeken. Volgens de Oosterling bestaat er een nauwe relatie tussen de afgebeelde {God, Christus, Maria, heiligen) en zijn beeltenis; vandaar dat verering aak de laatste toegebracht, door de eerste ontvangen wordt; vandaar dat men, op een voor ons besef afgodische manier, van "wonderdoende beelden" spreekt.

Ook in theologisch opzicht is de ontwikkeling afgelopen. In Johannes van Damascus was de laatste grote godgeleerde van eigen statuut opgestaan. De eerste zeven oecumenische concilies gelden als de traditie, aan welke de kerk van nu voortaan gebonden is (7de: Nicéa 787). Daarnaast geldt de heilige Schrift natuurlijk als hoofdbron van de Openbaring, benevens de overlevering van de Vaderen, een begrip, dat nooit precies omschreven is. Van dogmatische nieuwe formuleringen is men steeds afkerig gebleven. Men hield dus vast aan de leer van de Drieëenheid en Godmensheid van Christus.

Dit laatste onderscheidde de Byzantijnse kerk, welker bereik zich over het Oost-Romeinse Rijk en het land van de Bulgaren (in staatkundig opzicht geduchte tegenstanders) uitstreckte, van de grote ketterse kerken, die zich in Voor-Azië bevonden. In staatkundig opzicht stond deze streek evenals Egypte onder de heerschappij van de Islam, die zich sedert 632 met rasse schreden had uitgebreid. Wel woonden in dit gebied ook nog aanhangers van Byzantium, de zgn. Meichiten (= koninklijken, aanhangers van de Keizer, en als mogelijke verraders meestal verdacht; men lette -op deze voor het Oosten zo karakteristieke samenhang van vaderland en godsdienst). Maar van meer betekenis waren de Monofysieten of Jacobieten, naar Jacobus Baradaeus, die in het midden van de zesde eeuw hun kerk had georganiseerd.

Aanhangers van deze leer vond men in Armenië, Syrië, Palestina, Egypte, waaraan de

overigens zelfstandige kerk van Abessynië (aan het uiterste Zuiden van de bewoonde wereld, teruggetrokken in het bergland, buiten bereik van Mohammedaanse heerschappij) verbonden is.

De regelrechte tegenstanders van deze leer, die aan de andere zijde afweken, waren de Duofysieten of Nestorianen. Zij waren vooral in het Oosten verbreid (patriaechaat van Seleucia-Ctesifon). Sinds de Driekapittelstrijd had die leer vaste voet in Perzië gekregen en een tijd van grote opbloei beleefd. Van Perzië en Mesopotamië uitgaande had men intensieve zending bedreven naar de binnenlanden van Azië; en met ongetwijfeld grote geloofsmoed waren gemeenten gesticht in Turkestan, Voor-Indië, ja zelfs in China.

Deze kerk leefde bij de dogmatische denkbeelden van Theodorus van Mopsuestia; wat in het Westen als "ketter" verbannen was, had hier vaak een veilig onderdak gevonden. Vooral hadden de Nestorianen dankbaar gebruik gemaakt van de ontwikkeling van de wetenschappen; dank zij hun arbeid konden de Arabieren hiervan profiteren en straks weer in West-Europa uitdelen. Van oudsher was het schoolwezen van kerkelijke zijde hier goed geregeld en als ontwrichting intreedt, bespeurt men, hoe maatregelen daartegen genomen worden. Opvallend is het, dat hoge plaatsen in staat en maatschappij van de kaliefen dikwijls door leden van deze kerk worden ingenomen.

Met het Westen (Byzantium) bestond maar gering verkeer. Opvallend (het zij in verband met wat hierboven over de beelden gezegd is, vermeld) is het feit, dat deze kerk geen heiligenbeelden kent; alleen het "levenwekkende" teken van het kruis siert de kerken, in zijn soberheid veelszins een symbool van het leven van de kerk. In onderscheid van de Byzantijnse kerk, levend in een rijk, waar strenge straffen op het aanhangen van het heidendom gesteld waren, en van de Monofysietische kerken, die in landen zetelden, die ook eens tot het Romeinse rijk behoord hadden en gechristianiseerd waren, heeft de Nestoriaanse kerk steeds met het oude inheemse heidendom van Perzië en midden-Azië te strijden gehad.

De verhouding van de Oosterse kerken onderling. Kerkleer en kerkinrichting, de "orthodoxie", de eredienst, de hiërarchie

Hoe was nu de verhouding dezer kerken onderling?

Veel contact heeft men meestal niet met elkander gehad; de afstanden waren te groot en reislustig was men niet. Waar men in aanraking kwam (vooral met de Syrische Monofysieten, die geografisch het midden hielden, was dit het geval), gaf dit dikwijls tot verbitterde partijstrijd aanleiding. Men liet het niet bij het uitspreken van banvloeken, maar wendde zich maar al te vaak met klachten en beschuldigingen van landverraad tot de Mohammedaanse overheid. Menige Christenvervolging vond daarin haar oorzaak. Ook tot andere onverkwikkelijke tonelen gaf dit aanleiding, zo bv. tot strijd in de kerk van het Heilige Graf te Jeruzalem. In de polemiek mat men breed de verschillen, menigmaal niet van dogmatische, maar liturgische aard, tegen elkander uit.

Toch zal men goed doen hier niet te veel te generaliseren. Soms treft men ook tamelijk vriendschappelijke verhoudingen; roerend is het te vernemen, hoe achter de lijkstoet van de grote Jacobiet Barhebraeus leden van verschillende kerken gingen ter ere van de nagedachtenis van deze grote. Het blijkt ook, dat men wel van elkanders werken op de hoogte geweest is, al liet men natuurlijk de gehate ketterse namen weg of verving die door betrouwbaar klinkende (de Syrische literatuurgeschiedenis vertoont heel veel staaltjes van dergelijke "aanhalingen") Een enkele maal hoort men zelfs het besef uitgesproken, dat men eigenlijk één is.

Dit laatste is inderdaad het geval, en treft een ieder, die zich met de bestudering van deze kerken bezighoudt. Natuurlijk schatte men dogmatische verschillen niet gering. De onderscheiden standpunten ten aanzien van de Christologie, die tot de splitsingen aanleiding gegeven hadden, weken inderdaad fundamenteel van elkander af. Maar terwijl men in later eeuwen die verschillende meningen gelijk door het voorgelicht opgesteld repeteert, blijkt het, dat men de zin daarvan niet meer begrijpt; en in eigen uitspraken kan men hoegenaamd geen verschil constateren. Wie zich bv. herinnert, hoe in de vijfde eeuw de strijd gevoerd is om de persoon van de maagd Maria, waarbij Nestorius c.s. haar de naam "moeder Gods" weigerden, staat verbaasd, als hij sommige hymnen en gebeden uit de latere Nestoriaanse kerk leest. Toch is het nooit tot een daadwerkelijke eenheid gekomen (zelfs bij de zgn. Uniaten is

het onderscheid gehandhaafd!). Dit moet verklaard worden uit de geweldige macht van de traditie, die zich aan namen vastklampte, en misschien nog meer aan de landsgrenzen. In de Oosterse kerken leeft heel sterk het besef van eenheid tussen land en kerk of tussen stam (volk) en kerk. Leeronderscheid bood een welkome gelegenheid om vermenging tegen te gaan en tussen vriend en vijand te onderscheiden. Ook waar men dezelfde leer belijdt, handhaaf 't men dit onderscheid. Op het Balkanschiereiland heeft men niet één kerkverband, ook al is men overal Grieks orthodox, maar treft men in elk land zgn. autokefale (eigenhoofdige) kerken aan, die elkander erkennen en in confederatief verband leven.

Maar niettemin, de eenheid is onloochenbaar en voor de hand liggend, Wel hebben al deze gemeenschappen een eigen geschiedenis doorgemaakt, maar zij wortelden allen op dezelfde grondslag. Uit de Christelijke oudheid had men zijn structuur van leer, kerkinrichting en dergelijke ontvangen. Aangezien men sterke nadruk op de overlevering legde, blijft deze opbouw in wezen gehandhaafd, al worden vaak zeer uitvoerige toevoegingen aangebracht of grondgedachten verduidelijkt. Het aangeven van de hoofdlijnen van deze structuur biedt de gelegenheid om de hoofdzaken van kerkleer en -inrichting weer te geven.

Grondslag voor het kerkelijk leven was de Heilige Schrift, die reeds in de eerste jaren van de Evangelieprediking in die streken in de landstaal was overgezet. Want in de eerste tijd heeft men niet vastgehouden aan één bepaalde kerktaal, maar de levende sprake van het land, waar het Evangelie gebracht werd, als voertaal voor prediking en eredienst gebruikt. Wij leggen hier de nadruk op, omdat dit later veranderd is. Iedere taal maakt een ontwikkeling door; dat is ook met het Grieks, Syrisch, Armenisch, Coptisch en Geez (Ethiopisch) geschied, of zij werden vervangen door het Arabisch of Turks. De taal van het dagelijkse leven is niet meer die van de Bijbel en van de kerkelijke boeken. Dit verschijnsel heeft zich in het Oosten zeer sterk voorgedaan. De trap van taalontwikkeling, waarop de Bijbel stond, werd niet meer begrepen, maar was gecanoniseerd; zo ontstond de kerktaal, die alleen aan ingewijden bekend was, maar vele gelovigen niet meer direct aansprak. Soms heeft men ook, voor vertaling in de gesproken taal zorg gedragen, zo bv. in Egypte, waar men naast vele Coptische teksten Arabische ontmoet. Groot is vooral de invloed van Oudtestamentische wetsgedeelten geweest, met name in Azië en Afrika, zo sterk zelfs, dat in de negentiende eeuw een Engels zendeling vertelde, dat jongens op zijn school beter in Leviticus dan in de Evangelieën thuis waren. Vooral te wijten aan het analfabetisme is het, dat persoonlijk Bijbellezen niet gevonden wordt; de geestelijken reciteren de stukken, die kerkelijk zijn voorgeschreven. De laatste tijden brengen hierin verandering, vooral op de Balkan.

De korte omschrijving van haar leer vinden alle kerken terug in het zgn. Niceens symbool (zonder de toevoeging van de woorden "en van de Zoon" bij de uitgang van de Heilige Geest). Natuurlijk week de nadere uitleg op verschillende punten van elkander af; maar wat ons van de geschriften uit de jaren na 900 bewaard is, geeft ons niet de indruk, dat men buiten het kader, gesteld door de kerkvaders, is gegaan noch mocht of wilde treden. Scholastiek als in het Westen heeft in het Oosten niet kunnen bloeien.

Nu heeft de Oosterse kerk nooit op het kenniselement de klemtoon gelegd. Openbaring is niet mededeling van verstandelijke waarheden, maar gegrepen worden door het "leven uit God". Orthodoxie, heeft eens een Oosters theoloog gezegd, betekent naar de grondbetekenis niet: rechte leer, maar: rechte lofprijzing. Daarmee is inderdaad het hart van deze kerken geraakt. Voegt men hierbij de algemene culturele achteruitgang, die de eeuwen door zich voltrok, vooral onder Turks wanbeheer (waardoor bv. aan het onderwijs praktisch geen aandacht werd besteed en ook in andere opzichten funeste gevolgen voor het Christendom ontstonden), en de algemene houding van de Oosterse geest, die meer tot het beschouwen dan tot het begrijpen neigt, die sterk is in het mechanisch van buiten leren en nadoen, en spoedig tevreden (om niet te zeggen, lui) is, dan zal men licht begrijpen, dat het ons Westerlingen dikwijls achterlijk en van een bedenkelijke vaagheid en traagheid schijnt en een vervallen indruk maakt. Voor een billijk oordeel is het echter nodig om niet te vergeten de moeilijke omstandigheden, waaronder dit Christendom heeft moeten leven, waar het dikwerf geen andere kracht dan die van het martelaarschap heeft kunnen ontwikkelen.

Orthodoxie is de rechte prijs Gods; vandaar de hoge plaats, die aan de lofprijzing in de

eredienst toekomt. Want het "Driemaal-heilig" (Jes. 6 : 3) van de hemelingen roept het uit, dat de ganse aarde vol van Gods heerlijkheid (doxa = lof, prijs) is, en zou men niet prijzen die machtige God, Schepper van hemel en aarde, Wiens zalige gemeenschap de mens moest ontberen sedert Adams val, waardoor hij de "Goddelijkheid" verloor en sterfelijk werd, maar Die in de vleeswording van de eeuwige Zoon deze wereld heeft gered uit de macht van de demonen (schrikkelijke werkelijkheid!) en verheerlijkt? Ja de lofzang, aangeheven door de engelen in de Kerstnacht tot eer van de Vlees- en Mensgewordene, het "Ere zij God in de hoogste" blijft klinken op deze wereld. Door de overwinning van het Kruis en door Zijn glorieuze opstanding, het hoofdfest van het "heilige Pasen", heeft Christus (men legt in het Oosten meer het accent op de verlossing dan op de verzoening) Zich een volk verworven, dat geniet van het aangebrachte heil en dankt en bidt en wacht tot het geloven zal overgaan in aanschouwen, tot de nieuwe hemel en de nieuwe aarde werkelijkheid zullen zijn en het ganse verheerlijkte schepsel de grote lofzang zal aanheffen. Wil men nog korter de heilsleer van het Oosten samenvatten, men kan het niet beter doen dan met de woorden van Athanasius: "Hiertoe is God mens geworden, opdat wij God zouden worden"; van fundamentele betekenis is hierbij het Schriftwoord uit Psalm 82 : 6.

Dit heil nu wordt 's mensen deel door de bemiddeling van de door Christus ingestelde kerk met haar sacramenten, meestal volgens oud-Christelijk spraakgebruik mysteriën genaamd (het aantal is in het Oosten nimmer precies vastgesteld; in latere tijd kwam men meestal op een zevental, maar de opgaven stemmen niet overeen; de grenzen tussen sacrament en sacramenteel wijdingdragend voorwerp, zijn vloeiend; Doop en Eucharistie of Avondmaal hebben er steeds toe behoord). Door de Doop wordt men geestelijk wedergeboren, verlicht, opgenomen in het lichaam van Christus. In de Eucharistie wordt dit werk van de verlossing, ons voor ogen gesteld en ontvangen de gelovigen de vruchten hiervan in de geestelijke spijs van de communie, waar het brood en de wijn door de nederdaling van het Heiligen Geestes tot lichaam en bloed van het Heeren geworden is (ook over de aard van deze verandering is men nooit tot definitieve uitspraken gekomen, al hebben sommigen onder Roomse invloed wel pogingen in die richting gedaan; het grote onderscheid blijft altijd, dat de verandering niet door de instellingswoorden, maar door de zogenaamde *Epiclese*, gebed om de Heilige Geest, plaats grijpt). De kerk is "de hemel op aarde", en de kerkzang (geen instrumentale muziek) heeft dus een dogmatisch gehalte.

Voor alle kerkelijke handelingen bezit men, meestal zeer uitgebreide, formulieren. Bij de verschillende kerken wijken deze in bijzonderheden en formulering van elkander af, terwijl het grondthema gelijk is: namelijk wijding, heiliging, deelgeven aan het Goddelijk, onverderfelijk en onzondig leven door de Heilige Geest. Zo heeft men formulieren niet alleen voor de Doop, maar ook voor de wijding van de verschillende priesterrangen, van kerkgebouwen, van sommige gebruiksvoorwerpen, voor huwelijk en begravenis. Voor de Eucharistie heeft men keuze, naar de dag van het jaar; meestal heeft men één hoofdformulier (bij de Grieken: H. Chrysostomus; bij de Nestorianen: de Heilige Apostelen Addai en Man van het Oosten; bij de Jacobieten: H. Jacobus; bij de Kopten: H. Marcus), dat doorgaans gebruikt wordt, maar op voorgeschreven tijden voor het tweede en voornaamste deel, de Anafora (Offerande), door een ander vervangen.

Het Oosters kerkgebouw bestaat voornamelijk uit twee delen: de tempel, plaats, waar de gemeente staat, en het Heilige, priesterkoor, rondom het altaar. Deze delen zijn van elkander gescheiden door een houten wand met beelden versierd (van Christus, Maria, Johannes de Doper en andere heiligen, de zgn. Iconostase, bij de Grieken en Russen) of door een lage afscheiding met gordijnen. De gemeente hoort alleen de gebeden, die gezegd en de hymnen, die gezongen worden, en leeft daarin mee tot het grote ogenblik aanbreekt, dat de deuren geopend werden en het heilige zichtbaar wordt, dan is de hemel werkelijk voor het geloof op aarde (deze erkenning was volgens de overlevering de reden, waarom de gezanten van de heidense Russen op zoek naar de ware godsdienst, niet Rome, maar Byzantium volgden; de doorslag gaf de diepe indruk, die de eredienst op hen maakte).

De dienst bestaat uit de voorbereiding van de priester en de bereiding van de elementen. Met zangen, gebeden en schriftlezingen begint het, waarna in plechtige optocht de elementen

binnen worden gebracht. Na voorbeden voor levenden en doden en gebeden als inleiding op het eigenlijk "offer" en na oproep tot de gemeente om de harten omhoog te heffen, volgt de Dankzegging voor de instelling van het heilig Avondmaal, gevolgd door de bede om de Heilige Geest. Daarna communiceert de priester en eindelijk de gemeente. Wat hier in hoofdtrekken verteld wordt, neemt meestal minstens twee en een half uur in beslag, soms nog langer. Geprekeet wordt er meestal niet; de opleiding van de geestelijken was doorgaans niet van dien aard, dat zij dit konden. Soms las men stukken van preken van Chrysostomus voor.

Naast deze sacramentsdiensten heeft men nog de voorgeschreven dagelijkse gebeden op de bepaalde gebedstijden. Deze werden echter alleen door de kloostergeestelijken onderhouden en dan nog niet eens volledig.

Deze vormen van eredienst, geloven en belijden, wijken geheel af van die, welke na de Reformatie in West-Europa gegroeid en ons bekend en vertrouwd zijn. Men dient niet te vergeten, dat dit geen nieuwe uitvindingen van het Oosters Christendom zijn, maar steunt op de grondslag van de Christelijke oudheid. Opvallend zijn bij deze gebeden, die de hoofdzaak van de eredienst uitmaken, niet alleen een eigenaardige stijl met vele herhalingen (typisch Oosters), maar ook het veelvuldig gebruik van Bijbelse zinswendingen en gedachten. Naast de blijdschap over Gods grootheid en de majesteit van de verlossing hoort men aangrijpende klachten over 's mensen zonde en onwaardigheid, klinkt een zuivere toon van boete. Men heeft in dit verband wel gesproken van de magische praktijken, waartoe het Oosters Christendom vervallen zou zijn. Dit berust op misverstand en onkunde. Natuurlijk zal het wel voorgekomen zijn, misschien heel vaak, dat men aan het woord als zodanig Goddelijke kracht toeschreef, en de eenvoudige gelovige de kerkelijke gebruiken niet begreep, te meer bij de algemeen heersende onwetendheid.

Maar dergelijke misvattingen kan men ook elders ontmoeten. Men dient het verschil tussen Oosterse en Westerse geest niet te vergeten. Uit allerlei gegevens blijkt, dat men zich terdege van de inhoud van de gebeden bewust was, en de uitlegging van de mysteriën, de druk beoefende Mystagogische Theologie toont ons, hoe men hier aan de gang van de Bijbelse Godsopenbaring trachtte trouw te blijven, en als verkeerde tendensen insluipen, vinden deze hun oorsprong in te grote vergeestelijking eerder dan in "Verdinglichung".

Steeds heeft bij de Oosterse kerk het levendig besef geheerst, dat de kerk hierin geleid werd door de Heilige Geest (Johannes 16 12 vv.), dat men hier met geestelijke dingen te doen had. Zonder besef van wat de kerk uitspreekt in haar: Ik geloof in de Heilige Geest, is het Oosters Christendom niet te verstaan. Deze Geest alleen doet de Goddelijke zaken verstaan (1 Korinthe 2), deze neemt mensen en voorwerpen in Goddelijke dienst, "heiligt ze, heeft de banen gelegd, waarlangs de genade voor tijd en eeuwigheid 's mensen deel wordt. Deze doet de mens hier reeds een voorsmaak genieten van de hemelse heerlijkheid. Het Oosters Christendom is sterk eschatologisch en de wetenschap, dat alles van, Gods kant en op Gods tijd komt, maakt het voor ons besef soms wat sterk quietistisch.

Deze zelfde opvatting van de werkzaamheid van het Geestes moet men in het oog houden, als er sprake is van heilige mannen en heilige plaatsen, waarvan de Oosterlingen vele wonderen weten te verhalen. Soms gaan deze overleveringen terug op overoude heidense tijden en zijn dan gechristianiseerd. Maar dit laatste besef bestaat bij de Oosterling niet meer; het zijn plaatsen en mensen, waar wonderkrachten van uitgaan Zelfs komt het voor, dat Christenen en Mohammedanen dezelfde plaatsen als bedevaartsoorden bezoeken. Dáár heeft God Zijn werk gedaan, werkt Zijn macht nog. Dit zij meegedeeld om te doen zien, hoe een Oosters Christen deze, voor ons vreemde, heidense gebruiken beziet.

De hiërarchie (heilige leiding) is ook overal ongeveer gelijk opgebouwd. Aan het hoofd staat de patriarch (bij de Grieken meerdere, gelijk in rang), gekozen uit en gewijd door de aartsbisschoppen (bij de Abessijnen staat de Abuna *Onze Vader* aan de spits, die echter afhankelijk is van de patriarch van Alexandrië). Onder hem de aartsbisschoppen of metropolieten; vervolgens de bisschoppen en de lagere geestelijken, nl. priesters en diakenen, die samen de dienst in de dorps- of stadskerken uitoefenen. Aan de "echtheid" van de wijdingen en apostolische successie houdt men onwankelbaar vast, die alleen maakt de dienst geldig.

Wanneer wij over deze rangen van kerkelijk bestuur spreken, dan treft ons, hoe hoog het

ideaal gesteld is. Bij voorkeur vergelijkt men hen met de hemelse rangorden van de engelen en aartsengelen. Maar van het te smartelijker treft ons de concrete werkelijkheid. Door alle eeuwen, die in dit hoofdstuk omvat worden, heen; horen wij van kuiperijen en omkoperij bij de verkrijging van hoogste kerkelijke waardigheden. Dikwijls laat men aan de heidense overheersers de uiteindelijke beslissing, door tegenstanders aan te klagen of ook wel door wereldlijke machthebbers om te kopen! Hoe dikwijls zijn patriarchen en bisschoppen ingewikkeld in samenzweringen in deze landen en tijden, die vol van intriges en paleisrevoluties waren! Leest men de lijsten met de namen dezer hoogwaardigheidsbekleders door, dan ziet men, dat menig een geweldadige dood is gestorven, afgezet, dat meermalen de zetel vacant bleef voor jaren, en dat heus niet uitsluitend, omdat deze Heeren hun trouw aan Christus tot het einde bewaarden. Zo heer, zo knecht; bij de lagere geestelijken is het beeld niet verheffender. Op vele kleine plaatsen ontbraken de geestelijken. Hun bezoldiging moesten zij bij elkaar bedelen, met het gevolg, dat men tot verkoop van heilige voorwerpen verviel of allerlei, soms oneerbare, nevenberoepen uitoefende. Zelf ternauwernood ontwikkeld konden zij natuurlijk ook geen geestelijke leiding geven aan de leken, wier kennis van het Evangelie schrikbarend klein was. Hierin ligt één van de grootste oorzaken van het erge verval dezer kerken, waardoor zij met haar godzalige eredienst geen weerstand konden bieden tegen de nuchtere eenvoud van de Mohammedaanse Belijdenis.

Niet onvermeld mag blijven, hoe door alle eeuwen heen leiders zijn opgestaan, die hun plicht verstonden en ook hun broeders in de bediening wilden verheffen, meestal met weinig resultaat. In de negentiende en twintigste eeuw worden deze pogingen serieuzer en streeft men (o.a. door goede opleiding van de geestelijken) naar verheffing en gezonde toestanden. Ook worden wij door een toon van diep Christelijk geloofsleven getroffen, wanneer wij verschillende brieven en officiële documenten van leiders dezer kerken lezen. Dan blijkt soms heel treffend, dat het Evangelie niet in onkunde en vormendienst is ondergegaan.

De hogere geestelijken werden uit de monniken gekozen; de lagere geestelijken mochten gehuwd zijn, de bisschoppen moesten óf nimmer getrouwd of weduwnaar zijn. De monniken hebben een grote rol gespeeld in de geschiedenis van deze kerken. Zij zijn van oudsher het ideaal van de Oosterse Christen, in hun ascetische oefeningen levend voor het komende Godsrijk. In onderscheid van het Westen heeft men in het Oosten nooit de straffe organisatie van de orden gekend. Ieder leeft en strijdt voor zichzelf; noodzaak drijft bijeen. Het leven van de oud-Christelijke coenobieten uit Egypte stond alle monniken voor de geest. Van de ontelbare kloosters noemen wij de beroemde monniksrepubliek op de Athos, eeuwenlang het bolwerk van de Griekse kerk, waar monniken uit alle landen samenkamen, nu in verval, en op de Sinai. Deze plaatsen, beroemd door haar schatten aan oude handschriften van Bijbel en kerkvaders, doen ons verstaan, welke verplichtingen ook het Westers Christendom aan deze trouwe bewaarders van de overlevering heeft. Het leven van de kloosterlingen was immer uiterst sober, strenge ascese, lange kerkdiensten, veel waken, bidden en mediteren. Sommigen dezer "heilige mannen" leidden een zwerversbestaan, hogelijk vereerd door de "wereldlingen", om zich aan het eind van hun leven in een i bestaand klooster te vestigen. Door hun geestkracht, soms in fanatisme ontaardend, hebben zij de ruggengraat van het Oosters Christendom gevormd. In Rusland onderscheidde men de wereldlijke en ordens-geestelijkheid als de "witte" en de "zwarte" geestelijkheid.

Het vat, waarin de Evangelieschat gedurende duizend jaar in het Oosten bewaard is, was wel zeer aards; maar de schat is, zij het ook bij weinigen, bewaard. Het zou door een Oosters Christen volmondig zijn toegegeven, waarbij hij zou zeggen met de apostel: "opdat de uitnemendheid van de kracht zij van God, en niet uit ons"; *"Heere, erbarm U onzer"* en *"Ere zij God"*!

De Oosterse kerken onder de Mohammedanen, de strijd tegen de Turken

In de voorgaande bladzijden is reeds een enkele maal het feit ter sprake gebracht, dat het Oosters Christendom eeuwenlang gestaan en meestal ook gezocht heeft onder de macht van vreemde overheersers, de Mohammedanen. De godsdienst van de Profeet had zich sedert het midden van de zevende eeuw met ontzagwekkende snelheid uitgebreid. Mohammed had de laatste en beslissende zevende c openbaring van het hemels ontvangen. "Allah is God en Mohammed is Zijn profeet", aldus luidde de korte Geloofsbelijdenis; van zonde, en genade weet de Islam niet, toch heeft hij een fanatieke kracht bij zijn belijders weten op te wekken door de overweldigende eerbied voor de volmaakt-soevereine God, die hij predikte, en door de eenvoudige godsdienstige discipline, die hij vroeg. Het Mohammedanisme is, naar het woord van een onzer beste Islam-kenners Prof. Kraemer, de radicale verwereldlijking van de theocratie. De Moslims zijn de uitverkorenen, zij moeten de heilige oorlog voeren, want de Islam overwint altijd, en aan het einde van het levens wacht de gelukzaligheid van het zeer zinnelijk voorgestelde paradijs. De leer is neergelegd in het volmaakte boek, de Koran, die regelrecht geïnspireerd heet te zijn.

De interne ontwikkeling van deze wonderlijke nazaat van Jodendom en Christendom (het staat immers wel vast, dat Mohammed langs allerlei, vaak apocriefe wegen door deze twee ook in Arabië wel bekende godsdiensten is beïnvloed) laten wij natuurlijk rusten. Maar wat wij meedeelden, is voldoende om begrijpelijk te maken, dat en hoe het mogelijk is, dat deze godsdienst zulk een wereldveroveraarsrol kon spelen (daarbij aanknopen aan het primitief-menselijke gevoel, dat de sterkste naar de wereld ook de waarheid bezit) en dat het voor het Christendom weinig consideratie, maar juist minachting had. Immers een gekruisigde Zoon Gods is de grootste dwaasheid, ja meer, godslastering, die een Moslim zich denken kan. De Bijbel is een overwonnen standpunt vergeleken bij de Koran. De Drieëenheid laat zich onmogelijk rijmen met die Eenheid, welke Allah is. En als de Islam met Byzantium in aanraking komt, dan wekt de beeldenrijkdom de heilige toom van hen, aan wie het maken van beelden als heiligschennis verboden is.

Het Christendom heeft onder deze als een vloedgolf opkomende macht duizenden verloren, die werden neergeslagen bij de verdediging van hun bezit tegen deze veroveraars, maar vooral ook door de afval van zeer velen, die zich geredelijk bij die macht, die zo kennelijk door God gezegend werd, aansloten. Het Christendom werd minderheid. Wel hebben de Mohammedanen dankbaar gebruik gemaakt van de kennis en kundigheden van de Christenen, die vaak voorname plaatsen aan het hof en in het bestuur bezetten en hun wetenschap van de Grieken leerden; wel heeft de Christelijke mystiek beduidende invloed op Mohammedaanse kringen geïnfuseerd. Maar in godsdienstig opzicht bracht dit geen winst. Op de overgang van het Christendom naar de Islam stond de prijs van het voordeel; de tegenovergestelde gang bracht onherroepelijk de dood. Godsdienstgesprekken zijn wel soms gehouden, maar leverden geen resultaat. Want wie trouw bleef aan het Christendom, hield met even veel hardnekkigheid de superioriteit van het geloof in de Drieënige en het kruis van het Heeren vast als de andere partij de godsdienst van de profeet.

Zending bedrijven was dus onmogelijk. Men werd geduld (voor de Christenen in Perzië al een heel belangrijke vooruitgang), en zorgde geen aanstoot te geven. Al waren de Christenen voor hun overheersers "honden" en "ongelovigen", toch stonden zij boven de heidenen, want zij hadden ook een godsdienst van het Boek, en Jezus was wel niet degene, voor wie hij zich had uitgegeven, maar toch op één na de hoogste profeet en voorloper van Mohammed. Zo vormden de Christenen dan een gemeenschap van door de Staat beschermde onderworpenen, een staatje in de Staat (dhimmis of melet genaamd), iedere kerk voor zich. Dit systeem heeft onder de opeenvolgende dynastieën bestaan tot 1923. Deze melet stond onder leiding van de patriarch, die niet alleen geestelijk, maar ook wereldlijk hoofd was. Zij hadden hun eigen wetten (zo ziet men dus in Oosterse canonieke wetboeken ook belangrijke delen gewijd aan het wereldlijke recht). Zij moesten een bepaalde belasting opbrengen (op Oosterse wijze geïnd, denk aan de tollenaars!), zich onderscheiden door bepaalde kleding, geen wapenen dragen en voor de rechtbank waren zij aan beperkende bepalingen onderworpen. Oude kerken

mochten wel hersteld, maar nieuwe niet gebouwd worden. Natuurlijk werden deze voorschriften soms laks, soms echter ook met bittere scherpste uitgevoerd. Veel was hier afhankelijk van de tijden en heersers, vooral de kleine potentaten met hun beruchte Oosterse willekeur.

Binnen dit kader heeft het Christendom dan zo goed en zo kwaad als het ging geleefd. Maar ook hier beantwoordde de werkelijkheid dikwijls niet aan de theorie. Vervolgingen zijn in menigte hun deel geweest, aan plagerij en knevelarij stonden zij steeds bloot. Opsommen van bepaalde vervolgingen heeft weinig zin; wel is het nodig erop te letten van wie deze uitgingen en wat de oorzaken waren. Zeer zelden heeft de overheid zelf het voorbeeld van de onverdraagzaamheid gegeven; meestal werden deze progroms opgezet door de plaatselijke heersers of door opgezwepte volksmassas, bewerkt door fanatieke geestelijken. Het enige, wat men de overheid verwijten kan, is, dat zij oogluikend heeft toegezien en te laat ingreep. Valse beschuldigingen over leer en leven waren vaak de aanleiding tot moord, brandstichting en plundering. Wat één Christen misdeed (en dit waren ook geen heiligen!), werd aan de ganse gemeente ten laste gelegd, en van de ene plaats sloeg de vlam over op een andere. Ook zijn de Christenen niet altijd van onvoorzichtig optreden vrij te pleiten, terwijl de onderlinge na-ijver van de kerken of van de ambtsdragers vaak de Mohammedanen welkome aanleiding gaf om fors in te grijpen. Vooral onder het bewind van de Turken heerste grote wetteloosheid, en meer dan eens werden wilde roversstammen (Koerden) tegen de Christenen opgehitst. Ook ligt het voor de hand, dat oorlogen tegen Christenstaten van het Westen hun terugslag deden gevoelen op de geloofsgenoten van het Oosten. Zij vormden dikwijls een licht grijpbaar voorwerp om wraak op te koelen. Wij denken hier aan de gruwelijke vervolgingen van de Armeniërs (1912), aan de vervolging van de Nestorianen in de eerste wereldoorlog. Stromen bloed zijn in de loop van de eeuwen vergoten, schatten aan kerkelijke wetenschap vernietigd, een krachtig geloofsleven onmogelijk gemaakt.

In het begin van de jaren, die wij in dit hoofdstuk overzien, was het vroeger zo sterke "Oosterse Kalifaat" door innerlijke verdeeldheid verzwakt. Egypte had zich onder de Fatimiden afgescheiden. In het midden van de elfde eeuw ging de Islam nieuwe kracht ontwikkelen door de rol gespeeld door de midden-Aziatische stam van de Seldsjoeken. Deze verhinderden o.a. de Christen-pelgrims op hun bedevaarten naar het Heilige Land. Dit was een van de aanleidende oorzaken van de kruistochten, zeven in getal, die wel voor het Westen van eminente betekenis zijn geweest, maar in het Oosten geen blijvend gevolg hebben opgeleverd. De Mohammedanen zijn niet verdreven, de bezetting van het Heilige Land was slechts tijdelijk; de opschudding verwekt in het Byzantijnse rijk heeft slechts verwijdering gebracht.

Het is opvallend, hoe weinig de Oosterse kerken zich voor deze kruistochten geïnteresseerd hebben; de Copten bv. boden in het geheel geen steun, waren eerder afkerig. Nieuwe invasies van Mongolen kwamen uit de steppen van Midden-Azië en verontrustten een groot deel der bekende wereld. Voor Voor-Azië betekende dit niet alleen wisseling van heersers, maar ook vernietiging van de hoge cultuur, waarvan het kalifaat de drager was geweest. De woeste veroveraar Dschengiskhan richtte een groot Mongools rijk op, dat ook Rusland omvatte, maar na zijn dood gaat dit te gronde.

In 1300 breekt dan de beslissende storm los: de Osmanen of Turken, heidenen tot de Islam overgegaan, wier barbaarsheid door godsdienstig fanatisme werd versterkt. Krachtig werd het rijk gemaakt met bruto geweld. Van Christenkinderen, vroeg bij de ouders weggesleurd en tot Moslims gemaakt, vormden de sultans hun keurcorps van de Janitsaren, trouw alleen aan hun meester. Voor deze aanval bezweek het Byzantijnse rijk, dat eerst zijn gebied in Klein-Azië moest afstaan, vervolgens in nood (ingeklemd tussen Serven en Turken) in 1356 de sultan te hulp riep, hopende de ene vijand tegen de andere uit te spelen. Dit plan mislukte en de Turken, eenmaal op Europese bodem, lieten zich niet verdrijven. Eerst breidden zij hun gebied naar het Noorden uit, tenslotte viel Byzantium zelf (1453).

Lang had het de Turken tegengehouden en verhinderd, dat deze zich terstond op de rust van Europa stortten; maar na heldhaftig verzet bezweek het. De Turken bleven de schrik van Europa. De zeeslag bij Lepanto (1571) hield hen wel gedeeltelijk tegen, maar zij zetten door,

veroverden de hele Balkan (waardoor deze op belangrijke punten, maar lang niet geheel Mohammedaans werd), kwamen "voor de poorten van Wenen" (voor het laatst in 1638), maar werden teruggeslagen. Dan begint de geleidelijke afbraak van wat men aan het einde van de vorige eeuw "de zieke man" noemde. Oostenrijk en Rusland vooral hebben zich daarmee bezig gehouden.

De Griekse vrijheidsoorlog (1821-1829) en het congres van Berlijn (1878), de Balkanoorlog(1912) ende eerste wereldoorlog, waarin Turkije aan de zijde van de centralen streed, markeren deze afbraak. Vooral Rusland, dat in de negentiende eeuw naar machtspositie op de Balkan streefde, liet ook de gemeenschap van geloof een woordje meespreken en trachtte de rol van bevrijder van de Christenen te spelen. In al die jaren van Turkse heerschappij vervulden de gezanten van de grote mogendheden (Frankrijk, Engeland, een tijdlang ook Nederland) bij de "Verheven Forte meer dan eens advocatendiensten voor de verdrukten. Na de eerste wereldoorlog werd Egypte definitief onafhankelijk (eerst onder Engels protectoraat; vroeger had Egypte zich steeds zelfstandig gedragen, bv. onder de Mamelukken), Palestina en Syrië mandaatgebied, Irak en Iran voorgoed zelfstandige staten en in wat er van Turkije overbleef werd de Sultan verdreven, de band met de Islam als staatsgodsdienst verbroken en een nieuwe staat opgebouwd. Zo kwam aan eeuwen wanbeheer, dat niet anders dan ruïnes had achtergelaten, een einde.

Abessynië

Tegen de achtergrond in de vorige bladzijden getekend willen wij nu in het kort de geschiedenis van de afzonderlijke kerken bezien en wat uit kerkhistorisch oogpunt van gewicht is, belichten. Bij bijzonderheden van kerkinrichting en leer kunnen wij niet stilstaan.

Lang was Abessynië slechts bij weinigen bekend. Het lag buiten de gezichtskring. Verspreid over het Afrikaanse hoogland leefden daar een groot aantal stammen, sommige nog heiden, andere Mohammedaan, de voornaamste echter Christen sedert eeuwen. Afgesloten van de hoofdstroom van het Christendom (slechts een zwakke band met de Coptische kerk bestond er), onder een onbeschaafd volk kon men niet zeggen, dat het geloof bloeide.

Uit de Middeleeuwen is zeer weinig bekend. Onder de regering van Zara Yaqob (1433-1467) werd een poging gewaagd tot verheffing door bestrijding van magie en bijgeloof; verschillende theologische werken worden aan deze koning-Reformator toegeschreven. Maar de tegenwerkende krachten waren te sterk. In die tijd ook begonnen de debatten, die eeuwen geduurd hebben, over de Christologie. Telkens stonden lieden op, die op enigerlei wijze de mensheid van het Heeren bestreden. Daartegenover hield de kerk vast aan de Monofysietische leer.

In deze tijd valt ook de gouden eeuw van het monnikendom. Na het midden van de vijftiende eeuw komt er contact met het Westen, waar interesse voor het Oosten ontstaan was door de geruchten aangaande een Christenrijk onder "Priester Johannes". De ontdekkingsreizen van de Portugezen aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw openden een tijdvak van Roomse penetratie. Van Abessijnse zijde werd de hulp ingeroepen van de Portugezen, toen door de ontdekkingsreiziger Covilham eenmaal contact gelegd was, vooral tegen het opdringen van de Mohammedanen. Deze werd gaarne verstrekt, terwijl tegelijkertijd missionarissen kwamen met de hoop om deze kerk, waarvan men meende, dat zij in geloof met Rome overeenstemde, aan het pauselijk gezag te onderwerpen.

Na allerlei wederwaardigheden werden de Mohammedanen verslagen, welk succes (1544) een gunstige positie aan de Westerlingen verschaft. De Roomse eisen gingen te ver: onderwerping aan het Roomse geloof en een derde van het rijk als bezit. De Abessijnse keizer verwierp de paus als een ketter. Daarop beweerde een Abessijnse priester in Rome, dat deze mislukking uitsluitend aan het ontactisch optreden van een zendeling te wijten was geweest en dat met beleid veel te bereiken zou zijn. Maar de zending van enige paters Jezuïeten had niet het beoogde resultaat; men wilde wel land aan de Portugezen afstaan, hun het gebruik van hun eigen rites gunnen, maar niet de band met de Coptische kerk verbreken en zich aan Rome onderwerpen.

Eindelijk in 1603 vestigde een zekere Paez zich na vele hachelijke avonturen in het land. Deze wist vrijwel terstond invloed te krijgen, mede door zijn technische vaardigheid. De keizer

vaardigde besluiten uit tegen allen, die het Roomse geloof niet gunstig gezind waren, en bedreigde met de doodstraf allen, die niet de tweenaturen-leer aannamen. Onder leiding van de Abuna ontstond heftig verzet; samensprekingen leidden tot geen resultaat. Verschillende opstanden en burgeroorlog waren het gevolg. Deze eindigden na zeer bloedige gevechten met de overwinning van de keizer, die nu zelf zich aan Rome onderwierp. Een groot aantal geestelijken werd nu uit het Westen ontboden en kwam in 1624 in Abessynië aan. Maar het nieuwe geloof was allerm minst populair; concessies aan het oude konden de ontevredenheid niet bezweren. In 1632 moest de keizer noodgedwongen het oude geloof weer toestaan. Maar onder zijn opvolger werden de missionarissen uit het land gebannen; sommigen bereikten na zeer veel wederwaardigheden Europa, waar één van hen deze geschiedenis beschreef. Latere pogingen slaagden niet, al bleven er steeds nog enige Rooms en wonen. Onder de befaamde Menelik II kwam in 1889, nadat zijn voorgangers heftige vervolgingen tegen alle "vreemden" gemaakt hadden, vrede tot stand.

Van Protestantse zijde heeft men sedert 1830 pogingen in het werk gesteld om hier vaste voet te krijgen. In geestelijk opzicht lukte dit niet, daar de machthebbers meer belangstelling voor de technische kennis van de Europeanen bleken te hebben dan voor hun geestelijk bezit. De gevangenneming van een van de zendelingen, samen met enkele Britten, leidde tot een Engelse strafexpeditie in 1868, maar dit verbeterde de zaak in het minst niet. In het begin van deze eeuw werd het werk weer opgevat en op moderne wijze geleid door de Zweedse zending (de Zweden werden toegelaten, omdat men van dezen geen imperialistische oogmerken vreesde).

Een van de gevolgen van de komst van de Portugezen was het uitbreken van theologische twisten, die meer dan een eeuw duurden (-11630-1750), over de zalving van Christus; door over dit punt tot klaarheid te komen, zocht men de Monofysietische positie te handhaven en het dreigend gevaar van de katholieke leer te weren. De ene partij hield, dat Christus door zalving met de Heilige Geest de Zoon was, één in wezen met de Vader; de andere leerde, dat Hij door eenheid één in wezen was met de Vader. Op een merkwaardige manier loste men dit tenslotte op, en wel door de bewering, dat de Heilige Geest de Tweede Persoon in de Drieëenheid was en Christus dus zichzelf gezalfd had. De nieuwe formule was: Christus de Zoon zalvend, waarmee de mensheid van het Heeren tot niets is teruggebracht.

Hierna brak er strijd uit over de geboorte van Christus. Men onderscheidde de partij van de drie geboorten (nl. van de Vader door alle eeuwen; uit Maria in de tijd; uit de Heilige Geest bij de Doop) van die van de twee geboorten (welke de laatste twee tot één maakte). De strijd werd maar al te vaak met wereldse middelen gevoerd en de argumenten, als onthoofding of uitsnijden van de tong, waren evenmin zachtzinnig als overtuigend. Nu eens had de ene partij de overhand, dan weer de andere. Een beslissing is niet gevallen. Men onderscheidt drie scholen: zij, die zeggen, dat Jezus in het vlees alleen de Zoon van Maria is en dat zijn Goddelijke natuur later is ingegoten; zij, die geloven dat Christus eerst door de Doop in de Jordaan deel aan de Godheid kreeg; de eenheidspartij of de orthodoxe Monofysieten.

Als een merkwaardigheid van deze kerk mag nog genoemd worden, dat haar canon van de Bijbel niet 67, maar 81 boeken omvat, o.a. vele apocrief en van het Oude Testament (Henoch bv.) en een omwerking van de oud-Christelijke kerkorde van de Apostelen. Daardoor zijn verschillende boeken, van grote waarde voor het onderzoek van het Nieuwe Testament en het oudste Christendom, ons bewaard gebleven.

De Coptische kerk

Op de Coptische kerk is in het bijzonder alles van toepassing, wat hierboven geschreven is over het Christendom onder Mohammedaans bestuur. Perioden van duiding, waarin Christenen ook ambtenaar waren, werden afgewisseld door zware vervolgingen. In de kerk zelf heerste het euvel van simonie in ongekende mate (het kopen van geestelijke ambten voor geld). Het heeft weinig zin om de bijzonderheden hiervan te verhalen; door alle eeuwen heen veranderen de namen, maar de feiten blijven gelijk. Een patriarch, Schenut II ($\pm$ 1040), ging zelfs zover, dat hij een Synode liet bijeenkomen om deze praktijken te sanctioneren. Het resultaat was, dat deze kerk vele leden verloor aan de Melchitische (behalve de vele overgangen tot de Islam). Zijn opvolger Christodoulos (de eerste patriarch, die zijn zetel in

Cairo vestigde, gelijk gebruik bleef) heeft getracht om Hervormingen in te voeren, o.a. door de kerkelijke discipline voor geestelijken en leken strenger te maken. Maar veel succes hadden deze en dergelijke pogingen niet. Strijd over de leer bestond niet; men hing het Monofysietisme aan, maar het lage peil, waarop de geestelijkheid stond, verhinderde theologische arbeid. Wel horen wij van een schisma onder Marcus ibn Kanbar, die naar Hervorming van de boetepraktijk streefde (1200); duurzaam gevolg had dit levensteken van de kerk niet.

Op het einde van de twaalfde eeuw onder Saladin werden weer zeer strenge bepalingen tegen de Christelijke eredienst uitgevaardigd, maar deze druk leidde niet tot geestelijke ontwakings. Integendeel, als de druk afneemt, begint het lieve leven van onderlinge twisten en verwaarlozing van de ambtsplichten weer. Het hoogtepunt werd bereikt onder het patriarchaat van Cyrillus III ($\pm$ 1240). Onder het kerkvolk brak groot verzet los en Cyrillus werd gedwongen om besluiten tot Hervorming te nemen, maar deze bleken waardeloos, daar hijzelf weigerde medewerking te verlenen.

De geschiedenis van de daaropvolgende eeuwen is uitermate duister door gebrek aan goede bronnen. In de veertiende eeuw leefde de laatste grote schrijver Abu-l-Barakat, wiens *Lamp van de Duisternissen* een grote theologische encyclopedie en samenvatting van de wetenschap van de vaders is. Dit werk is in het Arabisch geschreven, welke taal sedert -11000 de oorspronkelijke Coptische verdrongen had. In deze talen, vooral in het Coptisch, zijn door deze kerk zeer vele geschriften uit de Christelijke oudheid bewaard, met name vele van de zgn. Nieuwtestamentische apocriefen, die hier grage lezers schijnen gevonden te hebben.

Pogingen, van Roomse zijde in de zestiende tot de achttiende eeuw aangewend om deze kerk te winnen, stuitten af op het besef van kerkelijke zelfstandigheid van de Copten. In de negentiende eeuw ging Egypte voor Westerse invloed open, ook op geestelijk gebied. Roomse, Anglicaanse en Presbyteriaanse zendingsgezelschappen openden hun scholen en ziekenhuizen en poogden zodoende volgelingen te winnen (uit die tijd stamt ook de Nederlandse Egyptezending). Inderdaad gingen een aantal Copten uit hun oude kerk over. Maar ook op de toestanden in de kerk zelf oefende dit zijn werking uit, er ontstond een Reformatorische beweging, welke aanstuurde op verbetering van het onderwijs voor geestelijken en leken, en streefde naar toezicht op het financieel beheer door de gemeenteleden zelf. Deze wensen werden wel niet ingewilligd, omdat de patriarch Cyrillus V (eind van de negentiende eeuw) er weinig voor voelde, maar er kwam toch beweging. En geleerden, die later met het leven dezer kerk in aanraking zijn gekomen, delen ons mee, dat het geestelijk leven niet zo dood is, als men jaren heeft aangenomen.

DE SYRISCH-JACOBIEETISCHE KERK.

Wel was ook de Syrisch-Jacobietische kerk omstreeks 900 zo goed als over haar hoogtepunt heen, maar zij beleefde in de daaropvolgende eeuwen een renaissance. Verschillende grote schrijvers hebben zich een blijvende naam verworven, al valt het zeer te betreuren, dat hun werken meer licht over voorafgaande eeuwen dan over eigen tijd geven. Beroemd is de bisschop van Amida, Dionysius bar Salibi (j 1171), vooral als uitlegger van Schrift en liturgie, zijn tijdgenoot Michaël I, wiens kroniek van grote betekenis is, maar vooral echter Gregorius Barhebraeus (1225-1286). Diens werken bewegen zich evenzeer op prof aan als kerkelijk gebied, behandelen wijsbegeerte en theologie in proza en poëzie; natuurlijk is dit niet alles oorspronkelijk; integendeel evenals zijn voorgangers maakt hij rijkelijk gebruik van oudere bronnen, maar zelfs deze compilatie vervult ons met bewondering over zulk een veelzijdigheid. Voor de kerk was het van betekenis, dat hij naast werken op uitlegkundig terrein en behandeling van de mystiek een afsluiting gaf van het kerkrecht in zijn *Nomocanon*. Hierna treedt het verval voorgoed in, waarvan oorzaken en gevolgen reeds meerdere malen ter sprake zijn gekomen. In 1293 waren er terzelfder tijd drie hoofden van deze kerk met verschillende aanhang.

Deze verscheurdheid heeft ongeveer twee eeuwen geduurd. Belangrijke gebeurtenissen hebben niet plaatsgegrepen; deze kerk vertoont door de eeuwen heen een gestadige achteruitgang. Zij wonen verspreid door Syrië, vooral aan de bovenloop van de Tigris. Hun patriarchen heten allen Ignatius (naar de eerste bisschop martelaar van Antiochië) en zetelen

in Mardin.

In 1913-1914 is een Raad van de kerk tot stand gekomen, waarin ook leken enige invloed uitoefenen. De kennis van de geestelijke dingen is zeer gering; vele priesters konden de oude kerktaal niet eens lezen.

Natuurlijk heeft ook Rome haar zendingswerk in deze richting geleid; van deze "geunieerde" Jacobieten geniet vooral de patriarch Ignatius II Rahmani (1910) wegens zijn arbeid op kerkhistorisch gebied bekendheid.

De Armenische kerk

Van weinig volken en kerken is de geschiedenis zozeer met bloed geschreven als van de Armeniërs, de bewoners van het Noord-Oostelijk deel van Klein-Azië en de Kaukasus. Deze streek vormt in velerlei opzicht een grensgebied en was daardoor dikwijls het slachtoffer van wisselingen van heerschappij met de daaraan noodzakelijk verbonden moord en onderdrukking.

Op het tijdstip, waarop deze beschrijving aanvangt, was de kerk daar onafhankelijk van andere patriarchaten. Zij stond onder het bestuur van een patriarch, die meerdere malen van residentie veranderde, om tenslotte een betrekkelijke rust te vinden in het klooster Etschmiadin (bij Erivan, de hoofdstad, van dit gebied), waar de relikwieën van Gregorius de Verlichter als legitimatie tegen concurrenten bewaard werden.

Armenië was al tamelijk vroeg gechristianiseerd, al schijnt dat zeer oppervlakkig gebeurd te zijn; althans deze kerk heeft in haar ritueel immer een aantal bijzondere gebruiken gehandhaafd, die alleen als overblijfsels uit heidense tijd verklaard kunnen worden (bv. beestenoffer). Van oudsher waren er tamelijk hechte betrekkingen geweest met Byzantium en anderzijds met de Syrische kerk: de liturgie heeft overeenkomst met het Griekse type; uit Syrië werden vele werken van Ephraem Syrus vertaald. Voor de invoering van de Monofysietische leer was men kerkrechtelijk reeds zelfstandig; de één-natuur-leer gaf daaraan een dogmatisch aspect. Toch handhaafde men ook naar de andere zijde de zelfstandigheid door de afwijkende gebruiken, hetgeen hun onder andere een polemisch geschrift van hun Jacobietische geloofsgenoot Bar-Salibi met scherpe berispingen bezorgde. Omstreeks 900 was men ook in staatkundig opzicht vrij, al bleef de Arabische dreiging.

Verschillende edelen vluchtten naar Constantinopel en wisten daar grote invloed te verwerven, een enkele bracht het zelfs tot de keizerstroon; de beste soldaten voor de keizerlijke legers kwamen uit Armenië. Hierdoor werden beide rijken een tijdlang verbonden, ook in nederlaag. Armenië werd verdeeld tussen Arabieren, Koerden en Turken, en door menige invasie geplunderd, totdat eindelijk ook hier de Turken vaste voet kregen en voor enkele eeuwen heerschappij uitoefenden.

Toch stond ondanks deze bezwarende omstandigheden het theologisch leven niet stil. In de twaalfde eeuw valt de werkzaamheid van enkele schrijvers, die zeer bijdroegen tot verrijking van de inheemse literatuur: Narses Snorhali (de zachtmoedige; gedichten, brieven), Narses van Lampron e.a. Commentaren op de Heilige Schrift en liturgie, kronieken en acta van Synoden getuigen van druk kerkelijk leven.

In deze tijden werd ook veel met Grieken en (via de kruisvaarders) met de Roomse kerk onderhandeld over vereniging. Maar met uitzondering van incidentele overgangen had dit geen blijvend resultaat. Onder de Turken deelden zij het lot van de andere Christelijke groepen; ook hier waren intriges aan de orde van de dag.

Bijzonderheden van betekenis uit deze duistere eeuwen zijn niet te vermelden. Wel is het van belang, dat door de vervolgingen vele Armeniërs zich tot de vlucht genoopt zagen en zich in Polen en andere delen van Europa vestigden (o.a. was er gedurende enkele jaren in Amsterdam een drukkerij, waar Armenische geschriften van de pers kwamen). Later emigreerden velen naar Amerika. Een blijvend centrum van wetenschappelijke werkzaamheid werd door Mechitar in 1717 in Venetië gevestigd; de naar hun stichter Mechitari genoemde congregatie heeft daar en in Wenen onder de schutse van de Roomse kerk een grote activiteit ontplooid in de uitgave en bestudering van de kerkelijke letterkunde van hun volk.

Het moederland was echter het toneel van schrikkelijke vervolgingen, hoewel Rusland zich,

vooral in de vorige eeuw (1828 kwam een gedeelte met de hoofdstad onder het Czarenbewind), meer dan eens met deze aangelegenheid bemoeide (waar politieke overwegingen niet vreemd aan waren: expansie in Azië). Vooral de ontzettende slachtingen in 1896 en 1912 (twee van de meest gruwzame onder een ganse reeks) wekten grote verontwaardiging in het Westen, zonder dat dit echter veel verlichting aan de slachtoffers van de Turkse wraakzucht (het Turkse rijk had op ander terrein lelijke slagen ontvangen) bracht.

Ook onder het naoorlogse bewind van Kemal Pascha kwam hierin geen verandering.

Pogingen tot definitieve oplossing van het probleem door radicale emigratie faalden. Naast hulp, die door verschillende buitenlandse verenigingen en personen geboden wordt, noemen wij hier de arbeid van de Nederlandse "Morgenland-zendings-vereniging

Het Kaukasisch gedeelte onder het Russisch bewind ondervond geen betere behandeling; de Sovjet-politiek ten opzichte van de kerk werd hier doorgevoerd.

De Nestoriaanse kerk, de Thomas-Christenen

Bij het begin van de hier door ons behandelde periode was de Nestoriaanse kerk over haar hoogtepunt heen. Van de weleer bloeiende theologische studiën bestond eigenlijk nog slechts de herinnering. Door de opeenvolgende patriarchen werden krachtige pogingen tot verbetering aangewend, onder meer door het onderwijs voor de priester op hoger peil te brengen. Deze pogingen verongelukten maar al te veel door de ingekankerde kwalen van simonie, persoonlijke na-ijver en gemakzucht. Aan het einde van de tiende eeuw werd de wanorde, die op liturgisch terrein ontstaan was, bestreden door een beweging van het "Hoge Klooster" bij Mosoel uitgaande, welke vooral de zgn. rubrieken (de aanwijzingen van de handelingen bij de liturgie) en de voorbereidingen daartoe betrof. Uit dezelfde tijd dateert wel een grote uitlegging van alle kerkelijke handelingen; voortbouwend op het werk van voorgangers, biedt zij de lezer de zin van de gebeden van de eredienst.

Dit alles was echter niet in staat om het verval te stuiten. De collaps kwam niet plotseling, maar trad langzaam in, om steeds verder om zich heen te grijpen. Alleen in de omgeving van Nisibis en Mosoel blijft een krachtige rest, ook na de definitieve val van het Kalifaat (1258) en de machtsovername van de Mongolen. Deze rest blijft daarna de drager van de Nestoriaanse traditie. Wat de literatuur betreft, deze maakte steeds minder gebruik van de Syrische taal, maar schreef steeds meer het Arabisch. Deze toestand leidde er toe, dat men voor de bewaring van de correcte uitspraak uitgebreide grammaticale studiën ondernam. Wel beleefde men in die dagen een opbloei van de kerkelijke poëzie, een dichtkunst met een grote rijkdom van vormen. Als voornaamste vertegenwoordiger hiervan mag Georgius Warda gelden (midden dertiende eeuw). Als renaissancefiguur valt nog op Abdisho (t 1318); vooral door zijn uitvoerig overzicht van de Nestoriaanse schrijvers en door zijn verzamelingen op kerkrechtelijk gebied heeft hij grote waarde. Na het midden van de veertiende eeuw is ook op dit terrein het verval tot ruïne geworden.

Voordat echter de laatste slagen vallen, die niet veel meer dan resten van de eens grote kerk overlaten, is er nog een kort tussenspel, waarin het Christendom een voorname rol speelt. Dit valt samen met gebeurtenissen op politiek terrein, die niet alleen Perzië, maar ook een belangrijk deel van het achterland omvatten, nl. Turkestan en Mongolië (China).

Reeds veel vroeger had de Nestoriaanse zending daar invloed gehad en kerken gesticht. Maar de resultaten van die arbeid waren in de negende eeuw praktisch geheel verdwenen. Wel horen wij dat in het begin van de elfde eeuw enkele stammen uit Centraal Azië (benoorden het Baikalmeer) bekeerd worden. De bijzonderheden van deze en dergelijke bewegingen zijn niet na te speuren door gebrek aan gegevens. Maar toch mag als zeker aangenomen worden, dat het Christelijk geloof onder die nomadisch levende volken gehandhaafd bleef.

De Mongolen waren in de twaalfde eeuw de grootste macht van Centraal-Azië geworden. In verschillende golven veroverden deze barbaarse horden, dood en verderf allergebrekend, ook grote delen van Perzië; in 1258 valt tenslotte Bagdad onder het beleg door Hoelagoe. Ook vele Christenen zijn gedood in de massamoorden door de soldaten van de Khans, niet als Christenen, maar als bewoners van de veroverde gebieden. Het valt juist op te merken, dat in die jaren de invloed van het Christendom groot is: enerzijds doordat de Christenen als

ontwikkelde personen zich onmisbaar wisten te maken, anderzijds en voornamelijk doordat vele van de veroveraars zelf tot het Christendom behoorden. Zo was de vrouw van Hoelagoe een besliste Christin; de moeder van de Opperste Khans Mongka en Khublai, die ook over China regeerden, eveneens. In Zuid-Siberië heeft men juist uit die jaren veel graven van Christelijke oorsprong gevonden. En zo zij al niet zelf Christenen waren, begunstigde zij toch de kerk tegenover de Mohammedanen. Toch was de grote uitgestrektheid en de aard van het gebied (steppen) een belemmering voor een hecht kerkelijk leven.

Het is merkwaardig, dat wij juist over deze periode van de geschiedenis tamelijk uitvoerige inlichtingen bezitten. Van de zijde van de pausen zijn namelijk in die jaren verschillende gezantschappen uitgezonden om de Mongolen te weerhouden van aanvallen op Europees gebied of een bondgenootschap aan te gaan tegen de aanhangers van de Islam. Het is merkwaardig, dat men over en weer de andere partij tot onderwerping aanspoort en kerkelijk gezien, heel opvallend, dat men vergeten schijnt, dat er tussen het Rooms-Katholicisme en het Nestorianisme de banvloek van 451 lag. Toch werden nog wel pogingen tot bekering gedaan, bv. door Johannes a Monte Corvino, die in 1294 in China kwam; zonder succes evenwel. De reisbeschrijvingen van deze pauselijke gezanten, als Willem van Ruysbroek (1254), geven een helder beeld van de toestanden in die streken en zijn daarom zeer interessant.

Het beroemdste van allen was wel de expeditie van de Polos, die jaren in China verbleven en groot aanzien genoten (1260-1294); aan Marco Polo danken wij het verhaal. Ook van de andere kant bezitten wij een merkwaardig document: de Geschiedenis van Jabhallaha. Deze patriarch (1281-1317) was zelf van huis uit een Mongools Christen; op een reis als pelgrim naar het Heilige Land ontmoette hij de toenmaals regerende patriarch Denha (1265-1281), welke hem afraadde om naar Palestina te gaan, maar hem benoemde tot metropolitaan van de Chinese kerk. Spoedig echter werd hij tot hoger waardigheid geroepen, namelijk om na Denhas dood de ganse kerk te besturen. Zijn patriarchaat valt in het begin samen met de laatste jaren van Kublai Khan. In die tijd zond de soevereine vorst van Perzië een van de metgezellen van Jabhallaha, nl. Sauma, uit naar riet Westen om zo mogelijk een bondgenootschap tot stand te brengen; hij bereisde onder meer Italië, Frankrijk en Engeland; in Rome poogde men tot disputaties over het geloof te komen, waar Sauma zich echter niet mee in liet, wel reciteerde hij de Nestoriaanse Geloofsbelijdenis en ontving hij uit de handen van de paus de communie. Veel effect had deze reis verder niet.

De regeringsperiode van Jabhallaha was zeer moeilijk, want daarin vindt de grote, beslissende wending plaats; de neiging tot het Christendom wordt vervangen door een definitieve keer tot de Islam. De hoofdzaak hiervan moet wel gezocht worden in de opvatting, welke bij de Mongolen ten aanzien van geloof in het algemeen heerste: wat werelds succes biedt, is de waarheid. Treffend duidelijk komt dit uit in een antwoord van Kublai Khan, bewaard door Marco Polo. Aan het einde van de dertiende eeuw valt het grote Mongolenrijk uiteen; maar de bovengenoemde opvatting bleef algemeen heersen. De val van Akko (1291), waarmee aan de macht van de kruisvaarders een einde kwam, had ook in dit opzicht zware gevolgen: de stroom keert zich van het Christendom af. In Perzië weet een besliste Mohammedaan Chazan de macht te krijgen en daarmee breekt weer een tijd van achteruitzetting en vervolgingen aan; niet alleen moesten zware belastingen betaald worden, maar ook onderging Jabhallaha en velen zijner volgelingen gevangenisstraf en marteling. Ook al was de houding van de vorst niet onwelwillend, maar tolerant, dan nog vonden plaatselijk telkens weer opstootjes tegen de gelovigen plaats. In de tijd van staatkundige verwarring, die volgde, wordt de kerk meerdere malen de dupe.

In 1369 begint de Turkse vorst Timoerlenk zijn heerschappij in Samarkand, weldra uitgebreid over een groot deel van Middenen West-Azië. Deze veroveringen gingen gepaard met een wreedheid, die al het voorgaande schier in de schaduw stelde. De hierdoor ontstane vernietiging zijn de Nestorianen niet te boven gekomen. Als onderworpenen, maar vooral ook als Christenen hebben zij zwaar te lijden gehad, want Timoerlenk en de zijnen waren Mohammedanen. De heerschappij van de Turken heeft nimmer gelegenheid tot herstel gegeven. Als Timoerlenk in 1405 sterft, kan men ook zeggen, dat het Nestorianisme als macht van enige betekenis verdwenen is.

In de staten Perzië en Turkije, die zich langzamerhand vormen, neemt de Nestoriaanse kerk de plaats in van een kleine "melet" (een stam onder eigen bestuur). De zetel van de patriarch is niet meer Bagdad, maar afwisselend Urmia en Mosoel, tenslotte sedert het begin van de negentiende eeuw Qodshanes. Tijden van een vreedzaam, stil bestaan worden afgewisseld door perioden van heftige, meest plaatselijke vervolgingen door de Koerden, over wie het centrale gezag van de Turkse Porte weinig zeggenschap had. Zo bestonden de resten van deze oude kerkelijke gemeenschap tot aan de wereldoorlog voornamelijk in de buurt van het Meer Van.

Wat de interne ontwikkeling betreft, zij nog vermeld, dat er sedert het begin van de vijftiende eeuw in de wijze van patriarchskeuze een verandering was gekomen. Werd het opperhoofd van de kerk tot die tijd gekozen door de leden van het Episcopaat, na dien ging de waardigheid over van oom op neef (de patriarch zelf mocht niet huwen). In 1551 ontstond hierover een grote twist, aangezien de wettigheid van deze opvolging bestreden werd: sommige bisschoppen kozen een ander in plaats van Simon Denha, nl. Johannes Sulaka. Deze laatste zocht steun bij paus Julius III, die hem op Belijdenis als patriarch erkende. Wel werd deze Sulaka spoedig daarop gedood, maar de scheiding bleef. Tot 1670 zonden zijn opvolgers (die de naam Simon hadden aangenomen) een verklaring naar Rome, zonder echter controle op zich te nemen. Na Simon XII houdt die band op. De oude lijn onder de patriarchen, die allen de naam van Elias hebben aangenomen, zocht onder Sixtus V gemeenschap met Rome, maar verbrak deze weer op het eind van de zeventiende eeuw. Naast deze twee partijen was er een andere onder Josef, metropolitaan van Diabekr, welke aan Rome trouw bleef. Deze rivaliteit werd verminderd, toen in 1826 de Elias-groep zich definitief met Rome verbond en met de Josef-groep tot fusie kwam.

In het begin van de negentiende eeuw vindt tot op zekere hoogte een herontdekking van de Nestorianen plaats. In 1820 vestigde C. J. Rich, ambtenaar van de Engelse Oost-Indische Compagnie, de aandacht weer op hen. Naast de missionaire activiteit van de Rooms-Katholieken wijdden nu ook Anglicanen en Protestanten hun belangstelling aan deze groep (1827 druk van het Nestoriaans Nieuwe Testament). Behalve de reis van G. P. Badger, die de streek in 1842 bezocht en een beroemd boek aan de Nestorianen met uitvoerige berichten over hun dogmatiek en liturgie wijdde, moet vooral genoemd worden "the Archbishop of Canterbury's Mission to Assyrian Christians" (sedert 1881). Deze laatste deed geen pogingen om de Nestorianen te "bekeren", maar om door onderwijs het geestelijk peil te verheffen. Aan deze missie, evenals aan het werk van de Dominicanen van Mosoel, zijn vele tekstuitgaven van oude schrijvers en liturgische boeken te danken. Dit viel samen met de opbloei van de Oosterse studiën in de wetenschappelijke wereld van West-Europa.

In en na de eerste wereldoorlog was ook deze groep het slachtoffer van de ongeregelde toestanden in het nabije Oosten. Ook de Volkenbond heeft zich het lot van de Assyrische Christenen aangetrokken.

Toen over de uitbreiding van het Nestoriaanse Christendom over centraal Azië gesproken werd, bleef een belangrijk deel onvermeld, namelijk de Christelijke kerken, die in gemeenschap met de Nestorianen leefden, aan de kust van Voor-Indië. Zij noemden zich naar de apostel Thomas. Thomas-Christenen. In hoeverre deze discipel van het Heeren inderdaad door zendingsarbeid daar het geloof gebracht heeft, is zeer onzeker, schoon niet onmogelijk. Maar wel vast staat, dat sedert onheuglijke tijden in Indië Christenen wonen; en zeker is het, dat er oorspronkelijk een hechte band met de Nestorianen bestaan heeft. In de zesde eeuw bezocht Cosmas, een Alexandrijns Christen, Indië, waar hij getroffen werd door de vele kerken, die onder de aartsbisschop van Seleucië stonden. Ook de latere zendingsactiviteit van de Nestorianen had de banden stevig gemaakt. Hun liturgie was van Perzische oorsprong. Door de Mongolenstormen, die, gelijk wij zagen, de ondergang van de Nestoriaanse kerk ten gevolge hadden, werd Indië niet getroffen. Het Christendom bestond er rustig in de oude vormen verder, tot de komst van de ontdekkingsreizigers. Met de Portugezen kwamen ook de Jezuïeten mee, welke zich beijverden om aansluiting, d.w.z. onderwerping aan Rome tot stand te brengen. Dit vond plaats op de Synode van Diamper (1599). Hieruit ontsproten echter tal van moeilijkheden. Een gelegenheid om aan het Roomse juk te ontsnappen, gaf de vestiging

van de Hollanders in Cochin (1663), Een gedeelte bleef echter trouw aan Rome. De anderen verbonden zich met de Jacobietische bisschop van Antiochië! Ook hierbij hebben zich weer scheuringen voorgedaan, zodat een deel tot de Nestoriaanse kerk terugkeerde. In 1816 ontstond in Engeland een zendingsgenootschap om onder deze "Syrische Christenen" te werken; ook deze arbeid gaf tot allerlei verwickelingen aanleiding: sommigen wilden blijven, wat zij waren; anderen vormden een Anglicaanse communie, terwijl tenslotte een groep, de Mar Thomaskerk, het oude wilde vasthouden, maar, niet blind voor het nieuwe, dit gaarne aanvaardde. Deze laatste groep wilde dus wel de liturgie handhaven, maar persoonlijk doorleefd. Men legt hier ook sterke nadruk op het zendingswerk.

Merkwaardig is, dat deze groepen als Christenen een afgesloten kaste vormen; van vermenging met het heidendom bemerkt men hoegenaamd niets. Dit feit is echter eerder te danken aan het Oosters conservatisme ten opzichte van de vormen, dan aan een levend besef van het Christelijk geloof.

De Roomse kerk in het Oosten

Reeds enkele malen is in de voorafgaande bladzijden de arbeid van de Rooms-Katholieke kerk onder de gescheiden Oosterse kerken ter sprake gebracht. Van oudsher wordt met grote ijver gewerkt om met allerlei middelen deze groepen weer tot de moederkerk terug te brengen. Natuurlijk zoekt men vooral gemeenschap met de Orthodoxe kerk, waarvan men sedert 1054 gescheiden is, maar ook de kleinere groepen hebben de aandacht.

Uit deze activiteit zijn de zogenaamde geünieerde kerken te voorschijn gekomen. Dat zijn met Rome verbonden Copten, Jacobieten en dergelijken. Dezen hebben zich aan de opperhoogheid van de paus onderworpen de patriarchen van die kerken ontvangen dus van hem hun wijding; maar zij hebben niet de Roomse liturgie, doch volgen hun eigen oude overlevering op dit punt, en wel in de landstaal. Natuurlijk hebben zij moeten breken met de specifieke onderscheidingspunten als monoeen duofysitisme en de namen van de grote leraars van die ketterijen uit de heiligenlijsten moeten schrappen. Op zichzelf hebben deze Uniaten niet veel te betekenen, wel als voorposten en uitvalspoor ten van de Roomse propaganda. Hierbij moet nog genoemd worden de kerk van de Maronieten in de Libanon. Deze schijnt samen te hangen met een klooster van de heilige Maron, gesticht in de vijfde eeuw. De naam komt het eerst in de achtste eeuw voor en wel onder de ketternamen. De latere Maronieten hebben dit willen ontkennen, maar dit is onmogelijk. Hun organisatie doen zij teruggaan op een zekere Johannes Maron (geb. ca 700), die zij als heilige vereren; maar deze traditie is jong en deze figuur is zeer vaag. In 1182 is een groot gedeelte tot de Roomse kerk overgegaan; maar de samenwerking was niet vlot. Eerst in de zestiende eeuw kwam de beslissende verbinding met Rome, waarbij zij nog belangrijke eigenaardigheden behielden (o.a. eigen ritus, priesterhuwelijk; communie onder beide gestalten). In 1579 stichtte Gregorius XIII een seminarie voor hen in Rome. Aan die opleiding dankt men een aantal geleerden, die de belangstelling voor het Syrische Oosten weer verlevendigd hebben. Genoemd moet vooral de familie Assemani worden in de achttiende eeuw; de beroemdste van hen, J. S. Assemani, gaf in zijn *Bibliotheca Orientalis* veel uittreksels uit Jacobietische en Nestoriaanse bronnen, die eerst aan het einde van de negentiende en in de twintigste eeuw gepubliceerd werden; zo was dit werk van zeer grote betekenis voor de kerkgeschiedenis.

De bewoners van de Libanon wisten onder de Turkse heerschappij een tamelijk grote mate van vrijheid te bewaren.

In 1860 werden velen door de Drusen vermoord, onder toelating van de Turken; gedurende de eerste wereldoorlog herhaalde zich dit.

Het schisma van 1054, de kruistochten

Anders dan in het merendeel van de tot nu toe behandelde kerken vormde het Christendom in het rijk, dat Byzantium als hoofdstad en middelpunt had, lange tijd niet een onderdrukte minderheid. Tot de val van de stad in 1453 nam de kerk een belangrijke plaats in. Kerk en Staat waren hier nauw verweven, waarbij echter van overlang de Staat de leiding had, Met de inname van Constantinopel door de Turken veranderde deze toestand echter radicaal en kreeg de kerk een plaats als in de vroeger besproken gevallen.

De politieke, economische en culturele geschiedenis, hoe gewichtig en interessant ook, kan binnen het kader van dit boek natuurlijk niet besproken worden. Het zou ook niet licht vallen om van deze rijkgeschakeerde geschiedenis in kort bestek een samenvatting te geven. Een menigte bronnen, slechts ten dele nog ontsloten, tonen ons de glorie en neergang, traditionele stijfheid en Oosterse intriges en losheid in bonte verscheidenheid. De erfenis van het voorgeslacht werd trouw bewaard. Dat geldt ook van het kerkelijk leven: eredienst, studie, weldadigheid en monnikendom werden ijverig gehoed.

Hier willen wij onze aandacht richten op enkele feiten van diep ingrijpende betekenis.

Daar is in de eerste plaats het schisma aan het begin dezer periode. Want de scheiding tussen Oosterse en Westerse kerk is niet opeens geschied. Integendeel aan de beslissende breuk in 1054 gingen bijna twee eeuwen van twist vooraf.

De oorzaken van deze scheuring moet men zien in de diepe kloof, die er tussen de Oosterse en Westerse kerkelijkheid als twee verschillende typen ontstaan was; in de onderlinge na-ijver tussen de pauselijke stoel en de patriarchaatszetel van Byzantium, welke van het concilie van Constantinopel (381) af gaande was, met als inzet de oppermacht van Rome of de gelijkwaardigheid van de bisschoppen; in de strijd tussen paus en keizer: de eerste richtte zich steeds meer naar het Westen, nam daar weldra een overheersende positie in, terwijl de invloed, die de keizer gaarne in Italië oefende, naar evenredigheid daalde. De grote man van de scheiding, nog immer als een hel-schijnend licht van de orthodoxie vereerd, was de patriarch over wie in een vorig hoofdstuk gehandeld werd.

De dood van Photius had geen einde aan zijn werk gemaakt. Men moet juist vaststellen, dat zijn geestelijke invloed toeneemt. Wat hij gedaan heeft, is beslissend gebleven voor de gehele volgende geschiedenis: het diepe wantrouwen tegen het Westen had hij bewust gemaakt en dit verdween niet. Ook niet, toen onder de opvolgers van Leo krachtige pogingen gedaan werden om door wederzijdse concessies tot overeenstemming met Rome te komen.

De laatste draden zijn in het midden van de elfde eeuw verbroken door de patriarch Michael Caerularius. Want de verbintenis was slechts oppervlakkig geweest. In het Westen was na de betreurenswaardige toestanden in Rome gedurende de tiende eeuw een grondige verandering gekomen. De beweging, van Clunyuitgegaan, streefde, onder goedkeuring van Paus Leo IX, naar Hervorming. Dit gaf in de provincie van Italië, waar de Byzantijnse invloed steeds beduidend geweest was, aanleiding tot moeilijkheden. In verband daarmee zond Michael, van huis uit staatsman, doch op niet geheel ordelijke wijze patriarch geworden, een brief aan de bisschop in Zuid-Italië; de oude klachten van Photius werden hier nog uitvoeriger herhaald, o.a. ontmoet men hier de aanklacht van het gebruik door de Latijnen van ongezuurd brood, hetgeen schandelijk geacht werd. Zo liet de patriarch ook de kapel van het pauselijk gezantschap naast andere kerken van de Latijnse ritus sluiten en men vertelde, dat Griekse priesters de hostie onder hun voeten vertrapt hadden! Aanvankelijk was er aan beide zijden nog een tegemoetkomende houding, al handhaafde de paus zeer beslist zijn aanspraken en al werden deze even beslist door de andere partij afgewezen. De uitbarsting kwam door een pauselijk gezantschap, dat de keizer, de zwakke Constantinus Monomachus, moest winnen en de patriarch vernederen, door op diens onwettige troonsbestijging te wijzen. De pauselijke woordvoerder wist zeer handig de bezwaren tegen de Westerse ritus te ontzenuwen en de Byzantijnse kerk als achterlijk te bestempelen.

Toen de veroordeling van Michael geëist werd, werd dit geweigerd. De pauselijke gezant legde daarop (1 juli 1054) een uitvoerige banbul op de altaartrappen van de Hagia Sofia: de patriarch werd als aartsketter aan de duivel overgegeven. Michael bleef het antwoord niet schuldig en liet door een concilie de pauselijke gezanten in de ban doen. De heersersnatuur van Michael had gezegevierd; het Oosten bleef hem trouw. Lang heeft hij van zijn zege niet genoten, want in 1058 werd hij door de krachtige keizer Isaak Comnenus in ballingschap gezonden, waarin hij niet lang daarna stierf.

Maar daarmee was de breuk niet geheeld. Zij is nimmer geheeld, ondanks verscheiden pogingen, die daartoe later zijn aangewend. De kloof was te groot; want achter hetgeen voor ons rituele futiliteiten schijnen, stak voor de Oosterling de ganse opvatting van het geloof. Deze kloof is niet gedicht, toen West naar Oost kwam in de dagen van de Kruistochten, een

halve eeuw later begonnen (1096). Men kan juist vaststellen, dat het tegendeel bereikt werd: de haat tegen de Westerlingen, de "Franken", werd onuitroeibaar.

Niet alleen in geestelijk en kerkelijk opzicht was het Oosten losgeraakt van het Westen, ook politiek was dit het geval, vooral toen de Normandiërs in Zuid-Italië de zijde van de paus kozen. Maar de dreiging kwam niet alleen van het Westen en Noorden. Vooral uit Azië ontstond gevaar. De Turkse stam van de Seldsjoeken, krijgshaftige Mohammedanen, maakte grote veroveringen en wist zelfs in de vernietigende slag bij Mantzikert (1071) de keizer gevangen te nemen. In de jaren 1030 tot 1080 was het rijksgebied tot op de helft verminderd; in Klein Azië was nog slechts een smalle kuststrook onder Byzantijns bestuur. In Alexius Comnenus (1081-1118) stond een keizer op, die de dreigende ondergang althans voorlopig wist af te wenden. Handige politiek maakt de vijanden in Noorden en Westen onschadelijk; tegen de gevaren van het Oosten doet hij niet tevergeefs een beroep op de. Latijnse Christenheid.

Dit verzoek viel in toebereide aarde. Aan het einde van de elfde eeuw was Paus Gregorius VII reeds in bespreking geweest om aan Byzantium hulp te bieden, op hoop de verbroken eenheid weer te herstellen. Bovendien speelden de berichten, die in het Westen kwamen over de moeilijkheden, welke de pelgrims in het Heilige Land ondervonden, een rol, zij het niet de voornaamste. Het eerste doel was de afwending van het gevaar voor Byzantium en de Christenen van Klein Azië. Op het concilie van Clermont (1095) wordt onder leiding van Urbanus II tot de kruistocht besloten. Byzantium heeft zelf aan deze oorlog tegen de Mohammedanen niet deelgenomen, doch de invloed, aan den lijve gevoeld.

Alexius kreeg meer hulp dan hij verwacht had en begeerde. De woeste Westerse troepen heeft hij zo spoedig mogelijk naar Azië overgezet, vooral toen hij onder hen politieke tegenstanders als Bohemund van Tarente ontdekte. Wel liet hij de aanvoerders een eed van trouw afleggen, waarbij zij zijn opperhoogheid erkenden. Hij profiteerde er in zoverre van, dat een groot gedeelte van het verloren gebied werd teruggewonnen.

Door Klein-Azië trokken de kruisvaarders, rovend en plunderend, naar Palestina. Verschillende kleine rijken werden daar gesticht, hetgeen tot verdeeldheden aanleiding gaf. In 1099 werd Jeruzalem, dat in 1071 aan de Turken gekomen was, na bloedige strijd heroverd, waarna het koninkrijk Jeruzalem gesticht werd.

De Byzantijnse keizer zag deze Latijnse staatjes met wantrouwen aan. Vele politieke verwickelingen waren daarvan het gevolg. De Turken en Mohammedanen trokken tenslotte daarvan het meeste profijt. Want ofschoon men in Byzantium nog wel de gedachte aan herstel van oude glorie gekoesterd had, de winst ging verloren, en de kleine Christenstaatjes gingen te gronde na een slepend bestaan (1291 val van Acco, het laatste bolwerk). Meerdere kruistochten konden dit proces wel tijdelijk ophouden, maar niet keren.

Deze geschiedenis behoort echter meer op het terrein van de Staatkundige geschiedenis thuis dan dat zij de kerk raakt. Niet onvermeld mag hier echter blijven de beruchte vierde kruistocht, waarbij de politiek van de koopmansstad Venetië een grote rol speelde, geholpen door verdeeldheid onder de Byzantijnen. Zij eindigde niet in Jeruzalem, maar met de inname en plundering van Constantinopel (1204) en de oprichting van het Latijnse keizerrijk onder Boudewijn IX. Dit intermezzo duurde tot 1261, toen Michael Palaeologus de stad weer bij verrassing nam. Het was, ook in kerkelijk opzicht, een periode van Westerse overheersing, vernedering en uitbuiting, welke de haat tegen al wat Westers was, vergrootte.

Onder de dynastie van de Angeli (1185-1204) werd er in de Byzantijnse kerk een heftige strijd over de eucharistie gevoerd. Niet onwaarschijnlijk is hierbij Westerse invloed geweest. Immers het ging over de vraag, of het "lichaam van het Heeren", dat men -in de communie ontving, onvergankelijk was als het verhoogde lichaam of vergankelijk was als aardse spijs. Gedurende het Latijnse keizerrijk met zijn kerkelijke onderdanigheid aan Rome, zetelde de patriarch in Nicéa, waar een eigen Grieks keizerrijk zich staande wist te houden. Wel is het typerend voor de toestanden, dat Michael Palaeologus in 1259 hulp aan de paus verzocht, waar deze evenwel niet op in ging. Met de restauratie van 1261 keerde ook de patriarch terug.

De theologische ontwikkeling in het Oosten, de Hesychastenstrijd

Voordat wij nu overgaan tot de laatste episode van Byzantiums geschiedenis, willen wij nog iets zeggen van de theologische ontwikkeling. Ziet men op de grote menigte van traktaten, die bewaard gebleven zijn, dan moet het resultaat gering genoemd worden. Men zocht en vond zijn kracht steeds weer in repetitie van de oudheid en in eindeloos veel geschriften over de uitgang van de Heilige Geest. Toch mogen wij aan dit werk van de Byzantijnse theologie niet de haar toekomstige lof onthouden, dat zij veel, zeer veel bewaard heeft, wat anders uit de oudheid reddeloos verloren was gegaan. Hun copieerlust en traditionalisme bleek later van onschatbare waarde te zijn.

Naast Photius, de verzamelaar van een Bibliotheca, de commentator van de Bijbel (uit zijn tijd stamt ook de herziene uitgave van het Nomocanon, wetboek van de Griekse kerk), moet hier Arethas van Caesarea (begin tiende eeuw), de geleerde Platonist en verklaarder van de Apocalypse, genoemd worden. Hooggeroemd is in de elfde eeuw Psellus, een veelweter met een onaangenaam karakter; hij beijverde zich voor, de restauratie van het Platonisme, maar bleef binnen de kerkelijke grenzen. Een leerling van hem, Italos, ging verder en achtte op sommige punten de heidense filosofie te verkiezen boven de Christelijke leer, hetgeen hem een scherpe veroordeling als ketter opleverde.

Uit het einde van de elfde eeuw dateert een geschrift van Theophylactus van Bulgarije Over de dwalingen van de Latijnen. Hij achtte de scheiding niet onvermijdelijk, al wilde ook hij van het "filioque" niet weten. Hij klaagt sterk over theologische hoogmoed. Dit is andere taal dan in de meeste geschriften tegen de Latijnen. Want in de overvloed van die verhandelingen is tot op de huidige dag immer de felste polemiek te vernemen; men zet daarin, zonder neiging tot compromis, de arbeid van Photius voort.

Uit de polemische geschriften van Photius en Psellus zijn ook enkele verre nakomelingen van de oude gnostieken bekend: de Paulicianen (uit Armenië, zevende eeuw) met de Manichaeën in verband gebracht om hun dualisme; de Euchieten (die door bidden de demonen uit de mens wilden uitdrijven); vooral de zeer belangrijke groep van de Bogomilen, insgelijks dualisten. Deze laatsten, die zich tot het midden van de zestiende eeuw hebben weten te handhaven, trokken zelfs de aandacht van keizer Alexius, die de bekende Bijbelcommentator Euthymius Zigabenus een weerlegging liet schrijven: Dogmatische wapenrusting van het Orthodoxe geloof. Mogelijk hebben zij ook samenhang gehad met de Katharen in het Westen. Veel bijzonderheden zijn over deze ketterijen niet bekend, maar -het feit, dat zulke vooraanstaande theologen er zich mee inlieten, is naast het merkwaardige voortof opleven van de gnostiek opvallend genoeg. Bovendien kunnen er bij de Bogomilen (lett.: vrienden Gods) aanrakingen zijn met gedachten van mystieke aard, die ook in het Griekse monnikendom leefden.

Want deze mystiek is ook binnen de kerk van grote betekenis geweest en heeft tot zware strijd geleid. In het begin van de elfde eeuw had Symeon de nieuwe theoloog (1038) een vernieuwing gebracht. Tegen het geesteloze routinewerk sprak hij weer van de persoonlijke omgang met God. Het hoogste doel van het godsdienstig leven was om tot het "Licht" te komen. Het "Licht" is hem de verzekering van Gods genadige tegenwoordigheid, waardoor hij dieper eigen zonde en Gods vergeving leert verstaan.

Een meer kerkelijke vorm verkreeg deze mystiek later in de geschriften van Nicolaas Cavasilas (veertiende eeuw). Deze gaf in zijn zeven Boeken over het leven in Christus, aansluitend bij de sacramenten, een overzicht van de gang van de "verGoddelijking, van de ingang in het onverderfelijke leven. Die cultus-mystiek vond wel haar breedste uitwerking in de werken van Symeon van Thessalonica (ca 1430). Het duidelijkst komt de mystiek te voorschijn, het krachtigst doet zij zich gelden in de zgn. Hesychastenstrijd in de veertiende eeuw. De beweging van de Hesychasten (afgeleid van: hesychia = rust) nam haar oorsprong in de Athoskloosters; zij wijdden zich geheel en al aan de overpeinzing om door het "redelijk gebed" tot eenheid met God te komen, in volkomen afzondering van het zintuigelijke en volslagen concentratie op het geestelijke. Deze weg van de eenwording ging langs allerlei graden. Als hulpmiddel werd dikwijls aangewend het onafgebroken staren op de navel, waardoor men meende te komen tot het schouwen van het ongeschapen Licht, dat op de Thabor, de berg van de verheerlijking, geschenen had, eeuwig en toch mededeelbaar. Deze theorie, vooral voorgestaan door Gregorius Palamas, werd van onrechtzinnigheid beschuldigd

door een monnik, uit Zuid-Italië afkomstig, Barlaam, Deze verklaarde, dat die leer tot tweegodendom leidde. Veel strijd was hier het gevolg van met scherpe dialectiek werd het voor en tegen ontwikkeld. Tenslotte werd op een Synode van 1351 de leer van de Hesychasten officieel als kerkelijk erkend. Deze is sedertdien de beheersende geestesstroming van het Griekse godsdienstige leven geworden en gebleven.

In deze Hesychastenstrijd heeft men niet alleen te doen met een monnikentwist. Allerlei motieven, die met de zaak zelf niets van doen hadden, deden zich eveneens krachtig gelden. Zo roerde zich hier een reactie tegen de invloed van het Westen en politieke spanningen in het rijk zelf,

Ook na de mislukking van de poging tot Latinisering (1261) was de hoop van de paus altijd nog op de opheffing van het schisma gericht geweest. De keizer Michael Palaeologus ging uit politieke motieven er op in. Aldus kwam de Unie van Lyon (1274) tot stand, waarbij de keizer bijna alle wensen van de paus inwilligde, in ruil daarvoor kreeg hij dekking in de rug. Maar bevrediging gaf dit noch ter ener, noch aan de andere kant. In de Griekse kerk was een grote stroming tegen deze unie en in 1281 verbrak Martinus IV, vriend van Michaels vijand Karel van Anjou, de overeenkomst. In het Byzantijnse rijk was de tegenstand vooral belichaamd in de partij van de "Zeloten", die de vrijheid van de kerk voorstonden tegenover de "Politici", die begeerden, dat de kerk zich naar de Staat zou richten. De eerstgenoemden, later ook naar een patriarch Arsenieten genaamd, hadden vooral aanhang onder het volk en wisten ondanks vervolgingen die oppositie gaande te houden. In het begin van de veertiende eeuw beheersten zij de wereldlijke geestelijkheid. In die tijd werd er ook iets van de voornaamste werken van de Westerse theologie in vertaling aan het Oosten bekend gemaakt door de arbeid van Demetrius Cydonius (tweede helft van de veertiende eeuw); hij vertaalde o.a. Augustinus, Anselmus van Canterbury en de Summa van Thomas van Aquino. Ook in de theologische strijdvragen koos hij de positie van de Westerse kerk. Maar in dit geval bracht de kennismaking geen liefde; integendeel! Het sentiment van de Griekse kerk bleef anti-Westers. De politieke noodzaak dreef echter tot aansluiting bij het Westen.

Het rijk om de hoofdstad, centrum van een zeer hoogstaand cultureel leven, was steeds kleiner geworden. In 1338 hadden de Turken de Bosporus bereikt. Geroepen door een van de partijen in de burgeroorlog, die de reeds verzwakte krachten nog meer verminderde, staken zij weldra naar Europa over. In 1365 maakte sultan Moerad Adrianopel tot zijn hoofdstad. Wel gaf het optreden van Timoerlenk enige verlichting, daar hij de Turken in de slag bij Angora (1402) vernietigend sloeg. Maar ook dit was tijdelijk; in 143e ging ook Thessalonica verloren. Te midden van die wassende stroom zag de keizer uit naar hulp. Johannes VIII (1424-1448) ging weer (ook zijn voorgangers hadden dit gedaan en waren zelf daartoe naar het Westen gereisd) onderhandelingen aan met de paus en met het concilie van Bazel. Aan de paus, wiens macht door het concilie in gevaar was gebracht, was een eclatant succes als de Unie ongetwijfeld zou zijn, niet onwelkom. In 1438 kwam het concilie voor de Unie te Ferrara bijeen; keizer en patriarch waren aanwezig. In 1439 werd het naar Florence verplaatst. De Grieken waren verdeeld: aan de ene zijde stond een partij, die van geen schipperen wist onder leiding van Marcus van Eféze, aan de andere Bessarion (een man van klassieke ontwikkeling, die tot de Roomse kerk overging en het tot kardinaal bracht). Na zeer langdurige besprekingen, verzaamd door wederzijds gebrek aan kennis van elkander, werd men het eens, want Byzantium gaf, door de nood gedrongen, geheel toe. De Grieken aanvaardden de leer van het vagevuur, de opvatting van de eucharistische consecratie (nl. brood en wijn worden bij het Avondmaal tot lichaam en bloed van het Heeren door de instellingswoorden en niet door de bede om de Heilige Geest), de gelijkheid van gezuurd en ongezuurd brood bij de mis, zij gaven dogmatisch toe ten opzichte van het Filioque, al mochten zij het symbool zonder die toevoeging blijven reciteren, en erkenden de paus als opperhoofd.

De vreugde van de hereniging was van korte duur. Toen de afgezanten in het Oosten terugkwamen, ging er een storm van verontwaardiging op. De meesten, die de unie ondertekend hadden, verklaarden er berouw van te hebben, "dat zij het reine offer geloochend hadden en azymieten ("ongezuurden") geworden waren". Of er in 1450 een concilie gehouden is, waarop de unie beslist geloochend is, is onzeker, hoewel men er toe neigt dit concilie als apocrief te beschouwen. Maar vast staat wel, dat de orthodoxe kerk er niets van weten wilde.

Ook daar gold de leuze: liever Turks dan paaps! Pogingen, in latere eeuwen ondernomen, hebben evenmin resultaat gehad.

Voor de keizer bleef het gehoopte resultaat uit, want uit het Westen daagde geen hulp. Zo stond ook de laatste Byzantijnse keizer, Constantijn XI (1449-1453), alleen. Hij beschikte slechts over een kleine legermacht tegenover de talrijke en welbewapende troepen van Mohammed II. In het begin van april 1453 werd het beleg om de stad geslagen. Grote processies, tranen en gebeden konden niet redden.

Op 28 mei werd 's avonds de laatste Christelijke godsdienstoefening in de Hagia Sofia gehouden; zeer vele gelovigen ontvingen, met hun keizer, de sacramenten. In de nacht van 28 op 29 mei werd de grote aanval ingezet, die, aanvankelijk afgeslagen, toch succes had: in de straten van de stad sneuvelde Constantijn met vele duizenden zijner burgers. Zij, die een vrijplaats in de hoofdkerk hoopten te vinden, werden vermoord. Drie dagen lang werd de stad geplunderd: veel kunstschaten, handschriften, kerkelijk en particulier bezit werd vernield.

Een volksverleering wist te vertellen, dat er op het ogenblik, dat de Turken de Hagia Sofia binnendrongen, dienst was; de dienstdoende priester zou met de heilige voorwerpen door een muur, die zich op wonderbare wijze voor hem opende, verdwenen zijn. en zegt het verhaal verder, wanneer Constantinopel weer in het bezit van de Christenen komt, zal hij terugkeren en de dienst voortzetten.

Mohammed hield zijn zegevierende intocht en dankte Allah voor zijn zege. De val van Constantinopel was meer dan de inname van een stad, zelfs van een hoofdstad. Het was een beproeving van het geloof. De Turken spraken van hun profeet, die meer zege gaf dan Jezus Christus. Voor de Grieken was, de stad, die zij als de van God beschutte vierden, gevallen en daarmee rees de vraag, of niet God de nederlaag geleden had. Men vroeg zich af, of de dagen van de antichrist niet gekomen waren; waarom de heiligen hun hulp niet boden? Ook in het Westen was de indruk overweldigend. Men dacht daar zelfs over een hernieuwde kruistocht tegen Mohammed II, die voorloper van de antichrist en de tweede Sanherib. Ook betreurde men daar de val van de stad, zo rijk aan herinneringen uit de oudheid.

De Turkse heerschappij

Onder de Turkse heerschappij veranderde de toestand geheel. Natuurlijk hield de kerk op heersende kerk (zelfs in de verzwakte betekenis, waarin het voor de Byzantijnse gegolden had) te zijn. Zij werd het toevluchtsoord van het Hellenisme in de donkere eeuwen van Turkse overheersing. Toch waren de eerste jaren niet ondragelijk. Wel waren er plaatselijk vervolgingen, maar in het algemeen werden de rechten toch gerespecteerd: de patriarch werd als "leider van de natie" erkend en ongeveer als ambtenaar beschouwd; de clerus was vrijgesteld van belastingen, die de leken in de vorm van een hoofdgeld moesten betalen;

kerkelijke canones bleven gehandhaafd, de diensten konden verder gaan, want al werd de helft van de kerken in de hoofdstad in moskeeën veranderd, de andere helft bleef voor de Christelijke eredienst bestemd.

Wel moet men van deze rechten niet een te overdreven voorstelling hebben; in de loop van de geschiedenis zijn zij dikwijls geschonden, want zij namen de haat van de Turken tegen het Christelijk geloof niet weg. Ook werd menige poging aangewend om de Christenen afvallig te maken, hetzij door beloften van werelds voordeel, hetzij met de dreiging van martelaarschap. Kinderen werden dikwijls aan de ouders onttrokken om hun een Mohammedaanse opvoeding te geven en hen tot keurtroepen van de sultan te maken. Opstanden tegen deze behandeling bleven niet uit, maar werden in bloed gesmoord om daarna tot nog ellendiger toestanden aanleiding te geven. Interventie van vreemde mogendheden (Frankrijk, Holland in de zeventiende eeuw, Rusland in de achttiende en negentiende) boden slechts tijdelijk verlichting en werden door de Orthodoxen niet altijd op prijs gesteld, omdat zij er soms pogingen in zagen om hen geestelijk onder vreemde heerschappij te brengen.

De eerste patriarch na de omwenteling was Gennadius (Gregorius) Scholarius, eerst een aanhanger van de unie, later een fel tegenstander, een vruchtbaar schrijver en scherpzinnig theoloog, met grote bewondering voor Thomas van Aquino. Van hem is onder meer een korte Belijdenis afkomstig, die onder de symbolische boeken van de Griekse kerk is opgenomen.

Het ambt van patriarch was overigens een niet zeer begerenswaardige betrekking. Vooral in de zeventiende eeuw werd het beklimmen van de zetel wel eens met een gang naar Golgótha vergeleken. Men was geheel aan de willekeur van de afwisselende sultans overgeleverd. Slechts weinigen zijn tot hun dood toe op hun post kunnen blijven. Velen werden afgezet om soms daarna weer eens, soms zelfs meerdere malen in hun ambt hersteld te worden.

Welke invloed heeft dit op de Griekse kerk zelf gehad; hoe heeft zij zelf de situatie beoordeeld? Zeer karakteristiek is een uitspraak van de patriarch Anthimus uit 1798, dat de Voorzienigheid de Turkse heerschappij verkozen had in plaats van het keizerschap, dat in de orthodoxie wankelde, en als een bescherming tegen Westerse ketterij.

Deze uitlating, 250 jaar na de val van Constantinopel, doet ons zien, wat als de hoofdzaak beschouwd werd, namelijk de ongerepte handhaving van de Orthodoxie naar Oosterse opvatting van traditie en cultus, met afwijzing van iedere Westerse beïnvloeding. Inderdaad had het Oosten dit bewust gekozen.

Van Rome wilde men niets weten; ook het Protestantisme wees men af. Bij de Lutheranen bestond een zekere hoop, omdat men in het Oosten wel de oude tradities, maar niet de Middeleeuwse insluipsels had. In 1559 werd door een Griekse diaken een onderzoek te Wittenberg ingesteld en Melanchton zond een Griekse vertaling van de Augsburgse Confessie naar het Oosten. Interessant en typerend is de briefwisseling uit de jaren. 1573 tot 1581 tussen Jeremias II en Tübingse theologen. De eerste was patriarch van Constantinopel en spande alle krachten in om het geestelijk peil van zijn kerk te verheffen door scholen en een betere organisatie van de clerus. Door de predikant bij de keizerlijke gezant kwam hij in aanraking met de Lutheranen; zij vroegen hem een goedkeuring van de Augsburgse Confessie, waar Jeremias uit kon leren, dat hier de oude kerkleer gehandhaafd was.

Het antwoord kwam ruim een jaar later; naast punten, die Jeremias wel onderschrijven wilde, als over de kerk, priesterhuwelijk, vond hij veel meer te berispen, als de opname van het filioque, de verwerping van de goede werken voor de rechtvaardigmaking, de verwaarlozing van de vrije wil, de sacramentsleer. Hij gaf de raad om zich op deze punten te herzien en tot de Orthodoxie over te komen. Dit antwoord lokte principieel verweer uit, waarin Osiander en Curius tegenover de autoriteit van de vaders de Schrift stelden en inzake rechtvaardigmaking en sacramenten de Protestantse positie helder stelden.

Hierop zond Jeremias opnieuw een overzicht van de leer van zijn kerk op die stukken met een ernstige waarschuwing tegen de zucht om nieuwigheden in te voeren en tegen de minachting van de traditie. Een hernieuwde poging had evenmin succes; Jeremias wilde wel vriendschappelijke groeten wisselen, maar niet theologisch spreken met mensen, die zozeer de lichten van de kerk verachtten. Zo liep deze eerste aanraking op niets uit; maar zij doet reeds duidelijk zien, binnen welke grenzen -de Griekse kerk wilde handelen, overtuigd van haar heilig, apostolisch, katholiek karakter.

Rome ontwikkelde intussen van de andere zijde een zeer actieve propaganda; vooral Gregorius XIII (1572-1585) gaf daar leiding en vorm aan. De aanknopingspunten waren hier veel groter. Door proselieten en geschriften wist men invloed te winnen. Met name in Oost-Europa zocht men tot unie over te halen. In het pas gestichte patriarchaat van Moskou gelukte dit niet; wel slaagde de opzet in Polen. Het verzet van de Griekse geestelijken mocht niet baten.

Een van de voornaamste mannen, die voor het zelfstandig karakter van het Oosters Christendom opkwamen, was Cyrillus Lucaris (1572-1638). Hij moet als een van de belangrijkste figuren uit deze periode beschouwd worden, aangezien hij de Orthodoxe kerk, gelijk een zijner tijdgenoten het uitdrukte, uit haar dommel gewekt heeft, en haar dwong tot nauwkeurige bepaling van positie. De beoordeling van zijn persoon is altijd zeer verschillend geweest en nog kan men niet zeggen, dat men tot een zuiver zicht op zijn werk gekomen is. De Rooms-Katholieken zagen in hem een aartsketter, de Protestanten begroetten in hem een bondgenoot; de Grieken trachtten hem van de blaam van de ketterij te zuiveren door van ondergeschoven geschriften te spreken en hem als het slachtoffer van de omstandigheden voor te stellen. Zoveel is zeker, dat hij na zijn opleiding, o.a. te Padua, als dienaar van de patriarch van Alexandrië in de negentiger jaren van de zestiende eeuw aan de besprekingen over de Unie in Oost-Europa heeft deelgenomen. Van Protestantse invloed is daarbij niets te

bemerken. Als patriarch van Alexandrië kwam hij in 1602 in aanraking met de Hollandse gezant Haga, door wie hij relaties kreeg met Uytenbogaert en kennis maakte met geschriften van de Remonstranten. Wel ontstond er bij hem, de overtuiging, dat er veel te verbeteren viel in zijn kerk, maar Reformatie doorvoeren achtte hij onmogelijk.

Dat hij duidelijk gezien heeft, wat het kernpunt van de Reformatorische leer was, kan men niet zeggen; met invoering van nederigheid, verachting van werelds gewin en eenvoud van het Evangelie achtte hij reeds veel gewonnen. Uit die tijd dateren ook zijn geschriften tegen Rome, waarin men wel de oude Griekse strijdkwesities, maar niet de Hervormde protesten kan vernemen. In 1620 werd hij patriarch van Constantinopel, een plaats, waarvan hij vijfmaal verdreven zou worden, die hij zesmaal bezetten zou. Veel tegenwerking ondervond hij van de Jezuïeten, bij wie hij zich bitter gehaat had gemaakt. Een tegenwicht daartegen zocht hij door aansluiting bij de Protestanten, met name door de Hollandse gezantschapspredikant Leger, een overtuigd Calvinist (1628). Deze dreef hem tot invoering van allerlei Hervormingen. Uit die tijd stamt zijn geruchtmakende Catechismus, eerst in het Westen gedrukt, later in het Oosten bekend geworden en daar grote opschudding veroorzakend. Deze Belijdenis was Calvinistisch, maar aangepast aan het Griekse spraakgebruik. Door allerlei machinaties werd hij bij de sultan aangeklaagd van opstandigheid en in 1638 vermoord.

Met zijn gewelddadige dood was de zaak echter niet uit de wereld. Zijn opvolger veroordeelde zijn leer op de Synode van Constantinopel (1638) en op die van Jassy (1642). Maar zowel de Rooms en als de Protestanten lieten de zaak niet rusten. In 1672 riep Dositheus van Jeruzalem aldaar een kerkvergadering bijeen, waar de Griekse kerk in het Schild van de Orthodoxie tot een verklaring kwam, waarin het Calvinisme definitief werd afgewezen en tegenover de Belijdenis van Cyrillus de zuivere leer gesteld werd. Uit de toegevoegde vragen over lezing, duidelijkheid en canon van de Heilige Schrift en over de heiligencultus ziet men duidelijk, dat men de essentiële stukken van de Reformatorische Belijdenis niet aanvaardde wilde.

De problematiek van het ogenblik had deze formulering voor de Grieken zó noodzakelijk gemaakt. Men heeft daarin wel eens Rooms-katholieke invloed gezien. Deze is slechts in zoverre aan te nemen, dat de scholastieke denkwijze ook onder de Oosterlingen sedert de veertiende eeuw aan betekenis gewonnen had. Van Rome bleef de Orthodoxie zich in elk geval gescheiden voelen door de oude twistvragen, gelijk dit nog twee eeuwen later bleek als antwoord op een brief van paus Lep XIII door Anthimus VII. (1895). Rome moest eerst met zijn nieuw ingevoerde ketterijen breken (hier worden ook nog genoemd: de onbevleete ontvangenis van Maria, de pauselijke onfeilbaarheid).

Deze houding is tot op de huidige dag zo gebleven. Van de belangstelling van de Roomse kerk is men niet gediend. En in het Schild van de Orthodoxie (soms wel, soms niet als een geloofsverklaring van bindende kracht beschouwd, maar in elk geval in hoog aanzien) worden de Calvinisten als erger ketteren dan de Rooms en bestempeld. In het eind van de vorige eeuw is er wel contact met de Oud-katholieken en vooral de Anglicanen gekomen. Inderdaad heeft men met deze groepen zeer veel punten van overeenkomst. In 1899 is daaruit de epikoinoonia ontstaan (correspondentie over belangrijke aangelegenheden van kerkelijke aard). In deze eeuw zijn, mede door de oecumenische beweging, de banden nauwer aangehaald en is er koinoonia gekomen (over en weer erkennen van elkanders wijdingen enz.).

Wat de inwendige toestanden in de Griekse kerk betreft, deze veranderden praktisch niet onder de Turkse heerschappij. In de negentiende eeuw is er een wijziging opgetreden. De Grieken maakten zich onafhankelijk. De eerste opstand van 1821 was onderdrukt en kostte aan duizenden Christenen het leven; de patriarch van Constantinopel werd in de deur van zijn kerk opgehangen.

Maar in 1830 werd het koninkrijk Hellas erkend. Tegelijk daarmee werd ook de kerk van Griekenland onafhankelijk. Dit feit vormt het begin van de afbrokkeling van de macht van de patriarch van Constantinopel, welke met de Turkenheerschappij zich geleidelijk had uitgebreid, maar de vernietiging ervan ook deelde. Wij zien dan in de loop van de negentiende eeuw overal op de Balkan autokefale kerken ontstaan, d.w.z. kerken met een eigen hoofd. Zij vormden in geloof en cultus een eenheid, maar waren administratief zelfstandig. Iedere staat met een eigen kerk.

Deze toestand is tot zegen geworden, want vooral aan het einde van de vorige eeuw

ontstonden allerlei pogingen tot verheffing van de clerus en daardoor van het geestelijk leven van het volk, want dit stond op een laag peil. Aanvankelijk had dit weinig succes. Maar dit is vooral in deze eeuw grondig gewijzigd. In Athene werd o.a. een theologische hogeschool gevormd door mannen, die in Duitsland theologische scholing hadden genoten. Vooral in deze eeuw werd dit steeds meer een belangrijk centrum van studie. Als een van de voornaamste dogmatici uit vroegere tijd mag gelden Eugenius Boelgaris (overl. 1806). Hij was o.a. leider van een school op Athos en na gestudeerd te hebben in Leipzig, bisschop in Rusland: Zijn voornaamste werk, waardoor hij veel invloed geoefend heeft, was: *Theologia Dogmatica* in 4 boeken (over God en Zijn eigenschappen; leer van de Triniteit; Antropologie; Christologie), in scholastieke vorm.

De leer van de kerkelijke zelfstandigheid is vooral voorgestaan door een van de voornaamste theologen uit de latere tijd, Adamantius Korais (overl. 1833). Zijn tegenstander was in dit opzicht Oikonomos (overl. 1857), die grote gevaren dacht. Dit gaf aanleiding tot heftige debatten met Pharmakides (overl. 1860). Ook raakten deze beiden in strijd over de waarde van de traditie, over de inspiratie van de Septuaginta, over de ceremoniën enz. Oikonomos was groter redenaar, maar ultraconservatief; Pharmakides overtrof hem niet in geleerdheid, maar wel in inzicht.

Ook werd de Griekse kerk in het midden van de negentiende eeuw nog bewogen door de "Theosebeia", een rationalistische leer door Theophilos Karais voorgestaan, die deswege veroordeeld werd.

Uit de andere patriarchaten, die kerkhistorisch vrijwel zonder algemeen belang zijn, zij nog vermeld de strijd, die in Jeruzalem telkens weer met andere Christelijke kerken gevoerd werd over de heilige plaatsen.

Rusland

Toen wij over de geschiedenis van de kerk van Byzantium spraken, lieten wij met opzet na om over een belangrijk feit, nl. de zendingsactiviteit bij de Slavische volkeren te spreken. Het is hier de plaats om dit onderwerp te behandelen, want dit gaf aanleiding tot gebeurtenissen van zeer verre strekking. Daarbij hebben wij het oog niet zozeer op de bekering van de Bulgaren (die overigens aan de Byzantijnse keizers de handen vol hebben gegeven), als wel op de overgang van Rusland tot het Christelijk geloof.

In 862 zocht de vorst van Moravië om politieke redenen aansluiting bij Byzantium. Hiermee ging christianisatie gepaard. De leiding berustte bij Cyrillus en Methodius, de "apostelen van de Slaven". Behalve de Griekse liturgie in vertaling schonken zij ook een alfabet, waardoor de grondslag voor de Slavische literatuur gelegd werd. Ondanks het feit, dat Cyrillus een vriend en leerling van Photius was, kreeg hij de steun van de paus. In 870 werd Methodius, meer organisator dan de geleerde Cyrillus, tot bisschop van het Slavisch bisdom gewijd. Na de dood van Johannes VIII (882) ontving Methodius ook de goedkeuring van de Byzantijnse keizer en patriarch. Dit werk leidde tot kerstening van de Balkan, waarbij van grote betekenis was, dat men als voertaal een eigen taal (kerkSlavisch of oud-Bulgaars) bezat.

Betrof dit hoofdzakelijk de West-Slaven, de Oost-Slaven of Russen onderhielden eveneens betrekkingen met Byzantium. Tegelijk met de handel kwam daar het Christendom door handelaars en missionarissen. Vooral langs de Zwarte Zeekust en in Kiew waren centra te midden van het nog welig tierende heidendom. Van geringe betekenis was de overgang van vorstin Olga, die in 957 Constantinopel bezocht. Haar zoon durfde niet over te gaan, omdat hij bang was, dat het volk niet mee zou gaan. Ten onrechte overigens, gelijk bleek onder zijn zoon Wladimir (1000). In het begin van diens regering gingen veroveringen en restauratie van het heidendom hand in hand. Toch scheen het heidendom hem niet te kunnen bevredigen en volgens de overlevering zou hij tot het Christendom overgegaan zijn, omdat hij onder de indruk van de pracht in de Byzantijnse eredienst gekomen was, waarin hij de hemel op aarde aanschouwde.

Hoe dit ook zij, de politiek sprak daarbij een woordje mee, misschien ook het voorbeeld van zijn grootmoeder. De keizers konden een bondgenoot best gebruiken en voor Wladimir was de verbinding met het incest beschaafde en door uiterlijke glans meest imponerende rijk van het

Oosten niet te versmaden. Het gewenste resultaat werd bereikt door zijn huwelijk met de Byzantijnse prinses Anna (Wladimir werd daardoor tevens een zwager van keizer Otto III, ook een machtige verbintenis), op voorwaarde, dat hij zou overgaan. In 989 werd hij gedoopt en daarna dwong hij het volk om in zijn geheel dat voorbeeld te volgen. Dit stuitte op weinig verzet. In de legende bleef Wladimir bekend als de Apostelgelijke. Zijn daad heeft, hoe zij dan ook plaats vond, geweldige gevolgen gehad: niet alleen kwam er een nieuwe leer, beter zegt men misschien, nieuwe godsdienstige handelingen, maar ook nieuwe opvattingen van recht en zedelijkheid; de Bijbel in de Slavische taal was het begin van een eigen, vooral religieuze literatuur. Van niet te onderschatten betekenis is het feit, dat men in Rusland het Christendom kant en klaar overnam, een Christendom, dat vaste vormen gevonden had in dogma en liturgie, in kerkrecht en moraal, en zich van die vastheid terdege bewust was. Hiermee nam men ook over de Byzantijnse opvatting van kerk en Staat, de godsdienstige wijding van de vorstelijke regeermacht en haar invloed op het kerkelijk leven. Vooral dit laatste heeft zich in de ganse Russische geschiedenis geweldig laten gelden.

De Russische kerk werd een onderdeel van die van Constantinopel; de patriarch benoemde de metropoliet van Kiew als hoofd. De hogere geestelijkheid was in de eerste eeuwen vrijwel uitsluitend Grieks. Na 1050 viel het land uiteen in elkander bestrijdende vorstendommen; de kerk was nog de enige band van eenheid. Ondanks de afhankelijkheid zette al spoedig een proces van russificatie in, vooral nodig, omdat de maatregelen, afkomstig van een geciviliseerde samenleving als de Byzantijnse, onpraktisch waren voor een primitieve als de Russische; zo werd bv. de kerkelijke rechtspraak veelmeer uitgebreid dan in de Griekse wereld. De vorsten zorgden hoofdzakelijk voor de kerkbouw en het onderhoud van de geestelijkheid. Grote vermaardheid kreeg het Hohenklooster te Kiew, de "moeder van de Russische kloosters", een geestelijk centrum, dat tot stichting van kloosters in vele delen van het lands aanleiding gaf.

Rusland is na de scheiding van 1054 aan Byzantium trouw gebleven, ondanks het groeiend gevoel van eigenwaarde bij de Russen. Het gevolg hiervan was, dat het eeuwen lang geheel van verbinding met het Westen verstoken was, en die in zelfgenoegzaamheid ook niet begeerde: men had immers de volmaakte orthodoxe leer; alles wat uit het Westen kwam, werd als ketters beschouwd, een opvatting, die niet bij enkelen, maar bij de overgrote meerderheid van de Russen is blijven bestaan. Wel kwam deze verwijdering niet terstond, want de Russische metropoliet onderhield aanvankelijk nog betrekkingen met Rome, terwijl van de zijde van Rome nog herhaaldelijk pogingen aangewend werden om met Rusland op goede voet te komen. Eerst in de twaalfde eeuw kwam de scheiding, maar toen ook voorgoed: elke vorm van gemeenschap werd zonde geacht.

In 1237 viel Rusland onder de heerschappij van de Mongolen (Tartaren). Veel kerken en kloosters met hun geestelijk bezit werden vernield. Het gevolg was een terugzinken in de barbaarsheid, waaruit men bezig was zich te bevrijden. De Mongoolse heerschappij duurde twee en een halve eeuw. Hoewel heidenen, later Mohammedanen, waren zij verdraagzaam; de kerk ontving zelfs verschillende privileges. Deze Tartarenmacht bracht allerlei veranderingen onder de bevolking. Een van de gevolgen, was, dat Moskou in de veertiende eeuw de feitelijke hoofdstad van Rusland werd. Naar deze stad zonder traditie verplaatste ook de metropoliet zijn zetel ($\pm$ 1335). Zij werd daardoor het middelpunt van Rusland, versierd met talloze kerken en kloosters. Van daar uit werden weer nieuwe kloosters gesticht in de wijde Russische steppen en het Evangelie verbreid. Het gevolg was ook, dat de metropolieten een pro-Moskouse politiek gingen voeren en alle daden, ook de misdaden van de vorsten, dekten. Wederkerig steunden de vorsten de kerk, maar het eind was toch, dat de kerk het werktuig van de Staat werd. In die tijd nam vooral in Noord-Oostelijk Rusland het aantal kloosters toe, hetgeen gepaard ging met een poging tot reorganisatie door Sergius van Radonezj, de stichter van het later zo beroemde Drievuldigheidsklooster. Succes had dit alleen uiterlijk, niet blijvend.

De Unie van Florence van 1439 deed ook haar invloed in Rusland gelden, overmits Isidorus, in 1437 tot metropoliet van Moskou benoemd, een hoogbegaafd man, er een heftig voorstander van was. Toen hij in 1441 naar Moskou terugkeerde, schafte hij demonstratief

allerlei orthodoxe gebruiken af. Maar het verzet deed zich gelden. Isidorus werd gevangen genomen, wist te ontluchten en werd later te Rome kardinaal. In Rusland begon men na die Unie te twijfelen aan de zuiverheid van de patriarchen; de Moskouse vorst werd als een verdediger van de Orthodoxie tegen boze aanslagen uit het Westen beschouwd. De vorst Wasilij II liet bisschop Jonas door een concilie van bisschoppen tot metropoliet benoemen zonder medeweten van Byzantium, een revolutionaire daad. De grootvorst van Moskou trad geheel in de rechten van de Byzantijnse keizers.

De val van Byzantium zag men als straf voor de Unie en verlating van de Orthodoxie. Zelf had men in 1461 de laatste resten van de Tartaarse heerschappij afgeschud. Moskou neemt de rol van Byzantium, ook in religieus opzicht, over en wordt "het derde Rome". De afhankelijkheid is verdwenen; Moskou is de bewaarster van de Orthodoxie geworden. Een eeuw later is deze opvatting volkomen helder geworden; Iwan IV nam in 1547 de Czarentitel aan. Met de toenemende roepingsgedachte groeide ook de lust van de vorsten om in kerkelijke aangelegenheden in te grijpen, door eigenmachtige benoemingen van metropolieten en bisschoppen, maar ook ter zake van liturgische kwesties. Geestelijken, die zich verzetten, werden onverbiddelijk afgezet, vooral onder het schrikbewind van Iwan IV. Dienten gevolge kreeg men leidlieden, die zich in alles schikten en de kerk uitleverden.

In 1551 kwam het "Concilie van Honderd hoofdstukken" bijeen, het belangrijkste concilie uit de Russische kerkgeschiedenis. Men moest de kerk weer terugbrengen tot de gebruiken van de Orthodoxie en wantoestanden onder geestelijken en leken moesten opgeruimd worden. De resultaten bleven echter dode letter. Ten aanzien van het kloosterbezit van gronden, waarover vijftig jaar vroeger reeds strijd was geweest (sommigen zeiden: de kerk heeft ze niet, anderen zeiden: zij heeft ze wel nodig), kwam men niet tot een beslissing en de kloosters gingen voort schenkingen te ontvangen, waardoor de kerk tot de grootgrondbezitters behoorde.

Met het voorafgaande samenhangend is het feit, dat in 1589 Moskou tot patriarchaat verheven werd, al bleef deze patriarch dan op de laatste plaats onder zijn collega's. Ook werd toen het aantal diocesen vastgesteld, dat later meerdere malen uitbreiding ondergaan heeft.

De wisselingen op wereldlijk gebied deden ook haar terugslag voelen op de kerk, maar van blijvende invloed was dit niet. Wel mogen wij dit zeggen van de korte regering van de patriarch Nikon (1652-1658); zijn bestuur greep diep in en sloeg een onherstelbare scheur in de Russische kerk. Man van eenvoudige afkomst, maar zeer begaafd, was hij dorpsgeestelijke geweest, doch na het plotseling sterven van al zijn kinderen in een klooster gegaan. Als abt kwam hij in aanraking met keizer Alexius x (1676), op wie hij grote invloed had. Dit leidde tot zijn benoeming als metropoliet van Novgorod en tegen zijn zin, tot patriarch.

Een van zijn eerste daden was over te gaan tot de herziening van de liturgische boeken, niet uit dogmatisch oogpunt, maar ter zake van de overeenstemming met de Griekse ritus. Op zichzelf een onschuldige bezigheid, die toejuiching verdiende, omdat zij tot uniformiteit van het kerkelijk handelen zou leiden, zal men wellicht zeggen. Toch is juist hierover een scheuring van ontzaglijke omvang ontstaan. Men moet zich echter niet voorstellen, dat dit slechts de aanleiding zou geweest zijn, terwijl de eigenlijke oorzaak van principiële aard (bv. kerkrechtelijk of dogmatisch) was, want dit is beslist niet het geval.

De Rus was zeer aan de godsdienstige vormen en formules gehecht. Zo was er in de veertiende eeuw strijd ontstaan over de vraag, of men Hallelujah twee- of driemaal zou zeggen. Het eerste was gebruik op de "Heilige Berg Athos", terwijl de Grieken elders het driemaal zeiden; in Rusland was het laatste uitsluitend gewoonte.

Dit was niet het enige verschil, dat er tussen de Russische en Griekse gebruiken bestond. Vooral na het concilie van 1439 onderstreepte men die verschillen gaarne; het Russisch gebruik was vanzelfsprekend het echte. Toen in 1518 een geleerde Griek Maximus opdracht kreeg tot verbeteringen, wilde men daar niet aan; hij tastte de heilige teksten aan, waardoor de heiligen zalig geworden waren, ofschoon hij op meerdere plaatsen het ongerijmde van de Russische gebruiken en motiveringen aantoonde. Ook het concilie van 1551 had zich met deze zaken in te laten; hier werd bepaald, dat de misboeken herzien moesten worden, omdat talrijke fouten ingeslopen waren; dat men bij het kruis-slaan twee vingers moest gebruiken en het Hallelujah tweemaal zeggen. Ook deze voorschriften bleven slechts op papier. Bij de Russen

zelf bestond grote weerstand; men wilde eenvoudig niet aan die Griekse gebruiken. De Russische gebaren en woorden waren zaligmakend. Het reeds gesignaleerde besef van het vreesde als het minderwaardige was hier in sterke mate aanwezig en de domheid van de geestelijken maakte er een strijd kwestie van.

In de veertiger jaren van de zeventiende eeuw werd voorgesteld om in Moskou een academie voor geestelijken en een drukkerij op te richten. Ofschoon eerst afgewezen, ging het plan onder Alexius toch door (1649). Twee monniken uit Kiew werden met de druk van de gebedenboeken belast; bij vergelijking met handschriften bleek, dat er niet alleen veel schrijffouten ingeslopen, maar ook onjuiste vertalingen en toevoegingen opgenomen waren. Een voorstel tot verbetering stuitte op verzet: de in Kiew uitgegeven boeken mochten in Moskou niet verkocht worden. Maar ook de patriarch van Jeruzalem vestigde bij een kort bezoek de aandacht op de afwijkingen en op de Athos werden de Moskovietische boeken als ketters, verbrand.

Toen Nikon de patriarchale troon besteeg, vond men in hem onverwacht (want hij had eerst tot de kring van de tegenstanders behoord) een voorstander van de verbeteringen.

Waarin bestonden deze afwijkingen?

De Russen gebruikten zeven hosties, de Grieken vijf; bij processies volgde men een omgekeerde omloop (van West naar Oost en omgekeerd); men zei Isoes inplaats van Jisoës, benevens de reeds vroeger genoemde punten van halleluja en kruisslaan. Ook voerde Nikon Griekse gewaden in, maakte gebruik van Griekse kunstenaars, kortom hij wilde zich in alles naar de Griekse gebruiken richten. Bij zijn vroegere vrienden werd hij als afvallige aangezien, die heulde met de vreemden: Grieken onder Mohammedaans bewind, met mensen, die in het Westen geweest waren en door de Latijnen besmet. Nikon genoot echter de steun van de overige patriarchen. Maar in het land zelf ontstonden twee partijen, die steeds scherper tegenover elkaar kwamen te staan.

In 1658 kwam hij in scherp conflict met de Czaar, die zich aan de invloed van Nikon op buitenkerkelijk gebied onttrok. Hij viel in ongenade en werd afgezet, maar zijn werk ging door. Op concilies, in 1666 en 1667 gehouden, gaf men zijn goedkeuring aan deze arbeid van de herziening. Het verzet bestond in alle lagen van de bevolking, zelfs in het paleis. De aanvoerder was de protopope Awwakoem, die ondanks vervolgingen en zware straf voortging te strijden voor wat hij zag als de ere Gods (in 1681 werd hij verbrand). In 1667 sprak het concilie de ban uit over alle tegenstanders. Van dat jaar dateert de Raskol of Scheuring.

De aanhangers, Raskolniki of oud-gelovigen, zijn ondanks heftige vervolgingen blijven bestaan. Zij waren later ook weer onderling verdeeld in de popowtzen (die het priesterschap erkennen) en de bez-popowtsen (zonder priesterschap). De eersten wilden een eigen kerk in stand houden met de apostolische successie, hetgeen moeilijkheden gaf, aangezien men geen bisschoppen had; de anderen zeiden, dat de antichrist de wereld regeerde, dat er geen kerk en sacramenten meer bestonden. Bij de eerste groep behoorden veel rijke kooplieden; zij heeft in de loop van de jaren veel onderlinge twist over de kwestie van de hiërarchie gehad. Onder de tweede partij heeft een tijdlang de waan van de zelfverbranding als loutering geheerst; onenigheden kreeg men hier met name over de vraag naar het huwelijk (sommigen achtten dit ongeoorloofd, anderen maakten geen bezwaar) en over de verhouding tot de overheid. Wij nemen afscheid van de afscheiding na nog meegedeeld te hebben, dat men in 1909 het aantal aanhangers op twintig miljoen schatte.

De Raskol was tot op zekere hoogte reactionair, liever nog: conservatief; zij kwam op voor het echt-Russische en trok als zodanig velen uit het volk tot zich. Er zat een element van persoonlijk geloof in, ondanks het vergedreven formalisme; een reactie tegen de kerk, die in alles afhankelijk van de Staat was.

Om te waken voor de zuiverheid van de boeken en leer ging men schoorvoetend over tot de oprichting van scholen; men was vooral bang voor het gebruik van het Latijn! In de tijd van Peter de Grote (1689-1725) komt ook op dit terrein een nieuwe bloeiperiode, die, met energie doorgezet, van groot belang voor de verheffing van de geestelijkheid was.

De nieuwe Czaar opende voor Rusland de vensters naar het Westen; op alle gebied wilde hij leren en zo zijn land tot bloei brengen. Maar dit was allerm minst naar de zin van velen. Men zag in hem de antichrist; zijn Hervormingen, bv. ten aanzien van de baarddracht, voelde men als

beledigingen.

Men achtte opnieuw als in 1669 het einde van de wereld aanstaande. Anderen zochten hun troost in lijdelijk verzet. Peter wilde nu de kerk in zijn hand krijgen. Voor veel verzet behoefde hij niet te vrezen, daar de meeste tegenstanders onder de Raskol zaten. Toen in 1700 de patriarch stierf, liet hij de plaats voorlopig onbezet blijven, want om ook daar, gelijk op de bisschopszetels, een klein-Rus te zetten, durfde hij niet aan. In 1721 werd iets nieuws ingevoerd, nl. de Heilige Synode, die circa 200 jaar geregeerd heeft. Deze Synode moest voortaan de patriarch vervangen, was louter een bestuursraad, een departement. Het aantal leden, door de Czaar benoemd, was wisselend. De feitelijke macht kwam steeds meer te liggen in handen van de opper-procureur als vertegenwoordiger van de Czaar. Hij moest opletten, dat de geestelijkheid haar bevoegdheden niet te buiten ging, maar deelde steeds meer zelf de lakens uit. De Czaar was echter geen hoofd van de kerk; dat was en bleef de patriarch. Deze ver doorgevoerde en vastgelegde onderwerping van de kerk was bij de constellatie van het Oosters Christendom mogelijk, niet omdat men zich daar niet dorst te verzetten (wij weten wel beter), maar omdat de kerkorganisatie als zodanig niet van groot gewicht is. Als de vastliggende leer maar gehandhaafd wordt, is alles in orde; zij is de grondslag, die toch niet veranderd kan worden. Het is dezelfde reden, die ook verklaart, waarom in het Oosten de verschillende landen autokefale kerken kunnen hebben.

Ook andere veranderingen voerde Peter door met betrekking tot de kerk; de rechtsbevoegdheid van de geestelijke rechtbanken werd belangrijk ingekrompen en de kloosters bracht hij onder scherpe controle. Straks zou onder Catharina II de secularisatie van de kloostergoederen volkomen haar beslag krijgen (1765). de Staat zou de kerk geheel onderhouden.

In godsdienstig opzicht was Peter, schoon een overtuigd orthodox van Russische aard, verdraagzaam; hij, die de Westerlingen (Protestanten en Katholieken) nodig had, kon wel niet anders. In de Raskolniki zag hij niet ten onrechte verklaarde tegenstanders van zijn streven, die hij scherp vervolgde. Door zijn werk dreef hij echter ook velen in hun kamp.

Het tijdperk van het rationalisme ging schier onopgemerkt aan Rusland voorbij. Wel dweepte Catharina II (1763-1796) er mee, die gaarne omging met mensen als Voltaire en Diderot. Maar het is al vaak opgemerkt, dat de maatschappelijke toestanden juist in die jaren nog slechter werden voor grote groepen van het volk. Invloed in de kerk had dit modegedoe van hofkringen niet. Toch onderhield Catharina ook contact met Russische geestelijken; haar zoon liet zij opleiden door de belangrijke theoloog Plato (1782). Deze was een voortreffelijk prediker, man van hoge idealen, zelfstandig in zijn oordeel, schrijver onder meer van een veelgebruikte Catechismus, waarin men naast goed-orthodoxe bladzijden ook andere leest met beïnvloeding van de zijde van het piëtisme en zelfs gematigd rationalisme. Onder Catharina werd wel de vervolgingswoede wat gematigd.

Anders was het gesteld met de romantiek. Deze verbond zich in de persoon van Alexander I (1801-1825) met invloed van piëtistische zijde (Frau von Krüdener) en ontving politieke vorm in de Heilige Alliantie Vertrouwelingen van hem stonden dicht bij het Protestantisme; kenmerkend is bv. de oprichting van een Bijbelgenootschap (1812). Dit laatste verdween weer onder Alexanders opvolger, Nicolaas I. In zijn tijd komt sterk naar voren de beweging van de Slavofilen: politieke en godsdienstige aspiraties verbinden zich in de herovering van Byzantium, de begeerte naar de leiding in de Balkanlanden. Men weet weer van een zending van de Slaven, niet vergiftigd door Westerse, verderfelijke invloeden; de Orthodoxie is het geloof, dat bij de Slavische ziel past. In het midden van de eeuw beleefde deze beweging haar bloeiperiode.

In de negentiende eeuw was Rusland steeds meer het land van de drukkendste autocratie, scherpste reactie, maar ook van het meest uitdagend verzet van de Nihilisten. De kerk werd in haar Synode gemaakt tot medewerkster aan de onderdrukking; maar nam in haar geestelijkheid deel aan het verzet, hun seminaria waren soms haarden van revolutionaire actie. Berucht heeft zich vooral gemaakt de procureur Pobjedonosef (1880-1905). Vooral de niet-orthodoxen werden vervolgd en met allerlei middelen tot overgang gedwongen.

De Russificatie werd op alle gebied, ook op dat van de kerk, (Polen, Baltische staten).

Tegenstand werd met wreedheid onderdrukt. Aan orthodoxen was het verboden van godsdienst te veranderen; bij gemengde huwelijken werd het kind orthodox.

Dit alles leidde er toe, dat velen, ook van de oud-gelovigen, de schijn aannamen, alsof zij tot de Staatskerk behoorden. Dit droeg weer bij tot de treurige toestanden op godsdienstig gebied, die wij telkens in het Oosters herder en leraar, maar iemand, die bepaalde functies waarneemt en handelingen, die hij alleen kan verrichten, uitvoert. Het priesterschap was steeds meer tot een ambacht verlaagd; de waardigheid ging sedert de achttiende eeuw van vader op zoon over. Op de maatschappelijke ladder stond de clerus laag; zij moesten zelf maar trachten in hun onderhoud te voorzien. In 1801 werden de lijfstraffen voor hen eerst afgeschaft. Door de adel werden zij geminacht, door de boeren als uitzuigers beschouwd, door hun bisschoppen uitgekleeft; dat was het lot van de geestelijkheid. Is het wonder, dat treurige toestanden intraden. Plannen om hier verandering in te brengen, bv. door aan de clerus een vast salaris te geven, bleven onuitgevoerd, gelijk zoveel in de Russische bureaucratie. Iets beter slaagde men in de opvoering van het geestelijk peil, maar ook daarvan hebbe men geen te grote verwachtingen; velen op de seminaria waren in de negentiende eeuw atheïsten. Het morele peil was laag. Dit doet ook enigszins begrijpen, hoe een ongelukkige figuur als Raspoetin onder de laatste Czaar, als een heilige vereerd, zon grote en fatale invloed kon krijgen.

Wat de theologische ontwikkeling betreft, zij opgemerkt, dat men, ook al wilde men niets van Rome weten, toch de Thomistische principes had overgenomen (via de school van Kiew); zo kreeg men aan het eind van de zeventiende eeuw een dispuut over de vraag, op welk moment de consecratie plaats vond. Dit is nog een van de weinige vragen geweest, waarin het volk meeleeft. Later werd de afstand tussen beschaafde en volk een kloof; men interesseerde zich over en weer niet meer voor elkanders vragen. In het begin van de achttiende eeuw was er een dogmatische strijd tussen Jaworkij en Prokopowitsj: de eerste verdedigde ten aanzien van de zondeval en de genade de Roomse positie, de laatste de Protestantse. Beiden kwamen in conflict met de orthodoxe opvattingen, die de een met de argumenten van de ander bestreed. Toch bestond er meer belangstelling voor het Protestantse gevoelen, bv. bij Plato en Philaretus, schrijvers van veelverbreide leerboeken. In de negentiende eeuw werd men zich, mede door de slavofile beweging, meer bewust van het eigene van de Oosterse theologie, vooral in mystiek opzicht; de theologie mocht kritisch beoefend worden, als men maar bleef binnen het kader van de oecumenische concilies. Van grote betekenis werd vooral de leer van de Goddelijke Wijsheid (Sofiologie). Met name op het gebied van de kerkgeschiedenis werden belangrijke onderzoeken gedaan. Een bekend theoloog is Florensky geweest; in de latere jaren Sergius Bulgakoff. Ook in ons land bekend is Berdjajew.

Buiten Rusland werd ook heel bekend de persoon en leer van Tolstoi (1828-1910); zijn leer was om de boze niet te weerstaan. Zijn optreden was mee bepaald door Bijbelse motieven en vooral als maatschappelijke reactie tegen onderdrukking en uitzuiging. Want deze heersten welig. Schijnbare verbeteringen kwamen wel in de jaren 1905 en volgende; maar meer dan schijn was dit ook niet. Pas de revolutie bracht een verandering, maar een omwenteling, die niets liet staan en naast maatschappelijke veranderingen ook fel atheïstisch is. Geldt hier ook, dat wie wind zaait, storm zal oogsten?

In 1913 schreef een Moskou's blad over de zending, dat het geen verwondering behoeft te wekken, dat men daar niet meer succes mee had (alleen in Japan een weinig). Want "de uitwendige zending van een volk of een kerk hangt af van haar eigen geestelijk leven; welnu bij ons beantwoordt deze toestand niet aan wat van een zendingskerk verwacht mag worden". Deze treffende woorden tekenden de toestand niet te somber. Natuurlijk willen wij niet vergeten, dat er vele gevallen van waarachtige opoffering en ijver voor de dienst van het Fleren zullen zijn geweest, vele gevallen van echt Christelijk leven. Maar in het algemeen stond de kerk op een laag plan.

Wij hebben ons uitsluitend bepaald tot de uiterlijke verschijnselen en niet beproefd iets weer te geven van de zonderlinge heiligen, die deze kerk gekend heeft, noch van de wonderlijke bladzijden, waarvan de kettergeschiedenis (chlysti, skoptzen, molokanen) weet te verhalen. In de vele ketterse stromingen merken wij telkens weer reactie tegen veruitwendiging van de eredienst, gepaard gaande met sterker persoonlijk beleven en dikwijls ook met

maatschappelijke veranderingen en eschatologische spanning, maar dit alles typisch Russisch. In het Stundisme van de negentiende eeuw heeft men een voorbeeld van een richting, die nog het meest "Westers" is in piëtistische zin.

Wie de geschiedenis van het Oosters Christendom, al is het ook in zo grove omtrekken, als hier geschetst werd, overziet, wordt getroffen door het diep verval en het dragen van zware kruizen, door staatskneveling en wonderlijk geloofsleven. Wil men de toestand in een beeld voor zich zien, dan lette men op de Grafkerk in Jeruzalem. Daar, op die gewijde grond, heeft men van oudsher de eredienst in allerlei riten opgedragen; daar heeft men met elkaar verbitterd gevochten. Dat is het menselijke, dat zich afspeelt op de plaats, waar alles getuigt van Hem, die zei: *"Vreest niet, Ik ben de eerste en de laatste, en de levende, en Ik ben dood geweest en zie, Ik ben levend tot in alle eeuwigheden"* (Openbaring 1 : 17-18).

Om Hem zijn allen verzameld, omdat zij het allen van Hem verwachten, met al hun onderscheid en al hun kruis. Dat willen wij niet vergeten, want daar ligt het hart van het Oosters Christendom.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 4

VIERDE DEEL

INHOUD

IX. DE KERK van de MIDDELEEUEWEN door Prof. Dr. A. D. R. Polman

De tiende eeuw, 5 Strijd voor kerkherstel, 8 Investituurstrijd, 13 Kruistochten, 24 Nieuwe orden, 31 Scholastiek, 34 Paus en keizer, 39 Innacentius III, 42 Vorming van de bedelorden, 51 Opkomst van de universiteiten, 57 Wederom paus en keizer, 63 Godsdienstig en kerkelijk leven in de Middeleeuwen, 68.

X. VERVAL VAN KRACHTEN, STREVEN NAAR VERNIEUWING

door Prof. Dr. G. M. den Hartogh

Verval van het pausdom, 73 Babylonische gevangenschap van de paus, 74 Verdeeldheid in de orde, 78 Nogmaals paus en keizer, 82 Geschriften over -kerk en Staat, 85 Ockham, 90 Mystiek, 93 Godsvrienden, 102 Profetieën, 104 Gallicanisme, 106 Wiclif, 112 Johannes .Hus, 119 De grote conciliën, 126 Hussieten 135 Renaissance en Humanisme, 141 Dante, Petrarca, Laurentius Valla en andere humanisten, 145 Savonarola, 150 Verbreiding van het Humanisme, 156 Erasmus, 159 Moderne Devotie, 165 Voorlopers van de Hervorming, 167 Herfsttij van de Middeleeuwen, 169.

IX. DE KERK VAN DE MIDDELEEUWEN

De tiende eeuw

Wie met een enkel trefwoord een eeuw of een volk wil tekenen, wordt meestal onbillijk en eenzijdig. De veelvormigheid van het leven laat zich niet licht onder een bepaalde term vangen. Dit geldt ook van de tiende eeuw. Zij draagt nog altijd de naam van donkere of ook wel van ijzeren eeuw en de betrekkelijke waarheid van deze kenschetsing kan niet geloofwaardig worden. Oude kronieken en belangrijke brievenschatten, pauselijke registers en koninklijke archieven, spreken in dit opzicht een duidelijke taal. Zij ontsluiten een wereld vol van barbaarse wreedheid, roofzucht en geweld. Een krachtig gezag, dat al deze uitwassen bedwingen kon, ontbrak. In Duitsland was met Lodewijk het Kind (overl. 911) als laatste afstammeling het Karolingische huis uitgestorven, terwijl de Franse tak nog slechts de koningstitel bezat. Ieder deed, wat goed in zijn ogen was.

Tot overmaat van ramp legerden zich aan de grenzen van de gekerstende wereld de woeste horden van Noormannen, Slaven en Hongaren, die hun gevreesde roofacten gedurende de ganse tiende eeuw ondernamen. Zo vielen de Hongaren in 915 Italië en Zuid-Duitsland binnen en drongen zelfs tot Bremen door, terwijl niemand hun onstuimige aanval kon keren. De schepen van de Vikingen voeren met brutale overmoed de rivieren op en hun bemanning plunderde tal van kloosters, kerken en burchten naar hartenlust. Uit het zuiden drongen bovendien de legers van de Mohammedanen al verder op en bedreigden Italië en Gallië. In 912 veroverden de Saracenen Sicilië en korte tijd daarna wierpen zij zelfs binnen het zonneland hun versterkte verschansingen op.

Midden in deze staatkundige en maatschappelijke verwarring, stond de kerk van Christus en ook van haar moest helaas worden gezegd, dat het gehele hoofd ziek en het gehele lichaam besmet was. Vooral in Rome was de toestand ontzettend. Bijna vijftig jaar lang regeerden hier zedeloze vrouwen, die met behulp van de lichtzinnige adel alle in acht in handen hadden en naar eigen willekeur over de pauselijke stoel beschikten. Theodora de oudere, echtgenote van Theofylactus, consul en militair commandant van Rome, opende de rij en haar dochters, Theodora de jongere en Marozia, traden in hetzelfde zondige spoor. Niet minder dan veertien pausen volgden elkaar in de eerste helft van de tiende eeuw op, van wie de meesten vermoord of in de kerker gestorven zijn. Benedictus IV (900-903) werd vermoord. Leo V (903) kon zich slechts twee maanden handhaven, waarop zich de donkere gevangenispoort voor hem ontsloot. Christofortts (903-904) werd nu op de pauselijke stoel gezet, maar het duurde niet lang, of Sergius III (904-911) liet zich introniseren, nadat hij Christoforus met geweld in een klooster geborgen had. Feitelijk waren er toen drie Pausen tegelijk, maar Sergius loste dit probleem op radicale wijze op. Hij liet de andere twee door de Romeinse adel ombrengen en leefde daarna zeven jaar lang op overdadige wijze. Uit een ongeoorloofde verhouding met Marozia werd hem een zoon geboren, die later als Johannes XI (931-935) tot stedehouder van Christus verklaard werd. Verschillende gunstelingen van Marozia volgden hem op, van wie bijna niet een de natuurlijke dood stierf. Daarop greep Alberik de jongere, een zoon van Marozia, met succes naar de teugels van het bewind en wist zich twintig jaar als onbeperkt heerser over Rome te handhaven.

De pausen werden door hem benoemd en ontslagen. Hij wist op zijn sterfbed te bewerken, dat de burgerij hem beloofde zijn zoon Octavianus tot paus te zullen verkiezen. Deze belofte werd inderdaad gehouden. Als Johannes XII (955-964) -hij was de eerste paus, die zijn naam veranderde, wellicht om de smaad van zijn buitenechtelijke geboorte te bedekken overtrof hij al zijn voorgangers nog in goddeloosheid en zedeloosheid. Alle hogere levenswaarden werden door hem brutaalweg op zij gezet en de geestelijke leiding van de kerk werd geheel verwaarloosd. Hij zou bij drinkgelagen zich niet ontzien hebben op de duivel te drinken en onder het dobbelen Jupiter, Venus en andere demonen hebben aangeroepen.

Dit korte relaas spreekt voor zichzelf. En Rome nam helaas geen uitzonderlijke positie in. Het bederf was tot alle kringen van de hogere en lagere geestelijkheid doorgedrongen. Vele

bisschoppen waren meer ridders, die de grootste vreugde vonden in spannende jacht-avonturen, dan herder van de kudde. Veld pastoors konden de liturgie niet eens zonder fouten lezen, terwijl de prediking meestal geheel door hen verwaarloosd werd. Vooral in de kloosters heersten droeve misstanden. Allerlei oorzaken werkten daartoe samen. In het ene klooster was het de rijkdom en weelde, die volle buiken gaf en het woelen van vele vleselijke lusten, waardoor de belofte van kuisheid schaamteloos geschonden werd. In een andere kloostergemeenschap was het de snelle verarming een gevolg van de plundertochten van de barbaren of ook van de hebzucht van eigen prelaten en de rooflust van naburige landheren waardoor een algemene inzinking bewerkt werd. Scherp en zonder pardon is het oordeel van de bekende Odo, abt van Cluny (927-941), over de monniken van zijn tijd. Velen, zo verklaart hij, kennen niet eens het bestaan van de regel van Benedictus. Anderen volgen de regel stipt naar de letter, om hem naar 4 geest te verloochenen. Zij volgen het gebod van stilzwijgen op vaste tijden zonder exceptie op, maar beroven het van alle kracht door een uitgebreide gebarentaal, waarin zij een volledig gesprek weten te voeren. Schaamte en eerbaarheid worden binnen de kloostermuren bijna niet aangetroffen. Ootmoed en bescheidenheid zijn allerwegen verdwenen.

Wanneer een boetende monnik van deze menigte van zondaren wil wijken, gelijk Lot eens van Sodom, om een monachale gemeenschap te zoeken, waar de zonde beteugeld wordt, dan wordt hij door de vazallen van satan openlijk van desertie beschuldigd, (volgens de regel van Benedictus is elke monnik aan zijn klooster gebonden), terwijl die monnik zelfs met giften geholpen wordt, die zijn belofte breekt om naar aardse eer en vergankelijke roem te jagen. Allen, die wereldse ambachten hebben, gebruiken de werktuigen, die zij in hun beroep van node hebben. Een schoenmaker zal zijn leest, een bootmaker hamer en beitel niet wegwerpen. Maar de monniken werpen vrij algemeen de instrumenten van de goede werken weg, die de heilige Benedictus voor hen ontworpen heeft. Vele abten bekommeren zich om hun conventen in het geheel niet, zodat de monniken zonder toezicht en orde leven. Het beeld, dat Odo hier tekent, is geenszins overdreven.

Strijd voor kerkherstel

Bij deze vluchtige schets van de politieke, sociale en kerkelijke toestanden wordt het duidelijk, dat de naam van de donkere of ijzeren eeuw, goeddeels juist is. En toch wordt ook in deze algemene kwalificatie niet alle onbillijkheid vermeden. De tiende eeuw is immers tegelijk de eeuw, waarin, vele krachten de strijd om kerkherstel inzetten.

Dit streven naar Hervorming begon in het klooster van Cluny in Bourgondië. Willem van Aquitanië stichtte dit klooster op het einde van zijn leven om daarmee boete te doen voor zijn vele zonden. Hij schonk daaraan tevens het ganse domein Cluny met zijn bossen, vruchtbare velden en wijnbergen. In de stichtingsoorkonde werd het klooster onder de directe hoede van Petrus, Paulus en de paus gesteld en daardoor aan het rechtstreekse toezicht en de gevreesde hebzucht van de bisschoppen onttrokken. Willem benoemde Berno (overl. 927) tot abt, die daarop een groep mannen rondom zich wist te verzamelen, welke vast besloten waren de regel van Benedictus streng na te leven en al hun krachten aan de Reformatie van het kloosterleven te geven. Twee eeuwen lang gaven hier abten met zeldzame bekwaamheid en harde toewijding leiding. Hun roep; om Reformatie vond in vele kloosters weerklink, zodat de reeds genoemde Odo een congregatie van kloosters kon vormen, die de abbatiale waardigheid van Cluny aanvaardden en volkomen afhankelijke prioraten werden. Dit was wel tegen de oude regel, waarbij de zelfstandigheid van de kloosters werd voorgeschreven, maar dit offer werd door de monniken gaarne gebracht om zo gemeenschappelijk sterk te staan tegen het ook in eigen boezem telkens weer opduikend verzet tegen elke Reformatie. De abt van Cluny hield voortdurend visitatiereizen om de kloosters te inspecteren, waarbij hij over bijna monachale macht beschikte. Absolute gehoorzaamheid was voor elke monnik plicht. In bepaalde vertrekken (eet- en slaapzaal en keuken) en op vaste tijden moest een onafgebroken stilzwijgen bewaard worden.

De liturgische dienst nam een grote plaats in het leven van de Cluniacenser monniken in. Aan zelfstandige studie werd weinig gedaan. Zij waren geheel op de praktijk ingesteld, leefden streng en ingetogen en wilden het monachale leven uit zijn diep verval weer oprichten. Zij be-

schikten spoedig over grote bezittingen, hun door vele landheren als boetedoening voor het vergleden en verzondigd leven vermaakt, waarvan de ruime baten vooral tot het bouwen van schone kerken gebruikt werden. De basiliek van Cluny werd alleen door de Sint Pieterskerk te Rome, in grootte en schoonheid overtroffen. Schatten gaven zij met vreugde en devotie uit voor prachtige misgewaden, gouden crucifixen, beeldhouwde altaren en geschilderde kerkramen. In het aardse paleis van de allerhoogste Koning was voor hen de uitgezochtste weelde nog slechts een schamele hulde.

Daarenboven hadden deze monniken een open oog voor de sociale en politieke vraagstukken van hun tijd. Zo wist de abt Odilo in 1039 op een samenkomst te Bourges de beroemde "Godsvrede" door te zetten, waarbij besloten werd, dat de wapenen elke week van donderdagavond tot maandagmorgen moesten rusten. Wie toch de vrede verstoorde, moest een pelgrimstocht naar Jeruzalem ondernemen om zo rechte boetedoening te geven. Dit besluit, dat tegen de onophoudelijke veten en twisten van de roofzuchtige landadel genomen werd, vond in Frankrijk, en Noord-Italië overal ingang. Ook op het staatkundig leven oefenden zij grote invloed, Hun leidende figuren kwamen zelf uit de hoogste kringen voort en namen aan vele belangrijke beslissingen actief deel. Aan het Duitse en Franse hof zag men hen telkens verschijnen, om met de vorsten allerlei problemen, vooral op kerkelijk gebied; te bespreken. In de latere worsteling tussen paus en keizer, gingen hun sympathieën, al hielden zij zich zoveel mogelijk neutraal, het meest naar de keizer uit.

Bij haar Reformatiewerk kon de Cluniacenser congregatie ook steeds op de hulp van de Duitse keizers rekenen.

Uit welbegrepen eigenbelang had de eerste Duitse koning Koenraad I (911-918) zich tegenover de machtige stamhertogen van de steun verzekerd van de bisschoppen: Zijn politiek werd met succes voortgezet door zijn kleinzoon Otto I de Grote (936-973), die de grondlegger van de alleenheerschappij werd. Hij wist zich, met rotsvaste overtuiging van God geroepen om de ware belangen van staat en kerk te bevorderen. Wel maakt zijn optreden op kerkelijk gebied sterk de indruk alleen uit nuchtere utiliteitsoverwegingen geboren te zijn, daar hij tal van vakante bisdommen door eigen familieleden liet bezetten. Zo gaf hij aan zijn broer Bruno in 953 het aartsbisdom Keulen en tegelijk het hertogdom Lotharingen. Het volgend jaar benoemde hij zijn zoon Willem tot aartsbisschop van Mainz, terwijl twee jaar later zijn neef Hendrik dezelfde positie in Trier aanvaardde. De bisschoppen zagen zich grote stukken land toegewezen, die vaak het gebied van de stamhertogen doorsneden. Zij werden vrijgesteld van belasting, ontvingen tol-, munten marktrechten, waartegenover hoofdzakelijk de verplichtingen van de heerban, (het leveren van krijgsvolk) gesteld werd. Ook zijn optreden te Rome, waar hij aan de ontzettende misstanden een einde trachtte te maken, is schijnbaar niets dan utiliteitspolitiek. Wie de bisschoppen heeft, moet ook de opperste bisschop in zijn macht hebben om alle risico's te dekken.

En toch is het onrechtvaardig bij Otto en zijn vrome gemalin Adelheid enkel dit begrijpelijk verlangen naar eigen machtsversterking te veronderstellen. Hier is een wondere mengeling van staatsmanswijsheid en diplomatieke vaardigheid met een ootmoedig dienen van de kerk van Jezus Christus, die Otto als zijn Koning en Heer ten volle erkende. Daarom werkte hij van harte met de Cluniacenser Reformatie mee en benoemde steeds aanhankelijke en toch tegelijk goede bisschoppen en abten. Hij riep in 952 te Augsburg, op instigatie van de bisschoppen, een concilie bijeen om de geestelijke belangen van de kerk en het Christelijk rijk ernstig te bespreken en maatregelen tot herstel te treffen. En wanneer de beruchte paus Johannes XII in 960 zijn hulp inroept, blijven beide factoren zijn optreden kenmerken.

Hij nam in 962 Rome in, liet zich door de paus tot keizer kronen en sloot met hem het Ottoniaanse pact, waarbij de oude schenkingen van Pippijn en Karel de Grote aan de paus bevestigd werden, maar daarnaast ook de constitutie van Lotharius, volgens welke geen paus mocht worden gekroond, voordat hij in tegenwoordigheid van de gezant van het keizers en van het Romeinse volk de eed van trouw aan de keizer had afgelegd. Hij vermaande bij deze gelegenheid de paus ernstig, om met zijn schandelijk leven te breken en zijn herderlijk ambt toch getrouw waar te nemen. Even later presideerde de keizer, daar de paus al zijn beloften verbroken had, een Synode te Rome, waar de paus om zijn schandelijk leven werd afgezet en de Romeinse burgers plichtig beloofden geen paus te kiezen noch te wijden buiten de

toestemming van de keizer.

Ook zijn opvolgers Otto II (973-983) en Otto III (983-1002), van wie de laatste geheel voor de idealen van Cluny gewonnen was, werkten in hetzelfde spoor verder. Eindelijk scheen de samenwerking van de keizers met Cluny succes te hebben, doordat, na een lange reeks van onwaardige stedsheerders, twee krachtige figuren, geheel voor de kerkReformatie, geïnteresseerd, de pauselijke stoel beklommen, namelijk Gregorius V (996-999) en Silvester II (999-1003). De zo onheilspellend begonnen in de tiende eeuw scheen met rijke beloften voor de toekomst afgesloten te worden.

Alle verwachtingen vielen echter in duigen. De paus en de keizer werden door een ontijdige dood weggerukt en de blijde resultaten van een honderdjarige worsteling voor kerkherstel werden in een minimum van tijd weggenomen. De adellijke families namen in Rome de leiding weer in handen en beschikten opnieuw over de stoel van Petrus, met zijn rijke financiële baten, naar willekeur. Zij bestonden het zelfs om een tienjarige knaap tot paus te verheffen, die daarop als Benedictus IX (1032-1044) zo schaamteloos en bandeloos leefde, dat het Romeinse volk hem uit de stad verdreef en Silvester III als tegenpaus aanstelde (1044). Benedictus beschikte echter over geld en wapens, waarmee hij Silvester uit het Lateraans paleis verdreef. Daar hij echter wel begreep, dat hij alle geestelijke en zedelijke invloed verloren had, verkocht hij in 1045 zijn pauselijke waardigheid voor duizend pond zilver aan de oude aartsdiaken Johannes Gratianus. Deze, een vurig voorstander van de kerkelijke Reformatie, nam de naam van Gregorius VI aan en was vast besloten nu door te zetten. Zijn tegenstanders zorgden er echter voor, dat de geheime koophandel van de daken gepredikt werd, waardoor de kracht van zijn optreden goeddeels gebroken werd. Ook Benedictus had spijt van de gesloten koop en betwistte vrijmoedig zijn rechtsgeldigheid, waardoor de verwarring haar hoogtepunt bereikte. Benedictus, die het verlies van vele inkomsten betreurde, Silvester, die zijn gewelddadige verdrijving geenszins als een wettige abdicatie beschouwde en Gregorius, die in zijn zuiver bedoelen rechtvaardiging zocht, betwistten elkander het primaat over Christus kerk.

Weer was het een Duitse keizer, die aan de ontzettende toestand in Rome een einde maakte. De vrome vorst Hendrik III (1039-1056) riep in 1046 eerst in Sutri en daarna in Rome een Synode samen, door welke de drie pausen werden afgezet en Clemens II (1046-1047) tot paus verkozen werd. De keizer ontving uit erkentelijkheid van de Romeinse burgers het patriciaat over Rome, dat onder meer het recht tot de pauskeuze insloot. Verschillende Duitsers beklommen nu de stoel van Petrus, onder wie vooral Leo IX (1049-1054) uitmuntte. Met hem begon een reeks van pausen, die met volle toewijding deelnamen aan de strijd voor kerkherstel, waarmee tegelijk de langdurige Investituurstrijd inzette, die een stroom van ellende meebracht.

Investituurstrijd

Het ging in de Investituurstrijd om twee vraagstukken.

Het eerste probleem betrof de plaats van de wereldlijke overheid in de kerk van Christus.

Het tweede ging over de bevoegdheid van de paus over koningen en overheden en dan speciaal over de vraag, of het recht van excommunicatie tevens het recht van afzetting en eventueel het ontslaan van de onderdanen van hun eed van trouw insloot.

Eeuwenlang had de strijd tussen de seculaire en geestelijke autoriteiten gerust. Aan elk van beide werd in de theorie een eigen sfeer en betrekkelijke onafhankelijkheid toegeschreven, zonder dat er in de praktijk scherpe grenslijnen getrokken werden. Het wereldlijk gezag oefende meestal in de kerk veel invloed uit en de kerk liet zich ook op staatkundig gebied niet onbetuigd, terwijl de gemeente gewoonlijk bij de behandeling van kerkelijke zaken niet werd uitgesloten. Vorsten en leken waren op de concilies aanwezig, namen deel aan de beraadslagingen en stelden dikwijls de besluiten mede vast. Bij de aanstelling van een vorst had de geestelijkheid een werkzaam aandeel. Bij de pauskeuze waren de keizerlijke legaten meestal aanwezig om voor de goede orde zorg te dragen, terwijl de keizer in veel gevallen mee besliste. De benoeming van de bisschoppen geschiedde door de geestelijkheid en het volk. Daarna werd door de aartsbisschop, bijgestaan door de bisschoppen uit de provincie, een onderzoek ingesteld. Liep dit gunstig af, dan werd aan de koning bericht gedaan en eerst

na diens toestemming volgde de consecratie (plechtige wijding).

Langzamerhand was het echter in de tiende eeuw gewoonte geworden, dat de vorst de bisschoppen en de abten benoemde, waarop dan hoogstens nog de formele approbatie van de geestelijkheid en het volk volgde. De bisschoppen waren immers machtige wereldlijke vorsten geworden, terwijl ook vele abten over uitgestrekte gebieden beschikten. De koning had er daarom het grootste belang bij welke personen deze hoge kerkelijke ambten bekleedden. Hij zocht bij hen steun tegenover de hertogen en graven, die door de erfelijkheid van hun lenen en tal van verkregen rechten steeds een dreigend gevaar voor de Staatkundige eenheid waren. Met kwistige hand gaven daarom de Duitse keizers hun kroondomeinen weg aan de geestelijkheid, die tegenover de destructieve kracht van het leenstelsel een sterke eenheid in het ganse rijk vormde. Tal van bisschoppen en abten waren zo leenmannen van de keizer, die hen met vele soevereiniteitsrechten (regalen), als rechtspraak, munten tolrecht, beleende en daarvoor als tegenprestatie vooral de levering van krijgsvolk bedong. Bij hun benoeming ontvingen zij voor hun wijding van de leenheer de kromstaf als symbool van hun herderlijk werk, en de bisschop bovendien de ring als zinnebeeld van het geestelijk huwelijk met zijn gemeente. Praktisch stelde zo de koning hen niet alleen in het wereldlijk ambt, maar verleende hij hun ook de geestelijke investituur (van investire = in het bezit stellen van het geestelijk ambt).

Daarbij was het gebruik ontstaan, dat bij het aanvaarden van het leen aan de leenheer een groter of kleiner geschenk gegeven werd. Op zichzelf was dit vrij onschuldig, maar het veranderde terstond van karakter, zodra de grootte van de gift mee de benoeming ging bepalen. Dit was vooral voor de kerk funest, daar de bekwaamheid als rijksvorst en de financiële sterkte vaak van meer geacht werden dan de geestelijke capaciteiten. Hier dook de oude zonde van de simonie weer op met al de schadelijke gevolgen daaraan verbonden.

Wie zich deze situatie indenkt, gevoelt terstond, waarover de strijd zou gaan, zodra de kerk uit haar diep verval begon op te komen en zich uit de gevaarlijke omknelling van het staatsverband trachtte los te wringen. Het loslaten van de simonie vergde tenslotte alleen financiële offers, waartoe verschillende vrome vorsten zonder protest bereid waren. Maar het prijsgeven van het benoemingsrecht stond feitelijk gelijk met bewuste ondermijning van eigen machtspositie, die juist op de steun van de geestelijkheid goeddeels gebouwd was. En het tragische is, dat juist de samenwerking van de vrome Duitse keizers met de Cluniacenser congregatie de krachten in de kerk heeft wakker geroepen, die de grote strijd voor kerkherstel en voor volledige onafhankelijkheid van de kerk van de Staat doorgezet en daarmee tegelijk de ondergang van de monarchale macht bewerkt hebben.

De eerste krachtige paus, die deze strijd bewust inzette, was Leo IX, een neef van keizer Hendrik III. Het kwam nog wel niet tot een openlijke breuk, maar de koers werd in Rome toch radicaal gewend. Deze paus benoemde vele geestelijken uit Lotharingen, die bewuste voorstanders waren van de onafhankelijkheid van de kerk van de Staat, in de hoogste kerkelijke ambten. Zijn rechterhand was Hildebrand, de latere paus Gregorius VII, die vijftientig jaar lang de feitelijke leider van de pauselijke zaken was en elke belangrijke beslissing heeft geïnspireerd.

Reeds in 1049 hield Leo een Synode in Rome, waar hij de radicale voorstellen indiende, om alle gehuwde priesters en alle Simonistische bisschoppen af te zetten en elke wijding, door Simonisten volbracht, kortweg ongeldig te verklaren. Deze voorstellen werden verworpen, daar zij bij onmiddellijke toepassing de kerk eerder geruïneerd dan Gereformeerd zouden hebben. Zij tekenen echter duidelijk de geest, die in het Lateraans paleis heerste. Het volgend jaar werd in Rome besloten, dat het volk geen sacramenten van ontuchtige priesters mocht aannemen. De handhaving van het celibaat werd voortaan krachtig doorgezet ondanks het verzet, dat daartegen allerwege verrees. Vooral in het Oosten, waar het huwelijk van de lagere geestelijkheid reeds vele eeuwen niet alleen geoorloofd was, maar zelfs in het belang van de parochie aanbevolen werd, rees het protest tegen deze eisen van Rome. Ook hierin ligt een van de oorzaken van de scheiding van Oost en West, die in deze dagen een feit werd (1054), en waarover in het eerste deel reeds uitvoeriger werd gesproken.

Ondertussen had de vroegtijdige dood van Hendrik III (1056) de situatie in het Westen geheel

gewijzigd. De vrome weduwe Agnes, die met haar zesjarig zoontje Hendrik hulpeloos achterbleef, moest het lijdelijk aanzien, dat hertogen en bisschoppen, edellieden en abten tal van bezittingen en rechten aan zich trokken. In de kringen van de hogere en lagere geestelijkheid werd de grofste simonie bedreven. Elke promotie moest met geld betaald worden. Aartsbisschop Anno van Keulen en vooral Adalbert, aartsbisschop van Bremen, die altijd gelachen had om de dwaze ascetische neigingen van keizer Hendrik III en vrolijk de volksspelers ontving, die uit het keizerlijk paleis met stokken verjaagd waren, gingen de lagere geestelijkheid schaamteloos voor.

In Rome hield echter de kleine Hildebrand met vaste hand de teugels. Hij had zijn ziel aan de Reformatie van de kerk verpand en zou haar met de inzet van zijn ganse persoonlijkheid doorzetten. Alleen moest het doel bij hem niet zelden de middelen heiligen. Hij sloot als een geslepen diplomaat vriendschap met de oude tegenstander van Hendrik III, Godfried van Lotharingen, en liet diens broeder Frederik buiten voorkennis van het hof in Duitsland tot paus verkiezen (1057).

Deze regeerde als Stefanus IX slechts negen maanden, maar ook die korte tijd werd benut om opnieuw verschillende voorstanders van de Reformatie tot de hoogste kerkelijke ambten te benoemen. Toen de Tbscaanse adel bij de dood van Stefanus zijn oude rechten bij de pauskeuze herwinnen wilde en Benedictus X tot paus verkoos, was het weer Hildebrand, die door handige, politieke manoeuvres, zelfs met behulp van de keizerin-weduwe, Nicolaas II (1058-1061) benoemen liet. Reeds de keuze van deze naam was een publieke uitdaging en een sprekend program. De droom van wereldheerschappij van de eerste Nicolaas moest nu gerealiseerd worden. Daartoe werden door Hildebrand en de paus de Normandische ridders tot beschermheren van de pauselijke stoel geproclameerd, waarbij deze de leeneed aan de paus als wereldlijk vorst (!) zwoeren. Hun eerste daad was daarop de verwoesting van de burchten van de Toscaanse adel, zodat de paus van die zijde geen gevaar meer te vrezen had.

Gedekt door het zwaard van de Normandiërs werd nu een Synode in Rome samengeroepen. Een van de eerste besluiten betrof de investituur. Een geestelijke of priester mocht voortaan op geen enkele wijze, noch voor geld, noch gratis, een kerk van leken in ontvangst nemen. Verder werden de priesters, die hun vrouwen nog niet weggezonden hadden, met de ban bedreigd, terwijl het volk openlijk opgeroepen werd zich tegen deze geestelijken te verzetten. Het belangrijkste besluit betrof de pauskeuze. De kardinalen zouden voortaan de stedehouder van Christus kiezen, waarop de geestelijkheid en het volk van Rome hun instemming mochten betuigen. De adel werd eenvoudig uitgeschakeld. De gemeente van Rome, die met haar ambtsdragers van oude tijden af het kiesrecht bezeten had, behield alleen het privilege van formele acclamatie. De keizer werd nog als een geliefde zoon genoemd, die met verschuldigde eerbewijzen moet worden bejegend, maar elke nadere bepaling daarvan werd met opzet vermeden. Zijn naam werd zelfs in het pauselijk rondschriften, waarin dit decreet werd bekend gemaakt, in het geheel niet genoemd (1059). Na dit veelbelovend prelude werd Hildebrand in 1073 zelf tot paus verkozen. Hij nam doelbewust de naam van Gregorius VII aan, als een duidelijk protest tegen de afzetting van Gregorius VI door Hendrik III, wiens naam uit de lijst van de pausen geschrapt was. De keuze geschiedde wel niet op de voorgeschreven wijze, maar daarover bekommerde zich Hildebrand niet. In de pauselijke kanselarij bevindt zich het register van deze paus, waarin ook zijn grondstellingen zijn opgenomen, waarvan hier enkele volgen: "Des pausen legaat staat boven alle bisschoppen in elk concilie. van het pausen voeten moeten alle vorsten kussen. Zijn naam alleen wordt in de kerk genoemd. Aan deze naam is geen enkele in de wereld gelijk. Hem is het geoorloofd keizers af te zetten. Zijn uitspraak mag door niemand verworpen worden. Hij zelf alleen mag de bepalingen van alle anderen verwerpen. Hij mag door niemand in het gericht betrokken worden. Alle gewichtige aangelegenheden van iedere kerk moeten voor hem gebracht worden. Niemand moet voor een katholiek gehouden, die niet met de kerk van Rome overeenstemt. De paus kan de onderdanen van hun eed van trouw aan afvallig geworden vorsten ontslaan."

Pauselijke brieven gingen terstond na zijn benoeming naar verschillende aartsbisschoppen om hen aan te sporen, dat zij hun keizer of koning ernstig over simonie en andere ergerlijke zonden moesten vermanen. Het apostolisch zwaard zou hun vorst zonder pardon treffen, zo

deze aan hun vermaning geen gehoor gaf. Bij hardnekkige onboetvaardigheid zou de paus hen uit de koninklijke waardigheid ontzetten. In 1074 werd een Synode te Rome gehouden, waarin opnieuw simonie en concubinaat verboden werden. Wie deze verboden niet achtte, zou door de dwang van het volk genoodzaakt worden te doen, wat de liefde tot God en tot het ambt niet vermocht te bewerken. Al deze besluiten hadden nog weinig effect. Een Synode te Parijs, en even later ook te Erfurt, noemde zelfs de verplichting tot het celibaat onverstandig en onverdragelijk. Maar Gregorius wist van geen wijken. De lekeninvestituur werd nogmaals streng verboden, Simonistische bisschoppen werden geschorst of afgezet. Vijf raadslieden van Hendrik IV werden geëxcommuniceerd. Het godsdienstig fanatisme van de massa werd op vele plaatsen ontketend, en wilde tonelen speelden zich in vele gemeenten af. Vooral in Milaan roerde zich de Pataria (eigenlijk: lompenhandelaars; een scheldnaam voor het lagere volk, die gaarne als een erenaam aanvaard werd), die zich reeds eerder met volle sympathie en steun van Hildebrand tegen de hogere geestelijkheid verzet had.

De grote vraag was nu, hoe de inmiddels meerderjarig geworden koning Hendrik IV (1056-1106) zich tegenover deze dictatoriale politiek van de paus zou stellen. De verhouding was eerst vriendschappelijk, vooral ook omdat de jonge koning de handen vol had met een in Saksen uitgebroken opstand. Alles veranderde echter, zodra de Saksers in 1075 op het Hamburgerveld verslagen waren. De jeugdige vorst liet zich door de vriendelijke gelukwens van de paus met deze overwinning geen moment misleiden. Hij wist wat in Rome besloten was. De paus had het investituurverbod wel niet in de synodale acta laten opnemen, omdat hij blijkbaar gevoelde, dat de Duitse koning dit nimmer accepteren zou, daar dit niets anders dan politieke abdicatie voor hem beduidde en grote financiële schade meebracht. Vrienden van de vorst brachten echter tegelijk met de pauselijke felicitatie dit synodaal besluit aan het hof over. De koning nam toen de toegeworpen handschoen in jeugdige overmoed op. Hij ging voort met het benoemen van de bisschoppen zonder de paus daarin te erg kennen, zond de geëxcommuniceerde graaf Eberhard naar Italië om de oproerige Pataria te bedwingen en knoopte zelfs onderhandelingen met de Normandische ridders aan. De paus zond hem terstond een uitvoerige protestnota en dreigde, bij monde van een drietal gezanten, met ban en afzetting, zo de koning aan de pauselijke stoel niet de betamelijke gehoorzaamheid bewees. In heftige verontwaardiging zond de koning de pauselijke legaten weg en riep daarna terstond een Synode van Duitse bisschoppen en abten te Worms samen (januari 1076).

Met algemene stemmen werd hier de gehoorzaamheid aan de paus opgezegd. Een officieel schrijven werd naar de kerk van Rome gezonden om de schanddaden van de monnik Hildebrand aan de kaak te stellen. In een apart schrijven verweet de koning aan de valse monnik Hildebrand, dat hij de aartsbisschoppen, bisschoppen en priesters, die toch ook de zalving van het Heeren deelachtig waren, eenvoudig als knechten behandelde, die niet wisten, wat hun heer deed. Met striemende woorden werd hem verder de brutale overmoed verweten, waarin hij zelfs de koning durfde dreigen met ontzetting uit de koninklijke macht, alsof deze van de paus dit niet van God ontvangen was. De ware paus Petrus had anders bevolen om God te vrezen en de koning te eren, maar dit gebod gold blijkbaar voor de valse paus niet. Hem trof daarom terecht de vervloeking, welke Paulus eenmaal over allen uitsprak, die een ander Evangelie zouden brengen. Deze vloek, thans bekrachtigd door een Synode van bisschoppen en bevestigd door de koning regerend bij de gratie Gods, eiste het verlaten van de stoel van Petrus door een man, die door de eeuwen heen verdoemd moest worden.

Deze merkwaardige brieven kwamen juist in Rome aan, toen er een Synode van vurige Gregorianen gehouden werd: Het voorlezen er van verwekte zón heftige verontwaardiging, dat de keizerlijke gezant door de geestelijken gelyncht zou zijn, zo deze aan de voeten van de paus geen bescherming gevonden had. De volgende dag werd de koning door de ban getroffen en van de koninklijke waardigheid vervallen verklaard. In de naam van God Drie-enig werden alle onderdanen van de eed van trouw ontslagen en werd hun zelfs verboden Hendrik langer als hun wettige koning te erkennen.

Het bericht van deze pauselijke ban bereikte de koning, toen hij juist in Utrecht vertoefde, en zijn enig antwoord was de plechtige excommunicatie van de paus door bisschop Willem van Utrecht. Spoedig werd echter duidelijk, dat de koning zijn macht overschat en de vreselijke werking van de ban onderschat had. Het grootste deel van de bisschoppen, die het Wormser

decreet ondertekend hadden, bleef hem wel trouw, maar de hertogen, die het monarchale juk met weerzin droegen, vonden in de ban een welkome rechtsgrond om hun eigen belangen te zoeken. Te Tribur aan de Rijn werd door deze vorsten een overeenkomst gesloten, waarbij waarschijnlijk besloten werd tot afzetting van de koning, zo deze niet binnen een jaar van de ban ontheven was. De koning ondernam daarop de vermaarde tocht naar Canossa, waar de paus, die naar Duitsland wilde reizen, op de burcht van gravin Mathilde vertoefde. Hier stond de koning drie dagen lang barrevoets en in een boetegewaad voor de burchtpoort om met vele tranen de hulp en troost van de apostolische stoel te zoeken. Allen werden door deze boetedoening tot tranen toe bewogen. Alleen de paus bleef onbewogen en zonder mededogen. De scherpzinnige stedehouder van Christus begreep, in welk moeilijk parket hij door deze boetedoening gebracht werd. De strijd tussen priesterlijke plicht en politieke aspiraties was zwaar. Eindelijk gaf de paus door de voorspraak van Hugo, abt van Cluny, en van gravin Mathilde toe en hief de ban op.

De vernedering van de vorst was groot geweest, maar deze werd door de politieke winst afdoende gecompenseerd. De opheffing van de ban ontnam immers aan de hertogen elke rechtsgrond voor hun opstand en oefende ook op het volk een weldadige invloed uit. Natuurlijk waren de hertogen met deze pauselijke beslissing weinig ingenomen. Zij kozen, al was de ban nu ook opgeheven, Rudolf van Zwaben tot tegenkoning. De paus hield zich lange tijd neutraal. Hij stelde, daar hij Hendrik IV wel van de ban ontheven, maar niet in de koninklijke waardigheid hersteld had (alsof dit tot zijn competentie behoorde) aan de aartsbisschoppen, bisschoppen en graven voor in Duitsland een scheidsgericht tussen beide koningen te houden. Wie, door hoogmoed opgeblazen, zijn komst op enige wijze verhinderen zou, moest als lid van de antichrist en verwoester van het Christelijk geloof verworpen worden. Tenslotte koos de paus partij voor Rudolf. Opnieuw werd de ban over Hendrik en al zijn aanhangers uitgesproken. Alle onderdanen werden weer van de eed van trouw ontslagen, terwijl aan allen, die Rudolf als hun koning erkenden, vergeving van de zonden en de Goddelijke zegen in dit en het toekomstige leven werd toegezegd. Openlijk werden in deze ban, die niet eens de zonde van de wettige koning duidelijk aangaf (er staat alleen, dat deze de pauselijke uitspraak in stoute ongehoorzaamheid verhinderd had), de zeer heilige vaders en vorsten opgeroepen om hun gericht zo snel over Hendrik te doen komen, dat iedereen moest erkennen, dat hij niet door het toeval, maar door hun macht gevallen was.

De uitwerking van deze ban was echter geheel anders dan die van de eerste. Velen gevoelden het, dat de paus thans op onrechtvaardige wijze dit vreselijke wapen hanteerde. Van alle kant kwam thans de kritiek los, die trouwens ook vroeger, speciaal tegen de politieke aanspraken van de paus, nimmer gezwegen had. Allerwege protesteerde men tegen het willekeurig gebruik van de ban en de ongehoorde verbinding van ban en afzetting. De paus behoorde het voorbeeld van Paulus te volgen, die zelfs voor slechte koningen, die geen Christenen waren, gebood te bidden (1 Timotheüs 2: 1). Men vroeg zich met verbazing af, waar de paus het wereldlijk zwaard vandaan haalde. David mocht de tempel des. Heeren niet bouwen, en hoe durfde de paus dan het bloed van Christus te offeren, nu zijn kleren met bloed bevlekt waren? Ook het ontslaan van de onderdanen van hun eed van trouw achtten velen een droevig misbruik van het geestelijk wapen van de ban. Waar ging het heen, als de geestelijkheid leden van de gemeente van Christus ging excommuniceren enkel en alleen, omdat zij zich in hun consciëntie aan de eens gedane eed verbonden achtten?

In Bamberg en Mainz kwamen vele bisschoppen, onder de erkende Gregorianen waren, samen, die thans tot de afzetting van de paus besloten (1080). Kort daarna werd de afzetting te Brixen in Tirol door dertig bisschoppen uit Duitsland en Lombardië voltrokken, waarop Wibert van Ravenna, als Clemens VII (1084-1100), tot paus verkozen werd. Gregorius riep daarop de Normandiërs te hulp in de heimelijke hoop, dat Rudolf van Zwaben zijn koninklijke tegenstander in Duitsland de handen binden zou. In een schrijven aan de bisschop van Metz zette hij daarop zijn recht uiteen om koningen af te zetten. Iedereen moest toch erkennen, dat de koningen en hertogen hun oorsprong ontleenden aan hen, die, met verachting van God, vol trots en trouweloosheid, roof en moordlust onder leiding van de duivel over huns gelijken begeerden te heersen. De priesters waren daarentegen de vaders en moeders van de gelovigen,

die eenmaal de engelen, laat staan de aardse zaken, zouden oordelen. Al zijn berekeningen faalden echter ditmaal. Robert Guiscard, de Normandische vazal, verleende zijn hulp niet; Rudolf van Zwaben sneuvelde in de slag aan de Ester; Mathildes troepen werden verslagen en Rome werd door de Duitse troepen ingenomen. De meeste kardinalen vielen van de paus af onder openlijke vervloeking van diens dwalingen en van allen bijna" verlaten, stierf de paus te Salerno in ballingschap (1085).

Daarmee was de Investituurstrijd echter geenszins beslecht. Het bleef een verbitterde worsteling, waaraan ook het volk met interesse deelnam, totdat eindelijk in 1122 het concordaat van Worms tussen paus en keizer gesloten werd. Koning Hendrik V (1106-1125) gaf daarbij alle recht op de investituur met ring en staf over en verleende aan alle kerken van het rijk het recht van vrije keus en consecratie, Paus Calixtus II (1119-1124) gaf van zijn kant toe, dat elke verkiezing van bisschoppen en abten binnen het Duitse rijk zou geschieden in van het konings tegenwoordigheid, maar daarbij zouden simonie en geweld geweerd blijven, Ingeval van geschil zou de koning, onder bijstand van de aartsbisschop en de, provinciale bisschoppen, zijn stem aan de wijste partij geven. De kandidaat zou van de koning de investituur met de scepter voor de regaliën vragen en daarbij de leeneed afleggen. De lange strijd eindigde dus voorlopig met een compromis, De keizer gaf toe, dat hij geen recht had een geestelijk ambt te verlenen, terwijl hij de rechten van de kerken bij het verkiezen tot de ambten zou eerbiedigen. De kerk daarentegen erkende 's konings recht tot het verlenen van feodale bezittingen en wereldlijke bevoegdheden. Haar belangrijkste concessie was ongetwijfeld, dat het eventueel verlenen van de regaliën in Duitsland aan de plechtige wijding vooraf zou gaan, wat voor de uiteindelijke benoeming van grote betekenis zijn zou. Hetzelfde resultaat werd zonder veel strijd in Frankrijk onder koning Filips I (1060-1108) en in Engeland onder koning Hendrik I (1100-1135) verkregen.

Kruistochten

Ondertussen hadden de kruistochten een aanvang genomen. Zij vormen ongetwijfeld een van de bekendste gedeelten uit de kerkhistorie van de Middeleeuwen. Sommigen zien deze kruistochten in een sterk romantisch licht als een heilig ontvlammen van de gekerstende volken voor de zaak van Christus. Hoge idealen wenken de kruisvaarders, die, door religieus enthousiasme gedreven, lijf en goed veil hebben voor het Heilige Land, waar eens de Zoon van verschenen was. De ridders zijn niet dan geloofshelden, die door hun vroomheid en gebed gedragen hun burchten verlaten, alle natuurlijke banden prijsgeven en slechts Gods wil begeren te gehoorzamen. Vlak daartegenover staan anderen, die aan deze ondernemingen hun felste kritiek niet sparen. De pausen zijn volgens hen niet anders dan handige intriganten, die, van hiërarchische tendensen vervuld, speculeren op de bijgelovige instincten van de onbeschaafde massa om met haar hulp een volk te bestrijden, dat veel hoger stond in beschaving en ontwikkeling. Zij zien dus in de kruistochten slechts de wrange vrucht van hiërarchie, geestelijke onkunde en superstitie. En uit reactie tegen deze kritiek zijn er weer anderen, die de kruistochten hoofdzakelijk zien als politieke ondernemingen, waarbij de eis van zelfbehoud de Christelijke rijken tot een gerechtvaardigde aanvalsoorlog tegen het veldwinnend Mohammedanisme dwong.

Het is niet zo gemakkelijk in deze kwestie positie te nemen, daar de oorzaken. en motieven inderdaad een bonte staalkaart vormen. Ook de bronnen laten ons bijna geheel in de steek, daar zij meestal een sterk subjectief gekleurde beschrijving geven en de ware motieven daarbij gemaskeerd blijven. Wel heeft het rustig historisch onderzoek aangetoond, dat de dreiging van het Mohammedanisme veel minder gevaarlijk was dan tegen het einde van de elfde eeuw vrij algemeen gedacht werd. De verdeeldheid in de Islam zelf tussen Cairo en Bagdad of tussen de Fatimieden en de Seldsjoeken, die tenslotte in de confessionele tegenstelling tussen de Sjiïten en de Sonnieten wortelde in eindeloze conflicten verwekte, brak de mogelijkheid van een geconcentreerde aanval geheel. Bovendien was het machtige rijk van Malikschah, hoofd van de Seldsjoeken, dat inderdaad een ernstige bedreiging vormde, bij diens dood in 1092 in kleine, zelfstandige emiraten uiteengevallen. Maar wat wist men onder de Christenheid in die dagen van deze innerlijke verdeeldheid en daardoor sterk verzwakte strategische positie van de Islam? Tot haar sprak de grote veldslagen van Mantzikert (1071) en Zala (1085), waar

achtereenvolgens de Grieken en de Castilianen een verpletterende nederlaag tegen de Seldsoekn en de Muzelmannen van West-Afrika geleden hadden. Daardoor schenen het Oosten zowel als Gallië onmiddellijk bedreigd te worden.

Juist op deze concrete situatie wees dan ook telkers weer de grote organisator van de eerste kruistocht, paus Urbanus II (1088-1099), die de universalistische ideeën van Gregorius geërfd had en van een vernietiging van de Islam, de vestiging van een krachtig Christenrijk in het Oosten en de praktische opheffing daardoor van het schisma tussen Oost en West droomde. De Christenvolk moesten volgens hem terdege beseffen, dat deze woeste horden slechts door geringe zeeëngten en stromen van hun verwijderd waren. Spanje, de Balearen en geheel Klein-Azië waren door hen reeds veroverd en ook de rest dreigde geheel bezet te worden. De Christenheid was rees tot een klein gedeelte van de wereld teruggedrongen en alleen gezamenlijke actie kon beletten, dat zij binnen korte tijd geheel zou ondergaan.

Toch zou dit pauselijk appèl de kruistochten nimmer in hun feitelijke omvang gewekt hebben, zo de volksziel daarvoor niet door allerlei omstandigheden was ontvankelijk gemaakt. Het wachten was in die dagen eigenlijk alleen dat de vonk, die de verzamelde springstoffen tot ontploffing brengen zou.

Het krachtig streven naar kerkherstel in de tiende en elfde eeuw had onder de Christusbelijders, die hun geloof wilden beleven, een sterke ascetische stemming wakker geroepen. Velen vonden geen vreugde meer in huis en hof, in slaafse arbeid en wereldse vermaken. Het bezit en het gebruik van aardse goederen werd een strik van de boze genoemd en onthouding en verzaking van elke huwelijksgemeenschap en van alle ook onschuldige genietingen als positieve deugd geprezen. De Bijbelse tegenstelling tussen goed en kwaad, heilig en zondig werd in de praktijk al meer vervangen door die van gewijd en profaan, bovenaards en aards, eeuwig en tijdelijk. En deze devote, ascetische stemming vormde de bakermat van de kruistochten. Daarbij kwam de groeiende verontwaardiging tegen het schandelijk leven van vele geestelijken, die de weelderige maaltijden beminden en door huwelijk of concubinaat het kerkelijk gebod van celibaat brutaalweg overtraden. Ook de banvloeken van de paus, die tegen tal van hooggeplaatste personen, zelfs tegen de hoogste prelaten geslingerd werden, de eindeloze krijg tussen de koningen en hun vazallen en de rusteloze ridderveten, de hongersnoden, pestilentiën en overstromingen, welke juist in die dagen woedden en ganse streken ontvolkten en dan tenslotte nog de wel overdreven, maar desniettemin sterk alarmerende berichten van terugkerende pelgrims uit het heilige land over de gruweldaden van de Turken al deze factoren werkten samen en riepen de vereiste mentaliteit tot in de verst afgelegene burchten en hoeven wakker. Het stond voor de ernstige Christenen in die dagen vast, dat in dit alles Gods oordeel over de wereld en de werking van tal van demonische krachten openbaar werden. Boete en berouw konden hier alleen de straffen van de hemel afwenden en hoe kon men nu beter satisfactie geven dan door gehoorzaam de oproep van de paus te volgen en Gods eigen land tegen de goddeloze onverlaten te verdedigen?

Bij deze twee hoofdmotieven kwamen nog tal van andere, die op de verdere ontwikkeling en de afloop grote invloed geoefend hebben. Als zodanig moeten genoemd worden de zucht naar avonturen bij de Normandiërs, de handelsspeculaties van de rijke Italiaanse steden, de overdreven voorstelling van de Oosterse rijkdom en weelde, die de hoop op ruime buit wakker riep, en niet het minst het hiërarchisch streven van de paus, die de versterking van zijn machtspositie door deze internationale organisatie wonderwel verstond en doelbewust benutte. Op de grote kerkvergadering te Clermont in Frankrijk (november 1095), waar vele hogere en lagere geestelijken en talrijke ridders samengekomen waren, hield de paus in het vrije veld een gloedvolle rede om de Christenen tot de kruistocht tegen de halve maan op te roepen. De indruk ervan moet onbeschrijfelijk groot geweest zijn. De lont was in het kruit gevallen. Van alle kanten klonk het *God wil het* op. De paus beloofde aan alle deelnemers, die uit zuivere motieven aan deze krijg van het Heeren deelnamen, volle aflaat en algehele bescherming van familie en bezit door een driejarige Godsvrede.

De paus verstoutte zich zelfs een aanmerkelijke reductie op de belasting en uitstel van de betaling van schulden in het uitzicht te stellen. Evenwel is het een legende, dat alle lijfeigenen vrijheid zouden verkrijgen, zo zij aan de pauselijke oproep gehoor gaven. Met de bekende

snelheid van de faam liep de oproep van burcht tot burcht en van hoeve tot hoeve. Overal trokken kruistochtpredikers rond om de menigte te mobiliseren. Een rood kruis op de rechterschouder zou het algemeen herkenningsteken zijn. Op vele plaatsen verlieten de vrije boeren hun ossenspan. Vele ridders wierpen de kruismantel over hun wapenrusting. Zelfs brede scharen monniken gorden zich tot de grote krijg aan. Ongeordende, en soms zelfs ongewapende benden begonnen onder leiding van de kruistochtpredikers op te trekken en sloegen tot roof en plundering over, voordat Constantinopel, het afgesproken verzamelpunt, bereikt was.

Vooraf de Joden, die de kruismoord van de Heiland op hun geweten hadden, moesten het daarbij ontgelden. Zo was een bende onder leiding van graaf Emicho en Willem de Timmerman de schrik van de Rijnneers. De Joodse gemeenten in Keulen, Mainz en Worms werden geheel uitgemoord. Wat ordelijker was de schare, die Peter van Amiens (wiens betekenis door de sage grotelijks overdreven is) volgde.

In de zomer van 1096 trok het eigenlijke leger, dat in hoofdzaak uit Frankrijk, Italië en Vlaanderen gerekruteerd werd en een kleine driehonderdduizend man telde, naar Constantinopel op. Het Italiaanse leger stelde zich onder de leiding van de blonde, blauwogige reus Bohemond, in wie het oude Vikinger bloed krachtig bruiste. Raimond van Toulouse, bij wie ware toewijding en stugge koppigheid om de voorrang worstelden, Stefanus van Blois, die zoveel burchten bezat als het jaar dagen telt, en Hugo van Vermandois, broeder van de Franse koning, brachten het grootste leger uit Frankrijk en Vlaanderen aan. Onder Godfried van Bouillon, Boudewijn en Eustachius stelden zich de kruisvaarders uit Lotharingen, bij wie zich ook vele Noord-Nederlanders gevoegd hadden.

In de lente van 1097 stak deze enorme menigte de Bosporus over. Eerst twee jaren later bereikte het geweldig geslonken leger, na vele ontberingen en tegenslagen, na eindeloze twisten en onderling gekuip van de leiders, met verlies van alle idealen, het Heilige Land. In de vroege morgen van de zevende juni (om de hitte werd gewoonlijk van het nachts gereisd) verrees Jeruzalem met zijn blanke koepels en slanke minarets voor de verrukte ogen van de pelgrims. Alle vergeten en verloochende idealen werden als met één slag weer geschouwd. De tranen sprongen de vergroefde krijgers in de ogen. Blijde lofzangen klonken op en velen kusten de heilige bodem, waarop de Heiland eenmaal gewandeld had. Na een korte rust stormde men op de hoge muren af, die echter elke aanval uit de vlakte belachten. Hier waren stormtorens nodig, maar daartoe ontbrak het materiaal. De felle zomerzon brandde meedogenloos op de schaduwloze velden en het gebrek aan water en leeftocht dunde het leger op ontstellende wijze. Niets kon de kruisvaarders echter ontmoedigen. Rollende stormtorens werden van enige gesloopte galeien en van boomstammen opgetrokken en met dierenvelen bekleed, om hun brandbaarheid tot een minimum te beperken.

Op de vijftiende juli rolden deze hoge gevaarten tegen de muren, de valbruggen werden neergelaten en de onversaagde krijgers sprongen met getrokken zwaarden over. De Muzelmannen deinsden achterwaarts en de kruisvaarders stortten zich in de straten. Zij vergaten weldra hun vrome gezangen en gebeden en moordden de stad radicaal uit. Alleen de emir Istikar, die nog in de sterke Davidsburcht verschanst lag, wist vrije aftocht te bedingen.

Het doel was bereikt, maar het handhaven van de verovering bracht grote moeilijkheden mee. Tenslotte werd.

het koninkrijk Jeruzalem gesticht met drie leenstaten, namelijk de graarsaappen-Tripolis en Edessa en het vorstendom Antiochië, waarvan de sterkte alleen bepaald werd door de grootte van de militaire bezetting en door de medewerking van vele soevereine markgraven en baronnen, die met min of meer grote lenen begiftigd waren. Op de bevolking kon geen moment gerekend worden, terwijl de Turken hun aanvallen bleven voortzetten.

De val van Edessa, dat door de machtige emir van Mosoel in 1144 bezet werd, was het sein tot de tweede kruistocht (1147-1149), die een droeve mislukking werd. Door al de ellende van de eerste tocht sterk ontnuchterd, zou men deze tweede kruistocht nimmer ondernomen hebben, zo paus Eugenius geen beslag had weten te leggen op Bernard van Clairvaux, die, in strikte gehoorzaamheid aan het pauselijk bevel, zijn grote gaven in dienst van de nadere organisatie stelde. De koning van Frankrijk, Lodewijk VII (1137-1180), die voor het verbranden van een

kerk, waarin vele mensen bij een riddervete een schuilplaats gezocht hadden, boetedoening zocht, was spoedig gewonnen. Moeilijker was het de Duitse keizer Koenraad III (1137-1152) tot deelname te bewegen, maar een hartstochtelijke prediking van Bernard in de dom te Spiers deed ook bij deze vorst de aanvankelijke aarzeling wijken. Grote scharen, waaronder vele avonturiers en vrouwen waren, volgden de koninklijke vanen. Het Duitse leger werd reeds spoedig in Klein-Azië door de Seldsjoeken ver slagen. Ook koning Lodewijk kwam niet zonder verliezen door dit gebied. Te Attalia, in Pamfylië, scheepde hij zich met het merendeel van zijn leger in naar Antiochië, waar de tijd in grote en lichtzinnige feesten vergeten werd en de schone koningin Eleonore een schandelijke rol speelde.

Een aanval op Damaskus mislukte, mede door het verraad van de Palestijnse baronnen, en ontmoedigd keerden de beide vorsten naar hun vaderland terug.

Van alle kanten brak nu de kritiek los, vooral tegen Bernard van Clairvaux, daar opnieuw het verlies van duizenden mensenlevens, en dit zonder enig resultaat, betreurd moest worden. De tijden begonnen te veranderen en daarmee ook het karakter van de kruistochten. De derde kruistocht (1189-1192) was reeds bijna uitsluitend een onderneming van ridders, die de nederlaag van hun collega's in het Oosten op de machtige sultan Saladin wilden wreken en zich in het toernooi met de Saraceense krijgers begeerden te meten. Elke deelnemer moest in de wapenen bedreven zijn en het reisgeld voor twee jaren bezitten. Van tevoren werden verdragen met verschillende vorsten, door wier gebied men trekken moest, gesloten, om de voorziening met proviand te bevorderen. Het enige resultaat van deze zorgvuldig voorbereide tocht was, dat Richard Leeuwenhart een verdrag met de sultan afsloot, waarbij vreedzame pelgrims het heilige graf korte tijd mochten bezoeken om daarna terstond weer te worden weggeleid.

De vierde kruistocht (1202-1204), op initiatief van paus Innocentius III georganiseerd, werd een van de schandelijkste rooftochten, die ooit onder Christelijke vlag ondernomen werden.

Het is de beruchte Latijnse kruistocht, waarin de blinde, stokoude doge van Venetië D'Andolo leiding gaf, die eerst de Hongaarse stad Zara liet uitmoorden en daarna niet naar het heilige land, maar naar Constantinopel koers deed zetten, dat grotendeels verwoest werd. De machtige paus had de leiding geheel verloren en moest het gedogen, dat het Latijnse keizerrijk Romania (1204-1261) gesticht werd.

Ook de verdere kruistochten, waaronder de treurige kinderkrustocht, brachten geen resultaat. In 1291 ging het laatste steunpunt Acre verloren.

Zo waren de kruistochten een aaneenschakeling van mislukkingen. Hun betekenis voor het Oosten is minimaal geweest. Duizenden mensenlevens gingen onnut verloren en de geliefde constructie, als zouden zij zo lang de zegetocht van het Mohammedanisme hebben verhinderd, dat Europa zich tegen de aanval van de *halve maan* kon gereed maken, is niet te handhaven. Hun onbedoelde betekenis voor het Westen ten opzichte van het nationale, sociale en culturele leven is daarentegen zeer groot geweest. Enorme opbloei van de handel, opkomst van het ridderwezen, versterking en emancipatie van de steden, waarin zich een krachtige burgerij als een nieuwe stand ontwikkelde, groeiend kapitaalbezit tegenover het vroegere grondbezit, bevordering van de opkomst van nationale staten met een sterk zelfstandigheidsgevoel ook tegenover het streven van de pausen naar de wereldheerschappij, het los worden van oude tradities en vooral de vervanging van de oude ascetische stemming door een vreugdevol aanvaarden van het rijke leven en in nauw verband daarmee het ontstaan van een bloeiende volkspoëzie, van hoofse zangen en bittere satyren schrijft men met min of meer recht op het credit van deze merkwaardige ondernemingen.

Van godsdienstig standpunt gezien moet de kritiek scherp wezen. De machtspositie en de verkeerde tendensen van de pausen werden er ongemeen door versterkt, al heeft ook de totale mislukking van de tochten de kritiek tegen de pauselijke stoel wakker geroepen. De relikwieënverering nam ongekende afmetingen aan. De kruistocht-aflaten ondermijnden de ware boete op ontstellende wijze. Heel deze beweging was tenslotte niets anders dan een droeve openbaring van de deformatie van de ware godsdienst, waarin bij de edelste figuren vroom bedoelen en verdoolde ijver voor Christus zaak samenwerkten.

Nieuwe orden

"De vroomheid heeft ons rijkdom gebaard, maar de dochter heeft de moeder verslonden," zo klaagde een Benedictijner monnik in het laatst van de tiende eeuw en deze klacht was zeker niet overdreven. Juist aan de strenge Cluniacenser congregatie waren in de loop van de tiende en elfde eeuw grote schenkingen vermaakt. Vele rijke Heeren zochten bij hun naderend levenseinde in deze kloosters de monnikspij te verkrijgen, daar dit algemeen als een veilig paspoort naar de hemel beschouwd werd. Een goed deel van hun bezittingen werd daarvoor gaarne uit erkentelijkheid gelegateerd. Ook minderjarige kinderen werden dikwijls aan de hoede van deze vrome monniken toevertrouwd, waarbij gewoonlijk naar het voorbeeld van Abraham en naar de gelofte van Hanna en Jefta verwezen werd. Zelfs ongetrouwde dochters werden binnen de kloostermuren opgenomen, daar dit meestal grote financiële voordelen meebracht. Luiheid en losbandigheid deden door dit alles hun intrede. Drinkgelagen waren in vele abdijen geen zeldzaamheid. Petrus Venerabilis, abt van Cluny, sprak het openlijk uit, *dat vele kloostergemeenschappen niets anders dan synagogen van satan geworden waren.*

Toch bleven er niet weinigen over, die met deze ergerlijke toestanden geenszins tevreden waren. Gedurende de elfde eeuw kwamen er nieuwe orden op, die de strijd voor kerkherstel onverzwakt wilden blijven voortzetten. De orden van Camaldoli (1020), van Grandmont (1073), van de Karthuizers (1084), van Fonterreault (1095) en vooral van de Cisterciënsers (1098) moeten hier genoemd. Deze laatste orde stelde tegenover de weelde en prachtlievendheid van de Cluniacensers met opzet de uiterste soberheid om niet weer door de verleiding van de rijkdom op een dwaalspoor gebracht te worden. Geschilderde houten kruisen vervingen de gouden en zilveren. De kandelaren en wierookvaten mochten slechts van koper en ijzer vervaardigd zijn. De altaarkleden waren van ongeborduurd linnen. Geen geschilderde ramen werden in hun kerkgebouwen gevonden. De handenarbeid werd in ere hersteld, waardoor de Cisterciënsers voor de kolonisatie van uitgestrekte gebieden van grote betekenis werden. Allerlei voordelen, waarvan de oude Benedictijner regel niet sprak, werden afgeschaft. Geen monopolies, geen tienden, geen tolrechten, kortom niets werd toegelaten, dat tot een bron van weelde worden kon. Daarbij moest het leven in het klooster zo sober mogelijk gevoerd worden. Een harde stromatras voor de nacht, wat droge en verse moeskruiden voor de dag. Voortdurende controle moest over alle kloosters geïnfuseerd worden, waartoe, tegenover de sterke centralisatie van de congregatie van Cluny, een zo ver mogelijk doorgevoerde decentralisatie en de inschakeling van het bisschoppelijk toezicht gesteld werd.

De strenge orde vond eerst weinig ingang, totdat Bernard van Clairvaux (1090-1153) als haar abt optrad. Hij, was ongetwijfeld een van de veelzijdigste geesten van zijn tijd, een bij uitstek representatieve figuur, in wie alle stromingen en strevingen van de elfde eeuw als belichaamd waren. Voor hem vallen de mensen in drie groepen uiteen: in gehuwden, asceten in het klooster of in de kluis en prelaten. De grote massa van de gehuwden zoekt haar zaligheid als mensen, die de zee trachten over te steken op een doorwaadbare plek, waar zij bloot staan aan vele gevaren. De monniken trachten de zee over te steken langs de kortste weg, een smalle brug, die geen wenden of keren toelaat. De prelaten gebruiken het veilige en tegelijk ook voor anderen heilzame middel van een schip. Zelf behoorde hij van harte tot de tweede groep, waarbij hij in de strengste ascese en de uiterste armoede de koninklijke weg naar de hemelse volmaaktheid zocht. Het liefst vertoefde hij daarbij in de stilte van de natuur en bij het geopende Bijbelboek, maar het kerkelijke en politieke leven eiste hem voortdurend op om als de ongekroonde paus van zijn tijd allerwege leiding te geven. Hij was een individualist, die de opbouw van eigen zieleleven vóór alles zocht, en toch tegelijk een kerkvorst, die de waarde van de gemeenschap sterk gevoelde en absolute gehoorzaamheid aan de kerkelijke overheden vorderde. Een onverbiddelijk ketterjager, die zelfs een kruistocht tegen de heidense Wenden in Mecklenburg en Pommeren organiseerde, en toch een uiterst gevoelige natuur, die zijn tranen niet bedwingen kon zodra hij over het heilig Kind Jezus begon te handelen. Een mysticus en een man van de daad; een krachtig prediker van Gods vrije genade en tegelijk een devoot aanbieder van Maria; een hartstochtelijk voorvechter de; kerkReformatie, die geen

paus of keizer spaarde, en tot de gehoorzame knecht van Rome, die al zijn gegronde bezwaren op zij zette en zelfs een van de vurigste kruistocht predikers werd, omdat de paus dit vorderde. Deze abt, politicus, mysticus en volksprediker, bracht de Cisterciënser orde tot bloei en vond vele geestdriftige volgelingen tot in de hoogste kringen toe.

Het godsdienstig reveil, dat bij de overgang van de elfde eeuw naar de twaalfde vooral in Frankrijk en Italië opleefde, beperkte zich echter niet alleen tot de formatie van tal van nieuwe kloosterorden. Overal traden bovendien rondreizende volkspredikers op, die de massa oproepen de wereld te verlaten en van alles beroofd de arme Christus na te volgen, die alle rijkdom en weelde versmaadde en voor de gevaren van het leven midden in de wereld, ernstig, waarschuwde. De bekendsten waren Robert van Arbrissel, Bernard van Thiron en Vitalis van Savigny. Zij waren in tegenstelling met de monniken, die gewoonlijk uit de aristocratische kringen voortkwamen, echte mannen uit het volk, die een open oog hadden voor de sociale nood. Zij verschaften voedsel en kleding aan de behoeftigen, hielpen zwervers aan een onderdak en brachten de melaatsen in leprahuizen onder. Zij trokken zich zelfs het lot van gevallen vrouwen aan.

Scholastiek

In deze tijd kwam ook de scholastiek op. De naam scholasticus" werd reeds lang gebezigd voor een leraar aan een dom- of kloosterschool, maar werd nu de titel van elke leraar, die zich op schoolse wijze met de wetenschap, in het bijzonder met de theologie en de filosofie, bezighield: Onder scholastiek verstaat men het stelselmatig aanwenden van de rede en de wijsbegeerte, om de geopenbaarde waarheden van de Heilige, Schrift te verstaan, systematisch, uiteen te zetten en de gezonde redelijkheid ervan te bewijzen: Duidelijk tekende zich terstond drieërlei houding tegenover deze nieuwe methode af. Sommigen wilden van de scholastieke werkwijze niets weten. Petrus Damiani, de invloedrijke kardinaal-bisschop van Ostia (f 1072), bepleitte de stelling, dat de wetten van de logica niet voor God golden en op zijn werk en openbaring niet konden worden toegepast. Ook Manegold van Lautenbach (t 1103) toonde de volstrekte tegenstelling tussen de heidense wijsbegeerte van Plato en Aristoteles en de Christelijke heilsopenbaring aan. Bernard van Clairvaux achtte, hoewel hij de waarde van de wetenschap niet wilde loochenen, de uren, aan haar gewijd, betrekkelijk onvruchtbaar. Wetenschappelijke kennis, die ergens in de hersenen rondzweefde, kweekte niets dan opgeblazenheid en baatte niets om de ware wetenschap van het levens te ontdekken. De apostelen hadden van de Heiland niet geleerd Plato te lezen of de subtiliteiten van Aristoteles te ontwarren. Christus haalde zijn leerlingen niet van de scholen van de wetenschap. De filosofie bestond voor hem in het kennen van de gekruisigde Heiland. Abstracte waarheden en begrippen waren er niet. Alles moest op de praktijk van de godzaligheid gericht blijven.

Een geheel ander standpunt namen, bij alle onderlinge verschillen, Berengarius van Tours (overl. 1088), Anselmus van Canterbury (1033-1109) en Abaelard (1070-1142) in. Berengarius wilde alles tot de dialectiek (redeneerkunde) terugleiden, want daardoor werden de gronden van elke bewering getoetst en werd alle ijdele wetenschap uitgebannen. Deze grondstelling paste hij vooral toe op de nieuwe leer van de transsubstantiatie (wezensverandering), die hij geheel onredelijk en absurd achtte en in strijd met alle gezonde dogma. Zij vond geen enkele steun in de traditie, werd in de Bijbel niet geleerd en bracht een menigte van logische tegenstrijdigheden mee. De in de hemel wonende Christus kon toch onmogelijk in Zijn ganse volheid in het Avondmaalsbrood opgenomen worden; Christus gaf zich op geestelijke wijze aan de Zijnen, zodat zij waarlijk zijn vlees aten en zijn bloed dronken. Met behulp van de dialectische methode wilde hij de kerk bevrijden van een leer, die enkel uit het domme bijgeloof van de massa geboren was. Zijn protest vond geen ingang, en een en andermaal werd hij gedwongen zijn dwaalleer af te zweren. Reeds in 1059 werd te Rome, nog voordat de theologen zich over deze leer hadden uitgesproken, een formule opgesteld, die alle zakelijke discussie voor de volgende jaren afsneed. Zij bevatte, al werd de term transsubstantiatie nog niet gebruikt, de duidelijke uitspraak, dat het brood en de wijn het lichaam en bloed van Christus werden, zodat Christus lichaam door de priester gebroken en

door de tanden van de gelovigen vermaald werd.

Ook de aartsbisschop Anselmus was een vurig voorstander van de scholastiek. Hij wilde met behulp van de wijsbegeerte de waarheid van de Christelijke leerstellingen voor iedereen bewijzen. Zijn lievelingsspreuken waren: "Ik geloof, opdat ik mag verstaan", en: "Door het geloof tot het inzicht". Het geloof moet steeds de voorrang behouden, en de rede mocht nimmer naar de eerste plaats dringen. Alle geloofswaarheden kenden echter zonder gebruik van de Heilige Schrift als redelijk noodwendig bewezen worden. Op deze wijze trachtte hij het bestaan van God en de noodwendigheid van de vleeswording van Christus voor Jood en heiden te bewijzen. Vooral zijn geschrift *Waarom werd God mens?* verwierf grote bekendheid.

Petrus Abaelard is de eigenlijke schepper van de scholastieke methode in zijn vermaard werk *Ja en Neen*, waarin hij allerlei autoriteiten tegenover elkaar stelde, die elkander schijnbaar tegenspraken, waarbij alleen de rede de ware, oplossing geven kon. Meer dan honderd van zulke uitspraken las hij uit de Bijbel, de kerkvaders en tal van kerkelijke besluiten samen over allerlei dogmatische, zedelijke en historische vraagstukken. Hij bewees zo duidelijk, dat alleen de dialectiek een sluitend theologisch stelsel kon opbouwen. De gevierde leraar, die duizenden leerlingen uit vele landen tot zich trok, week echter spoedig van de vastgestelde kerkleer en vooral van Gods Woord af. Het duidelijkst bleek dit in de leer van de Heilige Drieëenheid, daar hij het personele onderscheid tussen Vader, Zoon en Heilige Geest soms herleidde tot de drie Goddelijke eigenschappen van almacht, wijsheid en goedheid. Ook stelde hij tegenover de leer van de genoegdoening van Christus aan Gods gerechtigheid, die vooral door Anselmus ontwikkeld was, de zedelijke verlossingsleer, waarbij Christus enkel als voorbeeld gewaardeerd werd.

Mede onder invloed van Abaelard verschenen er verschillende handboeken voor de dogmatiek en de ethiek, waaronder vooral het leerboek van Petrus Lombardus (overl. 1160) genoemd moet worden. Het vatte op zeer overzichtelijke wijze de theologische erfenis samen, zodat het enkele eeuwen lang aan de meeste universiteiten gebruikt en door tal van hoogleraren gecommenterd werd.

Het derde standpunt werd door de school van St. Victor, een abdij in de omgeving van Parijs, ingenomen. Zij wilde het standpunt van Bernard van Clairvaux met dat van Anselmus verbinden. Onder hen zijn de bekendste leiders Hugo (t ± 1140) de theoloog, Richard (t 1173) de mysticus en Adam (t 1177) de dichter. Zij zien het heelal als een groot boek, waarin alle schepselen als letteren zijn, die ons Gods gedachten openbaren. Het oog ontdekt hun schoonheid, zoals ook bij een boek de fraaie uitgave onze bewondering wekken kan. van het mensen rede ontdekt echter de gedachten Gods, die in elk schepsel vertolkt zijn. Door de zonde zien de mensen alleen het symbool zonder de idee te ontdekken. Christus alleen laat ons de gesymboliseerde waarheden weder zien en vinden. Naar deze waarheden, in de wereld getoond en in Gods Woord beschreven, moet het ganse leven Gereformeerd worden. Met behulp van de scholastieke methode wordt het ware in zijn veelzijdige werkelijkheid blootgelegd en in systeem gebracht. Deze kennis moet echter in liefde tot het goede omgezet, waartoe Gods genade en het aanhoudend gebed bekwaam maakt. Weten enkel om te weten moet daarom afgekeurd worden. Alles moet in de praktijk van de dienende liefde omgezet en tot verheerlijking van God Drieenig tot het waarachtig heil van de naaste aangewend worden.

In deze tijd leefde ook het oude probleem van de waard van de universalia (algemene begrippen) weder op. Daarbij gaat het om de belangrijke vraag, of zulke algemene termen alleen in onze bewustzijnswereld bestaan dan wel ook enig objectieve grond in de dingen hebben. Algemeen wordt er gesproken van de menselijke natuur, van de boom, van het ware, goede en schone, maar zijn dit nu louter conceptie van de menselijke geest of bestaan zulke begrippen ook metterdaad in de extramentale wereld. Porfyrius had in zijn veelgebruikte inleiding tot de dialectiek dit probleem met opzet open gelaten en daarom zette het denken zie hier als vanzelf in.

Al spoedig tekenden zich, zij het ook met de nodig schakeringen, twee richtingen af, namelijk het Nominalisme en het Realisme. Voor de nominalisten waren de algemene begrippen niets anders dan namen, woordklanken, nuttig en noodzakelijke merkkletters, die voor het samenleven ontworpen waren, maar in de dingen zelf geen stenen vonden. De realisten

verklaarden daarentegen, dat zij in de zaak zelf gegrond waren. Volgens hen heeft God van eeuwigheid een idee van de menselijke natuur gehad, waar naar alle mensen geschapen zijn, zodat elke mens daarvan een min of meer gelijkend portret vertoont. Voor de nominalisten staat het echter zo, dat God evenveel ideeën heeft gehad, als er later mensen zouden zijn. De mensen vormen dus niet een soort, maar elk mens is de vertegenwoordiger van zijn eigen idee.

Deze schijnbaar zuiver wijsgerige vraag had niet alleen voor de rechtsleer, de ethiek en de kunst, maar ook voor de theologie grote betekenis. Dit bleek duidelijk, toe Roscellinus van Compiègne, de grondlegger van het Nominalisme, ontkennde, dat er in God één Wezen was, dat al het algemene stond boven het bijzondere van de drie Personen en zo tot Trithisme verviel. Er bestaan volgens hem alleen individuen. Daarom zijn ook de drie Goddelijke Personen drie individuele substanties, die Hun eenheid alleen einde in het feit, dat zij aan elkaar gelijk zijn. Ook in de leer van de erfzonde en in de twee naturenleer weken de Nominalisten, volkomen consequent op hun standpunt, van de kerkleer af.

Het geschil bleef gedurende de ganse Middeleeuwen bestaan en vond geen bevredigende oplossing. Johannes van Salisbury klaagde reeds in de twaalfde eeuw, dat de wereld oud geworden was, terwijl zij over dit vraagstuk zwoegde, dat er reeds meer tijd aan besteed was dan het huis van Caesar nodig gehad had om de ganse wereld te veroveren en dat er reeds meer geld aan opgeofferd was dan Croesus in al zijn schatten bezeten had.

Paus en keizer

Na het concordaat van Worms steeg de invloed van de kerk in alle gekerstende landen. In Frankrijk, de grote kweekplaats van kennis en vroomheid in die dagen, werkte het hof onder Lodewijk VI (1108-1137) en Lodewijk VII (1137-1180) met de geestelijkheid bijna, onafgebroken samen om de kerk te reformeren. In Engeland verkreeg na de dood van Hendrik I in 1135, diens neef Hendrik, pauselijk legaat en bisschop van Winchester, grote politieke invloed. Hij liet Hendrik II tot koning uitroepen, bevorderde ondertussen de zelfstandigheid van de domkapittels bij de keuze van de bisschoppen en tekende bij alle belangrijke zaken terstond appèl te Rome aan. Ook in Duitsland nam de hoogkerkelijke partij, die met het compromis van Worms niet tevreden was, de leiding over. De aartsbisschop van Mainz wist, bij de dood van Hendrik V (1125), aan Lotharius, die steeds de zijde van de paus gekozen had, de kroon te bezorgen. Als een willig werktuig van de geestelijkheid liet deze het concordaat rusten en gaf de keuze van de bisschoppen geheel uit handen. Bij zijn dood werd zijn wettige erfgenaam Hendrik van Beieren gepasseerd en Koenraad III (1138-1152) benoemd, die zich gewilliger dan Hendrik naar de wensen van de hogere geestelijkheid zou schikken. Daarmee werd de heerschappij van de energieke Welfen vervangen door die van de Hohenstaufen en waardoor de eeuwenlange strijd tussen Welfen en Ghibellijnen (verbastering van Waiblingen, een slot van de Hohenstaufen) in Duitsland en Italië ontketend werd.

Terwijl in deze landen de macht van de kerk en daardoor tegelijk van de paus toenam, werd, in frappante tegenstelling daarmee, te Rome weer een toestand gevonden welke de herinnering aan de donkere eeuw wakker riep. De oude familietwisten rondom de pauselijke troon ware in de kring van de kardinalen herleefd. In dit college stond de geldaristocratie van de Pierleoni, waarin ook Joden een belangrijke rol speelden, tegenover de oude Romeins familie van de Frangipani. Bij de dood van paus Honorius I (1130) brak door deze verdeeldheid een schisma uit zestien kardinalen van de partij van de Frangipani kozen voordat de dood van de paus in de stad bekend was, op onwettige wijze de levenslustige Innocentius II (1130-1143). De Pierleoni wisten daarna, op formeel wettig wijze, de keuze van de eierzuchtige Anacletus II (1130-1138) te bewerken. Acht jaar lang duurde dit pauselijk schisma, waarbij Anacletus zich in Rome wist te handhaven en Innocentius naar Frankrijk vluchten moest, waar hij de steun van de geestelijkheid verkreeg.

Ook na het eind van dit schisma bleef het in Rome onrustig. De burger riepen zelfs de republiek uit en zeiden de civiele gehoorzaamheid aan de paus op. Zij ontvingen in Arnold van Brescia; de grote bestrijder van het wereldlijk bezit van de geestelijkheid en de enthousiaste kampvechter voor de apostolische armoede, een krachtige leider. Zelfs de keuze van Eugenius III (1145-1153), een eenvoudige Cisterciënser abt, tot paus kon geen

verandering ten goede bewerken. De paus moest voortdurend in Frankrijk en Duitsland rondzwerven, omdat Rome haar poorten voor hem gesloten hield.

Tot overmaat van ramp ontwaakte de strijd tussen paus en keizer opnieuw, waarbij de geestelijke motieven geheel op de achtergrond geraakten. De uiterst bekwame keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) stond in deze kalm tegenover de niet minder zelfbewuste en energieke paus Hadrianus IV (1154-1159) en Alexander III (1159-1181), die beiden het oude Gregoriaanse program trouw gezworen hadden.

Eerst scheen de onderlinge verhouding goed. De paus ontving de steun van de keizer bij de verwijdering en terechtstelling van Arnold van Brescia, waarop hij de koning tot keizer kroonde (1155). Maar allerlei kleine incidenten voorspelden weinig goeds. Zo weigerde de keizer, bij de eerste ontmoeting met de paus, aanvankelijk diens stijgbeugel vast te houden, wat anders langzamerhand gewoonte geworden was. In het Lateraanse paleis ergerde hem een schilderij, waarop de kroning van Lotharius was afgebeeld, met het veelzeggend onderschrift, dat de Duitse keizer zo van het pausen leenman werd.

Twee jaar later brak op de rijksdag te Besancon een nieuw conflict uit. Daar verscheen een pauselijk gezantschap onder leiding van de vurige Gregoriaan Roland Bandinelli om voldoening van de keizer te vragen voor het ongestraft laten van de bandieten, die de aartsbisschop van Lund mishandeld hadden. In een officieel schrijven verklaarde de paus, dat hij aan Frederik de keizerskroon als een "beneficium" verleend had. Nu betekende dit woord in die dagen zowel leen als weldaad. De Duitse vorsten vatten dit in de eerste zin op, wat een storm van verontwaardiging tegen deze pauselijke aanmatiging deed losbreken. Toen Roland daarop de onvoorzichtigheid had om openlijk te verklaren, dat de keizer toch zeker alleen van de paus het keizerschap ontvangen had, zou Otto van Wittelsbach hem neergeslagen hebben, zo de keizer niet tussenbeide gekomen was. Het conflict werd bijgelegd, doordat de paus zich haastte te verklaren, dat hij alleen bedoeld had van een weldaad te spreken, maar de verhouding bleef gespannen. In 1158 trok de keizer met een groot leger naar Noord-Italië, onderwierp daar de oproerige steden en liet op de Roncalische vlakte bij Piacenza door een rijksdag zijn absolute rechten als keizer plechtig afkondigen. De meerderheid van de kardinalen koos met opzet de krijgshaftige Roland tot paus, die daarop de naam van Alexander III (1159-1181) aannam. De keizerlijk gezinde minderheid koos de tegenpausen Victor IV (1159-1164), Paschalis III (1164-1168) en Calixtus III (1168-1178) zodat opnieuw een jarenlang schisma uitbrak. De strijd werd met wisselende kansen voortgezet, totdat eindelijk in 1177 de vrede van Venetië getekend werd. De keizer erkende daarbij Alexander III als de wettige paus, terwijl de paus de Duitse bisschoppen, die door de keizer waren aangesteld, als wettige ambtsdragers aanvaardde.

De paus hield daarop in 1179 het derde Lateraanse concilie, waar ten opzichte van de pauskeuze besloten werd, dat slecht die kandidaat als paus erkend zou worden, die tweederde van de stemmen op zich zou verenigen. Men hoopte daardoor voortaan van de ellende van de pauselijke schisma's verschoond te blijven.

Ook daarna was het tussen de paus en Barbarossas opvolger, Hendrik VI (1191-97), geen vrede, maar diens spoedige dood beperkte de strijd tot enkele schermutselingen. De keizer liet een driejarig zoontje achter, zodat het oude conflict een tijdlang scheen te zullen rusten.

Innocentius III

juist in deze dagen bereikte de pauselijke macht in Innocentius III (1198-1216) haar hoogtepunt. Uit een oud adellijk geslacht gesproten, ontving Lotharius van Segni zo was zijn eigenlijke naam een uitstekende, opleiding in Parijs en Boulogne. Na voltooiing van de studie maakte zijn oom, paus Clemens III, hem reeds op dertigjarige leeftijd tot kardinaaldiaken (1190). Onder Coelestinus III raakte Lotharius op de achtergrond. Hij trok zich op zijn landgoed in Anagni terug, waar hij onder meer een geschrift over de verachting van de wereld of de ellende van het menselijk leven samenstelde. Het is een lange klacht over de ellende van dit aardse bestaan. De meeste mannen worden hier door de drie hartstochten: goud dorst, eerezucht en zinnelijkheid, verteerd. De vrouwen misbruiken de kostbare tijd om liet haar te krullen, de wangen te verven en het hoofd te zalven in gelogen schoonheid. Alles snelt zo voort naar het oordeel, dat allen verslinden zal, die in Christus geen Verlosser vonden. Het

ware voor de nakomelingen van Adam beter geweest, dat de moederschoot hun graf geweest was.

Deze asceet, die de wereld met haar vreugden had afgezworen, werd in 1198 tot paus verkozen. Aanstands wist hij, wat zijn plaats en taak zou zijn. Hij hield voor het samengestroomde volk een rede, waarin hij zijn program scherp en onomwonden vertolkte. Hij wil als een knecht van de knechten allen dienen. De getrouwe en voorzichtige dienstknecht uit Mattheus 24 is hem daarbij tot een lichtend voorbeeld, en als een schuldenaar van wijzen en dwazen zal hij zich geen heerschappij over anderen aanmatigen. Even later noemt hij zich echter de stedehouder van Christus en wettig opvolger van Petrus, waarin hij staat tussen God en mensen, onder God en boven de mensen, minder dan God en meer dan de mensen, die over allen recht spreekt, maar zelf aan geen aardse rechtbank onderworpen is.

Een dag na zijn wijding ontbood hij reeds de stadsprefect bij zich. Hij verklaarde hem, dat hij zich voortaan niet meer als een keizerlijk ambtenaar, maar als een pauselijk staatsdienaar had te beschouwen, die aan de paus de eed van trouw had af te leggen. Binnen een jaar had hij met behulp van dreigingen en diplomatie, zelfs van ban en interdict, of zoals hij het zelf uitdrukte, niet door zwaard en boog, maar door de wonderlijke leiding van Hem, Die het alles bestuurde, gans Italië aan de pauselijke stoel onderworpen. De hertogdommen van Ravenna en Spoleto, de graafschappen van Assisi en Sora, het Lombardijnse stedenverbond in het Noorden, het koninkrijk van Napels en Sicilië, waarover de keizerin-weduwe Constantia regeerde, in het Zuiden moesten de paus voortaan als hun leenheer erkennen.

In de strijd om de Duitse kroon, die terstond na Hendriks dood ontstond, wierp de paus zich met alle kracht waarbij hij voor geen politieke manoeuvre terugdeinsde. Er waren drie kroonpretendenten. De minderjarige zoon van de Duitse keizer, over wie de moeder in goed vertrouwen de paus als voogd gekozen had, Verder Philips van Zwaben, een broeder van Hendrik VI, die door verschillende Duitse vorsten tot koning uitgeroepen en in 1198 te Aken gekroond werd. De vorsten aan de Neder-Rijn verkozen daarentegen Otto, de tweede zoon van Hendrik de Leeuw, die even later te Aken de kroon ontving. De paus deed de Duitse machthebbers terstond weten, dat aan hem principieel en uiteindelijk de beslissing toekwam. Een weinig later publiceerdde hij het beruchte stuk over de drie kandidaten, waarin na allerlei sofistieke redeneringen Otto als de wettige kandidaat werd aangewezen (1199). Ofschoon deze uitspraak geen effect sorteerde, werd in 1201 de zaak door de paus eenvoudig als afgedaan beschouwd. Vooraf had Otto bij het verdrag van Nyon ongehoorde toezeggingen aan de paus moeten doen, waarin hij praktisch van alle politieke bewegingsvrijheid afzag en zich volledig aan de pauselijke stoel onderwierp en bovendien de pauselijke aanspraken op Sicilië beloofde te ondersteunen. De verontwaardiging in Duitsland was groot. De Duitse vorsten, die het kiesrecht bezaten, waren eenvoudig door de paus uitgeschakeld. Zijn legaat had de zaak beslist zonder de andere partij te horen. Maar deze stedehouder van Christus wist wel, hoe alle verzet tegen zijn beslissingen, die trouwens alleen "om van de zonde wil" noodzakelijk geworden waren, moest gebroken worden.

Alle aanhangers van de tegenkandidaten werden met de ban bedreigd, zo zij in hun verzet volhardden. De onderdanen werden van de eed van trouw aan Filips ontslagen. Ondanks de pauselijke banbliksems werd de strijd met de wapenen voortgezet. Otto werd daarbij in 1206 verslagen, verloor het aartsbisdom Keulen, dat zijn voornaamste steunpunt was, en moest naar Brunswijk de vlucht nemen. De paus zocht thans toenadering tot Filips van Zwaben, die echter in 1208 door de paltsgraaf Otto van Wittelsbach vermoord werd. Weer werd de pauselijke koers gewend en Otto werd ook door de paus op de rijksdag van Frankfort als Rooms koning en keizer van Duitsland erkend. Vooraf moest hij een oorkonde ondertekenen, waarin hij van elke medewerking aan de keuze van bisschoppen en abten afzag, geen enkel appèl op Rome beloofde te bemoeilijken en alle aanspraken op de nalatenschap van de bisschoppen liet varen.

Enemaal in de volle keizerlijke waardigheid bevestigd, kwam Otto dit smadelijk verdrag niet na. Hij eiste de oude keizerlijke rechten weer op, bezette zelfs Spoleto en bedreigde Sicilië. In deze crisis herinnerde zich de paus, dat hij nog altijd voogd was over Frederik van Sicilië, wiens rechten op de Duitse kroon hij tevoren nietig verklaard had. Zonder bezwaar werd

echter door het verleden een streep gehaald en Christus stedehouder kroonde de jonge Frederik tot wettig keizer van Duitsland (1212). Onmiddellijk daarna werd in het verdrag van Eger vastgelegd, dat Frederik alle vroegere concessies van Otto zou nakomen. Het keizerrijk werd eigenlijk tot een pauselijk leen gedegradeerd. Het concordaat van Worms was metterdaad opgeheven en de volledige emancipatie van de kerk bereikt.

Even succesvol opereerde Innocentius III in Frankrijk en Engeland en tal van kleine staten. De Franse koning Filips Augustus (1180-1223) had zijn vrouw gedwongen in een klooster te gaan om daarna zelf een tweede huwelijk te kunnen sluiten. Getrouw aan zijn roeping vermaande de paus hem zijn verstoten vrouw weer aan te nemen. Toen de koning weigerde, werd het ganse land onder het interdict (letterlijk: verbod) gelegd (1199). In alle kerken werden de beelden met rouwsluiers omhangen en de heilige relikwieën in onderaardse kelders opgeborgen. De mis werd niet meer bediend en de doop zonder enig ceremonieel voltrokken. Alleen geestelijken en kinderen ontvingen nog een kerkelijke begrafenis. Vele onschuldigen werden zo om de hardnekkigheid van de koning gestraft, maar de paus bereikte daarmee zijn doel. Het verzet van het volk dwong de koning tot gehoorzaamheid, waarna het interdict werd opgeheven.

In Engeland ontstond een conflict over de bezetting van het aartsbisdom Canterbury. Koning Jan zonder Land (1199-1216) verzette zich tegen de pauselijke kandidaat Stefanus Langton. Ban en interdict volgden weldra, waarop de koning met onderdrukking van de pausgezinde geestelijkheid antwoordde. De paus zette hem daarop eenvoudig als koning af en gaf het rijk als leen aan de Franse koning. Nu onderwierp de Engelse koning zich en Innocentius verklaarde thans Engeland tot een van de pauselijke lenen, waarover Jan zonder Land als pauselijk vazal regeren mocht (1213). De adel, de geestelijkheid en het volk kwamen echter tegen deze antinationale politiek van de Italiaanse paus in verzet. Zij wisten in 1215 de Magna Charta van de volksoorlogen van de koning te verkrijgen.

Geen pauselijke banvloeken konden de opheffing daarvan bewerken.

Ook tal van andere vorsten moesten zich naar de bevelen van deze pauselijke dictator schikken, die het geestelijk. en wereldlijk zwaard met geniale vaardigheid wist te hanteren.

Niet minder vast was zijn optreden tegen de ketterse bewegingen, die de eenheid van de kerk verbraken en door hem als een kanker voor het gemeenschapsleven beschouwd werden. Vooral in het Zuiden van Frankrijk waren er twee grote ketterse groepen. De meest uitgebreide sekte vormden de Katharen (ook wel Albigenzen genoemd naar de stad Albi, een van de hoofdzetels van hun macht). Zij waren waarschijnlijk Nieuw-Manicheëen, die het oude dualisme hernieuwden. Een lichtgod, uit wie alle geestelijke dingen vloeien, staat volgens hen eeuwig tegenover een god van de duisternis, die de stoffelijke dingen voortbracht. Door Lucifer, de oudste zoon van de god van de duisternis, werden de geesten verleid en als straf daarvoor als zielen in menselijke lichamen gesloten, Het onderscheid van man en vrouw is een werk van de duisternis. Het voortbrengen van kinderen houdt. de geesten in de aardse vaten gekerkerd. Christus, die een schijnlichaam had, brengt verlossing aan. De kerk heeft de roeping de geesten uit de mensenwereld te schiften en naar het geestenrijk terug te leiden. De katholieke kerk, die totaal verdorven is geweest vanaf het moment, dat zij van Constantijn wereldse bezittingen ontving, is voor hen de hoer uit het laatste Bijbelboek. Het grote aantal van slechte leden in haar midden bewijst immers duidelijk haar onwettigheid, daar een goede boom geen kwade vruchten voortbrengen kan. Zij daarentegen als de Katharen, de reinen, die door de dingen dezer wereld niet bevlekt zijn, hebben een zuivere eredienst waarin alles in geest en in waarheid plaats vindt. Geen beelden, geen altaren, geen doopvonten, geen crucifixen mogen gebruikt worden, want door al deze dingen wordt de band aan de zinnelijke wereld aangehouden. Daarom aanvaardden zij ook alleen een Geestesdoop, die door oplegging van de handen en van het Evangelie van Johannes ontvangen werd Zij telden in Frankrijk, Italië, Vlaanderen en Engeland honderdduizenden aanhangers. Zij bezaten een verborgen organisatie met paus en bisschoppen en hielden concilies, waar allerlei zaken van leer en leven besproken werden. {onvolledige weergave van de principes van deze geloofsgroep}

Met hen mogen de Waldenzen niet verward worden.

Dezen vonden hun leider in een koopman van Lyon, Waldes geheten. Deze werd in 1176 krachtdadig tot het ideaal van de Evangelische armoede bekeerd, gaf zijn grondbezit aan zijn vrouw, verdeelde zijn goed onder de armen en begon met enkele volgelingen tot boete en berouw op te roepen. Ondanks de vijandschap van de geestelijkheid verbreidde zich deze beweging snel over Zuid-Frankrijk. Zij smolt in Noord-Italië samen met de gelijktijdig ontstane gemeenschap van de Humiliaten, die vooral uit handwerksom lieden van Milaan bestond. De Bijbel, die zij in het Provençaals dialect vertaalden en goeddeels van buiten leerden, was hun enige autoriteit. Al wat daarin niet letterlijk aangegeven was, werd verworpen. Daarom waren zij tegen het vagevuur, de gebeden voor de doden, de aflaten en tal van kerkelijke gebruiken. Overigens waren zij in hun leer vrome katholieken,

Reeds voor het optreden van Innocentius III had men getracht de Katharen en Waldenzen in de schoot van de moederkerk terug te brengen, maar steeds zonder resultaat. Zelfs Diego van Osma met zijn kanunnik Dominicus, die in volstrekte armoede en onthouding overal hun stem verhieven en tot wederkeer vermaanden, hadden slechts matig succes. Ook Innocentius trachtte tien jaar lang met de gewone middelen deze ketterijen te bedwingen. Hij stond in voortdurende correspondentie met de bisschoppen, die krachtig aangezet werden tegen deze vlegels, onreinen en pesten op te treden. Hij maakte daarbij geen enkel onderscheid tussen Katharen en Waldenzen en achtte beiden even gevaarlijk als de kanker. Daarbij erkende hij echter ten volle, dat innerlijke Reformatie van de kerk het beste medicijn en het sterkste wapen was. Tegen de leiders moest echter streng worden opgetreden. Hun goederen moesten verbeurd verklaard, en alle burgerlijke rechten hun ontnomen worden. Majesteitsschennis werd terecht door ieder onder de zwaarste overtredingen geteld, maar welke straf waren zij dan waardig, die tegen de allerhoogste Majesteit overtraden? Pauselijke legaten reisden naar Frankrijk met de meest uitgebreide volmachten, maar de een na de ander verzocht ontheffing van zijn functie, daar zij zo goed als niets konden uitrichten. Machtige Heeren als Raimond van Toulouse beschermden de ketters openlijk en in sommige steden waren de katholieken verre in de minderheid.

Eindelijk was het, geduld van de paus uitgeput. Halve maatregelen brachten geen baat. Daarom greep hij zonder veel aarzeling naar het afdoende wapen van een kruistocht. Toen de Franse koning zich verontschuldigde, riep de paus in november 1207 hertogen, graven, ridders en alle gelovigen op om deze ketters met de macht van de wapenen te bedwingen. Aan allen, die aan deze oproep gehoor gaven, werden dezelfde zegeningen verleend als bij een kruisvaart naar het heilige land. De moord op de pauselijke legaat Peter van Castelnau door Raimonds aanhangers (januari 1208) onderstreepte nog eens krachtig de pauselijke oproep. Duizenden maakten zich tot de heilige oorlog tegen de ketters op. De ban van de paus trof Raimond en zijn ganse aanhang, terwijl hun goederen door de kruisvaarders mochten worden bezet. Tevergeefs protesteerde de Franse koning, die de paus niet alleen onder het oog bracht, dat door niets bewezen was, dat Raimond in de genoemde moord de hand gehad had, maar ook dat aan hem het recht niet toekwam het bezit van Franse onderdanen te onteigenen. Het sein was gegeven en ganse steden en dorpen, vele kastelen en heerlijkheden werden, onder leiding van Simon van Montfort, uitgemoord en verbrand. Bloeiende streken werden totaal verwoest en in meedogenloze wreedheid werden duizenden vermoord. Twintig jaren duurde deze Albigenzenoorlog (1209-1229). Het einde was, dat de macht van de "ketteren" [geloofsgenootschap] volkomen gebroken werd.

De pauselijke loopbaan van Innocentius werd besloten met het beroemde vierde Lateraanse concilie (november 1215). Reeds in april 1213 werd de oproep tot dit algemene concilie aan alle bisschoppen en abten verzonden. De ganse geestelijkheid moest zich te Rome voor Christus stedehouder presenteren. Geen oorlogsgeweld, geen wegen vol gevaren mochten iemand ophouden. God Zelf zou alle obstakels doen verdwijnen. Hoe groter de gevaren waren, die getrotseerd moesten worden, van het te heerlijker zou de overwinning wezen. Niemand zou zich trouwens ooit inschepen, zo hij zou willen wachten, totdat de golven van de zee zich niet meer verhieven. Wie om onwettige reden absenteerde, zou door het canonieke recht en het pauselijk zwaard getroffen worden. Ruim 70 aartsbisschoppen en 800 abten gaven

aan de oproep gehoor.

Uit Duitsland en uit het Oosten kwamen slechts enkele afgevaardigden. In drie plechtige zittingen en vele commissievergaderingen werden de besluiten genomen. De paus bleef eigenlijk de enige acteur, daar de bisschoppen alleen probeerden en de oppositie slechts het woord ontving, zonder dat op haar bezwaren serieus werd ingegaan. Allereerst werd een edict tot het organiseren van een nieuwe kruistocht uitgevaardigd. Daarna werden de Albigenzen en Waldenzen plechtig veroordeeld. De notabelen van elke plaats werden verplicht de schuldigen aan te wijzen, terwijl de overheid de ketteren moest straffen. Alle schismatieken werden buiten de hoop op uiteindelijke zaligheid gesloten. Ook het probleem van de Joden werd in dit verband besproken. Zij moesten aparte kleding dragen, mochten geen burgerlijk ambt bekleden en moesten als geldschietters gemeden worden.

De hoofdmoot van de synodale werkzaamheden vormde de nadere regeling van de kerkelijke hiërarchie. Het primaat van Rome, de moeder en meesteres van alle Christenen, werd nog eens met alle nadruk vooropgesteld. De paus heeft aan de vier patriarchen het pallium (een witwollen band met zwarte kruisjes, dat als teken van verknochtheid aan de pauselijke stoel dienen moest) te verlenen, terwijl dezen aan de paus de eed van trouw en gehoorzaamheid moesten afleggen. Bij de benoeming van bisschoppen en abten had de paus het recht van cassatie (vernietiging), terwijl aan hem alleen het recht van overplaatsing of afzetting toekwam.

Zijn legaten moesten over alle bisschoppen toezicht houden. Strengere besluiten werden genomen tegen alle ambtsdragers, die hun dagen in dronkenschap en onmatigheid doorbrachten. De hogere geestelijkheid mocht niet langer een groot deel van de nacht aan feestelijke banketten doorbrengen en moest alle ongeoorloofde gesprekken, om van ergere dingen te zwijgen, vermijden. Krasse maatregelen zouden genomen worden tegen alle bisschoppen, die 's morgens nimmer present waren en hun ambtelijk werk aan anderen overlieten. Wat de kerkelijke belasting betreft zij moest betaald wezen, voordat de belasting aan de overheid voldaan werd. Leken mochten geen enkele wetgevende macht in de kerk bezitten. De voorrang van de geestelijke boven de leek moest steeds krachtig gehandhaafd worden. Een dokter mocht daarom voortaan geen patiënt behandelen, zo de priester nog niet verschenen of geraadpleegd was. Alle leken moesten eenmaal per jaar biechten, terwijl de Paascommunie voor allen verplichtend gesteld werd. Ook de leer van de transsubstantiatie werd op dit concilie kerkelijk vastgelegd.

Alle handelingen en besluiten van de Synode getuigen van de grote macht van het pausen in de kerk en van zijn uitgebreide bevoegdheid op het gebied van de Staat. Innocentius achtte zich de opperste heer over kerk en Staat. Bisschoppen en vorsten waren voor hem niet anders dan uitvoerende organen van zijn koninklijke en priesterlijke heerschappij. Elk verzet werd meestal met ban en interdict gebroken. De universele heerschappij van de pauselijke stoel scheen van overspannen idee tot nuchtere werkelijkheid geworden te zijn. En toch zou men zich vergissen, zo men tussen de vergaande uitspraken van de paus en de feitelijke toestand volledige overeenstemming aannam. Het is immers reeds een ongunstig teken, dat de verordeningen van de paus dikwijls herhaald moesten worden.

Vele beslissingen van dit concilie zijn slechts een herhaling van vroegere besluiten, die blijkbaar geen effect gehad hadden. Bovendien werden de ban en het interdict veel te vaak toegepast. Bijna zestig maal sprak deze paus over een groter of kleiner gebied het interdict uit. Dit wapen was daardoor langzamerhand stomp geworden. Ook het echec van de paus met zijn kruistochtplannen getuigt duidelijk van een veranderde mentaliteit.

Daarbij komt de opkomst van de nationale staten die overal een groeiend verzet tegen de pauselijke overheersing deed ontwaken. Innocentius vermeenderde wel steeds zijn legaten en ambtenaren, maar het verzet tegen deze pauselijke functionarissen was algemeen. De kerken wilden deze vreemde ambtenaren niet. Heftige brieven van de paus vol met bedreigingen bleven zonder uitwerking. Speciale commissies naar oproerige gemeenten brachten meestal geen baat. De droom van Hildebrand was een ogenblik tot realiteit geworden maar het was niet meer dan een ogenblik. En dit moment blijft, bij alle waardering voor Innocentius' verdiensten voor de Reformatie van de kerk, een donkere bladzijde in de kerkhistorie.

Vorming van de bedelorden

Grote veranderingen vonden in de twaalfde en dertiende eeuw op maatschappelijk gebied plaats. Het oude leenstelsel verloor zijn leidende positie door de opkomst van de steden met hun uitgebreide handel en snel toenemend kapitaalbezit. De oude kloosters met hun ingesloten bevolking, vaak gebouwd in eenzame vlakten en verscholen dalen, kwamen meer en meer buiten het eigenlijk leven te staan. Zij verloren de invloed, die zij bij de meer landelijke cultuur van de vroege Middeleeuwen bezeten hadden. In deze crisis is de vorming van de bedelorden een van de laatste grote scheppingen van de Middeleeuwen. Deze bedelende predikers waren niet door de kloostergelofte aan een bepaalde plaats gebonden. Zij gaven zich geheel aan de geestelijke bearbeiding van de bevolking, die in de steden woonde. Daarbij werd hun invloed sterk vergroot, doordat zij het armoede-ideaal van de navolging van Christus, waarmee de grote massa dweepte, verbonden met strenge kerkelijkheid. Zij waren aan de paus volstrekt onderdanig, terwijl zij de brede volksgroepen, die van de verwereldlijkte kerk dreigden af te vallen, aan zich en daardoor aan Rome wisten te verbinden. Zij vormden spoedig de pauselijke hulptroepen, die juist op tijd de leiding van de logge kloosterlichamen overnamen.

De eerste bedelorde was die van de Franciscanen.

Zij werd gesticht door Giovanni Bernardone, die in het Italiaanse stadje Assisi als zoon van een rijke koopman geboren werd (1182). Het is niet duidelijk, waaraan hij reeds vroeg zijn naam Francesco (de kleine Fransman), die zijn eigenlijke doopnaam geheel heeft verdrongen, te danken heeft. Als jongeling nam hij vol interesse aan al de baldadigheden van de stadsjeugd deel. Ganse nachten trokken de jongelingen zingend en tierend door de stad. Een ernstige ziekte bracht in Franciscus leven een radicale wending. Hij trok zich meer en meer van zijn vrienden terug, die hem spottend vroegen, of hij misschien verliefd geworden was, of een schone bruid gevonden had. Schertsend antwoordde hij, dat hij inderdaad een schoner en edeler bruid vond dan zij ooit gezien hadden. Hij dacht daarbij aan de armoede, welke hij toen reeds als zijn bruid verkoren had. Getroffen door de aanblik van een melaatse, die hij op een van zijn zwerftochten in de omgeving van Assisi in beklagenswaardige toestand aantrof, begon hij met de verpleging van weerspannende en besmettelijke zieken. Hij kreeg kort daarna aan de voet vat de berg, waarop Assisi gebouwd is, een vervallen kapel tot woonplaats, welke hij Portiuncula (mijn klein erfdeel) noemde.

Twee jaar later hoorde hij een preek over de zending van de apostelen (Matth. 10 : 9-12), die, naar het bevel van hun Meester, geen goud, zilver of kopergeld in hun buidels mochten dragen en zonder sandalen en staf moesten uittrekken om alom het Evangelie te prediken. Het was Franciscus, of Christus opnieuw aan hem dezelfde opdracht verleende. Zonder aarzeling wierp hij alles van zich, zelfs de bedelzak en reisstaf, en trok terstond door steden en dorpen om allen tot boete en berouw op te roepen. Onbeschrijfelijk was de indruk, die zijn prediking maakte. Alle hoorders gevoelden zich aangegrepen door onzichtbare machten, die het beste in hen wakker riepen en de zonde deden verfoeien. Vreugdevolle dankbaarheid doortilde de ziel van de prediker en tegelijk angstige huivering voor het oordeel Gods. Hij vergeleek zijn prediking gaarne met de wolken, die de felle bliksemstralen en de milde voorjaarsregen op de aarde zenden. Maar het laatste woord was altijd aan de liefde. Uit de donkere nacht van het oordeel brak steeds de dageraad van genade door. Jezus liefde was hem daarvoor borg en bewijs. Hem te lieven en te loven was de enige passie van zijn leven geworden. Hij wilde Jezus voetstappen volgen, en dit geheel in de geest van Bernard, in strenge armoede en onthouding. En toch is alles bij hem geheel anders geworden. Bernard achtte elke blijde lach uit de boze. Wenen moest men in een wereld, waarin zoveel zonde geschiedde en Gods naam onophoudelijk ontheilgd werd. Franciscus daarentegen was gewoon om met zijn ridders van de ronde tafel, gelijk hij zijn eerste volgelingen noemde, als "zangers Gods", blijde liederen te zingen. Hij was een echt natuurkind, dat in Jezus kruiswerk de paradijsvreugd herwon in een wereld, die nog in het boze ligt en toch de volkomen herstelling tegemoet gaat. Daarom gevoelde hij zich tot alles in Gods schepping aangetrokken. De zon en de maan, de wind, die

over de vlakke jaagt en het kuise water, dat alle bezoedeling wegneemt, de moeder aarde, die uit haar donkere schoot liefelijke bloemen en sappige vruchten voortbrengt, zelfs de lichamelijke dood, wie geen sterveling ontkomt, zijn voor hem broeders en zusters, die met hem de Drieënige God moeten loven. Daarentegen gevoelde hij voor de wetenschap weinig. Al zou men alle wetenschap weten en zelfs de loop van de sterren nauwkeurig kunnen bepalen, dan was er nog geen reden om trots te wezen. Een enkele duivel wist er immers meer van dan alle mensen op aarde. Een ding was er slechts, wat de duivel niet vermocht, en daarin bestond juist de glorie van de mens, namelijk trouw te zijn aan God de Schepper en Verlosser.

Spoedig sloten zich meerderen bij hem aan. Twee aan twee trokken zijn volgelingen door het Umbrische bergland als de troubadours van Christus om het Evangelie te prediken. En toch onderhielden deze vrolijke zangers een bovenmate strenge zelftucht en zelfkastijding. Velen van hen sliepen tussen scherpe ijzeren punten, versmaadden alle gekookte spijsen en dienden zich voortdurend geselslagen toe. Reeds in 1209 ontving Franciscus van de paus de bevestiging van zijn levensregel. Hij wilde geen eigen orde vormen, maar een vrije samenwerking van vele broeders, die in ziekenhuizen, kloosters of zelfs in particuliere woningen konden wonen. Zij moesten Minrebroeders, ondergeschikten, wezen, die voor iedereen klaar stonden en zich bijzonder tot het kranke en verstotene wendden. Als kinderen van de hemelse Bruidegom en als prinses van de allerhoogste Koning behoefden zij zich nimmer te schamen om met het verachte en uitgeworpen om te gaan. Zij moesten de apostolische armoede streng navolgen. Reeds spoedig sloten ook vrouwen, onder leiding van Clara van Scifi, zich tot een vrouwelijke Franciscaanse orde aaneen, die de naam van Clarissen ontving.

Daar de beweging overal aanhangers vond, duurde het niet lang, of Rome nam door de kardinaal Hugolino de leiding in handen. Alles werd onder het toezicht en de bescherming van de paus gesteld en in vaste, kerkelijke banen geleid. In het laatst van de dertiende eeuw bezat de nieuwe orde reeds meer dan 1500 huizen. Vooral in de steden vonden zij hun arbeidsveld, waar zij als zielszorgers, volkspredikers en ziekenverplegers de algemene achting wonnen. Jammer genoeg ontstond er onmiddellijk na Franciscus dood (1226) een ernstig conflict tussen de preciesen en rekkelijken, dat eeuwenlang bleef bestaan. De eersten, Observanten genaamd, wilden het program van Franciscus onverzwakt handhaven en geen enkele concessie toestaan. De laatsten, die de naam van Conventuelen ontvingen, stonden verschillende accommodaties aan de praktijk toe. Het werd een lange lijdenshistorie, die tenslotte tot een openlijke breuk leidde en die hun invloed en prestige meer en meer verzwakte.

Een geheel ander man was de stichter van de tweede bedelorde, Dominicus de Guzman, die uit een adellijk geslacht te Calaruega in Castilië gesproken was (1170). Zijn bijnaam "de hamer van de ketters" typeert hem afdoende. Hij was koel, zakelijk, doelbewust, vol energie, die door een ijzersterke wil op de verdediging van de moederkerk gericht werd. Hij was meer gevreesd dan bemind. Op een reis door Zuid-Frankrijk aanschouwde hij met eigen ogen de grote afval, die door de Katharen bewerkt werd. Daar rijpte bij hem het plan om de ketters met hun eigen wapenen te bestrijden. Hun volstrekte armoede moest zo mogelijk nog overtroffen worden en hun bezielende volkspredikers moesten overal door even geestdriftige verkondigers van de ware katholieke kerk vervangen worden. Zij moesten daarbij in staat wezen aan deze verleiders de mond te stoppen en door krachtige argumentatie hun betoog te ontzenuwen. Dominicus trok weldra barrevoets en bedelend door de besmette provincies, zocht de samenscholingen van de ketters op en riep met donderende stem tot boete en wederkeer. Velen sloten zich bij deze geboren leider aan en hun invloed wies snel. In 1215 stichtte Dominicus een opleidingsschool te Toulouse, waar zijn volgelingen geschoold en geoefend werden tot vaardige debaters en kundige apologeten. Het volgend jaar gaf de paus zijn toestemming tot het vormen van de orde van de Dominicanen of Predikheren. Terwijl de Franciscanen meer onder het kerkvolk werkten, zochten de Dominicanen overal de ketters op. Niet door de liefde en de vertedering van het harten, maar door het klemmend betoog en de gezonde argumentatie moesten de dwalenden terechtgebracht worden. En zo dit geen effect had en de dwazen in hun dwaalleer bleven volharden, deinsden zij, die weldra van de paus de leiding van de inquisitie ontvingen, voor geen krasse maatregelen terug. In het sterfjaar van

Dominicus (1221) telden zij reeds een zestigtal huizen en hun aantal nam nog steeds toe. Zij werden de dragers van de culturele ontwikkeling, die de kerkelijke leer met alle middelen van de wetenschap hebben uitgebouwd en in systeem gebracht. Het papale stelsel vond in hen zijn grote apologeten.

Naast deze twee grote bedelorden kwamen enkele kleinere orden op, die in beperkte kring een weldadige invloed uitoefenden. Zo was het met de orde van de Carmelieten, die door de kruisvaarder Berthold van Calabrië in 1155 gesticht werd. Door de verdrukking van de Turken verlieten zij Palestina (1240) om daarna als bedelmonnik door Europa te trekken, waarbij zij vooral voor het volksonderwijs ten zegen geweest zijn. Ook de orde van de Augustijner Heeremieten kan hier genoemd, die zich speciaal met de zielszorg en het horen van de biecht in bepaalde stadswijken bezig hielden.

Tijdens de kruistochten ontstonden verschillende geestelijke ridderorden, die zich ten doel stelden het heilige land te verdedigen, heidenen en Mohammedanen te bestrijden, de pelgrims tegen aanvallen te beschermen en zieken onder hen te verplegen. De bekendste zijn de Hospitaalbroeders van Sint Jan de Dooper, de orde van de Tempeliers (zo genoemd naar hun verblijf in Jeruzalem, een gedeelte van het paleis van Boudewijn II, dat Salomo's tempel heette) en de Duitse Ridderorde, waarin de orde van de Zwaardbroeders werd opgenomen.

Zonder een bepaalde kloostergelofte af te leggen, sloten zich groepen van vrouwen en van mannen aan om een gemeenschappelijk ascetisch leven te leiden. Zij droegen de naam van Begijnen en Begarden. In het laatste van de dertiende eeuw werden in deze vrije gemeenschappen allerlei ketterse gevoelens gekoesterd.

Opkomst van de universiteiten

In de dertiende eeuw valt ook de opkomst van de universiteiten. Deze naam werd oorspronkelijk gebezigd voor een gilde, bijvoorbeeld voor een gemeenschap van kooplieden of een gilde van bakkers. Daarna werd de naam overgedragen op een gemeenschap van studerenden met hun leraars, die zich op een bepaalde plaats aaneensloten. In Parijs, Oxford en Boulogne ontstonden zulke gemeenschappen of universiteiten het eerst, waarin van meet af de vier vakken (faculteiten) theologie, letteren, rechten en medicijnen onderwezen werden. Met de opkomst van de universiteiten, die weldra de betekenis van domein kloosterscholen in de schaduw stelden, viel de ontdekking samen van de volledige geschriften van de Griekse wijsgeer Aristoteles, welke over wijsbegeerte, ethiek, politiek, zielkunde en natuurkunde een schier onuitputtelijke bron van nieuwe gegevens bevatten. Al zijn werken werden binnen betrekkelijk korte tijd, door rechtstreekse vertaling uit het Grieks of langs de weg van de Arabische overzetting, gemeengoed van de geleerde wereld. Als vanzelf kwam daarbij de vraag op, hoe men tegenover deze schatten moest staan. Moest deze leer resoluut gemeden of dankbaar aanvaard worden? Bood zij het nodige materiaal om aan het Christendom, dat de wereld beheerste, ook een sluitende wereldbeschouwing te geven, die alle gebieden bestreek? Wat was eigenlijk de verhouding tussen geloven en weten, kerkgezag en rede, theologie en wijsbegeerte, religie en cultuur? De meer conservatieve richting wilde van een synthese met de Aristotelische wetenschap niets weten. Een provinciale Synode te Parijs, onder leiding van de aartsbisschop van Sens, verbood in 1210 om de Aristotelische geschriften over natuurfilosofie als ook elke commentaar daarop te Parijs publiek of in het geheim te lezen, op poene van excommunicatie. Paus Gregorius IX riep in 1228 de Parijse theologen op om de Augustijnse traditie tegen het gevaar van de Aristotelische wetenschap te verdedigen. De generaal van de Dorinicanerorde, Jordanus van Saksen (1222-1237), verbood aan de broeders het studeren in de boeken van de heidense wijsgeren. Jongen en ouden mochten alleen de theologische boeken lezen, terwijl een uitzondering op deze regel door de overste moest worden toegestaan.

Voor de nieuwe bedelorden hebben echter tenslotte het verzet gebroken en ondanks het meerdere malen herhaalde verbod van de pausen, aan Aristoteles een vaste plaats in het universitaire leven verzekerd en de Aristotelische methode op de theologie toegepast. Al spoedig tekenden zich drie richtingen af. Sommigen aanvaardden, zonder zich om enige tegenstelling met de Christelijke leer te bekommeren, het ganse Aristotelische stelsel, gelijk dit door de Arabische wijsgeren Avicenna en Averroës was uitgewerkt. De wereld bestond

volgens hen eeuwig en was steeds in beweging geweest. Daar was één denkend verstand in alle mensen. Ook de later zo berucht geworden leer van een dubbele waarheid (wat waar is in de theologie, behoeft niet waar te zijn in de wijsbegeerte en omgekeerd) hebben zij waarschijnlijk geleerd; Zij loochenden het Drieënig bestaan van God, het feit van schepping en voorzienigheid en de onsterfelijkheid van de ziel. Deze gevaarlijke richting wordt gewoonlijk het Latijnse Averroïsme genoemd. De voornaamste vertegenwoordigers daarvan waren Siger van Brabant (overl. 1278), Boëtius van Dacië en Bernier van Nivelles.

Daarnaast staat de Augustijns-Arabäsche richting. Haar aanhangers bestudeerden Aristoteles en de Arabische commentaren in volle omvang en namen vooral van Aristoteles veel in hun systeem op. Overal echter waar Aristoteles met Augustinus in conflict kwam, kozen zij zonder enige restrictie voor de laatste. Zij wilden Aristoteles zo veel mogelijk accepteren zonder iets van Augustinus leer prijs te geven of enige verzwakking of ombouw toe te laten. Zo leerden zij het primaat (de voorrang) van de wil boven het verstand en van het goede boven het ware. Zij aanvaardden deels de oude illuminatieleer van Augustinus en deels de kenleer van Aristoteles. Voor de kennis van de zintuigelijk waarneembare dingen namen zij de theorie van Aristoteles over, maar de kennis van alle geestelijke zaken moest tot Goddelijke verlichting teruggeleid worden.

In de grote tijdvaart, hoe geloven en weten, openbaringswaarheden en redewaarheden verbonden moesten worden, leerden zij, dat er tussen beide volkomen harmonie bestond. De wijsgeer werd evenals de gelovige door Goddelijke verlichting geleid. Alle mysteriën van de openbaring zijn nimmer tegen onze menselijke rede en kunnen, zelfs de Heilige Drieëenheid, door en voor de natuurlijke rede met dwingende kracht bewezen worden. Beide terreinen vloeiden dus samen en een scherpe grenslijn werd niet getrokken. Tot deze richting behoorden vooral de Franciscaanse Godgeleerden Alexander van Hales, Bonaventura, Roger Baco en Johannes Peckham. Verder enkele Dominicanen als Roland van Cremona en Vincent van Beauvais en uit de wereldlijke geestelijken Hendrik van Gent en Robert Grosseteste.

Aparte vermelding verdient hier nog Johannes Duns Scotus (overl. 1308), de stichter van de jongere Franciscaner school, die zich meer bij Bonaventura aansloot. Hij is vooral bekend geworden door zijn scherpe kritiek op Thomas van Aquino. Hij legt alle nadruk op de Belijdenis, dat God liefde is, vrije, onveroorzaakte, grondeloze, soevereine liefde. Daarmee staat weer in verband, dat hij, in, scherpe tegenstelling met Thomas, het primaat van de wil boven het verstand leerde. God is absoluut vrij en zijn wil is de laatste grond van alles. Alles, buiten God is alleen goed en recht, omdat het van God gewild is, maar niet omgekeerd, zodat niets daarom van God gewild wordt,

omdat het goed is. Schepping, menswording, aanvaarding van de verdiensten van Christus als Middelaar berusten alleen in Gods vrije wil, die aan geen enkele noodwendigheid onderworpen is. Hij kon de wereld ongeschapen laten. Hij had zich met ieder schepsel kunnen verenigen. Het lijden van Christus komt ons daarom alleen ten goede, omdat God daaraan deze bestemming heeft willen geven.

Iets daarvan weerspiegelt zich in de beeldrager Gods. van het mensen wil is ook aan geen enkele bindende bepaling van het intellect gebonden en geldt steeds als de totale oorzaak van het willen.

De derde richting, die naar haar hoofdvertegenwoordiger Thomas van Aquino de Thomistische genoemd wordt, is verreweg de voornaamste. Het stelsel, dat Thomas ontworpen heeft, domineert ook heden nog onder vele Rooms-Katholieken. Paus Leo XIII heeft in 1879 alle leraars vermaand om tot bescherming en ter ere van het katholiek geloof, tot gemeenschappelijk welzijn en tot bloei van alle wetenschappen de gulden wijsheid van de heilige Thomas te herstellen en zo wijd mogelijk te propageren. In de belangrijke vraag, hoe geloof en weten, religie en cultuur, Augustinus en Aristoteles verbonden moeten worden, heeft hij een stelsel ontworpen, dat in de grondtrekken het Rooms-Katholieke standpunt eeuwenlang heeft beheerst. Hij aanvaardde de volkomen harmonie, op grond van strenge afbakening van de terreinen. Geloven en weten moeten scherp onderscheiden worden. Het geloof is een bovennatuurlijke genadegave Gods. De ganse Augustijnse traditie had ook het weten op Goddelijke verlichting teruggeleid, maar Thomas kiest daartegen beslist positie. Alle

wetenschap berust op een verwerking door het verstand van de zintuigelijke waarneming. Het door Goddelijke inwerking ontstane geloof bestrijkt het bovennatuurlijk gebied. De geloofsinhoud kan nooit met de ogen gezien of met de rede bewezen worden. Het weten daarentegen omspannt het natuurlijk terrein en rust op zintuigelijke waarneming, die onmiddellijk door iedereen wordt toegestemd. In geloofszaken rust de grond van de toestemming in de Goddelijke autoriteit, die dooi de Schrift onfeilbaar aangegeven en door de kerk toegepast wordt. Zo kon Thomas een scherpe grenslijn tussen beide terreinen trekken. Het gebied van het weten strekt zich uit over alles, wat uit de zintuigelijke waarneming wordt afgeleid en opgebouwd, Al wat wij van God uit de natuur en de geschiedenis kennen, behoort daarom niet tot het geloof, maar tot het domein van het bewijsbare weten. Het geloof vindt daarentegen zijn gebied in de absolute openbaringswaarheden, waaronder de Drieëenheid, de vleeswording en het bovennatuurlijk levensdoel de voornaamste plaats innemen.

Deze volstreckte scheiding neemt echter de volledige harmonie niet weg. Thomas staat in de vaste overtuiging, dat geloof en rede, nimmer met elkaar kunnen strijden.

Klaarblijkelijke redewaarheden staan steeds in volle harmonie met de meegedeelde openbaringswaarheden. De erfzonde heeft de rede op natuurlijk gebied geenszins verduisterd. Het werd hoogstens voor haar wat moeilijker. Alles, wat de gezonde rede van Aristoteles vond, kan door de Christen daarom volkomen aanvaard. De gezonde logica met haar onderscheidingen kan zonder enig bezwaar op de theologische gegevens toegepast werden.

Daarmee is echter nog maar een mechanische juxtapositie (een bloot naast elkaar stellen) van bovennatuurlijke en natuurlijke waarheden bereikt, waarbij men onwillekeurig aan een gebouw met boven- en benedenverdieping denkt. Zij staan wel vredig naast elkaar, maar de rechte verbinding ontbreekt nog. Deze heeft Thomas getracht te leggen, doordat hij in alle schepselen een passief vermogen, een reële geschiktheid aanneemt om te worden, wat God behaagt. Daar ligt een ruw blok marmer. Daarin ligt het passief vermogen om een schitterend standbeeld van Jupiter te worden. Ginds liggen een grote hoop klinkers. Zij hebben de reële geschiktheid om een paleis of arbeiderswoning te worden. Naast deze natuurlijke geschiktheden staan de bovennatuurlijke, die God door een almachtige daad tevoorschijn roept. God kan immers van Zijn schepselen maken wat Hij wil. Alle creaturen moeten Hem gehoorzamen, al zou Hij ook van stenen kinderen Abrahams of van houtblokken kalveren willen maken. Hiertoe behoort nu ook de verlening van bovennatuurlijke waarheden en genade, waardoor de laatste mogelijkheden van de natuur vervuld worden en een ongedachte verrijking aan het redelijk creatuur geschonken wordt.

Op deze wijze wordt bij strenge onderscheiding de harmonie vastgehouden. Beide terreinen blijven volstrekt zelfstandig. De ganse wijsbegeerte en natuurlijke wetenschap worden geseculariseerd. Zij hebben eigen beginselen en gegevens, die niet van Gods openbaring afhangen. Ook de geloofswaarheden hebben een eigen gebied en staan vrij en onafhankelijk naast de natuurlijke. Zo konden de

Aristotelische schatten ten volle aanvaard, terwijl de Augustijnse erfenis, wat de bovennatuurlijke waarheden aangaat, niet verloochend mocht worden. Daarbij vindt de filosofie in de theologie haar rijkste vervulling, doordat ongedachte horizonten voor haar ontsloten worden.

De scherpe afbakening maakt, het mogelijk alle gevaren van de vroegere richtingen af te snijden en heel de Aristotelische wetenschap te gebruiken. Daarmee wil men aan heel de wereld tonen, hoe het Christendom en de kerk openstaan voor het ganse natuurlijke leven in al zijn uitingen en aspiraties, Ieder kan zich aan alles geven en zich voor elke schakering van het wijdvertakte leven interesseren. En toch moet het zedelijk rationalisme van Pelagius volstrekt uitgebannen blijven. Geen sterveling kan door eigen kracht het bovennatuurlijk doel bereiken. Hier werkt alleen Gods genade, die aan de natuur haar schoonste ontplooiing en verrijking geeft.

De grote theologen van deze beide laatste richtingen hebben zo de kwestie van de dag op magistrale wijze beantwoord en hun gedachten in een imponerend stelsel neergelegd. In hen bereikte de Rooms-Katholieke theologie haar hoogtepunt. Dit sluit echter geenszins in, dat de erfenis van Augustinus ten volle werd aanvaard. Zij hebben haar veeleer op kardinale punten losgelaten. De Franciscanen waren in de Leer van verkiezing en genade volbloed Semi-

Pelagianen. Ook bij Thomas is de afwijking is vele opzichten groot. Het Woord Gods heeft bij hem als genademiddel geen plaats. Het verstaan van de levende, overtuigende en vertrouwen wekkende kracht van de beloften Gods ontbrak hem geheel. Al het genadewerk van de Heilige Geest werd consequent in de sacramenten verlegd. De genade van het Geestes verloor elke concrete zin, daar zij losgemaakt werd van de klare Schriftgegevens en de historische verlossingsdaden van Jezus Christus. Nergens leerde Thomas een particuliere genade, die uit Gods vrijmachtige verkiezing van bepaalde personen, welke hij wel aannam, moest voortvloeien. En de weg, waarlangs Gods verkiezing haar volle vervulling ontving, liep dwars door de menselijke verdiensten heen. Ook de kerk was niet meer de vergadering van de ware Christgelovigen of van de uitverkorenen, daar zij alle mensen in principe en alle gedoopten daadwerkelijk omspande, hetzij zij getrouw bleven of later afvielen. De afwijking van Augustinus blijft niet tot het wijsgerig gebied beperkt. Ook op theologisch gebied kan zij niet geloofchend worden en ook daarin is Thomas de vader van het latere Rooms-Katholicisme, dat nimmer de volle Augustinus aanvaardde.

Nogmaals paus en keizer

Het oude conflict tussen paus en keizer, dat reeds zoveel ellende had verwekt, brak opnieuw uit, omdat de stokoude Gregorius IX (1227-1241) terstond na zijn intronisatie de ban uitsprak over Frederik II (1215-1250), omdat deze het vervullen van zijn belofte tot het ondernemen van een kruistocht telkens uitstelde. De aanhangers van de keizer verdreven de paus uit Rome, die als antwoord daarop de ban enkele malen herhaalde om de overmoed van de keizer te breken. Vol bitterheid beklagde zich Frederik over deze methode van de paus, die steeds met honingzoete woorden begon, maar bij elk verzet terstond zijn ware aard toonde en zich als een onverzadigbare bloedzuiger deed kennen. Met de banvloek beladen, ondernam hij de toegezegde kruistocht, liet zich, hoewel hij nog steeds geëxcommuniceerd was, al koning van Jeruzalem kronen om daarna naar het vader land terug te keren. Op de terugreis werd met de paus de vrede van Ceperano gesloten (1230). Kort daarop brak de strijd opnieuw uit, doordat de keizer zijn zoon Enzio tegen de wil van de paus tot koning van Sicilië en Sardinië (dat als bruidschat verkregen werd) deed kronen. De verborgen bedreiging van de Kerkelijke staat was weer voldoende reden om opnieuw de ban over de keizer uit te spreken (1239).

Er ontstond daarover een uitgebreide polemiek, waarin de grofste scheldwoorden en vervloeking van beid zijden gebezigd werden. De keizer schold de paus voor d echte antichrist, voor een Bileam, die voor geld vloekt en zegent en voor de ruiter op het rode paard, die alle vrede op aarde wegneemt. En de paus sloeg terug door de keizer het beest uit de afgrond te noemen, dat godslasteringen uitbraakt. Hij zou namelijk Mozes, Christus en Mohammed de grootste bedriegers van de wereld genoemd hebben.

Weldra werd de strijd met de wapenen voortgezet, waarbij d pauselijke troepen verslagen werden. Gregorius opvolger Innocentius IV (1243-1254) zette de strijd op beid fronten voort. Christus had aan zijn stedehouder, zo beweerde hij, het geestelijk en wereldlijk zwaard gegeven. De vorsten ontvingen van hem hun macht en waren ook aan hem verantwoording schuldig. Op een algemene kerk vergadering te Lyon (de paus was naar Frankrijk gevlucht) werd de keizer wegens meeneed, openbare ketterij en kerkroof afgezet. Alle onderdanen werden weer va de eed van trouw ontslagen. Hendrik Raspe, en na diens dood Willem van Holland traden als tegenkoningen op zonder zich tegenover Frederik te kunnen handhaven. Tevergeefs organiseerde de paus een kruistocht tegen de keizer. Stromen bloed werden in een felle burger oorlog vergoten. Ondanks de pauselijke banbliksems hield de keizer stand, totdat hij op zevenenvijftig-jarige leeftijd door een plotselinge dood werd weggerukt. Zijn zoon Koenraad (1250-1254) zette de strijd voort, maar stierf reeds na vier jaar. Enkele jaren later werd de laatste afstammeling van de Hohenstaufen Conradijn op nog jeugdige leeftijd op het marktplein te Napels onthoofd (1268).

Zo was door onverwachte omstandigheden de paus toch overwinnaar gebleven, maar het was feitelijk slechts een Pyrrhus overwinning. Bloeiende landstreken waren niet alleen verwoest en vele kostbare mensenlevens vernietigd, maar juist door deze zuiver politieke strijd, waarin geestelijke wapenen voor politieke doeleinden misbruikt werden, was vooral het geestelijk

gezag van de paus in brede kring geschaad. Allerwege verrees het verzet tegen de machtsaanmatiging van de paus, die niet de eer van Christus, maar de versterking van eigen troon en de vermeerdering van eigen glorie zocht.

Wel is het merkwaardig, dat de pausen zelf van deze veranderde mentaliteit weinig aanvoelden en begrepen. Hun taal werd in elk geval steeds zelfbewuster en aanmatigender. Bonifatius VIII (1294-1303) is daarvan wel het meest frappante voorbeeld. Hij verklaarde in een wereld, die onder de oorlog of de naweeën daarvan zuchtte, het jaar 1300 tot een jubileumjaar, waarin de Christenheid, onder toezegging van allerlei geestelijke zegeningen, haar devotie aan de graven van de apostelen brengen en Christus stedehouder haar aanhankelijkheid en hulde betuigen kon.

Het was de laatste universele hulde aan de pauselijke stoel, maar de paus verstond het niet, dat de bijl reeds aan de wortel van de boom lag. De pauselijke bullen bleven nog onverbloemd van zijn onbepaalde aanspraken gewagen. De meest beruchte is wel die van 1302, die deze aanspraken kras en scherp formuleerde. Zij opende met de verklaring, dat er maar één heilige, katholieke kerk is, buiten welke geen zaligheid en geen vergeving van de zonden gevonden wordt. Haar hoofd is Christus en zijn stedehouder Petrus met diens opvolgers. Wie niet tot de kudde van Petrus behoort, behoort niet tot de kudde van Christus. Volgens het Evangelie zijn er twee zwaarden in de handen van deze herder, het geestelijk en het wereldlijk zwaard. Als de apostelen immers zeggen: zie hier zijn twee zwaarden d.w.z. in de kerk, dan zegt de Heere niet dat het 't veel is, maar dat het genoeg is. Wie zou durven ontkennen, dat het wereldlijk zwaard zich in de hand van Petrus bevindt, zou weinig rekening houden met het woord van Christus: steek uw zwaard in de schede (Mattheus 26 : 52). De twee zwaarden, het geestelijke en het materiële, zijn dus in de macht van de kerk. Het eerste wordt gebruikt door de kerk, het tweede voor de kerk het eerste door de priesters, het tweede door de koningen. en krijgslieden, maar naar de wil en de toelating van de priester.

De geestelijke macht heeft naar het getuigenis van de waarheid de wereldlijke in te stellen en te oordelen of zij goed is, waarin Jeremias voorspelling vervuld wordt: *Zie, Ik heb u heden gesteld over de volken en rijken*. Derhalve zo de tijdelijke macht afwijkt, zal zij geoordeeld worden door de geestelijke; zo de hoogste (macht) afwijkt, kan zij alleen door God geoordeeld worden en niet door een mens, volgens het getuigenis van de apostel: De geestelijke mens oordeelt alles; zelf wordt hij echter door niemand geoordeeld. Al wie derhalve deze macht door God verordend wederstaat, verzet zich tegen Gods ordening, tenzij hij gelijk de Manicheëen twee principes aanneemt. Ieder schepsel moet onderdanig zijn aan de Romeinse opperpriester, wat ter zaligheid volstrekt noodzakelijk is. Men weet niet, waarover men zich meer verbazen moet: over de geheel willekeurige Schriftuitlegging, welke aan alle regelen van de exegese gespeend is, of over de mateloze aanmatiging van de paus, die eenvoudig de onderdanigheid van alle schepselen aan zich vindiceert, op poene van verlies van de zaligheid. Men heeft dit stuk tekenend het grafschrift van de pauselijke wereldmonarchie genoemd.

Het was de Franse koning Filips IV de Schone (1285-1314), de eerste anti-clericale vorst in Frankrijk, die zonder veel strijd de politieke macht van de paus gebroken heeft. Hij werkte niet met het zwaard, gelijk de Duitse keizers, maar niet de wet en de geldbuidel. Grote rechtsgeleerden als Petrus Dubois, Petrus Plotte en Willem van Nogaret steunden hem krachtig en verdedigden op grond van het oude Romeinse recht de soevereiniteit van de vorst tegenover de willekeurige aanspraken van de paus, wiens bevoegdheid alleen geestelijk was. Daarenboven verstond de koning het op uitnemende wijze met de burgerij uit de steden samen te werken. Zij stonden met de adel geheel achter hem in zijn strijd tegen de paus. Ook wist de koning handig gebruik te maken van de financiële afhankelijkheid, waarin de paus met zijn dure hofhouding stond tegenover het rijke Frankrijk.

Toen het conflict uitbrak door een rechtvaardige klacht van de geestelijkheid over de al te zware belasting, die zij aan de vorst moest opbrengen, en de paus met de bekende middelen van ban en interdict aan de geestelijken verbod tienden aan de wereldlijke vorsten te geven zonder pauselijke toestemming, antwoordde de koning eenvoudig met het verbod om geld, kleinodiën, levensmiddelen en paarden over de grens te voeren. De paus moest nu retireren.

In 1303 brak de strijd opnieuw uit. Ook nu rukten geen grote legermassa's naar Italië op. De

Staten Generaal werden bijeengeroepen, waar de zwaarste beschuldigingen tegen de paus werden ingebracht. Deze zou de onsterfelijkheid van de ziel loochenen, Een huisduivel zou zijn beste raadgever zijn. Hij zou zich eens hebben laten ontvallen liever een hond of ezel te willen wezen dan een Fransman. Filips stelde een concilie voor, waarop de paus zou worden afgezet en de standen stemden daarmee volkomen in. Daarna trok een gezantschap, onder leiding van Willem van Nogaret, met veel geld. naar Italië. De aanhangers van de paus werden grotendeels omgekocht en een kleine groep ridders vermaakte zich met de paus, die in het paleis te Anagni vertoefde. Hij werd zonder schroom met spot en hoon overladen en de wereld ging haar gewone gang.

De paus kwam de schok niet te boven en stierf kort daarna. Dante plaatste hem in zijn beroemd gedicht: *De Goddelijke cornedie in de hel*, waar hij aan de Farizeeën leiding moet geven. Een belangrijke periode van de kerkhistorie loopt naar haar eindeen nieuwe tijden kondigen zich aan. Vier eeuwen lang was de strijd voor kerkherstel door soms uitnemende krachten gevoerd, maar een blijvend; resultaat was niet gewonnen. Geniale gaven, verlerende ijver, vroom en ernstig bedoelen, zelfs hartstochtelijke gebeden brengen, juist omdat de kerk Kérk is, geen waarachtige zegen, zo in het streven naar kerkReformatie de overeenstemming met Gods Woord ontbreekt.

Godsdienstig en kerkelijk leven in de Middeleeuwen

Er bestaat nog altijd geen betere inleiding in de geest die het godsdienstig en kerkelijk leven van die dagen beheerste, dan een bezoek aan een van de machtige kathedralen, die, in Gothische stijl (oorspronkelijk een scheldnaam, waarin men wilde uitdrukken, dat zulk een stijl alleen door Gothen en Vandalen kon worden uitgedacht) opgetrokken, zich hoog boven de huizen van de burgers verheffen en de ganse omtrek beheersen.

Men kan daarbij, in een kunstvol besneden koorstoel gezeten, in het schemerdonker, dat de wijde ruimten vult, de mystieke mengeling van kleuren en tinten op zich laten inwerken of de sterke sprake van de hoge spitsbogen met hun gekristalliseerd hemelverlangen beluisteren, die met onmiskenbare klaarheid het lied vertolken: *'t Hoofd omhoog en 't hart naar boven, hier beneden is het niet!* [Lodensteijn] Men kan ook in stille aandacht rondwandelen en de sterrensprak uit tal van beelden en versieringen opvangen, waarin de ganse scheppingswereld in al haar schakeringen en het volle leven, dat in kloostercel en burcht, in maatschappij en huisgezin klopt, is uitgebeeld. Hier trekt een liefelijk tafereel de aandacht, waar grijsaards met kale schedels, vrolijke knapen met zwierige lokken, krachtige jongelingen en ernstige mannen met hun vrouwen neerknielen. Duidelijk staat de overgave in liefde en verlangen op aller gelaat en gebaar getekend. Ginds grijnzen afzichtelijke boeventronies tussen dikbuikige monniken, die de bekers lustig laten rondgaan, en zwangere nonnen met sterk-zinnelijke trekken, beelden waarin het protest van het volk tegen tal van misstanden onder de geestelijkheid in grimmige humor uiting zocht. Op een andere plaats warrelt alles als in een bonte maskerade dooreen: engelen en draken, heiligen en dronkaards, zelfs krachtige leeuwen en slijmerige slakken ontbreken niet. Tal van familietafereeltjes wisselen af met fraaie uitbeeldingen van Bijbelse geschiedenissen, waarbij het leven van Jezus de voornaamste plaats inneemt. Ook de dieren en planten ontbreken niet, waarbij onmiddellijk opvalt, dat eigen flora en fauna een plaats ontvangen. De bloemenmotieven van de oude, antieke wereld zijn vervangen door peterselie, distel, lelie en wijndruiven.

Ook de inrichting van het kerkgebouw spreekt voor zich zelf. De scherpe scheiding tussen het koor en het schip getuigt van de afstand tussen geestelijken en leken. De gouden kruisen en kandelaars, de kostbare altaarkleden en misgewaden, de zorgvuldig beschermde relikwieën spreken duidelijk van vrome toewijding en van droevig bijgeloof. De preekstoel staat ergens ter zijde, terwijl het altaar met het altijd brandend licht voor het altaarhuisje alle aandacht tot zich trekt.

Het bekende woord van Victor Hugo mag wat overdreven zijn, *dat men in de Middeleeuwen niets van gewicht gedacht heeft of het werd in steen uitgedrukt, maar de betrekkelijke waarheid ervan zal ieder na een bezoek aan een van deze kathedralen terstond toestemmen.* Hier spreekt alles van twee werelden, die als hoger en lager, als gewijd en ongewijd, als heilig en onheilig onderscheiden worden. Hier ademt alles een geest van strenge kerkelijkheid en

sacramentalisme, van wereldontvluchting en wereldbeheersing. Binnen deze statige gewelven kwam de moegestreden ziel tot rust en gevoelde Gods nabijheid als nergens anders. Het volle leven moest hier zijn hogere wijding ontvangen.

Kenmerkend is dan ook voor de vroomheid in dit tijdperk de algemene erkenning bij hoog en laag, dat God met zijn heilige engelen, met zijn rijk en genade geweldige realiteiten zijn, die alleen van de duivel met zijn geestelijke boosheden in de lucht met hun alles oordringende en verdervende kracht bevrijden kunnen. Maar deze verlossende machten werken alleen in en door e kerk, waarin Christus in de heilige sacramenten woont werkt. Hier is alles bovennatuurlijk en van hogere orde dan het natuurlijke leven, dat gewoonlijk neertrekt en ontdek. Het zijn voor alles de sacramenten die op mysteriebelle wijze de genade instorten en ook de leken in de vreugden van het bovennatuurlijke leven doen delen. Zij omspannen hun aantal is tot een zevental uitgebreid het even van de gelovigen van de wieg tot het graf en maken het volk van de priesters volstrekt afhankelijk.

Al de leden waren verplicht om op zonen feestdagen de mis bij te wonen. De bediening van het Avondmaal (communie geheten) was in de meeste plaatsen zeldzaam.

Het vierde Lateraanse concilie moest, onder bedreiging van zware, kerkelijke straffen, het gebruik daarvan in de Paastijd voorschrijven.

Reeds in de twaalfde eeuw kwam de gewoonte op om het Avondmaal slechts onder één gestalte aan de gemeente uit te delen (kelkonthouding). Uit de zinnelijke, bijgelovige instelling van de massa was mede de leer van de transsubstantiatie voortgekomen, wat weer tal van verkeerde ceremoniën ten gevolge had. Zo werd na het klinken van de altaarschel de heilige hostie voor de verrukte gemeente opgeheven, die in aanbidding daarvoor neerknielde. Op grond van hemelse openbaringen, welke de heilige Juliana van Luik zou ontvangen hebben, werd de Sacramentsdag ingevoerd, die door paus Urbanus IV voor de ganse Christenheid verplichtend gesteld werd. (1264).

Het contact tussen de geestelijken en het volk vond voornamelijk in de biecht plaats. Terwijl de vrijspraak door de dienstdoende priester vroeger steeds in de vorm van een gebed gegeven werd, kwam in de twaalfde eeuw de positieve verklaring in gebruik: op grond van de autoriteit, die ik bekleed, spreek ik u vrij. Daarbij werden dikwijls allerlei boetewerken opgelegd, die in het knielend opzeggen van enkele tientallen psalmen, in het opzenden van vele gebeden, het schenken van aalmoezen, het ondernemen van bedevaarten, het zich toedienen van vele geselslagen bestonden.

In dit tijdperk kwamen ook de aflaten op. De Godgeleerden uit die dagen beweerden wel, dat daarmee geen kwijschelding van zondeschuld, doch alleen van tijdelijke zondestraffen verkregen kon worden, maar de formule, die zelfs in vele pauselijke aflaatbrieven voorkomt, "kwijschelding van straf en schuld" bewijst afdoende, dat in de praktijk dit onderscheid niet gehandhaafd werd. Bij een algemene aflaat werd zelfs meermalen van een volledige vergeving van zonden gesproken. Quaestierders (van quaerere = vragen) brachten deze aflaten in opdracht van pausen en bisschoppen in de handel, waarbij tal van droeve praktijken voorkwamen. Ook werden menigmaal aflaten verleend voor het bouwen van bruggen, het aanleggen van wegen en dijken, het deelnemen aan kruistochten en andere zogenaamde goede werken.

Het aantal kerkelijke feestdagen vermeerderde snel. Zo bestonden in de eerste helft van de dertiende eeuw in Engeland 53, in Zuid-Frankrijk 40 en in het Noorden van Spanje 39 strenge feestdagen, wat op het maatschappelijk leven een sterk nadelige invloed had. De verering van de heiligen en hun relikwieën nam al groter afmetingen, aan. Vooral Maria, de koningin van het hemels, stond daarbij in het middelpunt.

Over het algemeen was de kennis van de Goddelijke waarheden gering. Catechisaties werden niet gehouden. De prediking werd zo goed als algemeen verwaarloosd, daar tal van rituele plechtigheden het een en het al waren. Het geloof in God bestond voornamelijk in de overtuiging, dat Hij de geschiedenis leidt en het goede beloont en het kwade straft. Christus werd vooral als de grote Overwinnaar van de duivel geëerd of ook als het grote, lichtende Voorbeeld van deugd, deemoed en armoede geprezen, terwijl zijn tegenwoordigheid in mis en communie een bron van geheimzinnige, bovennatuurlijke krachten deed vloeien. Door trouwe vervulling van de kerkelijke plichten werd Gods genade verworven en behouden. Daarbij

kwam dan de trouwe hulp van tal van heiligen en de beschermende en genezende kracht van vele relikwieën, die tegen allerlei demonische invloeden beveiligden. En het blijde Evangelie, dat de zondaar om niet rechtvaardigt, was allerwege vervangen door een ingewikkelde boetepraktijk, die bij alle godsdienstigheid geen rust voor het geweten schenken kon. Geloven wat de kerk geloofde, opvolgen wat de kerk gebod, ontvangen wat de kerk vooral door de sacramenten gaf, gold voor duizenden ds het summum van wijsheid.

Dit bracht, bij alle onrust en verdoold hemelverlangen, nog de meeste zekerheid eenmaal in de grote oordeelsdag niet beschaamd uit te komen.

X. VERVAL VAN KRACHTEN, STREVEN NAAR VERNIEUWING

door Prof. Dr. G. M. den Hartogh

Verval van het pausdom, 73 Babylonische gevangenschap van de paus, 74 Verdeeldheid in de orde, 78 Nogmaals paus en keizer, 82 Geschriften over kerk en Staat, 85 Ockham, 90 Mystiek, 93 Godsvrienden, 102 Profetieën, 104 Gallicanisme, 106 Wiclif, 112 Johannes Hus, 119 De grote conciliën, 126 Hussieten 135 Renaissance en Humanisme, 141 Dante, Petrarca, Laurentius Valla en andere humanisten, 145 Savonarola, 150 Verbreiding van het Humanisme, 156 Erasmus, 159 Moderne Devotie, 165 Voorlopers van de Hervorming, 167 Herfsttij van de Middeleeuwen, 169.

Verval van het pausdom

Was tevoren reeds telkens gebleken, dat het pausdom tegenover vorsten en volken aan macht had ingeboet, het geweldig fiasco van de paus, die in de laatste jaren van de dertiende en in de eerste jaren van de veertiende eeuw de oude aanspraken op de wereldheerschappij weer met grote energie tot gelding zocht te brengen, bewees wel zeer duidelijk, dat sinds de tijd van Innocentius III een belangrijke verandering in de verhoudingen zich had voltrokken.

Met Bonifatius VIII daalde in 1303 de laatste grote personificatie van de idee van de pauselijke wereldheerschappij ten grave. De theorie mocht nog warme verdedigers vinden en een enkele poging mocht nog worden gedaan om ze in praktijk te brengen, het was en bleef toch uit met de overheersende invloed van de paus in wereldse zaken. Niet langer gold hij voor de grote massa als de gebieder van de wereld, die de koningen als zijn vazallen kon beschouwen en hen naar welgevallen kon afzetten. De overweldiging te Anagni van de man, die met zijn twee-zwaarden-leer zich alvermogen toekende, was veel meer dan een incident, het was een symptoom van de gebrokenheid van de macht van het pausdom.

Aan het verlies van de eens ingenomen machtspositie is zeker bevorderlijk geweest het onverstandige optreden van Bonifatius, die ook van hoogmoed, eerezucht en nepotisme niet vrij te pleiten was. Veel belangrijker factor moet echter worden geacht het feit, dat de sluwe Filips IV, die in overeenstemming met de adviezen van zijn raadsliden in de keuze van zijn middelen nog minder scrupules maakte dan zijn tegenstander, van bijzondere voordalen in de strijd wist te profiteren. Hij had niet meer in dezelfde mate als vele van zijn voorgangers te worstelen met machtige leenheren. Zijn rijk was niet verbrokkeld in wij zelfstandige vorstendommen. Het was goed op weg een machtige eenheidsstaat te worden, waarin de koning met recht monarch kon worden genoemd. De moderne Staat begon zijn intree te doen en deze verzette zich met de hem vergezellende verlevendiging van het nationale bewustzijn tegen de wereldlijke suprematie van de paus.

De kerk, die, tegen haar bestemming in het gehele mensenleven dreigde te overwoekeren, werd voor goed een eindweegs teruggedrongen. De evenaar sloeg, althans in Frankrijk, echter van meetaf over naar de andere zijde: de Staatsmacht veroorloofde zich te grote vrijheid tegenover de kerk. De nederlaag van Bonifatius VIII is beslissend geweest, ook in deze zin, dat ze een keerpunt betekent in de geschiedenis van de verhouding van kerk en Staat.

Babylonische gevangenschap van de pausen

De opvolger van Bonifatius, de uit Noord-Italië afkomstige Benedictus XI (1303–V 1305), paste zich, zoveel mogelijk met behoud van zijn waardigheid, aanstonds bij de werkelijkheid van de machtsverhoudingen aan, hetgeen een liquidatie van de politiek van zijn voorganger betekende. Zo werden de tegen de Franse koning en zijn ambtenaren gerichte uitspraken door hem nietig verklaard. Hij deed echter Nogaret en de Italianen, die aan de aanval van Anagni hadden deelgenomen, in de ban en dacht er niet aan op de beschuldigingen tegen Bonifatius te reageren met een gerechtelijk onderzoek.

Na zijn dood werd aan het einde van een conclaaf van elf maanden de aartsbisschop van Bordeaux tot paus gekozen. De Franse edelman uit het tot Engeland behorende Gascogne, die

de naam Clemens. V (1305-1314) aannam, stond als paus van meetaf sterk onder de invloed van Filips IV. Tegen zijn bedoeling, tenminste tegen zijn herhaalde belofte in, ging hij niet naar Rome, maar bleef, overeenkomstig de wens van de koning, in Frankrijk. Hij liet zich in Lyon kronen, vertoefde vervolgens in verschillende andere Franse steden en vestigde zich in 1309 voorgoed te Avignon, dat tot het gebied van de koning van Napels behoorde; maar toch aan het territoire van Filips grensde.

Bijna zeventig jaar lang hebben de achtereenvolgende pausen te Avignon verblijf gehouden in grote afhankelijkheid van de Franse koningen, althans in bijzondere gebondenheid aan de Franse politiek: het tijdperk van de Babylonische gevangenschap van het pausdom.

Clemens V, zwak van karakter en lijdende aan een smartelijke ziekte, ging wel zeer ver in zijn concessies. Toen hij door de intrekking van een bul van zijn voorganger inzake belastingheffing aan Filips nog geen bevrediging bleek te schenken, zwichtte hij voor de aandrang om een begin te maken met de procesmatige behandeling van de aanklachten tegen Bonifatius. Tot een kerkelijke veroordeling kwam het evenwel niet. De koning eiste die niet meer, sinds de paus en de verzekering gaf, dat door de bul Unam Sanctam met haar tweezwaardenleer in de vroegere rechten van Frankrijk geen verandering was gebracht, en bezweek voor de langdurige pressie om een einde te maken aan het bestaan van de orde van de Tempeliers.

Sinds door de val van Akko in 1291 het Heilige Land weer geheel aan de Christenen was ontruikt, miste de Tempelierenorde haar oorspronkelijk emplot en haar eigenlijke bestemming. De grootmeester Jacques de Molay leidde de activiteit van de door grote schenkingen in verschillende landen zeer vermogende orde in de richting van de geldhandel: de "tempel te Parijs was het grootste bankiershuis van Frankrijk. De rijkdom van de Tempeliers wekte de begeerlijkheid op, mede van de vorsten; die voor de verwezenlijking van hun nationale aspiraties dringend behoefte hadden aan kapitaal. Ook zagen zij in de vele rechten en vrijheden van de onmiddellijk onder de paus staande orde, in haar vrijwel autonoom grootgrondbezit en in haar machtige, internationale, op militaire leest geschoeide, organisatie een gevaar voor hun politiek van centralisatie en van zelfstandigheid tegenover de kerk.

Toen nu door een Fransman aan de Tempeliers ten laste werd gelegd, dat tot de geheimzinnige ceremoniën bij de opneming in de orde behoorde bespuwing van het kruis, ontucht en aanbidding van een afgod, zag Filips IV de kans schoon om de ridders onschadelijk te maken en zelf een zoete winst te behalen. Hij kon niet eens wachten tot de paus een toegezegd onderzoek instelde! In overleg met de dominicaan-grootinguisiteur voor Frankrijk - voor het eerst in de geschiedenis zien wij zulk een "nationale" functionaris optreden liet hij in de morgen van 13 oktober 1307 (behalve enkele gevluchten) alle Tempeliers in Frankrijk, ongeveer tweeduizend in getal, gevangen zetten, en hun goederen in beslag nemen.

Met behulp van folterwerktuigen werden aan velen alle gewenste bekentenissen afgeperst. Nog bedenkelijker voor de Tempeliers was het, dat hun grootmeester, met de bedoeling een mildere behandeling voor zich en zijn lotgenoten te verwerven en in de hoop op een alles tot helderheid brengend contact met de paus, van de gevangenis uit een brief tot zijn ordebroeders richtte, waarin hij op de erkenning o.a. van de verloochening van Christus aandrong.

Toen Clemens van het een en ander hoorde, was hij zeer verslagen. Om te redden, wat nog te redden was, poogde hij het gehele proces in kerkelijke banen te leiden. Daartoe liet hij een bevel uitgaan tot alle bisschoppen in de verschillende landen, om de in hun dioceses zich bevindende Tempeliers, zonder uitzondering, te arresteren. Wanneer de kerk ze alleen in handen had, zou hij hun, zoveel mogelijk, barmhartigheid kunnen bewijzen. Filips en zijn raadslieden traden de paus echter in de weg. En zij slaagden er in, ook door list, hem meer en meer tegen de ridders op te zetten.

Op het door de paus bijeengeroepen algemeen concilie van Vienne, dat in oktober 1311 geopend werd, neigde de overgrote meerderheid van de prelaten tot vrijspraak. De paus dorst evenwel de koning, die persoonlijk op het concilie verscheen, om een beslissing in zijn geest te forceren, niet voor het hoofd te stoten. Hij vond een uitweg door niet op grond van een gerechtelijk vonnis, maar bij wijze van bestuursmaatregel voor het algemeen welzijn, uit kracht van zijn pauselijk gezag, de orde zonder nader verhoor op te heffen (maart 1312). Als

redenen werden onder meer genoemd de talrijke misslagen van afzonderlijke ordeleden, die een voortbestaan van de orde tot een bron van ergernis voor de gehele wereld zouden maken en de nutteloosheid van de orde, die niet meer aan haar bestemming beantwoordde. Het in de opheffingsbul aangegeven doel: "opdat onze dierbare zoon, de koning van Frankrijk, geen aanstoot zou nemen", gaf evenwel onmiskenbaar de eigenlijke drijfveer aan. Toch kreeg Filips niet ten volle zijn zin.

De afgunst van andere vorsten, vooral in Spanje, was voor de paus een welkome aanleiding om de bezittingen van de Tempeliers aan de Johannieten toe te wijzen, die als hospitaalridders in hun zorg voor zieken een blijvend bestaansrecht voor hun orde konden aanwijzen en als beheersers van het eiland Rhodos (1309-1522) de historische taak behielden, om een grenswacht tegen de Islam te vormen. De koning van Frankrijk en de andere vorsten eigenden zich wel een meerdere of mindere rijkdom aan goederen toe, maar een deel van de buit moesten zij toch prijs geven. Het slot van de tragedie, die niet alleen Filips de Schone in zijn zwarte zonden van hebzucht, onrechtvaardigheid en wreedheid deed kennen, maar ook de jammerlijke zwakheid en smadelijke toegeeflijkheid van de paus openbaarde, was de verbranding op 's konings bevel van de grootmeester van de orde in 1314.

Vijf weken na deze gerechtelijke moord stierf Clemens en weinige maanden later verwisselde de Franse koning het tijdelijke met het eeuwige.

Verdeeldheid in de orde

Behalve over de Tempelierenorde werd op het concilie te Vienne ook over de Begijnen en de Begharden de staf gebroken. Verder werd nog over de Hervorming van de kerk gehandeld, evenwel met weinig positief resultaat. Ook kwam de geruchtmakende verdeeldheid in de Franciscanerorde ter sprake.

Was Coelestinus V (1294) aan de strenge richting, de z.g. spiritualen, die een volstreekte armoede overeenkomstig het testament van Franciscus, van Assisi nastreefden, enigszins tegemoet gekomen, Bonifatius VIII was met hardheid, zelfs met gevangenisstraf, tegen hen opgetreden. Het concilie onder leiding van Clemens V sprak zich weer uit vóór de usus pauper, het arme leven, van de spiritualen, en daarom tegen de ruimere opvatting van de communitas, de conventuelen. Ook gedurende de eerstvolgende jaren golfde de strijd op en neer.

Het conflict nam de grootste afmetingen aan onder paus Johannes XXII (1316-1334). Onder de leuze: "groot is de armoede, groter de gezondheid" eiste hij volledige onderwerping aan de communitas. De spiritualen werden met geweld onderdrukt, door de inquisitie vervolgd, sommigen zelfs verbrand. Daarna vervreemde de paus ook het grootste deel van de conventuelen van zich. Men was bij hem in beroep gegaan over de kwestie, of de door alle Franciscanen gehuldigde leer, dat Jezus en de apostelen noch afzonderlijk, noch tezamen ooit een eigendom hadden, al dan niet orthodox was. De theologen, aan wie hij de zaak ter overweging had gegeven, verwierpen die leer. Een vergadering van de Franciscanerorde onder leiding van de generaal verklaarde ze daarentegen voor een leerstelling van de kerk zulks op grond van haar erkenning in een bul van een vroegere paus en in andere pauselijke uitspraken. Johannes XXII kon hierin een aanval zien op zijn recht om de zaak in andere zin te beslissen. Hij antwoordde door in openlijke tegenstelling met zijn voorgangers uitdrukkelijk voor de kerk te weigeren de schijneigendom en het schijn-beheer van de goederen, die de Minorieten zogenaamd in vruchtgebruik hadden. Zo wilde hij ook aan de orde de pretentie ontnemen van alleen het volmaakte leven van Christus te vertonen.

Vervolgens veroordeelde hij in een speciale bul de Franciscaanse leer als onSchriftuurlijk en ketters. De leiders van de Minorieten, die hiertegen opkwamen, werden gevangen genomen. Zij wisten echter (1328) met de sinds 1324 wegens niet denkbeeldige ketterij opgesloten Ockham uit Avignon naar Pisa te ontkomen, waar de pas door de prefect van Rome tot keizer gekroonde Lodewijk van Beieren vertoefde, die aan zijn politieke strijd tegen Johannes XXII een religieus accent gegeven had, mede door de verdediging van de leer van de armoede van Christus. Tezamen kon men evenwel niet verhinderen, dat door het hoofdkapittel in 1329 te Parijs een nieuwe, de paus welgevallige, generaal gekozen werd: de meerderheid van de Minorieten ging zich schikken naar de bevelen van Johannes XXII.

Van de groepen volgelingen van Franciscus, die in de loop van de jaren zich meer blijvend aan het pauselijk gezag onttrokken hebben, verkregen de meeste bekendheid de Fratricelli, die de ideeën van de spiritualen op de spits dreven, in apocalyptische stijl de kerk van Rome als "Babel" verwierpen en er een eigen bisschoppelijke hiërarchie op na hielden.

Het felle verzet van Johannes XXII tegen het armoede-ideaal van de Franciscanen, lag geheel in de lijn, van zijn aanleg. Deze Fransman toch, die ten gevolge van een verwoede strijd tussen Franse en Italiaanse kardinalen eerst na een tweejarig conclaaf tot paus gekozen was, openbaarde zich als een financieel genie. In de tijd van de overgang van de "natuurhuishouding" naar de "geldhuishouding", wist de 72-jarige grijsaard in de ongunstige toestand van de pauselijke financiën een aanzienlijke verbetering te brengen door de administratie tot een hoge trap van perfectie op te voeren. Vooral in het ruimer en regelmatigiger doen vloeien van oude bronnen van inkomsten en in het ontdekken van nieuwe bronnen was hij uiterst knap.

Van hetgeen door de "apostolische kamer" zo naarstig mogelijk werd ingevorderd, soms door vorsten werd geïncasseerd, noemen wij:

- de dienstbaarheden, te voldoen door de abten en bisschoppen, die door de paus benoemd of op zijn gezag bevestigd waren; hiertoe behoren ook de gelden, te betalen door de aartsbisschop bij het ontvangen van de mantel (pallium) als teken van zijn waardigheid;

- de tienden van het inkomen van de geestelijkheid, in vroeger tijden voor de kruistochten bestemd;

- de nalatenschap van geestelijken; de inkomsten van die vacante posten, waarover de paus beschikte;

- de annaten in engere zin, het geheel of de helft van de inkomsten van het eerste jaar, gevorderd bij de bezetting door het pauselijk bestuur van pastoorplaatsen en andere lagere posten.

Verschillende van de vele tributen en recognities, waarvan sommige ook voor de kardinalen, andere mede voor landsheren bestemd waren, hadden reeds lang aanleiding tot klacht gegeven. Maar het verwerven van het totaal van deze inkomsten, die ook onder de opvolgers van Johannes XXII voortduurden, stond toch wel heel duidelijk gelijk met een uitbuitingssysteem op grote schaal. Aan de clerus werden zware lasten opgelegd, die uiteraard grotendeels op het gewone kerkvolk werden afgewenteld. Bij nalatigheid of weigering van verplicht geachte betalingen werd met afzetting, ban en interdict gedreigd en gestraft. Vooral de genoemde annaten en dienstbaarheden leidden tot de ernstigste misbruiken. Alles scheen voor geld te koop. Onder voorgeven door de getroffen maatregelen de simonie te bestrijden en de hebzucht van bisschoppen en abten tegen te gaan, maakte men zich te Avignon zowel aan gierigheid als aan verkwisting in hoge mate schuldig. Het gesjacher nam te groter afmetingen aan, naarmate door allerlei vernuftige bepalingen steeds meer beneficia (kerkelijke ambten, waaraan o.a. het recht op stoffelijke voordelen en inkomsten verbonden is) voor begiftiging door de paus werden gereserveerd, wie trouwens naar het canonieke recht reeds lang het opperste beschikkingsrecht toekwam.

Daling van het peil van de clerus moest wel het gevolg zijn van de handel in ambten. Van hoog tot laag waren zeer velen meer bedreven in het scheren dan in het weiden van de schapen. Menigmaal kenden de benoemden de landstaal niet van degenen, die aan hun zorgen waren toevertrouwd en zij spanden zich niet in om zich aan hun nieuwe omgeving aan te passen. Menigeen streek de gewenste inkomsten op na aftrek van een hongerloon, waarvoor een plaatsvervanger op de aangewezen post het werk moest verrichten. Door de voortdurende verandering allereerst in de werkingssfeer van de kerkelijke ambten en door de centralisatie in Avignon, ook van de kerkelijke rechtspraak, kwam de nodige orde en tucht nog meer in het gedrang. Aan de wens van de niet te verzadigen curiale fiscus werd zeer veel opgeofferd. Inderdaad werd, behalve een zekere vermeerdering van macht in vele landen ten gevolge van de pauselijke reservatie, in de kerkelijke zaken vooral een stoffelijk overwicht bereikt: de curie was de toongevende geldmacht van de wereld geworden.

Een droevige erepositie voor de kerk, die toch wel zeer bijzonder zich te houden heeft aan het

woord van haar Koning: vergadert u geen schatten op de aarde!

Van vermaterialisering spreekt ook het resultaat van een nauwkeurig onderzoek in de boeken van de camera apostolica: 63,7% van de uitgaven van Johannes XXII geschieden voor oorlogvoering, tegen 7,16% voor liefdadige doeleinden (kerkbouw, zending etc. inbegrepen) en 0,16% voor de bibliotheek. Familieleden en gunstelingen werden met 4% bedacht. De nalatenschap beliep ongeveer 700.000 goudguldens (ruim vier miljoen gulden). De volksmond maakte er vijftientig miljoen van. Men had meer respect voor zulk kapitaal, dan voor de verzamelaars, die de kerk veelszins tot een huis van koophandel maakten en oorzaak waren van de toeneming van de nood van de massa.

De vorsten, die onder de achtereenvolgende pausen een deel van de buit en nog andere voordelen verkregen, versterkten daarmee hun nationale staatsmachten, welke zich straks in het streven naar landskerken zouden doen gelden. De roep om Hervorming van hoofd en leden, die straks luide zou klinken, ging niet van hen uit.

Nogmaals paus en keizer

Wij hebben reeds opgemerkt, dat Johannes XXII in conflict kwam met Lodewijk van Beieren. Het was het begin van de laatste hevige stuiptrekking in de worsteling tussen het pausdom en het Duitse rijksgezag.

Na jarenlange strijd (1314-1322), waarbij de paus slechts belangstellend toeschouwer was geweest, had Lodewijk de tegelijk met hem tot Rooms-koning gekozen Habsburger een beslissende nederlaag toegebracht. Toen Lodewijk daarop in Noord-Italië zijn macht zocht te versterken, kreeg hij Johannes tegen zich, die hetzelfde gebied blijvend aan het rechtstreekse gezag van de paus wilde onderwerpen. Terwijl de paus van de machtige Franse koning veelszins afhankelijk was, bracht hij tegenover het door gebrek aan eenheid zwakke Duitse rijk de oude pretenties van de pauselijke machtsvolheid naar voren. Johannes had Lodewijks verkiezing tot Rooms-koning nog niet geaprobeerd en onthield zich nu ook verder van erkenning. Zodoende kon hij zich bij de voortduur beroepen op een constitutie van zijn voorganger Clemens V, waarin aan de paus gedurende de tijd van vacature van het rijk de waarneming van de regering werd toegekend. Lodewijk werd in een officiële pauselijke aanklacht van 8 oktober 1323 beschuldigd van machtsusurpatie en inbreuk op pauselijke rechten en op straffe van de ban werd van hem geëist binnen drie maanden de geïncrimineerde aanspraken te laten varen. Om excommunicatie en interdict te ontgaan, moesten zijn onderdanen hem niet langer als wettig vorst erkennen. Nog voor het jaar ten einde was gaf de vorst in een officieel protest een scherp antwoord. Terwijl hij zijn aanhankelijkheid aan de Roomse kerk vooropstelde, legde hij de nadruk op de zelfstandigheid van de koningskeuze, waarover de paus alleen in geval van daartegen wettig ingebrachte bezwaren zijn oordeel kon uitspreken. De soevereine rechten hadden hun grondslag in de keur van de keurvorsten, niet in erkenning van de koningstitel en in kroning door de paus. Na enige maanden volgde nu de ban, waarop Lodewijk weer reageerde met de felle Sachsenhäuser Appellation, waarin tegen de paus, die het rijk trachtte te vernietigen en aan de kerk grote schade toebrengt, een dringend beroep werd gedaan op een te houden algemeen concilie.

Lodewijks polemieken tegen de paus vond weerklank, niet alleen bij de verdrukte Minorieten, maar ook bij de hoogst bekwame verdedigers van het zelfstandige recht van de staten als Marsilius van Padua en Johannes van Jandun. Door hen aangemoedigd, heeft de vorst zich begin 1328 niet door een kerkelijke functionaris, maar door een vertegenwoordiger van het oudtijds soevereine Romeinse volk tot keizer laten kronen. Was hij tevoren door de paus van alle rechten en waardigheden vervallen verklaard, op zijn beurt proclameerde hij de afzetting van Johannes en bevestigde, naar het zogenaamde oude recht van de keizer, de bezetting van de pauselijke stoel door een Franciscan, die hij door het volk had laten kiezen. Als ten overvloede liet hij zich ook door deze tegenpaus de keizerskroon opzetten.

Voor al van de zijde van de Franciscanen werd voor de onwettigheid van het pausschap van Johannes XXII aangevoerd, dat hij behalve in de armoede-kwestie ook inzake de toestand van de zielen na de dood ketterse leringen voorstond. De paus toch had verkondigd, dat de gelukzalige aanschouwing Gods eerst na de wederkomst van Christus mogelijk zou zijn. Toen

echter een door Johannes ingestelde commissie van onderzoek zich uitsprak voor de algemene opvatting, dat die aanschouwing Gods terstond na het sterven kwam of na loutering in het vagevuur, conformeerde de paus zich aan deze uitspraak met de betuiging, dat hij vroeger slechts als particulier persoon een mening had geuit.

Intussen had Lodewijk zich genoodzaakt gezien Italië te verlaten, waar vroegere medestanders voor zijn vergaande oppositie tegen Johannes terugdeinsden en ook: de over zijn aanhangers uitgesproken ban tezamen met hete strenge interdict niet alle uitwerking misten. De tegenpaus kon zich nu niet meer staande houden. Augustus 1330 vernederde hij zich te Avignon voor Johannes, die hem de gevraagde vergiffenis schonk. Na enige tijd moest ook Lodewijk, die zelfs in Duitsland zijn aanhang zag slinken, bakzeil halen, vooral omdat onderscheidene Duitse landsvorsten eigen doeleinden najaagden en hem niet genoegzaam steunden. Ondanks Lodewijks concessies bleef Johannes, die zelfs tot een kruistocht tegen hem had opgewekt, echter onverzoenlijk tot de dood in 1334 aan zijn, veelbewogen en inhalig pontificaat een einde maakte.

Zijn opvolger Benedictus XII (1334-1342), een welwillend man, die een pauselijk bewind op de wijze van Melchisédek, zonder "geslachtsrekening", begeerde en corruptie in de monnikenorden en in het begeven van ambten trachtte tegen te gaan, was geneigd om met Lodewijk tot overeenstemming te komen. Maar aanvankelijk hoopgevend vredeonderhandelingen, waarbij Lodewijk zeer ver gaande tegemoetkomingen deed, leidden door het ingrijpen van de Franse koning niet tot een goed resultaat. Lodewijk sloot nu een bondgenootschap met Engeland, dat in 1337 met Frankrijk in (honderdjarige) oorlog was geraakt: En de Duitse keurvorsten, die thans met hun volken de gevolgen van het optreden van de Fransgezinde curie moede waren, stelden in de Kurverein van 1338 vast, dat het voortdueren van het interdict niet aan Lodewijk te wijten was en verklaarden, dat degene, die door hen tot Rooms-koning verkozen was, de benoeming, approbatie, bevestiging of machtiging van de apostolische stoel tot beheer van de goederen en rechten van het keizerrijk of tot aanneming van de koningstitel, niet nodig had. Deze verklaring, afgelegd in een boomgaard te Rense bij Koblenz, waar vier keurvorstendommen naast elkander gelegen waren, is kort daarop, door Lodewijk op de rijksdag te Frankfort tot wet verheven met deze aanvulling dat de keizerlijke macht rechtstreeks van God afdaalde en dat de door de keurvorsten gekozenen alleen op grond van de keuze als echte koning en keizer te erkennen was.

Toen Lodewijk door gebrek aan tact in zijn politiek de keurvorsten weer van zich had vervreemd, kozen zij in 1346 een andere Rooms-koning. Paus Clemens VI (1342-1352) die de banvloek over Lodewijk vernieuwd had, steunde de mede door zijn toedoen gekozen tegenvorst Karel van Moravië en bleef met hem op goede voet, ook na de dood van Lodewijk in 1347.

Karel IV (1347-1378) betoonde van zijn zijde zich vooral in het begin onderdanig tegenover de paus (de "Pfaffenkönig") en in 1355 liet hij zich door de vertegenwoordiger van Innocentius VI (1352-1362) tot keizer kronen. Maar in de rijksgrondwet, de Gouden Bul genaamd, die hij het volgend jaar liet aannemen, werd over de rechten van de paus met betrekking tot het koningschap en het keizerschap gezwezen en werden in de grond van de zaak de verklaringen van Rense en Frankfort bevestigd.

Ook voor Duitsland, waar overigens het rijksgezag tegenover de afzonderlijke vorstendommen meer en meer een schaduw werd, was voortaan de pauselijke pretentie van opperhoogheid boven de koninklijke en keizerlijke macht een anachronisme.

Geschriften over kerk en Staat

Zowel de strijd van Filips de Schone met Bonifatius VIII als het conflict van Lodewijk van Beieren met Johannes XXII en latere pausen waren aanleiding geweest tot het verschijnen van vele polemische publikaties over de ver. houding van kerk en Staat, die op hun beurt weer hadden ingewerkt op het verloop van de worsteling tussen de "geestelijke" en "wereldlijke" macht.

Aan de spits van de verdedigers van het papalisme of curialisme stond Aegidius Romanus (overl. 1316), leerling van Thomas van Aquino, leermeester van Filips de Schone, wiens meest verbitterde tegenstander hij werd. Tot de klassieke vertegenwoordigers van de

hoogscholastiek gerekend, was hij de erkende grondlegger van de Augustijnse theologie, hoofd van de z.g. Augustijnse school. Generaal van de orde van de Augustijner Eremiten (1242), werd hij in 1295 aartsbisschop van Bourges.

In zijn geschrift *Over de kerkelijke of pauselijke macht* (1302), dat van fundamentele betekenis is geweest voor de bul *Unam Sanctam*, komt hij op voor de machtsvolheid van de paus als plaatsbekleder Gods, ook in wereldlijke zaken. De koninklijke macht vloeit volgens hem voort uit het priesterschap. De kerk heeft ook op politiek gebied ten volle het rechtsgezag, al laat zij het door de vorsten uitoefenen. De wettigheid van het bezit van de leken hangt geheel af van de kerk.

De meest invloedrijke leerling van Aegidius is geweest Jakob Capocci van Viterbo (f 1308 als aartsbisschop van Napels). In een van zijn geschriften, dat het eerste traktaat van de scholastiek over de kerk is, ontwikkelt hij deze gedachten: de kerk is een universele staat, door God gesticht, de volmaakte orde en daarom boven elk bestuur staande en meesteres van alle goederen. Als de opvolger van Petrus en plaatsvervanger van Christus is de paus niet alleen hogepriester, maar ook de koning van de koningen. Nog sterker dan Aegidius heeft deze Augustijner de Staatsleer van Aristoteles voor zijn kerkbegrip pasklaar pogen te maken.

Tot de bestrijders van de leer van de pauselijke wereldheerschappij behoorde de Franse bisschop Willem Duranti (overl. 1331), die met een collega aan het concilie van Vienne "een Hervorming in hoofd en leden" vroeg. Hij leerde, dat de wereldlijke macht van de vorsten op gelijke wijze onmiddellijk van God afdaalde als de kerkelijke macht van de pausen, dat het wereldlijk gezag zich echter voor onbevoegd ingrijpen in het gebied van de kerk had te wachten. Bij hem vindt men ook een merkwaardige behandeling van het probleem van de verhouding van de machten in de kerk, dat later in het middelpunt van de belangstelling en de strijd zal staan. Het bisschoppelijk gezag was volgens hem geen uitvloeisel van het pauselijk gezag, maar was van gelijke oorsprong en rechtspositie. Daarom stond het in een concilie bijeengebrachte gezag van alle bisschoppen hoger dan het gezag van de éne bisschop van Rome. Zulk een concilie had de bevoegdheid kerkelijke besluiten te nemen, terwijl de taak van de paus beperkt was tot de uitvoering daarvan.

Willem van Nogaret, de man van de overval van Anagni, gaf ter verdediging van zijn optreden tegen de paus een beschouwing over het recht van leken om zelfstandig te ageren tegen onmiskenbare noodtoestanden in de leiding van de kerk.

Deze theorie van het noodgeval was ontleend aan de Dominicaan Johannes van Parijs of Jean Quidort (overl 1306), die zijn uitgangspunt nam in de oude leer van de volkssoevereiniteit, volgens welke bij verdrag een groep mensen aan een of meerdere personen het recht verleent hen te regeren. Staat en kerk hebben elk een eigen roeping ontvangen op een eigen gebied. De kerk heeft de zuiver geestelijke taak van de sacramentsbediening, waartoe elke bisschop evenzeer geroepen is als de paus. Ook de tuchtmacht van de kerk is van zuiver morele, niet van rechterlijke aard.

Tot de meest radicale bestrijders van het papalisme moeten worden gerekend het reeds genoemde tweetal Marsilius van Padua (overl na 1342), jurist en medicus, en Johannes van Jandun (overl 1328), averroïstisch filosoof. Beiden waren als docenten in Parijs in de strijd van de Franciscanen tegen Johannes XXII gewikkeld. Beiden vluchtten naar het hof van Lodewijk van Beieren, aan wie zij het geschrift *Defensor pacis* (verdediger van de vrede), vrucht van hun samenwerking, hadden geadresseerd. Dit boek dankt zijn vermaardheid niet zozeer aan fonkelnieuwe ideeën als wel aan de klare samenvatting en de logische ontwikkeling van vroegere theorieën.

De gedachte van de volkssoevereiniteit wordt ten grondslag gelegd aan de beschouwing zowel van de Staat als van de kerk. Hoofdtak voor de Staat is de verzekering van de vrede, die als grootste hinderpaal op zijn weg ontmoet de "vervloekte opvatting" van het allesbeheersend opperpriesterschap, waaraan de ellendige toestand ook van de kerk te wijten is. De paus heet "de grote draak, de oude slang, waardig duivel of satan genoemd te worden." Ook in de kerk, die niet is de hiërarchie, maar de gemeenschap van de in Christus gelovenden en die alleen een geestelijke roeping heeft, komt de wetgevende macht aan het volk, aan de gezamenlijke gelovigen, toe. Daarom is de beslissende instantie in de kerk het algemene concilie, dat is samengesteld uit gekozen vertegenwoordigers en door de wereldlijke macht bijeengeroepen

wordt. Alleen een generaal concilie kan beslissen, wat geloofd moet worden. Van zulk een concilie moeten behalve bisschoppen en priesters ook gelovige leken lid zijn. Al wat priester is, is aan de burgerlijke wetten en wereldlijke rechtspraak onderworpen. Omdat de kerk naar haar aard geen dwangmiddelen kent, moeten rechtspraak, beheer van goederen, bezetting van ledige plaatsen, moet alles wat dwangmiddelen vordert, althans kan nodig hebben, door de Staat geschieden. Uit het ontbreken van dwang volgt ook, dat rangorde in de kerk eigenlijk uitgesloten is: geen paus boven de bisschoppen, geen bisschop boven de presbyters. In de oude Christelijke kerk waren de namen priester en bisschop slechts verschillende benamingen voor eenzelfde, op de lastgeving van de gemeente berustend ambt. Alle priesters zijn gelijkelijk niet alleen tot sacramentsbediening en verkondiging van de Evangelische wet, maar ook tot een leven in armoede geroepen.

De hiërarchie is een toevallig historisch verschijnsel, niet een Goddelijke instelling. Petrus heeft geen opperheerschappij van Christus ontvangen en ze ook niet uitgeoefend. Ook wanneer Petrus verblijft in Rome zou vaststaan, zou de paus geen recht hebben zich als zijn opvolger voor te doen. Een pausdom kan rehtens alleen bestaan door de wil van een concilie of van het Christelijke volk, en zijn bevoegdheden worden dan bepaald door de verstrekte opdracht. Wanneer het nodig wordt geacht, kan het volk ook de paus afzetten.

Het boek, een buitengewoon scherpe oorlogsverklaring aan het pausdom, dat tevens op een hoofdstelling werd aangevallen, lokte heel wat verweerschriften uit van de uiterst pijnlijk getroffen curie te Avignon. Het maakte overigens aanvankelijk niet veel opgang. De geesten waren voor zulk een radicale kritiek nog niet rijp. Een eeuw later, in de tijd van de zogenaamde Reformatorische concilies, begon het werk meer invloed uit te oefenen. De samenstellers ontleenden in de bestrijding van de

auselijke hiërarchie verschillende goede argumenten aan e Heilige Schrift en aan de patres. Zij baseerden zich venwel, evenals vroegere anticurialistische auteurs, te eer op het oude, heidense natuurrecht en gingen daarvoor in de richting van de latere beschouwing van de kerk Is vereniging-met-een-godsdienstig-doel, op één lijn met ndere verenigingen. Het geheel enig karakter van de erk als lichaam van Christus werd zodoende miskend. n aan de Staatsmacht werd meer of minder zeggenschap ver de kerk aangeboden. Zo viel men van Scylla in harybdis, van de klip van een pauselijke machtsvolheid, ie zich uitstreckte ook over de Staat, in de draaikolk van e vorstelijke opperhoogheid ook over de kerk.

Willem van Ockham scheen beide gevaren te willen ontgaan, al helde hij, als het er op aankwam, praktisch och over naar de zijde van de wereldlijke macht. Op eigen wijze verdedigde deze Engelse Franciscan (11349), die in Oxford had gestudeerd en daar en misschien in Parijs had gedoceerd, met de pen de door de paus bestookte Lodewijk van Beieren, tot wie hij de toevlucht had genomen en die hij met Marsilius van Padua uit Italië naar München was gevolgd, waar beiden tot aan dood gevestigd bleven.

Het gezag van de paus is volgens Ockham beperkt tot geestelijke diensten. Daartoe behoort niet de bevestiging n de door de keurvorsten gekozen keizer. In wereldlijke zaken staat de paus onder de keizerlijke jurisdictie, als ook de apostelen aan het staatsgezag onderworpen waren. Overigens staan pausdom en keizerschap, beide door God ingesteld, naast elkaar en niet het een boven het ander. Alleen in gevallen van dringende nood mag de ene grootheid ingrijpen in het gebied van de andere. Het welzijn van de kerk en met name de bescherming van het geloof, waarvoor alle normaal recht moet wijken, kan vorderen, dat de paus vorsten afzet, maar ook, dat een vorst een zelfstandige landskerk organiseert, ja zelfs dat een gewone leek, als gelovige en lid van de kerk, zich als Reformator doet gelden. In de kerk staat het concilie, dat mede uit leken moet bestaan en waarvan ook vrouwen lid moeten kunnen wezen, boven de paus. Boven het concilie staat de gemeenschap van de gelovigen onder Christus haar Hoofd (dat is de eigenlijke kerk) met als beslissende geloofsregel: *de Heilige Schrift, die alleen onfeilbaar is*. De monarchale organisatie is niet de enig mogelijke levensvorm van de kerk. Er zouden onder het concilie ook wel meerderen tegelijk de leiding in de kerk kunnen hebben.

Deze beschouwingen, hoezeer sterk kritisch, schenen minder volstrekt dan de Defensor Pacis

het hiërarchisch stelsel te veroordelen en minder rechten aan de Staatsmacht toe te kennen. Toch konden de anti-pausgezinden er terstond mee werken: verkeerde de kerk niet in een noodtoestand, die om ingrijpen riep, hetzij dan door een concilie, hetzij door een andere instantie? Zó is het te verstaan, dat de kerkelijk-politieke geschriften van Ockham, die in 1328 werd geëxcommuniceerd en in 1331 uit de Franciscanenorde werd gestoten, van meetaf in wijdere kring ingang hebben gevonden en krachtig meegewerkt hebben om de losweking van het pausdom bij velen te bevorderen.

Ockham

Ockham, de doctor invincibilis, heeft trouwens ook op theologisch-wijsgerig gebied een onmetelijke invloed gehad. Als hem al meer dan één denker voorgedaan in kritiek op de gangbare theorieën, hij werd* spoedig de grote leider op de "via moderna", welke zich richtte tegen de "via antiqua" van Thomisme en Scotisme. Was Scotus hier en daar voor de consequenties van zijn afwijkingen van Thomas teruggedeeind, Ockham trok radicaal al de lijnen van de individualistische en voluntaristische beginselen van het Scotisme door. En vooral had Scotus Thomas realisme gehandhaafd, Ockham brak daarmee vrijwel geheel.

Ockham was in hoge mate subjectivist. Werkelijk en daarmee waar zijn voor hem de afzonderlijke dingen zelf, die met elkander in geen enkel verband staan. Er is dus ook geen principiële, reële verhouding tussen God en het schepsel. Met begrippen kunnen wij tot het wezen van de dingen niet doordringen. Zij zijn niet meer dan tekens en wijzen slechts naar de dingen heen evenals de rook naar het vuur (significatie-theorie). Voor de begrippen kunnen wij de passende woorden (termini of nomina) in de plaats stellen en daarmee als met legpenningen werken (suppositie-logica). De betekenis van de wetenschap is dus wel zeer beperkt.

En dan is de theologie voor Ockham nog geen wetenschap in eigenlijke zin, omdat zij het geloof veronderstelt. Wat slechts in het geloof, dat in kenwaarde beneden de ervaring staat, kan worden aangenomen, is niet voorwerp van het weten. Het "weten na het geloof" speelt echter in Ockhams theologie ook slechts een geringe rol, omdat immers krachtens de volstreekte macht Gods alles ook anders zou kunnen zijn. God had evengoed een dierlijke als een menselijke natuur kunnen aannemen. Hij zou aan niet gerechtvaardigde zondaars de hemel hebben kunnen ontsluiten en gerechtvaardigden in de hel hebben kunnen werpen.

Zo werden de openbaringswaarheden en daarmee de dogma's van de kerk gerelativeerd en veelal met een nieuwe inhoud gevuld, terwijl de oude terminologie werd behouden. Wat baatte het dan nog, dat Ockham roemde in een gelovige, door de Heilige Geest gewekte, aanvaarding van de mededelingen Gods, ons in de Heilige Schrift overgeleverd en door de kerk in haar Belijdenisschriften samen gevat? Van die mededelingen, die geen kennis uit ervaring schonken, gold volgens hem trouwens, dat ze geen openbaring van werkelijkheidswaarheid boden en dat, al zou dit het geval zijn, God krachtens zijn absolute macht er toch niet aan gehouden was.

Dat hij de leer van de kerk niet uitdrukkelijk verwierp, maar ze, daar ze nu eenmaal bestond, uit verstandelijke nuttigheidsoverwegingen in een blind "geloof (waarvan de strekking eigenlijk is: de wil beweegt het intellect om te doen, alsof de Schrift waarheid openbaart en de kerk daaraan goede uitdrukking geeft) wilde aannemen, maakte; zijn theologisch-wijsgerig systeem in zijn inderdaad ondermijnende werking van het te gevaarlijker.

Uiteraard heeft Ockham ook gewaande vastigheden aangetast. Zijn kritiek op de zogenaamde bewijzen voor het bestaan Gods, gelijk op geheel de vroegere scholastiek, die door rede en redeneren een groot deel van de waarheid adequaat dacht te vinden, was niet zonder oorzaak. Zijn opkomen voor de rechten van het individu tegenover statische grootheden als de clerus" bevatte goede elementen. Maar deze in zekere zin rechtmatige strijd evenals zijn pleidooi voor een nevenstelling van kerkelijk en wereldlijk gezag vloeide bij Ockham te zeer voort uit zijn leer van dualisme tussen object en subject, God en schepsel, geloven en weten, bovennatuur en natuur. En die dualistische leer leidde er toe, dat alle, ook de meest heerlijke en heilige zekerheden dispuutabel werden gesteld, waarvoor geen kerkelijk positivisme vergoeding kon geven.

De leer van Ockham, door tegenstanders in de veertiende eeuw nominalisme genoemd en

sindsdien met die naam het meest aangeduid, maakte in korte tijd grote veroveringen. Weldra nam ze aan de universiteiten te Oxford, Cambridge en ondanks tegenwerking zelfs van de paus, ook aan die te Parijs een overheersende plaats in. Van deze beroemde Alma Mater drong het nominalisme, niet zonder strijd, door in de universiteiten van Duitsland, waar het in meer of minder vooraanstaande positie eveneens zich deed gelden.

Zo drukte het aan het hoger onderwijs in de veertiende en vijftiende eeuw veelszins zijn stempel op. Het was de tijd van het verval van de scholastiek. Zeker was het niet alles ontaarding en ongetwijfeld werd er neg wel vruchtbaar theologisch werk geleverd. Maar toch een bijna ongebreidelde zucht naar nieuwigheden, een sterke neiging tot scepticisme en afbrekende kritiek maakte zich van een groot getal geleerden meester. In de theologie had een logisch-terministische speculatie de boventoon. Men onderzocht liever, wat God krachtens Zijn absolute macht had kunnen doen, dan dat men de innerlijke samenhang van de heilsfeiten en van de gehele geopenbaarde waarheid aanwees. Typerend is, dat in de meeste commentaren op de Sententiën van Lombardus evenals bij Ockham de verklaring van de eerste twee boeken waarbij zich de meeste gelegenheid voor spitsvondige onderscheidingen voordeed, zó uitdijde, dat de beide andere boeken met hun positief-dogmatische stof er zeer door in het gedrang kwamen, Tegenover het voordeel, dat de kritiek zwakke plekken van de vroegere scholastiek blootlegde en tot nieuwe bezinning stimuleerde, stond het nadeel, dat de theologie dikwijls werd verlaagd tot een speelterrein voor de filosofie en met name voor de logica.

Van het Ockhamisme, dat de gehele zijnsorde van Gods grillig gedachte wil doet afhangen, naar de leer van de dubbele waarheid is maar één stap. In het veertiende eeuwse Averrosme wordt de tegenstrijdigheid van geloven en weten openlijk uitgesproken en principieel gehandhaafd. Het Christelijk geloof kan iets als waar verkondigen, waarvan het verstand de valsheid bewijst. En dan zijn redelijke kennis en geloofskennis, hoewel met elkaar in strijd, beide even waar en zeker. Hier had de ontbinding van de Middeleeuwse theologie wel haar dieptepunt bereikt.

Mystiek

De grote onzekerheid op verschillend gebied was bevorderlijk aan de mystiek, die vooral in Duitsland en de Nederlanden een bloeitijdperk beleefde. In plaats van op te gaan in de strijd tussen kerkelijke en wereldlijke macht, of zich te werpen op de schooldisputen, die veelal verliepen in splinterige kwesties, of zich met voorliefde te vermeien hetzij in het afbreken, hetzij in het opbouwen van vroegere scholastieke steunsels van het geloof, begeerden velen zich te verliezen in God en in de vereniging met Hem rust te vinden. De nadruk werd gelegd niet op de uitwendigheden van de pauselijke kerk, die zulk een droeve aanblik bood, maar op de innerlijke beleving van de bovennatuurlijke dingen.

Vooraf onder de Dominicanen en met name in de nonnenkloosters aan de Rijn, doch ook in stedelijke "leken"-kringen legde men zich op deze persoonlijke vroomheid toe. Om aan de religieuze behoeften te voldoen, hielden de daarvoor aangewezen monniken toespraken in de volkstaal. Opgetekend en verspreid, raakten ze in wijde omtrek de harten van vele zoekende "geestelijken" en ontwikkelde "leken".

Was de mystiek in de twee voorgaande eeuwen innig verbonden geweest met de scholastiek en was het neoplatonisme toen slechts een bijkomstig element, in de veertiende eeuw is zij tegenover die scholastieke wetenschap gereserveerd, terwijl zij zich nauw aansluit bij de typisch neo-platonische mystiek, die sterke nadruk legt op de ongenoegzaamheid van alle verstandelijke kennis voor de vereniging met God en die de rechtstreekse gemeenschap van de ziel met de Goddelijke waarheid met kracht op de voorgrond brengt.

Van de Germaanse mystiek, slechts een uitbreiding en een toespitsing van de veel voorkomende mystieke vroomheid, is Johannes Eckehart de hoofdfiguur geweest. Deze Thüringse ridderzoon, geboren 1260 te Hochheim bij Gotha, trad, waarschijnlijk te Erfurt, in een Dominicaner klooster, studeerde te Straatsburg en Keulen, behaalde in 1302 de doctorsgraad te Parijs, waar hij enige tijd doceerde en werd sindsdien steeds "Meister" genoemd. Teruggekeerd naar Duitsland, bekleedde hij tot 1311 hoge bestuursposten in zijn orde

en bezocht vele plaatsen om toezicht te houden op de kloosters en om te onderwijzen en te prediken. Daarop werd hij weer geroepen in Parijs theologie te doceren. Na vervolgens nog korte tijd in Straatsburg gewerkt te hebben, is hij tot aan zijn dood in 1327 "Lesemeister en prediker in Keulen geweest. Niet ongestoord! In 1326 benoemde de bisschop van Keulen, op aandringen van de Franciscanen, een commissie om een onderzoek naar de orthodoxie van meester Eckehart in te stellen. Eckehart beriep zich op de paus, stelde een verdedigingsgeschrift op en liet in de Dominicanerkerk te Keulen als zijn verklaring voorlezen, dat hij steeds iedere dwaling verafschuwde had en uitdrukkelijk herroepen wilde, wat hij aan dwaling mocht geuit hebben. Twee jaren na zijn dood werden 28 beweringen uit zijn geschriften door Johannes XXII veroordeeld.

Welke geschriften hij heeft nagelaten?

Reeds lang zijn bekend een gedeelte van zijn Latijnse hoofdwerk *Opus tripartitum* en enige Latijnse preken. Voorts vele preken, traktaten en zogenaamde spreuken (kleine stukken) in de Duitse taal, al is bij lange na niet van alle Duitse geschriften, die op zijn naam staan, zijn auteurschap zeker. Niet lang geleden zijn door verschillende onderzoekers en geschriften uit de tijd van Eckeharts leeropdracht te Parijs en het Latijnse verdedigingsgeschrift ontdekt. De laatste vondst is voor enige Roomse geleerden aanleiding geweest tot een poging om Eckehart van de blaam van onrechtzinnigheid te zuiveren. Zijn leer zou door de partijdig geachte commissie van onderzoek niet juist zijn weergegeven en de veroordeelde stellingen zouden, indien zij in haar verband werden beschouwd, in goede zin kunnen worden verklaard. Vele andere Roomse geleerden, onder wie de beste kenners der Middeleeuwen, hebben evenwel dit gevoelen bestreden en gehandhaafd, dat Eckehart, zij het ongewild, op bepaalde punten van de kerkleer is afgeweken.

Van Schriftuurlijk-Reformatorisch standpunt is nu reeds vast te stellen, dat Eckehart in zijn verheerlijking van de gemeenschap met God van mens en wereld, de bestaande afstand van God, te veel uit het oog heeft verloren en aan het werk Gods in de geschiedenis van de openbaring, in Christus Jezus veelszins is voorbijgegaan.

De mens moet volgens Eckehart al zijn gedachten en begrippen, tenslotte zelfs het begrip: *zijn*, van God laten varen en voor Hem komen in een niet-weten, in een zwijgen, dat het schoonste spreken is. Dan openbaart zich aan deze ziel de met licht overgoten duisternis van het Goddelijk Wezen. God, wordt geboren in de diepste, niet meer te bepalen, grond van de door God geschapen ziel, in het vonkje uit Goddelijk vuur van het algemene zijn. De ziel keert terug tot de Goddelijke eenheid, wordt met God (ze) verenigd, dat zij, hoewel ze God in zijn diepste wezen nooit geheel kan omvatten, als opgaat in het éénvoudige wezen van de Godheid. De mens heeft dus, volgens Eckehart, *nodig de genade van de aanneming tot kinderen, die hem verenigt, met God, waardoor God als Vader in hem woont; en hij spreekt ook over de verlossingsdaad van Christus en over de heilsbetekenis van woord en sacrament Maar in het geluk van de vereniging met God, op aarde te verkrijgen, komt de ziel, naar zijn voorstelling, in een toestand boven de genade uit, waarin zij dat alles niet meer nodig heeft.*

Eckehart, die in zijn Latijnse geschriften meer in het spoor bleef van de kerkelijke scholastiek van Thomas, de officiële leraar van zijn orde, en naar zijn eigen getuigenis ook in zijn Duitse geschriften niet bedoelde de kerkleer te ondermijnen, is niet de radicale bestrijder van de leer van de kerk geweest, waarvoor hij thans buiten het Christelijk erf wel wordt gehouden. Evenmin een Reformator in :de stijl van Luther, Zelfs daar, waar de uitingen van zijn vroomheid aan die van Luther doen denken, is bij Eckehart het filosofisch Godsbegrip van het onpersoonlijke, absolute zijn te zeer de ondergrond, Zonde wordt dan eigenlijk, een gebrek aan zijn, Verlossing komt tot stand door inkeer tot het eigen innerlijkste wezen, de zielevonk, de zetel van de Godheid in de ziel. Christus is vooral het voorbeeld van de mens, al wordt door Eckehart ook wel van het *zijn in Christus* gesproken,

Al staan sommige uitspraken van Eckehart over eenzelfde kwestie (b.v. geschapen of ongeschapen dingen) lijnrecht tegenover elkaar en al moet steeds gerekend worden met paradoxale en gewaagde, maar rechtzinnig bedoelde beweringen, van pantheïstische en agnostische smetten is de grootmeester van de Germaanse mystiek niet vrij geweest.

Meister Eckehart heeft aanstonds school gemaakt. Tauler en Suso zijn rechtstreeks door hem geïnspireerd en tussen deze beiden en Ruysbroeck lopen weer verschillende draden van

gemeenschap. Voor een conflict met de kerkelijke overheid vrijwaarden zij zich door hun mystiek een door de Middeleeuwse kerk te aanvaarden kleur te geven en meer te wijzen op de afstand tussen God en mens en uitdrukkelijk te erkennen, dat de mens hier op aarde nooit de algehele vereniging van de geschapen zielegrond met God bereikt. Tauler was vooral de aangrijpende prediker, Suso de dichter van de liefde, Ruysbroeck de doctor exstaticus, de systematicus van het schouwende leven.

Johann Tauler (1300-1361), zoon van een welgestelde koopman in Straatsburg, is vroeg tot de Dominicanerorde toegetreden en heeft waarschijnlijk in Keulen nog onderricht ontvangen van Eckehart. Het grootste deel van zijn leven heeft hij verder in Straatsburg doorgebracht, waar hij in de kloosterkerken wel niet de massa trok, maar toch steeds voor een aandachtig gehoor zijn; diepdoorvoelde preken in de Duitse taal hield en in de kringen van de "Godsvrienden" een vooraanstaande plaats innam; Geen van de mystici overtrof deze meest begaafde prediker van de late Middeleeuwen in de schildering van de innigheid van het leven in gemeenschap met God. Terwijl hij het Thomisme zoveel mogelijk vasthoudt, komt hij voortdurend terug op de van Eckehart overgenomen gedachte van de geboorte van God in de ziel. Door passiviteit, lijden en "Entwerden" (loskomen van zichzelf, van zijn eigen willen en begeren) kan de mens God vinden in vrede en komen tot "Trunkenheit in Gott", tot een jubileren van de ziel. Dan geniet hij zalige uren. Dan "verzinkt het geschapen niets in het ongeschapen niets", dan heeft de geest van de mens zich "verloren in Gods Geest". Alleen door God, die de zielegrond bewerkt, kan de in zichzelf algeheel verdorven en verloren, van God vervreemde mens, zich tot God keren en bevrijd worden van de slavenboeien.

Meer dan Eckehart legt Tauler er zich evenwel op toe praktische middelen aan te wijzen, ter bevordering van de geestelijke armoede en de afsterving van de geschapen dingen en de opgang tot het hoogste leven. Hij bestrijdt vooral de vrome schijn, geestelijke zelfzucht, uitwendige werkheiligheid en bandeloos, de kerkelijke ordeningen minachtend mysticisme. Hij heeft een open oog voor de werkelijkheid van verschillende levensnoden van de mensen en treedt hun met mildheid en pedagogisch beleid tegemoet. Hoezeer hij het zich terugtrekken in de eenzaamheid van de eigen ziel, de zelfvernedering, aanprijst, hij verklaart ook uitdrukkelijk, dat in elk beroep God kan worden gediend. Hij laat telkens uitkomen, dat de mens zondaar is en de genade Gods behoeft: "kinderen, wat is onze gerechtigheid toch een ellendig ding", Hij wijst op de noodzaak van berouw, niet om de gevolgen van de zonde, maar om haar wezen als schuld van overtreding tegen God. Hij spreekt van Christus, Die door Zijn kruisdood ons met God verzoende. En hij wekt op tot vertrouwen op God, Die in staat stelt om in alles overwinnaar te zijn en een veilige schuilplaats te bereiken.

Zo is het te verklaren, dat *Luther* aanvankelijk grote waardering voor Tauler had en hem als "mens Gods" heeft geëerd. Later heeft Luther hem zelden meer genoemd. Geen wonder! Tauler toch is monnik gebleven en heeft geen van de dwalingen van de Middeleeuwse kerk in haar kern aangetast. Zo acht hij goede werken verdienstelijk, indien ze maar uit de rechte gezindheid van liefde tot God voortvloeien. En voor hem betekent, evenals voor Eckehart, God het hoogste zijn in neo-platonische zin, waardoor ook hij zich te zeer in het onpersoonlijke verliest.

Weten wij van Taulers leven weinig af.

De levensgang van Heinrich Seuse of Suso (1295-1361) is bijna geheel te volgen. Van de dichter onder de Duitse mystieken is een waardevolle beschrijving van eigen leven, zij het niet zonder medewerking van andere hand, bewaard gebleven.

Zijn vader was een woeste ridder. Zijn moeder, wier naam Seuse hij aan de Zijne toevoegde, had een zeer gevoelige natuur. Als jongen van 13 jaar treedt hij in het Dominicanerklooster bij Constanz. Na vijf jaar begint hij zijn "wilde moed" en zijn "verwend weerspanning lichaam" te kastijden door middel van een kruis met spijkers en naalden, dat hij onder zijn kleding op de rug draagt. Hij krast zich met een scherpe pin de letters van de Jezus-naam op de huid boven het hart. Acht jaar lang slaapt hij, met onvoldoende bedekking in de winter, van het nachts op een oude deur of in een nauwe stoel. Hij ontzegt zich zozeer alle drank, dat hij met welbehagen de druppel opzuigt, die hem ten deel valt, als de priester water op de broeders

sprengt. Tot zijn vijfenveertigste jaar zet hij de zelfkastijdingen voort. Dan, bijna gebroken, houdt hij op.

Van 1324 tot 1327 is Suso Intussen op de hogeschool van zijn orde te Keulen leerling van Eckehart geweest. Kort na diens dood schreef hij, om de meester te verdedigen en om de vrijgeesten te bestrijden, het *Büchlein van de Waarheit*, waarin hij blijk geeft ook van Thomas veel geleerd te hebben. Omdat hij het voor de in ongenade gevallen Eckehart opgenomen had, werd hij door de hoofdleiding van zijn orde ter verantwoording geroepen en had hij veel oneer en smaad te verduren. Van 1327 tot 1339 is hij niettemin lector en prior te Constanz geweest en geestelijke raadsman van de nonnenkloosters in de wijde omtrek. Van 1339 tot 1347 vertoefde Seuse in het klooster te Diessenhofen bij Constanz, nadat hij uit de rijksstad gebannen was door de Raad wegens overtreding van het keizerlijk bevel om ondanks het pauselijk interdict openlijk missen te lezen. In 1348 moest hij wegens laster van een slechte vrouw naar Ulm uitwijken.

God nam hem, gelijk hij meedeelt, in de "hogere school" van het lijden op. Hij is van eer beroofd. Zijn vrienden laten hem in de steek. Zijn zuster brengt schande over hem. Hij is ten prooi aan innerlijke verlatenheid en troosteloosheid. Zo eerst werd hij, naar hij meende, de rustige, doorgeleide man die God hem wilde hebben. Want het snelste dier tot de volkomenheid is lijden", zo had Eckehart immers geschreven.

Deze Seuse, die veel lijden gekend, maar ook gezocht heeft, is in de late Middeleeuwen wel de grootste zanger geweest van de geestelijke liefde, van de liefde tot Jezus, tot Maria, tot de broeders, tot alle schepselen. Jezus is hem de eeuwige wijsheid, hij is haar dienaar. Zij is de "keizerin van zijn hart", zijn vrolijke Paasdag, zijn zonneweelde. Zij verwaardigt hem de liefelijkste visioenen. Dikwijls bezoeken hem de engelen, met wie hij hemels ver, maak heeft. Tweemaal in het jaar komt over hem de geestelijke vreugde van de "jubel", zonder dat iemand iets aan hem merkt.

Zijn bekendste geschrift is het *Buchlein van der ewigen Weisheit*, een praktische voorlichting over de mystiek, waarin hij in dichtelijke, zoetvloeiende taal tracht "de verkoelde naam van Jezus opnieuw in de harten te doen ontbranden" en waarin hij "meer door liefde dan door vrees" op de aanlokkelijkste wijze de zielen tot de navolging van de lijdende Christus poogt te trekken.

Ook in zijn vele brieven treedt hij, als zielszorgen op, die meent wat hij zegt Seuse, die in meer dan één opzicht aan Franciscus van Assisi doet denken, is in 1366 te Ulm gestorven. Naar zijn graf heeft men tevergeefs gezocht Zijn verlangens gingen trouwens in andere richting dan in die van mensverheerlijking: "En wanneer mijn lichaam tot stof is vergaan, zo begeer ik, dat van elk stofje een grondeloze lof door de harde steen dringe en door alle hemelen heen tot voor het Goddelijk aangezicht tot aan de jongste dag, wanneer lichaam en ziel zich weer zullen verenigen in uw lof."

Seuse, die veel met andere mystici, o.a. met Tauler, in contact is geweest, heeft in begrijpelijke en treffende woorden veel goeds van de Heere en Zijn liefdedienst gezegd, maar hij is, hoezeer hij minder ver van de Schriftuurlijke waarheid afweek dan zijn hoogvereerde meester, wiens gedachten hij populariseerde, niet uitgekomen boven de dwalingen van de kerk van de Middeleeuwen.

Het minst aan de Scholastiek gebonden en toch het meest systematisch was van de Germaanse mystici de Zuid-Nederlander Jan van Ruysbroeck, zo geheten naar het dorp bij Brussel, waar hij in 1294 geboren werd. Op zijn elfde jaar werd hij huisgenoot van een "geestelijke" oom te Brussel, die hem een scholastieke opleiding liet geven. Na zijn priesterwijding werd hij kapelaan aan de Brusselse St. Gudulakerk. Ten gevolge van zijn onberispelijk optreden en zijn ascetisch-mystieke taal met haar stoute en toch veelal te volgen gedachtenvlucht werd hij wijd en zijd als een bijzonder heilig man beschouwd. Deze vermaardheid nam nog toe, sinds hij in 1344 met enige vrienden zich vestigde in een bos bij Brussel en vijf jaar later op die plaats (Groenendaal) een klooster van Augustijner koorheren stichtte, waarvan, hem het prioraat werd opgedragen. Hier, in de stille afzondering, had hij volop gelegenheid tot beoefening van zijn praktisch georiënteerde, naar bepaalde regels zich richtende, mystiek, ook tot het weergeven van zijn bespiegelingen en bevindingen zowel in boeken als ook in brieven, met name voor de Godsvrienden in Duitsland bestemd.

Van zijn twaalf, in sappig en kernachtig Brabants dialect geschreven werken heeft de meeste bekendheid verkregen die *Chierheit van de gheesteleker brulocht*, waarin hij, toegerust met een bijzondere psychologische intuïtie, met grote kennis van de theologie en andere wetenschappen en met een sterk ontwikkeld uitbeeldingsvermogen, op harmonische wijze de drie trappen van het mystieke leven beschrijft het werkende, het innige, en het schouwende.

Evenals bij Eckehart en zijn naaste leerlingen neemt in het denken van Ruysbroeck het Neo-Platonisme een grote plaats in. Ook hij ontkwam niet aan het verwijt van pantheïstische dwaling, dat zelfs twintig jaar na zijn dood door de beroemde Johannes Gerson tegen hem werd gericht. Zijn voorzichtige uitdrukkingswijze en de nadruk, die hij legde op het gebruik van de sacramenten en op de kerkelijke gehoorzaamheid als noodzakelijke voorwaarden om tot de hoogste trap van het mystieke leven te geraken, hadden hem evenwel een goede kerkelijke reputatie bezorgd. En de knappe verdediging van zijn kerkelijke orthodoxie door een van zijn leerlingen bevestigde die roep. Groot was reeds tijdens zijn leven de invloed van de "wonderbare", ook op de velen, die hem kwamen bezoeken, onder wie Tauler, die met Seuse menige gedachte van hem overnam, en Geert Groote. Na zijn dood (1381) hebben zijn in de Nederlanden veel verspreide werken in hoge ere gestaan, in de kringen van de moderne devotie, die vooral de praktische elementen van zijn leer zochten te verwezenlijken. In het Latijn vertaald hebben zijn geschriften ook in andere landen als Spanje en Italië, hun uitwerking niet gemist.

In Engeland beleefde de mystiek een eigen ontwikkeling in sterk anti-intellectualistische zin.

Godsvrienden

In Duitsland, waar behalve onder de Dominicanen ook in andere orden de mystiek naar voren begon te komen, verenigden in verscheiden plaatsen in het Zuid-Westen en aan de Rijn "geestelijken" en "leken" zich tot vrije kringen, die te midden van de kerkelijke decadentie naar nieuwe bronnen zochten om hun geestelijke dorst te laven. Deze "Godsvrienden", zo genoemd naar Joh. 15 : 15 en Jac. 2 : 23, wilden zich niet van de kerkleer verwijderen, maar elkander steunen om zich innerlijk van de wereld los te maken en in berusting en beschouwing vrede te vinden. Ook door Tauler, maar vooral door de priester Heinrich von Nördlingen (overl na 1351) stonden de Godsvrienden van verschillende plaatsen met elkander in contact. Van Bazel, waar laatstgenoemde een "heilig, voornaam geestelijk gezelschap" verzamelde, ging hij telkens weer op reis. Hij, was geen krachtige figuur en miste oorspronkelijkheid van geest, maar door zijn kinderlijke vroomheid en door zijn gave om met de meest aangrijpende woorden van de mystieke traditie de gemeenschapsverhouding met God en met Christus te tekenen" heeft hij diepe indruk gemaakt. Zijn veeljarige (bewaard gebleven) briefwisseling met Margarete Ebner, een visionaire Dominicaner non van het klooster Maria Medingeri bij Dillingen, is het klassiek getuigenis van het intieme geestelijk verkeer van de "Godsvrienden".

In Straatsburg, een ander middelpunt van mystiek, werkte naast en na Tauler de merkwaardige Rolman Merswin (1307-1382). Op zijn veertigste jaar trok deze bankier zich met toestemming van zijn vrouw in de eenzaamheid terug. Na geruime tijd kocht hij een vervallen klooster op een eilandje in de Rijn bij Straatsburg, schonk het aan de Johannieten en bracht er zijn laatste levensjaren door. Groot aanzien genoot hij, doordien hij als verbindingsschakel dienst deed tussen de geheimzinnige, aan de wereld afgestorven, "grote Godsvriend uit het bovenland", wiens verblijfplaats in de diepste verborgenheid alleen aan hem bekend was, enerzijds, en de Johannieten met verdere vrome mensen anderzijds.

Tot de zestien geschriften van de mysterieuze Godsvriend, waaraan vrijwel onbeperkt gezag werd toegekend, behoorde het Meisterbuch, dat het verhaal bevat van een eenvoudige leek, die een beroemd prediker duidelijk maakt, hoe afzijn welsprekendheid en theologische wijsheid niets waard is in vergelijking met de ervaring van de zalige weelde van de volle vereniging met God.

Na Merswins dood vond men geschriften van zijn hand, vol klachten over de misleide Christenheid, die niet langer naar zelfzuchtige, op hun kennis hoogmoedige, priesters moest luisteren, maar naar de levensmeesters, de Godsvrienden, omdat zij alleen de rechte weg wezen: Door vergelijking van deze geschriften met die van de "Godsvriend uit het bovenland"

is in de vorige eeuw aangetoond, dat deze leek een verzinsel was van Merswin, die zelf de uitvoerige verhandelingen onder de naam van de grote onbekende gefabriceerd heeft!

Al oefenden zij ook kritiek op de kerk, de "Godsvrienden" keerden zich met Tauler bijzonder scherp tegen de dweperij van de zogenaamde broeders en zusters van de vrije geest. Deze bandeloze mystieken, die ook in de Begharden- en Begijnenhuizen gevonden werden, verklaarden, dikwijls met een beroep op Eckehart, dat de mens één was met God, dus niet kon zondigen, en geen Christus, geen kerk en sacramenten van node had. Allerlei excessen, ook op zedelijk gebied, werden zo goed gepraat.

De Theologie Deutsch, tegen het einde van de veertiende eeuw door een onbekende broeder van de Duitse orde te Frankfort geschreven, tracht in zijn beschrijving van de weg tot het volmaakte leven het onderscheid aan te wijzen tussen de ware, rechtvaardige Godsvriend en de onrechtvaardige, valse, vrije geesten.

Het boekje, dat op warme toon over de oude mens en de nieuwe mens handelt, en vooral het innerlijke leven als Gods genadegave stelt tegenover de uitwendige kerkelijkheid en werkeilichheid heeft op Luther een diepe indruk gemaakt. Hij hield het voor een geschrift van Tauler, gaf het de naam, die het sindsdien voert en deed het gedeeltelijk in druk verschijnen. De pantheïstische trekken en de tendensen tot valse lijdelijkheid zijn hem blijkbaar ontgaan in zijn blijdschap weer eens iets anders gevonden te hebben dan dorre begrippenscholastiek.

Profetieën

Onder de vele vrouwen uit de veertiende eeuw, die bekendheid hebben verkregen door hun visioenen en voorspellingen, treden als de meest beroemde naar voren Birgitta van Zweden (± 1303-1374) en Catharina van Siena (1347-1385).

Birgitta, van aanzienlijke afkomst, gevoelde zich na de dood van haar man een geroepen profetes, aan de Bruidgom Christus gewijd. Om de godsdienstige herleving van de Christenheid te bevorderen, meende zij een nieuwe orde te moeten stichten, die zij de naam orde van de Verlosser gaf, maar die later naar haar is genoemd. In 1349 naar Rome gegaan, bleef zij daar als hooggeëerde raadgeefster van voornamen en weldoenster van armen, tot aan haar dood. Zij verdiepte zich bij voorkeur in het lijden van Christus en in de glorie van Maria. Haar mystiek was geen beletsel voor het richten van scherpe vermaningen aan het adres van geestelijken en leken. Van Innocentius VI, die verschillende misbruiken bestreed, maar niet vrij was van nepotisme en Birgitta vooral vertoornde door zijn optreden tegen de spiritualen, heet het: "afschuwelijker dan de woeker-Joden, groter verrader dan Judas, wreder dan Pilatus .. om al deze misdaden heeft Christus hem in de afgrond gestort als een zware steen."

Catharina van Siena, een Italiaanse van eenvoudige afkomst, trad reeds op vijftien-jarige leeftijd geheel vrijwillig in een Dominicaner nonnenklooster. In strenge afzondering geselde zij zich driemaal daags, éénmaal voor zichzelf, éénmaal voor de levenden, éénmaal voor de doden. Later gaf zij zich geheel aan de verpleging van lijders aan de pest. Haar leven was volgens de beschrijving van haar biechtvader een reeks van wondere ervaringen, vooral van de liefde van Christus, Die zich geestelijk met haar verloofd had. In haar geschriften, waaronder vele brieven, ten dele in extatische toestand gedictend, ontbreekt weer niet een heftige kritiek op kerkelijke en wereldlijke machthebbers. Haar hoofdwerk bevat een aankondiging van een schrikkelijk Godsgericht over de ontrouwe herders, aan wie een lange zondenregister wordt voorgehouden.

Beide vrouwen hebben ook enige betekenis gehad voor de beëindiging van de "Babylonische ballingschap". Birgitta had met vele anderen reeds lang er op aangedrongen, dat de paus tot verhoging van zijn gezag en tot opheffing van de kerk en tot blijvende verbetering van de ellendige toestanden in het door partijtwisten verscheurde Italië en het treurig eervallen Rome naar zijn eigenlijke residentie zou terugkeren. De welmenende Urbanus VI (1362-1370), de beste van de Avignonse pausen, trotseerde eindelijk in 1367 de tegenstand van de Franse koning "en de Franse kardinalen en verliet Avignon. De blijdschap der Italianen was groot, maar de onderlinge verdeeldheid maakte geen plaats voor eenheid en na drie jaren keerde de paus, die tegen de moeilijkheden niet was opgewassen en naar zijn eigen verklaring in de opnieuw tussen Frankrijk en Engeland uitgebroken krijg bemiddelend wilde optreden, aan de "eeuwige stad" de rug toe niettegenstaande de ernstige waarschuwingen van Birgitta. Hij

kwam in Avignon om er te sterven.

Zijn opvolger Gregorius XI (1370-1378), eveneens een goedwillend man, die echter tegenover zijn bloedverwanten te toegevend was, werd door, de "profetieën, zowel van Birgitta als van Catharina, angevuurd om zich in Rome te vestigen. Catharina reisde ook naar Avignon, om een verzoening te bewerken tussen de paus en Florence, die met elkaar in oorlog waren. Haar aandrang, gevoegd bij de rechtmatige vrees van de, paus door voortdurend verblijf in Frankrijk zijn wereldlijke macht in Italië te verliezen, bewoog Gregorius naar Rome te trekken.

Daarmee hield in 1377 de Babylonische gevangenschap van het pausdom op.

Gallicanisme

De verwarring in Rome en in Italië behoorde echter niet tot het verleden. Zij bereikte zelfs een hoogtepunt, toen Gregorius, de laatste Franse paus, kort na aankomst in zijn nieuwe woonplaats stierf. Bedreigd door het woeste gepeupel van Rome, dat zelfs van het nachts voor het Vaticaan bleef tieren, durfden de aanwezige kardinalen, die voor het grootste deel Fransen waren, geen Fransman tot paus verkiezen. Zij lieten het oog vallen op een Italiaanse bisschop uit het gebied van het door een Frans vorstenhuis geregeerde Napels, die bovendien door langdurig verblijf in Avignon met de Franse geest vertrouwd was.

Ten gevolge van de heersende onrust vond de plechtige huldiging niet geheel op de gewone wijze plaats. Maar aan het goed recht van de verkiezing van Urbanus VI (1378-1389) werd maandenlang door niemand getornd. De nieuwe paus echter, die in zijn pogen om bestaande misstanden te verbeteren, ondanks de waarschuwingen van Catharina van Siena, dikwijls doldriftig te werk ging, verbitterde velen in zijn naaste omgeving, vooral van degenen, die aan een vrij en weelderig leven gewend waren, en maakte zich ook politieke vijanden. Na vooraf te Anagni openlijk de verkiezing van Urbanus ongeldig verklaard te hebben, kozen de niet-Italiaanse kardinalen, met stilzwijgende toestemming van hun Italiaanse collega's (tezamen door Catharina "duivels in mensengedaante" genoemd) en verzekerd van de steun van Frankrijk en Napels, 20 september 1378 te Fondi een aan de Franse koning verwante, voor niets terugdeinzende kardinaal tot tegenpaus: Clemens VII. Het grote Westerse schisma had een aanvang genomen (1378-1417).

De strijd om Rome en de Kerkelijke Staat werd verloren door Clemens, die over Napels naar Avignon uitweek, waar de achtergebleven Franse kardinalen hem met blijdschap ontvingen. De Christenheid werd in twee grote kampen verdeeld, waarbij politieke overwegingen en materiële kansberekeningen een belangrijke rol speelden. Een deel van de vorsten van Europa stelde zich aan de zijde van Rome, een, ander deel aan de zijde van Avignon. En ook in de onderscheiden landen en in vele bisdommen, parochies en. kloosters woedde de partijstrijd.

Urbanus, aangemoedigd door Catharina, dochter van Birgitta, riep op tot de heilige oorlog, maar had met zijn kruistochten niet veel succes. Van de kardinalen, die hij, van bijna allen verlaten, nieuw benoemd had, liet hij er vijf op grond van samenzwering terecht stellen, hetgeen hem nog meer onpopulair maakte. Na zijn dood werd echter een nieuwe paus gekozen en ook na de dood van Clemens, enige jaren later, bleven twee "obediënties" elk met een eigen paus tegenover elkander staan. Tot allerlei middelen, van ban en interdict, van redevoeeringen en geschriften, van list en geweld, nam men van weerszijden de toevlucht. Elkeen werd door de vloek getroffen, was het niet van de ene, dan van de andere paus.

Wat moest de massa van de kerkleden van deze toestand denken? De verwachting van de zaligheid, door de kerk verzekerd, werd geschokt. De ogen van velen werden geopend voor verschillende gebreken van de pauselijke hiërarchie. Men trachtte meer achter de uitwendigheden van de kerk tot de innerlijke waarde van de Christelijke religie door te dringen. Het persoonlijke element kwam meer naar voren. Hier en daar begon men te beseffen, dat de kerk genoeg had aan haar onzichtbare bisschop en opperherder Jezus Christus. Zo werd uit het kwade nog wel iets goeds geboren. Overigens waren de gevolgen van het schisma aller-droevigst. De onverschilligheid ten aanzien van kerk en godsdienst werd in de hand gewerkt.

Nu er twee pauselijke hoven waren en de ook met wapenen gevoerde krijg schatten verslond, werd verder de financiële uitbuiting van de Christenheid nog groter dan te voren en werd het

geld bij de kerkelijke handelingen nog belangrijker factor. Veel krachten werden verteerd in de heftige strijd.

Het spreekt vanzelf, dat van meetaf gezocht werd naar middelen en wegen om aan het schisma een einde te maken en de kerk uit haar verval op te heffen. Bij dit Hervormingsstreven stond de Universiteit van Parijs op het eerste plan. Doordien professoren en studenten van verscheiden nationaliteit aan haar verbonden waren, hield zij zich, om grote interne moeilijkheden te voorkomen, aanvankelijk neutraal. Aangemoedigd door de Franse koning stelden twee Duitse professoren voor een algemeen concilie te houden (via synodi). Later werd evenwel door het Franse hof druk uitgeoefend om de partij van de Avignonse paus te kiezen, hetgeen het vertrek van veel buitenlanders ten gevolge had.

In 1393 werd door de Universiteit behalve op de via synodi ook op de via compromissi (de beslissing op te dragen aan een door beide pausen aan te wijzen comité)

108 en op de via cessionis (aftreden van beide pausen) als mogelijke wegen naar een oplossing gewezen. Gebrek aan waarborgen voor de onpartijdigheid van een scheidsgericht en de moeilijkheid van het bijeenbrengen van een algemeen concilie, gepaard met de vrees, dat een toevallige meerderheid een ongewenste beslissing zou brengen, deed voorshands het meeste heil zien in het wederzijdse aftreden. Maar al hadden de pausen van Avignon en Rome vóór hun verkiezing plechtig beloofd met alle macht de eenheid te zullen bevorderen en desgewenst zich terug te zullen trekken, eenmaal ingehuldigd, bleken zij, als het er op aankwam, te zetelvast. Het bleef bij fraaie betuigingen als deze, dat het voorbeeld van die vrouw zou worden nagevolgd, die bij Salomo's rechtspraak liever van haar kind afstand deed dan het in stukken te laten houwen. Ook het opzeggen van de gehoorzaamheid door die kardinalen, die met kracht op eenheid wilden aansturen, en door verschillende landen, die hun geldelijke bijdragen inhielden, bewoog de pausen niet tot het neerleggen van hun waardigheid.

In Frankrijk besloot een nationale Synode in 1407 tot "terugkeer naar de oude vrijheden" van de Franse kerk, met name ten aanzien van de bezetting van vacante plaatsen. Het volgende jaar werd vastgesteld, dat de provinciale Synodes "op gezag van het concilie van de Gallicaanse kerk" voor die kerk de taak van de paus zouden overnemen, ook inzake de rechtspraak. Deze verklaring van zelfstandigheid, een voorspel van het latere Gallicanisme, dreigde echter nog verder van de eenheid van de kerk af te voeren. Kardinalen van Avignon en Rome kwamen daarop te Livorno bijeen en schreven een algemeen concilie uit, dat te Pisa zou worden gehouden.

Het concilie, dat tegen de uitdrukkelijke wil van beide pausen tezamen kwam, was uit nood geboren en niet in de eerste plaats het product van een tegen het pauselijk primaat gerichte theorie. De theoretische rechtvaardiging" waartoe inderdaad een poging werd gedaan, sloot zich ook slechts ten dele bij gedachten als van Marsilius van Padua en Ockham aan. Van de zijde van de canonici wees men zo voor als ta op Handelingen 15 en op een noodrecht, om te betogen, dat het college van kardinalen, waaraan het recht tot verkiezing van de paus toekwam, in de gegeven omstandigheden een concilie niet alleen mocht, maar ook moest bijeenroepen.

Onder de overige verdedigers traden de vermaarde Parijse professoren Petrus d'Ailli (1350-1420) en Johannes Gerson (1363-1429) op de voorgrond, die beide sinds 1408 met beslistheid zich uitspraken voor de conciliaire idee. Laatstgenoemde stelde voorop, dat pausdom en hiërarchie tot het wezen van de kerk behoorden, maar dat men moest onderscheiden tussen het blijvende ambt en de tijdelijke, persoonlijke ambtsuitoefening. De vraag, of door die uitoefening het ambt beantwoordde aan zijn doel, het welzijn van de kerk" was beslissend. De algemene kerk heeft, in het algemeen concilie haar zichtbare vertegenwoordiging. De paus is aan het concilie onderworpen en in gevallen van nood kan het concilie ook zonder hem vergaderen. Wanneer er een schisma is, is de kerk krachtens Goddelijke en menselijke wetten bevoegd om door haar vertegenwoordigers in algemeen concilie bijeen te komen, ten einde de eenheid, die zij in haar hoofd Christus heeft, weer te openbaren onder een enige plaatsvervanger van Christus. Ook d'Ailli wees er op, dat de eenheid van de kerk bestaat in eenheid met haar stichter en hoogste autoriteit Christus. Van Hem leidt, de kerk het recht af om in algemeen concilie saam te komen en dan in Zijn naam, niet in die van Petrus of van de paus. Zo vergaderde de kerk "door gemene toestemming" te

Jeruzalem, waar Jacobus en niet Petrus presideerde. In het canonieke recht bezit de paus de in de loop van de tijden verkregen bevoegdheid om een algemeen concilie bijeen te roepen. Maar krachtens de haar inherente macht kan de kerk in noodgevallen door de kardinalen of door andere veelvermogende gelovigen een concilie uitschrijven, met name, wanneer er geen algemeen erkende paus is. D'Ailli merkte voorts op, dat alles wat leeft, alle krachten samentrekt, wanneer het bestaan als eenheid op het spel staat en dat dit zeer bijzonder gold voor de kerk, die als mystiek lichaam van Christus ook bovennatuurlijke levenskracht bezat.

Van de vele anonieme vlugschriften, die in deze tijd werden uitgegeven om de schrikkelijke gebreken en de ellende van de kerk aan te tonen en de noodzaak van een concilie ter verbetering te bepleiten, is stellig ook één van de hand van d'Ailli. Onbekend gebleven is de auteur van het incest radicale geschrift *Over de wijzen om de kerk te verenigen en te hervormen*, waarin de mening werd geuit, dat de gehele kerk kan dwalen en dat God dan een nieuw priesterschap in het leven kan roepen.

Toen dit geschrift verscheen, behoorde het concilie van Pisa (1409), waar onder en met vele kerkelijke waardigheidsbekleders en afgezanten uit bijna alle staten van het Westen driehonderd doctoren in de theologie en het kerkrecht vergaderd waren, reeds tot het verleden. In plaats van orde op zaken te stellen maakte het de bestaande verwarring nog groter. Nadat aan het einde van langdurige beraadslagingen het concilie zich een getuigenis van wettigheid had gegeven, werden de beide pausen Gregorius XII (sinds 1406) te Rome en Benedictus XIII te Avignon (sinds 1394) tot scheurmakers en ketters verklaard, vooral op grond van hun feitelijke verloochening van het geloofsartikel van de ene algemene kerk, en uit dien hoofde als afgezet beschouwd. Als nieuwe paus werd gekozen de Kretenzer aartsbisschop van Milaan, een Franciscaan, die onder de naam van Alexander V (1409-1410) optrad. In een deel van de kerk werd hij erkend. Maar Gregorius en Benedictus ruimden hun plaatsen niet in en zij behielden elk een niet onbelangrijke aanhang. Zo was het tweetal pausen nog met een vermeerderd. En van de begeerde verbetering op andere punten was weinig terecht gekomen. De nieuwe paus had, tegen de rechtmatige verwachting in, het concilie spoedig gesloten, onder het voorgeven, dat de "vaders" ieder eerst in eigen kring over de nodige Hervormingen moesten beraadslagen. Als een lichtzijde kunnen wij zien, dat voor het eerst, zij het door velen niet welbewust, een vrij algemene aanval uit de kerk zelf werd.

gedaan op de kerkelijke alleenheerschappij van de paus, waardoor het pausdom een gevoelige knak kreeg.

JOHN WICLIF

Behalve tegen de regering, waren vóór het concilie van Pisa ook tegen de leer van de pauselijke kerk ernstige bezwaren ingebracht, met name in Engeland en Bohemen. Het ging langs lijnen van geleidelijkheid.

In Engeland kreeg de oppositie tegen de curie eerst een nationaal karakter. De afkeer toch van de vreemdelingen, die zichzelf te Avignon voor geld ingekocht hadden en de tegenzin om aan allerlei drukkende "kerkelijke" belastingen te voldoen, opdat het pauselijke hof en zijn onwaardige gunstelingen zich ruim zouden kunnen bewegen, werd nog groter, toen de Avignonse pausen in de 1337 begonnen honderdjarige oorlog tussen Engeland en Frankrijk geacht werden de Franse koning te steunen. Scherpe wetten werden er uitgevaardigd, om geld binnen het land te houden en de Engelse onderdanen aan de rechtspraak van de curie te onttrekken. De beduchtheid voor excommunicatie en de onbetrouwbaarheid van de koning, die allereerst op zijn eigen belang bedacht was, stonden, echter aan een strenge uitvoering in de weg. De koning gaf de verkregen vermeerdering van zijn macht in de kerk niet prijs, doch wierp het overigens telkens op een akkoord met de curie. Het Parlement was veel bestendiger en radicaler in zijn antipapale en anti-clericale houding. En de geest van verzet bleef in brede kring van de natie levendig.

Voor John Wiclif (± 1324-1384) wierp nieuwe brandstof op het vuur en wist het telkens hoog te doen opblazen. Afstammeling van een adellijke familie in Yorkshire, had hij zich ondanks zijn bijzondere aanleg voor mathematica, fysica en filosofie, in Oxford speciaal toegelegd op de theologie en met name op de studie van het kerkrecht en van de kerkelijke politiek in zijn vaderland. Als academisch docent (het realisme toegedaan), en als

kanselredenaar verwierf hij zich een grote naam. Ook nadat hij een parochie en nog een kerkelijke, betaalde post (in deze tijd had hij geen overwegend bezwaar tegen de later ook door hem zozeer veroordeelde cumulatie), zich zag toegewezen, bleef hij aan de Universiteit verbonden. Doctor in de theologie geworden, ontving hij door de gunst van het hof de benoeming tot pastoor van Lutterworth.

Eerst op ongeveer vijftigjarige leeftijd trad Wiclif in het verzet tegen de curiale politiek naar voren. Zijn bestudering van de Heilige Schrift had hem de ogen geopend voor verschillende afwijkingen van de kerk en had in hem het verlangen gewekt de kerk voor zijn deel tot de toestand in de apostolische tijd terug te leiden. Zijn mondeling met bezieling voorgedragen en in vurige geschriften neergelegd betoog, dat de wereldlijke macht van de clerus en haar bezit in strijd waren met de leer van Christus en de hoofdoorzaak van het verval van de kerk, was koren op de molen van het toonaangevend deel van het Parlement. En de regering, die tijdens de laatste levensjaren van Eduard III (1327-1377) althans ten dele door zijn derde zoon, de hertog van Lancaster, de beschermer van Wiclif uit politieke zelfzuchtige overwegingen, werd waargenomen, betrok hem als raadsman in haar overleg om ten behoeve van het vaderland, dat door de tegenslagen in de oorlog dringend behoefte had aan versterking, het zeggenschap van de curie ook praktisch terug te dringen. Tegen zijn openlijke aansporing van de Staatsoverheid om langs de weg van annexatie aan de verkwisting van de kerkengoederen, eigenlijk armengoederen, door de clerus een einde te maken, verhieven de goed gesitueerde orden en bisschoppen hun stem.

Februari 1377 werd Wiclif voor de bisschop van Londen gedaagd. Toen hij, omringd door een viertal theologen, die van hogerhand hem als helpers waren meegegeven, en door Lancaster met een gewapende bende, aan de oproep had gehoorzaamd, kwam het tot een heftige woordenwisseling tussen de bisschop en de hertog en de zitting werd onverrichterzake opgeheven.

Wiclif werd nu aangeklaagd bij de curie, die van een terugkeer tot apostolische armoede meer dan ooit afkerig was. Mei 1377 vaardigde paus Gregorius niet minder dan vijf bullen tegen hem uit, gericht aan de universiteit van Oxford en aan verschillende kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders. Achttien van Wiclifs uitspraken werden als ergerlijk, onwaar, gevaarlijk voor kerk en Staat gebrandmerkt. Indien de aartsbisschop en de bisschop er niet in konden slagen Wiclif in de gevangenis te doen werpen, moesten zij hem oproepen om binnen drie maanden in Rome te verschijnen. De dood van Eduard III, een maand later, sloeg aan de hoop van Wiclifs tegenstanders, hem als een revolutionair op politiek gebied te doen behandelen, de bodem in. Immers stond de jonge opvolger, Richard II (1377-1399), sterk onder de invloed van Lancaster, die openlijk zich aan de zijde van Wiclif stelde. En toen de aangeklaagde zijn in veel verspreide vlugschriften gegeven weerlegging, mondeling zou voortzetten in het aartsbisschoppelijk paleis te Lambeth, nam de volksmenigte tegen de kerkelijke autoriteiten een dreigende houding aan. Zo in het nauw gebracht, dorst de aartsbisschop niet verder te gaan dan tot een waarschuwing om niet over de betwiste leringen zich uit te laten. Maar Wiclif stoorde zich niet aan het verbod en ging voort voor de curie aanstotelijke stellingen te verdedigen en uit te breiden, waarbij de opzienbarende feiten van het schisma hem nieuw materiaal verschaften.

Voor de principiële fundering van zijn strijd, die, aanvankelijk overwegend nationaal, langzamerhand hoofdzakelijk een godsdienstig karakter had aangenomen, beriep Wiclif zich steeds meer op de Heilige Schrift, die hij uitdrukkelijk aanwees als de enige grondslag voor het geloof en vooral als de wet Gods, de ook voor het wereldlijk gezag in alles volkomen genoegzame norm. Het gezag van de onfeilbare Schrift rustte voor hem niet op de kerk, maar op het feit, dat zij het Woord Gods is, dat van begin tot eind de leer van de zaligheid door Christus bevat.

Van de ene algemene kerk leerde hij, dat zij voor alles is de onzichtbare gemeenschap van de uitverkorenen. En hij onderscheidde daarvan scherp de kerk als vergadering van alle belijdende Christenen. Het lidmaatschap van de werkelijke kerk is geen criterium voor het lidmaatschap van de ware kerk. Van de kerk, triomferend, strijdend en in het vagevuur verkerend, is Christus, niet de paus, het hoofd. De paus openbaart zich niet als een uitverkorene, maar als een Antichrist, omdat hij in rijkdom, leugen en geweld volkomen het

tegendeel van Christus is. Paus zijn kan alleen, we in leven en leer Christus navolgt en wiens rijk niet van deze wereld is. Zulk een paus te ontvangen, niet van de kardinalen, maar van God, is van belang voor de goede orde in de kerk. De voorschriften van de paus moeten steeds aan Gods Woord getoetst worden. Het zou het beste zijn, wanneer de kerk terugkeerde tot de stand van zaken voor de verwereldlijking onder Constantijn. Het heil van de mensen berust op de genade Gods in de voorverordining, niet op de verbinding met de ambtelijke kerk en de bemiddeling van de hiërarchie. Men behoeft niet naar Rome of naar Avignon te gaan, om de Drieenige God te vinden. De paus heeft geen sleutelmacht en de priesters kunnen de zonden niet vergeven. Het priesterlijke en het koninklijke gezag zijn beide door God ingesteld, het eerste om geestelijke dienst te verrichten in prediking en uitdeling van de sacramenten, het laatste om bescherming te verlenen en recht te spreken, ook om een "Evangelische" heerschappij uit te oefenen over een verwereldlijkte clerus, die op grond van ontrouw aan de hoogste Leenheer van zijn wereldse macht en bezit moet bevrijd worden. De clerus kan door de paus niet van de gehoorzaamheid aan de Staatswetten worden ontheven. De koning moet onder zijn raadsliden theologen hebben, die de Schrift kunnen verklaren.

Inzake de sacramenten leerde Wiclif, dat de Schrift het vormsel en het laatste oliesel niet kent en evenmin de priesterwijding-naar-de-heersende-opvatting. De biecht wordt door Wiclif een uitvinding uit de latere tijd genoemd, het celibaat onzedelijk en verderfelijk. De prediking van het Evangelie achtte hij van veel hogere waarde dan de bediening van de sacramenten. Hij onderwerpt al verder de verering van heiligen, beelden en relikwieën, de aflaat, de bedevaarten, dodenmissen en tenslotte ook de leer van het vagevuur aan scherpe kritiek. De leer van de overtollige verdiensten van Christus en de heiligen, welke een onuitputtelijke schat ter beschikking zouden stellen van de paus en de bisschoppen, is een verzinsel. Met het verwereldlijkt pausdom zijn de monnik-orden, inclusief de bedelorden, die aanvankelijk Wiclif steunden, volgens hem schuldig aan de invoering van misbruiken en dwaalleringen.

Ook tegen die "sekten", waarvoor in de Bijbel niet de minste grond aanwezig is, moet de strijd aangebonden worden. De Bijbel wilde Wiclif in aller handen brengen. Daarom gaf hij de stoot tot een vertaling van de Vulgata in de volkstaal. Al waren er ook honderd pausen en al waren alle bedelmonniken kardinalen, dan moest men hun leer alleen aanvaarden in zover zij overeenkomstig de Schrift was.

Om zijn arbeid als prediker en zielszorger te vermenigvuldigen, zond Wiclif door hem opgeleide "arme priesters" uit onder het volk, eerst clerici, later ook leken, die naar de aanwijzing van Christus in Matth. 10, twee aan twee, de staf in de hand en barrevoets, het Evangelie moesten verkondigen. Onder de van hun tegenstanders afkomstige naam Lollarden (= onkruidzaaiers { Zij zouden deze bijnaam te danken hebben aan het zacht murmelen van gebeden oftewel "lollen"}) werden zij bekend.

Wat zij als Evangelie brachten, was "de wet van Christus", de leer van de armoede met felle kritiek op een hiërarchie, die zelf niet eens ontleend was aan de Schrift, welke alleen presbyters of bisschoppen en diakenen kende.

Die hiërarchie werd in een van haar meest gevoelige plekken aangetast, toen Wiclif openlijk de "nieuwe leer" van de transsubstantiatie loochende. Hij noemde het een heidense beschouwing, een ongerijmdheid en een godslastering, dat iedere priester het lichaam van Christus "maken" kon. Zó werd de Godheid tot beneden het creatuur verlaagd. En in plaats van de Schepper aanbad men in werkelijkheid het schepsel, de hostie. Naar de Avondmaalsleer van de oude kerk bleef het sacrament van het altaar gewoon brood en wijn, werd het alleen figuurlijk

en sacramenteel lichaam en bloed van het Heeren, d.w.z. de Heiland, al was Hij ook lichamelijk tegenwoordig, werd er niet met lichamelijke ogen in gezien en met de mond in gegeten, maar in het geloof (zoals men zichzelf bij gelijkenis in de spiegel ziet) door de mens in de geest tot zich genomen.

De aanval op het centrale dogma van de Middeleeuwse kerk bracht ontsteltenis teweeg, zelfs onder sommige van Wiclifs beste vrienden en bezorgde hem opnieuw een veroordeling van enige van zijn leerstellingen. Wiclif ging in beroep, maar bij de koning. Zijn aanhang onder het volk nam inmiddels zozeer toe, dat een tijdgenoot kon schrijven: bijna iedere tweede man

is een Lollard.

Het ligt voor de hand, dat de grote opstand van de Engelse boeren in 1381 aan Wiclifs invloed werd toegeschreven. In werkelijkheid deden hier hoofdzakelijk factoren van sociale aard zich gevoelen. Ook keurde Wiclif de opstand niet goed. En de boeren waren gebeten op Wiclifs beschermer Lancaster. Het is waar, dat Wiclif de zelfzuchtige houding van de landheren had afgekeurd en tegenover de wrede bestraffing van de opstandelingen op verzachtende omstandigheden wees. De nieuwe aartsbisschop van Canterbury, een oude vijand van Wiclif, achtte in ieder geval het ogenblik gunstig om hem onschadelijk te maken. Hij beleegde mei 1381 een vergadering van kerkelijke notabelen te Londen. En ofschoon hij als gewaarschuwd werd door een aardbeving, die de samengekomenen verschrikte, dreef hij door, dat tien stellingen van Wiclif, wiens naam niet werd genoemd, ketters en veertien onjuist werden verklaard. De koning en het Hogerhuis, door de boerenopstand in hun wiek geschoten, waren bereid tegen de aangewezen "ketterij" op te treden. Maar het Lagerhuis was daarvoor niet te vinden.

Een Synode te Oxford, die hem herfst 1382 voor zich citeerde, maakte een verdere werkzaamheid aan de universiteit voor Wiclif onmogelijk, maar waagde het niet verder maatregelen tegen hem te nemen. Terwijl zijn aanhangers werden vervolgd, kon hij zelf in zijn laatste levensjaren uit zijn pastorie te Lutterworth ongestoord voortgaan met de voorlichting van geleerden en ongeleerden. Met bijzondere scherpste richtte hij zich op nationale, economische, godsdienstige en morele gronden tegen de bedelorden. Ja, het gehele monnikenleven achtte hij in strijd met de vrijheid en de actieve geest van het Evangelie. Kort voor zijn sterven voltooide hij zijn hoofdwerk *Triologus*, een samenspraak tussen waarheid en leugen en voorzichtigheid, een rijpe samenvatting van zijn theologische en filosofische leringen. Een herhaalde beroerte was oorzaak van zijn dood op 31 december 1384. Zijn stoffelijk overschot werd niet met rust gelaten. Volgens besluit van het concilie van Constanz en op bevel van paus Martinus V werd zijn gebeente 1427 opgegraven en verbrand en de as in de Swift geworpen.

Wiclif leefde en stierf in de hoop, dat de beweging voor de door hem gewenste Hervorming van de kerk, zich zou uitbreiden en na korte tijd haar doel zou bereiken. Inderdaad maakte het Wiclifisme aanvankelijk nog vorderingen. Daardoor aangemoedigd, nodigden de Lollarden in 1395 het parlement uit tot medewerking aan de uitvoering van een program van religieuze en politiek-sociale aard. Dit viel in slechte aarde bij de absolutistisch-gezinde koning, die tot dusver, vooral sinds hij (1390) op gespannen voet stond met de curie, de Lollarden tegenover de bisschoppen de hand boven het hoofd gehouden had. De grote omkeer in de uitbreiding van het Wiclifisme kwam echter bij de val van Richard II (1399). Zijn opvolger moest de aartsbisschop, die mede hem op het kussen had gebracht, te vriend houden. Voor het eerst in de geschiedenis van Engeland werd het overheidsapparaat ter beschikking gesteld van de kerkelijke rechtspraak. Vele Lollarden lieten hun leven op de brandstapel. De koning spaarde nog de edele John Oldcastle, de Lord van Cobham, die zelf een overtuigde Wiclifiet was en die zijn geestverwanten zoveel mogelijk steunde. Maar onder een nieuwe vorst is ook Cobham, nadat hij, uit de gevangenis ontlucht, een opstand ontketend had, als "rechteloze hoogverrader en ketter" aan de vuurdood overgegeven (1417). Het Wiclifisme is echter in Engeland en Schotland niet uitgeroeid. In conventikels van "known men", die tegenover misbruiken in kerk en Staat zich vastklemden aan de "wet van Christus", leefde het voort, totdat het in de zestiende eeuw zich verloor in de grote Reformatorische beweging.

Echt Reformatorisch was het Wiclifisme zelf niet. Wiclif is niet genoeg doorgedrongen tot de kern van het Evangelie van de in het geloof toegerekende gerechtigheid van Christus. Hij zag het Evangelie nog te veel als een "nieuwe wet". Armoede was voor hem een wezenlijk kenmerk van Christendom. Voor de vrijheid van de kerk tegenover de Staat had hij niet voldoende oog. Maar toch hield hij zich consequenter dan zijn landgenoot Ockham aan de Heilige Schrift als enige regel voor leer en leven, waardoor zijn nog in scholastieke vormen gegoten kritiek positiever en meer op de praktijk gericht was. Het algemeen priesterschap van de gelovigen ontvangt bij hem sterke nadruk. Vooral in zijn gedachten over de predestinatie over het Avondmaal grijpt hij terug naar Augustinus.

Een treffende profetie was Wiclifs woord:

"Ik ben er zeker van, dat de waarheid van het Evangelie voor een tijd teruggestoten en ten gevolge van de dreigingen van de antichrist voor een kleine wijle verzwegen worden kan; maar uitgeblust kan zij niet worden, omdat de Waarheid Zelve spreekt: *Mijn woorden zullen niet vergaan, al zouden ook hemel en aarde vergaan.*"

Johannes Hus

Buiten Engeland heeft de leer van Wiclif in Bohemen sterke weerklank gevonden. Ook hier deden factoren van nationale en sociale aard zich gelden. De tegenstelling tussen het over het algemeen sober levende, Tsjechische volk en de tot grote welvaart gekomen Duitsers, die onder hen, woonden, werd niet opgeheven, toen in het midden van de veertiende eeuw door toedoen van koning Karel I (de Duitse keizer Karel IV) ook het levenspeil van een deel van de Tsjechen enigszins werd verhoogd. Stootten de

lagere klassen van de bevolking zich in het algemeen aan de weelderigheid en losbandigheid in de koninklijke residentie Praag, sinds 1348 universiteitsstad, bijzonder ergerden zij Och aan de Duitse prelaten, die alleen op eigen zingenot en op de uitwendige machtspositie van de kerk bedacht waren, maar zich om het religieus-zedelijk leven niet bekommerden. De prediking van de z.g. voorlopers van de Hussietenbeweging, die met een beroep op de Bijbel toornden tegen de verwereldlijking van kerk en clerus, was naar het hart van velen. Hun apocalyptische beschouwingen over de antichrist in de kerk lieten niet na indruk te maken. En hun aan ieder gerichte opwekking tot persoonlijke ascese en veelvuldig gebruik van het heilig Avondmaal bleef niet zonder gevolg. Van veel grotere betekenis is echter geweest het optreden van Johannes Hus.

De nationale en religieuze held van de Tsjechen werd, in 1369 of 1370 in Husinec geboren uit arme Boheemse ouders. Aan de Praagse universiteit verwierf hij in 1396 de graad van magister artium. In 1400 ontving hij de priesterwijding. Zonder tot doctor gepromoveerd te zijn, werd hij reeds in 1402 rector van de universiteit. Tevens werd hij, de geweldige redenaar, de vurige patriot, aangesteld tot prediker in de volkstaal aan de speciaal voor het volk bestemde Bethlehemskapel in Praag. Hij was dus volop in de gelegenheid om zijn roepstem tot Hervorming en zijn aanklacht tegen de ontaarde clerus te doen uitgaan.

Naar zijn eigen getuigenis hebben de boeken van de Evangelische doctor (Wiclif) hem de ogen geopend voor het diep verval van de kerk. Sinds in 1382 de zuster van de Boheemse koning Wenzel huwde met de koning van Engeland, was de trek van Tsjechische studenten naar Oxford toegenomen. Zo vonden eerst de filosofische, later de theologische geschriften van Wiclif hun weg naar Bohemen. Hus sloot zich zeer nauw aan bij de gedachtegang van Wiclif. In zijn geschriften nam hij soms gehele bladzijden woordelijk van Wiclif over, zonder naar de eigenlijke auteur te verwijzen. En ook waar hijzelf zijn meesterschap over de taal toonde en op onnavolgbare wijze de Tsjechen tot de door hem gewenste conclusie drong, was toch de zakelijke hoofdinhoud van zijn betoog veelal aan Wiclif ontleend.

Niet in alles kon hij evenwel de meester volgen, met name niet in diens verwerping van het dogma van de transsubstantiatie. Hij bleef trouwens zich hoofdzakelijk richten tegen verkeerde levenspraktijken van de clerus en niet zozeer tegen bepaalde onderdelen van de heersende leer.

Met zijn Duitse mededocenten, die Wiclifs beschouwingen volstrekt veroordeelden, had hij grote moeilijkheden, welke hem te meer hinderden, omdat de Duitsers in de zaken van de universiteit praktisch drie stemmen hadden tegen de Tsjechen één. Deze verhouding werd door de koning omgekeerd, toen in 1409 de Duitse meerderheid niet voldeed aan Wenzels bevel om het concilie van Pisa en Alexander V te erkennen. De Duitse docenten en studenten, die daarop Praag verlieten en zich te Leipzig vestigden, waar een nieuwe universiteit werd gesticht, bezorgden Hus alom de reputatie van een ketter.

De aartsbisschop van die aanvankelijk Hus de hand boven het hoofd gehouden had, maar door diens uiterst felle aanvallen op de clerus meer gereserveerd geworden was, werd ten gevolge van de kwestie van de erkenning van Pisa Hus verklaarde vijand. Sbynko toch had zich aan Gregorius XII willen houden en schreef het vertrek van de Duitsers, op wie hij daarbij steunde, aan Hus toe. Noodgedwongen, wendde hij nog juist bijtijds het roer om en onderwierp zich aan Alexander. Hij liet zich door de paus belasten met de taak om tegen de

dwaalleraars streng op te treden. Op grond van het onderzoek van een door hem ingestelde commissie veroordeelde hij 17 geschriften van Wiclif, en gaf bevel tot hun uitlevering en verbranding. Het resultaat van deze maatregel "tegen onschuldige traktaatjes", die door Hus en zijn medestanders aan de universiteit aan de kaak werd gesteld, was een sterke uitbreiding van het Wiclifisme in Bohemen. Een andere maatregel was het verbod van prediking in alle kapellen, dat bedoelde vooral Hus te treffen. Hus ging van beide maatregelen in beroep bij de nieuwe paus Johannes XXIII (1410-1417), die als kardinaal mede de stoot had gegeven tot het concilie van Pisa en daar de verkiezing had doorgezet van Alexander V, op wie hij zeer grote invloed had uitgeoefend,

Toen Hus door de aartsbisschop in de ban werd gedaan, kwam het door de verontwaardiging van de burgerij in Praag tot heftige tonelen. Hus ging voort met zijn prediking en weigerde, mede op aandrang van de koning, die roet zijn gemalin hem goed gezind was, gevolg te geven aan de oproep om in Italië voor een vertegenwoordiger van de paus te verschijnen. Een veroordeling door deze vertegenwoordiger bracht Hus en zijn steeds toenemend getal aanhangers niet tot andere gedachten, evenmin als het interdict had gedaan, dat door de aartsbisschop over Praag was uitgesproken.

De kruistocht, door de soldateske Johannes XXIII geproclameerd tegen de koning van Napels, die Gregorius XII beschermde, en de daaraan verbonden aflaat werden door Hus in het openbaar scherp veroordeeld. Elke aflaat leidde trouwens volgens hem tot ijdele hoop en maakte het zondigen gemakkelijker. Hij verklaarde zelfs, dat een zondaar ook zonder priesterlijke absolutie vergeving van zonden kan ontvangen. De priester kan alleen verklaren, dat God de werkelijk berouwvolle zondaar vergeeft. Door deze uitingen kwam hij in conflict o.a. met de tot die tijd hem volgende Tsjechische theologische faculteit te Praag. Tijdens de hierop volgende onlusten in Praag werd wat de pauselijke aflaatbul moest voorstellen, in het openbaar verbrand. De zwakke koning sloot zich aan bij de veroordeling door de theologische faculteit van vele van Hus beweringen.

In Rome werd de grote ban over Hus uitgesproken en zijn gevangenneming gelast en het interdict gelegd op elke plaats waar men hem schuilplaats zou verlenen (okt. 1412). De spanning in Praag werd steeds groter. En Hus ontzag zich niet de paus een hond van de duivel en een vijand van Christus te noemen en zich van hem op de Heere Jezus Christus te beroepen. Op verlangen van de koning verliet hij einde 1412 Praag en vertrok naar de burch van een zijner aanhangers in Zuid-Bohemen, in de nabijheid waarvan later de Hussietenstad Tabor ontstond. Van heinde en ver kwamen grote scharen om naar zijn prediking te luisteren. Hus was de grote leider van bijna geheel zijn volk geworden.

In zijn ballingschap schreef hij veel brieven aan zijn vrienden en ook voltooide hij in de geest van Wiclif zijn meest belangrijk werk *Over de Kerk*. Bij alle erkenning van het bestaansrecht van priesterschap en pauselijke hiërarchie leerde hij: wanneer een priester, zij het ook de paus, in strijd handelt met de wet Gods, d. i. met het Oude en Nieuwe Testament, dan is hij voor God niet langer priester, dan behoort hij niet tot de kerk, die alleen uit gepredestineerden bestaat, maar dan is hij een dienstknecht van de Antichrist of de Antichrist zelf en dan is het plicht hem de gehoorzaamheid op te zeggen. In gehoorzaamheid aan Christus, het Hoofd van de kerk moest tegen Johannes XXIII, die zich deed kennen als het Beest uit de Apocalypse, verzet worden geboden. De "k Tsjechische natie is inderdaad de eerste geweest, die (met uitzondering van clerici en theologen) in feite het pauselijk juk afwierp.

Wenzels broeder Sigismund, die Rooms-koning was, achtte het mede voor zijn in grote beroering verkerend erfland Bohemen van veel gewicht, dat een nieuw concilie zou worden gehouden, om aan de verwarring in de kerk met haar drie pausen een einde te maken. En terwijl van de opvolger van de te Pisa aangestelde paus, die terecht een slechte reputatie had, niets goeds werd verwacht, wees men van alle zijden ook in geschrifte hem, Sigismund, aan als de rechtmatige advocaat en verdediger van de kerk, die de kerkelijke eenheid zou herstellen. Sigismund wist Johannes XXIII, die door de koning van Napels uit Rome verdreven was, door belofte van hulp te bewegen mee te werken tot de bijeenroeping van een concilie te Constanz eind 1414. Met grote pracht en praal en een schitterend gevolg trok de begaafde, maar zedeloze paus de stad binnen. En daarna kwamen steeds meerderen aan in de

schone stad aan het meer. Tenslotte waren er me 29 kardinalen, 3 patriarchen, 33 aartsbisschoppen, ± 150 bisschoppen, ruim 100 abten, 50 proosten, bijna 300 doctoren in de theologie en de rechten en 100 artsen, wel 17000 dienstbare mannen en vrouwen, waarbij dan nog kwamen de wereldlijke vorsten met hun gevolg, vele nieuwsgierigen, zakenmensen, amusementslieden, lichtekooien enz. in totaal wel 70.000 personen. Men moest barakken bouwen, om hun allen een onderkomen te verschaffen. Het ging er dikwijls frivoool naar toe. Velen, van hoog tot laag, gaven zich aan allerlei zingenot over. Het was als een demonstratie van de verdorven toestand, waarover geklaagd werd, niet als een belofte van beterschap.

Een zeer droevig verloop had de zaak van Hus. Sigismund stelde Hus vóór om niet als aangeklaagde, maar vrijwillig voor het concilie te verschijnen en door een openlijke rechtvaardiging zich van de op hem rustende verdenking van Wiclifitische ketterij te zuiveren. Ingewilligd werd Hus verzoek om een geleidebrief, waarin hem de bescherming van de koning en van het rijk werd beloofd en de geestelijke en wereldlijke instanties verplicht werden voor de veiligheid van zijn heen- en terugreis te zorgen. En na de mondelinge toezeggingen van de koning was Hus overtuigd, dat deze brief hem ook tegen de rechtsgevolgen van een eventuele veroordeling zou vrijwaren. Hus was echter vol goede moed en rekende op een gunstig resultaat van zijn tocht. Hij leefde in de verwachting, dat hij de concilievaarders, die toch beoogden verbeteringen in de kerk aan te brengen, tot zijn standpunt zou overhalen.

Hoe geheel anders was de werkelijkheid! Spoedig na zijn aankomst in Constanz, werd hij door enige theologen uit Praag vroegere medestanders, aangeklaagd van Wiclifitische ketterij en verzet tegen de kerkelijke verordeningen. Het bericht, dat aanhangers van hem in Bohemen bij het Avondmaal aan de leken óók de drinkbeker gaven, kon de aanklacht slechts versterken. Wel had Hus een afwachtende houding aanbevolen, maar met beroep op de woorden van Jezus verklaarde hij het gebruik van de drinkbeker toch principieel juist te zijn. November 1414 werd Hus in een donkere cel van het Dominicaner klooster van Constanz opgesloten. Sigismund, die eerst op het Kerstfeest in Constanz verscheen, was zeer verstoord over het ingaan tegen zijn bedoelingen. Maar toen hij begreep, dat bevrijding van Hus ontbinding van het concilie zou betekenen, berustte hij in de gevangenschap van de man, die hij trouwens een gevaar voor zijn erfland Bohemen achtte.

Met opzet stelden Hus beschuldigers zijn uitspraken over kerk, pausdom en priesterschap, waarin zijn vernietigende kritiek op de bestaande toestanden en zijn verwantschap met Wiclif het duidelijkst uitkwamen, op de voorgrond. 4 mei 1415 werd Wiclif met zijn leer door het concilie veroordeeld. Hus werd telkens opnieuw verhoord in de kerker van een burchtslot, waarheen hij na enige maanden was overgebracht. De ellendige behandeling, die hij had ondergaan, had zijn geestkracht niet gebroken. Op zijn dringend verlangen mocht hij eindelijk 5 juni voor het concilie verschijnen.

Hij kreeg echter op die dag en op 7 en 8 juni geen gelegenheid voor een rustige verdediging. Hoofdzaak was voor de heftig bewogen vergadering de vraag, of hij zijn beweringen wilde herroepen dan wel handhaven. Hus antwoordde, dat hij een deel van de hem ten laste gelegde stellingen (als de verwerping van de transsubstantiatie) nooit had geleerd en dat hij, hetgeen hij werkelijk geleerd had, slechts kon herroepen, wanneer hem uit de Heilige Schrift zijn dwaling was aangetoond. Ook Sigismund keerde zich nu tegen hem. Het concilie besloot eerst, dat leken de drinkbeker bij het Avondmaal niet mochten ontvangen. Vervolgens werd Hus, na herhaalde, vergeefse pogingen om hem in een of andere vorm tot herroepen te bewegen, 6 juli 1415 op grond van dertig stellingen, die grotendeels aan zijn hoofdwerk ontleend waren, als ketter tot de vuurdood veroordeeld.

Onder grove verwensingen werd het misgewaad waarmee men, hem bekleed had, hem ontnomen. Daarop werd hij met een papieren muts op het hoofd, waarop drie duivels afgebeeld waren met het opschrift: "Dit is een aartsketter", naar de gerichtsplaats gevoerd. Een laatste opwekking om zijn dwalingen af te zweren werd zonder aarzeling door hem afgewezen. Overtuigd, voor de waarheid van het Evangelie te sterven, onderging hij biddend de marteldood op de brandstapel.

Hus is tot de dood getrouw geweest aan de door hem erkende roeping om aan de kerk de toetssteen van de Heilige Schrift aan te leggen en daarnaar de gehoorzaamheid aan de

ambtsdragers te bepalen. Deze opvatting was, gelijk zijn tegenstanders misschien beter dan hijzelf begrepen, in beginsel de verwerping van alle hiërarchie in de kerk. Het rechte licht over de volheid van de genade in de Christus der Schriften was ook hem echter niet opgegaan. Zelfs hield hij nog meer dan Wiclif vast aan de dwalingen der Middeleeuwse kerk. Niet alleen leerde hij de verdienstelijkheid van de goede werken, maar hij aanvaardde ook zeven sacramenten en tornde niet aan de leer van de transsubstantiatie, evenmin als aan de leer van het vagevuur en van de voorbede van de heiligen. De Maria-verering nam bij hem zelfs een grote plaats in.

Nog eer een jaar verlopen was, volgde de zeer begaafde Hieronymus van Praag zijn vriend op de brandstapel (30 mei 1416). Biddende ging hij moedig in de vuurdood.

Met deze beide doodvonnissen en een nieuwe veroordeling van Wiclif volstond het concilie, waarop de wat ongestadige d'Ailli (in 1411 kardinaal geworden) en Gerson leidende figuren waren in de geloofskwestie.

De grote conciliën

Men was echter ook voor de zaak van de eenheid bijeengekomen en zij was zelfs tegen de wil van de paus vooropgesteld. Om op dit punt de zelfzuchtige bedoelingen van Johannes XXIII, die vele aan hem verbonden Italianen meegebracht had, te verijdelen, besloot het concilie, dat niet door de bisschoppen hoofd voor hoofd, maar dat volgens "naties" zou worden gestemd (de Duitse, Engelse, Franse, Italiaanse natie elk één stem). Binnen de "naties" konden de hogere en lagere "geestelijken" en de doctoren stemmen, en zelfs ook de "leken hun gewicht in de schaal leggen. Even later werd aan het college van kardinalen een vijfde stem toegekend. Deze anti-hiërarchische regeling was trouwens in overeenstemming met de grondgedachte, dat het concilie de gehele Christenheid vertegenwoordigde en alle standen en verbanden van de Christenheid, ook de universiteiten en de wereldlijke vorsten, hun invloed moesten kunnen doen gelden.

Weldra bleek, dat het concilie met steun van Sigismund, die aanvankelijk het overwicht had, er toe neigde om, met terzijdestelling van het besluit van Pisa, niet alleen de beide andere pausen, maar ook Johannes XXIII, goedschiks of kwaadschiks van de baan te schuiven. Aan Johannes werd een hele reeks van misdrijven ten laste gelegd en hij meende niet beter te kunnen doen dan een en ander maal bereidwilligheid om terug te treden te huichelen. Enige weken later (20 maart) vluchtte hij onverwacht, als stalknecht verkleed, uit Constanx, met de bedoeling het concilie, van paus beroofd, tot zelfontbinding te brengen. Inderdaad bracht zijn plotseling vertrek hevige deining teweeg. Maar Sigismund greep met vaste hand in, de kardinalen besloten in Constanx te blijven en na Gersons beroemde rede van 23 maart over concilie en paus verklaarde het concilie, dat het ook zonder de paus, die slechts zijn ondergeschikte was, wettig kon vergaderen. In de befaamde zitting van 6 april 1415 werden onder protest van bijna alle kardinalen de vijf decreten van Constanx vastgelegd, waarin de grondregels van het conciliarisme zijn neergelegd: de Synode van Constanx, wettig in de Heilige Geest vergaderd, is een algemeen concilie, vertegenwoordigt de strijdende kerk, heeft haar volmacht onmiddellijk van God, en alle gelovigen, ook de paus, zijn verplicht haar te gehoorzamen in hetgeen betreft de geloofszaken, de Hervorming in hoofd en leden, de beëindiging van het schisma enz.

De procedure tegen Johannes XXIII, die door Sigismund gevangen werd genomen, leidde tot zijn afzetting (29 mei 1415). De negentigjarige Gregorius XII liet weten, dat hij wilde aftreden, als genoeg werd genomen met zijn beschouwing van het concilie als een kerkelijk niet wettige vergadering, waaraan hij voor het vervolg de rechten ener algemene Synode wilde verlenen. Aldus geschiedde. Om aan het verlangen van Benedictus XIII naar een persoonlijk onderhoud te voldoen, begaf Sigismund zich naar Perpignan. Hij slaagde er niet in Benedictus het voorbeeld van Gregorius te doen volgen. Maar wel wist hij te bewerken, dat de Spaanse koninkrijken en de Frans graafschappen, die aan de zijde van Benedictus stonden, van hem afvielen. Weldra liet ook Schotland heen in de steek. Alleen vier kardinalen bleven hem trouw. De bijna negentigjarige, die tot aan zijn dood (1424) in zijn bergvesting Penniscola (bij Valencia) pretendeerde de ware kerk te vormen, werd 26 juli 1417 als meenedige en ketter

afgezet. Het schisma behoorde hiermee tot het verleden.

Wat het derde programmapunt betreft, de Hervorming van de kerk in hoofd en leden, men dacht er niet aan de officiële leer en de nog wijd verbreide volksvroomheid aan te tasten. De bedoeling was, het veelszins diep gezonken zedelijk peil van de gehele kerk op te heffen en bijzonder de misstanden van het pauselijk absolutisme, de verwereldlijking van de pauselijke rechtspraak, begeving van ambten, belastingheffing en de met dit alles samenhangende verwildering van clerus, monnikendom en "leken" tegen te gaan. Met name de Duitse en de Engelse natie" drongen op spoedige en rechtstreekse verbeteringen aan. De kardinalen en de Italiaanse "natie wensten evenwel grotendeels behoud van de bestaande toestand, die voor hen in meer dan één opzicht profijtelijk was. Zij stonden er op, dat eerst een nieuwe, paus zou gekozen worden. Als gevolg van de oorlogstoestand tussen Frankrijk enerzijds en Engeland, dat in Sigismund een bondgenoot vond, anderzijds, sloot ook de Franse "natie" zich bij het college van kardinalen aan. De Duitsers en de Engelsen kwamen zodoende in de minderheid. In de negenendertigste zitting werden de weinige tot stand gekomen Hervormingsbesluiten afgekondigd. Het belangrijkste was de bepaling, dat het algemeen concilie een blijvende instelling van de kerk was en eerst na vijf, vervolgens na zeven en dan regelmatig na tien jaar en in geval van een schisma automatisch bijeen zou komen.

Ook werd er nog een regeling getroffen, krachtens hetwelk de toekomstige paus verplicht werd in gemeenschap met het concilie het Hervormingswerk ter hand te nemen. Achttien misbruiken werden met name genoemd. 11 November 1417 kozen de kardinalen, aan wie ditmaal dertig vertegenwoordigers van de "naties" toegevoegd waren, de kardinaal Colonna, Martinus V (1417-1431), tot paus. Hij nam dadelijk de leiding in handen. Hij liet de vermoeide "naties" zich uitputten in veelal vruchteloze debatten. Eindelijk werden in de drieënveertigste zitting (maart 1418) ten aanzien van slechts zeven misbruiken decreten afgekondigd. Er kwam zodoende te meer plaats voor de door Martinus beoogde concordaten (voor het eerst werd het woord "concordaat" officieel gebruikt) met de Duitse, met de Franse (uitgestrekt o.a. tot de Spaanse) en met de Engelse "natie".

22 April 1418 sloot Martinus V plechtig het concilie, dat ondanks de beëindiging van het schisma in zijn gevolgen aan de hooggespannen verwachtingen van de anti-curialisten volstrekt niet heeft beantwoord. Hadden de betrokken instanties zich aan de besluiten en concordaten gehouden, dan zou er in de uitwendige aangelegenheden van de kerk nog een niet onbelangrijke verbetering zijn ingetreden. Nu bleef het bij regelingen op papier.

De gang van zaken beloofde niet veel goeds voor het concilie, dat na vijf jaren te Pavia moest gehouden worden en waarheen alle resterende Hervormingswensen verwezen werden. Wat baatte het vergaderen, wanneer veelal de neiging overheerste om wel bij anderen, maar niet bij zichzelf Hervormingen toe te passen, wanneer de plechtig genomen besluiten niet werden uitgevoerd, wanneer men hetgeen een blijvend karakter moest dragen, slechts als in verlegenheid geboren, eigenlijk krachteloze bepalingen voorstelde?

De zelfbewuste, krachtige Martinus V, die er in slaagde de stad Rome uit haar puinhopen en de kerkelijke staat uit zijn verval en versnippering te doen verrijzen, waarbij zijn bevooroordeelde familieleden hem, goede diensten bewezen, gevoelde volstrekt geen behoefte aan een concilie. Maar het verlangen naar een concilie was in een tijd, waarin de Hussietenoorlogen woedden, de strijd tussen Engeland en Frankrijk een hoogtepunt bereikte en in Spanje nog een schisma zich deed gelden, te sterk in de Christenheid, dan dat de paus zich blijvend en openlijk daartegen kon verzetten. Er kwam op de bepaalde tijd een concilie te Pavia bijeen (1423). De samenkomst werd terstond wegens pestgevaar naar Siena verlegd. Toen er voorstellen tot Hervorming van de curie werden gedaan, nam Martinus o.m. het gering getal aanwezigen tot voorwendsel om het concilie te ontbinden (1424). Door een in werkelijkheid onbeduidend Hervormingsdecreet (1425) hoopte hij de ontevreden te kalmeren. Maar zijn hoop was ijdel en ook zijn overige pogingen om afleiding te bezorgen, waren tevergeefs. Hij zag zich gedwongen de nodige voorbereidingen te treffen, om na de aangewezen termijn in 1431 een concilie te Basel te doen samenkomen. Vóór de opening (23 juli) stierf hij. In het daarna gehouden conclaaf stelden de kardinalen in een zgn. capitulatie verschillende voorwaarden

vast, waaraan de toekomstige paus zich moest houden, o.a. Hervorming van de kerk in hoofd en leden en afstand van de helft van alle inkomsten van de curie aan de Heeren van het kiescollege. De gekozen kardinaal, als paus Eugenius IV genaamd, een onberispelijk levend man uit de orde van de Augustijner-Eremieten, was in zijn hart een vijand van het conciliarisme. In een bul van 18 december hief hij voor zijn deel het concilie op. Het hielp hem niet, dat hij terstond tegen anderhalf jaar later een nieuw concilie bijeenriep te Bologna, waar hij alles meer in zijn hand dacht te zullen hebben. De te Bazel verzamelde "vaders" besloten "in het concilie standvastig te volharden en onder de bijstand van de Heilige Geest aan de taak daarvan te arbeiden." Zij gevoelden zich gedragen door de verwachting van de Christenheid, dat van Bazel een Hervorming van de kerk zou uitgaan. Het conciliarisme beleefde nu tot 1437 zijn hoogtij.

Om niet door nationale tegenstellingen grotendeels tot machteloosheid te werden gedoemd, gelijk in Constanz was geschied, werd een indeling van vier deputaties geconstrueerd, waarvan één over het geloof, de tweede over de vrede, de derde over de Hervorming en de vierde over algemene aangelegenheden te beraadslagen had.

De samenstelling en het presidium wisselden naar vaste regelmaat. Er werd hoofdelijk gestemd en een besluit werd geacht aangenomen te zijn, wanneer drie deputaties zich er vóór hadden uitgesproken. Op deze wijze kregen de lagere clerici, die naast bisschoppen en vorsten in veel groter getal dan in Constanz toegelaten werden, het overwicht en het concilie een democratisch karakter. De decreten van Constanz over het oppergezag van het concilie boven de paus werden hernieuwd; de paus en de kardinalen werden onder bedreiging met een proces gesommeerd persoonlijk te verschijnen. Althans een schorsing van de paus scheen op komst, want het concilie trok de kerkelijke strafzaken voor zijn rechterstoel en begon met de uitzending van legaten! De tussenkost van Sigismund, die Pinksteren 1433 zich in Rome tot keizer liet kronen, het dreigend gevaar van een schisma en de ten gevolge van burgeroorlog en opstand precaire positie van de paus in Rome en Italië bewogen hem na veelvuldige onderhandelingen ten langen leste (15 dec. 1433) de opheffingsbul in te trekken en de wettigheid van het concilie van het begin af, te erkennen. Nu kon het concilie, dat zich in steeds drukker bezoek en in de algemene belangstelling mocht verheugen te meer aandacht wijden aan de Hervormingsarbeid. Sinds Constanz was er al een programma en de kardinalen hadden sinds de voorbereiding van het laatstgehouden concilie van Siena nog een concept geleverd.

Op een algemene uitnodiging waren ook vele hervormingsgeschriften verschenen, o.a. van de later beroemde Nicolaas van Cusa, die toentertijd wel conciliarist was, maar toch enigszins de geit en de kool zocht te sparen door enerzijds te poneren: de paus kan het concilie noch opheffen, noch verleggen, ja zijn samenkomen niet tegenhouden, het universele concilie van Bazel staat boven de paus; anderzijds te waarschuwen, dat de vergadering, als een concilie van het Westen, de schuldige onderworpenheid niet mocht weigeren aan de patriarch van Rome.

Zestien Hervormingsbesluiten werden genomen, onder meer tegen het algemeen voorkomende concubinaat van de geestelijken, de te spoedige aanwending van de tucht-middelen van excommunicatie en interdict, de ongegronde beroepen op de curie. De decreten van 9 juni 1435, waarbij ook om Eugenius te dwarsbomen in zijn streven zelf de vereniging met de Griekse kerk te bewerkstelligen, de annaten aan de paus volledig werden ontzegd en de heffing van rechten (afgezien van de kanselarijbelasting) bij bezetting van kerkelijke posten als strafbare simonie werd gebrandmerkt, maakten de tegenstellingen uiterst scherp. Toen de paus het aan het concilie had afgesnoept om afgevaardigden van de Oosterse kerk, die in verband met het opdringen van de Turken in het Westen versterking zocht, tot zich te trekken, beval hij in een bul van 18 sept. 1437, dat het concilie van Bazel naar Ferrara zou worden verlegd en daar als unie-concilie geopend zou worden, zulks onder voorgeven de Grieken daarmee tegemoet te komen. Een reeds lang gebleken verdeeldheid op het concilie bereikte nu een hoogtepunt. Een sterke minderheid, waaronder de voorzitter en Nicolaas van Cusa, schikte zich. In Ferrara zouden ook de bisschoppen, abten en prelaten meer een plaats van de ere krijgen. De meerderheid riep de paus wegens ongehoorzaamheid ter verantwoording binnen dertig dagen, en bleef als concilie haar werkzaamheden in uitgesproken parlementair-

constitutionele zin voortzetten. In nieuwe decreten werd o.a. voor de pauskeuze de eed op de besluiten van Constanz en Bazel verplichtend gesteld en het kardinaalscollege beperkt tot een getal van vierentwintig, die uit alle naties moesten genomen zijn, terwijl minstens een derde deel academische graden moest hebben en onderlinge familieverwantschap uitgesloten werd. Voorts werd de gelegenheid voor pauselijke en curiale benoemingen, rechtspraak en geldwinning nog meer ingekrompen, dan tevoren reeds door het concilie beslist was.

De Hervormingswetgeving liep uit op een nieuwe laatste formulering (16 mei 1439) van het conciliarisme over de "drie waarheden van het katholieke geloof":

1. een algemeen concilie staat boven de paus;
2. een algemeen concilie kan buiten eigen toestemming door de paus noch ontbonden, noch verdaagd, noch naar een andere plaats verlegd worden;
3. wie deze beide waarheden hardnekkig verwerpt, is als ketter te beschouwen. De superioriteit van het algemeen concilie boven de paus was hiermee plechtig tót dogma verheven.

Intussen was in Ferrara een pauselijk concilie vergaderd geweest met de Griekse keizer, de patriarch van Constantinopel en talrijke Griekse bisschoppen. In 1439 werd dit concilie naar Florence verlegd. Daar kwam de zesde juli de Unie tussen de kerken, die vierhonderd jaar van elkaar gescheiden geleefd hadden, tot stand. De Grieken aanvaardden, zij het in wat dubbelzinnige woorden, de Roomse leer en het primaat van de paus, behielden echter in kerkinrichting en eredienst bijzondere rechten. Wèl bleek deze unie na korte tijd alleen op papier te bestaan en kwam er in de praktijk zo goed als niets van terecht, maar voor het ogenblik was het toch een schitterend resultaat voor Eugenius IV, zeer geschikt om zijn positie tegenover het concilie te Bazel te versterken. Toen dit concilie de consequentie van zijn besluiten trok, Eugenius als ketter afzette en de hertog van Savoye als nieuwe paus koos (Felix V, de laatste tegen-paus), vielen dan ook alleen Zwitserland met Savoye en enige Duitse steden (voor een korte poos ook Aragon) van Eugenius af. Verschillende landen, waar men overigens conciliaristisch gezind was, hielden zich aanvankelijk neutraal en gingen later tot de Roomse paus over. Men wilde zich niet opnieuw aan de ellende van een schisma wagen. En politieke overwegingen legden mede gewicht in de schaal. Het concilie, grotendeels uit lagere geestelijken bestaande, sleepte zich onder leiding van de enig overgebleven kardinaal voort zonder enige arbeid en invloed van betekenis. In 1448 uit Bazel verdreven, week de armzalige rest uit naar Lausanne. Nadat Felix V in 1449 zich had teruggetrokken, kozen de nog vergaderden Nicolaas V, die na de dood van Eugenius IV (1447) de zo goed als algemeen erkende paus geworden was. Het concilie, dat op deze wijze eigen nederlaag erkende, ontbond daarop in de volgende zitting (5 april 1449) zichzelf.

Tot een generale uitvoering van de besluiten van het concilie te Bazel kwam het niet. Dat er in de praktijk in een enkel land nog iets van effectief werd, was te danken aan de Staatsmacht. In Frankrijk namelijk, waar door het optreden van Jeanne d'Arc (1429 kroning van de koning te Reims) het nationale eergevoel krachtig herleefd was, kwam de pragmatieke sanctie van Bourges tot stand (7 juni 1438), in welke rijkswet de Gallicaanse vrijheden haar klassieke formulering vonden. Drieëntwintig Hervormingsbesluiten van Bazel werden er in opgenomen, zij het met enige wijziging, vooral hierin bestaande, dat ze dikwijls door de Franse kerk nog scherper waren toegespitst, dat aan de koning een zekere invloed op de vervulling van vacante plaatsen werd toegekend en gerekend werd met een schadevergoeding voor de paus. In Duitsland, waar de Staatkundige eenheid ontbrak en de keizer, die Sigismund opvolgde, uit politieke overwegingen steeds meer naar de pauselijke zijde overhelde, was op enige stappen in de richting van de pragmatieke sanctie van Bourges gevolgd het Wener concordaat (17 febr. 1448), waarin de bepalingen van het voor de paus gunstig concordaat van Constanz definitief werden vastgelegd, daarentegen de resultaten van de Hervormingsarbeid in Bazel geen rechtsgeldigheid ontvingen. Dit algemene concordaat werd echter niet op eenmaal in alle delen van Duitsland erkend. Vandaar dat nog een reeks van verdragen tussen de rijksvorsten en de curie tot stand kwamen, waarin ten dele meer bereikt werd.

Zo werd door concordaten nog iets gered van datgene, wat men voor de gehele kerk had willen bereiken. Maar tegelijk werd de invloed van de wereldlijke vorsten in de kerk en daarmee de ontwikkeling van de landskerken sterk bevorderd.

Had het conciliarisme, ook ten gevolge van internationale en politieke tegenstellingen en van interne conflicten tussen aristocratische en democratische stromingen, de nederlaag geleden, de conciliaire idee leefde voort en de gedachte, dat een beroep op een concilie eens mogelijk was geweest en weer mogelijk kon worden, werd in de geschiedenis van de Reformatie van essentiële betekenis. En de officieel ingebrachte en de in allerlei geschriften geuite bezwaren tegen de pausen, die toch weer zwart op wit de erkenning van verschillende benoemings- en belastingrechten verwierven, grijpen steeds weer terug naar de bepalingen van Bazel. De overwinning van het curialisme in de kerk was waarlijk niet volkomen geweest. Zij was mede een voorbereiding voor de zwaarste slagen, die aan het pausdom zouden worden toegebracht. Dat zou evenwel geschieden niet door een "hervorming in hoofd en leden", maar door een Hervorming door Gods Woord en Geest in het hart, vanwaar de uitgangen van het levens zijn.

Hussieten

Buiten de paus om heeft het concilie van Bazel in zijn eerste, voorspoedige periode althans enig succes geboekt bij zijn onderhandelingen met de Hussieten, die in de loop; van de jaren een zeer geduchte macht waren geworden.

Had het concilie van Constanz gehoopt door de terechtstelling van Hus en Hieronymus een einde te maken aan de onrust in Bohemen, het tegendeel geschiedde. De tijding van de verbranding van de hoogvereerde, geliefde leidsman wekte een storm van verontwaardiging en het bericht van de terdoodbrenging van zijn vriend deed de toorn van een groot deel van het Tsjechische volk te meer ontvlammen. Weldra ging men tot daden over. Een bond van adellijke Heeren werd gesloten om de vrije prediking van het Evangelie op alle bezittingen van de leden te beschermen en de bisschoppelijke macht slechts in zoverre te erkennen, als dit met de eis van de Schrift overeen te brengen was. In de praktijk kwam het er op neer, dat de priesters verbannen werden en door Hussietische voorgangers werden vervangen. Ook de lagere standen moesten aan hun godsdienstige en nationale bewogenheid uiting geven. Een fascinerende strijdleuze was spoedig gevonden. Sinds een van de volgelingen van Hus, na diens vertrek naar Constanz, aan de universiteit van Praag had geleerd, dat tot het volledig ontvangen van het sacrament van het Avondmaal beide tekenen van brood en wijn moesten worden genoten, waren verschillende pastoors er toe overgegaan ook aan leken de kelk te geven. Van de gevangenis uit had Hus daaraan, zij het aarzelend, zijn goedkeuring gegeven. Het concilie van Constanz had evenwel, gelijk wij opmerkten, een verbod uitgevaardigd. Het gehele Hussietendom trok intussen partij voor het gebruik van de kelk voor leken en de veel zwakkere Roomse groep in Bohemen, waartoe vooral de Duitsers behoorden, verzette zich tevergeefs daartegen. De kelk voor leken vormde voortaan het strijdsymbool van de gehele beweging, die steeds radicalere vormen aannam en zich al meer van Rome afkeerde.

Koning Wenzel, die aanvankelijk mede onder invloed van zijn gemalin alles op zijn beloop liet, nam op sterke aandrang van de paus en van zijn broer Sigismund eindelijk, in 1419 enige tegenmaatregelen, o.a. door in Praag anti-Hussietische raadsheren te benoemen en door verdreven Roomse priesters terug te roepen. De op hun beurt verjaagde Hussietische predikers namen de wijk naar een door een zijrivier van de Moldau omspoelde heuvel + 75 km ten Zuiden van Praag, waar Hus vroeger een toevlucht gevonden had. Zij noemden de plek Tabor en ontwikkelden er een geestelijke werkzaamheid, die tienduizenden trok.

De steeds toenemende spanning ontladde zich tenslotte in daden van geweld. Toen 30 juli 1419 een Hussietische kerkprocessie voorbij het Praagse raadhuis trok, namen zeven raadsheren een vijandige houding aan. Daarop werd onder leiding van Ziska het raadhuis bestormd. De zeven raadsheren werden uit het venster naar beneden geworpen en gedood. Enige weken later stierf Wenzel aan een beroerte. Zijn broer Sigismund was de aangewezen opvolger. Tegen hem, de Duitser, die als de trouweloze moordenaar van Hus werd beschouwd, richtte zich zeer bijzonder de woedende haat van de Hussieten. Het ging in zijn erfland er te wild naar toe, dan dat hij het terstond in bezit kon nemen. In Praag en op vele andere plaatsen werden kerken en kloosters verwoest en veel priesters, monniken en nonnen om het leven gebracht. De Duitsers werden uit Praag verdreven.

Toen paus Martinus V maart 1420 in de gehele Christenheid de kruistocht uitschreef tegen de volgelingen van Wiclif en Hus, begon de verschrikkelijke Hussietenoorlog, die jarenlang in

midden-Europa dood en verderf verspreidde. De een-ogige Ziska, een geboren veldheer, voerde met grote wilskracht en geniale strategie de legers aan en leidde ze tegen talrijke rijkslegers van overwinning tot overwinning. In de Bethlehemskaapel had, hij eens "de wet van Christus" leren kennen en het werd zijn levensdoel deze tegenover de wereldgroten tot gelding te brengen. Door zijn invloed werd Sigismund in 1422 op een landdag als "vijand van de Boheemse natie" afgezet. Zelfs toen Ziska blind geworden was, bleef hij de erkende opperbevelhebber in de strijd.

Na zijn dood werd door de meerderheid van de Hussieten overeenkomstig Ziskas aanwijzing Prokop de grote tot leider gekozen. Als generalissimus was hij de evenknie van Ziska, als diplomaat overtrof hij hem in beleid. In 1427 begon Prokop de aanvalsoorlog, ook buiten Bohemen. Beieren, Brandenburg, Saksen, Silezië, Hongarije en Oostenrijk werden geducht geteisterd door de niemand en niets ontziende, van fanatieke hartstocht vervulde troepen. De naam van Procopius alleen was in hetzelfde jaar genoegzaam om een groot kruisleger, tegen de Hussieten uitgezonden, op de vlucht te doen slaan.

Toen op een vijfde kruistocht (1431) 130.000 man een verpletterende nederlaag leden, zette de gedachte, dat de Hussieten niet door krijgsgeweld overwonnen konden worden, zich te meer vast. De pauselijke legaat Cesarini, die het ongelukkige kruisleger had begeleid, werd voorzitter van het concilie, te Basel en hij sloeg de weg van de onderhandelingen in. Vóórdat deze tot enig resultaat leidden en nog meer daarna kwam de onder de Hussieten bestaande, ernstige verdeeldheid, die van algemene bekendheid was, weer sterk naar voren.

Van 1417 dateerde het verschil, dat bij alle eenheid in de strijd vóór verandering in de kerken en tegen Sigismund en de Duitsers, toch belemmerend werkte. In 1420 poogde men, door de gemeenschappelijke aanvaarding van de 4 artikelen van Praag, verder uiteengaan te voorkomen.

De Inhoud van deze artikelen was:

1. vrije prediking van het Goddelijk Woord in Bohemen;
2. de kelk voor leken;
3. apostolisch leven van de clerus en secularisatie van de kerkelijke goederen;
4. uitroeiing van alle doodzonden en openlijke overtredingen van de "wet Gods" door de bevoegde overheden.

De onderscheiden groepen tekenden, zich echter steeds scherper af. Er waren hoofdzakelijk twee partijen: de Pragers, Utraguisten of Calixtijnen (calix kelk) en de Taborieten, naar de reeds genoemde heuvel en de daarop gebouwde sterke vestingstad (Richt. 4 : 6).

De eerste partij, die vooral uit de burgerij en de universitaire kring van Praag en uit de adel bestond, trok zich al meer terug achter de Hervormingseisen van Hus. Zij wilden laten bestaan, wat niet in strijd was met de "Goddelijke wet". Zij vorderden slechts de lekenkelk, de secularisatie van het kerkelijk goed en de Tsjechische taal in de prediking. Overigens naderden zij weer tot de erkenning van de Roomse rechtsorde en eredienst.

De Taborieten, die vooral onder het Tsjechische landvolk en de bewoners van de kleine steden hun aanhang hadden, stonden het dichtst bij Wiclif en poogden de genoegzaamheid van de "wet van Christus" in de praktijk toe te passen. Alles wat niet in de Bijbel een vaste grond vindt, dus heiligenverering, beeldendienst, relikwieën, de menigte van de feestdagen, monnikenwezen, wijdingen, kruisteken, vagenvuur, aflaten, gebeden voor de doden, biecht, confirmatie, laatste oliesel, en vooral de leer van de transsubstantiatie verwierpen zij met alle overvloedige pracht in kerkgebouwen en priestergewaden. Het onderscheid tussen clerici en leken werd door hen ten dele opgeheven. Zij gingen anders dan Wiclif tot de propaganda van de daad over, waarbij naast religieuze en politieke, ook sociale ideeën zich deden gelden: De rijke prelaten en weelderig levende monniken, de uitzuigers van het arme Tsjechische volk, moesten voor hun goddeloosheid gestraft worden. Het strijdlied van de Taborieten, dat teruggreep naar de strijd van Israël tegen de Kanaänieten; eindigde met de woorden: slaat toe, slaat toe, laat niemand in het leven! Tegen de bestaande maatschappelijke orde, die als een gevolg van de zonde werd beschouwd, kwamen zij op met de afwijzing van de tienden en andere lasten en met nog veel verder strekkende eisen van bijna "communistische aard, die in de latere hoerenopstanden nog nader uitgewerkt werden. Bij dit alles kwam nog een krachtige

apocalyptische gezindheid. Men geloofde, dat de tijd van de wederkomst van Christus en van het wereldgericht zeer spoedig zou aanbreken en men gevoelde zich geroepen door vernietiging van al het anti-Goddelijke het komen van het Godsrijk voor te bereiden. Ook in eigen kring was de tucht op bepaalde punten zeer streng.

Wanneer de beide partijen elkander niet rechtstreeks nodig hadden in de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand, stonden zij scherp tegenover elkander en kwam het soms (vooral tussen 1422 en 1424) tot bloedige worstelingen.

15 oktober 1431 werden vertegenwoordigers van Hussieten op het concilie te Bazel uitgenodigd. Hun werp volledig gehoor en veilig geleide toegezegd. Aan het gezantschap, dat begin Januari 1433 te Bazel verscheen namen alle partijen deel, o.a. Prokop en Rokycana, die de leider was geworden van de Utraquisten en in 143 hun aartsbisschop werd. Peter Payne, een om het geloof uit Engeland verdreven Wiclifiet, was tijdens de maandenlange onderhandelingen door de theologen van het concilie het meest geducht, omdat hij bijzonder de gave had om "uit alle ingewikkelde onderscheidingen de weg terug te vinden tot de eenvoudige eis van de "Goddelijke wet".

Nadat het gezantschap vertrokken was en een afvaardiging van het concilie in Praag op de bestaande partijgroepering gespeculeerd had, werden november 1433 de Compactata van Praag voorgelegd, waarin enerzijds de kelk aan leken werd toegestaan, wanneer de priesters ei de verklaring bij gaven, dat Christus onder de beide gedaanten tegenwoordig is, anderzijds aan de geestelijken die geen monniken zijn, wel werd vergund goederen te bezitten, terwijl de stof van de overige artikelen van 1420; in Roomse geest aangevuld, werd overgenomen.

Over deze compactaten ontbrandde weer een hevige strijd tussen Utraquisten en Taborieten. De laatsten wilden niets van een verzoening met Rome weten. Zij leden evenwel 30 mei 1434 in een bloedige slag bij Lipan, in de nabijheid van Praag, een beslissende nederlaag. Prokop sneuvelde. De Utraquisten zagen evenwel hun wensen ook niet bevredigd. Zo weigerden paus en concilie Rokycana als aartsbisschop te erkennen. Plus II verwierp zelf in 1462 de Compactata, die trouwens nooit als kerkelijk recht van kracht zijn geworden. Aan de strijd tussen d'Utraquisten en de Rooms en kwam eerst in 1485 een einde. De Utraquisten behielden de lekenkelk en mochten de kerkinrichting, die zij zich na de dood van Rokycana hadden gegeven, behouden.

De Taborieten, die in 1453 bij Tabor nog weer ware gedecimeerd, stichtten in 1467 met enige Utraquisten en Waldenzers in een afgelegen oord de vreedzame Broeder

140 unie, het begin van de beweging van de Boheemse en Moravische broeders, waarin de oude Hussietische gedachten tot nieuw leven kwamen. Deze beweging, die tegen de verdrukking in groeide, stond bijzonder open voor het Lutheranisme. Ook de Utraquistische kerk kwam na de Schmalkaldische oorlog sterk onder de invloed van de Reformatie. En dat voor het eerst een volk zich, bijna in zijn geheel, jarenlang tegen het verwereldlijkt pausdom had gekeerd, was in verschillende landen niet zonder betekenis voor de algemeenheid van de keus vóór de Reformatie tegen Rome.

Renaissance en Humanisme

Het was op de concilies van Bazel en Florence, dat wat men sinds het midden van de vorige eeuw met de beide namen Renaissance en Humanisme pleegt aan te duiden, van aanwijsbare rechtstreekse betekenis werd voor de kerkgeschiedenis. Verschillende van de theologen, die in Bazel zich weerden, gaven in hun optreden, in hun redevoeringen, in hun beroep op de geschiedenis, blijk door het humanisme beïnvloed te zijn. En in Florence heeft de Italiaanse renaissance door het contact met de élite van de Griekse beschaving nieuwe prikkels ontvangen en is Eugenius IV begonnen met als paus van de diensten van de humanisten gebruik te maken.

Van het begin van de veertiende eeuw had Italië een op de heidense oudheid georiënteerde cultuurbeweging beleefd. Zij heeft tot in het midden van de zestiende eeuw in Italië een grote rol gespeeld en haar invloed ook in andere landen van Europa krachtig doen gevoelen. Wordt deze cultuurbeweging als geheel Renaissance genoemd, Humanisme is bijzonder de benaming voor de literairwetenschappelijke herleving van de klassieken van Hellas en Rome in en door de studie van de geleerden. Het Humanisme houdt in een "hogere literaire omgang" en "een

streven naar een hogere levensvorm".

In de scholastiek en in de rechtswetenschap had men stellig reeds lang van de vruchten van de oudheid dankbaar genoten en de Middeleeuwse mystiek was via Dionysius Areopagita door het Neo-Platonisme sterk geïnfecteerd. Maar men had zich toch beperkt tot enige weinige klassieke auteurs. En men maakte ze bewust ondergeschikt aan "het een of andere doel, dat men zich voor ogen stelde. In de nieuwe cultuurbeweging daarentegen, wierp men zich met hartstocht op alles wat men uit de oudheid kon opdiepen en men verlustigde zich in de klassieke cultuurschatten om wat ze in zichzelf waren en boden, vooral in het daarin uitkomende vormen schoonheidsideaal.

Kenmerkend voor de machtige stromingen van de Renaissance is het streven naar autonomie, naar het zichzelf ten wet zijn. Niet langer wilde men onvoorwaardelijk buigen voor autoriteiten van buiten-af, vooral niet voor de kerkelijke grootheden van verleden en heden. In vrijheid wilde men toegeven aan eigen dadendrang en zich met optimistische gedachten over al wat menselijk is, vermeien in de schoonheid en de vreugde van de wereld, in de hogere en de lagere geneugten van het leven. Daarmede werd de ascese, die in de Middeleeuwen zo hoog was geschat; teruggedrongen om plaats te maken voor het volop genieten van de weelde van de natuur en de voortbrengselen van de beschaving: De nadruk werd niet gelegd op de hemelse en eeuwige dingen, maar op de tijdelijke goederen van de aarde. Geen wonder, dat bij een heerlijke ontplooiing van vele gaven in kunst en wetenschap, bij een in de wereld-geschiedenis vrijwel enig samentreffen van geniale mensen, die als filologen, prozaschrijvers, schilders, beeldhouwers, uitblonken, ook een schrikkelijke openbaring van ongerechtigheid kwam en de gruwelijkste onzedelijkheid en de meest geraffineerde moorden niet uitbleven.

Hoe Italië het land voor de Renaissance werd? Door de kruistochten was de handel en het verkeer tussen Oost en West levendig geworden, waarvan steden als Genua, Venetië, Pisa en Florence zeer hadden geprofiteerd. De rijkdom bracht weelde en gaf een besef van macht. De kennismaking met een geheel andere, niet-Christelijke wereld schonk nieuwe inzichten, en vergezichten. En met geld en goed kon kunst en wetenschap bevorderd worden. Steeds minder was de hogere cultuur het monopolie van de "geestelijkheid". Steeds meer drongen de "leken" op in het bewustzijn van hun recht en hun macht. En er was ruimschoots gelegenheid om naast de kennis en de zin voor schone vormen de persoonlijkheid te ontwikkelen.

Italië was voorts het land, waar na de unie van Florence tussen de Roomse kerk en de Orthodoxe kerk van het Oosten onderscheidene Griekse geleerden zich vestigden: Vooral na de verovering van Constantinopel door de Turken (1453) trokken velen naar het Apennijnse schiereiland. Verscheiden scholen werden opgericht, waarin de leerlingen, die van heinde en ver kwamen, vertrouwd werden gemaakt met de voortbrengselen van de beschaving van de heidense oudheid, die niet meer, als tot dusver veelszins geschiedde, aan kerk en theologie werden getoetst. En op verschillende plaatsen verrezen bibliotheken, die de vermeerdering van de kennis in de hand werkten. Vooral Plato was zeer in trek.

Italië was ook het land, waarin het gezag nog niet gecentraliseerd was in één staatsgeheel, maar waarin vele personen door individuele voorrechten en gaven hun krachten konden ontplooiën op politiek gebied en ook op ander terrein. In Italië waren verder nog veel overblijfselen uit de gouden tijd van de grootheid, die snede de volkstribuun Cola di Rienzo (t 1350), de eerste verzamelaar van oude inscripties, geïnspireerd hadden tot zijn onwerkelijke poging om uit de heersende verwarring het vroegere imperium te doen herrijzen.

Wat de verbreiding van Renaissance en Humanisme ook buiten Italië betreft, deze werd begunstigd door de openlijke steun van verschillende pausen, bevorderd door het subjectivisme, individualistische en kritische nominalisme van de late Middeleeuwen en sterk gestimuleerd door de uitvinding van de boekdrukkunst (± 1450). Ook de religieus getinte, uitbundige liefde voor al het geschapene, zoals deze in navolging van Franciscus van Assisi en sommige mystici werd gevoed, maakte voor de optimistische

cultuurbeweging toegankelijk. Echter bleef buiten Italië de rechtstreekse invloed veelal beperkt tot de kunstenaar en gestudeerden, terwijl in Italië bredere kringen van de bevolking in de nieuwe ontwikkeling deelden.

Wat nu de betekenis van Renaissance, en Humanisme voor het leven van de kerk aangaat, moet er allereerst op gewezen worden, dat de nadruk, die gelegd werd op het ga tot de

bronnen, waarvan er door ijverig zoeken steeds meer teruggevonden werden, niet alleen aan de studie van de kerkvaders, maar ook aan de ontsluiting van de Heilige Schrift ten goede kwam. Zeer belangrijk was uiteraard de vernieuwde bekendheid met de Griekse taal en literatuur. De bronnenstudie leidde er voorts toe, dat voor steeds meerderen de scholastieke theologie niet langer het einde bleef van alle tegenspreken, maar eenvoudig een fase werd in de ontwikkeling. Al verder de kritisch zin, die zich ook toespitste op de kennis van de geschiedenis stelde verschillende in de kerkhistorie als vast waarheden aangenomen voorstellingen als fantasieën en vervalsingen aan de kaak. Tenslotte werd door de dikwijls scherpe kritiek op de misstanden in de kerk en op de gebreken van de clerus de noodzaak ener radicale verandering nog meer duidelijk gemaakt.

Door deze factoren, alsmede doordien niet alleen verlangen naar verkeerde ongebondenheid, maar ook dorst naar ware vrijheid zich deed gelden, werd de Hervorming zeker mede voorbereid. Men leefde echter niet uit het besef, dat de ware vrijheid betekent onvoorwaardelijk 't buigen voor Hem, uit en door en tot Wie alle dingen zijn en volstrekt te verwerpen het stellen van de mens als uit gangspant, norm en einddoel van welk levensgebied dan ook. Kwamen de Reformatoren in die ware vrijheid er toe de breuk te aanvaarden met een kerkgemeenschap, waaraan menselijke inzettingen meer autoriteit werd toegekend dan aan het Woord van God, de humanisten dachten niet aan een breuk met het bestaande kerkelijke instituut. We stonden zij er dikwijls onverschillig tegenover, wel namen zij veelal de kerkleer niet ernstig meer, wel was veler leven meer heidens dan Christelijk - dit alles was buiten Italië. veel minder het geval dan in de naaste omgeving van de paus! - maar ook de meest werelds- en onder hen bleven bijna allen de uitwendige band met de kerk aanhouden, gingen niet rechtstreeks tegen de kerkelijke dogma's in en wilden zich in leven en in sterven niet aan de bekoring van de kerkelijke ceremoniën onttrekken. En de kerk, die in haar voorstelling van consilia (raadgevingen) en precepta (bevelen) een dubbele moraal sanctioneerde, die door haar genadeschat vele en grote tekortkomingen meende te kunnen dekken, die ook aan de "vrijheid" van de wil en aan het vermogen van de natuurlijke rede en in het algemeen aan de menselijke natuur, welke volgens haar door de erfzonde wel heeft geleden, maar vele krachten ten goede heeft behouden, een grote plaats toekende, de kerk, waarin de leidende personen maar al te zeer een voorbeeld van diep-zondige emancipatie gaven, liet veel over haar kant gaan, zolang men haar leer en organisatie niet direct aantastte.

Dante, Petrarca, Laurentius Valla en andere humanisten

Als voorloper van de Renaissance wordt Dante Alighieri (1263-1321) beschouwd, die in zijn theologische beschouwingen wel sterk beïnvloed is door de Franciscaanse traditie en door de theologie van Dominicanen als Thomas van Aquino en Albertus Magnus en die niet bepaald van de kerkleer afweek, maar die toch een persoonlijke kleur gaf aan zijn geloofsvoorstellingen, vooral aan zijn gedachten over God en het hiernamaals. Zijn liefde voor de klassieken komt nergens duidelijker uit dan wanneer hij in zijn wereldberoemde, *Divina Commedia* Vergilius als een verheven voorbeeld en een leidsman door de hel en over de louteringsberg boven zich stelt.

Het vaderschap van de Renaissance wordt wel toegekend aan Francisco Petrarca (1302-1374). Deze Italiaanse "geestelijke", dichter en prozaschrijver, onderscheidde in zijn tijd zich door zijn individualisme, zijn afkeer van de scholastiek, zijn gevoel voor de natuur, zijn visie op het menselijke, zijn kritisch-wetenschappelijke zin, zijn gehechtheid aan de klassieken, die hij in een nieuw licht stelde. Hij legde zich vooral toe op de navolging van de schone taal en stijl van de oudheid. Zijn levensideaal was de ontplooiing van de edele krachten in de mens naar het voorbeeld van de oude Grieken en Romeinen en tegelijk met behulp van de echtmenselijke religieuze zin, die hem tegenkwam uit de *Confessiones* van Augustinus, welke hij als het ware opnieuw ontdekte. Hij meende, dat men aan het Christendom kon vasthouden, ook wanneer men met zijn woorden in de oude godenwereld leefde.

Naast Petrarca heeft de Florentijnse koopman Giovanni Boccaccio, bijzonder met zijn veelszins frivole *Decamerone*, waarin hij mede het wellustig leven van priesters en monniken uitbeeldde, de Renaissance in Italië ingeluid. Evenwel zijn vooral Petrarca's ideeën door een jongere generatie met enthousiasme overgenomen en uitgewerkt, met name in Florence, dat

aan het einde van de veertiende eeuw het middelpunt van het humanisme was geworden. De kennis van de oudheid werd aldoor vermeerderd. Steeds nieuwe geschriften uit de klassieke bloeitijd werden gevonden.

Een van de belangrijkste figuren uit deze periode is Laurentius Valla (1407-1457). Hij is enige tijd aan het pauselijk hof als secretaris werkzaam geweest. Sinds 1450 fungeerde hij ook als leraar in de retorica aan de universiteit te Rome. In zijn geschrift *Over wiellust en het ware goed* komt de Christelijke moraal er zó slecht af en wordt het, Epicurisme zó bewierookt, dat Valla ondanks het vrome slot een volslagen wereldling schijnt. In een ander geschrift bestreed hij de mening, dat het monnikenbestaan een hogere levensvorm was. Had Nicolaas Cusanus reeds bedenkingen geopperd tegen de echtheid van de Donatio Constantina, Valla heeft het onweerlegbaar bewijs geleverd, dat men met een vervalsing te doen had (1440). De baanbreker van de historische kritiek maakte zelf van dit resultaat gebruik om de wereldlijke macht van de pausen, die hij tirannen, dieven en rovers noemde, en alle priesterheerschappij heftig aan te vallen. In mondeling dispuut heeft hij de apostolische afkomst van het apostolicum bestreden, waarom hij als ketter vervolgd werd. Ook heeft de begaafde kenner van de oude talen als eerste een vergelijking getrokken tussen de Vulgata en de Griekse tekst van het Nieuwe Testament.

Trok Valla nog niet de uiterste consequentie uit zijn voorliefde voor het leven in de oudheid, dit geschiedde wel door Carlo Marsuppini (1399 tot 1463; laatstelijk staatskanselier van Florence), die beschouwd werd als een heiden en zonder Avondmaal en biecht stierf. Ook, bij degenen, die goed Christen wilden blijven, was intussen de zuigkracht van de geest van de klassieken zo sterk, dat zij onbewust nog meer heidense elementen in hun gedachtewereld invoerden, dan reeds in het Rooms-Katholicisme gevonden werden.

Een eigenaardige positie werd ingenomen door Marsilio Fichu (1433-1499). Door Cosimo de Medici werd hij in 1459 aan het hoofd van de in 1440 opgerichte Platonische academie gesteld en belast met de vertaling in het Latijn van de geschriften van Plato, die in Plotinus geest werden verklaard. Hij heeft daardoor de vernieuwing van het neo-platonisch georiënteerde Platonisme ongemeen bevorderd. Hij meende, dat het Christendom door Plato was voorbereid en in diens geschriften voor een groot deel reeds was neergelegd. Ook hij heeft met klem gewezen op de betekenis van het grondig onderzoek van de Bijbel. Tot een diepere bestudering van de brieven van Paulus heeft hij in de Renaissancetijd de stoot gegeven. En voor Augustinus heeft hij nieuwe belangstelling gewekt. Onder de denkers van de Renaissance was hij de eerste, die het vraagstuk van de verhouding van Christendom en cultuur opzettelijk aan de orde heeft gesteld. In zijn pogen tot verbinding van platonische en Christelijke gedachten tot een hogere eenheid, wilde hij trouw blijven aan de kerkleer en nam hij veel over van de Middeleeuwse scholastiek. Maar naar de overlevering zegt, was hij zozeer Platonist, dat hij, sinds 1473 priester, zijn preken wel begon met: *geliefden in Plato*. Hij was de leermeester van de latere paus Leo X, de zoon van Lorenzo de Medici.

Een leerling van Ficino, de graaf Giovanni Picodella Mirandola (1462-1494), een zeer begaafde en innemende: figuur, die door een tijdgenoot *het meest volkomen werk van de natuur* werd genoemd, ging nog verder op de syncretistische weg. Hij wilde niet alleen de oude Grieks-Romeinse cultuur, maar ook het Jodendom en de Islam in hun verhevenste uitingen met het Christendom verenigen. In een uitgebreid werk keerde hij zich tegen de sterrenwichelarij, die in de Renaissance-wereld, evenals de klassieke oudheid zeer bijgelovig, een grote rol speelde. Nog meer dan Ficino ontleende hij denkvormen en methode van bewijsvoering aan de scholastiek, die in Italië aan de universiteit van Padua nog een sterk centrum had. Die humanisten, die zich op in ruimere zin filosofisch gebied begaven, moesten trouwens wel terecht komen bij de scholastiek.

De historicus en staatsleraar van Florence was Nicolo Machiavelli (1464-1527). Deze bekwame, scherpzinnige auteur was geheel van de geest van de klassieken doordrenkt en vol kritiek, niet alleen op de priesters en met name op de pausen, maar ook op de Christelijke godsdienst, die met zijn leer van zelfvernedering en onrecht-lijden de wereld - zo stelde hij het voor slechts kan verzwakken. Hij is vooral bekend als de schrijver van het werk *11 Principe* (de vorst), waarin hij het staatshoofd tekent, dat zonder rekening te houden met godsdienst en

moraal, alleen het oog gericht houdt op wat hem het staatsbelang dunkt en met alle hem geschikt schijnende middelen zijn heerschappij bevestigt en uitbreidt. Het gaat in de Staat volgens Machiavelli alleen om de macht. Ook de godsdienst kan hoogstens een politiek machtsmiddel zijn. Goed zijn en goed handelen is in het openbare leven volstrekt niet noodzakelijk, soms zelfs schadelijk; alleen eist wijs beleid, dat men althans de schijn van het goede bewaart. De Christelijke kerk is voor hem alleen een product van de gewone geschiedenis: Tot op onze tijd toe is de on-Christelijke, Antichristelijke leer van Machiavelli van geweldige betekenis geweest voor de theorie en de praktijk van het Staats- en volkerenleven.

Men mocht verwachten, dat de leiding van de kerk zich tegen de wereldse geest van de Renaissance zou keren, althans zich daarvan afzijdig zou houden. Het tegendeel is het geval geweest. Het pausdom, dat reeds eerder van de diensten van de humanisten gebruik had gemaakt, haalde de Renaissance in het midden van de vijftiende eeuw met vlag en wimpel binnen en ging vervolgens in verschillende van zijn vertegenwoordigers zelfs voorop in de verdergaande verwereldlijking van het leven. De naam. Renaissancepausen is volkomen op zijn plaats. Op hun credit kan worden geboekt, dat zij door hun aanmoediging en opdrachten de meest veelzijdige kunstenaars van alle tijden, als Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti en Raffael Santi in de gelegenheid hebben gesteld onderscheidene werken van blijvende schoonheid te scheppen.

De kerkelijke kunst bereikte in hetgeen met het klooster S. Maria della Grazie in Milaan, de Sixtijnse kapel, de St. Pieterskerk en het Vaticaan te Rome aan wonderen van uitbeeldend vermogen te zien gaven en geven" wel een hoogtepunt. Verder werd de wetenschap in de goede richting bevorderd door royale steun van verschillende tiaradragers aan de stichting en uitbreiding van de grote bibliotheken. En zeker waren onder de pausen van Nicolaas V (1447-1455) tot Leo X (1513-1521) welmenende figuren. Maar ook, dezen maakten bijna zonder uitzondering zich schuldig aan nepotisme en lieten de misbruiken van de curiale afpersing en verkwisting voortbestaan. Opvallend is, dat zo goed als alle Renaissance-pausen plannen hebben gemaakt voor een kruistocht tegen de Turken, die tot grote ontsteltenis van de gehele Christenheid in 1453 Constantinopel hadden veroverd en een voortdurende bedreiging bleven vormen. De pauselijke plannen kwamen evenwel nooit verder dan tot een begin van uitvoering.

Op de onbegaafde, onwaardige Innocentius VIII (1484-1492), die om het groot getal van zijn kinderen de *vader des vaderlands* werd genoemd en die de bruiloft van een natuurlijke zoon en later die van een kleindochter openlijk in het Vaticaan liet vieren, volgde de beruchte Alexander VI (1492-1503). Met geld en beloften had hij, Rodrigo Borgia, reeds op 25-jarige leeftijd door zijn oom Calixtus III (1455-1458) kardinaal gemaakt, de nodige stemmen van zijn collega's weten te verwerven, Paus geworden, veranderde hij zijn leven niet. Toch was dit zó slecht geweest, dat de in zijn jongere jaren zelf lichtzinnige Plus II (1458-1464) wegens een feest te Siena, waarvan schaamte verbood een nadere beschrijving te geven, hem met kerkelijke straffen had bedreigd.

Aan de zes kinderen, die hij reeds had, werd tijdens zijn pauselijke periode nog, een tweetal toegevoegd. Voor overspel, zelfs met de gemalin van een van zijn neven, deinsde hij niet terug. Het was zijn bedoeling zijn kinderen van vorstendommen te voorzien. Vooral op zijn zoon Cesare Borgia, een talentvol misdadiger, die zich van gif, dolk en strop bediende om zich in het bezit van het hem toegedachte gebied te stellen, had de pauselijke vader zijn verwachtingen gebouwd. De aflaatgelden van het jubileumjaar 1500 en een "kerkelijke" belasting werden voor het breken van de macht van de tegenstanders gebruikt. Cesare was al een heel eind op zijn veroveringsweg gevorderd, toen door Alexanders onverwachte dood hem de nodige steun ontviel. Alexander heeft door zijn scheidsrechterlijke uitspraak een geschil, dat tussen Spanje en Portugal gerezen was na de ontdekking van Amerika, uit de wereld geholpen. Overigens heeft in deze paus, die zijn grote gaven zo zeer misbruikte, het pausdom wel zijn zedelijk dieptepunt bereikt.

Savonarola

Wie zou het niet als een bijzondere Goddelijke beschikking aanmerken, dat in deze tijd van de grootste ongerechtigheid aan het pauselijk hof en van de meest bewuste terugkeer in geheel Italië tot de gedachten en zeden van de heidense oudheid, de geweldige boetprediker Girolamo Savonarola optrad?

In Ferrara geboren (21 sept, 1452); had hij in het 150 ouderlijk huis met het weelderig leven van de Renaissancecultuur kennis gemaakt. Het vervulde hem evenwel met afkeer. In een jeugdgedicht beeldde hij uit, hoe hij te midden van alle verdorvenheid van zijn vaderland de kuise maagd, de reine kerk, zocht en ze eindelijk in een ellendig hol vond. Op zijn vraag, hoe ze daar was gekomen, gaf zij ten antwoord: hier heb ik mij verborgen, toen ik zag, dat trots en eerlucht in Rome binnendrongen en alles bezoedeld was. Tegen de wil van zijn ouders ging hij in 1475 na volbrachte studie in een klooster van de Dominicanen te Bologna. Daar zette hij zijn studie van de thomistische theologie voort en daar verdiepte hij zich in de Heilige Schrift, vooral in de profetieën van het Oude Testament en in de Openbaring van Johannes. Door bijzondere ervaringen gevoelde hij zich gedrongen om verschillende eisen en voorzeggingen van deze Schriftgedeelten bijna letterlijk over te nemen met toepassing op de omgeving, waarin hij verkeerde. Zijn adagium werd: de kerk zal getuchtigd worden, daarna hersteld worden en wel spoedig. Tegenover de veruitwendiging van de kerk legde hij de nadruk op de door God gewilde innerlijkheid. Ook door een beeld, aan het beroep van zijn grootvader, een beroemde hofarts, ontleend: "Toen het innerlijk vuur verloren ging, begon men ceremoniën als medicijn voor de zielen in te voeren. Wij zijn heden gelijk geworden aan de zieke, die al zijn levenskracht verloren heeft en wie nu ook alle artsenij niets nut."

Aanvankelijk maakte Savonarola in Ferrara en Florence als prediker geen opgang. Zijn onaanzienlijk voorkomen, zijn onwelluidende stem, zijn schichtige gebaren en zijn heftige betoogtrant waren niet naar de smaak van het gehoor, dat verwend was door redenaars met klassieke welsprekendheid. In verschillende steden van Lombardije ging het beter. En in 1489 teruggeroepen naar Florence, om in het beroemde klooster San Marco onderwijs te geven aan de novieten, vond Savonarola spoedig een groot en aandachtig auditorium, eerst in de kloosterkerk en later ook in de Dom. Hoe meer hij toonde tegen de verdorvenheid van geestelijken en leken, hoe meer hij aandrang op boete en bekering en hoe meer hij naderende oordelen aankondigde, van het te meer stroomde men naar hem toe, maar ook van het te meer keerde men zich af van ongerechtigheden als haat en nijd, ontucht en diefstal.

Onder de invloed van Savonarola, die in 1491 tot prior van zijn klooster was aangewezen, kwam er reeds in dit stadium van zijn werkzaamheid een merkbare verandering in het openbare leven van de typische Renaissancestad. Het beslag, dat hij op de mensen legde, werd nog intenser, toen verschillende van de concrete voorzeggingen, waaraan hij zich waagde, in vervulling gingen. Hij voorspelde de dood van Lorenzo de Medici, de eigenlijke gebieder van Florence, die nog in de kracht van zijn leven was. Lorenzo werd spoedig daarop ziek en stierf na korte tijd. Een gelijke voorspelling met betrekking tot paus Innocentius VIII en tot de koning van Napels, werd eveneens door de feiten gevolgd. Toen Lorenzos zoon nog meer dan zijn vader ergernis gaf en de burgerij de druk zwaarder gevoelde, profeteerde Savonarola, onder verwijzing naar Jesaja 41 : 25, dat een vorst met een sterk leger van het Noorden over de Alpen zou komen en in Italië een strafgericht over de goddelozen zou houden.

Werkelijk rukte Karel VIII van Fränkrijk in 1494 Italië binnen en veroverde zonder slag of stoot de vestingen van Toscane. Lorenzos zoon, die geen noemenswaardige weerstand bood, werd door de Florentijnen verjaagd. Savonarola begroette de vorst als de nieuw opgestane Cyrus en als een gezalfde van het Heeren, die de kerk hervormen zou. Voor Florence eiste hij de vrijheid. Toen de Franse koning, die op weg was naar Napels, de stad aan haar lot overliet, kreeg Savonarola, die als een groot prof eet werd vereerd, ongezoekt de leiding in handen. Hij maakte daarvan allereerst gebruik om allerlei naar buiten tredend kwaad door strenge straf tegen te gaan. Dienstpersoneel en kinderen werden gaarne als aanklagers aanvaard. Voorts werden armen met renteloze leningen bedacht. Alle weelde en vele cultuuruitingen van de Renaissance werden uit de boze geacht. Pasen 1497 werd een dertig ellen hoge brandstapel opgericht, en gingen modeartikelen, spiegels, speelkaarten, muziekinstrumenten, geschriften van Boccaccio en Petrarca, schilderstukken en talloze andere, als ijdelheden beschouwde,

zaken onder de jubelkreten van het volk en het luiden van de klokken in de vlammen op. Zo wilde de boetprediker verwezenlijken het opschrift, dat hij boven zijn kansel had laten aanbrengen: *Jezus Christus, koning van Florence*.

Lang kon de grote invloed van Savonarola, die deels op het door hem gewekte enthousiasme, deels op dwang berustte, niet duren. Onder de aanzienlijksten van de stad groeide de tegenstand tegen het door hem voorgestane theocratisch-constitutionele bewind, dat praktisch op de middelklasse steunde. De Franciscanen in Florence met vele andere geestelijken hadden bovendien grote bezwaren tegen de overheersende positie van de Dominicaan. Van nog meer betekenis was het verzet tegen de strengere regels, die hij niet alleen in zijn eigen klooster, maar in geheel Toscane wilde invoeren. Hier kwam hij in botsing met Karel VIII, die in moreel en kerkelijk en politiek opzicht wel zeer ver van hem af stond en daarbij door de Medicis en andere vijanden in Rome werd opgehitst. Tevoren had de paus Savonarola naar Rome ontboden om zich te verantwoorden over zijn profetieën. Onze prior had evenwel de voorkeur gegeven aan een schriftelijke verdediging. Daarop had de paus hem het spreken verboden. Savonarola had zich eerst door een geestverwante monnik (Dominicus) laten vervangen. Maar na korte tijd had hij zelf weer de kansel beklommen om te fulmineren tegen de zonden, ook van het pauselijk Rome.

Vervolgens had de paus gepoogd om de profeet van Florence onschadelijk te maken door hem de kardinaalshoed aan te bieden. Savonarola had evenwel geantwoord: "Ik begeer geen andere hoed dan die van de heilige martelaren, een rode hoed, een hoed met bloed geverfd." Eindelijk gaf de paus een voorschrift, krachtens hetwelk het klooster van San Marco zich naar een minder strenge regel moest schikken. Gelijk verwacht werd, weigerde Savonarola aan deze eis, die voor hem heiligschennis was, te voldoen. Zelfs de over hem uitgesproken ban bewoog hem niet tot toegeven. De paus vorderde nu onder bedreiging van interdict zijn uitlevering. Savonarola beriep zich op een concilie. Zijn vijanden drongen zich evenwel steeds meer op, terwijl zijn aanhang verminderde, ook omdat zijn voorspellingen, b.v. inzake de door de Franse koning te bewerken Hervorming van de kerk, niet uitkwamen. Savonarola bleef in het oude spoor voortgaan. Vastenavond 1498 bad hij op de kansel: "O Heer, als mijn woorden niet van U komen, verpletter mij dan op dit ogenblik."

Een Franciscan bood zich aan om de waarachtigheid van de door Savonarola afgewezen banvloek te bewijzen door een vuurproef. Van de zijde van Savonarola's vrienden verklaarde Dominicus zich bereid en de prior moest toegeven. Op de marktplaats werden twee brandstapels van rijshout opgericht, met pek en zwavel bedekt. Een smal pad was overgelaten voor de beide tegenstanders. Duizenden wachtten in grote spanning op de dingen, die komen zouden. Het kwam evenwel niet tot het verwachte sensationele schouwspel. Door de Franciscanen toch werd als eis gesteld, dat Dominicus geen crucifix en geen hostie mee in de vlammen zou nemen. Op dit punt wilden Savonarola en de zijnen, ook na langdurige woordenwisseling met de tegenpartij, niet toegeven. De raad van de stad, die niet meer op de hand van Savonarola was, besloot de vuurproef niet te laten doorgaan, wel wetende, dat de woede van het teleurgestelde volk zich tegen Dominicus en vooral tegen zijn prior zou keren. Inderdaad werd het klooster San Marco de volgende dag door een wilde menigte bestormd. Savonarola bood zichzelf als slachtoffer aan, om voor zijn medekloosterlingen de vrijheid te verkrijgen. Hij werd met hoongelach begroet, geslagen en in de gevangenis geworpen. In de week voor Pasen werd hij tot zevenmaal toe op de pijnbank gelegd en gefolterd. Toch vond hij in zijn cel nog de kracht om een verklaring van Psalm 51 en 31 neer te schrijven. De grondtoon is: "Ontferm U, o God, om Uwer grote barmhartigheid wil."

Door zijn rechters, die ook tegelijk zijn aanklagers waren, werd Savonarola met pauselijke goedkeuring naar de galg verwezen als ketter, scheurmaker, en verachter van de heilige stoel. 23 Mei 1498 werd hij met Dominicus en nog een monnik, ten aanschouwe van een grote menigte, terechtgesteld op de marktplaats vlak bij de wonderschone Dom, waarin zijn geweldige boetprediking de scharen geschokt had. Zijn lijk werd verbrand en de as in de Arno uitgestrooid.

Luther heeft van Savonarola gezegd: "Ofschoon aan de voeten van deze heilige man nog iets van het slijk van menselijke theologie kleeft heeft hij nochtans uitgesproken en gehandhaafd, dat alle roem van de werken in het geheel niets voor God is en hoe nodig in het gericht en de

dood het uitsluitende en grondige geloof is, zonder alle werken, waarop men zich zou kunnen verlaten."

In deze uitspraak is zeker overschatting van het inzicht van de profeet van Florence in de dwalingen van de Roomse kerk. Mag een enkele uitdrukking even aan een andere richting van zijn overtuiging doen denken, uit het geheel van zijn geschriften blijkt toch duidelijk, dat hij geen oog had voor de rechtvaardiging van de zondaar alleen door het geloof. Aan de voorstelling van de paus als stedehouder van Christus en van de kerk met haar clerus als middelares ter zaligheid tornde hij dan ook volstrekt niet. Is óók de beeltenis van Savonarola op het Luther-gedenkteken te Worms aangebracht, een eigenlijke voorloper van de Reformatie kan hij niet worden genoemd. Wel heeft Savonarola bij het licht, dat hij had over de Heilige Schrift, met buitengewone scherpste en volharding en met aangrijpende ernst, waarin iets was van de ijver van Elia en van Johannes de Doper, de strijd aangebonden tegen het zondige leven van geestelijken en "leken" en aangespoord tot een uit liefde betrachten van Gods geboden. Heeft hij, daarbij weer als een echte monnik veelszins misgetast inzake hetgeen God van de mens vordert, heeft hij voorts te zeer willen ingrijpen in het staatkundige en maatschappelijke leven, zijn levenswerk en niet minder zijn marteldood waren in het diep verval van de late Middeleeuwen indrukwekkende getuigenissen van een overgegeven wil om de Christenheid uit haar smaad op te heffen.

Verbreiding van het Humanisme

Had Savonarola in de tijd van de hoogconjunctuur van de Renaissance ook tegen háár uitingen de strijd aangebonden en was hij daarin wel wat te ver gegaan, het moet worden erkend, dat de paganistische elementen in de nieuwe cultuurbeweging van meetaf in Italië sterk vertegenwoordigd zijn geweest. Van Italië verbreidde de beweging, met name het Humanisme, zich in minder wereldse, meer religieuze vorm, naar verschillende landen van Europa. In Spanje was de Franciscaner Ximenez (1436-1517), biechtvader van koningin Isabella van Castilië, later regent over dat land, de pionier. In opdracht van hem gaven de professoren van de door hem gestichte universiteit van Alcalá de zogenaamde Complutensia uit, de Bijbel in de grondtekst en in verschillende vertalingen. In Frankrijk was Jakob Faber Stapulensis (Le Fèvre d'Étaples, 1455-1536), die persoonlijk contact met Ficino heeft gehad, de primus onder de humanisten. Met zijn wetenschappelijke geschriften, met zijn eenvoudige Bijbelverklaringen en met zijn vertaling van de Vulgata heeft hij de Schriftkennis bevorderd. Zodoende en omdat hij bij zijn vele leerlingen, onder wie ook Farel, het bewustzijn van de noodzakelijkheid van kerkvernieuwing levendig hield, heeft hij de Reformatie in Frankrijk enigermate in de hand gewerkt. Hij had evenwel geen principiële, fundamentele kritiek op de heersende kerkleer en bleef Rooms-katholiek. In Engeland waren de voornaamste vertegenwoordigers van het Humanisme John Colet (1467-1519), Thomas More, (Morus; 1478-1538) en John Fisher (1459-1535). Colet had in Florence diepe indrukken ontvangen, niet alleen van Savonarola, maar ook van Mirandola.

In Engeland teruggekeerd, werd hij tot priester gewijd. Sinds 1496 hield hij in Oxford voorlezingen, vooral over de brieven van Paulus, "Houd u aan de Bijbel en de apostelen en laat de theologen onder elkander disputeren," zo was zijn leus. Grote invloed heeft hij gehad op More en op Erasmus, die sinds 1499 in Oxford studeerde en Mores vriend was geworden. De buitengewoon begaafde More zag van zijn voornemen monnik te worden af, toen hij onder de bekoring van het Humanisme was gekomen. Ook hij hield in Oxford voorlezingen. In zijn hoofdwerk, het beroemde *Utopia* (1516), proeven wij humanistische bestanddelen, ook in de tekening van de godsdienstige toestand van de bevolking van het "nieuwe eiland". Heeft More wel evenals Erasmus het wapen van de spot gebruikt ten aanzien van kerkelijke misstanden, tegenover de kerkelijke instellingen was hij nog meer conservatief dan zijn vriend. In Cambridge was de grote beschermer van het humanisme Fisher, kanselier van de universiteit en bisschop van Rochester, om zijn geleerdheid en stoïcijnse getinte vroomheid hoog geacht.

Van groter betekenis dan in de genoemde landen werd het Humanisme in Duitsland. Reizen van Italianen in Duitsland, studie van Duitsers in Italië, belangstelling van verschillende vorsten en van patricische kringen in onderscheidene steden, vele Latijnse scholen en sommige universiteiten, bevorderden de nieuwe cultuurbeweging. De grootste Duitse

humanist was Johannes Reuchlin (1455-1522) Hij studeerde te Freiburg, Parijs en Bazel, maar heeft vooral door contact met Grieken, die hij op zijn tochten ontmoette, een buitengewoon grondige kennis van het Grieks zich verworven. In Orleans en Poitiers legde hij zich op de rechtswetenschap toe. Als jurist. en pedagoog in de gunst bij het Wurtembergse hof (sinds 1496 enige jaren bij het hof van de keurvorst van de Pfalz te Heidelberg) heeft hij op zijn herhaalde reizen naar Italië niet alleen Ficino en Mirandola persoonlijk leren kennen, maar ook van iedere ontmoeting met Joden geprofiteerd om Hebreeuws te leren en Joodse geschriften te verzamelen. Zo werd hij de eerste Graecus van Duitsland, en de eerste Hebraïcus van de gehele Renaissance. In 1520 werd hij hoogleraar in het Grieks en het Hebreeuws te Ingolstadt. Vrees voor de pestziekte dreef hem in 1521 naar Tübingen, waar hij tot aan zijn dood in het volgende jaar grammatica doceerde. Door zijn hoofdwerk, dat een woordenboek en een grammatica van de Hebreeuwse taal bevatte en ook door Luther werd gebruikt, heeft hij de studie van het Hebreeuws en het juiste inzicht in het Oude Testament ongemeen bevorderd. Zijn streven was het Christendom te vernieuwen met behulp van de edelste voortbrengselen van de klassieke oudheid en met de mysterieuze uitingen van de laat-Joodse geest.

Tegen wil en dank heeft Reuchlin in het middelpunt gestaan van een felle polemiek. De bekeerde Jood Pfefferkorn had zich de vernietiging van de gehele Joodse literatuur tot levenstaak gesteld. In 1509 kwam keizer Maximiliaan een eindweegs aan zijn verlangen tegemoet door een, mandaat, waarin de Joden verplicht werden de tegen de Christenen gerichte en tegen hun eigen wet ingaande boeken uit te leveren. De keizer belastte de aartsbisschop van Mainz met de leiding van deze zaak. Hij bepaalde daarbij, dat het oordeel van universiteiten en geleerden zou gevraagd worden. Pfefferkorn dacht, dat langs deze weg het keizerlijk gebod wel tot alle Joodse geschriften zou uitgebreid worden. Reuchlin stak echter een spaak in het wiel. Hij gaf het volgende advies: alleen de kennelijke smaadschriften moest men na deugdelijk onderzoek vernietigen; al het overige was of ten aanzien van het geloof indifferent, zoals de filosofische en natuurwetenschappelijke geschriften, 6f bevatte behalve vreemde dingen veel goeds, gelijk b.v. de Talmud, óf, diende tot steun van het geloof, zoals de kabbalistische geschriften, óf was onaanvechtbaar (Bijbelse handschriften) en voor een goed begrip van de Bijbel onmisbaar, gelijk de commentaren.

Na veel geschrijf en gewrijf, waarbij Pfefferkorn gesteund werd door de Keulse theologische faculteit en de Keulse Dominicaan en inquisiteur Hochstraten, werd aan Reuchlin, die met stevige argumenten, maar ook met scheldwoorden als buffel en ezel, bokken, zwijnen en duivelskinderen, gewerkt had, in 1520 bij kerkelijk vonnis het zwijgen opgelegd. In de publieke opinie, met name in de beschaafde kringen, was en bleef Reuchlin evenwel de overwinnaar in de strijd. Zijn humanistische vrienden waren hem nog te hulp gekomen met de Brieven van duistere (d.w.z. (onberoemde) mannen, De titel was schijnbaar gericht tegen de Brieven van beroemde mannen aan Reuchlin, waarin Reuchlin door de menigte en het aanzien van zijn medestanders te releveren zijn tegenstanders wilde overtroeven. De brieven van de duistere mannen geven in een schijnpleidooi voor de heersende toestanden aan de universiteit, een ontstellend beeld van de zedelijke minderwaardigheid, de wetenschappelijke onbekwaamheid, het stuntelige Latijn en de mateloze ijdelheid van de docenten.

Door de telkens in het geschrift terugkerende uitvallen tegen Reuchlin en andere nieuwlichters lieten enige aanhangers van Hochstraten zich beetnemen en zich verleiden tot lofprijzende uitingen. Het succes van de brieven, die in werkelijkheid, hen en hun geestverwanten op weergaloos satyrieke wijze aan de kaak stelden, werd er te groter door. Vooral in het tweede deel van de brieven, grotendeels door de bekende Ridder Ulrich von Hutten geschreven, werden de scholastiek, de paus, de geestelijkheid en verschillende kerkelijke instellingen met spot en hoon overladen. In de Reuchlinisten-strijd beleefden de Humanisten een hoogtepunt van de botsing van hun nieuwe vrije inzichten tegen de oude gebonden, Middeleeuws-kerkelijke cultuur.

Erasmus

In de wereld van de humanisten werd algemeen als grootvorst erkend Desiderius Erasmus. Hij werd te Rotterdam geboren 28 oktober 1466 (misschien 1469) uit een onwettige verbintenis,

die zijn vader had aangegaan, vermoedelijk nadat hij priester was geworden. Erasmus was de doopnaam, zeker wel naar Sint Erasmus, een van de veertien noodhelpers, die in de vijftiende eeuw bijzonder werden vereerd. Desiderius was een door de drager zelf gekozen voornaam, eerst in 1496 gebruikt. Van zijn negende jaar af heeft Erasmus geruime tijd de school van het kapittel van Sint Lebuinus te Deventer bezocht. Naar zijn eigen latere mededelingen was het onderwijs er nog "barbaars". Pas aan het einde van zijn Deventerse jaren werd Alexander Hegius rector. Deze was een vriend van de grote filoloog-pedagoog Rudolf Agricola, van wie Erasmus, die hem eenmaal hoorde, een diepe indruk ontving. Na de dood van zijn vader, die zich veel met de klassieke auteurs had beziggehouden, kwam Erasmus bij de Broeders van het gemeenen levens te 's-Hertogenbosch. De sfeer van strengheid beviel hem niet en zijn weetgierigheid werd niet bevredigd. Ten gevolge van een pestepidemie ging hij na twee jaar naar Gouda. Min of meer gedwongen nam hij zijn intrek in het naburige klooster Steyn, waar hij in 1488 de geloften aflegde. Hier ontwikkelde hij zich door zelfstudie tot een haast volmaakte latinist. Door de roep, die van hem uitging, werd hij, spoedig na zijn wijding tot priester in 1492, secretaris van de bisschop van Kamerijk.

Op reis, vond hij in het klooster Groenendaal de werken van Augustinus, die hij verslond. Na korte tijd kreeg hij toestemming en hulp om aan de Parijse universiteit te gaan studeren. Hij kwam weer onder het toezicht van een rigoristische broeder en werd nog versterkt in zijn afkeer voor onnatuurlijke onthoudingen. Aan de universiteit mishaaide hem de heersende scholastiek. Hij had geen bijzondere aanleg voor wijsgerige speculaties en verdiepte zich bij voorkeur niet in dogmatische studies. Hij bleef voorlopig een esthetisch gericht humanist met een ondergrond van Bijbelse en moralistische gezindheid. Zó, wij kunnen zeggen als letterkundige, kwam hij in 1499 in Engeland. Door zijn omgang met John Colet en Thomas More kwamen er meer religieuze motieven in zijn leven en werk en zag hij bijzonder de studie van de Heilige Schrift en de bekendmaking van haar inhoud als zijn levensdoel. Daartoe heeft hij, na zijn terugkeer uit Engeland in 1500, drie jaren van bijna onafgebroken arbeid gewijd aan de studie van het Grieks.

In zijn beroemde werk *Handboek van een Christenstrijder* roept hij terug naar de Schrift, die door elk Christen ernstig moet worden bestudeerd. Als een goede voorbereiding daartoe wordt aangeprezen de studie van de klassieken, bovenal van Plato en van de grote kerkvaders. Erasmus keert zich tegen het mechanisch waarnemen van ceremoniële handelingen als tegen een verbastering van het geloof, die vooral door de monniken in de hand wordt gewerkt. Hij wil, dat men dóór de schijn tot het wezen van de dingen zal doordringen, en hij wekt op tot ware naastenliefde. In deze zin beoogt hij een restauratie van de theologie.

Na een tweede verblijf van 1505 tot 1506 in Engeland maakte hij een reis naar Italië, waar hij terstond na aankomst de graad van doctor in de theologie verwierf. Als een van de eersten overvloedig profiterende van de boekdrukkunst, werd hij steeds meer de grote cultuurtolk van zijn dagen. Na in de voorbijgegangene jaren zeer veel te hebben vergaderd aan kennis, ook van de ijdele waan van de wereld, rijpt op zijn tocht van Italië naar Engeland in 1509 bij hem het plan van wat welhaast zijn meest bekende werk zou worden: *De lof van de zothed*. In Mores huis gastvrij opgenomen schreef hij het onder voortdurende nierpijnen in enige dagen. Het is te beschouwen als een vrolijke scherts met diepe waarheden. De gepersonifieerde dwaasheid houdt een lofrede op zichzelf als de stuwkracht van alle leven, de onmisbare en heilzame factor voor alle actie, de oorzaak van het ontstaan en de bloei van staten en de sleutel tot de verklaring van het heroïsme. Zij acht zelfbehagen noodzakelijk, prijst de grootspraak boven de waarheid en degradeert de wetenschap tot een plaag. Zij gaat verschillende beroepen na, waarvan zij de ellende vermindert door een soort van zoete waanzin en spaart daarbij de theologen, de monniken, de bisschoppen, kardinalen en pausen niet.

Van 1514-1516 woonde Erasmus te Bazel, waar hij zijn uitgever Froben een verbeterde editie van zijn geliefkoosde Hieronymus liet verschijnen, alsmede de eerste kritische editie van de Griekse tekst van het Nieuwe Testament, met aantekeningen en een Latijnse vertaling. Door deze uitgaven kwam hij aan de spits van de theologen van zijn tijd, terwijl hij op het gebied van de klassieke literatuur de toon bleef aangeven. Zijn roem verbreidde zich over geheel Europa. Men zocht zijn omgang, zijn raad, zijn correspondentie. De geleerde wereld zag hoog

tegen hem op en kerkelijke en wereldlijke machthebbers vereerden hem, ook niet jaargelden en geschenken.

In de Zuidelijke Nederlanden, waar hij, de rusteloze, in 1516 weer neergestreken was, bereikte hem het bericht van een vurig begeerde pauselijke beslissing. Leo X gaf Erasmus absolutie voor begane overtredingen. Had hij niet voldaan aan de oproep van de prior om naar het klooster Steyn terug te keren, hij werd nu ook ontslagen van een al geruime tijd door hem niet meer nagekomen verplichting het ordekleed te dragen. Hij mocht in de wereld leven en voor het aanvaarden van kerkelijke voordelen zou zijn. onwettige geboorte geen belemmering meer zijn. Het was een enorme voldoening voor zijn vrijheidszin, die zich ook daardoor kenmerkte, dat hij verschillende ereposten en voordelen niet aanvaardde om geen nodeloze verplichtingen te krijgen.

Erasmus bereikte in de jaren 1516 tot 1515 het toppunt van zijn invloed en aanzien onder geleerden en wereldgroten. Hij zag al naderen de overwinning van de zuivere kennis en de Christelijke zachtmoedigheid, zoals hij die voorstond. Christus was voor hem bovenal de grote leermeester en het meest verheven voorbeeld van de ware godsdienstigheid, de door God gezonden bevestiging van al het ware en goede, dat door de beste klassieken werd geleerd. Erasmus ideaal van eenvoud en redelijkheid en klaarheid, ontleend aan de geest van de oudheid en met een bijzonder accent teruggevonden in de Heilige Schrift, zijn van alle buitensporigheid afkerige zin voor sommige zijden van de werkelijkheid, zijn optimisme ten aanzien van de menselijke natuur, die door meerdere intellectuele kennis zich tot hoger levenspeil zou verheffen, zijn aanprijzing van een deugdzaam, vredig leven, in verdraagzaamheid en vrijheid aan wetenschap, opbouwende conversatie en naastenliefde gewijd, zijn ironische en sarcastische kritiek op het kloosterleven, op pelgrimages, heiligenverering en vasten, het trok alles, in verfijnde vorm gegoten, de geesten machtig aan. Maar zijn naïeve voorstelling, dat door kennis en beschaving de wantoestanden in kerk en Staat en maatschappij zouden worden opgeheven, werd weldra een ondiepe beek naast de grote, machtige, diepe stroming van de Hervorming, die aan de mens niets goeds toeschreef en die in het geloof als vertrouwen op Gods genade door de verlossing in Christus Jezus de kracht voor het brede mensenleven vond.

In het werk van Erasmus, ook in de 2000 van hem bewaard gebleven brieven, komt typisch tot uiting de betekenis van het door hem zeer verbreide Humanisme voor de kerkgeschiedenis. De zeldzaam klemmende kritiek op misstanden in kerk en clerus en op verschillende vormen van bijgeloof, alsmede de nadruk op bestudering van de bronnen, waardoor de kerkvaders en met name ook de Heilige Schriften meer ontsloten werden, kwam aan de Hervorming ten goede. Maar de vernieuwing van het klassieke persoonlijkheidsideaal en de propaganda voor het op menselijke deugd gebouwde gemeenschapsleven, alles met een soort Bijbels vernis overtrokken, stond geheel tegenover, de geest van de Hervorming, was eerder een voorbereiding van de Aufklärung van de achttiende eeuw.

Humanistisch geschoold was de meest markante theoloog-filosoof van de late Middeleeuwen Nicolaas Cusanus (1401-1464). Geboren te Cues aan de Rijn, waar thans nog het door hem gestichte hospitaal zijn veelomvattende wetenschappelijke bibliotheek bezit, studeerde hij in Deventer bij de broeders van het gemene levens en vervolgens aan de universiteiten te Heidelberg, Padua en Keulen in allerlei wetenschappen, tenslotte vooral in de theologie.

Behalve over vragen van kerkelijke politiek, ook van zeer persoonlijke en polemische aard, schreef hij een weerlegging van de Islam, een algemene, methodologie der wetenschappen, kentheoretische en mystieke traktaten en ook mathematische verhandelingen. Bovendien was hij begiftigd met zin voor historische kritiek. Zijn theologisch- filosofisch hoofdwerk, dat over God, over het universum en over Christus in speculatieve samenvatting handelt, is zijn werk *De docta ignorantia* (1440), waarin hij op diepzinnige wijze uitdrukking geeft aan zijn eerbied voor het onuitvorsbare, ondoorgrondelijke, voor het mysterie van het Goddelijk Wezen en leven. De wereld is volgens hem de geschapene God niet pantheïstisch bedoeld en openbaart overal eenheid in de menigvuldigheid, orde, zin en harmonie. Ieder wezen in haar is op zichzelf een eenheid en in zijn soort volkomen. Het denkbaar hoogste individuele wezen moet tegelijk Schepper en schepsel zijn. Zulk een vereniging werd door de goedheid Gods

werkelijk in de Godmens Jezus Christus, in wie feitelijk het grootste en het kleinste samenvalt. Hij is de ganse volheid van het al, en daarom hebben wij alles, wanneer wij Hem hebben. Door het geloof in Christus wordt de mens Hem gelijk. Niemand bereikt echter de hoogste graad van het geloof. Wanneer echter de velen zich in Hem tot één lichaam verenigen in de kerk, dan zal tenslotte de éne Christus in allen zijn.

Evenals op het gebied van de kerkelijke politiek, zoekt Nicolaas van Cues ook in de wereldbeschouwing de tegenstellingen te overwinnen. Hij putte o.a. uit neo-platonische bronnen, uit Augustinus en uit Eckehart, maar hij verwerkte alles zelfstandig. Hij is genoemd een originele denker, een Christelijk platonicus, hoog uitstekend boven zijn tijd.

Zeer bevriend met Nicolaas van Cues was Dionysius van Rychel, de Karthuizer (overl. 1471 te Roermond, waar hij sinds 1421 als monnik woonde), die wel het volledigste type van de machtige enthousiast en de vruchtbaarste en meest belezen theologische schrijver van de late Middeleeuwen wordt genoemd, bij wie met scholastieke geleerdheid, sterk ascetische, visionaire en mystieke vroomheid en praktische zin zich verbonden. Hij geeft als het ware een samenvatting van de gehele Middeleeuwse theologie. Over het algemeen sluit hij zich nauw aan bij de leer van Thomas. Trouwens traden over de gehele linie de Thomisten, die de *via antiqua* vertegenwoordigden, in vergelijking met de Ockhamisten, die de *via moderna* volgden, weer naar voren.

Een belangrijke tolk van het nominalisme aan het einde van de Middeleeuwen was Gabriel Biel (overl. 1495), die tot de Windesheimer congregatie behoorde, en mede-oprichter was van de theologische faculteit van de pas opgerichte universiteit van Tübingen. Zijn voornaamste geschrift, een duidelijke, met religieuze warmte geschreven samenvatting van de Ockhamistische theologie (vooral ook van de rechtvaardigingsleer), heeft op de theologische ontwikkeling van Luther negatieve en positieve invloed uitgeoefend.

Moderne Devotie

Typisch voor de late Middeleeuwen is ook geweest de beweging van de Moderne Devotie, d.i. hedendaagse innigheid. De geestelijke vader was Geert Groote (1340-1384), een patriciërszoon uit Deventer, die te Parijs uitgebreide kennis had verzameld, aan wereldse genoegens zich had overgegeven, maar vooral onder de leiding van zijn vriend Hendrik van Kalkar tot een ingetogen leven zich had bekeerd. In 1380 tot diaken gewijd (het priesterschap achtte hij zich onwaardig), trok hij rond als boeteprediker en maakte diepe indruk op grote scharen Enige geestelijken, die het niet konden verdragen, dat Geert Groote de zonden van simonie en concubinaat scherp veroordeelde, wisten de bisschop van Utrecht te bewegen hem het preken te verbieden (1383). De laatste maanden van zijn leven bracht hij weer in Deventer door, waar hij na een bezoek aan een pestlijder, zelf door de vreselijke ziekte werd aangetast en stierf.

De door Geert Groote ingeleide moderne devotie stond een eenvoudige, praktische vroomheid voor, beoogde een verdieping, een zuivering van het innerlijk godsdienstig leven, om van daaruit de navolging van Christus te beoefenen en misstanden in de levensopenbaring te voorkomen en te genezen. Aan drie nieuwe godsdienstige verenigingen heeft de moderne devotie het aanzijn gegeven, die van *de zusters des gemenen levens*, die van de *broeders van het gemenen levens* en de congregatie van Windesheim. Het "algemene leven" verschildt eigenlijk alleen hierin van het kloosterbestaan-op-zijn-best, dat de kloostergeloften niet werden afgelegd en de zusters en broeders dus rechtens de gemeenschap mochten "verlaten". Het gestelde ideaal was intussen om, wanneer men niet in een klooster ging, in vrijheid levenslang "zuster" of "broeder" te blijven en in kuisheid en gehoorzaamheid en armoede een voorbeeld te geven. Wie uittrad, werd als een afvallige beschouwd.

In 1379 had Geert in Deventer voor enige zusters een soort constitutie opgesteld. En onder zijn leiding hadden ook enige mannen zich tot een gemeenschappelijk leven van ascese, van mystiek, van geestelijk en lichamelijk werk, verenigd. Overeenkomstig de wens van Geert werd de priester Floten Radewijns, die verbonden was aan de St. Lebuïnuskerk te Deventer, de eerste rector van de broeders, die met bidden, mediteren, lezen, handenarbeid ook het kopiëren van boeken en vasten geestelijke vorderingen zochten. Naast een streven naar

persoonlijke en gemeenschappelijke levensheiliging in eigen kring trachtten met name de broeders ook in ruimere kring het leven in liefde tot God en de naaste op te wekken en te versterken. Ze hielden voor jongere en oudere "leken" hun collaties, eenvoudige toespraken aan de hand van Schriftwoorden, en ze ontvingen hen in hun kapellen, om hun de sacramenten toe te dienen. Zij traden met uitdrukkelijke toestemming van de kerkelijke autoriteiten als pastoors op. Zij namen jongens, die ze geschikt en geneigd achtten voor de geestelijke of kloosterlijke stand in hun broederhuizen op, en gaven met het oog op die door hen gewenste toekomst bijzondere leiding aan het godsdienstig leven.

Zielszorg was voor hen de hoofdzaak. Veelal beperkte zich het onderwijs tot het geven van enige aanvullende lessen en repetities. De jongelui, die onder toezicht van de fraters stonden, bezochten als regel een school Slechts in enkele, steden viel van een eigenlijke fraterschool te spreken. En dan behoefden nog volstrekt niet alle leerkrachten fraters te zijn. Onder de docenten van de stadsscholen, de voornaamste onderwijsinstituten van die dagen, waren voorts zeer weinig fraters. Stellig werd er door de fraters, ook met het oog op de veelal begeerde priesterwijding, wel gestudeerd. En niet alleen werden reeds bestaande geschriften verzameld, maar ook werden verschillende oorspronkelijke geschriften, van ascetische en mystieke aard geproduceerd, o.a. door Geert Groote, Florens Radewijns en Gerard Zerbolt van Zutphen. Voor het humanisme zijn de broeders echter niet van grote betekenis geweest.

De toeneming van het getal broederhuizen was zeer geleidelijk. Tenslotte waren er 43, waarvan 15 in ons land, 18 in Duitsland, 1 in Polen, 9 in België. De "broeders" waren voor het grootste deel priesters en andere geestelijken. De huizen werden dikwijls door minder dan tien personen bevolkt. Een zekere organisatieband werd gelegd en door jaarlijkse visitatie aangehouden.

Voor de "devoten", die in een klooster wilden gaan, werd in de lijn van een vingerwijzing van Geert Groote een klooster gesticht naar de regel van de reguliere kanunniken van Augustinus, en wel te Windesheim bij Zwolle, waar de tucht volgens de oorspronkelijke gestrengheid onderhouden werd. Van hieruit ontstond de congregatie van Windesheim, die in 1475 84 kloosters telde, terwijl ongeveer 300 vrouwenkloosters er min of meer aan verbonden waren.

Voorlopers van de Hervorming

Mede door de geest van de broeders van het gemenen levens geïnspireerd waren enige geleerden, die wel voorlopers van de Hervorming worden genoemd: Johannes Pupper van Goch (bij Kleef), Johannes Ruchrat van Wesel en Wessel Gansfort.

Van Goch, leerling van de "broeders", verdiepte zich in de geschriften van Augustinus, bestreed de overschatting van het verstand en legde de nadruk op de geheel enige, normatieve autoriteit van de Heilige Schrift. Hij werd in 1459 prior van een Augustijner-kanunniken klooster bij Mechelen, maar ontzegde aan het monnikendom de verdienstelijkheid, bestreed de dubbele moraal en erkende de gewone beroepsarbeid in zijn Gode welgevalligheid. Tot het inzicht in de rechtvaardiging alleen door het geloof drong hij echter niet door.

Van Wesel, beroemd docent in de theologie in Erfurt, 1460 domheer en 1463 Domprediker in Worms, loochende de waarde van aflaten anders dan voor kerkelijke straffen, bestreed ook andere misbruiken, verwierp het Roomse hiërarchische kerkbegrip, beperkte de priesterlijke taak tot prediking en sacramentsbediening en wilde zich, met verwerping van kerkvaders, conciliebesluiten en pauselijke decreten, aan de Heilige Schrift als enige geloofsbron houden. Voor de inquisitie herriep hij. Tot levenslange kloostergevangenisstraf veroordeeld, stierf hij spoedig daarop (1479).

De Groninger Wessel Gansfort (1420-1489) woonde in zijn schooltijd te Zwolle in een convict van de broeders des gemenen levens. Sinds 1449 studeerde hij in Keulen, sinds 1456 in Heidelberg, waar hij ook in de artistenfaculteit doceerde, sinds 1458 te Parijs, waar hij, tevoren realist, de richting van het nominalisme insloeg. Verder vertoefde hij enige tijd in Angers, Rome, Venetië en Bazel. Buitengewoon was zodoende zijn humanistische scholing. In 1474 teruggekeerd, leefde hij, tot aan zijn dood, geheel aan de wetenschap en aan de "devotie" gewijd, nu eens bij de "broeders" in Zwolle, dan weer op de nabije Agnietenberg, ook wel in de Cisterciënser-abdij te Aduard en tenslotte in een vrouwenklooster in Groningen. In geheel Europa was hij bekend, geëerd als "het licht van de wereld, geducht als "de meester

in de tegenspraak Ook voor hem was de kerk niet een door Christus gestichte hiërarchische instelling. Ook hij keerde zich tegen de wetgevende en rechterlijke macht van de kerk. Hij verwierp de onfeilbaarheid van paus en concilies. Hij ontzegde aan de sacramenten de eigen "werkdadigheid" en wilde vooral gelet zien op de innerlijke gesteldheid van de ontvanger. Hij bestreed de leer van het vagevuur en keerde zich tegen de 't aflat. Evenals voor een van de geschriften van Van Goch gaf Luther ook voor een verzameling van de brieven van Wessel een voorrede. Luther overdrijft daarin, wanneer hij opmerkt: "Wanneer ik Wessel tevoren gelezen had, dan zouden mijn wederpartijders denken, dat Luther alles aan Wessel had ontleend, zo stemmen onze beide geesten overeen." De werkelijkheid is, dat ook Gansfort geen eigenlijke voorloper van de Reformatie genoemd kan worden. In de rechtvaardigingsleer toch en door zijn erkenning van de traditie als geloofsbron naast de Schrift bleef hij echt-Rooms.

Hetzelfde geldt van de schrijver van het wereldvermaarde boek: Over de navolging van Christus, als hoedanig ondanks besliste ontkenning van sommige geleerden uit vroeger en later tijd nog altijd vrij algemeen wordt aangemerkt Thomas Hemerken ($\pm$ 1380-1471), naar zijn geboorteplaats Kempen in het Rijnland Thomas à Kernpis genoemd. Na in Deventer gestudeerd te hebben, werd hij opgenomen in het klooster van de Windesheimer Congregatie op de Agnietenberg bij Zwolle, waar hij vele jaren novicen-meester en subprior is geweest. Ver boven zijn andere geschriften, deels historisch stichtelijk, deels ascetisch, gaat zijn *Imitatio Christi* uit, na de Bijbel wel het meest gelezen boek, met meer dan 3000 uitgaven in het Latijn en legio vertalingen in Europese en andere talen. Het ademt stille eenvoud, serene rust, kalme gelatenheid, klare wijsheid, zachte vertroosting, tedere vermaning. Er gaat een wondere vrede van uit, die zeker al op miljoenen mensen in de loop van de eeuwen een weldoende invloed gehad heeft.

Herfsttij van de Middeleeuwen

Het was wel een geheel andere sfeer, waarin het pauselijke hof leefde. En ook in de hiërarchisch lagere regionen hadden vrome zin en zuivere levenswandel volstrekt niet de boventoon. Over het algemeen leidden de bisschoppen en de bekleders van andere voornamelijk kerkelijke en kloosterlijke waardigheden, in de Middeleeuwen als regel uit de adel gerekruteerd en mede voor burgerlijke overheids-functies bestemd, een werelds, lichtzinnig leven. Doordien het getal van degenen, die in aanmerking kwamen, sterk verminderde, werden vaak jonge en onbekwame mensen tot aanzienlijke posten geroepen en was er veel schadelijke cumulatie. Er waren uiteraard talrijke plaatsvervangers nodig, die dikwijls voor een karige beloning hun werk moesten verrichten. Dit gold ook voor vele pastoorplaatsen. De eigenlijke pastoors, die nog steeds van de bedelmonniken sterke concurrentie ondervonden, trachtten door heffing van - zeer onpopulaire - tienden enz. zich genoegzame bestaansmiddelen te verschaffen Ook ten gevolge van de speciale misen altaar-stichtingen, door gilden en broederschappen van allerlei aard om strijd in het leven geroepen, waren er zeer vele geestelijken, die weinig werk hadden elke stichting vroeg één man en weinig inkomsten en daarom hun toevlucht namen tot bijwerkzaamheden, soms tot oneerbare beroepen. Er kwam een geestelijk proletariaat, dat mede door de globaal genomen onvoldoende wetenschappelijke en godsdienstige voorbereiding voor het kerkelijk werk, bepaald op laag peil stond. Zeer verbreid was het concubinaat De concessies daarvoor waren een bron van inkomsten voor verscheiden bisschoppen.

Ook het leven van talloze monniken en nonnen liet veel te wensen over. In alle orden, behalve in die van de Karthuizers, was diep verval ingetreden, dat althans een groot deel van de kloosters had aangetast. De armoede had te zeer voor weelde plaats gemaakt en daardoor verslapt de discipline. De kloosterregels werden niet meer nauwgezet nageleefd, de gestelde godsdienstplichten veel verzuimd. Ook gaf men zich wel aan brasserijen en ontucht over.

Werden goede bepalingen van concilies, vooral ten gevolge van de verkeerde invloed van de hogere geestelijkheid niet uitgevoerd, hier en daar kwam toch enige verbetering tot stand. Zo sloten in verschillende monniksorden de kloosters, die de oorspronkelijke regels bij de voortduur of opnieuw getrouw wilden waarnemen, zich tot aparte congregaties bijeen. Op deze wijze ontstond bijvoorbeeld in de Benedictijnerorde de congregatie van Bursfeld (1439).

Nicolaas Cusanus en vooral de Windesheimer historicus Johannes Busch ijverden voor deze congregatie. In alle bedelorden stonden aan het eind van de Middeleeuwen de observanten scherp tegenover de conventuelen. In de Franciscanerorde waren krachtige pleitbezorgers voor de observanten de vermaarde predikers Bernardinus van Siena, Johannes van Capistrano en Johannes Brugman. Capistrano trok in opdracht van Nicolaas Cusanus door Duitsland en ondanks zijn spreken in een vreemde taal bewoog hij door de kracht van zijn optreden zijn ordegenoten tot observantie en het volk tot verbranding van de "ijdelheden".

Als rondreizende redenaars en in de steden speciaal aangestelde, meer dan gewoon ontwikkelde en begaafde volkspredikers zich tegen de misbruiken onder de geestelijkheid in en buiten de kloosters richtten, konden zij verzekerd zijn van een gretig luisterend gehoor. Maar ook overigens werden de woorden van de predikers, dikwijls gelijk vorsten ingehaald, door zeer grote scharen als ingedronken. Naast de aangrijpende schildering van het lijden en sterven van de Heiland en de felle bestrijding van weelde en ongebondenheid werd een grote plaats in de prediking ingenomen door de plastische uitbeelding van de verschrikkingen van de hel. Soms moest de prediker ophouden om het luid geween van de diep geschokte menigte. De beroemde Dominicaan, Vincentius Ferrer (f 1419) had tal van priesters bij zich, om na zijn toespraken tezamen met hen de biecht af te nemen. Na zonsondergang trokken zijn volgelingen zingende in processie rond onder zelfkastijding. Die openbare geselingen waren opgekomen, toen de "zwarte dood" (een pestepidemie 1348-1351) schrikkelijk woedde en men behoefte gevoelde aan een buitengewone vorm van esthetische boetedoening. Geselaars, (flagellanten) trokken in verschillende landen van stad tot stad.

Het vervallen van het ene uiterste in het andere uiterste, een algemene karaktertrek van het "herfsttij van de Middeleeuwen", vertoont zich ook bij de prediking. Naast indrukwekkende ernst, die tot tranen roert, trad er ook boertige scherts op, die de lachlust opwekt. De bekende Geiler van Kaisersberg, die sinds 1483 gedurende vele jaren lang geregeld in de grote kathedraal van Straatsburg optrad, bootste op de kansel hondengeblaf en tromgeroffel na. Er werd aan het einde van de Middeleeuwen veel gepreekt, maar de kwaliteit hield geen gelijke tred met de kwantiteit. Er kwam niet veel terecht van de onderwijzing in de Schriften van het volk. Ook de vele in druk verschenen prekenbundels leidden maar weinig in de Schrift in.

En de dwalingen van de Middeleeuwse kerk werden door deze en andere "stichtelijke" literatuur te meer verbreid. Buitengewoon in trek waren de geschriften over "de kunst om te sterven". De vrees voor de dood en voor de straffen daarna beheerste trouwens in sterke mate geheel het godsdienstige volksleven. De onzekerheid op alle gebied werkte dit in de hand. Gruwelijke oorlogen en besmettelijke ziekten eisten zeer vele slachtoffers. Moord uit rooflust en wraakzucht was aan de orde van de dag. Groot was de maatschappelijke ellende voor velen. Door deze omstandigheden was men zich meer dan gewoon bewust, dat het levenseinde spoedig kon aanbreken. En wat dan? Men trachtte op allerlei wijze de hogere machten te bewegen onheilen af te wenden, rampen terug te dringen, uit doodsgevaar te redden, uit het vagevuur te verlossen, de zaligheid te schenken.

Men nam zijn toevlucht tot veelvuldige biecht, men maakte gebruik van biechtspiegels, waarin een catalogus van zonden en van middelen ter bestrijding daarvan gegeven werden, men betaalde gretig de kostende prijs voor allerlei aflaten, die officieel wel alleen van tijdelijke en kerkelijke straffen vrijstelden, maar waaraan het volk, mede door de schuld van de aanprijzende predikers, veel verder strekkende betekenis toekende. Het aanroepen van heiligen nam toe met hun getal. Na Maria, wier verering door concurrerende bedelorden en speciale rozenkransbroederschappen steeds hoger klom, stond haar moeder Anna sinds 1450 op het eerste plan als een veelvermogende helpster. Zeer populair werden ook de veertien noodhelpers, aan wie God naar het volksgeloof had gegeven, dat zij ieder die hen aanriepen, uit onmiddellijk dreigend gevaar konden redden. Sint Aegidius, met een hinde en Sint Christophorus als een reus voorgesteld, konden genezen van de pest, Sint Erasmus, die men afbeeldde, gefolterd door de windas, die hem de darmen uittrok, kon verlossen van buikpijn, Sinte Barbara met haar toren was de patrones van de artillerie, Sint Joris met de draak de beschermer van de cavalerie enz.

Ook de verering van de heiligen in hun overblijfselen, die nog meer dan afbeeldingen de

behoefte aan voorstelling van hetgeen als heilig gedacht werd bevredigden en tegelijk de religie vermaterialiseerden, nam fantastische afmetingen aan. Keurvorst Frederik de Wijze voerde het getal relikwieën in de Wittenbergse slotkapel op tot ruim 19000, waaraan enige miljoenen jaren aflat verbonden waren. Tot de kostbaarheden behoorde de huid van het aangezicht van Bartholomeüs, roet uit de oven van Daniëls vrienden, een duim van de heilige Anna, een lap van de schoenzool van de heilige Thomas, hout van de trap, waaronder de arme Lazarus gelegen had! Bedevaartplaatsen, die zeer veel pelgrims trokken, waren behalve die in het heilige Land en Rome, Loreto in Italië, waarheen engelen het huis van Maria door de lucht gedragen hadden, Aken, waar de doeken van het kindeke-in-de-kribbe bewaard werden, Trier, waar men in het bezit was van de heilige rok en Wilsnack met het heilige uit de hostie gevloeide bloed, waar zich excessen voordeden van halfnaakte jonge mensen, die spontaan in opgewonden toestand de ouderlijke woning hadden verlaten. Na Hus heeft ook Nicolaas Cusanus zich daartegen gekeerd.

Voor gestorvenen werden allerlei soorten diensten gehouden, die dikwijls een uiterst mechanisch karakter droegen en dagenlang duurden en waarvan sommige tot echte offers voor de doden uitgroeiden, terwijl de rijken op voor de armen pijnlijke wijze bevoorrecht werden. Door zgn. dodendansen en door toneelvoorstellingen in de open lucht, waarin de duivel een grote rol speelde, werden de verschrikkingen van, de dood ook aan degenen, die niet lezen konden, voorgehouden. De door de kerk vroeger afgekeurde vervolging van zogenaamde heksen (toverkollen, die op bezemstelen door de lucht konden vliegen en door schoorstenen konden binnendringen en allerlei schade konden aanrichten) werd in de hand gewerkt door kerkelijke inquisiteurs als de Dominicanen Hendrik Institoris en Jacob Sprenger en met, name door paus Innocentius VIII, die aan hun verzoek om steun tegen bestrijders van de heksenvervolging voldeed door de beruchte heksenbul uit te vaardigen (1485), waarin hij meedeelde "niet zonder grote bekommernis vernomen te hebben, dat in verschillende streken van Duitsland zeer veel personen van beiderlei geslacht, afvallend van het katholieke geloof, vleselijke gemeenschap met de duivel aangegaan en door hun toverpraktijken aan mensen en dieren groot onheil gebracht hebben." De beide genoemde inquisiteurs voor het diocees Constanz hebben daarop de Heksenhammer uitgegeven, een uitgebreid werk, waarin de euvels van de heksen werden beschreven en regels voor de berechting aan wereldlijke en kerkelijke rechters werden gegeven. De processen, waarbij van vreselijke folteringen en .schrikkelijke "proeven" werd gebruik gemaakt, en afgeperste verklaringen als bewijzen golden, breidden zich dikwijls tot vele personen uit. Over heel Europa zijn duizenden vrouwen en meisjes het slachtoffer geworden, van het in toenemende mate heersend heksenbijgeloof.

Wel heel droef waren hier de gevolgen van de onverzadigbare behoefte aan zichtbaarheid van de geestelijke machten, die in het leven zich doen gelden. Doordat de rechte kennis van Gods Woord, ook bij degenen, die het konden lezen in een van de vele vertalingen van de Vulgata, nog zozeer ontbrak, was over de gehele linie gevaar voor vergroving en vermaterialisering van de geestelijke en eeuwige dingen, waarvan men het ganse leven doortrokken zag. De gemeenzaamheid, ook met de meest verheven waarden van de godsdienst, werd tot familiariëit en leidde tot profanatie.

Is enerzijds alles ingesteld op een religieuze opvatting van het ganse leven met al zijn uitingen, is er een indrukwekkende ontplooiing van innige overgegevenheid, anderzijds is er bij zeer velen een ontstellend gebrek aan eerbied, tot zelfs tijdens kerkdiensten en processies, een misbruiken van heilige verrichtingen voor zinnelijke genietingen, een spotten met de dingen van de godsdienst.

Telkens raken de uitersten elkaar. Naïeve uiterlijkheid in de opvatting van de godsdienstplichten wisselt af met overmaat van innigheid. In het oog vallende zonden van onkuisheid, hoogmoed en hebzucht gaan, met name bij vorsten, samen met nauwgezette devotie, en sterke bewogenheid voor het mysterium tremendum.

Naast grote ruwheid en wreedheid een buitengewone liefdadigheid, een steeds groeiende zorg voor armen en ellendigen, ook voor zieken in hospitalen enz. Naast smaad en haat tegen priesters en monniken, is er diepgaande gehechtheid en verering. Men kan de kerk met haar geestelijkheid in het leven en vooral met het oog op het sterven niet missen, men ziet nog veel

schoonheid en heerlijkheid in haar, maar terwijl men zelf in deze tijd van hevige hartstocht en felle fantasie met zeer sterke wereldzin behept is, kritiseert men scherp de instellingen en de waardigheidsbekleders, van wie men een voorbeeld van heiligheid vordert.

De in dit hoofdstuk geschetste periode kenmerkt zich zowel door verval van krachten als door streven naar vernieuwing.

Het pausdom boette aan gezag in door de opkomst van machtige nationale monarchieën met daaraan verbonden nationale kerken, door de Babylonische ballingschap, door het decennieën durende schisma, door de Episcopalistische theorieën en andere aanvallen op de top van de hiërarchie, door de financiële en politieke manipulaties van de curie en door het wereldse leven van verscheiden overpriesters. De Reformatorische concilies en het ernstig pogen van sommige pausen brachten geen noemenswaardige verbetering. Met een weer toenemen van feitelijke macht ging een sterke daling van de morele invloed gepaard.

De kennis en het leven van de lagere geestelijkheid, ook in de kloosters, liet veel te wensen over. Dikwijls ging het van kwaad tot erger, Welgemeende pogingen tot verhoging van het peil hadden slechts gedeeltelijk succes.

Op de bloeitijd van de intellectualistische scholastiek met haar machtige gedachtenstelsels, waarin geloven en weten, theologie en filosofie een architectonisch harmonieus geheel schenen te vormen, volgde de voluntaristische scholastiek, die in figuren als Ockham principieel alles op losse schroeven zette en in werkelijkheid zowel de grondslagen van de wetenschap als die van het geloof ondermijnde. Kwam er wel enige reactie, het vroegere élan. van de streng kerkelijke wetenschap keerde niet weer terug!

Verval van krachten, streven naar vernieuwing! De kerk Wilde direct en indirect meer en meer beslag leggen op geheel het menselijk leven en nam ook onderwijs en liefdadigheid, beroep en bedrijf onder haar hoede. Deze expansie verminderde echter de intensiteit van haar werkzaamheid en lokte krachtig verzet uit. In renaissance en humanisme trad naar voren een streven naar meerdere zelfstandigheid in het denken, een nieuw, meer werelds levensgevoel. Maar het vroeg niet allereerst naar Hem, Die de Weg, de Waarheid en het Leven is. In de kerk nestelden verschillende dwalingen zich steeds vaster en namen de bijgelovigheden toe. Er was een overvloed van kerkelijkheid, zodat ook een man als d'Ailli zich richtte tegen de voortdurende vermeerdering van kerken, feesten, heiligen, rustdagen, beelden, opluistering van de eredienst. Hus en meer nog Wiclif hebben krachtige aanvallen gedaan op verschillende punten van de heersende leer en praktijk en zij hebben een tijdlang, ook na hun dood, veel enthousiaste volgelingen gehad, maar de door hen verwekte beweging werd onderdrukt. En een grondige verandering ten goede konden zij ook niet voorbereiden, doordien zij de goede kijk op de rijkdom van het Evangelie van Gods vrije genade in Christus nog misten. Hetzelfde geldt van de profetische figuur van een Savonarola, die de misbruiken nog niet in hun hartader vermocht aan te tasten. Ook de mystiek en de moderne devotie, die tegenover de veruitwendiging van de godsdienst zich op het innerlijk leven en de rechtstreekse vereniging met God concentreerden, brachten geen uitkomst, omdat zij bij alle welgemeende vroomheid de geloofsgemeenschap naar het Woord van God niet recht verstonden.

Ondanks alle streven naar vernieuwing, bleef er, ook bij de massa van het volk, die met hevige bewogenheid zocht naar vervulling van religieuze aspiraties, een zekere vermoeidheid en gedruktheid. De bodem was op allerlei wijze doorploegd, maar. het wachten was nog steeds op het goede zaad.

God deed het op Zijn tijd komen, door het hart en het verstand van een gejaagd naar rust zoekende monnik te verlichten, door in Maarten Luther de eerste grote Hervormer te geven aan de in zo diep verval geraakte kerk.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 5

VIJFDE DEEL

XI. DE REFORMATIE. door Dr. G. P. van Itterzon

Luther. Jeugdijaren en innerlijke strijd, 5. 31 oktober 1517. Disputen, 17 Drie Reformatorische geschriften, 23 Rijksdag te Worms, 28 Wartburg, 30 Dweperij, revolutie, humanisme, 37 Huwelijk. Rijksdagen van Spiers, 39 Avondmaalsstrijd, 41 Rijksdag van Augsburg. Verbond van Schmalkalden, 43 Schmalkaldische oorlog, 46 Betekenis van Luther, 49 Dogmatische twisten, 51 Zwingli. Eerste levensjaren, 52 Glarus, 54 Veldprediker. Einsiedeln, 57 Zürich, 59 Belangrijke geschriften, 63 Strijd met de Wederdopers, 67 Spanningen, 68 Kappel, 72 Luther en Zwingli, 74 Calvijn. Jeugden studieijaren, 75 Bekering. Vlucht, 79 De Institutie, 82 Genève, 84 Eerste jaren van Reformatie, 86 Straatsburg, 88 Terug naar Genève, 90 Libertinisme, Consensus Tigurinus, Bolsec, Servet, 94 Laatste levensjaren, 102 Calvijns theologie, 105 De Reformatie in Europa. Frankrijk, 107 Engeland, 109 Schotland, 115 Scandinavische landen, 116 Oostzeeprovincies, Bohemen, Hongarije, Italië, Spanje, 118 Nederland, 120 Wederdopers, 124 Mystieken, 127 Antitrinitariërs, 127.

XII. DE CONTRA-REFORMATIE. door Dr. J. W. van den Bosch

Opleving van de Roomse kerk, 129 Jezuïeten, 133 Concilie van Trente, 158.

XIII. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE door Dr. J. S. Locher

Melanchthon, Verschillen onder de Luthersen, 174 Strijd tussen Luthersen en Gereformeerden, 177 Formula Concordiae, 178 Kerkregering, 182 Dertigjarige oorlog, 185 Pogingen tot verzoening, 187 Kerklied, 190 Piëtisme, 193 Niet-Duitse landen, 197.

Luther. Jeugdijaren en innerlijke strijd

De Hervormer van Duitsland, Maarten Luther, werd de tiende november 1483 te Eisleben geboren. Zijn vader, Johannes Luder, stamde uit een boerengeslacht in Mohra; zijn moeder, Margaretha Lindemann (of Ziegler), was van burgerafkomst. Vader Luther was een krachtige persoonlijkheid, die al vroeg de wereld introk, omdat hij op de hofstede van zijn broer geen knecht wilde zijn. Van hem heeft Luther de fierheid geërfd, die hem zozeer heeft gesierd, maar ook het boerenkarakter, waardoor Luther de ziel van het volk zo uitnemend verstond en hij zich in de volkstaal zo pakkend wist uit te drukken. Bij Luthers geboorte werkte de vader als een arme mijnwerker in de koperen zilvermijnen, die bij Eisleben werden gevonden. Met grote ernst heeft hij zijn zoon opgevoed. Jammer genoeg meende hij, dat dit met stompen gepaard moest gaan, zodat Luther voor zijn vader bang is geweest. Ook moeders opvoedkunde reikte niet verder en nog jaren later herinnerde de zoon zich, hoe zij hem eens om een noot tot bloedens toe had gestompt. Wel heeft hij steeds met dankbaarheid aan hun grote zorgen teruggedacht, maar het feit, dat hij, na vele jaren, nog beefde voor die strenge tucht, verklaart voor een deel, waarom Luther zijn leven lang van Gods grote gestrengheid zo diep doordrongen is geweest.

Toen Luther een half jaar oud was, verhuisden zijn ouders naar het naburige Mansfeld, waar zij door spaarzaamheid en vlijt zich hebben opgewerkt. Zo wist de vader twee grafelijke smeltovens te pachten, bezat : hij weldra een eigen huis en kwam hij zelfs in de raad van de stad. Betrekkelijk jong kwam Luther hier op school, waar hij de tien geboden, de geloofsartikelen, het Onze Vader, christelijke gezangen en de Latijnse grammatica van Donatus moest leren. De methode van opvoeding thuis werd in de school eveneens gevolgd. Het overhoren van de lessen is door Luther ongeveer doodslag genoemd en de slagen, die werden uitgedeeld, als de lessen niet domweg werden gekend, bleven hem levenslang een pijnlijke herinnering.

In 1497 werd hij naar Maagdenburg ter school gezonden, waar hij door broeders van het gemeen levens onderwezen werd. Het verblijf hier duurde echter maar kort, want reeds een jaar later, in 1498, vertrok hij naar Eisenach: waar zijn harde jeugd voor het eerst wat zonneshijn zag. In een mooie natuur, tussen bergen en bossen, kon de veertienjarige knaap zich eindelijk iets vrijer ontwikkelen. Met de Latijnse school in Eisenach was hij spoedig verzoend. Van de rector van deze St. Georgeschool, Trebonius, werd verteld, dat hij, als hij in de klas kwam, zijn baret afnam, omdat hij hiermede de burgemeesters, kanseliers en doctoren van de toekomst op de banken begroette. Volgens algemeen gebruik trok Luther met zijn medescholieren de huizen langs om samen te zingen, een gebruik, dat in Eisenach tot heden nog bestaat. Hij heeft het daar niet slecht gehad. Zijn ouders hadden hem hierheen gezonden, omdat in Eisenach nog familie van moederszijde woonde, doch bovenal werd, hij vriendelijk opgenomen in het huis van Ursula Cotta, aan wie de mooie stem en het hartelijk gebed van de jonge Maarten in de kerk al spoedig waren opgevallen,

In 1501 werd Luther student aan de hogeschool te Erfurt. Gelegen aan een kruispunt van belangrijke wegen van West naar Oost (Frankfort-Leipzig) en van Noord naar Zuid (Maagdenburg-Neurenberg), ontwikkelde de stad zich tot een gewichtig marktcentrum en stichtte men er in 1392 een universiteit, wat tot die tijd slechts door machtige keizers en vorsten was gedaan. In Luthers dagen heerste er nog de Middeleeuwse scholastiek en met name de dialectiek van de nominalisten. Intussen vormde zich onder invloed van Conrad Mutianus Rufus, de canonicus van Gotha, een kring van studenten, waarover een nieuwe geest vaardig werd. De lectuur van de klassieke schrijvers en het werkelijke leven hadden voor hen een bijzondere bekoring. Wel tekenden de theologen tegen deze nieuwe richting protest aan, maar zover was Luther nog niet: In zijn eerste jaren dacht hij niet aan de theologie en bovendien begon elke student in een voorbereidende faculteit te studeren, die hij eerst doorlopen moest hebben, voor hij aan zijn eigenlijke studie kon beginnen: de artistieke faculteit. Bovendien heeft deze kring voor Luther weinig betekenis gehad, omdat hij zich eerst vormde, toen Luther al in het klooster was.

Te midden van vrienden was Luther een vrolijke student. Hij hield veel van muziek en bespeelde de luit, maar studeerde tevens met grote ernst en bijzondere vlijt. Iedere morgen

begon hij met gebed en kerkgang overeenkomstig zijn spreuk: Vlijtig gebeden is meer dan de helft gestudeerd. Hij versliep of verzuimde geen enkele les, besprak met zijn leermeesters de leerstof, repeteerde vaak niet zijn medestudenten en zat; buiten de college-uren, op de universiteitsbibliotheek.

In deze tijd kwam hem in de bibliotheek een Latijnse Bijbel in handen, die hij te voren nog nooit had gezien. De geschiedenis van Samuël en zijn moeder Hanna pakte hem bijzonder; zij was hem volkomen nieuw en wekte in zijn hart het gelukkige verlangen de gehele Bijbel te lezen en er zelf een exemplaar van te mogen bezitten. Bovendien was het hem een ontdekking te bemerken, dat de Bijbel veel meer teksten, brieven en Evangelien bevatte dan waarover gewoonlijk in de kerk werd gepreekt.

Na één jaar in Erfurt te hebben gestudeerd, werd Luther in 1502 baccalaureus artium en nog weer drie jaar later, in 1505, magister artium, een titel, waartegen zijn vader zo hoog opzag, dat hij zijn zoon voortaan met "u" aansprak. Nu begon de eigenlijke universitaire studie, en dat, naar 's vaders wens, in de rechten. Dit werd voor Luther een nieuwe ontnuchtering. Bij zijn voorbereidende studie in "de vrije kunsten" hadden de haarkloverijen van Aristoteles hem al tegengestaan en nu konden de Romeinse rechtsbegrippen deze levendige man onmogelijk pakken. Door zijn aanvechtingen viel hij telkens weer van droefheid in droefheid, wijdde hij zich geheel en al aan het lezen van de Bijbel en ontdekte hieruit vele dwalingen in het pausdom: Dan overvielen hem in de bibliotheek gedachten als deze: "Zie toch het grote gezag van de paus en de kerk! Zoudt gij alleen verstandig zijn? Och, gij zoudt kunnen dwalen!" Voorlopig bleef dit voor hem een cirkelgang, want dergelijke gedachten brachten hem op haar beurt weer bij het lezen van de Bijbel terug.

Moe van de strijd begaf hij zich, slechts enkele maanden nadat hij de rechtsgeleerde studiën begonnen was, in het klooster. Vooral twee oorzaken hebben hem tot deze gewichtige stap gebracht. Allereerst overviel hem, op zijn terugreis van Mansfeld, waar hij, zonder het te zeggen, afscheid had genomen, bij Stotternheim, niet ver van Erfurt, een hevig onweer, zoals zich dit zo vaak in de Zuidelijke Harz verzamelt en zich dan boven de Thüringse hoogvlakte ontlast. Een felle bliksemslag verschrikte hem zó, dat hij in angst uitriep: *Help mij, Sint Anna, ik wil een monnik worden!* De tweede en voornaamste oorzaak van zijn gaan in het klooster was zijn vurige begeerte naar rust voor zijn ziel. Luther was bang voor Gods toom en het jongste gericht en wilde nu God gaan dienen, Hem met het houden van missen verzoenen en de eeuwige zaligheid met kloosterheiligheid verwerven.

Op 16 juli 1505 nodigde hij zijn vriendschaar aan een afscheidsmaaltijd en nadat zij de avond met muziek en zang hadden doorgebracht, deelde hij hun zijn besluit mee. Wel deden zij het hunne om hem ervan terug te brengen, maar vergeefs. De volgende morgen klopte hij aan de kloosterpoort van de Augustijner kluizenaars te Erfurt aan om zich met de strengere richting van de zogenaamde Observanten onder de regel van Augustinus te stellen.

Toen zijn vader het hoorde, was deze heel boos. Hij was bitter teleurgesteld, toen het geld, dat hij voor de studie van zijn zoon had besteed, zijns inziens weggegooid was. Hij schreef hem er boze brieven over en sprak hem weer met "jij" aan, maar het doel werd gemist. Zijn zoon heeft er zich onder verdeemoedigd: hij had nu met de wereld gebroken.

Hij zette zich tot het bestuderen van werken uit de latere scholastiek, met name die van Biel, d'Ailli en vooral Occam, van wie Luther zich een partijganger heeft genoemd. Hoewel deze boeken hem niet konden bevredigen, bleef hij goed-Rooms, legde einde 1506 de kloostergelofte af en werd op 2 mei 1507 tot priester gewijd. Bij het priesterfeest waren enkele oude schoolvrienden uitgenodigd en ook Luthers vader. Maandenlang was deze onverzoonlijk geweest, maar hij was nu iets milder gestemd. Wel was zijn afkeer van de huichelarij van de monniken nog even groot als voorheen, maar de pest had in Mansfeld gewoed en twee van zijn zonen waren er aan heengegaan.

Midden in zijn verdriet kwam het bericht, dat ook Maarten aan de vreselijke ziekte was bezweken; toen echter kort daarop bleek, dat hij leefde, besloot hij de uitnodiging tot bijwoning van zijn priesterwijding aan te nemen. Van verwanten en vrienden vergezeld reed de vader, die in goeden doen was gekomen, met twintig personen het klooster binnen. Hij verborg evenwel zijn misnoegen niet en stug en stuurs zat hij aan de kloostermaaltijd aan. Toen nu Luther na het opdragen van de eerste mis zijn vader van het onweer bij Stotternheim

vertelde, onderbrak deze hem met de woorden: Pas maar op, dat het geen spook is geweest! En toen de zoon zich nog verder probeerde te verdedigen, onderbrak zijn vader hem met de vraag: Heb je het gebod niet gehoord, dat je je vader en moeder moet eren?

Met grote ernst heeft Luther in Roomse werkheiligheid zijn kloostertijd doorgebracht. Toen hij bij het lezen van zijn eerste mis kwam aan de woorden: "aan de levende, ware en eeuwige God", werd hij verschrikt en dacht hij: "Hoe zal ik zulk een hoge majesteit aanspreken, als wij allen reeds bij de aanblik van een aardse vorst moeten vrezen?"

Dit beven voor de geweldige God is Luther eigen gebleven en hij heeft getracht met goede werken die God genadig te stemmen. Hij heeft zich ze, gemarteld met bidden, vasten, waken en koude lijden, dat hij alleen van de vorst gestorven kon zijn. Hij was een vrome monnik en heeft zich ze, streng aan de regel van zijn orde gehouden, dat hij zeggen mocht: Als er één monnik in de hemel was gekomen door monnikerij, dan zou ik er ook binnengekomen zijn; dat kunnen al mijn kloostergezellen getuigen, die mij gekend hebben. Want ik had mij, aldus Luther zelf, als het nog langer geduurd had, ten dode gemarteld met waken, bidden, lezen en andere arbeid. Hij heeft in deze tijd de paus eerbiedig vereerd, heeft zijn gelofte niet ter wille van zijn buik, maar van zijn zieleheil afgelegd en heeft op het allerstrengste alle voorschriften vervuld. De heiligen lieten hem echter alle 21 (voor elke dag had hij er drie) in de steek en door alle tucht, die hij zich oplegde, verslapte hij lichamelijk zó, dat zijn weerstand verzwakte en hij geestelijk hoe langer hoe meer in nood kwam. Het bleef toch alles in de diepste grond werkheiligheid, Als hij zijn mis gehouden en gebeden had, was hij vol zelfvertrouwen en hij zag toen niet, dat hij niet op God, maar op zijn eigen gerechtigheid vertrouwde. Hij dankte God ook niet voor het sacrament, maar God moest hem bedanken, en verblijd zijn, dat hij, Luther, Hem Zijn Zoon in de mis geofferd had. Overigens kende hij Christus slechts als een gestrenge Rechter, voor wie hij vluchten wilde en die hij toch niet ontvluchten kon.

In die geestelijke nood, toen hij nergens uitweg zag, zond God hem een oude broeder als biechtvader, die hem hartelijk vertroostte, hem wees op de genadige vergeving van zonden in de apostolische Geloofsbelijdenis en hem uit de prediking van Bernard van Clairvaux leerde, dat hij ook voor zichzelf geloven moest, dat de barmhartige God en Vader door het enige offer en bloed van Zijn Zoon voor hem vergeving van alle zonden had verworven. En toen Luther eens dwaze zonden voor deze biechtvader bracht, antwoordde de verstandige herder: *Gij zijt een dwaas; God toornt niet met u, maar gij toornt met Hem.* Een andere keer, toen Luther in zijn geweten al onrustiger werd en absolutie en dergelijke vertroosting en indruk meer op hem maakten, zei zijn leermeester tot hem: Weet gij niet, dat de Heere zelf heeft bevolen te hopen? Dit ene woord "bevolen" sterkte hem toen en gaf hem het nodige vertrouwen terug.

In deze dagen leerde Luther Augustinus en Bernard kennen als krachtige getuigen van Gods genade en verdiepte hij zich in de mystiek en vooral in de Schrift. Een krachtige steun hierbij was de vicaris generaal van zijn orde, dr. Johannes von Staupitz, een waardig mensenkenner. Als een stem van de hemel aanvaardde Luther zijn woord: Ware boete is slechts deze, die met liefde tot de gerechtigheid en tot God begint. Als een scherpe pijl bleef dit woord in hem haken en hij begon het te vergelijken met wat hij in de Schrift over boete las, met het gevolg, dat het woord, dat hem vroeger bijna het aller-bitterste in de Schrift was geweest, nu als het zoetste in zijn oren klonk. En toen hij eens klaagde: o mijn zonde, mijn zonde, gaf Von Staupitz hem het rake antwoord: Gij moet een register hebben, waarin behoorlijke zonden staan, maar gij moet niet met zulke poppenzonden aankomen. Zo kwam tot Luther van tweeërlei kant rijke troost: boete en zonde kregen voor hem een nieuwe, meer Bijbelse inhoud. Deze rijke dagen heeft hij nooit vergeten en na vele jaren schreef hij, dat hij, als God hem niet door Von Staupitz op de rechte weg had gebracht, in zijn noden zou omgekomen zijn.

Een aller-gewichtigste verandering in zijn leven was zijn roeping naar Wittenberg. Hier zetelde Frederik de Wijze, keurvorst van Saksen, na de keizer de machtigste man van Duitsland. In de grote rijkshervormingen onder keizer Maximiliaan had hij een belangrijk aandeel gehad en in zijn eigen gebied had hij heidegrond in cultuur gebracht. Zo lag nu Wittenberg aan de rand van de beschaving, met het machtig, vorstelijk slot, de Allerheiligen- of Slotkerk, het door Frederik nieuw gebouwde Augustijner klooster (later Luthers woning) en de door hem in 1502 gestichte universiteit. Deze laatste was Frederiks trots, Zijn bedoeling

met de bouw was een tweeledige: hij wilde zijn studerende onderdanen in zijn land houden, en de benodigde gestudeerde krachten van zijn eigen universiteit nemen. De kosten van een dergelijke onderneming waren niet gering, maar dit viel mee, als hij twee dingen deed. "Eensdeels moest hij de rijke kloosters bij de universiteit inlijven, waardoor de middelen voor het onderwijs waren gevonden, en anderdeels werden de parochies met de nieuwe predikers bezet en konden geschikte kanunniken als professoren dienst doen, Frederik was een vroom man, die in zijn Slotkerk er een aller-wonderlijkste verzameling van 5005 relikwieën op na hield, die hij had geërfd, gekocht of zelf meegebracht. In deze sfeer wist Von Staupitz, als overste van de orde en leidsman van de theologische faculteit te Wittenberg, onder anderen Luther te roepen om vlijtig theologie te studeren en zich op het geven van lessen voor te bereiden.

Op 9 maart 1509 behaalde Luther de graad van baccalaureus in de theologie en sedertdien was hij als zodanig bevoegd voorlezingen over de Schrift te houden. Zeer tegen zijn zin werd hem aanvankelijk het onderwijs in de scholastiek opgedragen. Hoe gaarne had hij van meet af aan de filosofie, die hij moest onderwijzen, voor de theologie verwisseld, omdat hij in deze de pit van de noot, het binnenste van de tarwe en het merg van het been zag.

Om ons onbekende redenen werd Luther in de herfst van 1509 naar de universiteit van Erfurt teruggeroepen, waar hij ijverig de werken van Augustinus heeft bestudeerd en als sententiaris voorlezingen gehouden over de Sententiae van Petrus Lombardus. Maar ook tegenover deze scholastiek stond hij zeer kritisch en sprak hij van het verstikkende doornenbos van de filosofen en een labyrint, uit welks dwaalwegen geen uitgang was. Het meest waardeerde hij nog, dat Lombardus bij alle vragen zich aan, de lichten van de kerk en in het bijzonder aan Augustinus vasthield, die als een ster helder straalde en nooit genoegzaam geprezen kon worden.

In de herfst van 1510 zond Von Staupitz Luther, waar schijnlijk in gezelschap van de Augustijner prior Johannes van Mechelen, naar Rome om de strijd tussen de verschillende kloosters inzake het vasthouden aan de oude orderegels aan de generaal van de orde voor te leggen. Hoewel hij voor kloosterzaken naar Rome werd gezonden, wilde hij toch vooral zelf door het bezoeken van de heilige plaatsen rust en troost voor zijn geweten vinden door een gehele biecht af te leggen van zijn jeugd af aan, hoewel hij dit in Erfurt reeds tweemaal had gedaan.

Toen Luther Rome voor de eerste maal zag, viel hij ter aarde en sprak: *Wees gegroet, heilig Rome!* Hier hebben de reizigers vier weken in het Augustijner klooster, dat met de kerk Maria del Popolo verbonden was, onderdak gevonden, van waaruit zij ettelijke heilige plaatsen hebben bezocht, zoals het kerkhof van Calixtus, waar vele duizenden martelaren en tientallen pausen begraven lagen. Voor de grote kunstwerken had hij weinig oog en tijd; wel heeft hij de gebruikelijke pelgrimstocht langs de zeven hoofdkerken van Rome gemaakt en er een mis of tien gehouden. Het speet hem bijna, dat zijn ouders nog leefden, want hij had hen gaarne door zijn missen uit het vagevuur verlost, daar de spreuk luidde: Zalig is de moeder, die het kind gebaard heeft, dat naar Rome komt en bijzonder op zaterdag een mis leest in de kerk van Sint Johannes Lateraan.

Hoewel dus Luther in Rome als een dwaze heilige alles naliep, en alles geloofde, wat hem voorgepraat werd, tot zelfs de strik van Judas toe, waren er factoren, die diep in zijn hart de twijfel deden rijzen. Want Rome was zo heilig niet en later wilde hij voor geen honderdduizend gulden, dat hij Rome niet had gezien, want hij had het niet geloofd, als hij niet met eigen ogen had aanschouwd, hoe groot de goddeloosheid aldaar was en hoe op zonde en schande, God en mensen niet werd gelet. Het ontroerde hem diep, als bij de mis de priesters spraken: Brood zijt gij en brood blijft gij, en daarom opgeheven, zodat zij blijkbaar de transsubstantiatie niet geloofden en het schokte hem, als een ander zijn mis al afgegraffeld had en hem opjoeg met de woorden: Passa, passa, vooruit, hier vandaan!

Zodoende bleef in Luthers hart de geweldige, hem nog onbewuste spanning. Aan de ene kant koesterde hij eerbied voor paus Julius II, de veldheer onder de pausen, maar aan de andere kant zocht hij zijn steun in het Woord van God. Evenals iedere pelgrim heeft ook hij de Pilatustrap op de knieën beklommen, omdat Jezus voor Pilatus hierop zou hebben gestaan, en hieraan een rijke aflat was verbonden: negen jaren voor elke trede en het dubbele voor de

trede, waarop Christus met Zijn kruis zou neergezakt zijn. Op elke trede heeft Luther het Onze Vader gebeden, niet voor zijn eigen gemoedsrust, doch om zijn grootvader uit het vagevuur te verlossen. Wel kwam de twijfel in zijn hart en vroeg hij zich af: Wie weet, of het waar is?

Toen hij in de zomer van 1511 weer in Wittenberg aankwam, stond wel vast, dat hij niet meer tussen Erfurt en Wittenberg heen en weer zou behoeven te trekken, maar dat hij voortaan in laatstgenoemde stad zijn arbeidsveld zou vinden.

Op 4 oktober 1512 vond zijn disputatie plaats; die hem de titel van licentiaat verschaft en veertien dagen later promoveerde hij, onder klokgelui en met grote praal, tot doctor in de theologie. Doctorshoed en -ring werden hem hierbij overgereikt door Andreas Bodenstein, een Dominicaan uit Karlstadt, die gewoonlijk kortweg Karlstadt wordt genoemd, een man vol temperament, populair in zijn spreken, doch oppervlakkig. Luther was voor de hoge eer, die hem in het doctoraat werd bewezen, zeer dankbaar en mocht zich in Wittenberg in de vriendschap van mannen verheugen als Spalatinus, geheimschrijver en hofkapelaan van Frederik de Wijze; Pollich von Meiler stad, lijfarts van de keurvorst, apotheker en doctor in drie faculteiten; Hieronymus Schurf, die hem op de Rijksdag te Worms voor wat het kerkrecht betreft heeft bijgestaan, en Lukas Cranach, de vermaarde hofschilder.

Doordat Von Stäupitz zich terugtrok, werd Luther in 1512 Bijbels hoogleraar. Meer dan in Erfurt kwam hij nu van Augustinus tot de bron zelf en las voor de studenten achtereenvolgens de Psalmen (1513-1515), Romeinen (1515-1516), Galaten (1516) en Hebreeën (1517-1518), Reeds in de jaren 1511 en 1512 opende het Schriftonderzoek Luthers ogen voor de Bijbelse betekenis van de gerechtigheid Gods. Te voren waren de woorden "rechtvaardig" en "gerechtigheid" als een bliksem voor zijn geweten. Als hij ze hoorde, be kroop hem de vreest. Wanneer God rechtvaardig is, zal Hij straffen. Toen hij echter in het Wittenberger klooster over de teksten: "De rechtvaardige zal door het geloof leven", en "Maar nu is zonder toedoen van de wet de gerechtigheid, die voor God geldt" (Romeinen 1 : 17; 3 : 21), nadacht, kwam in hem de gedachte op: Wanneer wij leven zullen, rechtvaardig uit het geloof, en wanneer de gerechtigheid allen moet zaligmaken, die hieraan geloven, dan kan zij niet onze verdienste zijn, maar genade Gods. Want de gerechtigheid Gods is datgene, waardoor wij rechtvaardig gemaakt en zalig worden door Christus. Voorheen vreesde en haatte hij de Psalmen en de ganse Schrift, waar ook maar de "gerechtigheid Gods" voorkwam, namelijk: een gerechtigheid, waardoor God rechtvaardig is en waarnaar Hij ons richt om onzer zonden wil; niet een gerechtigheid, waardoor Hij ons aanneemt en rechtvaardig maakt. Toen hij echter las, dat de rechtvaardige door het geloof leven zal, verstond hij, dat "gerechtigheid Gods" betekent: geloof aan de barmhartigheid Gods, naar welke Hij ons rechtvaardig maakt door het geschenk van Zijn genade. Niet uit onze werken dus, want onze gerechtigheid is niets dan zonde, maar alleen krachtens Christus gerechtigheid, die God ons toerekent.

Deze geestelijke ontdekking van Luther is door de bestudering van Augustinus, de patroon zijner orde, met zijn leer van zonde en genade, sterk beïnvloed. Hiernaast moeten drie mystieken worden genoemd: Bernard van Clairvaux, Johannes Tauler en de auteur van de, Duitse theologie, door Luther in 1516 en 1518 opnieuw uitgegeven met een voorrede over de oude en de nieuwe wens. Ook Occam is voor Luther van veel betekenis geweest, terwijl het humanisme hem op literair gebied veel bruikbare hulpmiddelen heeft verschaft.

Nog steeds meende Luther, dat hij met de kerk niet in strijd kwam en dat eensdeels met de prediking van geloof en gerechtigheid, als eerste taak van de bisschoppen, en anderdeels met maatregelen tegen de demoralisering van de geestelijkheid het beoogde doel zou zijn bereikt. Als districtsvicararis over elf kloosters in Saksen en Thüringen ruimde hij daarom vele misstanden op (1515); in 1517 gaf hij als eerste zelfstandige geschrift een *Uitlegging van de zeven boetepsalmen* uit. Een onmisbaar hulpmiddel was hem hierbij Erasmus uitgave van het Nieuwe Testament in het Grieks en het Latijn (1516), waardoor hij dit in de grondtekst kon lezen, en de Hebreeuwse grammatica van Reuchlin, die hem de weg tot de grondtekst van het Oude Testament baande, Erasmus werk bevredigde Luther echter niet: de aantekeningen van deze grote Rotterdammer waren hem te vormelijk, te literair, te weinig uit het hart gegrepen, en Luther peilde dieper. Anderen zagen wel, waar het met hem heen moest: Von Mellerstadt sprak het reeds zeer vroeg uit, dat deze monnik alle doctoren zou doen dwalen, een nieuwe

leer zou voortbrengen en de gehele Roomse kerk hervormen.

In deze tijd moest de studie van de scholastiek te Wittenberg hoe langer hoe meer wijken voor die van Augustinus; Aristoteles daalde langzamerhand van zijn troon af en neigde allengs tot een volledige val. Het was wonderlijk, hoe men de voorlezingen over de scholastiek moede was en niemand op hoorders kon rekenen, die niet de Bijbel of Augustinus of een andere leraar, die aanzien in de kerk genoot, wilde voordragen.

Toen kwam Johannes Tetzel en met hem de aflaatstrijd. Reeds in 1506 had paus Julius II een jubileumaflaat uitgeschreven, waarvan de inkomsten voor de herbouw van de St. Pieterskerk in Rome waren bestemd en paus Leo X had in 1514 deze aflaat vernieuwd. In Duitsland werd deze zaak met grote tegenzin ontvangen, eensdeels, omdat men zich nationaal tegen het uitzuigen door de Italiaanse geestelijkheid verzette en anderdeels, omdat het de aflaatkramers aan de nodige ernst ontbrak. In de omgeving van Luther was Albrecht, aartsbisschop van Mainz, financieel hierbij zeer sterk betrokken. Om drie bisdommen in zijn hand te krijgen, had hij een grote schuld van tienduizend ducaten gemaakt en nu was hem beloofd, dat hij, als hij bij de aflaat de helpende hand bood, de helft van de opbrengst hieruit zou mogen besteden om zijn schulden te delgen. Als aflaatkramer in zijn gebied trad nu Tetzel op, een Dominicaan uit Leipzig, die met grote dristheid het volgende verkondigde: Het rode aflaatkruis, met 's pausen wapen in de kerken opgericht, is even krachtig als het kruis van Christus. Zodra het geld op de bodem van de kist klinkt, vaart de ziel uit het vagevuur naar de hemel. Het was niet nodig berouw of leed of boete over de zonde te hebben, als men maar aflaatbrieven kocht. Al had iemand de maagd Maria onteerd, dan zou de aflaat hem nog helpen.

31 oktober 1517. Disputen

Doordat Frederik de Wijze voor de opbrengst van zijn relikwieën bezorgd was en daarom aan Tetzel de toegang tot zijn gebied had ontzegd, kreeg Luther niet dadelijk met dezen te doen. Toen Tetzel evenwel vlak bij de Saksische grens, in Jüterbogk, predikte en de mensen als bezeten tot hem liepen, kon Luther niet zwijgen. Het ontstelde hem, met welk een lichtvaardigheid de mensen zich in de biecht ten overstaan van Luther op de aflaatcommissarissen beriepen om hun gebrek aan ernstig berouw en boetedoening goed te praten. In de mening de paus er een dienst mede te bewijzen en in de vaste overtuiging, dat deze, als hij zulke praktijken kende, ze verwerpen zou, kwam Luther, onbewust van de draagwijdte van zijn daad, tot zijn groot Reformatorisch getuigenis. Oorspronkelijk werd er immers onderscheid gemaakt tussen de absolutie in de biecht, waarbij verbreking van het harten en Belijdenis van zonden door het uitdelgen van de schuld werden gevolgd, en de aflaat, waarin kwijtschelding van opgelegde kerkelijke straffen werd verleend. In Tetzels prediking was de aflaat alles en kwamen boete en berouw geheel op de achtergrond. Als zij nog gehandhaafd bleven! Voorts ging het niet meer om kerkelijke, maar ook om andere straffen. En verder werden zelfs de zielen in het vagevuur in deze geldhandel zeer theatraal betrokken.

Toen sloeg Luther op de middag van. 31 oktober 1517 aan de Slotkerk te Wittenberg 95 stellingen aan om hierover met een ieder, die wilde, theologisch te disputeren. dwars tegen Tetzel in verklaarde hij onder meer het volgende:

"Als onze Heere en Meester Jezus Christus spreekt: Doet boete, het hemelrijk is nabij gekomen, heeft Hij gewild, dat geheel het leven van de gelovigen boete zal zijn. 5 De paus wil en kan geen andere zondestraffen kwijtschelden dan die, welke hij naar het oordeel van hemzelf of van de kerkelijke bepalingen heeft opgelegd. 6. De paus kan geen zondesschuld anders kwijtschelden, dan doordat hij verklaart en bevestigt, dat zij van God kwijtgescholden. is.. 7. God vergeeft ten enenmale aan niemand de schuld, welke Hij niet tevens er toe brengt, zich deemoedig aan Gods plaatsbekleder, de priester, te onderwerpen. 11. Dit onkruid, dat men canonicke boeten in straffen in het vagevuur verandert, is blijkbaar gezaaid, toen de bisschoppen sliepen. 32. Wie door aflaatbrieven van zijn zaligheid meent zeker te zijn, zal met zijn leermeesters eeuwig verdoemd zijn. 50. Men lere de Christenen, dat, wanneer de paus de handel van de aflaatpredikers kende, hij liever de Dom van Sint Petrus tot as zou laten verbranden dan dat deze van huid, vlees en benen van zijn schapen zou gebouwd worden. 62. De ware schat van de kerk is het allerheiligste Evangelie van de heerlijkheid en genade Gods."

Zoals verwacht kon worden, nam niemand het voor de aflaat op. Luthers stellingen, in het Latijn aan de kerkdeur aangeslagen, werden spoedig in het Duits vertaald, waren in veertien dagen in geheel Duitsland en in vier weken ook overal elders verbreid. Luthers bedoeling was dit niet geweest, want als hij voor het volk had willen schrijven, zou hij het anders hebben gedaan.

De stellingen van Luther lokten een pennenstrijd uit en een proces. De eerste begon aan de universiteit van Frankfort aan de Oder, waar Conrad Wimpina de geestelijke macht uitoefende en Tetzl, in tegenwoordigheid van ruim driehonderd Dominicanen, plechtig tot doctor werd gepromoveerd op stellingen tegenover die van Luther. Deze antwoordde hierop in 1518 met zijn: Sermoen van aflaat en genade. Vervolgens gaf Johannes Eck, hoogleraar te Ingolstadt, in handschrift zijn Obelisksen uit, waarin hij Luther voor een Boheemse ketter en een brutale oproermaker uitmaakte, waarop deze met zijn Asterisksen, eveneens in handschrift, heeft geantwoord. Het proces hield langer op. Toen de paus bemerkte, dat de monnikentwist" niet bijgelegd kon worden, stelde hij op aanklachten van Albrecht van Mainz, Luthers aartsbisschop (december 1517 reeds!), en van Dominicaner monniken (begin 1518) een ketterproces tegen Luther in, waarin Frederik de Wijze deze buitengewoon heeft beschermd.

In april 1518 ging Luther naar Heidelberg, waar zijn orde een algemene vergadering hield. Onderweg werd hij overal gastvrij ontvangen en in de stad zelf verdedigde hij zijn gedachten over zonde en genade in de lijn van Paulus en Augustinus zó, dat hij goedsmoeds is teruggekeerd. Hier werden Brenz en Bucer voor het Evangelie gewonnen.

Op 30 mei 1518 zond Luther een brief aan de paus, met een uitvoerige verklaring van zijn 95 stellingen er bij (Resolutiones). Hij verklaarde niets te kunnen herroepen, maar deed zijn uiterste best de paus van de zuiverheid en de rechtvaardigheid van zijn zaak te overtuigen. Dit mocht echter niet baten, want op 7 augustus 1518 werd Luther voor zijn rechters geciteerd. Veel goeds had hij van hen niet te wachten, want één van hen, de Dominicaan Prierias, had een geschrift over de aflaat uitgegeven, waarin hij geheel de zijde van Tetzl had gekozen. Het was een geluk voor Luther, dat keizer Maximiliaan en de paus het over de keuze van een Rooms koning, dus over de toekomstige Duitse keizer, oneens waren, en dat de eerste zijn kleinzoon Karel V, en de laatste Frans I van Frankrijk begeerde. Beide partijen zochten nu de steun van Frederik de Wijze, die hiervan gebruik maakte om van de paus gedaan te krijgen, dat Luther niet in Rome, maar in Augsburg, op Duitse bodem, zou worden verhoord.

Nadat de rijksdag reeds was geëindigd, kwam Luther op 7 oktober 1518 onder grote geestelijke strijd in Augsburg aan, waar hij door de pauselijke gezant en kardinaal Cajetan (Thomas de Vio uit Gaëta) zou worden verhoord. Bij de ontmoeting wierp Luther zich ter aarde neer, maar Cajetan deed hem aanstonds opstaan, prees hem om zijn geleerdheid en drong op herroepen aan. Maar Luther weigerde, want van de Schrift kon hij niet afwijken en het beroep van Cajetan op een bul van Clemens VI over Christus verdienste en de aflaat had slechts ten gevolge, dat Luther antwoordde: *Zijne Heiligheid verdraait daar boos de Schrift*. Ontsteld zond Cajetan Luther nu weg met de woorden: Ga en kom mij niet weer onder de ogen, tenzij ge herroepen wilt! Op 16 oktober 1518 ging deze nu in beroep van de niet goed ingelichte tot de beter in te lichten paus.

Cajetan had niets bereikt en toen hij op Luthers brieven niet antwoordde, vluchtte deze in de nacht van 20 op 21 oktober met zijn begeleider door een poortje in de stadsmuur uit Augsburg weg. In Wittenberg teruggekeerd stelde hij zijn Augsburgse ervaringen op schrift (Acta Augustana) en beriep hij zich op 28 november van de paus op een algemeen concilie. Vergeefs poogde Cajetan nog de uitlevering van Luther door Frederik de Wijze te verkrijgen, want een weigering was het antwoord. Luthers leven was weer gered.

Na Cajetan heeft Karl von Miltitz met Luther gesproken. Von Miltitz, een Saksische jonker, kwam in 1518 uit Rome naar Duitsland met de gouden roos voor Frederik de Wijze, in de verwachting dat deze Luther levend en gebonden uitleveren zou. In het begin van Januari 1519 had Von Miltitz op het slot te Altenburg met Luther een onderhoud. Hij wees hem op de onafzienbare gevolgen, die zijn optreden voor de kerk kon hebben en wist Luther tot drieërlei te bewegen. Allereerst zou hij zwijgen, indien ook de andere partij zwijgen zou. Vervolgens

zou hij een deemoedige brief aan de paus zenden, welke Von Miltitz niet heeft doorgezonden, omdat er, in weerwil van alle ootmoed, niets van een herroeping in voorkwam. En ten derde zou Luther een geschrift vervaardigen, waaruit zijn verering voor de Roomse kerk blijken kon. Dit Onderricht op enige artikelen is inderdaad verschenen; het aanvaardde de aanbidding van de heiligen en het vagevuur nog, gaf zelfs het geoorloofde van de aflaat toe, maar sprak even duidelijk uit, dat hij de werking van de aflaat tot in het vagevuur toe niet geloven kon; dat Gods geboden boven die van de kerk stonden; en dat de macht van de Roomse stoel niets met de zaligheid van de zielen had te maken, omdat Christus Zijn kerk niet op tijdelijke dingen had gebouwd.

Op de terugreis nam Von Miltitz Tetzl, tegen wie veel bezwarend materiaal gevonden was, een verhoor af met het resultaat, dat de oude man in een Dominicaner klooster werd opgesloten, waar hij ziek werd. Op zijn sterfbed ontving hij nog een troostbrief van Luther; Tetzl moest niet denken, dat hij de oorzaak van alles was: de zaak zat dieper.

Intussen ging Luther met zijn onderzoek van de Schrift ongestoord door en verscheen zijn Uitlegging van het Onze Vader (april 1519), waarin hij de bede om vergeving van schulden de krachtigste aflaatbrief noemde, die aan een ieder om niet gegeven wordt. Niet met rozenkranskrallen, maar met het hart moest worden gebeden.

Lang liet men Luther echter niet met rust. In mei 1518 was Karlstadt een schriftelijk debat met Eck begonnen, die op 29 december 1518 met stellingen antwoordde en hierin Luther betrok. Het stilzwijgen was verbroken, Nu daagden Karlstadt en Eck elkander tot een disputation uit, die van 27 juni tot 16 juli 1519 in Leipzig is gehouden, en waarvoor hertog George-met-debaard de Pleissenburg had afgestaan. Het was juist in deze zelfde tijd, toen Karel V tegen de zin van de Rooms en tot keizer van Duitsland werd gekozen, dat Karlstadt en Eck met elkander disputeerden.

Tot 4 juli toe liep het debat over de vrije wil, waarbij Eck, de man met zijn sterkgebouwd lichaam als dat van een landsknecht en met zijn voortreffelijk geheugen, aan de winnende hand was. Met groot gemak wist hij te debatteren, terwijl hij al wat hem lastig voorkwam, als onbelangrijk ter zijde schoof. Daar kon Karlstadt niet tegen op, die een zwak geheugen had, zijn bewijsplaatsen nimmer vinden kon en het debat dan maar weer uitstelde tot de volgende dag. Toen kwam, op de vierde juli 1519, Luther met Eck in discussie. Het doel van Eck was nu de strijd op het beslissende punt van het pauselijk primaat te brengen, wat hem aanstonds gelukte. Volgens Luther was het pausdom slechts van de laatste eeuwen; de sleutelmacht van Mattheus 16 was aan de gemeenschap van de heiligen gegeven; het hoofd van de kerk was geen mens, maar Christus zelf; de vele heiligen van de Griekse kerk, die nooit onder de macht van de paus hadden geleefd, kon niemand toch uit de hemel storten; en hoezeer hij afkeurde, dat de Bohemers de eenheid van de kerk verbroken hadden, zo waren onder de artikelen van Hus er vele alleszins Christelijk en Evangelisch.

Hiermede had Eck zijn doel bereikt: Luther had partij gekozen tegen het concilie van Constanz, dat Hus had veroordeeld en hij, die zich achtereenvolgens op de paus en een concilie had beroepen, had nu het pauselijk primaat en de onfeilbaarheid van de conciliën geloofend. De tijd van verzoening was voorbij; de brug achter Luther was afgebroken; hij moest nu vooruit. Hij was als ketter openbaar geworden en Eck reisde naar Rome om de pauselijke banbul tegen Luther uitgevaardigd te krijgen. De disputation moest trouwens toch beëindigd worden, daar de keurvorst van Brandenburg van de keizerskeuze terugkeerde en op de Pleissenburg zou logeren, Hangende de disputation was in hetzelfde Leipzig Tetzl in het klooster overleden.

In deze tijd van disputationen met Cajetan, Von Miltitz en Eck heeft Luther verschillende vrienden gewonnen, van wie **Philippus Melancthon** (1497-1560) de belangrijkste was. Zoon van een wapensmid uit Bretten in de Paltz en achterneef van Reuchlin, had hij te Heidelberg en Tübingen gestudeerd en was op een-en-twintigjarige leeftijd hoogleraar in het Grieks te Wittenberg geworden (1518). Zijn intree-rede wees de kennis van Hebreeuws en Grieks als fundament van echte theologie aan en was zo naar Luthers zin, dat de vriendschap tussen beiden van het begin af verzekerd was. Van de andere vrienden van Luther moeten nog worden genoemd: Ulrich von Hutten, een bekend humanist, die al in 1523 stierf; de beroemde

schilder Albrecht Dürer uit Neurenberg en de rijksridders Franz von Sickingen en Silvester von Schaumberg, die aan Luther in juni 1520 in geval van nood een toevlucht op hun burchten hebben aangeboden.

Drie Reformatorische geschriften

Het jaar 1520 heeft drie hoogst belangrijke Reformatorische geschriften van Luther gebracht: *Aan de Christelijke adel*; *Over de Babylonische gevangenschap*; *Van de vrijheid van een Christenmens*.

De volledige titel van het eerste geschrift luidt: *Aan de Christelijke adel van de Duitse natie over de verbetering van de Christelijke stand* (aug. 1520). Nu van paus en bisschoppen voor de Reformatie van de kerk naar Luthers oordeel niets te wachten bleek, wendde hij zich tot de jonge keizer, Karel V, tot de vorsten en de adel, in de hoop, dat van hun zijde de Hervorming de nodige steun zou ontvangen. Luther betoogde, dat de Romanisten met grote behendigheid drie muren om zich hadden opgetrokken, waardoor niemand tot Reformatie had kunnen komen. Ten eerste zeiden zij dat de wereldlijke macht geen recht over hen had, maar dat, omgekeerd, de geestelijke macht boven de wereldlijke stond. Hierbij verwierp Luther het onderscheid tussen een geestelijke en een wereldlijke stand als een geveinsde verdrinking; alle Christenen zijn van een waarachtig geestelijke stand, de wereldlijke heerschappij is een medelid van het Christelijk lichaam en is, hoewel zij een lichamelijk werk heeft, toch van een geestelijke stand. Ten tweede zeiden zij, dat het niemand toekwam de Schrift uit te leggen dan alleen de paus. Maar dan kon, aldus Luther, de Schrift verbrand worden zij was ons dan tot niets nut en wij zouden ons kunnen vergenoegen met de ongeleerde heer in Rome, die de Heilige Geest bezit, ook al heeft hij geen vroom hart. Wie zou de Christenheid helpen, als de paus dwaalde, wanneer niemand anders "méér mocht worden geloofd dan hij, die dan de Schrift voor zich zelf alleen zou hebben? De sleutelmacht is evenwel niet aan Petrus alleen, maar aan de ganse gemeente gegeven. Wij zijn allen priesters, hebben allen één geloof, één Evangelie, enerlei sacrament, zodat ook de tweede muur vallen moet. De derde muur valt vanzelf, als de eerste twee vallen, want als de paus tegen de Schrift handelt, zijn wij schuldig de Schrift bij te staan, de paus te straffen en te dwingen. Wanneer dus de derde Roomse stelling luidde, dat niemand een concilie mocht samenroepen dan de paus, had dit geen grond in de Schrift, maar alleen in de Roomse wetten, die slechts golden, in zover zij niet schadelijk waren voor de Christenheid en de wetten van God. Als in de geestelijke stad van Christus zich een vuur van ergernis verhief, was ieder burger schuldig de andere te roepen, of dit nu tot de regering van de paus behoorde of niet.

Na deze strooien en papieren muren omvergeblazen te hebben, ontwikkelde Luther zijn Hervormingsprogramma. Hij zei hierin onder meer het volgende: De wereldlijke macht heeft het recht en de plicht een concilie bijeen te roepen, want de kerkelijke misstanden zijn zeer groot. In wereldlijke hovaardij kan geen keizer of koning de paus evenaren, en hij is toch een stadhouder van de gekruisigde Christus. De kardinalen en het grote aantal pauselijke hofbeambten wachten op Duitse kapittels en lenen, als wolven op de schapen. Om meer geld uit ons vaderland te trekken veranderen de Rooms en het geestelijk recht, dat op zichzelf louter tirannie en vrekigheid is. De paus in Rome bezet geestelijke plaatsen in Duitsland; het eerst moet de wereldlijke macht de verdere uitzuiging van Duitsland door de geestelijkheid verbieden. De Duitse keizer mag de voeten van de paus niet meer kussen; wat deed Jezus bij de voetwassing? De schenking van Constantijn is een ongehoorde leugen; de Duitse kerk moet zelfstandig worden. Vasten en spijzen moeten vrijgelaten worden. De bedevaarten naar Rome moeten worden afgeschaft, want in Rome zien de pelgrims geen goed voorbeeld, maar louter ergernis en een kostelijk werk is het bovendien niet. Ieder blijve thuis in zijn eigen kerk, zij tevreden met zijn doop, Evangelie, geloof, Christus en God, die aan alle plaatsen gelijk is en late de paus een blinde leidsman van de blinden zijn. Zielmissen en dergelijke moeten worden afgeschaft. In plaats van broederschappen, waarin men aflat, mis en goede werken uitdeelt, stelt Luther de broederschap met Christus, alle engelen, heiligen en Christenen op aarde in de doop. Behalve de zondag moeten alle feestdagen worden afgeschaft, omdat zij drinken, spelen, lediggang en allerlei zonde met zich meebrengen. Niemand onder de Christenen moet meer uit bedelen gaan. Iedere stad moet haar arme mensen verzorgen en geen

vreemde bedelaar toelaten. De universiteiten hebben een goede, sterke Hervorming nodig.

Luther wil het geestelijk recht en vooral de decretalen grondig uitgeroeid hebben, maar ook het wereldlijk recht is een wildernis geworden. Leraars van de Heilige Schrift moeten gedwongen worden overeenkomstig hun naam de Schrift en niets anders te onderwijzen. Elke stad moet een school voor meisjes hebben, waarin zij per dag één uur het Evangelie horen. De jeugd heeft niemand, die voor haar zorgt. God geve, aldus Luther, ons allen een Christelijk verstaan en in het bijzonder aan de Christelijke adel van de Duitse natie een recht geestelijke moed voor de arme kerk het beste te doen.

Twee maanden later (oktober 1520) kwam Luthers tweede geschrift uit, getiteld: *Over de Babylonische gevangenschap van de Kerk*, een voorspel. Het was in het Latijn geschreven en gaf een uiterst scherpe kritiek op de zeven sacramenten van de Roomse kerk, waarvan Luther slechts Doop en Avondmaal aanvaardde, en in zekere zin ook nog de biecht. De mis was geen goed werk en geen offer, en slechts door het geloof in Gods belofte werden de sacramenten levend.

In november 1520 behandelde Luther in zijn geschrift *Van de vrijheid van een Christenmens* de twee stellingen: Een Christenmens is een vrije heer over alle dingen en aan niemand onderdanig. Een Christenmens is een dienstbare knecht van alle dingen en aan een ieder onderdanig (1 Corinthe 9: 19; Romeinen 13:8; Galaten 4:4). Bij de eerste stelling dacht Luther aan de geestelijke zijde van de mens, in het geloof; bij de tweede aan de lichamelijke zijde, in de werken. Door het geloof is een Christenmens, als koning en priester met Christus, zó hoog boven alle dingen verheven, dat hij geestelijk een heer over die alle wordt, daar geen ding hem ter zaligheid kan schaden. Maar dan heeft de mens voorts ook onder andere mensen op aarde te leven en hen met alle werken te dienen. Een Christenmens leeft dus niet in zichzelf, maar in Christus en zijn naaste; in Christus door het geloof, in de naaste door de liefde; door het geloof komt hij boven zichzelf in God, uit God daalt hij weer beneden zichzelf door de liefde en blijft hij toch altijd in God en de Goddelijke liefde. Dat is de rechte, geestelijke, Christelijke vrijheid, die het hart van alle zonden, wetten en geboden vrijmaakt en die alle andere vrijheid overtreft zoals de hemel de aarde.

Intussen had Eck, die na zijn disputatie met Luther te Leipzig (1519) in Rome was teruggekeerd, daar weten te verkrijgen, dat op 15 juni 1520 de bul *Exsurge domine* (Sta op, Heere) tegen Luther werd uitgevaardigd. Een banbul was het in de eigenlijke zin van het woord nog niet: de bul dreigde met de ban, verdoemde 41 willekeurige stellingen van "een zekere Maarten Luther" en eiste van hem, dat hij binnen zestig dagen, nadat de bul was aangeslagen, zou herroepen. Zijn boeken moesten overal plechtig worden verbrand. Gehoorzaamde Luther niet, dan viel hij met zijn aanhangers onder de vastgestelde straffen.

Over de bul schreef Luther aan Spalatinus: Eindelijk is deze Roomse bul aangekomen. Eck heeft hem gebracht. Ik veracht hem; zoals gij ziet, wordt Christus zelf daarin verdoemd, zonder dat gronden worden aangevoerd. O, dat toch Karel een man was en vóór Christus tegen deze duivels het zwaard trok! Ik voel mij al veel vrijer, nu ik eindelijk hiervan zeker ben geworden, dat de paus de antichrist is en dat de stoel van de satan openlijk gevonden is.

Op 17 november 1520 verscheen zijn geschrift: *Tegen de vervloekte bul van de Antichrist*, waarin hij de paus Gods vijand, Christus vervolger, de verwoester van de Christenheid en de rechte antichrist noemde, omdat het nog nooit was gehoord, dat iemand het Christelijk geloof had verdoemd, zoals deze "helse, vervloekte bul" dit deed. In Nederland heeft Aleander de bul vrijwel zonder moeilijkheden aangeslagen, wat Eck in Duitsland op vele plaatsen niet gelukte. Toen echter Aleander als pauselijke nuntius Luthers geschriften te Leuven had verbrand, antwoordde Luther hierop door op 10 december 1520 in tegenwoordigheid van professoren en studenten buiten de Eister stadspoort van Wittenberg, bij de H. Kruiskerk, de bul, de pauselijke decretalen en enkele andere geschriften van Roomse zijde te verbranden met de woorden: Omdat gij de waarheid Gods in verwarring gebracht hebt, verwacht Hij u ook heden tot dit vuur. Amen. Volgens een andere, meer waarschijnlijke lezing zou Luther hebben gezegd: *Omdat gij de Heilige van het Heeren bedroefd hebt, zo vertere u het eeuwige vuur*. De paus kon al moeilijk anders antwoorden dan met de definitieve uitspraak van de bul op 3

Januari 1521 (*Decet Romanum pontificem*), maar niemand nam er veel nota van. Voor de geestelijkheid was het een teleurstelling, dat Luther zelfs na deze bul nog op de Duitse rijksdag zou worden gehoord: een terechtstelling lag meer in de Roomse lijn! Echter had de paus zoveel tegemoetkoming aan Karel V ook niet verdiend, daar hij al zijn best had gedaan om niet Karel, maar Frans I van Frankrijk op de Duitse troon te krijgen en zo de verbondenheid van het huis van de Medici, waartoe Leo X behoorde, met Frankrijk tot uitdrukking te brengen. Toch was de houding van Karel V tweeslachtig: aan de ene kant gaf hij op 6 maart 1521 aan Luther het benodigde vrijgeleide, maar aan de andere kant vaardigde hij ook weer het edict uit, dat Luthers geschriften overal moesten worden ingetrokken (dus nog niet verbrand).

Rijksdag te Worms

Voor de heenen terugreis naar Worms, waar de rijksdag werd gehouden, stelde de stad Wittenberg een met drie paarden bespannen wagen ter beschikking. Nicolaas van Anlsdorf, hoogleraar in Wittenberg en de Augustijner monnik Johan Petzensteiner reisden met Luther mee. Onderweg, in Weimar, las Luther het genoemde keizerlijke edict. Hij verbleekte, maar reisde welbewust door. De tocht, die een triomftocht werd, voerde langs Erfurt, waar Justus Jonas zich bij Luther voegde, en voorts over Eisenach en Frankfort. Onder een geweldige volkstoeloop trok hij op 16 april Worms binnen, waar vele grote Heeren hem persoonlijk wilden spreken. Bij het eerste verhoor op 17 april 1521 maakte de bleke keizer op Luther de indruk van een verdrietige knaap, met wie men medelijden moest hebben. Karel V van zijn kant moet hebben gezegd, dat deze monnik nooit een ketter van hem zou hebben gemaakt. De eerste vraag, die aan Luther werd gesteld, was of hij de ter vergadering aanwezige boeken als de zijne herkende en er iets van herriep. Reeds wilde Luther antwoorden, dat het de zijne waren, toen Schurft die hem in rechte bijstond, eiste, dat de titels gelezen zouden worden. Het waren zijn boeken, maar wat het herroepen betrof, verzocht Luther bedenktijd. Het ging immers, zo zei hij, om het geloof, het heil van de zielen en Gods Woord, het grootste, dat er in de hemel en op de aarde is en daarom zou het onbezonnen en gevaarlijk voor hem zijn iets onbedachts naar voren te brengen. De bedenktijd werd gegeven; hij kreeg, vier en twintig uur. De volgende dag begon Luther zich te verontschuldigen, als hij zich bezondigde aan de zeden en gebruiken van het keizerlijke hof, daar hij een monnik was. Hij verdeelde zijn geschriften in drie klassen, en merkte onder meer op: In sommige heb ik over het reine geloof en een vroom Christelijk leven zo eenvoudig en Evangelisch gehandeld, dat ook mijn tegenstanders niet anders kunnen dan deze als nuttig en onschadelijk erkennen en waard om door Christenen te worden gelezen.

De tweede klasse van mijn geschriften richt zich tegen het pausdom als tegen mensen, die door hun boze leringen en voorbeelden de Christelijke wereld geestelijk en lichamelijk te gronde hebben gericht. Wilde ik deze mijn geschriften herroepen, dan zou ik niets anders doen dan de tirannie sterken. De derde groep bevat de boeken, die ik tegen enkele afzonderlijke personen heb gericht, die zich verstout hebben de Roomse tirannie te steunen en het door mij onderwezen Christelijk leven te ondergraven. Ik beken, dat ik tegen hen bijtender ben geweest dan het aan Christelijke godsdienst en Belijdenis betaamt, want ik maak van mijzelf geen heilige en ik handel niet over mijn leven, maar over de leer van Christus. Ben ik overtuigd, dan wil ik gaarne iedere dwaling herroepen en wil de eerste zijn, die mijn boeken in het vuur werp. Wanneer Uwe keizerlijke Majesteit en Genade een eenvoudig antwoord verlangt, wil ik er een zonder horens en tanden geven op de volgende wijze: Tenzij dan, dat ik overwonnen worde door getuigenissen van de Heilige Schrift of door duidelijke bewijsgronden (want ik geloof noch de paus, noch de conciliën alleen, daar het bekend is, dat zij dikwijls hebben gedwaald en zichzelf hebben tegengesproken), ben ik overtuigd door de door mij aangehaalde Schriftplaatsen en is mijn geweten gevangen in Gods Woord; daarom mag en wil ik, niets herroepen, want het is noch veilig, noch geraden tegen het geweten te handelen. *God helpe mij. Amen.*

Nadat nog een enkele vraag was gesteld, kon Luther de zaal verlaten. Officieel was zijn verhoor ten einde; wel poogde een niet-officiële commissie onder leiding van Vehus,

kanselier uit Baden, nog iets te bereiken, maar zij slaagde hierin niet, omdat Luther alleen uit Gods Woord overtuigd wilde zijn.

Op 26 april 1521 reisde Luther met een vrijgeleide van het keizers naar Wittenberg terug. Dat werd dan ook tijd, want reeds op de negentiende, dus een week te voren, had de keizer verklaard, dat hij besloten was om met inzet van al zijn gebieden, zijn vrienden en zijn eigen leven tegen Luther als een ware en overtuigde ketter te handelen, en op 26 mei werd het Wormser edict, dat reeds op de achtste door Aleander was opgesteld, door de keizer "ondertekend: Het sprak over Luther en zijn aanhangers de rijksban uit, zijn geschriften moesten worden verbrand en een geestelijke censuur werd ingesteld voor alle in Duitsland gedrukte boeken. Aleander juichte: hij had de buit in het net!

Wartburg

Zo ver was het evenwel nog niet, Op de terugreis had Luther zijn begeleiders in Eisenach van zich weggezonden, omdat hij voor een kort familiebezoek de zijweg naar Mohra insloeg. Alleen zijn vriend Amsdorf en de monnik Petzensteiner vergezelden hem en toen hij zijn familie had gesproken, vertrok hij op 4 mei van Meihra om de grote weg van Eisenach naar Wittenberg bij Waltershausen weer te bereiken. Daar kwam hij evenwel niet, want onderweg werd hij in opdracht van Frederik de Wijze schijnbaar overvallen. Niet ver van het slot Altenstein bij Steinbach sprongen van het avonds een paar mannen, als roofridders vermomd, plotseling uit het bos te voorschijn; dwongen de wagen te verlaten, zetten hem op een paard en kwamen van het nachts om elf uur na veel omwegen met hem op de Wartburg aan. Reeds in Worms was Luther van dit vriendenplan om hem voorlopig tegen het geweld van de keizer te beveiligen, op de hoogte gebracht, en ook Amsdorf wist ervan, al deed hij verontwaardigd en schold hij met de koetsier op de wreedheid van de overweldigers.

Op de Wartburg vond Luther een veilig onderkomen. De slotvoogd Hans von Berlepsch behandelde hem als een gevangen ridder, gaf hem de naam van jonker George, hield hem verborgen, tot een baard hem onherkenbaar had gemaakt en zorgde zo, dat zelfs de andere Wartburgbewoners het geheim niet ontdekten. De mare van Luthers vangenneming bracht bij velen diepe verslagenheid.

"O God, klaagde Durer "als Luther dood is:, wie zal ons dan voortaan het heilig Evangelie uitleggen? Wat zou hij voor ons in de komende tien jaren nog hebben kunnen schrijven!" Zo tragisch was de zaak evenwel niet en spoedig bleek, dat Luther nog in leven was en belangrijk werk verrichtte. Wel wist men niet, waar zijn brieven vandaan kwamen, die hij "in het rijk van de vogelen" en op zijn "Patmos" schreef, maar hij studeerde, las de Griekse en Hebreeuwse Bijbel en heeft hier het Nieuwe Testament in het Duits vertaald. Bij zijn voortdurend beroep op de Heilige Schrift kon het ook niet uitblijven, dat het volk de Bijbel ter lezing ontving: Met grote zorg heeft Luther dit zware werk verricht: In antwoord op kritiek van Roomse zijde heeft hij van zijn vertaalmethode onder andere gezegd, dat het zijn bedoeling was geweest zuiver en helder Duits te geven. Het kwam wel voor, dat hij in die tijd, waarin de ene taal voor het ganse volk nog niet vaststond; naar de juiste vertaling van één woord soms twee tot vier weken zocht en overal informeerde, Zijn vertaling was elastisch, vrij, omdat hij zich bewust in de zinswendingen van de volkstaal wenste uit te drukken en hij vreesde, dat een al te letterlijke vertaling door het volk niet begrepen zou worden.

De Hervormer, heeft met bekwame spoed gewerkt; hij begon in december 1521 en negen maanden later (september 1522) kwam de "september-Bijbel" al van de pers. In 1534 was de ganse Bijbel in het Duits gereed. In de tien maanden, die Luther op de Wartburg doorbracht (4 mei 1521 tot 1 maart 1522), schreef hij echter nog meer. Zo moet een Postille worden genoemd, een verzameling van 24 preken, die na de Bijbelteksten ("postilla", postille) in de kerk moesten worden voorgelezen, alsmede een geschrift over de biecht en de lofzang van Maria. Zeer belangrijk was een geschrift *Over de kloostergeloften*, waarop hij van toepassing achtte, hetgeen Paulus zegt over de werken van de wet. De leer, dat het ordeleven een staat van de volkomenheid zou zijn en hoger zou staan dan het gewone Christenleven, brengt van het hart van het geloof, de zekere weg tot het heil, af naar kleinzielige geboden. De eeuwige gelofte is van mensen afkomstig, wordt door de Schrift niet bevolen en moet worden gemeden.

Van groot belang was, dat in Luthers Wartburgtijd *Melanchthons Loci communes* verschenen (december 1521), de eerste Lutherse dogmatiek, waarin onder meer de volgende bekende en belangrijke uitspraken staan: Hij faalt, die de vorm van het Christendom aan iets anders ontleent dan aan de Heilige Schrift. Terstond na de aanvang van de kerk is de Christelijke leer door de Platonische wijsbegeerte aan het wankelen gebracht. De geheimenissen van de Godheid kunnen wij beter aanbidden dan onderzoeken. Christus te kennen betekent Zijn weldaden te kennen, niet, zoals de scholastieken leren, Zijn naturen en wijzen van vleeswording te beschouwen. Alle gebeurtenissen geschieden noodzakelijkerwijze overeenkomstig de Goddelijke predestinatie; er bestaat geen vrijheid van onze wil. Het geloof is niets anders dan vertrouwen op barmhartigheid.

In de eenzaamheid van de Wartburg heeft Luther, in weerwil van zijn ingespannen arbeid, het niet gemakkelijk gehad. Van binnen streed hij een zware strijd. De oude angsten keerden telkens terug en in slapeloze nachten voerde hij een heftig dispuut met de duivel, waarbij de Schrift alleen rust gaf. Grote ergernis wekte bij hem voorts een tentoonstelling van relikwieën door aartsbisschop Albrecht te Halle, waarbij de gelovigen biljoenen jaren vagevuuraflaat konden verdienen.

Zeer scherp heeft Luther hiertegen geschreven; hij sprak zelfs van "de afgod te Halle", maar door toedoen van Spalatinus werd de uitgave van dit geschrift enige tijd opgeschort. Een derde bron van onrust, waren de berichten, die hem uit Wittenberg bereikten. Daar had, bij Luthers afwezigheid, Karlstadt de leiding genomen. Had Luther de adel geraden aan de priesters het huwelijk toe te staan, Karlstadt ging verder en wilde het celibaat ook voor de monniken zien opheffen. Hiermee was Luther het niet eens, omdat hij meende, dat de kloostergelofte als vrijwillige gelofte aan God gehouden moest worden. De spanningen namen sterk toe, toen Avondmaalskwesties de stad in beroering brachten.

Een Hervorming van de mis was dringend nodig; op 29 september 1521 vierden Melanchthon en zijn leerlingen het Avondmaal voor het eerst onder beide gestalten. Aanvankelijk bleef de Roomse mis hiernaast nog gehandhaafd, maar weldra werd zij door de Augustijner monniken onder invloed van de dweper Gabriël Zwilling geheel afgeschaft. Van de veertig Augustijnen verlieten er nu vijftien het klooster en al kwam Luther in begin december in het geheim drie dagen naar Wittenberg om met Melanchthon, Amsdorf, Cranach en anderen over de toestand te spreken, deze was en bleef gespannen. De afgoderij met "de afgod te Halle" nam weliswaar een einde en aartsbisschop Albrecht beloofde verbetering op zedelijk gebied, maar Luthers trouwe vermaning aan alle Christenen om zich te wachten voor oproer en opstand kalmeerde Wittenberg niet.

Vooraf met Kerstmis was het in Wittenberg onrustig. Karlstadt bediende het Avondmaal met de instellingswoorden, onder beide gestalten, zonder biecht of misgewaad. Ongeveer 2000 gemeenteleden namen er aan deel en tot 6 Januari werd de viering onder grote belangstelling herhaald. De spanningen werden aanmerkelijk groter, toen op 27 december de zogenaamde Zwickauer profeten Nicolaas Storch en Marcus Stübner in Wittenberg aankwamen. Zij waren volgelingen van Thomas Münzer, een dweepziek predikant te Zwickau, die in de boerenopstand grote invloed heeft geoefend. Gelijk in de vijftiende eeuw maatschappelijk oproer en godsdienstige opwekking zich met elkander hadden verbonden, geschiedde dit ook nu. De boeren waren ontevreden, omdat hun vlijt te weinig werd beloond, de landheren en priesters er gemakkelijk van leefden en de toestand van het oudste Christendom het ideaal leek. Toen nu Storch en Stübner uit Zwickau waren verdreven, poogden zij hun communisme in Wittenberg ingang te doen vinden.

Op 6 Januari 1522 kwam hier het algemeen kapittel van de Augustijnen bijeen en werd de Duitse congregatie in feite opgeheven. Met medewerking van Karlstadt werd nu een Orde van de stad Wittenberg opgesteld, die door de raad op 24 Januari 1522 werd uitgevaardigd en waarbij zowel de eredienst als de financiële basis van de kerk opnieuw werd geregeld. Met grote ijver toog men aan het werk, maar men had het volk niet "in zijn hand" en een beeldenstorm was het gevolg. Bovendien kwam Karlstadt niet bedenkelijke leringen voor de dag: de Bijbel, de theologie en de universiteiten zouden overbodig zijn; het kwam op het inwendig Woord aan.

Geen wonder, dat de gemeente in de nood om Luther riep. De satan was, aldus de Hervormer,

in zijn kudde gevallen en Luther vreesde een grote opstand in Duitsland, omdat het Evangelie vleselijk werd opgenomen. Reeds de twintigste Januari had hertog George van Saksen, die fel Rooms was; gedaan gekregen, dat de rijksregering een scherp mandaat tegen wat er in Wittenberg gebeurde, uitvaardigde. In de verwarring van de geesten was Luthers leiding onmisbaar. Over Erfurt en Jena kwam hij op 6 maart 1522 in Wittenberg aan, waar hij Karlstadt tactvol en vriendelijk behandelde. Van de keurvorst begeerde hij geen bescherming; hij kwam onder, Gods bescherming, alleen en wilde de keurvorst niet in moeilijkheden brengen.

Van 9 tot 16 maart hield hij acht pittige preken, de beroemde *Invocavit-preken*. De zaak van de Hervorming was wel goed op zichzelf, aldus Luther, maar men had te haastig gehandeld. Er was niet getekend met de zwakke broeders, die nog toegebracht moesten worden. Met geweld wilde hij niemand dwingen" want het geloof moest zonder dwang worden aangenomen. Van een nieuw gebod wilde hij niet weten, ook niet vaneen gebod om te biechten, Zeer snel keerde de rust nu terug, ook in Zwickau en elders, waar Luther preekte. De Zwickauer profeten trokken af, Zwilling onderwierp zich en Karlstadt had zich voortaan tot zijn werk aan de universiteit te bepalen. Helaas keerde Luther gedeeltelijk tot het oude Roomse terug, bv tot het gebruik van het Latijn bij de mis" en van de reisgewaden, tot de Avondmaalsviering onder een gestalte, waarbij de wijn aan de gemeente werd onthouden en de vertoning van de hostie (elevatie). Enige Hervormingen bleven evenwel bestaan" zo werden de woorden in de mis, die op de offergedachte betrekking hadden, geschrapt werd de armenzorg beter geregeld en werd de oorbiecht afgeschaft.

Met grote voorzichtigheid zette Luther van 1522 tot 1525 de Hervormingen door. Hij stelde voorop, dat de Christelijke gemeente nimmer mocht samenkomen dan voor de prediking van Gods Woord en het gebed. De dagelijkse missen en de feesten van de heiligen moesten worden afgeschaft. Welke naam men aan de mis ook mocht geven, zij was noch offer, noch werk. Voor de liturgische gedeelten moest het Latijn behouden blijven. Voor de Schriftlezing zou Luther uit de brieven van Paulus graag die gedeelten zien aangewezen, die over het geloof handelen. Bij de mis moesten de Avondmaalsgasten op een afzonderlijke plaats samenzitten, opdat men hun leven van het te beter zou kunnen toetsen. Naar de instelling van Christus moesten "beide gestalten" bij het Avondmaal worden uitgereikt. Aan wie dit niet wilde, moest men niets uitreiken. Bijzondere missen mochten niet langer blijven bestaan, tenzij men ze ter wille van de zwakken nog een tijd lang wenste te behouden.

Voor het gemeentegezang had Luther grote belangstelling. Hij wekte de Duitse dichters op vrome liederen te zingen.

Begin 1524 verscheen het eerste Evangelische gezangboek met acht liederen, waaronder "Uit diepe nood schrei ik tot U". In de twintiger jaren heeft Luther zelf vele liederen gedicht en het was zijn wens, dat "vrouwe Musica" in de dienst zou staan van Hem, die haar ;gegeven en geschapen had. Bekend en geliefd zijn onder meer: Een vaste burcht is onze God; Uit hoge hemel kom ik aan; Houdt Christus Zijne kerk in stand; Geest van het Heeren, kom van boven. Ten behoeve van het onderwijs richtte hij zich tot de raadsheren van alle Duitse steden, opdat zij Christelijke scholen zouden oprichten en in stand houden. Het belang van de talen voor de verbreiding van het Evangelie heeft hij duidelijk ingezien. Aan de gemeente kwam het recht toe over de leer te oordelen en leraars te beroepen, aan te stellen en af te zetten. Ingrijpende maatregelen werden ten aanzien van de kerkelijke financiën voorgesteld.

Wat Karlstadt reeds in 1522 naar Luthers aanwijzingen in Wittenberg wilde, werd door de Leisniger kasorde (1523) in de stad Leisnig ingevoerd: uit een algemene kas moesten de geestelijken, de koster, de armen, de wezen, de vreemdelingen op hun doorreis, de kerken, de scholen, de hospitalen enz. worden betaald. De kloosterinkomsten moesten hiervoor worden gebruikt en het ontbrekende door milde gaven worden aangevuld. Tegelijk werd het bedelen streng verboden.

De invloed van Luther beperkte zich intussen niet tot Saksen en Thüringen, maar verbreidde zich over Tirol, Salzburg, Oostenrijk, Hongarije, Noord-Duitsland en Nederland, waar de eerste Lutherse martelaren, Hendrik Vos en Johannes van Esschen op 1 juli 1523 op de markt van Brussel zijn verbrand. Hun dood is door Luther bezongen in een lied, dat velen heeft ontroerd:

*De martlaarsasse laat niet af;
 Zij stuift in alle lande:
 Hier helpt geen kuil, geen groeve of graf,
 Z'ontdekt van het vijands schande.
 Die hij in 't leven door de moord
 Tot zwijgen wist te dwingen,
 Die, door geen dood nu meer verstoord,
 Die moet hij wel van oord tot oord
 Gans luide laten zingen.*

Langzamerhand kreeg Luther een reeks krachtige medewerkers. Zo stonden in Wittenberg zelf Nicolaas van Amsdorf, Justus Jonas, Johannes Bugenhagen en George Spalatinus hem ter zijde. In Straatsburg moeten Mattheus Zeil, Martin Bucer en Wolfgang Capita worden genoemd, terwijl in Neurenberg Andreas Osiander heeft gewerkt. Het mocht een wonder heten, dat in weerwil van het Wormser edict de zaak van het Evangelie zo voorspoedig voortging. Een belangrijke oorzaak hiervan was het feit, dat de keizer ten gevolge van zijn oorlogen met Frankrijk en Turkije lange tijd buiten Duitsland vertoefde en de rijksdagen de uitvoering van genoemd edict telkens uitstelden. Zo verklaarde reeds de rijksdag van Neurenberg (1522) de uitvoering van het edict voor onmogelijk.

De volgende rijksdag, die eveneens te Neurenberg werd gehouden (1524), besloot, dat iedere rijksstand het edict zoveel mogelijk zou proberen na te komen, maar de steden hielden zich hier niet aan. Op aandringen van de pauselijke legaat Campegio sloten nu de Zuid-Duitse Rooms en het verbond van Regensburg (1524), om het edict uit te voeren, en de ketterij door strenge maatregelen te bestrijden. Een krachtige beschermheer bezat Luther in Frederik de Wijze, die Luther nooit persoonlijk heeft gesproken, maar vóór zijn sterven (5 mei 1525) het laatste oliesel heeft afgewezen en het. Avondmaal onder beide gestalten met Spalatinus heeft gevierd. Hij en zijn opvolgers in Saksen, Johan de Bestendige en Johan Frederik de Grootmoedige, hebben voor de zaak van de Reformatie geen geringe verdienste gehad.

Dweperij, revolutie, humanisme

Ontmoette de Hervorming naar de buitenkant aldus tamelijk weinig tegenstand, te groter was het gevaar naar de binnenkant van de kerk, waar dweperij, revolutie en humanisme in de jaren 1524 en 1525 het Evangelie bedreigden.

De gangmaker van de dweepers is, zoals wij zagen, Karlstadt geweest. Toen Luther op de Wartburg werd schuilgehouden, bracht hij in Wittenberg grote onrust en eerst Luthers terugkeer heeft kalmerend gewerkt. Dat Karlstadt zich voortaan tot zijn universitaire werkzaamheden moest bepalen, deed hem eenzelve worden, geneigd tot mystieke overpeinzingen. Veel radicaler was echter Thomas Münzer, die reeds in 1521 uit zijn gemeente werd verdreven. Hun beider dweperij bestond hierin, dat zij niets van de Schrift wilden weten, maar slechts uit haar geest wilden spreken.

Hun spraakgebruik werd dan ook zeer ongewoon, en zij gebruikten woorden, die met de Schrift in strijd waren. Zij zeiden, dat men Gods stem zelf moest horen en vooral Münzer week sterk van de Reformatorische lijn af. Met de noodzakelijkheid van het "kruis" bedoelde hij, dat de gelovige helse kwellingen moest beleven, waarvan hij daarna in mystieke gelatenheid mocht uitrusten. De Schrift legde hij met veel fantasie uit en het Woord Gods was voor hem niets anders dan een bovennatuurlijke, innerlijke verlichting. Met kracht heeft Luther beiden bestreden. Met Karlstadt brak het conflict over de Avondmaalsleer uit, toen hij de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal ontkennde, en Luther hem onder meer in een geschrift Tegen de hemelse profeten van de beelden en het sacrament (1524/25) uiterst fel bestreed. Karlstadt gaf toe, : maar vluchtte later en stierf als hoogleraar in Bazel. Ook Münzer heeft moeten vluchten, fel gekant tegen de Roomse kerk, het Lutheranisme en de Duitse vorsten.

De dweperij ging nu in revolutie over, de zogenaamde Boerenoorlog van 1525. De haard van de opstand moet in Zuid-Duitsland worden gezocht, vanwaar het vuur zich Oosten

Noordwaarts verbreidde. De 12 artikelen van de boerenstand kwamen niet eisen op sociaal en kerkelijk gebied, maar de prediking van Münzer zweepde de boeren tot moord en brand en gruweldaden op. In een Vermaning tot vrede wees Luther het verwijt, als zou de opstand de vrucht van zijn leer zijn, met kracht van de hand. De vorsten en Heeren moesten ophouden tegen het Evangelie te woeden en bedenken, dat vele eisen van de boeren rechtmatig waren, onder andere dat deze het Evangelie begeerden te horen en het recht vroegen zelf een predikant te kiezen. De boeren van hun kant werden door Luther vermaand niet allerlei geest te geloven en van oproer af te zien. Dat de overheid boos en onrechtvaardig was, verontschuldigde nog geen samenzwering en opstand. Toen evenwel de berichten van gruweldaden Luther bereikten, adviseerde hij in een nieuw geschrift Tegen de moorddadige en roofzuchtige benden van de boeren, dat de overheid met kracht zou ingrijpen en met het zwaard zelfs toeslaan (1525). Dit geschiedde in de slag bij Frankenhausen, waar de boeren de nederlaag leden. Een zwaar strafgericht volgde. Thomas Münzer werd onthoofd.

In de derde plaats heeft Luther zich tegen het Humanisme gekeerd. In 1524 viel Erasmus Luther aan in een geschrift *Over de vrije wil*, waarin hij het samenwerken van God en de mens sterk poneerde. De Hervormer antwoordde met een verhandeling *Over de knechtelijke wil*, waarin hij precies het omgekeerde betoogde en de Belijdenis van de predestinatie deed horen. Het waren ook wel zeer verschillend gerichte naturen, Volgens Luther was Erasmus in al zijn geschriften zo glibberig als een aal; hij wilde op eieren lopen en er toch geen enkele stuk trappen; hij wilde spreken en toch niet spreken, besluiten en toch niet besluiten. Waarom, zo vroeg Luther hem, wilt gij uw mening aan de Schrift en de kerk onderwerpen? Wat kon de kerk nog meer besluiten dan wat reeds in de Schrift besloten was? Op het punt van de wil zijn Luther en Erasmus voor goed uiteengegaan. Het was in de grond van de zaak een verschillend oordeel over de macht en de invloed van de zonde, en terwijl voor Luther de godsdienstige vraag de aller-voornaamste was en de rechtvaardigmaking van de zondaar door het geloof in Christus alleen hem een getuige van Gods genade maakte, lag Erasmus belangstelling op letterkundig gebied en verklaarde hij: Waar het Lutheranisme regeert, betekent dit de ondergang van de letteren.

Huwelijk. Rijksdagen van Spiers

Naast de genoemde drievoudige tegenkating heeft Luther ook door zijn huwelijk met Catharina van Bora op 13 juni 1525 zich een tijdlang in moeilijkheden gebracht. Ruim twee jaar tevoren was deze Catharina met nog elf andere adellijke nonnen uit het St. Bernardsklooster te Nimbschen gevlucht en had in Wittenberg onderdak gevonden. Dat Luther met een weggelopen non trouwde, zoals men zei, maakte zijn positie niet gemakkelijker, maar hij zag zijn huwelijk als een eerwaardig en heilig werk van God, al vonden zijn tegenstanders, naar Luthers eigen woord, van hem alles goddeloos en duivels.

Naast deze spanningen in de gemeenten kwamen er nieuwe van politieke aard. In Noord-Duitsland werden twee bonden tegenover elkander opgericht. De Rooms en sloten onder leiding van George van Saksen het verbond van Dessau (1525) met het doel de Evangelische leer met geweld uit te roeien. Hierop volgde van Protestantse zijde het verbond van Gotha en Torgau (1526), waarbij Filips van Hessen en Johan van Saksen de leidende figuren waren. Op de eerste rijksdag van Spiers (1526) werd een definitieve oplossing niet gevonden, maar onder de invloed van de tijdsomstandigheden besloten, dat er binnen anderhalf jaar een algemeen concilie of een nationale vergadering zou worden gehouden en dat tot zo lang een ieder inzake het edict van Worms zich zou houden, zoals hij dit tegenover God en de keizerlijke majesteit hoopte en vertrouwde te verantwoorden. De keizer kon ook niet anders, hoezeer hij dit begeerde, omdat de buitenlandse politiek hem de handen had gebonden, en hij zowel met de paus als met de Turk op gespannen voet stond. Keizer Karel bestormde en plunderde Rome (1527) en vreesde tevens de nabijheid van de Turken, die na de slag bij Mohacs (1526) verder oprukten en in 1529 voor het eerst Wenen belegerden.

Van deze moeilijkheden maakten de Evangelischen een dankbaar gebruik. Zij beschouwden het besluit van Spiers als een voorlopige buiten-werkingstelling van het edict van Worms en

een goede basis om in hun gebied de nodige Hervormingen in tje voeren. Dat dit nodig was, bleek wel uit de kerken schoolvisitatie, die van 1526 tot 1530 in Keursaksen werd gehouden. De verantwoordelijkheid hiervoor berustte volgens Luther bij de vorsten, die voor de kerkorde hadden te zorgen. De resultaten van het bezoek in de gemeenten vielen niet mee. Om de visitatie beter te doen slagen schreef Melanchthon nu een tweetal geschriften: *Visitatieartikelen en Onderricht van de Visitatoren* (inzake de instelling van superintendents), en gaf Luther naast een Duitse mis twee Catechismussen uit, de kleine en de grote (1529), omdat de nood van de kerk er hem toe drong.

Ook Hessen, dat eerst een scheiding wilde maken tussen de gemeente van de "gelovigen" en de grote schare, legde de kerkorde van Homberg, waarin deze gedachte belichaamd was, ter zijde en sloot zich bij Keursaksen aan. De predikanten hadden nu in de grote en de gemeenteleden in de kleine Catechismus een prachtig hulpmiddel om het Woord Gods in zijn rijkdom enigermate te verstaan. De hoofdzaken waren de tien geboden, het geloof, het Onze Vader en de sacramenten, waaraan woorden van vermaning en troost waren toegevoegd.

Intussen bracht de tweede rijksdag van Spiers (1529) donkere wolken over de zaak van de Hervorming. Nu de keizer met de paus over de vrede onderhandelde en de buitenlandse politiek minder zorg baarde, vormden de Rooms en op de rijksdag één front en werd onder meer liet navolgende besloten: Waar het edict van Worms tot nog toe was gehandhaafd, moest men tot het komende concilie hierin volharden. Waar andere leringen waren ingevoerd, moesten verdere nieuwigheden tot het komende concilie zoveel mogelijk worden voorkomen. De Roomse godsdienst moest geduld worden en alle sacramentariërs en Doopsgezinden moesten worden uitgeroeid. Hiertegen hebben de Evangelische standen op 19 april 1529 in een Protestatie krachtig geprotesteerd. Daarna hebben zij voortaan de naam Protestanten gedragen.

Avondmaalsstrijd

Inmiddels had de Avondmaalskwestie in Protestantse gelederen enige strijd verwekt. Reeds in 1524 had Karlstadt de lichamelijke tegenwoordigheid in het Avondmaal tegenover Luther geloochend en in een vijftal traktaten betoogd, dat Jezus bij de instelling van het Avondmaal met de hand op Zijn menselijk lichaam had gewezen. In 1525 kwam Zwingli in zijn Commentaar over de ware en de valse godsdienst met een Avondmaalsopvatting, die sterk door Cornelis Hoen uit 's-Gravenhage was beïnvloed. Deze verklaarde de woorden van Jezus: "Dit is mijn lichaam" als: "Dit betekent mijn lichaam" en deelde dus Luthers zienswijze niet. Evenzo zag Zwingli, die de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal loochende, het Avondmaal slechts als een herinneringsmaaltijd, waarin de gemeente Belijdenis deed van haar geloof. Dit standpunt heeft Luther met felheid verworpen. Hij noemde Zwingli een dweper en een on-Christen, hield aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het sacrament vast en kwam dus tot merkwaardige uitspraken. Zo zouden de heide naturen van Christus haar aparte eigenschappen aan elkander hebben medegedeeld. Toen Jezus nog op aarde was, was Zijn lichaam aan één bepaalde plaats gebonden en menselijk beperkt, maar dit was thans niet meer het geval, omdat de menselijke natuur van de Goddelijke natuur eigenschappen had ontvangen, zoals de alomtegenwoordigheid. Jezus lichaam was dus niet alleen in de hemel, maar overal, en dat inzonderheid, waar het Avondmaal gehouden werd.

Met zorg zag Filips van Hessen de kloof tussen Luther en Zwingli over de Avondmaalsvraag aan, en hij organiseerde, om die te dempen en om tegenover de paus, Karel V en Frans I tot een verbond van alle Protestanten te geraken, een godsdienstgesprek te Marburg (1 tot 4 oktober 1529), waar Luther, Melanchthon, Jonas, Brenz, Osiander, Zwingli, Oecolampadius, Bucer, Hedio, Sturm e.a. tegenwoordig waren. Over de Drieëenheid, Christus, de erfzonde, het geloof, de rechtvaardigmaking; Gods Woord, de doop, de goede werken, de biecht en de overheid waren de Hervormers het spoedig in hoofdzaak eens, maar inzake het Avondmaal kwamen zij niet tot overeenstemming. Luther bleef hij de letterlijke zin van de woorden: *Dit is Mijn lichaam*, die hij op de tafel had geschreven, Zwingli wees op het geestelijk genieten, waar Johannes 6 van spreekt. In de *Vijftien artikelen van Marburg* werd een en ander neer-

gelegd. Maar al kwamen zij niet tot eenstemmigheid over de vraag, of het ware lichaam en bloed van Christus lichamelijk in het brood en de wijn was, toch wilden zij elkander Christelijke liefde bewijzen, voor zover hun ge,« weten dit toeliet en God vlijtig bidden, opdat Zijn Geest hun het rechte inzicht zou schenken.

Rijksdag van Augsburg. Verbond van Schmalkalden

Hadden beide rijksdagen van Spiers uitzicht geopend op een concilie of nationale vergadering, in 1530 kwam de rijksdag van Augsburg inderdaad bijeen. De keizer, die geruime tijd buiten Duitsland had vertoefd en nu weer was teruggekeerd, constateerde in zijn oproepingsbrief, dat de toestand hoe langer hoe erger was geworden en dat hij hoopte door zijn tegenwoordigheid hierin een gunstige verandering te brengen. Hij wenste thans ieders "goeddunken, opinie en mening" te horen en het daarheen te leiden, dat allen een enige, ware religie zouden aannemen. Met behulp van anderen stelde Melanchthon nu de *Augsburgse Geloofsbelijdenis* op (1530), waarin hij de nadruk legde op wat hij met Rome gemeenschappelijk had en betoogde, dat de Evangelischen feitelijk op dezelfde bodem stonden als de Roomse kerk. Over het pausdom, het vagevuur, de heiligen en de Roomse mis sprak hij niet en hij zei zelf, dat het gehele verschil uit enige weinige misbruiken voortkwam. Luther, die tijdens de rijksdag veiligheidshalve op de Koburg verbleef, vanwaar hij met de vrienden in Augsburg zoveel mogelijk contact hield, heeft deze Belijdenis gelezen en er niets aan veranderd, al sprak hij uit, dat hij niet zo zacht en langzaam lopen kon. Vier steden in Zuid-Duitsland, onder andere Straatsburg, was het echter onmogelijk onder de Avondmaalsleer van dit geschrift haar handtekening te plaatsen en zij boden haar Viersteden-Belijdenis (*Confessio Tetrapolitana*, door Bucer en Capito) aan, terwijl Zwingli nog weer apart schreef. Tot grote vreugde van Luther werd de Augsburgse Confessie voorgelezen, maar toen Roomse theologen als Eck een weerlegging of *Confutatio* hadden opgesteld, achtte de keizer de zaak hiermee afgedaan.

Hoezeer Melanchthon in zijn bezorgdheid nog poogde de Roomsens tegemoet te komen, het was alles vergeefs en ook zijn schriftelijke Apologie, die de *Confutatio* weerlegde, werd voor kennisgeving aangenomen. Het edict van Worms zou onderzwakt moeten gelden en binnen vijf maanden zouden allen tot de Roomse kerk teruggekeerd moeten zijn.

Op 27 februari 1531 sloten de Evangelischen nu het verbond van Schmalkalden, waarbij zij elkander voorlopig voor de tijd van zes jaren alle steun beloofden als tegenweer tegen de keizer. Werd één hunner om het Woord Gods aangevallen, dan zouden allen handelen, alsof zij zelf waren aangevallen en het hun eigen zaak gold. En toen de theologen bedenkingen hadden betreffende een gewapend verzet tegen de keizer, verklaarden de juristen, dat de landsvorsten de overheid van Godswegen waren en de keizer slechts door de vorsten was aangesteld. Dit wapen boezemde de keizer het nodige ontzag in, vooral toen andere landen, als Frankrijk, Engeland, Denemarken, Hongarije-Zevenburgen in deze bond een strijdmiddel tegen het huis Habsburg zagen, en hem steun verleenden. Toen nu bovendien de Turken weer oprukten, moest Karel wel inbinden en sloot hij persoonlijk met de Evangelischen de godsdienstvrede van Neurenberg (1532). Tot een algemeen, vrij, Christelijk concilie zouden de Protestanten werden geduld; de processen over kerkelijke goederen werden afgelast. Het verbond van Schmalkalden ging nu een bloeiperiode tegemoet. Het ene land na het andere, als Wurtemberg, Pommeren, Saksen en Brandenburg, ging tot het Lutheranisme over, en toen na de woelingen in Munster deze stad viel, en de Wederdoperij een uiterst gevoelige slag ontving, verbreidde het strenge Lutheranisme zich snel. Zelfs kwamen de Wittenbergers met Bucer en Capito tot een formulier, waarbij de eendracht, niet de overeenstemming van de partijen inzake het Avondmaal werd uitgesproken (*Formula Concordiae* van Wittenberg, 1536). Tegen dit alles kon Karel niets uitrusten, daar het voor hem wel een zware tegenvaller is geweest, dat hij sinds de zomer van 1532 bijna tien jaar onafgebroken in de oorlog met Frankrijk en Turkije was gewikkeld. Bovendien kon Karel van de paus maar niet gedaan krijgen, dat het beloofde concilie werd gehouden en toen eindelijk, na vijf jaren, zulk een vergadering in Mantua zou bijeenkomen, stond Frankrijk er afwijzend tegenover en wensten ook de leden van de Schmalkaldische Bond dit concilie niet te erkennen. Op herhaald aandringen van Johan Frederik de Grootmoedige, keurvorst van Saksen, stelde Luther een

geschrift op, de Schmalkaldische artikelen (1537) waarin hij uiterst scherp samenvatte, wat hij tot nu toe had geleerd en waarbij hij ook voor het gericht van God dacht te blijven. Alle geestverwanten van Luther hebben deze artikelen in Schmalkalden ondertekend, al gaf Melanchthon, heel alleen, aan de paus nog weer te veel toe. Eensgezind besloten zij het concilie te Mantua als onvrij niet te bezoeken; wel waren zij bereid een vrij, Christelijk concilie bij te wonen, dat de keizer op Duitse bodem bijeenroepen zou. Met de Roomsens, die zich organiseerden in de Neurenberger bond (1538), schenen de Protestanten nu in oorlog te zullen komen, maar de politiek werkte weer mee en Karel stond bij het Bestand van Frankfort (1539) aan de Protestanten enige verademing toe. Gedurende zes maanden hadden de Evangelischen niets te vrezen; de Neurenberger vrede zou van kracht blijven en de hangende processen werden afgelast.

De keizer bleef niets over dan opnieuw te proberen door godsdienstgesprekken te Hagenau, Worms en Regensburg zijn doel te bereiken en de Protestanten voor de Roomse kerk terug te winnen, maar tot eenheid kwamen zij niet. Met name ten aanzien van de rechtvaardigmaking en de mis kwam de verbroedering niet, en vielen er scherpe woorden.

Toen gebeurde eensklaps iets, wat de keizer de wind in de zeilen gaf. Filips van Hessen, die een zieke vrouw had, wilde er een tweede vrouw bij nemen en kreeg, na veel moeite, op grond van gewetensbezwaren, in een geheime biechtraad hiervoor de toestemming van Luther en Melanchthon. Het was een illusie, dat dit advies geheim moest blijven, dat van dit nevenhuwelijk niets naar buiten mocht uitlekken en dat dit geval een uitzondering moest blijven. Het huwelijk (1540) werd bekend en de zaak van de Reformatie werd er om gesmaad. Nog probeerde Luther het kwaad door een noodleugen te verdoezelen, maar daarmee verviel hij van kwaad tot erger en Calvijn sprak terecht van dagelijks nieuwe ergernis over deze bigamie. Het politiek resultaat was, dat Filips door zijn wangedrag niets anders kon dan zijn verzet, tegen de keizer opgeven, en ook Maurits van Saksen sloot zich bij de keizer aan (1541). Voor het ogenblik was de kracht van het Schmalkaldisch Verbond gebroken: vergeefs zocht Karel van Gelre hier de steun; die hij behoefde en in de Kleefse oorlog delfde hij het onderspit (1543).

De aartsbisschop van Keulen, die Hervormingsgezind was, moest zijn Reformatie beëindigen. De keizer had de handen volledig vrij: met de vrede van Crépy was zijn oorlog met Frans I van Frankrijk geëindigd; de Turken waren tamelijk rustig; Gelre was overwonnen; de Protestanten waren verdeeld. De strijd met de ketters kon beginnen. In 1545 kwam het bekende concilie van Trente bijeen, dat met verschillende tussenpozen tot 1563 heeft vergaderd. Onder leiding van Luther, die Tegen het Pausdom te Rome, door de duivel gesticht schreef, hebben de Duitse Protestanten zich tegen dit concilie krachtig verzet,

In deze tijd kwam Luthers einde: In het begin van 1546 was hij in Mansfeld om een twist tussen de graven van Nlansfeld bij te leggen en toen zij met elkander waren verzoend, en hij in deze drie weken nog verschillende malen had gepreekt, overviel hem zijn oude kwaal weer en is hij na pijnlijke borstbeklemmingen op 18 februari 1546 in Eisleben, waar hij ook. het levenslicht had gezien, in volle vrede ontslapen. Hij is in de slotkerk van Wittenberg bijgezet.

SCHMALKALDISCHE OORLOG.

Menselijkerwijs gesproken was het voor Luther een geluk, dat hij de Schmalkaldische oorlog niet meer heeft beleefd. Deze heeft slechts van 1546 tot 1547 geduurd en eindigde met de slag, bij Miihlberg (1547), waar de Protestanten door de keizer, die onder meer door Maurits van Saksen werd gesteund, met een zware nederlaag werden geslagen. De beide Protestantse vorsten, Johan Frederik van Saksen en Filips van Hessen, werden gevangen genomen en met de zaak van het Protestantisme stond het er vrijwel hopeloos voor. Bij het Augsburgse Interim (1548) werden door de keizer aan de Protestanten tot het komende concilie de lekenkelk en het priesterhuwelijk toegestaan, maar dit was dan ook alles. Voor het overige zouden in leer en gebruiken de Roomse opvattingen volledig gelden. Dit. Interim kon echter noch Roomsens, noch Protestanten bevredigen en toen de keizer dacht, dat hij zijn doel had bereikt, kwam de

grootste levensteleurstelling, die hij ooit heeft gekend. Geheel onverwachts viel Maurits van Saksen van hem af. Dat kwam zo. Zijn Protestantse onderdanen waren over zijn partijkiezen in de Schmalkaldische oorlog allesbehalve tevreden, zodat hij al in 1548 in plaats van het Augsburgse Interim voor zijn gebied het Leipziger Interim uitvaardigde, waarvan Melanchthon de voornaamste opsteller was en waarin over de rechtvaardigmaking en de goede werken in Protestantse zin werd gesproken. Toen Maurits van Saksen nu de keurvorstelijke waardigheid eenmaal verworven had, voelde hij al evenmin als alle andere vorsten voor een uitbreiding van de macht van de keizer. Bovendien waren er persoonlijke belangen in het spel, daar hij gekrenkt was over het feit, dat de keizer zijn schoonvader Filips van Hessen verraderlijk had gevangen genomen. Zodoende kwam hij er toe om in het geheim met de nieuwe Franse koning, Hendrik II (1547-1559), te beraadslagen, hoe die macht van Karel V het best kon worden beknot, en terwijl hij in opdracht van de keizer aan Maagdenburg de rijksban voltrok (1551), liepen de onderhandelingen met de Franse koning. In 1552 werden beiden het eens: de Franse vorst mocht de drie bisschopssteden in Lotharingen (Metz, Toul en Verdun) veroveren en Maurits van Saksen overviel de keizer in Innsbruck zo plotseling, dat deze er ternauwernood het leven afbracht en in Villach een schuilplaats vond. Ook het concilie van Trente moest er om worden verdaagd.

Diep teleurgesteld verloor de keizer alle moed; zelfs de vredesonderhandelingen wilde hij niet meer voeren: zijn broeder Ferdinand moest die last maar op zich nemen. Zo kwam op de rijksdag van Augsburg van 25 september 1555 de godsdienstvrede tot stand, waarbij onder andere het navolgende werd bepaald: De rijksstanden mochten niet beoorloofd worden, als zij Luthers of Rooms waren; voor andere godsdiensten, bv. die van de Gereformeerden en Doopsgezinden, gold deze vrijheid van godsdienst niet; de landsheer besliste, welke godsdienst in zijn gebied zou gelden, volgens de latere stelling: wiens gebied, diens geloof (*cuius regio eius religio*); konden de onderdanen zich in de godsdienst van hun landsheer niet vinden, dan mochten zij zonder schade aan eer en goed met vrouw en kinderen vrij vertrekken; ging een geestelijke tot het Protestantisme over, dan verloor hij zijn waardigheid en de inkomsten van de geestelijke goederen, wat het "kerkelijk voorbehoud" (*reservatum ecclesiasticum*) werd genoemd; de vrede was voorlopig en zou, wanneer geen vergelijk met vreedzame middelen kon worden bereikt, eeuwigdurend zijn. Gaarne hadden de Protestanten gewild, dat in de vredesbepalingen ook voor hen een "kerkelijk voorbehoud" was ingelast, maar zij moesten met een afzonderlijke verklaring van koning Ferdinand genoegen nemen (*declaratio Ferdinandina*), waaraan het rijkskamergerecht niet gebonden was.

Deze verklaring hield in, dat de ridders, steden en gemeenten, die sinds jaar en dag Luthers waren, in de Roomse gebieden geduld zouden moeten worden. Resultaat van deze Augsburgse godsdienstvrede was derhalve, dat Duitsland in afzonderlijke gebieden verdeeld werd, die elk een nadrukkelijk stempel ontvingen; dat deze gebieden voor andersdenkenden praktisch gesloten waren, zodat zij tot het begin van de negentiende eeuw nagenoeg niet van kerkelijk karakter zijn veranderd,

BETEKENIS VAN LUTHER

De Hervorming van Luther is van grote betekenis geweest. Uitgangspunt was de Belijdenis van de rechtvaardigmaking door het geloof alleen, zonder de werken van de wet. In een grote, zeer persoonlijke, geestelijke strijd kwam Luther er langzamerhand duidelijker toe, van de paus en diens kerk af te zien en alleen te vertrouwen op God, die in Christus genadig is en de zonde vergeeft, en die door Zijn Woord het Goddelijk wonder van de schuldvergeving in mensenharten werkt. Dit uitgangspunt, dat zo menselijk was, omdat het in de nood van een worstelende mensenziel was gevonden, bracht een opvatting van de wereld mee als van een kampplaats tussen God en de duivel. Van die strijd wist Luther te verhalen; had de duivel hem niet menigmaal in angst en verzoeking gebracht? Voor een Christen was de juiste levenshouding dan ook in deze zondige wereld en in de strijd met de duivel te tonen, dat hij door het geloof gerechtvaardigd was, dat hij onder alle zondige gewelddaden in deemoed zich wist te schikken, en tegenover God en de mensen zijn beroep als een Goddelijke plicht zag. Deze typisch Lutherse instelling bracht geen scheppen van nieuwe toestanden mee, maar een

berusten in wat het leven gaf. Wel verwierp Luther een ascese, die in een klooster de wereld ontvluchtte, maar hij beval haar wel aan, wanneer zij zonder dwang of werkheiligheid werd geoefend; zo handhaafde hij het vasten als een fijne uiterlijke tucht.

Van de rechtvaardigmaking-door-het-geloof-alleen uit heeft Luther het Rooms-Katholicisme sterk gekritiseerd. Hij was echter ook weer zo conservatief, dat hij datgene, wat met het Evangelie niet streed, wilde behouden en dit vooral na de strijd met dweppers als Karlstadt en de zijnen. Zo heeft Luther afgerekend met: de Roomse autoriteiten, als de paus, de conciliën, de : kerkelijke traditie, het priesterschap en de hiërarchie; de Roomse sacramenten en het misoffer; de werkheiligheid en de verdienstelijkheid van de goede werken, zoals deze tot uitdrukking kwamen in het vagevuur, het monnikendom en zijn bedelarij, de dubbele zedelijkheid en de godsdienst van de tweede rang (heiligen, relieken, beelden, processies, bedevaarten, wijwater); de allegorische Schriftverklaring. Daartegenover hield hij vast aan: het gezag van de Schrift, die letterlijk geïnspireerd was; het oud-kerkelijk dogma; de supranaturalistische wereldbeschouwing; het somber oordeel over de tegenwoordige wereld en de hoop op de toekomst.

Op deze wijze veranderde Luther de Roomse mis in een Lutherse, waarin de preek en de viering van het Avondmaal de voornaamste onderdelen waren. Voor de prediking, die meest leerrede was, maakte Luther gebruik van de oud-kerkelijke pericopen. De nevenaltaren werden verwijderd, maar het hoofdaltaar bleef, insgelijks het orgel en de beelden. Bij de doop werd de Roomse duivelbanning gehandhaafd. Voor het gemeentelijk leven waren de Catechismussen van grote betekenis. En toen na 1526 ook van het Duits voor de eredienst werd gebruik gemaakt, kwam deze meer in het middelpunt van de gemeente. Bij het Avondmaal hield Luther vast aan de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en het bloed van Christus, waarbij aan het verheerlijkt lichaam van het Heeren dus alom tegenwoordigheid werd toegekend (consubstantiatie en ubiquiteit). Het gemeentegezag, door het orgel begeleid, kwam tot grote bloei, waartoe Luthers eigen liederen niet weinig hebben bijgedragen.

Het probleem van kerk en Staat heeft hem immer bezig gehouden. Volgens Luther had de landelijke overheid de plicht voor de zuivere leer en de eredienst te zorgen. In elk land kon slechts één landskerk zijn, zodat daar voor andersdenkenden geen plaats was en ketters als verstoorders van de openbare orde werden gestraft. De positie van de landsheer in de landskerk werd gerechtvaardigd door de leer, dat de bisschoppelijke rechten bij de overgang tot het Protestantisme op de landsheren waren overgegaan. Wel had Luther reeds in 1523 de stelling verdedigd, dat de gemeente het recht bezat om over de leer te oordelen en leraars te beroepen; maar door de grote onkunde van de gemeenteleden was dit voorlopig praktisch onuitvoerbaar.

Het consistorie was aanvankelijk een kerkelijke rechtbank en werd eerst in 1553 een kerkelijk regeringsorgaan, waarbij aan de vorst met zijn kerkvisitatoren en superintendents veel gezag werd toegekend. Wat het onderwijs betreft heeft vooral Melanchthon voor het hoger onderwijs grote verdiensten gehad, al mag daarnaast de betekenis van Luthers Catechismussen niet worden onderschat. Alle wetenschappen waren aan de theologie gebonden; de filosofie was gehaat. De Duitse taal won door Luthers Bijbelvertaling aan betekenis voor het volk, en voor de kunst hebben de schilders Albrecht Dürer, Hans Holbein de Jongere en Lucas Cranach grote verdiensten.

DOGMATISCHE TWISTEN

Doordat Luther geen belijnd dogmaticus was en zijn vriend en helper Melanchthon in sommige opzichten belangrijk van hem verschilde, werd het jonge, Lutheranisme spoedig door verschillende dogmatische twisten verontrust. Allereerst moet de antinomistische strijd (1527 -1540) worden genoemd, die ontbrandde, toen Johannes Agricola, dwars tegen Melanchthons Visitatieartikelen in, beweerde, dat aan de prediking van het geloof geen boetedoening van de wet behoefde vooraf te gaan, en de Evangelieprediking de mens tot bekering leidde. Tegen deze wetsverachting heeft Luther zeer krachtig de zijde van Melanchthon gekozen, waarop Agricola de vlucht nam.

In de tweede plaats was er de adiaforistische strijd (1548-1552). Melanchthon had zich voor het Leipziger Interim (1548) laten vinden, waarbij vele Roomse gebruiken als onverschillig (adiafora) werden teruggenomen, als: de zeven Roomse sacramenten; de rechtvaardigmaking als zondevergeving en ingieting van gerechtigheid beide; goede werken als tot de zaligheid noodzakelijk zijnde. Hiertegen kwamen Matthias Flacius en andere Maagdenburgers op en verdedigden, dat bij een Belijdenis nooit van onverschillige dingen mocht worden gesproken. Zij hebben het inderdaad gewonnen.

Als derde moet de Osiandrische strijd worden genoemd (1549-1566). Andreas Osiander leerde namelijk, dat de rechtvaardig;1 making niet geschiedde door toerekening van de gerechtigheid van Christus, maar door de inwoning van Christus in de gelovige Hij werd bestreden door Stancarus, die verdedigde, dat de mens niet door het ingieten van Christus Goddelijke natuur rechtvaardig wordt, maar dat Christus naar Zijn menselijke natuur onze gerechtigheid is.

De majoristische strijd (1552-1558) dankt zijn naam aan Major, die de stelling verdedigde, dat de goede werken nodig zijn ter zaligheid. Zijn scherpste tegenstander was Nicolaas van Amsdorf, die precies het omgekeerde stelde: de goede werken zijn schadelijk voor de zaligheid.

De synergistische strijd (1556-1560) was de vijfde en ontbrandde, toen Johannes Pfeffinger een samenwerken van God en de mens bij de bekering aannam en aldus de lijn van Melanchthon in deze doortrok. Van zulk een samenwerking wilden Amsdorf en Flacius niets weten. Zij verwachtten van de zondaar als van een steen of een blok slechts tegenwerking en Flacius beweerde zelfs, dat de erfzonde het wezen van de mens was geworden. Ten slotte moet nog de krypto-Calvinistische strijd worden genoemd, die liep over het Avondmaal, de uitverkiezing en de alomtegenwoordigheid van het lichaam van Christus, en waarover men het in deze periode niet eens heeft kunnen, worden.

ZWINGLI EERSTE LEVENSJAREN

In het landschap Toggenburg in Zwitserland, op de waterscheiding van Rijn en Thur, werd in het hooggelegen dorp Wildhaus op de eerste Januari 1484 Huldrych Zwingli geboren. Zijn destijds aanzienlijk geboortehuis stond in Lysighaus en kan, evenals dat van Luther in Eisleben, nog worden bezocht. Zijn vader, Uli Zwingli was een geacht amman (burgemeester) van de gemeente en zijn moeder, Margaretha Brugmann (of: Meili) had twee broeders, die geestelijken waren. Zwingli zelf leidde zijn naam van Zwilling (tweeling) af en voerde in zijn wapen een tweekleurige ring (Zwinge), doch juist is wel de naamsafleiding van het Zwitserse Twing, dat is Alpenmelkerij, waarin Zwingli woonde, die zichzelf, evenals Luther, ook een boer heeft genoemd. Van zijn vroegste jeugd is weinig bekend.

Ten hoogste vijf jaren bracht hij in de ouderlijke woning door, waar hij van acht jongens en twee meisjes het derde kind was. In Wildhaus, zo dicht bij de hemel, is hij volgens Oswald Myconius, zijn eerste biograaf, ook nader bij God gebracht. Aan zijn oom van vaderszijde, Bartholomeüs Zwingli, werd reeds vroeg, zeker al in 1489, de opvoeding van de jonge Huldrych toevertrouwd. In huis bij deze oom, die vroeger misdienaar in Wildhaus was geweest en daarna pastoor en decaan te Weesen aan het Walenmeer geworden was, heeft de knaap de dorpsschool aldaar bezocht.

Toen hij ongeveer tien jaar oud was, kwam Zwingli in Basel, waar Gregorius Bünzli, een jonge student uit Weesen en dus aan Zwinglis oom persoonlijk bekend, aan ede Latijnse school van St. Theodorus les gaf en daar Zwinglis leermeester werd. Hier leerde hij Latijn, muziek en dialectiek, drie zaken, die hem zeer van pas zijn gekomen. Aan het Latijnse leerboek had hij later de herinnering, dat de Duitse vertaling tussen de regels door was gedrukt. Het disputeren ging hem gemakkelijk af; in de muziek toonde hij een bijzondere aanleg. In latere tijd bespeelde hij bijna alle bekende instrumenten, als harp, luit, viool, fluit, dwarsfluit en klaroen. Hij was een goed componist.

Van Basel vertrok hij naar Bern, waar hij aan de Humanistenschool van Heinrich Wbflin (Lupulus) studeerde. Toen de Dominicanen hem om zijn mooie stem bijna in hun klooster hadden gebracht, zond zijn oom hem onmiddellijk naar de universiteit van Wenen (1500), waar literatuur en wijsbegeerte, vooral die van de Grieken en Romeinen, werden onderwezen. Wat hij hier over klassieke schoonheid en waarheid hoorde, heeft hij nooit meer vergeten. Aan

deze hogeschool is hij eenmaal buitengesloten, waarschijnlijk, omdat hij tijdens de Zwabenoorlog zich in de politieke discussie had gemengd. Van 1502 tot 1506 was hij voor de tweede maal in Bazel. Hier werd hij:

in 1504 tot baccalaureus en in 1506 tot magister bevorderd. Hij gaf ook reeds les aan de parochieschool van St. Martin. Afgeschrikt door de heersende scholastiek, sloot hij zich bij een kleine kring van vooruitstrevende humanisten aan, waartoe onder meer de boekdrukkers Amerbach en Frobenius behoorden, met wie hij muziek maakte en de nieuwste boeken besprak. De theologie leek hem iets vreemds; waagde hij zich op haar terrein, dan gevoelde hij zich als een "spion in het vijandige leger, en de verbinding van humanisme en theologie scheen hem een onmogelijkheid. Dit werd anders, toen in november 1505 Thomas Wyttenbach uit Biel aan de Bazelse universiteit kwam en het uit diens lessen over Petrus Lombardus en de brief aan de Romeinen aan Zwingli duidelijk bleek, dat de humanistische methode met vrucht op de kerkvaders en de Schrift kon worden toegepast. Slechts een half jaar heeft Zwingli, samen met zijn vriend Leo Judae uit de Elzas, aan de voeten van Wyttenbach gezeten, maar nooit heeft hij diens lessen vergeten, Het was Wyttenbach, die de eerste zaadkorrels van het Evangelie in Zwinglis hart heeft mogen strooien, die hem tot het lezen van de Schrift met terzijdestelling van de scholastiek heeft aangespoord en die hem duidelijk heeft gemaakt dat Jezus Christus ons van de Vader tot gerechtigheid is gegeven en dat Zijn dood de enige betaling voor onze zonden is.

Glarus

In 1506, slechts twee en twintig jaar oud, werd Zwingli pastoor in Glarus en door de bisschop van Constanz tot priester gewijd Na te Rapperswil aan het Züricher Meer zijn eerste preek te hebben gehouden, celebreerde hij in Wildhaus zijn eerste mis, Hij is van 1506 tot 1516 pastoor van Glarus geweest een grote parochie: bij de gemeente behoorden nog drie dorpen, zodat Zwingli alleen één derde van het gehele kanton te verzorgen had. Hij heeft het met grote trouw gedaan en tevens zijn studiën met ijver voortgezet. Voor alles en nog wat had hij belangstelling, het mocht aardrijkskunde, dierkunde of wijs begeerte zijn. Om de kerkvaders in het Grieks te kunnen lezen, legde hij zich vlijtig op deze taal toe en verklaarde hij, dat hij, behalve God niemand wist, die hem hiervan zou kunnen afbrengen, en dit niet om zich tijdelijke roem te verwerven, maar om van de wille van de Heilige Schrift. Jonge mensen, die voor de hogeschool moesten worden voorbereid bepaalde hij zo kort mogelijk bij de scholastiek om hen zo snel mogelijk tot de bronnen te leiden, waaruit zij moesten putten. Met zorg zag hij op hun verdere studiën toe en hun verering bleek wel, wanneer zij over hem spraken als over de ijverigste beschermer van de wetenschappen, de filosoof en theoloog Ulrich Zwingli.

Van zijn belangstelling in de politiek zijner dagen getuigen twee uitvoerige fabels, die hij in dichtvorm uitgaf. In een Fabelgedicht van een os en verschillende dieren (1510) vergelijkt hij het Zwitserse volk met een rode os met brede borst en grote hoornen. Het wordt door een listige herder (de paus) gehoed, terwijl een leeuw (de Duitse keizer), een luipaard (de koning van Frankrijk) en een sluwe vos (Venetië) hem uit de omheining willen sleuren. In de tweede fabel Labyrint, ongeveer 1516 geschreven na de slag van Marignano, is zijn stemming geheel anders: hierin treden de haan (Frankrijk), de eenogige leeuw (de bijziende paus Leo X), de adelaar (keizer Maximiliaan), de gevleugelde leeuw (Venetië), de os (het Zwitserse eedgenootschap) en de beer (Bern) op. Theseus (de vrome patriot) gaat, door de draad van Ariadne (het Bijbels verstaan) geleid, de dieren voorbij. Ariadne zelf is het loon van de deugd, dat hij zich in de strijd in het labyrint (de moeite van het levens) met de Minotaurus (schande, zonde en laster) verwerft.

Wat dreef Zwingli om dergelijke politieke fabels als warm vaderlander te schrijven? Sinds de Bourgondische oorlogen hadden vele buitenlandse machten zich beijverd om uit Zwitserland, het land van de dertien eedgenoten, soldaten te werven, omdat de Zwitsers voor het beste krijgsvolk van de wereld doorgingen. Als om strijd hadden Frankrijk, Savoye, Venetië en ook de paus er duizenden guldens aan soldij en jaargelden voor over als hun werd toegestaan soldatencontracten af te sluiten. De veelgeprezen schoonheid van het soldatenleven lokte menig een uit zijn eenvoudige dorp weg en men vertrok in het vooruitzicht na korte tijd met

grote rijkdom terug te keren. De jacht naar geld werd echter tot een vloek. Als de soldaten in de strijd vielen, bleven hun gezinnen in armoede achter; kwamen zij verminkt terug, dan waren de omstandigheden weinig beter, en bleven zij ongedeed, dan waren meestal de eenvoudige volkszedes verdwenen en de soldaten in de vreemde van de oude paden afgedoold. De misdadigheid nam angstig toe; in Zürich, destijds de belangrijkste Zwitserse stad, dat zelfs het moderne Corinthe werd genoemd; waren de mensen trots en moordlustig, eerder aan wilde dieren dan aan mensen gelijk, en heerste een overdadige weelde. Wel werden pogingen ondernomen om het soldatenwezen te bestrijden, maar de misstanden werden niet weggenomen: de kracht van het lokkende geld was te groot.

Kon de kerk dan niet helpen?

Helaas niet, daar zelfs de paus in de oorlogspolitiek was gewikkeld en om de gunst van de Zwitsers bedelde. Bovendien was de zedelijkheid in de kerk beneden peil. Mannen als de bisschoppen van Bazél en Constanze, gesteund door sommige lagere geestelijken, deden wel hun best hierin verbetering te brengen, maar slaagden er niet in de zonden van concubinaat en tuchteloosheid uit de clerus en de kloosters te verdrijven. In de dioceses van Constanze moesten de geestelijken voor ieder buitenechtelijk kind 4 Rijnse guldens aan de bisschop betalen, waaruit deze per jaar ongeveer 6000 Rijnse guldens ontving. De Zwitserse priesters oefenden zich in spelen, brasserijen en weelderigheid en van de nationale nood verstonden de buitenlandse prelaten vanzelfsprekend niets. Overal riepen de leken om wegneming van de misstanden en om een grondige verbetering van de ontaarde kerk, maar deze deed niets anders dan nieuwe altaren bouwen, prebenden stichten, nieuwe beelden oprichten en aandringen op pelgrimstochten, aflaten en reliekenverering. De wereldlijke overheid had al evenmin succes. Hans Waldmann, leider van de gilden in Zürich, bestreed allerlei kerkelijke uitwassen, als de handel in prebenden, maar de gewenste verbetering bracht ook dit niet. De humanisten op hun beurt verwachtten het heil van de wetenschap. Zij wilden tot de bronnen terug, vooral tot kerkelijke klassieken als Augustinus, Hieronymus en Tertullianus. Zij oefenden invloed aan de humanistische universiteit van Wenen, waar Joachim von Watt (Vadianus) uit St. Gallen vele studenten trok, en aan die van Bazél, waar Erasmus sinds 1514 voorlopig en na 1521 definitief onderricht gaf. Van zijn leerlingen mogen worden genoemd Heinrich Loriti, naar zijn woonplaats Glareanus geheten; Oswald Myconius, sinds 1516 schoolmeester aan de domkerk in Zürich; en Bonifacius Amerbach. Onvermoeid heeft Erasmus hen op de bronnen gewezen en het Nieuwe Testament en vele kerkvaders in de oorspronkelijke talen uitgegeven. Van hem zijn de woorden: "Weg met het dwaze vooroordeel, als zou de Bijbel niet aan de leken toebehoren en niet in de volkstaal mogen worden vertaald. Even goed als het zonlicht is de leer van Christus voor allen. Alle vrouwen moesten het Evangelie en de brieven van Paulus lezen. De landman achter de ploeg, de wever aan de weef stoel, en de wandelaar op reis moesten zingen en spreken van het Evangelie".

Een nieuw godsdienstig beginsel bezat Erasmus echter niet: verder dan de Hervorming van Middeleeuwse vroomheid kwam hij niet; in zijn zedeleer waren Christelijke en heidense gedachten dooreengemengd en met spot en satyre kwam hij niet verder.

Veldprediker. Einsiedeln

In 1513 en 1515 is Zwingli zelf als veldprediker met de soldaten uit Glarus meegetrokken. De achtste september 1515 heeft hij voor het raadhuis van Monza gepredikt en dringend tot eenheid gemaand. Na de overwinning bij Novara (1513) en de nederlaag bij Marignano (1515) werd hij niet moede op vrede en onzijdigheid aan te dringen: de Zwitsers moesten voor geen vreemde vorsten, welke die ook waren, partij kiezen, maar eedgenoten blijven. In vreemde krijgsdienst te gaan; het zogenaamde Reisläufen, noemde hij de school van alle ondeugden en de moeder van bekommerde gewetens. Zij moesten veeleer hun vaderland trouw blijven; al leverde het ook geen kaneel, malvezij, oranjeappel, zijde en dergelijke, het gaf toch boter, melk, paarden, schapen, vee, laken, wijn en koren in overvloed. Bovendien kwamen de oorlogen niet van God, maar van de mensen zelf. In deze tijd was hij tegenover de paus nog niet bijzonder scherp, maar kantte hij zich fel tegen een hernieuwd verbond met Frankrijk. Toen nu de Fransen de overwinning bij Marignano hadden bevochten, bracht de Franse partij in Glarus Zwingli ten val. Wel bleef hij nog twee jaar in naam pastoor van

Glarus, maar hij moest zijn parochie aan een vicaris overdragen en zelf pastoor worden van een bedevaartplaats in het donkere woud (14 april 1516), namelijk Einsiedeln.

Van grote betekenis voor Zwingli was Erasmus uitgave van het **Griekse Nieuwe Testament** in 1516. Hij was nog in Glarus, toen hij dit boek ontving, stond reeds enige jaren onder invloed van Erasmus en had deze reeds in 1515 van Glarus uit in Basel bezocht. Hij had een grote waardering voor hem, noemde hem van alle geleerden de aller-geleerdste" en heeft zich gedurende zijn verblijf in Einsiedeln (1516-1518), de plaats met haar afgodische Mariaverering, ernstig in Erasmus geschriften verdiept, wat geen moeilijkheden opleverde, omdat ook de abt van het klooster, Diebold van Geroldseck, aan de zijde van de humanisten stond. Hier heeft Zwingli de betekenis van het. Evangelie leren kennen, door wat hij in de geschriften van Johannes en Augustinus las en door de nauwgezette lezing van de Griekse brieven van Paulus, die hij eigenhandig heeft overgeschreven. Door brieven werd hij over Erasmus op de hoogte gehouden en de werken van vele kerkvaders werden door hem bestudeerd. Langzamerhand werd echter de theoloog in hem wakker en kwam het humanisme op de achtergrond. Hij wenste de godsdienst van de daad, en achtte de Bergrede een van de belangrijkste gedeelten van de Heilige Schrift. De wil was vrij en heidenen, die Gods gebod vervulden, moesten volgens Zwingli met Christenen op één lijn worden gesteld.

Zijn ideaal was de terugkeer tot het oudste Christendom, maar tot Reformatie kwam het niet. Wel kritiseerde hij de kerkelijke misstanden en de praktijken van de Italiaanse aflat kramer Bernhard Samson, die in 1518 dicht bij Einsiedeln de aflat predikte, waarbij zelfs de bisschop van Constanz hem bijviel, maar het accent lag nog te veel op de zedelijke factoren. In plaats van tegen de verering van heiligen en relieken te velde te trekken, beperkte Zwingli zich er toe dagelijks het mis-Evangelie uit te leggen, zonder enige polemiek. Voorts nam hij het in deze tijd met het gebod van de kuisheid niet nauwer dan de andere geestelijken.

Zürich

In oktober 1518 kwam aan de domkerk te Zürich de pastoorsplaats vacant en werd Zwingli, nadat hij voor de koorheer Utinger een schuldbelijdenis had afgelegd, de elfde december 1518 gekozen, en op de eerste Januari 1519 beklom hij, precies vijf en dertig jaar oud, de Domkansel voor de eerste maal. Zijn optreden was van grote betekenis; omdat hij niet meer over perikopen predikte, maar het Woord Gods in geregelde volgorde begon uit te leggen. Wel protesteerde een van de koorheren tegen deze nieuwe methode, maar Zwingli zette door. De breuk niet de kerk was er echter nog niet. Nog in deze tijd werd hij wegens zijn verdiensten voor de paus tot acoliet bevorderd en meer dan een jaar bleef hij een pauselijk jaargeld ontvangen. Blijkbaar hinkte Zwingli nog op twee gedachten: aan de ene kant nam hij bij de kardinaal-secretaris les in het Grieks en was het oudste Christendom zijn ideaal, maar aan de andere kant had hij nog in 1517 een bedevaart naar Aken gedaan.

Langzamerhand echter brak de Reformatie door. Naast Erasmus heeft Zwingli aan het vijfvoudige Psalterium van de Franse humanist en Bijbelonderzoeker Le Fèvre d'Etaples veel te danken gehad. Twee gebeurtenissen in de. eerste Züricher jaren hebben Zwingli tot Hervormer gemaakt; zijn kennismaking met Luther en het uitbreken van de pest. Sinds december 1518 komt Luthers naam hoe langer hoe meer in Zwingli's briefwisseling voor. De leerlingen van Erasmus in Basel hadden voor alle nieuwe stromingen grote belangstelling en vestigden ook op Luther de aandacht. Zij beschouwden hem als een van de hunnen, een humanist, wiens geschriften zij vlijtig verspreidden om zo hun ideaal van het oudste Christendom te kunnen verwezenlijken. Honderden traktaten van Luther werden door Zwingli in Zürich verspreid, als de uitlegging van het Onze Vader en de boetepsalmen, ook de *Theologia deutsch*; einde 1519 noemde hij Luther de lang verwachte Elia, die van God gezonden held, die de vernieuwing van het Christendom met overwinnende wapenen bevechten zou, een zo voortreffelijke strijder Gods, die met zo grote ijver de Schrift doorzocht, als niemand in duizend jaren vóór hem. In mannelijke, onversaagde moed, waarmede hij de paus en Rome had aangevallen, had niemand hem kunnen evenaren, zolang het pausdom had bestaan, en dit alles was de daad van God.

Wel wilde Zwingli Luthers naam nog niet dragen, omdat hij nog te weinig van hem had, gelezen, maar wat hij van hem had gelezen, was in het algemeen zo goed in Gods Woord

gegrond, dat een schepsel dit onmogelijk zou kunnen overwinnen. Zijn belangstelling voor moraal, cultuur en humanisme ging tanen; hij leerde de brieven van Paulus en de rechtvaardigmaking door het geloof alleen verstaan.

Hierbij kwam in augustus 1519 het uitbreken van de pest. Zwingli was toen juist voor zijn gezondheid in Bad Pfäfers, doch keerde ijlings naar zijn gemeente terug. Het was een zware tijd. Van de 7000 inwoners van Zürich vielen er al spoedig 2100 door de vreselijke ziekte en ook Zwingli werd einde september 1519 er door aangetast. Maar terwijl zijn broeder Andreas bezweek, mocht Zwingli herstellen. Begin november was de crisis voorbij, maar het duurde geruime tijd, vóór zijn krachten waren teruggekeerd. Dit lijden bracht hem in de diepte en vormde hem voor zijn Reformatorische arbeid; hij noemde zich een vaat werk Gods en getuigde in een gevoelig lied, van wat hij in de verschillende perioden van zijn ziekte had doorleefd.

De dood stond aan de deur en Zwingli riep tot Christus, die de dood overwonnen heeft. Hij bad, dat de pijl, die hem verwondde, zou worden uitgetrokken, tenzij God hem als Zijn vaatwerk zou willen verbreken. Bij dit alles ont waakte de Belijdenis van eigen zonde en de vrees voor de aanvechtingen van de duivel, en toen de ziekte week, zong hij van de vonk van de zonde, die hem op aarde niet meer beheersen zou.

Meer dan Zwingli zichzelf bewust was, werd hij nu door Luther beïnvloed. Hij noemde deze de trouwe David, die het gewaagd had Goliath aan te vallen en las de grote geschriften van Luther uit 1519 en 1520 met kennelijke zegen. Steeds meer bracht hij de rechtvaardiging van de verloren zondaar in zijn prediking naar voren en het was niet onbelangrijk, dat hij in 1520 het pauselijk jaargeld van de hand wees en de band met de Roomse kerk al losser werd. Gedurende zes jaren (1519-1525) ging Zwingli met de geregelde prediking van het Nieuwe Testament door, zodat hij het aan het einde hiervan volledig had behandeld. Voor die tijd was dit iets ongehoords, waarover veel gesproken werd en al had Zwingli ook geen sterke stem, de macht van zijn woord, het Woord, was te geweldiger. Het verspreidde licht over alle vragen van het levens en er was niets, dat Zwingli niet onder de lamp van Gods Woord bracht.

Met de koorheren van de domkerk rezen de moeilijkheden, toen Zwingli de Goddelijke instelling van de tienden bestreed. Belangrijker was, dat Zürich in mei 1521 onder invloed van Zwingli aan Frankrijk geen soldaten meer wilde leveren. In het volgend jaar werd het aanwerven van Zwitsers voor het buitenland geheel verboden. Na de gevoelige nederlaag bij Bicocca, welke Zwitsers uit andere steden dan Zürich op 27 april 1522 hadden geleden, richtte Zwingli zich in een Goddelijke vermaning tot de Zwitserse eedgenoten om hun de dreigende toom van God, de ellende, die zij over andere volken brachten, de omkoopbaarheid en goddeloosheid in het eigen land voor 't houden, maar zonder blijvend resultaat.

Eveneens in het voorjaar van 1522 braken de boek drukker Eroschauer en enige vrienden het vastengebod omdat zij dit met de Christelijke vrijheid in strijd achtten. Toen zij hierover in moeilijkheden geraakten, preekte Zwingli op 23 maart 1522 over het bezwaren van het geweten en de gerechtigheid uit de werken, welke de uitwendige geboden meebrachten. Nu zond de bisschop van Constanz een wijbisschop om orde op zaken te stellen en; onderwerping aan de oude kerkelijke gebruiken te eisen, doch deze had geen succes. Integendeel verscheen nu Zwinglis preek van 23 maart, uitgewerkt en onder de titel: Van verkiezen en vrijheid van de spijzen, van ergernis en verslechtering. Hij wees er op, dat de ergernis van de geestelijkheid kwam, die aan het Christenvolk ondragelijke lasten oplegde en met de vastengeboden geld wilde verdienen. De algemene vergadering van de Christenen kon voor zichzelf vastendagen vaststellen, maar dit niet als een algemene, eeuwige wet opleggen. Hij wees op de vrijheid, waarover Paulus in de brief aan de Galaten schreef en verklaarde, dat wij alleen aan het gebod van de liefde waren gebonden. Van nu aan stond Leo Judae, die Zwingli in Einsiedeln was opgevolgd, en die in deze tijd als priester aan de St. Pieterskerk van Zürich gekozen was, krachtig zijn zijde en werd Johannes Faber (Heierlin) van een medestander tegenstander van de zaak van de Hervorming. Twee zaken volgden nu spoedig. In juli 1522 verklaarden elf predikanten, dat de plicht om ongehuwd te zijn voor; hun geweten een ondragelijke last was en vroegen zij om ontheffing hiervan.

Met grote belezenheid citeerde Zwingli in zijn Vriendelijke bede en vermaning de Schrift en de kerkvaders en wees hij er op, dat priesters door menselijke instellingen tot zonde werden gebracht. Zelf sloot hij in 1522 in het geheim een huwelijk met Anna Reinhard, een verbintenis, die hij eerst in 1524 heeft laten inzegenen. Officieel heeft Zwingli met zijn Bede niets bereikt, maar van het te meer resultaat kon hij boeken bij zijn verzet tegen het kloosterleven, de biecht en de on-Bijbelse feesten.

Tegenover de monniken, wier levensgedrag hij op de preekstoel fel gispte, verklaarde hij, dat hij de eed voor zielzorg had afgelegd en niet de monniken; daarom zouden deze monniken niet op hem, maar omgekeerd, hij op de monniken toezicht houden. Inderdaad viel de beslissing te zijnen gunste uit, voortaan mochten niet Thomas en Scotus; maar slechts de Heilige Schrift worden gepredikt en moesten ook de kloosters voor het Evangelie worden ontsloten. De zaak van de Reformatie in Zwitserland was duidelijk begonnen.

BELANGRIJKE GESCHRIFTEN

Spoedig hierop (1522) verschenen drie belangrijke geschriften van Zwinglis hand. Het eerste was getiteld: *Archeteles*, d.w.z. Begin en einde, en bevatte het eerste en laatste woord, dat Zwingli te spreken had, Er is geen andere toetssteen, aldus Zwingli, om de geesten te beproeven dan de steen van het aanstoots. De Heilige Schrift moet leidsvrouw en scheidsrechter zijn en wie haar goed gebruikt, moet ongestraft blijven. Kerkelijke overlevering is onnodig; het pauselijk gezag is van latere datum; het gedwongen celibaat van de priesters is in strijd met de Schrift; conciliën, vastengeboden en aflaat zijn valse nieuwigheden.

Het tweede geschrift, *Van de duidelijkheid en zekerheid van het Woord Gods*, is een preek, die de duidelijkheid van Gods Woord verkondigt; het laat ons niet in de duisternis dwalen, maar ontsluit zichzelf.

Het derde geschrift, *Van de eeuwig-reine maagd Maria*, sprak met grote warmte over de reinheid en onbevleetheid van Maria.

Op zekere dag onderbrak Leo Judae de preek van een Augustijner monnik herhaalde malen, zodat men bijna handgemeen werd. Dit was voor Zwingli de aanleiding om op een openbaar godsdienstgesprek aan te dringen, omdat de bisschop van Constanz het maar niet tot een kerkelijke vergadering ter beslechting van de geschillen liet komen. In het begin van Januari 1523 werden alle priesters

uit het Züricher gebied door de Raad van Zürich uitge nodigd om op 29 Januari 1523 op het raadhuis te ver schijnen, om uit de Goddelijke Schrift en waarheid aai te tonen, of de prediking van Zwingli en de zijnen recht was of niet. Als leidraad voor de te houden besprekingen stelde Zwingli 67 Artikelen op, de eerste Belijdenis va het Gereformeerd Protestantisme. Als wij ze met Luthers stellingen vergelijken, die ruim vijf jaar vroeger waren verschenen, komt de Christusprediking er in sterk naar voren.

Allen, aldus Zwingli, die zeggen, dat het Evangelie niets is zonder de goedkeuring van de kerk, dwalen en smaden God (1).

De hoofdsom van het Evangelie is, dat onze Heere Christus Jezus, ware Zoon van God, ons de wil van Zijn hemelse Vader heeft verkondigd, en ons met Zijn onschuld van de dood heeft verlost en met God, verzoend (2).

Daarom is Christus de enige weg ter zaligheid voor allen, die waren, zijn en worden (3).

Hij is een eeuwig heil en hoofd voor alle gelovigen, die Zijn lichaam zijn, hetwelk echter dood is en zonder Hem niet vermag (7).

Daaruit volgt tegelijk, dat allen, die in het Hoofd leven, leden en kinderen Gods zijn, en dat is de kerk of de gemeenschap van de kerk, een huisvrouw van Christus: katholieke kerk (8).

Na vijftien positieve stellingen beginnen dan de aanvallen op de Roomse kerk; tegenover de paus stelde Zwingli het hogepriesterschap van Christus; tegenover de mis Christus offer; tegenover de heiligen de Middelaar; tegenover de goede werken Christus gerechtigheid; tegenover het spijsverbod de vrijheid van de Christen, enz.

Op de bestemde dag waren ongeveer zeshonderd mensen bij het gesprek aanwezig. Aanvankelijk verklaarden de vier bisschoppelijke afgevaardigden, dat zij niet waren gekomen om te disputeren, maar om toe te zien en mee te helpen om de twist te beëindigen. Weldra

mengde echter Faber, de vicaris van de bisschop, zich in het gesprek, doch met weinig succes, omdat Zwingli eiste, dat hij uit het Woord van God zou worden weerlegd en dit de vicaris niet gelukte. Wel verklaarde Faber, dat hij voor goede rechters zou kunnen bewijzen, dat Zwingli's stellingen vals waren, maar deze betuiging maakte op de Raad van Zürich weinig indruk en deze besloot derhalve, dat niemand Zwingli van ketterij had kunnen overtuigen en dat deze daarom moest voortgaan het Evangelie en de rechte Goddelijke Schrift te verkondigen, zó lang en veel, tot hij van iets beters werd ingelicht. Ook voor andere predikanten gold voortaan, dat zij niets anders mochten prediken, dan wat zij met het heilig Evangelie en de rechte Goddelijke Schrift konden staven. Toen het besluit gelezen was, brak Zwingli in deze woorden uit: *Gode zij lof en dank, die Zijn heilig Woord in de hemel en op de aarde wil laten heersen!*

In de eerste tijd na het gesprek zette Zwingli zich aan het schrijven van een *Uitlegging en grond van de stellingen*, waarin hij zijn stellingen uitvoerig met de frisheid van de Reformatorische strijder voor het volk heeft toegelicht. Spoedig volgde de strijd over de tienden, die het volk moest opbrengen voor geestelijken, die in ledigheid hun tijd doorbrachten. In een preek Over Goddelijke en menselijke gerechtigheid wees Zwingli er op, dat het Evangelie wel verlossing van zonde en reinheid van het harten bracht, maar de mens niet ontsloeg van gehoorzaamheid aan het menselijk staatsrecht. Nieuwe regelen werden gesteld voor de verdeling van de tienden en zelfs kwam een gedeelte de armen ten goede.

Met Erasmus kwam het in deze dagen tot een definitieve breuk. Toen Sickingen de nederlaag had geleden en zijn vriend Ulrich van Hutten arm, ziek en van allen verlaten naar Zwitserland was gevlucht, heeft Zwingli hem op het eilandje Ufenau in het meer van Zürich veiligheid verschaft. Hutten stierf hier zeer spoedig (augustus 1523), maar Erasmus, die niet Hutten op gespannen voet verkeerde, was op Zwingli zó verstoord, dat voortaan het contact tussen hen beiden was verbroken. De doop werd Gereformeerd en op 10 augustus 1523 voor de eerste maal in het Duits bediend. Ook ten aanzien van de mis zette de Reformatie door en gaf Zwingli een proeve van een Evangelische viering. Juist in deze tijd leerde hij de Avondmaalsopvatting van Cornelis Hoen uit 's-Gravenhage kennen, die in afwijking van Luther en geheel in de geest van Zwingli de Avondrnaalswoorden van Jezus typisch heeft uitgelegd (dit is, d.w.z. dit betekent mijn lichaam).

Eveneens in 1523 werd de vraag van de heiligenbeelden acuut. In prediking en geschrift was er zoveel ten nadele van gezegd, dat een oplossing in de praktijk onvermijdelijk was. Sommigen gingen tot de Beeldenstorm over, maar de Raad wenste rust en wierp de rustverstoorders in de gevangenis.

Op 26 oktober 1523 kwam het nog eens tot een grote samenkomst en werd het tweede godsdienstgesprek te Zürich gehouden, waarbij Joachim von Watt een van de drie voorzitters was. Gedurende drie dagen werd er over de beelden en de mis gehandeld, waarbij vooral Leo Judae op grond van het tweede gebod krachtig op verwijdering van de beelden aandrong. Tot een besluit kwam men niet maar het werd aan de overheid overgelaten de juiste weg tot verbreiding van de waarheid te vinden.

Op de morgen van de derde dag heeft Zwingli zijn schone preek *De herder* gehouden, waarin hij het ideaal van de predikant heeft getekend. Met het tweede godsdienstgesprek was de Reformatie in Zürich een voldongen feit. In de ordelijke weg zouden de beelden worden weggeruimd, wat dwepers als Stumpf, Hubmaier en Grebel lang niet radicaal genoeg was. Om het volk verder te onderwijzen en de praktische Hervormingen door te zetten droeg de Raad aan Zwingli op een *Korte Christelijke Inleiding* op te stellen, die op 15 november 1523 verscheen, en aan alle geestelijken in de omgeving van Zürich werd toegezonden. Kort en bondig heeft Zwingli hierin alles samengevat wat hij over de zonde, de wet het Evangelie, het afschaffen van de wet, de beelden en de mis te zeggen had.

Spoedig zetten nu de Hervormingen door. Afgeschaft werden de mis, de processies, de beelden, de relikwieën, de altaren, de orgels, het kerkgezag, en van de sacramenten het vormsel en het laatste oliesel. De beelden werden verwoest, de gouden en zilveren vaten opgesmolten, de misgewaden verkocht, de beenderen van de heiligen begraven, de kloosters in armen- en ziekenhuizen omgezet. De eredienst was voortaan niets anders dan de

verkondiging van het Woord Gods; de doop was geen sacrament, maar een teken, dat ons aan de Heere Christus verplicht. Viermaal 's jaars moest het Avondmaal worden gevierd als herinnering aan het sterven van het Heeren; brood en wijn stonden in houten vaatwerk op een tafel voor de gemeente.

Strijd met de Wederdopers

De strijd met de Wederdopers heeft Zwingli mede gevormd. Zij noemden Zwingli iemand, die halverwege bleef staan, wilden de apostolische tijd weer terug, begeerden leken-Christendom, gemeenschap van goederen, ascese, afschaffing van de kinderdoop, instelling van de bejaardendoop en verwierpen het gezag van de overheid.

Met kracht heeft Zwingli zich tegen deze dwepers verzet, omdat hij besepte, dat de leer van de Wederdopers noodzakelijk tot sektevorming en niet tot kerkstichting leidde. In drie geschriften, die alle in 1525 zijn verschenen, bestreed hij hun opvattingen, namelijk: *Van doop, wederdoop en kinderdoop; Van het predikambt; en Waar en gegrond antwoord op dr. Balthasars doopboekje*. {Zie echter Th. van Braght over deze historie en de zware vervolgingen; en de kerkvaders over de doop.}

Duidelijk besepte hij, dat de toekomstige predikanten grondig moesten worden opgeleid en daarom stelde hij de profetie in. Dit waren samenkomsten, die studenten en geestelijken moesten en die leken mochten bijwonen; ze werden bijna dagelijks gehouden, duurden een uur en bestonden in de grondige lezing van de Heilige Schrift, waarbij Megander de tekst in het Latijn, Pellicanus in het Hebreeuws, Zwingli in het Grieks van de Septuaginta las en uitlegde, terwijl Leo Judae in goed Duits alles samenvatte. Deze profetie is de moeder van de Zürichse hogeschool geworden en heeft de Zürichse vertaling van het Oude Testament tot resultaat gehad.

Ook voor sociale misstanden had Zwingli een open oog, vooral na de boerenopstand van 1525. Wel wenste hij met hun woelingen niets van doen te hebben, maar hij wist toch te bewerken, dat de lijf eigenschap werd opgeheven en de armenzorg een ereplicht voor staat en kerk werd.

Na een ordening van de armenzorg (januari 1525) volgde een huwelijkswetgeving (mei 1525). Voortaan sprak de Raad in huwelijksaangelegenheden recht; echtbreuk en hoererij werden streng gestraft; kleding en genoegens door voorschriften geregeld; kaartspel, overbodige luxe en laat herbergbezoek waren verboden: de vrome moest in woorden en werken beide zijn gehechtheid aan Gods Woord willen tonen.

Spanningen

Bij al zijn Hervormingen heeft Zwingli niet slechts zijn eigen stad Zürich, maar geheel Zwitserland op het oog gehad, en er voor geijverd, dat overal de Evangelische prediking zou worden toegestaan. In het hart van Zwitserland, in de oudste kantons Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern en Zug, stuitte hij echter op krachtig verzet. Deze vijf kantons sloten een afzonderlijk verbond te Beckenried om het Rooms-Katholicisme tegen de nieuwe leer te verdedigen (1524). Allerlei factoren speelden hierbij een rol. Allereerst vreesden zij, dat Zürich op machtsvermeerdering bedacht was. Vervolgens werd Zwingli als Lutheraan gedoodverfd, tegen wie elke Roomse als tegen de Turken moest vechten. Ook werd de actie tegen de beeldendienst in Zürich en omgeving als gewelddadig optreden tegen alle godsdienst uitgelegd. Reeds in 1523 besloot de Zwitserse landdag Zwingli gevangen te nemen, indien hij zich buiten Zürich zou begeven. In het volgende jaar vloeide het eerste martelarenbloed, en werd de Zürichse beeldenstormer Klaus Hottinger te Luzern met het zwaard onthoofd. Een half jaar later nam de landvoogd van Thurgau een predikant gevangen, maar het volk duldde dit niet. Het drong op het klooster Ittingen aan, plunderde het en stak het in brand. Toen ook dit met bloed en boeten werd gestraft, nam de spanning aanmerkelijk toe: een burgeroorlog scheen onafwendbaar. In Zürich was men onder alles vastberaden en richtte men een geheime raad op, waarvan Zwingli een lid van betekenis werd. Deze stelde een Raadslag op, een krijgsplan, dat Zwingli als politicus kennen. In bondgenootschap met buitenlandse machten wilde hij optrekken; in Tirol moest een opstand tegen de keizer worden verwekt; in godsvrucht en niet voor eigenbaat moest de strijd voor Gods Woord met alle beschikbare

machtsmiddelen worden gestreden.

Maar ook aan de andere zijde werden maatregelen getroffen, Toen in 1524 de Rooms en in Zuid-Duitsland, op aandringen van de pauselijke legaat Campegio, het verbond van Regensburg sloten, sloten de Roomse kantons zich hierbij aan Van een verbond tussen Oostenrijk en de Zwitserse landdag kwam weinig, toen Frans I met zijn Zwitserse huurtroepen tegenover Oostenrijk bij Pavia een zware nederlaag leed (1525) en de terugtocht van de verslagen Zwitsers in hun eigen land geen aanmoediging bevatte om nog eens op eigen bodem te gaan strijden. Wel werd aan Zürich de eis gesteld, dat het de mis weer invoeren zou, of tenminste in één kerk de viering van de mis zou toestaan, maar de stad weigerde met nadruk en keerde van de Reformatie niet weer tot het Rooms-Katholicisme terug.

Zoals Melanchthon zijn *Loci* heeft uitgegeven en later Calvijn zijn *Institutie*, heeft Zwingli als dogmatisch leerboek zijn *Commentaar over de ware en valse godsdienst* doen verschijnen (maart 1525). Terecht mag dit Latijnse geschrift het eerste dogmatische leerboek van het Gereformeerd Protestantisme worden genoemd. Met uitzondering van de predestinatie vinden wij hierin alles, wat Zwingli heeft geleerd, waarbij de leer van God het uitgangspunt is. De argumenten tegen Rome zijn hierin opgesomd en voor zijn strijd met andere Reformatorische stromingen is dit zijn arsenaal, opgedragen aan Frans I van Frankrijk.

De strijd ontbrandde nu snel.

Aanvankelijk was het nog een woordentwist en werd. Zwingli uitgenodigd om het godsdienstgesprek bij te wonen, dat van 19/21 mei tot 8 juni 1526 te Baden in Aargau is gehouden. Zwingli weigerde daar te verschijnen, omdat ditzelfde Baden zich in de zaak van, het Ittinger klooster trouweloos had gedragen. Hoe gaarne hij ook met Eck wilde disputeren, in het Roomse Baden achtte hij zich niet veilig; op het vrijgeleide kon hij niet vertrouwen; op een vrije disputatie op grond van Gods Woord alleen mocht niet worden gerekend. In plaats van Zwingli gingen Oecolampadius uit Basel, Haller uit Bern en Oechsli uit Schaffhausen; zij vonden Eck, Faber en Murner tegenover zich en hadden een zware strijd. Het contact, dat Oecolampadius dagelijks door koeriers met Zwingli bewaarde, was niet genoeg. In de ogen van de Roomse meerderheid verloren de vrienden van Zwingli de slag.

Geheel andersom verliep echter het godsdienstgesprek, dat twee jaar later, van 6 tot 26 Januari 1528 in Bern werd gehouden en waar Zwingli, Bucer en Capito hun zaak dermate verdedigden, dat Bern volledig voor de Reformatie koos, de Roomse eredienst afschafte en vreemde krijgsmacht aan zijn inwoners verbood.

Intussen werden de verhoudingen zeer gespannen. Aan de ene kant stond Zürich, dat onder Zwinglis leiding in 1527 een "Christelijk burchrecht" met Constanz sloot, waarbij weldra Bern, Basel en andere steden zich voegden. Aan de andere kant wisten de oude, Roomse kantons een verbond met Oostenrijk te sluiten (22 april 1529), zodat een oorlog onvermijdelijk scheen en 30000 Protestanten en 9000 Rooms en tegen elkander te velde trokken. Ook Zwingli begaf zich in de krijg, de hellebaard op de schouder, maar tot een treffen kwam het niet, omdat de Roomse partij al spoedig vredesonderhandelingen aanknoopte; die uitliepen op de eerste landvrede van Kappel (1529), waarbij werd bepaald, dat de Rooms en het verbond met Oostenrijk moesten verbreken en dat in elke gemeente de meerderheid mocht beslissen, welke godsdienst zou worden gekozen. Zwingli besepte, dat deze vrede niet van lange duur zou zijn en het weldra weer op een botsing van de partijen zou uitlopen.

Na het godsdienstgesprek dat o.a. Zwingli en Luther van 1 tot 4 oktober te Marburg hebben gehouden en waarbij zij, zoals wij zagen, inzake het Avondmaal niet tot overeenstemming konden komen, was de gewenste eenheid niet bereikt. Op het Convent van Schwabach (16 oktober 1529) weigerden Straatsburg en Ulm de 17 artikelen van Schwabach te erkennen, waarin tegen de leer van Zwingli krachtig positie werd genomen en waaruit bleek, dat van een samengaan van de beide Hervormers tegenover de gemeenschappelijke vijand geen sprake kon zijn. Zwingli van zijn kant had een grote politieke alliantie tegen het huis Habsburg op het oog, waarvoor hij na het gesprek in Marburg de landgraaf van Hessen wist te winnen. Verder kwam hij echter niet: Hessen werd in het burchrecht opgenomen, maar met Venetië en Frankrijk kwam hij niet klaar, en met de Schmalkaldische Bond wilde hij geen overeenkomst aangaan, omdat hem dit een half standpunt toescheen.

Dit alles werd voor hem noodlottig. Op de rijksdag van Augsburg (1530) boden de Luthers en

de keizer de Augsburgse Geloofsbelijdenis aan, reikten vier ZuidDuitse steden, Straatsburg, Constanz, Mernmingen en Lindau, hun afwijkende VierstedenBelijdenis (Confessio Tetrapolitana) over en zond Zwingli voor zich een Geloofsverklaring (Fidei ratio) in, waardoor de geestelijke verschillen wel duidelijk waren uitgesproken; Het was de tijd; waarin de laatste geschriften van Zwingli zijn verschenen: *zijn Uiteenzetting van het Christelijk geloof*, dat eerst in 1536 is gepubliceerd, doch reeds in 1531 aan Koning Frans I in handschrift werd gezonden, en een Latijnse bewerking van een preek, die Zwingli in Marburg had gehouden *Over de voorzienigheid Gods*; waarin hij alle dingen, ook de zonde, van de uitverkiezing uit heeft gezien. Voor het ogenblik was echter Zwinglis invloed in Zwitserland ernstig aan het tanen. Het voormalige gebied van de abt van St. Gallen werd weliswaar in Evangelische zin omgezet en in Glarus en omgeving werd de mis verboden.

De vijf Roomse oudste kantons zonden evenwel een gezantschap naar de keizer en onderhandelden met Oostenrijk, de vredesbepalingen van 1529 ten spijt, om de macht van Zwingli te breken, Wel besloten Bern en Zürich om samen door een blokkade van levensmiddelen het binnenland tot gewilligheid te brengen, maar door de na-ijver van Bern op Zürich had dit geen effect. Bevreesd als Bern was, dat Zürich aan de spits kwam te staan, onthield het aan Zwingli de noodzakelijke medewerking, hoewel deze uitsprak, dat de leiding van de eedgenoten bij Bern en Zürich samen moest zijn, als waren zij twee ossen voor de wagen, die aan één juk trekken". Maar ook Zürich zelf was niet onverdeeld: er waren er, die met de vijf steden en met Oostenrijk contact hielden; anderen voelden zich, door de blokkademaatregelen in hun zaak benadeeld; weer anderen konden zich onder de strengere maatregelen op zedelijk gebied niet voegen en eerst toen Zwingli op 26 juli 1531 zijn ambt wilde neerleggen, won hij een gedeelte van zijn verloren invloed weer terug.

Tevergeefs poogde hij op 11 augustus 1531 Bern van zijn afzijdige houding terug te brengen en toen hij van Heinrich Bullinger, die eerder dan hij dacht hem in Zürich zou opvolgen, afscheid nam, sprak hij: "Mijn lieve Heinrich, God beware u, en wees getrouw aan de Heere Christus en aan Zijn kerk!"

Kappel

In de nacht van 9 op 10 oktober 1531 verklaarden de Roomse kantons aan Zürich de oorlog en tegelijkertijd rukten hun legers al op naar de stad. De ontzetting was groot en onder leiding van George Gäldli, die waarschijnlijk een verrader is geweest, trok de voorhoede uit. De volgende morgen toog het eigenlijke leger ten strijde, maar de organisatie was gebrekkig. De orde liet veel te wensen over, het aantal paarden was gering en slechts 1500 gewapende mannen onder hoofdmann Rudolf Lavater stonden tegenover de 8000 manschappen van de vijand. Naar 's lands gewoonte trok Zwingli als stadspredikant onder de banier van Zürich mee te velde, met ijzeren helm, zwaard en vuistroer gewapend. Op de Albis zag hij nog eenmaal naar Zürich om, als ten afscheid; de situatie was kritiek. Gäldli had de voorhoede zeer ongunstig opgesteld: links een gevaarlijk, ongedekt bosje en van achteren een sloot met een moerassige oever. Om de broeders te helpen was het leger wel gedwongen hen in hun benarde positie te hulp te komen. Dit besluit werd noodlottig. Tegen de avond kwam de vijand eensklaps uit het bosje te voorschijn met de Roomse krijgsgroep; Kettters, kelkdieven, beantwoord door de kreet van de Hervormden: Afgodendieners, papisten! Lavater moedigde zijn mannen aan en van Zwingli is het woord bekend: "Brave mannen, wees getroost en vreest niet. Al moeten wij ook lijden, zo is de zaak toch goed. Beveelt u Gode; Hij kan ons en de onzen verzorgen. Dat geve God".

Een vreselijk handgemeen volgde; de mannen van Zürich stonden te zeer opeengedrongen dan dat zij hun lange zwaarden en strijdbijlen zouden kunnen zwaaien. Het werd een vreselijk bloedbad en toen zij moesten wijken, was de moerassige sloot hun ongeluk. Ook Zwingli werd op het hoofd getroffen en toen van het avonds plunderende vijanden hem nog levend tussen de lijken vonden, met gevouwen handen en prevelende lippen, vroegen zij hem, of zij nog een priester moesten halen om bij te biechten. Zwingli antwoordde niet, maar zag onbewegelijk naar omhoog, waarop een hoofdmann uit Unterwalden hem met een zwaard de doodsteek gaf. Zijn lichaam werd gevierendeeld en verbrand. Hij was nog geen 48 jaar oud geworden, toen hij met 500 man op het slagveld bleef. Het aantal gevallen was niet groot,

maar onder hen, die waren gevallen, waren veel mannen van betekenis voor de Reformatorische zaak, en toen in de nacht van 23 op 24 oktober een tweede nederlaag bij Gubel werd geleden, moest wel vrede worden gesloten, de tweede vrede van Kappel (1531). Het burchtrecht van de Evangelischen werd opgeheven; de meerderheid van iedere streek zou over de godsdienst moeten beslissen. Hiermee was de Reformatie in Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, Glarus, Appenzell en enkele andere streken bewaard en bleek het grootste gedeelte van Duits-Zwitserland wel voor de Hervorming gewonnen, maar de Roomse kantons behielden toch de meerderheid van stemmen op de landdag. Tot overmaat van ramp stierf kort hierna, op 25 november 1531, ook Oecolampadius, die door Oswald Myconius werd opgevolgd. Zwingli's opvolger was Heinrich Bullinger.

Luther en Zwingli

Het verschil in inzicht tussen Luther en Zwingli is voor een groot deel uit hun afkomst en ontwikkeling te verklaren. Zwingli heeft niet, als Luther, een kloostercel gehad, waar hij worstelde om een genadige God. Zonder hevige gemoedsontroeringen is Zwingli meer langs de weg van Erasmus en het humanisme tot een beter verstaan van de Schrift gekomen. Terwijl Luthers centrale leer die van de rechtvaardiging door het geloof alleen was, van waaruit hij de Bijbelboeken op hun Christusprediking waardeerde, begon Zwingli aan de andere kant: bij de Schrift zelf om van hieruit tot de Belijdenis van de rechtvaardiging-doorhet-geloof-alleen te komen. Daarbij ging Zwingli verder dan Erasmus: de Bijbel bracht hem geen verheven moraal, maar werd hem de regel voor geloof en leven. Dit biblicisme heeft hij zeer radicaal doorleefd. Luther, die de Joodse eigengerechtigheid met felheid heeft gestriemd, ontving in Zwingli een tegenhanger, die de heidense vormendienst met kracht heeft gebroken; Wat Luther aan ceremoniën, beelden en heiligen uit de oude kerk nog behield, ruimde Zwingli op, omdat dit alles geen steun vond in Gods Woord, en zelfs de orgels moesten aanvankelijk verdwijnen.

Een scherpe scheiding werd aangebracht tussen het uitwendige en het inwendige; het kwam alles op Gods werk aan, zo zelfs dat de sacramenten slechts tekenen van Belijdenis en plicht werden. De grens tussen Schepper en schepsel werd duidelijk getrokken; alleen God is verheven, de Bron van alle goed, ook van alle kwaad, dat Zwingli bij de heidenen vond. Zwingli meende dan ook, dat de verhevenste geesten uit de Grieks-Romeinse oudheid de zaligheid van het hemels waren ingegaan. In de strijd met de Wederdopers verdedigde hij de leer van de dubbele predestinatie, waarin zijn geloof aan God, die alles werkt, zeer sterk tot uitdrukking kwam. Op deze wijze werd Zwingli de grondlegger van een nieuw type van Protestantisme, het Gereformeerde. Als zodanig stelde hij de Schrift als theologisch beginsel voorop, verwierp hij de magische sacramentsleer van de Roomse kerk en stelde hij zeer klaar, theocentrisch, de Godsleer in het middelpunt. De kerk moest de Staat doordringen met de kracht van Gods Woord, zoals de ziel het lichaam doordringt, waarbij een vaste kerkelijke organisatie voorshands nog ontbrak.

CALVIJN JEUGDEN STUDIEJAREN

Toen Luther en Zwingli reeds vijfentwintig jaar oud waren, werd de derde Hervormer van grote stijl, Johannes Calvijn, als zoon van Gerard Cauvin en Jeanne Lefranc op 10 juli 1509 te Noyon in Picardië geboren. Uit deze omgeving was de kluizenaar Peter van Amiëns gesproten, de prediker van de heilige kruistocht; hier woonden de opstandige boeren uit de veertiende eeuw, de nominalist Roscellinus, de Franse Hervormer Le Fèvre d'Etaples (Faber Stapulensis), in latere tijd de voormannen van de Roomse Ligue als bolwerk tegen de Reformatie en de Franse revolutionairen Camille Desmoulins en Gracchus Baboeuf. Duidelijk droeg Calvijn de karaktertrekken van Noord-Frankrijk; uitwendig leek hij kalm, maar inwendig was hij vurig en zelfs driftig. Zijn vader, afkomstig uit het dorpje Pont-l'Évêque aan de Oise, had een helder oordeel en een sterke wil, en wist zich in de burgerlijke en kerkelijke kringen van Noyon zó in te werken, dat hij allerlei wereldlijke en kerkelijke betrekkingen wist te verenigen.

Zijn moeder kwam uit Kamerijk, was niet onbemiddeld en oefende door haar vrome gezindheid op haar kinderen invloed uit. Johannes was de tweede zoon en werd in de kerk van

St. Godeberte gedoopt. In Noyon ontbraken de relikwieën niet: de stad was er trots op, een stuk van het hoofd van Johannes de Doper te bezitten; echt manna; brood, waarmee Jezus de 5000 mannen had gespijzigd, een tand van de Heiland enz. Verheffend was dit niet, te minder, omdat tussen monniken en priesters; voortdurend twisten en vechtpartijen voorkwamen. Jaarlijks was er een pelgrimstocht van Noyon naar Ourscamp, waar de schedel van de heilige Anna zich heette te bevinden en waarbij de kinderen als engelen waren gekleed met vleugels en kroontjes. Aan deze sfeer dacht Calvijn later terug, toen hij schreef: "Ik had mij halsstarrig overgegeven aan de bijgelovigheden van het pausdom; ik herinner mij, dat ik een stuk van het lichaam van de heilige Anna, moeder van de maagd Maria, heb gekust."

Op het college van de Capetten, zo geheten naar de cappa of kleine mantel, welke zij droegen, en gelegen aan de weg naar Pont-l'Évêque, kwamen Calvijns werklust, helder verstand en bijzonder geheugen voor de dag, die hem op anderen een grote voorsprong gaven. Zijn vriendschap werd gezocht, met name door de zoons van Louis de Hangest, heer van Montmor, zodat het duidelijk is, uit welke kringen hij de beschaving heeft ontvangen, die zijn brieven en geschriften zozeer hebben gekenmerkt. Reeds op de twaalfjarige leeftijd van zijn "verwonderlijk godsdienstige" zoon besloot de vader, dat Calvijn tot priester zou worden opgeleid; overeenkomstig een veel voorkomend misbruik van die tijd werd hij tot kapelaan van de kapel van de Gesina benoemd, ontving hij de tonsuur en werd hem een gedeelte van de kapelaansinkomsten uitgekeerd. Natuurlijk deed hij geen actieve dienst, maar nam een arme priester deze voor een gering bedrag voor hem waar, een misstand, waar destijds niemand aanstoot aan nam. Er is zelfs een bisschop van vier jaar oud geweest en een kardinaal van acht jaar!

Toen in 1523 de pest in Noyon tientallen slachtoffers maakte, stierf ook Calvijns moeder, al weten wij niet waaraan. Terzelfder tijd rezen er moeilijkheden tussen zijn vader en het kapittel van Noyon, en toen de kinderen de Montmor voor de studie naar Parijs verhuisden, trok de veertienjarige Johannes Calvijn mee, zonder dat iemand er iets achter zoeken kon. Te paard kwamen zij Parijs binnen, waar juist Jean Vallières als ketter was verbrand. Calvijn kwam bij zijn oom, een smid, in huis en daar hij slechts zeer weinig Latijn had geleerd, kwam hij in de laagste klassen van het college de la Marche, waar Mathurin Cordier hem in Latijn en Frans voortreffelijk les gaf. Tot zijn spijt werd hij vanwege zijn buitengewone vorderingen al te spoedig in een hogere klasse geplaatst, waar hij zijn kundige leermeester, een Evangelisch man, missen moest. Trouwens, kort hierop werd hij naar het college de Montaigu overgeplaatst, waar streng werd gezwezen, gewerkt, gevast en gekastijd, waar het meer dan vuil en onrein was, waar men van vijf uur 's morgens tot negen uur 's avonds met zeer korte tussenpozen werkte en de gezondheid van Calvijn niet weinig moet zijn geschaad. Hoofd van dit college was Noël Beda, die hem disputeren heeft geleerd, wat Calvijn in dienst van het Evangelie zeer van pas is gekomen.

Van groot gewicht voor Frankrijk was nu, dat Le Fèvre d'Étaples, aangespoord door het Franse hof, zijn Franse vertaling van het Nieuwe Testament in druk gaf (1523). Op deze Franse voortrekker is al te weinig gelet. In 1512, toen Luther naar Rome reisde en Zwingli eveneens nog aan de zijde van de paus stond, had Le Fèvre reeds een Latijnse vertaling en uitlegging van de Psalmen bezorgd, en toen in 1523 zijn Nieuwe Testament in het Frans verscheen, namen de Franse gelovigen, biblicisten genaamd, het ter hand om er geestelijk door te worden gesterkt. Onder hen mogen Willem Cop, lijfarts van de koning, diens zoon Nicolaas Cop, Calvijns vriend, en Willem Farel als overbekende, figuren worden genoemd. Nu kwam de Sorbonne, de Roomse universiteit van Parijs in het geweer en eiste het verbod van verkoop van het Nieuwe Testament. Veel baatte dit evenwel niet en toen ook de geschriften van Luther de Parijse studenten bereikten, hield in mei 1525 de inquisitie haar intocht en werden Bijbelvertalingen en martelaren ten vure gedoemd.

In de studentenwereld gaf dit een ernstige schok. Calvijn voegde zich bij de biblicisten en volgde nu de raad van zijn neef Pierre Robert Olivétanus om de Bijbel te lezen en zo aan alle twijfel te ontkomen. In de grote vakantie van 1527 bezocht Calvijn Noyon en trof daar zijn vader in onmin met het kapittel aan. Waarschijnlijk was dit de oorzaak dat vader besloot, dat zijn zoon van studierichting zou, veranderen en in de rechten zou gaan studieren, al werd als

officiële reden opgegeven, dat de rechtswetenschap aan haar discipelen meer aardse goederen beloofde. Omstreeks 1528, juist in de tijd, toen de eerste Jezuïet, Ignatius van Loyola, het college Montaigu binnenkwam, verwisselde Calvijn dit voor de universiteit van Orleans, die na Parijs en Toulouse de derde van Frankrijk was. Pierre l'Etoile gaf hier zijn beroemde colleges in de rechten; Erasmus had er Latijn, Reuchlin Hebreeuws gegeven en Melchior Wolmar uit Rottweil onderwees toen Grieks. Calvijn heeft van de lessen van de laatste voor zijn studie van het Nieuwe Testament veel profijt getrokken, vooral omdat Wolmar de Reformatorische beginselen was toegedaan. Het studentenleven in Orleans was geheel iets anders dan het monnikenleven in Parijs, Onder de tien "studentennaties" bekleedde Calvijn na enkele jaren de hoge waardigheid van : procureur van zijn "Picardische natie gekleed in de violette tafzijde van zijn land. Met grote ernst heeft hij gestudeerd, tot middernacht toe, en repeteerde elke morgen vroeg, wat hij de vorige dag had bestudeerd. Daarbij at hij weinig, wat zijn gezondheid schaden moest, Het lezen van de Heilige, Schrift werd hem hoe langer hoe meer tot rijke zegen.

Na een kort bezoek aan zijn zieke vader te Noyon te hebben gebracht, vertrok hij in 1529 met zijn vriend Daniel naar de universiteit te Bourges, waar het Evangelie vrij : mocht worden verkondigd en Margaretha, de Evangelisch-gezinde zuster van Frans I, koningin van Navarre, veel invloed oefende. Hij las in deze tijd ook de geschriften van Luther en begon "enige smaak van de ware vroomheid" te krijgen. Van Alciat, de beroemde rechtsgeleerde, ontving hij les en in de omtrek heeft hij in kerken, schuren en kastelen veel gepredikt, zelfs tot in Asnières of Lignières toe. Inmiddels was ook Wolmar door Margaretha naar Bourges geroepen en bleef het oude Evangelische contact sterk bewaard. Het sterven van zijn vader op 26 mei 1531 bracht Calvijn nog weer even in Noyon terug; daarna vertrok hij naar Parijs, om nogmaals van faculteit te veranderen en thans de studie van de rechten te verwisselen voor die van de letteren. Niet ver van de Roomse Sorbonne, in het college Fortet (thans Rue Valette 21) op de Sainte Genevieve, volgde hij de lessen van de koninklijke lectoren, die Frans I zelf had aangesteld; en op de linkeroever van de Seine, in de rue van het Nlarais (thans rue Visconti) woonde hij geheime vergaderingen bij, waar de Schrift werd uitgelegd, terwijl een wacht op post stond om te waarschuwen, als gevaar nabij was. Dat was ook wel nodig, want de Sorbonne was op haar hoede en achtte de grondstelling van het college de France verderfelijk, als zou de kennis van Grieks en Hebreeuws voor het goed verstaan van de Heilige Schrift een onmisbare voorwaarde zijn. In deze tijd heeft Calvijn veel gereisd; zo bezocht hij Meaux, Noyon, Orleans en Bourges, en als hij in Parijs terugkwam, logeerde hij vaak bij Estienne de la Forge, een vermogend koopman, die het Evangelie op zijn kosten drukken en verspreiden liet.

Bekering. Vlucht

De kentering werd intussen bij Calvijn hoe langer hoe duidelijker merkbaar. Op verzoek van de familie bezocht hij de zuster van zijn vriend Daniel, die op het punt stond de kloostergeloften af te leggen, Wel was hij niet gekomen om haar van haar voornemen af te brengen, maar toch waarschuwde hij haar, dat zij zich niet in vertrouwen op haar eigen kracht moest verheffen, en niet te vermetel een gelofte zou afleggen, maar alles verwachten van de kracht Gods, in Wie wij leven en zijn, Blijkbaar zocht Calvijn in deze periode in de kerk als zodanig zijn steunpunt niet meer. In 1532 gaf hij zijn eerste boek uit, een uitlegging van Senecas werk: De Goedertierenheid, Het was een hulde aan Erasmus, "de eer en de lust van de letteren", die in 1529 een grote Seneca-uitgave had bezorgd en legde getuigenis van Calvijns belezenheid en scherpzinnigheid af. De inhoud was meer humanistisch dan Bijbels; tegenover zeven en zeventig klassieke schrijvers kwamen slechts drie aanhalingen voor uit de Heilige Schrift. Indertijd had Seneca dit geschrift uitgegeven om het opkomende absolutisme van keizer Nero te bezweren; zou Calvijn nu langs een omweg Frans I hebben willen vermanen het verbranden van de ketters goedertieren te staken? Van de allergrootste betekenis is de rede geweest, die de rector van de Parijse universiteit, Nicolaas Cop, de vriend van Calvijn en de zoon van de lijfarts van Frans I, op 1 november 1533 in de kerk van de Nlathurijnen heeft uitgesproken, en die mogelijk met hulp van Calvijn was opgesteld. In een sfeer van vijandschap tegen het Evangelie sprak hij over de tekst: Zalig zijn de armen van geest, en getuigde hij, dat

onze rechtvaardigmaking en verzoening met God niet afhangen van onze waardigheid, noch van onze verdiensten. Hij eindigde met te vragen: "Is het recht, dat wij meer de mensen zoeken te behagen dan God? Moeten wij hen vrezen, die het lichaam kunnen verderven, maar die geen macht hebben over de ziel?" Een aanklacht werd tegen Cop ingesteld en deze was wel gedwongen om hals over kop te vluchten. Dit was ook het lot van Calvijn, die, naar wordt verhaald, uit een venster met behulp van lakenstroken wist te ontsnappen en als een wijngaardenier verkleed, met bedelzak en houweel, naar Noyon ontweek. Hij was nu vast besloten geen priester te worden en aangezien de canonieke leeftijd van vijf en twintig jaar, waarop men zijn keuze moest bepalen, bijna was bereikt, deed hij van zijn beneficiën afstand (4 mei 1534).

In deze tijd viel ook de "beking" van Calvijn, waaromtrent hij in zijn Psalmencommentaar onder meer het volgende schreef: "Allereerst, daar ik zo hardnekkig aan de bijgelovigheden van het pausdom was overgegeven, dat het wel zeer moeilijk was mij uit die zo diepe modderpoel te trekken, beteugelde God mijn hart, dat voor mijn leeftijd al te zeer in deze zaken verhard was, door een plotselinge beking, en bracht het tot gedweehheid." Hij vertelde verder, dat hij zich met zijn andere studiën nu veel minder bezig hield en dat allen, die verlangden naar de zuivere leer, zich bij hem vervoegden, hoewel hij nog maar een beginneling was.

Op verzoek van 's konings zuster Margaretha mocht ook Calvijn voor een korte tijd weer naar Parijs terugkeren, maar weldra werd het hem er te warm onder de voeten, omdat Frans I de wereldse genoegens boven een leven in godsvrucht verkoos, en hij week uit naar Saintonge, waar zijn vriend Du Tillet woonde, kanunnik van Angoulême. Onder de schuilnaam Charles d'Espeville had hij hier gelegenheid een van de schitterendste Franse bibliotheken te raadplegen, een verzameling van meer dan 3000 handschriften en drukwerken. Dit verblijf is wel eens Calvijns Wartburg genoemd, omdat hij hier de bouwstoffen heeft verzameld voor zijn standaardwerk, de Institutie. Maar ook anderszins legde hij een grote werkkraft aan de dag: hij schreef tijdens een tweede verblijf in Orleans over het *lot van de zielen na de dood, een verhandeling tegen de anaBaptistische leer van de zielelaap*, gaf voorts les in het Grieks en heeft Roussel en Le Fèvre in Nérac bezocht.

Het jaar 1534 is om meer dan één reden gewichtig geweest. De Jezuietenorde werd opgericht; de eerste Protestantse godsdienstoefening werd te Genève gehouden en in Frankrijk was dit het jaar van de Placards. Deze antiRoomse plakaten droegen tot opschrift: Waarachtige artikelen over de afschuwelijke, grote en ondragelijke misbruiken van de pauselijke mis, die regelrecht is uitgevonden tegen het Heilig Avondmaal van onze Heere, de enige Middelaar en enige Zaligmaker Jezus Christus. Maar toen zij in de nacht van 17 op 18 oktober 1534 tegelijk in Parijs, Orleans, Amboise en zelfs op de kamerdeur van Frans I werden aangeslagen, gaf de koning bevel alle ketters uit te roeien. Voor de rijken onder hen was de wipgal uitgedacht, waardoor de ongelukkigen boven het vuur op en neer werden gehaald om zo langzaam te worden geroosterd. Het waren barre tijden, waarin velen naar Duitsland en Zwitserland zijn gevlucht. Nog even is Calvijn in Noyon en Parijs geweest en als de later zo vermaarde Servet zich niet uit bangheid had teruggetrokken, zouden hij en Calvijn in deze dagen een dispuut hebben gehad. Dit was anders wel nodig: Servet had een wonderlijk boek over de Drieëenheid te Hagenau uitgegeven. Tevergeefs heeft Calvijn op hem gewacht. De Spanjaard woonde terille van zijn veiligheid de mis bij en vreesde, dat, zijn schuilnaam niet geheim zou blijven. Calvijn trok nu opnieuw naar Orleans en heeft voor velen in de grotten van St. Benot en Crotelles, een uur gaans van Poitiers, gepredikt en met hen het heilig Avondmaal onder beide gestalten gevierd. Hij was hier echter zeker niet veilig en reisde met Du Tillet, te paard, over Orleans naar Straatsburg. Een van de knechts, die hen vergezelden, ging er bij Metz met paard en geld vandoor, zodat zij met slechts tien kronen in Straatsburg aankwamen. De vlucht om het Evangelie begon reeds nu financiële zorgen te baren.

De Institutie

In een voorstad van Bazel, St. Alban, hield hij zich onder de schuilnaam Lucianus (dezelfde letters van, Calvinus) op de achtergrond. Hij hielp hier Olivetanus bij de herziening van de

Franse Bijbel die in juni 1535 te Neuchâtel is gedrukt en deed ook in maart 1536 de eerste uitgave van zijn levenswerk verschijnen, de Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst. Geschokt door de maatregelen tegen de Protestanten in verband met de Placards liet hij, de zes en twintigjarige schrijver, zijn boek door een Voorrede voorafgaan, waarin hij aan Frans I schreef, dat hij bij het schrijven van zijn werk er in het geheel niet aan had gedacht, dat het later aan de koning zou worden aangeboden. Het was slechts zijn bedoeling enige beginselen te boek te stellen, waardoor zij, die met enige ijver tot de godsdienst bezielde waren, konden opgeleid worden tot de ware vroomheid, Hij wist; dat er velen onder zijn Franse landgenoten waren, die hongerden en dorstten naar Christus, maar ook, dat slechts zeer weinigen met een uiterst geringe kennis van Hem naar behoren waren toegerust. Toen hij echter zag, dat deze leer met de kerker, verbanning, vogelvrijverklaring en vuur gestraft moest worden, bond hij de koning zijn hoge taak inzake deze leer op het hart, omdat deze hoog verheven moest staan boven alle roem van de wereld en onoverwonnen boven alle macht. Mochten evenwel onder 's konings oogluikende toelating onbeschaamde geesten blijven woeden met ketenen, gesels, pijnbanken, vuur en zwaard, "dan zullen wij", aldus Calvijn, "als schapen, die bestemd zijn voor de slachtbank, tot het uiterste gedreven worden; maar toch zo" dat wij onze zielen in lijdzaamheid bezitten en de krachtige hand van het Heeren verwachten, die ongetwijfeld te Zijner tijd zal komen en gewapend zal verschijnen, zowel om de armen uit de verdrukking te verlossen, als ook om de verachters te straffen".

Het boek was wel zeer actueel: de woelingen in Munster van 1534 en 1535 hadden het Protestantisme in opspraak gebracht en het was niet overbodig, dat Calvijn liet zien, wat zuivere Reformatie beoogde. De eerste editie bevatte zes hoofdstukken, handelend over de *wet, de apostolische Geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de sacramenten en de Christelijke vrijheid*. In de loop van de jaren is het werk organisch gegroeid; de tweede druk (1539) telde 17; de derde (1543-1545) 21; en de laatste (1559) zelfs 80 hoofdstukken!

Toen bestond het uit vier boeken over 1. De kennis van God de Schepper; 2. De kennis van God de Verlosser in Christus; 3. De wijze; waarop de genade van Christus verkregen wordt, met haar vruchten en werkingen; 4. De uiterlijke hulpmiddelen door welke God ons tot de gemeenschap niet Christus nodigt en ons in dezelve houdt. Of:

1. De Schepper; 2. De Verlosser; 3. De Heilige Geest; 4. De kerk.

De voorrede aan de koning was op 23 augustus 1535 gedateerd, maar eerst in maart 1536 kwam het werk bij de uitgever Platter van de pers.

Inmiddels was Calvijn met Du Tillet onder zijn schuilnaam Charles d'Espeville naai Italië vertrokken, waar Renata van Ferrara als Protestante hem gastvrij en gaarne ontving. Zij was een dochter van Lodewijk XII, een zuster van, Frans I en gehuwd met de R-K. Hercules d'Este, zoon van Lucretia Borgia en kleinzoon van de beruchte paus Alexander VI. Aan haar hof vertoefden o.a. de dichter Clement Marot en Mathurin Cordier, goede vrienden van Calvijns zaak. Met zorg vernam Calvijn hier, dat Duchernin een voor zijn geloof gevaarlijk ambt had aanvaard, maar met grote ontstemming, dat Roussel tot bisschop was benoemd. Het verblijf alhier was zeer gevaarlijk, doch Calvijn zal dit bezoek hebben begeerd, niet zozeer om het klassieke en geleerde Italië te zien, noch om dicht bij Rome het Evangelie te verkondigen, maar waarschijnlijk om door deze zuster op de Franse koning de nodige invloed te oefenen.

Na een kort oponthoud moest Calvijn haastig vluchten en Renata werd door de inquisiteur Ory bewerkt om tot de Roomse kerk terug te keren. Haar kinderen werden haar ontnomen en voor de vorm heeft zij zich onder het "katholieke" geloof gevoegd, om na de dood van haar man op haar slot te Montargis in Frankrijk zieke geloofsgenoten van Gereformeerde Belijdenis liefdevol te ver plegen. Zijn gehele leven heeft Calvijn met haar een geestelijke correspondentie gevoerd en zijn laatste Franse brief is er een aan haar geweest. Over Modena, Parma, Piacenza, Piemont, langs Aosta, Varney en Valpeline keerde Calvijn terug. Een kruis in de vallei van Aosta herinnert nog aan deze tocht. Dank zij het edict van Coucy (1535) en brieven van gratie (1536) kwam Calvijn weer in Parijs. Toen hij spoedig hierop echter wederom naar Bazel wilde terugkeren, was er oorlog tussen Frans I en Karel V, waren de Fransen en de Duitsers in Champagne en Lotharingen aan het strijden en moest Calvijn dus wel de Zuidelijke route nemen, die over Lyon en Genève voerde. Hij werd door zijn broeder

Antoine en zijn zuster Marie vergezeld.

In juli 1536 kwamen de reizigers Genève binnen en nauwelijks had Farel door middel van Du Tillet van Calvijns aanwezigheid gehoord, of hij zocht hem op en bezwoer hem in Genève te blijven.

GENÈVE

In deze stad was in de laatste jaren krachtig om de vrijheid gestreden, d.w.z. om vrijheid van de bisschop en

de hertog van Savoye, en met behulp van Freiburg, Neuchâtel en Bern ten slotte met succes. De politieke strijd met de bisschop kreeg echter tevens een diepere inslag: sinds 1522 werd het Evangelie in Genève gepredikt en toen in 1532 een pauselijke aflaat werd afgekondigd, antwoordde de Raad van de stad met de Evangelische aflaat, dat aan een iegelijk vergeving van al zijn zonden werd beloofd, alleen onder voorwaarde van boetvaardigheid en van een levend geloof in de beloften van Jezus Christus. Met grote energie hebben Farel, Froment en Viret hier gewerkt om de zaak van de Hervorming door te zetten en de eerstgenoemde wist gedaan te krijgen, dat op 21 mei 1536 in een grote volksvergadering aan God werd gezworen, dat allen eendrachtig met Gods hulp wilden leven voor de heilige Evangelische wet en het Woord van God, gelijk het hun was verkondigd. Ook werd het onderwijs verplicht gesteld en konden de armen gratis studeren. In de omliggende dorpen werd het Evangelie gebracht; de mis werd verboden; het bijwonen van de preken was verplicht. Farel voelde echter, dat organisatie zijn zwakke kant was en toen hij hoorde, dat Calvijn in de stad was, rustte hij niet, ~~vei~~ hij deze eminente schrijver van de Institutie aan zijn kerk had verbonden. Gemakkelijk ging dit niet, want Calvijn verlangde naar een rustige studie, maar toen hij bleef weigeren, riep Farel toornig en met donderende stem hem tegen: "En ik verklaar u, in de Naam van de almachtige God, dat uw studiën een voorwendsel zijn; indien gij weigert u hier met ons aan het werk van het Heeren te wijden, zal God u vervloeken, want gij zoekt uzelf en niet Christus."

Hiertegen kon Calvijn niet op: het was hem, of God van de hemel Zijn sterke hand op hem gelegd had.

Nadat Calvijn in Bazel orde op zaken had gesteld, kwam hij te Genève terug, en begon hij als een onbekende Fransman zijn lessen in de Heilige Schrift in de St. Pieterskerk, doch eerst na zes maanden dacht men er aan hem een geldelijke vergoeding te geven. Veel opgang maakten zijn lessen aanvankelijk niet: slechts enkele vluchtelingen woonden ze bij, maar Calvijn zette door.

Eerste jaren van Reformatie

Op verlangen van Bern werd een godsdienstgesprek in Lausanne uitgeschreven om de godsdienst in Waadtland te regelen. Calvijn moest Parel en Viret vergezellen. Op zondag 1 oktober 1536 heeft Parel het dispuut met een preek in de kathedraal geopend, waarop een week lang de debatten werden gehouden. Parel had hiervoor tien stellingen geformuleerd als uitgangspunt voor de bespreking en toen de Rooms en te weinig antwoordden, riep hij hun toe: "Het is u geoorloofd vrijuit te spreken; wij disputeren hier niet met takkenbossen, noch met brandstapel, zwaard, gevangenis of pijnbanken; beulen doen hier geen dienst, maar de waarheid van de Schrift." Tijdens de debatten had Calvijn voortdurend gezwegen, maar toen een Roomse spreker aan de Hervormers verweet, dat dezen de kerkvaders verachtten, stond Calvijn op en citeerde uit zijn ongelooflijk sterk en geoefend geheugen Tertullianus, Chrysostomus en Augustinus. Hij verweet zijn tegenstander, dat deze nauwelijks de banden van de oude boeken had gezien en de kerkvaders roemde, zonder ze te hebben bestudeerd. Zelf had hij ze gelezen, al kwam hij er tegen op, dat dezen ten koste van Gods Woord werden geëerd. De rede van Calvijn maakte diepe indruk en binnen drie maanden waren 80 monniken en 120 priesters tot de Hervorming overgegaan.

Van Lausanne vertrok Calvijn naar Bern, waar van 16 tot 18 oktober 1536 de Synode werd gehouden en waar over de Formule van Eendracht inzake het Avondmaal werd beraadslaagd. Bij zijn terugkomst in Genève was Calvijns aanzien aanmerkelijk gestegen, De taak van Farel en hem was nu deze stad ook voor de diepere beginselen van de Hervorming te winnen, opdat

het geen oppervlakkige vrijheidszin bleef. Allereerst werden nu de Artikelen over de regering van de kerk (1537) door de Raad vastgesteld, een kerkorde ter wille van een goede Avondmaalsviering. Wel was het aanbevelenswaardig elke zondag het Avondmaal te houden, maar vanwege de zwakheid van het volk was eens per maand beter. De onwaardigen moesten ervan worden buitengesloten. Hiertoe was tucht nodig, die predikanten en gemeenteleden moesten oefenen, opdat de openlijke zondaren zich zouden beteren. Bij volharding volgde de ban; wie tegen de Reformatie partij koos, moest Genève verlaten. Nieuw was in deze artikelen, dat Calvijn niet, zoals de Synode van Bern (1533), de kerkelijke tucht tot een overheidszaak maakte, maar tot een zaak van de kerk. Voorts voerden de Artikelen ook het Psalmgezag bij de openbare eredienst in, en een commissie om de predikanten in huwelijksaangelegenheden te helpen. Met enige reserves nam de Raad deze artikelen aan.

Eveneens in 1537 gaf Calvijn een Instructie en Belijdenis van geloof uit, zijn zgn. eerste Catechismus. Een uittreksel hieruit was de Geneefse Belijdenis in 21 artikelen (1537), die de burgerij met een eed moest bezweren om tot het Avondmaal te worden toegelaten. Calvijn had er geen vrede mee, dat allen aan het Avondmaal wilden deelnemen, hoewel de meesten hem, wat hun Belijdenis betrof, onbekend of zelfs verdacht voorkwamen, zodat de ongelukkigen zich met de toorn Gods voedden in plaats van gesterkt te worden door het sacrament van het levens. Om zijn geweten te ontlasten eiste hij daarom, dat zij door een plechtige Belijdenis zich onder de banier van Jezus Christus zouden scharen. De gestelde regelen leverden echter vele moeilijkheden op. De een werd gestraft, omdat hij een speelhuis had, de ander, omdat hij een meened had afgelegd, een derde, omdat hij op overspel was betrapt.

Toen de artikelen in hun geheel moesten worden nageleefd en velen dit weigerden, begonnen de strubbelingen eerst recht. Nauwelijks was Calvijn de strijd met Caroli te boven, die hem valselijk van Arianisme had beschuldigd en later zelf als Roomse stierf, of de nieuwe raadsverkiezingen brachten de tegenstanders van Calvijn in de meerderheid (februari 1538). Met deze nieuwe regering kwam Calvijn spoedig in conflict en zij vermaande hem zich niet in overheidszaken te mengen (12 maart 1538). Maar het was olie op het vuur, toen zij, zonder de predikanten er vooraf in te kennen, bekend maakte, dat Genève voortaan naar de ceremoniën van Bern zou leven. Van veel belang waren deze niet: in Bern werden de oude stenen doopvonten gebruikt; werd ongezuurd brood voor het Avondmaal genomen; werden enkele Christelijke feesten naast de zondag gehouden.

Calvijn meende echter, dat deze zaken niet door de regering, maar door de kerk moesten worden geregeld, waartoe de Raad na veel aarzeling besloot. De voorwaarde werd er echter bij gesteld, dat Farel en Calvijn zouden goedkeuren, dat de Raad de oude en blinde Coraud had gevangen gezet, omdat deze op de preekstoel de Raad had gekwetst. De Hervormers weigerden evenwel en zagen zich nu de toegang tot de kansel ontzegd. Onder gewapend geleide van de hunnen beklommen Calvijn en Farel toch de kansels van St. Pieter en St. Gervais. Zij weigerden echter het Avondmaal te bedienen, niet om de Bernse ritus, maar omdat Genève te midden van zoveel onrust en scheuring geen Avondmaal vieren kon. De toestand was uiterst ernstig en op 23 april 1538 werd aan de Hervormers het verder verblijf in Genève ontzegd. De stad wilde de strenge tucht van het Woords nog niet aannemen. Bij het vertrek sprak Calvijn: Indien wij mensen hadden gediend, zouden wij slecht beloond zijn; maar wij dienen een grote Meester, die ons zal belonen. Aanvankelijk was hij dankbaar: nu kreeg hij eindelijk rust en kon hij, naar een lang gekoesterde wens, gaan studeren!

Straatsburg

Op de eerste Geneefse periode (1536-1538) is de Straatsburgse gevolgd (1538-1541). Allereerst trokken Farel en Calvijn naar Bern om daar de broeders van de toestand op de hoogte te brengen, en van hier naar de Synode van Zürich, die hun handelwijze goedkeurde. Dit hielp echter weinig, want ook op voorspraak van de Synode mochten zij niet in Genève terugkeren. Zij begaven zich nu naar Bazel, waar Oporin, de geleerde drukker van de Institutie, hen gastvrij ontving. Coraud werd vrijgelaten, doch is kort hierop gestorven; Parel werd predikant in Neuchâtel en bleef dit tot zijn dood in 1565 en Calvijn bleef eenzaam achter, om door het verkopen en schrijven van boeken in zijn onderhoud te voorzien. Dit viel hem echter zwaar en toen Bucer hem naar Straatsburg riep, is hij ten slotte gegaan. Hier was

de Reformatie al veertien jaar lang door de overheid erkend en Bucer had hier, als Reformator van Straatsburg en predikant aan de St. Thomaskerk veel invloed geoefend. In zijn nabijheid werd Calvijn verder gevormd. Hier kon hij tot rust komen; de negenentwintig-jarige zou voorlopig predikant van de kleine vluchtelingengemeente zijn.

Op 8 september 1538 hield hij zijn eerste preek in Straatsburg en op verzoek van Capito begon hij in dezelfde maand een cursus in de theologie. Eerst na vele maanden dacht men er over hem een geldelijke vergoeding te geven: één gulden per week! Calvijn heeft hier hard gewerkt: hij preekte viermaal per week en schreef geweldig veel. In 1539 verscheen op voorgang van Marot een eerste Psalmboek met achttien psalmen, die Calvijn gedeeltelijk zelf berijmd had en waaraan hij de apostolische Geloofsbelijdenis, *de Lofzang van Simeon en de Tien geboden* had toegevoegd. Voor de liturgie nam hij grotendeels de Duitse over, die in Straatsburg werd gebruikt, en waarvoor Farel en Bucer de nodige bouwstoffen hadden gegeven.

Hij heeft ook een doopsformulier samengesteld om de Wederdoperij te ontgaan en deed in 1539 de tweede uitgave van zijn *Institutie* het licht zien. Merkwaardig genoeg was zijn eerste commentaar, die in 1540 van de pers kwam, evenals bij Augustinus en Luther, een uitlegging van de brief aan de Romeinen! In de loop van de jaren zijn hier vele andere commentaren op gevolgd.

Midden in de Avondmaalskwesties gaf hij in 1541 zijn Kort traktaat over het heilig Avondmaal onzes Heeren, waarin hij beleed, dat wij, wanneer wij volgens de instelling van het Heeren het sacrament in het geloof ontvangen, werkelijk het ware lichaam en bloed van Christus deelachtig worden. Het hart moest men omhoog, in de hemel, verheffen en het zou een vernedering van Jezus zijn, als Hij in vergankelijke elementen werd ingesloten. De geleerdheid van Calvijn bracht tal van studenten naar Straatsburg, van wie velen bij hem inwoonden en hem allerlei zorg gaven. Aangezien hij een zwakke gezondheid had en dus verzorging nodig had, wisten zijn vrienden gedaan te krijgen, dat hij in het huwelijk trad. Een rijke vrouw versmaadde hij, om te kiezen voor Idelette van Bure, de weduwe van de vroegere anaBaptist Jean Stordeer, uit Luik, die door Calvijn was bekeerd. Op 10 augustus 1540 kwam Parel naar Straatsburg om het huwelijk in te zegenen: Idelette bracht uit haar vorig huwelijk een zoon en een dochter mee. Het ene zoontje, dat zij bij Calvijn heeft gehad, is zeer jong gestorven, waarover beiden veel verdriet hebben gehad.

Het verblijf in Straatsburg heeft Calvijn in nauw contact met de leiders van het Duitse Protestantisme gebracht, helaas niet met Luther. Ter wille van de Christelijke eenheid werden er ontmoetingen georganiseerd van Roomse en Protestantse Godegeleerden, die te Frankfort (1539); Hagenau (1540), Worms (1540/41) en Regensburg (1541) hebben plaats gevonden. Met name in Regensburg ging Bucer in Calvijns oog met zijn toenadering tot de Roomse kerk veel te ver. Hij heeft in Frankfort Melanchthon ontmoet en een vriendschap aangeknoopt, die levenslang gebleven is. Van grote betekenis was, dat Calvijn van zeer dichtbij op de hoogte kwam van de toestanden in het Duitse rijk en toen hij zijn best deed om een verbintenis tussen Frans I en de Duitse vorsten tot stand te brengen, heeft de Franse koning hem door middel van zijn zuster, Margaretha van Navarra, hiervoor zijn dank betuigd.

Terug naar Genève

In Genève gingen de zaken intussen slecht, De predikanten, die Parel en Calvijn waren opgevolgd, hadden geen gezag. Dit kwam uit, toen paus Paulus III van de verwarring in de stad gebruik probeerde te maken om Genève weer onder zijn bewind te krijgen. Sadoletus, bisschop van Carpentras; kreeg opdracht om een gezalfde brief te schrijven, waarin hij de tweedracht afkeurde, Gods Woord en de rechtvaardiging door het geloof aanpreef en de stad opwekte tot de Roomse kerk terug te keren. Toen niemand de kardinaal van antwoord kon dienen, vroeg Genève het aan Calvijn, die op meesterlijke wijze zijn tegenstander ontwapende. Hij wierp verwijten van eergierigheid en geldzucht verre van zich: dan hadden hij en Farel toch wel de verkeerde kant gekozen! Waar was bij Rome het Woord Gods, het, ware kenmerk van de kerk? Uitvoerig weerlegde hij alle dwalingen en verklaarde, dat er geen andere band van de kerk was dan Christus, die ons Zijn gemeenschap biedt, opdat alleen Zijn

Woord onze harten en gedachten verenige.

De spanning nam intussen toe. De Guillermins (zo genoemd naar Guillaume Farel) weigerden met de opvolgers van Parel en Calvijn Avondmaal te vieren, doch Calvijn, die geen sekteman was, heeft dit sterk afgekeurd: de predikanten en de sacramenten moesten met eerbied worden behandeld. Voorts tekenden drie Geneefse afgevaardigden een politiek verdrag met Bern, dat ongehoord was. Geen wonder, dat de Articulanten, die hadden getekend en die door het volk Artisjokken werden genoemd, van verraad werden beschuldigd. Midden in het politiek tumult zond nu de Kleine Raad op 21 september 1540 een zijner leden, Ami Perrin, om Calvijn weer naar Genève terug te halen. Deze voelde er niets voor en schreef onder meer in een brief van 21 oktober aan Farel: "Zo dikwijls ik mij te binnen roep, hoe ellendig ik het daar gehad heb, moet ik wel in het diepst mijns harten sidderen, wanneer er sprake is van mijn terugroeping. Zelf zijt gij naast God mijn beste getuige, dat ik daar door geen andere band zo lang ben vastgehouden, dan dat ik het juk van de roeping, dat mij, naar mijn weten, door de Heere was opgelegd, niet durfde af te schudden. Wat moet ik doen? Want lievere wil ik helemaal blind zijn, zodat ik mij door anderen moet laten leiden, dan, door op eigen zwakke ogen te vertrouwen, op een dwaalspoor te geraken".

Het heeft vrij lang geduurd, eer Calvijn tot de gewenste beslissing kwam, want eerst een brief van Farel van februari 1541 gaf wee de doorslag. Deze bracht met al zijn donders en bliksem Calvijn in onuitsprekelijke nood en ontving het beroemde antwoord: "Ik breng mijn hart de Heere ten offer. Nadat ik mijn ziel bedwongen en gebonden heb, onderwerp ik haar aan Hem alleen". Deze woorden zijn de lijfspreuk van Calvijn geworden: In zijn zegel is er een hand, die een hart omvat houdt, met de woorden erbij: Het geslachte hart bied ik ten offer aan. De beschroomde, zwakke Calvijn ging naar Genève terug, en het vertrek werd op september 1541 bepaald. Het kon ook niet langer wachten: daarvoor werden de misdrijven in Genève te menigvuldig.

Met grote vreugde werd Calvijn door Genève terugontvangen, maar met even grote moeite door Straatsburg uitgeleend, dat over hem sprak als een instrument van God, dat met niemand te vergelijken was en zodanig, dat die eeuw moeilijk zijns gelijke kon aanwijzen. Het eerste nieuws, dat hem in Zwitserland bereikte, was al weinig bemoedigend: Farel was van al zijn functies ontheven, omdat hij iemand om zijn ergerlijk leven had bestraft. Zo kwamen de oude moeilijkheden onmiddellijk weer op hem aan, al mocht hij het genoegen smaken van Genève uit deze zaak weer tot een goede oplossing te brengen. Op 13 september 1541 was hij weer in Genève terug, na bijna drieëneenhalf jaar te zijn weggeweest. Hij was nu tweëndertig jaar oud en was door het levend contact met de Duitse Hervormers verrijkt en verdiept. Maar zijn ideaal was hetzelfde gebleven: een samenleving in Genève in gehoorzaamheid aan het Woord Gods en als een bolwerk tegen de Roomse kerk.

Deze tweede Geneefse periode kan in veertien jaar van strijd (1541-1555) en negen jaar van overwinning (1555-1564) worden onderscheiden. Naar Calvijns gedachte had hij in 1538 zijn ambt niet neergelegd, maar zijn bediening onderbroken, want toen hij zijn lessen in de St. Pieter hervatte, sloeg hij de Bijbel op bij het hoofdstuk, waar hij in 1538 was gebleven en zette, alsof er niets was gebeurd, zijn uitlegging voort. Hij werd nu behoorlijk bezoldigd en kreeg een woning in de Kanunnikenstraat, een huis met een terrasvormige tuin en een zonnig uitzicht op het meer. Reeds enkele dagen na zijn aankomst begon hij met medewerking van zes gemeenteleden aan de uitwerking van de Kerkelijke Ordonnanties, een nieuwe kerkorde. Zeer belangrijk was, dat reeds in november 1541 de Kerkelijke Ordonnanties behoudens enkele wijzigingen door de Raad werden aanvaard.

Zij werden door deze als volgt aangediend: Wij Burgemeesteren, Kleine en Grote Raad, met ons volk vergaderd op het geluid van de trompet en van de zware klok, naar onze oude gewoonten; overwogen hebbende, dat het boven alles aanbevelenswaardig is, dat de leer van het Evangelie van onze Heere in haar zuiverheid wèl wordt bewaard, de Christelijke kerk naar behoren onderhouden, de jeugd voor de toekomst gelovig onderwezen en het hospitaal voor het onderhoud van de armen in goede staat wordt bewaard; hebben goedgevonden, dat, het geestelijk bestuur, zoals onze Heere dit door Zijn Woord instelt, in een goede vorm wordt gebracht om onder ons te worden nagekomen; en hebben derhalve geordonneerd en besloten in onze stad en ons gebied de navolgende kerkelijke discipline te volgen, zoals wij die in het

Evangelie van Jezus Christus genomen zien.

De hierop volgende Ordonnanties waren uitvoeriger dan de artikelen van 1537. Uitgegaan werd van vier ambten. 1. De predikanten (of pastoren) voor prediking, sacramentsbediening en zielzorg; 2. De doctoren voor het onderricht aan de jeugd; -3. De ouderlingen voor de kerkelijke tucht in de hun toegewezen wijken; 4. De diakenen voor de armenzorg en het bestuur van de hospitalen. Predikanten en doctoren vormden samen een "Eerwaard Gezelschap" (Vénérable compagnie), dat de "geestelijken" koos en voor het leeraamt zorgde. Predikanten en ouderlingen maakten samen het consistorie uit, dat de kerkelijke aangelegenheden zelfstandig ging verzorgen en hiertoe op elke donderdag bijeenkwam.

Op het gehele gemeenteleven werd toezicht gehouden en wanneer de geestelijke en kerkelijke straffen als vermaan, boete, excommunicatie niet hielpen, trad de Raad met wereldlijke straffen o Zonden tegen de waarheid en de ere Gods alsmede hoog verraad werden zwaar gestraft, zelfs met de dood. Maar ook andere zonden, als het onteren van ouders, echtbreuk ontucht, het verzuimen van kerkdiensten, dans, kaartspel en herbergbezoek werden niet ontzien. Het was ook we nodig, dat aan de zedeloosheid in Genève paal en per werd gesteld, en in welke geest. Calvijn zich deze kerkelijk tucht voorstelde, blijkt uit zijn eigen woord: Er mag niet zulk een strengheid zijn, dat iemand er door bezwaar wordt; de straffen mogen niets anders dan geneesmiddelen zijn om de zondaren tot onze Heere terug te brengen.

Stellig waren verschillende straffen, naar onze maatstaven gemeten, zwaar te noemen, maar daar mag niet Calvijn voor aansprakelijk worden gesteld, omdat ook in Genève De Carolina heerste, een rechtsverordening van Karel V op lijfstraffen (1532), waarin over het leven van een men zeer gemakkelijk werd beslist. Van grote betekenis moe worden geacht, dat voor het eerst in de Hervormingsgeschiedenis de wereldlijke en geestelijke macht aan twee verschillende instanties werd opgedragen.

In hetzelfde jaar 1541 heeft Calvijn, door zijn ervaringen bij Bucer in Straatsburg verdiept, een nieuwe Catechismus opgesteld, die voor de Heidelbergse Catechismus van veel betekenis is geweest, maar onmiddellijk voor de jeugd van Genève als leerboek werd gebruikt. Aanvankelijk werden de nieuwe maatregelen gewillig ontvangen, al gevoelde Calvijn hoe langer hoe meer, welke moeitevolle taak hij te vervullen had. Elke zondag had hij dienst, terwijl hij om de andere week dagelijks preken moest. Voorts gaf hij iedere week drie uur onderwijs in de theologie, deed ziekenbezoek, ontving vreemdelingen, bezocht vergaderingen en voerde een drukke correspondentie. Naast de moeilijkheden met onwillige collega's kwam ook huiselijk verdriet, toen zijn enig kind zo jong reeds overleed.

Libertinisme, Consensus Tigurinus, Bolsec, Servet

Het jaar 1542 bracht pest en honger en bij de verzorging van de lijdens vielen goede vrienden als Blanchet aan de plaag ten offer, Het volgend jaar heeft Calvijn, toen de rijksdag van Spiers in zicht was, tot Karel V een onderdanige vermaning gericht over de noodzaak van Reformatie van de kerk. Hij achtte dit een werk Gods, even wonderlijk als de opstanding van de doden en meende, dat er een weg moest worden gebaad midden door de vertwijfeling heen. Het gebod Gods om Zijn Evangelie te prediken moest worden opgevolgd, zonder te onderzoeken welk resultaat dit zou opleveren, maar met alle ijver, nauwgezetheid en stiptheid. In hetzelfde jaar (1543) kwam de derde editie van de Institutie van de pers, waarin vooral de vragen van kerkorganisatie uitvoerig werden behandeld.

In 1544 begonnen eerst recht de jaren van strijd en werd de kerkelijke tucht een brandende vraag van praktijk. Sebastiaan Castellio, rector van de school, kon geen predikant worden, omdat hij het Hooglied niet tot de Heilige Schrift rekende en inzake de nederdaling ter helle het met de Geneefse Catechismus niet eens was, en toen hij in 1544 in een predikantenvergadering zich onbesuisd gedroeg, werd hij uit zijn ambt ontslagen. Ami Perrin, die, als goede vriend, Calvijn uit Straatsburg had teruggehaald, werd in deze dagen in een verklaarde vijand veranderd; omdat hij het niet kon verkroppen, dat zijn schoonvader wegens echtbreuk en zijn vrouw wegens dansen was gestraft. Voortaan vormde hij met Philibert Berthelier en Pierre Vandel een soort Libertijns driemanschap, dat Calvijn krachtig weerstond: Dit Libertinisme werd door twee pantheïstische Vlamingen, Quintin en Pocque, in Genève gepropageerd, en zelfs de koningin van Navarre werd er een tijd door verstrikt Voortaan was

Genève in twee partijen verdeeld: de ene had het Woord Gods als regel van geloof en leven aanvaard, de andere zocht in dans, drank en spel het gewenste vermaak. De zaak van de speelkaartenfabrikant Pierre Ameaux, heeft de verhoudingen zeer verscherpt. Het prikte Ameaux, dat hij door Calvijn indirect in zijn bedrijf was geschaad en toen deze man, wiens zedeloze vrouw ook al met de kerkelijke tucht in aanraking was gekomen, Calvijn had uitgescholden, de magistraat had beledigd, moest hij tot straf bloothoofds, in een boetehemd en met een brandende fakkel de hand op de markt om vergeving vragen, omdat kwaad gesproken had (1546).

De moeilijkheden met Jacques Gruet betroffen zowel de Raad als Calvijn. In een brief, die bij huiszoeking werd gevonden, kwam een zinspeling voor op een gewapen ingijpen van buiten om aan het bewind van Calvijn een einde te maken. Gruet werd nu van hoogverraad beschuldigd, wat hem het leven kostte (1547). Bij dit alle zaten de Libertijnen niet stil en toen in december 1547 een groot volkstumult ontstond, had Calvijn dit bijna met de dood moeten bekopen. Onbevreesd verscheen de Hervormer onverwachts in de raadzaal, midden tussen de vechtenden en toen zij hem verschrikt aanzagen, riep hij: Al er bloed moet vloeien, begint dan met mij! De gemoederen werden nu tot bedaren gebracht, maar het gebeurde had Calvijn zeer ontmoedigd en hij kon nauwelijks hopen, dat hij nog een geordende kerkelijke toestand zou kunnen handhaven.

Een zware slag was het sterven van zijn vrouw (1549), die in volle vrede heenging. In haar ontviel hem een krachtige steun in de vele zorgen, die zijn deel waren.

Nadat Luther in 1546 was gestorven en de zaak van het Protestantisme in Duitsland in grote nood was gekomen; hadden de Zwitsers en Calvijn elkander gevonden in de Consensus Tigurinus, door Bullinger in 1549 opgesteld. Deze toenadering was de "echte" Lutheranen evenwel een doorn in het oog en zij was, samen met de verwerping van Melanchthons Avondmaalsleer, voor de fanatieke Lutheraan Joachim Westphal in 1552 oorzaak om zowel tegen Calvijn als tegen Melanchthon een perscampagne te beginnen, die de kerken van Luther en Calvijn uit elkaar dreef. Tegen de leer van de predestinatie kwam Hieronymus Bolsec in verzet (1551). Deze dokter, die reeds Karmelieter monnik en daarna een Roomse spion bij Renata van Ferrara was geweest, noemde de uitverkiezing een ongerijmde ketterij, welke van God een tiran en een heidense afgod maakte.

Door Calvijn afdoende weerlegd, werd hij in 1551 uit Genève verbannen. Hij is later tot de Roomse kerk teruggekeerd. Intussen werd in Januari 1552 bij afzonderlijke Belijdenis de leer van de uitverkiezing in Genève officieel erkend (Consensus Genevensis). Deze jaren zijn voor Calvijn zenuwslopend geweest Om hem te honen, werden de honden naar hem genoemd en riep men hem op straat bij wijze van verbastering: Kain na

Uiterst kritiek is echter de toestand geweest, toen in het jaar 1553 de reeds genoemde Michael Servet, vierkant tegenover Calvijns Institutie een werk uitgaf, dat de titel van *Restitutie (herstel) van het Christendom droeg*.

Wie was toch eigenlijk deze Servet? Zijn geboortejaar is onbekend, zijn geboorteplaats evenzeer. In elk geval was hij een Spanjaard, misschien uit Villanueva in Arragon, die reeds vroeg om zijn ketterijen uit Bazel en Straatsburg werd gewezen. Onder de schuilnaam Michel de Villeneuve heeft hij in verschillende plaatsen als dokter gewoond en tegelijkertijd aan zijn genoemd boek gewerkt waarin hij op felle wijze de leer van de Drieëenheid, de rechtvaardiging door het geloof en de kinderdoop heeft bestreden. Te voren werd er reeds op gewezen, dat bijna twintig jaar vroeger, in 1534, tussen Servet en Calvijn een debat in Parijs gehouden zou zijn, als Servet uit vreesachtigheid niet op zich had laten wachten. In latere jaren ontwikkelde zich tussen beiden een spannende briefwisseling (1545/46), die afgebroken werd en zonder resultaat bleef. In de verbeelding, dat zijn Restitutie de invloed van Calvijns Institutie wel breken zou, gaf Servet zijn levenswerk in het licht.

Heel gemakkelijk ging dit niet want de boekdruckers vonden de uitgave ervan een hachelijke onderneming, maar ten slotte wist hij het in de winter van 1552 in een afgelegen huis buiten Vienne voor veel geld gedrukt te krijgen, zonder dat de naam van de schrijver voor oningewijden in het boek te vinden was. Het geheim was evenwel spoedig ontdekt. Had de institutie niet aan Calvijn teruggezonden, van spottende kanttekeningen voorzien? Ten

aanzien van de Drieëenheid schreef hij aan een predikant: Uw Evangelie mist het ware geloof en de goede werken. In plaats van de enige God hebt gij een driekoppige Cerberus (helhond), in plaats van het ware geloof een verzonnen noodlot.

In deze tijd was er een briefwisseling tussen een zekere De Trie, die om zijn geloof uit het Roomse Lyon had moeten vluchten, en zijn neef, die vurig begeerde, dat De Trie weer Rooms zou worden. De Trie weigerde. Zijn gemoed was overvol. Hoe durfden de Roomsen in Lyon de gevangenen volstoppen met Evangeliebelijders, op wie de brandstapel wachtte? Vrienden van hem, jonge predikanten, die hadden gehoopt in Frankrijk het Evangelie te kunnen prediken, werden gevangen gehouden om straks ten vure te worden gedoemd, En dat terwijl in diezelfde streek, in Vienne, Michael Servet woonde, die ongestraft Christus een afgod noemde en alle grondslagen van het geloof ondermijnde? Toen De Trie dit aan zijn neef schreef, deed deze, of hij niets begreep. Het was toch niet waar, wat De Trie hem berichtte? Zij hadden namelijk deze Spanjaard in Vienne aanstonds verhoord, maar hij had alles ontkend en gezworen, dat hij een trouw zoon van de Roomse kerk was! Nu zat De Trie in de klem. Hoe kon hij bewijzen, wat hij had beweerd?

Calvijn had verschillende brieven in handen, maar zou hij ze ter inzage willen geven? Na grote aarzeling ging Calvijn hiertoe over en toen De Trie ze aan zijn neef ter lezing toezond, schreef hij er bij: "Ik moet u bekennen, dat ik grote moeite heb gehad om, wat ik u zend, van Calvijn los te krijgen. Niet omdat hij niet wenst, dat dergelijke vervloekte lasteringen onderdrukt worden, maar omdat het hem toeschijnt, dat het zijn plicht is niet om het zwaard van de gerechtigheid te dragen, maar veeleer om de ketterijen door de leer te weerleggen dan om zulk een middel te gebruiken. Maar ik heb er bij hem zo zeer op aangedrongen, door hem er op te wijzen, dat men mij lichtzinnigheid zou verwijten, als hij mij niet hielp, dat hij tenslotte heeft toegegeven om mij te verschaffen wat gij ziet."

Aan deze woorden behoeft niets te worden toegevoegd. Dat Calvijn aan De Trie brieven in handen zou hebben gespeeld om Servet in de greep van de inquisitie te brengen, is duidelijk onwaar. Dan had de Hervormer, die èn de schuilnaam èn de verblijfplaats van Servet lang te voren kende, hem wel eerder buiten gevecht gesteld. Voor Servet was het gelukkig, dat hij uit de gevangenis wist te ontluchten. Hij was immers door de Roomse inquisitie tot de vuurdood veroordeeld, en bij gebrek aan de man zelf verbrandde men nu zijn beeltenis en vijf pakken van zijn boeken.

Enkele maanden wist Servet zich nu schuil te houden. Op reis naar Italië waagde hij een zeer ongewone weg te kiezen, niet over Grenoble, Modane en Turijn, maar over ... Genève! Gevaarlijker kon het al niet, want reeds in 1546 had Calvijn aan Farel geschreven: "Wanneer Stervet naar Genève komt, zal hij er, ingeval mijn woord nog enigszins van gewicht is, niet levend afkomen". Hoe kwam Servet er dan bij om zich in Genève te wagen?

In 1553 maakte Calvijn een zeer kritieke tijd door, wellicht de lastigste van zijn leven. De meerderheid van de Raad was Libertijns en ook onder de bevolking wonnen de Libertijnen aan invloed. Wat een gevaar voor Calvijn en het Evangelie, als Servet eens kans zou zien het roer van Genève in handen te krijgen! Als Calvijns Institutie eens door Servets Restitutie zou worden vervangen! Naar menselijke berekening had Servet grote kans: Libertijnse voormannen als Perrin en Berthelier stonden geheel aan zijn kant en zouden juichen, indien Calvijn en zijn leer ten val werden gebracht. Zodra nu Calvijn van Servets verblijf in Genève had gehoord, liet hij hem gevangennemen. De gevangene gevoelde zich echter zeker van zijn overwinning en schimpte daarom op Calvijn: "Simon de tovenaars, misdadiger, ellendeling, leugenaar, kwaadaardige twistzoeker, belachelijke dwerg, denk je de oren van de rechters te kunnen betoveren met je honds geblaf?"

Nu is het waar, dat men in die tijd over en weer tegen het gebruik van forse woorden niet opzag, maar dat Servet het waagde zich aldus uit te drukken, is wel tekenend.

Blijkbaar rekende hij er op de strijd met de Reformator te zullen winnen. Over het debat tussen hem en Calvijn schreef de laatste aan Farel: "Op onbeschaamde wijze beschimpte hij mij, en deed, alsof ik zijn onderdaan was Ik weerstond hem, gelijk hij waard was. ... Zijn waanzin ging zo ver, dat hij er niet voor terugdeinsde te zeggen, dat er ook in de duivelen iets Goddelijks is. Hij beweerde zelfs, dat er in iedere duivel verscheiden, goden wonen;

aangezien een Goddelijke kracht zowel met hen, als met, hout en steen in wezen één is geworden. Ik hoop, dat het oordeel althans op doodstraf uitvalt. Het is echter mijn wens, dat de verschrikkelijkheid van de voltrekking derf straf zal verzacht worden".

Zijn vriend Farel vond deze, houding van Calvijn maar matig; hij zou willen, dat Calvijn krachtiger optrad en schreef daarom: "Als gij wilt, dat men de gruwelijkheid van de straf van Servet, verzacht, handelt ge als vriend tegenover een man, die uw, aartsvijand is. Maar wat ik u bidden mag, handel op zo danige wijze, dat niemand de moed meer hebbe nieuw leerstellingen te verkondigen en ongestraft verwarring te stichten, even lang als deze man dit deed".

De tweeëntwintigste september 1533 ontving de Raad een brief van Servet van de volgende inhoud: "Daarom, mijne Heeren, verlang ik, dat mijn valse aanklager met de straf der, wedervergelding gestraft warde; en dat hij evenals ik gevangen gezet warde, totdat door zijn dood of de mijne of, door een andere straf de zaak zal beslist zijn. Zelfs eiste Servet, dat Calvijn uit de stad zou worden verbannen en dat zijn bezittingen aan hem; Servet, als vergoeding zouden: worden toegewezen. En dat van Calvijn, die niets van waarde bezat!

Het was een spannende tijd. Calvijn moest er ander en de Libertijn Berthelier, advocaat van Servet wie om zijn" Levenswandel de toegang tot het heilig Avondmaal was ontzegd, dreigde toch aan de heilige dis te zullen komen. Hij werd hierin gesteund door de Raad, die onder leiding van Ferrin aan Calvijn verzekerde, dat Berthelier van het heilig Avondmaal niet mocht worden geweerd. De Her-i

100r rekende hij er op de strijd met de Reformator te zullen winnen. Over het debat tussen hem en Calvij schreef de laatste aan Farel "Op onbeschaamde wijze beschimpte hij mij, en deed, alsof ik zijn onderdaan was. Ik weerstond hem, gelijk hij waard was .. Zijn waanzin ging zo ver, dat hij er niet voor terugdeinsde te zeggen, dat er ook in de duivelen iets Goddelijks is. Hij beweerde zelfs, dat er in iedere duivel verscheiden goden wonen, aangezien een Goddelijke kracht zowel met hen, als met hout en steen in wezen één is geworden. Ik hoop, dat het oordeel althans op doodstraf uitvalt. Het is echter mijn wens, dat de verschrikkelijkheid van de voltrekking van de straf zal verzacht worden". Zijn vriend Farel vond deze houding van Calvijn maar matig; hij zou willen, dat Calvijn krachtiger optrad en schreef daarom: "Als gij wilt, dat men de gruwelijkheid van de straf van Servet verzacht, handelt ge als vriend tegenover een man, die uw aartsvijand is. Maar wat ik u bidden mag, handel op zodanige wijze, dat niemand de moed meer hebbe nieuwe leerstellingen te verkondigen en ongestraft verwarring te stichten, even lang als deze man dit deed". De tweeëntwintigste september 1533 ontving de Raad een brief van Servet van de volgende inhoud; "Daarom, mijne Heeren, verlang ik, dat mijn valse aanklager niet de straf van de wedervergelding gestraft worde; en dat hij evenals ik gevangen gezet woede, totdat door zijn dood of de mijne of door een andere straf de zaak zal beslist zijn". Zelfs eiste Servet, dat Calvijn uit de stad zou worden verbannen en dat zijn bezittingen aan hem, Servet, als vergoeding zouden worden toegewezen. En dat van Calvijn, die niets : van waarde bezat!

Het was een spannende tijd. Calvijn moest er onder en de Libertijn Berthelier, advocaat van Servet wie om zijn Levenswandel de toegang tot het heilig Avondmaal was ontzegd, dreigde toch aan de heilige dis te zullen komen. Hij werd hierin gesteund door de Raad, die onder leiding van Perrin aan Calvijn verzekerde, dat Berthelier van het heilig Avondmaal niet mocht worden geweerd.

De Hervormer legde zich hier evenwel niet bij neer, maar protesteerde met klem en zwoer, dat hij liever wilde sterven dan het heilig Avondmaal schandelijk te laten ontwijden. Wel besloot de Raad, nadat Calvijn was vertrokken, dm aan Berthelier in het geheim mee te delen, dat hij zich van het Avondmaal moest onthouden, maar aan Calvijn zelf werd hiervan niets bericht en toen hij de volgende dag, Op zondag 3 september 1553, de kansel beklom, wist noch hij, noch de opgepropte menigte van dit besluit iets af. Zo kwam het, dat hij in grote ernst, ook ten aanhore van de aanwezige raadsleden verklaarde "Zolang God mij hier laat, zal ik, omdat Hij mij standvastigheid heeft gegeven en ik die van Hem heb ontvangen, haar gebruiken, wat er ook gebeuren moge, en ik zal mij uitsluitend gedragen volgens de regel van mijn Meester,

welke mij volkomen duidelijk en klaar is. Daar wij nu het heilig Avondmaal van onze Heere Jezus Christus zullen ontvangen, wete men; dat in geval iemand, wie zulks door de Kerkenraad ontzegd is, zich aan deze tafel zou willen indringen, ik dan, zo waar ik leef, overeenkomstig mijn plicht optreden zal".

De dienst verliep echter rustig, want Berthelier had op de wenk van de Raad gelet en was uit de kerk weggebleven. Calvin verwachtte niet anders dan dat hij wederom zou worden verbannen en sprak van het namiddags een afscheidswoord over Handelingen 20: "Ik beveel u Gode en het Woord Zijner genade". Er gebeurde evenwel niets, zodat de kerkelijke tucht in handen van de kerkenraad bleef.

De zaak van Servet kreeg nu een spoedig einde. Om niet aan de leiband van Calvin te lopen, won de Raad het advies van de Gereformeerde stenden van Zwitserland in. Het eenparig oordeel luidde, dat Servet moest sterven en de Raad legde zich hierbij neer. Hoe Calvin ook voor verzachting van de doodstraf mocht pleiten, de Raad wees dit af. En dat een overwegend Libertijnse Raad! Waren de heien boos, omdat Berthelier onder kerkelijke censuur was gezet en zij wel gedwongen waren, gezien de vele adviezen, het doodvonnis te voltrekken? Hebben zij. Servet verbrand, omdat zij Calvin niet gunden, dat zijn verzoek om verzachting voor Servet zou worden ingewilligd?

Toen Servet het vonnis vernam, dat hij, die de heilige Drieëenheid een duivel en driekoppig monster had genoemd, op het Plein van Champel met zijn boek tot as zou worden verbrand, tot waarschuwing van alle godslasteraars, overviel hem een bange twijfeling. Die uitkomst had hij niet verwacht. De woorden van Farel gaven hem evenwel rijke troost en ook met Calvin had hij een goed gesprek. Met grote ontroering spraken zij samen. Servet vroeg om vergeving en Calvin antwoordde hierop: "Geloof mij: nooit heb ik u om een belediging, die gij mij persoonlijk aandeedt, willen vervolgen. Herinnert gij u, hoe ik, zestien jaar geleden, in Parijs met gevaar voor mijn leven u heb willen ontmoeten, om u voor onze Heere te winnen? En daarna, toen gij de vlucht nam, heb ik niet getracht, u in vriendelijke brieven de rechte weg te wijzen, tot gij, door mijn standvastigheid verbitterd, mij begon te haten? Doch laten wij niet over mijzelf, niet over het verleden spreken! Denkt gij er wel aan, vergeving af te bidden van de eeuwige God, die gij zo veelvuldig hebt gesmaad; denkt gij er aan, u met de Zone Gods te verzoenen?"

Helaas, Servet nam niets terug. Zijn laatste woorden waren: "O Jezus, Zoon van de eeuwige God, ontferm u mijner!" (27 oktober 1553). Hoe jammer, dat een man met zoveel gaven zulk een einde vond!

Moeten wij om deze vuurdood van Servet over Calvin een hard oordeel vellen? Wij zagen het: de verbranding heeft hij niet gewild; die staat op rekening van de Libertijnse overheid en van haar alleen. Voorts werd in die eeuw de terechtstelling van een ketter vrijwel algemeen gebillijkt.

Laatste levensjaren

In 1555, hetzelfde jaar, waarin het Lutheranisme in Duitsland van overheidswege werd erkend, overwon het Gereformeerd Protestantisme in Genève. De Libertijnse overheid had zich bij de wassende stroom van Gereformeerde vluchtelingen, die, tegen haar zin, in Genève het burgerrecht verkregen en zonder uitzondering overtuigde aanhangers van Calvin waren, niet kunnen handhaven: in het voorjaar van 1555 werd de Raad in Gereformeerde zin omgezet. Een straatgevecht met de wacht in mei 1555 deed de rest; van welke omvang dit tumult is geweest, is moeilijk uit te maken, maar het werd beschouwd als een opstand en de aanstichters werden door de Raad ter dood veroordeeld, zonder dat Calvin hierop enige invloed oefenen kon. Na de veertien jaren van strijd kwamen nu negen jaren, waarin Calvin rustiger zijn ideaal kon nastreven: Genève, kerkelijk en wereldlijk geregeerd naar Gods Woord, als een bolwerk en een uitvalspoort tegenover de Roomse kerk. Het maakte op de latere Schotse Hervormer Knox een dusdanige indruk, dat hij in 1556 naar Schotland schreef: "Hier vindt men de volmaaktste school van Christus, die er sedert de apostolische tijd op aarde bestond. Ook op andere plaatsen wordt Christus in waarheid gepredikt, maar nergens zag ik, dat zeden en geloof zo oprecht vernieuwd zijn als hier."

Politiek maakte Genève nog zorgelijke tijden door. Toen Bern in 1556 het verdrag slechts

wilde vernieuwen op voorwaarden, die voor Genève onaannemelijk waren, kwam deze stad alleen te staan te midden van vele vijanden, waaronder de bisschop, de hertog van Savoye, de paus en de Franse koning. Toen echter de hertog van Savoye Emmanuel Philibert een overwinning op het Franse leger bij St. Quentin had behaald en Bern bedreigde, kwam het verdrag tussen Bern en Genève toch tot stand (1558) en was Genève voortaan officieel onafhankelijk.

De invloed van Calvijn was geweldig. Tal van boeken en geschriften van zijn hand zagen het licht, en buiten dit alles voerde hij een uitvoerige buitenlandse correspondentie met leidende figuren in Duitsland, Frankrijk, Engeland, Schotland, Polen en Hongarije. Van onschatbare betekenis was de stichting van de Geneefse academie op 5 juni 1559, geheel naar het ontwerp van Calvijn. Theodorus Beza werd tot rector benoemd en onderwees Grieks, Chevalier doceerde Hebreeuws en Calvijn theologie. Calvijns wens was hiermee vervuld. Reeds in 1562 bleek dit beroemde College te klein en moesten de colleges in de godgeleerdheid dicht bij de St. Pieter in de Notre-Dame-la-Neuve worden gegeven, een kerk, waaraan de naam Auditoire werd verbonden en die nog bestaat. Het aantal studenten was geweldig dagelijks meer dan 1000. Verschillende namen van beroemde mannen worden genoemd, die in Genève zijn gevormd. Het zijn die vele leerlingen geweest, die Calvijn in de Schrift heeft ingeleid enامت wie hij bij het begin van zijn onderwijs heeft gebeden: De Heere geve ons, bij de kennis van de verborgenheden van de hemelse wijsheid, een waar toenemen in godsvrucht, tot Zijn eer en onze stichting.

Dat deze gang van zaken paus Pius IV een ergernis was, behoeft nauwelijks te worden gezegd, en hij wekte dan ook de koningen van Frankrijk en Spanje op om de slang in haar nest te verpletteren. In dezelfde maand, waarin de academie werd ingewijd, werden derhalve door alle burgers de versterkingen nagezien. De vijand verscheen echter niet door allerlei oorzaak: onderlinge na-ijver op militair gebied, het sterven van Hendrik II, de korte regering van Frans II en de Franse godsdienstoorlogen leidden de aandacht van Genève af, en alle diplomatieke hinderlagen werden door Calvijn verijdeld.

Diens invloed reikte op kerkelijk gebied over alle grenzen heen. Dat hij vastheid van beginsel aan ruimte van hart wist te paren, bleek, toen Luther over de Avondmaalsverschillen eens heel scherp had geschreven. Wel durfde Calvijn van Bullinger niet vergen, dat hij op Luthers aanval zwijgen zou, maar hij bracht hem wel onder het oog, dat hij moest bedenken, welk een groot man Luther was, welke gaven hij bezat en met welk een kracht hij de antichrist weerstaan en de leer van het heils verbreid had. Al zou Luther hem een duivel noemen, Calvijn bleef hem eren als een uitstekende dienstknecht Gods. Moest men het kwaad berispen, dan moest tegelijk uitkomen, welke heerlijke gaven aan Luther waren geschonken en dat men in hem te doen had met de eerste dienaar van Christus, wie men zoveel verplicht was. In de voorrede van zijn Latijnse Catechismus schreef Calvijn onder meer: "Indien wij er op gesteld zijn, dat onder ons de eenheid en de vrede bloeien, laat ons dan de eenheid in de leer en in de gevoelens zoeken, liever dan met waanwijsheid te eisen, dat men met elkander moet overeenstemmen in de vormen van de eredienst".

Naar eenheid onder de Protestanten van de verschillende landen heeft Calvijn verlangend uitgezien en er daadwerkelijk voor geijverd. Hoe begeerde hij, zo schreef hij in 1552 aan Thomas Cranmer, dat vrome, moedige en in Gods school beproefde en geoefende mannen samenkwamen om hun overeenstemming in de Evangelische leer te belijden!

Om dat te bereiken, zou hij zich niet ontzien, als men hem nodig had, tien zeeën, als het zijn moest, over te steken. Dat de eenheid van de Protestanten in Europa niet is bereikt, is niet de schuld van Calvijn geweest, die de bestaande verschillen niet wilde verdoezelen, maar tevens meende, dat bij verschil in leer en temperament, in plaats van een verderfelijke tweedracht een ware overeenstemming kon heersen. Het Gereformeerd concilie bleef echter uit.

In zijn laatste levensjaren heeft Calvijn, ofschoon door hoofdpijn, catarres, tering en nierziekte gesloopt, nog zeer veel uitlegkundige arbeid verricht. De dokter wenste, dat hij rust zou nemen, maar hij antwoordde, dat God hem wakende en werkende moest vinden. Op 27 mei 1564 is hij in het geloof ontslapen en de volgende dag op Plainpalais in Genève begraven. Zijn werk werd door Theodorus Beza geheel in zijn geest voortgezet.

Calvijns theologie

Het uitgangspunt van Calvijns theologische gedachten is niet, als bij Luther, de rechtvaardigmaking door het geloof alleen, maar de Belijdenis van de soevereine God geweest. Het zijn vooral vier gedachten geweest, die aan zijn vroomheid, richting hebben gegeven. De theologische opzet was overduidelijk. Het geloof aan de predestinatie Gods droeg zijn ganse levenshouding.

Allereerst wist hij zich van de soevereine God absoluut afhankelijk; maar de Belijdenis van Gods almacht voerde hem niet tot dode lijdelijkheid, omdat juist in die almacht de kracht tot de arbeid in Gods Koninkrijk werd gezocht, en hij zich voor niemand anders in hemel of op aarde in onderworpenheid neerboog.

In de tweede plaats was hij aan Gods Wet volstrekt gebonden en eiste hij daarom de gehele wereld voor Christus op. Hij vergenoegde zich niet met het licht van rede of natuur te laten schijnen, maar sprak daar en beslist uit, dat staatkunde en volksleven, wetenschap en zending door het Woord Gods moesten worden beschenen. Die gehoorzaamheid aan de wet Gods leidde evenwel niet tot het wettisch Jodendom terug, omdat van een drievoudig nut van de wet sprake was, daar hij overtuigt van zonde, soms van grote overtredingen afhoudt en regel van het geloofs is. In de derde plaats zag hij naar de komst van Gods Rijk hopen uit, echter niet in Munsters-AnaBaptistische zin, daar Calvijn, evenmin als Luther, ooit aan een hemels Sion op aarde heeft gedacht. Zo onttaarde deze hoop niet in een zinnelijk of overgeestelijk verwachten, omdat naast het bidden ook het werken werd gevonden en niet werd vergeten, dat de pelgrim heeft voort te trekken met het vaderland in het oog, dwars door de woestijn van het leven, onversaagd en onvermoeid, omdat anders het hemels doel wordt gemist. Ten slotte zocht Calvijn in de eer van God, de roemvolle heerlijkheid van het Heeren, zijn blijdschap en het doel van zijn levenswerk. Die ere Gods drong wel tot zelfverloochening, maar gaf juist hierdoor impulsen aan de kloeke strijders, die voor de glorie van hun Koning de kruisvaan ophieven, opdat zij zich in Zijn heerlijkheid zouden verblijden.

Zo heeft Calvijn, naar zijn devies: prompte et sincere, bereidvaardig en oprecht, zich geheel aan de dienst van God gewijd, in strenge godsvrucht, als een uiterst consequent Schrift-theoloog.

Ten aanzien van het heilig Avondmaal stond hij tussen Luther en Zwingli in. In dorre formules liet hij zich niet verstrikken, want hij beleed nadrukkelijk, dat wij, wanneer wij volgens de instelling van het Heeren dit sacrament in het geloof ontvangen, werkelijk het ware lichaam en bloed van Christus deelachtig worden. Men moest het hart omhoog heffen, in de hemel, en het zou een vernedering van Jezus zijn, als Hij in vergankelijke elementen werd ingesloten. Zo kwam hij tot een geestelijk genieten van Christus lichaam en bloed, een geestelijke, mystieke vereniging met de verheerlijkte Christus.

Van een magische opvatting, zoals die in de Roomse kerk werd geleerd, was hierbij stellig geen sprake, maar ook werd de Lutherse: leer van de consubstantiatie, als zouden de Goddelijke eigenschappen aan de mensheid van Christus zijn meegedeeld, duidelijk afgewezen.

Wat de eredienst betrof, stelde Calvijn het aldus: Alleen wat Gods Woord gebiedt, mag in de kerk worden gevonden. Dien tengevolge was er geen plaats voor de mis, de altaren, de beelden, de kruisen, de kaarsen en de orgels. De eredienst, op Straatsburgse leest geschoeid, en "liturgisch" ingeleid, werd beheerst door de prediking van het Woords, gebed en Psalmgezing in navolging van Clement Marot. De organisatie van de kerk was voor Calvijn van grote betekenis.

Anders dan Luther, zag hij in Gods Woord grondlijnen gegeven, waarnaar de kerk moest worden ingericht. Naast de Staat, die zich eveneens naar Gods Woord had te richten, had de kerk een eigen taak en verantwoordelijkheid, een eigen regering en tucht. Voor de goede functionering hiervan waren de vier ambten (predikanten, doctoren; ouderlingen en diakenen), de Eerwaarde Vergadering (predikanten en doctoren) en het Consistorie of de Kerkenraad (predikanten en ouderlingen) aangewezen opdat geheel het leven in Genève onder de tucht van Gods Woord zou staan.

De Reformatie in Europa. Frankrijk

Van Duitsland en Zwitserland uit heeft het Protestantisme zich door Europa snel verbreid. In Frankrijk kwam Calvin als student in Parijs en elders reeds in aanraking met Bijbelonderzoekers, die gretig naar de Heilige Schrift en de geschriften van Luther grepen. Aanvankelijk stond koning Frans I (1515-1547) tegenover de nieuwe beweging niet onwelwillend: hij beschermde de humanisten tegenover de Sorbonne en de bedelmonniken, zocht contact met Bucer en Melanchthon en voerde onderhandelingen met de Duitse Protestanten om aldus zijn vijand Karel V te kunnen bestrijden. Zijn zuster, Margaretha van Navarre, deed een stap verder: zij hielp het Protestantisme krachtig vooruit, hield briefwisseling met Bricconnet, bisschop van Meaux, die een belangrijke Bijbels-humanistische kring om zich heen had en verleende in de vervolgingstijd asiel aan Lefèvre d'Etaples. Tot een keuze vóór de Hervorming kwam Frans I evenwel uit berekening niet. Na zijn overwinning bij Marignano (1515) sloot hij in 1516 een concordaat met paus Leo X, waardoor hij de tussenpersoon tussen de paus en de Franse geestelijkheid werd, grote macht over de Roomse kerk in Frankrijk verkreeg en zoveel financiële voordelen uit de kerk trok, dat een breuk met die kerk zowel aan zijn machtspositie als aan zijn inkomsten slechts grote schade berokkenen kon.

Terwijl hij dus met de Duitse Protestanten aan het onderhandelen was, keerde hij zich in zijn eigen land tegen de Lutheranen en was het met zijn wil, dat in 1525 de inquisitie haar intrede deed in Parijs. De Evangelische plakaten (1534) maakten de toestand nog kritieker en de Chambre ardente, een aparte kamer voor ketterprocessen, vonniste vele slachtoffers. Tot deze koning heeft Calvin zijn voorrede van de Institutie gericht, maar Frans I trok zich van dit appèl op het geweten weinig aan. Bij het edict van Fontainebleau (1540) werd de vervolging systematisch voortgezet en in 1545 werden de dorpen van de Waldenzen zwaar geteisterd.

Ook onder Hendrik II (1547-1559) was de verdrukking groot, maar het Protestantisme wies sterk. Een grote invloed oefende namelijk Calvin, die naar zijn geboorteland tal van geestdriftige predikers kon uitzenden, die allen zowel tot de prediking als tot het martelaarschap volkomen bereid waren. Bovendien bewerkte hij het land met boeken en geschriften, zodat overal Evangelische gemeenten van "Hugenoten" ontstonden, naar Geneefs model gevormd en in 1559 zelfs de eerste Franse Synode van Parijs vergaderen kon. Hier werden twee geschriften aangenomen, nl. de Gallische Geloofsbelijdenis en de Kerkelijke discipline, welke niet zonder directe of indirecte invloed van Calvin tot stand waren gekomen.

De omstandigheden brachten echter mee, dat de Franse Reformatorische zaak weldra als een politieke werd beschouwd. Enkele personen van hoge adel uit de huizen Bourbon en Châtillon kozen voor de zaak van de Hugenoten, o.a. Lodewijk van Condé, zijn broer Anton van Navarre met zijn vrouw Johanna d'Albret en Gaspard de Coligny. Zij kwamen te staan tegenover Frans en Karel de Guise, van Lotharingse adel, fel Rooms en later familie van het Franse koningshuis. Het Protestantisme scheen een partijzaak te zijn geworden, een twistappel van adellijke geslachten en reeds had Hendrik II, die na het sluiten van de vrede van Cateau-Cambrésis tussen Frankrijk, Engeland, Spanje en Savoye (1559) de handen had vrij gekregen, het plan opgevat om het Protestantisme geheel uit te roeien, toen dit voornemen door de dood verijdeld werd.

Engeland

De lotgevallen van het Protestantisme in Engeland zijn zeer nauw met die van het koningshuis Tudor verbonden geweest. Wel werkte de invloed van Wiclif nog onder de eenvoudigen na en legde het humanisme beslag op velen uit de hogere kerkelijke en wetenschappelijke standen, maar Reformatie mocht dit niet worden genoemd. Er was ook geen Engelse Reformator met stuwende kracht en evenmin ging het hart van het volk naar een Reformatie uit. De ommekeer ving met Koning Hendrik VIII (1509-1547) aan. Deze koning, die aanvankelijk voor de geestelijke stand was bestemd en daartoe zijn theologische opleiding in Oxford had genoten, had nog in 1521 de zeven Roomse sacramenten tegenover Luthers Over de Babylonische gevangenschap van de kerk met zoveel klem in geschrifte verdedigd, dat hij van paus Leo X de eretitel "Verdediger des geloofs" ontving.

De breuk met Rome kwam dan ook niet uit innerlijke, godsdienstige motieven voort, maar uit

een zondig huwelijksleven. Gehuwd met Catharina van Arragon, tante van Karel V, wenste Hendrik VIII zich van haar te laten scheiden, omdat zij hem geen zoon had geschonken, Karel V hem bij zijn plannen tegen Frankrijk niet steunde en hij wenste te hertrouwen met zijn hofdame Anna Boleyn. Nu was het met het eerste huwelijk ook al abnormaal gegaan, omdat Catharina de weduwe van Hendriks oudere broer Arthur was, maar paus Julius II had dispensatie verleend en Hendrik VIII had kunnen trouwen. Thans begeerde deze evenwel, met een beroep op Leviticus 18 : 16 en 20 : 21, dat paus Clemens VII het eerste huwelijk voor nietig zou verklaren, opdat hij daarna met Anna Boleyn een "wettig" huwelijk zou kunnen aangaan. Aanvankelijk nam de paus een soepele houding aan, maar toen hij zag, dat dit aan Karel V, de neef van Catharina, onaangenaam was, weigerde hij nadrukkelijk. De koning berustte hierin echter niet, zette de pauselijke gezant, kardinaal Thomas Wolsey, af, en wierp zichzelf als hoofd van de Engelse kerk op (1531).

De nieuwe aartsbisschop van Canterbury; Thomas Cranmer, sprak hierop de echtscheiding uit en verbond Hendrik met Anna Boleyn in het huwelijk. Lang heeft dit huwelijksgeeluk niet geduurd reeds in 1536 stierf Anna op bevel van haar man op het schavot: Na haar zijn er nog vier koninginnen geweest! De paus zag dit alles met lede ogen aan en sprak in 1534 de ban over de koning uit. Maar deze ging rustig zijn eigen weg en eveneens in 1534 verklaarde het parlement, een willoos werktuig van de koning, dat deze van de Engelse kerk het voornaamste hoofd op aarde was (Acte van suprematie, 1534). Alle contact met Rome werd verbroken, de St. Pieterspenning werd niet langer betaald, de kloosters werden opgeheven en de kloostergoederen voor een belangrijk deel geschonken aan de adel, die nu alle belang bij het handhaven van de nieuwe orde van zaken had. Wat de leer en de eredienst betreft, bleef echter alles bij het oude de Anglicaanse staatskerk bleef in wezen door en door Rooms.

Een tijdlang scheen het, alsof de koning tot het Protestantisme overhelde (1534-1537) : in deze periode voerde hij de Tien artikelen in (1536), waarvan de eerste vijf zich ten aanzien van de Heilige Schrift, de oude Confessies, doop, Avondmaal, biecht en rechtvaardigmaking grotendeels bij de Augsburgse Confessie aansloten. In de volgende vijf werden de beelden gehandhaafd, maar de beeldendienst verboden; de ceremoniën konden geen zonden vergeven; de voorbede van de heiligen en het gebed voor de doden bleven gehandhaafd, maar misbruiken inzake het vagevuur en de pauselijke aflaten werden verworpen. Ook de Bijbelvertaling kwam in handen van het volk. Deze Protestantse fase was echter deels politiek en deels gevolg van de van de wisselende koninginnen; zij werd door een scherpe Roomse fase gevolgd: het Bloedige Statuut (1539) hield, onder bedreiging met de zwaarste straffen, aan de Roomse opvattingen vast ten aanzien van: 1. de transsubstantiatie; 2. de lekenkelk; 3. het priesterhuwelijk; 4. de gelofte van kuisheid; 5. de private missen; 6. de oorbiecht.

En toen nu bovendien Thomas Cromwell in 1540 werd onthoofd, was het met de Evangelische invloed op Hendrik VIII gedaan. Tot het einde van zijn leven bleef de koning zowel van Protestanten als van Rooms-Katholieken de verklaarde tegenstander, en Thomas Cranmer, die een Reformatie in de geest van Calvijn begeerde, kon niet anders dan wachten op gelegener tijd. De Roomse leer bleef overheersen.

Toen Hendrik VIII stierf, liet hij een zoon en twee dochters na. De regering werd nu in handen gelegd van de tienjarige Eduard VI (1547-1553), de zoon van Jane Seymour, Hendriks derde vrouw, die protestants was opgevoed. In zijn naam voerden de protectoren, eerst de hertog van Somerset en later de hertog van Northumberland, het Protestantisme in, waarbij Cranmer, Latimer en Ridley krachtige steun verleenden. Een verzameling van preken werd samengesteld voor kerkelijk gebruik; de lekenkelk werd ingevoerd; het Bloedig Statuut werd afgeschaft; de beelden werden verwijderd. De bisschoppen bleven, maar dogma en eredienst werden in Protestantse geest veranderd.

Zeer belangrijk was de uitgave van het *Book of common prayer* (boek van gemeenschappelijk gebed), in 1549, voor kerkelijk en huiselijk gebruik bestemd. In plaats van de mis kwam de Avondmaalsviering in Lutherse zin. Wat in de kerk moest worden voorgelezen, was aan de Heilige Schrift ontleend. Overigens werden vele ceremoniën, bijv. zalving, exorcisme, laatste oliesel, oorbiecht en gebed voor de doden, nog in stand gehouden, gelijk ook in de Lutherse kerk het geval was.

Tevergeefs poogden Roomsen als Gardiner en Bonner de Protestantse stroom te keren; zelfs

minderde de Lutherse invloed sinds 1547 aanmerkelijk, daar het contact met Calvijn hoe langer hoe steviger werd. Tal van Gereformeerde predikanten kregen in Engeland een arbeidsveld; zo kwam Petrus Martyr Vermiglio in Oxford, Bernardino Ochino in Londen, Martin Bucer in Cambridge en werd de leiding van de vluchtelingengemeenten in Londen aan Johannes à Lasco opgedragen. Bovendien stond Calvijn in een persoonlijke briefwisseling met Cranmer, Somerset en Eduard VI. Ten gevolge van deze Geneefse contacten werd op advies van Bucer en Martyr de tweede uitgave van het Common Prayer Book (1552) sterk gewijzigd in Gereformeerde zin. Van een dagelijkse offerande was geen sprake meer: het Avondmaalsbrood moest door de gelovigen knielend met de handen worden aangenomen, doch zonder dat dit knielen aanbidding betekende. Na de algemene schuldbelijdenis van de gemeente volgde eveneens een algemene priesterlijke absolutie, die niets anders was dan een verklaring, dat God aan de berouwvolle zondaar de zonden, vergeeft. Vormsel, oorbiecht, laatste oliesel en gebed voor de doden hadden afgedaan. In ditzelfde jaar verschenen de 42 artikelen (1552), door Cranmer in Gereformeerde zin opgesteld. Hierin werd verklaard, dat ook Rome had gedwaald en dat het over Engeland geen zeggenschap had.

De rechtvaardigmaking door het geloof alleen werd een zeer gewisse en zeer heilzame Christelijke leer genoemd. Ten aanzien van het Avondmaal werd Calvijn gevolgd; overtollige werken en vagevuur werden verworpen. Zowel het Common Prayer Book als de 42 artikelen waren ten aanzien van de leer van zonde en genade semipelagiaans.

Van een krachtige invoering dezer liturgische en symbolische geschriften kwam niets, aangezien Eduard VI reeds in 1553, zeer jong, stierf, en diens oudste zuster Maria, dochter van Catharina van Arragon en fijn-Rooms, aan het bewind kwam (1553-1558). Een poging van de hertog van Northumberland om haar van de troon te houden mislukte: wel riep de koning stervende zijn 18-jarige nicht Jane Grey, die met de zoon van Northumberland was gehuwd, tot koningin uit, maar het gevolg hiervan was, dat Maria vastberaden zowel Northumberland als Jane Grey op het schavot bracht.

Er was geen twijfel aan, welke zijde Maria zou kiezen. De Evangelische bisschoppen Cranmer, Ridley en Latimer liet zij gevangennemen; de maatregelen van Eduard VI werden ingetrokken; de mis weer ingevoerd, de vluchtelingen verdreven. De pauselijke legaat, kardinaal Pole, kwam naar Engeland; de paus werd weer als hoofd van de kerk erkend (1554). Filips II, koning van Spanje, die met Maria huwde, doch haar verwaarloosde, vertoefde korte tijd in Engeland en was er getuige van, dat de wet op het verbranden van ketters opnieuw van kracht werd en de vervolging door Maria de Bloedige werd verscherpt.

In drie en een half jaar heeft zij bijna 300 Protestanten, waaronder ook Cranmer, verbrand. Velen vluchtten naar het buitenland en kwamen daar in contact met de Reformatie van Calvijn. In Engeland werd dit bewind echter ondragelijk. Ter wille van Filips II nam Maria aan de oorlog tegen Frankrijk deel, die aan Engeland Calais kostte. De stemming werd hoe langer hoe slechter en toen Maria in 1558 stierf, kon haar half-zuster Elisabeth, de dochter van Anna Boleyn, als haar opvolgster de Hervormingen gemakkelijk herstellen (1558-1603).

Reeds in 1559 werd de koninklijke suprematie over de kerk en de eed op deze suprematie hersteld; er was weer een Engelse staatskerk, los van de paus. Toch was er een belangrijk verschil in de positie van de koning in de kerk: hij werd niet langer, als in de dagen van Hendrik VIII en Eduard VI, het opperste hoofd van de kerk genoemd, maar de hoogste regent van de Staat in kerkelijke en politieke aangelegenheden. Over Woord en sacrament had de koning voortaan niets te zeggen; de kerk ontving in dit opzicht haar vrijheid terug. Bij de Acte van uniformiteit (1559) werd de liturgie van Eduard VI met enkele wijzigingen in het Common Prayer Book weer ingevoerd. Enkele zaken, die aan de Rooms en aanstoot gaven, werden teruggenomen. Altaren, beelden, kruisen, kerkmuziek en priestergewaad mochten behouden blijven; dat men het Avondmaalsbrood niet mocht aanbidden, werd geschrapt. Van de 16 bisschoppen legde slechts één de gevraagde eed af; de andere 15 werden verdreven. Als aartsbisschop van Canterbury werd Mattheus Parker gewijd.

Niet alleen het liturgische Common Prayer Book, maar ook de symbolische 42 artikelen van 1552 werden belangrijk herzien. In de nieuwe uitgave, de 39 artikelen (1563), ontving de Engelse kerk haar Geloofsbelijdenis, maar terwijl de liturgie dicht bij de Roomse stond, naderde de Confessie het Gereformeerde type. Volgens haar is de zichtbare kerk de

vergadering van de gelovigen, waarin het zuivere Woord Gods wordt verkondigd en de sacramenten naar de instelling van Christus recht worden bediend. De door Christus ingestelde sacramenten zijn niet slechts tekenen van de Christelijke Belijdenis, maar zekere getuigenissen en werkzame tekenen van de genade en van de genadige wil van God jegens ons, waardoor Hijzelf onzichtbaar in ons werkt en ons geloof in Hem niet slechts wekt, maar ook versterkt. Het lichaam van Christus wordt gegeven, aangenomen en gegeten in het Avondmaal, maar slechts op hemelse en geestelijke wijze. Het middel, waardoor het lichaam van Christus bij het Avondmaal wordt aangenomen en gegeten, is het geloof. Slechts wegens de verdienste van onze Heere en Zaligmaker Jezus Christus, door het geloof, niet wegens onze werken en verdiensten, worden wij rechtvaardig geacht voor God. Merkwaardig was, dat in de 39 artikelen werd weggelaten (wat in de 42 artikelen stond), dat de besluiten van de predestinatie ons onbekend zijn. In 1571 werd het tekenen van de Artikelen voor de geestelijkheid verplicht.

In **Ierland** hebben Eduard VI en Elisabeth tevergeefs gepoogd het Protestantisme in te voeren, want ook toen daar de Anglicaanse kerk werd gesticht en hieraan alle kerkgoederen werden toegewezen, bleven de geestelijkheid en het volk aan de Roomse kerk trouw en verkoos het volk dan maar uit eigen middelen zijn priesters te onderhouden.

Schotland

De eerste martelaar in Schotland was de adellijke Patrick Hamilton, die eerst een leerling van Erasmus en later een medestander van Luther was. In 1527 heeft hij Luther in Wittenberg opgezocht, maar toen hij daarop in Schotland het Evangelie verkondigde, werd hij gevangengenomen en stierf hij in 1528 de marteldood, nauwelijks 24 jaar oud. Toen koning Jacobus V (1513-1542) stierf en zijn dochter Maria Stuart (1542-1567) nog te jong was om zelf te regeren, kon in de tijd van het regentschap het Protestantisme, dat onder de adel en het volk vele belijders telde, zich regelmatig ontwikkelen. Toen evenwel de vervolging opnieuw werd ingezet en onder de slachtoffers ook George Wishart was (1546), een bekwaam prediker, die het Zwitserse Protestantisme in Schotland had verbreid, kwamen de Protestanten in verzet. David Beaton, aartsbisschop van St. Andrews en de ziel van het Rooms Katholicisme in Schotland, werd gedood en John Knox (f 1572), de Hervormer van Schotland, hield in St. Andrews zijn eerste Evangelische preek.

Geboortig van Giffordgate bij Haddington was Knox door de marteldood van Wishart tot de Hervorming overgegaan. Hij begon in het kasteel St. Andrews als predikant van de Evangelische edelen zijn Reformatorische arbeid. De paus was in zijn oog de antichrist, het Rooms-Katholicisme afgoderij. Toen St. Andrews met hulp van de Fransen was ingenomen (1547), kwam Knox op de Franse galeien terecht, waarvan hij in 1549 werd bevrijd. Onder Eduard VI heeft hij aan de Engelse Reformatie me gewerkt en toen de koning stierf, week hij voor Maria de Bloedige naar Genève uit, en nadat hij ook nog de vluchtelingengemeente te Frankfort aan de Main had gediend, keerde hij in 1555 voor korte tijd en in 1559 definitief naar Schotland terug.

Hier had de adel in 1557 een verbond (Covenant) gesloten om Gods Woord door te voeren en de gemeente te beschermen en toen de regering het voor de Roomse kerk opnam, predikte Knox met kracht het Evangelie en verzette hij zich fel tegen de mis. Beelden, kerken en kloosters werden verwoest en een burgeroorlog brak uit. Het parlement erkende nu de Gereformeerde Schotse Staatskerk (1560), die geheel naar het model van Calvijn werd ingericht. Als Belijdenisgeschrift werd de Schotse Geloofsbelijdenis aanvaard, die onder leiding van Knox was opgesteld en sterk anti-Rooms was; voor de organisatie van de kerk diende het Boek van discipline. Toen Maria Stuart na de dood van haar gemaal, Frans II van Frankrijk, in Schotland terugkeerde (1561) kwam zij te laat om nog iets voor het Rooms-Katholicisme te doen. Knox, die nooit voor het aangezicht van een mens had gevreesd, had het Evangelie onverschrokken verbreid.

Scandinavische landen

De Scandinavische landen zijn tussen de jaren 1520 en 1540 onder de druk van de vorsten tot

het Lutheranisme overgegaan, dat hier een conservatief stempel verkreeg. In 1397 was de Unie van Calmar gesloten, waarbij Noorwegen en Zweden zich verbonden steeds de Deense koning als hun koning te zullen kiezen. Veel invloed had deze koning echter niet. In Zweden was de rijksbestuurder ongeveer zelfstandig en in alle drie landen waren de adel en de geestelijkheid machtiger dan de koning, terwijl de boeren arm en de steden zonder betekenis waren, omdat de Duitse Hanze en de Nederlanders de handel beheersten.

Om zijn invloed in Denemarken te versterken zocht koning Christiaan II (1513-1523) Luther voor de universiteit van Kopenhagen te winnen en door middel van de Reformatie de invloed van adel en geestelijkheid te breken. Zijn plannen leden echter schipbreuk: Luther kwam niet, Karlstadt vertoefde drie weken in Kopenhagen (1520) en keerde toen terug, en de koning nam in 1523 de vlucht. Zijn opvolger Frederik I (1523-1533) beloofde bij zijn troonsbestijging de Lutherse prediking niet te zullen dulden, maar in het geheim was hij Reformatorisch gezind en in 1526 benoemde hij Hans Tausen, een leerling van Luther, tot zijn kapelaan. Op de rijksdag van Odense (1527) werd besloten, dat de Lutheranen tot het volgende concilie zouden worden geduld. In hetzelfde jaar, waarin de rijksdag van Augsburg vergaderde, diende Tausen tegenover de aanklachten van de bisschoppen de Deense Geloofsbelijdenis in (1530). Aan de Lutherse prediking werd nu volle vrijheid verleend; de kathedraal van Wiborg kwam in handen van de Evangelischen, maar de dom van Kopenhagen, die door een Beeldenstorm was geteisterd, aanvankelijk nog niet. Christiaan III (1533-1559) zette de Hervorming echter ook in Kopenhagen door (1536). Hij werd in 1537 door Bugenhagen gekroond, die een, conservatieve Deense Kerkorde vervaardigde, volgens welke hij de Deense kerk heeft georganiseerd (1537-1539).

De zeven bisschoppen werden gevangengenomen en door zeven superintendenten vervangen, die later weer de titel van bisschop verkregen. Met de apostolische successie was hierbij gebroken. Het kerkengoed verviel grotendeels aan de kroon. Het stempel van de Deense Reformatie was hiermee zó eenzijdig Luthers geworden, dat Christiaan III in 1553 twee schepen met 175 vluchtelingen, die voor Maria de Bloedige uit Londen hadden moeten vluchten, de toegang tot zijn rijk ontzegde. Hoe krachtig à Lasco en Utenhove ook voor hen pleitten, de koning bleef bij zijn weigering, omdat de vluchtelingen niet de Lutherse, maar de Gereformeerde Avondmaalsleer beleden.

Eveneens onder Christiaan III zijn **Noorwegen** (1536) en **IJsland** (1539) tot de Lutherse Reformatie overgegaan. Wel was er enige weerstand, maar deze werd gebroken en op IJsland werd het Nieuwe Testament van Luther door diens, leerling Gottskalkson in het IJslands vertaald (1540).

In **Zweden** had het Bloedbad van Stockholm (1520); dat Christiaan II onder de Zweedse adel had aangericht, verbittering gewekt en toen de koning uit zijn land moest vluchten, werd Gustaaf Wasa tot koning over Zweden uitgeroepen (1523-1560). Reeds hadden de broers Olaus Petri en Laurentius Petri, samen met Laurentius Andreae, het Evangelie in Zweden verbreid. Zij wonnen Gustaaf Wasa voor hun zaak, die voor het door de oorlog verarmde rijk de kerkgoederen aansprak en door een, keuze voor het Lutheranisme zijn troon meende te kunnen bevestigen. Toen het volk aan de Roomse kerk trouw bleef, verklaarde de koning op de rijksdag te Westeras (1527) zijn waardigheid neer te leggen en aangezien hierdoor een grote verwarring ontstond, welke niemand begeerde, stemden alle standen toe. Het Evangelie mocht vrijelijk worden gepredikt; de kerkgoederen vervielen aan de koning, die ook het recht ontving, de predikanten te benoemen. Overigens bleef het karakter van de kerkinrichting zeer conservatief: er waren twaalf bisschoppen en de aartsbisschop van Upsala; van de Roomse ceremoniën werden de elevatie van de hostie, de misgewaden, de gebeden voor de overledenen, de exorcismen e.a. gehandhaafd en aangezien de dienstdoende geestelijken op hun post mochten blijven, won de Hervorming slechts uiterst langzaam terrein. De tegenstand van het volk uitte zich in de opstand van de Smalanders (1529), doch langzamerhand verkreeg de Reformatie de overhand.

Oostzeeprovincies, Bohemen, Hongarije, Italië, Spanje

Wat de overige landen betreft, vond de Hervorming in de Oostzeeprovincies reeds in 1523 in Riga ingang en gingen bij de benoeming van Wilhelm van Brandenburg tot aartsbisschop van **Riga ook Lijfland en Estland** tot het Lutheranisme over (1539); toen de ordestaat van Lijfland in 1561 werd opgeheven, volgde ook Kurland In Polen en Litauen, die onder Jagiello en Hedwig slechts uitwendig waren verbonden (1386), werkte Sigismund I (1506-1548) de Hervorming tegen, maar zonder succes. Zijn land vertoonde een bont allerlei van kerken; behalve vele Joden vond men er:

1. Rooms
2. Russisch-orthodoxen, vooral in het gebied van Litauen, dat voorheen tot Rusland had behoord;
3. Lutherse, die inzonderheid onder de adel en in de Duitse steden als Danzig (1523) werden gevonden
4. Gereformeerden, merendeels vluchtelingen uit Italië,
5. Boheems-Moravische broeders, die na het noodlottig einde van de Schmalkaldische oorlog uit hun land waren verdreven;
- 6, Antitrinitariërs onder leiding van de gebroeders Socini.

Koning Sigismund II (1548-1572) maakte studie van de geschriften van Calvijn en correspondeerde met hem en Melanchthon. Onder zijn regering keerde Johannes a Lasco (1499-1560) na zeer vele buitenlandse reizen in zijn vaderland Polen terug (1556), Vooral in Oost-Friesland (Eindhoven), bij de Londense vluchtelingen gemeenten en te Frankfurt aan de Main heeft hij zich een talentvol organisator/bewezen en ook in Polen heeft hij de kleine adel voor de Gereformeerde Avondmaalsviering weten te winnen. Tot een kerkorde en een kerkelijke tucht in de geest van Calvijn is hij echter niet gekomen. Eerst tien jaren na zijn dood hebben Lutherse, Gereformeerden en Boheemse broeders elkander te Sandomir gevonden (1570),

In Bohemen, waar weinig Rooms woonden, en in Moravië, waar de Roomse kerk vrij sterk was, kwamen vele utraquisten en Boheemse broeders onder Lutherse invloed. Van de steden was inzonderheid Iglau een Lutherse stad met bloeiende kerken en scholen. Toen de broeders in de Schmalkaldische oorlog weigerden onder Ferdinand tegen de Duitse Protestanten op te trekken, kwam hun dit duur te staan, maar door verdrukking, vervolging en verbanning heen zijn zij bewaard gebleven.

In **Hongarije** werd het Lutheranisme door Mattheus Biro Dévay, die in Wittenberg had gestudeerd en een vriend van Melanchthon was, sterk verbreid. Toen Biro naar Zwitserland was verbannen en met het Gereformeerd Protestantisme in aanraking kwam, poogde hij sedert 1543 Hongarije in Gereformeerde banen te leiden, wat hem ten dele gelukte. Tot één Hongaars-Protestantse kerk heeft hij het niet kunnen brengen. Nagenoeg geheel Zevenburgen is tot het Protestantisme overgegaan; onder de Saksen, die hier woonden, werkte Johannes Honter in Kroonstad

In **Italië** kon het Protestantisme geen vaste voet verkrijgen, omdat Rome hier gelegen was en het land zich dit voordeel niet liet ontglippen. Kleine kringen Evangelischen werden gevonden in Napels, Ferrara, Venetië en Modena. Bekende figuren waren de Spanjaard Juan Valdés, die in Napels werkte; de hertogin Renata van Ferrara, die met Calvijn in correspondentie stond, hem korte tijd heeft geherbergd en later om haar geloof is verdrukt; Olympia Morata en de dichteres Vittoria Colonna, markgravin van Pescara; Benedetto da Mantova, een Augustijner monnik, die het beroemde boek *Van de weldaad van Christus* heeft geschreven. De hernieuwde inquisitie, door paus Paulus III ingesteld, heeft vele martelaren gemaakt; anderen namen de vlucht, als Vermigli, Ochino en ook Pietro Paolo Vergerio, die nog in 1535 als legaat van de paus bij Luther was geweest en nu in Tübingen het Evangelie bracht.

In **Spanje** was de kans voor het Evangelie uiterst klein. Op het verbreiden van Reformatorische geschriften stonden reeds in 1521 zware straffen en wat er in Sevilla en Valladolid aan belijders werd gevonden, werd of door de inquisitie (1557-1558), Of door de

autos da fé (d.i. geloofsdaden; felle vervolgingen in 1559 en 1560) uitgeroeid.

Nederland

In de Nederlanden hadden de *Broeders des gemenen levens* de bodem voor de Hervorming toebedeeld en had Desiderius Erasmus als humanist door zijn uitgave van het Nieuwe Testament de aandacht op de Bijbel gevestigd.

Toen Luther optrad, waren het Augustijner monniken, die het eerst met hun ordegenoten meegingen. De eerste martelaren, Hendrik Vos en Johannes van Esschen, waren Augustijners uit Antwerpen. Zij werden door Willem Dirks, Jan de Bakker, Wendelmoet Klaesdochter van Monnikendam en duizenden andere bloedgetuigen gevolgd, allen slachtoffers van de strenge plakaten, die Karel V in 1522 en 1525 had uitgevaardigd.

Vele andere Nederlanders namen de vlucht en vonden onderdak in Wesel, Eindhoven, de Palts, Londen en Danzig. Een eigen Hervormer hebben de Nederlanders niet gehad.

In Delft verzamelde de Utrechtse Dominicaan Wouter een kring van Hervormden, waartoe rector Hondebeke, de Haagse advocaat Cornelis Hoen, Johannes Sartorius en Willem Gnapeus (de volder) hebben behoord.

In Antwerpen werkten Hendrik van Zutphen en de prior Jacobus Praepositus, de stadssecretaris Cornelis Grafeus en de griffier Petrus Aegidius.

In Amsterdam was de stadsregering op de hand van de Hervormden; in Utrecht woonde rector Hinne Rode en verder zouden nog vele anderen kunnen worden genoemd, die in alle delen van het lands voor het Evangelie kozen. Zij droegen de naam Evangelischen of Sacramentariërs, omdat hun Avondmaalsleer niet Luthers was, maar aan die van Zwingli verwant. Een eigen inzicht had immers Cornelis Hoen ontwikkeld, die alleen van een gedachtenismaal sprak en van Nederland uit invloed op Zwingli heeft geoefend (1523). Hij verstond de instellingswoorden, alsof Jezus had gezegd. Dit betekent mijn lichaam. Na de eerste vertaling van het Nieuwe Testament in het Nederlands (1523) kwam reeds in 1525 een volledige Nederlandse Bijbel, weldra door: vele andere vertalingen gevolgd, waardoor de Hervorming zich krachtig verbreidde.

Tussen 1530 en 1535 heeft de Wederdoperij aan de Hervormde zaak veel schade berokkend, maar Menno Simons wist na de beroeringen in Munster en Amsterdam de gemeenten in rustiger banen te leiden. Intussen zijn **de meeste martelaren Doopsgezinden** geweest en heeft Karel V steeds scherper maatregelen getroffen, vooral nadat hij in 1543 heer van alle Nederlandse gewesten was geworden.

Naast de Dopers heeft een groep Hervormingsgezinden bestaan, doorgaans de nationaal Gereformeerden genoemd, die onder de invloed van Bullinger stonden en een Bijbels Christendom zonder krachtige dogmatische lijnen beleden. De bekendste onder hen waren: Angelus Ivlerula, pastoor van Heenvliet; Henricus Geldorpius, rector te Sneek en elders; Regnerus Praedinius, rector te Groningen; Petrus Bloccius, scholarch te Leiden en niet in het minst Johannes Anastasius Veluanus, pastoor van Garderen en Hervormer van Gelderland, die van de Leken Wechwgser heeft geschreven. In dit boek, dat later door Hugo de Groot en Wtenbogaert zeer is geprezen, sprak Veluanus waarderend over de Reformatoren, beval hij de *Loci communes* van Melanchthon en de Institutie van Calvijn aan en rekende hij zichzelf onder de Zwinglianen of Gereformeerden. In de Avondmaalsleer volgde hij Cornelis, Hoen; voorts verwierp hij de predestinatie en leerde hij, dat de zaligheid algemeen is. Volgens hem was Christus in het vlees gekomen en onze broeder geworden, opdat wij van het Vaders erfgenamen zouden worden en opdat Hij onze lichamen zou herscheppen tot tempelen Gods, waarin Gods Geest woont: Van een betaling van schuld of een verzoening van zonden sprak Veluanus hierbij niet.

Omstreeks het jaar 1550 werd de invloed van Calvijn in Nederland steeds meer merkbaar, zowel door zijn geschriften als door zijn correspondentie en leerlingen. Van de laatste kwam Pierre Bruly reeds in 1545 te Doornik op de brandstapel en was Guido de Bres een van de eerste en meest bekende. Oorspronkelijk was hij bestemd om glasschilder te worden en om de Bijbelse taferelen in beeld te kunnen brengen, moest hij regelmatig de Heilige Schrift lezen. Dit werd hem tot rijke zegen, maar dwong hem toen de vervolging uitbrak zijn vaderstad

Bergen in Henegouwen te verlaten en naar Londen te vluchten, waar koning Eduard VI de gelovigen gaarne ontving: Vier jaar heeft hij hier vertoefd (1548-1552) en getrouwd de "profetieën" bezocht, wekelijkse samenkomsten, waar de verschillende Bijbelverklaringen met elkander werden vergeleken. Aldus geschoold keerde hij in 1552 naar zijn vaderland terug, waar hij in Rijssel en Gent het Evangelie heeft verkondigd, Voldoende kennis bezat hij echter nog niet en om die te verwerven heeft hij Frankfort aan de Main, Lausanne en Genève bezocht; daarna heeft hij verschillende gemeenten in zijn vaderland als predikant gediend nl. Doornik, Sedan, Antwerpen en Valenciennes.

De Bres is vermaard als de samensteller van de Confessie, die als Nederlandse Geloofsbelijdenis, te zamen met de Heidelbergse Catechismus van Ursinus (1563), voor de kerk van Nederland van blijvende betekenis is geweest. In de nacht van 1 op 2 november 1561 werd een exemplaar van deze Geloofsbelijdenis over de muur van het kasteel van Doornik geworpen, opdat de gouverneur ervan het aan landvoogdes Margaretha in Brussel en deze op haar beurt het weer aan koning Filips II zenden zou. In de brief, die er voor de koning was bijgevoegd, werd o.a. gezegd: "Als het ons ware toegestaan, genadige Heer, ons voor Uw aangezicht te presenteren om ons te verontschuldigen over de misdaden, waarvan men ons beschuldigt en om de rechtvaardigheid van onze zaak te bewijzen, zouden wij dit verborgen middel niet zoeken om het bitter zuchten van uw volk te kennen te geven door een stom rekest of geschreven Belijdenis; maar omdat onze vijanden uw oren met zóveel valse rapporten vervuld hebben, dat wij niet alleen verhinderd worden voor uw aangezicht te verschijnen, maar ook worden verjaagd uit uw landen vermoord en verbrand, in welke plaats wij ook gevonden worden, -zo verleen ons genadige Heer, in de Naam van God tenminste datgene, wat geen mens zelfs aan de beesten weigeren kan, namelijk om ons klagelijk roepen als uit de verte aan te horen".

De beschuldiging, dat zij evenals de Wederdopers revolutie in de zin zouden hebben, wordt daarna in de brede weerlegd en als de schrijver aan alle ellende dacht, die zou komen, als de koning zijn, arm zou uitstrekken om die in het bloed van zoveel mensen te wiken en te wassen", brak hij uit in de klacht: "Welk oog zal droog en zonder in tranen te baden, kunnen aanzien, dat zoveel heerlijke burgers, van een ieder bemind en van niemand gehaat, na een duistere en verschrikkelijke gevangenis, na pijnningen en verdrukkingen overgeleverd worden tot een zo schandelijke dood en kwelling, het aller-wreedste en vreemdste, wat ooit heidense en onheilige tirannen hebben mogen uitdenken?"

Helaas heeft dit smeekschrift, evenals dat van Calvijn aan Frans I, niets mogen uitwerken, maar werd De Brès in 1567 gevangen genomen en stierf hij de marteldood in dat geloof, dat de Belijdenis van de kerk worden zou.

Wederdopers

In het opkomend Protestantisme hebben de Wederdopers een tamelijk sterke stroming gevormd. Zij stelden: 1. de sekte tegenover de kerk; 2, het inwendig licht tegenover de Schrift; 3. volkomen heiligheid tegenover rechtvaardiging door het geloof alleen; 4. de bejaardendoop ná Belijdenis tegenover de kinderdoop als teken van Gods genadeverbond; 5. een wettelijke zedeleer op grond van de Bergrede tegenover een leven uit het geloof alleen; 6. een weerloos dulden van onrechtvaardige overheidsmaatregelen en een wantrouwen ten opzichte van de Staat tegenover de Belijdenis van een overheid, die moet regeren naar het Woord van God. Natuurlijk werden deze inzichten niet in alle schakeringen van deze groep even duidelijk samen aangetroffen, maar het uitgangspunt bij allen was toch hetzelfde: een mijding van het gewone, aardse, kerkelijke en staatkundige leven en een zich opsluiten in een kring van volmaakte vromen, die reeds de hemel op aarde hadden gevonden, een gemeente zonder vlek of rimpel.

Toen Luther zich op de Wartburg schuil hield, begon de dweperij met Karistadt in Wittenberg en werden de spanningen ondragelijk groot met de komst van de Zwickauer profeten Storch en Stübner, volgelingen van Thomas Münzer (1521-1522). De terugkeer van Luther heeft aan de onrust, die zij hadden gezaaid, een einde gemaakt. In Zürich traden Coenraad Grebel, Felix Manz en vooral Balthasar Hubmaier, predikant te Waldshut, tegenover Zwingli op en daarbuiten waren Johannes Denk, Ludwig Hätzer, Hans Hut en 1Vielchior Hoffinann leiders

van betekenis. Onder de leus van de bejaardendoop wonnen zij zóveel aanhangers, dat Zürich na vergeefse disputen en geschriften van Zwingli met straffen tegen hen optrad. Toen zij zelfs met de dood werden bedreigd, trokken zij uit Zwitserland weg, maar verspreidden zich als reizende predikers over Moravië, Lijfland, Zuiden Noord-Duitsland en Nederland. Hun belangrijkste steunpunten werden nu Moravië en de grote Zuid-Duitse steden Straatsburg, Augsburg en Neurenberg. In het begin werd Melchior Hoffmann, een bontwerker van beroep, na allerlei omzwervingen in Lijfland, Zweden en Holstein in Straatsburg gastvrij ontvangen. Toen hij zich echter ging uitgeven voor Elia, die aan de jongste dag zou voorafgaan, ging hij weer zwerven en begaf hij zich naar Oost-Friesland, en vandaar naar Amsterdam, waar zijn ideeën gretig werden aangenomen. Toen hij evenwel in 1533 in Straatsburg terugkeerde in de verwachting, dat hier het Nieuwe Jeruzalem zou neerdalen, werd hij gegrepen en stierf hij, na tien jaar in harde gevangenschap te hebben gezucht, aldaar in de kerker (1543).

Het zaad, dat hij had uitgestrooid, was intussen welig ontkiemd. Jan Matthijsz, bakker te Haarlem, beweerde de profeet Henoch te zijn en zond zijn apostelen twee aan twee door geheel Holland uit (1533). Fanatiek als hij was, gaf hij hun de wapenen in de hand en trok weldra naar Munster, waar grote scharen waren heengetogen in de verwachting, dat dit het nieuwe Jeruzalem was. Hier had Bernt Rothmann het Evangelie gepredikt, maar kwamen Jan Matthijsz en zijn medeprofeet Jan Beukelsz van Leiden nu aan de macht. Jan Matthijsz, de profeet, voerde thans gemeenschap van goederen in, liet de schuldbrieven verscheuren, verklaarde alle renten vervallen, deed alle bibliotheken verbranden en spaarde alleen de Bijbel. Zijn tirannie duurde echter slechts kort. De bisschop van de stad belegerde Munster en toen Matthijsz met twintig man de stad uittrok om als een tweede Gideon het gehele leger van de bisschop te verdrijven, werd de dweper aanstonds neergeslagen en in stukken gehouwen. Zijn opvolger, Jan Beukelsz, die in Leiden kleermaker was geweest, voerde nu de veelwijverij in, hield er zelf 17 vrouwen op na, waarvan hij er eigenhandig een heeft onthoofd en waarbij de andere vrouwen, in een kring er omheen staande, zongen: De hoge God alleen zij eer! De wreedaard liet zich tot "koning van Zion" kronen, maar heeft van zijn waardigheid zeer kort genoten. In 1535 viel de stad in handen van de vijand; zeer velen werden gedood; Jan van Leiden zelf werd met zijn medestander Knipperdollinck op ijselijke wijze gedood. Hun lijken werden in ijzeren kooien in de toren van de St. Lambertuskerk te Munster opgehangen. De Hervorming had in Munster geen kans meer, de Roomse kerk keerde er in, al haar aanzien terug. Voor de zaak van de Wederdopers was de tragedie in Munster de nekslag. Ook in Amsterdam, waar in 1535 de naaktloperij spoedig was onderdrukt, was het met de invloed dezer beweging gedaan.

Wat van de Wederdopers na Munster was overgebleven, werd door Menno Simons (1496-1561) in gemeenten verzameld. Deze priester van Witmarsum ging in 1536 tot de Wederdopers over en werkte in Friesland, aan de beneden-Rijn, aan de Oostzee en in Holstein. Hij veroordeelde de Munsterse dweperij, maar was zelf een overtuigd spiritualist. In zijn boek *Dat Fundament van het Christelycken Teers* (1539) verwierp hij de kinderdoop, en verklaarde hij, dat de leer en wijsheid van Jezus Christus alleen van boven gegeven en door de Heilige Geest geleerd moet worden. Zijn gemeenten zonder vlek of rimpel trokken zich van de wereld en het staatkundig leven terug, oefenden een strenge tucht en weigerden de krijgsmacht en de eed. Het Avondmaal werd als een gedachtenisviering beschouwd. Volkomen rustig was het echter niet overal: na de troebelen in Munster wierp de voormalige Delftse glasschilder David Joris zich op zijn beurt als de Messias op. Bij dreigend gevaar week hij naar Basel uit, waar hij, onder de schuilnaam van Johan van Brugge en onder de schijn van een arm vluchteling te zijn, nog vele jaren als een groot heer van de gelden van zijn blinde vereerders heeft geleefd.

Zie over de Doopsgezinde Martelaren en weerlegging van enkele van de hier gestelde dwalingen Th. Van Braght en S. Blaupot, *Geschiedeniks van de Doopsgezinden*, op de site: www.theologienet.nl

Mystieken

Verwant aan de Wederdopers was de mystiek van Sebastiaan Frank (1499-1542), die het

inwendige Woord tegenover de letter van de Heilige Schrift en het zuiverste individualisme tegenover de kerk en haar eredienst stelde. Hij streefde naar een onzichtbare kerk zonder uitwendige middelen, alleen door de Geest geleid. Aan de leer van Christus en de Drieëenheid ontnam hij alle inhoud en hij heeft zijn Platonische mystieke beschouwingen in zijn boek *Paradoxa* (1534) neergelegd.

Naast deze mystieke individualist hebben twee sekten soortgelijke gedachten verbreid. De eerste, die van de Familisten (*Familia charitatis* betekent: huis van de liefde), is vooral in Engeland door de koopman Hendrik Niclaes (1502-1580) gesticht; zij verwierp de kinderdoop, vertoonde een pantheïstische mystiek, had een hiërarchische organisatie en heeft zich in de Ranters van, de Revolutietijd nog doen gelden. De tweede sekte werd door Caspar Schwenkfeld (1489-1561) gesticht. Hij was in de aanvang een leerling van Luther, maar brak later met hem, omdat hij in het Schriftgeloof letterdienst zag en in plaats van een kerkvorm de inwoning van Christus in de gelovigen stelde. Hij noemde dit zelfs de menswording van Christus in de gelovige, beweerde, dat het vlees van Christus ongeschapen was en vergeestelijkte met de kerk ook de sacramenten. In Zwaben en Silezië hebben zij lange tijd weten stand te houden en tegenwoordig worden hun kerken nog in Pennsylvanië (Noord-Amerika) gevonden.

Anti-trinitariërs

Het meest kritisch ten opzichte van de kerk en haar leer zijn de Antitrinitariërs geweest, die van de Belijdenis van de Drieëenheid niets moesten hebben. In de tijd van Calvijn werd dit standpunt door Michaël Servet verdedigd. Behalve in Zuid-Frankrijk, waar Servet heeft gewerkt; werden de Antitrinitariërs in Italië, Polen en Zevenburgen gevonden, en in 1550 hielden zij een concilie in Venetië. Onder leiding van Lelio Sozzini en diens neeffausto Sozzini werd in Polen zelfs de Unitarische of antitrinitarische Sociniaanse kerk gesticht, waarvan Rakow het middelpunt was en de *Rakotvse Catechismus* in 1605 het symbool werd. Zij leerde inzake de Heilige Schrift, dat zij de bron van de godsdienstige kennis was en niets kon bevatten, wat met de rede in strijd was; inzake de Drieëenheid, dat deze niet de Schrift en de rede beide in strijd was; dat Jezus slechts mens was geweest, die als loon op Zijn volkomen gehoorzaamheid tot Goddelijke majesteit was verheven en dat de Heilige Geest slechts een kracht, geen persoon was; inzake zonde en genade, dat het beeld Gods in de mens slechts bestond uit de heerschappij over de dieren, dat er geen erfzonde was, dat de kwade neiging overerfde, dat Jezus geen verlossing had aangebracht, maar slechts de weg gewezen, die wij moeten bewandelen en dat de bekering, in eigen kracht begonnen, door Gods bijstand kon worden voltooid; en ten slotte leerde zij inzake de sacramenten, dat deze plechtigheden slechts als daden van Belijdenis moesten worden beschouwd.

In weerwil van enige kritische tegenstromingen had de zaak van de Hervorming in een groot deel van Europa voortgang gevonden. Het licht was weer op de kandelaar geplaatst; het Woord Gods was een macht in kerk en gezin, openbaar en persoonlijk leven geworden, die van allesbeheersende betekenis was.

XII. DE CONTRA-REFORMATIE. door Dr. J. W. van den Bosch

Inhoud: **Opleving van de Roomse kerk, 129 Jezuïeten, 133 Concilie van Trente, 158.**

Opleving van de Roomse kerk

De Reformatie van de zestiende eeuw brak op ongedachte wijze de kluisters van list en geweld, waarmee de diep vervallen Rooms-Katholieke kerk het geestelijke en zedelijke leven van de volkeren eeuwen lang had verdrukt.

Een nieuwe dageraad was voor de mensheid doorgebroken. Duizenden bij duizenden, als aangeraakt door de Geest Gods, hadden de enig werkelijke steunpunten voor tijdelijk en eeuwig geluk gevonden in het Woord Gods als het ware levenslicht van de Goddelijke openbaring en in de vergeving van de zonden door het rechtvaardigend geloof in Jezus Christus alleen. Nu was weer de tijd gekomen om het gehele menselijke leven in hart en huis, in kerk en volk onder de tucht van God, de hoogste Soeverein in hemel en op aarde, terug te brengen. En altijd sterker toonde de beweging van de kerkhervorming haar meeslepend geweld over de zielen.

Mochten ook al velen uit minder edele motieven met haar zijn meegegaan, gelijk het bij een grootse beweging als de kerkhervorming verwacht kon worden, dezen konden toch de kracht van het Reformatorisch streven bij de zuivere kern van de Hervormingsgezinden niet breken, hoogstens haar élan hier en daar wat vertragen. En zeker was in elk geval, dat de Middeleeuwse kerk door de stormaanval van de Reformatie tot op de rand van gevaarlijke afgronden was gebracht. Zij moest bedacht worden op eigen lijfsbehoud, wilde zij niet te gronde gaan in de storm van de tijden.

Een dergelijke toestand mocht de Roomse kerk niet laten voortduren, wilde zij niet haar eigen positie in het midden van de wereld altijd meer ondergraven.

Het systeem van haar onderdrukking, op de zogenaamde "ketterij van de Hervorming" toegepast vanuit haar vervallen burcht, had geen resultaat gebracht. De martelaarsvervolgung van de Reformatorisch-gezinden had aan de Hervorming slechts uitbreiding gegeven. Iets anders dan negatief geweld moest dus worden aangewend, wilde zij nog redden wat te redden viel en mogelijk verloren gegane posities heroveren. De noodzakelijkheid moest worden ingezien om aan eigen grondig herstel positief te gaan werken. En inderdaad ontstond in de gezonken kerk een beweging, die er op uit was van binnen uit een nieuw leven in haar vervallen lichaam te wekken en het gezonken pausdom voor zijn eigen idealen te herwinnen. Zij zou ook niet rusten voordat alles weer was teruggeleid tot een deugdzaam leven in "hoofd en leden".

Die Hervormingsstroming binnen de Roomse kerk gaat echter niet uit van het pausdom, dat nog lange jaren zelfs te midden van de noodlottigste toestanden, aan zijn zinnendroom blijft overgegeven naar de oude trant van de Renaissance, Eerst na Julius III (1550-1555), die nog in de sporen van Clemens VII (1523-1534) en van Paulus III (1534-1549) voortging, wordt ook het pausdom door de nieuwe geest van de tegen-Reformatie aangegrepen en is ook de centrale kerkelijke macht voor de positieve vernieuwing binnen de oude kerk gewonnen.

De eerste aanvang van deze stroming tot opheffing van de oude kerk uit haar verval werd reeds gevonden in de zogenaamde Broederschap (oratorium) van de Goddelijke liefde. Zij bestond reeds sedert 1497 in Florence en was daarna in verschillende steden van Italië nagevolgd met het doel de dienst van God weer te doen bloeien. Ook hier te lande werd omstreeks diezelfde tijd op deze nodige zaak in een speciale oproep tot een biddag de aandacht gevestigd. Toen namelijk Adrianus VI (1521-1523), leermeester en biechtvader van Karel V, door zijn toedoen als vrome en streng zedelijke paus op de Roomse stoel gebracht was, werd de bevolking opgeroepen om God te bidden hem kracht te geven, "om die H. Kercke in goeder maniere te reformieren tot saligheijt ende welvaren van de gantsche Christenheijt.

Welnu: met eenzelfde doel was ook het bovengenoemde Oratorium in Rome vóór 1517 reeds zijn werk aangevangen. Het was een broederschap van vrome mannen in het centrum van de

Christenheid, bestaande uit vijftig tot zestig leden, die haar naam van oratorium ontleende aan het heiligdom ener kerk, waarin zij haar samenkomsten hield. Haar bedoeling was in de clerus nieuwe belangstelling te wekken voor het godsdienstig-kerkelijke leven. Zij zocht de vernieuwing van de kerk te bouwen op een religieuze verheffing van de geestelijke stand. Daarom verplichtten de leden zich onderling tot beoefening van de vroomheid in de gebruikelijke vormen van de Rooms-Katholieke kerk als ijverig kerkbezoek, veelvuldig gebed op een heilige plaats en regelmatige bijwoning van en deelneming aan de mis.

Voorname geestelijken werden in haar midden aangetroffen. Wij noemen Giovanni Matteo Giberti (1495-1543), Jacopo Sadoletto (1477-1547), Giovanni Pietro Caraffa (1476-1559) en Gaetano van Tiene (1480-1547).

Invloed op de kerkelijke verhoudingen in Rome, buiten de engere kring van de leden, schijnt het "Oratorium van de Goddelijke liefde" niet uitgeoefend te hebben. Tot een doortastende werkzaamheid ontbrak aan deze poging de juiste organisatie. Het oratorium wisselde al te zeer in het getal zijner leden en dezen werden door hun dagelijkse, hen geheel in beslag nemende arbeid al te zeer afgetrokken van de uiterlijk goede werken, welke zij zich voorgenomen hadden te volbrengen. Het behoefde dan ook niet te verwonderen, dat het Oratorium de stormen van de inneming en plundering van, Rome door de troepen van Karel V in mei 1527 niet overleefde. De kring werd uiteengeslagen.

Echter zetten de leden overal waar zij in Italië kwamen, hun pogingen voort en lieten de grondgedachte van het gezelschap, namelijk het aansporen van de enkelingen tot bevordering van uitwendig kerkelijke vroomheid, ook elders vorm aannemen in broederschappen tot goede werken.

Ondertussen hielden zij contact met allerlei aanzienlijke vrome mannen, die uitmunten door aristocratie van geboorte en geest, als met Gasparo Contarini (1483-1542) en Juan de Valdes (f 1541) en ook wel met edele vrouwen als Renata van Este (1511-1575), Giulia Gonzaga en Vittoria Colonna.

Uit deze kring nu zijn allerlei nieuwe orden ontstaan die aan al de Hervormingspogingen een vastere steun hebben gegeven en meer geconcentreerde kracht. Met name valt daarbij de nadruk op de zogenaamde Theatijner-orde. Op initiatief van Gaetano van Tiene is zij ontstaan en daaraan werkten met hem mee Bonifazio da Colle, Giovanni Pietro Caraffa en Paolo Consiglieri. Allen waren leden van het bovengenoemde Oratorium. Het spreekt voor deze mannen, dat zij onmiddellijk voor hun streven vertrouwen bij paus Paulus III vonden, hoewel deze overigens voor een innerlijke Hervorming en verheffing van de kerk niet de minste lust toonde. In 1524 opgericht, kreeg de orde spoedig de pauselijke goedkeuring en de nodige privileges. Met haar begint een nieuw type van geestelijke orden, dat de clerus bedoelt te brengen tot een meer ernstige en geheel nieuwe opvatting van zijn ambt in allerlei kerkelijke en filantropische werkzaamheden. In deze orde is het allereerst (nog vóór de Jezuïetenorde) de ware geest van de contra-Reformatie ontwaakt en van stonde aan toonde deze zijn eigenlijke wezen naar beide kanten, niet alleen om te komen tot een scherpe centralisatie en tucht in de vervallen kerk, maar ook om de "ketterij" tegen te gaan en het Protestantisme te vernietigen. En inderdaad heeft deze orde voor het herstel van de tucht, althans onder de clerus, belangrijke resultaten opgeleverd.

De spreuk, waarmee Caraffa als jong bisschop van Chieti of Theate in 1504 zijn ambt aanvaardde, was dan ook: "Het is tijd dat het oordeel beginne van Gods huis", en het is diezelfde gedachte geweest, waaraan de naar Caraffa van Theate genoemde Theatijner-orde, zowel haar ontstaan als haar ingrijpende zuiveringsarbeid onder de geestelijkheid ontleende, daarbij kon het echter niet blijven. Er was meer nodig. En het is inzonderheid de aan de Theatijnen verwante orde van de Jezuïeten geweest, die zich geheel in de dienst van de oude kerk gesteld heeft. Met groter resultaat dan enige andere orde heeft zij de contra-Reformatie gediend en aan de Roomse kerk overal een voor alle eeuwen geldende vernieuwing gegeven op de oude Middeleeuwse grondslagen, met gebruikmaking van alle middelen van de moderne tijd.

In de zestiger jaren van de zestiende eeuw staat dan de Rooms-Katholieke kerk weer als omlijnd in leer en hersteld in levenstucht voor het oog van de mensheid. De dagen van haar

smadelijke vernedering hebben een einde genomen. En een nieuwe toekomst wacht haar als grootmacht in de geschiedenis van de wereld. Wij willen dit nader zien door een schets van de Jezuïeten-orde en het concilie van Trente, die in onderlinge samenwerking de vernieuwde machtspositie van de oude kerk in allerlei landen reeds aan het einde van de zestiende eeuw verklaren.

Jezuïeten

Elke tijd brengt zijn eigen grote mannen mee. Dit gold ook voor de eeuw van de Reformatie, toen de kerk van God in het centrum van alle denken en werken stond. Wij bemerken dit allereerst aan die zijde van het toenmalige leven, waar zeer grote geloofshelden als Luther, Zwingli en Calvijn worstelden met heel de inzet van hun machtige persoonlijkheid voor het herstel van het kerkelijk instituut naar de regelen van het Woord Gods en in overeenstemming met de wezenlijke behoeften van het menselijk hart.

Doch dit niet alleen. Het gaat ook door voor die andere kant van het zestiende-eeuwse leven, waar de meest uiteenlopende personen en orden, ieder op eigen wijze en in onderlinge samenhang, zich hebben opgemaakt om de historisch geworden kerk op haar Middeleeuwse grondslagen te handhaven, zij het ook ontdaan van haar onbeslistheid in de leer en haar verwording in zedelijk opzicht, om haar zodoende geschikt te maken voor een geheel nieuwe toekomst. Ook daar vallen indrukwekkende gestalten op, die op hun gebied zich als onmisbaar hebben bewezen. Het zijn allen dragers en bevorderaars van de contraReformatorische gedachte geweest. Maar onder hen geldt als "primus inter pares" Ignatius de Loyola, de man van de grootst mogelijke wilskracht, de schepper van het meest strijdbare legercorps ten dienste van de pauselijke kerk, te weten van het zogenaamde "Vendel van Jezus" of de Jezuïetenorde.

Deze man, die kort voor zijn dood ook de Nederlanden als het werkgebied zijner orde uitkoos en bij Filips II door één zijner meest talentvolle jongeren, Ribadeneira, de toelating zijner orde aldaar trachtte door te zetten, is enerzijds als een "heilige" vereerd geworden door zijn bewonderaars, doch ook anderzijds wel door rationalistische kritiek als een geestelijke "Don Quichotte" voorgesteld.

Hij zelf maakte alleen maar aanspraak op de titel een gewoon mens te zijn, die sceptisch tegenover het wonderaureool zou hebben gestaan, dat men later om zijn verschijning aanbracht, doch die ook bewezen heeft iets anders te zijn dan een fanatieke dwaas door het geweld van zijn ijzeren wil, waarmee hij zichzelf en anderen af te dwingen tot zijn praktische doelstellingen, die de glorie van de aloude kerk bedoelden, zelfs over de gehele wereld.

Aleer Ignatius tot zulk een kampioenschap voor wat hij zijn levensideaal achtte volkomen uitgroeide, moest hij een lange ontwikkelingsgang doormaken. Hij gaf zelf daarvan op het einde van zijn leven een nauwkeurig verslag, dat in latere jaren een rijke aanvulling kreeg uit zijn gepubliceerde brieven. Uit die oudste berichten rijst voor ons een gewoon historisch beeld op, dat overigens merkwaardig genoeg is.

Don Inigo (Eneco) Lopez de Recalde werd op een onbekende dag in 1491 of 1492 uit een oud-adellijk, verarmd geslacht geboren als jongste zoon van de ridder Eeltram van Loyola op het gelijknamige slot dicht bij Azpeitia in de provincie Guipuzcoa in het geheimzinnige, in zichzelf gekeerde en fantastische Baskenland. Reeds vroeg verkeerde hij als edelknaap aan het hof van Ferdinand de Katholiek, waarmee zijn geslacht nauw verbonden was. Daar deed hij, bij wie ridderlijke zin, drang naar daden en devote eerbied voor de heiligen reeds vroeg uitkomende trekken van zijn persoonlijkheid waren, diepe indrukken op van de laatste godsdienstoorlog, die het Spaanse land bevrijd had van de Islamieten.

Na vervolgens verscheiden jaren met twee oudere broeders in het Spaanse leger gediend te hebben onder zijn leenheer, de hertog van Najera, een van de Spaanse Granen; dreef zijn eerezucht hem echter weer terug naar de dienst van de koning, al bleef hij zich beschouwen als behorende tot het gevolg van zijn leenheer. Als Spaans officier leidde hij toen het wereldse, ridderlijke hofleven van zijn stand. De invloed van de aspiraties van het Spaanse hof en volk naar de wereldheerschappij bedwelmde zijn geest.

Toen had er in 1521 een belangrijke gebeurtenis in zijn leven plaats, die een keerpunt betekende. Uit Zuid-Frankrijk vielen de Fransen aan op het Spaanse leger en Don Inigo

Recalde de Loyola kreeg als jongste van de officieren de opdracht bij de vesting Pampelona stand te houden tot dekking van de terugtocht van het leger. Bij de daarop volgende stormaanval van de Fransen, waarbij hij de ziel van de tegenstand was, werd hem een been verbrijzeld. De overwinnende vijanden eerden zijn dapperheid door hem ten spoedigste te laten vervoeren naar het vaderlijke slot, waar nu zijn broeder woonde. Hier volgde voor hem een langdurig smartelijk ziekbed, dat hem voor de militaire stand voorgoed ongeschikt maakte. Hij bleef voor zijn leven mank. In deze beproevingstijd werden allerlei sluimerende geesteseigenschappen tot bewuste ontwikkeling gebracht waarbij zijn vurige fantasie als vleugelen gaf aan zijn geest. In zijn teruggetrokken leven wilde hij als gewoonlijk zich bezig houden met de geliefkoosde ridderromans. De avonturen van oorlog en liefde daarin boeiden hem altijd weer en hij droomde steeds deze in daden te kunnen omzetten. Maar in het Baskische slot waren dergelijke romans niet te vinden. De gehele boekerij van zijn broeder bestond slechts uit "een leven van Christus", d.w.z. een harmonie van de Evangeliën, en uit een "bloemlezing van de heiligen" van de Karthuizermonnik Ludolf van Saksen, in Castiliaanse vertaling.

De lectuur dezer boeken werd het middel, waardoor zijn wereldse fantasieën van oorlog en liefde, die hem" de invalide geworden ridder, in het einde al somberder stemden, uit zijn geest werden weggevaagd. En de gestalte van de maagd Maria en van mannen als Franciscus en Dominicus begonnen zozeer zijn ganse leven in beslag te nemen, dat hij in ergernis over zijn vroegere leven z. h alleen nog maar wilde wijden aan God door het verrichten van grootse daden. Hij begeerde nu de gezondheid terug niet meer om wereldse verlangens en genoegens na te jagen, maar om als Franciscus en Dominicus naar Jeruzalem te gaan en teruggekeerd, door de wereld te trekken en alle mogelijke beproevingen in zelfverloochening te verdragen ter ere van God en de maagd Maria. Zo bleek zijn vroegere militaire doelstelling in een geestelijke te zijn veranderd.

In 1523 verlaat hij, na zijn herstel, heimelijk het huis van zijn broeder. Hij begeeft zich allereerst naar het Dominicaner-klooster op de Kluizenaarsberg, de Montserrat, ten Noordwesten van Barcelona; legt hier een algemene biecht af bij een vrome ordepriester en volbrengt zo, ongezien door de mensen, doch voor het oog van God, op plechtige wijze de omkeer van zijn leven door zich te wijden tot "ridder van de Heilige Maagd". Bij haar altaar legt hij dan zijn wapenen en ridderkleding af, omhangt zich de schamele plunje van de kluizenaar en kiest zich de pelgrimsstaf. Dan gaat hij naar het Dominicaner-klooster te Manresa, waar een nieuwe periode in zijn ontwikkelingsgang begint. Hij zelf verklaart later dikwijls, dat al zijn willen en doen in volgende jaren in elk opzicht terug te leiden is tot zijn verblijf in Manresa. Het strenge leven van de asceet onder de naam van Ignatius vangt nu aan. Dagelijks herhaalde geselingen, streng vasten en ernstige gewetensonderzoekingen houden hem gedurig bezig. Elke week ontvangt hij het heilig Avondmaal.

Oude zonden spoort hij op, zeer tot kwelling van zijn geweten. Deze innerlijke reflectie brengt hem tot de bangste vertwijfelingen. Hij voelt zich als nabij de dood. Hij vraagt zich af, of hij deze levensverzeking wel altijd zal kunnen voortzetten. Opeens ziet hij in deze zielenood satans werk en met één ruk maakt hij zich dan daarvan los. Hij denkt en doet nu het tegenovergestelde van wat satan hem suggereert. Wonderlijk is de vreugde, die hem dan dadelijk vervult. Hij krijgt de overtuiging, dat God hem naar Zijn barmhartigheid heeft vergeven.

Het nadenken over zichzelf, dat tot dit ogenblik hem een bron van diepe ellende is geweest, wordt hem voortaan een oorzaak van de hoogste verrukking. Hij wil zijn innerlijk leven vormen tot ootmoed, liefde en geduld, maar in alles beheerst. Alle schone gevoelens, die nu zijn geest vervullen, moeten aan de wil onderworpen blijven. En een gedisciplineerd extaseleven ontstaat bij hem. Hij meent Christus te zien bij de verandering van de hostie. Het geheim van de Drieëenheid en het mysterie van de schepping en de samenhang van de wereld denkt hij te doorschouwen. Tijdens zijn gebedsoefeningen meent hij verschijningen van Christus en Maria te ontvangen. Dit alles ondergaat hij tot grote versterking van zijn roepingsbesef, want steeds brengen hem deze visioenen grote troost. Ook meent hij de duivel in een verleidelijke gestalte op te merken, die echter hatelijker wordt naarmate hij in heiligheid toeneemt en zich bewuster op het pad van het levens houdt.

Al deze visioenen wil hij echter niet gelijk een Middeleeuwse asceet en visionair als doel in zichzelf opvatten, doch slechts als een middel tot daden die hij zal verrichten. Uit dit verblijf te Manresa met al de doorleefde innerlijke extatische toestanden, waarbij het element van de zinnelijke aanschouwing zulk een grote rol speelt, zijn Ignatius, *Exercitia spiritualia* of geestelijke oefeningen gegroeid, die het exerceer-reglement van zijn latere, militair georganiseerde orde zullen vormen.

Nadat Ignatius te Manresa zijn doel bereikt heeft, laat hij spoedig veel van zijn ascetische strengheid varen en geeft ook uiterlijk de levenswijze van de kluizenaar prijs. Zijn doel wordt voortaan: de armoede in haar scherpst vorm te verdragen, en zijn zwerversleven begint. Via Barcelona komt hij naar Italië, waar hij in Venetië voorlopig blijft wonen en meestal een zwijgend bestaan leidt midden van zijn daar aanwezige Spaanse landslieden.

Na velerlei avonturen geraakt hij in 1523 naar Jeruzalem. Hij verkeert er als een geestdriftige Middeleeuwse kruisvaarder en hij gevoelt er, vooral op de Olijfberg, de nabijheid van de hemel. Hier wil hij blijvend vertoeven en voor het zieleheil van de naaste werken. Al spoedig echter moet hij ervaren; dat hier ten gevolge van de verworpen toestanden van de Palestijnse Christenen en vooral van de kloosterlingen zijn plaats niet is. Wel blijft hij nog jaren lang het werken in. Jeruzalem als het doel van zijn leven en dat van zijn latere orde zien. En ook als dit doel moet worden prijsgegeven, plaatst hij toch zijn orde, die de moderne tijd toebehoort, tegen de achtergrond van Jeruzalem om de gewijde stemming van het hart mogelijk te maken bij de volbrenging van de voorgeschreven geestelijke oefeningen.

Een lang verblijf te Jeruzalem wordt aan Ignatius door de met apostolische volmacht toegeruste Franciscaner provinciaal niet toegestaan, ook al weet Ignatius zijn eigenlijke doel: de bekering van de ongelovigen; schrandere te verbergen. Zo keert hij naar Europa terug onder veel bijzondere lotgevallen. Hij riep de noodzakelijkheid in van een betere voorbereiding voor zijn geestelijke arbeid om zijn medemensen daadwerkelijk te helpen. Zijn wilskracht wijst hem hierbij de weg en hij leert zijn fantasieën aanpassen aan de gegeven verhoudingen.

Door de kriegsverwarringen van Italië slaat hij zich met veel moeite heen, nu eens voor een spion, dan weer voor een dwaas gehouden. En te Barcelona aangekomen, begint hij op de schoolbanken onder de kleine jongens de beginselen van het Latijn te leren, wat hem ondanks zijn gloeiende ijver een moeilijk werk is met het oog op zijn leeftijd en zijn geestdrijverij. Onderwijl weert hij alles uit zijn geest, dat, hoe heerlijk ook in zichzelf, hem storen kan in de bereiking van het gestelde doel.

Gebrekkelijk voorbereid, gaat hij in 1526 reeds naar de universiteit van Alcalá en houdt zich daar met de noodzakelijke filosofische voorstudies bezig. Op zijn manier werkt hij scholastieke schrijvers door, als Scotus, Albertus Magnus, Petrus Lombardus, met het oog gericht op zijn doel, namelijk de praktische werkzaamheid. Hier ook zoekt hij het eerst vrienden te werven. Door middel van de geestelijke oefeningen, die hij toen reeds in wezen heeft uitgewerkt, trekt hij ze aan en disciplineert hij ze. Ook vrouwen staat hij als geestelijk adviseur bij.

Dit zelfstandig optreden van Ignatius, dat aan zijn naam ruchtbaarheid geeft, wekt de schijn alsof ook hij behoort tot de zogenaamde "illuminaten of verlichten" (de *Alombrados*), die in godsdienstige aangelegenheden toenmaals hun eigen weg wilden gaan zonder band aan de kerkelijke organisatie. Geheel ten onrechte, omdat Ignatius niet evenals die sekte zijn levensbeginsel kiest in de ervaring, maar in het dogma van de kerk, dat hij zich met moeite op zijn leeftijd zoekt eigen te maken in volstrekte gehoorzaamheid. In Salamanca, waarheen hij zich nu keert, herhalen zich deze vervolgingen. En het resultaat is, dat hij een en andermaal in de gevangenis van de inquisitie terecht komt; eens zelfs tweeënveertig dagen lang. Ternauwernood wordt hij vrij gesproken en van de brandstapel gered. Over geestelijke, dingen moet hij voorlopig zwijgen.

Door deze droeve ervaringen wordt aan Ignatius dus in zijn eigen land de weg afgesneden om zijn medemensen praktisch van dienst te zijn. Hij gevoelt, dat hij in Spanje, waar alleen een kleine kring van vrouwen in Barcelona hem trouw blijft, zich niet langer kan ophouden. Zijn aanraking, met de inquisitie heeft een smet op zijn zuiverheid geworpen, al is hij dan ook vrijgesproken en nog lang zal zijn naam daaronder lijden. Zo gaat hij dan in 1528 naar Parijs, gesterkt in zijn voornemen om zich niet te laten afhouden van zijn doel, namelijk een geheel

nieuw genootschap te vormen, dat volkomen in de daad moet opgaan en speciaal gevormd moet worden om het welzijn van de naaste te dienen, zonder de beperkende regels van de bestaande ascetische monnikorden. en omdat hij zich in fundamentele wetenschap nog zeer zwak gevoelt, begin hij in het collège Montaignu zijn grammatische studiën op nieuw, om in 1529 filosofie en theologie te gaan studeren in het collège van de heilige Barbara.

In 1533 behaalt hij dan de titel van magister om zich verder aan de theologie te wijden. Het geld, voor de studie benodigd, ontvangt hij van zijn vrome aanhangsters in Barcelona en door maandenlange bedeltochten in Vlaanderen en Engeland. Hier te Parijs, waar de universiteit nog. altijd de aanspraak handhaafde door haar autoriteit in de leer de Rooms-Katholieke wereld te beheersen, meent Ignatius wel een kring van jongelingen te kunnen bijeen die zich in onvoorwaardelijke overgave aan hem zouden willen binden, volgens een methode van vorming die hij in het handschrift van zijn *Exercitia spiritualia* langzamerhand heeft uitgedacht en waaraan eerst in 1541 de laatste hand zou gelegd worden.

Dit geestelijk exercitie-reglement ook wel treffend "soldaten-Catechismus" genoemd, die ook heden ten dage, weer uit psychologisch oogpunt bijzondere aandacht trekt drukt fundamenteel reeds het wezen uit van de spoedig door Ignatius gestichte Jezuïeten-orde en zal steeds een gewichtig onderdeel blijven vormen van het latere Wetboek van de Orde.

Het geschrift is wel vereerd als een "openbaring van de Maagd Maria", maar in werkelijkheid is het een zelfstandige navolging, op militaire leest, van Nederlandse mystieke traktaten uit de tijd van de zogenaamde moderne devotie, met name die van Gerhard Zerbolt van Zutphen en van Johannes Mauburnus van Zwolle. De invloed dezer traktaten is op Ignatius uitgegaan door het *Exercitatorium spirituale* of Geestelijk oefeningboek van de beroemde Garcia Cisnero, die tot 1510 abt was van het Dominicanerklooster te Manresa, waar Ignatius zijn geestelijke overgang als asceet doormaakte. Of ook bepaalde voorschriften van Mohammedaanse orden op Ignatius geschrift hun uitwerking hebben nagelaten, wordt betwijfeld, ondanks aanwijsbaar verwijderde overeenstemming. Speciaal Ignatiaans is in dit geschrift, dat het meer dan de traktaten waaraan het ontleend is, tot vernietiging van de eigen wil leidt. Door bepaalde voorschriften en rangschikking van de vereiste meditatieën spant het eerst de wil tot de hoogste energie en brengt hem dan tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid onder de autoriteit, van de kerk.

Het geheim van de *Exercitia spiritualia* is de militaire scholing van alle zielsfuncties en zintuigen, opdat de mens tot heer van zijn geest, vooral van zijn wil, gemaakt wordt, niet als doel op zichzelf, doch als voorbereiding tot het eigenlijke levenswerk, het leggen van de wereld aan Jezus voeten in het helpen van de medemens.

Als nu Ignatius deze geestelijke oefeningen aan enkele leerlingen te Parijs begint mee te delen, te midden van zijn zware scholastieke studiën, wordt hij ook in dit centrum van de katholieke wetenschap spoedig verdacht. Hij komt in aanraking met de universiteitsrechtbank en als een jeugdverleider veroordeeld tot de zwaarste straf van de geseling ten aanschouwen van de studenten. Zijn kordaat beroep op de rector van het college, de Portugees Govea (later één van de ijverigste bevorderaars van de Jezuïetenorde), bespaart hem de vernederende straf. Wordt door deze donkere aangelegenheid zijn geestdrift getemperd, toch geeft hij zijn doel niet op. En uit de velen, die voorbijgaand zijn invloed ondergaan, kiest hij zich, onder hoon, langzamerhand zijn kleine schaar van volgelingen, wier geest hij met grote mensenkennis door zijn exercitiën aan zich volkomen onderwerpt. Het zijn de Savoyaard Petrus Faber, de Bask Frans Xavier, de Castilianen Jacob Lainez en Alfons Salmeron, de Spanjaard Nicolaas Bobadilla en de Portugees Simon Rodriguez. Deze zes mannen leggen op 15 augustus 1534 in de krypte van de Maria-kerk op de Mont-Martre (toen nog buiten Parijs gelegen), na lezing van de mis door Faber, die reeds in het bezit van de geestelijke wijding was, in diens handen plechtig de gelofte af van armoede en van kuisheid. Zij beloven eveneens na voltooiing hunner studiën zich gehoorzaam naar Jeruzalem te begeven tot het zich wijden in ziekenverpleging en zendingswerk aan het heil van de medemens. En mogen er zich weer (als voor Ignatius elf jaar voorheen) bezwaren opdoen, die hen in de vervulling van die belofte zouden bemoeilijken, dan willen zij zich aan de paus ter beschikking stellen en zich door hem overal laten heenzenden, waar het zieleheil van de naaste dit gebiedend noodzakelijk maakt.

Daarmee is de speciale gelofte van de latere orde in principe reeds bepaald, namelijk de voort, durende dienstbaarheid aan de paus.

Deze vrome studentengroep blijft zich voorlopig nog beperken tot de kring van de universitaire studiën en sluit zich in zichzelf op in een vertrouwelijk opgewekt samenleven vol geestdrift voor het toekomstig werken in Palestina. Terwijl de vrienden nu in Parijs achterblijven gaat Ignatius in 1535 om gezondheidsredenen naar zijn vaderland terug; ook om in zijn land en maagschap een eerste proeve van Reformatorische arbeid te leveren. Tevens zal hij de verwanten van zijn leerlingen pogen te verzoenen met hun veranderde levensrichting, ook al wordt hij als hun verleider" aangezien. En de afspraak is, dat zij elkander weer zullen ontmoeten in Venetië om dan gezamenlijk naar Palestina te gaan. Zo geschiedt het, dat de vriendenkring op de afgesproken tijd in Januari 1537, versterkt door drie nieuwe leden, te weten Claudius de Jay uit Genève, de Bourgondiër Codure en de Picardiër Pascal Brouet, in Venetië weer bijeen is, waar men, in afwachting van de voorgenomen reis naar Jeruzalem, zich in grote toewijding met het werk van de ziekenverpleging bezig houdt.

Juist in die dagen, dat Ignatius en de zijnen zich in Venetië bevinden, is deze merkwaardige stad het middelpunt geworden van een religieuze beweging, die de noodzakelijkheid propageerde van een Hervorming van bestuur en zeden van de Rooms-Katholieke kerk, van binnen uit. De mannen, die daarbij op de voorgrond stonden, waren de min of meer Evangelisch gezinde Contarini en de fanatieke Caraffa, die beiden door paus Paulus III tot kardinaal waren benoemd om te laten zien, hoe het hem zogenaamd met de verbetering van de kerk ernst was.

Voor Caraffa, die evenals Ignatius het onveranderlijke Rooms-Katholieke systeem tot heerschappij wilde brengen, voelde Ignatius een heimelijke afkeer. Toch zouden eens deze beide mannen, de een als Paulus IV op de stoel te Rome en de ander als de generaal van de Jezuïetenorde, samen de wereldheerschappij delen, en hun wegen zouden zich nog vaak kruisen zonder vriendschappelijke aanraking.

Tot Contarini daarentegen voelde hij zich aangetrokken en door hem zag hij zich de weg naar Rome gebaad. Daar liet hij in de. Paasweek van 1537 aan de paus zijn zendingsplannen in betrekking tot Palestina bekend maken. Deze echter, hoezeer het streven van Ignatius bewonderende, geloofde niet, dat door de voortdurende zee-oorlog tussen Venetië en. Turkije de plannen konden worden uitgevoerd. Ook Ignatius had dit al lang ingezien. Hij gaf aan zijn oorspronkelijk plan een ongedachte wending en koos toen, voorlopig voor een jaar, Italië als zijn werkgebied. Nadat alle leerlingen de priesterwijding in Venetië hadden ontvangen en de geestelijke oefeningen nog eens doorgenomen waren, begaven zij allen zich langs verschillende wegen naar Rome. Al predikende, onderwijzende en kranken verplegende, zochten zij overal een nieuwe geest te wekken. Hun werk had groot succes onder het religieus nog niet Italiaanse volk, dat reeds in beginsel bewerkt was geworden door de volksprediking van de Capucijners, onder hun beroemde generaal Ochino. Niet dogmatisch, maar praktisch gingen zij te werk. Zij wekten op tot deugd en tot een leven naar de kerkelijke voorschriften, waarbij uitzicht op hemels loon werd gegeven. Om van het kwade af te keren, werd de helse straf bedreigd.

Nadat het jaar verstreken was en de reis naar Jeruzalem beslist was opgegeven, ging Ignatius met Faber en Lainez naar Rome om zichzelf en het hele gezelschap, dat zijn deugdelijkheid had bewezen, zelfstandig naast de Theatijnerorde, ten dienste van de paus te stellen "tot uit breiding van het Katholieke geloof en tot heil van de zielen."

Ignatius beleefde vóór zijn aankomst in "de heilige stad" een visionaire toestand als voorheen in MMLanresa. Hij meende tijdens een gebedsure te zien, hoe de Vader aan Zijn kruisdragende Zoon de bescherming van het gezelschap overdroeg, overdroeg, en hij dacht de bemoedigende woorden van Christus te horen: "Ego vobis Romae propitius ero" (Ik zal u te Rome genadig zijn).

Naar aanleiding van dit visioen koos hij in 1539 voor zich en de zijnen, om als genootschap te kunnen optreden, de naam van Societas Jesu, dat wil zeggen de compagnie, die onder het vaandel van de. hemelkoning dient en strijdt. Hij toch wilde zijn gezelschap opgevat zien als een overal heenzwervende, steeds tot strijd bereide groep "ten dienste van Jezus en diens zichtbare stadhouder, de paus".

Toen Ignatius naar Rome kwam, was ,er voor de ontwikkeling van de kerk een keerpunt gekomen. De ascetische richting en ook de verzoeningsgezinde partij van Contarini streden tevergeefs om het pausdom tot beslistheid te brengen. Paus Paulus III toonde weinig gevoel voor de ontwaakte religieuze krachten in de kerk. Hij wilde wel de Middeleeuwse machtsaanspraken van de paus onverkort gehandhaafd zien en duldde geen verkleining daarvan, behalve ten voordeel van eigen familie.

Als er nu nog een derde richting mogelijk was, die de paus niet zou dwingen zijn Middeleeuwse aanspraken op de geestelijke en wereldlijke oppermacht prijs te geven noch zijn culturele positie uit de Renaissancetijd; dan zou het pausdom misschien gewonnen kunnen worden voor de geest van de vernieuwing, waarom het Rooms-Katholieke kerkelijke leven met aandrang vroeg. De drie mannen, Ignatius, Faber en Lainez, die Pasen 1538 Rome binnentraden, wilden dat wonder tot stand brengen op het "schouwtoneel van de wereld". Zij wilden althans bewijzen, wat zij voor dat doel waard waren.

Eerst nu begon, na die lange voorbereiding, de eigenlijke taak van Ignatius, die sedert zijn eerste religieuze ontwaking hem zou brengen tot de realisering van zijn eierzuchtige dromen. De paus ontving deze drie mannen zeer vriendelijk. Lainez en Faber (spoedig vervangen door, Salmeron) mochten voorlezingen houden aan de universiteit te Rome. Ignatius zelf verwierf zich, tegen al zijn verwachtingen in, voorname relaties, door de mededeling en instudering zijner geestelijke oefeningen, onder meer bij kardinaal Contarini en bij dr. Ortiz, gezant van keizer Karel V.

Reeds na vier maanden achtte Ignatius het geraden al zijn andere discipelen naar Rome te laten komen voor de uitoefening van dezelfde priesterlijke ambtsverrichtingen als elders in Opperen Midden-Italië. En terwijl sommigen zich daaraan gaven met een bijzondere toewijding, werden anderen toen reeds met pauselijke opdrachten uitgezonden naar onderscheidene Italiaanse steden. Het was te begrijpen dat Ignatius in deze stad, waar veel eierzuchtig streven werd gevonden, tegenstand opwekte door zijn succesvolle arbeid. Wat was zijn positie ook niet aanvechtbaar door zijn herhaalde aanraking met de inquisitie! Kort tevoren had hij zich nog in Venetië voor de inquisitoren met moeite kunnen rechtvaardigen. Er ontstond dan ook een geweldige laster tegen hem, alsof hij een ketter was, die van alle universiteiten was verdreven. Mensen van allerlei stand werkten daarin samen, ook zelfs aanzienlijke leden van het pauselijke hof.

Wat deed Ignatius nu om zijn stichting te redden? Hij wilde na vele halve vrijspraken een volledig eerherstel. Daarop drong hij bij de paus aan in een persoonlijk onderhoud, waarin hij zijn levensgeschiedenis en bedoelingen uiteenzette. Deze, die als het ware voorzag wat Ignatius voor het pausdom zou kunnen doen, voldeed aan diens wensen en stelde een commissie van onderzoek in. Het resultaat was gunstig. Ignatius werd voor goed van alle blaam gezuiverd.

Men begon zich nu in Ignatius kring te bezinnen over een constitutie voor het gezelschap om ook voor het nageslacht de eerste doeleinden van de stichters bekend te maken. De beraadslagingen daarover, die in de nacht geschieden, leidden tot volkomen eenstemmigheid. Zonder enig debat werd de eigenlijke roeping van het gezelschap vastgesteld, en wel om elke opdracht van de paus in geloofszaken overal en bij iedereen onvoorwaardelijk en onverwijld gehoorzaam op te volgen. Over de beste middelen om de naaste te helpen, beraadslaagde men in een geest van saamhorigheid. De scherpste gehoorzaamheid van alle leden aan hem, die eens levenslang aller generaal zou zijn, werd de kracht van het gezelschap gerekend. De mogelijkheid, overal gelegenheid en plaats tot arbeid te zoeken, moest onbeperkt zijn. En aller eenheid moest ook bij verspreiding in de hele wereld gewaarborgd blijven door onderlinge berichtgeving. Het nationaliteitsverschil van de leden werd uitgeschakeld. De enkeling moest aan het geheel in alles dienstbaar zijn. De toekomstige generaal zou alleen voor alle beslissingen en daden van de orde de meest absolute verantwoordelijkheid dragen tegenover de paus. De eis van volkomen armoede zou slechts gelden voor hen, die de gelofte hadden afgelegd. De studerende zouden daarvan echter vrijgesteld zijn. Ook werd in dit ontwerp van de constitutie reeds op eigen colleges aan de universiteiten het oog gericht En ook werd het onderwijs aan de kinderen onder de verplichtingen opgenomen.

In alle punten werd eenstemmigheid bereikt Contarini overhandigde dit ontwerp ener

constitutie aan de paus, die zeer verrast was. Deze voorzag toch een vaste steun voor het pausdom in Ignatius gezelschap, omdat dit niet als de reeds bestaande orden een onafhankelijk lid van de kerk wilde zijn, maar geheel dienstbaar aan de pauselijke hiërarchie. Echter was met dit gunstig oordeel van paus Paulus III de zaak van de toelating van een geheel nieuwe orde in de kerk nog volstrekt niet beslist. Midden in deze onzekerheid kwam een merkwaardig feit de levenskracht van Ignatius kring bewijzen. Dit was het verzoek van koning Johan III van Portugal (onder invloed van de reeds in Parijs met Ignatius bevriend geworden Govea) om zes of acht zendelingen voor zijn koloniën in Indië, Afrika en Brazilië, die hij ook religieus wilde veroveren. Ignatius zond twee leden van zijn gezelschap, Frans Xavier en Simon Rodriguez, waarmee de volkomen onderwerping van Portugal aan de Jezuïeten begon.

De officiële bevestiging van de orde liet nu niet lang op zich wachten. Zij volgde in 1539. De uitvaardiging echter van de bul *Regimini militantis Ecclesiae*, waarbij Loyolas ontwerp volkomen werd goedgekeurd, vond eerst plaats 27 september 1540,

Toen nu de orde, voorlopig tot zestig leden beperkt, bevestigd was, werd een generaal gekozen. De keus viel eenstemmig op Ignatius. Na lange aarzeling liet hij die zich welgevallen. Daarop ontving hij, onder het genot van het sacrament, als plaatsvervanger van God in de orde de onder ede bezegelde geloften van gehoorzaamheid van zijn ondergeschikten. Onder tekenen van diepe ootmoed aanvaardde hij daarop zijn taak.

Ignatius levenswens was vervuld. Het door hem gestichte gezelschap en de geestelijke oefeningen, daarvoor ingesteld, had de pauselijke goedkeuring gekregen. Nu zette het eigenlijke werk van de orde in de gewone priesterlijke werkzaamheden, ook in politiek en zending en vooral op het gebied van het onderwijs, dat tot de voornaamste en blijvende taak van de orde werd gemaakt, met kracht in. Bij al dat werk is het Ignatius volle ernst, als hij steeds duidelijker uitspreekt, dat de Jezuïet in zijn opperste leider Jezus zelf moet zien en zijn gehoorzaamheid om Jezus wil heeft te tonen. Naar het woord van de overste moet geluisterd worden, alsof het van de Heere Christus uitging. Hij drukt dit aldus uit: "De heilige gehoorzaamheid als aan Christus moet eerst in de daad, dan in het willen en eindelijk in het intellect of inzicht geheel volkomen zijn, met opgewektheid, zonder door angst of vrees geschokt te worden. Wij moeten met alle kracht in alle dingen, als aan Christus gebracht, zo snel mogelijk, met geestelijke vreugde en volharding de opdracht vervullen in algehele overgave, onszelf overredende dat alles recht is, en van alle eigen mening en tegenoverstaand oordeel in een als het ware blinde gehoorzaamheid afzien. En dit moeten wij doen in alle dingen waar niet een duidelijk erkennbare zonde hinderend tussenbeide komt, Ieder moet aanvaarden dat zij die onder de heilige gehoorzaamheid leven, zich laten leiden en dragen vanwege de Goddelijke voorzienigheid door hun overste alsof zij een lijk waren, dat zich op elke zijde keren en op elke wijze met zich handelen laat, of als de staf van een grijsaard die de drager overal en altijd dient, hoe en waar hij hem gebruiken wil. Zo moet de gehoorzame elk ding, dat hem de overste ten nutte van het hele lichaam van de religie opdragen zal, met vurigheid van geest uitvoeren en het voor zeker houden dat hij zo meer dan op andere wijze, namelijk als hij eigen wil en oordeel volgt, met de Goddelijke wil overeenkomt."

Van Rome uit nam heel het werk van de orde, die ook hier overwegend uit Spanjaarden bestond, zijn uitgangspunt. Dit moest om het nauwe contact te bewaren met de kurie, tot steun waarvan zij in het leven geroepen was.

Ignatius zelf was daar te Rome bezig in de bekeringsarbeid onder de Joden en in allerlei zedenReformatie onder gevallen vrouwen, voor wie hij zijn "Martha-stichting" in het leven riep. Ook ontaarde nonnenkloosters werden door hem gezuiverd. Hij weigerde echter, met pauselijke toestemming, de leiding van het vrouwelijke geslacht op zich te nemen en wilde zijn orde alleen dienstbaar maken aan het winnen en organiseren van de mannen, hoofdzakelijk door de prediking. In 1543 maakte hij zich daarom onder veel rumoer en kwaad gerucht los van de vrouwen van Barcelona, Loyolas eerste discipelkring. In datzelfde jaar nam hij ook, meer en meer de onverzoenlijke kardinaal Căraffa genaderd, de inquisitie in zijn plannen op. Hij concipieerde een reorganisatie van de inquisitie-rechtbank onder een bijzondere congregatie van kardinalen. Deze werd doorgezet. De fanatieke Caraffa werd de ziel ervan en Michele Ghislieri, die later als paus Pius V (1566 1572) het hoogtepunt van de

contra-Reformatie werd, de uitvoerder. Zelf maakte hij zich door het inquisitie-tribunaal vrij van vele verdachte priesters, die hij door trouwe Jezuïeten verving om te beter onder het volk te kunnen werken.

De orde van de Capucijners, verlost van haar gevluchte "ketterse" generaal Ochino, werd ingrijpend gewijzigd en tot een gewillig instrument in de handen van de Jezuïeten gemaakt om de massa door scherpe preken te bewerken.

Om het volk te kunnen bekeren werd de noodzakelijkheid ingezien de vorsten en de plaatselijke overheden te winnen. Iets, wat te gereder kon, omdat door een pauselijke breve de exercitiën van de Jezuïeten aan alle Christenen werden aanbevolen. Door het biecht-horen bij voornamen (Margaretha van Parma, de dochter van keizer Karel V, de latere landvoogdes van de Nederlanden, nam het eerst Jezuïeten tot biechtvaders) en bij geringen werd reeds in de bloeitijd van de orde de grondslag van de zedelijke casuïstiek van de Jezuïeten gelegd, die hen zozeer in verdenking brengen zou. De begeerte om het menselijke conflict met de zedenwet in alle gevallen tot oplossing te brengen door priesterlijke voorlichting, zou hen er toe brengen het zondebesef te verzwakken, de volmaakte eisen van de zedenwet al te zeer aan te passen aan de zwakheden van de menselijke natuur en een zekere eigengerechtigheid te kweken door hun specifiek semi-pelagiaans dogmatisch standpunt.

In zeer aanvechtbare principes als de zogenaamde waarschijnlijkheidsleer (probabilisme), de intentieleer (methodus dirigendae intentionis) en de leer van hetgeestelijk voorbehoud (restrictio of reservatio mentalis) zou het zich in de biechtstoel ontwikkelende casuïsme der, Jezuïeten een geweldige macht over de zielen van de mensen verwerven.

De betrekking met vorsten en staatshoofden bracht al spoedig de politiek op het program van de ordewerkzaamheden, ook al was oorspronkelijk de politiek contrabande en alleen de geloofsverdediging en de geloofsuitbreiding het doel. Maar in een tijd dat religieuze en politieke vragen zo nauw met elkaar verbonden waren, was die scheiding niet vol te houden en al spoedig bleek de geschiktheid van de ordeleden voor pauselijke missies van politiek karakter.

Ignatius schreef dan ook zelf een instructie voor de diplomatieke zending van de vurige Salmeron en de rustige Brouet naar Ierland en Schotland om tegen Hendrik VIII te ageren.

De zendingsarbeid onder de heidenen werd zo geregeld, dat bij de generaal te Rome de leiding van het werk berusten zou en onderlinge berichtgeving de eenheid in het zendingswerk van de orde zou bewaren. Het gewichtigste werk, dat de orde tot een eigenlijke school-orde maken zou, is dat van het hoger onderwijs. De eigen behoefte van de orde drong daartoe. Ignatius zag in, dat hij de vorming van ordeleden van der jeugd af ter hand moest nemen om de geest van het instituut te kunnen voortplanten. De stichting van colleges tot opvoeding van jonge Jezuïeten was reeds in het ontwerp van de statuten voorgenomen. Het eerste werd te Coimbra, in Portugal; geopend. Vooral in universiteitssteden wilde Ignatius ze oprichten. In het begin echter waren deze colleges meer ascetische gemeenschappen, waardoor de beoefening van de wetenschap aan de universiteiten te kort kwam. Daardoor werd Ignatius genoodzaakt zelf de vorming van de Jezuïeten ter hand te nemen. In Spanje begon dat, namelijk te Gandia, waar de hertog Frans Borja, die voor de orde gewonnen was, aan het opgerichte college in 1547 de zorg opdroeg over de universiteit aldaar: Zo werden deze colleges in hun gewijzigde vorm een belangrijk onderdeel van de orde, wel allereerst voor eigen behoefte, doch langzamerhand ook tot opvoeding van de gehele jeugd in wereldse en geestelijke kennis, en ook tot een zegen voor de ouders bedoeld.

Het centrum voor heel het opvoedingswezen werd echter Rome, waar in 1550 met hulp van Frans Borja het Collegium Romanum werd gesticht. Hier ontwikkelde zich het eigenlijke leerplan van de Jezuïeten-orde onder Ignatius ogen, waarbij oude en nieuwe gedachten tot één geheel werden verbonden. Aan een aparte klasse van zogenaamde geestelijke coadjutoren werd de leiding van het onderwijs toevertrouwd, volgens de bul Exponi nobis van 5 juni 1546 om het oorspronkelijk beginsel van de orde te handhaven, dat de eigenlijk geordende Jezuïeten geen duurzame verplichtingen konden aanvaarden. Het bleek al spoedig echter, dat dit Collegium Romanum alleen geschikt was voor de jeugdvorming in de Roomse landen.

Iets anders voelde men nodig te hebben voor de zogeraamde "ketterse" gebieden. Op voorstel van kardinaal Morone werd nu ook een college gesticht voor Duitsland, omdat geen Duitse universiteit, zelfs niet Ingolstadt, scheen te voldoen aan de Roomse aanspraken op wetenschappelijkheid en rechtzinnigheid. In Rotre zelf moesten mannen gevormd worden; die later het Rooms-Katholieke geloof in Duitsland zouden verdedigen. Zo ontstond ook het Collegium Germanicum, dat de kweekplaats werd voor de contra-Reformatie in Duitsland en het uitgangspunt van het moderne ultra-montanisme.

Verder dan de ontwikkeling van deze leerwerkzaamheid der orde wilde Ignatius niet gaan. Hij wist met overtuiging te beperken tot wat hij naar zijn idee van zijn orde maken moest, namelijk een gezelschap van overal bruikbare priesters en niet van monniken. En dat in een tijd, waarin de wereldlijke geestelijkheid, op weinige uitzonderingen na, haar plichten niet kende en ook de tot haar aanvulling gestichte bedelorden totaal ongeschikt bleken haar te vervangen.

Bisschopsambten alsook de pauselijke waardigheid zocht hij voor zijn orde niet gelijk de oude orden. Zijn enige eer, zucht was, alle bisschoppen overal in ootmoed en eenvoudigheid te dienen en zijn zelfstandige, door gehoorzaamheid tot een eenheid aaneengesloten orde, te maken tot het instrument van de pauselijke stoel, machtiger dan alle kardinalen samen. De Jezuïeten moesten daartoe van de ene stad en provincie naar de andere trekken tot eer van God en tot heil van de zielen en niet gebonden zijn door vaste kerkelijke bedieningen. Alleen werd op het zendingsterrein, waar een meer duurzame werkzaamheid voor de hand lag, een enigszins andere praktijk gevolgd.

Overigens was het Ignatius wil, dat de Jezuïeten in Roomse en "ketterse" landen steeds daarop zouden uitgaan, dat zij door hun buitengewone werkzaamheid de gewone arbeid van de orde-geestelijken eerst zouden aanvullen en tenslotte vervangen. In Portugal en Beieren kwam dit al heel duidelijk uit. Men begon het al spoedig te gevoelen, dat de orde op niets minder dan op wereldheerschappij uit was, door haar rusteloos werken waardoor zij zich al meer onmisbaar zocht te maken. En mocht Ignatius dit ook aanvankelijk tegenspreken, later ging de orde zelf zich daarop stoutmoedig beroemen.

Het blijft een wonder te zien, met welk een kleine, zij het ook uitgelezen groep, deze geestelijke veroveraar zijn veroveringstochten ondernam. Voornaam en geleerde lieden waren hem daarbij geliefd, mits zij de geest van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid in zich opnamen. Anders ontzag hij zich niet door inquisitie, zonder erbarming, zich ook van de besten te ontdoen. Zijn gezelschap moest in ieder opzicht betrouwbaar zijn. Met de werkzaamheid had zich ook tegelijk de inrichting en het bestuur van de orde ontwikkeld en vervormd.

Van het begin af had Ignatius een volstrekt monarchaal, gecentraliseerd bestuur gewild. Scherper dan ooit een wereldlijk heerser het had gekund, zocht hij in de loop van de jaren zijn gezelschap met alles wat het bezat aan één enkele wil te onderwerpen. Hij begeerde voor de generaal levenslang de onbeperkte uitvoeringsmacht. Het zelfstandig denken en handelen op de juiste plaats stond hij alleen toe, als het nauw verbonden was met onverbreekelijke gehoorzaamheid. Het zich onttrekken aan de controle van de generaal werd slechts tijdelijk geduld. Vandaar dat Ignatius, om al te grote zelfstandigheid te voorkomen, de leden dikwijls verplaatste van de ene in de andere provincie. Autoriteit mocht geen ordelid ergens worden. De macht van de provincialen in de afzonderlijke landen werd met opzet klein gehouden, al hadden zij ook het opzicht over alles in hun gebied. Voor drie jaren werden zij slechts benoemd en zij werden door bepaalde visitatoren voortdurend in het oog gehouden. Ook de rectoren van de hogescholen werden door de generaal benoemd. En de briefwisseling evenals de inrichting van de spionage tussen generaal en ordeleden gaf hem zulk een centrale plaats in de orde, dat ook de generale congregaties bijna overbodig gemaakt werden, behalve in een enkel geval. In de regel werd het overleg van de generaal met zijn vier assistenten voldoende geacht. Toch was de generaal ondanks zijn monarchale leiding ook zelf aan de orde gebonden. Hij had bijvoorbeeld geen recht om zijn eigen biechtvader te kiezen. Die werd door de orde voor hem aangewezen.

In zijn machtsvolheid heeft Ignatius van één recht geen gebruik gemaakt, namelijk om bij zijn, leven een generaalvicaris aan te stellen. Hij bleef dus alleenheerser.

Bij alle onderwerping van de Jezuïeten aan zijn macht wist Ignatius hen echter tegelijk onafhankelijk te maken van alle kerkelijke machten. Daartoe zocht hij rijke volmachten voor de orde te verkrijgen. De andere orden mochten slechts uit noodhulp priesterlijke functies verrichten. Voor de Jezuïeten als een gezelschap van priesters waren deze echter de hoofdzaak. Zij kregen alle rechten van de wereldlijke geestelijkheid, onafhankelijk van deze, naast deze en buiten haar om. Dit gold zowel de zielszorg als het biecht-horen en het sacramentsgebruik. Beperkingen als het interdict bestonden zelfs voor hen niet, om hun propagandawerk. Daarin stonden zij dus boven de wereldlijke geestelijken. En waar de pauselijke aanspraken inzake de wereldheerschappij hen zouden kunnen hinderen, liet Ignatius, die toch de kampioen van het pausdom was, zich daarvan vrijspreken. Hun priesterwijding konden zij van elke bisschop, die de generaal aangenaam was, ontvangen en zij mochten de bisschoppen helpen in bepaalde werken, tenzij uit Rome een ander gebod kwam. Maar van de bisschoppelijke jurisdictie werden zij vrijgesteld. Paus Paulus III verklaarde dat uitdrukkelijk (1549) en stelde hen alleen onder pauselijke bescherming, wat vaak tot conflicten met bisschoppen aanleiding gaf.

De Jezuïeten zijn als beoefenaars van de wetenschappen ook onafhankelijk gemaakt van de oude Universiteiten. Hun eigen hogescholen, dictatoriaal bestuurd, kregen dezelfde rechten als deze, en aan de generaal werd toegestaan de beproefd gebleken ordeleden voorprofessoraten, zelfs van de theologie, aan de universiteiten af te staan.

Al deze voorrechten had Ignatius reeds verworven en Baltijd groter werd met het opbloeien van de orde de schat van privileges. Paus Pius V heeft die eindelijk afgesloten door het gezelschap van Jezus tot een bedelorde te verklaren, waarmee ook de genadevolheid van de bedelorden aan de orde werd geschonken, hoewel het bedelen zelf als een middel tot opvoeding slechts spaarzaamelijk werd gewaardeerd.

Die geest van onafhankelijkheid leidde Ignatius er ook toe zijn Jezuïeten te ontslaan van de uitoefening van de regelmatige godsdienst, waaraan de andere priestergenootschappen zich onderwierpen. Hij dispenseerde hen van het gezamenlijk zingen bij de hoogmis in het koor, ook al was hij een groot vriend van de muziek. Hij achtte dit voor zijn ordeleden onnodige tijds- en arbeidsverspilling. Zo scheidde hij daardoor uitwendig de Jezuïeten van de wereldlijke priesters, evenals hij ze van de monniken had gescheiden door voor hen de ascese te doen vervallen. Hij deed zijn orde een positie innemen tussen de monnikenorden en de wereldlijke geestelijkheid om ze aan de privileges van gene en aan de werkzaamheid van deze te laten deelnemen en ze tegelijk van de verbindende verplichtingen van beide te ontheffen.

Toen nu de afzonderlijke doeleinden van de orde vastgesteld waren en het gezelschap in al zijn delen voltooid was; maakte Ignatius zich ernstig op, in plaats van de tot 1546 nog voldoende geachte eenvoudige levensregels een bepaalde Constitutie te geven als een samenhangend plan, en wel naar het voorlopig ontwerp uit de bevestigingsbul. Het doel was daarbij de orde, die over heel de aarde en over alle gebieden van menselijke werkzaamheid haar uitbreiding zocht, eens en voor goed te bewaren voor ondergang. En het uitgangspunt dezer Constitutie lag niet als bij de andere orden in de enkeling, maar in het ordelichaam, waarin elk afzonderlijk lid alleen waarde had als lid van dat groot geheel, in dienende, afhankelijke positie.

Evenals de exercitiën werden ook de constituties als een soort Goddelijke openbaring door de Jezuïeten geprezen. Zij dachten daarbij aan de merkwaardige wijze, waarop Ignatius bij het concipiëren van de constitutie te werk ging, om namelijk acht te geven op de droeve of blijde zielstoestanden bij het besluiten daaromtrent en zich methodisch tot een vat van de "openbaring" te maken. In het wezen waren die Constituties dan door God ingegeven en in het onwezenlijke mensenwerk; volgens Lainez uitspraak, met goedkeuring van Ignatius.

Toen de verzameling klaar en in de provinciën rondgezonden was, wachtte hij alleen nog op pauselijke goedkeuring. Bij zijn leven vond die echter niet plaats, hoe gaarne hij ook na de pauselijke erkenning van zijn orde en van de "geestelijke oefeningen" eveneens deze derde wens vervuld had gezien. Maar eerst na zijn dood is zijn ontwerp zonder enige verandering door de generale congregatie van de orde aangenomen en na lange toetsing ook door een commissie uit de kardinalen goedgekeurd. De enige verandering, van Paulus IV (1555-1559) was de bijvoeging tot verplichting om te zingen in het koor. Maar na Paulus dood liet Lainez deze

nog gedurende het conclave weer vallen.

Maar niet alleen de innerlijke organisatie van zijn orde, doch ook, haar uitbreiding ging Ignatius zeer ter harte. In Roomse landen als Italië, Spanje, Frankrijk; Portugal, wist hij voor zijn orde, soms onder de zwaarste strijd, de baan vrij te maken en hij stichtte er vele colleges. Door Portugal, met zijn vele koloniën, werd hij in staat gesteld zijn eierzuchtige zendingsdromen te verwelijken. Xavier was daarbij zijn rechterhand. Deze vertrok in 1542 uit Lissabon naar Portugees-Indië en richtte een college te Goa op, van waaruit hij in 1546 naar de Molukken kwam. Daar zond deze geniale zendingsman zijn missionarissen uit naar alle delen van de Indische Archipel, op grondslag van wier arbeid onze latere Protestantse zendingsactie kon voortbouwen. Zelfs vertrok hij in 1549 naar Japan; en reeds had hij het plan opgevat China binnen te dringen, toen de dood hem overviel (1552).

Kort na Xaviers vertrek naar Voor-Indië trokken andere Jezuïeten naar Brazilië, het eerste Amerikaanse gewest, waar spoedig veel inheemse Christenen werden aangetroffen. In Abessynië was het Ignatius bedoeling een hele hiërarchie van een patriarch en 12 zendingsbisschoppen uit de orde te laten opkomen. Gewichtiger nog was het, dat in de onder Turkse heerschappij staande landen reeds toen de Jezuïeten een goede verhouding tot de Grieks-Orthodoxe kerk wisten te bewaren, wat later voor een deel van die kerk leidde tot een nieuwe kerkgemeenschap van de geünieerde Grieken, aan de paus gehoorzaam.

Ondanks dit zendingswerk moest voor Ignatius toch het hoofddoel een ander zijn, te weten de vernietiging van het Protestantisme. En daarvoor was Duitsland het hoofdtonel. De Jezuïeten, die vreemd tegenover het Duitse geestesleven stonden, zagen in het Duitsland van de zestiende eeuw alleen maar verval. Aanvankelijk konden zij daar geen blijvende arbeid inrichten. Ignatius liet het land echter wel grondig verkennen. De Jezuïeten verschijnen in het gevolg van de pauselijke legaten; en de gematigde Contarini nam hen het eerst met zich mee, zoals Peter Faber naar het godsdienstgesprek te Regensburg (1540). Toen deze zending naar Regensburg mislukte, kreeg Faber een diepe afkeer van alle bemiddelingspogingen. Mannen als Jay en Bobadilla kwamen met de legaten mee naar de rijksdagen. Zij waren stille toeschouwers en verzonden allerlei berichten naar Rome. Ook wonnen zij uit de kringen van het Humanisme mannen als Cochlaeus en Gropper. En het meest maakten zij gebruik van de bisschoppen, met name van kardinaal Albrecht van Mainz en kardinaal-bisschop Otto Truchsesz van Augsburg, die zij met beter gevolg dan de Spaanse en Franse prelaten konden opwekken hun lust tot zelfstandigheid op te geven en alleen maar aan de paus te gehoorzamen.

Ook zochten zij in de geestelijke territorien enige invloed op de kerkelijke tucht uit te oefenen en de grofst ergernissen, als het concubinaat van priesters, uit de wereld te helpen. Die onordelijkheid in de zeden van de priesters leek hun de enige oorzaak van Duitslands afval. Daaruit was hun inziens alle afdwaling in het geloof voortgekomen. De diepste vraag van zonde en rechtvaardigmaking vond bij de Jezuïeten dan ook geen inzicht. De oude werkheiligheid weer op te richten, heiligendienst en een weinig kerkdiscipline in te voeren leek hun het enig nodige. Hun doel was (en Faber heeft dit alles systematisch en normatief geordend) de mensen te leren weer te leven naar de voorschriften van de Rooms-Katholieke kerk, uitgaande van de dogmatische grondstelling, dat de menselijke wil niet te zwak is voor de daad. Als dit weer zou plaats hebben, zou de "ketterij" vanzelf wel ophouden. De verdienstelijkheid van de werken moest weer worden ingezien.

Alles echter wat de Jezuïeten in Duitsland deden, was voorlopig niets meer dan een verkenning van toestanden en een aanknopen van verbindingen, waaruit later echter rijke gevolgen zouden voortkomen. En de man, die daarbij als "tweede apostel van de Duitsers" later zou vereerd worden, is geweest de Nederlander Petrus Canisius uit Nijmegen. De Nederlanden waren door Karel V voorlopig voor de orde gesloten, maar zoveel te ijveriger werkte deze man tot volle tevredenheid van Ignatius in Keulen, te Ingolstadt, te Wenen en te Praag, waar hij colleges stichtte, universiteitsarbeid verrichtte, zo dit kon; zelfs tijdelijk het bisschoppelijk bestuur voerde, namelijk te Wenen. Ook is hij het geweest, die naar het voorbeeld van Luther en anderen het volk in de gelegenheid stelde, kennis van het Roomse geloof te ontvangen door zijn veel vertaalde Catechismus, al lag dié voorlichting van het volk

in zaken van geloof oorspronkelijk niet in de lijn van de Jezuïeten.

Zo was dan ook in Duitsland reeds tijdens Ignatius leven voor de orde het uitzicht geopend op betekenende gevolgen. In de politiek speelde zij een nog nauwelijks merkbare rol, maar toch deed zij het hare om de tegenstellingen steeds scherper toe te spitsen. En Ignatius wist dat in Duitsland het gewichtigste slagveld lag. Hij bepaalde daarom, dat alle priesters van de orde eens per maand een mis moesten lezen om God te bidden, dat Hij zich over Duitsland en de door Duitsland aangestoken landen zou. ontfermen. Geen college, zelfs het afgelegenste in Indië niet, was van die hulp voor Duitsland uitgezonderd.

Het is in al dit werk, groot en klein, dat Ignatius als een bijzonder merkwaardige persoonlijkheid geijverd heeft met opoffering van zijn beste krachten en met een alles aandurvende en doorzettende volharding. Meer dan zijn meest eierzuchtige dromen hem hadden voorgespiegeld, had hij bij het einde van zijn loopbaan bereikt. Zijn orde telde toen reeds dertien provinciën en spoedig zou dit getal, in het begin van de zeventiende eeuw, aangegroeid zijn tot eenendertig.

Zijn roeping had hij vervuld, om namelijk de oude "moederkerk" weer tot de vroegere luister op haar oorspronkelijke semi-pelagiaanse grondslag terug te leiden, in volstreekte afhankelijkheid van de paus. Het is daarom dat de Rooms-Katholieke kerk de nagedachtenis van deze. man geëerd heeft, door hem in 1623, tegelijk met "heilig" te verklaren.

Het werk van Ignatius en zijn orde tot steun voor het pausdom en tot nieuwe krachtsontwikkeling van de oude, vervallen kerk was niet te denken zonder het Concilie van Trente (1545-1563). Met dit concilie ging het veeleer hand in hand. Lang heeft het echter geduurd, voordat deze belangrijke kerkvergadering kon dagen.

Voor de pausen van de Reformatietijd leek een algemeen concilie dat een einde zou maken aan de godsdienstige en zedelijke misstanden in de kerk, een gruwel. En toch: hoe zou het in het einde blijken, dat juist zulk een concilie een hoofdmoment zou worden voor de verheffing van de pauselijke heerschappij!

Wij gaan om dit te zien even in de geschiedenis terug.

CONCILIE VAN TRENTE

Reeds Luther had in 1520 om zulk een algemene vergadering van de kerk, die waarlijk in vrijheid kon beslissen, gevraagd. Ook de Duitse rijksdagen hadden er herhaaldelijk op aangedrongen. Maar van pauselijke zijde bestond er, althans onder Clemens VII, geen lust aan de vervulling van deze vurige wens mee te werken. De politiek van het pauselijke hof was niet naar Duitsland, doch naar Frankrijk gekeerd. En men vreesde in Rome, waar heerszucht en geldzucht de boventoon voerden, dat de sterke toeneming van de Hervorming een algemeen concilie tot een groot gevaar zou maken voor de pauselijke macht. Liever liet men eigen dogmatische onbeslistheid inzake de geloofsgedachten van de Reformatie voortduren en eerder liet men de bestrijding van het zedelijk verval, waartegen ook de betergezinden in de oude kerk toornden, achterwege dan dat men ook maar de geringste indruk wilde wekken, alsof men door Luther en de zijnen de betere weg zou zijn opgedreven.

Doch toen deze paus eindelijk in 1533 zich bereid toonde het door velen begeerde algemene concilie binnen een jaar samen te roepen, maakte hij het op hetzelfde ogenblik onmogelijk door een onvervulbare eis aan de Protestanten te stellen. Dezen moesten zich namelijk, vóór de aanvang van liet concilie, onvoorwaardelijk binden tot onderwerping aan de daar genomen besluiten. Het spreekt vanzelf, dat deze eis door de Protestanten werd afgewezen.

Meer verwachting scheen gebouwd te kunnen worden op Alexander Farnese, die als Paulus III de pauselijke troon bestegen had. Hij was een man van grote geestesgaven; bij al zijn politieke sluwheid, ook zeer welwillend en niet kleingeestig. Zelden is een paus zo bemind geweest als hij.

Hij toonde kort na zijn ambtsaanvaarding grote neiging te willen ingaan op het verzoenende, Hervormingsstreven van de gematigde Roomse partij in Italië en alle partijen te vriend te willen houden door de concilie-gedachte uit te werken. Vandaar zijn voorbereidende maatregelen, die hij trof tot uitzuivering van de zedelijke misstanden te Rome, in afwachting

van een algemene kerkvergadering. Wat voor de door Karel V zo geprotegeerde Nederlandse paus Adrianus VI al zulk een hartezaak geweest was, om namelijk de kerk te hervormen tot zegen van de gans Christenheid, scheen ook bij Paulus III een willig om te vinden. Een pauselijk schrijven van 21 augustus 153 gaf daaraan tenminste uitdrukking. Een Reformatorisch "congregatio praeparatoria" (voorbereidend comité) werd in 1536 onder leiding van Johannes, bisschop van Ostia uit hooggeplaatste geestelijken gevormd. Deze kregen de titel van: "Reformatoren van de stad en kurie van Rome" met een uitgebreide volmacht om te handelen naar zeer strenge tucht.

Toen deze commissie niet bleek te slagen, werd zij vervangen door een andere, waarvan de Evangelisch-gezinde kardinaal Casparo Contarini de ziel vormde. Een breed plan tot Reformatie van de vervallen kerk werd bij de paus in 1537 ingediend, met onverbloemde erkenning van de geldgierigheid en zinnelijkheid van hogere en lagere geestelijken, die "de naam van Christus in de wereld deden lasteren en het Christendom tot een aanfluiting maakten."

Heel deze actie van de paus liep echter op niets uit. Er werden wel allerlei comités gevormd om de zedelijke Hervorming van de kerk te realiseren. Maar tot daden kwam het niet. Uitstel bracht afstel. Zo ging het ook aanvankelijk met het concilie zelf, dat de paus zich onder de druk van de keizer had voorgenomen. In 1535 zond hij als zijn legaat Petrus Paulus Vergerius (die in 1548 tot de Hervorming zou overgaan) naar Duitsland, om met de Duitse vorsten tot een definitieve overeenstemming te geraken over de plaats, waar die kerkvergadering zou gehouden worden en over het zenden van afgevaardigden. Deze legaat kwam ook naar Wittenberg, waar Luther hem in gezelschap van Bugenhagen een bezoek bracht.

Luther, die niet veel van het concilie verwachtte, was onverschillig omtrent de plaats van samenkomst evenals de keurvorst van Saksen. Zo was het dan geschied, dat in de herfst van 1536, geheel in de vorm, een algemeen concilie werd uitgeschreven naar Mantua tegen 23 mei 1537.

Al was ook de uitschrijving zeer voorzichtig ingekleed, toch lieten andere uitingen van de paus duidelijk vóór gevoelen, wat de Protestanten te wachten stond. Het was bovendien de paus niet eens ernst met zijn voornemen. Al spoedig werd de datum van samenkomst verschoven naar 1 november 1537. Vervolgens werd het andermaal uitgesteld tot 1 mei 1538 en naar Vicenza bijeengeroepen. Toen ook deze termijn verstreken was, werd het hele concilie, dat zowel de betergezinden in de Roomse kerk als ook de Evangelischen wensten, en dat ook door de keizer zelf begeerd werd tot verzekering van orde en rust in zijn Duitse landen, voor onbepaalde tijd opgeschort.

De paus hoopte zelfs het eerst toegestane concilie geheel te kunnen ontgaan, temeer omdat de Evangelischen te Schmalkalden in 1537 hadden uitgesproken, dat zij naar een pauselijk concilie buiten Duitsland geen afgevaardigden zouden sturen en met steun van de keizer een waarlijk vrije Christelijke kerkvergadering in een Duitse stad eisten. En dat wilde de paus juist niet. Het was hem dan ook aangenaam, dat hij de aandacht van het concilie kon afleiden door deel te gaan nemen aan de door de keizer uitgeschreven godsdienstgesprekken. Hij kon moeilijk de keizer weerstreven, die dit aan de Protestanten had toegezegd te Frankfort (1539). Toen nu het godsdienstgesprek te Worms onder invloed van de diplomatieke nuntius Morone in Januari 1541 was mislukt en de keizer, die zijn plan tot een vergelijk niet kon laten varen, onmiddellijk opnieuw zulk een godsdienstgesprek naar Regensburg tegen 5 april 1541 had uitgeschreven, dat door meer verzoeningsgezinde leiding betere resultaten mocht opleveren, voegde de paus zich uit vrees voor de keizer in deze weg. Hij vaardigde met bijzondere bedoeling daarheen als zijn nuntius af Casparo Contarini. Van deze kardinaal was bekend, dat hij inzake het middelpunt van de Reformatorische leer, de rechtvaardigmaking, een bijzondere opvatting voorstond, welke trekken vertoonde overeenstemmende met die van Luther. En met een groep van gematigde Roomse Christenen in Italië wilde hij die in het centrum van godsdienstige leer en leven stellen, om van dat principe uit de Roomse kerk tot nieuw leven te brengen, zonder evenwel het primaat van de paus en het hele hiërarchische systeem te bestrijden. Als het hem gelukte een dogmatisch vergelijk met de Protestanten te bewerken, zou een concilie onnodig blijken.

Er was op dit godsdienstgesprek aanvankelijk veel begrip aan Roomse zijde voor het

Protestantse gevoelen. Maar al spoedig bleek, dat Contarini naar de zin van de paus veel te ver ging in zijn concessies, waarom hij uit Rome werd terechtgewezen. Veel was dan ook al overeengekomen. Over de rechtvaardiging door het geloof in de zin van *justitia imputativa* (toegerekende gerechtigheid) als kern van de hele geloofsleer, over het gebruik van het Avondmaal in brood en beker, over de toelating van het priesterhuwelijk voor Duitsland, over de Protestantse opvatting van de oorspronkelijke staat van de mens en van de erfzonde. Dit was de paus te veel. Tenslotte liep heel de samenspreking vast bij de leer van de transsubstantiatie, waarin ook de overigens verzoeningsgezinde Contarini onverzettelijk bleek. Het resultaat was op deze wijze zeer gering.

Alleen de Protestanten werden verplicht tot het vergelijk over de overeengekomen artikelen. Tolerantie zou er zijn voor alles waarin men bleef verschillen.

Doch voor de Roomsgezinden kon de erkenning van dit compromis niet worden doorgezet. Natuurlijk deed dit de paus genoegen. Zijn ware gedachte kwam al duidelijker aan het licht. Een tijd lang moge hij de schijn hebben aangenomen, dat hij als de enige paus tot een dogmatische overeenstemming met de Protestanten niet ongeneigd was, plotseling werd deze schijn weggedaan. Dit bleek, toen hij, waarschijnlijk onder invloed van de inmiddels in 1540 bekrachtigde ordeader Jezuïeten, doorsloeg naar de kant van de fanatiek geworden kardinaal Caraffa (de latere paus Paulus IV) en op uitroeiing van de "ketterij" zich ging richten.

Het scheen met alle toegevendheid van de paus ineens uit. Geen Reformatie van de zeden dus en geen concilie. Maar de loop van de dingen werd toch anders. Toen de paus bemerkte dat de keizer niet berustte in deze stand van zaken en op eigen gelegenheid aan de wanverhoudingen in kerk en Staat een einde wilde maken óf door een concilie of op een rijksdag, hield hij het heft in handen, kwam van zijn voornemen terug en de keizer vóórkomen, uit bezorgdheid voor diens al te grote macht, schreef hij het doodgezwegen concilie uit tegen 1 november 1542. Geheel naar 's keizers wens, die wist dat anders geen Protestantse afgevaardigden zouden verschijnen, riep hij het bijeen in een Duitse stad, te Trente, Het duurde echter nog tot 1545 al eer het concilie te Trente kon bijeenkomen. Maar toen kon het ook niet langer wachten, wilde de paus het tenminste niet aan de keizer overlaten zelfstandig op te treden tegen het Protestantisme, waartoe zijn vermeerderde macht, zelfs boven Frankrijk en pausdom uit, hem de middelen verschafte.

Trente, de hoofdplaats van het Italiaanse Tirol, was met slim overleg door Paulus III gekozen. Zij lag wel op Duits grondgebied, maar was volkomen Italiaans van karakter en zij bevond zich dicht genoeg bij Rome om aan de paus voldoende overwicht te geven over de eventuele beraadslagingen. Te meer, omdat in haar als bisschoppelijke stad de Italiaanse kardinaal en bisschop Madruze regeerde. De bestemming van het concilie stond in het voornemen van het pauselijk hof reeds duidelijk vast. Het zou moeten dienen om de overwinninggang van de Reformatie zoveel mogelijk te beperken en verloren kerkgebied zoveel doenlijk terug te winnen met alle mogelijke middelen, waarin de kurie zich niet kieskeurig zou tonen. Er moesten voor altijd vastgelegde, niet meer voor herziening vatbare leerfundamenten worden gelegd. Incidenteel zou men, om aan het Protestantisme de wind uit de zeilen te nemen, allerlei openlijke kerkelijke misbruiken afschaffen of tot zo eng mogelijke grenzen terugbrengen. Wetenschappelijke bestrijding van de protestantse geest moest worden mogelijk gemaakt door vaste uitgangspunten te stellen voor theologisch onderzoek.

Dit alles achtte men niet anders te kunnen bereiken dan door een absolute verheffing van het kurialisme, dat onmiskenbaar een duidelijk aanwijsbare trek van het Middeleeuws-scholastieke katholicisme was geweest. Daarmee zou dan aan de wankelende hiërarchie een beslissende, alles overheersende positie voor alle volgende eeuwen gegeven kunnen worden en in vernieuwde of nieuw geschapen geestelijke orden zou zij zich van een staand leger kunnen voorzien, dat de pauselijke macht in de oude en nieuwe wereld tot een onbeweeglijke rots zou kunnen maken, die alle stormen zou tarten. Op deze wijze wilde men komen tot bevestiging en vernieuwing naar binnen en tot veroveringen naar buiten.

Zo daagde dan het concilie, De leiding daarvan werd door paus Paulus III opgedragen aan de drie kardinalen Del Monte, Marcellus Cervini en Reginald Pole. De eerste twee dezer legaten kwamen 13 maart 1545 in de stad om met de keizerlijke gezant, de Spanjaard Diego Mendoza, de nodige voorbereidingen te treffen. Het duurde echter nog tot 13 december 1545,

voordat het concilie kon geopend worden. Toen waren er slechts dertig leden, hoewel dit getal aan het einde van de kerkvergadering zou oplopen tot tweehonderdvijfenvijftig.

Alle mogelijke faciliteiten werden verleend om de verschijning ter concilie van afgevaardigden, die de paus aangenaam waren, mogelijk te maken.

Reeds december 1545 verdeelden de pauselijke legaten onder de armere bisschoppen tweeduizend goudstukken. Aan Italianen werd gaarne overwicht in de kerkvergadering verleend. Het was trouwens met heel de samenstelling van het concilie, dat ook heden nog door het Rooms-Katholicisme voor het negentiende oecumenische concilie wordt gehouden, wonderlijk gesteld, wat uit het volgende blijkt. In vijftientig zittingen verliep het, tot tweemaal toe voor tamelijk lange duur om politieke oorzaken onderbroken. In de eerste periode, van 1545-1547, werden tien zittingen gehouden, sterk onder invloed van paus Paulus III.

Het tweede tijdperk viel in de jaren 1551 en 1552 onder paus Julius III (elfde tot zestiende zitting), terwijl het derde tijdvak van het concilie, onder paus Pius IV, in de jaren 1562 en 1563 de rest van de zittingen omvatte.

Opmerkelijk was, dat volstrekt niet alle Christelijke volkeren, niet eens die van het Christelijke Westen, daar vertegenwoordigd waren. Uit Duitsland kwamen in de beide eerste perioden slechts acht bisschoppen op; later zelfs nog minder. Frankrijk ontbrak in de tweede periode geheel. En in de zittingen, waarin het ging over de grondgedachten van de Reformatie, namelijk over de beschouwing van de Heilige Schrift en van de rechtvaardigmaking, bevonden zich slechts ongeveer zestig prelaten op het concilie, onder welke geen enkele Duitser was. Het liet zich verstaan, dat zulk een concilie geen bevrediging kon brengen tussen de Christelijke volkeren. Hoe zou het ook kunnen, waar het opzet bij het pauselijke hof van de aanvang af nooit anders was geweest dan om het Protestantisme in alle delen af te wijzen.

Formeel, bij de regeling van de werkwijze werd al dadelijk aan de paus de meest overwegende invloed op het concilie verzekerd. De eerste drie zittingen werden gewijd aan dit belang. Voor de pauselijke legaten werd het uitsluitend recht gereserveerd voorstellen te doen omtrent de te behandelen onderwerpen. Zij ook mochten de commissies of congregaties kiezen, die over de aan de orde gestelde vraagstukken hadden te beraadslagen. Verder zou de stemming over de eindredactie van de besluiten in de volle zittingen niet volksgewijze, maar hoofdelijk geschieden door de in persoon aanwezige bisschoppen en ordeoversten. De geest dezer laatste vooral was uitgesproken pauselijk.

Om zeker te zijn van de goedkeuring van de paus over de te nemen beslissingen werd reeds in december 1545 door de legaten aan Rome verzocht om een snelle koerierdienst tussen Trente en Rome, opdat men op het gewenste ogenblik weten zou, hoe de uitslag van de dingen door de paus gewenst werd. En als dan vrijdags (de dag, waarop elke week het pauselijk bescheid over de aanhangige kwesties in het concilie moest binnenkomen) door versperring van de weg het valies uit Rome niet tijdig aankwam, was er noodzakelijkerwijze vertraging in de besprekingen. Daardoor ontstond later, in 1562, een lichtvaardig gezegde, "dat onder zulke omstandigheden de Heilige Geest in het valies, waarin Hij opgesloten was, uitbleef."

Op deze niet bijzonder gewijde manier werd de beslissing van het concilie, die in de Heilige Geest beweerd werd te rusten, als louter pauselijk gekarikaturiseerd.

Een eigenlijk systematische uiteenzetting van de gehele leer, afgeleid uit het Roomse principe, gaf het concilie niet. Dat zou te gevaarlijk zijn geweest. Men moest de tegenstellingen in de kerk zoveel mogelijk ontzien. De bedoeling was slechts, de vaststelling van het kerkelijk dogma in de lijn van de Middeleeuwen te geven tegenover de drie grondgedachten van de Reformatie, namelijk de alleen-geldigheid van de Heilige Schrift om de waarheid Gods te kennen, de rechtvaardigmaking door het geloof en de kerk als gemeenschap van de heiligen. Daarom werden dan ook in aansluiting aan de Middeleeuws-scholastieke gedachtenontwikkeling alleen vernieuwd de specifiek Roomse denkbeelden van het overwicht van de traditie boven de Heilige Schrift, van de gerechtigheid van de werken en van de hiërarchisch-ingerichte sacramentele kerk.

Dit zal vooral wel te danken zijn geweest aan de door de paus gezonden Jezuïetische theologen Salméron en Lainez, die onder de raadslieden van het concilie een leidende plaats

hebben ingenomen. Men wees aan Salineron, de vurige redenaar, de opening van de debatten over de onderscheidene onderwerpen toe. Hij wist aan de leden van het concilie de nodige geestdrift in te storten. En aan Lainez, die de meest uitgebreide geleerdheid steeds tot zijn dienst had en ze voor een praktisch succes op het juiste ogenblik klaar en duidelijk wist te gebruiken, gaf men steeds op het concilie het slotwoord over, en daarmee de beslissende invloed op alle stemmingen.

De orde van behandeling dezer dogmatische geschilpunten is wel opvallend. Nadat men in de derde zitting de samenhang van het Trentse concilie met het oude Katholicisme had trachten aan te wijzen door de voorlezing van het Niceense geloofssymbool, werd in de vierde zitting (8 april 1546) het traditie-beginsel vastgesteld. De traditie werd naast de Heilige Schrift als bron van de waarheid met gelijke ere genoemd en eigenlijk tot hoofdbron uitgeroepen. Met het oog op het Protestantisme, dat als zijn albeheersend fundament de uitsluitende autoriteit van de Heilige Schrift erkend had, werd de Schrift wel het eerst genoemd, maar zij stond toch eigenlijk op de tweede plaats. Want men wilde in Trente tot uitdrukking brengen de gedachte, dat de traditie alleen de juiste maatstaf biedt voor de zuivere verklaring van de Schrift.

Het is doorzichtig genoeg, dat men zich met de vernieuwing dezer traditieleer ruim baan wilde maken om al die specifiek Roomse leringen en instellingen, waarvoor geen enkel deugdelijk Bijbels bewijs kon worden bijgebracht, op andere dan Schriftuurlijke gronden te handhaven. Daarmee hield de kerk door beroep op de traditie het recht tot Schriftuitlegging aan zichzelf. Het formele principe van het Protestantisme over het uitsluitend gezag van de Heilige Schrift als norm van de waarheid werd in de ban gedaan. Alle mogelijkheid tot discussie op een gemeenschappelijke basis was daarmee voor goed afgesneden. De tegenspraak was er wel bij een minderheid, maar deze moest zich bij de meerderheid neerleggen. Ook de omvang van de Schrift werd in anti-Protestantse geest bepaald, door de apocriefe boeken van het Oude Testament voor canoniek te verklaren. De oude Latijnse Vulgata werd voor authentiek gehouden waardoor alle teruggang naar de grondtekst werd verboden. Het is duidelijk dat op deze wijze aan het Schriftbewijs van de Protestanten alle kracht voor de Roomse vierschaar werd ontnomen.

In de volgende zittingen van het concilie bleek dit ook zeer opvallend. In de vijfde en zesde zitting (17 juni 1546 en 13 Januari 1547) werd het zogenaamde materiële principe van het Protestantisme beslist verworpen, namelijk de rechtvaardigmaking door het geloof in Christus alleen. De oude scholastieke gedachte van de verdienstelijkheid der goede werken, zij het ook in gematigde vorm, werd opgenomen. De zonde zou wel de natuurlijke vrijheid van de wil tot het geestelijk goede hebben verzwakt, doch niet vernietigd. En het werd de officiële leer, dat de gedoopte Christen door eigen kracht en door Goddelijke genadehulp van de priesterlijk uitgereikte sacramenten zich het eeuwige leven kon verdienen als loon voor zijn deugdwerken. Evangelische sympathieën, die zich bij de behandeling van dit gewichtige punt voordeden in de vóórvergaderingen, werden met geweld onderdrukt. De werkheiligheid werd op de voorgrond gesteld en de persoonlijke zekerheid van de zaligheid uit de gelovige Christenmens verlegd in de sacramenten van de kerk, en daardoor feitelijk afgewezen.

Door deze gang van zaken heeft het Trentse concilie zich toen al verder in anti-Protestantse zin praktisch de weg geëffend om, zonder speciaal over de kerk te spreken en daardoor veel tegenstand te ontgaan, het hele sacramentsmechanisme van de Roomse kerk tot in bijzonderheden te beschrijven. De zeven sacramenten werden vastgesteld; en alle volgende zittingen vanaf de zevende (3 maart 1547) tot op de vierentwintigste zitting (11 november 1563) zijn gewijd geworden aan de dogmatische sanctionering van de afzonderlijke sacramenten. De vooropgezette bedoeling werd daarmee bereikt, om de kerk als hiërarchisch-sacramentele kerk boven de gelovigen te stellen. Tegelijk werd daarmee de Protestantse gedachte aangaande de kerk als de vergadering van de ware Christgelovigen verworpen.

Het historisch verloop van het concilie was wonderlijk. Na de achtste zitting, midden in de verhandelingen over de sacramenten, werd, zoals het heette, uit oorzaak van een te Trente heersende epidemie, het concilie verlegd naar Bologna. De eigenlijke reden was echter, dat paus Paulus III de invloed van de keizer, na zijn overwinning in de Schmalkaldische oorlog, vreesde. En geen wonder! De keizer toch was zeer ontstemd over de verwijdering, die het

concilie met zijn dogmatische en zedelijke besluiten tussen Rooms en Protestanten had tweeweggebracht. Hij wilde uit politiek oogpunt zo gaarne voor zijn Evangelische onderdanen de weg naar het concilie openhouden. Nu hij hen door zijn overwinning in de macht had, kon hij hen desnoods dwingen er heen te gaan. Hij voelde echter maar al te zeer, dat het concilie dan niet moest voortgaan in de richting, waarin het zich tot dat ogenblik had voortbewogen. De weg tot vereniging met het Protestantisme

niet zo abrupt worden afgesneden, als geschied was. Daarom verhinderde hij de publicatie van de dogmatische besluiten. En de gebreken van de kerk waren door de zedelijke beslissingen tot op dat ogenblik volstrekt niet bij de wortel aangegrepen, omdat het alleen nog maar gegaan was over formele dingen betreffende het ambt als over de zogenaamde residentieplicht van de bisschoppen (de noodzakelijkheid voor de bisschoppen om in hun diocese te wonen) en dergelijke dingen meer.

De paus was nu bevreesd, dat de keizer de onveranderlijke, grondleggende arbeid van het concilie zou vernietigen en haalde het daarom uit de invloedssfeer van de keizer weg om het te brengen in zijn eigen nabijheid. Voor het Protestantisme in Duitsland was dat, ondanks zijn politieke nederlaag, een zegen. Het kon daardoor gemakkelijker zichzelf blijven en buiten de strikken van het compromis zich houden. Tussen de paus en de keizer ontstond echter een heftige strijd. De keizer wilde Trente weer als vergaderplaats, waar hij de Spaanse bisschoppen dan ook beval te blijven. De paus zette te Bologna het concilie voort. Door gebrek aan leden konden hier evenwel slechts twee zittingen gehouden worden (21 april en 2 juni 1547), zonder enig belang. Daarna werd het concilie in 1548 ontbonden.

Midden in deze strijd met de keizer stierf Paulus III (10 november 1549), Gedurende enige jaren bleef nu het concilie gesloten. Paus Julius III, die als kardinaal Del Monte het concilie in zijn eerste periode in de kwaliteit van pauselijk legaat had geleid, verzoende zich met de keizer en heropende het concilie in 1551. Al was het anders samengesteld, dezelfde anti-Protestantse geest werkte er in voort. In deze tweede periode van het concilie, waarin de geëiste Reformatie van de kerk gezocht werd onder meer in de vergroting van de bisschoppelijke macht, werd de gehele; Roomse sacramentsleer voltooid en de kerk tot een sacramentele kerk gemaakt. Van enige dogmatische concessie aan de Protestanten was geen sprake. Alleen liet men enkele punten als aflat, mis enz. voorlopig terzijde, omdat men de komst van de Protestanten verwachtte. Het opvallende toch van deze tweede periode van het concilie was, dat de keizer de toelating van de Protestanten tot de verhandelingen, zelfs tot disputatie met afgevaardigden van het concilie, had weten te bewerken, al zouden de besluiten buiten hen om worden genomen. De keizer wist ook een ondubbelzinnig vrijgeleide voor de Protestant af te dwingen. Op eens moest echter het concilie worden verdaagd, in de zestiende zitting (28 april 1552). Keurvorst Maurits van Saksen noodzaakte de keizer, door zijn onverwachte, verraderlijke aanval, uit Innsbrück te vluchten en de concilieafgevaardigden stoven na een abrupt einde van de vergadering uiteen.

Deze gewelddadige afbreking van het concilie, dat ook in zijn tweede periode alleen onder 's pausen invloed stond, werd de redding van het Duitse Protestantisme. Sinds dat ogenblik toch zag de keizer in, dat hij voor zijn wens tot Hereniging van de kerk met de Evangelischen niets van het concilie had te verwachten. Daarom verloor hij verder alle belangstelling voor deze kerkelijke vergadering. En omdat voor de Protestanten in Duitsland de loop der kerkelijk-politieke gebeurtenissen nu snel aanging op de Augsburgse godsdienstvrede, waardoor zij staatsrechtelijke erkenning verkregen (al aanvaardde Rome, dat vasthouden bleef aan de fictie van maar één kerk, deze politieke afspraken nooit), hebben ook zij zich van het concilie voor goed afgekeerd.

Het duurde tien jaar voor de derde periode van het concilie aanbrak. In die tussentijd hebben de Rooms-Katholieke vorsten zich zeer beijverd voor de uitvoering van een werkelijk zedelijk Hervormingsplan. Met vergaande eisen kwamen Duitsland en Frankrijk voor de dag, als priesterhuwelijk en kloosterhervorming. Spanje interesseerde zich zeer voor de zelfstandigheid van de bisschoppen. Bij paus Marcellüs II, die de verbetering van de kerk een goedgezend hart toedroeg, doch slechts twintig dagen regeerde (1555), vond men inzicht in de vragen van de dag. Maar bij diens opvolger, de fanatieke en heerszuchtige Paulus IV, botste

het weer. Aan een opnieuw samenroepen van het concilie dacht hij niet. Toen hij zijn staatkundige plannen verijddeld zag, legde hij zich persoonlijk met kracht toe op de Hervorming van de geestelijkheid, de uitroeiing van de "ketterij" te vuur en te zwaard en op de versterking van de pauselijke macht. Toen deze paus gestorven was en de slimme Pius IV (1559-1565) hem had vervangen, werden de zaken voor het concilie gunstiger. In het belang van de kerk zocht hij elke belediging van de katholieke vorsten te vermijden en liet om hen tevreden te stellen het concilie weer openen (18 Januari 1562), waarmee als zeventiende zitting de derde periode dezer kerkvergadering een aanvang nam.

De tegenstelling met de Protestanten werd scherper. Dezen hadden trouwens geweigerd de uitnodiging tot het concilie te aanvaarden. Paus en concilie wilden nu eenmaal geen ernstige Reformatie in de leer. Dat bleek heel duidelijk in de tweeëntwintigste zitting (17 september 1562), toen het concilie in zo nauw mogelijke aansluiting aan wat de dertiende zitting (11 oktober 1551) over de transsubstantiatie had vastgesteld, het dogma van het misoffer sanctioneerde. Daarin werd niet alleen een onbloedige vertegenwoordiging van het bloedige kruisoffer gezien, maar ook een waarachtig zoenoffer en dus een voortzetting of vernieuwing van het zoenoffer van Christus. Ook deze aanvulling dus van het oud-kerkelijke dogma, van 1215 bleef in de lijn van de Middeleeuwen en in alles gekant tegen het Protestantisme.

De gelijktijdige Hervormingsbesluiten waren eveneens gericht op een bevestiging van het oude, met slechts geringe verbeteringen.

De paus zocht nu spoedig aan het lastige concilie een einde te maken. De beide nog niet aan de orde gekomen sacramenten van de priesterwijding en het huwelijk, die diep ingrepen in de praktijk van kerk en maatschappij, werden vlot behandeld. De omstandigheden die op dat ogenblik voor de paus gunstig waren, werkten daartoe mee. Het hiërarchisch karakter van de priester en het sacramenteel karakter van het huwelijk evenals het priestercelebaat werden dogmatisch vastgelegd. De laatste zitting was gewijd aan al die dingen in de Roomse kerkleer, waardoor het Protestants geweten zo bijzonder gekwetst was geworden als vagevuur, aanroeping van heiligen, beelden en relikwieënverering, monnikendom en aflaten. Men behoefde nu toch geen rekening meer met de Protestanten te houden. En terwijl men het onvoorwaardelijk noodzakelijke voor het Rooms-Katholieke systeem helder en duidelijk fixeerdde, sprak men van andere, minder op de voorgrond staande dogmatische punten alleen als "goed en nuttig", zoals van aflaten en aanroeping van de heiligen.

De laatste Reformatie-decreten waren gewijd aan zielszorg, ordening en opleiding van de geestelijken en aan alles wat tot een goede functionering van het gerestaureerde kerkelijke leven onder bisschoppelijke leiding geschikt werd geacht.

Daarmee was het einde van het concilie gekomen. De uitkomst was dat alle grondgedachten van het Protestantisme volkomen waren afgewezen. De volstreekte gehoorzaamheid van het concilie aan de paus, geheel in de geest van het Jezuïetisme, was in elk opzicht gebleken. In bijzondere zin kwam dit nog uit aan het einde van de vergadering (4 december 1563), toen het sterk aangegroeide getal afgevaardigden de geldigheid van al de besluiten inzake leer en leven afhankelijk stelde van de bekrachtiging door de paus, die genoemd werd "de allergelukkigste Roomse priester".

Deze sanctie volgde ook, op 26 Januari 1564. De paus behield zich daarbij evenwel het recht voor van uitlegging en uitvoering van de besluiten van het "hoogheilige Trentse concilie", met behulp van een college van kardinalen. De publicatie van de decreten (de Rooms-kerkelijke leer in positieve vorm) en van de canones (de korte stellingen die de zogenaamde dwaalleringen met een anathema verwierpen) vond in 1564 plaats, op bevel van Pius IV.

De datum van invoering voor de Reformatie-besluiten was officieel vastgesteld op 1 mei 1564. Een dergelijke termijn voor de beslissingen over het geloof achtte men niet nodig, omdat zij zogenaamd niets anders dan de oude waarheden behelsden. Maar wel werd in Belijdenis en Catechismus, in gebeden- en misboek, ook in de index van de verboden boeken, het Trentse "geloof" bezegeld.

Zo werd de oude kerk onder het pausdom tot een nieuwe eenheid gebracht en zocht zij in allerlei landen de leiding te hernemen. Mocht dit al in Roomse landen als Italië en Spanje,

onmiddellijk gunstige gevolgen hebben, in Frankrijk, Engeland, Schotland en de Nederlanden, waar de geest van de Reformatie krachtig was doorgewerkt, bracht dit streven tot aan het einde van de zestiende eeuw veel bange godsdienstoorlogen.

In het Noorden en Oosten van Europa werd in de loop van de zestiende eeuw nog geen godsdienstoorlog ontketend. Dat wachtte tot een later tijdperk. Maar dit verhinderde toch niet, dat ook daar reeds vroegtijdig, vooral door de hulp van de Jezuïeten, werd geijverd voor de Trentse besluiten ter verdringing van de Reformatie, die er nog niet volkomen was doorgewerkt.

XIII. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE door Dr. J. S. Locher

Melanchthon, Verschillen onder de Lutherse, 174 Strijd tussen Lutherse en Gereformeerden, 177 Formula Concordiae, 178 Kerkregering, 182 Dertigjarige oorlog, 185 Pogingen tot verzoening, 187 Kerklied, 190 Piëtisme, 193 Niet-Duitse landen, 197.

Melanchthon, Verschillen onder de Lutherse

In het jaar 1560 stierf Melanchthon, de praepetor Germaniae" (leraar van Duitsland). Een paar jaar tevoren was er voor de Lutherse door de godsdienstvrede van Augsburg een tijdperk van betrekkelijke veiligheid aangebroken. Keizer Maximiliaan II (1564-1576) was officieel Rooms, maar Lutherse opgevoed zijnde, begunstigde hij de Lutherse. In zijn Oostenrijkse erflanden en in Bohemen, dat toen officieel tot het Duitse rijk behoorde, was de meerderheid van de bevolking Protestants gezind. De twisten, die nog voor enkele jaren fel brandden door de schikking, welke men met de Roomsen had beproefd in het Interim, welke schikking voor het besef van Lutherse getrouwe aanhangers veel te ver ging in het afbreken van de scherpe punten, begonnen na de godsdienstvrede hun actualiteit enigszins te verliezen. Men was immers vrij in leer en godsdienstige gebruiken, als men maar binnen de perken van de Geloofsbelijdenis van Augsburg bleef.

Toch was het niet alles pais en vree. De "echte" Lutheranen hadden het aan Melanchthon niet kunnen vergeven dat hij in de latere uitgaven van de Augsburgse Confessie voor de meer Gereformeerd gezinden de mogelijkheid geopend had om die Belijdenis mede te ondertekenen. Ook had Melanchthon in zijn dogmatisch geschrift, de *Loci communes*, al meer aan de vrije wil van het menschen toegeschreven. De strijdvaardige, onrustige verdediger van de Lutherse traditie, Matthias Flacius Illyricus, bestookte Melanchthon tot diens einde met zijn strijdschriften. Het maakte voor Melanchthon, als hij aan zijn einde dacht, een niet gering deel uit van de eeuwige zaligheid, dat hij dan van de "woede van de theologen" verlost zou zijn. Melanchthon ging in de rust; maar in de Lutherse kerk bleef het niet rustig. De Lutherse vorsten verdreven heden de meer Flaciaans-gezinde predikanten uit ambt, brood en land; morgen viel dat lot aan de meer Melanchthoniaansgezinde leraren ten deel. Een nationale Synode, zoals in ons land te Dordrecht, kon bij de veelheid van de vorsten, die over de religie elk in eigen landje te zeggen hadden, kwalijk samengeroepen worden, om in eens aan de twisten, een einde te maken.

Intussen werd de toestand al gevaarlijker. De Roomse vorsten kwamen hoe langer hoe meer onder de invloed van de Jesuïeten, die hun voorspiegelden, dat uitroeiing van de ketters in Duitsland een zeer verdienstelijk werk zou zijn. Buiten Duitsland was Spanje zeer Roomsgezind. In Frankrijk hadden de Roomsen dikwijls sterk overwicht; ook op Engeland kon men niet altijd rekenen. Als nu maar Lutherse en Gereformeerd konden samengaan, doch daarvan wilden vooral de strenge Lutheranen niet weten. Die gaven soms aan de Roomsen de voorkeur, al wisten zij, dat zij van die kant niets goeds te verwachten hadden. Het éne punt, de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal, woog zwaarder dan zoveel punten van overeenkomst, zelfs dat men in de leer van de rechtvaardiging door het geloof, in het afwijzen van de pauselijke heerschappij, alsmede in de ontkenning van de verdienstelijkheid van het offer in het Avondmaal overeen, stemde.

Toch had men behoefte aan een Lutherse eenheidsfront. Daarvoor werd de weg mede geopend door de dood van Flacius in, 1575. Flacius was geen Duitser van geboorte, hij was van Zuid-Slavische stam. Geboren in het voor de Reformatie zo belangrijke jaar 1520, verloor hij vroeg zijn vader. Eerst was hij de Roomse religie van harte toegedaan, maar kwam spoedig onder de invloed van Hervormingsgezinden. Aanvechtingen, wegens zijn zonde brachten hem tot gedachten aan zelfmoord. Nog tijdens het leven van Luther kwam hij te Wittenberg, waar Melanchthon en ook Luther zelf hem hartelijk opnamen. Zijn grote begaafdheid voor talen verschaftte hem op vier en twintigjarige leeftijd een professoraat in het Hebreeuws. Maar toen de waardigheid van keurvorst op Maurits van Saksen overging en men het Interim trachtte in te voeren, verzette zich Flacius daartegen met alle macht. Hij wilde van geen toegeven weten.

Toen Melanchthon ondanks zijn bezwerings doorzette, verliet hij Wittenberg en gaf zijn professoraat prijs. Tweeërlei stond hem tegen: het toegeven inzake de godsverering in zogenaamd onverschillige dingen (adiaphora) en vooral het toegeven inzake de leer. Dat de Godgeleerden van het Interim, hoewel schijnbaar in de lijn van Luther, nergens het "sola fide" (alléén door het geloof) tot uitdrukking durfden te laten komen, hinderde hem zeer.

Van de ene stad naar de andere verdreven, vond hij een plaats te Jena, de hogeschool van het Saksische vorstengeslacht, dat Luther had beschermd, maar de waardigheid van keurvorst en het land rondom Wittenberg aan de tak van Maurits van Saksen, de grootvader van onze prins Maurits, had moeten afstaan. Het erfgoed van Luther verdedigde Flacius met alle kracht tegen Osiander, die het heil in plaats van op de toegerekende gerechtigheid van Christus op die van de inwonende Christus liet rusten; tegen de geestdrijver Schwenckfeld; tegen de Gereformeerdgezinden, waarom hij ook de Heidelbergse Catechismus bestreed; en tegen zijn ambgenoot te Jena Strigel, die als Melanchthon de vrije wil enigszins handhaafde in tegenstelling met het bekende boek van Luther over de "knechtelijke wil". Verdienstelijk was Flacius in andere vakken van de godgeleerdheid; hij blonk echter bepaald uit in de uitlegging van de Schrift en in de kerkgeschiedenis. Het kerkhistorische standaardwerk de Maagdenburger Centuriën is onder zijn leiding tot stand gekomen. Tegen het einde van zijn leven werd hij met voormalige medestanders in een strijd gewikkeld aangaande de erfzonde. In deze zin ging hij te ver door te beweren, dat de erfzonde tot het wezen van de mens behoorde. Hij bedoelde het niet zo kwaad; hij nam vooral aanstoot aan de bewering zijner tegenstanders, die de vrije wil verdedigden en leerden, dat de zonde slechts iets bijkomstigs zou zijn in de mens.

Strijd tussen Luthers en Gereformeerden

De Luthers en gingen al verder in hun tegenstelling tegen de Gereformeerde-gezinden, die onder dekking van de latere uitgaven van de Augsburgse Confessie meenden in Duitsland hun gevoelens te mogen propageren. Formeel zeker ten onrechte, want die latere uitgaven waren niet kerkelijk aangenomen, maar slechts particulier werk van Melanchthon. Bekend is de aanklacht van Lutherse zowel als van Roomse zijde tegen Frederik de Vrome van de Palts. Frederik beriep zich dan ook bij de rijksdag slechts op de Schrift en niet op de latere uitgaven van de Geloofsbelijdenis van Augsburg; maar zijn verdediging raakte zozeer het hart van de Lutherse vorsten, dat zij hem geen kwaad deden en de Gereformeerde leer en kerkinrichting in de Palts gehandhaafd bleef. Er kwam eerst verandering in, toen Frederik stierf en zijn oudste zoon Lodewijk hem opvolgde. Toen werd alles op streng Lutherse leest geschoeid. Ursinus en Olevianus moesten, daar zij zich niet wilden laten "gelijkschakelen", het land verlaten. Ook de leerlingen van de theologische school, aan welker hoofd Ursinus stond, moesten streng Luthers worden of de school verlaten en het kostgeld, dat van overheidswege voor hen betaald was, teruggeven. De meesten getroostten zich dat zware offer. Maar Lodewijk stierf na enkele jaren. Zijn jongere broer Frederik keerde weer in de banen van hun vader terug.

Ook Straatsburg kwam in Lutherse handen. Deze stad had onder de leiding van burgemeester Jakob Sturm en van de Godgeleerden Bucer en Capito een gematigd Gereformeerd standpunt ingenomen. Maar de Lutherse invloed werd er machtig. Men slaagde er in, de Lutheraan Marbach te beroepen, en hoog te paard hield deze zijn intocht.

Marbach bracht nu een nieuwe twistappel tussen de Luthers en de Gereformeerden. Tot dusver was de leer van Gods uitverkiezing geen punt van onderscheid tussen Luthers en Gereformeerde. Luther had in zijn geschrift over de "knechtelijke wil" evenzeer als Zwingli en Calvijn de uitverkiezing geleerd, en wel in zeer krasse termen. Hij had zelfs geschreven, dat hier het kernpunt lag van zijn geschil met Rome. Alleen wees hij later in de praktijk me meer klem dan vroeger op de geopenbaarde wil Gods tegenover Diens verborgen raad; doch dat geschrift over de "knechtelijke wil" heeft hij nooit verloochend, maar als een zijner beste boeken gehandhaafd. Slechts kunnen wij zeggen, dat bij Luther meer de klemtoon viel op de onvrije wil en bij Zwingli en Calvijn op de voorbeschikking Gods. Ook Flacius zag op dat punt geen strijd tussen Luthers en Gereformeerde. Toen hij eens te Straatsburg vertoefde waren ook Calvinistisch gezinden op zijn hand.

Marbach nu diende een klacht in tegen de Italiaanse vluchteling Zanchius; wegens diens

predestinatieleer. Die klacht bracht niet weinig beroering teweeg. Men beriep zich onder meer op Bullinger, die zich inzake de uitverkiezing zeer gematigd had uitgelaten. Bullinger liet echter zijn geloofsgenoot niet los. Hoewel de moeilijkheid dezer leer erkennende, was hij van oordeel, dat men er aan moest vasthouden.

Formula Concordiae

Van nu aan werd het punt van de predestinatie ook een punt van onderscheiding tussen Luthers en Gereformeerd. De vaders van Dordrecht verwonderden zich nog, toen de Luthers hun niet bijvielen. Het punt kwam echter ter sprake in de Formula Concordiae, toen men poogde een gemeenschappelijk front tegenover de Gereformeerden te vormen.

Luthers en Gereformeerd kon niet verenigd worden; het gemeenschappelijk gevaar bracht de, zusterkerken niet bij elkander. Zoveel begreep men echter wel, dat de Luthers onderlinge twisten moesten bijleggen. Dit werk werd aan gevat door de kundige, maar ook handige Würteznbergse theoloog Jakob Andreae, die ook al tezamen met Johannes Brentz aan gesprekken met de Gereformeerde theologen van de Palts deelgenomen had. Deze Andreae nam nu nog eens de geschilpunten onder handen, waarover in de kerken, van de Augsburgse Belijdenis onenigheid was geweest.

In korte en duidelijke stellingen werd hier eerst uiteengezet, over welke punten het geschil gelopen had, en wat de gemeenschappelijke overtuiging van de Luthers was. Aan bondigheid ontbreekt het in deze Belijdenis niet. Zij is ook daarom van belang, omdat het de laatste meer algemene Lutherse Belijdenis is.

Hier komen eerst vooral in aanmerking de vraagstukken over de vrije wil en de Goddelijke voorbeschikking. Voor een grote moeilijkheid stond men, om de krasse uitspraken van Luther, vooral in zijn geschrift over de "knechtelijke wil", vast te houden en tegelijk ook hen te bevredigen, die met Melancthon heel gematigd oordeelden. In dezen is de mening gangbaar, dat de Lutherse leer zou zijn, volgens de Formula Concordiae: de onbekeerde mens is een stok en een blok, terwijl de Gereformeerde leer is, dat Gods genade in de mens juist niet werkt als in een stok en een blok.

Wij moeten echter deze opvatting niet zonder meer overnemen. Vooreerst komt de Formula Concordiae straks tot een gevoelen over de predestinatie, dat een eind ver de Remonstrantse kant opgaat. Maar ook in de uitspraken omtrent de vrije wil houdt Andreae, nauwkeurig bezien, een slag om de arm. Hij is eigenlijk met Luther een beetje verlegen. Wel neemt hij van Luther over, dat de mens in geestelijke dingen is als een stok, een steen, als de zoutpilaar waarin de vrouw van Lot veranderd werd. In zijn vleselijke zekerheid gaat de mens door en loopt in het verderf. Door geen smeken, bezweren of dreigen laat hij zich terughouden, totdat God hem door de Heilige Geest verlicht en wederbaart. Maar reeds hier verzwakt de Formula Concordiae haar beweringen: tot deze verlichting en vernieuwing is geen stok of blok, maar alleen de mens geschapen. Iets verder wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de mens geen stok of blok is; want een stok of blok verzet zich niet.

Enigszins de Remonstrantse kant uit gaat de Formula, wanneer zij zegt, dat God de mens niet dwingt tot bekering want zij, die de Geest tegenstaan, worden niet bekeerd.

Daartegenover wordt geleerd, dat het Gods eeuwig besluit is, het goede werk, dat Hij in de gerechtvaardigden begonnen is, voort te zetten en te bevestigen, wanneer zij tenminste op Zijn Woord standvastig steunen, om Zijn hulp in voortdurende gebeden smeken en in de genade Gods blijven. Hier wordt dus het gebed en het blijven in de genade tot voorwaarde gemaakt. Wij zien hier veel overeenkomst met het eerste artikel van de Remonstranten.

Als de Nederlanders de Formula Concordiae goed hadden gekend, zouden zij zich niet zo verwonderd hebben, dat de Luthers niet met de beslissing van Dordrecht ingenomen waren. Overigens wordt het gevoelen van de Stoïcijnen en Manicheeërs verworpen, dat ten onrechte aan de Gereformeerden toegeschreven werd, als zou alles wat geschiedt, noodwendig geschieden.

Het gevoelen van Flacius, dat de erfzonde tot het wezen van de gevallen mens zou behoren, wijst de Formula af; maar ook wordt de gevolgtrekking afgewezen, dat men de erfzonde licht zou mogen tellen, slechts als een gebrek, als iets waardoor de goede natuur verhinderd zou worden te werken.

Wat het Avondmaal betreft, wordt uitdrukkelijk verworpen de leer van de transsubstantiatie, dat namelijk brood en wijn in het Avondmaal hun natuurlijk wezen zouden verliezen en ze, in het lichaam van Christus veranderd woeden, dat van brood en wijn niets dan de uitwendige gedaante overblijft. Verworpen wordt ook het gevoelen, dat de mis een offer zou zijn, dat voor de zonden van levenden en doden gebracht wordt. Verworpen wordt als heiligschennis het onthouden van de drinkbeker aan leken.

Daarentegen verwerpt de Formula ook het gevoelen, dat de inzettingswoorden niet op zichzelf moeten aangenomen worden, maar dat hun betekenis uit andere plaatsen van de Schrift moet worden opgemaakt. Verworpen wordt de mening, dat het lichaam van Christus niet tegelijk met het brood met de mond wordt opgenomen maar op geestelijke wijze, dat brood en wijn slechts tekenen zouden zijn, waaraan de Christenen elkander onderling zouden herkennen, dat het slechts zinnebeelden zouden zijn van het lichaam en bloed van Christus, die op een zeer verre afstand van ons zijn verwijderd; maar ook dat zij slechts de betekenis zouden hebben van onderpanden en zegelen, waardoor zou verzekerd werden, dat het geloof, zoals de Heidelbergse Catechismus leert, zo waarachtig deel heeft aan het lichaam en bloed van Christus, als wij in het Avondmaal brood eten en wijn drinken.

Hiermede wilde men afsnijden, dat men, gebruik makende van de dubbelzinnigheid in dezen van de latere uitgaven van de Augsburgse Confessie, zich, zonder in werkelijkheid Luthers te zijn, toch nog onder de belijders van die Belijdenis zou scharen en dat men als zodanig in Duitsland zou erkend worden.

Een beslissing werd ook gegeven, doch in voorzichtige termen, inzake een gevoelen aangaande de Persoon van Christus. Om het mogelijk te doen voorkomen, dat het lichaam van Christus tegelijk in de hemel en in het brood en de wijn van het Avondmaal hier op aarde aanwezig kon zijn, was men gekomen tot de leer van de *communicatio idiomatum*, dat namelijk de beide naturen in Christus elkander hun eigenschappen zouden mededelen, dat dus ook de menselijke natuur alomtegenwoordig zou zijn. Die werd door de Gereformeerden fel bestreden, door de Luthersen niet overal aangenomen. De Formule durfde het ook niet aan; alleen bestreed zij de bewering, dat het niet mogelijk zou zijn, zich het lichaam van Christus tegelijk in de hemel en in brood en wijn voor te stellen. God is toch almachtig!

Met de overige punten, waarover strijd was geweest, werd schoon schip gemaakt. De strijd tegen Osiander en Schwenckfeld werd slechts even aangeroerd. Dat was afgedaan, Evenzo was afgedaan de twist over de *adiaphora*; de onverschillige dingen. In dezen werd Flacius in het gelijk gesteld, dat men in tijden van vervolging, wanneer een duidelijke en standvastige Belijdenis van ons geëist wordt, aan de vijanden van het Evangelie in onverschillige dingen niet mag toegeven: Toen was er geen vervolging; Flacius schreef het juist in zulke tijden.

Niet overal werd de Formula aangenomen. In Denemarken, Zweden, Holstein; Pommeren en Hessen, Anhalt, te Maagdenburg, Neurenberg en Straatsburg ondertekende men haar voorlopig niet, zonder haar evenwel vijandig tegemoet te treden. In Zweden, Pommeren en Holstein volgde de erkenning later. Verschillende landen werden feitelijk Gereformeerd. Van de Palts hebben wij dat al gezien. Ook te Bremen kregen de Gereformeerden het overwicht, hoewel de hoofdkerk voor de Luthersen behouden bleef; voorts in Anhalt, Lippe, Hessen en Cassel.

In Brandenburg ging het vorstenhuis eveneens over.

Een poging, om Saksen feitelijk Gereformeerd te maken, onder Christiaan I, mislukte door diens vroegtijdige dood. Reeds had men het exorcisme (de bezwering van de duivel) bij de doop afgeschaft, de uitgave van de Bijbel met Gereformeerde uitleggingen aangevangen, maar daaraan kwam een einde. De streng Lutherse Confessie werd in scherp onderscheid met de Gereformeerden doorgezet: Visitatie-artikelen moesten door alle kerkelijke en staats-ambtenaren ondertekend worden, waarin het onderscheid inzake het Avondmaal, de persoon van Christus, de doop en ook de uitverkiezing duidelijk uitkwam.

Verschillende Duitse landen werden ondanks de Augsburgse Confessie zozeer tot de Gereformeerden gerekend, dat zij in 1618 uitgenodigd werden hun Godgeleerden naar de Synode van Dordrecht te zenden.

Kerkregering

Langzamerhand kwam er orde in de kerkregering. In de Lutherse gemeenten waren er geen kerkenraden; alles hing aan de predikant. Soms sloot deze mensen, die ongeregeld wandelden, van het Avondmaal uit. Maar het was niet de gemeentelijke tucht, zoals wij ze bij de Gereformeerden vinden. Zonder die meende men er door prediking en vermaning te komen. De vorsten hadden het recht van een "hoogste bisschop" en droegen dat over aan een consistorium, een "opperkerkenraad", die de tucht over de predikanten had en zich met kwesties aangaande de leer bezig hield. Synodes in de zin van de Gereformeerde kerken had men niet. Gemeentelijke tucht was ook in de Palts, toen daar de Gereformeerde kerkorde werd ingevoerd, iets ongewoons. Vandaar de bittere strijd, die Ursinus en Olevianus in dezen hadden te voeren.

De gevaren bleven. 't Was niet zo veilig als vroeger voor de Luthersen. In verschillende landen wonnen de Rooms en door de Jezuiten aan invloed. In Beieren werd het allengs nauwer genomen. Vooral in Bohemen spitsten zich de toestanden toe. Daar regeerde het huis Habsburg, niet slechts omdat Bohemen onder het Duitse rijk gerekend werd, maar omdat personen uit dat huis, die ook Oostenrijk als erfland hadden, tot koning verkozen werden, wanneer zij bijvoorbeeld beloofden, aan de Bohemers het gebruik van de drinkbeker voor de "leken" toe te staan. Twee groepen waren het in Bohemen hoofdzakelijk, die in botsing waren met de pauselijke stoel. De ene, de "Broeders grondde zich geheel op de Schrift. Zij waren wel met de Luthersen in aanraking geweest, maar misten in de Lutherse kerk onder meer de tucht en hadden zich meer bij de Gereformeerden aangesloten. Hevige vervolgingen moesten zij verduren. De andere groep waren de Utraquisten, te weten zij, die sedert Hus aan het gebruik van de drinkbeker ook voor de leken bij het Avondmaal vasthielden.; Anders onderscheidde zij zich weinig van de Rooms en, hadden bisschoppen en ook in de gebruiken bij de Godsverering waren zij Rooms. Hun aartsbisschoppen echter waren, omdat zij vasthielden aan de drinkbeker voor de leken, niet door de paus gewijd. Hun geestelijken stonden vooral wegens onzedelijkheid evenmin in achtting als de Roomse geestelijken in die dagen. Om aan te tonen, dat zij anders goed "katholiek" waren, hielpen zij dikwijls op betreurenswaardige wijze mede aan de vervolging van de "Broeders". Toen Luther optrad, sloten zij zich voor een groot deel bij hem aan, zodat het in Bohemen gevaarlijk werd, iets kwaads van Luther te zeggen. Een ander deel bleef in hoofdzaak Rooms en drong slechts, bij de voorduur, aan op de drinkbeker voor de leken.

Wanneer de Bohemers samenwerkten, konden zij veel macht uitoefenen. Reeds na de dood van Hus hadden de Hussieten grote schrik in Duitsland verspreid en talrijke Duitse legers verslagen. Bij het begin van de zeventiende eeuw waren zij weer eendrachtig en dwongen van Rudolf II, de zoon van die Maximiliaan, die de Protestanten gunstig gezind was geweest, maar die zelf in Spanje door Jezuiten was opgevoed, in 1609 de Majesteitsbrief af. Daarin werd èn aan de Luthers gezinde Utraquisten èn aan de Broeders volledige godsdienstvrijheid toegezegd. Van harte werd de belofte niet gegeven; maar de Bohemers volhardden en weigerden de gevraagde belasting, als niet alles wat zij vroegen, volledig werd beloofd. Na lang weigeren of halve toezegging werd de brief afgegeven door de versufte koning.

Maar de Bohemers zouden weer eens ervaren, dat men op de beloften van een Duits Rooms koning niet kon vertrouwen. Had men vroeger zijn woord gebroken door de terdoodbrenging van Hus, nu, na twee eeuwen, deed men het weer door een reeks van schendingen van de beloofde vrijheid. Er was geen recht te krijgen. Daarvoor moest men juist de Bohemers hebben. Wat de Hussieten ook voor wreedheden begingen, hun woord hielden zij. En nu waren het mannen uit hun eigen volk, die in de raad van het konings gezeten telkens tot maatregelen aandreven, waardoor de belofte aan de "ketteren" gebroken werd. Aan zulken behoefde men immers het woord niet te houden. De gemoederen waren tot kookhitte gekomen. Toen barstte het los. De raadsliden Martinic en Slavata werden uit het raam van de bovenverdieping van het paleis geworpen. Bij de val verloren zij het leven niet; maar veel vreselijke gevolgen zou die daad niettemin hebben.

Dertigjarige oorlog

Hier hebben wij de aanvang van de rampspoedige godsdienstoorlog, die over Europa

gekomen is, die dertig jaren lang het ongelukkige Duitsland verwoestte. De Bohemers kozen een andere koning, Frederik V van de Palts, verwijderden de beelden en alles wat naar de Roomse godsdienst zweemde.

Doch Frederik V was geen groot en krachtig veldheer, zoals indertijd Ziska en Procopius, de aanvoerders van de Hussieten, geweest waren. Anders had hij het wel langer uitgehouden dan de éne winter, die hem de bijnaam van "winterkoning" bezorgd heeft. Daarbij kwam, dat er wederom verraad gepleegd werd van Lutherse zijde. Keurvorst August van Saksen, van dezelfde stam als Maurits van Saksen, die in de Schmalkaldische oorlog de Protestantse zaak verraden had en Karel V aan de overwinning van Mühlberg had geholpen terwille van eigen voordeel, was hier de schuldige. Hij hielp uit eigenbelang de Rooms en aan de overwinning op de Bohemers. Dat waren ten dele Lutherse. Hij had bedongen, dat de Lutherse het niet zouden ontgelden, maar ... De slag op Witte Berg eindigde met een grote overwinning op de Bohemers. Koning Frederik ontkwam. De Boheemse leiders werden gevangen, ter dood veroordeeld, terechtgesteld. De Roomse godsdienst werd in geheel Bohemen weer ingevoerd. Er mocht, zelfs in de huizen, geen Protestantse godsdienstoefening meer gehouden worden. Wie niet in ballingschap ging, moest Rooms worden. De adel werd door mooie beloften, rijke huwelijken of dwang tot het oude geloof teruggebracht. De Lutherse werden iets langer gespaard, maar moesten hetzelfde lot delen. Om de gedachtenis aan Johannes Hus, die haast als nationale heilige werd vereerd, te doen verdwijnen, werd aan het volk St. Nepomuk in de plaats gegeven, die in de Moldau zou geworpen zijn, omdat hij het biechtgeheim niet wilde prijsgeven.

Hetzelfde lot trof de Lutherse in Oostenrijk, waar het Evangelie zulk een heerlijke weerklink had gevonden: in vele dorpen, maar ook in de kathedraal van Wenen, de dom aan St. Stefanus gewijd, waar Lutherse preken door keizer Maximiliaan waren beluisterd, werd de mis volledig ingevoerd.

Toen Gustaaf Adolf zijn zegetocht door Duitsland deed, herleefde de hoop in menig Lutherse hart. Maar diens dood maakte aan al deze verwachtingen een einde. Bij de vrede van Munster en Osnabrück werd de religievrijheid voor de vorsten hersteld, Maar de onderdanen van het huis van Habsburg kregen die vrijheid niet. Tot aan het edict van tolerantie in 1780, gegeven door Jozef II, waren zware straffen gesteld op het doen blijken van Lutherse of Gereformeerde gezindheid. Dat er toen nog in verschillende boerenwoningen Bijbels van onder de planken tevoorschijn kwamen, waar geslacht na geslacht zich aan gesticht en gesterkt had, is een bewijs voor de macht van het Evangelie.

Het is de tijd geweest van de diepste vernedering van Duitsland. Toch stelde de vrede van Westfalen paal en perk aan de contra-Reformatie. Duitsland had een geheel Protestantse land kunnen worden; maar dat er toch een deel voor het Evangelie behouden gebleven is, dat in weerwil van de verwoestingen de Protestantse kerk gespaard gebleven is, mogen wij danken aan Gods bewarende hand.

De Lutherse kerk heeft hoog spel gespeeld door haar afwijzende houding tegenover de Gereformeerden. Zij zag het gemeenschappelijke gevaar niet in. Ook meende menigeen dat gevaar te moeten trotseren, omdat in zijn ogen de volgelingen van Zwingli en Calvijn niet minder grote vijanden Gods waren dan de Rooms en, zelfs de Rooms en de voorkeur verdienden, en omdat samengaan met Gereformeerden voor hen neerkwam op vlees tot zijn arm stellen. Luther zelf was daarin voorgegaan. Aan de onenigheid van de Protestantse is het te wijten, dat hun zegepraal niet groter was, en aan de onenigheid van de Roomse staten (Frankrijk, nog wel onder kardinaal Richelieu, vocht aan de zijde van de Protestantse) is het te danken, dat Rome niet meer heeft gewonnen. Op beide zijden waren beweegredenen van kortzichtig, eigen belang in het spel. God de Heere heeft van de machtsbegeerte van mensen gebruik gemaakt om Zijn raad door te zetten.

Pogingen tot verzoening

De ellende van de godsdienstoorlog bracht verschillenden op de gedachte van verzoening van de godsdiensten. Reeds voor de oorlog waren de Heidelbergse hoogleraren Franciscus Junius en David Pareus in die richting werkzaam geweest, althans met betrekking tot Lutherse en

Gereformeerden. In 1631 werd een poging tot verzoening gedaan tussen beide stromingen op een godsdienstgesprek te Leipzig, dat hoofdzakelijk uitging van keurvorstelijk Saksen, Hessen en Brandenburg. De vijandige broeders konden het niet eens worden. Maar toch had het de vrucht, dat de tegenstelling verzwakte.

Van bijzonder belang waren de pogingen van Calixtus, een predikantszoon uit Sleeswijk, sedert 1614 professor in de godgeleerdheid in Helmstedt. Persoonlijk was hij Luthersorthodox, maar zacht in het beoordelen van anderen. Hij beperkte zich niet tot de tegenstelling Luthers-Gereformeerd. Calixtus wilde het aantal leringen, die tot de zaligheid noodzakelijk waren, beperkt zien. Waarover men het in de eerste vijf eeuwen na de geboorte van Christus ééns was geweest, dat moest gelden als nodig ter zaligheid. Het moest als "grootste gemene deler" gelden. Over de tegenstellingen uit latere tijd, dus die van de Grieksorthodoxe niet de. Westerse kerk, ook die van Rooms en Protestant, Luthers en Gereformeerd, kon verschil bestaan. Door Trente en Marburg zou een streep gehaald kunnen worden. De vervloeking van Trente zouden niet meer als onoverkomelijke grenspalen gegolden hebben.

Een storm van verontwaardiging stak op bij Protestantse orthodoxen zo goed als bij de belijders van Trente. De fanatiekste Luthersen waren toentertijd te Wittenberg, waar de dogmaticus Calovius de toon aangaf. De hogeschool van Jena, ofschoon toentertijd gematigder, ging met het protest mee. Van alle kanten viel men Calixtus aan. Op het godsdienstgesprek te Thorn (1645) kwam de steen aan het rollen. Men wilde zich niet laten verzoenen en ofschoon de puinhopen van verwoeste steden overal rookten, bestreed men ten hevigste het syncretisme, zoals men de beweging van Calixtus noemde, die men beschuldigde de verschillende godsdiensten te willen vermengen. Toch mislukte de poging om Calixtus door een convent van Godgeleerden te laten veroordelen en om een nieuwe Geloofsbelijdenis op te stellen. Eerst omstreeks 1680 kon men het vuur als geblust beschouwen.

Ondertussen hadden juist de onverzoenlijk strenge orthodoxen aan sympathie van de kant van de meer beschaafden verloren. Men verstond niet, waarom die Godgeleerden zich over zulke "haarkloverijen" zo warm maakten. De ijver werkte het tegendeel uit van hetgeen beoogd werd. Men verloor het begrip voor hetgeen werkelijk grote tegenstellingen waren, voor de strijd van Luther, Melanchthon, Zwingli en Calvijn met Rome, en ook voor hetgeen hen onder elkander scheidde. Alleen grondig begrijpen van de tegenstelling kon tot elkander brengen, zonder de verschillen weg te doezen.

De lichtzijde van al die onenigheden was, dat men daardoor tot ernstige studie en grondig nadenken over de godgeleerde dingen kwam, vooral inzake de geloofsleer. De Roomsen hadden het daartoe gebracht in de Middeleeuwen; nu kwamen zij weer daartoe. Maar naast de Roomse ontstond nu de Gereformeerde en de Lutherse scholastiek. Het kan niet ontkend worden, dat daar naast veel haarkloverij ook veel ernstig nadenken en diep ingaan op allerlei kwesties wordt gevonden.

De Lutherse beoefenaars van de geloofsleer waren vooral Chemnitz, Gerhard, Hutter, Calovius, Quenstedt en Hollaz. Onder dezen onderscheidde zich Calovius te Wittenberg door zijn grote strijdvaardigheid. Gerhard hield vooral het verband met het leven vast; anderen deden dat niet zozeer.

Een onderscheid tussen de Lutherse en de Gereformeerde scholastieken bestaat vooral daarin, dat bij de Gereformeerden meer de nadruk gelegd werd op het leven. Alleen stond het leven bij hen te veel naast de leer, vooral in tegenstelling met het Reformatorische tijdperk. Brakel brengt in het bijzonder telkens een toepassing naast de leerstellige uiteenzetting. Zo is in het bijzonder het Gereformeerde Nederlandse volk theologisch, ook dogmatisch, opgevoed, veel meer dan het Lutherse volk. Men moge er over klagen, dat de opvoeding in ongezonde lijn is gegaan en dat er al minder van overblijft, zij is er toch geweest en heeft een stempel op ons volk gedrukt.

De Duitse Godgeleerden hebben in die tijd ook andere vakken van wetenschap beoefend dan de dogmatiek. Toch was de beoefening van de uitlegging van de Schrift niet zo veelvuldig als bij de Gereformeerden. Dat hangt samen met het gebruik, om bij de prediking geen vrije teksten te kiezen, maar zich te houden aan de perikopen, die door het kerkelijk jaar

aangewezen werden. Elke zondag heeft zijn Evangelie en ook zijn Epistel, evenals bij de Rooms; daar worden de zondagen naar benoemd.

Maar dit gebruik deed de behoefte aan de beoefening van de uitlegging van de Schrift niet zo sterk naar voren komen. Nauwkeurig behandeld werden op de Hogescholen slechts die Bijbelpplaatsen, welke dienen konden tot bewijs voor de ene of andere kerkelijke leerstelling. Dat was een achteruitgang, vergeleken bij de aanvang van de Hervorming, zelfs bij de Roomse tijd.

Luther heeft vóór 1517 het gehele boek van de Psalmen en de brief aan de Romeinen uitgelegd en vond daartussenin nog tijd om ook het boek van de Richteren uit te leggen. Veelal was hij daarbij nog wel afhankelijk van Roomse uitleggers; maar het nieuwe inzicht begon door te breken. Jammer, dat de uitlegging straks op de achtergrond trad. Toch is er in ons tijdvak wel verdienstelijk exegetisch werk te vinden, een verklaring van de Psalmen bijvoorbeeld van Geier, die ook heden ten dage nog waarde heeft.

Kerklied

Is de geloofsleer niet, zo diep in het Duitse volk doorgedrongen, toch is de godsdienstige behandeling niet uit het Duitse volk verdwenen.

Daar was de blijdschap over het Evangelie van de genade die zich in het kerklied uitte met een weldadige warmte. Ook toen de gruwzaamheid van Duitse en vreemde huurkrijgslieden stad na stad verwoestte en uitmoordde, toen de akkers tot woestenijen werden en de zeden op zo menige plaats verwilderden, gingen de harten in de nood uit tot die God, Die machtig was uitkomst te geven, al zag men Zijn bijstand niet. In het lied van zo vele zangers vond men woorden om Gode zijn nood te klagen en om moed te scheppen, als alles verloren ging.

Dat lied zweeg niet, toen de eerste helden van de Hervorming waren heengegaan; zij spraken nog nadat zij gestorven waren, en hun woord bezielde niet alleen de nakomende Godgeleerden om het erfgoed van de Reformatie te verdedigen, maar vooral de predikers om het Evangelie op de kansels van stad en dorp te midden van de puinhopen te verkondigen en in het bijzonder de zangers om aan de gemeente liederen te geven. juist in de tijd, toen de wereldse literatuur verstomde, bloeide het kerklied, en wij in onze kerken teren er nog op.

In de tijd vóór de dertigjarige oorlog, toen het onweer reeds in de verte dreigde, zong Valerius Herberger tijdens het woeden van de pest in 1613 te Fraustadt in Polen het lied: Valet will ich dir geben, waarin hij de wereld vaarwel zei om zich tot God te wenden. De wijze daarvan is tijdelijk gebruikt voor het welbekende adventslied van Paul Gerhard: "*Hoe zal ik U ontvangen.*"

Philip Nicolai, prediker te Hamburg, trachtte de slapende kerk te wekken door zijn lied, dat wij in de Bundel van de Hervormde kerk hebben als Gezang 98:

*Op, waakt op, zo klinkt het luide.
Wat wil dit roepen toch beduiden,
Gij torenwachter van den tijd?
Middernacht is aangebroken,
Zijn uwe lampen wel ontstoken,
Gij maagden, die den Heer verbeidt?*

*Gij slapenden ontwaakt,
Uw bruidegom genaakt!
Halleluja
Nu opgestaan!
Het feest breekt aan,
Gij moet Hem ijlings tegengaan!*

Wij komen in de tijd van de dertigjarige oorlog. Heeft men toen iets er van gevoeld, dat de verdrukkingen en noden van die tijd de kerk voorbereidden op betere tijden? Thilo voelde in de smarten de ernst van de roepstem Gods in het adventslied:

*Bereidt, bereidt uw harten
Gij zondig mensenkroost!
Hij komt, die voor uw smarten*

*Verlossing heeft en troost.
Gods eeuw'ge Vadermin
Heeft Hem ten licht en leven
Gezonden en gegeven;
Hij keer' bij allen in!*

Onder alle noden vond Martin Rinkert stof om God te prijzen in het bekende loflied: *Nun danket alle Gott*, dat nog na meer dan een eeuw in de zevenjarige oorlog aan de avond na de glansrijke overwinning van Frederik de Grote op het slagveld te Leuthen weerklonk.

De grootste, en na Luther zelf de meest bekende, dichter van Duitse kerkliederen is evenwel Paul Gerhardt, die tijdens de dertigjarige oorlog leefde en dichtte, en nog tientallen van jaren daarna. Trouw was hij aan de Lutherse leer, ook aan de Formula Concordiae. Tijdens zijn leven werd door de Gereformeerde keurvorst Frederik Wilhelm, gemaal van de Oranje-prinses Louise Henriette, het verbod hernieuwd om op de preekstoel de geschillen van de Lutherse en Gereformeerden met schelden uit te vechten. De predikanten mochten in hun ambt blijven, hetzij Luthers of Gereformeerd, indien zij schriftelijk beloofden, dat niet te doen.

Hoewel Paul Gerhardt geen dogmatisch ijveraar was, meende hij die belofte niet te kunnen geven en legde daarom zijn ambt neer. Hij vatte die belofte blijkbaar zó op, dat hij daardoor ook verplicht was, zich van een kalme uiteenzetting van het verschil te zullen onthouden. De gemeente te Berlijn, die de beminde leraar niet gaarne wilde missen, drong er op aan hem te mogen behouden. De keurvorst ontsloeg er hem van, die belofte schriftelijk te geven, vooral op het dringend verzoek van zijn gemalin, maar gaf aan zijn vertrouwen uiting, dat Paul Gerhardt zelf wel overeenkomstig zijn wens zou handelen. Ook dat hinderde Paul Gerhardt in zijn tere consciëntie, zodat hij bij zijn ontslag bleef. De stedelijke overheid betaalde zijn traktement uit, totdat hem een betrekking buiten Brandenburg aangeboden werd. Na verschillende kinderen en tenslotte zijn trouwe echtgenote verloren te hebben, is hij uit dit leven heengegaan, een schat van schone liederen aan de kerk nalatende.

Er is een onderscheid waar te nemen reeds tussen de liederen van Paul Gerhardt en de liederen uit de tijd van de Reformatie. Eerstgenoemde zijn meer subjectief getint, de laatste meer objectief. Bij eerstgenoemde treden de ervaringen en gevoelens van de ziel, bij laatstgenoemde het heil in Christus meer op de voorgrond. Bij Paul Gerhardt blijft dat nog binnen de maat; maar er treedt een ander op, Johannes Scheffler, die zich niet zonder zelfgevoel noemde Angelus Silezius (engel van Silezië), die later tot de Roomse kerk is overgegaan. Reeds in zijn Protestantse tijd nemen wij bij hem een mystieke liefde tot Jezus waar, als in het lied:

*Ik wil U minnen, mijne sterkte,
Ik wil U minnen, mijne pracht;
U minne in wat mijn hand ooit werkte,
En wat ik vurig heb verwacht.
Ik min U, licht aan 's levens kust,
Tot mijn licht wordt geblust.*

Deze Scheffler, van wie de bekende, op zichzelf ware maar in haar strekking niet onbedenkelijke uitdrukking stamt;

*Ware Christus duizendmaal in Bethlehem geboren,
En niet in u, zo waart gij toch verloren*

is later in zijn Roomse tijd tot godslasterlijk mysticisme gekomen:
Ik weet, dat zonder mij God niet een ogenblik kan leven.

Piëtisme

In Paul Gerhardt een weinig, in Scheffler meer, zien wij een ontwikkeling van de leer van de Reformatie naar het Piëtisme.

Reeds bij Luther gingen de ogen er langzamerhand voor open, dat men de gemeenten in de kerk van de Reformatie niet kon beschouwen als bestaande uit enkel wedergeborenen; men kon de gemeinen groben Mann" niet zomaar voor een Christen houden.

Zolang de vervolging duurde, oefende de vervolging zelfucht. Slechts weinigen, bij wie het niet werkelijk, levensernst is, zullen zich bij een kerk houden, bij welke men gevaren niet alleen voor nering en aardse goederen, maar zelfs voor, het leven te duchten heeft. Anders werd het toen de vervolging ophield.

Nu heeft Luther wel in zijn latere dagen veel geklaagd, ook in zijn prediking, over de goddeloosheid in de gemeenten en zijn lieve Duitsers ernstig voor Gods gerichten gewaarschuwd; maar in zijn prediking en zijn liederen bleef hij toch de Christus en de gerechtigheid in Hem op de voorgrond zetten.

Voor de Gereformeerde kerken hielden de vervolgingen later op; ook werd daar over het algemeen meer tucht uitgeoefend. Toch begon men daar eerder dan bij de noch van Böhme uitgegaan.

Evenmin van iemand, die enigszins als hun geestverwant kan gelden, Johann Valentin Andreae, een kleinzoon van de godgeleerde, die vooral de formule Concordiae heeft bewerkt. De kleinzoon, stuurde wel in een ander vaarwater dan Luther, maar de geschriften van de zogenaamde Rosenkreuzers, een geheimzinnige beweging, wier naam heden ten dage weer opgeld doet, moeten volgens sommigen niet serieus genomen worden doch een anonieme satire van die Johann Valentie Andreae zijn op hun geheim-doenerij. Het spookte hier en daar in Duitsland van dergelijke gezindheid, zoals men niet anders verwachten kan in een donkere tijd als van de dertigjarige oorlog.

De piëtistische beweging in de Gereformeerde kerk in Nederland en in Duitsland aan de Nederrijn heeft invloed gehad in het overig Duitsland, en wel door Jean de Labadie (1610-1674) en de Gereformeerde predikant te Bremen Under Eyck. Maar de eerste piëtist; die in de, Lutherse kerk op de voorgrond trad, is Filippus Jakobus Speller, geboren te Rapportsweiler in de Elzas (1635-1705). Hij was zeer begaafd en geleerd, niet alleen in de theologie maar ook in heraldiek, geschiedenis, aardrijkskunde en wijsbegeerte Met heel zijn hart was hij de Lutherse kerk toegedaan maar mede dank zij een verblijf te Genève, alwaar hij de preken van De Labadie beluisterde, was hij overtuigd, dat zij in haar orthodoxe gestalte de levenskrachtige heilsweg van de Reformatoren had verlaten. Er moest nieuw leven komen.

Dat zocht hij echter niet in de weg van vereniging met de Gereformeerde kerk of van vermenging met andere godsdiensten, maar hij geloofde, dat de Lutherse kerk in zich had hetgeen nodig was om tot vernieuwing te komen. Reeds met zijn eenendertigste jaar was hij, wegens zijn buitengewone gaven senior van het ministerie van predikanten te Frankfort aan de Main geworden. Maar hij hield zichzelf geenszins voor bevoegd om als Reformator op te treden in het algemeen was hij bescheiden, zelfs schroomvallig. Toch gevoelde hij zich gedrongen om de wenselijkheid, zelfs de noodzakelijkheid van een verandering aan te tonen.

Zo gaf Spener in 1675 zijn geschrift Pia Desideria (vrome wensen) in het licht. Zes voorstellen deed hij daarin:

1. Men bemoeie zich met veel meer ernst met Gods Woord.
2. Men kere terug tot het geestelijke priesterdom, het algemene priesterdom, ook de gewone gemeenteleden.
3. Men neme ter harte, dat het Christendom niet in "weten", maar in "daad" bestaat.
4. Men zie op de liefde, ook bij godgeleerde en godsdienstige twisten.
5. De Godgeleerde studie worde Hervormd: de theologie worde als een zaak van de praktijk aan een godzalig leven gebonden.
6. Bij de prediking legge men zich niet in de eerste plaats op welsprekendheid en geleerdheid toe, maar op stichting.

Tot bevordering van het "algemene priesterdom" richtte Spener collegia pietatis, gezelschappen, conventikels op, evenals men hier te lande reeds lang gehad had. In wijde kringen had zijn beweging invloed. In Frankfort nam men er aanstoot aan. Hij ging in 1686 naar Saksen, als opperhofprediker te Dresden, en in 1691 naar Berlijn.

Een persoonlijkheid, van wie krachtige leiding uitgaat, was Spener niet.

Het piëtisme heeft dan ook in veel sterkere mate dan van hem zijn stempel ontvangen van August Herman Francke (1663-1727). Francke werd in 1692 predikant te Glaucha bij Halle en tegelijk hoogleraar aan de toen pas in Halle gevestigde Universiteit. Zowel door zijn vele geschriften als door zijn correspondentie met talrijke personen, ook in andere landen, heeft hij een machtige invloed uitgeoefend. Zijn hoge opvatting van de pastorale arbeid en zijn organisatorisch talent, waaraan het weeshuis, de boekdrukkerij en andere stichtingen te Halle te danken zijn, zijn aan de verbreiding van het piëtisme ten goede gekomen.

Van orthodoxe zijde werd strijd tegen het piëtisme gevoerd. Terwijl bij de Gereformeerden, vooral na Dordrecht, de "preciesen" in de leer ook als preciesen in het leven tegenover de "rekkelijken" stonden, waren bij de Lutherse de preciesen in de leer wat rekkelijker in het leven, in onderscheid met de piëtisten, die precieser in het leven waren. Een orthodox Lutheraan zag geen kwaad in een dansje; piëtisten wel.

Het piëtisme heeft ook in de Lutherse kerk de mens in het middelpunt gezet. De leer trad op de achtergrond. Zo kwam later het rationalisme op, dat de leer dan als onnutte ballast uitwierp.

Niet-Duitse landen

In de landen buiten Duitsland schoot het Lutherdom, waar het de overhand behield, niet zo spoedig wortel in het volk; het werd van boven af door de koningen ingevoerd. Koning Christiaan IV van Denemarken poogde in Duitsland zijn macht tijdens de dertigjarige oorlog ten gunste van de Protestantse vorsten de doorslag te doen geven, maar slaagde daarin niet. Eerst Gustaaf Adolf van Zweden slaagde er in, tegen de opdringende macht van de Roomse vorsten een dam op te werpen door zijn overwinningen op Tilly en Wallenstein. Zijn vroege dood in de slag bij Lützen verhinderde de verdere nederlaag van het Rooms-Katholicisme. Later ging zijn dochter Christina tot Rome over, maar deed afstand van de troon. Het land bleef Luthers, doch met behoud van veel Roomse gebruiken. Nog heden resideert een "aartsbisschop" te Upsala, die echter niet de macht van de Roomse aartsbisschoppen heeft.

De landen ten Oosten van de Oostzee waren ten dele reeds sedert het begin van de Reformatie Luthers geworden. Dat zette door, toen in 1561 Kurland onder Gotthard Kettler een wereldlijk hertogdom werd onder Poolse opperhoogheid. Finland hoorde bij Zweden en is zó ook Luthers geworden.

In Polen was er onder de zwakke regering vrijheid voor alle mogelijke godsdiensten, die sedert de Pax dissidentium in 1573 door alle koningen moest bezworen worden. Onder de adel en vooral in steden, die overwegend Duits waren (Danzig), kreeg het Lutherdom veel aanhangers.

Een poging in 1645 te Thorn om de verschillende gezindten elkander nader te brengen (colloquium charitativum, het "liefderijke gesprek") faalde juist door gebrek aan liefde en bracht ook de Protestanten verder uiteen. De Lutherse zeiden de overeenkomst te Sandomir op, waarin de verhouding tot de Gereformeerden op vreedzame wijze geïegeld was. Intussen heeft het Protestantisme in Polen, ondanks pogingen tot onderdrukking van Roomse kant, waarin o.a. de Rooms geworden koning Sigismund van Zweden, die ook de kroon van Polen verwierf, naar voren trad, de ondergang van de Poolse staat in 1772 overleefd.

In Hongarije was de Reformatie eerst in Lutherse geest geschied; maar de Lutherse kerk werd onder de eigenlijke Hongaren al meer verdrongen door de Gereformeerde kerk, terwijl zij zich onder de Slovakken meer staande hield. In Siebenbürgen, in het zuiden van het vroegere Hongarije, bleven de Lutherse Duitsers, de aldaar gekoloniseerde Saksen, trouw aan de Lutherse kerk.

In verschillende landen in het midden en Oosten van Noord-Europa is dus de Lutherse kerk volkskerk geworden. De Reformatie kwam veelal van boven af, van de regering; maar zij

heeft op de bevolkingen, ook waar zij niet van Germaanse stam was, diepe invloed uitgeoefend in Lutherse geest. Ook waar zich straks het piëtisme deed gelden, is toch velerlei Lutherse invloed blijven doorwerken; en de vervlakking van de verlichting en het rationalisme zouden wel verwoestend werken, maar het zaad, door Luther gestrooid, kwam telkens weer op.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 6

ZESDE DEEL

XIV. DE ANGLICAANSE KERK.

door Dr. L. D. Terlaak Poot

Los van Rome-houding, 5 Hendrik VIII, 8 Tyndale, 13, Cranmer, 17 Maria Tudor, 21 Elisabeth, 26 Parker, 31 Puriteinen, 33 Jacobus I, 47 Karel I. Laud, 50 Synode van Westminster, 56 Cromwell, 58 Independenten, 59 Baxter, 62 Karel II, 64 Bunyan, 68 Jacobus II, 70.

XV. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN HET NAREFORMATISCHE TIJDPERK. door Dr. D. Nauta

Algemene situatie, 72 Consolidatie, 77 Banden van eenheid tussen de Gereformeerde kerken, 83 Nieuwe Academies, 87 Eenheid in Belijdenis, 90 Eenheidsfront tegen Rome, 100 Leiding bij de kerk in Nederland, 102 Frankrijk, Edict van Nantes, 110 Schotland, 115 Zwitserland, 121 Andere landen, 123 Inzinking en achteruitgang, 124 Toestand bij de overgang van de eeuw, 129.

XVI. DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK NA HET CONCILIE VAN TRENTÉ

door Dr. J. W. van den Bosch

Herstel, 113 Nederlanden, 132 Duitsland, 132 Oostenrijk, 134 Zwitserland, 136 Frankrijk, 136 Polen, 138 Zweden, 139 Hongarije, 139 Pogingen van het pausdom om zijn macht te vergroten, 141 Bestrijding van het Protestantisme, 147 Het Oosten, 149 De arbeid van de orden en congregaties. 150 Mystieke opvatting van de religie, 151 Ontwikkeling van de leer, 154 Jansenisme, 159 Port-Royal, 165 Pascal, 167 Quespel, 173 Bul Unigenitus, 174 Jansenisme in Nederland, 175.

XIV. DE ANGLICAANSE KERK

Los van Rome-houding

Bij de beschrijving van de Reformatie hebben wij reeds feitelijk leren kennen de gang van zaken in Engeland. Om nu enigermate te verstaan het eigen, uitzonderlijk karakter van de kerk van Engeland, is het wenselijk sommige feiten en personen nader te beschrijven, om aldus te zien, wat door historische ervaringen de eigenaardige houding werd van het Engelse volk. Wij hebben hierbij dan te letten op de anti-papale wetgeving in dit land; op de geestelijke onderstroom in het politieke en persoonlijke streven van Hendrik VIII; op de typische reactie, die het optreden van Maria verwekte; en op de persoonlijkheden, die hun stempel zetten op de vorming van deze merkwaardige brug-kerk,

Er is in Engeland telkens opnieuw en sterker een anti-pauselijke houding geweest. Levend; bleef de geest van de oud-Britse kerk, die het Evangelie ontvangen had door kooplui en soldaten, uit Griekenland, de Levant en de Griekse koloniën in Gallië: die oude Britten zouden nimmer van Rome, welks dwang zij verfoeiden, het Christendom hebben willen aanvaarden!

Deze los-van-Rome houding was een voorname oorzaak, waarom Wiclif zulk vruchtbaar werk kon doen. Scherpe vorm had deze houding verkregen door de wetten van Eduard III, vooral door het bekende statuut van praemunire (= tevoren waarschuwen), dat ieder, die appèl deed op de paus, nl. op zijn legaat in Engeland en aldus diens rechtsgezag aldaar erkende en 's konings jurisdictie verachtte, dreigde met de zwaarste straffen (1353). In 1365 werd dit statuut bevestigd en drie jaren later de schatting aan Rome, betaald sinds Jan-zonder-land, formeel geweigerd.

Hendrik VIII kon de paus zijn afscheid; geven, wyl het landsrecht en het volk achter hem stonden, terwijl de Engelse Hervorming, verre van slechts een politieke omkeer te zijn, zeer wezenlijk een geestelijke verandering was, ontstaan door de vertaling, verspreiding en lezing van de Heilige Schrift en door het geschreven en gepredikte woord van vele geloofsgetuigen:

De Hervorming van de Engelse kerk, die meer dan enige kerk op het vasteland verspreidster van de Heilige Schrift geworden is, droeg een zuiver Bijbels karakter. Met ere zij hier genoemd de naam van Erasmus. Waarin hij ook ter zake van de Reformatie is achtergebleven, hij heeft door de uitgave van zijn Grieks Nieuwe Testament, verzeld van een Latijnse vertaling met aantekeningen, welke uitgave stormenderhand West-Europa veroverde, de geleerden het Evangelie in handen gegeven. Midden in de verkalking van formalistische en ritualistische religie heeft hij de mannen van de kerk weer gewapend met het Nieuwe Testament Zonder Erasmus werk, Luthers Duitse en Tyndales Engelse vertaling ware de Reformatie niet mogelijk geweest.

De kerkhervorming geschiedde in Engeland in langzamer tempo en kreeg dus later haar beslag dan in Duitsland. William Warham, primaat (aartsbisschop van Canterbury) sinds 1503, zag, ondanks zijn grote bekwaamheid, niet de nood van de kerk. En Thomas Wolsey, de rusteloze en geslepen intrigant, was fel vijandig tegenover de Evangelische waarheid. Deze beiden hebben lang het getij gekeerd. Warham werd door Hendrik VIII bij diens troonsbestijging. (1509) tot kanselier benoemd. Hij deed slechts enkele zwakke pogingen tot uitwendige Hervormingen; verdedigde bijvoorbeeld John Cole, deken van St. Pauls, toen deze werd aangevallen over zijn preek voor de Convocation (Synode), waarin hij het ergerlijke leven van de priesters had gegispst Maar zodra het pauselijk gezag en de hiërarchie werd aangetast, keerde Warham om en vervolgde de Hervormden.

Wolsey, zoon van een vleeshouwer te Ipswich, wist zich, vooral door een snelle koeriersdienst naar keizer Maximiliaan. (hij was toen Hendriks aalmoezenier), in 's konings gunst te dringen en zich bij hem onmisbaar te maken. Snel klom hij op: bisschop van Doornik (gedurende Hendriks veldtocht in Vlaanderen); aartsbisschop van York; wist, via Frans I (die Engeland te vriend wilde houden), de kardinaalshoed van Rome te verkrijgen; hetgeen Latimer in een preek deed zeggen: "Die Roomse hoeden hebben Engeland nooit, veel goeds aangebracht"!

Had Warham geëist, dat het kruis van York achter het zijne, als dat van de primaat zou komen, na was Wolsey zijn meerdere; maar Warham moest bovendien aan deze onverzadelijke, zijn ambt van Grootzegelbewaarder overgeven; en een pauselijke bul maakte Wolsey tot gezant van het Vaticaan, zodat alle bisschoppen, geestelijken, colleges

(universiteiten), keizerlijke hoven, ja zelfs de primaat onder zijn rechtsgezag stonden (1519). Sindsdien regeerde Wolsey kerk en Staat; óók de koning: hij trok 's konings horoscoop; riep, door middel van een amulet, de zwarte kunst te hulp; koos 's konings metgezellen en had alom zijn spionnen. Door handige aanhalingen uit Thomas Aquinas gaf hij zich een schijn van geleerdheid. Cumulant in ambten (hij was óók bisschop van Lincoln, van Winchester en abt van St. Albans, maar kwam nooit in een van zijn diocesen, behalve even, na zijn val, in York), vergaderde, hij zich grote schatten, mede door zijn afpersingen. Een hofhouding van vele honderden omringde deze Engelse paus, die in het openbaar altijd verscheen in scharlaken, fluweel en zijde, met hoed en handschoenen van dezelfde kleur, terwijl twee priesters twee enorme, zilveren kruisen voor hem uit droegen (als aartsbisschop en als pauselijk legaat). Vader van vele onwettige kinderen, kenmerkte hij zich door eerezucht, hebzucht, heerszucht, ook ontucht.

Om zijn faam van geleerde te handhaven stichtte hij twee Colleges, te Ipswich en te Oxford, en betaalde die uit de goederen van tweeëntwintig verbeurd verklaarde kloosters (er zouden daar "ondeugd en goddeloosheid" hebben geheerst). Hij bedacht niet, dat hij aldus de koning een methode leerde, om aan geld te komen; en Wolseys secretaris, Thomas Cromwell, straks 's konings werktuig bij de opheffing van alle kloosters, keek hem zijn werkmethode als veelbelovende leerling af.

Wolsey, de trotse strever, die bij gelegenheid in zijn brieven sprak van "ego et rex mens" (ik en mijn koning), wilde paus worden, deus in terris (God op aarde) en pleegde daartoe jarenlang een gewaagde balanspolitiek ten opzichte van Karel V en Frans I, die hij gedurig, met ongelofelijke kuiperijen, tegen elkaar uitspeelde, nu de een, dan de ander Englands vriendschap toezeggend. Tenslotte gaf Rome hem de tiara niet; als troostprijs kreeg hij een legaatschap voor het leven, bezegeld door een pauselijke ring. Zo bekoelde weer tijdelijk zijn vervolgingsijver tegen de Evangelisch-gezinden en pakte hij de kloosters aan, terwijl hij ("onverbreekbare") vrede bewerkte tussen Hendrik VIII en Frans I.

Hendrik VIII

Al werd, door het toedoen van zulke mannen, de stroom van de Hervorming afgedamd, sinds Wiclif vloiede hij dan toch in Engeland. Door de breuk van Hendrik VIII met Rome werd de dam neergeworpen en kreeg de rivier van de waarheid vrijere loop.

s Konings echtscheiding bleef lang het probleem, want Hendrik wilde niet de kant op, die Wolsey had bedacht, evenals ook de paus, die tweemaal heeft gezegd: "Wij vergunnen aan Zijne Majesteit om twee vrouwen te hebben" (sept. 1530). Verrassend was de raad van Thomas Cranmer (lid van het Jesus-College te Cambridge), die tot 's konings aalmoezenier Fox en zijn secretaris Gardiner had gezegd: "Deze zaak moest behandeld worden naar het Woord van God. Als Gods Woord zegt, dat een huwelijk slecht is, kan de paus het niet goed maken. Men moest de universiteiten raadplegen, die zekerder aanwijzingen dan Rome zouden geven!" Hier werd dus de autoriteit van de paus aangetast en kwam het Schriftbeginsel naar voren. Al werd het toegepast op een kromme zaak, uit Cranmers woord bleek, dat het Woord Gods zelfstandig werkende was in Engeland.

Na het ontslag van Wolsey was More tot kanselier benoemd. Wonderlijke figuur, deze beroemde humanist met zijn patriarchaal huishouden, tevens studiegemeenschap (zijn oudste dochter Margaret, die hem troostte bij zijn dood, was een van de geleerde vrouwen van die dagen), die in de leer zó antiHervormd was, dat hij in zijn tuin ketters liet geselen aan "de boom van de waarheid", ze met lust liet kraken op de ezel (in de Tower) en daarna verbranden.

Het Lagerhuis was sterk Hervormingsgezind. More erkende wel de noodzaak van allerlei maatregelen, maar was de eerste, die weigerde de acte van successie te bezweren, niet om deze troonopvolgingsregeling zelf, maar wijl in de inleiding het pauselijk gezag als aangematigd en 's konings oppergezag in de kerk als vaststaande voorgesteld werd. De dag immers, nadat de geestelijkheid dit had erkend, had hij de Rijkszegels neergelegd (1532). More was een te belangrijke figuur, dan dat hij op de duur als tegenstander kon worden geduld en zijn hoofd viel op het blok (1535).

Sinds Wolseys val was Thomas Cromwell 's konings adviseur in Hervormingszaken

geworden; hij was de ontwerper van de wetten tegen paus en geestelijkheid. De macht van de kerkelijke gerechtshoven werd beperkt, bepalingen tegen pluralities (het bezitten van meer dan één ambt of bisschopszetel) getroffen en de koning dacht over een Engelse Bijbelvertaling. Cromwell, man van zeldzame bekwaamheid en onbarmhartigheid, maakte de koning duidelijk, dat hij door zijn eed aan de paus maar ten halve koning en zijn onderdanen slechts ten halve zijn volk waren. Alleen Engelsen moesten voortaan iets te zeggen hebben in Engeland en hun geld moest voortaan niet meer in de Tiber worden geworpen. Dit stoute ontwerp bekoorde Hendrik: breken met Rome, niet maar om de echtscheiding, doch om de vrijheid van koningschap en volk! Onder dreiging met de wet van Praemunire erkenden de Synoden van Canterbury en York de koning als "enigst en opperst Heer en Opperhoofd van de Engelse kerk, voor zover de wet van Christus het toelaat" (1532).

Bij gelegenheid van de opheffing van alle kloosters ontstond een grote volksofstand in Lincolnshire en Yorkshire. Een gewapende menigte van 40.000 man toog op achter een banier, waarop Christus aan het kruis en aan de andere kant een ploeg, de kelk, de hostiekas en een jagershoorn was afgebeeld. Dit was natuurlijk koren op 's konings molen; vooral, wijl abten en priors er bij betrokken waren. Haughton, prior van het Karthuizerklooster te Londen, en enige andere monniken werden opgehangen. Straks volgden nog meer executies. Om het evenwicht te bewaren deed de koning ook Protestanten vonnissen en verschillende wederdopers, vluchtelingen uit de Nederlanden, werden verbrand. Meedogenloos zette Cromwell dit werk voort, ook inzake de nonnenkloosters. De wonderlijke woorden van het Parlementsbesluit van 1539 tonen, dat hebzucht wel een voornaam motief was van de koninklijke rover: laat de koning ten zijn erven deze huizen voor immer bezitten ! Laat hij er van genieten!"

De meeste gebouwen werden verwoest; slechts enkele (Durham, Peterborough, Gloucester, Worcester) staan nog als stenen getuigen van de schoonheid van de Middeleeuwse bouwkunst. Kostbare boekerijen werden als scheurpapier opgeruimd; de kostelijkste kunstvoorwerpen verhandeld en versmolten. De opbrengst van wat verkocht kon worden (50 miljoen pond) werd besteed voor "kustversterkingen" en "kostbare buitenlandse oorlogen", voor giften aan hovelingen, voor Hendriks paleizen te Westminster, Hampton Court en St. James, voor opvoedkundige doeleinden (colleges); en ook nog iets voor jaargelden aan geëvacueerde monniken en nonnen.

Er is door deze praktijken veel geleden (armen en zieken vonden vanuit de kloosters verzorging) en veel goeds vernietigd in cultureel opzicht (grote scharen werden op de kloosterscholen onderwezen). De universitaire studie werd nu alleen voor de rijkere mogelijk. In Woolstrop (Linc.) roemde de arme bevolking de liefdadigheid van de monniken en dus vroegen de commissarissen om het behoud van dit klooster.

Hendrik liet de kloosters verwoesten, omdat de monniken, als voorvechters van het koningschap van het pausdom, de felste tegenstanders waren van het pausdom van de koning. Echter, er waren ook andere redenen. Grote verbastering was hier ontstaan: Ergerlijk was er vaak de leefwijze. De kloosters waren brandpunten van het grofste bijgeloof. In Reading toonde men de vleugel van een engel, overgebracht op de punt van de heilige lans. In Hales (Gloucester) bewaarde men in een kristallen vaas bloed van Christus. Iemand met doodzonden kon 't niet zien; iemand, die vergeving had ontvangen, zag het onmiddellijk. De vaas was aan de ene kant zeer dik en aan de andere zijde zeer doorzichtig en de monniken draaiden deze laatste eerst naar voren, als de boeteling behoorlijk geofferd had. Een crucifix, welks hoofd knikte en ogen rolden, als het offer was aangenomen, bleek een mechanisme te zijn, door de monniken bediend met ijzerdraden.

Men denke ook aan de bedevaarten naar de reliekenkisten, zoals die van Thomas Becket in Canterbury. In zijn offerkist werd bijvoorbeeld gevonden een bedrag van 964 pond; in die van Christus geen penning; in die van Maria 4 pond. Welnu, met één slag is aan al deze dwalingen een eind en het werk van de Engelse Hervormers mogelijk gemaakt. Zeker, de drijfveren waren vaak allerm minst geestelijk bij deze opheffing. De verkoop van klooster- en kerkgoederen maakte voor de koning en zijn "hervormende" medewerkers (vrijboeren, kooplieden, hogere standen en adel) een reuzenzaak uit, waaraan ieder, die over geld

beschikte, deelnam. Landerijen wisselden van bezitter als aandelen van een moderne onderneming en een menigte van speculaties kwam op gang, ver uitgaande boven het toch reeds groot getal van de werkelijke bezitters. Men liet de doctoren en theologisch-gevormde leken hun hete debatten houden, maar voor de anderen was zakendoen het eigenlijke gezichtspunt. Het Protestantisme bood een kapitaalsbelegging, waaraan de gehele natie deel had. Wat de geestelijkheid betrof, velen harer leden waren gehuwd en als Rome weer troef zou worden in het land, zouden zij of hun ambt moeten opgeven of zich van hun vrouwen laten scheiden. Alles blies de wind in de zeilen van de Reformatie.

Van de Hervorming in Bijbelse zin bleek Hendrik VIII niet de vader, maar de beul. Toen Wolsey de lucht kreeg, dat zijn nieuwe College te Oxford (tegenwoordig: Christ College) een haard van Lutherse ketterij werd door al de jonge geleerden, die hij zelf er had samengebracht, liet hij onmiddellijk de ergste drijvers in de viskelder van de hogeschool werpen en martelen. Verschillenden stierven; maar John Fryth werd vrijgelaten.

In Antwerpen ging deze twee jaren Tyndale bij zijn Bijbelvertaling helpen; want Fryth was een uitnemend talenkenner. Studerend aan de nieuw gestichte universiteit van Marburg, ontmoette hij er de jonge Schotse Hervormer Patrick Hamilton, wiens dogmatiek hij vertaalde in het Engels. In Engeland teruggekeerd, liet More, die zijn persoonlijke vijand was, hem als landloper oppakken en in de Tower brengen. Weer vrij, zette hij zijn werk voort, werd wederom door More gegrepen (juist, toen hij naar vrouw en kind in Holland wilde gaan), verhoord inzake de transsubstantiatie en het vagevuur en op 's konings bevel, niettegenstaande Cranmer en Cromwell deze vurige, geleerde getuige wilden sparen, te Smithfield (Londen), samen met de Lutheraan Hewett, verbrand (4 juli 1533).

Dat de koning, ook voor die hem politiek in de weg stonden geen genade kende, ondervond Hendriks vriend More zelf. Gelijk met More werd onthoofd (1535) de ijverige humanist John Fisher, bisschop van Rochester, eveneens wegens weigering van de eed op de suprematie. Het uitdagende feit, dat de paus hem nog tijdens zijn proces tot kardinaal benoemde, deed zijn zaak geen goed. Fisher had trouwens ook sterk zich verklaard tegen de echtscheiding van het konings. Hij was het, die de preek hield tegen Luthers "perniciuous doctryn" (verderfelijke leer), bij de verbranding van diens boeken door Wolsey.

Die Hervorming in Engeland was gevolg van de groeiende kennis van de Heilige Schrift; die was haar bron, beginsel en kracht; maar 's konings breuk met de paus was nodig, om de sluis door te steken en vrije loop voor het Evangelie mogelijk te maken. Het zijn deze twee krachten, die van de Schrift en die van het monarchaal gezag, werkend door het Episcopaat, die voortaan de ontwikkelingsgang van de Engelse kerk zouden bepalen en haar zouden geven die eigenaardige vorm, die zij tot op heden bezit. Zoals Maas en Waal bij haar samenvloeiing nog duidelijk in haar verschillende kleuren te onderscheiden zijn, maar zich weldra onherkenbaar vermengen, zo hebben zich in de Anglicaanse kerk Episcopalisme en biblicisme verenigd. De Hoogkerkelijken (High Church) leggen het accent op de hiërarchie en het ritueel, de Laagkerkelijken (Low Church) op de Heilige Schrift, als wezenlijke en enige bron van gezag en leiding in de kerk.

Tyndale

Reeds tweemaal noemden wij William Tyndale (geb. 1477 of 1484), de man, die aan het Engelse volk de Bijbel in zijn landstaal gegeven heeft, M.A. (magister artium, master of arts, meester van de vrije kunsten letteren te Oxford, 1515) werd hij gouverneur van de kinderen van de Evangelische familie Walsh te Sodbury. Zo kwam hij tot het onderzoeken van de Schrift en verkondigde, als geordend priester, in Sodbury en in de vallei van de Severn, de waarheid Gods. Gedurig kwam het tot twistgesprekken met de hem reeds vijandige geestelijkheid, waarvoor hij zich verantwoorden moest tegenover de kanselier van de diocese. In een daarna volgend dispuut noemde hij de paus de antichrist en verklaarde hij aan zijn tegenpartij, een bekend theoloog, dat als God hem het leven schonk, hij zou maken, dat een jongen, die de ploeg drijft, meer van de Schrift zou weten dan hij.

Zomer 1523 kwam hij in Londen, liet aan de humanistische bisschop Tonsil een Engelse vertaling uit het Grieks van een rede van Isocrates overbrengen, om zijn bekwaamheid te bewijzen en vroeg hem om een plaatsje in zijn huis. De bisschop, huiverig voor contact met

Tyndale, die hij in de leer niet vertrouwde, zei, dat zijn huis vol was en ried hem aan een kerk te zoeken. Hij werd dan ook benoemd aan St. Dunstons (Londen-W.), terwijl hij door de koopman Monmouth, vriend van de Evangelische waarheid, een half jaar lang gastvrij werd opgenomen. Al die tijd was Tyndale vol van "het grote plan, om de Bijbel te vertalen. In de voorrede van zijn werk zegt hij: "Zelfs in het huis van de bisschop van Londen was ik van plan geweest dit te doen; maar ik begreep ten leste, dat daarvoor niet alleen in zijn paleis, maar ook in geheel Engeland geen ruimte was".

's Konings biechtvader, de ketterjager Longland, spoorde Tonstall aan, om zich toch goed kerkelijk te betonen en zo kwam deze ruimhartige humanist er toe, om verscheiden rebellen (Bijbelonderzoekers) te doen kerkeren en met de marteldood te dreigen. Nu vluchtte Tyndale naar Hamburg (mei 1524), geholpen door Monmouth. Hier werkte hij onvermoeid, met zijn helper William Roy, aan zijn levenstaak. Na een bezoek aan Luther in Wittenberg en na weer wat geld te hebben gekregen van Londense kooplieden in Hamburg; gingen zij naar Keulen. Reeds waren daar tachtig (kwarto-)bladzijden van zijn Nieuwe Testament (in drieduizend exemplaren) gedrukt (bij Quentel en Byrckman), toen de Roomse schotschriftschrijver Cochlaeus aan de senaat verried, dat heel Engeland spoedig Luthers zou zijn door de vertaling van de Bijbel door twee geleerde Engelsen, wier werk heimelijk stond te worden overgebracht naar hun land.

Haastig meevoerend wat zij van hun werk konden redden (de voorrede en Matth. 1-22, met aantekeningen, deels van Tyndale, grotendeels van Luther) vluchtten beiden langs de Rijn naar Worins. Daar kwam de vertaling gereed (in zesduizend afdrukken, nu in handig octavo-formaat); maar Hendrik VIII en Wolsey, gewaarschuwd door Cochlaeus (die zich in zijn brief met de redder Mordechai vergeleek), lieten Tonstall met excommunicatie dreigen allen, die het gevaarlijke boek in bezit hielden. Tonstalls dwaasheid, die alom afdrukken liet opkopen (hij verbrandde ze openlijk in Cheapside, achter St. Pauls), voorzag Tyndale van nieuwe middelen. Deze ging nu zijn vertaling van; het Oude Testament afdrukken; allereerst de eerste vijf boeken (1530). In die tijd bestreed Tyndale ook met zijn vaardige pen Wolsey, de bisschoppen en hun praktijken; ook More, die zijn Dialoog tegen de pestilente sekte van Luther en Tyndale gepubliceerd had. Tyndale werkte toen te Antwerpen en Hendrik VIII verzocht Karel V (1533), om hem als oproerzaaiër te doen arresteren, zodat Tyndale de stad moest verlaten. Even later draaide Hendriks stemming weer om en Tyndale waagde het naar Antwerpen terug te keren. Hij schreef toen zijn (scherp-Zwingliaanse) verhandeling over de sacramenten. Men wist hem op zekere dag te lokken uit het "Engelse Huis" (waar de Engelse kooplieden logeerden), buiten de muren van de vrijstad; eenmaal op 's keizers grondgebied, werd hij gevangen genomen en een jaar later ontwijd, geworgd en verbrand in het kasteel van Vilvoorden (1536).

In dat jaar waren er minstens reeds zeven drukken van de Engelse Bijbel verschenen en bij duizenden werden de boeken int Engeland verspreid. Had de koning in 1530 alle ketterse boeken, dus ook de Engelse Bijbel verboden, in 1537 wisselde zijn stemming weer eens en verschenen er uitgaven onder 's konings goedkeuring, o.a. van John Rogers (eerste martelaar onder Maria, de Bloedige). Miles Coverdale (f 1565; korte tijd bisschop van Exeter; bevriend met More en Cromwell) gaf in 1539 een vertaling met een titelplaat van Hans Holbein, voorstellend Hendrik, Cranmer, Cromwell, alle drie Bijbels uitreikende. De vierde editie verscheen november 1540; met het wapen van Cromwell weggesneden (hij was juli 1540 onthoofd). In 1541 bevestigde een proclamatie de koninklijke gunst aan dit werk; maar in december van dat jaar sloeg Hendriks stemming weer om en werden er geen Engelse Bijbels meer gedrukt.

Anglicanen, Luthersen

In de verwarring van die tijden tekenden zich al duidelijker verscheiden groepen af. Tegenover de Pausgezinden kwam al sterker op de Anglicaanse partij, die los van Rome wilde, maar tegelijk strenge handhaving van de Middeleeuwse ?eer en ceremoniën. Hier was de koning het middelpunt, ijverend voor het Roomse dogma en tegen alle ketteren. Dan waren er de Luthersgezinden, rechtzinnig op alle wezenlijke punten, maar tegen beeldendienst, bedevaarten naar reliekenkisten, celibaat en vagevuur. Hier vinden wij vooraan Cranmer en 's

konings hofkapelaan Hugh Latimer. Hij was eerst vurig bestrijder van Stafford, de uitnemendste hoogleraar te Cambridge, die, als Luther, de studenten riep tot de Bijbel in de grondtalen. Fel bestreed Latimer ook de leringen van Melancthon. De gelovige prediker Thomas Bilney (die te Cambridge had gestudeerd) besloot hem door middel van een biecht te naderen. Latimer, begerig hem te bekeren, ontving hem daartoe en Bilney verhaalde hem zijn weg. "Toen begon ik het Woord van God te ruiken", zegt Latimer; hij werd daarna een van de eersten, die onder Hendrik openlijk het Evangelie verkondigden.

Ook als bisschop van Worcester (1535) bleef Latimer, met zijn geestige, ironiserende, vaak sarcastische preekwijze, een geducht tegenstander van de Romanisten. Hij signaleerde eens de pausgezinde bisschoppen als afstammelingen van Annas en Kajafas en bisschop West waarschuwde hem, dat dit naar de brandstapel riekte. Lang liep hij vrij, want hij was 's konings huiskapelaan; maar in Cambridge gaf hij zulk een aanstoot door zijn prediking, dat hij zich, evenals Bilney, voor Wolsey, in diens hoedanigheid van pauselijk legaat, moest verantwoorden. Zij herriepen beiden; maar Bilney kreeg smartelijk berouw, ging opnieuw de Schriften onderzoeken en gaf na twee jaar openlijk, in Norfolk, uiting aan zijn gevoelens. Hij werd gegrepen, deed zijn herroeping te niet en stierf blijmoedig een gruwelijke martelaarsdood (1532; het riet werd vóór de takkenbossen aangestoken en zo verbrande zijn gelaat het eerst), onder het roepen van "Jezus" en "Credo". De latere aartsbisschop Parker was getuige.

Naast de genoemde grote groepen was er onder het volk een massa volgelingen van de oude Lollarden, die op verschillende plaatsen hardhandig de bijgelovige praktijken opruimden. De koning had even grote afschuw van de pausgezinden als van de Hervormden. Tegen Anna Boleyn, die hij 19 mei 1536 liet onthoofden, op (wel valse) beschuldiging van echtbreuk, kwamen ook haar ketterse gevoelens in geding. De volgende dag huwde Hendrik met Jane Seymour!

Tijdens de gruwelijke vervolging op grond van het Bloedig Statuut drong Melancthon er hartstochtelijk bij. Hendrik op aan om deze methoden te laten varen; de bisschoppen Latimer en Shaxton legden hun ambt neer. Cranmer oefende milde druk uit op de koning; die deze maatregelen overigens politiek bedoeld had (ter geruststelling en binding aan hem van de Roomsens, in verband met het nieuwe verbond van paus, keizer en Frans I). Het kwam inderdaad tot enige verslapping in de uitvoering van deze bloedige Artikelen. Hendrik VIII wilde uitsluitend politiek hervormen (onderwerping van de clerus aan zijn gezag); in de leer bleef hij strak-Rooms; vandaar zovele Hervormde martelaren. Wij noemen hier nog Lambert, die tevergeefs voor zijn Avondmaalsbeschouwing zich, bij zijn verhoor door Hendrik zelf, beriep op 's konings eigen boek. Hij beval zich aan 's konings genade aan. Ik wil geen beschermer jegens ketteren zijn", antwoordde Hendrik en Lambert werd verbrand (1538).

Cranmer

Behalve in de reeds vroeger vermelde Geloofsbelijdenissen kwam Cranmers invloed uit in het Boek voor persoonlijke gebeden en godsdienstoefeningen, voor de eerste keer in de volkstaal verschenen. Dit boek en de geautoriseerde vertalingen van de kerkdiensten beloofden het onverstaanbaar Latijn dra te doen verdwijnen in de kerk en kondigden voor haar een nieuwe lente aan.

Cranmer, veertien jaar primaat, zag zijn invloed gedurig uitgeschakeld door Cromwell en daarna door Gardiner; maar toch hoorde Hendrik altijd gaarne zijn raad. Toen de zes "bloedige artikelen" waren aangenomen, trok Cranmer zich goeddeels uit het openbare leven terug en wijdde zich aan de theologie, met Latimer, maar vooral met zijn eminente en geleerde vriend Nicholas Ridley, de bekwaamste van de Engelse Hervormers. Ridley had gestudeerd in Cambridge, Parijs en Leuven; was zeer belezen in de kerkvaders; keerde zich als universiteitskapelaan reeds tegen het pauselijk rechtsgezag in Engeland; werd huiskapelaan van Cranmer, dan van de koning; steeg al meer in diens gunst; werd kanunnik. van Canterbury, ook van Westminster; brak vóór Hendriks dood met de transsubstantiatieleer (hij helde toen naar het symbolisme van Zwingli); deelde ook in de gunst van Eduard VI; werd bisschop van Rochester; schreef tegen Roomse misbruiken (beelden, wijwater); had

voornaam aandeel in het ontwerpen van het Gebedenboek; werd bisschop van Londen in plaats van Bonner; was, als de typische Anglicaan in die eerste periode, Gereformeerd in de leer, maar tevens voorstander van vele cultische vormen; wist Eduard ook te bewegen tot filantropische werken. In hun Avondmaalsbeschouwing kwamen Ridley en Cranmer tenslotte uit bij de oude leer van de kerk van Engeland, nl. van de werkelijke, geestelijke tegenwoordigheid van Christus, werkzaam in de gelovigen door Gods genade en Geest: de leer van Hrabanus Maurus en de grote theologen van de negende eeuw (toen voor het eerst de grof-zinnelijke theorie de geesten beroerde).

Dit bleek eveneens uit Cramers volgende liturgische arbeid; allereerst uit zijn Eerste orde van Avondmaalsviering in het Engels, in beide gestalten (Pasen 1548). Offerande" en consecratie bleven, uit eerbied, nog in het Latijn. Een algemene schuldbelijdenis werd toegevoegd, na te zeggen door heel de gemeente (dit was een aanval op de geheime oorbiecht). Cranmer en zijn commissie werkten onder meer met en Duits voorbeeld, uit oude bronnen door Luther opgesteld. Was de mis bijna uitsluitend een handeling van de priester alleen geworden, dit formulier deed duidelijk zien, dat het bij het Avondmaal gaat om een communio. Spoedig volgde een Engels breviarium (gebedenboek voor de canonieke uren naar de verschillende getijden van het kerkelijke jaar). Allerlei Middeleeuwse bijgelovigheden waren uit deze formulieren verwijderd; niet alle helaas, gelijk wij zagen; en uit deze beide dienstboeken werd dan samengesteld: het *Eerste Engelse Gebedenboek*.

En nieuw Engels Ordinal (dienstboek voor wijdingen) schafte alle lagere ambten af en handhaafde alleen die van diaken, priester en bisschop. Alle uitvoerig Middeleeuws ceremonieel was weggedaan.

Reeds aanstonds waren er gevoeligheden tussen de Gereformeerde theologen, om van het geloofs wil naar Engeland gevlucht en de Anglicanen. Zij vonden in de, Engelse kerk een ander klimaat; een houding niet radicaal genoeg tegenover de Middeleeuwse kerk. Anderzijds hadden deze Hervormingen bij het volk weinig weerklank voorlopig. Door het wanbestuur van Somerset en Northumberland, onder wier protectie zij werden ingevoerd, werd de tegenzin tegen deze nieuwigheden versterkt wat psychologisch de grote reactie onder Maria hielp mogelijk maken.

Pollanus en à Lasco ontwierpen hun eigen liturgie. In de opdracht van zijn Liturgia sacra (1551) aan Eduard gaf Pollanus het Gereformeerd beginsel duidelijk aam "Er is geen waardigheid van oudheid zo groot, noch gezag van oude vaders, die iets vermag tegen Gods gezag en de opbouw van de kerk". Eduard gaf hun een "Tempel (het voormalig klooster van de Augustijners, Austin Friars) op conditie van ongeschonden uitlegging van het heilig Evangelie. Hieruit blijkt, dat Cranmer, Ridley en de andere Anglicaanse Godegeleerden zelf ook niets anders wilden; en bovendien lieten zij hun gebedenboek door de Gereformeerde theologen onderzoeken, speciaal door Bucerus en Martyr. In zijn Censura zegt Bucerus, dat hij er niets in vond, dat in tegenspraak was met het Woord van

God, uitgezonderd verschillende zaken, die aanleiding konden geven tot misvatting. Geschrappt werden dan ook de gebaren van de liturg bij de wijding van de elementen van het Avondmaal en alle vermeldingen van het ontvangen van het lichaam en bloed van Christus, evenals ook de naam "altaar".

Onder de bewerkers van dit boek, wier invloed groot was op het gehele Hervormingswerk, dienen, naast John Knox, te worden vermeld Latimer en John Hooper. Latimer, die bij de opening van de Synode van 1536 twee krachtige Hervormingspreken gehouden had, trok zich terug, toen het Hof in deze zaak lauw werd. Tweemaal kwam hij in de Tower terecht, maar Hendrik handhaafde zijn kapelaan: had Latimer niet destijds vóór de scheiding met Catharina gerapporteerd? Bij Eduards regeringsaanvaarding weigerde Latimer de zetel van Worcester weer te bezetten en wijdde zich geheel aan de predikdienst. Onder Maria's bewind zat hij een jaar lang, ziek en zwak, in Bocardo, de algemene gevangenis van Oxford, evenals Ridley, in gezelschap van straatrovers en deernen. September 1555 werd hij, met Ridley en Cranmer, veroordeeld en 16 oktober, met Ridley, verbrand te Oxford, tegenover Balliol College. Hij riep hem toe: "Heb goede moed, Meester Ridley, en gedraag u als man; wij zullen vandaag zulk een kaars ontsteken door Gods genade in Engeland, als ik vertrouw, dat nimmer zal worden uitgeblust".

John Hooper, theoloogant in Zwitserse geest, deswege zeer lastig gevallen door Gardiner, vluchtte via Frankrijk naar Zürich (1539), waar hij ten huize van Bullinger theologie en Hebreeuws studeerde. In 1549 komt hij weer terug en schrijft aan Bullinger, dat Cranmer en de zijnen geheel eens geestes met de Zwitserse Hervorming zijn. Dan: kapelaan van Somerset; fel optredend tegen de Romanisten, nà Latimer de geliefdste prediker; benoemd door Northumberland tot bisschop van Gloucester. Daar weigert Hooper de canonieke eed aan zijn metropolitaan; óók het erkennen van enig ander gezag in de kerk dan dat van de Heilige Schrift; en óók, om zich te tooien met het bisschoppelijk gewaad. Nu wordt hij gevangen gezet. Cranmer treedt bemiddelend op, laat Bucerus en Martyr advies vragen; en dezen zeggen, dat Hooper niet mag weigeren, wijl eenmaal wettig als bisschop ingebracht; en wat dat gewaad betreft: de reine is alles rein. Nu verklaart Hooper zich bereid zijn bisschopskleding te dragen, als hij voor de koning of in zijn kathedraal zal moeten preken. Straks krijgt hij er de zetel van Worcester nog bij (zonder inkomstvermeerdering). Hij heeft daar de kerkucht streng gehandhaafd; werd zelfs eens mishandeld door een overspelig edelman, die hij voor zijn stoel had gedaagd. Hooper stierf als martelaar (1555).

Maria Tudor

Door onvoldaanheid met het wanbestuur van de regenten van Eduard (het had geregend van vliegende blaadjes, volksrijmen, brochures); door ongerustheid inzake het complot van Northumberland, die in Jane Gray zichzelf zocht te verheffen, was er onder het volk een algemeen welkom voor Maria. Door haar Spaanse huwelijk; haar weer terugbrengen van Engeland onder het pauselijk gezag en door haar bloedige kettervervolgving verkeerde spoedig Englands liefde voor Maria in haat.

Het volk begon saam te scholen. Toen een koninklijke kapelaan op 13 augustus preekte bij St. Pauls Cross, werd hij onderbroken door het roepen van "Papist! Papist! Haalt hem er af!", vloog er een dolk door de lucht en ontsnapte hij ternauwernood. In Cheapside (achter St. Pauls) vond men aan de galg een dode kat, in priesterkleed, met geschoren kruin en een papiertje, als hostie, in de poten.

Bij de intocht van Maria's bruidegom, Filips, waren, in het versierde Londen, beeltenissen opgesteld van de "Negen Beroemdheden", o.a. van Hendrik VIII, die hier, niet gelijk de anderen, met scepter en zwaard stond afgebeeld, maar met een Bijbel in de hand, waarop stond "Verbum Dei". De Roomse bisschop Gardiner (door Maria, met andere bisschoppen als Bonner en Tostall, in de oude functie hersteld) was woedend en schold de schilder behoorlijk uit; de man haastte zich de Bijbel weg te schilderen en hij gaf Hendrik een paar handschoenen in de hand! Maria haalde een menigte van Spaanse edelen en geestelijken in het land; de wildste geruchten (over de komst van Spaanse troepen) vlogen rond straatgevechten waren aan de orde van de dag.

Dit alles was voor Maria karakteristiek: van haar jeugd af tot haar rijpe jaren was haar Rooms geloof haar één en al geweest, haar recht, haar trots, haar troost in al haar rampspoeden. Na de smadelijke verstoting van haar moeder had zij zich eerst na hardnekkige strijd aan haar vader onderworpen, vastbesloten wat zij openlijk moest belijden, heimelijk te herroepen. Na Hendriks dood had zij haar broeder en zijn Raad van State ronduit gezegd, dat zij liever het hoofd op het blok wilde verliezen, dan toegeven. Vandaar deze, uit politiek oogpunt reeds, waanzinnige daad, om Engeland weer onder de suprematie van Rome te stellen; maar deze daad heeft het hart van het volks omgesmolten en voor de kerkhervorming opengelegd. De een was bevreesd voor het verlies van zijn goederen, de ander (de geestelijke) voor dat van zijn vrouw, de leidinggevende mannen duchtten de Spaans-Roomse invloed; maar heel het Engelse getij keerde nu voor goed ten gunste van het Protestantisme. In die dagen werd het besef levend, dat de Engelse Bijbel en de Engelse kerkdienst tekenen waren van het nationale welzijn. Engelsman en Protestant-zijn werden hetzelfde.

Tenslotte heeft Maria's gruwelijke kettervervolgving de maat vol gemaakt. Het jaar na de hernieuwde onderwerping aan de paus stierf Gardiner en kreeg Pole volle macht over Maria. Drie jaren lang heeft deze man, door zijn opvolger Parker genoemd "slachter en gesel van de Anglicaanse kerk, over Engeland geheerst. Als eerste offer viel John Rogers, die bij zijn verbranding door het volk zó met bijval werd overladen, dat de Franse gezant er van schreef;

dat men had kunnen geloven, dat hij naar zijn bruiloft ging. 17 november 1558 stierf Maria tegen 7 uur 's morgens; kardinaal Pole stierf diezelfde dag 7 uur 's avonds. Zo werd dit schrikkelijk hoofdstuk uit Englands historie op één dag afgesloten en het Engelse volk heeft sindsdien scherp verstaan, dat Roomse overheersing gelijkstaat met meedogenloze vervolging. Nu werd het volk wakker voor de Reformatie.

Staan wij even opzettelijk stil bij het proces van Cranmer, Ridley en Latimer. Hoofdpunt van beschuldiging tegen Cranmer en zijn vrienden was hun loochening van de broodverandering, alsmede, dat de mis zou zijn een levengevende, verzoenende offerande voor de zonden van levenden en doden. Ridley antwoordde, dat niemand het offer van Christus kan herhalen; dat er wél in de communie een aanvaardbare offerande aan God is, nl. van gebed en dankzegging (dat is dus wat Justinus Martyr reeds zei); maar, dat te zeggen, dat zonden worden weggenomen, hetgeen geheel en volmaakt gedaan is door Christus lijden, een grote afbreuk is van de verdiensten van Christus lijden. Latimer wilde vooral niet voor aanhanger van het symbolisme gehouden worden, waarom hij herhaalde, dat hij erkende een geestelijke tegenwoordig, held, die voldoende is voor een Christen en dat dit mag genoemd worden: realis praesentia (werkelijke tegenwoordigheid).

Het verhoor greep plaats, terwijl de theologen vaak groot lawaai maakten; de bisschoppen Chedsey, Weston en Young bestookten Cranmer met plaatsen uit Chrysostomus en Tertullianus, om te bewijzen, dat, gelijk Thomas Christus aanraakte, zo het lichaam van Christus in het sacrament wordt aangeraakt. Zegt niet Tertullianus: "Het lichaam eet, opdat de ziel moge worden gevoed"? Cranmer antwoordde: "De ziel wordt gevoed met het lichaam van Christus, het lichaam met het sacrament" en hij wees op wat er bij die kerkvader volgt, nl. dat door uitwendige dingen een inwendige werking wordt bedoeld. "Inwendig eten wij Christus lichaam en uitwendig eten wij het sacrament", zo verklaarde hij. Hij handhaafde dus de Gereformeerde Belijdenis van de geestelijke tegenwoordigheid van Christus in het sacrament. Zij werden alle drie ten vuurdood veroordeeld (1554); maar Rome gedoogde niet, dat de zaak doorging; Rome zelf moest het vonnis spreken en zo werd dit treurspel achttien maanden gerekt. Eerst na de verzoening met Engeland kwam een pauselijke commissie deze zaak afdoen inzake Ridley en Latimer; want dezen werden niet als echte bisschoppen erkend. Cranmer echter had destijds het pallium van de paus gekregen; zijn wijding was dus voor Rome geldig en hij moest door de paus-zelf, dat is, door diens legaat Pole, geoordeeld worden, die hiertoe drie gemachtigden afvaardigde.

Ridley en Latimer, verbrand in oktober 1555, ontstaken toen die kaars, die in Engeland niet meer zou worden uitgeblust. Cranmers proces werd eerst in 1556 beëindigd, toen de pauselijke bul voor zijn degradatie kwam. De paus daagde hem binnen tachtig dagen te Rome. Cranmer probeerde tevergeefs zich op een concilie te beroepen. Daarna geschiedde, met alle langwijlig Rooms ceremonieel, zijn ontwijding door zijn oude vijand Bonner en zijn vroegere vriend Thirleby, die daarbij hete tranen stortte.

Bewerkt door twee Dominicaners, bracht men de oude man er na bittere tweestrijd eindelijk toe zich weer voor 's pausen gezag te buigen. Hij herriep, in zes verschillende stukken, zijn leringen en verwierp alle ketterij van Luther en Zwingli. In de hoop, dat hij er het leven zou afbrengen, vroeg en kreeg hij van Pole uitstel, om nog een herroeping op te stellen; tevergeefs; want de dag voor zijn openlijke herroeping deelde Dr. Cole hem mede, dat Maria zijn dood besloten had. Dit bracht hem, in zijn smadelijke afvalligheid, tot bezinning en hij stelde die nacht een stuk op, waarin hij het tegenovergestelde getuigde van wat men van hem verwachtte. Dr. Cole hield 's morgens een preek in St. Marys te Oxford, waarin hij het vonnis rechtvaardigde, Cranmers bekering verheerlijkte, hem de hemel beloofde en de verlichting, die zielmissen geven. Toen riep hij de vergadering op, om voor de schuldige te bidden. Er zal zelden zo bewogen gebeden zijn, want allen waren diep ontroerd. De statige, geketende grijsaard, met zijn volle baard, stond daar al die tijd, bitter wenende, al hield hij zich waardig. Toen gaf Cranmer zijn laatste Geloofsbelijdenis, een plechtige en besliste herroeping van alle verklaringen tegen de Evangelische waarheid, die men hem in zijn doodsvreze had afgeperst. "Mijn hand," zo sprak hij, "die tegen. de mening mijns harten gezondigd heeft, zal het eerst

gestraft worden. Als ik in het vuur kom, zal zij het eerst branden."

Men begon te schreeuwen en Cole riep: "Stopt van het ketters mond en brengt hem weg!" Cranmer liep zó snel naar de brandstapel, dat men hem nauw kon bijhouden. Alle verdere bekeringspogingen faalden. Toen de vlammen het hout begonnen te lekken, hield hij eerst zijn hand in de vlammen, zo vast, dat, gelijk het volk kon waarnemen, de hand verkoold was, eer het vuur zijn lichaam genaakte. Zijn ogen waren ten hemel gericht en vaak herhaalde hij de woorden: "Deze onwaardige rechterhand!" Tenslotte riep hij: "Heere Jezus, ontvang mijn geest!" (22 maart 1556).

Het moge waar zijn, dat Cranmers karakter niet zonder gebreken was; dat hij immers in de aanvang van zijn loop baan zulk een schijnbaar slaafse onderworpenheid toonde tegenover Hendrik VIII inzake de scheidingskwestie: inderdaad is deze donkere zaak een vlek op zijn leven, Maar hij heeft dan toch, door zijn jarenlange, toegewijde dienst, zijn onzelfzuchtigheid getoond. In zijn moeilijk en zorgenvol leven werd hij gevormd tot leider van de Engelse Reformatie en zijn arbeid droeg vrucht in de massieve formulieren van de Anglicaanse kerk: het Gebedenboek en die Geloofsartikelen. In de latere jaren van Hendrik VIII kreeg zijn rustige invloed al groter kracht; waardoor het hem gelukte in de uitvoering van de gruwelijke Zes Artikelen veel te temperen. Onder Eduard rees hij tot volle kracht. Bij diens kroning herinnerde hij Eduard en het volk aan de jonge koning Josia, die het land van beeldendienst vrij maakte. Dat geeft wel de signatuur van de man, die in tijden van onrecht en verwarring rustig voortbouwde aan de grondslagen van de Engelse kerk.

Elisabeth

De persoonlijkheid van Elisabeth bepaalde sterk het karakter harer Reformatie en dat van haar "gevestigde Kerk". Eduard VI had haar zijn liefste en dierbaarste zuster genoemd. Deze beiden hadden dezelfde sympathieën, ook inzake de godsdienst. William Grindall en Roger Ascham (t1568) waren achtereenvolgens haar opvoeders; beiden radicaal-Reformatorisch van beginsel, in tegenstelling met het Rooms-conservatief, humanistisch liberalisme van More en zijn kring. Ascham, leraar van Elisabeth te Cheshunt (1548.1550), als gezant bij Karel V drie jaren op het vasteland, Latijns secretaris van koningin Maria, werd slechts door zijn erasmiaanse voorzichtigheid gered van de straf om zijn erkend protestantisme; hij bleef Elisabeths secretaris en privé-leraar tot haar dood. Elisabeth was een van de geleerde vrouwen van die tijd (evenals Jane Gray en Margaret, More); zij vertaalde Boëthius even goed als Sallustius; sprak vlot Latijn, tamelijk goed Grieks, Frans en Italiaans even volmaakt als haar Engels. Zij was een vrouw van stralende, verontrustende energie, tot het einde toe, De Spaanse gezant achtte haar door duizend duivels bezeten"; het volk vereerde haar hartstochtelijk, wyl zij het door haar hartelijkheid en gemoedelijkheid telkens wist te treffen; zij was een koningin naar hun hart. Zij was hevig in haar toom en sloeg met de vuist; door haar redevoeringen van zeldzame taal en kracht beheerste zij het Parlement; haar antwoorden en reacties waren onmiddellijk en raak; zij schudde van het lachen als zij zich amuseerde en dat deed zij vaak; zij was zuinig en zakelijk en uiterst voorzichtig in haar beslissingen, maar trok tegenover personen en staten meestal aan het langste eind.

Toen Maria dood was, stonden alle ketters uit hun graf weer op en ijlden vol vreugde naar Elisabeth, schrijft een Spanjaard. Zij had, in tegenstelling met Maria, een juiste kijk op mensen en situaties en verzamelde snel een uitgelezen groep van staatslieden en theologen om zich heen, die Engeland en haar kerk door de moeilijke en gevaarlijke jaren na Maria's dood wel konden leiden. Eerst door haar vader, na haar moeders dood; onwettig verklaard, liet hij haar daarna; met Maria, weer wettig verklaren. Onder haar zuster werd zij dagelijks geoefend in de moeilijke school van lijden, gevangenschap en doodsrees. Om Maria gerust te stellen, woonde zij de mis bij in de eerste septemberweek 1553 (dat gaf de Roomsen hoop), maar gedroeg zich daarbij opvallend onoplettend (dat gaf de Protestanten weer verwachting). Toen Maria haar plotseling liet ondervragen aangaande de leer van de broodverandering, schreef zij, even onmiddellijk, haar antwoord: "Christ was the Word that spake it, He took the bread and brake it, And what his word did make it. That I believe and take it."

Elisabeth was heel voorzichtig begonnen met alles te laten in de Roomse stijl. Het was echter een duidelijke boodschap aan de wereld, toen zij op de eerste Kerstdag de bisschop in haar

kapel beval, om de hostie niet op; te heffen. Toen de man weigerde, verliet zij na de lezing van het Evangelie de dienst: Twee dagen later beval zij om de hoofddelen van de dienst in het Engels te houden, maar verbood zij het preken; het een tegen de Roomse, het andere tegen protestantse scherpshijpers. Onderwijl toonde de stad Londen haar godsdienstig gelaat. De "opgestane", d.i. uit de kerker vrijgelaten ketteren begonnen vergaderingen te houden. Het standbeeld van de heilige Thomas werd de kop afgeslagen (dit was onder Maria reeds tweemaal gebeurd). De "wolven kwamen naar Engeland (riep bisschop White), "uit Genève en Duitsland, na tevoren hun boeken vol stinkende kringen en ketterijen te hebben gezonden, om het volk te vergiftigen." Dat waren o.a., Petrus Martyr en Bullinger, wier brieven van begroeting Elisabeth met tranen las.

Bij de aanvang had Elisabeth geen besliste geloofsovertuiging, hoewel zij belust was (en dat bleef zij altoos) op theologische debatten. Zij bleef houden van de oude godsdienstvormen, maar was afkerig van vervolging.

Als haar raadsman koos zij Sir William Cecil (later: Lord Burleigh) die, als privé secretaris van Somerset, onder Maria, haar trouwe dienst had bewezen. Hij was veertig jaren lang haar minister, onvergelijklijk staatsman, geniaal overwinnaar van alle moeilijkheden, man van stalen energie, beslist Hervormingsgezind. De Spaanse gezant schreef aan Filips: "Hij is een bekwaam man, maar een vervloekte ketter". Met onfeilbaar instinct wees hij de koningin de rechte wegen en mensen aan; en Cecil deed haar voor de leiding van de kerk kiezen o.a. mannen als Parker en Jewel, die de liturgieën en geloofsformulieren verbeterden en aanvulden en goten in hun huidige vorm.

Elisabeths voorzichtigheid werd ook opgemerkt, schoon niet gewaardeerd, door de protestantse ballingen, die in het nieuwe Jeruzalem (het Hervormde Londen) teruggekeerd, met diepe zorg de afgoderij in de koninklijke kapel zagen, waar Elisabeth (wellicht om Filips II te dringen om haar pleitbezorger te zijn bij Rome) crucifix, kaarsen én misgewaden kon tonen.

John Knox waarschuwde haar, om radicaal te zijn: "Legt men de bijl niet aan de wortel, dan zullen de takken, die gebroken schijnen, weer knoppen schieten en dat sneller, als mensen kunnen geloven". Dit doelde speciaal op het gevaar van de Roomse propagandiste Maria Stuart, rondom wie gedurig zich webben van samenzwering tegen Elisabeth weefden. In december 1569 werd een opstand van Roomse edelen in het Noorden neergeslagen. Paus Paulus IV wilde van de gunstige gelegenheid gebruik maken en deed Elisabeth in de ban. In meer dan een opzicht toonde deze zaak 's pausen onmacht; Filips en Alva waren het met de paus oneens, Frankrijk weigerde de bul te publiceren en in Engeland werd zij eerst bekend (mei 1570), toen de opstand al lang ineengezakt was.

De bul werd "gepubliceerd" door haar heimelijk aan de deur van het bisschoppelijk paleis aan te brengen. Verdere complotten volgden. Bij troepen tegelijk werden jonge priesters in het land gesmokkeld, opgeleid aan Jezuïetenseminaries te Rome en te Reims. Terwijl Elisabeth heimelijk de Nederlandse vluchtelingen hielp in hun land terug te keren (1572), geschiedde in Frankrijk de gruwel van de Bartholomeüsnacht. Ook het Engelse Protestantisme kookte van verontwaardiging. Stromen van nieuwe vluchtelingen kwamen binnen. Opnieuw werd het vermoeden bevestigd, dat Rome zich opmaakte tot verdelging van het Protestantisme. Tegen paus, Spanje en Frankrijk werden de Engelse kusten in staat van verdediging gebracht en de vloot liep uit. Drie dagen liet Elisabeth de Franse gezant, die haar een verklaring wilde geven, wachten. In de algemene opwindung trok het onweer in Engeland samen tégen Maria Stuart, "de gevaarlijke verraadster en pest van de Christenheid". Sinds de moord op Willem van Oranje (1584) wist Elisabeth, wat haar te wachten stond. Het proces wegens hoogverraad tegen Maria Stuart (die nimmer haar aanspraken op de Engelse troon wilde opgeven) was een noodwendige daad van afweer (1586); Filips beantwoordde dit door het zenden van de onoverwinnelijke vloot, maar met de Armada verzonk in het Kanaal (1588) zijn ideaal van een Rooms-Spaans wereldrijk. De overwinning op Spanje" betekende de overwinning van het Protestantisme in West-Europa.

Bij de handhaving van de Uniformiteitsakte toonde Elisabeth zich de dochter van Hendrik VIII. Van alle geestelijken werd de eed op de suprematie verlangd en weigering bedreigd met verbeurdverklaring van goederen, gevangenisstraf en de straffen op hoogverraad. Van de 9400

parochie-geestelijken weigerden er 200, die gepensioneerd werden. De afgezette bisschoppen werden met opvallende mildheid behandeld, behalve de ketterbeul Bonner, onder Maria bisschop van Londen, die naar de Tower verhuisde.

Het herstelde Book of Common Prayer bracht, door toevoeging van "The Ornaments Rubric", een romaniserende reactie. Elisabeth bleef met haar hart wel aan het uiterlijke hangen en duldde geen openlijke afbreuk van de oude religie. Toen in 1564, bij haar bezoek in Cambridge, enige studenten een klucht opvoerden, een satire op de Roomse kerk, waarbij een speler bisschop Bonner voorstelde en een ander, als hond verkleed, de hostie in de bek had, stond Elisabeth op, verliet verontwaardigd de kamer en gaf haar ongenoegen in woorden lucht, die geen mis verstand mogelijk lieten. Speciale lezingen voor de zon dagen, ook gebeden voor koningin en geestelijkheid, waren in het gebedenboek opgenomen; maar de belangrijkste wijziging was, dat in de communiedienst, bij de bediening; van brood en wijn, de formules van het eerste boek met die van het tweede verenigd werden. Hadden de Gereformeerde revisoren in 1552 de opmerking geplaatst, dat het, knielen bij het Avondmaal geen aanbidding beduidt, zo liet de herziening onder Elisabeth deze opmerking weg. Doel. was, om de Rooms en niet af te stoten, waarom ook werd weggelaten het gebed tegen Rome's tirannie. In latere tijden zijn weinige onbelangrijke wijzigingen aangebracht, zodat dit gebedenboek tot op heden gebruikt is geworden in de kerk van Engeland (uitgezonderd gedurende de korte tussenperiode van de Puriteinse regering), zoals het onder Elisabeth is vastgesteld, met dien verstande, dat de anti-Roomse waarschuwingen er weer in staan opgenomen; zoals in de Avondmaalsdienst de opmerking, dat niemand het knielen mag "misbruiken of misduiden", wyl "daardoor geen aanbidding bedoeld wordt of moet plaats hebben, noch een lichamenlijk ontvangen noch enige lichamenlijke tegenwoordigheid van Christus natuurelijk vlees en bloed.. want dat zou afgoderij wezen, door alle gelovige Christenen te verfoeien.

Indien men wil weten, hoe de kerk van Engeland God dient, heeft men slechts het Boek van Gemeenschappelijk. Gebed op te slaan. Het is een symfonie van gebeden en formulieren uit de oude Kerk en uit latere eeuwen. Het verwerpt alle Rooms sacramentalisme, maar handhaaft het mystiek karakter van het sacrament en van het geloof. Zijn karakter is aldus bepaald in die eeuw, toen in dit land de grote strijd ging voor koning of vrijheid, staatskerkelijke ordening of vrije kerkvorming. Macaulay zegt, dat de kerk van Engeland zich meer tot het verstand en minder tot de zinnen richt dan Rome; en minder tot het verstand en meer tot de zinnen dan de protestantse kerken van Schotland, Nederland, Frankrijk en Zwitserland. Inderdaad vindt de Engelse kerk in de spiegel van haar Gebedenboek nog immer haar geboorte en wezen.

Parker

Elisabeth en haar minister Cecil, die een conservatieve Hervorming wilde invoeren, kozen voor de vacante primaatszetel (december 1559) Matthew Parker, tevoren kapelaan van Hendrik VIII en deken van Lincoln; kapelaan van Anna Boleyn, die voor haar dood hem gevraagd had te waken over haar dochttertje; aan welke connectie hij ongetwijfeld de bestendige vriendschap van de koningin dankte. Onder Maria beroofd van zijn ambt, leefde hij in afzondering, maar hij zag zich nu eensklaps tot de hoogste waardigheid geroepen, die hij niet dan met grote tegenstand aanvaardde. Zijn wijding werd uitgevoerd met buitengewone zorgvuldigheid door vier regelmatig gewijde bisschoppen, waarvan er drie destijds waren afgezet door Maria. Naar Parkers oordeel was de apostolische successie van levend belang voor de zelfstandigheid van de Engelse kerk tegenover Rome, maar ook voor haar eigen bestaan. Zonder haar kon de continuïteit van de kerk, de identiteit van de oude en de Hervormde kerk, niet worden bewaard.

Parker nam echter nauwkeurig het gehele ritueel in acht, ook voor de vervulling van de overige vacante bisschopszetels. De geleerdste van deze nieuwe bisschoppen was John Jewel, wiens Apologie voor de kerk van Engeland (1562) onmiddellijk vertaald werd in de voornaamste Europese talen. In de laatste zitting van het concilie van Trente werden een Spaanse en een Italiaanse bisschop benoemd, om er in Roetes naam op te antwoorden.

Evenals Jewel hadden ook de andere bisschoppen van Elisabeth, Edmund Grindal, Sandys, Cox en Pilkington, als ballingen onder Maria, aadi de voeten van Calvijn, Beza en Bullinger gezeten; en niet Parker noch de Engelse universiteiten, maar Zürich en Genève waren voor

hen de beslissende instanties inzake leer en kerkorde.

In 1560 deed Pius IV pogingen tot verzoening met Engeland; maar zijn legaat werd er niet meer toegelaten. Onder de vele zaken die Parker te ordenen had, behoorde allereerst de kwestie van het gedwongen celibaat van de priesters. Elisabeth was er beslist voor en haar aartsbisschop beslist tegen. Hij gaf op dit punt aan de koningin niet toe; de zaak werd naar zijn wens geregeld en sindsdien is dit punt voor de Engelse kerk afgedaan.

Inzake het Engelse gebedenboek trachtte Parker een stap terug te doen. Hij liet, naast dit boek, gebaseerd op het tweede van Eduard VI, een Latijnse vertaling leggen in de universiteitskerken en de kapellen van de scholen van Eton en Winchester, gebaseerd op het eerste boek van 1549. Dit was dus romaniserende reactie. Deze zaak had echter geen gevolgen. Parker liet, ook weer door de Synode van 1562, enkele Roomse gewoonten herstellen, als het kruisteken bij de doop en de herdenking van bepaalde feesten en heiligendagen. In het gebedenboek van Eduard (1552) hadden de Gereformeerde theologen vele van die dagen geschrapt, maar ook hier was Parker er op uit, om zoveel mogelijk de aansluiting aan de oude kerk te bevorderen: 48 heiligendagen, in de volksmond "de zwarte-letter-dagen", werden in de kalender van het kerkelijk jaar herplaatst. Riepen de Rooms en een heirleger van heiligen aan; weigerden Parkers tegenstanders, de Puriteinen, om zelfs Paulus een heilige Gods te noemen; hij zorgde er voor, dat het gebedenboek deed gedenken aan sommige martelaren van het geloofs.

Van een nieuwe Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament door Beza gaf een van de Engelse vluchtelingen, William Whittingham, een Engelse overzetting (1557). Met zijn medeballingen gaf hij in 1560 een complete Engelse Bijbel uit, voorzien van kanttekeningen (in Calvinistische geest). Zij kozen Tyndalé 's editie van 1535 als basis voor het Nieuwe, en Cranmers "Grote Bijbel" (die immers ook op Tyndale berustte) voor het Oude Testament. Deze handig-uitgegeven (klein-kwarto) "Geneefse Bijbel" was vooral geliefd bij de Puriteinen, maar werd daarom nimmer aanvaard voor kerkelijk gebruik.

Parker nu ontwierp een nieuwe vertaling (1563) en benoemde daartoe een commissie van dertien herzieners, waarvan er acht bisschoppen waren. De Heeren hadden het echter veel te druk, om telkens met elkaar consult te plegen. Het werk kwam eerst klaar in 1568 ("The Bishops Bible") en er verschenen daarna wel 22 edities; maar de Geneefse Bijbel bleef de geliefde huisbijbel.

Puriteinen

Elisabeths bisschoppen, in hun ballingschap sterk beïnvloed door de Reformatoren, trachtten, onder leiding van Parker en Cecil, te verenigen die Rooms en, die de pauselijke suprematie ontkenden en die Hervormden, die de ongebroken continuïteit van de Engelse kerk wilden bewaren. Zij zochten dus, typisch Anglicaans, de via media (middenweg) te houden; maar ondervonden hierbij principiële tegenstand, van de Puriteinen. Deze naam werd reeds in Elisabeths, eerste regeringsjaren gegeven aan hen, die de kerk wilden reinigen van alle Roomse dwaling, vooral inzake alle ritueel. Zij wensten de vormen van de kerkdiensten te brengen in overeenstemming met de Bijbel. Zij waren dus de consequente Hervormingspartij. Omdat zij tevens, tegenover veel losheid van zeden in die dagen, opkwamen voor een reïne, echt-Evangelische levenswandel, kregen allen, die strenge zondagsheiliging betrachtten, alle weelde meden, graag stichting zochten, kortweg de naam van Puriteinen (Fijnen). In deze kringen vond men Calvinisten, maar ook AnaBaptisten, hetgeen wel bleek uit de sektarische splitsingen, die ontstonden, zodra zij de overhand in het land gekregen hadden. Tegenover deze Puriteinse sekten onderscheidde zich de Presbyterianen, die een staatskerk wensten, even dwingend als die van de Anglicanen, alleen met een geheel andere kerkorde.

Wat de oudste Puriteinen dreef, zien wij bij John Hooper, op wie het eerst deze naam werd toegepast, omdat hij ageerde tegen de "goddeloze eedsformule op de koninklijke suprematie en tegen de "Aäronietische priesterkleding", door hem symbool van gemeenschap met de anti-christ genoemd; Wij zullen zien, hoe de grote minderheid, die de Puriteinen reeds onder Elisabeth vormden, zich ook door de hardste maatregelen niet liet dwingen tot erkenning van de Anglicaanse Staatskerk. Het politiek absolutisme van de Stuarts, die de vrijheid van het Parlement uitschakelden, leidde tot grote conflicten.

Onder de teruggekeerde ballingen waren ook mannen, die het bisschoppelijk stelsel wel wilden aanvaarden, maar niet de suprematie-eesd noch ook de Roomse gewaden. Daarom weigerden zij de hun aangeboden bisdommen; Fox aanvaardde een parochie in Sarum (Salisbury), Covendale werd predikant, van St. Magnus te Londen, Sampson van All Hallows aldaar, terwijl duizenden zich opmaakten, als hij hij St. Pauls Kruis preekte.

De anti-rituele groep bleef zich roeren en Jewel moest zich aldaar bij Bullinger beklagen, dat zijn vrienden uit de ballingschap zich van heem scheidden. Een verzoekschrift, om de psalmen door de gemeente te laten zingen of door de dienaar te doen lezen, maar weg te laten het kunstmatig zingen en het orgelspel; om afschaffing van het kruisteken bij de doop en van de priester gewaden (behalve het eenvoudig koorhemd) en om vrijstelling van het knielen bij het Avondmaal, werd in het Lagerhuis met één stem meerderheid (59-58) verworpen. Had men dit gematigd verzoek van de Puriteinen aangenomen, zo ware veel onheil voor de kerk voorkomen.

De Uniformiteitsakte was tot nu toe niet streng doorgevoerd en er heerste grote wanorde in de pas-Hervormde kerk. De Avondmaalstafel stond in het koor of schip, tegen de muur (als vroeger het altaar) of midden in de kerk (als in het oudste Christendom), hier met een rijk kleed bedekt, elders zonder kleed. Bij de bediening werden ouwels of brood gebruikt. De dienaar droeg het volle roomse ornaat of enkel een koorhemd, de geleerdentabberd of zijn burgerpakje; voorts een vierhoekige of ronde kap, een hoed of muts.

Bij de doop werd een vont of een bekken gebruikt, bij het Avondmaal de Roomse kelk of een beker of eenvoudig vaatwerk. De Calvinistische bisschoppen zagen dit alles door de vingers, hopen op afschaffing van al dat ceremonieel; maar de koningin zag in dat alles Puriteinse insubordinatie; verontrust, dat op de kansels gedurig geijverd werd tegen "het bevlekte kleed van de antichrist", gaf zij krasse bevelen. Parker moest, met een comité van bisschoppen, een nieuwe uitgave gereed maken van de vroegere verordeningen op de gelijkvormigheid in de kerkdiensten. Elisabeth, intussen weer van mening veranderd door de invloed van de graaf van Leicester, stelde de bevestiging dezer besluiten uit, zonder echter te wensen, dat er milder tegen de Puriteinen zou worden opgetreden.

Zo gaf Parker zijn artikelen dan uit (1566) als advertisements (aankondigingen). De geestelijkheid moest in haar onderwijs aandringen op eerbied voor de sacramenten van doop en Avondmaal; veelvuldige communies in de kathedralen en colleges werden aanbevolen; aan de dienaren werd voorgeschreven het dragen van de zwarte koorrok, het witte koorhemd en de baret. Scherp onderzoek moest worden gedaan naar het karakter van kandidaten tot de heilige Dienst.

Nu brak de beruchte kledingstrijd uit, die de kerk jaren lang verscheuren en ten leste tot afscheiding van de Puriteinen leiden zou. Parkers leven is er door verbitterd geworden.

Bij zijn komst waren de bisdommen en vele parochies niet of door onwaardige personen bezet; in de kerkdiensten deed een ieder wat goed was in eigen oog; de pastoriegoederen werden gewetenloos ter begunstiging van bepaalde families verhandeld. Het volk was verdeeld in drie partijen, die elkaar heftig bestreden: Roomsens, Puriteinen (vooral de burgers van Londen en de universiteit van Cambridge) en Parker, de man van het midden, met zijn zwakke, conservatieve minderheid. Er boven de koningin, die vandaag aan Parker en Cecil het oor leende; morgen weer aan haar gunsteling Leicester, die, uit oppositie tegen Parker, Cecil en Francis Bacon, de partij van de Puriteinen koos; de koningin, die nu eens de strengste doorzetting van de gelijkvormigheid gelastte, maar straks Parker bij de uitvoering in de steek liet en de fiolen van haar toorn uitgoot over deze "paus van Lambeth" (L. is het aartsbisschoppelijk paleis te Londen) vanwege zijn aarzelen of zijn hardheid. Parker is er in geslaagd, om orde in de kerk te brengen volgens de wetten van de suprematie en van de uniformiteit. Als zodanig heeft hij een ereplaats in de geschiedenis van de Anglicaanse kerk. Hij heeft alles willen doen in verzoenende geest; het was hem te doen om herstel van het Establishment (de bij de wet gevestigde kerk), niet om stichting van een nieuwe kerk. Reeds drie maanden echter na zijn wijding brandmerkte aartsbischop Heath, van York, zijn suprematie-eesd aan de koningin als trouwbreuk tegenover de paus; waarop Parker voor de laatste keer namens de Engelse kerk 's pausen aanspraken op haar als afgedaan verklaarde. Ook de Puriteinen moest hij even beslist de gemeenschap opzeggen, toen Elisabeth hem

dreigde, dat zij zich weer tot de Rooms en zou wenden, als hij ze niet uitwierp. Parker heeft trouw en gewetensvol zijn werk doorgezet, maar zonder de wijde blik van Luther of Calvijn. Aan hem dankt de Anglicaanse gemeenschap haar eigenaardig, uitzonderlijk karakter: door haar Episcopaat, gewaden en ceremoniën vormelijk gelijkend op het Rooms-Katholicisme; door haar verwerping van het pauselijk gezag en de Roomse mis onmiddellijk met Calvinisme en Lutheranisme verwant, welker familietrekken zij ook toont in haar uitgesproken protestantse Belijdenis; door haar nauwe band met de Staat dragend een nationale stempel en een exclusief karakter; door haar zorg voor het bewaren van de continuïteit met de kerk van de eerste eeuwen en haar belangstelling voor de vragen van kerkorde en liturgie (uit zucht om zich te betonen de oude, katholieke kerk) geschikt en bereid, om ten opzichte van de andere kerken de dienst van brugkerk te bewijzen.

Parker is, te midden van al zijn ambtelijke bemoeiingen aan zijn lievelingsstudie, die van de talen en kerkgeschiedenis, trouw gebleven. Hij heeft laten verzamelen in Engeland, Nederland en Duitsland vele kostbare handschriften, die verloren dreigden te gaan bij de vernietiging van de kloosters; voornamelijk kronieken, Bijbelvertalingen en Bijbelverklaringen. In het Lambethpaleis richtte hij een Scriptorium in, waar schrijvers, schilders, houtsnijders, drukkers, boekbinders onder leiding van zijn kapelaans Yale, Robinson en Jocelyn, de manuscripten op het zorgvuldigst uitgaven.

Van de onder Elisabeth teruggekeerde ballingen verdient afzonderlijk vermelding John Foxe, die reeds als student te Oxford om zijn beslist-protestantse gevoelens als lid van Magdalen College niet werd geduld. Hij werd voogd in het gezin van de hertogin van Richmond, te Reigate (Surrey); vluchtte, onder Maria, naar Bazel; werd bij zijn terugkeer hartelijk ontvangen door de hertog van Norfolc die zijn leerling was geweest in Reigate. Hij weigerde aanbiedingen van hoge ambten, uit hoofde van zijn bezwaren tegen gewaden en ceremoniën, maar nam, met tegenzin, een prebende (geestelijk ambt) aan in Salisbury. Hij pleitte tevergeefs om genade voor de vervolgte Wederdopers. Hij stierf in 1587.

Van zijn talrijke geschriften is zijn *Book of Martyrs* het werk, dat zijn naam onsterfelijk heeft gemaakt (Latijns: 1554, Engels: 1563). Gesanctioneerd door de bisschoppen, moest de folio-editie, op voorschrift van de Anglicaanse Synode van 1571, liggen in de hal van elk bisschoppelijk paleis in Engeland. Dit martelaarsboek bevat geen levensbeschrijvingen, maar is een geestdriftige apologie van de kerkhervorming, een stoute aanklacht tegen Rome, een compendium van polemische theologie. Foxe is ook een meester van de verhaalkunst en zijn boek is een monument van de Engelse literatuur.

Parkers strenge maatregelen tegen de Puriteinen golden vooral hun leiders, de Londense geestelijken en twee professoren van Oxford, Humphrey en Sampson. Na lange debatten over de kledingkwestie eiste Parker, tevergeefs, onderwerping en wierp beiden in de gevangenis. werd, op bijzonder bevel van de koningin, die een voorbeeld wilde stellen, afgezet; maar na drie jaren kreeg hij het ambt van predikant-directeur van een ziekenhuis, nog later een parochie en een lectoraat in Londen (overl. 1589). Humphrey gaf toe en werd deken van Gloucester en Winchester (overl. 1590).

In Cambridge, het eigenlijke bolwerk van de Puriteinen, zag men met zorg het al straffer optreden van de regering. De voorzitters van de universiteiten, o.a. Longworth (van St. Johns), Hutton (later aartsbisschop van York) en Whitgift (de latere primaat) zonden de koningin een verzoekschrift om toegeeflijkheid, daar een groot getal geleerden de kledingdwang voor onrechtmatig hield en er vrees bestond voor het leeglopen van de universiteiten. Longworth echter herriep en Whitgift werd de doodsvijand der Puriteinen.

Grindal, bisschop van Londen, zelf Puritein, deed alles om tot een vergelijk te komen, maar allerlei excessen en het uitdagend preken over het geschil eisten een ander optreden, Alle Londense geestelijken moesten ondertekenen. De grijze kerkvader Fox haalde een Nieuw Testament uit de zak en zei: "Dit wil ik ondertekenen"; men waagde niet hem te schorsen. Met dringen en dreigen bracht men er 61 tot tekenen; 37 weigerden; zij werden geschorst en Parker moest erkennen, dat juist zij de beste predikers waren.

Dan volgden een papieren oorlog; een verscherpte censuur: verbod van drukken van elk strijdschrift; en bij alle aanstellingen tot een geestelijk ambt werd een eed van

gehoorzaamheid geëist.

Het merkwaardige was, dat en de Puriteinen en de zich conformerende bisschoppen zich om raad en uitspraak wendden tot de Zwitserse Reformatoren. Bullinger antwoordde in verzoenende zin. Een bijzonder gewaad achtte hij passend voor de dienaar en als de Roomsen dezelfde kledij hadden, behoefde dit geen aanstoot te geven: gebruikten zij niet ook dezelfde doop en dezelfde apostolische Belijdenis? De bisschoppen waren verblijd met dit antwoord; Humphrey en Sampson dachten echter anders over het weer invoeren van cappa en koorhemd. Waarom zou men, bij een reine, onvervalste leer, in de cultus naar de andere kant hinken? Maar, afscheiden wilden ook zij niet: zij wensten beslissing door een vrije Synode. Daarom schold het volk hen voor semi-papisten; want het zag een derde deel van de Londense ambtsdragers afgezet en vele kerken gesloten. De gebannen dienaars gingen nochtans voort met prediken en het volk ging de gebouwen van de Staatskerk voorbij en kwam samen onder de prediking van Coverdale, die de hoge Commissie" nog niet gewaagd had te hinderen. Toen echter een honderd Puriteinen onder voorwendsel van een bruiloft te vieren een godsdienstoefening hielden (1567), werden er 21 gevangen gezet voor één jaar. Zoals te verwachten was, groeide daarop de kleine stoet snel aan tot een grote schare, die zich afscheidde van de kerk en zelf de ambten instelde. Zij excommuniceerden, met inbegrip van hun vroegere vrienden Humphrey en Sampson, heel de "afgodische Staatskerk.

Aangemoedigd door de vervolgingen van de Protestanten op het vasteland, de Liga en de Jezuïetenzendingen; die het land doorkruisten, kwamen de overgebleven Roomse priesters ook in actie. In Lancashire werd openlijk de mis gelezen; in de kathedraal van Durham werd de protestantse Avondmaalstafel omvergeworpen en werden twee altaren, die men de jaren door had verstoken, weer opgericht. Overal haalde men altaren en wijwaterbekkens uit de mesthopen vandaan en protestantse boeken werden verbrand: "Ziet, hoe die prekenbundels naar de duivel vliegen!" De opstand onder leiding van enige Roomse edelen was dra onderdrukt (1569). Nu liet Elisabeth de wetten op de conformiteit al strenger toepassen; de bisschoppen moesten alle preekverloven intrekken en slechts vernieuwen op voorwaarde van ondertekening van de Artikelen, het Gebedenboek en het Ordeningsformulier. Alle conventikels werden verboden. Toch bleven verscheiden bisschoppen in het Puritanisme het zout van de kerk zien en zij begunstigten de stichtelijke verenigingen (Prophecying), die haar oorsprong hadden in de gemeente van a Lasco.

Tien bisschoppen stelden zich aan het hoofd er van, om sectenvorming te voorkomen. Door de onderdrukking vanwege de regering werden deze huisgemeenten tot afscheiding gedreven; vooral in de voorsteden van Londen, waar de strenge Aylmen, vroeger zelf Puritein, bisschop was, werden presbyteria gevormd.

Nu werd de strijd over gewaden en ceremoniën en een over de kerkorde. De voornaamste leider werd hierbij Thomas Cartwright. In 1565 had hij zich bij een dispuut te Cambridge, in tegenwoordigheid van de koningin gehouden, onderscheiden, maar dáárom de prijs niet gekregen, wyl zij hem te vrijzinnig (Puriteins) vond. Hij schreef o.a. zijn beroemde *Admonition to the parlement for the Retormation of Church discipline* (Aansporing aan het Parlement tot Hervorming van de kerkucht; 1572). Whitgift, die Cartwright nog uit Cambridge kende, werd de geleerde en hartstochtelijke kampioen van de Staatskerk. Weer ontstond een vlugschriftenstrijd. De Presbyterianen wilden opgeheven zien alle liturgische dwang in de kerkdiensten, bij doop en begrafenis; en de strijd werd al scherper.

In 1575 stierven de gematigde Puriteinen Pilkington, Parkhurst en eveneens Bullinger. Ook aartsbisschop Parket stierf in dat jaar, moe en teleurgesteld over zijn slechts half-geslaagde levenswerk. Door Cecils invloed werd toen Grindal, aartsbisschop van York, tot primaat gekozen. Zijn benoeming betekende een Puriteinse reactie, in verband met de onrust in het rijk door de Roomse intrigues. Grindal was zeer bevriend geweest met Bucer (te Cambridge) en met Petrus Martyr, tijdens zijn ballingschap te Straatsburg. Vele jaren was hij Parkers vriend geweest en overtuigd geworden van de zegen, die voor de natie lag in de Hervormde "Gevestigde Kerk", mits zij rein bleef in haar leer. Hij bestond het, om in een ernstig schrijven aan de koningin de "Profetieën in bescherming te nemen. Hij viel in ongenade en werd geschorst. Daar hij voor de Sterkamer (de hoogste geestelijke rechtbank van het gehele land)

niet wilde herroepen, dreigde de koningin hem met afzetting.

Ondanks veler verzoek, waarbij ook dat van de Synode, herstelde Elisabeth hem niet. Hij stierf in 1583 en de koningin koos een man naar haar eigen smaak in zijn plaats, Whitgift, bisschop van Worcester (overl. 604), een ware tuchtmeester, vastberaden, heftig en onvermurwbaar. Deze erkende geleerde van Cambridge leefde gedurende de troebelen onder Maria teruggetrokken, maar kwam dan ook nimmer in direct contact met de grote Reformatoren, zoals vele andere theologen en bisschoppen tijdens hun ballingschap.

Whitgifts benoeming kwam in een aller-kritiekste tijd. De "geloofsijveraars" onder de Puriteinse geestelijken waren bezig een presbyteriaanse kerkorde in te voeren. De leken mochten hun samenkomsten niet bijwonen, want dan hadden zij zich schuldig gemaakt ten opzichte van de wet tegen samenzweerders. Zelf hielden deze geestelijken regelmatige en veelvuldige districtsvergaderingen en oefenden aldus een niet-officieel toezicht over bepaalde kerken uit. Bovendien belegden zij algemene conferenties in Londen, juist als het Parlement er samenkam, die het karakter van een nationale Synode droegen. Een dergelijke sprong in de wereld van de moderne partij-organisatie is een verrassend verschijnsel in het Engeland van de zestiende eeuw, alleen te begrijpen uit de echte geest van het Presbyterianisme. Whitgift kende deze geest niet en zag evenmin de tekenen van het tijds.

Reeds in december 1583 stelde de koningin op aandringen van haar "zwarte Heer en Gebieder", zoals zij hem schertsend noemde, een nieuwe kerkelijke commissie in, een protestantse inquisitie. Wie gedaagd werd, moest door de berucht geworden eed *ex officio* (ambtshalve) zichzelf aanklagen. Weigerde men, dan volgde afzetting. Deze persoonlijke eed en het gehele verhoor waren door 24 artikelen geregeld, zó sluw geformuleerd, dat Cecil aan Whitgift een scherpe veroordeling schreef van zijn "Rooms optreden", dat "de streken van de Spaanse inquisitie bij het vangen van haar slachtoffers nog overtrof". Géén Puritein kon aan de klauwen van deze commissie ontkomen. Honderden geestelijken werden geschorst, ook leken werden met ongehoorde, strengheid vervolgd: Whitgift eiste ondertekening van drie artikelen (toestemming van de koninklijke suprematie; van de wettigheid van het Gebedenboek; instemming met de 39 Artikelen), waarvan de beide eerste voor de Presbyterianen een anathema beduiden. Het scheen, alsof het gehele land zich begon te verheffen om Whitgift te vervloeken.

De primaat zag nog steeds niet, dat hij niet streed tegen individuele "geloofsijveraars", maar tegen een duchtiggedisciplineerde partij. Elisabeth zag deze dreiging, waarvoor ook Burleigh blind was, wèl, maar zij hield vast aan haar politiek en alle haat tegen haar aartsbisschop beantwoordde zij door hem tot lid van de Raad van State te benoemen. Geduchte straffen werden aangekondigd: op het niet bezoeken van de diensten van de Staatskerk of het bezoeken van conventikels: gevangenis; op weigering tot conformatie: verbanning; op terugkeer zonder verlof: de doodstraf. De gevangenen liepen vol, de kansels leeg. De waardigste predikers werden bij de gemeenste boeven opgesloten en zelfs werden enige heethoofden wegens smaadschrift opgehangen. Zulk een beweging als het onderdrukte Presbyterianisme bracht noodzakelijkerwijze ook sommigen tot hysterische opwindning. Zo riep de vrijboer Hacket, in gezelschap van twee edellieden, zichzelf als de nieuwe Messias uit, toen tegen de leiders van de partij het optreden van de Sterkamer begon (1591). Hacket was de komende koning van heel Europa; men kon hem, Jezus Christus, vinden in "Walkers huis bij Broken Wharf", gekomen ten gerichte. De koningin had haar kroon verbeurd. Straks werd hij ter galg geleid schimpend op de koningin en God dreigend om een wonder te doen ten zijnen gunste. Het parlamentslid Francis Bacon, later bekend essayist, schreef destijds aangaande de "geloofsijveraars": "Zij moesten er voor zorgen, dat niet waarheid wordt, wat een hunner tegenstanders over hen schreef: het ontbreekt hun slechts aan twee kleinigheden, aan weten en liefde". Deze woorden zijn een harde kritiek op een beweging, die vele van de beste harten en knapste koppen boeide. Als de koningin Whitgift niet gehandhaafd had en de ernstige, consequente Protestanten een kans had gegeven, hadden zij het gehele Engelse leven en zijn instellingen een ander gelaat gegeven!

Sinds 1581 verschenen er vlugschriften onder de schuilnaam Martin Marprelate, pseudoniem van een groep Puriteinse schotschriftschrijvers, die met snijdende historische argumenten" en felle persoonlijke beschuldigingen (zoals de naam aanduidt) aanvallen deden op het Episco-

paat; op "een vette priester" (Whitgift); de "huichelachtige klaploper", de bisschop van Norwich en andere prelaten. Thomas Cooper, bisschop van Winchester, had een antwoord gepubliceerd en Martin reageerde er op met een boekje, dat tot titel had een in de straten van Londen welbekende roep: "Hay any work for Cooper?" (Wie heeft, werk voor de kuiper?) Na tien maanden zoeken ontdekten ambtenaren de pers in Manchester; wat niet verhinderde, dat er dra weer een brochure verscheen. Ondertussen zaten onschuldigen, verdacht van het auteurschap, in de gevangenis, o.a. Cartwright.

Gruwelijk ging Whitgift tegen de sekten te keer (Mennonieten, Brownisten), die nog, heviger haat tegen het kerkelijk regiem uitten dan de Presbyterianen. *Sounds Book on the Sabbath* spoorde de Calvinisten aan tot strenge zondagsheiliging; het werd verboden en dus te sneller verbreid. Bij de heersende groep viel ook reactie waar te nemen: zij kwamen in de leer tot nieuwe uitersten. Zo verkondigde Bancroft in een preek bij St. Pauls Cross (1589) de (voor Anglicanen) totaal nieuwe bewering, dat het Episcopaat een Goddelijke instelling is. Whitgift had het bestaansrecht er van bepleit alleen op grond van zijn doelmatigheid; dat het niet met de Schrift in strijd was, maar wel reeds bestond in de apostolische kerk, doch niet nodig was ter zaligheid. Dat de Anglicaanse bisschoppen met Goddelijk recht de kerk regeerden, was iets nieuws; en juist deze gedachte, verenigd met het monarchaal absolutisme van de Stuarts, zou straks de Puriteinen de Staatskerk uitdrijven.

DE ANGLICAANSE KERK

Hooker, Hales, Cartwright, Perkins, Whitaker

In Elisabeths laatste jaren trad naar voren, zijns ondanks, de bescheiden figuur van de geleerde Richard Hooker, vriend van Jewel, professor van de Hebreeuwse taal te Oxford (1579), twee jaren later in de heilige dienst, dan *Master of the Temple*, waar hij 's morgens moest preken en zijn collega Walter Trevers (f 1635) van het avonds. Trevers was, met Cartwright, een van de presbyteriaanse leiders, ras-Calvinist, schrijver van de *Disciplina ecclesiae sacra ex verbo Dei descripta* (Heilige tucht van de kerk uit het Woord Gods beschreven; verschenen 1573 in Genève). Aldus hoorde men aldaar 's morgens Canterbury en 's avonds Genève. Hoolser werd door Trevers aangeklaagd bij de Raad om zijn leer, maar zijn ziel haakte naar de vrede en hij verzocht de aartsbisschop te mogen teruggaan naar een landelijke pastorie, waar hij zou kunnen afmaken zijn grote werk *Ecclesiastical Polity* (Kerkelijke regeringsvorm). Dit werk, tegen de Puriteinen gericht, is de eerste systematische ontwikkeling van de Anglicaanse theologie. Het zet uiteen de geschiktheid van de kerk van Engeland om de nationale kerk te zijn. Hooker acht het een fundamentele fout van de Puriteinen, om de Schrift te doen functioneren als enige gids bij de grotendeels toevallige regelingen van de moeilijke vragen, opgeworpen door de Reformatie. Hier komt dus de traditie tot gelding en Boek zeven bevat dan ook zijn bewijsvoering voor het Episcopaat en de apostolische successie, die er vijftien eeuwen lang ongebroken zijn geweest in de kerk. De boeken vier en vijf trokken de meeste aandacht. Boek vier handelt over de Puriteinse bezwaren tegen de Anglicaanse liturgie en verdedigt haar apostolische eenvoud en haar behouden van wat hopeloos scheen bedorven door afgoderij; Boek vijf over het Gebedenboek, met een volledige commentaar op zijn onderdelen, de leer van de sacramenten en hun vorm van bediening. Het boek verscheen begrijpelijkerwijze onder de sanctie van Whitgift.

Een ander geleerde, Lancelot Andrewes (geb. 1553), bisschop van Winchester, keerde zich tegen het Rooms-Katholicisme. Hij was onder Karel I de meest-gezaghebbende Anglicaanse theoloog. Hij vergezelde de koning in 1617 naar Schotland, om de Schotten van de voortreffelijkheid van het Episcopaat boven het presbyteriaat te overtuigen. De Puritein Prynne beschrijft met onverr holen afkeer de "paapse aankleding" van zijn privékapellen te Ely en Winchester. Andrewes was overigens verdraagzaam tegenover de Puriteinen, die zijn godsvrucht wel wisten te waarderen. Hij beheerste vijftien talen. Bacon consulteerde hem over wijsgerige problemen. Hij was bekend om zijn mildheid en geestigheid. De koning vroeg eens aan Neale, bisschop van Durham, of het hem vrijstond geld van zijn onderdanen te heffen, als hij dat nodig had; waarop Neale zich haastte onderdanig toestemmend te antwoorden, "want U zijt de adem onzer neusgaten". Andrewes evenwel ontweek eerst een antwoord: "Ik heb van parlementaire dingen geen verstand". "Geen uitvluchten", zei Jacobus, "maar uw antwoord!"

"Welnu," zei Andrewes, "neem dan het geld van broeder Neale, want hij biedt het U aan!"

John Hales (1584-1656), vooraanstaand verdediger van redelijke en verdraagzame beginselen in de kerk, lector in het Grieks te Oxford, werd kapelaan bij de gezant in Holland, Sir Dudley Carleton, en was als zodanig afgevaardigde ter Synode van Dordrecht, vier maanden lang. Kon hij te Dordt geen andere indruk veroveren dan die van "onwetendheid, hartstocht en haat", in zijn eigen sfeer toonde hij beter begrip, gezien zijn beroemd Traktaat betreffende Schisma en Schismatici (1636), waarin hij de slechte uitwerkingen van bisschoppelijke ijverzucht vrijmoedig besprak, zeer tot misnoegen van aartsbisschop Laud. Toch gaf deze hem later een positie in Windsor; maar in 1649 werd hij van zijn ambt ontzet, wegens weigering van de eed van trouw aan de republiek (wijl deze gevestigd was zonder koning of Hogerhuis). Onder de Puriteinse Godgeleerden noemen wij nog de mannen van Cambridge, die haard van Calvinistische theologie (al werkten er ook anti-Calvinisten als de Fransman Baronius en. William Barret, die in een preek op 29 april 1595 een heftige aanval deed op Calvin, Beza, Petrus Martyr en. andere Hervormers), nl. Thomas Cartwright, William Perkins (j1602) en William Whitaker (f 1595), die de Reformatiorische Schriftbeschouwing tegen Bellarminus verdedigde.

Naar aanleiding van Barrets preek zond de universiteit Whitaker naar Londen, om daar te handelen met Whitgift en de zijnen over de bescherming van de Calvinistische leer. Het ging speciaal over artikel 17 van de Anglicaanse Geloofsbelijdenis (van 1563), waarin wei de voorverordineren ten leven wordt geleerd, maar niet gerept wordt over de verwerping. Er staat wel, dat voor nieuwsgierige, vleselijke en van de Geest van Christus beroofde mensen de Goddelijke predestinatie een "schrikkelijke afgrond" is, wat voor de duivel tot middel wordt om hen of in wanhoop of de verderfelijke zekerheid van een goddeloos leven te storten; waarbij dan de vermaning staat, dat ieder de beloften Gods, in de Schrift algemeen aangeboden, moge omhelzen en zich in elk geval aan Gods geopenbaarde wil moge houden. Whitaker nu kwam een aanvulling voorstellen van de Geloofsbelijdenis in 9 artikelen, die duidelijk de dubbele voorverordineren leren, Whitgift belegde een vergadering in zijn paleis (vandaar de naam Lambeth-artikelen), waarin hijzelf, ook Hutton, aartsbisschop van York en bisschop Fletcher van Londen, deze stellingen ondertekende. De koningin dacht er echter niet aan om ze te bekrachtigen. Elisabeth stond er slechts op, dat de kerkorde werd gehandhaafd en dat men zich hield aan de ceremoniële voorschriften; in de leer liet zij meer vrijheid toe. En Whitgift was het er slechts om te doen geweest aan de strijd te Cambridge een einde te maken, terwijl hij hoopte de gehate Puriteinen te kunnen tegenwerken, door de aan de Staatskerk getrouwe Calvinistische theologen tegemoetkoming te betonen. Zelfs eiste hij deze Lambethartikelen weer van Cambridge terug, toen de koningin hem dit kort daarna beval. Juist was Whitaker gestorven, wat deze zaak lichter maakte.

Dit Calvinistisch toevoegsel aan de Belijdenis werd door James Ussher, professor te Dublin, verwerkt in de Ierse Artikelen van 1615, bevestigd door de eerste Synode van de Ierse Staatskerk en door Jacobus I. Toen Karel I ze liet afschaffen, heeft Ussher, toen aartsbisschop van Ierland, er aan vastgehouden.

Jacobus 1

Jacobus I, door personele unie koning van Engeland en Schotland (1603-1625), "de Schotse Salomo", "de wijste dwaas in het Christendom, koesterde de overdrevenste voorstellingen over de Goddelijke oorsprong en de onbeperkte macht van de Kroon, en vergat daarbij niet, dat in Schotland met de opheffing van het Episcopaat de rechten van de kroon waren verminderd. Daarom was zijn leus: no bishop, no king. Daarom hield hij de hand aan de orde en de liturgie van de kerk van Engeland, dat palladium van het rijk. Om dezelfde reden werd de hoop van de Roomsgezinden (voor wie hij aanvankelijk zeer mild was) op deze zoon van Mary Stuart diep gekrenkt en hun verbittering leidde tot het Gunpowdercomplot (Buskruitcomplot; 5 nov. 1605), om koning en parlement te vernietigen. Een bijzondere dankzeggingsdienst voor de mislukking werd in het Gebedenboek geplaatst, Sindsdien werd de situatie voor de Ro8msen in Engeland ongunstig.

Bij zijn troonsbestijging rees ook de hoop van de Puriteinen: was de Staatskerk in Schotland, door de gezegende arbeid van John Knox, niet protestants in orde en leer? Maar Jacobus

vergetende de schuld van zijn moeder, gedacht alleen haar tragisch lot, wat hij weet aan de Schotse Hervormers, die ook hem hadden getrotseerd en verschrikt. Koning van Engeland geworden, bevrijdde hij zich van het gehate Puriteinse juk. Váár zijn kroning boden 800 Engelse geestelijken hem aan het Millendry Petition (duizendstemmig verzoekschrift), inhoudende de vraag om afschaffing van de ex-officio-eed en om verwijdering van bijgelovige ceremoniën uit de liturgie; maar geen woord stond er in over afschaffing van het Episcopaat; dat wel voorkwam in de afzonderlijke petitie van de Brownisten. De koning riep nu bijeen de Hampion Court Conference, samengesteld uit Anglicanen en Puriteinen (ook Andrewes was er bij), onder voorzitting van Bancroft, bisschop van Londen (januari 1604). Whitgift was oud en ziek en stierf in datzelfde jaar. De eerste dag was er 4, een gesloten zitting van de Anglicanen alleen, waarin de koning zich verklaarde tegen alle nieuwigheden. Op de volgende dag toegelaten, werden de Puriteinen gedurig onderbroken door grove en spottende woorden. Hun eis tot herziening van Gebedenboek, liturgie en Bijbelvertaling werd echter toegestaan; maar hun vraag om de Prophecyings te herstellen en om provinciale Synoden deed van het konings toorn ontvlammen. Hij dreigde hen, zo zij zich niet conformeerden, met verbanning of iets ergers.

De koning, prat op zijn theologische kennis, verdedigde het Episcopaat en wilde van afschaffing van de Hoge Commissie en van de eed niets weten. Zijn troonrede (maart 1604) ontnam de Puriteinen alle hoop. Hij sprak van drie religies: de ware en orthodoxe, die hem altijd aan 't hart gelegen had en die alleen recht van bestaan in zijn rijk had; de papistische, die zich ten onrechte katholiek noemde; en de secte van de Puriteinen, die in een welgeordende staat nimmer kon geduld worden. Onderwijl beloofde hij de gematigde Roomsen een toegeeflijkheid, die hij de gehate Puriteinen weigerde; hij zou er voor passen, dat hij in het geloof ketters en in de kerkinrichting schismatiek bevonden werd!

Op deze conferentie geschiedde ook nog iets positiefs: hier werd aangevat de beroemde revisie van de Bijbelvertaling, bekend onder alle Engels-sprekende volken als de Authorised version. De 47 geleerden, wie de herziening was opgedragen, moesten zo dicht mogelijk de tekst van The Bishops Bible volgen, „zo weinig gewijzigd als de waarheid van het oorspronkelijke wiltoestaan". Als zij betere tekst boden, moesten gevolgd worden de vertalingen van Tyndale, Coverdale, Genève, en andere bewerkingen. Zes commissies, elk van 7 tot 10 leden, hielden geregeld zitting, twee in Westminster, twee in Oxford, twee in Cambridge. De kanttekeningen werden herleid tot verwijzingen en volledige verklaringen van moeilijke woorden. Algemeen zijn erkend geworden de nauwgezetheid en bijzondere schoonheid van taal en zinsbouw dezer vertaling. Haar taal is sinds verweven met de theologische gesprekken en geschillen, de vroomheid en de literatuur van het Engelse volk. Deze Bijbel ging mede, waarheen zij gingen, over de gehele aarde. In wezen is zij echter een weergave van Tyndales oorspronkelijk werk.

Bancroft, Whitgifts vriend en geestverwant, werd nu zijn opvolger (1604-1610). Hij hield nauwgezet het spoor van diens onderdrukkingspolitiek. Zijn grote werk was de verzameling van de verschillende regels, besluiten en wetten, onder Eduard en Elisabeth vastgesteld. Afgeleid van deze Canones, werden nu door de Synoden van Canterbury en York drie artikelen aan de geestelijkheid voorgelegd, welke zij gedwongen werden te ondertekenen: erkenning van de koninklijke suprematie in geestelijke en wereldlijke zaken; aflegging van de belofte, dat alleen het Book of Common Prayer zou worden gebruikt bij de diensten; erkenning, dat de 39 Artikelen in overeenstemming zijn met het Woord Gods. Driehonderd Puriteinse geestelijken weigerden zich te conformeren. Het onmiddellijk gevolg was de vestiging van de Puriteinen in Noord-Amerika. Het gezelschap van de bekende Mayflower, dat de kolonie Plymouth, in Massachusetts, stichtte (1620) is hiervan een voorbeeld. John Robinson, "de apostel van de Independenten" kwam in 1607 als balling naar Leiden. Er waren in Holland reeds andere gemeenten dezer Independenten (Onafhankelijken) of Congregationalisten (Vergaderingsmensen, die alle staatskerkendom verwerpen en handhaven de autonomie van de afzonderlijke gemeenten).

Zo was Robert Browne, uit een aanzienlijk geslacht, kapelaan van de (Roomsegezinde) hertog van Norfolk, hartstochtelijk agitator voor de scheiding van kerk en Staat, na wel dertig malen

gevangenisstraf te hebben opgelopen, naar de Nederlanden gevlucht (1581), stichtte in Middelburg een gemeente, kreeg daar geschil en keerde naar Engeland terug (1589), waar hij zich weer bij de Staatskerk voegde. Zijn aanhangers, de "Brownisten", werden heftig vervolgd en het merendeel vluchtte ook naar Nederland. Zo hadden de Independentische predikanten Francis Johnson en Henry Ainsworth te Amsterdam een gemeente gesticht (1592). Ook de geschiedschrijver van de Independenten en de medegrondlegger van de Puriteinse volksplanting in Amerika, William Bradford; had zich te Leiden gevestigd, nadat hij nauw aan een gewapende volksloop in de Engelse haven ontsnapt was. Snel had de schipper het zeil gehesen en Bradford had zich met weinigen kunnen redden. Toen nu Robinson in Leiden kwam, deze geleerde, fijnzinnige, deemoedige man, die Brownes beginselen heeft uitgebouwd tot het eigenlijk congregationalistische stelsel, werd hij de leidsman van de Independenten in Holland. Hij stond bij de Leidse Universiteit in de gunst en woonde de colleges van Polyander en Episcopius bij. In 1620 vertrokken velen van zijn gemeenteleden en van de andere gemeenten vanuit Delfshaven, met het schip de Speelwel naar Amerika. In Southampton voegde zich het grotere schip de Mayflower er bij en Samen vertrokken deze Pelgrimvaders naar de Nieuwe Wereld. Robinson wilde later volgen; maar de dood verraste hem.

Na de dood van Bancroft, de man van het Goddelijke ingestelde Episcopaat, wiens harde conformatie-dwang van de kerk zoveel edel bloed had afgetapt, kwam er enige reactie onder zijn opvolger George Abbot, een beroemd Oxfords hoogleraar, sympathiserend met de Puriteinen. Deze reactie was te danken aan de invloed van Hendrik, de prins van Wales, die echter stierf in 1612, hetgeen een grote slag beduidde voor de zaak van de Puriteinen en de invloed van de primaat. Nu nam een andere en sterkere geest de leiding, Abbots opvolger,

Karel I. Laud

Er was reeds onrust in het land gekomen, toen kroonprins Farel zich verloofde met Henriëtte Maria, de dochter van Hendrik IV van Frankrijk. De gisting steeg, toen Karel I de troon beklom (1625-1649). Zuiver van zeden, had hij de onbetrouwbaarheid, koppigheid en het gemis aan politiek doorzicht van de Stuarts. Hij slaagde er spoedig in om de meest-gehate man bij de Puriteinse volksmeerderheid te worden. Als zijn vader regeerde hij volgens de regel: geen bisschop, geen koning; en de raadsman, die hem met de ijver van de dwaasheid aandreef op zijn verkeerde weg, was William Land, sinds 1633 aartsbisschop van Canterbury, de grondlegger van de hoogkerkelijke partij, die met alle macht, hem ten dienste staande, aan geestelijken volk poogde op te dwingen een Kerkorde, gebaseerd op de Goddelijke instelling van het Episcopaat en de apostolische successie; een liturgie, die talrijke Roomse ceremoniën (-porneuse gewaden, altaardienst) weer herstelde; een leer, die gedrenkt was met anti-Evangelische en anti-reformatorische beschouwingen (universalisme van de Goddelijke genadewil, niet in Bijbelse, maar in Arminiaanse zin; noodzakelijkheid van de goede werken en sacramentalisme in Roomse zin). De Anglicaanse kerk moest aanvaard worden als de enige-ware, katholieke kerk.

Land heeft met al zijn invloed de aanspraken van de Kroon op de absolute macht ondersteund; het resultaat was, dat de drager van de Kroon werd afgezet door het volk en dat de kerk meegesleurd werd in zijn val.

De Tudors, Hendrik VIII, Maria en Elisabeth, hadden hun grote, persoonlijke invloed in kerkelijke zaken verstevigd door de instelling van de Sterkamer (in hun strijd met de adel) en van de Hoge Commissie (in hun strijd met de paus). Deze gerechtshoven werden spoedig bekend als de schrikkelijkste werktuigen van de tirannie, ter onderdrukking van de vrijheden van het volk. Onder Elisabeth was de koninklijke macht tot het hoogst mogelijke toppunt gestegen; maar Elisabeth was door en door Engels en het volk, dat haar tegelijkertijd vreesde en beminde, voelde dit. De Stuarts daarentegen hebben nimmer de sympathie van het volk gehad; ook vonden zij tegenover zich een sterk geworden en welgeorganiseerd Lagerhuis. Zij slaagden er ook niet in, om zulke wijze burgerlijke raadslieden te kiezen als Cecil en Walsingham, die Elisabeth ter zijde stonden; noch ook verzoenende en verziende kerkelijke adviseurs als Parker en zijn medewerkers. Gedurende Elisabeths lange regering had de Kroon altijd de Kerk gesteund; en onder de Stuarts toonde de kerk haar dankbaarheid, want toen het conflict tussen

koning en Lagerhuis al scherper werd, ging de kerk, soms op fanatieke wijze, staan achter de troon. Even natuurlijk is het, dat de Puriteinen, wier vijandschap tegen de kerk hevig was gegroeid onder Whitgift en Bancroft, partij kozen voor het Lagerhuis en tegen het koninklijk absolutisme. Zo kreeg de strijd een specifiek-godsdienstige inslag; zo is het ook te begrijpen, dat Karel I, in tegenstelling met zijn voorgangers (behalve dan Maria, die ook de Middeleeuwse gewoonte had om geestelijken te kiezen voor politieke functies: Gardiner en Pole), weer als minister en raadsman koos de leider van de kerk. Aldus heeft elf jaren lang aartsbisschop Laud, met Wentworth, Graaf Thomas Strafford, de goedbedoelende, maar despotische stadhouder van Ierland, de verantwoordelijkheid van 's konings regiment gedragen. Strafford was de ontwerper van de meeste wetten van Karel; maar hij vertoefde meest in Ierland, terwijl Laud altijd bij de koning in, Whitehall was en de voornaamste stem had in binnenlandse en in buitenlandse zaken.

De Puriteinse bevolking kwam tot revolutie, uit vrees voor de verroomsing van Engeland en uit weerzin tegen het koninklijk absolutisme. Het begon met het schotse Covenant (28 februari 1638). Karel werd verslagen en gedwongen tot het verdrag van Berwick (1639). Om aan geld te komen moest hij, na elf jaren zonder Parlement te hebben geregeerd, dit weer bijeen roepen. Het Korte Parlement gaf de koning moeilijkheden (april-mei 1640) en hij ontbond het. Nu kwam het Lange Parlement bijeen (november 1640-1653), dat zich hartstochtelijk verzette tegen het koninklijk absolutisme en het Episcopaat. In mei 1641 tekende Karel, om de koningin te redden, het doodsvonnis van Strafford, de trouwe strijder voor een verkeerde zaak. Laud bleef gedurende de vreselijke periode van de burgeroorlog in strenge gevangenschap, waarin hij de Historie van de troebelen schreef. Toen in 1644 de zaak van het konings verloren was, werd Laud verhoord. Het werd een langgerekt proces en eindelijk verklaarde het Lagerhuis de primaat schuldig tegenover de wet van Praemunite. Dagen lang voerde hijzelf zijn verdediging, maar hij had te doen met de haat van een volk, dat in zijn heiligste rechten ten diepste gekrenkt was. De koning was machteloos en kon zijn vriend niet helpen. Op Lauds verzoek werd hem de straf van de hoogverrader (de strop, gesleept worden door de straten en gevierendeeld worden) gespaard en zijn hoofd viel onder de bijl (10 Januari 1645).

Dat was het bitter einde van een veelbelovend, mislukt leven. Laud, zoon van een welgesteld lakenwever (geb. 1573), kort na 1604 reeds bekend leraar in Oxford, kwam daar al spoedig in conflict met Abbot, de invloedrijke Calvinist en latere primaat. In 1606 werd hij beschuldigd van papsme, maar hij zweeg, als man van koele berekening en meester in zelfbeheersing en wachtte zijn tijd af. In 1616 (1621) werd hij deken van Gloucester. Hij vond ook daar in de kathedraal de grootste onachtzaamheid. De Avondmaalstafel stond in het midden van de kerk en de kerkgangers deponeerden er hun hoeden en stokken op. Hij liet onmiddellijk de tafel in het koor opstellen en gebod, dat ieder die de kerk binnentrad een buiging moest maken voor het altaar; reden, waarom de bisschop zijn titelkerk jaren lang niet wilde bezoeken. Koning Jacobus benoemde hem tot bisschop van St. Davids (in het uiterste westen van Wales), niet om zijn persoon; want Jacobus kon hem niet vergeven, dat hij de graaf van Devonshire kerkelijk getrouwd had met een gescheiden vrouw, louter om een machtige beschermer te winnen; maar de koning zag in Laud de man, die gloeide voor hetzelfde kerkpolitieke ideaal en die de blik en de moed had, om dat door te voeren. Laud kwam in deze ver-verwijderde diocese slechts zelden. Zijn vertrouwelijke omgang, als biechtvader, met Buckingham, 's konings oppermachtige gunsteling, bracht hem in contact met prins Karel en legde de grondslag voor hun toekomstige vriendschap, die voor beiden zo noodlottig zou eindigen. In de volgende jaren rees Lauds geluksster snel hoger; want na Jacobus dood genoot hij de volle gunst van de nieuwe koning. Hij werd Andrewes opvolger als Deen of the Chapels Royal en Karel I raadpleegde hem over alle kerkelijke zaken. In 1626 werd hij overgeplaatst naar de diocese van Bath en Wells, 1628 bisschop van Londen, 1633, bij Abbots dood, primaat. Sinds 1637 begon zijn positie precair te worden, toen hij Rooms en Puriteinen met gelijke strengheid.

daagde voor de Hoge Commissie en de invloed van de koningin steeds meer moest duchten. "Ik ben tussen twee grote groepen als koren tussen twee molenstenen" schreef hij aan Strafford. In Engeland dreef hij de koning, na de ontbinding van het korte Parlement, tot

inconstitutionele maatregelen in het belang van de oorlog, die hij nood zakelijk achtte. Ook liet hij, tegen 's konings wil, de Synode verdagen, de geestelijkheid een oorlogsbelasting opleggen van 20.000 pond en zeventien canones uitvaardigen, die de onbeperkte macht van de Kroon proclameerden over Staat en Kerk als gegrond in Gods gebod en in het natuurrecht; voorts liet hij ieder verplichten om te bezweren, dat leer, tucht en regering van de kerk van Engeland noodwendig ter zaligheid zijn en om nimmer in te willigen de poging om het bestuur dezer kerk door aartsbisschoppen, dekens en aartsdekens etc: te veranderen; vanwaar dit de Etcetera-eed werd genoemd. Dit bezegelde zijn val. Deze zonderlinge ontwikkeling van Laud als blind dienaar van de idee van het absolutisme heeft zijn, op zichzelf groot en eerlijk Hervormingsideaal verduisterd.

Met onverzettelijkheid heeft hij nochtans een werk volvoerd, welks resultaat nog zichtbaar is in de Anglicaanse Gemeenschap Langzaam, maar zeker doordrong zijn geest, "de geest van de liturgie", elk onderdeel van de kerk. Toenemende orde, eenvormigheid van eredienst, vermeerderde eerbied en belangstelling voor de liefelijkheid en schone dienst. in Gods heilighdommen (helaas met verblindheid gepaard voor de vrije gunst, die eeuwig God bewoog!).

Toen in 1644 de zaak van het konings verloren was, werd Laud verhoord. Het werd een langgerekt proces en eindelijk verklaarde het Lagerhuis de primaat schuldig tegenover de wet van Praemunite. Dagen lang voerde hijzelf zijn verdediging, maar hij had te doen met de haat van een volk, dat in zijn heiligste rechten ten diepste gekrenkt was. De koning was machteloos en kon zijn vriend niet helpen. Op Lauds verzoek werd hem de straf van de hoogverrader (de strop, gesleept worden door de straten en gevierendeeld worden) gespaard en zijn hoofd viel onder de bijl (10 Januari 1645).

Dat was het bitter einde van een veelbelovend, mislukt leven. Laud, zoon van een welgesteld lakenwever (geb. 1573), kort na 1604 reeds bekend leraar in Oxford, kwam daar al spoedig in conflict met Abbot, de invloedrijke Calvinist en latere primaat. In 1606 werd hij beschuldigd van papisme, maar hij zweeg, als man van koele berekening en meester in zelfbeheersing en wachtte zijn tijd af. In 1616 (1621) werd hij deken van Gloucester. Hij vond ook daar in de kathedraal de grootste onachtzaamheid. De Avondmaalstafel stond in het midden van de kerk en de kerkgangers deponeerden er hun hoeden en stokken op. Hij liet onmiddellijk de tafel in het koor opstellen en gebod, dat ieder die de kerk binnentrad een buiging moest maken voor het altaar; reden, waarom de bisschop zijn titelkerk jaren lang niet wilde bezoeken. Koning Jacobus benoemde hem tot bisschop van St. Davids (in het uiterste westen van Wales), niet om zijn persoon; want Jacobus kon hem niet. vergeven, dat hij de graaf van Devonshire kerkelijk getrouwd had met een gescheiden vrouw, louter om een machtige beschermer te winnen; maar de koning zag in Laud de man, die gloeide voor hetzelfde kerkpolitieke ideaal en die de blik en de moed had, om dat door te voeren. Laud kwam in deze ver-verwijderde diocese slechts zelden. Zijn vertrouwelijke omgang, als biechtvader, met Buckingham, 's konings oppermachtige gunsteling, bracht hem in contact met prins Karel en legde herleving van de schone kunsten, die Laud zag als echte dienstmaagden van de religie (bouwwerken, schilderijen, beeldhouwwerken: hier openbaarde de kunst zich al weer als koningin, die heersen wilg in plaats van dienen!) en dan speciaal de bovenmatige en onSchriftuurlijke waardering van de sacramenten: deze alle zijn de merktekenen van de "school van Laud", die karakteristiek werden voor bepaalde groepen in de Anglicaanse kerk.

Laud zelf heeft verontwaardigd de beschuldiging van zich afgeworpen (toen de troebelen al dicht om hem gingen legeren), dat hij de kerk wilde romaniseren. Hij kon wijzen op zijn beroemd geworden twistgesprek (voor de tot Rome neigende gravin van Buckingham) met de bekende Roomse theoloog, de Jezuïet John Fisher gehouden, toen hij bisschop van St. Davids was, in 1622. In zijn geleerd en uitvoerig rapport hiervan, destijds beschouwd als het belangrijkste boek over dit onderwerp, erkent hij de Roomse kerk als een getrouwe kerk, omdat zij de Schrift en doop en Avondmaal handhaven zou. Katholiek is zij echter niet, dat is alleen de "primitieve kerk van de eerste vier eeuwen; en de Anglicaanse kerk staat haar het dichtst nabij.

Het volk heeft Laud al sterker gezien als wegbereider voor Rome. Nog vlak voor het schavot protesteerde Laud krachtig tegen de beschuldiging, dat hij de kerk tot het papisme had willen

voeren. Hij had alleen "gestreefd er naar om eenvormigheid te bewaren in de uitwendige dienst van God overeenkomstig de leer en de tucht van de kerk". Terecht is over Laud het oordeel geveld, dat zelden een man met ze, weinig verziende blik gestaan heeft op zulk een verantwoordelijke post. Zijn dagboek verraaft, hoe eng zijn horizon was. Hij wilde strijden voor de kerk van Christus, maar hij staarde zich blind op de uiterlijke normendienst. De machtige waarheden van verzoening en rechtvaardiging door het geloof naar Schriftuurlijk-Reformatorisch inzicht heeft hij niet gezien. Hij was noch verrader noch martelaar. Hij heeft alles gedaan vrij van zelfzucht, onbevreesd voor menselijk oordeel, maar in ongelofelijk kortzichtig fanatisme. Zijn leer van het Goddelijk recht van de bisschoppen, van de noodzakelijkheid ter zaligheid om zich aan hen te onderwerpen; zijn sacramentsleer en zijn ritualisme dreigden de kerk weer naar Rome terug te voeren.

Synode van Westminster

Reeds in december 1642 was er een verzoekschrift, ondertekend door 15000 burgers van Londen, ingediend bij het Parlement, eisend de opheffing van het Episcopaat. De opwinding van het volk steeg, toen doordrong in Londen het bericht over de Ierse Bartholomeusnacht (1641). Twaalfduizend Engelse protestanten waren door de Roomse Ieren vermoord en Karel I werd, zonder grond, voor de schuldige gehouden. Het Lagerhuis liet door commissarissen in de kerkgebouwen alle beelden, altaren, kruisbeelden en bijgelovige schilderijen vernietigen. Sinds de revolutie van 1642 overwegend met Presbyterianen bezet, erkende het niet meer het gezag van de koning noch dat van het Hogerhuis en vaardigde uit de "Wortel en Tak Wet" (Root and Branch Bill), waarbij de bisschoppen, de dekens en kathedrale kapittels werden afgeschaft en de Anglicaanse kerk Hervormd werd naar het model van de presbyteriaanse kerk. Hiertoe riep het Parlement bijeen (juni 1643) de Westminster Synode, bestaande uit 121 Godgeleerden en 30 leken. Deze vergaderde tot 1647. In 1644 (februari) trad in werking een (tevorens door het Parlement en de Westminster Synode, 25 september 1643, aanvaard) plechtig bezworen verbond (the Solemn League and Covenant). Men ondertekende plechtig de gelofte tot uitroeiing van het prelatenstelsel, het bisschoppelijk kerkbestuur. De meeste Anglicaanse geestelijken werden uit hun gemeenten verdreven. Duizenden parochies werden vacant; de voornaamste werden bezet door presbyteriaanse theologen.

In Januari 1645 stelde de Westminster Synode in de plaats van het Engelse Gebedenboek vast een Directorium voor de openbare aanbidding van God in de drie koninkrijken (Engeland, Ierland en Schotland). Het was in hoofdzaak samengesteld uit Calvijns liturgie en Knox Boek van gemeenschappelijke orde. De dienaren mochten naar eigen oordeel het beste maken voor de diensten van wat in dit boek geboden werd en toevoegen wat hun nodig scheen. Men wilde, dus hier de orde van de diensten zó houden, dat er openheid bleef voor wat de Heilige Geest mocht believe te zeggen door de mond van de dienaar in het vrije gebed; ook moest de op de Heilige Schrift gegronde leer, en niet de liturgie, de eigenlijke inspiratie zijn voor de godsdienstoefeningen. Verboden werden de private doop, het kruisteken bij de doop, de bediening van het Avondmaal aan zieken thuis en alle kerkelijke gewaden. De "heiligendagen" werden genegeerd, de begrafenisdienst werd weggelaten, geen Geloofsbelijdenis moest worden gelezen.

Twee Catechismussen werden uitgegeven, een grote (met bewijzen uit de Schrift) en een korte Catechismus.

In plaats van de 39 Artikelen kwam de Westminster Confession (1646), waaraan de twaalf Artikelen van de Apostolische Geloofsbelijdenis werden toegevoegd; maar deze Confessie werd door het Parlement niet aangenomen. Zij werd in Engeland alleen door de Non-conformisten gehandhaafd en ook door de Schotse kerk (1647) en de Presbyteriaanse kerk in Amerika aanvaard.

Op de Westminster Synode hadden de Presbyterianen de overgrote meerderheid; er waren slechts weinige stemmen van Episcopalen en Independenten. Sinds de burgeroorlog echter nam het aantal Independenten snel toe. Duizenden vluchtelingen uit Holland en Amerika kwamen, nu de vervolgingen waren opgehouden, terug. Deze nieuwe vorm van Puritanisme drong spoedig het Presbyterianisme in Engeland in de hoek. Elke gemeente was praktisch autonoom, onafhankelijk (Independent), regelde haar eigen kerkdienst en stelde haar eigen

ambtsdragers aan. Vóór het einde van 1646 was er algemene godsdienstige vrijheid voor alle sekten (voor de eerste keer in Europa!) door de wijdhartige politiek van de oppermachtige militaire leider Oliver Cromwell, die echter daarvan uitsloot de Rooms (wjl zij gehoorzaamden aan een buitenlandse politieke macht), de Anglicanen (wjl Cromwell in hun kerk een tweede Rome zag en vooral sinds een complot in 1655) en de Anti-Trinitariërs. Onder de Independenten had de stormachtige opwinding van de oorlogsjaren een geweldig godsdienstig enthousiasme doen ontstaan. Zij noemden zich de Heiligen, door hun geloof aan inwendige, onmiddellijke, Goddelijke verlichting en door hun verwachting van een onmiddellijk-aanstaande, grote ommekeer aller dingen. Het spiritualisme en het chiliasme van de Wederdopers vlamden breed op. Volle gewetensvrijheid werd geëist, ook voor niet-Protestanten, met neutraal-verklaring van de Staat.

Cromwell

In die dagen trok Cromwell (geb. 1599, nazaat van Thomas, de minister van Hendrik VIII, opgegroeid in de sfeer van het strenge, Bijbelvaste Puritanisme, vooraanstaand in de oppositie in het Parlement, wjl de strijd tegen de koning hem godsdienstige plicht was), die in 1642 uit Puriteinse boeren een eigen legertroep had gevormd, met zijn Psalmen-zingende soldaten op en bracht de koning ten val, in de slagen van Marstonmoor en Naseby (1645). Het Parlement zocht Karel, die, gevlucht naar de Schotten, weer was uitgeleverd, te redden, om den wille van de monarchie. Het leger zegde het Parlement de gehoorzaamheid op, maakte zich meester van Karel, bezette Londen, reinigde het Parlement van zijn royalistische leden; en sinds dit Rompparlement berustte alle macht in de Staat in de handen van Cromwell, die zichzelf zag als werktuig Gods.

Van 1649 was er nu de republiek, het Parlement regeerde in naam; en van 1653 tot 1660 het Protectoraat, met Cromwell als dictator; Ierland en Schotland hadden zich voor Karel II, de zoon van hun "vermoorde" koning verklaard, maar Cromwell had hem achtereenvolgens. (1649 en 1651) bloedig verslagen en gedwongen tot samengaan met Engeland. Hij streed voor zijn "Rijk der heiligen", regeerde Groot-Brittannië monarchaal, kon de binnenlandse verwarringen, ondanks zijn drastische maatregelen, toch niet meester worden, weigerde de koningskroon (1657) en stierf in 1658, overhoop liggend met alle partijen, door samenzweerders bedreigd, ten leste een vereenzaamd, somber despoot. Een korte periode van anarchie ging aan de Restauratie (mei 1660) vooraf.

Cromwells vriend en staatssecretaris was John Milton (1608-1674). Zijn vader werd twee malen beboet (met 60 pond) wegens absent zijn bij de dienst in de parochiekerk en weigering zich aan de Staatskerk te conformeren. John werd protestants, dus: onterfd. Door de vastheid van zijn vader onder beproeving en lijden om zijner overtuiging wil, werd hij geïnspireerd tot zijn kampioenschap voor de vrijheid. Een beurs verkregen hebbend aan St. Johns College, Cambridge, was hij bestemd voor de kerk, maar hij verkoos een zwijgen-zonder-blaam boven wat hij beschouwde als. dienstbaarheid en meened. Gedurende de burgeroorlog publiceerde hij talrijke geschriften} tegen het Episcopalisme Als knap latinist was hij in zijn staatssecretariaat uiterst bruikbaar voor de diplomatieke correspondentie. Bij de Restauratie deelde hij in de algemene amnestie. Toen voltooide hij zijn *Verloren Paradijs* (1664; reeds begonnen in 1658), waarin hij, als een pendant van Dantes meesterwerk, een protestants epos gaf en zijn vrijheidsideaal uitbeeldde: heroïeke lijdzaamheid onder Gods wil. In 1671 volgde zijn *Herwonnen Paradijs*.

Independenten

Onder het Protectoraat kreeg de vroegere Episcopale kerk de zwaarste klappen, Het Rooms-Katholicisme was reeds lang onderdrukt, maar zijn vele aanhangers woonden in het verborgen de mis bij en riepen de wraak van de "Moeder Gods" en van de heiligen af over de vijanden van de kerk. Het Parlement was in de plaats van de Anglicaanse

-bisschoppen gekomen en had gevormd een "Comité voor ergerlijke dienaren". Vele duizenden geestelijken werden. als ontuchtigen afgezet, in waarheid omdat zij koningsgezind waren. Vele eerwaardige mannen, als Ussher, Pearson, Pococke en Walton, werden in de ellende gedreven of in de gevangenis geworpen. Sommigen voegden zich, in de hoop op

betere tijden. De afgezette dienaren, „de "malignants" (kwaadaardigen), mochten een vijfde van hun inkomsten behouden, om hen voor de hongerdood te vrijwaren; maar dat was dan ook alles. In naam was de Presbyteriaanse kerk in Engeland de heersende, maar zij kwam niet tot eigenlijke vorming. De Anglicanen lazen hun verboden Book of Common Prayer in stilte en leerden het Independentisme haten bijna meer nog dan het Rooms-Katholicisme.

De Independenten vond men vooral in het leger en onder hen waren de Levellers (Gelijkmakers) de voornaamsten. Zij waren de voorstanders van de volkssoevereiniteit, wilden gelijkheid voor de wet van allen, vrijheid van geweten en godsdienst ook voor atheïsten (niet voor Roomsen) en scheiding van Kerk en Staat, om aldus het Godsrijk voor te bereiden, waarin men Christus wederkomst zou beleven. Zij gingen later samen met de royalisten en Cromwell sloeg hen uiteen. Door hun beginsel, dat Gods openbaring alleen in de mens-zelf geschiedt en hun beperking van de godsdienst tot het zedelijk handelen, werden zij vaders van het Engelse deïsme.

Tallose sekten ontstonden en de antinomistische Wederdopers waren ook hier de gevaarlijkste. Sinds de offerdood van Christus, aldus leerden zij, bestond er voor Gods heiligen geen zonde meer. Voor hen gold geen wet meer.

Naast hen doken op de Chiliasten, vooral in de gedaante van de Quintomonarchianen. Zij verwachtten het duizendjarig ruk als een vijfde monarchie (na die van de Assyriërs, Perzen, Grieken en Romeinen van Daniël 7), de geestelijke monarchie van Christus, die plotseling een aanvang zou nemen. Sommigen zagen in Cromwell de vervulling; het merendeel hunner echter zocht de komst van Christus te verhaasten door de bestaande regering te trachten ten val te brengen; waarom zij in 1659 deelnamen aan de opstand tegen het Parlement, nadat de beide zoons van Cromwell dit erkend hadden; weer anderen beijverden zich voor de terugkeer van Karels zoon naar Engeland.

Bijna ieder, die roemde op een bijzondere openbaring, vond in die verwarde tijd aanhang. De oude Familisten doken ook hier op (mystieke wederdopers, aanhangers van Hendrik Nicolaas en zijn Huis van de Liefde, Family of Love; overl. 1580 te Keulen) met hun beweringen, dat de Bijbel maar papier en inkt is, maar het Woord Gods geest en leven; en met hun eigen hiërarchie, met rangen en orden. Ook waren er de mystieke Soulsleapers (zielslapers), die alles vergaten om de vraag naar de toestand van de ziel na de dood tot de opstanding. Anderen zochten met heilige ernst naar de reine leer gelijk de Seekers (Zoekers); George Fox vooraan, die het land doortrok, mensen zoekend, die hem de waarheid konden onthullen. Dan ging hem het inwendige licht op als de enige kennissen troostbron; alle uitwendige vormen van kerk en godsdienst waren verwerpelijk. Zijn aanhangers noemde hij de vrienden, maar hun spotnaam Quakers (sidderaars; naar hun in zenuwspanning spreken en bidden) kreeg algemeen gelding. Fox (1624-1691) kende toch weer zijn eigen orde: verbod van eed en hoed-afnemen; gebod van •soberheid in spijs en kleding. Hij kwam herhaaldelijk in gevangenschap door zijn verstoren van openbare kerkdiensten. Zijn volgelingen weigerden de eed aan Cromwell en werden gestraft. Zijn ergste lijdensperiode begon onder de Restauratie, maar onder de koningstadhouder ging ook hem de poort van de vrijheid open. Uit verzet tegen conformatie aan de formuleren van de kerk kwam op de leer van het inwendige licht, welke leer de moeder werd van die van de autonome gemeenten en de vrije, godsdienstige persoonlijkheid. Uit verzet tegen het intellectualisme van kerken leerdrijvers kwam op het spiritualisme, dat met de geloofsformule, ook het geloof zelf achteruit drong en alles bouwen ging op eigen wedergeboorte en bevinding. Het spreekt voor zichzelf, dat in deze brouwpot van meningen en sekten ook velen tot modernisme (Socinianisme) of atheïsme kwamen.

Baxter

Elisabeth had gesympathiseerd met het ritualisme; Jacobus en Karel I steunden met volle kracht deze repristinerende kerkpolitiek; en dit alles kon de Puriteinen slechts sterken in getal. Deze machtige groep wilde oorspronkelijk de Staatskerk niet ontrouw worden; men denke slechts aan de vader van Richard Baxter (1615-1691), die arme landedelman en zijn moeder, die om hun ingetogen leven en streng-godsdienstige opvattingen Puriteinen werden genoemd, ofschoon zij tot de Staatskerk bleven behoren. Baxter werd geboren in Rowton (Shropshire),

kon slechts, door geldgebrek, een voorbereidende school bezoeken en ging het leven in met wat Latijn, een oppervlakkige kennis van Grieks, geen Hebreeuws en geen wiskunde. Hij was zwak en leed lichamelijk veel. "Zwakte en pijn hielpen mij te studeren, hoe te sterven; dan zetten zij mij er toe te studeren, hoe te leven". In 1638 werd hij geordend en kreeg een aanstelling als Hoofd van de Vrije School te Dudley. Van 1640 tot 1642 is hij hulppredikant van de onwaardige pastor Dance, te Kidderminster. Deze stad was berucht in het gehele graafschap om haar zedelijk en godsdienstig verval, maar in een veeljarige arbeid van het Woords en van het gebeds mocht Baxter haar omwerken tot een modelgemeente. Intussen werd hij in het voorjaar van 1641 door de wet, die de Staatskerk afschafte, uit zijt ambt gezet. Toen sloot hij zich aan bij Cromwell en diende drie jaar lang het Parlementsleger als veldprediker in Coventry, de enige niet-Independent in dat leger, door Cromwell, die hem wel bezocht, niet gestoord, maar ook niet geëerd; ook later blijvend gepasseerd. In 1647 werd hij zwaar ziek; drie weken lang lag hij in een eenzaam kamertje in een afgelegen dorp, door de dood bedreigd; dan nam een aanzienlijk beschermer, Sir Thomas Rouse, hem onder zijn zorgen. Toen schreef hij het boek, waarvan de grondgedachten in dat stille kamertje in hem waren gevormd, *The saffies everlasting rest* (Over de eeuwige rust van de heiligen); het kwam klaar in 1649. Zonder boek of Bijbel begon hij zijn doods- en eeuwigheidsgedachten neer te schrijven, om zijn lijden te overwinnen, alles vanuit het gezichtspunt: "Laat ons ons benaarstigen om in deze rust in te gaan"!

Met één slag was hij beroemd. Teruggekeerd in Kidderminster werkte hij daar met grote zegen veertien jaren lang. Toen Cromwell tot de hoogste macht klom, uitte Baxter openlijk zijn afkeuring en zei de Protector, dat het eerlijke landsvolk hun oude monarchie voor een zegen en niet als een kwaad beschouwde. In 1660 ging hij naar Londen, om Karel II te begroeten, werd aangesteld als een van de-koninklijke kapelaans, maar weigerde het bisdom Herford, toen de koning met zijn hoog-kerkelijke plannen voor de dag kwam. Nadat de koning de Uniforiniteitsacte had doorgedreven, scheidde Baxter zich van de Staatskerk af en begon, beschimpt, vervolgd, zonder inkomsten, een rusteloos zwerversleven. De beruchte bloedrechter Jeffreys liet hem gevangen zetten (1M jaar; 1684/1685). Toen hij zich wou verdedigen, riep Jeffreys: "Richard! Richard! denkt ge dat we je het Hof willen horen vergiftigen? Richard, je bent een oude schurk; je hebt boeken genoeg geschreven om een kar te laden. Was je veertig jaar geleden uit Je schrijverij uitgewipt, dan was dat gelukkig geweest!"

Toen Baxter vrij kwam, was het juist de tijd, dat de koning de Non-conformisten weer nodig had, en Baxter kon vrij preken, zonder vaste plaats, vaak voor duizenden.

Onder Willem III en Maria, die door hun Tolerantie-acte het werk van de kerkelijke vereniging begonnen, kreeg ook Baxter rust in zijn laatste levensjaren.

Het Puritanisme heeft, als reactieverschijnsel, veel in onstuimigheid verwoest, vooral als fanatisme hoogtij vierde, zoals in 1641, bij de georganiseerde kerken- en beeldenstormerij. In 1643 liet Cromwell veel kostelijks breken en vernietigen in en aan de kathedralen van Peterborough, Norwich en Canterbury. Maar het Puritanisme heeft veel meer opgebouwd en dat aan goederen van blijvende waarde. Zijn geest is blijven leven in de Baptisten, Independenten, Presbyterianen en Wesleyanen; maar ook in de godsvrucht van het Engelse volk, in zijn eerbiediging van de heiligheid van het huwelijk, in de reinheid van het gezinsleven, in de achting voor de vrouw, in zijn strenge zondagsheiliging en zovele andere dingen, geboren uit de grote, protestantse traditie.

Karel II

De afkeer van de Puriteinse tirannie was een belangrijke factor in de dolle volksvreugde bij de verwelkoming van Karel II. Deze was een begaafd man, maar zedelijk zonder remmen en oneerlijk van karakter. Hij helde persoonlijk over tot het Rooms-Katholicisme, maar gaf zich, om politieke redenen, uit voor. Anglicaan. Brieven van Protestanten in Frankrijk tekenden hem als ijverig Presbyteriaan; en hij zou ook wel van het voorbeeld van zijn vader iets geleerd hebben, rekende men. Aan het gezantschap van de Puriteinen, naar Karel in Breda gezonden, deed hij volledig-bevredigende beloften en in mei 1660 haalde Londen hem met gejubel in; vergetende, dat men met een Stuart te doen had.

Het scheen aanvankelijk naar wens te gaan; enige Puriteinse predikanten werden kapelaan van de koning (o.a. Calamy, Reynolds en Baxter). Dat de Anglicaanse kerk nog altijd de greep had op de grote massa van het volk, bleek uit de geringe moeite, waarmee alles in de oude stand weerkeerde. Daar was geen Parlementsbesluit voor nodig. Wel werden door zodanig besluit alle met een ambt of plaats begiftigden van weleer in hun positie hersteld. Juxton werd primaat. Aan enige Puriteinen werden bisschopszetels aangeboden. Reynolds nam aan; Baxter bedankte aanstonds beslist; Calamy, eerst er vóór, bedankte daarna ook en de anderen volgden hen.

Over het algemeen werden de restauratie van de kerk en de terugkeer van vele geestelijken met warmte verwelkomd; maar voorlopig bleef grote wanorde heersen. Aan de geschonden kathedralen en kerkgebouwen viel veel te herstellen; en groter nog was de moeite, om straks d vacatures te bezetten, ontstaan door het afzetten van de duizenden Non-conformisten; want koning en Parlemen keerden, zoals wij zien zullen, de koers.

Merkwaardig is het, dat juist in die tijd de Anglicaanse kerk de beschikking had over een aantal leidende theologen van buitengewoon formaat. Onder deze Godgeleerden uit Karels tijd (Caroline divines) noemen we Bull, schrijver van het monumentale werk Verdediging van het niceens geloof, John Pearson (1686), uitlegger van de Geloofsbelijdenis in een nog waardevol tekstboek van de kerk; Cosin, Barrow, Ken, Stillingfleet, Hammond (een van de knapsten) en Jeremy Taylor (1613-1667), een van de grootste predikers van de Engelse kerk; verwant met Dr. Rowland Taylor, martelaar onder Maria; zijn vader was barbier; trok, tijdens enige lezingen voor een vriend in St. Pauls gehouden, de aandacht van Laud en won diens bescherming, later die van Juxton; werd later, als hofprediker, van Romanisme verdacht. In de burgeroorlog stond hij aan de kant van de koning; kreeg van deze een eredoctoraat; schreef een verdediging van het Episcopaat; werd als veldprediker gevangen genomen door het Parlementsleger; spoedig vrijgelaten; maar zag, dat het, getij van het royalisme verlopen was. "In de grote storm, die het schip van de kerk geheel aan stukken sloeg, was ik ge, worpen op de kust van Wales" zo verhaalt hij zelf en zegt, hoe hij, in een kleine boot dacht te kunnen genieten van de rust en stilte, waarop hij in Engeland niet kon hopen. Behalve de troebelen van de burgeroorlog had hij immers het verdriet beleefd van de dood van zijn vier zoons en zijn vrouw; hier, in Wales, in Newton-hall, stichtte hij, met twee geleerde vrienden, een school; en later trouwde hij met een gefortuneerde dame; maar het fortuin van zijn vrouw werd gesloopt door de boeten en inbeslagnemingen van de Parlementspartij. Taylor schrijft: "Hier wierp ik het anker en denkende veilig te varen, volgde de storm mij met zulk een onstuimige hevigheid, dat hij een kabel brak en ik mijn anker verloor en zo werd ik opnieuw blootgesteld aan de genade van de zee en de vriendelijkheid van een element, dat zaken noch personen onderscheiden kon; en als Hij, die stilt het woeden van de zee en het rumoer van de baren en de dwaasheid van zijn volk, mij niet een plank beschikt had, zou ik verloren zijn, geweest voor al de gelegenheden van berusting en studie .."

April 1660 ging hij naar Londen en tekende de loyaliteitsverklaring; 29 mei zag hij Karel in triomf Londen binnentrekken; en in augustus werd hij aangesteld tot bisschop van Down en Gonnor. De Restauratie heeft menig waardeloze parasiet verhoogd en menig waardig loyalist teleurgesteld; maar zij bracht een zetel aan tenminste één oprecht en vroom man. Later werd Taylor kanselier van de universiteit van Dublin en lid van de Ierse Raad. Vanwege zijn "deugd, wijsheid en ijver" werd aan zijn bisdom toegevoegd (administratief) de zetel van Dromore. Hij had hier veel moeiten, moest 36 dienaren, die niet bisschoppelijk geordend waren en dit ook weigerden, afzetten; kwam dus in strijd met de presbyterianen en zou zich liefst hebben teruggetrokken naar een kleine parochie, waar hij in vrede kon leven. Hij stierf te Lisburn aan een koorts, opgelopen bij het ziekbed van een gemeentelid.

Inzake de kerkelijke unie riep Karel II (maart 1661) een aantal Episcopalen en een gelijk aantal Puriteinen bijeen, ter herziening van het Gebedenboek, in het Savoypaleis (van de bisschop van Londen). De bisschoppen, deels nog uit de school van Laud, waren tegen elke wijziging, terwijl de anderen vrijstelling van de bisschoppelijke ordening wensten en schrapping van allerlei riten en gebruiken, die het eigenaardig karakter van de Anglicaanse kerk tekenen. Resultaat was, dat alleen kleinere correcties en toevoegsels werden aangebracht,

voornamelijk door bisschop Cosin, de vroegere bibliothecaris van Andrewes, o.a. het schone "Gebed voor alle standen van mensen" en de "Algemene dankzegging". Typerend is, dat overal het woord "dienaar" veranderd werd in "priester". Dit Gebedenboek, door het Parlement in 1662 aangenomen, is dus wezenlijk hetzelfde als het tweede gebedenboek van Eduard VI, het oorspronkelijke werk van Cranmer, Ridley en hun medewerkers.

Mei 1662 verscheen een nieuwe Uniformiteitsacte (slechts met 6 stemmen meerderheid aangenomen): de kleine meerderheid herstelde, ondanks alle beloften aan de Puriteinen gedaan, de alleenheerschappij van de episcopale kerk. Deze wet was scherper dan een van de vroegere: alle geestelijken moesten Gebedenboek en ordeningsformulier ondertekenen; hun Covenants-eed en elke poging tot verandering in kerk en Staat afzweren; geen geestelijk ambt mocht worden bekleed zonder priesterwijding; alle wetten sinds Elisabeth bleven van volle gelding. Dit alles was de wraak van de hoogkerkelijke partij op de Puriteinen.

Baxter was een van de eersten, die het ambt neerlegden. Dan volgden 2000 predikanten tegelijk, op één dag uit huis en gemeente verjaagd. 's Zondags tevoren hadden zij afscheid gepredikt. Onder de Puriteinse overheersing hadden de Episcopalen een vijfde van hun inkomsten mogen behouden; deze Puriteinse herders daarentegen kregen niets en moesten zelfs nog het inkomen van het laatste jaar derven. Conventikelwetten werden uitgevaardigd tussen 1664 en 1670: er mochten geen samenkomsten worden gehouden van meer dan vijf personen, buiten het gezin gerekend. Drie maanden gevangenis stond op de eerste, verbanning op de derde overtreding. De "Five Mile act" verbood de afgezette predikanten om op vijf mijlen afstand van een stad of vroegere gemeente te komen.

Door de bittere en wrede vervolgingen werden de elkaar bestrijdende Presbyterianen, Independenten en Baptisten bijeengedreven tot één grote falanx van Non-conformisten en hoewel zij in leer en praxis evenzeer verschilden van elkander als van de kerk van Engeland, zijn zij verbonden geworden in hun afkeer en tegenstand tegenover de Anglicaanse kerk.

Wel scheen de koning zich zijn beloften van Breda te herinneren, want hij vaardigde een Verklaring van inschikkelijkheid uit tot verzachting van de strafwetten. Zo scheen het; in werkelijkheid wilde Karel opening maken voor het Rooms-Katholicisme. Het Parlement was er niet in gekend en liet de koning zijn verklaring intrekken en een Testact sanctioneren (1673). Van alle burgerlijke en militaire ambtenaren werd de suprematie-eed gevorderd, de ondertekening ener verklaring tegen de leer van de broodverandering, en nutting naar Anglicaanse ritus van liet Avondmaal als teken (test) van hun afhankelijkheid aan de Staatskerk. De Puriteinen lieten zich deze wet (die tot 1828 de Non-conformisten van alle staatsdienst en van het Parlement uitsloot) welgevallen, wijl zij een versperring vormde voor het Rooms-Katholicisme; maar zij kwamen bedrogen uit; 8000 dissenters werden om van het gewetens wil met gevangenis en 80.000 op andere wijze gestraft.

Bunyan

In deze dagen moest ook John Bunyan het offer van zijn vrijheid brengen (geb. 1628 te Elstow bij Bedford). Zoon van een ketellapper, oefende hij hetzelfde beroep uit, tot hij bij een nieuwe lichting als soldaat in het Parlementsleger werd ingelijfd. Hij verhaalt van bijzondere bewaringen door Gods voorzienigheid. Hij huwde met een arme vrouw en samen hadden zij niet zoveel als een bord of lepel; maar zij bracht twee boekjes mee: *De eenvoudigen weg ten hemel* en *Praktijk van de vroomheid*; boeken, die hem tot zijn later werk hebben geïnspireerd. De godsvrucht en de vroege dood van zijn vrouw spraken hem aan; hij kwam tot bekering. Door Puriteinse vrienden werd hij geïntroduceerd bij hun predikant, John Gifford, een bekeerd majoor van het koninklijk leger, waar men hem al spoedig om een toespraak vroeg; en Bunyan, die destijds met levendige blijdschap de klokken van Elstow luidde, trok nu de Evangelieklok en predikte geregeld in de dorpjes rond Bedford.

Na de restauratie van de Staatskerk werd hij gearresteerd, wijl hij preekte in het gehuchtje Samsell in een boerenwoning. Zijn tweede vrouw Elizabeth deed gedurig pogingen om hem vrij te krijgen, wees op haar vier kinderen, waarvan er een blind was; maar de wet bleef onverbiddelek. Zijn vrouw zei. "Hij kan en mag het prediken niet laten, want de Geest Gods spreekt door hem." Twaalf jaren verbleef hij in de graafschapsgevangenis te Bedford, begunstigd door een van de wakers, die hem op zijn erewoord zo nu en dan liet uitgaan, om

met vrouw en kinderen samen te zijn.

Door de Inschikkelijkheidsverklaring van 1672 kwam hij vrij en kreeg zelfs verlof om predikant te zijn. Na drie jaren moest de koning deze wet intrekken en omdat Bunyan doorging met preken, werd hij tot zes maanden gevangenis veroordeeld en gesloten in de stadskerker op Bedford Bridge. Hier schreef hij zijn *Pilgrims Progress*. Na zijn vrijlating nam zijn gehoor geweldig toe in aantal; hij had het hart van het volks gewonnen. Koning Karel vroeg eens aan dr. Owen: "Hebt gij ook die ketellapper gehoord?"

"Ja, Sire", antwoordde deze stoere Independent, "en ik gaf al mijn geleerdheid er voor, als ik kon preken als hij".

Tekenend voor het gebeuren van die dagen was juist dat gesprek, dat Karel met John Owen had. Owen (1618 1683) was een van de grootsten onder de Puriteinse Godgeleerden. Verdreven door Lauds wetten van de universiteit, werd hij particulier kapelaan, ging over van het Presbyterianisme tot het Independentisme, werd kapelaan van Cromwell, later deken van Christ Church College in Oxford, vanwaar hij na Cromwells dood verjaagd werd. Toen de koning hem bij zich liet komen, had hij een onafhankelijke gemeente in Leadenhallstreet, Londen; maar stond, ook bij de Anglicaanse leiders en bij de hovelingen in grote achting vanwege zijn bekwaamheid, gematigdheid en invloed. De koning had bij die gelegenheid een gesprek van twee uren lang met Owen en gaf hem daarna duizend guinjes om te verdelen onder hen, die het meest geleden hadden onder de strafwetten!

In zijn dagen was John Tillotson (t 1694) aartsbisschop van Canterbury. Diens preken maakten zulk een opgang, dat Voltaire hem noemde de wijste en welsprekendste prediker van Europa, voor wie zelfs Massillon moest onderdoen. Deze overdrijving illustreert, dat sinds de Reformatie geen Engels prediker zo op het vasteland gelezen, werd als Tillotson. Zijn preken zijn ook in het Nederlands vertaald. Hij brak met de zwaarwichtige, wijdlopijge retoriek van die dagen (een preek van de reeds genoemde Isaäc Barrow (overl. 1677), die experimentele wijsgeer ook op de kansel, bij gelegenheid van een collecte voor een ziekenhuis, duurde 3 ½ uur!). Tillotsons preken zijn voor alles nuchter en duidelijk, zakelijk en scherpzinnig, maar toch sierlijk: hij was de gezochte prediker van de intellectuelen.

Onder de zware vervolgingen van de Non-conformisten werden heel wat sektarische elementen uitgezuiverd; maar bij velen ging ook de specifiek-godsdienstige belangstelling achteruit; al beduidde dit weer niet, dat men toegeeflijker werd inzake de Roomse propaganda. Er werd zelfs in en buiten het Parlement lang gedebatteerd over een Exclusion Bill (Uitsluitingswet) ten opzichte van van het konings broeder Jacobus, hertog van York, een bekrompen Roomsgezinde, die bovendien met een Roomse prinses getrouwd was, wat weer een reeks Roomse soevereinen beloofde. Merkwaardigerwijze voorkwam de invloed van de kerk van Engeland de aanneming dezer wet, omdat de kerk het opnam voor erfelijke rechten, die door iemands godsdienst niet kunnen te niet gedaan worden.

Jacobus II

In 1685 stierf Karel II plotseling en Jacobus II (1685* 1688) meende, door een reeks van aanmatigende wetten, land en volk opnieuw te kunnen romaniseren. Hij begon met gedeeltelijk de Testact van 1673 buiten werking te stellen en antwoordde op een protest van het Lagerhuis door verdaging van het Parlement. Hij zette zijn dwaze politiek voort door enige welbekende Roomse pairs in zijn Raad van State op te nemen, door kolonies van Jezuiten, Benedictijners, Franciscaners en Karmelieters in Londen te vestigen en door het oude en gehate Hof van de Hoge Commissaris weer in te stellen. Zo kras en onbeschaamd waren deze maatregelen, dat zelfs Rome en Spanje de koning wezen op het gevaar van zijn politiek. In 1687 gaf Jacobus zijn Verklaring van Inschikkelijkheid, waarin hij met een vrijstellende macht, die volgens hem aan de kroon toekwam, ophief alle strafwetten tegen de Non-conformisten en alle sekten machtigde, inclusief de Rooms-Katholieken (maar om hen ging het eigenlijk!), om naar eigen rit en gebruiken hun erediens ten te houden. Toen hij nu de universiteit van Oxford, speciaal Magdalen College, omzette in een Rooms seminarie, bleek, dat het zijn bedoeling was, om de kerk van Engeland als gevestigde staatskerk uit haar plaats te ontzetten en daarvoor in de plaats te stellen de Rooms-Katholieke kerk.

Nu sloegen de Staatskerkmannen en Non-conformisten de handen ineen tegen deze

gemeenschappelijke vijand. Zeven bisschoppen brachten de koning over een remonstrantie van alle bisschoppen, gesteund door de leidende Non-conformisten, de hoofden van de oude Puriteinse partij. De koning weigerde toe te geven, de bisschoppen werden naar de Tower gezonden, spoedig verhoord en onder toejuiching van het volk, vrijgelaten. Jacobus zag zich nu van allen alleen gelaten, Hogerhuis en Lagerhuis waren in oppositie tegen zijn regering. Behalve de kleine groep Roomsgezinden had hij alle groepen en partijen en sekten diep beledigd; bovenal had hij getwist met de Anglicaanse Gemeenschap, wier trouw, ook aan het Huis Stuart spreekwoordelijk was geweest, maar die hem nu aan zichzelf overliet. In enkele maanden speelden zich gebeurtenissen af, bekend als de Glorieus Revolution 1688/1689). De uitnodiging van de leiders van de verschillende partijen aan.

Willem van Oranje en zijn vrouw Maria, oudste dochter van Jacobus, om over te komen, werd door dezen, nadat hij de titel van prins-gemaal geweigerd had, aangenomen, toen het Parlement Willem III en Maria tot koning en koningin van Engeland had benoemd (23 februari 1689), onder opstelling van een Verklaring van Rechten.

Het leger verliet de onpopulaire Roomse koning, die naar Frankrijk vluchtte; en met Oranje kwam voorgoed de vrijheid in het land.

XV. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN HET NAREFORMATORISCHE TIJDPERK. door Dr. D. Nauta

Algemene situatie, 72 Consolidatie, 77 Banden van eenheid tussen de Gereformeerde kerken, 83 Nieuwe Academies, 87 Eenheid in Belijdenis, 90 Eenheidsfront tegen Rome, 100 Leiding bij de kerk in Nederland, 102 Frankrijk, Edict van Nantes, 110 Schotland, 115 Zwitserland, 121 Andere landen, 123 Inzinking en achteruitgang, 124 Toestand bij de overgang van de eeuw, 129.

Algemene situatie

Toen Calvijn in 1564 stierf, vrijwel arm naar de wereld, liet hij niettemin een rijke erfenis na. Niet het minst dank zij zijn eigen bezielend optreden door woord en geschrift, dan ook dank zij de ijver en de trouw door zijn leerlingen en volgelingen wijd en zijd aan de dag gelegd, had zich in onderscheidene landen de Gereformeerde kerk gevestigd, een kerk gezuiverd van allerlei valse bijmengselen, vrij van de Roomse zuurdesem, teruggekeerd tot de sobere eenvoud van Gods Woord.

Wel had de Roomse kerk in meer dan één land, met name in het Zuiden van Europa; haar sterk overwicht weten te handhaven. In landen als Italië, Spanje en Portugal was aan elke opkomende Reformatorische actie op bloedige wijze de kop ingedrukt. Elders echter, vooral in het Westen van Europa, doch eveneens tot ver naar het Oosten, was de Reformatie bezig de eerste aan bod te worden. Daarbij beperkte de invloed van de Lutherse kerk zich in hoofdzaak tot de Duitse landen. Buiten Duitsland waren het eigenlijk alleen de Scandinavische landen met Finland, waar voor haar op ruime schaal hoofden en harten zich ontsloten. In alle andere landen viel de doorwerking van de door Calvijn verkondigde beginselen te bespeuren. De Gereformeerde kerk toonde er zich bij de aanvang levenskrachtig en ging er een schone toekomst tegemoet, rijk aan beloften.

Haar kracht school niet in het aantal van degenen, die zich bij haar hadden aangesloten, of in enige uitwendige glans, welke de massa moest imponeren. Want omtrent het getal van wie door de, Reformatorische beginselen gegrepen waren, meet men zich niet een overdreven voorstelling vormen. Zij bleven in de meeste landen verreweg de minderheid van de bevolking uitmaken. Alleen in gebieden, waar ook de overheid met de Reformatie meeding en deze de leiding aan zich trok, was de uiterlijke toestand vanzelfsprekend vrij wat gunstiger. Een voordeel betekende die steun van de wereldlijke macht evenwel gewoonlijk niet. Het bewaren van het zuiver karakter van de Gereformeerde kerk kwam er niet weinig door in het gedrang. Het voorbeeld van Engeland, waar de kerk, hoewel het Gereformeerde type vertonende, een geheel eigen ontwikkeling doorgemaakt heeft, gelijk reeds in een vorig hoofdstuk werd geschetst, laat dit duidelijk zien.

Ook was er geen sprake van een machtige, wijdvertakte organisatie, waarin alles wat Gereformeerd heette, samenwerkte en van één centraal punt uit naar vaste ordeningen gedirigeerd werd. Maar de kracht dezer kerken lag in de diepgewortelde geloofsovertuiging van haar leden, in de kloeke geloofsmoed van haar predikers, in het blijmoedig getuigen en de doodsverachting van haar martelaren, in de frisheid van haar nieuwe Belijdenis, waaromheen als om hun vaandel allen tezamen zonder schromen zich schaarden tot de geestelijke strijd tegen dwaling en bijgeloof. De volstreekte gehoorzaamheid aan Gods Woord, de volledige overgave aan de zaak van het Heeren, het met beslistheid opkomen voor de ere Gods, daarin opende zich, bij alle menselijke zwakheid die in deze geweldige worsteling niet uitbleef, het geheim van haar adeldom.

Een groot deel van Zwitserland, met uitzondering slechts van de Rooms gebleven kantons, kon tot de Gereformeerde kerk worden gerekend. De vrijheid en zelfstandigheid tegenover de macht van de overheid, die Calvijn voor haar had gevindiceerd, was eigenlijk alleen in Genève te vinden. Overal elders berustte de zeggenschap in kerkelijke aangelegenheden, in meer of minder sterke mate, bij de overheid. Nog kort te voren was, op het voorbeeld en door de invloed van Bern, een beslissing in die geest gevallen te Lausanne, en had Pierre Viret, die lange jaren aaneen daar voor de vervulling van Calvijns ideaal gestreden had, deze, stad

moeten verlaten voor Genève (1559). Die toestand vormde een belemmering voor het totstandkomen van een levenskrachtige gemeenschap tussen de kerken in de onderscheidene kantons en steden, al ontbrak daarom nog niet ieder contact. Naast Beza (1519-1605), de opvolger van Calvijn, was het vooral Bullinger in Zürich, van wiens persoonlijkheid een sterke binding uitging. Hij was de opsteller van de *Confessio Helvetica posterror*, welk Belijdenisschrift door deze kerken algemeen aanvaard werd (1566) en eveneens in de kerk buiten Zwitserland groot gezag zou erlangen.

In Frankrijk stond het er met de Gereformeerde kerk vrij gunstig voor. Gelijk reeds in een vorig hoofdstuk werd meegedeeld, was het hier in 1559 tot een nauwe aaneensluiting van alle over het land verspreide gemeenten gekomen. Een gemeenschappelijke Belijdenis en kerkorde, geheel in de geest en niet zonder voorkennis van Calvijn tot stand gekomen, waren het duidelijk symbool van die eenheid. De kerk bleek over een sterke werfkracht te beschikken. Velen uit alle standen van de bevolking, de adel niet uitgezonderd, voegden zich bij haar. In de godsdienstoorlog, die reeds ontbrand was en die tot het einde van de eeuw, met slechts korte onderbrekingen, in verschillende fasen zou voortgezet worden, ontbrak het voor de Hugenoten, gelijk de Gereformeerden hier genoemd werden, niet aan successen. De zaak van de religie was met de politieke strijd onafscheidelijk verbonden. In de edele Gaspard de Coligny (1519-1572), met zijn diepe vroomheid en ernstige levensopvatting, bezaten de Hugenoten een voortreffelijke vertegenwoordiger.

Ook in Schotland waren de vooruitzichten alleszins gunstig. Nadat in 1560 de Confessie was aangenomen en de liturgie en kerkorde vastgesteld, beschikte John Knox er over een geweldige invloed. Zo consequent mogelijk trachtte deze trouwe volgeling van Calvijn diens beginselen in toepassing te brengen. Vooral onder de burgerij en de lagere adel vond hij grote aanhang. De Roomse kerk mocht hier en daar, met name in het noordelijk gebied, nog stand houden, met haar macht was het niettemin voorgoed gedaan. In de eeuwen, die volgden, zou zij zich uit haar val niet weer oprichten. De triomf van het Calvinisme scheen ten volle gewaarborgd te zijn.

Een minder rooskleurige aanblik bood de Gereformeerde kerk in de Nederlandse gewesten. Wel ontbrak het, speciaal in het Zuiden, niet aan vurige en kloeke volgelingen van Calvijn. Onder de predikanten vond men ook krachtige figuren genoeg, in staat en bereid aan de arbeid van de Reformatie de nodige leiding te geven: een Guido de Brès (of Bray 1522-1567), de opsteller van de Nederlandse Geloofsbelijdenis; een Petrus Dathenus (1532-1588), die de Heidelbergse Catechismus vertaalde en voor een psalmberijming zorg droeg; een Caspar van der Heyden (1530-1586), die met Dathenus een werkzaam aandeel heeft gehad aan de opstelling van de liturgische formulieren. En naast hen verrees de gestalte van een Marnix van Sint Aldegonde, een even onderlegd theoloog als hij een bekwaam staatsman was, die door geschrift en daad zich een overtuigd pleitbezorger van de zaak van het Calvinisme betoonde. Voorts was het in de Zuidelijke gewesten tot een begin van organisatie gekomen op de geheime Synodes, welke, sedert 1563 hier en daar, vooral in Antwerpen, vergaderden. Maar de tegenstand, waarmee de Gereformeerden van de zijde van de regering en van de Roomse autoriteiten te kampen hadden, was ongeëvenaard fel en scherp. Dreigend verhief zich boven hun hoofden het zwaard van de vervolging. Velen hadden huis en have verlaten om elders, buiten de grenzen van het vaderland, een veilig toevluchtsoord te zoeken. Zo hadden zich op onderscheidene plaatsen in Duitsland en Engeland vluchtelingenkerken gevormd. De gemeente in Londen, met haar predikanten Wouter Delenus en Maarten Micron, had veel te danken gehad aan Johannes à Lasco, die, uit Polen afkomstig, eerst te Emden en vervolgens in Engeland heel veel had bijgedragen tot de opbouw van het kerkelijk leven en die daarna in zijn geboorteland in 1560 was overleden. Zou het evenwel, ondanks alle vervolging, ook op eigen erve mogelijk blijken het Gereformeerde leven in stand te houden en tot krachtige openbaring en rijke bloei te brengen?

Mocht al in Duitsland onder de Protestanten het Lutheranisme oppermachtig zijn; sommige vorsten hadden niettemin, overeenkomstig hun bevoegdheid, voor hun land ten gunste van de Gereformeerde Belijdenis gekozen. Dit was het geval in gedeelten van het Rijnland, in Hessen en speciaal ook in de Palts. De Academie te Heidelberg vormde, onder de regering van

keurvorst Frederik III (1559-1576), naast Genève voor de Gereformeerde wereld een betekenisvol centrum. Reeds in een ander verband werden de namen van haar hoogleraren Ursinus, aan wie in hoofdzaak de Heidelbergse Catechismus te danken valt, en Olevianus vermeld. Hieraan kan nog de naam van Zanchius (1516-1590) worden toegevoegd, die, uit Italië geboortig, onder invloed van Bullinger en Calvijn zich aan de zijde van de Reformatie had geschaard en na een tijdlang in Straatsburg als hoogleraar en in zijn vaderland als predikant gewerkt te hebben, sedert 1568 te Heidelberg dogmatiek doceerde. Het was een bescheiden positie, die de Gereformeerde kerk in Duitsland innam. Zou het haar gelukken zich te handhaven en allengs haar invloedssfeer uit te breiden, of zou zij op de duur geheel worden teruggedrongen?

Voor wat het verder oostwaarts gelegen deel van Europa betreft, schenen er nog grote mogelijkheden te zijn. Vooral met betrekking tot Polen en Litauen en tot Hongarije mochten de Gereformeerden goede verwachtingen koesteren. In Polen had immers de arbeid van à Lasco, over wie reeds werd gehandeld, en van zijn vriend Lismanini, die in 1566 overleed, kostelijke vruchten gedragen. Toch kon het geen verwachting zijn zonder vrees. Want de invloed van de Antitrinitariërs, met wie reeds à Lasco tijdens zijn leven te strijden had gehad, was aldoor klimmende, niet het minst door toevloeiing van aanhangers uit andere landen. Zelfs een man als Lismanini bleef niet geheel vrij van de smet dezer dwaling. Sterker stonden de Gereformeerden in Hongarije er voor. Sedert 1562 hadden onderscheidene Synodes zich met de zaak van de Belijdenis beziggehouden. Te Debreczen viel eindelijk in 1567 de beslissing: men aanvaardde als Belijdenis van de kerk de Confessio Helvetica en de Heidelbergse Catechismus.

Over het geheel genomen waren voor de Gereformeerde kerk in Europa de vooruitzichten niet ongunstig. Niettemin zag zij zich voor een uiterst zware taak geplaatst. De gesteldheid van zaken verschilde aanmerkelijk van de toestand, die Luther aantrof, toen hij indertijd zijn Reformatorische actie aanving. De Roomse kerk was tot een nieuw leven ontwaakt. Op het concilie van Trente had zij haar standpunt bepaald.

Voortgestuwd door de nieuwgestichte orde van de Jezuïeten, ging zij een geweldige macht ontplooiën om het verloren terrein, het mocht kosten wat het wilde, te herwinnen. Daarenboven kon zij staat maken op de bescherming en de steun van de machtigste vorsten. Het vereiste de grootste krachtsinspanning om tegen dat gerestaureerde Rome zich te handhaven. Tegelijkertijd zagen de Gereformeerden zich genoodzaakt nog naar een andere kant front te kiezen. De Lutherse waren namelijk weigerachtig gebleken in eendrachtige verbondenheid met hen op te trekken tegen de gemeenschappelijke vijand. Nog in zijn laatste levensjaren had Calvijn van die zijde, met name: in geschriften van Joachim Westphal (1510-1574) predikant te Hamburg, felle aanvallen op zijn Avondmaalsopvatting moeten verduren. Ondanks zijn vurige begeerte naar eenheid had hij daarom tegen hen de wapenen moeten scherpen. En op een gunstige wijziging in deze relatie viel vooreerst niet te hopen. Eindelijk zij nog geconstateerd, dat de Gereformeerden het als hun dure roeping moesten aanmerken zich steeds weer van allerlei revolutionaire stromingen en onschriftuurlijke sekten te distantiëren.

Het leed geen twijfel, of de Gereformeerde kerk, nauwelijks nog gevestigd, ging een zware worsteling tegemoet.

Consolidatie. Zwitserland

Eerste taak was het, bedacht te zijn op verdere consolidatie en uitbreiding alsmede zorg te dragen voor een nadere organisatie van wat in de enthousiaste aanloop van het begin reeds tot stand gebracht was. Niet overal kostte zulks gelijke inspanning. In Zwitserland bleef de toestand, zoals hij was bij het sterven van Calvijn, vrijwel bestendig. Nieuwe overgangen van kantons kreeg de Reformatie er niet te boeken. In de Roomse kantons maakte integendeel de geest van de contra-Reformatie zich sterk, dank zij vooral het optreden van aartsbisschop Borromeüs van Milaan. Luzern en Freiburg werden in handen van de Jezuïeten sterke burchten, van waaruit zij de Gereformeerden bestookten. Aan deze gelukte het echter hun positie, zij, het al niet te versterken, dan toch voor het minst te handhaven. Ook de politieke

bedreiging, waaraan speciaal Genève van de zijde van de hertog van Savoye gedurig blootstond, werd met goed resultaat afgewend. Maar hiermee is feitelijk ook alles gezegd. Van een toenemende innerlijke groei was geen spoor te bekennen. Elke nauwere aaneensluiting van de kerken in de verschillende kantons liet op zich wachten.

Schotland

In Schotland maakte de kerk een periode, van rustige ontwikkeling door. Na de dood van John Knox werd zijn arbeid, in dezelfde streng-Calvinistische geest, voortgezet door Andrew Melville (1545-1622), die een gedeelte van zijn studiejaren in Genève had doorgebracht en die ontegenzeggelijk met een groot organisatorisch talent was begiftigd. Het gelukte hem het instituut van superintendents, dat onder Knox was getolereerd en dat voor de invoering van een gematigd Episcopalisme gunstig geacht kon worden, op zij te schuiven en de zuiver-presbyteriaanse beginselen tot triomf te brengen. Hij was de opsteller van het *Second Book of Discipline*, dat in 1581 door de Synode van Glasgow werd aangenomen en in de plaats trad van de eerste kerkorde van 1560. Hierin werd met kracht het onderscheid tussen wereldlijke en kerkelijke macht naar voren gebracht en Christus beleden als het enige en volstrekke Hoofd van de kerk. In 1529 verwierf deze kerkorde de approbatie van het Parlement. De rechten en vrijheden der kerk waren daarmee gewaarborgd. Onbelemmerd konden de grote Synodes, die niet door de provinciale Synodes werden gekozen, maar rechtstreeks uit de presbyteries samengesteld werden en die als General Assemblies bekend staan, samenkomen en arbeiden aan de opbouw van het kerkelijk leven. Aan alle kanten stond de natie open voor de machtige inwerking van de kerk.

Frankrijk

Heel wat moeite en strijd heeft het gekost, voordat in Frankrijk de Gereformeerde kerk haar bestaanspositie gewaarborgd kon achten. Aanvankelijk nam de oorlog, waarin de kwestie van de religie telkens weer de voornaamste inzet van de strijd vormde, voor de Hugenoten een niet ongunstig verloop. Het had er zelfs veel van weg, dat onder Karel IX (1560-1574) de leiding van Frankrijks politiek aan Coligny ging toevallen, hetgeen zonder enige twijfel, ook aan de zaak van het protestantisme in geheel Europa ten goede zou zijn gekomen. Maar de gebeurtenissen van de Bartholomeüsnacht (24 augustus 1572), waarbij Coligny tezamen met heel de bloei van de Hugenootse adel het slachtoffer werd van de boze aanslag, door Catharina de Medicis beraamd, sloegen aan alle verwachtingen op wrede wijze de bodem in. Door de burgeroorlog werden de krachten van het land steeds meer verteerd. Frankrijk dreigde er aan ten gronde te gaan. Dit werd door de hugenoots-opgevoede Hendrik van Navarre, die dank zij een samenloop van onvoorziene omstandigheden in 1589 tot de regering werd geroepen en als Hendrik IV de troon beklom, verstaan. In het welbegrepen belang van zijn volk meende hij te handelen door zelf naar de Roomse kerk terug te keren (1593). Een renegaat, in die zin dat hij zijn vroegere geloofsgenoten volledig de rug toewendde, werd hij evenwel niet. Hij bleef hun integendeel gunstig gezind, en wist, ondanks het verzet van paus Clemens VIII en anderen, te bewerken, dat hun bij het edict van Nantes (13 april 1598), zij het ook een beperkte, godsdienstvrijheid werd verleend. De Hugenoten zouden niet slechts de vrijheid bezitten om God te dienen naar de inspraak van hun geweten, maar zouden ook overal in de lande, waar zij tot een zeker aantal gewoon waren geweest, samen te komen, met uitzondering van enkele nader aangeduide steden, onbelemmerd hun ere, dienst mogen uitoefenen. Politieke en militaire waarborgen moesten hun de eerbiediging van deze rechten en vrijheden verzekeren. Frankrijk was hiermee het eerste land, dat officieel twee godsdiensten naast elkander toeliet. De Gereformeerde kerk, die zich dusdoende een erkende plaats in het nationale leven veroverde, had inmiddels niet verzuimd haar eigen organisatie verder uit te bouwen. Aan de vergaderingen van kerkenraad en Synode was als nieuw tussenlid toegevoegd de "colloque", die overeenkomst vertoont met onze classis. Reeds vroeger had in Waadtland, met name in het gebied van Neuchâtel, een dergelijke "colloque" ingang gevonden, al was zij daar uitsluitend uit predikanten samengesteld en telde zij niet, gelijk in Frankrijk, ook ouderlingen onder haar leden. In overeenstemming met de groei van de kerk en met de toenemende belangen, welke zij kreeg te behartigen, had de kerkorde de vereiste uitbreiding ontvangen.

Nederland

Ook in de Nederlanden heeft de Gereformeerde kerk zich niet dan met de uiterste inspanning kunnen handhaven. Het begin, in het wonderjaar 1566, leek zo schoon. De corisistoriën hadden zich nauw verbonden, vastbesloten de zaak van de religie in één ruk er bovenop te brengen. Aan de steun van machtige kooplieden uit de rijke handelssteden van Vlaanderen, Antwerpen voorop, mankeerde het niet. En mochten ook de aanzienlijkste edellieden zich afzijdig houden, brede groepen uit de lagere adel aarzelden niet van hun sympathie voor de zaak van de religie te doen blijken. Gezamenlijk boden zij, onder leiding van \$rederode, aan de landvoogdes Margaretha een smeekschrift aan, bij welke gelegenheid zij zich, op geringschattende wijze als geuzen r sedertdien voor hen een erenaam -hoorden betitelen. Naar de Hagepreken, welke voor de heimelijke samenkomsten van die van de nieuwe religie in de plaats traden, stroomden de mensen van heinde en ver toe, begerig om te luisteren naar het Evangelie van de vrije genade. In stad na stad, te beginnen in Vlaanderen, maakte de volksmassa, veelal tegen de zin en de bedoeling van de predikanten, zich op om met ruw geweld de kerkgebouwen te zuiveren van heiligenbeelden en andere superstitieuze voorwerpen. Het scheen, alsof het Calvinisme stormenderhand de harten voor zich ging winnen en heel het land onder zijn beslag zou brengen.

Maar reeds spoedig was de omkeer gevolgd. Alva's komst (1567) betekende een wrede verstoring van opgewekte verwachtingen. Op korte termijn werd de opstand uiteengeslagen, zij het niet geliquideerd. Talrijk waren de slachtoffers, die vielen door beulshanden of omkwamen door het moordend lood van de soldaten, die stad na stad belegerden en innamen. Vele ballingen zochten heul in den vreemde. De besten dachten echter niet aan overgave. Daarbij bleken de Gereformeerden de onverzettelijke kern van de opstand te vormen. Prins Willem van Oranje, die steeds meer als de bezielde leider naar voren trad, en voor wie geen offer van geld en goed, van eigen rust en naam, zelfs van het bloed zijner verwanten te zwaar woog ten behoeve van de vrijheid van de natie, beleed met de Potentaat van de Potentaten een vast verbond te hebben gemaakt. De bekroning van dit edel streven bleef niet uit. God schonk Zijn zegen, zo sterk en vurig verbeid. Met toenemend succes werd de strijd tegen de overmachtige onderdrukker voortgezet. Wel was men genoodzaakt de Zuidelijke Nederlanden prijs te geven. Maar de stoere Gereformeerden, die uit deze gewesten wegtrokken, kwamen het Noorden versterken, niet minder in economisch opzicht dan op cultureel en godsdienstig gebied. En voordat de zestiende eeuw haar eindpaal had bereikt, had de republiek van de zeven verenigde Nederlanden zich gevestigd.

Zonder deze kamp met de wapenen, door de vader van het vaderlands met taaie kracht ten koste van alles volgehouden, daarna door prins Maurits met verrassende uitslag voortgezet, zou de Gereformeerde kerk tot bouwen onmachtig zijn geweest. Nu kon zij haar organisatie" in de vluchtelingenkerken voorbereid, bij het voortschrijden van de wapensuccessen op nationale bodem overplanten. Het convent van Wezel (1568), mede op instigatie van Marnix van Sint Aldegonde belegd en door Petrus Dathenus voorgezeten, had reeds een voorlopig ontwerp gemaakt. In 1571 kwam daarna voor het eerst de nationale Synode, te Eindhoven, onder voorzitterschap van Caspar van der Heijden bijeen en werd het kerkverband geconstitueerd. De Synode van Dordrecht in 1574 was, ten gevolge van de benarde omstandigheden van het lands, nog slecht bezet, maar de volgende Synodes, die van Dordrecht (1578), van Middelburg (1581) en van 's-Gravenhage (1586), konden zich volop wijden aan de nadere regeling van de kerkelijke zaken.

Wel rezen er met de overheid moeilijkheden ten aanzien van de approbatie van de kerkorde. De overheid bleek eigenlijk de voorkeur te geven aan het vaststellen van een staatskerkorde, en in deze zin werden er door haar ook onderscheidene maatregelen genomen. Deze onverkwikkelijke strijd belette evenwel de kerk niet, haar inwendige staat overal op goede orde te brengen. De gemeenten werden zo veel mogelijk van predikanten voorzien. Waar nodig, werd de Reformatie ter hand genomen en de kerk van allerlei misstanden, hier en daar ook van ketterse leraars, gezuiverd. De kerk in Zeeland ontving een bijzondere kerkorde (1591), waarin bij de beroeping van predikanten en ouderlingen aan de overheid een grotere invloed werd toegekend dan elders, maar die voor het overige met de nationale kerkorde in

substantie overeenkwam. Heel wat beter werd aan de vrijheid van de kerk recht gedaan in de kerkorde, welke Willem Lodewijk, na de reductie, door overtuigde Calvinisten als Menso Alting, Sibrandus Lubbertus en Martinus Lydius liet ontwerpen voor de stad Groningen en voor de Ommelanden (1594 en 1595). Duitsland Wat Duitsland betreft, daar werd in de Palts, gelijk reeds in een vorig hoofdstuk is meegedeeld, de Gereformeerde kerk gedurende een korte periode, tijdens de regering van Lodewijk VI (1576-1583), teruggedrongen. Maar reeds onder diens jongere broeder, die hem opvolgde, Frederik IV (1583-1610), kwam haar herstel. Ook verder overtroffen de winstposten het verlies. Straatsburg ging verloren. In Bremen echter, in landen als Anholt, Lippe en Nassau kreeg de Gereformeerde kerk de overhand. In Nassau nam men in 1581 de bepalingen van de Middelburgse Synode over. Een bloeiend gemeentelven in Calvinistische geest viel in deze landen te constateren.

Polen. Hongarije

Voor Polen was van bijzondere betekenis de politieke vereniging, die koning Sigismund August in 1569 met Litauen, dat in sterke mate Gereformeerd gekleurd was, tot stand bracht. Op de Synode van Sendomir (1570) aanvaardde men als Belijdenis de Confessio Helvet ca posterior, zij het ook met enige afwijkingen. Van belang was mede, dat Gereformeerden met. Luthersen en Boheemse broeders een bondgenootschap sloten. Dit hield echter op de duur geen stand, want sedert 1578 openbaarde er zich bij de Luthersen een toenemende neiging om zich van die overeenkomst weer los te maken. De Gereformeerde kerk kwam steeds meer in het gedrang door de groeiende invloed van de Antitrinitariërs en door de felle tegenstand van Roomse zijde.

In Hongarije en met name in Zevenburgen handhaafde zich de Gereformeerde kerk, die overwegend uit eigenlijke Hongaren was samengesteld, terwijl de Duitse en Slavische elementen van de bevolking in de Lutherse kerk waren opgenomen. In de strijd, die tegen de opdringende Antitrinitariërs gevoerd moest worden; bezat zij een voortreffelijke leider in Peter Melius, predikant te Debreczen (I. 1572). Melius, die veel geschreven en zelf een drukkerij ingericht heeft, droeg zorg voor een vertaling van de Bijbel in het Hongaars.

Banden van eenheid tussen de Gereformeerde kerken Men kan zeggen, dat de Gereformeerde kerk omstreeks de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw aanvankelijk de vuurproef had doorstaan. Zij was, zij het niet overal ongehavend en in verschillende landen lang niet met gelijke machtspositie, door de moeilijkheden van de eerste groei en strijd heengekomen. Het was aan haar bestrijders niet gelukt, haar ten onder te brengen of ook in ernstige mate terug te dringen. Zij had bijna overal weten stand te houden en hier en daar haar organisatie stevig uitgebouwd.

Bij alle gedifferentieerdheid tussen de Gereformeerde kerken in de verschillende landen ontbrak toch de eenheid niet. Die eenheid was er allereerst een van geestelijke aard. Zij welde op uit de diepte van het harten en openbaarde zich in overeenstemming van geloofsovertuiging. Buitendien werden deze kerken evenwel ook door meer uitwendige banden bijeengehouden. Voorop stond daarbij het besef, dat Genève gold als centrale plaats, waarheen men zich uit alle Gereformeerde kerken steeds weer richtte en vanwaar steeds nieuwe impulsen uitgingen. In deze gesteldheid van zaken bleef de verknochtheid aan de persoon van Calvijn nog tientallen van jaren nawerken.

Genève

In Genève was dan bij uitstek de invloedrijke figuur Theodorus Beza, de vertrouwde vriend van Calvijn, in leeftijd slechts tien jaren jonger dan deze, en evenals deze een Fransman van geboorte. Beza was een evenwichtige persoonlijkheid, conciliant waar het maar even mogelijk was, bekwaam in het onderhandelen wanneer er overeenkomsten moesten gesloten worden, een man van erkende geleerdheid en tevens met praktische wijsheid begiftigd, trouw en ijverig in het vervullen van zijn plicht. Toen in 1586 door de hertog van Savoye de toegangen tot de stad van alle kanten geblokkeerd werden en het er met Genève uitermate kritiek voorstond, wilde de raad dat aan de Academie alle colleges zouden worden stopgezet. Beza kon zich met dit besluit niet verenigen. Hij was de enige, die voor een luttel aantal studenten zijn academische arbeid bleef voortzetten. Zo zeer ging de Academie, die pas in de laatste

levensjaren van Calvijn was gesticht en die thans haar bloeiperiode beleefde, hem ter harte. Zelf mocht hij.

gelden als een sieraad voor haar En kon ditzelfde evenzeer worden getuigd omtrent andere geleerden van Europese vermaardheid, die er doceerden, Beza betekende voor haar meer. Hij was haar hoofd en haar hart. In sterkere mate dan Calvijn stond hij in zijn wetenschappelijke arbeid open voor humanistische tendensen. Deze omstandigheid heeft hem er echter geen ogenblik toe gebracht de erfenis van zijn grote voorganger te verloochenen. Nooit heeft hij andere aspiraties gekend dan een trouw leerling van Calvijn te mogen zijn, de propagandist van zijn ideeën, de krachtige verdediger en bewaker van zijn levenswerk, Het ging er hem om, aan zijn Academie een geslacht van jonge rekruten te kweken, die allerwegen de beginselen van het Calvinisme zouden uitdragen en met troffel en zwaard gewapend, overal aan de opbouw van de kerken zouden medewerken. Bezas positie in de kerk van Genève was met dit al een andere dan die van Calvijn. Had bij deze in de vergadering van de predikanten steeds het presidium berust, ook Beza werd gedurende de eerste jaren telkens weer tot voorzitter verkozen, maar in 1580 kwam het tot invoering van het wisselend presidiaat. Beza werd, geheel in overeenstemming met zijn eigen wens, niet langer boven de andere predikanten onderscheiden.

Uit dit Genève onder Beza's beproefde leiding verwachtten de Gereformeerden allerwege raad en steun. In moeilijke aangelegenheden waren zij gewoon hierheen hun vragen om advies te richten en naar de van hier ontvangen adviezen zich te gedragen. Een van de neteligste kwesties van deze tijd betrof de verhouding van overheid en kerk, met name in landen waar de overheid een andere religie beleed dan die van een brede groep van haar onderdanen. Tastend heeft men in de loop van de jaren naar het antwoord gezocht. Beza heeft al spoedig begrepen, dat het niet aanging steeds de eis te stellen, dat de overheid de Gereformeerde godsdienst bij uitsluiting als de ware zou erkennen. En in 1594 luidde zijn advies aan de Hugenoten om zich niet te verzetten tegen het herstel van de Roomse religie in streken met een overwegend Gereformeerde bevolking; zij zouden bereid moeten zijn niettegenstaande het verschil in religie met elkander samen te leven slechts zou het nodig zijn te waken tegen elk streven om de Gereformeerde, en de Roomse Confessie tot één religie te doen worden. De Hugenoten hebben zich daarna dan ook zonder bezwaar laten vinden in het sluiten van het edict van Nantes. De adviezen, die in Genève gegeven werden, waren weloverwogen en getuigden van inzicht in de tekenen van de tijden. Meer dan andere geloofsgenoten hebben de Gereformeerden in Frankrijk, aan wie Beza zich op zeer bijzondere wijze verbonden gevoelde, er van geprofiteerd. Een paar belangrijke Synodes zijn er zelfs door hem voor-gezet.

Speciaal van de Academie in Genève ging er een sterke aantrekkingskracht uit. Een stroom van studenten vloeiende toe, bijna jaar op jaar. Gedurende kortere of langere tijd zaten zij aan de voeten van Beza en diens collega's, om vervolgens naar hun eigen landen teruggekeerd, met heilige bezieling de Reformatie te verbreiden en welgewapend in de strijd voor de zaak van Gods koninkrijk vooraan te staan.

De leidende figuren uit alle Gereformeerde kerken omstreeks deze tijd hebben, haast zonder uitzondering, een deel van hun studiejaren in Genève doorgebracht. En vanwaar zouden de Hugenoten in Frankrijk de, predikanten, die zij in groten getale behoeften, hebben gekregen, indien zij hun zonen niet naar Genève hadden kunnen zenden voor hun theologische opleiding? Genève was de krachtbron, waaruit in alle Gereformeerde landen gaarne werd geput; het -trekpunt, waar alle Gereformeerde strijders elkander ontmoetten om er nieuwe energie op te doen; de centrale oefenplaats, vanwaar de jonge theologen uitzwermden naar alle streken om velen te werven en te winnen. Zonder Genève en haar Academie zouden de Gereformeerde kerken niet de betekenis en de invloed hebben verkregen, die haar in werkelijkheid ten deel zijn gevallen, en zou haar eenheid minder in het oog zijn gesprongen.

Nieuwe Academies

Op den duur trad in deze toestand echter verandering in. In het laatst van de zestiende eeuw verzeen er verscheiden nieuwe Academies of werden bestaande Universiteiten in Gereformeerde geest gereorganiseerd. De Heidelbergse universiteit, welker hoogleraren

gedurende de regering van Lodewijk VI zich naar Neustadt verplaatsten, was aanvankelijk de enige, die met Genève kon wedijveren. Daarnaast volgde in 1584 de stichting van de hogeschool te Herborn in Nassau, naar het voorbeeld van de Geneefse Academie. Olevianus doceerde er tot zijn dood in 1587; voorts gaven invloedrijke theologen als Piscator en Alsted (1588-1638) er onderwijs. In Duitsland verdienen verder nog vermelding de Illustre school te Bremen (1584), welke haar bloeiperiode inging met het rectoraat van Matthias Martinus (1572-1630), een leerling uit de school van, Herborn die daar in 1610 hoogleraar werd, en die te Steinfurt (1591).

In Schotland hebben de oude Universiteiten, die zeer vervallen waren, veel te danken gehad aan de Reformatorische arbeid van Andrew Melville. Toen deze in 1574 in zijn vaderland was teruggekeerd, werd hij ter stond aan de Universiteit van Glasgow verbonden. Dank zij zijn uitstekend onderwijs en zijn grote organisatorische talenten wist hij haar tot nieuw leven te wekken. In 1580 volgde zijn benoeming aan de Universiteit van St. Andrews, waar hij zijn werk eveneens met goede resultaten bekroond mocht zien. Te Aberdeen duurde het langer, voordat de vernieuwing in het onderwijs zich liet bemerken. Nog een vierde Universiteit werd aan dit aloude drietal in 1583 toegevoegd te Edinburgh, waar Robert Rollock een invloedrijke figuur was en een grote activiteit ontwikkelde. Hij schreef onderscheidene commentaren, welke verschijning door Beza met warme instemming werd begroet. Te meer viel het te betreuren, dat hij in kerkrechtelijk opzicht de besliste en stevige houding miste van Andrew Melville en van diens neef James, die te St. Andrews de Oosterse talen doceerde.

In Frankrijk was een dergelijke omschakeling van het academisch onderwijs, in verband met de gans andere positie van de Gereformeerde kerk in dit land, uitgesloten. Men moest er komen tot het inrichten van eigen, zelfstandige Academies. Het spreekt vanzelf, dat daarbij de Academie van Genève als voorbeeld heeft gediend. Vooral.

Philippe du Plessis-Mornay (1549-1623), gouverneur van Saumur, een van de edelste figuren in de geschiedenis van het Gereformeerd protestantisme, heeft zich in dit opzicht verdienstelijk gemaakt. Hij stichtte in 1599 te Saumur een Academie, die al spoedig veel leerlingen tot zich trok. Omstreeks diezelfde tijd kwam het in Montauban tot oprichting van een hogeschool, terwijl men er reeds enkele jaren eerder ook te Montpellier mede was begonnen. Iets later, in 1604, volgde die in de Dauphiné. Eindelijk behoort nog genoemd te worden de belangrijke Academie te Sedan (1602) in het onafhankelijk prinsdom van die naam, dat met het hertogdom van Bouillon was verenigd, welke Academie aan de Gereformeerden in Frankrijk grote diensten heeft bewezen.

Nederland bleef in deze ontwikkeling van zaken niet achter. Gedurende de Middeleeuwen hadden deze Noordelijke gewesten in het geheel geen universiteit gehad, en hadden de bewoners hun zonen steeds naar vreemde landen moeten zenden; pas in de loop van de vijftiende eeuw had men in het Zuiden, te Leuven, terecht gekund. Thans werd het anders en beter. Prins Willem gaf aan Leiden, als loon voor het dapper standhouden tijdens de belegering door de Spanjaard, in 1575 een Universiteit, die in de allereerste plaats haar bestemming vond in de opleiding van predikanten. Tien jaren later volgden de Staten van Friesland met de stichting ener Academie te Franeker. Het theologisch onderwijs werd er toevertrouwd aan Sibrandus Lubbertus (1556-1625), leerling van Beza en Ursinus, die te Einden predikant was geweest, aan Martinus Lydius (1539 of 1540-1601) wiens ouders indertijd uit Deventer om van het geloofs wil waren gevlucht en die na onder meer in Heidelberg gestudeerd te hebben een tijdlang in Amsterdam predikant was geweest, en aan Henricus Antonides (1546-1614), die uit Naarden een toevluchtsoord had gevonden in Oost-Friesland, door zelfstudie zich bekwaamd had voor het predikantschap en vóór zijn komst naar Franeker de kerk van Enkhuizen gediend had.

Minder voorspoedig was men aanvankelijk in Leiden met het vinden van geschikte hoogleraren. Maar langzamerhand kwam ook aan deze Academie de theologische studie op gang, toen aan haar achtereenvolgens verbonden werden te goeder naam en faam bekend staande mannen als Lucas Trelcatius (1542-1602), een Waal die in Frankrijk en Engeland had

gestudeerd, als Franciscus Junius (1545-1602), een geboren Fransman, die nog onder Calvijn gestudeerd en daarna de kruiskerken in de Zuidelijke Nederlanden gediend had, en als Franciscus Gomarus (1563-1641), uit Brugge geboortig, die in hoofdzaak onder de Heidelbergse theologen zijn studiën volbracht had en vervolgens een zestal jaren bij de Nederlandse kerk in Frankfort aan de Main predikant geweest was.

Deze toename van het aantal Academies, op zichzelf een verheugend feit, bleef voor Genève niet zonder nadelige gevolgen. In steeds mindere mate werd de behoefte gevoeld naar deze stad te trekken voor het ontvangen van een gedegen opleiding in de theologie. Men kon in eigen land op heel wat gemakkelijker wijze klaarkomen, en het trad al spoedig aan het licht, dat de nieuwe Academies wat deugdelijkheid en beginselvastheid van het onderwijs betreft over het geheel voor Genève in niets onderdeden. Daarmede ging Genève's Academie op den duur haar centrale en overheersende positie in de Gereformeerde wereld kwijtraken. Vooral nadat in 1605 Beza was overleden en geen andere gelijkwaardige figuur zijn plaats op de kathedraal innam, was dit historisch proces niet tegen te houden. Zienderogen verloor sedertdien Genève haar overheersende betekenis als centrum.

Heidelberg viel, met de dertigjarige oorlog in Duitsland, geheel uit. Deze en nog andere omstandigheden, welke in het vervolg vanzelf ter sprake zullen komen, hebben er toe bijgedragen, dat in de loop van de zeventiende eeuw Nederland op de plaats kwam schuiven, die voor Genève lange jaren aaneen was weggelegd geweest.

Eenheid in Belijdenis

Ook het levendig besef van eenheid in Belijdenis was een sterke band, die de Gereformeerde kerken in de onderscheidene landen nauw aan elkander snoerde. Deze eenheid openbaarde zich op een andere wijze dan dat in de Roomse kerk het geval was, die immers al haar leden, in welke landen ook, bond aan hetzelfde kerkelijke document, de decreten en canones van Trente" en die overal het kerkelijk onderwijs deed geven naar de Catechismus van Trente. Bij de Gereformeerden bestond er daarentegen een grote verscheidenheid in Belijdenisschriften. Wel waren er enkele Confessies, die een meer algemeen karakter droegen en door tal van kerken als formulier van enigheid aanvaard waren. Inzonderheid de Heidelbergse "Catechismus en de tweede Helvetische Confessie moeten als zodanig genoemd worden. Maar overigens had in elk land de Gereformeerde kerk de beschikking over eigen Belijdenisschriften. De eenheid kwam uit in overeenstemming van inhoud, die er tussen deze Confessies bestond voor wat de hoofdzaken aangaat, en haast nog sterker in het gemeenschappelijk waken tegen dwaling en ketterij. Men wijdde aan de schat van de zuivere leer, zoals die door Calvijn en zijn medestrijders opnieuw te voorschijn was gebracht, een bijzondere zorg, en zocht tot dat einde elkanders hulp en steun.

Piscator

Aanleiding tot strijd gaf het eigenaardig gevoelen, dat door Johannes Piscator (1546-1625), die eerst in Heidelberg filosofie doceerde en daarna in 1584 aan de Academie te Herborn als hoogleraar verbonden werd, ten aanzien van de leer van de justificatie werd voorgedragen. Hij leerde, dat alleen de lijdelijke en niet de dadelijke gehoorzaamheid van Christus als verdienende oorzaak voor de justificatie van de zondaar in aanmerking komt.

Beza was het met deze opvatting niet eens. En in Frankrijk, waar leerlingen van Piscator haar verbreidden, achtte de Synode, van Gap (1603) het noodzakelijk deze beschouwing als in strijd met de Confessie opzettelijk te veroordelen en aan de kerkelijke vergaderingen op te dragen ambtsdragers, die in dit gevoelden hardnekkig mochten persisteren, af te zetten. De Synode richtte zich met een schrijven over deze kwestie tot Piscator zelf. (Ook zond zij brieven aan zusterkerken in andere landen om met het uitgesproken oordeel haar instemming te verwerven. Particuliere Synodes in Nederland hebben de Franse Synode dank betuigd voor de door haar betoonde ijver ten dienste van de vrede van de kerk en vooral ten dienste van de zuiverheid van Christus waarheid, en anderzijds tegelijk op matiging aangedrongen ter voorkoming van scheuring of twist. Deze matiging is daarna door de volgende Synodes in werkelijkheid ook betracht. Niettemin hebben zij het in 1603 ingenomen standpunt zakelijk gehandhaafd.

Met name tegenover Daniël Tilenus (1561-1633), geboortig uit Silezië, aan de Academie te Sedan, die omtrent de toerekening van Christus gehoorzaamheid soortgelijke denkbeelden als Piscator verkondigde, bleek dat noodzakelijk te zijn. Door de Synode werd, eerst in 1612 en daarna enigszins gewijzigd in 1614, een nadere interpretatie gegeven van artikel 18 van de Confessie, handelende over de rechtvaardigmaking, en aan die leer van de kerk werden alle predikanten gebonden. Vrij algemeen hebben de Gereformeerden met deze verwerping van het gevoel van Piscator ingestemd. Ook de Synode van Dordrecht heeft, door in artikel 22 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis de woorden "in onze plaats" in te voegen (Jezus Christus, ons toerekenende alle zijne verdiensten en zo vele heilige werken, die Hij voor ons en in onze plaats heeft gedaan, is onze rechtvaardigheid), aan deze zelfde overtuiging uitdrukking gegeven.

De strijd over de denkbeelden van Piscator, die onder de geschetste bedrijven zelf als hoogleraar ongemoeid bleef, is niet meer dan een schermutseling geweest. Een heel wat ernstiger karakter vertoonde de strijd, die omstreeks dezelfde jaren naar aanleiding van de opvattingen van Arminius gevoerd moest worden. Deze opvattingen hadden betrekking op de leer van de genade en verlossing en op de plaats, die aan de wilsbeslissing van het menschen in het Goddelijk heilswerk toekomt. Dienaangaande hadden reeds vóór Arminius sommigen in Nederland van afwijkende gevoelens blijk gegeven. Huibert Duifhuis (1531-1581), pastoor aan de Jacobskerk te Utrecht, die zich voegde aan de zijde van de Reformatie zonder met de Gereformeerden kerkelijke eenheid te zoeken en die met zijn parochianen tegenover zich vond de consistorialen onder leiding van hun predikanten Sopingius (overl 1592) en Helmichius (1551-1608), had op het stuk van de predestinatie een afwijkend gevoel geleerd en alle kerkelijke tucht als een overblijfsel van het pauselijk juk verworpen, Herman Herbertsz (± 1540-1607), predikant te Dordrecht en daarna te Gouda, Cornelis Wiggertsz (-! 1560-1624), predikant te Hoorn en in 1596 als zodanig afgezet, en Taco Sybrantsz, die de Jacobsgemeente te Utrecht diende tot haar opheffing in 1586 en die sedert 1589, ondanks het verzet van de kerkenraad, door de begunstiging van de overheid als predikant te Medemblik was ingehaald, hadden ten aanzien van de leer van de genade en van de predestinatie bijzondere gevoelens voorgedragen en dienden gevolge, de een meer de ander minder, in de kerken vrij wat onrust en moeite veroorzaakt. Maar dit waren steeds op zichzelf staande gevallen gebleven. Anders werd het echter met het optreden van Arminius, die een brede groep van leerlingen en medestanders achter zich wist te verzamelen.

Arminius

Jacobus Arminius (1560-1609), geboortig uit Oudewater en reeds op jeugdige leeftijd wees geworden, had aanvankelijk in Leiden gestudeerd en was daarna, op kosten van het Amsterdamse kramersgilde, naar Genève getrokken om er Beza's colleges te volgen. In het land teruggekeerd van zijn verblijf aldaar en van zijn verdere zwerftochten tot in Italië toe, werd hij, gesierd als hij was met voortreffelijke gaven, al spoedig te Amsterdam tot predikant beroepen (1588). Vanwege zijn predicaties over de brief aan de Romeinen rezen er in de kerkenraad enige moeilijkheden. Daarbij vond hij tegenover zich de vurige Petrus Plancius (1552-1622), vermaard aardrijkskundige, niet minder dan invloedrijk predikant, die tevoren met loffelijke ijver in de Zuidelijke gewesten gearbeid had en na zijn gedwongen vertrek uit Brussel sedert eind 1585 Amsterdams gemeente diende. D

eze omstandigheid verhinderde evenwel niet, dat er van Arminius een goede naam uitging. De hofprediker Johannes Wtenbogaert (1557-1644), die hij aan de Academie te Genève had leren kennen, was met hem zeer bevriend. Toen nu in 1602 door het overlijden van Junius te Leiden een kathedraal vrijkwam, viel aanstonds de aandacht op Arminius. Ondanks de bezwaren, die zowel door Gomarus als van kerkelijke zijde werden ingebracht, zetten de curatoren zijn benoeming door. Een vriendschappelijke conferentie, die tussen Gomarus met enige kerkelijke deputaten en Arminius belegd werd, werkte verhelderend en de confessionele vrede scheen getekend te zijn. Maar weldra wezen de feiten uit, dat de aan de dag gelegde bezorgdheid alleszins gerechtvaardigd was geweest.

De strijd ontbrandde, eerst in het theologisch debat aan de Academie en vervolgens ook in de kerken, toen de leerlingen van Arminius diens afwijkende gevoelens op de kansel brachten en

verbreidden. Voordat het conflict zich kon toespitsen en de meningen scherp en duidelijk tegenover elkander kwamen te staan, viel Arminius zelf uit. Hij stierf aan de tering (1609).

Arminius aanhangers, die met name in Holland en Utrecht sterk vertegenwoordigd waren, gingen onder leiding van Wtenbogaert tot partijvorming in de kerk over. Op een geheime samenkomst te Gouda (14 Januari 1610) besloten zij zich tot de Staten van Holland te richten met een remonstrantie, waarin zij in vijf artikelen een uitvoerige uiteenzetting gaven van hun gevoelens inzake verkiezing en verwerping, de genoegdoening van Christus, de verdorvenheid en de bekering van het mens en de verliesbaarheid van het geloof, voorts betoogden dat over kerkelijke zaken het oppergezag aan de hoge overheid toekomt en dat er vrijheid moet bestaan Confessie en Catechismus op zekere punten te herzien.

Deze artikelen van de sedertdien aldus genoemde Remonstranten stonden van nu af in het middelpunt van de strijd. Hun bestrijders lieten niet na een gedocumenteerd tegenbetoog te leveren, waarin die opvattingen veroordeeld werden als ingaande tegen Gods Woord, de Belijdenis en de Catechismus. Deze contraremonstrantie, vermoedelijk opgesteld door Festus Hommius (1576-1642), sedert 1602 predikant te Leiden, werd door Plancius en zijn medestanders ingediend ter gelegenheid van een conferentie, te 's-Gravenhage gehouden in het voorjaar van 1611, waar zij tezamen met Wtenbogaert en de zijnen door de Staten van Holland uitgenodigd waren om te trachten met elkander tot overeenstemming te geraken. Het tegendeel hiervan werd bereikt. De Staten mochten daarna wel een besluit tot vrede en wederzijdse verdraagzaamheid uitvaardigen, de strijd nam desniettemin; in werkelijkheid steeds feller afmetingen aan. De weigering van de Staten om de kwestie door een Synode van de kerken te laten beslissen, moest voor het besef van de Contraremonstranten van grote partijdigheid getuigen. Zelfs he houden van particuliere Synodes werd sedert 1608 in Holland onmogelijk gemaakt.

De spanning, veroorzaakt door deze dogmatische ge schillen, werd nog verergerd door de handelingen inzake de bezetting van de door Arminius dood open gekomen kathedra. De keuze richtte zich op Conrad Vorstin (1569-1622), die in Heidelberg gestudeerd had en di als hoogleraar aan de Illustre school te Steinfurt reed enkele malen een benoeming naar andere Academies ont vangen had. Men zocht hem vanwege zijn verdraagzaamheid Bij velen lag hij echter, en niet geheel ten, onrechte, onder verdenking van sociniaanse dwalingen aan te hangen, zodat tegen zijn benoeming van contra-remonstrantse zijde een hevig verzet opstak. Gomarus, die zich bezwaard ge-

voelde om tezamen met Vorstius te moeten doceren en die minder op strijd belust was dan men hem gewoonlijk nageeft, haastte zich het veld te ruimen. Hij volgde een roeping op naar de kerk van Middelburg, om een paar jaren later zelfs het land vaarwel te zeggen en zich te verbinden aan de Academie te Saumur in Frankrijk. Van kerkelijke zijde dacht men er niet aan het verzet op te geven; Plancius, Hommius en anderen ontvingen daarbij een krachtige rugge steun van hun medestrijders in Friesland, Lubbertus voorop.

Mede aan hem was het te danken, dat ook koning Jacobus I van Engeland zich met het geval inliet. Tegen de van zo onderscheidene zijden op de Staten uitgeoefende druk ging het niet aan de benoeming zonder meer te handhaven. Vorstius, die na enige aarzeling haar had aanvaard en naar Holland was overgekomen, kreeg Gouda als verblijfplaats aangewezen, waar hij, in het genot van het hem toegezegde traktement, zich kon bezighouden met het opstellen van een verantwoording tegen zijn bestrijders. Gedoceed heeft hij te Leiden nooit. De voor hem bestemde kathedra viel ten deel aan Simon Episcopius (1583-1643), een van Arminius beste leerlingen en met hem nauw bevriend, sedert kort predikant te Bleiswijk: In Gomarus plaats werd benoemd Johannes Polyander (1568-1646), sedert 1591 predikant bij de Waalse kerk te Dordrecht, een vredelievend en tegelijk onverdacht Calvinist.

Synode van Dordrecht

In de kerk ontstond er een onverkwikkelijke strijd, die op tal van plaatsen tot scheuring leidde. De Remonstranten konden rekenen op de steun van de Staten van Holland, onder leiding van de machtige raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, en van onderscheidene vroedschappen. Remonstrantsgezinde predikanten werden tegen de wil van kerkelijke vergaderingen in hun bediening gehandhaafd, terwijl trouwe predikanten soms werden afgezet

en uit de stad verbannen. De Contraremonstranten zagen zich hier en daar genoodzaakt in heimelijke samenkomsten te vergaderen en over te gaan tot de formering van dolerende kerken, aldus geheten, wyl deze zich van haar wettige positie beroofd gevoelden en daarover bij de overheid beklag indienden. Zij bleven intussen aandringen op het samenroepen ener generale Synode. De roepende kerk, die van Amsterdam, had daarbij de leiding. Plancius kreeg hier na de dood van Wernerus Helmichius, die in 1602 uit Delft naar Amsterdam was gekomen en die, hoe vredelievend ook van aard en daarom gezocht bij het beslechten van kerkelijke conflicten, met beslistheid tegen Arminius had positie gekozen, een gewaardeerde steun in Jacobus Trigland (1583-1654), die in 1610 uit Stolwijk was beroepen en die zich met vurig élan in de strijd wierp. Een gunstige factor was bovendien, dat de vroedschap van Amsterdam zich in haar meerderheid achter de Contraremonstranten schaarde.

De talrijke bijzonderheden en verwickelingen van deze strijd, die steeds scherper vormen aannam en waarop ook politieke factoren van ongemene invloed zijn geweest, moeten hier blijven rusten. Van grote betekenis was de daad van prins Maurits, die zich van zijn hofprediker losmaakte en op 23 juli 1617 de godsdienstoefening van de dolerenden bijwoonde in de Kloosterkerk, waarop deze veertien dagen tevoren eigenmachtig beslag hadden weten te leggen. De prins, die theologisch weinig belangstelling had, had zich geruime tijd geheel afzijdig gehouden, maar verschillende beweegredenen en niet het minst de invloed van zijn streng-Gereformeerde neef Willem Lodewijk, stadhouder van Friesland, noopten hem tot het doen van deze beslissende stap. Het duurde niet lang, of in de Staten-Generaal werd een meerderheid gevonden voor het uitschrijven van een algemene Synode (okt. 1617). Met het oog daarop werden ook allerlei voorbereidende maatregelen vastgesteld. In Holland en Utrecht gaf men echter niet spoedig zich gewonnen. Het ging een tijdlang hard tegen hard. Eerst nadat prins Maurits met geweld had ingegrepen en de waardgelders, die door de magistraten in verschillende steden waren aangesteld op grond van de door de dusgenaamde scherpe resolutie van de Staten (4 aug. 1617) hun verleende volmacht, had afgedankt en nadat Oldenbarnevelt tezamen met andere leidende figuren van de Staatsgezinden gevangen genomen was, kon men tot uitvoering van de genoemde besluiten overgaan. Tegen 1 november 1618 werd de Synode toen naar Dordrecht bijeengeroepen.

De samenstelling van deze nationale Synode was een ongewone, want ook tot de buitenlandse kerken van Gereformeerde origine werden vanwege de Staten-Generaal uitnodigingen gericht. Uit Engeland, de Palts, Hessen, Nassau, Bremen, Emden, Genève, Bazel, Bern, Schaffhausen en Zürich verschenen er afgevaardigden in Dordrecht. De kerken in Frankrijk wezen wel deputaten aan, maar dezen konden door het reisverbod, dat de koning uitvaardigde, hun land niet verlaten, terwijl ook de benoemde predikanten uit Brandenburg verstek lieten gaan. In Schotland heerste enige ontstemming, wyl men geen uitnodiging ontvangen had. De oorzaak was, dat koning Jacobus, in wie sedert de dood van koningin Elisabeth (1603) Engeland en Schotland door een personele unie verbonden waren, het niet nodig had geacht de Schotse kerk in deze aangelegenheid te kennen en geheel op eigen gezag, als hoofd van de Anglicaanse kerk, vier afgevaardigden had aangewezen, allen deel uitmakende van die kerk met haar bisschoppelijke inrichting. Om zijn verzuim goed te maken, benoemde de koning daarna nog een vijfde afgevaardigde in de persoon van Walter Balcanqual (1586-1645), maar al was deze dan ook de zoon van een presbyteriaanse predikant in Schotland, zijn aanwijzing schonk toch niet de gewenste bevrediging, omdat hij wegens zijn verblijf in Engeland en zijn overgang naar de Anglicaanse kerk moeilijk op goede gronden kon doorgaan voor een vertegenwoordiger van de kerk van Knox en Melville. Ongewoon was eveneens, dat in deze Synode als vertegenwoordigers van de respectieve Academies in de Nederlanden hoogleraren en nog wel met beslissende stem zitting namen.

Voor Leiden verscheen Polyander; voor Franeker Lubbertus; voor Groningen, waar het in 1614 gekomen was tot de stichting van een Hogeschool, Gomarus, die juist in het voorjaar van 1618 uit Frankrijk was teruggekeerd; voor Harderwijk, dat in 1600 een Illustre school had gekregen, Antonius Thysius (1565-1640); en voor Zeeland, waar men, in verband met het in Holland heersende Arminianisme, te Middelburg gedurende enige jaren een theologische school, aan welke ook Gomarus korte tijd had gedoceerd, in, stand hield, Antonius Walaëus

(1573-1639).

De Synode, die op 13 november op plechtige wijze geopend werd, heeft zich met onderscheidene belangrijke onderwerpen beziggehouden, voor een deel nadat de vergadering een zuiver nationaal karakter aangenomen had, in haar na-zittingen, welke van 13 tot 29 mei 1619 geduurd hebben. Hoofdschotel vormde echter de behandeling van de zaak van de Remonstranten. Met het oog daarop juist kreeg de Synode die brede, bijkans oecumenische samenstelling. En verreweg de meeste tijd naar het oordeel van sommige buitenlanders ging er teveel tijd mede heen werd daardoor in beslag genomen.

Dat het zo lang heeft geduurd, moet ten dele op rekening worden gesteld van de gedaagde Remonstranten; onder wie de hoogleraar Episcopus door henzelf als de leidende figuur werd beschouwd. Zij poogden door het opwerpen van allerlei formele excepties de afhandeling van de zaak tegen te houden. Ten langen leste zag de voorzitter Johannes Bogerman (± 1576-1637), predikant te Leeuwarden, die daarbij zijn verontwaardiging niet geheel meester bleef, zich genoodzaakt er een eind aan te maken: hij zond de gedaagden uit de vergadering weg. Buiten hun bijzijn werden nu de gevoelens van de Remonstranten uit hun geschriften, die er in genoegzaam aantal waren, onderzocht en geoordeeld.

Onder de Synodeleden

bleek op sommige punten nog wel verschil van gevoelen te bestaan, zoals ten aanzien van de kwestie van infra- en supralapsarisme. Maar allen waren zij één in de verwerping van de door de Remonstranten voorgedragen opvattingen. Dit bleek uit de gemeenschappelijke vaststelling en ondertekening van de vijf artikelen tegen de Remonstranten, welke als een derde formulier van enigheid toegevoegd werden aan Confessie en Catechismus. Over de kwestie van de bevoegdheid van de hoge overheid in kerkelijke zaken, wel aangeduid als het zesde artikel van de Remonstranten, werd niet gehandeld. De Staten wensten, dat dit onderwerp buiten discussie zou blijven.

De Remonstrantse predikanten werden vervolgens uit hun ambt ontzet, gelijk met Wtenbogaert reeds bij besluit van de Zuidhollandse Synode van 1618 was gebeurd. Voor zover zij bereid werden gevonden de acte van stilstand te tekenen, waarbij zij verklaarden zich van alle kerkelijke diensten in het heimelijk zowel als in het openbaar te zullen onthouden en zich rustig te zullen gedragen, kregen zij vergunning in het land te blijven. In het tegengestelde geval werden zij naar het buitenland verbannen. Voorlopig vonden zij in de Zuidelijke Nederlanden een toevluchtsoord. Te Antwerpen kwam het nog in het najaar van 1619 tot de stichting : van de Remonstrantse Broederschap. Na verloop van enige jaren konden de Remonstranten weer in het vaderland terugkeren en het duurde niet lang, of men gunde hun in de praktijk volledige vrijheid van godsdienstoefening, hoewel zulks geschiedde tegen de zin van de Gereformeerde kerken. In 1630 hielden zij te Rotterdam hun algemene vergadering, terwijl aan het Atheneum te Amsterdam in 1634 een seminarie werd gevestigd met Episcopus als hoogleraar.

In de afwijzing van het Remonstrantisme hebben de Gereformeerde kerken op overtuigende wijze haar eenheid gemanifesteerd. Ook de kerk in Frankrijk heeft niet nagelaten er haar instemming mee te betuigen. Aan een levendige belangstelling in de onderhavige zaak had het in dat land niet ontbroken. Tilenus, die begonnen was Arminius te bestrijden, had daarna in een tegen hem gericht geschrift van de Leidse predikant. Corvinus aanleiding gevonden zijn standpunt te herzien. Hij was een vurig aanhanger geworden van het Remonstrantisme.

Als een geharnast bestrijder van het Arminianisme bewees zich daarentegen Pierre du Moulin (1568-1658), die, onder moeilijke omstandigheden opgegroeid, gestudeerd had te Cambridge en te Leiden, alwaar hij gedurende een vijftal jaren het hoogleraarschap in de logica vervulde, en die sedert 1599 als predikant de kerk van Parijs diende. In 1617 had hij een werk gereed, dat een grondige ontleding bood van deze dwaling. De publicatie er van werd, op raad zijner collega's, uitgesteld, totdat de Dordtse Synode zou hebben vergaderd. Daarna verscheen het boek dan ook te Leiden in druk, met een opdracht aan de Staten-Generaal, waarin met grote lof over de Synode wordt gesproken. De Synode van Alais (1620), waarvan Du Moulin voorzitter was, aanvaardde na nauwgezette overweging eenparig de Dordtse leerregels als in overeenstemming met het Woord Gods en met haar eigen Confessie, terwijl de instemming er mede voor alle ambtsdragers verplichtend werd gesteld: Tilenus werd als hoogleraar te Sedan

afgezet en vestigde zich te Parijs, waar zijn huis het centrum vormde voor de in 1621 vanwege de beëindiging van het Bestand uit de Zuidelijke Nederlanden naar Frankrijk uitgeweken. Remonstranten en waar ook Hugo de Groot zijn eerste toevluchtsoord vond.

Een dergelijke formele aanvaarding, van de vijf artikelen, was toen in Schotland door de bestaande omstandigheden, die nog geschetst zullen worden, niet mogelijk. Maar dat ook daar hartelijke instemming hebben verkregen, is in het verloop van de zeventiende eeuw uit uitspraken van Synodes en vooraanstaande theologen duidelijk gebleken.

Eenheidsfront tegen Rome

Van een nog nauwere aaneensluiting dan Dordrecht tussen de Gereformeerde kerken te aanschouwen gaf, is geen sprake geweest. Wel zijn in die richting soms pogingen in het werk gesteld. Veelal zat daarbij tegelijkertijd een ander streven voor. Men bedoelde Gereformeerden en Luthersen samen te brengen en dusdoende een breder eenheidsfront te vormen tegenover Rome.

Reeds werd opgemerkt, dat het aan Calvijn niet is mogen gelukken een dergelijke eenheid tot stand te brengen. Een in 1577 op aanstichten van koningin Elisabeth beraamd convent, dat in Maagdenburg zou samenkomen maar dat daarna in werkelijkheid te Frankfort vergaderde, heeft evenmin resultaat opgeleverd. In het begin van de zeventiende eeuw is Frankrijk het centrum geweest van pogingen in de aangeduide richting. Daar leefde in sterke mate het besef, dat het noodzakelijk was tegen de zich steeds meer herstellende macht van de Roomse kerk de geleerden van de Protestanten te sluiten, Du Plessis Mornay toonde zich de bezielde strijder voor dit ideaal. Hij wist ook koning Jacobus van Engeland voor zijn plannen warm te maken en wees er hem op, dat de vervolgingen, waaraan de Puriteinen in zijn land blootstonden, in strijd geacht moesten worden met de Christelijke liefde.

Vooralsynode van Tonneins (1614) heeft zich met die zaak beziggehouden. Men overwoog er de opstelling van een gemeenschappelijke Confessie voor de Gereformeerde kerken, waarin alle controverse punten, ook die omtrent de vrije wil, de volharding van de heiligen en de predestinatie, ter zijde gelaten zouden worden. Op die manier wilde men bereiken een overeenstemming ten aanzien van de fundamentele artikelen van het geloofs, terwijl er alleen verschil zou overblijven met betrekking tot de, kerkelijke ceremoniën en de kerkregering. Als dit werk gelukt was, kon men er daarna toe overgaan ook de Lutherse vorsten en kerken uit te nodigen tot een algemene Synode. Langs deze weg hoopte men te komen tot een gesloten front van "Christelijke Gereformeerde kerken", terwijl daarna wellicht het tijdstip zou aanbreken om eveneens met de Roomse kerk tot verzoening te geraken.

Van dit plan, waarvoor ook Du Moulin krachtig geijverd heeft, is in werkelijkheid niets terechtgekomen. De volgende Synode, die van Vitré (1617), heeft nog wel deputaten benoemd en hun opgedragen nadere voorstellen te ontwerpen in samenwerking met de hoogleraren van Saumur. Als zodanig werden aangewezen dezelfde predikanten, die de Franse kerken ook in Dordrecht zouden moeten vertegenwoordigen.

Maar de gang van zaken op de Dordtse Synode schijnt mede aanleiding geweest te zijn, dat het onderwerp van de tafel van de volgende Synodes geheel is verdwenen. Het bedoelde streven was trouwens, hoe loffelijk ook op zichzelf, niet zonder gevaar. Dit bleek in vervolg van tijd bij het optreden van de advocaat De la Milletière (1596-1665), ouderling bij de Gereformeerde kerk van Parijs, welke gewoon was, in verband reet het bestaande verbod om binnen de muren van de stad zelf te vergaderen, in Charenton bijeen te komen. Hij liet zich veel in met de studie van de theologie; en aan zijn initiatief was het te danken, dat er in 1620 een conferentie werd belegd, die moest dienen Tilenus van zijn remonstrantse gevoelens te doen terugkeren. Hij heeft ook allerlei plannen ontworpen om de Gereformeerden met de Roomsens te verzoenen en te herenigen, van welk syncretisme verreweg de meesten zijner geloofsgenoten zich afkerig betoonden. Zelf eindigde hij in 1645 met eigen afval naar Rome.

In het midden van de zeventiende eeuw zijn nog pogingen om Gereformeerden en Luthersen te verenigen ondernomen door de Schotse theoloog John Durie (1596-1680), die zelf allerm minst een vast standpunt innam. Onder meer in dienst van Cromwell heeft hij een geweldige actie ontplooid en veel op het vasteland van Europa gereisd, maar van enig tastbaar resultaat was ook bij hem geen sprake.

Leiding bij de kerk in Nederland

Met de Synode van Dordrecht was duidelijk aan de dag getreden de leidende positie, die de Gereformeerde kerk in Nederland onder haar zusterkerken langzamerhand had verworven. Van dat tijdstip af is zij die plaats in toenemende mate blijven innemen.

De omstandigheid, dat zij gedurende heel deze periode mocht delen in een vrijheid en een bevoorrechtiging als in geen ander land, Zwitserland uitgezonderd, het geval was, heeft daartoe het nodige bijgedragen. Wel zag zij zich genoodzaakt, ter wille van die bevoorrechte positie, zekere offers te brengen en aan de inmenging van de overheid in haar aangelegenheden meer ruimte toe te kennen dan haar lief was. Zo heeft zij, ondanks alle daartoe aangewende pogingen, van de hoge overheid geen toestemming meer kunnen verkrijgen om in nationale Synode bijeen te komen. Maar in de constellatie van die tijd overtroffen de voordelen voorlopig de bezwaren. De kerk kreeg rijkelijk haar aandeel in het tijdperk van bloei, dat de republiek van de verenigde Nederlanden toen meemaakte. De welvaart, die te danken was aan handel en bedrijf, kwam in allerlei opzichten mede aan de kerk ten goede. Zij kon ruimschoots beschikken over de middelen, dienstig om het eigen kerkelijk leven op te heffen en om aan geloofsgenoten elders op allerlei wijze hulp en steun te verlenen.

Van alle kanten zag men uit naar hulp van Nederland, die steeds weer bereidwillig werd geboden. Collecten werden opgezonden aan verdrukten en ballingen in Polen, in Hongarije, in de Palts, in het graafschap Lingen, in het land van Gulik, Kleef en Berg, te Straatsburg, aan de Waldenzen in Piëmont, vaak jaar op jaar. Deze steun bleef niet beperkt tot het uitkeren van met liefde bijeengebrachte geldelijke subsidies. Daarnaast hebben de kerken telkens weer remonstranties gericht tot de Staten-Generaal om de voorspraak te verzoeken ten behoeve van zusterkerken uit naburige gebieden, die over haar ellendige staat zich hadden beklagd, met name gelegen in Duitsland en in de Zuidelijke Nederlanden. Vluchtelingen, die in eigen land aan vervolging blootstonden, vonden hier voorgoed of tijdelijk een veilig onderkomen en een gastvrij onthaal. Uit Frankrijk vloeide in de loop van de eeuw een machtige stroom van ballingen toe, maar er verschenen er evenzeer uit Engeland en Schotland. Voor auteurs uit deze landen werden op Nederlandse persen tal van theologische geschriften gedrukt, zowel van stichtelijke als van polemische aard. Diezelfde drukkerijen zorgden voor heel een oplaag van Hongaarse Bijbels.

Van bijzondere betekenis was verder de opbloei van de theologische wetenschap aan de verschillende Academies. De Leidse faculteit onderging, na de zuivering van de Remonstrantse aanhang, een vernieuwing, Polyander bleef. Hij kreeg naast zich Walaeus en Thysius, die ter Dordtse Synode hun sporen verdiend hadden, en voorts Andreas Rivet (1572-1651), predikant te Thouars in Frankrijk, die de Synode van Vitré (1617) had voorgezeten en die zeer bedreven was in de geschriften van de kerkvaders. Gezamenlijk waren deze vier hoogleraren de opstellers van een Gereformeerde dogmatiek, de "Synopsis purioris theologiae", welk werk gedurende vele jaren als handleiding voor de studenten dienst heeft gedaan. Toen Rivet, die bij het hof en inzonderheid bij Amalia van Solms, de gemalin van Frederik Hendrik, in hoog aanzien stond, in 1632 geroepen werd tot de taak van de opvoeding van de jonge prins Willem, kwam in zijn plaats Jacobus Trigland. Deze maakte zich verdienstelijk door zijn uitvoerige en grondige bestrijding van het geschiedwerk, dat Wtenbogaert opstelde als een doorlopende apologie van het Remonstrantisme. Na Thysius dood werd de opengevallen kathedraal weer bezet door een buitenlander, thans uit Genève, waar hij buiten zijn academische arbeid van groot nut was voor een kerkje van Duitse Gereformeerden, die in de vreemde een toevluchtsoord hadden moeten zoeken; hoewel hij node gemist kon worden, zwichtte Frederik Spanheim (1600-1649) voor de op hem uitgeoefende aandrang en kwam hij in 1642 naar Leiden. Al deze mannen waren van onverdacht contra-remonstrantse overtuiging.

Aan de Academie te Groningen bleef Gomarus tot zijn dood in 1641 de voornaamste representant. In zijn plaats trad vervolgens de militante figuur, hoe klein hij ook mocht zijn van postuur, van Samuel Maresius (1599-1673), die, geboortig uit Frankrijk, in Saumur nog

korte tijd Gomarus colleges had gevolgd en voorts te Genève had gestudeerd. Hoogleraar geworden te Sedan, was hij in 1631 met de hertog van Bouillon als legerpredikant meegekomen naar de Nederlanden en daarna als predikant beroepen bij de Waalse kerk te Maastricht, welke stad bij de beroemde Maas-veldtocht van Frederik Hendrik aan de Staatsen in handen was gevallen. Sedert 1636 had hij als zodanig dienst gedaan te 's-Hertogenbosch, waar hij tevens lessen gaf aan de kort na zijn komst geopende Illustre school. Aanvankelijk had hij te Groningen nog naast zich Hendrik Alting (1583-1644), die in Heidelberg hoogleraar was geweest, maar ten gevolge van de verschrikkingen van de dertigjarige oorlog Duitsland had moeten verlaten en sedert 1627 op verdienstelijke wijze datzelfde ambt te Groningen vervulde. Gedurende de rest van zijn dertigjarige ambtsperiode was Maresius er de man, die leiding gaf aan de theologische studie en onder zijn collega's gemakkelijk de eerste bleek te zijn. Scherp in zijn polemieken en trouw in het waken voor de orthodoxie, wist hij niet steeds voldoende personen van zaken te onderscheiden en was hij in het gebruiken van strijdmethoden, vooral tegenover medestanders, niet bepaald kieskeurig te noemen. Zijn twistgeschiedenis met Voetius vormt een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de theologie gedurende dit tijdvak.

Gisbertus Voetius (1589-1676) was wel de invloedrijkste theoloog gedurende deze periode. Hij doceerde aan de Academie te Utrecht, die in 1634 als Illustre school geopend werd en van het begin aan, dank zij niet het minst Voetius bekwaamheid en geleerdheid, op theologisch gebied meetelde. Voetius had nog onder Gomarus te Leiden gestudeerd en had zich met overtuiging aan diens zijde geplaatst tegenover Arminius. Ook nadat hij in 1611 predikant was geworden te Vlijmen en vervolgens in 1617 in zijn vaderstad Heusden, bleef hij niet vurige bewondering vervuld voor zijn leermeester, die hij in zijn kwaliteit van afgevaardigde van de Zuidhollandse Synode op de grote Dordtse Synode weer kreeg te ontmoeten. En toen reeds in 1636 de verheffing der Utrechtse school, aan welke hij sedert haar stichting doceerde, tot Hogeschool volgde en de wenselijkheid zich voor hem opdeed de doctorstitel te behalen, reisde Voetius naar Groningen om die uit Gomarus handen te mogen ontvangen. Met noeste ijver en ongebroken werkkraft legde hij er zich op toe zijn studenten in te leiden in de beginselen van de Gereformeerde theologie, waarin hij zelf doorkneed was. Hij betoonde zich een geharnast strijder tegen allerlei afwijkende richtingen in en buiten de kerk. Hij voerde het pleit voor een strenge levenswandel in Puriteinse preciesheid, en ging zelf voor in het beoefenen van een zodanigen wandel.

Naast de genoemde mannen hebben nog vele andere bekwame theologen, ten dele ook in de faculteit van de letteren, waar zij Hebreeuws en andere Oosterse talen onderwezen, aan de verschillende Academies en Illustre scholen gearbeid. Van hen verdient nog speciaal vermelding Johannes Coccejus (1603-1669), hoogleraar eerst te Franeker en daarna te Leiden, die uitmuntte in de kennis van de Oosterse talen en die bekend is door zijn toepassing van de typologische exegese en voorts als vader van de foederaal-theologie. Hoewel hij aanvankelijk van onverdachte rechtzinnigheid was en hij in zijn dogmatisch onderwijs zich aansloot bij de Leidse "Synopsis", kwam hij sedert 1658 van wege zijn Sabbatsopvatting en zijn gevoelen omtrent de zaligheid van de Oudtestamentische gelovigen in botsing met mannen als Voetius en diens leerlingen Essenius (1618-1677), sedert 1653 hoogleraar te Utrecht, en Hoornbeek (1617-1666), die na volbrachte studie te Leiden en Utrecht in 1639 predikant was geworden bij de kruisgemeente te Mülheim bij Keulen en vervolgens naast Voetius te Utrecht had gedoceerd, en die sedert 1654 te Leiden hoogleraar was.

Deze Academies met haar voortreffelijk onderricht in de theologie trokken talrijke studenten. Het gebruik om zo mogelijk een studiereis van kortere of langere duur te maken naar buitenlandse Universiteiten hield stand, al was het percentage van degenen die hiervan profiteerden, niet groot te noemen. Daartegenover stond, dat uit de vreemde een stroom van studenten zich aanmeldde om voor enige tijd colleges aan een Nederlandse Academie te volgen of ook om er de eigenlijke studie te volbrengen. Uit alle landen, waar de Gereformeerde kerk zich gevestigd had, met name ook uit Duitsland, Zwitserland en Hongarije, vloeiden zij toe.

Op deze wijze is de Nederlandse theologie tot een rijke zegen geweest, en onderscheidene

leerlingen, die hier gedeeltelijk hun vorming hadden ontvangen, hebben elders een benoeming als hoogleraar ontvangen. Meermalen gebeurde het ook, dat men zich uit buitenlandse kerken richtte tot de Faculteiten of tot de individuele hoogleraren met het verzoek om advies te mogen ontvangen in moeilijke aangelegenheden. Voetius was voor velen, buitenlandse Godgeleerden niet uitgezonderd, een vraagbaak.

Heeft de machtige positie, welke de kerk in de Nederlanden innam, alsook het bloeiend theologisch onderwijs, dat aan de Academies verstrekt werd, in ruime mate bijgedragen tot heil voor de Gereformeerden in andere landen, ook de republiek zelf heeft van dit alles geprofiteerd. Aan haar bewoners zijn deze zegeningen natuurlijk in de eerste plaats te stade gekomen. De kerk was er op bedacht in de nieuwe gebieden, die in de strijd met Spanje veroverd en aan de invloedssfeer van de vijand onttrokken werden, het Evangelie te doen prediken. Men mag tegen de daarbij gevolgde methodes soms bezwaar inbrengen, met dit al ontbrak het in dit opzicht bij de kerk niet aan actie. In de Generaliteitslanden, de huidige provincies Noord-Brabant en Limburg, werd de arbeid met kracht aangevat. In 1648 werd er zelfs te 's-Hertogenbosch een grote kerkelijke vergadering, waarvan bekwame predikanten deel uitmaakten, belegd om deze zaken te regelen.

Gelijk reeds in het voorbijgaan werd opgemerkt, was in 's-Hertogenbosch een Illustre school in het leven geroepen. Deze beoogde met name de opleiding van predikanten. In 1646 volgde Breda met een dergelijke school, die wel geen lang bestaan heeft gehad, maar die gedurende de eerste jaren de leiding heeft genoten van niemand minder dan Andreas Rivet. Alle pogingen evenwel om de Roomse bevolking van deze streken te winnen, bleven zo goed als vruchteloos. De Gereformeerde kerk werd er niet populair, gelijk zij het was in de gewesten benoorden de grote rivieren.

Het was niet langer slechts een klein percentage van de bevolking van de republiek, zoals nog aan het eind van de zes, tiende eeuw, maar verreweg de meerderheid, die zich bij de Gereformeerde kerk had aangesloten. Niet steeds is hartelijke instemming met de Belijdenis daarbij blijkbaar de drijfveer geweest; En deze grote uitzetting van het ledenaantal is de kerk komen te staan op tal van moeilijkheden, waarvoor het haar lang niet in alle opzichten gelukt is een goede oplossing te vinden. Niettemin heeft het gesignaleerde feit vanzelf het aanzien van de kerk verhoogd en grote mogelijkheden geopend om de kracht van het Evangelie in de wereld te bewijzen.

Veel hebben de predikanten en ouderlingen met hun herderlijke zorg gepresteerd om het kerkelijk en godsdienstig leven omhoog te voeren. Het is niet moeilijk eveneens voorbeelden van het tegendeel bij te brengen, dat namelijk deze ambtsdragers hun taak schromelijk verwaarloosden en de gemeenteleden aan hun lot overlieten. Men behoeft daartoe slechts de acta van de Synodes na te slaan. Het was in wat men gemeenlijk aanduidt als de gouden eeuw, lang niet alles goud wat er blonk. Maar wij mogen aannemen, dat de regel anders was en dat de overgrote meerderheid, zij het in alle stilte, met ijver en trouw zich toegelegd heeft op de bearbeiding van de gemeenten. Deze zielzorgers zagen zich voor een zware taak geplaatst. De strijd moest worden aangebonden tegen allerlei zondige praktijken en verkeerde gewoonten, welke allerwegen heersten en diep in het leven ingeworteld zaten. Het feit dat in de kerkelijke vergaderingen die onderwerpen gedurig weer aan de orde kwamen, bewijst de hardnekkigheid van deze volkszonden; maar niet minder de ernst, waarmede de kerken haar bleven bestrijden. Deze vergaderingen hebben ook nog in andere opzichten de belangen van de kerken behartigd. In haar regelmatig weerkerende samenkomsten moest telkens opnieuw een breed agendum worden afgehandeld. Vooral de particuliere Synodes in de respectievelijke gewesten hebben veel gedaan voor de bewaring en zuiverhouding van het kerkelijk leven. Voor het euvel, dat de overheid het samenroepen ener nationale Synode, hoe vaak en dringend ook vanwege de kerken verzocht, bleef verhinderen, werd een zekere tegemoetkoming gevonden in de synodale correspondentie. De particuliere Synodes zonden wederzijds deputaten om elkaars vergaderingen bij te wonen.

Dusdoende kwamen zij van het verhandelde in elkanders vergaderingen nauwkeurig op de hoogte en waren zij in staat ten aanzien van gemeenschappelijke belangen met elkander voeling te houden. Zuid-Holland was er reeds in 1594 mee begonnen, maar na de Dordtse Synode vond dit gebruik allengs in alle gewesten ingang, behalve in Zeeland en Drenthe. In

Zeeland vergaderde een particuliere Synode slechts bij uitzondering en na 1638 in het geheel niet meer.

Een daad van nationale betekenis was de voltooiing van een nieuwe Bijbelvertaling. Het besluit daartoe had de Synode van Dordrecht reeds in haar eerste zittingen genomen. Het had daarna echter geruime tijd geduurd, voordat aan dit besluit uitvoering kon worden gegeven. Zonder medewerking van de Staten-Generaal, die deze arbeid zouden moeten bekostigen, viel er weinig uit te richten.

En het verlenen van die daadwerkelijke steun liet lang op zich wachten. Het was al 1625 geworden, toen de vertalers voor het eerst met elkander vergaderden om de nodige voorbereidende maatregelen te treffen. Zij hebben daarna te Leiden jaren aaneen gezwoegd voor het volbrengen van hun verantwoordelijke taak. De leiding van het werk berustte bij Johannes Bogerman, de invloedrijke predikant uit Friesland's hoofdstad, die de Dordtse Synode had voorgezeten. Tijdens zijn verblijf te Leiden ontving hij nog de benoeming tot hoogleraar te Franeker, welk ambt hij slechts korte tijd heeft bekleed. Voor rekening van hem en van Willem Baudartius (1565-1640), de geleerde predikant van Zutphen, komt in hoofdzaak de vertaling van het Oude Testament. Voor die van het Nieuwe Testament hebben vooral Festus Hommius, die sedert 1619 tevens regent van het Statencollege te Leiden was, en Antonius Walaeus zorg gedragen. Maar ook andere mannen hebben in deze overzetting en vervolgens in de revisie een werkzaam aandeel genomen. In 1637 kon eindelijk het eerste gedrukte exemplaar van de Staten-Bijbel aan de Hoogmogenden worden aangeboden. Deze vertaling mocht gerekend worden tot de beste van haar tijd. Haar totstandkoming en invoering was van onschatbare waarde voor de godsdienstige opvoeding van de natie. Zonder haar zou de Gereformeerde kerk nooit die ingang verkregen en behouden hebben als haar in werkelijkheid is te beurt gevallen.

Frankrijk. Edict van Nantes

Wegens de nauwe connecties, waarin zij steeds had gestaan met Calvijn en Beza, was de Gereformeerde kerk in Frankrijk eigenlijk meer dan die in Nederland aangewezen om een leidende positie te vervullen. Dat zij in werkelijkheid die verantwoordelijke roeping niet heeft gekregen, is niet hieruit te verklaren, dat het haar aan bekwame mannen ontbroken heeft. Er zijn integendeel uit haar midden onderscheidene theologen voortgekomen, die de vergelijking met de besten uit de overige Gereformeerde kerken gemakkelijk kunnen doorstaan. Sommigen hunner hebben juist met hun rijke gaven die andere kerken gediend, gelijk wij ten opzichte van Nederland reeds konden constateren. Maar de oorzaak van het gesignaleerde verschijnsel ligt voornamelijk in de ongunstige omstandigheden, waaronder de Hugenoten gedurende de zeventiende eeuw in toenemende mate hebben verkeerd.

Aan een correcte uitvoering en naleving van de bepalingen van het edict van Nantes heeft het terstond van den beginne aan ontbroken. De tegenkanting, waarop het edict bij talrijke Rooms en stuitte, was uitermate hevig. Het was niet voor niets, dat de paus gewetensvrijheid had betiteld als de ergste zaak ter wereld. De Parlementen, gerechtshoven aan welke mede de zorg voor de registratie van de edicten en wetten was toevertrouwd, toonden zich zeer traag in het volbrengen dezer taak ten opzichte van de voor de Hugenoten zo hoogst-gewichtige overeenkomst, te Nantes gesloten. Het was reeds 1609 geworden, al eer het laatste van de Parlementen met deze toch niet zware taak gereedkwam. Gedurende de regering van Hendrik IV hadden de Hugenoten overigens geen reden tot ernstige klachten en bleef de toestand voor hen nog vrij gunstig.

Wel voerde ook hij een min of meer tweeslachtige politiek.

Zo werden in 1603 de Jezuïeten, die wel als de felste bestrijders van de Gereformeerden waren te beschouwen, in het land toegelaten en koos de koning zich uit hun kring een biechtvader in de persoon van pater Cotton. Maar Hendrik IV leefde te zeer in het besef, dat de overeenkomst van Nantes zijn edict was, om niet op een zo getrouw mogelijke uitvoering er van te staan. Voor zijn vroegere geloofsgenoten bleef hij steeds een zeker zwak gevoelen, al deed zijn naar Rome gerichte politiek hem al meer van hen vervreemden. De Gereformeerden konden vrij regelmatig om de drie jaren in Synode bijeenkomen, ofschoon de toestemming

van het konings, welke daartoe telkens vereist was, soms vrij lang op zich liet wachten en het dan noodzakelijk bleek de gebruikelijke termijn te overschrijden. Was de koning hun dus over het geheel welgezind, hetzelfde kan niet worden getuigd van alle andere instanties, die in het land over enige bestuursmacht beschikten. Van die zijde werden hun niet zelden allerlei belemmeringen in de weg gelegd. Dit was met name het geval in provincies, waar zij slechts een kleine minderheid van de bevolking uitmaakten. De Hugenoten waren namelijk zeer ongelijkmatig over het land verspreid.

Naar schatting vormden zij ongeveer het twaalfde gedeelte van de bevolking. Terwijl zij in Poitou boven de helft uitgingen en in gebieden als Gascogne, Languedoc, Normandië en Dauphiné een belangrijk percentage bereikten, waren zij overal elders verre in de minderheid. In een provincie als Bretagne trof men haast uitsluitend Rooms en aan. Vooral in streken als de laatste bedoelde kregen de Hugenoten heel wat te verduren en stonden zij aan allerlei plagerijen bloot, zonder dat het centrale gezag, gesteld dat het zulks wilde, daaraan iets kon verhelpen of zelfs daarvan dikwerf kennis droeg.

Onder Hendriks opvolgers, Lodewijk XIII (1610-1643) en Lodewijk XIV (1643-1715), werd de toestand voor de Hugenoten gaandeweg slechter. De politieke macht, waarover dezen beschikten dank zij hun pandsteden, moest door de regering worden gevoeld als een bedreiging voor de eenheid van de Staat. Richelieu, die in 1624 aan het bewind kwam, streefde er naar die macht geheel uit te schakelen. In een korte spanne tijds gelukte het hem dit doel te bereiken. La Rochelle, de sterkste vesting van de Hugenoten, werd reeds in 1628 ingenomen. Daarop volgde in 1629 de sluiting van het genade-edict van Nîmes, waarbij algemene amnestie werd verleend, maar dat tevens voorgoed een einde maakte aan de politieke invloed van de Hugenoten. Als zodanig betekende dit feit voor de kerk nog geen nadeel. Men kan het zelfs beschouwen als winst, omdat nu de volle aandacht van partijen zich moest concentreren op de hoofdmomenten van de geestelijke strijd, waarin zij met elkander waren gewikkeld. Voor die kamp hadden de Gereformeerden niet verzuimd zich krachtig toe te rusten. In geen ander land is de polemiek met Rome tot die ontwikkeling voortgeschreden als in Frankrijk. Hier en daar kwam het ook wel tot mondelinge disputen. Maar deze droegen gewoonlijk een meer plaatselijk karakter.

Het grote godsdienstgesprek, dat in 1600 te Fontainebleau werd gehouden tussen Du Plessis Mornay en Du Perron in tegenwoordigheid en onder leiding van de koning, was een exceptioneel geval. De strijd werd echter voornamelijk door geschriften gevoerd. De onderwerpen, die daarbij in het centrum van de belangstelling stonden, waren de transsubstantiatieleer, de mis en de pauselijke macht. De Synode van Gap (1603) is zelfs zover gegaan de onder Protestanten in sterke mate levende gedachte, dat de paus als de antichrist moest beschouwd worden, in een toevoeging aan artikel 31 van de Confessie officieel vast te leggen. Om de koning ter wille te zijn, gaf men aan deze synodale uitspraak geen publiciteit, maar het daarin vervatte standpunt werd in het vervolg, zij het ook naar het oordeel van sommigen te kras, toch gehandhaafd. Op verzoek van de Synode van La Rochelle (1607) zette de predikant Nicolas Vignier het uiteen in een strijdschrift tegen Bellarminus, dat verscheen onder de titel: *Théâtre der Antéchrist* (1610). Ook nog over tal van andere kwesties werd in deze polemische geschriften gehandeld, als over de kenmerken van de kerk, over de apostolische successie, over de valse sacramenten, over de verering van de beelden en Fier heiligen, over allerlei kerkelijke ceremoniën, en vooral ook over de verhouding van Schrift en traditie. Bijna alle theologen hebben zich op dit terrein bewogen. Onder hen moeten met onderscheiding worden vermeld, naast Du Plessis Mornay, Pierre Du Moulin en Daniel Chamier (1565-1621).

Chamier was een vooraanstaande figuur onder de Hugenoten, die ook in de politieke strijd een belangrijke rol vervulde. Van de Synode van Gap (1603) en die van Privas (1612) was hij voorzitter, terwijl hij naar de Dordtse Synode mede werd afgevaardigd. Sedert 1612 predikant en hoogleraar te Montauban, sneuvelde hij bij de heldhaftige verdediging van deze stad tegen de koninklijke troepen, die het vorstendom Béarn bij Frankrijk gingen inlijven. Zodoende bleef zijn beroemd werk, dat de volledigste en beste bestrijding van de Roomse leer bood: *Panstratia catholica*, onvoltooid.

In het vervolg van de eeuw werd deze geestelijke strijd evenwel naar de achtergrond teruggedrongen. De kampvechters ontbraken niet. Het terrein, waarop zij zich bewogen, wijzigde zich in verband met een andere vraagstelling. De patristiek kwam thans aan bod. Mannen als David Blondel (1590-1655), bekend door zijn bestrijding van de Pseudo-isodorische decretalen, en Jean Daillé (1594-1670), die tevens uitmuntte als kanselredenaar, toonden zich bekwame meesters op dit wapen. Het mocht niet baten. Want hun tegenstanders verkozen niet langs deze weg de strijd uit te vechten. Zij gaven er de voorkeur aan de Hugenoten met andere wapenen te lijf te gaan.

Dezen werden, eerst door allerlei plagerijen, daarna ook met ruw geweld, in hun vrijheden en rechten beknot en straks daarvan zelfs geheel beroofd. Hun werden belemmeringen in de weg gelegd bij het aanknopen van contact met hun geloofsgenoten in den vreemde, zoals reeds geschiedde toen er afgevaardigden waren benoemd naar de Dordtse Synode. Er werden aparte organisaties in het leven geroepen om door het oefenen van een zekere druk Hugenoten te bewegen tot afval en terugkeer naar de Roomse kerk en om hun kinderen weg te lokken en vervolgens ter opvoeding over te brengen naar kloosters. De resultaten van dit streven bleven niet uit: de gelederen van de Hugenoten werden gedund en de aanslag op de jeugd vormde een ernstige bedreiging voor de toekomst.

Overgangen in omgekeerde richting, die vroeger meermalen waren voorgekomen, deden zich slechts zelden meer voor. Jean de Labadie, een vroegere leerling van de Jezuïeten, die zich in 1650 aansloot bij de Gereformeerde kerk te Montauban en kort daarna deze kerk als predikant ging dienen, was zulk een uitzondering. Aanvankelijk bleef het de kerken nog toegestaan in nationale Synode te vergaderen, al kon het niet meer gebeuren met de regelmaat, welke de kerkorde voorschreef en het welzijn van het kerkelijk leven vereiste. Maar de Synode van Loudun in 1659, voorgezeten door Jean Daillé, was de laatste die kon samenkomen.

De periode, gedurende welke de Gereformeerden nog een betrekkelijke mate van bewegingsvrijheid mochten genieten, liep ten einde. Sedert 1661 werd het hoe langer hoe duidelijker, dat alle machten in het land het gezet hadden op de volledige ondergang van de Gereformeerde kerk. Allerlei chicanes werden tegenover hen gebruikt. De dagen van de dragonnades braken aan; de trouwe Hugenoten werden met hun gezinnen blootgesteld aan de ruwe behandeling van soldaten, die in hun huizen werden ingelegerd. Voor wie hun heil zochten in vlucht naar den vreemde, werden de grenzen gesloten. Al gelukte het ook velen ze heimelijk te overschrijden, groot was daarnaast het getal van degenen, die bij pogingen om het land te verlaten gegrepen werden, en wreed de behandeling, welke hun wedervoer. Ellendig vooral was het lot van wie tot de galeien veroordeeld werden.

Toen op 18 oktober 1685 de officiële opheffing van het edict van Nantes volgde, betekende dit slechts de bevestiging van een feitelijke toestand, die reeds jarenlang was ingetreden.

Hiermede scheen tevens de ondergang van de Gereformeerde kerk in Frankrijk te zijn ingeluid.

Schotland

Omstreeks het begin van de zeventiende eeuw was het duidelijk, dat de kerk in Schotland geen kans maakte in het midden van het Gereformeerd Protestantisme de verantwoordelijke taak te vervullen, waartoe de Nederlandse kerk toen geroepen werd. Reeds de geografische ligging van het land, weggeduwd als het was op de noordelijke uithoek van een eiland aan de rand van Europa, moest in dat opzicht een beletsel vormen. Daarbij kwam nog, dat de kerk er zich niet naar haar aard en wezen kon uitleven, maar in haar vrijheid door een haar vreemde macht beknot werd.

Tegen het einde van de voorgaande eeuw was er namelijk ineens een gehele wending gekomen in de sterke positie, die de kerk, niet het minst dank zij de leiding van Andrew Melville, steeds meer begon te verkrijgen. Koning Jacobus VI kon zich met de pretenties van het zuivere presbyterianisme niet verenigen; hij was van oordeel, dat de beslissing in kerkelijke aangelegenheden uiteindelijk aan hem toekwam. Hij bleek voorts een voorstander te zijn van het herstel van de bisschoppen. Met krachtig beleid heeft hij de verwezenlijking van dit doel nagestreefd. De omstandigheid, dat er onder de predikanten ten aanzien van deze kwestie verdeeldheid heerste, kwam hem daarbij goed te stade. Vooral in het Noorden van het

lands vond hij veel steun. Door nu de Synode te doen beleggen in die streek, waarheen de afgevaardigden van de kerk uit andere gedeelten van het lands niet zo gemakkelijk konden reizen, wist de

koning van deze vergaderingen van de kerk besluiten in zijn, geest uit te lokken. Verder was het voor Melville en de zijnen een handicap geen enkele gezaghebbende edelman aan hun kant te vinden. In het Parlement ontbrak het hun dusdoende aan genoegzame steun. De koning zag zijn positie nog versterkt, toen hij na de dood van koningin Elisabeth geroepen werd, onder de naam van Jacobus I, de troon van Engeland te bestijgen (1603-1625). Aan het verzet, dat zich niettemin niet onbetuigd liet en met beslistheid opkwam voor het koningschap van Christus in Zijn kerk, werd de kop ingedrukt, doordat enige leidende figuren naar Londen werden uitgenodigd en daar onschadelijk gemaakt. Melville zat gedurende drie jaren opgesloten in de Tower. Zo werd de hiërarchie in Schotland hersteld. De bisschoppen ontvingen in Engeland uit handen van de Anglicaanse bisschoppen hun wijding. Te Edinburgh ratificeerde het Parlement in 1612 alle synodale besluiten, hierop betrekking hebbende, terwijl de besluiten van 1592 werden ingetrokken. Als hoogste vertegenwoordiger van de Schotse kerk gold voortaan weer de aartsbisschop van St. Andrews.

Hiermede was een begin van gelijkschakeling met de Anglicaanse kerk verkregen. Het bleef bij deze eerste, belangrijke stap niet. Ook ten aanzien van de liturgie beoogde de koning eenzelfde resultaat te bewerkstelligen. Het ging daarbij voorlopig in hoofdzaak om de invoering van het volgende vijftal gebruiken. Bij de communie zouden de deelnemers in knielende houding de tekenen van brood en wijn moeten aannemen. De mogelijkheid om het Avondmaal in particuliere buizen te bedienen moest geopend worden. Hetzelfde wilde men met betrekking tot de bediening van de heilige Doop. Aan de bisschoppen moest de taak worden toevertrouwd kinderen, die de veertienjarige leeftijd hadden bereikt, te confirmeren. Aan de viering van een bepaald aantal feestdagen moest de hand worden gehouden.

Er openbaarde zich in brede kringen van de bevolking een krachtig verzet en men zag in dit alles een terugkeer naar Roomse superstities. Desondanks besloot de Synode van Perth (1618), onder leiding van de bekwame aartsbisschop John Spottiswood (1565-1637), die indertijd het standpunt van de Presbyterianen had prijsgegeven en tot beloning eerst als aartsbisschop van Glasgow (1604) en daarna sedert 1615 van St. Andrews had mogen arbeiden, tot invoering van de genoemde kerkelijke gebruiken over te gaan. De vijf artikelen van Perth werden met 86 tegen 47 stemmen aangenomen, terwijl 3 zich van stemming onthielden. In 1621 volgde daarna de vereiste goedkeuring door het Parlement met een nog geringere meerderheid van stemmen.

De politiek van het konings ontving onder meer verdediging van de zijde van een groep theologen, die aan de Universiteit van Aberdeen verbonden waren en daarom bekend staan als de "Aberdeen doctors". Het was Patrick Forbes (1564-1635), die zich als bisschop van Aberdeen (1618) voor de reorganisatie van deze Universiteit verdienstelijk maakte. Hij had onder Andrew Melville gestudeerd en was, na vele jaren een ambteloos leven geleid te hebben, eerst in 1612 predikant geworden. Hij nam een tolerant standpunt in en zocht naar eenheid in de wezenlijke elementen van het geloofs. En dit standpunt werd door heel deze school van Aberdeen gedeeld. Haar voornaamste vertegenwoordiger was wel de zoon van deze bisschop, John Forbes á Corse (1593-1648), die bekendheid verwierf door zijn dogmahistorisch handboek, in 1645 verschenen onder de titel: *Institutiones historico-theologicae de doctrina christiana*. Hij was gehuwd met een Zeeuwse vrouw uit Middelburg en onderhield correspondentie met Nederlandse theologen als Rivet en Spanheirn. Hij heeft van de artikelen van Perth een opzettelijke verdediging geschreven, die in 1629 het licht zag. De bestrijders zwegen evenmin, al waren onderscheidenen van hen genoodzaakt zich buitenslands op te houden. Andrew Melville aanvaardde, nadat hij in 1611 uit zijn gevangenschap was ontslagen, het hoogleraarschap te Sedan, waar hij ook is overleden. Robert Durie (1555-1616), vader van de reeds genoemde Durie, de man de eenheidspogingen, werd in 1606 verbannen en diende na omzwervingen in Frankrijk en Holland, sedert 1609 de Engelse kerk te Leiden. John Forbes (1568-1634), onder wiens leiding in 1605 te Aberdeen een Synode, tegen de zin van de koning, had vergaderd, vond eveneens in Nederland een

toevluchtsoord; in 1611 werd hij predikant te Middelburg en later te Delft. Vooral verdient vermeldin David Calderwood (1575-1650), die gedurende de jaren 1617 tot 1625 in Holland vertoefde en hier zijn *Altars Damascenum* publiceerde, het standaardwerk ter bestrijding van Jacobus Erastiaanse kerkpolitiek. In Schotland zelf valt te noemen de geleerde theoloog Robert Boyd (1578-1627), die een tijdlang in Saumur hoog leraar was geweest. Gomarus werd aldaar zijn opvolger en in 1615 naar zijn vaderland terugkeerde, eerst aan de Universiteit van Glasgow en vervolgens aan die van Edinburgh. Hij toonde zich een overtuigd aanhanger van het Presbyterianisme en een verklaard tegenstander van de artikelen van Perth.

De tegenstand groeide, toen de politiek van Jacobus nog verder werd doorgezet door zijn opvolger Karel I (1625-1649). Deze bezat lang niet de populariteit, die zijn vader steeds had genoten en was blijven genieten ook na zijn vertrek naar Londen. Hij was in Engeland opgegroeid, en toen hij in 1633 een bezoek bracht aan Schotland, was dit de eerste kennismaking. Bij die gelegenheid werd hij vergezeld door bisschop William Laud, wiens persoon en streven reeds in een, ander verband ter sprake kwamen. Het lag in de bedoeling om ook in de Schotse kerk d volledige Anglicaanse liturgie in te voeren. De nodige voorbereidende maatregelen daartoe werden getroffen onder leiding van Laud, de man, die de leer niet telde en voor wie de liturgie alles betekende. Zo kwam het Service Book tot stand, dat zich nauw aansloot bij het *Book a Common Prayer* van de Anglicaanse kerk, waartegen Kno. indertijd ernstige bedenkingen had ingebracht. Dit zou het oude vertrouwde gebedenboek moeten vervangen. De datum; waarop de invoering zou plaats vinden, werd vastgesteld 23 juli 1637.

Onder brede lagen van de bevolking stak nu de oppositie op, welke zich op de genoemde datum ook manifesteerde in een formeel kerkoproer. De meeste bisschoppen, Spottiswood voorop, haastten zich een goed heenkomen te zoeken naar Engeland. Zo werd 1638 het jaar van "de tweede Reformatie". Deze begon met de sluiting van het Covenant (28 februari 1638), waarbij de ondertekenaars, uit alle kringen toestromende behalve uit de groep die zich schaarde rondom de Aberdeen doctors, trouw zwoeren aan de Gereformeerde Belijdenis. De koning trachtte nog te redden wat hij kon. Men was echter met niets minder tevreden dan met een geheel vrije Synode, welke de koning tenslotte genoodzaakt was toe te staan. 21 November kon daarop de Synode te Glasgow geopend worden. Tot haar voorzitter werd gekozen Alexander Henderson (1583, 1646), de opsteller van het Covenant, die met uitnemende leiderskwaliteiten was begiftigd. De Synode verklaarde de van 1606 tot 1618 gehouden Synodes voor onwettig" veroordeelde de artikelen van Perth en alle onder Karel I ingevoerde nieuwigheden, zette de bisschoppen af en herstelde de Presbyteriale regering in haar oude staat. Nog voordat een volle maand was verstreken, had zij haar arbeid voltooid, tot heil van kerk en volk.

Het verkregen resultaat werd door volgende Synodes bevestigd en nog uitgebreid. Die van 1641 verleende aan Henderson, die opnieuw als voorzitter zitting had, de opdracht te zorgen voor de opstelling van een Catechismus, een Confessie, een Liturgie en een Kerkorde. De bedoeling was om ten aanzien van al deze stukken tot eenheid te geraken met de kerk in Engeland. Want ook daar was de aandrang om tot zekere Reformatie te geraken, krachtig ontwaakt. Er werden onderhandelingen geopend. Het resultaat hiervan was, dat er op de Synode van 1643, die alweer onder leiding van Henderson kwam te staan, van het Engelse Parlement een uitnodiging verscheen tot deelneming aan een te Westminster reeds bijeengeroepen vergadering van theologen. Onder afwijzing van elke overeenkomst van politieke aard verklaarde de Synode zich bereid tot het aangaan van een verbond met religieuze strekking.

Zo kwam tot stand de Solemn League and Covenant, t, waarvan het ontwerp door Henderson was opgesteld.

Naar de Westminster Synode, die gelijk men in Schotland terdege besepte niet in de eigenlijke zin een Synode kon heten, en welke reeds in een vorig hoofdstuk ter sprake kwam, werden de beste theologen afgevaardigd, te weten Henderson, nu in Edinburgh predikant en sedert 1640 ook als rector aan de Universiteit aldaar verbonden; George Gillespie (1613-1648), eveneens predikant te Edinburgh; Samuel Rutherford (1600-1661), die men in 1636 als predikant had

afgezet en die, na de omkeer, hoogleraar te St. Andrews was geworden; en Robert Baillie (1602-1662), hoogleraar te Glasgow.

Ook in Nederland hadden de namen van dit viertal een uitstekende klank; iemand als Voetius onderhield gaarne connecties met hen en beriep zich meermalen op hun geschriften. Deze theologen, nog bijgestaan door de bekwame jurist Johnston of Wariston, hebben ter Synode in Westminster een buitengewone invloed, heel wat groter dan hun geringe aantal laat vermoeden, uitgeoefend. En heeft deze vergadering als een gevolg van de wending, welke zich al spoedig in Engeland in de gang van zaken opdeed door het opdringen van het Independentisme, aan de hooggespannen verwachtingen niet beantwoord, van haar arbeid heeft niet het minst juist Schotland groot profijt getrokken. Want de Gereformeerde kerk in dit land heeft de door haar vastgestelde Confessie geaprobeerde (1647) en zowel de grote als de kleine Catechismus aangenomen.

Van korte duur bleek evenwel de bloeiperiode, die met het Covenant was ingeluid en die zich kenmerkte door een krachtige opleving van de Gereformeerde theologie, waarbij ook aan de Dordtse leerregels alle eer werd aangedaan. Het volk was blijkbaar door de diepere, heel het leven omvattende beginselen van die theologie niet genoegzaam gegrepen. Want allerlei andere stromingen van Independentistische en van doperse aard lieten zich, gedurende Cromwells bewind in Engeland (1651-1660), tot in Schotland toe, gelden. De afkeer van vormen en ceremoniën werd zozeer op de spits gedreven, dat men zelfs het gebed van het Heeren en de Apostolische Geloofsbelijdenis uit de publieke eredienst meende te moeten weglaten. Een extreme richting kreeg in het kerkelijk leven de overhand en stond aan elke gezonde ontwikkeling in de weg. Bij dit alles kwam nog, dat in 1653 de Synode op last van de overheid werd ontbonden en sindsdien niet meer mocht bijeenkomen.

Tot 1690 moest de kerk het stellen zonder dit instituut, dat in de voorbije periode zulk een vruchtbaar werk had geleverd. Geen wonder, dat het na het herstel van de monarchie en de troonsaanvaarding door Karel II (1660-1685) niet moeilijk viel het Episcopalisme opnieuw in te voeren. De bisschoppen werden door de overheid aangewezen en waren in sterke mate van haar afhankelijk. De Presbyterianen, die trouw bleven aan het Covenant, maakten een periode van wrede en ergerlijke vervolging tot de dood door. Driehonderd predikanten, merendeels in het Zuidwesten van Schotland, zagen zich genoodzaakt hun gemeenten te verlaten, en belegden nu overal conventikels. Aan deze toestand kwam een einde met de troonsbestijging van Jacobus VII. Maar de tolerantie, door deze koning nagestreefd, bedoelde vooral de Roomsgezinden in het gevele te komen en voor Rome's kerk de weg te openen. Uit die nood heeft toen de overkomst van prins Willem III, die door zijn gemalin Maria rechten kon doen gelden op de troon van Engeland, redding gebracht. Door zijn optreden werd in Schotland aan het Episcopalisme een einde gemaakt. In 1690 besloot het Parlement tot herstel van het Presbyterianisme.

Zwitserland

In Zwitserland hebben de kerkelijke toestanden gedurende de zeventiende eeuw geen ingrijpende wijzigingen ondergaan. De macht van de overheid in de aangelegenheden van de kerk werd eerder versterkt dan ingedamd. De Synodes geraakten steeds meer naar de achtergrond of kwamen zelfs in het geheel niet meer bijeen, wat te Bern sedert 1615 en in Waadtland sedert 1652 het geval was.

In dogmatisch opzicht sloten de kerken zich aan bij de Belijdenis van Dordrecht. De ondertekening van de Dordtse leerregels werd tot eis gesteld. Een predikant te Zürich, die zich daaraan niet wilde onderwerpen, moest in 1661, deze stad als een gebannene verlaten. Zürich had niet tevergeefs gedurende lange jaren de leiding genoten van Johann Jacob Breitinger (1575-1645), sedert 1611 eerste predikant op de zetel van een Zwingli en een Bullinger, die als praeses van de Zwitserse afgevaardigden ter Dordtse Synode zulk een kloek geluid tegen de Remonstranten had doen horen.

Breitinger stond, vanwege zijn bezielde prediking en trouwe zielzorg, in het algemeen bij zijn gemeente in hoge achting. Veel heeft hij ook geijverd in het belang van de armen en voor de verbetering van de volksschool. Als hoogleraren te Zürich verdienen vermelding Rudolf Hospinianus (1547-1620) als polemist, Johann Heinrich Hottinger (1620-1667) als

kerkhistoricus en vooral de dogmaticus Johann Heinrich Heidegger (1633-1698), die tevoren in Steinfurt had gedoceerd en die een warm pleit voerde voor vereniging met de Lutherse. Aan de Universiteit te Bazel traden verdienstelijke exegeten en oriëntalisten op, onder wie met name Johannes Buxtorf (1564- 1629) en zijn gelijknamige zoon (1599-1664) mogen genoemd worden. In Genève traden als leidende figuren op de voorgrond Jean Diodati (1576-1649) sedert 1608 predikant en hoogleraar aldaar en opvolger van Beza, die om zijn grote welsprekendheid als kanselredenaar bekendheid genoot en die door zijn vertaling van de Bijbel in het Italiaans aan zijn vaderland een voortreffelijke dienst heeft bewezen; Théodore Tronchin (1578- 1657), die Hebreeuws doceerde; en Francois Turretini (1623-1687), eerst predikant bij de Italiaanse vluchtelingengemeente en sedert 1653 hoogleraar in de theologie, die een veelgebruikt handboek voor de elenctiek heeft geschreven.

ANDERE LANDEN.

Wat de overige landen betreft, waar de Gereformeerde kerk zich gevestigd had, valt er over dit tijdperk geen winst van enige betekenis te boeken. In Duitsland trad in 1613 de keurvorst van Brandenburg Johan Sigismund, dank zij de invloed van Maurits van Hessen, tot het Calvinisme toe. Zo werd de Academie te Frankfort aan de Oder tot een steunpunt voor de Gereformeerden. Te Duisburg werd in 1656 een nieuwe Academie gesticht, waar de invloed van de Coccejanen zich in sterke mate deed gevoelen. Maar andere steunpunten gingen verloren of waren niet langer bij machte hun vroegere betekenis te handhaven. Zo moest te Bremen in 1638 de Dom voor de Lutherse eredienst worden opengesteld. De toevloed van Hugonoten in de jaren na 1670 betekende daarentegen weer in menig opzicht een versterking en verrijking van het Gereformeerde leven.

Van de Gereformeerde kerk in **Polen**, bleven kleine resten in stand. Zij werd door de toenemende macht van de Jezuieten, vooral onder de regering van Sigismund III Wasa (1568-1632), steeds verder in de engte gedreven. Bij het godsdienstgesprek te Thorn (1645), waaraan werd deelgenomen door theologen uit de Roomse, Lutherse en Gereformeerde kerken en dat reeds in een ander hoofdstuk ter sprake kwam, zat de heimelijke bedoeling voor, allen weer tot de schoot van de Roomse kerk terug te brengen. Het beoogde resultaat werd niet verkregen. Deze ontmoeting leidde integendeel tot verscherping van de confessionele verschillen.

De Gereformeerden in **Hongarije** hebben gedurende dit tijdperk het zwaar te verantwoorden gehad. Vrijwel doorlopend stonden zij aan een hevige vervolging bloot. Wat de vorsten van Zevenburgen ten hunne behoefte presteerden, betekende niet veel meer dan een tijdelijke verademing. Toen koning Leopold van Habsburg (1657-1705) aan de regering kwam, bleek het duidelijk, dat het gemunt was op de algehele ondergang van het Protestantisme. Tal van predikanten hebben bij deze vervolgingen het leven gelaten.

Een enkele maal slechts gelukte het hen van een wisse ondergang te redden, gelijk in 1676 gebeurde, toen door bemiddeling van Nederlandse zijde niet minder dan zevenenvijftig predikanten werden ontslagen uit hun ellendige toestand op de Napolitaanse galeien.

Inzinking en achteruitgang

De zeventiende eeuw heeft voor de Gereformeerde kerk lang niet overal noch ook in alle opzichten een bloeitijd betekend. Er is, gelijk wij hebben opgemerkt, veel gestreden en geleden. In meer dan één land heeft de kerk zich slechts onder bloed en tranen kunnen handhaven of zelfs dat niet eens. Een veel bedenkelijker verschijnsel vertoonde zich evenwel in de sporen van inzinking en achteruitgang, die in het leven van de kerken aan de dag traden. Tegen het Arminianisme en het Socinianisme had men zich met vrucht te weer gesteld. Maar het bleek na verloop van tijd, dat de Gereformeerde theologie daarmee niet was gevrijwaard tegen het binnendringen van heterogene opvattingen.

In Frankrijk werden die voorgedragen aan de school van Saumur. In de plaats van Gomarus werd daar in 1618 : tot hoogleraar benoemd John Cameron (1579-1625), geboortig uit Glasgow, die reeds enige jaren hoogleraar te Sedan was geweest en sedert 1608 dienst deed als predikant te Bordeaux. Hij was een aanhanger van het gevoelen van Piscator. Lang heeft

hij niet in Saumur gearbeid, want reeds in 1622 vertrok hij naar Glasgow als regent van de Universiteit aldaar om echter al heel spoedig weer in Frankrijk terug te keren en nog een jaar lang het hoogleraarschap te Montauban te vervullen: Maar hij is de vader van een eigenaardig gevoelen, dat daarna door zijn leerlingen Mozes Amyraut (1596-1664) en Jozua de la Place (1596-1665) aan de Academie van Saumur werd geleraard en dat bekend staat onder de naam van hypothetisch universalisme. Dit hield een verzwakking van de leer van de predestinatie in. Daarenboven leerde De la Place, dat de erfzonde de mens niet op grond van Adams zonde, doch op grond van de zelf door hem bedreven zonde toegerekend wordt. Hun medehoogleraar Louis Cappel (1585-1658) stond bepaalde kritische gevoelens voor ten aanzien van de inspiratie van de Heilige Schrift. Ook elders vonden deze afwijkende opvattingen aanhang, zelfs tot in Genève toe. Louis Tronchin (1629, 1705), sedert 1661 hoogleraar aldaar, was de voornaamste vertegenwoordiger van deze richting.

Natuurlijk ontmoette de Saumurse theologie wel bestrijding. Bijna alle theologen uit deze periode hebben er zich in mindere of meerdere mate mee beziggehouden. Mannen als Du Moulin, Rivet, Spanheim en Francois Turretini hebben belangrijke strijdschriften aan het onderwerp gewijd en zich krachtige tegenstanders van deze opvattingen betoond. In Zwitserland hebben de kerken, vooral onder invloed van Heidegger, ze zelfs in een officieel Belijdenisgeschrift, de Formula Consensus Helvetica (1675), uitdrukkelijk afgekeurd.

Ook hebben de kerken in Frankrijk niet gearzeld het gevoelen van Claude Pajon (1626-1685), leerling en opvolger van Amyraut en De la Place, die veel verder ging dan dezen en het feit en de noodzakelijkheid van de werking van de Heilige Geest naast die van het Woord loochende, als pelagianisme te veroordelen.

Maar in gelijke zin hebben de Franse kerken, die op de Synodes van Alencon (1637), Charenton (1644) en Loudun (1659) er over kregen te handelen, zich met betrekking tot de overige opvattingen van de Saumurse school niet uitgesproken. Deze bleven dusdoende haar invloed uitoefenen ten nadele van een gezonde ontwikkeling van de Gereformeerde theologie. Ook in Nederland werd die invloed bemerkbaar, zoals bij Johannes Vlak, predikant te Zutphen (overl. 1697), die de toerekening van de erfschuld ontkende.

In Nederland lieten zich nog andere stromingen gelden, met name als een gevolg van het binnendringen van de Cartesiaanse filosofie in de theologie. Door deze werd aan de rede een zelfstandige waarde toegekend naast en soms ook tegenover de Heilige Schrift. Voor het gevaar van dit rationalisme waren de ogen van velen geopend. Al was de wijze, waarop Voetius de strijd tegen de uit Frankrijk afkomstige Descartes, die het laatste gedeelte van zijn leven in Nederland heeft doorgebracht (1629-1649), opende, niet zonder ernstige bedenking, zijn trouw aan de beginselen van de Gereformeerde theologie moest hem afwijzend doen staan tegenover die filosofie. Voetius vond in deze strijd tal van medestanders en het gelukte hun aanvankelijk de andersgezinde theologen terug te dringen.

Abraham Heidanus (1597-1678), die zijn hoogleraarschap te Leiden (1648) te danken had aan zijn krachtige bestrijding van de Remonstrantse gevoelens, zag zich nog op hoge leeftijd in 1676 uit zijn ambt ontslagen, omdat hij weigerde zich te houden aan het verbod van curatoren om bepaalde Cartesiaanse en Coccejaanse stellingen te leren. Hetzelfde lot onderging Balthasar Bekker (1634-1698), toen hij in 1692 door de particuliere Synode te Alkmaar als predikant van Amsterdam afgezet werd. Bekker, die zich verdienstelijk maakte door de bestrijding van allerlei bijgeloof, zoals dit onder het volk leefde, in zijn bekende werk getiteld "De Betoverde Weereld", loochende tegelijk de inwerking van engelen, goede zowel als kwade, op de stoffelijke wereld en kwam daarmee in conflict met de duidelijke leer van de Schrift.

Overall in de kerken werden tegen de verbreiding van deze en dergelijke ketterijen maatregelen getroffen. De meeste bekendheid genieten in dit opzicht de Walcherse artikelen, welke de classis Walcheren toevoegde aan het ondertekeningsformulier voor predikanten (1693). Behalve de gevoelens van Bekker en Vlak werden daarin ook opzettelijk opvattingen van Herman Roël (1653-1718) ter sprake gebracht en bestreden. Roël, sedert 1686 hoogleraar te Franeker, kende aan de rede bij de beoordeling van wat als waarheid heeft te gelden, een beslissende invloed toe en was, door dit beginsel geleid, er toe gekomen de eeuwige generatie van de Zoon Gods in twijfel te stellen. Het feit echter, dat hij in zijn ambt gehandhaafd bleef;

al werd hem tegelijkertijd vanwege de Staten van Friesland het zwijgen opgelegd, wijst op een toenemende invloed van deze richting. Sedert 1704 heeft Roël zijn onderwijs zelfs te Utrecht, alwaar hij benoemd werd, kunnen voortzetten.

Niet slechts het binnendringen van dergelijke afwijkende gevoelens verdient de aandacht. Nog op iets anders moet in dit verband worden gewezen. Het ontbrak aan een levenskrachtige theologie, die in aansluiting bij wat de mannen der, Reformatie hadden geleverd, progressief wist voort te bouwen en die in staat was tegenover alle afwijkende richtingen een eigen principieel geluid te doen vernemen. Men bleef steken in de filosofie van Aristoteles, en de theologie dreigde op te gaan in het aanhouden van een schools systeem, waaruit de bezielende kracht van het Reformatorisch geloof was geweken.

Het valt niet te ontkennen, dat deze toestand mede van invloed was op het peil, waarop het zedelijk en geestelijk leven in de kerk zich bewoog. Er openbaarde zich in leidende kringen een onverdraagzaamheid ten opzichte van elkanders meningen en een zucht tot verdachtmaking van elkanders bedoelingen, waardoor aan het Christelijk samenleven ernstige schade werd berokkend.

De twist, die jarenlang tussen Voetius en Maresius, twee kampioenen van de orthodoxie, gehangen heeft, en die aanleiding heeft ge geven tot het verschijnen van heel een reeks van strijdschriften over allerlei kwesties van ondergeschikte aard en tot het uitspreken van de hardste beschuldigingen, is er een kenmerkend voorbeeld van. Kerkelijke vergaderingen waren genoodzaakt zich telkens weer met deze en dergelijke aangelegenheden in te laten; zij bleken lang niet steeds bij machte aan zulke scheve onderlinge verhoudingen een einde te maken. Meermalen stuitten zij daarbij ook op tegenwerking van de zijde van de overheid. De handhaving van de kerkelijke tucht kwam in de praktijk niet altijd tot haar recht. Het is evenwel niet uitsluitend of ook zelfs in hoofdzaak het eenzijdig dogmatisme, dat het zedelijk en geestelijk leven ongunstig heeft beïnvloed. Andere factoren mogen in dat opzicht niet verzwegen blijven. De geest van het tijds, allerlei volkszonden, een zekere zelfgenoegzaamheid die zich van velen meester maakte ten aanzien van hetgeen na moeizame inspanning in een tachtigjarige krijg was bereikt, gemakzucht en ijdelheid als een gevolg van de heersende stoffelijke welvaart hebben het hunne er toe bijgedragen, dat de levenshouding van talrijke leden van de kerk bij verre na niet beantwoordde aan de eis van een levend geloof in gebondenheid aan Gods Woord.

Aan waarschuwingen tegen deze verslapping en ontaarding mankeerde het niet. Verschillende personen drongen aan op preciesheid van het levens en een Puriteinse wandel. Dit gebeurde veelal in aansluiting bij de geschriften van Engelse auteurs, die in Nederland vertaald werden en een ruime verspreiding vonden. Willem Teellinck (1597-1629), predikant te Middelburg, en andere leden van zijn geslacht hebben in dit opzicht een bijzondere ijver aan de dag gelegd. Ook Voetius was een overtuigd voorstander van dit streven. Om hem heen vormde zich in Utrecht een kring van mannen, die allen doordrongen waren van de noodzaak, dat het moest komen tot een Hervorming van het levens, en die voor dit doel ook krachtig geijverd hebben. Tot deze kring behoorde onder meer de boetprediker Jodocus van Lodenstein (1620-1677), die met zijn strenge vastenpraktijk wel wat eenzijdige en overdreven eisen stelde, maar wiens ernstig en ingetogen leven een getuigenis was en wiens mededeelzaamheid hem bij het volk geliefd maakte.

Een ander leerling en medestrijder van Voetius was Jacobus Koelman (1632-1695), predikant te Sluis, die wegens zijn verzet tegen bemoeiingen van de overheid in kerkelijke aangelegenheden uit Zeeland werd gebannen (1675) en sedert dien overal rondtrok en conventikelen leidde. Door zijn vroomheid en ernst heeft hij een gunstige invloed uitgeoefend. Hij is de vertaler van vele geschriften van Engelse Puriteinen en asceten, terwijl hij tegelijkertijd zich een fel bestrijder van allerlei ketterijen betoonde. Eindelijk moeten als vertegenwoordigers van deze richting nog genoemd worden Theodorus (1608-1669) en Willem à Brakel (1635-1711), wier werken grote aftrek vonden.

Dit streven naar preciesheid van het levens had echter verre van algemene ingang. Niet weinigen toonden zich daarvan beslist afkerig, welke afkeer nog versterkt werd door de excessen, waaraan sommige voorstanders zich schuldig maakten. Anderen vervielen tot

dweperij en sektarisme. Zo waren er allerlei verschijnselen, die een bedreiging betekenden voor de gezonde ontwikkeling van het geloofsleven.

Toestand bij de overgang van de eeuw

Moedgevend was de toestand van de Gereformeerde kerk aan het einde van de periode, die in dit hoofdstuk met enkele brede trekken werd geschetst, niet te noemen. Uit onderscheidene landen waren de Gereformeerden vrijwel geheel teruggedrongen. Zelfs in Frankrijk, waar zij zulk een bloeiend leven had vertoond, scheen de kerk de ondergang nabij, al waren dan talrijke Hugonoten de Gereformeerde gelederen elders komen versterken. In Duitsland had zij zich nauwelijks weten te handhaven. Het was eigenlijk alleen in Nederland, Schotland en Zwitserland, dat de Gereformeerde kerk een betekenisvolle positie was blijven innemen.

Van winst in andere gebieden van de wereld was nagenoeg geen sprake. Een krachtige zendingsactie heeft de Gereformeerde kerk gedurende deze periode niet ontplooid. Voor wat die kerk in sommige landen betreft laat zich zulks ook goed begrijpen. Zij moest daar te zeer voor eigen naakt bestaan strijden en had de handen te vol bij de afweer tegen de geweldige overmacht van de Roomse kerk dan dat aan uitzending van zendelingen naar andere streken viel te denken. Maar ook elders bleef het bij enkele zwakke pogingen in de richting van zendingsarbeid. Antonius Walaeus heeft gedurende een tiental jaren te Leiden een seminarie geleid, waar predikanten konden studeren om naar Indië te worden uitgezonden. Ook Willem Teellinck heeft gewezen op de plicht om zending te drijven onder de heidenen in de overzeese bezittingen. Over het geheel heeft men echter de verantwoordelijke roeping van de kerk om deze arbeid met kracht en toewijding aan te vatten niet verstaan. Wel hebben handelsbetrekkingen aanleiding gegeven tot vorming van kerken in Indië, Zuid-Afrika en Noord-Amerika. Maar voorlopig was het aantal van haar leden nog gering en bleven deze kerken van die in het moederland in sterke mate afhankelijk. En in Amerika oefende op de ontwikkeling dezer kerken het Independentisme een grote invloed uit.

Kwalitatief beschouwd stond het er met de Gereformeerde kerk al evenmin gunstig voor. Wel had zij hier en daar te midden van druk en vervolging standgehouden, en werd zij in het vuur van de beproeving gelouterd. Maar juist in de landen, waar zij over de sterkste invloed had te beschikken, vertoonden zich duidelijke sporen van inzinking en verval. Kerk en theologie bleken het contact met de tijd steeds meer te verliezen. In de wereld van de ideeën gingen allerlei filosofische stromingen invloed uitoefenen. De belangstelling en de actie van de mensen keerden zich naar een heel andere richting. Zou het aan de kerk nog gegeven worden uit die toestand zich weer op te richten en een tijdperk van vernieuwde bloei tegemoet te gaan?

XVI. DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK NA HET CONCILIE VAN TRENTÉ

door Dr. J. W. van den Bosch

Herstel, 113 Nederlanden, 132 Duitsland, 132 Oostenrijk, 134 Zwitserland, 136 Frankrijk, 136 Polen, 138 Zweden, 139 Hongarije, 139 Pogingen van het pausdom om zijn macht te vergroten, 141 Bestrijding van het Protestantisme, 147 Het Oosten, 149 De arbeid van de orden en congregaties. 150 Mystieke opvatting van de religie, 151 Ontwikkeling van de leer, 154 Jansenisme, 159 Port-Royal, 165 Pascal, 167 Quespel, 173 Bul Unigenitus, 174 Jansenisme in Nederland, 175.

Herstel pauselijk katholicisme

Het pauselijk katholicisme heeft sedert het midden van de zestiende eeuw allerwege aangespoord tot krachtige restauratie-pogingen.

In verschillende landen van Europa werd daardoor het protestantisme in zijn aanvankelijk zegevierende opmars of sterk beperkt en binnen engere grenzen teruggedrongen. Het werd ook met geweld onderdrukt en zelfs hier en daar uitgeroeid.

Bij het overzicht nu van deze strijd van de pauselijke kerk, waarin veelal de Jezuïeten in dienst van de pausen de veldheren waren, die vorsten en volkeren achter zich aan wisten te trekken en waarbij het Trentse geloof het plan van de strategie vertegenwoordigde, mogen wij één ding niet vergeten. Het was Rome te doen om de werkelijkheid van haar Belijdenis te doen uitkomen, dat "buiten haar als de enige, ware kerk geen zaligheid" mogelijk was, en het ging de Jezuïeten er om, al hun werk volgens hun lijfspreuk te doen strekken "tot meerdere ere Gods".

Het moge waar zijn, dat de tijd, waarin Rome tegen de bolwerken van de Reformatie opstormde, een harde en wrede tijd was. Dit verontschuldigt echter het bloedig geweld niet, waarmee men God meende op zuivere wijze te kunnen dienen in het strijden voor Zijn kerk op aarde.

En ook is men niet klaar, met het oog op de bloedige worstelingen, die op godsdienstig terrein in verblindheid, doch ook met niet te dragen verantwoordelijkheid werden opgeroepen, zich terug te trekken op de bekende zegswijze: "De kerk dorst niet naar bloed", daarmee te kennen gevende, dat de kerk haar uitgesproken doodvonnissen nooit zelf uitvoert, doch ze laat voltrekken door haar gediensstige, wereldlijke machten.

Dit oordeel moet op de voorgrond gesteld worden bij het nagaan van de Roomse "geloofspraktijken tegenover de ketters". Dit neemt echter niet weg, dat ook de Protestanten blaam treft en het hun in geen enkel opzicht tot ere kan strekken, als zij zich in de nood van hun zelfverweer en ook onder invloed van verkeerde tijdmeningen vaak tot daden van terreur en verschrikking hebben laten verleiden, die een donkere vlek hebben geworpen op hun anders zo eervol blazoën.

Nederlanden

De restauratie-pogingen van Rome hebben voor de Nederlanden een gedeeltelijk succes opgeleverd. Filips II (1556-1598) had zich in bond met de paus tot levenstaak gesteld zijn landen te zuiveren van alle ketterij. Door Margaretha als stadhouderes (1559-1567), geadviseerd door de aartsbisschop Granvelle, werden maatregelen genomen om het land geheel tot het Roomse geloof terug te leiden. Het aantal bisdommen werd aanzienlijk uitgebreid, de inquisitie werd ingevoerd en de Nederlanden moesten de Trentse Geloofsbelijdenis aannemen.

In de daarna volgende strijd, waarover in een vorig hoofdstuk reeds werd gehandeld, hebben de Noordelijke gewesten hun onafhankelijkheid bevochten. Daarentegen zijn de Zuidelijke Nederlanden, waar het Reformatorische geloof aanvankelijk zulk een krachtige opbloei had gevonden, door Alexander Farnese, hertog van Parma, onder de leiding van de oude kerk teruggebracht.

Duitsland

In Duitsland, waar naar het getuigenis van een tijdgenoot nog maar nauwelijks een tiende deel van de bevolking tot de oude kerk behoorde, veranderden de verhoudingen snel, voornamelijk door de invloed van de Jezuïeten. Zij waren als theologische leraars door Willem IV van Beieren als eerste onder de wereldlijke vorsten in 1549 naar Ingolstadt en door bisschop Otto Truchsesz van Augsburg als eerste onder de geestelijke prelaten naar de Universiteit te Dillingen uitgenodigd.

Uit Ingolstadt en Praag, vooral uit Wenen en Keulen, waar respectievelijk in 1581 en 1582:nuntiaturen werden gesticht, hadden de Jezuïeten zich met de kwekelingen van het Collegium Germanicum te Rome in korte tijd over het gehele territoriale Duitsland en de Oostenrijkse landen verbreid. De eerste Jezuïeten-provinciaal voor Duitsland, de Nederlander Petrus Canisius, gaf, eerst uit Wenen en later, toen de Evangelischgezinde keizer Maximiliaan II (1564-1576) hem in zijn pogingen tegenstond, uit Freiburg in Zwitserland, de nodige aansporingen tot restauratie in Duitsland. Om dit werk te doen slagen, werd door de Jezuïeten een handig gebruik gemaakt van de reeds eerder vermelde bepalingen van de rijksdag van Augsburg.

De Roomse vorsten hadden dienvolgens het recht, het Protestantisme in hun land op te heffen. Een begin werd hiermede gemaakt in Beieren door hertog Albrecht V (1550-1579). Deze bond, na verbanning van de Protestanten of na hun gedwongen bekering, de organisatie van zijn land en van de hem door erfenis of voogdijschap toevallende gebieden (zoals het graafschap Haag en Baden-Baden) aan de Trentse Geloofsbelijdenis, die alle verantwoordelijke personen bezweren moesten. Vooral echter onder Maximiliaan I (1579-1651), een kwekeling van de Jezuïeten te Ingolstadt, nam Beieren de leiding van heel de contra-Reformatie in Duitsland.

Het drijven van de Jezuïeten was er ook op gericht, om regerende Protestantse vorsten te bekeren tot het Roomse geloof, die dan hun gehele volk met zich deden overgaan.

Dit lukte alleen blijvend in de Palts-Neuburg met graaf Wolfgang Wilhelm (1614). En in 1685 kwam ook de keurvorstelijke Palts onder het regiem van ditzelfde vorstengeslacht, waardoor, ondanks het voordeel van de Weetfaalse vrede voor de Protestanten, de Gereformeerden van verdrukking niet vrij bleven.

Ook de geestelijke machthebbers keerden zich tegen het Protestantse geloof. Sedert 1577 vernietigde de vorstelijke abt van Fulda, Balthasar von Dernbach, elk spoor van Protestantisme in zijn gebied. In meet gematigde geest vond dit voorbeeld navolging bij de keurvorst van Trier (Iak. van Eltz) en bij de aartsbisschop van Mainz (Daniël Brendel), die in 1574 de oude godsdienst in het reeds geheel Evangelische Eichsfeld (met Heiligenstadt) herstelde.

In de jaren 1580 tot 1590 werd het herstel van de Rooms-Katholieke kerk zeer bevorderd door het Kerkelijk Voorbehoud. Door deze bepaling, die de Augsburgse godsdienstvrede beperkte, werden geestelijke vorsten bij latere overgang tot het Protestantisme vervallen verklaard van hun geestelijke bevoegdheid en wereldlijke macht. Zodoende kon het Protestantisme sinds 1555 geen territoriale uitbreiding meer winnen.

De eerste, die dit ervaren moest was de aartsbisschop en keurvorst van Keulen, Gebhard Truchsesz van Waldburg. Hij dacht er aan, zijn geestelijk Keurvorstendom in een wereldlijk met godsdienstvrijheid om te vormen na zijn overgang tot het Lutherse geloof en zijn huwelijk met gravin Agnes van Mansfeld. Maar hij werd door de paus gebannen en door keizer Rudolf II voor afgezet verklaard (1584). Zijn opvolger, hertog Ernst van Beieren deed zich als een fel bestrijder van de Luthersen kennen. Verschillende geestelijke vorsten, die ook iets dergelijks in de zin hadden, werden daardoor van hun plannen afgebracht onder meer Julius Echter van Viespelbrunn, bisschop van Würzburg, die tenslotte, om alle kwade verdenking van zich af te weren, sedert 1584 in zijn bijna geheel Protestantse gebied het nieuwe geloof volkomen uitroeide. Dit voorbeeld vond toen navolging bij de bisschoppen van Bamberg, Salzburg, Hildesheim, Münster, Paderborn en anderen.

Oostenrijk

In Oostenrijk was vooral Ferdinand II van Stiermarken, die te Ingolstadt door de Jezuïeten was opgevoed, een gewillig instrument in hun handen bij al hun contra-Reformatorische plannen. Als hij, die in 1596 te Graz nog de enige was, die zich hield aan de Roomse ritus, in 1598 de katholisering van zijn gebied begint, gelukt het hem binnen vijf jaren Midden-Oostenrijk tot het Katholicisme terug te brengen.

Zijn neef, Keizer Rudolf II (1576-1612) volgde, daardoor bemoedigd, zijn voorbeeld. Met hem, die reeds in 1575 als koning van Bohemen was opgetreden, begint dan een politiek, die op onderdrukking neerkomt voor andersdenkenden. Zijn opvoeding aan het Spaanse hof door Jezuïeten was oorzaak, dat hij heel anders optrad tegen de Evangelischen dan zijn grootvader Ferdinand I (1551-1564). Deze toch was zeer verstoord op het Trentse concilie en hield gaarne aan op eenheid tussen de beide Confessies, zij het ook zonder resultaat.

Ook gedroeg Rudolf II zich in andere zin dan zijn min of meer Evangelischgezinde vader Maximiliaan II (1564-1576). Had deze het de Jezuïeten benauwd gemaakt, zodat zij andere steunpunten buiten Oostenrijk zochten, Rudolf II liet hen weer ongehinderd op zijn gebied toe en benadeelde in alle opzichten de Evangelischen. En het was alleen zijn onbesliste en vreesachtige houding, die er hem van terughield het Protestantisme geheel uit te roeien. In Bohemen had hij, gelijk reeds in een vorig hoofdstuk werd uiteengezet, vrije godsdienstoefening moeten toestaan.

Van Roomse zijde had een publieke rechtsschending plaats. Maximiliaan van Beieren nam de vrije rijksstad Donauwörth (1607) en roeide daar het Protestants geloof uit en de katholieke stenden eisten de teruggave van al de kerkgoederen, die de Protestanten sedert Augsburg (1555) aan zich hadden getrokken. Door dit optreden sloten zich de verschillende Protestantse vorsten aaneen tot de zogenaamde Unie (1608), 's waartegenover de Rooms en de Katholieke Liga (1609) onder Maximiliaan van Beieren stelden. Het wachten was nu bij deze scherpe verhoudingen op een aanleiding tot oorlog. Deze kwam met de schending van de Majesteitsbrief na Rudolfs dood, onder Matthias (1612-1619) zijn broeder en opvolger, door de verwoesting van de Protestantse kerk van Klostergrab en de sluiting van de kerk te Braunau. De verstoorde Bohemers mishandelden de keizerlijke gezanten, verdreven de Jezuïeten uit hun land en kozen daarna tot koning van Bohemen de Calvinistische keurvorst Frederik V van de Palts.

Daarmede was de oorlog gekomen, die bekend werd in de geschiedenis als de dertigjarige oorlog, over welke reeds in een vorig hoofdstuk werd gehandeld.

Zwitserland

Voor de bevestiging en uitbreiding van het Rooms-Katholicisme in Zwitserland gaf Carlo Borromeo als kardinaal en aartsbisschop van Milaan, tot wiens gebied een deel van dit land behoorde, zich veel moeite. In 1570 ondernam hij een reis daarheen en bewerkte invoering van de Jezuïeten in Luzern (1574) en in Freiburg (1586). Ook Capucijners hielpen hem. Te Milaan stichtte hij een collegium Helveticum tot opleiding van priesters voor Zwitserland. In 1579 gaf hij aan dit land een vaste nuntius, die zijn zetel te Luzern had. De Roomse kantons sloten tot bescherming van hun godsdienst in 1586 het Borromeïsch verbond. Ook Frans van Sales, later bisschop van Genève, werkte aan Zwitserlands terugkeer naar Rome met hulp van de genoemde orden. In het van Bern uit Hervormde Chablais aan de zuidelijke oever van het meer van Genève roeide hij sedert 1596 door gewelddadige bekering en vervolging van 80.000 "ketteren" het Protestantisme volkomen uit en herstelde het oude geloof. Zeer fel ook ging de contra-Reformatie te werk in Wallis en Graubünden. Zo had een Zwitserse "Bartholomeüsnacht" op kleinere schaal, maar even woedend en wreed als die in Frankrijk, plaats in 1620 in de zogenaamde Veitliner-moord. In het bisdom Basel richtte bisschop Christoph von Beller een Jezuïetencollege op en leidde de protestanten weer tot het katholicisme terug.

Frankrijk

In Frankrijk begonnen de geloofsvervolgingen tegen de Hugenoten door het drijven van de

gebroeders De Guise.

Frans II (1559-1560), de echtgenoot van Maria Stuart, stond door deze geheel onder hun invloed. Maar zijn spoedige dood redde de Hugenoten. Toen nu op 17 Januari 1562 de koningin-moeder Catharina de Medici, om zich als regentes tijdens Karel IX (1560-1574) van de Guises te ontdoen, het edict van St. Germain en Laye uitgaf, waardoor aan de Protestanten een beperkte godsdienstvrede werd toegestaan (het recht tot godsdienstoefeningen buiten de steden en tot het houden van Synodes onder koninklijke goedkeuring) heeft Frans de Guise, daarover in woede ontstoken, met het bloedbad te Vassy (1 maart 1562) de godsdiensten burgeroorlog opgeroepen, die in acht tempos verliep.

Het gebeurde in de Bartholomeüsnacht (1572) kwam reeds eerder ter sprake. De aanleiding er van was de volgende. Ter gelegenheid van het huwelijk van Margaretha van Valois, zuster van Karel IX, met Hendrik van Navarre, zoon van hertog Anton van Bourbon en Jeanne d'Albret, zou de godsdienstvrede van St. Germain en Laye (8 augustus 1570) blijvend worden bezegeld. Deze vrede schonk niet alleen amnestie en vrije godsdienstoefening onder zekere beperkingen, maar gaf ook door de toekenning van vier garantieplaatsen (La Rochelle, Montauban, Cognac, en La Charité) aan de beweging behalve een godsdienstig, een politiek karakter. Ter gelegenheid van dit huwelijksfeest waren alle voornamen Hugenoten binnen Parijs. Zij werden nagenoeg allen door een niets en niemand ontziende moord uitgeroeid. Men schat het aantal van de slachtoffers op duizenden. En toen van uit Parijs het bloedbad werd uitgebreid tot de provincies, vielen ook daar nog andere duizenden aan het ontzettendste geweld ten offer. Hendrik van Navarre kon zijn leven alleen redden door een haastige overgang tot de Roomse kerk.

De Evangelischgezinde Duitse keizer Maximiliaan II was diep verontwaardigd, maar Filips II van Spanje verheugde zich over de lugubere tijding. En paus Gregorius XIII, die aanvankelijk de ergste gevolgen vreesde, maakte een heel festijn te Rome, dat onder klokgelui en illuminatie, met processies en een Te Dem gevierd werd, terwijl een gedenkpenning met het inschrift "Llgonottorn Strages" (het afslachten van de Hugenoten) de heugenis moest levendig houden aan deze daad van blinde godsdiensthaat.

Onder Hendrik III (1574-1589) ging Hendrik van Navarre weer naar het Protestantisme terug. Hij nam de leiding in de vijfde godsdienstoorlog, die gunstig voor de Hugenoten verliep en eindigde met het verlenen van godsdienstvrijheid en garantiesteden. Daarop stichtte Hendrik de Guise tot vernietiging van de Protestanten "de heilige Liga" en dwong ook de koning om toe te treden. In de achtste oorlog (1585-1589) liet de koning de te machtig geworden Hendrik de Guise ombrengen en verbond zich met Hendrik van Navarre, wat hem de dood door Jacques Clement berokkende.

De gang van zaken onder Hendrik IV en diens opvolgers kwam reeds in ander verband aan de orde. Daarbij is gebleken, hoe Frankrijk steeds meer in Roomse handen is teruggevallen.

Polen

In Polen werkte de Roomse reactie onder leiding van bisschop Hosius van Ermland. Het ging er om, de persoonlijke Reformatorische neigingen van koning Sigismund II August (1548-1572) te vernietigen en tegenover zijn Hervormingseisen aan de paus de rechten van de oude kerk te bevorderen. Maar onder Sigismund III Wasa (1587-1632) begon de eigenlijke gewelddadige wederinvoering van de Roomse godsdienst, nadat de Jezuïeten in 1589 het land waren binnengedrongen en in Braunsberg een college hadden ingericht. Sinds hebben de protestanten over veel rechtskrenking te klagen gehad, waartoe ook hun onderlinge verdeeldheid, zeer tot vreugde van de katholieken, meehielp.

In 1717 verloren de Protestanten het recht nieuwe kerken te bouwen.

Zweden

In Zweden heeft de Jezuïet Ant. Possevinus de door Gustaaf I Wasa (overl. 1560) ingevoerde Lutherse Reformatie door Roomse reactie een tijdlang wankel gemaakt. En wel door koning Johan III (tweede zoon en tweede opvolger van Gustaaf Wasa) in het geheim er toe over te halen de Roomse Belijdenis af te leggen (1578), waartoe zijn gemalin en het uitzicht op de troon van Polen hem bewogen. Zijn zoon Sigismund, die sinds 1587 als Sigismund III koning

van Polen was geworden en hem in Zweden in 1592 opvolgde, keerde openlijk tot de Roomse kerk terug. Toen hij het katholicisme op alle mogelijke wijze begunstigde, werd hij echter in Zweden door de rijksstenden in 1604 van de troon vervallen verklaard en door zijn protestantsgezinde oom Karel van Südermannland als Karel IX vervangen.

Toch meende de Roomse kerk in een latere periode nog een omkeer teweeg te kunnen brengen in Zweden. Het was naar aanleiding van de opzienbarende gebeurtenis, dat de dochter van Gustaaf Adolf, Christina van Zweden, te Innsbrück openlijk tot de Roomse kerk terugkeerde (3 november 1655). Zij legde toen in handen van de pauselijke afgevaardigde de belofte af, een poging te zullen doen om ook het Zweedse volk weer tot het Roomse geloof terug te leiden. Maar afgezien van het feit, dat zij een jaar vóór haar afval op 6 juni 1654, vrijwillig van de regering had afstand gedaan en haar invloed op het Zweedse volk daarmee had prijsgegeven, kon zij ook na haar terugkeer in Zweden met haar meer bedekte of publieke begunstiging van het Rooms-katholicisme niet veel bereiken en verliet al spoedig teleurgesteld haar vaderland om zich tot haar dood (19 april 1689) te Rome te vestigen, zich wijdende aan kunst en wetenschap.

Hongarije

Beter slaagde de contra-Reformatorische actie in Hongarije. Alle Hongaarse koningen van Rudolf tot Ferdinand III, behalve Matthias, waren er op uit het oude geloof met geweld te herstellen. Tegen het einde van de zestiende eeuw telde Hongarije, begunstigd door Maximiliaan II, tweeduizend protestantse gemeenten. Maar onder bescherming van Rudolf II kwamen in 1579 de Jezuïeten en spoedig begon nu onder velerlei intrige, geweld en verlokking de herstelarbeid in Roomse geest. De gewelddadige onderdrukking werd gebroken door de Protestanten onder leiding van Steph. Bocskai; die bij de vrede van Wenen (1606) volle godsdienstvrijheid wist te bedingen voor Calvinisten en Lutheranen. De vrede werd echter niet gehouden en de reactie zette door. De uiteindelijke terugleiding van Hongarije naar Rome werd volbracht door de Jezuïeten, die door middel van hun onderwijs de Hongaarse adel langzamerhand wisten af te leiden van de ingeslagen Reformatorische weg. Het bevel van keizer Ferdinand II, in 1628 op hun aansporen uitgevaardigd voor al diens erflanden, dat namelijk alle niet-katholieken binnen een jaar Rooms moesten worden of anders het land moesten verlaten, steunde hen bij hun actie ten zeerste.

De man, die in dit werk van de reactie zich berucht hee gemaakt, is de kardinaal en aartsbisschop van Gran geweest, Pázmány (1637). Uit voorname Calvinistische ouders geboren, opgevoed in een Jezuïetencollege, werd hij met gloeiende haat tegen het protestantisme bezielde. De Reformatorischgezinden werden blootgesteld aan zware beproevingen.

Eindelijk trad in 1644 als wreker en redder voor hen op Georg Rákoczy, vorst van Zevenburgen. Hij sloot een beschermingsverdrag met Zweden en Frankrijk, viel in Hongarije binnen en verkreeg met de wapenen de vrede van Linz (december 1645), die Hongarije's politieke en religieuze vrijheid opnieuw zou verzekeren. De voornaamste prelaat van Hongarije beval echter aan zijn geestelijkheid de concessies van de vrede te Linz niet te houden. En zo werden van de aan de Protestanten ontroofde kerken, waarvan de keizer beloofde er vierhonderd te zullen teruggeven, maar negentig gerestitueerd.

POGINGEN TOT MACHTSVERGROTING

De gevolgen van de Contra-Reformatie hadden aan het pauselijk katholicisme een geweldige opgang in de wereld bezorgd. Het is daarom niet te verwonderen, dat het Pausdom weer de allures van Gregorius VII zocht aan te nemen. Om dit beter te kunnen doen, werd de band met Spanje onder Sixtus V (1585-1590) losser gemaakt en eindelijk onder Clemens VIII (1592-1605) geheel verbroken. Ook al moest het pausdom erkennen, dat het streven van Filips II om een Habsburgse universele monarchie te stichten, de zekerste waarborgen zou scheppen voor een algehele uitroeiing van het Protestantisme en voor het herstel van een volstrekte eenheid van de kerk, het voelde zich toch door de overheersende Spaanse macht al te zeer in eigen wereldlijke positie en in de zelfstandigheid van de kerkstaat bedreigd.

Om deze gevaren te ontgaan, werd daarom een engere betrekking met Frankrijk ingeluid.

Toch heeft deze wending in de politiek het pausdom niet geleid tot de vurig begeerde opperhoogheid van voorheen. Ook tegenover Frankrijk kwam het doorgaans in een afhankelijke positie. De Middeleeuwse grootheid van de pauselijke stoel zou niet weer f ligkeren, hoeveel pogingen daartoe ook werden aangewend.

Dit bleek uit onderscheidene gebeurtenissen, waarvan wij er enkele noemen willen. Toen de energieke Paulus V (1605-1621) met de regering van Venetië in twist geraakte en met interdict de machtige republiek tot rede trachtte te brengen, moest hij het ervaren, dat de pauselijke invloed niet meer die van vroeger was. De Jezuïeten hadden te Venetië door onderwijs en biechtstoel zich grote invloed in de publieke zaak en grote rijkdom in onroerende goederen weten te verwerven. De regering van Venetië stelde daaraan in 1605 paal en perk, hoezeer de paus er ook tegen opkwam. Toen het stadsbestuur vervolgens enkele misdadige geestelijken zelfstandig berechtte, zag de paus dit als een inbreuk op zijn bevoegdheid en sprak over het gehele gebied van Venetië de banvloek uit. Een deel van de geestelijkheid en van de monniken koos de zijde van de republiek, maar de Jezuïeten probeerden het volk tot opstand tegen de wettige overheid te leiden. Dat was voor haar in 1606 reden genoeg tot algehele verbanning van de orde uit haar grondgebied. Voor de aanmatiging van Rome en Jezuïeten zwichtte zij niet. Tien maanden lang poogde nu de paus zijn interdict tot geldigheid te brengen. Doch, toen niets gelukte, koos Paulus V de wijste partij en wist door bemiddeling van Frankrijk met Venetië een vergelijk te treffen, waarbij hij aan het kortste eind trok. Immers bleven de traditionele kerkelijke wetten van de republiek, waarvoor Paolo Sarpi, de provinciaal van de Servieten, zich met levensgevaar als verdediger opgeworpen had, onaangetast en de terugkeer van de Jezuïeten werd niet toegestaan (1607). Deze kwam eerst veel later in 1657, toen de republiek in haar ongelukkige strijd met de Turken toegankelijk bleek voor geldelijke steun en wel onder Alexander VII (1655-1657).

De machteloosheid van het pausdom om de Middeleeuwse opperhoogheid ook in wereldlijke zaken te handhaven, kwam eveneens duidelijk aan het licht bij Clemens XI (1700-1721). Toen keurvorst Frederik III van Brandenburg 18 Januari 1701 de koningskroon over Pruisen als Frederik I aannam, beschouwde de paus Frederiks handeling als een vermetelheid, die zijn hoogste ongenoegen moest wekken en verzette zich er tegen. In Duitsland echter achtte men het optreden van de paus een machtsaanmatiging, waaraan men laatdunkend voorbijging. Nog groter was de nederlaag in het conflict van deze paus met de Siciliaanse koning over het recht van de kroon in kerkelijke aangelegenheden. Hij riep ban en interdict te hulp om daardoor zijn recht op dit rijk te handhaven. Maar de koning gaf niet toe en verdreef alle priesters, die zich aan de banvloek van de paus hielden. Enkele duizenden van hen vluchtten daarop naar Rome, waar de pauselijke stoel hen onderhouden moest.

Ook in de verwickelingen met de nieuwe Duitse keizer Josef I (1705-1711) was Clemens XI niet gelukkig. Toen de keizer er niet aan dacht de bevestiging van zijn troon bij de paus te zoeken, bekommerde hij er zich volstrekt niet om, dat de gebruikelijke voorbeden voor de keizer in alle Roomse landen op pauselijk bevel werden afgelast evenmin als hij zich bekreunde om de ontstemming van kerkhoofd, toen hij het recht van voordracht tot bezetting van vacante geestelijke plaatsen eenvoudig als benoemingsrecht opvatte. De paus moest het zelfs straffeloos aanzien, dat de Duitsers bij hun zegevierende opmars tegen de Fransen in 1707 het gebied van de kerkstaat schonden. En toen het eindelijk tot een strijd met de wapenen kwam over rechtsaanspraken in zake het bezit van enkele plaatsen, leden Clemens troepen een gevoelige nederlaag en had hij zich geheel te voegen naar de keizerlijke wil (1708).

Telkens ook probeerde de curie het om, als het niet anders kon, met protesten in te gaan tegen alles wat in de ontwikkeling van het leven van de volkeren haar vijandschap opwekte. Op deze wijze meende zij althans de idee van oppermacht te kunnen redden. Maar ook op die protesten werd niet meer ernstig gelet. Dit bleek met name, toen Innocentius X (1644-1655), die zelf niet eens in staat was zijn pauselijk bestuur behoorlijk waar te nemen door zijn zwakheid in, zedelijk opzicht, in zijn bul: *Zelo domus Dei* (*Uit ijver voor het huis Gods*), opkwam tegen de Westfaalse vrede. Hij verklaarde al de buiten hem om over kerkelijke aangelegenheden genomen besluiten voor nietig en "zonder enige invloed op verleden, heden en toekomst". Hij oordeelde, dat door die vrede de rechten van de pauselijke stoel en van het katholieke geloof op verregaande wijze waren geschonden. Maar zijn protest miste alle

uitwerking. Onder de politieke machten, die bij de vrede betrokken waren, trok geen enkele, hetzij Rooms of protestants, zich iets van 's pausen toorn aan. Zij waren met elkander overeengekomen, geen enkele tegenspraak tegen de vurig verlangde en eindelijk verkregen vrede, van welke kant die tegenspraak ook komen mocht, te dulden. Daarom lieten de vorsten, wier moeizaam streven na eindeloze beraadslagingen, met de *Vrede van 1648* was bekroond, paus Innocentius terzijde van de vredesweg protesterend voorbijgaan. Men gunde hem het ijdele genoegen aan zijn verontwaardiging lucht te hebben. gegeven, maar liet hem verder praten en vert. volgde zijn door de nieuwe tijd geëiste gang. De macht van de Roomse stoel had aan invloed al te zeer ingeboet om. de geplaaide volkeren, die rust na de krijg verlangden, nog langer te kunnen ophouden.

Deze afwijzing van de pauselijke oppermacht blijft kenmerkend voor heel deze tijd, ook als het conflict opkomt van Rome met Lodewijk XIV van Frankrijk, wiens absolutistisch streven mede op kerkelijk gebied uitwerking vond. Deze vorst handhaafde met alle kracht de kerkpolitieke tradities van zijn huis in zake de oude vrijheden van de Franse kerk, waarmee zijn eigen politieke belangen nauw verbonden waren.

Reeds onder Clemens X (1670-1676), die Lodewijk XIV prikkelde door zijn voorliefde voor de Spanjaarden, wreekte deze zich met steun van de bisschoppen, die hij naar zijn hand wist te zetten, door telkens in te grijpen in het kerkelijk bestuur van zijn land. Het betrof hier speciaal het oude gewoonterecht van de kroon om de inkomsten van vakant geworden bisdommen en abdijen aan zich te trekken en om de leeg geworden geestelijke plaatsen te bezetten met haar welgevallige personen. De juristen van het Parijse parlement vatten deze regaaplichtigheid van alle bisdommen als een onvervreemdbaar en onverjaarbaar soevereiniteitsrecht van de kroon in het gehele Franse staatsgebied op. Ook tot de bisdommen in Zuid-Frankrijk, waar zij tot nog toe niet gegolden had, werd zij daarmee uitgebreid. En in het edict van 10 februari 1673 schreef Lodewijk XIV zich dit koningsrecht toe in de geest van het parlement.

Nagenoeg alle geestelijken voegden zich in deze vorstelijke suprematie over de kerk uit ijver voor de zelfstandigheid van de Gallicaanse kerk tegenover Rome en ook uit waardering van de verdiensten van het konings voor zijn vervolging van alle Heeresie. Het was paus Innocentius XI (1676-1689), die het daarbij niet liet zitten. Hij eiste, en wel bij herhaald schrijven van 21 september 1678 en 27 december 1679, dat Lodewijk XIV op zijn edict van 1673 zou terugkomen. Maar de koning, gekrenkt in zijn autoritair optreden, waarin hij zelfstandig over de kerk van Frankrijk wilde beschikken, zonder daarin door iemand, ook zelfs niet door de paus te worden gestoord, nam zijn tegenmaatregelen. Hij liet op 19 maart 1682 met medewerking van het Franse Episcopaat, de beroemde "*Assemblée générale du clergé de France*" te Parijs bijeenkomen. En op deze vergadering van de Franse geestelijkheid werden de door bisschop Bossuet van Meaux (f 1704) ontworpen vier Propositiones Cleri Gallicani als grondrechten van de Franse kerk vastgesteld, waardoor de macht van de paus aan banden werd gelegd.

De vier stellingen verklaarden rondweg, dat de paus in wereldlijke aangelegenheden geen recht over vorsten bezit en ook hun onderdanen niet mag ontslaan van de plicht tot gehoorzaamheid; dat de geestelijke macht van de paus beperkt is door de hogere autoriteit van de algemene concilies en door de oude Franse kerkelijke wetten; en dat ook zelfs in geloofszaken het oordeel van de paus zonder toestemming van een algemene kerkvergadering niet onveranderlijk mag heten.

Tot deze bepalingen verplichtte Lodewijk XIV nu in het edict van 22 maart 1682 alle geestelijken en daaraan bond hij het gehele theologische onderwijs.

Innocentius XI was over deze aanmatiging van de Franse koning zeer verstoord. Hij verklaarde door een breve van 2 april 1682 de besluiten van de Franse geestelijkheid, ook die inzake de regalia, volkomen waardeloos en eiste daarvan de terugneming. Tevens weigerde hij aan alle nieuw benoemde bisschoppen de erkenning hunner geestelijke waardigheid. De door de koning vertegenwoordigde aanspraken van het Franse Episcopaat op een uitzonderingspositie sloeg hij beslist af.

De scherpe verhouding tussen Lodewijk XIV en de paus kreeg een nog ernstiger karakter door een bijkomend geval. Innocentius XI achtte het zijn plicht het asylrecht van de gezantschapsgebouwen te Rome te beperken, omdat allerlei gespuis in de Vaticaanstad

daarvan misbruik maakte tot grote onveiligheid en verwording van de burgerlijke samenleving aldaar. Alle gezanten getroostten zich de beschikkingen van de paus. Lodewijk XIV echter verbood zijn ambassadeur zich daaraan te onderwerpen. De paus liet dat aanvankelijk begaan. Hij handhaafde voor de Franse gezant het onverkorte asielrecht tot aan diens dood (1687). Daarna echter drong hij op herziening van Lodewijks gedrag aan, onder bedreiging met de ban. Dat wekte Lodewijks verzet op het heftigste, want hij zond zijn nieuwe gezant onder een gewapend geleide naar Rome om desnoods met geweld het oude asielrecht zich te kunnen verzekeren. Toen Innocentius daarop weigerde de afgezant van het konings te ontvangen, liet Lodewijk de pauselijke nuntius in Frankrijk gevangen nemen en bezette hij Avignon, dat in het bezit van de curie was gebleven, waarna Innocentius niet schroomde de Franse gezant uit Rome te verbannen. Onder Alexander VIII (1689-1691) gaf Lodewijk wel zijn aanspraken op het asielrecht voor zijn gezant op, maar hij bleef vasthouden aan de Gallicaanse kerkvrijheden, die ook deze paus op 31 Januari 1691 nog vlak voor zijn dood had veroordeeld, al was hij ook onder invloed van de Franse koning tot zijn positie geraakt.

Zo hield Rome in deze gewichtige aangelegenheid tegenover de Franse monarch stand. Ook bij Innocentius XII (1691-1700) was dit het geval. Hij weigerde de Gallicaanse rechten te erkennen: En het is eerst aan deze paus gelukt de Franse bisschoppen tot inkeer te brengen. De weigering van de canonieke institutie aan alle door Lodewijk benoemde, maar daarna in de steek gelaten bisschoppen, bracht een zodanige ontredde van de Franse kerken met zich, dat alleen door een ootmoedige knieval voor de "apostolische stoel" de vrede met Rome kon verkregen worden. En ook Lodewijk XIV zelf heeft tenslotte, onder invloed van madame de Maintenon, in een schrijven van 14 september 1693 aan de paus, zijn edict van maart 1682 teruggenomen. Dit wil echter niet zeggen, dat de uitzonderingspositie van de Gallicaanse kerk daarmee was opgeruimd. Het bleef alles gaan in haar midden gelijk voorheen. Haar rechten en regalia bleven gehandhaafd tot aan de Franse revolutie. En daarom was de overwinning van de paus op Lodewijk XIV niet meer dan een schijnoverwinning

Bestrijding van het Protestantisme

Een bijzonder kenmerk van het pausdom in deze periode was ook, dat het volhardde in de felste haat tegen het Protestantisme. Zulk een groeiende haat is altijd een teken van zwakheidsgevoel.

Reeds Urbanus VIM (1623-1644) demonstreerde zijn afkeer van het protestants geloof door uitgelaten vreugde over de ondergang van zijn vijanden. In 1631 prees hij keizer Ferdinand II om de verwoesting van Maagdenburg.

Hij zag daarin "een grote genadegift van de hemel en een schitterende daad van Duitsland". De keizer moest vooral niet, zo oordeelde de fanatieke paus, "zijn grootse overwinning beperken tot de ruïnen van één enkele stad". en als deze paus hoort van de dood van Gustaaf Adolf, dan is er geen einde aan zijn gejubel, omdat nu "de slang vernietigd was, die met haar venijn de hele wereld zocht te verderven".

Het was ook niets dan afkeer van het Protestantisme, toen Alexander VII (1655-1667) zoveel luidruchtig vertoon maakte van de bekering van Christina van Zweden bij haar feestelijke intocht in Rome op 21 december 1655. De paus zag met deze vrouw, die aan de geloofstraditie van haar geslacht zo onbegrijpelijk ontrouw werd, het Zweedse volk reeds weer in de schoot van de Roomse kerk teruggebracht.

Hoe proeven wij ook die geloofshaat zelfs bij een man als Innocentius XI. Het leek bij hem iets gunstiger te staan dan bij de andere pausen van zijn tijd. Het pauselijk nepotisme, groot of klein, verwierp hij. Streng zeden waren hem eigen. Zelfs kwam een zekere zachtmoedigheid tegenover andersdenkenden bij hem voor de dag. Hij keurde toch ten eerste de bestiale maatregelen van Lodewijk XIV tot bekering van de Hugenoten af, als "in strijd met de zachtmoedige leer van Christus". Maar (en daarmee komt de klauw van onder de fluwelen handschoenen weer te voorschijn) hij billikte de opheffing van het edict van Nantes, waardoor het Franse Protestantisme werd prijsgegeven aan ondergang door trouweloze terugneming van de eens gewaarborgde godsdienstvrijheid. Ja, hij vond het zelfs de moeite waard deze met een plechtig *Te Deum* te vieren.

De mentaliteit van het pausdom tegen de protestantse geest is echter ook nog uit iets anders op

te merken. Afgezien van dergelijke, meer persoonlijke, fanatieke uitlatingen van deze of gene "opperste kerkvorst", werd aller houding tegen het "nieuw geloof" duidelijk genoeg kenbaar uit het gretig gebruik maken van de geloofsijver van de verschillende oude en nieuwe geestelijke orden en congregaties, die, door plechtige of door meer eenvoudige geloften gebonden, alle in dienst stonden van de contra-Reformatie tot bevordering overal en in alles van de Roomse gedachte.

De orde van de Jezuïeten ging in het oude anti-protestantse spoor met snelle schreden verder en overtrof daarbij alle andere orden in groeiende macht en invloed.

Onder haar vijfde generaal, de Napolitaan Claudio Aquaviva (1581-1615), kreeg zij al meer haar door De Loyola bedoelde wereld-historische betekenis. In zijn tijd telde zij reeds 39 provincies met 15.000 leden en ruim 800 tehuizen. Niet alleen van de gewone middelen van kennis en kunde, wetenschap en politiek maakte zij gebruik om overal voor de oude kerk werkzaam te kunnen zijn, maar ze nam met goedvinden van paus Gregorius XIII ook kolonisatie, handel en industrie, zogenaamd ten dienste van de zending, in het program van haar werkzaamheden op. Reusachtige rijkdommen wist zij zich daardoor te verwerven, met al de nadelige gevolgen daarvan en in afwijking van haar oorspronkelijk beginsel, waartegen het pausdom onder Urbanus VIII (1623-1644) en Clemens XI verzet aantekende.

Het Oosten

De zending zelf maakte vooral door haar toedoen grote opgang. Dit geschiedde met name na haar organisatie en centralisatie te Rome (1622) in de "Congregatie de catholica propaganda fide" onder Gregorius XV (1621-1623) en na de oprichting in 1627 door paus Urbanus VIII van het "Collegium de propagatione Eidei", het opleidingsinstituut voor zendingsdienaren, voornamelijk uit inboorlingen en de stichting van een drukkerij ten bate van de zendingsvelden.

Ondanks de tegenspoed in Japan, waar in 1606 de Christelijke godsdienst verboden werd en in 1614 allerlei ordegeestelijken, ook Jezuïeten, verbannen werden, wisten dezen in China na de dood van Ricci met Adam Schall, de wiskundig gevormde Jezuïet uit Keulen, aan het Chinese hof sinds 1628 grote invloed te bereiken. Ook Lodewijk XIV van Frankrijk bood zijn steun door het in 1663 gestichte zendingscollege, dat wiskundig gevormde Jezuïeten naar China zond en hun macht in China zeer deed toenemen. Dit maakte hen heerszuchtig. Zij wilden de zending in China voor hun eigen orde monopoliseren en stonden daarom de zendingsarbeid van Franciscanen en Dominicanen en van de geestelijken van de propaganda-commissie uit Rome ten zeerste tegen. Aan het protest van Clemens X stoorden zij zich, onder beroep op de generaal van de orde, niet. Behalve aan deze eigendunkelijkheid werden zij ook schuldig bevonden, op aanklacht vooral van de Dominicanen, aan ver doorgevoerde praktijken van aanpassing aan landszeden en aan heidense instellingen en gebruiken in heel hun zendingsarbeid. Zoals onder meer sedert 1606 de Jezuïet Rob. Nobili dat gedaan had tegenover het kastenwezen van de Indiërs, zo deden zij het in China, in navolging van Ricci, door aanpassing bij de voorvaderverering van de Chinezen. Onderscheidene pausen als Innocentius X, Clemens XI en Clemens XII (1730-1740) kwamen daartegen met kracht op. En het kostte heel wat moeite, eer de Jezuïeten zich onder Benedictus XIV (1740-1758) tot rede lieten brengen en de kunstmatige voortgang hunner successen moesten opgeven door zich voortaan meer te onthouden van vermenging van Christendom en heidendom in de zendingspraktijk.

De arbeid van de orden en congregaties

Behalve de Jezuïeten versterkten echter ook allerlei nieuwe orden en congregaties op het gebied van onderwijs, opvoeding, ziekenverpleging en sociaal werk zeer de Roomse geest onder de volkeren, tot steun voor het pausdom. Wij denken aan de congregaties van de "Soeurs de la Charité" (1618) en van de "Priesters van de missies" of "Lazaristen" (1624), beide gesticht door de later heilig verklaarde Vincentius de Paulo (t 1660), een man met een merkwaardige levensgeschiedenis en een hart vol zelf. verloochenende liefde voor alles wat ellendig was.

Ook komen hier in aanmerking de nieuwe orden van de Piaristen of patres scholarum piarum (1607) en die van de Visitantinnen (naar Lucas 1 39) of Salesiarinnen (naar de stichter Frans

van Sales) uit 1610, beide hoofdzakelijk gewijd aan het onderwijs van de jeugd om haar voor kerk en paus op te voeden.

Bekendheid verwierven ook, vooral door hun wetenschappelijke studiën, de Benedictijnen-congregatie van de Maurini (1618), met mannen als Mabillon en Montfaucon, en de Oratianen van 1611 onder wie Malebranche en Richard Simon,

De oplevende ordegeest werkte ook krachtig door in de congregatie van de zgn. "Engelse Vrouwen" (1609), ten dienste van de vrouwelijke jeugd uit allerlei stand. Na tijdelijke opheffing in 1630 onder Urbanus VIII kreeg zij, gezuiverd van alle verdenking van ketterij, een grote uitbreiding in allerlei landen, al volgde de eigenlijke pauselijke sanctie van de orde-regels eerst onder Clemens XI (1703).

Als uiting van een zeer strenge ascetische, Roomse geest mag de orde van de Trappisten gelden (1665), die in het leven geroepen werd door de abt van, de zeer ontaarde Cistercienser abdij La Trappe in Normandië, die zijn monniken verplichtte tot een eeuwig zwijgen, dat buiten de godsdienstige gebeden en gezangen alleen mocht onderbroken worden door de onderlinge groet: *Memento mori* (Gedenk te sterven).

De orde der Redemptoristen, ook wel Liguorianen (1732) geheten naar de later heilig gesproken stichter Alfons() Maria da Liguori uit Napels, is bekend door haar nauwe verwantschap met de Jezuïeten. Door haar krachtig opkomen voor al die leringen, die tot de kern van de Rooms-katholieke vroomheid gerekend worden als aanbidding van het "allerheiligste sacrament van het altaars", de verering van de "allerzaligste Jonkvrouwe", de verdediging van "de onbevleete ontvangenis van Maria", de "pauselijke onfeilbaarheid" en als gevolg daarvan de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan (Ie paus, wiens wil voor Gods wil gerekend werd; ook door de Jezuïetisch-georiënteerde moraal-theologie van haar stichter, zijn de Liguorianen in latere tijd de vertrouwde toevlucht voor de Jezuïeten geworden, toen de geest van het tijds hun tegen werd en zij -overal gebannen werden.

De bevordering van dit ordewezen heeft aan het pausdom in deze periode, bij, vermindering van haar wereldlijke macht, innerlijke geestelijke kracht gegeven en zo is de scheur tussen het Romanisme en het Protestantisme al verder gegaan.

Mystieke opvatting van de religie

In de Rooms-Katholieke kerk had tot aan het einde van de zeventiende eeuw naast de kerkelijke vroomheid van de dagelijkse, godsdienstige plichtplegingen een mystieke opvatting van de religie bij tal van mannen en vrouwen aanhang gekregen. De kerkelijke overheden stonden daartegenover niet ongunstig gezind. Ze beschouwden deze mystieke beweging als een bijzonder gewichtig wapen in de strijd tegen het Protestantisme, omdat men daardoor de religieus dieper levende mensen, niet het minst onder de betere standen, bevrediging dacht te kunnen schenken en dezen niet elders naar vervulling van hun diepste geestelijke noden behoefden om te zien.

De man, aan wie deze mystieke ervaring in de kerk te danken was, heette Frans van Sales, bisschop van Genève (t 1622). Sinds 1602 reeds bekend geworden door zijn vervolgingswoede tegen het protestants geloof in het land van Chablais, werd hij het nog meer als mystiek zieleleider. Door zijn ambtvan biechtvader bij Vrouwe Francisca de Chantal na 1604 gebracht tot ijverige studie van de geschriften van de heilige Theresia, was hij vertrouwd geraakt met al de mystieke voorstellingen van een dweepziek intiem verkeer van de menselijke ziel met God. In hoofdzaak ging het daarbij om de ziel, die krank van liefde was in smachtend verlangen naar God eindelijk, door allerlei geestelijke toestanden heen, tot rust en zaligheid in God te leiden.

In zijn druk gelezen geschriften, gewoonlijk genoemd Philothea en Theotime, gaf hij uitdrukking aan de resultaten van zijn onderzoek aangaande dit zogenaamde devote leven van de Goddelijke liefde. En hij werd langzamerhand in het midden van de Rooms-Katholieke Christenheid tot de hoog-geroemde mysticus, die in 1665 zelfs door paus Alexander VII heilig verklaard werd.

Dit alles was een doorn in het oog van de Jezuïeten, die van al dergelijk mystiek bedrijf veel schade vreesden voor de door hen zo op de voorgrond geplaatste gewone plichten van de

dagelijkse, kerkelijke godsdienst. Zij waren beducht, dat de godsdienstig kerkelijke orde bij de Christenheid in verachting zou komen, indien aan deze mystieke richting de vrije hand gelaten werd. Daarom hebben zij niet gerust vóór zij, door middel van allerlei intriges, deze mystieke gevoelens en voorstellingen, ook al waren zij jarenlang kerkelijk goedgekeurd geweest, door de paus als "quiëtistische ketterij" veroordeeld zagen in bepaalde op de voorgrond tredende personen. Zo werd door hun drijven met hulp zelfs van Lodewijk XIV van Frankrijk de alom erkende Michael de Molinos (overl. 1697), de Spaanse mysticus, genoodzaakt zijn dwalingen als boeteling te herroepen, waarvan er acht en zestig waren bijeenverzameld, onder meer uit zijn veel gelezen, op contemplatieve mystiek aandringend boek *Geestelijke wegwijzer* (1675). De rechtbank van de inquisitie liet het daarbij zelfs niet. Zij veroordeelde De Molinos ook nog tot levenslange gevangenschap in een Dominicanerklooster. En paus Innocentius XI moest dit harde vonnis, door de Jezuïeten uitgelokt, wel bekrachtigen, ondanks zijn grote vriendschap voor De Molinos, om alle verdachtmaking tegen eigen persoon te ontgaan.

Een zelfde droevig lot trof Vrouwe de Guyon, met haar geestelijke raadsman, de Barnabitenpater Lacombe. In de mystieke lijn van de heilige Theresia, van Frans van Sales en van De Molinos bewogen ook hun vaak ziekelijk overspannen gedachten zich. Velen werden er, niet het minst onder de jongeren, in geestelijke en wereldlijke kringen door bekoord. Zelfs de aartsbisschop van Cambray, Fénélon, voelde zich gedrongen, nadat de vervolging tegen Vrouwe de Guyon en Lacombe reeds heftig woedde, in 1697 een boek te schrijven tot verdediging van de Guyons grondgedachten over het innerlijke leven als de passieve contemplatie, het woordloze gebed, het van alle intellectuele zekerheid ontdane geloof en de zuivere, belangeloze liefde, die God om zich zelfs wille, afgezien van alle uit Hem ontvangen zaligheid, bemint. Hij liet al deze gedachten als traditionele, kerkelijk goedgekeurde mystiek zien, waaraan niets verdachts kleefde.

Dit alles verhinderde echter niets aan de uiteindelijke veroordeling dezer quiëtistisch geachte beschouwingen, waarvoor in de kerkelijke vroomheid geen plaats mocht zijn. Met name Bossuet, bisschop van Meaux, Madame de Maintenon en door haar Lodewijk XIV lieten het onder Jezuïetisch dringen en drijven daarbij komen tot een zeer verbitterde strijd. Ook de welmenende, vrome paus Innocentius XII moest het goedkeuren, dat niet alleen Lacombe en Vrouwe de Guyon een vreselijke kerkerstraf ondergingen, doch dat ook Fénélon, al was hij aartsbisschop, genoodzaakt werd tot herroeping van zijn kettters en goddeloos geoordeeld boek; waaraan deze ootmoedig voldeed.

In tegenstelling met deze strijd van de Jezuïeten tegen elke zielsmystiek stond hun ijveren voor de cultus van "het hart van Jezus" en van "het hart van Maria. De non Marguérite Alacoque (1647-1690), die onder ver doorgevoerde ascese visionaire omgang beweerde te hebben eerst niet de maagd Maria en daarna met Jezus zelf, met Wie zij in geestelijk huwelijksverkeer zich waande verbonden te zijn, was in 1675 door haar Jezuïtische biechtvader La Colombière onder de invloed van de orde gekomen. Zij was een heilige naar de zin van de Jezuïeten. Vooral de visioenen, waarin zij het hart van de geliefde Verlosser als een vurige oven meende te zien, waarin het hare verslonden werd, wérden de aanleiding tot de inrichting van een door de "Goddelijke minnaar" bevolen verering van het "allerheiligste hart van Jezus", ten dienste van heel de Christenheid. De Jezuïeten, hoe ook bestreden door de Dominicanen, stichtten allerlei genootschappen van broeders en zusters tot godsdienstige verering van dit cultusobject. Het duurde echter nog tot 1765, toen de grote vriend van de Jezuïeten, paus Clemens XIII (1758-1769) de formele kerkelijke autorisatie gaf van deze vreemde cultus, die in woord en beeld tot op het aanstotelijke af een vaste plaats in de Jezuïtisch begeerde, kerkelijk-godsdienstige praktijk innam. Voor een dergelijke eredienst in betrekking tot het "hart van Maria" waren de Jezuïeten evenzeer bezield, maar de, pauselijke sanctie van dit cultisch bedrijf zou nog later, eerst onder paus Pius VI (1775-1799) plaats vinden.

Ontwikkeling van de leer

Evenals in de dingen van de kerkelijke vroomheid de orde van de Loyola haar stuwende kracht toonde, waaraan zelfs de pausen zich niet blijvend wisten te onttrekken, zo is dat ook het geval geweest op het gebied van de geloofswaarheid. Mocht ook al op het concilie van

Trente de leer van "de onfeilbaarheid van de paus" nog kerkelijk onbeslist gebleven zijn, ondanks Lainez pogingen om deze leer toen reeds tot kerkelijke afsluiting te brengen, Bellarminus (1542-1621) heeft als echt Jezuïet bij zijn verdediging van het katholiek-Trentse leersysteem in zijn *Disputationes* deze gedachte ook verder levend gehouden en de paus reeds bij voorbaat verklaard als hoogste rechter in zaken van geloof en zeden, zodra hij "ex cathedra" voor de ganse Christenheid zijn geboden "met hulp van het Heiligen Geestes" afkondigde. Het toen in de kerk nog als "pia sententia" (vroom gevoelen) aanvaarde inzicht werd zo in elk geval in de richting van het kerkelijk dogma geleid, dat eerst veel later zou worden geproclameerd.

Evenzo was het gesteld met de leer van de onbevleete ontvangenis van Maria. Dit was de speciale leer van de orde van de Franciscanen, die tevergeefs te Trente getracht hadden haar als kerkelijk dogma te zien aangenomen. De Jezuïeten waren in Lainez en Salmeron daarbij hun krachtige bondgenoten tegen het verzet van de Dominicanen, al kwam het ook op het concilie niet verder dan tot een vernieuwing van het gebod van Sixtus IV (1483) om wederzijdse verkettering op straffe van excommunicatie na te laten.

Ook bij deze lering echter werd het uiteindelijk doel niet vergeten. Toen dan ook de overste van het "klooster van de onbevleete ontvangenis", Maria van Jezus uit Agreda (†1665) een boek, getiteld: *De mystieke stad Gods*, uitgaf, waarin de wonderlijkste voorstellingen in verband met deze leer voorkwamen, hebben de beide orden van de Franciscanen en Jezuïeten het zover weten te brengen, dat ondanks het veroordelend vonnis van Sorbonne en inquisitie, paus Alexander VII wel de beweerde Goddelijke ingeving, maar niet de grondgedachte van het boek bestreed.

Bijzonder sterk evenwel is de invloed van de Jezuïeten geweest in de strijd over zonde en genade. Een uitdrukkelijke beslissing over wat daarin Dominicanen, die zich meer naar Augustinus richtten, van de Franciscanen, die semipelagiaans dachten, scheidde, was te Trente niet gevallen. Sinds echter de Jezuïeten zich openlijk aan de kant van de Franciscanen stelden, was een voortgang van de kerkelijk semi-pelagische geest niet meer tegen te houden. De universiteit te Leuven, die tijdens de Reformatie goed Rooms gebleven was, maar met de Dominicanen het op Augustinus aanhield, heeft in de na-Trentse tijd de strijd geopend voor het goed recht van de Augustijnse zienswijze. Een strijd, die zich ook daarna heeft voortgezet voornamelijk in het Jansenisme. En het stelt diep teleur, dat in die strijd het semi-pelagianisme in de Rooms-katholieke kerk de overwinning heeft behaald, waarbij het tot een volkomen uitsluiting is gekomen van Augustinus Schriftuurlijk denken over deze gewichtige aangelegenheden en tot een veroordeling, zelfs door zogenaamde "onfeilbare" pausen, van de "schutspatroon van de orthodoxie".

In Leuven was het één van de professoren, Michael Bajus (1513-1589), die, voorloper en wegbereider van het Jansenisme, het voor Augustinus met kracht opnam en diens gedachten over de volkomen verdorvenheid van de mens door de erfzonde, de volstrekte onvrijheid van de gevallen mens tot het geestelijk goede en de onvoorwaardelijk en onwederstandelijk werkende genade, met overtuiging voorstond. Hij had ingezien, hoe ongenoegzaam de scholastieke methode bij het theologisch onderwijs was tot rechte behandeling van de geloofsvragen, die door de Reformatie aan de orde waren gekomen. Daarom zocht hij de studie van de theologie meer tot de Heilige Schrift en de kerkvaders, inzonderheid tot Augustinus terug te leiden, wiens werken hij wel negen maal moet hebben doorgelezen. Door de scholastieke bestrijders van Augustinus denkwijze bij de Hervormers, zag hij het hoog gezag van deze kerkvader in gevaar gebracht. De Scotistische Franciscanen, die door Bajus loochening van hun ordeleer, de onbevleete ontvangenis van Maria, en wel op grond van Augustinus leer over de erfzonde, zich bedreigd zagen, bewerkten in 1560 een veroordeling van achttien stellingen uit Bajus voordrachten door de Sorbonne te Parijs. Bajus verdedigde zich, maar hij verklaarde zich bereid aan de "heilige Stoel" en het "Concilie" zich te onderwerpen.

De strijd ging door en nu, door Bajus op zijn geschriften aan te vallen. De tegenstanders wisten het gedaan te krijgen, dat paus Pius V in 1567 in de bul *Ex omnibus afflictionibus*, 79 stellingen uit Bajus geschriften als ketters verwierp. De bul werd niet publiek

in Rome afgekondigd, maar kardinaal Granvella moest in stilte met deze bul handelen bij de betrokkenen. Zo werd door de generaal vicaris van het aartsbisdom, Max. Morillon, de bul aan de Leuvense faculteit voorgelegd (december 1567) en hij eiste van haar eerbiedige aanvaarding en een soort herroeping van Bajus. Ondertussen zond Bajus een apologie aan de paus, maar een breve van de paus van 13 mei 1569 handhaafde de veroordeling. Bajus moest afzweren en kreeg van Morillon absolutie, terwijl de sympathieën voor zijn leer in de kloosters van de Franciscanen met geweld werden onderdrukt.

Toen ook daarna Bajus 17 april 1570 zich nog in de geest zijner apologie uitsprak in zijn voorlezingen, heeft op Alvas aandrijven de Synode van de aarts-diocese Mechelen aan Morillon opgedragen de plechtige publicatie van de bul. De Leuvense faculteit gafformeel bevredigende verklaringen, maar bleef toch in haar meerderheid vasthouden aan haar Augustiniaanse opvattingen over zonde en genade. Bajus, die in zijn aanzienlijke positie bleef gehandhaafd, wekte door zijn dubbelzinnige houding steeds weer verdenking op en men was er van overtuigd, dat hij in stilte de rechtmatigheid van de bul betwijfelde en op terzijdestelling hoopte onder een volgende paus. In deze verwachting werd hij bedrogen, want Gregorius XIII gaf, op aansporing van Filips II, in de bul Provisionis nostrae (28 Januari 1579) een bevestiging van de vroegere en zond de Jezuïet Frans Tolet, die weer veel toegevendende verklaringen van Bajus wist te verkrijgen.

Toch heeft de faculteit van Leuven in 1585 nog eens een schriftelijke verklaring moeten afleggen. Dit verhinderde haar echter niet om trouw aan haar traditie tegenover het Jezuïetisme, dat in Leuven voor zijn semi-pelagiaanse leer propaganda maakte, in 1587 zich uit te spreken in een op de Heilige Schrift en op Augustinus gegronde veroordeling van vierendertig stellingen van pelagiaanse strekking bij de Jezuïeten Leonh. Lesz en Joh. Hamel. Bajus stierf op 15 september 1589 en het door hem aan de universiteit gestichte Collegium Sancti Augustin, dat ook wel Collegium Bajanum heette, hield zijn naam bij het nageslacht in ere.

Bajus was nog nauwelijks gestorven, toen deze strijd over zonde en genade in de Spaanse kerk in een nieuwe fase kwam. Te Lissabon was in 1588 een boek verschenen van de Jezuïet I.ud. Molina (15.35.1600), die professor was aan de Portugese universiteit te Evora. Het bedoelde een commentaar te zijn op bepaalde plaatsen van de Summa van Thomas van Aquino, om de gedachten van Augustinus met de synergistische populaire denkwijze van de Roomse kerk te verbinden op een wijze "die nog door niemand beproefd was" en zo de tegenstelling tussen Goddelijke genade en menselijke vrijheid te vereffenen. Molina bleef echter in heel deze bemiddelingspoging zuiver semi-pelagiaans. En de Dominicanen, als orde-genoten van Thomas van Aquino, ontketenden een heftige strijd, waarvan een openlijke disputatie te Valladolid en zelfs een aanklacht tegen het boek bij de inquisitie het gevolg was. Nu trad de hele orde van de Jezuïeten, al hadden enkelen als Henriquez te Salamanca en Mariana te Toledo aanvankelijk bezwaar gehad, als één man voor Molina op. Paus Clemens VIII, die te hulp geroepen was om een definitieve uitspraak in het geschil, zag in, dat zowel de verwerping als de aanneming van de zestig verdachte Molinistische stellingen, die aangebracht waren, voor de kerk gevaarlijk was. Daarom werd het gewone middel toegepast en in 1598 een commissie ingesteld om deze zaak te onderzoeken. Deze commissie kreeg de naam: Congregatio de auxiliis gratiae (Commissie inzake de hulp van de genade). Voor haar bepleitten toen de Jezuïeten en Dominicanen hun zaak in de, geest hunner orden louter als partij-aangelegenheid. Na een heftige strijd, waarin de Jezuïeten de hun telkens dreigende veroordeling door allerlei intriges en door hun politieke macht, wisten te ontgaan, heeft paus Paulus V in 1607 de commissie ontbonden onder belofte; dat hij te gelegener tijd een beslissing zou" geven, die echter nimmer gekomen is. Wel verbood de paus in 1611 elke verdere mondelinge en schriftelijke strijd over de aangelegenheid van de "auxilia gratiae".

Jansenisme

Na nauwelijks dertig jaren brak echter de strijd over dit onderwerp nog dreigender uit en wel eerst in Nederland en daarna in Frankrijk onder de naam van het Jansenisme. Te Acquoy, een dorpje bij Leerdam in Zuid-Holland gelegen, was 28 oktober 1585 geboren, als zoon van een

eenvoudige timmerman, Cornelis Janszoon of Jansen, later Jansenius genoemd. Aan zijn vroeg ontlukende gaven zocht de priester te Leerdam een gepaste ontwikkeling te geven. Na de Latijnse school te Utrecht te hebben bezocht, ging hij in 1602 naar Leuven met de bedoeling onder leiding van de Jezuïeten aldaar een lid hunner orde te worden. Hij kwam echter onder invloed van zijn leermeester Jacobus Jansonius uit Amsterdam, een vriend van Bajus, die een: vereerder was van Augustinus en een hevig tegenstander van de Jezuïeten. In 1604 met de hoogste lof in de filosofie gepromoveerd, tegelijk met zijn geestverwante, rijke vriend Jean du Vergier de Hauranne uit Bayonne, ging hij via Parijs, waar hij een aangeboden doctoraat in de theologie aan de Sorbonne afsloeg, naar Bayonne. Daarheen had Du Vergier hem ontboden om samen de studie van de kerkvaders, vooral van Augustinus, voort te zetten.

Van 1611 tot 1616 werkten zij hier samen met onverr drotten ijver. Toen Du Vergier als abt van het Benedictijnerklooster St Cyran-en-Brenne in Touraine uit Bayonne vertrok (daarom voortaan St. Cyran geheten), keerde Jansen in 1617 op uitnodiging van zijn leermeester Jansonius naar Leuven terug. Voor een aangeboden professoraat in de filosofie bedankte hij, daar hij de studie van de Aristotelische scholastiek tijdverspilling achtte. en het napraten van Aristoteles, waarin de Jezuïeten zo vaardig waren om hun dwalende, pelagiaans georiënteerde stellingen te verdedigen, hem afkeer inboezemde. Hij koos daarom een ander doel en werd op 24 oktober 1619, onder grote toejuiching, doctor in de theologie. Tegenover het gehate semi-pelagiaanse Jezuïetisme, dat de Roomse kerk al meer en meer van het spoor van de oude Christelijke kerk afleidde en dat door de Leuvense hogeschool reeds in 1586 en opnieuw in 1613 met een scherp vonnis was veroordeeld, werd het zijn levensstrijd, de kerk te hervormen door de weinig begrepen en veel vergeten Augustinus, de kerkvader van de rechtzinnigheid, tot vernieuwde heerschappij te brengen, zowel in de leer als in het leven van de kerk. Bij een bezoek van St. Cyran aan Leuven (1621) werd door hem en zijn vriend een arbeidsverdeling getroffen voor die Hervormingsarbeid. Jansen zou tegenover de Jezuïeten de Reformatie van de leer van de kerk voor zijn rekening nemen en St. Cyran zou tegenover hen zijn aandacht vooral wijden aan de vernieuwing van de kerkinrichting en van het kerkelijk leven.

Voorname geestelijke persoonlijkheden in allerlei landen zochten zij door intieme betrekkingen aan zich te verbinden. Van 1623 tot 1627 ging Jansen zelfs namens de Leuvense hogeschool, die haar katheders voor de Jezuïeten geheel wilde sluiten, naar Madrid om voor dit doel, niet zonder succes, te werken. Hoewel toch de Jezuïeten hem in Spanje bij de, inquisitie zochten verdacht te maken, verhinderde dit alles niet, dat Jansen in 1630 tot koninklijk professor van de Heilige Schrift te Leuven werd benoemd. Daardoor kreeg hij gelegenheid allerlei verklaringen van verschillende Bijbelboeken uit de grondtalen, met name van de Pentateuch, te geven en aan zijn boek over Augustinus, aan de samenstelling waarvan hij in 1627 begonnen was en waarvoor hij zich door lezen en herlezen van de kerkvader de nodige bekwaamheid had verworven, verdere voltooiing te geven. Hij deed dit alles in oprechte trouw aan de Roomse kerk. Want dat hij goed Rooms was en wilde blijven, toont zijn verzet tegen het importeren van het Protestantisme in 's-Hertogenbosch, na de in neming in 1629 door Frederik Hendrik. Het voortdringen van de Reformatie in de Nederlanden ging hem aan het hart.

Ook op andere wijze nog bleek zijn goed Roomse mentaliteit. Toen namelijk Frankrijk tegen Spanje de wapenen opnam en niet alleen van het Noorden, doch ook van het Zuiden uit de Zuidelijke Nederlanden in de knel geraakten en hij, om advies gevraagd, de raad gaf uit de Zuid-Nederlandse provincies een onafhankelijk land te vormen, heeft hij zich genooddaakt gezien, om persoonlijke verdenking bij het Spaanse hof te ontgaan, een boek uit te geven, getiteld *Mars Gallicus* (1635). In dit werk over de Gallische oorlog nu greep hij niet alleen de politieke pretenties van de Franse koning en van zijn minister, kardinaal Richelieu, aan, maar hij verweet hun ook, dat zij aan het Duitse Protestantisme de behulpzame hand hadden geboden en tegen het orthodoxe Spanje de wapenen hadden opgevat. Met dit werk, waaruit zijn Roomse aspiraties dus duidelijk genoeg bleken, heeft Jansen de gunst van Richelieu, die hij eerst met St. Cyran voor zijn kerkelijke Hervormingsarbeid had pogen te winnen, voor goed verloren, maar hij verwierf er de bijzondere goedkeuring mee van het Spaanse hof en kreeg er waarschijnlijk als beloning voor de bisschopszetel van Yperen (1636).

In dit bisschopsambt mocht hij maar kort werkzaam zijn, zodat hij nauwelijks de tijd had zijn

bisschoppelijke werkzaamheden te regelen. Maar in elk geval heeft hij zijn boek over Augustinus kunnen beëindigen, vóór hij op 6 mei 1638 aan de pestziekte bezweek. Stervende droeg hij aan drie zijner bijzonderste vrienden op, zijn voltooid geschrift over Augustinus na zijn dood uit te geven, met de bepaling er bij, dat, zo de paus er iets in veranderd wilde hebben (wat hij echter niet hoopte) hij aan diens oordeel als trouwe zoon van de kerk zich, zij het ook node, zou onderwerpen. Zo leefde en stierf hij in nauwe verbondenheid met Rome.

Het is zijn werk over Augustinus geweest, waardoor Jansen ook na zijn dood is blijven voortleven. De publicatie van deze zijn nalatenschap kwam, hoewel, de Jezuïeten, die er kennis van hadden gekregen, druk en uitgave trachtten te verhinderen, in 1640 tot stand te Leuven in drie foliobanden onder de titel Augustinus of de leer van de heilige Augustinus over de gezondheid, ziekte en genezing van de menselijke natuur tegen de Pelagianen en Marseillanen.

In deze studie werd alles, wat bij deze kerkvader in al zijn geschriften verstrooid geleerd werd over zonde en genade, door Jansen zelfstandig tot één geheel verwerkt. Historisch werd de dwaling van de Pelagianen, als, voortkomend uit Origenes en voortgaande in de monniken van Marseille of semi-pelagianen aangewezen en ontleed in de r geest van de kerkvader. Hij verwierp in de scholastiek de vermenging van theologie en heidense filosofie, welke laatste steeds zijns inziens de moeder van de ketterij was geweest. Haar beroep op Aristoteles, die het menselijke kennen en kunnen had overschat, deed haar de Goddelijke genade als afhankelijk van de menselijke rede en de menselijke wil zien. Daartegenover nam hij het bij de beoefening van de theologie op tegenover de menselijke rede voor het liefhebbend hart, dat alleen begeert te luisteren naar het Openbaringswoord, in de Heilige Schrift neergelegd en voortlevende in de mondelinge traditie van de kerkvaders van de eerste eeuwen. Die traditie over de weg van de zaligheid had. Augustinus het zuiverst bewaard. Hij toch kwam op voor de alleen-werkzaamheid van de Goddelijke genade in de gevallen mens naar de orde van de verkiezing en zag met de verkiezing ook de verwerping gegrond alleen in Gods welbehagen.

Eigenaardig alleen was het in Jansen, dat hij de werking van de zonde en genade in de mens meer ethisch dan juridisch bezag, gelijk de titel van zijn boek reeds liet bemerken.

Dit geschrift van Jansen nu verwekte groot opzien en maakte de oude strijd van de meningen over deze in de Roomse kerk onbeslist gelaten geloofsaangelegenheden opnieuw wakker. Het waren vooral weer de Jezuïeten, " die zich als heftige bestrijders voordeden. Zij voelden zich persoonlijk aangevallen in het werk van Jansen uit het anti-Jezuïetische Leuven. En reeds in 1641 organiseerden zij openlijke redetwisten om de invloed van het indrukwekkende boek te breken. Paus Urbanus VIII, die eerst door de inquisitie het boek van Jansenius en de actie daartegen liet verbieden, zag zich verplicht, onder aansporing van de Jezuïeten, de bul *In eminenti* (1642) uit te vaardigen, waarbij Jansenius tot ketter werd verklaard en het Augustinisme werd veroordeeld.

In de Nederlanden trad daarop, zij het ook niet dan na aanvankelijk sterk protest van wereldlijke en geestelijke zijde, uiterlijke rust in, maar in Frankrijk zette de strijd zich weldra, in veel scherpere vorm, voort. Augustinus leer toch had in Frankrijk vele voorname en geleerde vrienden, die zich door dit pauselijk verbod zagen aangetast. En onder hen stond vooraan de vroegere boezemvriend van Jansenius, St. Cyran (1581-1643). Deze had reeds sinds 1625 een grote strijd met de Jezuïeten achter zich, voornamelijk over het recht en de noodzakelijkheid van, de bisschoppelijke regering van de kerk. De Jezuïeten achtten, dat deze aristocratische regering moest plaats maken voor de monarchale van de enige ware bisschop van Rome, van wie alle overige macht in de kerk afdaalde en daarom stelden zij alle krachten in het werk de pauselijke alleenheerschappij te bevorderen, waarbij zij hun eigen ordebelangen wilden verheffen boven die van de bisschoppelijke geestelijkheid.

Dit streven wekte vooral in Drankrijk tegenstand, waar het Gallitanisme de kerk vrij wilde houden van zulk een onbegrensde pauselijke oppermacht. St. Cyran maakte zich de tolk van deze Gallicaanse geest, door over dit belangrijke punt van kerkregering, met steun van de Franse bisschoppen, een boek te publiceren (door hem zelf of onder zijn invloed door zijn neef De Barcos geschreven), waarin de Jezuïeten in hun heerszucht en eigenbelang, ten bate van het door hen geleide pausdom, onbarmhartig werden gestriemd en het Goddelijk recht van de kerk op zelfstandige, bisschoppelijke regering werd bepleit.

Het sprak vanzelf, dat de haat van de Jezuïeten zich ook tegen hem keerde. En deze werd nog verdiept toen in 1635 St. Cyran de geestelijke raadsman werd van de nonnen in de abdij Port-Royal te Parijs en sinds 1636 ook de zieleleider van de te Port-Royal van het Champs zich vestigende "kluizenaars". In dit Port-Royal werd werkelijkheid wat zijn vriend Jansenius en hij altijd hadden verlangd, namelijk om een bepaald geestelijk centrum in de kerk te mogen hebben, waarin zij hun Reformatie-ideeën als een vruchtbaar zaad voor de toekomstige ontwikkeling van de kerk bewaard mochten weten. Meer dan in de eerst gezochte congregatie van de niet onwillige Oratorianen kregen zij nu in dit Franse nonnenklooster en zijn omgeving. Het is die verbondenheid van St. Cyran aan Port-Royal geweest, die aan het door Jansenius en hem bepleite Augustinisme een bolwerk heeft verschaft, van waaruit de strijd met de Jezuïeten steeds nieuwe kracht heeft ontvangen om zo lang mogelijk het in de Roomse kerk op, te nemen voor de alleenwerkende genade Gods tegen de vervlakkende opvattingen van de volgelingen van De Loyola.

St. Cyran werkte hier in zeer ernstige opvatting van zijn priesterschap de laatste jaren zijns levens (met een droeve onderbreking van zijn gezegende arbeid door de gevangenschap, die kardinaal Richelieu hem bezorgde in de jaren 1638 tot 1643 te Vincennes) aan de zielen zijner geestelijke kinderen, in of rondom het klooster. Met een sterk aandringen op boetedoening in diep berouw over de zonde, wekte hij op tot een heilig gebruik van het sacrament en door vrome voorlezingen over de Heilige Schrift leidde hij het leven van de hem toevertrouwde geestverwanten op de weg van de zuivere liefde tot God. Alles in uitgesproken tegenstelling met de laksheid van de Jezuïtische praktijken, die het godsdienstig en zedelijk leven van de mensen al meer aanpasten aan de zwakheden en zonden van de menselijke natuur.

En als in 1640 het boek "Augustinus" van zijn inmiddels overleden vriend Jansenius verschijnt en ook in Parijs wordt gedrukt, roept hij uit zijn gevangenis al zijn leerlingen op voor de moedige strijd tot heerschappij van Gods. genade alleen, waarbij vooral zijn oog gericht is op Anton.

Arnauld, die hij als zijn geestelijke zoon in zijn gevangenis aan zich gebonden had. Aan hem kon hij met vertrouwen de strijd overlaten, toen hij zelf, kort na zijn zware kerkerstraf, als een lichamelijk gebroken man in Port-Royal plotseling stierf (11 oktober 1643).

Port-Royal

Met St. Cyran vooral is Port-Royal, gelegen bij Versailles, bekend geworden door de grote invloed, die het in de zeventiende eeuw op de Roomse kerk en de maatschappij van Frankrijk heeft uitgeoefend. De naam reeds werd een parool tegen het Jezuïetisme. Het klooster behoorde tot de Cisterciënserorde en dateerde reeds van 1204. Onder toezicht van het nabijgelegen Bernardijnerklooster Vaux de Cernay had de abdij zich ontwikkeld tot een belangrijke positie in de religieuze wereld van Frankrijk. Zij telde een groeiend aantal nonnen en bezat onder haar abdisen vrouwen uit de voornaamste Franse families. Eén dezer was in dit tijdperk Jacqueline Marie Arnauld (1591-1661), dochter van het beroemde geslacht van de Arnaulds uit Auvergne, dat van huis uit van de Jezuïeten afkerig was.

In 1602 was Jacqueline, die de naam Angélique de St. Madeleine had aangenomen, kloostervoogdes geworden op zeer jeugdige leeftijd, maar sedert 1608, toen zij bekeerd werd, begint eigenlijk pas haar zegenrijk bestuur. Dan wijdt zij zich met hart en ziel aan de Hervorming van de vervallen stichting, waarin zij als "la mère Angélique" een schoon voorbeeld geeft van een innig leven met God, geboren uit oprecht berouw over de zonden, gedragen door veel gebed en ascetische oefeningen, geleid door het woord van de prediking, die jarenlang was verwaarloosd geworden en zich uitende in allerlei werken van de liefde. De verering van alle nonnen wist zij tot zich te trekken en ook gelukte het haar vele leden van haar uitgebreide familie te bekeren tot haar ernstige levenshouding. Onder de negentien leden van haar familie, die tot Port-Royal in de loop van de jaren toetraden, behoorden onder meer haar vijf zusters, zelfs haar moeder, toen deze weduwe was geworden.

En toen Port-Royal een vereniging van "kluizenaars" rondom zich zag opkomen, was ook haar oudste broeder Robert Arnauld d'Andilly (1589-1674) en vooral haar jongste broeder Anton Arnauld (1612-1694) daarbij aangesloten. Zo maakte zij Port-Royal, dat om gezondheidsredenen in Parijs een afdeling kreeg (1625), zodat voortaan gesproken werd van Port-

Royal van het Champs (op het veld) ter onderscheiding van Port-Royal de Paris (in de stad), tot een middelpunt van religieus leven en streven. Daarbij werd het overwicht van St. Cyran beslissend, toen deze na de kwade bestuursjaren van Lamet, bisschop van Langres (1626-1633), zowel het klooster als de kluizenaarsbroederschap onder zijn geestelijk opzicht kreeg en als biechtvader en prediker abbé Singlin aanstelde. Het is vooral die kring van kluizenaars geweest, die het stille klooster Port-Royal, dat van 1648 tot 1656 zijn grootste bloei beleefde, de opmerkzaamheid van de geestelijke en wereldlijke overheden tot zich deed trekken. Hoewel zij een stil en ernstig contemplatief leven begeerden te leiden, in algehele teruggetrokkenheid van de wereld, in ijverige handenarbeid op het veld, in vlijtige studie van de Heilige Schrift en de kerkvaders, vooral van Augustinus, ook in verstand en hart vormend jeugdonderricht, waarvan de Franse dichter Racine één van de edelste vruchten is geweest, zijn zij plotseling in de strijd met de Jezuïeten betrokken geworden.

Onder de "Messieurs" van Port-Royal, gelijk zij zichzelf noemden, stonden vooraan in de worsteling Anton Arnauld, Peter Nicole (1625-1695) en Blaise Pascal (1623-1662). Deze drie mannen hebben met hun geschriften aan de Jezuïeten zulke gevoelige slagen toegebracht, dat zij zich in twee eeuwen daarvan niet hebben kunnen herstellen, al werd ook later hatelijk over hen gesproken als over "vervelende mannen van dit grote vervelende huis", Arnauld heeft, nadat hij door St. Cyran tijdens diens gevangenschap voor de levensopvatting van Port-Royal was gewonnen en van zijn geleerden-loopbaan als doctor van de Sorbonne afzag, zich strikt gehouden aan de laatste woorden van zijn moeder "om in de verdediging van de waarheid standvastig te volharden".

Al dadelijk bleek dat in zijn geschrift: *De la fréquente communion* (augustus 1643). Hierin keerde hij zich tegen het lichtvaardig Avondmaalsgebruik, zonder oprecht berouw over de zonden, eenvoudig als een "opus operatum" (een volbrachte plichtpleging), naar de geest van de Jezuïeten. En met dit getuigenis gaf hij een praktische toepassing van wat het Jansenisme bedoelde. Dit geschrift was het manifest, waarmee Port-Royal publiek tegen het Jezuïetisme stelling nam. Van dit ogenblik af stond Port-Royal in het brandpunt van de strijd, die zich in Frankrijk ontwikkelen ging tussen het Jansenisme en de orde van De Loyola. Deze laatste toch, die zich rechtstreeks voelde aan, gevallen, spande alle krachten in om het boek eenzelfde lot te doen ondergaan als Jansenius Augustinus. En zij kreeg, ondanks de tegenstand van de Sorbonne, het Parlement en de aanzienlijkste Franse geestelijken, het gedaan van paus Innocentius X, dat 31 mei 1653 de bul: *Cum occasione*, werd uitgevaardigd, waarin vijf zogenaamde Jansenistische, stellingen uit het boek als ketters veroordeeld werden. Arnauld beweerde, dat de paus de stellingen verkeerd had verstaan. En hoewel hij het recht van de paus niet betwistte om onfeilbaar te oordelen over de dogmatische inhoud van stellingen, welker zin vaststond (*question du droit*), verklaarde hij tevens, dat de betrokken stellingen in de door de paus verworpen zin, in de Augustinus van Jansenius niet geleerd werden, maar deze veeleer de leer van de kerkvader naar waarheid had voorgesteld. En over dit feit kwam aan de paus geen onfeilbaar oordeel toe (*question du fait*).

Pascal

De paus verwierp echter deze onderscheiding. Toen brak de storm tegen Port-Royal als de zichtbare burcht van het Jansenisme in Frankrijk los. De Jezuïeten lieten de zaak niet meer tot rust komen. Het ging er om Arnauld vanwege zijn verzet tegen de pauselijke bul uit de Sorbonne te werpen. Midden in de felheid van het conflict, toen er weinig hoop meer in Port-Royal bestond op een vrijspraak van Arnauld, wierp zich als zijn verdediger op Blaise Pascal. Hij zou de kwestie, waarom het ging, aan de belangstelling van het publiek onderwerpen, opdat dit uitspraak kon doen. Deze Pascal, geboren in "ClermontFerrand, uit een adellijk geslacht van de Auvergne, was na een zware zielestrijd, waarbij zijn zuster Jacqueline, die als zuster St. Euphemie sedert 1652 te Port-Royal kloosterlinge was geworden hem sterkte, eindelijk er toe gekomen zijn diepe godsdienstige gevoelens (reeds opgewekt in 1640) te volgen. Na een preek van abbé Singlin op 21 november 1653 over "het begin van het Christelijk leven" brak hij op 23 november met de wereld, zowel met haar wetenschap als met haar vermaak, en offerde zijn naam en positie als beroemd wiskundige op het altaar van de Goddelijke liefde. Toen trok God hem uit diep zielelijden en twijfeling tot hemelse vreugde en

zekerheid van het geloofs en Pascal besloot zijn leven verder in de eenzaamheid van Port-Royal door te brengen in strenge ascese, doch ook in volkomen onafhankelijkheid. Hij verdiept zich dan in de Bijbel, in de geschriften van de kerkvaders, in gebedsoming met Jezus en worstelt met het raadsel van de mens, zowel in zijn "grandeur" (grootheid) als in zijn "misère" (ellende), wat hij alleen in de weg van het geloofs opgelost zag.

Zijn plan, dat helaas door zijn strijd met de Jezuïeten en daarna door ernstig lichaamslijden nimmer tot uitvoering kon komen, rijpt dan om een apologie van het Christelijk geloof te schrijven ten einde filosofen en atheïsten te winnen voor Christus. De beroemde *Pensées*, door zijn vrienden Arnauld en Nicole acht jaar na zijn dood, nie naar het origineel echter, uitgegeven in 1670, zijn daarvan de fragmenten, waaruit het religieus-zedelijk ideaal van: Pascal in hoofdtrekken te kennen is.

De onderbreking van dit voorgenomen werk staat in verband met zijn verward worden in de twist van Port Royal met de Jezuïeten. Hij werd door Arnauld en Port Royal aangezocht de intriges van de Jezuïeten, die het op Arnaulds veroordeling door de Sorbonne aanhielden om zijn theorie over het "question du droit" en het "question du fait", te ontmaskeren. Hij schreef daartoe zijn *Lettres provinciales*. Arnauld, die reeds door de Sorbonne op 14 Januari 1656 was veroordeeld in de "question du fait", moest, het kostte wat het kostte, verschoond blijven van een zelfde vonnis in de "question du droit". Onder de schuilnaam "Louis de Montalte" schrijft Pascal zijn eerste brief (23 Januari 1656). Hij doet zich voor als een edelman, die een in de provincie wonende vriend wil onderrichten over de twisten, die de Sorbonne bezig hielden. En omdat hij zelf zogenaamd van deze theologische spitsvondigheden niets verstaat, gaat hij zelf in de leer bij de Godgeleerden van zijn dagen. Het resultaat van zijn onderzoekingen deelt hij nu aan zijn eenvoudige vriend mee op humoristische, de Jezuïeten scherp hekelende wijze.

Bemoedigd door het succes van zijn eerste brief, schrijft hij nu de tweede (20 Januari 1656). Maar de veroordeling van Arnauld ook in de "question du droit" kan hij er niet mee verhinderen. Op 31 Januari 1656 wordt deze uit de Sorbonne gestoten.

Na een derde brief (9 februari 1656), waarin hij protest aantekent tegen de onrechtmatigheid van dit vonnis, omdat Arnauld, die toch Augustinus en de kerkvaders aan zijn zijde had, louter als slachtoffer van de haat van de Jezuïeten tegen zijn persoon is gevallen, gaat Pascal dan in zijn nog volgende vijftien brieven, waarin hij, bij de elfde van 28 augustus 1656, zijn anonimiteit opheft, er toe over een hevige aanval te doen op de casuïstische, alle ware zedelijkheid ondergravende Jezuïtische moraal. Zijn laatste brief dateert van 24 maart 1657. Hij verklaart tenslotte, dat heel de strijd tegen Arnauld eigenlijk zich richt tegen Augustinus en de leer van Christus, waarvoor Jansenius het opgenomen heeft, en oordeelt dat de Jezuïeten tegen over hen als heidenen en goddelozen zijn te achten.

Op 16 oktober 1656 verklaarde paus Alexander VII door de bul: *Ad sanctam beati Petri sedem*, dat Jansenius de vijf stellingen, waarover Innocentius X had gesproken, in verwerpelijke zin geleerd had. Elke toepassing van de onderscheiding van "question du fait" en "question du droit" op pauselijke besluiten werd opstand geacht tegen "de heilige stoel".

Het is te begrijpen, dat Pascals werk in Rome als ketters, werd veroordeeld. Ook de vergadering van de Franse clerus en de Sorbonne verklaarden zich, onder de druk van de regering, daarmee eens. Het gelukte daarom de Jezuïeten het werk door beulshand te doen verbranden bij besluit van de Staatsraad van 23 september 1660.

Dit alles maakte echter op Pascal, die zich op Jezus' oordeel beriep, geen indruk. Hij toonde zich als verdediger van de gewetensvrijheid, van de waarheid en van de gerechtigheid. tegenover de door toedoen van de regering zo machtig geworden Jezuïeten zonder vrees voor straf. En het mag worden, dat Pascal, ondersteund vooral door Nicole, die als veel belezen geleerde het materiaal voor strijd uit allerlei boeken verzamelde, de wel niet door de Jezuïeten uitgevonden, maar toch wel door hen in systeem gebrachte bedenkelijke zedelijke principes voor alle volgende eeuwen aan de kaak gesteld heeft door zij verwonderlijk deskundige "petites lettres".

De zaak van Port-Royal als bolwerk van de Jansenistische geest begint, na een en ander, hachelijk te staan. Dat was het gevolg van Arnaulds en Pascals optreden Dit bleek vooral, toen Lodewijk XIV in 1660 als absoluut monarch de regering zelf aanvaardde en op 13 december

1660 aan de president van de vergadering van de Franse clerus verklaarde, dat hij alle afwijkende Confessie, die in zijn opvatting van een "welgeordende monarchie streedt dus ook het Jansenisme, evenals het Protestantisme ze uitroeien.

Spoedig volgde de daad op het woord. Op 23 april 1661 bewerkte Lodewijks biechtvader, de Jezuïet Annet, Port-Royal op koninklijk bevel zijn kwekelingen novieten moest wegzenden. Op 8 juni en nog nadrukkelijk 4 oktober 1661 gebood de aartsbisschop van Parijs aan alle Franse geestelijken, monniken en nonnen een formulier van onderwerping aan de pauselijke bul te ondertekenen. Ook de "vrienden" en nonnen van Port-Royal deden dat, zij het node (28 november 1661), en wel op aandrang van Arnauld, evenals te voren Port-Royal de Paris het reeds gedaan had. Deze wankelmoedigheid, door Arnauld en Nicole betoond, schokte Pascal, die evenals zijn zuster Jacqueline ondertekening bleef weigeren, dermate dat hij 19 augustus 1662 stierf. Het was deze besliste man, alsof een onvoorwaardelijke ondertekening een veroordeling was niet alleen van Jansenius, maar ook van Augustinus en Paulus.

Na Pascals dood ging Port-Royal door bange stormen heen. Ook al was het niet steeds even drukkend als onder de nieuwe aartsbisschop Péréfixe, die met interdict en verplaatsing van de nonnen naar andere kloosters in 1664 werkte; al was er zelfs onder Clemens IX een "Paix de Clement" of "Pax Clementine", waardoor vele leden van de Jansenistische partij, die nog weerstrevig gebleven waren, zich met onderwerping voegden naar de pauselijke wil (1669), de Jezuïeten lieten de vrienden van Port-Royal geen rust. Zij achtervolgden hen met de verdenking van "protestantisme", waarvoor geen enkele grond aanwezig was, omdat allen in leven en dood evenals Pascal verbonden wilden blijven, "à la seule Eglise catholique, apostolique et romaine", in gemeenschap met de paus, haar hoofdsoeverein, buiten welke kerk zij geen zaligheid meenden te kunnen vinden. Maar noch de bestrijding door Arnauld en Nicole van het Protestantisme in hun werk: *La perpétuité de la loi de l'église catholique touchant leucharistie*, tegen de protestantse geleerde Claude (1669), noch hun goedkeuring van de opheffing van het edict van Nantes, konden hen van de opgelegde blaam zuiveren. Tenslotte werden Arnauld en Nicole, die behalve dat zij materiaal geleverd hadden voor de vijfenzestig stellingen over de lakse Jezuïetische casuïstiek, die paus Innocentiüs X op 2 maart 1679 veroordeeld had, ook in de strijd over de regalia tot

ergernis van de koning de partij van de paus gekozen hadden om de rechten van de bisschoppen ditmaal tegen de kroon in bescherming te nemen, tot de vlucht uit Frankrijk op aandrijven van de Jezuïeten genoodzaakt. Nicole keerde, moe van al dat strijden tegen Jezuïeten en de door hen beheerste Lodewijk XIV, wel weer terug, maar Arnauld, hardnekkig en onbuigzaam, bleef deels in de Spaanse, deels in de Noordelijke Nederlanden gevestigd en stierf daar als balling (8 augustus 1694), na onverminderde werkzaamheid door geschriften en brieven voor de zaak, waaraan zijn hart verbonden bleef.

Van toen af is door allerlei drukkende bepalingen PortRoyal een langzame ondergang tegemoet gegaan. Het aantal nonnen slonk al meer en meer. En de bul van Clemens XI, Vineam Domini (15 juli 1705), die onvoorwaardelijke erkenning van het decreet van Alexander VII eiste, bracht de volkomen catastrofe. Toen de nonnen weigerden zich daaraan te onderwerpen, verklaarde de paus in 1708 haar klooster een onverbetterlijk "ketternest" en beval de opheffing, die in 1709 volgde. Het vermogen van Port-Royal van het Champs werd aan Port-Royal de Paris gegeven, dat toch al lang op die bezittingen geaasd had. De weinige nog overgebleven nonnen, reeds hoog bejaard, werden met barbaars geweld bejegend, elders heen verplaatst en gedwongen tot ondertekening. Het klooster zelf en de kerk werden bij koninklijk bevel van 22 Januari 1710 met de bodem gelijk gemaakt en zelfs de doden werden niet met rust gelaten, maar, zo verwanten er zich niet om bekommerden, uitgegraven en op een naburig kerkhof geworpen.

Dat was het bittere einde van het bolwerk van de Jansenistische vroomheid, waarvoor in de meer en meer Jezuïtisch geleide Franse kerk geen plaats was. De Franse volksziel bleek meer op de Jezuïtisch sentimentele vroomheid afgestemd te zijn dan op de krachtige, streng-zedelijke godsvrucht van Port-Royal.

QUESNEL

Nog echter is met Port-Royals verwoesting het einde niet gekomen van de vernietiging van de Jansenistische geest. Een nieuwe ervaring van de strijd tussen het Jezuïetisme en het Jansenisme is verbonden aan de naam van Paschasius Quesnel (1634-1719). Van de Sorbonne, waar men hem gaarne om zijn gaven en geleerdheid had behouden, wend hij vervreemd vanwege haar streng vonnis over Anton Arnauld. Daarna liet hij zich opnemen in de "Congregatie van de Vaders van het Oratorium" te Parijs, waar hij in 1659 tot priester werd gewijd en tot leider werd benoemd van het seminarie van de orde. In 1675 gaf hij de werken van paus Leo de Grote uit met geleerde noten en verhandelingen, en hij deed zich bij deze uitgave kennen als een kampioen voor de Gallicaanse vrijheden van de kerk. Dit werk was weinig in staat de gunst van de curie te Rome te winnen en hij maakte er zich de aartsbisschop van Parijs, Harlai, tot een vijand door, die hem in 1681 dwong zijn diocese te verlaten, waarop hij naar Orleans ging.

Toen ook in zijn orde de invloed van Harlai hem te benauwend werd, omdat alle vrijheid van denken steeds meer aan banden werd gelegd en zowel Augustinus als Cartesius daarin ten strengste verboden werden, trad hij uit het Oratorium en vluchtte naar Brussel (1685) tot Anton Arnauld, bij wie hij tot aan diens dood (1694) verbleef. Daar in Brussel werkte hij voort aan een werk, dat hij reeds in 1671 begonnen was en dat zijn Jansenistische geest tot klare uitdrukking bracht: *Réflexions lexions morales sur le Nouveau Testament*. Hierin gaf hij over de gehele tekst van het Nieuwe Testament stichtelijke opmerkingen, die vaak woordelijk aan Augustinus ontleend waren. In 1687 verscheen de eerste complete uitgave van dit werk, dat reeds in zijn vroegere oplagen een buitengewoon gunstig onthaal gevonden had bij de Franse bisschoppen, die het in hun parochies aan de hun ondergeschikte geestelijken en aan het volk zeer aanbevalen. Onder dezen mag niet vergeten worden de aartsbisschop van Parijs, kardinaal Noailles, die het door bisschop Bossuet had laten toetsen en daarna zijn approbatie gaf.

Toen nu in 1703 de Jansenistische strijd opnieuw was losgebroken en Quesnel de leider werd van de partij, kreeg de aan de Jezuïeten toegewijde aartsbisschop van Mechelen, Principiano, van koning Filips V van Spanje een bevel tot inhechtenisneming te Brussel van Quesnel, die daarop in de kerker van het aartsbischoppelijk paleis werd geworpen. Door vrienden hulp kon hij ontkomen naar Amsterdam, waar hij tot zijn dood bleef (1719). Deze gevangenneming van Quesnel had echter voor de Jansenisten in Frankrijk erge gevolgen. Al de papieren en brieven van Quesnel werden in beslag genomen, naar Parijs gezonden en in handen van de Jezuïeten gespeeld, die daarin een overvloedig materiaal voor hun bestrijding van het Jansenisme vonden, waarvan ook père la Chaise, Madame de Maintenon en Lodewijk XIV ijverig kennis namen.

De Jezuïeten bewerkten daarop bij paus Clemens XI in 1708 een besluit tot veroordeling van Quesnels *Réflexions morales*, welk boek vol met Jansenistische en andere dwalingen werd bevonden. Toen zij ondertekening van deze pauselijke breve bij de bisschoppen zochten af te dwingen, laaide een hardnekkige strijd tegen hen op, die steun vond in het feit, dat ook de koning om gen formele aangelegenheid, die zijn soevereiniteit te na kwam, deze breve in Frankrijk verboden had. Kardinaal Noailles ontrukte aan de vermetele Jezuïeten het recht in zijn diocese de biecht te horen.

Bul Unigenitus

Vervolgens zocht de Jezuïtische biechtvader van de koning, Le Tellier, 101 aanvechtbare stellingen bijeen uit het reeds verboden boek van Quesnel en bewerkte de koning om de uitdrukkelijke veroordeling daarvan bij de paus aan te vragen. En Clemens XI, die niet alleen Lodewijk XIV wilde ontzien, maar ook de Jansenistische leer van onbeperkt Bijbelonderzoek door leken wilde treffen, beantwoordde thans het verzoek met een keurig in de vorm gestelde bul: *Unigenitus Dei Filius* (1713). Daarin werden onder het motto, dat "dwalingen met gebruikmaking van Goddelijke woorden het gemakkelijkst ingang vinden," de 101 stellingen van Le Tellier door de paus op het heftigst veroordeeld als ketters en gevaarlijk, waar-tegenover Quesnel tevergeefs in verschillende geschriften zich verdedigde. Toen de koning onvoorwaardelijke aanneming van deze bul eiste door parlement en geestelijkheid, ontstond

een splitsing in de Franse kerk tussen de partij van de ultramontaanse Acceptanten, onder leiding van Mailly, aartsbisschop van Reims, die de bul op 's konings bevel aannamen en de Episcopale Appellanten, onder aanvoering van kardinaal Noailles, aartsbisschop van Parijs, die daartegen opkwamen, omdat de bul de katholieke geloofs- en zedeleer aantastte en die zich beriepen op een algemeen concilie.

Deze strijd kwam niet spoedig tot stilstand. Na de dood van Lodewijk XIV woedde hij heftig voort. Het einde was echter, dat de appellanten in 1715 en 1718 met de ban gestraft werden en dat Noailles, om zijn excommunicatie te ontgaan, in 1728 zich onvoorwaardelijk moest onderwerpen. De pauselijke bul werd in 1730 ook als rijkswet geregistreerd. En zo werd daarmee de Roomse kerk in Frankrijk aan de leiding van de Jezuïeten overgegeven en haar vroegere Gallicaanse onafhankelijkheid veranderd in ultramontaanse onderworpenheid aan Rome.

Jansenisme in Nederland

Vele overtuigde Jansenisten, vooral ook uit de orden van de Maurini, en Oratorianen, vluchtten naar de Nederlanden, waar de gewetensvrijheid bloeide. En de achterblijvende appellanten vervielen langzamerhand in een convulsioneire geestdrijverij, met name rondom het graf van de appellant Frans van Parijs (j 1727), waar de overheid allerlei maatregelen tegen moest nemen. In Nederland voerden de Jansenistische twisten zelfs tot een schisma onder de Rooms. Van de bijzonder moeilijke kerkelijke toestand voor de Rooms in het protestantse Nederland maakten de Jezuïeten een handig gebruik om de Nederlandse kerk als een soort missiegebied te doen beschouwen, dat rechtstreeks van de paus diende afhankelijk te zijn, met uitschakeling van de rechten van de Utrechtse kerk. En toen dit streven werd weerstaan, werden de Nederlandse katholieken door hen voor "staatskatholieken" uitgemaakt, die geen "Rooms-katholieken" wilden zijn. Maar veel erger werd het, toen ongetwijfeld van hun zijde de beschuldiging van Jansenisme tegen het aartsbischoppelijk bestuur van Petrus Codde werd ingebracht, die reeds sedert 1689 zijn wettige kerkelijke rechten uitoefende.

In 1697 verscheen een anoniem geschrift, getiteld: Kor gedenkschrift van den staat en voortgang van het Jansenisme in Holland. Het is bepaald niet zonder reden, dat tot een soort verweer tegen dit boekje Paschasius Quesnel in 1700 een geschrift uitgaf met de titel: La foi et l'innocence du clergé en Hollande défendues. Petrus Codde zond dat anonieme boekje met een verdediging van zich zelf en van zijn ondergeschikte geestelijken naar Rome.

Daarop werd hij wel onschuldig verklaard, maar toch bleef hij onder verdenking staan. En nu speelde zich een wonderlijk spel van intrige rondom Codde af. Hij werd in alle eer en vriendelijkheid naar Rome uitgenodigd om het eeuwjubileum te vieren in 1700. Men hield hem daar twee jaar vast, terwijl men tijdens zijn afwezigheid uit Utrecht zijn positie aldaar ondermijnde. Tweemaal werd te Rome een vonnis over hem uitgesproken. Het eerste verklaarde hem onschuldig, maar dit oordeel werd geheim gehouden. Het tweede van 13 mei 1702 onthief hem, onder schuldigverklaring, van zijn aartsbischoppelijke rechten. Deze veroordeling is wederrechtelijk geschied. Want, moge het al waar zijn, dat Codde met zijn geestelijken het recht op zelfstandigheid van de kerk in Nederland tegenover de Jezuïtische gedachte van algehele onderworpenheid aan de paus handhaafde en ook, dat hij de Jezuïtische opvattingen over de leer van de genade en over de moraal verwierp, daarmede wilde hij toch niet geacht worden de pauselijke bul van Alexander VII uit 1656 tegen de zogenaamde vijf stellingen van het Jansenisme met zijn kerk te verwerpen. Codde keerde toen terug in het vaderland (juni 1703), waarin de Hollandse staten, die zijn partij kozen, de hand hebben gehad en vond zijn plaats als aartsbisschop door een ander ingenomen. Hoewel Codde zelf, met behoud van zijn rechtsaanspraken en die zijner geestelijken, zich niet meer tot uitoefening van enige aartsbischoppelijke functie heeft laten verleiden, heeft toch de groep van degenen, die hem getrouw bleven zich geïsoleerd van allen, geestelijken en leken, die de uitspraak van Rome volgden.

Na veel wederwaardigheden heeft het Utrechtse Domkapittel in de ontstane vacatures voorziening getroffen uit besliste mannen van andere plaatsen en na inwinning van de nodige rapporten omtrent de Staat van zaken in het land, in 1723 een opvolger gekozen voor de om

zijn Jansenistische neigingen afgezette aartsbisschop Codde en wel in de persoon van Cornelis Steenoven, die 1724 werd gewijd door Varlet, een Franse bisschop, die ook al een schorsingsbesluit van de paus tegen zich had om zijn omgang met en zijn geestelijke dienst aan de, oud-katholieken. Zo ontstond de gemeenschap van de "Rooms-katholieken van de oud-bisschoppelijke Clerezie" of de zogenaamde oudkatholieke kerk van Nederland, die onder een eigen aartsbisschop voortbestaat. Zij handhaaft van 1702 af haar schismatiek bestaan in officiële loochening van het Jansenisme. Zij wijst de naam "Jansenisten" af als een schimpnaam, die haar door de Jezuïeten gegeven is, om haar als ketters aan de kaak te stellen en in verachting te brengen. De grond van haar schisma rust dan ook veel meer in het vasthouden aan oude kerkelijke rechten dan in dogmatische leerstellingen.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 7

ZEVENDE DEEL

XVII. DE KERK IN HET TIJDPERK VAN DE VERLICHTING

door dr. W. H. aan Zuylen

De Aufklärung, 5 Descartes, Spinoza, 8 Pierre Bayle, 10 Engeland, Deïsme, 12 Frankrijk, 13 Montesquieu, De Encyclopaedisten, 14 Voltaire, 15 Duitsland, 16 Semler, 18 Verlichting in Nederland, 20 De Roomse kerk in de 18e eeuw, 22 Hume, Rousseau, 25 Karakterisering van de Aufklärung, 28 De Orthodoxie, 35 Piëtisme, 37 De Broedergemeente, 37 Sekten, 39 Gematigd blijven, 39 Franse revolutie, 40 Samenvatting, 41.

XVIII. DE KERK IN ENGELAND EN SCHOTLAND GEDURENDE DE NIEUWERE TIJD. door Dr. J. C. Kromsigt

Verval en opleving, 43 Methodisme, 49 Invloed. van het Methodisme op de Anglicaanse kerk, 68 Low Church, Broad Church, 71 Kingsley, Maurice e.a. 75 High Church, 77 Newman, Oxfordbeweging, 81 Unitariërs, 89 De vrije kerken, 92 Réveil, 96 Schotland, 98 Patronaatsrecht, 100 De Vrije Kerk van Schotland. Vereniging, 102.

XIX. DE KERKEN IN AMERIKA door Prof. D. H. Kromminga

Zending in Amerika, 107 Protestantisme, 108 Nederlanders, Fransen, Schotten, 113 Réveil, Edwards, 119 Verstarring, 124 Rooms en Anglicanen en Methodisten, 127 Tweede Réveil, 131 Zending onder Indianen en Negers, 136 Anglicanen en Rooms en Lutherse, 139. Adventisme, 141 Slaven, 141 Modernisme, 145 Negerkwesie, 146 Allerlei verenigingen, 149 Een nieuwe theologische richting, 154 Canada, 157.

De Aufklärung

De achttiende eeuw is voor het geestelijk leven van Europa van diep ingrijpende betekenis geweest. In die eeuw heeft de beweging van de Aufklärung of Verlichting zich baan gebroken, waardoor de fundamenteën van het leven omgebouwd zijn. Niet meer het gezag van kerk, traditie of Woord. Gods beheerste voortaan het leven in al zijn geledingen, maar een wijsbegeerte, die zwoer bij de kracht van de menselijke rede. Zo is de secularisatie, de verwereldlijking van persoonlijk en openbaar leven tot stand gekomen. Nog heden ten dage wordt de wereld beheerst door de machten, die toen omhoog gekomen zijn.

Bij het schrijven van de geschiedenis van de kerk in de achttiende eeuw zullen we de kerk moeten zien in haar toegeven aan de "geest van de eeuw", in haar verzet ertegen, in haar teruggedrongen worden uit het centrum van het openbare leven, in haar nochtans blijven bestaan uit de kracht van Gods genade.

Wat verstaan wij onder de Aufklärung en hoe kunnen wij deze geestelijke stroming in het algemeen typeren? De wijsgeer Kant (1724-1804), zelf nauw verbonden met de Verlichting, heeft het wezen ervan aldus omschreven, dat de mens uit zijn onmondigheid ontwaakt is, doordat hij zijn rede durfde gebruiken zonder naar het gezag en de leiding van iets of iemand daarbuiten te vragen. "Durf u bedienen van uw eigen rede", is de zinspreuk van de *Aufklärung*.

Het gezag van de openbaring Gods in Zijn Woord wordt op zij gezet voor dat van de rede. Het is niet meer: God zegt het, derhalve is het waar; maar: het kan bestaan voor de rechtbank van de rede en nu is het waar. Hoe wij moeten handelen, wordt eveneens bepaald door onze rede, die de wetten voor ons handelen vindt. Evenzo wordt gebroken met het gezag van kerk of overlevering. Hoogste autoriteit op alle levensterrein, op dat van godsdienst, zedelijkheid, wetenschap en kunst, en in alle levenskring, in kerk, school; staat en maatschappij wordt de rede. De rede, het gezond verstand, bepaalt, wat waar en onwaar is ook, in onze kennis van God en in Gods Woord, bepaalt eveneens, wat goed en kwaad is. De rede kan alles doorzien, verstaan, ordenen. Door de rede moeten wij geleid worden in heel ons doen. Met behulp van de rede moet heel het leven gebouwd worden in radicale vernieuwing van de grondslagen van godsdienst, zedelijkheid, wetenschap, opvoeding, staat, maatschappij. Dan zal de gouden eeuw aanbreken.

De mensen van de achttiende eeuw hebben zelf de naam *Verlichting* gegeven aan de boven aangeduide geestelijke beweging. Zij hebben het blijde, optimistische geloof gehad, dat nu eindelijk het licht doorgebroken was. Terwijl eertijds slechts schemering heerste, toen alleen kerk en openbaring het mensengeslacht leidden, ja de Middeleeuwen het tijdperk van de duisternis waren, straalt nu het licht van de rede-zon. De mensen van die tijd hebben zich bouwers van een nieuwe orde gevoeld.

Wij kunnen zo de Verlichting in engere zin beschouwen als de richting, die, uitgaande van de rede, ook in het verstand het hoogste, het beheersende ziet. Die richting is ten dele verstrand in plat rationalisme, waarbij verworpen wordt of genegeerd al wat strijdt met het "gezond verstand". Maar in brede zin behoren tot de Aufklärung ook {i. die stromingen, die wel evenzeer los van openbaring of "kerkgezag" uitgaan van eigen rede, maar dan in plaats van op de rede meer nadruk leggen op gevoel, geweten, persoonlijkheid als leiders van het leven.

In heel de Verlichting, breder of enger genomen, gaat het om de autonomie van de mens, die zichzelf tot wet is, in eigen wezen fundamente en norm van zijn leven vinden wil. In die lijn is de geestelijke ontwikkeling ook van de negentiende tot de twintigste eeuw voortgegaan. Terugkeer tot het gezag van kerk of Woord Gods is niet meer gekomen voor wat het publieke leven betreft, hoezeer in allerlei kringen religieus reveil ontstond.

Om te verklaren het feit, dat de Verlichting zo spoedig tot heersende macht over de geesten geworden is, moeten wij bedenken, dat reeds lang de beginselen, die nu heerschappij kregen, in het leven van de volken gewerkt hadden.

Het Rooms-Katholicisme ging van de autoriteit van de kerk uit. De Reformatie greep terug naar het gezag van de Schrift. Maar reeds in de Middeleeuwen was de Renaissance opgekomen, en daarmee verbonden later in de wetenschap het Humanisme. In deze stromingen ging het om de mens, zijn gaven, ontplooiing en heerlijkheid. De mens gold als de

maat en het doel aller dingen.

De Verlichting sluit aan bij deze geestesrichting. Maar terwijl Renaissance en Humanisme hoofdzakelijk beperkt bleven tot de aanzienlijken, kunstenaars en geleerden, trachtte de Verlichting ook het volk te grijpen en te "verlichten". Terwijl Renaissance en Humanisme terugzagen naar de antieke cultuurwereld van Griekenland en Rome waar het ideaal en de norm van wat waarlijk mens en menselijk was, gevonden werd, greep de Aufklärung naar de toekomst om radicaal te hervormen en op te bouwen uit de rede alleen.

Naast liet Humanisme kunnen wij voorts wijzen op het Socinianisme als een stroming, in welke verlengde de Aufklärung liep. Dit Socinianisme predikte een "redelijk" Christendom en liet zogenaamde onredelijke elementen als Drieëenheid en vleeswording vallen.

Dat in het Rooms-Katholicisme met zijn naast elkaar stellen van natuur en genade, zijn natuurwet en natuurlijke theologie de Verlichting kon aanknopen bij dat natuurlijke, spreekt wel van zelf.

Ook in de orthodoxe Protestantse theologie heeft de Aufklärung met haar uitgaan van de rede aanknopingspunten gevonden. Deze theologie heeft gesproken van een "natuurlijke theologie", waarin opgenomen was een aantal waarheden, die ook door de rede konden worden gevonden en bewezen, en algemeen-menselijk waren, terwijl andere waarheden alleen uit de Schrift waren af te leiden. Tot die "natuurlijke theologie" behoorden dan o.m. de kennis van het bestaan van God, de onsterfelijkheid van de ziel, loon en straf. De "natuurwet" was ieder ingeschapen, het "natuurlijke licht" had elk. En daardoor had elk mens gelijke algemene beseffen van godsdienstige en zedelijke grondwaarheden. Hoe makkelijk is het nu niet, die natuurlijke theologie, uit de rede opgebouwd, al meer uit te breiden, en al kleiner te maken het uit de openbaring afgeleide deel van ons theologisch denken, totdat alles natuurlijke theologie geworden is, d.w.z. het fundament van mijn theologie de rede in plaats van de openbaring geworden is.

Door deze invalspoort is de Aufklärung in de theologie binnengedrongen om haar ongemerkt te denatureren.

Het orthodoxisme, het zich tevreden stellen met de verstandelijke aanvaarding van een stel waarheden, heeft het hart ook toe bereid voor de Verlichting.

En eindelijk heeft zelfs het Piëtisme meegeholpen aan het banen van de wegen voor de Aufklärung. Het Piëtisme immers leefde veelal ook bij de mens, maakte diens religieuze bevinding tot de maatstaf aller dingen. Zo sterkte dat vrome subjectisme het redelijkheids-subjectisme van de Verlichting.

De Aufklärung is dus niet zo maar uit de lucht komen vallen. Allerlei factoren werkten reeds eerder in het geestesleven van Europa, waaruit de Aufklärung kon opkomen en waarin zij aanknopingspunten vond.

DESCARTES. SPINOZA

De man, die de onmiddellijke stoot gegeven heeft tot het doorbreken van de Verlichting, was Descartes of Cartesius (1596-1650). Het vaste uitgangspunt voor ons denken is volgens hem niet de waarneming of de openbaring of het gezag van de kerk, maar het: ik denk. Wanneer ik alles methodisch in twijfel trek, blijft slechts deze zekerheid over, dat ik denk. Alle kennis moet eerst in twijfel getrokken worden en daarna weer van uit dit vaste uitgangspunt worden opgebouwd. De wijsbegeerte heeft daarbij als leidsvrouw niet de theologie maar de wiskunde. Evenals deze en naar haar methode voortredenerend van het meest eenvoudige naar het meer samengestelde, onbekende, ontdekken wij de waarheid; alles wat ik klaar en duidelijk inzie, is waar. Het wezen van het geestelijke, dus ook van de ziel, is het denken.

Zelf heeft Descartes de "bovennatuurlijke waarheden" van de kerk nog op gezag aangenomen. Maar zijn wijsgerig uitgangspunt dreef er hem toe alle kennis, ook die van Gods Woord, eerst voor waar te erkennen, als zij vooraf wiskundig bewezen is vanuit de grondstelling van ons denken. In dat denken liggen tenslotte de grondwaarheden als het bestaan van God, ingeschapen. Waar het wezen van de ziel en van het geestelijke gezien wordt in het denken, wordt de kern van alle geestelijke verschijnselen, ook van de religie, gevonden in het kennen. Zo vinden wij hier het rationalisme, de heerschappij van de rede, die het hoogste is en voor welke forum alle waarheid moet gerechtvaardigd worden, ja uit welke zelfgenoegzaamheid

de waarheid opkomt.

Spinoza (1632-77), een Jood, te Amsterdam uit de synagoge gebannen, leerde het pantheïsme. Geheel wiskundig bouwde hij een systeem, waarin geest en stof beide attributen, eigenschappen van God zijn. God is de substantie, het eigenlijke wezen van de dingen. Wij kunnen God evengoed begrijpen als een driehoek. Wij hebben Hem lief met een intellectuele liefde. Spinoza heeft Descartes rationalisme consequent doorgevoerd ook in de dingen van de religie en door zijn pantheïsme velen beïnvloed.

Van Engelse zijde werd daarnaast een wijsbegeerte ontwikkeld, waarin geleerd werd, dat alle kennis uit ervaring en waarneming stamt. Ook van daaruit kon het gezag van kerk of openbaring aangetast worden, als ik consequent doorvoer, dat niet waar is, wat ik niet ervaren en zo bewijzen kan.

Dat denkmethoden, hierboven beschreven, grote opgang maakten, komt voort uit het feit, dat men op het terrein van de natuur-wetenschap door de toepassing dezer methodes geweldige resultaten gekregen had. Men volgde niet langer de veelal door de kerk gesanctioneerde autoriteit van Aristoteles, maar ging zelf de natuurverschijnselen zowel in de sterrenwereld als in het microscopisch kleine waarnemen en ontleden. Zo vond men natuurwetten door wiskundig-logische berekeningen. De mens voelt zich door geweldige ontdekkingen, waardoor zelfs de wetmatigheid in de sterrenwereld zich ontsluit (aantrekkingskracht, zwaartekracht, wetten van het licht), heer van de wereld. Pas dezelfde methode, waarmee gij de natuur hebt opengebrouwen en haar wetten hebt leren kennen en haar beheersen kunt, nu ook toe op het gebied van wijsbegeerte, godsdienst, zieleleven, mensengemeenschap en werp ook daar alle overgeleverde autoriteit van kerk en Schrift op zij en gij vindt de waarheid en de beheersing van de historie van uit eigen rede.

Zo dringt machtig omhoog de geestesrichting, waarin de rede gezien wordt als het wezenlijke en hoogste in de mens, de in allen gelijke macht, waardoor wij ons allen moeten laten leiden om zonder vooroordeel van geloof, karakter, gevoel, traditie alles te doorzien en te beheersen. Dan komt er ook eenheid onder de mensen, die tot dusver door godsdienst en andere factoren verdeeld waren en elkaar bestreden; de rede is immers in allen gelijk!

Zo is de kerk afgevoerd van het bouwen op Gods, Woord en gebracht tot het leven bij het licht van eigen verstand.

PIERRE BAYLE

Een man, die, door zijn kritisch staan tegenover openbaring en overlevering meegewerkt heeft aan het opkomen van de Aufklärung, met haar verwerping van alle gezag buiten haar eigen rede, was Pierre Bayle (1647-1706), een Franse domineeszoon, die predikant bij de Waalse gemeente en hoogleraar te Rotterdam was. Hij werd wegens zijn valse leringen ontslagen.

De "bovennatuurlijke waarheden" neemt hij aan, hoewel niet te bewijzen, evenwel niet omdat zij boven de rede uitgaan, maar ondanks het feit, dat ze tegen de rede ingaan. Zo is de leer van zondeval, erfzonde, verkiezing niet slechts bovenredelijk, maar onredelijk. Bayle scheidde geloven en weten dus, neemt een dubbele waarheid aan; theologisch aanvaardt hij waarheden, waarvan hij eerst filosofisch bewezen heeft, dat ze onwaar zijn. De lezers van Bayles geschriften hebben de consequenties getrokken en die waarheden zelf verworpen, door Bayle overtuigd van het onredelijke ervan:

Bayles kritiek houdt ook niet halt voor de Bijbel. In zijn bekend, vijfdelig, "Historisch en Critisch Woordenboek" bespreekt hij bv. Davids leven als dat van een roverhoofdman, schuldig aan allerlei minderwaardige zonden. Bovendien leert hij, dat ware zedelijkheid zonder godsdienst zeer wel bestaanbaar is. Een atheïstische staat is dus zeer goed mogelijk, daar ook dan de burgers goede, zedelijk levende onderdanen kunnen zijn. Door al die leringen heeft Bayle grote invloed geoefend om het leven los te maken van het gezag van de openbaring en van alle religie.

Het begin van de Verlichtingsperiode wordt omstreeks 1690 gesteld, het einde omstreeks 1800. Het spreekt vanzelf, dat het overigens onmogelijk is begin en einde van een geestelijke beweging als die van de Aufklärung met precieze jaartallen aan te geven.

In Duitsland begon in 1689 te Leipzig aan de universiteit de strijd van Piëtisme en Aufklärung samen tegen de oude orthodoxie.

Voorts valt in deze tijd het einde van de religie-oorlogen, waarbij de heerschappij van Protestantisme of Rooms-Katholicisme de inzet waren en komt er vrijheid voor de ontplooiing van andere krachten.

In 1689/90 heeft de "glorierijke revolutie", gelijk reeds in een vorig hoofdstuk werd aangestipt, onze Prins Willem III op Englands troon gebracht. Hierdoor werd het Protestantisme in Engeland gered en dat op het vasteland van Europa steun gegeven tegenover een dreigende overheersing door het Roomse Frankrijk in bondgenootschap met een eveneens Rooms Engeland onder Jacobus II. De toen door Willem III gegeven "tolerantie-acte" luidde de nieuwe tijd van godsdienstvrijheid in, waarin de Aufklärungsideeën vrij gepropageerd konden worden en heerschappij krijgen.

In Nederland hebben verschillende voormannen van de Aufklärung gearbeid; in ons land heerste immers grote geestelijke vrijheid. De Verlichting baant zich nu eerst een weg in Engeland, slaat vandaar over naar Frankrijk en dringt van deze landen uit Duitsland binnen. Ook de kleinere landen van Europa worden door deze beweging gegrepen. De Roomse kerk bleef evenmin vrij van de invloed van de Verlichting.

In de verschillende landen vertoonde de Aufklärung een onderscheiden karakter, hier meer, daar minder radicaal, hoewel de grondidee dezelfde blijft. Wat men van het traditionele overhoudt, menende dat dit nu het redelijke eruit is, hangt af van persoonlijke geaardheid en van de voedingsbodem, die de volkshistorie, biedt. Maar overal wordt van de filosofie uit de theologie omgezet. Van de universiteit komt de Aufklärung onder het volk via de kansel, maar ook door literatuur en tijdschrift.

ENGELAND. DEISME

In Engeland gaat de gedachte van een rede-godsdienst terug op Herbert van Cherbury (1581-1648) en de beroemde wijsgeer John Locke (1632-1704). Deze laatste erkent wel een openbaring, waarin men gehoorzaam geloven moet, maar wat openbaring is, bepaalt de rede, die daarmee boven de openbaring staat. Doel van het zedelijk handelen is niet de dienst en eer van God, maar het geluk, het algemeen welzijn.

Waar eerst de rede boven de openbaring gesteld wordt, komt men al spoedig er toe de noodzakelijkheid van alle openbaring te loochenen. Dit is geschied in het Deïsme, dat zijn studeerkamerfantasie van een "natuurlijke religie" opstelt, een oorspronkelijke godsdienst, waarop alle godsdiensten teruggaan, en die vastligt in en opkomt uit de redelijke natuur van het mensen, los van alle autoriteit van kerk of Schrift. Tot die natuurlijke religie behoren de beseffen van God, Godsverering, deugd, loon of straf in het hiernamaals voor de onsterfelijke ziel.

En het Christendom dan? Dat is in zijn kern gelijk aan die natuurlijke religie. De openbaring geeft slechts langs kortere weg wat de rede op de lange duur toch evengoed uit zichzelf zou gevonden hebben. Wat in het Christendom boven de redelijke waarheden van de natuurlijke religie uitgaat, is product van priesterbedrog of vorstensluwheid, is uitgedacht om de massa in kerk en Staat onder de duim te houden. Zo zijn dan in wezen alle godsdiensten gelijk. Het Christendom heeft slechts de hoogste graad van zuiverheid, terwijl nu de volle klaarheid gekomen is door deze filosofie ener natuurlijke religie.

John Toland schreef in 1696 zijn "Christendom zonder geheimen". Niets is in het ware Christendom boven of tegen de rede. Allerlei dogmata als die van Drieëenheid en vleeswording moeten als "onlogisch" worden losgelaten.

Matthew Tindal betoogt in zijn boek "Christendom zo oud als de schepping of het Evangelie een herhaling van de natuurlijke religie" (1730), dat Jezus niets anders gedaan heeft dan de natuurlijke religie, die reeds bij de schepping in de mens gelegd werd, te hernieuwen.

Het nut van de religie wordt volgens deze aanhangers van de natuurlijke religie daarin gevonden, dat ze ons aandrijft tot deugdzaam handelen. Het doel van ons goed handelen ligt in het geluk van de mensheid (eudaemonisme). Het gebed is overbodig, het wonder een fantasie-product van bijgeloof. Zo ontstaat een platte, het hart niet bevredigende godsdienstigheid, waarbij God al verder op de achtergrond raakt. De wereld reilt en zeilt uit eigen kracht, terwijl heel in de verte de oorspronkelijke Bouwer toeziet.

Frankrijk

Van Engeland uit dringt de Aufklärung Frankrijk

binnen. De geesten waren rijp voor een uitbouwen van de Aufklärungsbeginselen in radicaal-antigodsdienstige zin. De heersende Roomse kerk steunde op een koning, die losbandig en weelderig leefde ten koste van zijn onderdanen, en op een staat, waarin het sociale onrecht groot was, daar de kleine man door belastingen uitgezogen werd en de groten in weelde baadden. Zo werd de kerk en met haar alle godsdienst gehaat, waar immers die kerk steunde op onrecht en dat onrecht beschermde. Daarbij stond in de kerk zelf het geestelijke leven zeer laag.

Montesquieu. De Encyclopaedisten

De eerste, die in Engeland met de Verlichting kennis maakte en haar beginselen overbracht naar Frankrijk, was Montesquieu (1689-1755). Hij publiceerde zijn "Perzische brieven" waarin hij scherp de Staatskundige en tegelijk de kerkelijke toestanden hekelde. Hij pleit daarin voor tolerantie en gewetensvrijheid, strijdt tegen het absolutisme van Lodewijk XIV met zijn: "De staat ben ik," waarmee verbonden was de godsdienstdwang. Hij ziet overigens de godsdienst als een middel in de hand van de overheid om het volk op te voeden. Welke religie die overheid daartoe gebruiken wil, is volgens hem onverschillig.

In de "Encyclopaedie", waarvan 35 delen verschenen in de jaren 1751 tot 1780, werkten de voorstanders van de Verlichting samen om hun beschouwingen uit te dragen. Hoofdredacteuren waren Diderot en d'Alembert, van wie de eerste van scepticisme afgleed naar atheïsme en materialisme. Hoewel men aanvankelijk voorzichtig was in het scherp uitspreken van zijn meningen in verband met de censuur en hoewel de beschouwingen van de verschillende medewerkers niet alle even radicaal waren, bleek toch al duidelijker, dat de Encyclopaedie zich keerde tegen alle autoriteit, behalve die van de rede. Groot is de invloed geweest van dit verzamelwerk, waarin heel de toenmalige wetenschap; gezien van Aufklärungsstandpunt uit, samengevat. was.

Gedreven door kritiek op, kerk en godsdienst en door de uit Engeland overgenomen stelling, dat alle ware kennis uit waarneming opkomt, kwamen velen tot een sceptisch staan tegenover de vragen van het bestaan van God, ziel en onsterfelijkheid, waar immers alle waarneming buitenstaat. Van daaruit kwamen velen tot atheïsme en materialisme.

Volgens De la Mettrie (t 1751) in zijn "De mens een machine" is de mens alleen maar lichaam; de ziel is dat deel van het lichaam, dat denkt. De mens wordt in heel zijn bestaan, ook in zijn godsdienst en zedelijkheid, gedreven door lichamelijke lust. Berouw en geweten zijn dwaasheid. Daarvan bevrijd zijn we eerst echt gelukkig. Laat ons leven naar de opvatting: "Geniet het ogenblik, tot de grap van het levens uitgespeeld is."

Ook Dietrich von Holbach (f 1789) verdedigt in zijn "Systeem van de natuur" hetzelfde atheïsme en materialisme. Religie heeft altijd verdeeldheid, oorlog, twist, ellende gebracht. Alleen atheïsme geeft vrijheid en geluk.

VOLTAIRE

Tot deze grofheid is de meest bekende figuur van de Verlichting in Frankrijk Voltaire (1694-1778) niet gekomen. Zijn bekendheid en invloed tot ver over de Franse grenzen zijn niet te danken geweest aan zijn diepe, nieuwe gedachten maar aan zijn vlotte pen. Boeken van allerlei soort schreef hij in een prachtige stijl, vol sarcasme. Zijn sceptisch staan tegenover alle gezag heeft krachtig meegewerkt aan het loswrikken van de fundamenteën van het gezag in staat, kerk en maatschappij, een proces, dat in de Franse revolutie zijn bekroning gevonden heeft.

Hij heeft evenals Montesquieu in Engeland de geest van de Verlichting geproefd. Zijn positieve gedachten geven niet veel nieuws; hij kon beter afbreken dan opbouwen. God bestaat; dat bewijst het meesterstuk van de schepping, een bewonderenswaardige machine. Trouwens de voorstelling van een God moet er zijn. "Als God niet bestond, zou men hem moeten uitvinden". Alle doen van het goede zal immers verdwijnen, wanneer niet achter ons handelen staat het geloof aan een door een God uit te delen vergelding voor goed en kwaad.

Maar daarmee is nog niet het bestaan van de God van Joden of Christenen bewezen. Elk volk schept zich een God naar zijn beeld; als het maar "een" god is. Zo kan zijn geloof aan het bestaan van "een" god gepaard gaan met felle haat tegen de (Roomse) kerk ("Verbrijzel de eerloze"), met een verwerpen van haar dogmata als onredelijk en onzedelijk, met een spotten over Bijbel en geloofshelden.

Feitelijk wil hij zelf niet weten van onsterfelijkheid van de ziel.

Vaderlijke voorzienigheid Gods is een gedachte, in de kring van de Aufklärung met grote liefde aangehangen bestaat niet. Alles geschiedt naar absolute, blinde noodzakelijkheid. Geen gebed is nodig, wonderen bestaan niet. Voltaire heeft het optimisme, alsof een "goede Vader in de hemel" alles tot ons nut en bestwil zou geschapen hebben, bestreden. Van zijn onverschilligheid voor elke positieve vorm van godsdienst uit is hij opgekomen voor tolerantie, gewetensvrijheid in godsdienstzaken voor ieder.

Welke vastheid geeft nu Voltaire aan zijn lezers, nadat hij alles afgebroken heeft? Het einde is: laten we elk maar rustig ons werk doen, we kunnen toch niet alles begrijpen. Een dergelijke oplossing was aanvaardbaar voor Voltaire zelf, die geëerd, bevriend zelfs met koningen als Frederik van Pruisen, in weelde leven kon en was eveneens aanvaardbaar voor de aanzienlijken van Frankrijk, in wier salons de wijsheid van de Verlichting toegejuicht werd. Maar het volk, verdrukt en uitgemergeld, als van godsdienstige en zedelijke vastheid, wilde de kritiek op alle gezag in daden omzetten en deed dit in de Franse revolutie.

DUITSLAND

Ook in Duitsland brak de Verlichting door en legde zij beslag op theologie en op kerkelijk en openbaar leven. Leibniz (1646-1716) was de grote wijsgeer, die voor de Aufklärung de bodem bereidde en medewerkte om het Duitse geestesleven omhoog te brengen na de verwildering en inzinking ten gevolge van de dertigjarige oorlog. De wereld is een harmonisch geheel, een veelheid van "monaden", waarin elk wezen, ook de mens, al meer zijn diepste wezen ontvouwen moet. Alle waarheid is de mens aangeboren. Deze gedachten van de individualiteit van het mens en zijn ontplooiing hebben ook het Idealisme beïnvloed.

Om de harmonie van de wereld te handhaven werden zonde en vloek ontdaan van hun vreselijkheid. Zonde en ellende horen bij een eindige schepping, zijn de noodzakelijke keerzijde van het goede. Bekend geworden is Leibniz theodicee, de rechtvaardiging van Gods wijsheid en goedheid tegenover het bestaan van het kwade. Wij hebben de best mogelijke wereld. Als er een betere wereld mogelijk was, zou Gods wijsheid haar gekend, Gods goedheid haar gewild en Gods almacht haar gewerkt hebben.

Openbaring is er volgens, Leibniz, maar zij moet voor de rede bewijzen, dat zij werkelijk openbaring Gods is, zoals een buitengewoon gezant zijn geloofsbrieven moet overleggen en eerst daarna aangehoord wordt.

Zo heeft Leibniz rationalisme, supra-naturalisme en optimisme ingedragen in het denken van de kerk. Chr. Wolff (1679-1754) heeft een deel van Leibniz gedachten aangewend voor de opbouw van de Duitse wetenschap, die hij gerestaureerd heeft. Niet meer openbaring, maar rede wordt leiding gevend. De filosofie geeft aan de theologie haar methode van wiskundig bewijzen. De gedachten van Leibniz aangaande de verhouding van openbaring en rede en aangaande het karakter van de zonde neemt hij over. Hij voert de wetenschap tot haar machts-waan, alsof zij alles weet, verklaart en beheerst.

Wolff was professor te Halle. Een botsing met de aldaar heersende piëtistische richting kwam in 1730, toen hij een rede hield over de moraal van Confucius, een Chinese wijsgeer. Hij betoogde, dat de zedelijkheid, het kennen en het doen van het goede, niet afhangt van de godsdienst. Het zedelijk leven van heiden of Christen kan evenveel waard zijn. Wolff moest Halle verlaten en zette elders zijn onderwijs voort. In 1740 keerde hij in Halle terug, door Frederik de Grote in zijn ambt hersteld: een teken van de overwinning van de nieuwe denkrichting.

Een groep theologen volgde Wolff en paste diens methode alles wiskundig bewijzen op de theologie toe. Een deel van hen was -conservatief in de leer, maar ging toch van de rede uit, waarmee de oude dogmata "bewezen" moesten worden. De oude inhoud van de leer kreeg op die manier een nieuw fundament de rede. De dogmata zijn niet waar, omdat zij rusten in Gods

openbaring, waaraan het geloof zich vasthoudt, maar omdat zij bewezen kunnen worden door en voor de boven alles staande, onafhankelijke rede. Dit is het supra-naturalisme, waarbij de openbaring aanvaard wordt, omdat en voorzover zij zich voor de rede legitimeren kan.

Al spoedig dreef het beginsel tot verdere consequentie. In de openbaringsinhoud ging men scheiding maken tussen waar en onwaar, omdat iets redelijk of onredelijk is. Zo verwierp men het geloof aan geesten en wonderen. De theologen, die deze richting gingen noemde men Neologen.

In zijn pogen om van allerlei in de oude theologie als vaststaand erkende waarheid af te komen, ging men terug op de Schrift om te bewijzen, dat de Bijbel die aangevochten leer niet bevat. Terug van de menselijke leerstellingen naar de Schrift, was de leus: Zo werd veel aan Schriftstudie gedaan.

Evenzo werd de geschiedenis van de kerk opnieuw onder de loep genomen om te betogen, dat de door deze neologen voorgedragen leer toch reeds oud was en het bestredene een wettige ontplooiing was van de oude Christelijke leer. In die; strijd tegen het oude en bij die studie van Schrift en historie steunde het Piëtisme dikwijls. Gottfried Arnold (1666-1714) schreef zijn "Onpartijdige kerken ketterhistorie", waarin zijn boven-kerkelijk standpunt openbaar werd.

Semler.

Ging men zo schijnbaar tonde Schrift terug, in werkelijkheid was het niettemin zo, dat aan haar inhoud getornd werd om de rede-waarheden er in te kunnen vinden: De grote theoloog van de Verlichting J. S. Semler (1725-91) is bekend geworden door zijn studiën vooral over het Nieuwe Testament. Hij scheidt tussen Gods Woord en Bijbel; volgens hem is dan de Bijbel niet geheel geïnspireerd. Hij vormde zijn "accommodatie-theorie", volgens welke hij betoogt, dat Jezus en de Bijbelschrijvers zich in hun onderwijs aansloten bij, accommodeerden aan het ontwikkelingspeil van de hoorders en lezers. Zo behielden zij voorstellingen, die wij thans, meer verlicht dan de toenmalige mensheid, niet meer behoeven aan te nemen in die vorm. De rede beslist natuurlijk over de vraag, wat wel en wat niet uit de Bijbel kan worden aanvaard.

Het derde stadium werd bereikt door hen, die helemaal geen openbaring meer nodig hadden. De een beweert dan, dat die openbaring vroeger goede hulpdiensten bewezen heeft maar nu door de rede overbodig geworden is. De ander ziet alle openbaringsinhoud als bedrog. Hier hebben wij het zuivere rationalisme.

Voorbeelden van het rationalisme in zijn laatstgenoemde vorm vinden wij in de opvattingen van Reimarus en Bahrtdt. In de jaren 1774-1778 gaf Lessing enige nagelaten handschriften van H. S. Reimarus uit onder de titel "Fragmenten van een ongenoemde". In deze "Wolffenbüttler fragmenten" (Lessing was bibliothecaris te Wolffenbüttel en had de handschriften in de bibliotheek aldaar gevonden, naar hij zei) werd alle openbaring bestreden. Het Oude Testament is een weefsel van dwaasheden en schanddaden, waarvan hoofdzakelijk eigenbelang en heerszucht de drijfveren zijn. Jezus is niet opgestaan maar zijn lijk werd door de discipelen gestolen. De discipelen hebben na de mislukking van Jezus werk hun leer gefantaseerd, omdat zij zagen, dat het leraarsambt geld en macht brengt, meer dan het vissersberoep.

Een dergelijke platte grofheid vinden wij eveneens bij Bahrtdt, die van theologisch professor afzakte tot kroeghouder.

Het hoogtepunt van het rationalisme, maar dan niet in de smakeloze, grove vorm als bij Reimarus en Bahrtdt, vinden wij bij G. E. Lessing (1729-1781), de uitgever van de Wolffenbüttler fragmenten. Grote invloed had hij door zijn leer van de "historische ontwikkeling". Er is volgens hem een langzamerhand groeien van de mensheid in de zuivere kennis. De openbaring heeft waarde gehad voor haar tijd, maar eens komt het ogenblik, dat de rede alleen heersen zal; dan zal er wezen de rede-godsdienst van de humaniteit.

In de Bijbel zelf zien we die ontwikkeling. Eerst heeft Israël een nationale god. Van de Perzen leren zij -en dit is een hoger standpunt dat deze de enige god is en de goden van de andere volken dus niet bestaan. Jezus bracht een weer hogere trap, daar Hij de onsterfelijkheid leerde, een gedachte tot dusver bij de Joden onbekend.

Wij gevoelen, dat van dit standpunt uit strijd over allerlei geloofszaken onnodig wordt en neergezien wordt op alle twisten over godsdienst. Elke geloofsvoorstelling heeft haar goede diensten bewezen of bewijst nog goede diensten voor minder ontwikkelde mensen. Wij zelf, die reeds tot hoger niveau geklommen zijn, zien met rustige meerderheid neer op hen, die gelovig aan een openbaring vasthouden. Wij voeden hen intussen op tot een hoger standpunt. Zo geeft Lessing van zijn relativisme uit een krachtige impuls aan de tolerantie-gedachte, waarover straks meer.

Verlichting in Nederland

Ook in de kleine landen van Europa heeft vanzelfsprekend de Aufklärung doorgewerkt.

In Nederland ging het leven in de achttiende eeuw langs afdalende lijn, zowel politiek en maatschappelijk als kerkelijk en theologisch. Zijn plaats moest Nederland afstaan aan Engeland. Zijn waardigheid in het midden van de volken werd aangetast door de koopmanspolitiek van "vrede tot elke prijs". De stoffelijke welvaart bracht verslapping. Slapheid en lauwheid heersten ook in het theologisch denken. Kleine groepen regenten speelden baas als verlichte despootjes. Zij steunden elkaar, schoven elkaar de baantjes toe en moesten van invloed van de kerk en van tucht van de kerk niets hebben. De Oranjes misten krachtige hand en brede blik.

De verslapping in het kerkelijk leven komt ook daarin uit, dat de belangstelling voor de oude strijdvragen uitdooft. Terwijl officieel de Belijdenis blijft, dringen remonstrantisme en redeverheerlijking de kerk binnen. De oude twist tussen Voetianen en Coccejanen verdwijnt langzamerhand. Elke partij heeft verschillende richtingen gekregen, die somtijds weer overgangen vormden tussen de beide hoofdgroepen.

Influens van Cartesius en Spinoza zien wij bij F. van Leenhof. In zijn boek "Hemel op aarde" (1703) betoogt hij, dat ware godsdienst is het zich onderwerpen aan de eeuwige, onveranderlijke orde in de wereld. Wij moeten blijde zijn en ons niet laten bedroeven door de onvolmaaktheid van onszelf en van de wereld, want alles gaat naar Gods eeuwige raad. Zo is er een hemel reeds op aarde te verkrijgen. De kerk voelde niet voor die hemel en zette Leenhof af.

Bij andere predikanten toonden zich afwijkingen in de leer van zonde en genade. A. van der de Os, predikant, te Zwolle, werd door zijn kerkenraad terecht geschorst wegens Pelagiaanse leringen. De professoren in de theologie te Leiden, om advies gevraagd, meenden, dat de zaak wel in van de minne kon geschikt worden!

Aan de Universiteit dringt de geest van de Verlichting al verder door. Wolff, afgezet te Halle, ontving 1740 een benoeming als professor te Utrecht. Een zijner leerlingen werd benoemd te Franeker.

Een beroemd geleerde was Herman Venema, professor te Franeker van 1724-74, bekwaam exegeet en kerkhistoricus. De rede werd in zijn dogmatiek nog vóór de openbaring gesteld. Pelagiaans was hij in de leer van de genade. Over verkiezing en verwerping zweeg hij. Verscheidene boeken van de Schrift achtte hij zelfs niet canoniek.

De theologie heeft in deze eeuw bekwame beoefenaars gevonden in Vitringa Sr. en Vitringa Jr. beiden te Franeker, en in Schultens Sr. en Schultens Jr: beiden te Leiden.

Van de Universiteiten drongen de Aufklärungsideeën de kerk binnen. Het publiek werd ook bewerkt door tijdschriften. Deze "Spectatoriale geschriften" predikten een gemoedelijk Christendom, een godsdienst boven geloofsverdeeldheid, waarbij redelijkheid en deugdzaamheid aangeprezen werden.

De Aufklärung droeg in Nederland een gematigd, gemoedelijk karakter. Men slijpt de fijne puntjes van de waarheid af, verzwijgt de leer van verkiezing, erfzonde, rechtvaardigmaking en vrije genade. De dogma's zijn dood kapitaal geworden, begraven in de niet door levend geloof gedragen Belijdenisschriften.

De sporen van de geest van die tijd zijn te vinden in de Psalmberijming, die in 1775 ingevoerd werd ter vervanging van de Psalmen van Datheen en nog sterker in de in 1807 ingevoerde gezangenbundel. Beide nieuwigheden baarden veel strijd in de kerk

De Roomse kerk in de 18e eeuw

De Roomse kerk kan evenmin als de Protestantse op de achttiende eeuw terugzien als op een bloeitijdperk.

Haar machtspositie werd reeds aangetast door de politieke wijzigingen in Europa. Het zwaartepunt van de Europese machtsverhoudingen werd meer en meer verplaatst naar drie niet-Roomse landen: Engeland, Pruisen en Rusland. Daarbij ondermijnde de tolerantiegedachte van de Aufklärung de positie van de Roomse kerk als staatskerk en de religiedwang in de Roomse landen. Verschillende staten, waar tot dusver het "één staat, één godsdienst" de politiek beheerste, vaardigden tolerantie-edicten uit (Oostenrijk 1781, Frankrijk 1787).

Voorts deed het "verlicht despotisme", dat aansloot bij Aufklärungsideeën, aan de macht van de kerk afbreuk. De vorst heeft als een vader voor het heil zijner onderdanen te zorgen. de Staat zorgt voor alles en ook de godsdienst moet dienstbaar gemaakt worden aan het algemeen belang door de Staat behartigd. Opdat de Staat de kerk recht gebruiken kan, moet zij losser gemaakt worden van een buitenlands gezag als dat van de paus.

Zo hebben in Oostenrijk-Hongarije Maria Theresia en vooral ook Jozef II (f 1790), het echte type van een verlicht despoot, de Roomse kerk aan banden gelegd. Vele kloosters werden opgeheven, daar de bezittingen niet naar behoren gebruikt werden: Het onderwijs werd aan de kerk ontnomen en tot staatszaak gemaakt; zelfs de priesteropleiding kwam in handen van de Staat. De bisschoppen werden onafhankelijk van de paus door de overheid benoemd,

In Frankrijk werd het Gallicanisme door de Verlichting versterkt.

Ook in Duitsland werden pogingen gedaan de Roomse kerk losser te maken van de paus, maar dan niet ten behoeve van de Staat; doch om aan de vergadering van Duitse bisschoppen grote zelfstandige macht te geven. Deze gedachte was gepropageerd in een boek van N. von Hontheim, uitgegeven door hem onder de schuilnaam Febronius. In de lijn van dit Febronianisme ligt de Emser Punctatie (1786), waarin door enige hoge Duitse geestelijken grotere zelfstandigheid van de Duitse kerk voorgestaan werd.

De actie tegen het gezag van kerk en paus vond haar hoogtepunt in de bestrijding van de orde van de Jezuïeten, de felste propagandisten van het oppergezag van kerk en paus, de politieke voorhoede van de kerk, die door biechtstoel en onderwijs grote invloed op de gang van zaken in het staatsleven oefenden. Allerlei gegronde en ongegronde beschuldigingen werden tegen deze orde ingebracht. Uit verschillende Roomse landen werden zij verdreven (uit Portugal 1759, Frankrijk 1764, Spanje 1767). Eindelijk werd de paus genoodzaakt de Jezuïeten-orde op te heffen (1773), wat betekende een geweldige nederlaag voor kerk en pauselijk gezag. Slechts twee niet-Roomse landen, Pruisen en Rusland, stonden op grond van de tolerantiegedachte de Jezuïeten een verblijfplaats toe. In 1814 werd de orde officieel hersteld.

Een eigenaardig verschijnsel in de Roomse kerk was de stichting van een geheime orde, die van de Illuminaten (d.i. Verlichten), die onder hogere standen en intellectuelen de wijsheid van de Aufklärung propageerde.

Het dieptepunt van de verzwakking van de pauselijke macht kwam ten tijde van Napoleon, die met de paus solde en tenslotte de kerkelijke staat bij Frankrijk inlijfde (1809).

De Roomse kerk is ook in de achttiende eeuw haar strijd tegen Jansenisme en Protestantisme, tegen de leer van de vrije genade in en buiten haar muren blijven voortzetten. Na de dood van Arnauld (1694) was Paschasius Quesnel (overl. 1719) leider van de Jansenistische partij geworden. Hij moest Frankrijk verlaten en toefde te Brussel en Amsterdam, waardoor de Jansenistische actie in de Nederlanden in kracht toenam. De paus veroordeelde in 1713 in de bul Unigenitus 101 stellingen uit een boek van Quesnel. Vele Franse geestelijken wilden deze bul niet aanvaarden en "appelleerden" d.i. beriepen zich op een algemeen concilie, dat boven de paus zou. staan. Deze "appellanten" werden door de paus geëxcommuniceerd en door ingrijpen van de Franse overheid grotendeels tot onderwerping gebracht.

Toch was hiermee de invloed van de Jansenisten niet gebroken. Nog in 1754 verbande de rechtbank van Parijs de aartsbisschop, omdat deze naar het bevel van de paus het sacrament van de stervenden aan appellanten geweigerd had.

In Nederland leidde mede het Jansenisme tot de vorming van de "Rooms-katholieke kerk van de oud-bisschoppelijke clerezij", de oud-katholieke kerk, die nu nog bestaat. Deze kerk draagt een Augustiniaans stempel. Zij legt nadruk op Gods genade tegenover het Pelagianisme van

de Jezuïeten. Zij erkent niet de bul Unigenitus met haar veroordeling van het Jansenisme en aanvaardt niet de onfeilbaarheid van de paus.

De strijd tegen het Protestantisme ging voort, waar het mogelijk was. Het Protestantisme in Frankrijk bleek echter niet geheel uit te roeien. Al spoedig kwamen de overblijfselen van de gemeenten (kerken "in de woestijn", genoemd naar Openb. 12 : 6) weer in het geheim samen. De opstand van de Camisarden (zo genoemd naar hun *camise* = chemise, kiel), een verzet van de Gereformeerden uit het gebergte in Zuid-Frankrijk, werd ondanks heldhaftige strijd door de Staatstroepen onderdrukt, waarna vele Camisarden naar het buitenland gingen. In de gemeenten zelf, waar geen bloeiend theologisch leven zijn kon en waarvan evenmin veel invloed kon uitgaan op het gebeuren dezer eeuw, openbaarde zich somtijds overspanning en ontaarding van het geestelijk leven. Profeten en vooral profetessen kregen in extase gezichten en openbaringen. Dit sloeg over naar sommige piëtistische kringen in Duitsland. Toch bleef Gods kerk in stand ook in Frankrijk. Het kerkelijk leven werd onder Antoine Court (1695-1760) opnieuw georganiseerd. Hij trok al predikende het land door en stichtte een school tot opleiding van predikanten te Lausanne. Eerst in 1787 kregen de Protestanten door het tolerantie-edict hun burgerlijke rechten terug. Ondanks de wrede en intense vervolgingen gedurende honderd jaren bleken er nog een half miljoen Protestanten te zijn.

Hume. Rousseau

Wij hebben de doorwerking van de emancipatie van de geesten van Gods Woord en kerk, van openbaring en traditie nagegaan. De invloed van kerk en theologie wordt teruggedrongen, wijsbegeerte en staat komen naar voren.

Intussen ging het nog slechts over die zijde van de Aufklärung, waarin van de rede uitgaande in 's mensen rede het alles beheersende gesteld werd. Daarnaast komt een richting omhoog, die evenzeer de autonomie van het mensen proclameert, maar juist op grond van de rede komt tot het nadruk leggen op wil, gevoel, geweten, persoonlijkheid. Uit deze geesteshouding zijn opgekomen Romantiek en Idealisme, waarin de Aufklärungsideeën verdiept en ten dele omgezet zijn.

In Engeland heeft de wijsgeer David Hume (1711-76) het Deïsme, dat een redelijke, aangeboren, natuurlijke religie leerde, overwonnen door zijn scepticisme. Een dwaasheid is het te menen, dat wij met onze rede het bestaan Gods zouden kunnen bewijzen of dat religie ins geschapen zou zijn in de redelijke natuur van het mensen. Neen, religie kwam op uit vrees. Onder de macht van de natuur voelde de mens zich klein en nietig en machteloos; hij fantaseerde zich nu, omdat hij dat graag wilde, een onzichtbare, bestuurder aller dingen, die de natuurmachten in toom houdt ten behoeve van de mens. Niet de "natuurlijke godsdienst", maar het uit zelfzucht en vrees geboren veelgodendom staat aan het begin van de geschiedenis. Ook in het zedelijke wordt de mens gedreven door eigenbelang, door lust en onlust, nut en schade.

In Frankrijk keert Jean Jacques Rousseau (1712-78) zich van de rede naar het gevoel en het geweten. Het nieuwe licht brak in hem door, toen hij zich bezig hield met een prijsvraag: "Heeft de vooruitgang van wetenschap en kunst bijgedragen tot het bederf of tot de verbetering van zeden?" Terwijl immers de Verlichting deze vraag optimistisch beantwoordde, een geleidelijke algemene vooruitgang op alle gebied onder haar invloed zag, ontdekte Rousseau plotseling, dat de cultuur juist verderf en ellende gebracht had. De massa leefde in ellende. In plaats van de vrijheid, gelijkheid en broederschap, die in de natuurstaat gevonden werden, toen alles goed was, heersten nu onvrijheid, ongelijkheid en haat. Vanwaar is nu verbetering te wachten? Van terugkeer tot de natuur! "Alles is goed, zoals het uit de handen van de Schepper komt".

Een nieuw geslacht moet worden opgevoed door de oorspronkelijke goede natuur van het kind te laten uitgroeien; beschermd voor beschadiging door de cultuur. Die goede natuur van het mensen komt uit in het geweten: "Goddelijk instinct, onsterfelijke en hemelse stem, zekere gids van een onwetend en beperkt maar redelijk en vrij wezen". Zo is de wereld in zichzelf goed en de cultuur de bron van alle kwaad.

Hoog eert Rousseau de Bijbel en de grote persoonlijkheid van Jezus. Maar bovennatuurlijke openbaring hebben wij niet nodig. Ons gevoel bewijst, dat er een God is; wij gevoelen Hem in

en om ons. In dit religieus gevoel gaat het slechts om de hoofdzaken van de natuurlijke religie, om God, vrijheid en onsterfelijkheid. Dogma's zijn onnodig. Eerst op achttienjarige leeftijd moet de mens kiezen, welke godsdienst hij wil; voordien is hij toch onvatbaar voor godsdienst. De Staat moet van zijn onderdanen geloof in God, vrijheid en onsterfelijkheid eisen, omdat zonder dat geloof niemand een goed burger kan zijn. Wie die waarheden ontkent, moet gestraft worden.

Rousseau heeft grote invloed gehad. Zijn teruggaan tot de natuur en het gevoel, gepaard met felle kritiek op maatschappij en cultuur met hun onvrijheid, ongelijkheid, onrecht, heeft geleid tot de radicale afbraak van het bestaande in de Franse revolutie.

De gedachten van Hume en Rousseau hebben al meer de geesten in Duitsland geboeid. Er komt reactie van het gevoel tegenover de rede, leidend tot de romantiek en in de theologie zich openbarend in Schleiermachers leer van de religie als afhankelijkheidsgevoel. Er komt verdieping van de rede als "gezond verstand" tot een zien van de persoonlijkheid van het mensen, waarin de rede verankerd ligt. De verdieping van het inzicht, wat rede is, vinden we bij Kant, Fichte en Hegel. Maar de hoofdlijn van het onSchriftuurlijk denken wordt vastgehouden; niet een buigen voor Gods Woord, doch een leven uit wat de mens is, uit diens gevoel of rede.

De reactie van het gevoel, de persoonlijkheid tegenover de rede houdt in Duitsland verband met het Piëtisme, een begrijpelijk feit, daar toch dit Piëtisme steeds gevoelsvroomheid aangekweekt heeft. Spinoza, de ° geweldige pantheïstische wijsgeer, wint al meer aan invloed. Zoals rede-vroomheid tot Deïsme leidt, brengt gevoelsreligie tot pantheïsme.

Nu is de reactie tegen de dorre verstandelijkheid van orthodoxisme en Aufklärung beide, door terug te gaan

tot het gevoel, aanvankelijk Bijbels, orthodox getint. Wij denken aan Klopstock (overl. 1803) en J. G. Hamann (f 1788), welke laatste in plaats van de rede in de religie het geloof als een onmiddellijk aangrijpen van de werkelijkheid door intuïtie en gevoel centraal stelt.

Hamann heeft veel invloed geoefend, vooral ook op Herder. Deze en velen met hem zijn Hamann gevolgd in diens nadruk leggen op gevoel en geloof, in diens naar voren brengen van de religie als centraal punt van ons leven, maar hebben de inhoud ervan - Christus en Dien gekruisigd en verheerlijkt - al meer laten vallen.

J. G. Herder (1744-1803) ziet het orgaan voor de gemeenschap met God niet in de rede maar in het geloof, dat een esthetisch aanvoelen is van God, die zich openbaart in heel de schepping, ook in de Bijbel. Die Bijbel is dan geen bijzondere openbaring maar een litterair getuigenis aangaande grote persoonlijkheden, welk boek wij esthetisch moeten benaderen. Vooral in de persoon van Jezus zien wij de ware humaniteit. Herder is de profeet van de humaniteit. De zonde, het gebrekkige zal langzamerhand afsterven, en wij gaan naar een toekomst, waarin een harmonische mensheid op aarde leven zal. In pantheïstische banen ging Herder onder invloed van Spinoza. De wereld is de uiterlijke verschijning van God, die onpersoonlijk is; de ziel is een straal van de Godheid en bezit geen persoonlijke onsterfelijkheid.

Er ontstaat een brede opwaking van het Duitse cultuurleven in kunst, wetenschap en theologie. De grote mannen zijn op litterair gebied Goethe (1749-1832) en Schiller (1759-1805), op theologisch terrein F. D. P. Schleiermacher (1768-1834) en in de wijsbegeerte I. Kant (1724-1804). De nadere uitwerking van hun gedachten en de invloed ervan op het leven van de kerk behoren niet meer tot de inhoud van dit hoofdstuk.

Karakterisering van de Aufklärung

Nadat wij de ontwikkeling van de Aufklärung gevolgd hebben, willen wij nu nagaan, welke veranderingen in de denkwereld van de kerk en in haar plaats in het cultuurleven ten gevolge van de Aufklärung zijn ingetreden.

Men wil "onbevooroordeeld" alleen met behulp van de rede de overgeleverde dogmata keuren en zo nodig zuiveren en schiften. Men heeft vergeten, dat er geen zuivere, formele rede is, waarnaar men oordelen kan, maar dat achter dit onbevooroordeeld naar de rede denken en handelen een andere geloofsovertuiging schuilt dan die tot dusver Europa beheerste. Hoe ver men overigens gaat met zijn kritiek op het overgeleverde is zeer verschillend, zelfs naar de landsaard uiteenlopend. De een neemt zo goed als geheel de oude geloofsinhoud over na een

ander fundament nl. dat van de rede eronder gelegd te hebben. De ander verwerpt alles, wat met het "gezond verstand" in strijd is, als dweperij en bijgeloof.

Waar in de Aufklärung de onfeilbaarheid van de rede naar voren komt, de mens met zijn rede alles doorzien, ordenen en beheersen kan, spreekt het vanzelf, dat een van de eerste dogma's, waaraan aanstoot genomen wordt, dat van de algehele verdorvenheid van het mensen is. Vooral de leer van de erfzonde moet het ontgelden, waarbij ook het individualisme van de Aufklärung voor de gemeenschappelijkheid van de schuld geen oog had. In elk geval staat de rede buiten de zonde.

Die zonde is veel meer onvolmaaktheid dan radicale verdorvenheid. Verlicht de rede en zij zal de mens in de wegen van de deugd leren wandelen. Niet bekering, maar ontwikkeling en vooruitgang heeft de mensheid nodig.

Waar de zonde in haar diepte niet gezien wordt, kan ook de ellende in de wereld niet recht worden gepeild. Van vloek en oordeel Gods over de wereld is geen sprake; deze wereld wordt de best mogelijke geacht. Dit optimisme heeft meegewerkt tot een zich inspannen met alle krachten om de wereld vooruit te brengen, opdat de heerlijke nieuwe tijd van de rede spoedig zou aanbreken. Voltaire heeft dit optimisme bestreden naar aanleiding van de aardbeving, vergezeld van een vloedgolf, waardoor in 1755 Lissabon onderging. Waar was het nut, waar was Gods goedheid in deze zinneloze vernieling?

Het optimisme steunde op het geloof, dat God in vaderlijke voorzienigheid heel de wereld tot nut en heil van het mensen ingericht heeft. Dit woord "voorzienigheid" is een van de slagwoorden van de Verlichting. Alles is er om de goede mens. Daarvoor zorgt God, die er eigenlijk ook is voor die mens. "Ik ben een kind, Van God bemind, En tot geluk geschapen" - zo wordt het de jeugd ingeprent. Onze rede kan uit de schone harmonie van de schepping God de wijze Bouwmeester kennen, die alles schiep en leidt tot ons heil, Alzo geen besef van schuld of van de toorn Gods over ons, geen besef ook dat God alles schiep om Zijns zelfs wil. Alles cirkelt om het geluk van de rechtschapen mens.

Bij die voorzienigheid paste naar veler overtuiging het wonder niet.

Waar zonde en oordeel niet recht gezien worden, kan ook het werk van Jezus Christus niet Schriftuurlijk gewaardeerd worden. Jezus lijden is dan geen betaling van schuld, maar een lot, verbonden aan zijn beroepsvervulling, een voorbeeld voor ons. Jezus is niet onze rechtvaardigheid voor God door het geloof in Zijn naam, maar de leraar van wijsheid en deugd, wiens leer wij overigens op de duur ook wel uit eigen rede hadden kunnen vinden. De leer, dat Jezus Gods eeuwige, eniggeboren Zoon is, wordt dikwijls vervlakt of ontkend.

Het is te verstaan, dat velen de goede mens ook zaligheid toekennen buiten Christus en het geloof in Hem om. In elk geval komen deugdzame heidenen als bv. Socrates in de hemel. Als Jezus Christus niet meer absoluut noodzakelijk is als verlosser, komt er ook twijfel aan de absoluutheid van het Christendom". De kern van elke godsdienst ligt toch immers in het geloof aan God, deugd en onsterfelijkheid. Zo is wel het Christendom de hoogste openbaring van godsdienst, maar in de andere religies is de kern dezelfde, terwijl ook het Christelijk geloof met allerlei overbodig bijgeloof gemengd is.

De godsdienst is aan de ene kant: juiste kennis van godsdienstige begrippen, aan de andere zijde: deugdzaam handelen. Het eerste heeft zijn doel in het tweede. En wij handelen deugdzaam om daardoor gelukzalig te worden. Zo miskent de Verlichting het eigen karakter van het religieuze leven als leven van het geloofs: dat het hart grijpt en dan ook kennen en doen beheerst.

Van het geloof in de goedheid en autoriteit van de menselijke rede uit wordt zo het ene leerstuk van de Belijdenis na het andere aangetast. Maar de Bijbel dan? De Verlichting gaat zelfs van de dogmata naar de Schrift terug! Door Schriftstudie wil men aantonen, dat de door de Aufklärung bestreden meningen afdwalingen van de orthodoxie zijn van de waarheid van de Schrift. Toch staat de rede in werkelijkheid boven de Schrift. In de dogmatieken van de Aufklärung gaat veelal de rede aan de Schrift vooraf. Het Goddelijk gezag van de Bijbel wordt eerst op grond van redelijke argumenten aanvaard. De Schrift is redelijk en daarom Goddelijk. En wanneer men nu stuit op dingen, die men niet aanvaarden wil, bv. wonderen, geloof aan engelen en duivelen? Wel, dan wordt zo lang geredeneerd tot wonderen geheel natuurlijke voorvallen geworden zijn en wordt accommodatie aangenomen. De strenge in-

spiratieleer wordt niet meer aanvaard. De rede beoordeelt, hoe er geschift moet worden in de Bijbelinhoud.

Gematigdheid en gemoedelijkheid moeten heersen in het godsdienstig leven. Geen overdrijving, waardoor leerheiligheid of dweperij zou ontstaan.

Vanzelfsprekend leidt heel deze beschouwing van godsdienst en leerinhoud tot de leer van de tolerantie, van de verdraagzaamheid in zaken van de religie. Wij treffen hier opnieuw een slagwoord van de Verlichting. Achter de oorlogen, waaronder Europa de laatste eeuwen zo vreselijk geleden had stond: godsdienstige onverdraagzaamheid. Diezelfde onverdraagzaamheid had geleid tot vervolging en inquisitie. Tolerantie is nodig, opdat oorlog en twist verdwijne.

De tolerantiegedachte staat voorts in verband met de voorstelling; dat in de grond alle godsdiensten toch dezelfde kern van de "natuurlijke religie" hebben. Men is onverschillig geworden tegenover de vroegere dogma's als rechtvaardigmaking door het geloof alleen, en transsubstantiatie, waaromheen zo veel strijd ontstaan was. Van die onverschilligheid uit groeide ook de tolerantiegedachte. Eindelijk leidden de nieuwe theorieën aangaande ontstaan, wezen en doel van de Staat tot de gedachte, dat deze alle religie heeft vrij te laten, als er maar religie is; alleen het atheïsme moet gestraft worden, omdat dit alle deugd, dus ook de burgerdeugd, en daarmee het bestaan van de Staat zelf wegneemt.

Voor tolerantie heeft in Engeland John Locke geijverd. In Frankrijk heeft Voltaire haar verdedigd. Jean Calas, een Hugenoote koopman te Toulouse, was beschuldigd van moord op zijn zoon om daardoor deze te verhinderen tot de Roomse kerk over te gaan. Deze beschuldiging was geheel onwaar en onbewezen. Toch werd hij veroordeeld en stierf op het rad. Voltaire schreef in 1764 zijn verhandeling over de tolerantie, waarin hij eerherstel voor de gerechtelijk vermoorde Calas vroeg. Inderdaad werd het proces herzien en Calas onschuldig verklaard.

In Duitsland pleitte Lessing voor verdraagzaamheid in zijn drama "Nathan de Wijze", waarbij hij uitging van de gedachte: Niemand heeft de volle waarheid; waarom dan elkaar verketterd en vervolgd? Hij verduidelijkt zijn mening door de gelijkenis van de drie ringen. Een vader had een ring, die de drager aangenaam maakte bij God en mensen. Hij beloofde aan elk van zijn drie zonen, die hij even lief had, in intiem gesprek de ring na zijn dood. Maar -er was slechts één ring. Hij liet er twee precies gelijke bijmaken. Na 's vaders dood wilden de drie zonen twisten gaan met elkaar over de vraag, wie de ware ring had, Dit was echter door niemand meer uit te maken. Het is ook niet nodig, sprak de rechter. Voor elk getuigt de ring van 's vaders belofte en liefde. Zó staat het met de onderlinge verhouding van de verschillende godsdiensten.

In Engeland verscheen reeds in 1687 een tolerantie-edict onder onze Prins Willem III, in Oostenrijk-Hongarije in 1781, in Frankrijk in 1787, terwijl Pruisen en Rusland, door dezelfde tolerantie-gedachte geleid, de verdreven Jezuïeten opnamen.

Ook over wezen, taak en plaats van de kerk denkt de Verlichting geheel anders dan de orthodoxie.

Men bouwt een theorie aangaande staat en maatschappij, waarbij Gods soevereiniteit losgelaten wordt en de samenleving van de mensen geheel uit de natuurlijke, de mensen aangeboren rede wordt verklaard. Het uitgangspunt is daarbij geheel individualistisch. Oorspronkelijk leefden alle mensen los naast elkaar. Hetzij door een sociaal instinct gedreven, hetzij door de zelfzuchtige berekening, dat samenwerking groter voordeel geeft dan op zichzelf blijven staan, geleid, ging men zich verenigen. Daarbij gaf men zijn rechten vrijwillig af aan de Staat, waarbij het individu meer of minder grondrechten zelf behield. Het staatsgezag wordt dus niet uit God, maar uit het volk afgeleid. Deze theorie kan naar twee kanten zich uitwerken. Aan de ene zijde geldt, dat een overheid, die niet haar plicht vervult in de verzorging van het algemeen belang van de burgers, door de opdrachtgevers d.i. het volk ter verantwoording geroepen. en afgezet kan worden. De consequentie is in de Franse revolutie getrokken. Aan de andere kant ontstaat de mening, dat de Staat absoluut gezag heeft om alle tijdelijke belangen van de burgers te verzorgen, waar die burger immers vrijwillig zijn rechten aan de gemeenschap afstond. Daaruit ontstond het "verlicht despotisme".

De vorsten zorgen als vaders voor hun volk. Zij weten, wat goed is voor de nog niet "verlichte" massa, en beheersen en gebruiken heel het leven, ook dat van de kerk, voor het doek het algemeen welzijn. Het verlicht despotisme heeft geheerst van Portugal tot Zweden, van Frankrijk tot Nederland. Vooral met de Roomse kerk met haar totalitaire aanspraken kwam conflict.

De plaats van de kerk werd die van een vereniging binnen het kader van de totale staatsgemeenschap. Taak van de kerk werd de bevordering van verlichting en deugd; de predikanten zijn "geordende leraars van wijsheid en deugd". En wat haar wezen betreft, zij is niet meer de door Christus vergaderde gemeenschap van de gelovigen, maar een vereniging van gelijkgezinde godsdienstige individuen, samengekomen onder een zelfgekozen bestuur (collectalisme).

De Verlichting wil een verlichte mensheid vormen, opdat de schone eeuw van de rede kome. Daarom is de opvoeding een troetelkind. Niet de kerk, maar de Staat moet hier de heersende macht zijn. De kerk mag wel helpen bij de opvoeding tot verlichting. De goede natuur van het kind moet zich ontwikkelen door schadelijke invloeden van buiten af te weren. De juiste begrippen moeten worden bijgebracht door vraag- en antwoordmethode (socratische methode). Opvoedingstheorieën gaven Locke, Rousseau en in Duitsland de beroemde pedagoog Basedow (overl. 1790).

In Nederland werd in 1784 de "Maatschappij tot nut van 't algemeen" opgericht om mee te werken aan volksopvoeding naar de Aufklärungsbeginnselen tot bevordering van alle Christelijke en maatschappelijke deugden.

Een vereniging, waardoor vooral onder de hogere stenden de Verlichting gepropageerd werd, was die van de Vrijmetselaars. Het geheim genootschap van de Vrijmetselaars voerde zijn oorsprong terug tot de Middeleeuwen, toen er verenigingen van metselaars, bouwvakarbeiders ontstonden, die oen. aan de kathedralen arbeidden. Langzamerhand lieten ook anderen, buiten de bouwarbeid staande, zich inschrijven. Eindelijk bleef alleen de naam en het gebruik van enkele symbolen nog herinneren aan de bouwvakarbeid. In 1717 werd nu de grote loge van Londen gevormd, terwijl vandaar uit het genootschap vaste voet in het verdere Europa verkreeg.

Men wilde bouwen aan de tempel van een algemene verdraagzaamheid en mensenliefde op de grondslag der rede. Zo wordt verheffing van de moraal nagestreefd, terwijl om zegt neutraal te staan tegenover alle godsdienst en niet gebonden te willen zijn aan een kerkleer. Op deïstische men van een Opperbouwheer van het heelal.

Het genootschap was en is in geheimzinnigheid gehuld en heeft steeds grote invloed geoefend in de geest van de Verlichting, doordat het vooral de hogere standen trok. Leden waren o.a. Voltaire, Frederik de Grote, Lessing, Herder, Goethe, Schiller.

De Orthodoxie

Heeft het opdringen van de Verlichtingsbeginnselen generlei tegenstand verwekt? Zijn de oude orthodoxie en het Piëtisme zonder verzet van het toneel verdwenen? Heeft de Verlichting met haar redelijkheid aller hart bevredigd?

Het hart is niet bevredigd door de godsdienst van de redelijkheid. In de Aufklärung zelf heeft trouwens al meer en richting zich baan gebroken, die het gevoel naar voren bracht. De behoefte aan mystiek heeft zelfs geleid tot allerlei theosofische en gnostische bespiegelingen.

Het Piëtisme is levend gebleven, al heeft het naar de hem eigen aard meer terzijde van de grote weg gewerkt. Ook de oude orthodoxie heeft zich verzet, en onder het volk zijn de schatten van de oude waarheid in vele kringen bewaard gebleven. We willen thans de krachten nagaan, die tegen de Aufklärung zich gekeerd hebben.

De orthodoxie had veel van haar kracht verloren, doordat ze bij velen tot orthodoxisme verstard was. De waarheid van de leer werd verstandelijk aanvaard, het geloof werd tot een aannemen van een stel waarheden.

In Nederland heeft de kerk zich telkens nog verzet tegen de opkomende dwaalleer. Haar verzet tegen de geest van de eeuw kon niet in grootse stijl plaats vinden, omdat het houden van algemene Synoden door de overheid verhinderd werd. Haar scherpte van blik om de dwaling te onderscheiden en haar kracht om die te bestrijden, verzwakten al meer.

Holtius en vooral A. Comrie (1706-755) stredden tegen rationalisme en Remonstrantisme en tegen de valse tolerantie-ideeën. Zij trachtten ons volk te bewaren bij de zuiverheid van de leer van het geloof 's en van de rechtvaardiging door het geloof alleen.

Aan het einde van de achttiende eeuw werd in Nederland (evenals in andere landen van Europa) een pennenstrijd gevoerd naar aanleiding van een door De Marmontel uitgegeven boek "Bélisaire (1767). Daarin betoogt deze, dat al wie deugdzaam leeft, in de hemel komt. Als gids ten hemel kan ons dienen de openbaring, maar ook het inwendig licht van het geweten. Deugdzame heidenen als Socrates worden door hun deugd zalig.

In deze "Socratische oorlog", waarbij de inzet was: zaligheid door Jezus Christus alléén of ook door goede werken buiten Hem, verdedigde Petrus Hofstede, predikant en professor te Rotterdam, de waarheid van Schrift en Belijdenis in zijn: "De Belisarius van de heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden van de vermaerdste heidenen aangetoond, ten bewijze hoe onbedagtsaam men deselve om hunne deugdzaamheid verherneld heeft."

In Duitsland heeft de orthodoxe dogmatiek haar vat op de geesten verloren, In 1776 maakte Carpzov een dogmatiek met Orthodoxe inhoud op bevel van zijn landsheer om zo de naam van de universiteit van Helmstedt als steunpunt van de orthodoxie te redden. Carpzov zelf zegt, dat het woord orthodoxie onder de meer beschaafde Christenen reeds tot een smaadwoord geworden is,

In Pruisen heeft eenmaal de Staat getracht de Verlichting tegen te houden door de oude waarheid te handhaven, Frederik de Grote was geheel voor de Aufklärung gewonnen en was, een groot vriend van Voltaire. Tegenover het in Duitsland heersende territorialisme, waarbij de vorst bepaalde, welke godsdienst de onderdanen moesten aanhangen, zette hij zijn: Ieder moet maar zien op zijn eigen manier zalig te worden. Frederik Willem III, zijn opvolger, was echter geheel anders. Onder invloed van zijn minister van eredienst, Wallner, vaardigde hij 1788 een religie-edict uit. Het zegt o.m.: "Men schaamt zich niet de jammerlijke, voor lang weerlegde dwalingen der Socinianen, Deïsten, Naturalisten en andere sekten weer op te warmen en die niet veel stoutheid en onbeschaamdheid overal te verbreiden". Het gevolg is, dat "daardoor aan miljoenen van onze goede onderdanen de rust van hun leven en hun troost op het sterfbed worden ontnomen en zij also ongelukkig gemaakt worden." Daarom mogen predikanten en onderwijzers niets leren, dat ingaat tegen de overgeleverde leer van hun eigen godsdienstige richting op straffe van ontzetting uit hun ambt. Er werd dus geëist door de Staat, dat binnen elke kerk de leden aan de Belijdenis van die respectievelijke kerken zouden gebonden blijven. Het edict verloor zijn betekenis na de dood van de koning (1797).

Piëtisme

Het Piëtisme is in de achttiende eeuw niet dood geweest. Het heeft zich uitgebreid en zelfs de Aufklärung helpen bevorderen, zoals we reeds zagen. De invloed van het Piëtisme heeft gewerkt bij velen van hen, die tegenover de redeverheerlijking weer op hart en gevoel nadruk legden, zonder principieel de lijn van de Aufklärung te verlaten.

De Broedergemeente

De invloed van het Piëtisme liet zich vooral binnen de Lutherse kerk gelden. Soms echter kwam de beweging ook op buitenkerkelijke paden. Dit was het geval bij de Broedergemeente. Men noemde de leden ook Herrnhutters. Aan het ontstaan van die gemeenten is de naam van Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-60) verbonden. Door zijn opvoeding in het instituut te Halle werd zijn godsdienstig leven, van huis uit reeds piëtistisch beïnvloed, geheel in piëtistische geest gevormd. Zinzendorf ging in Saksische staatsdienst.

In Bohemen woonden nog steeds groepjes Boheemse of Moravische broeders. Zij leefden in afzondering, oefenden strenge tucht, leefden naar de Bergrede als de eerste Christengemeente in broederlijke gemeenschap, waren afkerig van zwaard en eed en volgden Jezus in Diens zachtmoedigheid na. Gedwongen hun land te verlaten, kwam een groepje terecht op het landgoed van Zinzendorf, Berthelsdorf geheten. Hier stichtten zij hun dorpje Heerenhut (onder 's Heeren hoede), waarheen al spoedig Piëtisten van allerlei slag trokken. Oorspronkelijk was de gemeente onderdeel van de Lutherse kerk van de naburige plaats. Na

allerlei interne moeilijkheden nam Zinzendorf zelf de leiding, nadat hij tot het geestelijk ambt gewijd was in de Staatskerk. De broederlijke liefde werd hersteld. Langzamerhand ging de gemeente eigen weg, los van de kerk.

Hier kon Zinzendorf zijn ideaal, dat hem reeds in zijn jonge jaren gegrepen had, verwerkelijken: Gemeenschap van gelovigen uit alle kerken, niet tegenover de kerk maar boven haar uit. En daarbij als middelpunt van de vroomheid Jezus, Die zijn enigste passie en hartstocht was.

Zinzendorf is enige jaren uit Saksen verbannen geweest in verband met zijn buitenkerkelijke houding. Hij heeft toen gereisd tot in Amerika toe, overal zijn ideeën propagerend, geen nieuwe kerken stichtend, maar de gelovigen uit alle kerken vergaderend. Hij leerde, dat elke kerk op haar eigen manier voorbereiding is voor het koninkrijk Gods; op dat koninkrijk valt alle nadruk.

August Gottlieb Spangenberg (1704-92) heeft de beweging georganiseerd. Men wilde een Christocratie. Christus is opper-ouderling. Een collesse van 12 ouderlingen bestuurt onder Christus de gemeenten, Klein bleven de door vele landen verspreide gemeenten. In ons land was sinds 1746 het centrum van de Herrnhutters Zeist.

Bekend zijn de broedergemeenten geworden door hun geweldige zendingsijver. Tijdens Zinzendorfs leven zijn reeds een 200 zendelingen uitgetrokken, onopgeleid, arm, alleen vertrouwend op Jezus.

Centrum van het religieuze leven was voor de Herrnhutters Jezus. Oorspronkelijk werd de liefde tot de Heiland geschilderd in beelden aan het huwelijksleven ontleend, waarbij men al te realistisch werd en ongebondenheid dreigde. Dit gevaar werd overwonnen en het sindsdien ingetogen leven van de gemeenten won aller achting terug, een respect dat behouden bleef tot vandaag toe.

Deze Jesulatrie ging zo ver, dat God, de Vader door Zinzendorf met een grootvader vergeleken werd. Jezus is de Vader, tot Wie ook het "Onze Vader" gericht wordt. Bij Jezus werden speciaal de wonden vereerd, vooral de wonde in de zijde, waaruit water en bloed vloeide en waaruit de kerk geboren werd. Uit zijn wonden vloeit ons alle heil en leven toe. Jezus lijden is niet allereerst betaling van zonde schuld, maar vrijwillig martelaarschap.

Bekering komt niet door "Busskampf", zoals het Piëtisme van Francke leerde, waarbij de schrik van de wet eerst de zondaar verplettert, maar door het zien op de wonden van de Heiland. De blik op diens liefde doet wederliefde in ons ontvlammen.

Sekten

De invloed van Spinoza en mysticistische neigingen leidden tot pantheïstische bespiegelingen. In Nederland gingen de Hattemisten, volgelingen van Pontiaan van Hattem, in de richting van het pantheïstisch willen verzinken in God.

Tegenover de ontkenning van de werking of het bestaan van geesten door de Verlichting, stelde de Zweed E. Swedenborg (1688x1772) zijn wonderlijke theorieën. In een visioen verscheen hem Christus. Toen ontving Swedenborg het geestelijk orgaan, waardoor hij in hemel en hel kon inzien en met de geesten van vromen en bozen omgaan, welke geesten wij engelen en duivelen noemen.

Deze "geestenziener" stichtte de "kerk van het nieuwe Jeruzalem", naar Openb. 21 : 2, daar het laatste oordeel reeds in 1757 geëindigd is. Swedenborg heeft het zelf gezien!

Voor na zijn dood werden gemeenten georganiseerd, in het bijzonder in Engeland en Amerika. Zijn volgelingen houden vooral contact met spiritisten en theosofen.

Gematigd blijven

In de Aufklärung zelf is er reactie geweest, van een minder tegen een meer radicale richting. Zo heeft in Duitsland Semler de later uit zijn standpunt getrokken consequenties fel bestreden. Zo zijn in ons land allerlei, genootschappen tot verdediging van de voornaamste waarheden van de Christelijke religie opgericht, zoals het Haagsche Genootschap en de Teylerstichting. Men wil vuur met vuur bestrijden, met behulp van de rede de consequenties waartoe sommigen in hun kritiek op de overgeleverde waarheid komen, weerleggen. Men moet immers in alle dingen gematigd blijven!

Franse revolutie

De achttiende eeuw loopt uit op de geweldige omwenteling door de Franse revolutie, waardoor heel Europa op zijn grondvesten bewogen werd en ook in het kerkelijk leven grote veranderingen plaats vonden.

De oorzaak van die revolutie lag zeker mede in de politieke en sociale ongerechtigheid, waartoe absolutisme en kerkpolitiek geleid hadden. Zo is te verstaan, dat oorspronkelijk de Protestantse en ook de lagere Roomse geestelijkheid meededen met de revolutie en er een belangrijke rol in speelden. De revolutie was ook aanvankelijk niet ongodsdienstig. Het begin, de inneming van de Bastille, werd met het opdragen van missen gevierd. Maar de beginselen van de Verlichting hebben de verdere richting van de revolutie bepaald, zoals zij de bodem voor het opkomen ervan bereid hebben.

Bij de verklaring van "de rechten van de mens en burger", in 1789 opgesteld, ontvingen de Protestanten in Frankrijk volledige godsdienstvrijheid en volledige burgerlijke rechten. Zo heeft de Roomse kerk als bevoorrechte staatskerk afgedaan.

De kracht van het verkeerde beginsel dreef echter tot al groter radicalisme, eerst in een willekeurige overheersing van het kerkelijk leven door de Staat, straks in een verwerping van alle godsdienst. De positie van de Roomse kerk + werd bij de wet van 1790 geregeld. De kerkelijke goederen werden verkocht ten bate van de Staat. De kloosters werden opgeheven, daar de geloften in strijd waren met de door de revolutie gepredikte vrijheid. De pastoors zouden gekozen worden door alle stemgerechtigden ener burgerlijke gemeente, dus ook door niet-Roomsen. De kerk werd van de paus losgemaakt, doordat het de bisschoppen verboden werd bevestiging in hun ambt van de paus te vragen. Alle geestelijken moesten een eed afleggen "met alle kracht de Constitutie (wet) te zullen handhaven", dus ook de bovengenoemde verordeningen, die zich tegen de kerk keerden. Een deel van de geestelijken legde de eed af; die "constitutionele kerk" stond nu tegenover het overige tweederde, orthodoxe deel. Zij, die de eed niet wilden afleggen, moesten het land verlaten; velen werden gedood.

Tenslotte keerde de Revolutie zich tegen alle Christelijke religie. De Christelijke tijdrekening werd afgeschaft. Voortaan zou elke tiende dag een rustdag zijn. Men begon de jaren te tellen van de dag van de revolutie af. De kerken werden gesloten of veranderd in tempels voor de godin van de rede. Het grote feest van de rede werd 10 nov. 1793 in de hoofdkerk van Parijs gevierd. Een toneelspeelster als godin van de rede.

Al spoedig echter (maart 94) bracht Robespierre, aanhanger van Rousseau, de radicale partij ten val. Een verordening bepaalde, dat het Franse volk een Opperwezen en de onsterfelijkheid van de ziel erkent. Een "eredienst van het Opperwezen" werd ingesteld.

Napoleon, die zich 1799 van de absolute macht meester maakte, zag in kerk en godsdienst zeer nuttige hulpmiddelen tot opvoeding van het volk en sterking van het overheidsgezag. Daarom beschermde hij de kerk en wilde met haar op goede voet staan. Hij eiste daarbij echter grote invloed en een onvoorwaardelijk buigen voor de Staatsmacht.

Samenvatting

Overzien wij de achttiende eeuw, dan is de grote lijn die van de secularisatie van het leven. Het leven wordt losgemaakt van God en Zijn Woord en kerk en gefundeerd op en gebouwd uit de menselijke rede. Kerk en theologie hebben de invloed van dit streven ondergaan, meer of minder diep, hebben soms mede leiding aan deze dwaling gegeven, hebben een groot deel van haar plaats en invloed in het openbare leven zien verdwijnen.

Maar Gods Woord is gebleven. En van uit dat Woord leeft straks de kerk weer op in de negentiende eeuw. De geest van de Aufklärung blijft evenwel en werkt door, verdiept in romantiek en idealisme of in haar oude vorm in het liberalisme.

**XVIII. DE KERK IN ENGELAND EN SCHOTLAND
GEDURENDE DE NIEUWERE TIJD
door Dr. J. C. Kromsigt**

Verval en opleving, 43 Methodisme, 49 Invloed. van het Methodisme op de Anglicaanse kerk, 68 Low Church, Broad Church, 71 Kingsley, Maurice e.a. 75 High Church, 77 Newman, Oxfordbeweging, 81 Unitariërs, 89 De vrije kerken, 92 Réveil, 96 Schotland, 98 Patronaatsrecht, 100 De Vrije Kerk van Schotland. Vereniging, 102.

Verval en opleving

De vrijheid, die met Willem, van Oranje in het land was gekomen; betekende nog geenszins geestelijke opleving. Vooral niet onder de eerste koningen van het huis van Hannover, dat na de dood van Willems schoonzuster, koningin Anna; in Engeland aan de regering kwam (1714).

Sterk treft ons in de achttiende eeuw het tweërlei. Het is "de pruikentijd", een tijd, waarin veel dat verouderd is, vervalt en versterft, maar tevens de aanvang van "'de nieuwe tijd". Daarom een tijd zowel van versterving als van opleving. En dan weer van tweërlei opleving onder tweërlei vrijheid en tweërlei "verlichting de vrijheid van een revolutie van beneden en die van een Réveil van Boven; van een emancipatie uit. Gods, gezag en een uit "s bozen ;geweld", verlichting door de geest van de eeuw en door Gods Geest,

Allereerst was er verval: maatschappelijk, moreel, godsdienstig en kerkelijk. Groot was de tegenstelling tussen armen en rijken. Voor een karig stuk brood moest lang en zwaar gearbeid worden en het kwam voor, dat boeren en bakkers samenspannen in het opdrijven van de korenprijzen ten koste van de armen. Voor onderwijs en opvoeding hunner kinderen bleef geen tijd en gelegenheid over, zodat de onwetendheid onder het volk onrustbarend was. Dronkenschap was een algemeen verbreid kwaad onder alle standen, zelfs onder predikanten en belijdende Christenen. De misdaad nam toe, Gevangenen bevorderden die meer dan die te beteugelen. Gevangenen voor insolvente schuldenaars waren broeinesten van allerlei schandalen. De werking van de armenwet en van de werkhuizen verlaagden en verdierlijkten de menselijke natuur. De barbaarse criminele wetgeving en verscheiden beruchte, gewetenloze rechters maakten talloze slachtoffers. De doodstraf werd toegepast niet alleen bij moord, maar ook bij diefstal en soms zeer geringe vergrijpen, in het bijzonder vergrijpen tegen koninklijke en adellijke privileges. Gevangenen stonken van vervuiling en waren gevaarlijk zelfs voor bezoekers door de heersende kwaadaardige gevangenskooft. Velen uit de hogere standen gingen voor in het geven van een slecht voorbeeld. George II (1727-1760) was een man van zijn tijd, toen dat voor een koning betekende volle vrijheid voor het meest schaamteloze levensgedrag. Robert Walpole was populair als voorstander van de vrede, ni-aar hij was even ongebonden in zijn private leven als hij beginselloos was in zijn politiek, Lord Chesterfield was een oude wellusteling, die om zijn zoon te onderwijzen in de ontuchtigheid een boek schreef, dat een bederf voor velen werd.

Het ergst was de geestelijke inzinking. Was de tijd van Grommen een tijd van godsdienstig enthousiasme, van hoogoplaaiende godsdienstijver geweest, helaas ook een tijd van godsdiensttwist en daarna godsdienstvervolging, de volgende eeuw bracht een reactie van verregaande godsdienstige onverschilligheid. Alle godsdienstig enthousiasme was nu als gevaarlijke dweepzucht verdacht. Men ging het als een blijk van fatsoen en verlichting beschouwen om ongelovig te zijn. Sommige predikanten van de Staatskerk pochten in particulier gesprek zelfs op hun ontrouw. Bisschop Buttler, een bekend apologet, verklaarde, dat velen het voor een uitgemaakte zaak hielden, dat het Christendom geen voorwerp van onderzoek meer behoefde te zijn, omdat men nu eindelijk ontdekt had, dat het slechts een hersenschitn was. Volgens Whitefield had de zelfs door Voltaire om zijn welsprekendheid geprezen aartsbisschop Tillotson evenveel begrip van het Evangelie als een Hottentot. De godsdienst in het algemeen en de gevestigde kerk in het bijzonder werden door vele politici,

ook zelfs door vele geestelijken beschouwd als slechts een uitnemend middel om de grote massa in gehoorzaamheid te houden aan de gestelde machten en de bedienaars van de godsdienst aan een gemakkelijke kostwinning te helpen.

Het kon niet anders, of bij zulk een geestesgesteldheid moest ook de kerkelijke toestand droevig zijn. Alles werkte daartoe mee, Niet het minst de politiek en de al neteliger wordende verhouding van kerk en Staat.

Bij de troonsbestijging van Willem van Oranje en de spoedig daarop gevolgde uitvaardiging van de acte van tolerantie waren de kerkelijke verhoudingen in de grond veranderd. De Anglicaanse kerk hield op de enige te zijn. Vormden vroeger de Non-conformisten een partij in de kerk, nu kregen zij eigen kerkformatie ernaast. Wel bleef een positie van minderwaardigheid voor hen vastgelegd, maar zij kregen nu vrijheid van vergadering. Non-conformisten breidden zich dien tengevolge met grote snelheid uit; 2418 gebouwen werden toegestaan voor openbare eredienst. Zij begonnen eigen academies te openen tot opleiding hunner predikanten en scholen voor de kinderen van de armen. Zo genoten zij betrekkelijk voorspoed. Maar.. terwijl verdrukking hun geestelijke winst had gebracht, bleek voorspoed voor hen geestelijk nadelig. Daarvoor was een bijzondere aanleiding. Zij werden gedreven in de armen van de politieke partij, die tegenover de conservatieve aristocratische Torypartij opkwam voor vrijheid van godsdienst, de partij van de democratische Whigs.

Sankroft, de aartsbisschop van Canterbury, en een groot deel van de Anglicaanse geestelijkheid, hadden geweigerd de eed van onderwerping aan Willem af te leggen, omdat zij zich door de eed aan zijn voorganger nog gebonden achtten. Deze zogenaamde "non jurors" hadden de sympathie van de hele kerkelijke partij. Hun houding drong Willem nu de leiders van de kerk te kiezen uit Whigs. Dit strekte tot verzwakking van de Anglicaanse kerk, waar een kloof ontstond tussen haar leiders en de andere geestelijkheid, zodat de rechte samenwerking werd verstoord. Maar anderzijds was de aansluiting van de non-conformisten aan de liberale, latitudinarische Whigs, noodlottig. Onder de invloed toch van hen, aan wie zij de geleidelijke wegneming van vele belemmeringen te danken hadden, verloren zij veel van de beslistheid, die hen vroeger kenmerkte. De geestdrift van hun getuigenis maakte plaats voor geesteloze dorheid. En toen James Pierce, predikant te Exeter, een man van grote bekwaamheid, wegens unitarisme werd afgezet, kozen vele presbyteriaanse predikanten zijn partij.

Dit deed aan het Presbyterianisme grote afbreuk, doordat vele presbyterianen nu overgingen naar de Congregationalistische kerken. Ook sommige Independentistische predikers echter stonden sterk onder invloed van het latidunarisme. Getuigden de ouderen als profeten, de jongeren betoogden meer als filosofen, waardoor zij aan invloed op de menigte inboetten.

Maar vooral de Anglicaanse kerk leed onder de heersende politiek. Wij spraken over "de keuze" van koning Willem. Dit is slechts betrekkelijk waar, omdat de keuze niet meer direct door hem geschiedde. Immers onder koning Willem was de monarchie feitelijk parlementair geworden. Hierdoor werd de koninklijke suprematie voornamelijk uitgeoefend door het parlement, meer bijzonder door de eerste minister. Niet alleen ontstond er nu disharmonie tussen de door het ministerie benoemde kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeder en de andere geestelijkheid, ook op andere wijze werd door een liberale regering de macht van de Staatskerk geknot, Omdat door een Synode in 1717 een aanval was gedaan op een boek van Dr. Hoadly, bisschop van Bangor, leider van de Whig-geestelijkheid, werd het samenkomen dezer kerkelijke vergaderingen, die vroeger gelijktijdig werden gehouden met de parlamentsvergaderingen, verboden, De mond van de kerk werd daardoor gesloten. De geestelijkheid miste nu het orgaan om tegenover het parlement haar mening te zeggen omtrent de noden van de kerk. Ook was er geen onderlinge bespreking en kritiek meer, die een rem kon vormen tegen partijdigheid en partijstrijd en een prikkel kon zijn tot activiteit. Wat het contact met de regering betreft, was de kerk genoodzaakt zich tot het parlement te wenden door bisschoppen, die de sympathie van hun geestelijken misten. In een tijd, toen de kolonies zich uitbreidden, was de kerk tot werkeloosheid gedoemd, De Whig-ministers waren slechts op handhaving van de rust bedacht, vreesden iedere openbaring van opgewekt godsdienstig leven en onderdrukten de Synodes als broeinesten van oproerigheid.

Het droevigst was echter de dodigheid van de kerk zelf. De latidunarische leiders van de kerk

streden voor burgerlijke deugdzaamheid, zoals Bunyan het vroeger typeerde in, "Wereldwijze", maar de ijver voor het geestelijk welzijn van de kerk en haar leden stierf weg. Men was zelfgenoegzaam, tevreden met de bestaande toestand. Godsdienstige verenigingen, vroeger bloeiend, waren nu bijna; geheel verdwenen. De universiteiten waren bedorven, godsdienstijver werd er door de studenten bespot, Weinig grote mannen werden er gevonden.

Diep ingeworteld was het kwaad van de zogenaamde "pluralities" waarbij een geestelijke meerdere gemeenten, welker inkomsten hij trok, voor zijn rekening had, ook dat van de "non-residence", waarbij bisschoppen niet in hun eigen bisdommen woonden, maar ze slechts van tijd tot tijd eens bezochten, en geestelijken door plaatsvervangers (vicars) het werk lieten doen. De viering van het Avondmaal werd beperkt tot de drie grote feesten. In de St. Paulskerk te Londen waren in 1800 maar zes deelnemers aan de enige viering van het Avondmaal op de Paasdag, Doop en belijdenis werden verwaarloosd. Het gehele, uiterlijk der kerken toonde verval en dat terwijl de eeuw weelderig was en rijken die weelde toonden in huizen als paleizen en mooie kleren en meubelen. Het noorden van Engeland was van een wildernis veranderd in een centrum van nijverheid, maar de wassende volksmenigte liet men zonder kerken, zonder scholen, zonder godsdienst. Noch kerk, noch staat maakten voor haar ook maar de kleinste doelmatige voorziening in het belang van godsdienst, zedelijkheid of gezondheid. Rijken hadden wel een eigen kapel met een predikant, die plaatsen verhuurde en zo een goed inkomen had, maar de armen liet men geestelijk en stoffelijk verkommen.

Tegenover het geschetste verval, kunnen we nu echter ook spreken van vernieuwing en herleving, zowel op natuurlijk als op geestelijk gebied. Alleen niet zó, dat het een uit het andere voortkwam. Veeleer stond het één tegenover het andere. Op natuurlijk, algemeen humanitair gebied weet de achttiende eeuw te gewagen van verlichting, op geestelijk gebied, althans in Engeland, van Réveil. De verlichting echter stond, gelijk reeds in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, bij de meesten van haar voorstanders vijandig tegenover de geopenbaarde godsdienst en tegenover alle geestelijke opwaking.

De leer van de volkssoevereiniteit, door de Levellers reeds voorgestaan, legt al meer beslag op de geesten. De volken achten en verklaren zich mondig. De derde stand, de bourgeoisie, laat haar rechten gelden. In de geschiedenis treedt "de moderne mens" op, die zich ontgroeit voelt aan alle voogdij, niet alleen aan de voogdij van het absolute koningschap, dat plaats maakt voor het constitutionele, en van de Roomse hiërarchie, maar ook aan de voogdij van de kerk en van het Christendom in het algemeen. Hij komt tot het besef van zijn verstandelijke gaven en krachten, proclameert zijn autonomie. Het heteronoom gezag van een uitwendig opgelegd kerkelijk Christendom, dat hij slechts kent als een dode overlevering, oorzaak van velerlei strijd en vervolging, schudt hij als een juk van zich af. Daarmee verwerpt hij echter tevens een Evangelie, dat hij niet kent noch kennen wil, wijl hij het niet behoeft. Hij weet zich geen verloren zondaar, maar in grenzeloos optimisme aangaande de schepping, de natuur, de rede, het menselijke hart, voelt hij zich als een gezonde, die geen geneesmeester, een rechtvaardige, die geen Heiland van node heeft. Het meest krasse Pelagianisme vervangt het Augustinianisme van de orthodoxie. Terwijl hij de triniteit en de incarnatie verwerpt als met zijn rede in strijd, houdt hij slechts over de trias: God, deugd en onsterfelijkheid, een onsterfelijkheid namelijk die geheel iets anders is dan het eeuwige leven in Gods gemeenschap, hetwelk de kerk als hier nu reeds in beginsel aanwezig, belijdt. Hij redt zichzelf wel, meent met zijn verstand alles ten slotte te zullen verklaren, met zijn vermogen alle natuurkrachten te zullen beheersen.

Methodisme

Een andere beweging echter heeft veel bijgedragen om Engeland te bewaren voor de uitspattingen, waartoe de Verlichting kwam in de Franse revolutie, de beweging n1. van het methodistisch Réveil.

Bij deze beweging geen verwerping van een uitwendig opgelegd Christendom of van een verstorven kerkelijke traditie. Hier integendeel persoonlijke toeëigening, waarbij het Woord en de Geest van Christus hun kracht openbaren om een herleving te bewerken krachtiger,

dieper en duurzamer dan de Verlichting bewerken kon. Geen herleving zich openbarend in de kracht van de moderne natuurlijke mens, maar door de kracht van de Heilige Geest, die de natuurlijke mens wederbaart tot de nieuwe mens in Christus.

Instrument in Gods hand bij deze beweging was John Wesley, bijgestaan daarin door zijn broeder, Charles en door George Whitefield. Op bijzondere wijze was hij daartoe uitgerust. Hoewel op gans andere wijze dan de mannen van de Verlichting, verwachtte ook hij oorspronkelijk alle heil van eigen kracht en deugd. Maar God deed hem het geestelijke bankroet daarvan beleven, om nu heil en kracht te vinden in een God, die niet, als de God van het deïsme, uit de hoogte werkeloos toeziet, naar zich neerbuigt tot verloren zondaars, die goddelozen rechtvaardigt en doden levend maakt.

John Wesley werd 17 juni 1703 geboren in de pastorie te Epworth, uit een oorspronkelijk Puriteins geslacht. Beiden, zijn vader Samuel Wesley en zijn moeder Suzanne Annesley, waren echter uit overtuiging van het non-conformisme naar het Anglicanisme overgegaan. Beiden waren zeer zelfstandige mensen, die het volgens het getuigenis van de moeder zelden met elkaar eens waren, waarom toch hun huwelijk niet ongelukkig genoemd mocht worden. Van haar erfde John blijkbaar zijn opvallende zelfstandigheid van karakter. Het toenmalig Anglicanisme openbaarde zich bij beiden in hun gekant zijn tegen de predestinatieleer, hun Arminiaans semi-pelagianisme. De vader was een zeer rechtschapen, maar daarbij eigenzinnig man van wettische godsdienstigheid, die de kracht van het geloof 's als wortel van recht Christelijke wandel, waartoe hij zijn kinderen opwekte, niet kende. Zijn vaak prikkelend optreden lokte in zijn gemeente bij sommigen een zo bitter verzet uit, dat zij zijn pastorie in brand staken, waarbij John ternauwernood werd gered. Zijn moeder was een zeer begaafde vrouw, die bij al haar huiselijke beslommingen - zij kreeg 19 kinderen - tijd vond haar kinderen zelf te onderwijzen en telkens een avond voor ieder afzonderlijk wijdde aan hun geestelijke vorming.

In zijn zeer uitvoerig dagboek, dat hij begon uit te geven als zelfverdediging tegen hen, die later de "Methodist" verdachten en verdacht maakten, beschrijft hij zelf zijn geestelijke ontwikkeling vóór en tijdens zijn studententijd te Oxford tot aan de dag zijner bekering. Van zijn prille Jeugd aan spande hij zich in, gelijk Paulus en Luther vóór hun bekering, om "zijne eigene gerechtigheid op te richten." Buitengewone ijver en volharding spreidde hij daarbij ten toon: "Ik geloof," schrijft hij als een echte Anglicaan, "dat ik tot mijn tiende jaar de reiniging door de Heilige Geest, die mij in de doop was, gegeven, behield, naarstig onderwezen als ik was, dat ik slechts gered kon worden door alle geboden Gods te onderhouden. Dit onderricht, voorzover het uitwendige plichten en zonden betrof, ontving ik met vreugde, maar alles wat mij werd gezegd omtrent innerlijke gehoorzaamheid of heiligheid begreep ik niet. Zo was ik inderdaad even onkundig omtrent de wet, als ik was omtrent het Evangelie van Christus. Toen ik ongeveer 22 jaar was, drong mijn vader er bij mij op aan mij voor te bereiden voor de heilige dienst.

Tegelijkertijd werd door Gods voorzienigheid mijn aandacht gevestigd op de *Navolging van Christus* van Thomas à Kempis. Zo begon ik in te zien, dat de ware godsdienst zetelt in het hart en dat Gods wet betrekking heeft op al onze gedachten evengoed als op onze woorden en handelingen. Ik begon mijn hele levensgedrag te wijzigen en mij met ernst toe te leggen op een nieuw leven. Iedere dag besteedde ik een paar uur aan godsdienstige overpeinzingen. Iedere week gebruikte ik het heilig Avondmaal. Ik waakte tegen iedere zonde in woord en daad. Ik begon te streven en te bidden om inwendige heiligheid, zodat, waar ik zoveel deed en een zo goed mogelijk leven leidde, ik er niet aan twijfelde of ik was een goed Christen. Ook begon ik steeds meer de waarde van de tijd in te zien. Ik studeerde met ijver. Anderen wekte ik op godsdienstig te zijn naar de manier van mijn godsdienstigheid. Overeenkomstig Laws Christian Perfection en zijn Serious Call, trachtte ik Gods ganse wet uitwendig en inwendig te onderhouden met de uiterste inspanning. Ik meende, dat ik zo Gode aangenaam was. In 1730 begon ik gevangenen op te zoeken, armen en zieken bij te staan en zoveel goed te doen als ik kon door persoonlijke hulp en hetgeen ik uitspaarde van mijn klein inkomen (Wesley was nl. fellow van de Universiteit te Oxford geworden, wat hem enig inkomen verzekerde). Spoedig werd ik voor medestudenten een spot door zo te doen en ik verblijdde mij daarover. Een volgend voorjaar begon ik de woensdagen vrijdagvasten waar te nemen, overeenkomstig het

gebruik van de Oude Kerk en ik nuttigde geen voedsel tot drie uur in de namiddag.

In deze tijd trad Wesley toe tot de "holy club", die door zijn broeder Charles 1728 te Oxford was opgericht tijdens zijn afwezigheid om zijn zieke vader te Epworth te helpen. Ook George Whitefield was daarvan lid. Zelf werd hij als oudste de voorzitter. De naam Methodisten, als spotnaam bedoeld, aanvaardden zij als erenaam. Die zag echter oorspronkelijk op hun methodisch studeren volgens academisch voorschrift en werd eerst later toegepast op hun methodisch beoefenen van de godzaligheid. "Echter," zo verhaalde Wesley verder, "nadat ik enkele jaren zo was voortgegaan, kon ik niet ontdekken, dat dit alles mij enige troost gaf, noch enige zekerheid van mijn aanneming bij God, omdat ik niet bedacht, dat niemand een ander fundament kan leggen dan hetgeen gelegd is, Jezus Christus."

Toch ging hij voort met het pogen zich een eigen gerechtigheid op, te richten. In dat licht hebben wij ook te zien zijn arbeid te Savannah in 1732, hoofdstad van de Amerikaanse kolonie van kolonel Oglethorpe, Georgië. Hij zou hier werken onder de kolonisten en tegelijk aan de Indianen het Evangelie verkondigen. Met zijn broeder Charles en nog twee andere leden van de "holy club" ging hij er heen. Hun doel was eigenlijk niet zozeer zorg voor anderen, als wel vroom egoïsme. Hoofdmotief, schreef hij zelf, was "mijn eigen ziel te redden". Het liep op bittere teleurstelling uit, van het te beschamender, omdat Wesley er zijn - proefnemingen van hoogkerkelijk rigorisme toepaste op een jonge vrouw, die hij voor zich, had begeerd, maar die later met een ander was getrouwd.

Miss Wil. Hopkins, die niet dagelijks, zoals hij wilde, maar eens per maand bij hem het Avondmaal gebruikte, ontzegde hij dit, omdat zij zich niet vooraf daartoe bij hem opgegeven had. Op aanklacht van haar man werd dit, een primitieve rechtzaak, waarbij de 44 leden van de jury zich met zijn liefdesgeschiedenis en zijn overdreven hoogkerkelijkheid bemoeiden en hem tenslotte tot een schadeloosstelling van 1000 pond veroordeelden. Slechts door een heimelijke vlucht met zijn vriend Delamotte wist hij, f. zich aan vervolging te onttrekken. Na een gevaarlijke stormachtige reis bereikte hij eindelijk zijn vaderland weer. Hij had geleerd, schreef hij terstond na zijn landing, wat hij allerminst had verwacht, namelijk dat hij, die naar Amerika gegaan was om anderen te bekeren, zelf nog onbekeerd was.

Toch had deze reis heilzame gevolgen. Daardoor kwam hij in aanraking met Herrnhutters, die ook connectie met Georgië hadden. Zeer werd hij getroffen door hun zielsrust, toen hij tijdens een gevaarlijke storm in grote angst verkeerde. In bovengenoemd verhaal zegt hij hiervan: "Ik werd er sterk van overtuigd, dat de oorzaak van deze angst ongelooft was en dat het verkrijgen van een waar, levend geloof de ene zaak was, die ik nodig had." Door de ontmoeting met Peter Bohler, zodra hij Londen bereikte, besloot hij een geloof te zoeken, dat onafscheidelijk verbonden is met deze twee vruchten: overmacht over de zonde en ogenblikkelijke vrede door het bewustzijn van de schuldvergeving. Hij besloot nu niet langer zijn hoop geheel of gedeeltelijk te stellen op zijn eigen werk, waarop hij feitelijk de hoop zijner zaligheid van zijn jeugd aan gevestigd had, en aanhoudend te bidden om "dat ene rechtvaardigend, zaligmakend geloof, een volkomen vertrouwen op het bloed van Christus voor mij vergoten, een geloof in Hem als mijn Christus, mijn enige rechtvaardigmaking, heiligmaking en verlossing."

"Ik ging voort dit te zoeken," schrijft hij, "hoewel met vreemde koelheid en dofheid en menige val in zonde, tot woensdag 24 mei 1738. Ik denk, dat het ongeveer 5 uur op de morgen was, dat ik mijn Nieuwe Testament opende bij deze woorden: "Door welke ons de grootste en dierbare beloften geschonken zijn, opdat gij door dezelve van de Goddelijke natuur deelachtig zoudt worden" (2 Petr. 1 : 4). Juist toen ik uitging, sloeg ik het weer op en wel bij deze woorden: "Gij zijt niet verre van het koninkrijk Gods." 's Avonds ging ik zeer onwillig naar een samenkomst in Aldersgatestreet, waar iemand de voorrede van Luthers verklaring van de brief aan de Romeinen las. Ongeveer kwart voor negen, terwijl hij beschreef de verandering, welke God in het hart werkt door het geloof in Christus, voelde ik mijn hart wonderlijk verwarmd. Ik voelde, dat ik mij waarlijk op Christus verliet op Christus alleen, voor mijn zaligheid en een verzekering werd mij gegeven, dat Hij mijn zonden had weggenomen, juist de mijne en mij had gered van de Wet van de zonde en van het doods. Ik begon uit alle macht te bidden voor hen, die op een of andere manier mij verongelijkt en vervolgd hadden. Toen beleed ik openlijk voor alle aanwezigen, wat ik in mijn hart gevoelde. Maar het duurde niet

lang voor de vijand mij tegenwierp: "Dit kan geen geloof zijn, want waar is uw vreugde?" Toen kreeg ik onderricht, dat vrede en overwinning over de zonde wel het wezen uitmaken van het geloof in de leidsman onzer verlossing, maar wat betreft de opgetogenheid van vreugde, die gewoonlijk gepaard gaat met het begin ervan, God die soms geeft en soms ook terughoudt overeenkomstig de raadslagen van Zijn eigen wil."

De fellows moesten om beurten preken in de kapel van St. Mary. Hij was nu juist aan de beurt en preekte over Ef. 2 : 8: "Gij zijt uit genade zalig geworden door het geloof." Hij getuigt: "Het geloof is niet alleen een aannemen van wat het Evangelie van Christus ons zegt, maar het is een rusten op het bloed van Christus, een toevlucht nemen tot Hem, die zich gegeven heeft voor ons en die leeft in ons." Nu kon hij spreken als een, die Christus in 't oog heeft gekregen en zichzelf en daarmee zijn onvrede aan Hem is kwijt geraakt, die nu ook weet, dat alleen door zijn geloofsgemeenschap met Hem hij een recht geheiligd Christen kon zijn.

Gaarne wilde hij nu voorts nog nader kennismaken met de Herrnhutters, die voor hem tot zo rijke zegen waren geweest. Daartoe maakte hij van 13 juni tot 16 september 1738 een reis naar Duitsland. Hij bleef drie dagen in Mariënborn. Wat hij er zocht bleek wel, toen hij ergens de «-eg vroeg naar "de plaats, waar Christenen wonen." Het was hem om zulken te doen, die niet slechts in naam, maar in werkelijkheid Christen waren. Door zijn ontmoeting met Von Zinzendorf werd hij in zijn besliste keuze bevestigd. Tevens rezen echter bij dit bezoek bedenkingen tegen enige bijzonderheden in leer en leven van de Herrnhutters, die later tot verwijdering en scheiding zouden voeren. Ook ten opzichte van hen bewaarde hij zijn zelfstandigheid.

Charles Wesley werd in 1726 student te Oxford. Eerst wat lichtzinnig, kwam hij al spoedig tot ernstiger levensopvatting, hetgeen bleek in de oprichting van de holy club. Terwijl bij zijn broeder de wil overheerste, was hij meer een gevoelsmens, bij zijn preken zeer afhankelijk van de ogenblikkelijke stemming, soms bijzonder indrukwekkend op de man af, dan weer kon hij niet op gang komen. Hij was een uitnemend medewerker, maar geen leider. Vóór John kreeg hij de kerkelijke ordening. Zijn hoofdwerkzaamheid had hij te Bristol. Van daaruit nam hij deel aan de Evangelisatietochten, zo lang zijn gezondheid dit toeliet. Hij was gelukkig gehuwd met Sarah Gwynne, die een werkzaam aandeel nam aan de arbeid van haar man

daarmee lang na zijn dood (1788) voortging tot haar einde (1822). Als dichter van het Réveil was hij van blijvende betekenis. De inhoud van de prediking, in zijn liederen samengevat, ging bij duizenden in vele landen van mond tot mond, van hart tot hart; Nog steeds worden ze gezongen. Zeer bekend zijn: "k Heb geloofd en daarom zing ik." "Jezus die mijn ziel bemint." "Ik weet, dat mijn Verlosser leeft."

George Whitefield werd 16 december 1714 geboren te Gloucester, waar zijn vader een herberg had, die na diens vroegtijdig sterven door zijn moeder werd voortgezet, waarbij hij haar tot zijn 15de, jaar hielp. Hij was een trouw schouwburgbezoeker, wat voor zijn formele vorming als prediker later van betekenis bleek. Door het horen van een preek in het, hart gegrepen, wilde hij theologie gaan studeren. Deze studie bekostigde hij door oppasser van rijke studenten te worden. Ook hij evenals John Wesley onderging de invloed van Thomas à Kempis *Navolging van Christus*. Hij werd een ijverig lid van de holy club, maar kwam tijdens een ziekte eerder dan de anderen tot de ontdekking, dat een mens niet door zijn goede werken, maar door het geloof in Christus gerechtvaardigd wordt. Hij was een aanhanger van de predestinatieleer, wjl hij zich door God gezocht wist, eer hij Hem zocht, en werd in zijn overtuiging gesterkt door de Schotse predikanten R. en E. Erskine en de Amerikaanse theoloog Jonathan Edwards, Met zijn klankvolle, rijk genuanceerde stem, zijn schitterende voordracht, zijn aanschouwelijke voorstelling, zijn gevoelvol temperament, zijn kracht van overtuiging vooral, was hij de machtige redenaar van het Réveil. Terstond, na zijn ordening tot diaken door bisschop Benson, opgetreden om te prediken, maakte hij geweldige indruk. De ganse stad Bristol kwam in beroering. Een glansrijke toekomst scheen zich voor hem als jong prediker van 22 jaar te openen, maar hij toonde zijn nobele onbaatzuchtigheid door John Wesley op diens verzoek in Amerika te gaan helpen. Enige maanden later kwam hij weer in Engeland terug om zich tot priester te laten wijden en te collecteren voor een in Amerika op het voorbeeld van Francke te bouwen weeshuis. Als geordend leraar had hij een voordeel boven John Wesley, maar door een misverstand preekte hij 4 februari 1739 in St. Margareths

Westminster op aandrang ener hem wachtende menigte in de dienst van een ander, die er voor uitgenodigd was. Dit werd in een van de couranten voorgesteld als een opzettelijke daad, waarbij alle kansels voor hem gesloten werden.

Voor alle medewerkers onbewust was met mei 1739 het tijdstip aangebroken, waarop de methodistische beweging een aanvang nemen zou.

John Wesley voelde zich na zijn terugkeer uit Duitsland tot een werk van het Heeren in Engeland geroepen, maar wist niet, hoe hij beginnen zou: Van het kleine salaris, dat hij nog steeds als fellow van de Oxfordse Universiteit genoot, kon hij zuinig leven en hij werkte nu als opwekkingsprediker in godsdienstige gezelschappen te Londen, preekte ook overal waar hem een kansel daartoe werd afgestaan. Al spoedig echter begon ook tegen hem tegenstand te ontwaken.

Merkwaardig is, wat hij in zijn dagboek (13 sept. 1739) aangeeft als oorzaak van die tegenstand. Daaruit blijkt, dat de meeste Anglicaanse predikers gans onkundig waren omtrent en afkerig van de Reformatorische boodschap, gelijk hij die bij de Herrnhutters geleerd had en waarmee hij nu overal na zijn bekering optrad. Hij beschrijft het verschil tussen hem en hen aldus: "In geen enkel opzicht verschil ik van dat deel onder hen, dat vasthoudt aan de leerstellingen van de kerk van Engeland, maar van dat deel van hen, dat afwijkt van de kerk (al geven zij dat zelf niet toe) verschil ik in de volgende punten:

1e Zij beschouwen de rechtvaardigmaking of als iets dat gelijk is aan de heiligmaking of dat op de heiligmaking volgt. Ik versta onder de rechtvaardigmaking iets dat geheel onderscheiden is van de heiligmaking en er noodzakelijk aan voorafgaat.

2e Zij beschouwen onze heiligheid of goede werken. als de oorzaak van onze rechtvaardigmaking, zodat wij op grond daarvan gerechtvaardigd werden voor God. Ik geloof, dat noch onze eigen heiligheid noch onze goede werken ook maar ten dele oorzaak daarvan zijn, maar dat het sterven en de gehoorzaamheid van Christus de gehele en enige oorzaak daarvan zijn en dat wij, op grond daarvan gerechtvaardigd worden voor God.

3e Zij beschouwen goede werken als, een voorwaarde voor de rechtvaardiging; noodzakelijk daaraan voorafgaande. Ik geloof dat geen wezenlijk goed werk aan de rechtvaardiging kan voorafgaan, maar dat wij worden gerechtvaardigd (tot op dat uur zonder God zijnde, dus niet in staat goede werken te doen) door het geloof alleen, geloof zonder werken, geloof, dat wel goede werken voortbrengt, maar dat geen goede werken insluit."

Ook wordt de heiligmaking door hen geheel anders opgevat. Voor hen is het iets uitwendigs, een doen van goede werken en godsdienstplichten, voor Wesley allereerst inwendige vernieuwing van het harten. Ook de wedergeboorte is bij hen iets uitwendigs, de doophandeling of de verandering van een zondig tot een zogenaamd deugdzzaam leven. Voor Wesley is wedergeboorte "de verandering van innerlijke slechtheid tot innerlijke goedheid, van het beeld van het duivels tot het beeld Gods", "Er is dus," schrijft hij, "een onverzoenlijk verschil tussen ons, zodat als zij de waarheid spreken, zoals die in Jezus is, ik een vals getuige van God bevonden word en omgekeerd: ik een waar getuige en zij blinde leidslieden."

Dit moest wel conflict geven. Het was een levenskwestie. Wesley, die eerst zelf het : gevoelen van die anderen was toegedaan, was tot vrede gekomen, toen hij daarvan was bekeerd tot het Reformatorisch Schriftuurlijk Evangelie, dat de Herrnhutters hem predikten. Toch heeft hij zelf helaas bij dit getuigenis omtrent de rechtvaardiging uit het geloof alleen niet in dezelfde beslistheid volhard, zoals blijken zal.

Hoewel er zo botsing kwam met de officiële kerk, dachten de Wesleys niet aan scheiding. Uit hun ouderlijk huis hadden zij een sterke afkeer van de dissenters meegekregen. Whitefield voelde hierin heel anders. Hij was de dissenters welgezind. Wesley hield aan de kerk en eerst ook nog aan zijn hoogkerkelijkheid vast. De kansels bleven echter voor hem en Whitefield gesloten en de tegenstand nam steeds toe. Zo moest er naar een andere gelegenheid uitgezien worden om de opdracht, waarvan John zich zo sterk bewust was, te vervullen. Whitefield was evenals in zijn bekering ook in het vinden van deze gelegenheid de eerste. Hij behoefde voor heidenzending niet naar de Indianen te gaan.

Te Kingswood nabij Bristol was een mijnwerkersbevolking, die in feitelijk heidendom verzonken was. Onder hen begon hij in februari 1739 te prediken in de open lucht. De eerste

maal waren er 200, de tweede maal 2000. Hij zocht hulp bij Wesley, die 31 maart in Bristol kwam en 1 april Whitefield hoorde prediken. Zelf getuigt hij daarvan: "Ik kon mij in het begin ternauwernood verzoenen met deze manier van prediking in de open lucht. Heel mijn leven heb ik toch zo vastgehouden aan gepastheid en orde, dat ik de redding van zielen voor een zonde hield, als ze niet in een kerk geschiedde," Hij moest zijn hoogkerkelijkheid wel laten varen. Op een lage heuvel dichtbij Bristol staande, sprak bij voor het eerst tot een grote schare over de woorden: "De Geest des Heeren is op mij om de armen het Evangelie te verkondigen."

Zo is de openluchtprediking geboren, die in het methodistisch Réveil zon grote rol heeft gespeeld. Ook deze wilde de Anglicaanse geestelijkheid verhinderen. Maar hier bleek, hoe onder Gods voorzienig bestel de tolerantieakte de weg voor de uitbreiding van de Réveilbeweging had gebaad. Daardoor was deze verandering onmogelijk. Toch toonde Wesley nog steeds zijn gezond kerkelijke gezindheid door niet op te treden op de uren van de officiële diensten en door de in de beweging gewekten te vermanen ook aan de diensten in de kerk en vooral aan de Avondmaalsviering daar deel te nemen.

Nog een tweede bijzonderheid van het Methodisme ontstond spoedig daarna, namelijk de groepsvorming. Te Bristol namen in april drie vrouwen het besluit samen te komen op de wijze van de Londense Herrnhutters om "elkaar de zonden te belijden en voor elkaar te bidden, opdat zij genezen mochten worden." Vier jonge mannen deelden kort daarop Wesley een soortgelijk besluit mede.

Zo begon op allerlei wijze de beweging al spoedig vaster vorm aan te nemen. De noodzakelijkheid van een gebouw als centrum werd gevoeld en daartoe, eind 1739, de oude ijzergieterij de Foundery aangekocht en omgebouwd tot kapel, de eerste van deze aard. Ook werd door Whitefield vóór zijn terugreis naar Amerika de eerste steen voor een school gelegd. De vijanden deden hun best om de beweging in de aanvang te stuiten en daartoe de openluchtsamenkomsten te verstoren. Het gepeupel, werd soms bijzonder door de geestelijkheid tegen hen aangehitst. Strijdschriften zagen tegen hen het licht. Maar deze deden slechts de nieuwsgierigheid en daardoor de toeloop toenemen. Ook ondanks eigenaardige verschijnselen, die werden aangegrepen om de beweging als gevaarlijk te brandmerken. 't Gebeurde, dat hoorders in heftige lichamelijke beroering kwamen, zelfs in stuiptrekkingen neervielen. Wesley verklaarde dit als tekenen van inwendige strijd. Niets was echter in staat om de leiders hun tegenwoordigheid van geest te doen verliezen of hun ijver te doen bekoelen, eer echter dan door bestrijding van buiten dreigde er verstoring door conflicten, die zich reeds in hetzelfde en het volgende jaar binnen de beweging voordeden.

Allereerst kwam er een conflict met de Herrnhutters.

Feitelijk is het Methodisme uit het Herrnhuttisme ontstaan. Zowel zijn Evangelieprediking als de groepsvorm heeft het eraan te danken. In de "Fetterlane society" te Londen kwamen Methodisten samen met Moravische broeders, die op doorreis naar Amerika waren. Daar had ook in de Nieuwjaarsnacht van 1739 het "Liebesmahl" plaats, waar allen als door een Pinkstergeest tot het werk, dat hen wachtte, werden aangegord. In de zomer van dat jaar rezen er echter misverstanden door verschil van inzicht. Door een ontmoeting met Ph. H. Molther, leraar van de jonge Renatus von Zinzendorf, spitste het conflict zich alweer toe, tot het in de zomer van 1740 tot een scheiding kwam. De Moraviërs bleven in Fetterlane, dat uitgangspunt werd van de Engelse broedergemeente, de Methodisten gingen naar de Foundery. In Molther bestreed Wesley quäetistisch mystische gedachten. Zolang er nog twijfel en vrees in het hart waren, was er volgens hen geen waar geloof en daarom dan ook geen toegang tot het Avondmaal. Tot het waarnemen van godsdienstplichten moest daarbij niet worden opgewekt, noch tot enig "goed werk". Men moest slechts "stil zijn en op de Heer wachten. Dit was geheel in strijd met Wesley's heiligingsijver. Hiertegen hadden de Moraviërs weer bezwaar, vooral tegen zijn leer van de volmaakbaarheid hier op aarde. Ook om andere redenen is het niet te verwonderen, dat beiden ten slotte uiteengaan. Von Zinzendorf is in aard en wezen het type van een Duitser, meer gemoedelijk speculatief; Wesley het type van een Engelsman: nuchter, praktisch, wilskrachtig met een neiging tot moralisme. Beiden zijn heersersnaturen. Het ergert Wesley in de Herrnhutters, dat hun "graaf" hun alles is. Wesley zelf neemt bij de Methodisten echter een soortgelijke plaats in, zodat iemand hem later wel paus Johannes

noemde tegenover Lady Huntingdon als pausin Johanna. De karakteristiek, door Wesley van de Moraviërs gegeven, is niet vleidend. Zij vinden hem te wettisch, hij vindt hen te wetteloos.

Veel ernstiger was het conflict tussen Wesley en Whitefield over de predestinatie.

Het begon bij Wesley. Reeds in augustus 1739 beklaagde Whitefield er zich over, dat deze iemand, die predestinatiaans dacht, uit de Methodistische gemeenschap had uitgesloten. In de correspondentie tussen beiden, terwijl Whitefield in Amerika was, kwam het geschil over diens predestinatieleer en Wesleys volmaaktbaarheids-leer al sterker naar voren. Echter, hoewel Whitefield door congregationalistische vrienden in Amerika zeer in zijn overtuiging werd gesterkt, drong hij erop aan, dat terwille van de broederlijke gemeenschap beiden in het openbaar over het geschil zouden zwijgen. Maar er waren onder de "gewekten" heftige tegenen en voorstanders van de uitverkiezing. Reeds in april 1739 hield Wesley een preek over de vrije genade op grond van Romeinen 8 : 23. Dat hij deze in het voorjaar van 1740 liet drukken, gaf de eerste stoot tot een breuk met Whitefield. Deze schreef Wesley hierover, eerst met licht verwijt, toen meer direct aanvallend. De eerste brief werd zonder medeweten van beiden door geestverwanten van Whitefield gedrukt en in een samenkomst, waar Wesley preekte, uitgedeeld. Wesley kreeg die in handen en zei, terwijl hij de brief verscheurde, dat hij deed, wat Whitefield in zijn plaats zou gedaan hebben. Zes weken later kwam Whitefield uit Amerika terug. Nu werd ook de tweede brief gedrukt en op een samenkomst te Bristol verklaarde Whitefield, dat zij een verschillend Evangelie brachten en hij tegen de beide Wesleys moest prediken. Zo ontstonden twee soorten van Methodisten. Op enige afstand van de Foundery bouwden de vrienden van Whitefield hun "Tabernakel": De verwijdering tussen beiden duurde echter niet lang. Ondanks het blijvend verschil kwam het tussen hen tot een persoonlijke verzoening. Zij preekten wel telkens in elkaars kapellen en vierden samen Avondmaal. Toen eens een twistziek aanhanger van Whitefield hem vroeg, of zij Wesley wel in de hemel zouden zien, antwoordde deze; "Ik vrees van neen, want hij zal zo dicht bij Gods troon staan en wij zover er vandaan, dat we hem moeilijk in het oog zullen krijgen." Ook Wesley heeft Whitefields broederlijke hartelijk beantwoord en toen Whitefield in Amerika gestorven was (30 sept. 1770), heeft Wesley volgens diens laatste wens in twee van Whitefields vergaderlokalen een lijkrede gehouden.

Niettemin waren er nu twee bewegingen naast elkaars over welke afzonderlijk moet worden geschreven.

Na de scheiding heeft Whitefield vooral in Amerika nog veel gearbeid in verschillende staten en gepredikt op de kansels van verschillende kerken. Hij was de grote opwekkingsprediker voor bijna alle Engels-Amerikaanse koloniën. Organiserend talent ontbrak hem echter. Daarom bleef van zijn onvermoeide arbeid weinig aanwijsbaar resultaat. Zelfs het weeshuis, waarvoor hij zo ijverig collecteerde, brandde na zijn dood af en werd niet weer opgebouwd. Slechts, zijn graf in een presbyteriaanse kerk bleef een zichtbaar aandenken.

Zo was het ook in Engeland. Wales en Schotland Ebenezer Erskine had hem gaarne voor zijn Afscheidings-beweging gewonnen, maar hij bleef preken op de kansel van de presbyteriaanse staatskerk. Toen Erskine hem zei dat daar het volk Gods niet was, antwoordde hij, *dat hij er dan juist het Evangelie moest brengen*. Van de 1800 preken, die hij heeft gehouden te hebben werden slecht 63 uitgegeven, waarvan 46 zijn uit de tijd vóór zijn 25ste jaar. Door zijn preken, waarin hij op zeer indrukwekkende en aanschouwelijke wijze de eenvoudige hoofdwaarheden van het Evangelies naar voren bracht, werkte hij minder dan Wesley op verstand en wil, maar meer op het gevoel. Hij, wist op zijn ganse gehoor zozeer beslag te leggen, da ongeregelde heden door spotters of kwaadwilligen in de doo duizenden bezochte samenkomsten zelden voorkwamen

Enige predikanten kwamen onder Whitefields invloed John Cennick en Howel Harris kozen zijn zijde en door de laatste werden sinds 1742 meer dan tien geestelijken van de Anglicaanse kerk in Wales gewonnen, onder wie Daniel Rowlands de voornaamste was. In juni 1743 werd onder Whitefields voorzitterschap een conferentie van Calvinistische Methodisten gehouden Zij besloten in de Staatskerk te blijven.

Was Wesleys streven door zijn organiserend talent meer op concentratie gericht en leverde het waarneembaar resultaat op, Whitefield doelde meer op penetratie. Ondanks het ontbreken van veel zichtbaar resultaat was zijn onzichtbare invloed zeer groot tot verlevendiging van

bestaande kerken zo vooral in Amerika, maar ook in Engeland zowel van de, staatskerk als van de kerken van de dissenters, gelijk ons later blijken zal.

De grootste van de beide groepen volgde Wesley. Bij hem, leren wij de georganiseerde Methodistische beweging kennen.

Nadat hij zich van de Moraviërs had gescheiden en Whitefield niet meer direct met hem samenwerkte, kon hij te beter geheel zelfstandig deze beweging leiden. Omvangrijk was zijn arbeid als reizend prediker, meer dan vijftig jaren lang van zijn 36ste tot zijn 88ste levensjaar. Gemiddeld legde hij per jaar 4500 Engelse mijlen af, vaak op één dag 70 à 90 mijlen te paard. Sinds zijn 70ste jaar in een reiswagen. De Ierse zee stak hij 42 maal over. Meerdere malen doorkruiste hij Schotland. Gewoonlijk stond hij om 4 uur op en ging hij om 9 uur naar bed. Soms preekte hij viermaal per dag, de eerste maal 's morgens om 5 uur. Zo zou hij veertigduizend maal gepreikt hebben. In de wijze van prediken kwamen zijn bijzonder karakter en zijn eigenaardige gaven tot uiting: rijke inhoud, strenge gedachtegang, praktische ernst, heldere bevattelijkheid.

Wesley stelde er zich niet mede tevreden, dat mensen tijdelijk "gewekt" werden. Hij liet de gewekten niet los, maar hij verenigde hen tot vorming voor 's Heeren dienst in grotere en kleinere groepen. Die groepen zijn de grondvorm van de Methodistische organisatie. Reeds werd vermeld,

hoe de eerste spontaan ontstonden. Dit werd nu door Wesley op de wijze van de Herrnhutters systematisch en methodisch in de hand gewerkt. "Kleine groepen van 5 tot 7, hoogstens 10 personen kwamen tezamen om elkaar wederkerig te stichten en "op elkander acht te nemen tot opscherping van de liefde en van de goede werken". Zij dienden ook tot controle. De leden hadden lidnaatskaarten, die elk kwartaal vernieuwd moesten worden. Zo werd er leer- en levenstucht geoefend. Groepleiders hadden hierbij de voornaamste taak, maar elk lid had ook zijn eigen taak, waardoor allen werden geprikkeld tot activiteit.

Uit de leiders werden de predikers gerekruteerd, die, in onderscheiding van de door de Anglicaanse kerk geordende, "lekenpredikers werden genoemd. Onder hen werd onderscheid gemaakt tussen plaatselijke, in een. bepaalde gemeente gevestigde, en reizende predikers, die werden aangesteld voor een kring van meerdere gemeenten en kapellen. Allen stonden onder Wesley. De reizende predikers waren meer bepaald zijn assistenten. In 1770 waren er 50 groepen en 29.406 leden.

Omstreeks deze tijd werd de beweging zeer verontrust door de Calvinistische strijd. Vroeger in 1741 had Wesley tegelijk met de Herrnhutters ook Luther al beschuldigd van mysticisme en antinomianisme naar aanleiding van diens uitlatingen over de wet in de korte commentaar op de brief aan de Galaten. Nu komt hij in conflict met de Calvinisten.

Onder leiding van Lady Huntingdon was tegenover Wesley een zelfstandige beweging ontstaan. In de Wesleyaanse methodistenconferentie van 7 augustus 1770 werd uitgesproken, wat Wesley later in het protocol van de besprekingen liet publiceren: "Wij hebben het als grondbeginsel aangenomen, dat een mens niets kan doen om gerechtvaardigd te worden. Niets kan onjuister zijn dan dit. Wie bij God genade wenst te vinden, moet het. boze nalaten en leren het goede te doen. Wie boete wil doen, behoort werken te doen, die bij de boete passen. Als dit echter niet nodig was, om genade te vinden, waarom zal hij ze dan doen? Betekent dat dan niet, dat wij door werken gered worden? Niet door de verdienste van de goede werken, maar door de werken als een voorwaarde." Een verklaring, die bedenkelijk herinnert aan hetgeen Wesley kort na zijn bekering in zijn Anglicaanse tegenstanders, die hem hun kansel weigerden, bestreed.

Begrijpelijkwijze wekte deze uitspraak een storm van verontwaardiging onder de Calvinistisch gezinde Methodisten. Lady Huntingdon liet Wesley weten, dat hij nooit weer in een harer kapellen mocht prediken. Tevens eiste zij van alle leraars aan haar seminarie te Trevecca een verklaring, dat zij niet met Wesley instemden. William Fletcher, de talentvolle leider van het seminarie, nam diens gevolg zijn ontslag en schreef: Check to Antinomianism. Toplady van de andere zijde keerde zich zeer heftig tegen Wesley. Wesley bestreed de Calvinisten scherp, laakte hun pochen op hun geordend zijn, op hun beschaving, hun colleges, hun "Mylady. Sindsdien zijn uit het Wesleyaanse methodisme alle

Calvinistische neigingen stelselmatig uitgedreven. Het maandschrift, sinds 1778 tot zijn dood door Wesley uitgegeven, droeg de typerende, enigszins uitdagende naam: *Arminian Magazine*.

In de Engelse staatskerk hadden allang Arminiaanse tendensen de overhand, men denke slechts aan Wesley's ouders. De groep binnen-kerkelijke Calvinistische geestelijken, die zich ten gevolge van de strijd nu geheel aan de gemeenschap met Wesley onttrok, had er toen nog geen grote invloed. De door de gravin aangestelde kapelaans werden niet langer door de kerk, erkend. William Romaine, Henry Venn, en John Beridge verbraken hun verbinding met de gravin, hoewel zij haar werk met belangstelling bleven volgen. Van hen en hun geestverwanten, sympathiserend met Whitefield, is voor een groot deel de opwekking in de Staatskerk uitgegaan, die gelijk wij later zullen zien, de Evangelische partij, de Laag-kerkelijke richting, deden ontstaan.

Tussen Wesley en de Engelse kerk werd nu de toenadering al groter, sinds hij tegenover de Reformatie van het vasteland, zowel van Luther als van Calvijn, in toenemende mate een soortgelijke afwijzende houding aannam. Hij scheen wel geheel vergeten te zijn, dat hij aan de inleiding van Luthers verklaring van de brief aan de Romeinen middellijker wijze te danken had, dat hij vrede vond voor zijn hart.

Inmiddels nam het aantal van de leden steeds toe. In 1783 was het tot 45.995 aangegroeid.

Hoewel Wesley dus zelf allerminst tot scheiding geneigd was, werd deze toch op allerlei wijze voorbereid. Juist de vaste organisatie binnen de kerk, die hij in onderscheiding van Whitefield aan de beweging gaf om haar te consolideren, moest noodwendig daartoe leiden.

De "leken", aan wie Wesley oorspronkelijk het recht tot prediken slechts schoorvoetend had gegeven, drongen nu al meer aan op het recht van sacramentsbediening. Heel weinige lekenpredikers werden geordeneerde predikers in andere kerken.

Voor de Amerikaanse kerken hielp Wesley zichzelf, toen deze in 1783 zelfstandig werden. Naar aanleiding van de opmerking van bisschop Stellingfleet, dat bisschop en presbyter feitelijk eenzelfde ambt hadden, kwam hij op de gedachte, dat dan ook presbyters de macht tot ordenen hadden. Daarom ordende hij met Thom. Coke twee van zijn predikers tot presbyters voor Amerika en Thom. Coke zonderde hij zelf af tot superintendent. Wesley vermeerde opzettelijk de titel "bisschop", die de Amerikaanse superintendents echter later zichzelf toeëigenden. Drie van zijn bekwaamste predikers zonderde hij af voor Schotland, maar uitdrukkelijk verklaarde hij daarbij: "Alles wat in Amerika of Schotland is gedaan, betekent geen scheiding van de kerk van Engeland". Deze noemde hij "de best ingerichte kerk van de hele wereld."

In februari 1784 schreef hij voor de eerste conferentie na zijn dood een brief, die van de grootste betekenis is geworden voor de kerkelijke inrichting van het Methodisme. Er wordt uitgegaan van de rechtspositie van de "Preaching houses" Deze waren rechtens Wesley's eigendom. Trusts, een soort van kerkvoogdijen, werden ingesteld, die het gebruiksrecht hadden. Eigendomsrecht bleef bij de Wesley's of na hun dood bij twee daarvoor geschikte mannen. Trustees (kerkvoogden) moeten later voor de predikers zorgen onder beding, dat de kapellen ten gebruike gegeven werden aan hen, die de "conference of the people called Methodist" aanwijzen zou. In 1784 werden honderd predikers, bij name genoemd, aangewezen als deze Conference" samenstellende. De conferentie vult zichzelf aan tot het honderdtal. Bij haar berust het tuchtrecht en het recht tot het aanstellen van reizende predikers, die slecht drie jaar op een plaats mochten arbeiden. Later kwam er echter ontevredenheid bij de predikers, die niet tot de honderd behoorden. Vier van de voornaamsten scheidden zich af. Bij de anderen bleef de vrees aan de willekeur van de honderd te worden prijsgegeven.

Door zijn heersersnatuur had Wesley het vermogen om een grote beweging te beheersen, maar hij hield haar daardoor ook in zo grote afhankelijkheid van zich, dat zijn wegvallen wel verwarring brengen moest. Bij zijn Evangeliseren behandelde hij de parochies van de kerk, ook het dooplidmaatschap, als niet bestaande, richtte zich in zijn prediking, gelijk terecht is opgemerkt, niet tot bondelingen, maar tot vondelingen in een heidenland en vergaderde die individueel in zijn sociëteits tot organisaties, die zoveel kerkjes werden in de bestaande kerk.

Toen hij eerst zelf predikers ging ordenen en dezen vervolgens Avondmaal gingen bedienen, was spoedig na zijn dood de afscheiding van de bestaande kerk een voldongen feit. En was het

hier maar bij gebleven. Echter in de beweging zelf volgde de ene scheiding op de andere. Zo ontstond er een grote veelheid van methodistische kerken. Dit kon van het te gemakkelijker, omdat de Staatswetten het ontstaan van dissenter-kerken al meer vergemakkelijkten. Het opmerkelijke hierbij is echter, dat de verschillende methodistische kerken meestal elkaar niet vijandig bestrijden, evenmin als Wesley en Whitefield in het einde van hun leven deden. Integendeel erkennen zij een zeker recht van pluriformiteit en leven zij in bondgenootschap niet elkaar, sinds 1881 tot openbaring komende in de tienjaarlijkse methodistische oecumenische conferentie.

Invloed van het Methodisme op de Anglicaanse kerk

De achttiende eeuw bracht een herleving buiten de Engelse kerk, het einde van de achttiende, maar vooral de negentiende eeuw bracht een herleving eerst in en vervolgens ook van die kerk. Het is van grote betekenis, dat het methodistisch Réveil niet slechts uitliep op de organisatie van kerken, afgescheiden van de kerk van Engeland. Het deed ook een geestelijke opwaking in haar midden ontstaan. Deze beweging toonde meer overeenkomst met de geest van Whitefield dan met die van Wesley, wat te opmerkelijker is, omdat deze kerk in die tijd doortrokken was van een soortgelijk Arminianisme als wij bij Wesley vonden, terwijl het Réveil in deze kerk een (zij het gematigd) Calvinistisch stempel droeg. De Low Church, waarin het uiteindelijk vorm kreeg, stelde zich niet gelijk de High Church enigszins hooghartig afzijdig van de Reformatie van Luther en Calvijn, roemend in het eigensoortig karakter van de Anglicaanse kerk, en was zo ook beslist protestants en geenszins romaniserend.

In zekere zin was het verklaarbaar, dat juist de geest van Whitefield doordrong in de kerk, wij zagen immers reeds, dat zijn geest meer een van penetratie was. Zijn bescheidenheid trok Lady Huntingdon aan, door wie hij in aanraking kwam met verschillende personen van de hogere adel. Niet bij deze allen vond hij echter bijval. Ook bij de Engelse geestelijkheid vond hij verzet door zijn prediking van de noodzakelijkheid van de wedergeboorte en verwerping van de Anglicaanse leer van wedergeboorte door de doop. Trouwens, ook de prediking van de schuldvergeving door het bloed van het Heeren, waarmee Wesley optrad, vond gelijk verzet en het baatte hem niet, dat hij zich hierbij beriep op artikel 11 van de Confessie en de homiliën over de rechtvaardiging. 't Was echter onmogelijk deze prediking van alle kansels te weren om de eenvoudige reden, dat al meer met Whitefield geestverwante predikers haar brachten.

Hoe echter in de aanvang de gezindheid van de Engelse kerk tegenover zulke predikers was, bleek duidelijk uit de ervaringen van William Romaine in Londen. Toen hij zich in 1749 bij de Evangelische partij had aangesloten, ergerden de aanzienlijke leden zijner gemeente zich zozeer over de toestroming van een menigte armen, dat hij naar een andere parochie werd verdreven. Na zijn dood volgde een grote treurende menigte zijn baar. In de groei van de partij van de "Evangelicals" werd echter de toenemende invloed van het Réveil in de Engelse kerk duidelijk openbaar. Bij het einde van de regering van George III was er volgens Gladstone één Evangelisch prediker op de twintig, bij de dood van George IV één op de acht.

Langzaam aan vond de Evangelische beweging ook bij hogere standen ingang. Aan het eind van zijn loopbaan had Wesley te Cambridge, waar de universiteit verdraagzamer tegenover hem was dan te Oxford, er velen, die met hem sympathiseerden. Daar begon Rowland Hill zijn werk. Geen bisschop wilde hem ordenen, maar hij maakte, Cambridge tot een groot centrum van Evangelisch onderwijs, De beschuldiging van Wesley, dat de Engelse geestelijkheid de Evangelieprediking, zoals die vervat is in de formulieren van haar eigen kerk, niet kende, drong tenslotte al meerderen tot nadenken en onderzoek. Daartoe is bijzonder bijgedragen door de gebroeders Milner. Ook daardoor werd bereikt, wat Gladstone aanduidde als het grote doel van het methodisme: "een reactie te zijn tegen de gangbare moraal-prediking en het kruis en al wat er mee samenhangt weer terug te brengen in prediking, Belijdenis en leven voor geestelijkheid en leken."

Joseph Milner (1744-1797), leerling van de, Universiteit te Cambridge, later rector van de Latijnse school en Vesperprediker te Huil, was daar geëerd, zolang hij in de geest van zijn tijd moraalpreken hield. Maar toen hij, in 1770 tot verandering gekomen, optrad met boeteen

opwekkingsprediking, lieten zijn vereerders hem in de steek, scholden hem voor duisterling en methodist, terwijl "de mindere man" hem aanhing. Alle sektarisch drijven was hem echter vreemd. Slechts greep hij terug naar de grondleringen van het Evangelie. Hij hield zich streng aan de Anglicaanse Confessie en kwam voor het staatskerkendom alleen op, voorzover het de grondstelling van het Christen dom beschermde. Met zijn jongere broeder Izaäk Milner (1750-1820), predikant van het Queens College te Cambridge en professor in de mathesis, schreef hij: *The histor of the Church of Christ*, na Josephs dood in 1794 verschenen.

William Wilberforce was met Izaäk zeer bevriend samen maakten zij een reis door Zwitserland. Zij lazen toen Doddriges *Rise and Progress of Religion in the sou* en het Griekse Nieuwe Testament. Dit werd het middel tot Wilberforces bekering. Hij erkende nu het christelijk geloof als "het nieuwe levensbeginsel, dat in de zedelijke politieke en maatschappelijke levensvormen tot heer schappij komen moest." Als "gentleman" wilde hij ook Christen zijn en zijn levensroeping in het licht van het evangelies stellen. Waar hij nu optrad als leider van de Evangelische beweging, heeft hij op zijn kerk en volk een niet te overschatten invloed uitgeoefend. Van 1786 af trad hij in het Parlement en in het openbare leven op en zij ganse arbeid was nu op de vernieuwing en versterking van de religieuze volksgeest als hoofddoel gericht. Daaruit kwamen allerlei wetsvoorstellen voort, door hem in het Parlement zelfstandig aanhangig gemaakt of ook door anderen gesteund. In het Lagerhuis werd allereerst een zeer noodzakelijke wet voorgesteld tot verbetering van de onmenselijke strafwetgeving. Tevens stichtte hij een vereniging tot verheffing van de zedelijkheid. De verbetering van het lot van de slaven had al spoedig zijn aandacht. Zij vriend, de machtige Pitt, wilde hem hierbij remmen. Na heel veel tegenstand van de zijde van de slavenhandelaars en vele andere belanghebbenden kwam eindelijk in 1807 de *Bill prohibiting British subjects from engaging in the Trad after the 1 ste of May ensuing tot stand*. In het parlement werd Wilberforce nu om zijn overwinning hogelijk geëerd.

Hiertoe beperkte zich echter Wilberforce 's werkzaamheid niet. Aan bijna alle ondernemingen van Christelijke liefdadigheid gaf hij leiding, ook steun met geldelijke bijdragen, die vaak een derde, soms de helft, van zijn inkomen bedroegen, tot hij omstreeks 1831 bijna zijn gehele vermogen verloor. Vooral echter ging stuwkracht van hem uit voor zendingsarbeid, Hij hield Engeland, dat een koloniale mogendheid van de eerste rang was geworden, met alle nadruk zijn zendingsplicht voor.

Toen mei 1793 de vrijbrief van de Oostindische Compagnie werd vernieuwd, bepleitte hij in overeenstemming met de bisschop van Canterbury een reeks voorstellen, die de principiële erkenning van de zending in Indië beoogden. Daar hij hierbij op tegenstand, zelfs bij de meerderheid van de bisschoppen, stuitte, wendde hij zich, gelijk in de slavenkwestie, direct tot het volk. Hij stichtte het kerkelijk zendingsgenootschap Toen in 1813 de vrijbrief weer werd vernieuwd, werd na een desbetreffende rede van Wilberforce het Indisch Episcopaat ingesteld. Vroegere tegenstanders onder Hoogen Laagkerkelijken reikten nu elkander in gemeenschappelijke steun de hand.

Lou, Church. Braad Church

Naast de Evangelische of Low-Church-richting, waarvan Wilberforce de eminente vertegenwoordiger was, moet ook de Broad Church worden genoemd.

Onder de "Evangelicals", evenals in de arbeid van Wesley en Whitefield, is heerlijk gebleken wat het Evangelie vermag. Toch heeft het methodistisch Réveil de Verlichting niet geheel overwonnen. Begonnen zijn macht te tonen onder de lagere standen van de Kingwoodse mijnwerkers, greep het al meer om zich heen, ook onder hogere standen van de maatschappij, bijzonder bij de middenstand, maar aan de intellectuelen, onder invloed staande van de cultuur van de Verlichting, ging het grotendeels voorbij. Met wetenschap en kunst, ook met de sociale kwesties gelijk die zich bij het groeien van de fabrieks nijverheid al pijnlijker deed gevoelen, lieten slechts weinige methodisten en Evangelischen zich direct in.

De Broad-Church werd aldus genoemd, omdat zij de grondslag van de kerk wilde verbreden en juist bijzonder er op bedacht was haar positie zowel tegenover de moderne cultuur als tegenover de sociale kwestie te -bepalen. Als voorman dezer richting wordt vooral de dichter

Coleridge genoemd, maar ook Thomas Carlyle (1795-1881) verdient hier de aandacht. Zelf had hij, voortgekomen uit een Schots-Puriteins gezin, door zijn aanraking met die cultuur, wat zijn geloof betreft bijna geheel schipbreuk geleden. Van het eeuwige Neen was hij echter, gelijk hij in zijn *Sartor Resartus* getuigt, door een verandering, die hij zijn bekering noemde, gekomen tot het eeuwige Ja. Daarbij koos hij beslist positie tegenover het materialisme en utilitarisme, dat alle geestelijk leven dreigde te verstikken en beleed hij het geloof in de levende God, Wiens tegenwoordigheid hij in natuur en geschiedenis nu speurde. Zijn geloof was echter niet dat van de latitudinariërs, die in hun bestrijding van het rationalistisch deïsme veel ervan hadden overgenomen en daardoor aan Humes scepticisme slechts zwakke weerstand konden bieden. Hij kwam onder invloed van het wijsgerig idealisme van Fichte en vooral van het poëtisch idealisme van Goethe. Het Christendom eerde hij als de hoogste godsdienst een bovenzinnelijke macht, die in staat is de mens boven het zinnelijke en individuele, boven zichzelf en zijn zelfzucht uit te heffen en in te voegen in een organische altruïstische gemeenschap. Zo achtte hij zich, gelijk hij aan zijn vrome moeder verklaarde, een soort zendeling onder de moderne heidenen van zijn land. De nawerking van het Puriteins Calvinisme is bij hem duidelijk waarneembaar in zijn oppositie tegen het radicale individualisme en de Manchesterse staatsen wetenschapsopvatting en in zijn eren van alleen in God gegronde autoriteit.

Evenals Carlyle stond ook Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) sterk onder invloed van het Duitse Idealisme. Hij maakte echter een gans andere geestelijke ontwikkeling door. Oorspronkelijk unitariër, eindigde hij met het belijden van een neoplatonisch getinte Triniteitleer. Werd door Carlyle Cromwell, wie hij in zijn beroemde biografie een volledig eerherstel bereidde, hoog vereerd en de Anglicaanse High Church hartstochtelijk als "hounds ditch" veracht en tegengestaan, Coleridge sloot zich bij de Anglicaanse kerk aan en werd zo de eigenlijke grondvester van de Broad Church richting. Hij had niet de wil en karaktersterkte van zijn vriend Carlyle, was een gevoelsmens, een dromer en zonderling, vooral in de aanvang onvast van levensgang. In zijn ouderdom gold hij bij de intellectuele jeugd voor een soort profeet en wijze, die de sleutels van de geheimenissen van rede en openbaring had, een figuur enigszins herinnerend aan onze Bilderdijs. Het was hem een gewetenszaak de ganse inhoud van de openbaring, vooral de bijzondere Christelijke leringen, vast te houden. De Bijbel is hem echter feitelijk niet de bron van de openbaringswaarheid. Veeleer is de "praktische Rede", het intuïtieve vermogen, het Christelijk-ethische bewustzijn voor hem de hoogste autoriteit. De verlossing wordt een ethische daad van het subject. Voor een objectieve, verlossingsdaad blijft geen plaats. Er blijft slechts over de ethisch stimulerende indruk, die de gelovige van Christus persoon en werk ontvangt.

Terstond na Coleridge moet Thomas Arnold (1795-1842), schooldirecteur te Rugby, daarna professor in de geschiedenis te Oxford, genoemd worden als baanbreker van de Broad-Church-richting. Hij wilde, dat de Engelse kerk als volkskerk haar deuren zou openzetten, voor alles, wat in het Engelse volk Christelijk was of zijn wilde, met voorbijzien van verschillen in leer, kerkinrichting en ritueel. Evenals Coleridge zocht hij het wezenlijke van het Christendom in praktische vroomheid, in gemeenschap met de persoon van Jezus, waardoor het persoonlijk en maatschappelijk leven geheiligd worden.

Tegelijkertijd met Arnold doceerde te Cambridge Chr. Jul. Hare (1795-1855), die in soortgelijke geest als deze werkte.

Grote invloed had hij op zijn leerlingen en tijdgenoten, in het bijzonder op zijn leerling en zwager John Fred. Den Maurice (1805-1872). Zoon van een "Unitarisch predikant ging deze, mede onder invloed van Coleridge, over tot de Anglicaanse kerk en werd tot haar dienst gewijd. In zijn prediking legde hij vooral nadruk op het koninkrijk van de hemelen als de feitelijke regering van gerechtigheid in de wereld, waarvan de openbaring niet is vervat in een gesloten boek, maar steeds voortgaat in de vorming van al 's mensen hoedanigheden tot de mate van de volheid van Christus. Geloof bestaat in de overgave aan deze Koning en in het vertrouwen op de macht van de gerechtigheid en de onmacht van het kwaad, hoe het ook anders schijnen moge. Eerst predikant in Londen, werd hij vervolgens tot professor van het Kingscollege benoemd, maar in 1853 ontslagen wegens zijn loochening van de eeuwige

hellestraffen. Tegenover zijn vriend J. W. Colenso (1834-1883), bisschop van Natal, in diens kritiek op de Pentateuch kwam hij echter op voor het gezag van de Heilige Schrift. De invloed van Carlyle openbaarde zich bij Maurice in zijn sociaal streven, waarin hij één was met F. W. Robertson (1816-1883) en vooral met Charles Kingsley,

Robertson predikant te Brighton, beroemd om zijn meesterlijke prediking, was een man van hoogstaan karakter en van een ernstige levensopvatting, die hem haast tot wanhoop bracht. In de liefde van de Heiland kwam hij tot rust. Deze predikte hij, maar meer als voorbeeld dan als macht ter verlossing. Hij boog voor het gezag van de Schrift. Met ernst werd ook het Evangelie toegepast op de sociale vraagstukken. Zijn hart stond open voor alle verdrukten ook bijzonder voor de werkman. Hij gaf echter niet met Kingsley de rijken voornamelijk de schuld maar zocht die ook bij de werkman: in gebrek aan overleg en spaarzaamheid, in oneerbare huwelijken. Een werkmansvereniging werd door hem opgericht, een bibliotheek met gezonde lectuur gesticht, verbetering van woningtoestanden gezocht. Als een echt man van de Broad Church wist hij een brede kring onder zijn preekstoel te vergaderen. Toen hij begraven werd, volgden meer dan 2000 de baar, met zijn gemeenteleden ook Joden, unitariërs, kwakers, Rooms, werklieden, kooplieden, armen, rijken en edelen.

Kingsley, Maurice e.a

De meest invloedrijke onder de mannen van deze richting was wellicht Charles Kingsley (1819-1875). Hij onderging vooral de invloed van Carlyle. Zijn arbeid droeg meer bijzonder een sociaal karakter. Evenals Robertson was hij uit een aristocratisch soldatengeslacht. Na enige aarzeling tot de geestelijke stand overgegaan, wenste hij prediker te worden van een heilige, reine gezindheid. Eerst aristocratisch gezind, werd hij in zijn gemeente Eversley, die hij 31 jaar diende, in het hart gegrepen door de daar heersende maatschappelijke en zedelijke ellende. Door in alles met hen mee te leven won hij zijn gemeenteleden voor zich en kreeg ze onder het gehoor van zijn eenvoudige, uiterst praktische prediking. Zijn verontrusting over maatschappelijke misstanden, door Carlyles Chartism in hem versterkt, gaf hem zijn eerste sociale romans in hart en pen. Voelde hij zich eerst tot de ervaringsvroomheid van de Low Church aangetrokken, later stootte methodistische overgevoeligheid en enghartige veroordeling van anderen hem af. Bevriend geworden met Dean Stanley, Maurice e.a. sloot hij zich bij de Broad Church aan, die oog had voor het leven van de maatschappij. Als hoofdtaak van de Christelijk socialen bij wie hij zich voegde, beschouwde hij het om de "upper ten", vooral ook de Staatsgeestelijkheid aan hun plichten te herinneren. Met grote felheid deed hij dat in. Yeast. Hij schilderde de ellende van de bezitlozen tegenover de genotzucht van de rijken en het lege formalisme ener staatskerk.

Ook keerde hij zich tegen de mystisch-katholieke ideeën van de Oxforders, die hun einddoel in de overgang naar Rome verrieden. Vooral zijn volgende roman Alton Locke had grote uitwerking. Met Maurice e.a. richtte hij, om het revolutionaire streven van het Chartisme te overwinnen of in Christelijke banen te leiden een weekblad: *The Christian Socialist*, op. Toen de cholera ten gevolge van slecht, door riolen verontreinigd drinkwater en barbaarse woningtoestanden in Londen Eastend duizenden wegmaaide, begon hij, o.a. door Wilberforce en het Parlement gesteund; een krachtige actie voor verbetering dezer misstanden. In het ontstaan van een machtige Christensocialistische partij, die in Engeland de plaats innam, welke in Duitsland door de Marxistische werd ingenomen, droeg het streven dezer mannen rijke vrucht. Een schare jongere, onder Carlyles invloed staande, geestelijken en rechtsgeleerden voegde zich hierbij. Kingsley zag als zijn levensdoel niet de luide verheerlijking zijner kerk op de wijze van de Oxforders, maar de stille, praktische "verwerkelijking" van de Kerk. Hij ontzag zich niet de hogere standen, bijzonder de hogere geestelijkheid, "toe te roepen, dat het hun schuld was, als de volksmassa tot ongelooft verviel, wanneer men de Bijbel als leidraad voor politiedienaars en opium voor lastdieren misbruikte." Vooral in de coöperatieve genootschapsbeweging van R. Owen (1771-1858) werkte hun streven door.

Op theologisch gebied had in verloop van tijd de Broad Church een meer negatieve dan "positief-opbouwende invloed, Colenso, bisschop van Natal, ondermijnde het Schriftgezag. Door een vergadering van Zuid-Afrikaanse bisschoppen geëxcommuniceerd, werd hij door de

Privy Council (een zuiver wereldlijke rechtbank) gehandhaafd. Op soortgelijke wijze verliep de strijd over de Essays and Reviews van zeven Oxf order docenten; waartegen, 9000 geestelijken van de Staatskerk en alle bisschoppen protesteerden als strijdig met de leer, van de Anglicaanse kerk. Vrijspraak dezer docenten door de Privy Council was een grote overwinning van de liberalen. Tot degenen, die het verst gingen in negatieve richting, behoorde J. R. Seeley (1834-1895), die een Leven van Jezus schreef in de geest van Renan en Strausz.

Robbert Hibbert (t 1849) gaf zich veel moeite voor de verspreiding van liberale denkbeelden, waarvoor de Hibbertstichting in het aanzijn geroepen werd, welke sedert 1878 Hibbert Lectures deed houden, o.a. door Renan, Keunen, Réville en Tiele.

De Broad Church kwam kerkelijk niet tot grote macht. Aan de Hoogkerkelijken en de Evangelischen behoorde de meerderheid. In de systematische vakken was de Engelse theologie het zwakst, het sterkst in de historische en exegetische vakken. Vooral op het praktische viel steeds de nadruk, voorts op kanselwelsprekendheid en liefdadigheid.

High Church

Tegenover de meer liberale Universiteit van Cambridge stond die van Oxford, de bakermat van, de High Church partij.

Had het methodistisch Réveil in Engeland op godsdienstig gebied nieuw leven gewekt, de kerk van Engeland was daardoor toch niet tot nieuw leven gekomen. Zij verkeerde in de aanvang dezer eeuw nog steeds in diep gezonken toestand. Al meer begon zich nu te openbaren de wanverhouding tussen kerk en Staat.

Eerst werd die niet zo sterk gevoeld. Door de Evangelische Low Church-partij niet, omdat men daar over het geheel geen of weinig kerkbesef had, geen, allermint een bezielend, kerkideaal. Men bleef er staan bij het persoonlijk geloof en zag de kerk meer als een vereniging. Bij sommige vertegenwoordigers van de Broad Church-partij was meer kerkbesef. Toch zagen deze mannen de kerk ook nog te zeer als een godsdienstige vereniging, en dan zeer algemeen, en niet als een openbaring van Christus' lichaam, de heilige, algemene, Christelijke kerk. Zo werd het anders-soortige van dit lichaam en de Staat niet genoegzaam beseft en daardoor niet pijnlijk gevoeld, dat de kerk door de Staat in het nauw werd gebracht n in een valse positie gedrongen.

Het eerst werd dit gevoeld in het midden van de Highhurch-partij. Daar kwam het tot opleving van kerkelijk besef. Daar verhief zich na het methodistische persoonlijk Réveil, een kerkelijk Réveil.

In het begin van de eeuw liet zich hiervan echter nog weinig bespeuren. Hoogkerkelijk noemde een groot deel van de geestelijkheid zich, maar dat betekende dan: sterk gekant tegen de dissenters, met verdenking van alle godsdienstig enthousiasme als geestdrijverij, bijzonder ook van het methodistisch Réveil, tevredenheid met de bevoorrechte positie, voorzover door de Staat nog aan de kerk toegekend, begeerte om die te behouden tot iedere prijs. Zij beschouwden de Engelse kerk als een menselijke instelling ten behoeve van de grootheid van de natie, een speciale gift Gods aan Engeland.

Al duidelijker bleek echter, hoe ongegrond deze zelf voldaanheid was en hoe vals de positie van de kerk. De valse afhankelijkheid van de kerk van de Staat door de koninklijk suprematie was niet zo duidelijk gebleken, zolang een koning, die zelf tot de kerk behoorde, deze uitoefende en de regeringslichamen en staatsambten voor niet-Anglicanen ontoegankelijk waren. Dit werd echter anders, toe in de dagen van Willem van Oranje de monarchie constitutioneel werd. Door achtereenvolgende wetten werden toegang tot parlement en staatsambten ontsloten voor dissenters, Rooms en, Joden, atheïsten. Hoe kon het uitwendig, vooral het geestelijk lot van de kerk veilig zijn i een dergelijke constellatie?

Aan mannen, wie het heil van de kerk waarlijk ter harte ging, drong zich deze onveiligheid op door een zeer bijzondere aanleiding. Door de Reform Bill (1832) was een parlement tot macht gekomen, dat begerig was allerlei kerkelijke Hervormingen tot stand te brengen uit zuiver utilitaire overwegingen. Die overwegingen waren overigen zeer billijk. Gladstone, een vriend van de kerk, was er een voorstander van.

In Ierland nam de Engelse kerk een positie in, die i averechtse verhouding stond tot de

samenstelling van de bevolking. Nu werden in 1833 door een burgerlijke wet zonder dat de kerk erin werd gekend, twee aartsbisschoppen en acht suffragaan-bisschoppen afgeschaft. Dit deed de vrienden van de kerk opschrikken. Zij letten niet op de nuchtere billijkheid, voelden hierin alleen een inbreuk van de liberale staat op de rechten van de kerk. Prof. Keble professor te Oxford, een overigens zeer vredelievend man, deed een alarmkreet horen, die in gans Engeland doorklonk.

Op de 14de juli 1833 hield hij een preek over National Apostasy, zich openbarend in de opheffing van de Ierse bisdommen, emancipatie van de Roomsens, toelating van dissenters tot de Staatsambten. Newman wijst dat feit aan als het begin van het kerkelijk Réveil van de Oxfordbeweging. Tot Howley, aartsbisschop van Canterbury, werd een adres gericht van afhankelijkheid aan apostolische leer en beleid van de kerk, ondertekend door 7000 geestelijken en 230.000 hoofden van huisgezinnen.

Tevens was dit aanleiding tot het samenkomen van enige mannen in de pastorie van Rose te Hadleigh, die besloten tot het schrijven van enige traktaten om onder geestelijken en kerkvolk het kerkelijk besef te verlevendigen. Zo ontstond de traktaatbeweging. Als leiders dezer beweging traden, behalve Keble, vooral naar voren John Henry Newman, Hurriel Froude, William Palmer en Parceval, later ook Pusey.

De *Tracts for the times* (1833-1840) waren korte geschriften, die over bepaalde punten van kerkelijke leer en praktijk handelden en vooral ten doel hadden leer en leven van de kerk voor te stellen als in wezen sacramenteel. Het Réveil hier gepropageerd was anti-individualistisch, het wilde tot openbaring brengen "het geïncarneerde leven van de Heer van de kerk in de mensheid voortgezet door de kerk en haar sacramenten."

Door Keble werd de bedoeling van de traktaatbeweging in een soort program aldus samengevat:

"In aanmerking nemende,

1° dat het genot van het lichaam en bloed van onze geofferde Verlosser de enige weg is ter zaligheid;

2° dat het door Hem voor dit doel uitdrukkelijk verordende middel het heilig sacrament van het Avondmaals is;

3° dat de apostolische volmacht van de bisschoppen en onder hen van de presbyters van de kerk, de door Hem niet. minder geautoriseerde waarborg voor het voortbestaan[^] en de rechte uitdeling van dit sacrament is en

4° dat onder de tegenwoordige verhoudingen bijzonder gevaar voor de kerk van Engeland bestaat, dat deze dingen gering geacht en feitelijk verloochend werden en daardoor vele christenen tot onzekere en niet geautoriseerde wijze van communiceren geleid en verlokten worden, wat dikwijls tot afval leidt, - zo willen wij ons verplichten:

a. iedere gelegenheid waar te nemen om allen, die aan ons toezicht zijn toevertrouwd, het onschatbare voorrecht van de gemeenschap met onze Heer door de opvolgers de apostelen in te prenten en hen te brengen tot het besluit dit ongeschonden aan hun nakomelingen over te leveren;

b. boeken en traktaten te schrijven om de mensen met de idee ener apostolische volmacht vertrouwd te maken.

c. te doen zoveel in ons vermogen is om de leden van de kerk op te wekken tot dagelijkse gebedsoefeningen en vlijtig gebruik van het Avondmaal;

d. elke poging om de liturgie te. veranderen zonder genoegzame autoriteit, d.i. zonder het vrije weldoordachte oordeel van de kerk, tegen te staan.

Wel heel duidelijk blijkt het geheel andersoortig karakter van dit Réveil en het methodistische. Daarin komt tevens het tweeslachtig karakter van de Engelse kerk klaar aan de dag.

In het methodistisch Réveil, zoals het voortwerkte in de Evangelische partij, openbaarde zich het Reformatorisch element, hier openbaart zich het traditioneel Roomse element. Sloot het eerste zich meer aan bij de Anglicaanse Confessie, het andere beriep zich bijna uitsluitend op het Common Prayerbook. Bracht het eerst: de Evangelieprediking naar voren, aanvankelijk in predikers, die officiële ordening en bevoegdheid tot sacramentsbediening misten, in het tweede viel alle nadruk op de ordening in hiërarchische apostolische successie en op de

sacramentsbediening, terwijl het sacrament niet aan de prediking als bevestiging daarvan werd ondergeschikt gemaakt, maar omgekeerd de prediking als zelf "sacramenteel" ondergeschikt aan sacramentsbediening en liturgische ceremonieel. Van groot belang was het ongetwijfeld, dat de betekenis voor de kerk in haar heilig en vooral ook haar katholiek karakter in onderscheiding van een godsdienstige vereniging, ook de betekenis van ambt en Goddelijke opdracht in het licht werd gesteld.

Helaas sloeg men nu echter weer door van onderschatting tot, overschatting. Op Roomse wijze werd een kerk, die over, in haar sacramenten immanente, genade beschikt en deze door een boven een onmondig lekendom verheven hiërarchie uitdeelt, op de plaats van Christus gesteld. Dit moest tenslotte noodwendig leiden tot een overgang uit de Anglicaanse naar de Roomse kerk of tot een poging om de Anglicaanse kerk met uitzuivering van het Reformatorisch element zo goed als geheel aan de Roomse gelijk te maken.

Het eerste zien wij in de ontwikkelingsgang van Hurriel Froude en Newman, het laatste in Pusey, het Puseyisme en Ritualisme.

Newman, Oxfordbeweging

John Henry Newman maakte een ontwikkelingsgang door, geheel tegenovergesteld aan die van John Wesley. Newman begon als "Evangelical", beleefde volgens zijn herhaald getuigenis op 15-jarige leeftijd zijn "bekering stond onder invloed van Thomas Scott en John Newton, was "vijf jaar lang overtuigd, dat hij was uitverkoren tot eeuwige heerlijkheid." Later echter verloor hij die zekerheid en ontkende toen met Rome zelfs de mogelijkheid van de heilsverzekerdheid. Van Scott nam hij aan, dat heiligheid meer is dan vrede. Deze heiligheid vatte hij echter geheel naar Roomse trant ascetisch op en besloot daarom reeds op 16-jarige leeftijd nimmer te huwen. Hoewel hij naar "humility" streefde, was hij niet vrij van geestelijke hoogmoed. Te Oxford werd hij student; later tutor aan het Oriel college, waar de High Church de toon aangaf. Daar werd de Mariaverering hem een belang. wekkend probleem. Hij begon de kerkvaders te bestuderen en zich te interesseren voor de apostolische successie.

Kebles Christian Year werd sinds 1827 zijn dagelijkse lectuur en diens sacramentalisme trok hem aan. Froude, de verbeterde vijand van Reformatoren en Reformatie, werd zijn vriend. Langzamerhand voltrekt zich nu zijn breuk met de "Calvinistische Evangelicals". Zijn vroomheid draagt een wettisch karakter. Wat hij "moet" geloven; zoekt hij in de Bijbel, welks zin hij alleen meent te kunnen vinden door een eenstemmige, traditionele Schriftverklaring, overgeleverd vanaf de oude kerk. In de verering van de traditie, de zelfkwekking ener ascetische heiligmaking. het heil-verwachten van de sacramenten, bijzonder van de reële tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal wordt hij gesterkt door zijn vriend Froude. Met hem keert Newman zich tegen de liberale Whigs en de dissidenten. In zijn welsprekende, fijnzinnige maar moralistisch preken wordt al meer op de onderwerping aan het kerkgezag nadruk gelegd, ook op devote oefeningen en vaste reis naar Rome (1832 en 33) maakt hem echts, tegenover Rome weer meer Anglicaansgezind. Hij krijgt het profetisch gevoel, dat na zijn terugkeer in Engeland hem de taak wacht de Anglicaanse kerk te doen omkeren tot de idealen van "de grote aartsbisschop" Laud., de "Caroline Divines", en de "non jurors". De gedachte aan de "via media" vindt bij hem ingang en hij werkte hij uit in traktaat 38 en 41.

De Anglicaanse kerk heeft volgens hem de juiste middenweg te bewandelen tussen protestantisme en romanisme en de Heereniging van Rome, Constantinopel en .. protestantisme na te streven, voortzettend de katholieke traditie; van de oude kerk vóór het schisma. Daarbij beseft hij niet dat die "oude kerk in haar hiërarchie reeds afweek van het "één is uw Meester", wat haar wettische houding betreft van Paulus Evangelie, wat haar verheerlijking van het martelaarschap en monnikendom aangaat van de onbevange vroomheidsbetoning in dagelijks leven en beroep en het dienen van God in geest en waarheid. Al meer neigt hij naar Rome.

Dit laatste treedt duidelijk aan het licht in traktaat waarin hij, de Engelse Confessie verklarend, die geheel overbuigt naar de Confessie van Trente, Vooral inzake de rechtvaardiging. Wat Wesley vroeger beschreef als het gevoelen zijner tegenstanders, die op de wijze van Osiander en Rome de rechtvaardiging deden rusten in de heiligmaking, is ook

blijkens zijn *Lectures on justification* (1838) en zijn *Essay on the doctrine of justification* geheel en al Newmans opvatting.

Traktaat 90 vindt veel tegenstand, sterk gevoed door de uitgave van *Remains* of Richard H. Froude na diens dood, waardoor diens Roomse sympathieën voor allen openbaar werden. Het wordt door de "hebdomal board" veroordeeld als de 39 artikelen meer ontdrukkend dan verklarend. Die bisschop van Oxford dr. Bagot verbiedt de verdere uitgave van de traktaaten. Newman onderwerpt zich. Aan de academie groeit het verzet tegen de Traktariërs als "papistische warhoofden", ook vanwege hun armzalig uiterlijk ten gevolge van hun stelselmatige zelfkwellen in een tegennatuurlijk heiligingsstreven (Men kocht daartoe bijzondere marteltuigen in een bepaalde winkel te Oxford!). Vrienden van Newman verergeren de verwarring. W. G. Ward, geheel Rooms, met haat vervuld eigen "de onzin van de immorele Luther", verklaart met vrijmoedigheid de 39 artikelen in "niet natuurlijke zin", erwijl hij rustig in de Engelse kerk blijft.

Langzaam maar zeker wordt Newman nu naar Rome heengedreven door allerlei aanleidingen. Hij ergert zich over het plan tot gemeenschappelijke oprichting van een bisdom te Jeruzalem door Lutheranen en Anglicanen, niet minder aan de schorsing van Pusey om een academië-reeks, waarin deze de transsubstantiatieleer zeer nabij komt. Werd gaat over naar Rome, nadat een boek waarin hij deze overgang als noodzakelijk voor de ganse Engelse kerk voorstelde, veroordeeld is en zijn academische graden hem zijn ontnomen. Verscheiden Traktarianen volgen, zindelijk in 1845 volgt Newman hun voorbeeld. Door Rome werd hij echter niet met dezelfde bijval ontvangen als H. E. Manning, die 1851 overging en reeds in 1865 kardinaal werd. Newmans geest, die o.a. zich openbaarde in zijn nog steeds waardevolle, bewonderenswaardige rede bij de aanvaarding van het rectoraat over de te Dublin gestichte Roomse universiteit, was blijkbaar voor de Roomse curie te hoog, te ruim. Hij, die zo fel tegen de "ketterij" van de Hervormers ageerde, wordt nu zelf van ketterij verdacht en vooral door Engelse Roomsen gewantrouwd. Zelf heeft hij ernstige bezwaren tegen het Vaticaanse concilie van 1870, dat de paus voor onfeilbaar verklaart. Eerst in 1879 werd hij tot kardinaal verheven. Hij stierf in 1890.

Newman was een man van machtige geest, die hoge idealen koesterde. Aan het kerkideaal, dat hij volhardend najaagde, beantwoordt echter geen enkele zichtbare kerk. Daarom werd hij in de kerk, die hij het best kende, teleurgesteld, terwijl hij meende tenslotte zijn ideaal gevonden te hebben in de Roomse kerk, die hij nu ging idealiseren, ondanks wat hij vroeger te Rome van haar zag en na zijn overgang van haar ondervond.

Pusey bleef de Engelse kerk getrouw. Paus. Pius IX zei van hem: "dr. Pusey heeft de klok geluid om Engeland tot de katholieke kerk te doen ingaan, maar zelf is. hij aan de deur blijven staan." Toch kan er nog wel meer van hem worden getuigd. Met Keble, Is. Williams, J. B. Morley en Church bleef hij leiding geven aan de voortgaande kerkelijke beweging, die nu naar hem Puseyisme werd genoemd en minder intellectueel-academisch was, meer praktisch op kerkorganisatie en zielzorg gericht.

Bevorderaars van het kerk Réveil waren ook andere mannen van invloed: mr. Gladstone, dr. Hook, R. Palmerg hoewel zij met de leringen van de Traktarianen geenszins in alles instemden. Allerwegen werden zo tekenen van kerk Réveil bespeurd, De kerken werden beter verzorgd. Mee kerkdiensten werden gehouden. Het Avondmaal werd veel vuldiger gevierd. Het aantal belijders groeide aan. Stichte lijke samenkomsten van geestelijken werden gehouden verenigingen gevormd tot bevordering van kerkewerk in binnen- en buitenland. Nieuwe belangstelling voor uitwendige zending openbaarde zich, een ernstige poging werd aangewend om het geestelijke verval in de grote steden tegen te gaan. Ook werden nieuwe parochies gevormd, nieuwe kerken gebouwd, waarbij men zich op schoner kerkbouw toelagde. Tevens werd er medewerking van de Staat openbaar in betere regeling van bisschoppelijke inkomens, waardoor geld vrij kwam voor nieuwe bisdommen. Wettelijke belemmeringen voor de instelling van nieuwe bisdommen in de kolonies werden weggenomen.

Voor Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Australië werden bisschoppen aangesteld. Hierbij werkten met de mannen van de High Church ook van de Broad Church mannen als Arnold, Stanley,

Robertson en Tait mee en van de Low Church o.a. Lord Shaftesbury en Henry Eliot. Deze allen deden goed werk voor godsdienst, kerk en Christelijke liefdadigheid, hoewel sommigen van hen een hartgrondige afkeer hadden van het Traktarianisme.

Echter er deden zich ook weer allerlei nieuwe moeilijkheden voor, vooral toen omstreeks 1860 het Puseyisme overging in het ritualisme. Nadat men in de Gorhamse doopkwestie en de Denisonse Avondmaalkwestie inzake de leer (wedergeboorte door de doop, transsubstantiatie), zijn doel niet bereiken kon, gingen de Puseyisten in hun strijd van de Confessie over naar de cultus en trachtten deze nu zoveel mogelijk te romaniseren. Beelden werden ingevoerd en crucifixen, altaar met altaarbekleding en brandende kaarsen, wijwater, misgewaden, kerkvaandels, aanroeping van Maria en de heiligen, opheffing van de hostie, oorbiecht, gebeden voor de doden, vasten, monnikendom en celibaat. De ceremoniedienst vond bijval bij een groot deel van de geestelijkheid, die daardoor in macht en aanzien rijst, bij de aristocratie, die op oude vormen gesteld is, vooral bij de dames. De middenstand verzette zich. Om het ritualisme te propageren stichtten twintig ritualistische geestelijken The Enddish Church Union, die bij haar 25-jarig bestaan in 1884 meer dan 2600 geestelijken, o.a. vele bisschoppen en 18600 communicanten onder haar leden telde en zich noemde: een vereniging "tot handhaving van de geestelijke rechten van de kerk en haar getrouwe kinderen tegen Erastiaanse staatsinmenging, Rationalisme en Puritanisme". Hiertegenover werd The Church Association opgericht om gelijk zij verklaarde "de tegenwoordige pogingen tot vervorming van de kerkleer in wezenlijke geloofspunten en gelijkmaking van haar godsdienstoefeningen aan de Roomse tegen te gaan en op te wekken tot gemeenschappelijke werkzaamheid ter bevordering van een geestelijke religie."

Beide verenigingen bestreden elkaar voor kerkelijke en burgerlijke rechters. Juist echter door de veroordelingen, waaraan de ritualisten zich soms opzettelijk blootstelden, verwierven zij zich in veler ogen een martelaarsaureool.

Ook de filantropische arbeid, waartoe mede de verdienstelijkheid van de goede werken drong, deed hen bijval vinden. Zij gingen niet over tot de Roomse kerk, dat was ook niet nodig bij hun streven. de Anglicaanse kerk zelf te ver-Roomsen. Door een vierde. van alle Anglicaanse geestelijken, vijf à zesduizend, werd het aan het eind der 19e eeuw nagevolgd, terwijl in 2026 kerken het heilig Avondmaal door de mis werd verdrongen. Tegen dit weer invoeren van de mis riepen de Evangelischen een massaprotest in het aanzijn.

Het weer herstellen van de Roomse hiërarchie in Engeland (1850), de benoeming van dr. Wisenxan tot kardinaal en tot aartsbisschop van Westminster, terwijl het hele land in twaalf Roomse bisdommen werd ingedeeld, gaf Lord Russel aanleiding tot een manifest tegen het aan matigend drijven van Rooms en romaniserende Koningin Victoria, die voorkeur voor het presbyterianisme had, verklaarde in haar antwoord nadrukkelijk, dat men in de Engelse kerk Bijbels Christendom leren zou.

In 1846 was reeds op aandrang van de Schotse predikant Chalmers de Evangelische Alliantie tegen dit drijven gesticht. In een en ander bleek, dat, hoeveel de ritualisten ook wonnen, zij de sympathie van de natie verspeelde. Ook werkte op de Roomsgezinden enigszins kalmeren de verklaring, waarmee de paus de toenaderingspogingen van Pusey beantwoordde, nl, dat de Anglicaanse priesterwijdingen voor Rome van nul en generlei waarde waren, omdat de Anglicaanse roem op ononderbroken apostolische successie ijdel zou zijn.

Zeker zou het verkeerd zijn te zeggen, dat van het kerkelijk Réveil van de Oxfordbeweging Rome alleen voordeel had. Het kerkbesef en het kerkelijk leven in het algemeen werd er door gesterkt, een toestand die gunstig afsteekt tegen de algemene verslapping in het begin van de eeuw.

In 1852 werd het onrecht van 1717 hersteld en aan de Synode van Canterbury toegestaan weer geregeld te vergaderen. Sinds 1861 vergadert eveneens die van York, beide in haar beraadslagingen bijgestaan door wettig gekozen "huizen van leken." In ieder diocees komt geregeld een conferentie van geestelijken en leken bijeen om vragen betreffende kerkelijke belangen te bespreken. In sommige diocesen is het nuttig gebleken een Synode van geestelijken samen te roepen voor zaken van meer direct geestelijke aard, waar ook verslag wordt uitgebracht over de werkzaamheden van talrijke godsdienstige verenigingen. Een

gezaghebbend theoloog verklaarde: "Het oorspronkelijke doel van de Oxfordbeweging om de Engelse kerk aan de primitieve kerk gelijk te maken heeft op de protestantse zin van het Engelse volk schipbreuk geleden, echter heeft ze vele wegen tot de ziel van het volk terug doen vinden."

In 1867 werd de Lambeths conferentie van het gehele Anglicaanse Episcopaat gehouden, welke sindsdien geregeld om de tien jaar vergadert. Ook hierin blijkt, dat het ideaal van de katholiciteit de Engelse kerk bleef wenken. Dit bracht voor haar mee zich uit te strekken niet alleen naar de gehele mens, maar ook naar de gehele mensheid met al haar gaven van lichaam en geest, verstand en hart om die Gode in Christus te wijden, wijl Hij alleen er recht op heeft. Sinds lang is echter de "gevestigde kerk" de enige in Engeland niet meer. Zij heeft nu rekening te houden met het bestaan van vele andere kerken naast haar. Vele jaren was zij de enige Zij had de dissenters bestreden eerst in haar midden, toen buiten haar en Newman c.s. kon hen nog steeds niet verdragen. Ook in de bestrijding van de dissenters als ketters, vooral door Newman en de Tractarianen, stemden dezen met Rome overeen. Door de Engelse kerk, vooral door de High Church, werd aan de dissenters en hun kerken het recht van bestaan betwist. Maar ook de Dissenter-kerken gingen harerzijds aan de Engelse kerk weer betwisten haar bevoorrechte positie van "established Church" en begonnen aan te dringen op "disestablishment", en daarmee op scheiding van kerk en Staat. Hiertegen verzetten zich vooral de High Church en uit de Broad Church mannen als Arnold en dat niet slechts om behoud van voorrechten, maar ook, omdat zij geen neutrale politiestaat erkennen konden, die geen plichten zou hebben ten opzichte van Christelijke godsdienst en kerk, terwijl dan ook de kerk geen plichten zou hebben ten opzichte van wereldlijke overheid, en Staat.

Wij zagen reeds, hoe ook onder de Dissenters in de aanvang van de 18e eeuw zich geestelijke inzinking openbaarde. Ook onder hen werd nu omstreeks de helft van de 18e eeuw de indirecte invloed van het methodistische Réveil bespeurd. De prediking werd minder formeel, werd meer een levend Evangelisch getuigenis. Een nieuwe drang tot zendingsarbeid en filantropie ontwaakte.

Het begon in mannen als Watts en Doddridge, de vriend van Whitefield, maar ten volle openbaarde het zich in het begin van de 19e eeuw. In de beweging tegen de slavenhandel, de Hervorming van het gevangeniswezen van John Howard en Elizabeth Fry, de zondagschoolstichting van Robert Raikes, de Baptistische zendingsarbeid van Carey en Marckman, speelden de non-conformisten een belangrijke rol.

De godsdienstvrijheid nam inmiddels geleidelijk toe. Een bijzondere gebeurtenis gaf de stoot tot een nieuwe beweging in deze. Een eigenaardige gewoonte van de Londense gemeenteraad was om Non-conformisten te benoemen tot sheriff en als dezen weigerden vóór de aanvaarding van hun ambt het sacrament in de Anglicaanse kerk te gebruiken, hen flink te beboeten. Zo had hij een som van niet minder dan 1500 pond sterling bijeengekregen en die besteed voor het bouwen van een nieuw stadhuis. Drie mannen tot sheriff benoemd Scharpe, Streatfield en Evans, weigerden nu de boete te betalen: De zaak werd in het Hogerhuis gebracht en daar in hun voordeel beslist. Mansfield verklaarde bij het uitbrengen van zijn stem, dat het nu niet langer als een misdaad gold om een dissenter te zijn en te weigeren het sacrament te ontvangen in de kerk van Engeland.

Unitariërs

In het begin stonden de Unitariërs in deze strijd voor godsdienstvrijheid vooraan. De strijd begon met de poging; Non-conformisten vrij te stellen van de ondertekening van het grootste deel van de 39 artikelen. Hieraan kwam in 1779 een einde, toen een verklaring van belijden van de Christelijke godsdienst en geloof aan de Schriften in de plaats van ondertekening van de 39 artikelen werd gesteld. In de loop van de discussie verklaarde de graaf van Chatham: "De dissentiërende predikanten worden voorgesteld als zeer eierzuchtig. Dat zijn zij inderdaad en hun eierzucht is om zich streng te houden aan een college van Galilese vissers en niet van kardinalen, aan de lering van geïnspireerde apostelen en niet aan de besluiten van belanghebbende en ijverzuchtige bisschoppen. Zij strijden voor een Schriftuurlijke en geestelijke eredienst. Wij hebben een Calvinistische Geloofsbelijdenis, een paapse liturgie, en een Arminiaanse geestelijkheid. De Reformatie heeft de Schriften voor ieder geopend. Laten

de bisschoppen die niet weer sluiten. Er worden wetten van kerkelijke machtsoefening bepleit, voor welke uitvoering de menselijkheid zou terugschrikken."

De volgende aanval was gericht tegen de Test and Corporation acts. Een krachtig bondgenoot hadden de Non-conformisten hierbij in Charles James Fox, maar de Franse revolutie ontrustte de gemoederen en de sympathie daarvoor bij sommige vooraanstaande Non-conformisten maakte, dat zij als vijanden van wet en orde werden beschouwd. Vooral tegen de Unitariërs richtte zich het verzet, zo zelfs, dat het huis van dr. Priestley in Birmingham in brand gestoken werd. Ook werden de Non-conformisten in handelszaken en dienstbetrekkingen geboycot. De tegenstand verwakkerde echter te meer hun ijver.

Allereerst betoonde zich die in de werken van Evangelisatie en filantropie, die reeds werden genoemd. De oprichting van het Brits en Buitenlands Bijbelgenootschap, waarin Non-conformisten en meer Evangelische leden van de Engelse kerk samenwerkten, gaf aanleiding tot de, bewering van kerkelijken, dat de Dissenters alleen mede deden om hun boze plannen ten opzichte van staat en kerk te beter te kunnen bevorderen. Niettemin kwam dit genootschap tot grote bloei.

De Dissenter-kerken noemden zich voortaan "vrije kerken" Als haar voornaamste taak beschouwden zij de verwijdering van staatkundige belemmeringen. In deze strijd om bevrijding stonden zij naast de liberale democratie. Ze werd de herroeping van de Test and Corporatio Acts in 1828 verkregen. Voorwaarde hierbij was, dat all magistraatspersonen bij ambtsaanvaarding moesten verklaren, dat zij "hun positie niet zouden gebruiken om de protestantse kerk, bij de wet gevestigd, enigerlei schade toe te brengen of de bisschoppen en geestelijkheid enigszins te krenken in het bezit van rechten en privileges, hun bij de wet verleend."

De strijd tegen het betalen van belasting door Dissenter aan de Engelse kerk leidde onder minister Gladstone in 1868 tot aanneming van een wet, die aan een kerkeraad het recht ontnam tot het betalen van die belasting te dwingen.

Ondertussen was de huwelijkswet Hervormd en de hele registratie van geboorte, huwelijk en overlijd verkregen, wat vroeger in de boeken van de kerk moe, geschieden. Ook hielpen de Dissenters mee aan de emancipatie van de Rooms-Katholieken, waarvoor de leider, O'Connell, hun openlijk in een vergadering van de Protestant Society dank kwam betuigen.

Tussen Anglicanen en Non-conformisten werd een heftige schoolstrijd gevoerd. Het opmerkelijke hierbij is, dat voorstanders van de vrije kerk praktisch werden bevorderaars van de openbare school.

In 1797 stichtte een jonge Quaker Joseph Lancaster een armenschool, waarop hij in twee jaar duizend leerlingen kreeg. In 1808 werd een vereniging opgericht, later genoemd "de Britse en Buitenlandse schoolvereniging", om dat onderwijs uit te breiden, waarbij eenvoudig Bijbels, niet-kerkelijk godsdienstig onderricht werd gegeven. Dit onderwijs werd van de aanvang af zeer tegengestaan van de zijde van de gevestigde kerk, die daartegen ging concurreren.

In 1811 werd nu door Anglicanen "de nationale schoolvereniging" opgericht met het doel de kinderen van de armen in de beginselen van de Engelse kerk te onderwijzen. Beide waren vrijwillige onderwijsondernemingen, maar voor de kerkelijke scholen, door de kerkelijke fondsen gesteund, kon meer gedaan worden. In 1870 bracht echter mr. Fosters wet tot stand een stelsel van staatsonderwijs in openbare gemeentescholen naast de bestaande vrije scholen, met de macht, indien gewenst, tot het bezoeken ervan kinderen van 6 tot 12 jaar te verplichten. Volgens een later amendement van Cowper-Temple werd bepaald, dat geen Catechismus of Belijdenisformulier in de gemeentescholen zou worden gebruikt en dat geen geld van de belastingen zou worden toegestaan voor de vrije scholen. Tegelijkertijd werd de parlementaire vergunning tot het stichten van vrije scholen zeer uitgebreid. Er kwamen vele gemeentescholen en op de meeste ervan werd eenvoudig Bijbels onderwijs gegeven. Dit voldeed de Non-conformisten praktisch vrij goed, hoewel zij het nooit in beginsel aanvaardden. Velen hunner deden hun vrije scholen over aan de publieke autoriteit. De kerk van Engeland hield zich aan het vrije-schoolsysteem. Allerlei concessies werden daaraan gedaan. In 1902 volgde de wet, die subsidie uit de rijkskas toekende aan deze scholen tot grote ergernis van de Nonconformisten. Dezen moesten nu immers meebetalen voor scholen die onder controle van de Anglicaanse kerk staan, waas- hun zonen en dochters nooit onderwijs

konden geven zonder de formulieren van deze kerk te aanvaarden. De Anglicaanse kerk verdubbelde haar aantal scholen, ga jaarlijks meer dan een miljoen pond sterling uit haar fondsen aan het onderwijs.

Wat het hoger onderwijs betreft, in 1871 werd een wet aangenomen, die voor professoren, tutors, fellows en studenten te Oxford en te Cambridge alle kerkelijke en theologische verplichtingen ophief. Alleen voor de theologische faculteit bleef de band aan de kerk bestaan en de verplichting van de colleges om de diensten in haar kapellen te doen waarnemen "door wettig geordende leraars". De invloed van de kerk werd, volgens de Anglicanen, er niet door verminderd.

De vrije kerken

De gestadige voortgang van de nonconformistische en liberale politiek moest de positie van de Anglicaanse kerk als gevestigde Staatskerk verzwakken. Een gevolg hiervan was, dat de voorstanders van de vrije-kerk-idee het waagde het principe van de Staatskerk zelf aan te tasten. In 1844 werd de Britse Anti-staatskerk-vereniging opgericht, later genoemd de vereniging om de godsdienst te bevrijden van staatspatronaat en -controle. Haar beginselen werd vooral bepleit door de radicaal Edward Mial, die het jongere geslacht van de nonconformisten de gedachte bijbracht dat er geen zekerheid van godsdienstvrijheid kan zijn zolang er, een gevestigde kerk bestaat en dat het niet aangaat een kerk, waartoe slechts een deel van de bevolking behoort, als gevestigde kerk van de Staat in stand te houden.

Deze overtuigingen baanden de weg voor de scheiding van kerk en Staat in Ierland (1868). Het wordt algemeen toegegeven, dat de kerk daar nu sterker en voorspoed is, dan zij ooit vóór de scheiding was geweest.

Ook bleek de "vrijheid" aan de vrije kerken niet louter voordeel te brengen. Door het samengaan in de politiek met de liberalen werd vaak ongemerkt een geheel ander begrip van vrijheid geboren, namelijk het vrijheidsbegrip van de autonomie. Dit leidde tot vals individualisme en daarmee tot voortgaande verbrokkeling. Vooral ook bij de Congregationalisten en Baptisten met hun autonomie van de plaatselijke kerken. Gedeeltelijk werd dit gevaar bestreden door de stichting van Congregational Baptist Unions. Een gewichtige stap in de richting van nauwer aaneensluiting werd gedaan door het oprichten in 1892 van de Nationale raad van de Vrije Kerken, een federatie van rille Evangelische vrije kerken. Hoewel ook politieke actie door deze werd gevoerd, is haar bestaansdoel toch vóór alles geestelijk, namelijk het propageren van Evangelische beginselen. De totstandkoming van de Catechismus van de vrije kerken bracht een grote mate van overeenstemming aan het licht in de theologische uitdrukking van haar geloof. Dit bleek ook in de Heereniging van sommige methodistische kerken, de vereniging van presbyteriaanse en vrije kerken in Schotland, de samenwerking van congregationalistische en Baptisten-kerken.

Op het zendingsveld kwam nauwer toenadering tussen de Anglicaanse kerk en de vrije kerk tot stand, gelijk treffend bleek in de zendingsconferentie te Edinburgh. De toenadering tussen Non-conformisten onderling is van het te betekenisvoller, omdat zij nu Zon groot deel van de Christenheid vormen.

De Presbyterianen vormen een zekere aristocratie onder de vrije kerken, Schots van karakter, wel onderlegd, en degelijk. Voor hun predikanten is een studietijd van ongeveer zeven jaar vereist. In Schotland, het Noorden van Ierland en Engeland, ook in verscheiden grote Engelse steden hebben zij belangrijke gemeenten. Over de gehele wereld verspreid hadden zij aan het eind van de 19de eeuw een ledental van meer dan 5.336.000 leden. Zij hebben het meest vat op de aanzienlijke middenstand.

De Methodisten zijn vanwege hun grote verscheidenheid moeilijk als één geheel samen te vatten, In die verscheidenheid is echter eenheid van geest niet te miskennen. Zij zijn beslist. Evangelisch. Hun leraars zijn meer zielszorgers dan grote redenaars, wel leiders van grote opwekkingssamenkomsten. Zij vormen in het Protestantisme verre de talrijkste fractie.

De Congregationalisten zijn moeilijk te karakteriseren: Zij vormen een intellectuele kern, worden tegelijk gekenmerkt door zendingsgeest, geven zich aan arbeid onder de armen, komen op voor godsdienstvrijheid tegen staatsinmenging. Zij leggen meer nadruk op persoonlijke religie, dan op organisatie en Belijdenisformulier. De Baptisten hebben veel

overeenkomst met hen, zijn echter meer populair, doen uitnemend werk onder de arbeidersbevolking en de middenstand. Hun nadruk leggen op de doop van volwassenen na bewuste bekering geeft hun een karakteristieke beslistheid. De Kwakers vormen een geheel afzonderlijke kleine groep met hun leer van "het inwendig licht". In verhouding tot hun klein getal is hun invloed groot, vooral door de Woodbrookbeweging.

De Unitariërs zijn nuchter rationalistisch, zij willen het Christendom doen opgaan in onderwijs, opvoeding en sociale Hervorming.

Onder de jongere groepen moeten genoemd worden de Irvingianen, volgelingen van de bij zijn eerste optrede zeer geroemde prediker Edward Irving (1792-1834) eerst hulpprediker van Th. Chalmers: Zijn geestdriftig prediking deed een opwekking ontstaan, waarbij naar men meende allerlei gaven van de eerste gemeente terugkeerden bijzonder de tongentaal. Men stelde zich de zeven ge-meenten uit de Openbaring ten voorbeeld, voerde bijzondere ambten in; twaalf apostelen, engelen, een geheel eigensoortige hiërarchie en liturgie, die tenslotte bijna geheel gelijk werd aan de Roomse. Men verwachtte zeer spoedig 's Heeren wederkomst. Later werden zij de Apotolischen genoemd.

Voorts zijn te noemen de Darbisten of Plymouthbroeder volgelingen van J. N. Darby (1800-1882) die alle kerke verdorven achten, niet willen weten van kerkorganisatie noch van kerkelijk ambt. Zij vormen in verschillende kerken groepen van ernstige, Bijbelvaste Schriftonderzoek die nadruk leggen op persoonlijk geloofsleven en als een bederfwerend zout in de Christenheid willen zijn.

Hoewel in verhouding tot de Anglicaanse kerk de vrije kerken van Engeland met haar ongeveer gelijk in aantal zijn, terwijl zij in de Engels sprekende wereld haar verre overtreffen, vertegenwoordigen zij tezamen genomen een te klein deel van de gehele bevolking. Met die van de bevolking houdt haar groei ook geen gelijke tred. Gelijk vroeger zo openbaarde zich aan het eind van de 19de eeuw bij de grote menigte weer onverschilligheid ten opzichte van kerk en godsdienst. Daarvoor waren uitwendige oorzaken. Vooruitgang van de exacte wetenschappen en materiële welvaart deden een godsdienstvijandig praktisch materialisme opkomen. Ook waren er innerlijke oorzaken. Bij de kerken een zelfde oorzaak als vroeger bij de opkomst van het deïsme.

Voorals ook de vrije kerken ondergingen door haar samengaan met de liberalen op politiek gebied de invloed van het liberalisme. De nadruk werd niet meer als bij de Hervormers gelegd op het Schriftgezag en op de soevereiniteit der Goddelijke genade en de rechtvaardiging door het geloof alleen. Van het objectieve, de openbaring Gods in Christus, werd de nadruk al meer verlegd naar het subjectieve, eigen religieus leven en religieuze ervaring. Dit bracht geestelijke verzwakking.

Daarover klaagde zeer bijzonder C. H. Spurgeon (1834-1893). Voortgekomen uit een Puriteins geslacht, kwam hij in een methodistische kapel tot bewuste bekering en werd daarna reeds op 17-jarige leeftijd Baptistisch predikant te Londen. In 1887 scheidde hij zich echter van de Baptisten af, omdat hij volgens zijn verklaring "niet langer wilde behoren tot een vereniging, die tot Unitarische beschouwingen neigde en waarin nevens beslist orthodoxe Christenen als van gelijke rechten werden erkend zij, die het zoenoffer van Christus en de persoonlijkheid van de Heilige Geest loochenden, de zondeval een fabel en de rechtvaardiging door het geloof immoreel noemden". Hij bleef echter Baptist en predikte in zijn "Methropolitan Tabernacle" voor een schare van 6 à 7 duizend hoorders uit verschillende kerken met grote welsprekendheid in besliste tevens milde geest, met de gloed van de liefde van Christus, het rijke Evangelie van de genade Gods. Meer dan twee duizend zijner preken werden gedrukt en in verschillende talen overgezet. Hij stichtte een theologisch College, waar vele praktische invloedrijke volkspredikers werden gevormd.

Réveil

Een nieuw Réveil bleek nodig. Niet alleen in Spurgeons prediking en arbeid openbaarde zich iets hiervan, ook in die van anderen. Zo in de Oxforder heiligingsbeweging van Pearshal Smith en vooral in het optreden van Moody en Sankey, voortgekomen uit het Amerikaanse Methodisme, maar hun invloed oefende niet minder in Europa dan in Amerika. Robert

Pearshal Smith uit Philadelphia, in 1871 tot bekering gekomen, trok met zijn echtgenote in 1874 naar Schotland en begon te Oxford meetings 't houden. Hij predikte: "een Christen kan, omdat hij in het geloof verlost is, zich geheel aan God wijden, de zonde overwinnen, zich in ongestoorde gemeenschap met God verblijden en reeds op aarde tot volkomen heiligheid komen. Hij had grote invloed ook bijzonder op predikanten en aanzienlijken, hield allerwegen in Europa, ook in Nederland druk bezochte samenkomsten. In 1875 had een grot meeting plaats te Brighton, waaraan onder meer dr. Kuyper deelnam, die in "De Standaard" Smiths Gereformeerdeheid verdedigde, maar later hierop terugkwam. Tegen de grenzeloze verering, °die hem ten deel viel, bleek hij echte niet bestand. Hij toonde zo ook zelf het volmaakte niet gegrepen te hebben. Op overspanning volgde ontspanning en inzinking.

De beweging van Moody en Sankey leed aan dergelijk overspanning niet en bracht rijke zegen ook in vele kerkelijke kringen van Europa. Zij herinnerde sterk aan het eerste Methodistische Réveil. Evenals daarbij was hoe hier "zielen winnen" het grote doel.

Dwight L. Moody uit een boerengezin, dat van de Unitariërs overging tot de Congregationalisten, genoot geen wetenschappelijke opleiding, maar leefde sinds zijn bekering bij de Bijbel, die hij kende als weinigen. Zijn frisse, actuele, welsprekende toespraken vonden in vele harten ingang. Ira D. Sankey zette aan Moodys woord kracht bij en droeg het voort door zijn met prachtige stem gezongen opwekkingsliederen, die in Amerika maar niet minder in Europa werden verspreid en gezongen. In 1872 trokken beiden naar Groot Brittannië en Ierland, hielden daar enorme samenkomsten, waar velen ook onder de beschaafden tot bekering kwamen. De bisschop van Canterbury prees hun arbeid openlijk aan. Door een bezoek aan Cambridge ontstond een opwekking aan de Engelse en Schotse Universiteiten, die verschillende studenten drong zich aan de arbeid van de zending te wijden. Ook John Mott, later zo bekend door zijn arbeid onder de studenten aan alle universiteiten en zijn leuze: "de kerstening van de wereld in deze generatie", onderging Moodys invloed.

Allerminst mag hier onvermeld blijven het optreden van William Booth met zijn Leger van het Heils, arbeidend in de geest van het oorspronkelijke Methodisme met dit verschil, dat aan Wesley de hier gebezigde reclamemethode vreemd was. Hij werd in 1829 te Nottingham geboren. Zijn ouders behoorden tot de Staatskerk. Zelf ging hij op 14-jarige leeftijd tot de Methodisten over; op zijn 17e jaar werd hij reeds tot lekenprediker benoemd.

In 1862 brak hij met de Methodisten en begon een Evangelisatiearbeid geheel op eigen hand sinds 1865 onder de arme ellendige bevolking van Londens Oostende, onder welke hij door zijn toegewijd, energiek, talentvol werken grote invloed kreeg. Zijn vrouw, zoons en dochters en andere helpers stonden hem bij. In 1877 ging hij zijn helpers en helpsters op de wijze van een leger organiseren. Zelf werd hij generaal, zijn vrouw adjudant, zijn oudste dochter veldmaarschalk, zijn oudste zoon chef van de generale staf, verder stelde hij aan mannelijke en vrouwelijke officieren in verschillende rangen, ook cadetten en soldaten. Zo kreeg hij vele diepgezonkenen, op wie de kerk geen vat kon krijgen, onder zijn bereik. Eerst ondervonden tegenstand maakte allengs plaats voor waardering, nadat grote toewijding in Christelijke barmhartigheid bij de leiders en goede vruchten onder het volk openbaar werden en vooral ook filantro pisch en sociaal werk van het Leger, dat zich over heel de aarde verspreidde, doelmatig bleek. Het blijft echter een arbeid niet tegen de kerken, maar er los naast staande, waarbij de bediening van de sacramenten, doop en Avondmaal, achterwege gelaten wordt.

Behalve deze meer algemene godsdienstige, niet bepaald kerkelijke, opwekkingsbewegingen bleef zich toch roeren, vooral ook in de Anglicaanse kerk, de begeerte naar een nieuwe openbaring van het in de uiteengescheurde zichtbare kerken verborgen éne lichaam van Christus, de ene heilige, algemene, Christelijke kerk.

Van die begeerte getuigden de reeds genoemde wereldzendingsconferenties, vooral ook de oecumenische conferenties, waarbij de Anglicaanse kerk, nog steeds bezielde door haar via-media-ideaal, nu niet andere kerken afstotend, maar veeleer ze aantrek kend, een werkzame rol wenste te spelen. Zij hoopte, dat hieraan het Britse imperium bevorderlijk mocht zijn, zoals vroeger het Romeinse, ook ondanks zichzelf, bevorderlijk was aan de bevestiging van de kerk in de toenmaals daardoor beheerste wereld. Die openbaring zal echter niet door enige zichtbare kerk, maar door haar levend Hoofd alleen kunnen worden gewerkt, terwijl die

kerken daarbij slechts middelen in Zijn hand kunnen zijn. Ook zal het hier steeds blijven, een kerk onder het kruis, evenals haar Heer hier in gestalte van vernedering.

Schotland

Nu volgt nog een kort overzicht van de geschiedenis van de Schotse kerk in de nieuwe tijd.

Na bittere strijd met de Stuarts, die de bisschoppelijke kerk aan Schotland wilden opdringen, had de Presbyteriaanse kerk overwonnen, was staatskerk geworden. In het begin van de 18de eeuw verkeerde ook zij echter evenals de Engelse onder het regime van de "gematigden" in een toestand van inzinking. Het was een hoogst achtenswaardig maar geestelijk onaandoenlijke kerk, in dor conservatisme afkerig van alles wat op Evangelisch enthousiasme geleek.

In de stilstaande wateren, die een poel van bederf dreigden te worden, kwam echter beroering omstreeks 1718. Toen werd een boek van de Independent Edward Fisher, een veldprediker van Cromwell: *Marrow of modern divinity* opnieuw uitgegeven door Thomas Boston (t 1732), de schrijver o.a. van *Tour fold State*. Het vond veel ingang onder de predikanten en veroorzaakte iets als een Evangelisch Réveil. Dientengevolge werd het veroordeeld door de Algemene Synode en de predikanten, die ermee instemden, werden vermaand en berispt. De "Marrow divines" werden beschuldigd van anti-nomianisme, maar hun tegenstanders vervielen tot neo-nomianisme en rationalisme.

Tot de "Marrows" behoorde ook Ebenezer Erskine, zoon van een verdreven Engels predikant. {De Erskine's waren absoluut geen Antinomianen} Met zijn broeder Ralph werd hij leider van de eerste afscheiding van de Staatskerk. Ook hier evenals in Engeland moest gestreden worden om de zelfstandigheid van de kerk, niet belemmerd door machten buiten haar. Oorzaak van de afscheiding toch was het geschil over het patronaat.

Nadat Engeland en Schotland met elkaar waren verenigd (1707), maakte in 1712 de Torymeerderheid onder de regering van koningin Anna met schandelijke verkrachting van het verenigingsverdrag en trots de tegenstand van parlementsleden het patronaatsrecht weer van kracht. Dit is het recht van de benoeming van een parochie-predikant door de grondbezitter en door de kroon. In 1731 nam nu de algemene Synode van de Schotse kerk, waarin de "gematigdheid" overheerste, het besluit dat in geval een patroon dit naliet, de aanstelling bij een vacature zou geschieden door de ouderlingen en de landbezitters van het district. Erskine protesteerde hiertegen als een "schending van het oppergezag van Christus". Daarom schorste de Synode hem, waarop hij met drie andere predikanten zich afscheidde. Eerst in 1743 vormden de ondertussen zeer vermeerderde afgescheidenen een kerkgemeenschap onder de naam van Reformed Presbyterians, die geheel door vrijwillige bijdragen werd onderhouden en onafhankelijk was van staatscontrole.

Over een van de gebouwen dezer afgescheiden kerk, waarin hij werd opgevoed, schreef Thomas Carlyle later: "Dat arme kerkje van mijn kindsheid is mij heiliger dan de machtigste kathedraal toen geweest kon zijn. Geen kerk ter wereld was ruwer en kaler, maar daar waren echte "tongen als van vuur", die in iemand ontstaken, wat het beste in hem was, een vuur dat nog niet is gedoofd".

Naast deze afgescheiden kerk stelde Thomas Gillespie de zogenaamde Relief Church. Hij was geschorst, omdat hij weigerde deel te nemen aan de bevestiging van een predikant, die benoemd was tegen de wil van het volk. Een volgeling was hij van Philip Doddridge. Relief noemde hij zijn kerk, bevrijd van de dwang van het patronaat. In 1847 werden beide kerken verenigd in de Geünieerde Presbyteriaanse Kerk van Schotland.

Patronaatsrecht

De kwestie van het patronaatsrecht had echter in de Schotse staatskerk inmiddels nog een andere scheiding ten gevolge gehad. Ook in deze kerk had het Evangelisch Réveil doorgewerkt en o.a. een theoloog (en mathematicus!) van betekenis Thomas Chalmers (1780-1847) was onder invloed ervan gekomen. Oorspronkelijk meer staande aan de zijde van de "Moderates", kwam hij, gelijk hij in zijn dagboek meedeelt, na een ernstige ziekte en vele sterfgevallen in zijn familie, na lezing van Pascals *Pensées*, geschriften van Calvijn, van Baxter, vooral ook van Wilberforces *Practical View*, in 1810 tot bekering. Bij hem was nu warme levende religie verbonden met geestesbeschaving, gelijk men die tot dan alleen bij de

moderates" zocht. Ondanks onbeholpen gesticulatie en Schotse uitspraak was zijn logischheid, gedachte en fantasierijke, gloedvolle prediking van onweerstaanbare uitwerking zowel bij beschaafden als bij het volk. Als predikant te Glasgow, lid van de Synode, waarin de Evangelischen nu de meerderheid hadden, kreeg hij hoe langer hoe meer een leidende positie. Hij zocht de geestelijke redding en genezing van het volk, vooral van de maatschappelijk, zedelijk en religieus zinkende stadsbevolking door kerkelijke en gemeentelijke organisatie en vrije liefdadigheid. Daarbij wijst hij de Schotse kerk op haar hoge roeping in dezen. Als antipode van Vinet met zijn vrije-kerk-idee komt hij op voor een nationale kerk, welke door de dragers van het staatsgezag, die immers ook zelve geen neutrale, maar zedelijk religieuze persoonlijkheden zijn, gesteund moet worden. de Staat heeft niet minder dan tegenover wetenschap en kunst verplichtingen tegenover de godsdienst na te komen, opdat de middelen van de genade allen kunnen worden nabij gebracht. Voor Glasgow wenste hij reeds in 1817 minstens 20 nieuwe kerken.

In 1834 legde hij aan de General Assembly een plan voor om in het land 200 nieuwe kerken te bouwen. Door vrijwillige bijdragen kwam metterdaad 30.6000 pond sterling bijeen, waarvoor 205 kerken werden gebouwd. Dit mocht echter volgens Chalmers de Staat niet van zijn plicht in dezen ontheffen, moest hem integendeel dringen nu voor een gelijk aantal daar benevens te zorgen. Door het Engelse Parlement werd echter een desbetreffend verzoek van gedeputeerden van de Synode afgewezen.

Hoewel Chalmers de vereniging van staat en kerk met eerbiediging van beider zelfstandigheid op eigen terrein als normaal bleef beschouwen, werd hij door de omstandigheden gedrongen tot scheiding van de landskerk, omdat de Staat zich met haar innerlijke aangelegenheden bleef bemoeien. In 1834 had de Algemene Synode onder leiding van Chalmers de Veto-acte aangenomen, die bedoelde de rechten van het volk vast te stellen zonder in conflict te komen met die van de patroons. Deze bepaalde, dat, indien de meerderheid van de manlijke belijders, die hoofden van huisgezinnen waren, bezwaren had tegen de benoeming door de patroon, het Ppresbyterie haar veto kon uitspreken en de patroon kon te kennen geven, dat de parochie nog vacant was. Zon geval deed zich voor te Auchterarder, waar de patroon en zijn benoemde weigerden de Veto-acte te aanvaarden en de zaak brachten bij de, burgerlijke rechtbank. Meermalen deden de rechtbanken uitspraak ten gunste van de patroon en tegen het volk. In 1842 vaardigde de Synode. een rechtseis uit om te protesteren tegen de inmenging van de civiele rechtbanken in de zaken van de kerk en om de wettigheid van sommige harer uitspraken te betwisten. Tegelijk werden pogingen aangewend om het Parlement tussen beide te doen treden, maar door tegenwerking van patroons en "moderaces" zonder succes. Daarop werd in 1843, toen de Algemene Synode vergaderde te Edinburg, een protest ter tafel gebracht voor de Commissaris van de koningin, die in zijn kwaliteit steeds de Synode-vergaderingen bijwoonde, het voornemen medelend om een nieuwe organisatie als "de Vrije Kerk van Schotland" te vormen.

De Vrije Kerk van Schotland. Vereniging

Toen dit protest voorgelezen was, verliet een groot getal van predikanten en gemeenteleden de vergadering, voorgegaan door Chalmers." Men trok te midden van een grote menigte naar een te voren reeds gehuurde zaal, waar de Vrije Kerk van Schotland werd geïnstitueerd. Zij, die aan deze actie deelnamen, verbraken iedere band met de Staat. Zij gaven kerkgebouwen, pastorieën, traktementen prijs, omdat zij "staatsinmenging met de kroonrechten van Jezus Christus niet konden dulden." Van de 1200 predikanten van de Schotse kerk traden vierhonderd zeventig toe met alle zendelingen en een groot aantal gemeenteleden uit alle delen van Schotland. Velen moesten heel wat lijden, maar de nieuwe kerk groeide voorspoedig. Van het begin aan waren zij door Chalmers uitnemend georganiseerd,

Zijn fonds ter voorziening in predikants-traktementen was een model in zijn soort en beantwoordde uitnemend aan het doel. De Vrije kerk en de Verenigde Presbyteriaanse kerk bloeiden naast elkaar tot het jaar 1900, toen zij besloten zich te verenigen tot de Verenigde Vrije. Kerk. Door allen werd de vereniging geestdriftig aanvaard op een kleine minderheid van predikanten van de Vrije kerk na, meest uit de Hooglanden, die beweerden, dat door de vereniging de voorwaarden, waaraan de bezitters gebonden waren, geschonden werden De

Schotse gerechtshoven beslisten tegen hen, maar toen de zaak voor het Hogerhuis werd gebracht, besliste dat ten hunnen gunste, omdat metterdaad beginselen van de verhouding van kerk en Staat en enige Belijdenisartikelen (over verkiezing en verwerping) niet ongemoeid gebleven waren.

Het gevolg was, dat de dissenterende predikanten, nog geen dertig in getal (door de volksmond *Wee Frees* genoemd), zich als Legal Free Church alle eigendommen zagen toegewezen, bestaande in meer dan duizend kerken en pastorieën, gebouwen voor de Synode, theologische faculteiten, bibliotheken, ziekenhuizen en andere eigendommen ter waarde van tien miljoen pond sterling. Het grootste deel van de eigendommen werd echter aan de Verenigde Vrije Kerken teruggegeven en deze herstelden zich spoedig van de onverwachte tegenslag. Er was daar grote offervaardigheid, miljoenen werden opgebracht. De kerken verheugden zich in toenemende bloei, krachtig geestelijk leven, dat zich ook openbaarde in uitgebreide filantropische arbeid. Tegelijkertijd toonde de Gevestigde kerk verblijdende tekenen van activiteit, en onderhandelingen werden spoedig aangeknoopt tot Hereniging van het Presbyterianisme in Schotland. De weg scheen daarvoor nu gebaad, sinds de regering in 1846 het vetorecht erkende, in 1874 het patronaatsrecht in heel Schotland werd afgeschaft en de gemeenten sedert vrij waren in de verkiezing van haar predikanten. De algemene Synode van de Vrije kerken wilde echter op Hereniging niet ingaan, zolang de Staat zich nog inwendige aangelegenheden van de kerk bemoeide. Eindelijk in 1929 kwam toch de hereniging van beide kerken in één kerk, nu *De Kerk van Schotland* genoemd.

De verenigde kerken houden zich aan de Westminsterse Confessie. De artikelen, die handelen over verkiezing en verwerping, zijn echter gewijzigd, terwijl van de proponenten de ondertekening van de gehele Confessie niet geëist wordt. Niettemin is de Schotse kerk het Gereformeerde type in kerkinrichting en Belijdenis blijven vertonen. De Duitse Vermittelungstheologie kreeg echter bij meerdere predikanten invloed, ook de Schriftkritiek, zoals bleek uit de Oudtestamentische studiën van Robertson Smith (1846-1894). De kerk nam echter tegenover hem scherp positie, ten gevolge waarvan hij door de Generale Synode wegens zijn kritische opvatting van het Oude Testament uit zijn professoraat te Aberdeen werd ontzet. Niet zolang daarna werd hij te Cambridge tot professor in het Arabisch benoemd.

De Schotse kerk is ongetwijfeld een van de sterkste Gereformeerde kerken ook door haar doelmatige organisatie. Zij bestaat niet uit gemeenten, samenvallend met burgerlijke gemeenten. Zij bestaat uit parochies met ieder één predikant (bij uitzondering slechts twee), één kerkgebouw, één kerkenraad, waartoe een groot aantal ouderlingen maar geen diakenen behoren en aan wie niet alleen de geestelijke zorg, maar ook het beheer van de gemeentefinanciën is opgedragen. Die armen worden verzorgd door afzonderlijke "nussions". Een aantal parochies vormen samen een Presbyterium. Alle predikanten binnen een ressort met emeriti, hulppredikers en professoren en een even groot aantal ouderlingen maken samen een presbyterie uit, dat gewoonlijk eens per maand vergadert. Het heeft de zorg voor de vakante parochies, de behandeling van klachten tegen leer of leven van ambtsdragers, de beraadslaging over nieuwe Synodevoorstellen enz.

Voorts zijn er de Provinciale Synoden, die minstens drie presbyteries omvatten en door alle leden daarvan worden gevormd, zij vergaderen tweemaal per jaar en zenden alle voorstellen van de presbyteries voorzien van opmerkingen aan de Algemene Synode door. Deze General Assembly komt eens per jaar bijeen. Zij bestaat uit afgevaardigden van de presbyteries, één op de vier predikanten en één op de vier ouderlingen, samenkomend in de Assembly Hall te Edinburg. Allerlei belangen betreffende het innerlijk leven van de kerk, ook allerlei Vragen niet betrekking tot land en volk, zelfs tot het internationale leven, worden hier behandeld.

Met recht mag deze vergadering een Synode, een nationale Synode, vertegenwoordigend de nationale kerk van Schotland, worden genoemd. Indien iets een nationale kerk in staat stelt op de hele natie zoveel mogelijk beslag te leggen dan zeker de hier beschreven organisatie. Niet alleen acht deze kerk zich geroepen tot het behartigen van de geestelijke zorg over haar leden. Zij doet ook wat in haar vermogen is om de menigte van de "buitenkerkelijken" te bereiken, zelfs door korte toespraken, waarvoor bioscopen haar in de gelegenheid stellen. Ook heeft zij in bijna onbewoonde streken haar kerken en pastorieën gebouwd. Zij wil zo volbrengen de

taak op de dag van de hereniging aanvaard: "om het Evangelie te brengen in alle huizen, tot in de meest afgelegen delen van het land. Zij beperkt zich echter aldus niet tot de natie, maar wil, juist door aldus nationaal te zijn; zich openbaren als deel van de algemene Christelijke wereldkerk, als Gereformeerde kerk, evenals de Anglicaanse er naar strevend het katholiek karakter van Christus kerk niet te verloochenen maar te belijden en tevens haar heilig karakter hoog te houden in de besliste en ook ruimhartige verkondiging van Zijn Evangelie en Belijdenis van Zijn Naam.

In *The Short Statement of the Churchs Paith*, een nadere toelichting van haar Confessie, heeft zij nog in 1935 getoond, hoe zeer het haar ook met dit laatste ernst is en wat zij daaronder verstaat.

Naast "De Kerk van Schotland" zijn nog te vermelden kleinere kerkgenootschappen:

- 1 De Schotse bisschoppelijke kerk, die door haar hiërarchische inrichting een deel van de aristocratie, van. de Schotse, grondbezittende landadel, de meerderheid van de aan Engelse universiteiten gevormde families, de hoge adel tot zich trekt.
2. De Congregationalistische Unie.
3. De Baptistische Unie.
4. Methodistische kerken, in Schotland niet talrijk.
5. Allerlei kleinere sekten.
6. De Rooms-Katholieke Kerk omvattend vooral de arme bevolking van de grote steden, meest Ieren van ge "boorte of afstamming. In 1797 werd de Rooms-Katholieke hiërarchie met zes bisdommen opnieuw opgericht,

XIX. DE KERKEN IN AMERIKA door Prof. D. H. Kromminga

Zending in Amerika, 107 Protestantisme, 108 Nederlanders, Fransen, Schotten, 113 Réveil, Edwards, 119 Verstarring, 124 Roomsen, Anglicanen en Methodisten, 127 Tweede Réveil, 131 Zending onder Indianen en Negers, 136 Anglicanen en Roomsen, 138 Luthersen, 139. Adventisme, 141 Slaven, 141 Modernisme, 145 Negerkwestie, 146 Allerlei verenigingen, 149. Een nieuwe theologische richting, 154 Canada, 157.

Zending in Amerika

De eerste vorm van het Christendom, waarmee Amerika in aanraking kwam, was de Roomse, en de verbinding kwam tot stand via Groenland. Van 1112 tot 1492 zetelde aldaar te •Gardar een bisschop en in die jaren maakte men; vandaar tochten naar het vasteland van Amerika. De ere van blijvende invloed op Amerika geoefend te hebben komt echter toe aan de Spaanse en Portugese zendelingen, die spoedig na Columbus ontdekkingsreis de veroveraars en kolonisten vergezelden. De Franciscanen waren het eerst op het nieuwe zendingsveld. In 1508 bereikten zij het vasteland van Zuid-Amerika in Venezuela. De Dominicanen verschenen spoedig daarna en begonnen hun arbeid in 1526 in Mexico.

In 1549 hadden ook de Jezuïeten voet gekregen in Brazilië. Binnen een eeuw was geheel Centraal- en Zuid-Amerika bezaaid met zendingsstations van deze monnikenorden, terwijl reeds een, halve eeuw vroeger, in de stad Mexico en te Lima de eerste universiteiten door hen gesticht werden. In de eerste jaren werden zij krachtig gesteund door de regeringen hunner landen, doch later, inzonderheid toen de Jezuïeten zich met de politiek bemoeiden en een handelsmonopolie oprichtten, en toen de regeringen haar zendingsijver prijsgaven voor de denkbeelden van de Verlichting, ondervonden zij dikwerf geduchte tegenstand van die zijde. Als blijvend gevolg van deze zendingsarbeid en van de immigratie van het Iberische schiereiland is het feit te boeken, dat tot vandaag de Roomse kerk in Centraal- en Zuid-Amerika schier uitsluitend het Christendom vertegenwoordigt en dat de bevolking daar overwegend Rooms is.

Toen Frankrijk de kolonisatie van Noord-Amerika ter hand nam, begon ook in Canada de Roomse kerk voet te krijgen. De Jezuïeten kwamen in 1611 en hadden het "grootste aandeel aan de arbeid. Met grote zelfverloochening en niet gering succes werkten zij onder de Indianen. De Franse zendelingen waren het, die de waterweg over de Grote Zeeën en de Mississippi rMer ontdekten, en overal waar de Franse vlag wapperde, richtten zij ook hun zendingsstations op. Reeds vroeger waren Spaanse zendelingen van het Zuiden het tegenwoordig gebied van de Verenigde Staten binnengedrongen. Sedert 1568 arbeidden zij in Florida, waar zij echter grote tegenstand van de inboorlingen ontmoetten. In de bloeiperiode van hun zending aldaar, tussen 1625 en 1700, hadden zij evenwel van 25000 tot 30000 Indianen onder hun bewerking. Ook in Nieuw-Mexico ontstond een zendingswerk, dat binnen enkele jaren geheel de bevolking in de kerk had ingelijfd, doch dat in 1680 ten gevolge van een opstand van de inboorlingen tijdelijk geheel teniet ging. In Californië vonden de zendelingen een zwak en onkrijgshaftig volk, dat sedert 1769 door hen rondom hun stations geconcentreerd was.

Maar toen de Mexicaanse regering in 1834 een einde maakte aan het paternalistische systeem, waarop het zendingswerk rustte, bleek het, dat de Indianen geen zelfstandigheid hadden geleerd, en met hun welstand smolt hun Christendom weg als sneeuw voor de zon. Binnen de grenzen van de Verenigde Staten is van geheel de Roomse zendingsactie van die vroege jaren behalve enkele tienduizenden bekeerlingen en een groot aantal plaatsnamen niets overgebleven, zodat de doorlopende geschiedenis zelfs van de Roomse kerk in de Verenigde Staten haar begin heeft in de immigratie naar de oorspronkelijke dertien kolonies, die langs de Atlantische kust ontstonden, En de oorsprongen van die kolonies waren in geen enkel geval gunstig voor de Roomse kerk.

Protestantisme

Twee factoren voornamelijk waren van het begin afaan het werk om aan het Protestantisme van de Verenigde Staten zijn eigenaardige kleur en kwaliteit te verschaffen. Ter ener zijde bracht de zeer dunne oorspronkelijke bevolking en de grote uitgestrektheid van dit land het mee, dat men gedurende drie volle eeuwen niet klaar kwam met de kolonisatie van steeds nieuwe streken en de toestanden, die met kolonisatie noodzakelijk gepaard gaan, niet radicaal te boven kwam. En ter andere zijde heerste, gedurende de periode van de stichting van de oorspronkelijke dertien kolonies, in het Protestants gedeelte van Europa het stelsel van de Staatskerk met het gevolg, dat tegelijk met de overplanting naar Amerikaanse bodem van de onderscheiden staatskerken van de koloniserende machten ook verdrukte protestantse minderheden van allerlei gading niet alleen uit Roomse maar eveneens uit protestantse landen hier een toevluchtsoord zochten en vonden. Dat men in de Verenigde Staten zoveel kerkengroepen telt, dat die kerkengroepen hoogst tolerant en vreedzaam samenleven, dat de helft van de bevolking van het Christelijk Amerika buiten de kerk leeft, en dat men voor de kerstening van het ontkerstende deel van de bevolking krachtens de traditie de toevlucht schier uitsluitend neemt tot de opwekkingsmethode, dat zijn gevolgen van genoemde twee factoren.

Toen met de stichting van Jamestown in Virginië in 1607 de Engelse kolonisatie van Amerika een aanvang nam, was het natuurlijk, dat de Engelse staatskerk zich aldaar vestigde. Wel waren de eerste geestelijken van de Puriteinse richting, zoals Whitacker, die belang stelde in de bekering van de Indianen, doch de Puriteinen behoorden toentertijd nog bij de Staatskerk. De Puriteinse invloed ging verloren, toen in 1624 de kolonie een kroondomein werd en de gouverneurs de kerkendienst van andere dan Episcopale ambtsdragers beletten. Om aan de verdrukking onder Sir William Berkeley te ontkomen, verhuisden in 1641 onderscheiden Puriteinen van de omstreken van Norfolk naar Maryland. In het jaar daarop moest Berkeley ten gevolge van de burgeroorlog, die tussen het Engelse parlement en Karel I was uitgebroken, wijken, maar in 1660 keerde hij terug, en toen werd ook de Anglicaanse kerk als landskerk hersteld. Haar bloei werd echter belemmerd door de grote uitgestrektheid van de parochies, het tekort aan bekwame geestelijken en de toenemende wrijving tussen het volk en de regering. De komst van James Blair in 1685 als commissaris, van de bisschop van Londen bracht enige beterschap, doch hij bezat geen voldoende gezag om de nodige verbeteringen door te zetten. Eerst in 1693 werd William and Mary-College gesticht met het doel vooral om in de predikanten nood te voorzien. Later poogde de geestelijkheid door de wet het volk te dwingen tot betaling van haar inkomsten, en ontevredenheid hierover werd mede aanleiding tot de onafhankelijkheidsoorlog.

Ook ten zuiden van Virginië, in de Carolinas, werd de Anglicaanse kerk van het begin, aan de heersende kerk, hetwelk echter ten gevolge van het gemengd karakter van de bevolking, die Hugenenoten, Schots-Ierse Presbyterianen, Baptisten en Kwakers bevatte, nog minder betekende dan in Virginië. Enigszins anders werd dit, toen met het begin van de achttiende eeuw de zendelingen van de Anglicaanse "Vereniging voor de Verspreiding van het Evangelie in Buitenlandse Streken" zich de geestelijke behoeften van de bevolking aannamen. Deze vereniging : was in het aanzijn gekomen als vrucht van de bemoeiingen van Thomas Bray, die in 1700 als commissaris van de bisschop van Londen Maryland bereisd had en met de noden van de kerk in Amerika bekend was. Hij bewerkte tevens de aanneming van een wet, die de Anglicaanse kerk tot staatskerk in Maryland verhief. In de noordelijke kolonies was de Anglicaanse kerk slechts schaars vertegenwoordigd en voor haar krachtigste steun aangewezen op de gunst van de soms zedelijk minder hoogstaande gouverneurs, die de bevolking een doorn in het oog waren.

Ook in deze streken werd de beste Anglicaanse arbeid door de zendelingen van genoemde vereniging verricht. Een hoopvol teken voor de toekomst van die kerk was het, dat in 1722 de beide onderwijzers van Yale College in Nieuw Engeland samen met twee congregationalistische leraars tot haar overgingen op grond van de overweging, dat presbyteriale ordinatie onvoldoende was.

De kracht van de Puriteinen lag in Nieuw Engeland. Maar de eerste volksplanting aldaar was

niet Puriteins maar separatistisch. Het waren uit Engeland gevluchte Independenten, die in 1620 Nederland verlieten om een nieuw tehuis te zoeken in Amerika en die, door stormen van hun koers gebracht, in de winter te Plymouth aan land stapten. De helft van hun klein getal stierf binnen het jaar ten gevolge van de ontberingen, die ze leden, en zelfs toen, acht jaar later, de Puriteinen hen volgden, woonden te Plymouth slechts een driehonderd mensen.

In 1628 begon hun emigratie en in tien jaren tijds hadden twintig duizend de wijk naar Amerika genomen. Ziekte onder de eersten, die aankwamen te Salem (Massachusetts) deed geneeskundige hulp vragen van Plymouth, en spoedig ontdekte men, dat men in het kerkbegrip niet zover van de separatisten verwijderd was als men gedacht had. In de verschillende nederzettingen volgde de kerkelijke organisatie onmiddellijk op de burgerlijke door vrijwillige verbondssluiting van de Godvruchtigste lieden en verkiezing van een herder en een leraar. Nieuwe leden werden niet dan na onderzoek aangaande hun geestelijke ervaring aangenomen.

In alles gelijkdenkend waren de Puriteinen niet. Een groep, die zich met Thomas Hooker te Hartford nederzette, schonk het burgerlijke stemrecht ook aan dezulken, die geen leden van de kerk waren, terwijl te New Haven onder John Davenport en Theophilus Eaton twee jaar later (1638) een andere groep zich organiseerde met strikte beperking van het stemrecht tot de leden van de kerk. Maar allen waren gesteld, op de handhaving hunner congregationalistische kerkorde. Dat bleek dadelijk aan het begin, toen een paar broeders gebruik wilden maken van het Anglicaanse gebedenboek. Zij werden met het eerste schip teruggetransporteerd naar Engeland. Toen Roger Williams zich verklaarde tegen gewetensdwang door de overheid, het horen van Anglicaanse predikers, het afnemen van een eed van goddelozen en het recht op het land op grond van schenking door de koning, werd hij uit de kolonie gebannen en werd hij de stichter van Rhode Island, waar hij voor een wijle Baptistische gevoelens propageerde.

Twee jaar later (1637) trof eenzelfde lot Anne Hutchinson die een conventikel opgericht had en de inachtneming van vastgestelde kerkelijke vormen als het werkverbond tegen geestelijke gemeenschap met God als het genadeverbond overstelde. De Kwakers verschenen in Massachusetts in 1656 en werden gedeporteerd, doch zij waren zo volhardend in het terugkeren, dat de doodstraf op hen toegepast werd. Dat Henry Dunster als president van Harvard College in 1654 moest aftreden wegens aanvaarding van het Baptistische standpunt, was een vanzelfheid; maar de overheid liet het daarbij niet, maar onderwierp Baptisten herhaaldelijk aan vervolging.

Dat in 1692 een dertigtal mensen als tovenaars ter dood werd gebracht, had vanzelf met het congregationalisme niets uitstaande maar is te verklaren uit het wijd verspreide heksengelooft en de bijzonder grote onrust van die jaren in Nieuw Engeland. Het was de tijd van de afschaffing van de kerkelijke kwalificaties voor uitoefening van het burgerlijk stemrecht. Willem III was koning van Engeland geworden, en de Engelse tolerantiewetten betreffende andere vormen van het Protestantisme dan de door 's lands wet vastgestelde, werden ook op Nieuw Engeland toegepast.

Ondertussen had het Congregationalisme van Nieuw Engeland ook ingrijpende innerlijke veranderingen ondergaan. Het geslacht, dat in Amerika opgroeide, kende niet de levendige en diepgaande religieuze ervaring, die de verdrukking door de overheid in Engeland aan hun vaders had geschonken. Hier was het de worsteling met het oerwoud en de vrees voor de Indianen, die de gedachten van de gewone man voornamelijk in beslag namen. De ervaringseis, die men stelde voor de toelating tot het Avondmaal, vonden velen voor zichzelf te hoog, en samen met het Avondmaal moesten zij de doop van hun kinderen en op de meeste plaatsen ook het burgerlijk stemrecht missen.

De kerken waren bezorgd voor haar invloed op die mensen, en de vraag; of de doop niet kon worden bediend aan hun kwam reeds ter sprake op de Synode van Cambridge in 1648. Zij werd echter terzijde gelegd, en de Synode beperkte zich tot de formulering van de congregationalistische kerkregering, die bekend staat onder de naam van Cambridge-Platform, en de approbatie van de pas uitgekomen Westminsterse Confessie, wat het wezen van haar leerstellige verklaringen betreft. De Synode van 1662 erkende het recht van zulke ouders, mits instemmende met de leer van de kerk en onbesproken in de wandel alsook zich onderwerpende aan de tucht van de kerk, op de doop voor hun kinderen. Het publiek debat

over de kwestie kon de Synode echter niet tot een einde brengen. In 1679 vergaderde de Synode, die bekend staat als de reformerende, geboren uit de geestelijke nood van de kerken, doch behalve dat zij met enkele verdere revisies de Savoy revisie van de Westminsterse Confessie aannam, ging zij niet van het standpunt van haar voorgangers af. Terwijl langzamerhand enigszins nauwer aaneensluiting van de kerken, vooral in Connecticut, verkregen werd door de invoering van predikantenassociaties met beperkt gezag, won, wat de doopspraktijk betreft, het zogenaamde Half-way Covenant stelsel, zoals boven geschetst, al meer veld. Zelfs vond onder de leiding van ds. Solomon Stoddard van Northampton (Mass.) de idee ingang, dat ook het avondmaal zelf een tot bekering dienend genademiddel is en derhalve aan mensen zonder geestelijke ervaring, zonder bewuste wedergeboorte, niet geweigerd behoort te worden.

Een eeuw na de stichting van Nieuw Engeland was het geestelijk peil zeer gedaald en de toestand alleszins zorgwekkend.

NEDERLANDERS. FRANSEN. SCHIOTTEN

Ondertussen was aan de mond van de rivier de Hudson de Gereformeerde kerk van Nederland tot openbaring gekomen, Met de overkomst van een paar ziekentrousters, in 1626, begonnen de eerste blijken van kerkelijk leven zich in de kolonie van de Westindische Compagnie te vertonen, en twee jaar later organiseerde ds. Jonas Michaelius de inwoners van Nieuw-Amsterdam tot een kerk. In 1633 werd hij opgevolgd door ds. Everhardus Bogardus, onder wiens bediening eerst een houten en daarna een stenen kerkgebouw verrees. Intussen voerde de Compagnie het patroonsstelsel in om de immigratie te bevorderen, daar noch armoede noch vervolging Nederlanders naar het nieuwe wingewest dreef. Aan zijn kolonisten bezorgde de patroon Rensselaer in de omstreken van Albany de leraar Megapolensis, die ook onder de Indianen werkte en zijn invloed gebruikte om de Jezuïet-zending Jogues uit hun handen te bevrijden. In 1647 kwam Stuyvesant als vertegenwoordiger van de Compagnie, Hij maakte een einde aan de verdraagzaamheid, tot dusver geöfend jegens de velerlei niet-Gereformeerde inwoners van de kolonie. In 1652 weigerde hij aan de Lutherse te Nieuw-Amsterdam afzonderlijke kerkstichting, en kort daarna paste hij het verbod van ongeautoriseerde prediking en godsdienst toe op de Kwakers. Een hunner klaagde met goed gevolg bij de Compagnie in Nederland, maar de Lutherse moesten wachten tot in 1664 de kolonie door Karel II aan de Nederlanders ontnomen en geschonken werd aan zijn broeder, de romaniserende toekomstige koning Jacobus II.

Godsdienstvrijheid werd de Gereformeerden gewaarborgd, doch ook aan alle andersgelovigen geschonken, en vóór het einde van de eeuw was volhardende tegenstand van de zijde van de volksvertegenwoordigers nodig om de gouverneur te verhinderen aan een nieuwe wet, die het voor elke nederzetting van omtrent veertig gezinnen verplichtend maakte een leraar te onderhouden, een uitlegging te geven, die uitsluitend aan de Anglicaanse kerk ten goede zou komen. De autoriteit van de classis Amsterdam over de kerken van New York bleef erkend. De kerken leden onder een groot tekort aan predikanten en een te taai vasthouden aan de Nederlandse taal.

Kolonisten uit Nieuw Engeland met eigen leraars van Harvard vermeerderden in de vallei van de Hudson. In 1720 arriveerde ds. Frelinghuyzen, wiens piëtistische prediking in zijn werkkring een opwekking maar ook verdeeldheid ten gevolge had.

Hoewel de stichters van Maryland, de Baltimores, tot de Roomse kerk behoorden, werd de kolonie toch overwegend protestants. De grote meerderheid van de eerste nederzetteren in 1634 was protestants, en de instructies van de eigenaar schreven de uitoefening van de Roomse eredienst zoveel mogelijk in het verborgen voor. Wel had men twee. Jezuïeten meegenomen, en wel waren dezen als de enige geestelijken in de kolonie spoedig met goed gevolg aan het werk onder de Protestantse zowel als onder de Indianen. Maar toen de protestantse regering dit vernam, stelde Lord Baltimore aan dit werk paal en perk, Officieel waren alle onderdanen van de Engelse koning welkom. Maar de Protestantse hadden geen oog op het Roomse element in de kolonie, en de burgeroorlog in Engeland gaf de controle tijdelijk aan hen. De Roomsse bleven in de minderheid. In 1669 zorgden twee priesters voor omtrent twee duizend zielen, en hoewel de werkkrachten met zes priesters vermeerderd werden in 1673, zodat men

overgaan kon tot het oprichten van een school en tot uitbreiding ten noorden en noordoosten van de kolonie, was nog in 1692 drie vierde van de bevolking protestants. De grote uitbreiding van Rome in de Verenigde Staten is van veel later datum.

De Lutherse kerk werd naar Amerika overgeplant van uit Zweden, dat onder Oxenstierna met behulp van Pieter Minuit een kolonie stichtte aan de Delaware-river op land, dat de Westindische Compagnie het hare heette. Torkillus was hun eerste leraar, in 1643 opgevolgd door Campanius, die ook onder de Indianen werkte. In 1655 namen de Nederlanders onder Stuyvesant de Zweedse kolonie in, doch vergunden de Lutherse vrijheid van godsdienstoefening. De groei van de Lutherse begon later met de immigratie uit het door de dertigjarige oorlog verwoeste Duitsland, en vele emigranten moesten jaren na hun aankomst als lijfeigenen werken om voor hun overkomst te betalen. Gevolg was, dat hun kerkelijk leven wegens geldgebrek schade leed. Eerst tegen het midden van de achttiende eeuw ontloek onder hen een meer geregeld kerkelijk leven. Zij werden vooral gevonden in Pennsylvanië, doch waren ook te New York en in Georgia vertegenwoordigd. Naar de laatstgenoemde kolonie, in 1733 gesticht, gingen vooral in 1731 verdreven Salzburgers,

Na de overgang van Nieuw Nederland in 1664 in Engelse handen werd wat nu New Jersey is, door de hertog van York overgedaan aan anderen en verdeeld in twee delen. Terwijl het noordoostelijk gedeelte een toevluchtsoord werd voor ontevreden Nieuw-Engelanders en Nederlanders, ging het zuidwestelijk deel over in het bezit van Kwakers. Hun kolonisatieproject was gebaseerd op de idee van de volksregering. Burlington werd sedert de stichting in 1677 hun middenpunt. Het was de periode, dat de Kwakers hun aanvankelijk enthousiasme regelden door de invoering van hun bekend systeem van meetings, die controle oefenen, en in 1681 was de invoering van dat systeem in West jersey voltooid. William Penn, de meest invloedrijke Kwaker, werd door connectie met deze eerst Kwakerkolonie geïnteresseerd bij kolonisatie en verkreeg van de koning van Engeland in betaling van oude schulden het uitgestrekt en rijk gebied van Pennsylvanië. Ook die kolonie werd gegrondvest op de beginselen van gewetens vrijheid en volksvertegenwoordiging.

Ten gevolge van Penns connecties met het vasteland van Europa werd Pennsylvanië haast van het begin een toevluchtsoord voor verdrukte Mennonietische gelovigen uit de Rijnstrekken, die met de Kwakers min of meer geestelijke verwantschap vertoonden. Voor de Kwakers zelf was hun sociale en oeconomische vooruitgang echter geen zuiver voordeel maar ging die gepaard met het verlies van hun propaganda ijver en hun eensgezindheid. Zij bleken te zijn wat ze zichzelf noemden, te weten een vereniging liever dan een kerk.

Frankrijks Hugenoten vonden sedert de opheffing van het edict van Nantes een toevluchtsoord ook in Amerika en stichtten kerken in het Zuiden, in Virginië, en in New-York, doch tot vorming van een eigen kerkverband schijnt het nergens te zijn gekomen. Hun kerken verbonden zich mettertijd met Gereformeerde kerken van andere oorsprong. Anders ging het met de Gereformeerden uit de Paltz, wie de oorlogen van Lodewijk XIV deden uitwijken. Velen hunner, vermeerderd met een niet gering aantal Zwitsers, vonden hun weg naar Pennsylvanië. Beginselen van kerkelijk leven maakten zich spoedig onder hen merkbaar, doch armoede onder de emigranten en in de kerken, die zij verlaten hadden, alsmede gebrek aan geordineerde en vertrouwbare predikanten lieten het niet tot rechte bloei komen tot omtrent het midden van de achttiende eeuw.

Schotse Presbyterianen, die zich in het noorden van Ierland gevestigd hadden, werden spoedig bemoeilijkt door de Anglicaanse overheid en geestelijkheid en later benadeeld door de handelspolitiek van de Engelse regering. Zo ontstond een emigratie naar Amerika, waarin de grondslagen liggen van de belangrijke groep van Presbyterianse kerkgenootschappen in de Verenigde Staten. In hun verwachting van broederlijke samenleving met de Congregationalisten van Nieuw Engeland werden de eerstaankomenden spoedig teleurgesteld, en de stroom van de immigratie werd verlegd van Boston naar New York en vooral naar Philadelphia. Vandaar verspreidden zij zich naar de nog onbewoonde, meer bergachtige streken van de kolonie en volgden dan de bergdalen naar het zuiden van het land. Hoewel in hun godsdienst bemoeilijkt in de oudere gedeelten van Virginië, werden zij in de westelijke

streken niet ongaarne geduld als een beschutting tegen het gevaar, dat van de Indianen dreigde.

De man, die hun kerkelijk leven in vaste vormen bracht, was Francis Makemie. Gewapend met verlot om te prediken, hem door het Ierse presbyterie van Laggan gegeven, kwam hij in 1683 naar Maryland, organiseerde in het volgende jaar de kerk van Snow Hill, en bereisde Maryland Virginië en de Carolinas. Hij kreeg helpers van Engeland, doch hun werk werd belemmerd door de verheffing van de Anglicaanse kerk in Maryland tot officiële kerk. Evenwel konden Makemie en zijn medewerkers in 1705 overgaan tot de oprichting van het eerste presbyterie te Philadelphia. In 1716 kon men er overgaan tot de verdeling van dit eerste presbyterie in vier en de organisatie ener Synode. Zelfs kon in 1729 een presbyterie in Nieuw Engeland opgericht worden, doch in die streken bleef deze kerk zwak en klein. In het laatstgenoemde jaar werd de ondertekening van de Westminsterse Confessie voor alle predikers verplichtend gesteld, doch deze zorg voor de zuiverheid van de leer vond weinig bijval onder die predikers, die uit Wales en Nieuw Engeland afkomstig waren. Ook waren de Presbyterianen er op gesteld, dat hun leraars een opleiding aan een Europese universiteit of aan een Amerikaans college genoten. In 1726 richtte William Tennent, die in 1718 van de Ierse staatskerk overgekomen was tot de Amerikaanse Presbyterianen, het zogenaamd Log college op te Neshaminy, in Bucks County (Pennsylvanië). Zoals het ging in alle andere gevallen, was het voorname doel van dit college te voorzien in de opleiding van predikanten.

In 1663 werd een Baptistische kerk georganiseerd in Massachusetts en in 1684 in Charleston, S.G. In Nieuw Engeland vermeerderden zij tot 23 tegen het jaar 1740, en hun vervolging had tegen het einde van de zeventiende eeuw opgehouden. Roger Williams oefende betrekkelijk weinig invloed op de Amerikaanse Baptisten, hoewel zij allen overeenstemden met zijn beginsel van scheiding van kerk en Staat. De meesten hunner waren van Europese oorsprong. Aangetrokken door de grotere godsdienstvrijheid, die in de kolonies van New York, New Jersey, Pennsylvanië en Maryland heerste, zetten zij zich vooral in die streken neer, en te Philadelphia vormden vijf Baptistische kerken in 1707 hun eerste losse vereniging, die in 1762 negenentwintig kerken telde. Tot 1742 heerste onder de Baptisten het Arminianisme, doch toen nam de vereniging in Philadelphia een beslist Calvinistische Belijdenis aan. Voortaan voerde het Calvinisme, wat de bekende vijf punten betreft, waarop de Arminianen te Dordrecht veroordeeld waren, de boventoon onder de Amerikaanse Baptisten.

In 1735 zond Zinzendorf Spangenberg met acht andere Moraviërs naar de nieuwe kolonie van Georgia. Ziekte en moeite met de overheid wegens hun weigering actief deel te nemen aan de oorlog met Spanje deed ze in 1740 verhuizen naar Pennsylvanië, waar zij hun zendingstaak onder de Duitse immigranten en de Indianen hervatten. Het jaar daarna kwam "Zinzendorf zelf en stelde pogingen in het werk om de Duitse Lutherse en Gereformeerde met de Moraviërs in één kerkverband samen te voegen. Dit mislukte echter. De Lutherse waren al jaren lang in onderhandeling met Halle om predikers te verkrijgen, en nu zond men vandaar H. M. Muehlenberg, die het binnen enkele jaren lukte, het merendeel van de Lutherse te organiseren in het Ministerium van Philadelphia. Zinzendorf moest zich tevreden stellen met de organisatie van de Moravische Broeders in Amerika, die door hun arbeid onder de Indianen, vooral onder Zeisberger, zich een naam maakten. Enkele jaren na zijn terugkeer naar Europa zond de Gereformeerde kerk van Nederland de Zwitser Michael Schlatter naar Pennsylvanië om de Duitse Gereformeerde te hulp te komen, en in 1747 reeds vergaderde hun eerste Coetus te Philadelphia. De mislukte poging van Zinzendorf om alle Duitsers in één kerk te verenigen, bespoedigde hun organisatie in drie onderscheidene groepen.

Réveil.

Edwards

In hoofdzaak bereikte de overplanting van Europese kerken met de arbeid van Zinzendorf, Muehlenberg en Schlatter haar afsluiting. Reeds begonnen de factoren op de voorgrond te treden, die aan het Amerikaans kerkelijk leven een eigen karakter zouden verlenen. Vooraan staat daarbij de diepgaande en algemene beweging, die in de Amerikaanse geschiedenis

bekend is als de Grote Opwekking. Zover zij van inheemse oorsprong was, staat in haar midden de invloedrijke persoonlijkheid van Jonathan Edwards. Deze had zijn opleiding genoten te Yale en volgde na enige oefening in de bediening zijn grootvader Stoddard op als leraar van de omtrent tweehonderd gezinnen tellende kerk te Northampton (Westelijk Massachussetts). In de loop van de bediening door Stoddard had de gemeente tussen 1669 en 1729 een vijftal opwekkingen beleefd. Onder Edwards prediking, die zich tegen het veld winnende Arminianisme richtte, kwam bij jong en oud een opmerkelijke verandering (1735). In de volgende jaren -werden onafhankelijk van elkaar soortgelijke verschijnselen waargenomen in andere plaatsen, totdat in 1740 de opwekking vrij algemeen was in Nieuw Engeland.

In dat jaar was ook in New Jersey een opwekking ontstaan onder de ernstige prediking van Gilbert Tennent, die onder de invloed gekomen was van ds. Frelinghuyzen, en die van andere zonen van zijn vader en verdere kwekelingen van het Log College, Onderwijs was George Whitefield, aangespoord door de Wesleys, van Engeland naar Georgia was gegaan en van Philadelphia uit begonnen de noordelijke kolonies al predikende door te trekken. Onder zijn invloed smolten de onderscheidene opwekkingen ineen tot een beweging, die al de kolonies omvatte. Hij en de Tennents juichten elkander toe, en ook Edwards schonk hem zijn enigszins meer gereserveerde waardering. De zedelijke invloed van de beweging was ongemeen groot, en in Nieuw Engeland alleen sloten zich uit een totale bevolking van 300.000 tussen 25.000 en 50.000 bij de kerken aan.

Het was natuurlijk, dat de opwekkingsbeweging uiteenlopende beoordeling vond. De opinies gingen vooral uiteen over de vreemd aandoende verschijnselen, waarin de stoornis in zieleleven en zenuwstelsel zich uitten. Sommigen zagen die aan als blijken van de werking van Gods Geest, terwijl anderen ze aan de invloed van de boze toeschreven. Edwards had als zijn oordeel uitgesproken, dat ten spijt van die verschijnselen de opwekking zeer wel een werk van de Heilige Geest kon zijn, maar niet allen bezaten zijn bezadigdheid. Whitefield verscherpte dit verschil van opinie door zijn ondoordachte veroordeling van allen, die het met de opwekkingsbeweging niet eens waren, als onbekeerd. Onder zijn aanhangers waren er, die hem hierin nog overtroffen. Gilbert Tennent predikte over het gevaar van onbekeerde bedienaars van het Woord, en James Davenport predikte afscheiding van de bestaande kerken, alsmede verbranding van oudere stichtelijke boeken en van juwelen en andere sieraden op zodanige wijze, dat hij voor een wijle als krankzinnig beschouwd moest worden. Bovendien stoorden de opwekkingspredikers zich vaak niet aan kerkelijke grenzen en predikten zonder uitnodiging in gemeenten van andere leraars.

Hiertegen kwam verzet, dat zich in 1744 bij de tweede tocht van Whitefield door Nieuw Engeland aan alle zijden openbaarde. De colleges van Harvard en Yale verklaarden zich tegen zijn optreden en methodes. Vele kansels waren voor hem gesloten. De voor- en tegenstanders van de opwekkingsbeweging werden respectievelijk aanhangers van het *Nieuwe en van het Oude Licht* genoemd. Maar in Nieuw Engeland bleef het, mede ten gevolge van de losse organisatie en het gemis van bindend kerkelijk gezag onder de Congregationalisten, bij een uiteengaan in partijen binnen hetzelfde kerkverband.

Anders was het spoedig onder de Presbyterianen ten zuidwesten van New York. Reeds in 1738 was het presbyterie van New Brunswick georganiseerd uitsluitend met predikanten, die van het Log College kwamen. Het gevaar, dat dreigde van een verbinding van een gebrekkige opleiding met een overmaat van enthousiasme, bewoog de meer conservatieve leiders van de Presbyterianen tot het besluit, dat de presbyteries alleen mannen, die een Nieuw-Engelands of Europees college hadden bezocht, mochten toelaten tot de bediening. Er was dus brandstof aanwezig reeds vóór de komst van Whitefield. Ontevredenheid over de uitwassen van de opwekking deden in 1741 de vlammen in lichtelaaije uitslaan. De conservatieven of mannen van de Oude Zijde weigerden aan de mannen van de Nieuwe Zijde, de zogenaamde Evangelischen, zitting in de Synode wegens hun indringen in de werkkring van anderen, hun scherpe afkeuring van wie het met hen niet hield, ;hun prediking van Sinai's donder op on-Bijbelse wijze, hun: leer, dat begenadigde personen met zekerheid over hun eigen en anderer staat, kunnen oordelen, en hun overtreding van de synodale besluiten in zake de ordening van

dienaars. Vier jaar later had de Nieuwe Zijde zich georganiseerd als de Synode van New York. De scheuring duurde echter niet lang, daar men in 1758 weer bijeenkwam. In de tussentijd hadden de Presbyterianen van de Oude Zijde geen groei gehad, terwijl die van de Nieuwe Zijde grote groei hadden genoten en vooral de jeugd hadden gewonnen. Als basis voor Hereniging werd de synodale regel betreffende de toelating, tot de bediening geschrapt en het verbod van indringing in eens anders werkkring gehandhaafd. Als een gevolg van de oppositie, welke de Nieuwe Zijde en het Log College ondervonden, waren zij van het te gehechter aan deze school geworden, en daar de beide colleges in Nieuw Engeland de opwekking niet goedkeurden, had in de tijd van de scheuring de presbyteriaanse Synode van New York de grondslagen gelegd voor de later als Princeton Universiteit wereldbekende inrichting voor hoger onderwijs. Onder invloed van de opwekking had het Log College ook langs andere banen grote beteken voor de ontwikkeling van het onderwijs in de kolonies, daar vele bekwame kwekelingen van die school vooral in nieuwe streken soortgelijke scholen in het aanzijn riepen.

Hoewel in Nieuw Engeland de verdeeldheid over de opwekking geen scheuring onder de Congregationalisten veroorzaakte, bracht ontevredenheid over de tegenstand tegen de opwekking toch velen tot afscheiding van de bestaande kerken, en de nieuwe separatistische gemeenten vervielen veelal tot het Baptisme. Ook elders groeiden de Baptisten aanmerkelijk ten gevolge van de verschuiving in de opwekking van het accent van het verbond naar de ervaring en van de Christelijke opvoeding naar de bewuste bekering. Deze verlegging van de klemtoon ondergingen alle kerken behalve de Lutherse en de Anglicaanse, zodat zij voortaan kenmerkend werd voor het Amerikaans Protestantisme.

Ook wekte de opwekking een sterk gevoel van geestelijke verwantschap tussen de meeste kerken van onderscheiden naam, deels door aan alle een gemeenschappelijke ervaring mede te delen, deels door de kansels open te doen stellen voor de rondreizende opwekkingspredikers, en deels door de persoonlijke invloed van Whitefield, die bijkans gevoelloos was voor kerkelijke onderscheidingen.

Eens deed hij, naar men verhaalt, in een preek de retorische vraag aan vader Abraham: "Wie hebt ge daar boven in de hemel? Episcopalen?"

Het antwoord was: "Neen." "Presbyterianen?" "Neen."

"Independenten?" "Neen."

"Methodisten?" "Neen, neen, neen!"

"Wie hebt ge daar dan?" "Die namen kennen we hier niet. Allen die hier zijn, zijn Christenen gelovigen in Jezus Christus mensen die overwonnen hebben door het bloed van het Lams en het woord van Zijn getuigenis."

Wat de Lutherse kerk betreft, moet niet vergeten worden, dat Muehlenberg wel een beslist kerkelijk standpunt innam, maar tevens een warm piëtistische gezindheid van Halle meebracht. En de Anglicanen beleefden een nabloei van de opwekking in Virginië onder de arbeid van Devereux Jarratt, beginnende met het jaar 1763, die echter meer de Methodisten ten goede kwam dan de Anglicanen als geheel.

Hoewel in Nieuw Engeland de kerkelijke eenheid van de Congregationalisten nog jaren lang werd bewaard, ging toch de theologische opinie van de leiders vanaf de opwekking al duidelijker uiteen in drie onderscheiden richtingen. Een groep hield vast aan de Calvinistische elementen, die het Congregationalisme van het begin in zich had bevat. Een ander deel, waartoe voornamelijk de tegenstanders van de opwekking behoorden, bewoog zich al beslist in Arminiaanse richting, mede onder invloed van Engelse schrijvers. Tegenover dit veldwinnend Arminianisme, dat voornamelijk in Boston en omstreken gevonden werd, verdedigde uit Stockbridge, waar hij, na van Northampton weggezonden te zijn, onder blanken en Indianen werkte, Jonathan Edwards het Calvinisme. Hij bracht daarin echter zelf wijzigingen aan, die zijn volgelingen daarna verder ontwikkelden. Zo ontstond de Nieuw-Engeland-school op het gebied van dogmatisch denken, die naast de soevereiniteit van God meer nadruk poogde te leggen op de ver, antwoordelijkheid van de mens.

Jonathan Edwards zelf handhaafde een zedelijke onmacht van de mens om zich tot God te keren; doch erkende daarnaast een natuurlijk vermogen zulks wel te doen. Hij voerde ter

verklaring van de erfzonde de psychologische denkwijze in, die de ziel zelf vervluchtigt tot bewustzijnstoestanden, Hij vatte de deugd op als onbaatzuchtige liefde voor het intelligente zijn en leidde daaruit zowel de eis van de liefde tot God boven alles als die van liefde tot de naaste gelijk aan de zelfliefde af; dus God en de mens samenvattende onder het algemeen begrip van Wezen.

Tot Edwards volgelingen behoorden zijn kwekelingen Bellamy, die een algemene verzoening leerde; Hopkins, die zozeer zijn stempel op de nieuwe theologie drukte, dat zij in het vervolg zijn naam droeg, en die de leer van de onbaatzuchtige liefde zó ver dreef, dat deze, om volmaakt te zijn, de bereidheid om voor eeuwig verdoemd te zijn, als Gods wijsheid dat het beste mocht achten, insloot; Edwards zoon, Jonathan Jr. die Grotius opvatting van de verzoening invoerde; alsmede Nathaniel Emmons, die in de loop van zijn lange bediening in zijn pastorie bij de honderd predikanten opleidde; Timothy Dwight en anderen. In het debat, dat zij vooral met de Arminiaansgezinden hadden te voeren, werd

het gaandeweg duidelijker, dat dezen op weg, waren naar

het Unitarisme en het Universalisme. Langzamerhand ontnam de door Edwards in het leven geroepen richting aan het oudere Calvinisme de leiding in de meer westelijke streken van Nieuw Engeland.

Verstarring

Kort na de Grote Opwekking verviel het Amerikaanse Protestantisme in een dorheid en doodsheid, waaruit het zich tot aan het einde van de eeuw niet weer verhieft. De natuurlijke reactie van de overspanning van de opwekkingsjaren werd bestendigd door de afleiding van de belangstelling naar het politiek gebied. De confessionele en koloniale rivaliteit tussen Frankrijk en Engeland werd voor een goed deel uitgevochten op Amerikaanse bodem tussen Canada en de Engelse kolonies, totdat in 1763 de Fransen hun Amerikaanse bezittingen ten oosten van de Mississippi aan Engeland moesten afstaan. Voor de Britse kolonies was daarmee de belemmering voor uitbreiding ten westen en het gevaar van Frans-Roomse overheersing verdwenen. Maar dadelijk ontstond ook de wrijving met het moederland, die binnen een tiental jaren in de onafhankelijkheidsoorlog tot de finale breuk leidde. En na de sluiting van de vrede in 1783 gingen nog zes jaar voorbij in het zoeken naar een doelmatige en effectieve organisatie van de nieuwe natie. Ondertussen werden van Frankrijk en Engeland beide het Deïsme en andere vormen van het ongeloof geïmporteerd en mede door de invloed van de legers wijd en zijd verspreid.

In de onafhankelijkheidsoorlog was de houding van de grote meerderheid van de kerken loyaal Amerikaans. Vooral de Congregationalisten en nog meer de Presbyterianen waren vol vuur voor de oorlog. Ook onder de Luthersen en Gereformeerden waren wie anders dachten, een kleine minderheid. Daar de meeste veldtochten plaats hadden op het terrein van het oude Nieuw Nederland, had de Hollandse Gereformeerde Kerk de zwaarste verliezen aan bezittingen en in de financiële draagkracht van haar leden te boeken. De Kwekers en de Broedergemeente alsmede de Mennonieten hadden wegens hun verwerping van de krijgsdienst gelijkelijk te lijden van Engelse en Amerikaanse bevelhebbers. Onder verdenking van met de vijand te heulen lagen vanzelf de leden en geestelijken van de Anglicaanse kerk, die zware verliezen leed door de vlucht van de meeste geestelijken en niet weinig leden. Als leden van de Anglicaanse kerk ontkwamen ook de predikers en leden van de Methodistenverenigingen niet aan alle verdenking. De Roomsens konden nauwelijks van voorliefde voor Engeland verdacht worden.

De politieke zelfstandigheid van het land plaatste de kerken voor nieuwe problemen. Met uitzondering van de Anglicaanse kerk in het Zuiden en de Congregationalistische kerken in Nieuw Engeland had geen kerk de positie van staatskerk voorheen ingenomen. Geen enkele kerk was sterk genoeg in ledental en invloed om nu zulk een positie voor geheel het land voor zichzelf met hoop op succes op te eisen; de oppositie van al de andere kerken alleen zou voldoende geweest zijn, om zulk een poging te verijdelen. Bovendien waren de Baptisten van hun eerste optreden af voorstanders geweest van een principiële scheiding van kerk en Staat. Dit standpunt werd nu gesteund door vele politieke leiders van het land, met name door degenen, die bekoord werden door de staatkundige theorieën van het rationalisme. Gevolg

was, dat na veel debat het beginsel van de scheiding van kerk en Staat eerst aanvaard werd door de Staat Virginië en later opgenomen werd in de grondwet van de Verenigde Staten. Allengs werd het opgenomen in al de Staatsconstituties" al duurde het nog tientallen jaren eer de Congregationalisten hun laatste voorrechten in Nieuw Engeland verloren.

Onderscheiden voor de verschillende kerken was het probleem van reorganisatie overeenkomstig de nieuwe politieke verhoudingen. Als van Amerikaanse oorsprong hadden de Congregationalistische en Baptistische kerken in deze, mede ten gevolge van haar losse organisatie, geen bijzonder probleem. Ook voor de Kwakers, Presbyterianen en Lutherse bestonden ; er geen banden met Europese kerken, die nu losgemaakt moesten worden. In 1788 was de reorganisatie van de Presbyterianen langs nationale lijnen met de nodige wijzigingen van de Westminsterse Belijdenis ten opzichte van de verhouding van kerk en Staat compleet, De Lutherse werden van 1786 af staats-gewijze georganiseerd, behalve die tot het ministerie van Pennsylvanië behoorden. en dit ministerie nam in 1781 een constitutie aan, welke in 1792 en 1796 vervangen werd door een andere, die onder de democratische invloed van de omgeving de leken vertegenwoordiging gaf op de synodale vergaderingen.

De Nederlands Gereformeerde kerk was in 1747 georganiseerd geworden in een Coetus, onder toezicht staande van de classis Amsterdam. Van die organisatie had zich later een Conferentie afgescheiden, bevattende de oppositie tegen de Opwekking en. tegen Amerikaanse opleiding tot de bediening van het Woord alsmede tegen prediking in de Engelse taal. In 1772 was het aan J. H. Livingston, in New York geboren maar opgeleid te Utrecht, gelukt de breuk te helen volgens een plan, dat de goedkeuring van de classis Amsterdam had en al de wensen van de Coetuspartij vervulde.

In 1784 namen de meerdere vergaderingen van die Kerk benamingen aan, die haar onafhankelijkheid van de classis Amsterdam en de kerk van Nederland uitdrukten, en in 1792 waren Belijdenis en kerkorde in overeenstemming gebracht met Amerikaanse toestanden. De Coetus van de Duitse Gereformeerde kerken maakte in 1789 aan de classis Amsterdam haar begeerte naar nationale organisatie bekend, hoewel vele leraren nog steeds financiële hulp uit Nederland ontvingen. Toen in 1792 daarop nog geen antwoord ingekomen was, ging men op eigen hand over tot zulk een organisatie. De Broedergemeente stond nog jarenlang onder de heerschappij van het bestuur in Duitsland en leed onder gebrek aan bekwame leraren en het vasthouden aan de Duitse taal alsmede onder de uitsluiting van de leken van de regering van de kerk. De Kwakers onderhielden wel gemeenschap met de jaarlijkse vergadering van Londen, doch dit betekende geenszins afhankelijkheid.

Roomsen, Anglicanen en Methodisten

Heel wat moeilijker waren de problemen, waarvoor de zelfstandigheid van de Verenigde Staten de Roomsen, de Anglicanen en de Methodisten plaatste. Tot het einde van de oorlog - waren de laatsten noch in Engeland noch in Amerika een afzonderlijk kerkgenootschap, maar eenvoudig verenigingen van leden van de Engelse staatskerk.

Over de bezittingen van de verenigingen had John Wesley als de stichter volstrekt eigendomsrecht en voor de bediening van de sacramenten waren de leden aangewezen op geestelijken van de Anglicaanse kerk. Methodistische verenigingen waren in de kolonies eerst sedert 1766 ontstaan, en wel te New York en in Maryland, maar hoewel Wesley's openlijke veroordeling van de vrijheidsoorlog niet te haren gunste werkte, breidden zij zich gedurende de oorlog toch sterk uit, met name in de zuidelijke kolonies. Toen nu de Anglicaanse geestelijkheid vluchtte, kwamen de Methodisten in ongelegenheid, wat de sacramentsbediening betreft.

Ternauwernood werd een beweging gekeerd, die wilde, dat de predikers op eigen gezag de sacramenten zouden gaan bedienen. In 1784 ordende Wesley, die priester was van de. Engelse staatskerk, me behulp van Coke, priester als Wesley, twee priesters (presbyters) voor Amerika en benoemde tevens Coke en Asbury, die gedurende de oorlog al in Amerika werkte, tot superintendents. Nog vóór het einde van het jaar erlangden deze mannen de erkenning van een haastig te Baltimore samengeroepen conferentie van predikers. Tevens werd besloten tot de formatie van een Methodistisch Episcopale kerk, en in het volgende jaar reeds heetten Coke en Asbury bisschoppen. Tot kerk is het Methodisme dus gegroeid op Amerikaanse

bodem.

Nog groter moeilijkheid ontmoetten de Anglicanen. Gedurende de koloniale periode hadden zij gestaan onder het kerkelijk gezag van de bisschop van Londen, doch die kon als bisschop van de Staatskerk van Engeland geen gezag meer oefenen in de Verenigde Staten. Reeds vroeger had men gepoogd bisschoppen voor Amerika te verkrijgen, doch die pogingen waren door de tegenstand van andere Amerikaanse kerken, met name van de Congregationalisten en de Presbyterianen, alsmede van staatkundige leiders van de kolonies verijdeld. Nu, na de oorlog, had de kerk in Amerika ook het merendeel van de lagere geestelijkheid en vele invloedrijke leden verloren, terwijl ten gevolge van verwaarlozing haar geestelijke toestand treurig was. Het enige voordeel, dat de onafhankelijkheid haar bracht, bestond in het wegvallen van de oude vrees voor Anglicaanse bisschoppen in Amerika. In Nieuw Engeland had de Anglicaanse kerk leden gewonnen uit degenen, die de Grote Opwekking en de opwekkingsmethoden niet bewonderden, en aldaar bezaten haar leden blijkbaar nog iets van de Independentistische geest van de Congregationalisten. Zij verkozen Seabury tot bisschop en zonden hem naar Engeland om de bisschoppelijke wijding te zoeken, terwijl de Anglicanen in de overige staten nog aan het delibereren waren over de procedure, die men zou hebben te volgen. De bisschoppen waren zo kort na de oorlog niet genegen een Nieuw-Engelander tot bisschop te wijden, en Seabury moest zich zijn wijding halen van het Schotse Episcopaat. Maar toen kort daarna de plannen voor een nationale organisatie gerijpt waren en White voor Pennsylvanië en Provoost voor New York naar Engeland gezonden konden worden om zich de bisschopswijding te halen, lukte hun dit. Seabury moest nog twee jaren wachten op erkenning door de andere bisschoppen, doch in 1789 nodigden zij hem uit naar hun Synode, en daar werd de continuering van de Protestants Episcopale kerk in de Verenigde Staten van Amerika voltooid. Het gebedenboek en de Belijdenis van de Anglicaanse kerk werden aan de verhoudingen in de Verenigde Staten aangepast, de diocesen omvatten elk een gehele staat, en de macht van de bisschoppen werd beperkt door aan de leken aandeel te schenken aan de regering van de kerk.

De Roomsens telden omtrent 24.000 leden, die meestal in Maryland en in Pennsylvanië woonden, en die geestelijk verzorgd werden door vier en twintig priesters, die vroeger tot de toen door de paus afgeschafte orde van de Jezuiten behoord hadden. Ook de apostolische vicaris van Londen, die in de koloniale periode het toezicht op de Roomsens in Amerika had uitgeoefend, moest nu vervangen worden. De priesters verzochten de paus John Lewis als hun superieur aan te stellen, doch in zijn plaats werd John Carroll, uit het invloedrijke geslacht van de Marylandse Carrolls, als zodanig benoemd. Dit geschiedde in 1784, en vijf jaar later stond de paus aan de priesters de keuze van een bisschop en een bisschopszetel toe. Hun keuze viel op John Carroll en op de stad Baltimore.

Zeer grote invloed op de ontwikkeling van het kerkelijk leven in Amerika had de gestadige uitbreiding naar het westen. Tot omtrent 1850 groeide het gebied van de Verenigde Staten, totdat het strand van de Stille Oceaan bereikt was. En altijd bood het Westen nieuwe bestaansmogelijkheden aan wie het in de oudere streken niet kon houden of vinden. Van het begin van de vrijheidsoorlog tot 1820 beletten de internationale verhoudingen en de oeconomische toestanden binnenslands alle noemenswaardige immigratie uit Europa, terwijl terzelfdertijd dezelfde factoren een toenemende trek van de Atlantische kuststreken over het Allegheny-gebergte naar wat toen het Westen heette, het gebied van de tegenwoordige Staten Ohio, Kentucky en Tennessee, teweegbrachten. Kentucky en Tennessee trokken vooral mensen uit Virginie en de Carolinas, terwijl New York en Nieuw Engeland de meerderheid van de bevolking van Ohio en aangrenzende streken leverden. Met deze uitbreiding van de bevolking ging een uitbreiding van de kerken gepaard.

De Presbyterianen hadden geografisch de grootste kans om door die uitbreiding te winnen, maar hun arbeid werd belemmerd door hun tegenzin tegen ongeletterde predikers. Dientengevolge overvleugelden hen in de zuidelijke streken de Baptisten met hun boerenpredikers alsook de Methodisten met hun reizende predikers. Meer succes hadden zij ten noorden van de Ohio-Mer, waar ze sedert 1801 met de Congregationalisten volgens een Plan van Unie samenwerkten dat aan een gemengde bevolking in nieuwe nederzettingen de keuze

tussen het Presbyteriaans en het Congregationalistisch kerkverband Overliet, en waarvan de Presbyterianen groot voordeel trokken. Voornamelijk deze kerken waren het die zich in die jaren ten westen van de bergen uitbreidden.

In het Oosten waren de geestelijke toestanden treurig. Vooral in de colleges, die voornamelijk tot opleiding van kerkedienaars dienden, heerste het ongeloof. De invloed van die achtergrond werd natuurlijk eer versterkt dan verzwakt in het geval van wie verhuisden naar nieuwe streken, waar kerk noch kluis gevonden werd en waar dikwijls ook wie met de wet van het land op niet al te goede voet leefden een nieuw heenkomen zochten, Tegen het einde van de achttiende eeuw stond bv. Logan County (Kentucky) bekend als de haven van de deugnieten, en in een wapengevecht om orde en recht in te voeren, moesten de voorstanders hiervan het onderspit delven.

Tweede Réveil

Toen kwam de zogenaamde Tweede Opwekking.

In het Oosten was zij sedert 1792 langzaam aan het opkomen, ging zij van geen opzienbarende verschijnselen vergezeld en had zij haar wortelen meestal in getrouwe arbeid van de leraars in hun eigen gemeenten. In Nieuw Engeland hielp de bekeringsprediking van methodistische predikanten mee, terwijl daar ook van groot belang was het optreden van Timothy Dwight als president van Yale College (1795). Hij beantwoordde de vragen van de studenten, die op hun ongeloof pochten, zo grondig, dat zij de onhoudbaarheid van de rationalistische stellingen inzagen, en tevens ontwikkelde hij in een reeks preken, die over al de studiejaren van een student aan het college liepen, positief de leer van de Schrift.

In het Westen begon de herleving precies in Logan County in 1796 met de prediking van de Presbyteriaan James Mc Gready, die in 1799 steun ontving van de broeders William en John McGee, van wie de ene een Presbyteriaan en de andere een Methodist was. Vandaar werd de beweging door B. W. Stone, die van haar in de Presbyteriaanse gemeenten in het noorden van Kentucky hoorde en Logan County bezocht om de beweging uit eigen waarneming te leren kennen, overgeplant naar Bourbon County, vanwaar zij zich verspreidde in Ohio en Westelijk Pennsylvanië.

Onder de ruwe bevolking van die jonge streken, die wel kennis van de waarheid bezat, was de zedelijke en religieuze ommekeer volgens bevoegde ooggetuigen inderdaad verbazend. Hier ontstonden ook spontaan de eerste zogenaamde campmeetings, waar de mensen te paard en te wagen met hun gezinnen van heinde en ver samenkwamen om dagen aaneen het voorrecht van de prediking te genieten. Op zulke vergaderingen losten de predikers elkaar af en ging de prediking schier dag en nacht door. Predikers van verschillende Belijdenis werkten broederlijk samen. Soms was een gemeenschappelijke Avondmaalsbediening het hoogtepunt van het samenzijn. Dat op zulke manier de gemoederen in diepe ontroering gebracht werden, is niet te verwonderen, noch dat die ontroering dikwijls vreemde fysieke verschijnselen te voorschijn riep. Minder makkelijk te verstaan is het, dat die verschijnselen niet zozeer de gelovigen en bekommerden als wel de tragen, onverschilligen, openlijk vijandigen en spotters met onweerstaanbare kracht overvielen.

Met de Tweede Opwekking kan de **tweede periode van de geschiedenis van de Amerikaanse kerken**, de ontwikkeling van een eigen type van het Protestantisme, geacht worden haar afsluiting te vinden. De band aan Europese kerken en aan de regering was voorgoed losgemaakt, en in zover moesten voortaan alle Amerikaanse kerken leven van de vrijwillige godsdienstigheid en offervaardigheid van de mensen. Het oorspronkelijk overwegend Gereformeerd karakter begon zoek te raken onder richtingen, die het kerkverband of het verbond of de menselijke onmacht licht achtten. En men had nieuwe methodes gevonden, om de snel zich verspreidende bevolking voor verlies van contact met het Evangelie te bewaren. Aldus gewijzigd konden de kerken zich keren tot de worsteling met de eigenaardige problemen, die deze nieuwe natie met haar snelle groei presenteerde.

Het aanblijven van de opwekkingsmethode is gedeeltelijk te verklaren uit de voorduur van de toestanden, die de Frontieren kenmerken, waar de beschaving en de wildernis elkaar ontmoeten. De kolonisten brengen de heugenis van een meer geordend en een godsdienstig verzorgd leven mee, maar aan geregelde bediening van het Woord is in de eerste jaren niet te

denken, en de kinderen moeten het onderwijs in het Woord Gods zowel als alle ander onderwijs missen, voor zover de ouders zelf niet in staat of voornemens zijn het te geven. De komst van de eerste predikers wordt onder zulke omstandigheden als vanzelf de aanleiding tot een opwekking. Dezelfde methode werd doelmatig bevonden om vele duizenden, komende uit staatskerken in dit vrije land, waar geen wet eiste, dat men lid zou zijn van een kerk, terug te roepen uit het gevaar van ontkerstening. Inzonderheid na de opkomst van de grote steden ten gevolge van de industriële omwenteling moest zij tevens dienen om de menigte jongelieden, die het land voor de stad verlieten, met het Evangelie te bereiken. Geen wonder was het dus, dat uit de Amerikaanse kerken een reeks van vermaarde zogenaamde Evangelisten zich wijdde aan dit werk, dat voortgezet werd door Torrey, Sunday, Smith en Campbell Morgan. Ernstige schaduwzijden waren echter ook aan de opwekkingsmethoden verbonden. Uit de aard van de zaak konden de Evangelisten en de opwekkingen niet wel passen in een strikt kerkelijk kader.

Omtrent de dertiger jaren kweekte C. G. Finney de opvatting, dat de geloofsdaad, waardoor men vergeving en vernieuwing erlangt, schier uitsluitend een wilsdaad is, en voortaan legde men zich al meer toe op de organisatie van de opwekkingsvergadering langs zulke psychologische lijnen, die de wilsdaad van de geloofsovergave aan Christus vergemakkelijkten, totdat het werk van de Heilige Geest onder de invloeden van de zielkundige bewerking als bedolven raakte. In de tot de gehele natie zich richtende opwekking van 1858 was uit de prediking de ernst van de wet bovendien bijkans verdwenen. Jammer was het ook, dat men naast de opwekking de hand niet hield aan de Christelijke opvoeding van de jeugd, zodat tegen het midden van de eeuw Horace Bushnells nadruk op de betekenis daarvan als een afwijking van het standpunt van de vaders kon aandoen. En een euvel moet, ook de toevloed van belijdende kerkleden naar de gezonde Evangelieprediking van Moody genoemd worden, die zo groot was, dat zij de toeloop van de onkerkelijken niet alleen overvleugelde, maar zelfs belemmerde.

Een schaduwzijde van de onbeperkte godsdienstvrijheid was de onbelemmerde toename van kerkgenootschappen. In 1785 nam de oudste bisschoppelijke kerk in Nieuw Engeland, de Kings Chapel te Boston, onder leiding van James Freeman de leer van de Unitariërs aan, en in 1805 werd de benoeming van de Unitariër Henry Ware tot theologisch professor in Harvard aanleiding tot een scheuring in de Congregationalistische kerken, waarin het feit tot belichaming kwam, dat binnen de omtrek van vijfendertig mijlen van Boston schier alles wat naam had, Unitarisch dacht. In 1779 stichtte John Murray een universalistische kerk te Gloucester (Mass.) en in 1785 leidde Elhanan Winchester honderd leden uit zijn Baptistische gemeente te Philadelphia over tot soortgelijk standpunt, en negen jaar later hadden de universalisten hun eigen organisatie en Belijdenis. Asburys bisschoppelijk regiment verwekte tegenspraak onder de Methodisten, en in 1792 scheidden zich enkele duizenden onder leiding van James O'Kelly als republikeinse Methodisten af, gevolgd in 1830 door de talrijker Methodistische Protestanten, die de verkiezing van presiderende ouderlingen en de toelating van leken tot de kerkelijke conferenties eisten.

Omtrent het jaar 1800 ontstonden twee methodistische groepen onder de Duitsers. De Verenigde Broeders in Christus waren de vrucht van de samenwerkingten spijt van de Duitse Gereformeerde Kerk tussen P. W. Otterbein en de Mennoniet Martin Boehm in een pogen om verwaarloosde Duitsers naar Wesleyaanse methode te bewerken, terwijl de Evangelische Associatie als organisatie van Duitse Methodisten in het aanzijn kwam ten gevolge van de weigering van de grote Methodistische kerk om zich van de Duitse taal te be dienen. Ook de Tweede Opwekking had scheuringen ten gevolge. De Cumberland Presbyterianen scheidden zich van de grote Presbyteriaanse kerk af (tussen 1805 en 1810), omdat de Kentucky Synode hen wilde behandelen wegens hun ordinering van predikanten, die aan de opleidingsvereisten niet voldeden. Hun verzwakking van het Calvinisme en hun gebruikmaken van de campmeetings en van reizende predikers deed hen snel groeien.

Een andere afscheiding van de Presbyterianen ontstond ten gevolge van de toepassing van de tucht op B. W. Stone en vier andere leraars, die allen de predestinatieleer hadden laten varen. Geschorst in hun bediening, organiseerden zij niet nog anderen het Springfield presbyterie

(1803). Zij kwamen echter na een jaar tot de ontdekking, dat zij op weg waren een nieuw kerkgenootschap aan de reeds bestaande toe te voegen. Daar het hun juist te doen was om aan de verdeeldheid van de Christenen te ontkomen, ontbonden zij nu hun presbyterie en namen de onsektarisch klinkende naam van Christelijke kerk aan. Deze beweging, die bekend werd onder de naam van die van het Nieuwe Licht, ging spoedig over tot de verwerping van de kinderdoop en de invoering van de onderdompeling, als een gevolg waarvan vele Baptisten zich met hen verenigden.

Kort daarna verwekten Thomas en Alexander Campbell, vader en zoon, die de Schotse antiburgher kerk, waaruit zij afkomstig waren, en de Associate Presbyteriaanse voortzetting van haar veel te nauw vonden, een soortgelijke beweging om alle Christenen op de basis van de Heilige Schrift zelf te verenigen. Ook zij en hun volgelingen aanvaardden spoedig het Baptistisch standpunt totdat hun agitatie tegen alle menselijke nieuwigheden als zondagscholen en zendingsverenigingen, tot scheiding van de Baptisten leidde. Zij noemden zich nu Discipelen en begonnen sedert 1832 samen te smelten met de "Christelijke kerk".

Zo leidden pogingen om aan de kerkelijke verdeeldheid te ontkomen tot vermeerdering van die verdeeldheid. Dat het beslist Calvinisme van de Presbyterianen en het beslist Arminianisme van de Methodisten haast gelijkelijk door deze splitsingen werden bezocht, toont aan, dat het standpunt in mindere mate dan de stevige organisatie van beide kerken aanleiding gaf tot scheuring.

Zending onder Indianen en Negers

Reeds in de koloniale periode en schier van het begin af zagen de Amerikaanse kerken zich geplaatst voor de drievoudige zendingstaak, de Indianen, de geïmporteerde negerslaven en de onkerkelijke blanken met het Evangelie te bereiken. Onder de Indianen van Nieuw Engeland werkte op zeer degelijke en vruchtbare wijze sedert het midden van de zeventiende eeuw de leraar John Eliot op het vasteland. Zijn bekeerlingen werden vergaderd in afzonderlijke dorpjes. Maar toen tegen het einde van de eeuw de zogenaamde oorlog van koning Philip, leider van de Indianen, woedde, ontving Eliots werk een knak.

Op de eilanden werkten de Mayhews, en hun werk bleef van de oorlog verschoond. Later hervatten op het vasteland Edwards te Stockbridge, Brainerd en anderen de arbeid. De zwarten leverden een geheel ander probleem op. De slavernij was van tweeërlei aard. In het Noorden loonde het niet andere dan huisslaven te houden, maar in het Zuiden maakte de slavenarbeid het plantagestelsel mogelijk en vond de slavernij grote uitbreiding. De Evangelisatiearbeid onder de slaven was vanzelf afhankelijk van de genegenheid van de eigenaars en was in Christelijke gezinnen vanzelfsprekend met name ten opzichte van huisslaven. Opzettelijk werk moest voornamelijk verricht worden ten bate van vrijgelatenen en werd hier en daar georganiseerd in het Noorden, waar de slavernij al vroeg een einde vond. De opwekkingen golden inzonderheid de blanken.

Omtrent de tijd van de Tweede Opwekking ontstonden organisaties voor de Indianenzending beide plaatselijk, en dan vaak van interkerkelijke aard en ook voor een gehele kerkengroep. Ook begonnen zendingstijdschriften te verschijnen onder de invloed van de ontlouking van de zendingsijver in Engeland. In 1810 verzocht een aantal studenten van het pas geopende seminarie te Andover (Mass.) de Algemene Associatie van de Congregationalisten van die staat, uitgezonden te worden naar heidenlanden. Dadelijk werd toen de American Board of Commissioners [or Foreign Missions georganiseerd en in 1812 werden vijf jonge mannen naar Indië uitgezonden. Na enkele jaren kregen benevens Congregationálisten ook vertegenwoordigers van de Presbyterianen en de Hollandse Gereformeerden zitting in het bestuur, doch mettertijd ging bijna elke kerkengroep over tot het oprichten van haar eigen organisatie voor buitenlandse zending.

Eigenaardig was de aanleiding tot de nationale organisatie, van de Baptisten voor dit doel. Van de vijf mannen, door de Congregationalisten uitgezonden, gingen twee, Judson en Rice, op hun zeetocht naar Indië over tot het Baptisme, en vandaar keerde Rice toen terug om de steun van de Baptisten te zoeken, terwijl Judson naar Burma ging als zendeling.

Onder de Baptisten in het Westen ontwikkelde zich tegenstand tegen de organisatie voor de zending, die op scheve opvattingen van de uitverkiezing steunde, maar die als motief had de

vrees voor centralisatie.

Andover Seminarie was gesticht als het eerste Protestants seminarie, toen Harvard aan de Unitariërs verloren ging. Maar nu stichtten op de rij af al de voornaamste Kerken opleidingsscholen voor haar predikanten: de Presbyterianen in 1812 te Princeton (N. J.), in 1815 de Lutherse te Hartwick (N. Y.), de Baptisten Hamilton seminarie in New York, totdat tegen de tijd van de burgeroorlog het aantal seminaries tot vijftig gegroeid was.

Van Andover ging S. J. Mills, wiens enthousiasme voor de zending de stoot tot het begin van de buitenlandse zending gegeven had, op een verkenningstocht naar de westelijke delen van het lands, vanwaar hij een hartroerend bericht over gebrek aan geestelijke verzorging en zelfs aan Bijbels terugbracht.

Dat werd aanleiding tot de samenvoeging van, allerlei reeds bestaande, meer plaatselijke Bijbelgenootschappen tot het Amerikaans Bijbelgenootschap. Dit genootschap werd opgericht in 1816, en in 1825 volgde het Amerikaans Tractaatgenootschap.

In 1816 deed de Zondagsschool haar intrede, en in 1824 begon men stappen te doen, die leidden tot de oprichting van de Amerikaanse Zondagsschoolunie.

De Indianenzending had inzonderheid een vruchtbaar arbeidsveld onder de Cherokeees in Georgia, totdat de Staat met toelating van de unie de inboorlingenstam zijn hem toegezegde landen ontnam. Het protest, dat van christelijke zijde tegen deze ontrouwe handelwijze opgeheven werd, mocht niet baten, hoewel vroeger, naar aanleiding van het tweegevecht tussen Alexander Hamilton en Aaron Burr, het Christelijk protest tegen het duelleren dit misbruik zeer ingeperkt had. Ook tegen het misbruik van sterke drank aan huis hadden de Christenleiders met goed gevolg hun stem verheven, doch nu ontstond de beruchte Amerikaanse saloon, die lange jaren, eerst door de zogenaamde Washingtonse beweging met het getuigenis van bekeerde dronkaards, daarna door de Matigheidsvereniging met haar schriftelijke beloften en eindelijk op politiek gebied door de Prohibitiepartij vruchteloos bestreden werd. Voor de kennis van het typisch Amerikaans sociaal Evangelie in zijn wortelen zijn deze en dergelijke ondernemingen van de Christenen en van de kerken ter verbetering van de publieke zeden waardevol.

Anglicanen en Roomsers

Omtrent het jaar 1812 begon eindelijk ook de Protestantse *Episcopale kerk* nieuw leven te tonen. Het stigma van onpatriottische gezindheid verloor zij ten gevolge van haar houding in de oorlog met Engeland, die van 1812 tot 1814 duurde, en tevens verkreeg zij in de Evangelische bisschop Griswold in Nieuw Engeland, de hoogkerkelijke bisschop Hobart in New York, de echte zendeling-bisschop Chase voor de nieuwe Westerse delen van het land en de Evangelische, bisschop Moore in Virginie, nieuwe en krachtige leiders. Inzonderheid de hoogkerkelijke partij van Hobart groeide sterk aan. Haar stelsel van ambtelijke verzekering van genade en sacramentele mededeling van gerade was aantrekkelijk voor dezulken, die geen vrede namen met de nauwkeurige inquisitie's van de ervarings- en opwekkingsmannen naar de geheimen van het persoonlijk geestelijk leven. Ook werd het door de sedert 1833 in Oxford (Engeland) opkomende gelijkgezinde, beweging gesteund, zodat de Evangelische partij zich genoodzaakt zag tot verweer. Maar de dreigende scheuring werd afgewend en kwam eerst in 1873, toen de Gereformeerde Episcopalen als een kleine groep zich afscheidden.

De Roomse kerk had het lang moeilijk met de aanpassing aan het Amerikaans temperament en het Amerikaans publiek. De leken poogden herhaaldelijk de met hun gaven verworven kerkelijke eigendommen in echt democratische geest gelijk hun protestantse burens in eigen controle te houden. Trusteeïsme noemde men dit pogen, dat de bisschoppen wisten te verijdelen door hun gezag over de priesters. Herhaaldelijk brak het conflict uit, en op onderscheiden plaatsen, zoals te New York, Philadelphia en Buffalo.

Soms moest het interdict toegepast worden, doch altijd won de geestelijkheid het. Wat de publieke opinie tegen Rome innam, was, naast de opwarming van oude vervolgingsverhalen, Romes soms zelfzuchtig gebruikte politieke invloed, gepaard met lasterpraatjes betreffende het kloosterleven. De anti-Roomse beweging bracht het zelfs tot politieke reformorganisaties, waarvan een in Philadelphia in 1844 de gewelddadige tegenstand van een Ierse menigte ontmoette. Toen omtrent die tijd de Ierse immigratie zeer aanwies, gevolgd en versterkt door

immigratie uit het zuiden van Duitsland en van Europa, was er jaren lang een niet ongegronde vrees voor een mogelijke romanisering van de natie, die een krachtige spoorslag gaf aan de bevordering van het binnenlands zendingswerk onder de kolonisten van het verderaf gelegen nieuwe Westen.

Luthersen

Sedert 1826 was S. S. Schmucker de leider van de Amenkaniserende partij in de Lutherse kerk, die de Lutherse confessionele geschriften niet strikt verklaard wenste te zien, maar liever het Evangelisme van de opwekkingsbewegingen als normatief zag aanvaard. Maar na 1830 versterkte de toenemende immigratie uit Duitsland zozeer het conservatieve element, dat Schmucker geen kans had met zijn inzichten door te dringen. Tot die immigratie behoorden ook de om hun orthodoxie verdrukte Sekzers, die de Missouri-Synode organiseerden in 1846, een jaar voor de nederzetting van de Nederlandse Afscheidenen te Holland (Mich.) en Pella (Ia), en gelijktijdig met de komst van om hun geloof verdrukte Gereformeerden uit Lippe naar de omstreken van Sheboygan (Wis.). De Gereformeerden verenigden zich met de reeds bestaande Gereformeerde kerken, doch na een tiental jaren traden van de Afscheidenen sommigen terug van de vereniging en vormden de Christelijke Gereformeerde kerk, zoals zij nu heet.

In deze jaren van kerkelijke onrust, twist en scheiding, die de dertiger en veertiger jaren omvatten, hadden zelfs de Unitariërs een schisma, daar de vermaarde schrijver Ralph Waldo Emerson het Avondmaal wilde afgeschaft zien en daardoor de tegenspraak uitlokte van de meer conservatieve Unitariërs. Ook de Presbyteriaanse kerk beleefde in deze jaren een zeer belangrijk schisma. Door het Plan van Unie waren sedert 1801 zoveel Congregationalisten tot de Presbyteriaanse kerk overgegaan, dat het oude Schotse element bezorgd werd voor de toekomst en zuiverheid van het Presbyterianisme. Reden was er inderdaad voor zodanige bezorgdheid, daar de Congregationalisten hun kerkrechtelijke begrippen, hun confessionele ongebondenheid, hun neiging tot interdenominationaal samenwerken, en hun Hopkinsianisme geenszins loslieten bij hun overgang tot de Presbyteriaanse kerk. De partijen, die zich vormden, heetten Oude en Nieuwe School Presbyterianen. In de Assembly (Generale Synode) van 1837 bad de conservatieve partij van de Oude school het overwicht, en de tegenpartij werd kortweg buiten de kerk gezet. Zij organiseerde zich nog in hetzelfde jaar en deed in 1838 een vergeefse poging, haar recht op een plaats in de kerk te handhaven. Na hun afzonderlijke kerkorganisatie groeiden zij, totdat zelfs vier negende deel van de Presbyterianen in de Nieuwe school Presbyteriaanse kerk verenigd was.

Ook de Duitse Gereformeerden werden in deze jaren verontrust door de zogenaamde nieuwigheden van de Mercersburg theologie. Aan, het seminarie te Mercersburg waren sedert 1840 resp. 1844 verbonden de professoren Nevin en Schaff, mannen van erkend wetenschappelijke degelijkheid, Hun pogingen tot verbetering van de liturgie waren uit praktisch oogpunt niet al te doelmatig. Hun Christo-centrische theologie verwekte kritiek. Dat de Duitse Gereformeerde kerk een herinnering behoefde aan de Calvinistische opvatting van de sacramenten als meer dan tekenen, als ook zegelen, toont, hoezeer zij onder Amerikaanse invloed veranderd was.

Adventisme

Het Adventisme kwam in deze jaren op ten gevolge van de propaganda van William Miller, een ongeletterde boer.

in Nieuw Engeland, die uit Daniël en de Openbaring de wederkomst van Christus berekende voor het jaar 1843. Zijn rekening bleek foutief te zijn, maar het Adventisme bleef voortbestaan, niet alleen in onderscheiden kerkelijke organisaties met grote propagandistische ijver, maar meer nog als een opinie verspreid in bijna alle protestantse kerken. Het Mormonisme en Spiritisme, alsmede onderscheidene communistische sekten, die het huwelijksleven verwierpen of verwrongen, kunnen niet anders dan als uitwassen vermeld worden in een geschiedenis van Christelijke kerken. Dat zij in Amerika gevonden worden, toont al i de verregaande verdraagzaamheid maar ook de verregaande lichtgelovigheid en onkunde, die in Amerika aangetroffen wordt. De Spiritisten en Mormonen maakten sterke

propaganda; de communistische groepen deden dit niet. Ook was hun afwijking van het Christendom in enkele gevallen minder groot.

Slaven

Met de invoer van de negers uit Afrika als slaven waren onderscheiden problemen ontstaan. Van de kwesties van de slavenhandel, het slavenhouden, de rasvermenging en de slaven Evangelisatie lag rechtstreeks alleen de laatste op het terrein van de kerk. Gedurende de koloniale periode nam slechts de Anglicaanse kerk door haar "Vereniging ter Verspreiding van het Evangelie in het Buitenland" de slaven Evangelisatie stelselmatig ter hand, al waren vele anderen individueel en sporadisch er in werkzaam.

Eerst later begonnen ook andere kerken de arbeid. Het werk was geenszins vruchteloos, zodat de Baptisten en de Methodisten aan het einde van de achttiende eeuw samen omtrent 30.000 negers als Avondmaalsgangers geboekt hadden, ongeveer gelijkelijk over de twee kerken verdeeld. In vergelijking met de Indianenzending kan dit zelfs zeer grote vruchtbaarheid heten, doch het moet niet worden vergeten, dat de Indianen vrij waren, hun eigen organisatie bezaten samenhangende met hun tradities, en de zending onder hen telkens weer door de oorlogen met de blanken, werd verstoord. Hoewel de Anglicanen baanbrekers waren in de Evangelisatie van de negers, waren zij het niet in de pogingen om aan de slavernij een einde te maken, en waarschijnlijk houden beide feiten verband met de positie van de Anglicaanse kerk als kerk van de heersende klasse in het Zuiden.

Congregationalisten, Presbyterianen, Methodisten, Baptisten en Kwakers echter verhieven al vroeg hun stem tegen het stelsel. De Kwakers verboden hun leden op de duur slaven te houden, doch tegen de vrijlating van slaven vaardigde men toen in het Zuiden wetten uit, zodat sommige Kwakers verkozen uit het Zuiden naar het Westen te verhuizen. Aan de beweging, die het op de afschaffing van de slavernij gezet had" verleende de prediking van de zogenaamde mensenrechten in de periode van de vrijmaking van de Kolonies grote steun. Tot 1830 waren alle Christenen en alle staatsleiders het eens in de veroordeling van de slavernij, doch de actie leidde tot geen verandering in de toestand.

Intussen werden machines uitgevonden om het katoen van de zaden te reinigen; in Amerika en in Engeland, om te spinnen, en daardoor werden de gebruiksmogelijkheden voor het katoen ontzaglijk vermeerderd. Toen de prijzen op de katoenmarkt rezen, rezen ook de prijzen op de slavenmarkt. En in het Zuiden van het land werd nu eerst recht de slavernij een van de steunpilaren, waarop de gehele oeconomische orde rustte. In haar beoordeling ging men nu uiteen. In Nieuw Engeland trad William Lloyd Garrison op als leider van een groep, die in het blad "The Liberator" op extreme wijze voor afschaffing van de slavernij ijverde en die haar invloed snel over de meer westelijke staten uitbreidde. In het Zuiden begon men nu beducht te worden voor het voortbestaan van de financieel zo waardevolle inrichting en spoedig wisten daar zelfs Christenleiders het slavenstelsel als door Gods Woord gewettigd te verdedigen, zoals bv. de Presbyteriaanse leraar James Smylie in Mississippi en de Baptistenleraar dr. Furman in Zuid Carolina.

Daar de Presbyteriaanse, de Baptistische en de Methodistische kerken over het gehele land verspreid waren en extremisten in het Noorden zowel als in het Zuiden onder haar leden telden, was in korte tijd de slavernij een brandende kwestie geworden op de meerdere vergaderingen van die kerken, en de gematigde meerderheid had en deed alle moeite om de principiële verdedigers en bestrijders van het slavenstelsel bijeen te houden.

Eerst trachtten de kerken het abolitionisme te onderdrukken. In 1836 werd het door de Algemene Conferentie dPr Methodisten radicaal veroordeeld. Aan sommige kandidaten werd de toelating tot de bediening geweigerd, toen zij op de vraag, of zij abolitionisten waren, bevestigend antwoordden. Maar zulke maatregelen baatten niet. Integendeel, zij veroorzaakten afscheidingen. In 1843 organiseerden zich omtrent zesduizend Methodisten als zelfstandige kerk, zich Wesleyaanse Methodisten noemende. Ook de Nieuwe School Presbyterianen verloren leden, die zich als de Vrije Presbyteriaanse kerk organiseerden in 1847 en eerst in 1862, het jaar na het begin van de burgeroorlog, tot de moederkerk terugkeerden.

Zelfs de Baptisten, die geen eigenlijk kerkverband kenden, maar zich alleen voor bepaalde

doeleinden, zoals de zending, verenigden konden de kwestie niet buiten hun verenigingen houden. Onder hen kwam het zelfs het eerst tot een breuk.

Het Zuiden gaf aanleiding. Vandaar werd aan het centraal bestuur gevraagd slavenhouders als zendelingen uit te zenden, en toen dit geweigerd werd, omdat men niet mede schuldig wilde zijn aan de zonde, richtten de Zuidelijke Baptisten in het volgende jaar (1845) hun eigen zendingsverenigingen op. Omtrent dezelfde tijd gingen ook de Methodisten uiteen over de vraag, of een slavenhouder ambtsdrager in de kerk kon zijn.

In Georgia was bisschop J. O. Andrew door hertrouw in het bezit gekomen van enkele huisslaven. De Algemene Conferentie van 1844 oordeelde, dat hij daarmee zich de bisschoppelijke bediening onwaardig gemaakt had en suspendeerde hem, totdat hij zijn slaven van de hand gedaan zou hebben. Men maakte voorts. plannen voor een broederlijke scheiding, doch van de uitvoering daarvan kwam niets. Tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Methodisten werd de verbittering groot.

Van de twee grote Presbyteriaanse kerken had de Nieuwe School de grote meerderheid van haar leden in het Noorden. Toch werd de veroordeling van de slavernij uitgesteld tot 1857. Toen zij uitgesproken werd, scheidde zich de zuidelijke minderheid af. De Oude School daarentegen was sterk vertegenwoordigd in het Zuiden. Haar Algemene Vergadering legde alle protesten tegen de slavernij ter zijde. In 1845 verklaarde zij de slavernij voor gewettigd door de Bijbel. En in 1849 sprak zij uit, dat de kwestie van zulk een aard was, dat de vergadering ze niet in behandeling mocht nemen. Zo bewaarde men de kerkelijke eenheid, totdat de zuidelijke Staten zich van de Unie afscheurden.

Toen in 1861 de Algemene Vergadering zich voor de Unie verklaarde, verlieten de afgevaardigden uit het Zuiden hun zitplaatsen onder protest tegen deze inmenging van de kerk in de politiek. Kort daarna echter, toen de zuidelijke kerken zich zelfstandig organiseerden, legden zij hunnerzijds een verklaring af van trouw aan de Confederatie.

De Rooms en werden door de pauselijke hiërarchie bijeengehouden. De Episcopalen beleefden slechts een feitelijke scheiding gedurende de oorlogsjaren, daar de staat van oorlog het de zuidelijke bisschoppen onmogelijk maakte de algemene vergaderingen bij te wonen, die vanzelf in het Noorden, waar de meerderheid was, gehouden werden. En de congregationalisten hadden geen schisma om de eenvoudige reden, dat zij in het Zuiden geen voet gekregen hadden. De eigenlijk eer sociale dan religieuze slavenkwestie was gebleken een rots te zijn, waarop de eenheid van de Amerikaanse kerken schipbreuk leed. Na de beëindiging van de oorlog konden de vaneengescheurde broeders helaas de weg van de hereniging niet vinden.

Modernisme

De periode, beginnende met de burgeroorlog en eindigende met de wereldoorlog, kenmerkte zich door de voorbereiding en opkomst van het modernisme. Gedurende de burgeroorlog en nog vele jaren daarna openbaarden de kerken zich nog als sterk conservatief. Maar het kerkelijk en confessioneel besef was toen reeds aan het verzwakken. En de belangstelling verschoof al meer van het theologisch naar het sociaal gebied. De oorlog zelf werd uitgevochten over een sociaal vraagstuk, en de kerken in het Zuiden zo goed als in het Noorden betuigden niet slechts haar trouw aan de regeringen, onder welke zij leefden, maar bezielde de strijders met de religieuze overtuiging, dat de zaak, waarvoor men vocht, Gods goedkeuring had. Op het oorlogsterrein, in de zorg voor het welzijn van de soldaten, was er samenwerking. De veldpredikers kwamen uit verschillende kerken en hadden mannen van allerlei gading onder hun zorg.

De Bijbel- en Traktaatgenootschappen, die haar terzijde stonden, waren interkerkelijk, en ook de Christelijke commissie, die voor de niet strikt geestelijke noden van de soldaten opgericht werd, werd gesteund door alle kerken. Zelfs de opwekkingen, die hier en daar in de legers ontstonden, werkten, evenals de opwekking van 1858 gedaan had, dit gevoel van Christelijke saamhorigheid en broederschap in de hand. Minstens 100:000 Bijbels werden uit het Noorden verzonden naar de legers van het Zuiden en met graagte aangenomen.

Daar de legers van de Linie spoedig uitgestrekte streken van de Confederatie bezetten, maakten de noordelijke kerken ook gebruik van de kans haar zusterkerken, die in vele

gevallen haar leraars verloren, met prediking te bedienen. Omdat men hiervoor de toestemming van het departement van oorlog nodig had en de man aan het hoofd van het departement, Stanton, aan de onderneming het karakter van een oorlogsmaatregel gaf, was echter de uitwerking van deze broederlijke geste een van de voornaamste oorzaken, die de kerken in noordelijke en zuidelijke gescheiden hielden. De afkeuring van President Lincoln over de verdrijving van de Presbyteriaan Mc Pheeters uit zijn gemeente te St. Louis en over militaire bemoeiing met binnenkerkelijke zaken in het gemeen kon het aangerichte onheil niet weer goedmaken.

Negerkwestie

De diepe overtuiging van de zondigheid van het slavenstelsel leidde in de noordelijke kerken tot scherpe kritiek op de traagheid van de president om de slaven in de bezette streken vrij te verklaren: Hun eigenaars waren in vele gevallen in het leger of gevlucht, en voor het leiden van een zelfstandig leven waren zij niet toegerust. Reeds tegen het einde van 1861 hielp de Amerikaanse Zendingvereniging en de Vereniging voor hulp voor Bevrijden sedert het begin van 1862 de legercommando's in dit werk. Zij werden gesteund door de kerken; en straks hadden deze haar eigen kerkelijke hulpverenigingen. Deze verenigingen zetten het werk voort ook in de reconstructieperiode na afloop van de oorlog. De Presbyteriaanse, en de Congregationalistische verenigingen wierpen zich vooral op het onderwijs van de vrijgemaakten, terwijl de Methodisten een groot aantal leden wonnen. Ook de zuidelijke kerken gevoelden hun verplichting jegens de vrijgemaakten, doch argwaan alsmede het nieuwe vrijheidsgevoel deed de negers de zuidelijke kerken verlaten.

In 1866 hadden de zuidelijke Methodisten uit 207.000 zwarte leden 130.000 verloren, terwijl onder de Baptisten overeenkomstig hun Independentisme zelfstandige gemeenten, uitsluitend uit negers bestaande, vaak met medewerking van de blanken werden georganiseerd. Reeds vroeger in het Noorden opgekomen Negerkerken, met name de Afrikaanse Methodist-Episcopaalse kerk en de Afrikaanse Methodist-Episcopaalse Sionskerk, breidden zich sterk uit. Jammer was het, dat gewetenloze mannen uit het Noorden dikwijls de onkunde van de zwarten misbruikten om de religie in dienst te stellen van hun eigen onzuivere politieke doeleinden. In latere tijden, toen de negers naar het Noorden begonnen te verhuizen, herhaalde zich dit verschijnsel ook aldaar in de grote steden. Over het algemeen maakt het bewegelijk gevoel van de leden van de Negerkerken weinig onderscheid tussen het eigenlijk godsdienstige en het gezellig genot. De overgrote meerderheid van de Christennegers behoort of bij de Baptisten of bij de Methodisten.

Tot de schadelijke gevolgen van de oorlog behoorden ook het toenemend drankmisbruik, corruptie in de politiek en roekeloze concurrentie in de handel, welke alle drie op den duur reformbewegingen in het leven riepen, die in sterke mate op de hulp van de kerken leunden. Het voortbestaan van de ongewenste toestanden werd intussen bevorderd door de herleving van de grote immigratie, die door de oorlog tijdelijk gereduceerd was geweest. Tussen 1820, toen men voor het eerst van het getal immigranten aantekening hield, en 1840 togen in het geheel 750:000 vreemdelingen naar de Staten, en tussen 1840 en 1860 kwamen daar 3.250.000 bij. Tussen 1860 en 1880 bedroeg het gehele getal van de immigranten over de vijf miljoen, terwijl in de volgende twintig jaren daar nog bij de negen miljoen bijkwamen. In de eerste twintig jaren van de twintigste eeuw groeide het getal van de nieuwaankomenden zelfs aan tot 14.500.000, Tot na de burgeroorlog trok men vooral van noordwestelijk Europa naar Amerika en was de assimilatie betrekkelijk gemakkelijk, doch na 1870 begon een aangroeiende immigratie van het zuidoosten en zuiden van Europa, die omtrent 1890 de noord-Europese oude immigratie overvleugelde.

Terwijl de oude immigratie zich grotendeels over de prairiestaten verspreidde, hield inverband met hun armoede de voortgaande industrialisering van het land een groot deel van de nieuwe in de grote steden, vooral in het noordoosten van het land, vast. Natuurlijk schiep de komst van deze mensenmassa's op schier elk. terrein nieuwe problemen, ook voor de kerken, en droeg er toe bij aan de geschiedenis na de burgeroorlog haar eigen gesteldheid te verlenen.

Vele immigranten hadden reeds in het oude vaderland met de kerk gebroken. Anderen gingen hier onder de gewijzigde toestanden voor de kerk verloren. Voor protestantse kerken was het

moeilijk Roomsgezinden te winnen en dit werd de periode van de ontzaglijke uitbreiding van de Roomse kerk in de Verenigde Staten, daar de hiërarchie in Amerika met steun van Europa, inzonderheid van Lyon en Wenen, het binnenlandse zendingswerk met kracht en ijver ter hand nam.

Ook de Grieks-Orthodoxe kerk begon in Amerika voet te krijgen. Van de protestantse immigranten richtten sommigen, mede om de moeilijkheid die het verschil van taal bood, een eigen kerkverband op zoals de Scandinavische Luthersen. In enkele gevallen kwamen ook gehele kerkelijk georganiseerde groepen over, zoals het geval was met de Russische Mennonieten, die in de Dakotas kolonies stichtten. Maar het grote merendeel van de Protestanten vond aansluiting bij reeds bestaand Amerikaanse kerken, die haar zendelingen en colporteurs in groten getale onder hen deden werken, voorzover de aansluiting niet door de nieuwaankomenden gezocht de door confessionele verwantschap vergemakkelijkt werd. De Lutherse kerken vooral kregen veel toewas door de komst van godsdienstige Duitsers. Een aanzienlijk deel van de immigranten werd echter gewonnen door de eigenlijk Amerikaanse kerken, en op den duur gevoelden de Presbyterianen, de Congregationalisten, de Methodisten en de Baptisten ook iets van hun invloed. Een punt, waarop de immigranten schier als een geheel scherp verschilden van het puritanisme van de inheemse Christenen, was de beschouwing en viering van de wekelijkse rustdag. In de hand gewerkt door allerlei gewaande en werkelijke behoeften van de industriële ontwikkeling aan zondagswerk, door de opinie en de gewoonten van de onkerkelijke bevolking en door het opkomende liberalisme, won het de zogenaamde Europese sabbatsviering tenslotte zelfs in de kerken van de Puriteinse, tot niet geringe schade voor de kerken en voor het volksleven in het algemeen. Ook waren de immigranten over het algemeen ruimer dan de Amerikanen ten opzichte van het drankmisbruik, en vooral de nieuwe immigratie uit Zuiden Oost-Europa droeg bij tot een algemene daling in de publieke zeden.

Allerlei verenigingen

Veel werd in de worsteling met de zedelijke en religieuze problemen, die de immigratie en de industrialisering in het leven riepen, door de kerken overgedragen of overgelaten aan vrijwillige organisaties van Christenen voor speciale doeleinden. Typerend voor Amerika is het verregaand gebrek aan en gemis van kerkelijke controle over zulke organisaties, hoe gemakkelijk dit ook te verklaren is uit het feit, dat in zulke organisaties leden van allerlei kerken samenwerken. Sommige oudere organisaties vonden nieuwe uitbreiding. De Zondagsschool bv. werd een gewaardeerd hulpmiddel voor de binnenlandse zending en in talloze gevallen de voorloopster van gemeentelijke organisatie in nieuwe streken. De Christelijke Vereniging van jonge Mannen, in 1851 ingevoerd uit Engeland, deed veel goeds in de industriële centra's voor de daarheen stromende mannelijke jeugd, en binnen enkele jaren ontstond een soortgelijke vereniging tot hulp en leiding voor de vrouwelijke jeugd, die ver van huis werk begon te zoeken. Op echt congregationalistische wijze stichtte Francis E. Clark te Portland (Maine) in 1881 de Christian Endeavor Society met haar moeilijk te vertalen naam, als een vereniging voor de Christelijke jeugd van alle Protestantse kerken, doch haar grootte en snelle uitbreiding verwekte reactie tegen haar interdenominationalisme, die in de oprichting van kerkelijke verenigingen voor eigen jeugd uitdrukking vond. Bepaaldelijk voor de drankbestrijding werd in 1874 de Womens Christian Temperance Unio opgericht.

Onderscheidene van deze verenigingen waren vanzelf interconfessioneel, zoals de Jodenzending te Chicago; waarin de voornaamste protestantse kerken samenwerkten, maar die eerst in 1898 de schrale verklaring aflegde op het standpunt van de onfeilbaarheid van het Bijbels en van de Apostolische Geloofsbelijdenis te staan. Bewust of onbewust hadden zulke interconfessionele verenigingen een anticonfessionele invloed, en toen het liberalisme vel won, werden zij om wille van die invloed toegejuicht.

Met het oog op zekere problemen was het te verklaren, dat ook conservatieven daarin meededen. Op het gebied van binnenlandse zending leidde het verschil van Belijdenis en het daaruit voortvloeiende gemis van coördinatie in de arbeid van de onderscheiden kerken er toe, dat dikwijls op plaatsen met een bevolking van slechts enkele honderden zielen van drie tot

zes kerkjes gesticht werden, die elk tussen leven en sterven bleven hangen. De zeer ongeregelde en vaak oppervlakkige bediening, die van zulke toestanden het gevolg was, leidde in vele landelijke districten op de duur tot kerkverzuim en leegstaande gebouwen. Men oordeelde, dat de beste en enige mogelijkheid om op zulke plaatsen de Evangelieprediking in stand te houden, bestond in ineensmelting van de aanwezige kleine kerkjes, en om dit reddingsmiddel te kunnen toepassen was het nodig het kerkelijk besef in die kerkjes zowel als in de kerkorganisaties, waarvan zij deel uitmaakten, te verzwakken. Ook de omstandigheid dat de binnenlandse kerkelijke verdeeldheid niet overgebracht kon worden naar het buitenlandse zendingsveld, in China; Japan en Indië, werkte de begeerte naar kerkelijke unie of tenminste. interkerkelijke samenwerking in de hand.

Hiervoor ontstond in 1893 de Noordamerikaanse Conferentie van de Buitenlandse Zending, die ten behoeve van samenwerking voor alle protestantse zendingsverenigingen en kerkelijke zendingsbesturen in de Verenigde Staten en Canada functioneert. In 1908 begonnen zesendertig kerkelijke besturen voor binnenlandse zending samen te werken door middel van een soortgelijke Binnenlandse Zendingsraad. In het laatstgenoemde jaar maakte ook de "Bederal Council of the Churches of Christ in America" zijn debuut.

Deze Raad is in zekere zin een voortzetting van de Amerikaanse tak van de Evangelische Alliantie en beoogt de leiding en voorlichting van de kerken betreffende de toepassing van het, Evangelie op sociale, economische en politieke toestanden van het moderne leven en de vertegenwoordiging van het Amerikaans Protestantisme bij de regering in Washington. Veel confessioneelgezinden zijn niet ten onrechte schuw van medewerking in deze raden, daar heel hun opzet en doel de neigingen en bedoelingen van het liberalisme al te gemakkelijk in het gevlj komt.

Deze centralisatiebewegingen op kerkelijk gebied ontstonden gelijktijdig met of in navolging van de centralisatie op het gebied van de handel, de industrie en het vervoer. De maatschappelijke centralisatie was het vooral, die de grote samentrekking van de geldmacht in de handen van enkele mannen en hun nageslacht teweegbracht. Vele nieuwe geldbaronnen waren mild in het geven en werkzaam in het kerkelijk leven. Niet lang na de burgeroorlog gaven twee zulke mannen elk een miljoen dollars ten bate van de vrijgelatenen en een derde liet een legaat na van anderhalf miljoen ten bate van de heidenzending. Alle drie giften kwamen uit de kleine staat Connecticut binnen enkele maanden.

Nieuwe stichtingen, die tonnen goud vereisten, verzezen dank zij deze milddadigheid van de grote geldmannen, zoals de Universiteit van Chicago, die van de Rocketellers miljoenen op miljoenen ontving en andere inrichtingen, welker namen de gedachtenis van de gevers bestendigen, zoals te Baltimore de John Hopkin Universiteit en Hospitaal, de Clarke Universiteit te Worcester (Mass.), de Vanderbilt Universiteit te Nassville (Tenn.) en de Leland Stanford Universiteit in California, alsmede het Drexel Instituut te Philadelphia en het Arnour Instituut te Chicago, beide technische hogescholen, en een menigte van publieke bibliotheken. Zoals deze lijst doet zien, beperkte zich de milddadigheid van de rijken geenszins; tot strikt kerkelijke en religieuze doeleinden, hoewel deze niet vergeten werden, inzonderheid in de eerste jaren, toen bv. Daniel Drew voor de Methodisten het naar hem genoemde seminarie te Madison (New Jersey) stichtte, dat sinds zich tot Drew Universiteit heeft ontwikkeld. Maar mettertijd ging de geldstroom in al groter mate voor algemeen culturele doeleinden vloeien.

Deze ontwikkeling had langs onderscheiden wegen invloed op de kerken zelf. Ter ener zijde begon men al meer in het financiële het voorbeeld te volgen en de raad te zoeken van zakenmannen, beide wat gemeentelijke en wat kerkgenootschappelijke administratie betreft.

Ter andere zijde maakten grote giften niet weinige Colleges, die een kerkelijke oorsprong hadden, van de kerken in mindere of meerdere mate, soms geheel, onafhankelijk, hetwelk de losmaking van het onderwijs van kerkleer en de Bijbel in de hand werkte.

Ook in ander opzicht werd in deze jaren het openbaar onderwijs van zijn Christelijk karakter beroofd. De collegestichting had gedurende geslachten in de handen van de kerken gelegen, daar de opleiding tot het predikambt hoger onderwijs vereiste. Maar nu gingen de Staten al meer over tot stichting van eigen Staatsuniversiteiten. Zij namen voor dat doel in sommige gevallen reeds bestaande kerkelijke colleges gedeeltelijk of geheel over. Bovendien werd het lager onderwijs gaandeweg meer gecentraliseerd, werd de controle van het personeel en het

onderwijs al meer aan de plaatselijke besturen ontnomen en vermeerderde door die centralisatie de invloed van de ideeën van zulke leiders als Horace Mann en later, John Dewey.

Uit de aard van de zaak kon al het publiek onderwijs niet meer dan slechts in algemene zin Christelijk wezen, maar tegen het einde van de negentiende eeuw was zelfs deze algemene Christelijkheid uit het openbaar lager onderwijs aan het verdwijnen. Alleen die kerken, die, zoals Rome, de Lutherse en sommige Gereformeerden, voor een eigen schoolsysteem zorg droegen, ontkwamen aan de geestelijk zeer kwade gevolgen van deze verandering. Hoewel men op den duur hier en daar het dreigend gevaar begon in te zien, wisten de Amerikaanse Christenen het onderwijs voor de godsdienst toch niet genoegzaam op zijn juiste waarde te schatten om gemeenschappelijke en doortastende actie te ontwikkelen. Tevens kwam de opleiding al meer in handen van halfgelovigen of ongelovigen, zodat het aantal Christelijke artsen, onderwijzers en advocaten op den duur moest afnemen.

Moeilijk is het de invloed van het logewezen op de kerken te bepalen. Benevens de wereldbekende vrijmetselaars bezit Amerika een groot getal van minder invloedrijke geheime, met ede verbonden genootschappen. Zij zeilen gewoonlijk onder de vlag van sociale hulpvaardigheid aan de broederschap en houden gezellige samenkomsten met veel vertoon, terwijl hun godsdienstige bezigheden miniem zijn. Toch is hun zedelijke en religieuze invloed niet gering te achten. Wat zij aan positief godsdienstige ideeën vertegenwoordigen, is van deïstische stempel en deze inslag wordt versterkt door het open-zijn voor Christen, Jood en Mohammedaan, terwijl het lidmaatschap in zulk een broederschap reeds op zichzelf het gevoel voor het lidmaatschap bij de kerk van Christus niet kan versterken, maar wel moet verzwakken. En in Amerika is het gewoonte, dat alles wat naam heeft, bij een of andere loge moet behoren, de predikanten inclusief.

De arbeidersverenigingen, door het veldwinnend kapitalisme noodzakelijk geworden, en onder leiding van Samuel Gompers tot grote ontwikkeling gebracht, doen voor de onbemiddelde arbeidersklas als bijvoegmerk gelijksoortige dienst. Bij de arbeiders lagen de kerken vaak onder verdenking de rijken voor te trekken, totdat het optreden van de voorstanders van het sociale Evangelie in de kerken, zoals Washington Gladden, Walter Rauschenbusch en anderen, aan de verhoudingen een andere gedaante verleenden. Dat het leggen van de nadruk op de sociale zijde van het Evangelie eenzijdig was, onvervulbare verwachtingen kweekte, en de behoefte aan wederbarende genade en hartgrondige bekering tot God te zeer uit het oog verloor, staat in verband met het veldwinnen van het modernisme. Feitelijk kan het consequent modernisme niets anders dan een sociaal Evangelie overhouden.

Een nieuwe theologische richting

Omtrent het midden van de negentiende eeuw had het Amerikaans provincialisme een scheur gekregen, die binnen enkele tientallen van jaren een wijde bres werd. De mislukte revolutiepogingen van 1830 en 1848 hadden ten gevolge de uitwijking van onderscheiden intellectuele die politiek liberaal waren, naar de Verenigde Staten met hun democratische inrichtingen. Nog vóór de burgeroorlog begonnen Amerikaanse jongemannen aan Europese met name Duitse universiteiten te studeren, ook en voor in de theologie. De invloed daarvan werd spoedig in Amerikaanse kerken bespeurd, zoals blijkt uit de zogenaamde Andoverse controvers over de leer van de "continue probation", welke leer afkomstig is van I. A. Dorner, die in Duitsland leerde, dat eens mensen eeuwig lot niet finaal beslist is, totdat hij, hetzij hier of hiernamaals kennis ontvangt van de historische Christus. Dat dispuut had plaats in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw. Dat het de Congregationalistische kerk verontrustte, toont, hoe toegankelijk die kerk voor nieuwe zienswijzen was geworden onder de leiding van de Erwarden met hun steeds weer wisselende posities, en hoe weinig verweerkracht tegen invloeden van buiten zij bezat.

Veel beter was het echter ook met de noordelijke Presbyterianen niet gesteld. De Oude, en de Nieuwe School hadden zich weleer verenigd; in het Zuiden reeds in 1864, en in het Noorden in 1869. In de zuidelijke kerk bleven vanzelf de wanneer van de Oude School in de meerderheid, maar in de noordelijke kerk waren de mannen van de Nieuwe School talrijke. De basis van vereniging bepaalde wel, dat, voortaan alle de Presbyteriaanse zendings- en andere besturen

hadden te steunen, maar zweeg over de leergeschillen, die in 18 tot de splitsing bijgedragen hadden. De mannen van de Nieuwe School wilden zich natuurlijk niet onder curatele stellen van mannen van de Oude School. Bovendien hadden zij reeds in 1837 in de Auburn Declaratie allerlei leerstellige uitwassen van het Hopkinsianisme veroordeeld. Er was dus wel reden voor dit zwijgen, maar voor, de toekomst van de noordelijke Kerk bleef dit nalaten van verdere precisering van de leer bedenkelijk. In elk geval had men nog, anders dan de Congregationalisten, bindende Belijdenisschriften, en kon het dus komen tot aanklachten wegens dwaling in de leer.

Deze bleven niet uit. De gevolgen zowel als de inhoud van deze aanklachten kenmerkten de richting, in welke men begon te drijven. Sedert 1891 werden beschuldigingen vernomen tegen dr. Charles A. Briggs, professor aan het Zinion Seminarie te New York, over welke de Algemene Vergadering in 1893 uitspraak deed. Hij werd bevonden te leren, dat buiten de Bijbel om mensen tot zaligheid kunnen verlicht worden door de rede of door de kerk, dat de inspiratie de oorspronkelijke handschriften van de boeken van het Bijbels niet gevrijwaard heeft tegen dwaling wat de feiten betreft, dat de Pentateuch niet Mozes tot auteur heeft en het boek Jesaja niet van een enkele auteur afkomstig is, en dat de heiligmaking ook na de dood voortgezet wordt.

Wel werd hij schuldig bevonden en afgezet, maar het gaf te denken, dat van de 495 stemmen 116 te zijn gunst waren. Terzelfder tijd was professor Henry Preserved. Smith van het Lane Seminarie in Cincinnati in staat van beschuldiging gesteld vanwege zijn leer, dat de inspiratie de oorspronkelijke manuscripten van de Bijbelboeken niet vrijwaarde voor fouten wat het feitenmateriaal aangaat. Toen hij bij de Algemene Vergadering in hoger beroep ging tegen zijn veroordeling door het presbyterie van Cincinnati en door de Synode van Ohio, viel de beslissing te zijnen ongunste uit, doch weer waren er stemmen te zijnen gunste, in dit geval ongeveer elf procent. Op het ogenblik hadden deze dwalingen een terughoudende werking op de Kerk en een voorstel tot wijziging van de Westminsterse Confessie werd niet aangenomen, doch de revisie had plaats in 1902/3. Het was tegen dit opkomend liberalisme, dat het seminarie te Princeton zich sterk maakte op apologetisch gebied. Naast de hogere kritiek was het vooral de evolutietheorie van Darwin, die opgang maakte en onrust verwekte.

In deze jaren werd ook het aantal sekten, die zich min of meer ten onrechte met de Christelijke naam tooien, zoals: de Shakers, volgelingen van Ann Lee, die reeds in 1774 van Engeland naar Amerika kwam en zich voor een incarnatie van de Godheid uitgaf, en de volgelingen van Immanuel Swedenborg, die, georganiseerd als de Kerk van het Nieuw Jeruzalem, in 1792 hun verschijning in Amerika maakten, met twee vermeerderd, die wereld bekend zijn geworden. Mrs. Mary Baker Eddy schreef haar nieuw Evangelie onder de titel: "Wetenschap en Gezondheid", ontkennende de realiteit van de materie en als logisch gevolg, van alle lichaamskwalen en -gebreken, en maakte na haar verhuizing in 1882 naar Boston al groter opgang, voornamelijk onder de rijke vrouwen. En sedert 1874 was Charles Taze Russell aan het werk om voor zijn nieuwe openbaring van een Unitarisch adventisme met een bewondering afdwingende actie aanhangers te winnen. Straks zouden de moderne sekten snel vermeerderen en het tevens niet meer nodig vinden zich met de naam van Christus te tooien.

Van meer belang voor de kerkgeschiedenis is het, de verschijning van meer positieve reactie tegen de moderne afwijking te registreren, die ook in nieuwe kerkelijke organisaties haar belichaming vond. De Methodisten waren aanvankelijk samen met de Baptisten prat op hun naam van kerk van de armen te zijn. In de tijd dat de kerk grote giften ontving, begon dit te veranderen. Ook begon men te klagen over koude formaliteit in de godsdienst en het verdwijnen van de oude godsdienst van het harten. John Wesley had het perfectionisme in ietwat milde vorm voorgestaan. Spoedig draaide de discussie of het debat om de kwestie van persoonlijke heiligheid. De verdeeldheid schier alle methodistische kerkengroepen aan. De heilighedsmensen begonnen afzonderlijke vergaderingen te houden en aparte associaties op te richten met eigen predikers en Evangelisten. De bisschoppen en andere intellectuele leiders spraken openlijk hun afkeuring over de gehele beweging uit. De formatie van eigen kerkengroepen door de heilighedsmensen kon niet uitblijven en werd nog verder bevorderd

door het openbaar worden van het verval van de methodistische colleges en seminaries tot het liberalisme en het dalen van het traditionele revivalisme in de kerken, Onder de nieuwe heiligheidskerken is de Kerk van de Nazarener allicht het meest bekend. Zij werkt niet alleen onder de landelijke bevolking, maar ook onder de armere stadsbewoners. Dus hebben nu ook de Methodisten hun afscheiding uit verzet tegen het modernisme.

Canada

Canada, ten noorden van de Verenigde Staten liggende en aan geen ander land grenzende, was oorspronkelijk als Franse kolonie Rooms, en in 1900 telde Rome aldaar meer leden dan de twee grootste protestantse kerken gezamenlijk. Toen in 1763 de kolonie in Engels bezit kwam, breidde zich ook de Engelse staatskerk daar uit. Deze telde in 1900 dicht bij de zevenhonderd duizend zielen. De Methodisten en de Presbyterianen hadden haar echter toen overvleugeld, daar eerstgenoemden toen negenhonderd duizend telden en de laatstgenoemden slechts een zestig duizend daar beneden bleven. Er waren ongeveer driehonderd duizend Baptisten en slechts een dertig duizend Congregationalisten.

De geschiedenis van het Protestantisme aldaar wordt voor een groot deel beheerst door connecties met het moederland, Engeland, en met de genabuurde Verenigde Staten. De Congregationalisten, Methodisten en Presbyterianen hebben zich enkele tientallen jaren geleden tot één kerkgenootschap aaneengesloten. Niet allen gingen mee, met name niet alle Presbyterianen. Van hen zet een minderheid de oude traditie voort als Presbyteriaanse kerk.

GESCHIEDENIS VAN DE KERK, DEEL 8

ACHTSTE DEEL

XX. DE GEREFORMEERDE KERKEN NA DE AUFKLÄRUNG

door Dr. H. J. Honders

Restauratie, 5 Réveil, 9 Nederland, 13 Duitsland. Kohlbrugge, 17 Modernisme, 21 Strijd tegen het Modernisme, 28 Nederland in de 19e eeuw, 34 Zwitserland, 52 Frankrijk en België, 54 Duitsland, 56 Hongarije, 58 Zuid-Afrika, 61 Karakter van het gemeentelijk leven, 64 Kerklied, 66 Zending en Evangelisatie, 68. Onderwijs, 76 Individualisme. 79 Samenvatting, 81.

XXI. DE LUTHERSE KERKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

door Dr. J. C. Locher

Rationalisme, 83 Duitsland, 84 Schleiermacher, 87 Hase, 90 Hegel, 91 Verzet van de orthodoxie, 93 De Unie van 1817, 95 Strijd om de leer, 97 Albrecht Ritschl, 98 Piëtisme, 101 Denemarken, 102 Noord-Europa, 103 Oostenrijk-Hongarije. Frankrijk, 104 Nederland, 105.

XXII. VAN PIUS VII TOT PAULUS VI

door Dr. G. M. den Hartogh / Ds. P. Visser

Concordaat, 109 Verlichting, 110 Noord-Amerika, Romantiek, 112 Ultramontanisme, 115 Reactie, 116 Liberalisme, 118 Nederland, 119 Duitsland, 121 Pius IX, 122 Onbevleete ontvangenis van Maria, 125 Nederland, 126 Vaticaans Concilie, 127 Cultuurstrijd in Duitsland, 132 Sociale kwestie, 134 Pius X, 136 Benedictus XV, Pius XI, 141 Duitsland en Oost-Europa, 144 Romaanse landen, 145 Pius XII, 146 Van Johannes XXIII tot heden, 149 Rondblik, 150 Samenvatting, 153.

Restauratie

De Aufklärung had de mens ontdekt. De negentiende eeuw ging de wereld ontdekken. Zou er nog plaats over blijven voor God en voor de waarheid van Zijn Woord?

In het licht van de Aufklärung waren er allerlei natuurlijke krachten in de mens ontdekt, die de krachten van Gods bijzondere openbaring als buiten werking stelden: de rationalisten verheerlijkten de kracht van het menselijk denken, moralisten gingen uit van de hoogheid van ons zedelijk oordeel; Rousseau met zijn geestverwanten lieten zich gaarne leiden door het menselijk gevoel. Allerwegen werd de mens zich bewust van eigen krachten en eigen rechten. Dit moest wel leiden tot botsing met de bestaande (wan) toestanden. Zo zette de Franse revolutie in met de alles omkerende geest: *ni Dieu, ni maître*, geen God en geen meester. Het was een strijd van de geesten geworden, die heel ons werelddeel teisterde. Maatschappelijk en kerkelijk was alles op losse schroeven gezet. Als men de maatregelen nagaat, die in de revolutie-jaren genomen werden ook op kerkelijk gebied, dan is het te begrijpen, dat men na Napoleons val in 1815 overal vóór alles orde en rust begeerde. De schroeven werden weer aangedraaid.

Zo brak er een tijd aan van restauratie. Dit streven naar herstel van oude waarden kwam wel zeer sterk tot uiting in een verdrag, dat 26 september 1815 gesloten werd door de Czaar van Rusland (Alexander I), de keizer van Oostenrijk (Frans I) en de koning van Pruisen (Frederik Willem III), in wie men tevens de vertegenwoordigers mocht zien van drie kerken: de Oosters-orthodoxe, de Rooms-katholieke en de protestantse. Zij sloten een Heilige Alliantie, waarbij zij God tot getuige aanriepen om voortaan bij hun regeringsdaden steeds de Christelijke godsdienst als richtsnoer te volgen. Wat van de daden ook te zeggen zij, de bedoeling was goed en het voornemen oprecht. Dit restauratie-streven bleek intussen op protestants kerkelijk gebied geen herstel van oude Reformatorische waarden te betekenen. Veeleer kwam de tolerantie-idee van vóór de revolutie weer te voorschijn, waarbij de gematigdheid leidsvrouw werd. Ieder, die tegen de gematigdheid geacht werd te zondigen, werd niet zachtvaardig door krachtig optreden van de vorsten weer op het pad van het juiste midden gebracht.

De meest gangbare theologische richting van die dagen, zowel bij het Gereformeerd als het Luthers protestantisme, was het supra-naturalisme. Dit woord duidt aan, dat de aanhangers dezer theologie geen genoegen namen met enkel een natuurlijke godsdienst. Boven de natuur is er een Goddelijk wezen, dat niet alleen op natuurlijke wijze werkt in de mens en in de wereld, maar ook op bovennatuurlijke wijze. Men geloofde nog wel in, de Bijbelse wonderen. Tegenover het oppervlakkige rationalisme, dat het bijzondere in het Evangelie vervlakte tot een algemene waarheid, een algemene zedenwet of een algemeen gevoel, trachtten de supra-naturalisten de waarheid van de Bijbel als iets boven-gewoons te handhaven. Maar anderzijds bleken zij niet minder gekant te zijn tegen alle oude rechtzinnigheid. Leidslieden in ons land waren mannen als Muntinghe, Clarisse, Van der Palm, Borgei. De Godheid van Christus mocht dan nog door wonderen, bevestigd heten, doch leerstukken als de verzoening en uitverkiezing werden op de achtergrond gedrongen, zo niet vergeten. "Onbepaaldheid en halfheid," aldus een later modern theoloog, waren de kenmerken van de Godgeleerdheid dezer jaren. Ook in het buitenkerkelijk leven stelde men geen prijs meer op helden. Dat zouden maar onruststokers kunnen zijn! Het werd nu de tijd van de schutters! Zo kon men in het kerkelijk leven eveneens een degradatie waarnemen van heiligheid tot braafheid, van liefde tot verdraagzaamheid, van overgave des harten tot plichtsbetrachting. Dat er nog mensen waren, die vasthielden aan de oude Belijdenis van de kerk, wekte slechts verwondering en medelijden, hoewel men bereid was hen te dulden, als alles maar rustig bleef.

Deze gezindheid kwam jarenlang tot uiting in prediking en in kerklied, in heel het gemeentelijk leven, niet het minst ook in de organisatie van de kerken.

Wij denken aan de organisatie, die onze Vaderlandse Kerk in 1816 werd toegewezen. Na 1816 mogen niet onbelangrijke verbeteringen reeds zijn aangebracht, o.a. in 1852, toch naar ontstaan en ontwikkeling is deze nieuwe inrichting van de Hervormde kerk hier te lande strijdig te noemen met de klassieke opvatting van het Gereformeerd protestantisme. Immers zonder de kerk er in te kennen legde koning Willem I haar een besturenorganisatie met een

centraliserend karakter op. De meerdere vergaderingen als vertegenwoordigende organen van de kerk verloren haar belijdend gezag. Geheel in strijd met het presbyteriaanse kerkrecht werden de classicale vergaderingen tot slechts adviserende lichamen gedegradeerd, terwijl provinciale Synode en algemene Synode tot louter bestuurscolleges werden omgevormd. In het Algemeen Reglement werd nog wel van handhaving van de leer gesproken; men mocht zelfs in een toelichting verklaren, dat hiermede de inhoud van de formulieren van enigheid bedoeld was, toch zou de befaamde gematigdheid en verdraagzaamheid van de eeuw, niet weinig geholpen door dit besturen-apparaat trachten de bijzondere kracht van de Schriftuurlijke waarheid buiten werking te stellen.

Eenzelfde verschijnsel deed zich in Duitsland voor. Frederik Willem III werd, evenals koning Willem I in ons land, door zeer verheven idealen gedreven, toen hij een poging aanwendde om Gereformeerden en Luthers in een kerkelijk verband (Union) bijeen te brengen. Hijzelf was evenals zijn voorgangers van Gereformeerde origine, hoewel de overgrote meerderheid van Pruisen en van Duitsland Luthers was. Het derde eeuwfeest van de Kerkhervorming (1817) scheen hem de juiste gelegenheid om dit schone ideaal te verwerkelijken. Toen hij Engeland bezocht, had hij reeds kennis gemaakt met de éne nationale kerk aldaar. Door nationale maar nog meer door godsdienstige motieven gedreven, streefde hij naar een eenheid van beide protestantse kerkgroepen. Het was naar de geest van de tijd om het verschil tussen Gereformeerd en Luthers als verouderd te beschouwen. Zo vierde de koning het derde eeuwfeest van de Reformatie te Potsdam door ter gelegenheid van de vereniging van de aldaar bestaande Gereformeerde en Lutherse hof- en garnizoensgemeenten tot één Evangelisch-Christelijke gemeente mee aan te zitten aan het gemeenschappelijk gevierd Heilig Avondmaal. Op vele plaatsen volgde men dit koninklijk voorbeeld. Zo kwam in Pruisen een Evangelische Landeskirche uit Gereformeerde en Lutherse gemeenten tot stand. Toch bleek er op menige plaats nog verknochtheid aan de Belijdenis zowel bij Luthers als bij Gereformeerden. Daarom werd de unie van kerken meer een eenheid van kerkbestuur dan van Belijdenis. Men mocht in de geünieerde kerk blijven instemmen met de Heidelbergse Catechismus, zo men er prijs op stelde, doch men kon zich ook houden aan de Augsburgse Confessie (die de Gereformeerde leer veroordeelde), als men zich maar schikte onder de éne kerkelijke bestuursorganisatie en men meeding met de inrichting van de kerkdiensten (agenda), die Gereformeerden en Luthers beiden bedoelde te bevredigen.

Zo kwam er langzamerhand één Evangelische kerk in Pruisen tot stand met drieërlei gestalte: 1. een speciaal Lutherse, 2. een speciaal Gereformeerde, 3. een geheel geünieerde, waarbij de onderscheidingen waren opgeheven.

De overige landskerken, die merendeels Luthers waren, konden in de loop van de eeuw zelfstandig blijven, evenzo de Gereformeerde kerken in die vorstendommen, waar nog Calvinistische tradities leefden; in Rijnland en Westfalen, ook in Hessen, Lippe-Detmold, Elzas-Lotharingen en voorts in enkele gemeenten in overwegend Lutherse streken in Oost-Friesland, Hannover, Neder-Saksen, Bremen en elders.

Het was voor de Gereformeerde kerken veel moeilijker haar eigen karakter te bewaren, omdat enerzijds de liberale geest van de eeuw en anderzijds een fanatiek lutheranisme het hunne deden om de kostbare waarde van haar Belijdenis te doen vergeten.

In alle landen waar het Gereformeerd protestantisme ingang gevonden had, zo ook in Duits- en Frans-Zwitserland, in Frankrijk en België, in Hongarije, in Schotland en Engeland, in Amerika en Zuid-Afrika, in de koloniën van Nederland en van het Britse rijk, onderging men de reeds aangeduide geest van de eeuw; een geest van rust en orde, van gematigdheid en optimisme.

Aan verzet tegen deze geest van de eeuw heeft het intussen niet ontbroken. Reeds midden in de woelige tijden van de Franse revolutie bleken de krachten van een levend geloof nog op menige plaats werkzaam te zijn. Het Methodisme werkte nog krachtig na, hetgeen bleek uit de oprichting van zendingsgenootschappen, van Bijbelgenootschappen en traktaatgenootschappen. Weldra is dit streven nagevolgd in Amerika en zo ook in ons land en andere protestantse landen van Europa. Er waren nog hier en daar mensen, kleine kringen, die de nood van die tijden zagen als gebrek aan kennis van de enige heilsboodschap van onze God.

Réveil

Een krachtige bron van verzet tegen de geest van de eeuw ontstond in Zwitserland. Evenals in de dagen van Calvijn zou van daar uit weer een stroom van nieuw geestelijk leven weldadig op kerk en volk inwerken. Van hetgeen Calvijn geleerd en gewerkt had, was te Genève niet veel meer overgebleven. Heel Zwitserland deelde in niet mindere mate in de geestelijke dorheid, die over alle gekerstende volken gekomen was. Ook daar was men ver van het voorvaderlijk geloof afgeweken. Er waren er nog wel, die in "gemeenschappen" de zegen van de Reformatie trachtten te bewaren. De aanhangers werden merendeels onder de lagere volksklassen gevonden. Opeens kregen deze kringen meer betekenis, toen ook de hogere standen er in betrokken werden.

Zo werd mevrouw Von Krüdener te Genève (overl. 1827) voor het Evangelie gewonnen. Eerst door ijdelheid en wereldzin geleid, gaf zij zich over aan Hem, die zondaren rechtvaardigt door het geloof. Met verachting van spot reisde zij door vele landen en werd een vurig propagandiste van het dwaze van het Evangelie tegenover de wijsheid van de rationalistische betweterij. Vooral toen sinds 1816 in Genève de Schot Robert Haldane (overl. 1842) werkte, breidde de invloed zich uit op studenten en predikanten, die het op hun beurt weer zegenend uitdroegen in de omgeving, waar zij werkten. Haldane, bijgestaan door Henry Drummond, ook een Schot, vormde Bijbelkringen, die zij eerst op eigen kamer hielden, waar o.a. de brief aan de Romeinen gelezen werd, de brief, die al de eeuwen door in tijden van deformatie de kerk zo reformerend heeft beïnvloed.

Al spoedig hadden de "vrienden", zoals zij elkander noemden, meer ruimte nodig. Zo kwamen zij tot een eigen vergaderplaats: het Oratoire. Er ontstond een geestelijke ontwaking (Reveil), die door de internationale relaties van deze personen ook in andere landen tot nieuw leven riep. Vuur alleen wekt vuur, en leven alleen wekt leven. Tot deze kring te Genève behoorde o.a. J. H. Merle d'Aubigne (1794-1872), die later te Hamburg en te Brussel predikant was en in 1831 naar Genève terugkeerde als hoogleraar. Als historieschrijver van de Reformatie heeft hij weer liefde weten te wekken voor haar beginselen.

Ook Gesar (Cesar) Malan (1787-1864) behoorde tot deze kring. Hij had reeds lang zijn theologische studies voltooid en was als leraar aan de Latijnse school te Genève werkzaam. In 1816 was hij bij het lezen van Romeinen 5 plotseling tot bekering gekomen. Heel zijn leven besteedde hij voortaan blijmoedig in van het Heeren dienst. "Aan mijn hemel zijn geen wolken," sprak hij op zijn sterfbed en het gold van heel zijn geloofsleven.

De tegenstand en vervolging van mensen is hem intussen niet gespaard gebleven. In 1817 namen de Geneefse predikanten het bijna ongelofelijke besluit, dat voortaan in de prediking niet meer gesproken zou mogen worden over de vereniging van de beide naturen van Christus, over de erfzonde, over de wijze waarop de Goddelijke genade werkt en over de predestinatie. Toen Malan hierop antwoordde met zijn beroemd geworden preken over de rechtvaardiging door het geloof alleen, werden hem de kansels van Genève en van het gehele kanton verboden. Ook als leraar van de Latijnse school moest hij bedanken. Maar nu werd hij eerst recht Evangelist. In zijn tuin bouwde hij een kapel, waar volgens de tegenstanders de "huichelaars" (momiers) samen kwamen.

Meermalen doorreisde hij Engeland en Schotland, Frankrijk en Duitsland, België en Nederland. Onvermoeid getuigde hij van de vrede door het bloed van het Kruis. Zijn "liederen Sions", sinds 1828 uitgegeven, opgedragen aan de gemeente Gods, waren een geestelijke vertolking van wat er in deze kringen leefde.

Van Genève uit strekte de geestelijke opwekking zich uit over heel protestants Zwitserland, Niet in die zin als zou heel protestants Zwitserland daarvoor gewonnen zijn. Het tegendeel was maar al te waar. Het kille rationalisme bleef bij het volk en bij de autoriteiten in kerk en in staat populair; maar overal vormden zich kernen van warme godsvrucht, waarbij de bijzondere kracht van het Evangelie nog niet verouderd bleek.

Wij moeten hier ook noemen Alexander Rodolf Vinet (1797-1847), die van grote betekenis is geworden niet alleen voor de kerk in Zwitserland, doch ook voor de kerk in Frankrijk en ons land. Als theoloog en letterkundige heeft hij grote invloed uitgeoefend op hen, die met het gangbare Christendom van die tijd geen vrede konden vinden en toch op grond van /het Evangelie een ondogmatisch Christendom wilden voorstaan. Hij was meer een leerling van

Pascal dan van Calvijn. Met alle kracht verdedigde hij tegen het recht de onverdraagzaamheid van de "verdraagzame, het recht van de persoonlijkheid ook het recht van de Christelijke persoonlijkheid." Zelf een man van fijn gevoel en met een teer geweten, hechtte hij aan de innerlijke oorsprongen van de mens en het geweten zulk een betekenis, dat zijn theologie ten eerste daardoor bepaald werd. Door zijn prediking, geschriften, gedichten en persoonlijke omgang is hij velen ten zegen geweest, hen brengend tot Jezus Christus,

In Frankrijk was het met het godsdienstig en kerkelijk leven al even droevig gesteld. De geest van de Hugenoten was nagenoeg geheel geweken, Ook hier kwam het tot nieuw geestelijk leven. De man, die God daartoe gebruikte, was Adolphe Monod (1802-1856), een man van grote gaven en met een rijk geloofsleven. Hij had te Genève theologie gestudeerd en kwam tot besliste overgave aan Christus, zijn Heer, tijdens een reis in Italië in 1825. Hij stichtte nu te Napels een Evangelische gemeente, die hij tot 1827 leidde. Daarna werd hij als predikant te Lyon beroepen. Door zijn besliste prediking kwam hij in conflict met zijn kerkenraad en werd door de minister van eredienst in 1832 afgezet. Monod werkte nu in een vrije gemeente verder, en velen bleven zijn indrukwekkende prediking getrouw; ja, steeds meerderen sloten zich bij hem aan. In 1836 benoemde de regering Monod tot hoogleraar in de theologie te Montauban. Nu kon hij als docent en als prediker nog meer zijn krachten stellen in de dienst van zijn Zender. Zijn roem als kanselredenaar bracht hem in 1847 als predikant naar Parijs. Daar predikte hij tot aan zijn lijden, dat met de dood eindigde. Monod is wel de grootste kanselprediker geweest, die de Franse kerk in de negentiende eeuw gekend heeft. De eer die hij daardoor genoot, schaadde hem niet. Zijn zuiver, ootmoedig geloofsleven was de kracht van zijn prediking. Geen prediker van het Réveil heeft meer invloed uitgeoefend, dan deze grote in het koninkrijk Gods. Monod bleef in 1848, toen de Synode besloot geen bepaalde Confessie te erkennen, in de kerk, hoewel velen o.a. zijn broer Frédéric die verlieten. Mannen, die in de vrije kerk de gezindheid van het Réveil waren toegedaan, waren o.a. de edele graaf Agénor de Gasparin (1810-1871), voorvechter van het protestantisme, en Victor de Pressensé, groot voorstander van de Bijbelverspreiding en Evangelisatie onder de Rooms en diens zoon Edmond de Pressensé (1824-1891), schrijver van theologische werken.

Nederland

In Nederland hield het Réveil ten nauwste verband met de geestelijke omkering in Zwitserland en Frankrijk. Toch waren hier ook nationale oorsprongen werkzaam, die hun verpersoonlijking vonden in de ongewone figuur van Willem Bilderdijk (1756-1831). Hij kan met recht een vader van het Réveil in Nederland genoemd worden. Da Costa, zijn leerling, noemde hem "singulier in alles". Dit singuliere bestond niet alleen in zijn veelzijdige geleerdheid, die hij onder vele moeilijkheden veroverd had, maar ook in de hardnekkigheid, waarmee hij de geest van zijn tijd hekelde. Als vurig Nederlander werd hij gedwongen gedurende elf jaren (1795-1806) in het buitenland te leven. Als Calvinist onder eigen volk weergekeerd, ontmoette hij bijna overal tegenstand. Wanneer zijn woord en daad tegen allen en alles was, dan moge daarvan veel op rekening van een weinig aangenaam karakter te schrijven zijn, dat weer voor een deel uit de moeiten van het levens te verklaren is, anderzijds getuigt het van de kleinheid van de verdraagzame geesten van die tijden, die de grootheid zijner ontevredenheid niet verstonden. "Gezegend zijn de grote ontevredenen, aldus Allard Pierson, "zij zijn de honden, die in de nacht op het erf blaffen." Dan moet men bedenken, dat er onraad is. Er waren er maar weinigen, die wakker werden. De grote massa, met haar leiders, luisterde niet naar de wekstemmen tot een nieuw nationaal leven, dat alleen krachtig en zuiver zou kunnen zijn door een vernieuwd geloofsleven. Zo werden Bilderdijs gaven miskend. Maar in Leiden verzamelde hij studenten en geestverwanten om zich heen, die verder zijn gedachten uitdroegen. Bilderdijs Calvinisme droeg ook wel het stempel van zijn tijd. Met de romantici in Duitsland grondde hij de godsdienst op de werking van het gevoel, dus geheel anders dan de rationalisten, die zich in geloofszaken alleen lieten leiden door het gezond verstand. Uitgaande van de innerlijkste gevoelens in de mens verdedigde hij de waarheid van de Schriften. Merkwaardig, dat ook deze vader van het Réveil dichter was. Wij wezen al op Cesar Malan in Genève, die de liederen Sions uitgaf. Het Christelijk lied, dat al

de eeuwen door zon weldadige levensuiting is geweest van krachtig geestelijk leven en dat zon matte vertolking had gevonden in de bundel van de Evangelische gezangen in de Hervormde kerk (1807), kwam tot nieuwe bloei.

Wij denken hier ook aan Isaïc da Costa (1798 1860), door Bilderdijk tot Christus geleid. Hoe wist deze vurige Israëliet zijn vrede en vreugde, gevonden In zijn Heiland en Messias, te bezingen o.a. in:

*Mijn Redder, mijn Goël, mijn Zondevernieler,
Mijn Meester, mijn Heiland, mijn Heer en mijn God,
Mijn Onheilverwinnaar, mijn Levensbezieler!
Gezegend, geheiligd, beslist is mijn lot.*

Een jaar na Da Costa's opneming door de doop in de Christelijke gemeente bracht deze onvermoeide strijder voor Jezus Christus heel Nederland in beroering door het uitgeven van een geschrift Bezwaren tegen den geest van de eeuw (1823). In het voorwoord wees Da Costa de hoogmoedige vooroordelen van het toenmalige geslacht aan en behandelde kritisch de hoofdstukken: godsdienst, zedelijkheid, verdraagzaamheid en menselijkheid, schone kunsten, wetenschappen, constitutie, geboorte, politieke opinie, onderwijs, vrijheid en verlichting. Da Costa bleek een slagvaardig verdediger te zijn van een Christendom, dat naar zijn oude beginselen een zuurdeeg wil zijn voor heel het persoonlijke en openbare leven. De reactie was kentekenend voor de "Verlichting van die dagen. Tegenstanders noemden zijn werkje "een theologisch en politiek keukenboekje". Pamfletten en schimpschriften zagen het licht. Lasterbrieven werden aan zijn adres geschreven. Bijzondere politiebewaking van zijn huis bleek noodzakelijk.

Da Costa ging voort met geestelijke wapenen te strijden, zoals hij heel zijn leven gedaan heeft. Behalve door zijn gedichten is hij door zijn bezielende lekenprediking (Bijbellezingen) voor velen ten zegen geworden.

Ondanks smaad en tegenwerking ontstond er een kleine kring van "Christelijke vrienden", die op geregelde tijden te Amsterdam bijeenkwamen, vooral in de jaren 1845 tot 1854. Daartoe behoorde Da Costa's medeleerling van Bilderdijk, de eveneens bekeerde Israëliet dr. Capadose (1795-1870), voorts Willem de Clercq (1795.1844), de brillante improvisator, O. G. Heldring en J. L. Gregory Pierson, H. J. Koenen, J. A. Wormser, deurwaarder bij de Amsterdamse rechtbank, J. de Liefde, J. B. Schimsheimer, ook mr. J. J. L. van Van der Bruggen (1804-1863), onder de mannen van het Réveil de meest wijsgerige van aanleg. Uit liefde tot het Christelijk onderwijs stichtte hij een normaalschool op de Klokkenberg te Nijmegen; hoewel te goeder trouw werd hij de vader van. de door velen betreurde Schoolwet van 1857. Hoe week Van van de Bruggen hier af van de lijn, die door een andere man van het Réveil getrokken werd, die zon grote invloed heeft gehad op het kerkelijke en politieke leven in ons land: mr. Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876).

Groen was tot het Réveil gekomen door zijn vrouw. Tot hoge ouderdom toe is zij haar man tot een ongewone steun geweest. In het begin van hun huwelijk (1828) enige jaren te Brussel wonend, kwamen zij in aanraking met de jonge hofprediker Merle d'Aubigné, één van de mannen van het Zwitsers Réveil. De omgang met deze geestdriftige en begaafde prediker is beslissend geweest voor beider leven. Groen, die te voren als de meeste protestanten een liberaal conservatieve levenshouding huldigde, werd een positief Evangeliebelijder, die voortaan durfde te protesteren tegen de geest van de eeuw. Ongeloof en revolutie werden door hem bestreden, als de verdervende machten van de samenleving. Heel zijn leven 's winters te 's-Gravenhage en 's zomers te Wassenaar) heeft hij gegeven om de beginselen van de Reformatie weer ingang onder ons volk te doen vinden. Hij heeft het zelf niet meer beleefd, hoe uit het Réveil een volksbeweging is voortgekomen van een jongere generatie, die niet is te verklaren zonder de inspiratie van deze geestesaristocraat "Eigenaardig samengesteld verschijnsel, dat Calvinistisch Christendom, gelijk het zich in de 19e eeuw in een man als Groen belichaamde," schrijft Allard Pierson in zijn Oudere Tijdgenoten.

Als Allard Pierson deze oudere tijdgenoten, de "vrienden van de waarheid" beschrijft, zoals zij in zijn ouderlijk huis te Amsterdam samenkwamen met Groen als hun leidsman, dan acht hij zichzelf aan deze kring ontgroeid: hij vond hun theologie zonderling en hun mirakelgeloof

niet in overeenstemming met de toen opkomende kennis van de natuur. Wetenschap, wijsbegeerte en kunst waren de leidsvrouwen geworden van deze uitzonderlijke geest, die zichzelf aanduidde als een martelaar van het rusteloze onderzoek van de nieuwe wetenschap. Het blijft intussen het beste bewijs van de geestes-adel van deze toenmalige "moderne" mens, dat hij niet gelijk vele bewonderaars van het nieuwe licht hooghartig op de "bekrompenheid" dezer orthodox-gelovigen neerzag. Als "enfant terrible" in eigen kring zag hij ook de bekrompenheid bij de aanhangers van het nieuwe en ontzag zich niet die op meesterlijke wijze te hekelen. Het olijven de schoonste bladzijden uit het zo even genoemde boek van Pierson, als hij, aan de kring van Réveil-vrienden terugdenkend, schrijft: "Voor mij, ik wens geen andere geslachtsboom dan bespote vromen."

Hun echte vroomheid in het versmaden van succes, in het zoeken van het koninkrijk Gods, dat niet van deze wereld is, beschrijvend, gaat hij voort: "Daarom gedenk ik U met dankbare ontroering, vrienden mijner ouders, harten van goud, kinderen van het Vaderhuis". Het waren mannen en vrouwen van één boek, zoals Pierson het noemde: de Bijbel was hun levensboek. Door de geringschatting voor de kerkleer bij velen van hen (niet bij Groen van Prinsterer) was het Réveil enerzijds gekeerd tegen een dogmatisch orthodoxisme, maar overigens was het, zich vasthoudend aan de traditionele waarden uit de Heilige Schrift, vooral gericht tegen het optimisme van de eeuw. Hun zwakheid moge gelegen zijn in gemis aan kritisch-theologisch denken, hun kracht lag in het belijden en beleven van het "de mens niets; Christus alles". Zonde en genade waren voor hen grootheden, die niet alleen als leerstukken uitwendig verstandelijk werden gepropageerd; doch zij leefden daaruit.

Zo is hun mijding van natuur en wetenschap, hun afzondering van bepaalde "wereldse" genoegens te verklaren, maar ook hun liefde tot Christus. Zij zijn daardoor verwant met die mystieken, die onder de Hernhutters en ook wel onder Rooms katholieken worden gevonden (zij 't ook onder andere voorstellingen en gestalten). Aan anderen zou het gegeven zijn om door de kritiek van de 19e eeuw heen, de kritiek ook op het modernisme te vinden en de waarde van kerk en Belijdenis naar de Schriften te hervinden. Maar dank kan ons slechts vervullen jegens dat geslacht, dat in tijden van godsdienstige traagheid, de schande heeft veracht en getrouw aan Gods Woord, Christus Naam heeft beleden niet het minst in talrijke werken van de barmhartigheid. Zij hebben zien aankomen, hoe uit godsdienstige lusteloosheid zouden voortkomen afval en afkeer van de heiligste levenswaarden. Nicolaas Beets, de bekende prediker en dichter uit de nadagen van het Réveil, vertolkte deze gedachte eens in zijn bekend:

*Wat afvalt van den hoogen God,
Moet vallen,
Een zelfde schuld, een zelfde lot
Voor allen.
t Gezin, 't geslacht, het volk, de Staat,
De kleinen en de grooten:
Verlaten wordt wat God verlaat,
Wat God verstoot, verstoten.
Wel hoort men dagelijks stem op stem
Weerklinken: "Geen nood! Wij redden 't zonder Hem!"
Maar die het zeggen, -zinken.*

Duitsland. Kohlbrügge

Ook in Duitsland had in het begin van de negentiende eeuw hier en daar een godsdienstige opleving plaats. Zij stond niet geheel los van de internationale ontwaking, doch bezat veel meer een eigen nationaal karakter, tot uiting komend in grotere waardering voor het cultuurleven. Wat Bilderdijk was voor het Reveil in Nederland, was Jung Stillung in Duitsland. Deze geestrijke man was evenals Lavater in Zwitserland, van Gereformeerde afkomst. Beiden hebben in tijden, van groot verval een levend Christendom voorgestaan, Goethe en Herder ondergingen zelfs hun heiligende invloed. Het woord van Lavater is typerend voor deze geesteshouding, "Zoek Christenen! een echte Christen is meer waard, dan honderd boekdelen met zogenaamde bewijzen van de waarheid

van de Christelijke godsdienst."

In een tijd van restauratie, na de onrust van de revolutie, kwam er zo een zoeken naar het oude niet alleen in het staatkundige, doch ook in het godsdienstige. Het waren vooral in Duitsland niet weinigen, die tot het Rooms-katholicisme overgingen, waaronder vele bekende mannen en vrouwen. Vele anderen daarentegen kwamen tot een vurig protestants belijden. Ook hier waren het mannen en vrouwen uit de aanzienlijkste families, die in warme godsvrucht leefden, nauwgezet van geweten en ruim van hart. "Het spreekt vanzelf, dat in Duitsland de Lutherse kerk het meest hierdoor beïnvloed werd, doch ook "Reformierten" zijn mede in de geestelijke ontwaking betrokken geweest.

De Krummachers vertegenwoordigden de Gereformeerde gezindheid in zeer bijzondere mate. Het Wupperdal, waarin de steden Elberfeld en Barmen gelegen zijn, was en is nog bekend om zijn Gereformeerde inslag in het kerkelijk leven. Het rationalisme had er niet gelijk elders wortel kunnen schieten. De vroomheid van een Jung Stilling, die er als onderwijzer en later als oogarts werkzaam was geweest, werkte weldadig voort. Het was geen zeldzaamheid in die tijden van godsdienstige verslapping in menige werkplaats aldaar psalmen en geestelijke liederen te horen zingen.

Gottfried Daniel Krummacher (1774-1837) predikte er sinds 1816 de waarheid van Gods verkiezende genade met grote gestrengheid en kracht. Door zijn machtige prediking werd er wel een kerk in de kerk gevormd, doch tegelijk werd ook wat in conventikels verspreid was, weer bijeengebracht. Zijn broeder Friedrich Adolf (1767-1845) verspreidde veel zegen niet alleen door zijn prediking doch ook door zijn geschriften. Hij vertaalde o.a. Calvijns Institutie. Hij was ook een man met poëtische gaven, iets wat bij de godsdienstige opwekkingsbeweging van die tijden een telkens weerkerend verschijnsel is.

De meest beroemde van de Krummachers is wel Friedrich Wilhelm (1796-1868), zoon van Friedrich Adolf. Het rationalisme zijner leermeesters kwam hij te boven door Schleiermachers Reden über die Religion, Mathias Claudius Wandsbecker Bote en door Luthers geschriften. Als hulpprediker bij de Duits-Gereformeerde gemeente te Frankfort aan de Main werd hij in het cultuurleven ingeleid, hetgeen hem straks bij zijn prediking zeer te stade zou komen. Maar van meer betekenis was, dat hij zich daar geheel overgaf aan de waarheid van de Schriften. Na Ruhrort, Gemarkte tot 1834 gediend te hebben, kwam hij te Elberfeld. Dáár heeft hij gearbeid met ongekende zegen; zelf zegt hij ervan. "ik geloof niet, dat er toentertijd op het vasteland van Europa een plaats was, waar het Evangelie dermate een kracht Gods bleek als daar."

In 1847 viel hem de eer te beurt, onder zijdelingse invloed van Koning Wilhelm I, naar Berlijn beroepen te worden. Na vijf jaren werd hij 's Konings hofprediker te Potsdam. Krummachers naam werd door geheel Duitsland en daarbuiten met grote eer genoemd. Velen in ons land, o.a. Capadose, Da Costa, Nicolaas Beets, stonden met hem in contact. Meer nog dan zijn ongewone spreekgave was het bijzondere in zijn prediking de eerbied voor de autoriteit van Gods Woord, waarbij het plaatsvervangend lijden en sterven van onze Heere Jezus Christus in het middelpunt stond met de telkens weerkerende hartelijke vermaning tot geloof en bekering.

In hetzelfde Wupperdal representeerde Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803-1875) op een zeer speciale wijze de Gereformeerde tradities. Te Amsterdam Luthers opgevoed, werd hij in 1826 aldaar hulpprediker bij de Hersteld Lutherse gemeente. Al dadelijk verkondigde hij zeer beslist de rechtvaardigmaking door het geloof alleen. Toen hij de predikant Uckerman wegens onrechtzinnigheid aanklaagde, werd hij zelf afgezet als hulpprediker en vervallen verklaard van zijn proponentschap. In 1829 tot doctor in de theologie gepromoveerd en in kennis gekomen met ds. Laatsman te Rheden, werd hij de Gereformeerde Belijdenis van harte toegedaan. Zijn verzoek om zich bij de Hervormde kerk hier te lande aan te sluiten, werd echter, nog wel op advies van de Synode, afgewezen. Men wilde deze alleszins bekwame theoloog en prediker van de oude Belijdenis liever kwijt zijn dan rijk. Tijden van droeve tegenstand en blijde verrassingen braken voor hem aan professoraten, in het buitenland hem aangeboden, wees hij van de hand. In gezelschappen bleef hij voor de waarheid werken, hier en in 't buitenland. In de Rijnprovincie was hij graag predikant geworden, doch hij kon zich niet met de Unie en de Agenda van de Duitse kerk verenigen. Ook met de Afscheiding van 1834 hier te lande kon hij niet meegaan. Eveneens moest hij vrienden van het Réveil op menig

punt bestrijden en loslaten. In 1847, toen onder koning Frederik Willem IV de mogelijkheid geopend werd een vrije kerk te stichten, werd hij voorganger van de Nederlands Gereformeerde gemeente te Elberfeld. Hier verzamelden zich velen, op wie de prediking van de Krummachers een onuitwisbare indruk had gemaakt. Op deze gemeente heeft Kohlbrügge een zeer bijzonder eigen stempel gedrukt.

Kohlbrügge was een markante persoonlijkheid, zowel naar karakter als naar theologisch beginsel. Men zou hem kortweg de prediker van de gerechtigheid kunnen noemen. De tekst, die kenmerkend is voor zijn prediking en voor geheel, de kring zijner geestverwanten, is Romeinen 7 : 14; *Want wij weten, dat de wet geestelijk is, maar ik ben vleselijk, verkocht onder de zonde.*

Toen Kohlbrügge eens in de Gemarker Kirche te Barmen in de plaats van Krummacher, die ziek geworden was, over deze tekst gepredikt had wierp deze prediking ook in ons land heel wat stof op! Tussen Kohlbrügge en Da Costa ontstond een correspondentie, waarbij Kohlbrügge voor een antinomiaan werd gehouden, d.i. iemand die de geldigheid van de wet bestrijdt. Voor Kohlbrügge ging de wet niet in Christus onder, maar op. De wet blijft voor de onbekeerden en de bekeerden honderd procent van kracht. Voor de gelovige geldt Christus gerechtigheid echter zowel ter rechtvaardigmaking als ter heiligmaking. Het is te begrijpen, dat door sommige vrij krasse uitdrukkingen er misverstanden werden gewekt, maar anderzijds werd voor alle naar gerechtigheid dorstenden juist in deze prediking van het Woord van de Waarheid een rijke troost bereid.

Hoewel niet in alle delen systematisch doordacht, is Kohlbrügge in zijn prediking de spontane vertolker geworden van een soort van eenheid van Calvinistische en Lutherse geloofswaarheden. Door zijn invloed op studenten werden zijn gedachten verspreid tot in Zwitserland, Bohemen, Moravië zelfs Odessa. In Nederland verwierf hij vele vrienden, die hem in grote trouw aanhingen. Vergeleken bij de invloed, die dr. Kuyper later in ons land uitoefende, was de kring van Kohlbrügge's geestverwanten vrij gering, doch. zijn invloed is nog lang niet uitgestorven en is tegenwoordig door de aanverwante Barthiaanse theologie eerder groeiende.

Dr. Kuyper, die 12 november 1871 Kohlbrügge voor zich te Amsterdam in een avonddienst in de Zuiderkerk liet optreden; waar een schare van bij de 3000 mensen bijeen was, heeft hem later op menig punt bestreden. Na Kohlbrügge's dood maakte deze bestrijding echter weer plaats voor een juistere waardering.

Modernisme

De kerken van het Gereformeerd protestantisme ondergingen ook in de theologie de invloeden van de tijdgeest. Zowel de Aufklärung als het Réveil kunnen als geestes-bewegingen gekarakteriseerd worden, die in meer of mindere mate populair de een haar kerkafbrekende, de ander haar kerkopbouwende kritiek ten beste gaven. Het modernisme wilde vóór alles een wetenschappelijke kritiek wezen, Het was vooral door de triomfen van de natuurwetenschap, dat deze gedurende wel een halve eeuw tot leidsvrouw van de theologie gekozen werd. Na 1840 begon helaas bij zeer vele theologen, zo ook in ons land, de natuur de maatstaf van alle dingen te worden. Deze magische aantrekkingskracht van de natuurwetenschap kwam de theologie duur te staan. De heerschappij van de natuur over de geest voerde tot droeve dwingelandij, waarbij de geest straks in het materialisme verlaagd werd tot een slavin van het natuurlijk gebeuren. In Duitsland lieten de denkers en dichters in het begin van de 19e eeuw zich leiden door de verheven beginselen van Romantiek en Idealisme.

De vlakke geesteloosheid van de Aufklärung met haar heerschappij van het nuchter gezond verstand werd door hen veracht. Wanneer Hegel de Rede verheerlijkt in zijn filosofisch systeem, dan is dat zeker geen verheerlijking van het gezond verstand. De Rede is de menselijke geest in zijn meest verheven vorm; de dichtende verbeelding en de godsdienstzin zijn daarin ook opgenomen. Maar het blijft nog altijd een belangrijke vraag, wat in de 19e eeuw aan het Christendom grotere schade heeft toegebracht: het idealisme of het materialisme, Het materialisme was een grove ontkenning van het Christendom en dat niet alleen, maar ook van alle godsdienst. Werking van de geest werd herleid tot werking van de materie. Zo voerde de ontdekking van de natuur tot de aanbidding van de stof (Haeckel en

Büchner). Het idealisme daarentegen kwam op voor de rechten van de geest. Op verfijnde wijze werd intussen de Heilige Geest gelijkgeschakeld met de menselijke geest. Voor bijzondere openbaring was er geen plaats. De waarheid van het Woord Gods werd ondergeschikt gemaakt aan het idealisme van de geest van de mensen. De woorden van de Heilige Schrift en van de geloofsleer werden wel overgenomen, doch met nieuwe inhoud gebruikt.

Zowel de filosofie van de geest (idealisme) als de filosofie van de natuur (naturalisme) hebben meegewerkt aan de ontkerstening van de moderne cultuur. Bij deze gang van zaken heeft het modernisme een kritische taak willen vervullen. Het heeft niet kunnen verhinderen, dat de kerkelijke toestand steeds kritieker werd. Bij de opkomst van de natuurwetenschap en de doorwerking van de filosofieën van Kant en Hegel gevoelde men behoefte op te komen voor de rechten van de godsdienst, en wel speciaal van de Christelijke godsdienst: Zo was Schleiermacher in Duitsland gekomen tot de magistrale opbouw zijner theologie, waarmee hij de gehele theologie van de 19e eeuw beheerst heeft. De theologie van de dus genaamde Groninger richting in ons land, voorgestaan door de hoogleraren Van Oordt, Hofstede de Groot, Pareau e.a. bleek niet in staat om aan de kritiek van de wetenschap evenmin als aan de eigensoortige waarde van het Evangelie recht te laten wedervaren. In een zogenaamd "Evangelisch" geloof meende de Groninger theologie, de scherpe kanten van het Evangelie en van de nieuwe wijsbegeerte te kunnen ontwijken. De volgelingen van het Réveil bleken evenmin als de mannen van de Afscheiding in staat om de nieuwe tijdgeest in een weldoordachte theologie kritisch te weerstaan,

Scholten, eerst hoogleraar te Franeker, later te Leiden, ondernam in zijn werk *De leer van de Hervormde kerk in haar grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* een grootse poging om de Gereformeerde leer van de volstreckte soevereiniteit Gods en de vrije genade in Jezus Christus in overeenstemming te brengen met de nieuwe wetenschap, om zo tot een vernieuwd Calvinisme te komen. Het blijft zijn verdienste door deze eerlijke poging de aandacht gevestigd te hebben op de historische waarde van de Gereformeerde dogmatiek. Maar hoe oprecht Scholtens bedoeling ook was, zijn uitgangspunt moest wel leiden tot verwerping of aanvaarding van de oude geloofswaarheden. Door een toegeven aan het streven ener natuurverheerlijkende filosofie werd de predestinatieleer van Calvijn vernaturaliseerd. God ging niet meer boven de natuur uit, maar in de natuur op. Hiermede ging God als God echter in de natuur ten onder en bleef er slechts een godsbegrip over, dat nog harder en "noodlottiger" werd dan het predestinatiegeloof, zoals het zo vaak verkeerd wordt verstaan. Naar de theologie van Scholten werd de verkiezende genade Gods eerst recht verlaagd tot een filosofische noodlotsleer.

Terwijl Scholten het Christendom voor alles als een redelijk geloof trachtte te handhaven, kwam er een andere theologische school op, die zich minder door Hegel en meer door Kant liet leiden: zij had een open oog vooral voor het zedelijk karakter van het geloof (Amsterdamse School, waartoe behoorden o.a. de hoogleraren Hoekstra, De Bussy, Van Hamel, Hooykaas en Bruining in zijn eerste tijd). Bij alle waardering voor de redelijkheid van het Christelijk geloof kwamen zij op voor de zedelijke eisen, die in het Christendom tot ons komen, onafhankelijk van de rede van de mensen of van de gewone gang van de dingen. Opzoomer (Utrecht) vertegenwoordigde de zogenaamde empirische school: de ervaring was voor hem de enige bron van kennis. Niet wat God openbaart, maar wat wij, vooral in ons gevoel, van God ervaren, is de bron onzer Godskennis. Zonde en genade, berouw en geloof verloren daardoor hun bijzondere inhoud. Wat de Schrift daarover zegt, wordt als verouderde beschouwing ter zijde gelegd. God kan dan tenslotte nog gezien worden als de diepste grond van al het wetmatig naturalistisch gebeuren of, wat ook mogelijk is, God kan met de natuur vereenzelvigd worden. Het is wel een tragisch verschijnsel geworden om het modernisme in zijn ernstige strijd voor "geloof" en wetenschap het geloof te zien opofferen voor de aanmatigheden van de wetenschap. Wanneer uit de geloofswaarheden weggenomen wordt het bovenredelijke, het bovenzedelijke en hetgeen boven de ervaring uitgaat, dan is daarmee immers het Evangelie van zijn eigen, juist bovenwetenschappelijke waarde beroofd geworden!

Zoals Hegel, de filosoof van het idealisme, zijn leerlingen de consequentie zag trekken van

zijn ideeën in illusionisme en materialisme (o.a. Feuerbach, volgens wie alle godsdienstig geloof slechts illusie is), zó hebben vele moderne theologen hun leerlingen zien gaan op wegen, die zijzelf niet gingen. Velen van hen toch kwamen terecht óf bij hoogstaande twijfelzucht óf bij laagstaande onverschilligheid. Allard Pierson, leerling van Opzoomer, geestes-aristocraat bij uitnemendheid, een man, die niet hebben kon" dat het geloof zijner ouders werd bespot, keerde toch het Christendom de rug toe in zijn verering voor een nieuw heidendom, waarin de schoonheid en wijsheid van het oude Hellas het antieke en klassieke voorbeeld was. In hem en in Busken Huet had het modernisme. een tijdlang in ons land begaafde tolken. Beide Waalse predikanten verlieten echter gelijk zoveel anderen de kerk om daarna openlijk of bedekt met de Christelijke godsdienst te breken. Het zij verre van ons om anders dan met droefheid te wijzen op de kerk-afbrekende kracht, die er door het modernisme, onbedoeld, op ons volk is uitgegaan. Pas sinds enige tientallen jaren is dit oud-modernisme wijkende voor een minder negatieve vrijzinnige theologie, waarover wij in het laatste hoofdstuk van dit werk nog nader handelen.

De kritiek van de wetenschap bleek helaas meer gezag te hebben dan het kritisch oordeel, dat God in Zijn Christusopenbaring over een van Hem afgefallen wereld uitspreekt. Op grond van de telkens zich wijzigende wetenschap werd alles uit de Heilige Schrift van zijn boven-natuurlijke luister ontdaan. God mocht dan nog wel in het natuurlijk leven inwerken, doch bijzondere openbaring was volgens de wetenschap niet toelaatbaar. Voor het wonder was in het natuurlijk gebeuren geen plaats. God werd gebonden geacht aan de natuurwetten, waarbij men al te zeer vergat, dat natuurwetten geen voorschriften voor God doch naschriften van mensen zijn. Jezus Christus werd gemodelleerd naar een liberaal gedacht Jezus-beeld. Alles wat bovenmenselijk aan Hem was, moest er af genomen, opdat Hij maar beantwoorden zou aan de maatstaf van de menselijke geest. Zo lag de moderne mens op de knieën voor zijn eigen maaksel, voor het beeld van eigen gedachten over God, in plaats van dat hij neerknielde in aanbidding voor Hem, die vrij is Zich te openbaren zoals het Hem behaagt. Het Evangelie is nu eenmaal niet "naar de mens", doch Gode zij dank wel "voor de mens", ook voor de moderne mens.

Mannen, die en het Christendom en de wetenschap ontzaglijk veel schade hebben aangedaan, waren David Friedrich Strauss (1808-1874), die zijn geruchtmakend boek *Das Leben Jesu* in 1835 uitgaf, en Ernest Rénan (1823-1892), die in 1863 zijn *Vie de Jésus* deed verschijnen. Deze boeken, die weinig baanbrekend in de theologie waren, hadden van het te meer invloed bij vele heel- en halfontwikkelden. Zij populariseerden het toenmalige moderne denken over het Christelijk geloof. De historiciteit van de verhalen uit het Evangelie werd niet alleen ontkend, doch opzettelijk bedrog bij de samenstelling van de Evangeliën werd niet uitgesloten geacht. Het leven van Jezus werd als een mythische voorstelling beschreven, zoals die langzamerhand in de eerste Christengemeente zou zijn ontstaan, doch men vergat dat het toenmalig als "modern" aangediend levensbeeld van Jezus slechts een projectie was van de eigen dichtende verbeelding. Het idealisme reikte telkens het materialisme de hand in de bestrijding van Christendom en kerk. Gelijk Feuerbach, de leerling van Hegel, kwam tot de stelling: alle godsdienst is illusie, zo kwam Strauss met de suggestieve vraag; "Zijn wij nog Christenen?" met de bedoeling en helaas ook met het resultaat, dat velen zowel onder de ontwikkelden als onder de arbeiders het Christendom als verouderd gingen beschouwen; straks zou het materialisme gekoppeld aan het socialisme de uiterste consequentie trekken en als leus propageren: alle godsdienst is opium voor het volk.

Het is zeer wel te begrijpen, dat na deze zware aanvallen, door de wijsbegeerte op het Christelijk geloof gedaan, een nader onderzoek naar de historische betekenis van de Bijbelboeken noodzakelijk was. Maar ook dit onderzoek, althans zoals het ingesteld werd door de dusgenaamde "historisch-kritische school", ondermijnde zowel in ons land als daarbuiten ten eerste het gezag van de Schrift en daarmee het gezag van de kerk. Terwijl de invloeden van de Tübinger school in heel de protestantse theologie nog te bespeuren bleef; werkte prof. Kuenen te Leiden, tezamen, met de Duitse hoogleraar Wellhausen, een nieuw systeem uit, waardoor de historiebeschouwing der Bijbelboeken geheel werd gewijzigd. Uitgaande van de ontwikkelingsgedachte, naar de filosofie van die dagen, meenden zij dat het Oude Testament een samenvatting is van oude Israëlietische literatuur, waarbij niet de wet van

Mozes en de eredienst, die met de wet samenhangt, tot het oudste behoort, maar na de profetie en grotendeels na de Babylonische ballingschap was ontstaan, Grote invloed heeft deze school van Kuenen-Wellhausen uitgeoefend. Niet alleen onder theologen, maar ook in veel populair-wetenschappelijke boeken werd het als de hoogste wijsheid verkondigd.

Het bleek slechts een product van de studeerkamer te zijn, dat ongetwijfeld als vernuftige werkhypothese zijn waarde had. Vooral de opgravingen in het Oosten hebben de wetenschappelijke onbetrouwbaarheid dezer Schriftkritiek bewezen. Terwijl Kuenen, Wellhausen en hun volgelingen in vele geschriften hun theorieën trachtten te bevestigen, ontwikkelde zich naast deze historisch-kritische school een literair-kritische school, die niet zozeer de historie van Israël kritisch (!) onderzocht, maar die de tekst zelf tot voorwerp van kritische studie maakte. De kennis van de handschriften, waarop de oorspronkelijke of vertaalde tekst van de Bijbelboeken ons is overgeleverd, werd hierdoor ten eerste uitgebreid. Deze tekstkritiek, voor zover zij geen Schriftkritiek was, heeft met de strijd, die om de Schriftkritiek gevoerd werd, de Bijbel beter doen kennen.

Nederland was in deze wetenschappelijke strijd, die in de vorige eeuw rondom de waarheid en de waarde van de Bijbelboeken woedde, zeer radicaal vertegenwoordigd, wat het Nieuwe Testament betreft, door de zg. Hollandse School, waartoe o.a. behoorden A. D. Loman, A. Pierson, W. C. van Manen en H. K. Meyboom.

In het laatst van de vorige eeuw ontwikkelde zich rondom het Schriftonderzoek de "godsdienst-historische School" onder invloed van de mede door opgravingen weer aangewakkerde studie van de godsdiensten van Babel, Assyrië, Egypte en andere volken. Ook in deze godsdienst-historische school deed de, evolutie-gedachte zich sterk gelden. Bij het beschouwen van de Israëlitische en Christelijke godsdienst in vergelijking met andere godsdiensten werd maar al te dikwijls het geheel enige karakter van Gods bijzondere openbaring uit het oog verloren.

Strijd tegen het Modernisme

In Duitsland werd van Lutherse zijde al spoedig een dam opgeworpen tegen de negatieve kritiek van de moderne Schriftstudie. Hengstenberg, sinds 1828 hoogleraar te Berlijn, Keil te Dorpat en Hävernicks te Koningsbergen hebben door hun grote kennis bij de uitleg van het Oude Testament verrekende invloed uitgeoefend op theologen zowel binnen het Luthers als het Gereformeerd protestantisme. In Amerika was Green, hoogleraar in de Oudtestamentische vakken te Princeton, een strijdvaardig verdediger tegen de aanvallen van de moderne wetenschap, zoals in Schotland. J. Robertson (geboren 1840), hoogleraar te Glasgow.

In ons land verweerden J. J. van Oosterzee en J. I. Doedes, hoogleraren te Utrecht, zich krachtig tegen de .: heilloze gevolgen van de nieuwe Bijbelkritiek. Door hun verdedigend optreden hiertegen, als ook tegen de wijsbegeerte van de gevoelservaring van een Opzoemer, wordt deze Utrechtse school de apologetische genoemd. Van Oosterzee (1817-1882) legde vooral nadruk op het bovennatuurlijk en historisch karakter van het Christendom. Niet het minst door zijn welsprekendheid heeft hij zich :? jaren lang grote roem verworven. In uitleg van de Bijbel was hij geestverwant en medewerker van J. P. Lange. (overl. 1884), die door zijn *Theologisch homiletisches Bibelwerk* (1856) vele orthodoxe predikers aan zich verplicht heeft. Doedes, zelf een scherpzinnig criticus, bestreed de radicale kritiek van de "Hollandse school" op vernuftige wijze en heeft, een gematigder methode bij de uitleg van het Nieuwe Testament voorgestaan. Vooral de Vrije Universiteit te Amsterdam stelde zich van den beginne af te weer tegen de ondermijning van het Goddelijk gezag van de Heilige Schrift. Haar arbeid bleef niet ijdel. De mechanische inspiratie-leer van de Heilige Schrift maakte onder invloed van de hoogleraren Kuiper en Bavinck plaats voor een organische inspiratie-leer, die aan de Heilige Schrift en aan de Schriftbeschouwing van Calvijn en zijn eerste volgelingen meer recht deed wedervaren.

Aan het einde van de negentiende eeuw woedde de strijd van de Bijbelkritiek nog steeds voort, doch belangrijke verliezen en winsten begonnen kenbaar te worden. De grenzen van het menselijke weten kwamen weer meer in het zicht tegenover de onbegrensdeheid van de geheel enige verschijning van Jezus Christus, profetisch en apostolisch beschreven in de boeken van

het Oude en Nieuwe Testament. De eeuwige waarheid van het Woord van het Heeren heeft in de loop van de eeuwen al zo vele stormen moeten trotseren. De bovenverstandelijke werkelijkheid Gods, die in Zijn bijzondere openbaring ons tegenstraalt, is door geen menselijke wetenschap te verduisteren.

In Duitsland waren het vooral twee grote theologen, die bemiddelend tussen moderne en conservatieve theologie hebben gearbeid. Het waren Schleiermacher en Albrecht Ritschl. Zonder deze beide theologen is de theologie ook van het Gereformeerd protestantisme niet te verklaren. Zulk een bemiddelende positie nam in ons land na de apologetische school de ethische theologie in. Van Oosterzee en Doedes, bijgestaan door Van Toorenenbergen en Nic. Beets, hadden in hun verdediging van het historisch karakter van het Christendom niet alleen de aanspraken van de moderne theologie tegengestaan, doch ook de aanspraken van de sterker opkomende Gereformeerde gezindheid, waarvan Groen van Prinsterer en later Kuiper en Hoedemaker de vertolkers waren. Deze tussenpositie werd vooral voor Van Oosterzee aan het einde van zijn leven t, een oorzaak van tragische vereenzaming. Hij gevoelde zich niet alleen ver verwijderd van moderneren en van "ultra-confessionelen", maar hij zag zich ook verlaten door zijn naaste geestverwanten, die niet langer alleen apologetisch (= verdedigend) meenden te moeten strijden, doch in de ethische theologie meenden een nieuwe positie te moeten innemen.

Daniel Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en zijn zoon P. D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) waren met I. H. Gunning (1829-1905) en Is. van Dijk (1847-1923) de grootmeesters van de ethische theologie. Naar inhoud van geloofsovertuiging verschilden zij niet zo veel van Van Oosterzee en de zijnen, maar wel in geloofsgrond. De invloeden van Vinet en Pascal deden zich naast de invloeden van Schleiermacher gelden. Van Oosterzee had bij zijn apologetische werkzaamheid volgens hen te spoedig het autoriteitsbeginsel gevonden in de historische betrouwbaarheid van het "er staat geschreven". Zij meenden vooral met het oog op de bestrijders een psychologische (zielkundige) basis te moeten zoeken, in de diepten van de innerlijke mens (= ethos, daarnaar "ethisch" geheten). De grond van het geloof rustte volgens hen niet allereerst op de historie van de Bijbel, maar op Gods openbaring in de mens. Dit getuigenis van het Heiligen Geestes bracht hen tot de grote waarde van de gelovige persoonlijkheid en van het geloof van de gemeente en daardoor tot de waarheden van de Bijbel als zonde en genade, verlossing door Jezus Christus, opgestaan uit de doden en ten hemel gevaren. In de Belijdenis aangaande de persoon van Jezus Christus orthodox blijvend, stonden zij aarzelend tegenover de betekenis van de kerk als instituut.

Ook de dogmatiek als geloofsleer van de kerk kon op grond van het ethisch karakter van de waarheid niet zulk een gezag verkrijgen, omdat de werking van het verstand daarin te zeer als een on-ethisch en on-evangelisch bestanddeel werd gezien. De Belijdenis van de kerk werd ten hoogste als verstandelijke formulering van het geloof van de gemeente gewaardeerd doch niet zozeer als geloofswaarheid van de kerk beleden, die onder het oppergezag van de Heilige Schrift bij de leiding van het Heiligen Geestes is opgesteld. Intussen is het moeilijk, om de grote verscheidenheid van de subjectieve inzichten, die naar het ethisch beginsel aan de gelovige persoonlijkheid eigen zijn, samenvattend te beschrijven. Op grond van dit ethisch beginsel, dat meer nadruk legt op de waarde van de godsdienstige ervaring in de mens dan op de door God geopenbaarde heilswaarheid buiten de mens in Schrift en Belijdenis, moest de ethische theologie wel weinig vertrouwen wekken bij het kerkvolk, dat uit de Gereformeerde Confessie leefde.

Daarbij kwam hun onzekere houding op de kansel ten opzichte van de Schriftkritiek. In de kringen van de ontwikkelden wisten zij velen voor het Christelijk geloof en de kerk vast te houden. De reeds genoemde voormannen hebben ook door hun literaire en wijsgerige geschriften menigeen aan zich verplicht. In het centrum van het Hervormd kerkelijk leven bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw namen de Utrechtse predikanten dr. A. W. Bronsveld en G. J. A. Jonker en diens broeder prof A. J. Th. Jonker weer een eigen zeer betekenisvolle plaats in. Ook in wetenschappelijk Bijbelonderzoek stonden ethische theologen als Valeton (t 1912) te Utrecht en Wildeboer (overl. 1911) te Groningen en Leiden vooraan, door vele leerlingen met bekwaamheid gevolgd.

De confessionele richting in de Hervormde kerk ontwikkelde geen krachtig theologisch verweer, doch was vooral actief in het verbreiden van de beginselen van de Confessie. Deze Confessie beschouwde zij als het uitgangspunt van alle kerkelijk handelen. Zij heeft zich dan ook meer bewogen op kerkpolitiek terrein, waarover wij straks in het bijzonder zullen spreken. Toch mag haar de verdienste niet ontzegd worden, in een tijd van tegen stromingen links en rechts, zij het ook meer onbewust conserverend dan theologisch baanbrekend, onverstoorbaar te zijn opgekomen en voor de eenheid en voor de heiligheid van de kerk. Daarmede beoogde zij te handhave het klassiek Gereformeerd beginsel ener orthodoxe, en tevens katholieke kerk, dat helaas herhaaldelijk in het Gereformeerd protestantisme uit het oog verloren is (Zier Art. 27-29 van de Confessie).

Met Kuyper en Bavinck noemen wij echter twee mannen, die bij de herleving van het Calvinisme in ons land en daarbuiten van ongemene betekenis zijn geweest. Met buitengewone gaven van God toegerust, betrad Kuyper het strijdperk des geestes. Dat betekende in zijn tijd, te staan voor een omkering aller waarden, zowel op theologisch als op maatschappelijk gebied. Terwijl op staatkundig terrein de liberalen zich zelf het denkend deel van de natie waanden en in de naam van de liberaliteit zeer onverdraagzaam waren tegenover hen, die zich naar hun mening niet voegden, deden op theologisch gebied modernen en ethischen alle moeite om de Christelijke godsdienst, hetzij dan modern of meer orthodox, in overeenstemming te verklaren met de hoogste en diepste zedelijke en religieuze behoeften van de mens, geheel naar het voorbeeld van Schleiermacher, die zijn *Reden liber die Religion* schreef speciaal voor ontwikkelden.

Doch wat baat het de mens als het Evangelie juist iets speciaals is voor ontwikkelden en hij behoort tot die vermoeiden en beladenen, die de wijsheid van de wereld niet bezitten?

Het is Kuypers verdienste geweest naar Schrift en Belijdenis de mens zonder onderscheid als zondaar gesteld te hebben voor Gods aangezicht. Anderen hebben het voor hem en na hem gedaan in hun prediking, doch Kuyper was de theologische vertolker van de herleeft Gereformeerde gezindheid onder ons volk van de vorige eeuw als geen ander.

Te Maassluis in 1837 geboren, in supra-naturalistische geest opgevoed naar de geest van die tijden, kwam hij als student in de theologie te Leiden onder invloed van Scholtens modernisme. In zijn eerste gemeente te Beesd werd een eenvoudige gelovige vrouw mede het middel tot zijn bekering. Tot 1872 bewoog hij zich als Utrechts predikant in ethische geestesrichting, doch in zijn strijd voor de vrijmaking van de Hervormde kerk en in zijn ijver voor de vrijheid van de school werd hij steeds meer gedrongen naar een strakker belijden van de Gereformeerde Confessie. Door zijn theologische studiën had hij Calvijn en diens volgelingen uit hun geschriften nader leren kennen. Hij zag het als zijn levensroeping om ons volk tot het Calvinisme, waarmede het bij zijn geboorte gedoopt was, terug te brengen. In het modernisme zag hij een herleving van het oude paganisme, waarom hij sterk antithetisch zich daartegen te weer stelde. Theologisch was zijn uitgangspunt de soevereiniteit van God op alle terreinen van het levens.

Toen in 1876 de nieuwe wet op het Hoger onderwijs tot stand kwam, was dat een overwinning van het modernisme. De theologie, die aan rijksuniversiteiten werd onderwezen, werd als kennis van God verlaagd tot wetenschap van de godsdienst, waarbij de godsdienst en de godsdienstige mens als verschijnsel wetenschappelijk moesten worden beschreven. Volgens Kuyper bestaat de kennis van God in de kennis van Zijn Openbaring door Woord en Geest. Deze kennis is slechts wedergeborenen gegeven. Op deze grondslag stichtte hij in 1880 met vele anderen te Amsterdam de Vrije Universiteit. De eerste professoren in de theologie waren dr. A. Kuyper, dr. F. L. Rutgers, dr. Ph. J. Hoedemaker.

Totdat hij zijn ambt neerlegde, is Kuyper de glorie van deze Vrije Universiteit geweest. Herman Bavinck (1854.1921), eerst docent aan de Theologische school te Kampen, werd daarna hoogleraar aan de Vrije Universiteit en heeft in zijn Gereformeerde Dogmatiek een standaardwerk volbracht, waarin de geloofsleer van de Gereformeerde kerk niet alleen in haar Schriftuurlijk belijden wordt omschreven, doch naar de ontwikkeling in de historie alzijdig wordt toegelicht. Bavinck zoekt daarbij gaarne het verband tussen het specifiek Gereformeerde en het algemeen Christelijke, terwijl hij dat algemeen Christelijke gaarne ook

ziet in verband met het algemeen menselijke.

Het was wel een wonder, dat in de strijd om het Christelijk geloof in de negentiende eeuw, nog zulk een dogmatische arbeid als van Bavinck en Kuyper het licht kon zien en zelfs in staat bleek het veel genoemde licht der wetenschap te kunnen verdragen.

Het modernisme had eigenlijk al met de dogmatiek als geloofswaarheid van de kerk afgerekend. In 1876 had Allard Pierson in "De Gids" zijn Ter Uitvaart geschreven, naar aanleiding van dogmatische geschriften van Van Oosterzee en Doedes. Hij achtte de Christelijke dogmatiek dood. Prof. Doedes schreef een scherpzinnig antwoord onder de veelzeggende titel: "De aangekondigde uitvaart van de Christelijke dogmatiek voorlopig afgezegd!"

De ethische theologen, die de dogmatiek slechts zagen als de formulering van het geloof van de gemeente, kwamen wel tot bestudering van onderdelen van de dogmatiek, doch niet tot een systematisch opgebouwde geloofsleer.

Nederland in de 19e eeuw

Zo had tegen het einde van de eeuw een theologische ontwikkeling plaats gevonden, die bleef voortduren tot de wereldoorlog in 1914. Enerzijds was er een optimistische werelden levenshouding meegedragen uit de negentiende eeuw, anderzijds had men naar Schrift en Belijdenis, ondanks de veel geprezen "vooruitgang", van mens en wereld, een pessimistische opvatting en daar tussenin een theologie, die de hoofdmomenten van het Christendom en van de cultuur met elkander meende te kunnen verzoenen. Maar nieuwe tijden zouden aanbreken, waarin allerlei theologische verschuivingen zouden plaats grijpen. Daarover in het laatste hoofdstuk!

Uit het godsdienstig, en kerkelijk verval van het begin van de negentiende eeuw kwam het, evenals bij het Luthers protestantisme en bij het Rooms-katholicisme, ook bij de kerken van het Gereformeerd protestantisme niet alleen tot religieuze en theologische ontwaking, maar ook tot kerkeijke herleving. Deze herleving uitte zich in groeiende belangstelling voor de betekenis van de kerkelijke Belijdenis en van de kerkorganisatie.

Deze strijd voor de Belijdenis en de inrichting van de kerk heeft tot tal van conflicten geleid. In verschillende landen, waar het Gereformeerd protestantisme zich gevestigd had, in Schotland, Frankrijk, Zwitserland, België, Hongarije, Amerika, Zuid-Afrika, is het in de loop van de vorige eeuw gekomen tot afscheidingen van de bestaande kerk, waarbij nu eens geschillen over de Belijdenis, dan weer kerkrechtelijke beginselen en praktijken op de voorgrond stonden. Uit de aard van de zaak waren deze twee hoofdmotieven nimmer volkomen uiteen te houden: daarvoor hangen kerkorde en Belijdenis te nauw samen. Het ontstaan van de vele vrije kerken in de vorige eeuw werd bovendien volgens sommigen gevoed door de bij uitstek liberale gedachte van de vrije corporatie en voorts ook door de culturele factor ener toenemende splitsing van het steeds gecompliceerder wordend moderne leven. Amerika is wel in sterke mate het land van de vrije kerken geworden. Wij willen de strijd om de Belijdenis en de organisatie van de kerk in eigen land eerst beschouwen om daarna in vogelvlucht de kerken van het Gereformeerd protestantisme in andere landen te overzien.

Bij de invoering van de organisatie van de Nederlands Hervormde kerk in 1816 door koning Willem I waren er slechts enkele protesten gerezen tegen deze onGereformeerde kerkinrichting, met name van de classis Amsterdam. Het waren maar weinigen, die het oude geluid van de Gereformeerde waarheid deden horen. Wij noemen hier Nicolaas Schotsman, de Leidse predikant, die door zijn *Eerezuil ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*, met smaad werd overladen. Men beschouwde het als een altoos durende schandzuil om de Dordtse Synode nog met waardering te gedenken. Dat iemand, die "door het publiek bezoldigd" werd, zo de vrede kwam verstoren, was te erg: "de kerkelijke tuchtroede behoorde hem te kastijden." Die kerkelijke tuchtroede ondervond in 1820 ds. Lucas Fockens te Sneek, die in een preek de toorn zijner liberale collega's verwekt had, waarom hij kerkelijk gecensureerd werd. Het was op deze kansel in de Martinikerk te Sneek, waar Schotsman vóór hem gestaan had, dat ds. Fockens jarenlang de oude waarheid van de Schriften bracht. Zijn prediking vond in Sneek en op vele plaatsen in Friesland een

rijke weerklink, waarop later o.a. ds. J. W. Felix en ds. Guldenarm hebben voort gearbeid, door dr. Wumkes in zijn *It Frysk Réveil* zo geestrijk beschreven. In het land van Axel was omstreeks 1823 Vijgeboom als oefenaar werkzaam. Men kan hem met zijn "De herstellde Kerk van Christus" als voorloper van de Afscheiding aldaar beschouwen. In 1835 smolt de Herstelde kerk van Christus met de Afscheiding samen. Sektarische bewegingen vormden zich in Opperdoes onder Jan Mazareeuw (1845) en te Zwijndrecht onder de zg. Zwijndrechtse nieuwlichters. Betekenis voor de ontwikkeling van de kerk hadden deze sekten niet.

Binnen de Hervormde kerk werd in 1827 enige opschudding verwekt door een boekje, dat anoniem te Amsterdam, was verschenen getiteld: *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*. De schrijver, die zich noch geestverwant van Da Costa, noch van Vijgeboom verklaarde te zijn, was ds. D. Molenaar te 's-Gravenhage (overl. 1865).

Deze deed in zijn geschrift een felle aanval op de synodale organisatie van 1816. Vooral beschuldigde hij vele predikanten van "heimelijke list in de ondermijning onzer kerkleer", door de dubbelzinnige uitleg van het ondertekeningsformulier voor de as. predikanten, waarin sprake was van de leer, welke overeenkomstig Gods Woord in de aangenomen Formulieren van Enigheid van de Nederlands kerk is vervat. Het maakt immers een groot verschil uit, of men met de leer, die men te goeder trouw verklaarde aan te nemen, bedoelde de leer omdat (quia) zij overeenkomstig Gods Woord is, of voorzover (quatenus) zij overeenkomstig Gods Woord is. Ds. Molenaar, als de schrijver bekend geworden, moest het hoofd in de schoot leggen. Hoewel hij het geschrevene niet terugtrok, beloofde hij aan Z.M. de Koning niets meer te ondernemen, hetwelk de schijn kon hebben van de rust van de kerk te verstoren. Intussen waren meer anderen wakker geworden. Het is de verdienste van ds. Molenaar in dit geschrift de eerste te zijn geweest, die toen reeds duidelijk heeft uitgesproken, dat reorganisatie zeer nodig, ja de enige weg naar kerkherstel is.

Tot afscheiding van de Hervormde Kerk kwam het in 1834, eerst te Ulrum in Groningen, daarna te Doeveeren in Noord-Brabant en al spoedig in menige plaats in ons land. Te Ulrum stond sinds 1829 ds. Hendrik de Cock, eerst nog het supranaturalisme toegedaan. Langzamerhand kwam hij er toe de oude Gereformeerde waarheden te onderzoeken en predikte ze met toenemende geestdrift. Van heinde en ver kwam men uit het Noorden van het lands reeds van het zaterdags om zondags onder de prediking van De Cock gezegend te worden. Het waren twee conflicten inzonderheid, die het voorspel vormden van de breuk met de Hervormde kerk. Het ene was het dopen van kinderen uit andere gemeenten door ds. de Cock, waarover hij een (afwijzend) advies van ds. D. Molenaar had ingewonnen; het andere was het uitgeven van een werkje: "Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars," of: "De schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd leeraar te Ulrum."

Naar aanleiding van deze brochure ging het bestuur van de classis Middelstum over tot schorsing van De Cock, zonder zich in alle opzichten aan de reglementen te houden. Het provinciaal kerkbestuur wijzigde wel de gronden van dit vonnis, doch verzwaarde het tevens; en toen hij daarna een voorrede schreef in een boekje, waarin de Evangelische gezangen op heftige wijze werden bestreden, werd hij door dit bestuur afgezet (29 mei 1834). Zijn beroep op de Synode had tot gevolg, dat hij nog een half jaar beraad ontving om aan het provinciaal kerkbestuur zijn berouw en leedwezen te betuigen.

Het was steeds De Cocks streven, ondanks de druk van zijn volgelingen, om zich niet van de kerk af te scheiden, vóórdat het duidelijk was gebleken, dat de Hervormde kerk de kenmerk en van de ware kerk had verloren en die der valse de hare waren geworden. De 2de oktober legde het Provinciaal Kerkbestuur hem ter ondertekening voor een "bekentenis van berouw en leedwezen" over het verstoren van orde en eendracht en een belofte; om zich voortaan stichtelijk te gedragen naar al de bestaande kerkelijke reglementen en verordeningen. Omdat het kerkbestuur niet toestond, dat De Cock met een bijvoeging zou tekenen, bleef de verklaring ongetekend en lag het kerkelijk vonnis gereed. Nog wilde De Cock zich niet afscheiden, doch op de Synode en op de Koning zich beroepen, maar allerlei

omstandigheden verhinderden hem daarin. Vooral ds. H. P. Scholte uit Doeveren heeft hem voortgedreven op dé weg van de afscheiding.

Ds. Scholte stond in nauwe betrekking met mensen van het Réveil uit Zwitserland en was daardoor in aanraking gekomen met het beginsel van de vrije kerken, zoals dat in Zwitserland en Frankrijk was toegepast. Scholte's ideaal was dan ook "een vrije gemeente van enkel gelovigen.

Door corresponderen met hem werd De Cock in zijn afkeer van de gezangen en in zijn verzet tegen zijn ambtgenoten als de "leugenprof eten Baälpriesters en afgodendienaars" versterkt. De komst van Scholte te Ulrum op 9 oktober 1834 en zijn preken aldaar, verhaastte het proces van een openlijke breuk.

Op maandag, 13 oktober na het vertrek van Scholte werd *de acte van afscheiding of wederkering* door de kerkenraad, en de 14de door nagenoeg al zijn gemeenteleden getekend. Het gedenkwaardig stuk berust thans in het archief van de Theologische Hogeschool aan de Oudestraat te Kampen. De ondertekenaars verklaarden daarin, "dat zij overeenkomstig het ambt aller geloovigen, art. 28 (der Confessie), zich afscheiden van degenen, die niet van de kerk zijn en dus geen gemeenschap meer te willen hebben met de Nederlandsche Hervormde kerk, totdat deze terugkeert tot de waarachtige dienst van het Heeren."

Men verklaarde door deze afscheiding weer te keren tot de Gereformeerde kerk, terwijl de Nederlands Hervormde kerk als de valse kerk werd gebrandmerkt. Bij de beoordeling van deze "acte van afscheiding en wederkering" zegt Rullmann: "in dit klassieke stuk nu zijn de kerkrechtelijke kwesties metterdaad zuiver Gereformeerd gesteld, al wordt er tussen kerk en kerkbestuur niet duidelijk onderscheiden."

Te Ulrum was dus de afscheiding begonnen. Weinig dagen later volgde ds. H. P. Scholte eveneens met bijna heel zijn gemeente te Doeveren en Genderen. Ook zij wilden zich houden aan de formulieren van enigheid en de Dordtse kerkorde. De afkeer van de Evangelische gezangen bleek in de kerkelijke strijd overal een belangrijke factor te zijn. Zo werden in 1835 nog vier predikanten afgezet, omdat zij weigerden gezangen te laten zingen, nl. A. Brummelkamp te Hattem, C. T. Gezelle Meerburg te Almkerk en S. van Velzen te Drogeham en J. van Rhee te Veen. Ook de proponent A. C. van Raalte sloot zich bij de Afscheidenen aan. Zowel de kerkelijke als de burgerlijke autoriteiten, die er op uit waren versterking van de rust zoveel mogelijk te voorkomen, zagen er niet tegen op om de meest krasse maatregelen te nemen,

Groen van Prinsterer heeft het dan ook voor de Afscheidenen opgenomen. Terwijl hijzelf steeds een getrouw lid van de Hervormde kerk bleef, erkende hij de Afscheidenen, die zich van de oude kerk afgezonderd hadden, nog als feitelijke leden van de Gereformeerde kerk, terwijl hij hen, die de leer van de kerk verwierpen, ook al bleven zij leden van de kerk, toch als zodanig niet kon erkennen. Zo wilde Groen naar artikel 28 en 29 van de Confessie tegelijk en de eenheid en de heiligheid van de kerk in haar waar katholiek karakter handhaven. Immers een kerk is niet maar de som van personen, die recht belijden; doch ook de onmondigen en zwakgelovigen, allen die onder het genadeverbond zijn geboren, zolang zij niet door wettige tucht zijn afgesneden, moeten volgens Groens gedachte tot de kerk gerekend blijven. Vandaar Groens ijver voor een kerkelijk handhaven van de Belijdenis en tegelijk een aansturen op een verbetering van de organisatie van de éne Nederlandse Hervormde kerk.

Onder vervolging en druk waren overal in het land de afgescheiden gemeenten toegenomen. Doordat zij afzagen van hun aanspraak om de voortzetting van de oude Gereformeerde kerk te zijn, kregen zij als Christelijk afgescheiden gemeenten in 1839 het recht van vrije uitoefening van eredienst.

In hun eerste Synoden viel het de afgescheiden broeders moeilijk elkander te vinden, doch langzamerhand ontwaakte in hun kring het besef voor eenheid in waarachtigheid van het geloofs. De behoefte aan wetenschappelijke opleiding van de aanstaande dienaren van het geloofs werd steeds levendiger gevoeld. In 1854 werd daarom de Theologische School te Kampen opgericht, die (sinds 1939 als Theologische Hogeschool) tot op heden met ere haar opdracht heeft vervuld. In 1869 vond er vereniging plaats tussen de Christelijk Afscheiden Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder 't Kruis, voortaan de naam dragende van

de "Christelijk Gereformeerde kerk". Zij telde in 1892, toen zij zich met de uit de Doleantie voortgekomen kerken verenigde, 391 gemeenten met 398 predikanten.

Twee bekende predikanten, die zich eveneens van de! Hervormde kerk afscheidden, waren H. J. Budding, (1810-1870), predikant te Biggekerke in Zeeland, later te Goes en L. G. C. Ledeboer (1808-1863), predikant te Benthuisen. Ds. Budding, eerst streng Calvinist en tegenstander van de gezangen, scheidde zich in 1836 van de Hervormde kerk af, doch veranderde na zijn bezoek aan Engeland en Amerika van waardering ten opzichte van de Gereformeerde leer en het kerklied. Zijn invloeden zijn nog in sommige streken van Zeeland te bespeuren. Ds. Ledeboer was een man met een sterk bewogen gemoed. Heftig bestrijder van de gezangen en de reglementen van de kerk, begroef hij ze op een zondagmorgen in zijn tuin.

In 1840 geschorst en in 1841 afgezet, predikte hij in een door hem aangekocht huis. Enige tijd sloot hij zich bij de Afscheidenen aan, doch kon het ook bij dezen niet vinden. Een groot aantal eenvoudige bewoners van het Zuid-Hollandse polderland hebben zijn invloed ondergaan. In zijn gemeenten, die naar de Dordtse kerkorde georganiseerd zijn, werkten allerlei Puriteinse tradities na, die meer verwantschap hebben met de in deze kringen zeer geliefde "oude schrijvers" dan met Calvijn. De psalmen van Datheen waren het enige gemeentelied. Van zondagsscholen en allerlei Christelijke verenigingen hadden zij grote afkeer. Ledeboer zelf heeft de band met de Hervormde kerk nimmer geheel doorsneden. Hij wilde met zijn gemeenten vooral geen nieuwe kerk vormen. Toch gingen vele van zijn volgelingen op separatistische wegen.

Nog een derde zouden wij kunnen noemen: ds. H. W. Witteveen, lange tijd te Ermelo predikant, werd in 1859 afgezet. Hij was aan de Nederlandse Hervormde kerk zeer gehecht, maar voelde voor haar reglementen niets. Daarom kwam hij in conflict. In een aparte vrije zendingsgemeente aldaar wijdde hij zich aan het werk van de barmhartigheid en Evangelisatie. Hij was een man van het geloofs en van het gebeds, rein van hart, maar de eigenaardigheden van de natuurlijke mens waren ook hem niet vreemd.

De grootste breuk, die in het Gereformeerd kerkelijk leven van ons land in de vorige eeuw ontstond, was in het jaar 1886.

Als Doleantie begonnen, leidden de Gereformeerde kerken sindsdien een zelfstandig georganiseerd bestaan naast de Nederlands Hervormde kerk. Jaren van strijd voor de handhaving van de Belijdenis waren in de Hervormde kerk voorafgegaan. Herhaaldelijk werden adressen in die geest aan de Synode gericht, zo bv. in 1841, in 1842, in 1843 en in 1848. Scherp onderscheid makend tussen de Hervormde kerk als kerk en als genootschap, drong men van orthodoxe zijde aan op een Schriftuurlijke kerkleer en kerkvorm. De Synode echter poogde steeds door haar sussings-systeem niet alleen de rust averechts te bewaren, maar liet ook door haar ruime uitleg van "het wezen en de hoofdzak" van de Belijdenis van de Hervormde kerk, de deur van de kansel open voor stelselmatige loochening is van de leer en voor verraad van de dierbaarste belangen van de kerk," aldus de zeven Haagse wijzen, zoals de adressanten van 1842 spottend werden genoemd. Deze loochening van de leer kwam wel droevig tot uiting in de kwestie Zaalberg. Deze Haagse predikant bestreed het Evangelie der Schriften meer dan dat hij het beleed. Niet alleen in de Haagse gemeente maar in heel de kerk was er beroering over het Godonterend en kerkverwoestend bedrijf van vele moderne predikanten. Velen van hen bedienden de heilige doop zonder de gebruikelijke formule. Het was geen wonder, dat vele orthodoxe ouderlingen bezwaar hadden om hun medewerking te verlenen bij het aannemen van lidmaten door moderne predikanten. De besturen van de kerk, die overwegend in handen waren van de Groninger richting en van de modernen, zorgden zelf voor de brandstof, waarop het vuur van de Doleantie straks in hevigheid zou branden.

Er zijn bij de veelheid van de brandstof vooral twee voorvallen te noemen, die aanleiding werden tot kerkelijk uiteengaan.

Daar was allereerst de oprichting van de Vrije Universiteit, uitgaande van de Vereniging voor Hoger Onderwijs op Gereformeerde grondslag, in 1880 te Amsterdam. Al sinds een tiental

jaren was bij dr. A. Kuyper, dr. G. J. Vos Azn. e.a. het plan gerijpt om bij de voortdurende ontkerstening van de hogescholen, een universiteit in het leven te roepen, die in levend rapport zou staan met het wezen van de kerk. Toen in 1876 de nieuwe wet op het Hoger Onderwijs tot stand kwam en de theologische faculteit wel aan de hogescholen behouden bleef, doch meer als faculteit voor godsdienstwetenschap dan van de theologie. van de kerk, werd deze behoefte van het te dringender. Zo kwam vooral door toedoen van dr. A. Kuyper en dr. F. L. Rutgers een specifiek Gereformeerde Universiteit tot stand.

De Synode weigerde echter kwekelingen dezer Universiteit tot het proponentsexamen van de kerk toe te laten. Toen dan ook de eerste afgestudeerde kandidaat J. H. Houtzagers, die dus niet beroepbaar was tot predikant in de Nederlands Hervormde kerk, toch in 1885 beroepen werd door de Hervormde kerkenraad van Kootwijk op de Veluwe, volgde 1 februari-1886 schorsing van de kerkenraad, die de volgende dag het "synodale juk" afwierp en zich opnieuw constitueerde onder de kerkenordening van Dordrecht.

Terzelfder tijd ontbrandde de kerkelijke strijd in niet mindere hevigheid te Amsterdam. Hier was het een "attestenkwestie", die de gemoederen bezig hield. De catechisanten, die lidmaat wilden worden bij moderne predikanten, konden de door de reglementen geëiste bijstand van orthodoxe ouderlingen niet verkrijgen. De bedoelde catechisanten maakten toen van hun recht gebruik om zich in een andere gemeente te laten aannemen; zij verzochten daartoe aan de kerkenraad een getuigenis van zedelijk gedrag, zoals de geldende kerkorde vorderde. Ook dit werd hun door de kerkenraad geweigerd, toen zij geen bevestigend antwoord gaven op de vraag, of zij instemden met de apostolische Geloofsbelijdenis. Er volgde behandeling van deze kwestie door Classicaal Bestuur, Provinciaal Kerkbestuur en Synode.

Terwijl deze attestenkwestie nog hangende was en aller aandacht trok, kwam een andere kwestie, die het beheer van de Amsterdamse kerkgoederen gold, de kerkelijke crisis verhefven. De 14de december 1885 nam de kerkenraad een besluit tot reglementswijziging inzake het beheer van de kerkgoederen, waarbij men trachtte deze kerkgoederen toe te wijzen aan de Gereformeerde groep uit de kerkenraad, ook als die eventueel buiten het kerkverband mocht komen.

Op 4 Januari 1886 werden de tachtig kerkenraadsleden, die "vóór bovenbedoelde reglementswijziging hadden gestemd" door het classicaal bestuur provisioneel geschorst op grond van onwettigheid van bovengenoemd besluit en op grond van openlijk verzet tegen de hogere kerkbesturen. De hartstochten kwamen nu van alle kanten los! De geschorsten trachtten nog eerst in het bezit van de kerkgebouwen te blijven. Toen dit niet meer ging, hielden zij godsdienstoefeningen in gehuurde lokalen. Aan sympathie binnen en buiten de hoofdstad ontbrak het hun niet. Achter dit alles stond dr. A. Kuyper, de energieke leider van het hernieuwde Calvinisme, die met dr. F. L. Rutgers mede tot de geschorsten behoorde. Op een vijftal na werden alle geschorsten 1 juli 1886 uit hun kerkelijke bedieningen ontzet wegens verstoring van orde en vergrijp in de uitoefening van kerkelijke betrekkingen. 1 December 1886 werd dit vonnis door de Synode bevestigd.

De kerkelijke toestand ontwikkelde zich nu zoals te Kootwijk. Ook te Voorthuizen, Reitsum, Leiderdorp, Kollum werd dat voorbeeld gevolgd. Op de 16e december 1886 werd te Amsterdam een dolerende kerk gesticht.

In Januari 1887 kwamen velen bijeen, die "de afwerping van het juk van de Synodale hiërarchie plichtmatig achtten voor een ieder, die het koningschap van Jezus in zijn Kerk wil eren". Zesenvijftig predikanten sloten zich bij de Doleantie aan en met hen verliet een grote schare van het kerkvolk, dat de Belijdenis van de vaderen lief had, de vaderlandse kerk of werd er buiten gedrongen. Zij wilden zich zelf niet als afgescheidenen beschouwd zien, wel als dolerenden", d.w.z. treurenden, die zonder het kerkengoed de voortzetting waren van de kerk van de vaderen. Daarom noemden zij zich eerst dan ook met de historische naam: "Neder-Duits Gereformeerde Kerken". Later werd op de naam "dolerend" geen prijs meer gesteld. Sinds hun vereniging (1892) niet de Afgescheidenen in de, reeds genoemde Christelijk Gereformeerde kerk, is de naam "Gereformeerde Kerken" aangenomen. Allen, die in de Hervormde kerk bleven, werden door hen beschouwd als gebroken te hebben met de gemeenschap van de tot Reformatie gekomen kerk.

Het was en is nog steeds moeilijk elkanders kerkelijke handelingen zuiver te beoordelen, ook

wanneer men staat als Christus-belijders op de bodem van dezelfde Gereformeerde Belijdenis, zowel binnen als buiten de Hervormde kerk.

Wij willen hier echter niet volstaan met te zeggen, dat aan beide zijden veel onheilig vuur gebrand heeft. Hoe de natuurlijke mens ook wederzijds zijn aanspraken heeft laten gelden, dit moet onpartijdig worden vastgesteld: oprechte liefde tot de Belijdenis van de vaders heeft velen buiten de Hervormde kerk gebracht, doch ook binnen haar gehouden. Het is en blijft een zeer moeilijke gewetensvraag, bij alles wat in een kerk niet is naar Gods Woord: wáár ligt de grens, dat uiteengaan noodzakelijk wordt?

Zoals wel eens is opgemerkt, zouden Afscheidenen en Dolerenden de heiligheid van de kerk ten koste van de eenheid hebben geforceerd en zouden de Hervormden de eenheid van de kerk ten koste van de heiligheid hebben overbelast. Hoe hebben wij de juiste spanning tussen eenheid en heiligheid te handhaven? Als binnen de grenzen van de kerkelijke verordeningen toestanden geduld worden, die tegen Gods Woord indruisen, hoe erg moeten zij zijn om de eenheid te verbreken? Immers de heiligheid en eenheid van de kerk hangen ten nauwste samen met de eenheid en heiligheid van het genadeverbond. Moet de eenheid betracht zolang de verkondiging van het Woord en de dienst van de sacramenten nog naar de kerkelijke verordeningen officieel niet is verboden?

Hoe verschillend men deze vragen ook moge beantwoorden, dit moge eveneens in wellicht grotere eenstemmigheid worden geconstateerd: in de diepste grond vlamt uit de Afscheiding van 1834 en uit de Doleantie van 1886 een protest ons tegemoet, zeer duidelijk gericht tegen de deformatie van de Hervormde kerk, tegen de miskennis van haar aloude Belijdenis. Maar met dit al ligt heel het Gereformeerd kerkelijk leven in Nederland verdeeld en verscheurd voor ons. Naast de Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken bestaat sinds 1892 de Christelijke Gereformeerde kerk (sedert 1947 onder de naam Christelijke Gereformeerde kerken) met de pretentie te zijn de voortzetting van de oude Christelijk Gereformeerde kerk, gelijk zij uit de Afscheiding van 1834 was voortgekomen.

In 1892 nog een bescheiden kring, groeide zij gestadig. Haar Theologische school, eerst te Rijswijk, is nu te Apeldoorn gevestigd. Haar kracht ligt niet zozeer in de herleving van de Calvinistische theologie, als wel in het piëteitvol bewaren van tradities, die onder ons Gereformeerd kerkvolk leven.

Buiten de Christelijke Gereformeerde kerk zijn er nog andere groepen van belijders, die allen om strijd aanspraak maken op de naam "Gereformeerd". Zij grijpen daarbij graag terug op zogenaamde oude schrijvers uit de 18e eeuw en de 17e eeuw, doch de klassieke Belijdenisgeschriften uit de bloeitijd van het Gereformeerd protestantisme alsook de geschriften van Calvijn zelf worden weinig als richtsnoer gevolgd. Vele dergelijke kringen in Zeeland, in het Zuid-Hollands polderland en ook wel in de andere streken van ons land verenigden zich met gemeenten van Ledeboer, tot de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (1907). Hun opleidingsschool is te Rotterdam. Ook hiernaast bleven nog aparte gezelschappen en gemeenten voortbestaan, meer of minder aan de "Gereformeerdheid" van een voorganger gebonden. Meestentijds wordt het godsdienstig leven dezer groepen door stille godsvrucht gekenmerkt, zij het ook in piëtistische geest. Bij het beoordelen van het godsdienstig leven van anderen, maken zij meestal meer gebruik van kenmerken, die aan bepaalde godsdienstige gewoonten, dan aan de waarheid van de Heilige Schrift zijn ontleend.

De zichtbare eenheid van alle aanhangers van de Gereformeerde Belijdenis in ons land is wel droevig verbroken. Het is natuurlijk gemakkelijk wanneer de een de schuld alleen bij de ander zoekt. Moeilijker wordt het wanneer men gaat inzien, dat allen deel hebben aan een gemeenschappelijke schuld. Maar wat baat zelfs Belijdenis van schuld zonder bekering? Terwijl de vijandschap en tegenstand van de natuurlijke mens afgelegd wordt, zal de strijd voor het recht en de geldigheid van de waarheid van de Schrift gestreden moeten worden in de nabijheid van Hem, die het Hoofd is van de kerk en die vraagt, dat wij in onderworpenheid aan Zijn Woord en Geest elkander vinden zullen in de Belijdenis van de eenheid én de heiligheid van Zijn kerk.

Deze strijd om het recht en de geldigheid van de Confessie is vóór en na ook binnen de Hervormde kerk gevoerd niet zonder zegen, maar ook niet zonder blijvende weerstanden.

Over Groens kerkelijk streven spraken wij reeds. Enerzijds de eenheid in de katholiciteit van de kerk niet loslatend, kwam hij anderzijds op voor de handhaving van de Gereformeerde Belijdenisgeschriften. De leervrijheid in de Hervormde kerk bestrijdend, kwam hij op voor tuchttoefening langs juridische, dit is kerkrechtelijke weg. Hierin week Da. Costa van hem af. Ook Da Costa bestreed de leervrijheid, maar volgde daarbij de zogenaamde medische weg. Tegenover Groen legde Da. Costa nadruk op het feit, dat bij de grote Hervormers het laatste woord niet was geweest aan de kerkelijke Belijdenis maar aan Gods Woord. Groen bestreed dit laatste niet, doch wilde de Belijdenis van Gods Woord kerkelijk in de organisatie gehandhaafd zien. Da Costa daarentegen ijverde niet zozeer voor kerkrechtelijke verbetering, doch meende dat als het Evangelie maar gepredikt werd, vanzelf daarmee het kwaad van de leervrijheid zou worden teruggedrongen. Da Costa vertegenwoordigde hierin het meest de geest van het Réveil. Het Réveil toch was minder een kerkelijke en meer een godsdienstige beweging in dichterlijke, profetische zin: De ethische richting zette in kerkelijk opzicht deze traditie van het Réveil voort.

Wormser, de begaafde Amsterdamse deurwaarder, die in zijn boekje over *de kinderdoop* de bekende zin schreef, "leer de natie haren doop verstaan en kerk en Staat zijn gered", volgde meer de kerkelijke lijn. In een opstel over "De onkerkelijke richting, die zich bij vele geloovigen openbaart" schreef hij (de profetische woorden): "De glans van de tegenwoordige opgewektheid, zoo zij bij haar Christelijke richting niet tevens een kerkelijk karakter aanneemt, is niet in staat voor mij de donkerheid te bedekken van de toekomst, die kerk en Christendom beide in ons vaderland, ook door haar, tegemoet gaan."

Deze onkerkelijkheid van het Réveil heeft zich gewroken bij alle zegen, die het ook in vele werken van barmhartigheid verspreid heeft. Het is de Confessionele Vereniging geweest, die de kerkelijke lijn van Groen heeft voortgezet. Groen behoorde zelf tot de oprichters. Met O. G. Heldring gaf hij tot haar oprichting de stoot. Haar ontstaan dankte zij aan de nood van de kerk. Het werd uitgedrukt in de brede titel van: Vereniging tot hulp en leiding van gemeenten en personen in de Nederlands Hervormde kerk, die om van het geloofs wil in nood verkeren. Bij de vaststelling van de grondslag en het doel van de vereniging op 12 oktober 1864 werd o.a. bepaald, dat de Confessionele Vereniging aan geen poging tot herstel of hulpbetoon in de nood van de kerk de hand lenen kan, die niet, uitgaat van een onbekrompen en ondubbelzinnige instemming met de grondslag van de kerk, in haar Belijdenisgeschriften neergelegd.

Van de Belijdenis uitgaande, ijverde men voor reorganisatie van de éne volkskerk. Deze traditie heeft de Confessionele vereniging voortgezet, eerst onder leiding van ds. Heldring en ds. Barger, daarna onder leiding van dr. Ph. J. Hoedemaker (1839-1910). Prof. dr. J. H. Gunning, die in het laatst van zijn leven met heilige hartstocht tegen de zonde van de kerk opkwam, sloot zich bij het kerkideaal van de confessionelen steeds meer aan. In zijn "Heel de kerk, Heel het volk", waarin prof. Gunning de leus van Hoedenaker tot de zijne maakte, wijst hij op het droeve gemis bij de machthebbers in de Nederlands Hervormde kerk van de 19e eeuw: zij gaan in hun denkwijze voorbij aan de ernst van de zonde. Daarom is de Nederlands Hervormde kerk nalatig in haar taak om in opdracht van haar Hoofd en uit mededogen met het gedoopte volk de éne boodschap van het heils te brengen.

Anderzijds bakende de Confessionele vereniging haar grenzen scherp af tegenover alle afscheiding van de éne volkskerk.

Dr. Hoedenaker, die nog enige tijd met Kuyper had samengewerkt, verbrak de banden toen hij zag, dat een kerkbegrip werd gevolgd, dat z.i. tegen de klassiek-Gereformeerde Belijdenis inhing. Hij was wars van alle partijvorming in kerk en in staat; daarom onttrok hij zich in 1897 ook aan de Confessionele vereniging, al bleef hij in vriendschappelijke verhouding tot haar staan. De kerk mocht volgens Hoedemaker nimmer gedeeformeerd worden tot een Gereformeerde partij, of een vereniging van gelijkdenkenden, met loslating van het (gedoopte) volk. Hieruit is tevens de mindere geneigdheid te verklaren, die in confessionele "kringen gevonden wordt om zich Christelijk te organiseren in het maatschappelijk en staatkundig leven.

Meer de betrekkelijke waarde van alle Christelijke actie inziende, is hun ideaal steeds daarop gericht, dat alle staatsinstellingen (o.a. scholen en universiteiten) aan de Christelijke traditie

van ons volk trouw zullen blijven of weer trouw zullen worden. Onvermoeid heeft de Confessionele vereniging (ook onder leiding van ds. Mr. J. J. Schokking, ds. A. B. te Winkel, dr. P. J. Kromsigt e.a.) haar strijd voor kerkherstel gevoerd. Van het herstel van de kerk als belijdende volkskerk wordt door hen het herstel van de natie verwacht.

In theologische kracht hebben de confessionelen niet uitgemunt. Het blijft hun verdienste met een grote middengroep van de Hervormde kerk achter zich, de geloofswaarheid ener Gereformeerde katholiciteit van de kerk (zie art. 27-29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis) getrouw te zijn gebleven. Zij noemden het Calvinisme van dr. Kuyper c.s., Neo-Calvinisme, omdat het op verschillende punten afweek van het Oorspronkelijke Calvinisme.

Binnen de Hervormde kerk organiseerden zich aan het begin dezer eeuw een aantal voorstanders van de Gereformeerde Belijdenis, die zich niet bij de "confessionelen" thuis gevoelden. Naar aanleiding van een geruchtmakend geval (de kerkelijke procedure tegen de moderne predikant dr. L. A. Bähler te Oosterwolde), kwam het in 1906 tot de oprichting van de "Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlands Hervormde kerken", in 1909 gewijzigd in "Gereformeerde Bond tot verbreiding van de waarheid in de Nederlandse Hervormde kerk, naar uitwijzen der Heilige Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de drie formulieren van enigheid".

Tot de oprichters behoorden prof. dr. Hugo Visscher, dr. J. D. de Lindt van Wijngaarden en ds. M. van Grieken, die lange tijd leiding gaven aan hun gemeenschappelijk streven. Ook hier gingen de gedachten uiteen. Onder leiding van prof. Visscher ontwikkelde zich een streven tot boedelscheiding van de Nederlands Hervormde kerk, met de bedoeling om na een rechtvaardig uiteengaan een belijdende kerk te vormen. Onder leiding van ds. van Grieken beperkte het streven van de Bond zich vooral tot verbreiding van de waarheid naar bepaalde kenmerken, die bij een groot deel van het Gereformeerde volk, inzonderheid op het platteland, in sommige streken van ons land zeer geliefd zijn.

Ook buiten de Gereformeerde Bond vormden zich nog groepen, die als Ultra-Gereformeerd of Oud-Gereformeerd kunnen worden aangeduid, meestal gegroepeerd om bepaalde "geliefde" predikers, godsdienstonderwijzers of oefenaars.

De vrijzinnigen, die in de Hervormde kerk in de tweede helft van de vorige eeuw en daarna hun invloed zagen verminderen, verbonden zich met hun geestverwanten in de Nederlandse Protestantenvond (1870), een vereniging van vrijzinnigen uit verschillende kerkgenootschappen, Sindsdien was er echter binnen de Hervormde kerk een meer kerkelijk streven merkbaar, om zich in plaatselijke verenigingen van Vrijzinnig-Hervormden te organiseren. Het stichten van vrije gemeenten als door de gebroeders Hugenholtz (1877) te Amsterdam, vond onder de vrijzinnigen weinig navolging. Op plaatsen, waar Remonstrants-Gereformeerde gemeenten gevestigd waren, gingen dikwijls vele vrijzinnigen uit de Hervormde kerk over tot deze thans vrijzinnige kerkgemeenschap. Ook de Waalse gemeenten, die naar de rijke historie van de Hugenoten en ook reeds daarvóór, met de Neder-Duits Hervormde kerk als Nederlands Hervormde kerk ten nauwste saamverbonden zijn, waren in het laatst van de vorige eeuw en in het begin dezer eeuw overwegend vrijzinnig georiënteerd. De Groninger richting zag bij de overgang naar deze eeuw haar invloed in de kerkelijke besturen en in het kerkelijk leven tanen. Slechts een gering aantal gemeenten en predikanten behoren tot de "Evangelische" richting, terwijl de Evangelische vereniging geheel werd opgeheven.

De Ethische richting, wier karakter wij in hoofdtrekken reeds beschreven, heeft, ondanks haar geringschatting voor het reorganiseren van de kerk en voor het formuleren van de Belijdenis, toch een vrij grote invloed doen gelden. In tijden, waarin arbeiders en ontwikkelden, mede door de schuld van de kerk zelf, de kerk de rug toekeerden, heeft de ethische prediking velen, vooral van de ontwikkelden, vastgehouden.

De strijd van de richtingen binnen de Hervormde kerk, die thans aan het verschuiven zijn, heeft tientallen van jaren ontbindend gewerkt. Als er pogingen werden aangewend om tot een

andere organisatie van de kerk te komen van rechts, bleef het zonder succes door links. Kwam de poging van links, dan slaagde het niet door rechts. Ging de stoot van het centrum uit, dan verenigden de uitersten van rechts zich broederlijk met de uitersten van links. Toch is er sinds de wereldoorlog 1914-1918 in de strijd om de Belijdenis en de organisatie, zowel binnen als buiten de Hervormde kerk, iets aan het veranderen. Maar daarover wordt gehandeld in het laatste hoofdstuk van dit boek.

In andere landen, waar het Gereformeerd protestantisme zich gevestigd had, kwam het ook telkens tot een strijd om de Belijdenis en om de organisatie van de kerken. Zoals wij het reeds aangaven, ging de strijd nu eens meer om kerkorganisatorische vragen, dan weer meer om de Belijdenis, doch steeds bleek het hoe kerkinrichting en geloof ten nauwste met elkaar verbonden zijn. Bij de beschrijving van het verzet tegen de geest van de eeuw hebben wij reeds gezien, hoe de geestelijke ontwaking allerwegen zich ontwikkelde tot herleving van het kerkelijk bewustzijn en tot hernieuwde waardering van de Belijdenisgeschriften, die in de bloeitijd van het Gereformeerd protestantisme waren opgesteld. Het kwam niet alleen tot strijd binnen de gevestigde nationale kerken, die in meerdere of mindere mate, naar de aard van het verleden; met de Staat verbonden waren. Telkens leidde de kerkelijke strijd tot afscheidingen, die, naarmate de 19e eeuw eindigde en de 20e begon, ook wel tot Herenigingen voerden. Amerika is wel het land, waar de vrije kerken ook met Gereformeerde Belijdenis, het weligst tieren. Het gemakkelijkst komt men daar ook tot eenheid in federaties en kerkenbonden.

Zwitserland

In Zwitserland had zich in het begin van de negentiende eeuw het rationalisme vast genesteld. De Helvetische Confessie was sinds 1725 al niet meer verplichtend gesteld in de kerk van Calvijn. Wij hebben reeds gezien, hoe vooral vanuit Genève verzet ontstond in een sterk opbloeiend Réveil. Daaruit kwamen tal van zelfstandige gemeenten voort, die zich afscheidden van de Staatskerk. In 1845 kwam het in Genève, Lausanne en omgeving tot een grote afscheiding, waardoor de *Eglise évangélique libre ontstond*. Ruim 150 predikanten waren daarbij betrokken, Vinet, de man van grote individuele vroomheid met sterk cultureel interesse, hoogleraar in de Franse letterkunde aan de universiteit te Lausanne, heeft zijn hele leven geworsteld met het machtige probleem van de verhouding van kerk en Staat en ijverde voor het ideaal van vrije kerken in een vrije staat. Vanuit deze kring van de vrije Waadtlandse kerk leefde men mee met de Afgescheidenen in ons land, toen zij nog aan vervolgingen van de regering ten prooi waren. Over de invloed van Vinet op de ethische theologie in ons land spraken wij reeds.

De theologische faculteit te Lausanne werd door vele studenten uit den vreemde gevolgd. De Belgische zendingskerk betrok haar predikanten van dáár. Ook predikanten van de Hervormde kerk in ons land zochten, toen dit nog toegestaan was, dáár hun opleiding.

Helaas verliet de vrije Waadtlandse kerk met haar theologische faculteit de geest van de Reformatie en ook de richting van het Réveil en van Vinet. Tegenwoordig zijn er echter ook in Frans-Zwitserland tekenen van hernieuwde belangstelling voor het Calvinisme merkbaar, terwijl uit Duits-Zwitserland de grote theologen Karl Barth te Bazel en Emil Brunner te Zürich naam gaven aan de jong-Zwitserse theologie.

Toch is het kerkelijk liberalisme, zowel in de steden als in de dorpen nog zeer machtig; maar de tijden van rationalistische onverschilligheid schijnen te wijken. Adolf Zahn, de kampvechter voor de Gereformeerde Belijdenis in Duitsland, schreef in zijn korte geschiedenis van de Evangelische kerk op het vasteland van Europa, dat in zijn tijd (1886) door een politiek radicalisme in Zwitserland het café meer in ere was dan de kerk. De zondag werd meer bestemd voor de politiek en voor allerlei feesten dan voor godsdienstoefening. In de meeste kantons werden in de loop van de vorige eeuw de Belijdenisgeschriften afgeschaft. De doop werd als verouderd niet meer bij het lidmaat-worden van de kerk noodzakelijk geacht; de leervrijheid werd openlijk erkend "uit achting voor de gewetensvrijheid", blijkbaar zonder mededogen met een volk, dat aan de vrijheid van de tijdgeest wordt overgeleverd. In Bazel en omgeving was nog steeds een piëtistische geest werkzaam, die niet alleen op het gebied van de uiten inwendige zending zegenrijk zich bewoog, doch ook de ene landskerk

daarbij niet prijs gaf.

Terwijl elders, vooral in Frans-Zwitserland, vrije gemeenten in het leven werden geroepen, gaven 15 orthodoxe predikanten van Bazel in 1883 een manifest uit, waarin zij de eenheid van de kerk handhaafden, mits het orthodox belijden mogelijk bleef binnen de organisatie van de kerk: "Ofschoon de kerk van Bazel, aldus het manifest, zich niet meer een Christelijke mag noemen, maar nog slechts een staatsinstelling is, verhindert zij toch niemand het ware geloof te belijden, het Evangelie te prediken, de sacramenten te bedienen. Wanneer zij ooit zal ophouden dit toe te laten, dan zal de Heere van de kerk Zijn jongeren de weg wijzen, die zij hebben in te slaan en Hij zal hun tevens de nodige beslistheid en het geduld, dat zij behoeven, geven. Hoe minder intussen de kerk datgene is, wat zij wezen moet, van het te meer willen wij er naar streven, levende leden te zijn van de ware kerk van Jezus, en ons tezamen verenigen op de enige grondslag, die gelegd is."

Frankrijk en België

In Frankrijk was het eenzelfde strijd tussen liberalen en orthodoxen, hoewel niet met zulk een succes voor de liberale gedachte als in Zwitserland. Dat deze liberale gedachte evenals elders meestentijds geen verdraagzaamheid inhield jegens hen, die zich niet naar hun mening schikten, hebben ook de orthodoxe Protestanten in Frankrijk ondervonden. Wij hebben reeds over Adolphe Monod gesproken als edele vertolker van het Franse Réveil. Toen in 1848 de Synode van de Gereformeerde kerken besloot geen bepaalde Confessie in de kerken te erkennen, bleef Adolphe Monod binnen dezelfde kerk trouw aan de prediking van 's mensen ellende en Gods vrije genade en anderen met hem. Zijn broer Frédéric (j 1863) met zeer vele geestverwanten uit het Réveil scheidden zich af tot een: *Union van het Eglises évangéliques de France*. Niettegenstaande de kerkelijke gedeeldheid bleven de broeders Monod op het nauwst met elkander verbonden. Een tijdlang bloeiden deze vrije Evangelische kerken zeer. Later kwam er een tijdperk van verval. Daarnaast ontstonden in de loop van de eeuw tal van vrije kerken, meer of minder methodistisch getint. In 1938 kwam liet onder invloed van de oecumenische beweging, tot een Hereniging van "Verenigde kerken", waarbij vier kerkelijke groeperingen betrokken waren: Union Nationale van het Eglises Réformées met 164 gemeenten; Union van het Eglises Réformées Evangéliques met 381 gemeenten; Union van het Eglises Evangéliques Libres met 49 gemeenten en Société Centrale Evangélique (Evangelisatieposten) met 60 gemeenten.

Het Gereformeerd protestantisme in Frankrijk is in de loop van de geschiedenis wel menigmaal verminkt door de vervolgingen van de Staat, maar ook verzwakt door innerlijke verdeeldheden.

De kritisch-modernistische school deed ook onder de Franse Gereformeerden haar heilloze invloeden gelden. Ernest Renan heeft met zijn "Leven van Jezus" dat in 1863 vijf drukken beleefde, wel heel veel kwaad gesticht. Terwijl te Straatsburg de predikanten voor de Lutherse kerken in Frankrijk worden opgeleid, is de theologische faculteit te Montauban, later te Montpellier, de opleidingsschool bij uitnemendheid voor de orthodox-Gereformeerden. Te Parijs is een theologische faculteit in meer vrijzinnige geest, doch zowel de Lutherse als de Gereformeerden hebben aldaar een leerstoel voor de Lutherse en voor de Gereformeerde dogmatiek. Deze laatste werd ingenomen door de in ons vaderland bekende prof. A. Lecerf (1872-1943), vroeger radicaal, doch daarna, door zijn studie van Calvijns werken, een geestdriftig en bekwaam volgeling van Calvijn.

Hoewel numeriek zwak en geografisch verstrooid, gaat er thans hernieuwde kracht uit van een verenigd Gereformeerd protestantisme, staande op de bodem van het geloof van de Hervorming, zoals dat in de Belijdenis van La Rochelle zijn klassieke uitdrukking vond. Deze Belijdenis is weliswaar niet als uitdrukkelijke binding aan de predikant voorgeschreven, doch zij vormt niettemin een gemeenschappelijk uitgangspunt voor theologie en pastorale arbeid, in de besliste overtuiging van de oecumenische roeping van het Calvinisme ook in deze tijden.

In België neemt het Protestantisme slechts een geringe plaats in, terwijl het toch de bakermat is te noemen van het Gereformeerd protestantisme in de Nederlanden.

Toen op het Wenen Congres in 1815 de Noordelijke Nederlanden met België tot één Koninkrijk verenigd werden, waren er slechts enkele kleine Hervormde gemeenten hier en

daar verspreid overgebleven. Deze weinige Hervormde gemeenten werden, uitgezonderd die te Maria Hoorbeek, waar de waarheid nog getrouw verkondigd werd, aan het vlakke rationalisme prijsgegeven. Deze hier Nederlands en daar Frans sprekende Hervormde gemeenten, werden als Evangelische nationale kerk in een geliberaliseerde staatskerk door koning Willem I erkend en hun voorgangers werden evenals de priesters door de Staat gesalarieerd. In 1839 ontstond daaruit een bond van protestantse Evangelische kerken, de enige van staatswege erkende officiële protestantse kerkenbond. Hiertoe behoorde ook de vereniging Silo, de bekende stads- en lands Evangelisatie in Brussel en Vlaams-België, omstreeks 1880 door ds. N. de Jonge opgericht en van uit Nederland menigmaal krachtig gesteund. Deze nationale protestantse kerkenbond, een twintigtal gemeenten tellend, ontwikkelt zich thans in een overwegend mild-orthodoxe geest. Naast deze door de Staat erkende bond van protestantse kerken werkt zonder enige staatssubsidie sinds 1837 de Belgische Christelijke zendingskerk. Deze vrije kerk is ontstaan onder leiding van een Nederlander, ds. Goedkoop. Ook Engelse en Schotse zendingsarbeid kwam hierin samen. Zij betreft haar voorgangers vooral van de theologische faculteit van de vrije kerk in Zwitserland.

Duitsland

In Duitsland had het Gereformeerd protestantisme niet alleen de strijd te voeren tegenover een zich opdringende macht van het Rooms-katholicisme, maar ook tegen een onverdraagzaam Lutheranisme. Tegelijk moest de strijd gevoerd worden tegen het alles vervlakkende rationalisme, alsook tegen het alles vervluchtigende idealisme. In de 18e eeuw kon aan de Gereformeerde kerken in Duitsland de lof niet onthouden worden, het langst de invloeden van het ongeloof van de verlichting tegengehouden te hebben. Aan het einde van die eeuw werd in de Frans Gereformeerde kerk van Brandenburg o.a. nog het oude Hugenootse geloof beleden. In de negentiende eeuw zijn het slechts enkele predikers geweest, die de Gereformeerde tradities in hun theologie bewaarden, terwijl de gemeenten meer onbewust in zeden dan in bewust belijden hun Gereformeerd karakter behielden.

Wij beschreven reeds de beide Krummachers en Kohlbrügge in hun verzet tegen de tijdgeest en in het bewaren van de grote goederen van de Gereformeerde Confessie: de verkondiging van Gods vrije genade en van de rechtvaardiging van zondaren door het geloof. Vooral van Elberfeld uit werd het kerkelijk leven in allerlei streken van Duitsland en daarbuiten bevruchtend bearbeit door de opperhofprediker G. F. A. Strauss (overl. 1863), in Oost-Duitsland door Joh. Wichelhaus, professor te Halle en in Wenen door professor E. Botel. Een man van ongewoon formaat, die, te weinig bekend, het goed recht van de Gereformeerde Belijdenis in Duitsland verdedigde, was H. L. J. Heppe (overl. 1879), hoogleraar te Marburg, in zijn bescheidenheid ten zeerste tegengestaan door zijn minder bescheiden collega A. F. C. Villmar, een vurig lutheraan. Met Ebrard, hoogleraar te Erlangen, stond Heppe een Gereformeerde theologie voor in de geest van Melancthon, daarmede een rijke Duitse traditie uit een bloeiend verleden weer door zijn historisch onderzoek te voorschijn brengend. Ook J. J. Herzog (overl. 1883), sinds 1854 hoogleraar te Erlangen, zij hier nog genoemd, die in zijn bekende Real-encyclopaedie zich veel moeite getroostte om het Gereformeerd kerkelijk leven niet, zoals meestal in Duitsland het geval was, achter te stellen in de grote reeks van artikelen van zijn Encyclopaedie.

Tot vorming van vrije kerken gelijk in andere landen, kwam het in Duitsland niet. De poging van de koning van Pruisen om Luthersen en Gereformeerden in één Unierte Kirche te organiseren, beschreven wij reeds. De gemeente van Kohlbrügge te Elberfeld sinds 1847 is een vrije gemeente, die nog steeds bestaat. Behalve in deze gemeente werd de Gereformeerde theologie binnen de landskerk aldaar op suggestieve en bekwame wijze behartigd door dr. Hesse en Lic. H. Klugkist Hesse, predikanten te Elberfeld, bijgestaan door vele collega's, ook jongeren, die zich geestdriftig gaven aan de herleving van de Calvinistische theologie. Sinds 1850 was de Reformierte Kirchenzeitung een onmisbare schakel tussen allen, die de Gereformeerde Belijdenis, zij het ook dikwijls in zeker geen enge interpretatie, liefhadden. Pastor Kolfhaus te Vlotho was lange tijd haar ijverige redacteur.

In 1884 verzamelden zich de Gereformeerden in Duitsland in de Reformierte Band, niet zonder deelname aan de "Alliance of Reformed Churches holding the Presbyterian System",

ook wel Gereformeerde Wereldbond genoemd.

In Oost-Friesland en de graafschap Bentheim worden ook nog steeds Gereformeerde gemeenten gevonden, die hetzij binnen de landskerk, hetzij er buiten, de Calvinistische tradities aldaar vasthouden en daarbij levendig contact met Hervormden en Gereformeerden in Nederland onderhouden. Tot het midden van de vorige eeuw was het Nederlands er de kerktaal. Enige dezer gemeenten zijn opgenomen in één kerkverband met de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Hongarije

In Hongarije vertegenwoordigden de Gereformeerden na de Rooms-katholieken de grootste bevolkingsgroep. In Groot-Hongarije, voor 1914, woonden ruim 2 % miljoen Gereformeerden en ruim 1 miljoen Luthersen. (Na 1920 door de vrede van Trianon respectievelijk miljoen en % miljoen geworden). De aloude Gereformeerde kerk of Hervormde kerk van Hongarije is ook in de 19e eeuw één gebleven. Het Hongaars Gereformeerd protestantisme draagt een eigen karakter. Evenals bij de Gereformeerden in de reeds besproken landen, moet men de naam Gereformeerd" ook hier niet te eng nemen. Pas sinds het begin van deze eeuw is er een levendige ontwaking te bespeuren, waarbij men weer teruggrijpt op de grote tijden, toen het Calvinisme zich in Hongarije vestigde. Het liberalisme, dat heel de 19e eeuw door, de natuurlijke bondgenoot werd van het protestantisme, heeft in de strijd tegen de macht van Rome en van de Habsburgers vele voordelen geschonken, doch het heeft het godsdienstig leven nadelig beïnvloed. Heel de 19e eeuw werd het kerkelijk leven gekenmerkt door een vrij dor rationalisme. Nog is deze geest niet uitgestorven.

De kerkorganisatie is tegenwoordig synodaal-presbyteriaal te noemen, hoewel de kerkenraden pas in de 17e en 18e eeuw konden ontstaan. Dit is te verklaren uit specifieke toestanden, o.a. de invloed van grootgrondbezitters, die in de kerkenraden geen macht tegenover zich begeerden te zien. Ook het ambt van bisschop, dat nog altijd bij de inrichting van de Hongaarse Gereformeerde kerk behoort, is uit bijzonder specifieke toenmalige omstandigheden te verklaren. Gecentraliseerde leiding ook in het kerkelijke leven bleek noodzakelijk.

De Hongaarse bisschoppen van de Gereformeerde kerk hebben trouwens geen hiërarchische macht. Zij delen de leiding van de kerkelijke vergaderingen met een neven-voorzitter, de oppercurator, die steeds een niet-predikant is. Ook kan hij nimmer op zichzelf handelen, doch steeds in eendracht met de "seniores", de voorzitters van de classicale vergaderingen. Groot-Hongarije was voor 1914 in vijf kerkelijke provincies verdeeld, aan welker hoofd vijf bisschoppen stonden, benevens vijf opper-curatoren. Sinds de vrede van Trianon (1920), door het komen van Transsylvanië (Zevenburgen) aan Roemenië, is het aantal kerkelijke provincies en van de bisschoppen tot vier geworden.

Sinds 1885 tot 1945 hadden, evenals de Roomse hogere geestelijkheid, ook drie van de vijf bisschoppen en drie van de vijf oppercuratoren als zodanig zitting in de Eerste Kamer, een recht, dat door de Hongaarse Gereformeerde kerk op hoge prijs werd gesteld, wijl de kerk in het hoogste wetgevende lichaam van het lands haar invloed kon doen gelden. In de 16e en 17e eeuw is door politieke toestanden nimmer een nationale Synode gehouden. In 1791 is de eerste Synode bijeengekomen, waarbij bepaald werd, dat om de 10 jaar Synoden moesten gehouden worden.

Pas in 1881 kwam de volgende te Debreczen bijeen. Op deze Synode werden de vijf kerkelijke provincies, die tot dusver in een bond naast elkaar stonden tot éne nationale kerk verenigd, met als hoogste orgaan: de Synode (met ruim 100 leden). Wanneer de Synode niet vergadert, is er de conventus, een soort synodale commissie met geen wetgevende doch wel uitvoerende bevoegdheid.

De Gereformeerden hebben de mogelijkheden, hun door de Staat geboden, om het onderwijs in vrijheid en zelfs met financiële steun te ontwikkelen met grote getrouwheid benut. De oude nauwe verhouding tussen kerk en onderwijs kon daarbij behouden blijven.

Vooraf door Nederlandse, Britse, Duitse en Zwitserse positieve theologische invloeden begon het liberalisme sterk af te nemen, hoewel het dogmatisch gevoel bij de Hongaarse kerkleden steeds nog weinig ontwikkeld is. Vandaar dan ook het ontbreken van richtingskwesities. Ook

op het gebied van de inwendige zending was er nieuw leven te bespeuren. Officiële commissies werden er gevormd in de classes en in provinciale Synoden, terwijl het Christelijk verenigingsleven onder jonge mannen en vrouwen en studenten toenam. Dit verenigingsleven werd ook bevorderd door de Hongaarse kinderen, die na de eerste wereldoorlog het verenigingsleven in Nederland leerden kennen. Door dit kerkelijk verenigingsleven werd ook in behoeften van armen van de gemeenten voorzien, want de Hongaarse Gereformeerde kerkenraad kent geen diakenen, slechts predikanten en ouderlingen. Aan uitwendige zending heeft de Hongaarse kerk nimmer gedaan. Wel hebben zij menigmaal de Gereformeerden in Roemenië, Tsjechië en Servië de helpende hand geboden.

Sinds de communistische machtsovername (in 1948) maakt de kerk haar grootste crisis in haar geschiedenis door. Onder de druk van de communistische aanval bogen alle kerken. De leiding van de Calvinistische kerk echter verklaarde dit buigen als een verootmoedigde knieval voor het verdiende oordeel Gods, waarbij het Evangelie op een diepere en nieuwe wijze verstaan werd. Hierdoor werd de kerk niet alleen van buiten af aangevallen maar ook van binnen uit verscheurd. De kerkleiding kwam in handen van een pro-communistische klik en vervreemde zich van haar leden.

In 1948 werd ook een concordaat met de Staat gesloten, waarbij alle kerkelijke lagere en (later) middelbare scholen aan de Staat werden overgedragen. Tijdens de opstand in 1956 deed de kerk een krachtige poging om zich van de dodelijke greep van de Staat vrij te maken. In een clandestiene declaratie afkomstig uit de Theol. Hogeschool te Budapest (werd de met de Staat samenwerkende kerkleiding (vooral de bisschoppen Bereczky en Péter) veroordeeld en later afgezet. Zelfs na de onderdrukking van de opstand heeft de kerk het verzet nog maandenlang volgehouden. De leidersklik is wat voorzichtiger geworden, maar zijn principes zijn dezelfde gebleven: de kerk dienstbaar te maken aan het uitvoeren van de verwezenlijking van het socialisme door de Staat.

Zuid-Afrika

In Zuid-Afrika draagt het kerkelijk leven nog steeds de sporen van het Nederlands Gereformeerd protestantisme. Sinds Jan van Riebeeck op 6 april 1652 met zijn Hollandse kolonisten zich aan de Tafelbaai vestigde, was er het begin van een grote toekomst, stamverwant en geestverwant aan ons Hollandse Calvinisme. In 1665 kwam er de eerste predikant, uit Nederland, terwijl ziekentroosters, die al geregeld werk tot bevordering van godsdienst en onderwijs hadden verricht, werkzaam bleven. Franse vluchtelingen verrijkten in 1688 deze ruim 600 zielen tellende kolonie niet slechts met hun getal (176 zielen), doch ook met hun godsvrucht. Om van het geloof 's wille verjaagd, zochten deze Hugenoten hier een plaats om als gast en bijwoner te verkeren.

In 1750 was de kolonie al tot vijf gemeenten uitgegroeid. De kerk stond van 1652-1804 onder beheer van de verenigde Oost-Indische Compagnie, doch in kerkelijk verband mét de classis Amsterdam van de Hervormde kerk. De predikanten werden door de bewindhebbers op voordracht van de classis Amsterdam benoemd. In de loop van de 18e eeuw breidde de kolonie zich steeds verder uit, het binnenland in.

Schokkende gebeurtenissen grepen er sinds 1795 plaats. Van 1795 tot 1802 wisten de Engelsen de Kaapkolonie in handen te krijgen. Toen na de vrede van Amiens (1802) Nederland haar zeggenschap herkreeg, ontving deze "Bataafse volksplanting" een nieuwe kerkorde, door naar de geest van de tijd werden de scholen "neutraal" gemaakt en onder toezicht van het gouvernement gesteld. Burgerlijke voorrechten werden niet meer aan een bepaalde godsdienstige Belijdenis toebedeeld. Alle kerkgenootschappen werden vrij in de uitoefening van hun eredienst. Het Hervormde kerkgenootschap werd echter als het talrijkste en op het platteland, het enige begunstigd door bezoldiging van de predikanten door de regering. De kerkorde van De Mist bleef van kracht ook toen in 1806 de Engelsen weer vaste voet kregen. Sindsdien bleek een streven naar verengelsing voortdurend ook in het kerkelijk leven merkbaar. De poging om de Kaapse kerk een deel van de Schotse kerk te laten uitmaken, werd door krachtig nationaal protest verijdeld. Dit nationaal verzet was steeds het grootst vanuit Transvaal en de Oranje-Vrijstaat, waar evenals in, Natal, sinds de Grote Trek"

(1836) vele boeren zich gevestigd hadden om zich aan de Britse invloed te onttrekken. In kerkzang was men vrij spoedig het Nederlands voorbeeld gevolgd. De psalmberijming van 1773 was in 1775 reeds ingevoerd, terwijl de Evangelische gezangen sinds 1814 in de kerken van Zuid-Afrika werden gezongen. Aan een theologisch seminarie werd al spoedig behoefte gevoeld, dat echter pas in 1858 te Stellenbosch gesticht werd. In 1824 kwam een wijziging van de kerkorde van De Mist tot stand in de geest van het Algemeen Reglement, dat de Hervormde kerk hier te lande in 1816 ontving: een grondwet van de Hervormde kerk in Zuid-Afrika, die nog de grondslag is van de kerken in Zuid-Afrika, behalve van de Vrije Gereformeerde kerk. Niet de plaatselijke gemeente, doch de landelijke kerk als geheel is daarbij het uitgangspunt. In 1842 werd de naam van de Gereformeerde kerk van de Kaap, die ook wel Neder-Duits Hervormd genaamd werd, nu officieel "Neder-Duits Gereformeerde kerk". De kerk werd vrijer van de Staat. Commissarissenpolitiek woonden de kerkelijke vergaderingen niet meer bij. Maar beïnvloeding van het Engels gouvernement bleef een voortdurend gevaar. Ook toen men na "de Grote Trek" zich in Natal gevestigd had (1838) en daarna in de Vrijstaat (1847), kon men de Britse invloed niet ontlopen en werd de kerk in Natal en in de Vrijstaat toch een deel van de Kaapse kerk.

In Transvaal was het anders. Vooral sinds de eerste predikant van de Neder-Duits Hervormde kerk, Dirk van der Hoff, (overl. 1881), in 1853 uit Nederland gekomen, zijn pionierswerk verrichtte, is de zelfstandigheid van de Neder-Duits Hervormde kerk in Transvaal gehandhaafd gebleven. Zij omvat aldaar het grootste deel van de bevolking.

Bij de ontwikkeling van het Hervormd kerkelijk leven in Transvaal kwam het in de vorige eeuw tot twee afscheidingen: in het westen onder invloed van ds. Postma (1859) en in het oosten onder invloed van ds. F. Lion Cachet (1866).

Ds. Postma, vroeger predikant van de Christelijk Afscheiden gemeente te Zwolle, was in 1858 naar Transvaal gezonden om naar de godsdienstige toestand van de stamverwanten in Zuid-Afrika onderzoek te doen. Op de algemene kerkvergadering van de Neder-Duits Hervormde kerk te Pretoria was er een samenspreking met ds. Postma, waarbij men het over de leer eens bleek te zijn, doch tegen het zingen van de gezangen had hij bezwaren. De gezangenkwestie werd de hoofdoorzaak van het tot stand komen van een vrije Gereformeerde kerk, waarin al diegenen zich verenigden, die behalve tegen de gezangen ook andere bezwaren hadden. Onder degenen die zich afscheidden, behoorde mede Paul Kruger, Men wilde het kerkelijk leven leiden overeenkomstig de leer, tucht en dienst van de Dordtse Synode. Deze scheiding had zonder bitterheid plaats. Men gaf elkander de broederhand en leefde blijmoedig naast elkander voort.

Deze Dopperkerk (dopper waarschijnlijk domper) heeft zich zeer uitgebreid, ook naar de Oranje-Vrijstaat tot aan de Kaapkolonie toe. Zij heeft een eigen Theologische, school te Potchefstroom, terwijl de litteraire afdeling van deze school is uitgegroeid tot een Universiteit voor Chr. Hoger Onderwijs. Zij onderhoudt correspondentie met de Gereformeerde kerken in Nederland en de Christelijk Gereformeerde kerk in Noord-Amerika.

De afscheiding van F. Lion Cachet droeg een ander karakter. Deze bekeerde Israëliet, leerling van Da Costa en van het Schotse seminarie te Amsterdam, was een onrustige figuur. Als zendeling uitgezonden, werd hij door de Kaapse Synode als predikant gelegitimeerd. Zijn bezwaren tegen de Neder-Duits Hervormde kerk, in Transvaal gingen tegen de naam "Hervormd (terwijl hij later in Nederland nog de Hervormde kerk zou dienen), tegen de gezangen, tegen de Staatskerk, tegen de verwaarlozing van de Belijdenis. In conflict gekomen, reisde hij heel Transvaal af om Neder-Duits Gereformeerde gemeente te stichten. Te lichtvaardig werd de Neder-Duits Hervormde kerk van liberalisme beschuldigd.

In 1886 hield de Neder-Duits Hervormde kerk op Staatskerk te zijn. Deze zelfstandigheid heeft haar groei zeker belemmerd. In 1882 werd nog een poging ondernomen tot Hereniging met de Vrije Gereformeerde kerk (van ds. Postma). De tijd bleek nog niet rijp. De naam hervormd of Gereformeerd en de legitimatie van de predikanten bleek de grootste struikelblokken te zijn.

Terwijl in deze drie Transvaalse kerken de behoudend Hollandse geest bleef nawerken en een eigen stempel op het kerkelijk leven zette, was het in de Neder-Duits Gereformeerde kerk van de Kaapkolonie enigszins anders. Hier werkt enerzijds de methodistische geest uit Engeland,

Schotland en anderzijds vond de moderne leer van Scholten (Leiden) daar, zij het ook in gematigde vorm, ingang. Ook daar is de geest van een positief Hollands Gereformeerd Protestantisme niet verdwenen. Meerdere predikanten, ook uit die Kaapse kerk, hebben door hun studie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam of aan de Universiteit te Utrecht het contact weer gelegd.

KARAKTER VAN LIET GEMEENTELIJK LEVEN

Wij willen hier in de geschiedenis van het Gereformeerd kerkelijk leven niet voorbijgaan aan de betekenis van het plaatselijk gemeenteleven. Men gaat er in de kerkgeschiedschrijving in de regel zo gemakkelijk aan voorbij, omdat het nu eenmaal zeer moeilijk is om het plaatselijk kerkelijk gebeuren in geschrift vast te leggen. Het is immers plaatselijk zo verschillend: verschillend in geest en verschillend in vorm. Maar zo 's ontstaat het gevaar, dat men zich te veel verkijskt op de sensationele gebeurtenissen in het kerkelijk leven en vergeet, dat er meestentijds veel belangrijker dingen gebeuren in de stille gang van wat niet opzienbarend is. Men moge van zekere kant smalen op muf held, dufheid en sufheid van veel "Christelijks" in de vorige eeuw, maar er heeft ook -Gode zij dank -gewaaid een wind des Geestes, die de rustige rust van de gematigdheid heeft weggevaagd; die de hooghartigheid heeft verbroken van die verdraagzamen, die alleen maar verdraagzaam konden zijn jegens hen, die zich naar hun wensen schikten. Alles wat wordt, verwordt hier op aarde en een ieder, die in Christus het leven vindt, zal niet alleen bij anderen, maar ook bij zichzelf de ontaarding vinden. Wie achter de ontaarding van het Christelijk en het kerkelijk leven niets anders vindt dan ontaarding; moet toch eerst eens beginnen, met eigen oordeel te herzien, misschien dat hij dan achter veel gebrekkigs toch nog werkelijkheden ontdekt van waarachtig geloof, vaste hoop en vurige liefde.

Wij denken hier aan die getrouwe Evangeliedienaren, binnen welke kerkformatie dan ook, die op de zondag en in de week aan zieken en gezonden de enige boodschap van het heils brachten, ondanks verachting en tegenwerking. Wij denken aan die pastorieën, die uitgangspunten en middelpunten waren van een niet gepubliceerd, doch stil gezegend kerkelijk en godsdienstig leven; aan die getrouwe ambtsdragers, die zich door God en de gemeente geroepen wisten om de gemeente mede te regeren, geen heerschappij voerende, doch gewillig zichzelf met de leden van de gemeente stellend onder de tucht van Gods Woord en Gods Geest. Wij denken aan zoveel getrouwe leden van de gemeente, die in hun huis en daarbuiten zich het Evangelie van Jezus Christus niet schaamden. Hoe is door boeken en door bladen de waarheid van Gods Woord gepropageerd naar alle kant. Wij denken daarbij ook aan zovelen, die in traagheid van geest ontrouw waren aan hun roeping die meer heersten naar de natuurlijke mens, dan dat zij dienden door de kracht van Gods Geest.

De 19e eeuw was een tijd van veel verval, van veel valse verdraagzaamheid, van veel onheilige strijd. Allen, die de kerk en he Hoofd van de kerk getrouw bleven, die in een eeuw van worsteling staande bleven in het geloof, hebben met hun voorgangers de geschiedenis mogen maken van het Gereformeerd protestantisme onder voorgang van Hem, die Zijn volgelingen wegen baant door zeeën van onmogelijkheden en door woestijnen van murmureringen en geestelijke schraalheden heen; met Hem wordt het een tocht naar het land van de verwerkelijking van Zijn beloften.

Kerklied

Helaas geeft in ons land het kerklied van de vorige eeuw de schraalheid van het geestelijk leven ten duidelijkste weer. De Evangelische gezangen van 1807, door de provinciale Synoden wel op meer kerkelijke wijze ingevoerd dan de psalmberijming; die door de Staten-Generaal in 1773 werd opgelegd, misten nog meer dan de psalmberijming de zuivere klank van de waarheid van het Woord. In 1867 werd een vervolgbundel aan de Hervormde kerk aangeboden, die naar inhoud ongetwijfeld een zuiverder vertolking was van de Heilige Schrift. Omdat naar de mening van velen de Synode van de Hervormde kerk de bevoegdheid niet had; deze vervolgbundel aan de kerk aan te bieden, bleef deze bundel voor een groot deel van de Hervormden een gesloten boek. Ook rondom de oude gezangbundel is in de 19e eeuw veel strijd gevoerd. Bij de kerkelijke afscheidingen van 1834 en 1886 bleek de

gezangenkwestie, vooral bij het kerkvolk, van geen geringe betekenis te zijn. De Gereformeerde kerken hebben in een later stadium, zij het in beperkte mate, toch plaats gegeven aan het vrije kerklied naast de Psalmen. Zo zijn door haar Synode van 1933 de enige gezangen, die vanouds in gebruik waren, uitgebreid tot een bundel van 29 gezangen. Hieraan werden in 1956 nog 30 toegevoegd, terwijl het voornemen bestaat aan deze bundel nog grotere uitbreiding te geven, met een gelijktijdige revisie van de reeds aanvaarde gezangen. Daartegenover is van andere zijde het standpunt verdedigd, dat de uitbreiding beperkt zou moeten blijven tot het berijmen van Bijbelgedeelten, speciaal uit het Nieuwe Testament. In de kringen van de Hervormde kerk en in de kerken daarbuiten, waar alleen de psalmberijming als kerklied wordt gebruikt, blijken de bezwaren meer tegen de bestaande gezangen en gezangenbundels te gelden, dan dat men zich principieel uitlaat over het goed recht en over de dringende noodzakelijkheid, dat ook andere delen van de Heilige Schrift dan enkel de psalmen worden berijmd naar de zuiverheid van het Gereformeerde belijden.

De kerken van het Gereformeerd protestantisme hebben overigens in alle landen vóór de berijming van héél de Nieuwtestamentische waarheid zich uitgesproken. In de Hervormde kerk hier te lande is in 1938 een nieuwe gezangenbundel door de Synode van de kerk aangeboden, waarbij veel liederen uit de oude bundel geheel zijn vervallen, of veelszins gewijzigd. Deze bundel telt 306 liederen, geordend naar het kerkelijk jaar en verdeeld over een aantal rubrieken. Het voornemen bestaat die door een definitieve bundel te doen vervangen, waarvan de liederen althans ten dele samenvallen met die van de bundel, welke de Gereformeerde kerken zich voornemen vast te stellen.

Met waardering verdient hier ook genoemd te worden het levenswerk van ds. H. Nasper: *Geestelijke liederen uit den schat van de kerk van de eeuwen* (1935).

Deze uitgave is een grote verbetering, vergeleken bij de bundels met Christelijke liederen zoals die meestentijds in de huizen en op samenkomsten gebruikt worden; wij denken o.a. aan de vertalingen van Moody en Sankey, de Vluchtheuvelzangen, de bundel van Johan de Heer en van Woensel-Koog. Ds. Hasper gaf in 1936 ook een nieuwe berijming van de Psalmen, op de oorspronkelijke melodieën uit de 16e eeuw, opnieuw naar het Hebreeuws bewerkt en voorzien van aantekeningen. Deze berijming werd daarna door hem aan een revisie onderworpen. In de gewijzigde vorm bekend geworden als het "Psalter 1949" heeft zij aanvankelijk een groot enthousiasme gewekt in verschillende kerken, zodat de Synode van de Gereformeerde kerken zelfs besloot haar aan te bevelen voor een beproeving in de eredienst. Maar naderhand zijn er bezwaren van allerlei aard gerezen, die geleid hebben tot een terzijde leggen van die nieuwe berijming. Een interkerkelijke stichting heeft, op het voetspoor van wat individuele dichters als Willem de Mérode hadden ondernomen en met de hulp van verschillende dichters, een geheel nieuwe berijming van de psalmen tot stand gebracht. Deze "Proeve" heeft in de Hervormde kerk ingang gevonden en is ook door de Synode van de Gereformeerde kerken in 1959 aanbevolen. Nadat een herziening zal zijn tot stand gebracht, maakt deze berijming een goede kans algemeen in gebruik te zullen worden genomen.

Zending en Evangelisatie

In het begin van de negentiende eeuw waren zowel in Engeland als in Duitsland genootschappen opgericht tot bevordering van de uitwendige zending. Onder de indruk van het onheilspellend werk van de revolutiegeest trachtte men de Bijbel weer onder het volk, en door de zending ook onder de niet-Christelijke volken te brengen: Zo was in 1797 het Nederlands zendingsgenootschap ter voortplanting van het Christendom, bijzonder onder de heidenen, opgericht, dat tot 1848 ook aan inwendige zending deed. Naarmate zich echter de liberale geest in dit genootschap deed gelden, gevoelde in en in het midden van de eeuw onder invloed van het Réveil behoefte aan zendingsactie in positievere geest gedreven. Zo werd in 1855 het Java-Comité, in 1858 de Nederlandse zendingsvereniging opgericht. Deze zendingsverenigingen werken thans met nog enige corporaties samen in de Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties te Oegstgeest.

In 1861 kwam te Amsterdam een Nederlandse Gereformeerde zendingsvereniging tot stand, onder leiding van de predikant zendeling Schwartz, J. Esser e a. waarvan alleen lid konden zijn, die de Belijdenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk onderschreven. Deze

vereniging werd in 1892 opgenomen in de zending van de Gereformeerde kerken.

Uit de kringen van de Gereformeerde Bond binnen de Hervormde kerk kwam in 1901 de Gereformeerde Zendingsbond voort. Evenzo werden omstreeks de helft van de vorige eeuw in Duitsland, Engeland, Amerika, Frankrijk en Zwitserland zendingsverenigingen opgericht, die met heilige geestdrift de verbreiding van het Evangelie op zich namen. In Schotland ging de zendingsarbeid in 1824 al rechtstreeks van de kerk uit, hetgeen in ons land ook bij de Gereformeerde kerken en de Christelijke Gereformeerde kerken het geval was en is.

Reeds eerder waren in de zo even genoemde landen verenigingen ontstaan tot bevordering van het Evangelie onder de Joden. De emancipatie van de Joden, die een gevolg was van de Franse revolutie, bracht hun wel allerlei stoffelijke en geestelijke voordelen, doch bracht hen uit de geslotenheid van het Jodendom van het te meer in aanraking met alle geestelijke gevaren van de tijd. Wij denken hier o.a. aan de arbeid van dr. Karl Schwartz (1817-1870), die als zendeling van de Vrije Schotse kerk voor vele Joden te Amsterdam tot zegen is geweest. Het waren niet slechts enkele bijzondere bekeringsgevallen, waardoor deze arbeid hier te lande en elders de aandacht trok, doch talrijke Israëlieten werden leden van de kerk, waarvan niet weinigen van naam en positie.

In Nederland zijn behalve dr. A. Capadose en Is. da Costa drie predikanten met ere te noemen: dr. Ph. S. van Ronkel overl. 1890) in de Hervormde kerk, ds. E. Kropveld in de Christelijke Gereformeerde kerk en ds. F. Lion Cachet in Transvaal en in Nederland eerst Hervormd, in 1886 de Doleantie volgend.

De negentiende eeuw is wel bij uitstek een zendingseeuw te noemen. Hetgeen men bij de Rooms-katholieken en bij de Luthersen kan waarnemen, openbaarde zich ook in de landen en kerken van Gereformeerde Confessie: een verlevendiging van geloof. Meestentijds bleef dit eerst nog beperkt tot enkelen en tot kleine kringen. Een geest ontwaakte, die niet duldde, dat Christus kerk in defensieve houding zich zou terugtrekken. Bij de ontkerstening van de dusgenaamd Christelijke wereld en bij de kerstening van de heidenwereld ging het vooral om de verspreiding van de Bijbel. Maar men stelde zich niet tevreden met het vertalen en het verbreiden van de Heilige Schrift (het gezegende werk de Bijbelgenootschappen); men poogde ook nog op ander wijze vooral de ontkerstende Westerse volken met de waarheid van het Woord Gods in aanraking te brengen. In Engeland en Amerika werden traktaatgenootschappen opgericht, die in de vorm van kleine boekjes of blaadje een veelheid van Christelijke lectuur onder het volk brachten. Het Londense traktaatgenootschap (opgericht 1799) verspreidde miljoenen traktaten in wel 125 talen over de wereld.

Ook in ons land werd het Nederlands godsdienstig traktaatgenootschap (1821) in het leven geroepen. In 1878 ontstond het Gereformeerd traktaatgenootschap "Filippus", dat in positieve Gereformeerde geest haar arbeid verricht. Het moet hier erkend, dat de kritiek, door velen op traktaatjes en Christelijke lectuur uitgebracht, menigmaal gerechtvaardigd genoemd moet worden. Toch moge dit oordeel ons bewaren voor onzuivere gevolgtrekkingen. Wie zal de zegen kunnen taxeren door allerlei Christelijke lectuur in, de huizen verspreid, zoals ook thans nog door bovengenoemde verenigingen en nieuw opgerichte verenigingen geschiedt. Dit werk is nog niet verouderd, mits het oude Evangelie maar gebracht wordt in niet-verouderde vormen.

Onder de Evangeliserende krachten, in de vorige eeuw ontstaan, moet niet het minst genoemd worden: het werk van de Zondagsschool. Van Engeland uit was het in het begin van de eeuw naar Amerika overgeplant. In ons land riep dr. A. Capadose in 1836 de eerste Zondagsschool in het leven, wiens voorbeeld veel navolging vond. In 1866 kwam het tot een centrale organisatie in de Nederlandse Zondagsschoolvereniging. In 1871 ontstond de vereniging Jachin, door toedoen van enige voormannen uit de Christelijke Gereformeerde kerk, die het zondagsschoolondericht in meer Gereformeerde banen wilden leiden. Nog tegenwoordig werkt deze Gereformeerde Zondagsschoolvereniging Jachin binnen het verband van de Gereformeerde Kerken. Ook de Christelijke Gereformeerden hebben thans hun Zondagsschoolvereniging. Hoewel in vele "Gereformeerde" kringen de Zondagsschool niet zo geestdriftig werd voorgestaan als de Christelijke school, die elke dag de kinderen onderwijst in de vreze van het Heeren, heeft toch de Zondagsschool ons land, evenals alle protestantse

landen, veroverd. Ook in vele gezinnen, waar de ouders van het Evangelie vervreemd waren, heeft zij haar zegen verspreid.

Na 1900 is er bij velen langzamerhand een geheel nieuwe opzet gekomen in het werk als gevolg van de in Engeland opgekomen Westhill-methode. Daarbij wordt meer rekening gehouden met de eigen aard van het kind en nadruk gelegd op de zelfwerkzaamheid van het kind. In bepaalde gevallen krijgt de Zondagsschool het karakter van een kinderdienst, die naast de gewone kerkdienst wordt gehouden.

Minder Evangeliserend en meer bewarend is het werk van de Christelijke jongelingsverenigingen te noemen. De eerste Nederlandse jongelingsvereniging werd te Amsterdam in 1851 opgericht onder voorzitterschap van W. van Oosterwijk Bruijn. Zelf was hij Doopsgezind, maar geheel naar de geest van het Réveil zich één voelend met alle gelovigen. Het Nederlands Jongelings Verbond (N.J.V.) werd in 1853 gesticht. Vele afdelingen heten tegenwoordig naar de eis van de tijd Christelijke jongemannenvereniging.

George Williams, een jonge koopman te Londen, is de vader te noemen van de jongelingsverenigingen (1844). In Engeland en Amerika bloeiden zij zeer. Maar ook in andere protestantse landen verbreidden zij zich sterk. In 1855 werd er al te Parijs een internationale conferentie gehouden. Uit de internationale conferenties, die meermalen volgden, is in 1878 het Internationaal Comité van de Christelijke jongelingsvereniging geboren, dat het gelijk recht van de verschillende nationale en kerkelijke onderscheidingen erkende. Deze wereldbond telde aan het einde van de eeuw ruim 50 nationale bonden met ongeveer 6000 verenigingen en meer dan een half miljoen leden. Het doel om jonge mensen te bewaren voor allerlei verkeerde invloeden en te verenigen rondom het Woord van God, heeft allerlei wegen en middelen doen zoeken, waarvan het onderzoek van de Heilige Schrift wel het centrum is gebleven; om de vrije uren nuttig en aangenaam te besteden zijn tehuizen opgericht, in sommige grote steden kostbare gebouwen, in welker zalen gelegenheid is voor allerlei arbeid in Gods Koninkrijk, Tal van tijdschriften en bondsorganen binden de jeugd van elkander en bovenal aan Hem, die ook de jonge mensen oproept in Zijn dienst.

Deze arbeid heeft in Nederland steeds meer een kerkelijk karakter gekregen. Zo ontstond in 1888 de Nederlandse Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde grondslag, waarin een van de oprichters, de latere predikant J. E. Vonkenberg, een leidende rol heeft vervuld. Daarnaast vormden zich nog andere in een bond aaneengesloten jeugdverenigingen. In 1959 is uit een fusie van de bond van jongelingsverenigingen en die van meisjesverenigingen ontstaan de Bond van Gereformeerde jeugdverenigingen. Van deze is een vernieuwing uitgegaan in de aanpak van het jeugdwerk. Van de zijde van de vrijgemaakte Gereformeerden werd in 1946 een afzonderlijke bond van Gereformeerde jeugdverenigingen opgericht. Ook kwam het tot organisatie van dergelijke jeugdverenigingen door de Christelijke Gereformeerden en binnen de Nederlandse Hervormde kerk door de Gereformeerde Bonders.

Naarmate de samenleving ingewikkelder werd in de vorige eeuw, werd er ook van de kerk, vooral van haar leiding, meer gevraagd. De toestanden veranderden door de uitvindingen van allerlei machines dusdanig, dat ook met andere verhoudingen gerekend moest worden. Door de stoomboten en spoorwegen werd de wereld verkleind en door de toenemende industrie en handel werden vooral de steden vergroot. Ondanks de pogingen, die door autoriteiten werden gedaan om voor alles rustig te blijven restaureren na de droeve gevolgen van de Franse revolutie, kwam er toch een tijdperk van emancipatie: de arbeiders, de kleine luiden, de vrouwen konden niet meer tevreden zijn met de plaats hun toegewezen, een plaats die juist door veranderde omstandigheden ook anders en daarom onrechtvaardig geworden was. Het kon niet anders, of regeringen in staat en in kerk kregen hiermee willens of onwillens te maken.

Het jaar 1848 betekende in allerlei opzicht een schokkend keerpunt. Opeens deden zich in alle Westerse landen onrustbarende verschijnselen voor, waaruit zou blijken, dat de steeds moderner zich ontwikkelende maatschappij niet meer binnen de van ouds overgeleverde perken zou zijn te houden, ja straks zou het blijken, hoe de politiek, de leer van het menselijk samenleven, bij een groot deel van het volk de plaats van de religie zou gaan innemen. Hoewel de kerken zelf meestentijds weinig oog hadden voor de nieuwe taak, waarvoor God

haar plaatste, waren er wel mannen en vrouwen, die door Gods geest verlicht, de zwakke plaatsen in de samenleving zagen en alles in 't werk stelden om daar reddend nabij te zijn. Het waren in ons land vooral mannen en vrouwen, die, met het Réveil in aanraking gekomen, een open oog hadden gekregen voor de reddende kracht van het Evangelie van Gods genade: zichzelf verloren wetend zonder Christus, zochten zij met zelfverloochenende liefde naar andere verlorenen om hen bij Hem te brengen, die redt uit alle nood.

Wij noemen hier in het bijzonder Otto Gerhard Heldring, predikant te Hemmen (overl. 1876), grondlegger van de filantropische inrichtingen te Zetten voor verwaarloosde meisjes en gevallen vrouwen, in ons land de voornaamste en in het protestantisme een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het praktisch werkzame Christendom van de 19e eeuw. Terwijl alle medici en juristen nog de door de overheid gereglementeerde ontucht verdedigden als een noodzakelijk kwaad, bond hij de strijd aan tegen dit euvel, bijgestaan door slechts weinigen; doch God heeft hem zegenrijk in het gelijk gesteld. Heldring, die al enige tijd zich bezig gehouden had met het plaatsen van verweer loosde kinderen in Christelijke gezinnen, werd vooral door een bezoek in 1847 aan de gevangenis voor vrouwen te Gouda er toe gebracht om een toevluchtsoord voor gevallen meisjes te stichten. Hij doorreisde nu maande achtereen de hoofdplaatsen van ons vaderland, overal sprekende over dat ene onderwerp uit Ezechiël 34: 4 "De zwakken sterkt gij niet, en het kranke heelt gij niet en het gebroekene verbindt gij niet en het weggedreven brengt gij niet weder en het verlorene zoekt gij niet; ma gij heerst over hen met strengheid en met hardigheid" I

In 1848 kocht Heldring een vroegere bierbrouwerij Zetten: het huidige asiel Steenbeek. Het werk breidde zich steeds uit. Heldring trok zich niet alleen het lot aan van gevallen vrouwen of van jong verwaarloosde meisje om hen in recht Christelijke geest tot een geregeld en eerbaar werkzaam leven te brengen, maar ook stichtte hij een normaalschool om het Christelijk onderwijs in de lande weer op geheel andere, wijze te dienen. Dr. H Pierson was een waardig opvolger van deze grote in he koninkrijk Gods.

Na Pierson stond dr. J. Lammerts van Bueren aan het hoofd van deze inrichtingen, die dan geleid worden door drie directeuren.

Heldring heeft baanbrekend werk gedaan op dit terrein van de inwendige zending, niet alleen in ons land, maar ook daarbuiten. In Duitsland waren aan het eind van de eeuw al meer dan twintig huizen naar het model van Steenbeek te Zetten ingericht. In Engeland was het mevrouw Josephine Butler, geboren Grey de vrouw van een. Anglicaanse predikant, die sinds 1870 dezelfde strijd voerde als Heldring hier. Door haar rusteloze arbeid, vooral door de door haar in het leven geroepen *Federation britaniqu continental et generale*, is de openbare mening ten opzicht van de gereglementeerde ontucht langzamerhand omgezet.

Het kwaad van de gereglementeerde en ongereglementeerde ontucht, dat in de grote steden aller-schrikbarende vormen had aangenomen, werd ten eerste in de hand gewerkt door het misbruik van de sterke drank. Trouwens allerlei maatschappelijke en zedelijke ellende hing daarmee samen. Het eerst in Amerika (1808), vervolgens in Engeland (1831) daarna op ongeveer heel het vasteland van Europa, zijn verenigingen opgericht tot bestrijding van het alcoholisme.

Ds. C. S. Adama van Scheltema te Amsterdam (1897) was een van de eersten in ons land, die optrok in de onthoudersstrijd. Verschillende organisaties hebben zich in dat opzicht verdienstelijk gemaakt, van Christelijke zijde de Nationale Christen Geheelonthoudersvereniging (1881) en de Gereformeerde vereniging voor Drankbestrijding (1907).

Het is niet de bedoeling in dit kort bestek alle werken van barmhartigheid nader te omschrijven, die uit het kerkelijk en godsdienstig leven van de vorige eeuw zijn voortgekomen. Wij noemen nog slechts het werk onder gevangenen en ontslagenen, waarbij de naam van Elisabeth Fry (1845), de echtgenote van een Londens koopman, niet onvermeld mag blijven. In ons land ontstond het genootschap tot zedelijke verbetering van de gevangenen, dat veel goeds verrichtte, sinds 1928 aangevuld door de arbeid van de protestants Christelijke reclasseringsvereniging. Ook het Leger van het Heils was al sinds 1886 op dit gebied werkzaam.

Wanneer wij nog denken aan het lot van de wezen, dan denken wij in ons land aan joh. van 't Lindenhout. Door zijn baanbrekende geloofsdaad is de weesinrichting te Neerbosch ontstaan

(1867). Hij volgde hierin het voorbeeld van. F. George Muller, een Duitser van geboorte, die te Bristol in Engeland onder Baptistische invloeden tot bekering gekomen, de vader werd van een groot wezendorp.

Te Renfrewshire in Schotland verrees onder de bezielende leiding van. William Quarrier (overl. 1903) eveneens een grote weerinrichting. In eigen land denken wij nog aan de Martha-Stichting te Alphen aan de Rijn (1882), aan Hoenderloo het doorgangshuis voor verwaarloosde jongens, reeds sinds 1846 bestaande. De verzorging van voogdij-kinderen; door de Staat gesubsidieerd, deed later meerdere stichtingen en tehuizen verrijzen.

De Christelijke barmhartigheid richtte haar aandacht op lijdenden aan allerlei ziekten en kwalen. Daarvan ge tuigen o.a. de totstandkoming van talrijke diaconessenhuizen, en niet het minst ook van onderscheidene inrichtingen voor geesteszieken, toevallijders, blinden, doofstommen, tuberculoselijders en andere ongelukkigen. De vader van het diaconessenwerk met het moederhuis te. Kaiserswerth bij Düsseldorf was pastor G. H. Theodor (1800-1864), zelf van Gereformeerde afkomst. Grote zegen is er van het diaconessenhuis te Kaiserswerth uitgegaan voor heel Duitsland en vele andere landen. Behalve ziekenverpleegsters werden er ook onderwijzeressen opgeleid. Florence Nightingale (geboren 1829). die gedurende de Krimoorlog in de Engelse hospitalen met weergaloze toewijding de gewonden verpleegde, was ook enige tijd te Kaiserswerth opgeleid, en wijdde zich geheel aan de verpleging van zieken te Londen. Men dient niet te vergeten, dat de verpleging van zieken in vreedstijd en de verzorging van, gewonden in oorlogstijd in vele opzichten aller-treurigst te noemen was. Al deze werken van Christelijke barmhartigheid, die wij nu als vanzelfsprekend beschouwen, verwekten in den beginne steeds grote tegenstand, maar ondervonden tenslotte grote waardering.

Terwijl er in de vorige eeuw ook wel verenigingen werden opgericht tot hulp aan ongelukkigen, gedreven door louter beweegredenen, bleek toch zowel in net Gereformeerd als Luthers protestantisme, zo ook in het dat de liefde van Christus een sterkere drijfveer is.

Onderwijs

De 19e eeuw is ook de eeuw geworden van de ontkerkelijking en de ontkerstening van het onderwijs, zowel op lagere en middelbare scholen als aan de universiteit. Vóór de Franse revolutie was de school de trouwe hulp van de kerk. Daarna bracht neutraliteit tegenover Rooms-katholiek en Israëliet het onderwijs in de Bijbel steeds meer in het gedrang. In de kringen van het Réveil sloeg men deze verarming van het nationaal Christelijk karakter van de scholen met grote bezorgdheid gade. Met van het te meer teleurstelling werd de bekende wet van 1857 ontvangen, waarvan minister Van der Brugghen de ontwerper was. die zelf met het Réveil sympathiseerde en de ziel was geweest bij de totstandkoming van de bijzondere Christelijke scholen (o.a. normaalschool op de Klokenberg te Nijmegen). de Staatsscholen zouden wel dienstbaar gemaakt worden aan de "opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden", maar Van der Brugghen bevestigde met nadruk de woorden van Thorbecke: opleiding tot Christelijke deugden kan en mag op de gemengde school in geen andere zin opgevat worden dan dat alles wat met één woord tot het begrip van het Christendoms, van zijn waarheden, van zijn feiten, van zijn geschiedenis behoort, van, de gemengde school verwijderd moet blijven. De uitleg en de praktische uitvoering van een en ander waren de oorzaken van een schoolstrijd, waaraan inzonderheid de namen van Groen van Prinsterer en dr. Kuyper steeds zullen verbonden blijven.

Het tijdperk tussen de jaren 1857-4889 werd gekenmerkt door de grootste tegenstand en door de grootste offervaardigheid.

Daarna kwam het in een strijd met wisselende kansen ten slotte in 1920 door de schoolwet (dr. de Visser) tot officiële gelijkstelling tussen bijzondere scholen en staatsscholen. Al bleven nog wensen over, toch kon met dankbaarheid daarna geconstateerd worden, dat anders dan in de negentiende eeuw nu de Christelijke school regel werd, waardoor de opvoeding van ons volk althans voor een belangrijk deel aan de godsdienstige onverschilligheid onttrokken werd. Nog steeds echter bleef en blijft voor vele orthodoxe belijders binnen de Hervormde kerk, zich daarbij beroepende op artikel 36 van de Confessie, het ideaal voor ogen staan, dat het

onderwijs door de Staat niet aan de godsdienstloosheid worde prijsgegeven.

Hoewel ook reeds in de negentiende eeuw door sommigen de noodzakelijkheid van Christelijk middelbaar onderwijs werd gevoeld, heeft het tot onze eeuw geduurd, voordat ook op dat gebied de strijd is aangevat. Nadat het bij subsidie ging verlenen, werd het stichten van Christelijk scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs vergemakkelijkt. Daarna heeft het Christelijk onderwijs op dat terrein een hoge vlucht genomen.

Reeds in 1880 werd de Vrije Universiteit gesticht, die aanvankelijk een bescheiden omvang had, maar thans is uitgegroeid tot een volledige universiteit met alle faculteiten. Lange jaren heeft, zij in hoofdzaak moeten steunen op haar voorstanders de Gereformeerde kerken, maar in toenemende mate ont vangt zij de medewerking van belijders ook buiten die kerken, geheel in overeenstemming met haar doelstelling en opzet van het begin af.

Bij de opleiding van predikanten, trad in de vorige eeuw, al hoe langer hoe meer aan de dag de grote afstand, die er was tussen universiteits-theologie en het geloof der gemeente. Van de problemen van de wetenschappelijke kritiek kan het geloof niet leven. Het voerde menigmaal tot grote verwijdering en conflicten. Weliswaar werd hierbij de grens tussen hoofdzaken en bijzaken telkens uit het oog verloren, zowel aan de kant van de gemeente als aan de zijde van de wetenschap. Het jaar 1876 betekende door de wet op het Hoger onderwijs de triomf van het modernisme, zoals reeds opgemerkt werd. De dogmatiek als kerkelijke leven van de geloofswaarheden mocht van staatswege niet mee worden onderwezen; hiermee was het hart aan de theologische faculteit ontnomen. Hoogleraren, niet door de Staat maar door de kerk benoemd, konden aanvullend de belangen van de kerk vertegenwoordigen. Dit is de stand van zaken nog voor hen, die opgeleid worden tot predikanten in de Hervormde kerk en bij de Remonstrantse Broederschap en andere kerken. Verschillende kerkgenootschappen gaven de voorkeur aan een opleiding door en vanwege de kerk.

Dit was het geval met de toenmalige Christelijke Gereformeerde kerk, die in 1854 een theologische school te Kampen oprichtte, met de latere Christelijke Gereformeerde kerk, die eerst in Rijswijk en daarna in Apeldoorn een theologische school opende en met de Oud-Gereformeerde Gemeenten, [=Gereformeerde Gemeenten, door ds. G. H. Kersten] die er een in Rotterdam stichtten. Twee personen mogen hier nog met onderscheiding genoemd worden, die zich in de vorige eeuw verdienstelijk gemaakt hebben voor de opleiding van predikanten in beslist orthodoxe geest. Het zijn Van Lingen (1832-1913), vele jaren te Zetten, te Rotterdam en Rijswijk in dienst van de Hervormde, de Gereformeerde en de Christelijke Gereformeerde kerk; en Van Dijk (1830-1909), uit het Friese Réveil voortgekomen, volgens artikel 8 leraar in de Christelijke Gereformeerde gemeente te Doetinchem, later in de geest van de Evangelische Alliantie vol toewijding in het opleiden aldaar van aanstaande predikanten van de Hervormde kerk.

Individualisme

De negentiende eeuw is de eeuw van het individualisme; voortgekomen uit de geest van de revolutie in de strijd om de rechten van de mens, ontstond er in de laatste helft van die eeuw een ware cultus voor de menselijke persoonlijkheid. Vooral op het protestantisme heeft dit individualisme kerk-ontbindend ingewerkt. Ibsen, de Noorse tragediedichter, individualist bij uitnemendheid, zei eens; "sterk is de mens, die alleen kan staan" Geen God en geen gemeenschap nodig te hebben, bleek echter denkbeeldige kracht te zijn. Oorspronkelijke geesten zullen steeds nodig zijn om historisch verworden toestanden te hekelen en te verbeteren, doch heilloos wordt hun werk als zij zich losmaken van aller oorsprong en bestemming. God de Schepper en Herschepper. In Heine en Nietzsche (overl. 1900) kwam een nieuwe vorm van Aufklärung te voorschijn, waarin alles-ontbindende factoren werkzaam waren, o.a. anarchie in de Staat; maar niet 't minst zich uitend in openbare vijandschap tegen het Christendom. In ons land populariseerde een Multatuli het atheïsme van een Haëckel en een Büchner, die als halfgoden door vrijdenkers vereerd werden. Bij deze omverwerping aller waarden, mede door het op de spits gedreven individualisme, ontstond er bij velen een reactie in het verlangen naar gemeenschap Dit verlangen tot verenigen en zich organiseren kwam nie alleen aan de dag op maatschappelijk terrein, (socialisme enz.) maar ook op het gebied van het Christelijk leven Wij hebben reeds onze aandacht geschonken aan het ontstaan van velerlei

Christelijk verenigingsleven. We denken hier nu nog aan allerlei alliantiestreven" waardoor Christenen uit verschillende kerken en volken opgeroepen werden de eenheid te zoeken en zo de eenheid in Christus te belijden, Kon men als kerken (nog) niet één zijn, dat men dan voorlopig als personen, als Christenen, zich aaneensloot! Uit dit streven is de Evangelische Alliantie geboren. In 1846 werd deze Evangelische Alliantie gesticht toen te Londen 921 protestantse mannen bijeen ware vertegenwoordigende een 50-tal vrije kerken uit Engelen Schotland en Amerika. De Alliantie stelde zich te we tegen Rome enerzijds en het toenemend ongeloof anderzijds. Zij bedoelde zoveel mogelijk scheuringen en verdeeldheden te voorkomen en Christus-belijders in broederlijke geest saam te binden. De eerste grote internationale vergadering werd in 1851 te Londen gehouden. Strenge Lutheranen als Stahl en Hengstenberg in Duitsland hielden zich afzijdig.

Calvinisten in ons land, als Groen van Prinsterer en Brummelkamp werkten van harte mee. Op bepaald tijden werden internationale vergaderingen gehouden in de hoofdsteden van de verschillende landen, zo in 1867 't Amsterdam. Toen de Alliantie naliel zich positief uit spreken inzake de ondermijning van het Schriftgezag in die dagen verloor zij o.a. bij dr. Kuyper en de zijnen veel sympathie.

Men zou de Evangelische Alliantie een typische negentiende eeuwse (romantische) verschijning kunnen noemen van de oecumenische beweging, die zich in deze eeuw bezig is te ontwikkelen.

Een dergelijk meer Christelijk dan kerkelijk alliantie streven kwam naar voren in de Wereldbond van Christelijke Jonge Mannen (1855), van Christen Studenten (1877 voor beslist Christendom (1894), van Christen Jonge Vrouwen (1898), van Zondagsscholen (1898). Ook de eerste wereldconferentie van de zending te Londen in 1888 kan hierbij genoemd worden. Al deze internationale allianties werken interconfessioneel, zowel personen en verenigingen uit Lutherse als Hervormde kerken omvattend.

Meer confessioneel en kerkelijk georiënteerd is de Gereformeerde Wereldbond te noemen, die in 1877, te Edinburg tot stand kwam.

Tot de oprichting van deze *Alliance of the Reformed Churches holding the Presbyterian System*, waartoe reeds in 1875 te Londen het besluit werd genomen, is vooral van Amerikaanse zijde de stoot gegeven. Er werden twee afdelingen gevormd, een oostelijke voor Amerika, en een westelijke voor Europa. Maar allengs hebben zich ook uit andere werelddelen kerken aangesloten, ook vele jonge kerken. Gewoonlijk komt de Alliantie om de vier jaren in een algemene vergadering bijeen, terwijl er daarnaast regionale conferenties worden belegd. De vergaderingen dragen een beraadslagend karakter. Men poogt elkander met raad en daad bij te staan en zo nodig zwakke kerken stoffelijke hulp te bieden. Het hoofdkwartier is tegenwoordig te Genève gevestigd. De Nederlandse Hervormde kerk is bij deze Alliantie aangesloten; de Gereformeerde kerken volstaan nog met het zenden van waarnemers; en andere kerken van Gereformeerde structuur in Nederland houden zich afzijdig.

Samenvatting

Samenvattend, de geschiedenis van de kerken van het Gereformeerd protestantisme na de Aufklärung overziende, blijkt het een eeuw van worsteling geweest te zijn. Evenals de kerken van andere formatie, hebben de Gereformeerde kerken zware aanvallen moeten verduren. Wij staan hier wel voor het wonder van de kerk, die niet in stand wordt gehouden door Christenen. Integendeel, hoeveel bederven juist zij. Maar Christus zelf houdt zijn kerk in stand, al maakt Hij daarbij in zijn singuliere genade gebruik van zondige mensen. De verzoeken en gevaren waren in de tijden, die wij beschreven, groot! De rijkdommen van de natuur en de krachten van de menselijk geest schenen zo overweldigend machtig te zijn, dat door velen God met zijn geheel enige openbaring in Jezus Christus als een vreemde grootheid terzijde werd geschoven. Maar hier geldt het woord van Jezus: "Wat baat het een mens, zo hij de gehele wereld gewint en hij lijdt schade aan zijn ziel?"

Bij het einde van de negentiende en bij het begin van de twintigste eeuw zag de toekomst in velerlei opzicht er zeer gunstig uit. Het optimisme der negentiende eeuwers, door de leer van de evolutie (geleidelijke ontwikkeling) gevoed, scheen hoe langer hoe meer bewaarheid te

worden. Het woord "vooruitgang" lag haast op ieders lippen.

Totdat opeens sinds 1914 dit woord uit het woordenboek zelfs van de grootste optimisten werd geschrapt. De wereldoorlog 1914-18, met alles wat daarmee samenhang, riep een ieder toe zijn beschouwing van mens en wereld te herzien. Het was de oude vraag die telkens weer nieuw tot ons komt: "Wat dunkt u van de mens?" Een vraag, die slechts een optimistische achtergrond kan krijgen in het licht van de vraag: "Wat dunkt u van de Christus?"

Het antwoord, zoals het Gereformeerd protestantisme dit belijdt; in de Christus van de Schriften, is nog niet verouderd en zal altijd ons kunnen behoeden voor lichtvaardig optimisme en somber pessimisme. De toekomst is aan Jezus Christus, die de tijd heeft, omdat Hij de eeuwigheid heeft.

XXI. DE LUTHERSE KERKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

door Dr. J. C. Locher

Rationalisme, 83 Duitsland, 84 Schleiermacher, 87 Hase, 90 Hegel, 91 Verzet van de orthodoxie, 93 De Unie van 1817, 95 Strijd om de leer, 97 Albrecht Ritschl, 98 Piëtisme, 101 Denemarken, 102 Noord-Europa, 103 Oostenrijk-Hongarije. Frankrijk, 104 Nederland, 105.

Rationalisme

De Verlichting had zich in de kerk geuit in twee verschijnselen, het rationalisme en het supranaturalisme. Het rationalisme hebben wij eigenlijk hier te lande niet gekend, wel het supranaturalisme, dat in het begin van de negentiende eeuw heersende was. Dit supranaturalisme nam nog een bovennatuurlijke openbaring Gods aan en wilde orthodox heten zonder het te zijn. Zijn invloed bespeuren wij in de organisatie van 1816 van de Nederlandse Hervormde Kerk, in verscheiden liederen van de bundel van de "Evangelische Gezangen"; het zong van deugd en mensenwaarde, knabbelde aan de oude dogma's en toonde zich evenals de nieuw ontstaande Groninger richting zeer vijandig tegen de werkelijke orthodoxen, bv. Kohlbrugge en de leiders van de Afscheiding. Het was de "gematigde vooruitgang".

Het rationalisme was verder gegaan. Als het sprak van Openbaring, dan moet dat toch iets in de mens zijn. Overeenkomstig zijn naam kon het niets aannemen tegen de rede. Wat daartegen was, had het door gewrongen uitlegging uit de Schrift willen wegredeneren. Jezus moest niet op maar aan de zee gewandeld hebben. Zijn opstanding moest een ontwaken uit een schijndood geweest zijn. Het wonderlijke moest ook in de kerstprediking vermeden worden. Liever predikte men dan over stalvoeding. In het schone avondlied van Paul Gerhard zong men om kosmografische redenen niet: geheel de wereld slaapt, maar: de halve wereld slaapt.

Met zulke kunsten behield men evenwel de nu verlichte wereld niet voor kerk en Christendom. Het was met de rationalistische predikanten gegaan als het zou gaan met hun naneven, de moderne predikanten hier lande in de tweede helft van de negentiende eeuw. Eerst liep de kerken bij hen vol, omdat er iets nieuws te horen. Maar toen deze volgelingen tot hun geruststelling blijdschap zich overtuigd hadden, dat er van de bovennatuurlijke wereld niet zo veel te dachten viel, lieten hun geliefkoosde predikers voor stoelen en banken prediken. Hun zedelessen smaakten niet, wanneer men ze niet kon toepassen op orthodoxen en piëtisten.

Die waren er nog wel. De oude Duitse vroomheid zoals zij in de kerkliederen vooral tot uiting kwam, w nog niet geheel geweken. De menselijke rede, het platte zogenaamde gezonde mensenverstand, het nog niet het pleit gewonnen, al bleef er een dr. Paulus in Heidelberg doceren, al ontnam deze aan het woord "geloof" een middelpunt in het getuigenis van de grote apostel, naar wie hij genoemd was, alle kracht en diepte, door het in te leggen als "trouw aan zijn overtuiging", en al preekt de rationalisten volgens Kant, van wie zij niet zo ver afstonden, in "dol geworden proza".

Duitsland

De Napoleontische tijd bracht over Europa diep ellende. Het Franse volk, dat reeds bezig was Duitsland geestelijk voor de Verlichting te veroveren, maakte overal gehaat. De "bevrijders" brachten slavernij. Aanhangers van het oude en aanhangers van het nieuwe licht streden zij aan zij met grote geestdrift tegen de tiran. Ze vergaten voor een ogenblik wat hen scheidde. Maar toen de tiran overwonnen was, kwamen de oude vraagstukken weer naar voren. De herdenking van de Hervorming stelde vraag aan de orde, wat nu eigenlijk het goed was, dat de Hervorming had gebracht: Was het de vrijheid van allerlei gezag, of was het de vrijheid van de heerschappij van zonde, schuld en dood, waarover Luther had gejubeld? Heel de negentiende eeuw door heeft de kerk met dit vraagstuk te doen gehad, de Lutherse kerk niet het minst. Het was niet het rationalisme alleen; dat had zich zo onbemind gemaakt, dat het op de duur geen vat meer op de mensen had. Met schelden en spotten kon het zijn heerschappij

over de groten niet handhaven. Met zijn hals brekende uitlegkundige toeren kon het zijn aansluiting bij het oude Christendom niet bewijzen. Het baatte niet, of men al het Christendom hoog waardeerde wegens zijn verheven zedeleer. Dat het ging om de verlossing van het mensen, toonden zij niet te beseffen, die in hun oppervlakkige deugd meenden geen verlossing nodig te hebben

Zij moesten plaats maken voor anderen. De vertegenwoordigers van het oude geloof hadden meer verwantschap met de volksziel. Het Duitse "gemoed" was nog voor iets anders vatbaar dan voor de tranen van de sentimentaliteit, die ook de rationalisten vergieten konden. Er stonden geesten op, wetenschappelijker geleerden, grondiger denkers; die meer oog hadden voor de blijvende waarde van zo menig verschijnsel in het oude Christendom. De rationalisten stonden niet meer in het voorste gelid van de mannen van de nieuwe gedachte. De worsteling voor de mannen van het. oude geloof werd er niet lichter, op, nu zij beter begrepen werden. De vraag werd, welke stellingen zij konden opgeven en welke zij moesten behouden.

Het Jubelfeest van de Hervorming in 1817 gaf, zoals wij sagen, aanleiding tot botsing. Er trad een man op die teruggekeerd was tot het oude, geloof van de vaders, die bij de algemene geestdrift voor Luther een toon deed horen, welke in veler oor een schrille wanklank was. Claus Harms (1778-1855) hield aan zo velen, die met Luther dweepten, voor, hoever zij van Luther waren afgeweken. Daartoe gaf hij de 95 stellingen van Luther opnieuw uit in daarnaast andere 95 stellingen van hemzelf.

Wij geven er enkele van weer:

3. Met de gedachte van een voortschrijdende reformatie, zoals men die gedachte gevat heeft en zoals er voornamelijk toe opgewekt wordt, hervormt men het Lutherdom in het Heidendom terug en het Christendom uit de wereld.

9. De paus van onze tijd kunnen wij noemen met het oog op het geloof: de rede; met het oog op het doen: het geweten.

11. Het geweten kan geen zonden vergeven.

21. De vergeving van de zonden kostte nog geld in de zestiende eeuw; in de negentiende heeft men ze geheel voor niets; want men bedient er zichzelf mee.

24. "Twee plaatsen hebt gij, o mens, vóór u", zo luidde het in het oude gezangboek (bedoeld is: hemel of hel). In nieuwe tijden heeft men de duivel doodgeslagen en de hel met een dijk afgesloten.

32. De zogenaamde religie van de rede is óf van de rede óf van de religie óf van beide ontbloomt.

47. Als in de dingen van de religie de rede meer dan een leek wil zijn, wordt zij een ketterin. Vermijd haar, (Titus 3 : 10).

64. Men moet de Christenen leren, dat zij het recht hebben, wat on-Christelijk en on-Luthers is, in kerken schoolboeken niet te dulden.

71. De rede gaat razen in de Christelijke kerk, scheurt Christus van het altaar, smijt Gods Woord van de kansel werpt vuil in het doopwater, mengt allerlei lieden onder de petenstand, sist de priesters uit, en alle volk doet het na en heeft dat al lang gedaan.

Er volgden nog enige stellingen over de Unie tussen Luthers en Gereformeerden, die toen ook in het plan lag en waar Claus Harms fel tegen was. Over die Unie later.

Een grote beweging volgde. Meer dan 200 strijd schriften verschenen, de meeste er tegen. Men zag, dat de religieuze beweging nog een macht was. Wel zongen de oude humanisten in Halle: Rozen op de weg gestrooid en Harms vergeten! Maar daarmee was Harms niet van de baan. Zijn getuigenis keerde niet ledig weer. De geesten waren wakker geschud.

Schleiermacher

Niet zo fel als Claus Harms streden anderen tegen de tijdgeest, die ook zelf meer door die tijdgeest bezielde waren. Toen in de benauwdheid van de Napoleontische tijden de Berlijnse universiteit gesticht werd, trad in de theologische faculteit Schleiermacher op de voorgrond en in de filosofische faculteit Hegel. Beide mannen hebben verreikende invloed uitgeoefend, ook Hegel op godgeleerd gebied.

Friedrich Schleiermacher (1768-1834) was van huis uit Gereformeerd. Onder Herrnhutters

werd hij grootgebracht, en hij sloot zich later met geestdrift aan bij de Unie tussen Lutherse en Gereformeerden. Dus behoort hij aan beide gezindten toe, hoewel hij in een rede op het eeuwfeest van de Hervorming zich nog onder de aanhangers van Zwingli schaarde. Met zijn academische lessen en geschriften heeft hij naar beide kanten invloed uitgeoefend. Van belang is hij zowel voor Lutherse als voor Gereformeerden. Hij zag de toenemende vervreemding van religie en kerk en wendde zich nu in een van de eerste zijner beroemd geworden geschriften tot de verachters van de religie, waarbij hij zich eerst op hun standpunt plaatste. Hij treedt tot hen als hun gelijke en met geen ander wapen wil hij strijden dan met hun wapens. "Gij zijt met de religie van de wijs geraakt, omdat gij noch op het gebied van het weten, noch op dat van het willen een goede plaats er voor vindt. Gij hebt gelijk. Maar gij dwaalt, als gij gelooft, daarmee de religie te treffen. De religie is noch een weten, noch een willen, maar een voelen" (Wij vertalen met. "voelen", hoewel wetende, dat dit woord bij Schleiermacher meer omvat, dan wij gewoonlijk onder "voelen" verstaan.).

In deze tijd is Schleiermacher nog onverschillig voor het verschil tussen de godsdiensten. "Het religieuze leven, naar zijn wezen één, namelijk zin en smaak voor het Oneindige, spreekt zich in verschillende godsdiensten uit, omdat er verschillende wijzen zijn het Heelal op te vatten. Verscheidenheid van de religie is noodzakelijk. Het is volstrekt verkeerd te zeggen: Deze religie is waar, gene is onwaar. Het nieuwe Rome, het goddeloze maar consequente, slingert banstralen en stoot ketters uit; het oude waarlijk vroom en religieus in hoge stijl, was gastvrij jegens elke god en daarom van goden vol."

Van de indruk, die deze Reden op hun tijd maakten getuigt een zijner leerlingen, Neander: "Zij die toen tot het opwassende jonge geslacht behoorden, zullen zich herinneren, met welk een macht dit boek inwerkte op de gemoederen van de jeugd, dat in de kracht van jeugdige geestdrift getuigde van het miskende, onloochenbare elementen in de menselijke ziel". Velen, die gevaar liepen nog verder af te dwalen, werden er door voor religie en kerk behouden, ofschoon het nog bij lange na niet op het Schrift standpunt staat. Later zou Schleiermacher het wat dichter bij de Belijdenisschriften van de kerk komen. Maar één ding zien wij reeds in dit geschrift, en dat is van groot belang. Hij heeft het gehele zwaartepunt en van de religie en van de godgeleerdheid verlegd. Niet in het verstand of de rede, niet in de wil of de moraal, ook niet in de Schrift of de leer, - ligt het nu bij hem, maar in het gevoel. Zo kwam hij bij de romantici terecht, bij de Schlegels, Tieck en Novalis, bij wie er een neiging tot de Rooms-katholieke kerk was, tot welke ook sommige van hen overgingen, Schleiermacher heeft dat niet gedaan. Bij het woord "gevoel" dacht Schleiermacher ook niet aan verwarde, nevelachtige bewustzijnstoestanden. Hij trachtte zich helder rekenschap van zijn gevoelens te geven, zoals hij in het algemeen een helder denker was en geen warhoofd. Anders ware hij niet de uitnemende vertolker van Plato geweest. En terwijl hij in zijn boek over de religie voor de beschaafden onder haar verachters nog zegt, de een "geloofsleer" als het ware afgekoelde lava is, heeft hij later zelf een geloofsleer geschreven, die zeker wat vorm aangaat niet tot de minste kan gerekend worden.

Daarbij is zijn aandacht ook sterk op het praktische leven gericht. Met de Christelijke ethiek, met de verhouding tussen kerk en Staat, hield zijn geest zich bezig. Onder zijn belangrijkste preken en als prediker had hij niet minder invloed dan als denker en geleerde stellen ook die over wat de Duitsers noemen "den Christlichen Hausstand", over het huwelijk, de verhouding tussen ouders en kinderen, heren en dienstknechten. In die preken betoont hij zich ook als een praktisch Bijbeluitlegger. Bij de behandeling van het echtscheidingsvraagstuk, dat hij met ernst en teerheid op de preekstoel bracht, legde hij er ook de nadruk op, dat de "hardigheid van het harten", die voor Mozes als burgerlijk wetgever een reden was om echtscheiding toe te laten, in geen enkel opzicht voor ons persoonlijk als verontschuldiging van ons doen en laten mag gelden.

Veel invloed is er van Schleiermacher op verschillende personen uitgegaan. Wij noemen onder meer W. M. L. de Wette (1780-1849). Deze keerde zich tegen het rationalisme in een roman, getiteld: "Theodor, oder des Zweiflers Weihe", waarin hij de twijfelaar tot rust doet komen in de filosofie van de toenmalige denker Fries. Hij maakt onderscheid tussen de rede en de in haar wonende Openbaring. Volgens hem is elk mens, in wie het Goddelijke overwicht heeft boven het menselijke, voor zijn tijdgenoten openbaringsmiddelaar. Een gehele

reeks van korte, heldere uitleggingen heeft De Wette geschreven op boeken van het Oude en Nieuwe Testament, in welke het verstandelijk element wel te zeer overweegt. Ver gaat hij ook in zijn kritiek op het Oude Testament; ook gaat hij in menig opzicht mede met de verregaande kritiek van Strauss op de mededelingen van de Evangeliën omtrent het leven van Jezus, hoewel hij grote liefde koesterde voor de "historische Jezus". Een bekend voorval in zijn leven is de ontzetting uit zijn ambt als hoogleraar wegens een troostbrief aan de moeder van de student Sand, die de dichter Kotzebue had vermoord. Deze Kotzebue, wiens ontelbare drama's doorgaans poëtisch en moreel beneden de oppervlakte bleven, had zich in dienst gesteld van de strengste reactie van Metternich en stond als aangever van elke edele, vrijheidlievende beweging onder de studenten bekend. Zó had hij de verontwaardiging van de studerende jeugd verwekt en zó was in het hoofd van het overspannen jongmens de gedachte opgekomen om hem te vermoorden. De Wette had deze moord volstrekt niet goedgekeurd, maar de bedroefde moeder daarmee willen troosten, dat haar zoon toch niet uit lage maar uit in zekere zin ideële motieven gehandeld had. De brief was onderschept.

Hase

Karl Hase (j 1890) was vooral een bekwaam kerkhistoricus, wiens kerkgeschiedenis ook in het Nederlands is vertaald. Hij heeft de gave, met weinig woorden veel te zeggen, in korte zinnen, vaak niet zonder een vleugje ironie, het karakter van een persoon of een beweging, treffend weer te geven. Hase gaf een dogmatiek uit, waarin, hij de oude Lutherse dogmatiek, zoals die bij de dogmaticus Hutterus aan het woord geweest was, voor zijn tijd deed spreken (Hutterus redMvus, de herleefde Hutterus). Dat een dergelijke methode haar gevaren met zich medebrengt, dat men de betrokken dogmaticus zou kunnen moderniseren of ook uit antipathie hem te ouderwets zou kunnen maken, is zeker niet uitgesloten. Hase werd door de rationalisten van het eerste beschuldigd, waarop hij zich verantwoordde en een onderscheid maakte tussen een vulgair rationalisme en een edeler soort, dat naar verzoening met het positiev Christendom streefde. In hun repliek toonden zich d tegenstanders de naam, die hun Hase gegeven had, niet onwaardig. Hase maakt zich ook verdienstelijk door een korte, duidelijke uitgave van de symbolische ge schriften van de Lutherse kerk. Men zei van hem, nooit 't hebben geweten of hij tot de achttiende of tot de negentiende eeuw moest gerekend worden.

De boeken over kerkgeschiedenis brengen een hele reek van namen van degenen, die als leerlingen van Schleiermacher kunnen gelden. Wij noemden reeds Neander, een geleerd van Israëlitische afkomst (1789-1850). Hij doceerde in Berlijn kerkgeschiedenis en was een man van gemoed. Zijn boek over *de geschiedenis van Christendom en kerk* is piëtistisch getint. Hoog werd hij door zijn leerlingen vereerd. Ook de spot van de spotzieke Heine, die hem vergeleek met een Romeinse haruspex (Priester, die uit de ingewanden van de offerdieren de toekomst zegt te kunnen voorspellen), eert hem. Een Gereformeerd leerling van Schleiermacher, die wij hier noemen, wegens zijn invloed op Nederland, was Alexander Schweizer (1808 -1888), die evenals Scholten in ons land, in de Gereformeerde leer van de predestinatie een voorloopster zag van eigen wijsgerig determinisme. Aan de rechterzijde van hen stond ook Tholuck, een tijdlang de beroemde man te Halle (1799-1877). Zijn collega's waren wijd en zijd vermaard; hij trachtte ook persoonlijk op de studenten invloed te oefenen, door hen op een wandeling uit te nodigen. Zijn "Stunden van de Andacht" waren een tijdlang vermaard, maar zijn later vergeten. Van blijvende waarde zijn zijne handige uitgaven van Calvijns Schriftuitleggingen. Geen genade in zijn ogen vond de wetenschappelijke arbeid van zijn ambtgenoot Wichelhaus, die in geloofsleer en Schriftuitlegging de orthodoxe Gereformeerde leer met beslistheid vertegenwoordigde.

Heel de negentiende eeuw door vereerde men, men zou haast kunnen zeggen: aanbad men, in de theologische wereld Schleiermacher, met uitzondering van de weinigen van rechts, die niet het gevoel of de ervaring maar Gods Woord in het middelpunt plaatsten, en met uitzondering ook van sommigen van links, voor wie hij niet ver genoeg ging. Eerst in de twintigste eeuw zou de theologie van Barth en Branner, die aanvankelijk samengingen als de mannen van de dialectische theologie, in de ogen van velen Schleiermacher van zijn voetstuk stoten, zodat men zich genoodzaakt zag, de grote godgeleerde te verdedigen.

Hegel

Van het begin af hadden Hegel en de zijnen tegenover Schleiermacher gestaan. In tegenstelling met Schleiermachers nadruk op het gevoel ging Hegel van het begrip de idee, de gedachte uit. Aanvankelijk werd hij voor orthodox gehouden, omdat zijn wijsbegeerte toeliet ook de meest orthodoxe dogmatische termen voor wijsgerig begrippen te gebruiken, gelijk ook hier te lande modern "Hegelianen" bereid zouden geweest zijn, alle "formulieren van enigheid" te ondertekenen. Als kentekenend voor de positie van Hegel tegenover Schleiermacher gold, dat volgens Hegel de hond wegens zijn afhankelijk gevoelsleven de beste Christen in de zin van Schleiermacher zo wezen.

De school van Hegel bewoog zich naar links. Tot die school behoorde de befaamde David Friedrich Straus (1808-1874). Deze ging uit van de stelling, dat de idee haar rijkdom niet op een individueel mens, maar slecht op de gehele mensheid kan uitstorten. Niet Christus, maar, heel de mensheid was voor hem Gods Zoon. De enig religie, die voor onze tijd paste, zou zijn de verering van het Genie.

"En voorts geen eeredienst meer dan deerdienst van 't genie," zo geeft onze Da Costa de geest van die richting weer. Strauss schreef ook zijn "Leben Jesu", waarin hij dei wonderverhalen aangaande Jezus verklaarde door vorming van sagen; zonder bepaald doel, zoals omtrent elk man van betekenis onwillekeurig allerlei verhalen ontstaan. Hij deed dat met zulk een talent, dat vele theologische studenten, die niet vast in hun schoenen stonden, geheel in de war raakten met hun geloof en de theologische studie opgaven. Strauss was zo berucht, dat toen de regering van he: Zwitserse kanton Zürich hem tot hoogleraar in de god geleerdheid benoemd had, het landvolk onder gelui van d stormklokken naar de stad trok en de regering dwong aan te treden, waarna een andere regering de benoeming introk. Hij later leeftijd stelde Strauss, op zijn standpunt terecht de vraag: Zijn wij nog Christenen? Hij brak dus met het Christendom, waarmee hij feitelijk al lang gebroken had.

Een ander leerling van Hegel, minder bekend dan Strauss maar niet minder radicaal, was Bruno Bauer (1809-1882). Wellicht bezat hij minder talent en maakte daardoor ook minder opgang. Hij beweerde, dat geen enkele van de brieven van Paulus echt zou zijn. Hij bestreed zelfs, dat Jezus ooit zou hebben bestaan. Daarmee kwam hij in de lijn van de latere radicale Hollandse school; van welke Van Manen de echtheid van alle Paulusbrieven bestreed en Loman ook het historisch bestaan van Jezus Christus. Bruno Bauer bleef in die tijd alleen staan. Meer invloed had de zogenaamde Tübinger school; haar leider was Ferdinand Christian Baur, een echte leerling van Hegel (1792-1860). Hij liet aan Paulus tenminste de eerste vier brieven, de "hoofdbrieven", die aan de Romeinen, de twee aan de Corinthiërs en die aan de Galaten. Die zouden dan een "vrijzinnig" Christendom vertegenwoordigen; daartegenover staat dan de ook door Baur als echt erkende Openbaring van Johannes, als vertegenwoordigende het Joodse Christendom. Uit de twee elkander bestrijdende bewegingen zou dan in de tweede eeuw als compromis het Katholicisme ontstaan zijn, en dat zou de richting zijn van de overige geschriften van het Nieuwe Testament, die dan alle onecht zouden wezen en in de tweede eeuw na Christus zouden zijn ontstaan. Deze beschouwing van het ontstaan van de geschriften van het Nieuwe Testament heeft lange tijd de vrijzinnige godgeleerdheid min of meer beheerst, lang na de Tübinger school.

Verzet van de orthodoxie

Reeds hebben wij uit het jaar 1817 de stem van Claus Harms vernomen; maar evenmin als met het sterven van de laatste rationalist de vrijzinnigen uitstierven, waren hun tegenvoeters, de mannen van het volstrekte behoud, uitgestorven; integendeel, zij traden met van het te meer beslistheid op, toen op politiek gebied de revolutie van 1848 was voorbijgegaan. In de strijd tegen ongeloof en revolutie trad vooral op de voorgrond de kring rondom de Pruisische koning Frederik Willem IV, waarvan de Staatsman Friedrich Julius Stahl, van Joodse afkomst, een van de bekendste figuren was (overl. 1861).

Deze groep verfoeide de moderne staat, maar stond op gehoorzaamheid aan de wettige regering, in Pruisen dus aan het koningshuis. Vrije taal, zoals Luther zich nogal eens tegenover zijn keurvorsten in de naam Gods veroorloofd had, zou bij deze Luthers niet

gaarne gehoord zijn, Vrijheid van de kerk van de overheid lag niet op hun lijn. In dat opzicht waren zij anders dan de Lutherse die met de Unie niet mede konden gaan. Toen koning Friedrich Wilhelm III de Unie tussen Lutherse en Gereformeerden wilde invoeren, bestreden die Lutherse hem het recht om zó in de inwendige regering van de kerk in te grijpen. Van Stahl is er veel invloed uitgegaan op onze Groen van Prinsterer in antirevolutionaire geest; maar Groen bleef zich het verschil met Stahl bewust. Hij schreef: "Stahl was Lutheraan, ik bleef Calvinist. Er is bij overeenstemming in beginsel een niet onbelangrijk verschil in tweederlei Protestantse richting" (Ongeloof en Revolutie, blz. 15, noot 2).

Kerkelijk en wetenschappelijk trad het meest op de voorgrond Hengstenberg (1802-1869), de streng-orthodoxe Berlijnse hoogleraar en redacteur van de Evangelische Kirchenzeitung, trouw verdediger van de letterlijke ingeving van de Schrift en van de echtheid van de boeken van Mozes, die zich ondanks alle spot de smaad van de orthodoxie niet schaamde. In zijn orgaan wist hij geducht van zich af te slaan en beschuldigde hij haast allen en iedereen van ketterij. Het verwijt, dat hem gedaan is, van intellectualist te zijn, valt, wanneer men kennis neemt van zijn uitlegging van de Psalmen, moeilijk te handhaven. Van huis uit Gereformeerd was Hengstenberg een vurig voorstander van de Unie van Lutherse en Gereformeerden.

Tegenover de gemeenschappelijke vijand, de meer vrijzinnigen, kwamen orthodoxen en piëtisten elkander veel nader. Al spreekt men in tegenstelling met Frans-Zwitserland en Nederland niet van een Duits reveil, toch had men ook in sommige streken van Duitsland in de eerste helft der vorige eeuw een geestelijke opwekking, bv. in Württemberg en in Pommeren, waar men de "gelovige" predikant niet zozeer als ambtsdrager dan wel als "broeder in Christus" eerde.

De Unie van 1817

Ook een andere tegenstelling, die vroeger van gewicht geacht werd en die ons land in de dagen na de Hervorming van de hulp van vele Protestantse vorsten had doen verstoken zijn, werd thans door velen in het licht van de grote strijd om de levensbeschouwing van minder waarde geacht. Dat was de tegenstelling tussen Lutherse en Gereformeerde. Men begon ernstig te denken over Hereniging van de sinds eeuwen gescheiden gezindten. Vooral koning Frederik Willem III, onder wie Pruisen de nederlaag te Jena, maar ook de vrijheidsoorlog tegen Napoleon in 1813, had doorgemaakt, voedde dat denkbeeld en ondernam in 1817 met het "Hervormingsfeest de daad. 't Was zijn bedoeling niet, de verschillende Lutherse en Gereformeerde Belijdenisschriften buiten werking te stellen. Elke gemeente mocht haar Belijdenis behouden. Alleen moest er een gemeenschappelijk bestuur komen, en men mocht elkaar niet van de Avondmaalsgemeenschap uitsluiten. Ook moest er in de liturgie meer eenheid komen. De koning liet een gemeenschappelijke Agenda van kerkelijke gebeden uitwerken, aan welke samenstelling hij persoonlijk deelnam. In Berlijn begon men ook met het breken van het brood bij het Avondmaal. Dat is Gereformeerd, bij de Lutherse heeft men nog thans de ouwels, die men schuwt te doorbijten, evenals de Rooms.

Maar er kan iets slapende zijn, dat voor dood gehouden wordt en toch niet dood is. Juist nu men de vereniging wilde forceren, begonnen vooral zulken, die hun Belijdenis liefhadden, gevaar te zien. Men vreesde, dat de band aan de Belijdenis, ook aan hetgeen men gemeenschappelijk beleed, zou verslappen. In de Gereformeerde gemeente te Elberfeld was men fel tegen de Unie en vooral tegen de Agenda gekant.

En meer in het Oosten ontwaakte de oude afkeer van de Lutherse van al wat Gereformeerd is. In sommige Duitse landen werd de Unie doorgezet, in andere niet. Militairen werden er ontboden. Bij sommige Lutherse werd inkwartiering gelegd: De dragonnades van Lodewijk XIV vonden evenals hier te lande ten koste van de aanhangers van de Afscheiding, navolging. Zelfs Hengstenberg bespote de Lutherse tegenstanders van de Unie als "driehonderdjarige zevenslapers". Een andere orthodox-Lutherse theoloog, Hahn, ging met de militairen mee, die tegen de tegenstanders van de Unie gezonden werden.

Vóór de Unie waren uit de aard van de zaak de vrijzinnigen. Wat betekenden in hun oog de onderscheidingen, waarin zij niets anders zagen dan haarkloverijen? Voor hen was de Unie verzwakking van de Belijdenis; en dat juist wilden zij. Terwijl het bezwaar tegen de Unie bij de Lutheranen juist in de verzwakking bestond, ook van die punten hunner Belijdenis, die de

Gereformeerde leer afwezen, was; het bij de streng Gereformeerden de liturgie van de Agenda⁴ die aanstoot gaf. Men vond daarin bestanddelen, die niet naar Luther, maar zelfs naar Rome smaakten. Toen koning Frederik Willem IV aan het bewind kwam (1840), Tiet deze wel de Unie bestaan, maar herriep de afzetting van de predikanten, die naar aanleiding van de Unie ont slagen waren, en gaf vrijheid om eigen gemeenten te vormen, los van staatsinvloed. Zo ontstond te Elberfeld niet alleen de *Niederländisch Reformierte Gemeinde* onder Kohlbrugge, maar ook een oud-Lutherse gemeente, die vrij was van overheidsbemoeiingen. Zulke vrije Luthers gemeenten vormden zich ook in het Oostelijk gedeelte van het toenmalige koninkrijk Pruisen. Leider was hier de streng-Lutherse predikant en hoogleraar J. G. Scheibe te Breslau (1783 -1843). maar hier deed zich ook voor wat wij in Nederland beleefd hebben, dat het niet bij één scheiding bleef. Toen in 1866 verschillende staten bij Pruisen ingelijfd werden, bv. Hannover, werd daar de Unie wegens hevige tegenkanting niet ingevoerd, maar bleven Luthersen en Gereformeerden gescheiden. In Hannover had zich, vooral onder invloed van de gebroeders Harms (niet te verwarren met de reeds genoemde Claus Harms, ook een tegenstander van de Unie) een krachtig Luthers godsdienstig leven ontwikkeld, waarvan ook de Hermannsburger Zending uitging. Sommige Luthersen, die met de Unie ontevreden waren, weken uit naar Amerika.

Strijd om de leer

Niet alleen de rationalisten waren tegenstanders van de kerkleer. Ook onder de volgelingen van Schleiermacher en Hegel hebben wij er ontmoet, die min of meer radicaal van het oude geloof afweken. Het spreekt vanzelf, dat zulks aanleiding gaf tot allerlei botsingen. Te Maagdenburg meende de predikant Sintenis (1794-1859) naar aanleiding van een kunstwerk in een dagbladartikel te moeten getuigen tegen de aanbidding van Christus, zoals die nog heden ten dage vooral bij orthodoxe en piëtistisch gezinde Luthersen in Duitsland gebruikelijk is, als tegen "onevangelisch bijgeloof". Het kerkbestuur (consistorie) eiste van hem de erkenning, dat zijn gevoelens met zijn betrekking in strijd waren, en verlangde, dat hij zijn beschouwing niet Schrift en Belijdenis in overeenstemming zou brengen. Ook bij de minister van eredienst werd hij aangeklaagd; deze maakte zich van de zaak af door de handelwijze van Sintenis te verklaren voor pastorale domheid, maar ook diens aanklagers te berispen.

In een samenkomst van meer vrijzinnigen, "Protestantse vrienden", gewoonlijk als lichtvrienden betiteld, stelde ds. Wislicenus (1803-1875) het alternatief, dat of de Schrift of de Geest het bovenste gezag moest hebben, en besliste voor de Geest. De orthodox-Lutherse hoogleraar te Halle H. E. F. Guericke (1830-1878), die uit de Staatskerk getreden was, beschuldigde hem, buiten de Schrift getreden te zijn. In een debat naar aanleiding daarvan werd Guericke gevraagd, of hij dan geloofde aan "sprekende ezels", hetgeen Guericke ronduit erkende.

De predikant Rupp beschouwde het Christendom op de kansel niet als een afzonderlijke godsdienst, maar als algemeen levensbeginsel en verwierp de stellingen, waar, mee de Geloofsbelijdenis van Athanasius de andersdenkenden vervloekte. Hij werd afgezet en stichtte evenals Wislicenus een vrije gemeente. De Evangelische Kirchenzeitung van Hengstenberg bevatte verklaringen van opzegging van geloofsgemeenschap met zulke dwaalleraren (Hase noemde dat excommunicatie in de vorm van advertentie).

De stichting van vrije gemeenten was mogelijk gemaakt door koning Frederik Willem IV, vooral voor zulken, die zich niet aan de Unie onderwierpen, maar de vrijheid daartoe werd ook met blijdschap begroet en dankbaar gebruikt door hen, die een sterke mate van de kerkleer afweken; de orthodoxen waren blij, hen op die manier kwijt; te zijn hetgeen zeker niet was in de geest van de ware kerkelijke tucht.

Tegen het einde van de eeuw werd er in de Pruisische kerk een "Spruchcollegium opgericht voor zulke gevallen, een college, dat moest uitmaken, of een afwijking van de leer van de kerk zo groot was, dat zij niet meer kon, geduld worden. Eerst in de twintigste eeuw kreeg da college zodanige gevallen te berechten.

Overigens durfde de Roomse geleerde Möhler in zijn Symbolik verklaren, dat er in die tijd (tweede helft van de negentiende eeuw) niemand meer de rechtvaardiging leerde zoals de Hervormers die geleerd hadden.

Albrecht Ritschl

Ondertussen ontwikkelden de Nieuw-Lutheraanse predikanten grote ijver, hetgeen hun vooral in de steden de waarneming van hun ambt moeilijk maakte, daar het volk van Luthers leer geheel vervreemd was. In Mecklenburg lukte het hier en daar de oud-Lutherse duivelsbezweering bij de bediening van de Doop weer in te voeren. In Hessen was Villmar (1800-1868) een ijverig Lutheraan tevens bekwaam literairhistoricus; hij overtuigde veel Gereformeerden, dat zij eigenlijk Luthers waren en slaagde er in, hen naar de Lutherse kerk over te voeren, tot schade van de Gereformeerde Kerk.

In de godgeleerdheid heeft in Protestants Duitsland in de tweede helft van de negentiende eeuw Albrecht Ritschl (1822-1889) de meeste invloed gehad. Deze sloot aan bij Kant en Schleiermacher. Hij moest niets hebben van metafysica, van afgetrokken redeneringen en beschouwingen. Slechts wat ervaren wordt op godsdienstig gebied is voor hem van belang. Intussen had hij ernstige bezwaren tegen mystiek en Piëtisme. In zijn *Geschiedenis van het Piëtisme* treedt dat vooral aan de dag. Het eerste deel van dat werk handelt over het Gereformeerde Piëtisme, waarin ook Nederland, in 't bijzonder onze "oude schrijvers" als Brakel en Smytegelt, nader besproken worden.

Het tweede deel handelt over het Piëtisme in de Lutherse kerk. Bijzonder hield Ritschl zich bezig met het centrale dogma van de Protestantse kerk, de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof. Zijn hoofdwerk is *Die Christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung* in drie delen. Hij gaat daarbij uit van de Schrift en laat niet, zoals Schleiermacher deed, het Oude Testament links liggen. Ook geeft Ritschl bijzonder acht op Luther en Melancthon. Maar hij laat zich te veel van de wijs brengen door de tegenwerpingen van Socinus en bestrijdt dat de rechtvaardiging een rechterlijke daad van God zou zijn. Nauw verband legt hij tussen rechtvaardiging en koninkrijk Gods; maar hij ziet daarbij voorbij, dat het koninkrijk Gods de genadige heerschappij Gods is, en beschouwt het vooral als godsdienstig-zedelijke gemeenschap onder mensen. In zijn kritiek op het Piëtisme, ook in die op een fysische (natuurlijke) verlossingsleer, kan hij dikwijls uitnemende dingen zeggen, maar als hij er aan toe komt, hoe het dan wel is, kunnen wij met zijn beschouwingen niet meegaan. Ook in zijn leer over de Godheid van Christus weten wij soms niet, hoe wij er met hem aan toe zijn. De leer over de Godheid van Christus is bij hem waarderingsoordeel. Zij is voor hem vooral uitdrukking van de hoge waardering van de zijde van de gemeente voor haar Heer en Verlosser, haar verhoogde Heiland. Hoe het daarmee vóór de komst van Christus op aarde, boezemt hem geen belang in. Ook de toorn Gods over de zonde komt bij Ritschl niet genoeg tot zijn recht.

Van Ritschl is een grote groep Godgeleerden uitgegaan. Wij noemen W. Herrmann (1846-1922), wiens belangrijkste werk is: van de *Verkehr* van het Christen mit Gott. Voort o.a. Kaftan, Rade, Kattenbusch, Loofs en Harnack. De beide laatstgenoemden hebben zich vooral verdienstelijk gemaakt voor de dogmengeschiedenis. In zijn grote *Dogmengeschichte* heeft Adolf von Harnack (1851-1930!) meesterlijke hoofdstukken geschreven over Augustinus en Luther. Hij stond aan de linkerzijde van de school van Ritschl. Tegen zijn benoeming tot hoogleraar te Berlijn werd nogal bezwaar gemaakt; maar keizer Wilhelm I vooral heeft bewerkt, dat Harnack toch te Berlijn kwam.

In de wetenschap van het Oude Testament was de tweede helft van de negentiende eeuw vooral van belang door de beschouwing van Wellhausen (1844-1918), die ook in ons land door Kuenen, Ooit en Valetton werd gehuldigd, dat de wetten van Mozes voor het grootst deel in of na de Babylonische ballingschap zouden zij ontstaan. Wie daarin niet meeging, werd niet weten schappelijk geacht. Later heeft de godsdiensthistorisch school, die de zaak beschouwde in het licht van de geschiedenis van andere godsdiensten, in dezen een kentering gebracht. Ook gingen niet allen mee. Franz Delitzsch in Leipzig, een man van grote geleerdheid en geenszins gene onkritisch, was er geen voorstander van. Deze Delitzsch (1813 -1890) was van Joodse afkomst en zeer kundig in het Hebreeuws, in het algemeen orthodox. Zijn zoon later andere wegen gegaan en heeft Bijbel en Babel op één lijn gesteld.

Frederik Willem IV wilde aan de kerk meer zelfbestuur geven en daartoe een Synode laten verkiezen. Hengstenberg verklaarde in de Evangelische Kirchenzeitung, dat zulke verkiezingen uit den boze zouden zijn. Merkwaardig dat in Duitsland de vrijzinnigen meer

voor vertegenwoordigende Synodes waren, desnoods presbyteriale, terwijl vooral de Lutherse orthodoxen daartegen ijverden. Anders dan hier in Nederland. Het bleef echter bij consistoriën, bestuurslichamen, superintendents en generaalsuperintendents. Waar er Synodes waren, zoals in Rijnland en Westfalen, mochten deze slechts beraadslagen en toestemmen. De consistoriën vormden een hiërarchisch dak, dat over de presbyteriale Synodes gelegd was. De predikanten waren staatsambtenaren, die nog in 1914 de eed van trouw aan de Pruisische koning moesten zweren. De toezegging van zelfregering aan de kerk meenden de Pruisische ministers daardoor na te komen, dat aan de koning als eerste lid van de kerk werd opgedragen, de kerk te regeren. De koning gold nog altijd als opperste bisschop (super-Episcopus) van de kerk.

Piëtisme

Niet alleen in vroeger eeuw ontfermde zich het Piëtisme over hetgeen afgedwaald was; immers stichtte August Hermann Francke voor de verwaarloosde jeugd het Weeshuis te Halle; ook in de negentiende eeuw zocht men wat weggedreven was. De kandidaat Wichern (1808-1881) stichtte het Rauhe Haus te Hamburg. Ds. Fliedner (1800-1864) vormde te Kaiserwerth een leger dienaressen van de liefde, diaconessen, wier wijdvertakte organisatie zich ook over Nederland uitstrekt. Ds. Bodelschwingh (1831-1910) ontfermde zich in een later tijdvak van de negentiende eeuw over zijn *brüder von den Landstrasse* (broeders van de landwegen, zwervers, die hij als broeders zag) en trachtte ze tot geregelde arbeid op te leiden. Ook het lot van lijders aan vallende ziekte trok hij zich aan. Zijn inrichtingen te Bethel bij Bielefeld zijn beroemd.

Voor de Protestanten in Roomse landen zorgde de Gustaaf-Adolf-vereniging, gesticht in 1832 naar aanleiding van de herdenking, van de dood van Gustaaf Adolf in de slag bij Lützen. Daar zij eerst van meer liberalen uitging, die haar een "Duitse volkszaak" noemden, was er wantrouwen bij de orthodoxen, zodat Hengstenberg de beweging als veinzerij bestempelde. Maar de predikant Rupp (1809-1884), die te Königsbergen een vrijzinnige vrije gemeente gesticht had, werd kort daarna op een vergadering niet als afgevaardigde erkend (1846). Er rees verontwaardiging in Duitsland, en de vereniging maakte een tijd van achteruitgang door. Maar na deze crisis trad er na 1852 een verbetering in, dank zij de leiding van de hofprediker Karl Ziminermann te Darmstadt (I. 1877), en sedert steunden ook de mannen van het behoud de vereniging meer.

Voor uitwendige Zending werd er geijverd in het Zendingshuis te Barmen, vanwaar ook zending in Nederlands Indië werd gedreven; voorts te Bazel, waar het bestuur ook ten dele uit Duitsers bestond en veel Duitsers opgeleid werden, voorts te Berlijn, te Hermannsburg door orthodoxe Lutheranen, die tot aan de grote oorlog zendingsposten hadden in Zuid-Afrika; ook te Neurenberg werd de zending gesteund door Lutherse Beieren van het ogenblik af dat de zending aldaar in naam en geest Luthers geworden was.

Denemarken

In Denemarken maakte de Lutherse kerk als elders een richtingsstrijd door. Clausen zocht de hoofdtak van het Protestantisme te bepalen in zelfstandige ontwikkeling van het wezen van de godsdienst. Als wij zo iets vernemen, dan vermoeden wij wel, dat er veel voor vorm, voor bijkomstig gehouden zal worden, wat toch tot het wezen van de zaak behoort. Er kwam felle oppositie. Clausen werd beschuldigd, zijn eed op de Confessie te hebben gebroken. Leider van de tegenstand tegen Clausen was Grundtwig een man dichterlijk van aanleg en driftig van temperament (1783-1872). Grundtwig ging zo ver in zijn beschuldigingen, dat hij aangeklaagd werd als lasteraar, veroordeeld werd en afstand deed van het predikambt. Hij kreeg echter vergunning, zelfstandig godsdienstoefeningen te houden. Daarnaast ging Grundtwig in de politiek, werd lid van de Deense Rijksdag en daar hoofd van de oppositie. Of de politieke sfeer, waarin hij zodoende leefde, ook invloed had op zijn kerkelijk denken, weten wij niet. Denemarken was tot 1864 met Sleeswijk-Holstein door personele unie verbonden en wilde die banden nauwer aanhalen. Zo stonden de Denen in tegenstelling met de Duitsers. Duitse kerkgeschiedschrijvers menen, dat het uit haat tegen Duitsland was, toen Grundtwig er van afzag, aan te dringen op handhaving van de Duitse Lutherse

Belijdenisschriften en enkel de nadruk legde op de apostolische Geloofsbelijdenis. Alles wat hij wenste, heeft Grundtwig in kerkelijk opzicht niet bereikt. Streefde Grundtwig nog kerkelijke doeleinden na, zo nam een andere grote Deen, Sören Kierkegaard, die heden nog meer bekend is en invloed heeft, ofschoon reeds in 1855 gestorven -een, geheel andere positie in. Dat was niet de man om het grote publiek te behagen en aan te trekken. Eenzaam ging hij zijns weegs. Zijn haat, zijn toorn, was gericht tegen het officiële sleur-Christendom, waarin zich zo velen in de Deense even goed als in andere kerken thuis gevoelden. Dat officiële Christendom geselde hij in zijn geschriften, die thans ook door velen in Nederland gelezen en geprezen worden. Zelfs Karl Barth erkent veel van hem te hebben geleerd. Officieel worden de Lutherse Belijdenisschriften in Denemarken als gezaghebbende erkend, hetgeen niet hindert, dat veel predikanten daar evenals elders leren wat goed is in hun ogen.

Noord-Europa

In de overige Scandinavische landen en in Finland en de Baltische provincies van het toenmalige Rusland is in de negentiende eeuw op kerkelijk gebied niets bijzonders gebeurd. In Finland en in de Baltische landen hadden de Lutherse soms te lijden onder de Russische staat. Te Dorpat was er echter van staatswege een Lutherse faculteit aan de Hogeschool. Orthodoxe hoogleraren van naam als Keil (1807-1888) voor het Oude Testament en Kurtz (1809-1890) voor kerkgeschiedenis, doceerden daar, maar moesten eerst hun dictaten door Russische staatsambtenaren laten goedkeuren.

Oostenrijk-Hongarije. Frankrijk.

In Oostenrijk-Hongarije waren er Lutherse in Salzburg, Opper-Oostenrijk, Wenen, in Tirol, vooral in het Zillertal. Zij werden ondanks het edict van tolerantie lastig gevallen door regeringsambtenaren, hetgeen beter werd toen de Protestanten gelijke rechten kregen met de Roomsse. Bestuurd werden de Lutherse en Gereformeerde Kerken tezamen door een Opperkerkenraad, waarin van regeringswege ook een jurist zitting had. Het waren Duitssprekende Lutheranen, behalve één Tsjech, die Gereformeerd was. De theologische studenten mochten ook in het buitenland studeren; maar er was een Protestantse theologische faculteit te Wenen, niet met de Universiteit aldaar verbonden. De hoogleraren waren Lutherse op één na, die de Gereformeerde geloofsleer doceerde, met het oog op de Gereformeerde Tsjechen en enkele Gereformeerde Duitssprekenden te Wenen en Triest.

Lange tijd was dat de ook hier te lande bekende dr. Ed. Böhl (overl. 1903). In het algemeen worden de Protestanten in geloofszaken ongemoeid gelaten. Bij de militaire dienst wat het echter vereiste, dat men aan de hostie eerbied betoonde, zoals ook burgers, zelfs vreemdelingen bestraft konden worden, die een priester met de hostie onverschillig voorbijliepen. In Hongarije waren er vooral Lutherse in Slowakije, dat toen officieel Hongaars was. Vooral in Pressburg (tegenwoordig: Bratislava) was er een talrijke Lutherse gemeenschap. Daar herinnerde men zich nog, dat in de achttiende eeuw verschillende te Wenen wonende Lutheranen, die onder Maria Theresia in hun eigen stad hun godsdienst niet konden waarnemen, ondanks de afstand van 70 kilometer te Pressburg kwamen om Avondmaal te vieren.

In Frankrijk woonden tot aan de oorlog van 1870 en vooral in de Elzas veel Lutheranen. In de eerste tijd na de restauratie in 1815 hadden de Protestanten niet de vrijheid om een Synode te houden. Het hof van cassatie besliste in 1843, dat de vestiging van gemeenten viel onder de wet op de verenigingen, zodat zij, ofschoon de grondwet vrijheid van godsdienst voorschreef; in deze aan de willekeur van ministers en plaatselijke overheden prijsgegeven waren. Anders werd het in 1848 bij de derde revolutie. Toen liet de republiek meer vrijheid toe. Napoleon III gaf aan de Protestantse kerken in hoofdzaak zelfbestuur, maar zó, dat de regering mede de hand in de zaak hield. De Lutherse kregen nog iets meer vrijheid dan de Gereformeerden, evenals Lodewijk XIV indertijd de Lutherse nog iets schappelijker behandeld had dan de Calvinisten.

Dat de Lutherse, die wegens de invoering van de Unie naar Amerika verhuisden, daar volledige vrijheid kregen, spreekt vanzelf. Een deel van hen keerde tot de predestinatie-leer

van Luther terug.

Nederland

In Nederland had zich een kleine groep Lutherse staande gehouden. In de achttiende eeuw was een minderheid van dezen, ontevreden met de meer vrijzinnige meerderheid, overgegaan tot de stichting van een apart genootschap, de Hersteld Lutherse (1791), terwijl de anderen zich Evangelisch Lutherse bleven noemen, onder wie, evenals onder de Hervormden, het modernisme doordrong.

Ondertussen waren ook de Hersteld Lutherse niet vrij van vrijzinnige strevingen. Toen hun predikant Uckermann een, naar men toen zei, neologische preek hield en de proponent Kohlbrugge daartegen uit naam van veel gemeenteleden bezwaar indiende (1827), trachtte men hem niet te overtuigen maar stelde men hem voor de keuze: herroepen en verklaren, dat Ds. U een rechtzinnig predikant was, of afgezet worden. Daar Kohlbrügge het eerst genoemde niet kon, gebeurde het tweede. Sedert 31 Januari 1952 zijn de Hersteld Lutherse met de Lutherse weer in één kerk verenigd. De opleiding tot predikant hebben de Lutherse aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

Terwijl dus in Nederland de vrijzinnige richting onder de Lutheranen boven bleef drijven, is in Duitsland de algemene opinie in veel streken juist zó, dat de Lutherse meer voor orthodox en de Gereformeerden meer voor vrijzinnig gelden. Waarschijnlijk ligt de oorzaak daarvan bij het eerste punt van uiteengaan, de verklaring van de inzettingswoorden bij het Avondmaal, waar de Gereformeerde opvatting voor het verstand minder moeilijkheden oplevert dan de Lutherse.

De twintigste eeuw zou voor de kerk Lutherse zowel als Gereformeerde - nieuwe vragen brengen. Hoe zou zij zich stellen tegenover de dialectische theologie? En hoe tegenover de eisen van de totalitaire staat?

Hier zouden ook trouwe Lutheranen als Asmussen en Niemóller voor moeilijke beslissingen gesteld worden, des te moeilijker, hoe nauwer de Lutherse aan het neemt met wat zijn overheid hem beveelt.

XXII. VAN PIUS VII TOT PAULUS VI

door Dr. G. M. den Hartogh / Ds. P. Visser

Concordaat, 109 Verlichting, 110 Noord-Amerika, Romantiek, 112 Ultramontanisme, 115 Reactie, 116 Liberalisme, 118 Nederland, 119 Duitsland, 121 Pius IX, 122 Onbevleete ontvangenis van Maria, 125 Nederland, 126 Vaticaans Concilie, 127 Cultuurstrijd in Duitsland, 132 Sociale kwestie, 134 Pius X, 136 Benedictus XV, Pius XI, 141 Duitsland en Oost-Europa, 144 Romaanse landen, 145 Pius XII, 146 Van Johannes XXIII tot heden, 149 Rondblik, 150 Samenvatting, 153.

De Roomse kerk was aan het einde van de achttiende eeuw wel in vele opzichten in macht en aanzien verminderd. Zelfs werd door meer dan één haar ondergang voorspeld.

Haar invloed op politiek gebied was onbeduidend. De wereldse machthebbers keerden, ook in Roomse landen, veeleer de rollen om. Zij bemoeiden zich met kerkelijke zaken. Zij dwongen tot toegeven aan hun wensen of legden eenvoudig hun wil op. De kerk stond er machteloos tegenover.

Ook voor de wetenschap, met inbegrip van de theologie, ging er weinig kracht uit van Rome. De "Verlichting" nam veelszins de leiding. Met name in Duitsland werden van Roomse zijde verschillende catechismi, gezangboeken en "stichtelijke" werken uitgegeven, waarin de "natuurlijke godsdienst" zeer sterk naar voren werd gebracht. Het huwelijksverbod voor geestelijken werd openlijk bestreden. Het kloosterleven, voorzover het "beschouwend" was, werd geminacht en naar vermogen beperkt.

Onderscheidene Duitse kerkvorsten volgden op bepaalde punten niet het pauselijk spoor, maar gingen hun eigen, meer "verlichte" weg. Uiteraard bleef dit voorbeeld niet zonder navolging bij de lagere geestelijkheid, hoewel deze met het eenvoudige kerkvolk over het algemeen de oude Roomse paden bleef betreden.

In Frankrijk was de geestelijkheid lange tijd meer dan slap geweest in de waarschuwing tegen het echte ongelooft. Tegenover de radicale revolutionairen betoonden zeer vele priesters echter grote standvastigheid en dit werkte gunstig op een deel van de bevolking, dat vrij los was geraakt van de kerk. Maar ook weinige geestelijken zwichtten voor het anti-kerkelijk drijven. En onbeschrijfelijk was de verwarring en ontwrichting van het kerkelijk leven.

Wat kon de paus doen?

Pius VI (1775-1799) richtte zich tegen alle "Verlichtings"-pogingen en had daarmee in Duitsland o.m. ten"gevolge van wisseling van regeringspersonen en van be staande concurrentiezucht wel succes. Maar de niemand en niets ontziende revolutionaire beweging in Frankrijk, waartegenover hij een volstrekt afwijzend standpunt innam, was hem te machtig. Eerst werd zijn grondgebied in Frankrijk en een deel van de Kerkelijke staat hem ontnomen, in welk bedrijf de generaal Bonaparte een werkzaam aandeel had Later werd de gehele Kerkelijke staat aan het pauselijk gezag onttrokken en de Romeinse republiek uitgeroepen. De 80-jarige Pius, die zelfs in Rome met revolutionaire woelingen te kampen had, werd door de Fransen gevangen genomen en eerst naar Noord-Italië, vervolgens naar Frankrijk gebracht. In 1799 stierf de paus, die in zijn diepe vernedering zich waardig heeft gedragen.

Zijn opvolger, Pius VI (1800-1824), een geleerde Benedictijn, gevoelig van aard, heeft ook zware slagen te verduren gehad. Maar hij beleefde daarbij een merkwaardig begin van opbloei van het pausdom.

Veel had hij te danken aan de kardinaal Consalvi, die hij terstond tot staatssecretaris benoemde, en die, zij het niet steeds, in deze functie, hem gedurende zijn gehele pontificaat met grote bekwaamheid ter zijde heeft gestaan.

Het gebied van de Kerkelijke staat, dat door de tegen Frankrijk verbonden mogendheden werd veroverd, werd weer aan de paus ter beschikking gesteld en bij de vrede van Luneville in 1801, althans grotendeels, hem gelaten. Maar zolang Napoleon op het vasteland van Europa de eerste viool speelde, had de nieuwe Pius het ver van gemakkelijk. Zeker wilde de eerste consul, die in 1804 keizer werd, niet vijandig staan tegenover de Roomse kerk, welke nog zoveel betekende voor het Franse volk en als wereld kerk hem ook in zijn streven naar

wereldheerschappij zou kunnen helpen. De kerk moest zich in alles evenwel naar hem schikken en niet omgekeerd.

Concordaat

Na moeizame onderhandelingen, waarbij Consalvi zich onderscheidde, werd nog tijdens het consulaat van Napoleon een concordaat tussen Frankrijk en de "Heilige Stoel" gesloten. Het Rooms-katholicisme werd niet als staatsgodsdienst met politieke voorrechten, maar als godsdienst van de grote meerderheid van de burgers erkend. De bisschoppen zouden door het staatshoofd benoemd worden en moesten aan hem de eed van trouw afleggen. Aan de paus bleef de bevestiging in het ambt, de canonieke institutie. De bisschoppen zouden weer de lagere geestelijken aanstellen. De kerkgebouwen werden voor de eredienst in gebruik gegeven. Maar overigens deed de kerk afstand van de door de Revolutie haar ontnomen goederen. Van staatswege werden genoegzame traktementen voor de geestelijken toegezegd.

Napoleon voegde eenzijdig aan de bepalingen van het concordaat de zogenaamde organieke artikelen toe, die nog meer aan het oude Gallicanisme herinnerden, de publicatie van alle pauselijke en bisschoppelijke brieven van de toestemming van de regering afhankelijk maakten, voor beroep op de Raad van State tegen de kerkelijke overheden de weg openden, de kerkelijke ressorten met de Staatkundige indeling in overeenstemming brachten en lage traktementen voor de clerus vaststelden.

Tevergeefs protesteerde de paus. Het concordaat werd in 1802 door de wetgevende vergadering aanvaard en bleef met de organieke artikelen (waarvan enkele niet steeds werden gehandhaafd) tot 1906 in Frankrijk van kracht.

Onmiskienbaar maakte de grote chaos, die voor de Roomse kerk in Frankrijk het gevolg was van de Revolutie, plaats voor een geordende toestand, Verschillende ontnomen rechten en privileges werden bovendien weer teruggegeven. En voor het besef van velen was er voor Rome een zekere verheffing in gelegen, dat de machtige Bonaparte met de paus in verbinding trad. Maar aan een gelijkheid in positie dacht Napoleon niet, veel minder nog aan enige onderdanigheid van zijn zijde. Het was symbolisch, dat de gewelddenaar bij gelegenheid van zijn kroning in 1804 de keizerskroon aan de paus uit de handen nam en ze zichzelf opzette.

In 1806 dwong hij de paus Consalvi, als staatssecretaris, te ontslaan. Dat Plus weigerde het huwelijk van een van de broers van de keizer te ontbinden, nam deze hem hoogst kwalijk. En het stak hem geducht, dat de paus hem niet wilde steunen in zijn strijd tegen Engeland.

In 1808 bezette Napoleon de Kerkelijke staat en in 1809 nam hij deze "schenking" van zijn "voorvader" Karel de Grote "terug"! De paus antwoordde met de ban tegen de rovers uit te spreken, waarbij hij de naam van Napoleon verzwegen. Toen hij ondanks bedreigingen bleef weigeren zich neer te leggen bij het verlies van de Kerkelijke staat, werd Plus nog in hetzelfde jaar gevangen genomen. In ogenblikken van zwakheid liet hij, afgesloten van zijn raadgevers, zich onder zware pressie tot concessies bewegen. Zo beloofde hij in 1813 in het z.g. concordaat van Fontainebleau (naar deze plaats was hij gevoerd), Avignon tot residentie te zullen nemen, een inkomen van de Staat te zullen aanvaarden en de volgens canoniek recht vereiste, pauselijke inzetting-in-het-ambt van de bisschoppen eventueel aan een van de aartsbisschoppen over te laten. Maar reeds na enige weken kwam hij, voorgelicht door Consalvi en anderen, tot intrekking van het concordaat, dat nog geen rechtsgeldigheid had verkregen.

Verlichting

Inmiddels hadden de doorwerkende "verlichtings denkbeelden" en de invloed van wat zich in het opdringende en telkens overwinnende Frankrijk afspeelde, in verschillende andere Roomse landen geleid tot voortgaande onderwerping van de kerk aan de Staat, tot opheffing van klooster en tot toenemende naasting van kerkelijke goederen.

Ook werd een einde gemaakt aan het eeuwenlange bestaan van de "geestelijke vorstendommen" in Duitsland. Het grondgebied werd zonder enige rechtsgrond aan de wettige regeringen ontnomen en aan "wereldlijke" vorsten gegeven bij wijze van schadeloosstelling voor wat de Fransen aan zich hadden getrokken. De Reichsdeputationshauptschluss van Regensburg uit 1803 moet hier worden genoemd. Daarbij werd ook bepaald, dat de

landsheren de uitoefening van een andere religie dan de hunne konden toestaan en aan alle inwoners zonder onderscheid van godsdienst gelijke burgerlijke rechten konden toekennen. Ook Roomse landsheren gingen daartoe over.

Vooraf wanneer ten gevolge van de nieuwe regeling Roomse landstreken onder niet-Roomse regeerders kwamen, werden de Rooms en wel enigermate op de proef gesteld, Er kwam gebrek aan geldelijke middelen voor eigen lagere opleidingsscholen. Roomse gymnasia en universiteiten gingen verloren. Er ontstond veel meer contact met "Protestanten", onder wie de "verlichting" opgang had gemaakt. Bij de meeste Rooms en bleef en bleek de gehechtheid aan de kerk.

Hier en daar hadden, ook in overwegend Roomse gebieden, merkwaardige "interconfessionele" gebeurtenissen plaats. Omstreeks de eeuwwisseling kwam, wel kanselruil voor tussen Roomse en "Protestantse" voorgangers. En in 1803 benoemde de aartsbisschop van Würzburg de Protestantse "rationalistische" theoloog Paulus tot hoogleraar in de exegetica. Ongewoon waren de veel verbreide Bijbelvertalingen van Roomse zijde.

De "Verlichting" heeft ongetwijfeld bewerkt, dat kennis en welvaart in de Roomse landstreken toenamen. Ook van de lagere geestelijkheid, die intussen meer aan Rome verbonden werd, steeg het beschavingspeil. Met de rijke inkomsten en de politieke macht van onderscheidene hoge kerkelijke posities verdween een daarop beluste adel uit de clerus. Dat was winst. Vele bisschopszetels bleven evenwel jaren onbezet ten gevolge van de voortdurende conflicten tussen Napoleon en de paus. En in verband daarmee bleven zeer vele pastoorplaatsen lang vacant.

Noord-Amerika

Een bijzonder lichtpunt voor het pausdom was de veels zins voorspoedige groei van zijn kerk in Noord-Amerika waar de Rooms en als beloning voor hun houding in de vrijheidsoorlog vergunning voor de vestiging van hun kerkelijke organisatie verkregen hadden. De vrijheidsdrang van de uit vele landen afkomstige en niet terstond aan elkander gewende kerkleden en de snelle vermeerdering van hun getal bezorgden aan de hiërarchie wel moeilijk heden, maar deze werden meer en meer overwonnen en het kerkelijk leven brak zich in verschillende richtingen baan

Van groot gewicht moet ook worden geacht, dat het geestelijk verzet van de paus met veel getrouwen tegen de Revolutie respect en sympathie opwekte. Zo werden in het niet-Roomse Engeland ongeveer 10.000 uit Frankrijk uitgeweken geestelijken hartelijk ontvangen en geruime tijd verzorgd. Wel deed de opstand in 1798 in het Rooms gebleven Ierland, waar nog slechts ten dele godsdienst vrijheid bestond, de oude afkeer van Rome herleven, maar de houding van Pius VII tegenover Napoleon maakt weer veel goed.

Dat de paus niet alleen stond, bleek wel zeer duiden] op een "nationaal" concilie, in 1811 bijeengeroepen door Napoleon, die zich zeker waande van de volgzzaamheid van de bisschoppen; van wie de meesten door hem waren benoemd. Zijn oom, de kardinaal Fesch, bezorgde hij het voorzitterschap. Evenwel niet alleen de aanwezig Duitse en Italiaanse bisschoppen; maar ook vele Frans bisschoppen kwamen op voor de rechten van het pausdom en van de gevangen gehouden paus. Al wist Napoleon door hem onwelgevallige bisschoppen van hun vrijheid te beroven, van een na verdaging voortgezet concilie mee gedaan te krijgen, hij moest toch afzien van een los-van Rome-kerk.

Romantiek

Ook door de Romantiek, de belangrijke stroming, die beïnvloed door het idealisme, als een reactie tegen de rationalistische, oppervlakkige "Verlichting" en tegen de overdreven verheerlijking van de "klassieke oudheid" is te beschouwen, zijn aan Rome nieuwe levenskrachten toegevoerd.

Begonnen met sterk pantheïstisch getinte denkbeelden, kwam de Romantiek langs de weg van meer bekendheid niet de literatuur in de Romaanse talen, van idealisering van de Middeleeuwen - heeft de Reformatie, zo vroeg men, niet een schone eenheid verstoord? - en van de hartstocht voor de uitingen van de primitieve volksgeest in lied en legende, sprookje en sage, tot overhelling naar het Rooms-katholicisme. Voor vele "Protestanten werd deze neiging

nog bevorderd door de behoefte aan gezag en gemeenschap, door de omgang met edele Rooms en door de bekoring, die er uitging van de Roomse kunstschaten en van de Roomse eredienst, waarin de hang naar het geheimzinnige, de fantasie en het gevoel veel van hun gading vonden. Niet weinigen gingen tenslotte tot de Roomse kerk over, onder wie zich bevonden Friedrich Leopold Graf zu Stolberg (1800), bekend prozaschrijver en dichter; Adam Müller (1805), die een organische staatsopvatting ontwikkelde, in zijn talrijke werken zich bijzonder bezig hield met de ethische waarde van kapitaal en arbeid, en oordeelde, dat de vrijheid van de economie een nieuwe lijfeigenschap geschapen had; Friedrich von Schlegel (1808), een taalvorser, die zich aan sociale arbeid wijdde en Rome verdedigde tegen het Gallicanisme; Karl Ludwig von Haller (1820), historicus en staatsrechtsleraar, die door zijn "Restauration van de Staatswetenschap" (1816-1834) velen, ook Groen van Prinsterer in diens eerste periode, sterk heeft geboid en het streven naar herstel van vroegere toestanden (Restauratie!) bij onderscheiden landsregeringen niet weinig heeft bevorderd.

De door de Romantiek geïnspireerden vormden kringen, waarvan die te Münster, te Landshut en te Wenen de meeste betekenis hebben gehad. De zeer begaafde vorstin Amalie Gallitzyn, die eerst het deïsme was toegedaan, maar door het lezen van de Bijbel en omgang met gelovige schrijvers tot andere gedachten kwam, zocht reeds in 17 de vervulling van haar verlangen naar leiding van het innerlijk leven in Rome's kerk. Haar biechtvader werd B. H. Overberg (overl. 1826). Zijn "Bijbelse Geschiedenis" beleefde tussen 1797 en 1912 wel 100 drukken. De beiden waren de vooraanstaande figuren in de Münster kring, waarin hoge beschaving, fijne geesten en ware vroomheid gevonden werd en de Roomse kerk in groot achting stond.

In Landshut trad naar voren de vrome Johann Micha Sailer (1751-1832), die aanvankelijk door de "Verlichting" niet onberoerd was gelaten, maar later van de vreemde smetten geheel vrij was geworden. Als hoogleraar had hij grote invloed op de jonge clerus. Door zijn edel persoonlijkheid en zijn zeer sterk verbreide "stichtelijk geschriften met mystieke inslag bracht hij voor velen dat Roomse kerk weer in ere steeg. Mede als gevolg van zijn contact met "Protestantse" piëten ontstond in de Roomse kerk in Duitsland een kleine beweging in Evangelische richting die zowel van kerkelijke zijde als van de kant van Roomse overheidspersonen veel tegenstand ondervond.

Vermelding verdient Johaim Evangelista Gösner (1773-1858), die als priester werd afgezet, in 1826 tot de Lutherse kerk overging en in 1829 predikant werd in Berlijn.

Tot den kring in Wenen behoorden o.a. Schlegel e. Midler. Al behoorde hij niet tot de Romantiek, grote vloed had hier toch de Redemptorist Clemens Maria Hofbauer (1751-1820), die krachtig tegen de "Verlichting" en speciaal tegen de overheidsinmenging in de kerk ageerde en de naam "apostel van Wenen" verwierf.

In Frankrijk was het allereerst Francois René d' Chateaubriand (1768-1848), die, na als militair tegen Revolutie gestreden te hebben, door zijn geheel in geest van de Romantiek geschreven, op gevoel en verbeelding gericht "Génie du christianisme ou beautés de religion chrétienne" (Geest van het Christendom ofschoon heden van de Christelijke godsdienst, 1802) in poëtische proza veel gedaan heeft om de Roomse kerk met haar geloofs- en zedenleer en haar eredienst voor zijn landgenoten weer meer aannemelijk te maken.

Ultramontanisme

In zijn veroordeling van het Protestantisme, en in de Bedruk, die hij legde op de culturele betekenis van de kerk heeft Chateaubriand het Ultramontanisme (ultra mantel Over de bergen, de Alpen, daar ligt Rome, daar zetelt de paus aan wie ieder moet gehoorzamen) voorbereid van mannen als De Maistre en De Bonald, die wij niet meer tot de Romantiek kunnen rekenen.

Deze twee vermaarde schrijvers dreven de parallel tussen de inrichting van de Staat en van de kerk, die beide volgens hen onbeperkte monarchale soevereiniteit vereisten, op de spits. Zij waren vóór alles staatslieden, die zich principieel tegen de Revolutie keerden. Vandaar, dat Groen van Prinsterer zich telkens ook op hun geschriften beriep. De titel van het hoofdwerk van L. G. A. burggraaf de Bonald (1753-1840): "Theorie van de Staatskundige en godsdienstige macht" dekt geheel de rijke inhoud.

Jos. graaf de Maistre (1754-.1821), gezant van Sardinië tn Petersburg, leerling en vriend van de Jezuïeten, die in een 1796 verschenen geschrift het gezag, waarvan volgens hem de bron in het pausdom ligt, als redmiddel voor Frankrijk aanwees, ontwikkelde in zijn voornaamste werk *Van de Paus*", waarmede Pius VII zeer ingenomen kon pijn, de volgende gedachten: zonder paus geen soevereiniteit, zonder soevereiniteit geen eenheid, zonder eenheid pen gezag, zonder gezag geen geloof. Als hoofdoorzaak van de Revolutie werd door de genoemde en vele latere schrijvers aangemerkt het subjectistisch en gezagsvijandig geachte Protestantisme. Alsof de Reformatoren niet met de gehoorzaamheid aan Gods Woord de onderwerping aan het aardse gezag bij Gods gratie leerden! Alsof niet juist het absolutisme van de vorsten, aangespoord door de Jezuïeten, door gruwelijke vervolgingen van de Gereformeerden honderdduizenden van de beste burgers het bestaan in Frankrijk onmogelijk had gemaakt. En alsof het niet in de 18e eeuw niet de bevoorrechte standen door doen en late zeer grote sociale ellende van de massa in het Roomse land bewerkt had, die daardoor te meer voor ongelooft en Revolutie vatbaar was geworden!

Reactie

De Romantiek en het opkomend Ultramontanisme zijn te beschouwen als reactie-verschijnselen tegen de gebreke van de "Verlichting" en de ellenden van de Revolutie e van haar nasleep onder Napoleon.

Reactie gaf voor Rome over de gehele linie de toon aan. Reactie werd terstond openbaar, nadat Napoleon ver slagen was en Pius VII, uit zijn ballingschap teruggekeer onder het gejuich van de bevolking zijn glorieuze intocht i Rome gehouden, had. In de bul *Sollicitudo omnium eccle siarum* (de zorg voor alle kerken) van 7 aug. 1814 werd de opheffing van de Jezuïeten-orde ongedaan gemaakt. Naar het heette, geschiedde dit met bijna algemene over eenstemming op dringend verzoek en vanwege de overrijke vruchten, die de orde gebracht had! Een lofprijzing, we in flagrante strijd met het oordeel, dat bij de opheffing was uitgegaan van de "Heilige Stoel"! De orde werd wee leidinggevend in Rome, kwam tot snelle groei in vele landen en was van beslissende betekenis voor de voortgang van het Ultramontanisme en de uitbreiding van de kerk. Aan de Jezuïeten werd in 1824 met het Collegium Romanum de opleiding van de clerus en in 1836 ook de gehele missie toevertrouwd, met insluiting van de bekering van de onroomse Christenen. Van 1829-1853 fungeerde als generaal van de orde de bekwame Joh. Phil. Roothaan, een geboren Amsterdammer.

Reactie was veelszins troef in het door Pius VII en zij opvolgers gevoerde bewind over de Kerkelijke staat, die door het meesterlijk diplomatiek beleid van Consalvi op het bekende Wener Congres bijna in zijn oude omvang terug gewonnen werd. Alle hoge posten werden door geestelijke bezet, die veelal niet bekwaam waren voor de hun toegewezen taak en aartsconservatief optraden. Zelfs gasverlichting en spoorwegvervoer werden uit den boze geacht.

Reactie trad naar voren in verschillende pauselijke besluiten. Inquisitie en strenge boekencensuur herleefden. Bijbelgenootschappen werden "als een pest" veroordeeld.

Reactie ,ten gunste van de Roomse kerk ontbrak niet in Frankrijk, waar wel een vergevorderde poging mislukte om het te Gallicanistisch geachte concordaat van Napoleon te vervangen" maar vooral sinds 1820 de kerk sterk bevoordeeld werd. De geestelijkheid was echter meer koningsgezind dan pausgezind.

Reactie vertoonde zich ook in andere Romaanse landen als Spanje en Napels, waar de Roomse kerk weer, althans tijdelijk, een meer uitsluitende positie verkreeg.

Vooruitgang boekte Rome in Engeland, waar in 1828 de Test-acte werd opgeheven, die sinds 1673 de Rooms en uitsloot van de Staatkundige rechten, en in 1829 de emancipatiewet werd uitgevaardigd, die aan de Rooms en vrijwel volledige burgerrechtelijke gelijkheid met de Protestanten bracht.

Met verschillende Duitse en Italiaanse staten werden door de paus voor Rome niet onvoordelige regelingen getroffen.

De verwonderlijke opleving van het Rooms-katholicisme is wellicht meer tegengewerkt dan begunstigd door het romantische "aartsvaderlijke" karakter van de Heilige Alliantie, die onder de leiding van de Oostenrijkse minister, Metternich zich met behoud van het Napoleontische

centralisme en verschillende "verlichte" denkbeelden in dienst melde van de Restauratie, het herstel van de vroegere verhoudingen van vorsten en volken. Die opleving is echter in zeer bijzondere zin mogelijk gemaakt door het vasthouden ouden van het Roomse kerkvolk aan zijn religie, die het niet wilde prijsgeven voor de zegeningen van "Verlichting" en Revolutie. De geestelijke en politieke dochter van deze beide machten, het liberalisme, moest wel telkens met het Rooms-katholicisme, niet ten onrechte clericalisme genoemd, in conflict komen. Hier en daar werd het door Roomse leiders in een eigenaardig bondgenootschap gebruikt voor bepaalde doeleinden, en vervolgens losgelaten en bestrede. En zeker heeft het liberalisme niet nagelaten vele, speciaal ook invloedrijke, Rooms en te infecteren.

Liberalisme

In Frankrijk keerde het liberalisme zich zeer scherp tegen de verbonden grootheden van conservatieve monarchie en kerk. Niet zonder succes. Toen in 1827 de liberalen weer een grote overwinning bij de stembus behaalden, belastte de koning noodgedwongen een liberaal met de samenstelling van een ministerie. In het volgende jaar begon het nieuwe kabinet de onderwijsvrijheid voor de Roomse enigszins te beperken. De koning zorgde in 1829 voor een nieuw ministerie onder streng-Roomse en reactionaire leiding. De verkiezingen van 1830 liepen zeer ongelukkig af voor de clericalen. Toen de regering daarop heil zocht in grondwetsschennis, brak juli 1830 een revolutie uit waarbij ook de Roomse kerk het moest ontgelden. Een nieuw ministerie onder de nieuwe koning gaf vervolgens een voor Rome ongunstige uitlegging en toepassing van het concordaat.

Een belangrijke rol speelde in deze tijd de hoogst begaafde priester Rob. Félicité de Lamennais, die reeds vóór 1820 in schitterende geschriften het Goddelijk gezag van de onfeilbare paus had aangewezen als de noodzakelijke enige steun voor de geheel uit haar voegen geraakte samenleving. Toen hij in een in 1826 verschenen werk, dat een hartstochtelijk pleit voerde voor de leiding van de Staat door de kerk, het bestaande Gallicanisme uiterst fel aanviel, werd hij beboet.

Hij riep nu de kerk op zich los te maken van de monarchie en op te komen voor vrijheid en democratie. Zo moest ook het ongelovige liberalisme voor de kerk gewonnen worden. Na de juli-revolutie begon hij met leerlingen en medewerkers als Lacordaire en de Montalembert in blad en organisatie vurig te ijveren voor vrijheid van de kerk (daaronder begrepen scheiding van kerk en Staat), voor vrijheid van geweten, van vereniging van onderwijs, van drukpers. Met deze vrijheden, ook voor de dwaling, zou de kerk het best kunnen wagen: de waarheid zou zegevieren.

Toen de Franse bisschoppen tot tuchtmaatregelen overgingen, trokken de Lamennais en de zijnen naar Rome. De paus verwierp echter in een anti-liberale encycliek van 1832 als dwalingen verschillende beweringen van de niet bij name genoemde schrijver.

Althans uiterlijk onderwierp de Lamennais zich aanvankelijk. Geprikkeld door zijn tegenstanders, richtte hij zich echter weldra in zijn vlammende "Woorden van een gelovige" tegen koningschap en pausdom: de vorsten zijn kinderen van de duivel, en de kerk, die zich aan hen bindt, is omgekocht en verraadt de mensheid. Via verheerlijking van deïsme en democratie als godsdienst van de toekomst, verviel de Lamennais tot een religieus getint communisme. Zo is hij in 1854 gestorven.

De priester Lacordaire bleek zich ook innerlijk aan Rome's uitspraak onderworpen te hebben. IJveraar voor de vrijheid en verdediger van de democratie is hij steeds gebleven. Met zijn grote redenaarsgeaven heeft hij op (toen begonnen) godsdienstige "conferenties" velen getrokken.

De graaf de Montalembert, die zich niet steeds geheel binnen de door de hiërarchie gewenste perken hield, heeft als volksvertegenwoordiger met zeldzame welsprekendheid en ongewone organisatie-talenten de vrijheid van de kerk en met name de onderwijs-vrijheid voorgestaan.

De meeste invloed op politiek gebied verwierf echter een zoon van een arme schaapherder, Louis Veuillot, die niet zijn wijdverbreid dagblad als echte ultramontaan alle liberale tendensen rusteloos bestreed.

Nederland

In Nederland was de na de val van de Republiek ingevoerde staatsrechtelijke gelijkheid van godsdienst door de grondwet van 1814 bevestigd. De beperkende bepaling, dat de vorst de Hervormde godsdienst moest belijden, verviel in de grondwet van 1815 voor het met België uitgebreide

koninkrijk waarin de grote meerderheid van de onderdanen Rooms was. De Belgische bisschoppen verklaarden echte van te voren, dat geen "trouw katholiek" een grondwet kon aanvaarden, waarbij gelijke bescherming en gunst aan alle godsdiensten werd toegezegd.

Koning Willem I, "verlicht despoot", aanvankelijk gesteund door de Belgische liberalen, hoopte speciaal door middel van het onderwijs, ook van de aanstaande geestelijken, de Roomsen tot nieuwe denkbeelden te brengen.

De daardoor te meer ontstemde clericalen sloten na kort tijd niet met goedkeuring van Rome - een bondgenootschap met de liberalen, die onder de Indruk v hetgeen in Frankrijk geschiedde, meer en meer bezwaren kregen tegen de autoritaire koning.

De Belgische opstand volgde spoedig op de juli-revolutie. De Roomsen, die het liberale beginsel: vrijheid in alles en voor allen, aanvaard hadden om met behulp van de liberalen voor zichzelf vrijheid te verkrijgen, stemden in het nieuwe congres, waarin zij verreweg de meerderheid hadden, voor een grondwet, waarin vrijheid van godsdienst was opgenomen!

Paus Gregorius XVI (1831-1846) mocht deze Belgische vrijheid veroordelen, de gevolgen van de vrijheid waren voor Rome niet ongunstig: het Roomse leven in België bloeide, mede door de in 1835 herstellende universiteit van Leuven.

In **Ierland**, waar het overgrote deel van de bevolking Rooms, was en kerkelijk en maatschappelijk in droeve druk leefde en ook in Engeland, waar de achteruitgezette Roomsen maar een klein getal vormden, had de Roomse kerk voor de verkrijging van de nodige vrijheden zeer veel te danken aan het onvermoeide streven van de advocaat Daniel O'Connell (1775-1847), een groot volksleider en redenaar. Door zijn toedoen werd voor het gehele Britse rijk de reeds genoemde emancipatie-wet aangenomen, waardoor aan de Roomsen de toegang tot het parlement en de openbare ambten werd opengesteld. Geleidelijk werden ook bijna alle overige uitzonderingsbepalingen afgeschaft.

DUITSLAND

In Duitsland, waar de Roomse kerk geleidelijk uit haar Li Bezonkenheid was opgestaan, werd van grote betekenis de Keulse kerkstrijd. Roomse geestelijken in het Rijnland gingen in gevallen van gemengde huwelijken zich houden aan de bepaling van het canonieke recht, dat een voorafgaande belofte moest worden gevorderd eventuele kinderen ot Romes kerk te doen behoren. Daartegenover werd gesteld een voor Rijnland, dat sinds 1815 deel uitmaakte Van Pruisen, geldend verklaarde koninklijke declaratie van 1803, volgens welke in zulke gevallen alle kinderen in de godsdienst van de vader zouden worden opgevoed. Het grote conflict kwam, toen de in 1835 tot aartsbisschop van Keulen benoemde Clemens August" von Droste-Vischering in strijd met door gedane toezegging opgewekte verwachtingen lijnrecht tegen de regering bleef ingaan, daartoe door de paus aangespoord. Toen alle pogingen van de regering om hem tot andere gedachten te brengen, vruchteloos bleken, werd hij gevangen genomen.

Een geweldige beroering ontstond onder de Roomsen, die door de vermaarde volksman en publicist Joseph von Gérres, hoogleraar te München, leider van de Roomse herleving in Duitsland, werden aangevuurd. De paus protesteerde uiterst scherp. De publieke opinie keerde zich tegen de absolutistische regering, die ook door andere tegenwerkende factoren zich genoodzaakt zag in te binden. De toestand bleef evenwel gespannen, te meer daar in het Oosten van Pruisen de aartsbisschop van Posen-Gnesen om gelijke redenen door de overheid afgezet en van zijn vrijheid beroofd werd.

De dood van de koning bracht uitkomst. Zijn zoon en opvolger liet de beide aartsbisschoppen vrij en gaf in de brandende kwestie alles toe. Deze Roomse overwinning sprak sterk tot de volksverbeelding en had mee tot gevolg, dat in 1844 meer dan één miljoen pelgrims zich opmaakten naar de zogenaamde heilige rok van Trier, die volgens de legende door Maria voor

Jezus was geweven en tegelijk met het Christus-kind groter werd. De massale demonstratie van bijgeloof gaf de stoot tot de zogenaamde Duits katholieke beweging, die begon o.m. met de treffend opmerking, dat Christus aan Zijn liefhebbers Zijn Geest, aan Zijn vijanden Zijn rok had achtergelaten maar die, ultra-"verlicht" als ze meer en meer bleek, geen wezenlijk gevaar voor Rome betekende en roemloos onderging.

Trouwens waren geleidelijk ook de nog omstreeks 1830 hier en daar actieve, meer gematigde "Reform"-bewegingen (die o.m. zich kenmerkten door nadruk op hetgeen Rooms en "Protestanten" gemeen hadden, door afkeer van celibaat, van bijgelovige devotie en politieke actie, door verlangen naar Synoden en naar deelneming van de leken aan de leiding van de kerk) aan haar einde gekomen.

Het typisch Roomse leven kwam in verschillende landen tot groter ontwikkeling, ook in de uitbreiding van oude en nieuwe kloosterorden, in de hoge vlucht van congregaties voor het onderwijs en allerlei andere doeleinden, in de talrijke broedersschappen, bv. door de verering van Maria en van het heilig hart van Jezus, in de volksmissies van opwekkingspredikers, in veelsoortige verenigingen van propagandistische, filantropische, sociale en politieke aard, in een eigen pers en partij-organisatie.

Pius IX

Onder Pius IX (1846-1878.) heeft het Ultrantionanisme zeer grote overwinningen behaald. Het begin van zijn langdurig pontificaat - men heeft van hem gezegd, dat hij slechts één bijgeloof heeft te niet gedaan, namelijk dat, geen paus langer dan een kwarteeuw, de zgn. jaren van de kerk zou leiden scheen in andere richting te wijzen. Als meer liberaal en nationaal-gezind werd door de kardinalen met het oog op de stromingen van de tijd, tegenover een reactionaire concurrent de enthousiaste" niet-geleerde Italiaanse graaf gekozen en met luid gejubel, door het volk van Rome begroet. Aanvankelijk kwam de nieuwe paus inderdaad aan verschillende "democratische verlangens tegemoet. Gedurende korte tijd was hij daardoor zeer populair. De sympathie bekoelde echter, toen geen volle bevrediging werd gegeven.

De revolutie-stormen in 1848 bewogen Pius wel zich bereid te verklaren tot een constitutionele regering voor de Kerkelijke staat. Maar aan de zijde van de koning van Sardinië oorlog te voeren tegen Oostenrijk, dat meende hij als "vader van de Christenheid" niet te mogen doen. Nu kwam er openlijk verzet. Een minister werd vermoord en het Quirinaal bestormd. Ternaauwernood kon de paus naar Gaëta in het rijk van Napels ontvluchten.

Slechts met behulp van buitenlandse troepen kon hij in 1850 naar Rome terugkeren en zich daar en ook verder in de Kerkelijke Staat handhaven. Van een constitutionele regering wilde hij niets meer weten. Hij was een gezworen vijand geworden van alle liberalisme, zowel op politiek als op dogmatisch gebied. De gehele Roomse kerk kwam meer en meer onder de invloed van de Jezuïeten, Van de in vele landen verkregen vrijheden van vereniging en vergadering, van onderwijs en drukpers, werd een gretig gebruik gemaakt om de massa van het kerkvolk, maar ook de meer ontwikkelden, in ultramontaanse geest te leiden.

Het optreden tegen wat als afwijking van de kerkleer gold, werd met kracht voortgezet en de nawerking van "Verlichting" en filosofisch idealisme (Kant, Fichte, Hegel, Schelling) en van overdreven geachte reactie daartegen zoveel mogelijk uitgezuiverd. In 1835 waren door Gregorius XVI reeds veroordeeld beweringen over o.m. de verhouding van filosofie en theologie, erfzonde, verlossing, rechtvaardiging, ten beste gegeven door een zeer invloedrijke professor in Bonn, Georg Hermes (f 1831), die, uitgaande van de serieuze praktische twijfel, de rede tot norm van het geloof gemaakt had: het Roomse dogma werd voor het forum van de rede bewezen.

In 1834 en 1840 was vonnis geveld over het traditionalisme, dat in openbaring, traditie en taal, de enige bronnen zag, niet alleen van de bovennatuurlijke religieuze kennis, maar ook van alle natuurlijk, moreel en religieus weten. Daarin was ook een tegenstelling tot de scholastiek gelegen, die vasthoudt aan de redelijke motieven en grond slagen van het geloof, vooral aan de bewijsbaarheid van het bestaan Gods en van de onsterfelijkheid van de ziel.

Door Pius IX werd in 1857 veroordeeld de Weense, geleerde Anton Günther (j1863), die van alle Roomse. theologen uit de eerste helft van de 19e eeuw in Duitsland. het meeste school

heeft gemaakt. Met behulp van de Cartesiaanse filosofie en de dialectiek van Hegel trachtte de openbaringsleer redelijk te maken. Door zijn scherpe afwijzing van de scholastiek en door zijn Trinitarische, christologische en antropologische speculaties kwam hij meer in strijd met de kerkleer en het kerkelijk gezag.

In 1861 volgde de veroordeling van het vooral in Frankrijk en Italië opgang makende ontologisme met zijn opvatting, dat de oneindige God uit het eindige niet bij wijze van gevolgtrekking kan gekend worden, dat dus atheïsme en pantheïsme slechts met behulp van de bovennatuurlijke openbaring effectief bestreden kunnen worden, dat wij van nature een rechtstreekse, intuïtieve kennis van God als grondslag van alle waarheidskennis hebben.

De beroemde Tübinger School (in 1817 werd aan de Universiteit van Tübingen een R.K. theologische faculteit verbonden) kon wat meer genade vinden in de ogen van het pauselijk hof. Aanvankelijk onder de invloed van Schelling, Hegel en Schleiermacher niet geheel vrij van protestantse voorstellingen, was zij sinds de jaren 1830-1840 zuiver Rooms. Zij verbond het speculatieve denken met de historische methode, legde tegenover de Aufklärung nadruk op de traditie en op de patristiek en bereidde een grotere kennis en waardering de Middeleeuwse scholastiek voor. Al kwamen na ook andere geleerden-van-formaat, de grootste vertegenwoordiger, grondig dogmaticus en historicus, was de hoogleraar Johann Adam Mohler (f 1838), wiens bekendste werk "Symbolik wel het belangrijkste strijdschrift sinds de Reformatie genoemd, met en ondanks al zijn reistekening, terstond bij het verschijnen diepe indruk maakte en door drie vooraanstaande "protestantse" theologen bestreden werd. Op zijn graf staat in het Latijn; verdediger van het geloof, sieraad van de letterkunde; troost van de kerk.

Het meest ingenomen was men in Rome met de herleving van de scholastieke, speciaal van de thomistische filosofie en theologie, waarvan het seminarie in Mainz het stimulerend centrum is geweest. De paus moedigde de neoscholastiek aan. Een van haar leidende beoefenaars, de Jezuïet Giovanni Perrone, was theologisch raadgever van de curie. Mede door diens toedoen kwam Pius IX tot het proclameren van een nieuw dogma.

Onbevleete ontvangenis van Maria

Nadat door een commissie van onderzoek tegenover ingebrachte bezwaren betuigd was, dat voor een dogmaverklaring noch Schriftgetuigenis noch ononderbroken traditie nodig was en verreweg de meerderheid van de bisschoppen voorstander bleek, las de paus 8 december 1854 in de Sint Pieter te Rome het decreet voor, dat Maria van het eerste ogenblik van haar ontvangenis in het lichaam van haar moeder, de heilige Anna, krachtens een bijzondere genade van God met het oog op de toekomstige verdienste van Christus voor alle smet van de erfzonde bewaard was. Lang en veel was in de loop van de eeuwen over dit punt gestreden. Niemand minder dan Thomas van Aquino had zich tegen verklaard. Nu werd het bijna zonder verzet voor geopenbaarde (1) leer verklaard door de paus, "uit volmacht", gelijk het heette, "van onze Heere Jezus Christus, van de zalige apostelen en van onze eigene." Er kwam spoedig bevestiging! In 1858 verscheen in een grot in de Franse Pyreneeën bij Lourdes aan een herderinnetje de maagd Maria in een wit kleed en met blauwe sluier, en terwijl een bron zich opende, maakte zij zich bekend als de onbevleete ontvangenis! En drie schoolkinderen bij Trier kregen van een witte gedaante dezelfde woorden te horen!

8 december 1864 werd tegelijk met de encycliek *Quanta cura* (met hoe veel zorg) in een syllabus (opsomming) "bevattende de voornaamste dwalingen van onze tijd" een samenvatting in 80 stellingen van vroeger reeds afgewezen uitspraken aan alle bisschoppen verzonden. Met pantheïsme, naturalisme, rationalisme, indifferentisme, werd alle protestantisme veroordeeld. Met socialisme, communisme en geheime genootschappen werden de Bijbelgenootschappen op één lijn gesteld. Met het liberalisme en met de beschouwing van de Staat als bron van alle rechtsvorming werd de zelfstandigheid van het staatkundige en burgerlijke leven, de scheiding van kerk en Staat, de vrijheid van consciëntie en godsdienst en wetenschap, de twijfel aan de noodzakelijkheid van de wereldlijke macht van de paus verworpen.

Er is in Roomse kring verschil over, of men in de syllabus, die over de gehele wereld grote beroering teweeg bracht met een onfeilbare uitspraak te doen heeft. Algemeen erkend wordt,

dat hij, van het kerkelijk leergezag afkomstig, verplicht tot uiterlijke en innerlijke overeenstemming.

Nederland

De syllabus heeft in Nederland meegewerkt om de Rooms en van de liberalen te vervreemden. Was Willem II.; die vriendschap had gesloten met de Tilburgse pastoor; Zwijsen, de latere aartsbisschop, van de eerste dag van. zijn regering af tegemoetkomend geweest tegenover de. Rooms-Katholieken, eerst de door Thorbecke ontworpen grondwet van 1848 bracht grote verruiming. De dankbaarheid van de Rooms en groeide, toen het ministerie Thorbecke aan het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) geen moeilijkheden in de weg legde en tengevolge van de daartegen ontstane Aprilbeweging moest aftreden. Dat de liberalen in de omstreeks 1860 acuut geworden kwestie van de Kerkelijke staat tegen de paus partij kozen deed de verhouding reeds verkoelen. De anti-liberale syllabus bevorderde het proces van loswelling en sinds eens "Mandement" van het gehele Episcopaat (1868) de z.g neutraliteit van de openbare school, het troetelkind van de vrijzinnigen, veroordeelde en de Rooms en aanspoorde eigen scholen te stichten, werden ook de restanten van het bondgenootschap met de liberalen snel geliquideerd.

Het ging door en door Roomse mannen als de fijnzinnige letterkundige Jozef Alberdingk Thijni (1820-1889) en de historieschrijvende Westwoudse arts W. Nuyens (1823- 1894)" wel aan het hart. Na de Rooms-geworden impulsieve ijveraar Joachim George le Sage ten Broek (1775-1847) en de geestrijke seminarieprofessor Cornelis Broere (1803- 1860), hadden zij rusteloos hun geloofsgenoten aangespoord om uit de verdoving, die het gevolg was van de achteruitzetting tijdens de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden, te ontwaken, voor hun politieke en sociale rechten en vrijheden op te komen en een volwaardige plaats in te nemen op het gebied van kunst en wetenschap. Zij en velen met hen voedden het meeste wantrouwen tegen de geestelijke nakomelingen van de vroeger bevoorrechte Gereformeerden. Daardoor had de vurige en talentvolle Dr. H. Schaepman (1844-1903) veel bezwaren te overwinnen in zijn streven naar samenwerking met de antirevolutionairen of Christelijk-historischen in de politieke strijd, die met name gold een werkelijke vrijheid van onderwijs. Maar Schaepman zette door en hij, de stichter en eerste voorzitter van de Rooms-Katholieke Staatspartij en de eerste geestelijke adviseur van de Bond van Rooms-Katholieke Werkliedenverenigingen, werd de grote emancipator van de Rooms en, die op alle gebied de achterstand inhaalden en een steeds groeiende invloed op het openbare leven in Nederland verkregen. Hij was en bleef een gloeiende bewonderaar van Pius IX en een warme verdediger van het Vaticaanse concilie, dat hij vergaderd had gezien, en waarop zijn oom, de aartsbisschop Schaepman, zonder aarzeling de paus had gesteund.

Vaticaan Concilie

Het Vaticaan Concilie, tegen 8 december 1869 bijeengeroepen, zou de kroon zetten op het ultramontaanse streven. Als doel werd eerst, zeer in het algemeen, genoemd: afwijzing van de moderne dwalingen en verbetering van de kerkelijke wetgeving. Begin 1869 werd het duidelijk, dat de "definitie" van de pauselijke onfeilbaarheid aan de orde zou komen. Voor en tegen werd met hartstocht gepleit. Onder een schuilnaam werd een uiterst scherpe kritiek geleverd door de kerkhistoricus Johann Joseph Ignaz von Döllinger (1799-1890), hoogleraar te München, die jarenlang zich met buitengewone bekwaamheid voor de uitbreiding van de rechten en vrijheden van de Roomse kerk had ingezet, in een groot werk de Reformatie zoveel mogelijk in een ongunstig licht had gesteld, als ultramontaan was aangemerkt, maar sinds 1861 onder toekenning van een bijzondere taak aan de hoogverheven Duitse universitaire Rooms-Katholieke theologie zich openlijk gekant had tegen de seminaristische neoscholastiek, tegen de toegespitste hiërarchie met haar vele veroordelingen en tegen de wereldlijke macht van de paus. Een fel verweerschrift werd geleverd door Joseph Hergenrother, hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Würzburg.

De Duitse bisschoppen, 1 sept. 1869 in Fulda vergaderd, namen, mede aangespoord door goed-Roomse politici, met grote meerderheid het besluit de paus te waarschuwen voor een verklaring van zijn onfeilbaarheid, omdat dit voor Duitsland zeer ongelegen zou komen.

Daarentegen sprak een algemene vergadering van Rooms-Katholieke verenigingen in Duitsland 8 september zijn vol vertrouwen uit in het aanstaand concilie. In Frankrijk gaven verschillende vooraanstaande Roomsen, onder wie enige bisschoppen, publiek te kennen, dat zij tegen een onfeilbaarheidsverklaring waren. Louis Veuillot bewerkte, meer demagogisch dan deskundig, in zijn blad die massa in andere zin.

De paus wekte op tot gematigdheid in de polemiek, maar zond gelukwensen aan wie voor de onfeilbaarheid opkwamen. Van onderscheiden zijden werd geklaagd over de samenstelling van het concilie: 276 Italianen en 19 Duitsers. Van de 96 geroepen raadgevers werden slechts enkelen, en dan nog beproefde ultramontanen, uit het aan bekwame theologen rijke Duitsland ontboden. Ook de door de paus voorgeschreven werkwijze werd door velen autocratisch geacht en strijdig met wat aan een concilie en zijn leden toekwam. Maar Pius hield voet bij stuk.

Het concilie vergaderde in de rechterkruisarm van de St. Pieter. Van al de te behandelen zaken werden er maar weinige afgedaan. Daarvan richtte het besluit van 24 april 1870 zich tegen de van het rationalisme uitgaande dwaalleringen. Het eerst 6 maart aan de concilie-vaders overhandigde voorstel inzake de onfeilbaarheid, alsmede het voorstel betreffende de onbeperkte bestuurs- en rechtsmacht van de paus leidde tot langdurige en diepgaande debatten. Vooraan in de oppositie, waarvan een groot deel alleen de tijd niet rijp vond voor de beoogde uitspraak, stond de bisschop van Rottenburg, Carl Joseph Hefele, beroemd kerkhistoricus, vooral bekend door zijn grote werk Konziliengeschichte. Op indrukwekkende wijze herinnerde hij aan de wegens ketterij veroordeelde paus Honorius.

Tegenover het verlangen van een Italiaanse bisschop, dat de paus toch rekening zou houden met de traditie, die het dogma van de onfeilbaarheid niet kende, stelde Plus: de traditie ben ik. Drie dagen vóór de definitieve stemming bezwoer een deputatie van zes bisschoppen de paus tenminste een verzachting in de vorm van de uitspraak aan te brengen. De om zijn ijver voor de kerk alom bekende Freiherr von Ketteler, bisschop van Mainz, lag minutenlang voor hem op de knieën. Maar niets baatte.

Was de uitslag van de voorlopige stemming op 13 juli geweest 451 vóór, 88 tegen, 62 voorwaardelijk, 70 blanco, de eindstemming gaf een ander beeld. Een deel van hen, die niet tot de voorstemmers hadden behoord, had Rome verlaten, waartoe de paus verlof had gegeven. Een ander deel zwichtte. 18 juli klonk 533 maal het placet (ja), slechts twee maal: non placet. Het tweetal neen-zeggers onderwierp zich terstond.

Een geweldig onweer {met blikseminslag} trok over de stad, toen de paus als dogma zou uitspreken, dat hij we kunnen het niet anders zien in bepaalde omstandigheden en in bepaald opzicht Gode evengelisch was. Het werd zo donker in de St. Pieters kerk, dat men Pius met een kaars moest bijlichten. Daarop kwam het over zijn lippen, wat vertaald luidt:

"Met goedkeuring van het concilie leren en stellen wij vast, dat het een door God geopenbaard dogma is, dat de paus van Rome, als hij ex cathedra spreekt, d.w.z. als hij zijn ambt, van herder en leraar aller Christenen uitoefent, met zijn hoogste apostolisch gezag een leerstuk over geloof en zeden als door de gehele kerk te houden vaststelt, door, de Goddelijke bijstand hem in de Heilige Petrus beloofd, die onfeilbaarheid bezit, waarmee de Goddelijke Verlosser wilde, dat zijn kerk voor het vaststellen van de leer over geloof en zeden voorzien zou wezen; en dat derhalve dergelijke uitspraken van de Roomse Opperpriester uit zich zelf, niet echter krachtens de instemming van de kerk onveranderlijk zijn."

Daaraan was voorafgegaan een uitspraak, die inhield, dat de paus uit zichzelf de volle en hoogste macht heeft in de gehele kerk en het recht heeft overal en altijd in te grijpen.

Aan Episcopalisme en conciliarisme was radicaal een einde gemaakt. Het curialisme, het papalisme zegevierde.

20 oktober 1870 werd het concilie verdaagd. Als grond werd aangegeven, dat sinds de het karakter van heiligschennis dragende inval in Rome de nodige vrijheid, zekerheid en rust ontbrak. Wat was er geschied?

De dag na de eindstemming over de onfeilbaarheid verklaarde Frankrijk aan Pruisen de oorlog. Napoleon III, die geen soldaat kon missen, trok spoedig zijn troepen uit de Kerkelijke Staat terug. 20 september drongen de legerscharen van het in 1861 (sterfjaar van de naar de

Italiaanse eenheid strevende liberale staatsman graaf Camillo Cavour, bekend ook om zijn leus: een vrije kerk in een vrije staat) uitgeroepene koninkrijk Italië Rome binnen. Een volksstemming leverde 133.686 stemmen vóór aansluiting op en slechts 1507 tegen. De Kerkelijke Staat, waarvan het grootste deel al eerder bij het nieuwe koninkrijk was gevoegd, hield op te bestaan.

21 december nam Victor Emanuël II, door de paus in de ban gedaan, zijn intrek in het Quirinaal: Rome werd de hoofdstad van het koninkrijk.

In de garantiewet van 13 mei 1871 werden aan de paus de attributen van een soeverein toegekend met recht van ongehinderd diplomatiek verkeer, voortdurend genat van het Vaticaan en andere verblijven en een jaarlijkse tegemoetkoming van 3.225.000 lire. Pius weigerde de eenzijdig tot stand gekomen wet te aanvaarden. De vrijwillige gevangene in het Vaticaan uit protest werd het Italiaanse grondgebied niet betreden en wees ook het aangeboden geld af, maar werd door het Roomse kerkvolk over de gehele wereld in de Pieterspenning ruimschoots schadeloos gesteld.

Alle bisschoppen onderwierpen zich aan de onfeilbaarheidsverklaring, sommige eerst na lange aarzeling. Vele professoren aan onderscheiden Duitse universiteiten, onder wie ook enige priesters waren, bleven echter weigeren. Vooraan Döllinger, die "als Christen, theoloog, geschiedkundige en staatsburger" zich niet kon schikken. 17 april 1871 werd hij geëxcommuniceerd. Duizenden, vooral onder de "intellectuelen", deelden zijn lot. Tegen zijn raad ging men tot de organisatie van een eigen kerkgemeenschap over. Prof. Joseph Hubert Reinkens van Breslau werd door een bisschop van Deventer van het kerkgenootschap van de oudbisschoppelijke clerezy Heykamp, in 1873 te Rotterdam tot bisschop gewijd en vestigde zich te Bonn.

De oud-katholieke beweging, die de machtsaanspraken van het pausdom als afval van de rechte katholieke overlevering beschouwde en zo de oude kerk tegenover een nieuwe kerk stelde, nam geen grote vlucht. In Duitsland behoorden er ten hoogste enige tienduizenden toe. Ook in Oostenrijk en andere landen was het getal aanhangers gering. In Zwitserland was de toeloop naar verhouding wat aanzienlijker.

Aaneensluiting lag voor de hand. Op een conferentie van bisschoppen in 1889 te Utrecht kwamen de Nederlanders van de oud-bisschoppelijke clerezy met de Duitse en de Zwitserse oud-katholieken tot een Unie, waarbij ook de Oostenrijkers en later andere groepen in verschillend landen zich voegden. De leer van de kerk van de eerst 10 eeuwen werd geijkt. Voor en na werden verworpen het absolutistisch primaat en de onfeilbaarheid van de paus e de traditie als zelfstandige geloofsbron naast de Schrift. Allerlei misbruiken en dwalingen (als aflaten, heiligen verering, transsubstantiatie-leer) werden terzijde gesteld e achtereenvolgens door de onderscheiden samenstellend delen van de Unie, die een zekere zelfstandigheid be waarden, het verplichte celibaat opgeheven. De bisschoppen worden door een synodale organisatie bijgestaan, waarin ook het "lekenelement" vertegenwoordigd.

De oud-katholieken hebben als verbindingsschak tussen de "protestantse", Anglicaanse en Oosters-orthodox kerkgemeenschappen grote betekenis in de oecumenische beweging.

Cultuurstrijd in Duitsland

Aan het pausdom heeft het oud-katholicisme praktisch geen afbreuk gedaan. Romé 's machtseenheid kwam er bijna, nog te meer door uit. Die rnachtmakende eenheid kwam wel heel sterk aan het licht in de dramatische strijd, dià sterke staatsmachten in Duitsland onder leiding van vors Otto von Bismarck van 1872 af jarenlang tegen Rome voerden. de zogenaamde Kulturkampf.

De ijzeren kanselier beschouwde de politieke krachtsi; ontplooiing van de Duitse Rooms-katholieken in de ultra montaansegezinde Centrum-partij onder aanvoering van de zeer bekwame, slagvaardige oud-minister van Hannov Ludwig Windthorst als vijandig aan de in 1870/1871 bereikte rijkseenheid. En hij meende de schadelijk geachte invloed van de Roomsen, die uiteraard met lede ogen het "Protestants cachet van het bewind van Duitsland op merkten, het best te kunnen breken door een wetgeving voor het Rijk en voor Pruisen, die de vrijheden van de Roomse kerk beknotte.

Wij noemen van de reeks wetten alleen de Pruisische 4 mei-wetten van 1873, waarbij de

kerkelijke tuchtmaatregelen beperkt werden, een staatsgerechtshof voor kerkelijke zaken in het leven geroepen, studie aan een universiteit en een "Kulturexamen" van staatswege voor aanstaande geestelijken verplicht gesteld en onttrekking aan de kerk vergemakkelijkt werd. Tevergeefs richtte de paus zich tot Wilhelm I in een brief, waarin hij ook naar voren bracht, dat ieder, die de doop ontvangen heeft, op een of andere wijze de paus onderworpen is. De keizer stelde zich achter de genomen maatregelen en verklaarde daarbij, dat "het Evangelisch geloof, waarvan ik met mijn voorvaders en met de meerderheid van mijn onderdanen Belijdenis doe, ons niet veroorlooft, in de verhouding tot God een andere Middelaar als onze Heer Jezus Christus aan te nemen."

De tegenstellingen spitsten zich toe. Op verzet van de clerus volgde gevangenneming, afzetting, verbanning. Pius ging over tot nietigverklaring -van de mei-wetten, die op traffe van de ban door de geestelijken niet mochten gehoorzaamd worden. De opwinding en verbittering onder de met talent aangevuurde massa van het Roomse kerkvolk (2/5 van de bevolking van Pruisen), dat geleidelijk van zijn feestelijke voorgangers werd beroofd, werd steeds groter en begon voor het staatsbelang schadelijke uitwegen te zoeken.

Bismarck, die ook met andere tegenwerkende Factoren te rekenen had en die voor zijn sociale en economische wetgeving en zijn strijd tegen de sociaal-democratie de parlementaire steun van het centrum nodig had, bond n en ontdeed zich juli 1879 van zijn medewerker, de zeer gehate liberale minister van eredienst Adalbert Falk. Van le mei-wetten, waarin telkens veranderingen werden aangebracht, bleef zo goed als niets over.

"Nach Kanossa gehen wir nicht, weder körperlich, noch eistig," had Bismarck in 1872 gezegd. Maar hij heeft de strijd toch moeten verliezen. Het retireren werd aan Bismarck vergemakkelijkt door de kerkvorst, die na de dood van Pius IX spoedig tot paus verkozen werd en als Leo XIII (1878-1903) grote naam gemaakt heeft door zijn op goede verhoudingen met de Staatsregeringen gerichte diplomatieke gaven (de "vredespaus") en door zijn organisatorische talenten, die op velerlei gebied schitterden. Hoezeer de betrekkingen tussen Duitsland en het pauselijke hof verbeterd waren, bleek wel uit het scheidsrechterschap, dat aan Leo werd toevertrouwd in een conflict tussen Duitsland en Spanje en uit de Christus-orde met briljanten; die de paus "aan de uitmuntende man, vorst de grote kanselier van het Duitse keizerrijk" vereerde.

Sociale kwestie

Stellig voortbouwende op de gelegde ultramontaanse fundamenteen, ging de nieuwe paus toch meer positief in op de cultuurproblemen van zijn tijd en de geestelijke en stoffelijke noden van de samenleving.

Grote aandacht wijdde Leo XIII aan de wetenschap. In 1883 stelde hij de overrijke archieven van het Vaticaan voor wetenschappelijk onderzoek open. In 1879 wees hij de filosofie van Thomas van Aquino aan als de enige grondslag van het filosofisch onderricht op alle Roomse onderwijs-instellingen en op verschillende wijzen (ook door; opdracht te geven tot een nieuwe uitgave van Thomas geschriften) bewerkte hij, dat de doctor Angelicus de richtinggevende figuur werd voor de Roomse wijsgerige en dogmatische studie.

In 1893 handhaafde Leo in een encycliek tegenover het rationalisme het bovennatuurlijk karakter van de Heilige Schrift en gaf hij de beginselen aan voor de uitlegging. In 1902 stelde hij een Bijbelcommissie in, die in haar beslissingen aan de traditie heeft vastgehouden. Hij bevorderde de kennisneming van de Bijbel door "leken", die evenwel alleen goedgekeurde vertalingen met Rooms commentaar mochten lezen.

Leo XIII, ook wel de "arbeiderspaus" genoemd, legde zich zeer bijzonder toe op de sociale kwestie, die sinds de baanbreker Von Ketteler (de "arbeidersbisschop") ze in 1848 naar voren bracht en vervolgens telkens opnieuw er over sprak en schreef, mee in het middelpunt van de belangstelling en de actie van de Roomse kerk had ge staan. Sterk werd gestimuleerd het reeds vroeg, ook tegenover het socialisme, tot ontwikkeling gekomen Roomse verenigingsleven op het gebied van de barmhartigheid, maar niet minder op maatschappelijk en staatkundig terrein. En in zijn beroemde encycliek *Rerum novarwn* (1891) gaf Leo tegenover liberalisme enerzijds en socialisme anderzijds eigen hoofdbeginselen aan voor een oplossing van het brandend probleem, volgens hem slechts te vinden door de arbeidersstand te doen delen in het profijt,

dat het privaatbezit de mens schenkt. Tot die oplossing moeten, elk naar speciale aard en roeping, meewerken: de kerk door haar prediking, met name van rechtvaardigheid en naastenliefde, de Staat door zijn sociale wetgeving en de betrokken partijen, werkgevers en werknemers, door allerlei instellingen en verenigingen,

Vele nieuwe bisdommen werden door Leo gesticht in Amerika, Azië en Australië. Zijn hoop op enig herstel van de vroegere wereldlijke heerschappij van de paus ging niet in vervulling. De Italiaanse regering was antipauselijk gezind, hetgeen in verschillende maatregelen uitkwam, ook in haar dreiging geen afgevaardigden te zenden naar de eerste vredesconferentie in Den Haag (1899), als de paus uitgenodigd werd.

Vooraf ook Frankrijk bezorgde Leo grote teleurstellingen. Hij slaagde niet in zijn pogen de Rooms en daar te verenigen in de gewenste erkenning en aanvaarding van de Republiek: er bleven vele ultra-monarchisten. In verband daarmee werd onder de opeenvolgende ministeries sinds 1879 tevoren had de Roomse kerk tijdens het presidentschap van de goed-Roomse en monarchaal-gezinde president Mac Mahon enige jaren een hoogconjunctuur beleefd -het concordaat van 1801 in ongunstige zin uitgelegd en toegepast. Met name werd de vrijheid van de kloosterorden beperkt en het onderwijs van geestelijken en kloosterlingen op de openbare scholen verboden. Ging het Leo dus niet in alles naar wens, over het algemeen was zijn pontificaat voor de Roomse kerk een gouden tijd van grootheid en macht, van roem en eer.

Pius X

Onder Pius X (1865-1903), van zeer eenvoudige afkomst, minder begaafd dan zijn voorganger, maar vervuld van een grote religieuze ijver, om "alles in Christus te vernieuwen", werd het geleidelijk-opgekomen zogenaamde Modernisme in de kerk onderdrukt, kwam het tot een breuk met Frankrijk en werd hard gewerkt aan de perfectionering van het kerkrecht.

Het Modernisme in de Roomse kerk is een verzamelnaam voor in verschillende landen zich openbarende strevingen om de vruchten van de moderne cultuur in leer en leven van de kerk op te nemen. Men gevoelde zich bezwaard over het ultramontanisme en wilde loskomen van Middeleeuwse scholastiek en streng doorgevoerde hiërarchie. Men wilde in vrijheid de resultaten van de nieuwere filosofie verwerken, de kerkgeschiedenis bestuderen en beschrijven, en ook Schriftkritiek toepassen.

Was in Duitsland met Matthias Joseph Scheeben, hoogleraar in Keulen, in 1888 de grootste Roomse dogmaticus van de 19e eeuw gestorven, wiens bij de traditie aansluitende werken telkens opnieuw met kerkelijke goedkeuring werden en worden uitgegeven, een bekwaam theoloog van geheel andere stempel was Hermann Schell, dogmaticus en apologet te Würzburg, die de theologie met het moderne geestesleven wilde verbinden. Tegenover de statische zijnsbegrippen van de scholastiek stelde hij zijn organische ontwikkelingsgedachten. Hij drong aan op meer invloed van de "leken" en op meer vrije armslag van de wetenschap. In zijn bestrijding van het pantheïsme verviel hij met zijn Godsvoorstelling in een ander uiterste. En de eeuwige straffen van de hel beperkte hij tot degenen, die aan de overzijde van het graf in hun verzet "met opgeheven hand" tegen God volharden. Om het een en ander werden de meeste van zijn werken in 1898 op de index geplaatst en moest hij zich ook later nog een kerkelijke veroordeling laten welgevalen. Men vond hem door een beroerte getroffen dood in zijn kamer, in de verstijfde hand de rozenkrans.

De kerkhistorici Franz Xaver von Funk (overl. 1905) en Franz Xaver Kraus (overl. 1901), die de historische methode van de 19e eeuw volledig beheersten, hielden zich ver van het eigenlijke modernisme. Hun collega Alb. Ehrhard streefde wel rusteloos naar een verzoening tussen kerk en cultuur, maar hij gaf zich minder bloot dan Schell en onderwierp zich, toen het er op aan kwam.

In Frankrijk greep het modernisme het meest om zich heen. Het bereikte zijn hoogtepunt in de scherpzinnige Alfred Loisy (1857-1939), die in 1893 als hoogleraar aan het Institut Catholique in Parijs werd afgezet en steeds meer aan Schriftkritiek zich overgaf. Verschillende van zijn werken werden in 1903 op de index geplaatst. Aanvankelijk onderwierp hij zich. In 1904 werd hij docent aan de Sorbonne. Nadat hij in 1908 was geëxcommuniceerd, werd hem door de Franse regering in 1909 de leerstoel in de

godsdienstgeschiedenis aan het College de France toevertrouwd.

In Italië kwam het modernisme vooral tot uiting in een nationaal gerichte, democratische, politiek-sociale actie. Vooraan ging de priester Romolo Murri, die tenslotte in 1907 geschorst en in 1909 geëxcommuniceerd werd. Van het door Leo XIII in 1899 veroordeelde Amerikanisme, dat op het voorbeeld van de tot de Roomse Kerk overgegane Isaac Th. Hecker (t 1888) de "Protestanten" zocht te winnen door verregaande aanpassing aan de levensstijl van de Nieuwe Wereld, bleef niet veel meer over dan dat voor Amerika door Rome aanvaard werd de godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en Staat. De kardinaal Gibbons, een Amerikaan in hart en nieren (1834-1921), veroorloofde zich wel eens ongewone vrijheden, maar hij bleef toch over het algemeen goed in het Roomse spoor. Hij heeft zeer veel voor zijn kerk gedaan en gemaakt, dat er in de Verenigde Staten meer met haar gerekend werd.

In Engeland vertoonden zich bij sommigen van hen, die onder invloed van de Oxfordbeweging Rooms geworden waren, modernistische Lendenzen, waartoe bijzonder bevorderlijk was de (met handhaving van het Roomse dogma) verbonden ontwikkelingsgedachte van Newman. Een echte "modernist" was George Tyrrell (1861-1909), die uit de Anglicaanse kerk overgekomen was en in 1880 in de Jezuïeten-orde werd opgenomen. In 1907 werd hij geëxcommuniceerd, nadat een jaar tevoren de breuk met zijn orde zich had voltrokken.

Voor een deel aan zijn geschriften, maar nog veel meer aan die van Loisy zijn ontleend de in de syllabus Lamentabili juli 1907 door de paus als dwalingen verworpen 65 stellingen. Door de encycliek Pascendi van sept. 1907 werd het modernisme als systematisch geheel zeer scherp veroordeeld, en aangewezen hoe het uitgedreven moest worden, waarbij ook het aanbrengen tot plicht gesteld werd. November 1907 heeft Pius beide decreten nog weer bevestigd en op overtreding de straf van de ban gelegd. De serie van pauselijke uitspraken werd besloten met het voorschrift van 1 sept. 1910 dat docenten, geestelijken en functionarissen van allerlei aard een anti-modernisteneed moesten afleggen.

Het pausdom heeft het grote gevaar bezworen. Slechts enige stuiptrekkingen van het modernisme bleven in de kerk achter en vertonen zich, ook in de vorm van anonieme geschriften, tot op onze tijd.

Behaalde Pius in deze vitale aangelegenheid een overwinning, ten aanzien van het conflict met Frankrijk kan van een nederlaag gesproken worden.

Van het in 1902 opgetreden ministerie onder leiding van E. Combes, die voor priester was opgeleid, maar openlijk te kennen gaf de kerk te zullen vervolgen tot haar vernietiging toe, was niet veel goeds te verwachten. In 1904 werd een wet uitgevaardigd, die aan de na opgelegde beperkingen overgebleven congregaties het geven van onderwijs op de talrijke in het leven geroepen vrije scholen verbood. Een geschil over de wijze van benoeming van bisschoppen maakte de verhoudingen nog meer gespannen. Een protest van de paus tegen een bezoek van de Franse president aan de koning van Italië werd zeer hoog opgenomen: de Franse gezant bij het Vaticaan werd teruggeroepen. Een met de organieke artikelen van het concordaat in strijd geacht optreden van de paus tegen twee Franse bisschoppen deed de deur dicht. De pauselijke nuntius werd weggezonden. Na de nodige voorbereiding de bekende Briand was rapporteur-kwam einde 1905 de wet op de scheiding van kerk en Staat tot stand, waarbij het concordaat werd opgeheven.

Aan de bevoorrechte positie van de Roomse kerk kwam een einde. Zelfs werd zij niet meer als een eenheid, een geheel, beschouwd. Alleen plaatselijke verenigingen voor de eredienst werden erkend zowel van Roomse als van niet-Roomse kerkgemeenschappen. Aan deze verenigingen (waarvan de pastoors voorzitter zouden kunnen wezen, maar waaraan dezen dan toch tenslotte ondergeschikt zouden zijn) konden de door de Staat genaaste roerende en onroerende kerkelijke goederen in gebruik worden gegeven. Alle subsidies werden ingetrokken. Alleen de fungerende geestelijken zouden een kleine toelage van de Staat ontvangen.

De paus verbood de vorming van de bedoelde plaatselijke verenigingen en was ook voor een bemiddelingsvoorstel van Briand minister geworden -niet te vinden. Toen grote verwarring

ontstond, werden de kerkgebouwen toch door de regering in gebruik gegeven. Maar de overige eigendommen als bisschoppelijke paleizen en seminarie-gebouwen gingen voor de kerk verloren en staatstoelagen zouden niet worden uitgekeerd. Door gebrek aan financiële offers van de zijde van de "leken" kwam de clerus in een moeilijk parket en nam het getal vacatures sterk toe.

Al waren er nu ook geen belemmerende "Gallicaanse" bepalingen meer, het was voor Rome toch een gevoelige slag, dat Frankrijk, "oudste dochter van de kerk", de door allerlei lotswisselingen heen bijna 1500 jaar bestaande band ruw verbrak. Voor niet-Roomse Christenen was er geen reden tot juichen. Want de scheidingswet was gericht niet alleen op de ontrooiing van Frankrijk, maar ook op zijn volledige ontkerstening. Een afgevaardigde kwam zelfs naar voren met de eis, dat men de godsdienst moest bestrijden evenals het alcoholisme en de builenpest!

Opmerking verdient, dat tegenover "de Protestanten Pius X zich publiek zeer harde en smalende uitdrukkingen veroorloofde. In zijn Borromeus-encycliek (1910 uitgegeven ter herinnering aan de heiligverklaring in 1610 van Carl Borromeo) noemde hij *de Reformatoren vijanden van het kruis van Christus, aardsgezinden, wier God de buik was*.

In verschillende landen verwekte de encycliek grote verontwaardiging, die zich lucht gaf in openbare samenkomsten en protesten. Ook de Nederlandse regering schonk aandacht aan de kwestie. De paus liet aan de Koningin weten, dat hij geenszins bedoeld had de vorsten uit het huis van Oranje of de voorouders van de niet "katholieke" onderdanen van Hare Majesteit!

De Rooms en waren zeer ingenomen met Pius decreten over de communie, vooral die betreffende de vervroegde kindercommunie, en met alles wat hij deed om de zielszorg door de geestelijkheid te bevorderen.

In 1904 stelde de paus, zelf bekwaam jurist, een commissie in voor de codificatie van het kerkelijk recht, waarvan de regels in allerlei "bronnen verspreid lagen. Haar arbeid, die hij vergemakkelijkte door op meer eenheid gerichte verordeningen, had tot resultaat het naar hem genoemde kerkelijk wetboek, de Codex iuris canonici Pii decimi (2414 afdelingen), dat in 1917 door zijn opvolger ingevoerd werd. De samenstelling, die speciaal het werk was van de kardinaal Gasparri, een uiterst bekwaam rechtsgeleerde, kan een meesterstuk worden genoemd. Opvallend zijn de scherpe bepalingen in zake gemengde huwelijken, die veel afbreuk doen aan de groei van de kerk. Ingrijpend is bijvoorbeeld dat, wie zich door een niet-Roomse godsdienstleraar laat trouwen, en wie zijn kinderen of een deel van hen niet Rooms laat opvoeden, wordt geëxcommuniceerd.

Het uitbreken van de wereldoorlog in 1914 heeft de paus diep geschokt. Hij heeft het slechts weinige dagen overleefd.

Benedictus XV

Zeker met het oog op de verwickelingen, die de oorlog meebracht, viel de pauskeuze van de kardinalen 3 september 1914 op een collega met erkende diplomatieke gaven, de door Leo XIII hooggewaardeerde, in rechtswetenschap en theologie bedreven, adellijke Giacomo della Chiesa. Door Pius X om zijn andere inzichten met betrekking tot Frankrijk niet van onderstaatssecretaris tot staatssecretaris gepromoveerd, maar na enige tijd tot aartsbisschop van Bologna benoemd en op deze wijze van het pauselijk hof verwijderd, was hij eerst laat tot kardinaal verheven. Met wijze voorzichtigheid en ernstig streven naar onpartijdigheid heeft de nieuwe paus, die zich Benedictus XV noemde, rusteloos getracht de oorlogvoerende machten dichter tot elkander te brengen en het leed van de krijg te verzachten. Geruchtmakend was vooral zijn nota van 1917, waarin hij duidelijke richtlijnen gaf voor een rechtvaardige vrede. Men ging er niet op in. Veel waardering vond zijn activiteit voor uitwisseling van krijgsgevangenen, goede verzorging van gewonden en leniging van stoffelijke nood in de zwaarst getroffen landen. Het aanzien van het pausdom nam toe. Verscheiden staten vestigden een gezantschap bij het. Vaticaan, dat een diplomatiek centrum van betekenis werd. Ook Nederland ging er toe over en zelfs Frankrijk, waar de stemming milder was geworden door de loyale deelneming van de Rooms en, ook van de geestelijkheid, aan de oorlog tegen de erfvijand, en waar men ook niet ongevoelig was voor de heiligverklaring, met name van Jeanne d'Arc.

Januari 1922 stierf Benedictus ten gevolge van een griepaanval.

Pius XI

6 Februari 1922 werd tot paus gekozen de geleerde diplomaat Achille Rati, die in 1914 tot prefect van de Vaticaanse bibliotheek was benoemd, in 1919 tot nuntius in Polen, in 1921 tot aartsbisschop van Milaan en tot kardinaal. Van het balkon van de Pieterskerk gaf hij urbi et orbi (aan de stad en aan de wereld) de pauselijke zegen, hetgeen sinds 1870 niet meer was geschied. Pius XI -zo werd zijn naam - was een begaafde leider, in wetenschap en praktijk een man van formaat. Zijn leuze was van meet-af: de vrede van Christus in het rijk van Christus. Het zo aangegeven doel zocht hij te bereiken door innerlijke versterking van de kerk en door vermeerdering van haar, invloed naar buiten.

Daartoe dienden grootse herdenkingen o.a. van Thomas van Aquino (1923) en Franciscus van Assisi (1926) en de viering van kerkelijke jubeljaren (1925, 1929 en 1933), het laatste ter gedachtenis aan de sterfdag van Christus voor 1900 jaren. Bijzondere vermelding verdient de invoering (1925) van een nieuwe jaarlijkse kerkelijke feestdag, die van Koning Christus (op de laatste zondag in oktober), allereerst om alle mensen te herinneren aan het recht van de door Christus gestichte kerk op volle vrijheid en onafhankelijkheid bij de vervulling van haar Goddelijke opdracht. Ook moet op deze feestdag de reeds door Pius X voorgeschreven jaarlijkse wijding van het gehele menselijk geslacht aan "het allerheiligste hart van Jezus" plaats vinden. Het al in 1856 door Pius IX algemeen gemaakte feest van het hart van Jezus werd in 1928 tot hogere rang verheven.

Met kracht werd door Pius XI bevorderd de zogenaamde Katholieke Actie, de "in de maatschappij werkende kerk" of de medearbeit van de leken in het apostolaat van de hiërarchie. Organisaties op het gebied van godsdienstige devotie en cultuur, wetenschap en kunst, arbeid en ontspanning, pers en politiek, vakverenigingen, studentenverenigingen, jeugdverenigingen enz. traden in verschillende landen naar voren onder kerkelijke leiding. Zo wilde enen het sinds de Hervorming verloren terrein heroveren en de toenemende afval en verwereldlijking stuiten.

Nieuwe Roomse Universiteiten verreezen (o.a. te Nijmegen in 1923) en leerstoelen voor R.K. wereldbeschouwing werden gesticht.

Verscheiden aartsbisdommen en bisdommen werden in het leven geroepen. Eucharistische congressen, heiligverklaringen en zaligsprekingen trokken veel belangstelling. Ook de missie had de volle aandacht van de paus. In 1926 werden voor de eerste maal inheems tot bisschop gewijd en wel zes Chinezen.

Ernstig was het streven naar Hereniging van de Oosterse kerken met de Roomse kerk. Daarentegen werden in de encycliek *Mortalium annos* (1928) alle niet van Rome uitgaande eenheidspogingen veroordeeld als "panchristianismus en verderfelijke misleiding. Terug naar de Roomse moederkerk! Onderwerping aan haar hiërarchisch ambt en onfeilbare leer! Dat werd als de enige oplossing aangeprezen.

Een van de vele encyclieken van Pius was een warm pleidooi voor de wereldvrede. Door de encycliek *Quadragesimo anno* (1931) bevestigde hij de sociale richtlijnen van Leo XIII (ook de onverenigbaarheid van Christendom en socialisme) en lichtte ze nader toe met het oog op de gewijzigde omstandigheden.

De concordaatpolitiek van Benedictus XV werd voorspoedig voortgezet. Met verscheiden landen werd een voor de Roomse kerk en het centraliserend streven van de paus niet ongunstige regeling getroffen. Bepaald gunstig was het concordaat met het Italië van Mussolini (1929), waarin o.m. de Roomse kerk tot staatskerk verklaard, het godsdienstonderwijs op de scholen verplichtend gesteld en het kerkelijk huwelijk erkend werd. Dit concordaat was een onderdeel van de met de fascistische staat gesloten Lateraanse verdragen, die een oplossing brachten van de "Romeinse kwestie," die zo lang grote verwijdering had veroorzaakt en over en weer tot voor de tegenpartij zeer onaangename maatregelen had geleid.

Italië erkende de internationale soevereiniteit van de Heilige Stoel en Vaticaan-stad als een onafhankelijke staat. Italië kende aan de Heilige Stoel toe het recht van gezanten te zenden en

te ontvangen volgens de algemene regels van het internationale recht. De Heilige Stoel zou in politieke zaken altijd neutraal blijven, maar zijn geestelijke en zedelijke "zending" altijd kunnen uitoefenen. De "Heilige Stoel zou een schadeloosstelling voor het afgestane gebied ontvangen tot een vastgesteld (hoog!) bedrag. Anders dan in de garantie-wet van 1871 gold het hier niet een eenzijdig staatsstuk, maar een volkenrechtelijke overeenkomst tussen twee soevereine machten.

Al was de vrede getekend, toch bleef niet alle wrijving uit. Het staatsabsolutistische karakter van het fascisme openbaarde zich vooral in de eis van de gehele opvoeding van de jeugd door de Staat en in politieel optreden tegen het Roomse verenigingswezen, dat zich onder het heersende regiem toch wel wilde beperken tot zuiver godsdienstige en zedelijke leiding.

In een encyciek van 29 juni 1931 keerde de paus zich met nadruk tegen staatsvergoding en kwam krachtig op voor het recht van de kerkelijke jeugd-opvoeding en van de "Katholieke actie". Nauwelijks twee maanden later kwam na onderling overleg een regeling tot stand, waardoor de kerk alleen de organisaties met een religieus doel mocht behouden.

Duitsland en Oost-Europa

Wat Duitsland betreft, waarin sinds de revolutie in 1918 de Roomse Centrum-partij een grote rol speelde en herhaaldelijk Rooms-katholieken als rijkskanselier fungeerden, na voor Rome min of meer gunstige concordaten met Beieren in 1922, Pruisen in 1929 en Baden in 1932, kwam in 1933 een concordaat met het nationaal-socialistische Duitse rijk tot stand, waarin vele van de verkregen rechten van de Roomse kerk werden erkend, die van haar zijde bewilligde in de onthouding van de geestelijken van alle politieke actie en in de opheffing of beperking van talrijke R.K. verenigingen.

In de praktijk van het nazidom kwam er van de eerbiediging van de vrijheden van de kerk niet veel terecht. Met name de vrijheid van onderwijs- en opvoeding kwam in het gedrang. Van degenen, die moedig openlijk protesteerden tegen het nieuwe heidendom, werden kardinaal Faulhaber van München en bisschop van Galen van Münster het meest bekend.

De verbetering van de verhoudingen met Frankrijk bleef met korte onderbreking aanhouden. Tiet wat toegeven van weerszijden werd in 1924 de wettelijke positie van de Roomse kerk geregeld.

In Oostenrijk deed een machtige, zeer anti-godsdienstige sociaal-democratie afbreuk aan de invloed van de Roomse kerk, waaraan alleen in Wenen, burcht van het Marxisme, tussen 1919 en 1930 210.000 leden zich onttrokken. In het land als geheel hadden evenwel de Roomse Christelijk-socialen de meerderheid. Februari 1934 werden de sociaaldemocraten met geweld in een hoek gedrongen en vervolgens de nazi-organisaties ontbonden. Een autoritaire regering onder Dollfuss sloot 1 mei 1934 een concordaat met de paus, dat aan de Roomse kerk zeer in het gevlj kwam. 25 juli 1934 werd Dollfuss door de nazi's vermoord. Zijn opvolger en geestverwant Schuschnigg zette zo goed mogelijk zijn politiek voort, totdat Adolf Hitler, geboren Oostenrijker, Oostenrijk bij Duitsland inlijfde.

In de 1918 gestichte nieuwe republiek Tsjecho-Slowakije met haar anti-Roomse regering had een sterke propaganda voor uittreding, waarbij mede gespeculeerd werd op nationalistische gevoelens, tot resultaat, dat van 1919-1921 wel 1.400.000 Roomsen hun kerk verlieten. Een deel ging over tot de nieuwe Tsjecho-Slovakische kerk, die zich met behoud van R.K. vormen van eredienst in vrijzinnige richting bewoog. Als gevolg van de toenemende invloed van de Roomse organisaties trof de regering met de paus een voor Rome niet geheel onbevredigende regeling, die in 1935 haar beslag kreeg, waarop in 1936 president Benes verklaarde, dat de "Kulturkampf" beëindigd was.

Romaanse landen

In Spanje met zijn rijke kerken en kloosters, zijn groot-grondbezit, en zijn armoede en ellende voor de massa, woei na de val van de monarchie in 1931 een sterke anti-clericale wind, door Moskou aangewakkerd. Slechts zo nu en dan trad een pauze in. Honderden kerken en kloosters. werden verwoest en vele geestelijken vermoord, vooral sinds na het ingrijpen van generaal Franco een schrikkelijke burgeroorlog ontbrandde. Franco behaalde de overhand en

de Roomse kerk kwam weer in een bevoorrechte positie.

Mexico, waar geestelijkheid en grootgrondbezit eveneens nauw verbonden werden gezien en in de negentiende eeuw vooral, van 1855-1877 de Roomse kerk het zwaar had te verduren, was sinds de revolutie van 1911 weer met tussenpozen het toneel van verdrukking en vervolging van de Roomse kerk en haar dienaren. Plaatselijk moesten en moeten de "Protestanten het wel eens ontgelden. Tegen het anti-Rooms geweld protesteerde Pius XI in een speciale encycliek en met hem al wat Rooms was. Meer armslag heeft Rome in Zuid-Amerika, met name in Argentinië; waar in 1934 een eucharistisch wereldcongres gehouden werd.

Plus XII

10 Februari 1939, toen de tweede wereldoorlog dreigend zijn schaduwen vooruitwierp, stierf Pius XI, die onder de grote pausen gerekend kan worden, tot het laatst toe begaan met het leed van de wereld.

Wat in de geschiedenis van het pausdom nog nooit was voorgekomen, geschiedde 3 maart 1939; reeds op de eerste dag van het conclaaf werd de nieuwe paus gekozen. en wat slechts twee maal gebeurd was: de keus viel op de Staatssecretaris (te vergelijken met een, die minister-president en minister van buitenlandse zaken is) van de gestorven paus, die trouwens in dit geval wel had doen blijken, wie hij als zijn opvolger wenste.

Eugenio Pacelli was op de dag af 63 jaar geleden te Rome geboren. Hij had al vroeg blijk gegeven van een schitterende aanleg en muntte uit in de studie van theologie, rechtsgeleerdheid, letterkunde en geschiedenis. Hoewel hij het liefst met rechtstreekse zielszorg zou belast zijn geworden, werd hij na tot priester gewijd te zijn en met de hoogste onderscheiding de doctorsgraad verworven te hebben, door de latere kardinaal Gasparri in 1901 aan het staatssecretariaat verbonden, van waaruit naar alle landen de draden lopen van het pauselijk bestuur en de pauselijke diplomatie.

Na enige tijd werd hem ook opgedragen kerkrecht en kerkelijke diplomatie te doceren. In 1912 werd hij secretaris van de commissie voor het nieuwe kerkelijk wetboek. Door Benedictus XV werd hem de organisatie toevertrouwd van de hulpverlening aan door de oorlog getroffen. In 1917 werd hij met het oog op mogelijk geachte vredesbemiddeling op de zeer verantwoordelijke post van nuntius te München geplaatst en ontving, hij de titel van aartsbisschop van Sardes. In 1920 was hij de aangewezen man om als eerste nuntius bij het Duitse rijk op te treden. Vooral aan zijn wijs beleid waren de concordaten, met Duitse staten te danken; Hij was de grote redenaar op verscheiden Duitse "Katholiekendagen". In 1929 tot kardinaal verheven, werd hij in 1930 tot staatssecretaris aangesteld. Hij vertegenwoordigde de paus op de eucharistische wereldcongressen te Buenos Aires en Budapest, hij woonde Roomse hoogtijden bij in Frankrijk, hij doorkruiste Noord-Amerika en overal, waar hij kwam, dwong hij door zijn karakter en optreden, door zijn veelomvattende kennis en welgekozen woorden, achting af, ook van niet-Roomsen.

Het was geen wonder, dat de kardinalen spoedig klaar waren met hun verkiezing! Voor de radio-zender van het Vaticaan gaf de nieuwe paus, die zich Pius XII noemde, als zijn program aan de voortzetting van het pontificaat van de elfde Pius, bijzonder ten aanzien van de missie, de katholieke actie, en het werk voor de vrede.

Aan dit program heeft de zeer nauwgezette paus zich stipt gehouden. Het lag waarlijk niet aan hem, dat de gruwelen van de tot dusver vreselijkste aller oorlogen over de wereld zijn uitgestort en zo lange tijd zoveel slachtoffers hebben geëist. Aangrijpende boodschappen gingen van hem uit. Zeer dringende appèls op de verantwoordelijke machthebbers en allerlei pogingen om de vrede te bewerken werden door hem gedaan. Buitengewoon pijnlijk was het voor hem, dat Italië 10 juni 1940 in de oorlog ging aan de zijde van het nationaal-socialistische Duitsland. De paus deed zijn uiterste best het oorlogsleed te verzachten en leniging van de nood te bieden.

Groot machtsverlies werd door Rome geleden, doordat overwegend Roomse landen als Polen, Litouwen, Oostenrijk, Hongarije, Kroatië, Tsjecho-Slowakije onder Russische overheersing kwamen en zo blootgesteld werden aan de ,y aanvallen van het goddeloze communisme, dat

aan alle godsdienst vijandig is, maar het bijzonder op de Roomse; kerk gemunt heeft, die als een wereldeenheden er vierkant tegenover staat.

Niet alleen tijdens, maar ook ná de oorlog drong Pius aan op naastenliefde en op gerechtigheid, mede op sociale gerechtigheid in de geest van Rerum Novarum en Quadragesima anno. Niet zonder door hem geïnspireerd te zijn, ontstond in Frankrijk onder leiding van Bidault en anderen de nieuwe partij van de Mouvement á Républicain Populaire en in Italië de Christelijk Democratische Partij, die beide van grote betekenis zijn gebleken tegen het opdringende communisme.

Ook in Nederland en in eigen vormen in de Verenigde Staten van Noord-Amerika werken de pauselijke denkbeelden door en neemt de invloed van Rome op het staatkundige en maatschappelijke leven en op het gehele gebied van de moderne cultuur toe.

Niet minder aandacht gaf Pius XII aan de leer-ontwikkeling binnen de kerk. Onder zijn pontificaat is op 1 november 1950 in een apostolische constitutie afgekondigd.

"Daarom na telkens en telkens opnieuw onze smeekbede tot God te hebben verheven en de Geest van de Waarheid te hebben aangeroepen; tot glorie van de Almachtige God, die met bijzondere welwillendheid zijn gaven aan de Maagd Maria heeft uitgedeeld; ter ere van Zijn Zoon, de onsterfelijke Koning van de eeuwen en de overwinnaar op zonde en dood; tot grotere roem van Christus eerbiedwaardige Moeder en tot blijdschap en jubel van heel de Kerk; op gezag van onze Heer Jezus Christus, van de Zalige Apostelen Petrus en Paulus en dat van Onszelf: roepen Wij uit, verklaren en definiëren Wij, dat het een door God geopenbaard dogma is: dat de Onbevleete Moeder Gods altijd Maagd Maria, na het voltooien van haar aardse levensbaan, met lichaam en ziel tot de hemelglorie is opgenomen."

In datzelfde jaar 1950 wordt in de encycliek Humani Generis een van de 38 encyclieken die Pius XII heeft uitgegeven verklaard, dat de Rooms-Katholieke Kerk ook in haar dogmatische begripsvorming door de Heilige Geest is geleid, zodat een teruggaan achter de scholastiek om zoals de Théologie Nouvelle in Frankrijk dat wilde op de terminologie van Schrift en kerkvaders niet is toegestaan.

Opa 9 oktober 1958 stierf deze paus, die de kerk van Rome met vaste hand heeft geleid door een van de zwaarste perioden van de wereldhistorie en van haar eigen bestaan, maar die haar typisch Rooms karakter haar daarin deed behouden.

Van Johannes XXIII tot heden

Na veelvuldige stemmingen tijdens een conclaaf van drie dagen werd op 28 oktober 1958 Angelo Roncalli tot paus verkozen verklaard, die de naam Johannes XXIII aannam. Hij was toen 76 jaar. Om zijn leeftijd en tamelijke onbekendheid werd hij beschouwd als papa di transizione, als overgangspaus, en zijn pontificaat heeft inderdaad slechts een vijftal jaren geduurd. In 1963 is hij overleden, en werd opgevolgd door paus Paulus VI. Maar in de enkele jaren van zijn pontificaat heeft hij een besluit genomen en tot voorlopige uitvoering gebracht, dat voor de geschiedenis van de Heilige Roomse Kerk van blijvende betekenis zal zijn. In zijn encycliek Ad Petri Cathedram van 29 juni 1959 riep hij een oecumenisch concilie voor de gehele Roomse Kerk bijeen, waarvan de eerste zitting in 1962 en de tweede in 1963 werd gehouden. Met een derde zittingsperiode zal dit Tweede Vaticaans Concilie waarschijnlijk besloten worden.

Het is moeilijk reeds nu, een zij het voorlopige balans op te maken van de resultaten van dit Tweede Vaticaans Concilie. Daarvoor zijn te veel zaken nog in studie of slechts voorlopig afgehandeld. Duidelijk is wel, dat reeds het feit van samenkomen van bisschoppen uit de gehele wereld als zodanig heilzaam is gebleken voor het interkerkelijke leven van de Roomse Kerk en voor het doorbreken van een zekere verstarring sinds 1870, met name in de curie. Dat daarnaast Bijbelstudie en Bijbellezen meer aandacht ontvangen dan ooit, dat gedeelten van de eredienst in de landstaal mogen worden gehouden, dat de liturgie een vereenvoudiging en daardoor een verrijking heeft verkregen, dat er de mogelijkheid is geschapen van een veelvuldiger contact van een aantal bisschoppen als een permanent advies-college van de

pauselijke stoel, het zijn ongetwijfeld belangrijke feiten voor de innerlijke vernieuwing van de Roomse Kerk. Belangrijk is ook, dat als waarnemers op dit Tweede Vaticaanse Concilie afgevaardigden van Reformatorische kerken zijn toegelaten.

Rondblik

Wat de Rooms-Katholieke Kerk van na de Tweede Wereldoorlog betreft, het valt op, dat in België het niet-praktiserend deel van de Roomse Kerk ruim de helft van het aantal leden bedraagt. Onder hen nemen de mannen dan nog de laagste plaats in. De voornaamste redenen van dit verval blijken van zedelijke aard te zijn: huwelijksmisstanden, geboortebeperking en een sterk praktisch gericht materialisme. Daartegenover kan de kerk eigenlijk niet doen wat ze moet doen: parochies van meer dan 30.000 zielen komen voor, zodat persoonlijke zielszorg een onmogelijkheid is. Men tracht verbetering in deze situatie te brengen door een religieuze sociografie, waaruit men de werkelijkheid goed kan aflezen, en het aankweken van een persoonlijk volwaardige, katholieke leidersgroep.

De Roomse Kerk in Duitsland heeft onnoemelijk veel geleden door het optreden van het nationaal-socialisme en het herleefde heidendom. Wat in de dertiger jaren nog kon worden bewaard tegenover deze steeds wassende vloed is in de Tweede Wereldoorlog zelf volkomen stukgemaakt. Daardoor verkeerde de Roomse Kerk na de oorlog in ontredde toestand. Pas na 1948 is een wederopbouw begonnen in kerkelijk, staatkundig en cultureel opzicht. Christelijke partijgroepering werd sterk bevorderd. Katholieke vormingscentra ontstonden op vele plaatsen. Moeilijk ligt deze zaak bij het onderwijs, dat veelal van niet-confessioneel karakter is. Opvallend was de oecumenische gezindheid, waarin veel werk werd aangevat, Momenteel is de kracht hiervan wel iets afgenomen, en bezint men zich weer meer op het eigene van het Katholicisme onder leiding van het Centrale Comité van de Duitse Katholieken. Door alles heen speelt de moeilijkheid van de verschillende beoordeling van de geschiedenis van de laatste jaren, welk verschil in Duitsland belangrijker schijnt dan dat van conservatief en progressief elders. Voor de kerk zal er echter alleen leven en ontwikkeling mogelijk zijn, wanneer zij in zich deze verdeeldheid kan samenbundelen en tot eenheid vormen.

De Roomse Kerk in Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog wordt gekenmerkt door twee facetten. Enerzijds is er de etappe missionaire, de zendingsdrang. Men is sterk doordrongen van het feit, dat het grootste deel van het Franse volk opnieuw met de waarden van het Christelijk belijden in aanraking moet komen en men zoekt daarvoor allerlei nieuwe middelen. Het meest bekende is wel het verschijnsel van de *prêtres-ouvriers*, de priester-arbeiders, dat op verzoek van de paus een bepaalde vorm heeft aangenomen.

Het andere facet is dat vooral aandacht wordt gelegd op de gemeenschapsgedachte, de gedachte van het volk Gods. De verwoestende werking van het revolutionaire individualisme van de 18e en 19e eeuw is in Frankrijk nog niet uitgewoed, en men heeft begrepen, dat daartegenover alleen de Bijbelse gedachte van het volk Gods redding brengen kan. De vraag blijft of de massa hierdoor nog te redden valt. Maar er is onmiskenbaar reeds een opbloei van de elite aan te wijzen.

In het na-oorlogse Engeland valt het grote aantal overgangen naar de Roomse Kerk op (gemiddeld 10.000 per jaar), al blijkt dat velen na verloop van enige jaren weer terugkeren naar hun oorspronkelijke kerk. Men zoekt de oorzaak daarvan o.m. in het kerk-Latijn, dat een vrije Engelsman niet zou liggen. Voorts valt op dat de geloofsafval onrustbarende afmetingen heeft aangenomen, welke geloofsafval in de grote steden onder de jeugd wordt geschat op 75 90%. In de laatste jaren neemt de spanning tussen de Roomse Kerk en de overheid weer toe.

In de Verenigde Staten zijn ruim 30 miljoen Rooms-Katholieken tegenover ruim 55 miljoen protestanten, welke laatsten evenwel over vele en velerlei kerken en sekten zijn verdeeld. Ongeveer de helft van de bevolking is niet bij enige kerk aangesloten. Enerzijds is er wellicht een te grote nivellerende belangstelling voor het godsdienstige leven in het algemeen, aan de andere kant is ook een duidelijke tegenstelling tussen katholieken en protestanten aanwijsbaar.

In Nederland heeft de Rooms-Katholieke Kerk gaandeweg in aantal en in kracht gewonnen, al heeft ook zij bijzonder te lijden van afval, vooral in de grote steden. In 1955 werden naast de vijf bestaande bisdommen twee nieuwe ingesteld: te Rotterdam, met name tegen de geloofsafval, en te Groningen, met name voor de uitbreiding van de kerk.

Was er eerst na de Tweede Wereldoorlog een sterk streven tot samengaan met niet-Christelijke bevolkingsgroepen, door de jaren heen is het enthousiasme daarvoor verminderd en wordt weer sterkere nadruk gelegd op het eigene van de Rooms-Katholieke overtuiging en organisatie. Overigens blijkt dit geen belemmering te zijn voor het meedoen in allerlei gesprekskringen met Reformatorische Christenen en in het gezamenlijk ondernemen van allerlei acties (Bijbelverspreiding).

Samenvatting

Vergeleken met het begin van de periode, waarover dit hoofdstuk zich uitstrekt, is de macht van Rome wel zeer gegroeid en evenzeer het machtsbewustzijn. Er is meer eenheid en vastheid gekomen in leer, regering en rechtspraak van de kerk. Zeker blijven er niet onbeduidende verschillen en spanningen, maar men houdt zich binnen de aangewezen perken en meer dan ooit geldt in het ruim van de kerk: *Roma locuta, causa finita* (wanneer Rome gesproken heeft, is de zaak beëindigd).

Het gezag van de paus in en over de kerk met haar honderden miljoenen leden over de gehele wereld is aanzienlijk versterkt en zijn wil is ook in feite meer en meer wet geworden. De organisatie van de kerkelijke hiërarchie is in vele landen belangrijk verbeterd. En door een steeds meer vertakt verenigingswezen onder clericale leiding of toezicht heeft de kerk haar leden in allerlei levenssfeer onder haar beslag en kan zij ook naar buiten zich meer doen gelden. Het "lekenapostolaat" is van niet licht te overschatten betekenis. Grotere verscheidenheid van orden in een groter getal kloosters steunt de kerk in het bereiken van haar doeleinden, ook met betrekking tot onderwijs, liefdadigheid en missie, die meewerken tot uitbreiding van de kerk. Vele, soms geruchtmakende overgangen uit het "Protestantisme" worden geboekt. Voor Nederland zijn te noemen oud-minister H. P. Marchant, dr. W. H. van de Pol en Dr. Cornelia J. de Vogel, de laatste twee bekend om hun apologetische werken, dr. H. van der Linde en Prinses Irene. Daartegenover staan stellig niet te verwaarlozen verliezen, vooral in de grote steden. En zeer velen hebben nog slechts een uiterst losse band met de kerk. Maar het geboorte-overschot maakt toch, dat er globaal genomen geen achteruitgang komt, integendeel vooruitgang kan geconstateerd worden.

Dat kennis macht betekent, werd verstaan en bleek proefondervindelijk. Het theologisch en filosofisch onder, wijs nam een hoge vlucht en verbond met het overgeleverde en het eigene ook wat men van niet-Roomsen meende te kunnen overnemen.

Een wereldberoemd exegeet was de dominicaan M. J. Lagrange, die met zijn "Ecole Biblique" te Jeruzalem en zijn tijdschrift "Revue biblique" de wetenschap van de Heilige Schrift uitnemend heeft gediend. Ludwig, Freiherr von Pastor, gezant van Oostenrijk bij de pauselijke stoel (overl. 1928), werd vermaard om zijn in vele delen verschenen "Geschichte van de Pápste seit dem Atisgang van het Mittelalters". Onder de grote geschiedvorsers, die de kennis van kerk en theologie van de Middeleeuwen hebben vooruitgebracht, neemt Martin Grabmann, hoogleraar te München, een eerste plaats in.

In Nederland droegen de R. K. Universiteit te Nijmegen (1923) en de Econ. Hogeschool te Tilburg (1927) daartoe in belangrijke mate bij.

Dat de Roomse kerk door alle stormen en donkerheden en dreigingen van de tijden heen zich gehandhaafd heeft en nog verstevigd is en haar boodschap met autoriteit de wereld indraagt; verhoogt haar aanzien te midden van allerlei geweldige onzekerheden en ingrijpende lotswiselingen. Daarbij hebben zeer bekwame, zedelijk hoogstaande en tactvolle figuren op de pauselijke stoel niet nagelaten door hun woord en daad op velen diepe indruk te maken.

Rome gevoelt zich in klimmende mate in staat en geroepen de vaste rots in de branding van het volkerenleven te zijn en door haar "rotsman" leiding te geven aan de in de grootste verwarring, ellende en angst verkerende wereld.

Wij willen niet ontkennen, dat Rome een grote macht vertegenwoordigt, waarmede zij veel

onheil in de wereld kan stuiten of verminderen. Maar wij stellen daarbij vast toenemende dwalingen, die niet minder dan verderfelijk moeten worden geacht en juist door de grote macht van Rome te gevaarlijker zijn. Meer en meer wordt de persoon en het werk van de enige, algenoegzame Zaligmaker Jezus Christus verdonkerd, en de aandacht gericht op de kerk, op de onfeilbaar verklaarde "stedehouder van Christus" en de onder hem staande clerus, op het toenemend getal heiligen en speciaal op Maria, aan wie al een onbevleete ontvangenis is toegeschreven evenals een lichamelijke ten-hemel-opneming; op de "vervloekte afgoderij" van de mis.

Wij merken op, dat de godsdienstvrijheid door Rome, alleen voor zichzelf geëist wordt, maar in een land als Spanje, waarlijk niet in strijd met de theorie, voor het "Protestantisme" vrijwel illusoir is. Typerend is verder, dat het in onderscheidene landen in besloten kringen van leidende figuren begonnen "gesprek" van Roomsen met niet-Roomsen, van Rome uit als regel verboden is.

Tenslotte: het is onmiskenbaar, dat steeds meer de Bij, bel zij het in Roomse vertaling en met Roomse verklaring in handen van de leken wordt gebracht. Het Woord van God is door de alvermogende werking van Gods Geest machtig om de ogen te openen voor alle dwalingen *en de weg te doen vinden tot de waarheid van het door genade alleen en door het geloof alleen.*

XXIII. DE JONGE KERKEN OP HET ZENDINGSVELD

door Prof. Dr. J. H. Bavinck en Prof. Dr. J. van den Berg

Inleiding, 5 - Algemeen overzicht, 7 - Motieven en methoden, 21 - Japan, 29 - China, 33 - Korea, 39 - Taiwan (Formosa), 40 - Zuid-Oost-Azië, 40 - Indonesië, 43 - India, 49 - Pakistan, 57 - Ceylon, 58 - „East-Asia Christian Conference“, 59 - Voor-Azië en Noord-Afrika, 59 - Afrika ten Zuiden van de Sahara, 65 - De Pacific en Australië, 80 - Amerika, 81.

XXIV. DE JONGSTE TIJD

door F. G. M. Broeyer

De oecumenische beweging, 85 - Zwitserland en Duitsland, 103 - De Verenigde Staten, 122 - Groot-Brittannië, 133 - Nederland, 143 - Sowjet-Unie, het Nabije Oosten, 162 - De Scandinavische landen, 167 - Frankrijk, België, 170 - Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, 171 - Secten, 174 - Besluit, 177.

REGISTER

Inleiding

In een toespraak, gehouden op de Internationale Zendingsconferentie te Jeruzalem in het jaar 1928, heeft Karl Heim gezegd, dat de betekenis van de zending vooral daarin gelegen is, dat in de zendingsarbeid de kerk als het ware de weg terug zoekt naar de fontein van haar eeuwige jeugd.

Met deze typering is ongetwijfeld één van de eigenaardige trekken, die kenmerkend zijn voor het zendingswerk, duidelijk aangegeven. In zekere zin staat inderdaad de kerk in het zendingswerk voor een nieuw begin. Het is, of zij een ogenblik haar aandacht afwendt van haar eigen, eeuwenlange geschiedenis, of zij even de fijn uitgesponnen theologische discussies onderbreekt, waartoe zij door verschillende omstandigheden telkens weer genoopt wordt, om een nieuw hoofdstuk op te slaan. Wel bemerkt zij, dat ook in het zendingswerk haar geschiedenis in positieve of negatieve zin meespeelt en dat ook in de nieuwe arbeid de oude theologie telkens weer op de één of andere wijze functioneren gaat, maar het komt alles terug in een nieuwe gestalte, die door de diepe eenvoud van het centrale thema van de verkondiging gekenmerkt is. Het gaat in het zendingswerk uiteindelijk slechts om één ding: om de vraag, hoe wij de naam van Jezus Christus zó duidelijk uitspreken, dat hij gehoord en verstaan wordt, en daardoor wordt tot een vernieuwende kracht in het leven van de mensen. De meest primaire, de volkomen elementaire vragen worden op het zendingsveld opnieuw actueel. In de aandacht, die zij aan deze vragen geeft, keert de kerk terug tot "de fontein van haar eeuwige jeugd".

Wanneer wij ons gaan bezig houden met "de jonge kerken op het zendingsveld", is een nadere bepaling van de in de titel gebruikte begrippen onvermijdelijk. Wij stuiten hierbij op deze moeilijkheid, dat de ontwikkeling, die wij thans meemaken, bezig is de traditionele betekenis van deze begrippen te achterhalen. Wel spreekt men nog vrij algemeen van "jonge kerken", wanneer men die kerken aan wil duiden, die ontstaan zijn uit de zendingsarbeid van de Westerse kerken in de laatste eeuwen, maar verschillende van deze kerken hebben reeds zoveel "levenservaring" achter de rug, dat het haast anachronistisch aandoet, haar als "jonge kerken" te betitelen. En het woord "zendingsveld" wordt nog dikwijls gebruikt, om er dat deel van de wereld mee aan te geven, dat als niet-Christelijke wereld voorwerp zou zijn van de zendingsactiviteit van het gekerstende deel van de wereld of van de zich daarin bevindende kerken -maar door de gang van de gebeurtenissen wordt het onderscheid tussen een gekerstend en een niet-gekerstend deel van de wereld steeds meer illusoir; terwijl de kerk diep doordrong in de niet-Westerse wereld, vervreemde de wereld van het Westen steeds meer van het geloof, dat haar eenmaal gestempeld had. Wanneer wij in dit hoofdstuk de termen "jonge kerken" en "zendingsveld" toch nog gebruiken in de traditionele zin van het woord, doen wij dit omdat er nog geen nieuwe termen zijn gestempeld die voldoende duidelijk maken waar het ons om gaat: om de geschiedenis van die kerken, die ontstaan zijn als gevolg van de zendingsarbeid van de Westerse Christenheid in de periode na de Reformatie, de tijd waarin de grenzen van het "corpus christianum", zoals zich dat in de Middeleeuwen gevormd had, van binnen uit doorbroken werden. Bij onze gang langs de verschillende "zendingsterreinen" zullen wij inzonderheid aandacht schenken aan de Protestantse kerken die zich daar hebben gevormd, maar tevens willen wij toch trachten, niet geheel voorbij te gaan aan de niet-Protestantse kerken, die wij op de betreffende terreinen aantreffen; in dit verband denken wij zowel aan de Rooms-Katholieke Kerk als aan Orthodoxe en andere oude, Oosterse kerken. Wij willen dit alles echter niet doen, zonder eerst een overzicht te hebben gegeven van de ontwikkeling van de zendingsactiviteit binnen de kerk en van de motieven en methoden, die daarbij aan het licht treden.

Algemeen overzicht

In dit algemeen overzicht willen wij trachten een antwoord te vinden op de vraag, welke plaats de zending in de loop van de eeuwen in het midden van de kerk heeft ingenomen. Reeds uit het Nieuwe Testament blijkt ons, dat de kerk van meet af aan zich door haar Heer geroepen wist het Evangelie aan alle volken te verkondigen. Gedurende de eerste drie eeuwen

van haar bestaan eeuwen die, gezien onder het aspect van de kerkgeschiedenis, mede gekenmerkt zijn door het felle verzet van het Romeinse rijk tegen de nieuwe religie heeft zij ondanks alle weerstanden een krachtige missionaire activiteit ontplooid. Er kwamen gemeenten tot stand in de grote cultuurcentra en in de provinciesteden, terwijl geleidelijk aan de kerk ook won aan invloed op het platteland.

Tegen het einde van de derde eeuw was de kerk in vrijwel alle delen van het rijk present in sommige nog slechts als een kleine voorhoede, in andere echter als een gemeenschap die reeds een niet onaanzienlijk percentage van de bevolking tot zich getrokken had; zo was, naar men schat, in de hoofdstad omstreeks het jaar 250 een gemeente van meer dan 30.000 zielen aanwezig. Zelfs had de kerk zich al uitgebreid over de rijksgrenzen heen. Reeds vóór de inlijving van het grensstaatje Osrhoëne in het Romeinse rijk (216) had het Christendom daar inzonderheid in de hoofdstad Edessa voet gevat. In de derde eeuw werd de Christelijke religie de officiële godsdienst van Armenië. Ook bevonden zich in die tijd reeds gemeenten in het Perzische rijk, terwijl het voorts niet uitgesloten moet worden geacht dat in diezelfde periode in India het Evangelie verkondigd is.

In het begin van de vierde eeuw deed zich met de van de Islam beantwoord werd op een wijze, die met het door de Westerse wereld beleden Evangelie en met de zin van de daarin vervatte zendingsopdracht in lijnrechte strijd was. Interessant zijn de door Dominicanen en Franciscanen ondernomen zendingspogingen onder de Mongolen, die echter niet tot grote resultaten leidden; de hoop, dat de Mongolen, de beheersers van zo grote delen van Azië, tot het Christendom zouden overgaan, ging niet in vervulling.

Maar een nieuwe tijd brak aan: de periode, die men wel het "Vasco da Gama-tijdperk" noemt. De ontdekkingsreizen, voortgestuwd op de golf stroom van een merkwaardige expansiedrang, baanden de weg naar voordien onbekende of althans onbereikbare gebieden. Portugal ging in dezen voorop, door Spanje gevolgd; tussen de invloedssferen van beide landen trok een drietal bullen van Paus Alexander VI in 1493 een later nog enigszins gewijzigde demarcatielijn, die voor het besef van de mensen van die tijd de niet-Christelijke wereld in twee helften verdeelde. In de loop van de zestiende eeuw kreeg de Rooms-Katholieke Kerk vaste voet aan de grond in Afrika -inzonderheid in de Kongo in delen van Azië onder meer langs de kusten van India, op Ceylon, in delen van "Achter-Indië", in de Molukken, in Japan en op de vanuit Mexico bereikte Philippijnen en in Zuid Midden- en een deel van Noord-Amerika. Een belangrijke bijdrage tot het kersteningsproces werd geleverd door de Jezuiten, onder wie inzonderheid Franciscus Xaverius dient te worden genoemd -een man, van wie in de zeventiende eeuw een Gereformeerd predikant, Philippus Baldaeus, zou opmerken: "Indien de godsdienst van Xaverius met de onze overeen kwam, waarlijk, hij ware ook bij ons als een andere Paulus te achten en te eren." Een gewichtig moment in de geschiedenis van de Rooms-Katholieke missieactiviteit was de oprichting van de "Congregatio de Propaganda Fide" in het jaar 1622 door Paus Gregorius XV; volgens de Acta van de Congregatie verrichtte de Paus deze daad in de overtuiging, dat het de voornaamste taak van zijn herdersambt troonsbestijging van de Christen-keizer Constantijn de eerste grote insnijding voor in de geschiedenis van de kerk, die nu tot "Rijkskerk" werd. De kerstening van het rijk werd met kracht ter hand genomen, en het heidendom werd steeds verder teruggedrongen, totdat het nog slechts als latente onderstroming bleef voortbestaan.

Maar ook in de Germaanse wereld drong het Christendom door. Onder de Goten maakte in de vierde eeuw de prediking van het Evangelie vele bekeerlingen. De Franken gingen over tot het Christelijk geloof. Vanuit Brittannië werd het geloof verkondigd in Ierland, waar een kerk ontstond, die op haar beurt een centrum werd van grootse missionaire activiteit. Tenslotte gingen ook de Germaanse volken in Scandinavië en in het oostelijk deel van de Germaanse wereld tot het Christendom over. Langzaam maar zeker drong voorts het Christendom ook in de Slavische wereld door, terwijl vanuit Byzantium het Christelijk geloof werd verbreid in wat wij thans het Nabije en Midden-Oosten noemen, alsmede in verschillende gebieden in het noorden van Afrika. In de vroege Middeleeuwen laat zich een krachtige zendingsactiviteit constateren, die zich aan ons voordoet als een complex geheel met verschillende brandpunten en expansierichtingen.

Maar terwijl de Germaanse volken bezig waren, zich te voegen in het "corpus christianum", zette in het Oosten en Zuiden van de Mediterrane wereld de tegenbeweging in; daar ontstond het "corpus islamicum", dat zich als een machtig blok zou schuiven tussen de Christelijke wereld enerzijds, die van het Oosten en van Afrika aan de andere kant. Binnen en achter de wereld van de Islam bevonden zich nog wel Christelijke kerken, maar op een enkele uitzondering na (de zendingsarbeid van de Nestorianen tot in het hart van China) konden deze in haar isolement vrijwel geen missionaire kracht ontwikkelen. De zendingsactiviteit stagneerde trouwens evenzeer in de kerken in Europa. Enkele pogingen, om met de Islamietische wereld in missionair contact te treden, werden overspoeld door het wapengeweld van de kruistochten, waarin de uitdaging was, het Christelijk geloof te verbreiden en zo de mensen te brengen tot de erkenning en verering van de ware God. Van deze Congregatie, die ten doel had de arbeid van de missie door bezinning en daadwerkelijke steun te bevorderen en tevens haar meer direct onder de vleugels van het pauselijk gezag te brengen, ging aanvankelijk een stimulerende invloed uit.

Een belangrijke factor hierbij was, dat ook buiten Portugal en Spanje de belangstelling voor de missie steeds meer concrete vormen aannam; in dit verband dient inzonderheid Frankrijk te worden genoemd, waar in 1663 een "Seminarie voor de bekering van de heidenen in de vreemde landen" geopend werd. De achttiende eeuw zag echter een snelle achteruitgang van het werk van de Rooms-Katholieke missie, die zowel met politieke factoren als met een verzwakking van het missionair élan in eigen kring samenhing. Door de ontbinding van de Jezuïetenorde in 1773 werd het proces nog verhaast. Omstreeks 1800 was een dieptepunt bereikt.

Vanuit de kerken van de Reformatie kon in de zestiende eeuw althans in directe zin slechts zeer weinig voor de verbreiding van het Evangelie onder de niet-Christelijke volkeren worden gedaan: daarvoor eiste de strijd in Europa te zeer de aandacht op; bovendien hadden de Protestantse landen in de aanvang nog vrijwel geen steunpunten in de nieuw-ontdekte gebieden overzee. Incidentele uitlatingen en activiteiten -hier kunnen de interesse van Gereformeerde zijde voor de gedeeltelijk door missionaire motieven bepaalde expeditie naar Brazilië in 1556 en die van Lutherse kant voor de verbreiding van het geloof in de geïslamiseerde gebieden van Europa worden genoemd -wijzen er echter op, dat bij de kerken van de Reformatie het zendingsbesef in de kiem wel terdege aanwezig was. Bovendien mag de betekenis van de Reformatorische inzichten voor de ontwikkeling van het zendingswerk niet uit het oog worden verloren. De kruistocht-ideologie werd principieel afgewezen. Op de overmacht van het Woord, dat zijn vrije, soevereine gang door de wereld gaat, werd bijzondere nadruk gelegd. De roeping van iedere gelovige om aan de verbreiding van het Evangelie te participeren werd telkens weer in het licht gesteld. Ook al heeft men uit dit alles niet onmiddellijk de volle consequenties getrokken, toch heeft het in de geschiedenis van de Reformatorische zending als een ferment gewerkt. Hier staat echter tegenover, dat de verwerping van het monastieke ideaal de kerken van de Reformatie beroofde van een zo bruikbaar instrument ter verbreiding van het geloof als de Rooms-Katholieke Kerk bezat in haar monnik-orde, terwijl bovendien de gebondenheid van sommige Protestantse kerken aan de overheid of de op haar autoriteit steunende handelscompagnieën een frustrerende factor vormde.

In de zeventiende eeuw zien wij bij de zeevarende Protestantse mogendheden, Engeland en de Nederlanden, een duidelijke belangstelling voor de zending ontwaken. Vanuit Engeland richtte deze zich vooral op de zending onder de Indianen, onder wie inzonderheid John Eliot uitnemende arbeid verrichtte, terwijl de aandacht in de Nederlanden in het bijzonder uitging naar de planting van de kerk in die Aziatische gebieden, die stonden onder het bestuur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie; één van de meest bekende Nederlandse zendelingen uit die periode was Justus Heurnius. Helaas kon door verschillende factoren deze vorm van zendingswerk niet tot volle ontplooiing komen. Omstreeks het begin van de achttiende eeuw brak echter voor de Protestantse zending een nieuwe fase aan.

In Duitsland was August Hermann Francke mee door het lezen van de Novissima Sinica van Leibniz onder de indruk gekomen van de wijde mogelijkheden, die er waren voor de

verkondiging van het Evangelie. Zijn Piëtisme gaf aan zijn belangstelling voor de zending een eigen gehalte. In 1705 werden twee van zijn leerlingen, H. Plütschau en B. Ziegenbalg, door de koning van Denemarken uitgezonden als zendelingen naar de Deense kolonie Tranquebar. Hier ligt het begin van de z.g. Deens-Hallese zending, waarvan, ofschoon zij officieel vanuit Denemarken werd geleid, het hart toch klopte in Halle, centrum van het Duitse Piëtisme. Intussen was ook in Engeland -niet buiten Duitse invloed om een nieuwe belangstelling voor de zending ontwaakt, die zich manifesteerde in de oprichting van twee genootschappen: de "Society for the Propagation of Christian Knowledge" (1699) en de nauw aan deze verwante Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Aarts (1701).

Tussen de S.P.C.K. en de Deens-Hallese zending kwam een vruchtbare samenwerking tot stand. Een geheel eigen plaats werd in het geheel van de achttiende-eeuwse zending ingenomen door Nikolaus Ludwig Graaf von Zinzendorf en "zijn" Broedergemeente. Vanuit Herrnhut werd een grootse zendingsactiviteit ontwikkeld, die zich kenmerkte door een eigensoortige accentuering van "de liefde van het Lam" en hiermee samenhangend, een speciale aandacht voor de "verworpenen van de aarde", voor volken en groepen van soms lage cultuur en vaak benarde levensomstandigheden.

Tegen het einde van de achttiende eeuw vond een nog voller en breder doorbraak plaats van de zendingsgedachte in Protestantse kring een doorbraak, die zowel samenhang met de veranderende wereldsituatie als met de op, wekkingsbeweging die zich, mee dank zij de door Piëtisme en Methodisme gegeven impulsen, in het Reformatorisch Christendom gelden deed. In Engeland leidde het appèl, dat William Carey deed uitgaan, tot de oprichting van de "Baptist Missionary Society" (1792), weldra gevolgd door die van de "London Missionary Society" (1795; in de aanvang interdenominatieel, later Congregationalistisch) en de "Church Missionary Society" (1799; laagkerkelijk-Anglicaans). Zendelingen werden uitgezonden naar Indië, naar Afrika, naar het gebied van de "Stille Zuidzee". Ook in Duitsland vonden nieuwe initiatieven plaats; zo werd in 1800 te Berlijn een zendingsseminarium geopend, dat onder leiding stond van de predikant J. Jänicke. In 1815 werd in Zwitserland de "Evangelische Missionsgesellschaft zu Basel" (de "Basler Mission") opgericht; het vond zijn arbeidsveld in Afrika (te beginnen bij de Goudkust, het tegenwoordige Ghana) en in Azië.

In Nederland kwam in 1797 het "Nederlandsch ZendelingGenootschap" tot stand. In 1810 ontstond in NoordAmerika mee dank zij het initiatief van een door de opwekkingsbeweging aangeraakt groepje studenten de "American Board of Commissioners for Foreign Missions". Nog tal van andere zendingsgenootschappen werden in de loop van de negentiende eeuw opgericht. Hun aanwezigheid getuigt van het dubbele feit, dat enerzijds de zendingsgedachte diep in de kring van het Protestantisme was doorgedrongen, maar dat aan de andere kant over het algemeen de kerken als zodanig zich nog niet duidelijk van haar zendingsroeping bewust waren. Afgezien van de Broedergemeente, in wier midden kerk en zending volledig geïntegreerd waren, was de Kerk van Schotland de eerste Protestantse kerk van de nieuwere tijd die op haar "General Assembly" van 1824 de zending ten volle als haar eigen taak en verantwoordelijkheid erkende. Aanvankelijk werd zij hierin door slechts weinige kerken gevolgd; de negentiende eeuw, die niet ten onrechte de grote zendingseeuw genoemd wordt, is tevens de grote eeuw van de zendingsgenootschappen, waarvan sommige overigens tamelijk nauw met een bepaalde kerk waren gelieerd. Er is door deze genootschappen een veelheid van activiteiten ontplooid; zoals wij nog zullen zien, heeft men met verscheiden middelen gepoogd, steeds dieper in de niet-Christelijke wereld door te dringen.

Het vloeit uit heel de constellatie van die tijd voort, dat de zending meestal het spoor van de Europese expansie volgde; in sommige gevallen (Centraal-Afrika b.v.) heeft zij zelfs de weg van die expansie mee gebaad Tot op zekere hoogte was deze verbinding tussen zending en koloniale expansie onvermijdelijk; niettemin vormde zij tegelijkertijd een voortdurende bedreiging voor de zuiverheid van het zendingswerk, terwijl zij bovendien in een latere periode, toen de niet-Westerse wereld zich tegen de Europese suprematie ging verzetten, een odium heeft gedrukt op de zending, waaraan deze zich slechts moeizaam heeft kunnen onttrekken. Dit odium kwam mee te rusten op de jonge kerken, die uit de arbeid van de

Westerse zending ontstonden; zulks te sterker, omdat in de verhouding tussen "zending" en "jonge kerk" zich dikwijls nog iets van de oude patriarchaal-koloniale relatie weerspiegelde. Dit laatste werd nog in de hand gewerkt door een ander feit, dat eveneens met de structuur van de Westerse zending samenhangt. Deze zending was immers, of zij nu "genootschappelijk" dan wel "kerkelijk" was, over het algemeen langs nationale, denominationele en confessionele lijnen georganiseerd. De volle verscheidenheid van het kerkelijk leven in Europa en Amerika werd overgeplant op de zendingsvelden. Dit heeft deze kerken soms in haar eigen ontplooiing gehinderd: dikwijls was de binding aan de "moederkerk" sterker dan die aan de voor dezelfde problemen staande "zusterkerken" in het eigen land, die uit andere zendingsarbeid waren ontstaan. Het behoeft bovendien geen betoog, dat deze gebrokenheid veelal een ernstig bezwaar betekende voor de werfkracht van de jonge kerken.

Echter mogen de negatieve aspecten van het traditionele zendingspatroon ons het oog niet doen sluiten voor al het goede, dat binnen de kaders van dit patroon in de vorige en ook nog in een deel van onze eigen eeuw tot stand is gebracht. Het Christendom drong door in de grote cultuurlanden van Azië: in China en Japan, in India en in Indonesië. Het gebied van de Pacific werd vrijwel geheel gekerstend. Een groot deel van de oorspronkelijke bevolking van Amerika ging over tot het Christelijk geloof. Voorts ging het Christendom een steeds sterker invloed uitoefenen in Afrika. In heel dit proces heeft de Reformatorische Christenheid een zeer belangrijk aandeel gehad. Alleen het "blok van de Islam" bleek, deelden van enkele randgebieden, impenetrabel.

Inzonderheid nu de eerste wereldoorlog zien wij het patroon zich langzaam maar zeker wijzigen. Deze wijzigen hebben haar registratie gevonden op de grote Wereld zending conferenties. Een duidelijk gemarkeerde distantie tussen kerk en zending maakt plaats voor het besef dat kerk en zending één ondeelbare eenheid vormen. Tevens treedt de zelfstandige plaats en de eigen missionaire taak van de "jonge kerken" steeds duidelijker aan het licht; zij zijn niet slechts "vruchten van het zendingswerk", maar de continuering van deze arbeid; op haar rust de opdracht om, eventueel tezamen met kerken uit andere delen van de wereld, het getuigenis van Jezus Christus uit te dragen in de omgeving waarin zij geplaatst zijn. Waren op de wereldzendingsconferentie te Edinburgh (1910) nog maar enkele leden van de "jonge kerken" aanwezig, te Jeruzalem (1928) was dat reeds geheel anders, en op de conferentie van Tambaram (1938) vormden de Europeanen en Amerikanen zelfs de minderheid. Het zwaartepunt was verlegd op een wijze, waarvan de betekenis reeds tijdens de tweede wereldoorlog aan het licht trad, toen verschillende "jonge kerken", van haar "moederkerk" afgesneden, zelfstandig haar weg moesten en konden vinden.

Tijdens de periode van de dekolonisatie, waarvan het tempo en de intensiteit de prognoses nog hebben overtroffen, kreeg trouwens de waarde van de zelfstandigheid van de "jonge kerken" een nog sterker accent. De groei van de oecumenische gedachte in de kring van de zending die althans organisatorisch haar bekroning vond in de integratie van de Wereldraad van Kerken en de Internationale Zendingsraad op de derde assemblée van de Wereldraad te New Delhi in 1961 -had een tweeledig effect: de band tussen de verschillende kerken op één "zendingssterrein" werd in vele gevallen versterkt, zodat deze kerken in het midden van haar volk steeds meer één "gezicht" gingen vertonen, terwijl tevens de band met één "moederkerk", waardevol soms, maar dikwijls toch ook zeer fragiel, werd vervangen dan wel aangevuld door een netwerk van relaties met kerken over heel de wereld. Het oude patroon werkt wellicht nog het sterkst door in de kring van de z.g. "geloofszendingen" en de uit haar arbeid ontstane kerken, die zich veelal van de hoofdstroom van de oecumenische beweging afzijdig houden. Zij vertegenwoordigen een eigen type, dat mee dank zij de in deze kringen levende offervaardigheid in het geheel van de wereldzending een niet onbelangrijke factor vormt; echter worden zij bedreigd door het gevaar van een tekort, niet zozeer aan organisatorische als wel aan geestelijke wendbaarheid te midden van de stroomversnellingen van deze tijd.

Ook buiten de kring van het Protestantisme treft ons in de negentiende en de twintigste eeuw een veelheid van missionaire activiteiten. Wij zagen reeds, dat toen de negentiende eeuw begon de Rooms-Katholieke zendingsactiviteit zich op een dieptepunt bevond. Het herstel nam echter spoedig na de Napoleontische tijd een aanvang. Religieuze, culturele en politieke factoren werkten hiertoe mede; een nieuw kerkelijk enthousiasme, dat mee door het

romantische levensbesef was gekleurd, bewerkte dat de missionaire kansen, gegeven met de koloniale expansie van de Europese mogendheden, niet onbenut werden gelaten. De keer zette in met het herstel van de Jezuïetenorde in 1814, terwijl drie jaar later de "Congregatio de Propaganda Fide" tot nieuw leven kwam. Bestaande orden ontwaakten uit haar lethargie; nieuwe orden werden opgericht; meer dan te voren werden ook de leken bij de arbeid van de missie betrokken. De missieactiviteit richtte zich op gebieden, waar nog een kerk aanwezig was, zoals India en delen van "Achter-Indië", of waar althans nog rudimenten van het vroegere Christendom gevonden werden (China en Japan), maar ook op Afrika, waar van de oude missiearbeid vrijwel geen sporen meer te vinden waren, en op het zuidelijk deel van de Pacific, waar de Protestantse zending zich reeds gevestigd had; voorts trachtte men in de wereld van de Islam onder meer vanuit het bruggenhoofd van de geünieerde kerken te penetreren. Reeds in de negentiende, maar sterker nog in onze eeuw deed zich een probleem voor, dat tot op zekere hoogte parallel loopt met het vraagstuk van de zelfstandig-wording van de "jonge kerken" op het terrein van de Protestantse zending: dat van de "indigenisatie" van de geestelijkheid. Zolang immers de kerken in de missiegebieden geheel of grotendeels door geestelijken uit het Westen werden geleid, bleven zij ten opzichte van haar omgeving het stempel dragen van een "vreemdheid", die een barrière vormde op de weg van de verbreiding van het Christelijk geloof. Vooral dank zij de aandrang, die van Rome uitging, werd de indigenisatie van de clerus steeds krachtiger bevorderd; zij vind haar voorlopige bekroning in het tweede kwart van onze eeuw, waarin verscheiden inheemse geestelijken de bisschopswijding ontvingen.

Ook van de Russisch-Orthodoxe Kerk vallen enige missionaire activiteiten te vermelden. In het gebied, waarover Rusland de scepter zwaaid, gingen tot aan het einde van de achttiende eeuw kolonisatie, russificatie en kerstening vrijwel geheel tezamen. Buiten dit gebied werd inzonderheid in China enige zending gedreven; diplomatieke overwegingen speelden hierbij wellicht een niet onbelangrijke rol. Toen het doordringen van de tolerantiegedachte de band tussen de uitbreiding van de Russische invloed en de kerstening losser deed worden, ondervond de Russische zendingsactiviteit een terugslag, die echter tevens een zuivering betekende; er kwam nu ruimte voor een minder politiek-bepaalde zendingsopvatting. Van de nieuwe gestalte, die de zending in de negentiende eeuw mee daardoor ontving, is de latere metropoliet van Moskou Innokentij Veniaminov, die bijna een halve eeuw in oostelijk Siberië, op de Aleoeten, in Kamsjatka en in Alaska leiding gegeven heeft aan het missiewerk, één van de meest waardige representanten.

In 1870 stichtte hij te Moskou een orthodox zendingsgenootschap, dat aan de Russische zending gewichtige diensten verleende. Behalve in het "Verre Oosten" van het Russische gebied werd ook zending gedreven in Japan en in China. De Russische revolutie betekende het einde van deze zending.

Bij ons overzicht van de verschillende zendingsgebieden zullen wij nog een aantal "oude kerken" van uiteenlopende signatuur ontmoeten. Van haar missionaire activiteiten valt over het algemeen weinig te zeggen. Veelal waren zij, zoals wij reeds zagen, in de wereld van de Islam, of (de "Thomas-Christenen") in die van het Hindoeïsme dusdanig ingekapseld, dat zij voor opzettelijk zendingswerk eenvoudig geen kans kregen. Het isolement leidde trouwens in de meeste gevallen tot een ernstige verzwakking van de missionaire attitude als zodanig. De Europese kerken hebben meer dan eens gepoogd, van deze kerken een bruggenhoofd te maken voor haar missionaire aanval op de niet-Christelijke wereld. In de meeste gevallen leidde dit er echter toe, dat de zending werd vervangen door proselytisme".

Sommige groepen unieerden zich met Rome; in Perzië gingen tal van Nestorianen tot de Russisch-Orthodoxe Kerk over; voorts ontstonden er naast de "oude kerken" verschillende kerken van Protestantse signatuur. Een positieve factor is, dat mee door dit alles sommige "oude kerken" zelf opnieuw in beweging kwamen en zich daardoor meer bewust werden van haar missionaire opdracht.

Tenslotte kan nog worden opgemerkt, dat vandaag de kerk op vrijwel heel het oude "zendingsgebied" zich gesteld ziet voor de immense uitdaging van een nieuwe tijd. Inzonderheid in Azië en Afrika doen zich krachten gelden, die het beeld van deze delen van

de wereld volkomen wijzigen. Enkele van deze krachten en de daaruit voortvloeiende bewegingen, waarmee de kerk geconfronteerd wordt, willen wij hier noemen.

a. Het nationalisme.

Het nationalisme, dat wil in dit verband zeggen: de mee dank zij Westerse impulsen ontstane drang naar het verwerkelijken van een moderne vorm van nationale zelfstandigheid, heeft zich in landen, die onder een koloniaal bewind stonden, anders ontwikkeld dan in gebieden, die in politieke zin zelfstandig waren (al waren ze economisch en in andere opzichten vaak aan handen en voeten gebonden), maar het is toch overal één van de drijvende krachten van het volksleven. In sommige landen verbond zich het nationalisme met het communisme, in andere daarentegen zien wij een soms vrij sterke spanning ontstaan tussen het inmiddels gevestigde nationalisme en de communistische strevingen.

In de meeste gebieden is het eerste deel van de strijd van het nationalisme, de strijd voor het verwerven van nationale zelfstandigheid, voltooid. Nu begint daar de tweede fase: de opbouw van het volksleven vanuit het nieuw gewonnen ideaal van de vrijheid. De kerken beseffen, dat zij juist in deze fase een belangrijke bijdrage hebben te leveren. De mogelijkheden daartoe verschillen echter van land tot land, terwijl in sommige landen de kerk op dood spoor wordt gereden, wordt zij in andere gebieden zó sterk betrokken bij de opbouw van het nationale leven, dat zij soms moeite heeft om tegenover de nationalistische ideologie haar kritische distantie te bewaren.

b. Het anti-feodalisme. Met anti-feodalisme wordt hier bedoeld: het streven om te komen tot terzijdestelling of omverwerping van die eeuwenoude sociale instellingen, waardoor het sacrale karakter van vorst en adel als garanten van een gevestigde orde, die heel het volksleven bepaalde, werd erkend en toegepast, en waardoor het traditionele verband van de samenleving werd gestabiliseerd en geconserveerd. Nu de sacrale, religieuze achtergrond van het sociale leven bezig is zijn dragende kracht te verliezen, gevoelt men allerwegen de oude sociale instellingen als één van de ernstigste belemmeringen op de weg naar een nieuwe toekomst. In deze revolutionaire situatie met al de ernstige consequenties, eraan verbonden, staat de Christelijke kerk met de opdracht om vanuit het Evangelie een bijdrage te leveren tot het scheppen van nieuwe sociale bindingen en van een nieuwe gestalte van de gezagsverhoudingen.

c. Het communisme. In verschillende landen van Azië en Afrika vond het communisme een gereede voedingsbodem in het verzet tegen corrupte toestanden op sociaal en politiek gebied en in de weerstand tegen wat men beschouwde als het imperialisme en kolonialisme van de Westerse mogendheden. In China heeft het een eigen gestalte gekregen; in andere landen, waar het dikwijls een krachtig georganiseerde minderheid vormt, leunt het meestal nog tegen het Russische communisme aan, al groeit de invloed van China. Er schuilt in het communisme met zijn totalitaire karakter en zijn antireligieuze ideologie een groot gevaar voor de vrijheid van de Christelijke kerk; het maakt die landen, die het onder zijn beslag krijgt, tot een "blok", dat minstens even ontoegankelijk is voor de prediking van de kerk als het "blok van de Islam"; tevens echter vormt het door zijn strijd voor een nieuwe samenlevingsvorm een uitdaging voor het Christendom, dat immers de belofte van geen nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont, in zijn boodschap meedraagt.

d. Het secularisme. Onder secularisme verstaan wij in dit verband: het wegvallen of reeds weggevallen zijn van de religieuze achtergrond van het leven. Overal dreigt de oude religie de vat op het leven te verliezen. Soms wordt zij ronduit betiteld als narcose, als gevaar voor de vooruitgang. Wel trachten de grote religies zich aan te passen aan de eisen van de nieuwe tijd, maar de vraag, of zij daarin blijvend slagen zullen, kan nog niet worden beantwoord. De Islam ondergaat op dit moment één van de grootste innerlijke verschuiving van zijn geschiedenis, waarvan het einde nog niet te voorzien is. !!

In het Hindoeïsme strijden restauratieve en progressieve krachten om de voorrang. Het Boeddhisme tracht door vernieuwing en verjonging zijn greep op de Boeddhistische volken te

behouden. In Afrika ontstaan nieuwe, door de aanraking met het Westen beïnvloede vormen van primitieve religiositeit. Maar te midden van dit alles blijft de zuigkracht van het secularisme mede ten gevolge van de urbanisatie, die de mensen uit de binding van het oude levenspatroon weghaalt en in een nieuwe, door de geest van het Westen en zijn dynamiek beïnvloede samenhang plaatst, ontzaglijk sterk. De kerk zal op het secularisme een eigen antwoord hebben te geven: niet het antwoord van de religies, maar het antwoord van het Woord.

Tot een eigen theologische bezinning op deze veelvormige uitdaging is het echter nog slechts hier en daar gekomen, de kerk staat nog aan het begin. Maar er is in de jonge kerken een duidelijk initiatief aanwezig, een drang tot daden die mee voortvloeit uit een besef van innige verbondenheid met het lot van de wereld, waarin zij staan. In verschillende landen loopt de kerk gevaar, vroeg of laat vervolgd en geboycot te worden, uitgesloten te worden uit de gemeenschap. Zij ziet zich geplaagd voor ondenkbare moeilijkheden, moeilijkheden waarbij de zending slechts van ter zijde zal kunnen helpen. De wezenlijke strijd moet door haar zelf gestreden worden,

Motieven en methoden

Thans willen wij, alvorens de ontwikkeling op de verschillende zendingsgebieden in oenschouw te nemen, nog een ogenblik aandacht schenken aan het motief, dat in de kerk oorzaak is geweest van de opbloei van de zendingsactiviteit en in nauwe samenhang daarmee, aan de methoden die bij het zendingswerk zijn gebezigd. Het motief heeft namelijk in zijn relatie met een bepaalde methode doorgewerkt op de zendingsvelden en is zodoende mede bepalend geweest voor het leven van de jonge kerken. Wij zullen hierbij zien, dat in de loop van de zendingsgeschiedenis verschillende motieven een rol hebben gespeeld, die veelal samenhangen met het centrale motief: het weten, dat het behoort tot het wezen van de kerk, het getuigenis van haar Heer in de wereld uit te dragen, maar die in sommige gevallen toch ook aan de elementaire kracht van het centrale motief afbreuk hebben gedaan.

In de tijd van de Oude Kerk lag het motief nog sterk in de sfeer van het spontane, het vanzelfsprekende: men wist zich door de innerlijke dynamiek van de boodschap gedrongen, het Evangelie in de wereld te verkondigen. Hier hangt het feit mee samen, dat wij in die periode nog niet een bepaalde scherp te omgrenzen methode kunnen ontdekken. Men noemt de eerste eeuwen van de zendingsgeschiedenis wel die van de "spontane verbreiding", en al is met deze benaming het karakter van de zending van de Oude Kerk zeker niet uitputtend benaderd er waren rondreizende predikers; door middel van scholen en geschriften trachtte men in bepaalde gevallen de intelligentsia te bereiken; bisschoppen hebben soms de verkondiging van het Evangelie aan niet-Christenen als een deel van hun ambtelijke opdracht gezien toch geeft zij uitdrukking aan dat, wat een wezenlijk element van de "zending" in die tijd kan worden genoemd.

Zoals wij reeds zagen, luidde de opkomst van het "corpus christianum" ook voor de zending een nieuwe tijd in: verkondiging leidde tot kerstening, en kerstening betekende, dat de volkeren werden opgenomen in de ondanks alle inwendige spanningen toch onmiskenbaar aanwezige eenheid van het "corpus christianum". Het zendingsmotief werd dan ook sterk door de sfeer van het "corpus christianum" bepaald. De factor van de machtsuitbreiding van het Christendom ging een niet onbedenkelijke rol spelen. Politieke en geestelijke aspecten werden soms vermengd op een wijze, die schadelijk was voor de louterheid van de verkondiging. Dit alles werkte gedurende heel de periode van de Middeleeuwen door; in de hoge Middeleeuwen ging men zelfs de droom dromen van één geestelijk-wereldlijk rijk, waarin over de twee "zwaarden", symbolen van de dualiteit van de machtsverhoudingen, uiteindelijk moest worden beschikt door hem, die het geestelijk hoofd van het rijk was. Ook al werd deze visie door andere inzichten doorkruist, gecorrigeerd en dikwijls verzwakt, toch heeft zij in bepaalde vormen nog lange tijd invloed uitgeoefend: in de Rooms-Katholieke missie van de zestiende en zeventiende eeuw, maar, mutatis mutandis, ook in de Protestantse zending zoals die onder de aegide van de handelscompagnieën tot ontwikkeling kwam. Als vanzelf brengt dit motief een bepaalde methode met zich mee: het persoonlijk karakter van de zending, waarbij het

Woord van mond tot mond gaat, verdwijnt achter het institutionele aspect, de enkeling treedt achter de massa terug, en de zachte weg van de overtuiging wordt maar al te dikwijls vervangen door de harde weg van drang en dwang, het zendingsideaal door dat van de kruistocht. Daarnaast zien we echter in de Middeleeuwse zending ook andere motieven en factoren invloed uitoefenen. Hier dient het ascetisch motief te worden genoemd, dat inzonderheid in de zending van de Iro-Schotse Kerk een niet onbelangrijke plaats innam. De zendeling was tevens asceet: hem bewoog in zijn zendingsarbeid mede het eigen ascetisch levensideaal, het verlangen om de gevestigde wereld met haar rijkdommen en haar verleidingen vaarwel te zeggen en zich te wijden aan een leven van zelfopoffering en zelfverloochening in nog ongetemde wildernissen. Ook al dreigde vanuit dit motief soms een te sterke betrokkenheid op het eigen heil, toch heeft het in het geheel van de zending een gewichtige dienst bewezen: het heeft in de soms log-massieve zendingsarbeid van het "corpus christianum" een element van openheid, bewegelijkheid, "peregrinatio" gebracht, dat heilzaam heeft gewerkt en dat grootse resultaten heeft opgeleverd. Het ascetisch motief heeft zich ook na de Middeleeuwen nog doen gelden: bij tal van Rooms-Katholieke missionarissen, die hun leven stelden als een offer in de dienst van de missie, maar ook in de kring van het Protestantisme, inzonderheid in de tijd van de Nadere Reformatie, waarin een man als Heurnius de zending mee zag als een middel om aan "de strikken van deze wereld" te ontkomen.

Toch kan men tot op zekere hoogte zeggen, dat de Reformatie aan de ontwikkeling van het zendingsmotief een eigen bijdrage geleverd heeft. Haar visie op de dualiteit van de "twee rijken" luidde de principiële doorbreking in van de gedachte van het "corpus christianum", terwijl bovendien haar genadeleer het ascetisch motief in een ander kader stelde. Dit betekende, dat voor andere motieven die wel van de aanvang af in de geschiedenis van de zending aanwezig waren, maar die in de Middeleeuwen door de toen dominerende motieven enigszins naar de achtergrond waren gedrongen -thans de baan vrij kwam.

Wij zien dan ook dat, wanneer eenmaal de zendingsgedachte in Reformatorische kring zich ontplooien gaat, een nieuw spectrum van motieven optreedt. Het eschatologisch accent, dat in de gedachtewereld van de Reformatoren verschillende gestalten van het Christelijk leven tegelijkertijd relativeerde en van een nieuwe spanning voorzag, leidde tot een beklemtoning van het eschatologisch motief in de zending, die gesteld werd in het spanningsveld van de verwachting van het komende Rijk. De aandacht, die de relatie van de enkeling tot zijn God in het Reformatorische denken ontving, leidde ertoe, dat aan het motief van de liefde, zich uitend in bekommering om het zieleheil van hen, die buiten de lichtkring van de openbaring leefden, een nieuwe plaats werd ingeruimd.

Men zou in de kring van het Calvinisme een nadrukkelijke accentuering van het gehoorzaamheidsmotief verwachten, maar ten gevolge van enkele merkwaardige theologische complicaties brak de gedachte van de gehoorzaamheid aan het door Christus gegeven zendingsbevel eerst later ten volle door. Wel zien wij van meet af aan in de kring van het Gereformeerd Protestantisme een theocratisch element: heel het leven moet worden gebracht onder de autoriteit van het Woord Gods. Dit alles had uiteraard invloed op de methode van de beginnende Protestantse zending, zij het ook dat in de praktijk het oude kader dikwijls nog bleek te domineren. Enerzijds treft ons een helder inzicht in de betekenis van een levende verkondiging van het Evangelie, van een benadering van de mens vanuit een grondige kennis van zijn religieuze leven, van de noodzakelijkheid van zorgvuldig catechetisch onderricht, terwijl tevens een ernstig pogen aan de dag trad, het leven van enkeling en volk te reformeren vanuit het Woord; aan de andere kant zien wij echter, hoe spoedig dit alles kon vervlakken onder invloed van een kersteningsstreven, dat vaak meer door de machtsfactor dan door geestelijke factoren was bepaald. De kerk en het compagnieskantoor stonden in vele gevallen te dicht bij elkaar, dan dat de zending zich, ook wat haar arbeidsmethode betreft, vrij naar haar eigen aard kon ontplooien.

De piëtistisch-gekleurde zending zag haar voornaamste doel in de persoonlijke bekering van hen, tot wie zij zich richtte. Al het andere en dat kon veel omvatten: Bijbelvertaling, onderwijs, bestudering van het religieuze en culturele leven etc., moest aan dit grote doel

worden dienstbaar gemaakt. Men kan b.v. Ziegenbalg zeker geen gebrek aan interesse verwijten voor de cultuur van hen, onder wie hij werkte maar zijn primaire belangstelling lag toch elders. Bij Zinzendorf, wie het er om ging, door het zendingswerk de zielen van de mensen "te binden in het bundeltje van de levenden", treft ons een zekere reserve ten aanzien van de bekeringsijver van het Piëtisme en het Methodisme; naar zijn mening werd hier nog te veel van het eigen erfgoed opgedrongen en tegelijk een breedheid van visie, die ruimte liet voor verschillend geschakeerde activiteiten. In de Engelse zending gingen over het algemeen de gedachte aan Evangelieverkondiging en die aan culturele opbouw meer onbevangen tezamen dan in de Duitse Piëtistische zending met haar afweer tegen al wat uit de "Aufklärung" voortkwam. Zo laten zich bij Carey naast een soteriologisch bepaald motief (een verloren wereld moet tot God worden gebracht, tot het kruis van Christus als de enige weg tot redding) ook stimulansen op het culturele vlak constateren (de ongemobiliseerde staat van de heidenen vraagt om verbreiding van het Evangelie teneinde hen tot nuttige leden van de samenleving te maken).

Voorts fungeerde bij hem en bij verschillenden van zijn tijdgenoten het besef van de schuld van het Westen tegenover de "heidenvolken mee als zendingsmotief, terwijl achter dit alles het gehoorzaamheidsmotief stond: Carey laat zien, hoezeer ook voor ons het zendingsbevel bindende kracht heeft. De nuanceringen in het motief hebben ook de praktijk van het werk niet onbeïnvloed gelaten. De Piëtistische zending legde vanuit haar achtergrond een zwaar accent op een tot geloof en bekering bewegende prediking; hetzelfde zien wij bij de uit het Methodisme voortgekomen zending met haar vaak emotioneel appèl op de hoorders; daarnaast treft ons, dat inzonderheid in de kring van de Angelsaksische zending een brede greep werd gedaan naar het leven van de cultuur. De arbeid van Carey en de zijnen is voor de verbinding tussen beide aspecten van het zendingswerk symptomatisch.

In de negentiende en in het eerste deel van de twintigste eeuw zien wij vele variaties in het zendingsmotief optreden. De motieven, die vooral tegen het einde van de achttiende eeuw gestalte kregen, behielden vrijwel alle hun kracht. Daarnaast bleven, zoals trouwens helaas in vrijwel alle perioden van de zendingsgeschiedenis het geval is, onzuivere, aan het wezen van het zendingswerk vreemde motieven voor de negentiende eeuw dient in dit verband inzonderheid het politiek-imperialistische motief te worden genoemd mee een rol spelen. In sommige gevallen kreeg een bepaald motief of een bepaalde conjunctie van motieven een eenzijdig accent. Over het algemeen bleef in de kring van de Piëtistische zending het motief sterk bepaald door het soteriologisch moment; inzonderheid in een door het klimaat van nieuwe opwekkingsbewegingen bepaalde sector van de Angelsaksische zending verbond het zich op een eigen wijze met het eschatologisch motief. Vele van de "geloofszendingen" zijn nog steeds door deze verbinding bepaald. Dit komt mede in haar zendingsmethode tot uitdrukking: aan het traditionele patroon van de Piëtistische zendingsarbeid, met zijn sterke nadruk op de oproep tot persoonlijke bekering, werd een element van gespannen haast toegevoegd, dat tot althans organisatorische bewegelijkheid, in sommige gevallen echter ook tot oppervlakkigheid kon leiden. Voorts zien we, dat in het bijzonder in dat deel van de Duitse zending, dat van het Piëtistisch patroon wilde terugbuigen naar een meer kerkelijk en confessioneel gemarkeerde lijn, de gedachte van de "volksbekering" een steeds groter plaats ging innemen. Dit leidde tot een verschuiving in de zendingsmethode: men richtte zich niet meer primair op de bekering van de enkeling, maar wilde veeleer vanuit het bruggenhoofd van de organische levensverbanden het volksleven transformeren.

In de hoofdstromingen van de Angelsaksische zending bleef de verbinding tussen Evangelieverkondiging en culturele beïnvloeding een dominerende factor. Dit had tot gevolg, dat een deel van het zendingswerk met name in cultuurlanden zoals India en China in sterke mate een institutioneel karakter ging dragen: zo trachtte men door groots opgezette onderwijsinstituten in het leven van de volken, waaronder men arbeidde, vanuit het Evangelie invloed uit te oefenen. Legde men in fundamentalistische kring alle nadruk op het verkondigingsaspect van de zending, bij sommige liberale groeperingen was juist het omgekeerde het geval.

In het tweede kwart van onze eeuw heeft men in Amerikaanse kringen, die door de gedachte

van het "social gospel" beïnvloed waren, gepleit voor een radicale wijziging in het zendingsbeleid: de verkondiging van het Evangelie in zijn unieke betekenis diende onder meer door activiteiten op sociaal-cultureel vlak te worden vervangen. De neerslag van deze gedachten zijn te vinden in een in 1932 onder de titel "Rethinking Missions" verschenen rapport van een uit leken samengestelde commissie, dat wel veel stof heeft doen opwaaien, maar dat op de ontwikkeling van de zending geen blijvende invloed heeft uitgeoefend.

Wij vinden van dit alles een duidelijke parallel in de ontwikkeling van de inzichten met betrekking tot de verhouding tot de andere godsdiensten. Nu eens was de zending geneigd de vreemde godsdiensten, waarmee ze te maken kreeg op de zendingsvelden, te verwerpen als louter bijgeloof. Vooral de uit de nieuwere opwekkingsbewegingen voortgekomen zendingen namen in dezen dikwijls een zeer radicaal standpunt in. Dan weer waren er echter onder de zendingsarbeiders, die diep onder de indruk, kwamen van het schone en waardevolle, dat in die godsdiensten gevonden werd. In tamelijk extreme vorm treffer, wij deze houding in "Rethinking Missions" aan. De schommelingen, die de theologie in Europa en Amerika ten aanzien van het vraagstuk van de niet-Christelijke religies heeft doorgemaakt, tekenden zich onmiddellijk af in de praktijk van het zendingswerk: de prediking op het zendingsveld slingerde telkens heen en weer tussen een zonder meer afwijzen van het heidendom, en een poging om dat heidendom te zien als een verschijnsel, waarin ondanks alle dwalingen toch een oprecht zoeken naar God verborgen was.

Echter in de periode waarin de onzekerheid wel zeer sterk gevoeld werd, de tijd rondom de verschijning van "Rethinking Missions", greep mede onder de invloed Van nieuwere theologische inzichten in de bezinning op de zending een belangrijke reactie, een heilzame wending plaats. Het eschatologisch motief ging opnieuw, zij het ook anders dan in fundamentalistische kring, functioneren, de dimensie van de Rijksverwachting werd opnieuw ontdekt. Een duidelijk protest klonk op tegen allerlei stromingen in de zending, die tekort dreigden te doen aan de unieke betekenis van Gods openbaring in Jezus Christus.

Ten nauwste hing hiermee samen een kritische houding zowel tegenover de romantische appreciatie van het "volkseigene" bij een deel van de Duitse zending als tegenover de overwaardering van de cultureel-sociale aspecten van het zendingswerk in bepaalde sectoren van de Angelsaksische zending. De ervaringen van de laatste wereldoorlog en de gebeurtenissen die zich in de daarop volgende jaren in de wereld, inzonderheid ook in de vroegere koloniale gebieden, hebben afgespeeld, hebben aan de kritische zelfbezinning nieuw voedsel gegeven. Deze zelfbezinning ging gepaard met een verdieping van het besef, dat hoezeer de zending ook met de cultuur van haar tijd verbonden is en hoe diep zij zich ook in moet leven in het denken van de wereld waarin zij werkt, de kerk in haar zendingsactiviteit de draagster is van de "vreemde" boodschap van Hem die, zoals te New Delhi (1961) centraal werd gesteld, in zijn komen tot de mensen het Licht van de wereld is.

De spanningen en onzekerheden, die wij in het zendingswerk aantreffen en die wij mee als een gevolg zagen van de aarzelingen in het Westers theologisch denken, zijn veelal niet zonder invloed gebleven op het leven van de jonge kerken. Daarnaast kan worden geconstateerd, dat ook de positieve aspecten van de Westerse theologie hun invloed in de jonge kerken hebben doen gelden. Hoe dit echter ook zij, deze kerken zijn zelfstandig geworden, hetgeen mede betekent dat zij op zoek gaan naar een eigen weg, waarop zij de rijkdom van het Evangelie uitdragen op een wijze, die samenhangt met haar eigen beleven en die aansluiting vindt bij het leven en denken van haar omgeving. Die weg, waarop de oude kerken van het Westen samen niet de jonge kerken treden mogen, zal, indien het centrale zendingsmotief in zijn elementaire kracht door blijft werken, mogelijk leiden tot een nieuwe, vanuit het oude patroon misschien niet altijd even makkelijk herkenbare, maar daarom nog niet minder legitieme gestalte van het zendingswerk.

Japan

Wij zullen thans dus onze blik laten weiden over de verschillende jonge kerken en over de strijd, waarin zij betrokken zijn. Beginnende bij het verre. Oosten valt onze blik in de eerste plaats op Japan. Reeds in de zestiende eeuw werd door de arbeid van de Jezuïeten, die hier in

het voetspoor van Xaverius gekomen waren, in Japan een kerk gevormd, die spoedig tot grote bloei kwam: men schat wel, dat zij tegen het einde van de eeuw niet minder dan 300.000 leden telde. Maar spoedig keerde het tij: in het begin van de zeventiende eeuw zette een zekere vervolging in dat, naar het scheen, het lok van de Japanse kerk omstreeks het midden van de eeuw was beslist. Een deel van de Christenen, vooral in de omgeving van Nagasaki, bleef echter in het geheim aan allerlei elementen van het eenmaal gepredikte geloof vasthouden. Eerst in 1859 kon zich, dank zij het feit, dat de Japanse regering in de voorafgaande jaren zich gedwongen had gezien nieuwe betrekkingen met de Westerse mogendheden aan te knopen, weer een Rooms-Katholiek missionaris in Japan vestigen. Enkele jaren later, in 1865, werd een missionaris in Nagasaki door enkele "crypto-Christenen" benaderd. Het hieruit volgende contact leidde er toe, dat een deel van hen die in het verborgen Christen gebleven waren toetrad tot de Rooms-Katholieke Kerk; een minstens even groot deel bleef zich echter afzijdig houden. Nog eenmaal greep de overheid met forse maatregelen in tegen de kerk, maar in 1873 nam de vervolging een einde, doordat de wetten tegen het Christendom terzijde werden gesteld. De Rooms-Katholieke Kerk is aanvankelijk vrij snel, later in een langzamer tempo gegroeid.

In het jaar 1859 ging Japan ook voor de Protestantse zending open. Kort na elkaar vestigden zich zendelingen van vier Amerikaanse zendingsgenootschappen in Japan. Al was het begin van het werk uiterst moeilijk, toch waren er in het Japanse leven factoren aanwezig, die voor de toekomst van de zending perspectief schenen te bieden. Toen Japan zich eenmaal had opengesteld voor het Westen en de Westerse cultuur, strekten velen uit de meer ontwikkelde laag van de bevolking gretig de handen uit naar de voordelen, die het contact met het Westen zou kunnen brengen. Dit bracht als vanzelf een verlangen mee om ook bekend te worden met de geestelijke krachten die het Westen in zijn geschiedenis bewogen hadden. De zending heeft de hierdoor geboden gelegenheid aangegrepen door scholen te stichten, die brandpunten werden van een zeker niet massale, maar wel intensieve beweging naar het Christendom toe. Inzonderheid de door de in Amerika opgeleide Japanse Evangelist Shimeta Niishima (Joseph Hardy Neesima) in 1875 opgerichte Doshisha school te Kyoto (thans een Christelijke universiteit) dient in dit verband te worden vermeld.

Spoedig echter herstelde zich het Japanse leven van de schok, die het ondergaan had door de aanraking met het Westen. Verschillende activiteiten van Boeddhistische zijde op het terrein van onderwijs en jeugdvorming trachtten de zending de wind uit de zeilen te nemen. Ernstiger was het verschijnsel, dat Japan in de laatste tientallen jaren van de vorige eeuw en in deze eeuw werd aangegrepen door idealen van religieus-nationalistische aard. Het Japanse leven werd gekenmerkt door grootse, schier Messiaanse verwachtingen. Japan werd beschouwd als het land, dat de leiding moest nemen in geheel Oost-Azië en dat aan de ontwikkeling van dat deel van de wereld richting te geven had. Dit overspannen nationale element leefde zich vooral uit in de zogenaamde Shinto-ceremoniën, dat wil zeggen de ceremoniën rondom de heilige graven van de gestorven voorouders.

De Staat maakte onderscheid tussen het officiële staats-Shinto en het religieuze Shinto en verklaarde, dat alle ambtenaren, studenten, militairen enz. verplicht waren de ceremoniën van het staats-Shinto bij te wonen. Die moeilijkheden, die hieruit voor de Japanse Christenen voortvloeiden, hebben met name in de jaren vóór de laatste wereldoorlog het kerkelijk leven in Japan ernstig beïnvloed zulks te meer, omdat binnen de kring van de kerk geen eenstemmigheid bestond ten aanzien van het deelnemen aan de ceremoniën.

Inmiddels greep de Staat ook in andere opzichten in de gang van het kerkelijk leven in. In 1939 werd door de wet het Christendom officieel als één van de godsdiensten van het Japanse volk erkend. Dit bracht met zich mee, dat van de kerken gevraagd werd een lichaam te vormen, dat officieel namens de gehele kerk kon spreken, en waarmee de Staat zou kunnen onderhandelen. Sommige groepen verzetten zich; de meeste kerkformaties daarentegen, hierin gesteund door de in 1923 opgerichte Nationale Christenraad, voldeden aan het verzoek van de regering door een federatieve structuur te ontwerpen, waarin de verschillende kerken werden samengevat. In juni 1941 werd de "Verenigde Kerk van Christus in Japan" (in afkorting bekend als de "Kyodan") officieel gesticht. Na de oorlog hebben verschillende groeperingen zich weer aan deze kerk onttrokken maar zij, die overbleven, hebben van de nood een deugd

gemaakt én de onder politieke pressie gevormde gemeenschap zich doen ontwikkelen tot een belijdende kerk, waarin de verschillende participanten tot méér dan een formeel-organisatorische eenheid zijn samengegroeid.

Ook Japans militaire activiteiten vóór en tijdens de tweede wereldoorlog hebben het leven van de kerk niet onberoerd gelaten. Vele Christenen stonden achter de regering voor wat betreft de politieke idealen, die zij nastreefde. Zij gevoelden zich één met hun volk, en waren geneigd - ook al waren zij niet blind voor de fouten en onrechtvaardigheden, die met het optreden van de Japanse troepen in China en elders in Oost-Azië gepaard gingen de politiek van de regering te steunen. Niettemin hebben vooraanstaande Christenen, onder wie ook de bekende Evangelist Kagawa, het gewaagd om hun stem te verheffen tegen onrecht en geweld.

Van meet af aan droeg de kerk in Japan een urbaan karakter: zij werd vooral in de grote steden gevonden en telde onder haar leden vrij veel aanzienlijken en intellectuelen. Mee ten gevolge van dit feit begaf zij zich reeds vroeg op de weg naar zelfstandigheid. Binnen de kerk van Japan openbaarde zich voorts vrij snel een drang tot eigen zendingsarbeid, die zich niet alleen in Japan zelf, maar later ook daarbuiten in allerlei bewegingen belichaamde. In deze actie was Kagawa één van de leidende figuren. Zowel voor de nood van de fabrieksarbeiders in de grote steden als voor de problematiek van de plattelandsbevolking had hij een open oog. De nadruk, die hij legde op de uit het Christelijk geloof voortvloeiende verantwoordelijkheid tegenover het sociale leven, kwam overigens niet in mindering op het Evangelisatorisch élan van zijn Rijk Gods-beweging.

In de eerste jaren na de tweede wereldoorlog leek het er even op, alsof te midden van de chaos en ontredde van die tijd de doorbraak voor het Evangelie in Japan zou plaatsvinden. Grote Evangelistische samenkomsten trokken tal van bezoekers. Ook in andere opzichten uitte zich de uit nood geboren geestelijke belangstelling. Vele zendelingen werden in die periode door onderscheiden denominaties en genootschappen in Japan ingezet. Weldra bleek echter de ontwikkeling een andere richting in te slaan: Japan groeide uit tot een moderne welvaartsstaat, waarin de secularisatie snel om zich heen grijpt. Toch blijkt er in bepaalde sectoren van de bevolking ook thans nog een sterke religieuze interesse te bestaan: zij uit zich zowel in belangstelling voor opwekkingsamenkomsten, zoals zij nog steeds van kerkelijke zijde belegd worden, als in de bloei van allerlei nieuwere niet-Christelijke vormen van religiositeit. Numeriek vormen de kerken in het geheel van de Japanse bevolking een kleine groep: 15.000 Orthodoxe, 500.000 Protestantse en ruim 300.00 Rooms-Katholieke Christenen. De invloed van de kerken is echter groter dan zich uit de getallen zou doe vermoeden. Het Japanse Protestantisme wordt onder meer gekenmerkt door een opvallende interesse voor de ontwikkeling van de Westerse theologie, door een krachtige drang tot getuigende arbeid en door een kritische betrokkenheid op de politieke vragen, die het volkslevel beroeren.

China

In het jaar 635 drong een Nestoriaanse monnik, ons bekend onder de naam Alopen, door tot in het Chinese rijk. Hij werd aan het keizerlijk hof ontvangen en kreeg gelegenheid, een klooster te stichten. De periode van het eerste contact tussen China en het Christendom duurde slechts kort: in 845 sleepte een primair tegen de Boeddhistische monniken gerichte anti-monastieke reactie ook de waarschijnlijk slechts kleine kerk, die vanuit Nestoriaanse kloosters geleid werd, met zich mee. Onder de Mongoolse dynastie werd opnieuw een deur geopend voor het Christendom.

In de dertiende en veertiende eeuw vinden we weer Nestoriaanse Christenen in China. Er was in de tijd ook een vrij levendig handelscontact met Europ. Venetiaanse kooplieden bemiddelden tussen het hof van de Khan en de Paus, De kerk in Europa was traag in haar reactie op het verzoek van de Khan om mensen te zenden, die onderricht konden geven in wetenschap en godsdienst, maar tegen het einde van de dertiende eeuw betrad toch een Franciscaans missionaris, Johannes 3 Monte Corvino, de Chinese bodem. Het door hem begonnen zendingswerk had goede resultaten. De val van de Mongoolse dynastie in de tweede helft van de veertiende eeuw betekende echter het einde van deze tweede contactperiode: weer sloten zich China's grenzen voor de invloeden van de buitenwereld.

Een nieuwe opening deed zich voor in de zestiende eeuw. Het gelukte Xaverius niet, in China

binnen te dringen eenzaam stierf hij op een klein eiland voor de Chinese kust in 1552 maar ruim dertig jaar later wist de in Xaverius sterfjaar geboren Jezuïet Matten Ricci via het Portugese Macao entree te verkrijgen in China.

Uiteindelijk vestigde hij zich in de hoofdstad, Peking, waar hij, dank zij een methode van ver doorgevoerde aanpassing, het vertrouwen won van de leidende kringen. Weldra ontstond een kerk die, toen tegen haar in het eerste kwart van de zeventiende eeuw een vervolging losbrak, zich heimelijk zag beschermd door tal van met haar sympathiserende mandarijnen. Nadien ging het een tijdlang met de kerk in China bergopwaarts. De methode van de Jezuïeten riep echter in Europa tegenstand op, die leidde tot de z.g.n. "ritenstrijd", waarin door Paus Clemens XI in het begin van de achttiende eeuw ten ongunste van de Jezuïeten werd beslist - en aangezien juist haar vergaande adaptatie aan de Chinese gebruiken de missie acceptabel had gemaakt bij de heersers van het rijk, bezegelde de officiële houding van de kerk het lot van de Chinese zending; in 1724 moesten de Rooms-Katholieke missionarissen allen het land verlaten. Ondanks druk en tegenstand bleef de kerk voortbestaan. Toen de missie na geruime tijd haar arbeid weer kon hervatten, vond zij in de bestaande kerk een machtig aanknopingspunt. De voorsprong, die zij hierdoor had op de Protestantse zending in China, is door het Protestantisme nooit ingehaald: volgens de laatste gegevens telde China drie en een kwart miljoen Rooms-Katholieken tegenover ongeveer 700.000 Protestantse Christenen. Uiteraard zijn thans geen juiste statistische gegevens beschikbaar.

De eerste Protestantse zendeling in China was Robert Morrison, die in 1807 te Kanton arriveerde; er was officieel voor hem in China geen plaats, maar als tolk wist hij zich te handhaven; direct zendingswerk heeft hij vrijwel niet kunnen doen; hij heeft echter tijdens zijn langdurige verblijf in China kans gezien, de gehele Bijbel in het Chinees te vertalen. Toen omstreeks het midden van de eeuw China voor de invloed van het Westen werd opengebroken, maakte naast Rome ook de Protestantse zending hiervan gebruik door zich in bepaalde steden te vestigen. In het voetspoor van de Presbyteriaanse zendeling William Burns waagden sommigen zich ook in het binnenland.

Een merkwaardig gevolg van de aanraking tussen het Christendom en het Chinese leven was de Tai Pingopstand. Zijn leider, Hung Hsin-chuan, had in de jaren tussen 1836 en 1846 door middel van lectuur, en zendingsonderricht de invloed van het Christendom in zijn Protestantse vorm ondergaan. Hung riep een religieus-politieke volksbeweging in het leven, die door theocratische idealen werd bezielde: het politieke leven wilde hij volledig op de door hem als een wetscodex gehanteerde Bijbel funderen. De opstand faalde, zowel door innerlijke verzwakking als door het feit dat de Europese mogendheden de kant van de regering kozen; in 1864 beroofde Hung zich van het leven. Men kan slechts gissen, hoe het Chinese leven zich zou hebben ontwikkeld indien Hung zijn idealen had kunnen verwerkelijken.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontplooidde zich in China een krachtige Protestantse zendingsactiviteit. Zij vond plaats in een land, dat in een snel tempo voor de invloed van het Westen open kwam te liggen, maar dat tevens moeilijker dan een land als Japan, dat met zijn uitgesproken nationalistische instelling van de aanvang af gepoogd heeft de krachten van de Westerse cultuur aan eigen doeleinden dienstbaar te maken, in staat was de schok van de ontmoeting met het Westen op te vangen. De onrust en de verwarring, die hiervan het gevolg waren, maakten in zekere zin de verspreiding van het Christelijk geloof gemakkelijker. Twee zeer verschillende wegen werden bij de zendingsarbeid bewandeld. De "China Inland Mission", in 1865 door Hudson Taylor opgericht, werd gekenmerkt door een zeer directe en bewegelijke zendingsmethode. Haar zendelingen, behorend tot verschillende kerken, maar één in hun eenvoudige, Bijbelse vroomheid, trokken al Evangeliserend door China heen: binnen betrekkelijk korte tijd werd in heel dat wijde gebied de kerk geplant. Andere zendingsgenootschappen daarentegen legden sterke nadruk op de meer indirecte methode van zending door middel van verschillende vormen van onderwijs. Inzonderheid van Amerikaanse zijde werd aan de zaak van liet hoger onderwijs aandacht geschonken: tegen het einde van de eeuw werden verschillende Christelijke universiteiten opgericht, waaruit een schare van mannen is voortgekomen, die niet alleen op het kerkelijke, maar ook op het politieke leven hun in, vloed hebben doen gelden.

Tot het begin van deze eeuw was de kerk in China in ere, omdat zij één van de middelen was waardoor de zegeningen van de Westerse cultuur het land binnendrongen. Het getal Christenen nam niet snel toe, maar toch gestadig. In het jaar 1900 echter maakte de zogenaamde Bokser-opstand, een anti-Westerse beweging, aan deze groei een tijdelijk einde. Verschillende zendelingen en Chinese Christenen werden in deze beroering gedood, het scheen een ogenblik, alsof het Christendom zijn kans in China voorgoed verloren had. Maar onmiddellijk na de opstand begon de aanwas zelfs in versnelde mate voort te gaan. De overgang naar het Christendom betekende voor velen: de overgang tot een nieuwe wijze van leven, die op China een regenererende invloed zou kunnen hebben. In bepaalde sectoren van de Chinese Christenheid kreeg het ethische gezichtspunt een beduidend zwaarder accent dan de kerkelijke en leerstellige aspecten.

De revolutie van 1911, waarbij het oude regime voorgoed omvergeworpen werd, had in eerste instantie voor het Christendom zeker geen nadelige gevolgen. De eerste president, Sun Yat-sen, was zelf een Christen. Er werden parallellen getrokken tussen de idealen van de revolutie en van het Christendom. Omstreeks het jaar 1920, kort na de eerste wereldoorlog, openbaarde zich opnieuw een anti-Westerse beweging, waarin zich de diepe teleurstelling demonstreerde van tal van Chinezen over het feit dat de Westerse mogendheden niet hielpen om de jammerlijke toestand van het land te verlichten. Van deze anti-Westerse beweging, die vanuit Rusland nog werd versterkt, was de zending, en door haar ook de Chinese kerk weer de dupe. Deze kerk werd immers onwillekeurig beschouwd als een voortzetting van de Westerse penetratie; de schommelingen van de thermometer ten aanzien van de waardering van de Westerse cultuur tekenden zich onmiddellijk af in de verhouding tot de kerk. Daarentegen bracht de anti-communistische reactie en de overgang van Tsjang Kai-shek tot het Christendom tijdelijk voordeel voor het uiterlijk bestand van de kerk. Een nieuwe moeilijkheid ontstond voor haar tijdens de periode van de hoe langer hoe sterker doorzettende Japanse infiltratie. Om verschillende redenen stonden de Japanse bezetters wantrouwend tegenover de Chinese Christenen. Wel werden zij als regel niet vervolgd, maar de druk op het Christelijk leven werd toch steeds zwaarder. Tal van Chinese Christenen zijn in deze zware jaren gevlucht naar het vrije Chinese gebied, waar zij zich onbedreigd wisten.

Te midden van alle spanningen op politiek gebied bleef in de periode tussen de beide wereldoorlogen de groei van het Chinese Protestantisme voortgang vinden. Verschillende kerken trachtten tot een nauwere eenheid te komen; uit de contacten tussen een aantal kerken en zendingsgenootschappen ontstond de "Kerk van Christus in China", die haar eerste algemene vergadering hield in 1927; na enkele jaren omvatte zij ongeveer een derde deel Iran de Protestantse Christenheid. Daarentegen leidde een conflict tussen "liberalen" en "conservatieven" tot een splitsing in de in 1914 opgerichte "National Christian Conference", de voorloper van de Nationale Christenraad: in 1920 werd uit vrees voor liberale invloed in de te vormen raad de "Bible Union of China" opgericht. Vermelding verdienen nog allerlei Evangelisatorische activiteiten uit die periode: opwekkingsbewegingen naar Amerikaans model, maar ook pogingen zoals die van de Noorse zending K. L. Reichelt om door aanpassing aan Boeddhistische vormen diep in de religieuze geest van het Chinese volk door te dringen.

De overwinning van Mao Tse-toengs communisten op het regime van Tsjang Kai-shek, die definitief werd met het uitroepen van de Democratische Volksrepubliek op 1 oktober 1949, deed ook voor de kerk het beeld volkomen veranderen. De kerken werden onmiddellijk onder zware druk gezet. Alle contacten met het "imperialistische" buitenland moesten worden afgezworen. Onderwijsinstellingen en dergelijke werden aan de kerk ontnomen. Vooral de Rooms-Katholieke Kerk ondervond van meet af aan felle tegenstand, maar ook de Protestantse Christenen kregen het zwaar te verduren, inzonderheid zij, die van de aanvang af zich kritisch hadden gesteld tegenover de nieuwe ideologie, al moet hieraan worden toegevoegd dat ook van hen, die aanvankelijk min of meer welwillend stonden tegenover het communisme, verschillenden na verloop van tijd eveneens de druk van de Staatsmacht moesten ervaren. Toch zijn er, die menen de nieuwe situatie positief te moeten aanvaarden als een kans, aan de Chinese Christenheid gegeven, zich vrij van het Westen te ontplooiën, in solidariteit met de strijd van het eigen volk voor een nieuwe toekomst. Zij zijn het, die de

"Drie-Zelf-Beweging" (naar aanleiding van de in de vorige eeuw door de Engelse zendingsleider Henry Venn met betrekking tot de zelfstandigwording van de jonge kerken aangeheven leus: "zelfonderhoud, zelfregering en zelfuitbreiding") dragen en propageren. Deze beweging dreigt echter op haar beurt het instrument te worden van een ideologie, die niet alleen vreemd staat tegenover de traditie van het eigen volk, maar die er bovenal op uit is de Christelijke traditie uit te roeien door de kerk van haar wortels af te snijden.

KOREA

In dit gedurende lange tijd van de buitenwereld afgesloten land deed het Rooms-Katholicisme op een merkwaardige wijze zijn intrede. In een kring van Koreaanse geleerden ontwaakte dank zij de lectuur van Chinese Christelijke geschriften de belangstelling voor het Christelijk geloof; één uit de groep liet zich in Peking dopen en kwam in 1784 in zijn land terug, waar hij het nieuwgewonnen geloof in zijn omgeving uitdroeg; er kwam een kerk tot stand, die ondanks druk en vervolging van de kant van de (Chinese) overheid en met slechts incidentele hulp van aanvankelijk Chinese, later ook Westerse priesters, zich wist te handhaven. Thans telt zij ruim 400.000 leden.

In 1884 deed de zending van de Amerikaanse Presbyterianen, een jaar later die van de Amerikaanse Methodisten in Korea haar intrede. Het werk kwam op nieuwe banen dank zij een bezoek van de in China werkzame zendeling J. L. Nevius aan Korea in 1890. Hij bepleitte een methode, waarbij de gewone Christenen door Bijbelonderricht en instructie zouden worden voorbereid voor de taak, het Evangelie in eigen kring en omgeving te verkondigen. Het toepassen van deze methode leidde tot belangrijke resultaten: de kerken groeiden snel en de Koreaanse Christenen werden geoefend in het dragen van eigen verantwoordelijkheid. Toen, na slechts een korte periode van onafhankelijkheid, Korea in 1910 door Japan werd geannexeerd brak voor de kerken, die er van verdacht werden broeihaarden van het Koreaanse streven naar zelfstandigheid te zijn, een moeilijke tijd aan, die doór de invoering van de ceremoniën van het staats-Shinto nog werd verzwaard. Evenals in Japan bracht ook hier de houding tegenover het Shinto verdeeldheid tussen de Christenen onderling. Na de bevrijding leidde deze kwestie tot een splitsing in de Presbyteriaanse Kerk in Zuid-Korea. Gedurende de oorlog tussen Noorden Zuid-Korea hebben land en kerk opnieuw zwaar geleden. Het vluchtelingen- en het wezen-probleem zijn hiervan een symptoom.

Voorts doen zich in de kring van het Koreaanse Presbyterianisme telkens spanningen voor tussen meer fundamentalistische en meer op de Wereldraad van Kerken georiënteerde stromingen, spanningen, die door politieke tegenstellingen nog worden geïntensiveerd. Het aantal Protestanten in dit geteisterde land is ongeveer één miljoen.

Taiwan (Formosa)

Van 1624 tot 1661 werd op dit eiland door veelszins bekwame predikanten vanuit de Nederlandse vestiging in woord en geschrift het Evangelie verkondigd; er ontstond een kerk van ongeveer 7.000 zielen, die echter na de verovering van het eiland door de Chinees Koxinga werd uitgeroeid. Sinds de tweede helft van de vorige eeuw wordt door Engelse en Canadese Presbyterianen op het eiland zending gedreven. Merkwaardig is de beweging naar het Christendom onder de bergbevolking, die een aanvang nam kort vóór de tweede wereldoorlog en die zich tijdens de oorlog zonder steun van buiten voortzette. Het beeld van het kerkelijk leven op Taiwan onderging een grote verandering, toen in en na 1949 tal van Chinese Christenen zich onder de hoede van Tsjang Kai-sheks regering op het eiland vestigden. De "oude Presbyteriaanse Kerk" verkeert in een periode van snelle groei. Er is weinig contact met de over het algemeen fundamentalistische, over een groot aantal denominaties verdeelde Christenen van het Chinese vasteland, wier getal men op 100.000 schat; het totale aantal Protestantse Christenen wordt geschat op 250.000. Daarnaast is er op het eiland een vrij krachtige Rooms-Katholieke Kerk, groeiend naar een zielental van 200.000.

Zuid-Oost-Azië

De Filipijnen, die, zoals wij zagen, vanuit Amerika werden bereikt, vielen binnen het

machtsgebied van Spanje. In 1565 vestigden zich de eerste missionarissen in dit gebied, dat gedurende de tijd waarin het onder Spaans gezag stond (tot 1898, het jaar van de machts-overname door de Verenigde Staten) vrijwel geheel gekerstend werd; alleen in het binnenland en in het Zuiden bleven nog enkele groepen buiten de kerk. Onder haar werd in deze eeuw zowel gewerkt door Rooms-Katholieke missionarissen als door de zending van de Episcopale Kerk uit de Verenigde Staten onder leiding van bisschop Charles Henry Brent, die bekend is als de geestelijke vader van de "Faith and Order" beweging. In 1902 deed zich in de Rooms-Katholieke Kerk een schisma voor: de priester Gregorio Aglipay werd in dat jaar de stichter van de "Filippijnse Onafhankelijke Kerk" die zich met de tot de Anglicaanse gemeenschap behorende kerken nauw verwant voelt.

Het vroegere Indo-China, één van de Boeddhistische gebieden van Azië, is na de oorlog in verschillende delen uiteengevallen. In Vietnam werd reeds in de zeventiende eeuw gewerkt door de begaafde Rooms-Katholieke missionaris Alexander de Rhodes, die voor zijn arbeid gebruik maakte van zorgvuldig opgeleide catechisten. Ondanks allerlei tegenstand en vervolging is de door hem gestichte kerk in stand gebleven. Tot volle bloei kwam het missiewerk echter eerst onder Frans regime in de tweede helft van de negentiende eeuw. Noord-Vietnam is thans voor zending en missie geheel gesloten. In Zuid-Vietnam werkt, naast de missie, sinds 1911 als Protestantse zending de "Christian and Missionary Alliance". Het is het enige gebied in het vroegere Indo-China, waar een Protestantse kerk van enige omvang kon ontstaan. De "Christian and Missionary Alliance" werkt ook in Cambodja en in Laos maar deze landen zijn, gelijk ook de Rooms-Katholieke missie ervaart, veel moeilijker toegankelijk voor de boodschap van het Christendom.

In Thailand (Siam) werd reeds in 1685, dank zij een verdrag met Frankrijk, vrijheid van godsdienst toegestaan maar weldra werd de missie meegesleept in de maalstroom van het politieke gebeuren: zij kreeg pas volledig ruimte, toen Siam in 1856 een nieuw verdrag met Frankrijk sloot. Het werk bleef echter moeilijk: het Boeddhisme is zeer nauw met heel het nationale leven verweven. De meeste bekeerlingen werden dan ook niet onder de eigenlijke bevolking, maar onder de in Thailand woonachtige Chinezen gemaakt.

In 1828 kwam als eerste Protestantse zendeling Karl F. A. Gützlaff in Thailand, maar hij ging al spoedig door naar China, zijn eigenlijke arbeidsterrein. Uit de arbeid van de Amerikaanse Presbyterianen werd in 1934 de "Kerk van Christus in Thailand" gesticht. Thans arbeiden verschillende Protestantse kerken en zendingsorganisaties in Thailand, zij het ook helaas niet alle in samenwerking met de bestaande Protestantse kerk.

Birma is het volgende Boeddhistische gebied dat onze aandacht vraagt. Ook hier kwam de Rooms-Katholieke missie, begonnen in de zestiende eeuw, eerst tot ontplooiing in de tweede helft van de negentiende eeuw, al miste zij in het toen onder Engels bewind staande gebied de steun van een Rooms-Katholieke mogendheid. De pionier van de Protestantse zending in dit land was de Amerikaan Adoniram Judson, die, uitgegaan als Congregationalistisch zendeling naar India, mee onder invloed van Carey en de zijnen de Baptistische overtuiging koos en vervolgens zich in 1813 naar Birma liet zenden. Vele jaren heeft hij onder het brengen van zware persoonlijke offers aan de Birmezen het Evangelie verkondigd, zonder dat onder dit Boeddhistische volk veel bekeerlingen gemaakt werden: de grote doorbraak van het Evangelie in Birma vond plaats onder de Karens, een bergvolk met een vorm van primitieve religie. Er zijn thans in Birma bijna een half miljoen Protestantse Christenen, van wie het grootste deel tot de Baptistische Kerk, een kleiner deel tot de Anglicaanse Kerk behoort. Tot op de huidige dag is de arbeid onder de Boeddhistische Birmezen in tal van opzichten uiterst bezwaarlijk. De zending heeft daar, in het brandpunt van de Boeddhistische wereldactiviteit (van 1954-1956 kwam in Rangoon het zesde Boeddhistische Wereldcongres bijeen), nog ternauwernood voet aan de grond gekregen. Doordat het nationalisme zich aan het Boeddhisme als aan de nationale religie vastklampt, neemt de weerstand zelfs nog toe. In het zelfstandig geworden Birma geniet de zending een beperkte vrijheid.

Het nieuw-gevormde Maleisië omvat Malakka, Singapore, Serawak en het vroegere Brits-Borneo. Het langgerekte schiereiland Malakka is een uiterst moeilijk zendingssterrein

gebleken. Het wordt behalve door Maleiers ook bewoond door Chinezen en Tamils. De openheid voor het Evangelie onder de Chinezen bleek hier en daar verrassend groot te zijn; ook onder de Indiërs werd ingang gevonden voor de prediking; de deur tot de Mohammedaanse Maleiers bleef echter nog gesloten. Er zijn in Malakka, waar reeds door Xaverius gepredikt werd, ruim 150.000 Rooms-Katholieke Christenen. Het aantal Protestanten is kleiner; de grootste groepen zijn de Presbyteriaanse, de Methodistische en de Anglicaanse Kerk. Ook op Maleisisch Borneo treffen wij Protestantse kerken aan, waarvan de oudste de Anglicaanse Kerk is.

Indonesië

Reeds vóór het midden van de zestiende eeuw predikte Xaverius in de Molukken, toen door de Europeanen als het hart van het grote eilandengebied beschouwd. Omstreeks dezelfde tijd werd het Evangelie in Zuid-Celebes, een aantal jaren later in Noord-Celebes gepredikt. Vanuit Malakka plantten Dominicanen de kerk op de Kleine Soenda-eilanden. In verschillende delen van Indonesië deed het Christendom gelijktijdig met of kort na de Islam zijn intrede. De komst van de Nederlanders betekende voorlopig het einde van de Rooms-Katholieke missie. In sommige gevallen bleef de kerk voortbestaan (zo op Flores en Timor), in andere daarentegen wisselden met de machtsovername door de Nederlanders de bestaande Christengemeenschappen niet alleen van vlag, maar ook van godsdienst (Ambon en omliggende eilanden). Van missionaire activiteiten kon pas weer sprake zijn in de negentiende eeuw. Ook toen had trouwens de Rooms-Katholieke Kerk nog met moeilijkheden te kampen. In de twintigste eeuw vond echter een duidelijke opbloei plaats. Niet alleen op Java, maar ook op andere eilanden (Sumatra, Celebes, Borneo, Flores, Timor, West-Irian) neemt de Rooms-Katholieke Kerk een krachtige positie in.

De Protestantse zending nam een aanvang in de zeventiende eeuw. Haar basis vond zij in de Molukken, waar een kerk ontstond die tot in de uiterlijke vormen zich sterk op de Nederlandse Gereformeerde traditie oriënteerde. Ook elders, op de Kleine Soenda-eilanden en in het noordelijke deel van Celebes, werd enige zendingsarbeid bedreven. De opkomst van de nieuwe zending betekende ook een nieuwe ontsluiting van Indonesië voor de boodschap van het Evangelie. Vrijwel heel de missionaire aandacht van de Nederlandse Protestanten concentreerde zich op dit gebied. Alvorens wij aan de afzonderlijke eilanden of eilandengroepen aandacht zullen schenken verdient nog vermelding, dat in 1815 de "Protestantse Kerk" tot stand kwam, die zowel de "zendingsgemeenten" als de Nederlandse gemeenten omvatte. Tot 1935 bleef zij nauw met de Staat verbonden. Thans omvat zij een aantal zelfstandige kerken, die in de "Protestantse Kerk in Indonesië" een overkoepelend orgaan bezitten.

Op Ambon werd, na de periode van de Engelse bezetting, in 1815 het werk hervat door Joseph Kam, die was uitgezonden door het "Nederlandsch Zendeling Genootschap". Zijn brede arbeid, vanuit Ambon verricht, heeft hem de bijnaam "apostel van de Molukken" bezorgd. Het werk in de Molukken werd in 1854 door de Protestantse Kerk overgenomen. In 1935 werd de Molukse Kerk als een zelfstandig onderdeel van de Protestantse Kerk geïnstitueerd. Mee ten gevolge van de sterke verbondenheid van de Ambonse Christenheid met het Nederlandse patroon hebben de gebeurtenissen tijdens en na de tweede wereldoorlog juist deze kerk zeer diep geschokt.

Ook op Timor heeft eerst het "Nederlandsch Zendeling Genootschap", daarna de Protestantse Kerk gearbeid. Hier werd de kerk in 1947 zelfstandig.

Op Celebes werd het werk in de Minahassa in de eerste helft van de negentiende eeuw door het "Nederlandsch Zendeling-Genootschap" weer ter hand genomen. Na 1875 werd het overgedragen aan de Protestantse kerk. De Minahassische Kerk werd in 1935 zelfstandig.

De Minahassa is vrijwel in haar geheel Protestants. Op Midden-Celebes werd sinds 1892 gewerkt door het "Nederlandsch Zendeling-Genootschap". Het werk onder de Toradjá's, waaraan de namen van A. C. Kruyt en N. Adriani onlosmakelijk verbonden zijn, heeft een grote vlucht genomen, zodat daar thans een krachtige kerk is ontstaan. Zuid-Celebes was het terrein van verschillende zendingsorganisaties (o.a. van de zending van de Christelijke Gereformeerde Kerken en van de "Gereformeerde Zendingsbond"). Het kerkelijk leven in dit gebied ondervond veel overlast van de ongeregelde toestanden die hier na de

soevereiniteitsoverdracht plaatsgrepen ten gevolge van het verzet van dissidente groeperingen. In Makassar werd na de oorlog een Theologische School gevestigd voor de kerken van Oost-Indonesië.

Het valt op, dat op Java in de tijd van de Compagnie althans buiten Batavia geen zendingswerk is verricht. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw kon zowel in Oost als in Midden-Java het zendingswerk aanknopen bij door particulieren in kleine kringen verrichte arbeid. Oost-Java werd zendingsterrein van het "Nederlandsch Zendeling-Genootschap"; aanvankelijk lag hier het zwaartepunt vooral op het werk ten plattelande. De Gereformeerde zending, die op Midden-Java ten Zuiden werkte, legde van meet af aan meer nadruk op het werk in de steden. In het noordelijk deel van Midden Java werkte de Salatiga-zending (een Duitse organisatie) en de Doopsgezinde zending, in West-Java de "Nederlandsche Zendings-Vereeniging".

Het jaar 1931 was voor het kerkelijk lever op Java van bijzondere betekenis. In dat jaar kwam voor het eerst de Synode van de Oost-Javaanse kerk ("Madjelis Agoeng") bijeen en werd, na een tijdperk van zorgvuldige voorbereiding, waarin vooral dr. H. Kraemer een belangrijke rol vervuld heeft, de zelfstandigheid van deze kerk duidelijk uitgesproken. In datzelfde jaar kwamen de kerken van Midden-Java ten Zuiden eveneens voor het eerst in Synodeverband samen. De kleinere kerk van West-Java, de kerk op het terrein van de Salatiga-zending en de Chinese kerken in de verschillende gebieden van Java volgden binnen enkele jaren. Toen in de periode van de Japanse bezetting de steun van de zending wegviel kwam wel zeer duidelijk aan het licht hoe belangrijk het was, dat reeds vóór de oorlog de kerken op Java zich zelfstandig hadden kunnen ontplooien. Na de oorlog hebben de kerken op Java steeds meer contact met elkaar gezocht, hetgeen tot samenwerking en in enkele gevallen (de Javaanse kerken van Midden-Java; de drie Chinese kerken) tot volledige vereniging leidde. De betrekkingen met de Nederlandse zending werden na de oorlog hersteld en zijn zelfs in de periode, toen de officiële relatie tussen Indonesië en Nederland verbroken was, nooit geheel te loor gegaan. Dit neemt niet weg, dat de Christenen op Java zich over het algemeen duidelijk gesteld hebben achter de nationale beweging en zich bereid hebben getoond, mee te werken aan de politieke en sociale opbouw van het volksleven. De Javaanse Christenheid staat midden in de stroom van het nationale leven.

In de tweede helft van de vorige en het begin van deze eeuw werd de bevolking van het Batakland op Sumatra inzonderheid dank zij de volhardende arbeid van de door de "Rheinische Mission" uitgezonden Duitse zendeling Ludwig Ingwer Nommensen tot het Christendom gebracht. Er ontstond een krachtige kerk, die in de vooroorlogse zendingsliteratuur o.a. naast de Karen-kerk van Birma genoemd werd als een sprekend voorbeeld van een werkelijk economisch zelfstandige en actieve jonge kerk. Het zelfstandigheidsgevoel leidde vóór de oorlog soms tot conflicten met de Duitse zendingsleiding; niettegenstaande dat werden na de oorlog de contacten met de "Rheinische Mission" weer hersteld. In 1951 nam de Batakkerk een Belijdenis aan, waarin de eigen situatie van deze uit het heidendom voortgekomen kerk en haar belijdende taak in de haar omringende wereld werden gehonoreerd. De Batakse kerk vormt vandaag een belangrijke component in het geheel van de Indonesische Christenheid. Bij en op Sumatra vinden wij verder onder meer nog de kerk van Nias, waar omstreeks 1920 een merkwaardige opwekkingsbeweging plaats vond, en die van de Karo-hoogvlakte. Onder de Javaanse transmigranten wordt vanuit de Midden-Javaanse kerk gearbeid. In de sinds lang Islamietische delen van Sumatra heeft de kerk echter nog vrijwel geen entree gevonden.

De zending op Borneo heeft van de aanvang af met grote moeilijkheden te kampen gehad. Slechts uiterst langzaam gelukte het de zendelingen van de "Rheinische Mission", onder de Dajaks enige belangstelling voor het Evangelie te winnen. Toen eindelijk, na 23 jaar moeizaam werken, een begin gemaakt was en een kerk begon te groeien, brak in 1859 een door de langs de kust wonende Mohammedaanse Maleiers veroorzaakte opstand uit, die al het tot nu toe verrichte werk dreigde te vernietigen. De Nederlandse overheid was aanvankelijk weinig bereid, in dit onrustige gebied de zending weer toe te laten, maar na verloop van tijd kon toch een nieuw begin worden gemaakt. Eerst bleef de vrucht zeer spaarzaam. Sinds 1905

begon er echter onder de Dajaks van Zuid-Oost Borneo opmerkelijk grotere openheid te komen: er groeide nu een kerk, die in 1935 voor het eerst in Synodeverband bijeenkwam. Het zendingswerk was inmiddels door de "Basier Mission" overgenomen. Er wordt thans ook gewerkt onder de Dajaks in Oost-Borneo (o.a. door de "Christian and Missionary Alliance") en onder de Chinezen.

Ook elders in Indonesië vindt men Protestantse kerken; op de Sangien Talaud-eilanden, op het eiland Soemba, etc. Twee gebieden verdienen nog bijzondere vermelding: Bali en West-Irian (Westelijk Nieuw-Guinea). Op het Hindoeëse eiland Bali werd van 1929 tot 1933 op niet altijd even tactvolle wijze gewerkt door de "Christian and Missionary Alliance". De hierdoor ontstane moeilijkheden leidden er toe, dat uiteindelijk aan de zendelingen van de "Alliance" de toegang tot Bali werd ontzegd. Inmiddels had dr. Kraemer gevraagd, als zendeling op Bali te worden toegelaten. Na een zware strijd werd het verzoek afgewezen: de overheid wilde de harmonie van de Balische samenleving niet doen verstoren, Bali werd daarop als zendings-terrein geadopteerd door de Oost-Javaanse kerk. Er is thans een zelfstandige, kleine maar actieve Balische kerk.

De arbeid in **Nieuw-Guinea** nam omstreeks het midden van de vorige eeuw een aanvang. Op een eiland voor de kust vestigden zich in 1855 twee "zendeling-werklieden die daar onder grote ontberingen arbeidden. Enkele jaren later koos de "Utrechtsche Zendings-Vereeniging" Nieuw-Guinea tot zendingsterrein. Het zou echter nog een kwart eeuw duren, eer er op enigszins grote schaal overgangen plaatsvonden. Na 1907 groeide de kerk in een snel tempo. Het Noorden is thans overwegend Protestants; op het Zuiden heeft de Rooms-Katholieke missie haar stempel gezet. Na de tweede wereldoorlog zijn enkele "geloofszendingen" begonnen met arbeid diep in het binnenland, rondom de Wisselmeren.

In 1956 verenigden zich de Protestantse Christenen, met inbegrip van de Nederlandse gemeenten, tot de "Evangelische Christelijke Kerk van Nieuw-Guinea"; slechts de "geloofszendingen" hielden zich afzijdig. Na de overdracht van West-Irian aan Indonesië in 1962 brak voor deze kerk een nieuwe fase aan. Zij verloor wel niet alle steun uit Nederland, maar moest zich toch in hoofdzaak op de kerken in Indonesië gaan oriënteren.

De Indonesische kerken vinden, met uitzondering van enkele kleine non-coöperatieve groepen, sinds 1950 haar ontmoetingspunt in de Raad van Kerken van Indonesië, die tevens als centraal orgaan voor de zending fungeert. De Theologische Hogeschool te Jakarta en de Christelijke lectractie in Indonesië gaan van deze Raad uit. Het aantal Protestantse Christenen in Indonesië wordt wel geschat op vijf miljoen. Het Christendom is één van de drie erkende godsdiensten in Indonesië. Het neemt in deze grote staat een plaats van betekenis in, die ten aanzien van de ideologische ontwikkeling van Indonesië een uitermate belangrijke verantwoordelijkheid met zich mee brengt.

India

Het vroegere "Voor-Indië" was zowel in etnologisch als in religieus opzicht een complex geheel. Het zijn inzonderheid de uit de religieuze verschillen voortvloeiende spanningen, die tot in onze tijd toe diepe voren door dit grote land getrokken hebben. Het Hindoeïsme, thans de voornaamste godsdienst van India, ontwikkelde zich uit de oude Vedische religie. Uit het Brahmanisme maakte zich het Boeddhisme los als een afzonderlijke religie, die echter uiteindelijk slechts buiten het gebied van haar oorsprong een blijvende plaats ontvangen zou. In de tiende eeuw drong de Islam in "Voor-Indië" door; een tijdlang, gedurende de heerschappij van de Groot-Mogols, nam hij daar zelfs een centrale positie in, maar geleidelijk hernam toch het Hindoeïsme zijn rechten. Gedurende de tijd van de aanvankelijk indirecte, na 1858 meer directe Engelse suprematie was "Brits-Indië" onder religieus aspect gezien een gemengd land met een Hindoeïstische meerderheid. Het gelukte echter niet, de eenheid van het land bij de voortduur te handhaven; in 1947, het jaar van de verkrijging van de politieke zelfstandigheid, vond een deling plaats in een in hoofdzaak Hindoeïstisch India en een Islamietisch Pakistan.

Reeds vroeg kwam India in aanraking met het Christendom. De z.g. "Thomas-Christenen"

herleiden de oorsprong van hun kerken tot de prediking van de apostel Thomas, en al valt dit laatste niet te bewijzen, het staat toch wel vast dat in de zesde eeuw het Christendom reeds op de kust van Malabar aanwezig was. Er ontstond hier een kerk, die in de loop van de tijd geheel onder de invloed kwam van het Nestorianisme, zoals zich dat vooral in Perzië ontwikkeld had. Door Rooms-Katholieke missionarissen werd deze geïsoleerde kerk in de zestiende eeuw als het ware opnieuw ontdekt. Mede ten gevolge van de activiteiten van de Portugese aartsbisschop van Goa gingen de "Thomas-Christenen" in 1599 over tot de Rooms-Katholieke Kerk. In 1653 ontstond echter een breuk, die slechts gedeeltelijk werd geheeld; zij, die niet tot de gemeenschap met Rome terugkeerden, ontvingen nu een Jacobietische bisschop. Anglicaanse zendelingen van de "Church Missionary Society" kwamen in het begin van de negentiende eeuw in aanraking met deze groep, waarvan een klein deel in 1836 zich bij de Anglicaanse Kerk voegde; in 1889 ging een aanmerkelijk groter deel, eveneens door het Protestantisme beïnvloed, over tot de stichting van de Mar Thoma Kerk, die wel de oude "Thomas-traditie" handhaaft, maar die zich tevens verzet tegen verstening doordat zij de waarheid van het Evangelie nieuw tracht te verstaan en te vertolken. Zij drijft zending in Nepal; in haar ontmoeten wij een oude kerk, die zichzelf verjongd heeft, sinds zij opnieuw met de verkondiging van Gods Woord in aanraking kwam.

De Portugezen, die in de zestiende eeuw vaste voet kregen in India, zochten niet alleen contact met de "Thomas-Christenen", maar trachtten ook, het Christendom ingang te doen vinden onder de niet-Christelijke bevolking. Indrukwekkend is de arbeid, door Xaverius, die in India arriveerde als apostolisch gezant van de koning van Portugal, inzonderheid onder de vissersbevolking langs de kusten van Zuid-India verricht. Na de dood van Xaverius vond het werk echter slechts geringe voortgang. De levenshouding van de Portugezen riep weerstanden op; voorts bleef het Christendom als het ware ingekapseld in de lagere kasten; bovendien gaven over 't algemeen de Portugese missionarissen zich weinig moeite, zich in het Indische denken in te leven.

De Italiaanse Jezuïet Roberto de Nobili, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw in India werkte, trachtte de impasse te doorbreken door zeer ver te gaan op de weg van de "aanpassing": optredend als een Brahmaan poogde hij, ingang te vinden bij de tot die tijd nog vrijwel niet door de Christelijke boodschap bereikte hogere kasten. Ruim een eeuw lang werkten de Jezuïeten voort langs de door De Nobili getrokken lijnen, zij het ook, dat hun methode in Rooms-Katholieke kring aan scherpe bestrijding blootstond. Door verschillende oorzaken ging in de loop van de achttiende eeuw de missieactiviteit sterk achteruit. Zij leefde weer op in de negentiende eeuw, maar werd aanvankelijk belemmerd door spanningen tussen Rome en Portugal, die eerst in het laatste kwart van de eeuw een einde vonden. De Rooms-Katholieke Kerk in India telt thans ongeveer vijf miljoen leden, waarvan het grootste deel in het Zuiden van India woonachtig is.

De Protestantse zending nam een aanvang met de komst van Ziegenbalg en Plütschau in 1706. Vanuit het Deense Tranquebar breidde de arbeid zich uit naar het binnenland en naar het Engelse gebied in het Noorden. Het zendingswerk, hier gedurende de achttiende eeuw op zo verantwoorde wijze verricht, kwam in het begin van de negentiende eeuw door verschillende oorzaken tot stilstand. In 1847 werd de zendingstaak in dit gebied overgenomen door de "Leipziger Mission"; ook de Zweedse zending ging in dit gebied werken; uit al deze arbeid ontstond in 1919 een zelfstandige Tamil-kerk, die een Luthers stempel is blijven dragen. Een nieuwe impuls ontving het Protestantse zendingswerk in India met de komst van Carey in 1793. Na enkele jaren van moeizaam zoeken en tasten vestigden Carey en de zijnen zich in het Deense Serampore, waar naast het werk van de directe verkondiging ook de vertaalarbeid en het geven van onderwijs hun aandacht vroegen. Zendingarbeiders uit andere sectoren van de Angelsaksische zending volgden; hier diene de twee grote Anglicaanse genootschappen, de "Society for the Propagation of the Gospel" (in den vervolge aangeduid als S.P.G.) en de "Church Missionary Society" (in den vervolge aangeduid als C.M.S.) te worden genoemd, alsmede de zending die van de Schotse Kerk, na 1843 vooral ook van de "Free Church of Scotland" uitging.

Eén van de meest markante Schotse zendelingen was Alexander Duff, die de Indische mens

inzonderheid langs de weg van het in zendingsscholen gegeven onderwijs wilde benaderen. Het is mede aan zijn stimulerende invloed te danken, dat in het voormalige Brits-Indië tal van onderwijsinstituten werden opgericht, waarvan over het algemeen de indirecte invloed groter is geweest dan het directe missionaire resultaat. In de huidige situatie is de vraag naar de missionaire betekenis van deze instellingen wel bijzonder actueel.

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het aantal zendingsorganisaties, dat aan de arbeid in India participeerde, nog in sterke mate. Op verschillende wijzen trachtte men, met de boodschap van het Evangelie in het Indische leven door te dringen. Naast het zendingsonderwijs ontplooidde zich het medische werk - de Amerikaanse zendingsarts J. Scudder was op dit gebied een pionier - en het werk onder de vrouwen; op het laatste terrein heeft Pandita Ramabai een bijzondere bijdrage geleverd. De prediking van het Evangelie riep in de wereld van het Hindoeïsme een dubbele reactie op. Bij sommigen wij noemen hier de figuur van Ram Mohan Ray en de door hem in 1828 gestichte Brahma Samaj liet zich een opmerkelijke bereidheid tot toenadering tot het Christelijk geloof constateren. Het niet-Christelijk denken in India is dan ook in allerlei opzichten door het Christendom beïnvloed. Dit hield echter niet in, dat men tevens bereid was de beslissende stap te doen. Men heeft aan Jezus en aan Zijn boodschap een plaats willen geven in het corps van religieuze figuren, dat in India verering genoot. Van allerlei zijden werden pogingen ondernomen om aan te tonen, dat er geen al te groot verschil bestaat tussen de God van het Evangelie enerzijds en de Hindoeïsche godsopvatting aan de andere kant. De centrale gedachten van het Evangelie meende men terug te vinden in eigen godsdienstige geschriften. Dit streven, dat één van de belangrijkste verschijnselen geweest is in het India dat met de verkondiging van het Christelijk geloof in de nieuwere tijd in aanraking kwam, heeft, naar vanzelf spreekt, geleid tot allerlei vormen van syncretisme. Terzelfder tijd echter zien wij bij andere bewegingen, zoals de in 1875 opgerichte Arya Samaj" een scherp verzet tegen het Christendom, dat als een Westerse aangelegenheid en dus als een bedreiging van de integriteit van het Indische leven en denken werd voorgesteld. Het opkomende nationalisme, anti-Brits georiënteerd, speelde in dit verzet mede een rol.

In de negentiende eeuw zien wij voorts het verschijnsel van de z.g. "massabewegingen naar het Christendom" ontstaan. Deze bewegingen moeten worden gezien tegen de achtergrond van het kastenstelsel, dat zo diep in het Indische leven heeft ingegrepen. In de houding van de verschillende Protestantse zendingen tegenover dit stelsel zijn varianten te bespeuren: terwijl de Lutherse zending over het algemeen de tegenstellingen, die het kastenstelsel ook binnen de kerk opriep, langs de weg van de geleidelijkheid trachtte te verzachten en op te heffen, hebben andere zendingsinstanties zich van meet af aan zeer radicaal tegen de invloed van het kastenstelsel gekeerd. Tot diep in de negentiende eeuw had de Protestantse zending de z.g. kasteloze groepen vrijwel niet weten te bereiken; haar prediking had vooral bij de middenlaag van de Indische bevolking ingang gevonden. In het laatste kwart van de eeuw deed zich echter in dit opzicht een opvallende verandering voor. Onder de kastelozen ontwaakte het zoeken naar een nieuw geestelijk tehuis, dat hen zou verlossen van de onbarmhartigheden, waaraan zij binnen het Hindoeïsme blootstonden. Zulk een tehuis scheen zich voor de kastelozen in het Telugu-gebied in de jaren na 1870 te openen in de Christelijke kerk. Jarenlang hadden Amerikaanse Baptisten in dit gebied gearbeid zonder noemenswaard resultaat maar op het onverwachtst kwam de bevolking in beweging, zet, dat binnen een tijdsverloop van dertig jaar ongeveer een miljoen mensen de doop ontvingen. Elders deden zich toen en later soortgelijke verschijnselen voor; merkwaardig is, dat in 1956 een grote groep kastelozen onder leiding van B. R. Ambedkar een andere richting insloeg door tot het Boeddhisme over te gaan. Van zenzijde was men aanvankelijk voor het verschijnsel van de "massabewegingen" enigszins bevreesd: men dachtte het vooroordeel, dat nu mogelijk op de kerk zou komen te rusten, als zou zij een asiel voor kastelozen zijn; bovendien leek het motief van deze bewegingen te sterk aan de sociale kant te liggen, zodat gevreesd werd, dat zij het karakter van de kerk als geestelijke gemeenschap schade zouden doen. Meer en meer werd echter duidelijk, dat deze bewegingen wel terdege positief dienen te worden gewaardeerd. In dit

verband verdient de treffende opmerking van bisschop J. W. Pickett vermelding, dat "Christus in het hart van India binnendringt niet langs de eenzame weg van individuele bekering, maar langs de drukke heirweg van het gemeenschapsleven."

Zo groeide de kerk in India gestadig niet alleen wat haar getal, maar ook wat haar invloed en haar betekenis betreft. Steeds dieper raakte zij ook geworteld in het Indische leven. In deze eeuw ontving zij leidslieden die, zelf uit India afkomstig, zochten naar een eigen weg en een eigen gestalte voor kerk en theologie. Onder de kerkelijke leiders nam Azariah, van 1912 tot aan zijn dood in 1945 bisschop van Dornakal, een opvallende plaats in. Hij was de eerste Indiër, die tot bisschop van de Anglicaanse Kerk werd gekozen. In zijn diocees gaf hij op bekwame wijze leiding aan het opvangen van een "massabeweging". Voortdurend wees hij de kerk in India op haar missionaire roeping. Van de eenwording van de kerken was hij een warm pleitbezorger. Op theologisch terrein hebben mensen als A. J. Appasamy, P. Chenchiah, V. Chakkarai en verschillende anderen ernstig gezocht naar een dogmatische en wijsgerige uitbeelding van het Christelijk geloof, die met hun Indisch karakter en hun Indische aanleg in overeenstemming was. Zij wilden dat geloof ontdoen van zijn Westerse vormen en geheel in het Indisch milieu inpassen. In sommige gevallen ging dit streven gepaard met de overtuiging, dat ook de Indische religieuze geschriften een zekere "openbaring" van God bevatten, en dat het Evangelie dus niet iets volkomen vreemds is, maar in diepste wezen deze openbaringselementen juist tot rijpheid en volheid wil brengen. Daarentegen legden anderen, zoals P. D. Devanandan en bisschop R. B. Manikam, veel sterker nadruk op de eigen aard en de unieke betekenis van de Christelijke boodschap.

Het streven naar "indianisering", dat in het theologisch denken tot uitdrukking kwam, vertoonde zich ook op andere terreinen. Zo werd in India meer intensief dan op de meeste andere zendingsvelden gezocht naar een eigen architectonische en liturgische vormgeving. De kathedraal van Dornakal, bijvoorbeeld, is typisch voor het streven om door de traditionele vormen van kerkbouw heen te breken en iets karakteristiek Indisch te scheppen. Op dezelfde wijze is en wordt er in India gezocht naar een liturgie, waarin plaats is voor echt Indische poëzie, gezongen op Indische zangwijzen, en ook voor stilte en meditatie. Voorts kent men in India het verschijnsel van het bouwen van Christelijke ashrams. Een ashram is een plaats, waar men zich gezamenlijk terugtrekt uit de wereld, tot beoefening van meditatie en gebed. Er zijn thans in India verschillende Christelijke ashrams, die alle de bedoeling hebben om predikend en dienend werkzaam te zijn in de eigen omgeving en tegelijk de leden van de ashram zelf te oefenen in Christelijk geloofs- en gemeenschapsleven.

In India, waar door zoveel verschillende kerken en zendingsinstanties gearbeid is, ontmoeten wij een krachtig pogen om aan de eenheid van de kerk zichtbare gestalte te geven. Inzonderheid in het Zuiden heeft dit streven een groots resultaat ten gevolge gehad. Reeds in 1908 verenigden zich daar een aantal kerken, uit Presbyteriaanse en Congregationalistische zendingsarbeid ontstaan, tot de "Verenigde Kerk van Zuid-India", die ruim tien jaar later ook de uit het werk van de "Basler Mission" ontstane kerk in zich opnam. Men wilde zich echter niet beperken tot de Presbyteriaans-Congregationalistische familie, doch veeleer trachten, een breder eenheid tot stand te brengen: na vele jaren van beraadslaging en studie werd een ontwerp gemaakt om ook de Anglicaanse en Methodistische kerken in deze eenheid op te nemen. Vooral het systeem van kerkregering bleek in deze besprekingen ernstige moeilijkheden op te leveren: voor de bisschoppen van de Anglicaanse Kerk was het uitermate moeilijk, de geestelijken van de andere kerken als volledig geautoriseerde ambtsdragers te erkennen. Het schema, dat tenslotte werd aangenomen, hield in het kort dit in, dat het Episcopaat als ambt werd aanvaard, maar dat niet een bepaalde interpretatie van dat Episcopaat als de officiële beschouwing van de kerk zou worden gehuldigd. Gedurende een periode van dertig jaar zouden de verschillende kerken, die tot eenheid kwamen, nog in allerlei opzichten haar oude tradities volgen, maar zij zouden toch elkander ten volle als delen van de éne kerk van Christus in Zuid-India erkennen.

Dit schema is in september 1947 van kracht geworden, toen kwam de "Kerk van Zuid-India" tot stand, in welke een miljoen Indische Christenen hun eenheid vonden. Nog steeds is men bezig met het pogen, ook andere kerken in Zuid-India (inzonderheid een aantal Lutherse

kerken en de Mar Thoma Kerk) bij deze door de zendingssituatie opgeroepen vorm van kerkelijke eenheid te betrekken. Het voorbeeld, door de "Kerk van Zuid-India" gegeven, werkt in de kring van de jonge kerken in en buiten Azië uitermate stimulerend. In het Noorden van India verenigden zich in 1924 de Presbyterianen en de Congregationalisten. Ook hier worden pogingen in het werk gesteld om tot eenheid te komen met de Anglicanen en de Methodisten. Elders in India vonden eveneens verenigingen plaats; de eenheid van de kerk in India groeit ondanks allerlei dikwijls niet-theologische weerstanden. De kerken in India werken samen in de Nationale Christenraad, de voortzetting van de in 1912 opgerichte Nationale Zendingsraad. Buiten India verrichten zij inzonderheid in verschillende Afrikaanse landen zendingsarbeid.

Volgens de gegevens van de volkstelling van 1961 vertoonden de kerken in India een iets sneller groei dan het geheel van de Indische bevolking. Dit neemt niet weg, dat de kerken in India slechts een kleine minderheid vormen. Er zijn meer dan tien miljoen Christenen in India, gelijkelijk verdeeld in Rooms-Katholieke en niet-Rooms-Katholieke (voor het merendeel Protestantse) Christenen. Zij nemen een eigen plaats in het geheel van het nieuwe India in: dat is wel gebleken uit de vaak opofferende hulpverlening van de Christenen tijdens de strijd, die volgde op de deling van "Brits-Indië" in 1947. Weliswaar is deze plaats niet onbestreden: er zijn in India stemmen opgegaan, die er voor pleitten de overgang van de ene naar de andere religie bij wet te verbieden, maar de leidende politieke groeperingen hebben zich hier toch niet achter gesteld. Kerk en zending kunnen haar arbeid nog steeds in vrijheid verrichten.

Pakistan

In 1947 werd het Mohammedaanse deel van "Brits-Indië" een zelfstandig land, dat in twee delen uiteenvalt: Oosten West-Pakistan. Officieel is Pakistan een Islamietische staat, maar het heeft binnen zijn grenzen vrij grote minderheidsgroepen, waaronder die van de Christenen een niet onbelangrijke plaats inneemt. Voor een groot deel zijn de in Pakistan woonachtige Christenen afkomstig uit de kasteloze groepen van de Hindoe-bevolking. Dank zij de progressiviteit van de Pakistaanse politieke leidslieden geniet de zending in dit land voor haar arbeid een grote mate van vrijheid. In het gebied, dat thans West-Pakistan is, dateert de Protestantse zending van het midden van de vorige eeuw. Uit de arbeid van een drietal Amerikaanse Presbyteriaanse groeperingen en van de zending van de Schotse Kerk ontstonden Presbyteriaanse kerken; de Anglicaanse Kerk dankt haar aanwezigheid aan de arbeid van de C.M.S. de Methodistische Kerk aan die van Amerikaanse en Britse Methodisten. Plannen, om tot kerkelijke eenheid te komen, zijn in een vergevorderd stadium. Aan het Presbyteriaanse zendingswerk wordt ook van Nederlandse Gereformeerde zijde geparticipeerd. In Oost-Pakistan, waar aanmerkelijk minder zending en Christendom is dan in het Westen wordt vooral door Engelse Baptisten gearbeid. Evenals in India zijn ook in Pakistan grote Christelijke onderwijsinstituten en ziekenhuizen aanwezig. In de beide delen van Pakistan bevinden zich ongeveer 700.000 Christenen, van wie omstreeks één derde tot de Rooms-Katholieke Kerk behoort. Onder de Mohammedaanse bevolking vindt de groei van de kerk slechts langzaam voortgang.

Ceylon

Het eiland Ceylon (Lanka) ontving zijn onafhankelijkheid in 1948. De grote meerderheid van de bevolking wordt gevormd door de Singhalezen, die Boeddhistisch zijn; inzonderheid in het Noorden bevindt zich een Hindoeïstische Tamil-minderheid. Gedurende de zestiende eeuw werd op Ceylon gearbeid door Franciscaanse missionarissen. Xaverius was slechts korte tijd op het eiland. Toen in de zeventiende eeuw de Nederlanders een groot deel van India in bezit namen, gingen vele Rooms-Katholieke Christenen over tot de Nederlandse Gereformeerde Kerk, die tot 1795, het jaar van de machtsovername door de Engelsen, tal van leden telde onder de inheemse bevolking.

Na 1795 ging het echter met haar invloed snel bergafwaarts: een groot deel van haar leden ging over tot de Rooms-Katholieke Kerk, tot welke thans nog de grote meerderheid van de Ceylonese Christenheid behoort (bijna 750.000 Rooms-Katholieken op een totaal van nog geen 900.000 Christenen), terwijl anderen terugkeerden tot het Boeddhistische geloof. De

oude Gereformeerde Kerk bestaat nog slechts voort in twee kleine kerkformaties, die haar leden in hoofdzaak tellen onder de groep van de z.g. dutch Burghers". In de eerste helft van de negentiende eeuw aanvaardden verschillende Protestantse zendingsorganisaties een taak op Ceylon: o.a. de "Baptist Missionary Society", de zending van de Engelse Methodisten en de C.M.S. Uit haar arbeid zijn Baptistische, Methodistische en Anglicaanse Kerken ontstaan, terwijl zich voorts op het eiland een diocees bevindt van de "Kerk van Zuid-India". Eén van de meest bekende figuren uit de Ceylonese Christenheid is de Methodist D. T. Niles. De kerken staan tegenover een militant Boeddhisme, dat zichzelf proclameert als de nationale religie van Ceylon en dat in het Singhalese nationalisme zijn politieke complement vindt. Vrijwel alle zendingsscholen zijn door de regering overgenomen. In zulk een situatie krijgt het streven naar kerkelijke eenheid, zoals dat ook op Ceylon voortgang vindt, een te sterker accent.

"East-Asia Christian Conference"

Aan het einde van dit deel van ons overzicht dient nog melding te worden gemaakt van de "East-Asia Christian Conference", een in het jaar 1959 te Koeala Loempoer tot stand gekomen orgaan van samenwerking tussen de kerken in Oost-Azië, waarbij ook de kerken van Australië en Nieuw-Zeeland gerekend worden; slechts de kerken uit China ontbreken nog. Haar tweede bijeenkomst hield zij in 1964 te Bangkok. Zij is een belangrijk middel ter versteviging van het contact tussen de verschillende Aziatische kerken, die zich veelszins met dezelfde problemen zien geconfronteerd.

Voor-Azië en Noord-Afrika

In het overgrote deel van het gebied, dat thans onze aandacht vraagt, is de Islam onbetwist meester. Er hebben zich in dit gebied in de laatste decennia grote verschuivingen voorgedaan; de seculariserende stroming van deze tijd heeft haar invloed doen gelden; het oud-Oosters levenspatroon is bezig voor nieuwe vormen plaats te maken; bovendien is de Islam zelf in een innerlijke verandering betrokken en hebben allerlei "Reformatorische" stromingen hem in beroering gebracht maar desondanks heeft hij tot op de huidige dag een sterke greep behouden op het leven van de bevolking in de landen van Voor-Azië en Noord-Afrika. Het krachtige Islamietische bewustzijn is één van de oorzaken, dat de verkondiging van het Evangelie in deze landen zulk een stugge tegenstand ontmoet en slechts zelden leidt tot overgangen tot het Christelijk geloof. De kleine kerken in dit deel van de wereld leiden een in veel opzichten moeilijk en soms ook bedreigd bestaan.

Daar was een tijd, waarin het Christendom in deze gebieden een sterke positie innam: de tijd vóór de opkomst van de Islam. Naast de Griekse Kerk, verbonden met Byzantium, en in Noord-Afrika, de Katholieke Kerk, die haar middelpunt in Rome vond, bevonden zich in dit gebied verschillende dissidente groepen: in en om Syrië de Jacobieten, in Perzië de Nestorianen, in Egypte de Kopten, elders in Noord-Afrika de Arianen en de Donatisten. Het Christendom was verspreid in Arabië, het was tot in het achterland van Noord-Afrika doorgedrongen, het had op het totale leven zijn stempel gezet. De vloedgolf van de Islam heeft echter veel van dit alles weggespoeld. Slechts brokstukken bleven over: in Voor-Azië enkele gesepareerde kerken, als minoriteiten ingekapseld in het Islamietische blok, en in Afrika de Koptische Kerk, die diep geworteld was in de bodem van het Egyptische volksleven, alsmede de in het isolement van het Abessijnse berggebied verschanste kerk van Ethiopië.

Gedurende ruim duizend jaren vonden slechts sporadisch missionaire contacten plaats tussen de Westerse Christenheid en de wereld van de Islam. Ten tijde van de opkomst van de nieuwere Protestantse zending in het einde van de achttiende eeuw ontwaakte echter bij sommigen de gedachte, dat het moment van een Evangelische doorbraak naar de Islamietische wereld bezig was aan te breken. Men meende daarbij, een potentieel bruggenhoofd voor de zendingsarbeid te bezitten in de oude Oosterse kerken, die, indien zij eenmaal tot nieuw geestelijk leven zouden zijn gekomen, een belangrijke rol zouden kunnen spelen in de missionering van het Islamietisch gebied. Toen echter deze kerken, in haar traditionele bestaan bedreigd, zich voor de invloed van het Protestantisme toesloten, ontstonden naast haar

zelfstandige Protestantse kerken, die veelal tot ontwikkeling kwamen op kosten van de oude kerken, al dient tevens te worden opgemerkt, dat zij vooral in een latere periode op het leven van deze kerken soms een stimulerende invloed hebben uitgeoefend. Verschillende Protestantse zendingsinstanties hebben zich sinds het begin van de vorige eeuw voor de zending in dat deel van de wereld geïnteresseerd; onder haar treden vooral de C.M.S. die zich in haar activiteiten steeds verre heeft trachten te houden van alle vormen van proselytisme, en de zending van enkele Amerikaanse Presbyteriaanse kerken op de voorgrond.

Ook de Rooms-Katholieke Kerk heeft aan de Islamietische gebieden in Voor-Azië en Noord-Afrika aandacht geschonken. In sommige van deze gebieden is zij aanwezig in de gestalte van met haar geünieerde oude Oosterse kerken, die over het algemeen echter evenmin als de andere oude kerken in haar omgeving een krachtige missionaire activiteit ontplooiën. Direct missiewerk werd vooral gedreven in Noord-Afrika, waar in de tweede helft van de vorige eeuw de stimulerende invloed van Kardinaal Lavignerie van grote betekenis was.

Wenden wij ons thans tot de verschillende landen afzonderlijk.

In **Perzië** het land waar de grote missionaris Henry Martyn in het jaar vóór zijn vroege dood (1812) zijn vertaling van het Nieuwe Testament in het Perzisch voltooide bevinden zich thans enkele Protestantse kerken, onder andere een kleine Anglicaanse Kerk, ontstaan uit de arbeid van de C.M.S. en een iets grotere "Evangelische Kerk van Iran", gegroeid uit het werk van Amerikaanse Presbyterianen. In dit land, waarin de Islam een meer tolerant karakter heeft dan in andere Islamietische gebieden, hebben de kerken vrijheid om het Evangelie te verkondigen. Er is een groeiende belangstelling voor de Christelijke boodschap.

Het publieke leven in **Turkije** onderging in de jaren na 1920 een opvallend proces van secularisatie, dat geleid werd door de Staatsman Kemal Atatürk; in de laatste decennia wint de Islam echter weer aan invloed. Door de "American Board" wordt hoofdzakelijk op medisch terrein en onderwijsgebied gearbeid. Direct zendingswerk heeft hier echter nog ter-nauwernood plaatsgevonden.

In **Irak** is vooral gewerkt door samenwerkende Presbyteriaanse zendingsinstanties uit Amerika; hier ontstond een zeer kleine "Arabische Evangelische Kerk". Het politieke klimaat is thans voor het zendingswerk bepaald ongunstig.

Syrië en de Libanon zijn historisch en cultureel nauw met elkander verbonden. In deze landen, inzonderheid in de Libanon, bevinden zich verschillende oude Oosterse kerken. Daarnaast is hier vooral door Amerikaanse Presbyterianen gearbeid; voorts werkt hier de z.g. "Morgenland-Zending". Tal van Christelijke activiteiten vinden in Beiroet haar centrum. In Jordanië behoort 8 % van de bevolking tot een Christelijke kerk; het merendeel van de bevolking is in Jeruzalem woonachtig. Er wordt op bescheiden schaal zendingswerk verricht. Op het grote Arabische schiereiland wordt slechts aan de randen, in de Engelse of onder Engelse bescherming staande gebieden, in eigenlijke zin zending gedreven. Het zwaartepunt ligt hier op de medische arbeid. Het zendingswerk in Arabië wordt grotendeels gedragen door de Amerikaanse "Reformed Church"; aan haar arbeid is onlosmakelijk de naam verbonden van S.M. Zwemer, één van de meest bekende Islam-zendingen uit de eerste helft van deze eeuw. Israël neemt in het geheel van deze wereld een eigen plaats in. Verschillende factoren hebben er toe geleid, dat in de vorige eeuw het zendingswerk in het toenmalige Palestina bijzondere aandacht ontving. Ook hier recruteerden de Protestantse Kerken haar leden echter in hoofdzaak uit de in Palestina aanwezige oude kerken. In het huidige Israël bevinden zich ongeveer 45.000 Christenen, grotendeels van Arabische origine, Zowel om praktische als om theologische redenen kan de voortgang van de verkondiging van het Evangelie onder Israël moeilijk in het kader van een bespreking van de ontwikkeling van de wereldzending en van de uit haar ontstane jonge kerken behandeld worden.

In **Egypte**, waar zich het centrum van het Islamietische theologische leven, de beroemde Al-Azhar-Universiteit te Cairo, bevindt, is de Christelijke kerk een factor van betekenis. Zoals

wij reeds zagen, werd de Koptische Kerk niet geheel door de opkomende vloed van de Islam verzwolgen: er vond afval plaats, de kerk werd soms onder zware druk gezet, maar zij bleef voortbestaan, al heeft zowel op het terrein van de ethiek als op dat van de theologische methodiek de aanraking met de Islam haar niet onberoerd gelaten.

In de vorige eeuw deden zich in de veelszins verstarde Koptische Kerk progressieve tendensen voor, die, ofschoon zij niet tot een reformatie konden leiden, toch niet hebben nagelaten invloed op het Koptische leven uit te oefenen. Er zijn tekenen, die erop wijzen dat vandaag ook in de oude, door zoveel tradities gebonden Koptische Kerk, gezocht wordt naar een nieuw verstaan en beleven van het Evangelie. Naar het schijnt is in het nieuwe Egypte, dat op politiek en sociaal gebied diepgaande veranderingen doormaakte, de positie van de Kopten minder gunstig dan enkele decenna geleden. Van Protestantse zijde is in Egypte onder meer gewerkt door de C.M.S. en door de vroegere "Unitcd Presbyterian Church" uit Amerika. Uit de arbeid van de Anglicanen ontstond, tegen hun aanvankelijk bedoelen in, een kleine Anglicaanse Kerk, uit die van de Presbyterianen minder beducht voor proselytisme, een aanmerkelijk grotere "Evangelische Kerk in Egypte". te Christelijke gemeenschap in Egypte telt ongeveer arde, half miljoen leden.

In de overige landen in Afrika ten Noorden van de Sahara wordt slechts weinig Protestantse zendingsarbeid verricht, het meeste nog in Algerije.

Vermeld dient nog te worden, dat de kerken uit heel dit gebied met elkander contact hebben door middel van de "Near East Council of Churches".

In de laatste jaren hebben de Islamietische landen van Noord-Afrika en Voor-Azië over het algemeen de neiging, zich nauwer met elkander te verbinden en op die wijze samen een blok te vormen, dat een zekere macht kan ontwikkelen in het wereldgebeuren. Wel zijn er onderling soms grote spanningen aanwezig, inzonderheid tussen meer moderne en meer feodale staten, maar allerlei gezamenlijke belangen, waaronder de gemeenschappelijke oppositie tegen de Staat Israël een grote plaats inneemt, vormen evenzoveel samenbindende factoren. Dit kan in de toekomst verstrekkende gevolgen hebben. Het Islamietische blok, dat als het ware tussen het grote Westerse blok en Rusland ligt ingeschoven, zal op een of andere wijze meer en meer betrokken worden in de spanningen, die onze moderne wereld vervullen. Ook het leven van de jonge kerken is in dit alles op het aller-nauwste betrokken.

Een moeilijk vraagstuk in vele van deze Islamietische landen is dat van de godsdienstvrijheid. De Christelijke kerk vraagt niet alleen, dat zij vrij mag leven, maar zij wil ook de boodschap van het Evangelie aan anderen verkondigen. In het algemeen worden de kerken in haar inwendig bestaan niet gestoord, maar dat houdt niet in, dat zij ook zonder enige belemmering naar buiten mogen arbeiden. De arbeid naar buiten en het overgaan van Islamieten tot het Christelijk geloof wordt op verschillende plaatsen ernstig bemoeilijkt. Daarmee hangt samen, dat zendingswerk in het hart van de Islamietische wereld dikwijls vrijwel alleen mogelijk is, wanneer het geschiedt in de vorm van medische en sociale activiteiten. Voor directe verkondiging, zoals die elders op het zendingsterrein plaats vindt, is in sommige van deze landen slechts uiterst weinig, in andere zelfs in het geheel geen ruimte.

Een diepgaande ontmoeting tussen het Christendom en de Islam heeft in deze landen nog niet plaats gevonden. Verschillende theologen, onder wie Kenneth Cragg een vooraanstaande plaats inneemt, pleiten dan ook voor een nieuwe, meer dialogische benadering van de Islam. Het zal een spannende zaak worden, wanneer er in deze wereld, tot nu toe zo toegesloten voor de Evangelieprediking, inderdaad een levende confrontatie plaats vindt tussen de boodschap van Christus en die van Mohammed. Voor de kerken in dit deel van de wereld ligt in dit alles de uitdaging opgesloten, eigen theologie en levensvisie opnieuw te doordenken in het licht van de mogelijkheid ener komende missionaire ontmoeting met de Islam.

Afrika ten Zuiden van de Sahara

In het deel van de wereld dat men wel aanduidt als "Afrika ten Zuiden van de Sahara" had, afgezien van Ethiopië en Nubië, het Christendom vóór de tijd van de nieuwere ontdekkingsreizen geen ingang gevonden. Voor de Westerse Christenheid was heel dit grote gebied "terra incognita", waarvan men slechts zeer vage voorstellingen had en dat vrijwel

geheel buiten de horizon van de actuele belangstelling lag. In de vijftiende eeuw ontwaakte echter voor dit gebied een opvallende interesse, waartoe niet alleen geografische en economische, maar ook religieus-politieke en direct-missionaire motieven een bijdrage leverden.

Gestimuleerd door Hendrik de Zeevaarder begonnen de Portugezen in de vijftiende eeuw de Atlantische kust van Afrika te bezeilen. Overal, waar zij voet aan wal zetten, trachtten zij de Katholieke Kerk te planten. Aanvankelijk gelukte hun dat in tal van gebieden, eerst aan de Westkust, daarna ook aan de Oostkust; in Sierra Leone, in de Kongo, in Angola, in Mozambique en op Madagaskar. In de Kongo werd zelfs een "Christelijk rijk" tot stand gebracht, dat onder Katholieke koningen op schier theocratische wijze werd geregeerd. Het was alles echter te zeer gebonden aan de Portugese macht en de Portugese cultuur, dan dat het blijvend bestand had; het tanen van de Portugese invloed in de meeste van deze gebieden betekende daar ook het einde van deze gestalte van het Christendom. Eerst de negentiende eeuw gaf aan de Rooms-Katholieke missie in Afrika een nieuwe kans.

Thans heeft de Rooms-Katholieke Kerk in Afrika een niet onbelangrijke invloed, met name in die landen, die hebben gestaan of vandaag nog staan onder het beheer van in meerderheid Rooms-Katholieke Westerse mogendheden; de vroegere Franse en Belgische koloniën en de Portugese gebieden.

Ook de Protestantse zending kwam, na enkele incidentele pogingen in de achttiende eeuw eerst na 1800 in dit deel van de wereld recht tot ontwikkeling. Haar expansie had aanvankelijk die gebieden als basis, waarin het Protestantse Westen hetzij door kolonisatie (het Zuiden), hetzij door de stichting van handelsvestigingen (delen van West-Afrika) reeds vaste voet verkregen had. Het Zuiden vormde in verschillende opzichten de gunstigste invalspoort voor de missionaire penetratie van het binnenland; elders bleef de zending gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw nog veelal steken in het kustgebied, waarachter zich geografische en klimatologische barrières bevonden, die haast onneembaar schenen te zijn.

Dat toch na het midden van de eeuw het hart van Afrika kwam open te liggen voor "de invloed van handel en Christendom", een vaste verbinding in die dagen is voor een groot deel te danken aan het werk van de zendeling en explorator David Livingstone. De door hem en anderen gedane ontdekkingen leidden er toe, dat Afrika het object werd van de koloniale aspiraties van de Westerse mogendheden. In een tijd, waarin de negatieve aspecten van de koloniale periode scherp gemarkeerd voor onze aandacht staan, mag niet uit het oog worden verloren, dat de aanraking met de Westerse wereld, zoals die inzonderheid in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats vond, in vele opzichten ook een positieve betekenis heeft gehad voor de volken van Afrika; zo werd de slavenhandel lamgelegd en werd vrede gebracht, waar het leven door soms wrede onderlinge strijd dreigde te worden verwoest.

Van géén van de Westerse mogendheden was de invloedssfeer in Afrika zo groot als van Engeland; daarop volgden Frankrijk, België, Portugal, en tot aan de eerste wereldoorlog, Duitsland.

In 1873 overleed Livingstone in het hart van Afrika. Zijn dood was als het ware een signaal voor de Westerse Christenheid om met nog meer élan op de weg van de zending voort te gaan en om Afrika nóg sterker te betrekken binnen de cirkel van de missionaire belangstelling. Ook de dringende oproepen, die de door Livingstone zo diep beïnvloede ontdekkingsreiziger H. M. Stanley deed uitgaan, bleven niet onbeantwoord. Tal van kerken en genootschappen zonden zendingsarbeiders naar Afrika uit. Van de offers, in die tijd gebracht, getuigen de vele graven van zendelingen, zendingsvrouwen en, kinderen, in Afrika gedolven. Niet slechts vanuit het Westen en het Zuiden, maar ook vanuit het Oosten werd nu intensief gearbeid. Soms uiterst moeizaam, dikwijls ook in een verrassend snel tempo, breidde het Christendom zich in Afrika uit. Culturen, die eeuwenlang ongewijzigd hadden voortbestaan, lieten zich openbreken voor de transformerende werking van het Evangelie. Dat de zending haar arbeid veelal verrichtte onder de schutse van de Westerse mogendheden betekende niet, dat haar bestaan met de aanwezigheid van het Westers gezag onlosmakelijk verbonden was.

De storm van de dekolonisatie, die het beeld van Afrika in de laatste decennia zo radicaal heeft gewijzigd, heeft de zending wel geschokt, maar niet weggevaagd; in een nieuwe gestalte, nauw samenwerkend met de jonge kerken die uit haar arbeid zijn ontstaan, mag zij

ook in het huidige Afrika getuigen van het Rijk van Jezus Christus.

AFRIKA TEN ZUIDEN VAN DE SAHARA

Wij willen nu aandacht schenken aan de ontwikkeling van de zending en de groei van de jonge kerken in de verschillende landen van Afrika ten Zuiden van de Sahara.

Beginnend in het Noord-Westen letten wij eerst op de landen langs de Westkust en in het Westen van Centraal-Afrika; vervolgens staan wij stil bij de landen langs de Oostkust en in het Oostelijk deel van Centraal-Afrika, om ten slotte aan Zuid-Afrika aandacht te geven.

In het Noord-Westen had Frankrijk na 1880 een groot koloniaal rijk opgebouwd, dat thans is uiteengevallen in een aantal onafhankelijke staten, die alle nog het stempel dragen van de Franse culturele beïnvloeding. Vooral in het Noorden van dit gebied is de Islam oppermachtig; in het Zuid-Oostelijk deel daarentegen overheerst de primitieve religie. Het laat zich verstaan, dat in deze zo nauw aan Frankrijk verbonden gebieden de Rooms-Katholieke missie een grote activiteit heeft ontplooid, maar ook de Protestantse zending heeft zich hier niet onbetuigd gelaten. Naast de "Parijse zending" (de "Société van het Missions Evangéliques de Paris", het grote Franse Protestantse zendingsgenootschap) en de zending van de Amerikaanse Noordelijke Presbyterianen werken in dit gebied verschillende zendingsinstanties die tot de groep van de "geloofszendingen" gerekend kunnen worden of daarmee verwant zijn, zoals de zeer fundamentalistische "Sudan Interior Mission" en de meer open, in haar samenstelling meer gevarieerde "Sudan United Mission".

De Nederlands Hervormde Kerk neemt onder meer deel aan de zendingsarbeid in Kameroen. In het laatste gebied, arbeidsterrein o.a. van de zending van de "Presbyterian Church in the U.S.A.", de "Bastier Mission" en de Parijse zending, bevinden zich meer dan een half miljoen Protestanten, ten dele verenigd in de "Presbyteriaanse Kerk van Kameroen", en een nog groter aantal Rooms-Katholieken. Te Yaounde zijn een theologische faculteit en een lectrumcentrum voor Frans-sprekend Afrika gevestigd. Het aantal Protestanten in Senegal, Mali en Niger is slechts zeer gering; groter is het in Guinea, Boven-Volta, Dahomey, Tsjaad, de Centraal-Afrikaanse Republiek, Gabon (het gebied waar Lambarene, de plaats van A. Schweitzers arbeid, ligt) en de staat Kongo-Brazzaville voorts aan de Ivoorkust, waar het Evangelie in en na 1913 op merkwaardige wijze ingang vond dank zij de spontane prediking van een Christen uit Liberia, die bekend staat als de profeet Harris.

Het oudste Protestantse zendingsgebied op de Westkust van Afrika is **Sierra Leone**, waar reeds tegen het einde van de achttiende eeuw vanuit Engeland zendingspogingen ondernomen werden; in het begin van de negentiende eeuw vestigde zich hier de C.M.S. weldra gevolgd door andere, merendeels Methodistische zendingsgenootschappen. Er ontstonden hier een Anglicaanse en een Methodistische Kerk.

Het aangrenzende **Liberia** is ontstaan uit een vestiging van vrijgelaten Amerikaanse neger-slaven, wier nazaten over 't algemeen behoren tot een Christelijke kerk; onder de voor een deel nog niet gekerstende oorspronkelijke bevolking wordt door verschillende, inzonderheid Amerikaanse, zendingsinstanties gearbeid.

Eén van de meest invloedrijke staten in het jonge Afrika is **Ghana** (de Goudkust), waar in de eerste helft van de vorige eeuw de "Bastier Mission" haar arbeid aanving; in dezelfde tijd namen ook Engelse Methodisten hier het zendingswerk ter hand; tijdens de eerste wereldoorlog voegde zich hierbij de zending van de Schotse "United Free Church". De Presbyterianen, de Methodisten en de Anglicanen hebben een plan tot kerkelijke eenwording ontworpen. Er bevinden zich in Ghana, waartoe thans ook het voormalige Brits-Togo met de "Presbyteriaanse Ewe-Kerk" behoort, meer dan 800.000 Protestanten en een ongeveer even groot aantal Rooms-Katholieken. De "Internationale Zendingsraad" kwam in 1957/58 in dit land bijeen.

In Nigeria neemt de Anglicaanse Kerk, ontstaan uit de zendingsarbeid van de C.M.S. een belangrijke plaats in. In haar midden heeft in de tweede helft van de vorige eeuw S. Crowther,

de eerste Afrikaan die tot bisschop in de Anglicaanse Kerk werd gewijd, zijn arbeid verricht. Ook hier trachten Anglicanen, Presbyterianen en Methodisten tot eenheid te komen; ten gevolge van moeilijkheden in Methodistische kring bleek het echter onmogelijk de eenwording, conform het plan, reeds in 1965 te realiseren. Andere kerken, zoals die, welke ontstaan zijn uit de arbeid van de "Sudan Interior Mission" en de "Sudan United Mission", staan buiten deze eenheidspogingen. In Nigeria bevinden zich ruim 1.300.000 Protestanten en nog iets meer Rooms-Katholieken.

De voormalige **Belgische Kongo** is niet alleen voor de Rooms-Katholieke missie, maar ook voor de Protestantse zending een zeer belangrijk terrein. In dit grote gebied, in recente tijd door ernstige troebelen zo zwaar geteisterd, is sinds Stanley in de vorige eeuw de aandacht van de zending vestigde op de hier aanwezige mogelijkheden, door verschillende zendingsinstanties gearbeid. De meeste van deze behoren tot de meer fundamentalistische vleugel van de Protestantse zending. Men schat het aantal van hen, die tot een Protestantse kerk behoren, op meer dan twee miljoen, naast ruim vijf miljoen Rooms-Katholieken. Kort na 1920 deed zich in de Kongo een "messiaanse" beweging voor, die geleid werd door Simon Kimbangu. Aanvankelijk wilde Kimbangu een opwekking binnen de kerken tot stand brengen, maar weldra ontwikkelde zijn beweging zich tot een syncretistische groepering, die steeds meer politiek-nationalistische trekken ging vertonen. In het Portugese Angola, één van de laatste gebieden in Afrika die nog op koloniale wijze worden bestuurd, bevindt zich een niet onbelangrijke Protestantse gemeenschap, waarvan verschillende leden door de Portugese overheid werden verdacht van sympathie voor de strijd om vrijheid, die in dit deel van Afrika gestreden wordt.

Wenden wij ons thans tot het **Noord-Oosten**.

Hier treft allereerst **Ethiopië** onze aandacht, waar het Christendom reeds in de vierde eeuw door Frumentius en Aedesius werd geïntroduceerd. De Ethiopische Kerk kwam onder Monofysietische invloed; nauw verbonden met de Koptische Kerk in Egypte leefde zij een overigens zeer geïsoleerd bestaan. Het is een kerk van strakke tradities, waarin zeer oude, deels door het Jodendom beïnvloede vormen zijn blijven voortbestaan; eeuwenlang was zij verstand in de ban van het formalisme, al mag niet over het hoofd worden gezien, dat wij in haar een kerk ontmoeten, die diep in de Afrikaanse bodem geworteld is. Dank zij de invloed van keizer Haile Selassie zijn geleidelijk enkele Hervormingen ingevoerd. Onder de niet-Christelijke Ethiopiërs wordt door verschillende Protestantse organisaties zending gedreven. In Frans-Somaliland en in **Somalia** valt vrijwel geen Protestantse zendingsactiviteit te constateren.

De **Soedan**, het oude Nubië, was eens, vóór de opkomst van de Islam, een gebied waar de kerk inzonderheid in haar Monofysietische gestalte vrij veel invloed bezat. Ook hier werd echter het Christendom door de Islamietische vloedgolf weggevaagd. Onder de heidense bevolking van de toenmalige "Anglo-Egyptische Soedan" gingen omstreeks het begin van deze eeuw de C.M.S. en de reeds in Egypte aanwezige Amerikaanse Presbyteriaanse zending arbeiden, later door o.a. de "Sudan United Mission" en de "Sudan Interior Mission" gevolgd. Maar opnieuw tracht de Islam, hier het Christendom weg te drukken; aan het kerkelijk leven worden allerlei moeilijkheden in de weg gelegd, terwijl aan buitenlandse zendingsarbeiders het verblijf in het land is ontzegd.

Bijzonder belangwekkend is de zendingsgeschiedenis van **Oeganda**. Ook ten aanzien van dit land gaf een dringend appèl van Stanley de stimulans tot het ter hand nemen van het zendingswerk. In 1877 ving de C. M. 's haar arbeid aan in Boeganda, de belangrijkste staat van Oeganda. Onder koning Mutesa I vond het Christendom ingang in de leidende kringen van het land. Tijdens het bewind van zijn opvolger Mwanga brak een hevige vervolging uit, maar de kern van de jonge gemeente bleef trouw, en toen het tij keerde, bezat de Anglicaanse Kerk een sterker positie dan vóór de vervolging. Een nieuwe moeilijkheid werd veroorzaakt door het feit, dat ook de Rooms-Katholieke missie zich op Boeganda geworpen had. Er ontstond een burgeroorlog tussen Anglicaanse en Rooms-Katholieke inwoners van Boeganda,

die uitliep op een deling van het land in een Rooms-Katholieke en een Anglicaanse invloedssfeer. In Boeganda groeide de Anglicaanse Kerk uit tot een "volkskerk". Thans bevinden zich in Oeganda bijna een miljoen Protestantse en anderhalf miljoen Rooms-Katholieke Christenen.

Het aangrenzende **Kenya** was eveneens reeds in de vorige eeuw zendingsterrein van de C.M.S.; in haar dienst arbeidden omstreeks het midden van de eeuw de Duitse zendelingen J. L. Krapf en J. Rebmann. Het merendeel van de Protestantse Christenen behoort tot de Anglicaanse Kerk; daarnaast is er onder andere een Presbyteriaanse Kerk, ontstaan uit de zendingsarbeid van de Schotse Kerk. Het totale aantal Protestanten bedraagt meer dan 600.000; er is een nog groter aantal Rooms-Katholieken. Gedurende de tijd van de Mau-Mau-opstand had de kerk het zwaar te verduren, maar ondanks druk en vervolging bleven velen trouw aan het geloof.

Ten Zuiden van Oeganda bevinden zich de kleine landen **Rwanda en Oeroendi**, eens behorend tot Duits Oost-Afrika, daarna Belgisch mandaatgebied, thans zelfstandig. De zending van de C.M.S. kwam in deze landen tot grote bloei. In Rwanda werkt de Belgische Protestantse zending, waaraan ook de Gereformeerde Kerken in Nederland participeren; er werd hier een Presbyteriaanse Kerk gevormd. Het was in het midden van de Anglicaanse Kerk in dit gebied, dat in de jaren vóór de tweede wereldoorlog een "revival" beweging haar oorsprong vond, die zich voortzette tot in Tanganyika, Kenya en Oeganda en die ondanks allerlei eenzijdigheden een grote betekenis heeft gehad voor het kerkelijk leven in deze landen. H

et eertijds Duitse Tanganyika, thans (met Zanzibar) Tanzania, was het terrein van de hoogkerkelijk-Anglicaanse "Universities Mission to Central Africa", opgericht onder de indruk van Livingstone's optreden, en van verschillende Duitse Lutherse genootschappen, wier arbeid na de eerste wereldoorlog door Lutherse kerken uit andere delen van de wereld is overgenomen. Inzonderheid het werk van de "Leipziger Mission" onder de Dsjagga heeft, mee dank zij de geschriften van de zendeling B. Gutmann, bekendheid verworven. In dit land bevinden zich ruim twee miljoen Christenen op een bevolking van negen miljoen; bijna 900.000 van hen zijn Protestant. De verschillende Lutherse Kerken kwamen in 1959 bijeen in een federatie, die met de andere Protestantse kerken in gesprekken over verdere eenheid gewikkeld is.

In het Portugese **Mozambique** wordt de zending geduld, maar de Rooms-Katholieke Kerk neemt er een geprMlegieerde positie in. Tegenover Mozambique ligt **Madagaskar**, waarvan de zendingsgeschiedenis een bewogen karakter draagt. In het begin van de negentiende eeuw koos de "London Missionary Society" (in den vervolge aangeduid als L.M.S.) Madagaskar als één van haar zendingsterreinen. Onder koning Radama I had de zending een goede entree. Zijn opvolgster daarentegen, koningin Ranavalona, keerde zich met grote felheid tegen het Christendom, zij het ook zonder resultaat; ondanks wrede vervolgingen nam de jonge kerk toe in getal. Na haar dood werd Madagaskar een intensief bewerkt zendingsterrein. In 1869 ging koningin Ranavalona II zelfs over tot de Congregationalistische Kerk. De toenemende Franse invloed kwam echter aan de groei van de Protestantse zending niet ten goede. Sedert het einde van de negentiende eeuw werd inzonderheid de Engelse zending op allerlei wijzen tegengewerkt; de Parijse zending was echter in staat, op de bedreigde punten in te springen. Een groot deel van de bevolking behoort thans tot het Christendom: ruim anderhalf miljoen Rooms-Katholieken en evenveel Protestanten.

Malawi (Nyassaland) werd in de vorige eeuw het zendingsterrein van de "Universities Mission", de twee grote Schotse kerken en de Zuid-Afrikaanse "Neder-Duits Gereformeerde Kerk". De kerken, ontstaan uit de zending van de Schotse en Zuid-Afrikaanse Kerken, zijn thans verenigd in de "Presbyteriaanse Kerk van Centraal Afrika". Zambia (het voormalige Noord-Rhodesië), het land waar Livingstone zijn levenseinde vond, trok na diens dood verschillende zendingsorganisaties aan; de Parijse zending (die onder leiding van Francois

Coillard in Barotseland werkte), de L.M.S. de Schotse zending, de "NederDuits Gereformeerde Kerk" en de "Universities Mission". In 1958 verenigden zich een aantal kerken van Congregationalistische en Presbyteriaanse origine tot de "Verenigde Kerk van Centraal Afrika in Rhodesië". Het werk in de z.g. "Copper-Belt", het gebied van de mijnen, waar zich het nieuwe, geïndustrialiseerde Afrika presenteert, stelde de zending voor een uitdaging, die zij vanuit het traditionele, op de problematiek van de Afrikaanse plattelands-samenleving ingestelde patroon, niet zonder aarzeling aanvaardde. Er is hier een nieuw type van arbeid gegroeid, terwijl tevens gepoogd werd op nieuwe wijze aan de eenheid van de kerk gestalte te geven. Zoals ook elders in Afrika treft men in Zambia naast de officiële kerken verschillende separatistische groepen aan, van welke sommige zeer dicht bij de gevestigde kerken staan, andere daarentegen terugbuigen naar het oude heidendom; hiervan is de "Loempa-Kerk" van de "profetes" Alice Lenshina een duidelijk voorbeeld. Voorts zijn in dit gebied de Jehovah's Getuigen zeer actief. In (Zuid-)Rhodesië werken, naast de zending van de "Neder-Duits Gereformeerde Kerk" verschillende Angelsaksische zendingsorganisaties. Hier hebben de Methodisten een groot aandeel in het zendingswerk; van hun theologisch opleidingsinstituut, Epworth College, wordt ook door andere kerken gebruik gemaakt. In Malawi, Zambia en Rhodesië bevinden zich meer dan anderhalf miljoen Protestantse en ruim 700.000 Rooms-Katholieke Christenen.

Thans rest ons nog **Zuid-Afrika**, het gebied, waar reeds in de zeventiende en achttiende eeuw op vrij uitgebreide schaal kolonisatie plaats vond en waar een stuk Europese cultuur is opgebouwd, dat in het geheel van Afrika een eigen karakter draagt. In de achttiende eeuw werd, zij het ook met een grote periode van onderbreking, door de Herrnhutters gearheid in de Kaapkolonie; tegen het einde van de eeuw werden zij gevolgd door de L.M.S. die ruim twintig jaar er zich vestigde in Betsjoeanaland; Robert Moffat, de schoonvader van Livingstone, was hier gedurende vele jaren de patriarchale leider van het werk. In de na de "Grote Trek" gevormde "Boerenrepublieken" kon de Engelse zending geen voet a. de grond krijgen. daarvoor was het wederzijds wantrouwen tussen de leiders van de Boeren en de L.M.S.-zendelingen te groot; het verschil in visie ten aanzien van wat wij het "Bantoe probleem" kunnen noemen schiep een kloof, die vandaag nog niet is gedempt. Wel werden Duitse zendingsgenootschappen toegelaten, terwijl geleidelijk ook de Afrikaanssprekende kerken zich van haar zendingsroeping bewust werden. Onder de Basoetos arbeidde de Parijse zending onder de bescherming van de hoofdmans Mosjesj. De Schotse zending vond een arbeidsterrein onder de Xosas; Lovedale werd hier een bekend missionair centrum. Onder de Zoeloes namen Noorse en Zweedse zendingsinstanties het werk ter hand.

De arbeid van de L.M.S. onder de Betsjoeanas vond goede voortgang; hier koos de hoofdmans Khama, die van 1872 tot 1923 over zijn volk regeerde, reeds vroeg voor het Christelijk geloof. In Zuid-West-Afrika werd onder de Namas en de Heereros gewerkt door de "Rheinische Mission". Ook thans wordt door al deze zendingsinstanties nog in Zuid-Afrika gearheid; daarnaast hebben de Afrikaanssprekende kerken een belangrijk zendingswerk opgebouwd. In verschillende gebieden kwamen zelfstandige Bantoe-kerken tot stand, die vrijwel alle in meerdere of mindere mate door de "moederkerk" gestempeld zijn. Voorts bevinden zich in Zuid-Afrika vele separatistische kerken. De Rooms-Katholieke missie kwam in dit zozeer door het Protestantisme bepaalde gebied slechts moeizaam op gang. Van de totale gekleurde bevolking van Zuid-Afrika (met inbegrip van Zuid-West-Afrika en de "protectoraten" thans ongeveer tien miljoen) behoort ruim de helft tot het Christendom; het aantal Rooms-Katholieken loopt tegen de 900.000. Kerk en zending worden voortdurend geconfronteerd met het brandende probleem van de "apartheid"; de oplossing van dit probleem zal mede bepalend zijn voor de toekomst van het Christendom in dit deel van de wereld.

Aan het einde van dit overzicht willen wij nog de aandacht vestigen op enkele punten, die betrekking hebben op de kerkelijke situatie in het geheel van Afrika bezuiden **de Sahara**. Voorop zij gesteld, dat de cijfers, die in het bovenstaande zijn genoemd, slechts bij benadering juist zijn; de statistieken zijn in verschillende gevallen onbetrouwbaar of onvolledig, terwijl zij bovendien dikwijls slechts een relatieve waarde hebben voor ons inzicht in de wezenlijke

situatie van dit ogenblik. Enerzijds bevindt zich rondom verschillende kerken nog een brede kring van sympathisanten, die op weg zijn naar de volle aanvaarding van het Christelijk geloof; aan de andere kant worden de bestaande kerken voortdurend bedreigd zowel door terugval van haar leden in oude of nieuwe vormen van heidendom als door afval ten gevolge van het secularisatie-proces. Niettemin kan worden vastgesteld, dat inzonderheid gedurende de laatste halve eeuw de kerk in Afrika een zeer aanzienlijke groei heeft doorgemaakt. Deze sterke toename is voor een groot deel te verklaren uit het feit dat in Afrika een bevolking, die leefde in primitief, animistisch heidendom, op eenmaal op intense wijze in aanraking kwam met de Westerse cultuur. Het oude geloof en de oude levensvormen bleken veelal niet opgewassen tegen de ontbindende krachten van het Westen. Het gevoel van leegheid en onbevredigdheid, dat hierdoor ontstond, droeg er toe bij dat op grote schaal gevraagd werd naar nieuwe religieuze waarden, naar een geloof, dat in de nieuwe situatie de weg kon wijzen. Daar, waar het Evangelie werd gepredikt en de kerk gestalte aannam, ging men soms in grote groepen over tot het Christendom.

In deze situatie deed zich de vraag voor, in hoeverre de kerk tegemoet zou kunnen komen aan het sterke verlangen naar hechte stamgemeenschap, dat onder de Afrikaanse volken zo krachtig leefde. Zelfs werd de vraag gesteld, of kerk en stamverband niet in zó nauwe betrekking tot elkander konden worden gebracht, dat de kerk de religieuze, sacrale zijde van het stamleven zou worden en de hoofden van de stam een vooraanstaande plaats zouden verkrijgen in de kerk. Vooral onder Duitse zendelingen bestond vaak een sterke drang om nadruk te leggen op de stam als een van God gegeven waarde, die door de kerk niet mag doorbroken worden, maar veelmeer moet worden geschraagd. In dit verband heeft men ook wel gepleit voor het opnemen van bepaalde initiatie-riten in de gang van het kerkelijk leven. Nadere theologische bezinning enerzijds (met op de achtergrond de in Europa gevoerde strijd tegen de bloeden bodemtheorieën van het Nationaal-Socialisme) en drastische verschuivingen op sociaal gebied aan de andere kant hebben veel van deze idealen als soms gevaarlijk-romantische dromen ontmaskerd.

Toch blijft de vraag urgent, in hoeverre de kerk zich in haar organisatie, haar liturgie, haar prediking en haar theologie aan moet passen bij het typisch-Afrikaanse leven en beleven; zo heeft onlangs de Anglicaanse theoloog John V. Taylor op indringende wijze gevraagd om een presentatie van Christus als het antwoord op de vragen, die door Afrikanen gesteld worden.

Deze vraag krijgt te sterker accent, wanneer wij letten op het feit, dat bij de uitermate snelle overgang van oude, animistische stamreligies naar moderne, Westerse levensvormen het oude dikwijls niet wezenlijk overwonnen wordt, maar wordt weggedrongen naar gebieden van het leven en denken waar het een eigen bestaan gaat leiden. Magie en bijgeloof, vrees voor duistere krachten en geheimzinnige machten ze zijn niet opeens dood, maar blijken nog lange tijd ondergronds hun bestaan voort te zetten. De materialistisch en technisch gerichte Westerse cultuur is op zichzelf niet bij machte dit te veranderen. Soms onder zware strijd moet de prediking van het Evangelie de ogen openen voor de bevrijding, die door Jezus Christus tot stand wordt gebracht.

Ook op ethisch terrein vallen hier grote beslissingen. Aan de ene kant oefent het oude ethos hier zij slechts de zo nauw met heel het oude Afrikaanse leven vervlochten polygamie genoemd nog een sterke zuigkracht uit; in reactie hierop, maar tevens in samenhang met bepaalde trekken van dit oude ethos dreigt voor de kerk in Afrika het gevaar, dat zij het Evangelie vooral opvat als een nieuwe wet, een nieuwe stamzede, die de oude niet verdraagt. Graag wordt daarbij dan gegrepen naar het Oude Testament om te bewijzen, dat het Christelijk geloof wel terdege als een alomvattende wet het gehele leven dient te omsluiten, zoals men omgekeerd soms bepaalde zeden, die tot het oude patroon behoren, met een beroep op het Oude Testament tracht te verdedigen. Met dit alles hangt samen, dat de tuchtoefening in deze jonge kerken soms wordt tot een formele, nomistische aangelegenheid. Alleen goede prediking, die inzicht geeft in de wijze waarop het Oude Testament voor de gemeente van deze tijd functioneert en waarop wet en Evangelie zich tot elkander verhouden, kan een vernieuwende invloed uitoefenen op de vormgeving van het ethos en de gestalte van de kerkelijke tuchtoefening

Bij ons overzicht stuiten wij meer dan eens op het probleem van de onafhankelijke, separatistische kerken, zoals die in verschillende delen van Afrika gevonden worden. Wij zagen ook, dat er tussen deze kerken en groepen onderling grote verschillen bestaan: terwijl sommige in grote lijnen trouw zijn gebleven aan de Bijbelse prediking, hebben andere de poort voor het heidendom wijd open gezet. Er schuilen achter het ontstaan van deze bewegingen factoren van verschillende aard: oude stamveten en moderne nationalistische verwachtingen speelden dikwijls een rol; raciale tegenstellingen en primitieve idealen deden hun invloed gelden, maar vrijwel alle worden zij gekenmerkt door het verlangen, het geloof te beleven op een wijze die resoneert in het hart van de Afrikaanse mens. De gevestigde kerken zien zich gesteld voor de opgave, aan dit verlangen tegemoet te komen zonder de vernieuwende boodschap van het Evangelie prijs te geven.

De veranderingen, die bezig zijn zich in Afrika te voltrekken, laten ook het kerkelijke leven niet onberoerd. Van de kerken wordt een positieve belangstelling gevraagd voor de strijd van de Afrikaanse volken voor een nieuwe toekomst, maar tevens dienen zij zich vanuit het Evangelie kritisch te distantiëren van allerlei vormen van overspannen, religieus geladen nationalisme. Zij moeten op de bres staan voor sociale en raciale gerechtigheid, maar hebben tegelijkertijd weerstand te bieden tegen de totalitaire aanspraken van het communisme. Het doorgaande urbanisatieproces stelt aan de kerken bijzondere eisen: zij zullen dat proces alleen op de rechte wijze kunnen begeleiden, indien zij organisatorische bewegelijkheid paren aan pastorale bewogenheid. Het behoeft geen betoog, dat in dit verband een goede predikantsopleiding van de grootste betekenis is; voor kerk en zending is dit dan ook een punt van voortdurende zorg.

In sommige delen van Afrika is het Christendom als het ware gewikkeld in een wedloop met de Islam, die met grote kracht verder poogt door te dringen. In het kader van een door verschillende kerken gedragen "Islam-in-Afrika"-project wordt getracht, de Afrikaanse kerken op theologisch verantwoorde en tevens door de eigen situatie van Afrika bepaalde wijze toe te rusten voor een positieve, getuigende ontmoeting met de Islam.

Gesteld voor gemeenschappelijke vraagstukken en staande voor een gezamenlijke taak, zoeken de kerken in het jonge Afrika steeds meer contact met elkander. In 1958 vond te Ibadan in Nigeria een ontmoeting plaats tussen vertegenwoordigers van kerken uit geheel Afrika. Uit deze ontmoeting groeide de "All Africa Conference of Churches", die haar eerste vergadering hield in 1963 te Kampala in Oeganda; zij heeft haar secretariaat in Nairobi (Kenya), terwijl in Mindolo (Zambia) een oecumenisch studien ontmoetingscentrum gevestigd is.

De toekomst van de kerk in Afrika is hoopvol en onzeker tegelijk. Ook in deze fase van Afrika's geschiedenis zijn er voor de prediking van het Evangelie grote mogelijkheden, maar tevens zijn er allerlei omstandigheden die er op wijzen, dat nog een zware worsteling gestreden moet worden op tal van fronten. De kerken spraken te Kampala, waar de martelaars van Boeganda begraven liggen, uit, er zich van bewust te zijn dat de getrouwe proclamatie van Christus als de enige Redder van de wereld ook vandaag soms moet bezegeld worden door een kruis en een martelaarschap. Maar zij voegden er aan toe: "bewust van de blijvende aanwezigheid van Hem, die zei: "Zie, Ik ben met u al de dagen, deinzen wij niet terug."

De Pacific en Australië

De ontdekkingsreiziger Magalhães gaf aan de oceaan, die Amerika van Azië en Australië scheidt, de naam "Stille Oceaan" (Engels: "Pacific Ocean"); de vele in deze oceaan gelegen eilanden vat men wel samen onder de naam: "Pacific". Tegen het einde van de achttiende eeuw ontwaakte in het Westen mee dank zij de reizen van kapitein Cook een levendige belangstelling voor dit gebied, dat eeuwen lang buiten de horizon van de Europese interesse gelegen had. In Engelse zendingskringen, koesterde men grote verwachtingen met betrekking tot de mogelijkheden voor de zending op de eilanden van de "Stille Zuidzee": zo zond de L.M.S. haar eerste zendelingen uit naar het eiland Tahiti, en al bleef deze expeditie zonder resultaat, toch liet men de Zuidzee-eilanden niet los; in de loop van de negentiende eeuw werd door vele zendelingen van de L.M.S. op tal van eilanden het Evangelie verkondigd en de kerk geplant. De grootste onder hen was ongetwijfeld John Williams, die wel de "apostel van de

Zuidzee" genoemd wordt. In 1839 werd hij op één van de eilanden van de Nieuwe Hebriden vermoord.

Ook door Methodisten uit Engeland, door Presbyterianen uit verschillende landen, door de Congregationalistische "American Board", door Anglicanen uit Nieuw-Zeeland en door de Parijse zending is in dit grote gebied gearbeid. Inzonderheid door de zendelingen van de L.M.S. werden op verschillende eilanden min of meer theocratische gemeenschappen gevormd: het leven werd veelal op Puriteinse leest geschoeid; de vorsten zagen toe op de handhaving van de decaloog, terwijl de zendelingen op hun beurt een belangrijke rol speelden in het politieke leven. Meer dan eens gaven de zendelingen actieve steun aan de koloniale aspiraties van hun vaderland; van de Rooms-Katholieke missie kan trouwens hetzelfde worden gezegd; dit alles gaf aan de toch reeds aanwezige rivaliteit van de Confessies een nog sterker accent. Maar ondanks de hierdoor opgeroepen spanningen groeide de kerk in dit gebied snel. Verschillende zelfstandige kerken werden gevormd. Van de meeste eilandengroepen is de bevolking in meerderheid gekerstend. Ook de Rooms-Katholieke Kerk heeft in dit gebied ingang gevonden.

Door de tweede wereldoorlog, die zich mee in de Stille Oceaan afspeelde, is het leven in dit gebied diep geschokt. Ook de kerk heeft hiervan de gevolgen ondervonden. Het levenspatroon is bezig, zich snel te wijzigen. De oude, patriarchale plattelandsstructuur maakt plaats voor nieuwe vormen. Hier en daar is er een begin van urbanisatie. Nationalistische tendensen beginnen te ontwaken. Door deze en andere verschuivingen worden de kerken in de Pacific opgeroepen tot gezamenlijke bezinning. Een eerste samenkomst tussen de vele kerken in de Pacific vond plaats te Malua (Samoa) in 1961. In de zomer van 1966 werd de eerste vergadering gehouden van een permanente "Pacific Conference of Churches".

Op **Oostelijk Nieuw-Guinea** wordt sinds de vorige eeuw gearbeid door de L.M.S. en met korte perioden van onderbreking, door Duitse Lutheranen, later hierin bijgestaan door Lutherse kerken uit Australië en Amerika. De doorbraak van het Evangelie op het terrein van de Lutherse zending in 1906 is door Christian Keysser op boeiende wijze beschreven. Van de ruim 400.000 Protestantse Christenen behoort ongeveer de helft tot de in 1956 gevormde "Evangelisch-Lutherse Kerk in Nieuw-Guinea"; het aantal Rooms-Katholieke Christenen is nog slechts gering.

In **Australië** is een deel van de tot een zeer klein getal gereduceerde oorspronkelijke bevolking tot het Christendom overgegaan.

Van de Maori's op Nieuw-Zeeland behoren velen tot de Anglicaanse Kerk, ontstaan dank zij de zendingsarbeid van de C.M.S. die hier in 1814 niet het zendingswerk een aanvang maakte.

Amerika

De oorspronkelijke bevolking van **Noord-Amerika** valt uiteen in Eskimo's en Indianen. Op Groenland zijn alle, in Canada de meeste Eskimos tot het Christendom overgegaan. Onder hen is gearbeid door de Deense zending (Groenland; hier was in de eerste helft van de achttiende eeuw Hans Egede de pionier) en door Herrnhut (Groenland en Labrador).

De Indianen werden reeds in de zeventiende en achttiende eeuw vanuit het Puriteinse Nieuw-Engeland en het Rooms-Katholieke Nieuw-Frankrijk met het Christelijk geloof in aanraking gebracht. In de vorige en in het begin van deze eeuw is van Protestantse zijde onder de Canadese Indianen vooral gearbeid door de C.M.S. onder die in de Verenigde Staten door verschillende kerken en zendingsorganisaties, o.a. door de "American Board". Tal van Indianen zijn tot de Rooms-Katholieke of tot één van de vele Amerikaanse Protestantse kerken overgegaan.

Op de eilanden in het **Caraïbische** gebied, waar de oorspronkelijke bevolking is uitgeroeid, is onder de talrijke negerslaven gearbeid door de Herrnhutters, die hier in de achttiende eeuw pioniersarbeid hebben verricht, en later ook door verschillende Engelse zendingsinstanties.

Ook het met Nederland verbonden **Suriname** werd tot zendingsterrein van Herrnhut. In 1735

namen de mannen van de Broedergemeente hier het zendingswerk ter hand: eerst onder de Indianen, daarna onder de z.g. "bosnegers" (naar het binnenland gevluchte slaven) en tenslotte ook in de stad en op de plantages. De Broedergemeente, gesteund vanuit Nederland, neemt thans in de Surinaamse samenleving een belangrijke plaats in. Zij schenkt ook aandacht aan de in Suriname geïmmigreerde Indiërs en Javanen.

In Latijns-Amerika is het Christendom gebracht in het voetspoor van de Spaanse en Portugese veroveringen. Inzonderheid de Jezuïeten hebben in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw belangrijk werk verricht; zo hebben zij onder meer in het toenmalige gebied Paraguay (waarvan de omgrenzing niet samenvalt met die van de tegenwoordige staat) tal van Indianen samengebracht in z.g. "reducties", grote Indianendorpen die onder strakke geestelijke leiding stonden. Afgezien van enkele nog heidense Indianenstammen is vandaag Latijns-Amerika althans nominaal geheel gekerstend. De toestand van de Rooms-Katholieke Kerk in dit deel van de wereld geeft echter aanleiding tot ernstige zorg. Slechts een gering aantal Rooms-Katholieken praktiseert, en onder het gekerstende oppervlak is nog veel van het oude heidendom blijven voortbestaan; in deze tijd manifesteert het zich in allerlei vormen van nieuwe heidense religiositeit, zoals de Candomblé, een primitief-godsdienstige beweging in Brazilië, die vele aanhangers telt.

In de negentiende eeuw ontstond in Latijns-Amerika een begin van Protestantse zendingsarbeid, aanvankelijk in hoofdzaak onder de heidense Indianen. Eén van de pioniers op dit terrein was de Anglicaanse zending Allen Gardiner (stichter van de "South American Missionary Society"), die in 1851 op Vuurland de dood vond.

Geleidelijk echter ging men vanuit Noord-Amerikaanse Presbyteriaanse en Methodistische gemeenten ook Evangeliseren onder de slechts nominaal gekerstende bevolking. Beducht voor "proselytisme" weigerde de Wereldzendingsconferentie te Edinburgh (1910), Latijns-Amerika als zendingsterrein te beschouwen maar de Presbyterianen en Methodisten gingen door met hun arbeid, terwijl ook verschillende "geloofszendingen" haar aandacht op dit deel van de wereld richtten. Een aantal van deze zendingsgenootschappen sloot zich in 1911 aan tot de "Evangelical Union of South America".

Daarnaast hebben de Pinkstergemeenten zich op Zuid-Amerika geworpen; haar aanhang groeit snel. Het is thans wel duidelijk, dat alle Christenen in Zuid-Amerika zich hebben in te spannen om het Evangelie te verkondigen aan hen, die in feite leven in de schemer van een nog sterk door het heidendom bepaalde religiositeit of die ten enenmale van de kerk vervreemd zijn. In de grote worsteling, die vandaag in Zuid-Amerika gestreden wordt, mag het Reformatorisch Christendom geen verstek laten gaan. Ongetwijfeld oefent de Protestantse zendingsactiviteit ook op de Rooms-Katholieke Kerk in Zuid-Amerika een veelszins stimulerende invloed uit. Het Protestantisme zal van zijn kant er duidelijk blijk van moeten geven, dat het niet wil proselyteren, doch positief de rijkdom van het in Christus geschonken heil wil ontvouwen. In 1949 hebben verschillende Protestantse kerken zich te Buenos Aires gemeenschappelijk bezonnen op haar taak in dit zo belangrijke deel van de wereld; dit eerste beraad werd gevolgd door een tweede conferentie in Peru in 1961. Vermeld kan nog worden, dat zich in Brazilië en Argentinië Nederlandse Gereformeerde Kerken bevinden, die zich steeds meer van haar missionaire taak in haar omgeving bewust worden. Tenslotte: het aantal Protestantse Christenen in Latijns Amerika groeide van nog geen kwart miljoen in het tweede decennium van deze eeuw tot zeker tien miljoen in onze tijd.

De kerk plant zich voort, het Evangelie wordt uitgedragen over de gehele wereld. Er schuilt iets verbijsterends in het feit, dat dit alles plaats vindt in een tijd, waarin de Westerse wereld zelf in vele opzichten tot zendingsterrein wordt en waarin de secularisatie van het leven hand over hand toeneemt. Heel de wereld is als het ware één groot zendingsgebied. De kerken van Oost en West dienen in deze wereld als één gemeente met één gezamenlijke boodschap de frontlinie te markeren van het komende Rijk van Jezus Christus. Zij mogen dit doen in de dankbare zekerheid, dat de Heer van de kerk Zijn volk niet zal verlaten, en dat Hij door de mist en door de stormen van deze tijden heen Zijn plan volvoert.

XXIV. DE JONGSTE TIJD

door F. G. M. Broeyer

De oecumenische beweging, 85, Zwitserland en Duitsland, 103, De Verenigde Staten, 122, Groot-Brittannië, 133, Nederland, 143, SowjetUnie, het Nabije Oosten, 162, De Scandinavische landen, 167, Frankrijk, België, 170, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, 171, Secten, 174, Besluit, 177.

De oecumenische beweging

Zonder enige twijfel is de oecumenische beweging verreweg het belangrijkste verschijnsel, dat zich in de kerkgeschiedenis van de twintigste eeuw voorgedaan heeft. Men kan zelfs zo ver gaan te zeggen, dat het oecumenische streven de theologie en de activiteiten die de diverse kerken ontplooiden overheerste. Vrijwel alle vooraanstaande theologen hebben zich wel op de een of andere wijze voor de oecumenische beweging ingespannen.

Kon de periode tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog in 1914 de "grote eeuw" van de uitbreiding van het Christendom genoemd worden, daarna viel de nadruk op de versteviging van de verworven posities door het verbeteren van de onderlinge kontakten. Deze verschuiving van het zwaartepunt werd gedeeltelijk teweeggebracht door de moeilijkheden, waarvoor de zending zich gesteld zag. Het maakte een ongunstige indruk, dat zendelingen van verschillende confessionele overtuiging één en het zelfde gebied bearbeidden. Ze deden elkaar concurrentie aan en hadden zodoende een veel grotere moeite om het unieke van de Bijbelse boodschap in hun persoon tot leven te brengen.

Onder de mannen, die in de zending werkzaam waren, groeide ten gevolge hiervan allengs het besef dat het tot samenwerken moest komen. Zij koesterden dit denkbeeld niet alleen, omdat hun arbeidsmethodes zakelijk niet deugden. In de ernst waarmee zij hun levenstaak, de verkondiging van Jezus Christus aan volken die Hem nog niet kenden, vervulden zagen zij het als een pijnlijke fout dat er als het ware verschillende Evangelies verkondigd werden. Christus gaf de opdracht de volken tot zijn discipelen te maken, hen in de naam van het Vaders en van het Zoons en van het Heiligen Geestes te dopen en hen te leren onderhouden wat Hij bevolen had (Matth. 28 : 19). Hoe was het dan mogelijk dat de zending een storende verdeeldheid vertoonde?

Zo werd in 1910 een grote zendingsconferentie in Edinburgh gehouden. Afgevaardigden van kerken uit vele landen ontmoetten elkaar. Tijdens deze vergadering trad vooral de Amerikaan John R. Mott (1865-1955) op de voorgrond. Deze liet zich bij zijn theologische en organisatorische arbeid leiden door het vurige verlangen, dat "de Evangelisatie van de wereld in deze generatie zou plaatsvinden".

Toen in 1948 te Amsterdam de Wereldraad van Kerken werd opgericht en de assemblée voor de eerste maal bijeenkwam was het Mott, die de openingstoespraak mocht houden. Een passend eerbetoon voor een man, die de oecumenische beweging gedurende zijn ganse leven gediend heeft.

De oecumenische beweging dankte haar opkomst ook aan andere ontwikkelingen. Er waren in de negentiende eeuw enkele internationale bonden opgericht, die de grenzen van de kerken reeds duidelijk overschreden. In 1846 ontstond de Evangelical Alliance (Evangelische Alliantie), bedoeld om het hoofd te bieden aan de onkerkelijkheid en de sterke zuigkracht, die de Rooms-katholieke kerk rond het midden van de vorige eeuw uitoefende. Verder waren er Christelijke jeugdorganisaties in het leven geroepen als de Y.M.C.A. (Wereldbond voor Christelijke Jonge Mannen, 1855), de Y.M.C.A. (Wereldbond voor Christelijke Jonge Vrouwen, 1894) en de World Student Christian Federation (Wereldfederatie van Christelijke Studentenverenigingen, 1895), de laatste op initiatief van John Mott. Dat deze bonden voor de oecumenische beweging van groot belang geweest zijn, blijkt wel uit het feit dat veel van de leidinggevende figuren er de eerste stappen op weg naar hun latere posities gezet hebben. Mott heeft een werkzaam aandeel in de activiteiten van al deze drie organisaties gehad, maar ook Nathan Söderblom (1866-1931), William Temple (1881-1944) en W. A. Visser 't Hooft (geb. 1900) hebben via deze jeugdbonden het terrein verkend.

Als derde wortel van de oecumenische beweging zijn de grote, wereldomvattende federaties van kerken met dezelfde kerkordelijke achtergrond of van hetzelfde geloofstype te beschouwen. In 1867 werd in het Londense paleis van de aartsbisschop van Canterbury, Lambeth Palace, de eerste bijeenkomst van aartsbisschoppen en bisschoppen uit de landen, waar zich een Anglicaanse kerk bevindt, gehouden. Van 1877 dateert de oprichtingsconferentie van de Alliance of the Reformed Churches holding the Presbyterian System (kerken met een presbyteriale kerkorde), die in Edinburgh plaats vond.

Ook de methodisten en Congregationalisten organiseerden zich in de vorige eeuw. Deze bonden, waaraan er later nog verscheiden toegevoegd werden, vormden een stimulans voor de oecumenische beweging, omdat de kerken die lid waren leerden samenwerken met Christenen van andere landen. Desondanks zijn er in het oecumenisch kamp bezwaren tegen deze vorm van samenwerking ingebracht. De verschillende soorten kerken zouden in het besef van hun eigen bijzondere kenmerken versterkt worden ten koste van de zuivere oecumenische gezindheid.

Tenslotte kan er met betrekking tot de oorzaken van de oecumenische belangstelling opgemerkt worden, dat er over heel de wereld een groeiende ijver geweest is om politieke en maatschappelijke problemen in groot verband aan te pakken. Nadat Karl Marx de arbeiders in 1848 wakker geschud had met zijn appèl "Proletariërs aller landen verenigt u!" sloten deze zich aaneen in hun Internationales. De Amerikaanse president Woodrow Wilson lanceerde in 1918 de gedachte van de Volkenbond, die twee jaar later tot stand kwam en de voorloper van de Verenigde Naties geweest is. Vraagstukken als armoede, honger en bewapening, maar ook zendingsmethodiek en Evangelisatie zijn internationaal en verlangen een oplossing, die daarmee in overeenstemming is.

Het spreekt overigens vanzelf, dat voor een Christen de oproep van de Heilige Schrift het voornaamste motief tot samenwerking behoort te zijn. De oecumenische beweging heeft dan ook in de loop van de tijden een indrukwekkende hoeveelheid geschriften doen ontstaan, waarin uiteengezet wordt hoe ondubbelzinnig het Evangelie is, wanneer het gaat over de gemeenschap van hen, die in Jezus Christus de Zaligmaker zien.

Misschien neemt onder de teksten, die telkens aangehaald werden, 1 Cor. 1 : 13 de eerste plaats in: "Is Christus gedeeld?" Het antwoord was duidelijk: het werd in strijd geacht met de grootse gedachte van de kerk, die het lichaam van Christus is, dat er zoveel verschillende kerkgenootschappen bestonden en deze het zelfs waagden elkaar meedogenloos te bestrijden. Paulus verwijtende woorden in de brief aan de Corinthiërs waren ook eerder wel gebezigd, maar toen dienden ze merkwaardig genoeg om andere kerken aan te vallen. Men concludeerde uit de tekst, dat er geen verdeeldheid in de kerk kon zijn en waar de eigen kerk de ware was, andere kerken dus aangezien Christus niet gedeeld was veroordeeld werden. Door de tekst zo uit te leggen werd de kritiek, die Paulus leverde op het onderlinge krakeel van Christenen, lange tijd volkomen over het hoofd gezien.

Een andere tekst, die oecumenisch gezinde theologen beklemtoonden, waren de woorden van Jezus in het hogepriesterlijk gebed (Joh. 17 : 11): "Vader bewaar hen in Uw Naam, dien Gij Mij gegeven hebt, dat zij één zijn zoals Wij."

Het was zeer goed mogelijk geweest, dat aan het streven naar kerkelijke eenheid een andere naam dan "oecumenisch" gegeven zou zijn. Want in het Nieuwe Testament zijn de plaatsen, waar in het Grieks "oikoumene" voorkomt, niet van dien aard, dat het voor de hand lag om van oecumenisch te gaan spreken. Maar vrijwel van stonde af aan werd het woord gebruikt. Reeds in de Evangelische Alliantie was het gewoonte er de doorbreking van de kerkelijke afzondering mee aan te duiden. Dit vond zijn grond in de omstandigheid, dat geschiedkundigen de concilies en de drie gewichtigste Geloofsbelijdenissen uit de vroegste eeuwen van de kerk oecumenisch plachten te noemen. Toen was de kerk nog ongedeeld, zodat er een gereede aanleiding was om de term over te nemen.

De oprichter van het Rode Kruis, Henri Dunant, die lid van de Y.M.C.A. geweest is, betitelde deze internationale jeugdorganisatie als oecumenisch. Zo raakte het woord geleidelijk aan in zwang. Toch duurde het tot 1937, voordat de term oecumenisch werkelijk populair was in liet

algemene spraakgebruik.

In 1951 werd namens de Wereldraad van Kerken een officiële definitie gepubliceerd om weer te geven wat onder "oecumenisch" verstaan diende te worden: "Oecumenisch duidt alles aan wat op de taak van de gehele kerk ten opzichte van de verkondiging van het Evangelie in de gehele wereld betrekking heeft". De verdienste van deze uitspraak was, dat een al te lichtvaardig gebruik van het woord sindsdien beter tegengegaan kon worden, maar desondanks grijpt men er nog vaak veel te snel naar om de een of andere onbetekenende onderneming een aantrekkelijke kleur te geven.

De directe voorlopers van de Wereldraad van Kerken waren twee grote raden, één voor de behandeling van praktische problemen, Life and Work, de andere voor kwesties van Belijdenis en kerkinrichting, Faith and Order.

De raad voor de praktische problemen Life and Work hield als eerste een vergadering, in 1925 te Stockholm. De gedachte om een dergelijke bijeenkomst te organiseren was opgekomen in de kring, welke zich tevoren beziggehouden had met de materie van oorlog en vrede. De schatrijke staalmagnaat Andrew Carnegie (1837-1919), die zich steeds bijzonder voor de vrede ingespannen heeft en zo in Den Haag op zijn kosten het Vredespaleis liet bouwen, had in 1914 een fors bedrag voor kerkelijke inspanningen ten behoeve van de vrede beschikbaar gesteld. Dank zij deze schenking was het mogelijk om een 90-tal leden van verschillende kerkgenootschappen in de Duitse stad Constanz aan het Bodensee bijeen te brengen: wonderlijk genoeg precies op de dag, dat de eerste wereldoorlog uitbrak. Gedurende deze oorlog (1914-1918) waren de deelnemers in staat met elkaar het contact te bewaren. De Bern werd in 1915 de naam Wereldbond voor Internationale Vriendschap door de Kerken aangenomen. In 1919 zijn de idealen opnieuw besproken op Kasteel Oud Wassenaar bij Den Haag. Daar is toen overeengekomen, dat er een massale conferentie voor de behandeling van allerlei praktische vraagstukken, die de kerken gemeenschappelijk aangingen, samengeroepen zou worden.

Onder de mensen die dit idee tot het hunne hadden gemaakt was vooral de aartsbisschop van het Zweedse Uppsala, Nathan Söderblom, naar voren getreden. In zijn land zou deze vergadering gehouden worden. Söderblom had een imponerende internationale ervaring. In 1890 was hij reeds als vertegenwoordiger van de Zweedse studenten op een studentenconferentie in de Verenigde Staten geweest. Hij had behalve in Uppsala ook in Parijs, aan de Sorbonne, gestudeerd en had verder twee jaar lang het ambt van hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis te Leipzig bekleed. Söderblom voelde zich als theoloog agetrokken tot de takkentheorie, die in de Anglicaanse kerk ontstaan was. Deze takkentheorie ging uit van de beeldspraak, dat de kerk als een boom voorgesteld kon worden. Aan de stam van de ene, ongedeelde kerk zijn als takken de diverse kerktypen gegroeid. Wanneer de natuurlijke verbinding met deze stam ontbrak, was ook de wettigheid afwezig. Als aanhanger van deze voorstelling onderscheidde Söderblom een Rooms-katholieke, een Oosters-orthodoxe, een Anglicaanse en een Evangelische vorm van katholiciteit (algemeenheid) in de kerk.

Te Stockholm werden economische, sociale en politieke vraagstukken ter tafel gebracht. Aan de conferentie namen ongeveer 600 vertegenwoordigers uit 37 verschillende landen deel. Tijdens de discussies werd goed zichtbaar, welk een kloof er gaapte tussen het Europese en Amerikaanse theologische denken. De Lutherse uit Duitsland brachten naar voren, dat de maatschappelijke houding van de kerk er in bestond Gods heil op de kansels te preken en daarbij aan te dringen op liefdadigheid, terwijl de Amerikanen zich voorstanders betoonden van een meer daadwerkelijke aanpak van de sociale noden. Zij wilden dat de kerk bij het verbeteren van de maatschappelijke toestand een, actieve rol zou spelen. Deze uiteenlopende denkbelden hingen samen met een verschillende opvatting over de komst van Gods Koninkrijk. Verwachtten de meeste Europese theologen deze komst eerst aan het einde van de tijden, de Amerikanen legden er de nadruk op, dat het Rijk in de aardse geschiedenis verwerkelijk kon worden.

De vergadering van 1925 wordt wel het "Nicéa van de ethiek" genoemd. Zij werd namelijk 1600 jaar na het eerste oecumenische concilie in Nicéa gehouden. liet concilie van Nicéa is gedurende dat jaar met verscheiden plechtigheden herdacht. Paus Pius XI (1857-1939) liet in

de liturgie van de herdenkingsmis uit hoffelijkheid de passage weg over de verlening van de Heilige Geest niet alleen door de Vader, maar ook door Christus (het filio que), waartegen de Oosters-orthodoxen zulke hevige bezwaren koesteren. Aan de viering in Londen namen de aartsbisschoppen van Canterbury en Stockholms en de patriarchen van Alexandrië, Jeruzalem en de Assyrische kerk deel.

Onderwijl trof men ook al jaren lang voorbereidingen voor een andere vergadering, waar nog veel hachelijker punten aan de orde gesteld zouden worden, die van de Belijdenis en de kerkinrichting. Bij de behandeling van het onderwerp van Stockholm kon schijnbaar op een redelijke mate van overeenstemming gehoopt worden, omdat hier minder direct de geloofsopvattingen en kerkelijke traditie in het geding waren. Maar Faith and Order waagde het zich rechtstreeks met de oorzaken van de kerkelijke verdeeldheid in te laten.

De Faith and Order-beweging ontstond in 1910 door toedoen van Charles H. Brent (1862-1929), die bisschop van de Amerikaanse Protestant Episcopal Church geweest was op de Filippijnen. Brent was aanwezig geweest bij de zendingsconferentie van 1910 in Edinburgh en diep onder de indruk gekomen van de eensgezindheid. Hij wilde dat ook de kerken zelf naar toenadering zouden streven.

Dat de beweging voor geloof en kerkinrichting van een Anglicaanse kerk uitging was niet zo verwonderlijk, want de Anglicaanse kerken hadden zich in gezamenlijk verband al tamelijk langdurig bezig gehouden met de voorwaarden, die voor een eenwording van de kerk gesteld moesten worden. Tijdens de bijeenkomst van de Anglicaanse aartsbisschoppen en bisschoppen in 1888 in Lambeth Palace, waar zij hun conferenties ongeveer om de tien jaar houden, werd de beroemde Lambeth quadrilateral (vierhoek) aangenomen. Hierin werden de eisen aangeduid, waaraan de toekomstige ene kerk had te voldoen. Volgens deze voorwaarden, die vermeld werden in een oproep aan de Christenheid om de eenheid te bevorderen, behoorde de Heilige Schrift de hoogste geloofsnorm te zijn en moesten de Apostolische en Niceense Geloofsbelijdenissen als grondslag voor de dogmatiek gelden. Doop en Avondmaal waren de enige sacramenten, die Christus zelf ingesteld had, en dienden als zodanig erkend te worden; het bisschopsambt zou een onverbrekkelijk bestanddeel van de kerkinrichting moeten vormen. De Lambeth quadrilateral wordt in de Verenigde Staten dikwijls als Chicago-Lambeth quadrilateral aangehaald, omdat de voorwaarden door een Amerikaans theoloog opgesteld en reeds in 1886 op een vergadering van de Amerikaanse bisschoppen te Chicago aanvaard waren.

Brent kreeg allerwegen steun, zelfs in een dergelijke mate, dat de Lambeth conferentie van 1920, die de quadrilateral herhaalde, aanzienlijk mildere condities voor aaneensluiting stelde. Want het vierde punt over de bisschoppen was voor vele kerken een schier onoverkomelijk beletsel om de voorstellen ook maar in overweging te nemen. De deelnemers aan deze conferentie besloten tot een uitspraak over de ambtscolleges in niet bisschoppelijk ingerichte kerken, waarin deze tot op zekere hoogte als wettig erkend werden.

Tijdens hetzelfde jaar 1920 is een voorlopige vergadering van Faith and Order te Genève bijeengewees. Bij deze vergadering waren ook 18 gedelegeerden van Oosters-orthodoxe kerken aanwezig. De plaatsvervangende patriarch van Constantinopel had kort tevoren samen met elf metropolieten een brief aan alle Christelijke kerken in de wereld gericht en het voorstel geopperd een "Liga van de Kerken" op te richten naar het voorbeeld van de Volkenbond. Deze belangstelling van orthodoxe zijde was belangrijk, omdat de oecumenische beweging zich hierdoor van meet af aan ook over andere kerken uitstreckte dan die welke uit de Reformatie voortkwamen. In 1927 vond te Lausanne de lang verbeide, grote conferentie van Faith and Order plaats. Zij werd evenals de bijeenkomst te Stockholm door honderden afgevaardigden met de meest uiteenlopende geloofsopvattingen bijgewoond.

Tegen veler verwachting in boekte de vergadering van Lausanne een opmerkelijk resultaat. De verschillen waren zo duidelijk aanwijsbaar, dat zij vanzelfsprekend niet verdoezeld konden worden: de ene kerk stelde het sacrament als heilsmededeling centraal, de andere de Evangelieverkondiging. Toch slaagde men er in tot overeenstemming te komen en werden de kerken rapporten ter bestudering aangeboden, die waardevolle bouwstoffen voor de toekomstige kerkorde van een Herenigde kerk bevatten. Men kwam tot de slotsom, dat de

bisschoppelijke, Gereformeerde en congregationalistische vormen van kerkinrichting er elk voor zich een plaats in konden hebben.

Op de vergaderingen van *Faith and Order* en *Life and Work* werden commissies benoemd met omvangrijke bevoegdheden om het aangevatte werk tot het tijdstip, dat de volgende conferenties plaats vonden, voort te zetten.

Noch in Stockholm, noch in Lausanne zijn afgevaardigden van de Rooms-katholieke kerk aanwezig geweest, hoewel deze voor beide conferenties een uitnodiging ontvangen had. In de encycliek *Mortalium Animos* (1928) antwoordde paus Pius XI op de twee uitnodigingen. Hij herhaalde hierin de traditionele Rooms-katholieke visie, dat de enige weg tot Hereniging terugkeer naar de kerk van Rome was. Het heeft lange tijd geduurd, voordat de Rooms-katholieke kerk een minder afzijdig standpunt innam. Wel leefde bij individuele Rooms-katholieken het verlangen om met andere kerken in contact te komen. Aan het einde van de negentiende eeuw hadden Franse geestelijken zich ingespannen om gedaan te krijgen, dat de priesterwijdingen van de Anglicaanse kerk geldig verklaard werden, wat door tussenkomst van kardinalen echter mislukte.

Zo waren er nog enkele pogingen tot toenadering. In 1937 verscheen het boek *Chrétien désunis* van de Franse priester Y. Congar (geb. 1904), dat een krachtige prikkel voor een grondige bezinning in de Rooms-Katholieke kerk op het "oecumenisme" betekende. Maar de hoogste kerkelijke gezagsdragers bleven tot in de vijftiger jaren gekant tegen oecumenische samenwerking met andere kerken.

De volgende vergaderingen van *Life and Work* en *Faith and Order* zijn in 1937 respectievelijk in Oxford en Edinburgh gehouden.

Voor de conferentie in Oxford van *Life and Work* was als thema de problematiek rond kerk, staat en volk gekozen. Toepasselijk, omdat de politieke atmosfeer door de agressieve politiek van Adolf Hitler, die in 1933 in Duitsland aan de macht gekomen was, en ten gevolge van verscheiden andere factoren, bedenkelijk verslechterd was. In de twintiger jaren waren er nog velen, die optimistisch meenden, dat de wereldoorlog 1914-1918 de laatste geweest was en er nooit meer een zou uitbreken.

Ongeveer zestig landen hadden zich aangesloten bij het BriandKellogg pact (1928), dat de oorlog "buiten de wet stelde". Maar in 1937 lagen de zaken anders. De Volkenbond had elke betekenis verloren, nadat hij Italië niet had kunnen beletten Abessinië te veroveren (1935/1936). Duitsland had het gedemilitariseerde Rijnland bezet (1936) en versterkte zijn leger.

In Spanje woedde een vernietigende burgeroorlog en op het grondgebied van China vochten Japanners. Het nationalisme nam weer levensgevaarlijke vormen aan. De afgevaardigden van de Duitse Evangelische kerken hadden zelfs geen toestemming gekregen de conferentie te bezoeken.

Life and Work heeft te Oxford tegen deze noodlottige gang van zaken geprotesteerd. Er werd met klem gewaarschuwd tegen de ontbindende krachten van het nationalisme en imperialisme: "Laat de kerk kerk zijn" luidde de oproep, die "Oxford" tot de Christenheid richtte. William Temple, die sinds 1928 aartsbisschop van York was, leidde deze vergadering. Hij was een voortreffelijke voorzitter dank zij zijn oecumenische ervaring en het begrip, dat hij voor de meest uiteenlopende standpunten toonde, ook als deze slechts door kleine groepen naar voren werden gebracht.

De vergadering van *Faith and Order* in Edinburgh, die eveneens onder Temples leiding stond, heeft zich onder meer gewijd aan een bespreking van de verhouding tussen Schrift en traditie. In de discussie over het ambt lieten verscheiden van de deelnemende theologen zich nogal onverdraagzaam uit ten aanzien van opvattingen, die hun niet bevielen.

In feite werden de conferenties van *Life and Work* en *Faith and Order* in belangrijkheid verre overtroffen door een voorafgaande bijeenkomst in Londen, waar over de mogelijkheid gesproken werd van een overkoepelende instantie voor de kerken in de wereld. De plannen werden zowel in Oxford als in Edinburgh goedgekeurd, zodat een comité opgericht kon worden om ze nader uit te werken. Van dit comité van veertien leden maakte ook de Utrechtse hoogleraar S. F. H. J. Berkelbach van der Sprenkel (geb. 1882) deel uit.

In 1938 werd de Wereldraad in Utrecht in voorlopige vorm opgericht. Aan de verschillende kerken werden de grondregels ter goedkeuring toegezonden. Het was de bedoeling dat de eerste vergadering van de raad in 1941 zou plaatsvinden. Maar door het uitbarsten van de tweede wereldoorlog (1939) moest van dit voornemen worden afgezien. Temple werd voorzitter van het voorlopig comité van de Wereldraad "in staat van oprichting", Visser 't Hooft secretaris-generaal. Het secretariaat kreeg als plaats van vestiging Genève toegewezen. Vooral na de wapenstilstand van 1945 heeft deze Wereldraad in wording een voorbeeldige activiteit ontplooid. Aan duizenden mensen in de door de oorlog geteisterde gebieden kon hulp verleend worden.

In 1948 kwamen afgevaardigden van bijna 150 kerken te Amsterdam bijeen om de Wereldraad van Kerken definitief op te richten. Niet alle kerkgenootschappen waren vertegenwoordigd. De grootste kerk van de wereld, de Rooms-katholieke, ontbrak evenals die van de zuidelijke Baptisten in de Verenigde Staten en verscheiden andere belangrijke kerken. De orthodoxe kerk van de Sowjet-Unie reageerde met de beschuldiging, dat de Wereldraad een bolwerk van het Amerikaanse imperialisme was. Maar ondanks het feit, dat tientallen miljoenen Christenen geen binding met de Amsterdamse assemblée hadden, werd deze een manifestatie van oprechte bereidheid om samen te werken en van begrip voor de lasten, waaronder de wereld gebukt ging.

De conferentie heeft gesproken over de ontwrichting van de samenleving en het plan, dat God met de mens heeft. In de gedachtewisseling hierover kwam soms aan het licht, dat de uitgangspunten zeer verschillend waren John Foster Dulles (1888-1959), de latere minister van buitenlandse zaken van de Verenigde Staten onder president Eisenhower, die als afgevaardigde van de presbyterianen aanwezig was, raakte in debat met de Tsjechische professor J. L. Hromadka (geb. 1889), omdat zij uiteenlopende opvattingen over de politiek-economische systemen in de westelijke en communistische landen toegedaan waren.

De assemblée heeft zich diepgaand beziggehouden met de vraag, wat een responsible society (verantwoordelijk maatschappij) inhield. Men kwam tot de conclusie, dat dit begrip een toetssteen moest zijn om de diverse maatschappijvormen te beoordelen en niet zonder meer met één bepaalde vorm vereenzelvigd kon worden.

In scherpe bewoordingen hekelde de vergadering het antisemitisme, dat gedurende de voorbije jaren *zes miljoen mensen* {Joden} het leven had gekost en aan degenen die de haat tegen de Joden deelden onherstelbare geestelijke schade berokkende.

Men besloot als basisformule aan te nemen: "De Wereldraad van Kerken is een gemeenschap van kerken, die onze Heer Jezus Christus aanvaarden als God ein Heiland". Een dergelijke formule was reeds gangbaar in de Y.M.C.A. en de Amerikaanse Protestant Episcopaal Church had haar in 1910 gebruikt bij het voorstel van Brent om interkerkelijke gesprekken over Belijdenis en kerkinrichting aan te bevelen. Het was uitdrukkelijk de bedoeling dat deze basisformule geen Belijdenis zou zijne, want verscheiden deelnemende kerkelijke formaties als de Quakers hadden principiële bezwaren tegen een Belijdenis-uitspraak. Andere kerken hadden er daarentegen juist moeite mee, dat de Belijdenis ontbrak.

Voor de Gereformeerde Kerken in Nederland was dit gemis één van de redenen om te besluiten van het lidmaatschap van de Wereldraad af te zien. Sinds het rapport Met alle Heiligen, dat de Synode van 1959 in Utrecht werd aangeboden, hebben de Gereformeerden het vraagstuk opnieuw in over weging genomen. Uit Nederland sloten zich bij de Wereld raad onder meer de Nederlandse Hervormde Kerk, de Remonstrantse Broederschap, de Doopsgezinde Sociëteit en de Oud-Katholieke kerk aan.

Een aantal betrekkelijk kleine kerken, die de Heilige Schrift een onvoorwaardelijk gezag over het gehele levens wensen toe te kennen, koesterden voor hen onoverkomelijke bedenkingen tegen de Wereldraad. Zij richtten ins 1948, eveneens te Amsterdam, de International Council off Christian Churches (I.C.C.C.) op, waarvan C. McIntire: (geb. 1906) president werd. Deze I.C.C.C. had al eens soort voorganger in de Worlds Christian Fundamentals Association, die in 1919 op Amerikaans initiatief gesticht was. De Christelijke Gereformeerde Kerken werden lid van de I.C.C.C.

Op de assemblée van de Wereldraad van Kerken zijn alle lid-kerken naar gelang van hun

ledental door één of meer afgevaardigden vertegenwoordigd. Ook in de periodes tussen de zittingen wordt er intensief beraadslaagd. Jaarlijks komt het Centrale Comité bijeen, dat ongeveer honderd leden telt. De Wereldraad bezit een dagelijks bestuur en een secretariaat. Het Centrale Comité heeft namens de Wereldraad enkele malen zeer opvallende verklaringen afgelegd. Zo werd in 1957 te New Haven (Connecticut) een motie aangenomen, waarin gevraagd werd om stopzetting van proeven met kernwapens. Verder heeft de Wereldraad vormingswerk en sociale verplichtingen op zich genomen. Op het oecumenisch instituut van Chateau de Bossey (gesticht in 1946) bij Genève hebben vele predikanten en leken, afkomstig uit alle delen van de wereld, kunnen kennismaken met het Oecumenisch streven op één van de cursussen, die hier telkens gegeven worden. Dank zij de geldelijke bijdragen van lid-kerken heeft de Wereldraad waardevolle hulp verleend aan vluchtelingen en andere personen, die hiervoor in aanmerking kwamen.

De tweede grote bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken is in 1954 in Evanston (Illinois) gehouden. Het thema luidde: "Jezus Christus, de hoop van de wereld". Hier trad weer het onderscheid tussen de meer theologisch gerichte denkrant van de Europese theologen en de praktische belangstelling van de Amerikanen aan de dag. De Europeanen meenden, dat de hoop in de opstanding van Christus zijn middelpunt moest hebben. De Amerikanen bekommerden zich meer om de ethiek. In het rapport dat tenslotte aanvaard werd is te kennen gegeven, hoe Jezus, Christus enerzijds de voornaamste hoop is van de volkeren, die met verwachting de toekomst tegemoet zien, en aan de andere kant de volken, die alle moed verloren hebben, nieuwe hoop geeft.

Met de "verantwoordelijke maatschappij, waarover de assemblée van Amsterdam gesproken had, als criterium werden enkele politieke stelsels aan een beoordeling onderworpen. De apartheidspolitiek in Zuid-Afrika werd afgewezen. Ook over de voortgaande verwezenlijking van de oecumenische gedachte is in Evanston overleg gepleegd. Men had het over "growing together"; de kerken zouden naar elkaar toe moeten groeien. Diepe indruk maakte een kerkdienst, waarbij van de liturgie van de Verenigde Kerk van Zuid-India gebruik gemaakt werd. Een aantal jaren tevoren, in 1947, waren de kerkgenootschappen in het zuiden van India, die vormen van kerkinrichting bezaten, welke varieerden van de bisschoppelijke tot de congregationalistische, waarbij het hoogste gezag in handen van de plaatselijke gemeente ligt, tot één kerk verenigd, wat oecumenisch gezinden een veelbelovend teken voor de toekomst toescheen.

Het spreekt vanzelf, dat er schier onoverwinlijke moeilijkheden uit de weg geruimd moeten worden, voordat de eenwording van de kerken bereikt is. Deze moeilijkheden hangen vaak samen met wat elke gemeenschap onder de kerk verstaat. Er zijn kerken die onder geen beding van een gemeenschap deel uit zouden willen maken, waar de waarheid op de tweede plaats kwam. Terecht heeft Visser 't Hooft, die tot 1966 secretaris-generaal was, verscheiden malen opgemerkt, dat de eenheid niet ten koste van de waarheid zal mogen gaan. Er zijn kerken die de aanstelling van bisschoppen als een opdracht van Christus zelf beschouwen, en andere die deze (ambtsdragers uit overtuiging afwijzen, omdat de ene ambtsdrager geen gezag over de andere behoort te hebben. Bovendien zijn er kerken die het niet als een tekort woelen, dat zij met vele Christenen geen enkele kerkelijke band bezitten, omdat zij zichzelf reeds als kerk in de volle zin van het woords beschouwen. Aldus voortgaande zouden nog verscheiden voorname en minder belangrijke geschilpunten genoemd kunnen worden, die schijnbaar onoverkomelijke struikelblokken op het pad naar elkaar toe zijn.

Men is wel verplicht om met Söderblom te zeggen: "Ik geloof in het onmogelijke, omdat ik in de levende God geloof."

Dat er toch onverwachts veranderingen kunnen optreden, die vrijwel niemand met enige zin voor realiteit zou hebben verwacht, blijkt uit de verandering in de houding van de Rooms-katholieke kerk. Deze kerk was vroeger afkerig van elke kerkelijke eenwording anders dan die welke bestond in terugkeer "binnen de ene schaapskooi". De Rooms-katholieke kerk gold als het "mystieke lichaam" van Jezus Christus en wie er geen deel van uit maakte miste volgens deze voorstelling van zaken de verbinding met Christus. In deze gedachtegang is een duidelijke verschuiving opgetreden, waarbij de fouten in de eigen kerk en de waarden van

andere kerkelijke gemeenschappen erkend worden. Rooms-katholieke theologen begonnen zelfs te vragen naar intrekking van de banbul tegen Maarten Luther.

Een beduidend verschil met vroeger is verder, dat onder de Rooms-katholieke theologen de eensgezindheid verminderde. Indertijd meenden de Anglicanen, die een vereniging van hun kerk met de Rooms-katholieke voorstonden, dat het steeds ingewikkelder werd om met Rome tot overeenstemming te geraken, wanneer hun bisschoppen geen maatregelen namen tegen ernstige dogmatische afwijkingen. Thans heerst ook in de Rooms-katholieke kerk een grotere vrijheid. In 1952 belegde Faith and Order, die evenals Life and Work een afdeling van de Wereldraad werd, een vergadering te Lund (Zweden). Deze conferentie is ook door Rooms-katholieke waarnemers bezocht. Sindsdien zijn er telkens door de Romeinse curie afgezanten naar allerlei oecumenische conferenties buiten de Rooms-katholieke kerk gezonden. Op het tweede Vaticaans concilie, dat van 1962 tot 1965 in Rome werd gehouden, waren vertegenwoordigers van vele kerkelijke groeperingen uitgenodigd om het gebeuren van nabij te volgen.

De "mijnenvelden van vooroordeel en barricaden van tegenzin" zijn er duidelijk minder vervaarlijk gaan uitzien, al bleven de teleurstellingen niet uit. De encycliek *Mysterium Fidei*, welke paus Paulus VI (geb. 1897) in 1965 uitvaardigde, maakte op velen die hooggestemde verwachtingen koesterden ten aanzien van de verhouding met Rome de indruk van een poging om verdere toenadering tegen te gaan. Maar de gebeurtenissen, die volgden, waren toch weer niet ontmoedigend.

De derde assemblée van de Wereldraad van Kerken kwam in 1961 te New Delhi, de hoofdstad van India, samen. Als thema was ditmaal "Jezus Christus, het Licht van de wereld" gekozen, vooral met het oog op de Oosterse landen vanwege de intense eerbied, die er daar voor het licht als symbool bestaat.

Op deze vergadering werd besloten de basis formule een nieuwe inhoud te geven. Deze luidde voortaan als volgt: "De Wereldraad van Kerken is een gemeenschap van kerken, die de Heer Jezus Christus als God en Heiland overeenkomstig de Heilige Schrift belijden en die daarom hun gemeenschappelijke roeping gezamenlijk willen vervullen tot eer van de ene God, Vader, Zoon en Heilige Geest". De formule werd dus veranderd en aangevuld. In plaats van "onze Heer Jezus Christus" sprak men van "de Heer Jezus Christus" om duidelijk te maken, dat Christus niet alleen Heer van de kerk, maar ook Heer over de wereld is. Men sprak verder van het Bijbelse fundament en van de roeping die de kerken gezamenlijk hadden. Het slot "tot eer van de ene God, Vader, Zoon en Heilige Geest" werd aangebracht, omdat bij de Oosters-orthodoxe kerken, die zich aansloten, de Drie-eenheid een centrale plaats in theologie en eredienst inneemt, en zij het ontbreken van deze woorden niet konden accepteren. De Wereldraad telt echter ook leden, die bezwaren tegen de leer van de Drie-eenheid hebben. Daarom zijn de woorden "de ene God, Vader, Zoon en Heilige Geest" zo in de basisformule verwerkt, dat zij als het ware een liturgische lofprijzing vormen.

Traden de drie kerken van de Zuid-Afrikaanse Boeren in 1961 uit de Wereldraad, 23 andere kerken meldden zich in New Delhi als nieuwe leden aan. Tot deze kerken behoorden de orthodoxe kerken van de Sowjet-Unie, Bulgarije, Roemenië en Polen. Na de aanvankelijke afwijzing in 1948 was de Russisch-Orthodoxe kerk langzamerhand een veel positiever standpunt tegenover de Wereldraad gaan innemen. Slechts door de Hongaarse opstand van 1956 werd dit weer enigszins aarzelend, maar in 1958 werden kontakten gelegd, welke gehandhaafd bleven. Dank zij het lidmaatschap van deze orthodoxe kerkformaties werd de Wereldraad verrijkt met een uitgebreide groep Christenen, die niet als de kerken van West-Europa in de eerste plaats belangstelling heeft voor de verkondiging, noch gelijk de Amerikaanse voor de dienst aan de naaste, maar die de nadruk legt op de liturgische verering van God.

Jammer genoeg huldigen de Oosters-orthodoxe kerken de enigszins zelfgenoegzame gedachte, dat de katholiciteit van de kerk als eenheid van de gelovigen en al wat er heilig is bij hen reeds geheel tot haar recht komt.

Een andere waardevolle aansluiting was die van twee pinkstergroepen uit Chili, omdat hierdoor de hoop vermeerderde, dat de kloof die de kerken van de secten scheidt overbrugd kan worden. Een bijzondere betekenis had tenslotte ook de vereniging van de Internationale Zendingsraad met de Wereldraad van Kerken.

Eén van de verheugende nevenverschijnselen bij de uitbreiding van de oecumenische beweging was de belangstelling die de jeugd voortdurend toonde. Er hebben verscheiden malen grote jongeren-conferenties plaats gevonden, zoals in 1939 te Amsterdam en in 1952 in de Indiase stad Travancore. Een prijzenswaardige uiting van oecumenische gezindheid zijn de oecumenische werkkampen, die sedert vele jaren in allerlei landen georganiseerd worden. Tijdens deze kampen wordt een werkobject ter hand genomen, dat van belang is voor de plaatselijke bevolking. Jongeren van verschillende kerken zijn op deze wijze met elkaar in aanraking gekomen, hebben waardering voor de religieuze achtergrond van anderen gekregen en later in eigen land meegewerkt om vooroordelen te corrigeren. De werkkampen droegen er toe bij, dat de gewone gelovige met de oecumenische beweging in aanraking kwam en deze niet tot de kerkelijke leiders beperkt gebleven is.

Bij diverse gelegenheden hebben de jongeren een merkbaar ongeduld aan de dag gelegd. De oecumenische vorderingen zijn hun te traag. Op de jeugdconferentie van 1960 in Lausanne trokken de aanwezigen zich niets aan van de voorzichtigheid, waarmee het Avondmaal doorgaans omringd wordt. Zonder zich te bekommeren om dogmatische of kerkrechtelijke geschilpunten verenigden velen hunner zich rond de Avondmaalstafel.

Zwitserland en Duitsland

Het Zwitserse protestantisme heeft gedurende de laatste tientallen jaren een voorname positie in de wereldkerk gehad. Deze dankte het niet aan de betekenis van de verschillende kerkgenootschappen, maar aan de theologen welke het voortbracht. Zwitserland is verdeeld in kantons, die elk over uitgebreide bevoegdheden beschikken om in eigen gebied regelen op te treden. Dit staatkundige stelsel wordt weerspiegeld door de kerken, die al naar gelang de verhoudingen in het kanton liggen een andere positie hebben. De ene kerk is nauw met het burgerlijk gezag verbonden, de andere niet. In 1920 verbeterden de Zwitserse Christenen hun onderlinge betrekkingen door de *Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund* op te richten.

Evenals in andere landen hebben ook in Zwitserland theologen zich de sociale problemen van de bevolking speciaal aangetrokken. Dit gaf de stoot tot de opkomst van het religieus socialisme, waarmee de namen van H. Kutter (1863-1931) en L. Ragaz (1868-1945) zijn verbonden. De religieus socialisten meenden dat Gods Rijk met elk oorlogsgeweld onverenigbaar was en het Christendom maatschappelijke misstanden moest bevechten. Zij hadden zelfs de neiging om het Koninkrijk Gods op te vatten als het ideaal van Karl Marx, de klassenloze maatschappij. Ragaz, die hoogleraar in Zürich was, verwijderde zich geestelijk steeds verder van de kerk, wat hem er tenslotte toe bracht zijn professoraat op te geven en zich in een Zürichse arbeiderswijk te vestigen om vormingswerk onder de bevolking te gaan verrichten.

Ongetwijfeld vertegenwoordigde het religieus socialisme een boeiende vorm van Christendom en oefende het ook in andere landen invloed uit. Toch is Zwitserland voor de twintigste eeuw niet dank zij deze theologische richting belangrijk geworden, maar in de eerste plaats door de briljante voormannen van de dialectische theologie: Karl Barth (geb. 1886), Emil Brunner (1889-1966) en E. Thurneysen (geb. 1888).

Karl Barth, die ver boven alle theologen van zijn tijd uitstak, werd te Bazel geboren. Hij beleefde zijn jeugdjaren in Bern, waar zijn vader in 1889 privaat-docent en later hoogleraar werd. Na zijn studie in de Zwitserse hoofdstad en aan enige Duitse universiteiten, waar hij ondermeer de colleges van de leidende "liberale" theologen Adolf von Harnack (1851-1930) en Wilhelm Herrmann (1846-1922) volgde, werd hij in 1911 predikant te Safenwil (Aargau). In deze gemeente werd hij evenals zijn vriend Thurneysen, die in het nabijgelegen Leutwil stond, geboeid door het religieus socialisme. De eerste wereldoorlog toonde hem bovendien tot zijn ontsteltenis, hoe gemakkelijk de liberale theologie van zijn leermeesters zich verdroeg met het Duitse nationalisme. Dit dreef hem tot een grondig onderzoek van de Bijbelse verkondiging. Als vrucht daarvan publiceerde hij in 1919 zijn commentaar op Paulus brief aan

de Romeinen. In Zwitserland bestond voor van de Römerbrief weinig belangstelling, maar nadat een uitgever in München het restant van de oplage had overgenomen, werd weldra openbaar dat Barth in de theologische wetenschap een vernieuwer was. De al spoedig noodzakelijke herdruk groeide uit tot een vrijwel geheel nieuw boek. In hetzelfde jaar, dat deze tweede druk verscheen (1921), werd hij tot bijzonder hoogleraar aan de universiteit van de Duitse stad Göttingen benoemd.

Op zijn boek van de Römerbrief werd van vele kanten scherpe kritiek geleverd. De Nieuwtestamenticus Ernst von Dobschütz (1870-1934) meende, dat Paulus bij Barth als het ware een pseudoniem voor Kierkegaard werd. Ongetwijfeld oefende de Deen Søren Kierkegaard (1813, 1855), die zich hartstochtelijk tegen het uitgebalanceerde filosofische systeem van Hegel verzet heeft, in deze jaren invloed uit op Barth. Met name door zijn kritiek op het al te goedkope gebruik van verstandelijke maatstaven in de theologie, waardoor de Bijbelse boodschap van zijn kracht werd beroofd en het "oneindige kwalitatieve verschil van God en mens" over het hoofd werd gezien. Later verwijderde Barth zich echter steeds meer van Kierkegaard.

Protesteerde Kierkegaard tegen Hegel en de zelfgenoegzame kerkelijkheid van bisschop H. L. Martensen (1808-1884), Barth deed het tegen de liberale theologie, waarin niet Gods openbaring maar het menselijk geloof als waarheidsnorm werd gebruikt en de voor het denken moeilijk aanvaardbare elementen in de Bijbelse verkondiging opzij waren geschoven. Men sprak over God, zoals er over de natuurlijke gesteldheid van een landstreek of de winsten van een handelsonderneming gesproken zou kunnen worden. Het werd acceptabel geacht te veronderstellen, dat de toom Gods waarover in de Schrift gehandeld wordt een menselijk vooroordeel was. Jezus zou de mensen hun verkeerde zienswijze in dit opzicht hebben willen duidelijk maken. Met het Koninkrijk Gods had Hij naar het idee van de liberale theologen slechts bedoeld, dat de samenleving verbeterd kon worden. Tegen een dergelijke vlakke wijze van denken kwam Barth in het geweer. Hij poneerde met klem dat het niet mogelijk was om zo maar over God te spreken. God is de "Gans Andere". Hij richt zich met zijn Woord tot de mens, een Woord dat loodrecht in het leven van de enkeling en de cultuur inslaat, mens en mensheid onder de kritiek stelt.

Vanwege deze laatste eigenschap van het Woord Gods werd de theologie van Karl Barth wel theologie van de crisis genoemd. De andere naam was dialectische theologie, omdat evenals bij Kierkegaard een scherpe scheiding tussen God en mens aangenomen werd. God spreekt en de mens antwoordt, zodat er zich een dialoog, een gesprek tussen God en de mens ontspint, waarbij de mens zich telkens weer anders moet uitdrukken, omdat zijn antwoorden altijd tekortschieten. In de Bijbel bezat de mens volgens Barth een document, waarin hij kon meeluisteren naar het gesprek, horen wat God zegt en wat de Bijbelse personen proberen terug te zeggen. De theoloog had de taak over de boodschap, die hij in dit gesprek vernam na te denken.

In van de Römerbrief kondigden zich al vele kenmerkende gedachten van Barth aan, maar toch is er een zekere, ontwikkeling bij hem te bespeuren, zoals hij zich ook zelf bewust is geweest. De dialectiek, de scheiding tussen God en mens, verdween enigszins naar de achtergrond tegenover de opvatting dat een mens door Gods genade in staat is dank zij het geloof ware woorden over God te spreken. Maar deze ware woorden vormen altijd een getuigenis. De theoloog kan nooit over God spreken zoals een willekeurige geleerde het over zijn vak doet. Het geloof, dat een geschenk van God is, verbindt het met Gods waarheid.

Jezus Christus staat in de theologie van Karl Barth. Hij was het, die de mens door Zijn vleeswording vermogen gaf om gelovig te antwoorden. Barths ganse theologie is opgebouwd rond de persoon en het werk van Christus. Bij de Bijbeluitleg vat hij de "verloren zoon" (Luc. 15) op als een beeld van Christus vernedering en verhoging; bij zijn dogmatische bespiegeling verzekert hij dat over de mens alleen gesproken kan worden vanuit de Mens Jezus Christus.

Barth oefende onmiddellijk een diepgaande invloed uit op zijn omgeving, getuige het feit dat gedurende enige jaren een aantal voortreffelijke theologen als zijn geestverwanten mocht worden beschouwd: Thurneysen, Ix. Gogarten (geb. 1887) en Rudolf Bultmann (geb. 1884). In 1922 begonnen zij gezamenlijk het tijdschrift *Zwischen den Zeiten* uit te geven. De goede verstandhouding met deze mannen was echter slechts van tijdelijke aard. Langzamerhand

ontstonden er in de kring van de redactie tegenstellingen. In 1927 publiceerde Brunner zijn boek van de Mittler, waarin hij ondermeer de maagdelijke geboorte van Jezus verwierp, wat naar Barths idee onaanvaardbaar was. De spanningen namen toe en werden tenslotte zo ondraaglijk, dat het blad in 1933 ophield te verschijnen. Alleen met Thurneysen verbrak Barth die vriendschap niet.

Tussen Karl Barth en Emil Brunner waren er met name moeilijkheden gerezen over de vraag of de mens al dan niet buiten de openbaring in de Heilige Schrift om over God kon spreken. Barth achtte dit onmogelijk. God en mens waren van elkaar gescheiden en de mens trad alleen met God in verbinding, als Hij het aanknopingspunt schiep.

Barth was dan ook afkerig van de Reformatorische gedachten over de "algemene openbaring", die ondermeer in de Nederlandse Geloofsbelijdenis (art. II) een plaats gekregen hebben. Volgens deze leer openbaart God zich zowel door zijn Woord als in de natuur. De gevallen mens mist echter het vermogen uit zichzelf de openbaring in de natuur te doorgronden. Pas als hij tot geloof kond en Gods genade zijn verstand verlicht heeft, herkent hij in de werken van de schepping Gods bezig zijn. De tweede openbaringsbron is dus totaal afhankelijk van die eerste.

Barth meende desondanks dat deze gedachten gevaarlijk waren en gevoed werden door de misvatting van de mens, dat hij zich over God kennis zou kunnen verwerven zonder eerst in Jezus Christus geloof ontvangen te hebben. Hij vreesde dat hij hier eigenlijk de natuurlijke theologie van de Rooms-katholieke theologie weer aantrof, die inhoudt dat er vanuit de schepping conclusies over God en diens handelen getrokken kunnen worden, voordat men van Christus weet heeft. Barth was dan ook wel verplicht tot een reactie, toen Brunner aan het beeld Gods in de mens verantwoordelijkheid ging toeschrijven en betoogde, dat de mens niettegenstaande de zonde, waardoor hij aangetast was, een aanknopingspunt voor de verkondiging van Gods Woord bezat. Emil Brunner ging bij het ontwikkelen van deze leer vrij ver, waardoor hij de indruk wekte, dat de mens naar zijn inzicht uit eigen beweging aan de genade van God tegemoet kon komen.

Barth voelde zich door Brunners denkbeelden hevig geprikkeld. Voor hem werd de mens weer op het voetstuk geplaatst, waar hij enkele jaren tevoren met recht vanaf gestoten was. In zijn befaamde brochure *Nein! Antwort an Emil Brunner* (1934) lichtte hij zijn afwijzend standpunt toe en hoewel Brunner nog probeerde aan te tonen, dat hij eigenlijk niet zo ver van de gedachten van Karl Barth verwijderd was, liet deze zich niet vermurwen.

Sindsdien is Brunner zijn weg alleen gegaan. Vooral in de Verenigde Staten en Engeland, maar ook in Japan hebben zijn ideeën bevruchtend gewerkt. Een belangrijk deel van zijn theologie behandelde ethische vraagstukken. Door middel van zijn theologie over de schepping kon Brunner behulpzaam zijn bij het nemen van verantwoorde beslissingen in omstandigheden, die voortdurend wisselen. Hij vatte de wereld zo op, dat deze als schepping van God belang kreeg voor het zedelijk leven. God heeft het geschapene geordend, waardoor telkens uit de wereld zelf geboden van God onder de aandacht van de mens gebracht worden. Het bekendste boek van Brunner over de zedenleer is het in 1932 verschenen *Das Gebot und die Ordnungen*. Hij heeft voorts een dogmatiek geschreven, waarvan in 1946 het eerste en in 1960 het laatste deel het licht zag. Wat de verhouding tussen God en mens betreft legde hij er de nadruk op, dat God als het ware de vrij antwoordende mens ontmoet.

In dezelfde tijd als met Brunner raakte Barth ook met zijn voormalige medestander Gogarten in conflict. Deze was betoverd door de opkomst van de nazipartij en meende op de politieke weg, die zijn land ingeslagen was, een genadig bezig zijn van God waar te nemen. Barth heeft in de strijd tegen het nationaal socialisme ongewild een voorname rol gespeeld, mede omdat hij als hoogleraar, eerst in Göttingen (tot 1925) en daarna te Münster en Bonn, direct bij het gebeuren in Duitsland tussen beide wereldoorlogen betrokken was.

De nederlaag van Duitsland in de eerste wereldoorlog maakte door de politieke schok, die deze teweeg bracht, een einde aan de vorstenhuizen, welke in Pruisen, Württemberg en andere gebieden regeerden. Daarmee viel tevens een kerkelijke bestuursvorm weg, die eeuwen lang in de Duitse protestantse kerken gebruikelijk was geweest. De kerken waren tevoren nauw met de verschillende staten verbonden. De hoogste leiding was in handen van de regerende dynastieën. Deze situatie had er toe geleid, dat de kerken dikwijls waren gaan berusten in een

positie van afhankelijkheid. Het hoogste ideaal van vele geestelijken was hofprediker te worden ten einde zich op die manier een centrale plaats in hun kerk te kunnen verschaffen.

De omstandigheden waren nu geheel veranderd. Als de Christenen eventueel nog overwogen zouden hebben om naar een modus voor de bestendiging van de verhouding met de Staat te zoeken, dan werd hun de pas afgesneden door de radicale politici, die wensten dat alle banden tussen kerk en Staat doorgesneden werden. In de rijkgrondwet van 1919 werden de nieuwe betrekkingen tussen staat en kerk vastgelegd. Deze waren gelijk te verwachten viel bij lange na niet meer zo nauw als voorheen. De kerken moesten nu noodgedwongen maatregelen nemen om in de leegte aan de top te voorzien. In de belangrijkste staat Pruisen had vroeger een overkoepelende kerkenraad bestaan, waarvan de leden door de koning aangesteld werden. Tijdelijk namen drie ministers van protestantse Huize diens plaats in, tot de algemene vergadering in Berlijn (1921), waar een nieuwe bestuursregeling goedgekeurd werd, welke de leiding in handen legde van een aantal raden. Ook in andere Duitse staten werden nieuwe kerkordes opgesteld. Vaak werden bisschoppen gekozen om de vorsten te vervangen.

Men mag niet zeggen dat de kerken de bereidheid misten om zich aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Op allerlei terrein werd ondernemingslust ten toon gespreid om het kerkelijk leven op een hoger plan te brengen. Belangrijk was ook dat de kerken er naar streefden met elkaar hechte kontakten aan te knopen. In 1919 en 1921 werden bijeenkomsten gehouden, die zich met de voorbereidingen voor een kerkenbond bezighielden. In de Lutherstad Wittenberg werd deze, de *Deutscher Evangelischer Kirchenbund*, opgericht (1922). Om de drie jaar zouden de afgevaardigden van de 28 aangesloten kerken met elkaar vergaderen.

Ook in andere opzichten vertoonde het Duitse protestantisme tekenen van bloei. De Duitse universiteiten, die altijd voor de theologie middelpunten van geleerdheid zijn geweest, beschikten weer over tal van eminente professoren. Met name ontstond er een opleving in de bestudering van de geschriften en de persoon van Maarten Luther. Karl Holl (1866-1926) verwierf zich een grote naam, maar ook H. Boehmer (1869-1927), die zijn onderzoek aan de eerste periode van Luthers leven wijdde (*Der junge Luther*, 1925) mag met ere vermeld worden. Boehmer liet zien, hoe sterk bij Luther de Middeleeuwse gedachtewereld nog voortleefde. Vele theologen waren in de Lutherstudie geïnteresseerd. Karl Holl had bij hen de mening doen postvatten, dat Luther ook voor de twintigste eeuw een wezenlijke waarde had, waardoor zij een speciaal motief meenden te hebben om aan zijn werken grondige aandacht te besteden.

Maar er had helaas nog een andere groepering succes; de sinds 1921 bestaande Deutsch-kirchliche Bewegung. De aanhangers hiervan brachten het Christendom in aanraking met de nationalistische gevoelens, die in het Duitse volk leefden. Zij wilden dat de kerk meer elementen zou opnemen, die een Duits karakter vertoonden, in de veronderstelling dat het Germaanse "ras" kwaliteiten bezat, welke deze niet mocht verwaarlozen. Zij verlangden een kerk, die naar hun gevoel echt Duits zou zijn.

De Deutsch-kirchliche Bewegung nam sprongsgewijs in sterkte toe met de opkomst van de nationaal-socialistische partij. Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, leek hun toekomst verzekerd. De Deutsche Christen (Duitse Christenen) lieten zich zonder aarzelen door het nationaal-socialisme op sleeptouw nemen. Zij wilden een "volkse" theologie, waaruit alle trekken verwijderd zouden zijn, die kennelijk van buitenaf kwamen. Jezus zou een "Ariër" geweest zijn. In hun afkeer van het "volksvreemde" gingen zij zich fel tegen het Oude Testament teweer stellen.

Het Hitler-regime had reeds spoedig de zogenaamde Ariërparagraaf uitgevaardigd om de Joden uit het openbare leven te dringen. De Duitse Christenen achtten deze verordening ook voor de kerk van toepassing. Eén van hun geliefkoosde standpunten was voorts dat de kerk niet afzijdig van het volksleven en de politiek mocht blijven, maar juist een bijdrage had te leveren om haar saamhorigheid tot uitdrukking te brengen. De Duitse Christenen waren er van overtuigd, dat God zich had geopenbaard in de geschiedenis van Duitsland en met de nationaal-socialistische partij en Hitler speciale, grootse bedoelingen voorhad.

Tot degenen, die zich door deze opvattingen lieten meeslepen, behoorde dus ook Gogarten.

Barth, die in 1930 hoogleraar in Bonn geworden was, moest niets hebben van Gogartens sympathieën, welke bovendien theologisch met zijn opvattingen in strijd waren. Want de voorstelling dat God zich in de Duitse geschiedenis deed kennen, strookte niet met. Barths afkeer van alle vormen van natuurlijke theologie en zijn overtuiging, dat God zich uitsluitend in zijn Zoon Jezus Christus openbaart. In de brochurereeks *Theologische Existenz heute* van 1933 en volgende jaren toonde hij de onhoudbaarheid van de denkbeelden van de Duitse Christenen aan en riep hij op tot waakzaamheid.

Barth stond in zijn strijd tegen het nazidom niet alleen. Toen in de zomer van 1933 kerkelijke verkiezingen gehouden moesten worden, vormde zich een grote oppositiegroep, waaruit door toedoen van de Berlijnse predikant Martin Niemöller (geb. 1892) de Pfarrernotbund voortkwam. Deze bond, waarbij twee vijfde deel van de predikanten zich aansloot, was de directe voorloper van de Bekennende Kirche (Belijdende Kerk).

In het voordeel van deze oppositie werkte de onenigheid waarvan de Duitse Christenen het slachtoffer werden. Hitler wilde dat er één grote, nationale kerk tot stand zou komen met een rijksbisschop aan het hoofd. De meerderheid van de Evangelische landskerken bepaalde haar keus voor dit ambt op F. von Bodelschwing (1877-1946), maar deze bleek voor Hitler niet aanvaardbaar, hetgeen al dadelijk een aantal verwickelingen ten gevolge had. Vervolgens stelden de Duitse Christenen Ludwig Müller (1883-1946), Hitlers gevolmachtigde voor de zaken van de Evangelische kerken, kandidaat, die zeker niet de aangewezen persoon was voor een leidinggevende positie. Na de kerkelijke verkiezingen, welke zij met een ruime meerderheid wonnen, werd deze Müller inderdaad rijksbisschop. Maar de Duitse Christenen slaagden er niet in de noodzakelijke eensgezindheid te bewerken. Een aantal van hen bedankte voor de functies, die zij verworven hadden. Verder lieten de landskerken zich niet alle zonder slag of stoot in het grotere verband inschakelen. Eind 1934 had Müller reeds definitief al zijn kansen om een strak geleide kerk op te bouwen verspeeld.

De aanhangers van de Belijdende Kerk wisten zich daarentegen vast aaneen te sluiten, zorgden dat zij een degelijke kerkelijke noodorganisatie tot stand brachten en riepen telkens Synodes bijeen. De bekendste hiervan is die van eind mei 1934 in Barmen geweest. De aanwezigen wisten tot overeenstemming te komen over de koers, die gevolgd moest worden, en keurden een verklaring goed, waarvan het eerste artikel luidt: "Jezus Christus, zoals de Heilige Schrift van Hem getuigt, is het ene Woord Gods, waarnaar wij moeten luisteren en waaraan wij in leven en sterven vertrouwen en gehoorzaamheid verschuldigd zijn." Deze verklaring van Barmen is later onder de symbolische geschriften van verscheiden kerken, ook in de voormalige zendingsgebieden, opgenomen.

Gezien tegen de achtergrond van wat er in de jaren 1933-1945 in Duitsland gebeurde, is de verklaring van Barmen een ontroerend document. Barth had een groot aandeel in de opstelling ervan, vandaar dat er in deze Belijdenis ook geen sprake is van een andere openbaring dan het Woord, waaruit God gekend kan worden. Hier werd ieder een halt toegeroepen, die zich verbeeldde voor Gods handelen gevolgtrekkingen te mogen maken uit het politieke systeem, dat Hitler en zijn trawanten opzetten.

De situatie voor de Christenen van Duitsland werd somberder. Tijdschriften en boeken, die de overheid niet bevielen, werden in beslag genomen. Steeds vaker hanteerden de nazi's het spreekverbod. Verscheiden predikanten moesten hun openlijke kritiek op het regime met een korter of langer verblijf in het concentratiekamp boeten. Vooral de gevangenneming van Niemöller baarde veel opzien.

Barth was onderwijl teruggekeerd naar zijn geboorteland. Nadat hij in Bonn ontslagen was, omdat hij weigerde de eed van trouw aan Hitler af te leggen, aanvaardde hij in 1935 een professoraat in Basel. Van hier uit heeft hij de Belijdende Kerk in Duitsland nog op velerlei wijze steun kunnen verlenen.

In september 1938 schreef hij een ophefmakende brief aan de Tsjechische hoogleraar Hromádka. De politieke toestand was in die dagen zeer gespannen, omdat Hitler een steeds dreigender houding tegenover Tsjechoslowakije aannam. De regering in Praag onderdrukte volgens hem de Sudeten-Duitsers, zodat Duitsland de plicht had tussenbeide te komen. De bevolking van de democratische landen probeerde zich toen nog vast te klampen aan de

drogreden, dat de Duitse politiek tot op zekere hoogte te rechtvaardigen viel, omdat de gebieden waar de Sudeten-Duitsers woonden bij de vrede van Saint Germain (1919) zonder rekening te houden met het zelfbeschikkingsrecht aan Tsjechoslowakije toegewezen waren. De onrechtvaardige overeenkomst van München (30 september 1938) werd in de wereldpers toegejuicht. Maar Barth liet zich geen rad voor de ogen draaien. In zijn brief aan Hromádka, die hij verzond toen de spanning het kookpunt naderde, schreef hij over de oorlog die er eventueel tussen Duitsland en Tsjechoslowakije zou uitbreken: "Iedere Tsjechische soldaat, die dan strijdt en lijdt, zal het ook voor ons -, en ik zeg het heden zonder voorbehoud: hij zal het ook voor de kerk van Jezus Christus doen, die in de dampkring van Hitler en Mussolini alleen nog maar aan de belachelijkheid of aan de uitroeiing vervallen kan."

Omdat Barths boeken in Duitsland al snel verboden waren, is slechts de eerste helft van het eerste deel van zijn beroemde *Kirchliche Dogmatik* in Duitsland verschenen; de tweede helft werd in 1938 te Zürich gepubliceerd. De volgende drie delen, waarvan hij de stof over 9, tien lijvige boekwerken verdeelde, zagen ook bij zijn ? Zürichse uitgever het licht. De *Kirchliche Dogmatik*, bekend onder de afkorting K.D. is Barths levenswerk geworden. Het is bijna onvoorstelbaar, dat de vele" duizenden bladzijden, die van een bewonderenswaardige belezenheid en oorspronkelijkheid getuigen, aan de arbeid van één man te danken zijn. Slechts aan het vijfde en laatste deel kwam Barth niet toe.

In zijn K.D. verwerkte Barth de vele theologische denk beelden, die in de loop van de tijden naar voren gekomen; waren, om ze met de zijne te vergelijken. Hij zette zich vooral af tegen het Rooms-katholicisme en de liberal - theologie, de stelsels die hij als de twee grote "ketterijen van de kerkgeschiedenis beschouwde. Daarbij verviel hij stellig niet in een benauwd provincialisme. Juist Rooms-Katholieken hebben een grote waardering voor Barth aan de dag gelegd. Verscheiden leiders van de Nouvelle Théologie (nieuwe theologie), die in de Rooms-katholieke kerk zon enorme invloed uitoefende, hebben de opvattingen van Barth grondig bestudeerd. Bij mannen als H. Bouillard (geb. 1908) en H. H. von Balthasar (geb. 1905) lieten ze onmiskenbaar sporen na. Karl Barth heeft zijn inzichten voortdurend trachten te motiveren met plaatsen uit de Heilige Schrift. Dat de K.D. een standaardwerk werd dankte hij niet in de laatste plaats hieraan.

Nadat de pogingen om één Duitse Evangelische kerk te stichten mislukt waren, stelden de nazi's zich steeds vijandiger tegenover de godsdienst op. Vele volgelingen van Hitler bedankten voor het lidmaatschap van hun kerk. Het lijdt geen twijfel dat Hitler zich voorgenomen had het Christendom in Duitsland te vernietigen. Van een systeem, dat als recht propageerde wat voor de nationaalsocialistische beweging "en daarmee het volk" profijtelijk was en door de "Führer" bepaald werd, viel nauwelijks iets anders te verwachten. In 1935 verklaarde Hitlers minister van binnenlandse zaken Prick in een redevoering, dat het gehele openbare leven van zijn godsdienstige trekken moest worden ontdaan. De uitvoering van een dergelijk programma zou in het begin nog op moeilijk heden gestuit zijn, aangezien de vormen ontbraken die ze konden vervangen. Maar plannen werden gesmeed om de voornaamste Christelijke feesten af te schaffen. De jeugd kreeg een opvoeding in nationaalsocialistische geest. Geen kans om het Christendom te overvleugelen werd ongebruikt gelaten. Zo hoopten de nazileiders door het organiseren van indrukwekkende plechtigheden ter herdenking van gesneuvelden, die eindigden met een trouwbetuiging aan Hitler, de rouw aan de kerk te kunnen onttrekken. De vrees, dat het Christendom in Duitsland tot een schaduwbestaan teruggebracht zou worden, als Hitler de tijd had, was dan ook stellig gerechtvaardigd.

Kort na afloop van de wereldoorlog kwam een aantal personen, die vooraanstaande posities in de Duitse kerken bekleedden, te Treysa in de omgeving van de universiteitsstad Marburg bijeen. Hier werd besloten de Evangelische Kirche in Deutschland op te richten te: vervanging van de vroegere Deutscher Evangelischer Kirchenbund. Een raad van twaalf leden zou de leiding krijgen. Als Belijdenisgrondslag werd de verklaring van Barmen aangewezen. In 1948 vergaderden vertegenwoordigers van deze Evangelische Kirche te Eisenach om de definitieve schikkingen voor de uit 28 kerken bestaande federatie te treffen. De leidende functies in de Evangelische Kirche in Deutschland kwamen voor het grootste deel in handen van aanhangers

van de Belijdende Kerk.

Moeilijkheden zijn de Evangelische Kirche in Deutschland niet bespaard gebleven. De politieke ontwikkelingen scheidden Duitsland in twee gedeelten. Hierdoor werd een moeilijke situatie geschapen, die het uiterste van de zelfbeheersing van de leiders vergde. Over het algemeen hebben de kerkelijke leiders er begrip voor getoond, dat de Evangelische Kirche een gewicht in de weegschaal van de politieke verhoudingen tussen oost en west zou worden, indien zij zich als voorvechters van de Duitse Hereniging opwierpen, en de noodzakelijke matiging betracht.

Aan het Christendom van de Duitse Democratische Republiek heeft het communistische systeem veel schade berokkend. De communistische machthebbers raakten de uitoefening van de godsdienst zo moeilijk, dat vele burgers zich van de kerk losmaakten. Er was en is moed voor nodig om openlijk voor het geloof uit te komen. De Jugendweihe (jeugdwijding) werd als communistische tegenhanger van de kerkelijke Belijdenis ingevoerd. Maar de druk, waaraan de Oost-Duitse Christenen blootstaan, heeft als reactie soms tot een grotere geloofsernst geleid.

Ook in West-Duitsland hebben de problemen zich voor de kerken opgestapeld. Uit gebieden, die Duitsland aan Polen en Rusland verloor, uit Tsjechoslowakije en andere delen van Europa verhuisden miljoenen Duitsers naar het Westen. Deze bevolkingsaanwas, die de confessionele verhoudingen in sommige streken sterk wijzigde, verplichtte de kerken tot ingrijpende beslissingen, die vaak op korte termijn genomen moesten worden. De uiterlijke sporen van de wereldoorlog waren voor het merendeel betrekkelijk snel verdwenen. De Bondsrepubliek beleefde een economische bloeiperiode, zoals die in vrijwel geen enkel land haar weerga had. Voor de kerken werd de welvaart echter een probleem, omdat deze een egoïstische levenshouding ten gevolge had die de mensen doof maakte voor de Bijbelse verkondiging.

De Evangelische Kirche in Deutschland bestaat uit Lutherse, geünieerde en Gereformeerde kerken. Om een inniger eenheid te bewerkstelligen werden in 1958 de Arnoldshainer Thesen aan de kerkenbond voorgelegd. Deze stellingen vormen het ontwerp van een Avondmaalsleer, die voor alle deelnemende kerken aanvaardbaar moest zijn. Vooral bij strenge Lutherse hebben zij verzet opgeroepen, omdat hun inziens de werkelijke aanwezigheid van Christus in het Avondmaalsbrood en de Avondmaalswijn onvoldoende nadruk kreeg.

Tien Lutherse kerken verenigden zich buiten de Evangelische Kirche in Deutschland ook nog in een afzonderlijke gemeenschap. De Gereformeerden gaven de Reformierter Bund een nieuwe grondslag.

De Duitse kerken hadden na de oorlog spoedig weer contact met buitenlandse Christenen gekregen. Op de eerste zitting van de raad van de Evangelische Kirche in Deutschland, die te Stuttgart in aanwezigheid van vertegenwoordigers van buitenlandse kerken bijeenkwam, (najaar 1945), werd de realistische maar ook moedige verklaring afgelegd, dat het Duitse volk als geheel schuld droeg aan wat er in de voorbije jaren gebeurd was.

De Duitse theologie kwam wederom tot groot aanzien. De nieuwe generatie werd niet door Barth beziel, maar door Bultmann, die zich na aanvankelijk schouder aan schouder met Karl Barth gestaan te hebben, in een totaal andere richting was gaan ontwikkelen. Op Barth was indertijd scherpe kritiek geleverd, waarbij de bedenkingen vooral van Nieuwtestamentici kwamen. Zij vonden dat hij bij de uitlegging van de Heilige Schrift te sterk aan persoonlijke filosofische inzichten toegaf. Bultmann was Nieuwtestamenticus, maar merkwaardig genoeg werkte deze nieuwe voorman van de Duitse theologie eveneens met een filosofisch uitgangspunt. Hij gebruikte de existentiële filosofie van Heidegger als grondslag. Desondanks wist Bultmann een indrukwekkende schare volgelingen achter zich te verzamelen, ook buiten Duitsland. In de Verenigde Staten werd J. M. Robinson (geb. 1921) een aanhanger van zijn denkbeelden; Giovanni Miegge (1900-1961) maakte Bultmann onder de Italiaanse protestanten bekend.

In 1941 maakte Bultmann de kern van zijn opvattingen openbaar, toen hij zijn "ontmythologiseringsprogramma" lanceerde. In de Bijbelse geschriften nam hij voorstellingen waar, die de denkwêeld verraadden van de mensen uit wier kring deze geschriften stamden.

Maar deze voorstellingen van het late Jodendom en het hellenisme hadden hun geloofwaardigheid verloren. Van een modern mens mocht men niet verlangen, dat hij nog geloof hechtte aan een maagdelijke geboorte of een opstanding uit de doden. Volgens Bultmann kon er bijzonder weinig met stelligheid over Jezus gezegd worden. Eigenlijk stond alleen vast, dat Hij gekruisigd was.

Een andere gebeurtenis, die een duidelijk historisch karakter had, was dat Zijn leerlingen op Pasen in de opstanding gingen geloven. Zij begonnen aan de kruisdood van Jezus een speciale betekenis voor hun leven toe te kennen.

Met zijn bewering, dat het Nieuwe Testament vol stond met mythologische verhalen, die bijgevolg onecht waren, zei Bultmann niets oorspronkelijks. Velen voor hem hadden hetzelfde met evenveel nadruk geponeerd. Zijn zienswijze, dat deze mythen daarmee nog niet zonder betekenis waren, was echter wel nieuw. De theoloog behoorde zich af te vragen wat er met de mythen bedoeld werd en kon zodoende de boodschap open leggen, die er voor de mens in aanwezig was en ook hem en de gemeente, waarvoor hij preekte, zou kunnen helpen.

Bultmann had zijn opvattingen over het wezen van de mens aan Heideggers beroemde boek *Sein und Zeit* (1927) ontleend. Met zijn uiteenzetting over de menselijke existentie poogde Heidegger vroegere denkwijzen te doorbreken, waarmee over de wereld, de mensen en de dingen geredeneerd wordt alsof er geen betrekking bestaat tussen de mens die spreekt en het gegeven waarover hij spreekt. De mens behoeft dan ook niet zo maar een iets te zijn: hij moet zich integendeel juist van het iets zijn bevrijden door zijn beslissingen niet vanuit het heden of het verleden, maar vanuit de toekomst te nemen. Zijn existentie wordt dan "eigenlijk".

Deze gedachtegang werd door Bultmann overgenomen met de wijziging, dat de toekomst bij hem het Rijk Gods is, dat in het kruis ervaren, de discipelen opriep tot de beslissing en ook de twintigste-eeuwse predikant en kerkganger daartoe aanzet.

Verscheiden boeken van Bultmann hebben een grote bekendheid gekregen. In 1941 verscheen zijn commentaar op het Evangelie van Johannes en in 1953 *Theologie van het Nieuwe Testaments*. Zijn opstellen werden in de bundels *Glauben und Verstehen* verzameld, waarvan hij het vierde deel in 1965 publiceerde.

Natuurlijk stuitte zijn ideeën bij velen op hevige tegenstand. Enerzijds bij mensen, die met het existentialisme niet zoveel ophadden als Bultmann en er hoogstens een filosofie als andere filosofieën in zagen. Anderzijds bij mensen die meenden, dat de diepste geloofswaarheden in het geding waren. Want wat bleef over van de heilsfeiten, wat van de leer dat Jezus niet alleen mens maar ook God was, wat van tal van andere leerstellingen, die gedurende eeuwen onderwezen waren? In Duitsland reageerde men vooral in Wurtemberg, waar de protestanten van oudsher behoudender zijn dan elders in het land, heftig. Maar honderden predikanten volgden het spoor van Bultmann, ook al deed de nadruk, die er in zijn prediking op de beslissing valt, deze niet aan een zekere eenzijdigheid ontkomen.

Aan de universiteiten kreeg Bultmanns methode voor het bedrijven van de Nieuwtestamentische wetenschap overal vaste grond onder de voeten. Eén van de bekendste vertegenwoordigers werd E. Fuchs (geb. 1903), die de latere ontwikkeling van Heideggers filosofie eveneens in zijn denkbelden verwerkte. Een andere groep volgelingen had in zoverre kritiek op Bultmann, dat zij meenden dat er meer over het leven van Jezus te vertellen viel dan hun leermeester voorgaf. Zij begonnen weer met onderzoekingen aangaande Jezus aardse leven.

Ook tegen Bultmann heeft Karl Barth gewaarschuwd. Hij deed dit in de studie Bultmann, *Ein Versuch ihn zu verstehen* (1952). Barth meende bij Bultmann een terugkeer naar een negentiende-eeuws standpunt te bespeuren, waarbij de mens zelf uitmaakt wat hij gelooft, en vergeet dat hij het geloof als gave van God moet ontvangen. Barth constateerde weer het verlangen naar de "vleespotten van Egypte".

De nieuwere Duitse theologen trokken zich echter weinig van Barths ergernis aan. Zij lieten zich ook door Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), een andere theoloog die zich langzamerhand van de opvattingen van Karl Barth verwijderd had inspireren.

Bonhoeffer behoorde tot de theologen, die bij het verzet tegen Hitler daadwerkelijk betrokken zijn geweest. Aan het eind van de oorlog werd hij opgehangen. Voor hij gevangen genomen

was, had hij al enkele belangwekkende boeken geschreven. Vooral *Die Nachfolge* (1937) was een bijzonder werk. Tijdens zijn gevangenschap schreef hij brieven, die beroemd werden, toen ze in 1951 onder de titel *Widerstand und Ergebung* werden uitgegeven. In de benarde situatie, waarin hij verkeerde, werd hij aangegrepen door een intense waardering voor het leven. Met grote gevoeligheid beschreef hij de vreugde, die het huwelijksleven, het luisteren naar muziek en allerlei andere ervaringen een mens bezorgen. Hij bezon zich op het verschijnsel van de secularisatie (verwereldlijking), die de kerk in stijgende mate aan invloed deed inboeten. Bonhoeffer zag daar echter geen noodlottige gang van zaken in. Het was een gunstige ontwikkeling: de "mondig" geworden mens ontworstelde zich aan de vrees voor boven-natuurlijke machten, die hem vroeger beving. Het ging volgens hem in het Evangelie niet alleen om de godsdienstige maar om de totale mens. De mens moest zorgen dat hij zich ontplooië: hij moest vrij zijn en sterk, want dan geloofde hij in Gods Rijk. Bonhoeffers gedachten zijn voor meer dan één uitleg vatbaar. Het is dan ook opmerkelijk, dat de leiders van enige volkomen verschillende theologische richtingen meenden, dat zij hun programma bij hem konden terugvinden. Vooral de theologen, die zich tegen de orthodox-Christelijke opvattingen kanten, maakten graag van hem gebruik. Met zijn "religieuze interpretatie" van het Evangelie luidde Bonhoeffer een nieuwe periode in, die eerst in de zestiger jaren werkelijk goed begonnen is, toen hij in de Verenigde Staten volgelingen gekregen heeft, die zijn denken, met enige variaties, voortzetten.

In Duitsland heeft zich ook een "God is dood" theologie een plaats kunnen verwerven. Vroeger werd deze leus eveneens aangeheven, maar toen door mensen die de kerk de rug toegekeerd hadden. Nu werd deze in de kerk zelf gehoord. De aanhangers zijn de overtuiging toegedaan, dat Jezus de mensheid een waardevol voorbeeld geeft, dat niet overwoerd mag worden door voorstellingen, die in geen enkel opzicht met de werkelijkheid van het bestaan stroken. De "God is dood" theologie ontstond in Amerika, maar verwierf vrijwel onmiddellijk over de gehele wereld aanhangers. Uit dit verschijnsel is opnieuw gebleken, dat het liberalisme van de vorige eeuw allerm minst overwonnen werd, zoals men hier en daar even overmoedig verondersteld heeft. Tegen de denkbeelden van de "God is dood" theologen rees wel in vele gemeenten verzet. In 1966 werd in de Westfalenhalle te Dortmund een massale bijeenkomst gehouden met als motto "Geen ander Evangelie".

DE VERENIGDE STATEN

De kerkelijke verdeeldheid spiegelt zich in de Verenigde Staten duidelijk af. Door de immigratie van miljoenen mensen uit alle delen van Europa hebben vele kerken en kerkjes, die in Groot-Brittannië en op het Europese vasteland bestonden, zich ook in Amerika gevestigd. Het gebeurde zelfs meer dan eens, dat godsdienstige groepen in hun geheel naar Amerika verhuisden, wanneer zij zich door hun regeringen verdrukt voelden, zodat de kerkelijke verdeeldheid van Europa in haar meest buitensporige vorm naar de Nieuwe Wereld overgeplant werd. In de Verenigde Staten zelf ontstonden bovendien tal van nieuwe breuken. Nergens heeft de verbroekeling zulk een omvang gekregen als in de Verenigde Staten.

Daar tegenover staat dat het oecumenisch ideaal tamelijk snel in Amerika een vruchtbare voedingsbodem gevonden heeft. De woorden van president Abraham Lincoln "*A House divided against itself cannot stand*" (een huis dat tegen zichzelf verdeeld is kan niet bestaan, Marc. 3 : 25), die hij in 1858 uitsprak toen hij als tegenstander van de slavernij Republikeins senator werd, hebben niet nagelaten diepe indruk op de Amerikanen te maken. Zij spoorden hen er tevens toe aan om kerkelijk naar eenheid te streven. De Amerikaanse burgerwisten hadden trouwens in de kerken splitsingen veroorzaakt, waaraan een langer voortbestaan beschoren was dan aan de afscheiding van de zuidelijke staten.

Het eenheidsstreven in de Verenigde Staten heeft allereerst het effect gehad, dat verwante kerken zich verenigd hebben. Presbyteriaanse kerken besloten in 1920 en 1958 tot het aangaan van fusies.

In 1911 voegden zich de Baptisten van het noorden met de Free Baptist Churches samen tot één kerk, die in 1950 de naam van *American Baptist Convention* aannam.

Ook de Luthersen beijerden zich om de onderlinge aaneensluiting te bewerkstelligen, hetgeen tot gevolg had dat de Synodes van Ohio, Iowa en Buffalo (New York) in 1930

opgingen in de *American Lutheran Church*. Van deze kerk maakten over het algemeen Amerikanen deel uit, die van Duitse afkomst waren. Ook bij de Missouri Synode zijn de leden van Duitse origine, maar hier hadden de afstammelingen van immigranten, die in de negentiende eeuw uit Pruisen gekomen waren omdat zij zich kantten tegen de Unie van Luthersen en Gereformeerden, het overwicht. Zij waren conservatief ingesteld en weigerden zich bij de nieuw ontstane Lutherse kerk te voegen. In 1947 hebben leiders van Missouri Synode en de American Lutheran Church onderhandelingen gevoerd om alsnog tot overeenstemming te komen. Maar dit overleg werd niet met succes bekroond. De Missouri Synode hield zich eveneens afzijdig van de Wereldraad van Kerken. De American Lutheran Church zocht toen contact met andere Lutherse kerken als de *Evangelical Lutheran Church*, waarvan de leden Noorse voorouders hadden. Er werden dus krachtige pogingen aangewend om de Luthersen van de Verenigde Staten in één kerk onder te brengen. In 1965 heeft de Missouri Synode tenslotte besloten om haar negatieve houding te laten varen.

Het meest indrukwekkende succes bij het zoeken naar eenheid werd door de methodisten behaald. Vanaf 1911 zijn door hen onderhandelingen gevoerd teneinde de Methodist Episcopal Church, de Methodist Episcopal Church van het zuiden en de Methodist Protestant Church te verenigen. Deze beraadslagingen leidden in 1937 tot resultaat. Zij richtten gezamenlijk de Kansas City (Missouri) de Methodist Church op. Het was bijzonder moeilijk geweest om zover te komen. De zuidelijke kerk koesterde grieven, die overgebleven waren uit de tijd van de burgeroorlog (1861-1865), toen noord en zuid met hun geheel verschillende mentaliteit scherp tegenover elkaar stonden, en had een behoudender inslag. Door de fusie is de methodistische kerk na die van de zuidelijke Baptisten het omvangrijkste Protestantse kerkgenootschap van de Verenigde Staten. Zij wordt geleid door bisschoppen.

De Methodist Protestant Church had een andere bestuursvorm gehad, zodat deze een concessie van belang had moeten doen.

Buiten deze aaneensluitingen hebben nog enkele andere hun beslag gekregen. Verscheiden kerken zetten zich er bijzonder voor in. Bij *de Disciples of Christ* is het sinds de stichting aan het begin van de vorige eeuw steeds een programmapunt geweest, dat er in de Verenigde Staten één kerk gevormd zou moeten worden. Maar hun voorwaarden lokten de andere kerken niet aan, evenmin als de in de quadrilateral van 1886 neergelegde condities van de Protestant Episcopal Church dit deden. Toch is het mogelijk om in Amerika tot nog meer samenvoegingen van kerken te geraken en om dit doel te bereiken werden telkens voorstellen gedaan. In 1960 drong de presbyteriaan E. C. Blake (geb. 1906), die Visser 't Hooft in 1966 opvolgde als secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, er op aan dat de Episcopalen, methodisten, presbyterianen en congregationalisten zich zouden verenigen. Acht kerken bereikten in 1966 overeenstemming ten aanzien van de grondslagen voor besprekingen met dat doel.

In de Verenigde Staten werd betrekkelijk vroeg een raad in het leven geroepen, waarin de kerken samenwerkten: in 1908 ontstond de *Federal Council of American Churches* (federale raad van Amerikaanse kerken). Deze was reeds voorafgegaan door een aantal plaatselijke comités van gezamenlijk optredende kerken. De federale raad moest volgens de plannen uitdrukking geven aan de eenheid van de kerken in Jezus Christus. Hij streefde er verder naar om de samenwerking, vooral op plaatselijk niveau te bevorderen, de geestelijke en zedelijke invloed van de kerken te vergroten en de lid-kerken gelegenheid te bieden elkaar van advies te dienen. Dat kerkformaties van de meest uiteenlopende structuur toetraden was te danken aan het feit, dat de federale raad zijn aandacht voornamelijk richtte op de bestrijding van armoede en dergelijke misstanden. Op de eerste bijeenkomst werd een *Social Creed* (Sociale Geloofsbelijdenis) aangenomen.

Tal van instellingen die een terrein van kerkelijke werkzaamheden bestreken, zendingsgenootschappen inbegrepen, schaarden zich in 1950 onder het vaandel van de Federal Council, die toen de naam van National Council of Churches aannam. Aldus ontwikkelde deze zich tot een gewichtig krachtcentrum voor het Amerikaanse protestantisme. Met zijn sociale Geloofsbelijdenis gaf de raad gestalte aan één van de boeiendste facetten van de Amerikaanse religiositeit. De kerken van de Verenigde Staten hebben altijd een sterk roepingsbesef gehad ten aanzien van de materiële noden van de bevolking.

Aan het begin van de twintigste eeuw hingen bijzonder veel Amerikanen de leer van het social gospel (sociaal Evangelie) aan. De *social gospel-beweging* had zich ontwikkeld in de kringen, waar reeds vroeger activiteiten ontplooid waren om de mensen te helpen bij het oplossen van hun maatschappelijke moeilijkheden. Maar was eertijds de verheffing van het individu het voornaamste oogmerk, nu toonde men begrip voor de samenhang van de nood van deze enkeling met de tekortkomingen van de maatschappij. De social gospel-beweging was er dus op uit de samenleving te verbeteren om op deze manier het geluk van de individuele burger te vergroten.

Voor een goede beoordeling van het Amerikaanse geestesleven is het noodzakelijk er rekening mee te houden, dat het achttiende-eeuwse verschijnsel van de Verlichting in de Verenigde Staten lang doorgewerkt heeft en ook het toekomstoptimisme, dat in de negentiende eeuw heerste, er ruimschoots aandacht gekregen heeft. De aanhangers van de social gospel-gedachte waren dan ook verwachtingsvol gestemd ten aanzien van de resultaten, die hun werk zou hebben, en geloofden onwrikbaar in de mogelijkheid van een rechtvaardige maatschappij, waarin niemand tekort zou komen.

De kerken deinsden er zodoende niet voor terug om de Anti-Saloon League te steunen, die het gebruik van sterke drank van staatswege wilde laten verbieden. Dit streven werd met succes bekroond. In 1919 werd via het befaamde 18de amendement de verkoop van sterke drank verboden. De wet had het gunstige gevolg, dat sommige mensen er slechte gewoonten door afleerden of, minstens even belangrijk, niet aanleerden; maar de schadelijke nevenwerkingen overtroffen de goede in hoge mate. De zwarte handel bloeide welig op en wetsontduiking werd als de gewoonste zaak van de wereld beschouwd. In 1933 is de wet tegen de sterke drank weer ongedaan gemaakt. De kerken hadden een deel van hun gezag verspeeld door de "drooglegging" zo fervent te verdedigen.

Een bekend voorman van de social gospel-beweging was W. Rauschenbusch (1861-1918), die echter de zelfverzekerdheid van zijn medestanders niet deelde. Hij had door zijn opvattingen over de erfzonde minder vertrouwen in de verwezenlijking van de social gospel-ideeën. Rauschenbusch was afkerig van het Amerikaanse economische systeem van vrije concurrentie en stond een samenwerking tussen de belangengroepen voor, die gebaseerd was op de Christelijke liefde. In 1917 verscheen zijn *A Theology for the Social Gospel*. Als theologisch argument voor maatschappelijke Hervormingen bezigde hij de strijd tegen het rijk van de duisternis en het bouwen aan het Koninkrijk Gods. Met zijn terughoudendheid in de verwachting van een volledig welslagen hiervan vertegenwoordigde Rauschenbusch eigenlijk reeds de denkbeelden van een latere periode.

Het zou overigens verkeerd zijn te denken, dat de Amerikanen zich alléén om maatschappelijke kwesties bekommerden. Aan de theologische faculteit van Yale (New Haven, Connecticut) werd een leerstoel bezet door D. C. Mackintosh (1877-1948), die op grond van de filosofie van William James de theologie als een psychologische wetenschap trachtte te benaderen. Vanuit het menselijk besef dat er een God is, die handelt, hield hij zich bezig met allerlei godsdienstige voorstellingen om ze aan de hand van hun aanwijsbare werkzaamheid te beoordelen.

Mackintosh schreef *Theology as an Empirical Science* (1919). In verscheiden lagen van de bevolking genoot het fundamentalisme aanzien. De fundamentalistische beweging begon om zich heen te grijpen, toen in 1895 op een conferentie de "five points of fundamentalism" aangenomen werden. Deze vijf punten betroffen de onfeilbaarheid van de Schrift naast de maagdelijke geboorte, het plaatsvervangend lijden, de lichamelijke opstanding en de wederkomst van Jezus Christus. Vooral in de twintiger jaren deed het fundamentalisme van zich spreken. De aanhangers spanden zich tot het uiterste in om een dam op te werpen tegen de binnendringende moderne ideeën. Hun zwakheid daarbij was dat zij de neiging hadden om zich te concentreren op onderdelen van de theologie, die hun tegenstanders als slechts bijkomstig voorkwamen. Zij ontmoetten zodoende bij buitenstaanders weinig begrip.

In 1925 bereikte de fundamentalistische strijd een hoogtepunt in de Staat Tennessee. De leiders van de fundamentalisten waren er in geslaagd gedaan te krijgen, dat Tennessee een wet goedkeurde waarin het verboden werd op scholen de evolutieleer te onderwijzen. John T. Scopes, een leraar biologie aan een "high school", had zich daar evenwel niets van

aangetrokken en zijn leerlingen toch verteld, dat de mens niet afzonderlijk geschapen was, maar van de apen afstamde en biologisch met het dierenrijk verbonden was. Deze zaak kwam voor de rechtbank en trok een buitengewone belangstelling. De verdedigers van de twee partijen waren beiden schilderachtige naturen, die een algemene bekendheid genoten. Aan fundamentalistische zijde stond William Jennings Bryan, die namens de Democraten drie maal kandidaat voor het presidentschap geweest was, en aan de andere kant Clarence Darrow, over wie men wist dat hij weinig van de godsdienst moest hebben. Zij spanden zich tot het uiterste in om hun inzichten te doen zegevieren. Dit proces vormde een sensatie van de eerste orde; ernstige mensen voelden zich echter geschokt door de vulgaire ruzietoon, waartoe het Christendom zich hier verlaagde.

Na deze affaire was de grote tijd van het fundamentalisme voorbij. Alleen de staten Arkansas en Mississippi hadden een zelfde wet als Tennessee ingevoerd. Eén van de "leiders" van de fundamentalisten, J. Gresham Machen (1881-1937), professor in de theologie aan Princeton (New Jersey), moest in 1929 zijn leerstoel opgeven, nadat tegen hem een onderzoek was ingesteld.

De twintiger jaren waren een tijd van voorspoed. De opbrengsten van de collecten stegen gestaag. Omvangrijke sommen werden gespanneerd aan de bouw van kerken, die dikwijls in een nabootsing van de Gotische stijl opgetrokken werden. De kerkelijke gemeenschappen koesterden de verwachting, dat hun inkomsten blijvend vooruit zouden gaan en waagden het aanzienlijke geldsommen te lenen. Toen de koersen op de New Yorkse beurs in 1929 plotseling begonnen te dalen en het Amerikaanse volk voor een crisis kwam te staan, als het in zijn geschiedenis nog niet gekend had, behoorden ook de kerken tot de slachtoffers. De gemeenten misten het geld om hun schulden af te betalen, aangezien hun inkomsten tot minder dan de helft afnamen. Vele predikanten kregen het materieel hard te verduren.

Gedurende de crisisperiode begon de social gospelbeweging haar oude invloed terug te winnen. Nog in 1919 had de Federal Council zich van zijn goede kant laten zien door bij de staking van de U.S. Steel Corporation de zijde van de arbeiders te kiezen. De arbeiders verlangden een acht-urige in plaats van een twaalf-urige werkdag. Maar daarna was het aanzien van de kerken gedaald. Zij kwamen op voor de drankbestrijdingswet, hekelden de moraal van films, beijverden zich om de zondagsheiliging beter in acht te doen nemen, maar faalden waar het er om ging de vinger op de wonden van de Amerikaanse samenleving te leggen, gelijk schrijvers als Theodore Dreiser deden. Voor de negers, die in de hoop op een beter bestaan naar het noorden trokken, werd vrijwel niets gedaan. De economische crisis bracht echter de noodzakelijke bezinning. In 1932 aanvaardde de Federal Council een nieuwe "sociale Geloofsbelijdenis", die getuigde van inzicht in de oorzaken van de moeilijkheden. Er werd gewezen op de gevaren van het speculeren met aandelen en aangedrongen op het ontwerpen van plannen om de maatschappelijke situatie te verbeteren. De New Deal (nieuwe aanpak), waarmee president Roosevelt zijn werkzaamheden als staatshoofd begon (1933), paste in de sfeer van het social gospel.

Degenen, die de overtuiging toegedaan waren dat de kerk een taak had bij het vestigen van een betere sociale orde, konden zich laten inspireren door een theoloog van formaat: Reinhold Niebuhr (geb. 1892). In 1932 was zijn werk *Moral Man and Immoral Society* verschenen. Hij stelde dat de mens van nature geneigd was om zijn eigen belang na te streven. In de ontmoeting met God werd hij gewaar, dat alleen Gods macht hem zou kunnen bevrijden van zijn hoogmoedige zelfzucht. De samenleving gedraagt zich ongestraft egoïstisch, waar de enkeling niet meer zou durven, en heeft minder mogelijkheden om goed te zijn. Daarom was het individu tot hoogstaander morele prestaties in staat dan de groep. Niebuhr meende echter, dat Jezus een volmaaktheid eiste, die de mensen nooit zouden kunnen bereiken. Over het menselijk doen velt Hij zijn oordeel, zodat Christenen hun machteloosheid behoren te belijden en vergeving moeten zoeken.

Een later werk van hem was *The Nature and Destiny of Man* (1941, 1943). Niebuhr, die een professoraat aan het Union Theological Seminary in New York bekleedde, was gekant tegen de stroming in de Verenigde Staten, die het land buiten de wereldoorlog wilde houden. In de kerken waren er velen die de onzijdigheid prefereerden. In 1941 stichtten Niebuhr en enkele

medestanders het tijdschrift *Christianity and Crisis* om het pacifisme te bestrijden. Hoewel ook de Angelsaksische wereld ernstige gebreken vertoonde, was Duitsland zón verderfelijke richting ingeslagen dat volgens hem van twee kwaden het minste moest worden gekozen. 9

Door de onverhoedse Japanse aanval op Pearl Harbour. (1941) sloeg de stemming in de Verenigde Staten geheel om. De kerken hebben tijdens de oorlog het uiterste gedaan om de soldaten aan het front te helpen. Na afloop hebben zij enorme geldbedragen ingezameld om de door de oorlog verlamde landen op de been te helpen.

Een sociaal vraagstuk, dat van de kerken langzamer hand steeds dringender een krachtig standpunt eiste, was, { de negerkwestie. In 1920 had de Federal Council een¹ motie aangenomen tegen rassendiscriminatie, maar in de praktijk had deze weinig uitgehaald. Vermoedelijk sympathiseerden vele protestantse kerkleden met de Ku Klux Klan, die haatgevoelens tegen negers, Rooms-katholieken; en Joden aanwakkerde. Van pogingen om negers en blanken gemeenschappelijk in het kerkelijk leven te betrekken kwam weinig terecht. De vooroordelen die de blanken koesterden bleken bezwaarlijk uit de weg te ruimen. In 1946 aanvaardde de Federal Council opnieuw; een motie met het doel de samenwerking tussen de rassen in kerkelijk verband te bevorderen. Maar evenals bij andere moties met een soortgelijke strekking stelde de, uitwerking ook nu weer teleur. De latere National Council of Churches heeft zich eveneens krachtig teweergesteld, maar nog altijd is het in de Verenigde Staten een, merkwaardig verschijnsel, wanneer blanken en negers, samen één gemeente vormen, met name als de predikant dan ook nog een neger is. De negerpredikant Martin+ Luther King (geb. 1929) kwam in de strijd om rassengelijkheid op de voorgrond te staan. Met zijn actie om deze integratie zonder gebruik van geweld tot stand te brengen heeft hij veel onheil kunnen voorkomen. Naast hem hebben ook andere predikanten een waardevol aan gehad in de inspanningen, die jaar in jaar uit ge zijn om de negerbevolking de plaats te geven waar zij recht op heeft. De social gospel-beweging is hier een moderne vorm voortgezet, die de ganse wereld aanspreekt.

Een typisch Amerikaans verschijnsel dat na 1945 op nieuw zijn levenskracht toonde was de revival (opwekkingsssamenkomst). Van oudsher hebben in de Verenigde Staten predikers rondgereisd, die reusachtige mensenmenigten op de been brachten in de plaatsen welke zij bezochten. Deze revival-predikers legden vooral nadruk op de noodzaak van bekering en hebben er zeker toe bijgedragen, dat er in enkele streken een nieuwe behoefte aan het geloof ontstond. In 1920 scheen de tijd van de revival-predikers voorbij. Eén van de laatsten was W.A. ("Billy") Sunday (1863-1935), die tot omstreeks dat jaar een enorme bekendheid genoot. Hij was aanvankelijk prof-speler in de eredivisie baseball, Ameriká 's favoriete sport. Op een gegeven moment deelde hij mee, dat hij "bekeerd" was en begon hij met zijn opwekkingsprediking. Hij voelde op zijn manier precies aan, hoe hij zijn toehoorders een juiste voorstelling moest geven van wat hij bedoelde. Als hij de moeite, die de mens had om in de hemel te komen, behandelde placht hij naar een hoek van het sprekerspodium te glijden zoals een baseballer doet, wanneer hij het thuishonk poogt te bereiken en vreest uitgevangen te worden.

Omstreeks 1950 trokken er opnieuw revival-predikers door het land. De belangrijkste van hen is de Baptist W. F. ("Billy") Graham (geb. 1918) geworden.

Het Amerikaanse godsdienstige leven draagt in veel opzichten een eigen cachet. In 1944 keurde de methodistische kerk een actieprogramma van vijf punten goed. Het derde hiervan luidde: het winnen van 1 miljoen bekeerlingen door een intensieve Evangelisatiecampagne. In Europese landen hebben theologen bezwaren geopperd tegen de trant, waarop hier een taak van de kerk onder woorden gebracht werd. Maar juist de praktische inslag, die de Amerikaanse Christenen bezitten, heeft het hun mogelijk gemaakt veelsoortige verantwoordelijkheden te dragen.

De Amerikaanse theologie werd door de komst van de Duitser Paul Tillich (1886-1965) met een man verrijkt, die één van de invloedrijkste theologen van zijn tijd zou zijn. In 1933 had Tillich Duitsland moeten verlaten. Hij was de eerste niet-Joodse professor, die door de nazileiders van zijn ambt ontheven werd. Tillich was evenals Bultmann beïnvloed door Heidegger, maar daar hield de verwantschap op. In Tillichs belangrijkste werk *Systematic Theology*, dat tussen 1951 en 1963 verscheen, werd Bultmann vrijwel niet aangehaald. Tillich

kon zich niet met Bultmanns eis van de ontmythologisering verenigen. Hij hechtte juist waarde aan beelden, omdat de mens die tot beter begrip nodig heeft. God is symbolisch gesproken "Vader". Volgens Tillich was de theologie een wetenschap, welke antwoord verschaft op vragen die de mens stelt. Als de mens niet vraagt krijgt hij geen antwoord, terwijl hij ook geen antwoord krijgt als hij het verkeerde wil weten. De vragen die de mens mag stellen zijn de werkelijk onontkoombare levensvragen.

Elke generatie moet weer uitmaken welke vragen gesteld dienen te worden. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van de wijsbegeerte die in zwang is, van de literatuur en andere specifieke voortbrengselen van een tijd. De mens van de twintigste eeuw behoort dus te rade te gaan bij de existentie-filosofie. Met behulp van deze methode stelde Tillich vast dat er naar antwoorden voor de angst, vervreemding en absurditeit van het leven gezocht moest worden. De vragen stellen de mens voor het niets en vragend ontdekt hij vervolgens vanuit de openbaring, dat hij door God, "de macht van het zijn" omvat wordt. In Jezus ontmoet hij de uiteindelijke openbaring. In deze Jezus trad de vernieuwende kracht van het antwoord aan het licht, omdat Hij de ontmenselijking te boven was gekomen. Wanneer de mens in dit nieuwe zijn, de nieuwe werkelijkheid deelt, verwerft hij de "moed om te zijn".

Paul Tillich heeft met deze theologie duidelijke sporen in het godsdienstige leven achtergelaten. Mensen die niet goed meer raad wisten met de boodschap van de Bijbel, omdat de wetenschap naar hun inzicht zoveel gegevens overwoekerd had, vonden hier wat zij verlangden: het Evangelie in een moderne, aangepaste vorm.

Jongere theologen dan hij zijn nog weer een stap verder gegaan. Paul van Buren (geb. 1924) zette in zijn *Secular Meaning of the Gospel* (1963) uiteen, dat Jezus het voorbeeld gaf, hoe een mens los van zijn vooroordelen kon komen. Hij wilde dat er rekening gehouden werd met de ontwikkeling van de maatschappij en legde er sterk de nadruk op, dat een mens die de gemakken van het moderne even aanvaardt niet plotseling met een wereldbeeld van een God, engelen en demonen genoeg kon nemen. Hij probeerde daarom aan te duiden, hoe de levensweg van Jezus begrepen moet worden door mensen die niet meer geloven dat de wereld aan het ingrijpen van bovenaardse machten onderworpen is. Zodoende vatte hij Jezus op als iemand, die zich aan de geestelijke druk van zijn omgeving had onttrokken en de discipelen leerde hetzelfde te doen om langs deze weg de vrijheid te bereiken er daadwerkelijk voor anderen te zijn.

In de zestiger jaren verschenen bij Amerikaanse uitgeverijen tientallen boeken met voorstellen om de theologie en de kerkelijke activiteiten in een andere richting te sturen. "God is dood" werd een slagzin. Maar ook minder omstreden denkbeelden getuigden van een merkbaar verlangen naar een nieuwe beleving van de religie.

Groot-Brittannië

Na de Hervorming onder Hendrik VIII en Eduard VI heeft de Engelse kerk twee uitersten beleefd. In de zestiende eeuw is onder Maria Tudor het pauselijk opperbestuur weer erkend en tijdens Cromwell speelde zich een episode af, waarin iedere vorm van kerkelijk gezag werd aangevochten. Sindsdien heeft er in Engeland altijd een sterke behoefte bestaan om de middenweg te bewandelen, ook al werd de *Church of England* (Kerk van Engeland) door enkele anders ingestelde groepen op de proef gesteld. Als de kerkelijke balans soms naar één zijde wat doorsloeg: hij kwam altijd weer in zijn oude stand terug. In de Anglicaanse kerk domineerde de overtuiging, dat er een verbinding was tussen de vroeg-Christelijke kerk: en de Engelse kerk van latere eeuwen, en dat deze continuïteit in geen geval verloren mocht gaan.

In de negentiende eeuw was de partij, die aansluiting zocht bij de theologische en liturgische traditie van de Rooms-katholieke kerk en daarmee bij die van de ongedeelde kerk in de eerste eeuwen, zoals de aanhangers dachten, bijzonder sterk geweest. Ook in de twintigste eeuw heeft deze partij nog lang van zich doen spreken. Een deel streefde zelfs de hereniging van de Kerk van Engeland met de Rooms-katholieke kerk na. Van 1921 tot 1926 zijn er te Mechelen onderhandelingen met Belgische en Franse geestelijken gevoerd om te zien of er geen overeenstemming tussen de Rooms-katholieke en de Anglicaanse kerk te bereiken viel. Van Belgische zijde waren kardinaal D. J. Mercier (1851-1926) en na diens dood kardinaal J. E. van Roey (1874-1961) bij deze gesprekken betrokken. Rome sloeg evenwel alle hoop de

bodem in, toen de uitspraak herhaald werd, dat vereniging alleen mogelijk zou zijn, indien de Engelse kerk zich onvoorwaardelijk aan de paus onderwierp. Vooral de Rooms-katholieken in Engeland hadden zich tegen de gesprekken van Mechelen verzet, aangezien zij jaloers waren en meenden dat niet de Fransen en Belgen, maar zij in de eerste plaats in aanmerking kwamen om met de Anglicanen te onderhandelen.

Later zijn er weer nieuwe contacten met de Rooms-Katholieke kerk geweest. Het beleefdheidsbezoek (1960), dat aartsbisschop G. Fisher (geb. 1887) aan paus Johannes XXIII (1881-1963) bracht en het overleg (1966) van aartsbisschop A. M. Ramsey (geb. 1904) met paus Paulus VI baarden groot opzien.

De Kerk van Engeland verlangde een band met kerken, die van oudsher waarde aan het bisschopsambt gehecht hadden. In 1922 erkenden de patriarch van Constantinopel en zijn Synode de wijdingen van de Anglicaanse kerk, met dien verstande dat zij voor de orthodoxen dezelfde waarde zouden bezitten als die van de Rooms-katholieke, oud-katholieke en Armeense kerken. Met de bisschoppelijke kerken van Scandinavië en de oud-katholieke kerk heeft de Anglicaanse kerk nauwe betrekkingen aangeknoopt.

Een koninklijke commissie stelde in 1904 een onderzoek in naar de invloed, die de Rooms-katholieke vroomheid en leer op de Anglicaanse geestelijkheid hadden. In haar rapport vermeldde zij tal van afwijkingen van het officiële patroon als de aanroeping van Maria en het aanwenden van gebeden uit de Romeinse mis. Nadat de uitkomsten bekend gemaakt waren, begonnen studies om na te gaan of het *Book of Common Prayer*, het gebedenboek van de kerk, zo herzien kon worden, dat het de verschillende groeperingen binnen het Anglicanisme zou bevredigen. Dit was een haast onvervulbare opdracht, omdat de geestelijken gedeeltelijk geen en ten dele verregaande wijzigingen wensten. Zo boden in 1924 ongeveer 3000 ambtsdragers de orthodoxe patriarch van Alexandrië een verklaring aan, waarin zij meedeelden dat zij de wijding ontvangen hadden om voor levenden en doden het onbloedig offer van de eucharistie te brengen. Volgens hen was er slechts een te verwaarlozen verschil tussen de mis en het Anglicaanse Avondmaal.

De herziening van het *Book of Common Prayer* wekte hevige consternatie. In het ontwerp, dat de kerk tenslotte werd aangeboden, waren de teksten er op gericht om de gebruikers een zekere vrijheid te laten. Enkele onderdelen riepen evenwel toch geëmotioneerde tegenstand op. Speciaal de mogelijkheid dat van het brood en de wijn, die bij de Avondmaalsviering gebruikt waren, een deel voor de zieken bewaard kon worden stuitte allerwegen op verzet. Er waren tegenstanders, die de gehele reeks van voorstellen voor het Avondmaal als een bedenkelijke capitulatie voor de Rooms-katholieke leer beschouwden. Anderen gingen zij lang niet ver genoeg. Zij vonden dat de voorwaarden, die het bewaren van het brood en de wijn tot slechts enkele gevallen beperkten, behoorden te verdwijnen. De twisten laaiden hoog op. Toch liepen de beraadslagingen tijdens de beslissende kerkelijke vergaderingen niet mis en kon het nieuwe *Book of Common Prayer* in 1928 aan het parlement ter goedkeuring worden voorgelegd. Vanwege de onrust, die de herziening had veroorzaakt en die nog steeds in hevigheid toenam, verwierp het Lagerhuis het ontwerp echter. De stemmenverhouding was 238 tegen 205.

De bisschoppen van de Anglicaanse kerk dachten, dat de moeilijkheden een gevolg waren van onbegrip. Ze brachten enkele wijzigingen in het concept aan en waagden een tweede poging. Maar deze wijzigingen waren van dien aard, dat een deel van degenen, die tevoren met de herziening ingestemd hadden, de steun nu introk. Opnieuw wees het parlement het ontwerp af. Na verloop van tijd bedaarde de opwindning. Do partijen begonnen elkaars opvattingen over de liturgie en de sacramentsleer te dulden. Sinds 1957 is de herziening van het *Book of Common Prayer* opnieuw in studie genomen. De voorstellen, die gedaan werden, ontmoeten thans algemeen waardering.

De relatie met de presbyterianen en andere Engelse "vrije" kerken is ook met aandacht bezien. Bij velen leefde de hoop, dat er een dag zou aanbreken, waarop deze kerken met de Anglicaanse verenigd konden worden. Reeds aan het begin van de negentiende eeuw had Th. Arnold (1795-1842), die rector van een school was in Rugby, eert kerkelijke gemeenschap voorgestaan welke alle Engelsen zou omvatten. De quadrilateral-voorwaarden van de derde

Lambeth conferentie waren special bedoeld als uitnodiging aan het adres van de vrije kerken om hen er toe aan te sporen zich met de Anglicaanse kerk te verstaan.

Op den duur werden de opvattingen over de waarde van het ambt in de vrije kerken minder afwijzend. De Lambeth conferentie van 1920 erkende het als wettig; ambt in de ene, katholieke kerk. Maar een aanzienlijk deel van de Anglicaanse geestelijkheid wilde onder geen beding afzien van de vierde stelling van de quadrilateral⁹, dat het bisschopsambt onmisbaar is voor de kerkinrichting.

Aarzelingen over de volstreekte noodzaak van het bisschoppen-college waren er stellig in overvloed. Vele theologen durfden niet meer ronduit te beweren, dat een Christelijke gemeenschap zonder bisschop geen deel van de ware kerk zou uitmaken. In 1923 werd een vergadering van Anglicanen met vertegenwoordigers van de vrije kerken in het Lambeth paleis gehouden. Zij legden de gezamenlijke verklaring af dat "ambtscolleges, die de oprechte bedoeling hebben om Christus Woord te prediken en de sacramenten te bedienen zoals Christus voorschreef en die van de betrokken kerk officieel de opdracht daartoe hebben gekregen, wettige ambtscolleges zijn wat de bediening van Woord en Sacrament in de kerk aangaat." Het was jammer dat deze verklaring slechts voor de deelnemers aan de conferentie gold en niet representatief voor alle Engelse geestelijken was. Toch vormde zij een nieuwe fingerwijzing, dat er beweging in de Engelse kerkelijke wereld gekomen was.

Sinds 1942 werken de Engelse kerken samen in een Britse Raad van Kerken. In nationaal verband en op plaatselijk niveau zijn er tal van gemeenschappelijke activiteiten door de kerken ondernomen.

De aartsbisschop van Canterbury, G. Fisher vroeg de vrije kerken in een preek, welke hij eind 1946 hield, bisschoppen aan te stellen om op die manier de weg naar de eenwording te vergemakkelijken. Dit verzoek had vanzelfsprekend niet onmiddellijk het gehoopte succes. Maar de methodistische kerk, die in 1932 door samenvoeging van drie bestaande kerken ontstond en met meer dan 800.000 leden de grootste van de vrije kerken is, had als voorbeeld de methodisten van de Verenigde Staten voor ogen, die bisschoppen hebben. Zij begon in 1955 besprekingen met de Anglicaanse kerk, welke resultaten opleverden. Via enkele tussentijdse fasen zou de methodistische kerk in de Anglicaanse opgaan.

Belangrijk voor de interkerkelijke verhoudingen in Engeland was ook het grote aandeel, dat niet-Anglicaanse geleerden in de beoefening van de theologische wetenschap hadden. Mannen als C. H. Dodd (geb. 1884) en T. W. Manson (1893-1958) kwamen uit de vrije kerken voort.

De kerkgenootschappen van de niet-Anglicanen worden "vrije" kerken genoemd, omdat de Anglicaanse kerk een wettelijke binding met de Staat heeft. Over deze afhankelijkheid heerste in sommige kringen ontevredenheid. Een bisschop betitelde haar eens als "moreel onverdedigbaar". Toen het Book of Common Prayer twee maal achtereen door het parlement verworpen was, hoewel de kerk zich accoord verklaard had, ontstond er enige agitatie tegen de invloed van de Staat in de kerk. De tegenstanders stelden dat het een onverkwikkelijke zaak was, dat het parlement bij plannen om de kerk te vernieuwen het laatste woord had, waar de parlementsleden voor een deel tot andere kerken behoorden en ongelovig waren. Deze aanvallen baatten niet omdat zij slechts bij een kleine groep weerklank vonden. De verhouding tussen de Staat en de kerk had bovendien zo'n lange geschiedenis achter de rug en hing samen met zoveel door Engelsen gewaardeerde traditie, dat de scheiding ook wrevel te weeggebracht zou hebben.

In 1913 begon een actie om de Engelse kerk organisatorisch te verbeteren. Het lag in de bedoeling de leken een gepast aandeel in het bestuur van de kerk te geven. Er werd een comité gevormd, dat een rapport opstelde, waardoor in 1919 een adres aan de regering gericht kon worden met ideeën over een "kerkvergadering" in moderne stijl. Aan het eind van het jaar keurde het parlement de instelling van een dergelijke kerkvergadering, die zou bestaan uit drie raden, voor de bisschoppen, de overige geestelijkheid en de leken, goed. Deze kerkvergadering kreeg de bevoegdheid om onderwerpen te bespreken, die daarna in de vorm van wetsvoorstellen bij het parlement konden worden ingediend. Het parlement kon deze dan alleen aannemen of verwerpen en had geen recht er wijzigingen in aan te brengen. De

lekenraad zou via getrapte verkiezingen benoemd worden. Onderaan stonden de parochieraden, waarvan de leden gekozen werden door de stemgerechtigde parochianen. Men bepaalde dat alle doopleden zich als zodanig konden laten registreren en er geen bevestiging als lidmaat van de kerk voor geëist zou worden. Dank zij deze kerkvergadering, die tamelijk goed de verhoudingen in de kerk weerspiegelde, konden allerlei hoognodige vernieuwingen worden ingevoerd.

Het is opmerkelijk, dat de Zwitserse theoloog Karl Barth in Engeland geen diepgaande invloed heeft uitgeoefend. De vermoedelijke reden hiervan is, dat de liberale theologie aan de Engelse universiteiten nooit zulk een radicale kracht had ontwikkeld als in de landen op het Europese continent. De schok die zijn opvattingen daar teweegbrachten kon in Engeland dus bij lange na niet zo hevig zijn. Hij was voor dit land geen profeet.

Een andere oorzaak van Barths geringe gezag was dat de eerste wereldoorlog Engeland geestelijk diep beroerde. Het land van A. B. Ritschl (1822-1889), E. Troeltsch (1865-1923) en Herrmann had zich voor het Engelse gevoelen misdragen door een onbarmhartige aanvalsoorlog te voeren. De Duitse theologie was hierdoor vanaf 1914 een zeker wantrouwen gaan inboezemen. Het gezag van de liberalen was waar dit in Engeland dan enigszins gegolden had al gedaald, toen de protesten van Barth er tegen bekend werden.

Een markante uiting van de weerslag van de oorlog 1914-1918 in Engeland was de theologie van de lijdende God". Sommige theologen kwamen tot de opvatting, dat God deelde in het lijden op aarde. Een man, die als veldprediker aan het front in Frankrijk geweest was, G. A. Studdert-Kennedy (1883-1929) publiceerde in 1918 het boek *The Hardest Part*, waarin hij betoogde dat God het diepste leed te verduren had.

Gedurende enkele tientallen jaren was Charles Gore (1853-1932) de meest gezaghebbende theoloog van Engeland. Hij had in 1889 deel uitgemaakt van de groep, die *Lux Mundi. A Series of Studies in the Religion of the Incarnation* had uitgegeven. In 1891 verscheen nog weë een nieuw werk van hem over de incarnatie. Het boeiende van Gores gedachtegang was, dat hij enerzijds met de vleeswording van het Woord teruggreep op een theologisch thema, dat van oudsher bij Anglicaanse theologen groot aanzien genoten gehad, en anderzijds zeer bewust open stond voor moderne ideeën, met name voor de wetenschappelijke opvattingen over de opgaande ontwikkeling in de natuur, welke in zijn tijd zo populair waren. De theologie van Gore bewoog zich rond de verhouding tussen het natuurlijke en bovennatuurlijke. Juist bij de vleeswording van Gods Zoon waren deze beide aspecten zichtbaar. De incarnatie was natuurlijk, in zoverre God zich door mens te worden vernederde en aan menselijke tekortkomingen onderhevig was; maar ook bovennatuurlijk, want met de wonderen openbaarde Hij Zijn verlossende betekenis. Onder Gods leiding was er volgens Gore in de wereld een ontwikkeling aan de gang, die door de komst van Jezus Christus werd bevestigd. In Hem verscheen de nieuwe mensheid. De wonderen waren tekenen, waarmee God in een wereld, die door de zonde in een toestand van ontwrichting verkeerde, aangaf wat de werkelijke bedoeling van de natuur was.

Gore karakteriseerde zijn opvattingen als "liberaalkatholiek". Zij waren liberaal, omdat de theoloog niet moest terugdeinzen voor moderne denkbeelden; en katholiek (algemeen), omdat het niet alleen om het heil van de enkeling ging, maar om de bouw van een geordende kerkelijke gemeenschap, die door de Heilige Geest vergaderd werd.

In 1919 trad Gore af als bisschop van Oxford. Hij was teleurgesteld over de wet, die juist door het bestuur van de Engelse kerk was opgesteld. Volgens hem was het verkeerd dat doopleden stemgerechtigd waren. Hij had het stemrecht beperkt willen zien tot degenen, die deel uitmaakten van de kerk als belijdende lidmaten. Verder wilde hij zijn laatste levensjaren aan de studie wijden.

In 1924 verscheen zijn: *The Holy Spirit and the Church*. Lange tijd waren er in feite twee partijen in de Engelse kerk geweest, de liberaal-katholieke en de liberaal-Evangelische. De liberaal-Evangelische partij had evenals de liberaal-katholieke de onfeilbaarheid van de Schrift prijs gegeven. Maar op tal van andere punten waren er aanzienlijke verschillen. De scheidslijnen tussen beide partijen begonnen echter te vervloeien, doordat de liberaal-katholijken meer nog kregen voor de plaats van het kruis, de verzoening en de liberaal-

Evangelischen zich bezonnen op kerk en sacramenten. Er ontstond een reactie tegen de eenzijdigheden, waar de partijen het slachtoffer van waren geweest. Het Anglicaanse gevoel voor het midden-standpunt deed zich weer gelden.

Het is opvallend hoe zelfstandig de Engelse theologie over het algemeen ten opzichte van de buitenlandse geweest is. Ook William Temple, de voorvechter van de oecumenische beweging, die gedurende zijn laatste levensjaren evenals zijn vader aartsbisschop van Canterbury is geweest, vertoonde de voor de Engelse theologen typische trekken. Zijn waardering voor de gegevens van de Schrift en van de Kerkvaders combineerde hij met de overtuiging, dat de theologie kon worden opgezet als een rationeel systeem. Zijn boek *Christus Veritas* dateert van 1924.

In 1926 werden onder leiding van E. G. Selwyn (1889-1959) de *Essays, Catholic and Critical* uitgegeven. De opstellen waren nog liberaal-katholiek, maar legden meer nadruk op de kritiek dan de beschouwingen van de Lux Mundi-groep in 1889. De schrijvers zochten naar gezagsnormen voor hun theologische denkbeelden en waren in dit opzicht onzekerder dan hun voorgangers. Met deze *Essays* kwam het liberaal-katholicisme in zijn laatste stadium terecht; weldra verdween de aantrekkingskracht.

De voornaamste reden van de toenadering tussen de liberaal-katholieke en de liberaal-Evangelische opvattingen was het hernieuwde streven om de Bijbel als maatstaf te gebruiken, wat beide partijen dwong water in hun wijn te doen. E. C. Hoskyns (1884-1937) was onder die Bijbelse theologen een op de voorgrond tredende persoonlijkheid.

Sinds 1921 was een commissie aan het werk, die de officiële opdracht had om te onderzoeken, welke theologische opvattingen in de Engelse kerk onderwezen werden. Na jarenlange arbeid bracht de commissie in 1938 een rapport uit, dat 240 pagina's besloeg. Maar dit was toen nauwelijks meer actueel. De oude tegenstellingen waren tegen de tijd dat de tweede wereldoorlog uitbrak vervaagd.

Na de wereldoorlog werden in 1946 artikelen over het ambt gepubliceerd in de bundel *The Apostolic Ministry*, die onder de supervisie van K. E. Kirk (1886-1954) voorbereid waren. Hierin werd grondige aandacht besteed aan de theologie over het ambt. Een tijd lang heeft het ambt in het middelpunt van de belangstelling gestaan. Geen enkel onderwerp, waarover in de Engelse kerk geschreven werd, heeft bij buitenlandse kerken meer interesse gewekt dan de gedachten over ambt en liturgie. In vrijwel alle landen ontstonden liturgische bewegingen en overal werden deze gestimuleerd door wat er in Engeland over gezegd en van beleefd werd. Ook naar de protestantse kloostergemeenschappen, die hier en daar gesticht werden, loopt een lijn vanuit Engeland.

Aan het eind van de vijftiger jaren was in de ganse wereld het probleem van de aanpassing aan het moderne leven in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Men verlangde te weten wat de Bijbel nog kon betekenen onder mensen, die onverschillig waren komen te staan tegenover het kerkelijk leven. Aan de theologen werd de eis gesteld stelsels te ontwerpen, die de mens van het atoomtijdperk niet met een schouderophalen als ouderwets en naïef zou afwijzen.

In Engeland maakte het boek van J. A. T. Robinson (geb. 1919) *Honest to God* (1963) opgang, omdat er in afgerond werd met de voorstelling als zou God hoog op een troon in de hemel zetelen. Robinson wilde dat God begrepen werd als de grond van het menselijk bestaan. Hoewel Bonhoeffer, Bultmann en Tillich zijn voornaamste ideeën al in vroeger jaren uitgedragen hadden, was er gedurende lange tijd geen enkele theologische studie gepubliceerd, die zoveel tongen in beweging bracht. Het boekje had namelijk de pikante achtergrond, dat een hoogwaardigheidsbekleder van de kerk het geschreven had. Robinson is bisschop van Woolwich. Buiten Engeland telde deze bijzonderheid minder, maar ook daar werd *Honest to God* door velen aangeschaft.

De Engelsen hebben werk van onschatbare waarde voor de oecumenische beweging verricht, maar ook de Schotten getroostten er zich grote inspanningen voor, J. Baillie (1886-1960), die als theoloog een vrij onafhankelijk standpunt innam, fungeerde als president van de Wereldraad van Kerken. Een andere Schotse theoloog, die een internationale faam verwierf, was J. F. Torrance (geb. 1912), die onder meer aandacht wijdde aan de sacraments- en ambts-theologie.

In Schotland ontwikkelde zich ook een van de meer bekende kloostergemeenschappen. G. McLeod (geb. 1895), die aanvankelijk onder de arbeidsbevolking van Glasgow werkte, stichtte de Iona-community, welke zich vestigde op het eilandje, waarnaar de gemeenschap genoemd is, voor de Schotse kust.

Nederland

De Nederlandse Hervormde Kerk heeft tientallen jaren lang met het vraagstuk van de noodzakelijke reorganisatie geworsteld. Zij had dezelfde historische achtergrond als de kerken die in 1877 de presbyteriaanse wereldbond opgericht hadden en als basis van samengaan bewust niet de Belijdenis, maar de presbyteriale kerkinrichting gekozen hadden. In de Hervormde Kerk oefenden evenwel besturen het gezag uit; en niet wettig gekozen ambtelijke vergaderingen. De mogelijkheid was aanwezig om de besturen te vervangen, want de kerk had vrijheid van handelen. Allerlei factoren hielden de vernieuwing echter tegen, ook al werd deze sinds P. J. Hoedemaker (1839-1910) door velen hartstochtelijk aanbevolen. Het voornaamste beletsel was de strijd tussen de richtingen.

Het ene reorganisatievoorstel na het andere werd afgewezen. De ene maal stelden degenen die het voorstel indienden hun hoop op het bijeenroepen van een "grote Synode", de andere maal op herstel van de classicale vergaderingen. Maar alle plannen werden verijdeld. Vooral het vetorecht van de provinciale kerkbesturen, die met twee derde meerderheid wijzigingen van het algemeen Reglement moesten goedkeuren werkte blokkerend.

Overigens haalden ook ideeën, die een verregaande ontbinding van de kerk ten gevolge zouden hebben gehad, de eindstreep niet. De Utrechtse hoogleraren kwamen in 1915/16 met een adres, waarin zij vroegen om met de "historisch geworden toestand" rekening te houden en te bestuderen of het niet mogelijk zou zijn een "modus vivendi te vinden voor de verschillende in onze Kerk bestaande kerkelijke en theologische richtingen". Als hun wens in vervulling gegaan was zou de Nederlandse Hervormde Kerk een "hotelkerk" geworden zijn, waarin de richtingen hun eigen weg gezocht hadden zonder zich van elkaar iets aan te trekken. De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en de Gereformeerde Bond kwamen met soortgelijke verzoeken ten behoeve van hun leden. De Gereformeerde Bond had hierbij het voornemen om de sympathiserende gemeenten te groeperen op basis van de Dordtse kerkorde. Zo bleef de organisatie gehandhaafd, die in 1902 als "onwettig in haar oorsprong, onbillijk in haar karakter en onnatuurlijk in haar wezen" betiteld was, zonder dat de kerk de kracht opbracht zich er van te bevrijden.

Eerst in 1927 deed zich een gebeurtenis voor, die perspectieven opende. Op dringend verzoek van de Confessionele Vereniging benoemde de Algemene Synode een commissie van vijf leden, welke een ontwerp zou opstellen om de inrichting van de kerk te veranderen. Van deze reorganisatiecommissie maakte onder meer de Groningse hoogleraar Th. L. Haitjema (geb. 1888) deel uit, die in de lijn van Hoedemaker een warm voorstander van herstel van het presbyteriaal-synodale stelsel was. Het ontwerp was in 1929 gereed. Het bevatte als kernpunten een herstel van de regeermacht van de ambtelijke vergaderingen en het gezag van de Belijdenis. Het voorstel werd verworpen, zodat de kerk weer even ver was als voor de instelling van de commissie.

Maar de teerling was geworpen. Een aantal personen, die voor het merendeel een orthodoxe signatuur hadden, confessionelen, Gereformeerde bonders, Kohlbruggianen en rechts-ethischen richtten het *Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel* op om nieuwe suggesties uit te werken. Haitjema werd voorzitter. Het Verbond spreidde onmiddellijk een krachtige activiteit ten toon. Het gaf een maandblad uit en in het ganse land werden gemeente-avonden gehouden, waar leden van het Verbond toelichtten hoe zij zich de toekomst van de Hervormde Kerk dachten.

Tegenover Kerkherstel kwam in 1931 een tweede vereniging te staan, Kerkopbouw, die de Utrechtse professor A. M. Brouwer (1875-1948), O. Noordmans (1871-1956) en de Groningse hoogleraar in de godsdienstwetenschap, G. van der Leeuw (1890-1950) onder haar leden telde. Deze vereniging richtte zich meer op de overige ethischen en de vrijzinnigen. Ook Kerkopbouw wilde vernieuwing van de kerk, maar was van oordeel dat deze langs een andere weg bereikt diende te worden dan Kerkherstel voorstond. Een voornaam punt van verschil

tussen de beide verenigingen betrof de leertucht. Bij Kerkherstel huldigde men de opvatting, dat de kerk haar Belijdenis met krachtige bepalingen tegen personen, welke zich theologisch aan grove misvattingen schuldig maakten, moest omringen. Kerkopbouw keurde daarentegen de leertucht af en stond een programma voor, waarvan het vooral de bedoeling was, dat moderne mensen er door aangesproken werden.

In 1935 werd een reorganisatieplan van Kerkopbouw afgestemd. De verenigingen, die elkaar in de voorafgaande jaren soms vrij scherp bestreden hadden, slaagden er nu in om tot samenwerking te komen. De hoofdbesturen hielden een gemeenschappelijke vergadering en stelden voor dat de Synode uit de gelederen van Kerkherstel en Kerkopbouw een commissie zou vormen, die zich met de opstelling van een nieuw kerkorde-ontwerp moest belasten. Van deze nieuwe reorganisatie-commissie werd de jurist Paul Scholten (1875-1946) voorzitter.

Na langdurige beraadslagingen bereikte deze commissie een compromis, waarmee de meerderheid van de leden akkoord ging. Het had inzonderheid moeite gekost om het eens te worden over het artikel, waarin vastgelegd werd, wat wezen en doel van de Nederlandse Hervormde Kerk waren.

Het ontwerp werd in 1938 aan de Synode voorgelegd en kwam daar over de drempel van de stemming heen. De provinciale kerkbesturen en classicale vergaderingen namen het vervolgens in behandeling. Allerwegen bestond belangstelling voor het voorstel, maar spoedig bleek, dat de linkervleugel en een groot deel van de rechtervleugel binnen de Hervormde Kerk zich er niet mee konden verenigen. De onrust nam toe. Ellenlange kolommen in de kerkelijke pers werden aan de bestrijding gewijd en tenslotte kwam de slag, dat de voorzitter van Kerkopbouw, Brouwer zich in een dagblad tegen het ontwerp verklaarde. Toen het stuk opnieuw bij de Synode in behandeling kwam werd het afgewezen.

Het verlangen naar het tot stand komen van een presbyteriaal-synodale kerkorde was met al deze enerverende gebeurtenissen zo hevig geworden, dat het niet lang duurde of er gingen stemmen op om andere middelen te zoeken voor het bereiken van het beoogde doel. De ambtsdragers zelf zouden de stoot moeten geven. Het reorganisatie-comité gaf na de predikantenvergadering van 1940 op een speciaal daartoe belegde bijeenkomst te kennen, welke mogelijkheden er nog openstonden. De Duitse bezetting vertraagde de voortgang niet, maar bracht juist een versnelling teweeg. De houding van de Synode bewees duidelijk, dat een frisse wind in de kerk veranderingen had veroorzaakt. Terwijl de Synode vroeger in haar optreden weinig verschildte van het bestuur van een willekeurige landelijke vereniging, toonde zij nu roepingsbesef te bezitten.

De Synode liet met de bekwame K. H. E. Gravemeyer (geb. 1883) als secretaris geen kans ongebruikt om de Nederlandse Hervormde Kerk de plaats te helpen teruggeven, die haar als kerk van Jezus Christus toekwam. Ook de ambtsdragers en gemeenteleden verloren iets van de eigenzinnigheid, waarmee zij eertijds hun richting tegenover andere richtingen hadden afgegrensd.

De veranderde geestesgesteldheid openbaarde zich speciaal in de reactie op het werk, dat H. Kraemer (1888-1965) verzette voor de reorganisatie. Kraemer was afkomstig uit het zendingsmilieu en het zou dus allerminst uitgesloten geweest zijn dat men hem genegeerd had en het voorgesteld zou hebben, alsof hij niet tot een oordeel over de kerkelijke toestand in Nederland gerechtigd was. Men bleek echter bereid naar Kraemer te luisteren en liet zich overtuigen door zijn gedachten over het apostolaat, waartoe de kerk geroepen is, en "het vergeten ambt in de kerk", de gewone gemeenteleden, die eveneens een hoge verantwoordelijkheid dragen.

Kraemer maakte deel uit van de werkgroep Gemeenteopbouw. De algemene Synode had namelijk in de zomer van 1940 een Commissie voor Kerkelijk Overleg geïnstalleerd om advies te geven over het gedragspatroon, dat ten opzichte van de bezetter gevolgd moest worden. Deze commissie had verscheiden werkgroepen in het leven geroepen om de verantwoordelijkheid op verschillende terreinen, als die voor de school, de jeugd en de pers te spreiden. De werkgroep Kerk en Gemeenteopbouw, waarvan Kraemer voorzitter was, behoorde hier ook toe en heeft van stonde af aan een werkelijk verbluffende arbeidslust ontplooid. Door de contacten, die overal in het land gelegd werden, kwamen de plaatselijke misstanden aan het licht. Overal stuitten de afgevaardigden van Gemeenteopbouw op de

richtingenstrijd als het meest nijpende probleem. Het was zonder meer duidelijk, dat de reorganisatie een gebiedende noodzaak was.

In 1942 werd op instigatie van *Kerk en Gemeentebouw een Commissie voor Beginselen van Kerkorde* ingesteld, die onder leiding van Scholten een werkorde ontwierp. Deze werkorde behelsde onder meer de bepaling, dat er een Synode gekozen zou worden, die geen bestuur maar een ambtelijke vergadering was. Het vetorecht van de provinciale kerkbesturen moest vervallen.

De werkorde werd zonder tegenstand door de algemene Synode goedgekeurd. Met de overweldigende meerderheid van 62 tegen 2 stemmen aanvaardden ook de provinciale kerkbesturen de voorstellen. Gravemeyer gaf uiting aan de gevoelens van dankbaarheid in de Hervormde Kerk door toen de uitslag bekend werd gemaakt de Bijbel te nemen en daarmee de oude reglementenbundel te bedekken.

In de Amsterdamse Nieuwe Kerk kwam de Generale Synode op Hervormingsdag, 31 oktober 1945 voor het eerst na meer dan drie eeuwen bijeen. De belangrijkste opdracht van deze generale Synode was te zorgen, dat er een verantwoorde kerkorde samengesteld zou worden. Daartoe werd een ontwerp-commissie ingesteld, die eerst werd voorgezeten door Scholten en na diens dood door Berkelbach van der Sprenkel. Deze commissie werkte de gedachten, die er van alle kanten over de juiste inhoud van de kerkorde geopperd werden, snel uit, zodat reeds in 1947 het basisontwerp aan de Synode overhandigd kon worden. In de daaropvolgende jaren heeft de Synode zich via commissies en in voltallige vergadering met dit concept beziggehouden. In 1949 was men zover dat de kerkorde aan de classicale vergaderingen voorgelegd kon worden. De slotbehandeling vond in 1950 plaats te Zeist, waar de generale Synode de nieuwe kerkorde bekrachtigde. Op 1 mei 1951 trad zij in werking.

Deze kerkorde is niet alleen organisatorisch, maar ook theologisch een gedegen document geworden. In het achtste artikel is neergelegd, dat de Nederlandse Hervormde Kerk een Christus-belijdende geloofsgemeenschap is, die tegenover de wereld de opdracht heeft van Jezus Christus te getuigen. In artikel tien wordt gezegd wat de Belijdenis inhoudt. Deze bewust gekozen volgorde van de artikelen apostolaat-Belijdenis brengt tot uitdrukking, dat de kerk geen grootheid in zichzelf is, maar ten doel heeft Gods beloften en geboden bekend te maken.

In de twintiger jaren was de Nederlandse Hervormde Kerk theologisch een nieuw tijdperk ingetreden. De heroriëntatie begon op twee fronten. De vrijzinnigen veranderden onder invloed van de Leidse hoogleraar K. H. Roessingh (1886-1925) van koers en de ethische richting raakte sterk onder de bekoring van Karl Barth. Allengs naderden de Nederlandse theologen elkaar dichter dan ooit voor mogelijk was gehouden.

Roessingh is in Nederland leider van de "rechts-modernen" geworden. Hij nam afstand van het traditionele modernisme, dat van het Christendom een cultuurwaarde had gemaakt, die hoogstens van belang kon zijn voor het zedelijk leven, en kreeg oog voor een Christus in wie zich Gods vergevende macht openbaarde. Hij vatte Jezus op als het middelpunt van de geschiedenis, het hoogste wat de geschiedenis te zien gegeven had. Hij benaderde Hem weer als Verlosser. Overigens zag Roessingh Christus niet als de enige verlosser. Hij verzette zich tegen het geloof aan wonderen en bond zich in zijn beschouwingen niet aan de heilsfeiten van het Nieuwe Testament.

Na zijn vroege dood ontwikkelde de leer over de persoon en het werk van Jezus Christus bij het rechts-modernisme zich verder in de richting van de uitspraken, die in de voornaamste Christelijke Belijdenisgeschriften vervat zijn. Maar de invloed van Bonhoeffer en Tillich is sinds de vijftiger jaren vooral in deze kringen voelbaar geweest, waardoor zich nieuwe verschuivingen hebben voorgedaan. Beide theologen genoten echter ook in andere delen van de Hervormde Kerk waardering, zodat de vrijzinnigen niet opnieuw in een geïsoleerde positie geraakten.

Een buitengewoon grote betekenis heeft Karl Barth voor de Hervormde kerk gehad. Zijn *Kirchliche Dogmatik* heeft in Nederland in de boekenkast van menige pastorie een ereplaats gekregen. Terwijl Barth in de Verenigde Staten en Engeland pas betrekkelijk laat bekend werd en het aantal bewonderaars beperkt bleef, is hij in Nederland van meet af aan herkend als een

man, die wat te zeggen had. Het was Barths bedoeling geweest de predikanten te helpen bij hun moeilijkheden met de verkondiging van het Evangelie. Ook Nederlandse theologen waren met hun prediking vastgelopen in de ondiepte van een moraliserende beschouwing, een levensles, die het werkelijke appèl miste. Bij Barth troffen zij weer de God aan, die met zijn Woord de wereld onder het oordeel stelt en in Christus genadig redt.

Men zou zich kunnen afvragen waarom deze predikanten hun houvast al niet eerder in de orthodoxie gezocht hadden. De reden hiervan was, dat de orthodoxie hun wantrouwen inboezemde, omdat zij meenden dat de rechtzinnigen vrijblijvend over God theoretiseerden, zonder ooit werkelijk aan Zijn handelen met de mens toe te komen. Bij Barth ontdekten zij een theologie, waarin God de "Levende God" is die de mens ontmoet.

Karl Barth heeft in Nederland ondermeer de leer over de verzoening in beweging gebracht. Hij had kritiek op de leerregels van Dordrecht en de neiging van de Nederlanders om de verkiezing dermate te beklemtonen, dat de verzoening er aan ondergeschikt werd. Het probleem of iemand uitverkoren dan wel verworpen was overschaduwde bij velen de boodschap, dat God Christus had gezonden om de schuld van de mens op zich te nemen. Volgens Karl Barth was Christus de verwerpene. In Zijn kruisdood viel de genadige beslissing voor de mensheid. De heilszekerheid rustte in het feit, dat Christus het ook was die verkoos.

Toch stonden betrekkelijk veel theologen aarzelend tegenover deze gedachtegang, omdat bij hen de vraag opkwam of Karl Barth niet leerde *dat er geen enkel mens verloren ging*. Hoewel hij de algemene verzoening uitdrukkelijk afwees, scheen deze gedachte wonderwel in zijn theologisch systeem te passen.

Ook Barths opvattingen over de doop werden bekritiseerd. Men ging niet met hem mee, toen hij sinds 1938 de kinderdoop afkeurde. Met zijn bedenkingen tegen Christelijke organisaties heeft Karl Barth eveneens in Nederland betrekkelijk weinig succes geboekt. De "doorbraak" naar de niet-Christelijke politieke partijen gelukte slechts ten dele. Barth stootte hier op tradities, die zo hecht waren en zo positief gewaardeerd werden, dat hij vergeefs aan de deur klopte. Het kenmerk van de volkskerk, die vele Hervormde theologen als ideaal voor ogen staat, is immers dat zij een verbondskerk is waarvan de doop het teken en zegel vormt. Bovendien: had Hoedemaker niet een staat met de Bijbel voorgestaan?

Ondanks het voorbehoud was het een logische ontwikkeling, dat aan de theologische faculteiten verscheiden "Barthiaanse" hoogleraren benoemd werden.

Er waren ook theologen die een opvallend onafhankelijk standpunt innamen. Als de grootste van hen kan Noordmans beschouwd worden. Voor Noordmans lag het waardevolle van het Calvinisme in de positie, die de leer over de Heilige Geest in de theologie inneemt. Volgens hem had de Rooms-katholieke kerk met de gedachte dat de vleeswording van het Woord zich voortzet in Christus lichaam, de kerk, aan het eigen werk van de Heilige Geest te kort gedaan. De mens wordt door de scheppende werking van de Geest vernieuwd. Met Pinksteren ving deze herschepping aan. Sindsdien is de kerk onder leiding van de Geest op weg naar het Koninkrijk, waarbij zij strijdt tegen de aanvechting om over de Heilige Geest te beschikken en deze aldus te verliezen.

Ook bij de Utrechtse hoogleraar A. A. van Ruler (geb. 1908) is de *leer van de Heilige Geest* de spil van de theologie. Naar zijn opvatting is de Heilige Geest een gave, die vanuit het eschatologische (voltooid) Rijk geschonken wordt. De wereld wordt van het duivelse bevrijd en is de plaats, waar tekenen van het Koninkrijk worden opgericht. In deze tekenen vindt de "oogst" van de eindtijd reeds plaats. De kerk is het geheel van de tekenen. Vanuit de kerk moet de wereld volgens Van Ruler geordend worden, wat hem bracht tot de overtuiging, dat de Staat een vaste band met de kerk behoort te hebben.

Door de nieuwe theologische opvattingen, die hun intrede deden, werden de scheidslijnen tussen de richtingen minder scherp. De stuwing, die er van de liturgische beweging uit ging, werkte eveneens ontbindend op de oude tegenstellingen binnen de Hervormde Kerk. Het ontwerp-dienstboek, dat in 1955 aan de kerk voorgelegd werd en de weloverwogen inrichting van nieuwe kerkgebouwen getuigen van het feit, dat de liturgische beweging de ogen geopend heeft voor de zin van allerlei oude kerkelijke gebruiken. Tot in de geleerden van de Gereformeerde Bond toe is er belangstelling ontstaan voor de liturgie. De liturgische

beweging heeft vele jaren geprofiteerd van de deskundige raad van de Groningse hoogleraar Van der Leeuw.

Verder droegen de politieke gebeurtenissen er toe bij, dat de richtingenstrijd in hevigheid verminderde. De belevenissen tijdens de oorlog brachten de mensen nader tot elkaar. Duizenden putten steun uit boodschappen, die 's zondags namens de Synode vanaf de kansel werden voorgelezen. Helaas waren er predikanten die de verkeerde zijde kozen. De voormalige Utrechtse hoogleraar in de theologie H. Visscher (1864-1947) sprak zich kort na het begin van de bezetting openlijk uit voor de autoritaire staat. Hij werd later adviseur van Mussert voor kerkelijke aangelegenheden en het onderwijs.

In 1943 publiceerde hij het bedenkelijke boek *Ondergang van de Republiek van de Verenigde Nederlanden*, dat overigens ondanks de inhoud uit eigen kamp het commentaar meekreeg: "de ouderlingenkerk is de democratische staatsgedachte in haar meest verwerpelijke vorm." Doch de meeste theologen stonden aan de goede kant.

J. Koopmans (1905-1945) was één van de eersten, die waarschuwde voor het tekenen van verklaringen dat men geen Jood was. In zijn brochure *Bijna te laat* (1940) zette hij uiteen, wat de gevolgen voor de Joodse Nederlanders konden zijn. Hij voorvoelde toen reeds, welk een verschrikkelijk lot hen wachtte. Verscheiden predikanten hebben hun verzet tegen de Duitsers met hun leven moeten betalen. Koopmans zelf werd tegen het einde van de oorlog het slachtoffer van een verdwaalde kogel.

Het werd gebruikelijk om van modaliteiten (schakeringen) in plaats van richtingen te gaan spreken, toen de richtingenstrijd aan scherpte had ingeboet. De invoering van een Psalm- of gezangbundel ging eertijds doorgaans met een heftige pennenstrijd gepaard. De bundel van 1938 is nauwelijks aangevallen. Vrijwel niemand maakte er zich meer druk over, of een gezang een katholiserende of modernistische tendentie vertoonde. De proefbundels met psalmen (1958, 1961) en gezangen (1964) hebben hoogstens spot in de kerkelijke bladen opgeroepen, als de inhoud van een enigszins vreemde aard was, maar leidden niet meer tot verhitte theologische discussie.

De Hervormde Kerk heeft vele projecten tot ontwikkeling gebracht. Om de voornaamste te noemen: aan het einde van de oorlog is Kerk en Wereld als opleidings- en vormingsorgaan in het leven geroepen. Hiervan werd De Horst in Driebergen het centrum. Van 1950 dateert het theologisch seminarium, waar de aanstaande predikanten na afloop van hun universitaire studie een aanvullende praktische cursus volgen. H. Berkhof (geb. 1914) die in 1960 hoogleraar te Leiden werd, was de eerste rector. Dank zij een synodale beslissing, die in 1958 genomen is, werd het ambt gedeeltelijk voor vrouwen toegankelijk.

Verder heeft de generale Synode enkele gedurfde boodschappen en rapporten uitgegeven, waarvan vooral die met betrekking tot de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw Guinea (1956) en de kernwapenen (1962) opzien baarden.

De invoering van de nieuwe kerkorde heeft de Nederlandse Hervormde Kerk stellig met nieuw elan beziel. Toch is in de praktijk het ideaal van de Christus-belijdende volkskerk maar zeer gedeeltelijk verwezenlijkt. De modaliteiten lieten zich in verscheiden plaatsen bijzonder weinig aan elkaar gelegen liggen. In 1955 moesten overgangsbepalingen in de kerkorde opgenomen worden om de provinciale kerkvergaderingen te machtigen noodvoorzieningen te treffen in die gemeenten, waar de kerkenraad weigerde de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de prediking en catechese van een andere modaliteit. Of was het juist weer van een richting te spreken? De mogelijkheid om van hogerhand in te grijpen tegen onwillige kerkenraden moest bestendig worden.

Een angstig probleem is de onkerkelijkheid, een woord dat in de taal inburgerde met de toevoeging "toenemende vooral de Hervormde Kerk" heeft dien ten gevolge verliezen geleden. De volkstelling van 1960 gaf opnieuw een daling van het ledenpercentage te zien. In werkelijkheid was de teruggang nog veel schrijnender dan de cijfers zouden doen vermoeden. Het kerkbezoek liep vooral in de steden schrikbarend terug.

De kerk heeft haar best gedaan om aan deze onverschilligheid het hoofd te bieden. Zo werden vele predikanten losgemaakt van hun gemeenten voor het vervullen van speciale taken. Er zijn verder tal van rapporten gewijd aan de middelen, die de vermindering van de

aantrekkingskracht van de kerk eventueel zouden kunnen doen keren. Een afdoend antwoord werd echter niet gevonden.

J. C. Hoekendijk, (geb. 1912), die dertien jaar te Utrecht hoogleraar was en daarna naar het Union Theological Seminary in New York is vertrokken, heeft zich diepgaand met het probleem van de onkerkelijkheid beziggehouden. Hoekendijk was in de zending werkzaam geweest en verwierf zich vermoedelijk op grond daarvan een zeer persoonlijke voorstelling van de kerkelijke verhoudingen in Nederland. Zijn denkbeelden verwekten nogal wat opschudding. Zijns inziens moet er in de toekomst op een situatie gerekend worden, waarin de kerk met de traditionele vormen geen voet meer aan de grond krijgt. Huisgemeenten van kleine groepen mensen, waar vrijelijk het Avondmaal bediend wordt, hebben volgens hem de toekomst. De leek is drager van Christus opdracht het Evangelie in de wereld uit te dragen, omdat hij alleen nog kans heeft de "vierde" (godsdiensloze) mens te overtuigen, dat hij als Christen solidair met hem is. Tegen de kerk als organisatorische grootheid had Hoekendijk ernstige bezwaren.

Vanzelfsprekend staat de Hervormde Kerk niet alleen voor het vraagstuk van de onkerkelijkheid, evenmin als dit het geval is met vele andere problemen. Daarom was het bijzonder nuttig, dat een aantal Nederlandse kerken het onderlinge overleg in vaste vorm goot door de instelling van de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland. Dank zij deze raad hebben de deelnemende kerken elkaar efficiënt kunnen helpen. Een paar, gewichtige aangelegenheden hebben zij gezamenlijk aangepakt.

Voor de Hervormde Kerk was het een historisch gebeuren, toen de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband zich in 1946 bij haar aansloten, mede omdat zij hierdoor met enkele bekende theologen verrijkt werd. Met de Evangelisch Lutherse Kerk, die in 1952 uit een samenvoeging van de Evangelisch Lutherse en de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk ontstaan was, werd de overeenkomst gesloten, dat de predikanten in elkaars kerken het Avondmaal mochten bedienen en de lidmaten wederzijds aan de Avondmaalstafel toegelaten zouden worden (1956).

Ook de betrekkingen tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken zijn aanmerkelijk verbeterd. In 1961 besloten achttien Gereformeerde en Hervormde predikanten een beroep op hun kerken te doen om aan de gescheidenheid een einde te maken. Te Utrecht werd een enthousiast congres gehouden, waaraan 4500 Hervormden en Gereformeerden deelnamen. Er is toenadering geweest op gemeentelijk niveau, maar ook tussen de Synoden van beide kerken. Het besluit werd genomen waarnemers naar elkaars Synoden af te vaardigen.

Er zijn meer contacten geweest: tussen Hervormden en remonstranten en tussen remonstranten en Doopsgezinden.

Maar die van de Nederlandse Hervormde Kerk met de Gereformeerde Kerken overtroffen de andere in betekenis. Als een fusie tot stand gebracht werd zou de afscheiding van 1834 gedeeltelijk, de doleantie geheel, maar indirect ook "Assen" (1926) met de vorming van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, die immers in de Hervormde kerk opgingen, te niet gedaan zijn.

Aan de Gereformeerde Kerken wordt tot op zekere hoogte onrecht gedaan door bij de beschrijving van de geschiedenis van dit kerkverband de meeste plaats in te ruimen voor de gebeurtenissen, die leidden tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (1926) en de Vrijmaking (1944) op grond van artikel 31 van de Dordtse kerkorde. De Gereformeerden hebben bewonderenswaardige prestaties geleverd op maatschappelijk gebied, vormden een actieve gemeenschap en beschikten wetenschappelijk over vooraanstaande geleerden op verscheiden theologische vakgebieden. Maar de splitsingen werden veroorzaakt door twisten, die direct op de kern van het Gereformeerde geestesleven betrekking hadden. Ondanks het vele goeds, dat er van de Gereformeerde Kerken te vertellen valt, is het onontkoombaar vooral bij de inwendige conflicten stil te staan.

De moeilijkheden van 1926 begonnen, toen J. G. Geelkerken (1879-1960), die predikant was van Amsterdam-Zuid, over de derde zondag van de Catechismus preekte. Hij zette uiteen, dat het in Genesis 2 en 3 niet noodzakelijk over een zintuiglijk waarneembare werkelijkheid

behoefde te gaan. Zijn opmerkingen hadden tot gevolg, dat er tegen hem een leertuchtproces aanhangig gemaakt werd. Men vond het niet stroken met de uitspraken, die de Nederlandse Geloofsbelijdenis aan het gezag van de Heilige Schrift wijdt, dat hij kritisch gestemd was ten opzichte van de mededelingen over de zondeval.

De Synode van Assen legde hem de verklaring voor "dat de boom van de kennis van het goeds en van het kwaads, de slang en haar spreken en de boom van het levens naar de klaarblijkelijke bedoeling van het Schriftverhaal in eigenlijke en letterlijke zin zijn op te vatten en dus zintuigelijk waarneembare werkelijkheden waren".

Geelkerken weigerde deze verklaring te ondertekenen. Hij protesteerde tegen de eis om dit te doen met de kritiek, dat de Synode zich door de uitlegging die zij gaf een autoriteit als van de Schrift toeëigende. Het gevolg was, dat Geelkerken geschorst werd als predikant van de Gereformeerde Kerken samen met enige andere ambtsdragers, die zich achter zijn uitlatingen gesteld hadden. Ook gemeenteleden sloten zich bij hem aan.

Einde 1926 kwamen zes gemeenten in classicaal verband bijeen. Zij behielden de oude naam Gereformeerde Kerken, en aangezien zij zich als een wettige voortzetting van deze kerken beschouwden werd hier "in Hersteld Verband" aan toegevoegd. Deze Gereformeerde Kerken in Hersteld Verbanden gingen twintig jaar later een fusie met de Hervormde Kerk aan, omdat er ten tijde van de doleantie gezegd was, dat men zou terugkeren in de Nederlandse Hervormde Kerk, als deze de weg naar het Reformatorische belijden hervonden had. De energie van de Hervormde Kerk om een kerkorde op te stellen, die gebaseerd was op de Heilige Schrift, bracht Hersteld Verband tot de overtuiging dat deze belofte ingelost moest worden.

Het conflict dat in de zomer van 1944 leidde tot de voorlezing van een *Acte van Vrijmaking of Wederkeer* door de hoogleraar in de dogmatiek te Kampen, K. Schilder (1890-1952) had een langdurige voorgeschiedenis, die in wezen al terugging op Abraham Kuyper (1837-1920) en zijn leer van de veronderstelde wedergeboorte. Deze leer hing samen met de vraag hoe het mogelijk was, dat iemand die gedoopt werd later toch niet geloofde. Het leek voor de hand te liggen, dat er een verschil bestond tussen de doop van de een en van de ander. Maar deze conclusie was hoogst gevaarlijk. Een slechts enigermate verkeerde interpretatie zou de waarde van het sacrament afhankelijk maken van de persoon van de ontvanger. De Gereformeerde Kerken hebben behoedzaam trachten te manoeuvreren, maar konden niet voorkomen, dat de doop de inzet werd van een stormachtige strijd.

Op de belangrijke Utrechtse Synode van 1905 werd de kwestie aan de orde gesteld. Er is toen in zoverre een oplossing bereikt, dat het geschil enkele tientallen jaren ondergronds doorwerkte. Maar in de dertiger jaren kwam het weer in het volle licht van de theologische discussie. Op de Synode van 1936 te Amsterdam werd er over gesproken en sindsdien kreeg de veronderstelde wedergeboorte telkens een plaats op de synodale agenda. In 1942 werd een nieuwe uitspraak aanvaard, die beide partijen genoegdoening verschafte. De gedoopte kinderen waren voor wedergeboren te houden, totdat het tegendeel bleek. Maar de toelichting, welke de Synode vervolgens gaf, deed de hoop op een bijlegging van het geschil in duigen vallen. Er werd zon nauw verband tussen doop en wedergeboorte gelegd, dat het toch weer leek alsof er een volle en een minder volle doop bestonden.

De Synode van 1943 en 1944 stelde zich scherper op, schorste Schilder en zette hem enige maanden later af. Er brak nu een bittere tijd voor de Gereformeerden aan. Tientallen predikanten en tienduizenden gemeenteleden kwamen in verzet en kozen partij voor Schilder met alle gevolgen vandien.

De bezwaarde gemeenten behielden evenals eertijds die van het Hersteld Verband de oude naam Gereformeerde Kerken. Maar om verwarring te voorkomen accepteerden zij dat er "onderhoudende artikel 31 K.O." aan toegevoegd werd. In de *Acte van Vrijmaking of Wederkeer* werd immers een beroep gedaan op artikel 31 van de Dordtse kerkorde, waarin de rechten van de plaatselijke gemeente werden beschermd tegen beslissingen van de meerdere vergaderingen, indien deze in strijd met de Heilige Schrift en Belijdenis zouden zijn.

De kritiek van de Gereformeerde Kerken onderhoudende artikel 31 K.O. richtte zich namelijk niet alleen tegen vermeende afwijkingen van het belijden, maar met nadruk ook tegen de uitoefening van de tucht door meerdere vergaderingen. Het tuchtrecht zou alleen aan de

plaatselijke kerkenraden toekomen. De Nieuw-testamenticus, S. Greijdanus (1871-1948), die mede tot de vrijgemaakten behoorde, had reeds vele jaren eerder zijn bedenkingen tegen de tuchtprocedure kenbaar gemaakt.

Een trieste bijkomstigheid was, dat deze voor de Gereformeerde Kerken zo teleurstellende gebeurtenissen zich afspeelden in de oorlogsjaren. Aanvankelijk was er van verschillende zijden op aangedrongen de kwestie te laten rusten tot de oorlog zou zijn afgelopen. De Synode had deze adviezen echter in de wind geslagen. Toch zijn het juist ook de Gereformeerden geweest, die een bijzonder groot aandeel in het verzet gehad hebben. Twintig Gereformeerde predikanten kwamen om het leven.

De Gereformeerde Kerken hebben nog wel pogingen aangewend om de vrijmaking ongedaan te maken. In 1946 werd op de Synode van Utrecht een vervangingsformule goedgekeurd om het standpunt over de doop met betrekking tot de wedergeboorte te verduidelijken. Maar deze formule baatte niet en is later "ter zijde gesteld", omdat niet iedereen in de Gereformeerde Kerken er even gelukkig mee was.

Ook de toelichting op de synodale uitspraak van 1942 is vergeefs gebagatelliseerd. Schilder begreep de vrijmaking als een logische gang van zaken, omdat er volgens hem steeds weer nieuwe scheuringen moesten ontstaan wegens het bederf dat een kerk, welke een Hervorming ondergaan had, later toch weer aantastte.

Abraham Kuyper had de overtuiging gehad, dat het geloof "in rapport" gebracht moest worden met de cultuur. Zijn theologie absorbeerde allerlei elementen uit de wijsbegeerte, die op den duur een ballast bleken waarvan zijn gezag ernstige schade ondervond. Nauwgezette wetenschapsbeoefening en vooral Bijbelstudie brachten de Gereformeerde theologen tot ideeën, die afweken van de zijne.

Deze wetenschappelijke belangstelling stelde velen voor het moeilijke dilemma of zij wel onvoorwaardelijk trouw aan de oude Gereformeerde leer konden blijven. In 1951 zag een publicatie het licht: *Gereformeerden, waarheen?*, vol kritische opmerkingen. Daarna zijn er ettelijke boeken en brochures verschenen, waarvan de inhoud voor traditioneel ingestelde Gereformeerden slecht te verteren was. Over de eerste hoofdstukken van Genesis werden gedachten geuit, die meer in de lijn van Geelkerken dan in die van de verklaring van de Synode van 1926 te Assen lagen.

Toch raakten de Gereformeerde Kerken niet zo ver van hun oorsprong verwijderd dat zij met vrijzinnigheid in eigen kring hadden af te rekenen. Voor een niet gering deel hebben zij dit te danken aan de Amsterdamse hoogleraar G. C. Berkouwer (geb. 1903), die in zijn reeks *Dogmatische Studiën* (sinds 1949) en boeken als *Het Vaticaans Concilie en de Nieuwe Theologie* (1964) het Gereformeerde belijden telkens weer getoetst heeft aan de theologische denkbeelden van de eigen tijd. Omdat hij zich niet aan de woordkeus vastklampte, waarin de Calvinisten van vroegere eeuwen zich uitdrukten, maar hun bedoelingen navorste, kon hij aangeven hoe de diepste gedachten van de twintigste-eeuwse theologengeneraties dikwijls een herleving zijn van wat er eertijds in de harten omging. Met deze bezonnen waardering voor Calvin en zijn opvolgers heeft hij zich in de Gereformeerde Kerken, en daarbuiten, een leidende positie verworven.

De Synode van Leeuwarden (1956) besloot het Algemeen Diaconaal Bureau op te richten. De Gereformeerden hebben zich in de loop van de jaren onderscheiden door een grote offervaardigheid. Via het Werelddiakonaat is op uitgebreide schaal hulp verleend in de ontwikkelingslanden.

De Christelijke Gereformeerde Kerken zochten na 1947 contact met andere kerken van het Gereformeerde type. In deze groepering is G. Wisse (1873-1947) een bijzondere figuur geweest. Hij kwam in 1921 over uit de Gereformeerde Kerken. Als spreker werd hij door weinig Nederlandse predikanten van zijn dagen overtroffen. De constatering van de kerkenraden "Waar Wisse is, is volk" was bijna een spreekwoord. Ook uit andere kerken trok hij toehoorders, die hoewel zij het vaak slechts gedeeltelijk eens waren met zijn denktrant over "de drie stukken die tot zaligheid gekend moesten worden" geboeid werden door zijn voordracht en vermogen om een gemeente onder de indruk te brengen van wat hij zei. Het was zijn gewoonte om actuele gebeurtenissen aan te grijpen en er tijdredes over te houden als

Het Gezicht van de *Vier Paarden* (naar aanleiding van de eerste wereldoorlog) en *Van Golgótha naar de Olympiade* (over de Olympische spelen van 1928 in Amsterdam).

De Remonstrantse Broederschap aanvaardde in 1940 een Geloofsbelijdenis die echter niet bindend aan predikanten en gemeenten opgelegd werd, zoals in het licht van het verleden begrijpelijk was.

De oud-katholieken zijn ondanks de geringe omvang van hun kerk oecumenisch op de voorgrond getreden. De aartsbisschop A. Rinkel (geb. 1889) werd internationaal een bekende persoonlijkheid. Vooral met de Anglicaanse en Oosters-orthodoxe kerken werden nauwe betrekkingen aangeknoopt. In 1966 zijn van Rooms-katholieke zijde de belemmeringen weggenomen, die gedurende ruim twee eeuwen de onderlinge kontakten tussen beide kerken onmogelijk gemaakt hadden.

Enkele Evangelisatiebewegingen hebben in Nederland wortel geschoten en betrekkelijk veel mensen geholpen om tot een Christelijke levenshouding te komen. Omstreeks 1915 ontwikkelde zich de Maranatha-beweging, die de wederkomst van Christus tot een levende geloofsinhoud wilde maken.

Johannes de Heer (1866-1961) was een van de leiders. De beweging heeft in brede lagen van de bevolking succes gehad door de liederen, die eenvoudige en gevoelige teksten bezaten en gemakkelijk te zingen waren.

Youth for Christ heeft moderne Amerikaanse Evangelisatiemethodes naar Nederland overgebracht en hiermee onder de jeugd van verscheiden plaatsen een sterke invloed uitgeoefend. Ook de kerken zelf hielden zich met Evangelisatie bezig.

Sowjet-Unie, het Nabije Oosten

De Russische revolutie (1917) verliep in twee etappes. In het eerste stadium scheen het, alsof de positie van de orthodoxe kerk er beter op zou worden. Eeuwen lang was de kerk afhankelijk geweest van de beschikkingen van de tsaar, die via een procurator de Heilige Synode kon laten besluiten wat hem behaagde. Dank zij de afzetting van Nicolaas II leek een toekomst aanstaande, waarin weer een patriarch het bestuur over de kerk uitoefende en kerkelijke beslissingen geen politieke bijmaak zouden hebben. Een Synode van de orthodoxe kerk kwam te Moskou bijeen en koos Tychon (1865-1925) tot patriarch. Nauwelijks had deze verkiezing plaats gevonden of de toestand veranderde totaal. De bolsjewisten begonnen onder Lenin en Trotsky een tweede revolutie, die in korte tijd succes had, ook al zou het nog jaren duren voor de communistische machthebbers definitief met het verzet tegen hun bewind hadden afgerekend. Deze bolsjewisten waren aanhangers van de leer van Karl Marx, die door Lenin in een voor Rusland toepasselijke vorm gegoten was. Volgens dit leersysteem hield de godsdienst onverbreeklijk verband met een verouderd stadium van de maatschappij en zou deze geen stand kunnen houden als er sociale omstandigheden hun intrede deden, bij welke fabrieken en andere productiemiddelen eigendom van de gemeenschap waren.

De bolsjewisten waren dus principieel anti-godsdienstig en staken dit niet onder stoelen of banken. Zo kwam Tychon er toe hen in Januari 1918 in de ban te doen. De communisten trokken zich vanzelfsprekend niets van deze ban aan. Enkele dagen later viel het regeringsbesluit, dat de Russische kerken voortaan los van de Staat stonden. De communistische overheid voerde snel haar sociaal, politieke programma uit. In heel Rusland werden de fabrieken, het grondbezit en andere particuliere bezittingen onteigend. Dat de kerk aan dit proces zou ontkomen was bij voorbaat uitgesloten. De kerkelijke eigendommen werden aan de Staat getrokken, zodat ook de rijke kloostergoederen verloren gingen. Voor de orthodoxe kerk betekende deze politiek het begin van ernstige zorgen. Want voor de traktementen van de kerkelijke ambtsdragers en andere voorzieningen ontbrak het benodigde geld.

Ook het onderwijs was aan de kerk ontnomen. In augustus 1918 kondigde de regering bovendien het decreet af, dat de seminaries gesloten moesten worden. Na een aantal

kortstondige pogingen met het doel de priesteropleiding toch nog een verantwoorde vorm te geven, viel na enkele jaren elke mogelijkheid hiervoor weg. De communisten lieten niets na om de positie van de kerk aan te tasten. De activiteiten van de bisschoppen werden in 1920 als onwettig veroordeeld. Aan priesters werd geen levensmiddelenkaart verstrekt, omdat zij geen "productief" werk leverden. In 1922 nam de Sowjet-regering een serie maatregelen, die het voor de orthodoxe kerk nog weer moeilijker maakten zich te handhaven. Wegens de heersende hongersnood werden de gouden lijsten van iconen en anderen kostbaarheden in de kerkgebouwen opgeëist. De orthodoxe kerk beschouwde deze inbeslagneming als heiligschennis en protesteerde heftig. Een aanzienlijk aantal geestelijken vond in deze eerste jaren na 1917 door hongersnood en ten gevolge van geweld de dood.

Als reactie op de onverzettelijkheid van de orthodoxen ontstond in 1922 de "levende kerk", die de inwendige vernieuwing van de orthodoxie voorstond naar een patroon dat de revolutionairen welgevallig was. De levende kerk ontving steun van de regering evenals andere kerken, die zich van het patriarchaat van Moskou losmaakten, maar viel na korte tijd door inwendige moeilijkheden in verschillende delen uiteen. De autoriteiten steunden eveneens de propaganda van de "godlozen", die zich in 1925 in een bond verenigden. Vele intellectuelen werden uit het land verbannen.

De theoloog Boulgakoff (1871-1944), die een leer ontwikkeld had over de kerk als voortzetting van de vleeswording van het Woord, week uit naar Parijs, waar hij professor aan de in 1925 gestichte Sergej-academie werd.

Telkens laaide de campagne tegen de orthodoxe kerk weer op. Duizenden kerkgebouwen werden aan hun bestemming onttrokken en voor de gelovigen gesloten. In 1927 begon de strijd tegen de koelakken, de zelfstandige boeren. Zij werden zwaar vervolgd, omdat zij zich niet naar de directieven van Moskou wilden schikken. Juist onder hen bevonden zich veel actieve Christenen, zodat de kerk ook daar de weerslag van ondervond.

Toen patriarch Tychon in 1925 stierf kreeg de Russisch-orthodoxe kerk geen toestemming meer om een opvolger te kiezen, hoewel deze tenslotte zijn afwijzende houding tegenover het regime herzag. Nadat hij ruim een jaar in de gevangenis doorgebracht had legde hij bij zijn vrijlating (1923) de verklaring af, dat het noodzakelijk was de autoriteiten te gehoorzamen. Bij zijn dood publiceerde een krant zijn testament, waarin hij met nadruk hetzelfde bepleit bleek te hebben. Er is wel verondersteld, dat hij geprest zou zijn om de kerk tot loyaliteit aan te sporen. Toch is dit onzeker. Op den duur hebben de Russische kerkelijke leiders zich steeds vriendelijker tegenover de communistische machthebbers opgesteld. Deze welwillendheid werd gedeeltelijk veroorzaakt door het besef, dat de orthodoxe kerk onder de tsaren in de verantwoordelijkheid voor allerlei onrecht, dat de massa van het volk aangedaan was, had gedeeld.

Na Tychons overlijden was het vooral de metropoliet Sergej (1867-1944), die aan de Russische kerk leiding gaf. In de oorlog tegen nazi-Duitsland steunde hij zijn land zo goed als hij kon. Door Sergejs vaderlandslievend gedrag kwam Stalin minder negatief tegenover de orthodoxe kerk te staan. Zijn ervaringen met de Oekraïne, waar de bevolking de Duitsers aanvankelijk niet afwijzend tegemoet trad, deden hem bovendien inzien dat hij de hulp van de bevolking in haar geheel nodig had. Zodoende ontbood hij Sergej in 1943 bij zich voor een beraadslaging over de positie van de Russisch-orthodoxe kerk. Deze kreeg toestemming weer een patriarch aan te stellen, seminaries op te richten en zelfs kloosters te heropenen. Aan Sergej viel het ambt van patriarch ten deel. In hetzelfde jaar bracht de aartsbisschop van York een bezoek aan Rusland: het eerste officiële bezoek van een buitenlandse geestelijke sinds de revolutie.

Deze verbeterde betrekkingen konden sindsdien gehandhaafd blijven. De leiders van de Russisch-orthodoxe kerk zorgden er bij de uitoefening van hun taak voor de regering niet te prikkelen. De kerk heeft echter geen permissie ontvangen om weer te Evangeliseren. Voor de communisten is het bestaan van de godsdienst nu eenmaal een met de marxistisch-leninistische leer onverenigbaar verschijnsel.

Ook andere godsdienstige groepen hadden het hard te verduren. De *Doopsgezinden* werden gewantrouwd, omdat zij voor Duitsgezind gehouden werden. Zij deden hun best zich van dit

vooordeel te bevrijden door zich Vereniging van Burgers van Hollandse Afkomst te noemen. Maar dit baatte hun niet. Toen de Duitsers Rusland binnenvielen schaarden zij zich uit reactie aan de kant van de bezetters. Ook *de Baptisten* hebben ernstig geleden onder de druk van de communistische overheid.

Na de annexatie (1940) van **Estland, Letland en Litouwen** door de Sowjet-Unie werden weldra maatregelen getroffen om te zorgen dat deze gebieden in bevolkings samenstelling niet te zeer zouden verschillen van de rest van het land. Tienduizenden personen werden naar andere gebieden weggevoerd. Deze politiek die Estland Letland en Litouwen goed Russisch bedoelde te make had ten gevolge, dat van de Christenen in deze lande velen het leven verloren.

Nog altijd speelt het patriarchaat van Constantinopel een bijzondere rol in de orthodoxe wereld. Deze dankt het niet aan zijn omvang. Nadat de orthodoxe kerken van verscheiden landen zich onafhankelijk gemaakt hadden een eigen patriarchen aanstelden en nadat de Grieken uit Turkije verdreven waren, had de patriarch nog slecht een klein aantal Christenen onder zijn gezag, ook al beschouwen de Griekse Amerikanen en andere gemeenschappen buiten Turkije hem als hun geestelijk hoofd Maar dit patriarchaat heeft zulk een betekenis gehad voor het orthodoxe Christendom dat de patriarch onder zijn collega's voorrangrechten geniet. Hij wordt oecumenisch patriarch genoemd en heeft de bevoegdheid om een concilie van de orthodoxe kerken bijeen te roepen en voor te zitten.

In 1923 vond in Istanbul een Synode van de orthodox kerken van *Griekenland, Joegoslavië, Roemenië en Constantinopel* plaats. Op deze conferentie is over de tijd rekening gesproken. In het oosten was men blijven vast houden aan de Juliaanse tijdrekening, die door een ver keerde sterrenkundige berekening .een onjuiste datum aangaf. In de westelijke landen was sedert 1582 d gregoriaanse kalender ingevoerd ten einde de ontstane afwijking van meer dan een week weg te werken. De orthodoxen stelden echter Pasen, hun geliefd kerkelijk feest op grond van de juliaanse kalender vast, zodat he heel wat voeten in de aarde had voor zij bereid waren de tijdrekening te veranderen. De Synode keurde he wijzigen goed met dien verstande, dat ook in de toekomst de Paasdatum met behulp van de oude kalender berekend zou kunnen worden.

Op het eiland Rhodos hebben orthodoxe kerken uit de ganse wereld in 1961, 1963 en 1964 met elkaar vergaderd. Dank zij deze conferenties is het eenheidsbesef onder de Oosters-orthodoxen opmerkelijk gegroeid.

In verscheiden landen van het Nabije Oosten, in Egypte en Abbessinië bevinden zich nog groepen nestoriaanse en monophysitische Christenen, waarvan de historie teruggaat op het Christendom van de eerste eeuwen. Deze kerken vielen eeuwen lang onder de veroordeling van de concilies van Eféze (431) en Chalcedon (451), die ook de protestantse kerken volledig voor hun rekening namen. Zij waren met hun afwijkende opvattingen over de verhouding tussen de Goddelijke en de menselijke natuur in Christus de ketters bij uitstek. Door de toeneming van de godsdienstige verdraagzaamheid verdwenen de harde vooroordelen jegens hen en werden zij zonder enig voorbehoud als leden van de Wereldraad geaccepteerd. Ook aan de conferenties op Rhodos namen enkele van deze kerken deel.

De leden van sommige nestoriaanse en monophysitische kerken hebben aan het begin van deze eeuw aan zware vervolgingen blootgestaan. Met name de Armeniërs hebben de tol voor hun afwijzing van vreemde invloed betaald. De Turken deporteerden hen tijdens de eerste wereldoorlog gedeeltelijk naar de Arabische woestijn, waar velen omgekomen schijnen te zijn.

De Scandinavische landen

Bij de leden van de **Zweedse** kerk leeft de overtuiging dat deze een bemiddelende rol kan spelen in de oecumenische kontakten tussen de verschillende geloofsrichtingen. Want evenmin als in Engeland heeft de Hervorming in Zweden een scherpe scheiding in de kerkgeschiedenis van dat land teweeggebracht.

Een belangrijke stroming was de "nieuwkerkelijke beweging", die het theologisch liberalisme niet bij voorbaat wilde negeren, maar moderne ideeën in een gevarieerde vorm dacht te kunnen gebruiken. De nieuwkerkelijke beweging heeft zich met name op sociaal gebied bewogen. In 1917 ontstond de Sigtunastichting, die bedoeld was als conferentiecentrum, waar contacten tussen vertegenwoordigers van de kerk met intellectuelen en arbeiders gelegd konden worden. In 1922 werd de stichting uitgebreid met een opleidingsinstituut voor maatschappelijk werk.

De Zweedse rijksdag heeft op de kerk altijd een sterke invloed gehad. De Synode miste zelfs het recht beslissingen van het parlement over de kerk te wijzigen. Zij moest zulke besluiten aannemen of verwerpen. Deze afhankelijke positie ging een deel van de leden van de Zweedse kerk hinderen. In 1958 begon een onderzoek naar de mogelijkheid van verbeteringen in de betrekkingen tussen staat en kerk. Enkele jaren eerder (1951) was een wet aangenomen, die het verplichte lidmaatschap van de Staatskerk afschafte. Men verwachtte toen, dat een uittocht van duizenden personen het gevolg zou zijn. Deze was echter merkwaardig genoeg achterwege gebleven.

Zweden heeft de beschikking gehad over uitmuntende theologen. Naast de aartsbisschop van Uppsala, Nathan Sederblom, die de conferentie van 1925 in Stockholm organiseerde, verdienen Gustav Aulén (geb. 1879) en Anders Nygren (geb. 1890) genoemd te worden. Aulén keerde zich tegen een verzoeningsleer, die hetzij de nadruk legde op het recht waaraan Christus voldeed, hetzij uitging van verandering in de mens zelf. Hij meende meer in het spoor van de Oosterse theologie, dat de verzoening gekenmerkt werd door de strijd tegen de machten en door de overwinning, die de werken van de duivel teniet doet. De godsdienstfilosoof Nygren ontwierp een methode, waarmee aangetoond kon worden welke elementen in de godsdienstige ervaring onweerlegbaar geldig waren. Hij onderzocht met zijn theorie de twee begrippen eros en agape (Griekse woorden die beide liefde betekenen, maar van een verschillend gehalte) in zijn werk *Eros och Agape* (1930, 1936). Volgens Nygren was de agape het fundamentele verschijnsel in de Christelijke godsdienst. Jezus toonde dat de gemeenschap met God voortkomt uit Gods agape, zijn belangeloze liefde voor de mens. Naar de norm van deze agape dient de mens tegenover zijn naaste te handelen. Vooral bij de Grieken zou echter een ander motief opgeld gedaan hebben, dat van de eros, de strevende liefde van de mens, waarmee deze ten bate van zichzelf probeert op te klimmen tot God.

In de vroegste periode van de Christelijke kerk onderkende men, dat de eros en agapevoorstellingen met elkaar in strijd waren. Augustinus combineerde ze evenwel in een vermenging, de caritas, die door de Middeleeuwse theologen overgenomen werd. Nygren achtte het Luthers verdienste, dat hij opnieuw ontdekt had, dat het bij de rechtvaardiging alleen om de agape ging. Nygrens theologie heeft in de Verenigde Staten een uitgebreide schare bewonderaars gevonden. Ook Aulén verwierf in de Angelsaksische landen een grote bekendheid.

Denemarken was het geboorteland van de theoloogfilosoof Søren Kierkegaard, wiens geschriften in de tijd van hun ontstaan niet bijzonder veel gelezen werden maar later tot de belangrijkste van de negentiende eeuw gerekend werden. Het land heeft nadien geen theoloog van zijn formaat meer voortgebracht. Er is zelfs wel eens schamper opgemerkt: "Wat deden de Denen met Kierkegaard? Ze schreven zijn biografie". Dit gezegde strookte wel enigszins met de werkelijkheid, want eerst na de tweede wereldoorlog kreeg de theologie van dit land internationaal enig aanzien. Tevoren werden naast de biografie van E. Geismar (1871-1939), S. Kierkegaard, die in 1929 verscheen, weinig Deense werken in andere landen gelezen.

Tijdens de oorlog heeft de predikant-toneelschrijver Kaj Munk (1898-1944) moedig aangedrongen op verzet tegen de Duitsers. Deze houding kostte hem in 1944 het leven. Ook de Noorse kerk heeft het optreden van de Duitse bezetters scherp aan de kaak gesteld, ondermeer door een officieel protest van de bisschoppen. Bisschop echter de Nederlander A. J. Bronkhorst (geb. 1914), die in 1966 hoogleraar te Utrecht werd, de leiding van de Nederlandse sectie op zich, waardoor ook deze zich voorspoedig ontwikkelde. Op de Staatsscholen ontstond een grote belangstelling voor het godsdienstonderwijs. Waren er in 1949 nog slechts 857 leerlingen, dit aantal was in 1966 tot 7600 toegenomen.

Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika

In 1925 verenigden de Canadese methodisten, congregationalisten en het merendeel van de presbyterianen zich tot de *United Church of Canada*. De onderhandelingen over deze fusie waren in 1904 begonnen en liepen zes jaar later uit op een acte, waarin vastgelegd werd, wat de voorwaarden voor aaneensluiting zouden zijn. Bij de presbyterianen heerste nogal wat misnoegen over de plannen, hoewel de generale Synode gedurig een meerderheid bezat, die vereniging voorstond. In 1913 richtte een aantal presbyterianen een algemeen comité op voor de handhaving van het presbyterianisme. Een vloed van brochures met kritiek op de synodale voorstellen overspoelde het land. De eerste wereldoorlog had tot gevolg, dat de plannen tijdelijk opgeschort moesten worden en na afloop bleek de presbyteriaanse tegenstand nog in scherpte toegenomen te zijn. Toch zette de presbyteriaanse Synode door. In de prairies was de vereniging trouwens in vele gemeenten plaatselijk reeds een feit geworden. Bij de unie was tenslotte meer dan zestig procent van de presbyterianen betrokken.

Tussen de *United Church* en de presbyterianen, die afzijdig gebleven waren, bestond onenigheid over de vraag of de presbyterianen zich als kerk aangesloten hadden. Volgens degenen, die tegen de unie waren, hadden de gemeenteleden geen gelegenheid gehad zich over de fusie uit te spreken en telde de stemming in de generale Synode niet. De *United Church* stelde daarentegen, dat de kerk slechts via de haar vertegenwoordigende lichamen optreedt en de Synode dus wel de beslissing in naam van E. Berggrav (1884-1959) organiseerde het kerkelijk verzet.

Frankrijk, België

In Frankrijk wisten de Union van het Eglises réformées, de Union van het Eglises évangéliques libres en enkele andere kerken in 1938 één kerk te vormen: de Eglise réformée de France. Deze is mede dank zij het leiderschap van Marc Boegner (geb. 1881) een belangrijke geestelijke kracht in Frankrijk geworden.

De protestanten bezitten enkele theologische faculteiten voor de opleiding van predikanten. Die van Montauban werd in 1919 naar Montpellier verplaatst.

In Frankrijk kwam de bekendste van alle protestantse kloostergemeenschappen in de wereld tot stand. De communauté van Taizé bij Cluny in Bourgondië werd in 1912 door de Zwitser Roger Schutz (geb. 1915) gegrondvest. Tot de leden van deze gemeenschap behoort ook Max Thurian (geb. 1921), die op het terrein van de Marialeer enkele opvallende katholiserende uitspraken gedaan heeft. De orde is zeer oecumenisch ingesteld. Zij bestaat uit (eden die de historische kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid vernieuwd hebben door in gemeenschap van goederen te leven, zich aan het gezag van hun leiders te onderwerpen en ongehuwd te blijven. In vele dorpen en steden zijn broeders werkzaam geweest onder mensen, die in moeilijke sociale omstandigheden verkeerden of behoefte hadden aan inkeer binnen een liturgische gemeenschap.

In **België** hebben de Bond van Kerken, de Belgische Christelijke Zendingkerk en de methodisten na een door de oorlog noodzakelijk experiment van 1942 tot 1944, in 1950 te Brussel een protestantse theologische faculteit opgericht om predikanten en godsdienstleraren op te leiden. Aangezien het protestantisme in Vlaanderen minder sterk is dan in Wallonië kon aanvankelijk alleen de Frans-talige afdeling tot ontplooiing komen. In 1954 nam de gehele presbyteriaanse kerk had kunnen nemen. Als grondslag voor het belijden van de *United Church* werden twintig artikelen goedgekeurd, die evenwel geen volstrekt gezag zouden bezitten. Hierdoor konden vrijzinnige gedachten op ruime schaal ingang in deze kerk vinden. Deze omstandigheid maakte de meeste Nederlandse immigranten kopschuw. De Hervormden meldten zich over het algemeen aan bij de *Reformed Church* of bij de Presbyterian Church, die uit de niet in de *United Church* opgegane presbyterianen bestond. De Gereformeerden verkozen de Christian Reformed Church, waarvan in 1908 de eerste gemeenten gesticht waren.

CANADA, AUSTRALIË, N-ZEELAND, ZUID-AFRIKA

Canada bezit ook een betrekkelijk omvangrijke Anglicaanse kerk. In 1940 nam deze, toen Engeland het volle gewicht van de wereldoorlog moest torsen, de voor het land historische beslissing om het moederland te verzoeken geen giften meer in te zamelen voor Canadese parochies. De kerk kon zich voortaan zelf bedruipen.

In **Australië** bevindt zich eveneens een krachtige Anglicaanse kerk. Deze heeft jaren lang de nakomelingen van Engelsen een gevoel van verbondenheid met het land van herkomst kunnen verschaffen. De afhankelijkheid ging zover, dat de Australische Anglicanen niet bereid waren een zelfstandige herziening van het *Book of Common Prayer* toe te laten en er niets voor voelden, dat de naam van de kerk Church of England gewijzigd werd in Church of Australia.

Evenals in Canada was er ook in Australië sprake van, dat de congregationalisten en methodisten zich met de presbyterianen zouden verenigen. De weerstand tegen deze plannen was echter groot. Zij leden in bijna alle staten van Australië schipbreuk. De presbyteriaanse kerk is tamelijk behoudend. In de dertiger jaren werd een professor in Sydney S. Angus (1881-1943) aangeklaagd door predikanten van Nieuw-Zuid-Wales, omdat hij modernistische ideeën verbreidde, wat rumoerige verwickelingen ten gevolge had. In 1951 werd het voorstel de vrouw tot het ambt toe te laten verworpen. De Australische presbyterianen hadden er lange tijd genoeg mee te nemen, dat hun predikanten uit Europa beroepen werden. Maar hieraan is een einde gekomen, nu het land zelf voldoende theologen opleidt.

De Hervormden die uit Nederland naar Australië emigreerden sloten zich doorgaans bij de Presbyterian Church aan. De Gereformeerden werden over het algemeen lid van de in 1951 door hen gestichte *Reformed Churches*.

Ook in **Nieuw-Zeeland** hebben de Gereformeerden een eigen kerk in het leven geroepen. De Hervormden gaven zich voor het merendeel als lid van één van de bestaande, oudere kerken op. In 1941 werd in dit land om de onderlinge verstandhouding te verbeteren een nationale raad van kerken gesticht.

De gebeurtenissen, die zich na de tweede wereldoorlog in de protestantse kerken van Zuid-Afrika hebben voorgedaan, hingen voor een belangrijk deel samen met de betrekkingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen van het land. De kerken moesten, door de omstandigheden gedwongen, hun standpunt tegenover de rassenspolitiek van de regering bepalen. Terwijl deze nog schijnbaar praktische argumenten kon aanvoeren om de apartheidspolitiek te verdedigen, waren de kerken verplicht hun visie theologisch te motiveren. Hierbij hebben vele predikanten welbewust het risico durven lopen een gevaarlijke uitleg aan enkele Bijbelplaatsen te geven.

Enkele predikanten kwamen in opspraak, omdat zij kritiek leverden op de apartheid. De hoogleraar A. S. Geyser (geb. 1918) raakte zelfs gewikkeld in een leertuchtproces. Volgens de studenten die hem aanklaagden zou hij stellingen hebben gepropageerd, die de orthodoxe leer over de persoon van Jezus Christus aantastten. Het vermoeden leek echter gewettigd, dat de werkelijke oorzaak van het proces wantrouwen ten opzichte van Geysers houding tegenover de apartheidspolitiek was. Het conflict speelde zich aan de universiteit van Pretoria af, waar de studenten bekend staan om hun ultra-rechtse sympathieën.

De Zuid-Afrikaanse bantoes behoren voor zover ze Christenen zijn in meerderheid tot kerken, waarvan alleen negers deel uitmaken. Vaak wilden zij uit afkeer van de regeringspolitiek geen enkel contact meer onderhouden met de kerken van de blanken. In 1965 begonnen zij echter belangstelling te tonen voor het *Christelike Instituut van Suidelike Afrika*, dat de scheiding tussen de rassen wil overbruggen. De directeur van het instituut C. F. Beyers Naudé maakt ook buiten de grenzen van zijn land naam, omdat door zijn activiteit de hoop werd gewekt dat er in Zuid-Afrika op den duur toch een betere verstandhouding tussen de bevolkingsgroepen mogelijk zou zijn. Van kerkelijke zijde werden echter in 1966 stappen ondernomen om de vergroting van de invloed van het Christelijk Instituut te verhinderen, zodat deze hoop vermoedelijk ongegrond zal blijken.

Sekten

Ook in de twintigste eeuw hebben de sekten een verbazingwekkende ijver aan de dag gelegd. Van de Jehova's getuigen is uitgerekend dat zij tussen de jaren 1920 en 1956 meer dan een miljard boeken en brochures hebben verspreid. Geen enkele kerk kan tegen de sekten concurreren als het gaat om de inspanning van de leden anderen voor hun opvattingen te winnen. De sekten beschikken verhoudingsgewijs over een imponerend aantal predikers.

Voor de Pinksterbeweging heeft succes gehad. Door de onwrikbare overtuiging van de leiders, dat zieken met gebed genezen kunnen worden, voelden veel mensen er zich toe aangetrokken. De Pinksterbeweging ontstond in 1906 in Los Angeles, waar zich tijdens een kerkdienst verschijnselen van tongentaal voordeden, en breidde zich onmiddellijk snel uit. Een methodistisch predikant uit Oslo, die zon bijeenkomst meemaakte werd er door getroffen en begon na zijn terugkeer in Europa met dezelfde methodes op te treden. In tal van landen vormden zich pinkstergemeenten. Aangezien deze vaak moeilijk met elkaar

overweg konden splitsten de aanhangers van de Pinksterbeweging zich in vele grotere en kleinere, van elkaar onafhankelijke groepen.

De Jehova's getuigen zijn, hoewel hun vele voorspellingen over het tijdstip van de wederkomst van Christus niet in vervulling gingen, in aantal toegenomen. Dit dankten zij vooral aan de Amerikaanse "rechter" J. F. Rutherford (1869-1942), een knap organisator die de stichter C. T. Russell (1852-1916) als leider opvolgde. In de oorlog hebben zij zwaar geleden onder de vervolging van de zijde van de nazi's, daar zij de Staat als satanisch beschouwden en militair geweld principieel afwezen.

Ook sekten als de op John Nelson Darby teruggaande Exclusieve Broeders, die geen radios en televisietoestellen mogen bezitten, niet aan een universiteit mogen studeren en aan tal van andere geboden onderworpen zijn, bleven groeien ondanks de verleiding die het moderne leven uitoefent: de sekten hebben een voor buitenstaanders vaak onbegrijpelijke aantrekkingskracht.

In Amerika stichtte een neger, die vermoedelijk omstreeks 1874 in de Staat Georgia geboren werd en George Baker heette, een sekte waarin hij als god vereerd werd. Deze Father Divine begon in 1912 met zijn discipelen een tocht door het zuiden van de Verenigde Staten om aanhangers te winnen. In 1922 begaf hij zich naar New York, terwijl hij nog later Philadelphia als zijn standplaats uitkoos. Volgens de leer van deze sekte zou God tweemaal vlees geworden zijn: als zoon in Jezus Christus en als vader in *Father Divine*. Een congres van zijn volgelingen stelde dan ook in 1936 vast, dat Father Divine god was. Na het overlijden van zijn echtgenote nam deze een jonge, blanke vrouw met de bewering dat de geest van de echtgenote in dit meisje teruggekeerd was.

Father Divine verwierf zich onder de negers een reusachtige aanhang. Dit kwam door zijn programma, de "vredesmissie" waarmee hij zijn gelovigen een aardse hemel beloofde. Hij profeteerde dat de tijd aanstaande was, waarin de scheiding tussen blank en zwart tot het verleden zou behoren. Hij kwam op voor betere huisvesting, goede betaling voor verrichte arbeid en andere maatschappelijke idealen. Opvallend waren de luisterrijke maaltijden die de leden van de sekte met elkaar aanrichtten. Evenals andere sekten trok die van Father Divine profijt van de aandacht voor waarden, welke in de kerken enigszins veronachtzaamd werden. De negers konden in de Verenigde Staten slechts met de grootste moeite de hogere sporten van de maatschappelijke ladder bereiken. De kerken spanden zich, hoe sociaal ingesteld ook, onvoldoende voor hen in. Father Divine gaf de kleurlingen de illusie, dat hun spoedig een betere wereld wachtte.

Een stroming van geheel andere aard, die de kerken nadeel berokkende, was het spiritisme. Vooral na de eerste wereldoorlog lieten zich mensen door de beweerdde mogelijkheid van contact met overledenen verleiden om aan de spiritistische séances deel te nemen. Aan het front in Frankrijk waren honderdduizenden jonge mannen gesneuveld. Er ontstond daardoor een extra behoefte aan "gesprekken" met gestorven verwanten, omdat hun sterven menselijkerwijs beschouwd zo volkomen onredelijk en onnodig was. In het boek Raymond, or

Life and Death (1916) beschreef de Engelse natuurkundige Sir Oliver Lodge (1851-1940) de contacten met zijn omgekomen zoon. Het boek bevatte in feite weinig onthullends, maar maakte een buitengewone indruk.

Van de theosofen splitste zich Rudolf Steiner (1861-1925) af, die in 1913 zijn antroposofisch genootschap stichtte, waarvan het centrum in het Zwitserse Dornach (Solothurn) kwam. De anthroposofen trachtten voor de verschillende levensvragen geestelijke oplossingen te vinden en meenden, dat de mens elementen bezat, die hem in verbinding konden brengen met het Goddelijke in het heelal.

Een tijd lang genoot de *Morele Herbewapening* groot aanzien. De stichter ervan was Frank Buchman (1878-1961), een Lutherse predikant uit de Verenigde Staten, die in de Engelse universiteitsstad Oxford een groep vormde met het doel de mensheid zedelijk te hervormen. Buchman ontwierp een methode om zijn volgelingen tot inkeer te brengen. Gedurende een "stille tijd" moesten zij zich bezinnen op het leven dat zij leidden. Zij dienden hun daden en gedachten te toetsen aan de vier absolute maatstaven van reinheid, eerlijkheid, onbaatzuchtigheid en waarheid. Buchman was er van overtuigd dat deze zelfkritiek betere mensen zou scheppen. In het Zwitserse Caux boven Montreux vestigde de groep, die na een rede van Buchman in 1938 *Morele Herbewapening* genoemd werd, zijn hoofdkwartier.

De *Morele Herbewapening* vond vooral weerklank onder de hogere standen en stond zodoende aan de kritiek bloot, dat zij de bezittende klassen wilde beschermen. Verder werd er verondersteld, dat de Oxfordgroep bereid was de situatie in Hitler-Duitsland te aanvaarden, omdat dit land als "bolwerk" tegen het communisme kon dienen. Ten gevolge hiervan verloor de groep een deel van zijn kansen op uitbreiding.

Woordvoerders van de sekten hebben de neiging te pochen op hun successen. Wanneer zij campagnes houden melden zij na afloop vaak cijfers van het aantal bekeerlingen, die sterk overdreven zijn. In de praktijk hadden de Evangelisatie-acties altijd minder effect. Toch zijn de sekten in de twintigste eeuw sterker geworden en heeft deze groei bevestigd, dat zij een niet te verwaarlozen deel van de Christenheid vormen.

Besluit

Voor de B.B.C. de Engelse radio, is Karl Barth een keer geïnterviewd. Hem werd een oordeel gevraagd over de bewering, die wel geuit is, dat hij de grootste theoloog sedert Thomas van Aquino zou zijn. Barth antwoordde als volgt: "Dit bevalt mij allerminst. Zulke pogingen tot vergelijking kunnen misschien na een paar honderd jaar ondernomen worden, maar nu niet. Ik houd er in ieder geval niet van over mijn eigen plaats en betekenis in de kerkgeschiedenis na te denken. Zoiets moet men aan de engelen overlaten."

Het is een waagstuk om van de eigentijdse geschiedenis een beschrijving te geven. Daar de toekomstige uitwerking van allerlei gebeurtenissen en denkbeelden nog onbekend is, worden de keuze en de beoordeling van de feiten tamelijk willekeurig. Zo kwam in dit hoofdstuk nergens het protestantisme van Finland ter sprake. Toch telt dit land meer dan vier miljoen Lutherse. Wat er in Finland voorvalt lijkt internationaal gezien weinig gewichtig. Maar zou het in principe niet mogelijk zijn, dat juist de Finse kerkgeschiedenis van de voorbije vijftig jaar achteraf een enorme betekenis voor het Christendom blijkt te bezitten?

Ondanks de onmogelijkheid om een enigszins juist oordeel te vellen heeft de kerkgeschiedenis van deze tijd voor de hedendaagse mens een intens belang. Hij was er immers zelf zo direct bij betrokken. Het was mede zijn activiteit, waarvan de toekomst van de kerk afhing.

Van geen enkel tijdperk kan hij dan ook beter begrijpen, dat de kerk altijd weer schuld op zich laadt.

Een Christen zal daarom blij zijn met Paulus te mogen zeggen: *"Vergetende hetgeen achter mij ligt en mij uitstrekkende naar hetgeen vóór mij ligt, jaag ik naar het doel, om den prijs van de roeping Gods, die van boven is, in Christus Jezus"*, (Phil. 3 : 14).

Deze overtuiging is bovendien volstrekt onmisbaar, zal er nog verder van kerkgeschiedenis sprake kunnen zijn.

REGISTER

- Abaelard, IV 35
 Aberkios, I 79
 Abolitionisme, VII 143
 Acceptanten, VI 175
 Adoptianisme, I 102; III 91
 141 Aedesius, IX 70
 Aegidius Romanus, IV 85
 Aflaat, IV 71; V 16
 Agatho, III 37
 Agricola, Johannes, V 51
 Alberdingk Thijm, J. VIII 127
 Alcuinus, III 92
 Aldegonde, Marnix van St. VI 75
 Alembert, d, VII 14 Alexander I, III 167 Alexander II, II 16 Alexander III, IV 41 Alexander V, IV 111 Alexander VI, IV 150; IX 9 Alexander VII, VI 147 Alexandrijnse School, II 157 Alexis, I 29 Alexius, III 162 Algerije, IX 63 All Africa Conference of Churches, IX 79 Alopen, IX 33 Amandus, III 52 Ambedkar, B. R. IX 54 Ambrosius, II 46, 57, 75 Ambt, I 35 Ameaux, Pierre, V 95 American Board of Commissioners for Foreign Missions, Amsdorf, Nicolaas van, V 52 Andreae, Jakob, V 179 Andreas, I 12 Andrewes, Lancelot, VI 44 Anglicaanse Kerk, IX 134 Anglicanen, VI 16 Angus, S. IX 172 Anomeërs, II 31 Anselmus van Canterbury, IV 35 Ansgar, III 77 Anthemius, II 156 Anti-feodalisme, IX 19 Antimilitarisme, I 119 Antiocheense School, II 157 Antiocheners, II 174 Antiochië, I 9, 16 Antisemitisme, I 39, 67 Antitrinitariërs, V 127 Antonius, II 48 Antroposofisch Genootschap, IX 176 Aprocriefte Evangelien, I 77 Apollinaris van Laodicea, II 59, 158 Apollinarisme, II 37 Apologeten, I 57, 65, 83 Apostelconvent, I 9, 19 Apostelen, I 11, 32 Apostolaat, I 20 Apostolische Successie, I 75 Appasamy, A. J. IX 54 Appellanten, VI 175 Arabische schiereiland, IX 62 Arcadius, II 134 Arethas van Caesarea, III 145 Arianisme, II 20 Ariërparagraaf, IX 111 Aristides, I 70, 85 Aristobulus, I 98 Aristoteles, IV 57 Arius, II 15, 25 Armenië, IX 7 Armenische kerk, III 130 Arminius, VI 92 Arnauld, Anton, VI 166 Arnauld, Jacqueline Marie, VI 165 Arndt, Johan, V 194 Arnold, Thomas, VII 73; IX 136 Arsacius, II 155 Ascese, IN 81, 130; II 47; IV 142; V 49

Athanasius, II 18, 21, 24, 30, 36, 38, 40, 60, 144; III 5 Aterbius, II 141
 Atticus, II 155
 Attila, II 115
 Aufklärung, VII 5; VIII 110 Augsburgse Confessie, V 43 Augustinus, II 8, 71, 121, 124, 144; III 35; VI 161; IX 169 Augustijner Heeremieten, IV 56 Aulén, Gustav, IX 168 Australië, IX 172
 Averroïsme, IV 93
 Avondmaal, I 22, 31, 35, 104; II 43; III 28, 100; V 41, 50, 86, 106, 114, 180, 183
 Azariah, IX 54

Bacon, Francis, VI 42

Bahrtdt, VII 19
 Baillie, J. IX 143
 Bajus, Michael, VI 156
 Baker, George, IX 175 Balthasar, H. U. von, IX 115 Bancroft, VI, 43, 49 Bandinelli, Roland, IV 41 Baptist Missionary Society, IX
 Bardesanes, I 66, 131
 Barger, VIII 48
 Barnabas, I 10, 39, 58
 Barth, Karl, VIII 53; IX 104
 139, 149, 150, 177 Bartholomaeüs, I 12
 Basedow, VII 34
 Basilides, I 61
 Basilius de Grote, II 51 Basler Mission, IX 12 Baudartius, Willem, VI 109 Bauer, Bruno, VIII 93
 Baur, F. C. VIII 93
 Bavinck, H. VIII 33
 Baxter, VI 62
 Bayle, P. VII 10
 Bedelorden, IV 51 Beeldendienst, II 45 Beeldenstrijd, III 38, 61 Bekenkende Kirche, IX 112
 Bekker, Balthasar, VI 126 België, IX 170
 Belijdende Kerk, IX 112 Benedictus IV, IV 6 Benedictus IX, IV 12 Benedictus XI, IV 74
 Benedictus XII, IV 84 Benedictus XIII, IV 111, 128 Benedictus XV, VIII 141 Benedictus van Nursia, III 30 Berengarius van Tours, IV 35 Berggrav, E. IX 170 Berkelbach van van de Sprenkel, S. F. H. J. IX 95, 148 Berkeley, Sir William, VII 109 Berkhof, H. IX 153 Berkouwer, G. C. IX 160 Bernard van Clairvaux, IV 29, 33; V 15
 Berthelier, V 100
 Brunner, Emil, VIII 53; IX 104 Bryan, William Jennings, IX 127
 Bucer, V 89
 Bucerus, VI 19
 Buchman, Frank, IX 176 Budding, H. J. VIII 40 Bullinger, VI 74
 Bultmann, Rudolf, IX 107, 118, 143
 Bunyan, John, VI 68
 Buren, Paul van, IX 133 Burns, William, IX 35
 Busken Huet, VIII 25 Bijbelkritiek, I 130; VIII 25 Byzantium, IX 8
 Beyers Naudé, C. F. IX 174 Beza, V 105; VI 84
 Bible Zinion of China, IX 37 Biecht, II 44; III 95
 Biel, Gabriël, IV 165 Bilderdijk, Willem, VIII 13 Birgitta van Zweden, IV 104 Birma, IX 42
 Bisschop, I 35
 Blake, E. C. IX 124 Boccaccio, Giovanni, IV 146 Bodelschwing, F. von, IX 112 Boeddhisme, IX 20
 Boegner, Marc, IX 170 Boehmer, H. IX 110
 Boëthius, III 21, 34
 Bogerman, Johannes, VI 98, 109

BShme, Jakob, V 194 Bokser-opstand, IX 36
 Bolsec, Hieronymus, V 96 Bolsjewisten, IX 163
 Bonald, De, VIII 115 Bonhoeffer, Dietrich, IX 120, 143, 149
 Bonifatius, III 58
 Bonifatius II, III 36
 Bonifatius VIII, IV 65, 73, 78 Booth, William, VII 97
 Boris, III 82
 Borja, Frans, V 150
 Borromeo, VI 136
 Bouillard, H. IX 115 Boulgakoff, IX 164
 Bradford, William, VI 50 Breitingen, VI 122
 Brent, Charles Henry, IX 41, 91
 Brès, Guido de, V 122; VI 75 Briand, VIII 139
 Briggs, C. A. VII 155
 Broad Church, VII 71 Broedergemeente, VII 37; IX 12
 Bronkhorst, A. J. IX 171 Brouwer, A. M. IX 145 Bruggen, J. J. L. van der, VIII 15, 77

Caesaropapisme, II 8; III 9 Cajetan, V 20

Calas, Jean, VII 32
 Calixtus, I 94, 121, 126; V 187 Calixtus II, IV 23
 Calixtijnen, IV 138 Calvinisme, IX 151 Calvijn, V 75
 Cambodja, IX 41 Cameron, John, VI 124 Canada, IX 171 Canisius, Petrus, V 157
 Canon Muratorianus, I 77 Canossa, IV 21
 Capadose, A. VIII 70 Capistrano, IV 171 Cappadociërs, II 52 Cappel, Louis, VI 125
 Capucijners, V 149
 Caraffa van Theate, V 132, 143, 148
 Carey, William, IX 12, 25 Caritas, IX 169
 Carlyle, F. VII 72, 100 Carmelieten, IV 56 Carnegie, Andrew, IX 89 Carpocrates, I 61
 Cartwright, Thomas, VI 40, 46 Cassianus, II 106
 Cassiodorus, III 33 Catacomben, I 116
 Catechumenen, I 107 Catharina II, III 166 Catharina van Siena, IV 105 Cecil, Sir William, VI 28
 Celsus, I 70, 81, 84, 101 Cerinthus, I 61
 Ceylon, IX 58
 Chakkarai, V. IX 54 Chalmers, T. VII 100 Chamier, Daniël, VI 113 Chateaubriand, F. R. de, VIII 114
 Chenchiah, P. IX 54 Chesterfield, Lord, VII 44 Chiliasten, VI 60
 China, IX 33
 Chosroës I, III 15
 Chosroës II, III 15
 Christelike Instituut van Suidelike Afrika, IX 174 Christelijk Gereformeerde Kerken, IX 161
 Christenen uit de Joden, I 26, 28, 41
 Christiaan II, V 117
 Christiaan III, V 117
 Christiaan IV, V 197 Christoforus, IV 6
 Chrodegang van Metz, III 94 Chrysologus van Ravenna, II 125
 Chrysostomus, II 123, 137, 145 Church Missionary Society, IX 12
 Cisterciënsers, IV 32
 Clara van Scifi, IV 54
 Clausen, VIII 102
 Clemens II, IV 12
 Clemens V, IV 74
 Clemens VI, IV 85
 Clemens VII, IV 107; V 159 Clemens VIII, VI 158
 Clemens XI, VI 142, 174 Clemens Alexandrinus, I 97 Clemens Romanus, I 47
 Clerus, I 121

Clovis, III 23
 Cluny, IV 8
 Coccejus, Johannes, VI 106
 Cock, H. de, VIII 37 Codde, P. VI 176
 Coelestinus V, IV 78 Coelestius, II 91, 165 Celibaat, II 24; III 34; IV 15 Coillard, Francois, IX 73 Coleridge, S. T. VII 72 Colet, John, IV 156
 Coligny, Gaspard de, VI 74 Columbanus, III 49, 57 Common Prayer Book, IX 135
 Communisme, IX 19 Conciliarisme, IV 127, 135 Confessionelen, VIII 48 Confessiones, II 90
 Congar, Y. IX 94 Congregatio de Propaganda
 Fide, IX 9, 16 Congregationalisten, VII 94, 112
 Consalvi, VIII 108
 Consensus Tigurinus, V 96 Constans, III 18
 Constantinus, III 80 Constantinus V, III 62 Constantius, II 26, 30 Constantijn, II 10, 18, 29; IX 8 Constantijn XI, III 150 Contarini, V 143, 160 Contra-Reformatie, V 129 Contra-Remonstranten, VI 96 Cop, Nicolaas, V 80
 Corpus Christianum, IX 8, 22 Corpus Islamicum, IX 8 Costa, I. da, VIII 14, 47 Conventuelen, IV 55
 Cragg, Kenneth, IX 64 Cranmer, Thomas, V 110; VI 8, 17, 23
 Cromwell, Oliver, VI 58 Cromwell, Thomas, VI 9 Crowther, S. IX 69
 Cryan, St. VI 163
 Cusanus, IV 146, 163 Cyprianus, I 109, 122, 128 Cyrillus Lucaris, III 153
 Cyrillus van Alexandrië, II 154, 160, 164; III 7
 Cyrillus van Jeruzalem, II 56

Damascenus, III 62

Damasus, II 117
 Dante Alighieri, IV 145
 Darby, J. N. VII 94; IX 175 Dathenus, Petrus, VI 75 Davenport, J. VII 121
 Decius, 1136
 Deens-Hallese Zending, IX 11 Delitzsch, F. VIII 100 Demetrius, I 97
 Demiurg, I 60
 Denha, III 135
 Dertigjarige oorlog, V 185 Descartes, VII 8
 Deutsche Evangelische Kirchenbond, IX 110
 Devanandan, P. D. IX 55 Diadoche, I 75
 Diaken, I 19, 32, 124 Dialectische Theologie, IX 104 Didache, I 30
 Diderot, VII 14
 Didymus de Blinde, II 56 Diocletianus, I 138
 Diodorus van Tarsus, II 158 Diognetus, 188
 Dionysius de Areopagiet, III 13 Dionysius van Rychel, IV 164 Dioscurus, II 181, 185
 Diotrefes, I 21
 Dissenters, VII 88
 Dobschütz, Ernst von, IX 105 Dodd, C. H. IX 138
 Doedes, J. E. VIII 28 Doleantie, VIII 41
 Dillinger, J. J. I. von, VIII 128 Dominicanen, IV 56; VII 107; IX 9
 Dominicus de Guzman, IV 55 Domitianus, I 44
 Domnus, II 178
 Donatisme, I 83; II 23, 28, 39, 82
 Donatus, II 29
 Doop, I 22, 29, 31, 107; II 43, 93
 Doorbraak, IX 151 Dopperkerk, VIII 63
 Dorcas, I 21
 Dorner, I. A. VII 154
 Dreiser, Theodore, IX 128 Drieëenheid, I 96 Drie-Zelf-Beweging, IX 38 Dualisme, I 132; III 65; IV 46 Duitse Christenen, IX 111 Dulles, John Foster, IX 96 Dunant, Henri, IX 89

Duns Scotus, IV 59 Duofysitisme, II 174
 Duranti, Willem, IV 86
 Durie, John, VI 102
 Dwight, Timothy, VII 131

Ebeling, Prof. G. I 6

Ebo van Reims, III 84
 Eck, Johannes, V 19
 Eckehart, Johannes, IV 94 Edessa, IX 7
 Edict van Nantes, VI 79, 110 Edinburgh (1910), IX 15 Eduard III, VI 5
 Eduard VI, V 111
 Edwards, J. VII 120, 123 Egede, Hans, IX 82
 Eglise réformée de France, IX 170
 Egypte, IX 63
 Eligius, III 52
 Eliot, John, VII 136; IX 11 Elipandus, III 91
 Elisabeth, VI 26.
 Elymas, I 17
 Encycliek Mortalium Animos, IX 93
 Encycliek Mystrium Fidei, IX 101
 Encyclopedisten, I 131; VII 14 Engelse Theologie, IX 141 Epicurisme, IV 146
 Epiphanes, I 62 Epiphaniëfeest, I 115 Epiphanius, II 55, 141, 149
 Episcopaat, I 37, 120 Erasmus, IV 159; V 39, 65; VI 6
 Eredienst, I 21, 49, 104; III 114 Erigena, Johannes Scotus, III 98
 Eros, IX 168
 Erskine, E. VII 62, 99 Ethelbert, III 46
 Ethiopische Kerk, IX 70 Ethische Richting, VIII 51; IX 149
 Eucharistie, I 31, 104; III 113 Eucharistische consecratie, III 149
 Eudoxia, II 134
 Eugenius IV, IV 130, 141 Eugenius Boelgaris, III 156 Eusebius, I 85; II 5
 Eusebius van Nicomedië, II 18, 26
 Eusthathius van Antiochië, II 157
 Eutropius, II 134
 Evangelical Alliance, IX 86 Evangelisatie, VIII 69 Evangelische Alliantie, VIII 80
 Evangelische Kirche in
 Deutschland, IX 116 Evangelisch Lutherse Kerk, IX 155
 Exclusieve Broeders, IX 175 ExclusMsme, I 43
 Exercitia spiritualia, V 140 Exorcisme, I 108, 124
 Extase, I 129

Faber, V 143, 156 Fabianus, I 121

Faith and Order, IX 89 Familisten, VI 61
 Parel, V 86, 92 Farizeïsme, I 28 Father DMne, IX 175
 Faustus, III 35 Felix V, IV 133 Fé\$élon, VI 153 Ferrer, Vincentius, IV 171, 184
 Feuerbach, VIII 26
 Fèvre d'Etaples, Le, V 77 Ficino, Marsilio, IV 147
 Filips II, V 113
 Filips IV de Schone, IV 66, 73 Filips Augustus, IV 45
 Filips van Hessen, V 45 Fisher, E. VII 99
 Fisher, G. IX 134, 137
 Fisher, John, IV 156
 Flacius, V 180
 Flavianus, II 132, 181
 Fockens, L. VIII 36
 Forbes, Patrick, VI 117

Forbes à Corse, John, VI 117 Formosa, IX 40
 Formosus, III 88
 Formula Concordiae, V 178 Fox, George, VI 61
 Foxe, John, VI 37 Franciscanen, IV 53; VII 107; IX 9
 Franciscus van Assisi, IV 52 Franck, Sebastiaan, V 127 Francke, August Herman, V 196; IX 11
 Franco, VIII 146
 Frankrijk, IX 170
 Frans I, V 108
 Franse Revolutie, VII 40
 Frans van Sales, VI 152 Frederik I, V 117
 Frederik II, IV 63
 Frederik V, V 185
 Frederik Barbarossa, IV 40 Frederik de Vrome, V 177 Frederik de Wijze, V 11 Frederik Willem III, VIII 7 Frederik Willem IV, VIII 96 Fritigern, II 115
 Froude, VII 82
 Frumentius, IX 70
 Fuchs, E. IX 120 Fundamentalisme, IX 127

Galerius, I 139 Gallicanisme, IV 106

Gallienus, I 138
 Gallio, I 18
 Gallitzyn, Amalie, VIII 113 Gallus, III 51
 Gansfort, Wessel, IV 168 Gardiner, VI 21 Gedachtenismaaltijden, I 105 Geelkerken, J. G. IX 156 Geismar, E. IX 169
 Gelasius, III 27
 Gensarik, II 113
 George II, VI 44 Gereformeerde Bond, VIII 49; IX 144
 Gereformeerde Kerken, IX 156 Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, IX 155
 Gereformeerde Wereldbond, VIII 81
 Gerhardt, Paul, V 191
 Gerson, Johannes, IV 102, 110 Geysen, A. S. IX 173 Gillespie, T. VII 100 Glossolalie, I 72
 Gnosis, I 58, 68, 97
 Gnostiek, I 56
 Goch, Johannes Pupper van, IV 167
 "God is dood" theologie, IX 121
 "Godlozen"-bond, IX 164 Godsopenbaring, I 76 Godsvrienden, IV 102 Godsworden, I 20
 Gogarten, Fr. IX 107 Gomar, Franciscus, VI 89, 93 Gore, Charles, IX 139
 Gothen, III 21
 Gothiek, IV 68
 Graham, W. F. ("Billy"), IX 131
 Gratianus, II 40
 Gravemeyer, K. H. E. IX 147 Gregoriaanse koorzang, III 28 Gregorius, III 36
 Gregorius I, III 27
 Gregorius II, III 39
 Gregorius VI, IV 12 Gregorius VII, IV 15
 Gregorius IX, IV 58, 63 Gregorius XI, IV 106 Gregorius XII, IV 111, 128 Gregorius XIII, III 153 Gregorius XV, IX 9
 Gregorius van Nazianze, II 53, 60, 133
 Gregorius van Nyssa, II 54 Gregorius Palamas, III 147 Greydanus, S. IX 159 Grindal, VI 38
 Groen van Prinsterer, VIII 15, 39, 94
 Groninger Richting, VIII 23, 50
 Groote, Geert, IV 102, 165 Gruet, Jacques, V 96 Grundtwig, VIII 102
 Guericke, H. E. F. VIII 97 Gunning, J. H. VIII 48 Gunpowdercomplot, VI 47 Günther, A. VIII

124 Gustaaf Adolf, V 186, 197 Gutmann, B. IX 72
Gützlauff, Karl F. A. IX 42

Hacket, VI 42

Hadrianus, I 67
Hadrianus II, III 80 Hadrianus IV, IV 41 Haile Selassie, IX 70 Haitjema, Th. L. IX 145
Haldane, R. VIII 10 Hales, John, VI 45
Hamann, J. G. VII 28 Harald, III 77
Harms, Claus, VIII 85 Harnack, A. von, II 15; VIII 100; IX 104
Hase, K. VIII 90
Hasper, H. VIII 67
Heer, Johannes de, IX 162 Hegel, VIII 22, 91; IX 105 Heidegger, VI 125; IX 119 Heidendom, I 9; II 108 Heilige Alliantie, VIII 6
Heilige Geest, Leer van de, IX 152, 185
Heiligenverering, II 45
Heilige Synode, III 165
Helm, Karl, IX 5
Heine, VIII 79
Heldring, O. G. VIII 48, 73 Helmichius, Wernerus, VI 96 Henderson, Alexander, VI 119
Hendrik II, V 47, 108
Hendrik III, IV 12, 16 Hendrik IV, VI 79, 111 Hendrik V, IV 23
Hendrik VIII, V 109; VI 5, 8, 21
Hendrik de Zeevaarder, IX 65 Hendrik van Navarre, VI 137 Hengstenberg, VIII 94
Henoticon, III 5
Heppe, H. L. J. VIII 57 Heraclius, III 16
Herder, J. G. VII 28 Herrmann, Wilhelm, IX 104, 139
Hermes, I 50
Hermes, Georg, VIII 123 Herodes Agrippa, I 11 Herrnhut, IX 12
Herrnhutters, VII 37, 54; IX 82 Hervorming, IV 144
Herzog, J. J. VIII 57 Hesychastenstrijd, III 147 Heurnius, Justus, IX 11, 23 Hibbert, R. VII 76
Hiërarchie, III 13, 116; IV 88 Hieronymus, II 65, 94, 117, 139, 141
High Church, VII 77
Hilarion, II 49
Hilarius, II 58
Hilarius van Arles, II 126 Hincmar, III 85, 99 Hindoeïsme, IX 20, 49 Hippolytus, I 94, 126
Hochstraten, IV 158 Hoedemaker, Ph. J. VIII 48; IX 144, 151
Hoekendijk, J. C. IX 154 Hoen, Cornelis, V 66, 121 Holbach, D. von, VII 15
Holl, Karl, IX 110 Holy Club, VII 51
Hommius, Festus, VI 94, 109 Horboiousios, II 28 Homo-ousios, II 21 Honorius, III 17
Hooper, John, VI 20, 33 Hormisdas, III 7
Horst, De, Driebergen, IX 153 Hosius, II 18, 21
Hoskyns, E. C. IX 142 Hotelkerk, IX 144 Hromadka, J. L. IX 96 Hugenoten, VI 79, 110
Huisgemeenten, I 22; IX 155 Humanisme, IV 141, 156 Hume, David, VII 25 Humphrey, VI 37
Hunnerik, II 114 Huntingdon, Lady, VII 64 Hus, Johannes, IV 119 Hussieten, IV 135
Huwelijk, I 81, 118; II 105 Hypostasen, II 53, 167

Idealisme, VIII 22 Ignatius, III 68

Ignatius de Loyola, V 134 Ignatius van Antiochië, I 33 Ikonen, III 106 Independenten, VI 59
India, IX 7, 49
Individualisme, VII 29; VIII 79
Indo-China, IX 41 Indonesië, IX 43 Innocentius, II 96, 122 Innocentius III, IV 30, 42
Innocentius IV, IV 64 Innocentius VI, IV 105 Innocentius VIII, IV 149 Innocentius X, VI 143
Innocentius XI, VI 144, 147 Innocentius XII, VI 146 Institutie, V 82
International Council of Christian Churches, IX 97 Internationale Zendingsraad, IX 15
Investituurstrijd, IV 13 Iona-community, IX 143

Irak, IX 62
 Ireneus, I 65, 68, 72, 82, 92 Irving, E. VII 94
 Isidorus III (bisschop van Sevilla), III 25
 Isidorus III (metropoliet van Moskou), III 161
 Islam, III 67; IX 14, 20, 60, 71, 79
 Israël, IX 62
 Italos, III 145
 Iwan IV, III 161

Jabhallaha, III 135

Jacob Baradai, III 14
 Jacobus, I 10, 20, 24
 Jacobus I, VI 47
 Jacobus II, VI 70
 Jacobus VII, VI 121
 James, William, IX 126 Jansenisme, VI 156, 159; VII 24
 Jan zonder Land, IV 45
 Japan, IX 29
 Jeanne dArc, IV 134
 Jehovahs Getuigen, IX 174 Jeremias II, III 152
 Jeruzalem (1928), IX 15
 Jewel, John, VI 31
 Jezuïeten, V 133; VI 132, 148; VII 23, 107; IX 9, 29 Jodendom, I 9
 Johannes, I 11, 21, 23, 36 Johannes VII, III 81, 88 Johannes VIII, III 70
 Johannes IX, III 89
 Johannes XII, IV 6
 Johannes XXII, IV 78, 82 Johannes XXIII, IV 122; VIII 149; IX 134
 Johannes a Monte Corvino, IX 33
 Johannes van Antiochië, II 171 Johannes van Efeze, III 14
 Johannes van Jeruzalem, II 95 Johannes van Parijs, IV 87 Johannieten, IV 103
 Jordanië, IX 62
 Jordanus van Saksen, IV 58 Jovinianus, II 38; III 34 Judaïsten, I 10
 Judson, Adoniram, IX 42 Julianisten, III 6
 Julianus de Afvallige, II 32 Julianus van Eclanum, II 104, 124
 Julius III, V 169 Justinianus, III 7 Justinus, I 28, 106; III 6 Justinus II, III 14 Justinus Martyr, I 86
 Juxton, VI 65
 Kagawa, IX 32

K. Canon, I 69, 75

Kant, VII 5
 Kappel (vrede van), V 73 Karel I, VI 51, 118
 Karel II, VI 64, 121 Karel IV, IV 85 Karel VIII, IV 152 Karel Martel, III 39
 Karel de Grote, III 41, 72, 82, 92
 Karel de Kale, III 87 Karlstadt, V 14, 37 Keble, Prof. VII 79 Keizercultus, I 134 Kerkbezoek, IX 154 Kerk en Wereld, Driebergen, IX 153
 Kerklied, V 190; VIII 66 Kerkopbouw, IX 145 Kersteningsproces, IX 9 Kerstfeest, II 46
 Kierkegaard, S. VIII 103; IX 105, 169
 Kimbangu, Simon, IX 70 Kinderdoop, IX 151
 King, Martin Luther, IX 130 Kingsley, Ch. VII 75
 Kirk, K. E. IX 142
 Knox, V 103, 115; VI 28, 74, 78
 Koelman, J. VI 128
 Koenraad I, VI 10
 Koenraad III, IV 29 Kohlbrügge, H. F. VIII 20, 105

Koopmans, J. IX 153 Koptische Kerk, III 127; IX 63 Korea, IX 39
 Kraemer, Dr. H. IX 46, 48, 147
 Krapf, J. L. IX 71 Kruistochten, IV 24 Kruistochtsideologie, IX 10 Krummacher, G. D. F. A.
 en F. W. VIII 18
 Kruyt, A. C. IX 45
 Kuenen, Prof. VIII 27
 Ku Klux Klan, IX 130 Kulturkampf, VIII 132, 145 Kutter, H. IX 103
 Kuyper, A. VIII 32; IX 158, 160

Labadie, Jean de, V 195; VI 114

Lacordaire, VIII 119
 Lainez, V 143, 166
 Lamennais, R. F. de, VIII 118 Lange, J. P. VIII 29
 Laos, IX 41
 Lapsi, I 111, 127
 Lasco, Johannes à, VI 75 Latimer, Hugh, VI 16, 20, 23 Latijnse Averroïsme, IV 58 Laud,
 William, VI 45, 51; VII. 118
 Laura, II 51
 Ledeboer, Ds. VIII 40
 Leek, I 48
 Leenhof, F. van, VII 21 Leerregels van Dordrecht, IX 150
 Leeuw, G. van der, IX 145, 152 Leger van het Heils, VII 97
 Leibniz, VII 16; IX 11
 Leiden, Jan Beukelsz. van, V 125
 Lekenapostolaat, VIII 153 Lenin, IX 162
 Lenshina, Alice, IX 74 Leo III, III 41
 Leo IV, III 83
 Leo IX, IV 13, 15
 Leo X, IV 149
 Leo XIII, IV 60; VIII 133 Leo de Grote, II 124
 Leo de Isauriër, III 38 Leo van Rome, II 182
 Leontius van Byzantium, III 7 Leraar, I 20, 39
 Lessing, G. E. VII 20, 32 Levellers, VI 60
 Libanius, II 52
 Libanon, IX 62
 Liberalisme, VIII 118 Libertinisme, V 95
 Licinius, II 6, 18
 Liefdemaaltijd, I 22, 104 Life and Work, IX 89 Liguorianen, VI 151
 Lincoln, Abraham, IX 122 Lion Cachet, F. VIII 64 Liturgische Beweging, IX 152 LMngstone,
 David, IX 66 Locke, John, VII 12, 32, 34 Lodenstein, J. van, VI 128 Lodewijk II, III 87
 Lodewijk VII, IV 29
 Lodewijk XIV, VI 144 Lodewijk van Beieren, IV 82 Lodge, Oliver, IX 176 Logewezen, VII
 153
 Logia, I 76
 Logos, I 59, 86; II 167 Logos-Christologie, I 102 Loisy, A. VIII 137
 Lombardus, Petrus, IV 37 London Missionary Society, IX 12
 Longobarden, III 22
 Lotharius II, III 86
 Low Church, VII 68
 Lucas, I 14
 Lucianus, I 84
 Lucifer, II 37
 Luther, Maarten, IV 155, 169; V 5, 61, 74, 158, 193; IX 110

Macedonianen, II 36 Macedonius, II 27

Machen, J. Gresham, IX 128 Maciavelli, IV 148
 McIntire, C. IX 97
 McLeod, G. IX 143 Mackintosh, D. C. IX 126 Maistre, De, VIII 115 Malan, César, VIII 10
 Maleisië, IX 43
 Manegold van Lautenbach, IV 35
 Mani, I 132
 Manicheërs, I 132; II 162 Manicheïsme, II 39, 70, 72 Manikam, R. B. IX 55 Manning, H. E.
 VII 83 Manson, T. W. IX 138 Maranathabeweging, IX 162 Marbach, V 178
 Marcellus II, V 171
 Marcellus van Ancyra, II 56 Marcion, I 67, 75 Marcionieten, I 69
 Marcus, I 38
 Marcus Aurelius, I 80, 135 Maresius, Samuel, VI 104 Maria de Bloedige, V 113 Maria-
 verering, I 117; III 101 Marius Victorinus, II 71 Maronieten, III 139 Martelaarschap, I 82, 115
 Martensen, H. L. IX 105 Martinus I, III 19, 37
 Martinus V, IV 129, 137 Martinus van Tours, II 66 Martyn, Henry, IX 61 Marx, Karl, IX 87,
 104, 162 Materialisme, VIII 22 Mattheüs, I 12
 Matthias, I 12
 Matthias Flacius, V 51 Matthijsz, Jan, V 125
 Maurice, F. D. VII 74 Maurits van Saksen, V 47 Maximiliaan II, V 174 Maximus, III 18
 Mechitari, III 131
 Melanchton, V 22, 51, 174; VI 17
 Meletianen, II 38
 Meletius van Antiochië, II 60 Meletius van Lycopolis, II 23 Melius, Petrus, VI 83 Melville,
 Andrew, VI 78, 87, 115, 117
 Menas, III 10
 Mensurius, II 29
 Mercier, D. J. IX 134
 Merie d'Aubigné, J. H. VIII 10 Merswin, Rulman, IV 103 Methodisme, VII 49; IX 12
 Methodisten, VII 93 Methodius, III 80, 157
 Mettrie, de la, VII 15
 Michael Caerularius, III 141 Miegge, Giovanni, IX 118 Miller, William, VII 141 Milletière,
 de la, VI 102 Milner, Izaäk, VII 70
 Milner, Joseph, VII 69
 Miltitz, Karl von, V 20 Milton, John, VI 59 Minorieten, IV 79 Minrebroeders, IV 54 Minucius
 Felix, I 90 Mithrasreligie, I 133 Modalisme, I 102
 Modaliteiten, IX 153, 154 Moderne Devotie, IV 165 Modernisme, VII 145; VIII 21, 136
 Moffat, Robert, IX 74 Mohammed, III 67
 Mohammed II, III 150 Mohammedanisme, III 119 Mühler, J. A. VIII 124 Molenaar, D. VIII
 36
 Molina, Lud. VI 158
 Molinos, M. de, VI 151 Molukse Kerk, IX 44
 Monarchianen, I 101 Monarchianisme, I 102 Monica, II 71 Monnikenwezen, II 47, 138; III
 30
 Monod, Adolphe, VIII 12, 54 Monod, Frédéric, VIII 54 Monofysieten, II 60, 189; III
 14, 107, 126 Monophysitische Christenen, IX 167
 Monofysitisme, II 179 Monotheetische strijd, III 16 Montalembert, VIII 119 Montanisme, I
 79, 125 Montanus, I 80
 Montesquieu, VII 14
 Moody, D. L. VII 96
 More, Thomas, IV 156 Morele Herbewapening, IX 176 Mormonisme, VII 141 Morrison,
 Robert, IX 34
 Mott, John R, VII 97; IX 86 Moulin, Pierre du, VI 100 Muller, Ludwig, IX 112 Munk, Kaj,
 IX 169
 Münzer, Thomas, V 37 Mussert, IX 152

Mystiek, III 13; IV 93; V 127

Nathanaël, I 12 Nationaal-socialisme, IX 111 Nationalisme, IX 18

Neander, VIII 88, 90

Near East Council of Churches, IX 63

Nectarius, II 61, 133 Nederlandse Hervormde Kerk, IX 143

Nederlandsch Zendeling Genootschap, IX 13

Neesima, Joseph Hardy, IX 30 Negerkwestie, IX 130 Neoplatonische filosofie, II 70, 76

Neoplatonische trichotomie, II 60

Nero, 142

Nestoriaanse Christenen, IX 167

Nestoriaanse Kerk, III 132 Nestorianen, III 107; IX 8 Nestorius, II 107, 161

Nevius, J. L. IX 39

New Deal, IX 129

Newman, J. H. VII 81 Niceens symbool, III 111 Nicole, Peter, VI 166 Nicolaas I (paus), III 85

Nicolaas I (Rusland), III 167 Nicolaas II, IV 16

Nicolaas V, IV 149

Nicolaas van Cusa, IV 132 Niebuhr, Reinhold, IX 129 Niemeller, Martin, IX 112 Nietzsche, VIII 79

Nieuwe Kerkorde (Ned. Herv. Kerk), IX 154

Nikon, III 162

Niles, D. T. IX 59

Nobili, Roberto de, IX 51 Noëtus, I 103

Nogaret, Willem van, IV 87 Nominalisme, IV 38, 92 Nommensen, Ludwig Ingwer, IX 46

Non-conformisten, VI 63; VII 45

Noordmans, O. IX 145, 151 NSrdlingen, Heinrich von, IV 102

Novatianen, I 110 Novatianisme, II 23 Novatianus, I 103, 110 Nuyens, W. VIII 127

Nygren, Anders, IX 168

Observanten, IV 55

Ockham, Willem van, IV 89 OConnell, D. VIII 120

Odo, abt van Cluny, IV 7 Odoacer, II 115

Oecumenische beweging, IX 85 Oecumenische Raad van Kerken in Nederland, IX 155

Oikonomos, III 157

Olevianus, V 177

Onbevleete ontvangenis, VI. 155; VIII 125 Onfeilbaarheid van de paus, VI. 154; VIII 129

Onkerkelijkheid, IX 154 Ontmythologiseringsprogramma, IX 118

Ontologisme, VIII 124 Oosterzee, J. J. van, VIII 28 Opatus van Mileve, II 83 Opziener, I 19, 22, 35 Opzoomer, VIII 25

Origenes, I 39, 85, 97, 99, 128; II 44, 47, 140

Orosius, II 94, 110

Osiander, V 52, 176

Otto I de Grote, IV 10

Otto, IV 44

Otoniaanse pact, IV 11 Oud-katholieken, IX 161 Oudsten, I 19, 37

Overberg, B. H. VIII 114 Owen, John, VI 69 Oxfordbeweging, VII 87 Oxfordgroep, IX 177

Paasfeest, I 114; II 22 Pacelli, Eugenio, VIII 146 Pachomius, II 50

Pakistan, IX 57

Palladius, II 138

Pantheïsme, VII 9 Paphnutius, II 24

Parasleet, I 80

Paradosis, I 75

Parker, VI 31, 35

Pascal, Blaise, VI 166 Paschasianus, II 185 Patriarchaat van Constantinopel, IX 166

Patrick, III 44 Patripassianisme, II 16 Patronaatsrecht, VII 100 Paula, II 139
 Paulicianen, III 65 Paulus, I 10, 13, 23, 42 Paulus III, V 144, 159
 Paulus IV, V 155, 171 Paulus V, VI 141
 Paulus VI, VIII 149; IX 101, 134
 Paulus Diaconus, III 93 Paulus van Samosata, I 102 Payne, Peter, IV 140 Pelagius, II 89; III 35
 Perkins, William, VI 46 Perrin, Ami, V 91, 95 Perzië, IX 61
 Perzische rijk, IX 7 Peter de Grote, III 165 Peter van Amiëns, IV 28
 Petrarca, Francisco, IV 145 Petrus, I 10, 24; II 125 Petrus Damiani, IV 35 Petrus Mongus, II 190
 Pfefferkorn, IV 158 Pfeffinger, V 52
 Philippus, I 12
 Philippijnen, IX 40
 Philo, I 57, 59, 75, 100 Photinianen, II 162
 Photius, III 68, 106, 141, 145 Pierson, A. VIII 16, 25 Piëtisme, V 193; VII 8, 27, 35; VIII 101; IX 12
 Piëtistisch gekleurde zending, IX 24
 Pinksterbeweging, IX 174 Pippijn de Korte, III 40 Piscator, Johannes, VI 90 Pius IV, V 104, 171
 Pius V, V 148; VI 157 Pius VI, VIII 108
 Pius VII, VIII 108
 Plus IX, VIII 122
 Pius X, VIII 136
 Pius XI, VIII 141; IX 91 Pius XII, VIII 146
 Place, Jozua de la, VI 124 Plancius, Petrus, VI 93 Plato, I 59, 99
 Plinius, I 45
 Plotinus, I 99
 Plutarchus, I 57
 Plütschau, H. IX 11
 Pneumatomachie, II 36 Pobjedonosef, III 167 Pole, VI 22
 Politici, III 148 Polyander, VI 95, 104 Polycarpus, I 116 Porphyrius, I 129 Port-Royal, VI 165
 Postma, Ds. VIII 63 Pragers, IV 138 Praxeas, I 103
 Predestinatie, III 100; V 105, 178; VII 61
 Presbyterianen, VI 33; VII 93 Presbyters, I 124
 Priscillianus, II 66
 Proclus van Constantinopel, II, 177
 Profeten, I 20, 32 Prokop, IV 137 Proterius, II 190 Psellus, III 145 Pulcheria, II 156, 184
 Puritanisme, VI 63
 Puriteinen, VI 33; VII 111 Pusey, VII 83
 Pyrrhus, III 18

Quadragesimo anno, VIII 143 Quadratus, I 85

Quakers, VI 61
 Quanta cura, VIII 125 Quesnel, Paschasius, VI 173; VII 24
 Quidort, Jean, IV 87 Quicumque, II 40

Radboud, III 52

Radewijns, Florens, IV 166 Radicalisme, I 110
 Ragaz, L. IX 103
 Raimond van Toulouse, IV 48 Ramabai, Pandita, IX 52
 Ram Mohan Ray, IX 52 Ramsey, A. M. IX 134 Raskolniki, III 164 Rassendiscriminatie, IX 130
 Rassenpolitiek, IX 173
 Ratislaw, III 80
 Rationalisme, VII 6, 19; VIII 83
 Rauschenbusch, W. IX 126 Realisme, IV 38
 Rebmann, J. IX 71 Recapitulatie-theorie, I 93 Rechts-modernen, modernisme, IX 149
 Rede, VII 5, 29; VIII 22 Redemptoristen, VI 151 Reichelt, K. L. IX 38 Reimarus, VII 19

Religieus socialisme, IX 103 Relikwieënverering, II 45, 137 Remonstranten, VI 95
 Remonstrantse Broederschap, IX 161
 Renaissance, IV 141
 Rénan, Ernest, VIII 26 Restauratie, VIII 5
 Rethinking Missions, IX 27 Reuchlin, Johannes, IV 157 Réveil, VII 96, 119; VIII 9, 47
 Réveil, Tweede, VII 131 Revival-predikers, IX 131 Ricci, Matteo, IX 34
 Richard Leeuwenhart, IV 30 Richelieu, VI 112
 Ridley, Nicholas, VI 18, 23 Rigorisme, I 126
 Rinkel, A. IX 161
 Ritenstrijd, IX 34
 Ritschl, A. B. VIII 29, 99; IX 139
 Ritualisme, VII 85
 Rivet, Andreas, VI 104, 107 Robertson, F. W. VII 74 Robespierre, VII 41
 Robinson, John, VI 49 Robinson, J. A. T. IX 142 Robinson, J. M. IX 118
 Roël, H. VI 126
 Roessingh, K. H. IX 149 Roey, J. E. van, IX 134 Rollock, Robert, VI 87 Romaine, William,
 VII 69 Romantiek, VIII 112
 Rome, I 41, 46, 73; II 121; III 27
 Roosevelt, IX 129
 Roscellinus van Compiègne, IV 38
 Rousseau, J. J. VII 26, 34 Rudolf II, VI 135
 Rufinus, II 139
 Ruler, A. A. van, IX 152 Rusland, IX 163
 Russell, C. T. IX 175 Russische Kerk, III 159 Russisch-orthodoxe Kerk, IX. 17, 164
 Rutherford, J. F. IX 175 Ruysbroeck, Jan van, IV 101 Rijksdag van Augsburg, V 43 Rijksdag
 te Worms, V 28 Rijkskerk, IX 8

Sabellius, I 103; II 16

Sailer, J. M. VIII 114 Salméron, V 166
 Samaj, Arya, IX 53
 Samaj, Brahma, IX 52 Sampson, VI 37
 Sankey, I. D. VII 97 Saturnilus, I 61
 Saumur (school van), VI 124 Savonarola, IV 150 Scepticisme, II 75
 Schaepman, H. VIII 127
 Scheffier, Johannes, V 192 Schell, H. VIII 136
 Schilder, K. IX 158 Schleiermacher, VIII 23, 29, 87, 91
 Schmalkaldische oorlog, V 46 Schmucker, S. S. VII 139 Scholastiek, IV 34
 Scholte, H. P. VIII 38 Scholten, Paul, VIII 23; IX 146, 148
 Schotsman, N. VIII 35 Schuldbelijdenis, I 31
 Schutz, Roger, IX 170 Schwartz, K. VIII 69 Schweitzer, A. IX 68
 Schweizer, Alexander, VIII 91 Scopes, John T. IX 127 Scudder, J. IX 52
 Scythische monniken, III 35 Secularisme, IX 20
 Sektariërs, I 125
 Selwyn, E. G. IX 141 Semi-Arianen, II 20, 32 Semi-pelagianisme, I 93; II 107; III 35
 Semler, VII 39
 Seneca, I 14
 Serapion, II 148
 Sergej, IX 165
 Sergius, III 16
 Sergius III, IV 6
 Servet, V 81, 97
 Severianus, II 148
 Severus, III 6
 Shinto, IX 31, 39
 Sigismund, IV 123, 136 Sigismund, Johan, VI 123 Silverius, III 10

Silvester I, III 27
 Silvester III, IV 12
 Simonie, III 57
 Simons, Menno, V 126 Sintenis, VIII 97
 Siricius, II 119
 Smith, H. P. VII 155
 Smith, R. P. VII 96
 Social Gospel-beweging, IX 27, 125
 Societas Jesu, V 144 Socinianisme, VII 7
 Socrates, I 57
 Sederblom, Nathan, IX 87, 90, 168
 Sofronius, III 16
 Sowjet-Unie, IX 162 Spangenberg, A. G. VII 38 Spener, Filippus Jakobus, V
 Spinoza, VII 9, 27
 Spiritisme, VII 141; IX 176 Spottiswood, John, VI 117, 119
 Spurgeon, C. H. VII 95
 Stahl, F. J. VIII 94
 Stanley, H. M. IX 67 Statenvertaling, VI 109 Staupitz, Dr. Johannes von, V, 11
 Stefanus IX, IV 16
 Steiner, Rudolf, IX 176 Stephanus, I 111
 Strauss, D. F. VIII 26, 92 Strigel, Jena, V 176
 Stuart, Maria, V 115 Studdert-Kennedy, G. A. IX 139
 Sunday, W. A. ("Billy"), IX 131
 Superstitie, II 136 Supra-naturalisme, VIII 6, 83 Suso (Seuse), Heinrich, IV 99 Swedeborg, E.
 VII 39 Symeon, I 27
 Symeon van Stylites, II 138 Symmachus, III 27 Syncretisme, I 59
 Synesius, II 153
 Synode van Dordrecht, VI 95 Syrië, IX 62
 Syrisch-Jacobietische kerk, III, 129

Tabor, IV 137

Taborieten, IV 138
 Tai Ping-opstand, IX 35 Taizé-lez Cluny, IX 170 Tambaram (1938), IX 15 Tartaren, III 160
 Tatianus, I 66, 86
 Tauler, Johann, IV 97; V 15 Taylor, Jeremy, VI 65
 Taylor, John V. IX 77 Teellinck, W. VI 128 Tempelierenorde, IV 75 Temple, William, IX 87,
 141 Tennent, Gilbert, VII 120 Tertullianus, I 62, 79, 82, 89, 96, 108, 110, 115, 118, 122, 126
 Tetzl, Johannes, V 16 Thailand, IX 41
 Theoderik, III 21
 Theodosius, II 60, 135 Theodosius II, II 183 Theodoretus van Cyprus, II, 175
 Theodorus Ascidas, III 9 Theodorus van Mopsuestia, II 158, 177
 Theofilus, II 131, 149 Theofilus van Alexandrië, II 144
 Theologie van de crisis, IX 106 Theologie van de lijdende God, IX 139
 Theophilus van Antiochië, I 87 Theopaschieten, III 7
 Tholuck, VIII 91
 Thomas, I 12
 Thomas à Kempis, IV 169 Thomas van Aquino, IV 60, 145; VIII 125 Thomas-Christenen, III
 138; IX, 18, 49
 Thurian, Max, IX 170 Thurneysen, E. IX 104 Thysius, VI 104
 Ticonius, II 82
 Tilenus, Daniël, VI 91
 Tillich, Paul, IX 131, 143, 149 Tillotson, John, VI 69 Timkulu, Dr. D. M., IX 79 Timotheüs, I
 14
 Tolerantie, VII 31
 Tolstoi, III 169

Tonstall, VI 13
 Torrance, J. F. IX 143
 Tory, VII 45
 Traditie, I 74
 Trajanus, I 45 Transsubstantiatie, IV 70, 116 Trappisten, VI 151
 Trie, De, V 98
 Trigland, Jacobus, VI 96 Trinitarische formule, I 31 Troeltsch, E. IX 139
 Trotzky, IX 162
 Tübinger school, VIII 124 Tudor, Maria, VI 21
 Turken, III 122
 Turkije, IX 62
 Tychon, IX 162
 Tyndale, VI 13
 Tyrrell, G. VIII 138

Uckermann, VIII 105 Utenbogaert, Johannes, VI 93 Ultramontanisme, VIII 115,122 Unam Sanctam, IV 75
 Uniaten, III 139
 Unie van 1817, VIII 95 Uniformiteitsakte, VI 34 Unigenitus, Bul, VI 174 Unitariërs, VII 89
 Urbanus II, III 143; IV 25 Urbanus IV, IV 70
 Urbanus VI, IV 107
 Urbanus VIII, VI 147, 163 Ursinus, V 177; VI 76 Utraquisten, IV 138; V 183 Uytenhage de Mist, J. A. VIII, 61

Valens, II 39, 51 Valentinianen, I 60 Valentinianus, II 39 Valentinus, I 62

Valerianus, I 137
 Valerius, II 79
 Valla, Laurentius, IV 146 Vandalen, II 112
 Vasco da Gama-tijdperk, IX 9 Vasten, I 81, 115
 Venema, H. VII 21 Veniaminov, Innokentij, IX 17 Venn, Henry, IX 38
 Verbond tot kerkherstel, IX 145 Verbond van Schmalkalden, V 44
 Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, IX 144
 Vergier, Jean du, VI 159 Verkiezing, IX 150
 Verlicht despotisme, VII 22, 33 Veronderstelde wedergeboorte, IX 158
 Verzet tegen de Duitsers, IX 153
 Verzoening, leer der, IX 150 Verzoeningsleer, IX 168, "vierde" (godsdienstloze) mens, IX 155
 Vietnam, IX 41
 Vigilus, III 10
 Vinet, A. R. VIII 11, 52 Visscher, Prof. Dr. H. VIII 50; IX 152
 Visser 't Hooft, W. A. IX 87, 96, 99
 Vitalianus, III 5
 Voetius, Gisbertus, VI 105, 126 Volkskerk, IX 151, 154 Voltaire, VII 15, 32 Voorzienigheid, VII 30 Vorstius, Conrad, VI 94
 Vrije Universiteit, VIII 42 Vrijmaking (1944), IX 156 Vrijmetselaars, VII 34 Vrijzinnigen, VIII 50
 Vulgata, II 63, 118

Walaëus, VI 104, 110 Waldenzen, IV 47

Walpole, Robert, VII 44 Ward, W. G. VII 83 Warham, William, VI 6 Wartburg, V 30
 Wederdopers, V 67, 124 Wederkomst, I 69
 Wellhausen, VIII 27
 Wenzel, IV 136
 Wereldraad van kerken, IX 15, 86
 Wesel, Johannes Ruchrat van, IV 168

Wesley, John, VII 49, 127 Westphal, Joachim, VI 77 Wette, W. M. L. de, VIII 89 Wettisch Christendom, I 13 Whigs, VII 45
 Whitaker, William, VI 46 Whitefield, George, VII 55, 120
 Whitgift, VI 40
 Wiclif, John, IV 112 Widerkind, III 74 Wilberforce, W. VII 70 Wilfrith, III 52
 Willem I, VIII 7, 35, 120 Willem van Aquitanië, IV 8 Willem van Oranje, VI 81 Williams, G. VIII 71 Williams, John, IX 80 Willibrord, III 53
 Wilson, Woodrow, IX 87 Wislecenus, Ds. VIII 97 Wisse, G. IX 161 Witteveen, H. W. VIII 41
 Wladimir, III 158
 Wolff, Chr. VII 17 Wolsey, Thomas, VI 6 Wormser, VIII 47

Xaverius, Franciscus, IX 9, 29, 34

Youth for Christ, IX 162

Zacharias, III 40

Zahn, A. VIII 53
 Zeloten, III 148
 Zending, VIII 68
 Zeno, II 191
 Ziegenbalg, B. IX 11, 25 Zinzendorf, Nikolaus Ludwig, Graaf von, VII 37; IX 12, 25
 Ziska, IV 137
 Zondag, I 113
 Zondagsschool, VIII 70 Zonde en genade, VI 155 Zosimus, II 10, 99, 124 Zuid-Afrika, IX 74, 173 Zwaben, Rudolf van, IV 21 Zwemer, S. M. IX 62 Zwickauer profeten, V 33 Zwilling, Gabriël, V 33
 Zwingli, V 41, 52, 74

Literatuur met betrekking tot de Kerkgeschiedenis van Nederland:

MR. GROEN VAN PRINSTERER. HANDBOEK DER GESCHIEDENIS VAN HET VADERLAND. AMSTERDAM, J.A. WORMSER. 1895.

DR. JOHAN HEINRICH KURTZ.
BEKNOPT LEERBOEK van de **KERKGESCHIEDENIS**. Leidraad bij het Hoger Onderwijs.
Vertaald uit het Duits door J. E. VAN TOORENENBERGEN, UTRECHT, KEMINK EN ZOON.
1873.

Kluit, Dr. M.E.

Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865;

Dr. J. Reitsma

Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk in de Nederlanden.. Kemink en Zoon, Utrecht. Ca 1935

Braght, Thieleman J. van.

Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. Den Tweeden Druk. Amsterdam: Hieronymus Sweerts, 1685: Part II, 285. Gangbare titel: **MARTELAARSSPIEGEL**

ADRIAAN VAN HAAMSTED

Historie der martelaren die, om de getuigenis der evangelische waarheid, hun bloed gestort hebben, van Christus onze Zaligmaker af tot het jaar 1655.

P. van de Breevaart

DE BREUK BELEEFD. Voorgangers in vrije gemeenten. 19 en 20 eeuw.
DE PALMBOOM - ST. PHILIPSLAND 1984

H. Hille

Tweestromenland. De geschiedenis van de Oud Gereformeerden in de eerste helft van de 20 eeuw.

Achttien auteurs uit Gereformeerde Gezindte

De Gereformeerde Gezindte Anno Domini 2000.

Drs. M. Golverdingen.

Kleine geschiedenis van de Gereformeerde Gezindte. Een ontwikkeling in Hoofdpijnen. Uitgeverij Groen, Heerenveen 2006

Willem Westerbeke

'EN DE BRAAMBOS VERTEERDE NIET'. FACETTEN UIT DE **HISTORIE VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN 1907 – 1953**. HANDELINGEN, ACTA'S, NOTULEN, AUTHENTIEKE STUKKEN TIJDENS DE KERKSCHURING.
STICHTING DE GIHONBRON, MIDDELBURG, 2015.

Al deze boeken en een groot aantal bijbehorende documenten zijn digitaal te vinden: www.theologienet.nl